

1200

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1

XI. ÉVFOLYAM

1964. JANUÁR

TARTALOM

Varga György: A gazdasági vezetés színvonalának emeléséről	1
Csikós-Nagy Béla—Ganczer Sándor—Rácz László: Az első termékrendszerű ármódel 17	17
Földes Károly: Érték — nemzeti jövedelem — szolgáltatás	36
Erdős Tibor: Az állami monopolkapitalizmus néhány problémája ...	48
Páldi András: A termésátlagok tervezéséről	61
Kornai János—Wellisch Péter: A kalkulatív kamatláb és bértarifa a hosszú lejáratú gazdaságossági számításokban. Statisztikai vizsgálat és elszámolási elvek	76
SZEMLE	
A vonóerő-gazdálkodás gazdaságos fejlesztésének kérdései (Voit Imre)	92
A műszaki fejlesztés irányítása az ipar átszervezése után (Kozmutza Pál)	102
A Közös Piac energiagazdálkodásának fejlődése az elmúlt években (Wiesel Iván)	108
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
A politikai gazdaságtan kétkötetes szovjet tankönyve (Szamuely László, Földes Károly)	116
A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve (Pirityi Ottó)	126
G. Zotov: Az USA kiskereskedelme (Hoch Róbert)	129
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata	133

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Csikós-Nagy Béla, az Országos Archivál elnöke; dr. Erdős Tibor kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; Földes Károly aspiráns, az MSZMP Központi Bizottsága agit.-prop. osztályának munkatársa; dr. Ganczer Sándor kandidátus, az Országos Tervhivatal osztályvezetője; dr. Hoch Róbert kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; dr. Kornai János kandidátus, az MTA Számítástechnikai Központjának főmunkatársa; dr. Kozmutza Pál kandidátus, a Könnyűipari Szervezési Intézet igazgatója; Páldi András, az Országos Tervhivatal osztályvezető-helyettese; dr. Pirityi Ottó, a Közgazdasági Szemle munkatársa; dr. Rácz László, az Országos Archivál osztályvezetője; dr. Szamuely László aspiráns, a Közgazdasági Szemle munkatársa; dr. Varga György, a Figyelő munkatársa; Voit Imre, a Mezőgazdasági Gépkísérleti Intézet osztályvezetője; dr. Wellisch Péter, az Országos Mezőgazdasági Fajta- és Termeléséstechnikai Minősítő Intézet tudományos munkatársa; dr. Wiesel Iván aspiráns, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Hetényi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest, V., Nádor utca 7. III. emelet. — Telefon: 181-644
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca. 21. Telefon: 111-010
63.6718 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3. — Felelős v.: Lengyel Lajos igazgató
Előfizetéseket felvesz a Posta Központi Hírlapiroda, Budapest, V., József nádor tér 1
Telefon: 180-850. — Csekk számla: 61.094. Előfizetés: negyedévre 21 Ft, egy évre 84 Ft
Terjedelem: 8½ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1963. december 5.

VARGA GYÖRGY:

A gazdasági vezetés színvonalának emeléséről

A szocialista társadalomban a spontán gazdasági mechanizmusok helyébe a központi gazdaságvezetés és a tudatosan kialakított mechanizmusok rendszere lép. Míg a tőkés társadalmi-gazdasági rendszerben (még azon országokban is, amelyekben bizonyos tervszerűsítési kísérleteket folytatnak) csupán az *üzemen belüli* vezető-irányító tevékenység a termelési folyamat *nélkülözhetetlen* eleme; addig a szocializmusban nélkülözhetetlen funkcióvá válik ezen felül a *népgazdasági szintű*, tárca- és iparági szintű gazdaságvezetés is.

A *vezetés termelőerői funkció*. Marx „A tőke” I. kötetében utal arra, hogy a gépi nagyipar korszakában szükségképpen kibővül a termelőmunkának és a termelő munkásnak a fogalma. Ahhoz, hogy valaki termelő módon dolgozzék, nem szükséges, hogy a munkatárgyat maga vegye kézbe; elegendő, ha az illető az „összmunkás” szerve, annak valamilyen részfunkcióját végzi.

A vezetés már az egyszerű kooperációban, majd a manufaktúrában termelőtevékenység jelleget ölt, hiszen a termelési össz folyamatnak nélkülözhetetlen része. Egészen nyilvánvalóvá a gépi nagyipar kialakulásával lett, hogy a vezetés az anyagi javak előállításának szerves része, tehát közgazdasági értelemben vett *munka*. A vezetés termelőerő funkcióját az bizonyítja, hogy a vezetés a gazdasági tevékenység adott színvonalának feltétele. A vezetés minőségének javulása lényegében éppen olyan hatású, mint a termelőeszközök és a közvetlen anyagi termelést végző munkások minőségének, alkalmasságának fokozódása: növeli a munka társadalmi termelékenységét.

A *vezetés színvonalának emelkedése tehát termelékenység-növelő tényező*. Szerepe, jelentősége olyan arányban nő, amilyen arányban a termelés bonyolultabbá válik, és amilyen arányban nő a munka társadalmi megszervezésének objektív szükségessége: szélesedik a munka társadalmi (egyre inkább nemzetközi) megosztása, mélyül a specializáció, bonyolultabbá válnak a termelési (kooperációs) kapcsolatok, Marx szavaival élve: a tevékenységek cseréje. A vezetés jelentőségét fokozza továbbá a modern ipari vállalatokban az összes termelési folyamatok hirtelen *meggyorsulása* is. A vezetés hatékonysága ilyen körülmények között egyre nagyobb hatással van a termelőerők többi elemének hatékonyságára is, így eredménye potenciálisan szerteágazó és továbbgyűrűző.

A közgazdasági kutatás eddig főképp a vezetés szervezeti, tervezési, ösztönzési oldalával foglalkozott. Eléggé elhanyagolta azonban a vezetés *személyi módszereinek*, a vezető és a beosztottak viszonyának

vizsgálatát. Ez érthető is, hiszen az ilyen elemzés túllép a közgazdasági kutatás hagyományos területén és számos politikai, lélektani, szociológiai kérdést is felvet. Vizsgálati módszere nem lehet tehát csak közgazdasági jellegű. Mégis foglalkoznunk kell vele, éppen úgy, mint az anyagellátás, a készletgazdálkodás, a beruházások, a szakemberszükséglet stb. kérdéseivel.

A vezetés személyi módszereinek kutatása még nem támaszkodhat kialakult fogalmi rendszerre, tudományosan megalapozott általános törvényekre, kiforrott kutatási formákra. Így a gazdasági gyakorlatban sem jutnak sokkal messzebb általános követelmények megfogalmazásánál. Ezek a követelmények részint közhelyszámba menő, etikai színezetű tételek, másrészt végig nem gondolt praktikus szempontok. Mint ahogyan a termelőerők egyes elemeinek tökéletesítése nem történhet általános etikai elvek és szűk gyakorlati megfontolások alapján, a vezetés személyi módszereinek javítása sem folyhat ilyen elgondolások szerint. Amikor műszaki fejlesztésről, technológia- és gyártmányfejlesztésről, a szakemberszükséglet kielégítéséről, a népgazdasági arányokról stb. beszélünk, *objektív gazdasági törvények alapján foglalunk állást. Miért ne tehetnénk meg ezt a vezetés vonatkozásában!* Olyan feladat ez, amit nem kerülhetünk meg, hiszen színvonalas személyi vezetés nélkül nincs magas színvonalú termelés, műszaki fejlesztés sem.

Keresnünk kell tehát a vezetés személyi módszereinek a szocialista gazdasági-társadalmi rend által meghatározott objektív törvényeit. Természetesen itt nem juthatunk el olyan általános érvényű, mindenhol alkalmazható tudományos tételekig, mint amilyenek megformulázásához eljuthat a tervgazdaságtan, a munkagazdaságtan, az árelmélet stb. A vezetés személyi módszereit minden más termelőerő funkciójánál jobban meghatározzák a helyi, vállalati körülmények, így a termelési folyamat jellege, szervezettsége, műszaki színvonala, a tárgyi és a pszichikai munkakörülmények, a beosztottak képzettség, kor, nem szerinti összetétele, a kollektív szellem „fejlettségi” foka, a hagyományok stb. Mégis, vannak bizonyos általánosan érvényesítendő objektív törvényszerűségek, amelyekhez mindenütt alkalmazkodni kell. E törvényszerűségek politikai, etikai, gazdasági meghatározottságúak.

Vezetés és politika

A vezetés személyi módszereit alapvetően a társadalmi-gazdasági alakulat jellege határozza meg. Ettől függ ugyanis a vezetés *tartalma és célja*. Szervező, irányító elv nélkül egyetlen társadalom sem létezhet. De csupán a szocialista társadalomban objektív szükségszerűség a társadalom állami irányításán belül a *központi* gazdasági irányítás.

A szocializmusban nemcsak a vezetés tartalma bővül, hanem a vezető és a vezetett közötti viszony is megváltozik. Nem tükröz már osztálytagozódást, a termelési eszközökhöz való ellentétes viszonyt, nem válik a kizsákmányolás eszközévé.

A szocialista gazdaságra jellemző a termelőerők rohamos fejlődése. Ez a fejlődés objektíve igényli a termelési, így a vezetési viszonyok tökéletesítését, finomítását is. Mint ahogyan egyre magasabb igényeket támasztunk a gépek, anyagok, termékek, technológiák iránt, egyre többet kívánunk a vezetőktől is.

A magyar munkásosztály az elmúlt 15 esztendőben vitathatatlanul bebizonyította a vezetésre való alkalmasságát. Nehéz, áldozatos munkával százezrek igyekeztek elsajátítani — napi munkájuk mellett — a vezetés tudományát. Csupán Budapesten 1952—1961-ig bezárólag hozzávetőlegesen 15 ezer hallgató végezte el esti és levelező tagozaton a Műegyetemet. Ugyanezen időszakban 3,5 ezer felnőtt szerzett diplomát a Közgazdaságtudományi Egyetemen. Aligha lenne módunk megszámlálni a különféle iskolákat, (gimnáziumokat, technikumokat, főiskolákat), tanfolyamokat végzett munkásembereket, akiknek nagy része kiállta az idők próbáját. Mindenekelőtt erre a vezetőgárdára támaszkodva kívánja a párt tovább javítani a vezetés színvonalát.

Napjainkban nem egyszerűen a feladatok mennyiségi sokszorozásáról van szó. *Minőségileg* változtak a feladatok: az iparban az új technika megteremtése, egyes ágazatokban a világszínvonal meghaladása, illetve tartása, az ipar ágazati szerkezetének megváltozása; s mindenekelőtt a vállalati önállóság jelentős növekedése, a hatáskörök bővülése mindmennyi új feladatot hárít a vezetőkre.

A kommunizmus anyagi-technikai bázisának megteremtése — mint a közeljövő feladata — megköveteli mindenekelőtt a személyi feltételek megteremtését.

Az egyes történelmi fejlődési szakaszoknak megfelelően a vezetői típus is változik. Nálunk volt — és részben még ma is él — egy olyan nézet, amely az egyszer kinevezett vezetőknek valamilyen „örök” alkalmasságot tulajdonít. Holott a vezetői típusok mindig egy-egy fejlődési szakasz megfelelő típusai és kifejezői. Például: a kapitalista gazdaságban egy időben az *üzletember* (a businessman) testesítette meg az „ideális” vezetőt. Napjainkban, amikor hallatlanul megnövekedtek és kiterjedtek az irányítási feladatok, ennek ellátása már csak részben „üzleti” vagy „műszaki” jellegű. A mai kor ideális vezetője a tőkésországokban a *szervező* (a manager). Ez olyan típusú vezető, aki — azon túl, hogy meghatározott műszaki vagy gazdasági tevékenységet is végez — elsősorban szervező, összehangoló és adminisztratív tevékenységet lát el.

A vezetők egészséges, a fejlődés objektív követelményeinek megfelelő cserélődése (tehát nem szükségtelen fluktuációja), illetve az arra alkalmas vezetőknek a formálódása *szükségszerű és egészséges folyamat*. Ez új vért, lendületet visz a gazdasági munkába, előrelendítheti, meggyorsíthatja fejlődésünket.

A vezetés színvonalának javítása nem kampányfeladat, hanem a termelés racionalizálásának, a gazdasági hatékonyság emelésének állandó eleme, tényezője. Ahogyan a munka- és az üzemszervezés is tartós folyamat, úgy a vezetés színvonalának javítása is *rendszeres munkát igénylő, tudományos szervező és nevelő tevékenység*.

A gazdaságvezetés tartalma

A vezetési módszerek eredményességének a kapitalizmusban az a fő kritériuma, hogy mennyire lehet segítségükkel a dolgozó embert maximális teljesítményre kényszeríteni, minél kevesebb vállalati költséggel. Ezzel kapcsolatban a tőkés vezetők korábban csak két motivációs tényezőt ismertek el: az elbocsátástól való félelmet és a pénzt.

Lényegében ez a szemlélet jellemzi a tudományos üzemvezetés elméletének két megteremtőjét, a francia *Fayolt* és az amerikai *Taylort* is. Alig vették figyelembe a termelés legfontosabb tényezőjét: az *embert*. Fayol szervezeti sémákban gondolkozott, s minden figyelmét a vezetés általános érvényű, minden szervezett emberi tevékenységre érvényes alapelveinek megfogalmazására összpontosította. Taylor érdeklődése a munka tudományos vizsgálatára irányult, s az ember csak mint a termelés egyik tényezője érdekelte, kizárólag abból a szempontból, hogyan lehet munkáját a gépi berendezéshez idomítani a maximális termelékenység (s egyben természetesen a lehető legmagasabb profit) elérése céljából. Közös érdekük az a felismerés, hogy

1. sem az emberi munka módszerei, sem a dolgozó ember teljesítménylehetőségei nem eleve adott, megváltoztathatatlan tényezők, hanem *a termelési folyamat tudományos alapon fejleszthető elemei*;

2. a munkafolyamat irányítása, a vállalat, az üzem vezetése nem ösztönös, hanem olyan tevékenység, amely *pontosan meghatározott kategóriák rendszerébe foglalható, tudományosan elemezhető és megalapozható, lényeges elemeiben elsajátítható*.

Az a lenini megállapítás, hogy a tudományos üzemvezetésre vonatkozó elméletek kidolgozása — főleg Taylor munkássága — akaratlanul is a szocializmus irányába mutat, s azt az időt készíti elő, amikor az ember megszabadul a tőke uralmától, fokozottan érvényes azokra a törekvésekre, amelyek Fayol és Taylor elgondolásait részben támadták, részben az *emberi* tényező fokozott figyelembevételével továbbfejlesztési kívánták. Az új koncepció az ausztrál származású amerikai iparszociológus, *Elton Mayo* nevéhez fűződik, s *human relations* (emberi kapcsolatok) elnevezéssel ismertté vált az egész világon.

Taylor a munkát *racionalizálta*, Mayo és követői a munka *humanizálását* tűzték ki célul. Nem az embert akarták hozzáidomítani a gépekhez, a munkahelyi adottságokhoz, hanem a *munkahelyi feltételeket kívánták összhangba hozni a dolgozó ember szükségleteivel, igényeivel*. Elméletük a Western Electric Company hawtorni telepén 1924. óta folytatott híres vizsgálatok eredményein alapul, s a következőkben foglalható össze:

1. Gyökeresen szakítani kell azzal a felfogással, hogy a munka az ember számára büntetés. Az ember szívesen dolgozik, mert csak munkáján keresztül elégítheti ki a társadalmi rang és pozíció iránti természetes vágyát. A munkahelyi megelégedettség feltételei: a) a dolgozó ismerje munkája értelmét; b) érezze saját személyének fontosságát az elvégzendő feladat szempontjából; c) tere legyen személyisége érvényesítésére, kifejtésére stb.

2. A dolgozó ember nem elszigetelt személy. Magatartását, indítékait, s így munkájának termelékenységét is nagymértékben az a csoport határozza meg, amelyhez tartozik. A vezetőknek tehát mindig számolniuk kell döntéseik *csoporthatásával* is.

A szocialista gazdaságvezetés fölénye abban rejlik, hogy a gazdaság felismert törvényszerűségeinek felhasználásával, a termelőeszközök társadalmi tulajdona alapján lehetőség van a termelés és az *egész gazdaság társadalmi méretű, tervszerű* irányítására. Az irányítás a mi társadalmunkban *nem idegenül el a munkástól*. Ez nem azt jelenti, hogy nem lehet ellentmondás, ellentét a vezető és a vezetett között. Lehet,

de nem kibékíthetetlen ellentmondás. A munkás a szocializmusban is minél nagyobb keresetre törekszik. Ezt az érdekét azonban a mi rendszerünkben össze lehet hangolni a társadalom érdekeivel. A vezető és a vezetett közötti „ellentétből” végső soron olyan eredmény születik, amely az egyén és a társadalom számára egyaránt kedvező. Például, amikor a munkás jobb anyagellátást, szervezettebb alkatrészellátást követel a vezetéstől, ezt ugyan elsősorban saját egyéni érdekei miatt teszi, de egyidejűleg a társadalmi érdeket is védelmezi ezáltal.

Vezetés és irányítás

A vezetés fogalmát a gyakorlatban különböző tartalommal használják. Hol a dolgozók egy csoportját tekintik vezetésnek (például üzemvezetés, műszaki vezetés stb.), hol a vezető *tevékenységét* tekintik vezetésnek, hol a vezetést összetévesztik az *irányítással*.

Az *irányítás* fogalmát nem szabad a *vezető tevékenységgel* összekeverni. Az irányítás általában a tárgyakkal (például a gépekkel, termelő berendezésekkel, a rendelések átfutásával stb.) kapcsolatos rendelkezést jelenti. A gazdaságszervezés rendszerében a *vezető tevékenység a konkrét feladatok közvetlen kiadására és megszervezésére irányul. Az irányítás tartalma a különböző szintű vezető tevékenység összehangolása, koordinálása.*

A vezetés és az irányítás tartalma viszonylagos. A vezetés már a munkapadnál kezdődik. A csoportvezetők és a művezetők tipikus vezetői feladatokat látnak el. Vállalati szinten a vezető tevékenységhez már egyre több irányító tevékenység kapcsolódik. Az igazgató, a főmérnök és a főkönyvelő közvetlen beosztottjaikkal szemben vezetési feladatot látnak el, üzemi-vállalati méretekben azonban inkább irányító tevékenységet. Az igazgató például utasítja a főkönyvelőt, hogy dolgozza ki a vállalatban belüli premizálás módszereit: ez vezetési tevékenység. A prémiumrendszer kidolgozása viszont irányító tevékenység.

A gazdasági irányítás különböző lépcsőfokain különböző „súly” van a vezető és irányító tevékenységnek. Ahogyan haladunk felfelé a gazdaságszervezet lépcsőfokain, úgy nő a gazdaságirányítás szerepe. A jelenlegi vállalati összevonások, a nagyvállalatok megalakítása a vállalati gazdaságirányítás jelentőségének növekedését hozza magával.

A vezetés és az irányítás tartalmának tisztázása nem önmagáért való dolog. Fontos például, hogy az új nagyvállalatokban a hatásköröket és a felelősséget úgy határoljuk el, hogy a vezető ne avatkozzék be közvetlenül a több lépcsővel lejjebb lévő termelő egység tevékenységébe. A főkönyvelő például ne „kézen fogva” vezesse a raktárvezetőket vagy az anyaggyártókat. Inkább olyan ügyviteli és érdekelt-ségi rendszert kell kialakítani, amely szinte „automatizmus” módjára a vállalati érdekek képviselőire és érvényesítésére kényszeríti, illetve ösztönzi a raktárkezelőket és az anyaggyártókat. Így elérhetjük, hogy az egyes felelős dolgozók önállóan döntsenek hatáskörükben.

Az irányítási és vezetési módszerek megfelelő alkalmazása egyben a vállalati szervezet *rugalmas* működésének is egyik feltétele és biztosítója. Ahol a vezetési és irányítási módszerek jól kiegészítik egymást, ott az egyes kérdéseket a kellő szinteken döntenek el, s megszűnnek a felesleges párhuzamosságok és átfedések. Ennek elengedhetetlen

feltétele az is, hogy a vezető a tevékenységéhez tartozó valamennyi lényeges tényező fölött elegendő hatáskörrel rendelkezzen. Például a művezetőnek a műhely vezetéséhez szükséges mértékben (a vállalati kereteken belül) diszponálnia kell a műhelyben levő gépek, munkaerő, anyagok stb. fölött. Nem vezethet jól, ha nincs intézkedési joga, illetve ha az intézkedési jog több szerv között oszlik meg.

A vezetés: tudomány

Nem elég felsorolni mindazokat a szép tulajdonságokat, amelyekkel például a szocialista vállalat igazgatójának rendelkeznie kell. *Tárgyi* alap hiányában az ilyen tulajdonságok mindig „a levegőben lógnak” és tetszés szerint szaporíthatók. Ha a vállalatvezetés és egyben a vezetői rátermettség elemeit tudományos igényvel akarjuk vizsgálni, csakis a *vezetés tárgyából*, a mi esetünkben *a szocialista vállalatból, annak társadalmi és népgazdasági funkciójából indulhatunk ki*. A szocialista vállalat *három funkciót tölt be: egyrészt a szocialista társadalom szerve, másrészt termelő vagy szolgáltató szervezet, de mindezen túlmenően: közös feladatok végrehajtására szervezett emberek közössége is*.

A szocialista vállalatnak ez a három funkciója határozza meg a vezetői rátermettség három leglényegesebb tartalmi elemét:

1. A társadalmi érdekképviselőre való alkalmasságot, a népgazdasági összefüggések ismeretét és a népgazdasági szemlélet érvényesítését, 2. a szakmai tudást és 3. a vezetéshez megkívánt emberi tulajdonságokat.

A társadalmi érdek képviselőre való alkalmasság követelménye annak a következménye, hogy a szocialista vállalat a szocialista társadalom szerve; a szakmai tudás a vállalati tevékenység közvetlen irányításával függ össze; a vezetői emberi kvalitásokra pedig azért van szükség, mert a vállalat azonos célokat szolgáló emberek közössége is.

Nyilvánvaló ezek után, hogy *a szocialista vezetés lényege: a vállalati munka politikai, szakmai és emberi elemeinek céltudatos koordinálása a népgazdasági szinten meghatározott feladatok optimális végrehajtására*.

A szocialista országok gyakorlata már ezeket a felismeréseket tükrözi. A csehszlovák és a lengyel vezetőképzés programjában megtalálhatók a vezetői tudásanyag fenti elemei, talán azzal az eltéréssel, hogy az emberi tényezővel kapcsolatban a csehszlovákok a kérdésnek inkább a pszichológiai, a lengyelek inkább a szociológiai oldalát domborítják ki. A szovjet irodalomban — és a tőkés országok irodalmában is — már *vezetéstudományról* írnak.

És valóban, a vezetés *immár önálló tudománnyá vált*, amelynek leglényegesebb elemei a *vezetéselmélet* és a *vezetéstechnika*.

A vezetéstechnika a vezetéselmélet gyakorlati alkalmazásának módszertana. Például az üzemi közlésrendszer — a munkahelyi tájékoztatás és tájékozódás — vezetéselméleti kategória, de a gyakorlati megvalósítás *módja* — például egy értekezlet eredményes levezetése — *vezetéstechnika*. A munkahelyi feladat-meghatározás általános feltételeinek és formáinak kimunkálása, s ezen formák hatékonyságának vizsgálata a vezetéselmélet feladata; az egyes közlésformák — utasítás, parancs, megbízás — gyakorlati alkalmazásának módja a vezetéstech-

nika körébe tartozik. A brigádmunka optimális feltételeinek kidolgozása, a munkacsoporton belüli emberi és funkcionális kapcsolatok vizsgálata elméleti feladat. De a munkacsoportban, brigádban rejlő konkrét pszichikai tartalékok — becsvágy, versenyszellem, példamutatás stb. — feltárása és mozgósítása már vezetéstechnikai feladat.

A vezetéstudomány kialakulása és fejlődése arra utal, hogy *a vezetés szakmává vált*, amelynek immár megvannak a többé-kevésbé egzakt módon kidolgozott tudományos normái és diszciplinái. A *vezetéstudomány* ismeretanyagába tartozik a közgazdasági és műszaki tudományokon kívül a jogtudomány, a lélektan, a szociológia, az etika, a modern információs rendszereknek számos eredménye is.

A vezetéselméletben a „human relations” elmélete és gyakorlata nem jelenti az utolsó szót. Az újabb törekvések — amint arra Kaszickij is utal a Kommuniszt 1962. októberi számában írott figyelemreméltó cikkében — abból a követelményből indulnak ki, hogy a vezetői funkció ellátását *egyre inkább függetleníteni kellene a funkciót betöltők személyi adottságaitól*.

Fayol és Taylor tudományos üzemvezetésével és a „human relations” koncepciójával szemben egyre erőteljesebb törekvés tapasztalható *a korszerű ipari információs technika alkalmazására*. Ennek a technikának a fejlődése előbb-utóbb a vezetés egy új formájának, az úgynevezett „auto-management” kialakulásához vezet. A kibernetika alkalmazásának e területen is megvannak a maga korlátai. Az emberek közötti relációk (amelyekre igen sok szubjektív tényező hat) és reakciók (amelyek emberi reagálások) nemigen foglalhatók be mechanikus vezérlési rendszerekbe.

A vezetéstudomány elsajátításában nálunk nagy az elmaradás. Egyetemi és főiskolai szinten egyáltalában nem folyik vezetőképzés. Csak egyes ágazatokban foglalkoznak — meglehetősen elszigetelten — *a jelenlegi vezetők továbbképzésével* (például az építő- és a pamutiparban).*

Az utóbbi időben a Szovjetunióban egész sor konkrét intézkedést hoztak a vezetéstudomány intézményes megalapozására. A többi között speciális tudományos intézmények alakultak; így az Irányítás Szervezésével és Technikájával Foglalkozó Központi Tudományos Kutató és Tervező Technológiai Intézet (Minszk), a Szovjetunió Népgazdasági Tanácsa mellett működő Irányítással és a Normatívák Szervezésével Foglalkozó Tudományos Kutató Intézet, a Szovjet Tudományos Akadémia Szibériai Gazdasági és Termelészservezési Intézete, továbbá egyes főiskolák kebelében szervezett úgynevezett laboratóriumok.

Jól kidolgozott oktatási rendszerek vannak az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban. Az oktatási módszereket három részre tagolhatjuk, ezek: 1. kettős vezetés, 2. tapasztalatszerzés vezetők segítségével, 3. a munkakörök változtatása.

1. *A kettős vezetési módszer* lényege, hogy a vezetést párhuzamosan egy idősebb, tapasztaltabb vezető és egy erre a munkakörre kijelölt, kellő vezetési gyakorlattal még nem rendelkező személy együttesen látják el. Az intézkedéshez szükséges adatok összegyűjtését, az

* A vezetéselmélettel foglalkozó irodalom meg sem közelíti a más témájú közgazdasági publikációk mennyiségét és színvonalát. Említésre méltó elméleti és rendszerező munkát végez ezen a területen Dobossy Imre.

intézkedés előkészítését az utóbbi személy végzi, de a döntés a tényleges vezető feladata. Ez viszonylag költséges utánpótlásképzés, de a fiatalos lendület sokszor előnyére válik a vezetésnek.

2. *A vezető segítségével folyó tapasztalatszerzés* módot ad arra, hogy a képzés a legjobb szakemberek ellenőrzésével folyjék, de a kijelölt vezetőknek mégis saját maguknak — a gyakorlatban — kell a vezetés tudományát megtanulniok.

3. *A munkakörök változtatása* nagy lehetőséget nyújt arra, hogy a majdani vezető egy terület minden részfeladatát megismerje és elsajátítsa. A munkaköri beosztásokat huzamosabb időre (általában egy év időtartamra) felcserélik.

Svájcban 1957-ben intézetet alapítottak az igazgatás módszereinek tanulmányozására (Institut pour l'Étude des Méthodes de Direction de l'Enterprise; IMEDE). Az IMEDE célja különböző szakterületeken dolgozók irányítási ismereteinek bővítése; segít tanítványainak abban, hogy tapasztalatot szerezzenek a vállalati problémák elemzésében, a különféle döntések meghozatalában, a koordináló feladatok megoldásában. Az intézet alapítóinak véleménye szerint a vállalati vezető manapság dinamikus környezetben él, amelyet mind nagyobb mértékben befolyásolnak a saját ország határain kívüli tényezők is. Figyelembe kell tehát vennie a nemzetközi politikai távlatokat, intelligensnek és kezdeményezőnek kell lennie, éppen úgy, mint ahogy vezetőképesseggel is rendelkeznie kell. Ismernie kell az adminisztráció technikáját és az alapvető üzleti tevékenységeket.

Az IMEDE-nek kezdetől fogva szoros kapcsolata volt a lausannei egyetemmel és neves intézetek patronálják. A legkülönbélebb oktatási módszereket használják, ideértve az előadásokat, szemináriumokat, vitacsoportokat, filmeket. Alapvetően azonban azt a legtöbb amerikai egyetemen és európai ilyen tanintézetekben bevált módszert alkalmazzák, hogy konkrét vállalati helyzetek leírásával, a vállalati problémák variálásával és az üzleti eljárások szociális és gazdasági körülményeinek vizsgálatával oktatnak. *A mindennapi vállalati életben adódó helyzetek és az élet realitását vonják tehát be az oktatás körébe.* Ezzel a módszerrel a tanulókat a problémák megoldásának részeseivé teszik, „belehelyezik” őket a vállalati életben felelős személy helyébe. Tanulmányozzák a helyzetet és a különböző lehetőségeket megfontolva az intézkedést magában foglaló elhatározásra jutnak. Ebben az eljárásban olyan felelős vállalatvezető szerepét töltik be, akinek a problémával foglalkoznia *kell* és döntésre *kell* jutnia. Végezetül a professzor vezetésével az osztályban megtárgyalják a kialakult helyzetet.

A vezetés: művészet

A vezetésről mint „szakmáról” elmondottak bizonyítják, hogy ma már *a vezetés nemcsak művészet.* Egyoldalúság — és a valóság torzítása — lenne azonban a „szakmai” oldal kizárólagos hangsúlyozása. *Nem minden a szakmai ismeret. A vezetés több egy különleges „szakmánál”.* A szakmákat általában bárki elsajátíthatja, a vezetéshez azonban kell még valami: ezt nevezzük a *vezetés művészetének.*

A vezetőnek *tehetséges* embernek kell lennie. A vezetők alkalmasságáról sokáig azt gondoltuk — és ilyen nézet még ma is van —, hogy

vezető minden becsületes ember lehet, még akkor is, ha az adott funkció betöltéséhez szükséges képességei hiányoznak, ha az őt irányító szerv elegendő türelemmel foglalkozik vele, ha érthetően megmagyarázzák neki a tennivalókat, ha támogatják stb. Természetesen ez a módszer sokat segíthet egyes vezetőknek. *Igazi vezetőt azonban semmilyen instruálás sem faraghat a nem rátermett emberből.*

Érdekes és tanulságos a vezető-kiválasztás kapitalista módszere. *Önálló állásfoglalás az adott hatáskörön belül, az összes körülmények mérlegelésével, gyors és önálló döntés:* ez a nyugat-európai tőkés vállalatoknál a manager alkalmasságának alapvető, egyben elengedhetetlen ismérve.

Ezek a managerek általában mérnökök. A műszaki képesítés azonban önmagában vajmi keveset ér az esetleges megrendelő s ennek megfelelően az exportvállalat szempontjából. Ennek a managernek nemcsak azt kell tudnia, hogy a legkorszerűbb technika alapján mit és hogyan kellene változtatni, illetve fejleszteni, hanem válaszolnia kell a legfontosabb kérdésre is: *érdemes-e, kifizetődő-e?* Nyersanyagárak, tőkeszükséglet, piaci lehetőségek és elérhető ár, várható önköltség, a beruházás megtérülése, munkaerőhelyzet, a konkurrencia stb. — megannyi olyan kérdés, amelyekre neki magának, azonnal válaszolnia kell, ha meg akarja szerezni a vevő bizalmát.

A legtöbb nyugat-európai tőkés vállalatnál — a szorosán vett kutatási, technológiai, illetve pénzügyi, adminisztratív munkaterületeket leszámítva — nincs éles határvonal a „műszaki”, illetve „kereskedelmi” munkakörben levő felelős beosztottakkal szemben támasztott követelmények között. Egyfelől, a kereskedelmi managereknek alapos műszaki ismeretekkel kell rendelkezniük. Nagyrészüik maga is vegyész-mérnök, sőt például a „műszakinak” számító „alkalmazott technikai osztályon” (Anwendungstechnik) műszakilag képzett kereskedelmi alkalmazottak azok, akik a meglevő és várható üzletfeleket felkeresik, tájékoztatást adnak a korábbi és új gyártmányok felhasználási lehetőségeiről, tájékozódnak az igények felől stb. Ezek — iskolai végzettségükön túlmenően — a belső kiképzés során alapos termelési „tréningen” esnek át, amelynek lezárásával megállapítják, alkalmas-e az illető managernek (pl. valamelyik eladási osztályon) vagy inkább adminisztratív munkakörben (például könyvelésben) dolgozzék.

Kitűnő elbírálási eljárás a *képességvizsgáló módszer*: az ún. „tervezési játék”. Ennek lényege, hogy a „vizsgálóknak” 1 óra alatt dönteniük kell egy „rájuk bízott” képzeletbeli vállalat egész évi gazdálkodásának alapvető kérdéseiben. Mennyit lehet beruházni? Milyen a gyártmányok értékesítési lehetősége? Milyen összegben kell megállapítani az egyes termékek árát? Mennyit lehet fordítani értékcsökkenési leírásra? Hogyan alakuljon a gyártmányösszetétel? Milyen magasak legyenek az anyagkészletek? Mekkora legyen a kapacitáskihasználás? Hogyan alakuljon a munkaerő-állomány? Mennyit lehet költeni kutatásra, illetve reklámra? Mennyi a tőkeszükséglet és honnan fedezzék? Mennyi legyen az osztalék formájában kifizetendő, illetve tartalékolandó nyereség?

A vezetői stílus

A vezetői munka szocialista megszervezésének és stílusának alapja, hogy az ember a termelésnek nem tárgya, hanem aktív alanya, kezdeményező tényezője. Ezért a vezetőknek nemcsak ösztönöznie kell a dolgozókat, hanem messzemenően lehetővé kell tenni kezdeményezéseik felhasználását is.

Sok múlik azon, hogyan érzi magát a dolgozó az üzemben, milyenek a munkafeltételei, emberi kapcsolatai, környezete. Igaz, a megelégedettség érzését mindenekelőtt a kereseti lehetőségek biztosítják. Ez azonban önmagában kevés. Egy üzemi és egy laboratóriumi reprezentatív vizsgálatból kiderült, hogy a dolgozók — bár a kereseti lehetőségekkel elégedettek voltak — az egyébként kevés fizikai erő kifejtésével járó munkát „keservesnek” tartották. Az ok: bizalmatlan légkör, kölcsönös vádaskodások, féltékenykedés, intrika, gyenge, gerinctelen vezetés és az a tény, hogy a dolgozók egy része nem a képzettségének és képességének legmegfelelőbb munkakörben tevékenykedett.

A *megelégedettség* érzéséhez tehát — a jó kereseti viszonyokon kívül — egyéb is kell:

a) mindenekelőtt az, hogy az üzemben tevékenykedő ember képességét és tudását *hivatásszerű* tevékenysége közben kifejthesse,

b) erőskezű, határozott legyen a vezető, aki megteremti a kívánatos *munkahelyi légkört*, hozzájárulva az emberek lelkesedésének kibontakozásához;

c) végül, de nem utolsósorban a *bizalom*. A vezető ne csak parancsokat osztogasson, hanem hallgassa is meg a dolgozókat, munkatársait. Az olyan vezetési módszer, hogy „én vezetek, a többiek feladata csupán a végrehajtás és engedelmesség”, a szocialista vállalatoknál tűrhetetlen. A bonyolultabb és újszerű feladatok megtárgyalása, megvitatása, majd ezt követően a világos feladatkitűzés fontos feltétele a dolgozók kezdeményező készsége kibontakoztatásának. Röviden, a vezetés fontos eleme a *világos és lelkesítő feladatmeghatározás*.

Amikor a vezetésről beszélünk, ne feledkezzünk meg annak leglényegesebb tényezőjéről: a *beosztotról*. A vezetés módszerét és stílusát döntően meghatározó tényező a beosztottak összetétele (szakmai képzettség, általános műveltség, kor, nem szerinti megoszlás stb.).

A beosztottaknak a vezetőről általában kialakult véleményük van, többé-kevésbé határozottak az elképzeléseik arról is: milyennek szeretnék látni a jó vezetőt. A kölcsönös vélemények ismerete — függetlenül azok objektív értékétől — egyik feltétele a vezetők és beosztottak közötti jó kapcsolat, ezen túlmenően a megfelelő munkahelyi atmoszféra, valamint a munkahelyi adottságokhoz alkalmazkodó vezetési stílus kialakításának.

Érthető tehát, hogy a vezető és a beosztott viszonyának vizsgálata, ennek keretében a *vezetők és a beosztottak egymásról alkotott véleményének* (tulajdonságoknak) és *elképzelésének* (követelményeknek) az *elemzése fontos szerepet játszik a vezetési módszerek kialakítását célzó külföldi munkahelyi vizsgálatokban* (ún. „merit rating”).

Ebbe a keretbe illeszthető az a felvétel is, amelyet *Dobossy Imre* végzett. A cél annak vizsgálata volt, hogyan állapítják meg a különböző jellegű munkahelyeken dolgozó beosztottak a különböző — előre megadott — *vezetői tulajdon-*

ságok fontossági sorrendjét közvetlen felettesük viszonylatában. Dobossy a vizsgálatot 1962. október 1 és 1963. január 31 között végezte 124 különböző munkakör beosztottjainál.

A válaszoknak az egyes tulajdonságok közötti megoszlását, továbbá a tulajdonságok rangsorolását az alábbi táblázat szemlélteti:

Tulajdonságok	1	2	3	4	5	6
Határozottság	15	—	24	60	12	13
Következetesség	—	43	24	24	33	—
Igazságosság	84	24	15	1	—	—
Szakmai rátermettség	16	40	41	27	—	—
Magánügyekkel való törődés	—	1	—	4	39	80
A beosztottak érdekeinek képviselője	9	16	20	8	40	31

A tulajdonságok sorrendje tehát az összesített pontérték alapján (a pontérték megállapításakor a tulajdonságok számát az első helyen 6-tal, a többi helyeken 1—1-gyel csökkentett számértékkel mérlegelték):

- | | | | |
|-------------------------|-----------|-------------------------|-----------|
| 1. igazságosság | 687 pont; | 5. beosztottak érdekei- | |
| 2. szakmai rátermettség | 541 pont; | nek képviselője | 349 pont; |
| 3. következetesség | 449 pont; | 6. törődés a dolgozók | |
| 4. határozottság | 403 pont; | magánügyeivel | 175 pont. |

A beosztottak véleménye szerint tehát *a vezető elsősorban legyen igazságos, szakmailag rátermett, magatartásában és intézkedéseiben következetes.* Ezt a válaszokban kifejezésre jutó kollektív állásfoglalást főleg azért kell pozitívan értékelnünk, mert arra utal, hogy a beosztottak a vezetőtől *a vezetői munkaterülettel szorosan összefüggő tulajdonságokat kérik számon* (az emberi kapcsolatokban: igazságosság, a munkában: szakmai rátermettség, a magatartásban: következetesség és határozottság), *s ezeket elébe helyezik még saját érdekeik képviselőjének is, nem beszélve a magánügyek iránti érdeklődésről.*

A tapasztalatok azt mutatják, hogy — sajnos — mi még *kevés gondot fordítunk a vezető-utánpótlás, a helyettesi rendszer kiépítésére.* Azt szokták mondani: „akkor jó egy vezető, ha távollétében is jól halad a munka”. Nos, ennek feltétele, hogy legyen második, sőt harmadik „gárda” is. Vállalataink zömében erről nem beszélhetünk, amit az is bizonyít, hogy a „főnök” távollétében lelassul az ügymenet, „félreteszik” az eldöntésre váró fontos problémákat.

Legtöbb vezetőnk éppen azért túlterhelt, mert nem támaszkodik (vagy nem támaszkodhat) *a jól kiválasztott munkatársak, helyettesek gárdájára.* Néhány szocialista országban a vállalati igazgatók heti munkaidejéről felvételt készítettek. Általános megállapítás volt, hogy a vállalati vezetők heti munkaideje 55—65 óra között van. Nálunk sem kedvezőbb a helyzet.

Éppen időhiány miatt nemegyszer megfeledkeznek valamilyen ügyről, vagy későbbre halasztják az adott pillanatban — véleményük szerint — kevésbé sürgős, a valóságban azonban fontos ügyek elintézését. Az időhiány természetesen azt is jelenti, hogy a vezetőnek nincs ideje a szükséges problémák részletes megismerésére; ebből következően egyrészt nem tájékozódhat átfogóan, következésképpen hibás döntéseket hozhat, másrészt a munka ideges légkörben folyik. A fontos ügyeknek ugyanis valamikor mégiscsak a vezető elé kell kerülniök, s a döntés

A vezetők munkájának szervezésével foglalkozik egy érdekes tanulmány, amelyet — noha igen régi, 1921-ben készült az USA-ban — a szakirodalom mindmáig szinte egyedülálló elemzésként tart számon; tárgya: a termelési kapacitások kiesésekért való felelősség fokának becslése az amerikai iparban.

rendszerint az utolsó pillanatban történik. Ilyen ügyintézés mellett nem csoda, ha a felettes olyan döntést is hoz, amilyenre normális munkafeltételek között nem lett volna hajlandó.

Kapitáskiesési károk százalékos megoszlása az amerikai iparban 1921-ben (becslés)

Iparág	Vezetők	Munkások	Külső tényezők
	által előidézett károk		
Ruházati ipar.....	75	16	9
Építőipar	65	21	14
Nyomdaipar	63	28	9
Cipőipar.....	73	11	16
Fémipar.....	81	9	10
Textilipar	50	10	40

Hasonló problémák vannak hazánkban és a többi népi demokratikus országban is. Legutóbb Lengyelországban végeztek a vezetők munkájával kapcsolatos vizsgálatokat.

Annak szemléltetésére, hogyan fest a valóságban az igazgató munkanapja, milyen ügyeket és milyen sorrendben intéz, mennyi időt fordít ezekre az ügyekre, bemutatjuk az egyik legnagyobb textilipari vállalat adminisztratív-kereskedelmi igazgatója egy munkanapjának felvételét. A felvételt 18 munkanapfelvétel (összesen 150 óra) közül mint tipikusát választottuk ki. A felvétel nagy, többüzemű vállalatban készült. Az igazgató 10 éve dolgozik munkahelyén, közgazdasági főiskolai végzettséggel rendelkezik.

Az igazgató a munkanap folyamán, amely aznap 530 percig tartott, *alig 30 percet, tehát nem egészen 5 százalékot fordított irányító munkára*; ráadásul ezt is két (20 és 10 perces) szakaszban, a nap vége felé (a hetedik munkaóra után) végezte el. Az igazgató nem dolgozott terv szerint, s csak akkor végezhetett irányító munkát, amikor senki sem zavarta, viszont akkor már fáradt volt. Az igazgató nagyszámú különböző, köztük sok másodrangú kérdéssel foglalkozott, amelyeket a beosztott dolgozók is bizonyára elvégezhetek volna. Egy ügy elintézésére átlagosan 16. perc, ha pedig a munkaidőből levonjuk az igazgatónál tartott négy értekezlet időtartamát — 263 percet —, 8 perc jutott. Az igazgató aznap 37 látogatót (gyári dolgozókat és külső személyeket) fogadott és 39 telefonbeszélgetést folytatott! Jellemző, hogy a látogatók — vállalati dolgozók — közül néhányan többször tárgyaltak az igazgatóval különböző, hatáskörükbe tartozó ügyekről, ami azt mutatja, hogy a dolgozók munkája nem eléggé tervszerű. Jellemző az is, hogy a 37 tárgyalásból 23-at, tehát több mint 60 százalékot nem az igazgató, hanem a dolgozók és a látogatók kezdeményezték, tehát az igazgató elfoglaltságának összetétele jórészt külső nyomásra alakult ki.

Az időelemzések egyik tanulsága, hogy *vezetőink keveset foglalkoznak az újjal, noha az újjal való törődés a vezetőnek nem egyik, hanem legfontosabb feladata*. Idejében fel kell ismernie a fejlődés irányát, bátran és jóelőre fel kell készülnie a gyártás és a gyártmányok korszerűsítésére, a rendelkezésére álló munkaerő megfelelő szakmai előkészítésére. Ezért a vezetőnek nem szabad elmerülnie a napi munkák tengerében, és nem annyira az elaprózott tényleges döntésekkel kell foglalkoznia, mint inkább azokkal az alapokkal és tényezőkkel, amelyekre az operatív döntések épülnek.*

* A vezetői munkastílus helyes értelmezésének példaként idézzük egyik budapesti vállalatunk igazgatójának nyilatkozatát: „Egyik legfontosabb feladatnak tartom az előzetes vitát, hogy véleményem helyességéről meggyőzzem a más véleményen levő munkatársamat. Az ellenvélemény lehet jobb is, mint saját véleményem, ebben az esetben azt elfogadom, s döntéseimnél figyelembe veszem. A dönteni tudás, a döntés melletti felelősségvállalási képesség megköveteli az eléredő cél pontos ismeretét, a politikai tisztánlátást és a minél nagyobb szaktudást. A felelősségvállaláshoz szükséges erkölcsi bátorságot csak munkatársamat adják meg. A munkatársak lebecsülése, a rosszul értelmezett keménykezü vezetési, vagy másik oldalról a határozatlanság, a befolyásolhatóság bizonytalanná, döntésre, vezetésre alkalmatlanná teszi az embert. A vezetésnél nagyon fontos az ügyek mérlegelésére vonatkozó képesség. Eldönteni, hogy mire mennyi időt kell és érdemes szánni, melyik kérdés a fontosabb, mit kell a vezetőnek magának megoldania, mit adjon beosztottjának elintézésre, melyek azok a kérdések, amelyeknél a legjobban el lehet »csúszni« az idővel, a munkabeosztással. A lényegest a kevésbé lényegestől vagy lényegtelenről jól megkülönböztetni, a lényegtelenre időt nem pazarolni, mindezek a jó vezető legfontosabb feladatai.”

Egyszemélyi vezetés, testületi vezetés, funkcionalizmus

A vezetés alapvető formája az *egyszemélyi vezetés*.

A termelésirányító igazgatási funkciók olyan mértékben bővülnek, amilyen mértékben növekszik és válik bonyolultabbá a termelés.

A termelési folyamatok bonyolultságának növekedése a vezetési munka megosztásához vezet. Ennek első fázisában a termelést közvetlen irányító funkciók, majd a nyilvántartási (ellenőrzési) funkciók válnak el az addig egy személyben gyakorolt általános irányító tevékenységtől. A termelőszervezet irányítója (tulajdonosa) munkafelügyelőket, majd írnokokat (könyvelőket) alkalmaz, de továbbra is „sajátkezűleg” gazdálkodik. Ebben az állapotban már megfigyelhető az iparvállalati igazgatási tevékenységnek három egymástól jól elhatárolható területe: *a műszaki, a gazdasági és a nyilvántartó (ellenőrzési) munka*.

A fejlődés megköveteli az igazgatási munka mindhárom területének további specializációját. A vezető ekkor már a gazdálkodási funkciókat is kénytelen megosztani munkatársaival. Idővel a feladat az igazgatási tevékenység különböző területeinek a termelőszervezet céljának megfelelő koordinációjára korlátozódik.

A szocialista gazdaságban az egyszemélyi területi vezetés tartalma módosult. A termelés szervezésének a magántulajdon nem szab határt. A termelésszervező tevékenység messze túlnyúlik a vállalati korlátokon és a termelést végső fokon maga a szocialista állam irányítja. Így a szocialista gazdaságban az egyszemélyi vezető ugyan nem maga határozza meg az irányítása alatt álló termelőszervezet működésének *végső célját* (ezt a népgazdasági terv előírja számára), de bővül és bonyolultabbá válik azzal, hogy az egyszemélyi vezető a tervszerűen egybehangolt társadalmi termelőszervezet egy láncszemének (gazdasági egységének) a felelős vezetője.

A termelés nagyarányú kiterjedése, a technika és a technológia sokrétűsége és bonyolultsága hatással van az egyszemélyi vezetés jellegére is. *A korszerű vállalatot aligha képes egy ember egymaga irányítani*. Napjainkban nemcsak a termelés, hanem *a vezetési munka specializálódásának is tanúi lehetünk*.

Ezt az ellentmondást hivatott áthidalni a *testületi vezetés és a funkcionális vezetés*.

A szocialista gazdaságban az egyszemélyi vezetést a gazdasági irányítás egyik alapelveként tekintjük. Mind erőteljesebben bontakoznak ki azonban azok a formák, amelyek lehetővé teszik, hogy a vezető a szakemberekből álló testületekre támaszkodva hozza meg a vezetéssel kapcsolatos döntéseit. Ilyen testületek például a hatóságok kollégiumi, miniszterhelyettesi értekezletei, beruházási bizottságai, a nemrégiben létrehozott műszaki fejlesztési tanácsok, a nagyvállalatok igazgató tanácsai, a tudományos intézetek tudományos tanácsai stb.

Ezeket a testületeket általában kinevezéssel, rendeleti alapon hívják létre, de számos olyan forma is van, amelyet saját kezdeményezésből hoztak létre (vállalati osztályvezetői értekezletek, szervezési bizottságok stb.). Ezek mind olyan, viszonylag szűkebb kollektívák, amelyekben a főszerep a vezető közvetlen munkatársainak jut, akik így közvetlenül részt vesznek az adott termelőszervezet irányításában, a vezetéssel kapcsolatos döntések kialakításában. A döntés — a határozat —

megjelenési formája is sok esetben testületi (például kollégiumi határozat), bár a jogforrások szerint minden ilyen szerv mint a vezető tanácsadó testülete működik, sértetlenül hagyva az egyszemélyi vezetés elvét.

Ha a vezető nem megtárgyal, hanem kinyilatkoztat, mindent „jobban tud”, mindenhez jobban ért, mint a munkatársai, úgy ezek nem érzik magukat a vezetés részeseinek, csak a döntések végrehajtóinak. Vigyázni kell arra, hogy a testületek kellően előkészített, megfelelő javaslatokat tartalmazó anyagokat tárgyaljanak, mert másképpen munkájuk szócsépléssé fajulhat. Ilyenkor a felelősség valóban elmosódik.

Az egyszemélyi vezetés dogmatikus értelmezői a vezetés testületi szerveivel szemben legfőbb érvként éppen a felelősség feloldását hozzák fel.

Hangsúlyozni kell, hogy a vezetés kollektív szervei *nem pótolják* az egyszemélyi vezetést, hanem annak *eszközeként* használhatók. A testület minden tagjának megvan emellett a szervezeti beosztása, ahol nemcsak utasítások végrehajtásáért, hanem helyes utasítások kiadásáért vagy javasolásáért is felelősek. Éppen ezért szükség lenne, hogy a testületi döntéseknél a javaslattevő egyéni felelőssége is kitűnjék. Ma már általános szokás, hogy határozatokat csak a végrehajtásért felelős személy és a határidő megjelölésével adnak ki. Meg kellene még jelölni azt is, hogy a határozatot *kinek* a javaslatára hozták. Ez a módszer emelné az egyéni felelősséget és javítaná az előterjesztések színvonalát. Ugyancsak emelné a testületek tagjainak egyéni felelősségét, ha írásban kellene bejelenteniök a szerv vezetőjénél, ha egy határozattal nem értenek egyet. (Ilyen kötelezettségük csak a hatósági kollégiumok tagjainak van, akik ilyen esetben a kormányhoz kötelesek bejelentést tenni.)

A testületekben az egyéni felelősség éppen azért oldódik fel, mert jogilag rendezetlen. A Szovjetunióban és Lengyelországban is az egyszemélyi felelős vezető mellett testületek, úgynevezett állandó termelési tanácsok alakultak a közelmúltban. A Szovjetunióban intézkedéseket hoztak az üzemi tanácsok hatáskörének bővítésére is. Tanulmányozásra érdemesek a jugoszláviai munkástanácsok tapasztalatai is. A szakemberekből álló bizottságok meghallgatása nélkül ezekben az országokban az igazgató jelentősebb kérdésekben nem dönthet.

Amikor a vezető rendelkezésére álló szakemberek közössége — a törzskar — a termelőszervek felé intézkedési joggal rendelkezik, funkcionális vezetésről beszélünk. A szocialista iparvezetésnek jelenleg alapelve az úgynevezett *termelés-területi* szervezési elv, ami azt jelenti, hogy minden vezető csak a felette álló *egy személytől* kaphatja az utasításokat, a *funkcionális szervektől utasítást nem kaphat*. A termelés-területi vezetési rendszerben a funkcionális szervek előkészítik javaslatukat, a vezető azt jóváhagyja és ő adja ki utasításként a hozzátartozó vezetők részére.

Ez az elv is azt mutatja, hogy a vezető legfontosabb funkciója a koordináció. A funkcionális vezetést azért kellett megszüntetni, mert az egyes funkcionális szervek nem voltak képesek utasításaikat egymás közt koordinálni. De ha meg tudnánk találni azokat a módszereket, amelyek mellett a funkcionális szervek egymással kellően koordinált utasításokat lennének képesek kiadni, a funkcionális vezetési formát is alkalmazhatnánk, mert viszonylag rugalmas és operatív vezetési forma. A funkcionális vezetési módszer alkalmazásával.

sülne. A termelés-területi vezetési elv ugyanis igen nagy feladatkört ad a funkcionális szerveknek, de ugyanakkor a felelősségüket csökkenti, mert a kiadott utasításért a vezető, a végrehajtásért pedig a termelő-szervek felelősek.

A jelenleg folyó átszervezés során tudomásunk szerint egyes szervek és vállalatok (például az Egyesült Izzó) kísérleteket folytatnak a funkcionális vezetési módszer alkalmazásával.

Érdekes módon oldják fel a funkcionális vezetés ellentmondásait egyes tőkés nagyvállalatok, például az International General Electric Co. Itt a funkcionális szervek készítik elő a vezérigazgatóság részére az utasításokat, amelyeket a vezérigazgató közvetlenül továbbít a gyárigazgatónak. Ez megfelel a termelés-területi szervezési elvnek. A gyárigazgatók azonban az utasítások végrehajtásának módszereit mindig az illetékes funkcionális szervvel tárgyalják meg, amely *köteles tanácsokat adni*. Ez a módszer nagymértékben emeli a funkcionális szervek felelősségét, mert nem kezdeményeznek olyan utasítást, amelynek végrehajtását nem tudják igazolni. Ebben a módszerben — ha közvetve is — végső fokon a funkcionális irányítás érvényesül, bár a termelés-területi irányítás formájában.*

Az általános — de nem legalizált — gyakorlat az, hogy egész gazdasági életünkben, s így elsősorban az iparban *de facto a funkcionális irányítás is érvényesül*. Vagyis a gyakorlatban nem érvényesül a tisztán egyszemélyi vezetés. A korábbi jogi előírásokhoz való ragaszkodás ilyen helyzetben *formálissá* teszi az egyszemélyi vezető döntéseinek egy részét és felesleges bürokráciát szül. Ezért — a kérdés tartalmi (vezetési, jogi) vonatkozásait vizsgálva — *olyan mértékben, ahogy az indokolt, legalizálni kell a jelenlegi gyakorlatot*. Ennek az elvi kérdésnek mielőbbi tisztázása jelentősen befolyásolná az új vállalati egységek szervezeti felépítését és a hatáskörök elhatárolását.

Természetesen nincs szó arról, hogy az egyszemélyi vezető átruházhatná valamennyi jogát. *Mindig fenn kell tartania magának az ellenőrzés, a kezdeményezés és a döntés jogát a tervezés, a szervezés és a koordinálás kérdéseiben*. Munkaköre egy részének átruházása nem mentesíti őt ama felelőssége alól, amellyel felettesének tartozik a *teljes feladat* teljesítéséért. A funkcionális vezetési rendszer elismerése és kiépítése — ahol annak szervezeti és személyi feltételei adva vannak — kifejezetten *növeli* a személyes felelősséget, hiszen többé nem formális, hanem valóságos, tartalommal megtöltött felelősségről van szó.

A vezetés két — egyszemélyi és funkcionális — formája nem zárja ki, sőt *feltételezi* egymást. Éppen ez a belső, szükségszerű viszonylagos egység és különállás eredményezi a két oldal állandó egymásrahatását. A közöttük jelentkező egészséges feszültség a vezetés egyik *belső motorja*. Ha kikapcsoljuk az egyszemélyi (termelés-területi) vezetés horizontálisan ható összehangoló funkcióját, megbomlik a horizontális egy-

* Magyarországon és a szocialista országokban az egyszemélyi vezetésről alkotott meglehetősen merev felfogás összefonódott a funkcionális tagadásával. A funkcionális-musról az Új Magyar Lexikon 2. kötete így ír: „Ez a szervezeti felépítés a gyakorlatban általában alkalmatlannak bizonyult, mert lazítja a vezetésben a személyi felelősséget és gátolja a munka koordinálását. Ma mint általános irányítási rendszert nem alkalmazzák...” Az ipari üzemek szervezése és gazdaságtana című műegyetemi tankönyv (458. l.) azt írja: „A termelésirányítás területén... a funkcionális irányítás ellentétben áll az egyszemélyi vezetés elvével, megbontja a termelési folyamat egységéből fakadó igazgatási igényt.”

ség, ha viszont kikapcsoljuk a szakmai vezetés vertikálisan ható összehangoló funkcióját, megbomlik a szakmai vezetés vertikális egysége. Minden szervezet — így az ipari szervezetek is — fejlődése során két fő irányban differenciálódik: horizontálisan (területileg) és vertikálisan (szakmailag, funkció szerint). Ennek megfelelően indokolt a két vezetési módszer kombinatív alkalmazása.

A feldolgozott irodalom jegyzéke

- V. I. Lenin: A szovjet hatalom soronlévő feladatai. Lenin: Művei. 29. Szikra, 1953.
Az MSZMP VIII. kongresszusának határozata. Kossuth Könyvkiadó, 1963.
Az MSZMP Központi Bizottságának beszámolója az MSZMP VIII. kongresszusán.
Artemov: A vállalatok irányításának korszerűsítése (Szocialiszticeszkij Trud. 1958. 10. sz.)
Dobossy Imre: Miért túlterheltek a vállalati vezetők? (Figyelő. 1961. 49. sz.)
Milyen legyen a gazdasági vezető? (Figyelő. 1962. 29. sz.)
Megtanulható-e a vezetés? (Figyelő. 1962. 39. sz.)
A vezetés — tudomány. (Figyelő. 1963. 23. sz.)
Forester: A vállalatvezetés mint feladatkör jövője. (Harvard Business Review, 1958. júl.—aug. szám.)
Graves: A Vállalatvezető Továbbképző Intézet. (Chemistry and Industry, 1961. júl. 15. sz.)
Lehmann: A vezető tevékenységének megjavítása. (Die Wirtschaft, 1960. ápr. 28.)
Lutoslawski: Iparvállalat irányítása és szervezése. (Zycie gospodarcze. 1959. nov. 15.)
A vezető beosztásának munkaköre. (Harvard Business Review. 1959. szept.—okt. szám.)
A vezető személyes magatartása és kötelezettségei. (Travail et Methode, 1961. márc. szám.)
A tőkés iparvállalatok igazgatása. (Economica i organizacija pracy, 1960. 4—5. szám.)

Az első termékrendszerű ármodell

Az ármodell szerkesztése, előmunkálatai

Az értékszámítás megalapozása és az ártervezés tökéletesítése céljából az Országos Árhivatal a Magyar Tudományos Akadémia Számítástechnikai Központja közreműködésével, immár 7. éve folyó munkálatok eredményeként megszerkesztette az első, gyakorlatban is hasznosítható *termékrendszerű ármodellt*.^{*} Az ármodell előkészítésében és kivitelezésében számos közgazdász, matematikus, számviteli szakértő vett részt és dolgozik ma is azon, hogy az állami gazdaságsszervező tevékenység rendelkezésére álló eme új eszköz minél nagyobb hatékonysággal, egyre tökéletesebb formák között működhessék.

Az ármodell szerkesztését azok a tapasztalatok indokolták, amelyeket az 1959. évi ipari termelői árrendezés előkészítése során, a tervezett árváltozások kihatásainak előzetes számbavételekor és az árrendezés végrehajtásához kiadott árváltozási indexek kidolgozásakor nyertünk.

Az összesített iparági termelési költségvetések, valamint a termelési ágazatok közötti közvetlen kapcsolatokról rendelkezésre álló mutatók nem nyújthattak alapot a tervezett árváltozások kihatásainak megfelelő számbavételére és megbízható árváltozási indexek kialakítására. Jogosan merült fel tehát a kívánság, hogy amit megfelelő apparátusok hiányában az 1959. évi árrendezés céljaira kielégítően nem lehetett megoldani, azt legalább a távolabbi jövő számára teremtsük meg. Ilyen megfontolások alapján indult meg az ármodellszerkesztési munka, amelyben nagy segítséget jelentett, hogy abban az időben az input-output elemzés is erőteljes fejlődésnek indult.

1957-ben több száz alapanyag, félégyártmány és készáru árkalkulációja állt az Országos Árhivatal rendelkezésére. Erre lehetett építeni annak a közgazdasági feladatnak a megoldásánál, hogy létrehozva e kalkulációk összefüggő népgazdasági rendszerét, az egyidejűleg előállított iparcikkek termelői árrendszere ármodellbe legyen foglalva. Hamarosan kiderült azonban, hogy amikor az árakat nem kizárólag valamely iparág (vállalat) keretei között, hanem az egész népgazdaság szempont-

^{*} E tárgyban eddig a következő dolgozatok készültek: *Dr. Csikós-Nagy Béla*: A szocialista árképzés. 350–368. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1961. — A népgazdasági költségkiszámítás. *Ipargazdaság* 1962. 5. sz. — Az érték számíthatósága. *Wirtschaftswissenschaft*, 1961. 4. sz. — *Dr. Ganczer Sándor*: Az árváltozások kölcsönhatásai és vizsgálatuk módszerei a szocializmusban. *Közp. Szemle* 1960. 3. sz. — Árszámítások modern matematikai módszerekkel. Kandidátusi értekezés. (Kézirat.) — *Dr. Rácz László*: Az árképzésben és a termék gazdaságossági vizsgálatoknál alkalmazható matrixműveletek, azok gyakorlati bemutatásával. (Kézirat.)

jából megfelelő módon, tehát *általában* az árak összefüggésében kell megalapozni, számos kérdés merül fel, amelyre választ kell adni.

Mindenekelőtt tisztázni kellett, hogy a gazdasági vezetés számára milyen nagyságrendű modell nyújt *megfelelő reprezentációt*. El kellett dönteni a számítások egyik alapkérdését, hogy praktikus *ki lehet-e indulni* közvetlenül az *anyag- és munkaidő-normákból*, vagy a pénzben kifejezett kalkulációkat kell alapul venni. Elemezni kellett a modell *matematikai feldolgozásra való alkalmasságát*. Ki kellett dolgozni a termékkalkulációs modellben végezhető ár- és értékszámítások matematikai formuláit. Tisztázni kellett, hogy miként lehet a termékkalkulációs modellt — az óriás méretek csökkentése érdekében — a már meglévő *ágazati mérlegekhez kapcsolni*, illetve miként lehet a számítások pontosságát az egymásra épülő modellek segítségével fokozni. A modell felépítéséhez szükséges rendszerezésben kellett a kalkulációs és egyéb *adatokat biztosítani*. Végül, de nem utolsósorban, meg kellett szervezni a gépi adatfeldolgozást, illetve gondoskodni kellett olyan gazdasági és matematikai eljárásokról, amelyek a nagyméretű modellek gépi adatfeldolgozását lehetővé teszik.

Már az előkészítő munkák időszakában nyilvánvalóvá vált, hogy számos problémát csak a modellszerkesztés menetében lehet megoldani. Ezért célszerűnek látszott a gyakorlati munkára használható modellt megelőzően egy kísérleti ármodellt szerkeszteni. Az első magyar kísérleti ármodell szerkesztését 1959-ben kezdtük meg. Ez 435 terméket foglalt magában. A modellt az 1959. I. 1.-i árrendezésnél elfogadott kalkulációk alapján állítottuk össze. A modell centruma egy 158 termék-kalkulációból álló blokk volt, amelynek termékei között teljes kölcsönhatás állt fenn. Az akkori technikai eszközök még ilyen nagyságú modell kielégítő feldolgozását sem tették lehetővé. Ezért az első kísérleti számításokat egy 87-es nagyságú részmodellel kellett elvégezni. E kisméretű kísérleti modell igazolta az alkalmazott matematikai módszerek helyességét. Gyakorlatilag is bebizonyosodott az alapulvett kalkulációkból nyert koefficiensek statikus függetlensége az alkalmazott árrendszertől. A számítási eredmények elemzéséből következtethettünk arra, hogy az intenzív árösszefüggések megfelelő pontosságú felmérésével igen nagy pontosságot lehet elérni az ár- és értékszámításoknál. Az intenzív összefüggések köre azonban a szerzett tapasztalatok szerint nem korlátozódik a jelenlegi közvetlen költségekre s főleg nem a közvetlen anyagokra, hanem igen gyakran kiterjed a közvetett költségekre, a különböző alapokra és a különköltségekre is.

Az első kísérleti modell tette lehetővé a gépi feldolgozási igények és lehetőségek felmérését is. Mindezen tapasztalatok birtokában lehetett hozzákezdeni az 1960-as termelési adatokon felépülő nagyméretű modell szerkesztéséhez. E modell szerkesztése 1961-ben kezdődött meg, s mivel a nagyméretű modellek szerkesztésében semmiféle tapasztalattal nem rendelkezünk, több mint két évet vett igénybe.

Az ármodell és fő jellemzői

Az ármodell az árrendszer modellje, amely alkalmasan kiválasztott termékeken keresztül tulajdonképpen az egész árrendszert reprezentálja, lehetővé téve az árváltozások kölcsönhatásainak tanulmányozását és különféle gazdasági számítások és elemzések végzését.

Bár az ármodell elsődlegesen termékmélységű ár- és gazdaságossági számításokra készült, speciális felépítésénél fogva alkalmas átfogóbb kérdések, az újratermelési folyamat egyes sajátosságainak elemzésére is.

Az ármodell két változatban készült: az egyik a tulajdonképpeni ármodell, amely elsősorban az árváltozások kölcsönhatásainak kiszámítására szolgál; a másik az ún. gazdaságossági modell, amely elsősorban gazdaságossági számítások végzésére alkalmas. A két modell között csak az importanyagok kezelési módjában van lényeges különbség.

Az ármodell a legszorosabb összefüggésben áll az ágazati kapcsolatok mérlegével, a két modell tulajdonképpen egységes rendszert képez. Mindazok a számítások, amelyek az ágazati kapcsolatok mérlegével végezhetők, az ármodell segítségével is végrehajthatók. A különbség az, hogy az ágazati kapcsolatok mérlegében végzett számítások a népgazdaság egy-egy termelő- vagy végső felhasználási ágazatára és az újratermelési folyamat ágazati összefüggéseire nyújtanak elemzési lehetőséget, az ármodellben végzett számítások pedig termékmélységűek és az újratermelés részfolyamatairól adnak felvilágosítást.*

Az ármodellben végzett számításokhoz bizonyos átfogó adatokat (az ártípuszszámításokhoz szükséges kulcsszámokat, a valuták reálértékét stb.) az ágazati kapcsolatok mérlegéből nyerhetjük, ugyanakkor az ármodellszámítás eredményei feltárják az ágazati átlagokon belüli szóródást.

Az ármodell jelenlegi formájában mintegy 1200** termékre és szolgáltatásra teszi lehetővé ár- és gazdasági számítások végzését. Emellett lehetőség nyílik arra is, hogy a szóban forgó 1200 termék alapján a fogyasztásra, a beruházásokra és az exportra is végezzünk elemzéseket.

Az ármodellben szereplő 1200 termék felöleli a népgazdaságban előforduló legfontosabb alapanyagokat és az ezekhez felhasznált termékeket (ezek száma együttesen 268), a legalapvetőbb lakossági fogyasztási cikkeket (300) és beruházási javakat (40), továbbá a döntően export rendeltetésű cikkekből 160-at, valamint az utóbbi három kategóriába tartozó termékekhez közvetlenül vagy közvetve felhasznált félkésztermékeket és alkatrészeket (440).

Az ármodellt nagyrészt az árkalkulációk alapján, azok bizonyos átdolgozásával állítottuk össze, de kiegészítettük az eszközigenyességet, a devizában kifejezett importanyag-felhasználást és a modellben foglalt termékeknek a végső felhasználás szektoraiban (fogyasztás, beruházás, export) való elosztását kifejező adatokkal.

A modell nagy részletességgel tartalmaz (1960. évi) adatokat az ipar, a kereskedelem, a közlekedés és az erdőgazdaság területéről. A felhasznált állóeszközök és az építőipari jellegű felújítási munkák tekintetében a reprezentáció ma még elnagyolt. A modellt úgy építettük fel, hogy a mezőgazdasági termékek szerkesztés alatt álló részmodelljét utólag hozzá lehessen kapcsolni, s ezzel a számítások pontosságát fokozni. (A készülő mezőgazdasági részmodell mintegy 80—100 termékkel és szolgáltatással bővíti a számítások körét.)

* Az ármodell tökéletesítésével az újratermelés egészének megközelítő pontosságú jellemzése is elérhető lesz.

** Az 1200 termékbe nem értjük bele azt a 260 importanyagot, amelyeket felhasználnak ugyan a modellben szereplő termékekhez, de amelyek árára a többi termékárak csak közvetve hatnak.

Az ármodell elvi sémája

Megnevezés	Kiemelt termékek* árszerkezete		Kiemelt termékekből		
	1	2...n	lakossági fogyasztásra	beruházásra	exportra
Kiemelt termékek (termékcsoportok)	1	$k_{11} k_{12} \dots k_{1n}$	f_1	b_1	g_1
	2	$k_{21} k_{22} \dots k_{2n}$	f_2	b_2	g_2
	.				
	.				
	n	$k_{n1} k_{n2} \dots k_{nn}$	f_n	b_n	g_n
Felhasználás a belső négyzetben szereplő termékekből összesen		$k_1 k_2 \dots k_n$	n $\sum_{i=1}^n f_i$	n $\sum_{i=1}^n p_i$	n $\sum_{i=1}^n g_i$
Importtermékek**	i_1	$i_2 \dots i_n$			
Munkabér	v_1	$v_2 \dots v_n$			
Beruházási hányad***	c_1	$c_2 \dots c_n$			
Egyéb tiszta jövedelem jellegű ártényezők	m_1	$m_2 \dots m_n$			
Belső négyzeten kívüli ártényezők összesen.....	d_1	$d_2 \dots d_n$			
Egységár	P_1	$P_2 \dots P_n$			
Importtermékek devizában ... Az egységnyi termék előállításához szükséges	i_{d1}	$i_{d2} \dots i_{dn}$			
a) állóeszközök értéke					
— épület — építmény ...	u_1	$u_2 \dots u_n$			
— üzemi berendezés	\hat{u}_1	$\hat{u}_2 \dots \hat{u}_n$			
— járművek... ..	w_1	$w_2 \dots w_n$			
b) forgóeszközök értéke.....	z_1	$z_2 \dots z_n$			
Lekötött eszközérték összesen	1_1	$1_2 \dots 1_n$			

* Kiemelt termékeknek itt azokat a termékeket tekintjük, amelyek a mérlegnek mind a fej-, mind pedig az oldalrovatában szerepelnek.

** Az importköltségek — egy külön adatszolgáltatás alapján — határparitásra számítva meghatározásra kerülnek forintban, valamint tőkés és demokratikus devizában. A részben importtermékeknel az import-részarányt a bázisév forgalmáinak megoszlása alapján állapítottuk meg.

*** A beruházási hányadot — szintén külön adatgyűjtés segítségével — leválasztottuk a felújítási hányadtól: a felújítási hányaddal szemben a többéves átlag alapján meghatároztuk a tényleg elvégzett felújítási munkák értékét. Az elvégzett felújítási munkák a belső négyzetben szerepelnek, míg az alapihány vagy többlet a tiszta jövedelmet módosítja.

**** A kiemelt termékek beruházásra és exportra fordított részét kifejező adatok összegyűjtése és feldolgozása még előttünk álló feladat, amelyet a következő hónapokban kívánunk megoldani. Ebben a részben egyes esetekben a felhasználás nemcsak a kiemelt termékekből, hanem a kiemelt termékkel reprezentált termékcsoportból való felhasználást is magában foglalja.

Az ármodell elvi sémáját a táblázat tartalmazza. A sémából is kitűnően, az ármodell négy fő részből áll: a belső négyzetből, az alsó és az oldalszárnyból, valamint a kiegészítő adatokból. Az ármodell belső négyzete és alsó szárnya a kiválasztott termékek tekintetében termékegységre vetítve mutatja ki a termelési kapcsolatokat, illetve az árszerkezetet. A belső négyzet oszlopai azt mutatják, hogy a fejrovatban szereplő kiemelt termékek egységnyi mennyiségéhez az oldalrovatban megjelölt termékekből *pénzben kifejezve* mennyit használnak fel. Az alsó szárny oszlopaiból arról kapunk felvilágosítást, hogy a fejrovatban levő

termékek egységnyi mennyiségében mennyi az importtermék, a munkabér, a beruházás hányada és a tiszta jövedelem.

Ha a belső négyzet és az alsó szárny adatait oszloponként összegezzük, eredményül a fejrovatban szereplő termékek, illetve termékcsoportok egységárát kapjuk.

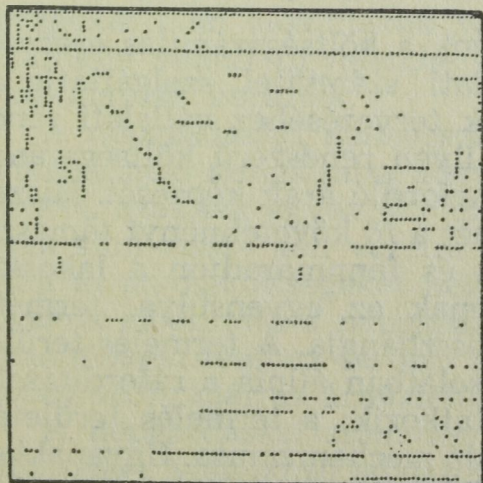
Az oldalszárny a kiemelt termékekből végső felhasználásra (lakossági fogyasztásra, exportra, beruházásra) kerülő termékek árösszegét tartalmazza.

Az ún. kiegészítő adatok termékegységre vetítve mutatják a lekötött álló- és forgóeszközök értékét, valamint a felhasznált importtermékek devizában kifejezett értékét.

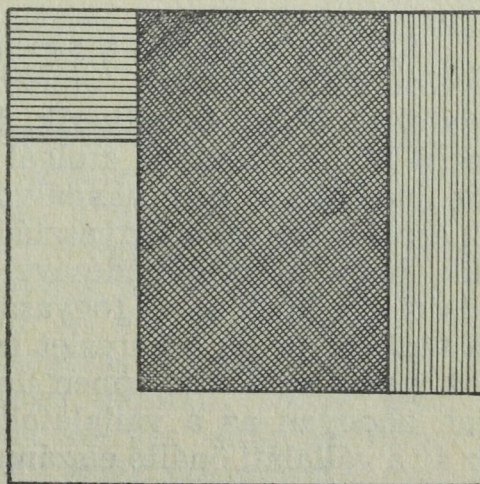
Az ármodell belső négyzete alapján úgy számítunk természetes mértékegységben kifejezett ráfordítási együtthatókat, hogy a belső négyzet adatait soronként osztjuk az oldalrovatban megjelölt termék egységárával. Az így képzett ráfordítási együtthatók azt mutatják, hogy a fejrovatban megjelölt termék egységnyi mennyiségének előállításához az oldalrovatban megjelölt termékekből *természetes mértékegységben kifejezve* mennyit használnak fel.

Az, hogy az árszámítások ma már az országban rendelkezésre álló elektronikus számológépek segítségével igen nagyszámú termékre sikeresen elvégezhetők, egyebek mellett annak köszönhető, hogy — a munka során szerzett tapasztalatok alapján — az ármodell, illetve a belső négyzetből számított együtthatómatrix (A) konkrét képét számítástechnikai szempontból rendkívül előnyösen lehetett kialakítani.

Az ármodell első formájában egy-egy ágazat termékei egymást követő sorrendben helyezkedtek el a fejrovatban és az oldalrovatban. Ilyen körülmények között az ármodellból képzett együtthatómatrix rendkívül tarka képet mutatott. A matrix igen sok 0 elemet tartalmazott, de ezek a 0 elemek nem alkottak egységes rendszert. Közéjük ékelődve itt is, ott is 0-tól különböző elemeket találtunk. Az ágazati sorrendben felállított ármodell belső négyzetének szerkezetét lekicsinyített formában az 1. ábra szemlélteti.



1. sz. ábra



2. sz. ábra

(Az ábra pontjai jelentik a 0-tól különböző elemeket.)

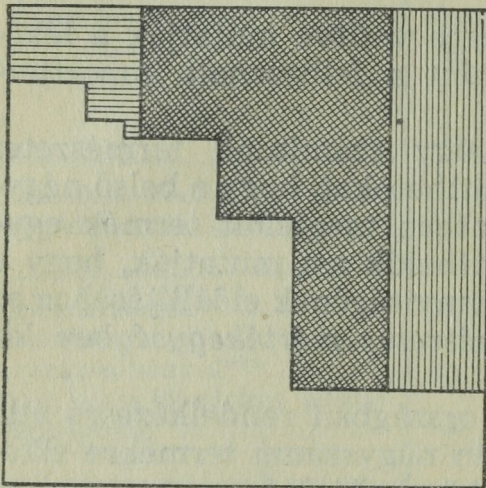
A modell részletesebb tanulmányozása során kiderült, hogy szinte minden ágazat három fő termékcsoportra bontható:

a) alapanyag jellegű termékekre, amelyeket igen sok más termék

előállításához felhasználnak, előállításukhoz szintén elsősorban alapanyag jellegű termékek szükségesek,

b) félkésztermékekre, amelyeket főként félkésztermékek és késztermékek előállításához használnak fel,

c) késztermék jellegű termékekre, amelyek fogyasztási, beruházási és export célokra szolgálnak, vagy a gazdasági modell belső négyzetében nem szereplő termékek előállításához használatosak.



3. sz. ábra

Ennek a felismerésnek az alapján lyukkártyagépek igénybevételével a technológiai sorrendnek megfelelően átrendeztük a modellt. Az átrendezés eredményeként a modell olyan formát öltött, amely megkönnyíti a matematikai feldolgozást (az $E-A$ matrix inverzének előállítását).

A technológiai sorrendben felállított ármodell képét a 2. sz. ábra szemlélteti. A 2. sz. ábrán vízszintes vonalkézással jelzett rész az alapanyag jellegű termékek, a középső sötét rész a félkésztermékek, a függőlegesen vonalkézált rész pedig a késztermékek anyagköltségeit foglalja magában. Mindhárom részben

található még 0 elem, de azok jelentős része már az üresen hagyott részben foglal helyet.

Az ármodell rendezése közben az is világossá vált: kialakítható olyan szerkezet is, amely mellett a termékek hármasságos tagolásán túl magán az alapanyag, illetve a félkésztermék jellegű termékek blokkján belül is különböző nagyságú 0 blokkok képződnek. A modell végső szerkezetét a 3. sz. ábra szemlélteti.

Az ármodellszámítás számviteli megalapozása

Az ártervezésben a szocialista országok a költségszámítás eredményeire támaszkodnak, amelyhez a vállalati számvitel szolgáltatja az adatokat. Ebből következik, hogy az árak tervezéséhez vállalati rendszerű költségszámítás szolgál alapul. Az ilyen rendszerű költségszámítás önmagában nem akadályozza jól funkcionáló árak képzését. Hiszen az árral szemben a fogyasztás területén azt a fő követelményt támasztjuk, hogy közreműködésével létrejöjjön és fennmaradjon a lakosság vásárlóerejének és a fogyasztási árualapnak az egyensúlya, termékfajtánként pedig a kereslet és a kínálat összhangja. A termelés területén pedig az árak éppen úgy kell kapcsolatban állnia a ráfordításokkal, ahogyan az a vállalatoknál megmutatkozik; a termelés területén az ár a vállalati önálló elszámolás kiszolgáló mechanizmusa. Ugyanakkor azt is világosan kell látni, hogy az ily módon tervezett és az ilyen követelményeknek megfelelően alakított árak csak éppen arra használhatók, amire őket létrehozták. Nem lehet tehát az ilyen árakkal szemben önkényes módon olyan követelményeket támasztani, amelyeknek márcsak jellegüknél fogva sem felelhetnek meg. Mindenekelőtt, az így megalapozott és alakított árak nem használhatók fel közvetlenül

népgazdasági jellegű gazdaságossági számításokban. Ez ugyanis a költségszámítás népgazdasági megalapozását és az ehhez szükséges számviteli feltételek létrehozását követeli meg.

Az ármodellben történő számítás népgazdasági szintű számítás. Hiszen amikor ármodellben számítunk, akkor nem valamely iparág (vállalat) sajátos, hanem az egész társadalmi termelőszerkezet szerves összefüggésében végezzük a számításokat. Ez önmagában is érthetővé teszi, hogy a vállalati utókalkuláció szolgáltatata adatok közvetlenül nem alkalmasak az ármodellszámítás számviteli megalapozásához.

Az utókalkuláció vállalati rendszere két okból is elrejt a társadalmi termelőszerkezet költségviszonyait. Először azért, mert a vállalatnál felmerülő költségek számvitelileg úgy vannak rögzítve, hogy azokból az input-output összefüggések csak részben ismerhetők meg. Másodsor pedig azért, mert csak az utolsó termelési szakaszra korlátozottan tárja fel a költségviszonyokat.

A vállalati könyvelésben csak azokat a költségeket terhelik közvetlenül a termékekre, amelyekről a felmerülés időpontjában egyértelműen megállapítható, hogy mely termék gyártása érdekében merültek fel. Ebből következik a vállalati ráfordításoknak közvetlenül elszámolható költségek és általános vállalati, üzemi költség szerinti tagolása. Viszont az általános költség is csak bérköltségből vagy anyagköltségből tevődhet össze.

A termelési költségnek bérköltség és anyagköltség szerinti tagolódása a társadalmi termelőszerkezet sajátos felépítéséből, a termelés szakaszosságából folyik és gyakorlatilag azokhoz a szervezeti, vállalati formákhoz igazodik, amelyeket az állam a termelés szervezésénél alkalmaz. De ez nem változtat azon, hogy az anyagköltséget tulajdonképpen vállalaton kívüli bérköltségnek kellene tekinteni. A vállalati utókalkuláció rendszerében jelentkező anyagköltség nem ilyen jellegű. Az anyagköltség, ahogyan felmerül, csak a vállalat szempontjából minősül költségnek. A vállalat szempontjából az a fontos, hogy milyen árat kell fizetni a gyártásban felhasznált anyagokért. A vállalat a felhasznált anyagokat nem előállításuk valóságos költségén, hanem csakis azokon az árakon veheti figyelembe a késztermék önköltségében, amibe azok a vállalatnak kerültek.

A népgazdasági költségszámítás megalapozásához tehát a vállalati utókalkuláció szolgáltatata adatokat át kell alakítani. Az általános költségeket, azoknak egyes tételeit (amortizáció, általános igazgatási költségek stb.) vissza kell vezetni anyag- és bérjellegű költségekre. Ezután pedig az anyagköltségeket kell korrigálni annak megfelelően, amibe az anyagok előállítása a népgazdaságnak kerül. Az előbbi az ármodellszámítás előkészítéséhez tartozó alapadat-feldolgozás körébe tartozik, az utóbbi pedig már az ármodellben végzett számításokkal oldódik meg.

A népgazdasági számvitel rendszerének szerves része az *importköltségekre* vonatkozó adatszolgáltatás is. Az érték számszerű megállapításához ismerni kell az anyagként felhasznált termékek hazai termelésének és importjának (ezen belül tőkés és demokratikus importjának) részarányát; az importbeszerzési árakat — tőkés és demokratikus devizában — határparitáson; továbbá az importanyagok belföldi ipari átadási árában foglalt belföldi költségeket (szállítási, kereskedelmi, készletezői költségek stb.).

A népgazdasági szintű számítások tökéletesítéséhez nélkülözhetetlen az eszköznyilvántartás és az eszközökkel kapcsolatos költségelszámolás lényeges tökéletesítése. Az értékcsökkenési leírás és az eszköz-tényező együttesen a gyártmány társadalmi költségeinek számottevő része. Ezért a költségek gyártmányonkénti felosztásakor nem lehet megelégedni a jelenlegi közvetett módon való elszámolással, hanem törekedni kell annak pontosítására.

A fenti követelményeknek megfelelő népgazdasági számvitel és statisztika egyelőre nincs; a szükséges adatok összeállítása az ismertett modellekhez a minisztériumok, illetve vállalatok esetenkénti adat-szolgáltatása alapján volt lehetséges. A számítások rendszeressé tételéhez azonban okvetlenül gondoskodni kell majd a szervezettebb adat-szolgáltatásról.

Az ármodell számításánál alkalmazott matematikai módszerek

Az ármodellből tömegesen végzett műveletek eredményeként kapunk választ különféle kérdésekre. A kézi technikán alapuló hagyományos eljárások itt önmagukban nem elégségesek. A szocialista gazdasági mechanizmus tökéletesítése, az állami tervezés és operatív irányítás hatékonyságának javítása ezért objektíve felveti a korszerű számítástechnikai eljárások, elektronikus számológépek felhasználását.

A modern számítástechnikai eljárások, elektronikus számológépek széles körű felhasználása nagymértékben előrelendíti a közgazdaságtudomány fejlődését. A matematika rendelkezik ugyanis azokkal a számítási eljárásokkal, melyek a kölcsönhatások egzakt felmérésére alkalmasak. A helyes eredményekhez „csupán” az szükséges, hogy azok a matematikai modellek, melyeket a kölcsönhatások feltárása céljából felállítunk, megfelelő pontossággal mérjék fel az erőforrásokat, a kölcsönös ráfordításokat és eredményeket.

A termelés-szervezés és az árak kölcsönhatásainak felderítése a modern gazdasági kutatási módszerek speciális ágának, a népgazdasági szintű optimumszámításoknak a körébe tartozik. A népgazdasági optimum termékmélységű modelljét azonban még nem lehetett felállítani. Így a termékrendszerű ár- és értékszámításoknál egyelőre csak a tényleges gazdasági kapcsolatok számbavételére szorítkoztunk és a matrix-algebra felhasználásával egy adott időszak értékviszonyait tártuk fel, illetve elemeztük.

Az ár- és értékszámítási modellek annak feltételezésével készültek, hogy a lineáris homogén termelési függvény megközelítően helyesen tükrözi a gazdasági valóságot. E modellek matematikai megoldása a költségráfordításokból képzett koefficiensek segítségével történik. A koefficienseket a számításoknál állandóknak tételeztük fel, függetlennek az alkalmazott árrendszerektől. Az egyes termékek előállításához felhasznált anyag fajlagos mennyiségét vagy fajlagos bérköltségét ugyanis az alkalmazott technológia határozza meg. Az árrendszer hatására változhat ugyan a technológia, de ezt e statikus jellegű modellekben figyelmen kívül hagytuk.

A termékszintű modellt a kalkulációkból a következőképpen építettük fel:

Az egyes termékek (termékcsoportok, ágazatok) anyagfajtánként részletezett termékalkulációit egy-egy egyenlet formájában fejeztük ki. A kalkulációk ilyen formában egy sokismeretlenes elsőfokú egyenletrendszerbe foglalhatók, amelynek megoldása révén kiszámítható a termékek, termékcsoportok reálönköltsége, értéke vagy ára a kívánt ártípus szerint.

Az alkalmazott eljárást az alábbi egyszerűsített példán mutatjuk be:

Az egyszerűsített modellben három terméket szerepeltetünk (A, B, C termék), amelyeknek árszerkezete (kalkulációja) a következő.*

Magnevezés	A	B	C
	termék árszerkezete		
Anyagfelhasználás:			
A termékből	$0,222 \times 9,--=2,--$	$0,333 \times 9,--=3,--$	$0,111 \times 9,--=1,--$
B termékből	$0,072 \times 14,--=1,--$	$0,143 \times 14,--=2,--$	$0,214 \times 14,--=3,--$
C termékből	$0,444 \times 9,--=4,--$	$0,444 \times 9,--=4,--$	$0,111 \times 9,--=1,--$
Béreköltség	1,--	2,--	2,--
Tiszta jövedelem	1,--	3,--	2,--
Egységár	9,--	14,--	9,--

Ha a fenti három termék árszerkezetét egyenlet formájában fejezzük ki és az egyenleteket matrix szimbólumokkal jelöljük, a következő matematikai formulát kapjuk:

$$(1) \quad \mathbf{p}^* = \mathbf{p}^* \mathbf{A} + \mathbf{v}^* + \mathbf{m}^*.$$

Ez gazdaságilag csupán annyit jelent, minden termék árát úgy kell kiszámítani, hogy a felhasznált anyag mennyiségének és egységárának szorzatához hozzáadjuk a termékre jutó béreköltséget és tiszta jövedelmet.

A matematikai formulában

\mathbf{p}^* = az egységárak vektora, jelen esetben: [9, 14, 9];

\mathbf{A} = a technológiai koefficiensek matrixa, jelen esetben

$$\begin{bmatrix} 0,222 & 0,333 & 0,111 \\ 0,072 & 0,143 & 0,214 \\ 0,444 & 0,444 & 0,111 \end{bmatrix};$$

\mathbf{v}^* = az egyes termékek béreköltsége, vektoralakban leírva, példánkban:

$$[1, 2, 2];$$

\mathbf{m}^* = az egyes termékek tiszta jövedelme, vektoralakban leírva

$$[1, 3, 2].$$

A fenti képlet az alapformája minden statikus ár- és értékszámításnak.**

* A példában költségként csak belföldi előállítású anyagfelhasználás és béreköltség szerepel. A valóságban – mint azt az ármodell elvi sémájának ismertetésénél bemutattuk – import-anyagköltséggel és amortizációs költséggel is számolni kell.

** A gépi matematikai számítások egyszerűsítése érdekében szokásos az alapkalkulációk oszlopformában felírt árszerkezetét a termék egységárával osztani. Az így kapott egyenletrendszer azt fejezi ki, hogy ha a termék ártényezőit osztjuk a termék egységárával, akkor az ártényezők összege 1-et ad eredményül. Az ártényezők arányszámának módosítása esetén az egyenletrendszert szintén meg lehet oldani; az eredmény az lesz, hogy az ártényezők arányának módosulása milyen arányban változtatja az egymással kölcsönös kapcsolatban levő termékek árait az alapul vett árakhoz képest.

Az (1) alatti matrixegyenlet megfelelő átalakításokkal a következő formára hozható:

$$(2) \quad \mathbf{p}^* = (\mathbf{v}^* + \mathbf{m}^*) (\mathbf{E} - \mathbf{A})^{-1},$$

ahol $(\mathbf{E} - \mathbf{A})^{-1}$ a halmozott anyagráfördítések matrixa, jelen esetben

$$\begin{bmatrix} 1,588 & 0,824 & 0,397 \\ 0,378 & 1,530 & 0,416 \\ 0,983 & 1,176 & 1,532 \end{bmatrix},$$

a többi szimbólum jelentése ismert.

A (2) alatti képlet óriási előnye az (1) alattival szemben, hogy a bérek (\mathbf{v}^*) vagy a tiszta jövedelem (\mathbf{m}^*) vektorának bármilyen változása esetén, az $(\mathbf{E} - \mathbf{A})^{-1}$ matrix ismeretében közvetlenül meghatározhatók az összes gyűrűző hatásokat tükröző új árak. A reálönköltséget például úgy számítjuk a (2) alatti képlet felhasználásával, hogy a tiszta jövedelmet kifejező vektort elhagyjuk a képletből,

tehát:

$$(3) \quad \mathbf{p}_r^* = \mathbf{v}^* (\mathbf{E} - \mathbf{A})^{-1},$$

ahol

\mathbf{p}_r^* = a termékek reálönköltségét kifejező vektor.

Ha az értéktípusú árakat kívánjuk megközelíteni, akkor annyi a változás, hogy a tiszta jövedelmet a bérköltség arányában osztjuk el. Ez esetben a képlet

$$(4) \quad \mathbf{p}_i^* = (\mathbf{v}^* + \mathbf{v}^* \alpha) (\mathbf{E} - \mathbf{A})^{-1}, \quad \text{ahol}$$

\mathbf{p}_i^* = a termékek értékét kifejező vektor;

α = a fogyasztási alapon realizálódó népgazdasági tiszta jövedelem és bérköltség arányszáma.*

A többi ár- és értékszámítási feladat megoldása hasonló módon történik.

Termelési ár típusú árrendszer esetén a képlet valamivel bonyolultabb, mert a tiszta jövedelmet az egyes termékek (ágazatok) előállításához lekötött eszközök arányában kell felosztani.

Az alkalmazott képlet:

$$(4) \quad \mathbf{p}_i^* = [\mathbf{v}^* + (\mathbf{u}_{ph}^* + \mathbf{u}_{pi}^* + \mathbf{w}_{pj}^* + \mathbf{z}_{pk}^*) \beta] (\mathbf{E} - \mathbf{A})^{-1}, \quad \text{ahol}$$

\mathbf{p}_i^* = a termékek termelési árát kifejező vektor;

$\mathbf{u}^*, \mathbf{u}^*, \mathbf{w}^*, \mathbf{z}^*$ = a termékek előállításához fajlagosan szükséges ingatlanok (\mathbf{u}), üzemi berendezések (\mathbf{u}), járművek (\mathbf{w}) és forgóeszközök (\mathbf{z}) értéke kiindulóárakon számítva;

p_h, p_i, p_j, p_k = az egyes termelő szektorok árindexe, amelynek költség szerkezete reprezentálja az építőipar (h), a megfelelő gépipari iparág (i), a járműgyártás (j) és a jel-

* Ezt az arányszámot a megszerkesztett modellnél az ágazati kapcsolatok mérlegével végzett ártípuszámításokból kell átvenni.

lemző forgóeszközöket előállító iparág (k) árszerkezetét;

β = a fogyasztási alapon realizálódó tiszta jövedelem és eszközérték arányszáma.*

Többszatsornás árrendszereknel a képlet attól függően változik, hogy az eszköztényező vagy a bértényező adott-e:

$$(6) \quad \mathbf{p}_f^* = [\delta \mathbf{v}^* + n_f (\mathbf{u}^*_{ph} + \ddot{\mathbf{u}}^*_{pi} + \mathbf{w}^*_{pj} + \mathbf{z}^*_{pk})] (\mathbf{E} - \mathbf{A})^{-1}$$

$$(7) \quad \mathbf{p}_g^* = [n_g \mathbf{v}^* + \eta (\mathbf{u}^*_{ph} + \ddot{\mathbf{u}}^*_{pi} + \mathbf{w}^*_{pj} + \mathbf{z}^*_{pk})] (\mathbf{E} - \mathbf{A})^{-1}$$

ahol

\mathbf{p}_f^* = a termékek többszatsornás árrendszerbeli ára, amikor a lekötött eszközök után számítandó eszközlekötési tényezőt előre meghatározzuk és a fennmaradó tiszta jövedelmet a bérekkel arányosan osztjuk el;

\mathbf{p}_g^* = a termékek többszatsornás árrendszerbeli ára, amikor a bérekre vetítendő tiszta jövedelmet határozzuk meg előre, és a tiszta jövedelem fennmaradó részét a lekötött eszközökkel arányosan osztjuk el;

δ = a fogyasztási alapon az eszköztényezőn felül realizálódó népgazdasági tiszta jövedelem és a bérköltség aránya akkor, ha az eszköztényező (n_f) adott;

η = a fogyasztási alapon a bértényezőn felül realizálódó népgazdasági tiszta jövedelem és a fogyasztási alap eszközszükségletének aránya, ha a bértényező (n) adott.*

Megemlítjük még, hogy a kiemelt termékek különböző elvek szerint képzett árainak ismeretében meghatározhatjuk, hogyan alakulna a lakossági fogyasztás, a beruházások és az export kiemelt termékekből összetevődő részének árösszege reálönköltségen, értéken, termelési áron vagy többszatsornás árakon számítva.

Például, ha a fogyasztási alap reálértékét kívánjuk meghatározni, akkor a termékek reálönköltségét kifejező vektor, \mathbf{p}^* , ismeretében először meghatározzuk a termékek reálönköltségi indexeit és a reálönköltségi indexek vektorával megszorozzuk a lakossági fogyasztás oszlopvektorát.

$$(8) \quad \varphi_r = \mathbf{p}'^*_r \mathbf{f}, \quad \text{ahol}$$

φ_r = a lakosság fogyasztási alapja a kiemelt termékekből reálönköltségen számítva;

\mathbf{p}'^*_r = a kiemelt termékek reálönköltségi indexét kifejező vektor;

\mathbf{f} = a lakossági fogyasztás vektora eredeti árakon számítva.

A (8) alatti képlet értelemszerű alkalmazásával meghatározhatjuk a kiemelt termékekből a lakosság fogyasztási alapját, a beruházásokat és az exportot is értékárakon, termelési árakon vagy a többszatsornás árrendszereknek megfelelő árakon.

* $p_h, p_i, p_j, p_k, \beta$, valamint a (6) és (7) képletben szereplő δ és η értékét az ágazati kapcsolati mérleg alapján végzett ártípuszámítások szolgáltatják.

Az érték- és ártípuszámítások alapjául szolgáló közgazdasági feltételezések

Az érték- és ártípuszámítások egy sor közgazdasági feltételezésen alapulnak. E feltételezések részben a közgazdaságtudomány fejlesztése által is megkövetelt posztulátumok, részben olyan tételek, amelyek felállítását más tudományágak — elsősorban a matematika és a számítástechnika — fejlődése tette lehetővé, illetve helyességét nyilvánvalóvá.

Magyarországon viszonylag hamar felismertük: a modern matematika és az elektronikus gépi apparátusok csak akkor állíthatók az értékszámítás szolgálatába, ha előbb megteremtjük azt a költségkategóriát, amely népgazdasági viszonyokat fejez ki. Ez a költség eleve nem lehetett üzemgazdasági kategória, mivel mentesnek kellett lennie mindazon torzító elemektől, amelyek a gazdasági kapcsolatok elkerülhetetlen velejárói. Csak az ilyen torzításoktól mentes kategória válhatott az érték- és mindenfajta ártípuszámítás formulájává. Így jutottunk el a termelés valamennyi fázisában a tiszta jövedelem elemeitől megtisztított önköltség, az ún. reálönkölség vagy bérszintű önköltség kategóriájához.

Az az elgondolás, hogy az érték- és ártípuszámításoknál a reálönkölséget használjuk kiindulásul, sok vitára adott okot. Ugyanakkor alig van még egy gazdasági kategória, amelynek elismerése és gyakorlati hasznosítása olyan széles körben és gyorsan terjedne, mint a reálönkölség. Semmilyen vita nem változtat ugyanis azon a tényen, hogy értéket társadalmi termékmérlegben, ármodellben csak akkor lehet számítani, ha elfogadjuk, hogy

az érték végső soron $v + m$ -re vezethető vissza;
amikor az árakból kiszűrjük a tiszta jövedelmet, akkor a bérjövdelemhez jutunk;
durva megközelítéssel a v és az m aránya minden termékben azonos.

Ezek azok a feltételezések, amelyekre a reálönkölségi kategória felépül és ez az a logikai gondolatmenet, amelynek végső következtetése: a termékek reálönkölségi (tehát halmozott bérköltségi) aránya megközelítően értékarányt fejez ki.

A reálönkölséget és az értéknek ezen alapuló számíthatóságát egyesek olyan indokolással minősítik helytelennek, hogy az lényegében A. Smith ama tételének új változata, amit Marx „Smith-dogma”-ként bírált. Marx e bírálatában arra utalt, hogy a tőkés termelési folyamat eredményeként létrejött áru állandó érték része (c) nem jövedelmekből (a szükséges munkáért a munkásnak kifizetett és a tőkés által kisajátított jövedelmekből) tevődik össze, arra nem is bontható fel. Csak a társadalmi terméknek az elhasznált termelőeszközök pótlása után megmaradó része ($v + m$) költhető el jövedelmekként. Ilyen megfontolásokból kifogásolják egyesek azt az értékszámítást, amely azon alapszik, hogy az érték ($c + v + m$) egyenlő $(V + M) + v + m$ -mel.

A reálönkölség kategóriáját tagadó marxista közgazdászok azonban szem elől tévesztik, hogy Marx a tőkés termelési folyamatot az egyes tőkésék szempontjából elemezve bírálta Smith nézeteit. Ugyanakkor Marx leszögezte: „... a társadalmi tőke — azaz az egyéni tőkék összes-

sége — mozgásában a dolog másképp jelenik meg, mint az egyes tőkés számára külön-külön, tehát mint az egyes tőkésnek szempontjából. Az egyes tőkésnek számára az áruérték

1. egy állandó elemében, valamint
2. a munkabér és értéktöbblet összegében oldódik fel.

Társadalmi szempontból viszont . . . az állandó tőkeérték eltűnik.”*

Marx szemléltetően bemutatta, miképpen lehet a termékérték formailag különböző alkatrészeit magának a terméknek arányos részeiben kifejezni. A 20 font pamutfonal ráfordítási mutatóit Marx példaként a következők szerint adja meg:

Megnevezés	Értékelemek kifejezése fonalban	A fonal értékének összetevői	A tárgyiasult munka mennyisége
	font	shilling	munkaóra
Felhasznált gyapot.....	13 $\frac{1}{3}$	20	40
Elfogyasztott segédanyagok és munkaeszközök, orsók stb.	2 $\frac{2}{3}$	4	8
A fonómunkás szükséges munkája	2	3	6
A fonómunkás többletmunkája	2	3	6
	20	30	60

Jellegét tekintve e formulával teljesen megegyezik a reálönköltségi formula. A formula átalakítását pedig az a megjegyzés magyarázhatja, amit Marx fűz saját számításaihoz: „Az adott számítások csak a dolog megvilágítására szolgálnak. Feltételezzük ugyanis, hogy az árak egyenlők az értékkel. A III. könyvben majd meglátjuk, hogy ez az egyenlőség nem ilyen egyszerű módon történik, még átlagárakra vonatkozólag sem.”** Mivel pedig nekünk éppen az érték megismerésére kellett módszert kidolgozni, olyan formulát kellett találni, amely kiszűri az árrendszer okozta torzításokat.

Az árak bérszintű önköltségre való visszavetésével kapcsolatban meg kell oldani a külföldről behozott termelőeszközök belföldi valutában történő értékelésének bonyolult problémáját. Ez a feladat még akkor sem lenne könnyű, ha a valuta hivatalos aranytartalma összhangban állna a valuta vásárlóparitásával. Ez esetben is választ kell adni arra a kérdésre, vajon a devizában felmerült és belföldi valutára átszámolt importköltségnek, lényegében tehát az importtermék külkereskedelmi árának mekkora hányada az, amit egyneműnek lehet minősíteni a belföldön előállított termékek bérszintű önköltségével.

A devizában felmerült importköltségeknek belföldi valutában történő kifejezésekor az a feltételezés, hogy ezt a népgazdaság összesített exportjának ráfordításai és devizabevételei alapján meg lehet határozni. Az importköltség megközelítésére tehát az exportált termékekre kifizetett bérek átlagos devizahozamát, az ebből képzett koefficiens

* Marx: A tőke II. kötet II. kiadás, 342. l. 1961. Kossuth.

** Marx: A tőke I. kötet. IV. kiadás. 208–209. l. 1961. Kossuth.

lehet felhasználni. Ily módon nyílik lehetőség arra, hogy a belföldön előállított termékek reálönköltségét megközelítő pontossággal olyan termékekre is meg lehessen határozni, amelyeknek előállításához kisebb-nagyobb mértékben külföldről behozott termelőeszközöket használnak fel.

A reálönköltségi szint nem értékszint. Csak a különböző termékek reálönköltségi *aránya* fejez ki megközelítően *értékarányokat*. Az érték-számításhoz a továbbiakban a reálönköltség értékszintre való fel-emelésének problémáját is meg kell oldani. Ez a kérdés a mai napig még nincs kielégítően megvizsgálva. Alapjában véve természetesnek tűnhet, hogy kiindulva az összár és összérték egyezőségéből, e problémát már eleve megoldottnak tekintsük. Ilyen feltételezés esetén az összárban realizálódó társadalmi tiszta jövedelmet a bérköltségek arányában kell újra elosztani, amikor is az értéket megközelítő árakat kapunk, az érték és a reálönköltség hányadosa pedig a két mutatóból közvetlenül kiszámítható. A szocialista gazdaság árrendszerbeli sajátossága azonban vitathatóvá teszi az ilyen eljárás feltétlen helyességét. A szocialista gazdaságban az állami tulajdon körében forgó termékeknel sok esetben más, rendszerint alacsonyabb árakkal dolgozunk, mint amilyen ugyanezen termékeknek az ára, ha elhagyják az állami tulajdon körét. Továbbá: a szocialista országokban a mezőgazdaságnak az össz-társadalmi szükségletekhez való hozzájárulását csak részben valósítják meg jövedelemelvonás, tehát adó formájában. A hozzájárulásnak egy másik formája a közvetlen árelvonás, vagyis az állami felvásárlási árnak az értéknél alacsonyabb szintű megállapítása. Lényegében ezek azok a problémák, amelyek az összár és az összérték egyezőségének kérdését bonyolulttá teszik.

Az ár- és értékszámítások szempontjából ezért célszerűbbnek tűnt egy másik, a gyakorlati hatások miatt fontos követelmény szem előtt tartása. Ez pedig a lakosság vásárlóereje változatlanul tartásának elve. Az érték- és ártípuszámítások nem az árualap és a vásárlóerő különböző módon létrehozott egyensúlyának variánsszámításai, hanem olyan számítások, amelyeket az összes létező piaci körülmények érintése nélkül végeznek, annak megállapítására, hogy milyen mértékben és irányban térnek el az árak az értéktől, illetőleg valamilyen meghatározott rendszerben képzett elméleti áráktól. Ezzel összhangban tehát eleget kell tenni annak a követelménynek, hogy a dolgozók bérének nominális színvonala és egyenértéke egyaránt változatlan maradjon. A számításokban pedig az a feltételezés, hogy e követelményeknek akkor lehet eleget tenni, ha az árakban elosztott tiszta jövedelem arányszáma minden egyes számítás után megegyezik azzal a tisztajövedelmi arányszámmal, amely az érvényben levő árakon a fogyasztási javakban realizálódik.

Az érték- és ártípuszámítás programja

Az ár- és értékszámítási modellek segítségével a következő feladatok megoldását vettük tervbe:

1. Az árképzés tökéletesítése, megfelelő belföldi árrendszertípus kiválasztása és megvalósításának előmozdítása. A modellek ezt a célt sokféleképpen segítik:

a) alkalmasak arra, hogy szemléltetően bemutassák, milyen hatást gyakorolnak az egyes árrendszerek az árarányokra, s ezzel lehetővé teszik a megfelelő variáns kiválasztását;

b) figyelemmel kísérhető általuk az értékviszonyok időbeli változása és így módon biztosítható az árak és az értékek rugalmasabb összehangolása;

c) megkönnyítik az árak tervezését, pontosítják az árrendezés ellenőrzését, ami eddig csak igen pontatlanul és rendszerint csak utólag volt lehetséges.

2. Megfelelő dokumentációs anyag összeállítása az export összetételének gazdaságosabb kialakításához. Adott kapacitások mellett ugyanis a termék értéke (népgazdasági ráfordítása) és az elérhető devizaárbevételek egybevetése alapján dönthető el, miként lehet a termelést a rendelkezésre álló eszközökkel a legeredményesebben megszervezni.

3. A KGST-országok nemzetközi együttműködésének fejlesztéséhez szükséges összehasonlítható nemzeti ráfordítások kiszámítása. Ez a számítás az országok termelésének egész struktúrájára kiterjed és olyan igényrel készül, hogy a termelés fejlesztésének gazdaságosságára is következtetéseket lehessen belőle levonni. Éppen ezért a KGST-országok közös számításai már nem elégszenek meg az érték megállapításával, hanem olyan árak kiszámítására irányulnak, amelyek a termelésben lekötött eszközök költségkihatását is tükrözik.

E programon belül jelenleg az érték- és ártípuszámítások állanak a figyelem előterében. Az Országos Árhivatal 1962-ben nagyszabású ártípuszámítási és elemzési programot dolgozott ki, abból a célból, hogy a jelenleg érvényes termelői árrendszer érték- és árelméleti oldalról is megvizsgálható és elbírálható legyen. A program keretében az Országos Árhivatal és az MTA Számítástechnikai Központja több különböző felfogásban végzett ártípuszámításokat. A KSH 1959. évi ágazati kapcsolati mérlegének 22 ágazatra egyszerűsített változatában kidolgozásra került az érték, a termelési ár, valamint az ún. többcsatornás ipari ártípus. Ez utóbbinak két alternatívája — (1) 35% bérek utáni adó; 12% fogyasztói árakban foglalt adó; maradék tiszta jövedelem termelési alapok után; (2) 10% adó a termelési alapok után; 12% fogyasztói árakban foglalt adó; maradék tiszta jövedelem bérek után — készült el. Kidolgozásra került az értékárrendszer a 98 szektoros ágazati mérlegben. Befejeződtek az árrendszer magyarországi vitájában javasolt főbb ártípusok számításai is.

Az összevont ágazati számítások lehetővé tették, hogy árrendszerünk közgazdasági értékelését átfogó módon, népgazdasági rendszerezésben elvégezhessük. Ezek a számítások derítették fel, hogy az 1959. évi termelői árrendezés után létrejött új árrendszerben a termelőeszközök ára körülbelül ugyanannyi tiszta jövedelmet tartalmaz, mint a fogyasztási cikkeké. Megmaradt tehát a fogyasztási cikkek termelői és fogyasztói árainak kétszintűsége (átlagosan 12% forgalmi adó köti össze a fogyasztói és a termelői árakat), de megszűnt a termelőeszköz- és fogyasztásicikk-árak kétszintűsége.

Ennek következtében a fogyasztási alapon realizálható összes tiszta jövedelem a fogyasztási alapon felhalmozott bérköltségekhez, illetve a fogyasztási cikkek előállításához lekötött eszközök értékéhez megkö-

zelítőleg ugyanazt az arányszámot mutatja, mint ami a termelő szektorok tiszta jövedelmének és bérköltségének, illetve a termelésben összesen lekötött eszközeinek az egybevetéséből adódik. A számítások szerint a fogyasztási alap halmozott tiszta jövedelme a halmozott bérköltség 75⁰/₀-a, a halmozott eszközlekötésnek pedig 15,4⁰/₀-a. Ezzel szemben a termelőeszközöknél összesen mutatkozó tiszta jövedelem az összes termelő béralapnak 78⁰/₀-a, a termelésben lekötött eszközök értékének pedig 14,8⁰/₀-a. Ennek következtében a társadalmi termék értéke, amely az 1959-es árakon számítva 323 milliárd forint, az értékárrendszerben csupán 1 Md Ft-tal (324 milliárd forint), a termelési ár típusú árrendszerben pedig 5 Md Ft-tal (328 milliárd forint) változik. A többcsatornás árrendszerben 326 milliárd forint lett a társadalmi termék értéke.

Kiszámításra került, miképpen változnának a termelői árak, ha az árakat minden termelési fázisban az érték-, a termelési ártípusú, ill. a többcsatornás ipari árrendszer árképzési elveinek megfelelően állapítanánk meg. Az értékely alkalmazása esetén jelentékenyen fel kellene emelni a mezőgazdasági termékek és egyes élelmiszeripari termékek árát, egyúttal azonban jelentékenyen le kellene szállítani a vas- és gépipari termékek árát. A termelési ár típusú árképzési elv alkalmazása esetén az értékárhoz képest a villamosenergia-árakat csaknem 60⁰/₀-kal, a közlekedési tarifákat pedig kerekén 40⁰/₀-kal magasabb szinten kellene meghatározni. Számottevő még a kohászat és a vegyipar egyes ágazatainak eltérése az értékárhoz (+ 20⁰/₀ és + 16⁰/₀). Az egyéb ágazatok viszonylag kis ± eltérést mutatnak az értékárhoz viszonyítva.

A számítások kiterjedtek annak megállapítására, milyen torzításokat, „nyereségthalmozódásokat” okoz a termékönköltség arányában történő nyereségképzés. Az eredmények azt mutatják, hogy eltérítés lényegében csak a sok termelési fázison áthaladó kohászati és gépipari termékeknél következik be. Más iparágakban az ilyen jellegű eltérítés — egy-két kivételtől eltekintve, mint pl. a szintén sok megelőző fázissal rendelkező mész- és cementipar esetében — elhanyagolható.

A számítások feltárták az ágazati árszerkezeteket, amelyek a termelés és a fogyasztás áruösszetételében eltérő sajátosságokat mutatnak.

Megnevezés	Ipar	Közlekedés	Mezőgazdaság	Építőipar	Összesen
------------	------	------------	--------------	-----------	----------

Árszerkezet a termelés áruösszetételében

Termelői reálönköltség	51,5	69,0	80,0	58,0	59,8
A nettó termelői árban foglalt tiszta jövedelem	38,8	49,0	13,0	40,8	33,4
Nettó termelői ár	90,3	118,0	93,0	98,8	93,2
Forgalmi adó (árkiegészítés)	9,7	-18,0	7,0	1,2	6,8
Bruttó termelői ár	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Árszerkezet a lakosság fogyasztásának áruösszetételében

Termelői reálönköltség	46,9	96,9	79,9	63,9***	56,3
A nettó termelői árban foglalt tiszta jövedelem	19,0	54,7	12,5	18,6	19,1
Nettó termelői ár	65,9	151,6	92,4	82,5	75,4
Forgalmi adó (árkiegészítés)	19,1	—51,6	6,7*	12,1	13,5
Bruttó termelői ár	85,0	100,0	99,1	94,6	88,9
A kereskedelemben felmerülő bér-költség	9,1	—	0,5	1,6	6,6
A kereskedelmi árásban foglalt tiszta jövedelem	5,9	—	0,4**	3,8	4,5
Fogyasztói ár	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

*) A mezőgazdaság által fizetett jövedelmi adó.

***) A belkereskedelmi forgalomba kerülő mezőgazdasági termékek árrese.

**) A lakosság által végzett házilagos építkezésekhez saját munkával történt, ozzájárulást ráfordításként értékeljük.

Az árak szerkezetének ismeretében, az ágazati mérlegből képzett modell adatainak felhasználásával, mintegy 200 cikkel reprezentálva a lakossági fogyasztásra kerülő termékeket és szolgáltatásokat, megállapítottuk, milyen mértékű árváltoztatásra volna szükség az egyes fogyasztási cikkcsoportoknál, illetve szolgáltatási csoportoknál ahhoz, hogy a fogyasztói árak a termékek (termékcsoportok) értékének megfelelően alakuljanak. Az értékszámítások tükrében alapvetően más képet kapunk az árpolitika szükséges és lehetséges irányáról, mint a múltban, amikor a fogyasztási cikkek esetében csupán a forgalmi adót vetjük figyelembe az árpolitikai célok kitűzésekor.

A lakossági fogyasztás céljait szolgáló termékek és szolgáltatások árait megközelítően az alábbiak szerint kellene változtatni az esetben, ha értékarányos fogyasztói árak kialakítását tűznénk ki célul.

Megnevezés	Az árváltoztatás mértéke	
	ha csupán a forgalmi adót	ha a teljes halmozott akkumulációt
	kívánjuk egyenlő arányban felosztani a termékek árában	
Bolti élelmiszer	— 1,3	+ 5,4
Vendéglátóipar	—24,0	—16,9
Élelmiszer együtt	— 8,8	— 2,0
Ruházat	—19,6	—26,1
Vegyes iparcikk	+ 7,6	— 2,3
Ebből:		
Vegyes iparcikk tüzelőanyag nélkül	— 0,5	—11,9
Tüzelőanyag	+90,3	+96,0
Belkereskedelmi forgalom	— 7,2	— 8,3
Szolgáltatás	+57,7	+66,0
Belkereskedelmi forgalom és szolgáltatás együtt	0	0

Megjegyzés: a számításban a forgalmi adót a nettó ár, a halmozott akkumulációt a reálönköltség alapján egyenlő arányban osztottuk el.

Már a táblázat is mutatja, hogy az érték számítások alapján jelentősen változtatnunk kell azon az értékítéleten, amelyet az egyes árucsoportok fogyasztói árának magas vagy alacsony voltáról a forgalmi adó alapján kialakítottunk. A részletszámítások azonban még jelentősebb eltérést mutatnak. A villamos és műszaki cikkek árát például a forgalmi adó arányos elosztása esetén 15⁰/₀-kal fel kellene emelni, pedig az érték számítások figyelembevételével kereken 10⁰/₀-os árleszállításra is lehetőség van. A forgalmi adó arányai azt mutatják, hogy a vastömegcikkeknél minimális (2⁰/₀) áremelésre volna szükség, az érték számítások szerint viszont e cikkek árát kereken 25⁰/₀-kal le lehet szállítani. A tűzhelyeknél 17⁰/₀ áremelés helyett 25⁰/₀ árcsökkentést lehet végrehajtani. Más esetekben a forgalmi adó és az érték számítások alapján megközelítően azonos árváltozásra volna szükség.

A figyelem a közeljövőben egyre inkább a termékcsoportokon belüli összefüggések felderítésére fog irányulni és így közvetlenül kapcsolatba kerül az operatív ártervezéssel. Az 1960. évi ármodell alapján számított reálönköltségek már pontosabb képet nyújtanak a népgazdasági reálráfördítések egyes iparágakon belüli alakulásáról, mint amely az ágazati mérlegek alapján végzett termék számítások, valamint az eddig szokásos más gazdaságossági számítások segítségével kidolgozható volt. Az ismertetett, 1960. évi modell az egyes fontosabb iparágakon belül a reálönköltségek alakulásáról a következőképpen tájékoztat:

Az iparág megnevezése	Az iparág reálönköltségeinek indexe	Az iparágak egyes termékeinek megnevezése	A termék reálönköltségének eltérése az iparági reálönköltségtől
Villamosenergia-ipar	55	Villamos energia	
		elektroacél-gyártásra	+ 5
		aluminiumkohászati célra	+ 2
		általános nagyüzemi célra	-16
Szénbányászat	64	Feketeszén	- 9
		Barnaszén	-11
		Lignit	+17
Ércbányászat	61	Mangánérc	-10
		Bauxit	-15
Vaskohászat	46	Acélnyersvas	+25
		Durvalemez	-12
		Finomsori rúdacél	0
Könnyűfémkohászat	49	Tímföld	-13
		Alumíniumtömb ötvözetlen	- 5
		Alumíniumlemez ötvözetlen	+ 1

A modell 1200 termékére a reálönköltség kiértékelése még folyamatban van. Ezután indulnak meg a termékmélységű ártípuszámítások. E munkák jelentőségét a KGST-ben végzendő gazdasági elemzések is aláhúzzák. A szocialista országok ugyanis saját közös külkereskedelmi árainak megállapítása céljából megállapodtak közös nagyméretű ár- és értékmodell felállításában. A modell jelenleg is több mint háromszáz terméket foglal magában, végső formájában pedig ezt a nagyságot is lényegesen meg fogja haladni. Ezt a hét országban készített közös modellt ugyan egyelőre még nem matematikai módszerekkel dolgozzák fel, de olyan formában készül, hogy arra könnyen alkalmassá tehető. Így válik lehetővé a nagyméretű ármodellel szerzett tapasztalatok alapján a közös modell magyar anyagának matematikai módszerek segítségével való feldolgozása is.

VÁLLALATI PÉNZÜGYI DOLGOZÓK KÉZIKÖNYVE 1963.

Összeállították: **dr. Szüts Ervin—dr. Takács György**

Ez a több kiadást megért gyakorlati kézikönyv legutóbb 1957-ben jelent meg. A pénzügyek területén azóta bekövetkezett változások szükségessé tették lényeges átdolgozását és korszerűsítését.

A könyv célja, hogy gyakorlati tanácsokkal segítse mindennapi munkájukban az ipari, építőipari, a belkereskedelmi, a közlekedési és a külkereskedelmi vállalatok, valamint az állami gazdaságok pénzügyi dolgozóit. A szerzők a vállalati pénzügyek területén leggyakrabban előforduló fogalmakat lexikális csoportosításban gyűjtötték össze. Az egyes címszavak körébe vágó témáknál az időszerű jogszabályok, rendeletek és utasítások kivonatos ismertetését, a legfontosabb gyakorlati tanácsokat az olvasók jól hasznosíthatják. A címszavak végén közölt rövid jogszabálymutató a részletkérdésekben való tájékozódást segíti.

440 oldal

Ára kötve 45,— Ft

A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYA

Érték — nemzeti jövedelem — szolgáltatás

A nemzeti jövedelem fogyasztási alapja és a lakosság fogyasztása

Nemzetijövedelem-számításunk nem terjed ki a lakosság rendelkezésére álló használati értékek teljes körére. Ennélfogva a nemzeti jövedelem lakossági fogyasztási alapja kisebb, mint a lakosság összes fogyasztása. 1960-ban például a lakosság fogyasztása a nemzeti jövedelemből 94,5 milliárd forint volt, az összes fogyasztása pedig 110,1 milliárd forintot tett ki (változatlan áron számítva)*. A nemzeti jövedelem és az élet-színvonal tervezése és mérése tehát különböző alapokon nyugszik.

A lakosság összes fogyasztása az anyagfogyasztáson kívül tartalmazza a vásárolt és ingyenes szolgáltatások anyagmentes értékét, valamint a lakosság lakbérkiadásait. (Ez egyébként a számítási módszer következetlensége, hiszen a lakosság tényleges lakáshasználatát a lakás-alap-leírás és -karbantartás teljes értéke fejezné ki.)

Vizsgáljuk meg „a szolgáltatások anyagmentes értéke” kifejezés közgazdasági tartalmát. Aki ezt a fogalmat használja, olyan közhasználatú kategóriát alkalmaz, mint például a teljes termelési érték, de önmagában ezzel még nem mond értéket a politikai gazdaságtan szempontjából.

Ez a fogalom fedi az egészségügyi, oktatási, kulturális és személyi szolgáltatásoknak azt a részét, amely a mai nemzetijövedelem-számítás keretein kívül esik. E cikkben ilyen értelemben fogom használni. Meg kell különböztetni továbbá a kategória természetének elemzését az egyes szolgáltató ágak besorolási problémájától. E cikkben mindvégig az első kérdést tárgyaljuk, abban a meggyőződésben, hogy a másodikat csak ennek alapján lehet megoldani. Végül: konkrét tervezési, pénzügyi, statisztikai megfontolások miatt a gyakorlatban alkalmazott csoportosítás eltérhet a politikai gazdaságtanilag ideálistól. Amilyen hiba lenne a gyakorlatnak balga módon „megtiltani” ezt az eltérést, ugyanolyan hiba lenne pusztán tényéből az elmélet helytelenségére következtetni.

A szolgáltatás közgazdasági tartalma vizsgálható: 1. a társadalmi összmunka részeként, 2. az értékképzés szempontjából és 3. jövedelmi jogcímként.

A társadalom összmunkája elméletileg három nagy tartományra osztható: az anyagi javak termelésére, az egészségügyi, oktatási, kulturális, személyi stb. szolgáltatásokra, végül az irányítás, az államigazgatás, a honvédelem területén kifejtett tevékenységre (általában ide tartozik a „termeléssel közvetlenül nem összefüggő” irányító munka is). A szellemi alkotó tevékenység nem képez külön csoportot,

* „A nemzeti jövedelem és a lakosság életkörülményei a hároméves terv időszakában.” Statisztikai Időszaki Közlemények. 46. kötet. KSH. Budapest, 1961.

hanem e három nagy tartomány valamelyikét vagy mindegyikét kell hogy szolgálja. Az első és a másik két csoport között húzódik a termelő- és a nem termelő tevékenységet megkülönböztető határ, amely semmivel sem merevebb, mint bármilyen más határ a természetben és különösen a társadalomban.

A tevékenységek első két csoportját viszont az fűzi össze, hogy mindkettő az ember mint fogyasztó szükségleteinek kielégítésére irányul. Az első csoport általában dolgok formájában létező használati értékek termelésével, a második pedig szolgáltató tevékenységek formájában létező használati értékek nyújtásával. A harmadik csoport, bármilyen hasznos és szükséges, nem foglalkozik sem anyagi javak termelésével, sem fogyasztói szolgáltatások nyújtásával.

Az első két csoport tagjai között tevékenységek cseréje megy végbe, nemcsak abban az értelemben, hogy a társadalmi munkamegosztás különböző funkcióit képviselik, hanem abban az értelemben is, hogy tevékenységüket kölcsönösen, meghatározott arányokban elidegenítik. A kapitalizmusban az értéktörvény egyrészt a munkaerő értékén és árán keresztül hat a szolgáltató iparokra, a dolgozók itt is meg kell hogy kapják munkaerejük újratermelésének feltételeit. Másfelől, a klasszikus esetet feltételezve, a tőkés is meg kell hogy kapja az átlagprofitot, az átlagos vállalkozói nyereséget. A dolgok és a szolgáltatások kicserélődését ugyanúgy a tőkés egyenértékűség — az átlagprofit — elve szabályozza, mint a dologi áruk egymás közti kicserélődését.

A szocialista tervgazdaságban a szolgáltatók munkadíjazását is a munka szerinti elosztás szabályozza. Sok indok szól amellett, hogy a nyereségképzés is egységes elveken alapuljon. Tehát a tevékenységek cseréjének bizonyos egyenértékűsége a szocialista tervgazdaságban ebben a vonatkozásban is szükségszerű. Ez az egyenértékűség röviden szólva azt jelenti, hogy mind a dolgok, mind a szolgáltatások árának meghatározott arányokban kell c -t, v -t, és m -et tartalmaznia.

Itt érünk el a második aspektushoz, amelyből a kérdés vizsgálendő: az értékelmélethez. Vajon az említett egyenértékűség ténye s a három bűvös kategória (c , v , m) jelenléte azt bizonyítja-e, hogy itt az ár mögött valóságos érték áll?

Ha a kérdés mennyiségi oldalát nézzük, ez az értékreszek és az arányozók arányainak az eltéréseire vezethető vissza. A minőségi elemzés az értékképzés során létrejött $v + m$ és a forgalom során realizált $v + m$ megkülönböztetését követeli meg. Ha elvileg nincs akadálya, hogy ott is realizálódjék v , m , ahol nem keletkezett, akkor *jelenlétük* valamely áru árában még nem bizonyítja ez áru előállításának értéktermelő jellegét.

A kardinális kérdés: hogyan értelmezzük a népgazdasági tervezés egyik alapvető kategóriáját, a nemzeti jövedelmet. Elegendő-e annyit mondani, hogy a nemzeti jövedelem a társadalmi össztermék érték szerinti felosztása során kiválasztható ama része, amely az elhasznált termelési eszközök értékének levonása után fennmarad? Az ilyen jellemzés sikerrel kerüli el a régebbi naturalizmust, de ha itt megállnánk, akkor viszont *egyoldalúan* az értékoldalt vennénk figyelembe. A nemzeti jövedelem értéke azonban meghatározott tömegű használati értékben jelenik meg. Bővített újratermelésnél ide tartozik a társadalmi termelés második osztályának egész terméke és az első osztály termékének egy

része. (Eltekintünk most a külkereskedelem közvetítő szerepétől.) De a nemzeti jövedelemnek ez a két vonása, hogy tudniillik értékösszeg és termékhalmoz, még mindig nem meríti ki e fogalom tartalmát. Még egy megkülönböztetést kell tenni, igaz, hogy most már az „értékoldalón” belül. A megtermelt és a realizált érték eltéréséről van szó. (Félreértés ne essék: nem az országon belül megtermelt és a felhasználható nemzeti jövedelem különbségét tartjuk szem előtt.)

A létrehozott és a realizált nemzeti jövedelem közötti különbség akkor lenne mind tömegében, mind arányaiban érzékelhető, ha a változatlan és a folyó áron való számítás mellett értékáras mérleg is készülne. Értéktől eltérő arányú árak esetén az egyes vállalatok, ágazatok árakban mért hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez általában különbözni fog attól, amellyel az „új érték” tömegét valóságosan szaporították. A tervezés nem értékösszegekkel, hanem értékesítési árösszegekkel operál, nem a megtermelt, hanem az attól ágazatonként stb. mennyiségileg is különböző realizált értéket veszi számba és osztja el, és ezen az sem változtat, hogy már a termelés tervezése is realizálási árakon történik.

Azt a termékhalmozatot, amely a nemzeti jövedelmet képviseli, ily módon értékesítési összegben és nem értékösszegben kapjuk meg. Önmagában ezt nem úgy kell megítélni, mint valami rossz vagy jó dolgot — látni kell a szükségszerűséget. Más kérdés azonban az, hogy mennyire szükségszerűek és közgazdaságilag megalapozottak a különbségek a megtermelt és a realizált nemzeti jövedelem összege és arányai között.

Mindebből bizonyos következtetések erednek a nemzeti jövedelem elosztására és újraelosztására, az eredeti és a származékos jövedelmek jellegére vonatkozólag. Meg kell különböztetni az érték újraelosztását a realizált érték újraelosztásától. Az, amit ma eredeti jövedelemnek nevezünk, részben az érték újraelosztásának funkcióját végzi. Köztudomású, hogy egyes fogyasztási cikkek nagy forgalmi adójában más ágazatokban létrehozott érték realizálódik. Amikor az állam nem onnan vonja el az értéket (tisztá jövedelmet), ahol azt megtermelték, ezt csak azért teheti, mert az érték a realizálás során másként osztódott el, mint a termelés során. Egyes közgazdászok az árak funkciójáról írva szükségtelennek tartják, hogy azokat az állam saját vállalatai, az egyes ágazatok közötti értékátvitelre használja, gyakorlati javaslataik azonban feltételezik ezt a funkciót is.* Azt viszont senki sem tagadja, hogy a jelenlegi árakban realizált tisztá jövedelem különböző irányokban és arányokban eltér a termelésben létrehozotttól. Valamely ágazat értéktermelő jellege mellett a termékeinek áraiban realizálódó m ténye ezért sem lehet bizonyíték.

A szocializmusban az állami költségvetés természetesen elosztja a nem értéktermelő ágazatokban realizált m bizonyos részét is. De ez csak annyit bizonyít, hogy ez az érték a szóban forgó ágazatokban realizálódott; nem jelenti viszont azt, hogy itt is termelték. Az értékelmélet és az árpolitika összefüggő, de nem azonos dolgok. Valamely ágazat értéktermelő voltát az értékelmélet alapján kell eldönteni. Az árakban realizált tisztá jövedelem mennyiségét az árpolitika dönti el, amelynek figyelembe kell vennie a vállalati önálló elszámolást, a rokoncikk helyettesíthetőségét, a kereslet és a kínálat viszonyát, a házimunka és a szolgáltatások helyettesíthetőségét, s az egyéb, az értéktől különböző

* Lásd például: Nagy Tamás-Esze Zsuzsa: A „többcsatornás” ipari termelői ártípus. Közgazdasági Szemle. 1963. 1. sz.

tényezőket is ahhoz, hogy az ár mint a tervgazdaság ösztönző mechanizmusa funkcionálhasson. Aki az árakban realizált tiszta jövedelmet tekinti az értéktermelés kritériumának, annak el kell jutni odáig, hogy tagadja egyes nem rentábilis termelő ágazatok értékalkotó szerepét.

A harmadik probléma a szolgáltatások mérésével kapcsolatos. Tevékenységek formájában rendelkezésre álló használati értékekről van itt szó, amelyeket a társadalomnak ugyanúgy terveznie kell, mint a termelést. A termelők és a szolgáltatók közötti tevékenységcserét a szocialista államnak tervszerűen kell szabályoznia, felhasználva az értéktörvény ösztönző mechanizmusát az áru jellegű szolgáltatások vonatkozásában is. Az értékformák felhasználásának mellőzésével e tevékenységek mérése ma nehezen elképzelhető. Értékformákkal kell tehát mérni azt a tevékenységet is, amely nem értékalkotó. Ez egyébként nem új jelenség. A kapitalizmusban, ahol az értéktörvény szabályozza a szolgáltatások mennyiségét és összetételét, e tevékenység szintén nem értékalkotó, de szintén értékformákkal mérik. Még hozzá nem általában értékformákkal, hanem lényegében jövedelemformákkal.

Felvetődik a kérdés, nem használható-e fel az összes jövedelem kategóriája a szocializmusban az összes fogyasztás (benne a szolgáltatások fogyasztásának) mérésére? A polgári közgazdászok összekeverik a nemzeti jövedelmet az összes jövedelemmel, függetlenül az anyagi termeléstől, nagyobbak mutatják, mint amekkora stb. Mindez nem jelenti azt, hogy az összes jövedelem kategóriáját teljesen el kell vetni, semmire sem lehet használni, hogy nincs mögötte valamilyen reális közgazdasági jelenség. Pusztán azért, mert a polgári közgazdászok osztályérdeküknek megfelelően eltorzítanak egy kategóriát és visszaélnak vele, a marxizmus számára ez a kategória nem lehet tabu.

Hogyan lehet mérni a szolgáltatások tömegét? Például a szolgáltatók jövedelmeinek segítségével, amelyek a termelőkkel folytatott tevékenységcseréjüket közvetítik. És itt nemcsak az áru jellegű szolgáltatások megvásárlására, hanem a juttatott szolgáltatások fedezésére fordított jövedelmekről is szó van. A vásárolt szolgáltatások ára mögött ugyanolyan kevésbé van „saját” érték, mint a költségvetésből fedezettéké mögött. De a társadalom kiadásai mindezekre a szolgáltatásokra — az anyagköltségeken felül — jövedelmekben jelentkeznek.

Az árforma belső ellentmondása, hogy nemcsak az érték realizálására, hanem újraelosztására is szolgálhat. Ez az ellentmondás nemcsak mennyiségi (az egyes áruk ára eltér értéküktől), hanem minőségi is: olyan áruknak is lehet ára, amelyeknek nincs értéke. De ez nem hátránya, hanem előnye az árformának. Az olyan ár, amely mögött nincs érték, újraelosztási kategória.

Mindez azt jelenti, hogy a pótlási alapon felül a társadalom rendelkezésére álló használati értékek tömege ezen a ponton is nagyobb, mint amelyben a megtermelt új érték fejeződik ki. Benne vannak a szolgáltatások is. S ha ezeknek nincs is értékük, mérni értékformában kell őket.

Az újonnan létrehozott értéken felül tehát az elosztandó összegbe be kell számítani a vásárolt és az ingyenes szolgáltatások anyagmentes értékét is, tudva azt, hogy itt ismétlést követünk el. De éppen ennek segítségével mérhető a társadalmi összmunának az a része, amely a lakosság kulturális-egészségügyi szükségleteinek kielégítését szolgálja és az, amely a fogyasztás egyéb szférájában működik. Az életszínvonal ter-

vezése közelebb jár a valósághoz, ha erre a mutatóra épül, mint akkor, ha csak a lakosság anyagfogyasztását veszi figyelembe. Csak e mutató alapján lehet helyesen meghatározni a munkadíjazás és az ingyenes juttatás arányait, a lakosság végső jövedelmi rétegződését. A szolgáltatók származékos jövedelmei nemcsak önmagukban jönnek számításba, hanem a szolgáltatások mérőszámaiként is.

Ha kiderült, hogy a lakosság anyagfogyasztása nem elégséges mutató, akkor ennek kiegészítésére valamilyen formában a jövedelmek mutatói kerülnek előtérbe. Ha az összes jövedelemből levonjuk a közületi (államigazgatási stb.) béreket, megkapjuk az elosztható összes fogyasztási alapot. Ha valaki ezt nevezi nemzeti jövedelemnek, akkor mindig hozzá kell tennie, hogy itt *nem az új értékek* összegéről van szó, hanem a termelők és a szolgáltatók által *realizált jövedelmek* összegéről.

A nemzeti jövedelemben a mai számítási módszer mellett is vannak olyan tételek, amelyek voltaképpen nem a társadalom rendelkezésére álló új érték részei. Az *egyik* ilyen tétel a lakásamortizáció, amely a *többi* tartós fogyasztási cikk leírásához hasonlóan nem része az évi társadalmi összterméknek. Felhalmozott holtmunka elfogyasztását jelenti. A lakásépítési beruházások rovatában valamely előző évben már egyszer elszámolták azt az összeget, amelyet később mint lakásalapleírást fogyasztásként számba vesznek. Ennek az ismétlésnek nagyon lényeges alapja van: a lakáshasználat az életszínvonal egyik legfontosabb mérőszáma. A torzítás tényén ez azonban nem változtat. Ez a probléma kétféleképpen oldható meg. Vagy úgy, hogy a lakásamortizációt nem tekintik többé a nemzeti jövedelem terhére történő anyagfogyasztásnak, de beveszik az összfogyasztásba. Vagy pedig úgy, hogy csak a változatlan áras számításoknál kapcsolják ki ezt a tételt a nemzeti jövedelem lakossági fogyasztási alapjából.

Ebben az esetben a folyó áron számított nemzeti jövedelemben olyan anyagi jellegű tételek is helyet kapnak, amelyek nem az évi $v + m$ -et képviselik. Mint később látni fogjuk, beleszámítanak olyan anyagi javak is, amelyeknek nincs értékük. Nem lehet-e egy lépéssel tovább menni és azon anyagi javak után, amelyekben nem az új érték testesül meg, sőt egyáltalán nincs értékük, kiterjeszteni e fogalmat nem anyagi javakra is, amilyenek például a szolgáltatások? Általában sokkal kevesebb baj származik abból, hogy a gyakorlat bizonyos fokig eltér az elmélettől, mint abból, ha ezeket az eltéréseket mégis megpróbálják belegyömöszölni az elmélet keretei közé.

Fennáll az a lehetőség is, hogy a nem anyagi jellegű fogyasztást tükrözze az összfogyasztási mutató, a nemzeti jövedelem pedig maradjon meg az anyagi fogyasztás mérésére. Itt csak az a baj, hogy a nemzeti jövedelem már jelenleg is tartalmaz nem anyagi tételeket.

Egy dolog azonban bizonyos: nem lehet a nemzeti jövedelembe beleszámítani a szolgáltatásokat és ragaszkodni a nemzeti jövedelemnek új értéként való meghatározásához. Kevesebb baj származik abból, hogy új értelemben használnak egy fogalmat, mint abból, hogy ragaszkodnak régi meghatározásához és régi helyéhez az elméletben.

Burger Kálmánné „A fogyasztói szolgáltatások és az árutermelés” című cikkében* azt szorgalmazza, hogy a társadalom az eddiginél jobban

* Közgazdasági Szemle. 1963. 9. sz.

vegyen számba minden olyan tevékenységet, amely használati értéket hoz létre. Értékformákkal kívánja mérni a szolgáltatásokat, legalábbis azok egy részét. A szerző konkrét javaslatainak fő tendenciájával tehát egyet lehet érteni, álláspontjának van létjogosultsága. Ami a vitát elsősorban kiváltja, az javaslatainak elméleti megalapozása. A szerző kirándulást tesz az értékelmélet területére, hogy bebizonyítsa: az áru jellegű szolgáltatás értéktermelés. A továbbiakban egyebek között igyekszem kimutatni e tétel ellenkezőjét. (Itt jegyzem meg, hogy gyakorlati javaslatainak megtételéhez egyáltalán nem lett volna szüksége erre az elméleti tételre. Sőt: a szerző saját elméleti tételének bűvkörében maradván leszűkítette és az áru jellegű szolgáltatásokra korlátozta saját gyakorlati javaslatait is.)

Értéktermelés-e a szolgáltató tevékenység?

Burger Kálmánné érveit, amelyeket a fogyasztói szolgáltatások értéktermelő jellegének bizonyítására hoz fel, négy csoportba lehet foglalni.

Először a termelőmunka általános, gazdasági formáktól független ismérveit terjeszti ki a szóban forgó tevékenységre.

A szokásos marxista terminológia az anyagi termeléshez sorolt ágazatokon kívül megkülönbözteti a nem termelő ágazatokat, általában ide sorolva a szolgáltató tevékenységet is. „Minden használati értéket létrehozó munka produktív a használati értékek létrehozása szemszögéből.” (1034 l.) — hangsúlyozza a cikk. De a szerző az ilyen ágazatok hasznosságának, majd produktívitásának elismeréséből kiindulva az anyagi termelőmunkán kívül „nem anyagi” termelőmunkáról is beszél. A marxizmus persze használ olyan kifejezéseket, mint szellemi termelés, a munkaerő termelése, de közgazdasági értelemben termelésnek az anyagi javak létrehozásának tágran vett folyamatát tekinti, és tudatában van annak, hogy ez a folyamat nem mindig eredményez *közvetlenül* dologi terméket. Az olyan — anyagi termelésen kívüli — tevékenység, amely „nem anyagi” használati értékeket hoz létre, nem termelés. Nem lehet a „hasznos”, „produktív” szavakkal elmosni a társadalmi termelés szférájának önállóságát és meghatározó szerepét.

Nemcsak azok a munkák tekinthetők termelőnek, amelyek közvetlenül résztvesznek a munkatárgynak hasznos termékekké alakításában. De a nem dologi eredménnyel járó munkák csak akkor termelő jellegűek, ha valamilyen módon anyagi javak létrehozásához kötődnek. Merőben különböző dolgok: anyagi használati értékek termelésében közvetlenül vagy kevésbé közvetlenül részt venni és „nem anyagi” használati értékeket szolgáltatni. Az anyagi javak termelésének folyamata a termelés társadalmi jellegének fejlődésével természetesen bővül, de sohasem foglalhatja magában a „nem anyagi” használati értékek „termelését”. Egy tevékenység termelő jellegét nem az dönti el, hogy közvetlenül kapcsolódva a munkatárgyhoz dolgot hoz létre vagy szolgáltatásként nyújtják, hanem az, hogy az anyagi javak előállításának mozzanata-e vagy sem. Mindenfajta termelőmunka általános marxista kritériuma az ember és a természet közötti, az ember céltudatos tevékenységével közvetített, irányított és ellenőrzött anyagcsere. A „nem anyagi” szolgáltatás nem azért

nem termelő, mert szolgáltatás, hanem azért, mert nem felel meg e kritériumnak.

Végső fokon minden emberi tevékenységre szükség van ahhoz, hogy a termelés folyhassék. Ebből természetesen semmiféle konzekvenciát nem lehet levonni a termelőtevékenységek körére vonatkozólag. Ha a termelői szolgáltatások nem képeznék a munkamegosztás külön ágát, akkor közvetlenül a termelési folyamatban kellene elvégezni azok funkcióit is. Ugyanez nem mondható el a fogyasztói szolgáltatásokról.

Ha a szolgáltató vagy az önálló szellemi alkotó tevékenységek némelyikéről időről időre kiderül, hogy a fenti értelemben része lett az anyagi javak termelésének, ez nem mond ellent annak, hogy a többi tevékenység egészében mégis a munkamegosztás önálló tartományát képezi. Közöttük a határok természetesen rendkívül rugalmasak, ami különösen tág teret nyit a róluk folytatott vitának. Ez konkrét statisztikai kérdés. Más kérdés a tartományok lényege, léte vagy nemléte. Erre a közgazdasági kérdésre adott válasz szolgáltatja a kritériumot az elhatároláshoz is. Tudományos feladat eldönteni, hogy az egyes tevékenységi ágak az adott időben a termelő és a nem termelő szférákat elválasztó határ melyik oldalán helyezkednek el. A szóban forgó tanulmányban nem erről van szó. Szerzője nem azt bizonyítja be, hogy a szolgáltató tevékenység átkerült ezen a határon, hanem új határt állít fel, amelyen e tevékenység belül került.

Az élet állandóan fejlődik, nem áll egy helyben, fejlődnie kell az életnek is. A szerzőnek természetesen jogában áll bebizonyítani, hogy a marxizmus valamelyik tétele a megváltozott körülmények folytán már nem érvényes, és új tételekre van szükség. Ő azonban nem ezt teszi. Éppen ellenkezőleg, sok idézettel és hivatkozással azt igyekszik bebizonyítani, hogy az ő tétele felel meg Marx nézeteinek. Ezzel saját magát s az olvasót is tévedésbe ejti.

Másodszor, Burgerné arra hivatkozik, hogy az érték lényegét tekintve társadalmi viszony. Ezt szembeállítja azzal a vitatható kérdéssel, hogy milyen jellegű munkák szolgálják az anyagi alap fejlődését. A továbbiakban a szerző így gondolkodik: Marx szerint az értékben s az értéktermelő munkában a társadalmi viszony a lényeges. Az anyagi termelőmunka örök, társadalmi viszonytól független kategóriájával nem lehet azonosítani az érték átmeneti, történelmi kategóriáját.

De hát ki azonosítja? A cikkben megint egészen különböző kérdések vagy azonos kérdés különböző aspektusai keverednek össze. Az értékben megtestesült társadalmi-termelési viszony természetesen egészen más valami, mint az anyagi termelőmunka általában, amely az ember és a természet közötti anyagcserét közvetíti. Más kérdés az is, hogy árutermelés esetén ez az anyagi termelőmunka értéktermelő munka formájában létezik. Az anyagi termelőmunka értékben való tárgyiasulásának lényegét e viszonyok képezik. De megfordítva, ebből egyáltalán nem következik, hogy e viszonyok között mindenfajta munka értékalkotóvá lesz. Az értéknek az anyagi termeléssel való azonosítása mechanikus előjelű fordítás. Az értéknek az anyagi termelőmunkától való elszakítása viszont a termelési viszonyok idealista értelmezésébe torkollik. A logika, amely szerint az érték nem egyszerűen anyagi termelőmunka, hanem társadalmi viszony, nem fordítható úgy ki, hogy e viszony kereteiben a „nem anyagi” termelőmunka is értékkepző.

Burgerné érveinek *harmadik* csoportját az összár és az összérték viszonyára tett megállapítások képezik. „A népgazdaság egy időszakban nem rendelkezhet sem több, sem kevesebb értékkel, mint amekkora érték az áruk teljes összességének értékesítési árösszegében megjelenik.” „Nem több és nem kevesebb a népgazdasági érték, mint az árutermelés értékének összessége, amelyet az áruk értékesítési árösszege fejez ki.” (1037. l.) Mivel pedig az árösszegben a szolgáltatások ára is benne van, a szerző indokoltnak tartja azt állítani, hogy a „szolgáltatások értéke” is része a létrehozott értékek összességének. A harmadik argumentum tehát ez: az áruk és szolgáltatások összárában ezek összértéke „fejeződik ki”, „jelenik meg”.

A cikkben bizonyos törekvés tapasztalható az ár és az érték azonosítására. A szerző láthatóan nem osztja például „egyeseeknek” azt a feltételezését, „hogy az érték az áruk árától független természetes szubsztanciája a termékeknek, amelyet vagy kifejez az áruk ára, vagy nem”. (Uo.)

Valóban teljesen helytelen az értéket dologi szubsztanciának tekinteni. Azzal száz százaléig egyetértünk, hogy az „... érték a szocializmusban is csak az *áru* értéke lehet és nem bizonyos dolgoknak a szubsztanciája”. (Uo.) Csakhogy a marxisták egészen más értelemben használják a szubsztancia fogalmát, mint a szerző. Marx az *értéknagyságtól* megkülönböztette az *értékszubsztanciát*, az absztrakt munkát, vagyis a kicserélendő áruk közös minőségét. Az érték szubsztanciája a termelésben és nem a cserében keletkezik. Az ár és az érték természetesen nem függetlenek egymástól. Éppen a mennyiségi és a minőségi összefüggéseket kell tisztázni. De, először, a függetlenség hiánya nem jelent egybeesést; másodsor, az összefüggésen belül van egy meghatározó és egy meghatározott. A jelen esetben az összefüggés az árjelenség és az értéklényeg között van. Az érték az árak törvénye.

A szerző helyesen tagadva a függetlenséget, úgy látszik, tagadja az értéklényeg primátusát és az árforma önmozgását is. Úgy tűnik, kizártanak tartja, hogy egyes áruk értéke ne fejeződjék ki árban, másoknak pedig ára legyen anélkül, hogy értéke lenne. Az áruk ára persze kifejezi értéküket, de nem úgy, hogy mindig egybeesik vele. A törvényszerű kapcsolat „legalábbis” az áruk összességére nézve áll fenn — hangsúlyozza a szerző. Homályos megfogalmazása — hogy az összár „kifejezi”, „képviseli” az összértéket — megkerüli ugyan azt a kényes kérdést, hogy egyenlő-e tehát az összár és az összérték, de igenlő választ is sugalmaz ugyanerre a kérdésre. Egész további gondolatmenetének csak így van értelme.

Ezután a bizonyítás így alakul: a szolgáltatások és az áruk összára a szolgáltatások és az áruk összértékével egyenlő. A nemleges válasz híveit figyelmezteti: „Ha az értékek és az árak között nem volna törvényszerű kapcsolat, és ha az áraknak — legalábbis összességükben — nem kellene feltétlenül az értéket képviselniök, akkor lehetséges lenne, hogy a szolgáltatások önköltségéből és az erre vetített tiszta jövedelemből álló ára sem fejez ki teljes egészében (a felhasznált anyagértéken kívül) értéket.” (1037. l.) Rendkívül fontos figyelmeztetés és egyben beismerés. Hátra van még a második „ha” bebizonyítása.

A termelő és a személyes fogyasztásra termelt javak árösszege tőkés viszonyok között már a ciklus egyes szakaszaiban sem felel meg az össz-

értéknek, hol felette van, hol pedig alatta.* Köztudomású, hogy a kapitalizmusban termelőmunka-ráfordítást nem tartalmazó dolgok is áruvá válhatnak. Érvényes-e itt is az említett egyenlőség? Semmiképpen sem. E csoport nem szaporítja az értékek összegét, de jelentősen növeli az árak összegét.

Törvényszerű kapcsolat az értékek és az árak között csak az értékkel bíró áruk tekintetében van. Összeadható-e például a földárak összege a többi áruk árával? Összeadni mechanikusan természetesen sok mindent lehet, de mi fog ebből kisülni? Így azt is lehetne mondani, hogy az áruárak és a földárak összege képviseli az összértéket, s levonva ebből az áruértéket, megmarad „a föld értéke!”. Még könnyebb ilyen módon az égvilágon minden munkafajtáról bebizonyítani, hogy értéktermelő. Az argumentum végül is így néz ki: amely tárgynak vagy tevékenységnek ára van, értéke is van.

Azért foglalkoztunk e kérdéssel ilyen részletesen, hogy hangsúlyozzuk: lehetséges olyan áruk létezése, amelyek nem kapcsolhatók bele az említett egyenlőségbe. Az értékkel bíró áruk egy részén értékkel nem bíró dolgokat vásárolnak meg áruként. De ebből nem az következik, hogy ezek az áruk is értékre tesznek szert, hanem az, hogy az árösszeg (emiatt is) nagyobb, mint az értékösszeg. Ily módon persze ezek ára is értéket — általa realizálható értéket — „képvisei”.

Értékkel nem bíró áruk megfizetésével a megtermelt érték egy részének újraelosztása megy végbe. De ettől a társadalom rendelkezésére álló összérték nem változik. Előfordulhat tehát, hogy valamely áru *eladása* során az ár nem ennek az árunak az értékét realizálja, hanem kizárólag más áruk értékének újraelosztását végzi.

Az ár és az érték a gazdasági viszonyok és ellentmondások összefüggő, de nem azonosítható két nagy csoportja. Burgerné elhomályosítja az érték és az ármozgás viszonylagos önállóságát. De így, ha következetesen végigviszi munkaérték-elméletét, akkor az árat közvetlenül munkával kell meghatározni, ha viszont nem ezt teszi, akkor le kell mondania a munkaérték-elméletről. A szerző szocializmusbeli árakról ír, amelyek valamilyen formában tervszerűen, központi utasítások, előírások, sémák alapján megállapított árak. Amikor polgári közgazda azonosítja az árat az értékkel, akkor az utóbbit rendszerint a kereslet-kínálat mozgásától teszi függővé. Ha valaki nálunk teszi ezt, akkor az értéket tervezési kategóriává változtatja.

Ha a munka közvetlenül határozza meg az árakat, akkor e forma sajátosságai eltűnnek. Ez annyit jelent, mint közvetlenül a legáltalánosabb összefüggésből vezetni le a felszíni jelenséget a valóság szükségszerű bonyolultságának bemutatása nélkül. Ha az árakat közvetlenül határozná meg a munkaráfordítás, nem lenne tervszerű fejlődés, de értéktörvény sem. A hiba forrása az lehet, hogy a szerző nem szentel elég figyelmet a lényegnek és a jelenséget összekötő, „közvetítő” termelési viszonyoknak.

* A szocialista gazdaságban az összérték nem realizálódik teljesen az összárban, ha a termelőeszközök nettó termelési ára és a fogyasztási cikkek fogyasztói ára két szintet képez. Másfelől a nemzetijövedelem-számítás olyan értékeket is realizálnak tekint, amelyek nem fejeződtek ki valóságos árakban. (Ez a saját termelésből való fogyasztásra vonatkozik. Az itt megtestesült munka voltaképpen nem értékalkotó, mert nem áruban, hanem naturálisan elfogyasztott termékekben dologiasul. De ez *potenciális* érték; az illető termékeket ugyanis bármikor eladhatják. Egészen más a helyzet a „nem anyagi” szolgáltatásokkal, amelyeknek érték vagy nem érték volta egyáltalán nem attól függ, hogy eladják őket vagy sem.)

A *negyedik* érv, a tanulmány következő megállapításaiban található: „Marx a tőkés termelési viszonyokat és lényegüket — az értéktöbblet-termelést — általában az anyagi termelés vonatkozásában elemezte, tekintettel arra, hogy a túlnyomó, a meghatározó az anyagi javak termelése. Ugyanakkor azonban semmilyen vonatkozásban sem zárja ki annak a lehetőségét, hogy érték- és értéktöbblet-termelés az anyagi termelés körén kívül is létezik.” (1036. l.) Ha itt nem az anyagi termelésnek az újratermelés más szféráiban való folytatásáról, betetőzéséről van szó, akkor ez a tétel alapvetően ellentmondásban áll a marxi munkaérték- és értéktöbblet-elmélettel. „Az a munka, amely a tőke értékesülésére szolgál, a szolgáltatásokban is értéktermelő” olvassuk tovább. Ez így lenne, ha *termelné* az értéktöbbletet. De mivel — emlékezzünk: „nem anyagi” szolgáltatásokról van szó — csak olyan módon és csak annyiban szolgál a tőke értékesülésére, hogy felhasználójának értéktöbbletet realizál, az egyes tőkés szempontjából ugyan produktív, mert biztosítja részesedését az összkoncóból, de nem termel értéket. Abból, hogy Marx az egyes tőkés szempontjából a számára értéktöbbletet realizáló munkát is produktívnak tartotta, egyáltalán nem következik, hogy az utóbbi munka értéket és értéktöbbletet *termel*. Ha egyesek pusztán emiatt értéktermelőnek tartják a kapitalizmusban a szolgáltató munkát, s aztán a szocializmusra nézve ezt azért tagadják, mert itt nincs tőkeértékesülés, akkor tévednek. De tévedésük ott kezdődik, hogy ez a munka a kapitalizmusban sem *értéktermelő*.

„A logikai hiba annak feltételezésében van, hogy az anyagi termelőmunka mindig értéktermelő munka is.” (Uo.) A logikai — és nemcsak logikai — hiba a szerzőnél annak feltételezésében van, hogy az értéktermelés nem mindig anyagi termelés. A termelőmunka a kapitalizmusban persze különbözik az általában vett termelőmunkától. A különbség nemcsak minőségi, hogy tudniillik az értéktöbblet-termelés történelmi formáját ölti, hanem mennyiségi is. Csak az a munka „termelő”, amely értéktöbbletet hoz. A tőkés mint tulajdonos szempontjából termelő (produktív) nemcsak az értéktöbblet termelésére, hanem realizálására irányuló munka, másfelől nem termelő, ha csak értéket és nem értéktöbbletet hoz létre. Ettől azonban még nem változik meg az értéket és értéktöbbletet *termelő* ágak köre.

Furcsa dolog lenne aszerint ítélni a termelésről, hogy milyen arányban vannak az elosztás formái. Köztudomású, hogy a vásárolt és a juttatott szolgáltatások aránya változik. Az említett koncepcióból az következik, hogy ebben az esetben a nemzeti jövedelemnek, mint értéknagyságnak, változnia kell pusztán azért, mert több vagy kevesebb „áruértékesítésben” realizálódik.

A fogyasztói szolgáltatások intenzív fejlődése tipikusan XX. századi jelenség. A legtöbb fejlett tőkésországban ellentmondás van a technikai civilizációval kapcsolatos szolgáltatások magas és a kulturális szolgáltatások alacsony foka között. A szocialista országokban az életszínvonal-emelkedés hosszú távon e tevékenység abszolút és viszonylagos növekedésével jár együtt. E növekedés belső arányossága tervszerűen valósul meg. Ez nem csökkenti annak a feladatnak a nagyságát, hogy az egy főre jutó szolgáltatások mennyisége tekintetében is túl kell szárnyalni a vezető tőkésországokat. A XIX. században a tevékenységnek ez a fajtája nem volt különösen kiemelkedő jelentőségű és főleg nem öltött olyan

hatalmas mēreket, mint ma. Marx a maga idejében, mint az „Érték-többlet-elméletek”-ből kiderül, mégis teljesen tisztában volt három dologgal: 1. a nem termelő szolgáltatások létezésével; 2. azzal, hogy ezek nem hoznak létre értéket és érték-többletet; és 3. azzal, hogy az ilyen ágazatokban végzett munka termelő a tőkés szempontjából, mivel lehetővé teszi számára, hogy részesedjék az egész tőkésosztály profitjából.

Ahogy a tőkés szempontjából produktív munka nem téveszthető össze az értéktermelő munkával, ugyanúgy a költségeket „megtérítő” és tiszta jövedelmet „biztosító” munka nem tekinthető eleve értéktermelőnek a szocializmusban sem.

Végül nem elegendő azt megérteni, hogy miért nem értéktermelő a szolgáltató munka. Azt is látni kell, hogy mit tartalmaz a „szolgáltatások értéke” kifejezés.

A szolgáltatások eladásánál nem termék, hanem tevékenység „cserél gazdát”. Maga a tevékenység, még a dologi árutermelő munka sem tekinthető értékkel rendelkező árunak. „A munka az értékek szubsztanciája és immanens mértéke, de neki magának *nincs értéke.*”*

Ezt írta Marx a termelőmunkáról és ez azzal az eltéréssel vonatkozhat a szolgáltató munkára is, hogy az nem is érték-szubsztancia.

Marx ízetlen tautológiának tartotta a munka értékének munkával való meghatározását, mit tartott volna ugyanerről a szolgáltatások értéke vonatkozásában? „A »munka értéke« kifejezésben az értékfogalom nemcsak teljesen eltűnt, hanem ellenkezőjébe fordult. Képletes kifejezés ez, mint mondjuk *a föld értéke*. Ezek a képletes kifejezések azonban magukból a termelési viszonyokból fakadnak. Kategóriák, lényegi *viszonyok megjelenési formái* számára.” (Uo.)

Módszertani jelentősége miatt fontos emlékeztetni arra, hogy az irracionális kategóriák értelmezésében kétféle helytelen véglet áll szemben a marxista állásponttal. Egyesek pusztán rossz kifejezésnek tartják őket, nem látva, hogy a valóságos viszonyokból erednek. Mások azt nem értik, hogy e kategóriák leplezik a gazdasági viszonyok lényegét, tehát hogy itt valóban képletes kifejezésekről van szó.

A „szolgáltatások értéke” szintén ilyen képletes kifejezés, amely valóságos viszonyok megjelenési formáit jelöli. A „munka értéke” a nemzeti jövedelemnek a termelési viszonyokból következő antagonisztikus elosztását, a kizsákmányoló eredeti jövedelmének keletkezését, a „szolgáltatások értéke” pedig a nemzeti jövedelem újraelosztásának, a származékos jövedelmek keletkezésének antagonisztikus folyamatát leplezi el. A szocializmusban megszűnik ez az antagonizmus, megszűnik a jelenség ezt leplező társadalmi funkciója, tudniillik az, hogy objektíve szükségszerű torz látszatként leplezze a lényegét, annál furcsább lenne pusztán szubjektív módon feltámasztani az elméletben.

A kapitalizmusban az árukapcsolatok bizonyos fajtája csak látszat, amely az árunál mélyebb, lényegesebb termelési viszonyokat leplez. S ha a szocializmusban „valódi” árutermelés folyik, ez nem azt jelenti, hogy nálunk azoknak az áruknak is értékük van, amelyeknek értéke már a kapitalizmusban is irracionális kifejezés.

Burger Kálmánné helytelenül fogja fel a szocializmus és az árutermelés közötti viszonyt is. Nemcsak árutermelő társadalomról beszél, ha-

* Marx: A 16ke. I. kötet. 498. 1. Kossuth. 1961.

nem azt is kijelenti, hogy az áru- és értékviszonyok uralkodnak a szocializmusban. De e viszonyok csak ott uralkodhatnak, ahol egyszerű vagy kifejezett formáikban az egész gazdasági életet szabályozzák.

A tanulmány abból indul ki, hogy az áruviszonyok a szocializmus lényegéből fakadnak. Ez egy félig-meddig filozófiai kérdésfelvetés túlságosan leegyszerűsített megválaszolása. Egyfelől a szocializmus lényege, az emberiség történelmi fejlődésében szemlélve nem lehet más, mint ami a kommunizmusnak is a lényege. Másfelől, a kommunizmussal közös alapjain kívül vannak sajátos termelési viszonyai is, amelyeknek egy része árutermelést tesz szükségessé. Legalábbis pontatlanság a szocializmus lényegéről beszélni e két aspektus megkülönböztetése nélkül. A szerző itt a kérdésfelvetésben az általánosítás nagy igényével lép fel, de a válaszadás során távolról sem mutatkozik ilyen igényesnek. (Ehhez hasonló nézetnek ad hangot Vilmos József* is, aki az iránt is kétséget támaszt, hogy a szocialista termelés természete szerint nem árutermelés.) Ez tévesztheti meg ott is, amikor az áruviszonyok uralkodó szerepéről ír.

Az elmélet elvontabb síkjain is helyes koncepciót kell kialakítani ahhoz, hogy a konkrétabb problémákat helyesen lehessen megoldani.

*Lásd Vilmos József: Áruviszonyok a szocialista gazdaságban. Kossuth, 1963.

**A KGM Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézetének munkaközössége:
Üzemszervezési Kézikönyv**

E kézikönyv most megjelent első kötete a vezetés szervezési igényeiből indul ki. Ismerteti a vállalat helyét és szerepét a népgazdaságban. Tárgyalja az üzemszervezés általános módszereit és eszközeit, részletesen foglalkozik a műszaki fejlesztés folyamatának szervezésével.

A második kötet két részre oszlik. Az első rész a termelés tervezését, a gyártás előkészítését és irányítását, valamint a termelési folyamat pénzügyi, számviteli és statisztikai kérdéseit tárgyalja. A második rész elemzési és szervezési problémákkal foglalkozik.

Ismerteti a termelési terv készítésekor az átbocsátóképesség meghatározásának különböző módszereit és egyes matematikai módszerek alkalmazásának lehetőségeit. Nagy figyelmet fordít a termelésirányítás és elsősorban a programozás szervezésére.

A harmadik és a negyedik kötet 1964 első felében jelenik meg.

A harmadik kötet a munkaügy és a bérgazdálkodás, illetve az anyag- és energiagazdálkodás szervezési kérdéseivel foglalkozik, a negyedik kötet pedig az értékesítés folyamatának szervezését, valamint a vállalati szervezet kialakításának elvi és gyakorlati kérdéseit tárgyalja.

KIADJA a KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ

ERDŐS TIBOR:

Az állami monopolkapitalizmus néhány problémája

Az állami monopolkapitalizmus kialakulásának szükségszerűsége

Az imperializmus, vagyis a XX. századi kapitalizmus egyetlen lényeges gazdasági és politikai jelenségét, eseményét sem érthetjük meg a monopóliumok nélkül. Ugyanígy nem érthető meg a monopóliumok uralma nélkül az állami monopolkapitalizmus sem, amelyen *első megközelítésre* a monopolizált állam gazdasági beavatkozása értendő.

A monopólium elválaszthatatlan a gazdasági élet befolyásolására, szabályozására irányuló törekvésektől. Erre a monopólium nemcsak törekszik, ez a szabályozás, ellenőrzés korlátozott mértékben bizonyos körön belül létre is jön. A monopolárak kialakítása pl. feltételezi az ármozgás, a kereslet és a kínálat tudatos és tényleges befolyásolását. Enélkül a monopólium nem is lenne monopólium. Érthetetlen lenne a monopolár, a monopolista profit tapasztalati ténye, az értéktörvény és több más gazdasági törvény sajátos érvényesülése az imperializmus időszakában.

A monopóliumok kialakulása után a tőkésállam monopolizált államává alakul át. Mivel a monopóliumok a tőkés gazdaságot minden eszközzel igyekeznek befolyásolni, természetesen, hogy főleg a leghatalmasabb, a tőkés államapparátusra legnagyobb befolyást gyakorló monopóliumok az államot is felhasználják a gazdaságnak a maguk érdekében való szabályozására. Ahogy a monopóliumok létrejöttét követte a monopolkapitalizmus kialakulása, úgy a monopolizált viszonyok fejlődése, erősödése nyomán törvényszerű az állami monopolkapitalizmus fejlődése is.

Mégis, helytelen lenne a monopolizált állam gazdasági beavatkozásának fejlődését pusztán a monopóliumok fejlődésére utalva magyarázni, nemcsak azért, mert ez a magyarázat túlságosan általános volna, hanem azért is, mert így érthetetlen lenne, hogy az állami monopolkapitalizmus fejlődése időnként ugrásszerűen meggyorsul, vagyis nem lenne érthető az állami monopolkapitalizmus kialakulásának történelmi menete. Nem értenénk azt sem, miért pont olyan az állam gazdasági tevékenysége, amilyen, de nem tárhatnánk fel teljes mélységében az állami monopolkapitalizmus fejlődésének mozgatóerejét sem. A monopóliumok uralma alatt levő tőkésállamot közvetlenül *konkrét* gazdasági és politikai tényezők készítetik a gazdasági beavatkozás fokozására.

Az egyik ilyen fontos tényező *a technikai haladás* a monopolkapitalizmus időszakában. A technika fejlődése a mai fejlettségi színvonalon sok területen igen nagy beruházásokat tesz szükségessé, amelyeket a

magántőke nem mindig tud finanszírozni. Ilyen területek például az elektromos energia termelése, a közlekedés, a bányászat, a nyersvas- és acélipar. A bővített újratermelés azonban megköveteli az említett ágazatok fejlesztését is, ezért elkerülhetetlenné válik az állami gazdasági beavatkozás, például állami beruházások, államosítások formájában. Az állami beavatkozást tehát mind az újratermelés menete, mind a tőkés profitérdekek megkövetelik.

A termelőerők fejlődése tőkés termelési viszonyok között, de különösen a monopolkapitalizmusban *a piacprobléma fokozódását* eredményezi és nagyarányú tartós munkanélküliséggel fenyeget. Ez a monopóliumok számára is súlyos gazdasági és politikai problémát jelent, ezért igyekeznek a piachelyzetet javítani, megint csak az államapparátus felhasználása útján. A növekvő költségvetési kiadások meghatározott feltételek mellett az összkeresletet bővíthetik, a piachelyzetet javíthatják. Nagyrészt az állami monopolkapitalizmus erősödése, s ezen belül jelentős részben az állami kiadások gyors növekedése magyarázza, hogy a II. világháború után a termelőerők viszonylag gyors fejlődése ellenére sem rosszabbodtak, hanem bővültek a realizálás lehetőségei a 30-as évekhez képest.

A piacprobléma fokozódása megnyilvánul *nemzetközi szinten is*, mivel az áruk elhelyezése külföldön a világpiacon a konkurrenciára erősödése miatt mind nagyobb nehézségekbe ütközik. A monopóliumok ezért felhasználják az államapparátust a külkereskedelem befolyásolására, megjelenik *az imperialista külkereskedelmi protekcionizmus*. Az állam a saját monopóliumok világpiacon versenyképességének fokozása végett a legkülönbözőbb eszközökkel támogatja az áruexportot, s ugyanakkor igyekszik elzárni a hazai piacot a külföldi monopóliumok elől.

A termelőerők fejlődése *a termelés nagyfokú társadalmasítására vezet*, mind nagyobbá válik a tőkés termelők, a nagyszámú termelési ág közötti kölcsönös függés, s ez a kapitalizmusban is égetően szükségessé teszi a gazdaság központi irányítását. Erre a monopolista állam is tesz bizonyos intézkedéseket, de természetesen ezek az erőfeszítések csak részleges eredményre vezethetnek, mert a monopolista állam sem rendelkezik a termelési eszközök döntő többségével.

Az eddig felsorolt tényezőket az állam gazdasági beavatkozását *állandóan* ösztönző tényezőknak nevezhetnénk. Vannak ezenkívül olyan tényezők is, amelyek főként rövid szakokban fejtik ki hatásukat, meggyorsítva, illetve előmozdítva az állami gazdasági beavatkozás fokozását.

Az ideiglenesen ható tényezők között első helyen kell megemlítenünk a *két világháborút*. Mindkét világháború szükségessé tette az állami beruházások és az állami vásárlások ugrásszerű megnövelését, a költségvetési bevételek és kiadások hirtelen felduzzasztását. A költségvetési kiadások egyik világháború után sem estek vissza a háború előtti szintre, különösen a II. világháború után nem. A legtöbb imperialista országban a II. világháború után többszöröseire növekedett az állami monopolkapitalizmus gazdasági szerepe a háború előtti időhöz képest.

Ha nem is olyan mértékben, mint a két világháború, de az állami monopolkapitalizmusnak ugyancsak ugrásszerű fejlődésére vezetett az *1929—33-as világgazdasági válság* is. Ez a válság olyan súlyos volt, hogy a monopoltőkés számára létkérdéssé tette a válság elleni küzdelmet,

a piachelyzet javítását. Például az Egyesült Államokban a nagy válság hatására dolgozta ki Roosevelt kormánya a New Deal-t, amelynek keretében egyebek közt közmunkák szervezésével, az állami vásárlások és beruházások növelésével igyekezett javítani a gazdasági helyzetet.

Végül az állami monopolkapitalizmus ugrásszerű fejlődését idézi elő *a munkásosztály időnként nagyon megerősödő harca* az államosításokért. Ez a harc szerfölött megerősödött a nyugat-európai tőkésországokban a II. világháború után (pl. Angliában, Franciaországban, Olaszországban), s ugyancsak az állami szektor térhódítására vezetett a háborús bűnösök, a fasiszták, a velük szövetséges monopolisták tulajdonának államosítása is, például Nyugat-Németországban és több más országban.

Ha az állami monopolkapitalizmus fejlődését ösztönző konkrét — akár állandóan, akár időnként ható — tényezőket alaposan szemügyre vesszük, arra a megállapításra juthatunk, hogy mindezeknek a tényezőknek a jelentkezése a kapitalizmus alapvető ellentmondásának éleződésére vezethető vissza. Ez nyilvánvaló abban az esetben, amikor arról volt szó, hogy a technikai fejlesztés ma már állami beruházásokat is követel, mert erre bizonyos területeken a magántőke nem képes. Egészen közvetlen a kapcsolat a piacprobléma, a túltermelési válságok és a kapitalizmus alapvető ellentmondása között, s az is könnyen érthető, hogy a világháborúk s a munkásosztály gazdasági-politikai harca is szorosán összefüggnek bizonyos áttételeken keresztül a kapitalizmus alapvető ellentmondásával. Az állami monopolkapitalizmus kialakulásának, fejlődésének *végső oka* tehát a *kapitalizmus alapvető ellentmondásának éleződése az imperializmus korában*. S ahogy a termelőerők fejlődése miatt a kapitalizmus alapvető ellentmondásának éleződése objektív törvény, úgy a termelőerők fejlődése az imperializmusban elkerülhetetlenül az állami monopolkapitalizmus kialakulására, fejlődésére vezet. *Az állami monopolkapitalizmus kifejlődése tehát az imperializmusban objektív törvényszerűség.*

Az említetteken kívül létezik még egy társadalmi tényező, amely igen fontos és egyre fontosabb szerepet játszik az állami monopolkapitalizmus fejlődésében. Ez a tényező a szocialista rendszer léte. A kapitalizmus számára, különösen a II. világháború óta, vagyis a szocialista világrendszer kialakulása idején rendkívül súlyos veszélyt jelentene egy, az 1929—33. évihez hasonló, vagy azt megközelítő mélységű túltermelési válság kirobbanása. Érthető, hogy a kapitalista országokban a hatalom birtokosai a fenyegető veszély elkerülésére az állami beavatkozás eszközéhez nyúlnak. Bár az állami monopolkapitalizmus fejlődésében a szocialista világrendszer komoly szerepet játszik, s ez a szerep a jövőben egészen biztosan növekedni fog, hiba lenne *elsősorban* ezzel magyarázni a monopolitőkés állam gazdasági beavatkozásának fokozódását. Az állami monopolkapitalizmus fejlődésének legfőbb mozgóerői nem a külső tényezők, hanem a kapitalizmus *belső ellentmondásai*, azok a tényezők, amelyeket a kapitalizmus alapvető ellentmondására vezetünk vissza.

Az állami monopolkapitalizmus lényege

Az állami monopolkapitalizmus egyrészt meghatározott, a monopol-tőkés állam által foganatosított *gazdaságpolitika*. E gazdaságpolitika keretébe igen sokféle állami intézkedés, tevékenység tartozik. Ilyenek a kapitalista országokban végrehajtott államosítások, a költségvetési politika, a hitelkereslet és -kínálat, a pénzforgalom állami szabályozása, ide tartozik továbbá a külkereskedelem állami szabályozása, az állami tőkekivitel, az árak és a bérek szabályozása stb. A gazdaságpolitika e módszerei és formái a szakirodalomban általában jól ismertek.

Az állami monopolkapitalizmus lényege azonban nem merül ki abban, hogy ez a monopol-tőkés államnak a finánc-tőke érdekében végrehajtott gazdaságpolitikáját jelenti. Az állam gazdasági beavatkozása ugyanis elkerülhetetlenül *bizonyos változásokat, módosulásokat eredményez a termelési viszonyokban*.

Sok fejlett tőkésország gazdasági életében, főképp Nyugat-Európában jelentős szerepet játszanak az állami tulajdonban levő vállalatok. Bár a magánkapitalista vállalat és az állami vállalat is *tőkés jellegű*, mégsem azonosíthatók teljesen egymással. Az állami vállalat nem ugyanúgy reagál a tőkés gazdaságban végbemenő eseményekre, mint a magántőkés vállalat, az állami vállalatban nem egészen ugyanaz a termelés célja, mozgatóereje, mint a magánkapitalista tulajdonban levő vállalatban.

Mindenekelőtt szembetűnő, hogy a realizált profit tömege és rátája sokkal kisebb jelentőségű az állami, mint a magántőkés vállalat további működése szempontjából. Sőt az állami vállalat vígan működik igen hosszú ideig egészen csekély profittal, vagy még akkor is, ha veszteséges. Az állami vállalatok profitja gyakran azért alacsony, mert a profit egy részét — például alacsony eladási áraikon keresztül — átengedik más, magántőkés vállalatoknak, monopolistáknak. A magántőkés vállalatok ellenben a profitot *önszántukból* egyetlen más vállalatnak sem engedik át, hanem mindegyikük *saját* profitjának a növelésére törekszik. A magántőkés vállalat célja a saját tőke minél magasabb fokú értékesülése; *az állami vállalatban előtérbe kerülnek az osztókés, főként az összmonopolista érdekeket szolgáló szempontok*: nem egyszerűen a saját állami vállalati tőke értékesülése a fontos, hanem elsősorban az osztóke, az összmonopolista tőke értékesülése, annak léte, lehetőleg minél kedvezőbb körülmények közti működése.

A termelési viszonyok módosulását figyelhetjük meg a költségvetési politikával kapcsolatban is. Az állami adóbevételek egy része közvetlenül a profitot is terheli, így a profit egy része eleve a költségvetés csatornáiba kerül. A profit természetesen akkor is profit marad, ha azt az állam a tőkésektől elvonja. De a költségvetésbe bekerülő profit egyben lényegesen különbözik is a magánkapitalistáknál maradó profittól. A magántőkések tulajdonában maradó profit egy része időnként szükségképpen kívülreked a tőkés újratermelés körén, a profitot a tőkések nem mindig költik el termelési és fogyasztási célra, hanem időnként kényszerűen visszatartják az újratermelés folyamatától. Ezzel szemben az állami költségvetésbe bekerülő profit esetében ilyen *szükségyszerűségről* egyáltalán nem beszélhetünk. A profit kényszerű visszatartása az állami költségvetésben nem fordul elő. A költségvetésbe kerülő pro-

fit mozgása, „viselkedése” tehát eltér a magántőkéseknél maradó profittól.

Természetesen van olyan eset, amikor az állam a költségvetésbe bevont profitokat nem mind használja fel, vagyis a kiadások kisebbek a költségvetési bevételeknél. Azt mondhatnók tehát, hogy az állami költségvetésben is jelentkeznek időnként „megtakarított” jövedelmek. De ha az állami költségvetési eszközök egy részét megtakarítják, az sohasem a válság idején történik, amikor a magántőkések profitjának egy része kívülreked az újratermelésen, hanem a konjunktúra idején, amikor a tőkések nemcsak felhasználják összes profitjukat, hanem még kölcsönt is vesznek fel beruházásaik fokozása végett. A költségvetésben csak akkor van megtakarítás, amikor a magántőkéseknél nincs, egyébként ma már a költségvetésben *soha nincs* megtakarítás, rendszeresen a „deficités költekezés” figyelhető meg. *A költségvetésbe kerülő profitok tehát nemcsak eltérően, hanem jórészt fordítottan reagálnak a tőkés újratermelés ciklikus alakulására a magánkapitalistáknál maradó profitokhoz képest.*

A költségvetési bevételek jelentős részben a munkások és az alkalmazottak béreinek, a kisárutermelők és egyéb társadalmi rétegek, osztályok jövedelmeinek közvetlen megadóztatásából származnak. Teljesen függetlenül attól, hogy a költségvetésbe kerülő jövedelmek közvetlenül honnan erednek, egyformán reagálnak a termelés ciklikus ingadozására, hiszen felhasználásukról egyetlen szerv, a monopolizált állam rendelkezik. A nemzeti jövedelemnek a költségvetésbe kerülő hányada tulajdonképpen nem más, mint a tőkések, elsősorban a monopolizált tőkések *kollektív érdekeit szolgáló profit*, függetlenül attól, hogy közvetlenül honnan ered. A költségvetési bevételek ma már az állami monopolkapitalizmus erős kifejlődése következtében a nemzeti jövedelem jelentős hányadát teszik ki, és ez a hányad — tekintettel rendeltetésének, felhasználásának sajátosságaira, a tőkés újratermelésben betöltött szerepére — a mai kapitalizmus gazdaságának vizsgálatakor külön kezelendő, *módosulást jelent a kapitalizmus elosztási viszonyaiban.*

Az állami költségvetés szerepének megnövekedése bizonyos változásokat eredményez az *árukapcsolatokban*. A kapitalizmusban, lévén a tőkés termelés árutermelés, a termékek a piacon keresztül jutnak el a termelőktől a fogyasztókhoz. A piac ismeretlen az árutermelők előtt, s azt, hogy miből mennyit kell termelni, csak utólag, az értéktörvény spontán érvényesülése alapján tudhatják meg a tőkés vállalkozók. Az állami monopolkapitalizmus kifejlődésével azonban nagymértékben megnövekedtek az állami áruvásárlások, s ezzel *az ismeretlen piac részben ismert, szilárd piaccá változott* a tőkés árutermelők bizonyos csoportjai számára. A szilárd állami piac birtoklása óriási előnyt jelent a tőkés termelőknek, s mivel az állami megrendelések túlnyomó része a monopóliumokhoz irányul, az állami piac jelentőségének a növekedése egyben a monopolizált tőkések gazdasági pozíciójának erősödésére vezet. Az állami áruvásárlások ezenfelül a tőkés újratermelés befolyásolását, bizonyos fokú szabályozását is célozzák. Sőt, a piac részben ismertté válása — több más tényezővel együtt — magával hozza a tőkés újratermelés *részleges szabályozását*; a termelés egyes iparágakban nemcsak a spontán hatású gazdasági tényezőktől függően növekedhet vagy csökkenhet, hanem az állami intézkedések nyomán is. Ma a tár-

sadalmi munka elosztásának, a termelés fejlődésének, az áru- és pénzforgalom, továbbá a hitelműveletek alakulásának nagyon fontos tényezője az állami monopolkapitalizmus.

Az állami monopolkapitalizmus hat az *osztályviszonyokra*, a *társadalmi rétegződésre* is. Nemcsak olyan értelemben, hogy tovább fokozza a monopolkapitalisták csoportjának kiemelkedését a tőkésosztály sorai-
ból, hanem úgy is, hogy az állami alkalmazottak számának növelésével felduzzasztja az alkalmazotti rétegek számarányát, továbbá úgy, hogy növeli a szelvényvagdosók rétegét a tőkésosztályon belül. Erre vezet ugyanis a tőkés államosítások végrehajtása, az államadósságok összegének növekedése.

Ezek a példák, úgy véljük, elegendők annak bemutatására, hogy az állami monopolkapitalizmuson *nemcsak a finánc-tőkés államnak a monopóliumok érdekében megvalósított gazdaságpolitikája értendő, hanem az meghatározott termelési viszonyt is jelent.*

Mi a tartalma tulajdonképpen ennek a gazdaságpolitikának, milyen természetűek végeredményben a termelési viszonyoknak azok a változásai, amelyekben megnyilvánul az állami monopolkapitalizmus kifejlődése?

A monopóliumok érdekeit szolgáló gazdaságpolitikának nem egyszerűen az a feladata, hogy növelje a monopolisták profitját, még kevésbé feladata az államnak minden monopolista csoport profitjának növelése minden körülmények között. Az ilyen felfogás roppant leegyszerűsíti az állami monopolkapitalizmus szerepét, ennek alapján a mai kapitalizmusban lezajló gazdasági események nem is érthetők meg helyesen. Az állam először is nem szolgálhatja *minden* monopolkapitalista csoportosulás közvetlen profitérdekeit, hiszen ezek gyakran merőben ellentétesek egymással. Akármelyik csoportnak is kedvez az állam, majdnem egészen biztos, hogy ezzel bizonyos más monopóliumok profitérdekeit sérti. Mindig találhatunk tehát példákat arra, hogy *a monopol-tőkés állam egyes monopóliumok érdekeivel szemben jár el.* Továbbá, az államot úgyszólván sohasem uralhatja egyetlen monopolista csoportosulás; az állami intézkedésekbe, az állam gazdaságpolitikájába — ha nem is egyforma mértékben — sok, egymással egyes kérdésekben gyakran ellentétes érdekű monopolista csoport szól bele. A finánc-tőkés országok kormányainak ezért intézkedéseik meghozatalakor mérlegelniük kell a monopóliumok többségének érdekeit, vagyis kollektív monopolista érdekeket kell figyelembe venniük.*

Sokszor nagyon leegyszerűsítve tárgyalják azt a kérdést, hogy az állam gazdasági beavatkozása milyen hatást gyakorol a tőkésék, főként a monopolisták profitjára. Önmagában az a tétel, hogy az állam gazdasági tevékenysége a tőkésék és elsősorban a monopolisták profitját növeli, félreérthető. Ebből úgy tűnhet, hogy az állam mindig *közvetlenül* törekszik a tőkésék, főleg a monopolisták profitjának növelésére. Tény

* Ismeretes, hogy a Kennedy-kormány 1962-ben nem engedélyezte az acélipari monopóliumoknak az acélárak felemelését, pedig az amerikai kormány a monopol-tőkés kormány. Nem nehéz azonban belátni, hogy az acélárak felemelése csak az acélipari monopóliumoknak kedvez, az acélt feldolgozó monopóliumoknak nem, mert termékeik önköltségét növeli. Ezenkívül a Kennedy-kormány attól tartott, hogy az acéláremelés általános áremelkedéshez vezethet, ami a dollár árfolyamának változatlan fenntartása mellett egyebek közt a külkereskedelmi és fizetési mérleg további romlásával fenyegetne. A fizetési mérleg passzívumának csökkenése, illetve további romlásának megakadályozása már kollektív monopolista érdekeket szolgált.

azonban, hogy az állami adóbevételek a profitot is terhelik, hogy a közvetlen adók általában progresszívek, hogy a tőkéseknek módjukban áll ugyan profitjuk egy részét kivonni az adózás alól, s bár ténylegesen adóterheik kisebbek, mint ahogyan azt a profitot terhelő adókulcsok mutatják, mégis a tényleges profitadók *lényegesen nagyobbak és nagyobb arányúak*, mint régebben, az állami monopolkapitalizmus erős kifejlődése előtt voltak. Ráadásul hosszabb időszakban a munkabérek terhelő adók növekedése is érinti bizonyos áttételeken keresztül a magántőkések profitját, mert a munkásosztályt fokozódó gazdasági harcra kényszeríti.

Nem fogadható el az az eléggé elterjedt tétel sem, hogy az állam a tőkésektől elvont profitot közvetlenül visszaadja — az áruvásárlásain keresztül — a tőkéseknek. Először is, az állam áruvásárlásai nem jelentik a profit *visszaadását*, mert az állam *nem ingyen* ad át értéket a tőkéseknek, mivel nem valamiféle ajándékozás, hanem *áruügylet* zajlik le. Másodszor, a szóban forgó árueledés nyomán realizált profit minden valószínűség szerint kisebb az állami költségvetésbe befizetett adóösszegnél. Például 1959-ben az amerikai részvénytársaságok 23,2 milliárd dollár vállalati adót fizettek, az állami áruvásárlások pedig ugyanebben az évben 51,8 milliárd \$ tettek ki.* Teljesen bizonyosra vehető, hogy az 51,8 milliárd \$ árösszeg nem tartalmazott 23,2 milliárd \$ profitot, hanem annál jóval kevesebbet. Emellett még nem is vettük számításba, hogy vállalati profitadót nemcsak a részvénytársaságok fizetnek, hanem egyéb tőkés vállalatok is, továbbá, hogy nemcsak a vállalati profitot, hanem a személyes célokat szolgáló tőkés jövedelmet is megadóztatják. A profitokat terhelő adók tehát egészen biztosan még nagyobbak is a fenti adatoknál.

Mindez érthetetlen azok számára, akik az állami monopolkapitalizmus szerepét *egyszerűen* a monopolista profit növelésében látják. Hiszen ha a cél csak a profit növelése, akkor miért nem csak a munkásokat és alkalmazottakat terhelő adókat növelik, miért vetnek ki magas adókat a tőkés vállalatokra és a vállalatból kivont profitokra stb.?

Az állami monopolkapitalizmus nagyon fontos feladata, hogy a termelőerők fejlődéséhez a termelés növekedéséhez szükséges feltételeket biztosítsa a monopolkapitalizmus termelési viszonyai között, hogy megakadályozza óriási méretű munkanélküliség kialakulását, súlyos és nagy politikai veszélyt jelentő túltermelési válságok kirobbanását, tartós gazdasági pangás bekövetkezését, s egyáltalán, hogy minél hosszabb ideig *biztosítsa a profitszerzés lehetőségét, magának a kapitalizmusnak a létét a kapitalizmus alapvető ellentmondásának nagyfokú kiéleződése ellenére*. Az államnak e célból sok egyéb intézkedése mellett a mindenkor megtermelt profit egy részét is el kell vonnia a magánkapitalistáktól, s persze ez a művelet a tőkéseknek az adók levonása után megmaradó tiszta profitját is csökkenti.** Az állami monopolkapitalizmus ugyanakkor lehetővé teszi a tőkés termelés növekedését is, ez pedig egyben növeli a mindenkor megtermelt bruttó profit tömegét.

Az állami monopolkapitalizmus tehát *a tőkés újratermelés befolyá-*

* Forrás: Survey of Current Business 1962. július.

** Azt, hogy a tőkésektől — köztük a monopolistáktól — elvont értéktöbblet javarésze nem kerül vissza a tőkések illetve a monopolisták tulajdonába, részletesen kifejtette Molnár Ferenc: Gazdasági növekedés és válságok az Egyesült Államokban című könyvében. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1963.

solásán, a termelés és a piac bővítésén, a válságellenes küzdelem keretén belül szolgálja a tőkés, s elsősorban a monopolisták profitérdekeit. A tőkésosztály számára legfontosabb a tőkés tulajdonviszonyok, a kizsákmányolás feltételeinek biztosítása, még fontosabb, mint egy adott időben a profit tömegének növekedése. A tőkésnek még mindig jobb lemondani a mindenkor megtermelt profit egy részéről, mint szembenézni a kapitalizmus pusztulásának közvetlen veszélyével. A válságellenes küzdelem általános keretén belül a monopolista állam természetesen elsősorban a monopolisták profitérdekeit szolgálja, ezt sok minden más mellett az is bizonyítja, hogy az állami megrendelések túlnyomó részét a legnagyobb monopóliumok kapják — tehát a tőkés újratermelés ösztönzése a monopoltőkés állam által leginkább a monopóliumoknak kedvez —, hogy az állam a monopóliumoknak gyakran pénzügyi támogatást nyújt, esetenként különféle adókedvezményekben részesíti őket stb.

Összegezve: az állami monopolkapitalizmus a monopoltőkés állam gazdaságpolitikája s egyben a tőkés termelési viszonyok legmodernebb formája, létrejött a kapitalizmus alapvető ellentmondásának kiéleződésére vezethető vissza. Rendeltetése a tőkés újratermelés befolyásolása, a kapitalizmus létének fenntartása, ennek keretén belül a profitszerzés kedvező feltételeinek biztosítása, elsősorban a monopóliumok javára.

A monopolkapitalizmus átalakulása állami monopolkapitalizmussá

Az utóbbi két évtizedben az állam gazdasági szerepe a tőkés újratermelésnek úgyszólván minden szférájában, a termelésben, az elosztásban, a forgalomban, a fogyasztásban egyaránt nagyon jelentős mértékben megnőtt. Több európai tőkésországban az állami vállalatok adják az ipari termelés 20—25 százalékát. Az állami költségvetési bevételek a nemzeti jövedelemnek általában 30—35 százalékát érik el; az állami áruvásárlások sok országban az összes áruvásárlások 15—20 százalékát teszik ki: jelentős az állami foglalkoztatottak arányszáma. Angliában például 25 százalék. E néhány adatra és az olvasó tényismertére hivatkozva kijelenthetjük, hogy a legutóbbi néhány évtizedben a monopolkapitalizmus *átalakult állami monopolkapitalizmussá.*

Ezen nem az értendő, hogy az állami monopolkapitalizmus teljessé vált, hogy a magánmonopóliumoknak már nincsen lényeges szerepük, hogy a tulajdon tekintetében túlnyomóvá, általánossá vált az állami szektor, hogy a nemzeti jövedelem, ezen belül a profit egészében keresztül folyik az állami költségvetésen stb. Mindez nem igaz, nem felel meg a tényeknek, s hozzátehetjük; összeférhetetlen a kapitalizmus lényegével, és a kapitalizmusban soha nem is fog bekövetkezni. Az a tétel, hogy a mai kapitalizmus átalakult állami monopolkapitalizmussá, azt jelenti, hogy az állam gazdasági szerepének megnövekedése nyomán a monopoltőkés termelési viszonyokban olyan változások következtek be, amelyeknek alapos elemzése nélkül a mai kapitalizmusban *egyetlen lényeges társadalmi, ezen belül gazdasági esemény sem érthető meg.*

Lenin, amikor kifejtette, hogy az úgynevezett szabadversenyek kapitalizmus átalakult monopolkapitalizmussá, egyáltalán nem azt állította, hogy a kapitalizmus tiszta monopolkapitalizmussá változott. Tiszta imperializmus azóta sem volt és nem is fog létezni soha. A tőke kon-

centrációja és centralizációja nyomán létrejött monopóliumok azonban olyan jelentőségre tettek szert, hogy nélkülük a századforduló óta a kapitalizmus egyetlen lényeges gazdasági és politikai eseménye sem érthető. A II. világháború utáni időszakban az állam gazdasági szerepének növekedése ért el olyan méretet, amely *bizonyos értelmű* minőségi változást eredményezett. Ma már nem egyszerűen a magánmonopóliumok, hanem a monopóliumok uralma alatt levő állam tevékenységéből kell kiindulnunk, ha a vezető tőkésországok gazdaságát elemezni akarjuk „Világos, hogy az állami monopolkapitalizmus nem olyan időleges és átmeneti jelenség, amely döntően a háborúk és a gazdasági válságok időszakára jellemző. Az állami monopolkapitalizmus a modern kapitalizmus termelési viszonyainak szerves részévé vált.*

A legutóbbi évtizedben a tőkésországok gazdaságában végbement minőségi változás úgy fejezhető ki, hogy *a mai kapitalizmus nem egyszerűen magánmonopolista, hanem állammonopolista kapitalizmus.*

Az állami monopolkapitalizmus fejlődése törvényszerű, de fejlődésének meghatározott korlátai is vannak. Az állam a magánmonopóliumok uralma alatt áll, ezért az állami beavatkozás nem lehet ellentétben a magánmonopóliumok egészének érdekeivel. A részleges államosítás a magántőke érdekeivel összeegyeztethető, a teljes, minden területre kiterjedő államosítás azonban már természetesen nem. Ugyanígy megvan a nemzeti jövedelem költségvetési koncentrációjának objektív korlátja is. A mindenkor termelt profit egy része a költségvetésbe bevonható, különféle célokra elkölthető, de az már tisztára képtelenség, hogy a tőkésállam a profitot teljes egészében bevonja a költségvetésbe.

Az állami költségvetés ezért csupán a megtermelt nemzeti jövedelem egy részét koncentrálhatja, s minél nagyobbak az adóterhek, annál nehezebb további fokozásuk, a nemzeti jövedelem költségvetési koncentrációjának további növekedése. Időnként pedig éppen nem az állami gazdasági beavatkozás fokozódása, hanem annak csökkenése figyelhető meg.

Az állami monopolkapitalizmus végeredményben csak addig a pontig fejlődhet, ameddig az a tőke érdekeinek megfelel és a tőke lényegével összeegyeztethető. Persze nem lehet megmondani, hogy *pontosan hol van ez a pont.* Kilátástalan dolog lenne azt kutatni, hogy az állami tulajdon az összes termelési eszközök tulajdonának maximálisan hányad része lehet, a költségvetési bevételek a nemzeti jövedelemnek legfeljebb hány százalékát érhetik el stb. Az azonban bizonyos, hogy az állami monopolkapitalizmus fejlődésének van végső határa. A termelőerők fejlődése, illetve a kapitalizmus ellentmondásainak éleződése következtében az állami monopolkapitalizmus ezután is biztosan továbbfejlődik, fejlődésében közeledik egy pont, a végső határ felé, amelyet soha, amíg a kapitalizmus fennáll, túl nem haladhat.

Az állami monopolkapitalizmus társadalmi és történelmi szerepe

Az állami monopolkapitalizmus, amely a tőkés társadalom magas fejlettségi fokán a kapitalizmus alapvető ellentmondásának terméke, *mozgásformát képez* ez ellentmondás számára. Ez azt jelenti, hogy az

* Milejkovszkij: Szuscsnosztj i formi goszudarsztvenno-monopoliszticeszkogo kapitalizma. Mirovaja Ekonomika i Mezsduarodnije Otnosenyja. 1963. 1. sz. 88. l.

állami monopolkapitalizmus, bár nem oldja meg a kapitalizmus alapvető ellentmondását, lehetővé teszi a termelőerők további fejlődését a tőkés termelési viszonyok keretén belül.

Sok ilyen példát hozhatnánk fel a közgazdaság területéről. Így a századforduló táján a monopóliumok kialakulása is mozgásformát teremtett a kapitalizmus alapvető ellentmondása számára. A monopóliumok természetesen nem oldották meg a kapitalizmus alapvető ellentmondását, de a tőke nagyfokú koncentrációja és centralizációja alapján egy ideig lehetővé tették a kapitalizmusban a modern technika alkalmazását — még akkor is, ha az igen nagy beruházásokat követelt meg. A monopóliumok tehát lehetővé tették a termelőerők további fejlődését, de ez a fejlődés — tekintve, hogy továbbra is a tőkés magántulajdon talaján ment végbe — végső soron a kapitalizmus alapvető ellentmondásainak nagyfokú kiéleződésére vezetett. Erről tanúskodott az 1929—33-as világgazdasági válság, majd az azt követő rossz gazdasági helyzet az egész tőkés világban. Ekkor nyilvánvalóvá vált, hogy a kapitalizmusban a monopólium maga már nem képes a termelőerőknek viszonylag normális fejlődést biztosítani, csak átmenetileg jelent mozgásformát a kapitalizmus alapvető ellentmondása számára. A mai kapitalizmusban ezt a szerepet már az *állami monopolkapitalizmus tölti be*, ma ez teszi lehetővé a tőkés újratermelés viszonylag normális lefolyását, a termelőerők további fejlődését.*

Állami monopolkapitalizmus nélkül a tőkés termelőerők fejlődése ma már mindinkább kétségessé válna. Erről tanúskodik az a tény, hogy sok fejlett tőkésországban több iparág termelésének nagy részét vagy teljes egészét az állami vállalatok adják, illetve a beruházások nagy hányadát az állam valósítja meg. Az állam gazdasági beavatkozása nélkül ma már nem képzelhető el a technikai fejlődés jelenlegi üteme sem. A fejlett tőkésországokban a termelés jelenlegi szintje jelentős részben annak az eredménye, hogy a monopoltőkés állam különféle eszközökkel mesterségesen magasabb színvonalra emeli az összkeresletet, így a termelés az állami tevékenység hatására magasabb szintet érhet el, mint anélkül. Azt mondhatjuk, hogy ma az *állami monopolkapitalizmus a tőkés újratermelés megvalósulásának feltétele*. Az állam gazdasági beavatkozásának jelentős csökkentése nyomán a mai, a II. világháború előtti időhöz képest jóval magasabb termelési szint nem lenne tartható, a termelés erősen csökkenne, a jelenlegi termelési színvonalból kiindulva nem valósulhatna meg a fejlett tőkésországokban a bővített újratermelés.

A tények azt bizonyítják, hogy a kapitalizmusban a monopoltőkés állam gazdasági beavatkozásának eredményeként a kapitalizmus alapvető ellentmondásának kiéleződése ellenére is fejlődhetnek a termelőerők. Az állami monopolkapitalizmusnak erre a hatására a II. világháború előtt nem figyeltek fel. Sztálin például a 30-as évek tapasztalataiból kiindulva azt a tételt állította fel, hogy a monopolkapitalizmusban nem lehetséges többé bővített újratermelés, hogy ezután (a 30-as évek után) az egyes újratermelési ciklusokból rendszerint kimarad majd a fellendülés szakasza. A marxista közgazdászok között elég elterjedt

* A monopóliumokról és az állami monopolkapitalizmusról bővebben Csapó László írt Az állami monopolkapitalizmus című könyvében. Kossuth. 1962.

volt továbbá az a nézet, hogy elkerülhetetlen lesz majd az 1929—33-as válsághoz hasonlóan mély, esetleg még mélyebb válságok gyakori ismétlődése. Röviden: az általános elképzelés az volt, hogy a fejlett termelőerőkkel antagonisztikus ellentétben álló termelési viszonyok *megakadályozzák* a termelőerők további fejlődését. Ez a hibás nézet végeredményben arra vezethető vissza, hogy Sztálin és sokan mások nem számoltak eléggé az állami monopolkapitalizmus várható fejlődésével, vagy nem ismerték fel minden oldalról az állam gazdasági beavatkozásának tényleges gazdasági hatását, nem tudták, hogy az állami monopolkapitalizmus *mozgásformát képez* a kapitalizmus alapvető ellentmondása számára.

Az állami monopolkapitalizmus azonban egyáltalán nem oldja meg a kapitalizmus alapvető ellentmondását. A tőkés elsajátítást nem váltja fel a társadalmi elsajátítás, a társadalmi elsajátítás nem is nyomul előtérbe, mert az állam nem szocialista, hanem monopolitőkés állam. Az állami monopolkapitalizmus kifejlődése nem változtatott a termelési viszonyok típusán, a kapitalista országokban a termelési viszonyok továbbra is tőkés jellegűek. Ezért a termelőerőknek a mai kapitalizmusban tapasztalható viszonylag gyors fejlődése *végül is* szükségképpen a kapitalizmus alapvető ellentmondásának nagyfokú kiéleződésére vezet. Ahogy a monopólium mint az alapvető ellentmondás mozgásformája jelentős részben a termelőerők további fejlődésén keresztül a kapitalizmus alapvető ellentmondásának nagyfokú kiéleződését vonta maga után, úgy az állami monopolkapitalizmus sem csupán a termelőerők további fejlődésének nyit utat, hanem a termelés fejlődése nyomán a kapitalizmus alapvető ellentmondásának végül is magasabb fokon, élesebben kell jelentkeznie.

A kapitalizmus alapvető ellentmondásának várható éleződése a gyakorlatban valószínűleg nem ugyanúgy nyilvánul majd meg, mint a 30-as években, tehát valószínűleg *nem a túltermelési válságok kivétel-súlyosbodásában, elhúzódásában*. Ez azért valószínű, mert az állami monopolkapitalizmus a túltermelési válságok időtartamát és mélységét csökkenteni képes. Ezt a feltevést igazolja az Egyesült Államok gazdasága, ahol az 50-es években már észlelhettük az alapvető ellentmondás éleződésének első gyakorlati megnyilvánulási formáit, ahol a túltermelési válságok nem voltak mélyek és hosszantartók, de a termelés átlagos évi növekedési üteme az államapparátus minden igyekezete ellenére nagyon alacsony és amellettszökkenő tendenciájú volt, a társadalmilag haszontalan termelés és a nemzeti jövedelem haszontalan felhasználása, elfecsérlése pedig békeidőben soha nem látott méreteket ért el.

A termelőerők mai fejlettségi színvonala a társadalmi tulajdon kialakítását, tehát a szocialista termelési viszonyokat követeli meg. Az állami monopolkapitalizmus mint a kapitalizmus alapvető ellentmondásának mozgásformája lehetővé teszi, hogy a modern termelőerők tőkés termelési viszonyok keretében is fejlődjenek. Ezzel tulajdonképpen átmeneti ideig lehetővé teszi a tőkés termelési viszonyok fennmaradását, annak ellenére, hogy a kapitalizmus alapvető ellentmondása a vég-sőkig kiéleződött. Az állami monopolista termelési viszonyok ily módon átmeneti ideig mintegy *konzerválják* az idejétmúlt tőkés termelési viszonyokat. Az állami monopolkapitalizmus kialakulása lényeges

szerepet játszik abban, hogy Nyugat-Európában, az Egyesült Államokban és más tőkésországokban a termelés nagyfokú társadalmosítását még mindig nem követte a társadalmi kisajátítás, hogy a kapitalista világrendszer még mindig Földünk nagyobbik részére terjed ki. Az állami monopolkapitalizmus tehát késlelteti a társadalmi fejlődést, meghosszabbítja azt az időszakot, amikor a kapitalizmust világméretben felváltja a szocializmus. Az állami monopolkapitalizmus társadalmi szerepe ezért lényegében *reakciós*.

Mindamellett az állami monopolkapitalizmus bizonyos értelmű kompromisszumot is jelent a tőkésosztály számára. Az állami monopolkapitalizmus ugyan alkalmas — átmenetileg — a tőkés termelési viszonyok fenntartására, konzerválására, de úgy, hogy egyben a tőkések cselekvési szabadságát korlátozza. A mai kapitalizmusban a tőkések nem cselekedhetnek akármit, illetve nem tehetik mindazt, amit az állami monopolkapitalizmus kifejlődése előtt megtehettek. A megtermelt bruttó profit felhasználásáról nem egyedül az egyes tőkések döntenek, ebbe beleszól a monopolista állam; kötik a tőkéseket az állami intézkedések a külkereskedelemben, a bankok nem nyújthatnak akármilyen mértékben hitelt; az állam a legtöbb esetben kénytelen intézkedéseket tenni a munkások és alkalmazottak életkörülményeinek javítására, mindezekre az intézkedésekre is okvetlenül szükség van a kapitalista társadalmi rend megőrzése céljából. A tőke, főként a monopolított tőke számára napjainkban a tőkés termelési viszonyok állami monopolista formája a legmegfelelőbb, nem azért, mintha a tőke eleve előnyben részesítené a gazdaság állami befolyásolását a szabadversennyel szemben, hanem azért, *mert a termelőerők mai fejlettségi színvonalával mellett a tőkéseknek, köztük a monopolított tőkéseknek egyszerűen nincs más választásuk!*

Az állami monopolkapitalizmus erős kifejlődése tehát jelzi, hogy a kapitalizmus végképp a hanyatló szakaszába érkezett, hogy a termelőerők nem egyeztethetők össze a tőkés termelési viszonyokkal, a termelési viszonyok alapja nem lehet a tőkés magántulajdon, s hogy a tőkés társadalmat minőségileg új társadalmi formának kell felváltania. Ilyen értelemben az alapjában reakciós társadalmi szerepű állami monopolkapitalizmus egyben *előre, a szocializmus irányába mutat*.

A munkásosztálynak az objektív szükségszerűséggel fejlődő állami monopolkapitalizmust, amely egyben a tőke számára bizonyos kötöttségeket jelent, ki kell használnia a tőkésosztály elleni harcban. Így a kapitalista országokban végrehajtott államosításoknál a munkásosztálynak egyáltalán nem mindegy, hogy az államosítások teljes kártalanítással, kártalanítás nélkül vagy részleges kártalanítással történnek. A munkásosztály harca a kártalanítás nélküli államosításokért, magának a kapitalizmusnak az alapjait fenyegeti és mozgósítja a tőkésországok lakosságának legszélesebb rétegeit a legfontosabb termelési eszközök tulajdonosaival, a monopolistákkal szemben. Fontos feladat az államosított vállalatok vezetésének demokratizálása, annak biztosítása, hogy e vállalatok irányításában a munkások képviselői is részt vegyenek, fontos az államosított vállalatok munkásai és alkalmazottai számára a jobb anyagi életfeltételek, a béremelés kiharcolása.

Nem mindegy a munkásosztály számára, hogy a gyorsan növekvő adóbevételek milyen mértékben terhelik közvetlenül vagy közvetve a

béreket, s az sem mindegy, hogy a monopolista állam a költségvetési bevételeket mire fordítja: fegyverkezésre és az államapparátus improduktív alkalmazottainak fizetésére vagy a társadalmilag hasznos kiadások növelésére, például lakások, utak, iskolák építésére, munkanélküli segélyek, nyugdíjak növelésére stb. A munkásosztály szervezett harcával lényegesen befolyásolhatja az adóterhek tényleges megoszlását a tőkés, monopolisták és a dolgozó lakosság között, valamint a költségvetési kiadások szerkezetének alakulását. *A munkásosztály tehát az állami szektort a tőkés, főleg a monopolitőkés ellen folytatott harc fontos területévé teheti.*

Az állami monopolkapitalizmus *a szocializmus legteljesebb anyagi előkészítését jelenti.* Az állami monopolkapitalizmus teljes kifejlődésével kialakulnak a központi állami irányítás formái. Az állami vállalatok a szocialista forradalom győzelmével rögtön a proletárdiktatúra államának tulajdonába mehetnek át, s így megkönnyítik a szocialista gazdaság kiépítését.

Az osztályharc alakulása szempontjából nagy szerepet játszik az a körülmény, hogy az állami vállalatok munkásai már nem is az egyes tőkessel, nem is csak a tőkésosztállyal, hanem egyben a tőkésosztály, főként a monopolisták elnyomó szervével, a fináncitőkés állammal kerülnek szembe. Itt a munkaidőt, a béreket, a balesetbiztosítást stb. már közvetlenül az állam szabályozza. A munkásosztály pártja számára ez megkönnyíti az osztályharc taktikai vezetését; könnyebb összekötni a munkásosztály gazdasági harcát az imperialista állam elleni politikai harccal, az államhatalom megszerzéséért folytatott küzdelemmel.

PÁLDI ANDRÁS:

A termésátlagok tervezéséről

Népgazdasági tervezés már több mint tíz éve folyik hazánkban. Ennek ellenére tervezésünk még korántsem tökéletes, hiszen hagyományok, kialakult módszerek és tapasztalt káderek nélkül kezdődött el. Az elmúlt évtizedben, ha készültek is közben három- és ötéves tervek, tervgazdálkodásunkban mégis az éves terveknek volt döntő jelentősége. Elsősorban az éves tervezésben halmozódtak fel a tervezési tapasztalatok és tökéletesedtek a tervezési módszerek.

A legutóbbi években azonban megkezdődött hazánkban a hosszú távlatú tervek készítése. Már az első tervváltozatok kidolgozásakor kiderült, hogy az éves tervezés módszerei csak részben használhatók a távlati tervmunkában. Ki kell tehát alakítanunk a távlati tervezés sajátos metodikáját.

A népgazdaság különféle ágaiban: az iparban, a mezőgazdaságban, a kereskedelemben stb. nem egyformán fejlődnek a tervezés módszerei. Az ipar adottságai — érthetően — viszonylag gyorsabb fejlődést tesznek lehetővé a tervezésben is. Ezért a mezőgazdaság vagy a kereskedelem tervezésében figyelembe kell venni az iparban alkalmazott tervezési eljárásokat, de nem szabad azokat mechanikusan átvenni, hanem meg kell keresni az egyes ágazatok sajátosságainak megfelelő tervezési módszereket.

Az ipar és a mezőgazdaság tervezésének különbözősége

Ismeretes, hogy tervezésünk reálisabb az iparban, mint a mezőgazdaságban. Ennek fő okát nem szubjektív tényezőkben, a tervek készítőinek képzettségében, hozzáértésében kell keresni, hanem az ipar és a mezőgazdaság természeti és közgazdasági viszonyainak eltérő sajátosságaiban.

Az ipari tervek készítésekor előre ki lehet számítani a termelés várható színvonalát, sőt többé-kevésbé pontosan számba lehet venni a különféle termelési tényezőknek a termelés alakulására gyakorolt hatását és befolyását is. A legtöbb iparágban, ha megvan a szükséges nyersanyag, munkaerő stb., akkor az előző évben elért szinten tartható a termelés, esetleg még fokozható is. Vagyis a termelési színvonal fenntartása, illetve emelése az illető iparág dolgozóitól és vezetőitől függ, s nem, vagy csak alig befolyásolják azt az emberektől független természeti tényezők.

A mezőgazdaságban azonban más a helyzet. Felhasználhatunk a termelésben ma ugyanannyi, esetleg több élő- és holtmunkát, alkal-

mazhatjuk ugyanazt a technológiát, mint az előző évben, a terméseredmény a múlt évinél több is, kevesebb is lehet. A növénytermelésben a felhasznált anyagi eszközök, az elvégzett munka színvonala és a terméseredmények között nincs olyan szoros kapcsolat, mint az iparban. Ennek az az oka, hogy a mezőgazdasági termelésre ható tényezők egyik legfontosabb csoportja (a hőmérséklet és a csapadék) csak nagyon kevésbé és költségesen befolyásolható.

Helyes és reális célkitűzés, hogy távlati terveinkben biztonságossá akarjuk tenni a mezőgazdasági termelést. Bár szaporodnak e küzdelmet segítő eszközeink, egyelőre azonban csak mérsékelni tudjuk az időjárás kedvezőtlen hatását. A tudomány gyors fejlődésére, az anyagi, műszaki eszközök nagyarányú felhalmozására van szükség ahhoz, hogy a mezőgazdasági termelést befolyásoló tényezőket a mainál hatásosabban szabályozzuk.

Ha az egyik évben például 11 q/kh búzatermést értünk el, ebből még nem következik, hogy a másik évben reálisan tervezhetünk ugyanennyit vagy esetleg ennél többet is. Teljes biztonsággal csak 8—9 q/kh termésre számíthatunk (ennél kevesebb hazánkban csak ritkán fordult elő). Hogy valójában mennyivel lesz nagyobb a termésátlag 8—9 q-nál, az az anyagi, műszaki eszközök mennyiségétől és az elvégzett munka minőségétől függ, ezek hatékonysága viszont az időjárás ingadozása (a csapadék mennyisége és időbeli eloszlása, a napfényes órák száma stb.) következtében erősen változó.

Az időjárás alakulását nem tervezhetjük meg, az anyagi eszközök nagyságát és összetételét azonban igen. De nem tudjuk, hogy a termés elérésében milyen szerepe lesz az egyik és milyen a másik tényezőnek. Hatásukat tekintve szinte nem is lehet elhatárolni őket egymástól. Az elvégzett munka minősége bizonyos mértékben csökkentheti még a csapadékhiány káros következményeit is, és fordítva, a kedvező időjárás kijavíthatja a gyenge talajmunka vagy a növényápolás hibáit.

A termésátlagok alakulását tehát nem tervezhetjük a termelésre ható tényezők várható vagy kiszámítható hatásának egymáshoz adásával. Módszereinket csak úgy tökéletesíthetjük, ha először megkíséreljük összegezni a mezőgazdasági tervezés eddigi tapasztalatait. Ez azonban olyan szerteágazó és sokoldalú elemzést kíván, amely egy tanulmány keretében nem oldható meg. Az alábbiakban csak a mezőgazdasági tervezésnek, illetve a növénytermelés tervezésének egyetlen területével, az átlagtermés tervezésével foglalkozunk. Még ebben a kérdéscsoportban sem lehetséges minden összefüggés elemzése.

A termésátlagok tervezésének fontossága

Valamely növény termésmennyisége a termőterület nagyságától és az elért termésátlagtól függ. Ismeretes, hogy hazánkban lényegében minden művelésre alkalmas területen növénytermelés folyik, ezért az egyik növény vetésterületét csak a másik terhére lehet bővíteni. A termés növelésének — a vetésszerkezet változtatásától eltekintve — egy módja marad tehát: az átlaghozamok minél gyorsabb fokozása. Az átlagtermés alakulása és színvonala ezért a növénytermesztés eredményességének egyik legfontosabb mutatója. Mezőgazdasági terveink el-

készítésének egyik legfontosabb kérdése tehát az elérhető, reális átlaghozamok megtervezése.

A termésátlagok megtervezése azonban nagyon nehéz feladat. Az egyik nehézség az, hogy a termésátlag reális megtervezéséhez szükséges objektív alapok viszonylagos hiányával kell számolnunk. A termésátlag meghatározása ugyanis a mezőgazdasági tervezésnek a legbizonytalanabb eleme. A másik nehézség épp ebből a bizonytalanságból következik. Ha ugyanis valamelyik termény tervezett mennyisége nem fedezi az előre látható szükségletet (a belföldi fogyasztást, az ipari feldolgozás vagy az export igényeit), akkor megvizsgáljuk a terv egyensúlyba hozásának lehetőségeit.

Ez a lehetőség vagy a szükségletek csökkentése, vagy pedig a termés kívánt mértékű növelése. Mivel a szükségleteket szeretnénk a legteljesebben kielégíteni, rendszerint a termelés növelésével szoktuk az egyensúlyt a tervekben megteremteni. A termelés azonban — mint mondtuk — a növénytermelésben többnyire csak a termésátlagok fokozásával növelhető. Mivel az átlaghozamokat — éppen az objektív alapok viszonylagos hiánya és az időjárás jelentős befolyása következtében — elég tág határok között lehet a tervekben „indokoltnak” tekinteni, minden alkalommal erősen kísért a tervek „egyensúlyba” hozásának legegyszerűbb és legcsábítóbb módszere, a termésátlagok felemelése. A termésátlagokat úgy tervezzük, hogy a népgazdasági terv egyensúlyban legyen, a mezőgazdasági termelés fedezze a szükségleteket. Természetesen, a tervek különféle ágazatai összhangban vannak egymással. A mezőgazdaság termékeit számbavettük a belföldi fogyasztás színvonalának és összetételének meghatározásánál, az élelmiszeripar termelési feladatainak kijelölésénél és az exporttervek elkészítésénél egyaránt. Sőt a mezőgazdasági termékek tervezett exportjából származó devizáért fontos nyersanyagok, gépek vagy fogyasztási cikkek behozatalát terveztük meg.

Mi történik azonban, ha a megtervezett egyensúly a valóságban megbomlik, illetve, ha az irreálisan magasra tervezett termésátlagok nem valósulnak meg és így a mezőgazdaság nem tudja teljesíteni a népgazdaság egyéb ágaival szemben vállalt kötelezettségeit? Ez az eset az utóbbi években igen gyakran előfordult. Még az is bekövetkezett, hogy nemcsak az exportra tervezett termékek egy része nem termett meg, hanem még behozatalra is szorultunk. Ez természetesen zavarja a népgazdaság különféle ágainak tervszerű munkáját, felborítja a külkereskedelem terveit és „terven felül” terheli a fizetési mérleget.

Érdemes tehát megvizsgálni az átlagtermés tervezésének eddigi gyakorlatát, a termésátlag tervezésében alkalmazott módszereket, a tervek és a tényszámok alakulását. E kérdések tanulmányozását időszerűvé teszi az a körülmény is, hogy most folyik hazánkban a harmadik ötéves terv előirányzatainak kidolgozása.

A tervezésről

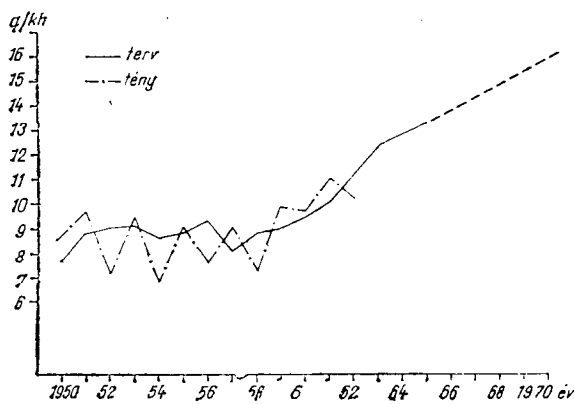
A vizsgálat során összevetettük egymással az 1950 óta tervezett és a KSH által nyilvántartott tényleges termésátlagokat. A tervadatokat nem az időközben készített távlati tervekből (első ötéves tervből,

második hároméves teryből), hanem a Minisztertanács által jóváhagyott éves tervekből vettük.

Grafikonok szemléltetik a hat legfontosabb szántóföldi termény (a búza, a rozs, az árpa, a kukorica, a burgonya és a cukorrépa) tervezett és tényleges országos termésátlagát az 1950—1962 közötti időszakban. E hat növény együttesen az összes szántóterületnek körülbelül 70 százalékát foglalja el, tehát a levont következtetések többé-kevésbé általánosíthatók az egész növénytermesztésre.

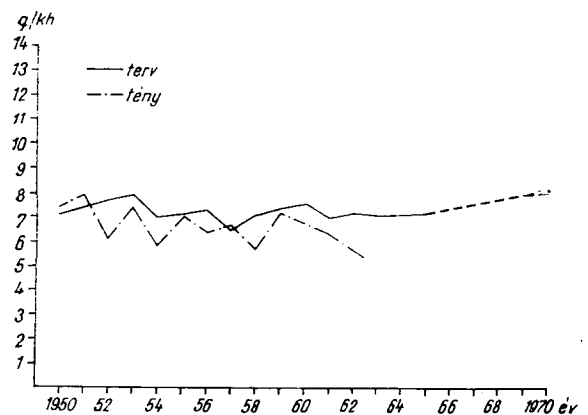
Nem célszerű itt részletesen, növényenként elemezni az utólag helyesnek vagy helytelennek látszó éves terveket, csak néhány általánosítható következtetést kívánunk levonni.

Eddigi gyakorlatunkban mindig az átlagos időjárás feltételezéséből kiindulva, a mezőgazdaság rendelkezésére bocsátott anyagi-műszaki eszközök termésmenvelő hatásának figyelembevételével határoztuk meg a termésátlag-terveket. Mivel azonban az átlagos időjárás elég tágan értelmezhető fogalom, s országos méretekben a műtrágya, a növényvédőszer stb. termésmenvelő hatása sem állapítható meg pontosan, a tervszámokat szubjektív elemek erősen befolyásolták. A termésátlagokat, a terv egyéb fejezeteihez, a vetésterülethez, vagy az összes termésmennyiséghez hasonlóan, évenként újra és újra megterveztük.



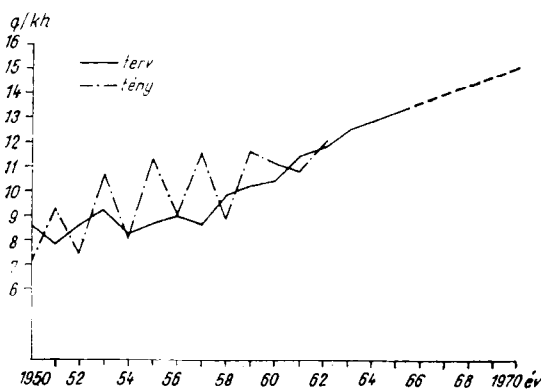
1. sz.

A búza termésátlagának alakulása



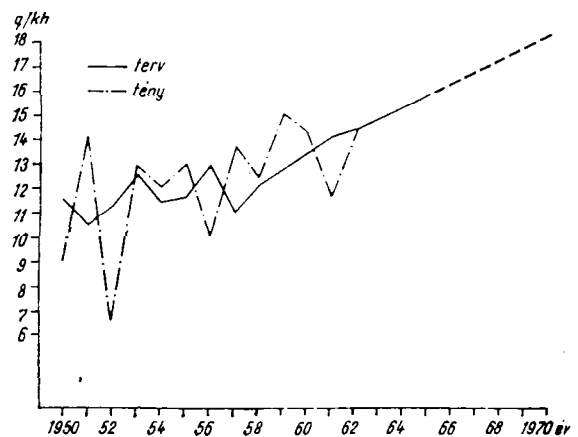
2. sz.

A rozs termésátlagának alakulása



3. sz.

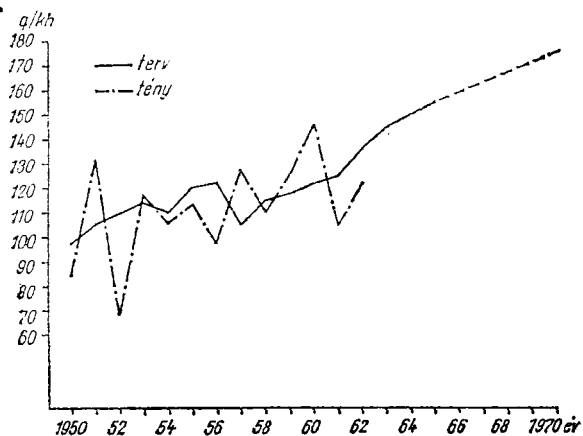
Az árpa termésátlagának alakulása



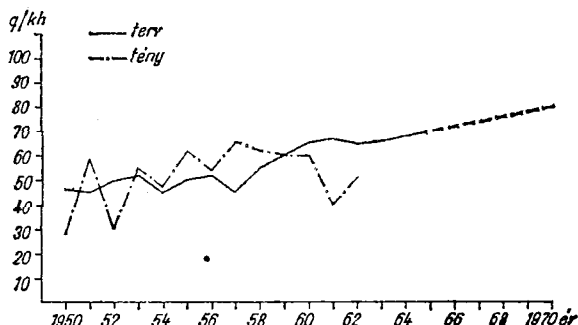
4. sz.

A kukorica termésátlagának alakulása

A grafikonok (1—6. számú grafikonok) a *tervezett termésátlagok* erősen hullámzó alakulását mutatják. A mezőgazdaságban felhasznált anyagi eszközök változó ütemben, de állandóan gyarapodtak, az ennek



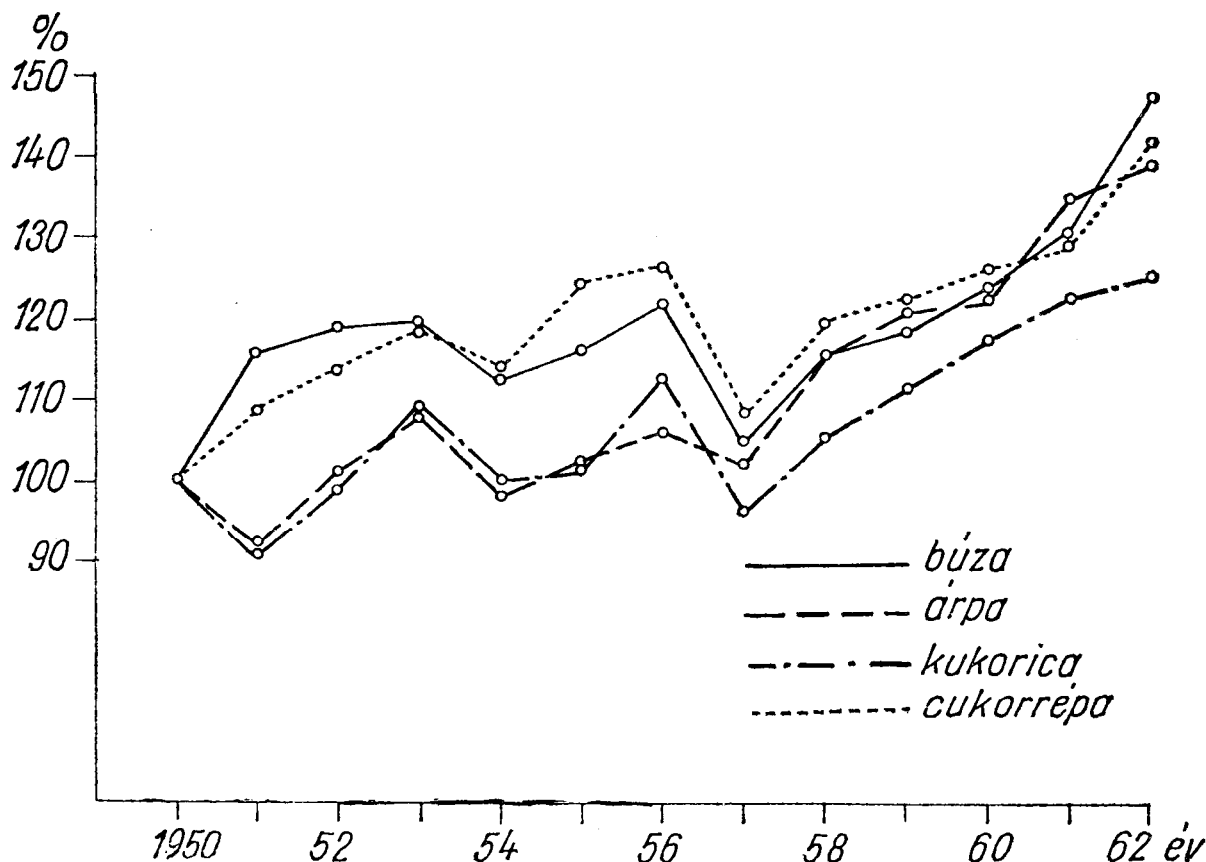
5. sz.



6. sz.

A cukorrépa termésátlagának alakulása A burgonya termésátlagának alakulása

következtében várható termésnövekedés helyett azonban erőteljes ugrások és visszaesések tarkítják a grafikonot. A hullámzás minden növénynél megfigyelhető, sőt a hullámzás tendenciája is teljesen azonos, csak a növekedés, illetve a csökkenés mértéke eltérő (7. számú grafikon).



7. sz.

**A négy főtermény tervezett termésátlaga 1950—62.
(1950 = 100)**

Ha a termésátlagok tervezésében az anyagi-műszaki megalapozottság növekedésével, a műtrágyaadagok emelésével stb. kellően számoltunk volna, akkor nem lehetne megmagyarázni az évenként ingadozó tervszámokat. Az előbb felsorolt tényezők ugyanis egyre növekvő mértékben álltak rendelkezésre, de különféleképpen érintették az egyes növényeket. Ezek tehát nem indokolhatják a különféle növények grafikonjának párhuzamos hullámzását.

A hullámzás oka inkább a mezőgazdaságon kívüli tényezőkben keresendő. Ha a grafikon vonalait az évszámokkal összefüggésben vizsgáljuk, látható, hogy a termésátlag tervezésére mindenkor nagy hatással volt az ország politikai helyzete, közelebbről pedig a párt gazdaságpolitikája. Ezekben a tervekben gyakran vágyaink és reményeink is kifejeződtek. A második hároméves terv sikeres teljesítése után például a mezőgazdaság szocialista átszervezésének tényleges sikerén felbuzdulva az 1960—1965 közti időszakra minden növénynél gyors ütemű növekedést terveztünk. Úgy gondoltuk, hogy a fiatal termelőszövetkezetek képesek lesznek már az első évtől kezdve, minden növénynél (és az állattenyésztésben is) gyors ütemben fokozni a termelést. Ezenkívül túl nagy jelentőséget tulajdonítottunk az erősen megszapordott anyagi-műszaki eszközök azonnali termésmenvelő hatásának. Feltételeztük, ha növeljük a traktorok számát és a műtrágya mennyiségét, akkor feltétlenül és minden évben nő a termés.

Érdekes következtetésre ad alkalmat például a búza és az árpa grafikonjának összehasonlítása. 1950-től egészen 1960-ig búzából rendszerint feszített, árpából pedig laza átlagtermés-tervek készültek. Ennek ellenére a tervek grafikonja — mindkét terméknél — ugyanolyan hullámzást mutat. Ez arra vall, hogy a két termés esetében a tervek készítésekor nem mérlegeltük az előző évek tapasztalatait.

A ténytérképek alakulása

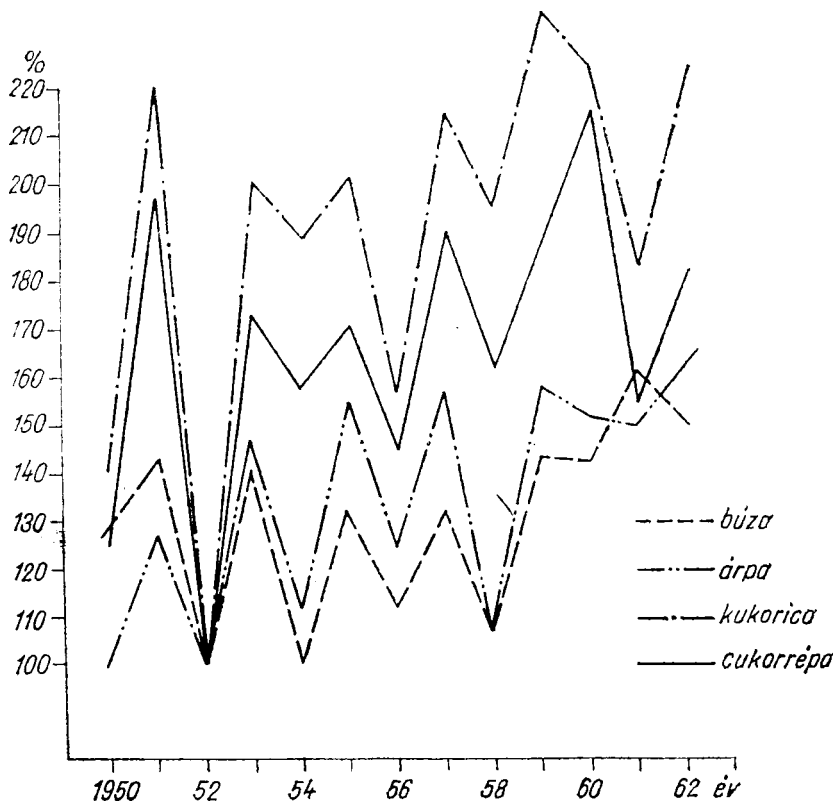
A ténytérképek ábrázolása és összehasonlítása különösen hasznos tapasztalatokat nyújt. A legszembetűnőbb a ténytérképek nagyarányú hullámzása, s érdekes, hogy magas termés több évben egymásután szinte egyszer sem fordult elő. A ténytérképeket összekötő vonal emelkedése és süllyedése csaknem szabályosan, fűrészfogszerűen váltakozik, jó termést rendszerint gyenge követ. A hullámzás sajnos elég nagy a kalászosoknál is, a kapásnövényeknél pedig különösen. A búza termésátlagában például két egymás után következő évben 30—35 százalékos volt a legnagyobb eltérés, a kukoricában — az 1952. rendkívüli évet nem számítva — 40—50 százalékos kilengés is előfordult. Megállapítható viszont, hogy az ingadozás az időszak második felében valamelyest enyhült. A hullámzás nagyságát jól szemlélteti a termésátlagok láncindexeit tartalmazó és a következő oldalon levő táblázat (1950 év=100).

Egyes agrárközgazdászok és agronómusok szerint a hazai időjárás egyik jellegzetessége az, hogy ha nem megfelelő a kalászosokra, akkor kedvező lesz a kapásokra és fordítva; tehát hogy a gyenge búzatermésért kárpótolni fog a jó kukoricatermés, illetve, ha jó eredménnyel zártuk az aratást, nem számíthatunk kiemelkedő termésre az őszi betakarítású növényeknél.

A termésátlagok láncindexei

Év	Búza	Kukorica	Cukorrépa
1951	112	156	157
1952	73	46	50
1953	134	202	173
1954	71	94	91
1955	133	107	108
1956	84	78	85
1957	118	137	132
1958	80	91	85
1959	136	121	115
1960	99	95	115
1961	113	81	71
1962	94	124	117

A különféle növények termésátlagának alakulásában megmutató tendenciák összehasonlítása végett az évenkénti hozamokat a 13 év alatt elért legkisebb termésátlagok százalékában fejezzük ki. A 8. sz. grafikon beszédesen bizonyítja, hogy a vizsgált időszak termésátlagaira az említett „törvényszerűség” egyáltalán nem jellemző; épp ellenkezőleg, a kalászosok és a kapások termésátlagai következetesen egyirányban alakultak. A különbség csak abban van, hogy a kapások ingadozása erőteljesebb, mint a kalászosoké. Ez a tanulság még fokozottabb óvatosságra int az átlagtermés tervezésénél.



8. sz.

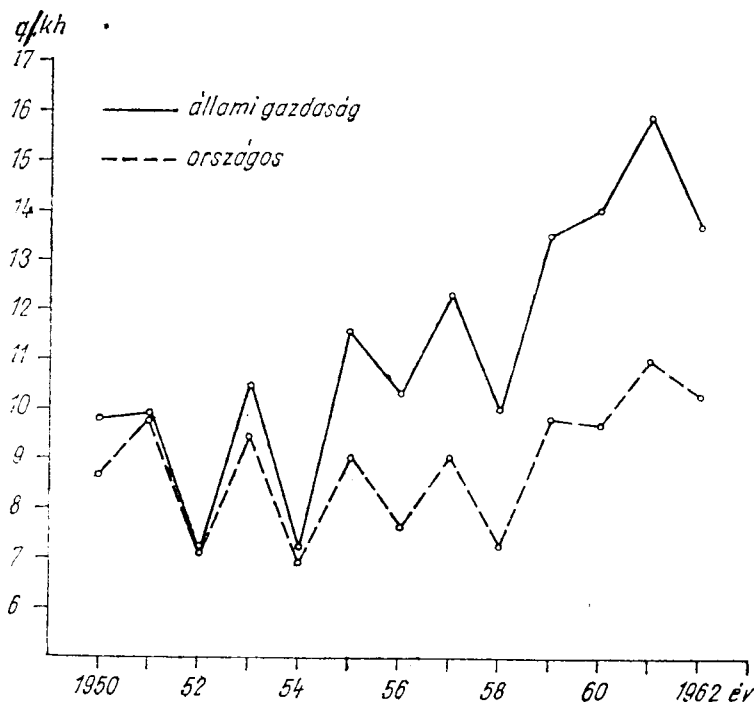
A négy főtermény termésátlagának alakulása az 1950—1962 közötti időszakban
(A vizsgált időszak alatt elért legalacsonyabb termésátlag = 100)

Felmerül a kérdés, hogy mi az oka a nagyarányú és minden vizsgált növénynél egyirányú termésátlag-ingadozásnak? Ismeretes, hogy a tárgyalt időszakban rendszeresen emeltük a mezőgazdaság beruházásait, növeltük a gépállományt, fokoztuk a műtrágyaadagokat, a növényvédőszer stb. Hogyan hatottak ezek a termésátlagok alakulására?

Ezekre a kérdésekre a tényszámok további vizsgálatával próbálunk válaszolni.

Az egész országra vonatkozó adatok közül emeljük ki és vizsgáljuk meg az állami gazdaságok hasonló tényszámait. Ez azért célszerű, mert az állami gazdaságok behálózzák az ország egész területét és így csapadék-, hőmérséklet- stb. viszonyaik nagyjából azonosak az országos átlaggal. Az országosnál sokkal jobb azonban az állami gazdaságok anyagi-műszaki ellátottsága, magasabb színvonalú és szakszerűbb a vezetése. Bár átszervezés itt is bőven előfordult, ezek mégis kialakult és jól szervezett szocialista nagygazdaságok, s termelési színvonaluk az 1950-es évek közepe óta, szinte minden területen, jóval meghaladja az egész mezőgazdaság színvonalát.

A szemléltetés, az állami gazdaságok és az országos termésátlag összehasonlítása céljából növényenként rajzoltuk fel a tényleges termésátlag-adatokat. Mit mutatnak a grafikonok (9., 10., 11., 12. sz.) ebből a szempontból?



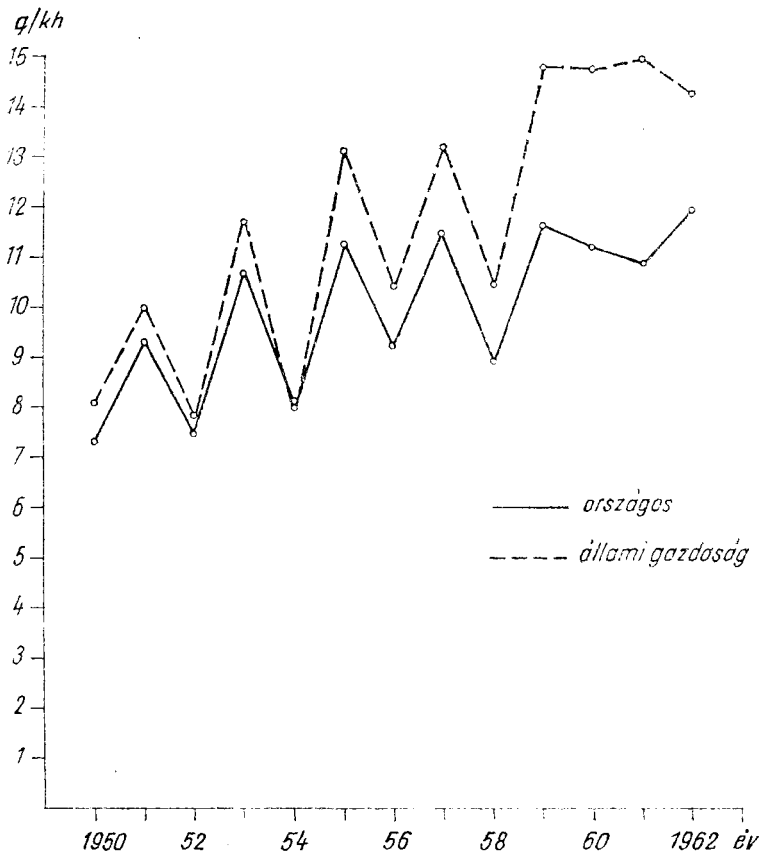
9. sz.

A búza termésátlagának alakulása

1. A búza és az árpa termelésében már kezdettől fogva megmutatkozott, az évtized közepétől kezdve fokozatosan nőtt és állandósult az állami gazdaságok fölénye.

2. A kukorica és a cukorrépa termelésében az állami gazdaságok fölénye — az 50-es évek elejének ismert nehézségei miatt — lassan bontakozott ki és csak 1958—1959-től kezdve állandósult.

3. A bemutatott grafikonokon világosan látható, hogy az állami gazdaságok termés hozamai jóval magasabbak az országos átlagnál és tendenciájuk emelkedő. Ez azt mutatja, hogy az anyagi-műszaki eszközök nagyarányú növelésével, nagyobb szervezethez, szakszerű gazdálkodással stb., számottevően emelhetők mind a kalászosok, mind a kapások termésátlagai.



10. sz.

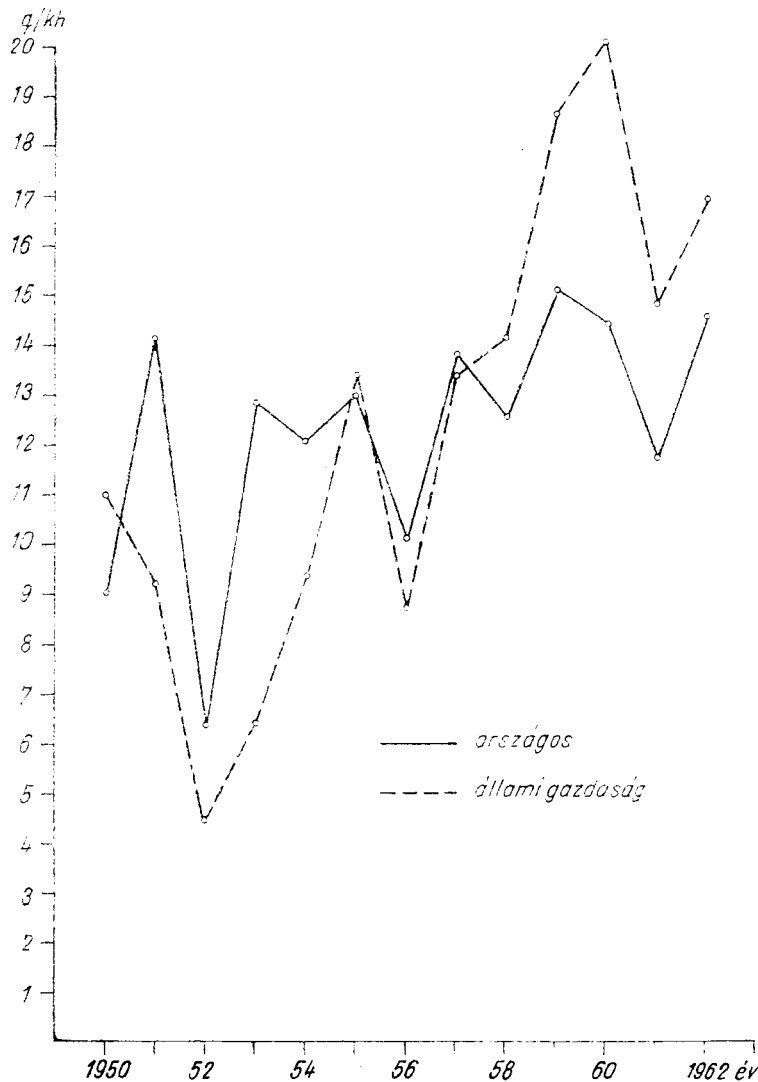
Az árpa termésátlagának alakulása

Szembetűnő azonban — s vizsgálatunk szempontjából ez a legfontosabb —, hogy az állami gazdaságok termésátlagai ugyanúgy ingadoztak, mint az országos átlagok, pedig az állami gazdaságok az anyagi-műszaki eszközökből többször annyit használtak fel, mint az egyéni gazdaságok és a termelőszövetkezetek.

Mivel a termésátlagok ingadozását, emelkedését és hirtelen csökkenését ma még az állami nagyüzemek gazdálkodási viszonyai között sem sikerült megszüntetni, sajnos számottevően csökkenteni sem, feltehető, hogy anyagi-műszaki eszközeink jelenlegi színvonala a hazai időjárás mellett ehhez a feladathoz még nem is elegendő.

Vizsgáljuk meg az időjárás és a termésátlagok kapcsolatát is. Ebből a célból olyan grafikon (13. sz.) szerkesztettünk, amely könnyen áttekinthetővé teszi a búza és a kukorica termésátlaga, a csapadék és az 1 kh-ra jutó műtrágya közötti összefüggéseket. Csak a tenyészidő alatt (áprilistól októberig) lehullott csapadékot hasonlítjuk a termés hozamokhoz, mert a termésre elsősorban ennek van hatása. Felrajzoltuk a műtrágya-felhasználás alakulását is, de mivel nem tudtuk elkülöníteni egymástól az egyes növények termeléséhez felhasznált műtrá-

gyamennyiségeket, kénytelenek voltunk a szántó-, kert- és szőlőterület 1 kh-ra jutó mennyiségét számítani. Ezért a termésátlagok és a műtrágya-felhasználás közti — a grafikonon jelzett — összefüggés nem általánosítható, bár feltétlenül figyelmet érdemel. Minden tényező 13 évi átlagát tekintettük 100-nak, és ehhez viszonyítottuk az évenkénti eltéréseket.



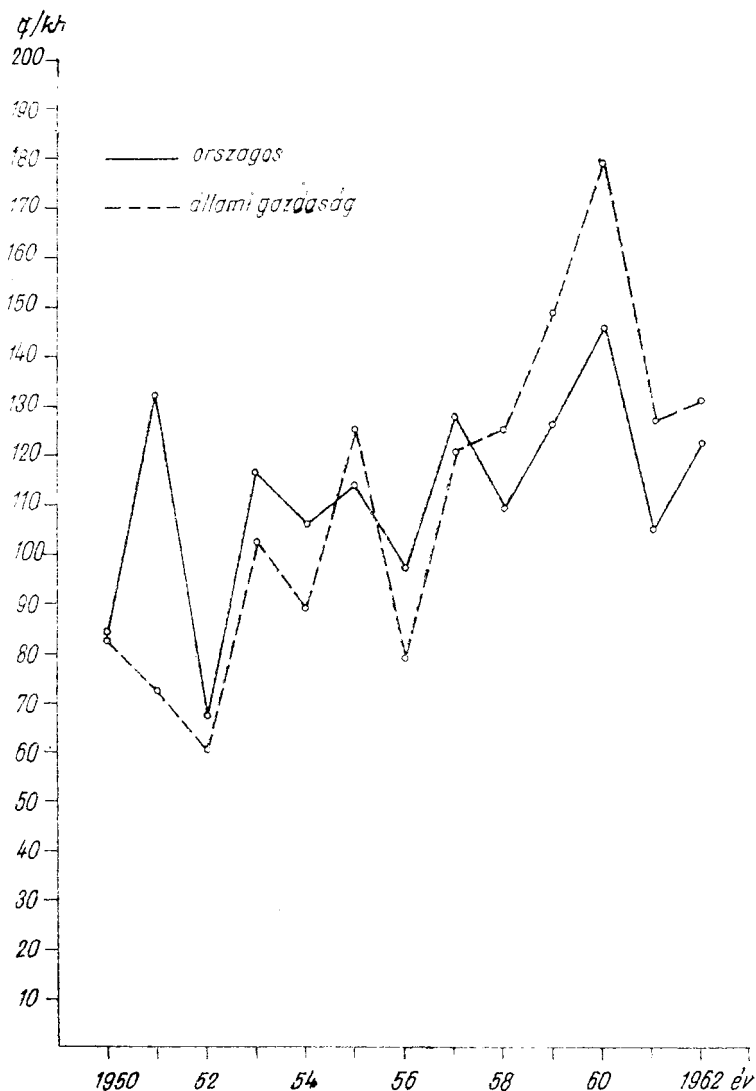
11. sz.

A kukorica termésátlagának alakulása

Mit mutat ez a grafikon? Azt már láttuk, hogy a búza és a kukorica termésátlaga az utolsó két év kivételével mindig azonos irányban ingadozott. Mi okozta, illetve mi szabályozta ezt a nem kis arányú hullámzást?

13 év alatt az 1 kh-ra felhasznált műtrágya mennyisége, hatóanyagban számítva, csaknem tízszeresére, 3,7 kg-ról 31 kg-ra nőtt. Látzólag a gyors ütemben fokozódó műtrágya-felhasználás alig hatott az átlagtermés alakulására. Ez azonban így nem teljesen igaz. 1958—60-ig ugyanis olyan kevés műtrágyát használtunk fel, amelynek termésmenvelő hatása országos adatok vizsgálata esetén nem is mutatható ki. De az 1959—60-as évektől kezdve, a műtrágya-felhasználás bizonyos színvonalának elérése és túlhaladása után, a termésátlagok színvonala emel-

kedett, és bár igen szerény mértékben, de eltávolodott a csapadék vonalától. Ez természetesen nemcsak a műtrágyahasználat eredménye. Rése van benne a búzánál a nagyhozamú külföldi fajták, a kukoricánál a hibrid vetőmagvak elterjesztésének, a növényvédőszeres kiterjedtebb használatának s természetesen a szocialista nagyüzemek megalakulásának és az egyéni gazdaságokénál magasabb színvonalú és szakszerűbb gazdálkodásának is.

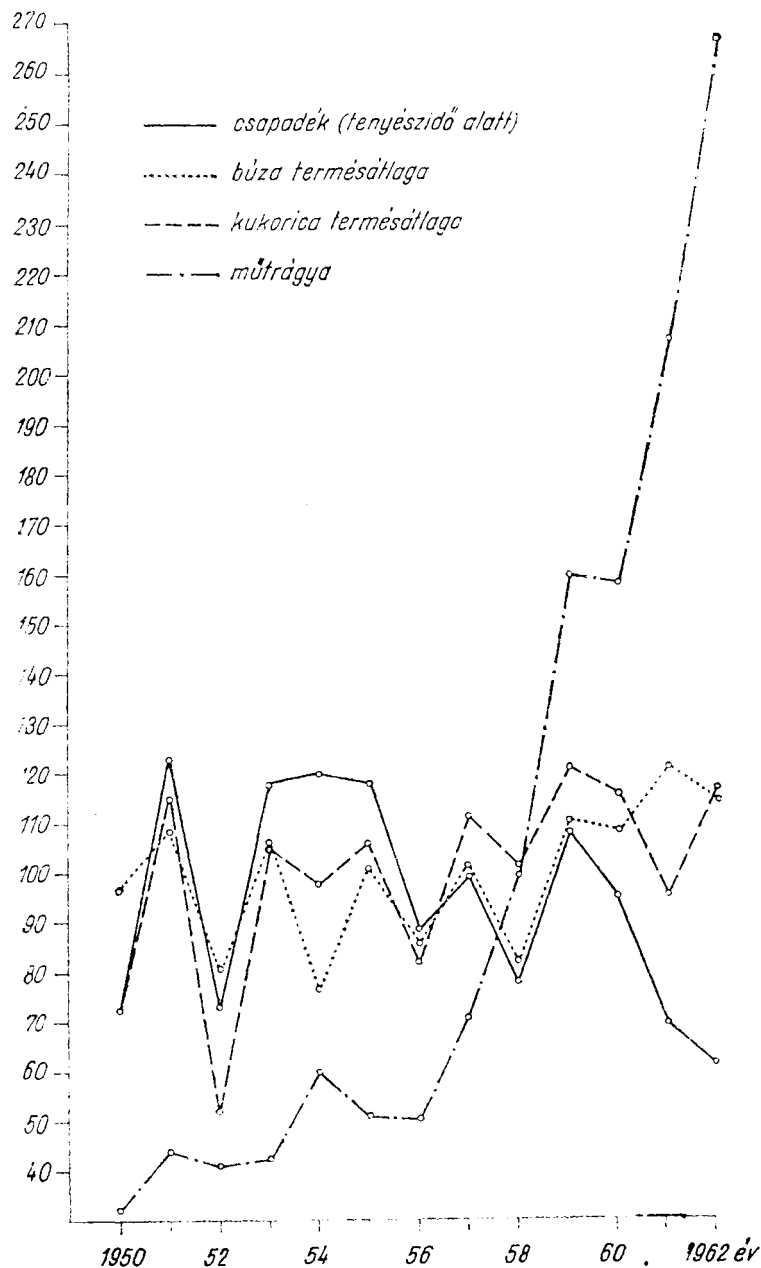


12. sz.

A cukorrépa termésátlagának alakulása

Mindezek a tényezők — habár emelték az átlaghozamok színvonalát — nem tudták megszüntetni az évenkénti erős hullámzást. Feltűnő azonban, hogy a búza és a kukorica termésátlaga egyirányban mozgott az időjárás legfontosabb tényezőjének, a csapadéknak az évenkénti változásával. Úgy látszik tehát, hogy az elmúlt 13 évben a termésátlagok alakulására ható tényezők közül az időjárásnak, közelebbről pedig a csapadéknak volt döntő hatása. Az egymást követő évek nagy termésingadozásai azt is jelzik — hiszen közben jelentősen emeltük a mezőgazdaság anyagi-műszaki bázisát —, hogy kedvezőtlen időjárás esetén az anyagi-műszaki megalapozottság azonos, sőt növekvő színvonala mel-

lett sem tudjuk megakadályozni a termésátlagok visszaesését. Csak ezeknek az eszközöknek bizonyos mennyiségű felhalmozódása és szakszerű felhasználása után tapasztalható az időjárás terméssingadoztató hatásának mérséklődése. Az is megfigyelhető, hogy ez a mérséklődés a termésátlagok lassan emelkedő tendenciájával jár együtt.



13. sz.

A csapadék összefüggése a búza és a kukorica termésátlagával (13 éves átlag = 100)

A termésátlagok tervezésének módszere

Nem válaszoltunk még arra a kérdésre, hogy lehetséges-e reális termésátlagtervet készíteni, ha egyszer az időjárásnak ilyen nagy a termésátlagokra gyakorolt befolyása.

A helyes választ most is a tényszámok elemzése után közelíthetjük meg. A grafikonok szerint egyes években a terv- és a tényszámok között

igen számottevő volt az eltérés. Ha azonban többéves átlagokat hasonlítunk össze, akkor a terv- és a tényszámok nagyjából kiegyenlítődnek, a nagyarányú hullámszás fokozatosan kisimul. Ezt mutatják az alábbi öt-éves átlagadatok:

Év	Búza	Árpa	Kukorica	Cukorrépa
	termésátlag q/kh			
1950—54 terv	8,6	8,5	11,5	107,1
tény	8,3	8,6	10,9	101,1
1954—58 terv	8,7	8,9	11,9	114,0
tény	7,9	9,6	12,3	111,0
1958—62 terv	9,7	10,8	13,4	123,0
tény	9,6	10,7	13,6	121,0

Jól látható tehát, hogy ötéves átlagok esetében a terv- és tényszámok között csak minimális az eltérés. Az 1958—1962. évek közötti időszakban a tervezett és a tényleges termésátlagok szinte azonosnak tekinthetők.

Ebből logikusan következik tehát, hogy a termésátlagok évenkénti újratervezésének mai gyakorlatából szükségszerűen bizonytalan terv születik. A bizonytalanságot még fokozzuk azzal, hogy rendszerint minden terményből, minden évben emelkedést tervezünk. Igaz, hogy növeljük az 1 kh-ra jutó műtrágya-felhasználást, bővítjük az öntözéses területeket, növeljük a szakemberek számát stb. is, de mégsem várhatjuk, hogy ezek termésmenvelő hatása mennyiségükkel arányosan minden évben érvényesülni fog és az átlaghozamok okvetlenül az előző évi színvonal fölé emelkednek. Számolnunk kell azzal, hogy az időjárás hatásának ellensúlyozására még nem rendelkezünk megfelelő eszközökkel. Ezért az átlagtermés és a növénytermelés tervezésében az eddiginél jobban figyelembe kell vennünk az időjárás és a terméshozamok összefüggésének tapasztalatait.

Az elmondottak alapján meggondolandó, hogy ne változtassuk meg a termésátlag-tervezés mai módszerét.

A legutóbbi években általánossá vált már az a módszer, hogy a termésátlagok összehasonlításakor több év átlagát tekintjük bázisnak. Ez a gyakorlat elismerése annak, hogy a mezőgazdaságban — éppen az időjárás változékonysága és termésbefolyásoló hatása miatt — egyetlen évhez való viszonyítás jelentős torzítást okozhat. Ezt a mezőgazdaság sajátosságainak megfelelő gyakorlatot azonban a tervezésben nem visszük tovább, hanem minden növénynél évenként növekvő termésátlagot tervezünk. Mintha az a nézet érvényesülne a tervekben, hogy az időjárás csak az elmúlt időszakban ingadoztatta a termést, most azonban hatása megszűnik, a tervidőszakban pedig már szinte az iparhoz hasonló biztonsággal, fokozatosan emelhetjük a növénytermesztés hozamait.

Ha igaz az, hogy az anyagi-műszaki megalapozás fokozása egyik évről a másikra nem képes ellensúlyozni az időjárás ingadoztató és kiszámíthatatlan hatását, akkor felvetődik a kérdés, van-e értelme a termésátlagok évenkénti, egymástól eltérő újratervezésének.

Az előbb bemutatott grafikonok is arra utalnak, hogy ez a gyakorlat felesleges és nem teszi realisabbá a terveket. Helyesebb lenne, ha a ter-

vezésben is alkalmaznánk a többéves átlagok kialakításának módszerét. Ez azt jelentené, hogy a harmadik ötéves terv elkészítésekor nem terveznénk minden évben más, állandóan emelkedő termésátlagot, hanem egyetlenegy, azonos átlaghozammal számolnánk minden évben. Ez esetben azonban nem használhatnánk az Országos Tervhivatalban 1963 tavaszán kialakított harmadik ötéves tervváltozat* évenkénti átlagtermés-előirányzatainak átlagát, mert az majdnem minden növénynél túlságosan magas.

A következő táblázat összehasonlítja az elmúlt évek tényszámait a harmadik ötéves terv eddig elkészült egyik változatával.

A termésátlagok összehasonlítása (q/kh)

Termény	1931—40	1950—54	1954—58	1958—62	Az időszakban elért legmagasabb átlagtermés	1966—70 évi előirányzatok átlaga
Búza	7,9	8,3	7,9	9,6	11*	15,2
Árpa	7,8	8,6	9,6	10,7	12**	14,4
Kukorica ...	10,8	10,9	12,3	13,6	15,1***	17,5
Cukorrépa ...	117,0	101,0	111,0	121,0	146****	168,0

* 1961. évi termésátlag.

** 1962. évi termésátlag.

*** 195. évi termésátlag.

**** 1960. évi termésátlag.

Jól látható, hogy e változat előirányzatainak realitása erősen kétes. Nem valószínű ugyanis, hogy már a következő években átlagosan, vagyis többé-kevésbé minden évben 15 q/kh búzatermést elérhetünk. Ez azt jelentené, hogy minden esztendőben 4 q-val termelnénk többet kat. holdanként, mint amennyit hazánkban 1961-ben, az eddigi legjobb búzatermésű évben arattunk, és 5,6 q-val, 58 százalékkal többet, mint amennyit a legutolsó öt év átlagában elértünk. Már a bázisul vett öt év átlaga is magasabb a hazánkban elért bármelyik ötéves időszak termésénél.

Hogyan alakítsuk ki tehát a következő ötéves tervidőszakra a termésátlag-terveket? Már szó volt arról, hogy nem helyes a különféle termelési tényezők feltételezett termésmenővelő hatását összegezni és ezen az alapon tervezni. E módszer mérlegeli az anyagi-műszaki eszközök előző évhez képest megemelt mértékű felhasználását és ezek termésmenővelő hatását, de eltekint attól, hogy a bázis, vagyis az elmúlt évben elért színvonal megismétlése bizonytalan. A helyes kiindulás — úgy gondoljuk — csakis az előző évek átlaga lehet. A terv pedig ennél magasabb legyen, vagyis azt tűzze ki célul, hogy a következő ötéves szakaszban átlagosan érjük el az eddigi — egy évben már elért — legmagasabb átlaghozamot. Az legyen tehát a cél, hogy állandósítsuk az eddig csak egyszer elért, de kiemelkedő termésátlagot. Ettől az irányelvtől csak indokolt esetben kellene eltérni. Ha például az anyagi-műszaki megalapozottság tekintetében minőségi változásra van kilátás a tervidőszakban, vagy ha a szóban forgó növénynél nagy tömegben fogunk új, a régebbinél na-

* A harmadik ötéves tervre vonatkozóan több változat készült el már eddig is az Országos Tervhivatalban. A szóban forgó variáció a legutolsó ugyan, de ez is csak egy állomása a végleges terv kialakításának.

gyobb hozamú vetőmagvakat felhasználni stb. De ebben az esetben sem emelhetjük a tervet jóval az előbb megjelölt színvonal fölé.

Mivel a mezőgazdaság úgysem szorítható a naptári év korlátai közé, elképzelhető az is, hogy a harmadik ötéves terv időszakára a mezőgazdasági tervet hat évre, 1965—1970-re készítsük el. Ebben az esetben azokból a növényekből, amelyeknél a termelési feltételek ugrásszerű javulására számíthatunk a tervidőszak alatt, különböző termésátlagokat tervezhetünk az első és a második hároméves tervidőszakra.

Búzából például, mivel az előző öt év átlaghozama 9,6 q/kh volt, 1961-ben pedig már elértünk 11 q/kh-t is, kitűzhető az a feladat, hogy a tervidőszak első három évében, 1965—1967 között szilárdítsuk meg és állandósítsuk ezt az eredményt. A növekvő műtrágyaellátásra, a bőven-termő külföldi vetőmagra, a várhatóan javuló agrotechnikára és a termelőszövetkezetek megszilárdítására való tekintettel reálisnak fogadható el az 1968—1970 közötti években a 12 q/kh termésátlag megtervezése.

Nem állíthatjuk, hogy a termésátlag tervezésének ez az egyedül helyes módszere, de mindenesetre olyan, amelyik növeli a tervek realizálását. Ezzel a módszerrel nem vágyaink, hanem a józan számítás alapján elérhető hozamok kerülnek a tervbe, s ezzel szilárdabbá válna a népgazdasági terv egyensúlya. Természetesen, a termésátlagok tervelőirányzatainak ilyen értelmű átdolgozása szükségszerűen felveti a termelési szerkezet eddigi variációinak felülvizsgálatát is.

Az anyagi-műszaki bázis növelése egymagában nem jelent elég biztosítékot a termésátlagok állandó magas szinten való tartásához. Jobb eredményt csak akkor várhatunk, ha jelentősen fokozzuk munkánk színvonalát, időben és jó minőségben végezzük el a növényápolási munkákat és szakszerűen használjuk fel anyagi-műszaki eszközeinket. Csak a tudomány fejlődése, az anyagi-műszaki eszközök gyorsütemű növelése, az üzemek szervezetségének és a munka színvonalának emelése révén várhatjuk, hogy eredményes lesz az időjárás termésszabályozó hatása elleni küzdelemünk.

A grafikonok erősen hullámzó vonalai arra is figyelmeztetnek bennünket, hogy nem szabad lebecsülni a mezőgazdasági termékek tartalomlásának kérdését. Bármilyen módszerrel készülnek is a termésátlagtervek, 100 százalékos teljesítésre — a vetésterület bizonytalanságát itt nem számítva — csak ritkán kerül sor. A tényleges termés a tervezett-nél vagy több, vagy kevesebb. Ha több, az kisebb gondot jelent, de ha kevesebb — tartalék hiányában — veszélyessé válhat. Meg kellene ezért vizsgálni, hogy melyik terményből milyen nagyságú tartalékra van szükség az esetleges zavarok elkerülése céljából.

Ezek a gondolatok az elmúlt 13 év adataiból leszűrhető tapasztalatokból és abból a kívánságból fakadtak, hogy most, újabb távlati terv készítésekor a tervezési módszerek javításával is segítsük a mezőgazdaság és ezzel az egész népgazdaság harmadik ötéves tervének reális kidolgozását.

A kalkulatív kamatláb és bértarifa a hosszú lejáratú gazdaságossági számításokban Statisztikai vizsgálat és elszámolási elvek

E cikkünk korábbi elméleti elemzésünk folytatása, kiegészítése.¹ Két tárgykört ölel fel. Először, részletesen ismerteti a magyar makroökonómiai növekedési adatok alapján végzett statisztikai vizsgálatunkat. Másodsor, röviden összefoglalja azokat a gyakorlati következtetéseket, amelyek egyrészt az elméleti, másrészt a statisztikai elemzésből levonhatók a hosszú lejáratú számítások kalkulatív áraitra vonatkozóan.

1. A statisztikai vizsgálat célja

Statisztikai vizsgálatunk célja kettős. Először, megkíséreljük verifikálni az előző cikkben leírt elméleti modell egyes feltevéseit (azokat, amelyek egyáltalán verifikálhatók, s nem csupán az elméleti elemzéshez szükséges hipotézisek). Részben magukra a feltevésekre térünk vissza, részben pedig a cikkben közölt megállapításokra. Ha ugyanis a megállapítások egyike-másika statisztikailag is igazolható, úgy ezzel valószínűsíthető a megállapítás levezetésénél alkalmazott kiinduló feltevés jogosultsága is.

Vizsgálataink másik célja: kísérletet tettünk az előző cikkben leírt termelési függvény paramétereinek számszerű meghatározására. Látni fogjuk, hogy ez a kísérlet nem vezetett egyértelműen pozitív eredményre, de negatív tanulságai is hasznosak bizonyos következtetések levonásához.

Kizárólag 1949 utáni adatokat vizsgáltunk. Lehetetlen lett volna ugyanis az 1945 előtti és az 1949 utáni adatokat összehasonlítani, olyan mélyreható változások mentek végbe ez idő alatt a társadalmi-gazdasági struktúrában, s ezzel együtt az árrendszerben is.² Az 1945—49-es időszak pedig részben a nagy infláció, részben pedig a háborús károk helyreállításával együtt járó rendkívüli helyzet miatt nem alkalmas a „normális” gazdasági növekedés folyamatainak tanulmányozására.

Az 1949—62-es évek adatait elemezve, egyes számításoknál (átlagok, regressziós egyenletek meghatározásánál) kihagytuk az 1956. év adatát, tekintettel a termelés rendkívüli kiesésére.

Adataink túlnyomórészt a Központi Statisztikai Hivatal, kisebb részben pedig az Országos Tervhivatal közlésein alapulnak.

2. A nemzeti jövedelem, a termelési alap és a létszám növekedése

A következő adatokat vizsgáltuk:

A népgazdaság nemzeti jövedelme, $Y^{(E)}$. Ez a szocialista országok statisztikai gyakorlatának megfelelően, magában foglalja az ipar, az építőipar,

¹ Lásd „A kalkulatív kamatláb és bértarifa a hosszú lejáratú gazdaságossági számításokban — Elméleti elemzés” című cikkünket a Közgazdasági Szemle 1963. 12. számában.

² A magyar ipar 1945 előtti adatai alapján Kádás K. tett kísérletet [2] művében egy Cobb-Douglas-típusú termelési függvény paramétereinek számszerű meghatározására.

a mezőgazdaság, a közlekedés, a bel- és külkereskedelem hozzájárulását. A legtöbb tőkésország statisztikai gyakorlatától eltérően nem foglalja magában a nem termelő szolgáltatásokat (így az egészségügyi és kulturális intézmények szolgáltatásainak zömét, az államapparátus tevékenységét stb.).³

Az ipar hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez, $Y^{(I)}$. Ennek megállapítása értelemszerűen analóg módon történik, mint a népgazdaság nemzeti jövedelme.

A népgazdaság nettó termelési alapja, $K_n^{(E)}$. Ez a következőket foglalja magába:

1. A népgazdaság termelő állóeszközei: a termelésben, a fent definiált nemzeti jövedelem előállításában részt vevő gépek, felszerelések, épületek értéke. Az érték itt nettó értéket jelent, azaz az állóeszköz eredeti értékéből levonásra kerül az értékcsökkenési leírás, viszont hozzáadódik a generáljavítások, az ún. felújítások értéke.

Az állóeszközérték számbavétele nem terjed ki a telkekre, a földre, a természeti kincsekre, csupán az állóeszköz-állomány reprodukálható elemeire.

2. A népgazdaság termelő forgóeszközei. Ide tartoznak:

2.1. Az anyagok, félkésztermékek és késztermékek készletei.

2.2. A befejezetlen termékek állománya.

2.3. A befejezetlen beruházások állománya.

Az ipar nettó termelési alapja, $K_n^{(I)}$. Számbavétele értelemszerűen analóg a népgazdaság nettó termelési alapjáiéval.

Az ipar bruttó termelési alapja, $K_b^{(I)}$. Számbavétele annyiban különbözik a nettó termelési alapétól, hogy az állóeszköz-állományt bruttó értéken veszik számba: tehát az állóeszköz eredeti értékét *nem* csökkentik az értékcsökkenési leírással.

Ilyen adat a népgazdaság egészére nem áll rendelkezésre.

A népgazdaság termelő létszáma, $L^{(E)}$. Ez magában foglalja az $Y^{(E)}$ nemzeti jövedelem termelésében részt vevő valamennyi ágazat létszámát.

Az ipar létszáma, $L^{(I)}$. Ez magában foglalja az ipar egész létszámát.

Az értékben megadott adatok, azaz a nemzeti jövedelem és a termelési alap adatai összehasonlítható árakon (gyakorlatilag: 1959. január 1-i árakon) szerepelnek.⁴ A különböző időszakok adatait árindexek segítségével tették összehasonlíthatóvá. Ez az eljárás, mint ismeretes, sohasem abszolút pontos; úgy gondoljuk azonban, hogy az ebből adódó pontatlanság a kimutatott alaptendenciákat nem befolyásolja lényegbevágóan.

A nemzeti jövedelem adatai egy egész évi nemzeti jövedelmet foglalnak magukba; a termelési alapra és létszámra vonatkozó adatok mindig az év elejei, január 1-i állományt adják meg.

Az adatokat az 1. táblázat foglalja össze.

Problematikus, vajon elméleti modellünk szempontjából inkább a bruttó vagy a nettó állóalappal indokolt-e számolni. Mindkét számbavételi módszer fogyatékoságairól sok szó esik az irodalomban. Ezért végeredményben mindkét adatsort fenntartással alkalmazhatjuk csak.

Újabb — az állóeszközök 1954. évi újraértékelése óta — a két adatsor eléggé párhuzamos. Az 1. táblázat utolsó sorából kitűnik, hogy a kétféle adat aránya 9 éve 72—73 százalék körül ingadozik. Ez végeredményben csökkenti a számbavétel megválasztásával járó probléma jelentőségét.

³ A továbbiakban az (E) felső index a népgazdasági, az (I) felső index pedig az ipari adatok megkülönböztető jele.

⁴ A vizsgált összefüggésekre (s így a kalkulatív kamatláb nagyságára) befolyást gyakorol, milyen típusú árakon történik a termelő alapok számbavétele (például értéktípusú vagy termelői ártípusú árakon stb.). Statisztikai vizsgálataink ebből a szempontból adottnak vették az 1959. január 1-i tényleges árrendszert.

A nemzeti jövedelem, a termelési alap és a létszám idősorai*

Az adat megnevezése	Szimbólum	Mértékegysége	1950
Nemzeti jövedelem, népgazdaság	$Y(E)$	milliárd Ft	74,7
Termelési alap, nettó, népgazdaság	$K_n(E)$	milliárd Ft	.
Létszám, népgazdaság	$L(E)$	ezer fő	.
Nemzeti jövedelemhez ipar hozzájárulása.....	$Y(I)$	milliárd Ft	33,0
Termelési alap, nettó, ipar	$K_n(I)$	milliárd Ft	47,4
Termelési alap, bruttó, ipar	$K_b(I)$	milliárd Ft	72,3
Létszám	$L(I)$	ezer fő	789,6
Nettó és bruttó ipari termelési alap aránya	$K_n(I)/K_b(I)$	%	65,6

*Az adatok forrásai:

 $Y(E), Y(I)$

1950—1961. Statisztikai Évkönyv, 1961. [16].

1962. KSH közvetlen közlése.

 $K_n(E), K_n(I)$

Az állóalap adatai:

1950. Becslés, a bruttó adatból visszazámítva.

1951—1957. Statisztikai Évkönyv, 1957. [15].

1958. KSH közvetlen közlése.

1959—1962. Statisztikai Időszaki Közlemények. [12].

A forgóalap adatai: a KSH közvetlen közlése.

Az összevont adatok érdekében árindexekkel szoroztuk a korábbi adatokat; az árindexeket a KSH bocsátotta rendelkezésünkre.

3. Fontosabb termelési viszonyszámok

A munka termelékenységének, a munka technikai felszereltségének és a termelési alap hatékonyságának idősorait a 2. táblázat közli.

Fontosabb termelési viszonyszámok idősorai

Az adat megnevezése	Szimbólum	Mértékegység	1950
A munka termelékenysége a népgazdaságban	$y(E)$	1000 Ft/fő	.
A munka technikai felszereltsége, nettó termelési alap szerint a népgazdaságban	$k_n(E)$	1000 Ft/fő	.
A termelési alap hatékonysága a népgazdaságban	$\chi(E)$	%	.
A munka termelékenysége az iparban.....	$y(I)$	1000 Ft/fő	41,8
A munka technikai felszereltsége, nettó termelési alap szerint az iparban.	$k_n(I)$	1000 Ft/fő	60,0
A munka technikai felszereltsége, bruttó termelési alap szerint az iparban	$k_n(I)$	1000 Ft/fő	91,6
A nettó termelési alap hatékonysága az iparban	$\chi_n(I)$	%	70,0
A bruttó termelési alap hatékonysága az iparban.	$\chi(I)_b$	%	45,0

A táblázattal kapcsolatban elsősorban a termelési alap hatékonyságára (χ) vonatkozó adatok igényelnek némi kommentárt.

1. Az egyik probléma azzal függ össze, hogy ezek a viszonyszámok *időszakra* vonatkozó adatot (éves nemzeti jövedelmet) viszonyítanak *időpontra* vonatkozó adathoz (termelési alap az év elején). Az év elején fennálló termelési alap tartalmaz olyan elemeket, amelyek valójában nem is vesznek részt a soron következő év nemzeti jövedelmének előállításában: ilyen a be-

1. táblázat

1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962
87,4	85,7	97,0	93,0	101,3	90,4	111,4	118,4	126,5	139,3	147,4	155,2
178,1	197,0	215,6	237,1	253,4	272,5	276,4	298,6	336,0	353,7	376,9	402,5
3506,5	3633,9	3621,9	3712,0	3777,3	3852,6	3862,6	3940,0	3984,1	3994,2	3920,5	3878,0
38,8	45,9	51,1	49,7	55,4	47,0	57,0	64,1	69,3	80,2	88,5	95,6
51,9	58,8	69,0	79,8	87,0	95,1	98,1	106,7	118,8	126,4	136,8	147,6
79,1	89,7	99,3	110,4	119,6	129,3	139,6	147,0	158,4	170,2	185,3	201,1
808,3	896,3	939,1	1069,9	1111,1	1124,4	1099,6	1184,0	1224,0	1291,5	1330,0	1360,4
65,6	65,6	69,5	72,3	72,7	73,5	70,3	72,6	75,0	74,3	73,8	73,4

 $K_p^{(I)}$

Az állóalap adatai:

1950—1958. Rácz J. adatai [8].

1959—1962. Statisztikai Időszaki Közlemények [12].

A forgóalap adatai megegyeznek a $K_n^{(I)}$ -hez használt adatokkal. $L(E), L(I)$

KSH közvetlen közlése.

2. táblázat

1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962
24,9	23,6	26,8	25,1	26,8	23,5	28,8	30,1	31,8	34,9	37,6	40,0
50,8	54,2	59,5	63,9	67,1	70,7	71,6	75,8	84,3	88,6	96,1	103,8
49,0	44,0	45,0	39,0	40,0	33,0	40,0	40,0	38,0	39,0	39,0	39,0
48,0	51,2	54,4	46,5	49,9	42,3	51,8	54,1	56,6	62,1	66,5	70,3
64,2	65,6	73,5	74,6	78,3	85,6	89,2	90,1	97,1	97,9	102,9	108,5
97,8	100,1	105,7	103,2	107,6	116,4	127,0	124,2	129,4	131,8	139,3	147,8
75,0	78,0	74,0	62,0	64,0	49,0	58,0	60,0	58,0	63,0	65,0	65,0
49,0	51,0	51,0	45,0	46,0	36,0	41,0	44,0	44,0	47,0	48,0	48,0

fejezetlen beruházások állományának az a része, amelyet év közben helyeznek üzembe vagy üzembehelyezésükre az év folyamán még egyáltalán nem kerül sor. Ugyanakkor év közben hozzáadódhat olyan termelési alap az év elejei állományhoz, amely már a folyó évben elkezd termelni.

Ezzel kapcsolatban meg kell vizsgálni az üzembe nem helyezett beruházások állományának arányát az egész termelési alaphoz. Ezt mutatja be a 3. táblázat.

Az üzembe nem helyezett beruházások állománya

Az adat megnevezése	Mértékegység	1958	1959	1960	1961
1. A népgazdaság nettó termelési alapja	milliárd Ft	298,6	336,0	353,7	376,9
2. Az üzembe nem helyezett beruházások állománya a népgazdaságban ...	milliárd Ft	18,4	21,3	24,1	25,5
3. Az üzembe nem helyezett beruházások részaránya a népgazdaságban (² / ₁) ...	%	6,2	5,9	6,8	6,8
4. Az ipar nettó termelési alapja	milliárd Ft	106,7	118,8	126,4	136,8
5. Az üzembe nem helyezett beruházások állománya az iparban	milliárd Ft	10,9	13,4	14,7	16,1
6. Az üzembe nem helyezett beruházások részaránya az iparban (⁵ / ₄)	%	10,2	11,3	11,6	11,8

Forrás: Statisztikai Évkönyv, 1961 [16].

Mint látjuk, a befejezetlen beruházások állománya nem túlságosan nagy; részaránya sem ingadozik nagyon. Így következtetéseinket ez a probléma nem befolyásolja lényegbevágóan.

2. A termelési alap hatékonyságának idősorát befolyásolhatja a nemzeti jövedelem termék szerinti összetételének változása. Ezzel kapcsolatban Rác Jenő végzett ellenőrző számítást, az iparra vonatkozóan. Megállapította a $\chi_b^{(1)}$ viszonyszámot kétféle módon: a) a termelés tényleges szerkezete és b) a termelés változatlan, 1960. évi szerkezete szerint számolva az egyes évek adatait.⁵ A kétféle — a) és b) szerinti — adat viszonyszámára kapott idősort a 4. táblázat tartalmazza.

A termékösszetétel változásának hatása

Év	Az ipari termelési alap tényleges hatékonysága <i>per</i> feltételezett hatékonysága/változatlan ágazati arányok esetében/százalékban	Év	Az ipari termelési alap tényleges hatékonysága <i>per</i> feltételezett hatékonysága/változatlan ágazati arányok esetén/százalékban
1950	100,4	1956	99,1
1951	99,3	1957	97,8
1952	97,6	1958	100,0
1953	96,3	1959	101,2
1954	98,1	1960	100,0
1955	98,1		

Forrás: Rác J. [8] műve.

⁵ Lásd [8]. Rác χ adatait iparcsoportonként határozta meg, majd kiszámította súlyozott átlagukat, de nem az iparcsoportok tényleges, évről évre változó, hanem változatlan, 1960. évi arányai szerint súlyozva.

A táblázatból kitűnik, hogy a kétféle adatsor viszonyszáma nagyon kevésbé ingadozik az időben. Ezért ezt a problémát is gyakorlatilag figyelmen kívül hagyhattuk.

A népgazdaság egészére nincsenek hasonló adataink. Itt feltehetően erősebb a szerkezeti változásoknak, a termékösszetétel változásainak hatása.

3. Amint arra az előző cikkben, az 1. megállapítás kommentálásakor már utaltunk: feltételezzük az állóalapok normális kihasználását. Ezzel kapcsolatban is Rácz J. számításaira hivatkozunk.⁶ Vizsgálatában az egyidőben betölthető munkahelyek statisztikailag megfigyelt adataiból indult ki. Ezt az adatot megszorozta az év lehetséges üzemóráinak számával s így nyerte az „évi naptári időalap” adatát. Ezt vetette össze azután az ipar fizikai dolgozói által ténylegesen teljesített munkaórák számával. A két adat hányadosát tekinthetjük az állóalap *extenzív kihasználási* mutatójának (lásd az 5. táblázatot).

5. táblázat

Az ipari állóalapok extenzív kihasználása

Év	Százalék	Év	Százalék
1950	29,0	1959	31,2
1951	32,9	1987	32,2
1952	35,4	1956	33,2
1953	35,4	1955	34,6
1954	34,2	1960	35,3
1955	33,7		

Forrás: Rácz J. [8] műve.

A kezdő 1950. évtől eltekintve a kihasználás foka eléggé stabil, 32—35 százalék körül ingadozik, különösen csökkenő vagy emelkedő irányzat nélkül. (A gyakorlatilag elérhető maximum 50—60 százalék körüli.) Az ipari nemzeti jövedelem per termelési alap hányadosban tehát az *átlagos* extenzív kihasználású termelési alap termelékesége tükröződik.

4. A nemzeti jövedelem felhasználásával kapcsolatos idősorok

A következő adatokat közöljük:

Népgazdasági felhalmozási hányad, $\alpha_n^{(E)}$. Ezt a következőképpen számítottuk ki:

$$(1) \quad \alpha_n^{(E)} = \frac{K_n^{(E)}(t+1) - K_n^{(E)}(t)}{Y^{(E)}(t)}$$

A felhalmozási hányad eszerint a termelési alap növekménye a t -edik évben, osztva a t -edik év nemzeti jövedelmével. Feltételezzük tehát, hogy az ideai felhalmozást (a termelési alap növekményét) az ideai nemzeti jövedelemből hasítják ki. Ez jogosult feltevés, hiszen — mint láttuk — a még üzembe nem helyezett beruházások állományát is a termelési alap részének tekintjük, tehát ebben az értelemben a termelési alap ideai növelése valóban az ideai nemzeti jövedelem terhére történik.

Ipari felhalmozási hányad, nettó $\alpha_n^{(I)}$ és bruttó, $\alpha_b^{(I)}$ Ez értelemszerűen analóg $\alpha_n^{(E)}$ -vel.

A felhalmozási hányadokból kétféle átlagot számoltunk.

Jelöljük a vizsgált időszak éveinek számát T -vel. Az egyik átlag: az egyes évek felhalmozási hányadainak számtani átlaga:

$$(2) \quad \bar{\alpha} = \frac{\sum_{t=1}^T \alpha(t)}{T}.$$

A másik átlag: az egész időszakban végbement összes termelésialap-növekedés és az egész időszak összes nemzeti jövedelmének hányadosa:

$$(3) \quad \bar{\alpha} = \frac{K(T) - K(1)}{\sum_{t=1}^{T-1} Y(t)}$$

A munkások és alkalmazottak reálbérének indexe. A munkások és alkalmazottak köre egyfelől szűkebb, másfelől szélesebb, mint elméleti modellünk $L^{(E)}$ kategóriája és az ennek megfelelő $L^{(E)}$ -re vonatkozó idősor az 1. táblázatban. A munkás és alkalmazott kategóriába nem tartoznak bele az egyéni parasztok, a magániparosok és a magánkereskedők, de odaszámítjuk a termelésen kívül foglalkoztatott munkásokat és alkalmazottakat. De ez az egyedüli statisztikailag folyamatosan vezetett adat, amelyet, legalábbis megközelítésként, felhasználhatunk.

Az adatokat a 6. táblázat foglalja össze.

6. táblázat

A felhalmozási hányad és a reálbérindex idősorai*

Év	Felhalmozási hányad (a népgazdaság nettó termelési alapjának bővítésére) $\alpha_n(E)$	Felhalmozási hányad (az ipar nettó termelési alapjának bővítésére) $\alpha_n(I)$	Felhalmozási hányad (az ipar bruttó termelési alapjának bővítésére) $\alpha_b(I)$	Reálbérindex (1949=100)
1950	.	.	.	101,3
1951	.	.	21	89,7
1952	22	18	27	82,3
1953	22	22	21	87,0
1954	22	21	22	102,3
1955	18	14	19	106,0
1956	19	15	18	118,3
1957	4	6	22	139,7
1958	20	15	13	145,4
1959	32	19	18	153,1
1960	14	11	17	156,0
1961	17	13	19	156,3
1962	17	12	18	.
Az évi felhalmozási hányadok számtani átlaga ($\bar{\alpha}$)	18,5	16,0	18,1	—
Az egész időszak összes felhalmozási hányada ($\bar{\alpha}'$)	17,5	16,7	18,7	—

* Az 1., 2. és 3. oszlop forrása az 1. táblázat, a 4. oszlop forrása a Statisztikai Évkönyv, 1961. [16]

Itt most csak a felhalmozási hányadhoz fűzünk megjegyzést. A táblázatból kitűnik, hogy egy-egy év α -ja nem bizonyult különösebben stabilnak a magyar gazdasági fejlődés elmúlt egy-másfél évtizedében. Ebben is tükröződik az a többszöri radikális változás, amely az 1950—60. években a gazdaságpolitikában végbement.

Ez azonban, nézetünk szerint, nem indokolja *elméleti* modellünk módosítását. A felhalmozási hányad viszonylagos stabilizálása reálisan biztosítható. Ez kívánatos is, hiszen radikális változtatása — akár csökkentése, akár növelése — a legkülönbözőbb megrázkódtatásokkal és veszteségekkel jár.

A másik megjegyzés: a felhalmozási hányad elég magas, például összevetve különböző kapitalista országok felhalmozási hányadával. *E. D. Domar* a következő adatokat ismerteti:⁷

7. táblázat

A felhalmozási hányad egyes országokban

Ország	Időszak	Felhalmozási hányad százalékban
Ausztrália	1921—22—1937—38	8,8
Németország	1891—1913	18,0
Nagy-Br tannia	1891—1913	11,1
Magyarország	1925—26—1936—37	4,8
Svédország	1913—1930	11,2
USA	1884—1924	13,3
	1919—1929	10,8
	1929—1942	6,3

Forrás: *E. D. Domar* [1], 68. l.

Ez az összehasonlítás is azt sugallja (bár ez nem bizonyítható), hogy a magyarországi tényleges felhalmozási hányad nem kisebb annál, amennyi a nemzeti jövedelem standard felosztása esetén lenne, sőt inkább több.⁸

5. Regressziószámítások

A 2—4. szakaszokban ismertetett adatok alapján meghatároztuk az elméleti elemzés szempontjából legfontosabb változók regressziós egyenletét. Elméleti modellünk feltevéseinek megfelelően exponenciális függvényvel számoltunk, amelynek általános alakja:

$$(4) \quad Z(t) = B_0 e^{At},$$

vagy logaritmizálva:

$$(5) \quad \log Z(t) = \log B_0 + At.$$

Ennek megfelelően lineáris regressziószámításokat végeztünk az egyes változók logaritmusa és az idő között.

Annak jellemzésére, hogy a regressziós függvény mennyire szorosan illeszkedik a tényadatokhoz, meghatároztuk az egyes változók logaritmusa és az idő közötti korreláció együtthatóját.

⁷ Lásd *E. D. Domar* [1], 68. l. Domar közli az adatok forrásait.

⁸ Ez az előző cikk [13.] megállapításának értelmében azt jelenti: a racionális kamatláb kisebb a növekedési ütemnél.

A nemzeti jövedelem, a termelési alap és a létszám regressziós függvényeinek jellemzőit mind a népgazdaságra, mind az iparra vonatkozóan a 8. táblázat foglalja össze. Ugyanitt közöljük a fő viszonyszámok (munkatermelékenység, technikai felszereltség, a termelési alap hatékonysága) regressziós függvényeinek jellemzőit is.⁹

8. táblázat

A regressziós függvények jellemzői

A változó megnevezése	Szimbólum	A népgazdaságra vonatkozó regressziós egyenlet			Az iparra vonatkozó regressziós egyenlet		
		Együttható	Kitevő	Korrelációs együttható	Együttható	Kitevő	Korrelációs együttható
Nemzeti jövedelem	Y	74,3	0,055	0,985	33,6	0,078	0,980
Termelési alap, nettó	K_n	159,9	0,071	0,996	45,7	0,093	0,991
Termelési alap, bruttó	K_b	.	.	.	69,7	0,083	0,996
Létszám	L	3515	0,010	0,898	785,1	0,045	0,971
A munka termelékenysége	y	0,0211	0,045	0,960	0,0428	0,033	0,891
A munka technikai felszereltsége, nettó termelési alap szerint	k_n	0,0455	0,061	0,994	0,0455	0,048	0,994
A munka technikai felszereltsége, bruttó termelési alap szerint	k_b	.	.	.	0,0888	0,038	0,986
A nettó termelési alap hatékonysága	χ_n	0,4650	-0,016	-0,793	0,735	-0,015	-0,646
A bruttó termelési alap hatékonysága	χ_b	.	.	.	0,482	-0,005	-0,301

A 8. táblázat messzemenően igazolja elméleti modellünk egyes alapvető feltevéseit és megállapításait: valamennyi itt felsorolt változó növekedése jól jellemezhető exponenciális függvénnyel. Az idővel való korreláció együttműködése valamennyinél igen magas.¹⁰

Ugyanakkor a 8. táblázatból az is kitűnik, hogy az elmúlt évek magyar statisztikai adatai egy igen lényeges kérdésben eltértek modellünktől: a nemzeti jövedelem lassabban nőtt, mint a termelési alap. A termelési alap hatékonyságának regressziós függvényében negatív kitevő szerepel; azaz a hatékonyság az időben csökkent. E kérdés további vizsgálatára meghatároztuk és a 9. táblázatban közöljük a termelési alap hatékonyságára vonatkozó mutatók átlagait és relatív szórásait.

Ennek ellenére sem kell — nézetünk szerint — módosítani az elméleti modellben leírt elgondolást, a termelési alap hatékonyságának, χ -nek időbeni stabilitásáról, a következő megfontolások miatt.

A termelési alap hatékonyságának szisztematikus csökkenése negatív

⁹ A számításokban az idő kezdőpontja az 1949. év volt. Ennek megfelelően a 8. táblázatban az együtthatók értékei a regressziós függvényeknek az 1949. évhez tartozó pontjait adják meg.

¹⁰ Legkevésbé jó a létszám változására kapott exponenciális közelítés; éppen olyan megfelelő lenne a lineáris közelítés is. Modellünk jobb matematikai kezelhetősége érdekében azonban célszerű — a többi változóhoz hasonlóan — a létszámra is exponenciális közelítést alkalmazni.

A termelési alap hatékonyságának átlagai és szórásai

Megnevezés	Átlag százalék	Relatív szórás százalék
A népgazdaság termelési alapja, nettó $\chi_n^{(E)}$	41,1	8,3
Az ipar termelési alapja, nettó $\chi_n^{(I)}$	65,6	10,6
Az ipar termelési alapja, bruttó $\chi_b^{(I)}$	46,6	6,4

jelenség, amely a gazdaságpolitikában elkövetett ismert hibákkal függ össze.¹¹ Ez nem szükségszerű, s nem tekinthető tartósnak.

Például a Szovjetunióban 1950 és 1960 között a nemzeti jövedelem évi átlagban 10,3 százalékkal nőtt, a termelési állóalap pedig csak 9,4 százalékkal.¹² Hacsak a forgóalap figyelembevétele (amelynek adatait nem ismerjük) nem változtatna ezen a képen, akkor a Szovjetunióban ebben az évtizedben nőtt a termelési alap hatékonysága. Nem követünk el tehát hibát, ha a *jövőre* nézve nem számolunk e negatív jelenség folytatódásával, a termelési alap hatékonyságának rendszeres csökkenésével, hanem ehelyett legalábbis konstans hatékonyságra számítunk. Egyébként modellünkben az időben konstans hatékonyság, a konstans χ nem *feltevés*, hanem gazdaságpolitikai *követelmény* (pontosabban: a nemzeti jövedelem konstans ütemű növekedésére vonatkozó követelmény konzekvenciája, modellünk egyéb feltevései mellett). Márpedig ez nem szerénytelen követelmény, hiszen nem lenne abszurd növekvő hatékonyság megkövetelése sem.

Emellett a 8. táblázat szerint a csökkenés üteme eléggé kicsi (0,5—1,5% közötti). Az idővel való korreláció nem nagyon szoros, a relatív szórás sem erős, különösen az ipari bruttó termelési alap esetében.¹³ Ez is arra vall, hogy a termelési alap hatékonyságának időbeni stabilitása nem túlzott egyszerűsítés a valósághoz képest.

Regressziószámítást végeztünk a reálbérekkel kapcsolatban is, mégpedig háromféle módon:

1. *számítás*: kiszámítottuk a regressziós egyenletet a vizsgált időszak összes évének adatai alapján.

2. *számítás*: kihagytuk a regressziószámításból azoknak az éveknek az adatait, amelyekben — az ötvenes évek elején elkövetett gazdaságpolitikai hibák nyomán — csökkent a reálbér.

3. *számítás*: meghatároztuk a vizsgált időszak első és utolsó éve között végbement reálbér-emelkedés évi átlagos ütemét.

Az adatokat a 10. táblázat közli.

Elméleti modellünk szerint célszerű, ha a kalkulatív bértarifa növekedésének üteme egybeesik a munkatermelékenység növekedési ütemével. Amennyiben a nemzeti jövedelem standard elosztása érvényesül, akkor a társadalmi fogyasztási alap per létszám hányados, azaz az egy termelőre jutó

¹¹ Elméleti modellünk összefüggéseivel szemlélítve: a termelési alap hatékonysága csökken, ha olyan nagy α felhalmozási hányadot választunk, amelyhez nem biztosítható a szükséges μ műszaki szervezési kitevő; azaz ha μ kisebb a szükségesnél:

$$\mu < \left(\alpha \frac{F_0}{K_0} - \lambda \right)^{(1-\beta)}$$

¹² Lásd [14].

¹³ Lehetséges, hogy a nettó termelési alap hatékonyságának csökkenésében értékelési hibák — túlságosan alacsony leírási kulcsok — is közrejátszanak.

A reálbérek változásának regressziós egyenletei

Megnevezés	1. számítás	2. számítás	3. számítás
A regressziós egyenlet együtthatója ...	83,5	94,1	100,0
A regressziós egyenlet kitevője (növekedési ütem)	0,054	0,044	0,037
Az idővel való korreláció együtt- hatója	0,885	0,910	.

fogyasztási alap növekedésének üteme is egybeesik a munkatermelékenység növekedésének ütemével.

Nincs mód az elméleti megfontolások és a statisztikai adatok közvetlen összemérésére, tekintettel a reálbér adatok már említett jellegére. Mégis figyelemre méltóan alátámasztja modellünket, hogy a (rendkívüli hatásokat kiszűrő) 2. számítás szerint kapott reálbér-növekedési ütem közel áll a nép-gazdaság termelékenységnövekedési üteméhez: előbbi évi 4,4, utóbbi 4,5 százalék.

6. A termelési függvény paramétereinek meghatározásáról

Megvizsgáltuk, hogy — az eddig ismertett makroökonómiai adatok ismeretében — meghatározhatók-e a termelési függvény paramétereinek.

Ezzel kapcsolatban a függvénynek az előző cikkünk (5) képletében közölt alakjához térünk vissza:

$$(6) \quad y(t) = A_0 e^{\mu t} k(t)^\beta.$$

Az egyenlet mindkét oldalát logaritmizálva a függvény a következő alakba írható:

$$(7) \quad \log y(t) = \log A_0 + \mu t + \beta \log k(t).$$

Első pillantásra úgy tűnhet, mintha a (7) egyenlet alapján a μ és β paraméterek becslése parciális regressziószámítással elvégezhető volna. Ezt azonban nem tehetjük meg, mert — amint az a 7. táblázatból kitűnt — k az időnek igen jó közelítéssel exponenciális függvénye, $\log k$ t -nek tehát lineáris függvénye. A $\log k$ és a t változók — az elvégzendő regressziószámítás két „független” változója — közti ilyen szoros lineáris összefüggés (kollinearitás) azzal jár, hogy a parciális regressziószámítás nem adhat elfogadható becslést.¹⁴ Gyakorlatilag nem tudjuk szétválasztani a k és a t változók-

¹⁴ A szocialista országok közgazdászai közül, tudomásunk szerint, *J. Pajestka* (Lengyelország) foglalkozott első ízben Cobb-Douglas típusú termelési függvény paramétereinek statisztikai meghatározásával. (Lásd [7]). Műve sok szempontból figyelemre méltó és gondolatébresztő. Nézetünk szerint azonban a változók közötti kollinearitás okozta nehézségeket, amelyekre maga is utal, csak látszólag sikerült megkerülnie.

Pajestka eljárását, saját modellünk jelöléseivel, a következőképpen jellemezhetjük:

Először *a priori* feltételezi, hogy $\mu=0$, azaz $Y=K^\beta L^{1-\beta}$ típusú termelési függvényt határoz meg. (A mértékegység megfelelő megválasztásával a konstans szorzó kiküszöbölhető.) Ez a termelési függvény „klasszikus”, Cobb-Douglas-féle alakja, a Solow-Uzawa-féle módosítások, az időtől való függés beépítése nélkül. Így meghatározza és rögzíti β (nyilvánvalóan igen magas) értékét. Ez azonban így önkényes, önálló közgazdasági jelentés nélküli nagysággá válik.

Ezután regressziószámítást végez, a következő függvényvel:

$$(8) \quad Y = A_0 e^{\theta t} K^\beta L^{1-\beta}.$$

Ilyen előzmények után az $A_0 e^{\theta t}$ tényező nem fejez ki mást, mint az illesztett függvény szisztematikus időbeli eltérését az empirikus adatoktól. Ez tehát az illesztett függvény statisztikai hibájának egyfajta mérőszáma, minden önálló jelentés nélkül, amint erre bíráló [9] cikkében *W. Sadowski* rámutat.

nak y függő változóra gyakorolt hatását. Anélkül, hogy ennek matematikai-statisztikai bizonyítását adnánk, szemléletesen is meggyőződhetünk ennek az állításnak az igazságáról. A (7) egyenlet ugyanis — a $\log y$, t és $\log k$ változókat tekintve — egy sík egyenlete. A regressziószámítás célja az volna, hogy a tényleges $\log y$, t és $\log k$ adathármasoknak megfelelő pontokra egy síkot illesszen. A $\log k$ és t közötti szoros lineáris összefüggés viszont azt jelenti, hogy a tényleges adatoknak megfelelő pontok lényegében a $\log k$, t sík egy *egyenes*e felett helyezkednek el, tehát a (7) egyenlet érvényességét feltételezve a pontok lényegében egy egyenesen fekszenek. A feladat ilyen körülmények között az volna, hogy egy sík egy egyenesének ismeretében határozzuk meg a sík egyenletét. Egy egyenesen keresztül azonban nem egy, hanem végtelen sok sík fektethető, tehát a feladatnak nincsen egyértelmű megoldása.¹⁵

Elmondhatjuk: minél jobban verifikálják a statisztikai adatok modelünk feltevéseit és megállapításait (elsősorban a növekedés szabályos, exponenciális jellegéről), annál kevésbé képesek támpontot adni ugyanannak a modellnek az egyértelmű számszerűsítéséhez, vagy legalábbis a termelési függvény paramétereinek becsléséhez.

A β és μ paraméterek egyidejű becslése helyett kénytelenek vagyunk megelégedni azzal, hogy — a statisztikai adatok alapján — a β és μ közötti összefüggést határozzuk meg. Az y -ra és k -ra elvégzett regressziószámítás szerint ugyanis:

$$(9) \quad \log y = \log \hat{y}_0 + (\hat{\rho}_Y - \hat{\lambda})t,$$

$$(10) \quad \log k = \log \hat{k}_0 + (\hat{\rho}_K - \hat{\lambda})t,$$

ahol

$\hat{\rho}_Y$ = a nemzeti jövedelem növekedési rátája;

$\hat{\rho}_K$ = a termelési alap növekedési rátája;

$\hat{\lambda}$ = a létszám növekedési rátája.

Valamennyi $\hat{\lambda}$ szimbólummal megkülönböztetett adat a szóban forgó paraméternek a regressziószámítások alapján nyert becslése.

(9)-et és (10)-et (7)-be helyettesítve a következő összefüggéseket kapjuk.¹⁶

$$(11) \quad \hat{\mu} = (\hat{\rho}_Y - \hat{\lambda}) - \beta(\hat{\rho}_K - \hat{\lambda}) = \begin{cases} \text{a népgazdaságra: } 0,045 - 0,061 \hat{\beta} \\ \text{az } i \text{ parra: } 0,033 - 0,48 \hat{\beta}, \end{cases}$$

illetve:

$$(12) \quad \beta = \frac{\hat{\rho}_Y - \hat{\lambda} - \hat{\mu}}{\hat{\rho}_K - \hat{\lambda}} \begin{cases} \text{a népgazdaságra: } 0,738 - 16,393 \hat{\mu} \\ \text{az iparra: } 0,688 - 20,833 \hat{\mu}. \end{cases}$$

A Pajestka-féle θ és a mi termelési függvényünkben szereplő μ matematikailag formálisan azonos szerepet játszanak. Tartalmukat, közgazdasági jelentésüket tekintve azonban egészen más nagyságok. A mi μ paraméterünk a műszaki haladás egyik mozzanatának kifejezője (amelynek számszerű nagyságát azonban nem tudjuk egyértelműen meghatározni). Ezzel szemben Pajestka paramétere egy szisztematikus statisztikai hiba kifejezője, egy a priori megfontolások alapján rögzített paraméterű termelési függvényen belül.

¹⁵ A Cobb-Douglas-típusú függvények paramétereinek meghatározására irányuló regressziószámítások e nehézségére először H. Mendershausen világított rá [6] cikkében. (Lásd még erről J. Tinbergen [11] könyvét.)

¹⁶ A β és μ paraméterek ilyen meghatározásánál kizárólag arra a feltevésre támaszkodunk, hogy a termelési függvény (6) alakú. Az elméleti modell egyéb feltevéseit itt nem használjuk fel.

A (11)—(12) képletek alapján tetszőleges β értékhez kiszámítható μ és megfordítva. Ezt mutatja be a 11. táblázat.

11. táblázat

A termelési függvény paraméterei

β	μ		β	μ	
	A népgazdaságra (nettó termelési alap figyelembe- vételével)	Az iparra (nettó termelési alap figyelembe- vételével)		A népgazdaságra (nettó termelési alap figyelembe- vételével)	Az iparra (nettó termelési alap figyelembe- vételével)
0,10	0,039	0,028	0,30	0,027	0,019
0,12	0,038	0,027	0,40	0,021	0,014
0,14	0,036	0,026	0,50	0,014	0,009
0,16	0,035	0,025	0,60	0,008	0,004
0,18	0,034	0,024	0,70	0,002	—0,001
0,20	0,033	0,023	0,75	—0,001	
0,25	0,030	0,021			

A táblázat eredményeinek értékeléséhez alkalmazzuk a nemzeti jövedelem standard elosztásának hipotézisét. Az elmúlt évek tényadatai alapján, népgazdasági méretekben ez 0,16—0,18 körüli β -t jelentene. Ehhez a műszaki-szervezési tényező évi 3,4—3,5 százalék körüli növekedése tartozik.

Ez nem látszik irreálisnak. Érdekes ezzel kapcsolatban összehasonlítást tenni egy amerikai adatsorral, amelyet R. Solow határozott meg abban a cikkében, amelyre már többször hivatkoztunk.¹⁷ Solow lényegében ugyancsak a standard elosztás hipotézisét alkalmazta.¹⁸ Az amerikai gazdaság nem farm jellegű részét vizsgálva (saját jelöléseinkkel) a következő eredményeket kapta:

$$\beta \approx 0,33,$$

$$\mu \approx 1,16 \text{ százalék.}$$

Eszerint a Magyarországon — a fenti feltevés szerint — kapott μ érték magasabb.

Amennyiben $\mu = 0$, úgy β a népgazdaságra 0,74, az iparra pedig 0,69.

7. A racionális kalkulatív kamatláb és bértarifa számszerű megalapozásának lehetőségéről

Összefoglalva statisztikai vizsgálatunk eredményeit, két fő következtetésre jutunk:

1. Az adatok alátámasztják az előző cikkünkben leírt modell feltevéseit, megállapításait vagy legalábbis nem cáfolják azokat, nem teszik szükségessé módosításukat. Fenn tarthatjuk tehát *elméleti* megállapításainkat a racionális kamatlábról és bértarifáról.

2. A statisztikai vizsgálatból nem következtethetünk közvetlenül és egyértelműen a racionális kamatláb és bértarifa *számszerű nagyságára*. Az elévzett vizsgálat után az a meggyőződés alakult ki bennünk, hogy makroökonómiai *ex post* adatok alapján végzett regressziószámítással a racionális

¹⁷ Lásd [10]

¹⁸ Pontosabban: feltételezte, hogy a profitráta egyenlő a tőke differenciális hatékonyságával. Azt már nem vizsgálta közelebbről, mennyi a tulajdon utáni jövedelmek és a többi jövedelmek megtakarítási hányada.

kamatláb és bértarifa nagysága nem vezethető le (feltéve, hogy a népgazdaság növekedését bizonyosfokú „szabályosság” jellemzi).¹⁹

Így tehát arra vagyunk utalva, hogy a költségfüggvényeinkben alkalmazott kamatláb és bértarifa nagyságát józannak tűnő *hipotézisből* kiindulva vezessük le. Ilyen hipotézis: a nemzeti jövedelem standard elosztása, s ezzel együtt a nemzeti jövedelem növekedési ütemével azonos nagyságú kalkulatív kamatláb. Az eddigiekből kitűnt: ez a hipotézis nem abszurd; nincs semmilyen nyilvánvaló tény vagy logikai megfontolás, amely közvetlenül ellentmondana ennek.

Ez azonban csak *ideiglenes* hipotézis lehet, amelyet addig tartunk fenn, amíg a racionális kamatláb és bértarifa kellő megalapozása meg nem történik. Ez — nézetünk szerint — leginkább *ex ante* számítások alapján történhet.

Elvégezhető, megközelítő pontossággal, a hagyományos tervezés továbbfejlesztett módszereivel. Arra lenne szükség, hogy egy-egy távlati terv több variánsban készüljön el, a foglalkoztatottság és a felhalmozás, a létszám és a termelési alap különböző kombinációival, többféle arányaival. Ez nyilván a nemzeti jövedelem különböző nagyságaihoz vezetne. A kombinációk alkalmas megválasztása esetén a számításokból következtethetnénk a létszám differenciális termelékenységére, illetve a termelési alap differenciális hatékonyságára.

E követelmény igen nagy feladat elé állítaná a hagyományos módszerekkel végzett tervezés apparátusát. Az energiákat egyelőre jóformán teljesen igénybe veszi a távlati tervek elkészítése egy alakban, variánsok nélkül.

Ennél fejlettebb módszer: a népgazdaság távlati tervezése lineáris programozással, s az ebből nyert árnyékárrendszer felhasználása. Erre vonatkozólag elsősorban *L. V. Kantorovics* dolgozott ki rendkívül fontos javaslatokat.²⁰ E feladat gyakorlati megvalósítása folyamatban van Magyarországon.²¹

Természetesen ez is csak közelítés: a racionális kalkulatív kamatláb és bértarifa meghatározása annál megbízhatóbb lesz, minél inkább előrejutunk a népgazdasági programozási modellek dinamizálásában, s a nem lineáris összefüggések figyelembevételében.

Az elmondottakból kitűnik, hogy nézetünk szerint reális lehetőség van a racionális kalkulatív kamatláb és bértarifa megismerésére a szocialista tervgazdaság viszonyai között, sőt éppen a *tervezés* ad módot ilyen számok megnyugtató megalapozására. Egyelőre azonban kénytelenek vagyunk ideiglenes megoldásokkal megelégedni.

8. Gyakorlati elszámolási elvek

Elemzésünk alapján a következő gyakorlati elszámolási elveket alkalmazzuk a programozási modellek költségfüggvényében használt kalkulatív árak kialakításához:

1. Minden hazai ráfordítást kétféle elsődleges ráfordításra — termelési alap és létszám igénybevételére — vezetünk vissza. A visszavezetéshez többféle technikát használtunk fel, elsősorban ágazati kapcsolati mérlegeket. (A felhasznált eljárások részleteire itt nem térhetünk ki.)

2. A termelési alap igénybevételével járó ráfordítást a kalkulatív kamat fejezi ki. A kalkulatív kamatláb az időben állandó.

3. A létszám igénybevételével járó ráfordítást a kalkulatív bér fejezi ki. Ez — az adott körülmények között — több, mint a tényleges bér. A gyakor-

¹⁹ A cikk közlése előtt *Simon György* (MTA Közgazdaságtudományi Intézet) közölte velünk: meg akarja határozni, tényadatok alapján, mi lett volna egy múltbeli időszak optimális népgazdasági termelési és külkereskedelmi programja, valamint az ehhez tartozó árnyékárrendszer. A kísérleti számítás fogja megmutatni, hogy ez a módszer — az „*ex post* programozás” — alkalmas-e a racionális kalkulatív kamatláb és bértarifa meghatározására.

²⁰ Lásd [3]

²¹ Lásd [4], [5].

lati számításokban a tényleges béreket megnöveltük egy egységes szorzófaktorral, amelyet átlagos *kalkulatív illetményadókulcs*nak nevezünk és Ω -val jelölünk. Ennek összefüggése a modellben szereplő kalkulatív bértarifával, ω -val a következő $\omega = \gamma + \Omega q$, ahol q a tényleges átlagos bértarifa, azaz a termelő ágazatok dolgozóinak egy főre jutó átlagos bére.

4. Feltételezzük, hogy a tényleges bér a jövőben a munka termelékenységevel azonos ütemben nő. Ugyanakkor a kalkulatív illetményadókulcs az időben változatlan.

5. A kalkulatív kamatláb nagysága 8—10 százalék, a kalkulatív átlagos béradókulcs nagysága kb. 50 százalék.

Érdeemes megjegyezni, hogy ez a kalkulatív árrendszer sok vonatkozásban különbözik a hivatalosan előírt beruházás-gazdaságossági számításokban alkalmazott elszámolástól.²² Itt most csupán egyetlen alapvető eltérést emelünk ki. A hivatalos metodika 20 százalékos kalkulatív kamatlábbal (a társadalombiztosítási járulékot is beleértve), 25 százalékos kalkulatív illetményadóval és az időben változatlan bérekkel számol. Ilyen körülmények között a hivatalos beruházás-gazdaságossági számításban a termelési alap relatíve sokkal „drágább”, a létszám igénybevétele sokkal „olcsóbb”, mint az általunk javasolt elszámolási elvekben, ami rendszerint kevésbé korszerű technológiai variánsok választására orientál.

Az ismertetett elszámolási elvek közül az első négy közvetlenül következik az eddigi elemzésből. Az 5. elszámolási elv alapja: alkalmazzuk a nemzeti jövedelem standard elosztásának hipotézisét. A kamatlábnak eszerint egybe kell esnie a nemzeti jövedelem növekedési ütemével. Óvatosságból inkább valamivel magasabb kamatlábat választottunk.²³ A kalkulatív kamatláb rögzítése után, az elméleti modell alapján, s a megfelelő makroökonómiai adatok ismeretében, a kalkulatív átlagos illetményadókulcs számszerű nagysága egyszerűen meghatározható.

Elszámolási elveinket *illúziók nélkül* alkalmazzuk vizsgálatainkban. Az igazi tudományos megismerés egyik fékezője: a túlzott magabiztosság. Abban a vitában, amely a kalkulatív kamatlábról folyik irodalmunkban, sokszor hangzott el olyan vélemény, amely könnyen „megoldja” a problémát, anélkül azonban, hogy valóban *bizonyítaná*: a javasolt elgondolás tényleg megoldása a kérdésnek. Az elemzés során arra törekedtünk, hogy élesen elválasszuk azt, amit tudunk, attól, amit nem tudunk, csak sejtünk; elválasszuk a megfelelően alátámasztott megállapításokat a nem bizonyítható (bár provizórikusan felhasználható) hipotézisektől. Ahol kénytelenek voltunk hipotézist alkalmazni, ott ezt abban a tudatban tettük, hogy ez csupán *ideiglenes* segédeszköz, amelyet addig tartunk csak fenn, amíg a racionális kamatláb és bértarifa kellő számszerű megalapozása — elsősorban népgazdasági programozások útján — meg nem történik.

HIVATKOZÁSOK

- [1] DOMAR, E. D.: *Essays in the Theory of Economic Growth*, New York, Oxford University Press, 1957.
- [2] KÁDAS, K.: *Az emberi munka termelékenységének statisztikai vizsgálata a magyar gyárparban — A Cobb–Douglas-féle statisztikai törvény kiegészítése*, Budapest, Hornyánszky, 1944.
- [3] KANTOROVICS, L. V.: *Ekonomicszeszkij raszcsot nailucssevo ispolzovanyija reszurszov*, Moszkva: Izdatelsztvo Akademii Nauk, 1960.
- [4] KORNAI J.—LIPTÁK T.: *Kétszintű tervezés* (soksz.), Budapest, MTA Számítástechnikai Központ, 1962.

²² Lásd az úgynevezett Beruházási Kódexet [13].

²³ Óvatosságunk talán még túlzott is (Lásd a cikk 4. szakaszának végén, a kapitalista országok felhalmozási hányadával tett összehasonlítást.) Az adatok, mint említettük, azt sugalmazzák, hogy a racionális kalkulatív kamatláb feltehetően kisebb a növekedési ütemnél. Semmiesetre sem két-kétésféliszerte nagyobb a növekedési ütemnél, mint a hivatalosan előírt 20 százalék.

- [5] KORNAI J.: „Kétszintű tervezés”. *Közgazdasági Szemle*, 1962. 9. 1429–1443. 1.
 [6] MENDERSHAUSEN, H.: „On the Significance of Professor Douglas' Production Function”, *Econometrica* 1938: 6, 143–163. 1.
 [7] PAJESTKA, J.: *Zatrudnie i Inwestycje a Wzrost Gospodarczy*, Warszawa, Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1961.
 [8] RACZ J.: *Allóalap számítások a hosszú távlatú tervezéshez* (soksz.), Budapest, MTA Közgazdaságtudományi Intézet, 1962.
 [9] SADOWSKI W.: „W sprawie econometrycznej koncepcji wzrostu gospodarczego”, *Economista*, 1962, 824–835. 1.
 [10] SOLOW, R. M.: „Technical Change and the Aggregate Production Function”, *The Revue of Economics and Statistics*, 1957. 30. 312–320. 1.
 [11] TINBERGEN, J.: *Ökonometria*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957.
 [12] „A népgazdaság állóeszközei – 1959–1961.”, *Statisztikai Időszaki Közlemények*, 1963. 53. kötet.
 [13] *Beruházási Kódex*, Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963.
 [14] *Narodnoje Hozajsztvo SzSzsZR v 1960. godu*. Moszkva, Goszpolitizdat, 1961.
 [15] *Statisztikai Évkönyv*, 1957. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1958.
 [16] *Statisztikai Évkönyv*, 1961. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1962.

Hibaigazító

Kornai János és Wellisch Péter „A kalkulatív kamatláb és bértarifa a hosszú lejáratú gazdaságossági számításokban. Elméleti elemzés” c. cikkében, amely a *Közgazdasági Szemle* 1963. decemberi számában jelent meg, az 1475. oldalon szereplő (56) számú képlet helyesen a következő:

$$\begin{aligned} \gamma < \varrho, \text{ ha } \alpha > \beta \\ \gamma = \varrho, \text{ ha } \alpha = \beta \\ \gamma > \varrho, \text{ ha } \alpha < \beta \end{aligned}$$

Palotás Zoltán „Közlekedési munkamegosztás és gazdaságosság” c. cikkében (*Közgazdasági Szemle* 1963. decemberi szám) az 1442. lap második bekezdés 5. sorában szereplő 2800 km helyesen 2400 km; a harmadik bekezdés 2. sorában szereplő 314 t helyesen 628 t.

A vonóerő-gazdálkodás gazdaságos fejlesztésének kérdései

I. Vonóerő-szükséglet és erőgéppállomány

Az 1962. év őszenek korai télrefordulása jelentős károkat okozott a mezőgazdaságban, s ennek hatása nemcsak az elmúlt év gazdálkodási eredményeit befolyásolta, hanem az 1963. évi termelést is érintette. Ez év őszen a gabonatermelés fokozása végett — esetleges aszályal is számolva — olyan nagy erőfeszítéseket kellett tenni, amilyenre eddig alig volt példa. Ez az erőfeszítés elsősorban arra irányult, hogy az őszi terményeket kellő időben, veszteség nélkül takarítsuk be, s az idejében végzett talajelőkészítéssel és vetéssel megalapozzuk a jövő évi kenyérgabona-hozamok tervezett növekedését.

A természeti tényezők hatása miatt a mezőgazdasági termelés sokrétű és nehezen változtatható technológia alkalmazását követeli meg, ami gyakran még a társadalmi és üzemi viszonyok átalakulásából származó, kiforratlan új termelési mód szervezési nehézségeivel is párosul.

Ez a probléma elsősorban a termelési folyamatok termelőeszköz-igényének felmérésekor és az eszközök optimális kihasználásakor vetődik fel. Az összes igények növekedésén kívül azzal is számolni kell, hogy a termelőeszközöknek az év folyamán szükségképpen egyenlőtlen igénybevétele az ellátottságban mennyiségi és minőségi ellentmondásokat okoz, illetve a termelőeszközök kihasználását átmenetileg vagy tartósan kedvezőtlené teheti. A termelés fokozása végett alkalmazott biológiai, kémiai eljárások vagy mechanikai változások nem mindig arányosan, hanem

sok esetben szinte robbanásszerűen növelik a termelőeszköz-igényt. Például a bőventermő fajták hatékony alkalmazásához jelentékenyen fokozni kell a műtrágyahasználatot, ez viszont egyebek közt a termőréteg mélyítését is megköveteli.

A biológiai és kémiai tényezők mellőzésével fejlesztett gépesítés a termelőeszközök — pontosabban a gépi vonóerő — átmenetileg kedvezőtlenebb kihasználását okozhatja, és ezért nem gazdaságos. De még súlyosabb következménye lehet annak — főleg a betakarításban —, ha a biológiai és kémiai tényezők alkalmazását csak késve követi a mechanizálás, illetve a meglévő gépek észszerű kihasználása. Ilyenkor nemcsak a biológiai és kémiai fejlesztés ráfordításai, hanem a megtermelt termékek is kárbavesznek.

Népgazdaságunk érdekei azt kívánják, hogy a mezőgazdaság gépesítését és annak hatékonyságát olyan színvonalra emeljük, amely a hozamok tervezett növelésének és veszteség nélküli biztonságos betakarításának igényeit kissé meg is haladja. Ez a követelmény azonban ma még nem tükröződik kellőképpen gépesítésünk fejlesztésének sem minőségi, sem mennyiségi tényezőiben.

A Mezőgazdasági Üzemszervezési Kutató Intézet az országos termőhelyi körülményeket leginkább reprezentáló négy állami gazdaságban részletesen felmérte a mezőgazdasági munkák alakulását az 1962. év második felében. Az alapbizonylatokból készült széleskörű elemzés feltárta, hogy az őszi vetés 17 százalékát, az őszi mélyszántás 24 százalékát, a műtrágyázás 38 százalékát és a szerves-

trágyázás 62 százalékát az üzemek vagy egyáltalában nem, vagy csak megkésve végezték el.

Ennek a rendkívül nagy elmaradásnak az okait annál is inkább érdemes kutatni, mert a kérdéses gazdaságok az országos átlagnál sokkal jobban voltak ellátva gépi vonóerővel és a fontosabb munkagépekkel. 1000 kh szántóterületre e gazdaságokban 10 egységtraktor — illetve az összes belsőégésű járómotort tekintve 350—400 motorlóerő — jutott, s a vizsgálati időszak átlagában ebből mintegy 80 százalék volt üzemképes. Az üzemképes traktorállomány egyműszakos kapacitását az üzemek éves átlagban 131 százalékban, a VIII—XI. havi csúcsidőszakban esetenként 165—170 százalékban használták ki. A közúti szállításra alkalmas pótkocsikból 7,7 db jutott 1000 kh szántóra, tehát ellátottságuk az állami gazdasági átlagnál is valamivel kedvezőbb volt. A vizsgált állami gazdaságokban a munkagépek bruttó értéke meghaladta az erőgépekét. Az adatok tehát arról tanúskodnak, hogy a termelőeszköz-ellátás elvileg lehetővé tette a tervfeladatok megvalósítását.

A végrehajtás körül támadt zavarok azonban arra utalnak, hogy a műszaki megalapozottság bizonyos mértékben mégis hiányos volt. A gazdaságok nem számoltak a termelési szerkezethez igazodó összetételű vonóerőigényből és a hozamok ingadozásából fakadó sajátos problémákkal. Ezeket a nehézségeket szemlélte-tik a következő példák:

1. A vizsgált négy gazdaságban 1962 második felében a megmozgatót árutömeg egy napra jutó átlagos mennyisége 1000 kh szántóterületre számítva elérte a 100 tonnát. Ez a napi szállítási feladat — a munkák optimális időben való végzését feltételezve — az augusztus 10—november 10 közötti munkatorlódás időszakában 1000 kh-ra számítva 140—160 tonnára emelkedett. A vonóerőigényt tehát e megnövekedett feladathoz kellene szabni.

Az említett árutömegnek csupán 30 százalékát tudják a fogatok és a

teherautók elszállítani, s további mintegy 100—110 tonna vegyesáru szállítását az üzemek traktorparkjának kell lebonyolítani. Traktoros szállításra a Zetor Super erőgépek a legalkalmasabbak. Teljesítményük (a 97. lap táblázata alapján) 4—5 km átlagos távolság esetén:

a) erőgépenként egypótkocsis üzemeléssel és átlagosan 1,2 db pótkocsi felhasználásával (20 százalékban egyszeres pótkocsiváltás) 15 t/óra;

b) erőgépenként kétpótkocsis üzemeléssel és 2,2 db pótkocsi felhasználásával (20 százalékban egyszeres pótkocsiváltás) 17 t/óra.

A szállítás vonóerő- és pótkocsiigénye tehát a szervezési tapasztalat szerinti arányokat figyelembe véve a csúcsidőszakban (105 t/nap/1000 kh) a következő:

Megnevezés	50 LE-s traktor-	3 tonnás pótkocsi-
	igény db-ban	
a) 70 százalékban 1 pótkocsi üzemelésnél: 105 t · 70 — 15 · 100 105 t · 70 = ; illetve 15 · 100 · 1,2 = ;	4,9	5,9
b) 30 százalékban 2 pótkocsi üzemeléssel: 105 t · 30 — 17 · 100 105 t · 30 = ; illetve 17 · 100 · 2,4 = ;	1,8	4,3
Összesen 1000 kh szántóra számítva	6,7	10,2

Az őszi csúcsidőszak teljes igénye 1000 kh-ra számítva egységtraktorban és 3 tonnás pótkocsiban kifejezve a következő oldal táblázata szerinti.

A rakodók számának növelésével és a rakodás gépesítésével a hiány persze csökkenthető. A vonóerő és a pótkocsi együttes megtakarítását és jobb kihasználását azonban elsősorban a helyes termelési arányok kialakításával — például a szemes- és silókukorica-területek reális méretezésével — lehet fokozni.

Megnevezés	Egység- traktor	Pótkocsi
A szállítás igénye mintegy	10,7	10,2
A talajművelés, vetés, betakarítás közvetlen igénye mintegy	5,0	1,5
Összes igény	15,7	11,7
A tényleges eszköz-ellátottság	10,0	7,7
Hiány az őszi munkácsúcsban	5,7	4,0
Százalékban	36	34

2. Vizsgáljuk meg a szóban forgó állami gazdaságokban a talajművelés rendszerének változásait is. A talajmunkák mennyiségével, azaz a művelések gyakoriságával szemben előtérbe került a művelés minősége, illetve mélysége. A menetek számának csökkentésével a felesleges talajtipratást is mérsékelni lehet. Ez a talajművelési elv ugyan több vonóerőt igényel, de a műveletek számának csökkentésével kedvezőbbé válik a talajművelés költsége is. Az erre vonatkozó tényszámokat a következő táblázat tartalmazza.

100 kh szántóterület talajművelési munkáinak alakulása az 1957—1962. években

A munka megnevezése	A munka mennyisége		
	1957—58	1959—60	1961—62
	kat. hold		
Könnyű felszíni munka	306,4	271,06	245,56
(ebből gyűrűshengerezés).....	—	79,26	100,16
Könnyű talajmunka	163,0	134,24	102,57
(ebből mélykultivátorozás)	—	13,65	17,24
Közepes talajmunka	64,0	51,83	65,83
(ebből diszktillerezés)	—	29,67	56,49
Mélyszántás	44,3	35,87	17,96
Mélyítő szántás	22,3	37,20	63,05
Összesen:	600,0	530,20	494,97
Az elvégzett munka összesen normálholdban ...	325,3	348,16	442,43

A táblázatból megállapítható, hogy a vizsgált időszakban a talajmunkák összes mennyisége természetes egységben ugyan 15—16 százalékkal csökkent, de teljesítményben (normálholdban) növekedett. A könnyű és a közepes vonóerőt kívánó műveletek mennyisége 20—60 százalékkal csökkent, ellenben a mélyítő szántások volumene 30 százalékkal, a diszktillerezése 45 százalékkal, a mélykultivátorozása és a gyűrűshengerezése 13-13 százalékkal növekedett. Ennek következtében a talajmunkákban évente átlagosan 6 százalékkal több vonóerőt vettek igénybe az üzemek. Az állami gazdaságokban a vonóerő-fejlesztés viszony-

lag kedvező alakulása ellenére is a vonóerő-kapacitás lassúbb ütemben növekedett, mint a vonóerő-szükséglet. (A szállítás vonóerő-szükséglete 11—12 százalékkal, a talajmunkáé 6 százalékkal nőtt). A kapacitás és a szükséglet között tehát az állami gazdaságokban is van aránytalanság, ha nem is olyan nagy, mint az egész mezőgazdaságban. Ezt a problémát nemcsak a vonóerő-állomány folyamatos növelésével lehet megoldani, hanem jelentősen könnyíthetünk a helyzeten a meglévő vonóerő és munkaeszközök ésszerűbb kihasználásával is s nem utolsósorban a traktorpark összetételének módosításával.

II. Szállítási feladatok és szállítási kapacitás

A legutóbbi esztendőekben a nagyüzemek fejlődése következtében a mezőgazdasági termékek mennyisége fokozatosan megnövekedett, és az üzemeken belüli árumozgatási feladatok is megnagyobbodtak. A növénytermesztés területén évente átlagosan mintegy 3—4 százalékra becsülhető a szállítandó termékek mennyiségének növekedése. A feladatok növekedésével azonban nem tartott lépést a vonóerő-alakulás. A nagyüzemi gazdálkodás körülményei között — a rövidebb távolságú szállítások és néhány könnyű „felszíni” munka kivételével — a fogatérő a gépi munkával szemben gazdaságtalannak bizonyult. Ezért a fogatlétszámot az üzemek gyorsabban csökkentették, mint amilyen gyorsan a gépesítés ezen a területen előrehaladt. A vonóerő szerkezeti változása végső soron az összes vonóerő-kapacitás csökkenésére vezetett. A vonóerő-állomány ugyanis — ha 4 lófogatnyi igaerőt tekintünk egyenértékűnek 15 vonóhorg-lóerővel — a legutolsó négy év átlagában 6—8 százalékkal, azaz évente körülbelül 1,5—2 százalékkal csökkent.

A növényi termékek mennyiségének és a mezőgazdaság vonóerőhelyzetének alakulása

Év	Termékek mennyisége (1000 tonna)	Az összes vonóerő-kapacitás (15 LE-s traktor)
1958/59.	57 384	99981
1959/60.	64 592	108979
1960/61.	62 838	96400*
A változás indexe: (1958/59 = 100)	109,5	96,4
1 évre számított átlagos változás: növekedés (+%)	+3,5	
csökkenés (—%)		—1,2

* Az elmúlt év induló állománya alapján.

Megjegyzés: Az effektív vonóerő-kapacitás gyakorlatilag még kedvezőtlenebb, mert a fogatállomány csökkenése elsősorban a mezőgazdaság produktív igasállományát érintette.

A speciális szállítási munkák miatt ez a kedvezőtlen helyzet még jobban kiéleződött az őszi betakarítási időszakban. A kupacokban levő gyök-gumós terményeket, valamint a szabadon halomban elhelyezett csöves-kukoricát és különféle szárterméseket (kendert, napraforgót, kukoricát) nem érdemes géppel szállítani, mert a gépek két-háromszor nagyobb sebessége nem érvényesül. A műszakidő 65—75 százalékát ugyanis a rakodás köti le, amely a fogatos járművek esetében sokszor termelékenyebb, mint a géppel vontatott pótkocsinál. 2—2,5 km-es átlagos szállítási távolság mellett a fogatok pótlására nem 0,25, hanem ennél két-háromszor több, azaz 0,50—0,75 egységtraktorra lett volna szükség. Így a szállítási feladat és a vonóerő-kapacitás közötti aránytalanságok miatt elhúzódott a termés beszállítása, s ez — különösen 1962 őszen — nagy veszteséget okozott.

A szükséglet és a fedezet egyensúlyának megteremtésén túl azonban a mezőgazdasági termelés biológiai jellege és sajátos fejlesztési üteme is különleges követelményeket támaszt.

A mezőgazdasági szállításokra hatással van a mezei utak állapota, amelyet viszont ma még a csapadékos vagy száraz őszi időjárás erősen befolyásol. De a csapadékos időjárás a terméshozamok alakulására is annál inkább hat, minél kevésbé rendelkezik az üzem a termő talajréteg fokozatos mélyítéséhez szükséges vonóerővel. Tehát a vonóerőhiány a hozamokat és a termés betakarítását is kedvezőtlenül érinti.

Az állami gazdaságok vonóerőhelyzete a legutóbbi néhány évben sokkal kedvezőbben alakult az országosnál. Az 1955. évi vonóerő-ellátottsághoz viszonyítva 1962. év elején a gépi vonóerő-egységben számolt összes vonóerő-állomány — tehát a traktorok, teherautók, kombájnok és fogatok kapacitása — 26 százalékkal (1000 holdra számítva 11,6-ról 14,5 egységtraktorra), azaz évente átlagosan 3,5—4 százalékkal nőtt.

Az egész mezőgazdaság szállítási feladataihoz képest ilyen arányú nö-

vekedéssel meg is lehetnénk elégedve. Az állami gazdaságok főbb terményeinek volumene azonban a vonóerőnél sokkal gyorsabb ütemben nőtt. A szállításra kerülő fontosabb áruk tömege 7 év alatt 53 százalékkal, évente átlagosan 7—8 százalékkal gyarapodott.

Az állami gazdaságok főbb terményeinek és az üzemben felhasznált egyéb anyagok volumenének alakulása

Megnevezés	A szállítást igénylő főbb anyagok mennyisége q-ban 1 kh szántóterületre számítva	
	1955	1961
<i>1. A termés fokozása céljából szállításra került:</i>		
Szervestrágya.....	26,9	35,9
Mútrágya	1,1	2,5
Permetlé.....	0,1	1,4
Üzemyanyag.....	0,4	0,6
Összesen	28,5	40,4
<i>2. A főbb termelési ágazatok szállításra került hozama:</i>		
Gabonafélék, kukorica, cukorrépa, burgonya melléktermékkel együtt	15,5	20,3
Pillangós (és egyéb terimés) takarmányok	7,0	17,3
Gyümölcs, szőlő ...	1,0	1,1
Hús	0,4	0,9
Tej	1,1	1,9
Egyéb állati termék	0,1	0,3
Összesen	25,1	41,8
Mindösszesen	53,6	82,2
<i>A szállított mennyiségek százalékos összetétele:</i>		
A termésfokozás végett szállított anyagok (%)	53,2	49,1
A betakarított termés (%)	46,8	50,9
Mindösszesen	100,0	100,0

Még gyorsabb ütemben nőtt az összes árumozgatás. A gazdaságok összevonása, a termelés specializálása és koncentrálása következtében ugyanis nagy tömegű terméket többszörösen kellett szállítani. Reprezentatív adataink szerint 1 kh géppel művelhető területre számítva a teljes szállítás mennyisége 1959/60-ban 97,7

q, 1961/62-ben 132,3 q volt, a növekedés tehát összesen 35 százalékos, s ezen belül évenként átlagosan 11—12 százalékos.

Az állami gazdaságokban a pótkocsi-kapacitás is nagyobb az országosnál. Mezőgazdaságunkban a gépi vonóerő-egységre jutó pótkocsik száma az 1958. évi 0,52 db-ról 1962-ig mindössze 0,58 db-ra növekedett, az állami gazdaságokban viszont ez a mutató 0,7 db. A több pótkocsi az állami gazdaságokban előmozdítja — megfelelő vonóerő alkalmazása esetén — a két pótkocsis szállítás volumenének növelését.

A Mezőgazdasági Üzemszervezési Kutató Intézet adatfeldolgozása és elemzése szerint a kétpótkocsis szállítás termelékenysége és gazdaságossága — a jelenlegi pótkocsik mérete és főleg a gépesítetlen rakodási mód miatt — nem egyértelmű. Az erre vonatkozó értékelést a következő oldalon levő táblázat tartalmazza.

A két pótkocsis szállítás — például a Zetor—Super traktor alkalmazása mellett — csak a 3—4 km-nél hosszabb szállítási távolságon előnyös. A távolság további növelésével a termelékenység és a gazdaságosság rohamosan javul. Az 5000—6000 kh-as gazdaságokban az összes szállításoknak körülbelül 60 százaléka 3 km-nél nagyobb távolságú. Ilyen üzemeknek olyan pótkocsiparkkal kell rendelkezniük, hogy a szállításban részt vevő 40—50 lóerős traktoraiknak 30—40 százalékat folyamatosan el tudják látni két pótkocsival. Ehhez — figyelembe véve a váltott pótkocsival való szállítást — 1000 kh géppel művelhető területre — az I. fejezet részlet-számításai alapján — 12—13 db 3 tonnás pótkocsi lenne szükséges.

Az intézet kutatásai alapján az is megállapítható, hogy az egypótkocsis szállításoknál a 40—50 LE-s traktorral való üzemelés — bármilyen távolságon is történjék az — minden esetben gazdaságosabb a 25—30 LE-s traktoros üzemelési módnál. A 3 tonnás pótkocsik használata kettős kapcsolat esetén, tehát csak bizonyos szervezési és szállítmányozási feltételek között ajánlható. Ez a tény vi-

A 40—50 LE-s Zetor-Super traktor szállítási munkájának főbb mutatói egy- és kétpótkocsis vontatás esetében

Az üzemelés módja	Mérték- egység	Szállítási távolságok (km)				
		1,1-2	2,1-3	3,1-6	6,1-10	10,1-20
<i>Teljesítmények alakulása</i>						
Zetor-Super egy pótkocsival	q/üzemóra	27,30	20,60	15,20	11,40	8,60
Zetor-Super két pótkocsival	q/üzemóra	18,60	19,30	17,10	14,30	15,60
A kétpótkocsis teljesítmény alakulásának indexe (egy pótkocsis = 100)	százalék	68,10	93,90	112,00	125,20	181,70
<i>Üzemelési költségek alakulása</i>						
Zetor-Super egy pótkocsival	Ft/q	0,83	1,20	1,81	2,78	3,86
Zetor-Super két pótkocsival	Ft/q	1,33	1,37	1,63	1,95	2,31
A kétpótkocsis költség alakulásának indexe (egypótkocsis = 100)	százalék	160,20	114,20	90,10	70,10	59,80
<i>Mozgási idő alakulása az összes üzemidő szá- zalékában</i>						
Zetor-Super egy pótkocsival	százalék	35,60	38,70	43,60	50,00	52,20
Zetor-Super két pótkocsival	százalék	31,10	33,40	34,10	35,00	45,30
<i>Mozgási sebesség alakulása</i>						
Zetor-Super egy pótkocsival	km/óra	7,00	8,70	10,80	13,00	15,70
Zetor-Super két pótkocsival	km/óra	6,50	8,30	11,80	14,00	18,10
Az üzemi összes szállítás megoszlása } 5000—6000 kh-as üzemben	q/kh	15,20	18,52	36,43	25,72	23,30
	százalék	10,69	13,02	25,61	18,08	16,38

szont — a megfelelő útviszonyok ki-
alakításán kívül — megkívánja a
pótkocsi rakfelületének növelését is.
Megfelelő (5—7 tonnás) pótkocsi hiá-
nyában még nem lehetett ezt a problé-
mát tisztázni, de az utánfutós pót-
kocsival üzemelő teherautó és a 7,5
tonnás nyerges vontató teherautó
összehasonlítható adatai — ha egye-
lőre még csekélyszámú jármű adatai-
ra támaszkodva is — már rendelkezé-
zésre állnak:

10—20 km-es szállítási zónában

a) 3,5 tonnás teherkocsi és 3 ton-
nás pótkocsi 10 órás teljesítménye
171 q, rakodási idő 100 q-nként 164
perc.

b) 7,5 tonnás Csepel nyerges von-
tató 10 órás teljesítménye 217 q, ra-
kodási idő 100 q-nként 132 perc.

Az egybetartozó rakfelület, a jobb
billenthetőség folytán azonos menet-
sebesség mellett 20 százalékkal javul
a rakodási idő, és még ennél is job-
ban a teljesítmény, anélkül, hogy a
két rendszer között az üzemeltetési
költségben lényeges különbség lenne.
A pótkocsi rakfelületének, illetve a
szállítókapaacitásnak a növelése ha-
sonló teljesítménytöbblettel járhat,
de mind a beszerzési, mind az üze-

melési költségben a kisebb pótkocsi
típusokkal szemben megtakarítás ér-
hető el.

Mindezekből következik, hogy a
vonóerő-ellátásban és a szállítókapa-
citás (rakfelület) biztosításában meg-
levő nehézségeinket nem elsősorban
a szállítótraktor-kapacitás egyoldalú
növelésével kell megoldani. Célszerű
erőgépparkunkat olyan nagy vonó-
erejű, szükség szerint szállításra is
alkalmas erőgépekkel gyarapítani,
amelyek a talaj termőrétegének mé-
lyítésére és egyben víztároló képes-
ségének javítására is használhatók.
A szállítókapaacitással egyidejűleg te-
hát bővítenünk kell a szántókapaaci-
tást is. Erre a célra elvileg megfelel-
nek a D—4—K traktorok, s jelentő-
ségük éppen ezért nemcsak a laza és
lejtős talajokon, hanem a sík talajú
gazdaságokban is nagy. A D—4—K
traktor gyártása nemcsak saját mező-
gazdaságunk korszerű fejlesztése
miatt fontos, hanem a KGST-ben
vállalt köteleességünk is. A D—4—K
erőgépek további korszerűsítése, elő-
állítási költségük csökkentése és üze-
mi használhatóságuk széleskörű ki-
terjesztése éppen ezért a Vörös Csil-
lag Traktorgyár feladatán is túlmenő,
komplex mezőgépjelöltési program.

III. A gépi munka önköltségének csökkentése

A mezőgazdasági nagyüzemek erőgéppállománya — annak ellenére, hogy a vonóerő-kapacitás az utóbbi években a fogatállomány nagyarányú visszaesése miatt valamennyit csökkent — napjainkban elérte azt a szintet, amelyen a gépesítés mint termelési költség-tényező már döntő jelentőségű. Minden kataszteri hold géppel művelt területre (szántó-, gyümölcs- és géppel művelt szőlőterületre) 4—6 q búza értékével fedezhetjük a felmerülő gépesítési költségeket. Ennek az összegnek 65—70 százalékát az erőgépek fenntartására vagy a bérművelésre fordított költségek teszik ki, s ezért üzemünk a gazdaságos traktorpark kialakításának mind nagyobb jelentőséget tulajdonítanak.

Az állami gazdaságok csaknem hat évvel ezelőtt tartott egyik tanácskozásán az üzemelők egyöntetűen a 40—50 LE-s traktorok gyártását sürgették, mert szerintük erre a traktorra a mezőgazdaságnak sokkal nagyobb szüksége lesz. Más felszólalók viszont gépgyártási szempontokra hivatkozva az M—25-ös, illetve U—28-as erőgépek gyártását helyeselték.

Ebben a kérdésben természetesen csak a népgazdasági érdekek alapján — azaz a gyártás és üzemelés együttes gazdaságosságát tekintve — lehet dönteni. A gépgyártás oldaláról a gazdaságossági indokolás — az ipari tevékenységgel együttjáró fejlettebb regisztráció folytán — kézenfekvő volt. A gépüzemeltetők viszont igazukat gazdaságossági számítással sem akkor, sem ma nem képesek bizonyítani. A mezőgazdasági üzemek számviteli rendje ugyanis nem ad

módot az erőgéptípusok gazdaságosságának elemzésére és egymás közti összehasonlítására.

A gépi munka normálholdankénti közös önköltsége csaknem 30 féle erőgéptípusra vonatkoztatva sem üzemi, sem népgazdasági szinten nem használható. Márpedig az erőgép-üzemeltetés gazdaságosságának számbavétele nem nélkülözhető, hiszen a termelőszövetkezeti gépesítés fejlesztésének költségei a szövetkezeti tagságot sokkal közvetlenebbül érintik, mint az állami vállalatok (géppállomások, állami gazdaságok) vezetőségét.

A Mezőgazdasági Üzemszervezési Kutató Intézetben öt éve vizsgálják és értékelik az egyes erőgéptípusok valóságos költségeit és a teljesítmények üzemelési ténytárait. A csaknem egymillió — egyenként leellenőrzött — traktoros munkalapot és több milliárdnyi üzemelési és műhelyjavítási adatot 1962 óta gépi feldolgozással rendszerezik.

Az intézeti kutatás eredményeként, az erőgép-üzemelés gazdaságosságát illetően az alábbi megállapítások tehetők:

1. A 15 vonóhorog-lóerőre számított műszakköltségek azonos járószerkezetű erőgépek esetén a traktortípus motorlóerő-teljesítményével fordítottan arányosak: Például a 14—18 LE-s RS—09 eszkozhordozó műszakköltsége 15 vonóhorog-lóerőre számítva 372 Ft, a Zetor 25—K könnyű univerzális traktornál 291, a Zetor-Super 42 közepes univerzális traktornál pedig 186 Ft.

A Zetor traktorok közötti további összehasonlítás szerint a normálholdra jutó üzemelési költségek és ebből a javítási költségek a következőképpen alakultak:

2 éves üzemelés után: Zetor 25—K	80,0 Ft, ebből javítás 36,0 Ft
2 éves üzemelés után: Zetor-Super	64,0 Ft, ebből javítás 16,0 Ft
3 éves üzemelés után: Zetor 25—K	85,0 Ft, ebből javítás 37,5 Ft
3 éves üzemelés után: Zetor-Super	73,0 Ft, ebből javítás 22,6 Ft
4 éves üzemelés után: Zetor 25—K	88,6 Ft, ebből javítás 41,8 Ft
4 éves üzemelés után: Zetor-Super	85,2 Ft, ebből javítás 30,7 Ft.

Tehát a Zetor 25—K traktoroknak szállítás nélkül vett, normálholdra

számított költsége az első három évben a nagyobb (40—45) lóerejű Zetor-

Super erőgépekhez képest 20—25 százalékkal több volt. Ez a nagy különbség a 4-ik üzemelési évtől kezdve kissé csökkent.

Megállapítható az is, hogy a Zetor 25—K traktorok javítási költsége már a harmadik üzemelési év után, a Zetor-Super traktoroké pedig csak a 4. üzemelési év végén érte el a beszerzési költség 100 százalékát.

A látszólag indokolatlan költségkülönbség oka az volt, hogy a kisebb vonóerejű Zetor 25—K traktorokat mind a szántóföldi munkákban, mind pedig a szállításokban túlterhelték, illetve olyan mértékben használták, hogy ha üzemelés közben átmenetileg romlottak a munkakörülmények (nagyobb lejtő vagy felázott, sáros talaj), akkor a szükséges LE-tartalék már hiányzott. Emiatt gyakoribbak voltak a meghibásodások, gyorsabban vált szükségessé a főjavítás, és amellet a teljesítmény csökkent.

2. A lánctalpas traktorok közül a közepes lóerejű lánctalpas szántótraktor — a DT—413 típus — javítási költsége már a második évben elérte az évi üzemeltetési költség 50 százalékát, és körülbelül 2,5 évi üzemeltetés után az addigi élettartamra jutó javítási költségek meghaladták a traktor beszerzési árát. Ez annyit jelent, hogy a DT—413 típusú traktor csak fele annyi ideig üzemeltethető gazdaságosan, mint a Zetor-Super erőgép.

A nehéz, Sz—100-as lánctalpas szántótraktorok csupán négy éve üzemelnek, s így értékelésük nem végleges. Az Sz—80-as traktorok adataiból kiindulva azonban megállapítható, hogy ennél a típusnál körülbelül a harmadik év végén, a negyedik év elején halmozódik fel a vételárral egyenértékű javítási költség. Tehát használati idejük $1\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{3}$ évvel nagyobb, mint a DT—413-as traktoroké.

Tehát a lánctalpas erőgépek speciális kategóriáján belül is érvényesül a nagyobb lóerejű traktortípus gazdaságossága, ami nemcsak abban nyilvánul meg, hogy az életkorhoz viszonyított javítási költségek ked-

vezőbben alakulnak, hanem abban is, hogy a teljesítmények önköltsége alacsonyabb. A 2 éves gépek korcsoportjában az SZ—100-as traktor normálholdra számított 50 Ft-os önköltségével szemben a DT—413-as erőgép önköltsége 40 százalékkal több, azaz 70 Ft.

3. Az összkerék-hajtású traktorok a kétkerék-hajtású traktoroknál olcsóbb üzemelésűeknek bizonyultak. Például a 2 éves UE—28 traktor önköltsége 66 Ft/nh, a Zetor-Super traktoré 64 Ft/nh, a Zetor 25—K traktoré pedig 80 Ft/nh. Tehát az összkerék-hajtású UE—28 erőgép általában a Zetor-Superrel csaknem azonos költséggel végzi az egyes műveleteket. Kivételt a szállítás képez, mert 2,5—3 km távolságon túl a nagyobb sebességű Zetor-Superrel csak rossz útviszonyok esetén versenyképes. (Az UE—28 traktor rendkívül érzékeny a javítási és karbantartási munkák műszaki színvonalára, s ezért az elhanyagolt műszaki állapotú erőgépek fenntartási költsége az üzemelés 3—4. évében feltűnően megnövekedhet.)

A D—4—K traktorok üzemi használhatóságának elbírálása, tényleges üzemelési költsége és teljesítményvizsgálata még folyamatban van. De a közelmúltban néhány gazdaság adatainak az értékelése már megtörtént. Eszerint a normálhold-teljesítményre jutó önköltség 2—3 éves használati időre átszámítva — 49 Ft, s ez a hasonló korosztályba tartozó erőgépek között a legkedvezőbb. Tehát valamivel jobb az 50 Ft/nh önköltségű Sz—100-as lánctalpasnál és sokkal gazdaságosabb a 64 Ft/nh önköltségű Zetor-Super, illetve a 66 Ft/nh önköltségű UE—28-nál.

A D—4—K traktorok kedvező kihasználása — egy év alatt 3800—4200 üzemóra/traktor — arra utal, hogy a traktorok minden évszakban dolgoztak, és sok esetben nyújtott, illetve kettős műszakban üzemeltek. Munkájuk zöme — 62 százaléka — rendeltetésüknek megfelelően nehéz talajmunka volt (fele-fele arányban 24—25 cm-es mélyszántás és a diszk-tillerezés). Az egy év alatt ledolgo-

zott műszakszámban azonban 10—11 százaléknyi hézagöltő — nem egy esetben a traktor rendeltetésével teljesen ellentétes — munka is benne van, mint például takarmányozás 1 pótkocsival, kaszálva-rázkodás, sőt rendszórás is! Az összes munkák 20—25 százalékát a szállítások tették ki, sajnos csak 3 tonnás pótkocsi használatával, bár zömmel 2 pótkocsi-utánkapcsolással.

A rendeltetészerű műveletek önköltsége kedvezően alakult (sík és rétegvonalas művelést nem igénylő dombos talajon):

Például a 24—25 cm-es mélyszántást a D—4—K traktorok 93 Ft-os önköltséggel végezték a 2—3 éves Sz—100-as traktorok 117 Ft-os önköltségével szemben. Műveleti önköltségük disztkillerezésben 39,3 Ft, míg a 2—3 éves Sz—100-asoké 56 Ft-ot tett ki. Rosszul alakultak az önköltségek a hengerezési, fogasolási, vetési munkákban. Ezekben a műveletekben a Zetor-Super traktor sokkal gazdaságosabbnak bizonyult.

A műszakteljesítmények szempontjából a D—4—K gépek a DT—413-as és Sz—100-as traktortípusok közé sorolhatók. Például a mélyszántásban az Sz—100 traktor teljesítményének 75—80 százalékát, disztkillerezésben csaknem 100 százalékát érték el. Mélyítő szántásban teljesítményük rohamosan csökkent, a 27—28 cm-nél mélyebb művelésre sík, közép kötött talajon nem volt mód, nemcsak a hátsó híd kedvezőtlen magassága vagy a vonóerő elégtelensége miatt, hanem azért sem, mert a kerekek bepörögtek és a traktor beásta magát.

4. A traktorok fajlagos vonóerejének növelésével kapcsolatos kérdéseket üzemszervezési és gazdaságossági szempontból vizsgálva megállapítottuk, hogy az üzemek traktorparkjának összetétele annál gazdaságosabb, minél nagyobb az 1 db traktorra jutó fajlagos lóerő.

Az állami gazdaságokban végzett reprezentatív felmérés szerint az 1961. évben a traktorpark típusok és lóerő-kategóriák szerint a következő összetételű volt:

Típus	Motorlóerő	Összetétel (db) százalékban
Sz-100.....	100	} 11,5
Sz-80	80	
DT-413	50	9,0
Zetor 50		} 22,5
Super	45	
Zetor-Super	40	
G-35, CS-35	30	32,7
UE-28	30	1,4
Zetor 25-K...	24	14,2
Lanz B-17 ...	16	1,4
RS-04	16	4,9
HTZ-7,		
DT-14.....	12	0,7
Holder	12	1,1
Egyéb	20	0,6

Együtt 13 típus: 100,0

E traktorpark 1000 kh-ra jutó erőgép-üzemelési költsége 707—758 Ft-ot tett ki. Nagyobb lóerejű és korszerűbb traktortípusokkal ezt a traktormunkát kisebb költséggel is el lehetne végezni. Az Üzemszervezési Kutató Intézet számításai szerint a jelenlegi 13 helyett 5 típus, s a jelenlegi 7 lépcsős helyett 4 lépcsős traktorpark alkalmazása esetén a költségek lényegesen csökkennének és a kapcsolatos beruházás megtérülése is kedvező. A számítások alapján a következő oldal táblázata szerinti összetételt lehetne javasolni.

A korszerűsített erő- és munkagéppark gazdaságossága műveletenként különböző. A gazdaságosabb műveletvégzés alapja, hogy a nagyobb vonóerő-kapacitású erőgépekkel részint nagyobb munkaszélességű eszközöket lehet vontatni, részint pedig a művelet menetességét lehet fokozni. Mindez jelentősen növeli a területi teljesítményt. A traktorlépcső egyszerűsítése érinti a szükséges alkatrész készlet nagyságát is. Reprezentatív adatgyűjtések szerint a raktáron tartott alkatrészek értéke — egységtraktorra számítva — a 102. oldal táblázata szerint alakult.

A szükséges alkatrész készlet egyszerűsített, kevesebb típusból álló traktorpark esetén csaknem 60 száza-

A javasolt traktorpark összetétele és költsége 1000 kh szántóterületre vetítve (szántó-földi és belső majori munkákra)

típusa	A traktorok			Produktív óra költsége Ft	Évenkénti összes üzemelési költsége Ft
	száma		évenkénti produktív óra mennyisége		
	százalékban	db-ban			
I. Eszközhordozó	10—15	0,8	1041	36,84	38 351
II. 40 LE-s összkerék-hajtású	20—25	1,2	1805	39,64	71 542
40—50 LE-s kétkerék-hajtású	40—45	2,2	3342	50,61	169 139
III. 70—80 LE-s összkerék-hajtású	13—15	0,7	1297	63,00	81 717
IV. 100—120 LE-s láncalpas	7—10	0,3	553	99,00	54 117
Összesen:	100	5,2	8038	52,17	415 466

A közgazdasági értékelés a következő:

a) Az erőgépek üzemelési költsége	415 466
b) A munkagépek üzemelési költsége	182 435
c) A fejlesztett géppark együttes üzemelési költsége	597 901
d) A jelenlegi erőgéppark üzemköltsége	707 758
A jelenlegi munkagéppark üzemköltsége	239 002
e) A jelenlegi géppark együttes költsége	946 760
f) Megtakarítás	348 859
g) Új gépek berendezése	
erőgépbeszerzési költségek	
1,02 db 40 LE-s összkerék-hajtású	130 432
0,50 db 50—60 LE-s kétkerék-hajtású	59 941
0,72 db 70—80 LE-s összkerék-hajtású	172 800
Erőgépek összesen:	363 173
munkagépek beszerzési költsége	514 822
Beruházási költség összesen:	877 995

$$\text{Megtérülés: } \frac{g}{f} = \frac{877\,995}{348\,859} = 2,5 \text{ év}$$

lékkal csökkenthető, ami a forgóeszközök forgási sebessége szempontjából népgazdaságilag sem közömbös.

A végzett számítások és elemzések alapján mezőgazdaságunk vonóerő-állományának fejlesztésekor célszerűnek látszik, hogy a nagyobb lóerejű erőgépek arányát növeljük, a láncalpas nehéz traktorokat pedig — a kifejezetten láncalpas géptípust igénylő terepen működő üzemeken kívül — összkerék-hajtású erőgépekkel helyettesítsük. A közepes vonóerejű összkerék-hajtású traktorok alkalmazásának kiterjesztése ugyan-

csak javítja a gépüzemeltetés gazdaságosságát. Az ilyen elvek alapján kialakított traktorlépcsővel — az egyéb, előzőekben már ismertetett előnyök mellett — kh-anként mintegy 350 Ft-nyi üzemelési költséget takaríthatunk meg, s ez a megtakarítás a fejlesztési költségek igen gyors — három éven belüli — megtérülését eredményezi. Összkerék-hajtású traktorainktól kiváló műszaki tulajdonságokon felül a termelési költségek lényeges csökkenését is várjuk, ennek egyik feltétele a mostaninál sokkal alacsonyabb gyártási

Alkatrészigény

Megnevezés	Sok típussal	Kevés típussal
	üzemelő gazdaságokban	
Traktorok száma db/1000 kh	10,5	7,9
Egységtraktorok száma (Et/1000 kh)	12,6	9,5
Traktorlépcsők száma	7,0	5,0
Traktortípusok száma	13,	7,
Egységtraktorra jutó alkatrész készlet értéke (Ft/Et)	16 640	6680

önköltség elérése, s ennek következtében a magyar traktorárak mérséklődése.

A mezőgazdaság tényleges vonóerőigényének kielégítése sürgős feladat, de helytelen volna, ha a megoldást csupán a traktorlétszám növelésében látnánk. A mezőgazdasági műveleteket erő- és munkagépek összekapcsolásából álló gépcsoportok végzik. Ezeknek a gépcsoportoknak a teljesítménye nemcsak az erőgép, hanem a munkagép üzembiztonságától

is függ. Ha a munkagépek üzembiztonsági foka alacsonyabb, mint az erőgépeké, akkor az üzemképes traktorok munkaidejének jelentős része kihasználatlan marad, hacsak nem gondoskodunk ennek megfelelő tartalék-munkagépekről is. A traktorpark mennyiségi növelésével párhuzamosan gondoskodni kell tehát a megfelelő munkagép-ellátottságról és főleg arról, hogy ezek üzembiztonsága ne maradjon el a traktoroké mögött. A traktorszükséglet mérséklésének további eszköze a pótkocsialomány növelése. A szállításban részt vevő traktorok hasznos idejéből most csak 25—30 százalék jut a tényleges motormunkára, a többi idő a rakodások miatt kihasználatlan. Kétpótkocsis és főleg váltott pótkocsis üzemelés esetén a tényleges motoridő 60—65 százalékra növelhető, azaz gyakorlatilag adott szállítási feladat mintegy felényi traktorral elvégezhető.

Bár a teljes gépesítés megvalósulása még jó néhány év feladata, helyesnek látszik ezeket az elveket már menetközben, a géppark arányainak kialakításakor is mérlegelni.

Voit Imre

A műszaki fejlesztés irányítása az ipar átszervezése után

Az iparvállalatok összevonása, illetve az ipar átszervezése a múlt évben befejeződött. Megváltozott egyidejűleg az iparirányítás szervezete is. A középírányító szervek megszűntek, feladatukat és tevékenységüket részben a megalakított nagyvállalatok, részben trösztök, legnagyobb részben azonban maguk a minisztériumok vették át.

A vállalatok átszervezése után, illetve részben azzal párhuzamosan ki kell alakítani a minisztériumi szervezeteket is.

A legegyszerűbb megoldás az lenne, hogy az iparigazgatóságok eddigi végzett munkájának egyik része ke-

rülne a vállalatokhoz, másik részét pedig a minisztérium venné át. Ez a megoldás azonban nem hozna minőségi változást a gazdaság irányításában, holott az átszervezésnek ez is egyik fontos feladata. Azt kell itt felvetni, hogy az ipar átszervezése a minisztériumok munkájában milyen alapvető változást hozzon, a gazdaságirányítás színvonalát miképpen lehet tovább tökéletesíteni.

Nem kívánunk foglalkozni a gazdaságirányítás széles területének minden részletével, hanem csupán a műszaki fejlesztés irányításának kérdéseivel. Az ipar átszervezésének célja a termelőerők koncentrációja. Ez

a koncentráció a fejlesztés erőforrásainak és a szellemi erőnek az összpontosítását is jelenti. Ez utóbbi lehetővé teszi a vezetésre legalkalmasabb szakemberek kiválasztását, s megteremti a nagyobb önállóság feltételét.

Az ipar átszerveése nem csupán az irányítási szervezet, hanem az egész gazdasági mechanizmus átalakítását is szükségessé teszi. Ezzel a kérdéssel a múlt év őszén a Parlamentben is foglalkoztak. Bejelentették, hogy javaslatot készítenek elő a gazdasági mechanizmus egyes területein szükséges módosításokra. A javaslatok előreláthatólag 1964 első felében készülnek el. Úgy gondoljuk azonban, nem volna helyes megvárni az erre vonatkozó utasításokat, hanem már most végre kell hajtani az átszervezett vállalatok zavartalan működéséhez szükséges változtatásokat az ipar irányításában.

Alapelvként azt fogadhatjuk el, hogy egyrészt növelni kell a vállalatok önállóságát, hiszen az igazgatóságok feladatainak egy részét a vállalat vette át, másrészt pedig megfelelő mutatószámok kiadásával és javításuk ösztönzésével a központi akaratnak is érvényt kell szerezni.

E kettős feladat végrehajtásaként a különféle minisztériumok utasításokat adtak ki a gazdálkodási rendről. Ilyen például a könnyűipari miniszternek a tervezési, gazdálkodási és anyagi ösztönzési rendszerről szóló utasítása (19/1963. Kip. Értesítő 25—26. szám). A műszaki fejlesztésről ez a rendelet úgy intézkedik, hogy jóváhagyott tervszámokként kapják a vállalatok a beruházási összegeket, az értékhatár feletti beruházásokat az üzembehelyezési határidőkkel, továbbá felújítási építési mutatókat. Vállalati szinten különös gondot kell fordítani a műszaki intézkedési, termelékenységi és önköltségi tervfejezetek kidolgozására. A termelékenységi és önköltségi terv készítésekor figyelembe kell venni a műszaki intézkedések, beruházások termelékenységnövelő, önköltségcsökkentő hatását.

Műszaki fejlesztés és világszínvonal

A műszaki fejlesztés irányítása akkor jó, ha általa elérhető a világszínvonal. A gépiparban már értékesítési nehézségeink vannak, mert egyes gyártmányok elavultak és sem a demokratikus, sem a tőkés piacokon nem veszik meg őket. Bizonyos fogyasztási cikkeket — nagyon alacsony áron — akkor is el lehet adni a világpiacon, ha nem a legkorszerűbbek. Olyan gépeket azonban senki sem akar beruházni, amelyek minősége, gazdaságossága nem éri el a világszínvonalat.

Felmérték, hogy a gépipari késztermékek termelési értékének százalékos megoszlása a gyártmányok kora szerint miképpen alakul. Kiderült, hogy például a gépgyártásban a 12 évnél régebben gyártott termékek az összes késztermék termelésének 12 százalékát, az 5—12 év közt termelt gyártmányok 34, a 3—4 éve gyártott termékek 19,6, a 2 éve gyártott termékek 15,1, az 1 éve gyártott termékek pedig 19,3 százalékát tették ki.

Az értékesíthetőség a legváltozatosabb használati tulajdonságokat feltételezi. Mások a követelmények a divatcikkek, s megint mások a nehézipari gyártmányok esetében. A divatcikkek, textiliák értékesíthetőségét befolyásolják egyebek között a divatos minták, az új textilipari nyersanyagok (szintetikus szálak stb.) felhasználásának lehetősége, a korszerű technológia (gyűrődésmentes, vasalásálló kikészítés stb.), a különféle paraméterek (szakítóerő, tartós fényállóság stb.). A nehézipari gyártmányok esetében ilyen tényezők: a gyártmány teljesítőképessége, helyszükséglete, szakmunkaszükséglete, egységnyi teljesítményre jutó súlya stb.

A gyártmányfejlesztés a legszorosabban összefügg a gyártásfejlesztéssel, vagyis a technológiai fejlesztéssel és gépi fejlesztéssel. Általában korszerű gyártmány korszerű technológiával és gépekkel állítható elő. Megvan azonban a lehetőség arra, hogy esetleg nem korszerű technológiával vagy nem korszerű gépekkel is korszerű gyártmányokat termel-

jünk. A textiliparban például lehet klasszikus technológiával, régi gépeken is divatos mintázatú szövetet előállítani és mégis gazdaságosan értékesíteni. Beszélhetünk-e ilyenkor világszínvonalról? Úgy gondoljuk, hogy *alapvető a korszerű gyártmány*, bár vele a legszorosabban összefügg a korszerű technológia és a modern géppark. Mégis világszínvonalúnak lehet tekinteni olyan gyártmányokat is, amelyek nem korszerű technológiával és nem korszerű gépekkel készülnek. Ha ugyanis azt az elvet fogadnánk el, hogy a gyártmány-, a gyártás- és a gépi fejlesztésnek egyaránt mindenkor a legkorszerűbbnek kell lenni, úgy ez annyit jelentene, hogy a gépeket állandóan cserélni szükséges. Erre a beruházási keretek és beszerzési lehetőségek nincsenek meg.

A feladatot úgy fogalmazhatjuk, hogy elsősorban a világszínvonalat elérő *gyártmány* kialakítására kell törekednünk, de ezzel összefüggésben — az adott lehetőségek korlátai között — a korszerű technológia és gépek alkalmazása is alapvető feladat. Elsősorban korszerű gyártással lehet elérni a gazdaságos termelést; ez teszi lehetővé, hogy a gyártmány a világpiacon gazdaságosan legyen értékesíthető.

A világszínvonalat elérő gyártmány előállítása legtöbbször megköveteli a korszerű technológiát és gépeket. Így a textiliparban az új nyersanyagok, a szintetikus szálak használata korszerű technológiát (magas hőfokon történő színezést és a gyűrődésállóság biztosítására hőrögzítést) tesz szükségessé, ehhez viszont már célgépek (HT készülék, hőrögzítő gép) beszerzése szükséges. Így függ össze a világszínvonalú gyártmány és a világszínvonalú gyártás.

A műszaki fejlesztés mutatószámai

Szükségesek olyan mutatószámok, amelyekkel a műszaki színvonalat mérni lehet, mégpedig külön a gyártmány-, a gyártás- és a gépi fejlesztés területén. Nem feladata ennek a tanulmánynak, hogy részletes mutatószámrendszert dolgozzon ki a műszaki színvonalra, hiszen ilyen mutatószámokat csak a legrészletesebb ágazati bontásban lehet megállapítani. Arra vonatkozólag akarunk csupán tájékoztató példákat bemutatni, hogy a *textiliparban* milyen mutatószámra gondolunk, amikor a meglévő műszaki színvonalat akarjuk a világszínvonallal összehasonlítani. Ilyen mutatószámok lehetnek:

Gépi termelőképeség Magyarországon, szembeállítva a legkorszerűbb gépekével
(1960. évi felmérés)

Gépcsoport megnevezése	Mutató megnevezése	Magyarország jelenlegi átlag színvonala	Legkorszerűbb műszaki színvonal
Kártológép	szállítási sebesség m/perc	12	30
Fésülőgép	kg/gépóra	5	9—18
Fésűs végfonóorsó	km/1000 bruttó orsóóra	504	975
Kártolt végfonó- orsó	km/1000 bruttó orsóóra	253,6	1900—2200
Keresztcsévélő	méter/perc	220	800—1000
Cérnázóorsó	orsófordulat/perc	5000	9 000
Szövőgépek	vetés/bruttó gépóra	3520	12 000

1. Gépi fejlesztés

A gépkihasználás jellemzésére az átlagos műszakszám mutatóját, az állásidő százalékát és az automatizáltság részaránymutatóját használjuk.

2. Gyártásfejlesztés

Vizsgálni kell az új technológiák, így például a rövidített fonási eljárás, a magas hőfokon való festés, a hőrögzítés, a nemes kikészítés, a fo-

lyamatos festés, a folyamatos kikészítés stb. részarányát.

3. Gyártmányfejlesztés

A gyártmányfejlesztés mérésére szolgál például az átlagos fonalfinomsági szám, a vetüléksűrűség, a mesterséges szálanyag-tartalom, az I. osztályú szövet részaránya, a fésűszövetet, a kártoltszövetet, a mesterséges szálanyagot tartalmazó szövetarány stb.

A javasolt mutatószámokkal kapcsolatban röviden a következőkre utalunk:

Az átlagos fonalfinomsági szám növelése *általában* a termék jobb minőségét jelenti. Így azok a jobb minőségű kártolt vagy fésűszövetek, amelyekhez finomabb fonalat használunk fel. A divat kívánalmai miatt azonban nem mindig a korszerű gyártmányt állítjuk elő. Bár a finomabb fonalból készített szövetek a korszerűbbek, mégis a divatnak megfelelően a különféle csomós, noppos, flamés stb. fonalakból, tehát éppen kisebb fonalfinomságú anyagokból készülhetnek a legdivatosabb cikkek.

Minél finomabb fonalat használunk fel, annál nagyobb lehet a vetüléksűrűség. A divat igényeinek megfelelően azonban itt is készíthetünk ritka szövésű szövetet, noha ezeket műszaki szempontból nem tartjuk korszerűnek.

A műszaki fejlesztés irányításának módszerei és eszközei

Dokumentáció

Mindenekelőtt megfelelő tájékoztatóra és dokumentációra van szükség a világszínvonalat illetően. A korszerű gépekről részben a szakirodalomból, a világkiállítások anyagából, részben pedig a gépgyártó vállalatok prospektusaiból lehet megfelelő tájékozódást szerezni. Szükséges a gép-világkiállításokon, fontosabb vásárokon való részvétel. Ennek eredményét dokumentációba kell foglalni. A textiliparban négyévenként

van textilgép-világkiállítás, ahol a legkorszerűbb gépeket mutatják be. A gépek megtekintése és a prospektusok alapján célszerű olyan magyar nyelvű dokumentáció összeállítása, amelyből a *fejlődési* irány megállapítható.

Sokkal nehezebb megfelelő dokumentációt összeállítani a *gyártmányokról*. A nehézipar egyes gyártmányait illetően itt is ki lehet indulni a világkiállításokból, vállalati prospektusokból, találmányokból és szakmai leírásokból. Ez a gépipar, valamint általában a nehézipar területén elég széles lehetőséget nyújt a világszínvonal megismeréséhez.

A *divatiparokban* sem lehet a dokumentációt nélkülözni. Itt azonban ezek összeállítása más módon történik. A dokumentációt a divatiparokban a külföldi minták beszerzése jelenti. Nyugaton a textiliparban számos olyan cég működik, amelyek textilminták értékesítésével foglalkoznak. A külkereskedelmi vállalatok feladata, hogy az egyes iparágak számára a mainál több külföldi mintát szerezzenek be.

A külkereskedelmi vállalatoknak a legszorosabb kapcsolatot kell tartani az iparvállalatokkal. Előnyös helyzetben vannak azok az iparágak, illetve vállalatok, amelyek ki vannak jelölve külkereskedelmi tevékenységre is, mivel így a termelés és az export-értékesítés egymásra gyakorolt hatása közvetlenebb.

A világszínvonal elérésében fontos szerepük van a kutatóintézeteknek. Feladatuk, hogy az új anyagokat, illetve ezek felhasználási lehetőségét kísérletezzék ki. Nem elegendő azonban, ha csak maguknak az alapanyagoknak a vizsgálatával foglalkoznak, hanem az iparral karöltve, az új anyagokból el kell készíteniük azokat a korszerű gyártmányokat is, amelyek a világszínvonalat fémjelzik. Így a kutatóintézet feladata megvizsgálni egy újfajta szintetikus szál megjelenésekor annak összes tulajdonságait. Az új szintetikus anyag felhasználásával elkészült új gyártmányok további vizsgálata részben szintén intézeti feladat.

A kutatóintézeteket tehát fokozottabban kell ösztönözni arra, hogy az új anyagok, technológiák, illetve gyártmányok használati tulajdonságait megállapítsák és ezt összehasonlítsák a világszínvonalat elért termékek, technológiák tulajdonságaival. Sokkal nagyobb súlyt kell helyezni a kutatóintézeteknek a gyártmányfejlesztésre, az új gyártmányok kialakítására, tovább kell bővíteni ebben az irányban a kutatóintézetek és a vállalatok kapcsolatát.

A dokumentáció keretében nagy jelentőségű *a külföldi találmányok és kutatások eredményének nyilvántartása*. (Nem is beszélünk itt külön a KGST-országokról, ahol ezen a területen már egyeztetés folyik. Tőkés vonatkozásban is gondoskodni kell arról, hogy ne kutassunk olyan dolgokat, amelyek már megvalósultak.) Számos példa bizonyítja, hogy egyszerűbb és olcsóbb egy külföldi találmány megvásárlása, mint több évig kutatni másutt már megoldott problémákat.

Beruházások

Az ipar átszervezése a vállalati önállóság fokozását teszi lehetővé. Lehetőség van arra is, hogy a gazdaságirányítás különféle területein, így konkrétan a beruházások területén is, az eddigiektől eltérő módszerek alakuljanak ki. A beruházásokra — akár kiemelt beruházásokról, akár pedig limiten aluli beruházásokról volt szó — a vállalatoknak korábban nem volt különösebb befolyásuk. A kiemelt beruházásokat a szakminisztérium, illetve az Országos Tervhivatal határozta meg, a limiten aluli beruházásokat pedig az egyes iparigazgatóságok. Még a legegyszerűbb gépeket sem szerezhették be önállóan a vállalatok. Az iparigazgatóságok állapították meg a minisztériumok beruházási főosztályaival az évente rendelkezésre álló gépkereteket országok szerint, majd ennek alapján vásárokon vagy a külföldi cégekkel való közvetlen tárgyalás alapján vették meg a gépeket. A beszerzett gépeket

szintén az iparigazgatóságok osztották el.

A lebonyolítás menete az volt, hogy bizonyos gépek behozatalának intézésére egy-egy vállalat kapott megbízást. Az igazgatóságok döntöttek, hogy a beérkezett gépek melyik vállalathoz kerüljenek. Ilyen feladatokat a minisztériumok az új szervezet mellett nem vállalhatnak. Viszont az összevont nagyvállalatok magasabb színvonalú vezetése lehetőséget ad arra, hogy a beruházás területén is nagyobb önállósághoz jussanak.

Az elmúlt időszakban is előfordult, hogy egyes vállalatoknak nagy önállóságuk volt. A jövőben követelménynek tekinthetjük, hogy *a limiten aluli beruházásoknál teljes mértékben érvényesüljön a vállalati önállóság*.

Az elmúlt évek tapasztalata kedvező a rövid lejáratú beruházási bankhitelekkel kapcsolatban. Éppen ezért már 1963-ban számottevően megemelték az így nyújtható kölcsönöket. Ma már a kisebb számú *rekonstrukciós* munkák is finanszírozhatók ilyen hitelekkel. Az ipar átszervezése után nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk ezeknek a hiteleknek.

Az önköltségcsökkentési hitelek igénybevételekor a vállalatok kötelezettséget vállalnak, hogy a felvett hitelt meghatározott időn, 1—4 éven belül az önköltségcsökkentésből megtérítik. Ez már eleve arra kényszeríti a vállalatokat, hogy részletes gazdaságossági számításokat végezzenek, és ennek alapján döntsék el, kifizetődő-e a hitel felvétele, illetve annak segítségével a megfelelő műszaki fejlesztés végrehajtása. A szerzett jó tapasztalatok alapján az önköltségcsökkentési hitelt tovább lehetne bővíteni. Ki kellene terjeszteni a hitelt az önköltségcsökkentő beruházásokon kívül az úgynevezett *termelést növelő beruházásokra* is. Ennek engedélyezését csak akkor lehetne indokoltnak tekinteni, ha ez önköltségcsökkentést is eredményez a vállalatnál, vagy pedig olyan termelési többletet hoz létre, ami exportként értékesíthető, függetlenül attól, hogy az a vállalatnál veszteséges-e vagy pe-

dig az átlagosnál kevésbé nyereséges. Ilyenkor a veszteség pótlását árkiégszítéssel lehetne pótolni.

Az önköltségcsökkentési hitelek igénybevétele még mindig nem kielégítő. Ennek egyik oka az, hogy külföldi gépeket nem lehet belőlük beszerezni, mert a szükséges devizakeret hiányzik; a másik pedig az, hogy csak egész kis arányban fordíthatók építkezésekre. Külön problémát okoz, hogy a jelenlegi nyereségrészesedési rendszer nem ösztönöz kellően az ilyen beruházásokra.

A beruházás időszakában többlet-ráfordítás mutatkozik. Minden beruházásnak bizonyos időre van szüksége, amíg eredményei jelentkeznek. Ezután viszont a hitelt törleszteni kell, majd a törlesztés befejezése után csak 1 évig jelentkezik eredmény a vállalatnál: abban az évben, amikor a bázis időszakban még szerepel a bankhitel visszafizetése, de a beszámolási időszakban már ilyen fizetést teljesíteni nem kell. A következő 2 évben már tervesítik a többlet-nyereséget és a vállalat az elmúlt évi visszatérítési napok számának 20, illetve az azt megelőző évi 10 százalékát kapja csak meg. Jobban ösztönzővé kellene tenni tehát az önköltségcsökkentési hitelekkel eszközölt beruházást azáltal, hogy az általa keletkezett eredményt a bankhitel visszafizetése után 3—5 évig — a beruházások nagyságától függően — ne tervesítsék.

Távlati fejlesztési tervek

A műszaki fejlesztés irányításához kapcsolódik a távlati műszaki fejlesztési tervek készítése. Eddig a vállalatoknak általában nem volt távlati fejlesztési tervük, a második ötéves tervben készítettek első ízben az egész iparban egy évet meghaladó, hosszabb lejáratú terveket. A feladat azonban ma már nemcsak az, hogy a harmadik ötéves tervek elkészüljenek, hanem 1980-ig távlati terveket kell összeállítani. Eddig ezeket a terveket az Országos Tervhivatal és az egyes minisztériumok készítettek és egyeztették. A nagyvállalatok kiala-

kitása azonban már lehetővé teszi, hogy maguk a vállalatok is ne csupán a harmadik ötéves tervre, hanem 15—20 éves távlatra is állítsák össze a fejlesztési irányokat. Az irányítás módszere ez esetben az lehet, hogy a főbb tájékoztató szempontokat a felügyeleti szerveknek kell megállapítani. A minisztériumok az Országos Tervhivatallal való egyeztetés alapján ismerik, milyen fejlesztési feladatok várnak az iparra, s ezeknek a feladatoknak a vállalatokra való bontását már elvégezhetik.

Ezen a területen jelentős fejlődés van az átszervezés óta, mivel a kiadott utasításoknak megfelelően a vállalatok megkapják a minisztériumból az alapvető számokat, s ezek segítségével elkészíthetik a harmadik ötéves tervet, illetve az 1980-ig terjedő távlati fejlesztési tervüket. Ehhez szükséges, hogy a világszínvonalat és a fejlődés irányát jelző főbb mutatókat ismerjék.

A műszaki fejlesztés irányításához szorosan kapcsolódik az anyagi ösztönzés problémája is. Az anyagi ösztönzési módszereket a műszaki fejlesztés területén is lényegesen meg kell változtatni, ha valóban ösztönzővé kívánjuk tenni. A feladat olyan összefüggő anyagi ösztönzési rendszer kialakítása, amely a világszínvonalat elérő gyártmány-, gyártás- és gépészeti fejlesztésre ösztönöz, biztosítja a belföldi szükségletek bő választék szerinti kielégítését, ösztönöz az export mennyiségének, minőségének és gazdaságosságának emelésére.

★

Összefoglalva: Az ipar átszervezése után kialakítandó irányításnak a műszaki fejlesztés területén a következő főbb elveket kell érvényesítenie:

a) A gyártmányfejlesztésből kell kiindulni, s ennek kell alárendelni az egyéb műszaki fejlesztést.

b) A gyártmányfejlesztést úgy kell előirányozni, hogy az állandóan elérje vagy meghaladja a világszínvonalat. A gyártásfejlesztés és a gépi fejlesztés a legszorosabban kapcsolódjon a gyártmányfejlesztéshez.

c) A világszínvonal megállapítá-

sára iparáganként, sőt vállalatokként kell megállapítani a legfontosabb műszaki és gazdasági paramétereket.

d) Mind a minisztériumokban, mind pedig a vállalatoknál részletes információk szolgáltatást kell kiépíteni, amely a világszínvonalat jelző gyártmányok, technológiák és gépek főbb adatait tartalmazza.

e) Mind szakminisztériumi, mind pedig nagyvállalati szinten nem csu-

pán a harmadik ötéves tervet, hanem a távlati, 1980-ig terjedő tervet is el kell készíteni.

f) A távlati tervek alapján, de azokat a mindenkori világszínvonalnak megfelelően korrigálva kell elkészíteni és végrehajtani az éves terveket.

g) Olyan anyagi ösztönzési rendszert kell kialakítani, amely a világszínvonal elérésére ösztönöz.

Kozmutza Pál

A Közös Piac energiagazdálkodásának fejlődése az elmúlt években

Nyugat-Európa energiagazdálkodásában a második világháború utáni időszakban gyökeres fordulat következett be. A nyugat-európai országok a két világháború közötti időszakban jelentős energiaaktivummal rendelkeztek, s nyersolaj-bevitelüket más energiahordozók (elsősorban kőszén) exportjával fedezték, sőt még az energiahordozók külkereskedelmi forgalmának egyenlege is aktív volt. A második világháború óta a nyugat-európai országok energiamérlege egyre inkább passzívvá válik, egyre növekszik az energiahordozók bevitelére, az energia-külkereskedelmi forgalom mérlege pedig növekvő passzívumot mutat.

Az OEEC statisztikai adatai szerint Nyugat-Európa és ezen belül a Közös Piac energiabehozatala a következő hasáb első táblázata szerint alakult.

A Problèmes Économiques szerint¹ az OEEC energiaimportja továbbra is gyorsan növekszik és az 1965—1970. években meghaladja majd a teljes fogyasztás 40 százalékát.

A Közös Piac országaiban a villamosenergia-termelés rendkívül gyorsan fejlődik, jóval felülmúlja a többi energiatípus termelésének fejlődését és az ipari fejlődés ütemét is megelőzi.

¹ Perspectives de l'énergie en Europe. Problèmes Économiques. No. 637, 15. III. 1960. 9. 1.

Nyugat-Európa energiaimportja a teljes fogyasztás százalékában

Év	OEEC	Közös piac
1950	14,2	11,2
1951	17,9	14,3
1952	16,0	15,1
1953	16,2	14,0
1954	19,7	16,6
1955	22,9	21,7
1956	25,4	25,9
1957	24,2	25,9
1958	24,0	23,8
1959	27,0	24,2

Forrás: OEEC Industrial Statistics. 1900—1959. 23. 1.

A Közös Piac villamosenergia-termelésének alakulása

(milliárd kWó-ban)

1950	117,5	1957	215,9
1951	136,2	1958	226,7
1952	145,3	1959	242,6
1953	153,5	1960*	280,7
1954	169,2	1961**	285,6
1955	184,9	1962**	307,5
1956	202,4		

Forrás: OEEC Industrial Statistics. 1900—1959. 84. 1

* Közös Piac Statisztikai Hivatalának adatai.

** BIKI 1963. márc. 7.

A Közös Piac villamosenergia-termelése 1950 és 1962 között 161,8 százalékkal, tehát több mint két és fél-

szeresére emelkedett. 1955-ben a teljes energiahordozó-felhasználásból az elektromos energia termelése 23 százalékban részesedett, 1975-re — az OEEC szakértői szerint — a teljes energiafogyasztás 34,5 százalékát fogja igényelni a villamosenergia-termelés.

A Közös Piac energiahelyzetének feszültségét mutatja az is, hogy a belföldi villamosenergia-termelés gyors ütemű növekedésének ellenére a villamos energia külkereskedelmi forgalmi mérlege is évről évre növekedő passzivitást mutat. A Közösség belső villamosenergia-forgalma mellett jelentős mennyiségű elektromos energiát importál harmadik országokból. A mellékelt táblázat szerint 1950-hez képest 1960-ra a Közös Piac villamosenergia- külkereskedelmének passzívuma 241,6 százalékkal növekedett.

A Közös Piac villamosenergia- külkereskedelmének alakulása (milliárd kWó-ban)

Év	Export	Import	Egyenleg
1950	1,5	2,7	—1,2
1951	2,2	3,5	—1,3
1952	2,1	3,4	—1,3
1953	2,3	3,5	—1,2
1954	3,2	3,8	—0,6
1955	3,2	4,6	—1,4
1956	4,0	5,3	—1,3
1957	4,5	5,6	—1,1
1958	3,7	6,7	—3,0
1959	4,5	7,3	—3,2
1960*	4,4	8,5	—4,1
1961**	—	—	—2,4
1962**	—	—	—2,3

Forrás: OEEC Industrial Statistics 1900—1959. 87. 1

* Közös Piac Statisztikai Hivatalának adatai.

** Becsült adat.

A Közös Piac országainak energiafeszültsége nem tekinthető általános jellegűnek, mert egyrészt nem abszolút energiahiányról van szó, másrészt az egyes tagországok energiahelyzete eléggé eltérő. Potenciálisan a Közös Piac országainak szénkészletei hosszabb távra is elegendőek lennének, ha a kitermelésük gazdaságos lenne. A Közös Piac országai — természeti

adottságaikból következően — energiagazdálkodásukat szénre alapozták. A szén azonban a kőolajjal folytatott versenyben mind műszaki, mind gazdasági szempontból egyre jobban elveszti több száz éves hegemóniáját.

A kő- és a barnaszén részesedése a Közös Piac energiamérlegében (%)

Megnevezés	1950	1953	1956	1959	1960	1970*
Kőszén	72	67	63	56	—	—
Barnaszén	8	8	7	7	—	—
Összesen	80	75	70	63	50	40,3

Forrás: OEEC Industrial Statistics. 1900—1959. 25. 1.

* The Economist becslése 1963. jan. 12.

Ez nemcsak abban mutatkozik meg, hogy állandóan gyöngül a szén pozíciója az energiamérlegben, hanem kifejezésre jut a széntermelés abszolút színvonalában is. A Közös Piac országai 1975-re olyan mértékben akarják módosítani az energia-termelés szerkezetét, hogy azon belül a szén részesedése maximálisan 25 százalék legyen.

A széntermelés előreláthatólag nem képes megoldani azokat a problémákat, amelyek a Közös Piac országainak energiagazdálkodásában jelentkeznek. Ez kritikus helyzetet teremt, mert a Közösség országainak szénhidrogén-készletei (kőolaj, földgáz) az energiaszükséglethez képest nem számottevőek. A rendelkezésre álló vízierőforrások 10—15 év alatt eléri az iparilag kihasználható maximális szintet. (OEEC Hartley-féle bizottságának becslése.²) Az újabb energiaforrások nagyüzemi felhasználása jelenleg még az első kísérletek stádiumában van. A magenergia felhasználása ipari energiatermelés céljára gazdaságossági okok miatt csak 10—15 év múlva várható. (Például M. E. Hubbard becslése szerint³ 1968-ban egész Nyugat-Európa atom-

² L'Europe face á ses besoins croissants en énergie. OEEC Rapport publié par une groupe d'experts. Paris, 1956.

³ M. E. Hubbard: The changing energy pattern in Europe and its possible effect on product-mix. (Petrol. 1961. 447. 1.)

energia-termelése 30 millió tonna szénnek megfelelő értékű lesz, tehát kevesebb mint a jelenlegi széntermelés 7 százaléka.)

A széntermelés helyzete

Vizsgáljuk meg a szén és a kőolaj versenyének tükrében a Közös Piac széntermelését. Ez az elmúlt évtizedben a következőképpen alakult:

A Közös Piac széntermelésének alakulása
(millió tonnában)

Év	Kőszén	Barnaszén	Összesen
1950	217,6	80,0	297,6
1951	232,3	88,2	320,5
1952	240,3	88,4	328,7
1953	238,1	89,4	327,5
1954	242,6	92,6	335,2
1955	247,4	95,1	342,5
1956	256,2	100,1	356,3
1957	249,0	102,1	351,1
1958	247,3	99,3	346,6
1959	235,7	99,8	335,5
1960	234,9	101,5	336,4
1961	230,0	104,1	334,1*
1062	—	—	326,3**

Forrás: ÖEEC. Industrial Statistics. 1900—1959. 26. és 51. l.

* Glück auf, 1962 7. sz.

** Problèmes Économiques, 1963. május 7.

A táblázat adataiból kitűnik, hogy az Európai Közös Piac tonnában mért széntermelése stagnált. A kőszén- és a barnaszéntermelés egymáshoz való aránya a barnaszén javára tolódott el. Ennek következtében a kalóriaalapon mért termelés abszolút mértékben visszaesett. Az energiafelhasználási igény állandó növekedése mellett a széntermelés ilyen tendenciája *válság jellegű*. Különösen igaz ez akkor, amikor az ipari fejlődés volumene növekedő tendenciát mutat. Az energiagazdálkodás nyugati szakértői azt tartják, hogy a Közös Piac jelenlegi ipari fejlettségi színvonal mellett az ipari termelés 1 százaléknyi növekedéséhez az energiatermelés 0,4—0,5 százalékos növekedése szükséges. Ez azt jelenti, hogy

a szenet egyre inkább más energia-hordozó helyettesíti a Közös Piac országában.

A széntermelés és -értékesítés helyzetét vizsgálva arra a következtetésre jutunk, hogy az 1957—58-ban kibontakozott szénválság napjainkban egyre jobban elmélyül. A Közös Piac szakemberei a felszínre jutott szénválságot kezdetben nem strukturális jellegűnek, hanem átmeneti megrázkódtatásnak tekintették, ezért a széntermelés nem csökkent, viszont a szénkészletek gyors ütemben növekedtek. 1958 második felétől kezdődően a készletnövekedés üteme már rohamos volt (félév alatt a készlet 6 millió tonnával növekedett és 25 millió tonnán felüli mennyiségre duzzadt). A készletek felhalmozási folyamata ekkor megállt, és a széntermelés csökkenése kezdődött meg. A szénválság Nyugat-Európában később következett be, mint az Egyesült Államokban, ahol ez a folyamat már több évvel korábban megindult, és 1957—1958-ra a széntermelés gyakorlatilag bizonyos mértékig stabilizálódott. Nyugat-Európában és így a Közös Piac országában ugyanis az általános konjunktúra talaján az energiabázis gyors kiszélesítése vált szükségessé. Ez megkövetelte, hogy a kevésbé gazdaságos szénforrásokat is bevonják a termelésbe. *A szénválság az energiagazdálkodásban nem egyszerűen konjunkturális jellegű megrázkódtatás, hanem magának a szénnek mint energiahordozónak technikai és gazdasági válsága.*

A Közös Piac országában kibontakozott szénválság elsősorban az NSZK-t, Franciaországot és Belgiumot — a legfontosabb széntermelő országokat — érinti. Ezt a válságot a Közös Piac országában elmélyíti az olcsóbb amerikai, angol, szovjet és lengyel szén megjelenése azoknál a fogyasztóknál, amelyeknek a kőolaj versenyével a jelenlegi technológiai viszonyok között érdemlegesen nem kell számolni (például a kohászatban). 1961-ben az Egyesült Államok 11,8 millió, Anglia 2,5 millió, a Szovjetunió és Lengyelország együtt 3,6 millió tonna kohászati kőszén, az NDK pedig 4 millió tonna barnaszén-

brikettet exportált a Közös Piac országába. Ennek következtében a Közös Piac szénkülkereskedelmi forgalmának egyenlege 1961-ben 15,1 millió tonna passzívumot mutatott.⁴

A Montánunió szakértőinek becslése szerint ahhoz, hogy a Közös Piac országainak széntermelése az amerikai szénnel szemben versenyképes lehessen, a széntermelőknek 2—5 dollár/t szubvenciót kellene nyújtani.⁵ A nyugatnémet gazdasági kutatóintézet pedig azon az állásponton van, hogy ha az NSZK nyílt energiagazdálkodáshoz folyamodna, ez az amerikai szén hatalmas fölényét teremtené meg a belső piacon.

A Közös Piac országában is, mint általában a tőkésországokban, a szénválság feltartóztatása végett lényegbevágó intézkedéseket hoznak a szénbányászat versenyképességének növelésére. Ezek az intézkedések egyrészt a termelők erőfeszítései a széntermelés rentabilitásának növelésére, másrészt állami rendelkezések a szénpiac szabályozására.

A szénbányászatban az egyik fő cél a koncentráció növelése, amely lehetővé teszi a nagytömegű termelést és a termelékenység fokozását. Az ENSZ EGB Titkárságának tanulmánya szerint *Belgiumban* 1949—1959 között a bányauzemek számát 164-ről 90-re csökkentették, majd 1958—1962 között további 47 gazdaságtalan üzemet zártak be.

Az *NSZK-ban* sorra zárják be a gazdaságtalan bányauzemeket; 1960-ban 5 bányát 2,4 millió tonna kapacitással, 1961-ben 4 bányát 1,6 millió tonna kapacitással, 1962-ben 7 bányát 3,4 millió tonna kapacitással, összesen 16 bányát 7,4 millió tonna kapacitással. Az NSZK-ban a gépesítés foka 1962-ben 47 százalékról 60 százalékra növekedett, a föld alatti teljesítmény pedig egy bányászra vonatkoztatva 7,5 százalékkal nőtt, és elérte a napi 2373 kg-ot.

Franciaország szénbányászatában szintén gyors koncentráció zajlott le;

⁴ K. Ebert: Probleme des gemeinsamen Kohlenmarktes. Wirtschaftsdienst 1962. No. 12.

⁵ Full forecasting cold comfort for Europe's Coal? The Economist, 1963. jan. 12.

1952-ben az aknánkénti átlagos széntermelés még 125 vagon volt, 1960-ban viszont már 201,3 vagon. A lotharingiai szénmedencében az átlagos napi termelés már elérte az aknánkénti 481,7 vagont. Az utóbbi években Franciaországban 60 nagy bányauzemet modernizáltak, ennek következtében e bányák átlagos teljesítménye 700 tonnáról 2000 tonnára növekedett. Gyorsan növekedett a föld alatti munka termelékenysége is. Egy bányász egy napi föld alatti teljesítménye az 1961. évi 1878 kg-ról 1962-re 1922 kg-ra emelkedett.

Hollandiában a koncentráció hosszú ideje folyik. Jelenleg 333—840 vagon között alakul az aknák átlagos napi termelése. A szén versenyképességének fokozására sok más kezdeményezés is történt. Például a külszíni teljesen gépesített fejtések növelése, új kitermelési módszerek alkalmazása stb.

A szénválság miatt hozott kényszerintézkedések következtében 1957—1961 között gyorsan csökkent a szénbányászok száma a Közös Piac országában. (Például Franciaországban 142 000-ről 120 000-re, az NSZK-ban 341 000-ről 280 000-re, Belgiumban 111 000-ről 66 000-re csökkent a szénbányászatban alkalmazott munkások száma.)⁶ A bányászok tömeges elbocsátása súlyos szociálpolitikai és belpolitikai következményekkel jár a Közös Piac országában.

A szén versenyképességének növelésére sok állammonopolista intézkedést hoztak. Az intézkedések kétirányúak: egyrészt megdrágítják és korlátozzák a szénhidrogének forgalmát, másrészt szubvencionálják a szénbányászatot. A szénhidrogének visszaszorítására, különösen a fűtőolaj-behozatal korlátozására a következő beavatkozási formák ismeretesek:

— a fűtő- és a nyersolaj állami illetékekkel való terhelése. Az NSZK-ban például a nehéz fűtőolajat 25 márka, a könnyű fűtőolajat 10 márka illeték terheli tonnánként, és csak 1962-ben ilyen címen az importőrök

⁶ In King Coal's Wake. The Economist, 1962. júl. 7.

300 ezer márkát fizettek be az államkasszába;

— a fűtőolajimportra szigorú kontingens-előírásokat kívánnak bevezetni;

— meg akarják valósítani a kőolaj-feldolgozó kapacitások építésének állami ellenőrzését;

— állami ellenőrzés alá vonják a nemzetközi olaj- és fűtőgázvezetéseket.

Ezek az intézkedések mereven szemben állnak azokkal az ünnepélyesen meghirdetett elvekkel, amelyek szerint 1962-re a Közös Piac országai között szabad áruforgalom valósulna meg, minden állami beavatkozás és vám nélkül.

Az NSZK-ban, a Közös Piac egyik vezető országában sok ajánlást dolgoztak ki a széntermelés állami támogatásának megvalósítására. Ezeket röviden a következőkben lehet összefoglalni:

— az állam a bányászati koncentráció elősegítésére engedje el a bezárásra kerülő bányászati elmaradt közületi terheit (adóit);

— jutalmazza a gazdaságtalan bányászati üzemek bezáróit;

— nyújtson építési kedvezményeket az előnyös széntermelési beruházásokhoz,

— a vasútak nyújtsanak fuvarkedvezményt a szén és a széntermékek szállításánál.

Az NSZK-ban a széntermelés különböző formákban 1961-ben 1,5 milliárd, 1962-ben 1,8 milliárd és 1963-ban mintegy 2 milliárd márka állami támogatást élvezett. Az állami támogatás a Közös Piac többi országában is nagyarányú. Franciaországban az államosított széntermelés a szénterméket mesterségesen alacsony szinten tartja, a bányászok munkabéretét pedig — az általános inflációs folyamat ellenére — rögzíti. Ez volt az oka a francia bányászati sztrájkoknak.

A széntermelési monopóliumok a kőolajexportáció visszaszorítására az állami támogatás további állandó növelését kérik. Azzal érvelnek, hogy az olajimport állandó növekedése olyannyira megterheli a fizetési mérleget, hogy annak finanszírozása egyre na-

gyobb akadályokba ütközik. A kőolajmonopóliumok viszont — sérelmezve a kőolajjal szembeni diszkriminatív intézkedéseket — azt ajánlják, hogy a Közös Piac országai azt az összeget, amelyet ma a széntermelésbe fektetnek, fordítsák a jövőben más gazdaságos exportiparágak fejlesztésére. Ezáltal a növekvő kőolajimport nem lesz veszélyes a fizetési mérlegre, az olaj szabad térhódítása viszont nagy előnyökkel jár. Az Egyesült Államok az olajmonopóliumok álláspontját támogatja, egyrészt azért, mert egyre érdekeltőbb a Közös Piac olajiparában, másrészt ez lehetővé tenné az olcsóbb amerikai széntermelés térhódítását ezen a piacon.

A széntermelés térhódítása

E törekvések ellenére, a Közös Piac országokban feltartóztatatlannal nyomulnak előre a széntermelés. 1950-ben a széntermelés felhasználására a Közös Piac országokban a teljes energiafelhasználás 12,9 százalékát tette ki. 1961-ben a széntermelés súlya a teljes energiafelhasználásban 34 százalék volt.

A kőolajipar fejlődése

A kőolajfogyasztás a Közös Piac országokban rohamosan növekszik; 6 év alatt (1957—1962 között) több mint megduplázódott a felhasznált kőolaj mennyisége.

A nyersolajfogyasztás a leggyorsabban az NSZK-ban növekedett, de az utóbbi évek dinamikáját tartva Olaszország is igen gyors ütemben fokozza kőolajfogyasztását. A kőolajfogyasztás növekedési üteme jóval meghaladja az ipari termelés, de még a villamosenergia-termelés fejlődésének ütemét is. Ez azt jelenti, hogy a nyersolaj továbbra is sok fogyasztót hódít el a széntermelésétől, valamint azt, hogy az új energiafogyasztók már eleve olajbázisra építenek.

A nagyarányú nyersolajkereslet a Közös Piac országokban folyó kőolajkutatásokat is ösztönözte. E kutatások eredményeként azokban az or-

A Közös Piac országainak kőolajfogyasztása
(millió tonnában)

Ország	1957*	1958*	1959*	1960**	1961**	1962**	1965***
NSZK.....	14,5	18,6	23,5	30,4	37,1	41,0	53,8
Franciaország.....	17,9	19,9	21,0	25,0	27,1	28,5	40,0
Olaszország	12,5	14,8	16,3	22,2	26,2	27,0	43,5
Hollandia	7,3	8,0	9,3	11,0	13,0	13,5	16,0
Belgium	4,9	5,1	5,3	7,6	8,4	9,0	10,1
Összesen:	57,1	66,4	75,4	96,2	111,8	119,0	163,4

* BIKI melléklet 1963/4.

** Petroleum Press Service,

*** Petroleum Press Service becslés.

Megjegyzés: A BIKI-adatok a feldolgozott kőolajtermék-mennyiségeket adják, tehát a teljes fogyasztásnak kb. 90%-át érintik.

szágokban, ahol korábban nem tételeztek fel nagyobb lelőhelyeket, ma már jelentős mennyiségű olajat termelnek. Az NSZK olajmezői az Elba és a Weser, valamint a Weser és az Ems folyók között húzódnak. E mezők 1961-ben 5,2 millió tonna nyers-

olajat adtak, a teljes termelés 83,8 százalékát. Olaszország nyersolajtermelésének 97 százalékát a szicíliai olajmezők adják, Franciaországban az olajtermelés központja Aquitaine térsége, amely a teljes francia nyersolajtermelés $\frac{3}{4}$ -ét szolgáltatja.

A Közös Piac országainak kőolajtermelése
(millió tonnában)

Ország	1950*	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1962 1959 (%)
NSZK	1,1	4,0	4,4	5,1	5,5	6,2	6,8	618,1
Olaszország	0,01	1,3	1,5	1,7	2,0	2,0	1,8	18 000,0
Franciaország.....	0,1	1,4	1,4	1,6	2,0	2,2	2,4	2 400,0
Hollandia	0,7	1,5	1,6	1,8	1,9	2,0	2,2	313,2
Összesen	1,91	8,2	8,9	10,2	11,4	12,4	13,2	691,3

Forrás: BIKI melléklet 1963/4.

* Mineralölwirtschaft. 1963. 12. sz.

Az adatokból kitűnik, hogy a Közös Piac országainak saját olajtermelése nagyon gyorsan fejlődött. A Közös Piac országain belül a nyersolajtermelés volumenét tekintve a legnagyobb fejlődést az NSZK érte el. Ez nemcsak a kőolajkutatók intenzitásával van összefüggésben, hanem azzal is, hogy a nyersolajra és kőolajtermékekre kivetett magas vámpok kedvező árhelyzetet teremtenek, még a kedvezőtlen hozamú kőolajmezők kitermelésére is. A nyugatnémet olajpiaci lehetőségeket felismerve az amerikai tőke (Pan American, Standard Oil, Texaco, Caltex stb.) is bekapcsolódott a német olajbányászatba.

Bár a Közös Piac országaiban a kőolajbányászat fejlődése gyors és biztató, a hazai szénhidrogének és termékeik fogyasztásának alapvető forrása továbbra is az import marad.

A táblázatokból kitűnik, hogy a Közös Piac országai jóval több olajat dolgoznak fel, mint amennyi a belföldi szükségletük. A belföldi szükséglet és a feldolgozás közötti különbséget a Közös Piac országainak exportja képezi feldolgozott kőolajtermékből. Ezek az országok tehát folytatják az angol és amerikai monopóliumok már kipróbált és bevált módszerét. Az EGK-országok magukhoz kívánják láncolni a nyersolajexportőr gyengén fejlett országo-

A Közös Piac nyersolajimportja

(millió tonna)

Ország	1950	1952	1954	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962
NSZK	1,9	3,6	6,0	8,0	8,2	10,8	16,8	23,3	29,7	33,5
Franciaország ...	14,1	21,2	23,6	25,0	24,1	28,4	29,2	31,0	35,0	37,5
Olaszország	5,3	9,8	16,1	18,6	19,8	22,4	24,8	28,8	34,0	41,0
Hollandia	5,1	7,5	10,3	13,7	14,1	14,1	12,7	16,5	19,3	19,9
Belgium	0,4	2,7	3,8	5,3	5,5	6,5	6,7	6,9	7,8	7,8
Összesen	26,8	44,8	59,8	70,6	71,7	82,2	90,2	106,5	125,8	139,7

Forrás: BIKI melléklet 1963/4.

kat. E törekvésüket azonban általában nem tudják közvetlenül megvalósítani, hanem csak angol—amerikai áttétellel. Természetesen a Közös Piac ezen a téren is meghatározott önállósulási törekvésekkel lép fel, amelyek szembeütköznek az amerikai és az angol érdekekkel.

A Közös Piac nyersolajimportjának területi megoszlása 1961-ben

Megnevezés	Millió tonna	%
Venezuela és USA.....	10,9	8,65
Szovjetunió	7,4	5,87
Közel-Kelet	90,1	71,56
Afrika.....	15,7	12,39
Egyéb	1,8	1,53
Összesen.....	125,9	100,00

Forrás: Mineralölwirtschaft, 1963. 12. sz.

A Közös Piac országai tehát első-sorban a Közel-Kelet olajkincsére támaszkodnak. Gazdasági köreikben gyakran kifejezésre jut a félelem e terület nemzeti felszabadító mozgalmi miatt. Felvetik, hogy meg kell lazítani a Közel-Kelettől való függést. Jellemző, hogy miközben a Közös Piac szervei nagyban hirdetik a szovjet kőolajszállítások korlátozását, Olaszország évről évre növeli a szovjet nyersolaj behozatalát, bár ez rosszalást vált ki a Közösség szélsőjobboldali híveinél.

Az EGK-országok kőolajipari fejlődését tükrözi a finomító kapacitások nagyarányú növekedése.

1950-hez viszonyítva 1961-ben a Közös Piac kőolaj-feldolgozó kapacitása négy és félszeresére, az 1957—

A Közös Piac finomító kapacitása és annak kihasználása (millió t)

Év	Kapacitás	Feldolgozás	Ebből export
1950	34,8	29,4	7,7
1951	47,5	38,6	12,4
1952	57,7	47,1	18,8
1953	71,1	54,5	22,3
1954	77,9	63,9	26,0
1955	92,2	70,4	26,5
1956	96,5	77,4	25,2
1957	105,0	78,3	23,7
1958	121,0	91,5	27,9
1959	125,0	102,0	29,7
1960	150,0	120,0	33,9
1961	168,0	137,0	36,3
1962	215,0

Forrás: Mineralölwirtschaft 1963. 12. sz.

1961 közötti öt évben pedig másfélszeresére emelkedett. Az említett öt év alatt 45 millió tonna új kapacitás lépett be, míg az Egyesült Államokban a vonatkozó időszakban 48 millió tonna volt a belépő új kapacitások volumene. Ez azt jelenti, hogy a Közös Piac országai már az abszolút növekedés tekintetében is kezdik megközelíteni a legnagyobb olajhatalmat, az Egyesült Államokat. A növekedés ütemét tekintve pedig az utóbbi öt év alatt a Közös Piac országai az Egyesült Államoknál ötször gyorsabb fejlődést értek el.⁷

A Közös Piac országai a nyugat-európai összes kőolajipari kapacitás 74 százalékát adták.⁸ A Közös Piac olajfeldolgozó iparában egyre nagyobb tért hódít a külföldi, első-sorban amerikai tőke. Például 1962-ben

⁷ ESSO Magazin. 1962. 1. sz.⁸ Petroleum Press Service. 1962. 12. sz.

Franciaország kőolajfinomító iparának 60—70 százaléka külföldi tulajdonban volt.⁹

A Közös Piacon belül a kőolajipari kapacitások megoszlása 1961-ben a következő volt:

Ország	Millió tonna	%
NSZK.....	42	25,45
Franciaország.....	44	26,66
Olaszország	45	27,27
Benelux államok	34	20,62
	165	100,00

Forrás: ESSO Magazin, 1962. 1. sz.

Az adatokból kitűnik, hogy a kőolaj-feldolgozó kapacitások megoszlása a Közös Piacon meglehetősen aránytalan a belső fogyasztáshoz viszonyítva, szembevetve például Olaszország vezető szerepe.

A földgáztermelés alakulása

A Közös Piac szénhidrogén-termelésének fejlődésében még a kőolajnál is gyorsabb növekedési tendenciát mutat a földgáztermelés.

A földgáz-előfordulásoknak elsősorban Franciaország és Olaszország számára van nagy nemzetgazdasági jelentősége. A francia földgázipar központja a lacq-i földgáz. A saharai földgáz hasznosítására távvezeték építését tervezik a Gibraltáron keresztül. Ez a vezeték évi 9 milliárd m³ földgázt szállítana Franciaországba. A terv beruházási költsége 600 millió \$ lenne. Franciaország e földgázmennyiségből jelentős exportot bonyolítana le Olaszországba és Spanyolországba. Hollandiában az utóbbi évben 495 milliárd m³-re becsült földgázvagyont fedeztek fel. Kitermelésére az amerikai tőke részvénytársasági alapon egyezett meg a holland állammal, ezek szerint az ESSO és a Shell 30—30 százalékban részesedik a vállalkozásból. A holland földgázfeltárásokba 100 millió \$-t fektettek be.¹⁰

⁹ Staatliches Öl bevorzugt (Der Volkswirt 1963. márc. 8.)

¹⁰ Niederlande: Erd gas im Überschuss. Der Volkswirt. 1962. 31. sz.

A Közös Piac földgáztermelése (milliárd m³)

Év	Termelés	Nem energ. felhasználás
1950	0,8	0,3
1951	1,3	0,7
1952	1,8	1,0
1953	2,7	1,3
1954	3,5	1,5
1955	4,4	1,9
1956	5,5	2,3
1957	6,1	2,7
1958	6,7	2,9
1959	9,4	3,4
1960	10,6	4,0

Forrás: OEEC Industrial Statistics és a Közös Piac Statisztikai Hivatalának adatai.

Bármilyen gyorsan fejlődik is a földgáz ipari felhasználása Nyugat-Európában, a kőolajhoz képest még alárendelt szerepet játszik. A földgázipar termékét kisebb tisztítás után közvetlenül felhasználják energetikai célokra, csak kis hányad kerül másodlagos felhasználásra.

A földgáztermelés gyors felfutása a Közös Piacon belül szorosan összefügg a vegyipar fejlődésével, amelynek egyik legfontosabb nyersanyagbázisa a földgáz. A földgázfogyasztás 1970-ben Nyugat-Európában az energiamérlegen belül 13 százalékkal fog részesedni. Ez az arány a Közös Piac országaiban előreláthatólag még magasabb lesz.

A Közös Piac energiagazdászai szerint 1970-ig a Közösséghez tartozó országok együttes nyersolajfogyasztása eléri a 220 millió, 1975-ig pedig a 300 millió tonnát. Ezzel lényegében utól akarják érni az Egyesült Államokat az egy főre jutó kőolajfogyasztás tekintetében.

A Közös Piac energiagazdálkodásának jelenlegi képe tehát az, hogy a szénhidrogének minden korlátozó kísérlet ellenére gyorsan előretörnek az energiamérlegen belül. Ez egyet jelent azzal, hogy a szénfelhasználás csökkenésével egyre nagyobb mértékű energiainport válik szükségessé. A Közös Piac energiabevétele tehát az energiagazdálkodás strukturális része lett, s ez belátható időn belül alapjaiban nem változtatható meg.

Wiesel Iván

A politikai gazdaságtan kétkötetes szovjet tankönyve

Kursz polityiceseszkoj ekonomii. Moszkva, Ekonomizdat, 1963.

I. kötet 706. l., II. kötet 672. l.

Az új szovjet tankönyv a közgazdasági egyetemek számára készült. Megírására a Moszkvai Állami Lomonoszov Tudományegyetem közgazdasági karának politikai gazdaságtan tanszéke vállalkozott. Mindkét kötet szerzői kollektíváját vezette és az egész tankönyvet szerkesztette *Cagolov* professzor.

I. kötet: A szocializmus előtti termelési módok

Az első kötet szerzői között több ismert szovjet közgazdászot találunk, így *Arzumanjan* akadémikust, *Paskov* akadémiai levelezőtagot, *Z. Atlasz*, *Bojarszkij*, *Dragilev*, *Grigorjan*, *Kolganov*, *Mohov* professzorokat és másokat.

A kapitalizmus politikai gazdaságtana oktatásának régóta — nálunk is — sokat vitatott kérdése: hogyan épüljön be a kapitalizmus közgazdasági kategóriáinak Marx kidolgozta rendszerébe a tőkés termelés új jelenségeinek vizsgálata, mindenekelőtt az imperializmus lenini elmélete. Erről a tankönyv szerzői módszertani bevezetőjükben a következő véleményt fejtik ki:

Az imperializmus elmélete a tőkés termelési mód fejlődésének külön szakaszában jelentkező *sajátos* vonásokat tárgyalja, ezért természetesen a kapitalizmus politikai gazdaságtanának külön részét képezi. Az oktatásban eddig a kapitalizmus politikai gazdaságtanát mereven két részre osztották: a monopóliumok előtti kapitalizmus és a monopóliumok tanítására. E felosztás mellett a tőkés termelési mód általános kategóriái és törvényei elszakadnak a jelenkortől, s ez önkéntelenül azt a hamis elképzelést szüli, hogy a mai, monopolista kapitalizmus megértéséhez nincs szükség a Marx által feltárt törvényekre és kategóriákra. Ez az elképzelés merőben ellentétes azzal a lenini nézettel, hogy az imperializmus felépítményt jelent a régi, monopóliumok előtti kapitalizmuson. Logikusan továbbvezetve ezt az elképzelést, az imperializmus külön politikai gazdaságtanához jutnánk el. Ebbe az irányba terelte a tudományt Sztálin, amikor a kapitalizmus két szakasza számára két külön gazdasági alaptörvényt állított fel.

Ezzel szemben helyesen hangsúlyozza a bevezetés, hogy a klasszikus kapitalizmus vizsgálata alapján feltárt törvények nem veszítik hatályukat a monopóliumok kapitalizmusban sem. Értéktörvény, értéktöbblettörvény, profittörvény nélkül semmiféle kapitalizmus, s így a monopóliumok elmélete sem létezhet. Ezért a szerzők véleménye szerint el kell vetni azt a hamis felépítést, amelyben a kapitalizmus kategóriáinak és törvényeinek zöme a „monopóliumok előtti kapitalizmus” címszava alatt szerepel. Az „általában vett” kapitalizmus törvényei természetesen mindenekelőtt a monopóliumok előtti kapitalizmus törvényei, de emellett a monopóliumok kapitalizmusé is, hiszen az utóbbi is *kapitalizmus*. Ezért a kapitalizmus politikai gazdaságtanán belül szükséges egy rész, amely a tőkés termelési mód általános alapjait jellemzi és tartalmazza mindazoknak a termelési viszonyoknak a vizsgálatát, amelyek a kapitalizmus összes fejlődési fokán érvényesek. Az imperializmussal foglalkozó résznek pedig azokat a *sajátos* termelési viszonyokat kell tárgyalnia, amelyek *csak* a monopóliumok kapitalizmusra jellemzőek. Ezenkívül a szerzők kiemelik még a kapitalizmus pusztulása korszakának, azaz általános válságának törvényszerűségeit, amelyeket — szerintük — szintén külön kell vizsgálni.

Ez az érvelés mindenképpen logikusnak és módszertanilag megalapozottnak tűnik. Mindenesetre el kell hogy gondolkottassa nálunk azokat a reformereket, akik az oktatás rosszul értelmezett aktualitása nevében hajlamosak a kapitalizmus vizsgálatát mindjárt a mai kapitalizmus bonyolult jelenségeivel kezdeni, feldarabolva és feláldozva ezáltal a marxi közgazdasági elmélet történelmi-logikai egységét.

Az új tankönyv szerzői azonban, sajnos, nem mentek túl e helyes módszertani elvek hangsúlyozásán és lényegében megtartották az eddig kialakult — és általuk helyesen bírált — szerkezetet. Ez főképp a mai kapitalizmus tárgyalásakor bosszulja meg magát, amelyet a tankönyv szokásos módon lényegében a történelmi kifejlődésnek — az imperializmus kialakulása lenini ismérveinek, a kapi-

talizmus általános válsága három szakaszának — megfelelően vizsgál, megtörve sok helyütt a mai kapitalizmus termelési viszonyai egész komplexumának belső logikáját.

Tartalmilag a tankönyv egy igényes vállalkozás terméke, és mind a felölelt anyag terjedelmét és mélységét, mind különösen az egyes témák vizsgálatának módszertanát, valamint egyes konkrét kérdések megoldását tekintve fölötte áll az összes eddigi hasonló jellegű tankönyvnek. Szerencsésen kapcsolják össze a szerzők a marxi elmélet ismertetését a különféle polgári és antimarxista nézetek bírálatával, bár helyenként, különösen a mai polgári közgazdaságtant illetően ez a bírálat nem eléggé körültekintő és megalapozott.

A továbbiakban az egyes témákkal kapcsolatban csak azokra az érdekesebb változásokra térek ki, amelyeket a tankönyv a régebbi kézikönyvekhez képest tartalmaz.

„*A politikai gazdaságtan tárgya és módszerének fő vonásai*” című bevezető fejezet mindjárt a munkafolyamat elemzése után tér rá a termelés, csere, elosztás, fogyasztás vizsgálatára. A tankönyv részletesen tárgyalja a termelést mint az emberek közös tevékenységét, amelyben megvalósul köztük a tevékenységek cseréje munkakooperáció és munkamegosztás formájában. Rámutat arra, hogy a tevékenységek cseréje a vállalaton belül a termelők közti *közvetlen kontaktus*, a társadalmon belül pedig a különféle vállalatok, ágazatok termelői közti *termékcseré* útján megy végbe. Ez a termékcseré meghatározott körülmények között árucseré formáját ölti. Csak miután tisztázta a termelés, csere, elosztás (beleértve a termelőeszközök elosztását a termelők csoportjai között, tehát a tulajdon és az osztályok fogalmát), valamint a fogyasztás lényegét és összefüggéseit, tér rá a tankönyv a termelési viszonyokra. Az anyagi javak termelése, cseréje, elosztása és fogyasztása során létrejövő viszonyoknak két — technikai és gazdasági — oldalát különbözteti meg. Ez a két oldal egyaránt megvan a munkamegosztásban, a kooperációban, az elosztásban stb. A technikai viszonyok a termelés technológiájával és munkaszervezésével kapcsolatosak, a gazdasági viszonyok pedig *vagyoni* viszonyokat jelentenek, a tulajdon- és osztályviszonyok tartalmát adják. A gazdasági viszonyok alkotják a szűken vett termelési viszonyokat.

Ennyiből is látható talán, hogy a tankönyv a termelési viszonyok lényegét nem meríti ki egy-két definícióval, nem is törekszik erre, hanem ehelyett a tevékenységek cseréjének bonyolult, sokrétű összefüggéseit igyekszik felvázolni és megértetni.

A gazdasági törvényekkel kapcsolatban érdemes megemlíteni, hogy a tankönyvben általános érvényű törvényként nemcsak a termelőerők és termelési viszonyok összhangja, hanem az újratermelés törvénye, a munkatermelékenység és az emberi szükségletek növekedésének törvényei is szerepelnek. Egyébként a törvények szokásos rangsorolásán kívül olyan törvényeket is említ, amelyek nem egy adott termelési mód egész fennállása alatt, hanem csak annak egy fejlődési szakaszában, például csak az imperializmus szakaszában érvényesek.

A kapitalizmus előtti társadalmi formákkal több mint 60 oldal foglalkozik. Ezt a terjedelmet nem a termelőerők fejlődésének szokásos leírása foglalja el, hanem valóban a társadalmi-termelési viszonyok elemzése. Érdemes felfigyelni, hogy külön alfejezet tárgyalja a keleti és az antik rabszolgaság jellemző vonásait. A keleti rabszolgaság ismertetett jegyei (a termelőeszközök és a rabszolgák kollektív — közösségi, egyházi, állami — tulajdona, a faluközösség fennmaradása a patriarchális viszonyok sok egyéb csökevényével együtt, a despotikus központi hatalom egyetemleges uralma a társadalom minden tagja felett stb.) lényegében a Marx által feltárt úgynevezett ázsiai termelőmódra vonatkoznak. Kár, hogy a tankönyv a *rabszolgatartó* társadalom válfajaként tárgyalja és még csak nem is utal arra, hogy a későbbi feudálisztikus társadalmat a keleti országokban szintén e konzerválódott vonások jórésze jellemzi.

„*Az áru és pénz*” című részben a tankönyv állást foglal — egyebek között — abban a régi vitában, hogy miért vonta le Marx *A tőké*-ben a forgalomhoz szükséges pénz mennyiségéből „ama forgások számát, amelyekben egy és ugyanaz a pénzdarab felváltva egyszer mint forgalmi és egyszer mint fizetési eszköz funkcionál”. (A tőke. I. kötet. 135. l. Kossuth, 1961.). Ismeretes, hogy „A politikai gazdaságtan bírálatához” című műben ez a módosítás nem szerepel. Nos, az új szovjet tankönyv is elhagyja a következő indoklással: „Marx *A tőké*-ben külön-külön veszi számba a nagykereskedelmi forgalomban forgó fizetési eszközök (bankjegyek) és a kiskereskedelem szférájában forgó forgalmi eszközök (pénzérték) mennyi-

ségét. Ez megfelelt az angol pénzforgalom reális feltételeinek abban az időben. Figyelembe véve azonban, hogy a bankjegyek egy része a kiskereskedelemben már akkor is funkcionált, a pénzermék egy része viszont forgott a nagykereskedelemben, Marx a halmozás elkerülése végett a képletből kizárta a megkettőződött forgások összegét. Ez a rendeltetése a képlet utolsó tagjának. Mivel azonban azóta nagy tömegben bocsátanak ki kis címletű bankjegyeket, és ezek széles körben elterjedtek a kiskereskedelmi forgalomban, ma már nincs alapja a pénztömeg kettétagolásának fizetési eszközökre (bankjegyekre) és forgalmi eszközökre (érmékre).” (106. l.)

A „Tőke és értéktöbblet” című rész helyesen fordít nagy figyelmet a termelési folyamat vizsgálatára. Ennek keretében elemzi a tőkés termelés három fejlődési szakaszát, kitér napjaink automatizálási folyamatára, tárgyalja korunk tudományos-technikai forradalmát, s bírálja a „második ipari forradalom” elméletét is. Az értéktöbblettörvény lényegét tárgyalva részletesen vizsgálja, miben áll a munka formai és reális alárendelése a tőkének. A tankönyv tehát hűen követi Marx gondolatmenetét, de azt korunk problémáihoz alkalmazkodva adja vissza.

A „Munkabér” című részben külön fejezet foglalkozik a munkabér nagyságával és alakulásával. A munkaerő értékéről megállapítják, hogy a kapitalizmus fejlődésével csökken, bár egy sor ellenható tényező (a szükségleti színvonal emelkedése, a munkaintenzitás fokozódása, a szakképzettség növekedése) egyes időszakokban semlegesítheti a munkatermelékenység növekedésének hatását. A tankönyv itt helyesen hangsúlyozza, hogy a reálbér alakulása nem azonos a munkaerőérték mozgásával, sőt ellentétes is lehet vele, főképp a munkatermelékenység növekedésének hatására. Megállapítja továbbá azt is, hogy a kapitalizmus tendenciát szül a munkabér elmaradására a munkaerő értékétől. A proletariátus viszont szívós harcával igyekszik elismertetni az új, megnövekedett szükségleti színvonalat és normálissá, szokásossá változtatni.

Miután a tankönyv részletesen sorra vette a reálbér-alakulás tényezőit, lényegében kitér e beralakulás tendenciájának megjelölése elől. A következő megállapítást teszi: „A reálbér színvonalának változásában nagy egyenetlenség figyelhető meg. Hosszú időszakokon át, mint ezt a tények mutatják, a reálbér csökken. A reálbérnek a korábban elért színvonalhoz viszonyított süllyedésében az a tendencia jut kifejezésre, amely a munkabért a munkaerő értéke alá csökkenti. Időszakosan viszont a proletariátus osztályharca és más tényezők hatására a munkások reálbére nő. A reálbér időszakos növekedésében a munkaerőérték törvényének hatása jut érvényre.” (212. l.)

Látható tehát, hogy a tankönyv először elveti ugyan a reálbér süllyedő tendenciáját — és ez komoly eredmény, akár az Osztrovityanov-féle tankönyv félévvel korábban megjelent új kiadásához viszonyítva —, később mégis egy felemás álláspontot foglal el és lényegében a munkaerőérték változásával magyarázza a reálbér mozgását, holott 3 oldallal előbb éppen e kettő eltérő voltára utal.

„A tőkefelhalmozás és a proletariátus helyzetének rosszabbodása” című rész nem tartalmaz új megállapításokat, viszont a munkásosztály helyzetét befolyásoló tényezőket jóval komplexebb módon vizsgálja, hangsúlyozza azok eltérő, esetenként ellentétes alakulását, nagy figyelmet fordít a rosszabbodás ellen ható tényezőkre. Sajnos, a munkanélküliségről szóló polgári elméleteket a tankönyv nemcsak a végletekig leegyszerűsíti, hanem megengedhetetlen tárgyi tévedéseket is tartalmaz. Így a keynesi elméletről azt írja, hogy „ő (Keynes) úgy képzei el a dolgokat, mintha a munkanélküliség végső oka a munkások túl magas bére lenne és ellenállásuk minden bércsökkentéssel szemben. Ha pedig a reálbért minimális színvonalára csökkentik, akkor — állítja Keynes — szó sem lehet semmiféle »kényszerű« munkanélküliségről” (243—244. l.). Ennek, mint ismeretes, pont az ellenkezője igaz. Keynes éppen azt állította, hogy a „kényszerű” munkanélküliséget nem lehet bércsökkenéssel megszüntetni, hanem ehhez a „hatékony kereslet” biztosítása szükséges.

A tankönyv, mint említettük, hűen követi A tőke gondolatmenetét és felépítését. Ez kifejezésre jut például abban is, hogy „A társadalmi osztályok újratemelése” című témát mindjárt a tőke körforgásának és megtérülésének vizsgálata után tárgyalja. A tankönyv általános módszertani elve az, hogy a marxi tételeket és gondolatokat a mai folyamatoknak és tényeknek megfelelően igyekszik ismertetni. Ez a kettős célkitűzés szerencsésen biztosítja is a kifejtés logikáját és színvonalát mindaddig, amíg a tárgyalás nem jut el olyan kérdésekig, amelyek megértése megkívánja az imperializmus szakasza fő sajátosságainak ismeretét.

Például „*A kölcsöntőke. Hitelrendszer és pénzforgalom*” című rész nagyon helyesen a kamat és a hitelformák, valamint a polgári hitelemlételek tárgyalása után rátér a részvénytársaság és a fiktív tőke vizsgálatára. Foglalkozik az osztalékkal, az alapítói profittal, eljut a részesedési rendszerig, sőt a tőke demokratiszálódásának elméletéhez. Ez helyes és érthető így. Viszont az infláció lényegét és okait már nem lehet megérteni csupán a mechanizmus leírásából. Nem véletlen, hogy az infláció sokféle kiváltó oka között, amelyeket a tankönyv ismertet (az arany kiáramlásától és a kormány iránti bizalom megingásától kezdve a termelés hirtelen eséséig és a pénz forgásának meggyorsulásáig bezárólag), nem szerepel a fő ok: a deficités állami finanszírozás, mert ehhez a mai állammonopolista kapitalizmus törvényszerűségeinek ismerete szükséges.

Hasonló okból kétséges annak a szembeállításnak a helyessége, ahogyan a tankönyv a pénzrendszerek fejlődését értékeli. Eszerint a XIX. században a pénzforgalom fejlődése az ezüst monometallizmustól az aranystandardhoz felfelé ívelő fejlődést jelentett. A XX. századra pedig „tipikus a pénzforgalom lefelé ívelő fejlődése, amelyet az aranyérme-standardtól az aranyra nem konvertálható bankjegyekhez és papírpénzre való átmenet jellemez a korlátozott aranystandardrendszer közbeiktatásával. E rendszerekre való áttérés a pénzforgalom ziláltságát jelenti, amelyet a mai kapitalizmus mély ellentmondásai váltottak ki” (418. l.). Vajon a pénzrendszer haladó vagy retrográd voltát lehet-e csupán bizonyos formáival azonosítani, anélkül, hogy megvizsgálánk, miként szolgálják ezek a formák az áruforgalom és szélesebb értelemben az adott társadalmi termelés fejlődését? Nyilvánvaló, hogy a mai kapitalizmus nem létezhet állammonopolista intézkedések nélkül, ezek pedig papírpénz-valutát követelnek. (Ennyiben a papírpénzre való áttérés valóban a kapitalizmus ellentmondásainak éleződéséről tanúskodik.) De miért jelentené ez a pénzforgalom lefelé ívelő fejlődését és ziláltságát? Hiszen aranypénz esetén az egész rendszer nem lenne funkcióképes. Világos tehát, hogy ezt a kérdést sem lehet a mai állammonopolista kapitalizmustól elszakítva tárgyalni.

A tankönyv talán legjobban sikerült része a *nemzeti jövedelemmel* foglalkozik. Rövid történeti bevezető után világosan meghatározza a termelőmunka fogalmát mint az újratermelhető anyagi terméket létrehozó munkát. Produktív munkát végez az, akinek tevékenysége része a társadalmi *összmunkás* munkájának. Ennyiben produktív munkát végez a munkás munkapadjánál és a termelést irányító mérnök.

A nemzeti jövedelem elosztási folyamatában a tankönyv az eredeti és származékos jövedelmek mellett elsődleges és másodlagos jövedelmeket is megkülönböztet. Eredeti jövedelmek a tőkés termelés fő szereplőinek — munkások, tőkésék, földbirtokosok — jövedelmei, származékosak az előbbiekből levonás útján nyert jövedelmek (tanító, orvos, alkalmazott stb. jövedelme). Elsődleges jövedelemnek nevezi azt a jövedelmet, amely az áru árának része, függetlenül attól, hogy eredeti vagy származékos jövedelem. Másodlagos jövedelem az olyan származékos jövedelem, amely a nemzeti jövedelem újraelosztása során jön létre. Így az üzemi alkalmazottak bére elsődleges jövedelem, mert elsődleges elosztás során jött létre, bár természetére nézve származékos, hiszen a produktív dolgozók által előállított értékből származik. Az újraelosztás eredményeként kialakulnak a végső jövedelmek, ezek összege egyenlő az elsődleges jövedelmek összegével. Újszerű, hogy a nemzeti jövedelem keletkezését, elosztását, felhasználását a tankönyv matematikai képletben (492. l.) foglalja össze (ez egyben az egyetlen kísérlet modern matematikai módszerek alkalmazására szemléltetés céljából).

A tankönyv második része a *monopolkapitalizmus* fő vonásaival és törvényszerűségeivel foglalkozik. Ez a tankönyv legkevésbé sikeres és érdekes része. A szerzők nemcsak a szokásos felépítést követik, hanem tartalmilag is csupán az újabb politikai fejlemények bevételeivel korszerűsítik az anyagot, elmaradva ezáltal a marxista közgazdaságtan újabb kutatási eredményeitől. Csupán utalások vannak olyan fontos problémákra, mint a tőkés integráció, az újratermelési ciklus alakulása a második világháború után, a gyengén fejlett országok mai helyzete a tőkés világgazdaságban, hiányzik az állami beavatkozás súlyának, formáinak, gazdasági mechanizmusának világos, összefüggő ismertetése és elemzése. Itt-ott kísértének egyes régi téves nézetek is, például a válságok mélyüléséről, a depressziós időszakok növekedéséről, a megélénkülés és fellendülés szakaszainak csökkenéséről napjainkban (505., 659. l.) stb.

Ez a szovjet kísérlet is mutatja azt, hogy a mai kapitalizmus oktatásának kor-

szerúsítése a tartalmi problémák tisztázásán túl megköveteli a kifejtés domináló történelmi jellegének megváltoztatását és néhány elhanyagolt terület (az állammonopolista kapitalizmus, a tőkés újratermelés struktúrájának és ciklikus menetének változásai, a tőkés világgazdaság fejlődési tendenciái, a gyengén fejlett országok helyzete stb.) tematikailag összefüggő, közgazdaságilag megalapozott tárgyalását.

Egészében a politikai gazdaságtan tankönyv I. kötete színvonalas teljesítmény, jól felhasználható hazai oktatásunk módszertani-tartalmi fejlesztésére is.

Szamuely László

II. kötet: A szocialista termelési mód

A szocializmus politikai gazdaságtana sokáig távol állt a népgazdaság reális problémáitól, el volt szakadva a gazdaságpolitikától. A tankönyvekbe hibás gazdaságpolitikai elgondolások elméleti vetületei vagy valóságos tények elsietett általánosításai is bekerültek. A felszíni jelenségek leírására és primér rendszerezésére szorítókozó, látszategységet teremtő pozitivizmus semmibe veszi a valóság lényeges elemeit, kapcsolatait, törvényszerűségét, tehát objektív dialektikáját és éppen ezáltal dezorientálja a gyakorlatot. Az a módszer viszont, amely csak a legmélyebb lényegről állapít meg általánosságokat, homályban hagyja a felszíni mozgást, csontvázat mutat be élő szervezet helyett. Közvetlenül a szocializmus legáltalánosabb lényegéből kiindulva veszi tudomásul vagy veti el a jelenséget. S mivel a legáltalánosabb, amit e lényegről tud az, hogy ellentétes a kapitalizmussal, tehát egy negatívum, a politikai gazdaságtan bizonyítékok rendszeréből cáfolatok rendszerévé válik. Mindkét módszer helytelen, antidialektikus, tehát alkalmatlan az elmélet és a gyakorlat egységének helyreállítására.

Az ismertetett kötet úgy állítja helyre a politikai gazdaságtan és a népgazdaság gyakorlata közötti egységet, hogy nem fosztja meg e tudományt megkülönböztető sajátosságaitól. A szerzői kollektíva — köztük olyan ismert nevű közgazdászok, mint *Hacsaturov, Paskov, Rumjancev* akadémiai levelező tagok, *Arakeljan*, az Örmény Tudományos Akadémia tagja, *Batirev, Bojarszkij, Kolganov, Koseljev, Kozodojev, Kulikov, Oszagyko, Szpiridonova, Zsamín* professzorok, *Bacsurin* docens és mások — nemcsak a termelési viszonyok valóságos összefüggéseinek feltárására törekedett, hanem annak elemzésére is, hogy ezek az összefüggések gyakran ellentmondanak a látszólagosoknak.

A politikai gazdaságtan elsősorban azzal segíti a gazdasági fejlődést, ha feltárja a termelőerők fő mozgatójának, a termelési viszonyoknak a belső összefüggéseit és a továbbfejlesztés irányait. Ebben pedig fontos szerep jut a politikai gazdaságtan logikájának mint a közgazdasági megismerés eszközének. Logikán itt nem egyszerűen a sorrend értendő, hanem a termelési viszonyok objektív dialektikájának bemutatása, a lényeges és a kevésbé lényeges, a tartalom és a forma, az egyszerű és a bonyolult, a minőségileg eltérő jelenségek közötti különbségek és kölcsönhatások elméleti ábrázolása.

Tudományos monográfiák nem képesek teljesíteni e feladatot. Egyszerűen azért, mert a vizsgálódás szükségszerű tárgya a jelen esetben éppen nem a termelési viszonyok egyik vagy másik oldala, hanem a termelési viszonyok történelmileg meghatározott típusa. A politikai gazdaságtan egységes logikájának materiális alapja: éppen e termelési viszonyok objektív dialektikája, amely meghatározott típusú fűzi őket össze.

A termelési viszonyok rendszere nem tárható fel tehát sem leíró, sem spekulatív módon, sem pedig darabokban, hanem, mint a könyv megkísérli, csak a közgazdasági kategóriák összefüggő rendszereként. A mű segít megválaszolni azt a kérdést is, hogy lehet-e általánosítani az empirikus megismerés viszonylag kezdeti szakaszain, vagy várni kell, amíg a felhalmozott történelmi tényanyag elér egy meghatározott mennyiséget. Az empirikus kutatás minden stádiumában törekedni kell a belső összefüggések általánosítására. Ha közben kiderül, hogy erre nincs elég alap, akkor a feltételezett kapcsolat (hipotézis) bizonyítására vagy cáfolatára a következő stádiumokban kerül sor. De külön összehordani az egész építőanyagot és ennek befejeztével hozzáfogni az elmélet várának építéséhez — teljesen kilátástalan és kudarcra ítélt művelet. A mindenkor meglévő empirikus anyag általánosítása jelölheti csak ki a kutatás irányát. Magából a tényanyag összegyűjtéséből spontán sohasem nő ki általánosítás. Ez persze nem lehet indok

a tényektől független „általánosítás” mellett. Az a tétel, hogy még nincs itt az ideje a szintetizálásnak, a kutatási empirizmusnak teremtett ideológiát és azt a tényt is leplezte, hogy igazán dialektikus, a marxi absztrakciós módszeren alapuló analitikus munka is alig folyt a szocializmus termelési viszonyainak megismerésére.

A szocializmus politikai gazdaságtanának új kifejtése nem az alapul vett történelmi tényanyagot tekintve különbözik lényegesen a néhány év óta szinte tömegesen megjelent tankönyvektől. Szerzőinek fő tudományos teljesítménye a politikai gazdaságtan módszerének a felhalmozott tapasztalati anyaghoz való igazítása. (Elsősorban ennek hiánya akadályozta a politikai gazdaságtan mint egyetemes tudomány fejlődését az utóbbi években.)

Ez abban mutatkozik meg, hogy a szerzők bátran alkalmazták a tudományos absztrakciót, és azt széleskörűen és egységesen igyekeztek végigvinni az egész munkán. Ebben a tekintetben művük évtizedek óta a legteljesebb és legtudatosabb kísérlet a marxi módszer alkalmazására a szocializmus politikai gazdaságtanában. Ez a módszer a kutatás során az objektív termelési viszonyok többszintűségét, „rétegezetttségét” tükrözve a jelenséget az elsődleges, azután a mélyebb és még mélyebb lényegre vezet vissza, és így jut el a termelési viszonyok meghatározott típusának általános mozgástörvényeihez. Az eredmény kifejtése pedig úgy történik, hogy sorba elemzi a legmélyebb lényeget és a legfelszínibb jelenséget összekötő különböző hatókörű és tartalmú termelési viszonyokat és azok kölcsönös kapcsolatait. A marxi elméletet alkalmazva a szerzők nem úgy tekintik a lényeget, mint axiómát, amelyből minden konkrétebb meghatározottság pusztán deduktív úton levezethető. Fordítva, minden egyes termelési viszonyt valóságos mivoltában vizsgálnak és így tárják fel szerves összefüggését a társadalmi-gazdasági alakulat történelmi lényegével. Ezért is szentelnek nagy figyelmet a gazdasági formáknak és azok önmozgásának.

Fontos erénye a könyvnek az is, hogy egyfelől lemond az ágazati alapról, másfelől az egyes kategóriák sajátosságait mindkét gazdasági szektor körülményei között megvilágítja. Nagy jelentőségű a szocializmus és a kommunizmus közötti közös vonások és különbségek árnyaltabb kidolgozására való törekvés.

A könyv fő erőssége tehát a kifejtés módszere. A hibák egy része is az említett módszerrel kapcsolatos: hogy tudniillik nem alkalmazzák következetesen. A kategóriák közötti átmenetekben nem mutatnak rá azok belső ellentmondásaira, s az ellentmondások egy kicsit a jelenségektől külön, nempedig azok belső lényegében nyernek megvilágítást. Más hibák az objektív gazdasági folyamatok nem elég mélyreható elemzésével kapcsolatosak. Nem mindig láthatóak az összefüggések az általánosítások és a felhasznált gazdasági tényanyag között. Így azután könyvük, amely módszertanilag gazdagabb bármely elődjénél, a folyamatok konkrét elemzésének frissessége és gazdagsága tekintetében nem mindig üti meg azok mértékét. Ezért módszerük néha spekulatívnek tűnik.

A tanfolyam részei: 1. A szocialista termelési mód keletkezése, 2. A termelési viszonyok rendszere a szocializmusban, 3. A szocialista világ gazdaság, 4. A szocializmusból a kommunizmusba való átmenet a társadalmi fejlődés objektív törvénye, 5. A két vilárendszer gazdasági versenye.

„A szocialista termelési mód keletkezése” című rész a problémák megközelítési módja, az elvontság foka tekintetében nem sokban különbözik a hagyományos kurzustól. Figyelmet érdemel az a részletes világtörténelmi és társadalmi politikai elemzés, amelybe az átmeneti időszak közigazdasági vizsgálata beágyazódik. Az ide beiktatott új fejezetek mindegyike más szempontból tarthat számot érdeklődésre. A „Gyengén fejlett országok és népek áttérése a szocializmusra” című fejezettel a tankönyv szerzői kibővítették a tanulmányozandó társadalmi-gazdasági jelenségek körét, amit — más tankönyvektől eltérően — a főcímben is szükségesnek láttak megjelölni. A szocialista rendszer keletkezésének elmélete ugyanis a kapitalizmusról a szocializmusra való átmenet mellett megvilágítja a kapitalizmus megkerülésével történő szocialista fejlődést is.

„A szocializmus teljes és végleges győzelme” című fejezet főképpen a szocialista termelési viszonyok néhány általános ismervét tartalmazza: az össznépi tulajdon, a szövetkezeti tulajdon jellegzetességeit, a szocializmus társadalmi struktúráját taglalja. Hogy mindez ide került, azt a következő rész felépítése és a tanfolyam módszere indokolja. A tanfolyam általános módszeréből következik az is, hogy az első részből kimaradt a szocializmus gazdasági törvényeinek keletkezéséről szóló pont.

A szóban forgó fejezetekben további fejlődést ért el az a törekvés, hogy megszabaduljanak a történeti leírásoktól, amelyek egy-egy ország sajátos fejlődését tükrözik. Még egy lépés történt abban az irányban, hogy elemzőbb legyen a tanfolyamnak ez a része is, hogy helyesen emelje ki azt, ami valóban közös és általános érvényű különböző országok szocialista építőmunkájában.

Visszalépés történt azonban az átmeneti időszak elemzésének közgazdasági színvonala tekintetében. Ezt két példával illusztráljuk. Lehet, hogy a széles nemzetközi-társadalmi körkép miatt nem jutott rá helye, vagy egyéb okból, de lényegében hiányzik a szocialista iparosítás ütemének vizsgálata. Az a néhány mondat, amely erről szól, csak általánosságokat tartalmaz. Nem részletezi a könyv a szocializmus keletkezésének történelmi sajátosságait és ezek gazdasági következményeit sem. Pedig már a szocializmus anyagi-műszaki alapjainak megteremtését, a szocialista iparosítás folyamatát sem lehet jól megérteni a gazdasági építés történelmi kiindulópontjának, a legfejlettebb tőkésországokhoz képest fennálló óriási gazdasági és életszínvonalbeli elmaradottságnak alapos átgondolása nélkül.

Nem elégséges a mezőgazdaság termelési viszonyaiban végbement forradalom lényegének elemzése sem. Ehelyett a szerzők „általában” beszélnek a termelőszövetkezeti mozgalom lényegéről, amiről nem állapíthatnak meg mást, mint hogy „a földhasználat, a munka és a termelőeszközök egyesítése és ezen az alapon nagyüzemi közös gazdaságok létesítése”. (61. l.)

A politikai gazdaságtan tanfolyam tökéletesítéséhez fokozottabb mértékben szükséges a szocialista társadalom történelmi fejlődési jellegzetességeinek pontos, konkrét felmérése, a világgazdaság realitásainak szigorú figyelembevétele.

A kötet mintegy háromötödét teszi ki és annak fő része „A termelési viszonyok rendszere a szocializmusban” című, a többi résznél elvontabb és analitikusabb fejtegetés, amely arra törekszik, hogy a politikai gazdaságtan kategóriáinak rendszerét, mint a gazdasági viszonyok belső dialektikájának tükrözését ábrázolja és értesse meg. Helyesen, ha nem is mindig sikeresen törekszik erre. Az első szakasza a *kommunista termelési mód alapjaival* foglalkozik. Itt foglalkozik mindenekelőtt a kommunizmus két fejlődési fokának közös törvényeivel és kategóriáival, valamint az alsó szakasz elosztási törvényeinek legáltalánosabb vonásaival. Ez a rész koncentráltan tartalmazza a szerzők módszerének erényeit és hibáit és bizonyosan sok vitát fog kiváltani.

Bevezetőben ezt olvassuk: „Ahhoz, hogy feltárjuk a szocialista tulajdon közgazdasági tartalmát, át kell tekinteni a szocializmusbeli termelési viszonyok összességét.” (107. l.) Később azonban kiderül, hogy nem az összes termelési viszonyt értik ezen, hanem csak azokat, amelyeket a kommunista termelési mód alapjainak neveznek és amelyeket az első rész tárgyal (lásd 204. l.). Ennél az ellentmondásnál is fontosabb az, hogy a szükséges termék és a többletermék elosztási viszonyait is a szocialista tulajdon-viszonyok elemének tekintik, de például az önálló elszámolást nem (mivel ezt nem sorolják az „alapokhoz”). Erre a szakaszra talán a legjellemzőbb az, ami nincs benne. Először: kimaradt a szocializmus termelőerőiről vagy anyagi-műszaki bázisáról szóló fejezet. Nehéz nem osztani a szerzők véleményét, amikor ennek indoklásaként arra hivatkoznak, hogy a termelési viszonyokat csak mint a termelőerők fejlődési formáit, a termelőerők fejlődését pedig mint e kölcsönhatás eredményét lehet megérteni s ezért az egész tanfolyam során folyamatosan kell megvilágítani ezt a problémát. Másodsor: a fentebb idézett módon értelmezve a tulajdont, elhagyták az ezt tárgyaló külön fejezetet, s bizonyos részeit az átmeneti gazdasághoz csatolták. Eltűnt innen a szocialista termelési viszonyok általános jellemzése is. Harmadszor: megszüntették a gazdasági törvények jellegéről szóló külön fejezetet, ami a tervszerűség általuk adott meghatározásával kapcsolatos. Negyedszer: a munka jellegét sem tárgyalja külön fejezet, hanem az egész kurzus folyamán világítják meg. Kikerült tehát a tanfolyamból minden olyan általános téma, ami nem valamely konkrét termelési viszonyról szól. De ez úgy történt, hogy nem a tanfolyamot szegényíti, hanem a konkrét termelési viszonyok vizsgálatát gazdagítja.

Az első szakasz a *tervszerűségnek* mint a szocialista termelés az össznépi tulajdon legáltalánosabb mozgásformájának, minden folyamat közös közgazdasági jellemzőjének vizsgálatával kezdődik. A szerzőket módszerük egészében sikeresen segíti át ezen az első nagy ugróponton. Az az állítás, hogy a tervszerűség a közgazdaságtani elemzés kiindulópontja, helytelen. A szerzők maguk sem ezzel kezdik, hanem az átmeneti korszakkal, ahol elbújtatták a szocialista tulajdon

általános ismérveit. A szocializmus fejlődése a munkáshatalom kivívásával és a termelési viszonyok forradalmi átalakításával kezdődik. Történelmileg is, logikailag is ez a kiindulópont.

Azt helyesen állapítják meg a szerzők, hogy a tervszerűség, amelynek legegyszerűbb formái a szocializmus előtt is megtalálhatók, népgazdasági méretekben a szocialista termelési viszonyok attribútuma. „Tervszerűség nélkül nincs szocialista tulajdon a szó közgazdasági értelmében.” (111. l.) A népgazdasági tervszerűség a kommunista termelési mód sajátos törvénye. De mi a tartalma a tervszerűségnek mint általános mozgásformának? Erre a kérdésre a termelési viszonyok és a gazdasági törvények tervszerű jellegét fejtegető pont törekszik választ adni.

A munka közvetlen társadalmisága és a törvények tudatos megvalósításának szükségessége ugyanannak a dolognak a két oldala. A szerzők érdeme, hogy e két kategóriát összekapcsolták a tervszerűséggel (így tudták egy fejezetbe vonni mindazt, amit régebben három fejezet taglalt). De az összevonás módja már kételyt vált ki. A tankönyv először kifejti, hogy a tulajdon attribútuma a tervszerűség, azután pedig, hogy a tervszerűség tartalma a közvetlenül társadalmi munka. Itt van bizonyos tautológia. Azt állítani a termelőeszközökről, hogy össznépi tulajdonban vannak, közgazdaságilag ugyanaz, mint azt állítani a munkáról, hogy népgazdasági méretekben közvetlenül társadalmi jellegű. Keresgélni, hogy ezek közül melyik az „elsődleges”, olyan foglalatosság, amellyel egyes, könyvtárban tenyésző elméleti szakemberek hiába töltik az időt. A tervszerűségben a közvetlenül társadalmivá vált munka *fejeződik ki*, mint ahogy a piaci anarchiában a magánmunka. Ahhoz a belső lényeghez, amely a tervszerűségben jelenik meg, nemcsak a termelőeszközök tulajdonformája, hanem a munka történelmileg meghatározott jellege is hozzátartozik. Amikor a tervszerűségről mint általános mozgásformáról van szó, a termelőeszközök össznépi tulajdonának, a közvetlen társadalmi munkának arra a sajátosságára kell gondolni, hogy törvényeik csak a társadalom tagjainak központilag szabályozott tudatos erőfeszítésével valósulhatnak meg.

A tervszerűségnek mint általános mozgásformának a vizsgálatáról térnek át a szerzők a tervszerűen fenntartott arányosság elemzésére. A munkaidő-elosztás általános törvénye a szocializmusban a tervszerű fejlődés törvényében testesül meg. A tervszerűség e specifikus törvény követelményeit tükrözi.

A tervszerűség a legáltalánosabb termelési viszonyt, valamennyi egyéb viszony közös mozgásformáját, az alaptörvény pedig a fő, a leginkább lényeges termelési viszonyt testesíti meg. Az alapvető termelési viszonyt úgy határozzák meg, mint a kizsákmányolástól szabad közvetlen termelők egyesülését, ami abban fejeződik ki, hogy a társadalom és az egyén érdekei alapvetően egybeesnek, a dolgozók együttműködnek és egymásnak segítséget nyújtanak a termelésben, a munka alkotó tevékenységgé, a dolgozók szükségleteinek kielégítése pedig társadalmi ügyvé válik. A szocializmusban objektív szükségsszerűség az emberek szükségleteinek teljes kielégítése — fejtegetik. Ha erre ma még nincs is anyagi lehetőség, ez csak a termelőerők fejletlenségéről tanúskodik.

A szükségletek teljes kielégítése még nem valósult meg, de a kommunizmus közös lényegéből az következik, hogy a társadalomnak az anyagi javak termelését és elosztását ez objektív feladat megvalósításának szolgálatába kell állítania. Ez a szocialista gazdaság fejlődésének felismert, tudatosult ösztönzője.

Közvetlenül e témához kapcsolódnak a szükséges és többlettermékről, a műszaki haladásról, valamint a termelékenység növekedéséről szóló fejezetek. Az elsőben főleg mennyiségi oldalról vizsgálják azokat az összefüggéseket, amelyeket a megelőző minőségi elemzés tisztázott. A másik kettő a szocializmus alapvető termelési viszonya és a termelőerők fejlődése közötti kölcsönhatást részletezi. A szerzők érdeme, hogy egymáshoz csatolták a témákat; de mégsem egyesítették őket. Pedig az alaptörvény elemzése jóval konkrétabb lenne, ha a mennyiségi oldalt nem egyedül a népjólét tényeiről szóló illusztráció képviselné, s helyet kapnának benne a termelőerők fejlődésének fő összefüggései is. Marx konkrét folyamatokat vizsgált és *bennük* mutatta meg a termelési viszonyokat; erre törekszenek a szerzők is, de ezen a ponton tovább kellett volna menniük.

Leginkább figyelemre méltó a szükséges és a többlettermék vizsgálata, amit a szerzők — általános módszerükből kiindulva — jól oldanak meg. Elkövetik azonban azt a tévedést, hogy a szükséges és a többlettermék kategóriái helyett „az egyéni és a társadalmi szükségleteket kielégítő termék” kifejezést alkalmaz-

zák. Ebből úgy tűnik, mintha a szükséges munka nem társadalmi szükségleteket elégítene ki. (Később a szerzők is a szükséges és a többlettermék kategóriáját alkalmazzák.)

A szükséges termék a produktív dolgozók személyes fogyasztására szolgáló javak és szolgáltatások, a többlettermék a termelő és a nem termelő alapok növelésére jutó rész. A szükséges termék elosztásának két formája van: a munkadíjazás és az ingyenes juttatások. (A saját termelésből történő fogyasztástól úgy látszik elvonatkoztatnak.) Az elosztás sajátosságait, a szükséges és a többlettermék elosztásának összefonódását az egyént illető termék és a társadalmat illető termék fogalmával ábrázolják. A szükséges terméknek az a része, amelyet a termelő közvetlenül munkája szerint kap, válik egyént illető terméké. A szükséges termék másik része a pénzbeli vagy természetbeli juttatás, s a többlettermékkel együtt alkotja a társadalmat illető terméket. A szükséges és a többlettermék elhatárolásának kritériuma a végső felhasználás, az egyént és a társadalmat illető terméké pedig a tulajdonforma. Mindez munkaidőben is kifejezhető: szükséges és többletmunkaidő; a termelő saját maga számára és a társadalom számára végzett munkája.

A szerzőknek nagyrészt sikerült a szocialista társadalom elosztási elméletét a maga teljességében bemutatni. Helyesen megkülönböztetve az elemzés egyes lépcsőfokait, a szerzők ugyanakkor néhány helyen elmulasztották kellően összekapcsolni azokat. Különösen az általuk nagy súllyal tárgyalt szükséges és többlettermék, valamint a nemzeti jövedelem elosztása közötti összefüggések ábrázolása hiányzik.

A tankönyvben alkalmazott módszer teszi lehetővé az áruviszonyok helyének és szerepének megértését is (második szakasz). A könyv erről három dolgot állít: 1. az újratermelés összes szférája valamilyen módon áru- és pénzviszonyokkal kapcsolatos. A termelési viszonyok konkrét formáit tehát nem lehet e viszonyokon kívül vizsgálni. 2. A szocializmus (és a kommunizmus) alapjai, fő törvényszerűségei az áru- és pénzviszonyoktól függetlenek. 3. Az áru- és pénzviszonyok sajátosságai e fő törvényszerűségekből következnek. A szerzők sikeresen küzdöttek meg azzal a feladattal, hogy megjelöljék az értékviszonyok helyét és szerepét a szocializmusban. Ez a második ugrópont a szocializmus politikai gazdaságtanában.

Az általános összefüggések helyes feltárásával ellentétben helytelen eredményre jutnak a konkrét okozati kapcsolat elemzésében. Az áru- és pénzviszonyok okát a szövetkezeti tulajdon mellett a munkában fennálló társadalmi különbségekben vélik meglelni. A szellemi és a fizikai munka, a képzett és a képzetlen, a többé vagy a kevésbé termelékeny, a nehéz és a könnyű munka ma még a termelés egyes résztvevőihöz „tartozik”, a termelők a munkafajtákhoz vannak kötve és gazdaságilag nem változtathatják azokat szabadon. Ezek miatt lehetetlen a munka szükségzerű társadalmi mérése közvetlenül munkaidőben — állítják a szerzők. Itt nincs mód ezzel vitába szállni, de ennek elfogadása vagy az értékviszonyok realitásának vagy a marxi értékelmélet lényegének tagadásához vezet.

A *harmadik szakasz* a szükséges termék két fő formáját, a munkadíjazási és a társadalmi fogyasztási alapok terhére történő elosztási formákat tárgyalva a politikai gazdaságtan egy sor új tételét világítja meg. A munkadíjazás fő formáját, a munkabért, annak lényegét, gazdasági határait és formáit külön fejezetek és pontok taglalják. Ide került a bérghazdálkodás kérdése is, amelyet viszont az önálló elszámolástól elszakítva nehéz megérteni. A könyv a bérarányok, valamint a munkatermelékenység és a bérek összefüggésének kérdését alapjában a hagyományos módon világítja meg. Eléggé eredeti viszont a létminimum megkülönböztetése a bérminimumtól. Az utóbbi meghatározása így hangzik: „Az anyagi és szellemi javaknak az a mennyisége, amely a legkönnyebb termelési feltételek között dolgozó szakképzetlen munkás munkaerejének újratermeléséhez szükséges, és amelyet a társadalom a gazdasági fejlettség adott színvonalán nyújthat.” (275. l.)

Érdekesen tárgyalják a szerzők a bérdifferenciálódás és a többlettermék-ráta differenciálása közötti összefüggést is. Megállapítják, hogy e ráta változatlansága mellett csak a szakképzettségtől és a munkaintenzitástól függő bérdifferenciáció képzelhető el. Az ország különböző területein uralkodó eltérő körülmények, valamint a vállalatok eltérő műszaki színvonala azonban az $\frac{m}{v}$ -szóródását okozzák.

A munkanapról és a szabadidőről szóló *negyedik szakasz* e helyen és önállóan nem kelti a teljesség benyomását. Inkább az alapvető termelési viszonyhoz kellett volna csatolni.

Az *ötödik szakasz* a szocialista vállalati újratermelésről szól és — más tankönyvekből már ismerős tagolásban és tartalommal — az önálló elszámolás (lényege), az alapok „körforgása és megtérülése”, az önköltség és a tiszta jövedelem, valamint a különbözőzeti földjáradék problémáit világítja meg egy-egy fejezetben. Talán csak az ötlük szembe, hogy a hitel szükségességét már az alapokról szóló fejezet tárgyalja.

A *hatodik szakasz* az „Árképzés” címet viseli és az ipari termelői, a mezőgazdasági és a fogyasztói árakat jellemzi. A szerzők sajnos nem különböztetik meg világosan az árarányok, az árszínvonal és az ártípusok mibenlétét és szerepét. Az árképzésnek a Szovjetunióban elfogadott alapelvét a következőképpen fejtik ki: „A termelőeszközök termelői áraiban realizált tiszta jövedelemnek biztosítania kell a termelőeszközöket előállító iparágak bővített újratermelését. Ha a termelőeszközöket előállító összes iparág termékének árösszege megtéríti a termelőeszközök önköltségét és forgalmi költségeit, és ezen felül az iparágak fejlődési szükségleteinek megfelelő mértékben realizál tiszta jövedelmet, akkor az ár megfelel a társadalmi termelés első osztálya bővített újratermelését biztosító ráfordításoknak.” (410. l.)

A *hetedik szakasz* a társadalmi össztermék és a nemzeti vagyon vizsgálatával kezdődik és az újratermelés arányaival folytatódik. Ezen belül kiemeli az optimális arányok problémájának lényegét, tényezőit és nehézségeit. Külön fejezetet szenteltek a szerzők a termelőalapok megtérülésének és a beruházások hatékonyságának. Ez a fejezet módszerét tekintve nagyban emeli a könyv színvonalát, és jó példa arra, hogyan lehet a politikai gazdaságtan minőségi elemzését a vele összhangban álló mennyiségi elemzéssel gazdagítani, elmélyíteni, konkrétabbá tenni. Mint kifejezetten népgazdasági szintű és jelentőségű probléma kapott helyet az újratermelés szintetikus kifejtésében.

A kifejtés logikája tehát a következő: a kommunista termelési mód alapjai (és az áru- és pénzviszonyok) jellemzése után először az egyén helyét és ösztönzésének módszereit vizsgálják az újratermelési folyamatban, azután térnek át a vállalati szintű, majd a népgazdasági szintű elemzésre. A szükséges és a többlettermék elosztása az a vörös fonal, amely e három egymás után következő témán végighúzódik. (Ezt meg kellett előznie az áru- és pénzviszonyok elemzésének, ami egyebek között lehetővé tette, hogy a szükséges és többletterméket mint jövedelmeket ábrázolják.)

A termelési viszonyok szféráit a szerzők nem különítik el mechanikusan, hanem az egyén, a vállalat, a népgazdaság szintjén kölcsönhatásában igyekeznek bemutatni a termelést, az elosztást, a cserét és a fogyasztást. A szocialista újratermelés kérdései az egész kötetben végigvonulnak. Legfőbb minőségi vonásait már „A kommunista termelési mód alapjai” című szakasz tartalmazza. A záró (hetedik) szakasz viszont szintetikus módon foglalja össze az egész népgazdaság újratermelésének összefüggéseit.

A kötet *harmadik részét* a szerzők a szocialista világgazdaság problémáinak szentelték. A kötet terjedelmének körülbelül 5 százalékát kitevő (33 oldalas) anyag igen vázlatosan ismerteti a gazdasági viszonyok új típusát, a nemzetközi szocialista munkamegosztást és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok formáit. A *negyedik rész* a szocializmusról a kommunizmusra való áttérést világítja meg, míg az *ötödik* (befejező) rész a békés koegzisztenciáról és a két rendszer közötti gazdasági verseny kérdéseiről szól.

★

Összefoglalva: a közgazdasági karok számára készült tankönyv előnyösen különbözik más hasonlóktól. A tudományos módszertan alkalmazása tekintetében új fejlődési szakasz kezdetét jelzi a szocializmus politikai gazdaságtanának történetében. Példája a tanfolyam korszerűsítésére, a gyakorlati népgazdasági problémákhoz való közelítésére ösztönöz. A politikai gazdaságtan tanfolyam tudományos színvonalának emelése egyszerre szolgálja a gazdasági építőmunka és az ideológiai nevelőmunka feladatainak megoldását. A könyv arra is serkent, hogy hazánkban is szervezettebben, alaposabban, s a kezdeményező kedvet jobban kibontakoztatva foglalkozzunk a politikai gazdaságtan oktatásának, gyakorlati felhasználásának és továbbfejlesztésének problémáival.

Földes Károly

A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962.

Folyóiratunk 1963. októberi számában Varga György ismertette az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének harmadik évkönyvéből az első nyolc tanulmányt. Szükséges azonban olvasóink figyelmét felhívni az általa csupán felsorolt további hat tanulmányra, hiszen ezek is igen időszerű kérdésekkel foglalkoznak és jelentős kutatási eredményeket tartalmaznak.

Az energiagazdálkodás és az ipari munka termelékenységének növekedésének összefüggései címmel Cukor György írt tanulmányt. Statisztikai adatok alapján és statisztikai módszerekkel vizsgálja, milyen összefüggés állapítható meg a munka energiaellátottsága és termelékenysége között. Rámutat arra, hogy elsősorban nem az egy munkásra jutó villamosenergia-felhasználást kell vizsgálnunk, hanem a fajlagos felhasználást. Behatóan elemzi, hogyan hat az egyes energiahordozók arányának változása, az energiatermelés termelékenységének emelkedése, az energiahordozók eddiginél gazdaságosabb felhasználása a felhasználó iparágak élőmunka- és összmunka-termelékenységére. A szerző az összefüggéseket statisztikailag bizonyítja és elemzi. Munkája kiváló alapul szolgál a témakör elméleti kidolgozására, további kutatásokra. A kérdések sora vár itt válaszra. Az energia a holtmunka egyik leglényegesebb fajtája a munkatermelékenység alakítása tekintetében. A műszaki fejlődés során a holtmunka elemei mint termelékenységnövelő tényezők egyre több élőmunka-mennyiség helyére lépnek. Az energia és az élőmunka között nagyfokú helyettesíthetőség áll fenn. Hogyan alakul az energiában levő holtmunka és az ezt alkalmazó élőmunka mennyiségének részaránya az összes munkamennyiségben? Milyen hatékonysággal lép az energiában levő holtmunka egysége az élőmunka vagy másfajta holtmunka helyébe? Miért nevezhetjük az energiát — éppen úgy, mint a gépet — az élőmunka-termelékenység lehetséges szintje tárgyilag meghatározójának? Érdemes-e növelni a fajlagos energiafelhasználást, vagy talán szükségszerű tendencia ennek csökkenése? Ezekre csupán statisztikai adatok elemzése révén nem kaphatunk feleletet.

Lukács László tanulmánya *a beruházások gazdaságossága és az érdekeltség közötti összefüggéseket* tárgyalja. A szerző rendszerezetten, világosan és élethűen írja le, hogy *mi van*. Rávilágít arra, hogy a beruházók, a tervezővállalatok és az építőipari kivitelezők anyagi érdekeltsége nem ösztönöz a kívánt mértékben a beruházások gazdaságosságának javítására, sőt több vonatkozásban éppen ellene hat.

Azt, hogy *mi legyen*, a szerző csupán vázolja. Pedig minket elsősorban az érdekelne, hogyan kellene változtatni az anyagi érdekeltségi rendszeren a beruházások nagyobb hatékonysága elérésére. Megemlíti a szerző a használati díj bevezetésének, a beruházási összegek hitelként való juttatásának kérdését, de ezek várható hatásairól, bevezetésük lehetőségeiről már semmit sem mond. Vajon a használati díj bevezetése nem fogja-e fékezni a vállalati műszaki fejlesztést, a saját rezsisben végzendő beruházások vállalati kezdeményezését, nem fogja-e torzítani a vállalati nyereségérdekeltséget? Csökkenteni fogja-e a használati díj a beruházások szétforgácsolására vezető, ma még erősen működő tényezők hatását? Ilyen és hasonló kérdésekre vár választ a gyakorlat az Intézettől és annak kutatóitól.

Közismert, hogy jelenleg még rendkívül laza a számszerű kapcsolat a vállalati tervfejezetek között. Sem a termelékenységi, sem az önköltségi terv nincs szervesen összekapcsolva a műszaki intézkedések, beruházások terveivel. Nem alakult még ki olyan gyakorlat, hogy a termelékenységnövelő, önköltségcsökkentő beruházásokhoz bizonyos megtakarítási normatívák alapján létszám-megtakarítási, költségcsökkentési követelmény kapcsolódjon szinte automatikusan. Pedig ezek a hatékony anyagi érdekeltség kialakításának feltételei. Megérdemelt volna néhány sort a tervezőintézetek kérdése is. Hogyan lehetne megszüntetni a tervezőintézetek nyereségérdekeltségét, és mit kellene helyébe tenni? Milyen eredmények alapján mérhető a műszaki tervezés hatékonysága? A célpremisszálásnak, brigádpremisszálásnak, egyszeri gazdaságossági jutalmazásnak milyen rendszerét kellene kialakítani? Hogyan mérhető a tervezőintézetek „termelési értéke”? Ma már a kutatásoknak ezekre a kérdésekre is ki kell terjedni.

Időszerű kérdést tárgyal *Burger Kálmánné: A szolgáltatások árpolitikájáról*

című tanulmányában. A szocialista országokban az utóbbi években fordult a figyelem a vásárolt fogyasztói szolgáltatások felé. Ez annak tulajdonítható, hogy az ipari és mezőgazdasági termelés növekedése révén a fogyasztási cikkekben már sikerült olyan fokú bőséget teremteni, hogy a lakosság ellátásában a figyelem mind inkább a nem alapvető cikkek felé fordulhat. Az életszínvonal jelenlegi fokán az eddiginél gyorsabban nőnek a szolgáltatások iránti igények. A szolgáltatások a lakosság fogyasztásának szerves és egyre növekvő részei.

Éppen ezért a szolgáltatásokkal kapcsolatos árpolitikai kérdések kifejtése igen időszerű. A szerző mély elméleti felkészültséggel és jelentős kutatási anyag felhasználásával tárgyalja ezeket. Kimondja, hogy a szolgáltatások éppúgy áruk, mint a termékek. Szerves és elkülöníthetetlen részét képezik a fogyasztói áruforgalomnak.

Árképzésük is általában olyan módon történik, mint az ártermékeké. Áralakulásuknak mégis a termékekétől eltérő sajátosságai vannak. Színes elemzést ad a szerző arról, hogyan alakul a szolgáltatások ára és az azok iránti kereslet a tőkésországokban, a szocialista gazdaságban, majd konkrétan: hazánkban. A szolgáltató tevékenység termelékenysége, kevésbé gépesíthető voltánál fogva, általában lassabban nő, mint a terméktermelés termelékenysége. Éppen ezért a tőkésországokban a szolgáltatások árszínvonala a termékekéhez képest emelkedik. A szocialista országban a termelékenységemelkedés ütemkülönbsége szintén megvan, a szolgáltatások árszínvonala mégis alacsony. Ez egyrészt az örökölt árarányokra vezethető vissza, másrészt szociálpolitikai és jövedelemalakítási szempontokra. A szocialista árpolitika kialakításakor a legfontosabb szolgáltatásokat általában egy kategóriába sorolták a legfontosabb élelmiszerekkel és iparcikkekkel. Ezek alacsony árszínvonala azt célozta, hogy a legalacsonyabb jövedelműek is kielégíthessék belőlük alapvető szükségleteiket. Hazánkban is a stabilizáció alkalmával a szolgáltatások árát általában alig több mint kétszeres szorzóval állapították meg 1938-hoz képest, szemben a termékek sokkal magasabb szorzószámával.

Foglalkozik a szerző a jövőben követendő árpolitikával. A szolgáltatások árszínvonalának emelésére vonatkozó javaslatokat általában elveti. Az a véleménye, hogy „azokon a területeken, ahol a népgazdasági érdekek, a megfelelő fogyasztási szerkezet kialakítása stb. úgy kívánja, hogy a kereslet az eddigi szinten maradjon vagy az eddiginél erősebben terelődjen a szolgáltatások felé, helyesnek látszik a szolgáltatások jelenlegi alacsony árszínvonalának további fenntartása, a termékárakhoz képesti jelenlegi árarányainak változatlansága. Meggondolandó azonban, hogy ilyen jellegű árpolitika esetén is, nem lenne-e helyes a jelenleginél több szolgáltatás árában legalább az önköltséget realizálni a felesleges adminisztráció, dotáltságok elkerülése érdekében.” (276. l.) Néhány szolgáltatásnál — ahol belátható időn belül nem érhető el a kereslet kielégítése — a szerző is helyesli az eddiginél nagyobb tiszta jövedelem árakba való beépítését. A később ingyenessé teendő szolgáltatásokra vonatkozó Burger Kálmánné helyesnek látja, hogy ne ragaszkodjunk még időlegesen sem az önköltségi elvhez, hanem áruknek fokozatos csökkentésével, a ráfordítási költségek mindinkább a társadalmi tiszta jövedelemből való fedezésével térjünk rá az ingyenességre.

A következő tanulmányt *Gergely István* írta *A bank szerepe az anyagi folyamatok pénzügyi ellenőrzésében* címmel. Színvonalas, igényes írás. Azt vizsgálja, hogy a pénzforgalom és a pénzellátás révén milyen lehetőségek nyílnak és az újratermelés folyamatában mennyiben indokolt, hogy a pénzgazdálkodás lebonyolításával megbízott állami bankok a tervgazdálkodásban pénzügyi lebonyolító, aktív ösztönző-szabályozó és ellenőrző, elemző, jelző szerepet töltsenek be. A szerző a kérdés megközelítésére felvázolja az alapok körforgásának szocializmusbeli sajátosságait. Ezután — abból a feltételezésből kiindulva, hogy szocialista gazdaságban az elosztás minél tökéletesebben igyekszik biztosítani a termelés, a fogyasztás és a felhalmozás tervszerű arányait — elemzi, melyek a termelés és az áruforgalom összefüggései, hogyan nyilvánulnak meg az újratermelési folyamat zavarai a pénzben és a pénzmozgásban, s melyek a pénz és az állami bankok lebonyolító, ösztönző, ellenőrző funkciójának főbb területei, lehetőségei, módszerei.

A szocialista gazdaságban az anyagi folyamatokhoz kapcsolódó pénzforgalom a gazdálkodó egységek közötti közvetlen kapcsolat formáját ölti, azonban többségében az állami bankok közbejöttével, a gazdálkodó egységek bankszámláin bonyolódik le. A pénzforgalom operatívan követi az anyagi folyamatokat. Ez a két tényező — írja Gergely István — elősegíti, hogy a pénzforgalom felhasználható legyen és kedvező alapul szolgáljon a gazdasági folyamatok operatív figye-

lemmel kíséréséhez. Ez persze szocializmusban nélkülözhetetlen is. A gazdasági jelenségek sajátossága, hogy heterogén jellegű anyagi folyamatokban nyilvánulnak meg, amelyek éppen ennek következtében eredeti anyagi formájukban nehezen hozhatók közös nevezőre, és anyagi formájukban nagy tömegben nem elemezhetők. Éppen ezért nélkülözhetetlen a pénz mint olyan kifejezési eszköz, amely az anyagi elemek heterogén halmazát közös egységben szintetizálja, s ezzel elősegíti az alapvető tendenciák felismerését.

Annak megítéléséhez, hogy a pénz funkcióinak felhasználásával a pénzforgalmat lebonyolító bankszervezet milyen szerepet tölthet be az újratermelési folyamatban, tulajdonképpen azt kell tisztázni, hogy a pénz mennyiben képes tükrözni az újratermelési folyamatot, milyen a pénzfolyamatok kapcsolata az anyagi folyamatokkal, melyek a pénz jelző, ellenőrző szerepének lehetőségei. Ezeket a problémákat a szerző igen színvonalasan tárgyalja. Végső következtetésként megállapítja, hogy „a pénzforgalom lebonyolítása, a finanszírozás és az ahhoz kapcsolódó kamatpolitika, valamint a pénzfolyamatokból az újratermelési folyamatról kialakítható kép a bank munkájának három, egymással szervesen összefüggő oldala, amelyek mindegyike szükséges alkotóeleme annak, hogy a bank a pénz funkcióit felhasználva hasznos és aktív hatást gyakoroljon a gazdálkodásra”. (300. l.)

Az Évkönyvbe *A személyi jövedelmek eloszlása a szocializmusban* címmel Schmidt Ádám írt tanulmányt. A személyi jövedelmek összességének eloszlása iránt a szocialista országokban csupán az utóbbi években támadt érdeklődés. Ez nálunk inkább a népesség különböző rétegeinek (munkások, alkalmazottak, termelőszövetkezeti parasztság stb.) jövedelemeloszlására vonatkozó reprezentatív statisztikai felvételekben s ezek adatainak feldolgozásában mutatkozott meg. A közgazdasági elmélet azonban ezekkel a problémákkal alig foglalkozott. Pedig a személyi jövedelmek alakulásának és eloszlásának feltárását egyrészt a szocialista társadalom egyes alapvető összefüggéseinek, sajátosságainak megismerése, másrészt a tervgazdálkodás módszereinek tökéletesítése megkívánja.

Éppen ezért figyelemre méltó Schmidt Ádám tanulmánya. Célja annak elemzése, hogy a személyi jövedelemeloszlás területén a szocialista társadalmi és gazdasági rendben milyen alapvető vonások és tendenciák állapíthatók meg. A szerző előbb a legfontosabb fogalmakat tisztázza és definiálja, majd áttekintést ad a tőkéstársadalmak jövedelemeloszlásáról. Ezt követően a személyi jövedelmek eloszlásának szocializmusbeli főbb vonásaival foglalkozik, főképp a termelési viszonyok változásának tükrében. Bizonyítja, hogy a szocialista társadalomban már a termelési viszonyok, valamint a jövedelemszerkezet módosulásából következően — a tőkés jövedelmek eltűnése, a vagyoni jövedelmek jelentéktelenné válása s a juttatási jövedelmek súlyának emelkedése folytán — a személyi jövedelmek eloszlása egyenletesebb, mint a tőkés gazdaságban. Az egyes tényezők elemzése és statisztikai adatok alapján arra a következtetésre jut, hogy a fő tendencia az eloszlás egyenletesebbé válása. Ilyen irányban hat a szocialista szektor bővülése, a népgazdaság várható struktúraváltozása, a technikai haladás, a foglalkoztatottság növekedése, a szükségletek szerinti elosztás területének szélesedése és még több más tényező. De felhívja a szerző a figyelmet arra, hogy a munkajövedelmek egyenlősítésének erőltetése feltétlenül helytelen, mert ez a munka szerinti elosztás törvényét sértené, a személyes anyagi érdekelttség hatékonyságát gyengítené. Ezt azért kell kiemelni, mert a jövedelemeloszlás különböző tényezők hatására amúgy is az egyenlősítés felé tart.

A személyi jövedelemeloszlás törvényszerűségeinek feltárásában, tudományos kutatásában még csak a kezdeti lépéseket tettük meg. Schmidt Ádám tanulmánya úttörő jellegű. Hisszük, hogy a kutatási munka ezen a területen a jövőben erősödni fog. A szerző maga is azzal zárja tanulmányát, hogy a vizsgált vonatkozásban előttünk álló feladatokat kitűzi. Sürgeti az egész lakosságra kiterjedő jövedelemeloszlási adatfelvétel megszervezését. A jövedelemeloszlás felmérését és vizsgálatát szervesen be kell építeni — írja — a statisztikai munkaprogramba és a tudományos kutatások tematikájába. A tényezők vizsgálata, a nemzetközi összehasonlíthatóság feltételeinek és módozatainak kidolgozása, az eredmények társadalompolitikai és gazdaságpolitikai felhasználása a jövőben megoldandó, fontos feladatok.

A tanulmányok sorát Hoch Róbert: *Az indifferencia felületekről szóló tanítás elméleti alapjainak bírálata* című munkája zárja be. A legelterjedtebb polgári keresletelmélet az indifferencia felületekről szóló tanítás. Ez egyben alkotórésze a

burzsoá érték-, ár- és egyensúlyelméletnek is. A polgári közgazdaságtani tan-könyvek jelentős része ennek az elméletnek a tanításával kezdődik. Mivel idő-szerűvé vált a keresletkutatás bizonyos, Nyugaton kifejlesztett módszereinek a szocialista tervgazdaságban való részleges felhasználása, sürgető elméleti feladat az indifferencia-elmélet marxista bírálatainak elvégzése. A szerző tanulmányának célkitűzése, hogy megbírálja ennek az elméletnek az alapfeltevéseit, és kimutassa, hogy a modern szubjektivista keresletelmélet lényegét tekintve nem különbözik a „klasszikus” határhaszon-elmélettől.

A szerző feltárja a szoros kapcsolatot a modern szubjektivista iskola tanítása és a klasszikus határhaszon-elmélet között. Bizonyítja az általános szubsztitúció képzetének tarthatatlanságát. Az indifferencia-tan szerint ugyanis az általános és egységes össz-szükségletet elégíti ki minden jószágfajta, következésképpen a fogyasztásra szánt, illetve elfogyasztott készletben szereplő jószágfajták közötti alapvető kapcsolat a szubsztitúció; a rokonság másik fajtája — a komplementer-ség, valamint a jószágfajták közötti függetlenség — mindig csak részösszefüggés egyes meghatározott jószágfajták viszonylatában, az általános szubsztitúció kere-tei között. Hoch Róbert kimutatja, hogy minél „mélyebb bontásban” vizsgáljuk a fogyasztási cikkek, annál nagyobb helyettesíthetőséget tapasztalunk; s minél átfogóbb jószágcsoportokat elemzünk, annál kisebb a szubsztitúció; a nagy ter-mékcsoportok pedig egymással egyáltalán nem helyettesíthetők. Bebizonyítja, hogy a fogyasztói készlet nem helyettesekből, hanem független termék- és szolgáltatás-csoportokból tevődik össze, hiszen a fogyasztó elsősorban *átfogó, független* szük-ségleteit (élelmiszer-, ruházati, lakás- és lakberendezési, kulturális stb. szükség-leteit) „rangsorolja”, elsősorban az átfogó, független jószágcsoportok szerint hatá-rozza meg kiadásainak szerkezetét. Tehát a helyettesek keresleti arányainak meg-határozása általában másodlagos.

A szerző a modern szubjektivista keresletelmélet eredményeit nem veti el a maga egészében. Kimondja, hogy az áregyenések és ársíkok konstrukciója helyesen tükrözi a valóságot; ezért el kell fogadnunk és fel kell használnunk keres-leti elméletünkben. A közömbösségi görbék és a közömbösségi felületek konstruk-ciója azonban semmi esetre sem használható. Nem határozhatjuk meg segítségükkel a keresleti görbét, a fogyasztási pont alakulását. Elméleti alapjuk — a jószág-összetétel által egyértelműen meghatározott összhaszonkvantum és az általános szubsztitúció feltételezése — hamis. A közömbösségi tan érdemben csak egyetlen ponton különbözik a klasszikus határhaszon-elmélettől: tagadja az egymástól füg-getlen haszon nagyságok létét.

Az igen színvonalas és alapos tanulmány rávilágít arra is, hogy az indiffe-rencia-felületek elmélete tulajdonképpen kísérlet a hanyatló burzsoázia csődöt mondott, de nélkülözhetetlen eszmei fegyverének, a határhaszon-elméletnek a megmentésére. Persze a modern szubjektivista elmélet sem helytállóbb klasszikus elődjénél. Ezt is el kell vetnünk, mint hamis és reakciós teóriát.

Pirityi Ottó

G. Zotov: Az USA kiskereskedelme

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963. 165 l.

A könyv úgyszólván teljes áttekintést ad az Egyesült Államok kiskereskedel-méről; foglalkozik e terület tulajdonviszonyainak alakulásával, az áruforgalom terjedelmével és (árucsoportok és terület szerinti) összetételével, a bolthálózattal, az értékesítési formákkal, a forgalmi költségek alakulásával és a kereskedelmi alkalmazottak helyzetével.

A szerző minden biznnyal arra törekedett, hogy feltárja az Egyesült Államok kapitalizmusának a kiskereskedelemben megnyilvánuló ellentmondásait. Nem viz-gálta azonban, hogy melyek azok a legfejlettebb tőkésország kiskereskedelmében érvényesülő jelenségek, összefüggések és tendenciák, amelyeket a mi szocialista kiskereskedelmünk fejlesztésében is célszerű figyelembe venni. A könyv ebben a formában is hasznos és érdekes; sőt, az összegyűjtött gazdag anyag azt is lehe-

tővé teszi, hogy bizonyos következtetéseket vonjunk le kereskedelmünk fejlesztésére vonatkozóan.

A könyv több helyütt megismétlődő hibája, hogy — mondanivalóját erősítendő — néhány esetben olyan megállapításokat tesz, olyan következtetéseket von le, amelyeket a közölt adatok nem támasztanak alá, sőt ellentmondanak nekik, s mivel a szerző általában lelkiismeretesen kezeli az adatokat, saját megállapításával és következtetéseivel is ellentétbe kerül.

A könyv első fejezete a *koncentráció előrehaladását*, a *monopóliumok uralmát* mutatja be az Egyesült Államok kereskedelmében, továbbá a kereskedelmi tőke összefonódását az ipari és a pénzügyi (bankvállalatok és biztosító vállalatok) tőkével.

Kiemelném a szerző elemzését arról, hogy az erős koncentrációs folyamat ellenére miért van az Egyesült Államok kiskereskedelmében olyan sok kereskedelmi kisvállalat. Érdekes jelenség, hogy a koncentrációs folyamat nem az alkalmazott nélküli kereskedőket szorítja ki, hanem az 1—7 alkalmazottat tartó, s ezen belül elsősorban az 1—3 alkalmazottat tartó kisvállalatokat. E jelenség fő oka, hogy az alkalmazott nélküli cégek (de a nagyobbak is) elveszítik tényleges önállóságukat; boltjaik a kereskedelmi és ipari monopóliumok lerakataivá, tulajdonosaik pedig a monopóliumok alkalmazottaivá válnak.

A második fejezet az Egyesült Államok *fogyasztási piacának felvevőképességével* foglalkozik. Ennek kapcsán elemzi a szerző azokat a tényezőket (a foglalkoztatottságot és a fizetések színvonalának emelkedését), amelyek bővítették a fogyasztási cikkek piacát, és azokat a tényezőket (ár- és adóemeléseket, munkanélküliséget, a farmerek jövedelmének csökkenését stb.), amelyek korlátozzák ezt a növekedést. A szerző szerint a kiskereskedelmi áruforgalom volumene a második világháború kezdetén lényegében az 1929-es színvonalon állott, és csak a második világháború alatt és után volt jelentősebb (évi 2,5—3,5 százalékos) növekedés.

Bár a szerző megmutatja, hogy a vásárlóképesség a vizsgált időszakban emelkedett, s ezt a növekedést az említett negatív tényezők csak korlátozták; mégis, ez utóbbiakról több helyütt mint az ország lakosságának fizetőképes keresletét *csökkentő* faktorról beszél. Ez a szóhasználat az adott összefüggésben félreérthető. Azzal pedig semmiképpen sem érthetünk egyet, hogy a szerző a fogyasztási-cikk-piac viszonylagos szűkülésének bizonyítékát látja abban a tényben, hogy a lakosság jövedelmének csökkenő hányadát költi a fogyasztási cikkek vásárlására (46. l.). Elégé ismertek azok az okok, amelyek miatt a pénzkiadások növekvő részét fordítják más célokra, például szolgáltatások vásárlására.

Külön foglalkozik a szerző a *részletfizetés* szerepének növekedésével, amely növeli ugyan a fogyasztási cikkek értékesítését, de a hitelek visszafizetése a lakosság jövedelmének mind nagyobb részét köti le. A részletfizetéses fogyasztói hitelek adósai közé tartozik az amerikai családok mintegy 45 százaléka. Az Egyesült Államok lakosságának eladósodása, a fogyasztói hitelek minden formáját figyelembe véve, 1959-ben az 1929. évinek nyolcszorosára emelkedett. A szerző sajnos nem állítja szembe az eladósodással a lakosság megtakarításait, holott csak így kaphatnánk teljes képet erről a folyamatról. (Bár természetesen nem feltétlenül azonos rétegek adósodnak el és takarítanak meg.)

A szerző behatóan elemzi az amerikai *kiskereskedelmi statisztika rendszerét*. Ez a statisztika sem volumenében, sem struktúrájában nem tükrözi híven a tényleges forgalom alakulását. Egyfelől a kiskereskedelmi áruforgalom statisztikájában szerepelnek bizonyos szolgáltatásokért (például autókereskedelmi vállalat által végzett javításért) befolyt összegek, a kereskedők közötti áruforgalom stb.; másfelől a statisztika nem öleli fel az áruforgalom jelentős részét (az ipari és a mezőgazdasági termelők közvetlen áruértékesítéseit, a különféle szervezetekben és intézményekben működő üzleteket, kávéházakat, étkezdéket stb.).

Az áruforgalom struktúrájáról és annak alakulásáról különösen torz képet fest a statisztika azáltal, hogy „a kiskereskedelmi áruforgalom összetételét nem az áruk szakmai hovatartozása, hanem a boltok szakmai hovatartozása alapján számítják ki... Az amerikai statisztika az áruforgalmat 9 szakmai ágazatra bontja, ezeket gyakran árucsoportoknak is nevezi...” (60. l.) Gyakran nálunk is árucsoportonként kezelik az amerikai statisztika bolttípusok szerinti kategorizálását, pedig ebből a csoportosításból igen jelentős torzítás származik. Például 1959-ben az élelmiszerboltok és a vendéglátó vállalatok által lebonyolított forgalom az összes forgalomnak 31 százaléka volt, míg a lakosság ugyanebben az évben a fogyasztási cikkek vásárlására költött összegnek 41,3 százalékat fordította élelmi-

szerek vásárlására. A forgalmi adatok szerint az élelmiszer-forgalom aránya 1959-ben 1929-hez képest nőtt, a lakosság fogyasztási cikkekre fordított kiadásainak megoszlásáról szóló adatok szerint pedig némileg csökkent. Ugyancsak 1959-ben a ruházati cikkekre fordított kiadások súlya az összes áruforgalomban a forgalomstatisztika szerint 6,2 százalék, míg a lakosság áruvásárlásra költött kiadásainak adatai szerint 14,3 százalék. (Az áruházak, az egységáron árusító boltok stb. is jelentős ruházaticikk-forgalmat bonyolítanak le.) A ruházatra fordított kiadások súlya azonban mindkét statisztika szerint csökken.

Érdekes jelenség, hogy a tartós fogyasztási cikkek forgalmának hányada meglehetősen ingadozik; trendjét tekintve a második világháború után jelentősen nőtt, 1955 óta pedig csökkenő tendenciát mutat (1955-ben 36,4 százalék, 1958-ban 31,7 százalék, 1959-ben 33,3 százalék). Sajnos a szerző nem elemzi elég mélyrehatóan ennek a jelenségnek az okait.

Nem érthetünk egyet a könyvnek az élelmiszer-forgalom szerkezetét elemző részével. „Leginkább az értékes élelmiszerek fogyasztása csökkent, ugyanakkor az olcsóbb, kevésbé tápláló, különböző helyettesítő cikkek tartalmazó ételek fogyasztása növekszik. A háború előtti időszakokkal összehasonlítva csökkent az egy főre jutó fogyasztás olyan fontos élelmiszerekből, mint a sertésszár, bányahús, hal, liszt, gríz, friss gyümölcsök.” (67. l.) Aki a fogyasztás összetételével csak kicsit is foglalkozott, az tudja, hogy a cereáliák (liszt, gríz stb.), sőt az állati zsiradékok (disznózsír, szalonna) is inferiális, alacsonyrendű javak; fogyasztásuk az összes fogyasztás bizonyos színvonalán túl csökken. (Két oldallal később, a családi költségvetések adatait elemezve ez ki is derül.) A húsfogyasztás alakulása már valóban fontos minőségi mutatója az élelmiszer-fogyasztás struktúrájának. De mivel Zotov nem közöl adatokat az összes húsfogyasztás alakulásáról, ezért pusztán a birkahús- és halfogyasztás adataiból semmiféle következtetést nem tudunk levonni az élelmiszer-fogyasztás strukturális alakulására vonatkozóan. A jelenség okainak elemzése nélkül nem sokat mondó a friss gyümölcs fogyasztásának csökkenése sem.

A könyv harmadik fejezete a kiskereskedelmi *bolthálózat*tal és a fogyasztók *kiszolgálásának formáival* foglalkozik. Megtaláljuk az Egyesült Államok kiskereskedelmének, az áruházaknak, csomagküldő cégeknek, önkiszolgáló boltoknak, szupermarketeknek stb. rövid történetét. Megtudjuk például, hogy kezdetben két különböző eladási forma volt az önkiszolgálás és a szupermarket (s azt is, hogy miért hívják ez utóbbiakat „marketnek”, vagyis piacnak), és csak később váltak a szupermarketek önkiszolgáló formává. Tanulságos számunkra, hogy az Egyesült Államokban a második világháború után az élelmiszerboltok után a gyógyszerekkel, az edényekkel, háztartási cikkekkel, textilárukkal, cipővel, bútortal, háztartási felszerelésekkel stb. foglalkozó üzletek is áttértek az önkiszolgálásra. A kereskedelem új formája a közvetlenül a raktárról való árusítás, továbbá a csökkentett árakon árusító boltok hálózata. Széles körben terjedt a tartós fogyasztási cikkek árusításának az a formája, hogy a vevőtől egyidejűleg meghatározott áron átveszik régi készülékét. (Ilyen feltétellel értékesítik a kiskereskedelmi hálózatban a hűtőgépek és mosógépek háromnegyed részét, a porszívók 60 százalékát, a televíziós készülékek 50 százalékát.)

Érdekes, hogy miközben a szakosított boltok részaránya növekszik, ezzel ellentétes folyamatként az egyes bolttípusok profilja mind elmosódottabbá válik. Ugyanis a kiskereskedelmi cégek a konjunktúra-hullámmal szembeni védekezésül felveszik árulistájukra a más üzlettípushoz tartozó választékokat is.

A kiskereskedelmi hálózat fejlődésének fontos megnyilvánulása volt az Egyesült Államokban az elővárosi és a városon kívüli telepítés a városok központjaiban levő boltok rovására. Ezt a változást a lakosság településének módosulása és az autóközlekedés fejlődése tette lehetővé. A városon kívüli kereskedelmi központokat teljesen a kereskedelmi nagytőke uralja.

Az utolsó fejezet címe: „Az Egyesült Államok kiskereskedelmének pazarló jellege.” Ebben a fejezetben foglalkozik a szerző a *forgalmi költségek színvonalának* alakulásával. A kereskedelmi haszonkulcs (a forgalmi költségek és a kereskedelmi vállalatok nyereségének együttes aránya a kiskereskedelmi áron számított áruforgalomhoz) 50—60 százalék. Ez az arány a számítások szerint az elmúlt évszázadban nem sokat változott. A kereskedelmi haszonkulcson belül nehéz megállapítani a forgalmi költségek színvonalát, mert a kereskedelmi statisztika 1929 óta nem veszi őket számba. (1929-ben a kiskereskedelem költségei a kiskereskedelmi áruforgalom 24,8 százalékát tették ki.) A szerző helyenként a „forgalom részarányáról”, vagyis a kereskedelmi haszonkulcsról mint a forgalmi költségszinttel

szinonim fogalomról beszél, holott az előbbi tartalmazza a kereskedelmi profitrátát is.

A könyv adatai valószínűsítik, hogy az Egyesült Államok kiskereskedelmében a forgalmi költségek ténylegesen emelkedtek. Az Egyesült Államok nagykereskedelmében a béren kívüli forgalmi költségek (ezt a statisztika kimutatja) 1948-tól 1954-ig 11,5 százalékról 13,2 százalékra emelkedtek. A Harvard egyetem számításai szerint az áruházak forgalmi költségeinek színvonala 1947-től 1956-ig 30,1 százalékról 33,75 százalékra emelkedett, a ruházati szakboltoké 31,65 százalékról 37,45 százalékra. Más számítások az élelmiszer-kereskedelem forgalmi költségszínvonalát 1949-re vonatkozóan 15 százalékban, 1957-re vonatkozóan 17 százalékban jelölik meg.

A magas költségszínvonal sok tényezővel magyarázható; közülük talán legfontosabb a bolti kapacitás kihasználatlansága. A szerző számadataiból kitűnik, hogy az Egyesült Államokban 1958-ban egy boltra átlagosan körülbelül 30 család jutott (figyelembe véve az egyedülállókat is). A könyvben található adatokból is kiszámítható, hogy a szóban forgó évben például egy élelmiszerboltra — beleértve a szupermarketokat is — átlagosan körülbelül 150, egy ruházati és cipőboltra körülbelül 470 család jutott.

A magas költségszínvonal azonban nem csökken, sőt inkább emelkedik, annak ellenére, hogy gyors ütemben fejlődött az önkiszolgálás, az automatákkal való árusítás, a kereskedelem anyagi-technikai bázisának kiszélesítése és korszerűsítése, hogy a forgalmi költségek egy része ipari-termelési költséggé lett (például az előre csomagolás). Igaz, hogy a költségszint emelése irányában hatott bizonyos szolgáltatások bevezetése, a hitelügyletek körének kiszélesítése (bár az ezzel kapcsolatos tevékenységet és a vele járó költségeket túlnyomórészt a pénzintézetek vállalják és finanszírozzák). Ezek a tényezők azonban — mint erre a szerző rámutat — nem magyarázzák kielégítően a kiskereskedelmi költségszint emelkedését.

A kiskereskedelemben a forgalmi költségek jelentős hányadát a kereskedelmi alkalmazottak bére teszi ki. Például 1956-ban az áruházakban és a ruházati szakboltokban a forgalmi költségeknek több mint a fele bérköltség volt. A magas bérköltségeknek csak egyik oka az, hogy az élőmunka hatékonysága a kereskedelemben lassabban nő, mint a termelő ágazatokban, s hogy viszonylag magas a bérszínvonal és csökkent a heti munkaórák száma. A magas bérköltség másik, nem kevésbé fontos oka az improduktív tevékenység túltengése. Az Egyesült Államok kiskereskedelmében — az 1950. évi népszámlálási adatok szerint — az alkalmazottaknak csak körülbelül fele dolgozik nem adminisztratív és ellenőrző, hanem elárúsítói munkakörben. E tényezők miatt a kereskedelmi alkalmazottak bérének aránya az áruforgalomhoz képest a technikai fejlődés ellenére nem csökken, hanem inkább nő. Egyidejűleg emelkedik az egyéb forgalmi költségek (az épülettel és a berendezéssel kapcsolatos költségek, a reklámköltség stb.) színvonala is.

E rövid ismertetés keretében nem térhettünk ki akárcsak minden fontos vonatkozásra sem. A fentiek azonban érzékeltetik, hogy Zotov könyve — fogyatékosai ellenére — hasznos mind az amerikai kapitalizmus kérdései iránt érdeklődők, mind a kereskedelem sajátos szakterületével foglalkozók számára.

Hoch Róbert

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Дьердь Варга

О повышении уровня экономического руководства

В статье руководство рассматривается как функция производительных сил. Автором анализируются те изменения, происходящие в производственных отношениях и состоянии производительных сил, благодаря которым функция руководства в наше время стала самостоятельной областью разделения труда. Содержание и цель руководства в конечном счете определяются общественными отношениями. Тип руководителя в определенной мере меняется соответственно отдельным историческим периодам. Поэтому замена руководителей, соответствующая объективным требованиям развития, является необходимым и здоровым процессом. В статье анализируется деятельность Фэйола, Тэйлора и Мэйора. Автором разграничиваются функции руководства и управления. Руководство, с одной стороны, является наукой, с другой стороны, также и «искусством». Сущность социалистического руководства заключается в целеустремленной координации политических, профессиональных и человеческих элементов деятельности предприятия в интересах оптимального выполнения задач, определенных на народнохозяйственном уровне. В дальнейшем статья занимается взаимосвязью и различием между наукой и техникой руководства. Автором обобщается международный опыт по подготовке руководителей и указывается на несовершенство отечественной системы. Им характеризуются стиль и качества социалистического руководителя. В заключительной части статьи рассматривается проблематика единоначального, территориального и функционального руководства.

Бела Чикош-Надь—Шандор Ганцер—Ласло Рац

Первая модель цен, основанная на системе продукции

В статье излагаются проблемы, из-за которых в Венгрии стало актуальным и необходимым построение модели-великана, основанной на системе продукции. По мнению авторов, модель служит, в первую очередь, целям расчетов цен и стоимостей, очень много данных может быть получено из нее также и для других экономических анализов.

После показа принципиальной схемы модели в статье излагаются построение модели и ее качества, существенные с точки зрения ее экономического применения и математической обработки. Авторы касаются также проблемы, каким образом можно обосновать через бухгалтерский учет необходимые для построения модели данные, и кратко указывают на то, в каком направлении должен развиваться статистический учет для того, чтобы расчеты по модели могли производиться систематически.

После изложения применяемых при расчетах математических методов, статья переходит к изложению тех экономических предположений, которые лежат в основе расчетов стоимостей и цен. В частности, авторами подробно рассматривается положение Маркса в связи с т. н. догмой Смита и отмечается, что в общественных масштабах Маркс также считал возможным сведение стоимости к затратам на оплату труда и прибавочной стоимости.

В конце статьи представлены первые результаты, разработанные в рамках программы Государственного управления цен по расчетам стоимостей и типов цен.

Карой Фельдеш

Стоимость — национальный доход — услуги

Расчеты национального дохода в настоящее время не распространяются на потребительские услуги. Потребительские услуги должны рассматриваться в трех аспектах: с точки зрения распределения совокупного общественного труда, теории стоимости и формирования доходов. Потребительские услуги представляют собой находящуюся в распоряжении общества потребительную стоимость, но не имеют стоимости. Все же для их измерения приходится применять стоимостные или доходные формы.

Во второй части статьи критикуется взгляд, согласно которому услуги производят стоимость. В статье анализируется понятие производительного труда; овеществленных в стоимости общественных отношений; вопрос субстанции стоимости. Автором оспариваются взгляды, старающиеся затуманить различие между ценой и стоимостью. Им излагается содержание категории производительного труда при капитализме. Подробно указывается на то, что скрывается за иррациональным выражением стоимости услуг. В конце статья полемизирует с некоторыми взглядами об отношении социализма и товарного производства.

Тибор Эрдеши

Некоторые проблемы государственно-монополистического капитализма

В вводной части статьи рассматривается вопрос о необходимости развития государственно-монополистического капитализма. Автором подчеркивается, что государственно-монополистический капитализм является не только экономической политикой, осуществляемой в интересах монополий, но заодно означает и изменение в производственных отношениях. В статье подробно анализируются эти изменения, происшедшие в отношениях собственности, в условиях распределения, в товарных связях. Автором отмечается, что с этими изменениями вместо интересов отдельных капиталистов или монополистов на передний план выступают *общекapиталистические* и *общегосударственные* интересы. Это выражается в том, что с развитием государственно-монополистического капитализма центральной задачей государства становится регулирование капиталистического воспроизводства, хотя государственные мероприятия, направленные на выполнение этой задачи, часто сталкиваются со стремлениями отдельных капиталистических предприятий. По мнению автора, государственно-монополистический капитализм в большинстве случаев *косвенным путем*, в рамках воздействия на капиталистическое воспроизводство, служит связанным с прибылью интересам капиталистов, а в особенности монополистов.

Автор устанавливает, что государственно-монополистический капитализм представляет форму движения основного противоречия капитализма, хотя и не решает последнего, но открывает возможность для дальнейшего развития производительных сил. Автором указывается, что основное противоречие капитализма будет обостряться вопреки развитию государственно-монополистического капитализма, это, однако, по всей вероятности, не будет проявляться в *значительном* обострении кризисов. Государственно-монополистический капитализм, согласно статье, в сущности играет

реакционную общественную роль, так как в значительной мере благодаря ему возможно существование капиталистических производственных отношений в развитых капиталистических странах, хотя современные производительные силы давно уже требуют социалистических производственных отношений. Наряду с этим, государственно-монополистический капитализм означает для капиталистов своего рода компромисс, так как он в определенной мере ограничивает их свободу действий, изымает часть их прибыли и т. д. Автором указывается на то, что рабочий класс может использовать государственно-монополистический капитализм в качестве важной области классовой борьбы.

Андраш Палди

О планировании средней урожайности

В статье графически изображается запланированная и фактическая средняя урожайность пшеницы, ржи, ячменя, кукурузы, сахарной свеклы и картофеля в период 1950—1962 годов. Кроме этого сопоставляется фактическая средняя урожайность в государственных хозяйствах и средняя по стране. Устанавливается, что средние урожаи показывают в значительной мере неоднородную картину даже в государственных хозяйствах, хорошо оснащенных материально-техническими средствами. На основании графиков выявляется, что эти отклонения по каждой рассматриваемой культуре имеют направление, которое почти полностью совпадает с колебаниями важнейшего элемента метеорологических условий, а именно, количества осадков. Это означает, что колебания средней урожайности в настоящее время еще не могут быть значительно умерены при помощи находящихся в нашем распоряжении средств.

Из предыдущего следует, что при планировании средней урожайности это условие должно лучше учитываться. Неправильно учитывать влияние различных факторов на увеличение урожая в отдельности в общегосударственных масштабах, так как это означает насильственное применение в области сельского хозяйства методов планирования промышленности. Необходимо найти методы, соответствующие особенностям сельского хозяйства. Автором предлагается не планировать на перспективный период различные по годам и все увеличивающиеся для каждой культуры средние урожаи, а составлять на пять лет план по средней урожайности. Уровень последней же лишь в особенно обоснованных случаях может быть выше урожайности, фактически достигнутой в одном году. В случае применения этого метода неопределенности растениеводства будут в меньшей мере мешать выполнению народнохозяйственных планов.

Янош Корнай—Петер Веллиш

Расчетная процентная ставка и тариф оплаты труда в долгосрочных экономических расчетах. Статистический анализ и принципы расчетов

Статья базируется на теоретических положениях, изложенных авторами в статье, опубликованной в предыдущем номере „Кэзгаздашаги Семле“.

Авторами был произведен подробный статистический анализ на основе данных последних 10—12 лет венгерского народного хозяйства; были определены важнейшие индексы; затем сделаны регрессионные расчеты. Статистические расчеты, как правило, доказали вероятность основных предположений и выводов теоретической модели или, по крайней мере, не противоречат им.

На основании макроэкономических данных *ex post* не оказалось возможным ясное определение параметров фигурирующей в модели производственной функции, можно было определить лишь числовую взаимосвязь между ними. Именно поэтому при цифровом определении рациональной процентной ставки и тарифа оплаты труда в настоящий момент приходится применять временные вспомогательные гипотезы. Их удовлетворительное определение может быть произведено лишь на основании расчетов *ex ante* (например, путем математического программирования на народнохозяйственном уровне).

В конце статьи излагаются некоторые практические принципы расчета по калькулятивным ценам, которые могут быть применены в долгосрочных расчетах.

Имре Войт

Вопросы экономичного развития применения тягловой силы

Автором на основании прошлогоднего опыта и анализа фактических данных хорошо механизированных государственных хозяйств (располагающих машинным парком в 60—70 моторных лошадиных сил на каждые 100 гектаров) устанавливается, что машинная мощность была недостаточна для выполнения полевых работ. В государственных хозяйствах тягловая сила возросла на 3—3,5 процента ежегодно, однако, этот рост не соответствовал 11—12-процентному росту транспортных и 6-процентному росту земельных работ.

В отношении всего сельского хозяйства баланс тягловой силы еще менее благоприятен. Общая тягловая сила с 1960 года, по существу, осталась неизменной, в то время как задачи по перевозкам товаров ежегодно возрастают на 3—4 %, поэтому наибольшая напряженность наблюдалась в выполнении уборочных работ. По мнению автора, даже в случае удвоения парка прицепов трудности можно устранить лишь при значительном увеличении числа погрузочных механизмов и грузоподъемности приобретаемых новых прицепов.

В следующей части статьи анализируется стоимость машинных работ. В настоящее время стоимость механизации в расчете на гектар пахотных земель достигает стоимости 7—9 центнеров пшеницы. Понижению стоимости наряду с применением используемых для нескольких видов работ машин с прочной конструкцией, соревнующихся по эксплуатационной стабильности с тракторами, может в значительной мере способствовать рациональное увеличение мощности двигателей в лошадиных силах, и изменение состава парка двигателей. Автором делаются конкретные предложения по созданию рационального и экономичного тракторного парка.

SUMMARY OF THE ARTICLES

György Varga:

On raising the standard of economic leadership

The paper treats leadership as a function of the forces of production. It analyzes the changes in the relations of production and in the condition of the forces of production which have in our day made the function of leadership a separate field in the division of labour. The content and purpose of leadership are ultimately determined by social relations. The type of leader required changes to some extent, corresponding to the various historic epochs. For this reason changes in the leading personnel which correspond to the objective requirements of development, are a necessary and healthy process. The paper discusses the works of Fayol, Taylor and Mayor. The author distinguishes between the functions of leadership and management. Leadership is partly a science, partly an „art.“ The essence of Socialist leadership is the purposeful coordination of the political, technical and human elements of work in a firm, to achieve the optimal fulfillment of the targets determined for the economy. The paper next treats the relation and difference between the science and technique of leadership. Summing up the international experiences of leadership training, it points out how undeveloped the Hungarian system is. It characterizes the style and the features of Socialist leadership. The concluding part of the paper discusses the problems of one-man, territorial and functional leadership.

Béla Csikós-Nagy-Sándor Ganczer-László Rácz:

The first price model based on a product system

The paper treats the problems which have made it topical, indeed necessary, to construct a macro-model based on a product system in Hungary. According to the authors the model is primarily intended for the purposes of price and value calculations, but very many important data may also be obtained from it for other economic analyses.

Having shown the theoretical scheme of the model, the paper discusses the construction of the model that has been compiled, with a view to the features essential for economic applications and to its mathematical treatment. The authors also deal with the problem of how the data necessary for the compilation of the model can be based on accounting figures, and they briefly indicate the direction in which the furnishing of data must develop in order that regular model calculations should be practicable.

After a presentation of the mathematical methods used in computing, the paper treats the economic assumptions which form the basis of the value and price calculations. Among other items, it devotes a detailed discussion to Marx's theory on the so-called Smith dogma, concluding that Marx also considered it possible on a social scale to deduce value from wage costs and surplus value.

Finally the paper discusses the first results so far obtained as part of the value and price computing program of the National Price Bureau.

Károly Földes:

Value—national income—services

The calculation of the national income at present does not comprise consumers' services. Consumers' services should be examined from three aspects—the distribution of the total of social labour, the theory of value, and the development of incomes. Consumers' services constitute a use value available to society, yet they have no value. Nevertheless value or income forms have to be used to measure them.

The second part of the paper criticizes the view according to which services produce value. The paper defines the concept of productive labour, the social relation incorporated in value, the question of the substance of value. It expresses disagreement with views inclined to obscure the difference between price and value. It discusses the content of the category of productive labour under capitalism. There is a detailed treatment of what lies behind the irrational expression of the value of services. Finally the paper argues against certain views on the relation between Socialism and commodity production.

Tibor Erdős:

Some problems of state monopoly capitalism

In its introductory section the paper deals with the necessity of the development of state monopoly capitalism, and the author stresses that state monopoly capitalism is not merely an economic policy carried out in the interest of the monopolies, but also involves a change in the relations of production. The article carries a detailed analysis of these changes in ownership and distribution relations and in commodity connections. It is found that through these changes the interests of *the capitalists as a whole and the monopolists as a whole* are advanced, as opposed to the interests of individual capitalists and monopolists. This is manifested in the fact that with the development of state monopoly capitalism it becomes the central task of the state to regulate capitalist reproduction, though the state measures aimed at achieving this end are often at cross purposes with the endeavours of individual capitalist firms. According to the author, state monopoly capitalism in the great majority of cases renders *indirect* service to the profit interests of the capitalists, particularly of the monopolists, as part of its activity in influencing capitalist reproduction.

The author finds that state monopoly capitalism constitutes a form of movement for the basic contradiction of capitalism which it does not solve. It does, however, make it

possible for the forces of production to develop. It is pointed out that the basic contradiction of capitalism must, despite the development of state monopoly capitalism, continue to become sharper, but this will in all probability not be manifested in a *grave* worsening of crises. The article states that state monopoly capitalism ultimately plays a reactionary part in society, because it has largely been due to state monopoly capitalism that capitalist relations of production have so far been maintained in the advanced capitalist countries, though the modern forces of production have long required socialist relations of production. At the same time state monopoly capitalism also involves a certain degree of compromise on the part of the capitalists, because to some extent it limits their freedom of action, it deprives them of a part of their profits, etc. The author points out that the working class can make state monopoly capitalism an important arena of the class struggle.

András Páldi:

On planning average crops

The paper carries graphs of the planned and actual average crops of wheat, rye, barley, maize, sugar beet and potatoes over the period of 1950–1962. A comparison is also made of the actual average crops in the state farms and the country as a whole. It is found that the crop averages undulated considerably even in the state farms, which are well supplied with material and technical resources. The graphs also show that the undulations take place in the same direction with respect to all the products examined, and that they almost completely coincide with undulations in precipitation, which is the most important of the meteorological factors. This means that we cannot yet, with the means available to us, considerably influence the differences in crop averages.

This, however, leads to the conclusion that this factor should be considered to a greater extent in planning average crops. It is not correct separately to consider the effect in increasing crops on a national scale, of each of the factors which affect production because this is an unnatural transplantation of industrial planning methods to the realm of agriculture. A method suited to the particular requirements of agriculture must be found. The author recommends that the long-term plan should not set out a different average crop for each year, always to increase for each plant, but that there should be an average crop plan for five (3–5) years. Its level should only be higher than the yield actually achieved in a particular year, if this is thoroughly justified. If this method was applied, the uncertainties of crop yields would be less disturbing in the fulfilment of the economy's plans.

János Kornai–Péter Wellisch:

The calculative interest rate and wage rate in long-term economic efficiency calculations—Statistical examination and accounting principles

The paper is based on the theoretical findings developed in the authors' article in the previous issue of *Közgazdasági Szemle*.

The authors have conducted a detailed statistical examination on the basis of the Hungarian economy's data for the past 10–12 years. They have determined the more important ratios and conducted regression calculations. The statistical calculations in general serve to render the main hypotheses and findings of the theoretical model probable — at least they do not contradict them.

It has not proved possible on the basis of the macroeconomic *ex post* facts unequivocally to determine the parameters of the output function in the model, but merely to find the numerical relations between them. For this very reason temporary, auxiliary hypotheses have at present to be applied to determine the numerical values of the rational interest rate and wage rate. Their satisfactory determination can only take place on the basis of *ex ante* calculations (e.g. through mathematical programming at the national level).

The paper finally sums up some practical accounting principles of the calculative prices at present applicable to long-term calculations.

Imre Voit:

Problems of the economically efficient development of tractive power

On the basis of experiences over recent years and the analysis of figures from well mechanized state farms (with machinery totalling 60–70 HP per 100 hectares), the author states that the machinery resources were not sufficient for the work to be done on the ploughlands. Tractive power in the state farms has increased by 3–3.5 percent annually, but this has not been proportionate to the increase of 11–12 percent in transportation and 6 percent in soil cultivation.

The balance of tractive power for agriculture as a whole is even more unfavourable. The overall tractive power figures have remained essentially unchanged since 1960, while the yearly growth in transport requirements has been as high as 3–4 percent. The greatest stress therefore appeared when the crops had to be gathered in. In the author's view even if the present number of trailers was doubled, the problem could only be solved if the number of workers engaged in loading and the freight capacity of the newly purchased trailers, were both substantially increased.

The next part of the paper examines the costs of work done by the machinery. At present the costs of mechanisation amount to as much as the value of 7–9 quintals of wheat per hectare of ploughland. Great opportunities for decreasing costs lie in the use of versatile machines of sturdy construction, with reliability figures similar to those of the tractors, moreover in the rational increase of the horsepower of the prime movers and a change in the composition of the stock of prime movers. The author makes concrete recommendations for the establishment of a rational and economically efficient stock of tractors.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2

XI. ÉVFOLYAM

1964. FEBRUÁR

TARTALOM

<i>Háy László</i> : Közgazdaságtudományunk helyzete és feladatai ...	137
<i>Hevesi Gyula</i> : Állóeszköz-kihasználás, munkaidő, életszínvonal	151
<i>Wiesel Iván</i> : KGST-együttműködés az energiagazdálkodásban	160
<i>Földes Antal—Galla László</i> : Iparági beruházási szükséglet távlati tervezése	178
<i>Újhelyi Gyula</i> : A külkereskedelmi árak és az ipari termelői árképzés	193
<i>Molnár Ferenc</i> : Kísérlet a tőkés újratermelés háromszektoros modelljének kidolgozására	204
SZEMLE	
A Magyar Nemzeti Bank tapasztalatai az átszervezésről (<i>Markovics Lászlóné</i>)	217
A hazai tej- és tejtermékfogyasztás és -ellátás (<i>Nagy Imre</i>) ...	221
Az Egyesült Államok „segélypolitikája” a viták keretében (<i>Pataki János</i>)	229
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ	
A kommunista közgazdász aktív tanácskozása (<i>Sz. L.</i>)	238
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
<i>Dr. Neményi István</i> : A beruházási politika főbb kérdései (<i>Pirityi Ottó</i>)	251
A pénzügyi munkadíjazás a kolhozokban és a magyar termelőszövetkezetekben (<i>Csizmadia Ernőné</i>)	253
<i>Benedecki Jánosné, Ferge Sándorné, Láng Györgyné, Schnell Lászlóné</i> : A keresletvizsgálat néhány módszertani kérdése (<i>Radnóti Éva</i>)	255
<i>Jánossy Ferenc</i> : A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere (<i>B. A.</i>)	257
<i>Gunnar Myrdal</i> : Tervezés a fejlődésért (<i>P. J.</i>)	258
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata	261

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Csizmadia Ernőné aspiráns, a Gödöllői Agráregyetem adjunktusa; *Földes Antal*, az Országos Tervhivatal munkatársa; *Galla László*, az Országos Tervhivatal osztályvezető-helyettese; *dr. Háy László*, a közgazdaságtudományok doktora; *Hevesi Gyula* akadémikus, a Magyar Tudományos Akadémia alelnöke; *Markovics Lászlóné*, a Magyar Nemzeti Bank ügyvezető igazgatója; *dr. Molnár Ferenc* kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; *dr. Nagy Imre* aspiráns, a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezetője; *Pataki János* aspiráns, a Kulturális Kapcsolatok Intézetének főtitkára; *dr. Pirityi Ottó*, a Közgazdasági Szemle munkatársa; *dr. Radnóti Éva* kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; *Újhelyi Gyula*, az Országos Tervhivatal munkatársa; *dr. Wiesel Iván*, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Hetényi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest, V., Nádor utca 7. III. emelet. — Telefon: 181-644

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca. 21. Telefon: 111-010
64.0061 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.

Előfizetéseket felvesz a Posta Központi Hírlapiroda, Budapest, V., József nádor tér 1

Telefon: 180-850. — Csekkszám: 61.094. Előfizetés: negyedévre 21 Ft, egy évre 84 Ft

Terjedelem: 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1964. január 14.

HÁY LÁSZLÓ:

Közgazdaságtudományunk helyzete és feladatai*

I.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottsága néhány héttel ezelőtt foglalkozott a társadalomtudományi munka helyzetével és fejlesztésének problémáival. Elhatározta, hogy a felmerült kérdések és a megoldásra váró feladatok megvitatására tudományáganként össze kell hívni a kommunista kutatók aktíváját. Ezért hívta össze a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Tudományos és Kulturális Osztálya az Agitációs és Propagandaosztállyal együtt a mai értekezletet.

Közgazdaságtudományunk jelentős fejlődést mutat az utóbbi években. Az egészséges fejlődés előfeltételeit az MSZMP-nek az ellenforradalom ellen, a szocialista konszolidációért, a szocializmus építéséért folytatott kétfrontos harca teremtette meg. Ez a harc a közgazdaságtudományban is folyt, nélküle nem szilárdulhatott volna meg marxista alapon a közgazdasági munka, nem fejlődhetett volna a közgazdasági kutatás és propaganda a szocialista építés követelményeivel összhangban. Ezzel a harccal összefüggésben szó van a dogmatizmus módszerének és hibás tételeinek elvetéséről, a revizionizmus leleplezéséről, a szocialista építés problémáira irányuló vizsgálatok ösztönzéséről, a tudományos munka tárgyi és politikai-lélektani feltételeinek megteremtéséről (adatok közzététele, nyugodt közszellem megteremtése, a művek jóindulatú megítélése, a harcnak a hibák és nem hordozóik elleni folytatása stb.).

Az 1957—58-as évek harcai politikát és ideológiát vittek a tudományos művek megítélésének szempontjaiba, szembeszállva azzal a helytelen ellenvetéssel, hogy ezáltal csorbát szenvedne a tudományos objektivitás. A párt akkori harcai elválaszthatatlanok mai eredményeinktől, akkori mondanivalónk ma sem veszítette érvényét, jelentőséggel bír a jövő számára is, másrészt ma is az egyik legnagyobb veszély az, hogy a közgazdaságtudományból mesterségesen kilúgozzák a politikát és az ideológiát.

Közgazdaságtudományunk említett fejlődése mindenekelőtt értékes tudományos alkotásokban mutatkozik meg. Erről beszélhetünk a beruházások gazdaságossága, az árkérdések, az anyagi ösztönzés, a termelőszövetkezetek üzemszervezése és jövedelemelosztása, a szocialista

* Elhangzott 1963. december 13-án a kommunista közgazdász aktíva ülésén. Az ülésről szóló beszámolót lapunk más helyén közöljük. — A szerk.

országok együttműködésének elvi problémái, a pénzforgalom és hitel, a statisztikai módszerek tisztázása, a matematika, pl. az ágazati kapcsolatok mérlege alkalmazása tekintetében. A fejlődést jelzi az is, hogy a tudományág művelőinek száma jelentékenyen gyarapodott, felkészültsége erősödött. A közgazdaságtudományi munka terjedelme és szervezése a korábbi állapothoz képest javult, amihez hozzájárult a távlati tudományos terv elkészítése is. A tudományos tematika kedvező irányban változott. A fejlődés pozitív vonásai ellenére a helyzettel nem lehetünk elégedettek. A közgazdaságtudományi munka eredményei nincsenek arányban a lehetőségekkel és a megnövekedett követelményekkel.

Pártunk VIII. kongresszusa, miután megállapította, hogy a szocializmus alapjait leraktuk, a szocializmus teljes felépítését jelölte meg további fejlődésünk céljául. A szocializmus teljes felépítése megköveteli a szocializmus anyagi és műszaki bázisának megteremtését, a szocialista társadalmi viszonyok továbbfejlesztését és az új ember formálását. Ebből következik, hogy a közgazdaságtudomány feladatai kétirányúak: gazdasági és ideológiai jellegűek. A két feladat szorosan és elválaszthatatlanul összefügg egymással, tehát nagyon helytelen a kettőt egymástól elkülöníteni. Ha elmaradunk az egyik oldalon, ezzel lefékezzük a másik oldal fejlődését is.

Pártunk VIII. kongresszusának határozata a következőket mondja: „Az emberek tudatának, gondolkodásának átalakításában, a szocialista társadalom, a gazdasági és az állami élet kérdéseinek tudományos, elméleti kidolgozásában mind nagyobb feladatok hárulnak a társadalomtudományokra. A társadalomtudományok művelői segítsék a szocialista építés tapasztalatainak elméleti általánosítását, a fejlődés távlatainak tudományos megvilágítását, az antimarxista ideológiák elleni harcot, a pártosság lenini eszméinek védelmét és érvényesítését. A társadalomtudományi kutatómunka szervezete segítse elő az elmélet és a gyakorlat egységét, az erők ésszerű összpontosítását és a társadalmi fejlődés időszzerű alapkérdéseinek vizsgálatát.” A határozat a társadalomtudományokról szól általában, amit mond azonban, teljes mértékben érvényes a közgazdaságtudományra is. Ha előrehaladásunkat le akarjuk mérni, vagy fogyatékoságainkat meg akarjuk állapítani, akkor azt a kérdést kell felvetnünk, hogy mennyire tettünk eleget ennek a határozatnak.

Amikor a párt határozatára hivatkozunk, szeretnénk néhány szóval rámutatni a párt és a közgazdaságtudomány viszonyára. A párt gazdaságvezető tevékenységében a közgazdasági kutatás eredményeit maximálisan igyekszik érvényesíteni. A párt gazdasági határozataiban a tudomány eredményei, valamint a gyakorlat tapasztalatai az ideológiai és a politikai megfontolásokkal szerves egységben vannak jelen. A párt fontos határozatai szélesebb alapokon fogják össze a tudomány következtetéseit, mint egy-egy tudományos kutatás; ebben a szintézisben a tudomány nem szenved csorbát, hanem fokozott jelentőségre tesz szert, mert a gyakorlat vezető fonálává válik. A párt döntéseinek meghozatalához igényli a közgazdaságtudomány hozzájárulását, de határozataiban egyúttal feladatokat is tűz ki e tudomány számára. A tudományos munkát azoknak a problémáknak a megoldására kell összpontosítani, amelyeket a párt társadalmunk sokoldalú elemzése után megjelölt. Közgazdászaink egy része azonban nem értékeli kellőképpen azokat a

feladatokat, amelyek megoldásával hozzá kellene járulnia a párt döntéseinek megalapozásához.

A tudománynak kezdeményeznie kell, de ez nem jelentheti azt, hogy eközben megfeledkezünk a párt határozatairól vagy félretoljuk őket, ellenkezőleg, végrehajtásukhoz a közgazdaságtudomány eszközeivel is hozzá kell járulnunk. Így lehet egyebek közt kiküszöbölni a merev műszaki szemlélet egyoldalúságát, amely a döntések gazdasági vonatkozásait nemegyszer semmibe sem veszi. A párt irányító munkája és a közgazdaságtudomány tevékenysége tehát egymással nagyon szorosán kapcsolódó tevékenység.

Felmerült olyan nézet, hogy a marxizmus—leninizmus nem egzakt tudomány, nem az a közgazdaságtudomány sem, hanem csak most kezd egzakttá válni, mivel a matematikai módszerek bevonulnak a közgazdaságtudományba. Egzakt tudomány volt-e az a fizika, amely az éterelméletre, vagy az a fizika és kémia, amely a régi atomelméletre épült, bár az éterelméletet, a régi atomelméletet is és velük együtt a régi matematikai formulákat fel kellett adni? Még Newton tételei és a rájuk épülő matematikai formulák is módosultak. Mégis Newton tételei alapján Leverier francia csillagász azt mondta: meghatározott napon és órában fordítsátok a távcsövet az égboltnak egy meghatározott pontjára és új bolygót fogtok látni. Így fedezték fel a Neptunt.

Lenin pedig azt mondta: a forradalmi felkelés ideje elérkezett. De november 6. túl korai, november 8. túl kései terminus, a felkelésnek november 7-én kell megkezdődnie. Ez nem kisebb egzaktságra vall, mint a Neptun felfedezése.

Hazai példákra is hivatkozhatom, bár eltörpülnek a Nagy Októberi Szocialista Forradalom dátuma mellett. Pártunk azt mondta: ha meghatározott feltételeket teljesítünk, ha a kellő intézkedéseket a kellő időpontban megtesszük, akkor 1946. augusztus 1-én szilárd pénzünk lesz. Vagy: a marxizmus—leninizmus tudománya segítette pártunk Központi Bizottságát az 1958. novemberi határozathoz, amely szerint a mezőgazdaság szocialista átszervezését nagy arányokban meg lehet és meg kell kezdeni. Helyes volt az időpont? Nagyon helyes. Tehát az egzaktságnak nem egyetlen mértéke a matematikai formula. Véleményem szerint az egzakt és nem egzakt tudományok szembeállítása nem helyes.

Pártunk VIII. kongresszusa határozatában megállapítja: „a marxizmus eszmei offenzívája egész szocialista munkánk szükséglete és követelménye”. Az eszmei offenzíva eszközei mások a tudományos kutatás és mások a propaganda, illetve a tudomány népszerűsítése síkján. Az előnyomulás a kutatás területén a meg nem oldott kérdések megoldására irányuló törekvésben, az új problémákra adott válaszban, vagyis a közgazdaságtudomány továbbfejlesztésében jut kifejezésre. Kutatásaink csak a marxizmus—leninizmus elveinek és módszereinek alkalmazásával lehetnek eredményesek; nagy hiba, amikor egyes szerzők munkáiban eltűnik a marxizmus. Az eszmei offenzívához hozzátartozik a polgári tudomány helytelen koncepcióinak feltárása, leleplezése, ez azonban nem zárja ki azt, hogy felhasználjuk a polgári tudomány egyes tényfeltáró és metodikai eredményeit. Nemcsak a burzsoá ideológia ellen kell harcolnunk, hanem azok ellen a téves nézetek ellen is, amelyek a marxista tanítások elferdítéséből fakadnak. A leghatásosabb módszer ebben a harcban, ha a kutatások eredményeit vitára bocsátjuk és

a hibás, nem marxista nézeteket vallókat vitára kényszerítjük. Nagyon lényeges, hogy az eszmei offenzíva hangoztatása ne váljék frázissá, tehát ne csak beszéljünk róla, hanem tartalommal is töltsük meg.

Az eszmei offenzíva a népszerűsítés síkján a marxizmus eszmei magjának és a marxista kutatások új eredményeinek elismertetését, a burzsoá tudomány osztályjellegének és helytelenségének feltárását foglalja magában. Arra kell törekednünk, hogy ne csak a közgazdászok, hanem a szélesebb körök is használni tudják a marxista—leninista közgazdaságtudományt.

Hazánkban a régi osztályrétegződés megszűnt ugyan, de megvannak a régi osztályrétegződésnek a tudati maradványai. A szocialista nemzeti egység politikája megköveteli e tudati maradványok leküzdését. Politikailag türelmesek vagyunk a polgári nézetek hordozóival szemben, de elvi síkon éppen a politikai türelmességgel összefüggésben, hátróztatottan fel kell lépni az antimarxista nézetek ellen.

Téves nézetek publikálását is megengedjük, de nem hagyhatjuk szó nélkül ezeket a nézeteket, hanem közlésükkel egyidejűleg tudományosan meg kell cáfolni őket. Azért vagyunk e tekintetben elnézőek, mert igyekszünk a helyes állásponttól meggyőzni a tévesen gondolkodókat is. Figyelembe kell vennünk, hogy a tévedésben levő embereket nem elriasztani, hanem megnyerni akarjuk. Ha azonban valaki a politikai türelmességet rosszul értelmezi, ezzel visszaél, a párt és a kormány érvényben levő határozatának végrehajtását téves elgondolásaival akadályozni igyekszik, akkor tudomásul kell vennie, hogy az eszmei harcban nem ismerünk tréfát.

Az eszmei offenzíva szükséges azért is, mert a békés egymás mellett élés politikája megkönnyíti a burzsoá eszmék beszivárgását. Egyes imperialista körök éppen ezzel a beszivárgással indokolják a szocialista országokkal való kapcsolataik bővítését. A komoly éberség indokolt ebben a vonatkozásban, mert a monopolkapitalizmus a kommunista ideológia elleni harcot a szocialista országokon belül a jelenlegi történeti szakaszban a kapitalista állam fontos funkciójává tette. Az imperialisták hidegháborús szervezetei nemcsak a közvetlen gazdasági diverzió eszközeit használják a szocialista országok ellen, hanem a tömeglélektani és ideológiai eszközökkel folytatott közvetett gazdasági diverziót is. Ilyen célra nagyon alkalmas területek a művészetek: az irodalom, a színház, a film; de általában a társadalomtudományok és nem utolsósorban a közgazdaságtudomány is. A koegzisztencia viszonyaiból szükségképpen adódik a polgári világnézet, a polgári tudományok szabadabb mozgása, a polgári világnézettel és tudományokkal való állandó és közvetlen dialógus, az ellenük való harc fokozásának követelménye. Tehát őrködnünk kell a közgazdaságtudomány eszmei tisztaságán és nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy ideológiai téren nincs békés egymás mellett élés. Az ideológiai harc éleződésének tendenciájára hosszú időre be kell rendezkednünk.

Nem állíthatjuk azt, hogy a közgazdaságtudomány területén defenzívában volnánk. Azt sem mondhatjuk azonban, hogy jelenleg az eszmei offenzíva a közgazdaságtudomány területén hazánkban valami különösen nagy lendülettel folynék. Márpedig pártunk követelménye az, hogy az ideológiai fronton támadásba lendüljünk.

II.

Az elvi megállapítások után ki akarok emelni néhány kutatásra váró időszerű közgazdasági kérdést, amelyek hét problémakörhöz tartoznak.

1. Az első ezek között *a közgazdasági elmélet* művelőinek feladata a szocialista építés tapasztalatainak általánosítása, a fejlődés távlatainak tudományos megvilágítása, a szintetikus népgazdasági problémák megoldása terén. E feladatokat csak a marxista—leninista politikai gazdaságtan módszertanának alkotó alkalmazásával és továbbfejlesztésével lehet megoldani.

A közgazdászok feladata, hogy tovább elemezzék szocialista építőmunkánk társadalmi és történeti, valamint természeti és földrajzi adottságainak közgazdasági vonatkozásait. Vizsgálniuk kell a falusi termelési viszonyok szocialista átalakításának közgazdasági eredményeit és következményeit. Tanulmányozzák fejlődésünk világgazdasági vonatkozásait, mindenekelőtt az egész szocialista világrendszer fejlődésével való összefüggéseit. Vegyenek részt a szocialista újratermelés, a gazdasági növekedés, a gazdaságosság szocialista elméletének és ismérveinek kidolgozásában. Fejlesszék a szocialista állam és a vállalatok közötti sajátos kapcsolatok, tervszabályozási formák és ösztönző mechanizmusok elméleti tanulmányozását. Dolgozzák ki a szocialista elosztási rendszer, az érték- és pénzelmélet problémáit.

Ne csak a külföldi eredményeket vegyék át, hanem maguk is járuljanak hozzá a szocializmus politikai gazdaságtanának fejlődéséhez. Továbbra is időszerű és fontos a mai kapitalizmus új jelenségeinek elméleti általánosítása és polgári védelmezőinek marxista bírálata. A politikai gazdaságtan továbbfejlesztését követeli — amint erre már rámutattunk — mind az ideológiai offenzíva, mind pedig az alkalmazott közgazdasági kutatások terebélyesedése.

2. Második helyen említem *a gazdasági tervezés további tökéletesítését*. A közgazdaságtudományi kutatómunkában, a gyakorlatban keresni kell azokat az új módszereket, amelyek segítségével mind az éves, mind a perspektivikus gazdasági terveink megalapozottabbak, realisabbak lesznek, a lehető legteljesebben veszik figyelembe a népgazdaság fejlődésének hazai és nemzetközi lehetőségeit, a rendelkezésre álló erőforrások (geológiai adottságok, állóalapok, anyagok, munkaerő, szellemi kapacitás stb.) optimális hasznosítását.

Keresni kell azokat a módszereket, amelyekkel egy-egy iparágban hosszabb távlatra reálisan meg lehet határozni a fejlesztés irányát és a világszínvonal elérését. Az ipar irányításának átszervezése, az irányítás megjavításával kapcsolatos intézkedések a népgazdaság más ágazataiban új feltételeket teremtenek a népgazdasági tervezés számára, az alulról jövő kezdeményezések szervezettebb hasznosítására. Tisztázni kell azt, hogy az összevont nagyvállalatok milyen módon tudnak a leghatékonyabban bekapcsolódni a népgazdasági tervek kidolgozásába. Nagy lépésekkel kell előrehaladnunk az új, korszerű matematikai módszerek alkalmazásával a népgazdasági tervezésben.

3. Tovább kell kutatni *a gazdasági irányítás, az ösztönzés* különféle módozatait, hogy a népgazdasági tervekben megfogalmazott központi akarat érvényesülése a gyakorlatban minél hatékonyabb legyen. Fel kell

tárni azokat a tényezőket, amelyek ezt gátolják. Különös figyelmet kell fordítani a termelés és az értékesítés összefüggéseire, megvizsgálva azt, hogyan érvényesítik, hogyan elégítik ki a felhasználók tapasztalatait, igényeit a termelésben, mennyire rugalmasan alkalmazkodik a termelés a piac változó körülményeihez.

Tovább kell tökéletesítenünk ennek megfelelően bér-, prémiumrendszerünket, elsősorban abból a szempontból, hogy a gazdaságosság követelményei a termelésben fokozottabban érvényesüljenek. A gazdasági vezetés megjavítására hozott eddigi intézkedéseink csak kezdetiek. Rövid idő alatt el kell érünk, hogy a kialakuló nagyvállalatok jól szervezett, korszerűen vezetett, magas termelési kultúrát képviselő üzemekké váljanak. A gazdasági irányítás különféle eszközeit — beleértve az elmondottakon kívül a termelői árak, a finanszírozás rendszerét is — olyan módon kell állandóan tökéletesíteni, hogy ezt a folyamatot meggyorsítsuk.

4. Nagyon fontos *a magyar népgazdaság fejlődési ütemére ható tényezőknek és azok érvényesülésének kutatása*. Hazánk jelenlegi helyzetében a nemzeti jövedelem növekedésének egyre inkább a munkatermelékenység fokozódásán kell alapulnia. Milyen tényezők hatnak a munkatermelékenység növelésére leginkább? Nyilvánvaló, hogy nem egyszerűen a beruházások volumenéről van szó, hogy a kérdés nem szűkíthető le a beruházások mennyiségére, hanem ide tartozik *a műszaki fejlesztés* meggyorsításának közgazdasági feltételeivel kapcsolatos kutatások egész sora is.

Kiemelkedő fontosságot kell tulajdonítani a műszaki fejlesztés fokozásának. Olyan szervezeti, irányítási eszközöket kell a gazdasági vezetés számára kidolgozni, amelyek segítségével a műszaki fejlődés üteme, a gyártmányfejlesztés, a technológia fejlődése a népgazdaság valamennyi ágazatában gyorsabbá válik. Lényegesen meg kell gyorsítanunk a befejezett műszaki kutatások hasznosítását a termelésben. A kutató, fejlesztő részlegeket pedig az eddiginél sokkal koncentráltabban kell a népgazdaság fejlesztési terveiben kitűzött célok szolgálatába állítani. Az ipari struktúra távlati kialakítása tekintetében is alapvető jelentőségű a műszaki fejlesztés meggyorsítása. Biztosítanunk kell, hogy az egyes ágazatok fejlesztésére szolgáló anyagi eszközöket — beruházásokat, felújításokat, nagyjavításokat — hatékonyan, koncentráltan használjuk fel, hogy az új kapacitások magas műszaki színvonalat érjenek el.

Tisztázandó kérdés: mennyiben biztosítható a műszaki haladás saját kutató és fejlesztő bázisunk révén, és mi a szerepe a gyors műszaki haladást elért országokban az idegen szellemi eredmények felhasználásának.

A fejlődés ütemének kérdése átvezet hazánk gazdasági adottságainak reális értékeléséhez. Mit értünk a munkaigényességen és az anyagigényességen? A fejlődés magasabb fokán vajon ugyanazt kell-e a két fogalomról tartanunk, mint eddig? Megoldatlan a termelő és a nem termelő szféra fejlesztésének aránya. Ma az a leegyszerűsített felfogás uralkodó, hogy minél nagyobb a termelő felhalmozás részaránya, annál gyorsabb a fejlődés.

5. Az eddiginél sokkal jobban kell gazdálkodnunk a termelőerők legfontosabb elemével, *a munkaerővel*. Kutatni kell azokat a feltételeket, amelyek között a munkaerő minél hatékonyabb kihasználása bizto-

sítható. Az ezzel összefüggő kérdések körében kiemelkedő jelentőségű a magasan képzett szakemberekkel való ellátás, a szakemberekkel való gazdálkodás. Munkaerő szempontjából is nagy jelentősége van az ipar-telepítésnek, a termelési körzetek ésszerű kialakításának, a termelőerők egyenletesebb földrajzi elhelyezésének. A munkával kapcsolatos tudományágak fejlődésétől függ az is, hogy az üzemeken, intézményeken belül igényesebb legyen a vezetés, korszerűbb a munkaszervezés. Előkészület alatt levő távlati terveinkből világos, hogy a következő időszakban a termelés, az életszínvonal növelésének alapvető feltétele a munka termelékenységének növelése.

A rendelkezésre álló munkaerő minél teljesebb hasznosításának fontos területe a női munkaerő fokozottabb bevonása a termelésbe. E problémának bonyolult közgazdasági, társadalmi összefüggéseit gondosan feltárni, a megvalósítás feltételeit kidolgozni fontos közgazdasági feladat.

6. Az ország gazdasági fejlődésének üteme belső adottságaink optimális kihasználása mellett elsősorban attól függ, milyen hatékonyan tudjuk kiaknázni a *nemzetközi gazdasági együttműködés* nyújtotta lehetőségeket, mindenekelőtt a KGST révén. Nemzetközi együttműködésünk elmélyítésének, a specializáció szélesítésének, a gyártási együttműködés fokozásának sok, ma még alig feltárt közgazdasági feltétele van.

Megtörtént a nemzetközi együttműködéssel összefüggő kutatási feladatok első megosztása és összehangolása. Magyarország 11 téma kutatásában vállalta a részvételt. A kutatásban részt vevő intézményeknek (az Országos Tervhivatalnak, a Közgazdaságtudományi Intézetnek, a Központi Statisztikai Hivatalnak, az Árhivatalnak, a Közgazdaságtudományi Egyetemnek, az új Konjunktúra- és Piackutató Intézetnek) és munkatársaiknak kötelességük, hogy a KGST keretében vállalt feladatokat jól oldják meg és elismerést szerezzenek a magyar közgazdaságtudományoknak.

Egyáltalán nem kielégítő, sőt tulajdonképpen nem is létezik nálunk az egyes szocialista országok gazdaságának, gazdasági fejlődésének, gazdasági problémáinak vizsgálata. Az eddiginél fokozottabban kell foglalkozni piackutatással, mind a szocialista, mind a tőkésországokban adódó együttműködési és értékesítési lehetőségek vizsgálatával. A végbemenő tőkés integrációs folyamatok külkereskedelmünk gazdasági feltételeit módosítják, ezeket is tudományos vizsgálatokkal időben tisztázni kell.

7. Gazdasági fejlődésünk *egyik kulcskérdése a mezőgazdasági termelés fejlesztése*. Szocialista mezőgazdasági nagyüzemeink, az alig néhány éves termelőszövetkezetek gazdasági megszilárdítása, a termelőszövetkezetek irányításának tökéletesítése, a mezőgazdasági termelési tervek megalapozása a tudomány segítségét igényli. A mezőgazdaság tervezése új körülmények között megy végbe, s mindez a közgazdasági problémák egész sorát veti fel. Állandó tökéletesítésre szorul a mezőgazdasági ár-, adó- és pénzügyi rendszer.

Kutatni kell, hogy a termelőszövetkezetek különféle típusaiban milyen vetésszerkezet felel meg leginkább az üzemi adottságoknak és a népgazdaság követelményeinek. A mezőgazdasági termelés intenzifikálása, az értékesebb kultúrák részarányának, valamint a növénytermelés

és az állattenyésztés helyes arányainak megállapítása olyan tisztázandó kérdéseket vet fel, amelyekre közgazdász kutatóinknak kell választ adniuk.

III.

Az eddig elmondottakban elvi vonatkozású kérdésekről és gyakorlati feladatokról szoltam. Ezek ismertetése megkönnyíti a közgazdaságtudományban jelentkező fogyatékoságok felismerését és megszüntetését.

A fogyatékoságok között első helyen kell említenünk azt a törekvést, amelyet már a bevezetőben is említettem, amely objektivizmus és „tudományosság” címén a közgazdaságtudomány politikátlanná tételére irányul. Ez megnyilvánul abban, hogy egyes publikációk tartózkodnak a burzsoá tudósok reakciós arculatának leleplezésétől. Részletkérdésekben vitatkoznak velük, de adósak maradnak egyes alapvető tételek marxista kritikájával, sőt átvesznek helytelen nézeteket. Ez is mutatja, hogy aki visszahúzódik a határozott ideológiai és politikai bírálattól, ott, ahol erre a marxizmus szempontjából szükség volna, nagyon könnyen téves nézetek hínárjába kerül.

A Közgazdasági Szemlében is előfordul ilyesmi. Ezt már csak azért is felvetem, nehogy valaki közbeszóljon: söpörjön a saját portája előtt. Bírálnak a Szemle egyes cikkeiben a következő: 1. Az a már nem is objektivista, hanem hajbókoló hangnem, amellyel egyik-másik szerző a polgári közgazdaságtan eredményeit tárgyalja. 2. Az, hogy az átvehető módszerek, a felszíni ábrázolások mögött homályba vész az eszmei alapok és célok gyökeres ellentéte, az osztályszemlélet antagonizmusa.

Az empirikus kutatás kellő marxista általánosítás nélkül tévútra vezet. Erre példa, amikor az egyik szerző a tőkés világpiaci árak szóródásából a világpiaci ár tagadásához jut el. Egy másik szerző a háztáji gazdaság szükségességéről írva lényegében tagadja a politikai okokat és kizárólag termelési, beruházási tényezőkre utal.

Aki a politikátlanság álláspontját képviseli, aki a pártosság szükségességét tagadja, az már pártosan foglal állást, csak nem a szocializmus oldalán. A közgazdaságtudomány vagy a proletár, vagy a burzsoá politikai gazdaságtant foglalja magában; tehát gyökerestül pártos.

A pártos marxista kritikai szellem lanyhasága jut abban kifejezésre, hogy a múltban nálunk felmerült revizionista és dogmatikus nézetek kritikája nem volt elég mélyreható, nem tárta fel alaposan ezeket a hibákat. Ez hozzájárul ahhoz, hogy ha jelenleg helytelen nézetek merülnek fel, vagy helytelen nézetekből eredő gyakorlati lépések történnek, ezek gyakran elkerülik figyelmünket. A személyi kultusz ellen vívott harc csak egy része az antimarxista elhajlások ellen vívott harcnak. És aki a közgazdaságtudomány területén csak a személyi kultusz ellen harcol, az eltereli a figyelmet egyéb antimarxista nézetekről.

A kétfrontos harc egyáltalában nem zárult le. A revizionizmust és a dogmatizmust, valamint a hozzájuk kapcsolódó szektarianizmust nem védekezve, hanem támadva kell visszautasítanunk. Természetesen a harcosság, az élesség nem a szavakra, hanem az okfejtésekre vonatkozik.

Az 1956-ra viszonyuló tendenciák nem kielégítő bírálata ma a köz-

gazdasági munka marxista alapokon való fejlesztésének komoly akadálya. E tendenciák közül már említettem az ideológia és politika kilúgozását a tudományból, összebékülési hajlandóságot a polgári tudománnyal. De ebben az összefüggésben hivatkozhatom még a marxizmus elméleti, módszertani követelményeinek negligálására, a közgazdasági vizsgálódásnak a felszíni jelenségeknél, korlátozott részproblémáknál való megrekedésére. Vagy arra a tényre, hogy a nagy gazdaságpolitikai problémák, a távlati fejlődésre meghatározó jelentőségű kérdések eltörpülnek a technikai, módszertani vizsgálatok mellett.

A kritikai szellem lanyhasága kifejezésre jutott eddig a tudományos fokozatok elnyerésére pályázó értekezések elbírálásakor. Megengedhetetlen liberalizmus uralkodott ezen a téren. Ezen elsősorban nem azt értem, hogy alig akadt olyan disszertáció, amelyet visszautasítottak volna, hanem arra gondolok, hogy ritka volt az olyan eset, amikor a jelölt az opponensek vagy a bíráló bizottság részéről kemény kritikát kapott volna. Véleményem szerint a kemény bírálat ténye nem feltétlenül jelenti azt, hogy a jelölt alkalmatlan a fokozat elnyerésére.

A kritikai szellem lanyhaságára vall az is, hogy a folyóiratok szerkesztő bizottságainak ülésein elég sok elvi jellegű ellenvetés hangzik el némelyik cikkel szemben. A szerző fenntartja álláspontját, a cikk megjelenik, de a bírálók tartózkodnak attól, hogy — ha röviden is — a nyilvánosság előtt reagáljanak rá.

Közgazdasági nézetek nemcsak a tudományos irodalomban nyernek megfogalmazást. Közgazdasági gondolatok testesülnek meg pártunk népgazdaságot irányító határozataiban is. A közgazdászok megtisztelő kötelessége, hogy segítsék a párt gazdaságpolitikájának végrehajtását. Ezzel szemben gyakran azt tapasztaljuk, hogy pártunk állásfoglalásai nem váltak a tudományos gondolkodás és munka alapjává. A Közgazdasági Szemle szerkesztőségébe is nemegyszer érkeznek olyan kéziratok, amelyeknek vagy egyes részletei, vagy egész gondolatmenetük homlokegyenest ellenkeznek a párt gazdaságpolitikájával. Már az előadás bevezető részében említettem, hogy pártunk elvi jelentőségű állásfoglalásait nagyon gyakran mellőzik a tudományos munkában. Ebből származik a két legnagyobb hiba, amelyet a népgazdaság felelős helyein működő közgazdászoknak el kell kerülniük: a maradiság, a korszerű közgazdasági szemlélet nem kellő alkalmazása, másfelől a hebehurgyaság, az objektív feltételekkel nem számoló előreszaladás. Sokan vannak, akiknek ismerniük kellene a párthatározatokat, de nem ismerik, nem tudják, hogy mit tartalmaznak. Tehát a felvilágosító munka hiányossága is hozzájárul ahhoz, hogy a párthatározatok feledésbe mennek, illetve nem érvényesülnek.

A közgazdasági kutatás nagy részére az empirikus szemlélet jellemző; kevés az elméleti munka. Közgazdasági folyóirataink cikkei tanúszkodnak erről, de közgazdasági könyvkiadásunk is bizonyítja ezt. Vannak olyan kutatóintézetek, amelyeknek évi jelentései, illetve tudományos beszámolóik csak leírják a tényeket, jelenségeket, csoportosítják az adatokat, és táblázatok százait közlik elemzés és következtetés nélkül. Vagyis a közgazdasági tanulmányok közül csak kevés jut el a tudományos szintézis olyan fokára, hogy átfogó gazdaságpolitikai döntések megalapozására fel lehessen használni. Természetesen az elméleti általánosításhoz, a kutatásból folyó következtetések levonásához nagyobb

bátorság kell, mint a jelenségek egyszerű leírásához. De nemcsak erről van szó, hanem arról is, hogy a közgazdászok nem kis részének elméleti megalapozottsága hiányos, ezenkívül azt sem szabad elfelejteni, hogy a sok időt, elmélyülést követelő és emellett nagyobb kockázattal járó tudományos munkához nincs meg az anyagi ösztönzés.

A gazdaságpolitika kidolgozásában pártunk támaszkodni kíván a közgazdászok alkotó erejére, javaslataira. De közgazdasági irodalmunk ma még kevés olyan javaslatot, elgondolást vet fel, amely valóban segíti a gazdaságpolitika, a tervezés irányának kidolgozását. A tudományos kutatás részéről nincs határozott törekvés arra, hogy a kutatásokat elvezessék addig a stádiumig, amikor gyakorlati hasznosításuk lehetségessé válik. A gyakorlat emberei pedig nem kísérik figyelemmel a tudományos munkát, és maguk sem vonják le a következtetéseket, a tudomány eredményeit nem vezetik tovább a gyakorlatban való megvalósításig.

További komoly fogyatéka a közgazdasági kutatásnak, hogy közgazdászaink nem működnek együtt más tudományágak művelőivel. Ebben természetesen nemcsak a közgazdászok hibásak. Például rendeztek egy automatizálási konferenciát, amelyre egyetlen közgazdászt sem hívtak meg. A műszaki és a közgazdasági tudományoknak keresniük kell a gyümölcsöző együttműködést; ma már világos, hogy ez egyes területeken teljesen elkerülhetetlen. A közgazdaságtudománynak együttműködésre van szüksége más társadalomtudományokkal is, például a jogtudománnyal. Gazdaságszervezési kérdésekben nagyon hasznos lehet a jogászokkal való együttműködés. A tapasztalat azt mutatja, hogy a közgazdasági elméleti viták gyakran filozófiai problémákhoz vezetnek.

Örvendetes dolog, hogy erősödik a közgazdászok és a matematikusok együttműködése. A matematika széles körű alkalmazását és a matematikai eljárások elsajátítását ösztönöznünk kell, de egy dologra vigyázzunk: vissza kell utasítani az olyan felfogást, illetve az olyan próbálkozásokat, amelyeknek az a lényegük, hogy számlálógépekkel fel lehet tárni a gazdasági folyamatokat anélkül, hogy figyelembe vennők a gazdaság Marx és Lenin által feltárt mozgástörvényeit és a közgazdászok Marx és Lenin tanításaira épülő újabb kutatásainak eredményeit. Másszóval, meg kell akadályozni a matematika szembeállítását a marxi elmélettel, meg kell akadályozni a burzsoá ökonometria elemeinek beszívargását a közgazdaságtudományba.

Elég gyakran tapasztalhatók egészségtelen jelenségek a matematika alkalmazásában közgazdasági területen. Banális közgazdasági összefüggéseket öltöztetnek matematikai köntösbe. Bonyolult matematikai vizsgálatot ajánlanak olyan esetben, amikor egyszerű megfontolás elégséges a kérdés eldöntéséhez. A közgazdasági tartalmat matematikai formulákkal igyekeznek pótolni. Ezek kezdeti fogyatékok. Ezeket kiküszöbölve — ismétlem — nagy lépésekkel kell előrehaladni az új, korszerű matematikai módszerek alkalmazásában. Az egyre nagyobb számban rendelkezésre álló elektronikus számítógépek felhasználásával lehetővé kell tenni, hogy különféle tervváltozatokat dolgozzunk ki, hogy a vezetés számára a különböző feltételezések alapján megfelelő optimális fejlesztési változatokat lehessen javasolni. El kell érni, hogy a korszerű számítógépek segítségével gyorsan lehessen követni egyes gazda-

ságpolitikai döntések teljes népgazdasági kihatását, hogy javítani lehessen a népgazdasági tervek koordináltságát.

Említettem, hogy közgazdaságtudományunknak az utóbbi években kétségtelenül vannak komoly eredményei, olyan eredményei, amelyek nemzetközi viszonylatban is figyelmet érdemelnek. De tagadhatatlan, hogy az utóbbi időkhöz bizonyos egyoldalúság volt ezekben a kutatásokban. Hogy nagyon röviden fejezzem ki magamat: főként a mechanizmus körül forogtak anélkül, hogy kellőképpen figyelembe vették volna a tervszerűség törvényét. Nem kívánom szembeállítani a két kategóriát, de a tervszerűségekre vonatkozó kutatások háttérbe szorultak.

Valószínű, hogy a felszólalók még más fogyatékoságokat is meg fognak említeni. Én még csak egy komoly hiányosságra kívánok néhány szóval rámutatni: a közgazdaságtudomány népszerűsítésére, a helyes közgazdasági szemlélet fejlesztésére gondolok. Ez fontos világnézeti nevelő feladat. De nemcsak erről, hanem a tudomány eredményeinek olyan módon való ismertetéséről van szó, amely megtermékenyíti széles rétegek közgazdasági gondolkodását, a gazdasági folyamatok marxista—leninista elemzésére irányítja a figyelmet, ily módon hozzájárul a vezetés színvonalának emeléséhez. Ezért nemcsak a Közgazdaságtudományi Egyetemen, hanem más egyetemeken is terjeszteni kell a közgazdasági szemléletet.

IV.

Rátérek a közgazdaságtudomány irányításának és szervezésének kérdéseire.

A tudományos munka átfogó, hatékony irányítása és szervezése megoldatlan. Kidolgozásra várnak az egyes társadalomtudományi ágak és köztük a közgazdaságtudomány pártirányításának olyan konkrét formái és módszerei, amelyek segítségével biztosítani lehet a párt vezető szerepét a közgazdaságtudomány irányításában is. A munka megindult. Láthatták az elvtársak, hogy a Központi Bizottság legutóbbi ülésén kibővítette a Titkárságot és külön titkárra bízta a tudományos és oktató munka irányítását. Ezenkívül kettéválasztotta a tudományos és kulturális osztályt, és ez a szétválasztás lehetővé teszi, hogy az új tudományos és köznevelési osztály fokozott mértékben foglalkozhassék a tudomány kérdéseivel és irányításával. Természetesen az alsóbb pártszerveknek szintén részt kell venniük e feladat megoldásában. A probléma megoldásának módja, mint mondtam, még kidolgozásra vár, ezért nem tudok a kérdésre bővebben kitérni.

A tudomány pártirányításának kialakítása meg fogja könnyíteni a tudomány munkájának állami tervezését és irányítását. Átfogó, irányító és szervező állami szerv jelenleg nincs, de felmerült a gondolat, hogy létrehozása szükséges volna. Mi most a helyzet? Rendkívül sok helyen végeznek közgazdasági kutató munkát, senkinek sincs áttekintése arról, hogy hol, mit csinálnak, milyen eredményre jutottak, milyen a munka elvi színvonala, az eredményeket hasznosítják-e, milyen kutatásra alkalmas emberekkel rendelkezünk, kik az egyes szakterületek jól képzett kutatói. E tények ismeretének hiányában nem lehet elkerülni az erőlködését, a felesleges párhuzamosságokat (a párhuzamosság nem mindig felesleges, sőt nemegyszer kívánatos). E tények ismeretének

hányában nem lehet a figyelmet a legfontosabb témákra irányítani, a legjobb erőket e témák kidolgozására koncentrálni.

A Tudományos Akadémia társadalomtudományi intézetei nem alkalmasak e feladat megoldására. Ez a munka eltérítené őket alapvető feladataiktól, a tudományos kutatástól. A Tudományos Akadémia bizottságai túl laza szervezetek ahhoz, hogy egy-egy tudományág irányítását és szervezését kézben tudnák tartani.

A pártirányítás, az irányításbeli szervezeti fogyatékoságok kijavítása megnöveli a közgazdaságtudomány kutató hálózata munkájának hatékonyságát. Hozzá fog járulni ahhoz, hogy a közgazdaságtudomány a szocialista építés által vele szemben támasztott növekvő követelményeknek az eddiginél jobban megfeleljen.

Hazánkban kiterjedt kutatóhálózata van a közgazdaságtudománynak. Hivatásos kutatási bázisok a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete és Agrárgazdasági Kutató Intézete, a Mezőgazdasági Üzemszervezési Intézet, valamint az egyetemek gazdaságtudományi tanszékei. Újabb intézetek vannak alakulóban: munkaügyi intézet, központi üzemszervezési intézet, a vezetésre való képzést szolgáló szerv, külkereskedelmi intézet, az Országos Tervhivatal kutató csoportja. Ezenkívül a központi gazdasági vezető szervek: az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság, a Pénzügyminisztérium, a Központi Statisztikai Hivatal és az Országos Árhivatal irányító tevékenysége magában foglalja a rendszeres közgazdasági elemző munkát. A legtöbb gazdasági minisztériumnak is van már valamelyes kutató apparátusa. A kutatómunkát végzők száma — az egyetemek figyelembevételével — még az új intézetek megalakulása előtt 500 főre volt tehető. Ha nemcsak a hivatásos kutató intézmények költségvetéseit és a tudományos kutatási alapot tekintjük, hanem számításba vesszük az előbb felsorolt szervek ráfordításait is, akkor kitűnik, hogy igen jelentős az az összeg, amelyet népgazdaságunk a közgazdaságtudomány céljaira fordít.

A figyelmet tehát mindenekelőtt a meglevő kutatógárda munkájának jobb, összehangoltabb kihasználására kell fordítani, a feladatok megoldását pedig nem az akadémiai tudományos intézetek profiljainak szélesítésében és az intézeti státuszok számának nagyarányú gyarapításában kell keresni. Ma élesen el vannak egymástól határolva a hivatásos és a nem hivatásos kutatók. Ezt az elkülönülést meg kell szüntetni. Szükség van a hivatásos törzsgárdára. De a nem hivatásos kutatókat is szervezeten be kell vonni a tudományos munkába, meg kell teremteni ennek a tömörítésnek a szervezeti feltételeit, időt kell biztosítani a nem hivatásos kutatók számára, az egyetemeken oktató közgazdászoknak lehetőséget kell adni arra, hogy munkaidejüknek legalább a törvényben előírt 30 százalékát kutatásra fordíthassák. Itt jegyzem meg, hogy a közgazdasági publikációknak mintegy fele olyan emberektől származik, akik nem hivatásos kutatók.

A tudományos munka eredményességének feltétele a tervszerűség. A tudomány tervezhetőségét ma már kevesen vitatják, de a tervezés a közgazdaságtudomány területén mégis döcögve megy, amiben az egyes szervek lokálpatriotizmusa nem kis szerepet játszik. A tervezés tekintetében komoly eredmény a közgazdaságtudomány számára is az országos távlati tudományos kutatási terv megalkotása. Ez a terv nagy általánosságban meghatározza a kutatások irányát. Ezeket a kereteket a

napirenden levő és a napirendre kerülő nagy horderejű feladatokkal kell kitölteni. Ebből következik, hogy bár nem célszerű a tematikát alapvetően változtatni, de azért a távlati tudományos tervet és az évest is rugalmasan kell kezelni.

A koordináló bizottságok tevékenysége nehezen indult, munkájuk fogyatékoságairól és eredményeiről csak az 1964. évi tapasztalatai alapján lehet majd az eddiginél megalapozottabb véleményt mondani. Az egyes bizottságok helyzete különböző aszerint, hogy az illető témának volt-e kialakult kutatóbázisa vagy sem. A koordináló bizottságok munkáját meg fogja könnyíteni a témafelelős intézmények fokozottabb tevékenysége. A témafelelős intézmények természetesen nemcsak saját munkatársaikra támaszkodnak, hanem a kutató csoportokba bevonják más intézmények munkatársait is. De nem azért, hogy ők besegítsenek, hanem azért, hogy a feladatot megosszák és kollektív munkával érjenek el eredményt. A témafelelős intézmények helyzete nagyon különböző. Ez kitűnik például abból, hogy az egyes intézmények a kutatás céljaira mennyi külföldi utazást érnek el. Ezt senki sem tudja áttekinteni, de meg vagyok győződve arról, hogy ezen a téren is nagyfokú a koordinálás hiánya.

A koordináló bizottságoknak biztosítaniuk kell a kutatóhelyeket, befolyásolniuk kell az egyes kutatóhelyek témaválasztását, áttekintésüknek kell lenni arról, hogy a vállalt témák kidolgozása hogyan halad előre. Vannak, akiknek az a véleményük, hogy mindehhez a koordináló bizottságoknak nagyobb jogkört kellene kapniuk. Szerintem ez aligha lehetséges, viszont a távlati tudományos kutatást irányító szervnek nagyobb jogkört kell kapnia, amely lehetővé tenné számára a koordináló bizottságok javaslatainak eredményes támogatását. Az egyes főhatóságoknak pedig biztosítaniuk kell a tudományos tervekbe foglalt munkák elvégzésének feltételeit és e munkák elvégzése tekintetében a munkafegyelmet.

Az egyetemi tanszékek részben belekapcsolódnak az országos távlati tudományos terv által megjelölt kutatásokba. A különféle oktató intézmények tanszékein folyó egyéb közgazdasági kutatások azonban jelenleg egyáltalában nincsenek koordinálva. Sőt, az egyes oktató intézmények tanszékein is egymástól elszigetelve dolgoznak.

A tudományos munka hatásfokát fokozni lehetne a jobb anyagi ellátottsággal, gépi felszerelések, dokumentációk biztosításával; tudományos segéderők beállításával, hogy a magas képzettségű tudósok erejük jelentős részét ne fecséreljék tudományos képzettséget nem igénylő munkára. Meg kell könnyíteni a tudományos kutatók számára az anyaggyűjtést; nagyon sok kutató tudja — éppen azok, akik a gyakorlattal kapcsolatot keresnek —, hogy legtöbbször milyen nehézségekbe ütközik nem titkos, sokszor már kész anyagok megszerzése az üzemekben vagy egyes intézményektől. Az anyagok megszerzésének rendjét szabályozni kell.

A gazdasági tárcáknak az a véleményük, hogy a közgazdaságtudomány munkáját nem tudják kellőképpen értékesíteni. Az egyik oka ennek az, amit már említettünk: a kutatások eredményei nincsenek annyira kifejtve, hogy gyakorlatilag használhatók lennének. Egyes minisztériumok úgy vélik, hogy a minisztériumon belül folyó kutatások sokkal hasznosabbak számukra, mint a külső intézményeké. Valamennyi

tárca szükségesnek tartja a szorosabb, szervezett kapcsolatokat a tudományos és a gyakorlati szervek között, a kutatási apparátus megerősítését gyakorlati szakemberekkel s az eddiginél jobb tájékoztatást a kutatómunka eredményeiről. Szervezeti intézkedések szükségesek a tudományos kutatás eredményei felhasználásának biztosítására.

Felmerült olyan vélemény, hogy a gyakorlattal a kapcsolat úgy erősíthető, hogy a különböző tárcák a kutatásokra megrendeléseket adnak. Ebben az esetben a hasznosítás is valószínűbb. A megrendelés nem rossz dolog, de erre a közgazdaságtudomány szervezése és irányítása nem épülhet. Ezzel nagyon leszűkülne a tudomány tevékenysége, amelynek feladata az előrelátás, a kezdeményezés, az új keresése. A közgazdaságtudomány és a gyakorlat kapcsolatának erősítésével, az eredmények értékesítésével a helyi pártszervezeteknek is többet kellene foglalkozniuk. Ez is hozzátartozik a már említett pártirányítás kérdéséhez.

Nagy jelentőségű probléma a tudományos kutatás nemzetközi koordinálása. A szocialista országok együttműködésének továbbfejlődésével, a KGST tevékenységének megélénkülésével együtt növekszik e problémának a jelentősége. A nemzetközi koordinálás most még gyermekcipőben jár. Történnek erre vonatkozó kezdő kísérletek, jelenleg a KGST-országok tudományos intézetei igazgatóinak értekezlete végzi a koordinálást. A nemzetközi koordinálás erősítéséhez egyebek közt az szükséges, hogy az egyes szocialista országokban a közgazdasági kutatás hazai koordinálása erősödjék.

Nagy kérdés a fiatal tudományos tehetségű káderek képzése és foglalkoztatása. Lehetőséget kell adni, hogy az egyetemen tanulmányaikat befejező tudományos ígéretet jelentő fiatalok az eddiginél nagyobb számmal kerülhessenek gyakornokként az egyetemekre vagy a tudományos intézetekbe. De azt is meg kell oldani, hogy az így el nem helyezhető fiatalok ne kallódjanak el, tudományos érdeklődésüket ébren tartsuk, gyakorlati tapasztalataik gazdagítását elősegítsük és a tudomány művelésére előkészítsük őket.

Pártunk vezetése azért hívta össze ezt az aktívát, mert nagy súlyt helyez a közgazdaságtudomány fejlődésének meggyorsítására, és a közgazdaságtudomány művelőitől fokozott támogatást vár népgazdaságunk irányításában és az ideológiai harcban. Felelősséggel és bátran vonjuk le a kutatások eredményeiből a következtetéseket. Dolgozzunk a marxizmus—leninizmus továbbfejlesztéséért és következetes alkalmazásáért, hogy mi, magyar közgazdászok, azt mondhassuk: a szocializmus teljes felépítéséért folyó nagy munkából becsülettel kivettük részünket.

HEVESI GYULA:

Állóeszköz-kihasználás, munkaidő, életszínvonal

A szocialista tábor országai nemzeti jövedelmük jelentős részét fordítják az ipari termelés állóeszközeinek gyarapítására és tökéletesítésére; kihasználásuk hatékonyságától nagymértékben függ társadalmi jólétünk színvonala és emelkedésének üteme. Az ipari állóeszközök intenzív és extenzív (időbeli) kihasználásának egyaránt óriási tartaléakai vannak, amelyek felderítése a szocialista népgazdaság egyik legfontosabb feladata. Az utóbbi években mind az elméleti kutatásban, mind a gyakorlati gazdaságpolitikában egyre nagyobb figyelmet szentelnek az extenzív kihasználás kérdéseinek.

Az egész szocialista táborban az állóeszközök időbeli kihasználása igen messze van még a műszakilag lehetséges optimumtól. A Magyar Tudományos Akadémia Ipargazdaságtani Kutató Csoportja sokoldalúan foglalkozik az extenzív kihasználás kérdéseivel. Egyes előbbi közleményeinkben* ezeket a kérdéseket elsősorban a *gazdaságosság* szempontjából vizsgáltuk. Foglalkoztunk egyebek között a naptárilag megszakítatlan, folyamatos termelés munkarendi kérdéseivel is, és e tanulmányaink alapján (részben az Országos Tervhivatal kérésére, részben saját kutató programunknak megfelelően) tervezetet dolgoztunk ki a jövőbeli munkaidő-csökkentések ütemezésére.

A következőkben nagy vonásokban e tervezetnek két variánsát ismertetjük. Mindkét variánsnál abból indultunk ki, hogy a munkaidő-csökkentés alapfeltételeként nem elég csupán a munka termelékenységének megfelelő növekedését figyelembe venni. Nem szabad megengedni azt sem, hogy a dolgozók munkaidejének a csökkentésével az állóeszközök időbeli kihasználása is csökkenjen. Ezért nézetünk szerint a munkanap megrövidítését minden esetben a *munkahét* megrövidítésének kell megelőznie, megfelelően növelve a dolgozók évi szabadnapjainak a számát, de növelve (és nem csökkentve!) az üzempapok számát is a termelésnek naptárilag folyamatossá tételével. Így kerülhető csak el az állóeszköz-kihasználás csökkenése és számolható fel a későbbiekben az éjszakai műszakok egy része, persze csak ott, ahol maga a technológia a folyamatosságot nem követeli meg. A második variáns a munkaidő-csökkentésnek még fokozatosabb és rugalmasabb megvalósítására irányul, abból a feltevésből kiindulva, hogy az életszínvonal szempontjából a reálbérnövelést is — legalábbis átmenetileg — a munkaidő-csökkentéssel azonos jellegű tényezőnek tekinthetjük.

* Közgazdasági Szemle, 1962. 12. szám; Ipargazdaság, 1962. 8. szám; Acta Technica, 1962. 1-2. kötet.

Azt az alapfeltevésünket, hogy a technológiailag nem szükségképpen folyamatos üzemeknél is a folyamatos üzemeltetés széleskörűen alkalmazható, a tapasztalatok megerősítették. A folyamatos üzemeltetésre való áttérésnek immár harmadik éve a papíripar összes üzemében, valamint a Csepeli Csőgyárban gazdaságilag és szociális szempontból egyaránt teljes mértékben beváltotta a hozzá fűzött várakozásokat. További öt különböző iparágához tartozó vállalatot — amelyekben a termelés növelése szükséges és lehetséges — ipargazdasági kutató csoportunk közvetlen közreműködésével kísérletképpen át kell szervezni ez évben a folyamatos üzemeltetésre, hogy az átállással kapcsolatos összes gazdasági, szervezési és szociális körülményeket beható tudományos vizsgálat tárgyává tehesük.

Jelentősek számunkra a szovjet és lengyel tapasztalatok. A Szovjetunió textilipara a legutóbbi másfél év alatt a dolgozók kezdeményezésére áttért a folyamatos munkaidőre. Egyre inkább rájöttek arra, hogy a heti két, egymás mellett levő szabadnapos munkarend napi 8 órás munkaidő mellett messzemenően előnyösebb a napi 7 órás megszokott, de csak heti egy szabadnapot nyújtó munkarendnél. 1963 első felében több mint 400 ezer textilmunkás tért át ilyen munkarendre. Ezt az átmenetet a Szovjetunió tudományos intézményei, elsősorban a Tudományos Akadémia novoszibirszki ipargazdasági és szervezési intézete beható szociológiai elemzés alá vette. Világossá vált, hogy — akár szakaszos, akár folyamatos az üzemeltetés — a rövidített munkahét 8 órás munkanappal és 5 vagy 6 munkanap után két szabadnappal minden tekintetben előnyösebb a napi hétórás, de csak egy szabadnapot biztosító munkarendnél. A megvizsgált üzemekben például a két szabadnapos, folyamatos munkarendre való átállást követően 17—26 százalékkal csökkent a betegség miatti mulasztások száma. Hasonló adatokkal rendelkezünk már egyes hazai (papíripari és csőgyári) tapasztalatokból is. A lengyelországi faipar, kohászati ipar és a vegyipar egyes gyárait pontosan az általunk is javasolt 4 műszakos munkarend alapján szervezték át a folyamatos üzemeltetésre. Ebből következik, hogy a távlati tervezésnél a folyamatos üzemeltetést mint széleskörűen alkalmazható, gazdaságilag és szociálisan egyaránt előnyös munkarendet a tervezés egyik szempontjává kell tenni.

A gépi kapacitások kihasználtsága közismerten alacsony. Ennek persze számos objektív oka is van, mint például egyes berendezések technológiailag szükséges állásidői, valamint a tartalékberendezések nélkülözhetetlensége.

Az egyes gépek és berendezések termelékenységére és így kihasználtságára között is vannak kisebb-nagyobb aránytalanságok, amelyek gyakorlatilag csak automatizált üzemekben küszöbölhetők ki, ha eléggé specializált és tömegméretű a gyártás.

Számításba kell venni azt is, hogy a gyártmány munkaigényességének a csökkentése, új technológiára való áttérés csökkenti az állóeszközök időbeli kihasználását, ha egyidejűleg nem emelkedik arányosan a termelés. Csehszlovákia négy jelentős kohó- és gépipari üzemében végzett vizsgálat kimutatta, hogy a tervezett és feltétlenül gazdaságos korszerűsítések, amelyeket 1965-re előirányoztak, egyidejűleg az állóeszköz-kihasználás átlagos mutatóját 12 százalékkal csökkentik. Csakis a termelésnek a KGST rendszerén belüli messzemenő szakosí-

tása teszi majd lehetővé, hogy a gépi berendezések műszakilag és gazdaságilag optimális kihasználását elérjük. Javítani lehetne azonban a helyzeten a jelenlegi körülmények között is, ha a vállalatok és az iparágak a gyártmány- és a gyártásfejlesztést célzó intézkedéseikben kellő súllyal mérlegelnék a rendelkezésre álló géppark kihasználási lehetőségeit.

A rendelésállomány ingadozása, összetételének változása miatt is szükségesek a gépi tartalékok. A választék vagy a minőségi követelmények változása új berendezéseket tehet szükségessé, egyben másokat feleslegessé.

Szubjektív jellegű és gazdálkodási rendszerünk egyes hiányosságaiból származó okok is szerepelhetnek itt. Ilyen például az érdekeltség hiánya vagy nem elég hatékony volta. Helytelen vagy helytelenül értelmezett gazdálkodási előírások is az állóeszközökkel és a beruházásokkal való pazarlásra ösztönözhetnek. Ilyen például a termelékenységnél csupán a vállalatra és az élők munkára vonatkozó értelmezése, amely a munka termelékenységének látszólagos helyi emelkedése érdekében gazdaságtalanul drága beruházásokra ösztönözhet. Az állóeszközökkel való jobb gazdálkodást elősegítheti még a jelenleg bevezetett eszközleltési díj mellett is, ha az épületekre és különösen olyan gépekre vonatkozóan, amelyeknél a fizikai elhasználódás ideje elavulási idejüknél hosszabb, a beruházási értékcsökkenési leírást függetlenné tennők az egy műszakon belüli kihasználás mértékétől. Ilyen módon az állóeszköz-kihasználás fokozása nemcsak népgazdasági, hanem vállalati szinten is önköltségcsökkentési tényezőként jelentkezne.

Végül még módosítani kívánom régebbi állásfoglalásomat az éjszakai munkával kapcsolatban. Általában kívánatosnak tartjuk az éjszakai munka elkerülését, illetve megszüntetését mindazon termelési ágakban, ahol a technológia folyamatossága vagy különösen fontos népgazdasági érdekek azt meg nem követelik. Átlag napi 7 órás munkaidő mellett, a 8 órás folyamatos üzemelés a dolgozók rövidített munkahetével lehetővé teszi az éjszakai munka elkerülését. Jogosnak tartom azonban azt az ellenvetést,* hogy az éjszakai munka megszüntetése az energiagazdálkodás szempontjából nem előnyös. Ezért a nagyon energiaigényes berendezéseknél éppúgy, mint különösen drága berendezéseknél — ha nem is nagyon energiaigényesek — indokolt és fenntartandó lehet a háromműszakos munkarend. Ugyancsak indokolt lehet egyes esetekben olyan kétműszakos folyamatos munkarend bevezetése (a dolgozók rövidített munkahetével), amelynél csak egy délelőtti és egy éjjeli műszak van, a délutáni műszak pedig, a beleeső nagy csúcsterheléssel, kiesik a termelésből. Ezzel még az az előny is jár, hogy az ilyen — természetesen csak nagy energiaigényes üzemeknél ajánlható — munkarendnél a termelés fele a lényegesen olcsóbb éjszakai energiával folyik.

Átmeneti feladatok és lehetőségek

A szocialista termelésben a dolgozók munkaidejének csökkentését a munka termelékenységének emelése alapozza meg. A Szovjetunióban

* Havas Béla: „A beruházási kódex és a villamosenergia-gazdálkodás”. Elektrotechnika, 1963. 10. sz.

a 7 órás munkaidőre való átmenet a munkáslétszám és a munkabéralap számottevő növelése nélkül valósult meg. Hasonló módon tervezzik annak megvalósítását a többi szocialista országok is. Hazánkban azonban még jóideig — feltehetően a harmadik ötéves terv végéig — a munkatermelékenység növekedéséből származó népgazdasági eredményt nem fordíthatjuk a dolgozók munkaidejének általános csökkentésére. Előbbre hozhatjuk azonban ennek a lehetőségét az állóeszközök fokozottabb időbeli kihasználásával, hiszen népgazdasági szinten ez is a termelékenység emelését jelenti.

Mindenekelőtt a jelenlegi helyzetnek a munkaidő csökkentése nélkül való javítására kell törekedni. Jelenleg ugyanis még az első műszakban sincs a kapacitás teljesen kihasználva. Három műszakban csak egyes szűk keresztmetszetek működnek. Ezért elsősorban az első és a második műszak teljes feltöltésére kell törekedni, nem érintve a meglévő szakaszos munkarendet. Szükség esetén a három műszakban leterhelt szűk keresztmetszetek üzemeltetését folyamatossá kell tenni.

Még a csökkentett munkaidő általános bevezetése előtt — ahol a második műszak feltöltése költséges vagy nehéz — célszerű lehet a folyamatos üzemeltetésre való áttérés, de a dolgozók munkaidejének rövidített munkahét formájában való csökkentésével egy időben. Már a közeljövőben indokolt lehet a három teljes műszakban dolgozó üzemeket naptárilag folyamatossá tenni, a rövidített munkahét egyidejű bevezetésével. Itt a munkaidő-csökkentés gazdasági kompenzációja elsősorban nem a helyi értelemben vett termelékenység növekedése, hanem az állóeszközök jobb kihasználása, beruházási megtakarítás, valamint a többlettermelés realizálásából származó gazdasági eredmény. Bár az ilyen munkarendnek jelentős gazdasági előnyei vannak, alkalmazásának mégis korlátot szab hazánkban is a munkaerő-tartalékok szűkössége.

A termelésnek pusztán a termelőeszközök fokozottabb időbeli kihasználása útján való növelése megközelítően arányosan több munkaerőt követelne még akkor is, ha a törvényes munkaidő változatlan marad. Ha azonban ehhez még a munkaidő csökkentését is kapcsoljuk, akkor a munkáslétszám emelkedése nagyobb lesz a termelés növekedésénél.

Melyek az új munkarend bevezetésében potenciálisan számításba vehető üzemek? Először is a népgazdaságilag szűk keresztmetszetek, ahol az extenzív kihasználás a meglévő szakaszos munkarendben máris eljutott a műszakilag lehetséges határig, vagyis zömében három műszakban termel. Itt gazdasági előnyként nemcsak a beruházás-megtakarítást, hanem annak az időnek a megtakarítását is számításba kell venni, amely a bővítéshez szükséges beruházás megvalósításához kellene. Elsősorban olyan üzemekre vagy iparágakra gondolok, amelyek igen nagy értékű berendezések mellett aránylag kevés munkást foglalkoztatnak, különösen ha exportálható vagy behozatalt helyettesítő termékeket állítanak elő. E kritériumnak megfelel nálunk a papíripar, a Csepeli Csőgyár és általában a kohászati üzemek. Éppígy népgazdaságilag előnyösen számításba jöhetnek azok az üzemek, amelyeknél a termelés növelését zömében eddig nem foglalkoztatott, de foglalkozást kereső munkaerővel lehet fedezni. Ide tartoznak egyebek közt a textilipar vidéki üzei, különösen olyan városokban, ahol jelentős ne-

hézipari üzemek vannak, és ahol nagyszámú, eddig csak a háztartásban tevékenykedő nő számára nem lehet jelenleg munkalehetőséget adni.

Ha például a Miskolci Pamutfonó egy negyedik műszak beállításával, túlnyomórészt eddig másként nem foglalkoztatható nőkkel, áttérne a folyamatos üzemeltetésre, akkor az 1 főre jutó termelés az üzemen belül ugyan csökkenne, de a munka társadalmi termelékenységé mintegy 11 százalékkal emelkedne.

Különösen előnyös lehet nagy vállalatok keretében egyes kisebb létszámú szűk keresztmetszetek folyamatos üzemeltetés által való bővítése. Ez lehetővé tenné a vállalat többi üzemében is a termelés megfelelő növekedését. A munkaidő-csökkentés itt csak a dolgozók egy kis részére terjedne ki. Úgy gondolom, hogy éppen ez a terület az, ahol a folyamatos munkarend jelenleg aránylag széleskörűen és a népgazdaság számára a legelőnyösebben alkalmazható.

Több üzemben az egészségre nem is közvetlenül ártalmas, de egyébként (főleg női munkánál) nehéz körülmények indokoltá teszik a mielőbbi munkaidő-csökkentést és a folyamatosságra való *egyidejű* áttérést. Például az Egyesült Izzó lámpa- és fénycső-gyárában minden feltétel meglenne erre. Itt azonban nehézséget jelent a budapesti munkaerőhelyzet, amely még női munkaerő tekintetében is eléggé feszült.

Az extenzívebb folyamatos munkarendnek nagy szerepe lehet *munkaerő-felszabadító tényezőként* is, különösen ha olyan vállalatnál vagy iparágnál alkalmazzuk, ahol a termelés növekedése nem nagy. Lehetővé válik ugyanis a kevésbé termelékeny gépek részleges vagy teljes kikapcsolása, és ezáltal a munkaigényesség csökkenése. Esetleg egyes rosszabbul működő gyáregységeket is teljesen ki lehet kapcsolni a termelésből, és a felszabaduló munkaerőt más, gyorsabban fejlesztendő iparágak felé irányítani.

Vannak például az élelmiszeriparnak olyan területei, ahol lehetséges egyes budapesti üzemek teljes megszüntetése és termelésüknek extenzívebb munkarend alkalmazásával a meglévő vidéki üzemekben való koncentrálása, bevonva a termelésbe a ma még nem foglalkoztatott, de munkát kereső vidéki női munkaerőt. A fővárosban felszabaduló munkaerő pedig lehetővé tenné egyes üzemeknek folyamatos munkarendre való átvitelét.

A folyamatos munkarend megvalósítható azokban az üzemekben is, amelyekben egészségi szempontból máris 7 órás a törvényes munkaidő, ahol tehát a folyamatosságra és egyben a két szabadnapos munkahétre való áttérésnél újabb munkaidő-leszállítás vagy bérkiegészítés nem lenne indokolt. Az ilyen átszervezés igen nagy népgazdasági előnnyel jár, mert a heti üzemelési idő műszakonként 42 órától 56-ra nő, és nem jár nagyobb létszámigénnyel, mint amennyit a termelés növekedése ettől függetlenül is meghatároz.

Az általános munkaidő-csökkentés javasolható menetrendje

A 8 órás munkanapról a napi 7 órás, illetve heti 42 órás munkaidőre való áttérés elvi alapfeltétele — ahogyan azt eddig legáltalánosabban a Szovjetunióban valósították meg — a törvényes munkaidő csökkenését teljesen ellensúlyozó termelékenységemelkedés. Persze

változatlan termelés és munkarend mellett a kapacitások kihasználása egynyolcadával csökkenne.

E hátrány elkerülésére az alábbiakat javasoljuk (ez természetesen csak elvi séma, amelyet a gyakorlatban az egyes iparágak sajátosságaihoz és a mindenkori konkrét gazdasági körülményekhez kell igazítani):

a) A munkanap hosszának a megrövidítését (legalábbis heti 42, 40 óráig) kell hogy megelőzze a munkahét hosszának a megrövidítése, összekapcsolva azt a termelés naptárilag folyamatossá tételével. A naptári folyamatosság mellett az évi időalap kihasználása nem csökken, hanem a 48 órás munkahéthez viszonyítva körülbelül 16 százalékkal emelkedik.

A munkaidő-leszállítás első szakasza a 45 órás munkahét lehet, ami 8 órás munkanap mellett 4+1-es,* szervezetileg előnyösen megvalósítható munkarendnek felelne meg. Mivel az időalap emelkedéséből származó termelésnövekedés kapacitásbővítést nem igényel, a munkahét rövidítése megvalósítható esetleg a törvényes munkaidőt teljesen kompenzáló termelékenységi szint elérése előtt is.

b) Az általános munkaidő-leszállítás következő szakasza a 42—40 órás munkahétre való áttérés 6+2-es vagy esetleg 5+2-es, napi 8 órás munkarend mellett.**

c) A munkaidő-csökkentés további szakasza esetleg már az állóeszközök üzemi kihasználásának némi csökkentésével volna egybekötve. A heti 39 órás munkahét megvalósítható lenne 4+1-es alapon, oly módon, hogy a második műszak időtartama 7 óra legyen. De megvalósítható 8 órás munkanappal is, két műszakos üzemnél, a vasárnapi egyik műszak elhagyásával, 3+1-es vagy 6+2-es munkarenddel, ahol már a vasárnapra eső pihenőnapok száma egy évben 32. Ebben az esetben is két műszakban a heti üzemidő 104 órát tenne ki, ami még mindig 22,5 százalékkal több a 7 órás megszakításos munkahét üzemidejénél.

d) A következő szakasz a 36 órás munkahét. Itt elképzelhető a napi három műszak, összesen 18 órával, 6 napos munkahéttel, megszakításosan, ami egy hétre 108 üzemórát jelent. Az ilyen munkarend azonban kizárja a dolgozók számára a kétnapos hétvégeket, ami pedig az életszínvonalnak az akkori magas szintjén nagyon is kívánatos lehetne. Ezért megfelelőbb lehet a 7 órás munkanap, amely 5+2 rendszer mellett heti 35 órás munkaidőt jelentene, de amelynél a heti üzemidő csak 98 óra. Valószínűnek vehető, hogy a rövidített munkahét ebben az esetben is megfelelőbb lesz; erre vonatkozóan azonban nem lenne megokolt ma még állást foglalni.

A munkaidő-csökkentésnek az előbbieken kifejtett elvi menetrendjével szemben fel lehetne hozni azt, hogy — ha a munkaidő-csökkentéssel együtt az üzemelési idő nem csökken, hanem változatlan marad, vagy éppen még elég jelentősen nő is, és ugyanakkor feltételezzük a termelékenység növekedését is — ez racionálisan csak úgy valósítható meg, ha egyidejűleg a termelés ugrásszerűen nő. Ez az ellenvetés jogos. Kétségtől csak az esetek valamilyen kisebb-nagyobb hányadában lesz a munkaidő-csökkentéssel egyidejűleg szükséges a termelés ilyen növelése. A fokozatosság egy vállalatban belül is legtöbbször el-

* Uo.

** Uo.

kerülhetetlen lesz, kezdve előbb a legszűkebb keresztmetszeteken, majd az egészségre leginkább káros részeken, a termelés mennyiségi növelési lehetőségének megfelelően fokozatosan kiterjesztve az átmenetet az új munkarendre. A munkaidő-csökkentésnek az állóeszközök fokozottabb kihasználásával és a termelékenység növelésével egybekapcsolt rendszerét egységes komplexumként, organikusan kell beépíteni a népgazdaság fejlesztésének távlati tervébe, annak egyik kiinduló szempontjaként.

Reálbéremelés és a munkaidő-csökkentés összehangolása

Az eddigiekben tárgyalt 1. variánsnál már utaltunk arra, hogy a rövidített munkahétnek és ezzel kapcsolatban a folyamatos munkarendeknek a bevezetése a munkaidő-csökkentés fokozatosabb és gyorsabb végrehajtását teszi lehetővé, mint a munkanap hosszának csökkentése. Ez a fokozatosság megkönnyíti a termelőeszközök intenzív kihasználásának fokozatos javítását, a munkaerőgondokat pedig enyhíti. A következőkben ismertetendő 2. variáns nézetünk szerint még jobban összehangolja a dolgozók egyéni érdekeit az általános népgazdasági érdekekkel.

E variánsnál abból a megfontolásból indultunk ki, hogy a munkaidő általános leszállítása akkor válik csak időszerűvé — feltételezve természetesen, hogy ezt a népgazdaság helyzete megengedi —, midőn a dolgozók anyagi és szellemi szükségletei zömükben már olyan mértékben kielégítettnek tekinthetők, hogy számukra fontosabb és előnyösebb lehet a munkaidő leszállítása, mint egy ennek megfelelő béremelés. A reálbér emelése és a munkaidő csökkentése az életszínvonal szempontjából *azonos jellegű* tényezőknek tekinthetők. Ha a választás lehetősége (általában vagy egyes konkrét esetekben) gazdaságilag és politikailag megvan, a dolgozók viszonylag alacsony életszínvonalon inkább a magasabb bér, magas életszínvonalon inkább a munkaidő-csökkentés mellett döntenek.

Erre utal az a tapasztalat is, amelyet a legutóbbi egy-két évben hazánkban az átlag hétórás munkaidőnek rövidített munkahét és folyamatos munkarend mellett való *oronkízüli* bevezetésekor szereztünk. A papíripar dolgozói ugyanúgy, mint a kohászaté, csak azzal a feltétellel találták elfogadhatónak a 48 órás hét helyett a 42 órásat, ha nemcsak a korábbi normálkeresetüket, de még a megszokott túlóra-keresetüket is megkapják erre a 42 órára. A munkások jelenleg csak ritka esetben tiltakoznak a jól megfizetett vasárnapi túlórák ellen, sőt — ha ez bizonyos ideig többé-kevésbé rendszeressé válik — sérelmesnek találják azok megszüntetését.

A felsorolt példák azonban csak közvetve igazolják nézetünk helyességét. Csak azt mutatják, hogy a dolgozók jelenleg nem hajlandók keresetük bármilyen részéről is lemondani, hogy ennek a bérkiesésnek megfelelő munkaidő-csökkentéshez jussanak. Olyan eset, hogy a dolgozóknak módjukban lett volna egy számottevő béremelés, vagy egy ennek megfelelő munkaidő-csökkentés között választani, ezideig sem nálunk, sem a többi szocialista ország gyakorlatában nem ismeretes. Ha jelenleg feltennők a kérdést valamely üzem munkásainak, mit kívánnak inkább: a munkaidőnek egy órával való csökkentését, vagy pedig

a jelenlegi munkaidő megtartásával az utolsó órának megfelelő többletkeresetet, a dolgozók túlnyomó többsége a béremelés mellett foglalna állást.

Az alábbi, az 1961. évi statisztikai adatokra vonatkozó példával jól jellemezhetjük — kizárólag a nagyságrendek érzékeltetésére, de megvalósíthatóság szempontjából való realitás minden igénye nélkül — a munkaidő-csökkentés és egy ennek megfelelő reálbéremelés közti népgazdasági különbséget. A kiindulási adatok a következők:*

Nettó termelés	107,9	milliárd Ft
Munkások száma	1214,3	ezer fő
Teljesített munkanapok (hiányzások, szabadság, táppénzes napok levonása után)	327,8	millió nap
Teljesített munkaórák (napi 8 órával számolva)	2622,4	millió óra
Egy órára jutó nettó termelés	41	Ft
Az összes kifizetett beralap	23,2	milliárd Ft
Az 1 órára jutó átlagbér	8,8	Ft
A mintegy 35 százalék társadalmi juttatás	3,1	Ft
Az összes 1 órára jutó bér és juttatás kereken	12	Ft
Az 1 Ft munkabérre és társadalmi juttatásra jutó nettó termelés (41 : 12)	3,42	Ft

Tegyük fel, hogy ezen a bázison, elérve a munka termelékenységének további 14 százalékkal való emelkedését, módunkban lenne a dolgozók választására bízni a munkaidőnek 1 órával való csökkentését keresetük változatlanlansága mellett, vagy pedig változatlan munkaidő mellett az utolsó órát 20 százalékkal pótlékolt túlórának tekintve, keresetüket ennek megfelelően növelni.

Az első esetben e táblázat adatai lényegükben változatlanok maradnak, kivéve természetesen az 1 órára eső bért és nettó termelést, amely azonban 1 munkanapra vonatkoztatva ugyanazt az összeget teszi ki, mint a bázisidőszakban. A második esetben a nettó termelés egyhateddel, vagyis kereken 15,5 milliárd Ft-tal nagyobb. Egy 20 százalékkal pótlékolt túlóra díja az átlagos órakeresetet 15 százalékkal növelné, ami a beralapot 3,5 milliárd Ft-tal emelné. Tehát 12,0 milliárd forint állna a népgazdaság egyéb céljaira rendelkezésre.

Természetesen ezek a számok csak a számítás sematikus vázolására szolgálnak. A gyakorlatra vonatkoztatva mindenekelőtt le kell vonni a technológiai vagy szociális okokból szükségképpen folyamatosan termelő üzemeket, ami mintegy 15—20 százalékkal csökkentené a kiindulási alapot. A példában feltételeztük, hogy a termelés strukturális összetétele lehetővé teszi a termelés azonos mérvű mennyiségi növelését minden területen. A valóság ettől lényegesen eltér. Ha a számított többlet nettó termelés összegének csak a felét vagy akár egyharmadát veszem, vagyis 5—7 milliárd forintot, akkor ez eléggé érzékelteti az elérhető többlet nagyságrendjét, és világosan mutatja azt is, hogy egy ilyen jelentős béremelés már a 14 százalékosnál kisebb termelékenységgel szemben ellenében is előnyösen megvalósítható lenne.

* Az 1961. évi Statisztikai Évkönyv alapján.

Ha politikai megítélés alapján időszerűvé válik majd az életszínvonal általános emelése céljából az általános munkaidő-csökkentés (az átlag 7 órás munkanapra való áttérés) előkészítése, elképzelhető a tervezett munkaidő-csökkentést megelőzően egy ennek megfelelő béremelést végrehajtani, mivel ez a népgazdaság számára sokkal kisebb megterhelést jelent, mint az effektív munkaidő-csökkentés. Az ilyen béremelést — ugyanúgy, mint a munkaidő csökkentését — a termelékenység nagymérvű, főleg belső tartalékokból és gyorsan megtérülő beruházásokkal elérhető emeléséhez kell fűzni. Ez azonban kisebb lehet, tehát hamarabb is elérhető, mint a tényleges munkaidő-csökkentés esetén szükséges színvonal. Célszerű lehet az ilyen jellegű béremeléssel összekapcsolni (annak feltételeként) extenzívebb munkarendre, különösen a folyamatos üzemeltetésre való áttérést. A kilátásba helyezett jelentős béremelés — legalábbis az életszínvonalnak még aránylag alacsony szintjén — semmivel sem lenne kevésbé hatásos ösztönzője a termelékenység emelésének, mint a kilátásba helyezett, a keresetet nem növelő munkaidő-csökkentés. Ehhez persze a termelékenységmérés megbízható mutatóira van szükség, amelyek érzéketlenek minden olyan változásra, amely népgazdasági vonatkozásban nem emeli a termelékenységet.

A következő szakaszban, midőn a munkaidő effektív fizikai csökkentése népgazdaságilag már lehetséges, iparáganként a dolgozók véleményétől lehetne függővé tenni, hogy a munkaidőt csökkentsük-e, vagy pedig megfelelő béremelést választanak (feltéve természetesen, hogy a többlettermelés lehetséges és szükséges is). Ugyanakkor azonban, hogy az államilag kötelező munkaidő-csökkentés politikailag rögzítve legyen, kívánatos lenne kimondani, hogy a többletmunkaidőből származó gazdasági eredmény jelentős része felett az érintett dolgozók maguk rendelkezzenek, részben nagyobb nyereségrészesedés formájában, részben pedig, bizonyos meghatározandó szabályzat szerint, helyi szociális és kulturális célok megvalósítására.

A harmadik szakasz az, midőn politikai elvi kérdésnek kell tekinteni, hogy a dolgozók a leszállított törvényes munkaidőnél többet nem dolgozhatnak. Ekkor minden üzemben át kell térni a leszállított munkaidőre, természetesen az előbbi munkabérszint megtartása mellett.

Úgy gondolom, hogy a dolgozók életszínvonalának a lehető leggyorsabb emelését ez a nagy rugalmassággal alkalmazható módszer jobban segítheti elő, mint csupán az időnkénti ugrásszerű munkaidő-csökkentések. Ezért feltétlenül kívánatosnak tartjuk a munkaidő-csökkentés jövőbeli ütemezésének kérdését ebből a szempontból is még további beható tanulmányozás és megvitatás tárgyává tenni.

WIESEL IVÁN:

KGST-együtműködés az energiagazdálkodásban

A szocialista világrendszerhez tartozó országok előtt álló legfontosabb gazdasági feladat: a szocializmus és a kommunizmus anyagi-műszaki alapjának megteremtése. E feladat megoldásának egyik fontos feltétele az energia- és fűtőanyagbázis kialakítása, a rendelkezésre álló készletek ésszerű kihasználása és az energiagazdálkodás racionalizálása.

Az energiagazdálkodásban végbemenő és kialakítható szocialista nemzetközi munkamegosztásnak számos specifikus vonása van, amelyet az együtműködés fejlesztésénél mindenkor figyelembe kell venni. Például a fűtőanyag- és energiaiparban meghatározó szerepet játszanak a természeti feltételek, a szállítások gazdasági és műszaki hatékonysága, az iparág beruházásigényessége és hosszú megtérülési ideje, a befektetett állóeszközökben mutatkozó veszteség a készletek kimerülésekor stb.

Energiakészletek

A világ összes alapenergia-tartalékának több mint egyharmada a KGST-országokban található. A világ szénttartalékainak 36,7 százaléka, szénhidrogén-készleteinek 10 százaléka, a hasznosítható vízierő 25,5 százaléka a KGST-országokban van.

A KGST-országok a geológiai készletek egy főre jutó mennyisége tekintetében is kedvező helyzetben vannak. A világotlag 14 millió kWó/fő, a KGST-országok átlaga 63 millió kWó/fő. A KGST-országok egy főre jutó energiatartalékait csak az Egyesült Államok színvonala haladja meg, ahol ez 74 millió kWó/fő.

Az EGB becslése szerint a hasznosítható energiakészlet nagysága a Szovjetunióban $21,53 \cdot 10^6$ kWó, az Egyesült Államokban $20,74 \cdot 10^6$ kWó. A Szovjetunió tehát a világ hasznosítható energiával legjobban ellátott területe.

Vizsgáljuk meg, hogyan alakulnak a KGST-országok energiakészletei.

Az adatokból kitűnik, hogy a KGST globális adatai mögött a Szovjetunió hatalmas és komplex energiagazdagsága húzódik meg. A Szovjetunió és a szocialista országok energiakészletei közötti arány 9 : 1. Az egyes energiahordozók vonatkozásában is a Szovjetunió jár élen. Területén található a kőszénttartalékok 91 százaléka, a barnaszénttartalékok 72,2 százaléka, a kőolajkészletek 95 százaléka, a földgáztartalékok 79,3 százaléka, a hasznosítható vízienergia-tartalékok 94 százaléka.

A Szovjetunió energiakészleteinek 90 százaléka az Uralon túlon ta-

Az európai szocialista országok energiakészletei
(1957. I. negyedévi adatok)

Ország	Kőszén (felku- tatott és várható 1200 m-ig)	Barnaszén (felku- tatott és várható 500 m-ig)	Tőzeg (várható)	Nyersolaj* (felku- tatott és várható)	Földgáz (felku- tatott)	Vízenerg. (iparilag felhaszn.)	Készletek összesen
	millió tonnában					milliárd kWó-ban	
Albánia.....	—	—	—	3	—	5	5,04
Bulgária	42	3 500	—	2	—	11,10	20,21
Magyarország ...	20	2 520	—	16	3 700	3,35	10,04
NDK.....	162	30 455	—	—	—	2,00	79,43
Lengyelország ...	135 000	33 000	5 900	2,7	4 000	13,30	1 175,87
Románia	48	2 480	68	80,0**	246 000	27,00	37,15
Csehszlovákia ...	6 000	7 300	—	1,0	3 000	12,00	78,29
KGST-országok SZU és Mongólia nélkül	141 272	79 255	5 968	104,7	256 700	73,75	1 406,03
Szovjetunió	1 320 000	211 090	—	3 356,0	985 000	1 800,00	13 044,33
KGST-országok Mongólia nélk.	1 461 272	290 345	5 968	3 460,7	1 241 700	1 873,75	14 450,36

Forrás: I. V. Popov. Energetika sztran narodnoj demokratii. Goszenergoizdat. Moszkva—Leningrád. 1961. 26—27. l.

* Petroleum Press Service. 1955. adatszolgáltatása alapján.

** Jelenleg Románia kimutatott nyersolajkészlete kb. 135 millió tonna.

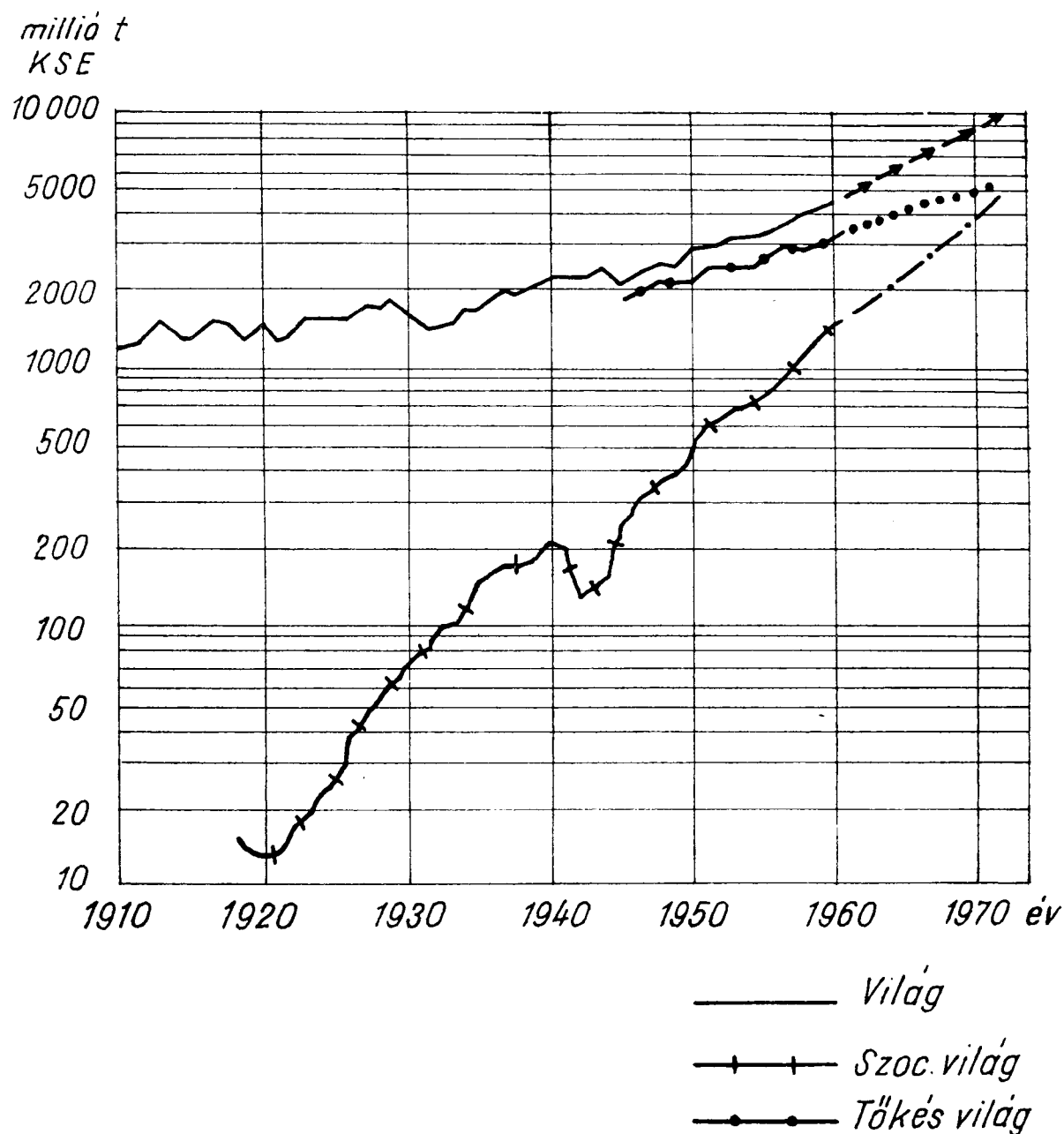
lálható, az energiafogyasztás 80 százaléka viszont európai területeire esik. Ez a Szovjetunió belül is bizonyos aránytalanságokat jelent.

A KGST-t — egészen tekintve — minden energiatípusban ellátottnak kell tekinteni. A készletek országokénti és energiatípuskénti megoszlása azonban egyenlőtlen. Ez megköveteli, hogy a tagországok megszeménoen éljenek a nemzetközi munkamegosztás lehetőségeivel, s egyúttal minden erőfeszítést megtegyenek a hazai energiatartalékok maximális kihasználására. Ez a szocialista termelés és nemzetközi munkamegosztás egyik kulcskérdése.

A KGST-országok energiatermelése és -fogyasztása

A szocialista világrendszer országai az elmúlt 15 évben gyorsan fejlesztették energiatermelésüket. Az energiatermelés ez időszakban 470 százalékkal nőtt. Ugyanebben az időszakban a tőkés világrendszer energiatermelése mindössze 70 százalékkal növekedett. Az évi növekedési ütem a vizsgált időszakban a szocialista világrendszerben 11,3 százalék volt, a tőkésországokban pedig 3,8 százalék, tehát a szocialista országok energiatermelése több mint háromszor gyorsabban fejlődött, mint a tőkésországoké.

A grafikonból kitűnik, hogy a szocialista világrendszer energiatermelése szakadatlanul emelkedik. Számított adataink szerint, ha a szocialista országok a termelés fejlődésének dinamikáját továbbra is tartják, akkor 1980-ra a szocialista világgazdasági rendszer energiatermelése eléri a tőkés világrendszer színvonalát.



A grafikon csak a négy fő energiahordozó fejlődését mutatja, 7 ezer egységkalóriás kőszénegyenérték-adatok alapján. Az 1961–70 közötti adatok tervvariánsok, illetve trendszámokkal képzett adatok. A grafikon Y tengelye logaritmikus beosztású, X tengelye milliméter beosztású. A logaritmikus léptékre technikai okokból volt szükség.

A szocialista világrendszer energiatermelésének 1959-ben 71,8 százaléka jutott a KGST-országokra. Ez utóbbiak energiatermelésének országonkénti megoszlása a következő (1959. évi adatok): Szovjetunió 71, Lengyelország 10,7, NDK 6,7, Csehszlovákia 5,8, Románia 3,0, Magyarország 1,6, Bulgária 0,8, Albánia 0,2 százalék.

Vizsgáljuk meg az egyes KGST-országok energiatermelésének alakulását.

A táblázat adataiból kitűnik, hogy az energiatermelés minden szocialista országban gyorsan nőtt. A Szovjetunió 1950-hez képest 1962-re meghatszorosozta villamosenergia-termelését, megduplázta széntermelését és csaknem megötszörösözte kőolajtermelését. A KGST összevont ada-

Villamosenergia-, szén- és kőolajtermelés a KGST-országokban 1950—1962.

Ország	Villamosenergia-termelés (milliárd kWó)				Széntermelés (millió t)				Kőolajtermelés (millió t)						
	Háború előtt	1950	1960	1961	1962	Háború előtt	1950	1960	1961	1962	Háború előtt	1950	1960	1961	1962
	Szovjetunió	48,3	91,2	292,5	327,6	369,0	153,8	224,5	444,5	445,0	453,1	31,1	37,9	148,0	166,0
NDK	14,0	19,5	40,3	42,5	45,2	37,2	48,5	77,9	81,6	85,0	—	—	—	—	—
Csehszlovákia	4,1	9,3	24,4	27,0	28,7	27,5	35,0	64,8	65,2	68,5	—	—	—	—	—
Lengyelország	3,6	9,4	29,3	32,2	35,4	36,2	80,4	109,3	111,7	115,0	—	—	—	—	—
Románia	1,1	2,1	7,5	8,7	10,1	1,5	2,0	3,6	6,2	6,7	6,6	5,0	11,5	11,6	11,6
Magyarország	1,4	3,0	7,6	8,4	9,1	5,3	7,3	17,1	18,1	18,5	0,4	0,5	1,2	1,5	1,6
Bulgária	0,3	0,8	4,7	5,4	6,0	1,2	3,0	8,8	9,6	10,6	—	—	—	—	—
KGST összesen Mongólia és Albánia nélkül	72,8	135,3	406,3	451,8	503,5	762,7	400,7	226,0	737,4	757,4	38,1	43,4	160,7	179,1	199,2

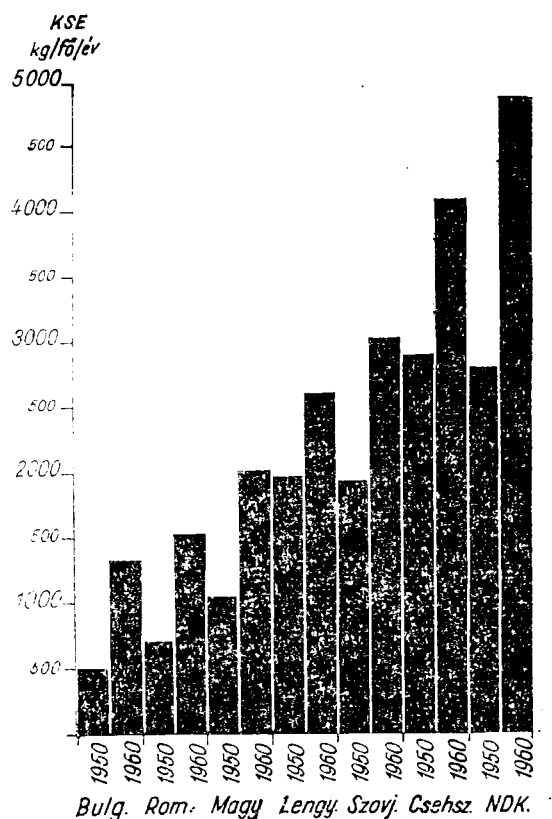
Források: Szocialista nemzetközi munkamegosztás. Izdatyelszto Akadémii Nau SZSZSZR. 1961. Moszkva. 478—480. l.

1961—62. évi adatok kőolaj kivételével; Popov A KGST-országok együttműködése az energetikában — Mirovaja Ekonomika i Mezsduarodnije Otnosenija 1963. 9. sz.

A kőolajadatok forrása az 1961—62. évre a Petroleum Press Service 1963. januári száma.

Megjegyzések:

A széntermelés értéke köszvényenértékben van megadva. A kőolajtermelés 1961—62. évre vonatkozó adatai nem tartalmazzák Bulgária, Lengyelország, Csehszlovákia és az NDK összesen kb. 800 ezer tonnás kőolajtermelését. A széntermelés 1961—62. évi összevont adataiban szerepel Mongólia kis termelése is.



taiból kitűnik, hogy 1950-hez viszonyítva 1962-ben a villamosenergia-termelés indexe 377 százalék, a széntermelésé 189 százalék, a kőolajtermelésé pedig 485 százalék volt.

A KGST-országok energetikai fejlődésének fontos mutatója a fajlagos energiafogyasztás gyors növekedése is.

A KGST-országok fajlagos energiafelhasználása jelenleg magasabb, mint az OEEC átlaga, ahol 1959-ben az egy főre jutó energiafogyasztás színvonala 2500 KSE* volt. A KGST átlagos színvonala megfelel Hollandia fajlagos energiafelhasználási mutatójának, jelenleg még körülbelül 1000 KSE-vel marad el a legfejlettebb nyugat-európai tőkésországokhoz képest.

A KGST-átlagérték mögött nagy a szóródás. A legkedvezőbb pozíciókban levő NDK és jelenleg a legkedvezőtlenebb helyzetben levő

Bulgária között 1960-ban 159 százalék volt a különbség, azaz az NDK színvonala kb. két és félszer nagyobb volt, mint Bulgáriáé.

A szocialista országok a 20 éves távlati tervben az egy főre jutó energiafogyasztás mértékét gyors ütemben növelni kívánják: 1980-ra az egy főre jutó átlagos energiafogyasztást körülbelül 6300—6500 KSE-re kívánják növelni. Ez a színvonal eléri majd a legfejlettebb tőkésországok fajlagos energiafelhasználásának nivóját. A 20 éves tervidőszakban csökkenni fog az NDK és Bulgária közötti különbség, amely a fenti módon számítva maximálisan 120 százalék lesz. A KGST kevésbé fejlett országaiban az egy főre jutó energiatermelés növekedési üteme nagyobb lesz, mint a fejlettebb tagországokban, jelentős nivellálódás megy végbe. Az országos fajlagos energiafogyasztás nivellálódásánál természetesen még jelentkezik a geológiai tényező, amely az energiahordozókban szegény országokat a kevésbé energiaigényes iparágak fejlesztésére készíti.

Hazánk egy főre jutó energiafelhasználása ez idő szerint megegyezik Ausztriáéval, de jelentősen elmarad a fejlett tőkésországok energiafogyasztási nivójától. Magyarország KGST-n belüli energetikai pozíciójának lényeges változása nem várható, energiakészleteink erre nem adnak lehetőséget.

Bár a KGST energiatermelése és -felhasználása igen gyorsan fejlődött, érezhetően lemaradt az ipari fejlődés üteme mögött. 1945—1959 között az ipari termelés átlagos évi növekedési üteme 2,6 százalékkal magasabb volt, mint az energiatermelésé. Az a körülmény, hogy az ipari

* KSE = kőszénegységérték.

termelés gyorsabban nő, mint az energiatermelés, önmagában még nem hiba; lehetséges ugyanis, hogy a fajlagos energiaigény az energiahasznosítás hatásfokának javulása és egyéb okok miatt csökken. Az energiatermelés és az ipari termelés növekedési üteme közti különbség azonban nagyobb volt, mint amit a hatásfokjavulás kiegyenlíthetett. Ez feszültséget és ellátási zavarokat idézett elő.

A KGST-országokban nemcsak általában az energiatermelés és az ipari termelés között volt feszültség, hanem a villamosenergia-termelés és az ipari termelés között is. A modern ipari fejlődésről szerzett tapasztalatok szerint ugyanis a villamosenergia-termelésnek mindenkor meg kell előznie az ipari termelés fejlődésének ütemét.

A KGST országainak E/I együtthatója

Év	Bulgária	Csehszlovákia	Lengyelország	Magyarország	NDK	Románia	SzU	Összesen
1951	1,06	0,97	0,92	0,95	0,90	0,95	0,96	0,97
1952	1,14	0,96	0,96	1,00	0,93	1,00	1,03	1,00
1953	1,01	0,97	0,98	0,99	0,93	1,03	1,01	0,99
1954	1,00	1,06	1,02	1,02	0,98	1,02	0,99	0,99
1955	1,11	0,99	1,02	1,04	1,02	1,03	1,00	0,99
1956	1,01	1,02	1,01	1,05	1,02	1,02	1,02	1,01
1957	0,96	0,97	0,99	0,92	0,98	1,02	1,00	1,00
1958	1,00	1,00	1,03	1,05	0,97	1,04	1,02	0,97
1959	1,06	1,01	1,01	0,99	0,95	1,00	1,01	0,99
1960	1,04	0,99	1,00	1,02	0,99	0,95	1,01	1,01
1950—1960 között	1,44	0,93	0,93	1,04	0,71	1,05	1,06	0,94

Forrás: Energia és Atomtechnika 1962. 10—11. sz. Kristóf Pál: A szocialista világrendszer energiatermelési viszonyai. 479. l.

Megjegyzések:

E = villamosenergia-termelés indexe : ipari termelés indexe.

I

Az éves adatok láncindexek.

Az 1950—1960 közötti időszakra vonatkozó adatok halmozottak.

Az összesen rovat nem a KGST-re, hanem a szocialista világgazdasági rendszerre vonatkozik.

A vizsgált 10 évben a szocialista világrendszer villamosenergia-termelése 6 ponttal elmaradt az ipari termelés fejlődésétől. Ha a fejlődést országonként vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy az átlagos fejlődés Bulgáriában, a Szovjetunióban és Romániában pozitív irányú volt, Magyarországon esetében jelentős évenkénti hullámzás tapasztalható, az NDK-ban, Csehszlovákiában és Lengyelországban a fejlődés üteme lassuló tendenciát mutat.

Az ipari termelés és a villamosenergia-termelés arányainak vizsgálata mellett röviden vizsgáljuk meg az egy főre jutó villamosenergia-termelés alakulását is.

A táblázat adatai szerint a KGST-országok villamosenergia-termelése — bár a fejlődési ütem nem haladta meg az ipari fejlődés ütemét — gyors volt és felülmúlta a tőkésországok átlagos egy főre jutó villamosenergia-termelésének fejlődési ütemét. Az energiagazdálkodás szempontjából fontos mutató az energiatermelés energiahordozók sze-

A KGST-országok egy főre jutó villamosenergia-termelése (kWó-ban)

	háború előtt	1950	1960
Szovjetunió	255	507	1364
Lengyelország	106	380	986
Csehszlovákia.....	285	749	1787
NDK	866	1059	2433
Magyarország.....	152	320	758
Románia.....	72	129	411
Bulgária	42	110	592

Forrás: Szocialista nemzetközi munkamegosztás idézett kiadványa, 478. l.

rinti szerkezetének alakulása az egyes országok fűtőanyagmérlegén belül.

Az elsődleges energiaforrások termelési szerkezete a KGST-országokban
(1959. évi százalékos adatok)

Ország	Szén	Kőolaj	Földgáz	Vizenergia	Egyéb forrás
Szovjetunió	50	42		8	
Lengyelország	96,6	0,2	1,0	0,4	1,8
Csehszlovákia.....	92,8	0,2	4,6	2,0	1,0
NDK	82,8	7,1	6,5	1,7	1,8
Magyarország.....	79,5	14,6	2,3	2,0	1,7
Románia.....	8,8	43,9	43,9	.	.
Bulgária	77,9	.	—	11,7	.
Albánia	5,9	77,7	6,8	4,0	4,5

Forrás: Szocialista nemzetközi munkamegosztás 80. l.

A fenti táblázatból kitűnik, hogy a KGST-országok a Szovjetunió, Románia és Albánia kivételével alapvetően a szénre építik energiagazdálkodásukat. A tüzelőanyag-felhasználás területén a szénhidrogének előretörése világtendencia. Ez azonban nem jelenti, hogy minden országban a leghatékonyabb tüzelőanyag-felhasználás a szénhidrogének révén érhető el.

A KGST-országok fűtőanyag-szerkezete eltér a világ átlagos arányaitól, ahol 1959-ben a kőolaj 37 százalékot, a földgáz 12 százalékot, a szén 49 százalékot, az egyéb energiák 2 százalékot képviseltek. Ez bizonyos objektív okokra vezethető vissza, de kétségkívül konzervatív jelenség a szocialista országok energiagazdálkodásában. Ezt a képet rontja az is, hogy az európai szocialista országokban a szénbányászat nagy része mély művelésű és elég kedvezőtlen hatásfokú.

Az 1965-ig szóló távlati tervek szerint a szén szerepe csökken a fűtőanyagmérlegben és részaránya a Szovjetunióban 43, Lengyelországban 90,4, Csehszlovákiában 81,4, Magyarországon 69, az NDK-ban 90 százalékra esik.

A szocialista országoknak azonban az energiamérleg struktúrája területén meghatározott lehetőségei vannak és ezért a fő kérdés nem a struktúra feltétlen gyökeres átalakítása, hanem a szénbázis gazdasági hatékonyságának növelése.

A KGST-országok közötti külkereskedelmi forgalom

A szocialista országok között az energiagazdálkodásban folyó nemzetközi munkamegosztásnak és együttműködésnek fontos eszköze a külkereskedelem. Mint kimutattuk, a szocialista országok túlnyomó többsége nem rendelkezik komplex energiataralékokkal, a különféle energiahordozókban deficit mutatkozik. E deficit szinte kizárólag a kölcsönös áruforgalom fejlesztése útján fedezhető, mert a földrajzi feltételek objektíve ezt diktálják.

Vizsgáljuk meg röviden a külkereskedelmi forgalom szempontjából elsősorban szóba jövő három energiafajta (villamos energia, kőolaj és szén) KGST- külkereskedelmi kapcsolatait.

A KGST-országok villamosenergia-forgalma 1958-ban és 1961-ben
(millió kWó-ban)

Importáló ország	Csehszlovákia		NDK		Magyarország		Bulgária		Lengyelország		Összesen	
	1958	1961	1958	1961	1958	1961	1958	1961	1958	1961	1958	1961
Csehszlovákia ...	—	—	—	385	281	420	—	—	9	308	290	1 113
NDK.....	17	392	—	—	—	—	—	—	288	731	305	1 123
Magyarország ...	4	1	—	—	—	—	—	—	—	—	4	1
Románia	—	—	—	—	—	—	16	39	—	—	16	39
Lengyelország...	1	332	19	22	—	—	—	—	—	—	20	354
Szovjetunió	—	—	—	40	—	—	—	—	—	35	—	75
Egyéb	26	—	—	—	53	—	—	—	—	—	79	—
Összesen	48	725	19	447	334	420	16	39	297	1 074	714	2 705
Exp.-Imp. egy.	242	388	286	676	-330	-419	-16	-39	-277	-720		

Források: az 1958 évi adatokra The Electric Power situation in Europe in 1958-59 and its Future. UN Geneva 1960. 77. l.; az 1961. évi adatokra Annual Bulletin of Electric Energy Statistics for Europe 1962. 44—45. l.

A villamosenergia-csere a KGST-országok között nagy jelentőségű, bár a villamosenergia-termelés egészéhez képest csak körülbelül 2,5—3 százalékot képvisel. A villamosenergia-cserék jelentősége a szocialista országok határmenti területeinek gazdaságos villamosenergia-ellátása, valamint egyes iparágak fejlődése szempontjából kiemelkedő fontosságú. Magyarország szempontjából a villamosenergia-import a termelés függvényében is kulcsjelentőségű, hiszen a teljes magyar villamosenergia-termelésnek mintegy 7 százalékát képviseli.

A KGST-országok közötti villamosenergia-forgalom az elmúlt három év alatt több mint három és félszeresére nőtt. A csereforgalomban a legintenzívebben Csehszlovákia, az NDK és Lengyelország vesz részt. A villamos energia külkereskedelmi forgalma a szocialista országok közös és egységes villamosenergia-rendszerének kialakítása nyomán az elkövetkezendő években még gyorsabban fejlődik, egyre jobban megteremtődnek ennek anyagi, műszaki és szervezeti feltételei.

A szocialista országok közötti villamosenergia-forgalomban struk-

turálisan importőrország Magyarország, Lengyelország és Bulgária. A legfontosabb exportőrök az NDK és Csehszlovákia.

Magyarország és a Szovjetunió között a villamosenergia-export érdekes formája valósult meg a szovjet—magyar alumínium-egyezmény keretében. Magyarország az alumínium-bérmunka-szerződés keretében közvetett úton évi 2475 millió kWó villamos energiát importál majd a Szovjetunióból. Ez a mennyiség jelenlegi termelésünk egyharmadát képviseli.

A KGST-n belül a leggazdaságosabb fűtőanyag a nyersolaj. A szocialista országok főleg a Szovjetunió és kis részben Románia kőolajipari termékeire is támaszkodnak.

A Szovjetunió kőolaj- és olajtermék-exportja a KGST-országokba
(millió tonna)

Ország	Nyersolaj			Olajipari termék			Összesen		
	1959	1961	1962	1959	1961	1962	1959	1961	1962
Csehszlovákia	1,8	2,8	3,7	0,1	0,3	0,3	1,9	3,1	4,0
Lengyelország	0,6	0,7	1,1	1,1	1,7	1,9	1,7	2,4	3,0
NDK.....	1,6	2,1	2,4	0,2	0,5	0,5	1,8	2,6	2,9
Magyarország	1,2	1,3	1,5	0,1	0,2	0,2	1,3	1,5	1,7
Bulgária	—	—	—	0,6	1,1	1,5	0,6	1,1	1,5
Románia	—	—	—	—	1,1	1,2	—	1,1	1,2
KGST összesen	5,2	6,9	8,7	2,1	4,9	5,6	7,3	11,8	14,3
Szoc. tábor összesen ...	5,9	10,0	12,4	4,8	8,2	7,8	10,7	18,2*	20,2*

Források: az 1959. évre: Szocialista nemzetközi munkamegosztás 126. l.
az 1961—62. évre: Petroleum Press Service 1963. október 10.

* Kubával együtt.

A Szovjetunió teljes kőolaj- és olajtermékexportjának körülbelül 40 százaléka a szocialista országokba irányul, s körülbelül 30—33 millió tonna kőszénnyenértéket képvisel. A szovjet kőolajipar gyors fejlődésére támaszkodva a KGST-országok fokozni kívánják a Szovjetunióból származó kőolajimportjukat: 1965-re körülbelül 18—20 millió tonna kőolajimportot irányoznak elő. Az import tagolása 1965-ben az előzetes elképzelések szerint a következő lenne: Csehszlovákia 5,5 millió tonna, NDK 5,3 millió tonna, Lengyelország 5 millió tonna, Magyarország 2 millió tonna, egyéb országok 1,5—2 millió tonna.

A szocialista országok közötti energiagazdálkodási együttműködésben a kőolaj és a kőolajtermékek külkereskedelmében kiemelkedően fontos szerepet játszik a felépült Barátság-kőolajvezeték. A kőolajvezeték szállítási kapacitása 1965-re 15 millió tonna nyersolaj lesz. A csővezeték bonyolítja le már az elmúlt évben az összes import 36 százalékának szállítását, 1964-re 54 százalékát, 1965-re pedig 65—70 százalékát.

A Barátság-kőolajvezetéken szállított olaj fuvardíja körülbelül 0,9—1 Rb/ezer tkm, szemben a vasúti szállítás 4—4,5 Rb/ezer tkm fuvardíjával. A megtakarítás tehát ezer tonnakilométerenként 3—3,5 Rb. A csővezetékes szállítás lehetővé teszi a vasúti ciszternapark tehermentesítését, növeli a vasutak áteresztő képességét. Így a Barátság-kőolaj-

vezeték eszközmegtérülési ideje 2—3 évre tehető. (Lásd bővebben a következőkben.)

Románia évente körülbelül 6 millió tonna kőolajipari terméket exportál, ebből 2,5 millió tonna benzint, 1,3 millió tonna gázolajat, 1,2 millió tonna fűtőolajat, 200 000 tonna kenőolajat.* E termékek jelentős részét a Szovjetunió veszi át.

A Szovjetunió és Románia nagymértékű kőolaj- és kőolajtermék-exportja mellett — viszonylag kis mennyiségben földgázt is exportál. A Szovjetunió évente 220 millió köbméter földgázt szállít Lengyelországnak, Románia pedig évi 200 millió köbméter földgázt Magyarországnak.

A szocialista országok jelentős szén- és széntermék-külkereskedelmet bonyolítanak le. A KGST szénexportőr országai a Szovjetunió, Lengyelország és Csehszlovákia.

A KGST-országokba irányuló szénexport alakulása (millió tonna)

Év	Csehszlovákia*	Lengyelország	Szovjetunió	Összesen
1958	1,2	14,4	8,1	23,7
1959	1,8	15,7	8,8	26,1
1960	2,5	15,6	9,0	27,1
1961	2,2	15,6	10,8	28,6
1962	1,1	15,4	11,0	27,5

* Nettó export. Forrás: Coal Statistics 1963. I. negyed.

A szénkülkereskedelem a szocialista országok között lényegesen kisebb mértékben fejlődött, mint a villamosenergia- és a kőolaj-forgalom. Ennek fő oka az, hogy a Szovjetunió európai területén levő szénbányák viszonylag előregedtek és nem tesznek lehetővé számottevő exportot. Csehszlovákia lehetőségeihez mérten fejleszti a szocialista országok számára oly fontos kohászati szenek termelését. Az európai szocialista országok közül Lengyelországban van a legnagyobb lehetőség az export fejlesztésére, a felfuttatást azonban beruházási korlátok akadályozzák.

Legnagyobb szénimportőr ország a KGST-n belül az NDK. Évi körülbelül 16 millió tonna kohászati és gázszént hoz be, elsősorban Lengyelországból és a Szovjetunióból. A második legnagyobb szénimportőr Magyarország, amely körülbelül 3 millió tonna szenet és szénterméket importál évente Lengyelországból, a Szovjetunióból és Csehszlovákiából.

A KGST-n belül találkozunk olyan nézetekkel is, hogy az alapanyagexport nem felelhet meg egy iparilag fejlett szocialista ország érdekeinek. A kérdés ily módon történő felvetésének helytelenségét az is mutatja, hogy még a legfejlettebb tőkésországok — például az Egyesült Államok, Anglia, az NSZK — is nagymértékű anyagexportot bonyolítanak le, s nagy anyagexportja van a szocialista világrendszer legfejlettebb országának, a Szovjetuniónak is. Az alapanyagexportnál, s így

* Petroleum Press Service, 1961. 12. sz.

az energiahordozók külkereskedelménél is, a fő kérdés a kölcsönösség és az anyagi érdekelttség biztosítása az exportban.

A KGST-országok energiahordozóinak költséghelyzete

A KGST-tagországok energiagazdálkodásának gazdasági feltételei — elsősorban a természeti tényezők miatt — rendkívül differenciáltak.

A villamosenergia-gazdálkodás gazdasági hatékonyságának növelésében nagy szerepet játszik a *hálózati veszteségek csökkentése*. A KGST-országokban a hálózati veszteség mértéke is különböző, 1958-ban Bulgáriában 22,1 százalék, Magyarországon 19 százalék, az NDK-ban 14,5 százalék, Lengyelországban 18,6 százalék és Csehszlovákiában 15,9 százalék volt. A hálózati veszteség 1 százalékos csökkentése ebben az öt szocialista országban 1,2 milliárd kWó megtakarítást eredményezne évente; ez csaknem a fele ez országok villamosenergia-külkereskedelmi forgalmának.

Jelenleg a KGST-országokban az 1 kWó villamosenergia előállításához szükséges kalóriaigény körülbelül 3800—4500 kcal/kWó között alakul, s a közeli cél az, hogy minél jobban megközelítse a 3000 kcal/kWó szintet. A legkorszerűbb nyugati erőművekben már napjainkban is 2300—2500 kcal/kWó a fajlagos hőfogyasztás. Hazánkban a 3000 kcal/kWó fajlagos hőfogyasztási szint elérése körülbelül 1970-re várható.

A villamosenergia-termelés gazdaságosságának fokozására a következő intézkedések szükségesek:

- gyors ütemben növelni kell a racionális villamosenergia-termelő kapacitásokat és meg kell rövidíteni a beruházási időt;
- ki kell építeni az adott szocialista ország sajátosságainak legjobban megfelelő gazdaságos hőerőművi és vízierőművi rendszereket;
- meg kell gyorsítani a legkorszerűbb termelési módszerek elterjedését, az alacsony fűtőértékű szenek (lignit, tőzeg) hatékony kihasználását, a rendelkezésre álló vízienergia-készleteknek a legésszerűbb turbinarendszerekben való kitermelését, valamint fokozni kell a helyi energiahordozók kihasználását;
- javítani kell az energiafelhasználás határfokát;
- fokozni kell a villamosenergia-termelésben és -fogyasztásban a szocialista együttműködésből származó előnyök kihasználását.

A kőolajtermelés gazdaságossági problémái elsősorban a Szovjetuniót és Romániát érintik. Magyarországon is fontos kérdés ugyan a kőolaj- és földgáztermelés gazdasági hatékonysága, de a szénrel szembeni versenyképesség szempontjából másodrendű. Hazánkban — a KGST harmadik kőolajtermelő államában — a kőolajtermelés gazdaságossága messze elmarad a világszínvonalától; mezőink kis készletűek és elszórtan jelentkeznek, a feltárt kőolajok kis százalékban tartalmazznak fehérarut (például Nagylengyel), az olajbányászati berendezések sem minden szempontból korszerűek. Ennek ellenére, kőolajtermelésünk gazdaságossága az utóbbi években javuló tendenciát mutat, és ha a világszínvonalától el is maradunk, a hazai széntermeléshez viszonyítva a szénhidrogének — millikalória alapon mérve — körülbelül 3—4-szer gazdaságosabbak. A Szovjetunió és Románia az utóbbi években nagymérték-

ben korszerűsítette szénhidrogén-termelését és feldolgozóiparát; ennek eredményeként az önköltség csökkenő tendenciát mutat.

A munkatermelékenység néhány KGST-tagország köszénbányászataiban a következőképpen alakult (Lengyelország = 100):* Csehszlovákia 94, NDK 66, Magyarország 52, Románia 42, Bulgária 31 százalék.

A lengyel szénbányászat jelenleg — elsősorban a kedvező geológiai viszonyok miatt — a munkatermelékenység színvonalát tekintve a KGST-országok között élenjáró. A szénbányászati termelés gazdaságosságának javítására azonban még így is rendkívül nagyok a tartalékok. A szénbányák átlagos életkora 80 év, tehát meglehetősen elöregedettek. Ezért bőven van lehetőség a bányüzemek rekonstrukciójára és gépesítésére. E tekintetben a lengyel szénbányászat az utóbbi években ért is el eredményeket. 1955-ben a bányák gépesítési foka 34,1 százalék volt, 1961-ben pedig 36 százalék. A szállítás gépesítése ugyanazon időszakban 16,8 százalékról 32,8 százalékra nőtt. A lengyel szénbányászat fejlesztésének fő problémája a beruházási eszközök korlátozottsága. Lengyelországban 1 millió tonna kapacitású új bányüzem létesítése körülbelül 1 milliárd zloty beruházást igényel, s a szénbányászati beruházások átlagos kivitelezési ideje 10—12 év. A megtérülési idő és az eszközlektési tényező szerepe tehát rendkívül nagy. A lehetőségek azonban kiválóak: például a rybniki szénmedence feltárásával évente körülbelül 50 millió tonna kiváló minőségű fekete szenet, s emellett jelentős mennyiségű kősót és egyéb ásványi terméket lehetne felszínre hozni.

A lengyel szénbányászat fejlesztésének fontos emelői lehetnek a KGST tagországainak közös beruházásai. Ezek segítségével több és olcsóbb lengyel szén juthatna az energiadeficittel küzdő országoknak.

A Szovjetunió legjobban igénybevett szénmedencéje a Donyec-medence. A Donyec-medence a Szovjetunió európai területének egyedüli kohászati szénszállítója, s egyben a KGST-együttműködésnek is fontos bázisa. A hétéves terv előirányzatai szerint a Donyec-medence 1965-re 85 millió tonna kokszolható szenet termel majd, önköltsége pedig a lengyel önköltségi színvonal körül lesz. A hétéves terv keretében a Donyec-medencét teljes mértékben gépesítik.

A bányüzemek koncentrációjának fokozása a szovjet széntermelés gazdaságosabbá tételének is fontos tartaléka. Ezt igazolja az 1959-ben a Donyec-medence különböző kapacitású bányüzemeinél végzett kísérleti felmérés is, amelynek főbb adatait a következő oldal táblázata tartalmazza.

Eszerint a Donyec-medence legnagyobb üzemegységében 25,3 százalékkal kisebb volt az önköltség, mint az átlagos szovjet üzemnagyságnál, s körülbelül 20 százalékkal kedvezőbb, mint az átlagos lengyel önköltség.

A Szovjetunióban gyors ütemben folyik a *külszíni szénfejtés* fejlesztése. Az így termelt szénmennyiség a tervek szerint 1965-re meg fogja haladni a 130 millió tonnát. A távlati tervek szerint pedig a külszíni széntermelés a Szovjetunióban körülbelül évi 160 millió tonnás szintet ér el.

Csehszlovákia szénbányászata sokkal korszerűbb, mint a lengyel.

* A számítás megközelítőleg egységes metodika alapján történt. Forrás: Szocialista nemzetközi munkamegosztás. 149. l.

A Donyec-medence bányáüzemeinek koncentrációja (1959-ben)

Bányáüzemek nagyságcsoportjai a tényleges szénkitermelés alapján (ezer tonnában)	A bányáüzemek száma	A csoport részaránya az egész termelésben %	1 munkásra jutó átlagos havi széntermelés		1 t széntermelés önköltsége az átlag %-ában
			t	az átlag %-ában	
200-ig	55	5,3	19,6	75,1	128,4
201—300	79	13,1	22,1	84,7	114,1
301—400	67	15,6	23,0	88,1	108,6
401—500	57	16,8	27,5	105,4	94,5
501—600	38	13,7	28,0	107,3	91,5
601—700	15	6,4	29,3	112,3	91,6
701—800	18	8,4	29,7	113,8	94,7
801—900	11	6,1	30,1	115,3	93,0
901—1000	6	3,7	29,4	112,6	93,8
1001—1500	13	9,8	28,7	110,0	92,6
1501-nél több	1	1,1	41,7	159,8	74,7
Összesen	359	100	26,1	100	100

Forrás: Hromov, P. Razmer promislennih predpriyati i proizvoditel'nosztyij truda — Voproszi Ekonomiki. 1963. I. sz.

A nagy termelékenységű külszíni fejtések részesedése az ország széntermelésében körülbelül 42 százalékos. Ennek ellenére az önköltség és a munkatermelékenységi színvonal Csehszlovákiában kedvezőtlenebb, mint Lengyelországban. Ennek fő oka a geológiai viszonyok különbözősége.

Hazánk szénbányászata a kedvezőtlen geológiai feltételek, valamint a szén alacsony átlagos fűtőértéke és a viszonylag alacsony gépesítési fok miatt nagyon kevésbé termelékeny. A magyar szénbányászat által kitermelt szén önköltsége 1 millió kalóriára vonatkoztatva körülbelül háromszor olyan magas, mint Lengyelországban. Meg kell jegyezni, hogy a termelékenység és önköltségszámítások nemzeti különbözősége és az átszámítási árfolyamok irrealitása miatt a fenti megállapítások csak tájékoztató jellegűek.

Korábbi tanulmányunkban* kimutattuk, hogy a fenti költséghelyzet ellenére, figyelembevétel a különféle költségekre ható tényezőket, az importbeszerzés függvényében a magyar szénbányáknak körülbelül 70—75 százaléka termelésre alkalmas.

A KGST-országok között a szénbányák gépesítésében is nagy a különbség. Például a szénjővesztés a Szovjetunióban 87,3 százalékban, Lengyelországban 35,9 százalékban, Csehszlovákiában 18 százalékban, Magyarországon 2,1 százalékban gépesített. A felrakásban a Szovjetunió gépesítettségi foka 48 százalék, Csehszlovákiáé 31 százalék, Lengyelorszáé 26,3 százalék, Magyarorszáé 16 százalék.

A KGST-tagországok gazdasági és műszaki együttműködésének formái az energiagazdálkodásban

A szocialista országok távlati célja az energiagazdálkodásban az egységes energiabázis kialakítása és az erre alapozott átfogó energiagaz-

* Forgács Zoltán—Wiesel Iván: Széntermelésünk gazdaságossága a szénimport tükrében. Közgazdasági Szemle, 1963. 11. sz.

dálkodás megteremtése. „... fokozatosan térjünk át országcsoportok egyesített energiarendszereire — a szocialista táborban ez a társadalmi munkamegosztás és kooperáció egyik fő haladó iránya. A szocialista országok energiarendszerének egyesítése megköveteli az együttműködés bővítését a kölcsönös energiaszállítások területén, valamint a nagy energiatermelő kapacitások és villamos távvezetékek építésében.”* A szocialista országok közötti energetikai együttműködés fontos eszköze az energiamérlegek nemzetközi összehasonlítása. Ennek előfeltétele, hogy a KGST-országok energiamérlegeiket egységes séma alapján állítsák össze.

A KGST-országok energiamérlegeinek koordinálása alapján határozható meg az energiatermelés és az energiafogyasztás közötti kapcsolat. Az energiamérlegek alapján határozható meg a tüzelőanyagok kitermelésének legésszerűbb üteme, az egyes energiahordozók racionális felhasználása, az energiaipar szervezete, az adott energiatípusok és energiahordozók egymás közötti optimális cseréje stb.

A szocialista országok energetikai együttműködése több fejlődési szakaszon ment keresztül. Az együttműködés kezdeti stádiumában a fő forma a külkereskedelmi megállapodás volt. Ezek a megállapodások előnyösek voltak mind a szállító, mind pedig az átvevő országok szempontjából. Már ebben az időszakban találkozhatunk a műszaki és gazdasági együttműködés kialakuló formáival.

A szocialista országok közötti kétoldalú együttműködésnek jó példája az NDK és Lengyelország között 1957-ben létrejött megegyezés a határvidéki barnaszénnek közös kitermeléséről. A közös beruházás eredménye évi 35 millió tonna szénbányászati kapacitás, amelynek létrehozásához az NDK 400 millió rubel hosszúlejáratú gépszállítási hitelt nyújt Lengyelországnak. Lengyelország szén- és kokszt szállítással törleszti a hitelt. Hasonló megállapodás jött létre Csehszlovákia és Lengyelország között. A csehszlovák hitel összege 250 millió rubel. A folyósítás itt is bányászati berendezések szállítása útján történik, s Lengyelország 1970-ig energetikai szén szállításával egyenlíti ki a hitelt.

A szocialista országok közötti széntermelés szakosodása főleg a szén-csere formájában realizálódik. A szén-csere gyakorlata elsőként Csehszlovákia és Lengyelország között alakult ki; Lengyelország kohászati szénért energetikai szenet szállít Csehszlovákiának. Hasonló jellegű csere folyik az NDK és Csehszlovákia között; az NDK cseh barnaszén ellenében barnaszénbrikettet szállít. Magyarország és Csehszlovákia között is létrejött szén-csere-egyezmény a határvidéki csehszlovák területek ellátására.

Magyarország és Lengyelország között részvénytársasági alapon vegyes vállalkozás jött létre (Haldex) a Katowice környékén levő meddőhányók kihasználására. A részvénytársaság 50—50 százalékos alapon működik. Magyarország szénben kapja részesedését és a hasznot is egyenlő arányban felezik. Magyarország adta a kitermelés szabadalmát, Lengyelország pedig a meddőhányókat. A jelenleg működő két vállalat mellé 1966-ig még tíz további vállalat létesül, összesen évi 5 millió tonna feldolgozó kapacitással.

Csehszlovákia és Románia között 600 MW teljesítményű erőművi

* A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelvei. Népszabadság, 1962. VI. 17.

rendszer felépítésére jött létre megállapodás. A megállapodás értelmében román földgáz- és lignitbázison közös erőmű épül, amelynek évi körülbelül 4 milliárd kWó termelését 50—50 százalékban használják fel.

A kőolajiparban Románia és Csehszlovákia között jött létre megállapodás a csehszlovák területen levő földgáztartalékok román szakemberek által történő műszaki-tudományos feltérképezéséről. Hasonló megállapodást kötött Románia Bulgáriával; ennek keretében Románia segítséget nyújt a bulgár kőolajipar fejlesztéséhez.

A villamosenergia-ipar területén nagyjelentőségű megállapodások jöttek létre Csehszlovákia és több más európai szocialista ország között. E megállapodások keretében Csehszlovákia 7 összesen körülbelül 170 MW évi kapacitású erőmű komplett berendezéseit szállította Bulgáriának, 330 MW erőművi kapacitást szállított Romániának, 121 MW kapacitását Lengyelországnak. Hazánkban a Tiszapalkonyai Erőmű és az inotai erőmű berendezéseit szállították csehszlovák cégek.

A felsorolt kiragadott példák ellenére eddig az energetikai együttműködés még viszonylag szűkörű volt. Távlatok ezen a téren főleg a többoldalú együttműködésben jelentkeznek. Ez Magyarország számára különösen fontos, hiszen távlati termelési elképzeléseinket csak az energiahordozók fokozott behozatala esetén tudjuk teljesíteni. 1980-ra az összes energiahordozó-igényünk 50 százalékát a KGST-országoktól kívánjuk — az együttműködés keretei között — beszerezni.

A KGST-országok többoldalú energetikai együttműködésének eddig ismert legnagyobb jelentőségű példái: a Barátság-kőolajvezeték közös erőből történő felépítése, a szocialista országok villamosenergia-rendszereinek egyesítése és a Duna energiájának komplex hasznosítását célzó tervek kidolgozása.

A KGST X. ülészakán (1959-ben) megállapodás jött létre a Szovjetunió, a Lengyel Népköztársaság, a Magyar Népköztársaság, a Német Demokratikus Köztársaság és a Csehszlovák Szocialista Köztársaság között arról, hogy körülbelül 4600 km-es hálózattal csatlakoznak a Kujbisevből kiinduló csővezetékhez.

A Barátság kőolajvezetéken át szállított szovjet nyersolaj lehetővé teszi a szocialista országokban a petrokémiai ipar nagyarányú kibontakozását. A petrokémia előretörése világméretű. Például 1961-ben az Egyesült Államok vegyipari termelésének 60 százalékát, Nyugat-Európa szerves vegyiparának 40 százalékát tette ki a petrokémia.

Az NDK-ban Schwedtben hatalmas petrokémiai kombinát épült ki 1,5 millió tonna nyersolaj feldolgozására, ez körülbelül 22,5 millió tonna barnaszén megtakarítását teszi lehetővé. Lengyelországban Plockban jelenleg 2 millió tonna kapacitásra tervezett kőolajipari kombinát épül fel. Teljes kiépítés után mindkét finomító 4—4 millió tonna kőolaj feldolgozására lesz képes.

Csehszlovákiában a Pozsony körzetében levő „Slovnafta” olajfinomító kombinátba kerül a szovjet nyersolaj. A pozsonyi finomító kombinát első — 3 millió tonna kapacitású — egysége részben már működik is. E kőolajfinomító kapacitása teljes kiépítés után összesen 6 millió tonna lesz.

Magyarországon, mint ismeretes, Százhalombattán épül hazánk legnagyobb kőolajfinomítója, mintegy 2,5—3 millió tonna kapacitással,

amely később évi mintegy 4—5 millió tonna kőolaj feldolgozására bővíthető. Előzetes számítások szerint a Barátság kőolajvezeték-rendszer Magyarország számára évi 300 millió forint, Csehszlovákia számára pedig évi 250 millió korona megtakarítást jelent.

A Barátság kőolajvezeték építése jó példája a szocialista országok közötti többoldalú együttműködésnek. A Szovjetunió bocsátotta rendelkezésre a csővezeték-rendszer tervét, a csőanyag nagy részét és a berendezések jelentős hányadát. Az egyes szakaszok építése közös tervezés és kollektív tervegyeztetés útján valósult meg. Magyarország a távvezeték automatikájának kidolgozását vállalta, az NDK a szivattyúállomások felszerelését és szabályozó rendszerét szállította, Csehszlovákia nagy átmérőjű és nagynyomású tolózárat, a Szovjetunió árokásót, forgó exkavátort, csőhegesztő és -fektető gépeket szállított. Az NDK és Lengyelország között kétoldalú megállapodást kötöttek, amely szerint az NDK körülbelül 2 milliárd zlotyval hozzájárult a lengyelországi vezetékszakasz építéséhez.

A Barátság kőolajvezeték előnye a feldolgozóiparban is megmutatkozik. A feldolgozóipar az olajvezeték rendszerben állandó minőségű alapanyagot kap, amire építve kidolgozhatja a legkedvezőbb technológiai eljárásokat.

A Barátság kőolajvezeték építési és működési tapasztalatai kedvezőek és nagy lépést jelentenek előre a közös energiabázis kialakítása felé. Egyes nyitott — elsősorban elszámolási — kérdések tisztázása folyamatban van.

A KGST XV. ülészsaka (1961 novemberében) publikálta, hogy a tagországok egyesítik villamosenergia-rendszereiket. A villamosenergia-rendszerek egyesítése lehetővé teszi a hőerőművek kapacitásának racionálisabb kihasználását, a csúcsidőszaki terhelési maximumok egyenletesebb levezetését, az együttműködő villamosenergia-rendszerek üzemi meghibásodása esetén jelentkező hiányok zavartalan és gyors fedezését, közös tartalékkapacitások képzését, a villamosenergia-csere zavartalan lebonyolítását.

A KGST egyesített villamosenergia-rendszerének létrehozatalakor támaszkodni lehetett azokra a tapasztalatokra, amelyek a KGST-országok két- vagy háromoldalú energiamegállapodásaiban realizálódtak. Például 1959-ben Magyarország és Csehszlovákia között jött létre megállapodás a villamosenergia-egytműködésre vonatkozóan. 1960-ban az NDK, Csehszlovákia és Lengyelország kötöttek háromoldalú megállapodást. 1962-ben fejeződött be Nyugat-Ukrajna és Magyarország villamosenergia-hálózatának összekapcsolása.

A villamosenergia-rendszerek összekapcsolásának realizálására a fenti lépések mellett beruházások vannak folyamatban a Szovjetunió és Csehszlovákia, a Szovjetunió és Románia, Románia és Bulgária közötti távvezetékek felépítésére. A Szovjetunió ezzel egyidőben fokozatosan egyesíti saját hatalmas különálló villamosenergia-rendszereit.

Az egyesített villamosenergia-rendszer 1965-ben teljes üzemmél fog működni. A működő rendszer több ezer km-es rádiuszt fog át, s lehetővé teszi a csúcsigények időbeli eltolódásának kihasználását az energiagazdálkodásban. Például az NDK-ban egy órával később van a csúcsidő, mint Nyugat-Ukrajnában.

Az egyesített villamosenergia-gazdálkodás majd lehetővé teszi, hogy a jövőben a hőerőművek építésekor fokozottan érvényesíthessék a gazdaságosság szempontjait, később pedig megszüntessék, illetve tartalékba helyezték a gazdaságtalannak minősített hőerőművi kapacitásokat. A villamosenergia-rendszer egyesítése megköveteli a villamosenergia-termelés széleskörű koncentrációját.

A villamosenergia-együtműködés gyakorlati megvalósítására, valamint az egyes operatív feladatok ellátására 1962 július 25-én Moszkvában megállapodás jött létre a Központi Diszpécser Főigazgatóság megalakításáról Prága székhellyel.

Az egyesített villamosenergia-rendszerben az országok közötti villamosenergia-cserét hosszú lejáratú energiaátviteli egyezmények szabályozzák. A KGST Központi Diszpécser Főigazgatósága a villamosenergia-cseréről kWó-nyilvántartást vezet; ennek alapján kerül sor a negatív, illetve a pozitív szaldó kölcsönös elszámolására.

Az egyesített villamosenergia-rendszerrel szóló megállapodás nyílt, tehát bármely ország csatlakozhat az egyezményhez, ha ennek műszaki és gazdasági feltételei megfelelőek. Az egyesített villamosenergia-rendszer nem jelent tehát politikai alapokon nyugvó szakmai csoportosulást.

Előzetes becslések és irányszámok szerint 1965-re a KGST-országok villamosenergia-termelő kapacitása körülbelül 150 ezer MW lesz. Ebből 34 ezer MW áll majd rendelkezésre a kölcsönös kapcsolatok realizálásához.

A Szovjetunió nyugat-ukrajnai területe 1964-ben a munkácsi villamosenergia-elosztó állomáson keresztül csatlakozik majd a közös villamosenergia-rendszerhez. (A távolabbi tervek szerint a Szovjetunió további területeket köt majd az egyesített energiahálózathoz.) Ennek az az oka, hogy ma még a villamos energia 2 ezer km-nél nagyobb távolságra való szállítása nem gazdaságos. Ezért a Szovjetunióban intenzív tudományos kutató- és kísérleti tevékenység folyik a 600 kW-os egyenáramú villamosenergia-szállító távvezetékek kidolgozására.

Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Bulgária és a Szovjetunió, valamint Jugoszlávia nagyban érdekelt a Duna komplex vízgazdálkodási rendszerének kialakításában. A szocialista országok villamosenergia-helyzete továbbjavításának nagy lehetőségeit tárta fel az úgynevezett Duna-terv. E tervek közös beruházásokra támaszkodó megvalósítása évente körülbelül 30 milliárd kWó villamos energiát jelentene az együtműködő országok részére.

A Dunán létesítendő vízierőművek közül jelenleg a csehszlovák-magyar együtműködés keretében kidolgozott Pozsony alatti — visegrádi erőművek terve van a legkiforrottabb stádiumban: Magyarország és Csehszlovákia között már 1952-ben felmerült az együtműködő vízierőmű-rendszer kiépítésének gondolata. 1957-ben már konkrétan kibontakozott a közös megvalósítás alapgondolata. A tervezési munkálatok a Vízügyi Tervező Irodában és a csehszlovák Hidroprojektben (a szovjet Hidroprojekt konzultatív segítségével) folyamatban vannak. A tervezési munkálatok előrehaladásával létrejött a Duna—Tiszai Vízi Nagylétesítmények Irodája.

A közös beruházás keretében két erőmű épül a Duna felső szakaszán Gabčíkovonál, illetve Nagymarosnál. A két együtműködő vízi-

erőmű összes teljesítménye 900 MW lesz. A kapacitás megosztása egyenlő arányban történik. Magyar szempontból ez az ország jelenlegi összes villamosenergia-termelésének körülbelül egyötödét képviseli. Csehszlovákia számára a közös beruházás elsősorban a csehországi szénmedencéktől távoleső, gyorsan iparosodó szlovákiai terület energiadeficitjének fedezése szempontjából kiemelkedő fontosságú. A közös erőműrendszer 3,8 milliárd kWó villamosenergiát fog szolgáltatni évente. Ez körülbelül 4—5 millió tonna barnaszénnek felel meg, körülbelül 40—45 millió dollár értékben.

Az erőművi rendszer létrejöttével Dunakilitinél—Gabčíkovonál 50 km² nagyságú mesterséges tó, Visegrád és Nagymaros felett 25—40 km² nagyságú tó keletkezik. Az első Csehszlovákia legnagyobb tava lesz, Pozsony üdülőközpontja, a másik tovább növeli a Duna-kanyar üdültetési és idegenforgalmi jelentőségét.

Az együttműködés keretében megvalósítandó korszerű folyamatszabályozás tartós, állandó vízszintet fog biztosítani a hajózás részére. A hajóforgalom zavartalan lebonyolítására Nagymarosnál kettős zsiliprendszer épül. A nagy áteresztőképességű zsiliprendszeren való áthaladás nem okoz majd számottevő idővesztést.

Az erőművi rendszer kialakítása árvízvédelmi szempontból is nagy jelentőségű. A folyamatszabályozás nyomán a tárolók vízszintnövekedésével a lökészerű nagyvizek elkerülhetők lesznek. A komplex vízgazdálkodás lehetővé teszi a környező mezőgazdasági területek tervszerű öntözését, a lakosság ivóvízszükségletének biztosítását, valamint az ipar zavartalan vízellátását.

A több milliárd forintot képviselő közös erőfeszítésekkel megvalósítandó beruházás különösen fontos kérdése a kivitelezés időtartama. A tervek szerint az első turbinát Nagymarosnál 30 hónappal, Gabčíkovonál pedig 40 hónappal a főépítkezés megkezdése után üzembe helyezik. Ez rekordidő, hiszen például a szénbányászati beruházások kivitelezése 10 évet is igényelne, a kőolajbányászatban pedig megegyezne a vízierőművel.

A beruházás nagyságát mutatja, hogy a 200 megawattos vízierőmű beruházási költsége nyugat-európai számítások szerint a jelenlegi technológia és árak mellett körülbelül 300 millió dollár.

A Dunán létesíthető vízierőművek közül különösen előnyösek a feltételek a Vaskapu-erőműnél. Románia és Jugoszlávia már együttműködnek a beruházás kialakításában, s Magyarország is kész bekapcsolódni. A Duna vízierőinek komplex kihasználása javíthatná a hajózási, vízszabályozási és öntözési viszonyokat. Elméleti számítások szerint a tengerjáró hajók Belgrádig feljöhethetnének, és a Duna összeköthető lenne az Oderával és a Visztulával, aminek hatalmas jelentősége lenne az olcsó belvízi hajózás kiterjesztése szempontjából.

A KGST-tagországok 1980-ig terjedő terveikben jelenleg nem számolnak az atomenergia tömeges méretű energetikai felhasználásával. A szocialista országok szakemberei a dubnai Egyesített Atomkutatóban készülnek fel az atomenergia energetikai kihasználásával kapcsolatos műszaki és gazdasági problémák megoldására. Az atomenergia-ipar magas beruházási költségei, valamint a nyersanyagkészletek egyenlőtlen megosztása fokozottan igényli a többoldalú együttműködés elmélyítését.

Iparági beruházási szükséglet távlati tervezése

A távlati tervezés módszereinek kialakítása sürgős feladat. A távlati tervek a tervkészítés időpontjában már rendelkezésre álló néhány fő előirányzatra épülnek és a fejlődés irányát, ütemét néhány mutatóval jellemzik. Nem olyan részletesen, mint az éves tervek, de mégis megbízható adatokat kell tartalmazniuk. A távlati tervszámok márcsak azért sem lehetnek nagyon részletesek, mert a tervmunka későbbi fázisaiban az egyes mutatók koordinálása a kiinduló számok változtatását teszi szükségessé.

A távlati terv egyik legfontosabb fejezete a beruházási terv, hiszen ez az alapja a termelés volumenére, összetételére, a termelékenységre és az önköltség alakulására vonatkozó tervszámok kialakításának. Természetesen a beruházási tervnek elsősorban a termelési tervszámokhoz kell igazodnia, hiszen a beruházások a termelés fejlesztésének az eszközei.

Az alapösszefüggés — a termelés és az állóeszköz-volumen közti kapcsolat — vizsgálatával az utolsó másfél évtizedben sok hazai és külföldi kutató foglalkozott. A vizsgálatok szerint — minden egyéb feltételt változatlanak véve — az állóeszköz-állomány a tervidőszak végére annyiszor kell nagyobb lennie a bázisidőszak állományánál, ahányiszor a termelés magasabb. Tehát első megközelítésben az állóeszköz-állomány a termelési volumen egyenesarányú függvénye.

Az a szám, amely megmutatja, hogy az évi termelési érték 1 forintjának előállításához hány forint értékű állóeszköz-állomány szükséges, az állóeszköz-igényesség mutatója. Ennek reciproka azt fejezi ki, hogy 1 forintnyi állóeszköz egy év alatt átlagosan hány forintnyi termelést tesz lehetővé adott feltételek mellett.

Változatlan feltételek mellett kétszer akkora termeléshez kétszer annyi állóeszköz kell. Egy 700 m³-es nagyolvasztó napi termelése — adott minőségű anyagokból és adott technológia mellett — 700—800 tonna. Kétszer akkora mennyiség előállításához két ilyen nagyolvasztó kell.

Minél összetettebb azonban a termelés, minél több folyamaton megy keresztül a termék, annál sokrétűbb az állóeszköz-állomány összetétele; nemcsak gépekre, hanem egyéb berendezésekre, szállítóeszközökre, műszerekre, továbbá épületekre, vezetésekre, utakra, segédüzemi és a TMK-berendezésekre stb. is szükség van. Ezáltal a termelés és az állóeszköz-állomány közötti, eredetileg egyszerű összefüggés egyre bonyolultabbá válik.

Az állóeszköz-igényesség tényezői

A linearitástól eltérítő főbb tényezők a következők:

a) *A kézi munka gépesítése.* Ilyenkor az állóeszköz-állomány általában a termelésnél gyorsabb ütemben nő, más termelési tényező (az élőmunka) súlya pedig csökken.

b) *Az állóeszköz-állomány összetételének változása.* Ha az állóeszköz-állomány úgy nő, hogy ezen belül a termelésben közvetlenül részt vevő állóeszközök (gépek, stb.) részaránya emelkedik, a termelés növekedése meghaladja az állóeszköz-állományét.

c) *A termelés összetételének változása.* Ha a termelés növekedésével a kevésbé állóeszköz-igényes termékek részaránya nő, akkor az állóeszköz-állománynak nem kell a termelési volumen növekedési ütemét elérnie.

d) *A kooperáció fokának változása.* Ha a kooperáció fejlődik, akkor a vállalati termelési érték a vállalati, iparági állóeszköz-állomány növekedése nélkül is emelkedhet.

e) *Árváltozások.* Akár a termékek, akár az ezek termeléséhez szükséges állóeszközök ára változik meg, az állóeszköz-igényességi mutató is módosul.

f) *Az állóeszköz-állomány kihasználásának a változása.* Ha 1 műszakról 2 műszakra térünk át egy üzemben, a termelést — elvben — minden további állóeszköz-befektetés nélkül megkészszerizhetjük. Ugyanilyen irányú változás következik be az állóeszközök kihasználásának műszakon belüli javításával is.

g) *A technikai színvonal változása.* Hatékonyabb gépek alkalmazásával a termelési érték gyorsabban nő, mint az állóeszköz-állomány.

Mindezeket az összefüggéseket a beruházások *egyedi* megtervezésekor a beruházási programokban, tervdokumentációkban kidolgozzák. A beruházási programok azonban egy-egy *konkrét* beruházásra készülnek, s tartalmazzák annak részletes adatait, megvalósítási módját stb. A távlati tervezés időszakában ezek nem ismertek, legtöbb esetben még a termékek pontos specifikációja sem. A távlati tervezésben tehát a program-mélységben kidolgozott összefüggések részben nem határozhatók meg, részben pedig feleslegesen részletesek.

A távlati tervezésben a felsorolt tényezőkkel számolnunk kell. Különböző megfontolások alapján el kell határoznunk, hogy az egyes tényezőket milyen módon vesszük figyelembe a beruházási keretszámok megállapításakor.

Javaslatunkat egy konkrét példán, a *műszeripar* állóeszköz-szükségletének kiszámításán keresztül mutatjuk be.

A befolyásoló tényezőket ebben az iparágban a következőképpen mérlegeltük:

a) *A kézi munka gépesítése.* Vizsgálataink alapján úgy tekintettük, hogy a műszeriparban szóbajöhető minden munkafázis a bázisidőszakban, 1960-ban már gépesítve volt. A gépesítés foka természetesen különböző, de ez az f) ponthoz tartozó kérdés, így az állóeszköz-igényességi mutató linearitását itt ez a tényező nem befolyásolja.

b) *Az állóeszköz-állomány összetételének a változása.* Feltételezésünk szerint az állóeszköz-állomány különböző főcsoportjainak 1960-beli aránya lényegesen nem változik. Ezért az állóeszköz-igényességi

mutató linearitását ez a tényező sem befolyásolja. Ha változna a gépi jellegű állóeszközök állományának részaránya, akkor a termelési volumenindexet osztanunk kellene a részarányváltozás indexével.

c) *A termelés összetételének a változása.* A műszeripar termékei, termékcsoportjai iránt a szükséglet különböző mértékben nő. Egyes cikkek gyártását 20 év alatt csak háromszorosra, másokét harmincszorosra kell növelni. A műszeripari termelés struktúrája 20 év alatt tehát alaposan megváltozik. Az egyes termékeknek, termékcsoportoknak más és más az állóeszköz-igényességi mutatója, ezért a műszeripar 1960. évi összevont állóeszköz-igényességi mutatója nem alkalmazható 1980-ra. Cikkenkénti állóeszköz-igényességi mutató nem számítható, hiszen a termelés cikkenkénti összetételét előre nem ismerjük. Ha pedig az alapadatokat csak becsülni tudjuk, a túl részletes számítás a pontosság rovására megy. A tervezés kezdeti stádiumában a fő termékcsoportok szerint való tervezés látszott a legcélravezetőbbnek, mert fő termékcsoportonként megközelítő pontossággal megállapítható a termelés felfutása. Ezenkívül e fő termékcsoportokra vonatkozóan az állóeszköz-igényességi mutatók kiszámítása is viszonylag egyszerű. Egy-egy gyár általában egy-egy fő termékcsoporthoz tartozó terméket állít elő. Tehát az azonos termékcsoportokat termelő gyárak termelési értékének és állóeszköz-állományának a bázisidőszakra vonatkozó összevetéséből megkapjuk az illető fő termékcsoport állóeszköz-igényességi mutatóját. Ezeket a mutatókat már lineárisan alkalmazhattuk az 1980. évi termelési előirányzatok állóeszköz-szükségletének meghatározására, s ezzel megoldottuk a műszeripari összevont állóeszköz-igényességi mutató problémáját a termékösszetétel változása esetében.

d) *A kooperáció fokának a változása.* Vizsgálatainkban semmi olyan momentum nem merült fel, amely indokolta volna azt a feltételezést, hogy a kooperáció foka 20 év alatt lényegesen megváltoznék. Ezért az állóeszköz-igényességi mutató linearitását e tényező miatt sem kell módosítani. Ha a kooperáció foka megváltoznék, akkor a termelési volumenindexet a kooperáció miatt bekövetkező munkaigényesség-változás indexével kellene szorozni. Ennek az az alapja, hogy a műszeriparban a gépesítés magasfokú, tehát — változatlan hatékonysági színvonalú állóeszköz-állományt feltételezve — az állóeszköz-igényesség ebben a vonatkozásban az élőmunka-igényességgel nagyjából azonos módon változik.

e) *Árváltozások.* A bázisidőszak állóeszköz-állományának nyilvántartott értéke — az 1959. évi állóeszköz-újraértékelés hiányosságai miatt — eltér az 1960-ban érvényben volt állóeszközáraktól. Ha az 1960. évi termelés 1960. évi áron számított értékét az állóeszköz-állomány hibás értékéhez viszonyítjuk, állóeszköz-igényességi mutatónk torz lesz. A további évekre nézve korrigálnunk kell az 1960. évi állóeszköz-állomány értékét, különben hibás lesz az emelkedő termeléshez tartozó állóeszköz-szükséglet meghatározása is. Az 1960. évi állóeszköz-állomány értékének helyesbítését végre is hajtottuk. Leglényegesebbnek tartjuk azonban a két utolsó tényezőt: az állóeszköz-állomány kihasználásának változását és a műszaki fejlesztést [f) és g) pontok].

Kiindulásunk az, hogy a termelés értéke és az állóeszköz-állomány értéke között törvényszerű összefüggés van. Ezt az összefüggést az állóeszköz-igényességi mutató fejezi ki, amely számszerűen rögzíti, hogy

1 forint évi termeléshez a bázisidőszakban milyen értékű állóeszközt használtak. Az állóeszköz-igényességi mutató segítségével bármely későbbi időszakra megállapíthatjuk, hogy az előirányzott termelés milyen állóeszköz-állománnyal érhető el — feltételezve, hogy az állóeszköz-állomány kihasználása és műszaki színvonala azonos a bázisidőszakkal.

Mi azonban éppen a kapacitáskihasználás és a műszaki színvonal változásának hatását kutatjuk: e két tényező változására építjük a tervet. Feltételezzük, hogy az állóeszköz-állomány kihasználásának és műszaki színvonalának javulnia kell. A kihasználás és a műszaki színvonal javulása azt eredményezi, hogy az állóeszköz-igényességi mutató is javul, „felborul” a linearitás. Egy forintnyi állóeszköz nagyobb termelési érték elérését teszi lehetővé a tervidőszak végén, mint a bázisidőszakban.

A tervezési munka első fázisában a várható szükségletek alapján előirányoztuk az 1980. évi termelés értékét. Kiszámítottuk a lineáris összefüggés alapján az ehhez szükséges állóeszköz-állomány értékét, amelyből (a selejtezéseket, illetve azok pótlását is figyelembe véve) megkaptuk a 20 éves beruházási szükségletet. Ezután javasoltuk, részben az állóeszköz-állomány tervezett jobb kihasználása, részben az állóeszközök növekvő hatékonysága alapján, az állóeszköz-igényességi mutató változtatását, csökkentve így a lineárisan számolt beruházási szükségletet.

Mit lehet minderre válaszolni a tervezés következő fázisában? Például azt, hogy az általunk javasoltnál jobban lehet fokozni az állóeszköz-állomány kihasználását; hatékonyabb állóeszközöket lehet majd beállítani, tehát az előirányzott termelés kevesebb beruházással is elérhető, illetve a beruházási összeg nagyobb termelést is lehetővé tesz. Lehet a válasz az is, hogy a kihasználás vagy a termelékenység javasolt emelése túlzott, ezért több beruházás kell, vagy kisebb termelés lesz lehetséges. De jöhet a válasz a műszeriparon kívülről a népgazdasági összefüggések vizsgálata alapján is. Például: egyenként minden iparág terve reális, de ez népgazdasági szinten beruházásokkal nem támasztható alá teljesen. Ezért a termelékenység, a kihasználás fokozásához további erőfeszítések szükségesek. Mindezeket a válaszokat természetesen elemző számításokkal kell alátámasztani. A következtetéseket pedig a tervezés további szakaszában mind műszeripari, mind népgazdasági szempontból le kell vonni.

Elvi bevezetésünk után rátérünk a műszeripar távlati beruházási előirányzatának megközelítésére alkalmas tervmodell ismertetésére.

A bázisidőszak állóeszköz-igényességének megállapítása

A kérdés az, hogy a kitűzött termelési feladatok mekkora állóeszköz-állománnyal oldhatók meg, illetve mennyi beruházásra van szükség 20 év alatt, 1961-től 1980-ig. Először összevetjük az 1960. évi termelési adatokat az akkori állóeszköz-állománnyal, megjegyezve azt, hogy 1 éves adatokra támaszkodó állóeszköz-igényességi mutatók nem egészen megfelelőek, mert a termelési érték és az állóeszköz-állomány

értéke közt nincs ilyen szoros összefüggés. Legalább 3—5 évi tényszámon alapuló összefüggés adhat csak megnyugtató bázist.

1. sz. tábla

A termelés és az állóeszköz-állomány összefüggése 1960-ban

Megnevezés	Teljes termelési érték millió Ft	Átlagos műszakszám	1 műszakra jutó termelés millió Ft	Állóeszközök bruttó értéke millió Ft	Ebből berendezés és felszerelés millió Ft	6 : 5 %	4 : 5 Ft	4 : 6 Ft
1	2	3	4	5	6	7	8	9
Elektronikus műszerek	425	1.30	328	293	168	57	1.12	1.95
Villamos műszerek ...	427	1.46	292	255	139	54	1.14	2.11
Laboratoriumi felszerelések.....	424	1.09	389	196	103	52	1.99	3.79
Optika-finommechanika	489	1.33	368	325	222	68	1.13	1.66
Automatika-elemek ...	150	1.13	133	108	57	53	1.23	3.33
Orvosi műszerek	268	1.10	245	115	74	64	2.14	3.32
Alkatrészek	48	1.00	48	32	23	71	1.49	2.11
Összesen	2231	1.24	1803	1324	786	59	1.36	2.30

A KGM felügyelete alá tartozó 24 műszeripari vállalatot 7 csoportra osztottuk, mert azt tapasztaltuk, hogy a különböző profilú vállalatoknál más és más a termelés állóeszköz-igényessége. Minthogy a távlati fejlesztés során az egyes profilok részaránya változik, csak úgy kapunk megközelítően helyes képet a teljes műszeripari beruházási szükségletről, ha az állóeszköz-igényességet főprofilok szerint kíséreljük megállapítani. A csoportosításkor egész vállalatokat kényszerültünk valamely profilszámra beosztani, holott a vállalatok egy része egyáltalán nem tisztaprofilú. Vannak olyan vállalatok is, amelyek az alkalmazott 7 csoport egyikébe sem illeszthetők be; ezeket különféle megfontolások alapján kellett valamely csoportba sorolnunk.

A teljes termelés értékére vonatkozó adat forrása az 1960. évi vállalati mérlegbeszámoló. Az átlagos műszakszámot a vállalati műszakszámok súlyozásával alakítottuk ki. A szóródás elég nagy: 0,90-től 2,10-ig terjed. A profilszámok között természetesen már kisebb a szóródás (1,00-től 1,46-ig), de vannak 2 műszakban dolgozó vállalatok is, s a villamos műszereket gyártó vállalatok átlagosan másfél műszakot teljesítettek.

Az átlagos műszakszám segítségével kiszámítottuk az 1 műszakra jutó teljes termelési értéket. Erre az adatra éppen a műszakszámok különbözősége miatt van szükség, mert másképpen az állóeszköz-igényesség nem hasonlítható össze. A távlati beruházási szükségletek sem állapíthatók meg egyértelműen, ha különböző műszakszámokon alapuló állóeszköz-igényességgel számolunk. Az 1 műszakra jutó termelési érték kiszámításának módszere (a termelési érték osztva a műszakszámmal) is vitatható. Gyakran ugyanis csak a forgácsoló vagy a felületkezelő munka (amelynek nagy az állóeszköz-igénye) folyik 2 műszak-

ban. Minthogy e körülmény vagy az ellenkezője kimutathatatlan volt, úgy tekintettük, hogy minden műszakban az első műszakkal azonos struktúrájú, állóeszköz-állományú vállalati tevékenység folyik.

Az 1960. január 1-i állóeszköz-állomány értékét tartalmazza az 5. és 6. oszlop. Az állóeszköz-igényesség megállapítása szempontjából célszerűnek látszott az év eleji állóeszköz-állomány figyelembevétele, hiszen az évi termelés döntő mértékben az év elején már rendelkezésre állott állóeszköz-állomány mennyiségétől függ, és az év közben termelésbe vont állóeszközök — a felfutási időt számításba véve — csak nagyon kevésbé hatnak a tárgyévi termelésre.

Az év eleji állóeszköz-állomány értékének megállapításakor az éves mérlegre támaszkodtunk, de az ott talált adatokat bizonyos mértékig korrigáltuk. Megnéztük, hogy az állóeszközök 1959. január 1-i újraértékelésekor milyen átlagos indexek alakultak ki a gépipar egészére. Ezeket az indexeket összehasonlítottuk a beruházási terv átárazásánál alkalmazott indexekkel. Az összehasonlítás szerint az ingatlanoknál még 6, a berendezés-felszerelésnél még 28 százalékkal indokolt emelni az 1960. január 1-én meglévő állóeszköz-állomány mérleg szerinti bruttó értékét. Bár az adatok az egész gépiparra vonatkoztak, a műszeriparra is érvényeseknek tekintettük őket. A korrekciót végrehajtottuk és a táblázatba az így módosított állóeszközértékeket írtuk be.

Megjegyezzük, hogy a korrekció csak az állóeszköz-újraértékelés és a beruházási terv átárazása (azaz a tényleges újraelőállítási árak) közötti index-különbséget tüntette el, de az 1950. évi újraértékelés és az ezt követő 9 év értékelési hibáit nem. Erre az 1959. évi újraértékelés idején lett volna mód, de a vizsgált iparágban nem éltek a kiigazítás jogával, hanem a hibás alapértékekre alkalmazták a megállapított újraértékelési indexeket. Így hiába korrigáltunk 6 és 28 százalékkal, nem jutottunk a tényleges újraelőállítási árakhoz, azokhoz, amelyekre a beruházási tervezés folyik. Ez főleg az ingatlanokra vonatkozik.

Az ingatlanok — és így a teljes állóeszköz-állomány — aláértékeltsége miatt a termelés kevésbé állóeszköz-igényesnek látszik, mint amilyen valójában, tehát a 20 éves beruházási szükséglet — építés tekintetében — a valóságban több lesz az általunk kimutatottnál. Hogy mennyivel, arra semmilyen megbízható támpontunk sincs. Durva becslés szerint 15—35 százalékkal kellett volna magasabbra értékelni az ingatlanokat. Így a tényleges építési beruházási szükséglet is 15—35 százalékkal több, mint amennyit számszerűen ki fogunk mutatni. E körülményre a beruházási szükséglet elemzésekor különleges figyelemmel kell lenni.

A 7. oszlop a berendezés-felszerelés részarányát mutatja a teljes állóeszköz-állományon belül. Az átlagtól (59 százaléktól) való eltérés profilszoportonként nem nagy. A kis terjedelmű „Alkatrészek” csoportot figyelmen kívül hagyva, a szóródás —12 és +15 százalék között van. Maga az átlagos részarány azonban — éppen az ingatlanok valószínű aláértékeltsége miatt — vitatható. Az újabban jóváhagyott műszeripari beruházások programjaiban az ingatlanok és berendezések aránya kiegyenlítettebb. Az 1960. év eleji teljes állományban 41 százaléka ingatlan jellegű, egyes alaposan ellenőrzött beruházási progra-

mokban 50 százalék, a 8 legújabb elkészített programban pedig átlagosan 60 százalék. Ilyen nagy épületigény még akkor sem fogadható el, illetve nem általánosítható, ha bizonyos értékelési aránytalanságok is vannak a bázisadatokban, annál kevésbé, mert a 8 tervezett beruházás közül egyesek csupán épületek létrehozását tartalmazzák, amelyekbe meglévő gépeket telepítenek át.

Az egyes profilszoportokhoz tartozó termelési érték 1 műszakra való átszámítása, s ennek a korrigált állóeszközértékkel való összevetése adja az állóeszközök, illetve a berendezések 1 Ft-nyi értékére jutó termelési értéket (8. és 9. oszlop). Átlagosan 1,36 Ft (illetve 2,30 Ft) termelési érték jut 1 Ft értékű állóeszközre (illetve berendezésre). A tényleges helyzetet, tehát az 1 műszakra való átszámítás és korrekció nélküli állapotot 1,69 Ft (illetve 2,84 Ft) értékű állóeszköz-igényességi mutató tükrözi.

Az 1. sz. tábla szerint 5 profilszoport állóeszköz-igényességi mutatója alig különbözik egymástól, a „Laboratóriumi felszerelések” és az „Orvosi műszerek” csoportjának mutatói azonban sokkal magasabbak a többinél. Ennek magyarázatához további vizsgálat szükséges. Például a Laboratóriumi Felszerelések Gyára fejlesztésére vonatkozó beruházási program szerint az állóeszköz-igényességi mutató (1 műszakra korrigálva) 1,14, ellenben a táblán a „Laboratóriumi felszerelések” csoportjában 1,99 forintos mutató áll; s a Laboratóriumi Felszerelések Gyárának 1 műszakra jutó 89 millió forintos termelési értékét az 58,5 millió Ft-ra korrigált állóeszköz-értékkel egybevetve 1,52 Ft-ot kapunk.

Az „Orvosi műszerek” csoportjában az állóeszköz-igényességet elsősorban a bő kooperáció téríti el az átlagostól. A kooperáció eltérő foka indokolná a nettó termelési érték használatát. Ez elméleti szempontból kétségkívül helyesebb, a tervezés gyakorlati szükséglete azonban a bruttó termelési érték használatát kívánja meg.

A termelés felfutásának figyelembevétele

Tegyük fel, hogy a műszeriparra vonatkozó távlati fejlesztési elgondolások szerint a termelésnek — 1960-hoz képest — 1970-ig 4 és egynegyedszeresére, 1980-ig 16 és félszeresére kell emelkednie. Milyen értékű állóeszköz-állományra van szükség ehhez a termeléshez? Mivel a távlati termelés profilszoportonkénti előirányzatai ismertek, mód volt a műszeriparon belüli *arányeltolódásokat* is mérlegelni.

Az átlagos műszakszám azért csökken, mert a termelés a 20 éves időszakban olyan csoportok felé tolódik el, amelyekben 1960-ban a műszakszám az átlagosnál alacsonyabb. Ez a körülmény máris figyelmeztet az állóeszköz-állomány *extenzív* kihasználásának problémájára.

A 3. sor szerint az 1 Ft állóeszközértékre jutó termelés 1970-ig kissé csökken, majd emelkedik, tehát a termelés 20 év alatt némileg a kevésbé állóeszköz-igényes profilok felé tolódik el. A 6. sor adatai szerint a mutató végig emelkedik. A két adatsor közötti különbség abból adódik, hogy az egyes profilszoportokban a műszakszám eltérő. Ez is az *extenzív* kihasználás problémájának fontosságára utal.

A kevésbé állóeszköz-igényes termelés irányában történő eltolódás további jelzője, hogy míg a termelés 20 év alatt 16,5-szeresére emelke-

Első közelítés

Sor- szám	Megnevezés	1960. évi tényszám	1970. évi elgondo- lás	4 : 3	1980. évi elgondo- lás	6 : 3	6 : 4
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Teljes termelési érték, millió Ft	2231	907	4,26	36900	16,54	3,88
2.	Átlagos műszakszám	1,24	1,19	0,96	1,18	0,95	0,99
3.	1 Ft állóeszközre jutó terme- lési érték, Ft	1,69	1,67	0,99	1,72	1,02	1,03
4.	Szükséges állóeszköz-állo- mány értéke, millió Ft	1324	5690	4,30	21424	16,28	3,77
5.	1 Ft állóeszközre jutó terme- lési érték 1 műszak esetén, Ft	1,36	1,38	1,01	1,44	1,06	1,04
6.	Szükséges állóeszköz-állo- mány értéke, millió Ft	1640	6898	4,21	25697	15,67	3,73

dik, az állóeszköz-állománynak első közelítésben „csak” 16,2-szeresére, a műszakszámok egyenlőtlenségét kiküszöbölve pedig csak 15,7-szeresére kell nőnie.

A technikai fejlődés figyelembevétele

Az előzőekben az állóeszköz-igényesség mutatójának a javulását az okozta, hogy a termelés 20 év alatt a kevésbé állóeszköz-igényes termékek felé tolódik el. A technika fejlődésének a mutató javulásában eddig semmiféle szerepe nincs. Most újabb tényezőként építsük be számításunkba ennek a hatását. De hogy ez mekkora legyen, azt csak profilsoportonkénti vizsgálat dönthetné el. Itt most megközelítésül javasoljuk, hogy a folyton fejlődő technika alkalmazása és ezzel párhuzamosan az állásidők csökkentése, a selejt és a hulladékképződés visszaszorítása, a nagyobb szaktudás és munkafegyelem stb. együttesen 1970-ig 15, illetve 1980-ig 30 százalékkal javítsa az állóeszköz-igényességi mutatót.

Ezt az önkényesnek ható feltételezést alátámasztja az a vizsgálat, amelyet ellenőrzésként végeztünk el. A távlati munkaügyi elgondolások műszeriparra vonatkozó létszámadatait ismerve kiszámoltuk az 1 főre jutó termelés, valamint az 1 főre jutó állóeszközérték növekedését. Eredmény: az 1 főre jutó termelés növekedési üteme 5 százalékkal meghaladja az 1 főre jutó állóeszközértékét. Ez pedig az 1950—1960 közötti évtizedre vonatkozó statisztikai adatok alapján* kedvezőnek és a trendbe illőnek tekinthető.

Az állóeszköz-igényességi mutató javasolt arányú javulása mellett az állóeszköz-szükséglet csak 12-szeresére nő, az eredeti (1 műszakra számított) 15,7-szeressel szemben.

A javaslat becslésen alapszik. A normatíva alapja azonban az elmúlt többéves időszak idősorainak vizsgálata, valamint annak figye-

* „Állóalap-számítások a hosszútávlati tervezésben” című tanulmány, Országos Tervhivatal Távlati Tervezési Főosztálya, dr. Rácz Jenő, 1962. július.

Második közelítés

Sorszám	Megnevezés	1960. évi tényszám	1970. évi elgondol- lás	4 : 3	1980. évi elgondol- lás	6 : 3	6 : 3
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	Teljes termelési érték, millió Ft.....	2231	9507	4,26	36900	16,54	3,88
2.	1 Ft állóeszközértékre eső termelési érték 1 műszak esetén, Ft	1,36	1,38	1,01	1,44	1,06	1,04
3.	Ugyanez 15, majd 30%-os javulást feltételezve, Ft.....	1,36	1,59	1,17	1,87	1,38	1,18
4.	A 3. sor alapján szükséges állóeszköz-állomány értéke, millió Ft	1640	5980	3,65	19733	12,03	3,30

lembevétele, hogy a technikai fejlődés (a gyártás és a gyártmányok területén) hogyan változtatja meg az állóeszközök és a termelés összefüggéseit. A távlati tervezésben megengedett — sőt szükséges —, hogy bizonyos mértékig merészen irányozzuk elő az új tényezők szerepét. Ez történik a termelékenység megtervezésekor is.

Az átlagos műszakszám változásának figyelembevétele

Az eddigiekben vagy változatlan műszakszámmal, vagy minden profilsorozatban 1 műszakos üzemeléssel számoltunk. Az állóeszközök ilyen alacsony kihasználása, különösen magasabb technikai színvonal esetén, megengedhetetlen. Ezért feltételeztük, hogy az 1960. évi 1,24-ről 1970-ig 1,75-re ($2 \times 7 = 14$ óra), 1980-ig pedig 2,25-re ($3 \times 6 = 18$ óra) emelkedik a műszakszám, s ezzel tovább javul az állóeszköz-igényességi mutató. A 3. sz. tábla 3. és 4. sora a következőképpen alakul:

Harmadik közelítés

Sorszám	Megnevezés	1960. évi tényszám	1970. évi elgondol- lás	4 : 3	1980. évi elgondol- lás	6 : 3	6 : 4
1	2	3	4	5	6	7	8
1.	1 Ft állóeszközértékre jutó termelési érték 1970-ben 1,75, 1980-ban 2,25 műszakszámot feltételezve, Ft	1,69	2,78	1,64	4,21	2,49	1,51
2.	A szükséges állóeszköz-állomány értéke, millió Ft.....	1324	3420	2,58	8765	6,62	2,56

Végeredményben mind a technikai fejlődés elképzelt mértékét, mind az extenzív kihasználás szükséges javítását bekalkulálva a 2. sz. tábla 4. sorában szereplő 16,3-szoros állóeszköz-igénnyel szemben 1980-ban 1960-hoz képest csak 6,6-szoros állóeszköz-volumenre van szükség.

A berendezések részarány-változásának figyelembevétele

A 2. sz. tábla szerint a teljes állóeszköz-állományból 59 százalék a berendezés és felszerelés, 41 százalék az ingatlan. (Az egyéb állóeszközöket jelentéktelen mennyiségük miatt továbbra is elhanyagoljuk.) A technikai fejlődéssel a tapasztalatok szerint a berendezés részarányának nőnie kell. Az 1960-as és 1980-as állóeszköz-állományban tehát nagyobb részesedéssel vehetnénk számításba a berendezést, mint 1960-ban. Az újabb beruházási programok tanúsága szerint azonban a két csoport aránya most közel van az 50—50 százalékhoz. Ezért ha változatlanul a mai — 1960. évi — valószínűleg állóeszköz-értékelési okokból kissé torz 41—59 százalékos arányt alkalmazzuk 1980-ig, már eleget tettünk a technikai fejlődés arányeltolódási követelményeinek is.

Negyedik közelítés

5. sz. tábla
(Millió Ft-ban)

Megnevezés	Állóeszközérték		Külön- bőzet 1970-1960	Álló- eszköz- érték 1980. I. 1.	Külön- bőzet 1980-1970
	1960. I. 1.	1970. I. 1.			
<i>I. A 2. sz. tábla 6. sora alapján:</i>					
Ingatlan	538	2333	1795	8784	6451
Berendezés, felszerelés	786	3357	2571	12640	9238
Összesen:	1324	5690	4366	21424	15734
A növekedés mértéke százalékban			430		377
<i>II. A 4. sz. tábla 4. sora alapján:</i>					
Ingatlan	538	1402	864	3594	2192
Berendezés, felszerelés	786	2018	1232	5171	3153
Összesen:	1324	3420	2096	8765	5345
A növekedés mértéke százalékban			258		256

Kiselejtezők figyelembevétele

Az I. számú — csak számítási okokból felvázolt — változatlan műszakszámot és technikát feltételező elgondolás szerint 1960—1970 között 4366 millió forinttal, 1970—1980 között 15 734 millió forinttal kell növekednie az állóeszköz-állománynak. A II. számú elgondolás (növekvő műszakszám és fejlődő technika) szerint az állóeszköz-növekmény 3420, majd 8765 millió forint. Ezek a számok azonban nem fejezik ki a teljes beruházási szükségletet, mert nemcsak a növekmények, hanem az időközben kiselejtezendő állóeszközök pótlásával is számolnunk kell. A beruházási szükséglet megállapításához tehát foglalkoznunk kell a 20 év alatt kiselejtezendő állóeszközök volumenének szám-szerű megközelítésével is.

Az értékcsökkenési leírás beruházásihányad-kulcsa fejezi ki az állóeszközök becsült átlagos fizikai vagy előírt gazdasági élettartamát. Nálunk a műszeriparban — minthogy a kulcsok megállapításakor a műszaki-gazdasági avulás beszámítása elmaradt — a kulcsok a becsült fizikai élettartamot tükrözik.

Állóeszközök átlagos élettartama

6. sz. tábla

Megnevezés	A beruházási hányad kulcsa %	A kulcs alapján számított élettartam, év
Ingtalan	1.3	77
Berendezés 1 műszakos üzemeltetés esetén	3.4	29
Berendezés 2 műszakos üzemeltetés esetén	5.2	19

Számítás interpolálással, illetve extrapolálással
az 5. sz. tábla 3. sorában szereplő műszakszámok figyelembevételével:

Berendezés 1,75 műszakos üzemeltetés esetén	4.75	21
Berendezés 2,25 műszakos üzemeltetés esetén	5.65	18

A jelenleg érvényes kulcsokból adódó élettartamok — ezt rá-
nézésre is nyugodtan megállapíthatjuk, de a külföldi tapasztalatok is
alátámasztják — túlzottan hosszúak. Ingatlannál legfeljebb 60 évvel
számolhatunk. Ne felejtsük el: nemcsak épületekkel, hanem hálózatok-
kal (út-, cső- stb. hálózatokkal) is dolgunk van, s ezek gyorsabban el-
használódnak, mint az épületek, különösen a berendezés extenzív ki-
használásának növekedése esetén. Ha az extenzív kihasználást növel-
jük, természetesen önmagától is rövidül a berendezések években ki-
fejezett fizikai élettartama (6. sz. táblázat). Ezen túlmenően a műszaki
avulás okozta gyorsabb gazdasági elhasználódás bekalkulálása sem le-
het szerénytelen kívánság akkor, amikor a távlati fejlesztés kérdésével
foglalkozunk, s amikor a technikai fejlődés hatásával is számolunk.
Így a berendezések élettartamát legfeljebb 15 évben határozhatjuk meg,
tekintve a 2,25-ös műszakszám felé haladást, tehát az extenzív kihaszná-
lás növekedését is, ami a fizikai elhasználódást sietteti.

Ha a 60 éves és 15 éves kívánatos élettartamokat elfogadjuk, most
már csak azt kell megállapítani, hogy a tervidőszak elején, tehát 1960-
ban milyen korúak az állóeszközök. Mert ha például a berendezések
1960-ban már mind 15 (vagy több) évesek, azonnal ki kell cserélni az
egész állományt, és még a 20 éves időszak utolsó 5 évében az első 5
évben üzembe helyezett berendezéseket is. De ha 1960-ban vadonatúj
berendezésekkel rendelkezünk, akkor csak 15 év múlva kell kezdenünk
a kicseréléseket. A valóságban a két szélsőség között helyezkednek
el az állóeszközök, de hogy hol, azt vizsgálatunk mostani szakában pon-
tosan nem tudjuk.

A KSH adatai szerint 1961-ben a műszeripar berendezés jellegű
állóeszközeinek — értékben — 58,4 százaléka 4 évesnél fiatalabb volt.
Ez a szám túlzott, mert az 1959. január 1. előtti állóeszköz-állomány
értéke nem helyes, s így az ehhez történő viszonyítások is torzak. 1960.
január 1-én még egyébként sem volt ilyen jó a helyzet, mert 1960—
1961-ben a műszeripar több beruházást kapott, mint azelőtt. De mind-
ezek ellenére tételezzük fel, hogy 1960. január 1-én a berendezésallo-
mány fele 4 éven aluli volt, a fele pedig a 4 és 15 éves kor között egyen-
letesen oszlott el. (A tényszámok fellelhetők, de azért nem árt itt be-

mutatnunk, hogy néhány megfontolásból kiindulva is viszonylag helyes, használható megoldáshoz juthatunk.) A fentiek alapján megállapíthatjuk az 1960. január 1-i berendezésállomány üzembehelyezési időpontjait és így a kiselejtezés előíranyozható időpontjait is.

7. sz. tábla

Kiselejtezések várható üteme

Az üzembehelyezés időpontja	Az üzembehelyezett 1960. I. 1-én is meglévő állóeszköz-állomány bruttó értéke, millió Ft	A kiselejtezés előíranyozható időpontja
Összesen 1960. I. 1-én	786	
1959.	131	1974
1958.	88	1973
1957.	87	1972
1956.	87	1971
1955.	54	1970
1954.	51	1969
1953.	48	1968
1952.	44	1967
1951.	40	1966
1950.	36	1965
1949.	32	II. öt- 1964
1948.	28	éves 1963
1947.	24	terv 1962
1946.	20	1961
1945.	16	1960

Az ingatlanok vonatkozásában nem érdemes a jelenlegi stádiumban még a berendezéshez hasonló mélységű számítást sem végezni. Tételezzük fel, hogy az ingatlanállomány felét, $538 : 2 = 269$ millió Ft értékűt — mint amely már elérte, illetve 1970-ig eléri a 60 éves kort —, 1960 és 1970 között egyenletes ütemben ki kell selejtezni. Tételezzük fel, hogy a többi épület, hálózat 1960-ban 40 évesnél fiatalabb, tehát 1980-ig nem kell kiselejtezni.

A befejezetlen beruházások állományának figyelembevétele

A távlati termelési előíranyzat állóeszköz-szükségletét az 5. sz. táblán már kimutattuk, és pedig kétféleképpen: egyrészt az 1960. évi állapotot konzerválva, másrészt az állóeszköz-igényességi mutató javulása esetén. Tételezzük fel, hogy 1960-tól 1970-ig az állóeszköz-állomány növekedési üteme egyenletes. Minthogy 10 év alatt az I. változat szerint 430 százalékra, a II. szerint 258 százalékra kell az állóeszköz-állománynak növekednie, az évi ütem 15,7 százalék, illetve 10 százalék. Ugyanilyen alapon 1970 és 1980 között a növekedés évi üteme az I. változat szerint 14,2 százalék, a II. szerint 9,8 százalék.

A 7. sz. táblázaton összegeztük a kiselejtezési szükségleteket. Még egy adatra van szükségünk ahhoz, hogy felállíthassuk a beruházások és állóeszközök 20 éves mérlegét (amellyel azután meghatározhatjuk, hogy a mindenkor szükséges állóeszköz-állomány eléréséhez milyen beruházási előíranyzat tartozik). Ez a hátralevő adat a befejezetlen beruházá-

Állóeszköz-tervmérleg
(Utolsó közelítés)

Millió Ft-ban

M e g n e v e z é s	5. sz. tábla I. változata szerint			5. sz. tábla II. változata szerint		
	Ingat- lan	Beren- dezés	Össze- sen	Ingat- lan	Beren- dezés	Össze- sen
	2	3	4	5	6	7
1						
Állóeszköz-állomány 1960. I. 1-én = Á	538	786	1324	538	786	1324
Befejezetlen beruházások állománya 1960. I. 1-én = B	27	17	44	27	17	44
Beruházási ráfordítás 1960-ban = R	184	154	338	122	97	219
Üzembehelyezés 1960-ban = Ü	111	129	250	80	93	173
Kiselejtezés 1960-ban = K	26	16	42	26	16	42
1961. I. 1-i Á	623	909	1532	592	863	1455
1961. I. 1-i B	100	32	132	69	21	90
1961. évi R	138	167	305	91	107	198
1961. évi Ü	125	161	286	86	105	191
1961. évi K	27	20	47	27	20	47
1962. évi Á	721	1050	1717	651	948	1599
·						
·						
1965. I. 1-i Á	1120	1625	2745	868	1257	2125
1965. I. 1-i B	163	58	221	92	32	124
1965. évi R	227	299	526	121	163	284
1965. évi Ü	204	290	494	115	160	275
1965. évi K	27	36	63	27	36	63
1966. I. 1-i Á	1297	1879	3176	956	1381	2337
·						
·						
1970. I. 1-i Á	2333	3357	5690	1402	2018	3420
1970. I. 1-i B	264	107	371	112	51	163
1970. évi R	368	552	920	151	266	417
1970. évi Ü	330	533	863	140	255	395
1970. évi K	—	54	54	—	54	54
1971. I. 1-i Á	2663	3836	6499	1542	2221	3763
·						
·						
1975. I. 1-i Á	4525	6519	11044	2244	3231	5475
1975. I. 1-i B	514	213	727	176	82	258
1975. évi R	714	1094	1808	235	420	655
1975. évi Ü	642	1064	1706	220	411	631
1975. évi K	—	139	139	—	93	93
1976. I. 1-i Á	5167	7444	12611	2464	3549	6013
·						
·						
1980. I. 1-i Á	8784	12640	21424	3594	5171	8765
1980. I. 1-i B	977	417	1414	285	133	418
1980. évi R	1393	2145	3538	383	682	1065
1980. évi Ü	1246	2085	3331	356	669	1025
1980. évi K	—	290	290	—	160	160
1980. I. 1-i Á	10030	14435	24465	3950	5680	9630

sok állománya. Minthogy a beruházások bizonyos idő alatt valósulnak meg, ahhoz, hogy a kívánt időpontra a kellő állóeszköz-állományról tudjunk gondoskodni, szükséges a beruházásokat — átfutási idejüknek megfelelően — hosszabb-rövidebb idővel az üzembehelyezés tervezett időpontja előtt megkezdeni. Tehát a beruházási ráfordításnak már az üzembehelyezés előtti időszakban jelentkeznie kell. Ezt fejezi ki a befejezetlen beruházások állományának mindenkori értékadata. Az idevonatkozó 1960. január 1-i tényszám ismert. A következő évek záró befejezetlen állományát azon az alapon szabtuk meg, hogy minden év végén a következő évben üzembehelyezendő ingatlanoknak 80 százalékos, a berendezéseknek 20 százalékos készültségi fokon kell állniok.

Így most már minden adat rendelkezésre áll ahhoz, hogy elkészíthessük a beruházások és állóeszközök mérlegét, és pedíg két változatban: az 5. sz. táblán I. és II. alatt kiszámított állóeszköz-szükségletek alapján.* (L. 190. lapon levő táblázatot.)

Az I. változat szerint már 1966 elejére 3,2 milliárd Ft értékű állóeszköz-állománnyal kellene a műszeriparnak rendelkeznie. Ez — 0,3 milliárd Ft értékű állóeszköz-kiselejteztést feltételezve — 2 milliárd Ft összegű beruházási ráfordítást igényelne, azaz több mint háromszorosát az öt évre ténylegesen tervezett beruházási volumennek és sokszorosát a „tervezett” kiselejteztésnek. A következő öt évben a beruházási igény 3,8 milliárd Ft, 1971—1975-ben 7 milliárd Ft, 1976—1980-ban 13,6 milliárd Ft. Végéredményben a 20 év beruházási igénye körülbelül 26,4 milliárd Ft, s ez alatt üzembe kellene helyezni 25 milliárd Ft értékű állóeszközt.

Az 1960. január 1-i állóeszköz-állomány (értéke 1324 millió Ft) 24 vállalat között oszlik meg (melyek körülbelül ötször ennyi telephelyen működnek). Az egy vállalatra jutó átlagos állóeszköz-állomány 55 millió Ft. Ha a mostani nagyságú és kihasználási fokú vállalatok létesítésével kívánnánk megoldani a felvázolt programot, 20 év alatt 454 gyárat kellene építeni, azaz — a felfutás mértékét is számításba véve — a jelenlegi ötéves tervidőszakban évenként 5—9, az 1976—1980-as időszakban pedig évenként már 38—57 egységet.

A II. változat szerint az egyes ötéves időszakok beruházási szükséglete a következőképpen alakulna:

1961—1965	1,2 milliárd Ft
1966—1970	1,8 milliárd Ft
1971—1975	2,9 milliárd Ft
1976—1980	4,5 milliárd Ft
<hr/>	
Összesen: 1961—1980	10,4 milliárd Ft
Üzembehelyezés	10,0 milliárd Ft

Ebben az esetben az 55 millió Ft értékű átlaggyárat alapul véve, 20 év alatt 182 gyár üzembehelyezésére van szükség, azaz a mostani ötéves tervben évenként 3—5-re, az utolsó öt évben pedig évenként 13—18-ra.

* Az I. sz. változatot — habár tarthatatlanságát az előzőekben már igazoltuk — összehasonlítás céljából vezetjük végig.

Számításaink szerint, amelyeket a legújabb műszeripari beruházások programjai alapoznak meg, egy-egy optimális nagyságú műszer-gyár állóeszköz-állományának értéke körülbelül 100 millió Ft. Azaz e gyárak majdnem kétszer akkorák, mint jelenlegi műszeripari vállalatok. Ha a távlati tervezéshez a 100 millió Ft-os „típusgyárakat” vesszük számításba, az évenként üzembehelyezendő gyárak száma 2—3, illetve 7—10.



A gazdasági tervezés módszertanában egyre erősödő irányzat a túlzott részletesség elleni állásfoglalás. A tervkészítés nem alapulhat becsléseken, de nem épülhet olyan részadatok tömegére sem, amelyek kidolgozása a tervkészítés időpontjában lehetetlen és ésszerűtlen. Mint ahogyan a távlati termelési tervet nem építhetjük fel a cikkenkénti tervezett termelési volumenek összegéből, és a termelékenységi vagy a költségcsökkentési tervet sem állíthatjuk össze számtalan tényező hatásindexeinek szorzatából, úgy a beruházási terv sem készülhet az egyes konkrét beruházási tételek összeadásával.

Számtalan sikertelen kísérlet volt arra, hogy a terveket részletes számításokkal alapozzák meg. A globális becslést akarták kiküszöbölni és az iparági tervszámot vállalati részadatokra építeni. De nyilvánvaló, hogy ily módon a *globális* becslést a *részletek* becslésével cserélték fel, s ebben sokkal nagyobb a hibalehetőség.

Mind a termelési, a termelékenységi, az önköltségi, mind pedig a beruházási és pénzügyi tervek kidolgozásakor merész absztrakciókat kell alkalmazni. Néhány fő tényezőcsoportot kell felvenni és ezek számszerű hatását *normatívák* segítségével kell kidolgozni. Az így kialakult tervszám nem csupán a központi gazdaságvezetés belső irányszáma, hanem *követelmény* is az iparágak, vállalatok számára. A műszakszám növelése, a gépi hatékonyság emelése stb. olyan normatíva, amelyet el kell érni. A normatívák egyúttal alkalmasak arra is, hogy a különféle tervszámok közötti kapcsolatot számszerűsítsék. Az állóeszköz-igényesség tervszáma jelenti a termelési és a beruházási terv kapcsolatát; a beruházások megtakarítási normatívája jelenti a termelékenységi és az önköltségi terv beruházási tervvel való összefüggését.

ÚJHELYI GYULA:

A külkereskedelmi árak és az ipari termelői árképzés

Alapvető népgazdasági érdek, hogy fizetési mérlegünket egyensúlyban tartsuk, s egyben egyre gazdaságosabbá tegyük export- és importstruktúránkat. Célszerű volna, ha erről a követelményről az egyes termékek termelőit és felhasználóit az ipari termelői árak útján is tájékoztatnánk. Ezért a soron következő ipari termelői árrendezéskor olyan árakat kellene kialakítani, amelyek alapján meg lehetne ítélni, hogy az egyes vállalatok milyen hatékonysággal szolgálják export- és importgazdaságossági célkitűzéseinket. Ezt a célt véleményem szerint olyan ipari termelői árrendszerrel érhetnénk el, amely az indokolt nagyságú, tartalmilag helyesen értelmezett belföldi munkaráfordításokon alapulna,* de amelyben külkereskedelmünk devizaárai a jelenleginél szélesebb körben hatnának a belföldi árak nagyságára.

A devizaáraknak a belföldi árak nagyságára gyakorolt hatását számottevően ki lehetne terjeszteni,

a) ha a jelenleginél következetesebben érvényesítenénk azt az elvet,** hogy az importtermékek a megszerzésükhöz szükséges deviza helyesen számított „kitermelési költségével” kerüljenek be az árrendszerbe,

b) ha az ipari termelői árakat bizonyos mértékben annak a „kritikának” az alapján is eltérítenénk a ráfordításokkal arányos árcentrumtól,** amely az exportunkban realizálódó devizaárak fejeznek ki.

Az importtermékek belföldi ára

Az ipari termelői árak akkor tájékoztatnak helyesen a gazdaságos importstruktúra követelményéről, ha érzékeltetik az egyes importtermékek megszerzésével járó népgazdasági kiadást. Könnyű belátni, hogy erre az importtermékek olyan belföldi árai alkalmasak, amelyeknek az arányai nagyjából megegyeznek az illető importtermékek megszerzéséhez szükséges devizakiadások arányaival. (A devizakiadást tehát valamennyi importtermék esetében devizánként azonos forintértékkel értékeljük.)

Tekintsünk el egyelőre azoktól az ellentmondásoktól, amelyek miatt ez az arányosság nem alakítható ki teljes következetességgel. Fel-

* Nem értek tehát egyet Liska Tibor úgynevezett világpiaci árbázisú belföldi árrendszerre vonatkozó koncepciójával. Helyesen mutatnak rá Csikós-Nagy Béla és Nagy Tamás e koncepció elméleti alapjainak elfogadhatatlanságára és az ebből eredő hibás következtetésekre. (Közgazdasági Szemle, 1963. 9. sz.)

** Megfogalmazását Nagy Tamástól vettem át. (Közgazdasági Szemle, 1963. 9. sz. 1089. l.)

*** „Többcsatornás” típusú árcentrumra gondolok. (L.: Nagy Tamás—Esze Zsuzsa: A „többcsatornás” ipari termelői ártípus. Közgazdasági Szemle. 1963. 1. sz.)

adatunk először is az, hogy megtaláljuk azt a helyes forintértéket — *devizaszorzót* —, amellyel az importtermékek árainak meghatározásakor egy-egy devizát kifejezhetünk.

Hogyan határozható meg a devizaszorzó? Egyesek szerint ehhez mindössze annyi szükséges, hogy az egyes devizákra a *vásárlóerő-paritásnak megfelelő*, reális árfolyamot állapítsunk meg.* Szerintük a devizaszorzó nagyságának meg kell egyeznie ezzel a devizaárfolyammal. A tények részletesebb elemzése azonban nem igazolja ezt a véleményt.

Azok előtt, akik exportgazdaságossági számításokkal foglalkoznak, jól ismert, hogy a tőkés devizák átlagos *exportellenértéke* — egyebek között tőkés viszonylatú külkereskedelmünk objektív helyzete, például a tőkésországok megkülönböztető kereskedelempolitikai intézkedései miatt — lényegesen magasabb annál a szintnél, amelyet a forint és a tőkés devizák közti vásárlóerő-arányok indokoltta tennének. Ez részben annak a — számunkra kedvezőtlen — árollónak a következménye, amely azonos vagy hasonló termékeink tőkés viszonylatú exportárai és a tőkés világpiaci árak között fennáll.

Ugyanilyen irányban hat továbbá az is, hogy tőkés exportunkban egyelőre azoknak a termelési ágaknak (a mezőgazdaságnak, a pamutiparnak stb.) van döntő súlyuk, amelyek termékei csak viszonylag nyomott áron exportálhatók. Egy-egy ágazaton belül is jelentős a kedvezőtlen árfekvésű termékek részaránya.

Külkereskedelmünk tehát a *vásárlóerő-paritást meghaladó ellenértéket ad a tőkés devizákért*. Így, ha a tőkés piacokról vásárolt importtermékek belföldi árát vásárlóerő-paritáson számított árfolyamon határoznánk meg, a dollár „kitermelésére” fordított költségek egy része rendszeresen, törvényszerűen nem térülne meg a dollárért megszerzett importcikkek belföldi értékesítéséből eredő bevételekből. Az importtermékek felhasználói olcsón, a népgazdasági összefüggésekről és érdekekről helytelenül orientáló áron jutnának az importanyagokhoz, hamis tájékoztatást kapnának az importtal kapcsolatos döntéseik népgazdasági hatásairól. Ahhoz, hogy ez a tájékoztatás helyes legyen, elengedhetetlenül szükséges, hogy a tőkés devizák kitermelési költsége teljes egészében megtérüljön abban az összegben, amelyet az importtermékek felhasználói a külkereskedelmi vállalatoknak fizetnek. Ez akkor lehetséges, ha az egyes devizák *importsorzói legalább az átlagos kitermelési költségek szintjén vannak megállapítva*.

Szocialista relációban ellenkező a helyzet. Mint ismeretes, a KGST-n belüli munkamegosztásban részt vevő országok mindegyike egyre inkább olyan termékek kivitelére rendezkedik be, amelyeket kedvező feltételekkel viszonylag olcsón állít elő, és olyan termékeket importál, amelyek hazai termelése viszonylag sokba kerülne. Ez a tendencia szükségszerűen létrehoz — feltehetően már ma is létrehozott — egy *ellenkező irányú, pozitív különbséget* a vásárlóerő-paritáson értékelt behozatal és annak exportellenértéke között. De ha a felhasználók a vásárlóerő-paritásnak megfelelő, viszonylag magas áron szereznek be a KGST-országokból származó importtermékeket, ez akadályozná őket a kooperáció és a specializáció ésszerű kialakításában. Következésképp: az importtermékek belföldi árát ebben az esetben is olyan devizaszorzó

* Lényegében ezt a nézetet vallja Liska Tibor is. (Közgazdasági Szemle, 1963. 9. sz. 1071—1072. 1.)

segítségével célszerű meghatározni, amely nem a vásárlóerő-arányokon, hanem a devizakitermelési költségeken alapszik.

A devizakitermelési költségek szintjén, devizánként egységesen megállapított szorzók alkalmazásával feloldódik annak az egymást látzólag kizáró két módszernek az ellentmondása, hogy *vagy* hazai ráfordítású bázison, *vagy* a devizaár-arányok alapján képezzük az importtermékek belföldi árát. Az exportellenérték alapján képzett importtermékek ugyanis *egyidejűleg hazai ráfordítású bázisú és devizaár-arányos árak*. Hazai ráfordítású árak, mert a devizaszorzó alapját képező exportellenérték árösszegét végső soron a deviza kitermelési költsége — lényegében szintén hazai munkaráfordítás — határozza meg. Ugyanakkor devizaár-arányos árak, mert a hazai munkaráfordítás egy-egy külkereskedelmi viszonylaton belül a devizakiadások arányában átlagolódik.

A többféle forrásból származó termékek ára

Az importtermékek árának ily módon való képzése nem új találmány. Hasonló árképzési elvek jelenlegi árrendszerünkben is érvényesülnek. Ezeket az elveket azonban jobban, következetesebben kellene érvényre juttatni. Nemcsak és nem elsősorban arról van szó, hogy a mainál jobban, részletesebben, pontosabban határozzuk meg a devizaszorzókat. Ez is fontos feladat. Ennél sokkal fontosabb azonban megtalálni a módját, hogy az importtermékek árképzésében *ne gyengítsük*, ne tegyük semmissé a devizaszorzó szerepét más, ellentétes irányban ható árképzési elvek érvényesítésével.

Jelenleg az importtermékek nagyon kis hányadára állapítunk csak meg devizaár-arányos belföldi árát. Ennek oka elsősorban az, hogy a részben importból, részben belföldi termelésből származó azonos (vagy helyettesítési arányok és más anyagi-műszaki ismérvek alapján *azonosnak tekintett*) termékek ipari termelői árát döntően a belföldi beszerzési forrás termelési költségei alapján képezzük.

A különböző árképzési elvek helyes, az importösszefüggéseket is kellően mérlegelő összehangolásához elsősorban a következőkre volna szükség:

1. Az importtermékek árának megállapításakor a helyettesítési arányok és más *anyagi-műszaki paraméterek* alapján történő árképzési módszereket csak szűk körben — *legfeljebb a mennyiségi (kompetitív) import eseteiben* — volna szabad alkalmazni. Azoknak a termékeknek az árát, amelyek importja minőségi okból szükséges (nem gyártunk olyan terméket, amely az adott szükségletet kielégítené), a devizakitermelési költséggel azonos összegben kellene megállapítani, még ha az anyagi-műszaki paraméterek esetleg más árakat indokolnának is.

2. Azoknak a termékeknek az árát, amelyeket számottevő mennyiségben „kemény” tőkés devizáért importálunk, a devizakitermelési költségek szintjén *forintra átszámított tőkés devizaárai* alapján kellene meghatározni (akkor is, ha az adott terméket más devizáért, például kliringrubelért is importáljuk, illetve belföldön is termeljük).

3. Azoknak az alapvető, népgazdasági fontosságú anyagoknak az árát, amelyek termelése és forgalma már ma is a KGST-n belüli kooperáció és specializáció szerves része (az energiáét, az energiahordozókét, a kohászati termékekét stb.) — ha nincs belőlük számottevő tőkés relá-

ciójú import —, az import megszerzéséhez szükséges kliringrubel-mennyiség kitermelési költsége alapján kellene meghatározni, még ha az adott terméket részben belföldön állítjuk is elő. A jövőben, a KGST-n belüli kooperáció és specializáció fejlődésével, természetesen fokról fokra tovább kellene bővíteni a termékeknek azt a körét, amelyen belül a belföldi árat a kliringrubelárak alapján képezzük.*

A tőkés relációjú importdevizaáraknak tehát a jelenleginél jóval nagyobb szerepet kellene adni az ipari termelői árak képzésében. Kérdés, helyes-e ez? Helyes-e a tőkés relációjú importdevizaárakkal arányosan, a tőkés devizák kitermelési költségeinek megfelelő „árfolyamon” meghatározni azoknak a termékeknek a belföldi árat, amelyeket csak részben — esetleg csak kisebb részben — importálunk tőkés viszonylatból? Gazdaságpolitikánkkal összhangban, helyesen orientálhatnának és ösztönözhetnek-e az ilyen belföldi árak?

Ismeretes, hogy népgazdaságunk különböző okok — a többi között a tőkés relációjú deviza magas kitermelési költsége — miatt messzeemenően érdekelt a tőkés devizákkal való takarékoskodásban. Ezért tőkés piacokról származó importból többnyire csak azokat a szükségleteket célszerű kielégítenünk, amelyekre belföldi erőforrásaink és szocialista beszerzési forrásaink nem nyújtanak fedezetet. Népgazdasági szinten tehát általában mindannyiszor tőkés devizát takarítunk meg, valahányszor olyan anyaggal, alkatrésszel stb. takarékoskodunk, amely akár csak részben is tőkés viszonylatból származik.

Az ár akkor orientál tehát helyesen, ha valamennyi — akár teljesen, akár csak részben — tőkés piacokról származó importtermék belföldi árat a tőkés devizaárakkal arányosan, a tőkés devizák kitermelési költségeinek szintjén képezzük.

Az így kialakítandó árakhoz olyan ösztönző hatások kapcsolódnának, amelyek előnyösen befolyásolnák fizetési mérlegünk alakulását. Az ösztönzés a többi között a tőkés piacokról származó importot gazdaságosan helyettesítő belföldi termelésre irányulna. A termelők tőkés importot helyettesítő termékeiket a helyettesített import exportellenértékének megfelelő áron értékesíthetnék. Ez az ár — figyelembe véve a dollár magas kitermelési költségét — többnyire javítaná a termelők jövedelmezőségét. Az ellenkező eset viszont arról tanúskodnék, hogy az adott importot helyettesítő termelés költsége meghaladja a tőkés deviza átlagos kitermelési költségét. Az importhelyettesítő termelés ebben az esetben többnyire gazdaságtalan termelés volna. Helyes tehát, ha erre általában nem ösztönzünk az ipari termelői árakban.

Mennyiségi és minőségi import

Az importot gazdaságosan helyettesítő belföldi termelésre elsősorban ott ajánlatos ösztönözni, ahol belföldi erőforrásaink mennyiségileg nem fedezik a szükségletet. Az import egy része azonban nem mennyiségi, hanem minőségi jellegű. Nem azért van rá szükség, mert nem tudunk az adott termékből annyit termelni, amennyire szükségünk volna,

* A kooperáció és a specializáció fejlődésén itt elsősorban a termelési és a forgalmi kapcsolatok kiszélesedését és elmélyülését értem. Véleményem szerint az ésszerűbb szocialista világpiaci árrendszer kialakulásán kívül ez az alapfeltétele a kliringrubel-arányos árképzési módszerek bővülésének. Nem értek tehát egyet Nagy Tamással, aki a belföldi árak közeledésének megvalósulását csak abban az ütemben látja lehetségesnek, „ahogyan az egyes szocialista országok... termelésének népgazdasági ráfordításai (Kiemelés tőlem — U. Gy.) közelednek a szocialista világ gazdasági rendszer világpiaci áraiban elismerendő társadalmi ráfordításokhoz.” (Közgazdasági Szemle, 1963. 9. sz. 1090. l.)

hanem azért, mert nem termeljük azt a terméket, *amelyre* szükségünk volna.

Az utóbbi esetben az importot helyettesítő *termelésre* — legalábbis ipari termelői árak útján — csak korlátozott mértékben tudunk ösztönözni. De a *felhasználókat* áreszközökkel ösztönözhetjük az importtermékek belföldi termékekkel történő gazdaságos helyettesítésére vagy a különböző országokból származó, egymást helyettesítő importtermékek közül a népgazdaság számára legkedvezőbbnek a kiválasztására. Ennek az ösztönzési feladatnak az ellátására — hasonlóan az eddigiekhez — szintén a devizakitermelési költségeket tükröző importszorzóval képzett belföldi árak alkalmasak. Az ösztönzéshez az szükséges, hogy az egymást helyettesítő termékek árai *ne a helyettesítési arányokhoz, hanem a devizaár-arányokhoz igazodjanak*. Ez esetben a felhasználók más „fekvésű” árat fizetnének, ha importterméket és más, ha azt helyettesítő belföldi terméket használnának fel, s ezáltal érdekeltté válnának a gazdaságosabb (népgazdasági szempontból is hasznosabb) megoldás kiválasztásában. Ha viszont az importot helyettesítő termékek árát a használati érték szerint hozzuk arányba az importtermékek áraival, akkor a felhasználók gyakorlatilag ugyanazt a beszerzési árat fizetik az importtermékért, mint az importot helyettesítő belföldi termékért, s így nem érdekeltek a helyettesítésben. Míg tehát importot helyettesítő *termelésre* akkor ösztönöztünk helyesen, ha az egymást helyettesítő termékek árarányai *megegyeztek* a helyettesítési arányokkal, az import-helyettesítő *felhasználásra* éppen az esetleges helyettesítési arányoktól *eltérő*, az importcikkek ellenében adott exporttermékek költségeit tükröző árak ösztönöznek.



Iparunk távlati fejlesztésének egyre inkább alapvető feltételévé válik a KGST-n belüli kooperáció és specializáció fejlődése. Ez a fejlődési folyamat egyelőre lassúbb a kívánatosnál, bár már eddig is jelentékeny eredmények vannak a villamos energia, az energiahordozók, a kohászati termékek és más alapvető fontosságú nyersanyagok termelése és elosztása területén. Itt a termelés és az áruforgalom egyre inkább túllépi az egyes szocialista államok határait. Az ebbe a körbe tartozó termékek *nemzeti termékből egyre inkább KGST-termékké válnak*, termelésük egyre inkább az egész KGST szükségleteinek, felhasználásuk egyre inkább a KGST-n belüli összes kapacitásoknak a függvénye. Ezért a legfontosabb KGST-nyersanyagok termelőit és felhasználóit arról kellene tájékoztatni, hogy tevékenységük — a gazdaságosság oldaláról nézve — mennyiben felel meg a szocialista nemzetközi munkamegosztás követelményeinek. Ezért ebben a — még nem túlságosan széles, de a fejlődés során egyre bővülő — körben olyan ipari termelői árak célszerűek, amelyek arányosak a KGST-országok közötti forgalomban realizálódó kliringrubelárrakkal, színvonalukat pedig a kliringrubel kitermelési költségének megfelelő devizaszorzó határozza meg.

Az exportban elérhető devizaárak figyelembevétele az ipari termelői árakban

Az exporttermékek megtermeléséhez szükséges társadalmi-munkaráfordítás semmiben sem különbözik a többi belföldi termék megtermeléséhez szükséges ráfordításoktól. Nincs tartalmi különbség az export-

termékek helyesen számított árcentruma és a többi belföldi termék árcentruma között sem. Mégis, az exporttermék jelleg szükségessé teszi, hogy a konkrét termelői árakat — az exportban elérhető devizaárak bizonyos mértékű figyelembevételével — többé-kevésbé *eltérítsük* az árcentrumtól.

Az importtermékek belföldi árára vonatkozó fejtegetéseinkből már kitűnt, mennyire eltérő módon célszerű az ipari termelői árakban figyelembe venni az egyes termékek *helyettesíthetőségét* (vagy összehasonlíthatóságát) attól függően, hogy adott esetben a termelők avagy a felhasználók ösztönzése, tájékoztatása a fontosabb feladat. Úgy gondolom, általánosságban is érvényesnek tekinthető az a szabály, hogy a termelők helyes tájékoztatása a helyettesítési arányokkal — pontosabban: *használatiérték-arányokkal* —, a felhasználók helyes tájékoztatása pedig *a tényleges ráfordítások arányaival* azonos termelői árarányok kialakítását követeli meg. Tekintve, hogy az exportban részt vevő termékek *felhasználására* — devizakitermelésre történő „felhasználására” is — az ipari termelői árakkal lényeges befolyást nem gyakorolhatunk, ebben a körben az árak fontosabbik feladata *a termelők tájékoztatása a népgazdaság érdekeiről*. A termelők célszerű tájékoztatására — mint láttuk — a használatiérték-arányokat tükröző termelői árak alkalmasak.

A használatiérték-arányok általában anyagi-műszaki ismérvek alapján fejezhető ki. Az exportban részt vevő termékek azonban ezen felül még egy sajátos „használatiérték”-tulajdonsággal is rendelkeznek: azzal, hogy egyazon „áru”, a deviza kitermelésére szolgálnak. Ezért a különféle exporttermékek használati értéke devizaellenértékük segítségével is összemérhető egymással.

Tételezzük fel, hogy az exportban részt vevő termékeket kizárólag exportra termeljük. Ebben az esetben az exporttermékek akkor tájékoztatnák és ösztönöznék helyesen a termelőket, ha arányaik pontosan megegyeznének a termékenkénti devizabevétel-arányokkal.

Ismeretes azonban, hogy elhanyagolhatóan kicsi az olyan termékek száma, amelyeket *kizárólag* exportra termelünk. Az exporttermékek termelésének kisebb-nagyobb része általában belföldi szükségletek kielégítésére szolgál. Az *exportra kerülő* rész sajátos módon értelmezett használatiérték-arányait devizaár-arányos belföldi árak fejeznék ki leghelyesebben. Az *exportra nem kerülő* rész vonatkozásában azonban a devizaárarányok semmilyen értelemben sem tekinthetők együtt a használatiérték-arányoknak is. A belföldi rendeltetésű termékek használatiérték-arányainak kifejezésére sokkal alkalmasabbak a helyettesíthetőség és más anyagi-műszaki paraméterek alapján kialakított árarányok. Ezek az arányok gyakran nem esnek egybe a devizaár-arányokkal.

Az exporttermékek belföldi rendeltetésű hányadára vonatkozó termelői árakkal szemben jogosan támasztható az a követelmény, hogy *a felhasználókat helyesen tájékoztassák és ösztönözzék*. Ezt a feladatot pedig, mint erről már volt szó, nem a devizaár-arányokon, hanem az ezektől lényegesen eltérő ráfordítás-arányokon alapuló belföldi árak látnak el a legmegfelelőbbben. A devizaár-arányos árak tehát helyesen tájékoztathatnak *az exportra termelés* gazdaságossági követelményeiről, de nem fogadhatók el az exportban részt vevő termékek termelésének

és (részben) belföldi felhasználásának *általános* gazdaságossági mércéjeként.

Devizaár-arányos belföldi árak azonban nem is alakíthatók ki teljes következetességgel. Az exporttermékek java részét ugyanis több piacra exportáljuk, és az egyes piacokon elérhető devizaárak — termékenként más és más irányban és mértékben — jelentősen eltérnek egymástól. Bármennyire devizaár-arányos exporttermékárakat alakítanánk tehát ki — az átlagszámítást is beleértve —, ezek az árak akkor is *legfeljebb egyetlen piacra* irányuló exportunk gazdaságosságának követelményeit fejeznék ki, nem pedig általában az export (illetve az exportra termelés) gazdaságosságát.

Az export jelentősége, az exportgazdaságosság javításához fűződő népgazdasági érdekeink ezek után sem engedik meg, hogy az ipari termelői árak képzésekor figyelmen kívül hagyjuk az exportban elérhető devizaárak alakulását. Ha az exportpiac árjelenségei népgazdasági szinten korlátozottan, ellentmondásos módon befolyásolják gazdálkodásunkat, akkor árképzésre is korlátozottan és ellentmondásos módon vagyunk kénytelenek felhasználni az ezekből az árjelenségekből adódó összefüggéseket. E megállapítás helyességét az sem befolyásolhatja, hogy az exportpiac áraiban gyakran „logikátlan” monopolárjelenségek is érvényesülnek, és ez „torz” devizaár-arányokat is létrehozhat. Itt ugyanis nem arról van szó, mintha az exportban elérhető devizaárak valamilyen pártatlan, részrehajlás nélküli bíró szerepét látnák el, hanem egyszerűen arról, hogy exportra kerülő termékeink — de *csak* az exportra kerülő termékeink — meghatározott exportpiacok „illetékesége” alá tartoznak, függetlenül attól, hogy az illető exportpiac árai „pártatlanok”-e vagy sem.

Mindezek alapján helyesebbnek látszik *számolni* ezekkel az összefüggésekkel, mint *figyelmen kívül hagyni* őket, és ezáltal helytelenül tájékoztatni az exporttermékek termelőit gazdasági feladataikról, tevékenységük hatékonyságáról.

★

Hogyan alakíthatók ki olyan exporttermékárak, amelyek az adott termékek belföldi felhasználása és a különböző piacokra történő exportja esetén egyaránt megközelítően helyesen fejezik ki a gazdaságosság követelményeit? Ezt a problémát az ismertetett ellentmondások miatt *csak kompromisszummal* oldhatjuk meg: úgy, hogy *bizonyos* exporttermékek belföldi árában *érvényesítjük*, *másokéban* pedig *nem érvényesítjük* az exportdevizaárak összefüggéseit. Ahol ezek az összefüggések jelentősek, ahol elhanyagolásuk alapvetően helytelen irányban ösztönözne, ott hatni engedjük az exportdevizaárakat a belföldi árakra. A kevésbé jelentős, gazdálkodásunkat viszonylag kisebb mértékben befolyásoló devizaár-összefüggésekre viszont az árképzésben nem vagyunk tekintettel. Az utóbbi esetben tehát ugyanúgy képezzük az exporttermékek árát, mint a többi belföldi termékét. Az ilyen árak „közömbösek” lennének — helyesebben gazdasági életünknek csupán azokra az elemekre volnának érzékenyek, amelyek hatásaival a népgazdaság valamennyi részterületén számolunk. Az így létrejövő árak lehetőséget nyújtanának arra, hogy a konkrét tények konkrét elemzése alapján viszonylag tág határok között, differenciáltan dönthessünk az adott részterületet érintő gazdaságpolitikai kérdésekben. Ha nem így járnánk el — ha például

itt is szigorúan devizaár-arányosan képeznénk az ipari termelői árakat —, ezzel fékezhetnénk egyes fontos, a világpiaci versenyképesség sémái közé nem szorítható gazdasági feladatok megoldását.

A devizaárak hatását tehát csak a jelentős árösszefüggések esetében indokolt alkalmazni. Hol vonjuk meg azonban a határt a jelentős és a kevésbé jelentős devizaár-összefüggések között? Mitől tegyük egyáltalában függővé, hogy egy-egy exporttermék árának kialakításakor éppen melyik árképzési módszert alkalmazzuk? Gondolom, ezt először is attól kellene függővé tenni, hogy mekkora szerepet játszanak a termék termelésének fejlesztésére vonatkozó döntésekben az export-megfontolások.

Olyan iparágunk vagy fontosabb termékünk meglehetősen kevés van, amelynek fejlesztését *kizárólag vagy döntően az exportlehetőségekre* alapoznánk.* Abban a néhány iparágban (például a gyógyszeriparban) és arra a néhány termékre (például a négykerék-meghajtású traktorra) azonban, ahol az exportnak ilyen meghatározó szerepe van, feltétlenül helyesnek látszik, ha maximálisan érzékeltetjük az export-devizaárak alakulását a belföldi árakban. Itt természetesen döntően a KGST-n belüli külkereskedelmi forgalom kliringrubeláiról lehet szó, hiszen az e kategóriába sorolható iparágak és termékek exportforgalmát főként KGST-viszonylatban bonyolítjuk. Ezen felül, a KGST-viszonylatú export súlyának a további növekedésével is számolhatunk, ha a KGST-n belüli együttműködés irányaira és ütemére is tekintettel vagyunk.

A fenti, szűkebb értelemben vett exporttermékek belföldi termelői árát leghelyesebbnek látszik *közvetlenül a kliringrubelárból, az importnál alkalmazott egységes kliringrubelszorzóval* képezni. Arról már volt szó, hogy ez a szorzó *a kliringrubel kitermeléséhez szükséges átlagos ráfordítást* fejezi ki. Az egységes szorzóval számított belföldi exporttermékek centrumát tehát a társadalmilag szükséges munkaráfordítás jelentené, az egyes exporttermékek árának a centrumtól való eltérései pedig — az anyagi-műszaki paraméterek alapján történő ár-eltérésekhez hasonlóan — nagyjából kiegyenlítenék egymást. Az ipari termelői árakat tehát ebben a körben is *következétesen hazai ráfordítási bázison* képeznénk.

Gyakorlati javaslatok

Az eddigiekben azonban a problémának csak igen kis részét oldottuk meg. Exportunk túlnyomó hányadát — ma is, a jövőben is — olyan termékekből bonyolítjuk, amelyeknek a belföldi felhasználása is alapvetően befolyásolja a termelés fejlesztési irányait. Az esetek többségében ezért továbbra sem rendelhetjük teljesen alá a termelői árképzést az exportgazdaságosság követelményeinek, de mégis szükség van ezeknek a követelményeknek a bizonyos mértékű érzékeltetésére. Itt tehát aligha tehetünk egyebet, mint azt, hogy lehetőleg nem térünk el „túl-

* Iparágaink jelentős része — az exportban részt vevő iparágaknak is a többsége — elsősorban belföldi szükségletre termel. Az export hányada ezekben az iparágakban elég kicsi. Ebben a körben is fejlődik ugyan a KGST-országok közötti együttműködés, de az ezeknek az iparágaknak a fejlesztésére vonatkozó döntések egyelőre elsősorban nem a KGST-n belüli együttműködés követelményeinek, hanem a belföldi szükségleteknek a számbavételén alapulnak. A KGST-n belüli együttműködés ezeknek az iparágaknak a többségében is befolyásolja, módosítja a fejlesztés arányait, de semmiesetre sem szabályozza azokat elsődlegesen. Még kevésbé szabályozza ezeknek az iparágaknak a fejlesztését tőkés exportunk alakulása.

ságosan” a ráfordításokra és anyagi-műszaki paraméterekre alapozható áráktól, de nem térünk el „nagyon” (hanem csak bizonyos tűréshatárok között) az exportdevizaárakból átszámítható áráktól.

Ezt a feladatot nézetem szerint a következő módon lehet a legegyszerűbben megvalósítani.

1. Tétélezzük fel, hogy népgazdasági szintű ármodell-számítások segítségével már meghatároztuk a fontosabb exportpiacok egyes devizáinak átlagos kitermelési költségét. Tétélezzük fel például, hogy a kliringrubel átlagos kitermelési költsége — az ipari termelői árrendezés keretében kialakítandó árakon számítva — 40 forint, a konvertibilis dolláré pedig 60 forint. Mint erről már részletesen beszéltünk, ezek a számok — a kliringrubel-szorzó, illetve a dollárszorzó — képezik az importtermékek és a szűkebb értelemben vett exporttermékek (például az exportra termelt gyógyszerek) ipari termelői árának számítási alapját: a rubelben vagy dollárban kifejezett import-, illetve exportárat megszorozzuk a megfelelő devizaszorzóval és ennek a szorzásnak az eredményét tekintjük forintban kifejezett ipari termelői árnak.

2. Az előbbi körbe nem tartozó exporttermékek ipari termelői árát többféleképpen is meghatározzuk: egyrészt a többi belföldi termék árával azonos módon (munkaráfordítások és anyagi-műszaki paraméterek alapján), másrészt az egyes alapvető exportpiacokon elérhető devizaárak alapján (a kliringrubelszorzó és a dollárszorzó segítségével forintra átszámítva).

3. Gazdaságpolitikai és más gyakorlati meggondolások alapján felállítunk egy olyan követelményt, hogy az ipari termelői árak *csak előre megadott tűréshatárokon belül térhetnek el az alapvető exportpiacokon elérhető, forintra átszámított devizaártól.* (Elhatározzuk például, hogy a számottevő mennyiségben szocialista exportra kerülő termékek bármelyikének belföldi ára legfeljebb ± 25 százalékkal térhet el a forintra átszámított kliringrubelártól.)

4. Az exportra is termelt áruk ipari termelői árát a többi belföldi termék árával azonos módon határozzuk meg, ha ez az ár megfelel annak, amit a tűréshatárookra vonatkozólag az előbbieken kikötöttünk (ha — a példánál maradva — valamely 1 kliringrubelért exportálható termék ára a munkaráfordítások és anyagi-műszaki paraméterek alapján számítva 30 és 50 forint között alakul)..

5. Módosítanunk kell a munkaráfordítások és műszaki paraméterek alapján számított árakat, ha ezek kívül esnek a megadott tűréshatárokon. Olyan irányú és mértékű módosításra gondolok, amelynek eredményeként a tűréshatárookra vonatkozó kikötés valamennyi alapvető exportpiac vonatkozásában maradéktalanul érvényesül. *Megfelelő mértékben emelni kell tehát a kiemelkedően kedvező áron exportálható termékek belföldi árát és csökkenteni az átlagosnál jóval kedvezőtlenebb áron exportálható termékekét.*

6. Az exportdevizaárak miatt szükségessé vált módosításokat lehetőleg azoknak a termékeknek az árán is keresztül kell vezetni, amelyek a kedvező, vagy kedvezőtlen áron exportálható termékekkel anyagi-műszaki paraméterek alapján arányba hozhatók.

7. A *tőkés viszonylatra* érvényes tűréshatárok közé szorított árak egy része — a devizaárak ingadozásai miatt — idővel a tűréshatárokon kívülre kerülhet. Ajánlatos ezért a tőkés piacon bonyolított exportunk

devizaárainak alakulását az ipari termelői árrendezés után is figyelemmel kíséreni és a tőrésbatárok betartásáról szükség esetén rendkivüli árkorrekciók útján is gondoskodni.

8. A *szocialista országok* közötti forgalomban érvényesülő devizaárak csak hosszabb, több éves időközönként változnak számottevően. Ezért a szocialista viszonylatú exportunkban részt vevő termékek belföldi árait leghelyesebb esetenként, a devizaárak jelentősebb módosulásaival egyidejűleg felülvizsgálni és szükség esetén korrigálni.

A továbbiakban a fenti javaslatához kívánok néhány megjegyzést fűzni.

Az exporttermékek ipari termelői árának a megfelelő tőrésbatárok közé szorítása útján az átlagosnál magasabb jövedelmezőséget biztosítanánk az átlagosnál kedvezőbb áron exportálható termékek termelői részére, másrészt indokolt esetben veszteségessé is tehetnénk egyes kedvezőtlen áron exportálható termékek termelését.

A tőrésbatárok meghatározása elsősorban gazdaságpolitikai kérdés. A tőrésbatárokna elég szűkeknek kell lenniük ahhoz, hogy segítségükkel kiküszöböljük a vállalati jövedelmezőség és az exportgazdaságosság lényegesebb ellentmondásait, de elég nagyoknak kell lenniük ahhoz, hogy a jelentős részben belföldi szükségletre termelt ipari termékek termelői árai zömmel „közömbös” — az egyedi gazdaságpolitikai meggondolások érvényesítését nem akadályozó — árak maradjanak.

Az árváltozások kezelése

A devizaárak belföldi árképzésben történő figyelembevételének ellenzői többnyire a *tőkés devizaárak alakulásában érvényesülő tendenciák helyes megítélésének nehézségeire* hivatkoznak. Ezeknek a hivatkozásoknak megvan a tárgyi alapjuk. A tőkés devizaárak meglehetősen ingadozóak; az árak és az árarányok piaconként nem ritkán lényegesen eltérnek egymástól; nehezen hozhatók közös nevezőre az egymástól eltérő nomenklatúrák, hitelfeltételek, kompenzációs összefüggések stb. A belföldi árak kialakításában tehát csak jól-rosszul becsülhető prognózisárakat alkalmazhatunk.

Lényegesen növelhető a devizaáradatok megbízhatósága, ha az árprognózis viszonylag rövid távra vonatkozik. Ezért *lehetőség szerint minél gyakrabban — véleményem szerint évenként — meg kellene vizsgálni a tőkés viszonylatú exportdevizaárak alakulását.*

Ipari termelői áraink bizonyos mértékű stabilitásának megtartása érdekében azonban kerülni kellene az évenkénti tömeges ármódosításokat. Ezért menetközben *csak jelentős devizaár-változások esetén* volna célszerű a belföldi árakat hozzáigazítani a devizaárak tőrésbatáraihoz. A kisebb devizaár-eltérések hatásait elégséges lenne csupán egy-egy általános ipari termelői árrendezés keretében, viszonylag hosszabb, több éves időközönként érvényesíteni a belföldi árakban.

A fentiekből következik, hogy a gyakorlatban *az importdevizaárak* változásai csak igen ritkán követelnék meg a belföldi árak menetközbeni változtatását. Lényegében tehát *a tőkés viszonylatú exportdevizaárak változásainak* hatásával kellene számolni. Feltételezhető, hogy egy-egy évben ezek az ármódosítások is az exporttermékek kis hányadát érintenék csak.

A javasolt árképzési módszerek teljes következetességgel csak általános ipari termelői árrendezés keretében érvényesíthetők. Vannak azonban javaslatomnak egyes elemei, amelyek realizálása a mai ipari termelői árrendszer keretében is lehetségesnek látszik. Például már ma is ajánlatos volna felemelni a részben vagy egészen tőkés importból származó fontosabb termékek árát az exportellenérték szintjére.

Meggondolandó az is, hogy nem lehetne-e az exportdevizaárakhoz kapcsolódó árkorrekciók javasolt módszerét az általános ipari termelői árrendezést megelőzően is érvényesíteni. Ezt a módszert már ma is megvalósíthatónak látom, csak nem szabad túlságosan szűkre szabni a tűréshatárokat. Ha például a szocialista viszonylatú exportunkban részt vevő termékekre a korábbi példában szereplő 30 forint/rubel alsó és 50 forint/rubel felső tűréshatárt, a tőkés viszonylatú exportunkban részt vevő termékekre pedig 40 forint/dollár alsó és 80 forint/dollár felső tűréshatárt állapítanánk meg, akkor az ehhez kapcsolódó árkorrekciók valószínűleg nem érintenék ipari termelői áraink zömét, de már ilyen tág keretek között is hatékonyan tájékoztatnának a gazdaságos exportstruktúra alapvető követelményeiről.

Matematikai módszerek alkalmazása a közgazdaságtudományban

(Időszerű gazdasági kérdések irodalma X—XI.)

I. rész.

„Operációkutatás. Lineáris programozás. Nem lineáris programozás. Játékelmélet.” Szakbibliográfia.

A szakemberek körében népszerű sorozat e kötete a két kötetre tervezett „Matematikai módszerek alkalmazása a közgazdaságtudományban” című témakör első része.

A valóban időszerű témát feldolgozó bibliográfia összeállítóinak célja az volt, hogy a matematika iránt megnyilvánuló érdeklődés kielégítésével kapcsolatban segítséget nyújtsanak a szakembereknek — elsősorban a közgazdászoknak —, hogy a külföldi szakirodalom rengetegéből kiválasztva a legfontosabb műveket, hasznos segédkönyvet adjanak az anyagkeresés fáradságos munkájához.

A válogatás a legfrissebb irodalom alapján készült, de a régiebb keletű alapvető művekre is kiterjedt.

A kötet közgazdászok számára készült, de az alkalmazott matematikával foglalkozóknak is ajánlható.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadásában jelent meg.

Kísérlet a tőkés újratermelés háromszektoros modelljének kidolgozására

A tőkésországok újratermelésében napjainkban állandósult a hadfelszerelés termelése. E termelés méretei elsősorban a két vezető tőkésországban — az Egyesült Államokban és Angliában — olyan jelentékennyé váltak — a nemzeti jövedelemnek körülbelül 10 százalékát teszi ki —, hogy indokolt az újratermelés III. osztályának kialakulásáról beszélni. E III. osztály termékei anyagi sajátosságaiknál fogva merőben eltérő szerepet játszanak az újratermelési folyamatban, mint akár az I. osztály termékei, a termelőeszközök, akár a II. osztály termékei, a fogyasztási cikkek. Ezek nem kerülnek bele sem a termelő, sem a személyi fogyasztásba, s mivel így nem vesznek részt sem a termelés logi, sem pedig személyi feltételeinek újratermelésében, végleg kiesnek az újratermelés folyamatából. (Oda legfeljebb ócskavasként kerülnek vissza.) Ezért nincs igazuk azoknak, akik a hadianyag- és fegyverzettermelést egyszerűen a fogyasztás-cikk-termelés egy alosztályának tekintik, hasonlóan a luxuscikkek termeléséhez. Hiszen még a legkülönlegesebb és feleslegesnek minősíthető luxuscikk is kielégít bizonyos, bár észszerűtlen szükségletet és örömet, kielégülést okoz felhasználójának, elfogyasztójának, amit a hadfelszerelésről — a szenvedélyes vadászok szükségleteit kielégítő puskáktól eltekintve — józan ésszel nem lehet elmondani.

Ezenkívül a hadianyagtermelést is magában foglaló háromszektorú újratermelési sémák vizsgálata a mai állami monopolkapitalista újratermelési folyamat néhány érdekes összefüggésére világít rá, amelyeknek eddig kevés figyelmet szenteltek, úgyszintén előmozdítja néhány, a haditermelés szerepére vonatkozó túl általánosan megfogalmazott tétel pontosabbá tételét.

Ebben a tanulmányban az újratermelési sémák felépítésénél ugyanazokat az absztrakciókat alkalmaztam, amelyekről Marx is beszélt „A tőke” II. kötetének megfelelő fejezeteiben (tisztá kapitalizmus, a külkereskedelemtől elvonatkoztatott kutatás, értéken történő csere, az egész állandó tőke megtérülése egy újratermelési periódus alatt).

Az egyszerű újratermelés feltételei

Vizsgáljuk meg azt az esetet, amikor a társadalomban egyszerű újratermelés folyik, mégpedig olyan értelemben, hogy a társadalmi termelés mindhárom osztályának termelése évről évre változatlan szinten

marad. Mint ismeretes, a kétszektorú sémában az egyszerű újratermelés feltétele az, hogy az I. osztályban termelt új érték egyenlő legyen a II. osztályban elfogyasztott és ezért pótlendő állandó tőkével: $v_1 + m_1 = c_2$. Hogyan módosul ez az összefüggés a háromszektoros, a hadifelszerelést is magában foglaló sémában, amelyben a *III. osztály termékei nem használhatók fel sem az I., sem a II. osztályban?*

Könnyen belátható, hogy az I. osztálynak nemcsak a saját és a II. osztály elhasznált állandó tőkéjét, hanem a III. osztályét is pótolnia kell. Tehát $c_1 + v_1 + m_1$ -nek mindenestre nagyobbnak kell lennie $c_1 + c_2$ -nél, vagyis $v_1 + m_1$ -nek nagyobbnak kell lennie c_2 -nél (ami, mint tudjuk, kétszektorú sémában a bővített újratermelés feltételének felel meg). Mennyivel nagyobbak? c_3 -mal nagyobbak. Ebbe a sémában: $c_1 + v_1 + m_1 = c_1 + c_2 + c_3$ az egyszerűsítést elvégezve:

$$v_1 + m_1 = c_2 + c_3 \dots \dots (1).$$

Világos továbbá — mondhatná most valaki —, hogy a II. osztálynak meg kell termelnie a fogyasztási cikkeket nemcsak a saját és az I. osztály, hanem a III. osztály munkásai és tőkései számára is, tehát a II. osztály termelésének egyenlőnek kell lennie mindhárom osztály munkabérének és értéktöbbletének összegével. Képletben $c_2 + v_2 + m_2 = (v_1 + m_1) + (v_2 + m_2) + (v_3 + m_3)$, az egyszerűsítést elvégezve:

$$c_2 = (v_1 + m_1) + (v_3 + m_3) \dots \dots (2)$$

Ez azonban azt is jelenti, hogy $c_2 > (v_1 + m_1)$, — mégpedig a III. osztály $(v + m)$ -jével —, ami homlokegyenest *ellentmond előző megállapításunknak*, amely szerint $v_1 + m_1 > c_2$. Ezenkívül: ha az (1) képletből kifejezzük c_2 -t, azt kapjuk, hogy $c_2 = (v_1 + m_1) - c_3$. Ezt a (2) képletbe behelyettesítve: $(v_1 + m_1) - c_3 = (v_1 + m_1) + (v_3 + m_3)$. Az egyszerűsítés elvégzése és az egyenlet rendezése után azt az eredményt kapjuk, hogy $c_3 + v_3 + m_3 = 0$, vagyis *a III. osztály nem termelt semmit*.

Íme, ha a kétszektoros sémát „logikusan” átalakítjuk a fenti értelmezésű háromszektorossá, ellentmondó és abszurd eredményhez jutunk: az első osztályban termelt új érték nagyobb is, meg kisebb is a második osztály állandó tőkéjénél, és a háromszektoros modell egyszerű újratermelésének feltétele az, hogy ne is legyen harmadik osztály!

Hogy miért jutottunk ilyen abszurd eredményhez, annak magyarázata a következő. A marxi egyenletekben a két mennyiség közötti egyenlőségjel nemcsak azt jelenti, hogy ezek értékben egyenlők, hanem azt is, hogy *az újratermelés folytatásához el kell cserélődniük* — természetesen a pénz közbejöttével — *egymással*. A III. osztály termékei azonban nem cserélődhetnek el az I. és a II. osztály termékeivel, mivel ezen osztályok munkásainak és tőkéseinek nincs szükségük hadfelszerelésre, s ezért ilyet nem is vásárolnak. Ezért ezek a termékek nem realizálhatók a piacon (az utóbbin a termelők közti csere szféráját értve). Tehát *osztályok közötti csere útján* ezért csak olyan újratermelés valósítható meg, amelyben nem termelnek hadfelszerelést, vagyis nincsen III. osztály! Ha van ilyen osztály, amely termékeinek valahogyan a piacon kívül kell realizálódniuk, akkor *az újratermelés csak úgy valósítható meg, ha valamilyen hatalom az I. és a II. osztály termékeinek realizálása után az ott létrejött, pénzformában megjelenő nemzeti jövedelmet, illetve értéktöbbletet újraelosztja* és ezt az újraelosztott részt pénzformában szembeállítja a III. osztály termékeivel, megvásárolja azon a megtermelt hadfelszerelés egész mennyiségét. Ez a hatalom a monopoliz-

kés állam, az újraelosztás eszköze pedig az adó (most egyéb, kevésbé fontos eszközöktől elvonatkoztatunk).

Ha helyes eredményre akarunk jutni, újratermelési sémáinkat az elmondottak figyelembevételével kell felépítenünk. Ennek során az adót az értéktöbbletből való levonásként fogjuk számításba venni, miközben feltételezzük, hogy a munkások továbbra is értékén adják el munkaerőjüket a tőkéseknek s az adók nem eredményeznek áremelkedést, a tőkések az árakban még részben sem háríthatják át őket áruik megvásárlóira. Így sémáink felépítése egyszerűbb, áttekinthetőbb lesz. Eljárásunkat még az is indokolja, hogy a munkások által fizetett adót is az értéktöbbletbe számíthatjuk, hiszen az adók összege nem válik a munkások fogyasztási alapjának részévé (jó részük — tudniillik a jövedelemadó — még formailag sem, mert ezt a munkás nem is kapja kézhez, bérét az ezzel kisebbített összegben fizetik ki). Sémánk még azáltal is leegyszerűsíti a valóságot, hogy benne az állam teljes adóbevételét hadfelszerelés vásárlására fordítja.

Az elmondottak figyelembevételével az egyszerű újratermelési feltételei a háromszektoros sémában a következők:

Természetesen továbbra is megvan az az összefüggés, hogy az I. osztálynak meg kell termelnie mindhárom osztály állandó tőkéjét, tehát termékének a többi osztályokkal cserére kerülő része a korábban (1)-gyel jelölt képletnek megfelelően: $v_1 + m_1 = c_2 + c_3$.

A II. osztály termékének, vagyis az összes megtermelt fogyasztási cikk mennyiségének azonban kisebbnek kell lennie a három osztály bérének és értéktöbbletének összegénél. A tőkések ugyanis nem fogyasztják el egész értéktöbbletüket, hanem annak csupán az adók befizetése után fennmaradó részét (ezt a továbbiakban f -fel és az osztálynak megfelelő index-számmal, a tőkések összes fogyasztását pedig F -fel jelölöm). Ily módon: $c_2 + v_2 + m_2 = f_1 + f_2 + f_3 + v_1 + v_2 + v_3$; az egyszerűsítést elvégezve

$$c_2 + m_2 = F + v_1 + v_3 \dots \dots \dots (3)$$

Végül a III. osztály terméke nem lehet több az adók összegénél, amellyel az állam termékeit megvásárolja. Az adók összege (A) viszont az értéktöbblet és a tőkés fogyasztás különbsége: $A = M - F$. Ezek alapján $c_3 + v_3 + m_3 = m_1 + m_2 + m_3 - F$, rövidítve

$$c_3 + v_3 = m_1 + m_2 - F \dots (4)$$

Az egyszerű újratermelésnek a háromszektorú modellben fentebb levezetett három egyenlete — ellentétben a kétszektorúval — nem vezethető vissza egyetlen egyenletre. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a három előbbi egyenlet független volna egymástól. Kettő egyidejű fennállása ugyanis már elégséges feltétele a társadalmi osztóke realizálásának, mert bármely kettőből a harmadik levezethető. (Nevezetesen az (1) egyenlet a másik kettő összeadása, s ennek megfelelően a (3) a (4)-nek, a (4) pedig a (3)-nak az (1)-ből való kivonása útján megkapható.)

Szemléltessük most ezt egy számszerű példával:

$$\begin{aligned}
 3600 c_1 + 1200 v_1 + 1200 m_1 &\begin{cases} 600 f_1 \\ 600 a_1 \end{cases} = 6000 \quad \text{I.} \\
 1800 c_2 + 1200 v_2 + 1200 m_2 &\begin{cases} 600 f_2 \\ 600 a_2 \end{cases} = 4200 \quad \text{II.} \\
 600 c_3 + 400 v_3 + 400 m_3 &\begin{cases} 200 f_3 \\ 200 a_3 \end{cases} = 1400 \quad \text{III.}
 \end{aligned}$$

ahol a a már ismerttetett jelöléseken kívül a megfelelő indexszel az egyes osztályok érték többletének adóba befizetett részét jelöli.

A hadfelszerelés termelését is magában foglaló modell nemcsak megváltoztatja az újratermelés feltételeit, nemcsak szükségsszerűvé teszi valamely, az érték többletet újraelosztó hatalom beavatkozását a gazdaságba, hanem ezenkívül megváltoztatja a társadalmi termék realizálásakor végbemenő árumozgások és pénzmozgások kapcsolatát is.

Ezt könnyen észrevehetjük, ha egyszerű sakktáblamérleg segítségével szembeállítjuk egymással a háromszektorú modellben végbemenő áru- és pénzmozgásokat.

Árumozgások egyszerű újratermelés esetén

Honnan \ Hová	I. osztály	II. osztály	III. osztály	Állam	Összesen
I. osztály	3600	1800	600	—	6000
II. osztály	1800	1800	600	—	4200
III. osztály	—	—	—	1400	1400
Összesen:	5400	3600	1200	1400	11600

Mielőtt e táblával szembeállítanánk a pénzmozgásokat, fel kell hív-nunk a figyelmet egy fontos összefüggésre, amely már egyedül e táb-lából is kiolvasható. Ez pedig az, hogy minden osztály nagyobb értékű termékmennyiséget ad a társadalomnak, mint amennyit kap — tudni-illik a fegyverek anyagi formájában megtestesülő adók összegével töb-bet. Az I. és a II. osztály 1200 egységgel, pontosan annyival többet, amennyi a III. osztály állandó és változó tőkéje, valamint tőkéseinek fogyasztása együttesen. Ez azt tükrözi, hogy az *I. és a II. osztály tartja el a III. osztályt*, tudniillik ellátja termelőeszközökkel, munkásait és tő-késeit pedig fogyasztási cikkekkel, mégpedig ellenszolgáltatás nélkül, hiszen a III. osztály termelése teljes egészében az államhoz kerül, s anyagi formája következtében különben is használhatatlan a másik két osztály munkásai és tőkései számára.

Nézzük most a pénzmozgásokat.

Mindenekelőtt szembetűnik, hogy a pénzmozgások összege nagyobb az árumozgásokénál, hiszen vannak nem árueladással kapcsolatos pénz-mozgások, tudniillik az adófizetés. S éppen ez az árueladástól független pénzmozgás most nélkülözhetetlen előfeltétele az újratermelésnek, mert ezzel vásárolja meg az állam a III. osztály termékét és ezzel vásárolják meg a III. osztály tőkései és munkásai az újratermelés folytatásához

Pénzmozgások egyszerű újratermelés esetén

Honnan \ Hová	I. osztály	II. osztály	III. osztály	Állam	Összesen
I. osztály	3600	1800	—	600	6000
II. osztály	1800	1800	—	600	4200
III. osztály	600	600	—	200	1400
Állam	—	—	1400	—	1400
Összesen:	6000	4200	1400	1400	13000

számukra szükséges termelési eszközöket és létfenntartási cikkeket. Ebben a többlet-pénzmozgásban pedig a pénz nem forgalmi, hanem fizetési eszközként kell hogy szerepeljen, amire kétszektorú sémában nincsen szükség.

A bővített újratermelés feltételei

A bővített újratermelés vizsgálatával kapcsolatban felmerül a kérdés: azonos-e a bővített újratermelés fogalma a kétszektorú és a háromszektorú modellben? Világos, hogy a kétszektoros modellben a társadalmi méretben bővített újratermelés szükségképpen bővített újratermelést jelent mindkét osztályban, hiszen ezek egymás piacát és szállítóját jelentik, és az egyik bővített újratermelése — egyébként változatlan körülmények mellett — feltételezi a másikat. Ha ez nem következne be — például az I. osztály bővített újratermelést folytatna, a II. pedig nem —, a bővített újratermelés lehetetlen lenne, mert az új munkások számára nincsenek meg a szükséges létfenntartási cikkek, fordított esetben viszont nem állanak rendelkezésre a bővítéshez szükséges termelőeszközök. Természetesen mégis előfordul, hogy például az I. osztály nő, a II. nem. Az ebből adódó nehézséget úgy hidalják át, hogy a munkaerő árát értéke alá szorítják.

Más a helyzet a háromszektoros modellben. Itt a társadalmi méretben bővített újratermelés nem jelent szükségképpen bővített újratermelést mindhárom osztályban. Az I. és a II. osztály részlegesen kölcsönös meghatározottsága természetesen itt is fennáll. Az azonban már nem feltétlenül szükséges, hogy a társadalom bővített újratermelése mellett a III. osztály is okvetlenül bővített újratermelést folytasson, hiszen termékeire a másik két osztálynak nincsen szüksége, csupán az államnak, annak fegyverszükséglete pedig több éven át változatlan maradhat. Ez a bővített újratermelés I. esete. Lehetséges továbbá, hogy mindhárom osztályban bővített újratermelés folyik. Ez a II. eset, amelyen belül a növekedés üteme lehet az egyes osztályokban azonos vagy eltérő. Az elméletileg elképzelhető esetek közül gyakorlatilag fontos, s így megvizsgálandó még az, amikor a III. osztály bővíti termelését, míg az I. és II. osztályé csökken, de olyan kis mértékben, hogy össztársadalmi méretben még fennáll a bővített újratermelés. Ez az állapot azonban — ellentétben az I. és a II. esettel — huzamosan nem állhat fenn, hiszen az I. és a II. osztály termelésének csökkenése aláássa mindenfajta újratermelés alapját.

A bővített újratermelés I. esete

Ekkor az I. osztály termelésének biztosítania kell valamennyi osztály elhasznált állandó tőkéjének pótlásán túl az I. és II. osztály állandó tőkéjének bővítéséhez szükséges termelőeszközök mennyiségét is. Ez akkor áll fenn, ha $v_1 + m_1 > c_2 + c_3$, mégpedig a következő egyenletnek megfelelő mértékben:

$$v_1 + m_1 = b_{1c} + c_2 + b_{2c} + c_3 \dots\dots\dots(5)$$

ahol a már alkalmazott jelöléseken kívül b a megfelelő indexszámmal az egyes osztályok c -jének bővítésére szolgáló értéktöbbleteket jelöli.

A II. osztálynak meg kell termelnie a tőkések és a korábban alkalmazott munkások létfenntartási cikkein kívül az I. és a II. osztály bővítése során beállítandó új munkások létfenntartási cikkeit is. Vagyis:

$$c_2 + v_2 + m_2 = v_1 + v_2 + v_3 + F + b_{1v} + b_{2v},$$

ahol b a megfelelő indexszámmal az egyes osztályok változó tőkéjének bővítésére fordított értéktöbbletrészt jelöli. A fenti egyenletben az egyszerűsítést elvégezve kapjuk:

$$c_2 + m_2 = v_1 + v_3 + F + b_{1v} + b_{2v} \dots\dots\dots(6)$$

A III. osztály termelése pedig egyenlő azzal, amennyi az összes értéktöbbletből a tőkések fogyasztásának, valamint az I. és II. osztály állandó és változó tőkéjének bővítésére szolgáló résznek a levonása után adófizetésre fennmarad:

$$c_3 + v_3 + m_3 = m_1 + m_2 + m_3 - F - (b_1 + b_2),$$

ahol b a megfelelő indexszámmal az értéktöbbletnek az egyes osztályok állandó és változó tőkéjének bővítésére fordított részét jelöli. Az egyszerűsítést elvégezve:

$$c_3 + v_3 = m_1 + m_2 - F - (b_1 + b_2) \dots\dots\dots(7)$$

A három egyenlet között itt is ugyanolyan kapcsolat van, mint amilyenről az egyszerű újratermelés feltételeinek tárgyalásakor már megemlékeztünk. Szemléltessük ezt az esetet is egy számszerű példán:

1. év

$$3600 c_1 + 1200 v_1 + 1200 m_1 \begin{cases} 440 b_1 \\ 160 f_1 \\ 600 a_1 \end{cases} \begin{cases} 330 b_{1c} \\ 110 b_{1v} \end{cases} = 6000 \text{ I.}$$

$$1350 c_2 + 900 v_2 + 900 m_2 \begin{cases} 200 b_2 \\ 250 f_2 \\ 450 a_2 \end{cases} \begin{cases} 120 b_{2c} \\ 80 b_{2v} \end{cases} = 3150 \text{ II.}$$

$$600 c_3 + 300 v_3 + 300 m_3 \begin{cases} 150 f_3 \\ 150 a_3 \end{cases} = 1200 \text{ III.}$$

A bővítésre szánt értéktöbbletrészeket a megfelelő állandó és változó tőkéhez hozzáadva és az értéktöbbletrátát továbbra is 100 százaléknak feltételezve nyerjük:

2. év

$$3930 c_1 + 1310 v_1 + 1310 m_1 \begin{cases} 535,33 b_1 \\ 174,67 f_1 \\ 600 a_1 \end{cases} \begin{cases} 401,5 b_{1c} \\ 133,83 b_{1v} \end{cases} = 6550 \text{ I.}$$

$$1470 c_2 + 980 v_2 + 980 m_2 \begin{cases} 248 b_2 \\ 282 f_2 \\ 450 a_2 \end{cases} \begin{cases} 148,5 b_{2c} \\ 99,5 b_{2v} \end{cases} = 3430 \text{ II.}$$

$$600 c_3 + 300 v_3 + 300 m_3 \begin{cases} 150 f_3 \\ 150 a_3 \end{cases} = 1200 \text{ III.}$$

A fenti séma megszerkesztésével kapcsolatban meg kell említenünk a következőket. Mint látható, a tőkék szerves összetétele az egyes osztályokban eltérő, legmagasabb az I. osztályban, ezt követi a III., majd a II. osztály. Az I. és a II. osztály bővített újratermelése *változatlan szerves összetétel* mellett megy végbe. Minthogy a III. osztály termelése évről évre változatlan, ennek következtében változatlan az adók összege is, amely így az egyes osztályok értéktöbbletének évről évre csökkenő, *de minden osztályban azonos* — a kiinduló évben 50 százalékot kitevő — hányadát vonja el. Ezenkívül példánkban úgy vettük fel, hogy az I. osztály növekedési üteme valamivel gyorsabb, mint a II. osztályé. Ezek az adottságok — a realizálás előbbieken kifejtett feltételei mellett — egyértelműen meghatározzák a tőkés fogyasztást a III. osztályban (az adófizetés után fennmaradó részt), az I. és a II. osztályban a felhalmozásra kerülő értéktöbblet nagyságát és megoszlását b_c és b_v -re. Ezek alapján a tőkés fogyasztás az I. és a II. osztályban szükségszerűen adódik. Mint azt Erdős Péter cikkében kimutatta,* tartós dinamikus egyensúly (olyan egyensúly, amikor minden időszak újratermelésének állapota lehetővé teszi a következő időszak újratermelésének arányos voltát) csak olyan bővített újratermelés esetén jön létre, amelyben a kiinduló évben meghatározott, specifikus arányok szerepelnek. A vázolt sémákban ez nincs így, hanem minden egyes év sémájából a következő év egyensúlyban levő (a három feltételnek megfelelő) sémája csak az I. és II. osztály tőkései fogyasztásának megfelelő összegben való megadásával biztosítható. A séma elkészítésének ez az eléggé bonyolult módja indokolja itt és a továbbiakban a törtszámok gyakori előfordulását.

A bővített újratermelés II. esete

A bővített újratermelés II. esetében mindhárom osztály évről évre bővíti termelését. Ekkor az I. osztálynak meg kell termelnie mindhárom osztály elhasznált állandó tőkéjén kívül mindhárom osztály állandó

* Erdős Péter: A tőkés újratermelés elméletéhez. Közgazdasági Szemle, 1962. 11. sz. 1315–16. 1.

tőkéjének bővítéséhez szükséges termelőeszköz-mennyiséget is. Tehát a realizálás első feltétele:

$$c_1 + v_1 + m_1 = c_1 + c_2 + c_3 + b_{1c} + b_{2c} + b_{3c},$$

az egyszerűsítést elvégezve:

$$v_1 + m_1 = c_2 + c_3 + b_{1c} + b_{2c} + b_{3c} \dots \dots \dots (8)$$

A II. osztálynak meg kell termelnie a fogyasztási cikket a tőkék, a már foglalkoztatott munkások és mindhárom szektor bővítésekor belépő új munkások számára. Ekkor:

$$c_2 + v_2 + m_2 = v_1 + v_2 + v_3 + F + b_{1v} + b_{2v} + b_{3v}$$

Egyszerűsítve:

$$c_2 + m_2 = v_1 + v_3 + F + b_{1v} + b_{2v} + b_{3v} \dots \dots \dots (9)$$

A III. osztály termelése pedig egyenlő a tőkék fogyasztását és mindhárom osztály bővítését szolgáló kiadásoknak az összértéktöbbletből való levonása után fennmaradó összeggel. Képletben:

$$c_3 + v_3 + m_3 = m_1 + m_2 + m_3 - F - (b_1 + b_2 + b_3)$$

Egyszerűsítve:

$$c_3 + v_3 = m_1 + m_2 - F - (b_1 + b_2 + b_3) \dots \dots \dots (10)$$

Számszerű példán, amelyben az egyszerűség kedvéért mindhárom osztály azonos ütemben (évente 1/12 résszel) bővíti termelését:

1. év

$$3600 c_1 + 1200 v_1 + 1200 m_1 \begin{cases} 400 b_1 \\ 200 f_1 \\ 600 a_1 \end{cases} \begin{cases} 300 b_{1c} \\ 100 b_{1v} \end{cases} = 6000 \quad \text{I.}$$

$$1338,46 c_2 + 900 v_2 + 900 m_2 \begin{cases} 186,54 b_2 \\ 263,46 f_2 \\ 450 a_2 \end{cases} \begin{cases} 111,54 b_{2c} \\ 75,0 b_{2v} \end{cases} = 3138,46 \quad \text{II.}$$

$$600 c_3 + 300 v_3 + 300 m_3 \begin{cases} 75 b_3 \\ 75 f_3 \\ 150 a_3 \end{cases} \begin{cases} 50 b_{3c} \\ 25 b_{3v} \end{cases} = 1200 \quad \text{III.}$$

Az előző sémához hasonlóan eljárva:

2. év

$$3900 c_1 + 1300 v_1 + 1300 m_1 \begin{cases} 433,33 b_1 \\ 216,67 f_1 \\ 650 a_1 \end{cases} \begin{cases} 325 b_{1c} \\ 108,33 b_{1v} \end{cases} = 6500 \quad \text{I.}$$

$$1450 c_2 + 975 v_2 + 975 m_2 \begin{cases} 202,08 b_2 \\ 285,42 f_2 \\ 487,5 a_2 \end{cases} \begin{cases} 120,83 b_{2c} \\ 81,25 b_{2v} \end{cases} = 3400 \quad \text{II.}$$

$$650 c_3 + 325 v_3 + 325 m_3 \begin{cases} 81,24 b_3 \\ 81,25 f_3 \\ 162,5 a_3 \end{cases} \begin{cases} 54,16 b_{3c} \\ 27,08 b_{3v} \end{cases} = 1300 \text{ III.}$$

Ebben a sémában változatlan szerves összetétel mellett mindhárom osztály egyenlő ütemben növeli termelését, a szerves összetétel magasságának sorrendje pedig azonos az előző sémabelivel.

Ez a séma azonban tartós dinamikus egyensúlyban van, minthogy bármely év bármely adata kiszámítható az előző év megfelelő adatának egy állandóval — a jelen esetben, minthogy minden osztály évente 1/12-ed részével növeli termelését, 1,085-tel — való beszorzása útján. Vagyis a séma bármilyen külön számítás nélkül ad infinitum folytatható.

A bővített újratermelés II. esetén belül még két más lehetőség is van. Lehetséges egyrészt, hogy a III. osztály lassabban nő, mint az I. és a II.

Ez a lehetőség nem érdekes, újabb problémát nem vet fel. Lehetséges azonban az is, hogy a III. osztály nő gyorsabban a többinél. Ezzel érdemes kissé foglalkoznunk, ugyanis ez a lehetőség hosszú távon átcsap a III. esetre. Hogy mikor, az attól függ, hogy mekkora a növekedési ütemkülönbség a III. osztály és a többi között, továbbá attól, hogy az ütemkülönbség kialakulásának időpontjában a társadalmi terméken belül milyen arány volt a III. osztály és a másik két osztály között. Az újratermelés egyenletekben kifejezhető feltételei ebben az esetben nem különböznek a II. esetétől általában. Mások lesznek azonban az arányok, mint azt a következő számszerű sémánk szemlélteti:

1. év

$$3600 c_1 + 1200 v_1 + 1200 m_1 \begin{cases} 400 b_1 \\ 200 f_1 \\ 600 a_1 \end{cases} \begin{cases} 300 b_{1c} \\ 100 b_{1v} \end{cases} = 6000 \text{ I.}$$

$$1329,23 c_2 + 900 v_2 + 900 m_2 \begin{cases} 185,77 b_2 \\ 264,23 f_2 \\ 450 a_2 \end{cases} \begin{cases} 110,77 b_{2c} \\ 75,0 b_{2v} \end{cases} = 3129,23 \text{ II.}$$

$$600 c_3 + 300 v_3 + 300 m_3 \begin{cases} 90 b_3 \\ 60 f_3 \\ 150 a_3 \end{cases} \begin{cases} 60 b_{3c} \\ 30 b_{3v} \end{cases} = 1200 \text{ III.}$$

2. év

$$3900 c_1 + 1300 v_1 + 1300 m_1 \begin{cases} 406,14 b_1 \\ 223,17 f_1 \\ 670,69 a_1 \end{cases} \begin{cases} 304,61 b_{1c} \\ 101,53 b_{1v} \end{cases} = 6500 \text{ I.}$$

$$1440 c_2 + 975 v_2 + 975 m_2 \begin{cases} 189,22 b_2 \\ 282,72 f_2 \\ 503,06 a_2 \end{cases} \begin{cases} 112,89 b_{2c} \\ 76,33 b_{2v} \end{cases} = 3390 \text{ II.}$$

$$660 c_3 + 330 v_3 + 330 m_3 \begin{cases} 123,75 b_3 \\ 60,00 f_3 \\ 146,25 a_3 \end{cases} \begin{cases} 82,5 b_{3c} \\ 41,25 b_{3v} \end{cases} = 1320 \text{ III.}$$

A séma felépítésének módja azonos a bővített újratermelés I. esetében alkalmazottéval, azzal az eltéréssel, hogy mivel a III. osztály termelése nő, a befizetett adó összegének is nőnie kell. Mivel pedig a III. osztály gyorsabban nő a másik kettőnél, és feltételeztük, hogy termelésének serkentésére az állam valamivel kedvezőbbben adóztatja meg a III. osztályt, az adóhányad az I. és a II. osztályban növekvő, a III-ban pedig csökkenő.

A bővített újratermelés III. esetét, mivel az nem lehet az újratermelés tartós állapota, nem vizsgáljuk meg. Ehelyett legutoljára foglalkozunk még egy speciális esettel, mégpedig azzal, amikor egy bővített újratermelést folytató gazdaságban megteremtik a hadfelszerelést gyártó III. osztályt. Ez — ha az állami költségvetés deficitjéből való finanszírozástól most eltekintünk — nem valósítható meg másképpen, mint adók bevezetése útján. Ábrázoljuk ezt is egy számszerű sémán.

1. év

$$4000 c_1 + 1000 v_1 + 1000 m_1 \begin{cases} 500 b_1 \\ 500 f_1 \end{cases} \begin{cases} 400 b_{1c} \\ 100 b_{1v} \end{cases} = 6000 \text{ I.}$$

$$1500 c_2 + 750 v_2 + 750 m_2 \begin{cases} 150 b_2 \\ 600 f_2 \end{cases} \begin{cases} 100 b_{2c} \\ 50 b_{2v} \end{cases} = 3000 \text{ II.}$$

Ez nem egyéb, mint a kétszektoros változatlan szerves összetétel melletti bővített újratermelés sémája, amelyben az I. osztály nagyobb mértékben halmoz fel, mint a II. A következő évben azonban már az I. és a II. szektor a jövőbeli hadfelszerelésgyártók megrendelésére is termel, és ezért az új érték felhasználása módosul, mások vásárolják meg, a befolyt összeg egy részét pedig adóba kell befizetni.

2. év

$$4400 c_1 + 1100 v_1 + 1100 m_1 \begin{cases} 400 b_1 \\ 560 f_1 \\ 140 a_1 \end{cases} \begin{cases} 320 b_{1c} \\ 80 b_{1v} \end{cases} = 6600 \text{ I.}$$

$$1600 c_2 + 800 v_2 + 800 m_2 \begin{cases} 120 b_2 \\ 570 f_2 \\ 110 a_2 \end{cases} \begin{cases} 80 b_{2c} \\ 40 b_{2v} \end{cases} = 3200 \text{ II.}$$

Ily módon lehetővé válik, hogy a következő évben a III. osztály is megindítsa termelését.

3. év

$$4720 v_1 + 1180 v_1 + 1180 m_1 = 7080 \text{ I.}$$

$$1680 c_2 + 840 v_2 + 840 m_2 = 3360 \text{ II.}$$

$$200 c_3 + 50 v_3 + 50 m_3 = 300 \text{ III.}$$

E séma azután tovább folytatható a háromszektorú bővített újratermelés valamelyik esetének megfelelően.

Néhány következtetés

A háromszektorú újratermelési modell realizálási feltételeit kifejező egyenletekből, valamint az azok alapján kidolgozott számszerű sémákból levonhatunk néhány következtetést a III. osztálynak a tőkés újratermelési folyamatra gyakorolt hatását illetően.

A felírt képletek *bizonyítják*, hogy mivel a III. osztályt az értéktöbbletből fedezett adókból tartják fenn, adott értéktöbbleten belül egy III. osztály léte olyan kapcsolatban van az értéktöbblet felhalmozható és a tőkések fogyasztására fordítható hányadával, hogy csak az utóbbiak — egyik vagy mindkettő — rovására létezhet és növekedhet. Növekvő értéktöbbleten belül pedig nőhet ugyan mind a három, de a III. osztály növekedése szükségképpen csökkenti a többi — az egyik vagy mindkettő — lehetséges növekedését. Minthogy a tőkések pusztán azért, mert az értéktöbblet egy részét elviszik adóba, nem fogják csökkenteni fogyasztásukat, a III. osztály létének — egyébként változatlan körülmények között — szükségképpen a felhalmozást, s így a gazdasági növekedés lehetőségét mérséklő hatást kell kifejtenie. Ezeket az összefüggéseket *szemléltetik* a számszerű sémák.

Hogy a III. osztály jelentősége világosan kitűnjék, a háromszektorú sémákat nemcsak egymással hasonlítjuk össze, hanem egy olyan két-szektorú sémával is, amelyben a kiinduló évben a társadalmi termék összege a háromszektorú bővített újratermelés I. esetében találhatóval azonos, s ugyancsak azonos a két osztály egymáshoz viszonyított aránya és tőkéik szerves összetétele is.

A séma a következőképpen alakul:

1. év

$$4080 c_1 + 1360 v_1 + 1360 m_1 \begin{cases} 1153,33 b_1 \\ 206,67 f_1 \end{cases} \begin{cases} 865 b_{1c} \\ 288,33 b_{1v} \end{cases} = 6800 \text{ I.}$$

$$1521,4 c_2 + 1014,3 v_2 + 1014,3 m_2 \begin{cases} 557,1 b_2 \\ 457,2 f_2 \end{cases} \begin{cases} 333,6 b_{2c} \\ 223,5 b_{2v} \end{cases} = 3550 \text{ II.}$$

2. év

$$4945 c_1 + 1648,33 v_1 + 1648,33 m_1 \begin{cases} 1345,55 b_1 \\ 302,78 f_1 \end{cases} \begin{cases} 1009,16 b_{1c} \\ 336,39 b_{1v} \end{cases} = 8241,66 \text{ I.}$$

$$1855 c_2 + 1237,8 v_2 + 1237,8 m_2 \begin{cases} 722,29 b_2 \\ 515,52 f_2 \end{cases} \begin{cases} 432,5 b_{2c} \\ 289,78 b_{2v} \end{cases} = 4330,6 \text{ II.}$$

Az összehasonlítás megkönnyítése végett választottunk a most összehasonlítandó sémákban összegszerűleg is nagyon hasonló kiinduló adatokat. Az I. és a III. osztály termelése a kiinduló évben mindhárom modellben azonos, eltérés csak a II. osztály állandó tőkéjének kiinduló adataiban van, de nem olyan mértékű, hogy az összehasonlítást irreálissá tenné.

A kiinduló társadalmi termék az I. esetben 10 350, a II/a. esetben 10 338,46, a II/b. esetben pedig 10 329,23 egység. Az I. eset adatát 100-nak véve, a II/a. és II/b. esetben 99,9-nek felel meg. Az eltérés tehát a kiinduló adatokban mindössze 0,1 százalék, a II. osztály összes termelését illetően az arányok: 100, 99,5 és 99,3, a II. osztály állandó tőkéjére vonatkozóan pedig 100, 99,2 és 98,5. Vagyis azt mondhatjuk, hogy azonos nagyságúnak tekinthető gazdaságok fejlődését vizsgáljuk változó feltételek mellett.

Az összehasonlítás áttekintése végett a következő táblázatban összefoglaltuk a négy eset három év alatt végbement fejlődésének főbb jellemző adatait.

Megnevezés	Kétszektorú séma	Háromszektorú séma			III. osztály hányada (százalékban)		
		I.	II/a	II/b	I.	II/a	II/b
		eset			eset		
<i>A termelés mennyisége</i>							
<i>1. évben</i>							
Társadalmi termék.....	10350,00	10350,00	10338,46	10329,23	11,6	11,6	11,6
I. osztályban.....	6800,00	6000,00	6000,00	6000,00			
II. osztályban.....	3550,00	3150,00	3138,46	3129,23			
I. + II. osztályokban.....	10350,00	9150,00	9138,46	9129,23			
<i>4. évben*</i>							
Társadalmi termék.....	18375,26	13433,56	13144,22	13099,59	8,2	11,1	12,5
I. osztályban.....	11969,96	8033,32	7628,27	7496,28			
II. osztályban.....	6405,30	5200,24	3990,27	3906,14			
I. + II. osztályokban.....	18375,26	12233,56	11618,53	11402,42			
<i>Összes növekedés (százalékban)</i>							
Társadalmi termék.....	77,0	30,0	27,0	27,0			
I. osztályban.....	76,0	34,0	27,0	25,0			
II. osztályban.....	80,0	33,0	27,0	35,0			
I. + II. osztályokban.....	77,0	34,0	27,0	25,0			
<i>Évi növekedés (százalékban)</i>							
Társadalmi termék.....	21,0	9,1	8,3	8,3			
I. osztályban.....	20,7	10,3	8,3	7,7			
II. osztályban.....	21,6	10,0	8,3	7,7			
I. + II. osztályokban.....	21,0	10,3	8,3	7,7			

* A 4. év adatait az újratermelés további menetére (3. és 4. évekre) vonatkozó számításaimból vettem.

Mint a táblázatban összefoglalt adatok szemléltetik, a társadalmi termelés III. osztályának megléte önmagában, volumenétől függően, méginkább növekedésével jelentősen befolyásolja az újratermelés menetét. Legfeltűnőbb a III. osztálynak az egész gazdaság növekedését lassító hatása, ha a kétszektorú sémát bármelyik háromszektorúval hasonlítjuk össze, hiszen a társadalmi termék növekedési üteme az előbbiben csaknem két és félszerese az utóbbiakénak. A háromszektoros sémákat egymással összehasonlítva a különbségek már természetesen korántsem ilyen kifejezettek. Ha azonban nem a társadalmi terméket, hanem a társadalom számára valóban hasznos termékeket előállító I. és II. osztály összesített termelésének növekedési ütemét hasonlítjuk össze, itt is eléggé jelentős különbségekre bukkanunk, még a II/a. és II/b. eset között is, amelyeknél pedig a társadalmi termék növekedési üteme azonos.

Kitűnik továbbá, hogy egy tőkés viszonyok között jónak tekinthető ütemben fejlődő gazdaságban a hadfelszerelés termelésének kibővítése nem vezet szükségképpen az I. vagy a II. osztály termelésének csökkenéséhez, még akkor sem, hogyha nem áll rendelkezésre szabad termelőkapacitás és nyersanyag, hiszen az újratermelés során az I. osztály képes megtermelni mindhárom osztály állandó tőkéjének növeléséhez szükséges termelőeszközöket is. Sőt, nem következik be a fogyasztás csökkenése az utolsóként tárgyalt speciális esetben sem, amikor egy évi körülbelül 6 százalékos ütemben fejlődő gazdaságban gyorsan viszonylag jelentős — létrejötté évében a társadalmi termék mintegy 3 százalékat kitevő — hadiipart hoznak létre.

Másrészt kiderült, hogy a hadiipar termelésének fokozása nem hat gyorsítólag a termelés növelésére. Ilyen hatást inkább azzal fejthet ki, hogy beruházási lehetőséget teremt, egyébként feleslegesnek minősülő tőkék számára. Hangsúlyozni kell persze, hogy ezek a megfontolások csak arra az esetre érvényesek, amikor a haditermelést adókból, nem pedig inflációt eredményező — és ezzel a tárgyaltaknál még bonyolultabb törvényszerűségek érvényesülésével járó — költségvetési deficitből finanszírozzák.

Egy hadfelszerelést termelő III. osztály megléte mindenesetre fokozza az egyensúly felbomlásának lehetőségeit, és egy háromszektorú gazdaságra nézve méginkább igazak Marxnak a tőkés újratermelési folyamatról mondott következő szavai: „A folyamat bonyolultsága maga is megannyi okot szolgáltat abnormális menetére”.* De nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy ugyanakkor olyan új tényezők fellépésével is együtt jár, amelyek az egyensúly felbomlása esetén kompenzáló hatást fejthetnek ki.

* Marx: A tőke. II. kötet. 505. l. Szikra. 1953.

A Magyar Nemzeti Bank tapasztalatai az átszervezésről

A Magyar Nemzeti Banknak a vállalatokkal tartott napi operatív kapcsolata széleskörű tájékozódást ad az iparirányítás átszervezésének eredményeiről és problémáiról. Az ipar államosítása óta tavaly zajlott le a legnagyobb méretű iparcentralizálási folyamat. A végrehajtott vállalati összevonások következtében az ipari vállalati bankszámlák száma 1963 folyamán csaknem egyharmadával csökkent.

Az átszervezés a nagyvállalatok jelentős részében még a jogi megalakulást követő első szakaszban van. Az új vállalati vezetőknek meg kellett ismerkedni mindazokkal a problémákkal, amelyek az eddig önálló gyárak örökségként az összevont nagyvállalatokra hárultak; azokkal a szellemi és anyagi lehetőségekkel, amelyek kihasználásával és fejlesztésével az eddiginél jobb termelési rend, belső szervezeti forma, ésszerű profilmegosztás alakítható ki.

A gazdálkodási önállóság fokozását egyes vállalatok külső kezdeményezéstől várják. Mások — ahol öntevékeny a vezetés — máris éltek azokkal a jogokkal és lehetőségekkel, amelyeket a vállalat megnövekedett keretei *automatikusan* kínáltak. Az összevonás pusztán ténye már a mostani szakaszban is kiszélesítette a vállalatvezetés jogkörét, ami a belső szervezet és a vezetési, gazdálkodási módszerek sokrétű, színes skálájában mutatkozik meg. Az újonnan kialakított nagyvállalatok szervezete és gazdálkodási módszerei a különbözőség ellenére abban mégis egységesek, hogy a termelés sajátosságaihoz igazodva irányítják és ellenőrzik a gazdasági tevékenységet.

Az irányítási, gazdálkodási módszerek kialakításában előny, hogy a nagyvállalat vezetői általában több vállalatból kerültek ki, sokirányú és eltérő tapasztalataikat összevetik és az új helyzetben hasznosítják. Például a Mecseki Szénbányászati Trösztnél, amely a pécsi és a komlói tröszt összevonásából jött létre, pécsi tapasztalat alapján általánossá tették a bányaterületi főmérnök-rendszert, és komlói mintára szervezték át a készletgazdálkodást, szakosították a raktárakat. Ez utóbbi eredményeként 10 millió Ft értékű forgóeszközt és jelentős raktárterületet szabadítottak fel, ami feleslegessé tette a tervezett raktárberuházást.

Az átszervezés gazdasági előnyeinek realizálását nehezíti, hogy sok nagyvállalat *területileg szétszórt* kisebb egységekből áll, sőt néhol a vállalati vezetést sem lehetett egy gyáregységnél elhelyezni. Így van ez az Öntödei Vállalatnál, amely 17 egységből alakult és más-más egységnél van elhelyezve a tervezés, a programozás, az anyagbeszerzés, a pénzügyi osztály stb. Mindazok a vállalatok, amelyekben eleve lehetetlen volt az újonnan létesített vállalati központ osztatlan elhelyezése, csak hosszabb előkészítés után, 1—2 év távlatában tudják hasznosítani az irányítás centralizálásának minden előnyét.

A termelés szervezése

Az új nagyvállalatok vezetésére jellemző *a rendkívüli aktivitás*, ami kellő körültekintéssel és megfontolt-

sággal párosul. Az eddigi intézkedések elsősorban a gazdaságosabb termelés, a központi gazdálkodás, egységes vállalati irányítás kialakítását segítették.

Különösen szembeűnő a termelés szervezésében bekövetkezett változás. A nagyvállalaton belül több egységnél szétforgácsoltan, kis szériában gyártott termékek termelését egy-egy gyáregységhez utalják. Ennek eredményeként megszűnhet a gazdaságos termelés egyik legnagyobb gátja. A probléma már évek óta ismert, az átszervezés előtt az iparigazgatóságok mégsem tudták — éppen a különálló vállalatok ellenállása miatt — ezt megoldani.

Jelenleg jóformán egyetlen olyan összevont vállalat sincsen, ahol a gyáregységek között ne lett volna — vagy ne volna folyamatban — profilrendezés. A gyáregységek profiljának tisztítása a végtermékek és az alkatrészgyártás folyamataira, a gyártásfázisokra, a készülékgyártásra stb. vonatkozik. A végrehajtás előkészítése általában meggondolt és folyamatos. A Papíripari Vállalat például a több gyáregységnél termelt termékek szakosítását úgy oldotta meg, hogy az a gyáregység, amely az idén egyedül gyártja a terméket, már 1963-ban profiligazdaként képviselte a nagyvállalatot a felhasználókkal szemben. A Szerzőgépipari Művek minden gyára gyártott fogaskereket; ez évben folyamatosan egy gyáregységre bízzák ezt a feladatot. A Férfi Fehérneműgyár nemcsak az egyes cikkek gyártását szakosította a gyáregységek között, hanem az egyes munkafázisokat is megosztotta a munkaerőhelyzet és a gépi kapacitás figyelembevételével.

A gyáregységek közötti szakosítás kapacitástartalékokat is felszínre hoz, amelyek hasznosítása egyben lehetővé teszi a belföldi és az exportigények fokozott kielégítését. Így a Kismotor- és Gépgyár 1963 első félévében 26 százalékkal termelt többet, mint 1962-ben. Ehhez nem kis mértékben járult hozzá a gyáregységek közötti gyártásszakosítás és az, hogy a kooperáció nem jogilag különálló

vállalatok, hanem a nagyvállalat gyáregységei között folyt.

A gyártásszakosítás folyamata növeli a munka termelékenységét, fokozza az állóeszközök kihasználását és megtakarításokat eredményez a beruházásokban. A Magyar Hajó- és Darugyár központosította a fogaskerékgyártást, így szükségtelenné vált újabb fogazógépek beszerzése. Ugyancsak ennél a vállalatnál egy nagyméretű hőkezelő kemence beállításával kielégítik az összes gyáregységek ilyen szükségletét, és az átszervezés előtt tervezett többi hőkezelő kemence felállítása feleslegessé vált.

Mindezeket a feladatokat a vállalatok — felső szervek utasítása nélkül — saját hatáskörben valósították meg. Tehát az iparirányítás átszervezése a legfontosabb területen — a termelés irányításában, szervezésében — máris jelentősen növelte a vállalatok önállóságát.

Készletgazdálkodás

Az újonnn létrehozott nagyvállalatoknál a forgóeszközökkel való központi gazdálkodás is javult, de sokkal lassabban, mint ahogy azt a gazdaságos termelés megköveteli.

Különösen vonatkozik ez a készletgazdálkodásra. Nagyon sok vállalatnál még decentralizált formában működnek az egyes gyárak anyaggazdálkodási és értékesítési szervei, és a központosított anyaggazdálkodás kialakítása csak ebben az évben várható. Az 1964. évi termeléshez szükséges legfontosabb anyagokat már minden vállalat központilag rendelte meg.

Eredmények máris mutatkoznak azokban a vállalatokban, ahol a gyáregységek területileg közel vannak egymáshoz. A Diósgyőri Gépgyárban például a központi anyaggazdálkodás 70 millió Ft anyag- és 9 millió Ft szerszámkészlet felszabadítását eredményezte a múlt évben.

Figyelemre méltó a könnyűiparban a felesleges készletek keletkezésének megakadályozására és hasznosítására irányuló törekvés. A Szék- és Kárpitosárugyárban központi sző-

vetraktárt szerveztek; az egyes gyáregységek raktárában fekvő, csak kis bútorok bevonására alkalmas szöveket átírányították a kárpitozott székeket előállító gyáregységhez stb. A Pamutnyomóipari Vállalatban két munkabrigád felülvizsgálta a készlet összetételét, és a profilátadásnak megfelelően átírányították az anyagokat; lehetővé tették továbbá 150 ezer méter elfekvő készlet belföldi hasznosítását stb. Centralizálták a gazdálkodást a 18 egységből alakult Papíripari Vállalatnál — az összes központi gazdálkodásba vont, a tárca vegyeskeretet érintő import-, valamint más, a vállalat szempontjából jelentős anyagban.

Az anyaggazdálkodás központosítását nehezíti, hogy a gyáregységeknek nem egységes az *anyagszámrendszere*; gépek hiányában nincs gépi adatfeldolgozás; az egységek a központtól területileg távol vannak, így a központon keresztül való beszerzés hosszabb ideig tart (például hiánycikk esetében félnek a termelésben bekövetkező esetleges fennakadástól). Az egységeknél a központi anyaggazdálkodás pontosan kimunkált anyagigénylést, a régebbi helyzethez képest több adminisztrációt követel (az anyagigénylésen a készletet is fel kell tüntetni). Az átszervezés előtt sok esetben nem fordítottak elég gondot a központi anyaggazdálkodás szervezésének előkészítésére, és a minisztériumok sem hasznosították az 1960—1962-ben átszervezett vállalatok tapasztalatait.

Az adminisztráció átszervezése

A termelés irányítását, a központi gazdálkodás kialakítását, a vállalati gazdálkodás áttekintésének és ellenőrzésének lehetőségét nagymértékben befolyásolja, hogy milyen a *vállalati adminisztráció*. Az a tapasztalatunk, hogy erre nincsenek mindegyütt tekintettel.

A gazdálkodásban végbement változásokat nem követte az adminisztráció ezzel összehangolt szervezése. Ez nemcsak a gazdasági intézkedések hatékonyságát csökkenti, hanem sokszor az adminisztrációt is növeli.

Több vállalatnál központosították az anyaggazdálkodást, de változatlanul hagyták az anyagkönyvelést. Az anyag- és áruforgalmi osztályok különféle adatokat kérnek a gyáregységektől az anyagok havi állományáról, felhasználásáról, amelyeket a központi anyagkönyvelés is megadhatna, ha így szervezték volna meg.

A központ és a vidéki egységek adminisztratív kapcsolata különféle rendszeres operatív jelentésekre épül. Sok helyütt naponta közlik telefonon a tervosztállyal a termelés és a kiszállított tételek mennyiségét és értékét. A zárókészletek értékéről 5 naponként írásban küldenek jelentést a tervosztálynak és a pénzügyi osztálynak. Nem adnak azonban rendszeres tájékoztatást a befejezetlen készletek alakulásáról. Jelentik a program szerinti termelés alakulását, az anyagigényt, az anyaghiányt, az anyagbeérkezést stb.

Előfordul, hogy az egyes gyáregységeknél vezetett operatív nyilvántartás formája, az adatok tartalma, az értékelés módja eltérő, így a külön-külön esetleg helyes adatok nagyvállalati szinten érdemi következtetés levonására nem alkalmasak.

Sokszor körülményesen alakítják ki a vállalati központok az adatok gyáregységekkel való egyeztetését. Az egyik vállalat például a gyáregységi anyagkönyvelés beszerzési adatait úgy egyezteti, hogy a beérkező számlákat a központ az inkasszonyilvántartásba való bevezetés után egy másik, egységenkénti nyilvántartásba is bevezeti, ennek másolati példányát elküldi a gyáregységnek ellenőrzésre. Ezt visszaérkezés után gyáregységenként könyvelik, hová végén a folyószámla-naplót megküldik a gyáregységeknek, ahol beírják az egyes tételek mellé az elszámolóáron számított összegeket, majd az összesített adatok a központi főkönyvi számlára kerülnek.

A gyáregységek által szolgáltatott adatokat a vállalat központjában nem minden esetben használják fel. Például nem összesítik a gyáregységek készletadatait, hanem ehelyett sok hibalehetőséget tartalmazó kombinációs eljárásokat alkalmaznak.

Vannak vállalatok, ahol nincs szervezett adatszolgáltatás a vidéki gyáregységek és a központ között. A kapcsolatot úgy tartják, hogy az anyagbeszerzők hetenként egyszer feljönnek a központba és szóbeli tájékoztatást adnak a készlethelyzetről.

Nehezíti a központok adminisztrációs munkáját az irodagépek és a képzett munkaerő hiánya. Központosított számlázásnál — számológépek hiánya következtében — különösen a negyedév utolsó hónapjában, illetve annak utolsó dekádjában (elsősorban a fogyasztási cikkek gyártó vállalatoknál) a számlázásban torlódás, „hajrá” van. Volt olyan budapesti országos vállalat, amely gépek és munkaerő hiányában a központi könyvelést a 200 km távolságra levő gyáregységével végeztette el. Ez természetesen nem erősítette a központi vezetést. *A korszerű nagyvállalati irányítás és ellenőrzés igényeit csak megfelelően gépesített adminisztráció képes kielégíteni.*

A vállalati adminisztráció helyes vagy helytelen megszervezése hat a vezetés színvonalára, a gazdasági tisztánlátásra és így a gazdálkodás eredményeire. Nem volna jó, ha az adminisztráció szervezését valamilyen mellékes feladatnak tekintenék. Ennek a felfogásnak a vállalat és a népgazdaság látja kárát. Egyik nagyvállalatot jogilag 1959. január 1-én alakították meg. 1960-ban kezdték egységes alapra helyezni a gazdálkodást és az adminisztrációt. 1961-ben vezették be az egységes anyagszámrendszert, szakosították a raktárakat és vizsgálták felül a készleteket. Az anyaggazdálkodás vontatott megszervezése azt eredményezte, hogy az időközben megszűnt gyártmányok és a technológiai változások miatt visszamaradt készletekből 1961-ben mintegy 100 millió Ft értékű anyagot és félkészterméket kellett kiselejtezni.

Hitelgazdálkodás

Az ipari termelés és irányítás szervezésének továbbfejlesztése nemcsak oly módon hat a Magyar Nemzeti

Bank munkájára, hogy kevesebb vállalat pénzforgalmát és hitelellátását kell bonyolítani. Megváltoztatta a *bankellenőrzés* lehetőségét is. A kevesebb vállalat tartalmilag több lett, mert egy-egy vállalat keretében nemcsak a gyártási ciklus, hanem gyakran a realizálási folyamat is lezárul.

Az iparirányítás átszervezésének, a termelőerők koncentrálásának a szükségletek jobb, gyorsabb és gazdaságosabb kielégítését kell eredményeznie; ennek a szolgáltatába kell állítani a bankellenőrzést is. Az ellenőrzés módszerét és mértékét az ágazati, vállalati sajátosságok határozzák meg, amellet hogy figyelemmel vagyunk az egyes vállalatok népgazdasági súlyára, jelentőségére is.

Ma még a nagyvállalatok jelentős része csak a pénzeszközök hiányát észleli — sokszor azt is későn —, de nincs abban a helyzetben, hogy az előidéző okokat felismerje. A bank-hitel viszont nemcsak arra hivatott, hogy az átmeneti pénzügyi hiányt pótolja, hanem elsősorban a gazdaságpolitikai célok megvalósítását kell segítenie.

A készletek alakulása a rendelésállomány, valamint az anyagbeszerzés függvénye. Zökkenőmentes készletgazdálkodás ezért kiegyenlített ütemű, rendelésállománnyal fedezett termelés nélkül nehezen képzelhető el. Ahhoz, hogy pénzügyi oldalról befolyásolni lehessen a vállalat gazdálkodását, a készletek alakulásáról a gazdasági vezetőknek az eddiginél alaposabban tájékozódniuk kell. A mostani körülmények között a hitelkérelmek elbírálása nagyon bizonytalan és sokszor csak a gyáregységek termelési, kibocsátási adatai alapján lehetséges. Néha az utólagos helyszíni vizsgálatokból derül ki, hogy olyan normafeletti készletre folyósított a Bank hitelt, amely hosszú időszak óta sohasem haladta meg a normalizált szükségletet. Ezt a jogi megalkulást követő szerveződési szakasz átmeneti nehézségének tekintjük, és leküzdését azzal kívánjuk előmozdítani, hogy megelégszünk a

hitelek globális fedezetének biztosításával. Ilyen helyzetet azonban csak rövid ideig szabad megtűrni, mert ha túl sokáig tart, már nem segítünk, hanem ártunk vele. A nagyvállalat vezetése sem nélkülözheti azt a kri-

tikát, amit a Bank a maga hitelezési politikájával, a magasabb kamatozású hitelekkel a vállalat gazdasági tevékenysége felett gyakorol.

Markovics Lászlóné

A hazai tej- és tejtermékfogyasztás és -ellátás

Élelmiszer-fogyasztásunkra a felszabadulás előtt nagyarányú szénhidrát-fogyasztás, másrészt a tej, a tojás és a húsfélék alacsony részesedése volt a jellemző. Emellett a lakosság alacsony keresetű rétegeinek táplálkozása a világszínvonalhoz képest alacsony országos átlag alatt maradt. A felszabadulás utáni néhány évben a jövedelmi és táplálkozási színvonal nagy különbségei jórészt kiegyenlítődték. Az egy főre jutó kalória-fogyasztás a felszabadulás előtti 2800-ról 1960-ban 3000-re emelkedett, s összetétele is kedvezően változott meg. Több fehérjetartalmú élelmiszert, húst, tejet, tojást stb. fogyasztottunk, s csökkent a keményítőtartalmú élelmiszerek (liszt, kenyér, burgonya) aránya. A lakosság táplálkozásában a felszabadulás előttihez képest nagy eredményeket értünk el, de a fogyasztás összetétele még korántsem éri el a korszerűen táplálkozó országokét. Nálunk az állati fehérjékben gazdag élelmiszerek közül húsból az egy főre jutó 48 kg-os fogyasztás — ami a felszabadulás előtti fogyasztásnál 45 százalékkal több — nemzetközi összehasonlításban csak közepesnek tekinthető.

A tehénállományban végbement háborús pusztítás következtében az egy főre jutó tej- és tejtermékfogyasztás a felszabadulás után hosszú ideig az 1934—1938-as évek átlagánál alacsonyabb volt. Még az első öt éves terv éveiben is 8 százalékkal kevesebb tejet és tejterméket (vaját nem számítva) fogyasztottunk, mint a háború előtt. A tejtermelés fokozatos növekedése folytán azonban a tejfogyasztás 1959-ben már 13 százalékkal túlhaladta a felszabadulás

előtti átlagot. Azóta a tejfogyasztás ismét csökken. A vajfogyasztás felszabadulás előtti adata nem ismert; az első öt éves terv átlagához képest növekedés tapasztalható, de még 1963-ban is egy főre átlagosan csak 1,6 kg vaj jutott.

A fogyasztói tej zsírtartalma évenként változott, 1949-től 1957-ig 2,2 százalék, majd az 1958—1959. évben 3 százalék volt, 1961-ben ismét 2,8 százalékra csökkent, s jelenleg is ennyi. 1950-ben a tej- és tejtermékekben elfogyasztott zsírmennyiség 4,1 kg volt. Az ezt követő két év alatt az egy főre jutó tejszírfogyasztás közel egyharmadával csökkent és az elmúlt 13 év alatt 1952-ben volt a legalacsonyabb szinten. 1955-től 1959-ig 1,1 kg-mal, 34 százalékkal emelkedett, azóta pedig évről évre csökken. 1962-ben 10 százalékkal volt alacsonyabb, mint az 1950. évben.

Az egy főre jutó tej- és tejtermék-fogyasztás alakulása Magyarországon

Év	Tej- és tejtermék-fogyasztás*		Tejben és tejtermékekben elfogyasztott tejszír alakulása		Vaj kg
	kg	1934—38 évek %-ában	kg	1950/54 = 100	
1934—38.	102	100
1950—54. (évi átlag)	94	92	3,4	100	0,9
1958.	109	107	4,1	120	1,2
1959.	115	113	4,3	126	1,3
1960.	114	112	4,2	123	1,4
1961.	106	104	3,7	108	1,5
1962.	104	102	3,6	106	1,5
1963.**	100	98	3,5	103	1,6

* Vaj nélkül.

** Az 1963. évi adatok előzetesek.

Az egy főre jutó tej- és tejtermék-fogyasztás fehérje-, illetve tejszírtartalom alapján számos európai országban kétszerese, két és félszerese a hazainak. Az alacsony fogyasztás elsősorban a termelés színvonalából ered, mert a tej- és tejtermékfogyasztást alapvetően a hazai termelés és az export volumene határozza meg. Az utóbbi években mind jelentősebb szerepe van — főleg vajfo-

gyasztásunkban — az importnak is. 1962-ben az importált vaj mennyisége megközelítette az export mennyiségét.

Az egy lakosra jutó tejtermelés — a kis tehénállomány és az alacsony átlaghozamok miatt — nagyon kevés, például a dániai átlagnak csak egyhatoda. Európában csak Jugoszláviában és Olaszországban kisebb, mint nálunk.

Egy lakosra jutó tejtermelés és -fogyasztás alakulása országoként

Ország	Egy főre jutó tej- és tejtermékfogyasztás az 1959—60. évben				Egy főre jutó tejtermelés 1959-ben, kg
	zsír- tartalomban kg	fehérje- tartalomban kg	a háború előtti %-ában		
			zsír- tartalomban	fehérje- tartalomban	
	Ausztria	7	8	100	
Belgium	5	6	167	150	409
Csehszlovákia.....	5	6	276
Dánia	9	9	113	113	1184
Egyesült Királyság	7	7	140	140	213
Finnország	13	13	118	130	746
Franciaország.....	6	7	150	140	446
Hollandia	8	9	114	113	558
Jugoszlávia.....	4	5	123
Magyarország.....	4	5	199
NSZK.....	6	7	100	100	347
Norvégia	12	9	150	113	487
Olaszország	4	4	200	133	147
Svájc	10	10	91	91	554
Svédország.....	9	9	82	90	516

Természetesen az összehasonlítást nem szabad mechanikusan értelmezni. Magyarországon a szarvasmarhatartásra nem olyan kedvezőek a feltételek, mint a felsorolt országok legtöbbjében. Azokban az országokban, ahol a miénknél lényegesen magasabb színvonalú a tejtermelés és -fogyasztás, általában dűsfűvű legelők állnak a szarvasmarhatartás rendelkezésére. Nálunk — mint ismert — a kevés és viszonylag rossz eloszlású csapadék miatt természetes rétjeink és legelőink fűhozama igen alacsony, s ennek következtében mi csak jóval drágábban, szántóföldön termelt takarmánnyal tudjuk szarvasmarha-állományunk takarmányigényét kielégíteni. Természetesen ezen lehet némiképpen javítani,

ha rétjeinket, legelőinket jobban karbantartanánk, de ehhez is nagyon jelentős beruházásokra lenne még szükség.

Munkás-, alkalmazott- és parasztcsaládok egy főre jutó fogyasztása

A munkás- és alkalmazott-, valamint a parasztcsaládok tej- és tejtermékfogyasztásának színvonala, összetétele és ezeknek az utóbbi években történt változása is különböző. 1957-ben az egy főre jutó fogyasztás tekintetében a két nagy társadalmi réteg közt körülbelül 10 százalékos eltérés volt. Azóta a munkás- és alkalmazottcsaládoknál az egy főre jutó fogyasztás 18 százalékkal tovább

növekedett, a parasztcsaládokban az átlagos fogyasztás kismértékű emelkedés után 1959 óta csökken és 1962-ben 4 százalékkal volt alacsonyabb, mint 1957-ben, s mindössze 71 százaléka volt a munkás- és alkalmazottcsaládok egy főre jutó fogyasztásának.

1957 óta a munkás- és alkalmazottcsaládok egy főre jutó fogyasztása tekintetében számottevően csak a vaj- és a sajtfogyasztás növekedett. A háztartáson kívül elfogyasztott tej- és tejtermékek volumene öt év alatt 74 százalékkal növekedett. A parasztcsaládokban a tej és a tejtermék fogyasztása (vaj és sajt kivételével) 3—14 százalékkal csökkent. Magyaránban, de kis mennyiségben nagyobbodott a háztartáson kívül fogyasztott tej és tejtermékek mennyisége.

Az életszínvonal és a reáljövedelmek emelkedésével elsősorban tejtermékekből fogyasztanak többet, a tejfogyasztás alig változik. Erre mutatnak a háztartásstatisztikai adatok. A legalacsonyabb jövedelműek 1 főre számítva tejből csak 15 literrel, körülbelül 20 százalékkal fogyasztottak kevesebbet, mint a legtöbb jövedelemmel rendelkezők, a túró fogyasztásában már 34 százalékos a különbség, tejfölből $\frac{1}{3}$ -át, vajból $\frac{1}{5}$ -ét és sajtból $\frac{1}{6}$ -át tette ki a legkisebb jövedelműek átlagos fogyasztása a legnagyobb jövedelműekének. A legalacsonyabb jövedelműek tejure és tejtermékre fordított összes kiadásuk háromnegyed részét tejvásárlásra, a legnagyobb jövedelműek összes ilyen kiadásuk 54 százalékát tejtermékvásárlásra fordították.

A parasztcsaládoknál — amellet, hogy az átlagos fogyasztási színvonal alacsonyabb — a különböző jövedelműek fogyasztásában még nagyobbak a különbségek, nemcsak a tejtermékek, hanem a tej vonatkozásában is. A legnagyobb jövedelműek tejből kétszer, tejfölből és túróból két- és félszer, vajból ötször, sajtból pedig kilencszer annyit fogyasztottak, mint a legalacsonyabb jövedelműek. A legnagyobb jövedelmű parasztcsaládok tej- és tejtermékfogyasztása kereken 10 százalékkal

megaladta az azonos kategóriájú munkás- és alkalmazottcsaládokét, de az általuk elfogyasztott tejtermékek mennyisége 8—10 százalékkal kevesebb volt a munkás- és alkalmazottcsaládokénál, ami a mezőgazdasági vidékek kedvezőtlen sajt- és vajellátásával függ össze.

A fogyasztás változását befolyásoló tényezők

Az ételmiszer-fogyasztásra nagy hatással van az élet- és munkakörülmények változása. A gépesítés, automatizálás a dolgozók munkakörülményeit megváltoztatja, csökken a munkával kapcsolatos fizikai erőki-fejtés, s növekszik a szellemi igénybevitel. A nők mind nagyobb részének munkába állítása növeli az ételmiszer- és vendéglátóipar szerepét, növekszik a kereslet az előrecsomagolt, a félkész- és készételek, a felvágottak, tejesfolyadékok és tejtermékek iránt.

Az ételmiszer- (ezen belül a tejtermék-) fogyasztásra — főképp a fogyasztás összetételére — az életszínvonal, illetve a jövedelemváltozás gyakorolja a legnagyobb hatást. Az életszínvonal emelkedésével a tejtermékfogyasztás volumene gyorsabb ütemben nő, mint a tejfogyasztásé.

Az 1962. évi háztartásstatisztikai adatok alapján az átlag körüli (évi 11 027 Ft) jövedelem 1000 Ft-os nő-

A jövedelemváltozás hatása a tej és tejtermékek fogyasztására (Munkás- és alkalmazotti háztartások 1962. évi reprezentatív adatai alapján.)

Termék	Egy főre jutó évi	
	11 027 Ft-os jövedelemhez tartozó rugalmassági együttható*	fogyasztásnövekedés 1000 Ft-os jövedelememelés esetén az átlagos fogyasztás %-ában
Sajt	1,5661	13,4
Vaj	1,5324	12,0
Tejföl	0,8898	9,9
Túró	0,3170	3,0
Tej	0,1549	1,4

* A rugalmassági együttható jelen esetben azt mutatja, hogy egy %-os reáljövedelemváltozás hány %-os fogyasztásváltozást okoz.

vekedése cikkenként eltérő fogyasztásnövekedést eredményez. Legrugalmasabban a sajt- és vajfogyasztás reagál a jövedelem változására. Legkevésbé változik a tejfogyasztás, ami a viszonylagos telítettséggel magyarázható.

A tejtermékek fogyasztását befolyásolja a tejterméket helyettesítő cikkek árárányának alakulása is. Ezért érdemes néhány fehérjében gazdag, tejterméket helyettesítő élelmiszer árát összehasonlítani. Az alábbi táblázat adatai azt szemléltetik, hogy egy kg sajt áráért 1938-ban, 1950-ben és 1959-ben mennyi szalámit, szalonnát, virslit, tojást és tejterméket lehetett kapni. 1959-ben ezekből a cikkekből — a szalonna kivételével — nagyobb mennyiséget lehetett vásárolni, mint 1938-ban, vagyis a sajt ára nagyobb mértékben emelkedett, mint a többi cikké. A tejtermékek viszonylag magas ára csökkenti a keresletet, de még ezen az áron sincs meg az összhang a fizetőképes kereslet és a tejtermékkínálat között. A termelés nem képes lépést tartani a fogyasztók igényeivel. (Ezt igazolja az is, hogy a forgalomba hozott tej és tejtermék minden különösebb minőségi választék nélkül is elfogy, hogy a nap bizonyos óráiban már nem kapható tej, hogy a háború előtti évek házhoz szállítási szokásával szemben ma az ily módon értékesített tej mennyisége nem számottevő stb.) A csecsemő- és gyermektej juttatásával viszont a legki-

Néhány egymást helyettesítő állati termék árárányának alakulása

Termék	Mértékegység	Egy kg sajt árának megfelelő			Az 1959. évi mennyiség az 1938. évi %-ában
		1938.	1950.	1959.	
		évben			
Szalámi ...	kg	0,42	0,51	0,57	136
Füstölt szalonna	kg	1,08	0,57	1,00	93
Virslis.....	kg	0,93	1,18	1,25	134
Vaj.....	kg	0,65	0,59	0,72	111
Tejföl ...	liter	2,02	2,78	2,67	132
Túró	kg	3,51	4,43	4,00	114
Tojás	darab	25	24	27	108

sebb jövedelműek gyermekei részére is biztosítva van a minimális szükséglet fedezése.

A tej- és tejtermékfogyasztás elsősorban a termelés nagyságától függ, de nagy szerepe van a fogyasztási szokásoknak is. Még az azonos jövedelműek fogyasztása is eltérő, a legtöbbet és legkevésébbet fogyasztók között több mint 20 százalékos különbség is tapasztalható.

A parasztcsaládok fogyasztásában még nagyobbak a különbségek. A tehénnel nem rendelkezők kevesebb tejet és tejesfolyadékot fogyasztanak, mint a tehénnel rendelkezők, de az utóbbi háztartások közül is jelentős azoknak a száma, melyek nem fogyasztottak rendszeresen tejet és tejes folyadékot.

A tej- és tejtermékfogyasztás vidékenként is különböző: 1960. évi adatok szerint legmagasabb Győr és Vas megyében (211 liter), legalacsonyabb Bács- és Pest megyében (101 liter). E nagy különbség részben a fogyasztási szokásoktól, de főként a tehénállománynak a lakossághoz viszonyított sűrűségéből ered. A fentiekén kívül a tej- és tejtermékfogyasztásra hatással van a kedvező vagy kedvezőtlen gyümölcsstermés, az időjárás stb.

Tejtermelés és -fogyasztás

Az elmúlt tizenhárom év alatt a tejtermelés volumene jelentősen megváltozott. Az emberi fogyasztásra kerülő tej mennyisége általában követte a termelés változását, bár az ötvenes évek első felében nem volt a kettő közt szoros kapcsolat. 1956 óta a fogyasztásra kerülő mennyiség lényegében a termeléssel együtt emelkedett, az utolsó években pedig a fogyasztásra kerülő tej mennyisége már nem csökkent olyan mértékben, mint a tejtermelés.

A lakosság tej- és tejtermékigényét egyrészt saját termelésből, másrészt vásárlás útján elégíti ki. A vásárolt termékek nagyobb része, körülbelül háromnegyede, az állami tejipari vállalatok felvásárló és ipari tevékenysége után a kereskedelmi hálózaton keresztül szervezeten jut

el a fogyasztókhoz. A lakosságnak az a része, amely nem rendelkezik fejőstehénnel és nem tudja a tejet és tejterméket a szervezett ellátás útján beszerezni, az szabadpiacon vásárolja meg.

1958-hoz képest csökkent a saját termelésből való fogyasztás mennyisége, aránya pedig körülbelül 7 százalékkal kisebb, mint 4 évvel korábban, de még 1962-ben is magasabb volt, mint 1938-ban vagy 1950-ben. Ezzel egyidőben a parasztcsaládok évről évre több tejet és tejterméket vásárolnak, elsősorban olyanokat (például sajtot, vaját), amelyeket házilag előállítani nem tudnak vagy nem célszerű előállítaniok. A mezőgazdasági vidékek szervezettebb tejtermékellátásával a saját termelésből való fogyasztás volumene jelentősen csökkenne. A szervezett áruforgalom növekedéséhez azonban elsősorban nem a tehenet tartó parasztcsaládoknak a kereslete járul hozzá, hanem azoké, akik teheneltartásukat megszüntették és akik szükségletüket saját termelésből már nem fedezik.

Tej- és tejtermékforgalom

Az elmúlt tizenhárom év alatt az értékesített tej és tejtermékek mennyisége összesen 25 százalékkal emelkedett. Az 1962. évi állami és szövetkezeti értékesítés az 1950. évi 80 százalékkal haladta meg, a szabadpiaci eladás ez idő alatt 44 százalékkal csökkent. A szocialista kereskedelem tehát a fenti időszakban nemcsak a szűkülő szabadpiac szerepét vette át, hanem sok vonatkozásban javította is az áruellátást.

A lakosság központi készletekből történő folyamatos és zavartalan ellátásáról felvásárlás útján gondoskodunk. A tejfelvásárlás volumenének növekedése az elmúlt években meghaladta a termelés növekedését és így a termelt tejnek egyre nagyobb része került — központi készletbe. A mezőgazdaság szocialista átszervezése kedvezően hatott a tejfelvásárlásra, mert a létrehozott szocialista nagyüzemek termelésük egyre na-

gyobb részét értékesítették. A termelt tej legnagyobb hányadát az állami gazdaságok, majd sorrendben a termelőszövetkezetek értékesítik, és kisebb részét a háztáji, egyéni és kisegítő gazdaságok adják el. A termelőszövetkezetek árutejtermelésüket tovább növelhetnék, ha a szopósborjaknak az eddiginél nagyobb részét nevelnék itatással, mert ehhez lényegesen kevesebb teljestejet kellene felhasználni.

Tejfelvásárlás a termelés százalékában

Év	Állami	Termelőszövetkezeti (közös)	Háztáji, egyéni és egyéb	Az összes gazdaságban	Az összes felvásárlás az 1950. évi %-ában
1950.	54	49	29	30	100
1951.	47	38	26	27	92
1952.	51	44	36	38	125
1953.	58	44	25	30	94
1954.	60	51	26	31	105
1955.	63	65	28	34	122
1956.	67	52	29	36	127
1957.	68	47	23	30	123
1958.	77	55	28	36	162
1959.	81	57	28	37	171
1960.	82	59	26	39	177
1961.	83	63	22	41	180
1962.	84	67	12	43	180

A felvásárlás növekedése lehetővé tette, hogy a tejipari vállalatok mind több fogyasztói tejet, vaját, sajtot és egyéb tejterméket állítsanak elő. Az ipari termelés növekedésének ütemét meghaladta a kiskereskedelem útján értékesített vaj és sajt mennyiségének növekedése, mert a felvásárolt tejnek mind nagyobb részéből készítették tejtermékeket, sajtból a termelésnek egyre nagyobb részét értékesítették belföldön, vajból pedig jelentős volt az import is. 1962-ben sajtból 362 százalékkal, vajból 186 százalékkal, tejből 57 százalékkal adtak el többet, mint tíz évvel korábban.

Az értékesítés összetétele is jelentősen módosult, 1952—1959 között a forgalom évenként 5,9 százalékkal, ezen belül a tejé 3 százalékkal, a vajé

A termelés és a kiskereskedelmi értékesítés alakulása (1952=100)

Év	Tej	Vaj	Sajt	Tej	Vaj	Sajt
	ipari termelése			kiskereskedelmi értékesítése		
1953.	111	66	100	107	109	170
1954.	115	77	146	108	131	215
1955.	112	94	200	105	128	258
1956.	112	104	161	104	153	277
1957.	107	100	193	100	181	307
1958.	118	140	221	109	198	359
1959.	131	136	214	121	246	400
1960.	145	135	271	133	262	424
1961.	158	128	321	146	276	437
1962.	169	120	343	157	286	462

11,1 százalékkal, a sajté 15,3 százalékkal nőtt. 1959-ig a vaj- és a sajteladás növekedése volt a nagyobb, az ezt követő években pedig a tej, a túró, a tejföl eladása haladta meg a vaj- és a sajteladás növekedését. Az utóbbi években sok ezer parasztcsalád szüntette meg tehéntartását, akik az állami és szövetkezeti kereskedelemben új tej- és tejtermékvásárlókként jelentkeztek. Ezzel egyidőben a fogyasztói szokásaik nem változtak meg, ezért tej- és tejtermékből elsősorban azokat a cikkeket keresték és vásárolták, melyeket azelőtt is fogyasztottak, s mint hajdani tehéntartók és tejtermelők saját háztartásukban is előállítottak. A parasztcsaládok fogyasztásában a tej, a túró és a tejföl aránya az összes tej- és tejtermékfogyasztáson belül 85—90 százalék. Főleg ez az oka annak, hogy az utóbbi években e cikkek bolti eladása az átlagot jóval meghaladta.

Központi készletből forgalomba hozott tej és tejtermék volumenének évenkénti növekedése százalékban

Termék	Az előző év %-ában			1962. év 1959. év %-ában
	1960.	1961.	1962.	
Fogyasztói tej	111	110	107	131
Tejföl	115	105	111	134
Vaj	106	104	103	114
Sajt	105	104	105	115
Túró	107	103	120	132

Jelentősen növekedett és egyre nagyobb részarányt képvisel a háztartáson kívül, vendéglátó helyeken, büfékben, üzemi étkezdékben stb. elfogyasztott tej és tejtermékek mennyisége. Növekedett az előre csomagolt tej és tejtermékek forgalombahozatala, ami az egészségügyi követelmények következetesebb érvényesülését teszi lehetővé és csökkenti a minőségrontás lehetőségét is. A forgalomba hozott palackozott tej Budapesten és a vidéki nagyvárosokban a jelenlegi keresletnek megfelelő. A poharas tejföl forgalombahozatala is nőtt, és 1962 második felétől Budapesten csak ezt árusítanak. Az előre csomagolt áruk iránti kereslet a jelenleginél nagyobb volna, ha a csomagolással a fogyasztói ár nem emelkedne ilyen mértékben. A palacktej ára 20 százalékkal, a tejfölé 12 százalékkal magasabb, mint az azonos minőségű kiszereletlen árué.

Piaci felhozatal és árak

A tej- és tejtermékek iránti kereslet a legutóbbi években is meghaladta a kínálatot. A lakosság központi készletből való ellátása e cikkekből sokat javult, de nem tartott lépést a fizetőképes kereslettel. Ezért a szabadpiacnak jelenleg is fontos — bár csökkenő — szerepe van, főleg a vidéki városokban és falvakban, ahol a központi áruellátás még megoldatlan. 1962-ben az itt eladott tej és tejtermék volumene az 1950. évnek 56 százalékát tette ki és körülbelül 1 300 000 fő fogyasztását érintette. A szabadpiaci forgalom az utolsó öt évben szűkült nagyobb mértékben; 1962-ben a vidéki városokban 33 százalékkal, Budapesten 45 százalékkal volt alacsonyabb, mint 1957-ben. Budapesten a tej és a tejtermékek eladása megközelítően azonos mértékben csökkent, a vidéki városokban azonban a tejeladás 59 százalékos csökkenése mellett a tejtermékeké csak 20 százalékkal volt alacsonyabb, mint öt évvel korábban. Ez azt mutatja, hogy a vidéki városokban elsősorban a tejellátást szervezték meg, míg a tejtermékellátásban továbbra

is nagy szerepe van a szabadpiaci értékesítésnek.

A szervezett áruellátás javulásával magyarázható, hogy a piaci felhozatal csökkenése nem eredményezte az árak hasonló mértékű emelkedését. A piaci árak 1957-től 1962-ig Budapesten 13 százalékkal, a vidéki városokban 11 százalékkal emelkedtek. Legnagyobb mértékben a túró, legkisebb mértékben a tej ára emelkedett. A piaci árak általában meghaladják a kiskereskedelmi árakat, csupán a vaj ára alacsonyabb 5 százalékkal a bolti árnál, de minősége is legtöbbször gyengébb, nincs csomagolva és nem olyan higiénikusan kezelt. (Néhány vidéki városban a szabadpiaci ár meghaladta a kiskereskedelmi árat. Például Miskolcon 58,60 Ft, Nyíregyházán 59,20 Ft, Kazincbarcikán 63,10 Ft volt 1962-ben egy kg vaj.)

Fordított a helyzet a bolti és a piaci tejár esetében. A tej szabadpiaci ára 20 százalékkal magasabb, mint a bolti tejé, de a két tej zsírtartalma nem azonos (a piaci tej 3,5 százalékos, a csarnoki tej 2,8 százalékos). Azonos zsírtartalmú tejet véve alapul, a piaci tejár 4 százalékkal alacsonyabb a bolti tejárnál. A tej piaci ára a városokban általában az országos átlagnál drágább. Az ipari jellegű városok közül csupán kettőben volt az országos átlagnál olcsóbb, a többiben négy forint körül alakult.

Tejtermékek közül legnagyobb mértékben — 23 százalékkal — a tejfel szabadpiaci ára haladta meg a kiskereskedelmi árat. Néhány városban a piaci ár és az állami ár között 40—55 százalékos különbség is előfordult. 1962-ben a túró városi piaci

és kiskereskedelmi ára között országosan alig volt különbség, de egyes városokban a piaci ár az átlagos szabadpiaci árat 25—43 százalékkal is meghaladta. Budapesten volt a legdrágább, kilogrammonként 22,90 Ft.

A szállítási távolság és a specializáció problémái

A munkás- és alkalmazottcsaládokban az egy főre jutó tej- és túrófogyasztás Budapesten és vidéken lényegében egyformán alakult, de tejfölből 40 százalékkal többet, vajból kétszer, sajtból két és félszer annyit fogyasztottak Budapesten, mint vidéken. 1961-ben a központi áruellátás keretében az országosan felvásárolt tehéntejnek és tejterméknek 40 százalékát Budapesten hozták forgalomba. A fővárosban jelentkező igények kielégítésére napi átlagban körülbelül félmillió liter 2,8 százalékos zsírtartalmú tejet és körülbelül ugyanennyi tejnek megfelelő tejterméket hoztak forgalomba.

A szabadpiaci felhozatal a szervezett áruellátás mellett elenyésző, az összes forgalomba hozott tejnek és tejterméknek csupán 4—5 százaléka. A legutóbbi években a tej- és tejtermékfogyasztás Budapesten nem emelkedett ugrásszerűen, mégis a főváros zavartalan ellátásához mind távolabbi vidékek tejtermelését kellett igénybevenni. Az átlagos szállítási távolság 30 év alatt körülbelül 70 km-rel növekedett (1961-ben 172 km), s az 50 km-nél közelebről szállított tej mennyisége 10,6 százalékról 1 százalék alá csökkent. Elég jelentős a 360 km távolságból szállított tej mennyisége. Az átlagos szállítási távolság nemcsak azért nőtt, mert Budapest lakosainak száma több és az egy főre jutó fogyasztás nagyobb, hanem azért is, mert a Budapest környéki tejtermelés volumene nagymértékben csökkent. A szabadpiaci tej- és tejtermékeladást is beszámítva a zöldsöveget a fővárosban jelentkező igényeknek mindössze 5—6 százalékát elégítette ki.

A szállítási távolság növekedése

Tej és tejtermékek városi piaci árainak alakulása

Termék	Mértékegység	1962. évi piaci átlagár		
		Ft/kg	az 1960. évi	
			ár %-ában	
Tej ...	liter	3,60	103	120
Tejföl	liter	20,90	109	123
Vaj ...	kg	53,20	106	95
Túró	kg	16,10	114	101

több szempontból is kedvezőtlen jelenség. Egy liter tej átlagos szállítási költsége 22 fillérbe került, a megszabtról szállítotté 40—50 fillérbe. A messziről szállított tej kifejése és fogyasztása közt gyakran 50—70 óra is eltelik. Sok időt vesz igénybe a tej begyűjtése a községekbe, onnan a tejipari telepekre történő szállítás, majd vagonbarakás, vagonból a tejipari vállalathoz való szállítás, ahol a tejet pasztörizálják, palackozzák, üzletekbe szállítják. Ez az idő korszerűbb szállítóeszközökkel és jobb munkaszervezéssel sem rövidíthető számottevően, és mire a tej a fogyasztóhoz ér, tetemes költséget emészt fel a szállítás és a tej megóvása.

A városok tejellátása világszerte nagy problémát okoz. Nyugaton a világvárosok egy részének tejellátását általában nagyhozamú tehenekből álló, úgynevezett „lefejőtehenészetek” létesítésével oldják meg. Ezeket a teheneket csak addig tartják, míg a hozamuk magas, és ha tejtermelésük már alacsony, vágóhídra adják őket. Nálunk ez a módszer nem alkalmazható, mert szarvasmarha-állományunk kicsi és a tehenállomány aránya sem kielégítő. Szarvasmarha-állományunk minősége jelenleg sem kifogástalan, s még tovább rontanánk, ha a nagyhozamú egyedek viszonylag rövid termelési idő után utódok nélkül vágásra kerülnének.

Bár a lefejőtehenészetek szervezése számunkra jelenleg nem célszerű, de a mezőgazdasági üzemek közötti munkamegosztásnak, a termelés specializációjának a fejlődésével előbb utóbb időszerűvé válik.

A tejtermelés területi elhelyezését elsősorban a takarmánytermelési lehetőségek határozzák meg. A tej önköltségének ugyanis mintegy kétharmad része a takarmány és az alomszalma értéke. Célszerűbb tehát a tejet szállítani 50—100 km-ről a fogyasztó helyekre, mintsem a tej súlyának két-háromszorosát kitevő ballaszt takarmányokat ilyen távolságból a takarmányozás helyére. Vannak olyan esetek, amikor viszonylag kedvezőtlenebb takarmánytermelési lehetőségek mellett a tejtermelést a fogyasztói központok

közelében célszerű megszervezni. Ennek ösztönzésére területileg differenciálni lehetne a tejjarat, s Budapest és a többi vidéki nagyváros közelében a felvásárolt tejért a termelők legalább annyival kapnának többet, amennyit a tejipari vállalatok a szállításnál megtakarítanak. Tehát a tej felvásárlási árában a fogyasztó központtól való távolság is kifejeződne.

Ez kedvező hatással lenne a tejtermelés területi elhelyezésére. A termelés jobban igazodna a fogyasztói igényekhez, és ez lehetőséget adna a szarvasmarha-tenyésztés különféle ágainak specializációjára is. A mezőgazdasági nagyüzemek a fogyasztói központok közelében elsősorban tejtermeléssel foglalkoznának, míg a növedéknevelés és marhahústermelés a fogyasztó központoktól távolabb fekvő gazdaságokba kerülne át. Ezekben a gazdaságokban a tejtermelés csak másodlagos lenne, s a tej legnagyobb részben feldolgozott állapotban kerülne értékesítésre. Ez a specializáció lehetővé tenné a szocialista nagyüzemekben a valóban nagyüzemi méretű szarvasmarha-tenyésztést, a munka gyárszerű megszervezését, a munkatermelékenység jelentős emelkedését, s a specialisták alkalmazása a takarmánytermelésben és a takarmányozásban, valamint a szarvasmarhatenyésztésben az eddiginél jobb gazdasági eredményt hozna.

A tehenállományt a következő években nagyarányban kell növelni. Jelenleg a tehénsűrűség a nagyvárosok környékén alacsonyabb, mint az ország egyéb területein. Célszerű lenne a tehenállomány számszerű növelésével egyidőben a területi elhelyezésnél a fogyasztói igényeket is figyelembe venni.

★

Összefoglalva: A tej- és tejtermékek alacsony fogyasztási szintje elsősorban az alacsony termelés következménye. Az élet- és munkakörülmények változása, valamint a reáljövedelmek emelkedése e termékek fogyasztásának növekedését eredményezi. A korszerűbben táplálkozó or-

szágokban az egy főre jutó fogyasztás felülmúlja a hazai fogyasztás átlagát. Ez a különbség az elkövetkező években — a fogyasztási szokások figyelembevételével — nagymértékben csökkenni fog. Az Élelmezéstudományi Intézet számításai szerint 1980-ban az egy főre jutó összes tej- és tejtermékfogyasztás 3,5 százalékos zsírtartalmú tejben kifejezve 340 liter, ezen belül a vajfogyasztás 3,5 kg, a sajt-fogyasztás 4 kg lesz. A tejben és tejtermékben elfogyasztott tejszír az 1962. évinél körülbelül 150 százalékkal magasabb, 4,9 kg helyett csaknem 12 kg lesz, s ezzel eléri, illetve megközelíti a legtöbb tejet és tejterméket fogyasztó európai országok 1959. évi átlagát. Mértéktartóbb és realisabb a Belkereskedelmi Minisztérium Kutató Intézetének számítása, ezt fogadta el az Országos Tervhivatal is. Eszerint 1980-ra az egy főre jutó tej- és tejtermékfogyasztás 3,5 százalékos zsírtartalmú tejben számolva 220 liter lesz, körülbelül 60 százalékkal magasabb, mint 1962-ben. A fogyasztás ilyen mértékű emelkedése csak akkor valósítható meg hazai termelésből, ha a tejtermelést növeljük és a termelt tejn

nagyobb részét használjuk fel emberi táplálkozásra. A takarmányozásra felhasznált tej aránya a fejlettebb állattenyésztési módszerek elterjedése folytán csökkenni fog. A saját termelésből történő fogyasztás aránya — a tehéntartó háztáji és egyéni gazdaságok számának csökkenése miatt — kevesebb lesz, de a tehenet tartók is szükségletük mind nagyobb részét vásárolják meg központi készletből. Mindezek eredményeként a termelt és emberi fogyasztásra felhasznált tejnek nagyobb része kerül felvásárlásra. Az igények növekedése — ha a vásárló maga döntheti el, hogy milyen árut és hol vásároljon, vagyis, ha a bolti kínálat és a fizetőképes kereslet egyensúlyban lesz — a szabadpiaci forgalom további szűkülését eredményezi. Az igények teljesebb kielégítése szükségessé teszi a tejipari vállalatok termelésének többszörösére való növelését, valamint a bolthálózat bővítését. E kérdések részletes vizsgálata számos gazdaságpolitikai, takarmánytermelési, termelés-szervezési, állattenyésztés-technikai stb. kérdés együttes értékelését teszi szükségessé.

Nagy Imre

Az Egyesült Államok „segélypolitikája” a viták keresztjében

I.

A második világháború után kialakult nemzetközi gazdasági és politikai kapcsolatoknak új, sajátos része a tőkés nagyhatalmak „segélypolitikája”. A „segélypolitika” gyökerei tulajdonképpen még a háborús évekre nyúlnak vissza, amikor a kölcsönbérlet-egyezmény alapján az Egyesült Államok 48,5 milliárd dollár értékű fegyvert és hadianyagot szállított szövetségeseinek. A háború befejezése után az imperialista hatalmak számára létfontosságú volt a tőkés rendszer megszilárdítása Nyugat-Európában és a forradalmak

megakadályozása Ázsiában, a „segélypolitika” tehát jórészt ennek a jegyében alakult. A gyarmati rendszer felbomlása tovább fokozta a „segélypolitika” jelentőségét és bővítette feladatkörét. Ettől kezdve a „segélypolitika” fő funkciója a politikailag függetlenné vált, de gazdaságilag gyengén fejlett országok kereskedelmi, pénzügyi, politikai és katonai befolyásolása az imperialista hatalmak érdekében.

A tőkés hatalmak „segélypolitikájában” a döntő szerep az Egyesült Államoké; az Egyesült Államok adja a nyugati világ gazdasági és katonai „segélyeinek” több mint a felét.

A vezető tőkés hatalmak segélyei a gyengén fejlett országok számára

(millió dollár)

Ország	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962
Egyesült Államok.....	1996	2083	2388	2310	2817	3493	3606
Anglia.....	205	234	276	375	402	441	417
Franciaország.....	648	819	884	832	837	943	996
Német Szövetségi Köztársaság	149	300	278	337	324	589	427
Japán	61	58	254	112	125	214	165
Összesen:	3059	3494	4080	3966	4505	5680	5611

Forrás: OCDE: Efforts et Politiques d' Aide au Développement, Párizs, 1963.

Az Egyesült Államok részesedése 60—70 százalék között ingadozik, ami jóval magasabb arány, mint az Egyesült Államok súlya a fejlett tőkésországok összesített termelésében vagy összesített kivitelében.

Az Egyesült Államok általános segélypolitikája öt, egymással szorosan összefüggő speciális segélyprogram keretében valósul meg: 1. a közvetlen katonai és politikai jellegű ún. biztonsági program; 2. Latin-Amerika számára a „Szövetség a haladásért” akció; 3. technikai segélyprogram; 4. a Fejlesztési Hitelalap tevékenysége, főképpen az egyes gyengén fejlett országok fizetésimérleg-deficitjének az áthidalására; 5. az „Élelemmel a békéért” program, amelynek keretében az élelmiszerfeleslegek eladása is történik.

A háború után Nyugat-Európának nyújtott segélyeket is figyelembe véve 1945—1962 között az Egyesült Államok összesen kb. 98 milliárd dollárt költött a külföldi gazdasági és katonai „segélyekre”, a következő földrajzi megosztásban: Európa: 45, Ázsia: 40, Latin-Amerika: 6,8, Afrika: 1,8, Nemzetközi Szervezetek: 4,4 milliárd dollár.*

A 98 milliárd dollárból 31 milliárd közvetlenül katonai célokat szolgált, ebből 15 milliárd volt Nyugat-Európa részesedése, 16 milliárd pedig az ázsiai, afrikai és latin-amerikai országok között oszlott meg (körülbelül 95 százalékban az ázsiai SEATO

és CENTO-államok katonai támogatása).

A Marshall-terv befejezése óta az amerikai segélyprogramok majdnem kizárólag az ázsiai, afrikai és részben a latin-amerikai gyengén fejlett országokba irányulnak. Kétségtelen, hogy a gyengén fejlett országoknak nyújtott amerikai adományok és kölcsönök részben az említett országokban objektíve jelentkező gazdasági igényekkel találkoznak. Az amerikai segélyprogramokba bevont gyengén fejlett országok az Egyesült Államok gazdasági közreműködését egyebek között olyan célokra igyekeznek felhasználni, mint a krónikus élelmiszerhiány enyhítése, a közlekedés fejlesztése, az energiatermelés fokozása, a szakemberek képzése stb.

Az amerikai segélyprogramok tehát objektíve létező gazdasági igényeket lennének hivatva kielégíteni. A probléma abban van, hogy ezeknek az igényeknek a kielégítése elsősorban az amerikai monopol-tőke érdekeinek a szem előtt tartásával történik. Az amerikai nagytőke csak ott és olyan mértékben alkalmazza az amerikai költségvetés eszközeit (évente átlag 4—6 százalékát) a gyengén fejlett országok gazdasági nehézségeinek az enyhítésére, ahol és amennyiben a szükséges intézkedések teljes mértékben egybeesnek az amerikai monopóliumok érdekeivel. Az amerikai segélypolitika osztályszempontjai eleve megszabják az adományok és kölcsönök nyújtásá-

* Political Science Quarterly, 1963. szeptember.

nak a korlátait, és jórészt ebből erednek ellentmondásai is.

Gazdasági tekintetben az amerikai „segélypolitika” egyik kifejezett célja, hogy a „felesleges” árukészletek felvásárlása útján az amerikai monopóliumok számára csökkentse a túlermelésből adódó belső elhelyezési nehézségeket. Vonatkozik ez mindenekelőtt a nagy mezőgazdasági termékfeleslegekre, de olyan termékekre is, mint a szén, sőt bizonyos elavulóban levő fegyverekre is. A segélyprogramok ilyen vonatkozásairól teljes nyíltsággal beszélt a közelmúltban az egyik amerikai külügyminiszter-helyettes. „A programok pozitív oldala — hangoztatta — konstruktív lehetőségeket biztosít mezőgazdasági termékfeleslegeink elhelyezésére fizetési mérlegünk veszélyeztetése nélkül; csökkenti a feleslegek tárolási költségeit; megszüldíti a mezőgazdasági jövedelmeket és javítja vasutaink, tengeri kikötőink és tengerhajózásunk üzleti forgalmát... A program növeli külföldön a táplálkozás színvonalát, ezáltal újabb piacok alakulnak ki az amerikai mezőgazdaság számára.”*

E politika közvetlen következménye, hogy az Egyesült Államok kivételében tendenciálisan növekszik az a rész, amelyet a segélyprogramokból finanszíroznak. 1953—56 között ez az arány 6,2 százalék, 1957—59 között pedig már 9,1 százalék volt.**

Az amerikai segélypolitika másik fontos gazdasági célja, hogy a gyengén fejlett országokban segítse az amerikai magántőkés befektetéseket. Emellett a kölcsönök formájában nyújtott segélyek a gyengén fejlett országok nyersanyagainak az olcsó megszerzését is előmozdítják. Az eladósodott gyengén fejlett ország ugyanis csak úgy tud fizetni, ha minél többet exportál, a fő exportcikk viszont a nyersanyag, ezt pedig mindenáron el kell adnia, hogy tartozásait kiegyenlíthesse. Gazdasági szempontból az sem lebecsülendő, hogy a „segélyprogramok” révén az ameri-

kai monopóliumok tulajdonképpen állami pénzen tárják fel a gyengén fejlett országok gazdasági helyzetét, hogy kikutassák a profitszerzés szempontjából legelőnyösebb lehetőségeket. Ez a tevékenység elsősorban az úgynevezett technikai segélyprogramok keretében folyik.

Politikai és katonai szempontból az amerikai segélypolitika fontos funkciója az adott történelmi helyzetben a tőkés kizsákmányolás földrajzi szférájának a védelme, a tőkés világrendszer további zsugorodásának a megakadályozása.

A segélyösszegek országok szerinti megoszlása is jól mutatja az amerikai segélyprogramok politikai céljait. 1962-ben például a következő országok kapták a legnagyobb összegű segélyeket: India 838, Pakisztán 439, Törökország 356, Dél-Korea 345, Dél-Vietnam 246, Brazília 242, Chile 226, EAK 224, Csang Kaj-sek klikk 175 millió dollárt.*

Az amerikai segélyprogramokban jól látható módon előkelő helyet foglalnak el a támadó jellegű katonai tömbökhöz tartozó ázsiai országok, amelyek legtöbbször csupán az amerikai „segítséggel” tudnak hatalmon maradni a népellenes, korrump rendszerek. Az Egyesült Államok vezető körei különösen nagy figyelmet szentelnek azoknak az ázsiai országoknak, amelyek a szocialista világrendszer határai mentén helyezkednek el.

Közismert, hogy a gazdasági támogatás címén kifizetett összegekből is nagy rész megy katonai célokra (útépítésre, kikötők és repülőterek létesítésére stb.). Az amerikai „segélypolitika” gyakorlata messzemenően egybeesett azzal a hivatalos amerikai állásponttal, hogy a „segélypolitika” az amerikai külpolitika szerves része, célját és módszereit az Egyesült Államok külpolitikai törekvései határozzák meg:

A nagyszabású segélyprogram azonban sem a közvetlen katonai-politikai céljait, sem a megsegélyezett gyengén fejlett országok gazdasági fejlődését tekintve nem válthatja be

* The Department of State Bulletin, 1962. szept. 24.

** Tiers-Monde, 1961. július-szeptember.

* The Economist, 1963. március 30.

a hozzá fűzött reményeket. Ezért az utóbbi években az amerikai „segélypolitikát” egyre jobban támadják az amerikai nagytőke bizonyos körei. *Otto E. Passman*, aki az Egyesült Államok kongresszusában a külföldi műveletek albizottságának az elnöke és tekintélyes súllyal képviseli a segélypolitikával elégedetlen körök véleményét, a többi között a következőkben jelölte meg a „segélypolitika” legfőbb hiányosságait:

— a programok kevés figyelmet fordítanak az Egyesült Államok nemzeti érdekeire;

— nagymértékű spekuláció folyik a programok keretében szállított árukkal;

— a segélyprogramok túlságosan erősen koncentrálódnak az úgynevezett kommunista veszély elhárítására;

— a segélyprogramok összességüként túlméretezettek, emellett túlságosan szétaprózódnak;

— sok segélyprogram nincs összhangban a megsegélyezett nép érdekeivel;

— a segélyprogramok sok országban csupán néhány helyi politikus és politikai csoport gyors meggazdagodását szolgálják;

— a programokat túlságosan bürokratikusán szervezik, sok program kudarcot vallott stb.*

A kritikai hangok különösen az utóbbi három-négy év folyamán erősödtek meg, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy az Egyesült Államoknak hosszabb távra előre is súlyos fizetésimérleg-deficittel kell szembenéznie. Az amerikai fizetési mérleg passzívuma 1959-ben elérte a rekord magasságú 4,3 milliárd dollárt, azóta pedig csak valamelyest csökkenteni tudták, de megszüntetni nem. A külföldi segélyprogram ellenzői egyebek között azzal is érvelnek, hogy a külföldi segélyek a fizetési mérleg passzívumának jelentős részét képezik, s a megbomlott egyensúly helyreállításának egyik legegyszerűbb módja a segélyek csökkentése.

* *Political Science Quarterly*, 1963. szeptember.

A segélyprogram körüli viták arra késztették a néhai Kennedy elnököt, hogy külön bizottságot hozzon létre az amerikai „segélypolitika” felülvizsgálására. A bizottság, amelyet 1962 decemberében nevezett ki, jellemző módon a „Szabad világ bizottságának megerősítésére alakult bizottság” elnevezést kapta, elnöke *L. Clay* nyugalmazott tábornok lett; tagjai között olyan közismert politikusok és szakértők foglaltak helyet, mint *R. Anderson*, *E. Black*, *R. Lovett*, *G. Meany* stb. A bizottság jelentése 1963. március végén készült el, és a széles közvélemény előtt mint az úgynevezett *Clay-jelentés* vált ismeretessé. A jelentés közzététele további viharokat támasztott, ezek során élesen felszínre kerültek azok az ellentmondások, amelyek elválaszthatatlanok a „segélypolitika” természetétől.

II.

A *Clay-jelentés* előjáróban leszögezte, hogy „a megfelelően kidolgozott és megvalósított külföldi segélyprogramok igen értékesek az Egyesült Államok nemzeti érdekei szempontjából, a programokkal összefüggő külföldi dollársegélyek értékes hozzájárulást jelentenek nemzetbiztonságunkhoz. A külföldi segélyprogram egyike azoknak az eszközöknek, amelyeket mi és más fejlett országok alkalmazhatnak — és kell hogy erélyesen alkalmazzanak — a szabad világ védelme és előrehaladása céljából.”*

A bizottság idézett véleménye tehát elvileg támogatja az amerikai segélyprogramot. Ez azonban nem akadályozta meg a bizottságot abban, hogy a jelentés további részeiben ne éljen bizonyos megszorításokkal. Így rámutatott arra, hogy több segélyakció politikailag indokolatlan volt vagy az évek folyamán

* *The Scope and Distribution of United States Military and Economic Assistance Programs. Report to the President of the United States from the Committee to Strengthen the Security of the Free World*, March 20, 1963. (Department of State, Washington, D. C.).

elvesztette politikai létjogosultságát. Külpolitikai okokból nem sorolták fel azokat az országokat, amelyek segélyezését — a bizottság véleménye szerint — csökkenteni kell vagy teljesen meg kell szüntetni, de jól tájékozott körökben sejtetni engedték, hogy elsősorban a politikailag el nem kötelezett, semleges ázsiai országokról van szó.

Az elgondolást a washingtoni politikai körök nem fogadták osztatlan lelkesedéssel. A kialakult helyzetet jól jellemzi az amerikai nagytőke egyik lapja, a *Business Week*, amely a semleges országokról a következőket írta: „A legtöbb ilyen ország, így Afganisztán, Burma, Kambodzsa, Indonézia stb. a kommunista világ perifériáján helyezkedik el. A megrémült AID-tisztviselők (AID a segélyekkel foglalkozó kormány szerv rövidített neve — P. J.) azzal érvelnek, hogy pontosan ezek azok a helyek, ahol az Egyesült Államok a legsúlyosabb gazdasági és politikai harcot vívja a Szovjetunióval vagy a vörös Kínával. A bizottság többsége azonban arra az álláspontra helyezkedett, hogy az említett és hasonló országoknak szánt segélyeket csökkenteni lehet, vagy teljesen meg lehet szüntetni anélkül, hogy ez az érintett országok függetlenségét veszélyeztessené.”*

A semleges országok segélyezése körül kialakult vita mélyen fekvő elvi ellentéteket takar. Ismeretes, hogy az Eisenhower után hatalomra került demokrata kormányzat jelentősen növelte az amerikai segélyakciókat a politikailag el nem kötelezett gyengén fejlett országokban, hogy ezáltal aktív módon próbálják megnehezíteni a szocializmus erőinek a kibontakozását. Ezzel szemben a republikánus körök egy merevebb, sokkal inkább közvetlen politikai feltételekhez kötött segélypolitika hívei. Felfogásuk szerint a segélypolitikát a többi között éppen az aktív politikai nyomás céljaira kell felhasználni, mintegy eszközül arra,

hogy a semleges országokat letérítse az el nem kötelezettség útjáról, és rábírák az Egyesült Államokkal való katonai szövetség megkötésére. A republikánusok szemében a semlegesség megbocsáthatatlan bűn. Ezt az álláspontot a néhai Foster Dulles külügyminiszter brutális nyíltsággal fogalmazta meg, amikor még 1956-ban — az Egyesült Államok katonai szerződéseire utalva — kijelentette: „ezek a szerződések eltörlik a felek között a semlegességet, amely azt tartja, hogy egy nemzet akkor lehet a legnagyobb biztonságban, ha közbős a többiek sorsa iránt. Ez a felfogás egyre inkább elavulóban van és — bizonyos kivételes helyzetektől eltekintve — erkölcsstelen, rövidlátó felfogásnak tekintendő.”*

A Clay-jelentés — mint látható — bizonyos fokig a dullesi koncepció hatását tükrözi. Külföldi befektetések fenntartása végett a szélsőséges monopolista csoportok a gyengén fejlett országok maximális politikai és katonai ellenőrzésére törekednek, s attól tartanak, hogy a rugalmasabb segélypolitika a meglevő vagy a potenciális pozíciókat közvetlenül veszélyezteti.

Az ellentétek másik forrása az amerikai segélyek felhasználási módja. *Bizonyos amerikai nagytőkés körök megítélése szerint az elmúlt években az USA-segélyek túlságosan nagy részét fordították az egyes gyengén fejlett országokban az állami szektor megerősítésére, ami közvetlenül vagy közvetve az amerikai magántőkés tevékenység korlátozását eredményezte. Ez az elégedetlenség 1963 folyamán egyre jobban felszínre jutott. Az egyik mértékadó amerikai folyóirat például kifogásolta, hogy „a különféle kormányoknak és a legutóbbi időkig az Egyesült Államok kormányának a képviselői is beszédeikben az egyre nagyobb állami tevékenység szükségességét hangoztatták. Ugyanakkor a helyi és a külföldi vállalkozók kínosan tapasztalták, hogy mennyire el-*

* *Business Week*, 1963. március 23.

* Idézi Paul E. Zinner: *Documents on American Foreign Relations, 1956*. New York.

hanyagolják a magánvállalkozáshoz szükséges alapvető feltételek kialakítását egy sor kevésbé fejlett területen. Eltekintve a nyílt kisajátítástól, az oktan kizárások, az ellenőrzés és a diszkrimináció drasztikusan korlátozza a magán jellegű gazdasági vállalkozás lehetőségeit és a kezdeményezést.”*

Az amerikai monopóliumoknak ez az elégedetlensége különösen élesen jelentkezik Latin-Amerika viszonylatában, amely ugyan arányaiban még kis mértékben részesül az amerikai segélyprogramokból, de az amerikai tőke kivétel legfontosabb területe. A nagy kőolaj-lelőhelyektől és a színesfém bázistól eltekintve, Latin-Amerika gyáripari termelésének 10 százaléka olyan üzemekből származik, amelyek amerikai tulajdont képeznek. Ezzel a különleges helyzettel magyarázható, hogy 1963-ban az amerikai kormány 25 üzletember bevonásával külön bizottságot alakított a latin-amerikai gazdasági helyzet felülvizsgálására. A bizottság szerint Latin-Amerikában több tényező akadályozza az amerikai magántőkés tevékenységet: az ingatlag valuták, a külföldi beruházásokat erősen sújtó adópolitika, az importkvóták, az egyéb kereskedelmi korlátozások, a szocializmus irányába mutató tendenciák, az USA-vállalatok kisajátításának veszélye, félelem a kubai példa terjedésétől stb. Ebben a helyzetben a bizottság úgy találta, hogy az amerikai vállalatok nem kockáztathatják tőkebefektetéseiket Latin-Amerikában. Szerintük a kockázat túl nagy, megfelelő jövedelmek pedig nincs kilátás.

A segélypolitikával összefüggésben a bizottság indítványozta, hogy az amerikai kormány nyújtson több segítséget az amerikai magánberuházóknak. „A jelentés egy sor adókedvezményt javasolt a Latin-Amerikában beruházó amerikai vállalatok számára. Erősebb és kiterjedtebb garanciákat javasol a magánberuházók számára a vagyonkisajátítással, a háborús kockázattal, a felkelésekkel

és a pénz leértékelésével szemben. A bizottság vezetője külön javasolja, hogy az évi 1,1 milliárd dolláros USA-segélyt emeljék fel évi 2,5 milliárd dollárra.

A bizottsággal szemben részben ellenvéleményt jelentett be David Rockefeller, a Chase Manhattan bank elnöke. Ő és még néhányan keményebb politikát javasolnak. Azt tanácsolják, hogy az amerikai segélyeket olyan országokba kell irányítani, amelyek készségesnek mutatkoznak a magánberuházásokat vonzó és elősegítő reformok végrehajtására. Javasolják megszüntetni a segélyt olyan országoknak, amelyek nem hajtják végre a szükséges akciókat. A Rockefeller-csoport rámutat, hogy Latin-Amerika nemzeti jövedelmének 80%-a a magángazdaságból származik. Következésképpen a „Szövetség a haladásért” program csak úgy és akkor lehet eredményes, ha erre a bázisra épül, és sokkal nagyobb hangsúlyt helyez a magánkezdeményezés és -beruházások bátorítására, a helyiekre és a külföldiekre egyaránt.*

A Rockefeller-csoport követelése világos: az amerikai segélypolitikát az eddiginél hatásosabban kell felhasználni az amerikai monopóliumok külföldi érdekei védelmében, s ezzel együtt gátolni kell a gyengén fejlett országokban fellépő államkapitalista tendenciákat.

Mivel ez a törekvés a gyengén fejlett országok belügyeibe való nyílt beavatkozást és a szükségszerű társadalmi változások erőszakos feltartását jelentené, külpolitikai szempontból kockázatos lenne. Egy ilyen politika megvalósítása feltétlenül kiélezné az ellentéteket az Egyesült Államok és sok gyengén fejlett ország között.

További probléma — amely az amerikai „segélypolitikával” összefüggésben nagy nyomatékkal merült fel —, hogy az *Egyesült Államokhoz viszonyítva a nyugat-európai tőkeshatalmak kevésbé veszik ki részüket*

* Foreign Affairs, 1963. július.

* U. S. News & World Report, 1963. február 25.

a segélyprogramok finanszírozásából. Az amerikai kormány már 1960-ban hangoztatta, hogy főleg a nyugatnémet, de részben az angol kormánynak is „jobban ki kell nyitnia a pénztárcáját”. Ennek a nyomásnak volt a következménye, hogy 1960-ról 1961-re a Német Szövetségi Köztársaság hozzájárulása 324 millió dollárról 589 millió dollárra emelkedett. Lényegesebb változás azonban nem történt, és az amerikai szakértők hangsúlyozzák, hogy a helyzet annál inkább tarthatatlan, mivel az Egyesült Államokban az egy főre eső katonai kiadás évente átlag 277 dollár, a nyugat-európai NATO-országokban együtt pedig átlag 52 dollár. Következésképpen a nyugat-európai tőkés hatalmaknak legalább a segélyprogramokból kellene nagyobb terheket vállalniuk, természetesen konvertibilis dollárban.

Az Egyesült Államok vezető pénzügyi körei a nyugat-európai segélyprogramok módjával is elégedetlenek. Rámutatnak, hogy az európai segélyek jórészt rövid lejáratú kereskedelmi hitelek, magas kamatlábbal. Ezzel szemben az Egyesült Államok — politikai megfontolásból — kénytelen egyre nagyobb mértékben hosszú lejáratú hiteleket nyújtani, alacsony kamatlábbal. A tőke megtérülése és a profit nagysága szempontjából tehát az amerikai tőke hátrányos helyzetben van a nyugat-európai tőkével szemben.

Végül a Clay-jelentés nem restelli kimondani, hogy a nyugat-európai hatalmaknak már csak azért is fokozniuk kell a hozzájárulásukat, mert a gyarmati uralom korszakában ők voltak a gyarmati elnyomás legfőbb haszonélvezői. A jelentés szerint „ha azt akarjuk, hogy legyen külföldi segély, akkor Franciaország, Anglia és más ipari nemzet is kell hogy segítse saját korábbi gyarmati területeit. Hiszen végül is ők, nem pedig az Egyesült Államok húzták a legtöbb hasznot ezekből a területekből.”*

Az eltérő és részben ellentétes gazdasági, politikai érdekek miatt nem valószínű, hogy az Egyesült Államok és a nyugat-európai hatalmak a közlebbi jövőben meg tudnának egyezni. De ez egyben azt is jelenti, hogy az amerikai monopoltóke elégedetlensége is fennmarad, és — egyéb tényezők mellett — további nyomást gyakorol majd az amerikai kormányra a segélykeretek csökkentése irányában.

A Clay-jelentés kapcsán a segélyprogramok hatékonysága is előtérbe került. A programok bírálói rámutattak, hogy „sem a kongresszus, sem a nép nem fog támogatni semmiféle programot, hacsak nem látják annak kézzelfogható eredményeit. A Marshall-terv sikerével ellentétben, amely először vont be bennünket a segélyezési ügyekbe, éppen az elmaradott országokban látható eredmények hiánya az, ami — az egyre halmozódó programok stratégiai ötlet-szerűségei miatt — komoly fenyegetést jelent a jövő szempontjából.”*

Amerikai részről tisztában vannak azzal, hogy a segélyprogramok alacsony hatásfoka semmiképpen sem növeli az Egyesült Államok nemzetközi tekintélyét, ezért — bizonyos technikai jellegű amerikai hiányszágok elismerése mellett — a fő felelősséget igyekeznek magukra a gyengén fejlett országokra hárítani. Azt hangoztatják, hogy az amerikai segélyprogramok viszonylagos sikertelenségének fő oka a gyengén fejlett országokban uralkodó szervezetlenség és társadalmi bizonytalanság. Ezzel összefüggésben egy idő óta amerikai részről mind erélyesebben sürgetik bizonyos gazdasági és társadalmi reformok megvalósítását ezekben az országokban. De milyen reformokról lenne szó? Erre nézve félreérthetetlen felvilágosítást nyújt az alábbi vélemény, amely egyébként a Clay-jelentés szemléletét is kifejezi: „A földreform kérdésében a hangsúlyt nem a föld felosztására, hanem a föld jobb kihasználására és a gazdálkodók jövedelmének a foko-

* Political Science Quarterly, 1963. szept., 351. 1.

* The New Leander, 1963. ápr. 15. 5. 1.

zására kell helyezni. Az adóreformoknak biztosítaniuk kell a külföldi beruházások adómentességét. A „tervezésnek” arra kell törekednie, hogy a szükségszerűen szűkös közpénzeket a magánberuházások erősítésére és bátorítására használják fel, az állam pedig ne uralkodjék a gazdasági élet fölött.”*

A gondolat világos. Az *amerikai monopoltőke olyan reformokat óhajt a gazdaságilag gyengén fejlett országokban, amelyek egyrészt általában meggyorsítanak ezekben az országokban a kapitalista jellegű fejlődést, másrészt különösen kedvezményezett helyzetet biztosítanak a külföldi magántőke számára.* Az amerikai nagytőke véleménye szerint a segélyprogramokat nagyobb erővel kell ezekre a feladatokra koncentrálni.

Nem állítható az, hogy ezek a törekvések kizárólag vagy főképp politikai megfontolásból adódnak, hogy ti. az amerikai nagytőke ezáltal is igyekszik megerősíteni a gyengén fejlett országokban a szocializmussal szemben álló erők társadalmi bázisát. Egyes amerikai gazdasági körök úgy látják, hogy a gyengén fejlett országok tőkés fejlődése saját üzleti lehetőségeik növekedését is jelentené. Innen ered a már idézett összehasonlítás a Marshall-terv eredményeivel, amely utóhatásában kétségtelenül fokozta az amerikai — nyugat-európai gazdasági kapcsolatokat.

Más kérdés, hogy a mai amerikai „segélypolitika” a gyengén fejlett országok vonatkozásában a Marshall-tervtől szögesen eltérő nemzetközi helyzetben, teljesen más gazdasági és társadalmi viszonyok között valósul meg, ennyiben tehát a következők összehasonlítása is teljesen alaptalan. Az is tény, hogy nem lebecsülhetők azok az amerikai gazdasági erők sem, amelyeknek nem érdekük a gyengén fejlett országok tőkés fejlődésének a meggyorsítása, legalábbis nem minden vonatkozásban. Például az amerikai mezőgaz-

dasági tőkét hátrányosan érintené a mezőgazdasági termelés jelentős fejlődése a gyengén fejlett országokban, ennek viszont az egyik legfőbb akadálya éppen a termelési viszonyok elmaradottsága. Ezekből ugyancsak látható, hogy az amerikai „segélypolitika” céljairól és módszereiről folyó vita az Egyesült Államok eltérő és egymással sokszor ellentétes gazdasági csoportosulásainak az érdekellentétét mutatja.

III.

A Clay-jelentés körül kibontakozott vita nem maradt elméleti síkon, hanem az Egyesült Államok gyakorlati „segélypolitikájában” is kifejezésre jutott.

A szenátus külügyi bizottsága eredetileg — Kennedy elnök 4500 millió dolláros előterjesztésével szemben — 4200 millió dollárt javasolt az 1964. évi segélyprogram céljaira, de a szenátus ezt az összeget 3800 millió dollárra csökkentette. A két hétig tartó szenátusi vitában több olyan elképzelést is fölvetettek, amelyek feltétlenül tanulságosak az amerikai „segélypolitika” jellegének a megértése szempontjából. Így a többi között Gruening szenátor javasolta, hogy a segélyprogramokból zárják ki Egyiptomot és Algériát, mert ezek az országok „agressziót követtek el a szomszédai ellen”. Mások indítványozták, hogy ki kell zárni a segélyekből azokat az országokat, amelyek nem fizetik az ENSZ-tagdíjakat, valamint azokat, amelyek több mint három mérföld halászléi sávot követelnek stb. A szenátus után a képviselőház is a szélsőséges indítványokat elvetette és — kompromisszumos megoldásként — végül is 3 milliárd dollárt szavazott meg a kormánynak, de — mint a csökkentés is mutatja — az amerikai vezető körök hangulata a „segélypolitikát” illetően nem túlságosan kedvező; üzleti szempontból nem mindig tartják előnyösnek, és a politikai eredményekkel is elégedetlenek.

* Business Week, 1963. márc. 23.

Figyelembe véve a gyengén fejlett országokban kibontakozó gazdasági és társadalmi folyamatok szükség-szerű jellegét, ezzel összefüggő nagy erejét s a szocialista világrendszer nagy súlyát, semmi kétség nem lehet afelől, hogy a „segélyekkel” szemben támasztott követelményeknek sem a merevebb, sem a rugalmasabb politika nem tud megfelelni. Az is két-

ségtelen, hogy éppen az ellentétes gazdasági érdekek miatt az amerikai segélypolitika a semleges országok vonatkozásában a jövőben is változásoknak lesz kitéve, a gyengén fejlett országoknak pedig számolniuk kell az amerikai segélypolitika ilyen ingadozásaival.

Pataki János

A gazdasági fejlődés feltételei

Fordította és válogatta: dr. Szakolczay György

Bevezető tanulmányt írt: Mátyás Antal

A gazdasági fejlődés feltételeinek vizsgálata a legutóbbi évtizedben a nyugati közgazdasági kutatás központi kérdésévé vált. A kérdés-csoport irodalma rendkívül nagy és szerteágazó, nálunk azonban kevésbé ismert és nehezen hozzáférhető.

A kötet a gazdasági növekedés és fejlődés jelenségeinek elméleti vizsgálatával foglalkozó kiemelkedő modern közgazdasági tanulmányok gyűjteménye, amelyben Schumpeter, Robinsón, Hansen, Domar, Harrod, Fellner, Meade, Káldor, Rostow, Bicanic és Chenery művei szerepelnek.

A válogatásnál arra törekedtünk, hogy a magyar olvasó fokozatosan megismerje a kutatás kialakulását és legfontosabb irányait, továbbá korunk kapitalista gazdaságainak, sőt több vonatkozásban az egész világ gazdasági fejlődésének alapvető problémáit is. A könyvből meggyőzően domborodik ki, hogy a gazdasági fejlődés legfontosabb előrevívője a technikai haladás, illetőleg a technikai és szervezési újítások — helyes és késedelem nélküli alkalmazása.

A kiadvány egyaránt hasznos és érdekes olvasmány mind az elméleti közgazdászok, mind a gyakorlati szakemberek számára.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.

A kommunista közgazdász aktíva tanácskozása

Az 1963. december 13-ára összehívott kommunista közgazdász aktíván *Nyers Rezső*, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának titkára elnökölt. Megnyitójában a tanácskozás összehívásának okairól szólva hangsúlyozta, hogy helyzetünk megköveteli: kollektíven vegyük számba a közgazdaságtudománnyal szembeni követelményeket és keressük a helyes utat további cselekvésünk számára. A szocializmus építése megkívánja, hogy nagyobb lendületet adjunk a közgazdasági tudományos munkának, tanaink népszerűsítésének. Mivel a szocializmus ma már a néptömegek ügye, a marxizmus—leninizmus eszméit és tanait sem lehet csupán a párttagok monopóliumának tekinteni, noha e tekintetben az ő felelősségük és kötelességük a legnagyobb. Ez indokolja a pártonkívüli tudósok, közgazdászok részvételét a tanácskozáson is.

A marxizmus—leninizmus újabb eszmei offenzívájának kettős célja van — mondta *Nyers Rezső*. „Az egyik cél, hogy fokozzuk a tudományos előrehaladás ütemét, bővítsük a tudományos tisztánlátás körét. A másik cél, hogy szélesítsük a marxista közgazdaságtan ismerőinek és híveinek körét. Ez a két cél valóban egységet alkot. A marxizmus—leninizmus helyes alkalmazása területén vannak még tennivalók hazánk gazdasági életében, ugyanakkor a szocializmus politikai gazdaságtana koránt sincs véglegesen, minden részletében tisztázottan kidolgozva. Továbbfejlesztésére szükség is, lehetőség is van. A közgazdaságtudománynak kell a jövőben uralnia azokat a területeket is, ahol most még egyeduralkodó a praktizmus, sőt az ösztönösség.”

El kell érni, hogy a közgazdászok a burzsoá tudománnyal a marxizmus pozíciójából érintkezzenek, vegyék át a kutatás nálunk is alkalmazható részeredményeit, vitatkozzanak érvekkel a burzsoá tudománnyal, leplezzék le a burzsoá világnézetet és harcoljanak ellene. Akadályozó tényezőként említette *Nyers Rezső* a dogmatizmust és dialektikus ellenpólusát, a revizionizmust. A személyi kultusz béklyóit a tudományban részben már mögöttünk tudhatjuk — mondotta —, más részük leküzdése azonban még előttünk áll.

Az elmélet és a gyakorlat dialektikus egységének elvéből kiindulva törekedni kell a dedukció és az indukció módszerének helyes összekapcsolására a kutató munkában. A tudományos munkákból számítani kell a végleteket, a semmi újat nem mondó elvont elméleti spekulációkat és a tudományos általánosítástól való óvatos tartózkodást.

„Helyeselhető közgazdasági kutatásainkban a gyakorlatias, praktikus témák sokasága. Hiányolható viszont, hogy a gyakorlatias kutatásokból nagyon kevéssé jutunk el az elméleti általánosítás mezejére. A marxizmus—leninizmus lényegéhez tartozik, hogy a tudományos megismerés eszköze és egyúttal a társadalmi cselekvés tudománya is... Kutatni, keresni kell a tervezés tudományosabb módszereit is, valamint a gazdálkodás javítását népgazdasági, ágazati és vállalati szinten. Egyidejűleg kell törekedni a tervszerűség növelésére, a gazdasági mechanizmus javítására és a dolgozók közgazdasági tudatának fejlesztésére. Keresni kell a tudományos munka fokozottabb koordinálásának a lehetőségét és a kutatási eredmények szervezettebb hasznosítását.

Pártunk Központi Bizottsága azon a nézeten van — mondotta *Nyers Rezső* —, hogy a tudományos megismerésnek és a helyes cselekvésnek nem lehet forrása semmiféle kinyilatkoztatás. Minden alapvető ösztársadalmi kihatású gondolatot három fázisban kívánatos tetre váltani. A tézisek kidolgozását kövesse a vita, a vitát kövesse a döntés és a cselekvés. Ez természetesen vonatkozik a közgazdaságtudomány és a gazdasági cselekvés minden alapvető kérdésére is. Vitatkozzunk konstruktívan, vagyis kertelés nélkül, nem ismerve úgynevezett kényes kérdéseket, de emellett persze fegyelmezettséggel.”

A vitaindító előadást *Háy László* tartotta. (Az előadás teljes szövegét e számban közöljük.)

A vitában elsőként felszólaló *Hevesi Gyula* (MTA Ipargazdasági Kutatócsoportja) rámutatott arra, hogy a tudomány és a gyakorlat kapcsolata akkor a leghatékonyabb, ha a közgazdaságtudomány közvetlenül részt vesz a termelés, a népgazdaság gyakorlati problémáinak megoldásában. Ismertette ezzel kapcsolatban az Ipargazdasági Kutatócsoport tapasztalatait a folyamatos üzemeltetést szolgáló munkarend kidolgozásáról és a gyakorlatba való átültetéséről, hogy ily módon fokozni lehessen az állóeszközök kihasználását a népgazdaságban ma és a jövőben, a rövidített munkanapra való áttérés után. Szóvá tette, hogy népgazdaságunkban és a közgazdasági kutatásokban még mindig nem tulajdonítanak kellő fontosságot az idővel való helyes gazdálkodásnak. Felvetette továbbá azt, hogy szükséges lenne a közgazdaságtudomány új ágazatát megteremteni: a tudománygazdaságtant. Ez a tudományfejlesztés gazdaságosságával foglalkozna, a korunkban e célra fordított hatalmas eszközök leghatékonyabb felhasználásának módszereit vizsgáltná.

Buda István (Munkaügyi Minisztérium) a tudományos kutatások gyakorlati megvalósításáról szólva hangsúlyozta, hogy szükség van a tudományos kutatás hivatásos és nem hivatásos művelőinek együttes munkájára egy-egy kutatási téma kidolgozásában és az eredmények gyakorlati bevezetésében. Az együttműködést ösztönözni is kellene azzal, hogy a kutatási eredmény megvalósulása után jelentkező népgazdasági haszonból mind a kutatók, mind pedig az üzemi megvalósítók köre részesülhessen.

A közgazdászok egyik legfontosabb feladata — mondta *Buda István* — a különféle gazdasági mechanizmusok kialakítása, finomítása és állandó javítása. Viszont a legmegalapozottabb, a leggondosabban előkészített mechanizmus is csak a vezetés megfelelő színvonala mellett tud hatékonyan érvényesülni. Egy új gazdasági (pénzügyi, árpolitikai vagy ösztönzési) mechanizmust bevezetése után rövidesen már bírálunk és rögtön valami új után kutatunk, anélkül, hogy valaki is elemezte volna: a mechanizmus hatékony érvényesülését a mechanizmus hibái vagy a vezetés nem kielégítő színvonala akadályozzák-e. A mechanizmusokat pedig hiba lenne egy vagy két évenként megváltoztatni. Ma nagyon divatos jelenség — mondotta —, hogy ha valami nem megy a népgazdaságban, akár a gazdaságosságról, akár a műszaki fejlesztésről, akár más témáról van szó, akkor a mechanizmusokat okolják. A közgazdászoknak tehát nemcsak a mechanizmusokat kell kialakítaniuk, hanem helyes működésüket is minden erővel elő kell mozdítaniuk, ami közismerten összefügg a vezetés színvonalával.

Vajda Imre (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem) kifejtette, hogy *Háy László* referátumával nagyon sok tekintetben egyetért, bár nem mindenben. Mindenekelőtt hiányolta, hogy az előadó eltért egy nagyon régi és jól bevált gyakorlattól, mivel a közgazdaságtudomány helyzetének és feladatainak elemzését nem vezette be a közgazdaság helyzetének az elemzésével. Csak ebből kiindulva lehet megjelölni a közgazdasági munka feladatait és súlypontjait.

Mint mondotta, fő problémánk az, hogy a népgazdasági terv néhány fontos mutatóját az utolsó években nem tudtuk elérni, a népgazdaság fejlődésében kialakult arányok eltérnek az ötéves terv előirányzataitól. Ezért véleménye szerint kutatásainknak fő feladata éppen azoknak az okoknak a feltárása, felderítése, amelyek ezekre a kedvezőtlen eltérésekre vezettek, és ebből kiindulva — mint legfőbb, legfontosabb feladat — a hátráltató okok kiiktatása, olyan eszközöknek, utaknak és teendőknél a bekapcsolása, amelyek a kitűzött célok megvalósítását biztosítják, vagy ha a kutatás során az derülne ki, hogy az egyes célok nincsenek összhangban másokkal, akkor ennek megfelelő változtatást, az egész szerkezetnek megfelelő változtatását kell előkészíteni, kidolgozni és megvalósítani.”

Nem értett egyet azzal sem, hogy az előadó valamilyen ellentmondást, eltérést lát a mechanizmus és a tervszerűség között, mindenesetre azt hangsúlyozta a referátumban, hogy a közgazdasági munkában túl nagy szerepet játszanak a mechanizmus problémái, és kissé háttérbe szorul a tervszerűség. *Vajda Imre* aláhúzza, hogy a magyar közgazdaságtudomány nem rossz irányban kutatott és nem rossz irányban haladt, amikor mindenekelőtt a mechanizmus problémáit vette szemügyre, ott kísérelt meg módosítást, javítást. Egyetértett emellett *Buda István*-nal, hogy a mechanizmus hirtelen változtatása az optimális kifizetés lehetőségeinek biztosítása és a megfelelő vezetés nélkül nem szerencsés, bár meggyőződése szerint a vezetés a mechanizmus egy része, olyan része, amely nélkül a mechanizmus nem mechanizmus.

Véleménye szerint „közgazdaságtudományunkban ténylegesen a legsürgősebb

feladat egész mechanizmusunknak vagy mechanizmusunk nagyon jelentékeny részeinek felülvizsgálata és elemzése. Végeredményben valamilyen társadalmi oka mégiscsak van azoknak a jelenségeknek, amelyekkel találkozunk. Nem lehet azt mondani — csak egy példát ragadok ki —, hogy a műszaki fejlődés elmaradásának hibák az okai, olyan hibák, amelyek itt-ott egyes embereknek a kevéssé gondos, kevéssé lelkiismeretes vagy kevéssé megalapozott tevékenységéből adódnak. Ez nem kielégítő magyarázat, ha túl általános ez a jelenség... Nincs olyan gondos, lelkiismeretes közgazdasági munka a nemzetközi szocialista irodalomban, amely nem mutatna rá erre a jelenségre, és ezért elsősorú kötelességünk ennek a jelenségnek a gyökereit, az okait feltárni." Hasonló problémákat vet fel a nemzetközi munkamegosztás helyzete és a munkatermelékenység növelésének feladata a népgazdaságban.

Vajda Imre hangsúlyozta, hogy e problémák felkutatása, tisztázása az előrehaladás útjainak kidolgozásával együtt rendkívül fontos és egyszersmind rendkívül pártos követelmény. „Legyünk tisztában azzal, hogy a legpártosabb cselekedet a közgazdaságtudomány terén az, ami előreviszi népgazdaságunkat abban a társadalmi irányban, amely pártunk programjának döntő része.”

A továbbiakban Vajda Imre beszélt a közgazdasági ismeretterjesztés problémáiról, majd a nemzetközi tudományos együttműködés, tapasztalatcsere fontosságáról szólt. Kevéssé ismerjük a nemzetközi kutatások eredményeit, a közgazdászok munkáit — mondotta —, de nagyon sok fájdalmas tapasztalatunk van arról, hogy legalább olyan kevéssé ismerik a mi munkáinkat országunkon kívül. Pedig nemegyszer előfordul, hogy valamelyik ország irodalmában megkezdődött egy vita valamiről, aminek mi már az ellenkezőjét is ismerjük. Mivel azonban tapasztalataink ismeretlenek, vagy nagyon kevéssé jutnak a többi szocialista ország kutatóihoz, megismétlődik a folyamat, amely megtakarítható lett volna.

Kahulits László (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem) felszólalásában két problémára hívta fel a figyelmet. Az egyik a politikai gazdaságtan tanszékek oktatóinak munkája, amelynek rendkívül fontos szerepe van a jövő szakemberei közgazdasági szemléletének kialakításában, nemcsak a közgazdászok, hanem a mérnökök, orvosok és mások oktatásában, nevelésében. Mégis ezek az oktatók olyan feltételek között dolgoznak jelenleg, hogy többségük tudományos tekintetben szükségszerűen lemarad és nem tud megfelelni azoknak a követelményeknek, amelyeket a párt és az állam joggal támaszt velük szemben.

Ennek okaként említette a politikai gazdaságtant oktatók rendkívül nagy és egyre növekvő oktatási terhelését a hallgatói létszám gyors felfutása miatt. Továbbá azt, hogy a társadalomtudományi tanszékek oktatóira hárul a társadalmi munka, a pártmunka neheze is. Végül ezek az oktatók, mivel a jövedelem szempontjából szerinte hátrányban vannak a más területen dolgozó közgazdászokhoz, sőt még az adott egyetem más tanszékein dolgozókhöz képest is, bizonyos mértékig rá vannak kényszerülve másodállások vállalására, de nem a gyakorlat, hanem elsősorban az oktatás területén. Ezért a gyakorlati étellel való kapcsolatuk egészen minimális. Véleménye szerint ez a lemaradás a tudományos munkában rendkívül veszélyes, mert olyan helyzetet szülhet, amikor a politikai gazdaságtan oktatása az egyetemeken valóban elszürkül, ezáltal csökken az oktatás nevelő értéke, és a szakmát adó tanszékek, valamint a politikai gazdaságtan tanszékek nevelő hatása között bizonyos ellentmondások keletkeznek.

A másik probléma, amelyről szólt, a közgazdasági tudományos utánpótlás helyzete. A tapasztalat az, mondotta, hogy az egyetemeken, kutató intézetekben és a tudományos munka más területein nincs elegendő rátermett fiatal szakember. A közgazdaságtudományi képzés kibővítése megteremti az alapot a probléma megoldására. De csak az alapot. Mert az egyetemet végzett közgazdászok jó része olyan munkakörbe kerül, amely egyáltalán nem vagy kevéssé nevezhető közgazdaságinak. A meghirdetett állások jelentős része nem is igényel egyetemi végzettséget, mert egyszerű adminisztratív munkakörökről van szó. Ezzel függ össze az is, hogy hiányzik a közgazdászok egységes besorolása.

Péter György (Központi Statisztikai Hivatal) hiányolta, hogy Háy László előadása — mondanivalójának csoportosításában, egyes részeinek hangsúlyozásában — szerinte nem domborította ki a magyar közgazdászok alapvető feladatát: azt, hogy a szocializmus építésének, a népgazdaság fejlesztésének, a központi tervezésnek, az ésszerű központi irányításnak szakértői, tudósai, orvosai, mérnökei legyenek. Az eredmények ellenére a közgazdászok eddig nem tudtak minden tekintetben megfelelni ennek az alapvető feladatnak. „Mert ha mutatkoznak bizonyos

jelek, bizonyos tünetek, mi nem mindig vagyunk képesek... helyes diagnózisokat megállapítani és a terápiára javaslatot tenni” — mondotta Péter György.

Hangsúlyozta, hogy a népgazdaság alapvetően egészséges, gyors, eredményes fejlődése mellett évek óta valamiféle kóros, nem normális jelenségek mutatkoznak. Ezek mindenekelőtt a fölös készletek felhalmozódásában fejeződnek ki. Utalt arra a tényre, hogy az ipari termelés termékösszetétele, választéka, minősége nem mindenben felel meg a szükségletnek. „Mi mindannyian azt tanultuk és azt tanítottuk szemináriumokon, tanfolyamokon — mondotta — hogy a szocialista társadalom olyan társadalom, ahol a termelés — ellentétben a kapitalista társadalommal — megfelel a szükségletnek. És itt mintha nem felelne meg, mert egyrészt igénybe veszünk kölcsönöket, ... másrészt ezzel ellentétes egy ilyen lera-kodó tétel, és a kettő sajnos nem cserélhető, mert hiszen ha cserélhető volna, nem lenne probléma — tudniillik az, hogy többet termelünk, mint amennyit felhasználunk.”

Rámutatott arra, hogy ez nemcsak magyar probléma, mert a baráti országokban megjelent cikkekből látható, hogy ott is a minőséggel, a választékkal, a termékösszetétellel van baj. Ennek oka pedig nyilván nem a munkások vagy a műszaki hiányos felkészültsége, hanem véleménye szerint az, hogy a tervezés, az irányítás jelenlegi formája mellett az ipari vállalatok figyelme elterelődik a termék végső felhasználásáról, a munka sokszor inkább a tervteljesítés végett folyik. „Nem szeretném, ha félreértene — mondta Péter György —, ezért hozzátesszem, hogy nekem megingathatatlan és szent meggyőződésem, hogy a szocializmus fogalmához a központi ésszerű irányítás, a tervszerűség hozzátartozik. Ez annak integráns része. Arról azonban nem vagyok meggyőződve, hogy a jelenlegi forma a lehető legtökéletesebb.”

Hibáztatta a közgazdászokat, hogy a negatív jelenségek természetéről sokféle véleményük van ugyan, de nem történt komoly kísérlet a vélemények összehangolására és a diagnózis megállapítására, mert ez „kényes kérdésnek számított, és tulajdonképpen nagyon hosszú ideig az volt divatban, hogy ilyen probléma nem is létezik”. „Éppen azt a feladatot nem oldottuk meg — mondta —, amelylyel a legjobban tudtuk volna segíteni pártunkat, a Központi Bizottságot, a népgazdaság további egészséges fejlődését.”

Egy másik kérdésben, a marxista közgazdaságtudomány egzakt jellegét illetően, bár egyébként egyetértett Háy Lászlóval, hogy értelmetlen az egzakt és nem egzakt tudományok erőltetett szembeállítás, hangsúlyozta: probléma nemcsak a közgazdaságtudomány egzaktágával van, hanem azzal is, hogy nem minden tétele felel meg a tudományosság kritériumának. A közgazdasági kutatásnak is, mint minden tudományos kutatásnak általában, célja a valóság megismerése, az igazság feltárása, a tényleges népgazdasági összefüggések, a törvények és törvényszerűségek megismerése. Ezért bírálta Háy Lászlót, hogy előadásában a tudományos kutatás céljaként nem mondta ki az anyagi valóság felderítését, megismerését.

A tudományosság kritériuma — folytatta Péter György — nem az, hogy a tudomány minden tétele megfeleljen a valóságnak, mert minden tudomány történetében előfordul a tételek felülvizsgálata, módosítása vagy elvetése egy bizonyos idő múltán. A tudomány tételeinek azzal az igénnyel kell fellépniük, hogy bizonyíthatók vagy cáfolhatók legyenek. Ha egy tétel olyan, hogy eleve kizárt a bizonyítása vagy a cáfolata, akkor az bizonyos formai követelményeknek nem tesz eleget, nem éri el a tudományosság színvonalát.

Erre két példát hozott fel. Az egyik szerinte a szocializmus gazdasági alaptörvénye „A törvényben — mondotta — nincs ige, nincs állítás, csak a társadalom növekvő szükségleteinek kielégítése ennek, annak, amannak alapján, tehát, hogy az most egy létező összefüggés, vagy egy kíváncsi, vagy egy útmutatás, azt mindenki úgy értelmezi, ahogy akarja.” Az alaptörvény megfogalmazásában sok magvas, tartalmas gondolat van, de „bizonyos szerény formai követelményeknek ez nem tesz, eleget, nem azért mert egzakt vagy nem, hanem mert nem tudjuk, hogy mit mond”. A másik a tervszerű arányos fejlődés törvénye, amelynek szerinte csak neve, címe van, de nem lehet tudni, hogy szól, mert ezt még senki sem mondta meg.

Tisztázatlan szerinte a tervszerűség fogalma is. A terveket illetően például az sincs tisztázva, hogy igaza volt-e Sztálinnak, és mennyiben volt igaza abban, hogy a mi tervünk nem prognózis, mert a terv tartalmaz bizonyos prognóziselemeket az időjárás, a mezőgazdaság, a külkereskedelem, sőt a belkereskedelmi fo-

gyasztás vonatkozásában is és bizonyos olyan dolgokat, amelyek teljesen a kormányzattól, a központi hatalomtól függenek.

Felvetette, hogy közgazdaságtudományunk azért sem felel meg mindenben a tudományosság kritériumának, mert idézetekkel bizonyít. „Tessék megnézni a Közgazdasági Szemlét vagy bármely másik lapot, tele van idézetekkel, és ezek bizonyítékoknak számítanak — állította —, ami mégiscsak szokatlan.”

Egyetértett Nyers Rezsővel, hogy semmiféle kinyilatkoztatás nem lehet alapja a tudományos kutatásnak. A tudomány pártosságára nézve pedig hangsúlyozta azt, hogy „nem lehet pártosabb valami, mint az igazság felderítése”. Az igazság kutatásának szabad szellemét tehát nem gátolni, hanem segíteni kell, mert ez hozzájárul a tudományos kutatás, a népgazdaság fejlődésének meggyorsításához.

Bródy András (Közgazdaságtudományi Intézet) felszólalásában abból indult ki, hogy a magyar közgazdaságtudomány megkülönböztető jele, hogy nálunk tulajdonképpen polgári közgazdaságtudomány nem volt. A néhány nem különösen kiemelkedő eklektikus polgári tudós nem gyakorolt jelentősebb hatást a magyar közgazdaságtudományra, ellenkezőleg, inkább őket termékenyítette meg — már amennyire — a felszabadulás után kibontakozó marxista közgazdaságtudomány. A mai magyar közgazdászok lényegében mind a marxizmuson nevelkedtek.

Mindezek miatt könnyebb a dolgunk, és — véleménye szerint — ilyen szempontból fölösleges az időt tölteni azzal, hogy sorainkban ideológiai diverzánsokat és eleve antimarxista embereket keressünk. „Természetesen sorainkban is előfordulnak hibák, téves nézetek — mondotta Bródy András —, alapvetően könnyebb azonban a dolgunk ebben az ideológiai offenzívában. De vigyáznunk kell, hogy ne nevezünk ki magunknak az ideológiai offenzívában áellenfeleket. Vannak tényleges problémák, amelyeket meg kell oldani. Tökéletesen igaz, hogy az elméleti általánosítás elég gyenge lábon áll. De nem hiszem, hogy azért volnának közöttünk, akik tényleg arra törekcsenek, hogy kilúgozzák a politikát, az ideológiát a közgazdaságtudományból.”

Az elméleti munkában észlelhető lemaradásnak szerinte következő okai vannak: 1. Kevés még az általánosítás alapját képező tényanyag. „A praxisunk is rövid, de a praxisunknál még rövidebb a tulajdonképpeni közgazdasági kutatás” — mondotta. 2. Az ideológiai tudásban is vannak tényleges hiányosságok, de elég szűk a bázis is. Mint mondta: „A tudományunk sem régi, az egyetemünk sem régi, és tulajdonképpen nem is lehet azt mondani, hogy olyan nagyon komoly fejlődést tett volna a politikai gazdaságtan irányában. Mert ha az ember arra gondol, hogy ma kevesebbet kell tudnia egy egyetemi hallgatónak Marx Károly műveiből, mint azelőtt, hogy tulajdonképpen kijöhet egy egyetemet végzett közgazdász, akinek nem volt kötelező elolvasni Marx Károlynak legalább élete főművét, *A tőkét*, aki levizsgázott filozófiából anélkül, hogy egyetlen sort el kellett volna olvasnia Hegeltől, ténylegesen nem csodálkozunk azon, ha az elméleti általánosításra való hajlandósága még csökken.” 3. Még mindig tapasztalható és nyilván tapasztalható is lesz még bizonyos bátortalanság a kutatók körében kutatási eredményük későbbi értékelése miatt.

A matematikai módszerek alkalmazásáról szólva, Bródy András hangsúlyozta, hogy a matematikusok és a közgazdászok szövetsége hasznos mind a matematika, mind a közgazdaságtudomány számára. Ez nem fenyegeti az ideológiai tisztaságot. Van azonban egy probléma, amely ideológiai zavart szül, és itt lenne szükség eszmei offenzívára. A helyzet szerinte az, hogy a hallgató kijön az egyik előadásról, ahol véglegesen megcáfolják a marginalista elméletet, burzsoá áltudománynak nevezik ki és kitiltják a világból, azután átmegy a másik előadásra, ahol a marginális dolgok alapján számolnak egy, a népgazdaság számára hasznos, szükséges optimumot. „Itt bizonyos kettősség van — mondotta. — Kétségtelenül megcáfoltuk a marginalizmust mint értékelméletet, de nem mondtuk meg, hogy az ilyen fajta dolgokat hogyan, milyen korlátok között lehet felhasználni a mi céljainkra.”

A tudományos kutatás helyzetét jellemezve, Bródy András felhívta a figyelmet arra, hogy a tudományos kutatás átfutása nagyon hosszú, ezért a távlati tervnek nemcsak a mai konkrét gazdasági feladatokat kell tartalmaznia, hanem a jövő problémáit is. Mert máskülönben a kutatás mindig a gyakorlat mögött fog kullogni. Vonatkozik ez elsősorban az elméleti alap kutatásokra, amelyeknek több időt, több pénzt, több lehetőséget kellene biztosítani.

Ezzel kapcsolatban vitába szállt Háy László egyik megállapításával, amely

szerint a közgazdasági kutató intézmények apparátusa már ma is elég nagy, ezért nem szükséges különösen gyorsan fejleszteni. Bródy András hangsúlyozta, hogy ezen a területen nagyon el vagyunk maradva, nemcsak a Szovjetunióhoz és a többi szocialista országokhoz, hanem a saját lehetőségeinkhez képest is, ha más tudományágak helyzetével hasonlítjuk össze a közgazdasági kutatást.

Végül a tudomány szervezését illetően nem értett egyet Háy László javaslatával, hogy a Magyar Tudományos Akadémia koordináló tevékenysége helyett egy ezzel foglalkozó szervet, hatóságot hozzanak létre, anélkül, hogy bevárnák, miként válik be a jelenlegi forma.

Véleménye szerint ez és egyéb problémák sokkal jobban megoldhatók hivatalnok-rendszerű formák helyett tudósokból, szakértőkből, hozzáértőkből álló kisebb kollektívák összehívása útján. Felvetette, hogy a kommunista aktív tanácskozásához hasonlóan olyan szervezési formákat kellene találni, amelyek szorosabbra vonnák a közgazdászok, valamint az állami és a pártvezetés kapcsolatát, biztosítanák gyakori véleménycseréjüket, tanácskozásukat.

Szabó Kálmán (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem) szerint a párt vezető szerepét nem lehet úgy megoldani, hogy néhány ember foglalkozik a közgazdaságtudomány irányításával, befolyásolásával. Ez nem teszi lehetővé ma a tudomány szerteágazó útjainak ellenőrzését, célszerű befolyásolását, a felvetődő problémák vagy tévedések tisztázását. Sőt, ez bizonyos értelemben lassíthatja is a fejlődést. Utalt példaként arra, hogy az elkészült elméleti, ideológiai jellegű munkák kiadása elhúzódik, nem ritkán tovább tart, mint a megírásuk, mert a kiadásukért felelős egy-két ember, még ha zseniális képességekkel is rendelkezik, nem képes ellátni az ellenőrzés így értelmezett átfogó feladatát.

A párt irányító szerepének erősítése a tudományos munkában tehát szerinte elsősorban azt kívánja meg, hogy a párt- és az állami szervek jobban támaszkodjanak a közgazdászok vagy más tudósok csoportjainak kollektív véleményére és fordítsanak bizonyos erőket és eszközöket a kutatott témáknak és a munkák menetének nyilvántartására.

Szükséges, hangsúlyozta Szabó Kálmán, hogy a párt egy kicsit közvetlenebbül foglalkozzon a tudományos kutatás személyi és anyagi feltételeinek megteremtésével. A kutatásnak vannak olyan tartalékai, amelyek kiesnek a látókörből. Ilyen tartalék például a Közgazdaságtudományi Egyetem és általában a különféle egyetemek politikai gazdaságtan tanszékei. Itt több száz emberről van szó, akiknek nagy része már képes tudományos kutatást végezni. De az eddigi eredmények nem túl jók a képességekhez és a szubjektív lehetőségekhez viszonyítva.

Szabó Kálmán is kitért azokra a nehézségekre, amelyekről Kahulits László is beszélt az egyetemi oktatók és a tudományos utánpótlás helyzetét illetően. Majd arról szólt, hogy a tudományos intézetek és a gyakorlat kapcsolatának egyik legjobb formája lehet a kutatási témák megrendelése a gyakorlati szervek részéről. „Meg kell próbálnunk, hogy a műszaki egyetemekhez hasonlóan a mi egyetemünk vagy annak tanszékei is kössenek szerződéseket gazdasági vezető szervekkel vagy vállalatokkal. Kapjanak és vállaljanak megbízásokat... Amelyik minisztériumban vagy területen úgy látszik, hogy nehézségekbe ütközik a tudományos intézet kifejlesztése vagy továbbfejlesztése, ott gondoljanak arra, hogy van egy egyetem és vannak olyan emberek, akik készek segíteni a gyakorlatnak.”

Nem értett egyet Péter Györggyel abban, hogy a vitaindító előadás nem mondta ki, mi a közgazdasági kutatás célja. „Lehet, hogy expressis verbis ez nem volt kimondva Háy elvtárs előadásában, de ha Háy elvtárs azt mondta, hogy a tudományos haladást kell összekötni az eszmei offenzívával, akkor én ebbe inkluzíve beleérttem, hogy mit ért ő a közgazdaságtudomány célján. Tudniillik azt, hogy a valóság összefüggéseit vagy a valóság eddig nem létezett, de most újonnan felmerülő problémáit kutassa a tudomány, vagyis új ismeretlen területeket hódítson meg” — mondta.

Szabó Kálmán is, Bródy Andrásához csatlakozva, hangsúlyozta, hogy a szocializmus politikai gazdaságtana bizonyos értelemben messze elmaradt a fejlődéstől. Szerinte ez a személyi kultusz korszakának az öröksége. „Egy olyan korszaké, amikor a politikai gazdaságtant ugyan tudománynak nevezték, de de facto nem úgy kezelték mint tudományt, amelyre vonatkozik az a törvény, hogy állandóan fejlődik, hogy nem egy ember vagy egy néhány vezető ember fejleszti, hanem emberek kollektívája és nagy száma, és vonatkozik rá minden tudománynak az a törvényszerűsége is, hogy mivel új utakat tör, megvan a tévedés joga a politikai gazdaságtanban is.” Ezek a törvények érvényesek a politikai gazdaságtanra

is, méghozzá olyan korszakban, amikor tulajdonképpen a politikai gazdaságtan először vált felelőssé a termelés és az egész gazdasági rendszer működéséért. A kapitalizmusban a marxista politikai gazdaságtannak nem a tőkés gazdálkodás kiszolgálása, hanem a munkásmozgalom politikai, eszmei, tudományos szolgálata volt a feladata. Most azonban, amikor a munkásosztály a termelés gazdájává vált, a politikai gazdaságtannak már nem egyszerűen csak a szocializmus mozgástörvényeit, tendenciáit, minőségi jellegét kell kimutatnia, hanem alapot kell szolgáltatnia a gazdaságpolitika, a gyakorlat számára. Ha a politikai gazdaságtantól elzárjuk a gazdaságpolitika kérdéseit, a termelőerők fejlesztésében szerzett tapasztalatok általánosítását, mint ezt Sztálin tette, akkor a politikai gazdaságtant halálra ítéljük.

Végül vitatta Péter György néhány megállapítását. Nem értett egyet azzal, hogy a szocializmus politikai gazdaságtanának olyan fogalmai, mint az alaptörvény vagy a tervszerűség, nem bizonyíthatók. Ilyen alapon azt is lehet mondani, hogy az érték-többletráta létezése sem bizonyítható. Szabó Kálmán szerint az, hogy nálunk nincsenek általános túltermelési válságok, nincs profitra termelés, nyilvánvalóan arról tanúskodik, hogy van tervszerűség is, bár talán alacsony fokú, a termelés pedig végső soron szükségletre történik. Ha Péter György „azt mondta volna, hogy ezek a fogalmaink, az érték fogalma meg az ár fogalma is nagyon alacsony fokon vannak sok tekintetben kidolgozva, nem eléggé egzaktak, ezzel még teljesen egyetértenék — mondta. — De azzal nem értek egyet, hogy a létüket nem lehet bizonyítani. Elméletileg és gyakorlatilag is lehet. Létük alacsony fokát lehet bizonyítani, mert hát alacsony fokú a fejlettség.”

Tamás György (Élelmezésügyi Minisztérium) gyakorlati szempontból vetett fel néhány olyan problémát, amellyel véleménye szerint a tudományos kutatás nem foglalkozott kellő figyelemmel. Ilyen a mezőgazdaság szocialista átszervezésével járó változások elemzése, értékelése. Fontos például az árutermelés és a fogyasztás kapcsolatának vizsgálata, mert az árutermelés sokkal gyorsabban nő, mint a termelés vagy a fogyasztás. A mezőgazdasági árpolitika szempontjából pedig szükséges lenne tisztázni az össznépi tulajdon, a csoporttulajdon és a csoporttulajdonban dolgozó egyén egymáshoz való viszonyát. Meg kellene vizsgálni a magyar ipar és a magyar mezőgazdaság kapcsolatát a mezőgazdaság fejlesztése, a tőkés fizetési mérleg alakulása szempontjából. Keveset foglalkoznak a munka gazdaságtanával is, pedig a munkaerőhiány és a munkatermelékenység fokozásának létfontosságú feladata megköveteli ennek az elmaradásnak a megszüntetését.

A tudományos kutatásról szólva kifejtette, hogy nemcsak a kutatás határfoka alacsony a közgazdaságtudományokban, hanem a kutatási eredmények gyakorlatban való hasznosításának határfoka is. A tudományos munka empirizmusával kapcsolatban kifogásolta azt, hogy a legtöbb publikáció vagy tanulmány egy sor táblázat összeállításából és megmagyarázásából áll, nem tartalmaz következtetéseket, általánosításokat. Példaként utalt a Közgazdasági Szemleiben nemrég megjelent egyik cikkre a beruházások kérdéséről, amely szerinte kizárólag csak regisztrálja a beruházások alakulását.

Felvetette Tamás György a tervkomplexitás kérdését, amely szerinte egész gazdasági életünk kulcskérdése. A tervgazdálkodásnak nem különálló tervfejezetek, hanem a tervkomplexitás a lényege. Nálunk pedig a gyakorlatban szerinte a beruházások és a termelés tervezése között szinte semmilyen kapcsolat sincs, legalábbis az éves tervekben egyáltalában nincs, az ötéves tervekben pedig csak itt-ott van utalás. De az időpontok tekintetében is, a termelési és a termelékenységi tervek előbb készülnek el, a beruházási tervek pedig csak utoljára kerülnek jóváhagyásra.

Befejezésül kitért a mechanizmusok problémájára. Véleménye szerint minden mechanizmusunk szinte kivétel nélkül arra épül, hogy mindennek külön-külön állandóan fejlődnie kell. Pedig ez nem helyes, mert lennie kell elhalónak is, visszafejlődőnek is. Ez akadályozza az új gyártmányok bevezetését, a régiéket leállítását, „mert minden mechanizmusunk arra van építve, hogy ha minden évben kicsit jobban csináljuk, ez a legbiztosabb minden mutató teljesítése szempontjából. Ezzel szemben a kezdeményezések mindig veszéllyel járnak.” Mint megjegyezte, „bázisországgá kezdünk válni, mindent a bázishoz fogunk mérni”. Véleménye szerint az a tervezési és ehhez kapcsolódó ösztönzési rendszer, amely „nem engedi meg, hogy valami visszafejlődjék, ahol rendeletet kell hozni ahhoz, hogy valamilyen gyártmányt megszüntessenek... nem helyes”, s feladatunk egy új koncepció elméleti kidolgozása, valamint a gyakorlatba való bevezetése.

Ganczer Sándor (Országos Tervhivatal) bírálta Háy László referátumát azért, mert félreérthető volt a véleménye a közgazdaságtudomány céljáról. Szabó Kálmán is, Péter György is másképpen értelmezték szavait, de mindketten ezt teljes joggal megtehették. Pedig a világos állásfoglalásnak ebben a kérdésben rendkívül nagy a szerepe.

A közgazdaságtudomány pártosságát illetően bírálta azt a régebben gyakori értelmezést, amely propagandisztikus szólamok hangoztatására szűkült le.

Ezért véleménye szerint, „ha arról beszélünk, hogy a közgazdaságtudománynak pártos tudománynak kell lennie, meg kell mondanunk határozottan, hogy ez alatt azt értjük: a közgazdaságtudománynak a valóságot kell elemeznie a szocializmus építése érdekében, és a pártosság azt jelenti, hogy kötelessége bizonyos esetekben egyes tételeket elvetni, amelyek nem állják ki a gyakorlat próbáját, vagy azért, mert közben a gyakorlat megváltozott, vagy pedig azért, mert a korábban fennálló tétel nem volt eléggé megalapozott, nem volt mindenben megfelelő. Ez véleményem szerint alapkérdés, s ezt nem szabad egy ilyen referátumnak, amely a közgazdász aktiva előtt elhangzik, megkerülnie és nem foglalni állást. Ez a bizonytalanság a pártyszerűség értelmezésében egyik fékje ma is még a közgazdaságtudomány fejlődésének, mert sokan félnek attól, hogy ha valami újat mondanak, pártyszerűtlennek fogják nyilvánítani, és emiatt tartózkodnak új következtetések levonásától akkor is, ha ehhez már a kellő adatok és alapok is megvannak.”

A közgazdaságtudomány szervezését illetően Ganczer Sándor hiányolta, hogy még ma sem ismerik fel kellőképpen a közgazdaságtudomány jelentőségét, indokolatlanul lebecsülik a szerepét a termelés, a népjólét, a népgazdaság fejlesztésében. Ez megnyilvánul abban, hogy a műszaki, a természettudományok területén óriási függetlenített kutató kollektívák dolgoznak, az üzemekben pedig a mérnökök másik része a termelés közvetlen irányításával van elfoglalva. Ezzel szemben a közgazdaságtudományban a közgazdászok túlnyomó többsége az apparátusban dolgozik és minden tudományos törekvése ellenére alapjában mégis az üzemi feladatokat végzi el a saját területén, nem fejlesztheti nagymértékben a közgazdaságtudományt.

Ő is hangsúlyozta — szemben a referátummal —, hogy a függetlenített kutatóbázis rendkívül szűk. De véleménye szerint jobb szervezéssel lényegesen nagyobb kutatási eredményeket lehetne elérni. Nemcsak beszélni kell az apparátusban dolgozók és a hivatásos kutatók együttműködésének megteremtéséről, hanem meg kellene bízni valamely szervet, hogy dolgozza ki ennek módozatait.

Javasolta, hogy a mostani helyzettel szemben, amikor is a minisztériumok, főhatóságok közgazdászai különféle módon keresztbe szervezve, egymásnak dolgozva tesznek szert külön jövedelemre, legyen lehetőségük a minisztériumoknak, főhatóságoknak, hogy a 02. rovat terhére saját embereiket is megbízhassák olyan kutatásokkal, amelyek túlmennek a napi munka keretein. Különféle közgazdászoknak adott megbízásokkal meg lehetne oldani nagyon fontos feladatok kutatását, amelyekkel ma az országban senki sem foglalkozik. Példaként említett ilyen témákat: a beruházások hatása az újratermelés egészére, vagy a beruházások hatása nemzetközi fizetési mérlegünkre, a termésátlagok tervezése a mezőgazdaságban stb. A minisztériumok kötelességévé kellene tenni, hogy kollégiumaik megállapítsák, melyek a területükön kidolgozást igénylő problémák, és biztosítsák kutatásuk szervezeti feltételeit.

Végül bírálta Háy László előadását azért, mert csak nagyon általánosan beszélt a matematika közgazdasági alkalmazásában elért eredményről, viszont hangsúlyozta, hogy egyesek a banális közgazdasági dolgokat matematikai mezbe öltöztetik és ezt igyekeznek tudományként beállítani. „Nem vitatom, lehetnek ilyen problémák — mondotta Ganczer Sándor —, de sokkal célszerűbb, ha konkrétan említi meg a bírálókat ezeket a problémákat, mert ilyen módon nem egészen világos az értékelés, mert az eredményekről nagyon kevés szó esett. Arról, hogy a modern matematikai módszerek alkalmazásával olyan népgazdasági összefüggésekre jöttünk rá, amelyek segítenek gazdasági terveink jobb kidolgozásában, nem volt szó, de erről a primitíven előfordulható hibáról igen. Úgy gondolom, azért is félreértésre adhat alkalmat ez a beállítás, mert jelenleg nálunk azért mégsem ez az alapvető probléma, hanem az, hogy közgazdászaink túlnyomó része, nem a saját hibájából, nem tudja alkalmazni a matematikát, és ez is fékezi a gazdaságtudomány fejlődését.” Persze az is szükséges, hogy a matematika alkalmazásával elért eredményeket közérthetőbb, népszerűbb formában írják meg a vele

foglalkozó közgazdászok, mert különben a gyakorlatban való alkalmazásuk nehezen terjedhet el.

Cságoty Ferenc (Nehézipari Minisztérium Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézete) felvetette, hogy nincs megfelelő kapcsolat az elmélet és a gyakorlat között, mert a közgazdasági munka alsóbb szintjein elsikkad a különféle tevékenységek (tervezés, számvitel, statisztikai nyilvántartás, beruházásgazdaságossági számítások stb.) tulajdonképpeni közgazdasági tartalma, formális űrlapkitöltéssé válnak. Ilyen forrásokból származó adatok, számítások alapján a legjobb szándékú apparátus a Tervhivatalban vagy a minisztériumokban nem tud megfelelő elemzést végezni, irányítást gyakorolni. Ezért szükséges az alsóbb szinteken dolgozók közgazdasági szemléletének fokozottabb kialakítása.

Ezzel kapcsolatban kitért a vezetők oktatásának, képzésének, nevelésének szükségességére. Ismertette a Szovjetunióban és Lengyelországban folyó munkát, amely az amerikai menedzserizmus kritikai értékelésével, a szocialista vállalatvezetés tudományos alapjainak megteremtésével foglalkozik. Rámutatott arra, hogy nálunk is be kell hozni e téren az elmaradásunkat.

A tudomány szervezéséről szólva kételyeit fejezte ki a sokféle új közgazdasági kutató intézmény létrehozásának célszerűségét illetően. „Az anyag és az energia megmaradásának elvét erre a területre úgy alkalmaznám — mondta Cságoty Ferenc —, hogy attól nem lesz több közgazdász, ha több intézményt létesítenek, és nem biztos, hogy ezek az intézmények meg fogják találni azokat a kádereket és szervezeti formákat, akikkel és amelyeken belül hasznos munkát tudnak kifejteni.” Aggályát fejezte ki az iránt, hogy egy koordinációs intézmény nem lesz-e még egy hivatal, amely a „Parkinson-törvénynek” megfelelően feltétlenül munkát talál majd magának. Megfontolásra ajánlotta a különféle társadalmi szervek — Közgazdasági Társaság, MTESZ, TIT stb. — munkájának kiterjesztését, hogy ezeknek égisze alatt történjék meg a jelenlegi kutató intézmények tevékenységének kooperációja.

Molnár Endre (MSZMP Központi Bizottságának agit.-prop. osztálya) hangsúlyozta, hogy sok felszólaló foglalkozott az úgynevezett gazdasági mechanizmus problémájával, de ennek a legkülönbözőbb értelmezést adtak. Volt olyan felszólaló, aki a gazdasági mechanizmusba kifejezetten beleértette a párt- és állami irányítást, annak egész rendszerét, mások e kategória értelmét egyes gazdasági formákra korlátozták, mint például az anyagi ösztönzés, árak, bér, prémium stb. Ez szerinte bizonyos tisztázatlanságot, félreérthetőséget, kétértelműséget visz az eszmeceserébe. Hangsúlyozta, nem azért hozza szóba ezt a problémát, mert híve lenne egy fogalmi vitának erről a kategóriáról, hanem azért, mert „a kategória különféle értelmezéséhez hozzákötődnek alkalomadtán bizonyos nagyon világos elméleti, gazdasági, közgazdasági és politikai koncepciók, felfogások is”.

Példaként utalt Liska Tibornak a Közgazdasági Szemlében nemrég megjelent cikkére, amelynek szerinte az a fő gondolata, hogy „a szocializmus jó dolog, de a szocializmus gazdasági mechanizmusa rossz dolog, az egészet alapjában véve felül kell vizsgálni, vagyis merőben újat kell alkotni, és ennek az újnak a megalkotásában a centrális probléma az árrendezés problémája, amely úgy oldható meg, hogy a mi árrendszerünket hozzá kell igazítani a tőkés világpiaci árrendszerhez.” „Világos — mondotta Molnár Endre —, hogyha a gazdasági mechanizmusról beszélünk és a gazdasági mechanizmusnak egy mindent átfogó értelmet tulajdonítunk, és utána azt mondjuk, hogy a gazdasági mechanizmus egészében, úgy ahogy van, rossz, elvetendő, újat kell alkotni, akkor teljesen értelmetlenné válik tulajdonképpen az az igen, amelyet emellett formálisan a mi szocialista gazdasági társadalmi rendszerünkre mondunk.”

Véleménye szerint ezek a fogalmi nehézségek is zavarnak abban, hogy teljes egyetértés legyen, holott ennek az egyetértésnek minden elméleti, politikai feltétele lényegében adva van. A vitában szerinte nem úgy értelmezték mindig a beszámolót, mint amilyen értelmet az előadó adott az elmondottaknak. De a lényegre vonatkozó egyetértés keretein belüli vita természetesen nemcsak félreértéseken alapul. Ez áll a tudomány és a valóság viszonyának, a marxista közgazdaságtan céljainak, a tudomány irányításának kérdésére.

„Ha úgy teszem fel a kérdést — mondta Molnár Endre —, hogy a tudomány célja az igazság keresése, kétségtelenül és egyértelműen igennel kell a kérdésre válaszolni. Ha úgy teszem fel a kérdést, hogy a tudományos kutatásnak szabadnak kell lennie, kétségtelenül és világosan, egyértelműen erre a kérdésfeltevésre igent kell mondani. De ezek a kérdésfeltevések olyan túlságosan konkrétan nem

fogalmazzák meg azért a mi pozíciónkat ezekben a kérdésekben. Mi valóban azt mondjuk, és azt hiszem, nemcsak mondjuk, hanem a párt egész tevékenysége oda irányul, hogy a valóság kutatására, feltárására, összefüggéseinek felderítésére ösztönözze a tudomány munkásait. A párt nem azért tesz szemrehányást a tudomány munkásainak, mert túlságosan mélyen hatolnak be a valóság vizsgálatába, összefüggéseinek, törvényszerűségeinek feltárásába és ez a mélység, alaposág, a törvényszerűségeknél kendőzetlen feltárása mintha valamiféle veszélyeket rejtene magában. Éppen ellenkezőleg. Arról van szó, hogy a párt gazdasági vezető tevékenysége, egyszerűen a szocialista építést vezető tevékenysége nem tud mindig eleget meríteni a tudományból, nem talál mindig elegendő támaszt a tudomány eredményeiben. És ahhoz, hogy ezt a támaszt, ezt a segítséget megkaphassa a párt a tudománytól, ahhoz — azt hiszem — többek között arra van szükség, hogy világosan megfogalmazza, hogy hol vannak gondjai, nehézségei.”

Háy László beszámolója szerint a kutatást igénylő témaköröket igyekezett konkrétan összefoglalni. S ez pontosabb, mozgósítóbb, közvetlenebb, ellenőrizhetőbb programadás, mint egyszerűen az igazságkeresés követelményének, a tudományos kutatás szabadságának hangsúlyozása.

A tudományos kutatásnak másrészt van egy másik vonatkozása is — folytatta Molnár Endre. — Az objektív valóságot mindig egy bizonyos tudományos, ideológiai és politikai meggyőződéssel rendelkező emberek kutatják bizonyos hipotézisek, feltételezések birtokában. A valóság törvényszerűségeinek feltárásában semmiféle tabú, tilalomfa, korlátozás nincsen. „De ahhoz — mondotta —, hogy ez a kutatómunka, ez a tudományos tevékenység eredményes legyen, a szocializmus általunk, mindnyájunk által képviselt, vallott ügyet szolgálja, ahhoz a marxizmus elméleti és módszertani fegyverzetét kell szembeállítani a valóság problémáival... És ebben már benne foglalják egyúttal a pártosság követelménye is.”

A pártosság követelménye nem jelentheti a tudományos kutatás szabadságának korlátozását, s nem ez a célja annak a bírálóknak sem, amely nem ért egyet valamely kutatás feltételezéseivel vagy eredményeivel. „Mert a tudománynak és így a marxista közgazdaságtudománynak is vannak feltárt eredményei — mondta Molnár Endre —, vannak olyan pillérei, amelyeket mi nem teszünk kérdésessé, amikor egy új problémát veszünk a vizsgálat keresztútjába. Ha az árrendszer elméleti megalapozásánál valaki vissza akar térni a szubjektivisták polgári értékfelfogáshoz, akkor mi már a kutatás elkezdésekor azt mondjuk neki: »Barátom, mi nem hisszük, hogy ebből valami jó eredmény jön ki«... Azt hiszem, hogy csak megóvunk embereket attól, hogy eleve valami rossz, valami kilátástalan felé irányítsák kutatásaikat és magukat is valamiféle olyan helyzetbe szorítsák bele, amikor dolgoznak, dolgoznak anélkül, hogy a munka valamilyen konkrét eredményre vezetne.”

Bírálta azt a véleményt, hogy a magyar közgazdászok rendkívül kedvező helyzetben vannak, mert nincsenek jelentős polgári közgazdasági hagyományaink, s ebből következőleg Magyarországon eleve mindenki marxista nevelésű közgazdász. Molnár Endre emlékeztetett arra, hogy ugyanakkor szó volt a fiatal közgazdász nemzedék gyenge elméleti megalapozottságáról, ehhez hozzá kellene tenni még a mai nyugati polgári közgazdaságtudomány élő hatását. Ezért, mondotta „azt hiszem, nem lehet negligálni, lényegében nem létezőnek tekinteni a polgári befolyásokat a mi magyar közgazdaságtudományunkban... A marxizmus elemi harcossá, ideológikussá, politikussá beállítottasága nem vesztette el ma sem aktualitását, nem vesztette el aktualitását a mi magyar valóságunkban sem, a békés egzisztencia körülményei között.”

A tudomány szervezését illetően kifejtette, hogy nem lát nagy ellentétet a tudományos irányító szerv létrehozását javasoló vélemény és olyan vélemények között, hogy a tudósok, szakértők együttműködésére, véleménycseréjére kell alapozni a tudományos irányítást. Hiszen ma már valóság is az a módszer, hogy a tudományos kutatás céljait egy nagyon széles körű megelőző eszmecsere alapján próbálják megfogalmazni. Ezzel a módszerrel készült az aktíván elhangzott előadás is. S ezt a módszert a tudomány irányítására a jövőben — akármiilyen megoldás is szülessék a későbbiekben — nem elvetni, hanem fokozottabban érvényesíteni kell.

A tanácskozást értékelve, azt mondta, hogy a kommunista aktívák alapmondanivalója kettősen fogalmazható meg: Erősíteni kell a marxizmus pozícióit a

közgazdaságtudományban, és meg kell javítani a munka szervezését, az erők koncentrálását az adott időszakban napirenden levő, a szocializmus építése, az ideológiai harc szükségleteiből törvényszerűen következő feladatok megoldására.

Háy László néhány felmerült kérdésre válaszolva kitért arra, hogy többen hiányolták, miért nem beszélt a közgazdaságtudomány céljáról. Azt válaszolta, hogy az aktíva feladata volt a közgazdaságtudomány helyzetével és a helyzetéből folyó feladatokkal foglalkozni, nem pedig a közgazdaságtudomány céljával általában, amivel egyébként minden politikai gazdaságtani tankönyv kezdődik.

Ganczer Sándornak válaszolva, aki azt mondta, hogy az előadásból nem tűnt ki, mi a pártszerűség, a kutatók pedig még mindig félnek attól, hogy a pártszerűséget a régi módon értelmezik, Háy László hivatkozott a pártélet lenini normáira, amelyek véleménye szerint ebben a vonatkozásban is érvényesek. Emlékeztetett arra, hogy referátumában hangsúlyozta a tudományos munkához szükséges légkör, helyes bíráló szellem meglétének fontosságát. A matematika alkalmazását illetően pedig a beszámoló nagyon hangsúlyozottan kiemelte, hogy az említett hibák a kezdet nehézségei, és konkrétan megjelölt néhány fontos feladatot a matematika alkalmazásában.

Bródy Andrásnak válaszolva rámutatott arra, hogy a polgári közgazdaságtudomány nézetei nem tűntek el nyomtalanul a felszabadulás után, befolyásolták vagy befolyásolhatták a marxizmust tanuló fiatal közgazdászokat is. Másrészt az osztályharc ténye, az osztályok létezése mindig megérződik a tudomány munkásainak gondolkodásában is, különösen pedig érzékenyek erre a közgazdaságtudomány művelői.

Péter György felszólalásáról azt mondta, hogy bár Péter György hangsúlyozta, mennyire híve az állami központi tervezésnek, de a tervezésről „olyasmiket mondott, ami nem nagyon lelkesíti az embereket arra, hogy hívei legyenek a központi állami tervezésnek”. Továbbá szerinte Péter György azzal a kijelentésével, hogy nem érti a szocialista tudomány alaptörvényeit, nem érti a tervszerű fejlődés törvényét, „kétségbe vonja a szocializmus objektív törvényeinek a létezését” vagy más nyelvet használ ezekre a fogalmakra. A készletfelgyülemelést illetően pedig az adatok azt mutatják, hogy ez a folyamat ugyan nem szűnt meg, de lassubbodott. A párt és a kormány intézkedései tehát véleménye szerint nem maradtak hatástalanok, csak nem hatnak olyan gyorsan, mint ahogy az kívánatos volna.

Vajda Imrének válaszolva azt mondta, hogy az előadás egyik súlyponti kérdése a politika, az ideológia, az elméleti tisztánlátás hangsúlyozása volt. Ezenkívül hét pontban foglalta össze a közgazdasági kutatás feladatait. Ami az aktuális népgazdasági feladatokat illeti, ezeknek nem egy, hanem több súlypontjuk van. A mechanizmusok kérdéséről azt mondta, a vita nem most, hanem az 50-es években kezdődött. „Nem mindenki részéről, aki mechanizmusról beszél — mondotta —, de egyes emberek részéről az érték kategóriák és a terv kategóriák egymáshoz való viszonyának a kérdéséről van szó. Erről volt szó 1957-ben is, és erről volt szó most is.”

Az elnöklő *Nyers Rezső* összefoglalójában a tanácskozást hasznosnak ítélte, mert ha maradtak is tisztázatlan kérdések és ellenvélemény is több kérdésben a vitatkozó felek között, jobban megismerhették egymás nézetét, hogy cselekvésük némileg egységesebb és hatékonyabb legyen.

A vitában tükröződött, hogy a hozzászólókat kételyek nem marcsangolták a tekintetben, hogy a marxista-leninista elmélet, ideológia, gazdaságtan alapjában helyes-e vagy sem. Ez természetes. De talán ezért fordítottak kevés figyelmet arra, hogy a világban mégiscsak két rendszer van. Mi békés együttélést akarunk megvalósítani — mondotta —, viszont az eszmék harca soha sem volt erősebb, a hidegháború legsúlyosabb időszakában sem, mint amilyen most és mint amilyen ezután lesz.

Kissé kevés figyelmet fordítottak a burzsoá tudományra is, hogy feltárják, milyen talaja van Magyarországon a polgári befolyásnak, a polgári gondolkodásnak. Nem kell nagy tudósnak lenni annak megállapításához — mondotta *Nyers Rezső* —, hogy komoly befolyása van. Ez ellen folytatni kell a harcot; de nem primitív módon. Úgy is folytatni kell, hogy „világnézetünket tökéletesítjük, világnézetünknek különösen azokat az elemeit, amelyek Marx és Lenin élete és munkálkodása után csapódtak oda és alakultak ki a gyakorlat általánosításából. Mert hiszen minden tudománnyal így van, a marxizmussal is, hogy a legfrissebb toldaléknál lehet a legtöbb vitatható elem.”

Nyers Rezső hangsúlyozta, hogy a tudományos gondolkodás nélkülözhetetlen eleme a kételkedés egyes tudományos tételekben. „Persze arra nincs szükség — mondotta —, hogy a marxizmusban kételkedjünk..., amely a legtökéletesebb, legátfogóbb világnézet és mint közgazdaságtudomány is a legátfogóbb. De egyes tételeiben igenis kételkednünk kell, ahogy Descartes mondta, ahogy Marx és Lenin csinálta.” Mert ha Lenin nem mert volna kételkedni egyben másban, akkor talán nem lett volna semmi például az új gazdasági politikából a Szovjetunióban.

Ez a tanácskozás azt sugározta — mondotta —, hogy világnézetünkben erősek, egységesek vagyunk. Vita van köztünk, hogy mit tegyünk a világnézet helyes alkalmazására, további fejlesztésére és népszerűsítésére, és helyes is, ha ezen vitatkozunk. „De kívánatos, hogy a két rendszer közötti éles eszmei harcból kiindulva igenis fordítsuk a marxizmus fegyverét a burzsoá közgazdaságtudománnyal szembe és tüzeljünk is, helyesen, okosan, hogy célba találjunk. Nem úgy, hogy megkívánjuk valakitől, átkozza ki Keynest és a keynesistákat anélkül, hogy elolvasta volna Keynest. Ezt így nem szabad csinálni. De olvassák el minél többen és a marxizmus pozíciójából vitatkozzanak vele, a burzsoá világnézettel.”

A közgazdaságtudomány céljáról kialakult vitával kapcsolatban Nyers Rezső azt mondta, hogy elnöki bevezetőjében ő tett erről említést, s szerinte ez benne volt Háy László referátusában is. A kettő közé szerinte nem lenne szabad választóvonalat húzni, hiszen Háy László referátumát előzetesen megvitatták, és ebben ő is részt vett. „A hangsúly kicsit másutt volt elhelyezve az enyémben és másutt az övében — mondotta. — Talán fogadjuk el együtt az elnöki megnyitót és a referátumot s most már a vitát is, mert hiszen a vitát nem azért kezdeményeztük, hogy kilátástalannak tartottuk volna, a hozzászólások helyes irányban korrigálhatják, kiegészíthetik ezeket, mert akkor nem kellett volna vitát nyitni, hanem felolvasó ülést tartottunk volna s ismertettük volna, hogy ez a vélemény. De vitát nyitottunk, mert kíváncsiak voltunk a véleményekre. S nagyon üdvözlendő és helyes, hogy mindenki őszintén, nyíltan, kertelés nélkül beszélt a vitában. Meggyőződésem, hogy ettől mi nem fogunk gyengülni. Persze nehogy minden vitatkozó elvtárs azzal menjen haza, hogy neki volt igaza. De még ha ezzel is megy haza, esetleg holnap, holnapután gondolkodjék el ezen a vitán, mert hiszen ha mindenki azzal menne haza, a vita megint nem lenne eredményes.”

Hozzátette még Nyers Rezső, hogy szerinte mindig helyes megemlíteni, melyek a tudomány céljai és melyek a módszerei. Annál is inkább, mert a dogmatizmus időszakában a célok és a módszerek dialektikus egysége megbomlott, és a módszerek váltak céllá. Ezért nem baj, ha minden esetben meghatározzák a célokat, nehogy valakinek hiányérzete, kételye maradjon. Egyetértett azzal az észrevétellel, hogy a gazdasági helyzetből kell kiindulni a közgazdaságtudomány feladatainak meghatározásakor. De itt feltételezték, hogy az ismeret, nagyjában-egészében adva van a résztvevőknél. Lehetséges, véleménye szerint, hogy mégis jó lett volna erről is szót ejteni.

A népgazdaság helyzetét több hozzászólóhoz hasonlóan úgy értékelte, hogy alapjában jó, de bizonyos negatív, kedvezőtlen tünetek évek óta tapasztalhatók. Ezeket a tüneteket a szélesebb közvélemény most fedezi fel, mert hozzásegítik ehhez, de az okok nem most keletkeztek.

Nagy súlyt kell helyezni arra — mondotta —, hogy gazdasági növekedésünk optimális, a gazdaság egyensúlya pedig stabil legyen. A kettő dialektikus kapcsolatában időnként bajok voltak, és most is probléma van. Mint kifejtette: „A népgazdaság egyensúlyát nem tudtuk az általunk kívánatosnak vélt optimális ütem mellett megvalósítani, egy kicsit vissza kellett fogni 1960-hoz viszonyítva a gazdasági növekedés ütemét — ezek tények. A gazdasági egyensúly tekintetében továbbra is tennivalóink vannak. És ez kapcsolatos azzal, ami elhangzott, hogy jobban szükségletre kell termelnünk. Persze nem úgy van, hogy a mi gazdaságunk nem szükségletre termel. Sokkal inkább szükségletre termel, mint a kapitalista gazdaság. És alapjában szükségletre termel. De nem teljesen, nem olyan mértékben, amilyen mértékben a szocializmus követelményeiből ez adódik.”

A feladatokról szólva Nyers Rezső rámutatott a tervezési rendszer javításának fontosságára. Szükség van például a népgazdaságban meglévő kockázati elemek tudományosabb felmérésére és kvantifikálására. Ilyen kockázati tényezők: az időjárás a mezőgazdaságban, a tőkés piac konjunktúrája, bizonyos mértékig a szocialista országokkal való külkereskedelmi kapcsolat is, a fogyasztók

magatartása és a termelő apparátusban bekövetkező zavarok. Feladatként említette — egyebek között — a helyes tartalékképzés és a pontos tervezés megoldását, az állóalapok jobb kihasználását, a termelés külkereskedelmi igényességének helyes számbavételét hosszabb távon, a hiánygazdálkodás még fellelhető elemeinek a megszüntetését.

A mechanizmusokkal kapcsolatos vitát illetően hangsúlyozta, hogy szükség van a gazdasági mechanizmus fogalmának tisztázására, nehogy ennek leple alatt valamilyen más kérdésekről folyjék a vit. A vita szerinte szokszor erőltetett, mert amíg vitatják a mechanizmusokkal való foglalkozás jogosultságát, közben évek óta a párt Központi Bizottsága rendszeresen foglalkozik velük, és az élet megy előre.

Mi tartozik bele a mechanizmusba? Erről a következőket mondotta: „A tervezés nagyrészt nem mechanizmus? Amikor a tervet lebontjuk a vállalatra, nem egy mechanizmust alkotunk? Vagy pláne, amikor egy tervmutatót bontunk le egy vállalatra, az nem mechanizmus? A tervgazdálkodás és a pénzügyi anyagi ösztönzés együtt, ez nem mechanizmus? És amennyiben így értelmezzük, így fogjuk fel a mechanizmust, igenis rendszeresen foglalkoznunk kell vele, úgy hogy a tervszerűség a lehető legnagyobb mértékben érvényesüljön, ahol azonban hiányoznak a tervszerűség elemei, adottságai, ott tervet alkalmazni — közvetlen tervezést — nem is kockázatos, hanem helytelen.” Rámutatott arra, hogy ott a mechanizmus más elemeit kell beépíteni.

Hangsúlyozta, hogy a közgazdasági kutatómunkát, a mechanizmusokat három — népgazdasági, ágazati és vállalati — szinten is fejleszteni kell. A vita egyik tanulsága pedig, hogy az ágazati és vállalati szinten a fogyatékoságok lényegesen nagyobbak, mint népgazdasági szinten.

A tudomány szervezését illetően szerinte a vitában egyetértettek abban, hogy szükséges a mostaninál hatékonyabb kooperáció a tudományos kutatásban. Ennek szervezeti formáiról viszont a vélemények megoszlottak. A kérdés tehát nyitva marad, keresni kell legésszerűbb megvalósítási formáit.

Befejezésül Nyers Rezső még egyszer aláhúzta: a tanácskozás hasznos volt, és elő fogja segíteni, hogy a kommunisták még nagyobb erővel és sikeresebben munkálkodjanak a marxizmus-leninizmus népszerűsítésén, elfogadtatásán, helyes alkalmazásán és továbbfejlesztésén.

Sz. L.

A népgazdaság és a vállalat

Ez a kötet folytatása azoknak az üzemgazdasági köteteknek, amelyeket a Kiadó a TIT Ipari Munkabizottságának gondozásában jelent meg.

Ezúttal kilenc tanulmány foglalkozik a népgazdaság és az egyes iparvállalatok gazdasági kapcsolatainak időszerű kérdéseivel. Az első tanulmány szerzője a gazdaságpolitika és a politika, illetve az iparpolitika összefüggéseit ismerteti. A további tanulmányokból megismerkedhetünk az iparirányítás szervezésével, a termelési eszközök fejlesztésének távlati problémáival, a vállalati gazdálkodás korszerű módszereivel, az anyaggazdálkodás legfontosabb feladataival, a termelés szervezésével, az ár, a rentabilitás, a gazdaságosság és ezen keresztül az ösztönzési mechanizmusok rendszerével. A kötet zárótanulmánya összegezi az egyes tanulmányokban felvetett és részben megoldott kérdéseket, érdekes áttekintést ad a népgazdaság és az egyes vállalatok bizonyos esetekben tapasztalható érdekellentéteiről.

A korábbi kötetekhez hasonlóan ez a könyv is értékes ismereteket ad az irányító szervek és a vállalatok műszaki és gazdasági szakembereinek.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadásában jelent meg.

Dr. Neményi István: A beruházási politika főbb kérdései

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963. 226 l.

Gazdaságpolitikánk egyik legfontosabb és legkényesebb területe a beruházási politika. Másfél évtized alatt sok tapasztalat halmozódott fel és érett meg az elméleti általánosításra. Az átgondolt beruházási politika fejlődésünk meggyorsításának feltétele. Időszerű feladatra vállalkozott tehát Neményi István, amikor célul tűzte ki e témakör vizsgálatát, az eddigi gyakorlat értékelését és a jövőre vonatkozó következtetések levonását. Vizsgálatait az iparra korlátozza, mert itt találhatók meg azok a jelenségek, amelyek elemzése elvezet az általánosan érvényesülő törvények felismeréséhez.

Az első fejezetben a szerző a beruházási politika fogalmát, a gazdaságpolitika és a beruházási politika kölcsönhatását tárgyalja. Vázolja a beruházási terv jelentőségével, távlati jellegével, valamint a beruházási tevékenység sajátos módszereivel kapcsolatos kérdéseket.

A második fejezet a gazdaságosságról szól. Legfontosabb része az *optimális gazdaságosság* fogalmának tisztázása. „Az optimális gazdaságosság a megismerhető változatok közül az adott termelési viszonyok között elméletileg elérhető legfejlettebb színvonalat fejezi ki” — írja a könyv. (21. l.) De hozzáteszi, hogy az optimumnak létezik realizálható szintje is. „A *realizálható optimumot* az a változat fejezi ki, amely a ráfordításokat a megismerhető legmagasabb műszaki-gazdasági szintet kifejező eredményekkel veti egybe, de amelyből tudatosan kellően mérlegelt reális engedményeket adunk.” (22. l.)

Igen érdekes az extenzív és az intenzív beruházási politikával foglalkozó rész. Itt elemzi a szerző a termelésnövelő tényezők hatásának részarányát, ennek változását. Tárgyalja a felhalmozási hányad alakulásának az életszínvonalra gyakorolt hatását. Felhívja a figyelmet arra, hogy a beruházási politikának milyen szoros kapcsolata van a munkaerőgazdálkodással. „A munkaerőellátással kapcsolatos vizsgálatok, mérlegek egészen a legújabb időkig — a második ötéves terv előkészítéséig — számos összhatást hagytak figyelmen kívül, s éppen ezért nem szolgálhatták jelentőségüknek megfelelően a gazdaságos bővítés céljait, államunk beruházási politikáját.” (51. l.) Megtudjuk, hogy 1949. január 1-től 1958. december 31-ig több mint százezer szakmunkás hagyta el szakmáját. Ez a szám egyharmada az ebben az időszakban kiképzett új szakmunkások számának!

A *gazdaságossági számításokról* szól a könyv következő fejezete. Vázlatos ismertetést találunk itt a Sztrumilin, Msztiszlavszkij, Hacsaturov által javasolt mutatókról. Felvet a szerző néhány gondolatot az állóeszközök kihasználtságáról, de nem fejt ki olyan kényes kérdéseket, mint az átlagos kapacitáskihasználás növelésének esetleges termelékenységcsökkentő, önköltségnövelő hatása, számos termelő kapacitás „tervszerű” kihasználatlansága, a folyamatos munkarend alkalmazásának, a törvényes munkaidő csökkentésének eddigi és várható hatásai stb.

Igen értékes rész a g_n és g_u mutatók bírálata. Foglalkozik itt a szerző a világi piaci árak alkalmazásával, a kétszintű árrendszer adta nehézségekkel, az eszközök értékesítés mértékével, a kapcsolódó beruházások mutatóiban való szerepeltetésével, az ún. időtényezővel, valamint a műszaki-gazdasági mutatók használatának fontosságával. Szerinte „a vállalati szintű beruházások gazdaságos változatainak kidolgozásakor a világi piaci árak matematikai felhasználásával szakíthatunk, és rátérhetünk a képlet valamennyi tényezőjének hazai árakon történő kiszámítására. A világi piaci ár ugyanis olyan elemek nagy mennyiségét hordja magában, amelyek alkalmatlanná teszik a beruházások gazdaságossági számításaira.” (78. l.) „A devizabevételtre, illetve a devizamegtakarításra irányuló belföldi ráfordítás mértéke a külkereskedelem gazdaságossági számításaiban jusson kifejezésre.” (80. l.)

A szerző csak futólag fejt ki például a deltának a kamattal való azonosítását. „A megtérülési idők alapján számított »haszonhatás« feleslegessé teszi a delta kiszámításának bármely más módszerét, és a deltát a befektetett eszközök »kamatává« teszi, amely azt jelzi, hogy az adott beruházásoktól a nemzeti jövedelemnek minimálisan mekkora növelése követelhető meg.” (85. l.) A delta sokkal inkább felfogható megtakarítási, nemzetijövedelem-növelési normatívaként, mintsem kamatként. A delta magasabb százaléku, mint a kamatláb, hiszen ez utóbbi a már meglévő, tehát műszakilag alacsonyabb színvonalú állóeszközök (és forgóeszközök) minimálisan elvárt hatását is tartalmazza. A delta és a kamat két különböző kategória.

A negyedik fejezet a központosítás egyes kérdéseit elemzi. Tárgyalja az engedélyezési eljárást, a műszaki tervezést, a gépek és a technológiai berendezések elosztását. Ez a rész igen sok gyakorlati példát és megfontolást tartalmaz.

Figyelmet érdemel az anyagi érdekeltséggel foglalkozó rész. Kissé lerontja azonban a sok, ma már közhelynek tűnő, magától értetődő megállapítás. Ilyen a nemzeti jövedelem és az életszínvonal közötti általános összefüggés pusztá megemlítése; olyan kijelentések, mint „csak annyi nemzeti jövedelmet oszthatunk el, amennyit megtermeltünk” (131. l.), „központi alapból végrehajtott beruházás esetén egyáltalán nem érinti a beruházót, hogy a beruházás mennyibe került” stb. Sok témát a szerző csak futólag érint. Ilyen a tervezőirodák bérezési és premizálási rendszere, de ilyen az állóeszközök használati díjának kérdése is, ami különösen nagy figyelmet érdemelt volna ebben a fejezetben.

A könyv a használati díjat úgy határozza meg, mint „a nyereséget befolyásoló módszert, amely megfelelő prémium- és nyereségrészesedési rendszer esetében közvetlenül az amortizáció ösztönző hatásainak fokozásával hat az egyének és a vállalati kollektívák anyagi érdekeltségére”. (145. l.) Hasznos lett volna a használati díj elméleti alapjainak vázolása, a mögötte álló közgazdasági kategória kifejtése, mert enélkül úgy tűnik az olvasó előtt, mint egy ösztönzési „fogás”, az érdekeltségi mechanizmus foltozása, amelynek egy alapja van: konkrét gazdaságpolitikai megfontolás, árpolitikai finomítás.

A beruházásokkal kapcsolatos anyagi érdekeltség módszereinek fejlesztésére számos javaslatot tesz Neményi István. Szerinte a működő vállalatok termelő jellegű beruházásait értékhatárra való tekintet nélkül hitelből kellene finanszírozni. A visszafizetésre szolgáló forrásokat a vállalatnak a beruházással kell előteremtenie. Ha a beruházási programban tett ígéreteit akár bekerülési költség, akár idő, akár az önköltségcsökkentés eredményei szempontjából nem tartja meg, akkor teljes jövedelmével feleljen a hitelfolyósító banknak, és egyéb jövedelméből tegyen eleget visszafizetési kötelezettségének. A vállalati saját forrásoknak visszafizetésre való felhasználása a nyereségrészesedésen keresztül érvényesítené ösztönző hatásait. A vállalati forrásokat fokozottabban kell bevonni a beruházások finanszírozásába.

Javasolja a könyv, hogy a szerződésekkkel és elmaradt beruházásokkal kapcsolatos büntetőkamatok a nyereség helyett a többletnyereség forrását terheljék. Időszerűnek tartja, hogy a beruházási eszközöket a konkrét beruházási létesítmény gazdasági rendeltetése alapján soroljuk a centralizált vagy a decentralizált alapok körébe. A szerző szerint a jelenlegi értékhatár mint mérce betöltötte rendeltetését, és inkább adminisztratív, mint közgazdasági kategória.

Megfontolandó az a javaslat, hogy a tervező és a kivitelező vállalatok prémiumrendszerén módosítani kellene. Indokolt a könyv szerint megszüntetni a személyenként élvezhető prémium felső határát. „Egy-egy kiváló teljesítményt nyújtó szakember megérdemelt jutalma nem veszélyezteti a népgazdaság árualap-vásárlóerő mérlegét, nyilván oly mértékben sem, mint egy jól sikerült Lottó főnyeremény.” (154. l.) Ez nagyon is igaz! A beruházások gazdaságosságának fokozására az eddiginél sokkal merészebb, nagyvonalúbb ösztönzési rendszert kell kialakítani. Néhány tízezer forinttal milliók takaríthatók meg! A tervezőirodák jelenlegi bérezési, ösztönzési rendszere alig hat a tervek minőségének javítására. Amíg tervteljesítésüket a jelenlegi formában mérik, jövedelmezőségüket az intézeti kiadások és bevételek alakulása határozza meg, termelékenységi mutatóik iparvállalati jellegűek, addig a vállalati érdekeltség ereje csak igen sok áttételen keresztül jut el a tervezői munka minőségének, a tervezett beruházások gazdaságosságának megjavításáig.

Üttörő jellegű és eredeti kutatásokon alapuló a könyv utolsó fejezete, amelyik először ad történelmi áttekintést az elmúlt másfél évtized beruházási politi-

kájáról. Rendkívül tanulságos, alapos, színvonalas munka ez. Sok tanulságot kell levonnunk belőle.

A könyv végeredményben — a néhol fellelhető felszínesség ellenére is — igen hasznos tanulmány, amelyből gyakorlati közgazdászok, beruházásokkal foglalkozó szakemberek sokat tanulhatnak. A jó beruházási politika nem könnyű dolog, de nem könnyű erről a rendkívül szerteágazó témakörrel könyvet írni sem. A szerző érdeme, hogy erre a feladatra vállalkozott, nem kis sikerrel.

Pirityi Ottó

A pénzbani munkadíjazás a kolhozokban és a magyar termelészövetkezetekben

Ebben a tárgykörben két igen hasznos és a közgazdák között is széleskörű érdeklődésre számottartó tanulmány látott napvilágot az utóbbi hónapokban. Az egyiket négy ukrán közgazda — *Nyizsnyij, Onyiscsenko, Romanyenko, Sztorozsuk* — írta, címe: *A pénzbani munkadíjazás a kolhozokban*. A magyar fordítást Nagy János és Tóth Antal készítette, a Mezőgazdasági Kiadó adta ki. A másik tanulmány *Bíró Ferenc* munkája: *A pénzbani munkadíjazás rendszere és alkalmazása a termelészövetkezetekben*. Ezt az Akadémiai Kiadó jelentette meg „A nagyüzemi gazdálkodás kérdései” című tanulmány sorozatban.

A Szovjetunióban a pénzdíjazásnak gazdag irodalma van. A kolhozok egy része már 1958-ban rátért a pénzdíjazásra. A tudományos intézetek időben megszervezték a pénzdíjas kolhozok adatainak összegyűjtését, elemzését, feldolgozását. Az itt ismertetett tanulmány is e munka eredményeként született az Ukrán Mezőgazdasági Ökonómiai Intézetben.

Az ukrán szerzők a pénzbani munkadíjazás valamennyi fontos elméleti és módszertani kérdését feldolgozták. Könyvük kilenc témakört ölel fel. Az első két fejezetben a munkadíjazás fejlődését mutatják be az ukrán kolhozokban. A további fejezetekben a pénzdíjazás gyakorlatának gazdasági és üzemszervezési problémáit, módszereit ismertetik és elemzik. Számunkra legtöbbet nyújt a következő témakörök feldolgozása: a munkák normázása és tarifálása; a pénzbani munkadíjak szintjének megállapítása; a munkadíjalap megteremtése, ennek forrásai, felhasználása, a keresetek rendszeres fizetése; a pénzbevételek és felhasználásuk tervezése; a kolhoztagok természetbeniekkel való ellátása a pénzdíjas kolhozokban; a munkadíjazás sajátosságai az önálló elszámolásra áttért kolhozokban. Az utolsó fejezetben a pénzdíjazás gazdasági előnyeit, főleg a munkaszervezésre, az árutermelésre, pénzbevételekre, a munkatermelékenység és az önköltség alakulására gyakorolt hatását vizsgálják a szerzők.

A feldolgozás érdeme, hogy a több mint 400 pénzdíjazásos kolhoz adatait a szerzők a legtöbb esetben egybevetik a szomszédos, még munkaegységet alkalmazó kolhozokéval. Ez bizonyos fokig ellensúlyozza azt a hátrányt, hogy nagyon rövid idő, mindössze két év tapasztalatait dolgozták fel. A könyv számos, nálunk is megszívlelendő megállapítást, tanácsot tartalmaz. Nemcsak a közgazdák, hanem a pénzdíjazásra áttérő termelészövetkezeti vezetők is hasznosan forgathatják.

A kötethez Tóth Mátyás írt bevezetőt. A szerkesztő és a kiadó számos helyen magyarázó szöveget és kiegészítő megjegyzéseket iktatott közbe, s ezzel jelentősen megkönnyítik az olvasó munkáját, illetve segítik a különféle hasznos elgondolások megvalósítását.

Hazánkban a termelészövetkezetek túlnyomó többsége még a munkaegységrendszert alkalmazza. A munkaegységet a legtöbb szövetkezet a premizálás különböző változataival egészíti ki. Több helyen alkalmazzák a terméseredmény, illetve a hozam után jóváírt eredményességi munkaegységet is, legjobban azonban az összes termés meghatározott százalékában kifejezett természetbeni és pénzbani premizálás, az ún. „nádudvari módszer” terjedt el. A munkaegységrendszer valamennyi formája mellett széles körben elterjedt a pénzlelőgezés. A pénzlelőleg egyre több helyen válik rendszeressé és egyre gyakrabban garantálják annak kifizetését. 1961-ben 32, 1962-ben pedig már mintegy 145 termelészövetkezet pénzbani munkadíjazást alkalmazott. A pénzdíjat fizető szövetkezetek száma évről évre nő.

Bíró Ferenc tanulmányában az első 32 pénzdíjas termelészövetkezet adatait, tapasztalatait dolgozta fel. Kontrollként azonban kiválasztott még 64 munkaegységet alkalmazó szövetkezetet is, amelyek természeti, közgazdasági, üzemszervezési feltételei megközelítően azonosak a pénzdíjasokéval. Így az összehasonlítás alapján jobban ki lehet mutatni a pénzdíjazás hatásának tulajdonítható előnyöket.

A kiadvány 4 fejezetre oszlik. Az első azokat a gazdasági feltételeket jellemzi, amelyek kialakulása az utóbbi években elvezetett a rendszeres pénzelőlevezés térhódításához és a pénzdíjazáshoz. A második fejezet a 32 szövetkezetben kialakult pénzdíjazás rendszerét jellemzi részletesen. A pénzbeni munkadíjazás formáinak ilyen alapos ismertetésével eddig nem igen találkozhattunk. Bíró Ferenc írása e tekintetben jobb, mint eddig e témakörből napvilágot látott bármely hazai vagy külföldi szerző tanulmánya. Ebben a részben foglalkozik a szerző a munkadíj nagyságának, a díjazás színvonalának a megválasztásával is. Részletesen elemzi a premizálás formáit, az év végi kiegészítő részesedést, a tagok természetbeni szükségletei kielégítésének hazánkban meghonosodott formáit. Röviden ismerteti a termelészövetkezeti vezetők munkadíjazását is.

A kiadvány harmadik fejezetében részletesen foglalkozik a szerző a pénzbeni munkadíjazás bevezetésének feltételeivel. Sorra veszi a pénzdíjazás alkalmazásának legfontosabb üzemen belüli feltételeit. Ezek: az üzemvezetés és a tervezés színvonala; a folyamatos fizetőképességhez szükséges anyagi alapok létrehozása, az árutermelés színvonala; a számviteli munka megjavítása; a szövetkezeti tagság természetbeni szükségletei kielégítésének helyes megszervezése.

Az olvasók, illetve a pénzdíjazással foglalkozó közgazdák és szövetkezeti vezetők a tanulmány második és harmadik fejezetét tudják a legjobban hasznosítani. Az ezekben foglalt tapasztalatok, tanácsok minden bizonnyal hozzájárulnak a pénzbeni munkadíjazás elterjesztéséhez és tökéletesítéséhez termelészövetkezeteinkben.

Bizonyára érdeklődést kelt a kiadvány befejező része is, amely a pénzdíjazást alkalmazó szövetkezetek eredményeit újszerűen hasonlítja össze az ún. kontrollszövetkezetek eredményeivel. Ebben különösen figyelemre méltóak azok a részek, amelyek a pénzdíjazásnak a szövetkezeti fiatalokra és a tagok közös munkában való részvételére gyakorolt hatását mutatják be.

Mindkét kötetre egyaránt az a jellemző, hogy a szerzők a pénzdíjazás bevezetésének és alkalmazásának főleg üzemen belüli feltételeivel foglalkoznak, s elhanyagolják azoknak az üzemen kívüli gazdasági feltételeknek az elemzését, amelyek nélkül pedig szó sem lehet pénzdíjazásról. Igaz, hogy a pénzdíjazás bevezetésének és elterjesztésének nélkülözhetetlen üzemen belüli feltétele az egyes gazdaságok tervezésének, vezetési színvonalának, a számviteli munkának a megjavítása, a rendszeres pénzfizetés anyagi alapjainak a megteremtése, mindez azonban annak a függvénye, hogy a gazdaságpolitika mennyiben teszi lehetővé egyre több üzemben ezek kialakítását. Szerintem nem elegendő, ha a közgazdászok a gazdasági feltételek vizsgálatát leszűkítik az üzemen belüli viszonyok elemzésére, főleg az üzemszervezés kérdéseire. Az üzemszervezés csak egyik oldala ennek az ügynek. A másik, sokkal bonyolultabb és egyúttal az egész helyzet alakulását megszabó oldala azoknak a gazdaságpolitikai feltételeknek a vizsgálata, amelyek kialakítása, fejlesztése nélkül a szövetkezeti pénzdíjazás csakis az üzemek szűk körében, a jól gazdálkodó szövetkezetekben honosítható meg. A közgazdászok fontos feladata, hogy a gazdasági feltételek vizsgálatával az eddiginél sokkal elmélyültebben és részletesebben foglalkozzanak.

Ilyen szempontból tenném szóvá a szovjet szerzőknek a munkatermelékenység és a munkadíjszínvonal közötti szoros összefüggéssel kapcsolatos megállapításait. Az igaz, hogy az egyes kolhozok, valamint a kolhozok és szovhozok munkadíjszínvonala közötti különbség szorosan összefügg a munkatermelékenység alakulásával. De ennél többről van szó. Egy-egy gazdaságban a munkatermelékenység színvonala nem csupán az üzemvezetésen és a tagság jó munkáján múlik, hanem egyéb olyan könnyen nem változtatható természeti és gazdasági adottságokon, aminek következményeként ugyanannyi és ugyanolyan minőségű munka az egyik gazdaságban kevesebb, a másikban több eredményt hoz. Ezeket a feltételeket pedig rendszerint nem egyetlen gazdaságon belüli rendezéssel, hanem differenciált gazdaságpolitikai intézkedésekkel lehet megváltoztatni. Mindez olyan szempontból is fontos, hogy a munkatermelékenység és a munkadíjszínvonal szoros összefüggését a munkadíj kialakításakor nem kezelhetjük mereven, sablonosan.

Ugyancsak a gazdaságpolitika oldaláról megközelítve, mi másképp kezeljük az ún. tartalékalap kérdését, mint a szovjet közgazdák. A magyar tapasztalatok azt mutatják, hogy megfelelő hitelezési rendszer és pénzügyi intézkedések útján, előzetesen képzett nagyobb pénztartalék-alap nélkül is bevezethető a pénzdíjazás, ha annak gazdasági feltételei egyéb tekintetben már megértek egy-egy termelőszövetkezetben. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy lebecsüljük vagy elhanyagoljuk az átmenő pénztartalék-alap képzését a pénzdíjazást megvalósító szövetkezetekben. Sőt, szerintem az is egyre nyilvánvalóbbá lesz, hogy ezt az alapot szövetkezetközi méretekben kellene létrehozni.

Befejezésül még egyszer hangsúlyozom, hogy mind az ukrán szerzők, mind Bíró Ferenc írása jól sikerült munka. Bizonyára érdeklődéssel forgatják majd e könyvek lapjait nemcsak a mezőgazdasággal foglalkozó olvasók, hanem mindazok, akiket érdekel az új, érdekelnék a szocialista építő munka új jelenségei.

Csizmadia Ernőné

Benedecki Jánosné, Ferge Sándorné, Láng Györgyné, Schnell Lászlóné: A keresletvizsgálat néhány módszertani kérdése

Közgazdasági Értekezések, 4. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963. 126. l.

A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének gondozásában megjelenő Közgazdasági Értekezések negyedik számaként napvilágot látott „A keresletvizsgálat néhány módszertani kérdése” című tanulmány rövid áttekintést ad azokról a matematikai-statisztikai módszerekről, amelyek segítséget nyújtanak a fogyasztás elemzéséhez.

A húsz oldalnyi első rész — Ferge Sándorné és Láng Györgyné munkája —, bevezető jellegű. Tömören és világosan vázolja azokat az alapvető közgazdasági fogalmakat és problémákat, amelyeket a fogyasztás matematikai-statisztikai vizsgálatához okvetlenül ismerni kell.

A hat fejezetből álló, 65 oldal terjedelmű második rész Schnell Lászlóné írása, a keresletkutatás matematikai-statisztikai módszereit fejtegeti. A kiindulásnál feltételezi, hogy az olvasók valamennyire jártasak az algebrában és tisztában vannak a valószínűségszámítás alapfogalmaival. A fogyasztás elemzésében alkalmazható matematikai-statisztikai módszerekről azonban viszonylag átfogó képet ad, kezdve a ma már széles körben ismert és alkalmazott módszereken, s eljutva a bonyolultabb, kevésbé ismert problémákhoz is.

A könyvhöz függelékszerűen csatlakoznak a számítások eredményeit feltűnő táblázatok és grafikonok. A számításokhoz felhasznált adatforrások statisztikai tartalmát Benedecki Jánosné 10 oldalas tanulmánya ismerteti.

A könyv második része a fogyasztáselemzésben alkalmazható matematikai-statisztikai módszerek közül először a korrelációs elemzést tárgyalja. A felhasználható matematikai formulák színvonalas bemutatása mellett igyekszik felhívni a figyelmet alkalmazásuk nehézségeire és feltételekhez kötöttségére is. Hogy ez nem mindig sikerül kellőképpen, annak okát valószínűleg a könyv más szempontból igen dicséretes tömörségében kell keresni. Félrevezető például a szerzőnek az az állítása, hogy „A függetlenségből mindig következik a korrelálatlanság.” (27. l.) Előzőleg a szerző helyesen úgy definiálja a korrelálatlanságot, hogy „Az olyan változókat, amelyeknek korrelációs együtthatója 0, korrelálatlanoknak nevezik.” Nyilvánvaló, hogy a korrelációs együttható nullánál magasabb, sőt lényegesen magasabb volta véletlen tényezők hatására is bekövetkezhet, vagyis a függetlenségből nem mindig következik a korrelálatlanság, mint ahogy éppen ezért a korrelálatlanságból sem szabad mindig a függőségre következtetni. A hamis korreláció szellemes példáit említi a „Korreláció és trendszámítás” című könyv Theiss Ede által írt 6-ik fejezete, beszámolva arról, hogy Yule a hamis korreláció lehetőségének bizonyítására szoros korrelációt mutatott ki az anglikán egyházi szertartások mellett kötött házasságok arányszáma és a halandóság közt. Hasonlóképpen szoros korreláció áll fenn a skandináv államokban a születési arányszám és a gólyafészkek között. (I. m. 286. l.)

„A korrelációs elemzés” című fejezetet a regressziós elemzéssel és a rugalmassági együttható definíciójával és meghatározásának módjaival foglalkozó fejezetek követik. A szokásos módszerekkel számított rugalmassági együtthatók ismertetése mellett érdekes és figyelemre méltó Iyengar N. S. indiai matematikus nálunk kevésbé ismert módszerének bemutatása a jövedelemrugalmassági együttható grafikus becsléséről. A módszer csak konstans rugalmassági együttható becslésére alkalmas, vagyis olyanra, amely $y = ax$ alakú Engel-görbét feltételez. A grafikus becslés úgy történik, hogy megrajzolják a jövedelem Lorenz-görbét és a vizsgált cikk specifikus koncentrációs görbét. Mindkét görbénél az X tengelyen az x -nél nem nagyobb egy főre jutó jövedelemmel rendelkező személyek aránya szerepel, az Y tengelyen pedig a Lorenz-görbénél ugyanezen személyeknek az összes jövedelemből való részesedési aránya, és a cikk specifikus koncentrációs görbénél az e cikkre fordított kiadásaihoz való aránya. Ha a jövedelemeloszlás mediánjához tartozó ordináta pontot az első görbénél Q -val, s a második görbénél q -val jelöljük és a normális eloszlás táblázatából kiolvassuk a $(0,1)$ paraméterű normális eloszlás Q -adik és q -adik kvantilisét, s azokat t_Q -val és t_q -val jelöljük, akkor a rugalmassági együttható becslést a $\frac{t_q}{t_Q}$ hányados adja meg.

A szerző nem tér ki ennek matematikai igazolására, de egzakt bizonyítás nélkül is azonnal belátható, hogy ha például valamely cikk jövedelemrugalmassági együtthatója egy, akkor a megfigyelt személyek alacsonyabb jövedelmű 50%-ának részesedése az összes jövedelemből ugyanakkora, mint az e cikk összes fogyasztásában való részesedésük, vagy $Q = q$, tehát $t_Q = t_q$, vagyis a becslt rugalmassági együttható értéke is egy lesz. Míg ha a jövedelemrugalmassági együttható egynél kisebb, akkor az alacsonyabb jövedelmű 50% részesedése a cikk összes fogyasztásában nagyobb, mint az összjövedelemben való részesedésük, vagyis $q > Q$ miatt $t_q < t_Q$, s ezért a becslt rugalmassági együttható $\frac{t_q}{t_Q}$ is egynél kisebb. És fordítva, ha a rugalmassági együttható egynél nagyobb.

A könyv számítási mellékletében 31 cikknel van alkalmunk összehasonlítani a becslt és a számított rugalmassági együtthatókat s a megegyezés még azokban az esetekben is igen nagy, amikor a számított rugalmassági együttható nem hatványalakú Engel-görbéből lett levezetve.

A kereslet és a jövedelem kapcsolatának megtárgyalása után a szerző „A kovariancia elemzés módszerének alkalmazása a keresletkutatásban” című fejezetben az egyéb tényezők keresletalakulásra való hatásának kimutatási lehetőségeivel foglalkozik. Ezt egy konkrét példával, a háztartások taglétszáma és fogyasztásának alakulása közötti kapcsolat elemzésével szemlélteti. A kovariancia-elemzés módszerének lényege, hogy a megfigyelt személyeket (vagy háztartásokat) a megfigyelt tényező szerint (példánkban a háztartások taglétszáma szerint) rétegekre bontják, s kiszámítják a különböző rétegek lineárisnak feltételezett, vagyis $y = a_{ii} + b_i x$ alakú Engel-görbéit. Az Engel-görbék eltéréseiből, illetve paramétereinek különbözőségéből következtetnek a megfigyelt tényező keresletre gyakorolt hatására.

A további fejezetekben a szerző a számítási eredmények megbízhatóságának matematikai-statisztikai vizsgálatával, továbbá a fogyasztás alakulásának idősor alapján való vizsgálatával foglalkozik.

A könyv igen hasznos mindazoknak, akik a matematikai statisztika keresletkutatásban való alkalmazása iránt érdeklődnek. Amellett, hogy a lehetőségekhez képest teljes áttekintést ad, rövid, érthető, logikusan felépített szerkezetű munka.

Radnóti Éva

Jánossy Ferenc: A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1963. 326. 1.

Jánossy Ferenc könyvének kissé körülményes címe jelzi, hogy nem egyszerűen az egyes országok fejlettségi szintjének összemérését tűzte ki céljául. Valóban, a kötet behatóan foglalkozik az összehasonlítás és mérés általános problémáival, a gazdasági fejlettség szintjének meghatározásával, e szint mérésének régi és javasolt új módszerével. A könyv gondolatébresztő és -rendező gazdagsága mellett szinte elsikkad az a fáradságos, alapos és precíz statisztikai és számítási munka, amely 48 ország — köztük Magyarország —, fejlettségi szintjét határozza meg 1955-re vonatkozóan.* Holott — és ezt hangsúlyozni kell — a szöveg minden, látszólag még oly elvont fejtegetésén is átizzik a gyakorlati célokért folytatott munka.

Már a könyv első része is — amely az összehasonlítás, rendezés és mérés fogalmait tisztázza — tulajdonképpen a mérés gyakorlati célkitűzésének előtérbe helyezésével éri el fő célját: a méréelmélet defetiszálását, megtisztítását az öncélú és formális „nagyságdefinícióktól”. Jelentős eredménye e résznek, hogy a mérhetőségnek a mérőműszer (mérleg, tolómérce stb.) elégtelenségéből eredő kritikus határa mellett tisztázza azt a kritikus határt is, amely magukban a dolgokban rejlik, s amely kvalitatív különeműségükből ered. E két kritikus határ és a mérés célkitűzése által megkövetelt pontosság összevetése döntő jelentőségű minden mérés esetében. A szerző e fejtegetésekből szűri le, hogy e kritikus határok felett még kvalitatíve erősen eltérő objektumok — például elútor gazdasági struktúrájú országok — összemérése is lehetséges, de a kritikus határok alatt minden mérés játékká, öncélú és praktikusan értéktelen rendszerezéssé válik.

A kötet második része a fejlettségi szintek összehasonlításának eddigi módszereit vizsgálja, a társadalmi termékhalmoz „tételenkénti átárazásával” és a valutakulcs segítségével nyerhető eredményeket. E rész első sorban az indexelmélet tekintetében hoz új szempontokat. Különösen szerencsésnek látszik az a módszer, amellyel a szerző az eddigi négy (két „volumen” és két „ár”) indexet előbb elméletileg két termelékenységi indexre redukálja, majd e két indexet — láncolással és határátmenetet végezve —, egyetlen indexre vezeti vissza. Igaz, ennek az indexnek megvan az a tulajdonsága, hogy két pont, A és B közt különböző „távolságokat” jelez a ténylegesen megtett úttól (fejlődéstől) függően. Azt hiszem azonban, hogy ez a formális indexelméletben hibának tekintett tulajdonság valójában erény is lehet, amikor ugyanis nem A és B „elméleti” távolságára vagyunk kíváncsiak, hanem arra, hogy az országok ezt a fejlődési szakaszt tipikusan milyen úton teszik, illetőleg tették meg.

A kötet harmadik és egyben legterjedelmesebb része a fejlettségi szintek meghatározásának új módszerét ismerteti. Erre az új módszerre azért van szükség, mert az átárazásos módszer pontatlan és rendkívül munkaigényes, a valutakulcs-módszer pedig még nagyobb pontatlansága mellett — a megfelelő kulcs teljes hiánya miatt — sok esetben egyáltalán nem alkalmazható.

Az új módszer lényeges hipotézise az, hogy kellő számú naturális gazdasági mutató együttesen alkalmas a fejlettségi szint jellemzésére, sőt az eddigi módszereknél pontosabb számszerűsítésére is.

A szerző itt igen alaposan és élvezetesen vezeti végig az olvasót az új módszer kialakításának gondolati lépcsőfokain. Foglalkozik a megfelelő mutatók kiválasztásával, az egyes mutatók és a fejlettségi szint közti kapcsolat ábrázolásával és végül a fejlettségi szint konkrét meghatározásával.

Különösen gondosan elemzi a szerző a módszer korlátait, azt, hogy milyen országokra (milyen fejlettségi intervallumban) és milyen pontossággal alkalmazható, s melyek pontatlanságának főbb forrásai. Körültekintően összehasonlítja eredményeit az eddig ismert adatokkal.

Az új és gyümölcsöző gondolatokat felfedezésük után a megszokottság és természetesség érzésével vesszük tudomásul. No persze — mondja az ember —, ha a nemzeti jövedelem oroszlánrészre néhány (10—20) fontos termékből áll, akkor e termékek egy főre jutó mennyisége jól jellemzi az egy főre jutó nemzeti jöve-

* A kötet e „függelékének” összeállítása Ehrlich Éva közreműködését dicséri.

delem nagyságát. Hiszen ez „magától értetődik”: e termékeket úgy tekinthetem, mint egy nagy körütekintéssel kiválasztott reprezentatív mintát; és mivel a reprezentáció mértéke igen magas (becslésünk szerint meghaladja az 50%-ot), ezért nyilván igen pontos eredményeket kaphatok anélkül, hogy a pénz- és árrendszer eltérései megzavarhatnák az értékelést.

Az új gondolatot azonban — utólag bármilyen egyszerűnek tűnjön is — ki kellett találni; részletesen meg kellett vizsgálni és bizonyítani kellett életképességét és hatóerejét. Erről számol be a kötet. A módszer kétségtelenül pontosabb, gyorsabb és elméletileg is kielégítőbb minden eddig ismertnél. Két ökonómiai probléma adódik azonban e mérési módszerrel kapcsolatban.

Az első: valóban az egy főre jutó termék mennyisége méri-e a gazdasági fejlettség szintjét? A szerző azzal indokolja nézetét, hogy: „A gazdasági fejlődés legjellemzőbb kifejezője a munkatermelékenység növekedése. Minthogy azonban a munkatermelékenység általános növekedése közvetlenül nem mérhető, azt közvetve, a *társadalmi termék** volumennövelésével mérjük”.

Hogy korunkban elsősorban a munka termelékenységének növekedése az a tényező, amelyet össze kívánunk mérni, ezt Lenin óta senki nem vitatja. De miért szükséges e fogalmat a „gazdasági fejlődés” elnevezéssel illetni? Ha azonosak, akkor nem helyes a külön elnevezés. Ha nem azonosak, akkor kvalitatív különbségüket hangsúlyozni kell s akkor a munkatermelékenység növekedésének mérése csak közelítő eredményt ad a gazdasági fejlettség tekintetében, és e fejlettségi szint ez esetben nyilván más — a könyvben nem részletezett — tényezőket is tartalmaz.

A második probléma az, hogy helyes-e a munka termelékenységét az egy főre jutó termék volumenével mérni? A termékek létrehozásában nyilván szerepe volt a munka termelékenységén kívül a munka intenzitásának is. S ebben az esetben (rendkívül elütő társadalmi viszonyok közt élő országok összehasonlításáról lévén szó) nyilván nem hunyhatunk szemet afelett, hogy a munkaintenzitás az egyes országokban általában igen eltérő. Ha két országban ugyanannyi az egy főre jutó nemzeti jövedelem, de az egyikben feleannyi és kényelmesen végzett munkával érik el, akkor nyilván ez az ország a „fejlettebb”.

E két probléma tisztázatlansága miatt helyesebb lett volna a könyvnek — már címében is — arra utalni, hogy a közgazdasági mérés általános problematikáján kívül lényegében az egy főre jutó nemzeti jövedelem mérésével és összehasonlításával foglalkozik, s az egy főre jutó nemzeti jövedelem mérésére ad új és rendkívül hasznos módszert. E tekintetben a kötet teljesen meggyőző; átütő, nemzetközi sikerét biztosan megjövendölhetjük.

B. A.

Gunnar Myrdal: Tervezés a fejlődésért

Planifier pour développer. Les Éditions Ouvrières. Paris, 1963. 261 l.

A tőkés világgazdaság legújabb jelenségeinek és ezzel összefüggésben a gyengén fejlett világ gazdasági problémáival foglalkozó közgazdászok érdeklődésére tarthat számot az ismert svéd polgári közgazdász munkája, amelyet három évvel korábban Angliában is kiadtak. A könyv tulajdonképpen Myrdal néhány korábbi előadását tartalmazza, de a szerző az előszóban megjegyzi, hogy a közreadott anyagban az eredeti szövegekhez képest jelentős módosítások történtek.

Tartalmát tekintve a könyv négy fő gondolat körül csoportosul, amelyeket a szerző a gazdasági, társadalmi és politikai összefüggések sokoldalú aspektusában igyekszik tárgyalni:

1. Az ún. jóléti állam kialakulása és ezzel együtt az állam szerepe a fejlett tőkésországokban; 2. A gazdasági nacionalizmus mint gátló tényező a fejlett tőkésországok egymás közötti kapcsolataiban; 3. A fejlett tőkésországokban kialakított „jóléti állam” lehetséges formái és a megvalósulás nehézségei a gyengén

* A szerző a „társadalmi termék” kifejezését mindenkor a „national product” értelemben használja — tehát nem a halmozott társadalmi termék értendő rajta!

fejlett országokban; 4. A fejlett tőkésországokban és a gyengén fejlett országokban megnyilvánuló gazdasági nacionalizmus hatása a két államcsoport egymás közötti gazdasági kapcsolataira.

Az említett kérdések vizsgálatakor Myrdal az állam szerepéből indul ki. Helyesen ismeri fel az általános válság talaján fellépő állami monopolkapitalista tendenciák okait és rámutat, hogy „a gazdasági életbe való állami beavatkozás volumenének növekedése mértéktelenül meggyorsult azok után a végnélküli meg-rázkódtatások után, amelyek az első világháború óta a nemzetközi kapcsolatokat érték.” (33. l.) Majd hozzáteszi, hogy ezt a fejlődést a belső piaci viszonyok változása is ösztönözte.

A gyengén fejlett országok vonatkozásában Myrdal is hangsúlyozza, hogy az állam szerepe itt minőségileg más, mint a fejlett nyugati országokban, és leszögezi, hogy a gazdaságilag elmaradott országok „valószínűleg alig fejlődnének, ha az állam már a fejlődés kezdetétől fogva nem vállalna magára sokkal nagyobb felelősséget, mint amekkorát a nyugati országok államai vállaltak az ipari forradalom korszakában.” (117. l.) Elismeri, hogy a nacionalizmus mint a nemzeti egység fontos forrása, a külső hatalmakkal szemben pozitív szerepet játszhat és a gazdasági felemelkedésnek is lényeges eleme lehet, mivel az újonnan függetlenné vált országok államgépezete csak a szilárd nemzeti egység viszonyai között tudja hatékonyan mozgósítani a gazdasági felemelkedéshez szükséges társadalmi és gazdasági erőforrásokat.

Ami a vezető tőkés hatalmak és a gyengén fejlett országok gazdasági érdekeit illeti, a szerző arra a következtetésre jut, hogy — legalábbis a fejlődés jelenlegi szakaszában — a két nagy országcsoport érdekei tendenciájukban ellentétesek, ezért rövidebb távon tekintve a tőkés világ belső gazdasági kapcsolatainak további szétesése várható. A gyengén fejlett országok „súlyosan kiegyensúlyozatlan gazdaságot örököltek, és a gazdasági fejlődés útjában akadályok vannak. Ezért elkerülhetetlen, hogy ezek az országok politikájukat azon gazdag országok ellen irányítsák, amelyekkel hagyományosan a legerősebb gazdasági kapcsolatokat tartották fenn. Mert ezek a kapcsolatok gyarmati és félgymati függőséget jelentenek, amelynek véget kell vetni a nemzeti felszabadulás kivívása után. S ez a folyamat természetesen főleg olyan országok érdekei ellen irányul, amelyek korábban privilegizált helyzetet élveztek, most pedig ilyen módon vissza kell vonulniuk.” (194. l.)

Myrdal könyvének központi gondolata, hogy az államhatalom fokozottabb igénybevétele a tőkés világgazdaságon belül új lehetőségeket teremt a gazdasági együttműködés számára, de egyben újabb ellentéteknek is a forrása, s ma még nem látható, hogy a két irányzat közül melyik fog érvényre jutni. Myrdal tehát óvatosan közelíti meg ezt a kérdést, nem kíván jóslatokba bocsátkozni. Ez a magatartása különben az egész könyvön végigvonul.

Számos eredeti és helyes megállapítása ellenére Myrdal könyve sok tekintetben komoly bírálatra is szorul. A mű legfőbb hibája a szerző polgári világnézetéből fakad; ebből kiindulva az államot végig mint osztályok feletti intézményt ábrázolja, hamis illúziókat táplál az ún. jóléti állam szerepét és funkcióit illetően. A hibás premisszákból kiindulva elkerülhetetlen az a hibás következtetés, hogy a fejlett tőkésországokban az állam az egész nép érdekében valósít meg valamilyen tervszerű tevékenységet, hogy a tervezéshez nem szükséges az ipar államosítása, és így tovább. Politikai következtetéseiben pedig tagadja a fejlett tőkésországokban az osztályharc szükségességét, és azt állítja, hogy „a jóléti állam már majdnem automatikusan fejlődik; a gazdasági és társadalmi reformok felhalmozódnak mint a gazdasági fejlődés melléktermékei, amelyet viszont a reformok ugyancsak meghatároznak és ösztönöznek. Nincs már szükség szívós harcokra.” (152. l.)

Myrdal állításai koránt sincsenek összhangban a valósággal. Elegendő utalni például a nyugat-európai dolgozók sztrájkharcára a „jóléti állam” keretei között, amely azt bizonyítja, hogy a monopóliumok kizsákmányoló törekvéseivel szemben a munkásosztály a legcsekélyebb vívmányokat is csak szervezett erejének felhasználásával érheti el. Könyvének egyes helyein Myrdal is utal rá, hogy a részvénytársaságok különböző módon olyan nagy nyomást gyakorolnak az államra, amelyet a munkások hatalma csak ritkán tud kiegyensúlyozni. Ezek a gondolatok azonban elszórtak maradnak.

A gyengén fejlett országokat vizsgálva Myrdal szintén helytelenül fogja fel az állam jellegét és — miközben helyesen mutat rá azokra a minőségi különbsé-

gekre, amelyek a célok tekintetében a monopolkapitalista állam és a fiatal nemzeti állam tervező tevékenysége között fennállnak — a hangsúlyt a technikai-szervezeti problémákra helyezi, a társadalmi vonatkozásokat alig érinti. Csakis így juthat olyan következtetésre, hogy a gyengén fejlett országok annál gyorsabban tudnak megbirkózni nehézségeikkel, minél következetesebben fogják megvalósítani a nyugati országok „jóléti államának” funkcióit. Ezen a ponton Myrdal nyíltan fellép a szocialista országok ellen és kifejezi aggodalmát, hogy a gyengén fejlett országok esetleg mégis a Szovjetunió példáját követhetik.

A könyv végső konklúzióját is áthatja a szocializmus terjedésétől való félelem. Saját korábbi állításaival ellentétben — miután ugyanis egyenként kimutatta, hogy az ENSZ égisze alatt létrehozott nemzetközi gazdasági szervezetek csődöt mondtak —, Myrdal nemzetközi szervezetek fejlesztését javasolja, sőt egy világállam kialakítását sem tartja kizártnak. Véleménye szerint csupán arra van szükség, hogy szívós felvilágosító munkával meggyőzzék az érdekelt kormányokat és személyeket. Meglepő, hogy ez az elképzelés olyan közgazdásztól származik, aki tíz éven át maga is aktívan részt vett a nemzetközi gazdasági szervezetek munkájában és — saját kifejezésével élve — személyesen tapasztalhatta azok sterilitását.

Myrdal könyvének érdemeit és negatív oldalait nehéz lenne kvantitatíve egybevetni. Kétségtelen, hogy hibái ellenére az említett mű a jelenlegi nyugati közgazdasági gondolkodásnak igen jellemző terméke, amely megkísérli elemezni a tőkés világ gazdaságban lezajlott jelentős változásokat, különösen pedig az állami monopolkapitalizmussal összefüggő folyamatokat. Myrdal polgári szemlélete egyben megszabja a vizsgálódások eredményességének a korlátait is. Mindezt tekintetbe véve a könyv hasznos tájékoztatást nyújt a mai polgári közgazdaságtan egyik figyelemre méltó irányzatáról.

P. J.

Dr. Kádár Iván — dr. Németh Lóránd:

Matematikai módszerek alkalmazása az építőipari tervezésben

Ez a könyv nemcsak az építőipari szakembereknek ad hasznos ismereteket, hanem azoknak is, akik az ipar legkülönbébb területein foglalkoznak a matematikai módszerek gazdasági alkalmazásának lehetőségeivel.

A szerzők egyrészt értékes külföldi forrásmunkákból merítenek, másrészt összegezik saját kutatómunkájuk tapasztalatait. A könyv első fejezete foglalkozik a gazdaságmatematikai modellek jelentőségével, lényegével és szerkezetével. A további fejezetek tárgyalják a matematikai módszerek alkalmazásának lehetőségeit a termelés tervezésében, a műszaki fejlesztési tervek elkészítésében, az anyagi-műszaki ellátás tervezésében és a készletgazdálkodásban, valamint a munkaügyek és az önköltség tervezésében.

A könyv zárófejezete foglalkozik a beruházások tervezésével és gazdaságossági vizsgálatával.

A függelék a téma megértéséhez nélkülözhetetlen matematikai ismerettárat tartalmazza.

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Дьюла Хевеши

Использование основных средств, рабочее время, жизненный уровень

В статье содержатся принципиальные соображения об оптимальных с народнохозяйственной и социальной точки зрения темпах сокращения рабочего времени, осуществляемого в связи с переходом на 7-часовой рабочий день или 42—40-часовую рабочую неделю и, вообще, с повышением жизненного уровня. Автор исходит из того, что вследствие сокращения рабочего времени не должно произойти сокращение времени использования промышленных основных средств, даже в случае полной компенсации понижения рабочего времени повышением производительности труда. Поэтому в случае предприятий, технология которых не требует непрерывного производства, наиболее благоприятным с экономической и социальной точки зрения режимом работы, — исключаям заодно в большой мере ночной труд, — им считается не сокращение рабочего дня, а рабочей недели до шести или в некоторых случаях пяти дней с последующими за ними двумя выходными, при двухсменной календарно непрерывной работе производственного оборудования.

Трудящиеся, по мнению автора, с готовностью примут переход на непрерывное производство в том случае, если в качестве компенсации будет понижено их рабочее время в форме сокращенной рабочей недели при оставлении им первоначального заработка. Статья считает благоприятным постепенное сокращение рабочей недели сначала до 45 часов, затем до 42, а в некоторых отраслях до 40 часов.

Иван Визел

Сотрудничество стран-членов СЭВ в области энергетического хозяйства

В статье рассматриваются проблемы одной из важнейших областей создания материально-технической базы социализма - энергетического хозяйства с точки зрения сотрудничества между странами-членами СЭВ. Энергетические ресурсы мировой социалистической системы в количественном отношении покрывают все увеличивающиеся потребности. Однако структурное и территориальное распределение энергоносителей исключительно дифференцировано, и, вследствие этого, многостороннее удовлетворение потребностей ставит ряд сложных вопросов, решение которых возможно лишь путем углубления сотрудничества в рамках СЭВ.

В статье подробно рассматриваются некоторые основные вопросы производства энергии в странах-членах СЭВ. Констатируется, что производство энергии в этих странах росло быстрее, чем в мировой капиталистической системе и, в частности, в развитых капиталистических странах. Автором излагается противоречие между темпами развития промышленного производства и производства энергии, которое, как правило, наблюдалось в социалистических странах. Им выделяется проблема различия темпов развития производства электроэнергии и промышленного производства. Устанавливается, что странами-членами СЭВ должны быть приложены особые усилия в интересах первоочередного развития производства энергии.

Страны-члены СЭВ должны умножить свои усилия также в области внешней торговли энергией внутри СЭВ. В интересах этого осуществляется развитие угледобычи в богатой углем Польше путем совместных капитальных вложений и предоставления долгосрочных кредитов.

В статье в дальнейшем рассматриваются различные формы сотрудничества в рамках СЭВ и приводятся важнейшие примеры осуществленного до сих пор двустороннего и многостороннего сотрудничества. По мнению автора, сотрудничество в области энергетического хозяйства может быть развито путем создания единой системы энергетического снабжения, организованной в масштабах СЭВ.

В статье по отдельным темам представлен богатый статистический материал.

Антал Фэлдеш—Ласло Галль

Перспективное планирование отраслевой потребности в капитальных вложениях

В момент составления перспективных планов еще не имеется в распоряжении подробных исходных данных и директив. Таким образом, подробная разработка невозможна. Приблизительно, в общих чертах оценить потребности можно лишь с большими погрешностями. Поэтому необходимо разработать такой метод планирования, который исходит из некоторых известных основных факторов и дает относительно достоверные результаты. Такой метод излагается в статье в связи с перспективным планированием отраслевых потребностей в капитальных вложениях. В ней устанавливается простая взаимосвязь между потребностями в основных фондах и влияющими на них основными факторами. Авторами представлено применение метода на примере планируемого развития инструментальной промышленности. Отдельные факторы поочередно рассматриваются ими при расчетах, таким образом, шаг за шагом можно наблюдать за влиянием каждого, отдельно взятого фактора. Статья имеет не только методическое значение, но заодно представляет собой и конкретную разработку перспективных (на период до 1980 года) потребностей инструментальной промышленности в капитальных вложениях.

Дьюла Уйхейи

Внешнеторговые цены и образование оптовых цен в промышленности

Как должны учитываться внешнеторговые взаимосвязи при образовании промышленных оптовых цен? Каким образом должны быть образованы внутренние цены на импортные и предназначенные для экспорта товары? Автор, анализируя возникающие теоретические проблемы и критикуя

настоящую практику образования оптовых цен в промышленности, предлагает, чтобы цены получаемых из импорта товаров определялись на уровне издержек приобретения иностранной валюты, уплачиваемой за товар, при помощи единых для каждой валюты коэффициентов. От цен, образуемых на основании валютных коэффициентов, не следует отклоняться, ссылаясь на взаимозаменяемость или на более или менее благоприятную себестоимость частично производимых в стране товаров. Цены предназначенных для экспорта товаров должны устанавливаться подобно ценам остальных товаров внутреннего производства, на основании отечественных затрат, широко принимаемая во внимание взаимозаменяемость товаров. Однако внутренние цены на пока еще узкий, но все более расширяющийся круг товаров, производство которых вследствие кооперации и специализации стран-членов СЭВ развивается на основании соображений, связанных с экспортом, должны устанавливаться при помощи коэффициента пересчета в клиринговых рублях, пропорционально внешнеторговым ценам. Цены остальных предназначенных для экспорта товаров также могут отклоняться от цен, образуемых на основании производственных затрат: внутренние цены на товары, экспорт которых возможен по особенно благоприятным ценам, должны быть повышены, а на товары, экспортируемые по ценам, намного менее благоприятным средних, — понижены.

В статье рассматриваются также практические проблемы методов ценообразования, учитывающих влияние внешнеторговых цен, и указываются стимулирующие воздействия, проявляющиеся в случае предлагаемого ценообразования, с одной стороны, в отношении производителя, с другой стороны, в отношении потребителя.

Ференц Молнар

Опыт разработки трехсекторной модели капиталистического воспроизводства

В статье излагается изменение условий равновесия капиталистического воспроизводства в том случае, когда имеется III подразделение, производящее военную продукцию, реализуемую государством за счет налогов, изымаемых из прибавочной стоимости.

Автором устанавливаются уравнения, отражающие условия равновесия простого и расширенного воспроизводства. На основании этих уравнений им даются цифровые схемы простого и расширенного воспроизводства: 1.) когда производство расширяется только в I и II подразделениях; 2) когда производство увеличивается во всех трех подразделениях: а) в одинаковой мере, б) III подразделение растет быстрее, чем I и II.

При помощи сопоставления цифровых схем друг с другом, а также с двухсекторной, в статье представлено, каким образом военное производство сокращает темпы и изменяет пропорции воспроизводства.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Gyula Hevest:

The utilization of fixed assets, working hours and living standards

The paper contains a theoretical proposal for the optimal rate of transition from the national economic and welfare point of view to a seven-hour working day or a 42-40 hour working week, and in general of working-time reductions aimed at raising living standards. The point of departure is that the reduction in the working hours of the people employed may not involve a decrease in the utilization times of industrial fixed assets, even if the reduction in working hours is fully compensated by the growth in productivity. The author therefore considers that the most favourable work schedule from the economic and welfare points of view in plants with not necessarily continuous technologies – and one which also goes far towards eliminating night work – is the shortening not of the working day but the working week, with two free days after six, or possibly five days, and the diurnally continuous, two-shift operation of the production equipment. In the author's view the working people readily accept the change to continuous operation if, in return, they are granted the simultaneous reduction of working time in the form of a shorter working week, while maintaining their former incomes. It is considered advantageous gradually to reduce working hours per week, first to 45, then 42 and in some sectors to 40 hours.

Iván Wiesel:

CMEA cooperation in husbanding fuel and power

The paper is concerned with the problems of husbanding fuel and power, one of the key sectors in the evolution of the technical and material basis of Socialism, as part of the cooperation within the CMEA. The fuel reserves of the Socialist world economic system are of sufficient quantity to satisfy the ever growing demands. However, the territorial and qualitative distribution of the fuels is highly differentiated, so that the manifold satisfaction of requirements raises numerous complex questions which can only be solved by deepening cooperation within the CMEA.

The paper deals in detail with some of the main problems of CMEA power production. It is stated that power output in the countries belonging to the CMEA has increased more rapidly than in the capitalist world system, including the advanced capitalist countries. The author dwells on the contradiction between the rate of development of industrial production and the development rate of power output, which has generally existed in the Socialist countries. The problems of the difference in the rates of development of electric power production and industrial output are particularly stressed. It is stated that the CMEA countries must make enhanced efforts to achieve primary development of their power production.

The member countries must also make increased efforts with regard to the international trading of power within the CMEA. This end is served by the development of coal production through common investments and long-term credits in Poland, which has rich stocks of coal.

The paper goes on to discuss the various forms of cooperation within the CMEA and treats the main cases of bilateral and multilateral cooperation which have so far been put into practice. In the author's view cooperation in the husbanding of power may be developed by a single power husbanding system organized at CMEA level.

The paper adduces a wealth of statistics for each point discussed.

Antal Földes-László Galla:

The long-term planning of investment requirements for sectors of industry

At the time when the long-term plans are prepared, detailed basic figures and targets are not yet available. A detailed elaboration is therefore not possible. The margin of error involved in imaginative, overall estimates is large. It is therefore necessary to evolve a planning method based on the knowledge of a few main factors, which will yield a relatively reliable result. The paper presents such a method for the long-term planning of investment requirements for sectors of industry. It sets up simple relations between the development of fixed capital requirements and the main factors affecting them. The application of the method is shown through the example of the planned development of the instrument industry. The authors consecutively consider the various factors in their calculations, so that the separate effects of the factors may also be seen step by step. The paper is concerned not only with the method, but also includes the concrete elaboration of the long-term investment requirements of the instrument industry, up to 1980.

Gyula Ujhelyi:

Foreign trade prices and the determination of industrial producers' prices

How are foreign trade relations to be taken into account in determining industrial producers' prices? How are the domestic prices of products obtained from imports, or of those destined for export, to be fixed? The author, analyzing the theoretical problems that are involved and critically commenting on the present practice of industrial producers' price determination, proposes that the prices of products acquired by *import* be determined at the level of the cost of obtaining the foreign currency to be paid for the product, by means of one coefficient for each currency. It is not permissible to depart from the prices determined according to the currency coefficients either on the grounds of substitutability, or because of the more, or the less favourable production costs of the product as produced at home. The prices of products destined for *export* must generally be determined in the same way as the prices of other domestic products, according to the home expenditure involved, with careful attention to the mutual substitutability of products. In the case, however, of the at present small, but ever expanding group of products whose manufacture is being developed mainly for export within the cooperation and specialization of the CMEA countries, the domestic prices must be determined with the help of the clearing-Ruble coefficient, proportionately to the foreign trade prices. The prices of other products intended for export may also be altered with respect to those derived from production expenditures — in the case of products which may be exported at an outstandingly favourable price the domestic prices must be raised, for those which can be exported at a much less favourable price than the average, they must be lowered.

The paper also treats the practical problems of price determination methods which consider the effects of foreign trade prices. It discusses the incentive effect manifested by the proposed price determination in the case of the producers and the utilizers.

Ferenc Molnár:

An attempt at working out a three-sector model of capitalist reproduction

The paper discusses the modification of the equilibrium conditions of capitalist reproduction for the case where a third class (class III.) — the sector producing war equipment — is also present, its products being purchased by the state, out of taxes taken from the surplus value.

The author sets up the formulae representing the equilibrium conditions for simple and expanded reproduction. On the basis of these, numerical schemes are presented for simple and expanded reproduction: 1. When only classes I. and II. expand their production; 2. when all three classes expand production—a. at the same rate, b. with III. growing faster than I. and II.

By comparing the numerical schemes with one another, moreover with a two-sector scheme, the paper shows the effect of war materials production in slowing down the rate of reproduction and changing its proportions.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLÉ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

3

XI. ÉVFOLYAM

1964. MÁRCIUS

TARTALOM

<i>Ripp Géza</i> : Az empirizmus és a marxi politikai gazdaságtan ...	265
<i>Pirityi Ottó</i> : Gyártmányfejlesztés és érték	281
<i>Havas Gábor</i> : Eszközlekötési járulék és vállalati gazdálkodás	295
<i>T. Sz. Hacsaturov</i> : A beruházás-gazdaságosság meghatározásáról	309
<i>Zala Ferenc</i> : A lakosság élelmiszer-ellátásának időszerű kérdései	318
<i>Kovács Géza</i> : A tervtől való eltérések tanulságai a mezőgazdaságban	331
<i>Kádár Béla</i> : A gyengén fejlett országokba irányuló tőke kivitel újabb jelenségei	338
VITA	
<i>Drechsler László</i> : A szolgáltatások és a nemzeti jövedelem	353
SZEMLE	
Kereseti arányok vizsgálata a termelőszövetkezetekben (<i>Farkas Józsefné</i>)	358
Életszínvonal, fogyasztás és áruforgalom (<i>Forgács Tibor</i>)	369
Beruházás-gazdaságossági számítási módszerek a polgári közgazdasági irodalomban (<i>Gelei Anna</i>)	373
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
A Szovjetunió mezőgazdaságáról (<i>Csizmadia Ernő</i>)	386
A népgazdaság és a vállalat (<i>P. P.</i>)	388
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata	393

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Csizmadia Ernő kandidátus, a Minisztertanács munkatársa; **dr. Drechsler László** kandidátus, a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezetője; **Farkas Józsefné**, a Mezőgazdasági Üzemszervezési Kutató Intézet munkatársa; **dr. Forgács Tibor** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezetője, **dr. Gelei Anna**, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Hacsaturov, T. Sz.**, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának levelező tagja; **Havas Gábor**, a Magyar Nemzeti Bank munkatársa; **Kádár Béla**, a Konjunktúra- és Piackutató Intézet munkatársa; **dr. Kovács Géza** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **dr. Pirityi Ottó**, a Közgazdasági Szemle munkatársa; **Ripp Géza** kandidátus, a Közgazdasági Szemle főszerkesztője; **Zala Ferenc**, a Belkereskedelmi Minisztérium osztályvezetője.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Hetényi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest, V., Nádor utca 7. III. emelet. – Telefon: 181-644

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca. 21. Telefon: 111-010

64.0888 – Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.

Előfizetéseket felvesz a Posta Központi Hírlapiroda, Budapest, V., József nádor tér 1

Telefon: 180-850. – Csekkszám: 61.094. Előfizetés: negyedévre 21 Ft, egy évre 84 Ft

Terjedelem: 8¼ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1964. február 13.

RIPP GÉZA:

Az empirizmus és a marxi politikai gazdaságtan

A közgazdaságtudomány fejlődésében a legfontosabb a gazdasági fejlődés törvényeinek a feltárása, a gazdasági összefüggéseknek, folyamatoknak a tudományos tükrözése. Ezért *végeredményben* a marxi politikai gazdaságtan elméletének a fejlődésétől függ, hogy a közgazdaságtudomány mennyire képes betölteni szerepét egyrészt a szocialista gazdaság fejlesztésében, másrészt pedig a marxizmus—leninizmus elméletének teljes győzelméért, az ellenséges, helytelen ideológiai nézetek kiszorításáért, a tudat szocialista átalakításáért folyó harcban.

A kommunista közgazdászok 1963. december 13-i aktíváján elhangzott előadás és számos felszólalás hangsúlyozta: közgazdaságtudományunknak a megtett kétségkívül jelentős fejlődés ellenére egyik komoly gyengéje, hogy háttérbe szorul a szocialista építés tapasztalatainak az elméleti általánosítása. Az empirista szemlélet jelentkezése, az elméleti általánosítástól való tartózkodás természetesen nem univerzális vonása közgazdasági életünknek, de mindenesetre elég komoly probléma ahhoz, hogy az eddigieknél behatóbban foglalkozzunk vele. A probléma lényege abban fogalmazható meg, hogy a közgazdasági kutatómunka számos területen nem kapcsolódik eléggé a marxizmus elméleti megállapításaihoz és nem törekszik megfelelően arra, hogy azokat az új tapasztalatok tudományos általánosításával továbbfejlessze.

A hazai közgazdaságtudomány fejlődésének egyik pozitív vonása, hogy jelentős mértékben leküzdötte a dogmatizmussal párosult elvont spekuláció módszerét, a régebbi helyzethez képest összehasonlíthatatlanul nagyobb jelentőséget tulajdonít a tények gondos tanulmányozásának, és megállapításait, következtetéseit a valóság vizsgálatából vezeti le. De ezzel együtt kialakult egy olyan szemlélet is, amely megelégszik a tények rendszerezésével, csoportosításával, és eleve lemond azok tudományos általánosításáról — vagyis lényegében megelégszik az érzéki fokon nyert ismeretek gondolati regisztrálásával. Márpedig az empirista szemlélet semmivel sem kevésbé ellentétes a marxizmussal, és a tudomány fejlődése szempontjából végeredményben semmivel sem kevésbé terméketlen, mint az elvont spekuláció. Erre a szemléletre jól illenek Goethe szavai a Faustból:

Igy keze közt tartja a részeket
Csak a szellemi kapcsolat beteg.

Az empirista szemlélet fő megnyilvánulása a tudományos általánosításoktól való tartózkodás, a valóság közvetlen megnyilvánulásainak leírása az azokat meghatározó törvényszerűségek figyelembevétele nélkül. Ritkábban, de jelentkezik az empirista szemlélet nyílt elvi állás-

foglalás formájában — a tudományos általánosítás lehetőségének elvi elutasításában is. Mindezen túl az empirizmus szükségképpen világnézeti közömbösséghez, a tudománynak az ideológiától és a politikától való elválasztásához vezet — pontosabban: a marxizmussal ellentétes ideológia és szemlélet előtt nyitja meg az utat.

Mivel a közgazdaságtudomány alapvető funkciója, hogy segítse a szocialista társadalom építését, ezért igen nagy súlyt kell kapnia benne a gazdasági részkérdések, részösszefüggések kutatásának, a konkrét feladatok megoldásának. Teljes félreértését jelentené az empirizmus elleni harcnak, ha az *ilyen* kutatásoktól *általában* a marxizmus elméletét gazdagító általános következtetések levonását várnánk. Erre a legtöbb esetben a feldolgozott anyag jellege nem ad lehetőséget. Ezért az ilyen követelmény felállítása az említett kutatásokkal szemben nem tudományos általánosításokhoz, legfeljebb csak üres általánosságokhoz, a feldolgozott témával szükségszerű kapcsolatban nem levő és ezért frázisként ható elméleti tételek hangoztatásához vezethet. Ez pedig nemcsak értelmetlen, hanem káros is volna a közgazdaságtudomány fejlődése szempontjából.

Egészében az empirizmus nem mint kialakult és kifejtett, rendszerbe foglalt és propagált koncepció jelentkezik, hanem *egy* cikkek, tanulmányok szemléletében, következtetéseiben, a kérdésfelvetés módjában húzódik meg. Elsősorban nem deklarált elv, hanem érvényesülő gyakorlat. Az empirizmus veszélyességét fokozza, hogy közgazdasági életünkben viszonylag széles körben érvényesülnek olyan nézetek, amelyek ezt a szemléletet legalábbis időlegesen igazolni próbálják, és így a vele szembeni békülékenység álláspontját képviselik. Az empirizmus elleni harc csak akkor lehet hatásos, ha ezekkel a nézetekkel is leszámol.

I.

Az empirizmus térhódítását kétségkívül elősegítette, hogy hosszú ideig uralkodó volt az a szemlélet, amely a valóság beható tanulmányozását fölöslegesnek tartotta, sőt a gyakorlatban szinte lehetetlenné tette. A marxizmus alaptétele, hogy minden tudományos megismerés a valósággal közvetlen kapcsolatban levő érzékelésre támaszkodik. Az érzéki megismerés prioritásának elismerése nélkül a tudományos általánosítás helyét az elvont spekuláció foglalja el.

A tudomány fejlődése során kidolgozott kategóriák használata önmagában még nem jelent tudományos tevékenységet. Mindenfajta dogmatizmus ismertetőjele, hogy a tudományos kategóriákat fokozatosan megfosztja belső tartalmuktól, mivel elválasztja őket a valóságtól. Már Engels rámutatott arra, hogy a marxizmus dogmatikus felfogásához vezet, ha minden megállapítását a körülményektől függetlenül abszolút érvényűnek tekintjük, s nem látjuk meg bennük a relativitás mozzanatát, amely részben az elméleti tételek bizonyos korlátozottságának, részben a valóság állandó — s a gondolkodását általában megelőző — változásának a szükségszerű visszatükröződése a tudományos megismerésben. Ebben az esetben az állandóan átalakuló valósággal a merevvé, élettelenné változtatott kategóriák szembekerülnek — a tudományos általánosításból elvont spekuláció válik.

A tudományos megismerés és az elvont spekuláció egyaránt használja a közgazdaságtudomány fejlődése során létrehozott kategóriákat, hivatkozik az általa feltárt törvényszerűségekre, úgyhogy formálisan, csak a terminológiát tekintve látszólag nincs is különbség közöttük. De az első esetben ezek a kategóriák, törvényszerűségek valóságos összefüggések visszatükröződései a tudomány természetének megfelelő formában, és ezzel együtt a valóság további megismerésének és megváltoztatásának eszközei. A második esetben viszont teljesen elszakadnak a valóságtól, mintegy önálló életre tesznek szert — bekövetkezik a törvények, kategóriák abszolutizálása, fetiszizálása. Lenin Hegel egyik nagy érdemét látta abban, hogy fellépett a jelenség és a lényeg teljes azonosítása ellen. Ezt a fellépést Lenin úgy értékelte, mint harcot „a törvény fogalmának abszolutizálása ellen, az ellaposítása és a fetiszizálása ellen.”¹

Formálisan az elvont spekuláció és a tudományos megismerés egyaránt szembenállnak az empirizmussal, de ennek a szembenállásnak a tartalma nagyon is különböző. Az elvont spekuláció magát a valóság közvetlen tanulmányozását, az érzéki megismerés szükségességét tagadja. Ezért ismeretelméletileg magában foglalja az idealizmus felé fordulás tendenciáját — a kategóriáknak, tudományos törvényeknek végeredményben önálló létet tulajdonít, s nem a valóság visszatükröződéseként fogja fel őket. A tudományos megismerést viszont a megismerés érzéki fokán való megrekedés elégtelenségének a fölismérése állítja szembe az empirizmussal. Nem a valóság közvetlen tanulmányozását veti el — ezt tartja minden megismerés végső forrásának. De Marx szavaival „a tudomány feladata, hogy a felszín pusztán látszólagos mozgását a belső, valóságos mozgásra vezesse vissza.”² Ezért a jelenségtől tovább megy a lényeghez, a valóság mélyebb összefüggéseinek, mozgástörvényeinek a feltárásához.

A marxizmus nem tesz fokozati különbséget az empirizmus és az elvont spekuláció között, *egyaránt* ellensége mindkettőnek. Az elvont spekulációnak empirizmussal való felváltása nem egy lépés előre, hanem az egyik hibás és mélységesen antimarxista módszernek egy másik hibás és mélységesen antimarxista módszerrel való fölcserélése.

Ha az elvont spekulációt a „törvények kultusza”, az empirizmust viszont a „tények kultusza” jellemzi. Mindkettőre érvényes, hogy az emberi megismerésnek az egyik, illetve másik formáját abszolutizálja, s ezért a tudomány fejlődését szükségképpen zsákutcába tereli, a közgazdasági elemzést *csak* az általános törvényekből levezető elvont spekuláció éppúgy, mint a *kizárólag* a tényekből való kiindulást hirdető empirizmus.

Az elvont spekuláció térhódításával szükségképpen együtt járt, hogy a közgazdasági munkákban a deduktív módszer csaknem kizárólagossá vált. A deduktív módszer *kizárólagossá* válása a közgazdaságtudományban azt jelenti, hogy következtetéseink mindinkább elszakadnak a valóságtól, mind kevésbé képesek a valóság változásával lépést tartani. Így olyan gondolati rendszer kialakulását segíti elő, amelyben a megismerés helyességének kritériuma mind kevésbé a valóság lesz. A deduktív módszer kizárólagos alkalmazása egyrészt teljesen lemond a

¹ Lenin: Filozófiai füzetek. Művei 38. kötet. 134. l.

² Marx: A tőke. III. kötet. Kossuth, 1961. 315. l.

valósággal való mindenfajta egyeztetésről, másrészt magában foglalja annak veszélyét, hogy a következtetések kiindulópontjául szolgáló elméleti tételek megmerevednek. A tényekre való hivatkozás az ilyen esetekben pusztán az elméleti tételek illusztrálására szolgál. A kategóriáknak, törvényszerűségeknek ez az abszolutizálása, fetiszizálása nem a valósághoz visz közelebb, hanem inkább eltávolít attól — a tudományos megismerés pontosságát nem fokozza, hanem csökkenti. A következmény: változó világ, mozdulatlan világkép. Vagyis a deduktív módszer abszolutizálása a közgazdaságtudományban végeredményben az objektív dialektika tagadásához és ezzel együtt a dialektikus módszer elvetéséhez vezet a kutatásban.

Az empirizmus előretörését viszont a deduktív módszer teljes mellőzése, illetve nagymértékű visszaszorítása jellemzi. A deduktív módszer elvetése az elméleti analízisben — még ha nem nyílt deklaráció formájában történik is — az egyik legszembetűnőbb megnyilvánulása a marxizmustól való eltávolodásnak a tudományos kutatásban. Annak a szemléletnek az elterjedéséhez vezet, mintha a marxizmus elméleti tételeiből való kiindulás ellentétes volna a tudományosság követelményeivel — mintha ez utóbbinak csak az empirizmus módszertana felelne meg.

Minden helyes elméleti tételnél fennáll a túlhajtás, a kiforgatás veszélye. A gyakorlat mint az elmélet helyességének kritériuma egyetlen tudományban sem jelentheti a már felhalmozott tudás semmibe vételét, azt a követelményt, hogy minden tudományos kutatásnál mindent előről kell kezdeni. *A tudomálynak a gyakorlat által igazolt tételei maguk is a gyakorlat közvetítői és így megbízható támpontok annak a kérdésnek az eldöntésében, hogy valamely állítás helyes-e vagy helytelen, mivel maguk is a tapasztalat általánosításának eredményei.* Az elvont spekuláció a deduktív módszer abszolutizálásával a tudományos törvények és kategóriák fetiszizálásához, megmerevítéséhez vezet, a deduktív módszert elvető empirizmus pedig ezeknek a törvényeknek és kategóriáknak a tagadásán, végeredményben *a tudományos megismerésben tükröződő objektív igazság elvetésén, a megismerés relatív oldalának abszolutizálásán alapul.* A megismerés relatív oldalának abszolutizálása ugyanúgy ellentétes a dialektikával, mint a viszonylagosság mozzanatának a figyelmen kívül hagyása. Az empirizmus és az elvont spekuláció egyoldalúságával szemben Lenin kifejtette: „Marx és Engels materialista dialektikája feltétlenül magában foglalja a relativizmust, de nem redukálódik erre, vagyis elismeri minden tudásunk viszonylagos voltát, de nem abban az értelemben, hogy tagadja az objektív igazságot, hanem abban az értelemben, hogy történelmileg feltételeseknek tartja az objektív igazsághoz közeledő ismereteink határait.”³

Leninnek ez az állásfoglalása teljes világossággal határolja el a marxizmust mind az elvont spekuláció merev dogmatizmusától, mind pedig az elkerülhetetlen relativizmushoz vezető empirizmustól. A törvények fetiszizálása a relatív és az abszolút igazság közti különbség meg nem értésén, a tudományos megismerésben meglévő viszonylagos elem tagadásán alapul. Az empirizmus viszont a megismerésnek ezt

³ Lenin: Materializmus és empiriokriticizmus. Művei. 14. kötet. 135. l.

a relatív elemét teszi kizárólagossá és ezzel tagadja az érzéki megismerésen túlvezető tudományos általánosítás fontosságát. Ezért ismeretelméletileg agnoszticizmushoz vezet, mivel az agnoszticizmus egyik fő megnyilvánulási formája éppen az érzéki megismerésről a tudományos általánosításra való áttérés lehetőségének tagadása, vagy legalábbis e lehetőség kétségbevonása. Hogy ez az agnoszticizmus nem mint a tudományos általánosítás elvi tagadása, hanem „csak” mint az attól való tartózkodás jelenik meg, ez a végső eredmény szempontjából közömbös. A mi viszonyaink között éppen ez a „szégyenlős” agnoszticizmus a veszélyesebb.

A deduktív módszer kimondott vagy ki nem mondott elutasítása az empirizmus igazolását szolgálja. A tényekből való *kizárólagos* kiindulás jelszava lényegében egyértelmű a marxista elmélet holtta nyilvánításával, hiszen ha valamely elmélet az új tudományos eredmények eléréséhez nem használható fel, mint kiindulópont, akkor az az elmélet minden jelentőségét elvesztette. A marxizmus alapján állni és ugyanakkor lemondani a marxizmus eredményeinek felhasználásáról — nyilvánvaló logikai ellentmondás. Az empirista szemléletet még időlegesen sem lehet összebékíteni a marxizmussal.

A marxista dialektikus módszerből következik, hogy bár a marxizmusnak a gyakorlat által igazolt tételei az objektív igazság visszatükröződései, mégsem szabad azokat dogmákká változtatni. Ezért a marxisták számára elengedhetetlen követelmény, hogy egyrészt a marxista elméletből, a marxizmus tételeiből való kiindulást szorosan összekapcsolják a valóság tényeinek a lehető legalaposabb tanulmányozásával, és a belőlük levont tudományos következtetések eredményeivel a marxizmus elméletét állandóan kiegészítsék és továbbfejlésszék. Másrészt pedig hogy magukat a marxizmus tételeit is állandóan alávéssék a gyakorlat próbájának és helyesbítsék azokat, ha a gyakorlat, a megváltozott körülmények tanulmányozásából levont következtetések ezt indokolják. Ennek a követelménynek azonban semmi köze sincs a csak a közvetlen gyakorlati tapasztalatból való kiindulást elismerő empirista szemlélethez.

A marxizmus állandó továbbfejlesztése követelményének a helyes értelmezése nemcsak a tudományos megismerés viszonylagos elemének az elismerését kívánja, hanem a tudományos megismerésben kifejeződő objektív igazság elismerését is. Ez azt jelenti, hogy a marxizmust *saját belső lényegének megőrzésével* kell továbbfejlesztetni. Tehát a marxizmus elméletének állandóan tovább kell fejlődnie az új tapasztalatok tudományos általánosításával, de a *marxizmus* elméletének kell továbbfejlődnie, vagyis, ami a marxizmus *lényegét* alkotja, az az állandó változás mellett is *maradandó*. Lenin éppen itt jelölte meg a döntő elvi határvonalat a marxizmus és a relativizmus között. Az ilyen elhatárolás a konkrét esetekben egyáltalán nem könnyű feladat, de hát a tudomány nem arra való, hogy csak a könnyű feladatokat oldja meg.

Ismeretes, hogy Marx és Engels halála óta senki sem tett annyit a marxizmus továbbfejlesztéséért, mint Lenin, aki eközben nem félt a már elavult tételek elvetésétől sem. De ugyancsak senki sem tett annyit a marxizmus lényegét alkotó elméleti tételek megvédéséért sem, mint ő. Csak e két aspektusból együttesen lehet Lenin életművének jelentőségét helyesen megítélni. Ennek megfelelően ugyan-

abban a művében, amelyben kiemelte Mehring érdemeit Marx egyes tévesnek bizonyult megállapításainak korrigálásában, egyúttal a leghatározottabban szembefordult a marxizmus elméletének mindenfajta relativista értelmezésével, és leszögezte: „A marxizmus filozófiájából, ebből az egy acéldarabból öntött filozófiából *egyetlen alaptételt, egyetlen lényeges részt* sem lehet kitörölni anélkül, hogy el ne távolodnánk az objektív igazságtól, hogy ne szegődnénk a reakciós burzsoá hazugság szolgálatába.”⁴

Ez a megállapítás természetesen nemcsak a filozófiára vonatkozik, hanem a politikai gazdaságtanra és általában a marxizmus egész elméletére is. Aki nem képes megérteni a marxizmus elméletének állandó változása és lényegének maradandó volta közti dialektikus viszonyt, az a megismerés relatív elemét abszolutizálja, relativizmussá változtatja. Lenin szerint tehát aki tagadja, hogy a marxizmus elméletének van sziklaszilárd alapja, amelyre a kutatónak *támaszkodnia kell*, az „eltávolodik az objektív igazságtól”, és a „reakciós burzsoá hazugság szolgálatába szegődik”. A fejlődés során természetesen a „maradandó lényeg” is állandóan gazdagodik.

A mai burzsoá és reformista ideológusok jórésze a marxizmus antiempirikus, állítólag tiszta deduktív szemléletével próbálja azt az álláspontját igazolni, hogy a marxizmus a jelenkorban már nem lehet a munkásmozgalom számára a cselekvés vezérfonala. Szerintük Marx elmélete kidolgozásakor saját a priori tételeinek belső logikáját s nem a valóság változását követte, és így végeredményben saját módszere vezette tévútra. Ezért azt állítják, hogy a marxizmus tételeiből folyó következtetéseket a valóság pontos számbavételével kell helyettesíteni, lemondva mindenfajta általánosításról. Ezt az empirizmus pozíciójából a marxizmus ellen intézett támadást látszólag igazolta egy időben a marxizmus elméletének és módszerének dogmatikus eltorzítása, az analízis módszerének hátatfordító spekuláció térhódítása. A megoldás azonban nem a burzsoá ideológia által ajánlott empirizmus elfogadása és ezzel együtt a marxi analitikus módszer feladása (ez a marxi analitikus módszer magában foglalja a dedukciót is), hanem a dogmatizmus, az elvont spekulációval, valamint a terméketlen empirizmussal való *egyidejű* szembefordulás. Csak a marxizmus képes a szemléletnek ezt a kétfajta egyoldalúságát felszámolni és a kétfajta módszert egyesíteni a tudományos kutatásban. Engels szavaival: „Indukció és dedukció ugyanolyan szükségszerűen összetartoznak, mint szintézis és analízis. Ahelyett, hogy egyiket a másik rovására egyoldalúan az égis magasztaljuk, arra kell törekednünk, hogy mindegyiket a maga helyén alkalmazzuk, s ez csak akkor lehetséges, ha figyelembe vesszük összetartozásukat, azt, hogy kölcsönösen kiegészítik egymást.”⁵ Engels e megállapításának az elvi helyeslése természetesen önmagában mit sem ér, ha a tudományos kutatásban nem ennek megfelelően járunk el.

A marxizmus tételeinek felhasználása a tudományos kutatásban nem valamilyen formális követelmény. Néha előfordul, hogy az alapjában empirikus tartalmú cikk bevezetőjében a szerző néhány idézetben hivatkozik a marxizmus klasszikusainak állásfoglalására, s ezek-

⁴ I. m. 338. l. (Kiemelés tőlem – R. G.)

⁵ Engels: A természet dialektikája. Szikra. 1952. 238. l.

hez néhány általános megállapítást fűz, de tényleges mondanivalója lényegében nem kapcsolódik ezekhez a megállapításokhoz. Az elvont spekuláció és az empirizmus módszerének az ilyen együttes alkalmazása azonban nem valamilyen tudományos szintézist, legfeljebb „összetett tévedést” eredményez.

Az empirizmusnak az elvont spekulációval való együttes jelentkezése korántsem tekinthető pusztá véletlennek. Az empirista szemlélet sem nélkülözhet bizonyos „elméleti” magyarázatot — ezt már az empirista felfogás megindoklása is megkívánja. Ugyanígy a dogmatizmus térhódításának időszakában az elvont spekuláció módszerével nagyon jól összefért a legsivárabb tényleírás, a valóság bizonyos közvetlenül adott jelenségeinek illusztrációként való felhasználása. Ez a két-fajta szemlélet nemcsak szembenáll egymással, hanem nagyon gyakran ki is egészíti egymást.⁶

Az empirizmus térhódításához hozzájárult, hogy az utóbbi időben csökkent a közgazdaságtudomány kapcsolata a többi társadalomtudománnyal, mindenekelőtt a filozófiával. A marxista politikai gazdaságtan és filozófia fejlődése szorosan összefügg egymással. A marxista politikai gazdaságtan törvényszerűségeinek feltárása lehetetlen lett volna a dialektikus materializmus elmélete és módszertana nélkül. S ez utóbbi a legteljesebb kifejtését és igazolását — amint erre Lenin rámutatott — éppen Marx fő művében kapta meg. Az utóbbi években azonban a kettő közti kapcsolat korántsem alakult kielégítően. Ezekre az évekre esik, hogy nagyon megnőtt a filozófusok érdeklődése a természettudományok, a közgazdászoké pedig a matematika iránt. Ezt az irányvételt mindkét tudománynál belső fejlődési követelményeik tették szükség-szerűvé — csak így felelhetnek meg a korunkban rájuk váró feladatoknak. A hiba nem is ebben, hanem együttműködésük hiányában van. A marxista filozófia nem oldhatja meg feladatát, ha nem támaszkodik a politikai gazdaságtan — és általában a közgazdaságtudomány — eredményeire. Így például a szocialista erkölcs problémái aligha válaszolhatók meg a szocializmus gazdasági viszonyainak a tudományos megismerése nélkül. A közgazdaságtudomány eredményeinek figyelembevétele, a vele való tudatos együttműködés nélkül az ilyen és ehhez hasonló problémák vizsgálatánál szinte elkerülhetetlen az elvont spekuláció veszélye. A politikai gazdaságtan viszont képtelenné válik a tudományos általánosításra, az empirizmus szemléletének a leküzdésére, ha nem használja fel a marxista filozófia vívmányait.

II.

Az empirizmus időleges igazolását, a vele szembeni békülékenységet mindenekelőtt az az elég gyakran és elég széles körben hangoztatott nézet szolgálja, amely szerint a szocialista építés jelenlegi szakaszában a tények megismerése és rendszerezése a feladat, s csak majd később kerülhet sor a tudományos általánosításokra.

⁶ „A kizárólagos empiria, amely a gondolkodást legfeljebb matematikai számítás alakjában engedi meg magának, azt képzelettel, hogy csak kétségbevonhatatlan tényekkel dolgozik. A valóságban azonban előszeretettel dolgozik hagyományos elképzelésekkel, elődei gondolkodásának nagyrészt elavult termékeivel... Az empirikus annyira hozzászokik az empirikus tapasztaláshoz, hogy még akkor is az érzéki tapasztalás területén hiszi magát, amikor absztrakciókkal dobálózik.” (I. m. 148., 245. l.)

Az a felfogás, amely a megismerés két formáját mintegy „történelmileg” elválasztja egymástól, legalább másfél évszázados visszalépést jelent a megismerésről szóló tudomány történetében — visszalépést nemcsak Marxhoz és Engelshez, hanem Hegelhez képest is. Ennek a felfogásnak a terjedése is mutatja, mennyire háttérbe szorult az elmúlt években a marxista dialektikus módszer tanulmányozása, ami az empirista szemlélet térhódításának egyik legfontosabb oka.

Erre a metafizikus felfogásra az első csapást Hegel mérte — ha az idealizmus alapján állva is — Kanttal és követőivel való vitájában. Hegel hangoztatta: ahogy a valóságban, úgy a megismerésben sem lehet a jelenséget és a lényeket (törvényszerűt) szétválasztani, egymástól elszigetelten tanulmányozni. Lenin Hegelnek ezt a felismerését így méltatta: „A kisebb filozófusok arról vitáznak, hogy a lényeket vagy a közvetlenül adottat kell-e alapul venni (Kant, Hume, az összes machisták). Hegel a *vagy* helyébe *é*st tesz, megmagyarázva ennek az „és”-nek a konkrét tartalmát.”⁷

A jelenség és a lényeg szétválaszthatatlansága a *valóságban* — ez az objektív alapja az érzéki és a racionális *megismerés* szétválaszthatatlanságának. (Az ár tanulmányozásakor nem lehet figyelmen kívül hagyni az értéket és az értéket nem lehet tanulmányozni az ár nélkül.) Az objektív dialektika alapja — az adott összefüggést tekintve —, hogy a jelenség és a lényeg a valóságban áthatják egymást. Ennek adekvát tükröződése a dialektikus materializmus elmélete és módszere, amely a megismerés érzéki és racionális folyamatát szerves egységbe fogja össze. Az ettől való eltérés metafizikus világnéphez és metafizikus módszerhez vezet. A marxizmus érdeme, hogy a megismerés két mozzanatát *materialista alapokon* egyesítette — elvetve minden olyan nézetet, amely a kettő szétválasztását hirdette.

A marxizmusban a legelvontabb elméleti fejtegetéseknek is az érzéki megismerés az alapja (például: az értékformák fejlődése), s az új gyakorlati tapasztalatok tanulmányozása mindig az elmélet felhasználásával történik. *A tudományos megismerés folyamatának nincs két történelmileg különválasztható szakasza, egy érzéki és egy racionális periódusa.* A tudományos kutató nem tekinthet el az emberiség már felhalmozott tudásától, hiszen ezek nagymértékben meghatározzák egész tudományos „alapállását”, a társadalmi problémákhoz való világnézeti-módszertani hozzáállását. Ezért van az, hogy ugyanazt a tényt az emberek különbözőképpen értékelik, attól függően, hogy milyen elmélet alapján tanulmányozzák.

A tudományos megismerés marxista felfogásának a valóság tanulmányozása, a tények megismerése az alapja, de ez a felfogás kizárja annak az álláspontnak az elfogadását, amely szerint a tudományos általánosításra való törekvésnek valamilyen meghatározott mennyiségű anyag összegyűjtése az előfeltétele, s amíg ez nem áll rendelkezésre, addig jogosult az empirizmus. Természetesen a politikai gazdaságtan valamely törvényszerűségének, új kategóriájának, mélyebb összefüggéseinek feltárásához a tények hatalmas anyagát kell előzőleg összegyűjteni és áttanulmányozni. De a tudományos általánosítás nem a fejlődés törvényszerűségeinek, új kategóriáinak stb. a feltárásával kez-

⁷ Lenin: Filozófiai füzetek. Művei. 38. kötet. 116. 1.

dődik és nem is azonos azzal. Ez utóbbi csak egy hosszú folyamat végső eredménye lehet, de olyan folyamaté, amelyet *végig* a megismerés érzéki és racionális formájának egyesítése jellemez a tudományos kutatásban. Kezdetben általában szükség van bizonyos feltevésekre, hipotézisekre. Viszont ezeket állandóan egyeztetni kell az újonnan feltárt tényekkel, és az új tapasztalatok alapján szükség esetén helyesbíteni, kiegészíteni stb. kell őket. Csak amikor keresztülmentek a gyakorlat próbáján, amikor bebizonyosodott, hogy nemcsak egyedi esetekre, hanem tipikus és lényeges összefüggésekre vonatkoznak, akkor tekinthetjük őket igazoltaknak. Ekkor válik a hipotézis tudományos igazsággá.

A marxi politikai gazdaságtan kialakulásának és fejlődésének egész története összhangban van ezekkel a megállapításokkal. Ismeretes, hogy Marx saját politikai gazdaságtani elmélete kidolgozásában két szakaszt különböztetett meg. Az első szakasz az ötvenes évek elejéig tartott. Ezután Marx szükségesnek tartotta, hogy a kapitalista fejlődés újabb tényeinek alapos tanulmányozásával ellenőrizze korábbi megállapításait. A második szakasz tudományos eredményei egyáltalán nem voltak ellentétben az első szakaszéval, de a kapitalista gazdaság működésének és fejlődésének sokkal teljesebb és átfogóbb elemzését adták. A két szakasz között azonban semmiféle különbség sem volt a tudományos kutatás *módszerét* tekintve. A két szakaszt egyáltalán nem az különböztette meg, hogy az elsőben Marx megelégedett a tények empirikus megfigyelésével, s csak a második szakaszban, amikor a szükségesnek vélt tényanyag összegyűlt, vállalkozott a tudományos általánosításra. Marx életművében az empirikus szemléletnek még a nyomát sem lehet megtalálni, egyáltalán nem azért, mintha a valóság tanulmányozását nem tekintette volna minden tudományos kutatás elengedhetetlen feltételének. A két szakasz eredményei közti különbséget nem az alkalmazott módszer, hanem a feldolgozott tényanyag és a tudományos felkészültség különbsége magyarázza — a második szakaszban Marx már a birtokában volt és felhasználhatta az első szakaszban megszerzett tudományos eredményeket.

A tudományos megismerés folyamata metafizikus szétválasztásának, az empirizmus időleges igazolásának hívei Lenin életművében sem találhatunk egyetlen részletet sem, amelyre hivatkozhatnának. Ellenkezőleg, Lenin az empirizmust mindig úgy tekintette mint az elvtelenség, az opportunizmushoz való vonzódás kétségbevonhatatlan jelét. Az imperializmus elméletének kidolgozását sem előzte meg egy olyan szakasz, amelyben Lenin műveire a tudományos általánosítástól való tartózkodás nyomta volna rá a bélyegét. Azok a tények, amelyeket Lenin munkájában felhasznált, mindenkinek rendelkezésére álltak, de csak a marxizmus elméletének és módszerének az alkotó felhasználásával válhattak a kapitalista fejlődés új korszaka törvényszerűségei feltárásának alapanyagává. Ennek a munkának az elvégzését csak a tudományos megismerés dialektikus módszerének alkalmazása tette lehetővé. (Nem tekinthető egészen véletlennek, hogy az imperializmus elméletének kidolgozását Lenin összekötötte a hegeli dialektika tanulmányozásával. Ez is annak bizonyítéka, hogy a marxista politikai gazdaságtan és filozófia fejlődése között szoros belső összefüggés van.)

Ami a szocialista építés tapasztalatainak felhasználását illeti, az

empirizmus időleges igazolásának hívei itt sem találhatnak érvet Lenin munkásságában. Lenin rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított annak, hogy lehetőleg a szocialista építés valamennyi tapasztalatát összegyűjtsék és tanulmányozzák. Kétségbevonhatatlan, hogy a szocialista építésben ekkor rendelkezésre álló tapasztalatok összehasonlíthatatlanul gyérebbek voltak, mint amilyenekkel a szocialista gazdaság kutatói ma rendelkeznek. Ez azonban egyáltalán nem gátolta meg Lenint abban, hogy belőlük olyan általános következtetéseket vonjon le, amelyek a szocialista építómunkában és a szocializmus politikai gazdaságtana kidolgozásában ma sem hagyhatók figyelmen kívül. Az empirista szemlélet alapján Leninnek ezeket a megállapításait legalábbis „kellően meg nem alapozott kijelentéseknek” kellene tartani, amelyek megtételére még legalább néhány évtizedet várni kellett volna, míg a „tudományos általánosításhoz szükséges tényanyag” össze nem gyűlik. Leninnek ezek a megállapításai nemcsak szerzőjük zsenialitását, hanem a tudományos kutatás egyedül eredményes marxista módszerének a példáját is mutatják.

Egyébként a burzsoá politikai gazdaságtan fejlődése is azt bizonyítja, hogy egyáltalán nem a rendelkezésre álló tényanyag mennyisége határozza meg a tudományos kutatás módszerét. A tudományos általánosításra való törekvés éppen a kapitalizmus korai szakaszában jellemezte a burzsoá politikai gazdaságtant és azon belül is főként legjelentősebb képviselőjének, Ricardónak a munkásságát, amikor a rendelkezésre álló tényanyag még elég gyér volt, általános statisztikai adatszolgáltatás pedig voltaképpen nem is létezett. Az empirizmus eluralkodása akkor vette kezdetét, amikor a kifejlődött osztályellentétek viszonyai között a burzsoá politikai gazdaságtan elvesztette azt a képességét, hogy a tőkés gazdasági viszonyoknak valóban tudományos elemzését adja. Ez a változás különösen az 1848-as forradalmak után vált nyilvánvalóvá, kifejezve az egész burzsoá ideológián belül bekövetkezett fordulatot. Ekkor terjedt el az a felfogás, amely a társadalomtudományokat — s bennük a politikai gazdaságtant — mint alacsonyabb rendű tudományokat kezelte, amelyekben a természettudományokkal ellentétben nincs meg az alap a tudományos általánosításra. Ezeknek a nézeteknek a hatása a burzsoá politikai gazdaságtan fejlődésére eléggé ismert.

Az empirista módszer eluralkodása és a burzsoá ideológiába való beépülése annak reakcióssá válását fejezte ki. Az empirizmus jelentkezésének megítélése ezért nem is valamilyen világnézeti szempontból semleges kérdés, hanem szerves része a marxista és a burzsoá ideológia közti harcnak.

III.

Az empirista szemlélet térhódításában a burzsoá ideológia befolyása rendszerint nem „tisztá formában” jelenik meg. Általában nem az empirizmust filozófiailag megalapozó elméletek hatnak közvetlenül a szocialista országok egyes közgazdászaira — ezeket sokan talán nem is ismerik —, hanem ezeknek az elméleteknek a mai burzsoá közgazdaságtudomány gyakorlatában való jelentkezése.

A burzsoá közgazdaságtudomány sem lehet meg bizonyos filozó-

fiai, általános elméleti feltevések nélkül, amelyek a tudományos kutatónak az alapállását meghatározzák. Módszertanát éppúgy, mint világnézetének alapjait a filozófiától kölcsönzi. Ezek érvényesülnek a burzsoá közgazdaságtudomány alkotásaiban — közvetlenebbül, ha a tőkés társadalom alapproblémáit érintve általánosabb kérdéseket tárgyalnak, közvetettebb módon, ha a gazdasági élet egyes részjelenségeivel foglalkoznak.

A mai burzsoá ideológiának a relativizmussal párosult empirizmus az egyik uralkodó tendenciája. A polgári ideológia fejlődésének ebben a tendenciájában a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek követelményei és a burzsoázia osztályérdekei közti antagonizmus mutatkozik meg. Különösen élesen érvényesül ez az empirizmus a burzsoá közgazdaságtudománynak azokban az irányzataiban, amelyek a hazai közgazdaságtudomány képviselői között is — indokoltan — viszonylag széleskörű érdeklődést váltottak ki.

A fejlődés paradox voltának jele, hogy — a húszas évek kezdeményezésétől és néhány elszigetelt próbálkozástól eltekintve — a burzsoá közgazdaságtudományban jóval előbb és nagyobb mértékben került sor a matematika felhasználására, mint a szocialista országokban. A fejlődésnek ez a paradox volta azonban nem a marxizmus felfogásából, hanem sokkal inkább annak eltorzításából következett. Marx nagy fontosságot tulajdonított annak, hogy ahol lehetőség kínálkozott, megkísérelje az általa kidolgozott tételeknek nemcsak a matematikai illusztrálását, hanem a matematikai bizonyítását is. Ezt mutatják például a válság, az újratermelési ciklus törvényszerűségeinek matematikai megfogalmazására irányuló kísérletei is. S ha ezek a kísérletek nem is jártak — mint ahogy a matematikai elmélet, a statisztika és a számítástechnika akkori fejlettsége mellett nem is járhattak — eredménynyel, mindenesetre mutatják, milyen lehetőségeket látott a matematika felhasználásában a politikai gazdaságtan területén.

A burzsoá közgazdaságtudománynak a matematika felhasználásában elért eredményeire ugyanaz vonatkozik, amit Lenin a korszerű üzemszervezéssel kapcsolatban mondott: behatóan tanulmányozni kell őket és gondoskodni kell felhasználásukról. A matematikának a mai burzsoá politikai gazdaságtanban való fokozódó elterjedése azonban egy meghatározott szemléletmód térhódításával párosul. Ez a szemléletmód kizárja a gazdasági viszonyok minőségi elemzését és csak a matematikai formulákkal kifejezhető megállapításokat tartja valóban tudományosoknak, s azt állítja, hogy csak a matematika felhasználásával emelkedett a közgazdaságtudomány az egzakt tudományok közé, érte el a természettudományok rangját. Ennek a szemléletmódnak és a vele összefüggő nézeteknek a hatása ilyen vagy olyan formában a szocialista országok közgazdasági irodalmában is fellelhető, és egyes szerzők fejében nem kis zűrzavart keltett.

Hiba volna, ha valaki a matematika fokozódó felhasználásával próbálná összefüggésbe hozni az empirizmus térhódítását. A valóság közvetlen tanulmányozásának, a gazdasági viszonyok mennyiségi vonatkozásainak a pontosabb megismerése a matematika által kínált módszerek segítségével nem gátolja, hanem *segíti* a tudományos általánosításra való törekvést, valamint a tudomány eredményeinek, a tudományos következtetéseknek a gyakorlatban való felhasználását — tehát a

megismerésnek mind a kezdő, mind pedig a végpontjára pozitív hatása van. Ahogy nem a természettudományok fejlődése a „felelős” azokért a reakciós ideológiai nézetekért, amelyeket a különféle burzsoá filozófusok belőle levontak, ugyanígy értelmetlen volna a matematikát, illetve annak a közgazdaságtudományban való alkalmazását „felelőssé tenni” azokért a torz ideológiai koncepciókért, amelyeket a burzsoá közgazdászok a matematikának a közgazdaságtudományban való felhasználásával kapcsolatba hoztak. Az empirizmus térhódítását nem a matematika felhasználása, hanem a burzsoá közgazdaságtudománynak az ezzel kapcsolatos felfogása és szemlélete segíti — pontosabban: segítheti — elő.

Az utóbbi időben hangot kapott az a vélemény — elsősorban néhány csehszlovák folyóiratcikkekben, de hasonló nézetek nálunk is előfordulnak —, mintha a tudományos visszatükröződés marxista felfogásában és szemléletében valamiféle úr volna és ezért nem képes a gazdasági viszonyok *egzakt* feltárására, s ezt az úrt szerintük a matematikának kellene betöltenie. (Így például egy közelmúltban megjelent matematikai kiadványban az a vélemény olvasható, hogy a matematika felhasználásával talán majd a közgazdasági tudományok „egzakt színvonalra” emelkednek.)

Az előbbi álláspont védelmezői szerint a tudományos általánosítás módszerével a marxi politikai gazdaságtan nem juthat el a gazdasági viszonyok egzakt tükrözéséhez — erre csak a matematika felhasználásával válhat alkalmassá. Vagyis szerintük a matematikai módszerek segítségével elérhető eredmény sokkal pontosabb, mint amilyen a közgazdaságtudományban a tudományos absztrakció módszerével megszereshető, sőt állítólag a matematika alkalmazása elvi változást jelent a közgazdaságtudományban a tudományos megismerést tekintve: lehetővé teszi a megismerés viszonylagos mozzanatának kiküszöbölését és valamiféle abszolút egzaktság elérését. Hiszen az egzaktság követelményének és a matematika exkluzív összekapcsolásának csak úgy van értelme, ha az valamiféle minőségi változást jelent a megismerésben. Azt ugyanis, hogy a tudományos absztrakció segítségével viszonylagos, megközelítően pontos visszatükrözése a valóságnak azért elérhető, azt még a fenti álláspont hirdetői sem tagadják.

A tudományos megismerés egzaktságának a matematika felhasználásával való okozati összekapcsolását nem lehet összeegyeztetni a marxizmussal. Az a felfogás, hogy az érzéki megismerés, a gazdasági viszonyok mennyiségi vonatkozásainak matematikai formulákkal való kifejezése egzakt, a tudományos általánosítás pedig nem — teljes szakitást jelent a valóság tudományos tükrözésére egyedül alkalmas marxista dialektikus módszerrel, függetlenül az ilyen nézetek terjesztőinek szubjektív szándékaitól.

A marxizmus a megismerés pontossága *egyedüli fokmérőjének* azt tekinti, hogy a tudományos megismerés *mennyire teljesen és mennyire mélyen* tükrözi a valóságos viszonyokat. Semmiféle más kritériumot nem ismer el. A valóságos társadalmi-gazdasági viszonyok igazán teljes és igazán mély megismerését csak a tudományos absztrakció módszere teszi lehetővé. Csak a betokosodott empirista számára tűnhet úgy, hogy a *tudományos* elvonatkoztatás eltávolodást jelent a valóságtól. Valójában csak a valóság bizonyos felszíni jelenségeitől jelent

eltávolodást, annak érdekében, hogy a valóság *egészéről* teljesebb, mélyebb és pontosabb képet adjon. Amint Lenin félreérthetetlenül megfogalmazta: „A gondolkodás, a konkrétól az elvonthoz emelkedve, — ha *helyes*... — nem távolodik az igazságtól, hanem közeledik hozzá. Az *anyag*, a természeti *törvény* elvonatkoztatása, az *érték* elvonatkoztatása stb., egyszóval *minden* tudományos (helyes, komoly, nem sületlen) elvonatkoztatás mélyebben, hívebben, teljesebben tükrözi a természetet.”⁸

A matematikai módszerek valóban *adekvát* alkalmazását a közgazdaságtudományban csak a politikai gazdaságtan *tudományos* absztrakciói teszik lehetővé. *Éppen ennek felismerésében van a döntő választóvonal a marxi politikai gazdaságtan és a különféle ökonometriai irányzatok szemlélete között.* A tudományos megismerés pontosságát tekintve nem az a helyes kérdésfeltevés, hogy a tudományos absztrakció *vagy* a matematika biztosítja-e annak egzaktságát, hanem hogy a marxi politikai gazdaságtan egzakt kategóriái és törvényei *plusz* az ezek alapján alkalmazott matematika vezet-e helyes eredményhez, *vagy* a matematizálás — a marxi ökonómia nélkül, a polgári irányzatok alapján. (Mellesleg megjegyezve: a tudományos elvonatkoztatás módszerének a matematikában semmivel sem kisebb a jelentősége, mint a politikai gazdaságtanban. Sőt az elvont gondolkodás a matematikában olyan formulák létrehozásához is elvezet, amelyek a más matematikai kifejezésekkel való racionális összefüggésük nélkül, önmagukban teljes értelmetlenségnek látszanak, mint az imaginárius számok.)

Ha a megismerés egzaktsága *elsősorban* a matematikának a közgazdaságtudományban való felhasználásától függne, akkor el kellene vetni a marxizmusnak azokat a megállapításait, amelyek a burzsoá politikai gazdaságtan apologetikus jellegéről, vulgarizálódásáról szólnak, hiszen annak legkülönbébb irányzatait általánosan jellemzi, hogy igen nagymértékben támaszkodnak matematikai formulákra elemzéseikben. A valóságban azonban *a kapitalista gazdaság alapvető viszonyainak a vizsgálatát tekintve* a matematika felhasználása semmivel sem tette tudományosabbá, egzaktabbá a burzsoá politikai gazdaságtan tételeit, mint amilyenek azok a matematika felhasználása nélkül voltak. Ez is mutatja, hogy a tudományosság, az egzaktság *döntő* kritériuma csak a politikai gazdaságtan általános elméleti tételeinek a helyessége lehet.

Az eddigiekből könnyen belátható annak a nézetnek a képtelensége, amely szerint a matematikának az alkalmazása a közgazdaságtudományban valamiféle *elvi* változást jelentene a megismerés pontosságát tekintve. A matematika alkalmazása természetesen igen nagy mértékben fokozhatja — és fokozza is — a megismerés pontosságát, hiszen ellenkező esetben nem volna értelme a felhasználásának sem. De egyáltalán nem abban az értelemben, ahogy az előbb említett vélemény képviselői hiszik.

Először is nem szabad összekeverni a közgazdasági elemzésben felhasznált matematikai számítások pontosságát a segítségükkel is elért tudományos megismerés pontosságával. A matematikai számítások egzaktsága a közgazdaságtudományban gyakran csak pseudo-egzaktság. A burzsoá politikai gazdaságtanban felhasznált matematikai számítások

⁸ I. m. 154—155. 1.

egzaktsága nemritkán nagyon jól összefér a velük bizonyítandó tételek nagyfokú „pontatlanságával”. De a marxi politikai gazdaságtanban sem vezethet a matematika alkalmazása semmiféle *elvi* változáshoz a megismerés pontosságát tekintve. A matematika alkalmazása sem vezethet a tudományos megismerés relatív elemének a megszüntetéséhez, valamiféle „abszolút egzaktság” eléréséhez. Súlyos csalódásnak tennék ki magukat azok, akik a matematikai számítások természetéből következő „abszolút egzaktság” *látszatát* a tudományos megismerés *valóságos* pontosságával azonosítanák, mivel ez utóbbi a bonyolult gazdasági összefüggések vizsgálatánál csak részben függ a matematikai számítások pontosságától, döntően viszont az azokat megalapozó közgazdasági elemzés helyességének a függvénye. Ennek az elemzésnek a lényege viszont a tudományos absztrakció, a valóság lényeges és kevésbé lényeges vonásainak az elkülönítése. A matematikai módszerek alkalmazása kétségkívül fokozza — mégpedig igen jelentős mértékben — a megismerés pontosságát, de ennek fő tényezője a közgazdaságtudományban továbbra is a tudományos elvonatkoztatás módszere marad. Ezért a tudományos megismerés relatív elemét a matematikai elmélet és a számítási technika semmiféle fejlődése sem küszöbölheti ki teljesen.

Az egzaktság követelménye a tudományos visszatükröződésben nem azonos a valóság összefüggéseinek matematikai formulákban való kifejezésével. A matematikai pontosság és a tudományos egzaktság nem azonos fogalmak, de nincs is merev ellentét közöttük. A fejlődés *tendenciája*, hogy a köztük lévő kapcsolat mind szorosabbá válik, anélkül, hogy valaha is teljessé lenne. A mennyiségi vonatkozások a valóság totalitásának egyik általános mozzanatát képezik, de nem merítik ki ezt a totalitást, s ezért a tudományos megismerésben sem foglalhatnak el kizárólagos helyet — a valóság különböző oldalainak a megismerése más-más eljárást követel.

A matematikai módszerek segítségével például nem lehet eljutni az érték fogalmának feltárásához, az érték létezésével kapcsolatos kategóriáknak az egyes társadalmi-gazdasági alakulatokban betöltött szerepe helyes megítéléséhez stb. De az *értéknagyság* meghatározásában, az árviszonyok tanulmányozásában, az áraknak a szocialista gazdaság építésében való felhasználásában a matematika alkalmazásának lehetőségei elvileg korlátlanok.

Az a megállapítás, hogy a bonyolult gazdasági összefüggések vizsgálatánál a matematika segítségével sem küszöbölhető ki a relatív elem a tudományos megismerésből, egyáltalán nem jelenti azt, hogy a viszonylagosság *súlya* ne volna jelentősen csökkenthető általa. A matematika felhasználása nemcsak a már régebben alkalmazott közgazdasági elemzések pontosságát fokozza, hanem egészen új eljárások alkalmazását is lehetővé teszi. Ezzel pedig mind a tudományos kutatásban, mind pedig a tudomány eredményeinek felhasználásában olyan lehetőségeket teremt, amelyek fontosságát aligha lehet eltúlozni.

Az eddigiekből kitűnik, hogy az úgynevezett ökonometriai problémák egyáltalán nem jelentenek valamiféle semleges terrénumot az ideológiai harcban, bár a burzsoá közgazdaságtudomány eredményeinek felhasználására talán itt nyílik a legnagyobb lehetőség. Ennek ellenére például a különféle nemzetközi konferenciákról — a Közgazdasági Szemlében is — megjelenő beszámolókból úgy tűnik, mintha a felme-

rülő problémák megvitatásában a világnézeti, ideológiai szempontok semmiféle szerepet sem játszanának. Úgy látszik, mintha az ezeken a konferenciákon résztvevő közgazdászaink útipoggyászukból rendszeresen kifelejtették marxista meggyőződésüket. Ezeknek a problémáknak az „objektivista” kezelése kétségkívül hozzájárult az empirista szemlélet térhódításához. Ez a magatartás annál is sajnálatosabb, mert a hazai közgazdaságtudomány a matematika felhasználásával az elmúlt időszakban komoly eredményeket ért el.

★

Az empirista szemlélet felszámolása megköveteli a burzsoá ideológiával szembeni mindenfajta békülékenység leküzdését. Ez azt is jelenti, hogy az ideológiai harc követelményeinek a közgazdaságtudományban az eddiginél jóval nagyobb súlyt kell kapniuk. Nem elég az unalomig ismételni és így lassan tartalmatlan frázissá változtatni azt a helyes megállapítást, hogy az ideológiák között nincs békés együttélés, hanem le kell vonni ennek konzekvenciáit is, s nem engedni, hogy közgazdasági életünkben az elvtelenség talajt kapjon. Az ideológiai harcnak és a marxí politikai gazdaságtan további fejlődésének a követelményei egyaránt az empirista szemlélet minden megnyilvánulásának a felszámolását igénylik.

Az antimarxista nézetek elleni határozottabb harcot bizonyos fokig az is gátolja, hogy némelyek az ellentétek ilyen „kiélezésétől” a közgazdaságtudomány fejlődése szempontjából az elmúlt években kialakult kedvező légkört féltik és a dogmatizmus újbóli megjelenésére és megerősödésére számítanak. Ami a dolog első részét illeti, itt mindennekelőtt figyelembe kell venni, hogy ez a kedvező légkör nem valamilyen elvtelen liberalizmus, hanem éppen a pártnak a marxizmus—leninizmus elvei alapján folytatott következetes eszmei harca eredményeképpen jött létre, amely nem ismert békülékenységet a marxizmussal ellentétes nézetekkel és szemlélettel. A kritikátlanság és az elvtelenség légköre szükségképpen zsákutcába juttatná a közgazdaságtudományt. Ami viszont a dogmatizmus újraéledését illeti, hiba volna ezt a veszélyt nemlétezőnek tekinteni — a tapasztalatok szerint az ideológiai tévedéseknek általában igen mélyek a gyökereik —, mégha a jelenlegi feltételek nem is nagyon kedvezőek az ilyesfajta nézetek és szemlélet jelentkezéséhez. (Persze a revizionizmus a marxizmushoz való ragaszkodást is szereti dogmatizmusnak feltüntetni.) Pedig valójában a burzsoá-revizionista nézetek elleni fellépés *a marxizmus pozíciójából* egyúttal a dogmatizmus elleni harcot is szolgálja, s ez utóbbinak a hadállásait is gyöngíti. Viszont az antimarxista nézetek megtűrése, a *velük szembeni békülékenység* táptalajul szolgál a dogmatikus nézetek és szemlélet újraéledéséhez, újbóli megerősödéséhez is. Az eszmei harc követelményei és az antimarxista nézetekkel, szemlélettel szembeni békülékenység, a problémák nyílt felvetésétől való tartózkodás és az ideológiai ellentétek tompítása összeférhetetlenek egymással.

Nem volna helyes, ha a közgazdasági életünkben helyenként megmutatkozó eszmei bizonytalanságot *kizárólag* vagy akár *elsősorban* a burzsoá ideológia befolyására vezetnénk vissza. Önmagunkat csapnánk be, ha nem látnánk, hogy ehhez hozzájárult a marxista politikai gazdaságtan viszonylag hosszú ideig tartó pangása, amelyet az utóbbi

években megindult fejlődés csak részben tudott pótolni. A burzsoá ideológia megnyilvánulásai elleni harc igazán hatásos csak akkor lehet, ha összekapcsolódik a marxizmus továbbfejlesztésével. Egészen természetes, hogy a meglevő hézagokon a burzsoá ideológia igyekszik behatolni és a marxizmus elméletét belülről aláaknázni. Az osztályharc adott feltételei között semmi sincs, ami a szocialista munkásmozgalom fejlődése szempontjából veszélyesebb lenne, mint ez az ideológiai bomlasztás. De ennek a megállapításnak a szavakban való helyeslése és tényleges megértése között egyeseknél óriási a távolság. A marxista politikai gazdaságtan további fejlődése nem képzelhető úgy el, hogy azt a különféle burzsoá közgazdasági elméletekkel összevegyítjük, hogy lemondunk a marxizmusnak a burzsoá ideológia minden formájától való éles elhatárolásától. Az ideológiai harcban csak az eszmék, nem pedig a szándékok számítanak. A fejlődés további útja csak az lehet, amit Lenin több mint fél évszázada így fogalmazott meg: „A marxistáknak abból a véleményéből, hogy Marx elmélete objektív igazság, csakis ez az egy következtetés vonható le: ha a marxi elmélet *útján* haladunk, egyre közelebb jutunk az objektív igazsághoz (anélkül, hogy valaha is kimerítenők); *minden más úton* csak zagyvasághoz és hazugsághoz jutunk.”⁹

⁹ Lenin: Materializmus és empiriokriticizmus. Művei. 14. kötet. 142. 1.

dr. Neményi István

A BERUHÁZÁSI POLITIKA FŐBB KÉRDÉSEI

A szerző a felszabadulás óta eltelt évek magyar beruházási politikájának legfontosabb kérdéseivel foglalkozik. Hat fejezetre tagolt könyvében meghatározza a beruházási politika fogalmát, részletesen ismerteti a gazdaságosságnak a beruházási politikában betöltött szerepét. Újszerűen értelmezi és magyarázza az optimális gazdaságosság fogalmát és követelményeit. Elemzi és bírálja a jelenleg használatos gazdaságossági mutatókat. A gazdaságosság szemszögéből foglalkozik a KGST és a beruházások összefüggéseivel. Nagy figyelmet szentel a központosítás és az anyagi érdekeltség időszzerű kérdéseinek. Végül, a beruházási politikánk történeti áttekintését tartalmazó fejezetben, először kísérli meg a felszabadulás óta eltelt időszak beruházási politikájának elemzését és értékelését.

A szerző könyvének egyik érdeme, hogy nemcsak a hibákra mutat rá, hanem a legfontosabb kérdésekben felvázolja a további fejlődés útját is, és sok értékes tanáccsal segíti a beruházások területén dolgozó szakembereket.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Gyártmányfejlesztés és érték

A munka társadalmi termelékenységének emelkedése két fő úton folyik: a gyártmányegységre jutó társadalmilag szükséges munka csökkentése és a gyártmányok használhatóságának növelése, új gyártmányok bevezetése útján. A gyártmányegységre jutó társadalmilag szükséges munkamennyiség csökkenése a gyártmány értékét is csökkenti.

A gyártmányfejlesztéssel kapcsolatos árképzési, ösztönzési problémák olyan vonatkozásokra irányítják a figyelmet, amelyek értékelméleti kidolgozása még nem teljes. Az a tétel, hogy az értéket a termék újraelőállításához társadalmilag szükséges munkamennyiség határozza meg, szélesebb értelmezést igényel akkor, ha az újratermelés már tökéletesebb, korszerűbb gyártmányokat is létrehoz, mint amilyenek pótlását, illetve bővítését gyártmányfejlesztés nélkül jelentené.

Az új gyártmányok a régiekkel a *helyettesítés* viszonyában vannak. Az újak fokozatosan kiszorítják a régieket, hogy később átadják helyüket még korszerűbb, még hatékonyabb gyártmányoknak. Történelmi folyamat ez, amelynek megnyilvánulásaival minden nap találkozunk nemcsak a gyártmányfejlesztéssel kapcsolatban, hanem sokkal szélesebb vonatkozásokban is. Főbb típusai a következők.

1. *Élőmunka helyettesít élőmunkát.* Szakképzettebb munka lép kevésbé szakképzett helyébe, vagy fordítva; szervező, műszaki előkészítő tevékenység szorít ki közvetlen anyagi termelő, megmunkáló tevékenységet; tudományos kutatás lép szorosan vett gazdasági munka helyébe stb. 2. *Élőmunka helyettesít holtmunkát.* Anyagkihozatal javítása, selejt csökkentése, gépek, szerszámok kímélése, karbantartása az ilyen jellegű helyettesítések esetei. 3. *Holtmunka helyettesít élőmunkát.* Gépesítés, automatizálás, pótlólagos gépesítés és automatizálás, az eddiginél alkalmasabb anyag a termelés élőmunka-igényességét csökkenti. 4. *Holtmunka helyettesít holtmunkát.* Elavult gép helyére modern gép kerül. Olcsóbb vagy alkalmasabb anyagokat, gyártmányokat alkalmaznak. Új berendezés csökkenti a selejtet, a hulladékot, a fajlagos energiaszükségletet stb. Ennek a helyettesítési típusnak egyik fő formája az, amikor 5. *gyártmány helyettesít gyártmányt.* Új termék lép a régi helyébe, vagy azért, mert olcsóbb, vagy azért, mert hasznosabb, vagy azért, mert nem annyival drágább, mint amennyivel hasznosabb.

Persze *szükséglet is „helyettesít” szükségletet.* A társadalom termelő és nem termelő szükségletei állandóan változnak nagyságukban, arányukban, színvonalukban. Az új szükségletek részben vagy egészben régiak helyébe lépnek, régebben hasznos termékeket haszontalanná, vagy kisebb társadalmi hasznosságúvá tesznek.

A helyettesítés történelmi, tehát időben lejátszódó folyamat. Ami azonban történelmileg egymás utáni, az egy időpontban egymás melletti lehet. Az új és a régi egy időpontban egymás mellett, meghatározott arányban megvan. A helyettesítés tehát rövid időszakokban sohasem teljes, de sok vonatkozásban hosszú távban sem az. Az új a régivel, a gazdaságosabb a kevésbé gazdaságossal azért létezik egy időben, mert a *teljes* helyettesítésnek számos korlátja van. Ilyen a természeti és gazdasági erőforrások szűkössége, az átállási folyamatok viszonylag hosszú időtartama, a tudományos eredmények elterjedésének, elfogadásának időigénye, a helyettesítendő termelési eszközök és feltételek használatban levő nagy tömege stb.

Egy-egy *konkrét* szükséglet vonatkozásában az egymást helyettesítő termékek köre szűk. Ezek a termékek a legritkább esetben elégitenek ki teljesen azonos jellegű szükségletet. Ha egy célgépet állítunk be hagyományos gépek helyére, elsődleges célunk a régebbivel azonos szükségletnek az eddiginél hatékonyabb kielégítése. De ilyenkor tulajdonképpen a kielégíteni kívánt szükséglet, a konkrét cél is módosul, hiszen a modern gép nemcsak mennyiségileg produkál többet, hanem minőségileg is jobbat. Amikor persze az új gép beállításáról döntünk, gazdaságosságát számoljuk, akkor szükségképpen absztrahálunk, egy sor minőségi vonástól eltekintünk, a cél azonosságát feltételezzük. Olyan közvetlen helyettesítés, amely az eredményt csak mennyiségileg módosítja, a legritkább eset. Amikor tehát helyettesítésről beszélünk, mindig egyszerűsítünk: minőségileg azonos célt feltételezünk.

Ha az egymást helyettesítő termékek — anyag, gép, műszer stb. — úgy lépnek egymás helyébe, hogy a konkrét szükséglet minőségileg változik (például az új termelőberendezés már úgy végzi a célzott műveletet, hogy közben csökkenti az anyag- és energiaigényt), akkor a helyettesítés mindig egy *általánosabb* cél — termelékenységemelés, önköltségcsökkentés stb. — vonatkozásában is folyik. Ezek a célok már annyira általánosak, hogy a helyettesítés során a céloknak, vagyis a szükségleteknek minőségi változatlanóságát feltételezhetjük. Az azonos konkrét cél elérését — például egy munkadarab fúrását — szolgáló, egymást helyettesítő termelési eszközök vagy fogyasztási cikkek minőségileg hasonlóak, de csupán az általános cél szempontjából egymást helyettesíthető termékek egészen különbözőek lehetnek. A munka társadalmi termelékenységet emelő helyettesítések minőségileg teljesen eltérő használati értékek — termelési feltételek — között is folynak. Így helyettesítési viszony áll fenn a termelés egyes tényezői — természeti feltételek, anyag, energia, gép, munka — között. Ez a helyettesítés bővebb fogalma. Az alábbiakban csak a szűkebb értelemben vett — elsősorban a gyártmányfejlesztéssel kapcsolatos — helyettesítéssel foglalkozom.

A szoros helyettesítési kapcsolatban levő termékek egymáshoz való viszonyában hasznosságuk *mennyiségi különbségei* domborodnak ki. Az egyik termék kevésbé hasznos, mint a másik. A hasznosság *helyettesítési arányokban* jelenik meg: egyrészt mint a helyettesítési kapcsolatban álló termékek mennyiségi viszonya, másrészt — az előbbi alapjaként — mint a termékek hasznossági arányai. A helyettesítés tehát bizonyos fokig absztrahál: csak azokat a hasznossági vonásokat veszi figyelembe, amelyek a helyettesítési arányokkal számszerűsíthetők. A ráfordítást csökkentő beruházások gazdaságosságának mérése éppen úgy,

mint a gyártmányfejlesztés gazdaságosságának elemzése ilyen számszerűsítő absztrakciót alkalmaz.

Miközben a helyettesítés absztrahál, egyneműsít is. A helyettesítési kapcsolatba került különböző termékeket azonos fajta termékek különböző egyedeivé alakítja. Hasonló ez az egyneműsítés ahhoz, ahogy az árucserében a különböző bonyolultságú, intenzitású munkák egyszerű munkává redukálódnak. „A bonyolult munka csak *hatványozott*, vagyis inkább *megsokszorozott* egyszerű munka, úgyhogy kisebb mennyiségű bonyolult munka egyenlő nagyobb mennyiségű egyszerű munkával. A tapasztalatok azt mutatják, hogy ez a redukálás állandóan végbemegy. Valamely áru lehet a legbonyolultabb munka terméke, *értéke* egyenlővé teszi az egyszerű munka termékével, és ezért maga is csak meghatározott mennyiségű egyszerű munkát jelenít meg. A különböző arányokat, melyekben a különböző munkafajták egyszerű munkára mint *mértékegységekre* redukálódnak, bizonyos társadalmi folyamattal a termelők háta mögött állapítják meg, és ezért úgy tűnik fel a termelőknek, mintha azok a szokás által adottak volnának.”*

Ahogy a különböző bonyolultságú absztrakt munkák az árucserével mint társadalmi folyamattal közös mértékegységekre redukálódnak, éppen úgy ezek a különböző konkrét munkák a helyettesítési folyamattal mint technikai kapcsolattal — tehát mint az adott konkrét cél azonos eszközei — egyneműsödnek. Ez az egyneműsödés persze igen szűk területen megy végbe, és csak a szoros helyettesítési kapcsolatban álló munkákra hat.

A termékeknél ez a „redukálás” állandóan végbemegy. A termékek helyettesíthetősége, ennek keletkezése, lehetőségből valóságba való átmenete objektív folyamat. De mint ahogy a csere is csak akkor redukálja a munkákat, ha a csere általánossá válik, a helyettesítés is csak akkor egyneműsít, ha ez az adott konkrét vonatkozásban a termelés általánossá vált technikai követelménye lett. A helyettesítés folyamata tehát az azonos vagy hasonló cél eszközeiként számításba jöhető, egymás helyére lépni képes termékeket valamilyen hagyományos, egyszerűbb termékre mint *mértékegységekre* redukálja és közöttük számszerűsíthető arányokat hoz létre. A szoros helyettesítési kapcsolatban álló termékek értékszintjét éppen az a társadalmilag szükséges munkamennyiség határozza meg, amely a termékek ilyen közös mértékegységben mért egységére jut.

A helyettesítés technikai *lehetősége* ennek a redukálásnak nem elégséges feltétele. A *technikai* lehetőségből valóság általában csak akkor lesz, ha ez *gazdasági* okokból is szükségessé válik. Csak a gazdaságos helyettesítés válik általánossá.

A közös mértékegység, amire a szoros helyettesítési viszonyban álló termékeket a helyettesítés általános technikai folyamata visszavezeti, csak akkor volumen-egység — tonna, folyóméter, darab stb. —, ha a termékek mindegyike azonos mértékegységgel mérhető, és ez a mértékegység mindegyiknél azonos tartalmú. (Például egy modern célgép és egy azonos célú hagyományos gép összehasonlításában az egyikből 1 darab nem egyenlő a másikkól 1 darabbal. Közös értékszintjüket sem határozhatja meg társadalmi ráfordításigényük számtani átlaga. Nem lehet

* Marx: A tőke. I. kötet. Kossuth, 1961. 52. 1.

tehát azt mondani, hogy mivel az új célgép ráfordításigénye — tegyük fel — a hagyományos gép kétszerese, emiatt az értékszint a hagyományos gép vonatkozásában megemelkedik.)

A gyártmányfejlesztési helyettesítésben aligha találunk olyan esetet, amikor az újból egy darab egyenlő a régiből egy darabbal. Ez csak akkor fordulhat elő, ha a gyártmányfejlesztés csupán a modern előállítási technológia alkalmazhatóságát, az előállítási munkaigényesség csökkentését szolgálja, és — bár változik a termék konstrukciója — használhatósága lényegében változatlan. (Például nyomtatott áramkörös rádiókat gyártanak, amelyek előállítása így olcsóbb, de ugyanazt nyújtja, mint a neki megfelelő, hagyományos konstrukciójú rádió.)

Amikor a gyártmányfejlesztés elsődleges célja jobb, modernebb gyártmány bevezetése, akkor már a darabszámok, folyóméterek stb. nem adhatók össze, hanem a termékeket közös mértékegységre (egyezményes naturális egységre) kell átszámítani. Ez lehet a legjellemzőbb termék naturális mértékegysége (adott lóerős traktor, háromajtós szekrény stb.), vagy a konkrét mérhető (osztható) szükséglet valamilyen mértékegysége, például kalóriatartalom, fűthető légköbméter, motor teljesítmény, gépi kapacitás termékmennyiségben stb. Az átszámítást műszaki paraméterekkel szokták végezni.

A közös mértékegységre való átszámítás feltétele, hogy a termékek lényegében azonos cél eszközei legyenek, szoros helyettesítési kapcsolatban álljanak, és a közös mértékegységre való átszámítás az adott szükséglet vonatkozásában vett használhatóságukat jól jellemző paraméterekkel történjék.

A helyettesítés mint „technikai-gazdasági redukció” *minőségileg* azonos fajta termékeknek tekinti, teszi a rokon cikkeket; ezért — és csak ezért — mérheti azokat a nekik megfelelő naturális mértékegységben, és tekintheti mint különböző *mennyiségeket*.

A használati érték fogalmának értelmezése

Eddig „hasznosságot”, „haszonhatást” említettem mindenütt, ahol a termékek *adott* vonatkozásban való szükséglet-kielégítési alkalmasságáról van szó. Nem neveztem ezt az alkalmasságot a termék „használati értékének”, hiszen ez a kifejezés igen sok értelemben használatos.

Egyik ilyen értelmezés szerint a használati érték a konkrét, hasznos *termék* vagy természetadta tárgy és feltétel megjelölése. A kifejezés ilyen használata bár nem tekint el a termék minőségi vonatkozásaitól, de eltekint ezek változásától. Azon alapul, hogy sok termék valóban évszázadok óta nagyjából változatlan, így a benne levő szükséglet-kielégítési lehetőség *mennyiségi* mértékegységekkel, volumenmutatókkal jellemezhető, mégpedig ugyanazokkal, amelyekkel e termékek mennyiségét mérik (például 1 t kukorica, 1 kW elektromos energia, 1 kg só stb.).

A másik értelmezés szerint a használati érték „a dolog *hasznossága*, valamely emberi szükséglet kielégítésére való *alkalmassága*”.* Ebben az értelmezésben a használati érték *mindazon* tulajdonságok összessége, amelyek a használhatóság tekintetében számbajöhetnek. Jellegzetes *mi-*

* Közgazdasági Kislexikon, Kossuth Könyvkiadó 1960. 160. 1.

nőségi fogalom. A használati érték mindig attól függ, hogy a terméket mire használják, milyen fő tulajdonságait veszik igénybe.

A harmadik értelmezés a használhatóságot leszűkíti egy adott, konkrét szükséglet vonatkozására, tehát csak azokat a fő terméktulajdonságokat veszi figyelembe, amelyek *adott* cél eléréséhez lényegesek. A használati érték ebben az értelemben a terméknek csupán azon tulajdonságait jelenti, amelyek alapján egy konkrét szükséglet meghatározott mennyiségét kielégíteni képes és ennek soráh esetleg valamely másik terméket bizonyos arányban helyettesíthet. Ebben — és csak ebben — az értelemben fogható fel a termék használati értéke *mennyiségi* fogalomként is. A termékek használati értéke mint az összes hasznos tulajdonság összessége semmiképpen sem számszerűsíthető. Egyrészt nincs olyan mértékegység, amellyel egy-egy termék összes hasznos tulajdonságait mérni és így összeadni lehetne, másrészt — éppen ebből adódóan — nincs olyan közös mértékegység sem, amellyel a különböző termékek használati értékét mint összes használati tulajdonságait mennyiségileg egybevetethetnénk. Csak azonos konkrét cél vonatkozásában lehet a hasznosságot mennyiségileg jellemezni és csak szoros helyettesítési viszonyban álló termékek között lehet a helyettesítési arányokat számszerűsíteni.

Egy-egy terméket általában több célra fel lehet használni. Így használati értékének „nagysága” is a felhasználási célok szerint különböző. A következőkben a használati értéket mint kifejezést a fenti leszűkített értelemben használom.

A terméknek ez a konkrét „használati értéke” a vele kielégíthető szükségletek mennyiségével mérhető. Például a kazán használati értékét megadja, hogy mekkora folyó ráfordítással hány tonna gőzt tud időegység alatt fejleszteni. A villanykörte használati értéke kifejezhető azal, hogy mennyi ideig, milyen energiafogyasztással, mekkora fényerőt ad stb. Szintén mennyiségi mutatószámokkal kifejezhető, hogy egy termék egy másikkal adott konkrét cél vonatkozásában milyen arányban léphet helyettesítési kapcsolatba. Például kiszámítható, hogy egy higanygőzlámpa hány utcai gázlámpának felel meg fogyasztás és fényerő szempontjából. Mindennapi tényként áll előttünk, hogy egy modern gép hány hagyományos gépet helyettesít, mennyi élőmunkát szabadít fel stb. A termelési eszközök használati értékére például jellemző, hogy egységnyi alkalmazásuk mekkora kapacitásbővülést jelent az adott termelési keresztmetszetben.

A termék használati értéke, technikai helyettesítési aránya a benne megtestesült munkamennyiségtől, annak változásától teljesen független. Gazdasági helyettesíthetősége mégis függ az egyéni, különvett értékétől, hiszen a gazdaságos helyettesítés egyszerre veszi számba a használhatósági arányokat és a ráfordításarányokat.

Mihelyt az egymással szoros helyettesítési kapcsolatban álló termékek (vagy azonos, de különböző minőségű termékek) használati értékét jelentő összes tulajdonságából csak a *közös cél* szempontjából érdekes tulajdonságokat emeljük ki, lehetővé válik ezek volumenének közös mértékegységgel való kifejezése. Át is szokták számítani a hasonló célú termékeket egy adott alaptípusra műszaki paraméterek, pontszámok segítségével.

A marxi politikai gazdaságtan a használati értéket mindig is olyan minőségi vonások, tulajdonságok összességként vagy hordozójaként (termékként) fogta fel, amelyeknek vannak mennyiségileg is jellemezhető vonásai. A mennyiségi jellemzés általában volumen-mutatóval történik, de a használati értéknek mint a termék adott vonatkozású hasznosságának mennyiségi értelmezése sem ritka.

Legnyilvánvalóbb ez az állóeszközök értékátadása folyamatának értelmezésében. „A kopás (az erkölcsi kopást figyelmen kívül hagyva) az az értékresz, amelyet az állóeszköz elhasználódása révén fokozatosan átad a terméknek, *abban az átlagos mértékben*, ahogyan használati értékét elveszíti.”* Marx az érték és a használati érték csökkenését — *ceteris paribus* — párhuzamos, *egymással arányos* folyamatnak tekinti. Szinte függvényszerű kapcsolat ez! Más helyen így ír: „Az áruk természetüknél fogva mulandók. Ha tehát bizonyos időn belül nem kerülnek rendeltetésüknek megfelelően termelő vagy egyéni fogyasztásra, vagyis — más szóval — bizonyos időn belül nem adják el őket, akkor megromlanak, s *használati értékükkel együtt* azt a tulajdonságukat is elveszítik, hogy a csereérték hordozói.”**

Marx ugyanis sok helyen a használati érték kifejezést egy-egy termék tömegének megjelölésére használja, de ilyenkor példáiban mindig olyan anyagok, termékek szerepelnek, amelyek minősége, összetétele abban az időben huzamosan változatlan volt.

Helyettesítés és érték

A szoros helyettesítési kapcsolatban álló termékek — *mint ilyenek* — egymással csereviszonyba nem kerülhetnek, hiszen ebben a szerepükben minőségileg azonos használati értékek. A csere feltétele pedig, hogy a termékek „*minőségileg különböző használati értékek*, . . . és ezért minőségileg különböző hasznos munkák termékei”*** legyenek. Mivel egymással szemben áruként mint ilyenek nem állnak, így egymás vonatkozásában társadalmi értékük sincs. Ha mégis egymással csereviszonyba kerülnek, nem mint egymást helyettesítők teszik ezt (például szénbánya olajfűtést alkalmaz, szénért olajat vesz). A rokon cikkek tehát — *mint ilyenek* — egymással nem cserélődnek, csak más cikkekkel vagy cikkcsoportokkal.

Az egymást helyettesítő termékeknek *ily módon* — a szoros helyettesítés, az azonos fajta szükséglet kielégítése vonatkozásában — *csak együtt van társadalmi értékük*. Ez az érték mindig a helyettesítési viszonyban álló termékek közös mértékegységére visszavezetett egységre vonatkozik, nagyságát mindig az ilyen egységre jutó társadalmilag szükséges munkaráfordítás határozza meg. Ebből következik, hogy a szoros helyettesítési viszonyban álló egy-egy termék társadalmi értéke attól függ, hogy a közös mértékegységben kifejezett, átszámított egysége mekkora. Amelyik termékből egy darab a másikhoz viszonyítva két egységnek felel meg, nyilvánvalóan a társadalmi értéke is kétszer akkora. Ez persze csak számos tényező figyelmen kívül hagyásával igaz. Nem elég például csak a szoroson vett termelési, előállítási tevékenység mun-

* Marx: A tőke. II. kötet. 151. l., Kiemelés tőlem. — P. O.

** Im. 114. l., — Kiemelés tőlem. — P. O.

*** Marx: A tőke. I. kötet. 49. l.

kaigényét számításba venni, hiszen a helyettesítő termékeknek eltérő lehet a forgalom területére áthúzódó — például szállítási — ráfordítás-igénye, ami az érték nagyságát szintén érinti. Lehet továbbá számos kapcsolódó körülmény, például a meglevő berendezések alkalmassága vagy alkalmatlansága valamely helyettesítő termék felhasználására, megmunkálására stb., amelyek a helyettesítés korlátai.

A közös értékszint nemcsak attól függ, hogy mekkora az egyes termékek egységére jutó átlagos munkamennyiség, hanem attól is, hogyan alakul a termékek termelési részaránya és helyettesítési aránya. Ez az értékszintváltozás teljesen analóg azzal, amikor *egy* termék társadalmi értéke változik anélkül, hogy az azt előállító gyárak bármelyikében is változott volna a munka termelékenysége. Az ok itt is az, hogy megváltozott az egyes gyáraknak a cikk termelésében való részvételi aránya, az egyes egyéni értékek súlya a társadalmi érték kialakulásában.

Az újratermeléshez szükséges munkaidő értelmezése gyártmányfejlesztésnél

Az érték nagyságának meghatározásában van egy hallgatólagos feltételezés: eltekintünk első közelítésben a termék minőségi változásától, új helyettesítő termék megjelenésétől. Ebben az egyszerűsített értelmezésben a termék értéke akkor csökken, ha kevesebb lesz az újraelőállításához társadalmilag szükséges munkaidő. Ha a terméket most már olcsóbban gyártják, akkor — egyéb körülményeket változatlanak véve — a már meglevő termékek értéke is kisebb lesz. De mi a helyzet akkor, ha az újratermelés részben vagy egészben új gyártmányok előállításával történik?

A probléma már akkor jelentkezik, ha a termék tulajdonképpen nem változik, nem lesz más, csak minősége, tartóssága lesz valamivel jobb. Nincs tehát új gyártmány, csak éppen a hasznossága nagyobb. Esetleg ez a változás nem is igényel többletráfordítást. Például az újonnan gyártott villanykörte élettartama 20 százalékkal több a réginél, de ráfordításigénye azonos. Csökken ilyenkor a régi termék újraelőállításához szükséges munkamennyiség? Igen. Ez nyilvánvalóvá lesz akkor, ha a „technikai redukciót”, a közös mértékegységre való visszavezetést elvégezzük. Hiszen — minden egyéb körülményt változatlanak véve — öt új égő hat réginek felel meg. Egy régi villanykörte új típusúval való újratermelése olcsóbb lett, mert hat darab újratermelése öt darabbal történik. A közös mértékegységben kifejezett termékegységre jutó társadalmilag szükséges ráfordítás csökkent.

Teljesen új gyártmánynál ez még világosabb. Az új gyártmányt általában éppen azért vezetik be a termelésbe és a fogyasztásba, mert használata gazdaságosabb a réginél. A használhatóság összemérése sokszor bonyolult, hiszen az új gyártmány rendszerint nem pontosan ugyanazt a szükségletet elégíti ki, mint a régi. A gyártmányfejlesztés célja nemcsak az, hogy változatlan minőségű szükségletet az eddiginél hatékonyabban elégítsen ki az új termék, hanem rendszerint az is, hogy bizonyos kapcsolódó, esetleg luxus jellegű szükségletnek, igénynek is megfeleljen.

Előfordul, hogy a régi termék által kielégített szükségletből, nem elégít ki az új termék egysége többet, de bizonyos kapcsolódó kívánsá-

goknak is eleget tesz, például a gép formatervezése tökéletesebb, helyigénye kisebb; a cipőt, illatszereket stb. szép és praktikus csomagolással adják. Hasonló a helyzet akkor is, ha az új gép semmiben sem különbözik a régitől, csak abban, hogy munkavédelmi felszerelés van rajta; vagy az új rádió csak abban tér el a régitől, hogy ultrarövidhullámú adások vételére is alkalmas. Ilyenkor mutatkoznak általában olyan többletráfordítások, amelyek nem a terméknek a régi, változatlan minőségű szükséglet kielégítésére való nagyobb használhatóságát adják, hanem amelyek a régi termékkel ki nem elégíthető, kapcsolódó szükségletek kielégítésére szolgálnak. Az a felhasználó, akinek ezekre a tulajdonságokra nincs szüksége, nem szívesen fizeti meg az ezek miatti többletköltséget a termék árában. Ha a felhasználók nem lényeges a gép formája, helyigénye, balesetvédelmi felszereltsége, ha felesleges neki a cipő és a kölnivíz csomagolása stb., akkor neki az ilyen termék ugyanannyit ér, mint a régi.

Amikor helyettesítési arányokról beszélünk, akkor úgy teszünk, mint az ilyen felhasználó: figyelmen kívül hagyjuk a termék által kielégített új, kapcsolódó szükségleteket; a szükséglet minőségének, színvonalának változatlanosságát tételezzük fel. Vizsgálatunk arra irányul, hogy az egyik termék a változatlan minőségűnek feltételezett szükségletből mennyivel többet elégít ki, mint a másik. Bár ez az absztrakció hosszú távra és széles körben nem alkalmazható — hiszen a szükségletek mind összetettebbé, magasabb színvonalúvá válnak és nem csupán mennyiségileg nőnek —, rövid távú vizsgálatban és konkrét cél vonatkozásában mégis nélkülözhetetlen mind az árszabályozás, mind a gazdaságossági számítások tekintetében. A kapcsolódó, új szükségleteknek megfelelő termékvonások azért sem vehetők fel a helyettesítési arányok számszerű megközelítését célzó számításainkba, mert csak a helyettesítő termékekben vannak meg, a helyettesítettekben nem, így mennyiségileg nem jellemezhetők.

Gyakori eset, hogy az új termék drágább a réginél akkor is, ha eltekintünk attól a többletráfordítástól, ami a szükséglet összetettebbé válásával, bővülésével kapcsolatos. Ez a drágulás azonban viszonylagos. Ha elvégezzük itt is a közös mértékegységre való visszavezetést, kiderül, hogy az új termék *fajlagosan* olcsóbb a réginél. Csak így érdemes az új cikket a régi helyére állítani.

A gyártmányfejlesztés a mennyiségi egységeket „szétrombolja”. Lehetetlenné válik a termékek saját naturális mutatóik alapján való összehasonlítása. Az érték alapjául nem szolgálhat az egymást helyettesítő termékek saját mennyiségi egységére jutó munkamennyiség *önmagában*. Az ilyen alapon történő átlagolás olyan „értéket” adna, ami semmiféle áralakulás alapjául nem szolgálna. Az egymást helyettesítő termékek társadalmi értékszintjének megközelítéséhez *közös mértékegység* szükséges. A közös mértékegység kialakításának pedig feltétele a helyettesítési arányok, tehát a használhatósági arányok számszerűsítése.

A gyártmányfejlesztés az érték csökkenésének menetét állandóan megszakítja egy-egy adott termék vonatkozásában. Tegyük fel, hogy adott — változatlanul vett — szükséglet kielégítésére csak egy terméket gyártanak néhány évtizeden keresztül. Ezen idő alatt a termékegység előállításához átlagosan szükséges munkamennyiség felére csökkent. Ha éppen annyit gyártottak mindig, mint amennyi adott körülmények

között kellett, akkor a termék értéke is folyamatosan felére csökkent. Így ez nagyon egyszerű. Közben az is természetes, hogy megnőtt a termék tartóssága, pontossága, de lényegében a termék maga nem változott.

Megjelenik azonban egy új termék, amelyik sokkal jobb, mint a régi, abszolúte drágább is, de relatíve olcsóbb. Lassan kezdi kiszorítani a régit és annak társadalmi értékét rohamosan csökkenteni. A régi gyártmány értéke most már nem saját újraelőállítási költségei miatt változik, hanem az új gyártmány előállítási költségei miatt. A régi gyártmány értéke most már egészen más alapokon csökken: oka nem az előállítási technológia, a munkaszervezés stb. változása, hanem a gyártmányfejlesztés, azaz új gyártmány megjelenése és diadala. Ez olyan fajlagos munkaidő-csökkenés, amelyet az „erkölcsi kopás”, műszaki-gazdasági avulás elnevezéssel szoktak illetni. Közgazdaságilag a kétfajta értékváltozás között semmi különbség nincs. Mindkettő az újratermeléshez társadalmilag szükséges munkaidő változásából adódik. Csakhogy az egyik esetben ugyanazt a gyártmányt, a másik esetben új gyártmányt hoznak létre az újratermelésben.

Az érték csökkenése áru- és pénzviszonyok között általános. Hiszen ha a termelékenység nő, az érték csökken. De az érték úgy is csökkenhet, ha egyetlen gyártmány társadalmi munkaigényessége sem változik, csupán hatékonyabb gyártmányok lépnek részben vagy egészben a helyükre, amelyekben a ráfordítás egységére jutó használhatóság a réginél magasabb.

A gazdasági gyakorlatban a változatlan termék egységére jutó munkamennyiség csökkenése és az új gyártmányok megjelenése együtt jelentkezik. A társadalmi munkaigényesség csökkenése és a műszaki-gazdasági avulás minden terméket egyaránt érint. Legnyilvánvalóbb ez a gépek értékének csökkenésénél, amely a műszaki fejlődés következtében áll elő. A műszaki fejlesztésnek két fő iránya van: a ráfordításokat megtakarító technológiafejlesztés és a használhatóságot növelő gyártmányfejlesztés. Ez utóbbi körébe tartoznak „azok az állandó tőkeletesítések, amelyek következtében a meglevő gépek, gyári berendezések stb. viszonylag veszítenek használati értékükből és így értékükből is. Ez a folyamat főleg új gépek bevezetésének első időszakában hat különös erővel, amikor ezek még nem jutottak el az érettség bizonyos fokára és amikor ezért állandóan elavulnak, mielőtt még idejük lett volna arra, hogy értéküket újratermeljék”.* Olyan időszakban, amikor gyors a műszaki fejlődés, ez az elavulás általános jelenség.

A műszaki fejlesztés másik fő iránya ugyanilyen hatással van. „Ha a gépek, épületberendezés, általában az állótőke már elért bizonyos érettségi fokot, úgyhogy legalább alapszerkezetében hosszabb ideig változatlan marad, hasonló elértéktelenedés áll be az állótőke újratermelésében alkalmazott módszerek tökéletesedése következtében. A gépek stb. értéke most nem azért süllyed, mert új, termelékenyebb gépeket vezetnek be, amelyek gyorsan kiszorítják vagy bizonyos mértékig elértéktelenedítik őket, hanem mert most olcsóbban lehet a gépeket újratermelni.”**

* Marx: A tőke III. kötet. 131. 1.

** Uo. 132. 1.

Napjainkban az avulás nem annyira az új gépek tökéletesítéseinek, hanem inkább még újabbak megjelenésének következménye. Nem annyira az új gépek avulása a jellemző, hanem a régieknek az újak *miatti* avulása.

A helyettesítési viszonyban álló termékek értékarányainak kialakulása

Ha egyidejűleg gyártanak valamely terméket modern és elavult technológiával, akkor az elavult technológiával gyártott termékek társadalmi értéke egyéni értéküknél kisebb, a többié pedig nagyobb lesz. Ugyanígy: ha egyidejűleg gyártanak modern és korszerűtlen terméket, akkor az elavult termék társadalmi értéke kisebb, a moderné pedig magasabb különvett (egyéni) értéküknél. Ha az új termék kétszer olyan tartós, mint a régi, de az előállításához szükséges munkamennyiség csak húsz százalékkal nagyobb, az új termék társadalmi értéke több mint húsz százalékkal lesz magasabb a régi termék eddigi értékénél. A gyártmányfejlesztés tehát a régi gyártmány társadalmi értékét a különvett átlagos munkaráfördítés által meghatározott értéke alá süllyeszti, az új gyártmány társadalmi értékét pedig a saját átlagos munkaráfördítése által meghatározott értéke fölé emeli. Ezért van létjogosultsága tehát az olyan megfontolásoknak, hogy valamilyen módon az új állóeszközök termelési részvételét az első időszakban — esetleg gyorsított amortizációval — a szokásosnál magasabb értékkel kell elszámolni. Ez indokolt lehet minden olyan esetben, amikor az állóeszköz ára annak különvett értékéhez igazodik.

A régi gyártmányoknak újakkal való felváltása, helyettesítése időben lejátszódó folyamat. Nem egyszerre váltja fel az új a régit. Ha a régeből több van, vagy többet termelnek, mint amennyi különvett értékük szerinti áron realizálható, akkor a rájuk összesen fordított tényleges munka egy része felesleges. Ha pedig az újból — hasonló feltételek mellett — kevés van, az előállításukra összesen fordított munkamennyiség a társadalmilag szükségesnél kevesebb, termékegységre vonatkoztatva intenzívebb munkaként hat. Tehát az előbbieknél a társadalom a bennük tárgyiasult munkánál *kevesebbet*, az utóbbiaknál *többet* ismer el társadalmilag szükségesnek.

Amilyen mértékben csökken egy-egy új gép, új gyártmány vonatkozásában a különvett értéküknek megfelelő árszintnél mutatkozó többlet-kereslet, olyan mértékben közeledik ezek társadalmi értéke saját különvett (egyéni) értékéhez. Ha pedig még újabb gépek, gyártmányok jelennek meg, és kezdik a nemrég még moderneket kiszorítani, feleslegessé tenni, ez utóbbiak társadalmi értéke különvett értékük szintjére, majd az alá süllyed.

Amíg egy új termékből a meglévőkhöz képest kevés van, kis súllyal vesz részt az átlagos társadalmi munkaráfördítés kialakulásában. Minimálisan csökkenti az általa műszaki-gazdasági avulásnak induló régi termék társadalmi értékét, így saját értékét is magas szinten tartja. Társadalmi értékét — durva közelítéssel — nem saját ráfordításai, hanem a hagyományos termék *fajlagos* ráfordításai határozzák meg.

Ez azonban ritka és mulékony jelenség. Általánosságban tehát az értéknek az ilyen, „határráfördítésekkel” való meghatározását nem fo-

gadhathjuk el. Az új termék részaránya, az átlag kialakításában való súlya egyre nő. Eközben a régi gyártmány társadalmi értéke különvett értéke alá süllyed. A „határráfordítások” egyre több olyan egyéni ráfordításokat is tartalmaznak, amelyek a társadalmi értéknek már nem részei.

Azt mondhatjuk tehát, hogy az új termék társadalmi értékét az általa helyettesíthető termékek társadalmilag szükséges ráfordításai határozzák meg, de azt már nem mondhatjuk, hogy a helyettesíthető termékek egyéni ráfordításai. Szoros és *egyirányú* helyettesítéseknél (például az olaj csak mint fűtőanyag áll szemben más termékekkel) a helyettesítő termék csak akkora társadalmi érték helyére léphet, mint amekkora a saját társadalmi értéke.

A helyettesítés technikai lehetősége azért párosul gazdasági szükségszerűséggel, mert az új termékre fordított egy munkaóra nála több, régi termékre fordított egyéni munkaórát szorít ki. A helyettesítés gazdasági feltétele tehát a különvett értékek eltérése. De maga ez a folyamat az új és a régi terméket közös mértékegységre redukálja, fajlagos ráfordításait „átlagolja”, a társadalmi értéket a különvett értéktől eltéríti. Így a helyettesítő és a helyettesített termékmennyiség által képviselt társadalmi érték azonos.

A különvett értékek *különbözősége* és a társadalmi értékek *azonossága* állandóan tovahaladó, kiéleződő és megoldódó dialektikus ellentmondás. Amikor új termék szorítja ki a régit, a különvett értékek szóródása csökken. Amikor még modernebb termék jelenik meg, a szóródás nő. A különvett értékeknek ez, a társadalmi érték körüli, sűrűsödése és ritkulása előbbrevivő összefolyamat, ahol a szóródás centruma, a közös mértékegységre számolt társadalmi érték szintje egyre süllyed.

A helyettesítés annál gazdaságosabb, minél nagyobb a — közös mértékegységgel számolt — különvett ráfordítások, különvett értékek eltérése. Ez az eltérés akkor jelentős, ha a helyettesített termék különvett értéke társadalmi értékénél jóval magasabb, a helyettesítő termék különvett értéke pedig társadalmi értékénél jóval alacsonyabb.

A helyettesítések gazdaságossági vizsgálatában, a variánsok közötti választás során tehát egyidejűleg végzünk fajlagos *ráfordítási* és *használhatósági* összehasonlításokat. De ilyenkor két terméket, két variánst mindig *adott konkrét szükséglet*, termelési vagy fogyasztási cél vonatkozásában vetünk össze. Az eddigiekben is mindig feltételeztem, hogy egy gyártmány csak egy adott felhasználás tekintetében lép más gyártmányokkal helyettesítési viszonyba. A valóságban többirányú helyettesítési lehetőség szokott lenni, így egy adott terméknek több helyettesítési viszonya, aránya alakul ki. Társadalmi értéke is a helyettesítések arányai és mértékei alapján alakul ki. Csupán az egyszerűség kedvéért feltételezem, hogy egy gyártmány csak egy adott cél vonatkozásában kerül helyettesítési kapcsolatba.

A gyártmányfejlesztés során persze gyakori ez az egyirányú helyettesítés. Különösen áll ez új célgépek bevezetésére, bizonyos anyagokra (például festék) stb. Az azonos célra felhasználható termékek árban figyelembe szokták venni azok használhatósági, helyettesítési arányait. Ez gazdaságpolitikai megfontolásokon alapul. Azt szokták mondani, hogy az árarányokat eltérítik az értékarányoktól. Pedig — mint láttuk — az egymást helyettesítő termékek ára (értékkifejezése) azért

tér el különvett értéküktől, mert — közös mértékegységben vett — értékük társadalmi értéke nagyobb vagy kisebb különvett értéküknél.

A régi és az új gyártmányok, a régi és az új technológia egyidejűleg, együttesen hatnak a termékek vagy helyettesíthető termékcsoportok értékére, értékszintjére. Ha egy új terméket már valahol az eddigi átlagosnál kisebb egyéni ráfordítással állítanak elő, ez még nem lesz azonnal az újratermeléshez társadalmilag szükséges munkaidő, csupán bekerül az érték nagyságát alakító egyéni értékek közé. A gyártmányfejlesztés hatása ugyanilyen. Csak akkor határozná meg az új, modern termék különvett értéke a társadalmi értéket, különvett ráfordítása a társadalmilag szükségeset *egymagában*, ha az újratermelésben már túlnyomóvá válna. Ez nem szokott egy csapásra bekövetkezni. De ha így is lenne, akkor sem azonnal szorítaná le a régi termékek társadalmi értékét a saját fajlagos egyéni ráfordításainak megfelelő szintre. Gyors az értékszint csökkenése olyan termékeknél, amelyek *egyszeri* használat során vagy viszonylag rövid időn belül megsemmisülnek, tehát amelyeket állandóan, *teljes volumenükben* pótolni kell. Más azonban a helyzet a gépeknél, épületeknél, tartós fogyasztási cikkeknel. Ezek teljes egészében való pótlása sok év után következik be; az évenként újratermelt volumen a meglévőnek, a régebben termeltek kis hányada. A termelési és a fogyasztási szükségletek zömét a régi termékekkel elégítik ki. Az ezekben levő munkamennyiség — mint különvett értékük alapja — a társadalmi érték kialakulásában még szerepel. Ha mindent azonnal ki lehetne cserélni újjal, akkor a régi termékek értéke gyorsan leszállna az újak fajlagos ráfordításai által meghatározott szintre. Ez persze objektíve lehetetlen és gazdaságilag képtelen feltételezés. A gyártmányfejlesztési helyettesítés során az idő tehát az értékalakulás fontos tényezője.

Az áreltérítési elmélet bírálata

Minden marxista közgazdász előtt természetes az, hogy amennyiben az újratermelés változatlan termékben, de eltérő egyéni ráfordítással történik, akkor a társadalmi érték alapjául szolgáló ráfordítás részben vagy egészben az újraelőállítási munkaidőhöz igazodik. Az érték eltér az egyéni értéktől, a társadalmilag szükséges munkamennyiség a ténylegesen ráfordított munkamennyiségtől.

A gyártmányfejlesztési helyettesítésnél már ezt nem tartják természetesnek. Elismerik, hogy amennyiben két, egymást helyettesítő termék közül az egyik kettőnek felel meg a másikkól, akkor az árarányokat el kell téríteni az értékarányoktól. Nem adható az egyik termék ugyanannyiért, mint a másik, hiszen a vevőnek, a felhasználónak nem ugyanannyit ér. Sokan úgy vélik, hogy ilyenkor az árarányok kialakítására az értéktörvény nem alkalmazható mereven, sőt az értéktörvény érvényesülését korlátozni kell. Az árak ösztönző, orientáló szerepére hivatkoznak. Nem úgy értékelik az árarányok értékarányoktól való eltérését, mint a társadalmi értéknek az egyéni értéktől való különbözőségét. Pedig — mint láttuk — éppen erről van szó!

Nagy Tamás és Esze Zsuzsa *A „többcsatornás” ipari termelői ártípus* című cikkében* ez a megfogalmazás található: „Az ipari termelői árak-

* Közgazdasági Szemle. 1963. 1. szám. 15–16. l.

nak az a funkciója, hogy gazdasági döntésekben helyesen *orientáljanak*, vagyis elősegítsék a társadalmi munkával való takarékoskodás törvényének érvényesülését, mindenekelőtt azt a követelményt támasztja, hogy az árak *centruma helyesen fejezze ki a társadalmilag szükséges ráfordításokat, ezek arányait*. Az árcentrumban az adott termelési viszonyok között az árjelenségek objektíve szükségszerű, általános és tartós mozgásiránya, tendenciája jut kifejezésre. *Speciális, átmeneti* eltérések az árcentrumtól természetesen szükségesek, és pedig akkor, ha az árcentrumnak megfelelő ár a társadalmilag szükséges ráfordítások kifejezésével kivételképpen nemkívánatos irányba orientálna, terelne. Például, ha azonos fűtőértékű olajmennyiség társadalmilag szükséges ráfordítása kisebb, mint a megfelelő mennyiségű széné, de olajból nincs elegendő, s ezért a fűtési szükséglet egy részét kénytelenek vagyunk szénrel kielégíteni, akkor az olaj árát *kivételesen* a társadalmilag szükséges ráfordításai által meghatározott árcentrum fölé kell emelni, hogy ára helyesen orientáljon és ösztönözzön. Ilyesféle áreltérítések a centrumtól mindannyiszor indokoltak, amikor egymást helyettesítő termékek »használatosági arányai« eltérnek az előállításukhoz társadalmilag szükséges munkaráfordítások arányaitól, vagyis amikor egyik termék felhasználása a másikkal szemben társadalmi munkamegtakarítást adna, de a népgazdaság különféle okoknál fogva mégis kénytelen a kedvezőtlenebb terméket is termelni és felhasználni.” (Kiemelés tőlem — P. O.)

Szerintük tehát az ilyen árak nem az értéknek (módosult formájának) kifejezései, hanem eltérnek arányaikban az érték alapjául szolgáló társadalmilag szükséges ráfordítások arányaitól. Elméletükben tehát az egymást szorosan helyettesítő termékeknek van külön-külön értékük, társadalmilag szükséges ráfordításuk. Centrumtól (értéktől) való *eltérítéstről* beszélnek és nem a helyettesíthető termékek közös centrumának, közös, társadalmi értékének megfelelő ákról. A centrum meghatározásába nem veszik fel a használhatósági arányokat, csak az eltérés meghatározásába. A ráfordításarányok, az átlagosan szükséges munkamennyiség vizsgálatában nem veszik figyelembe a „technikai redukciót”, tehát azt, hogy a helyettesítés a különféle termékeket közös mértékegységben állítja szembe egymással. Az eltérítést — amely tulajdonképpen a társadalmi értéknek a különvett értékektől való eltérése — speciális, átmeneti, kivételes intézkedésnek minősítik, amelyre a helyes ösztönzés, orientálás miatt van szükség.

Alláspontomhoz közelebb áll Simon György *Termelői árak — vállalati anyagi érdekeltség* című cikkében* írt megfogalmazása: „A jobb minőségű termékek ára tehát elszakadhat előállítási *költségeiktől* (lehet, hogy a jó minőségű tüzelő kisebb fajlagos költséggel termelhető, mint a gyenge minőségű), sőt többszörösen is meghaladhatja azt. Az eddigi ár-megállapításoknál — például nálunk az 1959. január 1-i termelői árrendezésnél — nagyjából számoltak is ezzel a követelménnyel, amikor az egymást helyettesítő termékek árát, arányait elsődlegesen nem ráfordításaik, hanem a felhasználásnál mutatkozó helyettesítési arányok, költségkhatások figyelembevételével igyekeztek megszabni. Ezt főleg az ár gazdasági ösztönző funkciójával indokolták. Valójában azonban többről van szó: *csak így tükrözhetik az árak a társadalmilag szükséges*

* Közgazdasági Szemle. 1963. 3. szám. 301. 1.

konkrét ráfordításokat. A társadalmilag szükséges konkrét ráfordítások nemcsak a klasszikus marxi értelemben vett értékkel, hanem annak az előzőkben tárgyalt szocializmusbeli módosult formájával sem azonosak. Röviden úgy határozhatók meg, mint az *előállított termékkel optimálisan helyettesíthető társadalmilag szükséges (munka-) ráfordítások.* Mivel az optimális döntések szükségszerűen *határesetekre* vonatkoznak, a konkrét ráfordítások... optimális határkötségeket fejeznek ki." (Kiemelés tőlem — P. O.)

Simon György az ösztönző funkcióval való magyarázaton túlmegy. Szerinte éppen az eltérített árak fejezik ki a társadalmilag szükséges ráfordításokat, nem pedig az a centrum, *amelytől* eltérítik ezeket. Abban azonban nem értek egyet vele, hogy a társadalmilag szükséges ráfordítások nem azonosak „a klasszikus marxi értelemben vett értékkel”, sőt annak módosult formájával sem. Az ár kifejezi a társadalmilag szükséges ráfordítást, de nem az értéket!? Hogyan lehet ez? Hiszen az érték nagyságának meghatározója a társadalmilag szükséges ráfordítás.

Simon György szerint a társadalmilag szükséges konkrét ráfordítások meghatározhatók úgy, mint az előállított termékekkel optimálisan helyettesíthető társadalmilag szükséges munkamennyiségek. De ez utóbbit ő a határkötségekkel azonosítja. Ha gondolatmenetét azzal folytatja, hogy a „határesetekben” az egyéni munkaráfordítások nagyobbak, mint a társadalmilag szükségesnek elismert ráfordítások, akkor ki kellett volna mondania, hogy nem a határkötségek helyettesítéséről, kiszorításáról van szó, hanem csak e ráfordítások azon részéről, ami ezekből társadalmilag elismert. A társadalmilag szükséges munkamennyiség tehát kisebb, mint a határkötség által jellemzett. Az érték meghatározásába csak a társadalmilag elismert munkamennyiség tartozik bele. Ilyen értelemben valóban az új termék értékét az általa helyettesíthető *társadalmilag szükséges* ráfordítás határozza meg, és az árak is ezt tükrözik. De a határkötség nem azonos a társadalmilag szükséges ráfordítással, hanem egyéni ráfordítás.

Megállapítható tehát, hogy az árarányoknak a ráfordításarányoktól való eltérítése tulajdonképp a társadalmi értékek arányaihoz való közeledést jelent. Ebből persze nem következik, hogy az új gyártmány árát teljesen el kell szakítani különvett értékétől és társadalmi értéke szintjére kell emelni. Ilyen esetben ugyanis a vállalatoknak nem áll érdekében az új gyártmány alkalmazása. Ha a népgazdaság érdekelt az új gyártmány minél szélesebb alkalmazásában, annak olyan árat kell megállapítani, hogy az társadalmi értékszintje alatt legyen. Csupán akkor emelhető az ár a társadalmi érték szintjére, ha még az adott gyártmányból nagyon kevés van és termelésének bővítése korlátokba ütközik.

HAVAS GÁBOR:

Eszközlektési járulék és vállalati gazdálkodás

A minisztertanács rendelkezése folytán 1964. január 1-től — néhány kivétellel — a magyar ipar egészében bevezették a lekötött eszközök értéke után fizetendő 5 százalékos díjat, az eszközlektési járulékot. Első pillanatra tetszetősnek tűnhet egy olyan álláspont, hogy az új konstrukció bevezetésével az elméleti viták szakasza lezárult, most már a gyakorlaté a szó, és csupán az első eredmények és tapasztalatok feldolgozása ad majd alapot újabb elemzésekre, megállapításokra. A valóság persze nem ez. Az ország gazdasága nem lombik, amelybe bizonyos intézkedéseket adagolva, automatikusan érvényesülő törvények szerint lezajló eseményeket kapunk eredményül. Az új jövedelemelvonási forma hatása, hatékonysága nagymértékben függ a gazdasági mechanizmus egész rendszerétől a termelést irányító, a termelésben részt vevő emberek gondolkodásától, felkészültségétől, érdekelttségétől. Ezért az elméleti megalapozásnál, a makroökonómiai megfontolásoknál semmivel sem kisebb jelentőségű az a feladat, hogy most mikroökonómiai vizsgálatokkal is feltárjuk az alkalmazás gyakorlati problémáit, lehetőségeit.*

Jobb lett volna, ha az ilyen jellegű tájékozódások és viták megelőzték volna a konstrukció kialakítását. Az előkészítés veszített alaposságából azzal, hogy — jóllehet az irányítószerveket bevonták a döntést megelőző munkálatokba — vállalati vizsgálódásokra és vállalati vélemények értékelésére már nem maradt idő. Meglehetősen sovány számítási anyag áll rendelkezésre a várható hatások tekintetében is. Mindenképpen időszerű tehát a várható vállalati kihatások elemzése, s ezen keresztül olyan, viszonylag egyszerű módszerek kutatása, amelyek segítséget adhatnak a gyakorlati közgazdászoknak.

Az új konstrukció nem hoz új költségelemet a gazdálkodásba, újszerűsége a költségelemek részarányának megváltoztatásában van. Az amortizáció beruházási hányada — bár közgazdasági funkciója egészen más — vállalati szempontból ugyancsak az eszközök (az állóeszközök)

* A használati díj elvi kérdéseit Atlasz, Valtuh, Hacsaturov, Liberman és mások cikkei, Csikós-Nagy Béla könyvei és a magyar szakirodalom idevágó publikációi részletesen tárgyalják. Összefoglalóan mutatja be a témát Z. Atlasz előadása: Az önálló elszámolás és a jövedelmezőség problémája (Pénzügy és Számvitel, 1961. 2. sz.), valamint Gergely István: Eszközgazdálkodás és használati díj című cikke (Közp. Szemle, 1963. 8. sz.), amelyekben a pontos irodalmi utalások is megtalálhatók. A járulék elvi alapjait és árvonatkozásait Nagy Tamás-Esze Zsuzsa cikke tisztázza: A „többszatornás” ipari termelői ártípus (Közgazdasági Szemle, 1963. 1. sz.). A bevezetés közvetlen előzményeit és körülményeit Kardos Géza ismertette: Az eszközlektési járulék bevezetéséről című cikkében (Pénzügyi Szemle, 1964. 1. sz.).

Ez alkalommal a gyakorlati kérdésekre kívánok súlyt helyezni, nem azért, mintha az elvi problémákat tisztáztottak, vagy a gyakorlati megoldást — különösen a bázis és a kulcs kérdésében — minden vonatkozásban indokoltnak tartanám, hanem azért, mert a vállalatgazdálkodási lehetőségek megvitatása — már csak a helyes következtetések megalapozása miatt is — most igen időszerű.

értékéhez igazodó elvonási forma. A forgóeszközök egy része után pedig a vállalatok eddig is fizettek kamatot. Az eszközlekötési járulék vállalati szempontból csak e kötelezettség megnövekedését jelenti.

Ha viszont nincs új eleme a gazdálkodásnak, akkor arra sincs szükség, hogy merőben új vállalati gazdálkodási módszereket alakítsunk ki. A költségelemek súlyarányának módosulása megváltoztatja az elemzések, számítások súlyozását is; előtérbe lépnek eddig elhanyagolt elemek, s a nyereségnövelés új lehetőségei bontakoznak ki. Magukban az elemzési-tervezési módszerekben viszont továbbra is kielégítően felhasználhatjuk a szakirodalomban és a gyakorlatban eddig is ismeretes sémákat.

A költségelemek súlyának megváltozását jól érzékelteti az alábbi — a minisztériumi ipar 1962. évi arányain alapuló — csoportosítás százalékban.

Az eszközlekötési járulék bevezetése

	előtt	után
anyagfelhasználás	70,4	66,4
bér és terhei	16,1	15,2
amortizáció	6,1	5,8
egyéb	7,4	6,8
járulék	—	5,8
Összesen:	100,0	100,0

Az eszközlekötési járulékot a vállalatok általában költségnek tekintik épp úgy, mint az illetményadót. A tiszta jövedelemnek ezek az elvonási formái a vállalati gazdálkodás szempontjából a költségekkel esnek egy tekintet alá, mert innen nézve valóban nincs különbség az egyik állami számlára befizetendő beruházási hányad vagy a másik számlára átutalandó járulék között. Sőt: a többletnyereség vonatkozásában maga a kötelezően előírt nyereség is egy elbírálás alá kerül a költségekkel. Így az a tény, hogy 1964-től a tiszta jövedelem egy része eszközlekötési járulékká változott és ezzel az alaprentabilitási rendszerben előírt nyereség volumene csökkent, új helyzetet teremtett.

Az eszközlekötési járulék bevezetése

	előtt ‰	után ‰
költségek (1964 előtti értelmezésben)	84	84
eszközlekötési járulék	—	6
együtt	84	90
nyereség	16	10
	100	100

Ha az eszközállományban semmiféle változás nem következik be, ezek az arányváltozások maguk is új helyzetet teremtenek. A termelési értékkel arányos nyereségkötelezettség mértéke erősen lecsökkent, a minisztériumi ipar egészében 16‰-ról 10‰-ra. Még ha az eszközököltsé-

geken kívül valamennyi költséget a termeléssel arányosan változónak tekintenénk is, az állami ipar termelésének egyik évről a másikra történő feltételezett 10⁰/₀-os növekedése — ha ez a növekedés az eszköz-állomány növekedése nélkül következne be — a régi konstrukcióban 0,4⁰/₀, az új konstrukcióban 1⁰/₀ — többletnyereséget eredményezne. Nyilvánvaló tehát, hogy az új jövedelemelvonási forma elsősorban a termelés növelésére ösztönöz.

Nem vezet ez vajon a már sokszor elmarasztalt mennyiségi szemlélet feléledéséhez? Kétségtelen, hogy bizonyos körben ez a veszély is fennáll. Az ötvenes évek elejének mennyiségi szemléletét az jellemezte, hogy a kvantitatív célkitűzések mellett a gazdaságossági megfontolások szerepe elhalványult. Az új ösztönzési forma viszont éppen ez utóbbit emeli ki. Lehet ezt a mennyiségi szemlélet egyik újabb formájának tekinteni, a módosulás azonban olyan mérvű, hogy már kinő az eredeti fogalom köréből, lényegi változást jelent.

A gazdasági döntések csak akkor lehetnek megalapozottak, ha a folyó ráfordításokon felül azt a társadalmi áldozatot is figyelembe veszik, amit az eszközöknek egy konkrét termelési folyamatban való lekötése jelent. Helyes tehát, ha az állam egy alacsonyan megszabott átlagot, egy, a rendelkezésre bocsátott eszközök értékének százalékában meghatározott minimális *nyereségnormatívát* minden felhasználótól megkövetel. Míg a kalkulációban — 1964-ben jobbra csak a vállalati szintű kalkulációban — a járulék *költség* szerepet játszik, addig az akkumuláció központosítása szempontjából gazdasági életünknek eme Janus-arcú újszülötte a *tiszta jövedelem* bizonyos hányadának *normatív* elvonását jelenti. A társadalmi áldozat önálló elszámolásba való bevétele nemcsak azért fontos, mert a vállalati érdekeltség ennek hiányában helytelen irányban húzhat, hanem azért is, mert a felsőszintű döntéseknél a vállalatnál ki nem mutatott társadalmi hozzájárulás figyelembevétele bonyolult, és sok bizonytalansággal jár. Az egységes kulccsal bevezetett eszközlekötési járulék túlságosan sommás, számos részletkérdést felvető intézkedés. Mindenképpen jobb azonban az eddigi gyakorlatnál, amikor általában figyelmen kívül hagytuk, hogy a pótlási-szinttartási alapok képzésén felül az eszközök bővítése és termelésben való lekötése a társadalom számára jelentős erőfeszítéssel, munkaráfordítással jár. Ezzel a „mellékkörülménnyel” most már vállalati közgazdászainknak is számolniuk kell, osztozván így az ország gondjaiban.

Az eszközlekötési járulékkal kapcsolatos elemzéseket három nézőpontból végezhetjük:

- I. Eszközgazdálkodás a termelés bővítése nélkül;
- II. A termelés bővítése az eszközök lényeges gyarapítása nélkül;
- III. Bővítés az eszközök növelésével.

A valóságban nincs éles határ, de elemzési szempontból az elkülönítés hasznos.*

* A továbbiakban felvetett vállalatgazdálkodási kérdések a járulék figyelembevételének módját igyekeznek tisztázni az eddig is többé-kevésbé rendszeresen végzett számításokban. Maguk a számítások ismereteseek a szakirodalomból, így megtalálhatók a következő művekben is: Fáth János: Ipari üzemek szervezése és gazdaságtana (Tankönyvkiadó, 1962.); Ladó László: Költségtervezés és költségmérés (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1961.); Cotel Kornél: Iparvállalati gazdaságtan (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1958.).

I. Eszközgazdálkodás a termelés bővítése nélkül

Az eszközlekötési járulék bevezetését követő években az álló- és forgóeszközök állományának a felülvizsgálata és racionalizálása hathatósan hozzájárulhat a nyereség növeléséhez. Nem a raktári inkurrenciákra és az udvaron rozsdásodó gépekre gondolok — ezek volumene csekély és a teendő itt egyébként is nyilvánvaló —, hanem arra például, hogy egyes megalapozatlan beruházási igények, profilváltozások, túlzott biztonsági megfontolások következtében felgyülemlett, nélkülözhető gépek átadása csökkentheti a járulék abszolút összegét.

a) *Felesleges állóeszközök.* Feleslegesnek — pillanatnyilag feleslegesnek — kell tartanunk elvileg mindazokat az állóeszközöket, amelyeket a jelenlegi termékösszetétel mellett a vállalat nem vesz igénybe, továbbá azokat is, melyeket bizonyos intézkedések után fel tud szabadítani. Mindenekelőtt az alacsony kihasználtságú gépek szükségessége érdemel felülvizsgálatot. Előfordulhat, hogy egyszerű átrendezéssel két azonos profilú, egyenként 40 százalékosan kihasznált gép közül az egyiket fel lehet ajánlani. Elképzelhető az is, hogy öt, egyébként 80 százalékosan kihasznált gép terhelését úgy lehet elosztani, hogy négy gépé 100 százalékos lesz, egy pedig felszabadul. (Az egyszerűség kedvéért itt a tényleges gépórának a munkarend szerinti, hasznos időalaphoz való arányát értelmezzük kihasználási százalékként.) Ha a továbbfeldolgozás üteme nincs veszélyeztetve, némi túlórával megoldható az is, hogy három, egyenként 70—75 százalékosan kihasznált, azonos termékjelű gép közül kettőt teljesen terhelünk, sőt munkaidőn túl is foglalkoztatunk, a harmadikat pedig kiemeljük a termelésből.

b) *Biztonsági tartalék.* A termelő berendezések közül egyesek (például motorok) meghibásodásával számolni kell. Mások olyan kulcshelyzetet foglalnak el, hogy kiesésük a rendelkezésre tartás költségeinél aránytalanul nagyobb veszteség veszélyét jelenti. Ez indokolhatja bizonyos tartalékgépek meghagyását.

A biztonsági tartalék indokolt mértéke vállalatonként és iparáganként eltér. Más ez a kör a bányászatban, más a kohászatban és ismét más a textiliparban. Az elismerten szükséges úgynevezett melegtartalékon felül még számos olyan gép is található azonban a vállalatoknál, amelyek indokoltságáról vég nélkül lehetne vitázni. Most a vállalatoknak kapun belül kell tisztázniok, a mérleg melyik serpenyője a súlyosabb: a működő gép esetleges meghibásodásából eredő veszteség veszélye, vagy az a kár, amit a tartalékgép után fizetett állóeszköz-jarulék jelent. Bár a gondos mérlegelést sohasem helyettesítheti a képlet, az áttekintés kedvéért helyes számszerűsíteni e két tényezőt. Az egyenlőtlenség egyik oldalára az állóeszköz-költség, a másik oldalra pedig a termelés kiesés okozta veszteség kerül, szorozva a meghibásodás valószínűségének tényezőjével.

$$(\cdot) \quad A \cdot (am + j) \leq K \cdot V,$$

ahol A = a biztonsági célokat szolgáló állóeszközök bruttó értéke,

am = leírási kulcs,

j = az eszközlekötési járulék elvonási kulcsa,

K = a pótolni kívánt gép esetleges meghibásodása folytán elő-

álló kiesés miatti veszteség. A kieső időt a pótgép beszerzésének, illetve a meghibásodott gép kijavításának átlagosan várható időtartama alapján lehet meghatározni.

$V =$ a meg nem előzhető meghibásodás valószínűsége éves szinten, a nagy számok törvénye alapján. Együtthatója: $1/\text{meghibásodási ciklus években}$. (Ha átlagosan egy évre egy meghibásodás esik, a szorzó: 1. Ha háromévenként várható egy meghibásodás, akkor a szorzó: 0,33.)

Azok a nagyvállalatok, amelyek az összevonás után több, közeli telephelyű üzemmel rendelkeznek, remélhetőleg felismerik és kihasználják a biztonsági állóeszköz-tartalék vállalati szintű kialakításának lehetőségeit. Felesleges, hogy ezt a tartalékot földrajzilag centralizálják; tároljanak minden gépet ott, ahol felhasználása a legvalószínűbb.

Az előbbi megfontolások alapján nélkülözhetőnek ítélt állóeszközöket a vállalat felajánlja. Egészen más kérdés azonban, hogy azok kisselejtezéséhez az irányító szerv hozzájárul-e. A termékösszetétel az adott vállalatnál lehet ingadozó, a profil esetleg már a közeljövőben módosul. Így a pillanatnyilag felesleges gépre a jövő évben már szükség lehet.*

Mi legyen azokkal a gépekkel, amelyek vállalatnál való tartása a vállalati érdeken túlmenően népgazdasági érdek? Ezt a kérdést megoldja az a rendelkezés, amely lehetővé teszi a vállalat mentesítését az ilyen eszközök utáni értékcsökkenési leírás fizetése alól. Ugyanezek az eszközök mentesülnek a járulék fizetése alól is.

Nem nehéz megjósolni, hogy a vállalatok törekedni fognak biztonsági rendeltetésű és általában használaton kívül álló gépeik minél nagyobb tömegét a mentesítést élvező csoportban nyilvántartani. Ez pedig haszon nélküli szelep lenne a gőzgépen, korlátozná az ösztönzés érvényesülését. Ezért ki kellene mondani, hogy tárcaszinten a mentesített állóeszközök felső határa az 1963. december 31-i állomány.

c) *Kisselejtezés.* Változott a leromlott gépek kisselejtezési időpontjának megítélése is. Ha a gép üzemeltetése veszteséges, lecserélése sürgetővé válik. A gazdaságtalan üzemeltetés kezdetét a hatékonyság hanyatló és a költségek emelkedő görbéjének találkozási pontja határozza meg.

Az eszközlekötési járulék vállalati szinten nem változtatja meg a gazdaságtalanná válás időpontját, hiszen amennyivel nőtt 1965-ben a járulék bevezetése miatt a költség szint, ugyanannyival csökkent az alapterület: a kötelező nyereség sávja összeszűkül. Általánosságban tehát *nem lehet arról beszélni, hogy az eszközlekötési járulék bevezetése — megnövelvén az állóeszköz-költségeket — meggyorsítja a kisselejtezéseket.*

A vállalati rentabilitásszint átlag alatti és átlag feletti adatokból áll össze. Voltak üzemrészek, amelyek a vállalati átlagnál lényegesen magasabb nyereség elérésére adtak lehetőséget, de — és ez az, amit eddig kikerült a reflektorfény — magasabb a lekötött eszközök mértéke is. Más berendezéseket esetleg mostohán kezeltek azért, mert látszólag kevéssel járultak hozzá az akkumulációhoz, a járulék bevezetése után

* A kapacitások magasfokú kihasználásának problémáira a műszaki fejlesztés és a piaci rugalmasság szempontjából különösen szemléletesen mutat rá Hegedüs András: *Műszaki fejlesztés a szocializmusban* című könyvében. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962.)

azonban most kiderül, hogy az illető berendezésen folyó munka alacsony eszközigenyessége következtében ez az üzemszámítás nagyon is rentábilis.

Nyilvánvaló azonban, hogy az egyes állóeszközök (csoportok) gazdaságosságának mérlegelésekor nem elegendő csupán az adott vállalati nyereséget tekinteni normának. Lehet, hogy a mi sokszor nehézkesen mozgó áraink nem jelzik, vagy nem jelzik eléggé egyes termékek s az előállításukhoz használt termelőeszközök elavultságát. A legjobb gyártmányokkal való egybevetés azonban jól mutatja a hatékonyságban levő különbséget. Az eszközök után fizetett járulék rendszere egyrészt sürgeti az ilyen számításokat, másfelől arra készíti, hogy az új gépek műszaki képességei mellett azok árát is kellő súllyal vegyük figyelembe.

Az alternatívák kiválasztásakor ez komoly segítséget jelent, *maga a pótlás azonban* — sajnos — *úgyszólván minden esetben gazdaságosnak mutatkozik* majd, azért, mert az elvonás alapja az állóeszköz bruttó értéke, és így a járulék nem csökken a régi gép hatékonyságának csökkenésével. A beruházó jól jár még akkor is, ha a régi gép ikertestvérét szerzi be: ára ugyanaz, a járulék összege változatlan marad, a karbantartási-felújítási költségek viszont kisebbek, a hatékonyság (hibátlan működés, pontosság stb. miatt) pedig várhatóan nagyobb.

El lehet gondolni, hogy a vállalatok részéről milyen nyomás jelentkezik majd — fokozatosan, e hatások felismerésével párhuzamosan — a régi állóeszközök újjal való kicserélésére.

A kicserélés eddig is kényes, sok megfontolást érdemlő feladat volt. Jelentősége most megnő, hiszen ezekben az években várhatóan megsokszorozódnak a kicserélésre szánt gépek, közöttük olyanok is, amelyeket a minisztériumi ipar más egységei nem igényelnek. Ezek egy része viszont hatékonyan beállítható a szövetkezeti iparba, ahol a termékek kiváló minősége és a termelőeszközök túlhaladott technikai szintje között nemegyszer erős feszültség tapasztalható.

Fel kell mérni, hogy a várhatóan élénkebb, több szektort is érintő állóeszköz-mozgás lebonyolításából az egyes szervekre milyen feladatok hárulnak, továbbá azt is, hogy kedvezményes — esetleg tőkeengedélyes — hitelkonstrukcióval miképpen lehetne elérni, hogy a felszabadított gépek a lehető leghamarabb ott szolgálják a termelést, ahol a legnagyobb szükség van rájuk.

d) *Forgóeszköz-gazdálkodás.* A termelés meghatározott fokán a vállalat csak bizonyos szintig csökkentheti eszközeit a termelés sérelme nélkül, s így e szintet meg nem haladó eszközök megadóztatása alig különbözik a hányadalapú nyereségelvonástól. Az alaprentabilitás rendszerében a normán vagy normatíván belüli eszközök vonatkozásában a kivetett járulék meglehetősen formális, és jelentősége nem az eszközmozgás követésében, hanem a nyereség-előírás csökkentésében van.*

A forgóeszközök egészével való gazdálkodás az új konstrukcióban fokozott jelentőséget nyert. Mind a készáru- és a befejezetlen állomány, mind az anyagkészletek vonatkozásában a forgóeszköz-csökkentés kérdései általában ismeretesekek, már csak a normaszámításokból, illetve az

* Ha viszont a normán — állóeszközök vonatkozásában egy nagyvonalúan kialakítandó normán — belüli eszközök után formális a díj kivetése, helyes lett volna véleményem szerint legalább a szűk nyereségréssel dolgozó iparágakban ezeket az eszközöket egyszerűen mentesíteni a járulék fizetése alól. Ebben az esetben nem kellett volna e csekély nyereségű iparágakra (vállalatokra) tekintettel az elvonás kulcsát a közgazdaságilag indokoltnál alacsonyabb szinten megállapítani, s így a járulék ösztönző hatása is radikálisabb, könnyebben megfigyelhető és elemezhető lenne.

azokkal kapcsolatos vitákból is. Egy kérdésre talán mégis utalnunk kell, s ez az álló- és forgóeszközök *együttes* járadék-kötelezettségéből fakadó új helyzet.

Nem ritka ugyanis, hogy új állóeszköz beállításával rövidíteni lehet a gyártási ciklust, s ezzel csökkenteni a befejezetlen állományt, vagy fordítva, a készletek (befejezetlen állomány) feltorlódása árán le lehet mondani egy tervbe vett vagy már meg is lévő állóeszközzel. Az a tény, hogy az álló- és forgóeszközök után egységes kulccsal vonják el a járulékot, azt fejezi ki; hogy — kicsit egyszerűsítve — a társadalomnak másodlagos kérdés, hogy tárggyá merevedett korábbi munkaráfordítását volumenében tartós jellegű készletekben, vagy pedig gépekben kötik-e le. A gazdálkodó szerveken a sor, hogy e kétféle eszközleköttést együttesen mérlegre téve megkeressék a legkevesebb eszközígénnyel járó változatot. Az egyenlőtlenség, amely itt számítási sémaként ígérkezik, hasonló az előbbihez:

$$(2) \quad \bar{A}_t \cdot (am + j) \leq F_m \cdot j \quad , \text{ vagy}$$

$$(3) \quad F_t \cdot j \quad \geq \bar{A}_m (am + j),$$

ahol \bar{A}_t és \bar{A}_m az állóeszközöknél várható többlet, illetve megtakarítás, az F_m és F_t pedig a forgóeszközöknél elért megtakarítás, illetve többlet.

Ilyen forgóeszköz-kímélő állóeszköz a termelési folyamatot lefékező szűk keresztmetszetet felszámoló gép, de szóbajön a szállítás gépesítése is és általában mindaz, ami az átfutási időt csökkenti.

Vegyük egyszerűség kedvéért azt az esetet, hogy az egyetlen, darabonként 1 millió forint költséget megtestesítő terméket a vállalat háromheti átfutással készíti el és minden héten új terméket vesz munkába. Ebben az esetben a befejezetlen termelés

$$(1 \cdot 1) + (2/3 \cdot 1) + (1/3 \cdot 1) = 2,$$

2 millió forint eszközleköttést igényel. Ha az átfutási időt két hétre lehetne csökkenteni

$$(1 \cdot 1) + (1/2 \cdot 1) = 1,5,$$

a lekötött eszközök volumene 1,5 millió Ft-ra csökkenne. A gyártási idő lerövidítéséhez szükséges egy 300 e Ft értékű gép. Első pillanatra úgy tetszik, hogy gazdaságos lesz beállítani az új gépet, hiszen egyszeri 300 e Ft kiadással állandó jellegű 500 e Ft értékű forgóeszköz-megtakarítás érhető el. A (2) képlet szerint azonban (ezer forintokban)

$$300 \cdot (0,05 + 0,07) \geq 500 \cdot 0,05 \\ 36 > 25,$$

azaz nagyobb a kiadás, mint a megtakarítás, tehát a gépet nem érdemes beállítani. Az állóeszköz-költséget kialakító magasabb szorzó ($5\% + \frac{1}{3} + 7\% = 12\%$) azt tükrözi, hogy az eszközök egyszerű lekötésén túl a társadalomnak itt további ráfordítást jelent az eszközök rendszeres felújítása és a pótlási alap feltöltése. A társadalom jobban jár, ha inkább 500 e Ft-tal magasabb értékű forgóeszközt köt le, ezzel ugyanis további ráfordítások már nem járnak.

Várhatóan kedvezően kapcsolja össze a kétféle eszköz különböző mértékű lekötésének alternatíváját a bevezetett járulék az *optimális sorozatnagyság* szempontjából is. A gépátállításból, készülékcsereből eredő állásidők és más veszteségtényezők csökkentése miatt az üzemek kedvelik a hosszú sorozatokat. Minthogy az állásidők (a „költségesebb” vált gépek állásideje) kiküszöbölése most különösen fontos lett, a járulék bevezetése is ebben az irányban hat.

Ha azonban félkésztermék előállításáról van szó, a széria növelése a készletek megnövekedéséhez vezethet. Itt tehát ismét két ellentétes hatást kell mérlegre tennünk: a sorozat rövidítésével csökkenthetjük a készleteket, de megnöveljük az állásidőt és fordítva. Képletszerűen:

$$(4) \quad \frac{\text{állásidőtöbblet}}{\text{hasznos gépi időalap}} \cdot \text{gépérték} \cdot (am + j) \geq Fe_m \cdot j$$

A képlet első tényezője itt azt fejezi ki, hogy a kisebb sorozatnagyság esetén éves szinten felmerülő többletállásidő hányadrésze az éves gépidőnek. A második tényező a leállással érintett berendezés bruttó értéke, a harmadik pedig az állóeszközköltségek kulcsa. Az egyenlőtlenség baloldala végeredményben az üresjáratra eső, tehát veszteségként jelentkező állóeszközköltséget mutatja, míg a jobboldali a kisebb sorozatnagysággal járó forgóeszköz-megtakarítást, illetve ezáltal a járulék csökkenésében megtestesülő nyereséget fejezi ki. Ha a megtakarítás nagyobb, akkor érdemes a sorozatokat rövidíteni.

Legyen például a leállítással érintett berendezés értéke 1000 pont, a rövidebb sorozatok miatt várható állásidőtöbblet évi 120 óra, a megtakarított forgóeszköz pedig 200.

Ebben az esetben

$$\frac{120}{2400} \cdot 1000 \cdot 0,12 \geq 200 \cdot 0,05$$

$$6 < 10$$

Tehát érdemes áttérni a rövidebb sorozatokra. Ha viszont az átállások 240 óra állásidőt eredményeznének, akkor már 10 megtakarítással szemben 12 többletköltség jelentkezik, maradni kell a hosszabb sorozatoknál.

II. A termelés bővítése az eszközök lényeges gyarapítása nélkül

A viszonylag állandó költségek csak a termelésnövelés bizonyos határáig tartják meg fix jellegüket. Egy bizonyos pontnál ugrásszerűen növekednek, s végső soron lépcsőalakban követik a felfutást. Hasonló a helyzet a nem arányosan növekvő költségekkel is. Itt ún. jelzőszámokkal szokták kifejezni a termelésnövekedés és a költségemelkedés arányát; a 0,2 például azt jelzi, hogy öt százalékos emelkedés a termelésben a szóban forgó költségelem egy százalékos emelkedésével jár.

Az eszközkötési járulékot is fix költségnek tekinthetjük, hiszen az elvonás mértéke független a termelés nagyságától. Az a tartomány pedig, amelyben ez a fix jelleg érvényesül, az adott kapacitások maximális kihasználásáig terjed, a termelés ennél nagyobb növelését csak az eszközök *ugrásszerű* gyarapításával érhetjük el.

Mivel a termelés bővítésével a termékegységre egyre kevesebb fix költség esik, az eszközlekötési járulék nagymértékben ösztönöz a kapacitások teljes kihasználására. Az ezzel kapcsolatos aggályok közül komolyabb az a vélemény, hogy az ipar bizonyos területein a kapacitás-tartalék feltétele a piaci változások miatt ugyancsak szükségszerű rugalmasságnak. Azt az általánosabb aggályt azonban határozottan vissza kell utasítanunk, hogy az ilyen irányú ösztönzés káros hatásokkal jár, mert amúgy is termékelhelyezési gondjaink vannak. A szocializmus és a termékbőség elválaszthatatlan. A termékfeleslegek legfeljebb kisebb-nagyobb gazdaságpolitikai hibákat, időleges objektív nehézségeket jeleznek, de semmiképpen sem azt, hogy általánosságban túl sokat termelünk.

Néhány profilban elképzelhető a kapacitástartalékok olyan mérvű feltárása, hogy lehetővé váljék a leggazdaságatlanabb üzemek kikapcsolása vagy más termék gyártására való átállítása.

Felvetik azt is, hogy a termelés felfuttatása könnyen az állóeszközök idő előtti elhasználódására vezet. A probléma jogos. A megítélés azonban iparáganként eltérő. A malomiparban például vétek lenne a termelés néhány százalékos növeléséért kockáztatni a gépek időelőtti leromlását. Néhány iparágban azonban, ahol a műszaki-gazdasági (rossz magyarsággal: erkölcsi) avulás előreláthatóan megelőzi a fizikait, nemcsak megengedhető, hanem egyenesen kívánatos a gépek fokozottabb terhelése, vagyis az, hogy értéküket a gazdasági avulás időszakán belül teljesen adják át a rajtuk gyártott termékeknek. Itt tehát bátran növelhetjük a terhelést és ezzel a fizikai kopás ütemét addig a határig, amíg a fizikai avulás időtartama a gazdasági avulás időtartamára nem zsugorodik.

Ezt a szemléletet nemcsak az állóeszközök avulására lehet érvényesíteni, hanem a gyártmányok avulására is. A gőzmozdony mellett előbb-utóbb egy sereg termék gyártásával is fel kell hagynunk. Ezt a speciális gépek terhelésénél is figyelembe kell vennünk.

Külön kell megemlítenünk az *épületeket*, amelyek leirási költsége csekély. Az 5 százalék eszközlekötési járulék itt a befizetési kötelezettség lényeges növekedését, általában *megháromszorozódását* jelenti! Ezzel fokozott jelentőséget nyert a belső tér kihasználása, ideértve a meglévő építményeket hasznosító szabadtéri vagy félszabadtéri objektumok létesítését is.

A termelési volumen optimuma — vállalati rentabilitás szempontjából — nem feltétlenül esik egybe az adott kapacitások maximális kihasználásával. Magából az eszközlekötési járulékból kétségkívül akkor jut legkevesebb a termékre, ha ennek volumene minél nagyobb. Lehetnek azonban olyan költségek is, amelyek a felfutás bizonyos fokán degresszív jellegből arányosba vagy éppenséggel progresszívbe csapnak át; elég, ha a bérköltségre, s ezzel kapcsolatban a túlórapiótlékra utalunk.

Az adott termelőeszköz-állományhoz tartozó optimális termelési érték meghatározása üzemgazdasági és műszaki feladat egyaránt. Homogén termelés esetén könnyen ki lehet számítani a kapacitás ismeretében a termelési volumen optimumát. Ha ugyanis az egyes költségek részarányát az illető költség jelzőszámával (0—1) szorozzuk, s a kapott szorzatokat summázzuk, megkapjuk az úgynevezett degresszivitási tényezőt, amely a termelési értéknek abban az intervallumban, amely-

ben az alkalmazott jelzőszámok még érvényesek, állandó szám. Számításunk azt mutatja, hogy a termelési többlet hány százalékaival számolhatunk, mint e többlettel járó költségnövekedés okával. A termelési volumen legkedvezőbb emelését a nyereség maximumánál jelölhetjük ki.

Heterogén termelés esetén is jó kiinduló alapnak ígérkezik egy ilyen elméleti optimumszámítás. Amikor azonban a kijelölt optimális termelési érték konkrét termelési tételekkel töltődik fel, a költségelemek kisebb-nagyobb mértékben eltérnek a számítottól. Az üzemgazdasági számítás tehát csak közelítés, ennek ellenére a vállalati lehetőségek kidolgozásának nélkülözhetetlen része.

Az eszközkötési járulék bevezetésével a degresszivitási tényező csökkent, hiszen a nem arányosan változó költségek az igénybe vett eszközöktől függően más és más mértékben, de általában mintegy 30 százalékkal emelkedtek. Ennek folytán a termelési érték függvényeként ábrázolt költségszintgörbe sokkal karakterisztikusabb, az optimum értéke élesebben, rajzolódik ki. Ha ugyanis a degresszivitási tényező kisebb, a termelési érték egységnyi növeléséhez a többletnyereség jelentősebb emelkedése tartozik. Bizonyos értéken túl azonban a termelés csak jelentős eszközgyarapítással növelhető; az így kibővített eszközökkel csak lényegesen magasabb szinten lesz újra gazdaságos a termelés.

Az optimális üzemnagyság nemcsak a beruházási, fejlesztési tervek tényezője. A már működő üzemeknek is van egy optimális nagyságrendje, termelési optimuma. Ennek meghatározása, az ehhez való közelítés semmivel sem kevésbé fontos, mint az új létesítmények helyes méretezése. Az optimálishoz való közelítés ma is markánsan jelentkezik a nyereségérdekeltségben. Az eszközkötési tényező felemás (ártól elvonatkoztatott) alkalmazása következtében azonban az optimálistól való eltérés negatív hatásai nem jelentkeznek. Az árrendezés után a vállalatok eredményében igen szemléletesen mutatkozik majd, hogy az adott vállalat termelése mennyiben tér el az optimális üzemnagyságtól.

A termelés kívánt mértékének meghatározása után következik csak a voltaképpeni feladat, a termelésbővítés konkrét módozatainak (extenzív vagy intenzív) kidolgozása.

Az *extenzív* mutatók javítása ma nagyobb eredményjavulással jár, mint tavaly. A leírási költség — ha nem is lineárisan — követi a műszakszám növelését, a járulék kulcsa azonban ettől független. Helyesen, hiszen a lekötött érték nagysága nem függ az eszközök kihasználtságától. Ha a műszakszám vállalati szintű emelésére nincsen mód, egyes szűk keresztmetszetet képező berendezések, műhelyek nyújtott vagy kettős műszakban való foglalkoztatásával sok helyen növelhető a termelés:

Legáltalánosabban azonban a termelés *intenzitásának* növelésében rejlő tartalékok hasznosíthatók. Az *idő* szerepe megnőtt. Érdemes módszeresen felülvizsgálni valamennyi kézi és gépi idő indokoltságát. Itt nem a dolgozók „meghajtására” gondolunk. Sokszorosan nagyobb eredményt ígér a jól átgondolt munka- és üzemszervezés.

A teljesítőképesség, a kapacitás és az átbocsató-képesség a műhely, az üzem és a vállalat vonatkozásában mindig kisebb, mint az egyedi állóeszközök hasonló adatainak egyszerű összege. Éppen ezek a különbségek a felülvizsgálat kiindulópontjai. Most azonban nem elégedhetünk meg az állásidők elemzésével, a gépóra/időalap és más kihasználási mu-

atók értékelésével, hanem gépcsoportonként egyre szélesedő reprezentációval a gépi munka *egészt* kell vizsgálat alá vennünk.

Az átfutási időt gyorsító kiegészítés, célgépesítés, a szűknek bizonyuló kapacitások bővítése által az eddig nem teljesen foglalkoztatott berendezések működése gazdaságosabbá tehető. Így a használati díj rendszere kifizetődővé teheti olyan visszafizetendő hitelek igénybevételét is, amelyek eddig nem látszottak gazdaságosnak.

Az alapvető szűk keresztmetszetek — azok jellege, hely- vagy költségigénye stb. miatt — sok esetben nem oldhatók fel gazdaságosan. Itt lép elő a kiegészítő termelés, hulladékfeldolgozás vagy bér munka kérdése, akkor is, ha az más vállalatokkal — esetleg a szövetkezeti szektorral — való fokozottabb kooperációval jár. 1964-ben az eszközlekötési járulék miatt csökkentik az alaprentabilitási rátákat. Újból mérlegre kell tehát tenni az ilyen kiegészítő termelések gazdaságosságát. A kisebb ráta ugyanis lecsökkenteti az új termeléssel szemben támasztott nyereségkövetelményt, különösen ha a termelés bővítése újabb állóeszközöket nem igényel. Ha tavaly például még nyereségcsökkentő lett volna egy tíz százalékos nyereséget nyújtó újabb termelés beiktatása, mert a vállalat átlagnyeresége 12 százalékos volt, akkor ez a termelés ma már bevezethető, sőt javítja a nyereséget.

Ezzel lényeges lépést tettünk a népgazdasági és a vállalati érdek közelítésére. A társadalomnak nyilván érdekében állott volna, hogy a meglevő állóeszközökön a 10 százalékos nyereséget hozó termelésre is berendezkedjenek, de az adott vállalatnál kialakuló átlagos nyereséghányad miatt ez nem valósulhatott meg.

Az említetteken kívül természetesen még számos más intézkedés is elősegítheti a kapacitások jobb kihasználását, például a telephelyi koncentráció, az egyes üzemek profilozása, a gépek átrendezése, a termelési folyamat hatékonyabb megszervezése és így tovább. Ezek az intézkedések alapos felmérést és előkészítést kívánnak, az érintett kollektíva bevonását az előkészítő munkákba, tárgyalásokat a szállító és átvevő partnerekkel, szükség esetén az irányító hatósággal; szóval a termelés növelése nem megy egyik hónapról a másikra. De a termelőeszközök okos, hatékony kihasználása még mindig a leggyorsabb módszer a beruházás nélküli fejlesztés egyéb módjaihoz — a korszerűsítéshez, a szakképzettség növeléséhez stb. — képest.

III. Bővítés az eszközök növelésével

A viszonylag állandó vagy a termelés növekedését csak degreszszíven követő költségek következtében a termékvolumen emelése eddig általában eredményjavulással járt. 1964-től azonban ez a tendencia módosult. Nem mintha ezután a termelés bővítése nem hozna többlet nyereséget, s nem is egyszerűen úgy, hogy az eddiginél nagyobb eredménynöveléssel jár, hanem úgy, hogy a termelés bővítésének gazdaságossága döntő mértékben az értéknövekedés és az annak érdekében üzembeállított új eszközök értékének viszonyától függ.

Hogy egy iparágban, vállalatnál, üzemegységben milyen társadalmi áldozat árán érték el a termelőkenység emelését és a termelés bővítését, eddig méltatlanul szorult háttérbe. A bérszorító kialakításában több-kevesebb következetességgel szerepet kapott ugyan a beruházások

várható üzembehelyezése, de nagy általánosságban a termelési mutatókat a beruházásoktól elszakítva értékeltük. Nem egy esetben nagyobb nyereségben részesülhetett az a vállalat, amelyik az állam által rendelkezésre bocsátott eszközök segítségével javította eredményét, mint az, amelyik saját erejéből, saját erőfeszítései révén növelte azt.

Az eszközkötési járulékból várható megtakarítás, illetve veszteség (j_v) könnyen kiszámítható, csak a termelésemelkedés és az eszközállomány-szaporodás együtthatói közötti eltérést kell szoroznunk az eredeti állománnyal és az elvonás kulcsával:

$$(5) \quad j_v = \frac{\text{Az eredeti Termelésnövekedés}}{\text{eszközállomány együtthatója}} \cdot \frac{\text{Eszközsaporulat}}{\text{együtthatója}} \cdot j$$

Ha például az eredeti eszközállomány 100-ról 170-re, a termelési érték 120-ról 180-ra emelkedett, akkor

$$j_v = 100 (1,5 - 1,7) \cdot 0,05 = -1$$

Hasonló módon állapítjuk meg az értékcsökkenési leírás változása következtében előálló eredményváltozást is, de itt természetesen csak az állóeszköz-állományt kell szorozni a növekedési együtthatók különbözetével. Ha ezenfelül a karbantartási költség is jelentős, akkor a termelésiérték-változás és az eszközállomány-változás eltéréseiből adódó teljes eredménymódosulásnál azt is figyelembe kell venni, tehát az eredménymódosulás abszolút összege:

$$(6) \quad \text{eredménymódosulás} = j_v + am_v + k_v,$$

ahol v indexszel jelöltük az eszközkötési járuléknál (j), az amortizációnál (am) és a karbantartási költségeknél (k) jelentkező eredménymódosulásokat.

Eddig a nyereségráta alakulása volt a gazdaságosság döntő ismérve. Most azonban ezt viszonyítanunk kell a fajlagos eszközkötés mutatójához is:

$$\text{vagyis} \quad \frac{\text{nyereség}}{\text{termelési érték}} : \frac{\text{eszközállomány}}{\text{termelési érték}} = \frac{\text{nyereség}}{\text{eszközállomány}}$$

Ez a mutató, amit Révész Gáborral közös tanulmányunkban* N koefficiensnek neveztünk, az állóeszközök egységére jutó nyereséget fejezi ki, s — véleményünk szerint — 1964-től a fejlesztési variációk döntő mutatójává lép elő. Kétségtelen, hogy a vállalatok beruházási szemlélete ezzel megváltozik.

Milyen — eddig kedvezőnek látszó — beruházások elmaradásával számolhatunk? Olyanokéval, amelyek a vállalati átlagnál magasabb eszközkötéssel tudták volna csak biztosítani a nyereség egységét. Minthogy pedig mi a beruházásokkal előre akarunk menni, nem pedig hátra, az átlagosnál kedvezőbb szint követelményét támasztó mechanizmus semmiképpen sem nevezhető a haladás fékjenek.

Adódhatnak olyan beruházások is, ahol a jobb és korszerűbb nem

* Az állóeszköz-használati díj alkalmazásának kérdései (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962.)

az adott beruházó vállalat eredményjavulásában jelentkezik, hanem a felhasználónál (például műtrágya). Itt a beruházást — mivel azt a vállalat nem igényli — diktálnak nevezhetjük. A *diktált beruházások* eredményrontó hatását pedig majd eredménykorrekciókkal kell semlegesítenünk.

Külön kell beszélnünk a *visszafizetendő beruházási hitelek és az eszközkötési járulék kapcsolatáról*. A rendelkezés szerint a bank törlesztésként ismeri el a hitelből beszerzett állóeszköz után a törlesztés ideje alatt befizetett járulékot. Ennek folytán a helyzet némileg megváltozott, amit példán mutatunk be:

Gyarapítsa a hitelből beszerzett állóeszköz a vállalat eszközállományát 120-ról 160-ra, a vállalat éves termelési értékét 100-ról 150-re. Az adatok változása a következő:

	Eszközkötési járulék bevezetése	
	előtt	után
<i>Bázis év</i>		
Termelési érték	100	100
Költségek (járulék nélk.)	89	89
Eszközkötési járulék	—	6
Nyereség	11	5
Nyereségráta	11	5
<i>Az üzembehelyezést követő évben</i>		
Termelési érték	150	150
Költségek	121	121
Eszközkötési járulék	—	8
Törlesztés	12	10
Nyereség	17	11
Nyereségráta	11,3	7,3

Az új konstrukcióban változatlan összegű törlesztést feltételeztünk, de az most két részből, a járulék többletéből ($40 \cdot 0,05 = 2$) és a bankba fizetett 10-ből áll. Ebben az esetben a régi konstrukcióval szemben kedvezőbb eredmény jelentkezik, mert a járulék többi része nem emelkedett a termeléssel arányosan, 6-ról 9-re. Az itt mutatkozó 3 megtakarítás a termelési érték 2⁰/₀-a; ennyivel javult a rentabilitás. Míg az előző rend szerint csak 0,3, most 2,3⁰/₀ a többletnyereség. *A termelést bővítő hiteleknél ezért általában kedvezőbben alakul ezentúl a vállalati nyereség.*

A tisztán önköltségcsökkentő hiteleknél az érdekelttség mértékében nincs változás. A megtakarítás nagysága szerint kirótt törlesztési kötelezettségét a beruházó ezentúl két befizetéssel teljesíti: az új állóeszköz járulékát az adóhivatalhoz, a fennmaradó részt pedig a bankhoz.

Tekintettel arra, hogy a hitelek jelentős része bővítéssel is jár és itt az érdekelttség megnőtt, várhatóan élénkül majd az érdeklődés a visszafizetendő beruházási hitelek iránt.

Az egyes intézkedések eredményjavító hatása az esetek többségé-

ben csekély, az eredmény százalékában mérve csak tizedes, vagy százados nagyságrendben fejezhető ki. Ez azonban nem változtatja meg az érdekeltségi tendenciák jellegét, csupán azt jelenti, hogy intézkedések egész sorozata szükséges az eredmény jelentősebb javításához. A jó ötlet soha se jön rosszkor, most azonban az ötletek mellett komoly, rendszeres feltáró munkára, az egyes részterületeket koordináltan összefogó *intézkedési tervre* van szükség. Egy ilyen intézkedési terv akkor hatékony, ha a benne megjelölt címzettek és határidők összhangban állnak a napi feladatokkal, ha minden felelős a saját területén végzi el a kijelölt munkát. A számvitel az elmúlt évek változásai alapján dolgozza ki a jelzőszámokat és állítson össze *termelési* optimumszámítást, az anyagosztály tegyen javaslatot a munkahelyi biztonsági *készletek*, s általában a készletek csökkentésére, a műszaki osztály vizsgálja felül *a gépek terhelését* és a gépidők összetételét, a beruházási osztály az új mérce szerint rostálja meg a *fejlesztési* elképzeléseket, és így tovább. E cikkben felemlítettek alapján is összeáll egy 30—35 pontot tartalmazó intézkedési terv. Ilyen módszerrel lehet és csakis így lesz az egyes intézkedések hatásaként jelentkező tizedekből és századokból nagyobb szám; egyedül ilyen módon eredményezhet a lekötési járulékot figyelembevevő vállalati gazdálkodás jelentősebb részesedés-növekedést.

★

Az eszközlekötési járulék bevezetésével előállott új helyzetnek fentiekben csupán vállalati vonatkozásait érintettük. A vállalati érdekeltség azonban sok esetben nem képes tükrözni a népgazdaság érdekeit. Ezért a járulék kedvező funkcionálásához elengedhetetlen az irányító hatóság aktív közreműködése, gondos ellenőrzése is.

Minden jelentős gazdasági intézkedés negatív hatások veszélyével is jár. Ez azonban nem lehet ok arra, hogy egy általában pozitív ösztönző eszköz alkalmazásáról lemondjunk. A káros hatásokat ellenintézkedésekkel ki lehet küszöbölni.

T. SZ. HACSATUROV:

A beruházás-gazdaságosság meghatározásáról*

A kommunizmus anyagi-műszaki bázisának a létrehozásában igen fontos feladat a beruházások gazdaságosságának a növelése. Fontosságát a Szovjetunió Kommunista Pártjának programja is aláhúzza, s a párt- és gazdasági vezetés munkájának állandó középpontjába állítja.

A Szovjetunió népgazdaságában a beruházások üteme állandóan nő. A szovjet hatalom évei alatt beruházott összegek több mint kétharmad részét az utóbbi tíz év alatt, 1953—1962-ig fektették be. E tíz év alatt létesített állóalapok az összes népgazdasági állóalapok 60 százalékát képezik. A szovjet hatalom évei alatt létrehozott villamos erőművek kétharmad részét, a nagyolvasztó-kapacitásnak körülbelül felét, a vasércgyártás kapacitásának 66, a cementgyártásnak több mint 70 százalékát az utóbbi tíz év alatt hozták létre. Az évi nettó állóalap-növekedést szolgáló beruházások volumenében (vagyis az elhasználódott állóeszközök pótlására eszközölt beruházásokat nem számítva) a Szovjetunió túlhaladja az Egyesült Államokat.

E hatalmas volumenű beruházások lehetővé teszik az ipar kemizálását és a mezőgazdaság fejlesztését célzó párthatározatok végrehajtását. Az 1964—1970 közötti időszakban csupán a vegyiparban és a mezőgazdaság kemizálására 42 milliárd rubel beruházást irányoztak elő.

A beruházások a nemzeti jövedelemnek jelenleg körülbelül 25 százalékát veszik igénybe (a termelési eszközökre érvényes árak alapján számítva, amelyek — mint ismeretes — érték alatti szintűek). Így gazdaságosságuk növelése rendkívüli jelentőségű.

A beruházások gazdaságosságának legátfogóbb, legáltalánosabb mutatója a nemzeti jövedelemnek a termelési álló- és forgóalapok összegéhez való viszonyításán alapul. Képletben kifejezve: $E_a = \frac{D}{F}$, ahol D a nemzeti jövedelem változatlan áron számított volumenét, F pedig a termelési álló- és forgóalapok értékét jelenti. Az E_a mutató a Szovjetunióban az utóbbi években 0,59—0,53 volt. Ez a termelési állóalapok abszolút gazdaságosságának mutatója.

A Szovjetunióban jelenleg a termelés növelésének alapvető tényezője az új technika bevezetése, a munka termelékenységének növekedése. A munkások száma és különösen a teljesített munkaórák száma az anyagi termelésben viszonylag kis mértékben emelkedik. 1956—1961 között az iparban az egy órára számított termelési érték 53 százalékkal, a teljesített munkaórák száma pedig mindössze 11 százalékkal nőtt.

* A Magyar Tudományos Akadémián 1963. december 14-én elhangzott előadás alapján.

Perspektivikusan e két mutató közötti különbség egyre nő, hiszen a munkanap hossza továbbra is csökken; a munkáslétszám viszont a nemtermelő szférában nő gyorsabban. A termelés növekedése mindinkább a termelékenység emelkedéséből fog származni.

A termelési állóalapot abszolút gazdaságossági mutatójának kiszámítása nem okoz különösebb nehézséget. E mutató kiszámítása nemcsak tényszámok alapján célszerű, hanem tervmutatóként is alkalmazható a népgazdaság egészére, az egyes ágazatokra vagy területekre. Az abszolút gazdaságosság színvonalának tervfeladatként való előírása elősegítené olyan intézkedések fogantatását, amelyek növelnék mind az új, mind pedig a már megvalósított beruházások gazdaságosságát.

A termelési alapok abszolút gazdaságosságának mutatója mellett nagy jelentőségű *a beruházások abszolút gazdaságossági mutatója*: az évi nemzetijövedelem-növekedés aránya a termelési állóalapot növelésére eszközölt beruházásokhoz. Ennek képlete tehát:

$$E_k = \frac{\Delta D}{K},$$

ahol ΔD a nemzeti jövedelem volumenének évi növekedése, K pedig a termelési alapokba fektetett beruházások összege. Az E_k mutató kiszámítása már bonyolultabb, mint az E_a mutatóé. Meg kell határozni az összes beruházások volumenét, amiből le kell vonni a nemtermelő jellegű állóeszközök létesítésére eszközölt beruházásokat (bár közvetve ezek is hatnak a nemzeti jövedelemre, javítják a dolgozók lakásviszonyait, növelik anyagi és kulturális jólétüket). Az így kapott összegből le kell még vonni az elhasználódás következtében kiselejtezett állóalapot pótlására, vagyis az állóalapot egyszerű újratermelésére eszközölt beruházásokat. Számításaim szerint az iparban ezek a termelési állóeszközökre fordított beruházásoknak mintegy negyedrészt teszik ki. Végül a termelési állóalapot bővített újratermelésére fordított beruházások volumenéhez hozzá kell adni a termelési forgóalapot növelésére fordított összegeket, ami az összes állóeszköz-beruházások volumenének körülbelül 30 százaléka.

Fontos feladat a beruházások és az általuk elért eredmény közötti időtartam vizsgálata. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Közgazdaságtudományi Intézetének számításai szerint ez az idő átlagosan 2—3 év. Új építkezéseknél ez nagyobb, rekonstrukciónál és meglévő vállalatok bővítésénél pedig kisebb.

A beruházások abszolút gazdaságosságának mutatója sokkal nagyobb ingadozást mutat évenként, mint a termelési alapok abszolút gazdaságosságának mutatója. A beruházások abszolút gazdaságosságának mutatója az utóbbi években 0,8—0,3 között mozgott. 1962-ben ez a mutató átlagosan 0,4 körüli volt. Egyes ágazatokban ezek az általánosan számított gazdaságossági együtthatók 0,14-től (energiatermelés) 0,73-ig (könnyűipar) terjedtek.

A Szovjetunióban gyakorlatilag az egyes iparágakban és a vállalatoknál a beruházások gazdaságosságát nem a nemzeti jövedelem és a beruházások arányaként határozták meg, hanem rendszerint az önköltségcsökkenés és a beruházás arányaként:

$$E_s = \frac{\Delta S}{K},$$

ahol a ΔS az évi önköltségcsökkenés.

Az önköltségcsökkenésnek a termelőjellelű beruházásokhoz viszonyított aránya az iparban — az időszak hosszát is figyelembe véve — 0,2. E mutató hasonló módon kiszámítható az egyes iparágakra vonatkozóan is. Ezek a számítások nem bonyolultak, és gyakorlatilag a tervmunka során el is végzik ezeket. Ha feltételezzük, hogy adott év beruházásai az előzőleg megvalósított beruházásokhoz viszonyítva pótlólagos beruházások, akkor az önköltség csökkenésén alapuló gazdaságossági mutatót úgy lehet tekinteni, mint a *beruházások viszonylagos gazdaságosságának mutatóját* (az előző évhez történő viszonyítás).

Ezzel kapcsolatban fontos az is, hogy milyen a viszony a nemzeti jövedelem-növekedés, illetve az önköltségcsökkenés alapján számított gazdaságossági mutatók között. $\left(\frac{E_k}{E_s}\right)$

$$E_k = \frac{\Delta D}{K} = \frac{(v_1 + m_1)(P_1 - P_0)}{K},$$

$$E_s = \frac{\Delta S}{K} = \frac{[(c_0 + v_0) - (c_1 + v_1)] P_1}{K},$$

ahol P = a termelési volumen; c = az egy rubel termelési értékre jutó anyagköltség; v = az egy rubel termelési értékre jutó bérjellegű költség; m = az egy rubel termelési értékre jutó többletermék; K = a termelési álló- és forgóalapokra fordított beruházások összege a tárgyidőszakban; 0 és 1 indexek a bázis, illetve a tárgyidőszak jelei.

$$\text{Tehát } \frac{E_k}{E_s} = \frac{(v_1 + m_1)(P_1 - P_0)}{[(c_0 + v_0) - (c_1 + v_1)] P_1}.$$

Az 1959-re vonatkozó adatok szerint az $E_k : E_s$ közötti arány 2,9. Ezek az átlagszámok (vagyis az E_k és az E_s mutatók) felhasználhatók a tervezéshez és a teljesített beruházások elemzéséhez. Normatív mutatóként, vagyis a beruházás-variánsok közötti választáshoz azonban nem lehet felhasználni őket.

E célra a *beruházások gazdaságosságának normatív együtthatói* szükségesek. Ezeket nem átlagszám formájában határozzák meg, hanem minimális (alsó) határértékként, amely megkülönbözteti a gazdaságos beruházásokat a gazdaságilag célszerűtlenektől. A gazdaságosságnak ezeket a normatív együtthatóit, amelyeket a Szovjetunióban a variánsok közötti választásra használnak, egyes ágazatokra vonatkozóan differenciáltan határozzák meg. Ezek a mutatók 0,1—0,33 határok között ingadoznak.

A gazdaságosság normatív mutatóinak ágazati differenciálása célszerű, mert az egyes ágazatokban a munkások állóeszköz-ellátottsága különböző, vagyis eltérő az arány az értéket alkotó élőmunka mennyisége és a termelési alapokban megtestesült holtmunka között. Az egyes ágazatok állóeszköz-ellátottságának különbözősége miatt a nemzeti jövedelem és a termelési állóalapok aránya is eltérő.

Az állóalapot forgási sebessége az egyes ágazatokban különböző, ami szintén hatással van az élő- és a holtmunka arányára. Így a gazdaságosság egységes normatíváját nem alkalmazhatjuk úgy, ahogyan az az egyes ágazatokon belül lehetséges.

A műszaki fejlődés és a gazdasági elhasználódás üteme ugyancsak eltérő a különböző ágazatokban, tehát egy időszakon belül az egyes ágazatokban különböző mértékű beruházásokra van szükség.

Nem tartjuk helyesnek azt a kiindulást, hogy lehetőség van a beruházások szabad áramlására egyik ágazatból a másikba, mivel a meglévő állóalapot és a szakképzett munkaerő rögzített, és a beruházásokra bizonyos inercia jellemző. Azonkívül figyelembe kell venni azt is, hogy az egyes ágazatokban végbemenő tervszerű műszaki fejlődés következtében a termelési kapacitások különböző mértékű növelése szükséges.

Ha a gazdaságosság normatív együtthatója a gazdaságosság alsó, minimális határát jelenti, vagyis azt a határt, amely eldönti, hogy adott tervezett objektumot beállítsunk-e a tervbe, avagy nem, akkor az egységes normatív együtthatót a népgazdaságilag legalacsonyabb gazdaságosságú objektumok színvonalán kellene meghatározni. Ebből viszont az következne, hogy az átlagosnál magasabb beruházás-gazdaságosságú ágazatokba sokkal több beruházást lenne célszerűbb eszközölni, mint amennyi a népgazdasági mérlegből kiindulva szükséges. Ha viszont a normatív együtthatót a legrosszabb ágazat gazdaságosságánál magasabb szinten állapítanánk meg, ez azt jelentené, hogy egy sor olyan objektumot, amely a népgazdasági mérlegből kiindulva szükséges, nem volna célszerű megvalósítani. Így viszont az ilyen ágazatok termékeire vonatkozó szükségleteket nem lehetne kielégíteni.

A népgazdasági szinten számított átlagos, egységes gazdaságossági mutató kiszámítása persze fontos. Ilyen egységes mutató segítséget ad a népgazdasági beruházások gazdaságossági színvonalának általános meghatározásában, az egyes ágazatokban eszközölt beruházások gazdaságossági színvonaláról alkotott vélemény kialakításában, valamint a beruházási keretek elosztásában (például az egymást helyettesítő termékeket termelő ágazatok között), valamint azoknak a kérdéseknek a megoldásában, amelyek a beruházások időbeli ütemezésével (időtényező) stb. kapcsolatosak.

A gazdaságosság legalsó ágazati határának megállapítására többféle módszert javasolnak. Az egyik módszer lényege az, hogy a befejezett vagy megvalósítandó objektumok tényleges gazdaságosságát elemzik népgazdasági szinten, s ezeket a gazdaságosság csökkenő sorrendjében a következő oldalon levő séma szerint rendezik.

A ΔS itt az önköltségcsökkenést, a K pedig a termelési álló- és forgóalapotra eszközölt beruházásokat jelenti.

Az egyes oszlopokban szereplő objektumok számát 1—n-ig a termelési kapacitásoknak a népgazdaság szempontjából szükséges növelése határozza meg. Az egyes objektumok $\Delta S_{1m} : K_{1m}$, $\Delta S_{2m} : K_{2m}$, stb. alapján számított gazdaságossági mutatói a gazdaságosság alsó, minimális határának jelzőszámai, s lehetővé teszik a gazdaságosság normatív együtthatóinak ágazatonkénti meghatározását. Ezeket az alacsony határértékű mutatókat elemezni, ellenőrizni kell, vajon az alsó határ-

Népgazdaság egésze

	$\Delta S : K$			
Ágazatok	$\Delta S_1 : K_1$	$\Delta S_2 : K_2$	$\Delta S_3 : K_3$	$\Delta S_n : K_n$
Objektumok	$\Delta S_{11} : K_{11}$	$\Delta S_{21} : K_{21}$	$\Delta S_{31} : K_{31}$	$\Delta S_{n1} : K_{n1}$
	$\Delta S_{12} : K_{12}$	$\Delta S_{22} : K_{22}$	$\Delta S_{32} : K_{32}$	$\Delta S_{n2} : K_{n2}$
	$\Delta S_{13} : K_{13}$	$\Delta S_{23} : K_{23}$	$\Delta S_{33} : K_{33}$	$\Delta S_{n3} : K_{n3}$

	$\Delta S_{1m} : K_{1m}$	$\Delta S_{2m} : K_{2m}$	$\Delta S_{3m} : K_{3m}$	$\Delta S_{nm} : K_{nm}$

értékek nem csupán kivételek-e. Ilyen esetekben a következő objektum mutatóját kell elfogadni, amely már magasabb gazdaságosságot mutat.

Hasonló séma szerint lehet csoportosítani a *tervbe vett* beruházási objektumok gazdaságosságának mutatóit is. Elemezni kell a beruházási tervet ágazonként és objektumonként. A termelési volumen növelését célzó objektumokat csökkenő gazdaságossági sorrendben lehet csoportosítani. A legalacsonyabb (ágazonként legalacsonyabb) gazdaságossági mutatójú objektum adja a gazdaságosságnak azt a határértékét, amelyet a gazdaságosság normatív együttthatóinak meghatározásához fel lehet használni. Ezeket a normatív együttthatókat a műszaki fejlesztés figyelembevételével korrigálni lehet.

A gazdaságosság alsó, minimális határát megállapító sémának azonban több hiányossága van. E séma kiinduló pontja az egyes konkrét objektumok gazdaságosságának a mai szovjet gyakorlatban való értékelése. Nem teszi lehetővé az úgynevezett pótlólagos beruházások gazdaságosságának, vagyis két vagy több variáns közötti különbségnek a megállapítását.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Közgazdaságtudományi Intézetében egy olyan mutató létrehozására törekednek, amely a tervezett objektumtípusok műszaki-gazdasági elemzésén alapul. Kutatják egy-egy objektummal kapcsolatos beruházások további növelésének hatásait. A vízierőművek gátjainak építése például, minél magasabb a gát, annál nagyobb beruházási keretet igényel, de annál alacsonyabb lesz az egységnyi villamos energia önköltsége. Ez a csökkenés először jelentős, majd egyre kisebb lesz. Hasonló a helyzet a beruházások növelésének hatásában a vasúti töltések építésénél is. A növekedés arányában csökken a szállítás önköltsége — először szintén jelentős mértékben, azután egyre kevésbé —, sőt, bizonyos idő múlva emelkedni kezd. Ily módon megkaphatjuk az önköltség és a fajlagos beruházások összefüggésének görbéjét: $S = f(K)$ vagy $E = f(\Delta K)$ formájában, ahol ΔK az úgynevezett pótlólagos beruházásokat jelenti.

Az egyes objektumoknál tehát a fajlagos beruházások fokozatos egységnyi növelése először a termékegység önköltségének jelentős csök-

kenését eredményezi, azután ez a csökkenés egyre kisebb lesz, bizonyos idő múlva pedig már nő (például az értékcsökkenési leírás jelentős növekedése következtében).

Hasonló jellegű kutatásokat lehet végezni nemcsak az objektumok egyes részeire vagy az egyes objektumokra, hanem az objektumok csoportjaira vonatkozóan is, amelyek esetleg egész ágazatot képeznek. Például adott termékmennyiség esetében az E mutatók variálásával különböző nagyságú S és K mutatót kapunk, vagy pedig az egész ágazatra vonatkozóan megállapíthatjuk az $S = f(K)$ összefüggést.

A kutatásoknak csupán az általános irányát jelöltem meg, amelyek azonban még nem bontakoztak ki teljesen. Számolni kell az egyes variánsok beruházásigényességén kívül e beruházások időigényességével, megvalósulási idejének eltéréseivel is. Az egyes variánsokat összehasonlíthatóvá tehetjük egy együtthatóval, amelynek képlete:

$$B = \frac{1}{(1 + E)^t} .$$

A képletben szereplő E a gazdaságosság ágazati együtthatója, t pedig a beruházás kezdete és befejezése közt eltelt évek számát jelenti.

A szovjet közgazdászok azonban a különböző időben eszközölt beruházások hatékonyságának számítási módszerében nincsenek egységes véleményen. Egyesek szerint ilyen számításra egyáltalán nincs szükség, mivel minden egyes ma beruházott rubel azonos értékű azzal a rubellel, amelyet a jövőben fognak beruházni. Ez a nézet helytelen. Más közgazdászok — hivatkozva Marxnak Price-szal való vitájára* — úgy vélik, hogy ilyen bonyolult képlet alkalmazása nem használható fel a gazdasági jelenségek dinamikájának elemzésénél. Marx azonban nem csupán bizonyos matematikai módszerek alkalmazása miatt bírálja Price-t, hanem azért, mert nem vette figyelembe a termelés fejlesztésének társadalmi körülményeit, a kapitalizmus automatikus fejlődéséből az önmagát növelő értéket tartja csak szem előtt. A gazdasági fejlődés ütemét azonban — mint ismeretes — jellemezni lehet mutatók segítségével.

Helyes-e azonban az E_s teljes nagyságát figyelembe venni ennek az átszámítási együtthatónak a meghatározásánál? Hiszen a beruházások következtében nyert eredményt nem használják fel teljes mértékben felhalmozásra, hanem annak csak egy, méghozzá kisebb részét. Ezért a „Típusmódszer”** új kiadását megelőző vitában kialakult álláspont szerint nem kell figyelembe venni az E_s teljes nagyságát, hanem csak az E egy részét, amely megfelel a termelő felhalmozás nemzeti jövedelmen belüli arányának. Itt a következő képletet lehet alkalmazni:

$$B = \frac{(1 + \alpha E_k)^t - 1 + \alpha}{\alpha} .$$

A képletben $E_k =$ a beruházások abszolút gazdaságossági mutatója, α pedig a termelő felhalmozás aránya a nemzeti jövedelemben.

Felmerül a kérdés, nem lenne-e célszerű ugyanezen mutatók segítségével nemcsak a különböző idő alatt eszközölt beruházásokat össze-

* Lásd A tőke III. kötet. Kossuth, 1961. 390–394. 1. (Szērők.)

** Lásd erről Földesi László cikkét a Közgazdasági Szemle, 1963. 11. számában 1340. 1.

hasonlíthatóvá tenni, hanem az üzemeltetés folyó költségeit is ugyanígy átszámítani. A Szovjetunióban ennek az elvnek is vannak hívei. Ezekkel aligha lehet egyetérteni, mivel a beruházások és a folyó költségek között lényeges különbségek vannak. A beruházások ily módon való kifejezése indokolt, hiszen — eltérően a folyó ráfordításoktól — lehetővé teszik a munkásoknak új munkaeszközökkel való ellátását, növelik a termelékenységet és a termelés volumenét. A beruházások a társadalmi munkának azt a részét képezik, amelyet a társadalom hosszabb időszakra új munkaeszközök létesítésére *előlegez*; és ezért nem mindegy, hogy erre az előlegre mikor van szükség. A beruházások kivitelezési idejének alakulásától függ a termelési volumen alakulása is. Ezzel szemben a folyó ráfordítások, ha azokat egy rövidebb időszakra meg is hitelezik, viszonylag rövid időszak, a termelési ciklus ideje alatt megtérülnek a folyó termelésből. Így semmi alapunk sincs arra, hogy a folyó ráfordításokat különböző időszakra átszámítsuk, úgy, mint a beruházásokat.

Egy rövid előadás keretében nincs lehetőségem arra, hogy a beruházás-gazdaságosság meghatározásának egyéb módszertani kérdéseire is kitérjek — például arra a kérdésre, hogyan veszik számba a kapcsolódó beruházásokat és azt az eredményt, amelyet a kapcsolódó ágazatokban nyerünk; vagy arra a kérdésre, hogyan határozzák meg az új építkezés és a rekonstrukció összehasonlítható gazdaságosságát. Nem térhetek ki az új termelési kapacitások gyors belépéséből eredő, valamint a meglévő berendezések kihasználásából eredő gazdaságossági kérdésekre sem.

A beruházások gazdaságosságának számításával kapcsolatos kérdések sikeres megoldása nagymértékben függ a megvalósult és a tervszerint megvalósítandó beruházások tényadatainak elemzésétől és általánosításától. Nagy jelentőséget tulajdonítunk a tényanyag elemzésének, a beruházásokkal kapcsolatos hiányosságok feltárásának. Keressük azokat az utakat és módokat, amelyek segítségével a beruházások gazdaságosságát növelhetjük.

Ismeretes, hogy a beruházások gazdaságosságának színvonala hatással van az újratermelés bővítésének ütemére. Ha a termelés növekedését (T) a nemzeti jövedelemnek két időszakra vonatkozó arányával $\left(\frac{D_2}{D_1}\right)$

jellemezzük, és a D_2 és D_1 nagyságát a termelési álló- és forgóalapok és a gazdaságossági együttható szorzataként értelmezzük, akkor a következő képletet írhatjuk fel:

$$T = \frac{F_2 \cdot E_2}{F_1 \cdot E_1}$$

A képletben szereplő F_2 és F_1 a termelési álló- és forgóalapokat jelöli két egymást követő évben E_2 és E_1 pedig a beruházások abszolút gazdaságossági együtthatója ugyanezen időszakra vonatkozóan.

Ha $\frac{E_2}{E_1} > 1$, akkor ez a termelés növekedése irányába hat. Ha viszont az $\frac{E_2}{E_1} < 1$, akkor ez csökkentő hatású. Ebben az esetben,

ha azt akarjuk, hogy a T nagyságára a gazdaságosság csökkenése ne gyakoroljon hatást, fel kell emelnünk a termelő felhalmozás normáját.

Az F_2 -t mint az $F_1 + D\alpha$ -t fejezzük ki, ahol, α termelő felhalmozás normáját jelenti. Az előbbi kifejezést tehát a következő formában is fel lehet írni:

$$T = \frac{(F_1 + D\alpha) E_2}{F_1 \cdot E_1}$$

Ha a $E_2 < E_1$, akkor ahhoz, hogy a T ne csökkenjen, növelni kell a termelő felhalmozás normáját (α). Ez azonban nem mindig lehetséges; a norma felemelése közvetve kedvezőtlenül hathat a D növekedésére.

A beruházások gazdaságosságának színvonalára különféle tényezők hatnak. Ezek közé tartoznak: a népgazdaságban végbemenő strukturális változások, új technika bevezetése, a természeti erőforrások felhasználásának jellege, a termelési állóalapot kihasználásának foka, az építési költségek, az építkezések gazdaságossága és így tovább. A fejlődés egyes szakaszán ezek a tényezők különböző irányban hathatnak a gazdaságosság színvonalára. Ennek ellenére nem lehet egyetérteni egyes amerikai közgazdászok véleményével, akik szerint a gazdaságosság dinamikájának hosszabb időszakokra érvényes, perspektivikus tendenciája, hogy a gazdaságosság az iparosítás időszakában csökken, fejlett ipari körülmények között pedig növekszik. (Az amerikai közgazdászok a tőkeigényesség fogalmát használják, amely az állóeszközök teljesítményi mutatójának a reciproka.) A tények azt mutatják, hogy az USA-ban a XIX. század második felében valóban csökkent a gazdaságosság, a XX. század első évtizedeiben pedig növekedett. Ez azonban még semmiféle törvényszerűséget nem fejez ki, annál is inkább, mivel a második világháború óta a beruházások gazdaságossága az USA-ban csökkenő tendenciát mutat, ami azzal kapcsolatos, hogy az állótőke elemeit jelentős mértékben kicserélték, s nőtt az állóeszközök kihasználatlansága.

A szocialista gazdaságban sok olyan tényező van, amely a gazdaságosság növekedésének irányában hat. Ezek közé tartozik a népgazdaság progresszív ágainak jelentős fejlődése (a Szovjetunióban például a vegyipar, az elektromosenergia-termelés, az olaj- és gázkitermelő ipar gyors ütemű növekedése stb.), a termelés koncentrációja, a termelési folyamatok intenzívebbé tétele, a specializáció és kooperáció az iparban, a természeti erőforrások kihasználása (a szén külszíni fejtése, olcsó villamosenergia-források, olcsó gáz- és olajforrások stb.). E kedvező feltételek megfelelő kihasználása teljes mértékben kompenzálni tudja a gazdaságosságot csökkentő olyan tényezők hatását, mint a termelés gépesítése és különösen automatizálása, a gépek nem teljes leterhelése, rosszabb természeti erőforrások szükségszerű felhasználása, új, kevésbé fejlett körzetek fejlesztése, a műszaki avulás és így a fizikailag még el nem használt berendezések cseréjének szükségessége, a kapcsolódó ágazatok gyors ütemű fejlesztése (például a vegyipari gépgyártás fejlesztése, ez az úgynevezett akcelerációs jelenség) stb.

A beruházások gazdaságosságának növekedését előidéző lehetőségeket nem realizáljuk kellően. Nem használjuk ki megfelelően az újonnan létesített progresszív ágazatok termelési kapacitását, részben a kapcsolódó ágazatok fejlesztésében mutatkozó elmaradás miatt (ezek a kapcsolódó ágazatok berendezéseket és nyersanyagot állítanak elő vagy új termékfajtákat használnak fel); a termelés specializációja és kooperációja

sem eléggé fejlett, ami a többi között káros hatású az automatizáció kihasználására, mivel az csak tömegtermelésben hatékony.

A beruházás-gazdaságosság növelésének egyik útja az építőipari tevékenységben és a befejezett objektumok, a létrehozott új technika alkalmazásában meglévő hiányosságok felszámolása. Ilyen hiányosságok a beruházások szétaprózottsága, a befejezetlen építkezés nagy volumene, új vállalatok építésének igen hosszú ideje, magas építési költségek, az üzembe helyezett kapacitások kihasználásának vontatott növekedése.

E hiányosságok kiküszöbölésére a Szovjetunióban egy sor intézkedést fogantatosítanak. Felülvizsgálják az egy időben építendő objektumok számát azzal a céllal, hogy összhangba hozzák az építési munkák volumenét az építőipari vállalatok kapacitásával, anyaggal és felszereléssel való ellátottságával, s hogy csökkentsék az építési időt. Ennek eredményeként csökkennie kell a befejezetlen építkezések állományának és az építési időnek.

Széles körben be kell vezetni az építőiparban az ipari módszerek alkalmazását és a komplexitást. Ez utóbbi azt jelenti, hogy az ipari építkezésekhez rendelkezésre álló területet a többi vállalatok szempontját figyelembe véve kell kihasználni, egy épületcsoportban két vagy több vállalatot kell elhelyezni, együttesen kell kihasználni a kiegészítő termelést. Tipizálni kell az ipari épületeket, felépítményeket, és egyre jobban egységesíteni kell az egyes építési elemeket; azok előállítását és szerelését üzemi módszerrel kell végezni.

Növelni kell az építőipari vállalatok kapacitását, építőanyaggal és munkaerővel való ellátottságát.

Fontos lépést jelent az építési munkák elszámolási rendjének tökéletesítése. Egyes közgazdászok szerint hasznos lenne áttérni egy olyan rendszerre, amikor csak a teljesen befejezett objektumokat vagy azoknak egyes önálló részeit (műhely, agregát stb.) finanszírozzák. Egyes, lakásépítéssel foglalkozó építőipari vállalatoknál kísérlet gyanánt már most is csak a teljesen befejezett és átadott objektumokat (lakóházakat) számolják el. Ez növeli a vállalatok érdekelttségét az átadási idő előrehozásában. Ugyancsak széleskörűen alkalmazható a hitellel való finanszírozási módszer, elsősorban a modernizálással kapcsolatos munkáknál, de a meglévő vállalatok, részlegek rekonstrukciójával kapcsolatos tevékenységnél is.

Nem szabad engedélyezni olyan objektumok átadását, amelyeket nem fejeztek be teljesen. Üzembehelyezés esetén az új vállalatok építésére vonatkozó műszaki tervekben sorrendben meg kell határozni azokat az átadandó komplexumokat, amelyek befejezése lehetővé teszi az új vállalat normális üzemeltetésre való rátérését. Időben elő kell készíteni az új vállalatok számára az üzemeltetéshez szükséges kádereket, az átadás időpontjára el kell látni az új vállalatot kvalifikált munkaerővel és a hasonló, már működő vállalatok műszaki dokumentációjával.

Tovább kell javítanunk a beruházási tervek gazdasági megalapozását, a legjobb, leggazdaságosabb variánsok kiválasztásának módszerét és a népgazdasági tervek elkészítésénél alkalmaznunk kell a beruházások gazdaságosságának mutatóit.

Minden lehetőségünk megvan arra, hogy jelentősen növeljük a beruházások gazdaságosságát és ezzel meggyorsítsuk fejlődésünk ütemét. Feladatunk, hogy ezekkel a lehetőségekkel teljes mértékben éljünk is.

ZALA FERENC:

A lakosság élelmiszer-ellátásának időszerű kérdései

Ma Magyarországon az egy lakosra jutó élelmiszer-fogyasztás — kalóriaértékben számítva — megfelel a fejlett országok színvonalának. Ezt az eredményt viszonylag rövid idő alatt, alacsony szintről kiindulva értük el. Alig több, mint két évtizeddel ezelőtt az akkor agrárjellegű Magyarországon milliók táplálkoztak hiányosan, noha például 1938-ban az élelmiszerek és élelmiszer-alapanyagok exportja az összes kivitel 57 százalékát tette ki. 1934—1938. években az egy lakosra jutó cukorfogyasztás 10,5 kg volt, míg Indiában és Japánban 13, Egyiptomban, Portugáliában, Görögországban pedig 10 kg.

A háború előttihez képest éppen az értékesebb élelmiszerek fogyasztása növekedett a leggyorsabb ütemben, így például a húsfogyasztás 33 kg-ról 50 kg-ra; a cukorfogyasztás 10,5 kg-ról 28 kg-ra; a tojásfogyasztás 93 db-ról 160 db-ra; a zöldség- és gyümölcsfogyasztás 95 kg-ról 120—130 kg-ra.

A lakosság élelmiszer-ellátási színvonala nemcsak a mezőgazdasági és élelmiszeripari termelésnek, a felvásárló és a kiskereskedelmi tevékenységnek, hanem még számos egyéb közgazdasági összefüggésnek a következménye is.

Főbb problémák

A lakosságnak a központi élelmiszer-árualapokból való ellátása viszonylag gyorsan fejlődött. 1950-től 1963-ig a belkereskedelem egy lakosra jutó élelmiszer-értékesítése közel 90 százalékkal emelkedett. A növekedés nagyobb része az időszak második felére jutott, a forgalom gyorsuló ütemben nőtt. Az élelmiszer-forgalom évenként átlagosan 1950—1955. évek között 4,2, 1955—1959. évek között 5,8 és 1960—1963. évek között 6,7 százalékkal emelkedett. 1963-ban — az előző évhez képest — a növekedés üteme némileg mérséklődött, de még mindig magasabb volt, mint a korábbi évek átlaga. Ha a növekedés üteme hasonló marad, akkor *egy évtized alatt az élelmiszer-forgalom 70—100 százalékkal nőhet.*

Ehhez nemcsak a mezőgazdasági termelésben kell eredményeket elérni, hanem *az élelmiszeripari termelésben, a felvásárlásban, a kiskereskedelemben és a vendéglátásban is. Az élelmiszer-kereslet és -kínálat egyensúlya viszonylagos.* Egyes élelmiszerekben, s egyes területeken a belkereskedelem a tényleges keresletet teljes egészében nem tudja kielégíteni. A probléma nem annyira a kereslet és a kínálat ösz-

szességében rejlik, mint inkább abban, hogy az *élelmiszer-árúkinálat nem tudja kellő ütemben követni a kereslet szerkezetének alakulását*. Eddig ez az ellentmondás két okból nem mélyült el. Az egyik az élelmiszereknek az a tulajdonsága, hogy egymással részlegesen helyettesíthetők, s így a fogyasztási szükséglet valamiképpen kielégíthető. A másik, hogy a lakosság fogyasztási szükségleteinek kielégítésében a belkereskedelem mellett más forrásnak is még jelentékeny a szerepe (saját termelés, piac, intézményekben való fogyasztás).

Az élelmiszer-kereslet azonban egyre inkább határozott jellegűvé válik, s csökken a fogyasztási szükségleteknek a saját termelésből, valamint piacról való kielégítési lehetősége. Változnak az élet- és a munkakörülmények, velük együtt a fogyasztási szükségletek és a kereslet. *Nő az élelmiszer-kereslet egyes termékek és választékok szerinti kielégítésének szükségessége.*

Bonyolítja a problémát a keresletösszetétel fejlődésének az a határozott iránya, hogy *növekszik az állati termékek, valamint a zöldség- és gyümölcsfélék aránya*. Éppen a fejlődő keresletű élelmiszerek termelésének növelése ma a legfőbb probléma a mezőgazdaságban. Belkereskedelmi árualapok is csak korlátozottan állnak ezekből rendelkezésre.

Ha nem is hasonló mértékben, de a kereslet erőteljes fejlődésével kell számolnunk a gabonából készült, s még néhány más élelmiszernél. Olyan rétegek is fontos tényezővé válnak az élelmiszer-kereslet kialakításában, amelyek azelőtt ilyen irányú szükségleteiket saját termelésükből vagy természetbeli járandóságaikból fedezték. Ez a típusú keresletnövekedés azonban *átmeneti* jellegű, s csak addig tart, amíg az élelmiszer-keresletben is uralkodóvá nem válnak a fogyasztást jellemző tendenciák.

Az élelmiszer-kereslet szerkezeti átalakulásának ezzel egyidejűleg mutatkozó sajátos vonása az *élelmiszer-készítmények és a vendéglátás iránti fokozódó igény*. A mezőgazdasági termékek jelentékeny része csak ipari feldolgozás után használható fel élelmiszerként (örlés, cukorkinyerés, vágóhídi feldolgozás stb.). Viszont *minél magasabb színvonalú a fogyasztás egy-egy országban, az élelmiszereknek annál nagyobb hányada kerül tartósított, csomagolt, palackozott, fogyasztásra előkészített, vagy fogyasztásra kész formában a vásárlókhöz*. Ez azzal is összefüggésben van, hogy szaporodik a kereső foglalkozású nők száma, akik a háztartási munkát gyorsan és egyszerűen kívánják elvégezni. A korszerű háztartás által keresett élelmiszerek választéka egyébként is eltér a „hagyományos” módon vezetett háztartásétól. Olyan szokások szűnnek meg fokozatosan, mint a házi kenyérsütés, az otthoni sertésvágás, liszt, zsír, burgonya, zöldség és gyümölcs téli háztartási tárolása, a háztartási tartósítás stb. Minél inkább tért hódít a háztartásvezetés korszerű módja, annál inkább változik a lakosság élelmiszer-kereslete.

Ehhez tartozik a *vendéglátás iránti fokozódó kereslet*. 1960—1963. évek között a lakosság élelmiszer-fogyasztása kb. 8⁰/₀-kal nőtt, a vendéglátás keretében elfogyasztott élelmiszerek mennyisége pedig mintegy 25—30⁰/₀-kal. Jelenleg naponta kereken egymillió ember étkezik a vendéglátásban. Az a tény, hogy a családok kereső tagjai az üzemi étkezést, a gyermekek pedig az iskolai, óvodai étkezést veszik igénybe, hétközben fokozatosan megoldja a háztartások egy részében a napi

egyik fő étkezés gondját. Sőt újabban kezd elterjedni az a szokás is, hogy a család nem dolgozó tagjai lakóhelyükhöz közel eső étteremben étkeznek.

A vendéglátás így kettős módon is befolyásolja az élelmiszer-kereslet alakulását. Azok a háztartások, amelyek a vendéglátást rendszeresen igénybe veszik, egyéb étkezéseikhez másfajta élelmiszereket keresnek, mint azok, ahol a „hagyományos” háztartásvezetés marad fenn. Emellett a vendéglátás, a maga zárt rendszerű áru kínálatával, „táplálkozási keresletet” elégít ki, amelynek élelmiszer-áruösszetételében sokkal nagyobb szerep jut a vendéglátás irányítási tevékenységének, mint a fogyasztói keresletnek. (A vendéglátás melegétel-forgalmának körülbelül 80 százalékát a menü szerinti étkezés teszi ki, amelynek összetételét közvetlenül nem a fogyasztó határozza meg.)

Minél inkább növekszik a vendéglátásnak a lakosság élelmiszerellátásában betöltött szerepe, annál közvetlenebb hatást lehet gyakorolni a fogyasztói keresletre. A problémát — jelenleg — az okozza, hogy a vendéglátás áru kínálatában viszonylag nagyobb a súlya éppen azoknak az élelmiszereknek, amelyekből egyébként is a kereslet csak korlátozott mértékben elégíthető ki.

Az élelmiszer-kereslet növekedésének újabb forrásai

A lakosság élelmiszer-kereslete az utóbbi években a fogyasztást meghaladó mértékben emelkedett. 1958—1963. években a lakosság élelmiszer-fogyasztása 23 százalékkal, a belkereskedelem élelmiszer-forgalma pedig 45 százalékkal nőtt. Az élelmiszer-fogyasztásnak növekvő része a kereskedelem közvetítésével jut el a lakossághoz. A kereskedelem nyújtotta a lakosság élelmiszer-fogyasztásának (élvezeti cikkek nélkül) 1959-ben 44,6, 1960-ban 47,0, 1961-ben 49,5, 1962-ben 52,5 százalékát.

A jelen időszak, s a következő évek alapvető problémája tehát az, hogy a lakosság élelmiszer-fogyasztási szükségleteit egyre inkább a központi árualapokból kell kielégíteni.

A foglalkoztatottság és az átrétegződés hatása

Világviszonylatban és hazánkban is jellemző tendencia a mezőgazdasági lakosság számának és arányának csökkenése. A mezőgazdasági népesség 1930-ban az összes lakosság 51,8, 1949-ben 49,1, 1960-ban pedig 35,9 százalékát tette ki.

1959. és 1963. évek között a mezőgazdasági keresők száma kereken 350 ezer fővel csökkent. Ez az „átáramlás” az élelmiszer-kereslet növekedésének egyik legjelentősebb forrása. Azok, akik mezőgazdasági foglalkozásukat ipari vagy egyéb munkavállalással felcserélik, különböző módon jelennek meg, mint élelmiszer-vásárlók. Egy részük új munkahelyre, többnyire a városokba költözik. (Csak 1960—62. évek folyamán az oda- és elköltözés egyenlegeként a községek lakosságának száma kereken 220 ezer fővel csökkent.) Más részük — megtartva eredeti lakóhelyét — új munkahelyére naponta utazik, vagy ideiglenes szálláson lakik, s ritkábban, de azért rendszeresen hazautazik. (Pl. 1960. évben Miskolcon az iparban dolgozók 29⁰/₀-a volt nem helybeli, s ezek 72⁰/₀-a

A népesség számának változásai főbb népességcsoportok szerint*

	A munkások és alkalmazottak	A parasztság	Az egyéb lakosság	Az összes lakosság
	száma, ezer fő			
1957.....	5 412	4 000	444	9 856
1960.....	6 272	3 350	362	9 984
1962.....	6 586	3 200	275	10 061
Változás				
1957—62 között ezer főben	+ 1 174	—800	—169	+205
Százalékban.....	+22	— 20	— 38	+ 2

*A nemzeti jövedelem és a lakosság életkörülményei (1962. Statisztikai Időszaki Közlemények, 56. kötet, Központi Statisztikai Hivatal 1963/6. 41.) alapján.

naponta, 28⁰/₀-a pedig ritkábban járt haza.) Végül jelentős azok száma is, akik helyben vállalnak ipari vagy egyéb munkát.

Azok, akik egész családjukkal korábbi lakhelyükről elköltöznek, ezután lényegében minden élelmiszer-szükségletüket vásárlás útján elégítik ki. A háztartás-statisztika adatai szerint az egy főre jutó havi pénzübeni és természetbeni jövedelem együttes összege a megfigyelt munkáscsaládoknál 879, a parasztcsaládoknál 849 forintot tett ki, tehát nem volt lényeges különbség. Mégis a munkáscsaládok egy főre jutó élelmiszer-vásárlása majdnem négyszer akkora volt, mint a parasztcsaládoké. Minden 100 ezer, a lakóhelyéről elköltöző mezőgazdasági lakos évenként mintegy 300—350 millió forinttal növeli meg a központi árualapok iránti keresletet.

Azok a korábbi mezőgazdasági keresők, akik lakóhelyüket fenntartva, naponta vagy ritkábban utaznak új munkahelyükre, munkahelyükön rendszeres élelmiszer-vásárlókká válnak, ugyanakkor lényegesen nem csökken háztartási fogyasztásuk. Az áruval jobban ellátott ipari településen vagy városban rendszeresen vásárolnak — hazavitelre — olyan élelmiszereket, amelyekhez korábban lakóhelyükön nem jutottak hozzá.

A lakóhelyén ipari vagy egyéb munkát vállaló, volt mezőgazdasági dolgozóknál a munkabérkereset lehetővé teszi az élelmiszerek rendszeres megvásárlását, saját új munkájuk (vagy családtagjaik kereső foglalkozása) pedig már nem teszi lehetővé, hogy a korábbihoz hasonló természetbeli jövedelemre tegyenek szert.

A munkás- és parasztcsaládok jövedelmének összetétele 1962. évben

Megnevezés	A pénzübeni és természetbeli jövedelem százalékos megoszlása		
	a munkás	a paraszt	a kettős jövedelmű
	családoknál		
Árueladásból és termelészövetkezet-től	—	50,7	23,8
Munkabér és egyéb	92,0	8,4	45,6
Természetbeli	8,0	40,9	30,6
Együtt	100,0	100,0	100,0

Az átrétegződés hatásaként 1962-ben 2,2—2,7 milliárd forinttal több (központi) élelmiszer-árualapra volt szükség, mint 1958-ban. A tervezés során — a foglalkoztatottság növelésére irányuló intézkedések elhatározásánál — *mérlegelni kell, milyen hatással vannak ezek az élelmiszer-árualapokra.*

Korábban szokásban volt a lakosság olyan csoportosítása, amelyben különválasztották az önellátó s a nem önellátó lakosságot. A felszabadulás utáni években a központi árualapokból — az akkori adatok szerint — az „ellátatlan” lakosság 4,4 millió volt. Azóta jócskán megszorodott az élelmiszerekkel „ellátatlanok” száma. Gyakorlatilag nem is két csoportra, hanem háromra van szükség: ellátatlanokra, részben és egészben ellátottakra. Az egészében ellátottak számára is kell persze a központi árualapból kenyeret, tejet, rizst, konzerveket, édességárut, egyes zöldség- és gyümölcsfélét, gyarmatárukat és fűszereket, valamint élvezeti cikkeket nyújtani. Ezeket is figyelembe véve a lakosságnak legfeljebb 20—25⁰/₀-át sorolhatjuk az ellátottak kategóriájába, további kb. 15⁰/₀-át a részben ellátottak, s 60—65⁰/₀-át az ellátatlanok csoportjába.

A mezőgazdaságban végbement változások hatása

Az élelmiszer-kereslet alakulására jelentékeny hatással volt a mezőgazdasági termelészövetkezetek létrehozása. Nemcsak munkaerő szabadult fel, hanem megváltoztak az élet- és a munkakörülmények, a fogyasztási szokások is. A leglényegesebb változás. *a természetbeli fogyasztás csökkenése.* Részben ezért, részben az említett átrétegződés miatt *a mezőgazdasági területeken a bolti élelmiszer-forgalom gyorsabb ütemben növekszik, mint egyebütt.* 1957—62. évek között a bolti élelmiszer-forgalom a községekben 51, a városokban pedig csak 42 százalékkal emelkedett. A központi árualapokból való fogyasztás tehát most, s részben még a következő években is falun erőteljesebben nő, mint a városokban, hiszen itt az ellátás a városénál rosszabb.

A természetbeli fogyasztás csökkenése elsősorban az utóbbi évek tendenciája. A lakosság saját termelésből való fogyasztásának részese-
dése az összes élelmiszer-fogyasztásból (élvezeti cikkek nélkül) 1959-ben 43,4, 1960-ban 41,1, 1961-ben 38,8 és 1962-ben 36,0 százalékot tett ki.

Csökcent a természetbeli fogyasztás a mezőgazdasági lakosság körében is. A háztartás-statisztika adatai szerint 1957-ben a parasztcsaládok élelmiszer-fogyasztásának kerekén 77⁰/₀-át tette ki a saját termelésből és természetben való fogyasztás, 1961-ben pedig már csak 72⁰/₀-át. A parasztság egy főre jutó természetbeli fogyasztása 1960—62. évek között 3,5⁰/₀-kal csökkent. Okait a következőkben foglalhatjuk össze:

A termelészövetkezeti parasztság természetbeli fogyasztásának kb. 70—75⁰/₀-át teszik ki a háztáji gazdaságok termékei. Attól függően alakul tehát keresletük növekedésének intenzitása, hogy a háztáji termelés fejlődik-e vagy sem.

Az utóbbi években számos jel figyelmeztet arra, hogy problémák vannak a háztáji gazdaságok termelésében. A termelészövetkezetek közös gazdaságának nettó termelése 1962. évben kb. 5⁰/₀-kal volt magasabb, mint 1961-ben, a háztáji termelés azonban némileg csökkent. 1963 derekán a termelészövetkezeti tagok háztáji gazdaságában levő

sértésállomány a két év előttinek csak 69 százaléka volt, és a tejtermelésük is csökkent.

A háztáji gazdaság termelésének csökkenése a mezőgazdasági nagyüzemek kialakulásával egyidejűleg jelentkező tendencia. A parasztcsaládokban a háztáji gazdaságot korábban ellátó családi munkaerő többnyire már más kereső foglalkozást vállalt. De gondot okoz a háztájiban levő állatok takarmányozása is. A közös gazdaságok fejlesztésére tett erőfeszítések mellett olyan alapvető szükségletek kielégítésére, mint a háztáji gazdaságok részére feltétlenül szükséges munkaeszközök, műtrágya, vetőmag, tenyészanyag stb., nem történtek hatékony intézkedések.

Bár érthetőek a háztáji termelésben mutatkozó nehézségek, nem mondhatunk le mégsem a mintegy 9 milliárd forint értéket kitevő termékről, nem vehetjük tudomásul ennek csökkenő tendenciáját. A háztáji gazdaság termékei részben a központi árualapok fejlesztését is szolgálják. A termelőszövetkezeti parasztság ugyanis jelenleg háztáji termelésének csak körülbelül kétharmadát használja fel saját céljaira, a többit értékesíti, nagyobb részben a felvásárló kereskedelemnek adja el. Például 1962-ben az egész felvásárlásnak majdnem 17 százalékát a háztáji gazdaságok szolgáltatták (egyébként kevesebbet, mint 1961-ben). Ezen belül az állatok és állati termékek felvásárlásának közel 30 százaléka származik a háztáji gazdaságból. *A termelés csökkenése a háztáji gazdaságokban nemcsak a parasztság fokozódó élelmiszer-vásárlását eredményezi, hanem csökkenti a központi árualapok növelését is.* A kiesés éppen azokban a termékekben jelentkezik, amelyekből a lakosság keresletét egyébként is csak korlátozott mértékben tudjuk kielégíteni.

A felvásárlás részesedése nőtt az összes mezőgazdasági termelésben. A felvásárolt termékek 1958-ban a mezőgazdasági termelés 30, 1962-ben 38, 1963-ban pedig már több mint 40 százalékát tették ki. Kedvező ez az ütem a központi árualapok szempontjából, de kevés a szükséglet növekedéséhez képest. 1958—1962. évek között a belkereskedelem értékesítése élelmiszerekből 36, az élelmiszerek és élelmiszeripari alapanyagok kivitele 39, az élelmiszeripari termelés 37 százalékkal nőtt, a felvásárlás pedig mindössze 29 százalékkal.

A felvásárlás növekedése a mezőgazdasági termelés lényegtelen változása mellett következett be. Ez pedig — logikusan — azt eredményezi, hogy a mezőgazdaságban kevesebb termék marad vissza; kisebb lesz — a többi között — a természetbeli fogyasztás, s növekszik a mezőgazdasági lakosság élelmiszer-kereslete. *Ezért a felvásárlás fokozása csak olyan mértékig ésszerű, amely mellett a népgazdasági szükségletek kielégíthetők, de amely idő előtt nem eredményezi a parasztság élelmiszer-vásárlásának aránytalan fokozódását.*

A saját termelésből és a természetben való fogyasztás csökkenéséhez még az is hozzájárult, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetek jó részében a jövedelem pénzbeli részét növelik a természetbeli rovására. Majdnem mindenütt bevezették a munkaegységre való készpénzelőleg fizetésének rendszerét. A termelőszövetkezeti tagok pénzbeli részesedése 1960-ban 2,4, 1961-ben 3,6, 1962-ben pedig több mint 5 milliárd forintot tett ki. 1960-ban a pénzbeli jövedelem a termelőszövetkezeti családok közös gazdaságból származó jövedelmének 44,4 százalékát, 1962-ben már 61,5 százalékát tette ki.

Hiába növeljük persze a központi árualapokat, ha ezzel a másik oldalon olyan űrt teremtünk, amellyel a paraszti élelmiszer-keresletet tovább fokozzuk. A lakosság élelmiszer-fogyasztásában (élvezeti cikkek nélkül) a piacon való vásárlás 1959-ben 6,7, 1962-ben pedig 6 százalékot tett ki. A piaci felhozatal az élelmiszerek kereskedelmi forgalmának 1959-ben 15,0, 1960-ban 14,2, 1961-ben 12,8, 1962-ben 11,4 százalékát tette ki.

Korábban a piaci felhozatal az egyéni gazdaságok árufeleslegén alapult, s elsősorban a gyorsan romló, jól értékesíthető termékek körére terjedt ki (tejtermékek, baromfi, tojás, burgonya, zöldség, gyümölcs stb.). A termelőszövetkezetek létrehozásával a tagok szükségszerűen lemondtak a nagytömegű áruk (például burgonya, zöldség, gyümölcs) piacra való szállításáról, mert ehhez sem idejük, sem szállítóeszközük nem maradt. 1958—1962. évek között a piaci felhozatal Budapesten 33, a vidéki városokban 16 százalékkal csökkent. Ennek ellenére egyes termékekben a piaci felhozatal még mindig jelentős, a lakosság élelmiszer-ellátásának el nem hanyagolható forrása.

A belkereskedelmi forgalom és a piaci felhozatal alakulása egyes élelmiszerekből 1962. évben

Megnevezés	Mértékegység	Belkereskedelmi forgalom	Piaci felhozatal	Piac a kereskedelmi forg. %-ában
Burgonya	ezer t	311,0	289,0	93
Zöldség és főzelék	ezer t	2,0	106,0	41
Gyümölcs (friss, hazai)	ezer t	90,0	78,0	87
Baromfi	ezer t	9,9	9,2	93
Tojás	millió darab	277,0	43,0	16

Az 1961. évi háztartás-statisztika adatai szerint a munkás- és alkalmazotti családok élelmiszer-fogyasztási szükségleteiknek 13,4 százalékát a piacokon való vásárlással elégítik ki (Budapesten 6,5, vidéken 18,4 százalék). Ezen belül piacon való vásárlással fedezték a hús- és a baromfi-, valamint a tej- és a tejtermék-fogyasztás 19—20, a tojás- 43, a burgonya- 35, a zöldség- 27, a gyümölcsfogyasztás 26 százalékát.

1962-ben a városi piaci felhozatal 27 százalékát már a termelőszövetkezetek közös gazdaságai adták. Ennek ellenére ez sem gátolta meg a szabadpiaci árualapok visszaesését. A termelőszövetkezeti közös gazdaságok nem nagyon foglalkoznak piaci értékesítéssel. A közös gazdaságok árutermelésükből a baromfinak körülbelül 15, a tojásnak 10, a burgonyának 6—8, a tejnek 3—4 százalékát adják el a piacokon. A háztáji gazdaságok árutermelésének mintegy 8—10 százaléka kerül piaci eladásra, ami a csökkenő termelés mellett a piaci ellátás korábbi szintjét nem tudja fenntartani. Számításaink szerint a piaci felhozatalban bekövetkezett változás miatt 1962-ben már jó egy milliárd forinttal több árualapra volt szükség, mint 1958-ban. A piaci felhozatal süllyedő tendenciájának folyamatát megfordítani nem lehet, de mérsékelni kell, tehermentesítve így a központi árualapokat.

Az élelmiszer-ellátás helyzete

A lakosság jövedelmeinek növekedése is az élelmiszer-kereslet meghatározott arányú emelkedését eredményezi és módosítja a kereslet összetételét.

A munkás- és alkalmazott családok élelmiszer-fogyasztásának összetétele jövedelemcsoportok szerint

(1961. évi háztartás-statisztikai adatok)

Megnevezés	Az élelmiszer-fogyasztás százalékos megoszlása, ahol egy főre jutó bruttó évi jövedelem		
	7200 Ft-nál kevesebb	9601—12 000 Ft között van	14 400 Ft-nál több
Hús, húskészítmény, baromfi	20,9	21,6	21,2
Tej, vaj, tejtermékek.....	11,2	10,3	9,1
Tojás	4,7	4,7	4,4
<i>Állati termékek együtt</i>	36,8	36,6	34,7
Zsiradékok	9,4	7,3	5,3
Liszt, kenyér stb.	16,5	12,2	9,1
Cukor	6,0	5,1	4,0
Édességárúk	3,1	4,1	4,7
Burgonya	3,2	2,4	1,8
Zöldség-főzelék (konzerv is)	5,0	4,6	4,1
Gyümölcs (konzerv is)	5,4	5,7	6,2
Üzemi és egyéb vendéglátás	4,6	9,7	13,4
Élvezeti cikkek	6,4	9,5	13,9
Egyéb	3,6	4,8	2,8
Összesen.....	100,0	100,0	100,0

A jövedelemnövekedés hatására a kereslet szerkezete sajátos módon átalakul. Az állati termékekre fordított kiadások aránya alig változik, tehát volumene nagyjából ugyanolyan arányban emelkedik, ahogy a jövedelem. Ez a magyarázata annak, hogy évek óta egyre intenzívebb a hús és más állati termékek iránti kereslet.

A jövedelemnövekedést meghaladó mértékben nő viszont a kereslet a vendéglátás, az élvezeti cikkek, az édességárúk és a gyümölcsfélék iránt. Ezek keresletének intenzitása tehát meghaladja még az állati termékeket is.

Csökken a kereslet viszont a jövedelem emelkedésével kenyérből, lisztből és más cereáliákból, burgonyából, továbbá zöldség- és főzelékfélékből. (Ez utóbbiakból a kereslet csökkenése egyes tömegárúkban — például káposzta, kelkáposzta, paradicsom, főzőtök stb. — következik be, más zöldségfélékben pedig emelkedik.)

A jövedelem változása és a mezőgazdasági átalakulás mellett a lakosság élelmiszer-keresletét még más tényezők is befolyásolják, amelyekre szükségtelen külön kitérni, mert a kereslet fejlődésének említett tendenciáit erősítik. Kiemeljük mégis közülük a fogyasztási szükségletek kielégítésének helyzetét, amely szintén módosítja a kereslet összetételének fejlődési irányát.

Az élelmiszer-fogyasztási szükségletek kielégítése fontosabb tápanyagok szerint

Megnevezés	1962. évi		A szükséglet-kielégítés mértéke százalékban
	szükséglet	tényleges fogyasztás	
Kalória	2859	2972	103,6
Összes fehérje (gr)	95,5	90,6	95,0
Állati fehérje (gr).....	45,9	37,3	81,3

Az egy lakosra jutó élelmiszer-fogyasztás színvonala teljesen kielégítő. A kereslet tömegének emelkedését nem a fogyasztási szükséglet indokolja. A következő években a fogyasztás mennyiségi emelkedése — kalóriában számítva — egyáltalán nem kívánatos (sőt inkább csökkenésére van szükség). Ezzel szemben *a fogyasztás összetételének megváltoztatására irányuló szükséglet a kereslet növekedésének egyik legfontosabb ösztönzője.*

Az élelmiszer-árualapok összetételéről

A központi árualapok összetételének lényegesen korszerűbbnek kellene lennie, mint amilyen a lakosság összes élelmiszer-fogyasztásának szerkezete. Hiszen a központi árualapból a lakosoknak elsősorban azon csoportjai vásárolnak, akiknek keresletét a fejlettebb, tehát a korszerűbb táplálkozási szokások jellemzik. Mivel a fogyasztási szükséglet állati termékekből és még néhány más élelmiszerből nincs kielégítve, logikusnak látszana, ha ezekből az áru kínálat mértéke nagyobb lenne, mint a fogyasztásban elfoglalt arányuk.

Ezzel szemben jelenleg *a központi árualapok áruösszetétele korszerűtlenebb, mint a fogyasztásé.* Kalóriaértékben számítva, 1962. évben a hús és más állati termékek részesedése a fogyasztásból 17,6 százalékot, a belkereskedelem élelmiszer-árualapjaiból pedig csak 11 százalékot tett ki. A zöldség- és gyümölcsféléknek is alacsonyabb az aránya az árualapokban, mint a fogyasztásban. Viszont éppen azon élelmiszerek aránya magasabb, amelyeknek logikusan alacsonyabbnak kellene lenniök. Így a belkereskedelmi árualapokból a cereáliák (liszt, kenyér stb.) részesedése — ugyancsak kalóriában számítva — 54,6 százalék, a fogyasztásból csupán 43,5 százalék.

Ez a tény annál is inkább meglepő, mert az utóbbi években *az élelmiszer-ellátás javítására jelentős erőfeszítések történtek. Hatásuk még nem tudott kellően kibontakozni.* Az 1957. évet követően arra törekedtünk, hogy az élelmiszer-árú kínálat színvonalas, korszerű legyen. Ehhez a feltételek akkor kedvezőek is voltak a mezőgazdasági termelés oldaláról. Így az állati termékek részesedése az összes árualapokból — értékben számítva — 1958-ban 19,8%-ot tett ki, szemben az 1955. évi 16,3%-kal. Ezen belül a hús és húskészítmények részesedése 10,4%-ról 14,3%-ra emelkedett. Ugyanakkor a cereáliák részesedése 16,8%-ról, 13,9%-ra, a zsiradékoké (vaj nélkül) 7,4%-ról, 4,8%-ra csökkent.

1959—60. években viszont megnőtt a kereslet a központi árualapok iránt még olyan élelmiszerekből is (pl. cereáliákból), amelyekben egyébként nem ez a fejlődés tendenciája. Kénytelenek voltunk tehát átmenetileg a következő módszereket alkalmazni:

a) Mindenképpen el akartuk érni, hogy a lakosság ellátása zavartalan, kereslete pedig teljesen kielégített legyen az olyan alapvető élelmiszerekből, mint kenyér, liszt, rizs, cukor, zsiradék, burgonya, tej, só, fűszerpaprika stb. Ezekből az ellátást nagyjából hasonló mértékben kellett növelni, mint az összes élelmiszer-árualapokat. Így 1955-ben az alacsonyabb ellátási szint mellett az alapvető élelmiszerek az összes élelmiszer-árualapoknak 35⁰/₀-át tették ki, s 1958-ban már csak 26,5⁰/₀-át, ez utóbbi arány nagyjából napjainkig megmaradt (1962-ben 26,3⁰/₀ volt).

b) Arra törekedtünk továbbá, hogy állati termékekből és más értékeesebb élelmiszerekből a már kialakult ellátási színvonalat fenntartsuk. Ezért ezeket az árualapokat főként a városokba, az ipari és bányászkerzetekbe, valamint az üdülőtérületekre koncentráltuk, s az ellátási területeket csak fokozatosan bővítettük, a központi árualapok fejlődésével összhangban.

A kialakult színvonal fenntartása jelentős erőfeszítéseket igényelt. Az értékeesebb élelmiszerekből ugyan az egy lakosra jutó kereskedelmi forgalom rendszeresen emelkedett, a növekedés üteme azonban a kívánt mértéket nem érte el. 1958—62. évek között a belkereskedelem élelmiszer-forgalma 36⁰/₀-kal nőtt, de a fontosabb állati termékek értékesítése csak 30, ezen belül a hús, húskészítmények és baromfiforgalom 26, a tojásforgalom 32 százalékkal emelkedett. A tej és tejtermékek (vajjal) forgalma azonban 44⁰/₀-kal nőtt. A zöldség- és gyümölcsellátás lényegében a mindenkori termés függvénye volt.

Ez a helyzet és a kereslet egyéb irányú fejlődése megkövetelte az élelmiszer-árúkinálat más területein a színvonal emelését. Az itt elért eredmények enyhítették a kereslet és a kínálat közötti említett feszültségeket. Az intézkedések alapja az volt, hogy az élelmiszerek többsége egymással jól helyettesíthető, s a kereslet átterelése, illetve új kereslet támasztása nemcsak a népgazdaság számára old meg problémákat, hanem egyben kedvezően javítja a lakosság ellátását. Ez egyébként egybeesett a fogyasztók igényeinek hasonló irányú fejlődésével.

Mindezt lehetővé tette egyrészt az élelmiszeripar fejlődése, másrészt a hazánkban nem termelt, de keresett élelmiszerek (déli gyümölcs, gyarmatáru) importjának fokozása. Időszerű lett a különböző élelmiszerkészítmények és a vendéglátás forgalmának fejlesztése. Az eredményeket jelzi, hogy 1958—62. évek között a vendéglátás ételforgalma 51, az édességárú forgalma 42, a konzervforgalom 162, a mélyhűtött áruké 240, a déli gyümölcsök közül a citromforgalom 83, a narancs és mandarin forgalma 103, a kávéforgalom 233, a teaforgalom pedig 103⁰/₀-kal stb. emelkedett. 1960—63. évek között az import-élelmiszerek egy lakosra jutó forgalma kb. 60⁰/₀-kal nőtt. A megfelelő árukinálattal tehát az élelmiszerforgalom összetételében sikerült a fejlettebb és korszerűbb táplálkozást jelző termékek arányát növelni.

A gabonaellátás kérdéséről

Napjainkban az élelmiszer-ellátásban új gondok jelentkeznek, amelynek jelei már az előző években mutatkoztak. A lakosság gabonafogyasztása — egy főre számítva — általában csökkenő tendenciájú, hasonlóan más fejlett országokhoz. Hazánkban az egy lakosra jutó kenyér-

gabona-fogyasztás — átszámítva lisztre — a háború előtt kereken 145 kg volt, s 1957-ig ezen a szinten mozgott. 1958. év óta azonban már 130—136 kg között ingadozik. A fogyasztási szükséglet tehát csökkent, amit a lakosság számának emelkedése némileg mérsékel.

Problémát a kenyérgabona vetésterületének csökkenése okozott. Ezt a termésátlag emelkedése már nem tudta ellensúlyozni. Az utóbbi években *növekedett a felvásárlás intenzitása*, csökkent falun a kenyérgabonát saját termelésükből fogyasztók száma. Korábban az őrlésre került kenyérgabonának a kereskedelmi őrlés 60, a vámőrlés pedig 40 százalékát tette ki. Jelenleg a kereskedelmi őrlés aránya több mint 70, a vámőrlése pedig kevesebb mint 30 százalék.

A kenyérgabona vetésterülete és termelése

Időszak	Vetésterület 1000 kat hold	Termésmennyiség 1000 tonna
1931—40. évek átlaga	3893	2908
1950—55. évek átlaga	3261	2633
1956—60. évek átlaga	2740	2224
1961—62. évek átlaga	2267	2212
1963. évben	2059	1739

Anélkül tehát, hogy a lakosság összes fogyasztása lényegesen emelkedne, a kenyérgabonából készült termékek iránti kereslet mégis növekszik. A kereskedelmi forgalom 1958—1962. évek között finomlisztből 36, kenyérből 29 százalékkal nőtt, s 1962-ben a belkereskedelem által értékesített kenyérgabona-termékek (lisztben számítva) mintegy 250 ezer tonnával többet tettek ki, mint 1958-ban. Ez némileg kevesebb, mint amennyivel a felvásárlás nőtt. A kereslet azonban zömében az utóbbi 2—3 évben emelkedett. Így érthető, hogy *a kereslet növekedése és a felvásárlásban jelentkező többlet nincsenek egyensúlyban egymással*.

Véleményem szerint nem feltétlenül indokolt a kereslet ilyen mértékű növekedése. Úgy tűnik, falun is túl gyorsan haladtunk előre a saját termelésből való fogyasztás csökkentésében. Bár 1960—1962. évek között a lakosság lisztfogyasztása 8 százalékkal csökkent, a lisztből készült termékeké 14 százalékkal növekedett.

A fogyasztók szempontjából is kedvezően befolyásolná a mennyiségi keresletet *a választék bővítése*. Jelenleg a sütőüzemek kapacitásának 84%-át a kenyérsütés, s csak 16%-át a péksütemények készítése köti le. Még Budapesten és a nagyobb városokban sem kielégítő a péksütemény-ellátás. Kevés helyen, s nem kellő mennyiségben gyártanak 1 kg-os kenyeret. Sokéves hazai és nemzetközi tapasztalat igazolja, hogy a nagyobb választék, az időben való kiszállítás, a többféle kenyér, s ezeknek különböző súlyban való gyártása mérsékli a mennyiségi fogyasztást. Nincs kielégítve a lakosság kereslete száraztésztából sem.

Mindezek természetesen a kenyérgabona-ellátást nem oldják meg, de hozzájárulhatnak a kereslet növekedési ütemének mérséklődéséhez.

A kenyérgabona-fogyasztás szintjének egyébként a jelzettnél már eddig is nagyobb mértékben kellett volna csökkennie. Véleményünk szerint ez azért sem következett be, mert a parasztság (de valószínűleg

állatot tartó más foglalkozásúak is) takarmányozásra kenyérgabonát (esetleg kenyeret) is felhasznál. Ez persze nem új jelenség.

A kenyérgabonából készült élelmiszerek keresletének egészséges korlátozását gátolja az is, hogy viszonylag kevés az ezeket helyettesítő más élelmiszer. A hagyományos magyar étrendben például a főzelékfélék, zöldségsaláták stb. még nem nagyon kedveltek; változatos elkészítési módjukat többnyire nem is ismerik. Jórésztben ez a helyzet az üzemi és a kereskedelmi vendéglátásban. Itt még az is szerepet játszik, hogy a zöldség- és főzelékfélék elkészítése jóval munkaigényesebb, mint a kenyérgabona termékeié.

A húsellátás kérdéséről

A hús iránti kereslet növekedése nemcsak hazai tendencia. A hús-export előnyös feltételekkel lenne fejleszthető. Égető a takarmánykérdés. Korszerű takarmányozási módszerekkel növelnünk kell a hústermelés hatékonyságát.

A húsnál is, mint a legtöbb mezőgazdasági terméknel, a központi árualapok iránti kereslet a fogyasztásnál gyorsabb ütemben nő. Bár az utóbbi években *a belkereskedelem által forgalomba hozott hús mennyisége nagyjából hasonló mértékben* (1958—1962. évek között 28 százalékkal) *nőtt, mint a fogyasztás*, a lakosság ellátását szolgáló árualapok a növekvő keresletet csak részben fedezik.

A kérdést bonyolítja az ellátottság *idényszerű* ingadozása. A sertésvágások időszakában a húskereslet alacsonyabb a parasztságnál, viszont a városi lakoságnál élénkebb. Amikor viszont — a fő mezőgazdasági munkák idejében — a húsfogyasztási igény falun nő, a parasztságnak többnyire már nincsenek saját tartalékai. A vágósertés- és baromfi-felvásárlás is *idényszerűen* alakul. Mivel a hűtőkapacitás általában elégtelen, az *idényszerűen* jelentkező felvásárlási többletet nem lehet kellően tartalékolni a későbbi egyenletesebb ellátás fedezésére. Ezért egyes időszakokban — az átlagoshoz képest — jobb, máskor gyengébb a húsellátás.

A *parasztság* a húsfogyasztásának csak 15 százalékát vásárolja, de ezen belül a belkereskedelmi árualapokból származó vásárolt hús legfeljebb évi 3—4 kg-ra tehető. Ennek is jelentős része húskészítmény, konzerv és készétel. Sertés- és marhahúsból a paraszti fogyasztás — egy főre számítva — a munkás és alkalmazott családok hasonló adatának kb. 40%-a. Ezzel szemben az utóbbiak egy főre jutó fogyasztása baromfiból a paraszti hasonló adat 40%-át teszi ki. Az egy főre jutó húsfogyasztás *mennyisége* kb. 20%-kal kevesebb a parasztcsaládoknál, mint a munkás és alkalmazott családoknál, *értékben* a különbség mindössze 3% (a baromfi és a húskészítmények magasabb átlagára miatt).

A *budapesti lakosság* húskeresletét a belkereskedelem árukínálata általában kielégíti. Húsfogyasztásának mindössze 7%-a származik a piacról (elsősorban baromfi), és 1—2%-a saját kiegészítő gazdaságból (peremkerületek).

Problematikusabb az ellátottság a *vidéki bérből és fizetésből élők-nél*, akiknek húsfogyasztási színvonala nagyjából megegyezik a parasztségével. Hússzükségletük 62%-át a belkereskedelemtől veszik, továbbá 28%-át a piacon, illetve a lakosságtól vásárolják (hízott sertés) és kb.

10⁰/₀-át kiegészítő gazdaságukban állítják elő. A kereslet ennél a viszonylag nagyszámú rétegnél tehát elég labilis, kielégítettsége nagyban attól függ, hogy milyenek a kiegészítő árualapok. Mivel éppen ez utóbbiak fejlődésében sok a bizonytalan elem, a hús iránti növekvő kereslet egy új rétegével számolhatunk itt.

A munkás és alkalmazotti népesség húsfogyasztásának több mint 20 százalékát háztartásán kívül (üzemi és kereskedelmi vendéglátásban, intézményekben stb.) fogyasztja el. Ez egyébként az utóbbi évek jellegzetes tendenciája, s új problémát vet fel a központi árualapokkal kapcsolatban. Jórésztben ugyanis a belkereskedelmi árualapokból kell fedezni a szociális és egészségügyi intézményeink szükségletének gyors ütemű fejlődését. (Csak egy példa: a társadalombiztosításnak a parasztságra való kiterjesztése fokozódó egészségügyi igénybevétel mellett most már ellátási kötelezettséget is jelent. A termelőszövetkezeti parasztság számára is üdülők létesülnek, illetve télen fokozódó mértékben biztosítanak számukra helyet a szakszervezeti üdülőkben.) *A vendéglátás és az intézmények* szükségszerűen *növekvő igénye* miatt még az átlagosnak megfelelően sem fejlődhet a bolti húsárúsítás. 1958—1962. évek között az intézmények ellátása 102 százalékkal nőtt, a vendéglátás hús-felhasználása csak 40, a bolti húsértékesítés pedig 22 százalékkal emelkedett. Bár a húsárualapok évről évre emelkednek, a vásárló — a *bolti forgalom* alapján ítélve a helyzetet — a színvonal emelkedését nem érzékeli. Ehhez az is hozzájárul, hogy az összes árualapokon belül a bolti nyershús arányát még csökkenti a húskészítmények gyorsabb ütemű növekedése.

Az említett okok indokolják, hogy *a kereslet és a kínálat egyensúlyát az árualapok területi koncentrációjával támasszuk alá*. Ezt az intézkedést csak kényszerűségből alkalmazzuk és *átmenetileg*, míg az árualapok bősége lehetővé nem teszi minden korlátozás megszüntetését. Ezzel a rendszerrel az alapvető keresletet ki tudjuk elégíteni, s *évek óta nyugodt ellátási szintet tartunk*. Ahhoz, hogy a húsértékesítésben minden korlátozást felszabadítsunk, számításaink szerint a belkereskedelmi árualapokat körülbelül egyharmadával kellene növelni. Ennek egyelőre nincs reális lehetősége.

A lakosság által fogyasztott évi húsmennyiség (baromfival és halal együtt) egy főre számítva 50—51 kg. Ebből a belkereskedelem által forgalombahozott hús- és húskészítmény körülbelül 21 kg-ot tesz ki (amelyből a bolti forgalom nem egészen 17 kg). A belkereskedelem húsárualapjának kétharmada Budapesten és a legjobban iparosodott öt megyében (Baranya, Borsod, Győr, Komárom, Veszprém) kerül forgalomba, ahol az ország lakosságának 40 százaléka él. Az 1961. évi adatok szerint ezeken a területeken értékesített hús és húskészítmény (konzerv, készétel, mélyhűtött áru és szalámi-kolbász nélkül) egy lakosra számítva valamivel többet, mint 28 kg-ot tett ki (ebből Budapesten 43 kg-ot), a többi területeken csupán 11—12 kg-ot. Hét olyan mezőgazdasági megye volt, ahol ez az adat 5—9 kg közötti volt.

KOVÁCS GÉZA:

A tervtől való eltérések tanulságai a mezőgazdaságban

A vizsgálat az 1950—1962 közötti időszakot — az eredeti ötéves terv, a felemelt ötéves terv, a második hároméves terv, továbbá a második ötéves terv időszakát — foglalja magában. A távlati tervek mellett minden évben — akkor is, amikor jóváhagyott távlati terv nem volt — elkészült és jóváhagyásra került az éves terv. A Központi Statisztikai Hivatal közölte a tervteljesítés tényszámait. A terv-, valamint a tényszámok alapján lehetőség nyílt a távlati terv éves bontásának, az évenként kidolgozott terveknek, valamint a tényszámoknak az összehasonlítására, a tervtől való eltérések mértékének és irányának megállapítására.

A vizsgálat a következő mutatószámok elemzésére terjedt ki: a mezőgazdaság bruttó és nettó termelési értéke; a búza, a rozs, az árpa, a kukorica, a burgonya, a cukorrépa, a lucerna vetésterülete, termésátlagja és össztermése; a szántóterület nagysága; a traktorállomány nagysága; 1 kh szántóterületre jutó műtrágya mennyisége, az öntözött terület, a talajjavítás; a szarvasmarha-, a tehén-, a ló-, a sertés-, a juh-, a baromfiállomány nagysága; az átlagos tej-, tojás-, gyapjúhozam; a tej-, a tojás-, a gyapjútermelés összesen. A részletes adatok ismertetése nélkül néhány olyan átfogó probléma felvetésére, illetve vázlatos elemzésére térek ki, amelyek a további időszakokra szóló tervek kidolgozásában tanulságosak lehetnek.

A mezőgazdaság népgazdasági jelentősége

Közismert, hogy a népgazdasági méretekben megvalósuló bővített újratermelés zavartalansága megköveteli a mezőgazdasági termelés bizonyos színvonalát. Ha a mezőgazdaság a kívánt színvonalat nem éri el, a népgazdaságban zavarok támadnak. Nálunk a mezőgazdasági termelés tartósan e kívánt színvonal alatt maradt, a növekedés üteme más népgazdasági ágakhoz képest viszonylag lassú volt. 1962-ben a bruttó termelés indexe 1949-hez képest az iparban 350, az építőiparban 335, a mezőgazdaságban 138 volt; a nettó termelés indexe pedig ugyanekkor az iparban 361, az építőiparban 339, a mezőgazdaságban mindössze 113. Minthogy a mezőgazdasági dolgozók létszáma csökkent, a munka termelékenysége gyorsabban nőtt, mint a termelés. Ez is mezőgazdasági sajátosság.

A mezőgazdaságban döntően — részben közvetve, részben közvetlenül — a személyes fogyasztás számára termelnek. Például az 1959. évi saktáblamérleg adatai szerint a mezőgazdaság teljes termelése a következőképpen oszlott meg százalékban:

A mezőgazdaság teljes termelése	100,0
A termelőágak anyagfogyasztása	61,5
Az ipar anyagfogyasztása	23,6
Ebből az élelmiszeripar anyagfogyasztása	87,5
A mezőgazdaság anyagfogyasztása	• 36,4
A lakosság, a közületek, a szolgáltató vállalatok fogyasztása	28,2
Export	5,8
Beruházás, felújítás, készletnövekedés	4,5

Az adatok szerint a mezőgazdasági termékek számottevő hányada kerül személyes fogyasztásra és élelmiszeripari felhasználásra, ezért a mezőgazdasági termelés alakulása közvetlenül is hat a lakosság életszínvonalának alakulására. Statisztikai adatok szerint meglehetősen szoros összefüggés tapasztalható a bérből és fizetésből élők reálbére, valamint a mezőgazdaság termelésének alakulása között, úgyszintén a paraszti lakosság összes fogyasztásának reálértéke, összes reáljövedelme, valamint a mezőgazdasági termelés alakulása között.

Fontos szerepe van a mezőgazdaságnak a külkereskedelemben is. A saktáblamérleg említett adatai szerint a mezőgazdasági nyerstermékek exportja a mezőgazdasági termelésnek mintegy 6 százaléka. Ha ehhez még hozzáadjuk a feldolgozott élelmiszerek exportjában megjelenő mezőgazdasági nyersanyagok értékét, akkor a mezőgazdasági termelésnek mintegy 8—10 százaléka kerül kivitelre. A mezőgazdasági termékek és a feldolgozott élelmiszerek exportja az összes exportnak 1938-ban mintegy kétharmadát, 1949-ben mintegy felét, 1960-ban mintegy egynegyedét tette ki. Különösen nagy a mezőgazdasági export részaránya a tőkésországokba irányuló kivitelünkben. Ebben a vonatkozásban *a mezőgazdasági termékek exportja gyakran biztonsági szelep volt a külkereskedelmi egyensúly alakításában.*

Mivel a tőkésországokból származó import nagyobb részt az ipar számára szükséges termelési eszközökből áll, a mezőgazdasági termelés alakulása ebből a szempontból is fontos tényező az ipar fejlesztésében, s a bővített újratermelés megvalósulásában.

A mezőgazdasági tervek feszítettsége

A mezőgazdasági tervek kidolgozásának fontos mozzanata a mezőgazdasági termékek iránt felmerülő szükségletek fölmérése. A szükségletek adott színvonala jelentős nyomást gyakorol a mezőgazdasági tervekre, s gyakran a tervelőirányzatok túlfeszítettségéhez vezet. Véleményem szerint nagyon gyakran ez a magyarázata annak is, hogy a mezőgazdasági tervtől való eltérések tervezésünk eddigi története folyamán legtöbbször a tervtől való *elmaradások* formájában jelentkeztek. (Jelentős eredmény viszont, hogy a második ötéves tervünk első éveiben a kiugróan rossz időjárás nem vetette vissza a termelést a korábbi színvonal alá.)

A tervek túlfeszítése inkább az ötéves tervekre volt jellemző, az éves tervekre már kevésbé. Ennek oka az, hogy az éves tervek készítésekor jobban kötnek a korábbi fejlődés eredményeként kialakult adottságok, viszont öt év eléggé hosszú idő ahhoz, hogy előirányzatainkat

merészebben alakítsuk ki. A feszítettségéből adódó problémák is nagyobb részt az ötéves időszak második felére összpontosulnak.

Az ötéves tervek túlfeszítéséből további nehézség adódott. Ahogy a tervidőszakban előrehaladtunk, az évenként kidolgozott tervek előirányzatai mindinkább elszakadtak az ötéves tervek éves bontásától. Következésképpen az ötéves tervek mind kevésbé képezték az éves tervek kidolgozásának alapját. Ha ez a tervezési gyakorlat tartóssá válna, merész távlati tervek kialakítására ösztönözne, hiszen a tervidőszak vége elég messze van ahhoz, hogy a távlati előirányzatok addigra nagyjából feledésbe merüljenek. Ha pedig egy-egy évben mégis ragaszkodnánk a távlati terv éves bontásának előirányzatához, akkor egy-egy év tervét kiváltképp túlfeszítenénk, hiszen a korábbi elmaradásokat is pótolni kellene.

A mezőgazdaságban egy kiugróan jó időjárású évben egy feszített vagy túlfeszített terv is teljesülhet. De ugyanúgy előfordulhat, ugyancsak nagyrészt időjárási tényezők miatt, hogy egy viszonylag szerény terv sem teljesül. Ezért egy-egy év tervének túlfeszítése is mindenképpen kockázatos, bár egy évi terv teljesítéséből a mezőgazdaságban sohasem szabad a terv vagy a gazdaságpolitika helyességére vonatkozóan messzemenő következtetéseket levonni.

A tervteljesítés adatai azt mutatják, hogy az 1950—1962. közötti időszakban a legsikerültebb távlati tervünk a második hároméves terv volt. Ebben a tervidőszakban fordult elő leggyakrabban, hogy a tervtől való eltérések *túlteljesítés* formájában jelentkeztek. A három év tehát elég hosszú időszoknak bizonyult ahhoz, hogy az időjárás okozta évenkénti ingadozás hatását kiküszöböljük, és elég rövidnek ahhoz, hogy a realitásoktól el ne szakadjunk. Tanulságos az is, hogy a hároméves terv összesített előirányzata számos mutatószámnál alacsonyabb volt, mint az évenként kidolgozott tervek összesített előirányzata. Sok területen a hároméves tervhez képest az éves terveket feszítettük.

Koránt sincs szó arról, hogy három évnél hosszabb időszakra nem lehet a mezőgazdaságban reális, jó terveket kidolgozni. A hároméves tervnél szerzett kedvező tapasztalatokat azonban hasznosítani kell további ötéves terveink kidolgozásánál. A távlati tervet semmiképpen sem szabad maximális programnak tekinteni. Célszerűbb, ha távlati terveinket az éves tervek összesített teljesítése alapján túlteljesítjük, mintha a tervtől való eltérések a távlati tervtől való elmaradások formájában jelentkeznek.

A mérlegegyensúly

A mezőgazdasággal szemben támasztott népgazdasági szükségleteknek, valamint a termelésnövelés lehetőségeinek egymással összhangban kell lenniük. Ennek tükröződnie kell abban is, hogy a különféle termék-mérlegekben a szükségleti oldal előirányzatai és a források — amelyeknek legfőbb tétele rendszerint a termelés — egyensúlyban legyenek. A gyakorlatban azonban a mérlegegyensúlyok gyakran formálisak. A mezőgazdasággal szemben fölmerülő szükségletek összesen is, egyes termékek vonatkozásában is, évről évre nőnek. A mezőgazdasági termelés növekedését megalapozó anyagi-technikai eszközökből is évről évre na-

gyobb mennyiség áll a mezőgazdaság rendelkezésére. Az utóbbi években a tervezettnél még többet is fordítottunk a mezőgazdaság fejlesztésére. Ezzel szemben sem a mezőgazdasági termelés egésze, sem pedig egyes termékek termelése nem nő minden időszakban — legalábbis azonos ütemben — az előző időszakhoz képest. Ennek több oka van. Egyrészt az időjárási tényezők nagymértékben befolyásolták — és még hosszú időn keresztül befolyásolják — a mezőgazdasági termelés évenkénti alakulását. Másrészt a mezőgazdaság számára előirányzott anyagi-technikai eszközök egy része nem a szükséges időben áll a mezőgazdaság rendelkezésére, esetleg nem is a tervben szereplő vagy a kívánt összetételben. Továbbá a rendelkezésre bocsátott anyagokkal, technikai eszközökkel sem tudunk mindig a kívánt színvonalon gazdálkodni, tehát nem tudjuk maradéktalanul kihasználni a szóban forgó anyagokban, technikai eszközökben, illetve azok növekvő tömegében rejlő kedvező adottságokat. Ezekkel a problémákkal terveink kidolgozásakor is számolnunk kell.

Most az a helyzet, hogy mutatószámaink többsége a mezőgazdasági tervben évről évre növekvő előirányzatokat tartalmaz. Legélesebb ez a probléma a termésátlagok előirányzatainál. Például a második hároméves terv időszakában a távlati terv éves bontása szerint búzából 20, illetve 30 kg-mal,* rozsból 30, illetve 40 kg-mal, árpából 70, illetve 40 kg-mal, kukoricából 70, illetve 40 kg-mal, burgonyából 350, illetve 400 kg-mal, cukorrépából pedig 300 kg-mal kellett volna növelni a termésátlagokat. A szóban forgó időszakban a termésátlagok tényleges legnagyobb ingadozása búzából 260, rozsból 150, árpából 370, kukoricából 260, burgonyából 310, cukorrépából 1950 kg volt. Ez arra utal, hogy az egyébként jól sikerült hároméves tervünk nem vált megalapozottabbá azzal, hogy a termésátlagokat hosszabb időszakra ilyen tizedes pontosságra határoztuk meg. Második ötéves tervünk realitásán sem változtatott, hogy 1964-ről 1965-re búzából további 30 kg-os termésátlag-növekedést irányoztunk elő. Mindebből arra következtethetünk, hogy a mérlegegyensúlyok pontos számszerű egyeztetésére való törekvés formális vonásokat visz a tervbe. Ez persze nem csupán a termésátlagokra vonatkozik. Hasonló jelenségek figyelhetők meg az állati termékhozamok tervezésében is. Például ugyancsak a második hároméves terv időszakában az átlagos tojáshozam évenkénti 2 db-os növekedését irányoztuk elő, az átlagos gyapjúhozam 5 dk-os növekedésével számoltunk. A valóságban viszont a három évben az átlagos tojáshozam 82—85—83 db, a gyapjúhozam pedig 3,80—3,90—3,60 kg volt. Pedig ez utóbbi mutatószámok és a hozzá kapcsolódó létszám- és össztermelési mutatók esetében a tervelőirányzat és a tényszámok közötti kapcsolat eléggé jó volt. Hasonló problémák merülhetnek föl a szántóföldi növények vetésterületének, egyes állatfajok létszámának tervezésében és alakulásában is. Pedig az alsóbb szervekkel folyó tervtárgyalások és más lehetőségek folytán ez utóbbi mutatószámok tervszerű alakítását még könnyebben kézben lehet tartani, mint az átlagmutatók alakulását.

Joggal merül fel a kérdés, vajon nem lenne-e célszerű a tervelőirányzatok bizonyos részét az egész tervidőszakra vagy annak bizonyos éveire azonos szinten megállapítani és úgy tekinteni, hogy a szóban

* Az első adat az 1959. évi, a második az 1960. évi tervezett növekedést jelenti.

forgó időszak átlagában kell őket teljesíteni. Ezt javasolja Páldi András a Közgazdasági Szemle 1964. januári számában megjelent cikke is a növényi termésátlagok vonatkozásában. Szerintem ilyen megfontolást nemcsak a termésátlagoknál lehetne érvényesíteni, hanem mindazoknál a mutatószámoknál, amelyeknél a tényszámok évenkénti ingadozása nagyobb a tervidőszakra tervezett változás mértékénél. Egyébként, ha a mezőgazdasági tervek kidolgozásakor számos mutatószám kialakításához bázisként több év átlagát vesszük figyelembe, miért ne lehetne az elkövetkező tervidőszak előirányzatait is több év átlagában megszabni. Természetesen nem volna jó ez a tervezési módszer nagyon hosszú tervidőszak esetében, de bizonyos vonatkozásban még egy ötéves terv esetében sem, ha az előirányzatok növelését megalapozó tényezők a tervidőszak alatt számottevően változnak. Ilyenkor a hosszú távlatú terv ötéves szakaszai vagy az ötéves terv éveinek különféle csoportjai eltérő átlagos előirányzatokat tartalmazhatnak. Ötéves terveken belül ennek a lehetősége kisebb, mint a hosszú távlatú tervek ötéves bontásainál.

Ilyen megoldásokat mai tervezési gyakorlatunkban ritkán érvényesítünk. Sőt, gyakran éppen a fordítottja érvényesül. A szakaszosság inkább úgy jelentkezik, hogy az ötéves tervek előirányzatai évről évre nőnek, de ha a távlati tervek túlfeszítettek, akkor a soronkövetkező távlati terv első évének előirányzata alacsonyabb, mint az előző távlati terv utolsó évéé volt. Hiszen a következő távlati terv kidolgozásakor újra figyelembe vesszük a szükségletek mellett a korábbi fejlődést is. Például a felemelt ötéves terv 1954. évi előirányzatai több mutatószám vonatkozásában nagyobbak voltak, mint a második hároméves terv 1958-ra vonatkozó előirányzatai. A második hároméves tervről a második ötéves tervre való átmenet már sokkal egyenletesebb volt.

Több évre érvényes átlagos mutatószámok tervben való alkalmazásához véleményem szerint két hibás elképzelés eloszlatása szükséges. Először is ne tekintsük a tervek jóváhagyhatóságának elégséges kritériumaként a mérlegegyensúlyok fennállását. Kritérium legyen a *reális* mérlegegyensúlyok megléte. A mérlegegyensúlyok kialakíthatók úgy is, hogy egyik-másik növény termésátlagát 10—20 kg-mal tovább emeljük. (Gyakorlott tervező könnyen meg tudja mondani, hogy a mezőgazdaság bruttó termelési értékének további félszázalékos növelése végett mennyivel kell megemelni néhány növény termésátlagát.) Ettől azonban tervünk még nem lesz jobb.

Továbbá azt is mérlegelnünk kell, hogy a mezőgazdaság rendelkezésére bocsátott anyagi és technikai eszközök növekvő mennyisége nem eredményezi szükségképpen a mezőgazdasági termelés ezzel azonos ütemben való növekedését. A legjobb persze az lenne, ha a szükséges anyagokat, technikai eszközöket az ipar vagy a külkereskedelem ugrás-szerűen növekvő mennyiségben tudná a mezőgazdaság rendelkezésére bocsátani. Erre azonban a dolog természetéből adódóan nincs és hosszú időn keresztül nem is lesz lehetőség. Mivel pedig ezeknek az eszközöknek a mennyiségi felhalmozódása csak bizonyos határokon túl teremt a mezőgazdasági termelés számára minőségileg megváltozott körülményeket, nem emelkednek azonnal és állandóan az összes mezőgazdasági előirányzatok. A mezőgazdasági tervezőktől azt kell elvárni, hogy a korlátozottan rendelkezésre álló anyagok, technikai eszközök koncentrált felhasználását tervezzék. A mezőgazdasági termelés szervezőinek és irá-

nyitóinak viszont az a feladata, hogy a rendelkezésükre bocsátott anyagokat, technikai eszközöket szakszerűen, a tervben meghatározott arányokban és összetételben használják fel. Célszerű lenne például tüzetesen megvizsgálni, hogy milyen különbség van a mezőgazdaságnak adott és ott ténylegesen felhasznált anyagok és technikai eszközök között, továbbá, hogy a felhasználás mennyiben különbözik a tervben előírányozott arányoktól. A mezőgazdasági termelés további növelése szempontjából a korszerű anyaggazdálkodás mindinkább alapvető követelménnyé válik.

Természetesen nemcsak az ipari eredetű anyagokkal kell szakszerűen gazdálkodni, hanem a mezőgazdasági eredetűekkel is. Csak példaként említem, hogy a szakemberek számítása szerint az istállótrágya helytelen kezelése miatt évenként mintegy 1 millió tonna műtrágyának megfelelő értékű tápanyag vész kárba. 1961-ben a mezőgazdaság 935 100 tonna műtrágyát kapott. Ez a műtrágyamennyiség — az előzőekben említett okok miatt — csupán a szervestrágyában elveszett tápanyagmennyiséget pótolta.

A különféle termelési ágak közös és sajátos problémái

A vizsgált időszakban a mezőgazdasági termelés évenkénti ingadozása csökkent. 1950—1954 között a bruttó termelés évenkénti ingadozása nagyobb mértékű volt, mint 1959—1962 között. Hasonló a helyzet a növénytermelés és az állattenyésztés vonatkozásában is, bár az állattenyésztés összes termelése már az 1950-es évek elején is sokkal egyenletesebben alakult, mint a növénytermelésé. A termelésingadozás csökkenésében a mezőgazdasági termelés anyagi-műszaki ellátottságának növekedése mellett az is közrejátszott, hogy a termelés szerkezete jelentősen megváltozott. Minthogy az évenként eltérő időjárás különböző mértékben érinti az egyes termelési ágakat, a szerkezetváltozás kiegyenlítően hatott az egész mezőgazdaság termelésének alakulására. Egyébként is megfigyelhető, hogy a termelési ágak minél nagyobb csoportjait vonjuk össze, annál kisebb az időjárás hatásából fakadó termelésingadozás. Ha tehát a mezőgazdaság fejlődéséről helyes képet akarunk nyerni ebben az összefüggésben, vizsgálatainkat semmiképpen sem korlátozhatjuk egyes termelési ágak vagy egyes mutatószámcsoportok vizsgálatára, bár az utóbbiak is nagyon lényegesek.

A tervtúlteljesítés leggyakrabban olyan termelési ágakban fordul elő, amelyekben a fejlődés iránya és mértéke viszonylag könnyen és gyorsan változtatható. Ilyenek például az abraktakarmányok (árpa, kukorica) termesztése, s ezzel összefüggésben az abrakigényes termelési ágak: a sertés- és a baromfitenyésztés. A tervtől való elmaradás tartósabban és gyakrabban fordult elő például a lucernatermelésben, továbbá a szarvasmarha-, ezen belül a tehénállomány számának alakulásában, valamint a tejtermelés mennyiségének változásában.

A takarmánytermelés és az állattenyésztés alakulása között nagyon szoros az összefüggés. Az azonban tanulságos, hogy a szarvasmarha- és tehénállomány számának csökkenése az átlagos tejhozamok növekedésével párosult. Ez egyfelől azzal magyarázható, hogy az állomány minőségi összetétele javult, másfelől azonban látnunk kell azt is, hogy a takarmányellátás problémái, továbbá az állattenyésztésben esetenként ke-

letkező más nehézségek nem elsősorban az átlagos hozamok alakulására, hanem inkább az állatállomány létszámának a változására hatnak.

A szántóföldi növénytermelés szerkezete, a sertés- és a baromfiállomány száma biológiai okok folytán is gyorsabban változtatható. Következésképpen ezek az ágak gyorsan reagálnak a különféle intézkedésekre. Ezzel is összefügg, hogy ezen a területen gyakoribb volt a tervek túlteljesítése. A szarvasmarha- és tehénállomány számának alakulásában, a lucernatermelés növelésében csak hosszabb idő alatt lehet tartósabb eredményeket elérni. Tehát a tervezésben vagy a tervek végrehajtásában elkövetett hibák is gyorsabban korrigálhatók az előbb említett termelési ágakban, mint az utóbbiakban. A többéves kultúrák, valamint a szarvasmarha-tenyésztés fejlesztéséhez tehát szilárdabb távlati elképzelésekre van szükség, és ezeken az elképzeléseken rövidebb időszakon belül nem szabad változtatni.

Az említett összefüggések alapján közelebb juthatunk a gabona- és szarvasmarha-probléma megoldásához is. A kenyérgabona vetésterülete már évek óta jobban csökken, mint ahogyan terveztük. Minthogy biológiai tényezők nem korlátozzák a gabonaprobléma viszonylag gyorsabb megoldását, nem is lehet ez egy hosszú távlati tervnek az alapvető témája, ezt a problémát rövidebb időszak alatt kell megoldani. A szarvasmarha-probléma megoldása biológiai okok miatt is, a nagyobb beruházási igény miatt is már hosszabb időt vesz igénybe. A szarvasmarha-problémát véglegesen csak nagyüzemi alapon lehet megoldani. A szarvasmarha- és sertésállomány számának összevetése alapján joggal merül fel az a kérdés, vajon a két állatfaj számának eltérő alakulásában nem volt-e szerepe annak, hogy az állatállomány és annak takarmányalapja *üzemileg* eltérő mértékben volt elszakítva egymástól. Az abrak- és szalastakarmány termelésének és mennyiségének eltérő alakulása mellett a sertés- és baromfiállomány fejlesztésére kedvezően hatott az is, hogy az utóbbi állatfajok takarmányszükségletének kielégítéséhez a háztáji gazdaság is nagyobb arányban hozzájárult.

A vizsgált időszakban a tervtől való eltérések kisebb gondot okoztak például a burgonya-, a cukorrépa-termelésben és a juhászatban. Ezeket a termelési ágakat általában nem tartottuk a fejlesztés szempontjából kulcsterületeknek. De problémák merültek fel a gabonatermelésben, a szarvasmarha-tenyésztésben, tehát azokban az ágakban, amelyek fejlesztése egyes időszakokban kulcskérdés volt. *A tervezésben még nem találtuk meg az egyes termelési ágak súlyponti fejlesztése és a többi ág fejlesztése közötti kapcsolat megteremtésének a módját.*

A különféle termelési ágak sajátosságai eltérő követelményeket támasztanak a termelés anyagi érdekeltsege területén is. Azokban a termelési ágakban, amelyekben a biológiai korlátok kevésbé érvényesülnek, az anyagi ösztönzés is rugalmasabban változtatható, míg a telepített kultúrák, a szarvasmarha-tenyésztés esetében a meghirdetett ösztönzőknek tartósabban kell érvényben maradniuk, sőt a jövőbeni érdekeltség garantálása is nagyobb jelentőségű. Ma még gyakran előfordul, hogy ez utóbbi termelési ágak fejlesztése indokolatlanul csak a jelenlegi, viszonylag rövid időszakra érvényes ösztönzési rendszernek a függvénye.

A gyengén fejlett országokba irányuló tőkekivitel újabb jelenségei

A gyengén fejlett országokba irányuló tőkeexport felfutásának okai

Korunk alapvető történelmi folyamatai jelentős változásokat hoztak az iparilag fejlett tőkés- és a gyengén fejlett országok közötti kapcsolatokban — így a tőkekapcsolatokban is. Ezeket a változásokat a gyengén fejlett országokba irányuló tőkeexport volumenének felfutása és e kapcsolatok módosult formái, funkciói egyaránt jellemzik. E változások közvetlen okait mind a szocialista, mind a fejlett tőkés, mind a gyengén fejlett országok oldaláról közelíthetjük meg, e megközelítési szempontok azonban szintetikus egységet alkotnak.

1. A tőkekapcsolatok újabb jelenségei tükrözik a vezető tőkésországoknak azokat a törekvéseit, amelyek a szocialista tábor és a gyengén fejlett országok közötti fokozódó gazdasági és politikai együttműködés ellensúlyozására irányulnak.

A gazdasági függőség felszámolására törekvő gyengén fejlett országok — mint ismeretes — az utóbbi években egyre nagyobb érdeklődéssel fordulnak a szocialista országokkal való kapcsolatok felvétele, illetve kibővítése felé. A közeledést nagymértékben elősegítette, hogy a szocialista országok kereskedelmi és hitelpolitikája messzemenően figyelembe veszi a gyengén fejlett országok termelőerőinek fejlesztési szükségleteit. Így a többi között a szocialista országok politikai feltételektől mentes, alacsony kamatozású, hosszú lejáratú, áruban visszafizethető hitelei is hozzájárultak a szocialista tábor és a gyengén fejlett országok közötti gazdasági kapcsolatok gyors kifejlődéséhez. E fejlődés dinamikáját jól érzékelteti, hogy a két országcsoport közti árucseré-forgalom értéke 1953 és 1962 között több mint ötszörösére nőtt, s ma már mintegy évi 2 milliárd dolláros szintet ér el. A vizsgált időszak folyamán — gyakorlatilag azonban 1955—1962 között — a szocialista országok által folyósított hitelek értéke — nyugati adatok szerint — 1,3 milliárd dollárra rúgott.

Habár a szocialista tábornak a gazdasági fejlődésben elmaradt országok külkereskedelmében és gazdaságuk finanszírozásában való részesedése még szerény, a kapcsolatoknak ez utóbbi országok szempontjából jóval nagyobb jelentősége van, mint amit a számok mutatnak.* Nagyrészt e kapcsolatok közvetett hatásaként kell tekintenünk azokat az újabb jelenségeket is, amelyek a gyengén fejlett országokba irányuló tőkekivitelben megfigyelhetők.

* Lásd erről bővebben Tallós György cikkét a Közgazdasági Szemle 1963. 10. számában.

2. A tőke kivitel újabb sajátosságai a vezető tőkésországok nemzetközi, valamint belső gazdasági és politikai helyzetének változásaival is összefüggnek. Az imperializmus politikai stratégiája a második világháború után a megrendült tőkés világrendszer fokozatos konszolidálását tűzte ki céljául. Ennek megfelelően az 1945—1953 között nyújtott USA-hitelek és -segélyek, valamint működőtőke-kihelyezések értékének átlag 74 százaléka irányult Nyugat-Európába, s csupán 10 százaléka a gyengén fejlett országokba.

A nyugat-európai országok gazdasági talpraállítása után az ötvenes évek elején napirendre került a gyengén fejlett országok tőkés úton való fejlődésének kérdése is, amit az ezekben az országokba irányuló tőkeexport megélénkülése is jelez. Csakhogy a gyengén fejlett országokba irányuló tőke kivitel a szocialista országok segítségével, a vezető tőkésországok finanszírozási monopóliumának megdőlése és a kibontakozó nemzeti felszabadító mozgalmak miatt nem az imperializmus eredeti stratégiai elképzeléseinek megfelelően, hanem sajátos módon módosult formában ment végbe. A már említett történelmi folyamatok következtében ugyanis a vezető tőkésországok nem tudták a hagyományos eszközökkel fenntartani és erősíteni gazdasági és politikai pozícióikat. A kialakult kényszerítő körülmények között a tőkeexport lett az imperialista politikának, a neokolonializmusnak viszonylag leghatékonyabb fegyvere, de megváltozott emiatt magának a tőkeexportnak néhány, korábban általánosan jellemző vonása is.*

3. A tőke kapcsolatok módosulásában végül szerepet játszott a gyengén fejlett országok társadalmi-gazdasági fejlődésével kapcsolatos sok tényező is. Ezek az országok a gyarmati iga lerázása után fejlődésük olyan szakaszába érkeztek, amikor sürgetően vetődik fel évszázados elmaradottságuk viszonylag gyors behozásának feladata. Az elmaradottság felszámolása, a gyors ütemben szaporodó lakosság életszínvonalának némi emelése szükségessé teszi, hogy a társadalmi termelés volumenét legalább évi 5—6 százalékkal növeljék. Ez azonban nagy beruházásokat igényel. A termelésnövekedés és a beruházások közötti összefüggés alapján ugyanis egy ilyen növekedési ráta eléréséhez a nemzeti jövedelemnek mintegy 20—25 százalékát kellene beruházásra fordítani. A gyengén fejlett országok általános elmaradottsága következtében azonban a belső megtakarítások a nemzeti jövedelem 10 százalékát (ezen belül a legelmaradottabb afrikai országokban 4—5 százalékát) sem érik el, s így — társadalmi struktúrájuk változatlansága esetén — a belső erőforrásokból csak évi 2—3 százalékkal — azaz csak a népszaporulat arányában — lehetne növelni termelésüket. A belső felhalmozás alacsony szintje miatt tehát a gazdaságfejlődés üteme külső erőforrások és hatékony felhasználásuk társadalmi-gazdasági előfeltételeinek megteremtése nélkül nem gyorsítható meg a kívánt mértékben.

* Itt és a továbbiakban a tőkeexporthoz sorolom a különféle állami segélyeket is, bár a segély tulajdonképpen nem tekinthető tőke kivitelnek, hiszen a segélynyújtó ország nem rendelkezik közvetlenül sem a segély felhasználásából nyert értéktöbbséggel, sem a segély formájában iuttatott javak tulajdonjogával. Az együttes vizsgálatot mégis — a segélyek statisztikai elhatárolásának nehézségein kívül — érdemben az indokolja, hogy a segélyek egyrészt hatásukban elősegítik az imperialista országok politikai célkitűzéseinek, a monopóliumok behatolási szándékainak megvalósítását, s kisebb mértékben az árufelesleg lecsapolását. Másrészt a kölcsöntőke és a működő tőke exportjához hasonlóan a gyengén fejlett országok gazdaságának egyik külső finanszírozási forrását képezi.

A gyengén fejlett országok tőkeimportra való ráutaltságát azonban külkereskedelmi fejlődésük irányzata is magyarázza. A gazdasági fejlődés meggyorsítása, az iparosodás folyamata általában az import nagyarányú növekedésével jár. Így a gyengén fejlett országok importja 1953—1960 között mintegy 40 százalékkal emelkedett. A termelőerők alacsony színvonala és eltorzult jellege következtében gazdasági fejlődésükhöz szükséges gépek, berendezések és egyéb beruházási javak zöme csak a fejlett országokból szerezhető be.

A világ gazdasági és műszaki fejlődésében bekövetkezett ismert változások eredményeként viszont lanyhul a gyengén fejlett országok kivitelének öthatod részét kitevő élelmiszerek és nyersanyagok iránti kereslet. Ezért a cserearányok ezzel együtt járó romlása miatt növekvő importszükségleteiket egyre kisebb mértékben tudják exportjukból fedezni. Az exportnak az importnál lassúbb ütemű fejlődése következtében (ez 1953—1960 között csak 30 százalékkal nőtt) a gyengén fejlett országok kereskedelmi mérlege krónikusan deficitessé vált, a deficit nagysága az utóbbi évek átlagában 2—3 milliárd dollár között mozgott (azaz az importnak exporttal fedezett hányada körülbelül 90 százalékos). Így a deficit kiegyenlítése, illetve a külkereskedelmi kapcsolatok fejlesztése a hitelek és segélyek fokozott igénybevételével válik csak lehetővé.

A gyengén fejlett országok hiteligényeinek fokozódásában közrejátszott importjuk áruösszetételének módosulása is. A gazdasági és technikai fejlődés természetes következményeként importjukban erősen megnövekedett a gépek és berendezések súlya. E részarány az 1955. évi 21 százalékról 1961-ben 29 százalékra nőtt, sőt ezen belül az iparosodottabb latin-amerikai országok és India esetében a gépek részese-dése az importban 35—40 százalék között mozog. Ezen túlmenően a gépimporton belül is nőtt az energetikai, elektromos, kohászati, vegyipari stb. nagyberendezések, komplett létesítmények jelentősége. E gépcsoportok átlagosnál lassúbb megtérülése, valamint a létesítményegységek egyre magasabb ára következtében a tőkeszegény gyengén fejlett országok importőrjei csak úgy tudják importjukat lebonyolítani, ha a vételár egyre nagyobb hányadát kedvező feltételű külső hitelek fedezik. Mindezek után vizsgáljuk meg a fejlett országok tőkeexportjának újabb jellemző vonásait.

A tőkekivitelben végbemenő változások

Változások a tőkeexport szerkezetében

Az ismertetett világgazdasági és -politikai folyamatok együttes hatásaként a gyengén fejlett országokba irányuló tőkekivitel volumene az elmúlt évtizedben nagymértékben megnőtt és 1961-ben mintegy 150 százalékkal haladta meg az 1950—1955-ös évek átlagos szintjét. A tőkekivitel alakulását és szerkezetét a következő táblázat szemlélteti.

Mint látható, a megváltozott történelmi feltételek nemcsak a tőkeexport méreteit befolyásolták, hanem messzemenően kihatottak szerkezetére is. A tőkeexport szerkezetében bekövetkezett legfontosabb változást éppen az jelzi, hogy *az állami és a magántőke részaránya erő-*

I. sz. táblázat

Az OECD-országok és Japán gazdaságilag gyengén fejlett országokba irányuló
tőkekivitelének alakulása 1950—61 között
(milliárd dollár)

Időszak	Állami kölcsönök és segélyek				Magántőke-kivitel				Tőkekivitel össz.
	Segély (bilate- rális)	Kölcsön (bilate- rális)	Multila- terális hozzájá- rulás	Össze- sen	Direkt tőkebe- fektetés, közvetlen kereske- delmi hitel	Állami hitelga- ranciával fedezett keresk. hitel	Multila- terális hozzájá- rulás	Össze- sen	
1950-55	1,2	0,6	0,1	1,9	1,3	0,2	0,1	1,6	3,5
1956	2,0	1,0	0,2	3,3	2,4	0,4	-	2,8	6,1
1957	2,3	1,1	0,4	3,9	2,8	0,5	0,2	3,5	7,4
1958	2,7	1,4	0,4	4,5	2,2	0,2	0,4	2,8	7,3
1959	2,5	1,7	0,4	4,5	2,1	0,4	0,2	2,7	7,2
1956-59	2,4	1,3	0,3	4,0	2,4	0,4	0,2	3,0	7,0
1960	.	.	.	4,9	.	.	.	2,5	7,4
1961	.	.	.	5,9	.	.	.	2,8	8,7

Forrás: The Flow of Financial Resources of Countries in Course of Economic Development in 1960. OECD 1962
Neue Zürcher Zeitung, 1962. augusztus 9. (OECD-jelentés alapján.)

sen eltolódott az utóbbi rovására. Míg a második világháború előtti években a gyengén fejlett országokba kivitt tőke túlnyomó része magánforrásokból származott, ezzel szemben 1950—1955 átlagában a magántőke részesedése az összes tőkekivitelben belül már csak 46 százalék, 1956—1959 átlagában 43 százalék, 1960—1961 átlagában pedig 33 százalék volt. A táblázatból is kitűnik, hogy a gyengén fejlett országokba irányuló magántőke-kivitel 1956 óta lényegében stagnál. Ez a jelenség annál is figyelemre méltóbb, mivel az egész tőkés világra kiterjedően megfigyelhető, hogy a fejlett tőkésországok tőkeimportjában 1955 óta a magántőke részesedése növekszik.

Vizsgáljuk meg a gyengén fejlett országokba irányuló magántőke-kivitel stagnálásának okait.

A magántőke-kivitel hagyományos formái általában a hosszú lejáratú működőtőke-kihelyezések és a közvetlen kereskedelmi hitelek. Noha napjainkban a magántőke-kivitel formái bizonyos értelemben gyarapodtak (államilag szavatolt kereskedelmi hitelekkel, nemzetközi finanszírozási intézmények alapjaihoz való hozzájárulással stb.), a magántőke finanszírozási tevékenységének zöme (körülbelül 80 százaléka) direkt hosszú lejáratú tőkebefektetések vagy közvetlen kereskedelmi hitelek formájában bonyolódik le az utóbbi években is. Az ezeken a csatornákon lebonyolított tőkekihelyezések 1956 óta — mint láttuk — stagnálnak.

A gyengén fejlett országokban eszközölt magántőke-befektetések mintegy 50 százalékát kézben tartó amerikai magántőke-kivitelben érvényesülő irányzatok magyarázatot adnak erre a tartózkodó magatartásra.

A 2. sz. táblázat szemlélteti, hogy a gyengén fejlett országokban eszközölt hosszú lejáratú USA magántőke-befektetések állománya 1950—1958 között megkétszereződött, azóta viszont stagnál. Ezzel szemben a fejlett tőkésországokban befektetett magántőke állománya évről évre

A hosszú lejáratú USA magántőke-befektetések állományának földrajzi megoszlása

Megnevezés	1950		1958		1961		1962	
	M ill. \$	%	Mill. \$	%	Mill. \$	%	Mill. \$	%
Tőkebefektetések összesen.....	11 788	100	27 255	100	34 684	100	37 145	100
Fejlett tőkésországok	5 905	50	15 804	58	23 580	68	25 654	69
Gyengén fejlett országok	5 883	50	11 451	42	11 104	32	11 491	31
ebből: Latin-Amerika.....	4 445	38	7 751	28	8 166	24	8 472	23
Ázsia	982	8	2 199	7	2 172	6	2 126	6
Afrika	147	1	425	2	766	2	893	2

Forrás: Survey of Current Business, 1960. szept., 1962. aug., 1963. aug.

gyors ütemben nő. Ez lényegében azt jelenti, hogy a gyengén fejlett országok mint magántőke-felvevő területek ma már alárendelt szerepet játszanak.

A magántőkének a gyengén fejlett országokkal szemben megváltozott magatartását mindenekelőtt politikai jellegű okok — nevezetesen a nemzeti függetlenségüket elért államokban erősödő államosítási tendenciák, illetve a külföldi magántőke privilégizált helyzetének fokozatos megszüntetése, a magánbefektetési lehetőségek gazdasági-politikai úton való szűkítése stb. — magyarázzák. De ez a magyarázat nem lenne teljes és kielégítő, ha nem vennénk figyelembe emellett a megváltozott feltételekkel összefüggő gazdasági-strukturális változásokat s így a profitráta alakulását is, hiszen éppen a tőkekivitel története is azt tanúsítja, hogy kellő profit esetén a magántőke nem riad vissza a politikai kockázat vállalásától sem.

Az USA hosszú lejáratú direkt magántőke-befektetéseinek profitrátája főbb országcsoportonként
(évi átlag millió dollárban)

Országcsoportok	Működőtőke-állom.		Profittömeg		Profitráta (%)	
	1957—59	1960—61	1957—59	1960—61	1957—59	1960—61
Összesen	27 417	33 731	3 283	3 633	11,9	10,7
Fejlett tőkésországok	17 231	22 366	1 480	1 885	8,5	8,4
Európa*	2 747	4 326	408	480	14,9	11,1
Közös Piac	1 927	2 842	216	325	11,2	11,4
Kanada	9 382	11 501	645	701	6,8	6,0
Japán.....	192	282	18	33	9,3	11,7
Gyengén fejlett országok...	10 186	11 365	1 803	1 748	17,7	15,3
L. tin-Amerika.....	7 801	8 276	876	869	11,2	10,5
Afrika	432	702	17	— 24	3,9	—
Ázsia**	762	1 197	132	161	17,3	14,4
Közél-Kelet	1 190	1 189	618	742	51,9	62,4

*) Közös Piac nélkül.

***) Közél-keleti országok nélkül.

Forrás: Survey of Current Business, 1960. szept. 1962. aug.

A 3. sz. táblázatban közölt adatok különösen érdekesen alakulnak, ha a gyengén fejlett országok között nem vesszük figyelembe a tőke-

állomány kicsiny, de a profittömeg jelentős részét képviselő, új befektetés nélkül is magas profitot biztosító közel-keleti kőolajtermelő országokat. Nélkülük 1957—1959 és 1960—1961 között a befektetett tőke mintegy kilenctizedének profitrátája 11,1 százalékról 10 százalékra csökkent a gyengén fejlett országokban. Ha ezt összevetjük a leggyorsabban fejlődő fejlett tőkésországok (Japán és az európai országok) profitrátájával, látható lesz, hogy ez már a gyengén fejlett országokéval azonos szintű. Bár a nivellálódó profitrátákon konjunkturális tényezőkkel is összefügg (hiszen például a lanyha konjunktúrájú Kanadában a profitrátákon a vizsgált időszakban továbbra is alacsony volt), ez a jelenség mélyebb hatású okokra is visszavezethető.

E nivellálódásban nagyrészt szerepet játszhatott a profitrátákon csökkenése a gyengén fejlett országokban, ami több gazdasági tényezővel magyarázható. E problémakör vizsgálata természetesen sokkal körültekintőbb elemzést követel, mindenesetre annyi megállapítható, hogy a tőke szerves összetétele fokozódik a gyengén fejlett országokban is, ennek következtében az alacsony bérszintből származó világpiaci előnyök jelentősége csökken. Ez összefügg egyébként azzal is, hogy az alacsonyabb szerves összetétel mellett termelt mezőgazdasági és ásványi eredetű nyersanyagok világkereskedelmi konjunktúrája — strukturális változások miatt — rosszabbodik. A fejlődő feldolgozó ipar termékei viszont a világpiacon nehezen küzdhetnek meg a fejlett tőkésországok ipari termékeivel. A belső piac pedig a társadalmi-gazdasági viszonyok elmaradottsága miatt még fejletlen. Az általában szűk belső piac tehát nehezíti a gazdaságos üzem nagyságú vállalatok, illetve sorozatgyártás kialakítását. A nehézséget fokozza, hogy az infrastruktúra fejletlensége következtében összehasonlíthatatlanul nagyobbak a járulékos beruházások költségei stb. Mindez, valamint a szakemberhiány, az anyagellátási zavarok, a valutáris korlátozások stb. csökkentik a befektetések vonzerejét a magántőke számára.

A magántőke-mozgás sajátosságai — politikai okok mellett — tehát strukturális gazdasági okokra is visszavezethetők, s így hosszú távon sem várható a gyengén fejlett országokba irányuló hosszú lejáratú direkt magántőke-kivitel erőteljesebb fokozódása.

A nemzetközi magántőke-áramlás új irányzatai következtében az utóbbi években egyre inkább *a monopolizált állam vette át azt a feladatot, hogy a tőkekapcsolatok útján is meggátolja a gyengén fejlett országoknak a kapitalista rendszerből való kiszakadását.* Az állami tőke-kivitel fő jellemzői már jól ismertek hazai szakirodalmunkban is, ezért velük nem foglalkozunk részletesen.

A tőkeexport fokozására irányuló állami erőfeszítések eredményeként az állami kölcsönök és segélyek összege az 1950—1955. évi 1,9 milliárd dollárról 1961-re 5,9 milliárd dollárra növekedett. A gyengén fejlett országokba irányuló összes tőke-kivitel belső az állami finanszírozás részesedése az 1950—1955. évi 54 százalékról 68 százalékra emelkedett. A fejlett tőkés- és a gyengén fejlett országok közötti tőkekapcsolatok egyik fő sajátossága tehát az, hogy *ma már az úgynevezett tőke- és hitelpiac feltételeit nem a magántőke, hanem a monopolizált állam finanszírozási gyakorlata szabja meg.*

Változások a tőkeexport formáiban

Nagyrészt az állami és a magántőke-kivitel részarányának eltolódásával összefüggésben módosultak a tőkeexport formái is. Megváltozott a kölcsön- és a működő tőke egymáshoz viszonyított aránya, kialakult az állami finanszírozás új formája, a segély.

Egészen a második világháborúig a gyengén fejlett országokba irányuló tőkekivitel főleg működő tőke formájában bonyolódott le, a kölcsöntőke jelentősége viszonylag szerényebb volt. Ez a körülmény azzal magyarázható, hogy amíg a tőkeáramlás formáit közvetlen gazdasági szempontok, azaz a maximális profit megszerzésének szempontjai determinálták, a tőke a magasabb profitot biztosító közvetlen befektetési lehetőségeket kereste. A kölcsöntőke hozadéka, a kamat, természetesen mindig kisebb, mint a működő tőke haszna, a profit, hiszen a kamat a profit része. Ez is magyarázza a működőtőke-kihelyezések túlsúlyát a korábbi időszak tőkeexportjában.

A világ gazdasági és politikai fejlődésében kialakult újabb tényezők természetesen a tőkeexport különböző formáinak egymáshoz viszonyított arányát is megváltoztatták. Noha a kölcsön- és a működő tőke forgalmának statisztikai elhatárolása meglehetősen bonyolult feladat, a 4. sz. táblázat az ENSZ-adatokból kiinduló becslés alapján szemlélteti a megoszlási arányok változását.

4. sz. táblázat

A tőkekivitel formáinak megoszlási arányai
(az összes tőkekivitel %-ában)

Időszak	Működő tőke	Kölcsöntőke	Segély
1950—55	30	36	34
1956—59	21	45	34
1960—62	8	55	37

A magántőke-befektetések vizsgálatokor már utaltunk azokra a gazdasági és politikai okokra, amelyek a közvetlen — azaz a működőtőke-befektetések hanyatlását előidézték. Az állami kölcsönök és segélyek mellett a magántőke-kivitel zöme is ma már kölcsöntőke-kivitel formájában bonyolódik le. Így a gyengén fejlett országokba irányuló tőkekivitel fő formája napjainkban a kölcsöntőke lett.

A tőkeexport hatása a piaci feltételek kialakulására

A tőkekivitel formáiban, szerkezetében, funkcióiban végbemenő változások nyomán a gyengén fejlett országokban sajátos — a fejlett tőkésországokétól lényegesen eltérő — piaci feltételek alakultak ki. Mivel a tőkekivitel túlnyomó része hitelek vagy segélyek formájában bonyolódik le, az értékesítési feltételek módosulását a hitelfeltételek változása jól szemlélteti.

A megváltozott értékesítési feltételeket a gyengén fejlett országok piacain talán a hitellejázat általános meghosszabbítása jellemzi leginkább. Az 1950—1955. évek átlagában a tíz évnél hosszabb időtartamra nyújtott hitelek aránya a teljes tőkekivitelben 10—15 százalék

körül mozgott. 1961-ben viszont az állami hitelek 78 százaléka, azaz az összes kivitt tőke csaknem 40 százaléka volt tíz évnél hosszabb lejáratú, sőt ezen belül a 25 évet meghaladó lejáratú hitelek részaránya csaknem 20 százalékra nőtt. Az 5. sz. tábla főbb hitelnyújtó országok szerint szemlélteti az 1960-ban folyósított vagy megajánlott hitelek lejáratosi megoszlását.

5. sz. táblázat

Az állami kölcsönök lejárat szerinti százalékos megoszlása 1960-ban ⁷

Hitelnyújtó ország	Folyósított hitelek			Megajánlott hitelek		
	Lej á r a t a					
	1—5 év	5—10 év	10 év felett	1—5 év	5—10 év	10 év felett
USA	2	13	85	4	14	82
Anglia	5	10	85	6	5	89
NSZK	15	29	56	4	26	70
Japán.....	24	52	24	28	45	27
Olaszország	74	26	—	52	48	—
Összesen	6	17	77	6	16	78

Forrás: The Flow of Financial Resources to Countries in the Course of Economic Development, 1960, 1962. New York.

A tíz évnél hosszabb lejáratú, úgynevezett politikai hitelek súlya elsősorban az Egyesült Államok és Anglia esetében túlnyomó, Japán esetében jóval szerényebb, Olaszország pedig a vizsgált időszakban egyáltalán nem is nyújtott ilyen lejáratú hiteleket. Az újabban létrehozott hosszú lejáratú finanszírozó intézmények (IDA, AID) tevékenységének fokozódása a hitellejárat további növekedésének irányában hat. Jellemző, hogy az Egyesült Államok húsz évnél hosszabb lejáratú hitelnyújtásainak összege 1960-ban még csak 126 millió dollárt, 1962-ben viszont már 1,14 milliárd dollárt tett ki. Az NSZK állami hiteleinek átlagos lejáratja az 1961. évi 14 évről 1962-ben 17 évre emelkedett. Az állami és nemzetközi hitelek lejáratának erősen növekedő tendenciája következtében ma már a tőkés céghitelek is egyre inkább igazodnak az állami hitelpolitika normáihoz, de tőlük természetesen jelentősen elmaradnak.

Hasonlóan nagy változások tapasztalhatók az *exportszállítás értékének meghitelezett aránya* tekintetében. A gyengén fejlett országokat jellemző általános tőkeszegénység, illetve a belső pénzpiac fejletlensége miatt az importőrök arra törekcszenek, hogy a vásárolt áru értékének minél nagyobb hányadát az eladó finanszírozza, illetve minél kisebb legyen az első fizetés aránya. Míg az ötvenes évek első felében az áru értékének átlag 50 százalékát hitelezték meg (50 százalékát pedig ki-egyenlítették), a meghitelezési arány 1959—60-ban 80 százalékra, 1961—62-ben pedig 85—90 százalékra nőtt. A vezető tőkésországok finanszírozási gyakorlatában sok olyan eset is előfordul, amikor a készpénzfizetés csak szimbolikus jelentőségű, az áru értékének csak 1—2 százalékára terjed ki.

A *hitelvisszafizetés módja* hasonlóképpen lényeges elem az egyes hitelfeltételek gazdaságosságának szempontjából. A tőkésországok finanszírozási gyakorlata hagyományosan ragaszkodik a kemény devizá-

ban való hitelvisszafizetéshez, ami a gyengén fejlett országok krónikus devizális nehézségei miatt súlyos terheket ró a hitelfelvevőkre. A szocialista országok hitelpolitikája nyomán újabban egyes tőkésországok is rátértek az áruban, illetve a helyi valutában való törlesztés elfogadására. Az áruban való visszafizetés főleg az NSZK, a helyi valutában való hiteltörlesztés elfogadása pedig az Egyesült Államok gyakorlatában terjedt el. Az Egyesült Államok 1961-ben folyósított állami hiteleinek mintegy kétharmadára engedélyezett helyi valutában való törlesztést. Elterjedőben van az úgynevezett termékrészesedés gyakorlata is, amely szerint a hitelre szállított egyes objektumok ára üzembelépésük után a létesítmény termékeivel törleszhető. Az új jelenségek ellenére természetesen még mindig a devizában való hiteltörlesztés a tőkés finanszírozási gyakorlat fő eleme.

A *kamatszínvonal csökkenése* is általános jelenség a gyengén fejlett országok piacain. Az 1955—1960. évek átlagában a közép- és hosszú lejáratú hitelek kamatszínvonalja 6 százalék körül mozgott. 1961-ben az OECD-országok nyújtotta hitelek 20 százalékának kamata 2 százalék vagy ennél is kisebb volt, a hitelek 18 százaléka pedig 2—4 százalékos kamatozású volt. 1962—63-ban a kamatszínvonal további csökkenése következett be, ami főleg az IDA és az AID lényegében kamatmentes kölcsöneivel, illetve a Világbank kamatlábjának 6,25 százalékról 5,5 százalékra való csökkenésével kapcsolatos. A kölcsöntőke-export 1961—1962. évi kamatstruktúráját a 6. sz. táblázat adatai szemléltetik.

6. sz. táblázat

Az OECD-országok 1961-ben nyújtott és 1962-ben megajánlott hiteleinek kamatstruktúrája (az összes hitelek %-ában)

Kamatláb (%)	1961	1962
0—3	18	40
3—5	12	30
5 felett	70	30

Forrás: BIKI, 1963. augusztus 31.

A csökkenő kamatszínvonal nemcsak az állami, hanem a céghiteleket is jellemzi. Például az NSZK céghiteleinek átlagos kamatszínvonalja az 1960. évi 4,8—6,5 százalékról 1961-re 4,5—6 százalékra, 1962-ben pedig egyes adatok szerint 4,2 százalékos átlagra csökkent.

A gyengén fejlett országokkal folytatott külkereskedelem sajátos vonása az *export hiteligenységének kiterjedése*. Míg az iparosodott tőkésországokba irányuló export általában nem hiteligenyes (legfeljebb fizetési kedvezmény biztosítása szükséges), s a hitelnyújtás az értékesítési feltételeket érdemileg nem befolyásolja, a gyengén fejlett országok piacain az áru realizálása egyre inkább csak hitelnyújtás esetén képzelhető el. A meghitelezés tárgyát képező áruk és szolgáltatások köre állandóan bővülő tendenciát mutat. Míg korábban csak a nagyobb egységértékű termelési rendeltetésű gépek és berendezések kerültek közép- és hosszú lejáratú finanszírozás mellett értékesítésre, ma már a kisebb egységárú tartós, sőt nem tartós fogyasztási cikkek, beruházási alapanyagok, félkésztermékek, élelmiszerek exportja is kisebb-nagyobb

mértékben hiteligenyes lett. A fejlődés alacsonyabb fokán álló (elsősorban afrikai) országok még a komplett beruházásokkal kapcsolatos tervezési, szállítási, építési, szerelési jellegű költségek finanszírozását is megkövetelik.

A hitelnyújtáshoz egyre inkább kapcsolódik az áruszállítással járó *technikai segélynyújtás*, sőt az utóbbi években az exportörök (különösen a kevésbé tőkeerős exportörök) úgynevezett kereskedelempolitikai versenyképességük fokozása végett egyre inkább térnek rá a szakemberképzésre, szaktanácsadásra, gyártástechnológiák átadására stb., még olyan esetekben is, amikor a gazdasági-műszaki-tudományos segélynyújtás nincs konkrét áruszállítással egybekötve. A hitelverseny talaján a fejlett és gyengén fejlett országok közötti gazdasági kapcsolatok egyre sokoldalúbbá, komplexebbé válnak, egyaránt felölelik a finanszírozás, a termelés, a komplett átadás, az üzemeltetés, a műszaki-kulturális-tudományos fejlesztés területét.

A példák elég széleskörűen szemléltetik, hogy a fejlett országok tőke kivitelének sajátosságai eléggé módosították a piaci feltételeket is a gyengén fejlett országokban.

A tőke kivitel viszonylati összetételének alakulása

A tőke kivitelnek az imperializmus politikai célkitűzéseivel való szoros összefonódását jól szemlélteti a tőkeexport finanszírozó országok szerinti megoszlása.

7. sz. táblázat

A gyengén fejlett országokba irányuló tőkeexportnak a hitelnyújtó OECD-országok, illetve a finanszírozó (magán, állami) források szerinti megoszlása

Ország	1960				1961			
	Érték (millió dollár)	Az összes tőke- kivitel %-ában	A tőke kivitel formáinak %-os meg- oszlása*		Érték (millió dollár)	Az összes tőke- kivitel %-ában	A tőke kivitel formáinak %-os meg- oszlása*	
			állami	magán			állami	magán
USA	3867	54	73	27	4632	53	73	27
Franciaország ...	1204	16	69	31	1265	14	75	25
Anglia	837	11	48	52	874	10	50	50
NSZK	541	7	59	41	785	9	73	27
Japán.....	259	3	61	39	376	4	62	38
Hollandia	217	3	21	79	195	2	35	65
Belgium	165	2	61	39
Olaszország	172	2	50	50	234	3	29	71
Kanada	127	2	59	41
Összesen	7389	100	66	34	8704	100	68	32

* Állami + magántőke-kivitel = 100.

Forrás: Nachrichten für Aussenhandel, 1962. augusztus 6.;
Neue Zürcher Zeitung, 1962. augusztus 9.

A 7. sz. táblázat is világosan mutatja, hogy nagyobb tőkeexportot csak azok az imperialista országok bonyolítanak le, amelyek a tőkés táboron belül vezető szerepet kívánnak játszani, vagy sajátos politikai céljaikat akarják megvalósítani (például az NSZK esetében az NDK

elszigetelése). A világpolitikai ambíciókkal nem rendelkező, de egyébként fejlett tőkeexportőr-országok (például Olaszország, Japán, Belgium, Kanada) erőforrásaikhoz mérten elég szerény szerepet játszanak a gyengén fejlett országokba irányuló tőke kivételben. Ugyanezt bizonyítja más oldalról a direkt politikai és átfogóbb gazdasági célokat szolgáló állami hitelek és segélyek részarányának alakulása is. A vezető tőkésországok (az Egyesült Államok, NSZK, Franciaország) esetében az állami tőke kivétel aránya magas. Olaszország és Hollandia esetében viszont a tőke kivételnek közvetlen gazdasági célkitűzései az elsődlegesek, s így a magántőke részaránya lényegesen magasabb az átlagosnál.

A tőke kivétel funkcióinak megváltozása

A kapitalizmus általános válságának mai szakaszában megváltoztak a gyengén fejlett országokba irányuló tőke kivétel funkciói is. A tőke kivétel hagyományos funkciói a profitráta süllyedésének megakadályozása, a nyersanyagforrások biztosítása, a tőke- és árufeleslegék lecsapolása voltak. Ma a gyengén fejlett országokba irányuló tőke export — felfutása ellenére — nem játszik érdemi szerepet a fejlett országok tőke feleslegeinek lecsapolásában. Az utóbbi két-három évben a gyengén fejlett országokba irányuló nettó tőke export (bruttó tőke export mínusz tőke- és adósságszolgálat) évi összege 4—5 milliárd dollár között mozgott. A fejlett tőkésországok viszont évente csaknem 200 milliárd dollár összegű tőkét ruháznak be; ha ezt kiegészítjük a fegyverkezésre és egyéb improduktív célokra fordított mintegy 100 milliárd dolláros összeggel, nyilvánvaló lesz, hogy a gyengén fejlett országokba irányuló nettó tőke export a fejlett tőkésországokban évente produktíve és a monopoltőkés állam által improduktíve felhasznált értéktöbbletnek alig 1—2 százaléka rúg. Helytelen volna tehát azt állítani, hogy ez a szerény nagyságrend a tőke feleslegék lecsapolásának hatékony eszköze lehet. (A tőke feleslegék lecsapolásának funkcióját ma elsősorban az állami piac és — sokkal kisebb mértékben — a fejlett tőkésországok egymás közötti tőke kapcsolatai töltik be.)

Hasonlóan csökkent a gyengén fejlett országokba irányuló tőke kivétel jelentősége az árufeleslegék lecsapolásában, kivéve egyes országok bizonyos áruféleségeit, például az amerikai terményfölöslegeket. Nem vitatható, hogy a tőke kivétel elősegíti a fejlett tőkésországok áru kivételét. Figyelembe kell azonban venni azt is, hogy a gyengén fejlett országok felvevő piacainak jelentősége a fejlett tőkésországok számára ma már másodlagos. A világ gazdasági és műszaki fejlődésének irányával összefüggésben a tőkés világ külkereskedelmi forgalmának legnagyobb és legdinamikusabb részét az ipari országok egymás közötti forgalma jelenti. E fő piacokon viszont a tőke kivétel gyakorlatilag nem játszik szerepet az értékesítési feltételek javításában. Végül a gyengén fejlett országokba irányuló tőke kivétel nem gátolja meg érdemileg a profitráta süllyedését sem. Láttuk, hogy a gyengén fejlett országokba kihelyezett tőkék profitrátája ma már (a kőolajtermelő országok figyelembevételével) az ipari országokéval csaknem azonos szintű.

A gyengén fejlett országokba irányuló tőke kivétel tehát a felsorolt — gazdasági jellegű — funkciókat csak részlegesen tölti be. Fő funkciója már nem egyszerűen a közvetlen haszonszerzés, hanem az

imperializmus politikai-gazdasági rendszerének további fenntartása, a vezető tőkésországok monopolizációjának politikai, katonai és gazdasági érdekvédelme.

A tőke kivitel hatása a gyengén fejlett országok gazdasági és külkereskedelmi fejlődésére

Láttuk, hogy a gyengén fejlett országok fejlődésük mai szakaszában rá vannak utalva külső finanszírozási források igénybevételére. Logikus volna feltételezni, hogy a mai világpolitikai és világgazdasági helyzetben — amikor a szocialista tábor léte és a gyengén fejlett országokkal kialakított kapcsolatai eleve korlátozzák a tőke kivitel negatív szerepét, az eladósodás pedig a hitelfeltételek enyhülése és az adósságok lassú, de folyamatos elértéktelenedése következtében közgazdaságilag általában előnyös — a tőkeimport sokkal hatékonyabban használható fel a gazdasági fejlődés meggyorsítására.

A gyengén fejlett országokba irányuló tőke kivitel felfutása kétségkívül hozzájárult általános gazdasági és ipari fejlődésük megélénküléséhez. Társadalmi termékük összesített növekedési rátája — amely a második világháború előtti évtizedben 1—2 százalék között mozgott — az utóbbi években 3,5—4 százalékos átlagra emelkedett. Az iparosodási folyamatnak az utóbbi években való meggyorsulásához is hozzájárul a tőkeimport felfutása és feltételeinek módosulása. Így több ország, mint például India, Pakisztán, Egyiptom, Brazília, Mexikó jelentős mértékben iparosodott.

A felsorolt részleges eredmények ellenére a hitelek és segélyek volumenének felfutása, feltételeiknek kedvező módosulása nem oldotta meg a gyengén fejlett országok alapvető elmaradottságával kapcsolatos problémákat; ezek az országok változatlanul, sőt fokozódó mértékben a világgazdaság leggyengébb láncszemei.

A tőkeexport csekély hatékonysága sok okra vezethető vissza. A legfontosabb ezek közül a gyengén fejlett országok erőforrásainak kiszívásával, a tőke- és adósságszolgálati terhek — a hitelfeltételek megkönnyítése ellenére — növekvő irányzatával kapcsolatos. A gyengén fejlett országokba befektetett hosszú lejáratú magántőke után a legutóbbi évek átlagában körülbelül 2,5 milliárd dollár profitot utalnak át a fejlett tőkésországokba. A kölcsönök törlesztési és kamatterhei ugyancsak mintegy évi 2—2,5 milliárd dollár összegű értékkiáramlást jelentettek. A tőkeimport „költségei” fejében tehát a gyengén fejlett országok csaknem évi 5 milliárd dollárt (exporttal kitermelt devizabevételeik mintegy egyhatodát) utalnak át a fejlett tőkésországokba. Még ha nem is vesszük figyelembe, hogy a külkereskedelmi cserearányok romlása következtében az elmúlt évtizedben a gyengén fejlett országok tetemes devizaveszteséget szenvedtek, a tőkeimport bruttó összegének és az úgynevezett adósságszolgálati terheknek a szembeállításából kiderül, hogy a gyengén fejlett országok nettó tőkeimportja (azaz a fejlett tőkésországok gyengén fejlett országokba irányuló nettó tőkeexportja) csak évi 3—4 milliárd dollár között mozog. Ez az összeg a gyengén fejlett országok beruházási szükségleteihez viszonyítva pedig igen szerény.

A nettó tőkeimport hatékonyságát nemcsak összegének elégtelen

volta, hanem sokszor ésszerűtlen felhasználása is csökkenti. A tőke-kivitel elsősorban a finanszírozó országok közvetlen politikai céljait szolgálja (például egyes gyengén fejlett országok költségvetési deficit-jének kiegyenlítését, bizonyos tőkés csoportok pénzügyi támogatását stb.), így gazdasági hatékonysága eleve korlátozott. Ezen túlmenően sok esetben maguk a gyengén fejlett országok sem tudják ésszerűen felhasználni a kapott hiteleket és segélyeket, mivel a tőke működtetésének előfeltételei (például tervek, infrastruktúra, szakemberek stb.) hiányoznak.

A tőkekivittel függ össze az a jelenség, hogy jóllehet a gazdaságilag gyengén fejlett országok zöme az utóbbi időben gyors politikai-társadalmi fejlődésen megy át, ezek a változások alig érezhetőek a külső gazdasági kapcsolataik alakulásában. Az ezekbe az országokba irányuló tőkekivitel fokozódása ugyanis a verseny élesedéséhez vezetett a gyengén fejlett országok piacain, s a kialakult „hitelverseny” több vonatkozásban gátolta gazdasági függetlenségük kivívására irányuló erőfeszítéseket.

A hitelverseny éleződése például nagy szerepet játszott abban, hogy a gyengén fejlett országok egymás közti forgalmának jelentősége teljes külkereskedelmi forgalmukon belül csökkent. Noha ezek az országok — éppen gazdasági függetlenségük megszilárdítása végett — törekednek az egymás közti forgalom bővítésére, erőfeszítéseik eredménytelenek maradtak. 1953—1962 között az egymás közti forgalom részaránya külkereskedelmi forgalmukban 24 százalékról 21 százalékra csökkent. Erre a folyamatra természetesen hatott az az objektív törvényszerűség is, hogy a világ gazdasági fejlődésének mai szakaszában a kevésbé fejlett, kevésbé iparosodott országok egyre kevésbé képeznek természetes partnereket egymás számára. Erősen hatott viszont az a körülmény is, hogy egymás közti forgalmukban a gyengén fejlett országok nem tudták egymás számára biztosítani azokat a hitel- és értékesítési kedvezményeket, amelyek a hitelverseny kiéleződése következtében általánossá váltak a gyengén fejlett országok piacain.

8. sz. táblázat

A gyengén fejlett országok külkereskedelmi forgalmának megoszlása főbb ország-csoportok között (az összforgalom százalékában)

Országcsoportok	E x p o r t *			I m p o r t		
	1953	1961	1962	1953	1961	1962
Fejlett tőkésországok.....	72,6	71,7	71,7	72,0	74,0	71,6
ebből:						
USA	27,4	22,6	22,3	26,1	24,2	24,9
Közös Piac.....	20,0	22,3	23,6	21,2	23,1	20,8
Egyéb Nyugat-Európa	18,5	18,5	17,6	17,9	16,9	16,8
Egymás közti forgalom...	24,3	22,6	21,6	25,9	21,2	21,2
Szocialista országok	1,5	4,9	5,6	2,1	4,8	7,2

* Az export megoszlási viszonzyszámainak összege nem egyenlő százzal, mivel a forrás a fő összegben olyan mennyiségeket is figyelembe vesz, amelyek statisztikailag nem bonthatók országokra.

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, 1963. június.

A hitelverseny kiéleződésének egyik legfontosabb következménye — ez a 8. sz. táblából is látható —, hogy a gyengén fejlett országoknak gazdasági és politikai fejlődésük ellenére sem sikerült a fejlett tőkésországoiktól való függőség mérvét érdemben csökkenteni. A gyen-

gén fejlett országok exportjában — ahol a hitelverseny hatása csak közvetetten érvényesül — némi részaránycsökkenés figyelhető meg. Az importban viszont — a tőkeimportra való ráutaltság következtében — szinte alig csökken a fejlett tőkésországok részaránya. Ez annál is figyelemre méltóbb, mivel a gyengén fejlett országok zöme igen hátrózottan törekszik arra, hogy volt gyarmattartói szerepét csökkentse a külkereskedelmi forgalomban. E törekvésnek megfelelően a volt gyarmattartó nyugat-európai országok részesedése az afrikai-ázsiai országok, az Egyesült Államok részesedése pedig a latin-amerikai országok külkereskedelmi forgalmában csökken. A pozícióvesztést azonban a nyugat-európai országok a latin-amerikai piacokon való előretöréssel, az Egyesült Államok pedig a számára korábban zárt afrikai ésázsiai országok piacaira való behatolással igyekeznek ellensúlyozni. Így a vezető tőkésországok pozícióin belül végbemegy ugyan egy bizonyos átrétegződés, egészében véve azonban a gyengén fejlett országok függősége a vezető tőkésországoktól ezért csaknem változatlan. (Az Egyesült Államok, Anglia, Franciaország, az NSZK részesedése a gyengén fejlett országok importjában 1953-ban és 1962-ben változatlanul 47 százalék volt.)

Az elmondottakból kitűnik, hogy az elmúlt évtized, de különösen a legutóbbi öt esztendő új fejezetet jelent a fejlett és a gyengén fejlett országok közötti tőkekapcsolatok történetében. Ezt az időszakot a gyengén fejlett országokba irányuló tőke kivitel nagyarányú felfutása, valamint a tőke kivitel formáinak, szerkezetének számottevő változása jellemzi. Az utóbbi időben azonban sok jel mutat arra, hogy a *gyengén fejlett országokba irányuló tőke kivitel felfutásának ez a korszaka bezárlóban van.*

A tőke kivitelt ugyanis egyrészt maguknak a gyengén fejlett országoknak a tőkefelvevő-képessége korlátozza. A működőtőke-export — mint láttuk — már évek óta érzi azokat a korlátokat, amelyeket a gyengén fejlett országok termékei iránti lanyha világpiaci kereslet, illetve a viszonylag szűk belső felvevőpiacuk szab meg. Újabban a kölcsöntőke-kivitel növekedésére is fékezően hat a gyengén fejlett országok meggyengült hitelképessége.

Mivel a gyengén fejlett országok exportjának bővülése nem tartott lépést eladósodásuk ütemével, az adósságszolgálati kötelezettség teljesítése egyre súlyosabb áldozatokat jelent. Említettük, hogy a gyengén fejlett országok napjainkban exportbevételeik átlag 15 százalékát (ezen belül egyes országok 25—30 százalékát) fordítják adósságszolgálatra. Világos, hogy ilyen törlesztési arányok mellett az import — s ezen keresztül a nemzetgazdaság — fejlesztése egyre problematikusabb. A gyengén fejlett országok eladósodása tehát elérte azt a szintet, amelyet a jelenlegi piacproblémáik mellett túllépni gazdaságilag nem ajánlatos.

Korlátozza a tőke kivitel növelésének lehetőségeit az Egyesült Államok fizetési mérlegének több év óta kedvezőtlen helyzete is. Mivel a dollár nemzetközi tekintélyének megvédését az Egyesült Államok elsőrendű gazdasági és politikai feladatnak tartja, a tőke kivitel növelése nehezen egyeztethető össze a deficitcsökkentés szempontjaival. Noha az Egyesült Államok az utóbbi időben egyre nagyobb nyomást gyakorol szövetségeseire, hogy a gyengén fejlett országok finanszíro-

zásában az eddiginél nagyobb szerepet vállaljanak, az USA-hitelek és -segélyek volumenének várható csökkenése, illetve stagnálása kétségkívül fékezi majd a tőke kivitel növekedését.

A jelen nemzetközi gazdasági és politikai helyzetben tehát a gyengén fejlett országokba irányuló tőke kivitel valószínűleg újabb szakaszba lép, amelyet nem a volumen további gyors növekedése, hanem elsősorban a tőke kivitel formáinak, szerkezetének — a gyengén fejlett országok számára is kedvező — módosulása jellemez. Egyrészt maguk a gyengén fejlett országok is ma már nem annyira több, hanem inkább kedvezőbb feltételű hiteleket követelnek. Másrészt a fejlett tőkés országok is — mai gazdasági és politikai érdekeltségeik miatt — nem tőke kivitelük volumenének, hanem demonstratív hatásának fokozására törekednek. A szocialista tábor léte, a gyengén fejlett országokkal való kapcsolatai, ez országok társadalmi-gazdasági fejlődése és a neokolonialista törekvések elleni harca olyan további változásokat eredményez a vezető tőkés országok tőke kivitelében, amelyek tompíthatják a tőke kivitel ellentmondásos jellegéből fakadó, a gyengén fejlett országok fejlődése szempontjából negatív hatásokat. A tőke kivitel tehát a megváltozott feltételek között jobban idomulhat a gyengén fejlett országok tényleges érdekeihez és ily módon fokozhatja belső társadalmi átalakulásuk intenzitását is, amelytől függ végső soron gazdasági fejlődésük iránya és üteme.

Jánossy Ferenc:

A GAZDASÁGI FEJLETTSÉG MÉRHETŐSÉGE ÉS ÚJ MÉRÉSI MÓDSZERE

Közgazdász, politikus, a társadalmi-gazdasági élet különböző területén dolgozó szakember számára korunk egyik legizgalmasabb politikai-gazdasági problémája a két társadalmi rendszer békés versenye, a verseny mai állása és kilátásai. A szerző ebben a nagyigényű munkában arra kíván válaszolni, hogyan mérhető az egyes országok gazdasági fejlettségének szintje, s hogyan lehet a különböző fejlettségű országokat egymással a lehetőségekhez képest pontosan összehasonlítani.

A függelékként közreadott táblázatok és diagramok — bár csak illusztratív jelleggel — igen érdekes képet nyújtanak 48 ország, köztük Magyarország gazdasági fejlettségéről.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

DRECHSLER LASZLÓ:

A szolgáltatások és a nemzeti jövedelem

Hozzászólás Burger Kálmánné „A fogyasztói szolgáltatások és az ártermelés” című cikkéhez*

A nemzeti jövedelem számításának különleges helye van a tervezésben és a statisztikában. A megtermelt nemzeti jövedelmet szoktuk a népgazdaság legösszefoglalóbb mutatószámának tekinteni, amely a legtömörebben jellemzi egy ország gazdasági fejlődését. Fontos kérdés tehát, hogy melyek azok a tevékenységek, amelyek a nemzeti jövedelmet létrehozzák.

A szocialista országok statisztikái csak a szolgáltatások egy részét, az úgynevezett termelő jellegű szolgáltatásokat veszik a nemzeti jövedelemnél számításba. Igaz, hogy az anyagi és a nem anyagi szolgáltatások között a határvonal az idők folyamán megváltozott, némileg kiszélesedett a termelő tevékenységként számításba vett szolgáltatások köre. Így például a személyszállítás, a mosodák, a kelmefestők és vegytisztítók tevékenységének eredménye jelentkezik a nemzeti jövedelem mutatószámaiban. A szolgáltatások jelentős része azonban (például a színházak, mozik, fodrászok, fürdők, egészségügyi ellátás stb.) még ma is kívül esik a nemzetijövedelem-számítások körén, s e tevékenységek eredménye sem a megtermelt, sem a felhasznált nemzeti jövedelemben nem tükröződik.

Burger Kálmánné cikkében helyteleníti ezt a gyakorlatot, s bírálja az alapját képező elméleti nézeteket. Gyakorlati javaslata: az áruformát öltött szolgáltatásokat — tekintet nélkül arra, hogy azok anyagi jellegűek vagy sem — teljes mértékben számítsuk be a nemzeti jövedelembé.

Népgazdasági számviteli rendszerünk már régóta érzi a hiányát egy olyan összefoglaló mutatószámnak, amely az anyagi tevékenységek mellett a nem anyagi tevékenységek eredményét is magában foglalja. Ezért véleményem szerint a cikk fő következtetésével — ha a szerző érvelésével, s bizonyos megállapításaival nem is — egyet kell érteni.

Jelenleg sem a nemzeti jövedelem, sem pedig a népgazdaságimérleg-számításoknál használt más összefoglaló mutatószám nem tölti be ezt a feladatot. Akár a megtermelt, akár a felhasznált nemzeti jövedelem alakulását vizsgáljuk, mindkettő *teljesen érzéketlen* a nem anyagi szolgáltatásokban bekövetkezett változásokra. Ha senki sem vitatja, hogy az orvos, a fodrász, a színész stb. társadalmilag hasznos tevékenységével szintén bizonyos társadalmi szükségletet elégít ki, akkor miért ne rendelkezhetnénk egy olyan mutatószámmal, amely — a bányász, a cukrász, az építőmunkás stb. mellett — az ő munkájuk eredményét is magában foglalja? Különösen azért látszik indokoltnak ez a követelés, mert a szolgáltatásoknak a részaránya erőteljesen növekvő tendenciát mutat. Ebből viszont az is következik, hogy — amennyiben valamilyen összefoglaló mutatószámmal nem vesszük eze-

* Lásd: Közgazdasági Szemle 1963. 9. sz. 1030–1043. l., valamint Földes Károly: Érték-
 → nemzeti jövedelem — szolgáltatás című cikkét. Közgazdasági Szemle, 1964. 1. sz. 36–47. l.

ket is tekintetbe — a valóságosnál kisebbnek mutatjuk gazdasági életünk fejlődését.

Továbbra is kellene rendelkezünk természetesen olyan összefoglaló mutatószámokkal, amelyek *csak* az anyagi tevékenységek eredményét tükrözik — tehát alaptalanok az olyan ellenvetések, hogy a szolgáltatásoknak a nemzeti jövedelembé való beszámítása eltörölné az anyagi tevékenységek közötti határvonalat —, de emellett ki tudnánk mutatni az anyagi és nem anyagi szférák együttes tevékenységének eredményét, kölcsönhatását is. Ennek megoldására nem kellene mereven ragaszkodni ahhoz — mint ezt Burgerné teszi —, hogy a kibővített fogalmat tekintsük ezentúl nemzeti jövedelemnek. Sok érv szól amellett is, hogy a nemzeti jövedelem maradjon meg a régi, csak az anyagi tevékenységet tartalmazó fogalomnak. E terminológiai kérdés ebből a szempontból csak másodrendű, a lényeg az, hogy *rendelkezzünk* egy olyan mutatószámmal is, amely tükrözi a nem anyagi szolgáltatások eredményét is, s ez a mutatószám jelentőségének megfelelő szerepet töltsön be a népgazdaság eredményeinek összefoglaló értékelésében. Burger Kálmánné cikkének fő következtetését — hogy a szolgáltatásokat is tekintetbe kell venni legfontosabb népgazdasági mutatószámaink, elsősorban a nemzeti jövedelem meghatározásakor — a probléma gyakorlatban való megoldatlanságának illusztrálásával kívánom elsősorban alátámasztani.

Szolgáltatások és életszínvonal

Az életszínvonal mérésével kapcsolatban a statisztikusokat már régóta foglalkoztatja* a szolgáltatások problémája. Akár anyagi javakat, akár nem anyagi szolgáltatásokat (a továbbiakban a szolgáltatásokat általában erre értve) használnak fel az emberek szükségleteik kielégítésére, mindkettőt figyelembe kell venni az életszínvonal összefoglaló mutatószámainál, például a reáljövedelemnek vagy az egy főre jutó fogyasztás reálértékének az alakulásánál. Ha ugyanis két egyén életkörülményei között csupán az volna a különbség, hogy a hónap utolsó napjára megmaradt 10 forint költőpénzüket az egyik cukrászsüteményre, a másik színházra fordítja, nyilván nem volna helyes azt a következtetést levonni, hogy a két egyén életszínvonala nem azonos. Márpedig, ha az életszínvonal összefoglaló jellemzésére egy olyan mutatószámot használnánk, amely csak anyagi elemeket tartalmaz, a két egyén színvonala különbözőnek tünne, mivel a 10 forintos cukrászsütemény teljes egészében anyagi fogyasztás, ugyanakkor amikor a 10 forintos színházjegy árában csak néhány fillér az anyagi elem (a színház fűtése, a díszletekhez felhasznált anyagok stb. arányos része), a többi nem anyagi jellegű szolgáltatás.

A magyar statisztikai gyakorlat — amióta csak reáljövedelmet illetve reálköltést számítunk — következetesen ebből a szemléletből indult ki, s így az életszínvonal összefoglaló mutatószámai mindig magukban foglalták a szolgáltatások teljes volumenét is. Ez azonban korántsem tekinthető általánosnak. A legtöbb KGST-országban a nemzeti jövedelem számítási módszerének rendelték alá az életszínvonal statisztikai mutatóit, s mivel a nemzeti jövedelem nem öleli fel a nem termelő jellegű szolgáltatásokat, ezeket a reáljövedelem, illetve a reálköltés mutatói sem fejezik ki.

E két szemlélet képviselői már több ízben tettek kísérletet arra, hogy megpróbálják egymást meggyőzni álláspontjuk helyességéről. A kibővített tartalmú életszínvonal-mutató hívei nemcsak magyar szakemberek, hanem más szocialista országok számos közgazdásza is, például a Szovjetunióban Figurnov** stb. — azzal érveltek, hogy a szolgáltatások is a szükségletek ki-

* Lásd például Mód Aladárné „A reáljövedelem-számítás néhány elvi kérdése” című cikkét. (Statisztikai Szemle, 1960. 4. sz.)

** Lásd Metodologicseszkiye voproszi izucsenyija urovnya zsziznyi trudjascsiszsja. (Cikkgyűjtemény.) Moszkva, 1962.

elégítését szolgálják, s az életszínvonal vizsgálatakor ezért nem hagyhatók figyelmen kívül. Szembe találták magukat azonban egy nagyon tetszetős, s logikailag megtámadhatatlannak látszó érveléssel: Csak azt lehet elfogyasztani, amit megtermeltek. Ha a szolgáltatások létrehozását nem tekintjük termelésnek (márpedig a nemzeti jövedelem statisztikájában ez a helyzet), akkor igénybevételek sem tekinthető fogyasztásnak. A fogyasztás reálértékébe, vagy az ezzel rokon jellegű reáljövedelemben csak az számíthat, aminek a létrehozása anyagi termelés; a szolgáltatásokat ezért automatikusan nem lehet az életszínvonal összefoglaló mutatószámainál figyelembe venni.

Ez a követelmény, hogy a fogyasztás és termelés — a tervezésben és a statisztikában is — összhangban legyen egymással, teljesen indokoltnak tűnik. Enélkül nem lehet népgazdasági mérlegeket szerkeszteni, illetve egyensúlyban tartani. Hogyan lehet ezt a követelményt azzal összeegyeztetni, hogy az életszínvonal-statisztikában a szolgáltatásokat is figyelembe kell venni? Szükségszerűen kialakult az a szemlélet — s ennek megnyilvánulásaival a hazai közgazdasági irodalomban sokszor lehetett találkozni —, hogy az életszínvonal-statisztikának egészen más a feladata, mint a nemzetijövedelem-számításoknak, s a kettőnek nem kell összhangban lennie.

De ha kissé jobban belemélyedünk ezekbe a problémákba, kiderül, hogy ez a nézet meglehetősen ingatag. Egyfelől nem vitás, hogy gazdálkodásunk végső célja az életszínvonal emelése. Másfelől pedig azt állítjuk, hogy a népgazdasági mérlegekben, ezen belül különösen a nemzeti jövedelem számításában gazdálkodásunk összefoglaló eredményeiről adunk számot. De miért nem szerepel a népgazdasági mérlegekben az életszínvonal fő mutatószáma is? Van egy (lakossági) fogyasztás-mutatószámunk az életszínvonal-számításokban. A nemzetijövedelem-mérleg felhasználás oldalán is találkozunk egy ilyen mutatószámmal. Miért ne lehetne a két fogyasztási mutatószám tartalmában azonos?

Úgy vélem, azzal, hogy az életszínvonal mutatószámait kiszélesítettük, a nemzeti jövedelem mutatószámainál pedig megmaradtunk a szűkebb fogalom mellett, csak félmegoldást értünk el. Elértük ugyan azt, hogy rendelkezünk egy olyan fogyasztás-mutatószámmal, amely a szolgáltatásokat is tartalmazza (mármost az életszínvonal statisztikájában), de nincs még sehol sem olyan termelés-mutatószámunk, amely szintén felölelné a szolgáltatásokat. Mesterségesen elválasztottuk egymástól a népgazdaság összefoglaló számításainak két legfontosabb fejezetét — aminek elég sok hátrányát lehet érezni a gyakorlatban. Ez is csak alátámasztja Burgerné javaslatának helyességét: rendelkezünk egy olyan nemzeti jövedelem mutatószámmal is, amely felöleli a szolgáltatások volumenét is.*

Érdemes megemlíteni egyébként, hogy az a szemlélet, amely szerint az életszínvonal mutatószámainak a szolgáltatásokat is fel kell ölelniök, a többi szocialista országokban is kezd határozottan előtérbe kerülni. A KGST Statisztikai Állandó Bizottsága nemrégiben fogadott el egy olyan megállapodást, hogy ezentúl minden tagországban számítanak olyan reáljövedelem-mutatószámot is, amely a szolgáltatásokat is tartalmazza. Ez mindenképpen pozitíven értékelendő, s csak még jobban ráirányítja a figyelmet arra, hogy a nemzeti jövedelem szempontjából is érdemes felülvizsgálni a szolgáltatások kezelésének eddigi módszereit.

A szolgáltatások és a külkereskedelem

Az életszínvonal mellett a külkereskedelem a népgazdasági mérlegszámítások másik olyan területe, ahol a szolgáltatások eddigi kezelésének hátrányait határozottan érezni lehetett. A nemzetközi piacon nemcsak anyagi

* Pontosabban szólva Burgerné nem egészen így fogalmazta meg javaslatát, a terminológiai véleménykülönbségünk azonban nem változtat a dolog lényegén.

javak, hanem szolgáltatások is cserélődnek, s nemritkán fordul elő, hogy a szolgáltatások exportjáért valamilyen anyagi jószágot hozunk be, vagy fordítva. Milyen problémát jelent ez a mérlegegyensúly szempontjából?

Vegyük a következő példát! Valamilyen művészegyüttesünk külföldi turnéja során jelentős anyagi bevételre (devizára) tesz szert. A magyar állam ezt a devizabevételt valamilyen anyagi jószág, mondjuk déligyümölcs megvásárlására fordítja. Ezt a déligyümölcs-mennyiséget az országba behozzák, s a lakosság el is fogyasztja. A nemzetijövedelem-mérleg felhasználás oldalán — az egyéb anyagi javak fogyasztása mellett — megjelenik ennek a déligyümölcsnek az értéke is. A mérlegnek egyensúlyban kell lennie, ezért a forrás oldalon is szerepelnie kell ennek az összegnek, vagy pedig a felhasználás oldal valamely más tételét kell hasonló arányban csökkenteni. Mi itt a megoldás?

Ha végigtekintünk jelenlegi nemzetijövedelem-mérlegünk forrás oldalán, hamar kiderül, hogy egyik tételt sem volna helyes a déligyümölcsök ellenértékének összegével megnövelni. A mérleg forrás oldalán az anyagi termelés ágai szerepelnek, s ezek közül egyik sem hozta létre a szóban forgó volument. Még a külkereskedelem sem, hiszen ez az ágazat csupán közreműködött a cserében, de maga nem hozta létre a déligyümölcsök ellenértékét. Szolgáltatásokat (nem anyagi jellegűeket) létrehozó ágazat nem szerepel a mérleg forrás oldalán.

Statisztikai gyakorlatunk nem is ezen az úton kísérli meg a mérleg egyensúlyának biztosítását. Sokkal csábítóbbnak látszik egy másik lehetőség. A mérleg felhasználás oldalán van egy tétel, amelyet külföldi felhasználásnak nevezünk, s amely pozitív vagy negatív előjelű is lehet, attól függően, hogy kiviteli vagy behozatali többletről van szó. Az egyensúlyt a gyakorlatban úgy teremthetjük meg, hogy ezt a tételt csökkentjük, vagyis a déligyümölcsöt behozatali többletnek tekintjük.

Az egyensúlyt valóban meg lehet ily módon teremteni, ezt azonban nem lehet egészséges eljárásnak tekinteni. Csak olyan áron tudtuk így az egyensúlyt elérni, hogy ezáltal a mérleg egyik tételét (mégpedig igen fontos tételét) elemezhetetlenné tettük, olyanná, amelyben a legkülönbözőbb jellegű tényezők jutnak kifejezésre. A negatív előjelű külföldi felhasználás, vagyis a behozatali többlet létrehozásában — a többi között — a következő tényezők játszanak szerepet:

a) az olyan áruimport, amelyet ebben az évben nem egyenlítünk ki, vagyis a külfölddel szembeni adósságállomány növekedése; b) a szolgáltatások exportja ellenében importált áruk értéke, vagyis az olyan jellegű tételek, mint a példánkban szereplő déligyümölcs-behozatal.

Nem szükséges különösképpen bizonyítani, hogy népgazdasági szempontból e két tényező mennyire eltérő jelentőségű. Egyáltalán nem közömbös például, hogy a „behozatali többlet” oly módon keletkezik, hogy közben változik-e a nemzeti vagyon, vagy sem.

A helyesebb megoldás az lenne, ha a szolgáltatás létrehozását a forrás oldalon mutatnánk ki, s nem pedig a behozatali többletnél. A fenti példában a művészegyüttes munkája a szó legigazibb értelmében nemzeti jövedelmet hoz létre, ugyanúgy mint annak a termelő munkásnak a munkája, akinek termékét exportálják; miért ne mutathatnánk ki ezt az eredményt is úgy, mint a nemzeti jövedelem termelését?

Burger Kálmánné javaslatait tehát a külkereskedelem elszámolása szempontjából is érdemes fontolóra venni.

A szolgáltatások számbavétele és az áruforma

Elméleti koncepciójának megfelelően Burger Kálmánné csak az *áruformát öltött* szolgáltatások figyelembevételét tartja indokoltnak. Ezzel szemben — véleményem szerint — annak a megítélése, hogy figyelembe vegyünk-e

valamilyen szolgáltatást az így kibővített nemzetijövedelem-számításban, vagy sem, a szolgáltatások *jellegétől* függ, és nem attól, hogy áruformát öltenek-e vagy sem. Ha például az orvosi ellátásról, gyógykezelétsről úgy döntünk, hogy ezt a „nemzeti jövedelembé” beszámítjuk, akkor nem volna helyes, ha csak az áruformát öltött orvosi szolgáltatásokat (tehát a magán orvosi tevékenységet) vennénk figyelembe, a társadalombiztosítás keretében nyújtott orvosi ellátást pedig nem.

A szerző abból a koncepcióból indul ki, hogy a nemzeti jövedelem értékkategória. „Az ország nemzeti jövedelme az árutertermelés értékéből adódik — az árutertermék és áruszolgáltatás termelési értékéből egyaránt — és nem meghatározott dolgok konkrét termeléséből.” (1043. l.)

Nem kívánom vitatni, hogy a nemzeti jövedelmet értékkategóriaként is lehet értelmezni. Nem szabad azonban elfeledkezni arról, hogy egy fogalom jellegét e fogalom alapvető rendeltetése határozza meg. Nem véletlen, hogy a legkülönbözőbb közgazdasági elemzéseknél, dinamikai vizsgálatoknál, nemzetközi összehasonlításoknál a nemzeti jövedelem *volumenindexeivel*, nem pedig értékindexeivel találkozunk. A nemzeti jövedelemmel általában a *használati értékek tömegét* akarjuk jellemezni, az érték itt csak az összemérés eszköze, s nem a vizsgálat tulajdonképpeni célja.

Burgerné abban is téved, hogy a „... nemzetijövedelem-mérleg mindig is az árutertermelés értékét vette számba az áruk tényleges vagy bázisárain. Legfeljebb a számbavétel nem terjedt ki az árutertermelés teljes körére. A nemzeti jövedelem a szocializmusban is az áruk új értékének az összessége”. (1040. l.) Valójában a nemzetijövedelem-mérleg — mai formájában is — tartalmaz jócskán nem áru elemeket is. (A parasztság saját termelésből történő fogyasztása például — amely tipikusan nem áru — a parasztság fogyasztásának közel egyharmadát tette ki az elmúlt években.)

Valóban nem szükséges mindenfajta szolgáltatást a „nemzeti jövedelembé” beszámítani. Ellentétben azonban Burgernével, én nem a szolgáltatás áru vagy nem áru voltát, hanem a szükségletek kielégítésében betöltött szerepét — röviden jellegét — tekintem kritériumnak. E kettő között azonban *gyakorlatilag* nincs nagy különbség. Azok a szolgáltatások, amelyeket jellegükönél fogva kihagynék (például a közigazgatási szolgáltatások) a legtöbbször nem is áruk.

Vannak azonban bizonyos szolgáltatások, amelyeket nem jellegük miatt, hanem azért javasolnék kihagyásra, mert gyakorlatilag nem lehet ezeknek a tevékenységeknek az eredményét megfelelő módon számbavenni. Ilyen például a háztartásban végzett takarítás, általában a háztartásban végzett munka. Minthogy általában azok sem áruk, gyakorlatilag itt is közelebb kerül álláspontom Burgernéjéhez. Azokban az esetekben azonban, amikor e két koncepció nem azonos gyakorlati következtetésekre vezet — mint például a már említett orvosi ellátás esetében —, ezeknek a nem áru szolgáltatásoknak a figyelembevétele is szükséges a „nemzeti jövedelem” számításánál.

Kereseti arányok vizsgálata a termelőszövetkezetekben

A gazdaságpolitikának fontos feladata, hogy a termelőszövetkezetek gazdasági megerősítésével egyidőben és párhuzamosan szocialista jellegűket is erősítse. A szocialista jelleg egyik tényezője a termelőszövetkezeti jövedelemelosztás formája, amelynek alapelve: mindenki képessége szerint dolgozik és mindenki munkája szerint részesedik. Ennek az alapelvek az érvényesítésén túlmenően a jövedelemelosztási, illetve munkadíjazási formát úgy kell megválasztani, hogy az a termelési eredmények növelésére ösztönözzön. Az ösztönzés fontos tényezője a jövedelemelosztás, közelebbről a munkadíjazás arányossága a mezőgazdasági szektorok között, s ezen túlmenően az üzemmen belül az egyes termelési ágak között. Különösen időszerű ennek a kérdésnek a vizsgálata a termelőszövetkezetekben, mert a tapasztalatok szerint a növénytermelésben elérhető alacsonyabb jövedelem az egyik oka a termelőszövetkezeti tagok és családtagjaik elvándorlásának.

A kérdés jelentőségére való tekintettel 60 termelőszövetkezet adatai alapján üzemáganként megvizsgáltuk a kereseti arányok alakulását. A 60 termelőszövetkezet adatait az MTA Agrárgazdasági Intézete gyűjtötte össze. A szóban levő termelőszövetkezetek összes területe 138 414 kh, ebből a közös szántó 97 770 kh. Taglétszámuk 17 368 fő, ebből a nők aránya 38,8 százalék, a nyugdíjas vagy járadékos tagoké 19,5 százalék, a dolgozó tagok aránya 80,3 százalékos, ezek között a nyugdíjasok aránya 6,1 százalék.

A kereseti arányok tanulmányozása végett üzemáganként megállapítottuk a munkaráfördítést 10 óras

munkanapokban és munkaegységekben. A termelőszövetkezetek kötelező és önkéntes* adatszolgáltatását esetenként helyszíni adatfelvétellel is kiegészítettük.

A vizsgált keresetek a közös gazdaságban végzett munka után kapott jövedelemrészre vonatkoznak. Nem tartalmazzák a földjádékot, az egyéb juttatásokat** és a háztájiból eredő jövedelmet.

Az üzemági kereseteket 1 munkanapra és 1 évre számítva dolgoztuk fel. A pénzbeli és természetbeli munkaráfördítések az 1961. naptári évre vonatkoznak, így tartalmazzák az 1962. évet érintő befejezetlen termelést is. Az üzemáganként felhasznált munkaidő mellett megállapítottuk ugyancsak üzemáganként a munkaegység-felhasználást és annak forintértékét, a nem munkaegység szerinti részesedés forintértékét, a prémium összegét és az alkalmazottak bérét. Ennek alapján kiszámítottuk minden üzemágban az egy napra jutó, valamint az egy dolgozó tagra és alkalmazottra, illetve a dolgozóra és családtagokra jutó évi kereseteket. Dolgozó tagnak és dolgozó családtagnak a zárszámadásban és a KSH-nak adott jelentésben szereplő átlagos létszámot vettük.

Annak megállapítása végett, hogy a kereseti átlagok mennyire jellemzőek, kiszámítottuk az átlagtól való eltéréseket (δ) és az eltérés százalékaát. Erre annál inkább szükség volt, mert a szóban forgó 60 termelőszövetkezet munkadíjazása az 1961. év-

* Kötelező az FM és a KSH részére, önkéntes az MTA Agrárgazdasági Intézet részére.

** Öregiek betegsegélyezése, házassági, temetkezési segély, bölcsőde, napközi, üzemi konyha fenntartása, szociális, kulturális és egyéb szolgáltatások.

ben túlnyomó részben munkaegység szerint történt, s a munkaegységek száma és értéke — a termelőszövetkezetek különböző természeti, közgazdasági viszonyai és gazdálkodási színvonala folytán — nagy szóródást mutatott.

A napi keresetek 30 százalékos, az évi keresetek 20 százalékos szóródást mutatnak.

A munkanapra számított keresetek üzemágankénti alakulása

Az 1. számú táblázat tartalmazza az 1961. évi átlagkeresetet a vizsgált 60 termelőszövetkezet átlagában.

A szántóföldi növénytermelésben dolgozók munkanaponként az állattartásban dolgozóknál 20,6 százalékkal, a segédüzemekben dolgozóknál 22,6 százalékkal kevesebbet keresnek. A növénytermelés ágazatai közül a szőlőtermelés munkadíjazása közelíti meg leginkább az állattartásban elérhető napi keresetet. Az erdőgazdálkodás magas kereseti átlaga valószínűleg az erőteljes fakivágásokkal függ össze, ezért a jövőre vonatkozólag nem vonhatunk le belőle általánosítható következtetést.

A vizsgált termelőszövetkezetek nagyrészt a munkaegységkönyv alapján díjazták és prémizálták a munkákat. A növénytermelés és a többi ágazat közti kereseti feszültség arra indította a termelőszövetkezeteket, hogy a növénytermelésben dolgozók keresetét megemeljék. Ezt az emelést általában a munka megjavításával próbálták összekötni. Egyes termelőszövetkezetek azt az eljárást vezették be, hogy nem munkaegység szerinti részesedést és prémiumot adtak a nehéz fizikai munkát igénylő növénytermelési munkákért különösen azokért, amelyeknek időben való elvégzése döntően kihat a terméseredményre vagy a termés átágának megtartására. Ilyenek voltak a kapálás, az aratás, a szénabetakarítás, a kertészeti munkák stb.

A nem munkaegység szerinti részesedéssel, a prémiummal a növény-

termelési napi keresetek aránya a más ágazatokban elért keresethez viszonyítva valamivel javult: a szántóföldi növénytermelés és az állattartás közt mutatkozó 24 százalékos eltérés 20,6 százalékra, a szántóföldi növénytermelés és a segédüzemek közt mutatkozó 26 százalékos eltérés 22,6 százalékra csökkent.

A tanulmányozott termelőszövetkezetek az állattartás munkáit a munkaegységkönyv szerint alapmunkaegységgel, eredményességi munkaegységgel és prémiummal díjazták. A legtöbb napi keresetet — a gyapjú, a tej és a bárány utáni eredményességi prémizálás következtében — a juhászatban érték el. Utána a szarvasmarhatartás, majd a sertéstartás következik.

A termelőszövetkezeti állatállomány összetételében a legnagyobb hányadot (számosállatban kifejezve az állatállomány 75 százalékát) a szarvasmarha és a sertés képviseli. Indokolt tehát ezekben az állattartási ágazatokban a kereseti arányokat hasznosítási irányok szerint is megvizsgálni.

A szarvasmarha- és a sertéstartás keresetei hasznosítási irányonként is jelentősen különböznek egymástól. A tehenészetben a napi átlagkereset 61,15 Ft (a szántóföldi kereset 136,6 százaléka), a növendékmarha-nevelésben 46,25 Ft (103,3 százalék), a marhahízalásban 50,33 Ft (112,4 százalék).

A sertésenyésztésben elért napi átlagkereset 49,66 Ft (110,9 százalék), a süldőnevelésben 40,34 Ft (90,1 százalék), a sertéshízalásban 47,21 Ft (105,5 százalék). A sertéstartás munkadíjára vonatkozó 93 adatból 42 adat összevontan tartalmazta a három hasznosítási irányban elért napi keresetet (átlaguk 51,35 Ft volt), 1 adat pedig a süldőnevelés és a sertéstartás együttes napi keresetére vonatkozott (76,99 Ft). Mindezek beszámításával alakult a sertéstartás napi átlagkeresete 50 Ft-ra.

A táblázatok az egyes üzemágakban elért átlagkereseteken kívül jól tájékoztatnak az üzemen belüli kereseti arányokról is.

Egy munkanapra jutó termelőszövetkezeti átlagkereset

Megnevezés	1 munkanapra jutó átlagkereset Ft-ban	A szántóföldi növénytermelésben elért kereset %-ában
Szántóföldi növénytermelés.....	44,76	100,0
Kertészet.....	46,27	103,3
Szőlő- gyümölcsstermelés.....	52,77	117,8
Rétegzádkodás	32,58	72,7
Legelőgazdálkodás	32,98	73,6
Erdőgazdálkodás	63,83	142,6
Egyéb növénytermelés.....	37,97	84,8
Növénytermelés összesen.....	45,64	101,9
Szarvasmarhatartás	56,07	125,2
Sertéstartás	50,00	111,7
Juhászat	58,52	130,7
Baromfinevelés	46,71	104,3
Halászat	52,29	116,8
Méhészet	40,75	90,9
Egyéb állattartás	63,72	142,3
Állattartás összesen	54,02	120,6
Igatartás és csikónevelés	53,46	119,4
Állattartás, igatartás, csikónevelés össz.	53,91	120,4
Tehergépkocsi és vontató	70,87	158,3
Univerzális traktor	66,56	148,7
Szántótraktor.....	69,33	154,8
Műhelyek	55,73	124,5
Egyéb segédüzem	50,25	112,2
Segédüzemek összesen	56,76	126,8
Takarmányelőkészítő	45,24	101,1
Silózás.....	47,74	106,7
Egyéb feldolgozó üzemek	42,21	94,3
Feldolgozó üzemek összesen	45,76	102,2
Segéd- és feldolgozó üzemek összesen ...	54,86	122,6
Építkezés	52,73	117,8
Vegyes munkák.....	35,54	79,4
Tagoknak végzett munka	34,86	77,9
Idegeneknek végzett munka	50,85	113,6
Egyéb általános munka	37,48	83,7
Általános munka összesen	41,63	92,6
Műszakiak*.....	68,46	152,9
Adminisztratív dolgozók**	60,80	135,8
Egyéb	39,81	88,9
Műszaki és adminisztratív dolgozók össz.	55,62	124,3
Mind összesen	48,62	108,6

* Elnök, elnökhelyettes, mezőgazdász, gépcsoportvezető, brigádvezető.

** Könyvelő, pénztáros, adminisztrátor, normás, raktáros.

A szarvasmarhatartásban elért, 56,07 Ft-os átlagos napi kereset megelőzi a sertéstartás 50 Ft-os keresetét. A tehenészetben az egy napra jutó kereset — amelyet a vemhességi és borjúszaporulat utáni eredményességi munkaegység és prémium számottevően megemel — meghaladja a marhahizlalásban elérhető napi keresetét. A növendékmarha-nevelés jócskán lemarad mögöttük, valószínűleg a nyári legeltetés miatt, amikor nem teljes munkakeréjű tagokat, fiatalkorúakat vagy időseket alkalmaznak. A sertésenyésztés a hizlalásnál magasabb napi keresetet biztosít. A süldőnevelés napi keresete — éppúgy, mint a növendékmarha-nevelése — alacsonyabb a tenyésztésben és a hizlalásban elért keresetnél.

Adataink szerint az egy munkanapra jutó átlagkereset a halászatban igen megközelíti a szarvasmarhatartás átlagkeresetét. Ezt a megállapítást azonban fenntartással kell fogadni, mert az adatokat csak néhány termelőszövetkezetből vettük, s ezek a termelőszövetkezetek nem folytatnak haltenyésztést, hanem a községben levő természetes vizeken halásznak.

Alacsony a napi kereset a baromfitartásban is, feltehetően azért, mert a vizsgált szövetkezetek nem folytattak valóban nagyüzemi baromfitenyésztést. A méhészet nem tekinthető nagyüzemi ágnak, a tagok által behozott méhészetet nem fejlesztik, továbbra is az a tag kezeli a méhcsaládokat, aki behozta. Több termelőszövetkezet adatgyűjtésében előfordult, hogy az itatásos borjúnevelést, továbbá a baromfitartást, a halászatot, a méhészetet „Egyéb állattartás” címen vonták össze, ahogyan a KSH-nak nyújtott adatszolgáltatásban szokásos. Ezeket az adatokat utólag már nem lehetett szétbontani.

A *fogatosoknak* a munkaegységkönyv szerinti díjazás kedvező, napi 53,46 Ft-os keresetre ad lehetőséget. (Ebben az összegben a növényterme-

lés részére végzett munkájuk is benne van.) A pénzbeli munkadíjazás normái a fogatosok kedvező kereseti lehetőségeit megváltoztatták.

A tehergépkocsi-vezetők és a traktorosok a termelőszövetkezetek legjobban díjazott dolgozói. Munkadíjuk az állami gazdasági díjakhoz igazodik, már csak azért is, mert a dolgozók többnyire az állami gazdaságból, vagy gépállomásról kerülnek a termelőszövetkezetekhez, s a korábban elért keresetet ki is kötik. A termelőszövetkezetek ezt a feltételt teljesíteni szokták, tekintet nélkül arra, hogy ez az üzemben belül kereseti aránytalanságot szül.

A tehergépkocsik és traktorok számának növekedésével megváltozik a termelőszövetkezetek műhelyeiben dolgozó szakiparosok összetétele és keresete. Mivel a kisebb javításokat is az üzemben végzik, feltételezhető, hogy a keresetek ezen a területen növekedni fognak.

A többi segéd- és feldolgozó üzemágban (a darálásnál, a tejfeldolgozásnál, a takarmány-előkészítésnél, a silózásnál) a keresetek a termelőszövetkezeti átlagos egy napi munkadíj körül mozognak. Kiugróan magas (57,13 Ft) a tégláégetők és (51,32 Ft) a szeszfőzők napi keresete, ezekben az ágakban azonban csak időszakos munka van.

Az *építkezés* (kőműves munka) majdnem valamennyi üzemben szerepel. A kereset tendenciája a segédüzemeké felé halad. Az általános munkák (tagoknak végzett munka, éjjeliőrök, mezőőrök munkája stb.) napi díjazása megközelítőleg azonos.

A *műszaki és adminisztratív* dolgozóknak a termelőszövetkezetekhez való jogi viszonya (tag, alkalmazott, állami tanácsi szervtől, vállalatától kihelyezett dolgozó), termelésben betöltött szerepe (vezető, beosztott), szakmai képzettsége, munkadíjazása a legváltozatosabb. Átlagkeresetük éppen ezért nagy — 38 százalékos — szóródást mutat, de a keresetek színvonalát a termelőszövetkezeteken belül a többenél magasabb.

Az egy főre jutó évi átlagkeresetek üzemágankénti alakulása

Az egy napra jutó üzemi kereseti átlagok még nem adnak megbízható képet a kereseti arányokról, hiszen a foglalkoztatás mértéke döntően befolyásolja a munka utáni jövedelemrész nagyságát. Ezért szükséges a napi kereseten kívül az évi keresetet is vizsgálni.

Az évi keresetek 1961-ben 15 termelőszövetkezet átlagában üzemáganként a 2. sz. tábla szerint alakultak. (A foglalkoztatottság jellemzésére a keresetek mellett feltüntetjük a teljesített évi átlagos munkanapok számát).

Az évi keresetek a napi kereseteknél is jobban tükrözik a növénytermelésben meglévő kereseti aránytalanságot. A szántóföldi növénytermelésben dolgozók 38—39 százalékkal kevesebbet keresnek a termelőszövetkezeti átlagnál. Ezt a kedvezőtlen helyzetet némileg enyhíti, hogy a növénytermelési dolgozókat év közben alkalmyszerűen más üzemágakban is foglalkoztatják. A vizsgált üzemekben a növénytermelők más üzemágakban végzett egyes munkája foglalkoztatottságukat éves viszonylatban 8 nappal, évi keresetüket átlagosan 317—347 forinttal (7227—7905 forintra) emeli.

A növénytermelésben dolgozók évi átlagkeresete körülbelül a fele az állattartási és segédüzemi dolgozók éves keresetének; a napi keresetekben csak 20—22 százalékos eltérés mutatkozott.

Az elmondottak elsősorban a szántóföldi növénytermelést és kertészetet érintik, de vonatkoznak a szőlőművelésre is. A szőlészetben az egy napi kereset megközelítette az állattartás napi keresetét, éves átlagban viszont csak $\frac{2}{3}$ -át éri el.

Az állattartási főágazatban a kereseti viszonyok éves szinten is kedvezőek. Ez főképp annak a következménye, hogy egész éven át egyenletes és csaknem teljes (300 nap körüli) a foglalkoztatottság.

A szarvasmarha- és a sertéstartás hasznosítási irányonként való szét-

bontása létszámadatak hiányában, illetőleg azok bizonytalansága miatt (mivel ugyanaz a dolgozó több hasznosítási irányban is dolgozik) nem történhetett meg.

Az állattartáson belül előnyös a kereset a juhászatban (a dolgozók termelésben való érdekeltsége, a birkatartás, a gyapjúhozam utáni részesezés folytán). Kereset szempontjából a juhászat mindjárt a szarvasmarhatartás után következik, az egy főre jutó munkanap-felhasználásban pedig nincs is közöttük számottevő eltérés.

A sertés- és a baromfitartásban alacsonyabbak a keresetek. Ez a munkadíjak színvonalán kívül azzal is magyarázható, hogy a baromfitartásban a szakaszos üzemeltetés miatt kisebb a teljesített munkanapok átlaga.

Az állattartáson belül az éves kereseti arányok a következőképpen alakultak (az állattartási főágazat évi átlagkeresete = 100):

Szarvasmarhatartás	107,2—108,3
Sertéstartás	94,2— 95,4
Juhászat	100,2—107,5
Baromfitartás	74,5— 74,6
Halászat	38,2— 50,9
Méhészet	67,0
Egyéb állattartás	96,2— 99,6

A segéd- és feldolgozó üzemek kereseti aránya a főágazaton belül a következő (a segéd és feldolgozó üzemek évi átlagkeresete = 100):

Igatartás	105,9
Tehergépkocsi	156,2
Univerzális traktor	122,1
Műhelyek	117,1
Daráló	71,6
Tejfeldolgozó	73,1
Fűrészüzem	65,1
Szeszfőző	45,6
Téglaégető	108,6

E csoporton belül az igatartás keresete az állattartási főágazat átlagkeresete körül mozog (annak 97 százaléka). A tehergépkocsi-vezetők kereseti aránya a segéd- és feldolgozó üzemeken belül a legmagasabb, ez-

Egy főre jutó évi átlagkereset 15 szövetkezet átlagában*

Megnevezés	1 főre jutó évi átlagkereset Ft	Egy tag által teljesített évi átlagos munkanap	Évi átlagkereset a szántóföldi növénytermelés százalékában
Szántóföldi növénytermelés.....	6480—6962	159—170	100
Kertészet.....	3500—6999	66—132	54,0—100,5
Szőlészet.....	8292—9393	137—155	127,9—134,9
Gyümölcsös	2920—3212	96—105	45,1—46,1
Egyéb növénytermelés.....	4920—9348	89—168	75,9—134,3
Növénytermelés összesen.....	6910—7558	152—166	106,6—108,6
Szarvasmarhatartás	16082—16478	296—303	236,7—248,2
Sertéstartás	14161—14474	316—323	107,9—218,5
Juhászat	14871—16523	286—318	229,5—237,3
Baromfinevelés	11065—11471	294—305	164,8—170,8
Halászat	7550—15099	192—384	116,5—216,9
Méhészet.....	10353	214	148,7—159,8
Egyéb állattartás	14280—15300	214—230	219,8—220,4
Állattartás összesen	14844—15369	296—306	220,8—229,1
Igatartás és csikónevelés.....	14018	297	214,3—230,2
Állattartás, igatartás és csikónevelés össz.	14862—15258	296—304	219,2—229,4
Tehergépkocsi és vontató	21997	289	316,0—339,5
Univerzális traktor	17199	283	247,0—265,4
Műhelyek	16404—16511	304—305	237,0—253,0
Egyéb segédüzem.....	12350	244	177,4—190,6
Segédüzemek összesen.....	14860—14880	280	213,7—229,3
Takarmány-előkészítő	—	137	—
Egyéb feldolgozó üzemek	12110—12488	257—265	179,4—186,9
Feldolgozó üzemek összesen	9014—9165	205	131,6—139,1
Segéd- és feldolgozó üzemek összesen ...	14038—14086	269—270	202,3—216,6
Építkezés	12513—12699	267—271	182,4—193,1
Vegyes munka	2764—2955	87—93	42,4—42,7
Tagoknak végzett munka	9154	260	131,5—141,3
Egyéb általános munka.....	3114—3412	70—77	48,1—49,0
Általános munka összesen	3826—4095	100—107	58,8—59,0
Elnök	29273	317	420,5—451,7
Elnökhelyettes	20242	336	290,7—312,4
Mezőgazdász	22601	281	324,6—348,8
Könyvelő	24128	301	346,6—372,3
Adminisztrátor	13204—13468	286—292	193,5—203,8
Raktáros + magtáros.....	12190—12480	295—302	179,3—188,1
Brigádvezető	16302	293	234,2—251,6
Egyéb	14089	300	202,4—217,4
Műszaki és adminisztratív dolgozók össz.	16349—16461	295—297	236,4—252,3
Mind összesen	9008—9631	193—206	138,3—139,0

*A iovatok első számoszlopa az egész dolgozó létszámra (dolgozó tagokra, alkalmazottakra és dolgozó családtagokra együttesen) számított évi kereseteket a másik oszlop a dolgozó tagokra és alkalmazottakra számított évi kereseteket tartalmazza. Erre azért volt szükség, mert a dolgozó családtagoknak csupán a létszáma volt ismeretes, de az üzemágankénti keresete nem.

után a traktorvezetőké következnek. Évi munkanapjaik száma is nagy, bár nem éri el az állattartásban dolgozókéét.

A műhelyek dolgozói 16 000 forint körüli évi keresetüket 304 munkanapon érik el. A magas munkanap-teljesítést a munka állandósága és az okozza, hogy sok helyen időbérben dolgoznak. A tégláégetés idényszerű munkája is jó keresetet biztosít (15 291 Ft). Mivel a daráló gyakran vámórlést is végez, a foglalkoztatás nem kizárólag a termelőszövetkezet-től függ, ezért a teljesített munkanapok átlaga és a kereset is (10 088 Ft) alacsonyabb a többi műhelyekhez viszonyítva, s emellett a szóródási százalék is nagy (54 százalék).

A szeszfőzés idényszerű a termelőszövetkezetekben. Időtartama eltérő. Nagy szóródása van mind az átlagos keresetnek (46 százalék), mind az évi munkanapok számának (17 százalék). A tejfeldolgozásban elért kereset nagyjából megegyezik a darálóbeli keresettel.

Az általános munkákkal elért évi keresetek a velük szemben támasztott gazdasági követelményeknek megfelelően alacsonyak, a termelőszövetkezeti átlagkereset 50 százalékát érik el.

Az építkezésben a segédüzemekkel azonos évi átlagmunkanappal az ottani keresetek 90 százalékát érik el.

Műszaki és adminisztratív dolgozók évi keresetei úgy aránylanak a többi dolgozókéhoz, mint a napi keresetek.

A termelőszövetkezeti üzemági keresetek összehasonlítása az állami gazdasági üzemági keresetekkel

Az összehasonlítás meglehetősen nehéz, mert az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek termelési viszonyai, termelőerői különbözőek, az állami gazdaságokban a gazdálkodás színvonala magasabb. Az állami gazdaságokban egységes béralapgazdálkodás van. A termelőszövetkezetekben ilyen nincsen. Igaz viszont, hogy a termelőszövetkezetekben igyeksze-

nek olyan munkadíjazási formákat kialakítani, amelyekkel előmozdíják, hogy a termelőszövetkezeti szektor dolgozói az állami gazdasági dolgozókéval lehetőleg arányos kereset-hoz jussanak, és ezzel a termelőszövetkezeti tagok és családtagok felesleges áramlásának gátat vessen.

A szektoronkénti üzemági keresetek összehasonlítása céljából a 60 termelőszövetkezet dolgozóinak 1961. évben munkával szerzett napi és évi keresetét (munkaegység-részesedést, a nem munkaegység szerinti részesedést és a prémiumot) összevetettük az állami gazdaságok dolgozóinak ugyancsak 1961. évi napi és évi bruttó munkabérével (munkabérral és prémiummal).

A tanulmányban csupán a munkáért kapott közvetlen keresetekkel számolunk, de megjegyezzük, hogy az állami gazdasági dolgozók körülből 37 százaléka, az időszakos és alkalmi munkások nem kapnak illetményföldet, míg a termelőszövetkezeti tagok háztáji földjuttatásban részesülnek. Továbbá a termelőszövetkezeti tagok társadalombiztosítási díja magukat a tagokat terheli. Különbség van a két szektor között az SZTK szociális juttatásaiban is (például gyógyászati segédeszközt a termelőszövetkezeti tagok nem kapnak).

Az állami gazdasági dolgozók napi munkabére meghaladja a termelőszövetkezeti dolgozók napi munkadíját, ez utóbbi az állami gazdasági napi átlagbérenek csak 86,7 százaléka. A vezetők, a műszaki dolgozók (elnök és helyettese, mezőgazdász, gépcsoportvezető, brigádvezetők) napi keresete azonban mindössze 66,8 százaléka az állami gazdasági műszaki dolgozók egy napra jutó bérének. Az adminisztratív dolgozók (könyvelő, pénztáros, adminisztrátorok, normás) keresete az állami gazdasági adminisztratív dolgozók 1 napra jutó keresetének 75 százalékát éri el.

Természetesen a dolgozók képzettségének és képességeinek is szerepe van abban, hogy a szövetkezeti műszaki és adminisztratív dolgozók napi keresete átlagosan csupán kétharmada az állami gazdasági dolgozóké-

3. sz. táblázat

Egy munkanapra jutó átlagkereset*

Megnevezés	Termelőszövet- kezet (Ft)	Állami gazda- ság (Ft)	Termelőszövet- kezet az Állami gazdaság százalékában
Szántóföldi növénytermelés.....	44,76	47,30	94,6
Kertészet	46,27	45,50	101,7
Szőlő-, gyümölcsöstermelés	52,77	51,89 ¹	101,7
Rétegazdálkodás	32,58	—	—
Legelőgazdálkodás	32,98	—	—
Erdészet.....	63,83	—	—
Egyéb növénytermelés.....	37,97	49,20	77,2
Növénytermelés összesen	45,64	48,80	93,5
Szarvasmarhatartás	56,07	56,10 ²	99,9
Sertéstartás.....	50,00	53,35	93,7
Baromfivédelem	46,71	47,60 ³	98,1
Juhászat	58,52	55,40	105,6
Halászat	52,29	54,20	96,5
Méhészet.....	40,75	—	—
Egyéb állattartás	63,54	50,70	125,3
Állattartás összesen	54,02	54,30	99,5
Igatartás és csikónevelés	53,46	51,40	104,0
Állattartás, igatartás és csikónevelés összesen	53,91	53,64	100,5
Tehergépkocsi és vontató	70,87	72,20	98,2
Univerzális traktor	66,56	66,60	99,9
Szántótraktor.....	69,33	63,30	109,5
Műhelyek	55,73	66,50	83,8
Daráló.....	45,38	—	—
Tejfeldolgozó	48,16	—	—
Fűrészüzem	45,43	—	—
Szszfeldolgozó.....	51,32	—	—
Téglaégető.....	57,13	—	—
Homokbánya.....	31,07	—	—
Nádpallóüzem	86,69	—	—
Egyéb üzemek	68,42	—	—
Segédüzemek összesen.....	56,76	61,60 ⁴	92,1
Takarmány-előkészítő	45,24	52,40	86,3
Egyéb feldolgozó üzem	42,21	58,80 ⁵	71,8
Feldolgozó üzemek összesen	45,76	67,00 ⁶	68,4
Segéd- és feldolgozó-üzemek összesen	54,86	62,77 ⁷	87,4
Építkezés	52,73	69,10 ⁸	76,3
Vegyés munka	35,54	—	—
Tagoknak végzett munka	34,86	—	—
Idegeneknek végzett munka	50,85	—	—
Egyéb általános munka	37,48	47,00	79,7
Általános munka összesen	41,63	48,80	85,3
Műszakiak	68,46 ⁹	102,50	66,8
Adminisztratívok	60,80 ¹⁰	81,10	75,0
Egyéb	39,81	45,90	86,7
Műszaki és adminisztratív dolgozók összesen	55,62	76,90	72,3
Mind összesen	48,62	56,10	86,7

* Országos átlagadatok.

1. Alma, egyéb gyümölcs, szőlő, faiskola, ültetvénytelepítés.

2. Tehenészet, itarásos borjúnevelés, növendékszarvasmarha-nevelés, marhahizlalás.

3. Baromfi-nevelés, hizlalás, keltetés, egyéb baromfi-nyésztés.

4. Segéd- és ipari üzemek együtt.

5. Egyéb mellék- és kisegítőüzemek.

6. Egyéb mellék- és kisegítőüzemek.

7. Segéd-, ipari, mellék- és kisegítőüzemek együtt.

8. A mellék- és kisegítőüzemek átlagában szereplő

9. Műszakiak között: elnök, elnökhelyettes, mezőgazdász, gépcsoportvezető, brigádvezető.

10. Adminisztratívok közt: könyvelő, pénztáros, adminisztrátor, normás, raktáros.

Szarvasmarha- és sertéstartási üzemág I munkanapra jutó átlagkeresetei

Megnevezés	Termelőszövetkezet	Állami gazdaság	Termelőszövetkezet az Állami gazdaság százalékában
Tehenészet.....	61,15	57,70	106,0
Növendékmарha-nevelés	46,25	53,50	86,4
Marhahizlalás.....	50,33	52,70	96,7
Itatásos borjúnevelés	—	56,80	—
Szarvasmarha összesen	56,07	56,10	99,9
Sertésenyésztés	49,66	49,90	99,5
Süldőnevelés	40,34	56,00	72,0
Sertéshizlalás	47,21	56,80	83,1
Sertés összesen	50,00	53,35	93,7

nak, de érdemes volna megvizsgálni, hogy vajon nem az alacsonyabb kereseti lehetőségek tartják-e távol a jobb szakembereket a termelőszövetkezetben való elhelyezkedéstől? Az újabb tapasztalatok szerint már a jó mezőgazdászok, könyvelési és pénzügyi szakemberek megfelelő díjazásban és nagy megbecsülésben részesülnek a termelőszövetkezetekben is. A növénytermelés, ezen belül pedig a szántóföldi növénytermelés szövetkezetbeli keresetei 5,5—6,5 százalékkal alacsonyabbak az állami gazdasági napi bérnél. Ez az elmaradás ugyan nem számottevő, de azt is tekintetbe kell venni, hogy a szövetkezetek termelőeszközökkel szűkösebben vannak ellátva, itt a növénytermelő munka nagyobb erőfeszítést kívánt, s ennek a díjazásban jobban kellene érvényesülnie.

A kertészetben és szőlészetben a napi keresetek nagyjából azonos szinten vannak mind a két szektorban. Ugyanez a helyzet az állattartásban is. Az állattartást részleteiben összehasonlítva, a termelőszövetkezetre tett megállapítások ismétlődnek. A juhászat a munkaegységkönyv szerinti díjazásban az állami gazdasági keresetnél is nagyobb keresetet ad, a pénzbeni díjazással azonban már nem.

A szarvasmarhatartás — valamennyi hasznosítási irányt együtt

számolva — kereseti szempontból azonos képet ad a két szektorban. Külön-külön vizsgálva azonban a tehenészet a szövetkezetekben az állami gazdasági béreknél több keresetet ad, míg a növendéknevelés 13,6 százalékkal, a hizlalás 3,3 százalékkal kevesebbet.

A szövetkezeti sertéstartás 6,3 százalékkal kevesebb keresetet nyújt az az állami gazdaságinál. A tenyésztésben nincs lényeges eltérés, de a hizlalás majdnem 17 százalékkal, a nevelés pedig 26 százalékkal alacsonyabb munkadíjat ad. Az igatartásban 4 százalékkal jobb a szövetkezeti kereset.

A tehergépkocsi-vezetők és a traktorosok munkadíja általában azonos az állami gazdaságiakéval. A műhelyi, segéd- és feldolgozóüzemi dolgozók, továbbá az építkezésben dolgozók bérének alacsonyabb szövetkezeti színvonala a technikai színvonal elmaradásával magyarázható.

Az egy napra jutó szövetkezeti állami gazdasági keresetek összehasonlításában megállapított tendencia az éves kereseteknél még jobban erősödik.

A termelőszövetkezeti üzemi átlagkereset az állami szektor átlagbéreinek mindössze 63—67 százalékát teszi ki. Az általános munkákat nem számítva az üzemágak közül legnagyobb arányban a növénytermelési

5. sz. táblázat

Évi munkanapok és évi átlagkeresetek összehasonlítása 1961. évre 15 termelőszövetkezet és az állami gazdaságok országos adatai alapján

Megnevezés	Évi munkanapok száma			1 főre jutó évi kereset			Szövetkezeti kereset az állami gazdasági bér százalékában	
	termelőszövetkezetben		állami gazdaságban	termelőszövetkezetben		állami gazdaságban		
	1 dolgozó tagra, alkalmazottira és dolgozó családtagra	1 dolgozó tagra és alkalmazottira	1 főre	1 dolgozó tagra, alkalmazottira és dolgozó családtagra	1 dolgozó tagra és alkalmazottira	1 főre	1 dolgozó tagra, alkalmazottira és dolgozó családtagra	1 dolgozó tagra és alkalmazottira
Növénytermelés összesen	152	166	205	6910	7558	10015	69,0	75,5
Állattartás összesen.....	296	306	309	14844	15369	16776	88,5	91,6
Igatartás, csikónevelés	297	297	294	14918	14918	15099	98,8	98,8
Állattartás, igatartás és csikónevelés együtt.....	296	304	302	14862	15258	16384	90,7	93,1
Segéd és feldolgozó üzemek összesen	269	270	285	14038	14086	17901	78,4	78,7
Általános munka összesen.....	100	107	284	3826	4095	13860	27,6	29,5
Műszaki és adminisztratív munka összesen	295	297	259	16349	16461	19944	82,0	82,5
Mind összesen	193	206	255	9008	9631	14312	62,9	67,3

dolgozók keresete marad el, az állami szektor bérezésétől. Ennek fő oka a foglalkoztatottságban, valamint a dolgozói létszám belső szerkezeti különbségeiben keresendő.

A szövetkezetek növénytermelésében dolgozók által teljesített évi átlagos munkanapok száma csupán 74—81 százaléká az állami gazdaságok növénytermelésében teljesített átlagos munkanapok számának.

Az állattartásban és a segédüzemekben ugyancsak alacsonyabb átlagos munkanap-teljesítés és némileg alacsonyabb napi átlagmunkadíj miatt kevesebb a szövetkezeti évi kereset. Az állattartáson belül a sertéstartásban és a baromfitartásban elért évi kereset szembetűnően alacsony (az elmaradás 11, illetőleg 24 százalék az állami gazdasági keresetekhez viszonyítva).

A termelőszövetkezeti műszaki és

adminisztratív dolgozók évi keresete — a napi keresethez hasonlóan — az állami gazdasági dolgozók munkabérének körülbelül 72 százaléka.

★

Az előzőkben bemutatott kereseti adatok helyes értékeléséhez elengedhetetlen az országos adatokkal való összehasonlításuk. Az összehasonlítás feltárja, hogy a vizsgált gazdaságok mennyire reprezentálják az összes termelőszövetkezeteket.

A vizsgált 60 gazdaságban 1961-ben az országosnál nagyobb hányadot tett ki a munkaegység szerinti részesedés, az egyéb juttatás, és kisebb volt a nem munkaegység szerinti rész, a prémium, valamint a földjáraadék. A munka utáni kereseti hányad azonban már nem különbözik számottevően az országos átlagtól.

A közös gazdaságból származó 1961. évi összes jövedelem százalékos megoszlása

Megnevezés	Országos	60 termelészö- vetkezet adatai szerint
Tagok munkaegység-részesedése	—	82,3
Családtagok munkaegység-részesedése	—	4,1
Alkalmazottak munkaegység-részesedése	—	1,2
Munkaegység-részesedés összesen	82,8	87,6
Nem munkaegység szerinti részesedés	6,5	2,3
Prémium.....	2,2	1,0
Alkalmazottak munkabére	—	1,3
Munka utáni kereset.....	91,5	92,2
Földjáradék	7,6	5,7
Egyéb juttatás	0,9	2,1
Mind összesen	100,0	100,0

A közös munkában résztvevő tagok aránya országosan 73,6 százalék, a vizsgált termelészövetkezetekben 80,3 százalék. Az évi munkanap-felhasználás az országos átlaghoz viszonyítva 111 százalékos. Az egy munkanapra jutó kereset az országos átlag 123 százaléka.

A 60 termelészövetkezet átlagában egy dolgozó tag 1961. évi közösből származó összes jövedelme a 10—12 000 Ft-os jövedelemkategóriákba esik. E jövedelem 65 százaléka pénzbeli és 35 százaléka természetbeli. Ehhez hozzá kell még számítani a háztájiból eredő nettó jövedelmet, amely a KSH adatok szerint országos átlagban egy 3,16 főt számláló termelészövetkezeti családban 1961-ben 9100 Ft volt.

A tanulmányban foglalt napi és évi kereseteket tehát a jól dolgozó szövetkezetekre lehet jellemzőnek tekinteni.

Összefoglalásul megállapítható, hogy mind a termelészövetkezeti üzemen belül, mind pedig az állami gazdaságokhoz viszonyítva az 1 napra jutó és az évi keresetek tekintetében aránytalanságok vannak. Legjobban érezhető ez a növénytermelés (ezen belül főképp a szántóföldi növénytermelés és a kertészet), az állattartáson belül pedig a sertés- és a baromfitartás esetében.

A növénytermelési napi keresetek elmaradása más ágazatokkal szemben azt mutatja, hogy a nehéz fizikai munkához sorolható növénytermelési munkát — a termelészövetkezetek fejlődésének kezdeti szakaszában, nagyrészt indokoltan — a többi mezőgazdasági munkához viszonyítva alacsonyabb szakképzettséget igénylőnek minősítették. A növénytermelés anyagi, műszaki ellátottsága azonban az elmúlt időszakban jelentősen fejlődött. Az elavult termelőeszközöket fokozatosan korszerűvel váltják fel. A termelészövetkezetek ma már számottevő saját erő- s munkagéppálmánnyal rendelkeznek. Ez a traktorosok kereseti viszonyainak javulásában meg is mutatkozik.

A különféle növényvédő és gyomirtó szerek használatával, a falvak villamosításával, a szövetkezeti növénytermelés színvonala is emelkedni fog. Ez azonban még nem fogja okvetlenül és automatikusan megszüntetni az üzemágankénti kereseti aránytalanságokat. S mivel a növénytermelés alacsony kereseti lehetőségei a termelés fejlesztését akadályozhatják, meg kellene vizsgálni az aránytalanságok megszüntetésének, vagy legalább valamelyes enyhítésének reális lehetőségeit.

Farkas Józsefné

Életszínvonal, fogyasztás és áruforgalom

Az életszínvonal alakulását a társadalom tagjainak legközvetlenebbül a rendelkezésükre álló anyagi és kulturális javak, az általuk elfogyasztott termékek és igénybevett szolgáltatások mennyisége, minősége és választéka határozza meg. Emellett vannak olyan tényezők is, amelyek e meghatározáson kívül esnek és mégis fontos alkotóelemei az életszínvonalnak, az emberi életkörülményeknek (például a szabadidő, a munkafeltételek stb.).

Ismeretes, hogy az életszínvonal alakulása nem fejezhető ki egyetlen mutatóval, annak mértékét egy adott időpontban a mutatók egész sorának összessége határozza meg, amelyek az ember anyagi és szellemi szükségleteinek kielégítési fokát, állapotát jellemzik. Az életszínvonal alakulásának legalapvetőbb jellemzője azonban az *anyagi javak* fogyasztása.

A lakosság sokrétű anyagi szükségletének kielégítése különféle módon és formában történik, ezek:

— a lakosság személyes jellegű anyagi fogyasztása (áruvásárlás, termelő szolgáltatások vásárlása, saját termelésű fogyasztás),

— anyagi fogyasztás a szociális, kulturális, egészségügyi szolgáltatást nyújtó intézményekben,

— javító szolgáltatás,

— személyszállítás, lakossági hírközlés,

— termelő jellegű szolgáltatások (gáz, villany stb.).

A lakosság fogyasztási alapjának döntő részét a lakosság személyes jellegű anyagi fogyasztása teszi ki.

Megjegyzendő, hogy amikor életszínvonalról beszélünk, általában megvan a hajlam arra, hogy azonosítsuk azt a fogyasztás színvonalával. Ez az azonosítás nem véletlen; az életszínvonal és a fogyasztási színvonal között nyilvánvaló és szoros kapcsolat van. Magas életszínvonal magas színvonalú fogyasztással párosul, alacsony szintű fogyasztás viszont alacsony életszínvonalat takar. En-

nek ellenére, azonos fogyasztási szint mellett is fennállhatnak lényeges életszínvonalbeli különbségek, ha az életszínvonalnak a fogyasztáson kívüli elemei erősen eltérőek. A magyar munkás fogyasztása általában még nem éri el a fejlettebb kapitalista országok munkásai fogyasztásának színvonalát, de például az iskolázás terén már többet tud nyújtani gyermekének, ez pedig nem lebecsülhető tényezője az életszínvonalnak. Ugyanide tartoznak a betegellátás, a közlekedés és a különféle közvetett juttatások stb.

Mindezeket azért jegyeztük meg, hogy érzékeltesük azt, ami „láthatatlanul” meghúzódik az egy főre jutó jövedelmi, fogyasztási és forgalmi adatok mögött. Ha mindezt szem előtt tartjuk, a fogyasztási és áruforgalmi adatokból következtethetünk az életszínvonal alakulására.

A fentiekből következik az is, hogy a lakosság fogyasztása szélesebb kört ölel fel, mint a kiskereskedelmi forgalom. A különbséget jelzi például az, hogy 1960-ban a kiskereskedelmi forgalom a lakosság fogyasztásának mintegy 66 százalékát jelentette. A szoros összefüggést azonban statisztikai adatok is bizonyítják; amikor a forgalom emelkedik, amögött fogyasztásnövekedés van; amennyiben a fogyasztás csökken, a forgalom is visszaesik. Ha számszerűen nem is azonosan, de tendenciájában erős hasonlóság van a fogyasztás és a forgalom fejlődésében. Sőt olyan összefüggés is található, hogy a fogyasztás változásának ütemét hasonló forgalomváltozási ütem jelzi. Ezeket az összefüggéseket a következő oldal táblázata is mutatja.

Néhány nemzetközi adat is erősíti a fenti megállapításokat. Csehszlovákiában például az 1 főre jutó kiskereskedelmi forgalom 1955—59 közötti 25 százalékos növekedésével egyidejűleg a lakosság fogyasztása 24 százalékkal emelkedett; az NDK-ban 1953—58 között a kiskereskedelmi forgalom 39 százalékkal, a lakos-

**A lakosság fogyasztási alapja és a
kiskereskedelmi áruforgalom alakulása
1952-62 években***
(1952=100)

Év	Lakosság fogyasztási alapja	Kiskereskedelmi áruforgalom
1953	103,1	114,3
1954	123,9	131,5
1955	132,5	138,4
1956	144,5	151,8
1957	157,5	166,4
1958	164,3	174,6
1959	177,0	194,1
1960	189,1	213,4
1961	191,5	218,7
1962	195,9	228,7

*) Folyó áron számolva.

ság fogyasztása pedig 36 százalékkal nőtt.

A kapitalista országokból származó adatok és az egyes szocialista országok adatai arra engednek következtetni, hogy az iparilag fejlettebb, ennek következtében magasabb életszínvonallal rendelkező országokban a fogyasztás és a forgalom fejlődésének mértéke közel áll egymáshoz. Az iparilag kevésbé fejlett, főként mezőgazdasági jellegű országokban a különbség jelentősebb. Például Bulgáriában 1952—1956 között a fogyasztás 59 százalékkal, a kereskedelmi forgalom viszont 83 százalékkal nőtt. Lengyelországban 1954—1957 között a fogyasztás 30 százalékos növekedése mellett a forgalom több mint 43 százalékkal emelkedett. Az eltérés oka elsősorban a fejlődő iparosítás, amely a lakosság átcsoportosítását vonta maga után, a fogyasztást illetően pedig a saját termelésről az áruforgalomból való fogyasztásra történő áttérést.

Az tehát, hogy a fogyasztás emelkedésével együtt jár az áruforgalom növekedése, egyértelműnek látszik. A problematikus az, hogy milyen összefüggés állapítható meg a fogyasztásnövekedés és az áruforgalom emelkedése között. Erre vonatkozólag a forgalom nagyság alakulásának a vizsgálata mellett a forgalom összetételének az elemzése is szükséges.

Általában az a tapasztalat, hogy ha az áruforgalom növekedése és a fogyasztás emelkedése között nincs nagy eltérés, tehát a forgalom emelkedés az életszínvonal-emelkedés következtében áll elő, akkor az iparcikkek forgalma gyorsabb ütemben emelkedik az élelmiszerekénél. (Feltételezve az életszínvonalnak olyan fokát, amikor a legegyszerűbb élelmiszer-szükségletek kielégítettek.) Hazánkban például 1955—1960 között az élelmiszerforgalom 38 százalékos növekedése mellett az iparcikkek forgalma 73 százalékkal nőtt. Csehszlovákiában 1955—1959 között az élelmiszerforgalom 23 százalékkal, az iparcikkforgalom 40 százalékkal emelkedett. A következő tábla adatai alátámasztják a fenti megállapítást:

**A kiskereskedelmi áruforgalom
százalékos megoszlása fő árucsoportok
között**

Év	Élelmiszer (bolt és vendéglátó)	Ruházat	Vegyess iparcikk
1952	56,7	25,7	17,6
1953	57,4	24,7	17,9
1954	53,1	26,9	20,0
1955	53,3	25,2	21,5
1956	50,2	27,3	22,5
1957	48,9	27,0	24,1
1958	49,1	24,7	26,2
1959	48,1	24,6	27,3
1960	47,7	24,5	27,8
1961	49,5	22,4	28,1
1962	50,7	20,7	28,6

A tábla adatai is intenek arra, hogy az áruforgalmi adatok önmagukban nem adhatnak helyes képet a lakosság fogyasztásáról és az életszínvonal változásáról. Előfordulhat, hogy a fogyasztás növekedése mellett is az áruforgalom belül emelkedik az élelmiszerek részaránya, amint ezt a tábla 1961—62-es adatai mutatják. Ezekben az években, bár kisebb mértékben, de emelkedett a lakosság fogyasztása (és reáljövedelme is), mégis nőtt az élelmiszerek részaránya a forgalomban. Az tör-

tént ugyanis, hogy a saját termelésű fogyasztás a mezőgazdaság átszervezése következtében csökkent, emelkedett a központi árualapok iránti kereslet.

1961—62-ben a fentiekben jelzett változásból az is következik, hogy a kereskedelem szerepe a lakosság étel- és ital-ellátásában emelkedett. Ezzel a tendenciával a továbbiakban is számolni kell.

Néhány étel- és ital-ellátás 1 főre jutó fogyasztási és forgalmi adatainak eltérő dinamikáját tükrözi a következő táblázat.

Egyes étel- és ital-ellátásokban az 1 főre jutó fogyasztás és egy főre jutó forgalom alakulása 1962-ben
1958=100

Megnevezés	Fogyasz- tás	Forga- lom
Gabonaneműek (kenyér és lisztfélék)	102,0	131,0
Cukor (édesipari árukkal)	110,5	116,0
Húsfélék (baromfival)	116,0	125,0
Tej és tejtermék*	102,5	144,0
Tojás	108,5	119,0
Zsíradék	101,5	129,0
Ebből vaj	117,0	144,0

* Vaj nélkül.

Megjegyezzük ehhez, hogy a fenti fejlődés ellenére az országos étel- és ital-ellátáson belül a nem központi alapokból történő fogyasztás 1962-ben még mindig 40 százalék körüli volt.

A kiskereskedelem áruforgalmi struktúráját bemutató tábla „ruházati oszlopa” érdekes alakulást mutat. Szemben a másik két árufőcsoporttal, de különösen a vegyesipar-cikk csoporttal, ahol rendszeres a növekedés, ebben a csoportban hullámzó a fejlődés, sőt egyes években csökkenés (abszolút mértékben is) tapasztalható.

1962-ben a ruházati forgalom 81,7 százalékkal haladta meg az 1952-es forgalmat. Ez évi átlagban 6,3 százalékos növekedésnek felel meg. Az egy főre számított évi átlagos forgalomnövekedés, ami lényegében azo-

nos az évi átlagos fogyasztással, 5,7 százalék. Ebben az időszakban a lakosság 1 főre jutó fogyasztási alapja évenként átlagosan 6,3 százalékkal emelkedett. A kettő összevetése azt jelenti, hogy az elmúlt 10 évben a fogyasztási alap 1 százalékos növekedésére körülbelül 0,9 százaléknyi ruházati forgalom emelkedés jutott.

Jellemző a ruházati cikkek forgalmának alakulására, hogy 1963. harmadik negyedévében az előző év hasonló időszakához képest mintegy 6 százalékkal emelkedett, de még mindig nem érte el az 1960-as forgalmat, attól körülbelül 4 százalékkal maradt el. Tehát a ruházati értékesítés mintegy 2 éve tartó csökkenése megállt és 1963-ban lassú fejlődésnek indult, bár még mindig elmaradt az 1960-as színvonaltól.

A ruházati cikkek iránti keresletet igen sok tényező befolyásolja. Ezek közül egyesek növelő, mások csökkentő hatásúak. A divathoz való alkalmazkodás például növeli a keresletet, mert gyorsítja a ruházati cikkek „avulását”; de csökkentheti is a keresletet, ha a divat inkább az olcsóbb cikkek felé fordul. A kiváló minőségű, tartós, évekig hordható drágább cikkekkel szemben megjelentek az utóbbi években a tetszetős, divatos, de csak rövidebb ideig használható olcsóbb áruk. Ezzel közelebb került egymáshoz az „avulás” és a fizikai elhasználódás ideje. Az orvosilag is ajánlott „réteges öltözködés” terjedése csökkenti a drágább télikabátok iránti keresletet és növeli a kötöttáru kihasználtságát. Végül megjegyezzük, hogy a ruházati áruk forgalmának bizonyos periodikus változása ismert jelenség a kapitalista kereskedelemben is. Ennek a jelenségnek összes okai még nincsenek feltárva.

Az áruforgalom legdinamikusabb része a vegyesipar-cikk csoport, és ezen belül is a tartós fogyasztási cikkek csoportja. A vegyesipar-cikk csoport részaránya állandóan emelkedik és 1963. I—III. negyedében elérte a 30 százalékot. (Az 1962-es arány 28,6 volt.) A cikkcsoport forgalmának alakulására jellemző, hogy míg

1952—1962 között a kiskereskedelmi forgalom mintegy 2,3-szeresére emelkedett, addig a vegyesiparikk csoport 3,7-szeresére és ezen belül a tartós fogyasztási cikkek forgalma ke-
reken 10-szeresére nőtt. Az utóbbi években igen erőteljesen nőtt a forgalom bútorokban, híradástechnikai cikkekben, járművekben, háztartási gépekben. E cikkek forgalma az 1958-as 2673 millió forintról 1962-ben 5017 millió forintra emelkedett (index: 188), a televízióeladás például 14 ezer darabról 123 ezer darabra, az elektromos hűtőszekrényé 4 ezer darabról 18 ezer darabra, a személygépkocsié 3 ezer darabról 11 ezer darabra, a bútoré 894 millió forintról 1850 millió forintra emelkedett.

Különösen ebben a cikkcsoportban jelentkezik erőteljesen a technika fejlődésének a hatása és a kereslet-összetételnek az életszínvonal emelkedése következtében beálló változása. Világszerte hatalmas a fejlődés. Egyre újabb és újabb fogyasztási cikkek jelennek meg, amelyek iránt a kereslet szinte egyik napról a másikra, ugrásszerűen emelkedik. Tíz évvel ezelőtt például a magyar háziasszonyok még nem is ismerték a szintetikus mosóport, ma pedig már országos átlagban felerészben ezt használják a mosáshoz.

A kereskedelem szinte valamennyi ágazatában állandóan új cikkek széles skálájával találkozunk. A ruházati cikkek területére bevonultak és terjednek a különböző műszálak. valamint a műgyantás kikészítés a pamutcikkeknel (gyűrődésgátlás), a poliészter bekeverése a gyapjúszöveteknél, tunittalp és vulkanizált gumitalp felhasználása a cipőiparban stb.

Az iparcikkek iránti kereslet rendszeres emelkedése mellett egyes cikkek forgalmában ettől eltérő képet találunk. Például a rádiók iránti kereslet az utóbbi években stagnál, sőt 1958-hoz képest némi csökkenést lehet tapasztalni. Az előfizetők száma körülbelül 2,2 millió, vagyis a családok mintegy $\frac{3}{4}$ része rendelkezik rádió-vevőkészülékkel. A forgalmat mégis tovább lehet növelni megfelelő kínálattal. Gondolunk itt a tranzisz-

toros táska- és zsebrádiókra, valamint a legújabb technikával készített nagy teljesítményű készülékekre is. Emellett előmozdíthatja az eladási forgalom emelését az is, ha a kereskedelem rendszeresen átveszi a fogyasztóktól az elavult készülékeket új rádiók vásárlása esetén.

A tartós fogyasztási cikkek és különösen a háztartási elektromos készülékek, a híradástechnikai cikkek és járművek forgalmának nagymértékű emelkedése, a lakossági állománynak állandó gyarapodása növeli a szolgáltatások iránti igényeket. Gondoskodni kell e cikkek javításának lehetőségeiről, a szervizhálózat kiépítéséről. Ugyancsak a szolgáltatások iránti igény növekedését jelzi az élelmiszerek területén a félkész és a konyhakész termékek megnövekedett kereslete.

Mindezek alapján fel kell figyelni néhány jellegzetességre, amelyek az elkövetkezendő években lényegében megszabják a fogyasztás, az áruforgalom alakulását:

— A fogyasztás az egyes szükségleti csoportokban eltérő módon ugyan, de mind mennyiségben, mind pedig minőségileg emelkedni fog;

— a fogyasztás állandó emelkedésével egyidejűleg változnia kell a fogyasztási cikkek árualapja összetételének, mert:

— a fogyasztási cikkek skálája szélesebb lesz;

— az egyes cikkcsoportok tekintetében a kielégítettségi fok különbözőképpen alakul;

— az egyes szükségletek telítődése következtében tovább már nem emelkedik e szükségletek kielégítésére szolgáló cikkek fogyasztása;

— állandóan nő egyes áruk tekintetében mind a használati érték, mind pedig az érték, mivel nő a forgalomban a nagyobb értékű tartós iparcikkek részaránya;

— a szolgáltatások iránti igény gyorsabban fog nőni, mint általában a fogyasztási javak iránti kereslet (különösen emelkedik a háziasszonyok helyzetét könnyítő szolgáltatások iránti igény);

— a különböző társadalmi rétegek és csoportok fogyasztása között fennálló különbségek fokozatos csökkenésével kell számolni;

— a keresők számának emelkedése, a reáljövedelem növekedése, valamint a különböző szociális intézkedések (például családi pótlék felemelése) hatására számolni kell azzal, hogy a fogyasztási alapnak az a része, amely a munkateljesítmény alapján kerül felosztásra, csak abszolút mértékben nő, a nem munka sze-

rint elosztásra kerülő rész azonban részarányát tekintve is;

— a fogyasztás egyrészt racionálisabb lesz, mert javul az áruk minősége, másrészt a divat erőteljesebben befolyásolja a keresletet, ami viszont sok esetben ellenkezik az „objektív célszerűséggel” (például keresettebbek napjainkban a könnyebb, kevésbé tartós, de divatos formájú, anyagú, megmunkálású, s így általában olcsóbb cipők).

Forgács Tibor

Beruházás-gazdaságossági számítási módszerek a polgári közgazdasági irodalomban*

A mai polgári közgazdászok mikroökonómiai jellegű tanulmányaikban a beruházást a gazdasági egységek tevékenységének részeként kezelik. Vizsgálják a beruházási tevékenység hatását „kis” gazdasági egységek működésére, a beruházási döntések kritériumait, célszerűségét, gazdaságosságát. Keresik e „kis” gazdasági egységek szempontjából a beruházások optimális volumenét, a létrehozható objektumok élettartamának, összetételének optimumát. Választ kívánnak adni arra a kérdésre, hogy mikor érdemes egy új létesítményt megvalósítani (illetőleg egy működőt újjal pótolni), mennyi ideig érdemes működtetni, mekkora a beruházási összeg optimális nagysága, több lehetséges változat közül melyiket érdemes választani stb.

E cikk keretében csak az úgynevezett *dinamikus* számítási módszereket mutatjuk be, azaz azokat, amelyek az időben változóknak tekintik a költség- és bevételi görbéket, a technikai feltételeket és amelyek az időt mint önálló tényezőt is számításba veszik.

* Ez a cikk a Közgazdaságtudományi Intézetnek egy nagyobb kutatási keretében készült úgynevezett kutatási beszámolóján alapszik. A részletes beszámolót lásd: Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Tájékoztató Közleményei sorozatának 1963. 3. számában.

Az egyes szerzők természetesen nem jutnak teljesen azonos megoldásokra; eltérnek egymástól az absztrakció fokát illetően is. Fő elméleti alapjuk és az alkalmazott számítástechnika azonban megegyezik. Azonosak a tekintetben is, hogy az úgynevezett biztos várakozások esetéből indulnak ki (ami a paraméterek előrebecsülhetőségét és egyes körülmények — például a piaci helyzet — változatlanságát jelenti), továbbá valamennyien szabad tőkeáramlást tételeznek fel. Így lehetséges a legfontosabb kérdésekre adott válaszaikat egységes formában megfogalmazni és bemutatni.

Az idő szerepének számításbavétele. A kamat nagysága

A dinamikus módszerek a beruházási tevékenységet — következésképpen annak eredményét is — időben lejátszódó folyamatként elemzik. Értéktételük azon alapul, hogy egy befektetés értékét az általa a jövőben biztosítható jövedelmek képezik. Emiatt az idő — mint önálló faktor — egyik meghatározója a befektetés eredményességének, minthogy az eredményt az is befolyásolja, hogy a befektetés időpontjához képest mikor, illetőleg mely időpontban reali-

zálódnak a befektetésből származó bevételek (jövedelmek).

Egy-egy befektetést — a beruházási és egész működési idejét egybevéve — ráfordítás- (költség-) és eredmény- (bevétel-) sorok jellemeznek. A különböző időpontokban felmerülő költségek, illetőleg bevételek azonban nem bírálhatók el azonosan. A közöttük levő különbségeket a kamat segítségével „szüntetik meg”.

A dinamikus módszerekben a tőkekamat jelenti a tőke lekötöttségének számításbavételét, illetőleg a tőkelekötés „árát”. A tőke lekötöttsége miatt a tőkés lemond azokról a jövedelmekről, amelyeket tőkéje *azonnal* eredményezhetne, ha nem kötötte volna le az adott befektetéssel; így ezen jövedelmeit *későbbre* „halasztja”.

Ennek a kamatfogalomnak matematikai megfogalmazása a kamatoskamatszámítás és a diszkontálás. Alkalmazásukkal lehetőség nyílik a különböző időpontokban felmerülő ráfordítások összehasonlíthatóvá tételére. Mivel pedig egy tőkejóság értéke, illetve működtetése jövedelem- és ráfordítássorok összegével fejezhető ki, megszűnik a különbség az egyszeri és a folyamatos jövedelmek, illetve ráfordítások között és a realizálás vagy a felmerülés időpontjának különbözősége válik döntővé.

Ezáltal egyrészt lehetővé válik a befektetéssel kapcsolatban felmerülő összes ráfordítások és jövedelmek nagyságának az idő szerepét figyelembe vevő értékelése, másrészt mód nyílik a befektetésekkel kapcsolatos hosszú távú kihatások figyelembevételére.

A számításokban alkalmazandó kamatlábról többféle álláspont alakult ki. Egyes szerzők az úgynevezett piaci kamatláb felhasználását javasolják, feltételezve, hogy egységes piaci kamatláb létezik, mások a tényleges, a kölcsöntőkeügyletek során létrejövő kamatlábak valamelyikét vagy valamiféle átlagukat tekintik megfelelőnek. A legelterjedtebb az úgynevezett *kalkulatív kamatláb* alkalmazása. Ez a kölcsöntőkepiac szempont-

jából, illetőleg pénzügyi értelemben valójában nemlétező kamatláb.

H. Brandt szerint a kalkulatív kamatláb egy célszerű tőkeművelet minimális rentabilitása, vagyis a kalkulatív kamatláb *normatív érték*. A saját tőkét befektető tőkésnek nem az a célja, hogy befektetésén csak az idegen tőke után fizetett átlagos kamatot szerezzék meg. Ahhoz, hogy versenyképes lehessen, legalább a szakmában általánossá vált tőkekamatot (profitot) el kell érnie. Albach szerint ez az új, magasabb átlag a kalkulatív kamatláb. A kalkulatív kamatláb általában csak a vállalat egyéni helyzete alapján határozható meg. Például kalkulatív kamatlábnak tekinthetjük a megelőző években elért átlagos jövedelmezőségi színvonalat, amelyet az utolsó, már megvalósításra nem került beruházás hozhatott volna, ha még megvalósítják. Mint látható, ez utóbbi lényegében a marginális hatékonyság. A szóban forgó kamatláb mellett gazdaságos befektetés tehát legalább az előző időszak jövedelmezőségi szintjét biztosítja a tőkés számára, vagyis az adott vállalatra jellemző nagyságú, ezért egyes szerzők szubjektív kamatlábnak is nevezik.

A gazdaságossági számításoknál a kalkulatív kamatláb viszonyítási bázist jelent. Vagy a számítás egyik paramétereként mint minimális jövedelmezőségi szintet állítják be, vagy összevetik a beruházás révén ténylegesen elérhető kamatozással.

A kérdés kiegészítéseként megemlítjük, hogy Franciaországban a hivatalos tervezés során is valamely kalkulatív kamatlábbal számolnak, amelynek nagyságát a tervező szervek határozzák meg, s amely teljesen független a tőkepiacon ténylegesen érvényben levő kamatlábak nagyságától; a kalkulatív kamatláb nem a kölcsöntőke ára, hanem jövedelmezőségi (hatékonysági) koefficiens.

Célszerű és optimális beruházás

A dinamikus beruházás-gazdaságossági vizsgálat alapelvei szerint egy tőkebefektetés akkor *célszerű*, ha

a befektetés eredményeként a létesítmény egész élettartama alatt elérhető nyereségből az eredetileg befektetett tőke megtérül és ezen felül tőkekamatot is hoz. (Ez utóbbit tekintik a tiszta — nettó — hozamnak.)

Több — az előbbi értelemben célszerű — variáns közül *optimálisnak* azt tartják, amelyik egész várható élettartama alatt maximális nettó hozamot eredményez. (Az azonos bevételű variánsok közül a minimális ráfordítást igénylő az optimális.)

Ily módon a gazdaságossági számítás két szakaszra bontható: először a *célszerű* (lehetséges) variánsok meghatározására, majd közülük az *optimális* variáns kiválasztására.

Ha $R_t =$ árbevételek adott t időpontban,

$C_t =$ üzemköltségek adott t időpontban, akkor $Q_t = R_t - C_t$ a t időpont bruttó nyeresége. Ha a gép maradványértéke S , akkor r kamatláb mellett a *tőkeérték** (bruttó nyereség jelen értéke) folytonos kamatozás mellett

$$V_b = \int_0^T Q(t)e^{-rt} dt + Se^{-rT^{**}}$$

Ugyanez diszkrét esetre felírva:

$$V_b = \sum_{t=1}^T Q(t)(1+r)^{-t} + S(1+r)^{-T}$$

Ahhoz, hogy egy létesítmény megvalósítása vagy elvetése tekintetében döntés születhessen, meg kell állapítani, hogy a tervezett létesítmény a fent értelmezett célszerűségi feltételnek eleget tesz-e. A kalkulatív kamatlábat adottnak feltételezve technikailag három számítási módszerrel határozható meg a beruházás gazdaságossága: a) a tőkeérték-számítási (diszkontálási) módszerrel; b) úgyne-

vezett belső kamatlábas módszerrel és c) úgynevezett annuitási módszerrel; ez lényegében a diszkontálási módszer megfordítása* és bizonyos esetekben jól alkalmazható ahelyett.

a) Az első módszerrel a beruházást közvetlenül megelőző vagy az üzembehelyezéskori időpontra számítják ki a tőkeértéket (diszkontált bruttó nyereséget), s a gazdaságosságnak az a kritériuma, hogy ez a „tőkeérték” haladja meg a beszerzési költséget. Ez esetben a beruházás kifizetődő, mert a nettó nyereségek jelen értéke nagyobb, mint a kiadásoké. Ha a nettó nyereség zérus, akkor ez azt jelenti, hogy a létesítmény tervezett élettartama alatt csak a ráfordítások megtérülését képes biztosítani. A diszkontált nyereségek nagysága a (választott kalkulatív vagy ténylegesen érvényes piaci) kamatláb függvénye.

b) *Belső kamatlábon* azt a kamatlábat értik, amely mellett a létesítmény megvalósítására és működtetésére történt ráfordítások diszkontált összegét a diszkontált nyereségek fedezik. Magassága független a piaci kamatlábtól, ehelyett a létesítmény beruházási és üzemköltségei, valamint a nyereségek nagysága, továbbá a létesítmény élettartama, illetve a nyereségek és a kiadások időbeli elhelyezkedése és arányai határozzák meg. Kiszámítható az előzetesen tervezett létesítményre vagy összehasonlítás céljából több tervezett variánsra; ekkor a döntés eszköze. Míg a kalkulatív kamatláb alkalmazása esetén a gazdaságossági számításban egy fix és a beruházás időtartama alatt általában változatlanoknak tekintett kamatláb szerepel, addig a belső kamatláb éppen a diszkontráta ismeretlenségét feltételezi. A belső kamatlábat több szerző — éppen tartalma miatt — belső megtérülési rátának nevezi.

Ha a létesítményre jellemző (isméretlen) belső kamatlábat q_a -val jelöljük, akkor a belső kamatlábbal disz-

* *Tőkeértéken* a bruttó nyereségek (összes árbevétel mínusz összes változó folyó költség) egy adott időpontban diszkontált úgynevezett jelen értékét értik. *Nettó diszkontált költségen* $V_a = V_b - C_0$ értendő, ahol $C_0 =$ a beruházási költség.

** A maradványérték a számításokból ki is hagyható.

* Az annuitási módszer nem a folyó költségeket és bevételeket számítja vissza az egyszeri ráfordítások időpontjára, hanem az utóbbiakat alakítja át folyó költségekké.

kontált bruttó nyereségnek definíció szerint egyenlőnek kell lennie a beszerzési értékkel. Ennek képlete a folytonos esetben:

$$V_{e_a} = \int_0^T Q(t)e^{-e_a t} dt + Se^{-e_a T} = C_0; \text{ nem}$$

folytonos formulával kifejezve:

$$V_{e_a} = \sum_{t=1}^T Q(t)(1 + e_a)^{-t} + S(1 + e_a)^{-T} = C_0.$$

A második módszerrel tehát — elnevezésének megfelelően — kiszámítják a belső megtérülési rátát vagy belső kamatlábat; ha ez nem kisebb a kalkulatív kamatlábnál, akkor a beruházás előnyös. A tőkés ugyanis így már legalább akkora kamatjövedelemhez jut, mint amit tőkéjének más módon történő felhasználása révén elérhetne. Ha a belső kamatláb nagyobb, mint a kalkulatív, akkor a beruházás előnyös.

c) Az *annuitási* módszerrel számított gazdaságosságnak az a kritériuma, hogy az évi átlagos bevételek (vagy nyereségek) ne legyenek kisebbek az évi átlagos kiadásoknál (költségeknél). Ezek a költségek a tőketörlesztés összegét is magukban foglalják.

Az optimális beruházás kiválasztása

Ha a fentiek alapján már bizonyított a beruházási variáns *célszerűsége*, akkor a variánsok közül ki kell választani az *optimálisat*. Optimális a *maximális nyereséget hozó létesítmény*. A tőkés számára a legelőnyösebb döntés céljára lehetséges optimalizálási kritériumok:

a) A *diszkontált nettó nyereség* maximalizálása.

b) A „*belső kamatláb*” vagy a „*belső megtérülési ráta*” maximalizálása.

c) A *költségekre jutó nyereség* maximalizálása (itt is költség- és hozamfolyamokról van szó, amelyeket diszkontálni kell).

d) A *saját tőke belső megtérülési*

rátájának vagy belső kamatlábnak maximalizálása (ha a létesítmény megvalósításához kölcsöntőkét is felhasználtak).

A profitmaximalizálási függvények formailag általában kétféleképpen írhatók fel: egyrészt *diszkrét*, másrészt *folytonos* esetekre. Az elméleti számításokban általában feltételezik a már említett folyamatos kamatozást, ahol is a kamatozás az úgynevezett *folytonos kamatozási* formát veszi fel. E feltételeknek megfelelően folytonos változókkal operálnak, következésképpen folytonos formulákat alkalmaznak. Bármelyik maximalizálási kritériumot alkalmaznak is, a számításokat a létesítmény *egész várható élettartamára* végzik. Ezért a minden időegységre kiszámított diszkontált nettó nyereséget (vagy a választott többi maximalizálási kritériumot) összegezni kell ahhoz, hogy az egész várható élettartamra vonatkozó „eredményt” megkapják és ennek alapján hasonlítsák össze a variánsokat.

Bármelyik kritérium szerinti döntésről van is szó, az optimumkritériumot az idő függvényében fejezik ki, és ezt a függvényt optimalizálják. (Például a független változó az idő, a függő változó pedig a tiszta nyereség.)

Folytonos kamatozás feltételezése esetén exponenciális függvényvel dolgoznak; az összegezés integrálással történik. A függvények alkalmaznak optimumszámításra, mivel a független változó egységnyi növekményére jutó változás differenciálással fejezhető ki.

A formulákba így bekerülő határértékek (marginális értékek) a beruházási döntésméletek fontos tényezői.

A profit maximalizálása különböző feltételek között más és más függvényszerű összefüggéseket tesz indokoltá.

A bruttó nyereség — mint láttuk — több tényező függvénye, így az összes bevétel (ami maga is függ a termelés nagyságától és a termékek eladási árától) és az idő. A tőkeér-

ték a kamatláb magasságától és az üzemköltségektől, a nettó nyereség jelen értéke pedig még a beruházási költségektől is függ.

Egyszerre ennyi tényezőt változóként kezelni ezzel a matematikai apparátussal nehézkes. Ezért általában konstansnak tekintik a kamatlábat, a termelést és az árat, esetleg az üzemköltségeket is.*

Ugyanakkor mód van egy-egy tényezőnek időbeni változóként való kezelésére, ami a konkrét döntéskiválasztási problémák megoldása szempontjából igen nagy jelentőséggel bír.

Általában a beruházási költség vagy a működési idő változásának a számítási eredményre való hatását vizsgálják. Egyes szerzők felvetik a kamatlábnak mint változónak a problémáját is. A változó mennyiségekkel való számítás nem két vagy több különböző létesítmény közötti választásra vonatkozik, hanem az optimális döntés meghatározását célozza, amikor valamely konkrét kérdésben kell megkeresni az optimumot (például: meddig érdemes működtetni egy gépet stb.).

Hogy melyik tényezőt tekintik változónak, az a beruházással kapcsolatos vizsgálat céljától függ. Ha például a beruházás összege változhat, akkor megállapítható az optimális beruházási összeg. (Nem szabad szem előtt téveszteni, hogy beruházáson a forgóeszköz-befektetés is értendő.) Ha a működési időt tekintik változónak, akkor a létesítmény optimális élettartama határozható meg stb.

Az optimum kiszámítására szélsőérték-számítást végeznek, vagyis a fenti függvények maximumát keresik.

Elsőnek vizsgáljuk meg azt az esetet, amikor a *beruházás összege* változik, vagyis a nyereség csak a beruházás nagyságától függ, s minden egyéb tényező változatlan. Keresendő az optimális beruházási költség

* Így tudniillik nem kell több változós függvénnyel dolgozni. Több szerző több változós modelleket is bemutat ugyan, de az alapelvek ismertetéséhez az egyszerűbb függvény is jól felhasználható.

(ami lényegében az optimális termelési méret meghatározása a termelési tényezők oszthatóságának feltételezésével).

Az optimális beruházási költség keresése

Az egyéb feltételek változatlanságán kívül további egyszerűsítő — de nem kötelező — feltevés, hogy az összes beruházás *egy adott időpontban* valósul meg és *egy későbbi időpontban* eredményez nyereséget.

Ekkor a tárgyalt összefüggés azt jelenti, hogy V_n csak C_0 függvénye, a diszkontált nettó nyereség folytonos formulája:

$$V_n = f(C_0)e^{-rt} - C_0$$

Nem folytonos esetben:

$V_n = f(C_0)(1+r)^{-t} - C_0$, ahol t egy időszakot fejez ki.

A nettó diszkontált nyereség maximuma ott van, ahol egységnyi beruházástöbblet eredményeként a nyereségnövekmény értéke 1, mivel:

$$\frac{dV_n}{dC_0} = f'(C_0)e^{-rt} - 1 = 0,$$

vagyis

$$f'(C_0)e^{-rt} = 1.$$

Ugyanaz, nem folytonos formulával:

$$\frac{dV_n}{dC_0} = f'(C_0)(1+r)^{-t} - 1 = 0,$$

azaz

$$f'(C_0)(1+r)^{-t} = 1.$$

Mindaddig érdemes tehát növelni a beruházási összeget, amíg a kiadások egységnyi növeléséből eredő többlet nyereség diszkontált értéke ≥ 1 , vagyis amíg a beruházási összeg növelése még növeli az egész beruházás összes nyereségét. Más megfogalmazásban

$$\begin{aligned} f'(C_0) &= \frac{1}{e^{-rt}} = e^{rt} \text{ vagy } f'(C_0) = \\ &= \frac{1}{(1+r)^{-t}} = (1+r)^t. \end{aligned}$$

Tehát addig érdemes növelni a beruházási összeget (a ráfordításokat), amíg az ebből eredő többletnyereség meghaladja az egységnyi többletkiadás felkamatolt értékét, amíg tehát még tiszta nyereséget hoz.

Ha nem közvetlenül a nettó diszkontált nyereséget, hanem a belső kamatlábat (ϱ_a) akarják maximalizálni, akkor felhasználható az az összefüggés, hogy a bruttó nyereségek diszkontált értékének a beruházási költségekkel kell egyenlőnek lenniük. Az adott feltételezések mellett

$$f(C_0)e^{-\varrho_a t} = C_0, \text{ vagy}$$

$$f(C_0)(1 + \varrho_a)^{-t} = C_0.$$

A belső kamatláb maximalizálásához is a differenciálszámítás apparátusát veszik igénybe, mivel szélső érték csak az első differenciálhányados = 0 helyen található. Ekkor azonban már egységnyi növekményről van szó, tehát vizsgálni kell, hogy az egységnyi beruházási többlet eredményeként létrejövő nyereséget $f'(C_0)^{-1}$ milyen belső kamatlábal kellene diszkontálni ahhoz, hogy a fenti általános egyenlőség a nyereség- és költség-növekmények esetére is fennálljon, vagyis a kiadások és a nyereségek egyezzenek. Azt a belső kamatlábat, amely az egységnyi beruházástöbblet eredményeként létrejövő nyereség-növekmény olyan diszkontálásához szükséges, hogy ez a költség-növekménnyel: 1-gyel azonos legyen, marginális belső kamatlábnak hívják (jele ϱ_m).^{*} Ennek képlete:

$$(f(C_0)e^{-\varrho_a t})' = f'(C_0)e^{-\varrho_m t} = 1.$$

Nem folytonos esetre:

$$\begin{aligned} [f(C_0)(1 + \varrho_a)^{-t} - C_0 = 0]' &= \\ &= f'(C_0)(1 + \varrho_m)^{-t} = 1. \end{aligned}$$

A ϱ_a tehát ott maximális, ahol ϱ_m -mel egyenlő. Itt viszont $f'(C_0) = (1 + \varrho_m)^t$, ami azt jelenti: addig érdemes növelni a beruházást, amíg az egy-

^{*} A marginális belső kamatláb — a marginalitás értelmezése következtében — egyszerűsített beruházás (beruházási növekmény) belső kamatlába is.

ségnyi befektetéstöbbletre jutó nyereségtöbblet legalább akkora, mint az optimális belső kamatlábal számított kamathozam.

Amikor valamely kalkulatív vagy piaci kamatláb alkalmazása mellett a nettó nyereséget maximalizáltuk,

$f'(C_0)e^{-rt} = 1$ volt. Ezért a fentiek szerint $f'(C_0)e^{-rt} = f'(C_0)e^{-\varrho_m t} = 1$. Ebből következően, $e^{-rt} = e^{-\varrho_m t}$, ebből $r = \varrho_m$. Optimális esetben viszont $\varrho_m = \varrho_a$, így tehát $r = \varrho_a$.^{*}

Ha a nettó nyereséget valamilyen — kalkulatív — kamatlábal számolják, erre akkor kapnak maximális értéket, amikor a kalkulatív kamatláb egyenlő a beruházás egységnyi növeléséből eredő nyereség belső marginális kamatlábalával. Tehát ezt az — optimális — belső kamatlábat kell a tőkeérték számításához kalkulatív kamatlábnak választani. (Ha r nem a kalkulatív, hanem a piaci kamatláb, akkor is ϱ_m a mérce.)

Addig érdemes tehát növelni a beruházási ráfordításokat, illetve a termelést, amíg a tőkebefektetés belső kamatlába nem csökken a várt kamatozás alá.

Az optimális működési idő vagy élettartam meghatározása

E probléma akkor merül fel, amikor azt kell eldönteni, hogy a műszakilag lehetséges élettartamon belül meddig gazdaságos a termelés valamely gépen, s mikor válik indokolttá a gép kivonása a termelésből, jóllehet fizikailag még termelőképes.^{**}

A termelő beruházások általában nem működnek egész élettartamuk alatt azonos termelékenységgel. Egyrészt változik maga a hozatal, másrészt változnak az üzemeléssel kapcsolatos költségek. A beruházási el-

^{*} Ha csak állóeszköz-befektetésről van szó, az egyenlőségek nem teljesen a fenti feltételek között valósulnak meg.

^{**} Ezért kerül be a számításokba az úgynevezett maradványérték. Ez nem szükségképpen a fizikailag elhasznált gép ócskavasértékét jelenti, hanem azt az értéket is, amelyért az illető gép működéséből való kivonása időpontjában még értékesíthető.

méletekben igen fontos e két tényező számításbavétele, hiszen mindkettő erősen befolyásolja a nyereséget.

Gyakorlati üzemgazdasági szempontból is fontos probléma, hogy milyen hosszú legyen a gép üzemeltetési ideje, illetőleg mikor kifizetődő a még működő gép újjal való pótlása.

A dinamikus elméletek az optimális élettartam tárgyalása kapcsán abból az absztrakcióból indulnak ki, hogy olyan gép élettartamát optimalizálják, amelyet nem kell pótolni. Ezután terjesztik ki a tárgyalást arra a gyakorlatot jobban megközelítő esetre, amikor a gépet elavulása után pótolják.

a) *Egyetlen gép optimális élettartamának meghatározása*

(A gépet elavulása után nem pótolják)

A számítást nyereségmaximalizálással vagy költségminimalizálással végzik.

A *nettó nyereség maximalizálása*. Minthogy az egy időszakra jutó bruttó diszkontált nyereség a gép élettartama alatt csökken, meg kell találni azt az időpontot, amely mellett a nettó nyereség maximális.

A nettó diszkontált nyereség maximalizálási függvénye:

$$V_n = \int_0^T Q(t)e^{-rt} dt + S(T)e^{-rT} - C_0,$$

ahol T a kiselejtezés — egyelőre ismeretlen — időpontja.

A függvénynek ott van a maximuma, ahol a nettó diszkontált nyereség már tovább nem emelkedik. Az utolsó időszakban keletkezett bruttó nyereség itt éppen fedezi még a gép maradványértékének kamatát és a gép további (ennek az időszaknak megfelelő) értékcsökkenését.* Ennek analitikus bizonyítása a fenti egyenletből

* Ennek az összefüggésnek az értelmezésekor tekintettel kell lenni egyrészt arra, hogy mindig kumulált értékről van szó, másrészt, hogy a sor mindig a legmagasabb értékről az egymást követő, egyre rosszabb értékeken keresztül halad a szélső érték felé.

indul ki, amelyet T szerint differenciálnak:

$$\frac{dV_n}{dT} = Q(T)e^{-rT} + S'(T)e^{-rT} - rS(T)e^{-rT} = 0,$$

$$Q(T)e^{-rT} = rS(T)e^{-rT} = S'(T)e^{-rT},$$

$$Q(T) = rS(T) - S'(T)^*$$

Az elméleti művek kifejtik azt az esetet is, amikor a bruttó nyereséget alkotó egyik tényezőt — az árbevételeket — konstansnak tekintik és csak a költségek növekedése idézi elő a nyereségek csökkenését (azaz az időben csak az üzemköltségek változnak). Ebben az esetben a fenti módszerrel maximalizálható a nettó nyereség.

Mivel $Q(t) = [R - C(t)]e^{-rt}$, ebben az esetben a számítás végeredménye:

$$R = C(T) + rS(T) - S'(T).$$

Eszerint a gép működtetését addig kell engedni (a nettó nyereség összege akkor maximális), amíg az egységnyi élettartam-hosszabbítás során az ezen (utolsó) időszakban keletkezett összes bevételek még fedezik az utolsó időszak üzemköltségeit, a maradványérték kamatait és a gép ezen időszak alatti értékcsökkenését is. A gépnek ezen időponton túl történő továbbműködtetése már veszteséges: csökkenti a nettó nyereségek összegét.

A *költségek minimalizálása*. Annak feltételezése, hogy a bevételek a gép egész élettartama alatt állandók, lehetővé teszi a profitmaximalizálási függvény költségminimalizálási függvényé való átalakítását is.

Jelöljük K_T -vel az összes költséget, amelyek a létesítménnyel kapcsolatban felmerülnek,

$C(t)$ -vel az összes (időben változó) üzemköltségeket,

C_0 -val a gép beszerzési árát,

$S(T)$ -vel a gép maradványértékét a kiselejtezéskor és

* Az egyenlet jobboldalán álló negatív — a maradványértéket reprezentáló — tag változásában hozzáadandó költségétel, csak változását (csökkenését) fejezi ki a negatív előjelű differenciálhányados.

T -vel a kiselejtezés — ismeretlen és keresett — időpontját.

Ekkor a

$$K_T = \int_0^T C(t)e^{-rt} dt + C_0 - S(T)e^{-rT}$$

összefüggés fejezi ki a létesítmény megvalósításával és működésével kapcsolatos összes költségeket, annak egész T élettartama alatt.

Az időegységre jutó összes költség változását, a költségnövekedés ütemét az a függvény ábrázolja, amelyet az eredeti kumulált költségfüggvény deriválásával nyerünk.* Azt az időszakot keressük tehát, amikor az idő függvényében kifejezett összköltség-változás olyan, hogy ezáltal a kumulált összköltség alakulása is a legkedvezőbb:

$$\frac{dK_T}{dT} = C(T)e^{-rT} - S'(T)e^{-rT} +$$

$$+ rS(T)e^{-rT} = 0.$$

Ezt marginális összköltségnek nevezik.

A kumulált költségek görbéje ott minimális, ahol az összköltség növekménye éppen annyi, mint az utolsó időszak üzemköltsége és a továbbműködtetés miatti értékcsökkenés összegének a maradványérték kamatával kisebbitett értéke. Az átlag- és a marginális érték közötti összefüggés szerint az átlagköltség szélső értéke (jelen esetben minimuma) ott van, ahol a két érték egyenlő, vagyis ahol az összköltség időegységre jutó változása megegyezik az időhöz viszonyított átlagösszköltséggel.

$$\frac{K_T}{T} = \frac{dK_T}{dT}.$$

Ez az összefüggés részletesebben kifejtve:

* Az összes költség volumene — mint kumulált érték — a berendezés „előregedésével” állandóan emelkedik, de a különböző költségelemek diszkontált értéke az idő függvényében nem azonosan változik. Így tehát az időegységenként felmerülő összes költségek nem monoton, hanem szélsőértékekkel rendelkező konvex vagy konkáv függvényt képeznek.

$$\frac{\int_0^T C(t)e^{-rt} dt + C_0 - S(T)e^{-rT}}{T} =$$

$$= C(T)e^{-rT} + rS'(T)e^{-rT} - S'(T)e^{-rT}.$$

Amikor az összköltség-növekmény már magasabb, mint az átlagköltség, a gépet nem érdemes tovább működtetni.

Az előzőekben egy-egy gépi beruházás, illetve pótlás gazdaságosságáról volt szó. Ha azonban — a valósághoz hasonlóan — az alapberuházások (első beszerzésű gépek) egész komplexumát vizsgáljuk (például egy egész gyár esetében), akkor a komplexumhoz tartozó számos egyed térben és időben rendkívül sok variációban kapcsolható össze, láncolatot alkot. (Itt most csak az időben kialakított láncokról van szó.) Mind-egyik lánc több láncszemből állhat, attól függően, hogy a szóban forgó gépen mennyi ideig akarnak termelni, azaz előreláthatóan hányszor fogják pótolni az elavult berendezést. A sokféle variációból sokféle összetételű láncot lehet építeni. Ezeknél a problémáknál is szükség van a gyakorlati megoldáshoz olyan számítási segédeszközre, amely a különböző, nem összehasonlítható (különböző tagokból álló) sorokat összehasonlíthatóvá teszi. Erre alkalmas gyakorlati módszer az annuitás számítása és az ún. annuitási faktor alkalmazása.

Általában azt keresik, hogy az ilyen összefüggő láncok melyike adja a maximális tökeértéket; mennyi ideig érdemes az egyes láncszemeket, például az első és a második létesítményt üzemeltetni.

b) *Pótlásra kerülő gépek optimális élettartamának meghatározása*

Meddig érdemes az első beszerzett gépet működtetni és mikor érdemes — a termelési folyamat fenntartása mellett — a régi gépet lecserélni és újjal pótolni? (Általában feltételezik, hogy a pótlásra kerülő és az új gép, azonos tulajdonságokkal rendelkeznek, tehát a beruházott létesítmény „megismétlődik”.)

Meg kell tehát határozni az egy-

mást követő gépek optimális élettartamát. (Egyszerűsített esetben csak egyszer pótolják a régi gépet, tehát csak 2 géppel kapcsolatos beruházási tevékenységről van szó.)

A korábbiakból következik, hogy a pótlás csak akkor célszerű, ha a második gép is hoz tiszta nyereséget, azaz ha tőkeértéke pozitív. Ez esetben az első gépet akkor érdemes lecserélni, ha nettó nyeresége már kisebb, mint maradványértékének meg a következő gép diszkontált tiszta nyereségének kamata.* Ha az első gép tiszta nyeresége ennél kevesebb, a pozitív tőkeértékű második gép beállítása kifizetődik.

$$V_n = \int_0^{n_1} Q(t)e^{-rt} dt + S(n_1)e^{-rn_1} - C_0 + \\ + \int_{n_1}^{n_2} Q(t)e^{-rt} dt + S(n_2)e^{-rn_2} - C_0,$$

ahol n_1 = az első gép élettartama (illetőleg leszerelésének időpontja),
 n_2 = a második gép élettartama (illetőleg leszerelésének időpontja).

Mint látható, az első gép tiszta nyereségének a következő gép tiszta nyereségét is fedeznie kell, tehát több nettó nyereséget kell adnia, mint a második gépnek. Emiatt az első gép optimális élettartama rövidebb, mint a második gépe.

A gyakorlati életben általában nem számolnak a termelés leállításával, azaz nem meghatározott, hanem végtelen számú pótlást „irányoznak elő”. Éppen ezért a beruházási elméletek is kidolgozták az erre az esetre vonatkozó formulát.

A kérdésfeltevés ugyanaz marad, a különbség csak annyi, hogy végtelen sok tagból álló műveletről van szó, aminek következtében egyszerűsödik a probléma. Ilyen körülmé-

nyek között ugyanis az egyes, egymást követő gépek élettartama azonos (hiszen a sort folytonossá és végtelenné tettük), és a következő gépek diszkontált nettó nyereségének értéke is konstans.

A diszkontált nettó nyereség azért tekinthető konstansnak, mert feltétel, hogy a pótlás minden alkalommal azonos hozamú géppel történjék. Ha Vn_1 az első, Vn_2 a második... stb. gépnek a pótlás időpontjára számított nettó nyeresége, akkor $Vn_1 = Vn_2 = Vn_3 \dots$. Ha mármost az egész lánc egyes nettó nyereségeit mind azonos időpontra számítjuk vissza, akkor az egyes tagok $Vn_1, Vn_1e^{-rT}, Vn_1e^{-2rT}, \dots$ lesznek. Így $V_n = Vn_1(1 + e^{-rT} + e^{-2rT} + \dots + e^{-nrT} + \dots)$.

Mint hogy a zárójelben levő tag nem más, mint: $\frac{1}{1 - e^{-rT}}$, az egész sor nettó nyeresége:

$$V_n = \frac{1}{1 - e^{-rT}} \cdot Vn_1 = \\ = \frac{1}{1 - e^{-rT}} \left[\int_0^T Q(t)e^{-rt} dt + S(T)e^{-rT} - C_0 \right].$$

A végtelenség feltételezett termeléshez szükséges, egymást követő gépek optimális élettartama annyi, amely mellett a termelési sor eredményeként a legmagasabb nettó nyereség érhető el. Következésképp megint keresendő az az időpont, amikor az egyes gépeket ki kell selejtezni és helyükbe újat állítani.

A szokásos matematikai műveletet alkalmazva, differenciálni kell a nyereségmaximalizálási függvényt és így kapjuk a

$$\frac{dV_n}{dT} = \frac{1}{1 - e^{-rT}} [Q(T)e^{-rT} + \\ + S'(T)e^{-rT} - rS(T)e^{-rT}] - \\ - \frac{re^{-rT}}{(1 - e^{-rT})^2} \left[\int_0^T Q(t)e^{-rt} dt + \right.$$

* Ha ugyanis az eredeti gép működési idejét egy időegységgel meghosszabítják, akkor erre az időszakra lemondanak a következő gép működtetéséből eredő nettó jövedeletről. Ez az összeg pedig kamathozamot jelentene, amelyről lemondani végeredményben költség s ezt a nettó diszkontált nyereségnek fedeznie kell.

$$\begin{aligned}
& + S(T)e^{-rT} - C_0 \Big], \\
& Q(T) + S'(T) - rS(T) - \\
& - \frac{1}{1 - e^{-rT}} \left[\int_0^T Q(t)e^{-rt} dt + \right. \\
& \left. + S(T)e^{-rT} - C_0 \right] = 0,
\end{aligned}$$

ebből

$$\begin{aligned}
Q(T) = & -S'(T) + rS(T) + \\
& + \frac{1}{1 - e^{-rT}} \left[\int_0^T Q(t)e^{-rt} dt + \right. \\
& \left. + S(T)e^{-rT} - C_0 \right]
\end{aligned}$$

összefüggést. Ez azt fejezi ki, hogy az egyes gépek kiselejtezését addig nem kell végrehajtani, amíg bruttó nyereségük még fedezi a gép maradványértékének kamatát és értékcsökkenését, plusz az összes később pótlásra kerülő, vagyis a sor tagjait képező gépek nettó diszkontált nyereségét. Ha viszont a gép bruttó nyeresége ennél már kisebb, akkor ki kell selejtezni, mert egy újabb tőkebefektetéssel (az újabb géppel) már fedezhetők a nettó tiszta jövedelmek.

Az optimális működési idő a profitmaximalizálás helyett költségminimalizálással is megállapítható, ha a bevételeket konstansnak vesszük és az egész eljárást (az ismert matematikai levezetéssel) a költségek háttérértékének megállapítására használjuk fel.

Választás több variáns közül

Az előzőekben azokat a feltételeket, összefüggéseket ismertettük, amelyek egy adott beruházás gazdaságosságával kapcsolatosak.

Az elméleti — és főként a gyakorlatiasabb vetületű — munkák részletesen foglalkoznak a *több, különböző beruházás közötti választás problémáival* is. Abból indulnak ki, hogy adott (kalkulatív) kamatláb mellett

több beruházás tőkeértéke pozitív. Az ismertetésre kerülő elméletek szerint az az előnyösebb közülük, amelynek nagyobb a tőkeértéke (illetve a nettó diszkontált nyeresége vagy belső kamatlába).

Csakhogy általában a nem azonos költséggel és nyereséggel (pontosabban: költségsorral és nyereségsorral) rendelkező lehetőségek esetében probléma merül fel. Az a megállapítás, hogy két gazdaságos beruházás között a magasabb tőkeértékű az előnyösebbik, csak akkor igaz, ha szükség esetén a tőkés tetszés szerinti nagyságú tőkét képes a kalkulatív kamatláb mellett a beruházás megvalósításához felvenni, illetve fel nem használt tőkéjét tetszés szerint kikölcsönözheti ezen a kamatlábon.

A számítások egyik alap gondolata, hogy amennyiben két különböző költségsorral rendelkező *A* és *B* beruházás megvalósítása között kell választani, akkor valójában nem két, hanem három beruházás kombinációjáról van szó (természetesen feltételezve, hogy a drágább beruházás megvalósításához szükséges tőke is rendelkezésre áll). Ha ugyanis a tőkés a nagyobb tőkeértéket biztosító, drágább *B* beruházást valósítja meg, akkor nemcsak az olcsóbb *A* beruházás megvalósításáról, hanem a két beruházás közti költségkülönbözetből megvalósítható valamely harmadik (*X*) beruházásról is lemond. Mármost a döntésnél *A* és *X* áll együttesen szemben *B*-vel, s *A* és *X* beruházások tőkeértékének *együttesen* kell alacsonyabbnak lenni a *B*-énél. Csak ez esetben előnyösebb *B*-t választani.

Csak ha *X* tőkeértéke a kalkulatív kamatláb mellett *O* (tehát nem pozitív), akkor lehet *A*-t és *B*-t közvetlenül összevetni. Ez csak akkor fordulhat elő, ha a tőkés a kalkulatív kamatláb mellett szabadon vehet fel vagy adhat ki kölcsönt, azaz a piaci kamatláb egyezik a kalkulatívval.*

Ha az összehasonlított beruházások

* Ha például *X* értékét — az *A* és *B* közötti differenciát — veszi fel kölcsönként, annak kamatlába nem nagyobb a kalkulatívnál, vagy ha *X*-et kölcsönadja, nem kényyszerül ezt alacsonyabb kamatlábbal kikölcsönözni.

jellegükből adódóan nem hoznak nyereséget, közülük az az előnyösebb, amelyik költségsorának a jelen értéke kisebb.

A tőkeérték-számítás technikája lehet akár a diszkontálási, akár az annuitási módszer.

A fent kifejtett közgazdasági megfontolás egy önálló számítási technikához vezet. Alapja Fisher kamatelméletében található meg.

Az úgynevezett differencia-módszer

Ha A és B két létesítmény, s tőke-

Beszerzési érték	1000	2000	3000	4000
Bevétel	1791	4385	6352	7981
Belső kamatláb	6%	8,1%	7,8%	7,1%
Tőkeérték	0	448,6	547,0	456,6

E kamatlábak mellett mindegyik beruházás előnyös, mivel tőkeértékük pozitív. Ha az összehasonlítás a belső kamatláb szerint történik, legelőnyösebb a II. beruházás, a tőkeérték alapján vizsgálva a III-as beruházás.

Beszerzési értékük	1000	1000	1000
Hozamuk	2594	1967	1629
Belső kamatlábuk	10%	7%	5%

Nyilvánvaló, hogy — 6 százalékos kamatláb mellett — a II. előnyösebb az I-nél, a III. a II-nél, mert belső kamatlábuk nagyobb a kalkulatív-nál.

Ugyanakkor a III. előnyösebb a IV-nél, mert IV—III. kamatlába csak 5 százalék, alacsonyabb a III-as létesítményénél.

Legelőnyösebb tehát a III. beruházás: előnyösebb, mint az I-nél előnyösebb II. és mint a IV-es.

A számítási módszerek összehasonlítása

Az előző példából is látható: valóban más döntéshez jutunk attól függően, hogy a tőkeérték, illetőleg a belső kamatláb alapján történik az összehasonlítás. Ezért vizsgálni kell

értékük V_A , illetőleg V_B , akkor $V_A - V_B = V_D$ a differencia-beruházás (D) tőkeértéke. A és B közül az a létesítmény az előnyösebb, amelyeknek a tőkeértéke magasabb.

Az elmondottak természetesen nemcsak két, hanem több (véges számú) lehetőség közötti választás esetére is alkalmazhatók. Illusztrációként E. Schneider egy példáját említjük.*

Legyen adva 4 beruházási lehetőség. Mindegyik a megvalósítás után 10 évvel, egy összegben hoz eredményt. A kalkulatív kamatláb 6%.

Ez utóbbi eredményre vezet az úgynevezett differencia-módszer alkalmazása is.

Képezzük a II—I., III—II., IV—III. differencia-beruházásokat:

Beszerzési értékük	1000	1000	1000
Hozamuk	2594	1967	1629
Belső kamatlábuk	10%	7%	5%

a tőkeérték és a belső kamatláb kapcsolatát, összefüggéseit a döntések szempontjából.

A maximalizálási kritérium kiválasztása csak korlátozott feltételek között válik közömbössé. A részletesebb megvilágítás érdekében említjük majd ennek geometriai magyarázatát is. (Lásd 1. ábra.)

A kamatos kamat sorozat a logaritmikusan skálán egyenesként ábrázolható.

Ha x az induló kiadás, akkor a kamatos kamattal képzett sorozat r kamatláb mellett:

$$x, x(1+r), x(1+r)^2, \dots, x(1+r)^n,$$

$$\text{Logaritmikusan } \lg x, \lg x + \lg(1+r),$$

$$\lg x + 2 \lg(1+r), \dots, \lg x +$$

$$+ n \lg(1+r).$$

Ezen értékeknek megfelelő pontok egy olyan egyenesen fekszenek, amely az ordináta tengelyt $\lg x$ pontban metszi és az iránytangense \lg

* E. Schneider: Wirtschaftlichkeitsrechnung. Tübingen, 1951.

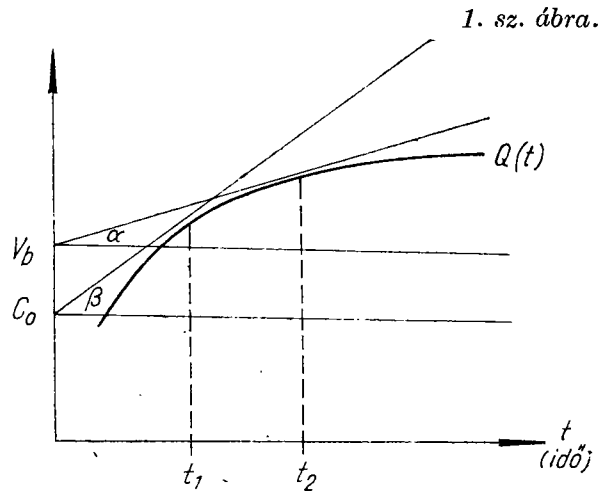
$(1+r)$. Visszafelé szemlélve ez a diszkontegyenes, amelynek minden pontjához tartozik egy jelen érték.

Ha a bevételek görbéje ismert — amit általában feltételeznek — akkor e görbét egy $lg(1+r)$ nyílású egyenessel metszve, megállapítható a metszésponthoz tartozó jelen érték. A párhuzamos egyenes sereg egyik eleme a bevételi görbe érintője, ez adja a legnagyobb jelen értéket. Az érintési pontban a bevételi görbe és a diszkontegyenes hajlásszöge egyenlő. A bevételi görbe emelkedését a beruházás marginális belső kamatlábának nevezik. A maximális jelen értéket adó pontban a belső kamatláb éppen egyenlő az r kamatlábal.

Ahol tehát a bevételek jelen értéke maximális, ott a két kamatláb egybeesik, azaz a kalkulatív kamatlábnak meg kell egyeznie a marginális belső kamatlábal. Más szóval akkor kapunk maximális diszkontált nyereséget, ha a tőkeérték kiszámításakor a marginális belső kamatlábat használjuk kalkulatív kamatlábként.

Nézzük a kérdést a belső kamatláb oldaláról. Ismeretes, hogy ez az a kamatláb, amellyel diszkontálva a nyereséget, azok jelen értéke éppen a beszerzési költség. Most tehát azt a diszkontegyeneset keressük, amely az ordináta tengelyt a beszerzési érték magasságában metszi, közös pontja van a bevételi görbével és hajlásszöge maximális. Az e feltételeknek megfelelő egyenes a nyereséggörbének érintője, ugyanúgy, mint a tőkeértéket maximáló egyenes (a belső és a kalkulatív kamatláb az optimumnál egybeesne), csak éppen más-más pontban érintik a bevételi görbét. Ily módon eltérő optimális időt kapunk, a döntés a két kritérium szerint nem azonos. (Ugyanez a helyzet akkor is, ha az optimális beruházási összeget keressük.)

A két kritérium szerinti vizsgálat nem vezetett azonos döntési eredményre, hiszen a belső kamatlábas módszernél t_1 , a tőkeértékszámításnál t_2 időpont mutatkozott optimálisnak. Ha azonban t_1 időpontban megszüntetik a létesítmény műkö-



- V_b = a bevételek jelen értéke,
 C_0 = a beszerzési érték,
 $Q(t)$ = a bevételi görbe,
 $lg\ tg^a$ = a kalkulatív kamatlábas diszkontegyenes emelkedése.
 $lg\ tg$ = a belső kamatlábas diszkontegyenes emelkedése.

dését, kevesebb az össznyereség, mintha a „tőkeérték-számítás” optimális időpontjait működtetik. Ahhoz hogy mégis a t_1 időpont legyen optimális, a belső kamatlábas módszernél egy explicit nem szereplő feltételezés is közrejátszik, éspedig az, hogy a tőke (kölcson- vagy működő tőkeként) a belső kamaton a t_1 időpont után is elhelyezhető. Ha azonban a tőke a t_1 időpont után csak a tőkeérték számításnál alkalmazott alacsonyabb kalkulatív kamatlábon helyezhető el újból, akkor a tiszta nyereséget a továbbműködtetés növeli. Ekkor tehát a tőkeérték-számítás vezet helyes eredményre.

Eszerint a tárgyalt két módszer nem szakítható el attól a feltételezéstől, hogy a tőkék mindig szabadon elhelyezhetőek (s így a beruházásból ki is vonható), éspedig vagy a számítás eredményeként kapott belső, vagy az alkalmazott kalkulatív kamatlábon. Az úgynevezett tökéletes piaci körülmények között, amikor a piaci kamatláb és a belső kamatláb nem térnek el egymástól, mindkét módszer azonos döntéshez vezet. Ezt matematikailag már bemutattuk, úgyszintén azt is, hogy a maximális nye-

reség bármelyik módszer alkalmazásával elérhető, ha kalkulatív kamatlábnak az optimalizált átlagos belső kamatlábat (vagy az ebben az esetben vele azonos marginális belső kamatlábat) használják.

Ugyancsak egybeesik a két kritérium eredménye, ha az egyes létesítményeket, vagy befektetéseket a vállalat egész élettartamából kiindulva vizsgálják. A maximális tőkekamat (vagy kamatozás) ugyanis egyben maximális nettó nyereséget is biztosít a vállalat számára.

Ezekben az esetekben az összes nettó diszkontált nyereség maximalizálása egyben a saját tőke belső kamatlábnak a maximalizálását is jelenti, az egységnyi beruházási költségre jutó bruttó nyereség maximalizálása pedig biztosítja a maximális belső megtérülési rátát is. (Ugyanezekért egyező a tőkeérték és a belső kamatláb szerinti döntés, ha teljesen azonos költségstruktúrájú és azonos összegű nyereséget biztosító létesítmények között csak annyi az eltérés, hogy a tiszta nyereség meghatározott intervallumon belüli eloszlása tér el egymástól (például mindegyik beszerzési költsége, összes nyeresége és élettartama azonos, csak ezen belül az egyes években befolyó nyereségek térnek el egymástól).

Egyes variánsok esetén, a kalkulatív kamatláb bizonyos tartományán belül azonos a döntési eredmény, azon kívül már nem. Ezért fontos, hogy a két variánst — különböző módszerekkel, például a haszon és a ráfordítások kiegyenlítésével — teljesen azonosra tegyék és szükség esetén az ún. differencia-beruházással is számoljanak.

A szerzők többsége elvben a tőkeérték-számítást tartja a leghelyesebbnek, de rámutatnak, hogy a gyakorlatban a tőkést elsősorban a saját tőkebefektetés megtérülési rátájának maximalizálása érdekli.

Mások a belső kamatlábszámítás vagy annak valamely finomított, módosított formája mellett szállnak sikrra. Azzal érvelnek, hogy az utóbbit nem befolyásolja a piaci kamatláb, ezáltal a számítás eredménye és a

döntés sem függ külső tényezőktől. A kalkulatív kamatláb megválasztása viszont egymást kizáró beruházások esetében befolyásolja a beruházási program optimális összetételét, a létesítmények optimális kombinációját.

Egymást kizáró beruházások esetén a belső kamatláb szerinti rangsorolás objektív. Valamely külső kamatláb nagyságától függően ugyanis — a pozitív tőkeérték kritériuma alapján — a programba bekerülő variánsok száma változik, például alacsony kamatlábnál több a pozitív tőkeértékkel rendelkező variáns, mint magasnál, tehát a programba több variáns kerülhet be.

Ily módon — fejt ki például *Albach* — helyes, ha többféle kalkulatív kamatlábbal számítják ki a tőkeértéket és így különböző programok készülnek.

Mindazonáltal — ismeri el *Albach* — a marginális belső kamatláb is befolyásolja valamelyest a program összetételét. A szóban forgó elméletek általános feltételezése, hogy a tiszta nyereség is befektethető — minden időpontban — a megvalósítandó beruházás átlagos belső kamatlábnak. Ha ez a feltétel nem teljesül, akkor az alacsonyabb kamatláb megváltoztatja az egyes létesítmények előre számított belső kamatlábat, így a vállalati átlagot is. Ez a tény az eredeti, belső kamatlábas módszer alapján összeállított vállalati program optimalitását megszüntetheti. Biztos várakozások esetén azonban ezzel a lehetőséggel nem számolnak.

Az elmondottakból és az élettartam-számítások során is arra a következtetésre jutottunk, hogy nem elegendő egy gép (vagy más állóeszköz) gazdaságosságának számításba vétele, hanem több gép, egy egész vállalat beruházási tevékenységének gazdaságosságát együttesen kell vizsgálni. Különösen fontos ez a szempont már működő vállalatok, ún. racionalizáló (nálunk önköltségcsökkentőnek nevezett) beruházásai gazdaságosságának eldöntésénél. Éppen ezért dolgozták ki a pótlási lánc már ismertetett formuláit.

Gelei Anna

A Szovjetunió mezőgazdaságáról

Magyar szerzők tollából 1963-ban jelentek meg először olyan művek, amelyek átfogó képet adnak a szovjet mezőgazdaság fejlődéséről, jelenlegi helyzetéről. Néhány hónappal ezelőtt jelent meg a Mezőgazdasági Kiadó gondozásában Csete László: *A Szovjetunió mezőgazdasága* című könyve. Legutóbb pedig a Kossuth Könyvkiadó „Világ gazdasági ismeretek” című sorozatában „*A szovjet mezőgazdaság fejlődése és távlatai*” címmel Vági Ferenc tanulmánya látott napvilágot.

Csete László könyve három részből áll. Az első rész a szovjet mezőgazdaság természeti és gazdasági feltételeivel, a mezőgazdaságnak a népgazdaságban elfoglalt helyével foglalkozik. A második rész a kolhozok, a szovhozok, a gépállomások kialakulását és gazdálkodását, illetve a gépállomások átszervezését foglalja magában. A harmadik rész felöleli mind a főbb ágazatok fejlődését, a termelés növelésének feladatait, mind a műszaki fejlesztés, a specializáció és a koncentráció, továbbá a tervezés és az irányítás kérdéseit. Befejezésül a „két nagy”, a Szovjetunió és az Egyesült Államok mezőgazdasági versengésével foglalkozik a szerző. A kötet szép kivitelű, a szerző számos ábrával, grafikonnal és gazdag képanyaggal szemlélteti mondanivalóját.

Vági Ferenc tanulmánya kisebb terjedelmű. Kerek képet ad a szovjet mezőgazdaság egészéről, mégis főleg az utóbbi évtized újabb tapasztalatainak ismertetésére helyezi a súlyt. Az első két fejezetben a termelés fejlődési ütemével, koncentrálódásával, anyagi-műszaki megalapozásával foglalkozik, s röviden ismerteti a kolhozok és a szovhozok gazdálkodását. Ezután három fejezetben az 1953 óta bekövetkezett változásokat jellemzi, részletesen sorra veszi az irányítás, az anyagi érdekeltetés, az értékesítés és az árpolitika problémáit. Az utolsó fejezet pedig a kommunizmus építésének mezőgazdasági programját tartalmazza.

A szerzők adatokkal gazdagon illusztrálva mutatják be a szovjet mezőgazdaság fejlődését. Ezt azért érdemes külön kiemelni, mert olvasóink, hacsak a sajtóból értesültek, jobbra mindig az eredményekről hallottak. Szerintem nagyrészt az eddigi tájékoztató munkánk egyoldalúságának tudható be, hogy nemcsak az átlagos műveltségű olvasók, de a közgazdák és a mezőgazdasági szakemberek egy része is értetlenül áll az olyan problémák előtt, mint például a Szovjetunió jelenlegi kenyérgabona-vásárlásai Nyugaton. Mindkét könyv jól sikerült abból a szempontból, hogy reális képet ad a szovjet mezőgazdaságról, a nagy eredmények mellett nem hallgatja el a nehézségeket, a fogyatékoságokat sem.

A szovjet mezőgazdaság ma már nem az, ami tíz évvel ezelőtt volt. A főleg kézi munkára és jelentős részben igaerőre alapozott szocialista nagy gazdaságok helyén kialakulóban van a korszerű szocialista nagyüzem, a jobbra hagyományos paraszti módszerekkel folytatott gazdálkodás helyett kibontakozóban van a korszerű nagyüzemi gazdálkodás. A Szovjetunióban egyre inkább valóra válnak azok a lehetőségek, amelyek kihasználásához a kizsákmányolás nélküli szocialista nagy gazdaságok létrehozásával teremtették meg az alapokat.

Mindkét szerző, de különösen Csete László nagy gondot fordít arra, hogy bemutassa, milyen nagy erőfeszítéseket tesz az SZKP és a szovjet kormány az utóbbi években a mezőgazdaság belterjes fejlesztésére. A magyar mezőgazdaságban, ahol a földterület bővítésére már régóta nincsenek nagyobb lehetőségeink, hosszabb idő óta a belterjes fejlesztés kérdései állnak az érdeklődés központjában. Tanulhatunk-e valami újat e tekintetben a szovjet mezőgazdaságtól — kérdezik joggal olvasóink.

Igen, tanulhatunk.

A szovjet mezőgazdaság valamennyi fontos ágában nemcsak a korszerű gépek, berendezések, vegyi anyagok felhasználása terjed, hanem az is megfigyelhető, hogy az elavult termelés szervezési megoldásokat, a hagyományos gazdálko-

dást tudományosan megalapozott gazdálkodási rendszerekkel igyekeznek felváltani. A mezőgazdaság egyre több ágában a korszerű géprendszereken, berendezéseken alapuló gazdálkodás követelményeinek megfelelően fejlesztik tovább a termelési eljárásokat, módszereket. Ennek eredményeként új mezőgazdasági nagyüzemek alakulnak ki, amelyek a termelési folyamatok szervezése tekintetében sokkal inkább hasonlítanak az ipari nagyvállalatokhoz, mint a régi nagybirtokokhoz, vagy a két világháború közötti kolhozokhoz. A mezőgazdasági termelés gyors ütemben koncentrálódik és szakosodik. Mindez a mezőgazdasági munka termelékenységének jelentős mértékű emelkedését eredményezi.

A szovjet gyakorlat különösen jól mutatja, hogy a földművelési rendszerek, a termelésszervezési formák nem örök kategóriák, hanem a termelőerők fejlődésével együtt változnak a szocializmusban is. Vegyük például a földművelés füves vetésforgós rendszerét, amiről a szakemberek hazánkban is sokat vitatkoztak. Ezt még a harmincas években Viljamsz dolgozta ki. Lényege az, hogy a talaj humuszállapotának megjavítása, tartósan morzsás szerkezetének helyreállítása végett az azt lerontó egyéves növények termesztését a vetésforgóban évelő fűvekkel, füvespillangós keverékekkel kell váltogatni. Ha csak a természeti erőkre alapozhatjuk a talajtermékenység helyreállítását és fokozását, Viljamsz rendszere komoly szerepet tölthet be ebben. A tudomány és a gyakorlat azonban azt mutatja, hogy a nagyarányú gépesítés és kemizálás korszakában mindez más módszerekkel sokkal eredményesebben is megoldható. A füves vetésforgó rendszerének alkalmazása a Szovjetunióban is fékezte a termelés fejlesztését és súlyos károkat okozott. Azok, akik ezt a rendszert „a szocializmus földművelési rendszerének” nyilvánították, súlyosan tévedtek. Az évelő fűvek a Szovjetunió legtöbb vidékén jóval alacsonyabb termést adtak, mint a többi takarmányfélék. Azok a kolhozok és szovhozok, amelyek idejében felhagytak ezzel a rendszerrel, jóval több takarmányt és állati terméket állítanak elő, mint azelőtt. A mezőgazdaság termelőerőinek a Szovjetunióban bekövetkezett viharos ütemű fejlődése lehetővé, sőt szükségessé tette, hogy a talajtermékenység helyreállítására és fokozására az alacsony hozamú fűvetéseknél sokkal hatékonyabb eszközöket alkalmazzanak. Ezzel kapcsolatos a most kibontakozó nagyarányú kemizálási program.

A Szovjetunióban a legváltozatosabb természeti és gazdasági adottságú vidékek vannak. Jelenleg valamennyi köztársaságban széleskörű tudományos kutatást folytatnak, hogy a helyi lehetőségeket felmérjék és így állapítsák meg: hol, mit, mekkora mennyiségben, milyen technikával, technológiával és milyen szervezési megoldásokkal érdemes termelni. Elkezdtek az egyes éghajlati és talajövezeteknek megfelelő, tudományos alapon álló gazdálkodási rendszerek kidolgozását.

Mindebből az a tanulság számunkra, hogy nincsenek öröktől fogva és örökké létező szervezeti keretek, üzemszervezetek. A műszaki haladással együtt a mezőgazdaságban is tovább kell fejleszteni a technológiát, a termelésszervezést és az üzemszervezést, illetve a gazdaságpolitikai módszereket, különben a nagytömegű termelésre alkalmas berendezések, gépek üzemeltetése nagyon sokba kerül és megrágítja a termelést. Miért érdemes ezt az „aranyigazságot” külön is hangsúlyozni? Azért, mert manapság a mezőgazdaságban két véglettel is találkozhatunk. Egyrészt a maradisággal, olyan nézetekkel és gyakorlattal, amelyek a szocialista fejlődés meghatározott szakaszában kialakult módszereket örökérvényűnek, megváltoztathatatatlannak tartják. Másrészt a gazdasági és politikai feltételeket figyelmen kívül hagyó „újításokkal”, a „korszerűség jegyében” elkövetett túlzásokkal, amelyek sokszor ugyanannyi kárt okoznak, mint a maradiság. Egy pillanatig se tévesszük szem elől: mindig azok az üzemszervezetek, szervezeti keretek, termelésszervezési megoldások a jók és a haladók, amelyek jobban segítik a termelőerők fejlődését, a munkatermelékenység növekedését, amelyek felhasználásával több, jobb és olcsóbb terméket lehet előállítani. A szocialista termelési mód kialakulásával a szocialista termelési viszonyok nem rekednek meg egy szinten, hanem a termelőerők fejlődésével együtt állandóan tökéletesednek. Ennek a folyamatnak számos figyelemre méltó új jelenségével találkozhatunk napjainkban a Szovjetunióban. Ezek egy része bennünket ma még csak a távolabbi jövő szempontjából érdekel. A kolhozgazdálkodás több új tapasztalata azonban már ma is hasznosítható termelőszövetkezeteinkben.

Mindkét könyv nagy érdeme, hogy igyekszik részletesen bemutatni ezeket a tapasztalatokat. Csete könyvéből főleg az új munkaszervezési, munkadíjazási és termelésszervezési megoldások részletes jellemzését ajánlom az olvasók figyelmébe, Vági írásából pedig a tervezés és irányítás továbbfejlesztését. Vági Ferenc

részletesen ismerteti a korábbi hatósági (tanácsi) igazgatás szervezetének a kolhoz-szovhoz, illetve szovhoz-kolhoz termelési igazgatóságokkal való felváltását, az irányítás javítására tett intézkedéseket. Ezek iránt nagy érdeklődés tapasztalható hazánkban is.

Úgy gondolom, hogy a szerzőknek a szocialista termelési viszonyok továbbfejlesztésével kapcsolatos fejtegetéseire külön is érdemes felhívni az olvasók figyelmét. Hazánkban, ha a mezőgazdaság fejlesztéséről van szó, gyakran nem értenek rajta mást, csak a szűken vett termelési problémákat. Igaz, hogy a mezőgazdaság szocialista nagyüzemi rendszerének kialakításában a tömeges szövetkezetszervezés befejezése óta hazánkban is a gazdasági kérdések állnak előtérben. Ez azonban nem merülhet ki pusztán a termelőerők fejlesztésével kapcsolatos tennivalókban. A mi egész tevékenységünknek tovább is szerves része kell hogy legyen a termelési viszonyok fejlesztése, a termelőszövetkezeti gazdálkodás szocialista vonásainak az erősítése.

Vági Ferenc külön fejezetet szentel a kommunizmusba való átmenet mezőgazdasági kérdéseinek. A Szovjetunió mezőgazdasági termelésében jelenleg még nagyobb szerepük van a kolhozoknak. Az ország ellátásának gondja is nagyobb részben vállalkra nehezedik. 1960-ban a kolhozok adták az államilag felvásárolt szemes termények 57, a cukorrépa 93, a nyersgyapot 85, a lenrost, 93, a napraforgómag 86 százalékát, s a zöldségfélék, a burgonya és a főbb állati termékek körülbelül 45—60 százalékát.

A kolhozforma ma még teljesen megfelel a mezőgazdaság termelőeri jelenlegi fejlettségi színvonalának és fejlődési igényeinek. Az SZKP XXII. kongresszusa is hangsúlyozta: a kolhozrendszer azzal tölti be a történelmi szerepét, hogy létrehozza azokat az anyagi feltételeket, amelyek a fejlődés magasabb fokára a kommunizmusra való áttéréshez szükségesek. A kolhozokat tehát nem szabad el-sorvasztani és nem is kell szovhozokká átszervezni, hanem olyan feltételeket kell teremteni, hogy a kolhoztulajdon fokozatosan közeledjék a kommunista köztulajdonhoz.

A termelőerők fejlődésével, a kommunizmus anyagi-technikai bázisának megteremtésével a mezőgazdaságban is létrejönnek a szocialista termelési viszonyok kommunista viszonyokká való továbbfejlesztésének anyagi feltételei. Vági Ferenc röviden jellemzi ezeket a feltételeket és külön is kitér a tulajdonviszonyok, a munkamegosztás és az elosztási viszonyok fejlődésére.

A könyvek felépítése, tagolása, gondolatmenete világos és leköti a figyelmet. Mindkettő jól felhasználható az oktatásban, az ismeretterjesztésben is. A kiadók jó munkát végeztek. Szerintem érdemes lenne e sorozatot folytatni.

Csizmadia Ernő

A népgazdaság és a vállalat

Üzemgazdasági és ipargazdasági tanulmányok
Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963. 375 l.

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat negyedik közgazdasági kiadványa ez a könyv. Mint az előzőek — Iparvállalatok vezetése és szervezése (1961), A munkás és munkakörülményei (1962), A munkás és munkatermelékenység az építőiparban (1963) —, ez is tanulmánygyűjtemény. Kilenc tanulmány világítja meg a vállalat és a népgazdaság kapcsolatait és a vállalatban ható gazdasági mechanizmusokat.

A témakör rendkívül sokrétű és szerteágazó. Egy könyvben minden részkerdestről mélyreható elemzést adni nem lehet. A tanulmánygyűjtemény is sok témát csak érint. Kettős feladatot kívánt betölteni: népszerű ismeretterjesztést és a kérdések beható tudományos elemzését. Az előbbi kiválóan, az utóbbit csak részlegesen tudta teljesíteni.

A tanulmányok témái egymáshoz szorosan kapcsolódnak, így a tárgyalásban több ismétlés van. Sem ezeket, sem az azonos kérdésekben kifejtett vélemények eltérését a szerkesztés nem szűrte ki. Ez nem is nagy baj. Az olvasó legalább

látja, milyen bonyolult kérdésekről van szó, ezek milyen távol állnak a lezárástól és a rohanó élet hogyan változtatja tartalmukat.

Az első tanulmányt *Varga György* írta *Gazdaságpolitika — iparpolitika* címmel. Foglalkozik a gazdaságpolitika fogalmával, a politika és a gazdaság kölcsönhatásával, iparpolitikánk jellegével és tartalmával, jellemző vonásaival, végül az iparirányítás átszervezésével. Megismerheti a tanulmányból az olvasó az ipar jelentőségét jellemző főbb mutatószámok alakulását, az ipari termelés megoszlását, termelékenységi színvonalunknak a fejlett nyugati államokéhoz mért arányát. Ír a szerző az ipari termelés gazdaságosságáról, szervezetváltozásáról, a termelés specializálásáról, a nemzetközi szakosításról, a beruházási eszközök hatékony felhasználásáról stb. A tanulmány címében megjelölt témakörhöz tartozó szinte minden kérdést felvet, de — éppen ezért — a legtöbbet csak érinti.

Külön figyelmet érdemel az iparosítottóság fokát jellemző mutatószámokkal foglalkozó rész. Rámutat a tanulmány arra, hogy nem elég vizsgálni az iparnak a nemzeti jövedelem termelésében való részarányát. A nálunk fejlettebb ipari államokban a részesedés százaléka 40 és 47 között van, hazánkban 50 százalék fölött. A külföldi és a hazai mutatók közötti eltérés magyarázata a nemzetijövedelem-számítás ismert különbözőségén kívül elsősorban az, hogy a fejlett ipari országokban a nemzetgazdaság egyéb ágai is igen fejlettek, s az ipar mellett számottevő forrásai a nemzeti jövedelemnek. A szerző azt a következtetést vonja le, hogy csak több mutató és jellemző együttes alkalmazása nyújt lehetőséget az ipar helyének, súlyának, az ország ipari fejlettségének megállapítására.

Időszerű kérdéseket tárgyal *dr. Marosi Miklós: Az iparirányítás szervezete* című tanulmánya. Képet kapunk belőle az iparirányítás feladatairól, a vezetés általános politikai, gazdasági irányelveiről, az iparirányítás szerveiről, ezek tevékenységéről, a vállalati önállóság lényegéről, iparirányítási rendszerünk hiányosságairól, az iparvállalatok szervezetről, végül a centralizáció és a decentralizáció kérdéseiről. A tanulmány a gazdasági irányítás 1963-ban lezajlott átszervezése előtt készült, így ennek értékelését még nem adja.

Az átszervezés előtti helyzetet vizsgálva rámutat a szerző az iparirányító szervezet korszerűtlenségéből adódó hibákra; így az irányító szervezet túlzott szakosítására, a szakminisztériumok egymással való, sokszor egészségtelen versengésére, az irányításnak a termeléstől való távolodására. Az ún. tárcasovinizmus jelének tekinti a tárcák közötti kooperáció elégtelenségét. Sok minisztérium „önellátásra” rendezkedik be: van saját építőipari, fuvarozási vállalata, sőt több gép-
ipari vállalata.

A tanulmány sürgeti a *vállalati szervezet* korszerűsítését is. Kimutatja, hogy a vállalatok szervezetének jelenlegi részletes és merev szabályozása felesleges. A központi szabályozást csak néhány vonatkozásban tartja szükségesnek. Ilyenek a vállalat vezetőinek kinevezése, felmentése, jogai, kötelességei. Elég egyébként, ha csak a *feladatokat* írjuk elő. A vállalatra kell bízni, hogy a feladatokat milyen szervezettel oldja meg. A vállalatok szervezetét csak olyan mértékben célszerű szabályozni központilag, hogy a vállalatnak lehetősége, szervezési önállósága legyen az adottságainak legjobban megfelelő szervezet kialakítására.

A nagyvállalatok kialakítása, az összevonás ténye nem hoz azonnali gazdasági eredményt. Sőt, átmenetileg kedvezőtlen helyzet alakulhat ki. A külső kapcsolatok miatt több munkafolyamatot azonnal centralizálni kell; ezek között azonban a fejlesztés és a gyártás nem szerepel. A centralizált munkafolyamatok tömegszerűsége nő ugyan, de ennek — például az ügyvitel-gépesítéssel való — hasznosítása, az előkészítés időigénye miatt, nem történhet meg azonnal. A centralizálás hátrányai (a hosszabb átfutás, bonyolultabb ügymenet) viszont azonnal jelentkeznek. Ezek mellett utal a szerző a már kezdeti időszakban is elérhető eredményekre. Az új szervezeti forma bizonyos akadályokat azonnal elháríthat. Ilyen akadály például a vállalatok összevonás előtti túlzott önállósága, sovinizmusa. A zománcgyárak közötti profilrendezést évekig nem lehetett végrehajtani az egyes önálló vállalatok vonakodása miatt. Az újonnan létesült Zománcipari Művek már az első évben eleget tett ennek a követelménynek. Háromszorosára nőtt az egyes gyáregységekben a sorozatok nagysága.

A *termelési eszközök fejlesztése* címmel *Mandel Miklós* írt színvonalas tanulmányt. Helyesli a szerző azt a javaslatot, hogy növelni kell a vállalati önállóságot a beruházási eszközök felhasználásában. De utal arra, hogy a vállalati érdekelttség fő mutatója — a jövedelmezőség — nem mindig a valóságos közgazdasági folyamatokat tükröző tényezők hatására alakul. Így a beruházási források decentralizálása könnyen az eszközök szétforgácsolását eredményezheti. Jogos

azonban szerinte az az igény, hogy vizsgáljuk felül a racionalizálási, *munkaerő-felszabadítási* beruházások részarányát és az ezekre fordítható eszközök felhasználását a jelenleginél jóval nagyobb mértékben bízzuk a vállalatra.

Milyen szerepet töltenek be a beruházási cél eldöntésekor a gazdaságossági számítások? Úgy tűnik, hogy a jelentősebb limiten felüli induló beruházások program-kötelezettsége — és ezáltal gazdaságossági számítási kötelezettsége — lehetőséget nyújt a beruházások eldöntésekor a gazdaságosság követelményének érvényesítésére. Ez a látszat azonban megtévesztő — jelenti ki helyesen a szerző. A beruházási programok ugyanis akkor készülnek el, amikor már a távlati tervek állóeszköz-fejlesztési irányait rögzítették. Hatásukat a népgazdasági tervekben már figyelembe vették. Így a gazdaságossági számításoknak itt csak kontroll-jellegük lehet, mert a beruházást akkor is végre kell hajtani, ha véletlenül a gazdaságossági mutatók kedvezőtlenek. Ez természetes, mivel a beruházási célokat lényegében nem a beruházási programok bírálatakor, hanem a népgazdaság távlati terveinek összeállításakor döntenek el. Ha tehát a beruházás-gazdaságossági számításokat pontosabbá akarjuk tenni, viszont más szervezeti változást nem hajtunk végre, akkor ezzel csak azt érjük el, hogy a *beruházási cél eldöntése után* a jelenleginél pontosabb műszer áll rendelkezésünkre, és így a mainál biztosabb alapon tudjuk megmondani a *már eldöntött* beruházási célok gazdaságos vagy gazdaságtalan voltát. Olyan számítási metodikát kell kialakítani, amelyik már az egyes iparágak felfutásának tervezésekor alkalmazható. A módszer kidolgozása folyamatban van.

A vállalati döntések nincsenek mindig összhangban a népgazdasági érdekekkel. Sürgető feladat a vállalati döntéseket meghatározó vagy befolyásoló tényezők, mechanizmusok feltárása. Ilyen irányú kutatómunkát végeznek napjainkban az MTA Közgazdaságtudományi Intézetben is. A tanulmánykötetben *Rabár Ferenc Szükségletre termelés és vállalati gazdálkodás* címmel foglalkozik ezzel a témakörrel.

Vannak-e döntési lehetőségei a vállalatnak a gyártmányválaszték meghatározásában? Milyen szempontok szerint, milyen módon dönthet a vállalat? Hogyan lehetne a helyes döntések kialakítását hatékonyabb ösztönzéssel befolyásolni?

A termelés összetételét gyakran kell változtatni. Ennek azonban sok, eléggé objektív fékezője van. Ilyen például a kialakult profil, a kikristályosodott kapacitás-szerkezet. Ilyenek az új termékösszetétel gyártástechnológiai igényei, a műszaki lehetőségek, a meglévő gépek kapacitása, az anyagellátási lehetőségek, munkaerőellátási viszonyok; az összetétel-változás hatása a vállalati önköltségre; a műszaki fejlesztési feladatokhoz kellő szellemi kapacitás szükségessége stb.

Szemléletesen mutatja be a szerző ezt az állandóan megújuló és megoldódó objektív ellentmondást. Bebizonyítja, hogy itt nem csak érdekösszeütközésről van szó. A gazdasági egyensúly dinamikus fogalom. Az egyensúly mindig saját részleges megbomlásán keresztül fejlődik és áll helyre. *Sehol sem lehetséges a változott szükségletekhez való azonnali alkalmazkodás.* A fogyasztási struktúra változása a termelés stabil viszonyait megbontja. Az egyensúly-megbontás és -helyreállítás permanens folyamata a gazdasági fejlődés léyege. Ezek rendkívül fontos tételek. Tudományos megfogalmazásuk időszerű.

Ezek a gondolatok a szükségletekhez való rugalmas alkalmazkodás, az ún. szabad tőkeáramlás, a kapacitások átcsoportosításának kérdését új megvilágításba helyezik. Emelte volna — az egyébként színvonalas — tanulmány értékét, ha mélyebb elméleti kifejtést is adott volna. Rámutathatott volna arra, hogy viszonylag gyorsan fejlődő gazdaságban nincsenek tartós és hatalmas „tőkefeleslegek”, szabad kapacitások, amelyek elhelyezést, hasznosulást keresnek, tehát amelyek az új vagy megnövekedett szükségletek kielégítésére viszonylag gyorsan mozgósíthatók. A termelési eszközök specializáltsága, céljellege magasfokú. Más területekre való áthelyezésük vagy lehetetlen, vagy csak óriási veszteségek árán valósítható meg. A munkaerő zöme szakképzett vagy az adott területen nagy begyakorlottságú. Más szakmába, más munkára való átirányítása egyrészt fizetéseszköken, másrészt népgazdasági veszteséggel jár. A kapacitások tehát profilhoz kötöttek. Szabad áramlásról már alig beszélhetünk. Naiv dolog tehát száz-százötven évvel ezelőtti helyzetet — amikor nagy tőkefeleslegek, munkaerő-tartalékok voltak a gépek nagy része kevésbé volt specializált, a munkaerő könnyen volt átalítható stb. — ma is meglévőnek tekinteni, és nagyfokú átcsoportosítási rugalmasságról beszélni. Korunk jellemzője egyrészt a szükségletek gyors változása, másrészt a meglévő kapacitások kialakult szükségletekhez és technológiához való kötöttsége. Csak a fejlesztési kapacitások rendkívüli és tervszerű összpontosítása, a

magas fokú hazai és nemzetközi munkamegosztás, a termelési eszközök társadalmisítása képes ezt az objektív ellentmondást feloldani, túlhaladni.

Pogány György *A népgazdasági és a vállalati munkaerő-gazdálkodás* címmel írt a kötetbe tanulmányt. Ismerteti a munkaerő-gazdálkodás szervezetét, eszközeit, problémáit és feladatait. Különös időszerűséget ad a témának az, hogy hazánkban rohamosan csökken a termelésben alkalmazható létszám növelésének lehetősége. Sokkal inkább kell „gazdálkodni” vele, mint eddig. A kérdés másik érdekessége az, hogy a munkaerővel nem lehet úgy gazdálkodni, mint az anyaggal, energiával, pénzzel stb. „A munkaerő-gazdálkodásban alkalmazott módszerek között az adminisztratív ráhatásoknak, az utasításoknak és mechanikus gyakorlatnak, az uniformizálásnak és „szabványosításnak” — rendkívüli állapotokat kivéve — összehasonlíthatatlanul kisebb szerepe lehet, mint a termelőerők holt elemeivel való gazdálkodásban. Olyan körülményeket kell teremteni a különböző, de egymással tervszerűen összefüggő és a tervek teljesítése irányába ható intézkedések — elsősorban az anyagi és erkölcsi ösztönzés — révén, hogy az egyes emberek önkéntes elhatározásán alapuló tudatos cselekedeteinek eredményeként megvalósuljanak a gazdasági tervek, így a munkaerő-gazdálkodási tervek célkitűzései.” (174. l.)

Túlságosan tankönyvszerűen tárgyalja a tanulmány a munkaügyi tervezés kérdéseit. Azt az érzést kelti az olvasóban, mintha a vállalati munkaügyi tervezés nagyobb gondokkal nem küzdene. A munkaügyi tervek készítői azonban jól tudják, hogy itt egy évtizednél is hosszabb ideje megoldatlan problémák vannak. Olyan időpontban kell például a vállalatoknak termelékenységi és létszámtervet készíteni, amikor még nem tudják, hogy milyen lesz a termékösszetétel. Öt-hat hónappal a tervezés kezdete előtt a rendelésállomány még feltöltetlen. Fogalma sincs a vállalatnak, hogy milyen lesz az átlagos munkaigényesség, mekkora lesz a termelés normaóra-szükséglete. Sok irányító szerv azonban mégis ragaszkodik a normaórák alapján való létszámtervezéshez. A vállalatok többsége olyan adatokat kénytelen szolgáltatni, amelyek bizonytalansága nyilvánvaló. Az eredmény: alku, szubjektív döntések, bizalmatlanság, tartalékképzés.

Áttekintést nyújt a szerző a népesség munkaképesség szerinti megoszlásáról, a munkaerő elosztásáról és újraelosztásáról, a munkaerő-utánpótlás forrásairól, a munkaerő-vándorlás okairól, a létszámcökkentés nehézségeiről és még számos fontos vonatkozásról. Tárgyalja az egyre növekvő munkaerőhiány okait és a munkaerő-gazdálkodás ehhez kapcsolódó újabb feladatait.

A gyűjtemény hatodik tanulmányát *Dormán András* írta *Az iparvállalatok anyaggazdálkodása* címmel. Tárgyalja az anyaggazdálkodás, anyagellátás és felhasználás, valamint a készletgazdálkodás kérdéseit. Ismerteti a termelési program és az anyagfelhasználás összefüggéseit, az anyagnormák szerepét, a vállalati anyagellátás tervezésének módszereit, az anyagköltségek, anyagkészletek elemzésének módját. Gyakorlati szempontból vizsgálja a témacsoportot. Felvet ugyan problémákat, de mélyükre nem hatol. Szerettünk volna például arról olvasni, vajon a készleteket terhelő eszközlekötési díj milyen kedvező és kedvezőtlen hatással lehet a készletek nagyságának, összetételének alakulására, a termelés folyamatosságára, az eszközök forgási sebességére stb.

Időszerű kérdéseket tárgyal *Cotel Kornél* *A termelés szervezése* című munkája is. Foglalkozik a vállalati termelési szerkezet kialakításának módszereivel, a gyártás térbeli és időbeli lebonyolításának szervezésével, a soronlevő feladatokkal.

A következő tanulmány *Simán Miklós* munkája: *Ár, rentabilitás, gazdaságosság*. Megismerhetjük belőle az árak felépítését, a termelői árképzés elveit, az árvetés készítésének módjait. Áttekintést ad a szerző a jövedelmezőségre ható főbb tényezőkről, így a termelési volumen változásáról, a minőség és a selejt alakulásáról, a gyártmányösszetétel módosulásáról. A kifejtés világos és színvonalas. Bemutatja, hogy a termelési feltételek elérése, a termékek helyettesíthetősége miatt és az ösztönzés céljából hogyan kell az árakat a társadalmi önköltségek arányaitól eltéríteni.

A szerző különbséget tesz vállalati és népgazdasági gazdaságosság között. Ami a vállalatnak gazdaságos, a népgazdaságnak nem feltétlenül az. Az eltérés egyik oka a belföldi árarányoknak a nemzetközi árarányoktól való eltérése. Emiatt előfordul, hogy olyan termékeket lehet viszonylag magas áron külföldön eladni, amelvek a vállalatok részére az átlagosnál kisebb nyereséget eredményeznek, és fordítva: nagy nyereséghányadú termékek eladása sokszor kedvezőtlen áron történik. Hasonló a probléma az importanyagok áránál. A tanulmány azt a követ-

keztetést vonja le, hogy nem lehet népgazdasági szintű gazdaságossági számításokat kizárólag a jelenlegi belföldi árrendszer alapján végezni.

A tanulmánygyűjtemény befejező írása *Botka Tibor* tollából *A népgazdaság és az iparvállalat érdekellentéteinek elemzése*. Az egész kötet fő mondanivalóját foglalja össze, a végső, összesített következtetéseket vonja le.

A tanulmány szerinti mai terv- és ösztönzési rendszerünkre általában a kedvező hatások jellemzők. „A vállalatok fő törekvése ma az, hogy többet termeljenek, mégpedig az értékesíthető cikkekből, és közben csökkentsék az önköltséget, illetve növeljék a jövedelmezőséget. A tervfeladatok teljesítésére törekednek, de már eltűnőben van a terv fétis jellege, a mindenáron való teljesítés, a 100% abszolútizálása.” (347. l.) Igaz, hogy gazdasági mechanizmusaink sokat javultak, az eredmények azonban nem ilyen egyértelműek.

A szerző említ néhány negatív hatást, így a drágább cikkek felé való vonzódást, az exportfeladatoktól való idegenkedést, a műszaki fejlesztés bizonyos elhanyagolását, az állóeszközök gyakori kihasználatlanságát stb. De nem említi a leglényegesebbet: a nyereségérdekeltség bizonyos mértékig közvetve *mennyiségi* érdekelttség, tehát nem számolja fel teljesen az ún. mennyiségi szemléletet, hanem annak megváltozott tartalmat ad. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a termelési volumen növelésével — ami nem feltétlenül egyezik a népgazdasági érdekekkel — általában sokkal könnyebben érhet el a vállalat költségszintcsökkenést, mint az egyes gyártmányok különvett önköltségét közvetlenül csökkentő műszaki és szervezési intézkedésekkel. Hasonlóan hatékony eszköz a különböző nyereséghányadú termékek részarányának változtatása. Ez utóbbival sok vállalat már a rendelések visszaigazolásakor előre biztosítani tudja tervévi nyereségességét, termelékenységi színvonalának növelését. Erre akkor van lehetősége, ha a termelési tervszáma eléggé összevont, és ha ez a tervszám az igényeknél alacsonyabb. Ilyenkor ugyanis a vállalat válogat: a számára kedvező rendeléseket elfogadja, a kedvezőtlenebbeket igyekszik visszautasítani. Persze előfordul ennek az ellenkezője is. Sok vállalat rendeléshiánnyal küzd. Kénytelen tehát elfogadni olyan rendeléseket is, amelyek eleve lehetetlenné teszik globális mutatószámaik teljesítését. A teljesen szabad „játék” és a teljes kiszolgáltatottság között számtalan közbülső helyzet lehetséges. Egy azonban biztos: a nyereségérdekeltség nem hat kellő erővel a munka jobb megszervezése, a műszaki fejlesztés irányában, hiszen a nyereségmutatóra számos formális tényező hat. Ezek többsége mennyiségi jellegű. Az ilyen problémák elemzése, felvázolása emelte volna a tudományos színvonalat.

Dicséret illeti a TIT Üzemgazdasági Munkabizottságát a könyv előkészítésében, összeállításában végzett munkájáért. Gyakorlati közgazdászok, üzemgazdászok nagy hasznát fogják venni ennek a tanulmánygyűjteménynek.

P. P.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Отто Пирити

Освоение новых видов продукции и стоимость

С совершенствованием продукции связан ряд вопросов теории стоимости. Что следует понимать под общественно-необходимыми затратами труда в том случае, если результатом воспроизводства частично или полностью является усовершенствованная, более современная продукция? Статья ищет ответы на эти вопросы. Автор включает усовершенствование продукции в более общее понятие взаимозаменяемости. По его мнению, взаимозаменяемые продукты имеют общественную стоимость лишь в их совокупности. Техничко-экономический износ — т. н. моральный износ — им объясняется тем, что удельная потребность затрат на новую, более эффективную продукцию (в расчете на единицу полезного эффекта) сокращает затраты труда, необходимые для воспроизводства прежней продукции. Таким образом, общественная стоимость новых продуктов превышает их отдельно взятую стоимость, а общественная стоимость прежних продуктов становится все более меньшей их отдельно взятой стоимости. Хотя новые продукты, вытесняющие прежние продукты, являются, как правило, более дорогими, однако, учитывая их полезность, они, в конечном счете, являются более дешевыми. Именно вследствие этого уменьшается общественная стоимость прежних продуктов. На основании всего этого автором доказывается, что при установлении цен на взаимозаменяемые продукты отклонения пропорций цен, производимые на основании соотношений взаимозаменяемости, должны рассматриваться не как отклонения от стоимостных соотношений, а как приближение цен к ним.

Габор Хаваш

Плата за фонды и хозяйственная деятельность предприятий

Вследствие введения платы за фонды средний уровень прибылей в ведомственной промышленности понизился с 16 до 10%. Изменение соотношения категорий затрат вызывает изменения и в хозяйственной деятельности предприятий. В статье излагаются связанные с этим вопросы. Необходимо заново взвесить, без каких средств можно обойтись, какие основные средства следует списать, чтобы не понизилась рентабельность. Изменяются и соображения при создании запасных резервов, так как вносимая за них плата стимулирует их сокращение, однако, это должны взвешивать сами предприятия.

Предприятия должны решать и в тех случаях, если представляются альтернативные решения в расширении основных или оборотных средств, когда вследствие расширения одних средств становится возможным сокращение других. Платность обоих видов средств выражает, что с точки зрения общества, в сущности, все равно, отвлекаются ли прежние, уже застывшие в предметной форме затраты труда в виде оборотных или основных средств.

В статье рассматриваются также вопросы оптимального объема производства на действующих предприятиях, роль фактора времени, влияние ускорения производства, сокращения простоев, сокращения процесса переноса стоимости средств производства.

Ференц Зала

Актуальные вопросы снабжения населения продовольствием

В статье анализируются новые источники увеличения спроса на продовольствие и намечаются связанные с этим задачи в области снабжения населения.

Автором выявляется влияние роста занятости и изменений в общественной структуре населения на величину и структуру потребления продовольствия. Им рассматривается роль происшедших в сельском хозяйстве изменений, а именно, сокращения потребления в натуре, повышения денежных доходов, изменения обычаев и вкусов потребителей.

Статьей затрагиваются вопросы снабжения зерном и мясом. Хотя потребление зерновых и понизилось, сокращение посевных площадей все же причиняет трудности в снабжении. Спрос на мясо и мясные изделия также превышает их производство. Автором излагаются те мероприятия, при помощи которых — хотя бы частично — можно обеспечить равновесие спроса и предложения. Им выявляются причины, из-за которых растет спрос на централизованные фонды товаров, и указывается, каким образом можно улучшить снабжение населения за счет этих фондов.

Геца Ковач

Некоторые уроки для планирования из отклонений от планов по сельскому хозяйству

Важным этапом разработки народнохозяйственных планов является анализ развития, осуществленного в предыдущий период. Этот анализ не должен ограничиваться изучением фактических цифровых данных. Следует также изучать величину и направление отклонений от перспективного и годового планов.

Опыт показывает, что отклонения от сельскохозяйственных планов в большинстве случаев проявляются в форме отставания от предусматриваемых в перспективном плане показателей. Это объясняется прежде всего тем, что из-за предъявляемых сельскому хозяйству требований приходи-

лось. разрабатывать напряженные планы. Напряженность перспективных планов вызвала ряд проблем. При разработке годовых планов все более углублялся разрыв между ними и предусматриваемыми перспективным планом годовыми показателями. Не обеспечивался постепенный переход между перспективными планами. Каждый год устанавливались все более высокие задания, в то время как из-за погоды фактические результаты сильно колебались.

По мнению автора, перспективные планы не должны рассматриваться как максимальные задания. Целесообразнее перевыполнять перспективные планы на основании суммированного выполнения годовых планов. Автор предлагает показатели определенного типа устанавливать на несколько лет вперед на том же уровне, а выполнение их измерять в среднем за эти годы. С точки зрения увеличения сельскохозяйственной продукции все более необходимы современные методы организации материального снабжения. Особенно важно придерживаться устойчивых перспективных направлений при развитии плодоводства и скотоводства. Это должно отражаться и при обеспечении связи между настоящей и будущей материальной заинтересованностью.

Бела Кадар

Новые явления в вывозе капитала в слаборазвитые страны

Ряд изменений, происшедших за последнее десятилетие в вывозе капитала в экономически слаборазвитые страны, объясняется установлением взаимоотношений нового типа между странами социалистического лагеря и слаборазвитыми странами, неокOLONиальной политикой ведущих капиталистических стран, а также ускорением политического развития слаборазвитых стран, усилением их стремлений к развитию своей экономики.

В последнее десятилетие вывоз капитала во все увеличивающейся и подавляющей мере происходил за счет государственных источников. Вывоз частного капитала уже несколько лет топчется на месте вследствие усиливающихся в слаборазвитых странах тенденций к национализации и сильно понижающейся нормы прибыли на капиталовложения, устанавливаемой на уровне развитых капиталистических стран.

Изменились и формы вывоза капитала: в общей сумме вывозимого капитала сократился удельный вес функционирующего капитала, ранее имевшего решающее значение, основной формой современного вывоза капитала стал вывоз ссудного капитала. Характерно, что преобладающая часть капитала вывозится из ведущих капиталистических стран, стремящихся делать мировую политику. Новые явления в вывозе капитала повлияли и на условия реализации товаров на рынках слаборазвитых стран. Все более широкий круг товаров может быть продан лишь при предоставлении кредитов. Увеличиваются сроки погашения кредитов, снижается норма их процентов и доля первого погашения. Основной функцией вывоза капитала сегодня уже является не просто устранение излишков товаров и капиталов, воспрепятствование понижению нормы прибыли, а защита политических, экономических и военных интересов монополий ведущих капиталистических стран.

Вывоз капитала в определенном смысле благоприятным образом влияет на формирование импорта, промышленного и общественного производства слаборазвитых стран, хотя и не решает основных проблем, вытекающих из их отсталости. В большой мере следствием вывоза капитала является то обстоятельство, что подавляющая часть внешнеторговых связей слаборазвитых стран попрежнему приходится на развитые капиталистические страны. Нельзя ожидать дальнейшего быстрого увеличения объема вывоза капитала, однако, его формы, приспосабливаясь к изменившимся условиям нашей эпохи, становятся более разнообразными и могут измениться в благоприятном с точки зрения общественного и экономического развития слаборазвитых стран направлении.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Otto Purityi:

Product development and value

Product development raises numerous problems in the theory of value. How is the socially necessary labour time to be interpreted if the reproduction takes place, partly or entirely, in more modern, perfected products? In seeking an answer to these problems the author incorporates product development in the more general concept of substitution. In the author's opinion the products substituting each other only have social value together. The paper attributes technical and economic obsolescence to the fact that the specific expenditure requirement per unit utility effect of the newer and more effective products decreases the labour time necessary for the reproduction of the earlier product. Thus, the social value of the new products exceeds their particular value, while the social value of the earlier products becomes ever lower than their particular value. Though the new products replacing the older ones are generally more expensive, when their usefulness is taken into account they are, nevertheless, cheaper. For that very reason they decrease the social value of the former product. On the strength of these findings the author proves that in fixing the prices of products which substitute for each other, the price ratio diversions, founded on substitution ratios, should not be considered as a deviation from the value ratios but precisely as an adjustment of the prices to the latter.

Gábor Havas:

Asset engagement charge and the husbandry of enterprises

As a consequence of this newly established charge the average profit of Hungarian state enterprises decreased from 16% to 10%. The change in the point of emphasize of the cost components introduces new weighting considerations into the management of the firms. The unneeded and discardable means of production must be sized up afresh since these items deteriorate the remunerativeness to a greater extent than hitherto. Decisions on whether latent reserves are justifiable are also influenced because charges paid according to the latter exert an incentive effect to restrict the reserves, however, the decision is concern of the enterprise.

Another decision to be made by the enterprise itself is, if there is an alternative, to decide whether fixed – or circulating funds should be augmented in case the increase of one of these funds enables the other to be decreased. The fact that both funds are now subject to contributory obligations means that from the viewpoint of society it is irrelevant if earlier labour, which has since been incorporated into an object, is immobilized as a fixed – or a circulating asset.

The study also deals with the optimum order of magnitude of the production of operating plants and with the role of the time factor, further, with the effect of the acceleration of production, lessening of the standstill of machinery and reducing the process of value-transfer of means of production.

Ferenc Zala:

Topical questions on the food-supply of the population

The paper analyses newer motives of the increased foodstuffs demand outlining the measures to be taken to satisfy it.

The study demonstrates the effects of increase in the rate of employment and that of social regrouping in our time. It is concerned with effects of the changes in rural economy, among others, with the decrease of consumption in kind, growth of money incomes and changes in consumption patterns.

The problems of corn – and meat supply are also discussed. Though the consumption of cereals has diminished, the decrease of the sown area causes difficulties from the aspect of provisioning. The demand of meat and meat produces also exceeds the production. The author deals with measures in order to bring about equilibrium – at least in part – of supply and demand and points out the reasons for the growth in the demand to be met from central funds and how to supply the population with them.

Géza Kovács:

Some lessons for planning from deviations of the agricultural plan

An important phase in the drawing up of plans of the people's economy is to analyse the development attained of the former period. This analysis cannot be limited to the study of actual figures. The degree and trend of the deviation from both the long-term as well as the annual plan have to be studied.

Experience proves that deviations from the agricultural plan usually manifest

themselves as underfulfillment of the long-term plan targets caused, first and foremost, by high demands of agricultural products which have led the planning bodies to the preparation of exaggerated stepped-up plans. This has led to a number of problems e. g. when the annual plans were drafted the yearly targets of the long-term plan were disregarded; a continuous transition from one long-term plan to another was lacking; targets were stepped-up from year to year though, owing to weather conditions, fulfillment fluctuated considerably.

The author sets out that long-term plans cannot be looked upon as a maximum program. It would be more to the purpose if the long-term plans were overfulfilled on the basis of summed up annual plans. The author suggests that certain index-numbers should be planned for a few years ahead on an identical level and their fulfillment measured on the average achievement of a few years. From the aspect of enhanced agricultural production up-to-date material management is an increasingly fundamental requirement. For the development of permanently sited cultures and cattle breeding it is of utmost importance to stick to firm long-term development trends. This must also be reflected in the arrangement of financial incentives at present as well as in the future.

Béla Kádár:

New phenomena in capital exports to underdeveloped countries

The many changes which have taken place in the last decades in capital exports to underdeveloped countries are due to the new kind of relationship between the socialist camp and the underdeveloped countries, the neo-colonial policy of the leading capitalist states, further to the acceleration of the political growth of the underdeveloped countries and efforts made to strengthen their economic development.

In the past ten years an always greater, in fact, overwhelming part of the capital export issued from state sources. Since years private capital export stagnates due to nationalization gaining ground in underdeveloped countries and because of the invested capital's decreasing rate of profit and the trend to get this rate levelled to that of the developed capitalist countries.

The forms of capital export altered: share of the working capital within the over-all capital export, formerly of decisive importance, has lessened and, nowadays, capital is mainly exported in the form of loans. It is characteristic that the overwhelming part of capital export comes from leading capitalist countries harbouring world political ambitions. The new phenomena of capital export have also influenced marketing conditions in the underdeveloped countries. A steadily growing range of commodities can only be sold by granting credits. Prolonged reimbursement terms, decreased interest rate and that of the first payment have become general. Today the main function of capital export is not merely to drain of the surplus of commodities and that of capital further to prevent decline of the rate of profit but is a means for safeguarding the political, economic and military interest of the monopoly capitalists of the leading capitalist countries.

Capital export, has in a certain sense, exerted a favourable influence on the formation of the import and the industrial and social production of underdeveloped countries though it was not able to solve fundamental problems of backwardness. It may be chiefly ascribed as a consequence of capital export that the greater part of the constant commercial relations of the underdeveloped countries continuous to be with the developed capitalist countries.

Though speedier expansion of the volume of further capital export is not probable it may, however, assume varied forms and this may change in an advantageous way from the aspect of the social - and economic development of the underdeveloped countries.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

4

XI. ÉVFOLYAM

1964. ÁPRILIS

TARTALOM

<i>Kiss Tibor</i> : A szocialista országok népgazdasági szerkezetéről és fejlettségi színvonaluk kiegyenlítődéséről	397
<i>Makaruk Ludwik</i> : A gabonakérdés a KGST-hez tartozó európai országokban	413
<i>Pécsi Kálmán</i> : A beruházási együttműködés néhány nemzetközi pénzügyi vonatkozása a KGST-országokban	423
<i>Bródy András</i> : Az importtermékek belföldi árának megállapításához	431
<i>Takács József</i> : A hazai állattenyésztés helyzete	444
<i>Ádám György</i> : A „különös” amerikai munkanélküliség	460
SZEMLE	
A fontosabb növénytermelési és agrotechnikai tényezők alakulása hazánkban (<i>Deák István</i>)	475
A Közös Piac agrárpolitikája és a nemzetközi mezőgazdasági kereskedelem (<i>Hedri Gabriella</i>)	486
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ	
Vita a technikai-gazdasági viszonyok jellegéről (<i>Pirityi Ottó</i>)	498
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
Gino és Luigi Longo: Az olasz gazdasági csoda (<i>Kozma Ferenc</i>)	504
Bonyu Petrovszki: Az olajmonopóliumok (<i>Palánkai Tibor</i>)	507
Csáki—Szitó: Magyarország mezőgazdasági kivitele (<i>Páldi András</i>)	509
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata	512

E SZÁM SZERZŐI:

Ádám György, a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó munkatársa; **dr. Bródy András** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **dr. Deák István**, a Központi Statisztikai Hivatal munkatársa; **dr. Hedri Gabriella**, a Külkereskedelmi Minisztérium főelőadója; **dr. Kiss Tibor** kandidátus, az Országos Tervhivatal fősztályvezetője; **dr. Kozma Ferenc** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Makaruk Ludwik** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **dr. Palánkai Tibor**, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanársegéde; **Páldi András**, az Országos Tervhivatal osztályvezető-helyettese; **dr. Pécsi Kálmán**, a Pénzügyminisztérium osztályvezető-helyettese; **dr. Pirityi Ottó**, a Közgazdasági Szemle munkatársa; **Takács József**, a Központi Statisztikai Hivatal munkatársa.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

Augustinovics Mária, **Bakos Zsigmond**, **Bognár József**, **Erdei Ferenc**, **Erdős Tibor**, **Friss István**, **Garamvölgyi Károly**, **Háy László** (a szerkesztő bizottság elnöke), **Hetényi István**, **Huszár István**, **Keserű János**, **Lázár György**, **Molnár Endre**, **Ripp Géza** (főszerkesztő), **Vályi Péter**

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest, V., Nádor utca 7. III. emelet. — Telefon: 181-644
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca. 21. Telefon: 111-010
64.1616 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.

Előfizetéseket felvesz a Posta Központi Hírlapiroda, Budapest, V., József nádor tér 1
Telefon: 180-850. — Csekk számla: 61.094. Előfizetés: negyedévre 21 Ft, egy évre 84 Ft
Terjedelem: 7½ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1964. március 11.

KISS TIBOR:

A szocialista országok népgazdasági szerkezetéről és fejlettségi színvonaluk kiegyenlítődéséről

A népgazdaságok komplex fejlesztése

Egy ország népgazdaságának komplexitásán a termelőerők sokoldalú fejlesztését kell érteni. Ezt a meghatározást „A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelvei”-ről szóló dokumentum szövege azzal a megállapítással határolja körül, hogy a monokultúrás és az autarkias fejlődés — mint végletek — nem szolgálhatják sem az egyes országok külön vett, sem a szocialista világgazdaság közös érdekeit. Az egyes szocialista országok termelési ágainak arányait úgy kell kialakítani, hogy ez mind az egyes országok, mind a szocialista világgazdaság termelésének optimális hatékonyságát lehetővé tegye.

A szocialista népgazdaság komplex fejlesztése szűkebb értelemben a népgazdaság sokoldalú *vertikális fejlődését* jelenti. A termelőerők, a technika fejlődésével növekszik a termelési ágazatok, a gyártmányfajták száma és az egymással kölcsönösen összefüggő és egymást kölcsönösen kiegészítő népgazdasági ágak olyan racionális komplexumát kell minden szocialista országban ennek megfelelően kialakítani, amely a termelés optimális gazdasági hatékonyságát eredményezi.

A szocialista népgazdaság komplex fejlesztése tágabb értelemben a népgazdaság *horizontális fejlődését* is tartalmazza. Minél fejlettebbé, sokoldalúbbá válik a népgazdaság — az ország nagyságától és természeti adottságától függően —, annál jobban fokozódik a termelési ágak fejlődésének egymással való világméretű összefüggése, és annál inkább szükséges a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódása is.

Minél nagyobb egy ország területe, népsűrűsége, természeti kincsekben való gazdagsága, minél fejlettebbek termelőerői, annál komplexebb lehet népgazdaságának fejlődése. Az ilyen országban a termelési ágak kölcsönösen kiegészítik egymást, egymással egymértékben arányosan fejlődhetnek, hiszen ehhez a belső piac megfelelő hazai realizálhatóságot is teremt. Ha viszont egy ország kicsi és természeti kincsekben szegény, termelőerőinek fejlődésével mind nagyobb mértékben és sokoldalúbban kell beilleszkednie a nemzetközi munkamegosztásba. Egy ország nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódását ki szokták fejezni az egy lakosra jutó külkereskedelmi forgalom nagyságával, az egyes termelési ágazatok importszükségletével, illetve termelésének exportra jutó részével. A nemzetközi munkamegosztás arányát egy ország népgazdaságában a *legáltalánosabban a külkereskedelmi forgalomnak a nemzeti jövedelemhez való viszonya fejezi ki.*

A külkereskedelmi forgalomnak a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya 1962-ben Magyarországon mintegy 63 százalék volt. Ez Csehszlovákiában és az NDK-ban mintegy negyedével lehet kisebb, a Szovjetunióban pedig az utóbbi években körülbelül 7—8 százalékot tett ki. A népgazdaság viszonylag magas fokú belső komplexitását tehát — a KGST-országok közül — csak a Szovjetunió tudja megvalósítani. A kisebb országok komplex fejlődése csak a szocialista nemzetközi munkamegosztáson belül lehetséges.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás legfőbb célja a társadalmi termelés — nemzeti és nemzetközi — hatékonyságának a növelése. Az egyes országok számára ennek legáltalánosabb mutatója az egy főre jutó nemzeti jövedelem növekedési üteme, amelyet az anyagi termelésben foglalkoztatottak létszámának és a termelőerőknek a növekedése mellett mind nagyobb mértékben a munka termelékenységének emelkedése határoz meg. A KGST-országok gazdasági fejlődésében a *legfontosabb annak eldöntése*, hogy milyen tényezők milyen csoportosításával lehet az *egy főre jutó nemzeti jövedelem leggyorsabb növekedését* elérni.

A kisebb vagy közepes nagyságú ország számára az egy termelőre jutó legmagasabb munkatermelékenységi színvonalat csakis a nemzetközi munkamegosztásba való legkedvezőbb bekapcsolódás eredményezheti. Ehhez — a KGST-országok egész közössége szempontjából szükséges fejlesztési arányokat figyelembe véve — optimalizálni kellene az egyes tagországok népgazdasági szerkezeteinek alakítását. A népgazdaság fejlesztésének, szerkezeti alakításának olyan variációja tekinthető általában optimálisnak, amely a *szocialista nemzetközi munkamegosztás keretében* az ország legkedvezőbb nemzetijövedelem-növekedését teszi lehetővé. Ezt a célt a KGST-országokban a népgazdaság olyan komplex, vertikális és horizontális fejlesztésével lehet csak elérni, amely a termelőerők leghatékonyabb kihasználásával a legmagasabb munkatermelékenységet eredményezi. Ez az optimalizálás csak akkor lehet reális, ha azt az egyes KGST-országokban külön és egymással összefüggésben is elvégzik. A népgazdasági tervek összehangolásának magasabb szintre való emelése útján ez lehetne a szocialista nemzetközi munkamegosztás következő fejlődési szakasza.

A népgazdaság fejlesztéséhez szükséges beruházások, a felhalmozás tekintetében minden szocialista országnak döntően belső erőforrásokra kell támaszkodnia, még akkor is, ha a többi szocialista ország hiteleket nyújt számára. Az „elsősorban saját erőre való támaszkodás” tétele azonban nem erre a nyilvánvaló igazságra vonatkozik, hanem a népgazdaság fejlesztésének irányára, a szocialista nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás fokára stb., ami — különösen közepes nagyságú vagy kisebb országok számára — teljesen tévútra vezetne.

A közepes és kisebb szocialista országokban a népgazdaság komplex fejlesztésének az a tartalma, hogy folyamatosan olyan népgazdasági szerkezetet kell kialakítani, a népgazdasági ágak olyan arányos fejlődését kell tervszerűen létrehozni, amely a szocialista nemzetközi munkamegosztásba beilleszkedve, minden egyes dolgozó mind hatékonyabb munkájával a nemzeti munkatermelékenységet egyre magasabb színvonalra emeli.

A közepes nagyságú vagy kisebb országokban a komplex fej-

lesztés tehát nem minden irányú fejlesztést jelent, mert ez az erők szétforgácsolásához, a nemzeti munkatermelékenység alacsony színvonalához vezetne. A szóban forgó országokban a termelési ágaknak a természeti-gazdasági adottságokhoz igazodó komplex, arányos fejlesztése — a termelés megfelelő technikai felszereltsége mellett — eredményezi a legkedvezőbb hatékonyságot.

Amennyiben a gazdaságilag kevésbé fejlett szocialista országban *az ipar fejlődése extenzív jellegű*, vagyis ha az újonnan meghonosított iparágakban, új gyártmányok előállításában csak kevéssel haladják meg az átlagos nemzeti munkatermelékenységi színvonalat, úgy ez csak az ipar lassú ütemű fejlődését teszi lehetővé. *A gazdaságilag kevésbé fejlett szocialista országoknak módjuk van az ipar intenzívebb jellegű fejlesztésére*, mert — tervszerűen beilleszkedve a szocialista nemzetközi munkamegosztásba — újonnan létesített iparágaikban nagyobb mértékben haladhatják meg a munkatermelékenység korábban elért átlagos nemzeti színvonalát. Az újonnan létesített optimális kapacitású modern üzemek lehetővé teszik a legmodernebb technológia alkalmazását, míg a kisebb kapacitású régi üzemekben ez már nem valósítható meg. A modern technológia és a gazdaságos termelés meghatározott széria gyártását feltételezi. Közepes nagyságú vagy kisebb szocialista országok tartósan nem járhatják „a saját erőre való támaszkodás” útját azért sem, mert ha például évi 40—50 000 teherautó, ugyanennyi traktor stb. elsősorban saját szükségletre való gyártására rendezkednek be, akkor néhány év múlva az ország szükséglete bizonyos szinten telítődik. A termelés döntő többségét mindenképpen exportálni kell, különben a kapacitás kihasználatlan marad, a modern technológia alkalmazása is problémát okoz. Ilyen fajta iparosítás esetén néhány év után utólag és spontán módon felszínre kerülnek a problémák.

A közepes nagyságú és a kisebb szocialista országok *intenzív jellegű gyors ipari fejlődése tehát feltételezi a többi szocialista országra való támaszkodást, a tervszerű együttműködést.*

A szocialista népgazdaság általános szerkezeti változásai

A termelőerők fejlődésével változik a népgazdaság szerkezete. Az általánosan megfigyelhető tendenciákat az újratermelés természetes arányai követelik meg, bár érvényességük körét az ország nagysága, természeti-társadalmi adottságai, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódása befolyásolja.

A termelési szerkezet országonként különböző irányú változása a termelőerők, különösen az ipar fejlődésétől függ. Általában az tapasztalható, hogy a közepes nagyságú vagy kisebb országokban minél fejletlenebbek a termelőerők, annál nagyobb a népgazdaság szerkezetében a mezőgazdaság és a kitermelő ágazatok súlya. Megfordítva: minél fejlettebbek a termelőerők, annál nagyobb a munkaeszközök gyártásának, a félkész és helyettesítő termékek, a késztermékek gyártásának a szerepe. Ezt tanúsítják a gazdaságilag kevésbé fejlett szocialista országok gyors előrehaladásában a népgazdasági szerkezet változásai is.

A termelőerők fejlődése során az egyes országok népgazdaságában *a mezőgazdasághoz képest az ipar gyorsabban fejlődik* és ennek következtében valamennyi országban érvényesül az a *tendencia*, hogy *az ipar*

súlya a mezőgazdasághoz képest állandóan növekszik. Az ipar és a mezőgazdaság egymás közötti arányainak alakulását az egyes országok sajátosságai is befolyásolják. A viszonylag kevésbé fejlett szocialista országokban az utóbbi 10—15 év alatt az ipar és a mezőgazdaság termelésében igen nagymértékben növekedett az ipar aránya.

Az iparban a termelőerők fejletlensége az élelmiszer- és a könnyűipar nagyobb súlyában, s a munkaeszközök termelésének kisebb arányában fejeződik ki. Az élelmiszeripar fejlődése szorosan összefügg a mezőgazdasági termelés növekedésével, különösen annak intenzív irányú fejlesztésével, de arányának alakulása nagymértékben függ a mezőgazdaság és az ipar egymáshoz viszonyított változásaitól. Így például Bulgáriában az ipari összes termelésben a könnyűipar, valamint az élelmiszeripar részesedése 1950-ben 37, illetve 39 százalék volt, 1960-ra 29, illetve 26 százalékra csökkent. Ugyanilyen folyamat játszódott le Lengyelországban, Romániában és Magyarországon is.

A szocialista országok felemelkedése megköveteli, hogy iparukat a reális lehetőségeikhez képest gyorsan fejlesszék. A gazdasági fejlődés viszont éppen abban nyilvánul meg, hogy a termelési eszközök termelése a fogyasztási cikkek termelésénél gyorsabb ütemben növekszik. A szocialista nemzetközi munkamegosztás nem épülhet úgy fel, hogy az egyik ország gazdasága kizárólag termelési eszközök, s a másik ország kizárólag fogyasztási cikkek termelésére specializálódjék. A termelési eszközök termelésének növekedése az egyes országokban különböző, de ez nem csökkenti a termelési eszköz-termelés elsődlegességének szükségszerűségét. A marxizmusnak ezt a tanítását a történelmi fejlődés igazolja.

A KGST-országokban 1950—1963 között — különböző mértékben, de kivétel nélkül — a termelési eszközök termelése a fogyasztási cikkekénél gyorsabban nőtt, s így az iparban is az „A” csoport aránya a „B” csoporttal szemben megnövekedett. Az átlagosnál gyorsabban növekedett ebben az időszakban — szintén törvényszerűen — a munkaeszközök termelése, s elsősorban a gépgyártás. E növekedésnek mind egy országon belül, mind a szocialista nemzetközi együttműködés keretében arányban kell lennie a szükségletekkel. Kétségtelen, hogy az egyes KGST-országokban az utóbbi időben e növekedés együtt járt bizonyos aránytalanságokkal, ami összefügg — a többi között — a népgazdasági tervek összehangolásában fennálló ellentmondásokkal. A gépgyártás, a vegyipar és az építőipar termelésének gyorsabb növekedése következtében az ipari teljes termelésben való részesedésük megnőtt. A villamosenergia-termelés növekedése csak valamivel haladta meg az ipari fejlődés átlagos ütemét. Ezzel szemben a bányászat, a kohászat, a könnyű- és az élelmiszeripar termelése általában az átlagosnál lassabban növekedett, ezért részesedésük az összipari termelésben csökkent.

A közepes nagyságú és kisebb országokban a külkereskedelem nagy szerepet játszik a termelés és felhasználás természetes arányainak változásaiban. Minél nagyobb egy ország exportárualapja és minél gazdaságosabban előállított termékek képezik az összetételét, annál nagyobb lehet importjának volumene és annál nagyobb mértékben lehet csökkenteni, vagy szükség esetén beszüntetni a hazailag legkevésbé gazdaságosan előállítható cikkek termelését. Megfordítva: minél kisebb egy

országban a gazdaságosan előállítható exportárualap, annál nagyobb mértékben kénytelen termelni a hazailag kevésbé gazdaságosan előállítható termékeket is. (Magyarországon például az igen kedvezőtlen geológiai adottságú széntermelés mennyiségét az is meghatározza, hogy a többletbehozatal kifizetésére milyen mértékben lehetséges a széntermelésnél gazdaságosabban előállított cikkek exportját növelni.)

A külkereskedelmi áruforgalom tehát a népgazdasági szerkezet alakításának szerves része. A külkereskedelmi áruforgalom szerkezetének változásait alapvetően a népgazdaság szerkezeti változásai határozzák meg. A termelés fejlődésével és szerkezetével összefüggésben alakul az áruforgalom nagysága és szerkezete. De minél nagyobb a külkereskedelmi áruforgalomnak az aránya a nemzeti jövedelemhez viszonyítva, annál nagyobb mértékben hat vissza a népgazdaság belső szerkezeti változásaira. A nemzeti termelés hatékonysága és a külkereskedelem gazdaságossága mind jobban függnék egymástól. *A kisebb országok népgazdaságuk szerkezetét külkereskedelmük áruszerkezetének átalakítása nélkül nem változtathatják meg.* Ezek az országok a természeti-gazdasági adottságaik alapján népgazdaságuk fejlesztését csakis a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásuk útján, a nemzetközi munkamegosztásnak megfelelő szerkezeti összefüggés alapján valósíthatják meg.

Az európai szocialista országok ágazati szerkezetében az egyes iparágak jelentősége, fejlettsége különböző. A továbbiakban egyre inkább lehetővé kell tenni az egyes országok természeti-gazdasági adottságainak leginkább megfelelő iparágak erőteljesebb kifejtését. A szocialista országok iparuk szerkezetét tervszerűen alakíthatják át. Arra törekednek, hogy a népgazdasági tervek összehangolásával a termelési ágak és a külkereskedelem szerkezete mind hatékonyabban egészítse ki egymást. Ez azonban még hosszabb időszakot igényel. A feladat nagyon sok nehézség áthidalását, bizonyos ellentmondások leküzdését követeli meg.

A szocialista világgazdaságban a termelőerők fejlődésével, a népgazdasági tervek összehangolásával, a termelés nemzetközi szakosításával több ország népgazdaságát magában foglaló nemzetközi gazdasági komplexumok alakulnak ki, amelyekben, így különösen a KGST-ben, az országok népgazdaságai, termelési ágai mind szorosabban összefüggnek egymással, kiegészítik egymást. A több ország népgazdaságát magában foglaló szocialista nemzetközi gazdasági komplexumok kialakulása és a szocialista országok komplex fejlesztése a termelőerők tervszerű fejlesztésének két, egymást kölcsönösen feltételező oldala. Az egyes országok népgazdaságának objektíve szükséges komplex, vertikális fejlődése elősegíti és egyben fel is tételezi nagyobb nemzetközi gazdasági komplexumok kialakulását.

E fejlődés eredménye — mind az egyes KGST-országokban, mind a KGST-országok közösségében — a termelés szakadatlan bővítése, a munkatermelékenység állandó növekedése. Ez természetesen visszahat az egyes országok népgazdaságának fejlesztésére, hiszen *a termelés tervszerű szakosítása* következtében a legkedvezőbb feltételek között termelő ágazatok fejlődése egyre nagyobb mértékben meghatározza az egyes KGST-országok népgazdaságának sajátos szerkezetét.

A mezőgazdaság tőkeigényességéről és a mezőgazdasági munka termelékenységének színvonaláról

A KGST-országok közgazdászai között a közelmúltban *vita* alakult ki arról, hogy mit kell érteni az egyes országok gazdaságának komplex fejlesztésén, ez hogyan függ össze az egyes országok sajátos népgazdasági szerkezetének alakításával, s ez pedig hogyan szolgálja a KGST-országok közötti gazdasági színvonalkülönbségek fokozatos kiegyenlítődsét.

Gerhard Huber tollából „Egy szocialista ország gazdasági fejlettsége színvonalának meghatározása” című cikk* jelent meg. A szerző ebben a cikkben az egyes országok gazdasági fejlettségi színvonalát meghatározó mutatókkal, a gazdasági színvonal kiegyenlítődsét elősegítő népgazdasági szerkezetek kialakításával foglalkozik. A szerző fő következtetéseit a következő tételben lehet összefoglalni:

1. A kedvező mezőgazdasági adottságokkal rendelkező országoknak elsősorban a mezőgazdaságot kell fejleszteniük, mert a mezőgazdaság — a könnyűiparhoz hasonlóan — nem olyan beruházásintenzív és rövidebb megtérülésű, mint a nehézipar sok ága.

2. Az ilyen országokban célszerű az iparosítást elsősorban a mezőgazdasággal összefüggő iparágak, és nem a nehézipar fejlesztésére koncentrálni. Ezt „passzív” iparosításnak nevezi.

3. A munkatermelékenység jelenlegi színvonalát kell a termelés nemzetközi szakosításának kritériumaként figyelembe venni.

A mezőgazdaság fejlesztésének beruházásigényessége

A kedvezőbb mezőgazdasági adottságokkal rendelkező országok — állítja Huber — a mezőgazdaságból nagyobb akkumulációs forrást aknázhatnak ki anélkül, hogy ezekben az országokban átfogó iparosítást valósítanának meg, de különösen anélkül, hogy a nehézipart kellene erőteljesen fejleszteni. Azt javasolja, hogy ezekben az országokban a mezőgazdasághoz képest az ipart lassabban fejlesszék és az iparosításnál is elsősorban a mezőgazdasággal összefüggő iparágakat fejlesszék („passzív” iparosítás). „Először is kézenfekvő — írja —, hogy a mezőgazdaság és a könnyűipar nem olyan beruházás-intenzív, mint a nehézipar sok ága, a megtérülés ideje rövidebb, a nemzeti jövedelem gyorsabban növekedne és ezzel az akkumuláció is meggyorsulna. Mivel a kevésbé fejlett országok számára viszonylag kevés pénzügyi eszköz áll rendelkezésre, egy ilyen fejlődés számukra megfelelő lenne.”**

Lássuk először is azt a kérdést, hogy a mezőgazdaság tőkeigényessége hogyan aránylik más ágazatokhoz. A lekötött tőke, és ennek felhasználásával létrehozott termelés viszonya fejezi ki, hogy a termelés egységére mekkora tőkelekötés szükséges, vagyis a termelés tőkeigényességének mutatója a tőke/termelés hányadosa. (L. 1. sz. tábl.)

Az Egyesült Államokban a felhasznált tőkemennyiségnek a termeléshez viszonyított hányadosa 1953-ban a feldolgozóiparban 0,448, a bányászatban 1,26, míg a mezőgazdaságban 1,6 volt. Latin-Amerikában

* Wirtschaftswissenschaft 1963. 4. sz., lásd még a lap szerkesztőségi cikkét az 1963. 11. számban.

** Wirtschaftswissenschaft 1963. 4. sz. 553. 1.

1. sz. táblázat

Egyes ágazatok viszonylagos tőkeigényessége (tőke/termelés) néhány tőkésországban 1955-ben*

Ágazatok	Nyugat-Németország	Kanada	Japán	Norvégia
Villamos energia, gáz, víz stb. ...	100	100	100	105
Szállítás, közlekedés.....	91	60	41	37
Ipar.....	11	15	10	16
Mezőgazdaság	29	14**	16	55

* Tanulmány a világ gazdaságáról 1959. ENSZ. New York. 1960. 34. l.

** Csak építés és építkezési anyag.

1950-ben a megfelelő hányados az iparban 1,4, míg a mezőgazdaságban 2,5, ezen belül Argentínában 1,7 és 3,6 volt.*

A néhány tőkésországra vonatkozó adatok azt tükrözik, hogy ezekben az országokban a mezőgazdasági termelés két-háromszor olyan tőkeigényes, mint az ipar, s különösen mint a feldolgozóipar. A tőkeigényesség csökkenő tendenciája a mezőgazdaságban sokkal lassúbb, mint az iparban, s így e különbségek a jövőben még fokozódnak.

Az idézett adatokból következik, hogy az említett országokban a mezőgazdasági beruházások megtérülése is 2—3-szor lassúbb, mint az iparban. Nem véletlen, hogy az Egyesült Államokban és más fejlettebb tőkésországban a mezőgazdaság állami támogatásban részesül.** Ez — egyéb tényezőkön kívül — a mezőgazdaság nagyfokú tőkeigényességével és lassú megtérülésével is jelentős mértékben összefügg.

A mezőgazdaság átlagosnál lényegesen magasabb beruházásigényessége a szocialista országokban is hasonló képet mutat.

A Szovjetunióban például 1959-ben a mezőgazdaság állóalap-igényessége 82 százalékkal volt nagyobb az ipar átlagánál.*** Magyarországon — a számítások szerint — szintén magasabb a mezőgazdaságban a termelés tőkeigényessége, mint az ipari átlag. Az iparon belül pedig különösen magas ez a mutató az élelmiszeriparban, ami a gyártás idényszerűségével magyarázható.

2. sz. táblázat

Az állóalpnövekedés/nemzetijövedelem-termelés hányadosa Magyarországon (1959—1962)*

Megnevezés	1959	1960	1961	1962
Ipar.....	1,82	1,70	1,68	1,68
Mezőgazdaság	2,21	2,54	2,75	2,83

* Az Országos Tervhivatal adatai alapján számítva.

* Források: A. Ganz: *Problemes and Uses of National Wealth Estimates in Latin-Amerika*. 230. l., Creamer-Dobrovolszky-Borenstein: *Capital in Manufacturing and Mining*, Princeton 1960. Survey of Current Business 1961. július. Idézi Bródy András: „A termelés tőkeigényességéről” c. tanulmányában. (MTA Közgazdaságtudományi Intézet. Kézirat.)

** A mezőgazdaság állami támogatásának összege a mezőgazdasági termelés százalékában (1954—1956) Norvégiában 45, Angliában 39, Svédországban 12, Ausztriában 9, Egyesült Államokban 7, Hollandiában 7, Franciaországban 5, Kanadában 4, Belgiumban 3, Nyugat-Németországban 2 százalék. (Lásd: Tanulmány a világ gazdaságáról 1959. ENSZ. New York, 1960. 61. l.)

*** Lásd: Notkin. A. I. *Tempi i proporcii szocialiszticeszko voszproizvodstva*, 1961. GoszpcLitizdat 143. l.

A 2. sz. táblázatból világosan látható, hogy a mezőgazdaságban a nemzeti jövedelem emelkedéséhez az utóbbi években mind nagyobb arányú állóalap-növelés volt szükséges, míg az iparban az ellenkező tendencia érvényesült.

A mezőgazdasági termelés fokozott tőkeigényességét Magyarországon szemléltetően mutatják az ágazati kapcsolatok mérlegei. Az eszköz-
lekötés nagyságának nemzetközi összehasonlítását bizonyos mértékben eltorzítja az egyes országok eltérő árrendszere.

3. sz. táblázat

1000 Ft termelési értékre jutó közvetlen
állóeszköz-lekötés a népgazdaság különféle ágaiban*

Megnevezés	1000 Ft termelési értékre jutó közvetlen állóeszköz-lekötés	
	1959	1965 (terv)
Szénbányászat	2284	2783
Vas- és színesfém-kohászat	1089	1776
Villamosenergia-ipar.....	5088	5206
Kőolajtermelő- és feldolgozóipar	1178	1596
Vegyipar.....	1924	1852
Építőanyagipar	1970	2200
Gépipar	1507	1138
Textil- és ruhaipar.....	839	775
Élelmiszeripar	1672	1593
Mezőgazdaság	1627	1861

* A Központi Statisztikai Hivatal 1959. évi ágazati kapcsolatok mérlege és az OT adatai alapján számítva.

Látható tehát a 3. sz. táblázatból, hogy az 1000 Ft termelési érték előállításához szükséges közvetlen állóeszköz-lekötés a mezőgazdaságban 1965-ben is nagyobb a gépiparénál körülbelül 60 százalékkal, a textil- és ruhaiparénál pedig 240 százalékkal. Az arányok még nagyobb mértékben tolódnak el, ha nemcsak a közvetlen, hanem a közvetett állóeszköz-lekötést is figyelembe vesszük. Ebben az esetben például az állattenyésztés 1959. évi eszközlekötési igénye közel került a villamosenergia-ipar eszközlekötési szükségletéhez. A mezőgazdaság állóeszköz-igényességével kapcsolatban figyelembe kell venni, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése az átlagosnál nagyobb mértékű beruházásokat tesz szükségessé (közös istállóépítés stb.). Ennek befejezése után normalizálódik a mezőgazdaság állóeszköz-igényessége, ez azonban még mindig magasabb lesz az ipar átlagos állóeszköz-igényességénél.

A magyar mezőgazdaság viszonylag magas tőkeigényességét még szemléletesebben fejezik ki az 1 Ft vállalati nyereségre jutó teljes (köz-

vetlen és közvetett) állóeszköz-lekötés 1959-re kiszámított adatai. Bár ezek az adatok az árrendszertől is függenek, az ágazati arányok nagyságrendjéről elfogadható tájékoztatást adnak.

4. sz. táblázat

1 Ft nyereségre jutó teljes állóeszköz-lekötés a magyar népgazdaság egyes ágaiban 1959-ben*

Ágazat	Ft	Ágazat	Ft
Szénbányászat	8,1	Cellulóz- és papírgyártás	9,6
Vaskohászat	5,8	Pamutipar	4,0
Villamosenergia-ipar.....	12,3	Húsipar	18,8
Kőolajfeldolgozó ipar	7,6	Növénytermelés.....	20,5
Gumi- és műanyagfeldolgozó ipar	6,8	Állattenyésztés	24,5

* A KSH 1959. évi ágazati kapcsolatok mérlege alapján számítva.

Minden kétséget kizáróan *bizonyítható* tehát, hogy a mezőgazdaságban a termelés tőkeigényessége jóval nagyobb, a tőke megtérülése sokkal lassúbb, mint az iparban általában, és a könnyűiparban különösen. A különbségek az ipar javára növekvő tendenciát is mutatnak. E tények cáfolják tehát G. Hubernek azt az alapvető állítását, hogy a mezőgazdasági termelés beruházásigényessége és megtérülése legalábbis azonos a könnyűiparéval.

A munkatermelékenység alakulása a mezőgazdaságban

Gerhard Huber cikkében azt javasolja, hogy a jobb mezőgazdasági feltételekkel rendelkező kisebb KGST-országok — az Egyesült Államok példájához hasonlóan — a mezőgazdaságban is érjenek el olyan munkatermelékenységet, mint az iparban. Csakhogy a cikkíró — lényegében össze nem függő számadatokból vont le téves következtetéseket. Az Egyesült Államokban ugyanis a mezőgazdasági termelők termelékenysége a más ágazatokban foglalkoztatottak munkatermelékenységének csak 30 százaléka, sőt ez az arány éppen az Egyesült Államokban alacsonyabb, mint sok más tőkésországban.

5. sz. táblázat

A mezőgazdasági munka termelékenysége más ágazatok átlagos munkatermelékenységének a százalékában*

Egyesült Államok	30	Nyugat-Németország	70
Japán	40	Kanada	70
Olaszország	50	Hollandia	70
Norvégia	50	Dánia	80
Franciaország.....	60	Anglia.....	80

* Tanulmány a világ gazdaságáról 1959. ENSZ, New York 1960. 30. l.

Az egy foglalkoztatottra jutó nemzeti jövedelem termelése — az egyes országok saját árrendszerében számított statisztikai alapján számolva — az iparban Csehszlovákiában körülbelül 2,7-szerese, a Szov-

jetunióban közel négyszerese, az NDK-ban 2,3-szerese és Magyarországon három és félszerese annak, amit a mezőgazdaságban elérnek.*

A termelés és a termelékenység színvonalát a mezőgazdaságban egy sor sajátos tényező is befolyásolja. A mezőgazdasági munka termelékenységére fokozottabb mértékben hatnak a természeti adottságok. Az egy lakosra jutó mezőgazdasági terület nagysága például Magyarországon, Lengyelországban és Bulgáriában körülbelül azonos, Romániában — a Szovjetunió után — a legmagasabb, míg az NDK-ban csak körülbelül a fele, Csehszlovákiában körülbelül háromnegyede a magyarországinak. Ez a tényező kétségen kívül szerepet játszik abban, hogy egy ország népgazdasági szerkezetében a mezőgazdaság a fejlettség adott fokán milyen arányban vehet részt. A mezőgazdasági munka termelékenységének alakulását alapvetően a munka *anyagitechnikai felszereltségének* fokozásával lehet befolyásolni.

A mezőgazdasági munka anyagi-technikai felszereltségében az egyes szocialista országok között jelentős különbségek vannak. Egy traktorra 1962-ben Csehszlovákiában 52, az NDK-ban 48, míg Magyarországon 107 hektár szántóterület jutott, vagyis a csehszlovák mezőgazdaság gépesítettsége — e mutató szerint — a magyarországinak több mint kétszerese volt. A műtrágya-felhasználásban még nagyobbak az országok közötti különbségek. Az egy hektár szántóra jutó műtrágya — hatóanyagban — 1960-ban az NDK-ban 198, Csehszlovákiában 99, Lengyelországban 46, míg Magyarországon 32 kg volt. Magyarország és az NDK között tehát több mint hatszoros, Magyarország és Csehszlovákia között több mint háromszoros volt az eltérés.

A mezőgazdasági munka különböző technikai ellátottsága megmutatkozik az egy foglalkoztatottra, illetve egy hektár szántóterületre jutó mezőgazdasági termelés országonkénti eltéréseiben is. Eltérőek lehetnek az országok közötti arányok a mezőgazdaság belső szerkezetének (növénytermelés, állattenyésztés) különbségei miatt is. A mezőgazdaság fejlesztési ütemének meghatározásához a feltételek körültekintő megállapítása, felmérése szükséges, nem lehet egyszerűen szubjektív óhajok vagy bizonyos tételek „közismert”-nek való feltételezése alapján az országok közötti munkamegosztást kialakítani.

Figyelembe kell venni mindenekelőtt a mezőgazdaság átlagosnál jóval nagyobb tőkeigényességét, lényegesen lassúbb megtérülési idejét, a munka termelékenységének az átlagosnál lényegesen alacsonyabb fokát. Egyebek között, de mindenekelőtt e tények miatt a mezőgazdasági termelés gazdaságossági mutatója Magyarországon a gépipari termelés gazdaságosságának a felét sem éri el.

A mezőgazdasági termeléshez kedvezőbb természeti adottságokkal rendelkező országoknak valóban nagyobb erőfeszítéseket kell tenniük a mezőgazdasági termelés növelésére. Ezt azonban nem lehet megvalósítani valamiféle „passzív” iparosítás keretében. Ellenkezőleg, minél fejlettebb az ipar, annál inkább valósítható meg a mezőgazdaság fejlesztése. Dánia és Hollandia sem Gerhard Huber „passzív”-nak ne-

* Magyarországon például 1960-ban a kereső népesség 36,5 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban, amelynek a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása 23,1 százalék volt. Az iparban és az építőiparban viszont 34,2 százalék adta a nemzeti jövedelem 56,7 százalékát. Az említett arányokat erősen befolyásolja az országban érvényes árrendszer, az adatok az országok között nem összehasonlíthatók. Itt csak a különbségek *tényét* és hozzávetőleges *nagyságrendjét* hivatottak szemléltetni.

vezett iparosítását példázza. Elegendő csupán az egy főre jutó gépexport világranglistájára tekinteni, hogy erről meggyőződünk.

6. sz. táblázat

Az országok sorrendje az egy főre jutó gépexport szerint 1961-ben*

Sorrend	Ország	Dollár/fő	Sorrend	Ország	Dollár/fő
1.	Svájc	191	7.	Dánia	71
2.	Svédország	133	8.	Csehszlovákia	70
3.	Német Szövetségi Köztársaság	123	9.	Német Demokratikus Köztársaság	66
4.	Anglia	96	10.	Franciaország	45
5.	Hollandia	83	11.	Egyesült Államok	43
6.	Belgium-Luxemburg.....	76	12.	Magyarország.....	42

* A Magyar Kereskedelmi Kamara összeállítása.

A „közismerten mezőgazdasági” Hollandia és Dánia az egy lakosra jutó gépexportban megelőzi a „közismerten gépipari” Csehszlovákiát és NDK-t.

Gerhard Huber téves feltételezései — hogy: a) a mezőgazdaság tőkeigényessége a könnyűiparéhoz hasonlóan kedvező; b) a mezőgazdasági munka termelékenysége az iparéval azonos lehet aktív iparosítás nélkül is; — hibás végkövetkeztetéshez is vezettek, amely szerint a mezőgazdasági termelés fokozása — adott esetben — legalább olyan mértékben járulhat hozzá a nemzeti jövedelem, a felhalmozás növeléséhez, mint az ipar.

Természetesen a kedvezőbb természeti adottságok a mezőgazdasági termelés fejlesztésére nagyobb lehetőséget nyújtanak. Ennek kihasználására és a szükségletek fokozottabb kielégítésére a jobb mezőgazdasági adottságokkal rendelkező KGST-országok viszonylag nagyobb erőfeszítéseket tesznek a mezőgazdaság fejlesztésére. Így például 1962-ben a mezőgazdaságban eszközölt állami beruházások aránya az ipari beruházásokhoz képest 1962-ben Magyarországon 23 százalék, Romániában 29 százalék, Csehszlovákiában 10 százalék, az NDK-ban 10 százalék volt. Az 1966—1970-ig tartó tervidőszakban Magyarországon például az ipari beruházások összegének körülbelül 43 százalékát fogják a mezőgazdaság fejlesztésére (állami és szövetkezeti beruházások) fordítani. Az előzetes 20 éves terv vázlata szerint 1980-ban Magyarországon a keresők 16,5—17 százaléka fog a mezőgazdaságban dolgozni, amivel elérjük az NDK és Csehszlovákia 1960. évi színvonalát. E változásban tükröződik az a törekvés, hogy a meglévő természeti-gazdasági adottságokat fokozott mértékben vegye figyelembe.

A mezőgazdaság gyors fejlesztése a kedvezőbb természeti adottságokkal rendelkező országokban sem szakadhat el az ipar fejlődésétől. A jelenlegi termelékenységi arányok és fejlődési tendenciák mellett a mezőgazdaság saját akkumulációs forrásaira támaszkodva nem képes gyorsan fejlődni, vagyis az ipari felhalmozás egy részét kell a mezőgazdaságba átcsoportosítani. Ennek alapján célszerű lenne, ha a népgazdasági tervek nemzetközi összehangolásánál a mezőgazdaság fejlesztéséből adódó fokozott népgazdasági terheket és hátrányokat,

a többi között az iparénál jóval nagyobb tőkeigényességet, lassúbb megtérülést, az országos átlagnál alacsonyabb termelékenységi szintet stb. figyelembe vennék. Ennek megfelelően a mezőgazdasági importban érdekelt országok fokozottabban vennének részt műtrágya, növényvédőszer, traktorok és mezőgazdasági gépek hitelben való szállításával stb. a kedvezőbb természeti feltételek között történő mezőgazdasági termelés fokozásában, ami ily módon az egyes országok és az egész közösség együttes érdekét szolgálná.

A munkatermelékenység különbségeinek szerepe a nemzetközi szakosításban

A szocialista nemzetközi munkamegosztás legfőbb célja a társadalmi termelés hatékonyságának mind nemzeti, mind nemzetközi méretben való tervszerű emelése. Ennek egyik leglényegesebb eleme és tükrözője az eleven munka termelékenységének gyors és általános növekedése.

A KGST Közgazdasági Állandó Bizottsága — első megközelítésben bizonyos naturális mutatók alapján 50 alapvető termékre — elvégezte a *termelékenységi színvonal összehasonlítását a KGST-országok között*. Ezek a vizsgálatok megközelítőleg megállapították, hogy melyek a mutatkozó különbségek fő tényezői és bizonyos támpontot adtak a termelékenység növelésének irányára, módjaira is.

Az egy ipari munkásra számított termelékenységi színvonal 1960-ban — a hozzávetőlegesen kialakult sorrend szerint — a Szovjetunióban a legmagasabb, utána az NDK, majd Csehszlovákia és bizonyos különbséggel Lengyelország következik; a következő csoportba Bulgária, Románia és Magyarország tartoznak.

Azzal a problémával kapcsolatosan, hogy a munkatermelékenység különbségeit milyen mértékben lehet a termelés nemzetközi szakosításának céljaira felhasználni, különböző nézetek keletkeztek. G. Huber — idézett cikkében — úgy foglal állást, hogy a munkatermelékenység *adott* színvonalát kell elismerni a termelés szakosításának nemzetközi kritériumaként. Ebből viszont az következik — emelte ki Huber —, hogy egyes országokban nem szükséges a nehézipar elsődleges fejlesztése.*

Ha a munkatermelékenység jelenlegi színvonalát fogadjuk el a termelés nemzetközi szakosításának alapelveként, akkor a gazdaságilag kevésbé fejlett országokban nemcsak hogy a nehézipart nem lehetne elsődlegesen fejleszteni, hanem iparosítás egyáltalán — akár „aktív”, akár „passzív” — nevezük is — nem valósulhatna meg.

A munkatermelékenység *adott* színvonalát meghatározó tényezők közül a termelés nemzetközi szakosításában döntően a természeti-föld-

* A szerző vitába is száll az e kérdéssel kapcsolatosan kifejtett nézetemmel, amely szerint „A szocialista világgazdaságban az egyes országok termelőerőinek különböző fejlettsége a gazdaságilag kevésbé fejlett országok gyorsabb ütemű fejlődése miatt a szocialista nemzetközi munkamegosztásban egyelőre nem lehet kizárólagos alapelv a munkaidő-megtakarítás. Ha ez kizárólagos lenne, akkor a kevésbé fejlett országok elmaradottsága állandósulna, sőt elmélyülne. A gazdaságilag fejletlenebb országokban a munka termelékenysége is alacsonyabb, mint a gazdaságilag fejlettebb országokban. Ezért ha a szocialista tervszerű nemzetközi munkamegosztásban csak a munkaidő-megtakarítást vennénk figyelembe, akkor a termékek többségét a fejlett országokban kellene előállítani. Ez viszont azt jelentené, hogy a fejlődés a már amúgy is fejlettebb országokban lenne a leggyorsabb. Így azonban a szocialista országok gazdasági és kulturális színvonalbeli különbségei nem egyenlítődnének ki, sőt fokozódnának.” (Kiss Tibor: A szocialista országok gazdasági együttműködése. Kossuth, 1961. 204. l.)

rajzi adottságokból fakadó termelékenységi különbségeket szabad figyelembe venni. „A társadalmi termelés többé vagy kevésbé fejlett alakjától eltekintve — állapította meg Marx — a munka termelékenysége *természeti feltételekhez* marad kötve.”* E különbségek hozzávetőleges nagyságát szemléltetik például a munkatermelékenységnek az egy dolgozóra jutó barnaszén-termelés 1959. évi mutatóival történő nemzetközi összehasonlítása. A magyarországi színvonalat 100-nak véve, Bulgáriában 92,2, Csehszlovákiában 371,4, Lengyelországban 885,7, az NDK-ban 1428,5, a Szovjetunióban 157,1 százalék az egy dolgozóra jutó barnaszéntermelés. (Megjegyzendő, hogy a barnaszén kalóriaértéke Lengyelországban magasabb, az NDK-ban alacsonyabb, mint Magyarországon.) Abban, hogy a barnaszén kitermelése az NDK-ban több mint 14-szer, Lengyelországban közel 9-szer termelékenyebb, mint Magyarországon, döntőek a geológiai adottságok és csak kisebb mértékben befolyásolják gépesítettségi különbségek. Ezen tehát nemcsak változtatni nem tudunk, hanem előreláthatólag ezek a különbségek növekszenek. Ezek a geológiai adottságok tehát indokolják, hogy a barnaszén kitermelését Magyarországon legalábbis mérsékeltebb ütemben fejlesszék, míg a nagy készletekkel, előnyös természeti feltételekkel rendelkező országok gyorsabban növeljék.

Más követelményt kell felállítani azokban az ágazatokban, ahol a munkatermelékenység alakulása nem függ szorosan a természeti-földrajzi adottságoktól. A nem kitermelő iparágakban a munkatermelékenység színvonalának különbségei döntően a berendezések és a technológia korszerűségétől, a kapacitások nagyságától és kihasználásuktól, a munkaerő szakképzettségétől függenek. Erre lehet példa a szuperfoszfát gyártása, ahol az egy dolgozóra jutó termelés aránya Magyarországhoz viszonyítva 1960-ban Csehszlovákiában 73,8, Lengyelországban 96,3, az NDK-ban 82,5, a Szovjetunióban 125,0 százalék volt. A nyersfoszfátot — a Szovjetunió kivételével — valamennyi említett ország importálja, ami bizonyítja, hogy a munkatermelékenységi különbségeket nem természeti, hanem az említett gazdasági tényezők okozzák.

Hasonló példa a kerekes traktor termelése. E terméknel Romániában a munkatermelékenység közel kétszer akkora, mint az NDK-ban és Csehszlovákiában. A kerekes traktor gyártásának magasabb termelékenységi színvonala a Szovjetunióban és Romániában a gyártás nagysorozat jellegén, a specializálás magasabb fokán és a gyártás racionális szervezésén alapul. Ezek a feltételek megfelelő nemzeti és nemzetközi tervszerűséggel bármely országban kialakíthatók. Ilyen jellegű például az 50 kW-os villamos motorok gyártása, ahol a KGST-országok között — a Szovjetuniót nem számítva — Bulgáriában a legmagasabb a munka termelékenysége.

A kitermelő ágazatokban az adott termelékenységi színvonal — bizonyos közgazdasági határok között (például a fejlesztés különböző tőkeigényességének figyelembevételével) — útmutatást ad a termelés nemzetközi specializációjára. Azokban az ágazatokban pedig, ahol a termelési feltételek újratermelhetők, a *munkatermelékenység várható színvonalát* kell figyelembe venni. A termékfajták gyártását az egyes országokba ennek alapján koncentrálnak, hogy ott a legkorszerűbb be-

* Marx: A tőke. I. Kossuth, 1961. 476. 1.

rendezésekkel és technológiával ellássuk, optimális sorozatban való gyártását a többi KGST-ország számára is tervszerűen biztosítsuk.

A munkatermelékenység nemzetközi összehasonlításából Magyarország számára is egy sor fontos következtetés adódik. Ennek alapján a KGST Közgazdasági Állandó Bizottságának magyar tagozata — a többi között — a következőket állapította meg: Iparunkban a termelékenység színvonala jelentősen elmarad a Szovjetunióhoz, Csehszlovákiához és az NDK-hoz viszonyítva, de bizonyos mértékig még Lengyelországhoz is. A kitermelő ipar kedvezőtlen geológiai adottságaitól eltekintve, az elmaradás igen jelentős a vegyipar, a vaskohászat és a gépgyártás egyes ágaiban. Az elmaradás *főbb okai*: egyes ágazatoknál a gépi berendezések nem kellő korszerűsége és a nem elegendő kapacitás; a szakosítás és a gyártás tömegszerűségének viszonylag alacsony foka; a nem takarékos létszámgazdálkodás (mindenekelőtt a kisegítő-kiszolgáló munkaerő alacsony termelékenysége, túlzott létszáma), a munka szervezethez való nem elég magas színvonala stb.

Bulgáriában az 50 kW-os villamosmotorok gyártásánál, Romániában a kerekes traktorok előállításánál elért, az átlagosnál magasabb munkatermelékenység mutatja a helyes irányvonalat, hogy a gazdaságilag kevésbé fejlett országokban miként lehet a nemzeti munkatermelékenységnek az átlagosnál gyorsabb fejlődését elérni. Ez az út a gyártásmegosztás eddigénél magasabb fokú és tervszerűbb specializációja, amely lehetővé teszi egy-egy országban az adott termékfajta nagy sorozatban való gyártását.

7. sz. táblázat

A munkatermelékenység átlagos évi növekedése a KGST-országok állami iparában 1950—1962 között (százalékban)*

Ország	1950—1960	1955—1960	1958—1962
Bulgária	6,4	5,1	5,7
Csehszlovákia	7,3	7,1	6,3
Lengyelország	8,1	6,2	7,9
Magyarország	3,9	3,5	5,9
NDK	8,3	7,6	8,0
Románia	9,0	7,7	7,6
Szovjetunió	7,5	6,7	5,7

* Az országok hivatalos statisztikáiból számítva.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelveiben lefektetett irányelvek szerint a termelőerőket az országok között a legmegfelelőbb természeti-gazdasági adottságok szerint szükséges tervszerűen elhelyezni. El kell érni az egyes országok termelési ágainak olyan szerkezeti változását, amely elősegíti, hogy a különböző ágazatok még hatékonyabban, szervezettebben illeszkedjenek be a szocialista világgazdaság tervszerű arányos fejlődésébe, s mind az illető országban, mind az egész szocialista világgazdaságban a munkatermelékenység növekedését eredményezzék.

Természetesen figyelembe kell venni, hogy a szocialista országok a gazdasági fejlettség különböző fokán állnak és a gazdaságilag elma-

radottabb országoknak fel kell zárkózniuk az élenjárók színvonalára. Tehát nem pusztán az adott helyzetből kell kiindulni, hanem mérlegelni kell, hogy melyek azok az ágazatok, amelyek elsődleges fejlesztése meggyorsítja a gazdaságilag elmaradottabb országok előrehaladását, s így hozzájárul az országok közötti fejlettségi különbségek kiegyenlítéséhez. Az egyes ágazatok fejlődésének bele kell illeszkednie a különböző szocialista országok népgazdasági ágainak egymásközötti arányos fejlődésébe is.

Egy ország fejlettségét a többi közt az fejezi ki, hogy az alapvető termékek egy főre jutó termelése más országokhoz viszonyítva hogyan alakul. A gazdaságilag fejlett országokban nagyon jelentős a termelési eszközöknek, az I. osztály termelésének a hányada és különösen nagy a munkaeszközök részaránya az I. osztály termékeiben. A munkatermelékenység, a társadalmi munkamegosztás növekedésével a végtermék értékében mind nagyobb az előző termelési fázisokban kifejtett munka, a holtmunka hányada.

A termelési ágak országonkénti sajátosságainak legjobban megfelelő szerkezet alakításának jelentős szerepe van a nemzeti munkatermelékenység növekedésében. A munkatermelékenység általában a leggyorsabban a *vegyiparban* és a *gépiparban* növekszik és azokban az országokban, ahol a termelési ágak szerkezetében a vegyiparnak és a gépiparnak az átlagosnál nagyobb a súlya, illetve ahol a vegyipar és a gépipar termelése az átlagosnál gyorsabban növekszik, kedvezőek a lehetőségek a nemzeti munkatermelékenységnek az átlagosnál gyorsabb növelésére. A *bányászatban* és a *mezőgazdaságban* fejlődik a munka termelékenysége általában a leglassabban, miközben e termelési ágak a legberuházásigényesebbek. Azokban az országokban, ahol az adott beruházási lehetőségek mellett a többi országhoz képest viszonylag több beruházást fordítanak a bányászat és a mezőgazdaság fejlesztésére és ezeknek az ágazatoknak a fejlesztését erőteljesebben szorgalmazzák, ez a nemzeti munkatermelékenység viszonylag lassúbb növekedéséhez jelentős mértékben hozzájárulhat.

A természeti adottságok országonkénti jelentős különbségei adott kitermelő ágazatokban — mint például a fűtőanyagtermelésben — a munkatermelékenység országonkénti lényeges eltérését eredményezhetik. A természeti adottságok országonkénti különbségeinek tervszerű nemzetközi munkamegosztás útján való felhasználása mind az egyes országok, mind valamennyi szocialista ország számára optimálisan előnyös kell hogy legyen.

A munkatermelékenység a KGST-országokban gyorsabban növekedett, mint a kapitalista országokban, azonban a gazdaságilag kevésbé vagy közepesen fejlett országokban ez a fejlődés még mindig nem kielégítő gyorsaságú, ami a nemzetközi szakosítás jelenlegi fokából, még nem kellően tervszerű jellegéből következik. Gerhard Huber fordított következtetésre jutott az — általa is helyesen — extenzívnek nevezett iparosításból. Nem az intenzívebb, a tervszerűbb és koncentráltabb iparosítás szükségességére hívta fel a figyelmet, hanem a „passzív” jellegű iparosítást javasolja. Ezek a javaslatok — mint láttuk — téves közgazdasági feltételezéseken és elemzésen alapulnak és ellentétesek a szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlesztését szolgáló alapvető követelményekkel.

A szocialista országok a termelőerők, a munkatermelékenység különböző színvonalán tértek rá a szocializmus útjára. A gazdasági színvonalkülönbségek kiegyenlítésének alapvető útja a népgazdasági munka termelékenységének az átlagosnál gyorsabb növelése a gazdaságilag kevésbé fejlett országokban. Igen fontos tehát számukra a szocialista nemzetközi munkamegosztásba való fokozottabb tervszerű bekapcsolódás, a KGST-ben való együttműködés különböző formáinak a fejlesztése. Elsősorban ez teszi lehetővé ugyanis számukra azt, hogy erőfeszítéseiket a legkedvezőbb természeti-gazdasági adottságaik kihasználására összpontosítsák, hogy az újonnan meghonosított termelési ágakban a legkorszerűbb technikát alkalmazzák.

MAKARUK LUDWIK:

A gabonakérdés a KGST-hez tartozó európai országokban

Ismert, hogy a KGST-országokban a gabonatermelés* rendkívül fontos helyet foglal el a mezőgazdasági termelésben. Mivel a gabonatermelés állapotától függ a lakosság alapvető élelmiszerekkel való ellátása, természetes, hogy minden szocialista országban nagy figyeelmet fordítanak és számos intézkedést tesznek a gabonatermelés fokozására. Ennek ellenére a gabonatermelés növekedése jelentősen elmarad a szükségletek mögött, különösen a rossz időjárású években. Éppen a kérdés fontossága miatt a KGST 1961 decemberében megtartott bukaresti ülésén határozatot fogadtak el a gabonatermelés lehető legnagyobb mértékű fokozására. E határozat olyan intézkedéseket tartalmaz, amelyek segítik a KGST-országokat a gabonakérdés mielőbbi megoldásában.

A gabonaellátás javítása szükségszerűen számos részletkérdés tisztázását követeli meg. E kérdések a következők: miben rejlik a gabonaprobléma lényege; melyek a megoldás feltételei és módjai; a megoldás hogyan hat a szocialista nemzetközi munkamegosztásra a mezőgazdaságban. A cikk a jelenlegi helyzet felvázolásával e kérdések megválaszolásához kíván hozzájárulni.

A gabonatermelés alakulása

A gabonakérdés a vizsgált országok egészét tekintve nem a termés stagnálása vagy csökkenése, hanem a termés lassú növekedése miatt merül fel.

A Német Demokratikus Köztársaság és a Szovjetunió kivételével mindenegybes KGST-országban gyorsabban nőtt a takarmánygabona termelése, mint a kenyérgabonáé. Csehszlovákiában és Magyarországon a takarmánygabona jelentős növekedése mellett egyes években, illetve állandóan csökkent a kenyérgabona termelése. A Szovjetunióban a kenyérgabona termelésének számottevő növekedése mellett jelentősen megnőtt a takarmánygabona termelése is. A Német Demokratikus Köztársaságban mind a kenyérgabona, mind a takarmánygabona termelése stagnál; egyes években az 1950. évi szint alatt maradt.

Egyelőre nem elemezve, hogy milyen tényezők eredményezték a takarmánygabona, illetve a kenyérgabona termelésének alakulását, te-

* Gabonán értjük a kenyér- és a takarmánygabonát, tehát a búzát, a rozsot, valamint az árpát, a zabot és a szemeskukoricát is.

A gabonatermelés alakulása 1950—1962. évek között
(Index 1950=100)

Ország	Megnevezés	1955	1958	1959	1960	1961	1962
Bulgária	Összgabona	134,8	124,6	155,4	154,4	139,2	141,1
	Kenyérgabona	103,9	120,2	125,7	122,1	104,9	105,2
	Takarmánygabona	191,5	132,6	209,7	212,8	203,6	206,0
Magyarország	Összgabona	120,7	103,4	133,7	125,4	111,8	124,7
	Kenyérgabona	93,7	65,1	82,4	74,3	78,2	77,7
	Takarmánygabona	150,7	145,4	190,4	182,1	148,9	176,7
NDK	Összgabona	102,4	102,0	96,7	102,9	76,3	92,3
	Kenyérgabona	103,1	108,5	101,7	104,0	73,8	88,3
	Takarmánygabona	101,8	92,3	89,1	101,1	80,0	98,5
Lengyelország	Összgabona	110,3	117,0	122,0	123,3	134,5	124,6
	Kenyérgabona	109,1	115,2	126,5	121,9	133,0	112,2
	Takarmánygabona	113,6	121,8	110,4	126,9	135,3	125,9
Románia	Összgabona	193,7	141,8	216,8	191,1	206,9	188,8
	Kenyérgabona	134,1	126,9	171,9	147,9	170,5	171,9
	Takarmánygabona	274,2	155,5	237,9	229,6	239,3	203,7
Szovjetunió	Összgabona	124,9	171,8	133,6	157,9	163,3	169,5
	Kenyérgabona	130,0	188,2	175,4	164,4	169,6	179,0
	Takarmánygabona	129,8	140,6	112,5	145,5	151,3	156,5
Csehszlovákia	Összgabona	108,2	102,3	116,8	121,3	119,9	120,5
	Kenyérgabona	94,7	88,5	101,5	93,1	103,3	99,3
	Takarmánygabona	123,9	118,9	133,3	155,6	139,6	145,9

kintsük át, hogy milyen volt az egyes országokban a gabonatermelés szerkezete.

A *takarmánygabona* a termelés gyors emelkedése folytán Magyarország, Csehszlovákia, Bulgária és Románia gabonatermelésében vezető helyet foglal el (aránya az összes gabonatermelésből 1961-ben 63,2, 53, 51,7, illetve 61,3 százalék). A Német Demokratikus Köztársaságban, Lengyelországban és a Szovjetunióban pedig a *kenyérgabona* van túlsúlyban (58,5, 72,0, illetve 67,9 százalék). Ezt a helyzetet bizonyos fokig módosítja az a tény, hogy Lengyelországban a megtermelt gabona mennyiségéből mintegy 70 százalékot takarmányozási célra használnak fel,* Romániában pedig a kukorica jelentős része élelmezési célra szolgál.

A Szovjetunió gabonatermelésének szerkezetében a kenyérgabona vezető helyzete már hagyományos. Az új földterületek művelésbe való bevonása még inkább növelte a kenyérgabona súlyát. Ha figyelembe vesszük, hogy a Szovjetunió kenyérgabona-termelése a tervek szerint 1980-ban 2—3-szor lesz nagyobb, mint 1960-ban, akkor valószínű, hogy

* Lengyelországban takarmányozási célra használják fel a búza 25 százalékát, a rozs 45 százalékát, az árpa 70 százalékát és a zab több mint 84 százalékát. Általában véve Lengyelországban 1961-ben takarmányozásra használták fel a 4 fő gabonaféle 69 százalékát. (Lásd: Wl. Misiuna-Problem zbozowy a deficyt pasz. Nowe drogi 1963. 5. sz.)

a gabonatermelés szerkezetében rövid időn belül lényeges változás nem fog végbemenni.

A takarmánygabona arányának növekedése az összes gabonatermelésből általában kedvező jelenség, amely az adott országban jobb feltételeket teremt az állattenyésztés, különösen a sertés- és baromfitenyésztés fejlesztéséhez.* De fölmerül a kérdés, hogy mi az oka a takarmánygabona felé való eltolódásnak. A gabonatermelés szerkezetének ilyen változása jelentheti azt is, hogy az adott országban a kenyérgabona termelése már megfelelő szintet ért el és a lakosság fogyasztásában érvényesül a kenyér és a liszt részesedésének csökkenésére, valamint a hús, tej, tojás stb. iránti kereslet fokozottabb növekedésére irányuló tendencia. Előfordulhat az is, hogy a takarmánygabona termelése gyorsabban nő, mint a kenyérgabona termelése, jöllehet a kenyérgabona iránti kereslet továbbra is növekszik. A fentiek megvilágítására nézzük meg, hogyan hatottak a gabonatermelés szerkezeti változásai az egy lakosra jutó gabonatermelés alakulására.

Az egy főre jutó kenyérgabona-termelés a Német Demokratikus Köztársaságban csak néhány évben volt valamivel több, mint 1950-ben, Csehszlovákiában és Magyarországon viszont az egy lakosra jutó kenyérgabona-termelés 1955-től kezdve nem érte el az 1950. évi szintet. E tekintetben csak a Szovjetunióban és Bulgáriában értek el jelentős növekedést. Lengyelországban az egy lakosra jutó kenyérgabona-termés alig nőtt, Romániában pedig a csekély növekedést időnként csökkenés szakította meg. Tehát az 1950—1961. évek között csak a Szovjetunióban, Bulgáriában és Lengyelországban előzte meg a lakosság gyarapodását a kenyérgabona-termelés növekedése, a többi országban pedig a kenyérgabona termelése jóval elmarad a lakosság növekedésétől. Általában tehát az a helyzet, hogy az egy lakosra jutó takarmánygabona mennyisége megnőtt (bár nem elegendő mértékben), de csökkent az egy főre jutó kenyérgabona mennyisége, s ennek következtében megnőtt a gabonafélék külkereskedelmi forgalma.

A gabonaellátottság és a gabona külkereskedelmi forgalma

A KGST-hez tartozó országok a Szovjetunió és Románia kivételével gabonabehozatalra szorulnak. Nagy mennyiségben importál gabonát a Német Demokratikus Köztársaság, Csehszlovákia és Lengyelország, kisebb mennyiségben Magyarország. A gabonaimportnak mintegy 70—80 százaléka kenyérgabona. A gabonatermelésben végbement változásnak megfelelően Románia csak takarmánygabonát exportál, viszont egyes években kenyérgabonát importált. A Szovjetunió gabonaexportjának kétharmada kenyérgabona és egyharmada takarmánygabona.

A gabona külkereskedelmi forgalmának jelentőségéről teljesebb képet kapunk, ha megvizsgáljuk, hogy egyrészt a gabonaellátottság (termelés — export + import) hány százalékát teszi ki a behozott gabona,

* Az utolsó 6 évben a kapitalista világban a takarmánygabona fogyasztása 172 millió tonnáról 216 millió tonnára, azaz 26 százalékkal nőtt. Ugyanakkor a kenyérgabona fogyasztása 161 millió tonnáról 171 millió tonnára, azaz csupán 6 százalékkal emelkedett. Jelenleg a kapitalista világban az összes gabonatermésből 50 százalék jut takarmányozásra, 40 százalék emberi fogyasztásra, 3 százalék ipari feldolgozásra és 7 százalék veszteségre. (Konjunktura rinkov osznovnih szelszkohozjajsztvennih i lesznih tovarov kapitaliszticeszkih sztran v 1961/2. g. BIKI. 12. sz. melléklet 9. l.)

illetve a termelésnek hány százaléka export, másrészt hogyan módosítja a gabona külkereskedelme az egy lakosra jutó tényleges gabonamennyiséget.

Az 1950—1961. évek időszakában a KGST-hez tartozó országok — a Szovjetuniót kivéve — mind behozatalra szorultak kenyérgabonából. A Német Demokratikus Köztársaság, Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország gabonaszükségletének 15—30 százalékát behozatal útján fedezte. Bulgária és Románia kenyérgabona-behozatala a szükségletnek viszonylag kis hányadát tette ki, gabonabehozataluk nem emelkedő irányzatú és nem tartós jellegű, s emellett viszonylag kevésbé ingadozó.

A KGST-országok közül a Szovjetunió és a legutóbbi években Románia exportált kenyérgabonát szocialista és kapitalista országokba. A szovjet export, bár nem fedezi teljesen a szocialista országok gabonaimport-szükségeit, mégis túlnyomó részben pótolta kenyérgabona-hiányukat. (1963-ban a Szovjetunió is importált kenyérgabonát.)

A takarmánygabona behozatalának, illetve kivitelének súlya az országok ellátottságában általában sokkal kisebb, mint a kenyérgabonáé. Ez főképp a gabonatermelés szerkezetében végbement változásokkal magyarázható. Románia és a Szovjetunió évenként csupán 1—1,5 millió tonna takarmánygabonát exportált. A szovjet takarmánykivitel 1950 óta elég gyorsan és következetesen csökken, a román export viszont évenként ingadozik, és túlnyomórészt kukoricából áll.

Figyelembe véve azonban, hogy mind Romániában, mind a Szovjetunióban erőteljesen fejlesztik az eddig viszonylag elmaradt állattenyésztést, s így várható a vetésterület eltolódása a takarmánygabona és egyéb takarmányok javára, nehezen képzelhető el, hogy e két ország a jövőben növelni fogja kenyérgabona-kivitelét. Valószínű, hogy a közeljövőben a román és a szovjet takarmányexport is csökkenni fog, vagy legalábbis az eddigi szinten marad.

A gabona behozatala, illetve kivitele többé-kevésbé kiegyenlíti az 1 lakosra számított gabonaellátottságot. Ennek megfelelően a KGST-országok között az 1 főre jutó gabonamennyiség tekintetében a különbség sokkal kisebb, mint az 1 lakosra jutó gabonatermelésben.

Mindamellet a gabonatermelésben fennálló országok közötti különbség változatlanul megmarad, és ezzel megoldatlan marad a gabonakérdés is. Ebben a helyzetben, amikor a gabonában még KGST szinten együttvéve viszonylagos hiány van, import révén nem oldható meg a gabonakérdés. E probléma tisztázásához a gabonatermelés és -fogyasztás alakulására ható tényezők elemzése adhat kiindulási alapot.

A vetésterület alakulása és a gabonatermelés jövedelmezősége

1950-től kezdve — a Szovjetunió és Románia kivételével — minden KGST-országban következetesen csökkent a gabona-vetésterület. A Szovjetunióban az új földterületek művelésbe vonása következtében a gabonaterület mintegy 20 százalékkal bővült. Romániában a gabona-vetésterület 1959-ig lassan növekedett, 1959-től kezdve pedig lassan csökkent, de ennek ellenére még mindig nagyobb, mint 1950-ben.

A gabona-vetésterület csökkenése akkor okoz problémát, ha maga után vonja a gabonafélék átlaghozamának emelkedése mellett is a termésmennyiség csökkenését, vagy ha a termésmennyiség kisebb mérték-

ben nő, mint a szükségletek. Ez utóbbi jellemzi a szocialista országok többségében kialakult helyzetet. Tehát a gabonatermelés nem kielégítő növekedésének egyik alapvető oka a vetésterület csökkenése és a gabonafélék hozamának viszonylag alacsony emelkedése.

A KGST-országok többségében nem növelhető a gabonatermelés a vetésterület bővítése révén. Az általános helyzeten nem változtat sem a Szovjetunió gyakorlata, sem a búzatermelés tervezett bővítése a korábbi gyapotföldeken Romániában és Bulgáriában.

A gabona-vetésterület bővítési lehetőségeit elsősorban az korlátozza, hogy jelenleg is csaknem minden KGST-országban viszonylag jelentős a gabonaterület részaránya az országok vetésterületéből. (1961. évi adatok szerint a gabonaterület részesedése Bulgáriában 62,5 százalék, Magyarországon 62,5, az NDK-ban 42,7, Lengyelországban 56, Romániában 72,2, a Szovjetunióban 54,6, Csehszlovákiában 47,9 százalék.)

A gabona-vetésterület csökkenését befolyásoló tényezők országonként eltérően hatnak, de az alapvető ok az országok többségében ugyanaz: ez idő szerint túl nagy a mezőgazdasági foglalkoztatottság. Az 1 dolgozóra jutó mezőgazdasági művelés alatt álló terület igen kicsi* s ebből is Lengyelországban 54 százalék, Magyarországon 64 százalék, Romániában 73 százalék, a Német Demokratikus Köztársaságban 42 százalék és Csehszlovákiában 50 százalék jut a gabonafélékre. Ez a mezőgazdasági dolgozók létszámához viszonyított kis mezőgazdasági terület, különösen azokban az országokban, ahol a gabonának ily nagy a részaránya, korlátozott lehetőséget ad a mezőgazdasági dolgozók jövedelmének rendszeres emelkedésére. A gabonatermelés ugyan a munkaráfordításokhoz képest jövedelmező, egy munkanapra számítva nagy bruttó jövedelmet ad, de mivel a jelenlegi viszonylag külterjes termelés mellett kevéssé munkáigényes, a területegységre vonatkoztatott jövedelmezősége kicsiny.

A KGST-országokban a Szovjetunión kívül az egy mezőgazdasági keresőre jutó művelés alatt álló terület igen kicsi, továbbá — a Német Demokratikus Köztársaság és Csehszlovákia kivételével — magas a mezőgazdasági keresők aránya, tehát alapvetően nem az egy munkanapra, hanem az egy hektár mezőgazdasági területre (vagy szántóterületre) és az egy dolgozóra jutó évi jövedelem nagysága befolyásolja a gazdasági döntéseket. A területegységre jutó jövedelem tekintetében a kenyérgabona-termelés utolsó helyen áll. A kenyérgabonával szemben a burgonya, az ipari növények, a zöldségfélék stb. termelése 1 ha termőterületre vagy egy dolgozóra számítva sokkal nagyobb bruttó jövedelmet biztosít, mint a kenyérgabona. Ezenkívül a gabonatermelésben a gépesítés is magasfokú, s pótlólagos munkaráfordításokkal alig lehet növelni a termelés volumenét, így érthető, hogy miért szorul háttérbe a kenyérgabona termelése a KGST-országok túlnyomó többségében.

A KGST-országok többségében a kenyérgabona belső termelési ára a külkereskedelmi árárányokhoz viszonyítva alacsony. Ettől az általános helyzettől eltérnek az árárányok Csehszlovákia esetében, ahol a takarmánygabona olcsó. Egyébként azonban a takarmánygabona termelési ára közelebb áll a külkereskedelmi árárányokhoz, sőt az NDK-ban, Lengyelországban és Magyarországon a takarmánygabona más mező-

* Egyes országokban — elsősorban Magyarországon, továbbá Csehszlovákiában, az NDK-ban és Bulgáriában — 1950 óta csökkent az összes szántóterület.

gazdasági cikkekhez mérten viszonylag drága. Míg tehát a kenyérgabonánál többnyire az árviszonyok sem kedveztek a termelés fejlesztésének, a takarmánygabonánál ilyen hatásról általában nem beszélhetünk.

Az átlaghozamok alakulása

Az 1958—1960. évi átlaghozamok mellett a takarmánygabona 1 hektárra jutó bruttó termelési értéke Lengyelországban, Magyarországon, Bulgáriában és a Szovjetunióban nagyobb volt, mint a kenyérgabonáé. Ugyanígy a kukorica termelése is nagyobb bruttó értéket ad a bú-

A gabonafélék

Ország	Búza			Rozs		
	1950—54	1957—61	1962	1950—54	1957—61	1962
Bulgária	14,6 ^a	16,9	16,7	10,8 ^a	10,1	8,2 ^b
Magyarország	14,6	15,9	17,9	12,0	11,5	10,0 ^b
NDK.....	28,6	30,9	31,1	21,0	20,7	21,4 ^b
Lengyelország.....	12,3	17,2	19,3	11,9	15,4	14,3 ^b
Románia	10,9	12,5	13,3	10,2	10,3	9,9 ^b
Szovjetunió	10,5 ^{b,c}	15,6 ^b	10,5	7,4 ^{b,c}	9,4 ^{b,c}	10,1 ^b
Csehszlovákia	18,9 ^a	22,2	24,4	17,0 ^a	19,9	20,8 ^b

^a Négy évi átlag.

^b Őszi.

^c 1949—53. évek átlaga.

záénál. Tehát a takarmánygabona termelése a jelenlegi árak és a jelenlegi hozamok mellett sokkal előnyösebb, mint a kenyérgabona termelése, nem beszélve arról, hogy a takarmánygabona magasabb foglalkoztatottságot és nagyobb jövedelmet biztosít, és ennek következtében nagyobb az egy mezőgazdasági dolgozóra, valamint az egy hektár területre jutó mezőgazdasági termelés bruttó értéke. A KGST-országokban és részben a kapitalista világpiacon tapasztalható takarmánybeszerzési nehézségek is ösztönzik az európai szocialista országokat a takarmánygabona-termelés fokozására.

A KGST-országok 12 éves tapasztalata alapján megállapíthatjuk, hogy általában nem várható a gabona-vetésterület lényeges bővítése. Ez azt jelenti, hogy a kenyér-, valamint takarmánygabona termelésének fejlesztését döntően az átlaghozamok és a gabona-vetésterületen belüli változások szabják meg.

Mint a 2. sz. táblázatból látható, a gabona-termésátlagok általában emelkedtek; különösen a kukorica és az árpa termésátlaga. A takarmánygabona termelésének a kenyérgabonáénál előnyösebb alakulása nemcsak vetésterületének bővítésében, hanem hozamának nagyobb növekedésében is megnyilvánult. A hozamok emelkedése ellenére a KGST-országok — a Német Demokratikus Köztársaság és Csehszlovákia kivételével — a gabona-termésátlagok tekintetében nem érték el a gazdaságilag fejlettebb országok szintjét. Ez azt mutatja, hogy a KGST-országokban a gabonatermelés növelésére még nagy lehetőségekkel rendelkeznek, bár az átlaghozamok emelése elég hosszan tartó és nagy befektetésekkel járó folyamat.

Az átlaghozamok emelését az adott technikai színvonal mellett bio-

lógiai és más természeti tényezők, valamint a gazdaságosság követelményei is korlátozzák.

Mintogy a gabonakérdés a Német Demokratikus Köztársaságban, Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon a legélesebb, nézzük meg, milyen átlaghozamokat kell elérni az említett országoknak ahhoz, hogy gabonából önellátók legyenek. Számításunkban szükségletként az 1960. évi ellátottságot (termelés + import — export mennyisé-

2. táblázat

termésátlaga (q/ha)

Árpa			Zab			Szemeskukorica		
1950—54	1957—61	1962	1950—54	1957—61	1962	1950—54	1957—61	1962
15,1 ^a	19,5	19,7	10,3 ^a	11,7	7,4	10,7 ^a	19,2	23,7
14,9	19,4	20,9	11,5	13,7	13,7	18,9	23,4	23,1
25,7	27,9	31,1	24,9	24,9	28,3	25,7	21,8	19,6
13,1	17,5	19,5	12,8	16,0	17,2	—	25,4	21,7
9,5	14,3	16,7	8,2	10,3	9,6	10,6	15,0	15,9
3,8 ^{b,c}	13,7 ^{b,c}	12,0	7,2 ^c	8,9	8,2	12,7 ^c	19,3	22,1
17,9 ^a	21,6	25,2	16,1 ^a	18,7	20,2	21,7 ^a	27,4	19,9

gét) vehetjük alapul, s az így kiszámított gabonamennyiséget az 1960. évi vetésterülettel elosztva a következő adatokat kaptuk:

3. sz. táblázat

Megnevezés	Magyarország	Lengyelország	NDK	Csehszlovákia
Búza	19,4 (15,5)	29,3 (16,9)	65,9 (33,3)	45,1 (21,6)
Rozs	11,4 (11,4)	15,5 (15,0)	24,1 (21,7)	25,1 (20,0)
Árpa	17,8 (17,8)	20,3 (16,9)	35,0 (29,9)	25,2 (21,5)
Kukorica	25,2 (24,3)	53,5 (25,5)	50,2 (21,8)	42,5 (28,6)

(Zárójelben az 1958—1960. évek termésátlagai.)

Mint a táblázat adataiból látható, Magyarországon az átlaghozamok 2—3 mázsával való emelése az 1960. évi vetésterülettel és az 1960. évi szükséglet szintjén megoldaná a gabonakérdést. Az eddig elért átlaghozamokat tekintve Magyarországon a kiszámított átlaghozamok elérésére van reális lehetőség (búzából 1961-ben 19,3 q, kukoricából 1959-ben 26,2 q és 1960-ban 25 q hektáronkénti termés hozamot értek el). Más a helyzet azonban a többi országokban, különösen a Német Demokratikus Köztársaságban és Csehszlovákiában, ahol a számítás a búza és a kukorica esetében különösen irreális eredményt mutat. Búzából a Német Demokratikus Köztársaságban 7,8, Csehszlovákiában 1,9 és Lengyelországban 5,2 q-val nagyobb volt az 1959—1961. évi átlaghozam, mint az 1950. évi. Érthető, hogy viszonylag rövid időn belül ezek az országok semmiképpen

sem tudnák elérni az itt számított átlaghozamokat. A természeti viszonyok miatt a kukoricahozamok emelésére még kisebb a lehetőség a Német Demokratikus Köztársaságban és Lengyelországban.

Nyilvánvaló, hogy a vetésterület időközben bekövetkező csökkenése, a lakosság gyarapodása és más tényezők következtében már ezek a számított átlaghozamok is alacsonyabbak a szükségesnél. Tehát a Német Demokratikus Köztársaság, Csehszlovákia és Lengyelország saját termelésű búzával és kukoricával csupán az átlaghozamok emelése révén nem tudja szükségleteit kielégíteni. Rozsból és árpából azonban mind a három ország viszonylag könnyen elérheti a számított átlaghozamokat, ezáltal fedezheti szükségleteit.

Az átlaghozamok növelésén kívül a gabonatermelés gyors növelése végett más eszközök alkalmazása is szükséges. A gabona-vetésterület szerkezeti változásának hatása például azonnal érezhető lenne. Ez a megállapítás azon alapszik, hogy az egyes gabonafélék hozama különböző nagyságú, és termésük növekedési üteme is eltérő. Minden országban legalacsonyabb és legkevésbé emelkedő a hozam rozból és zabból. Nyilvánvaló tehát, hogy a búza és az árpa vetésterületének bővítése a rozs és a zab vetésterületének a rovására hozzájárulhat a gabonatermelés növekedéséhez anélkül, hogy növelnénk a vetésterületet. Igaz, hogy ennek a helyettesítésnek komoly akadályai is lehetnek. Vannak területek, ahol a rozs vagy a zab, ha alacsony hozamú is, de még megterem, a búza azonban még annyit sem hoz, mint az előbbieket. Az eredményes helyettesítésnek az a feltétele, hogy az adott éghajlati és talajviszonyoknak megfelelő fajtákat kinemesítsék.

A rozsnak búzával való helyettesítésénél még más tényezőkkel is számolni kell. A rozs termelése a mezőgazdasági üzemeknek lehetővé teszi a munka jobb időbeli elosztását, másodvetés alkalmazását stb. Ezenkívül a rozs búzával való helyettesítéséhez több műtrágyát kellene alkalmazni. A pótlólagos befektetéseken kívül számolni kell a megnövekedett termelési kockázattal, valamint a megrögződött termelési és fogyasztási szokásokkal, hagyományokkal is, amelyek szintén gátolják a vetésterület gyökeres átalakítását.

Az elmúlt 12 év alatt különféle gabonafajták-vetésterületének szerkezete is változott. Mindenekelőtt csökkent — Lengyelország kivételével — a rozs és — Bulgária kivételével — a zab vetésterülete, viszont megnőtt az árpáé és a kukoricáé. Jelentősen csökkent a rozs vetésterülete Bulgáriában, Romániában, Magyarországon és a Szovjetunióban, mérsékelten a többi országban. A búza vetésterülete csak a Szovjetunióban nőtt jelentősen.

A rozs vetésterülete nagyobb mértékben csökkent, mint a zabé. Ennek egyik oka valószínűleg abban rejlik, hogy a zab rosszabb éghajlati és talajviszonyok között is nagyobb termést hoz, mint a rozs.

A gabonaimport lehetőségei

A gabonakérdés megoldásában nem csekély szerepe van azoknak az intézkedéseknek, amelyek a gabona fogyasztásának csökkenéséhez vezetnek. Itt elsősorban az ipari célokra való felhasználás csökkentéséről, valamint ipari hulladékok takarmánnyá való feldolgozásáról van

szó. Nyilvánvaló, hogy ezek az intézkedések csak a gabonatermelés egyidejű növekedése mellett hozhatnak számottevő eredményeket.

A gabonakérdés megoldási lehetőségeit elemezve nem hagyható figyelmen kívül a gabonaimport. A gabonaimport hatása az importáló ország gazdasági helyzetére különböző szempontokból mérhető fel. A gabonaimport lehetővé teszi a takarmányellátás megjavítását és az állattenyésztés saját takarmánybázison túlmenő fejlesztését. Az állattenyésztés fejlesztése, amely részben a gabonaimportra támaszkodik, országoként eltérő következményekkel jár. Egyes országokban a gabonaimport mellett fejlesztett állattenyésztés biztosíthatja a lakosság folyamatos ellátását hazai termelésű hússal, tejjel, tejtermékkel és tojással. Más országokban — például a Német Demokratikus Köztársaságban és Csehszlovákiában — a gabonaimport ad lehetőséget az állattenyésztés saját takarmánybázist meghaladó fejlesztésére, és ezzel az állati termékek behozatalának csökkentésére, ami kedvezően hat mind a külkereskedelmi egyenleg, mind a nemzeti jövedelem alakulására. S végül egyes országokban (Lengyelországban, Magyarországon, Bulgáriában) a közvetett vagy közvetlen gabonaimporton alapuló állattenyésztés fejlődése teszi lehetővé állati termékek nagyobb mértékű kivitelét.

A gabonaimport hatását nagyon nehéz számszerűen fölmérni. Egy-egy országban ideiglenesen előnyösebb volna a gabonát importálni, mint nagy beruházásokkal gyorsan és jelentősen növelni a gabonatermelést. A gabonaimport persze nehézségekkel is jár, ezért több országban egyre többet ruháznak be a mezőgazdaságba és különféle intézkedésekkel ösztönzik a gabonatermelés gyors növelését. Mivel a beruházási lehetőségek korlátozottak és a gabonafélék átlaghozamának emelkedése viszonylag hosszas folyamat, egyes országok — a Német Demokratikus Köztársaság, Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország — kénytelenek továbbra is gabonát importálni — bár egyre kevesebbet —, más országok pedig (Bulgária, Románia, Szovjetunió) csökkentik gabonaexportjukat.

A gabonaimport nehézségeiről szólva különbséget kell tenni belső és külső körülmények között. A belső jellegű körülményekhez sorolhatjuk a külkereskedelmi egyenleg kedvezőtlen alakulását, valamint a mezőgazdasági termékek különösen fontos szerepét az egyes országok (Magyarország, Lengyelország, Bulgária és Románia) exportjában. A külkereskedelem passzív egyenlege mellett a gabonaimport nagyon megnehezíti a népgazdaság fejlődését. A gabonaimport egyre nagyobb teherré válhat abban az országban, ahol az ipar alacsony fejlettségi színvonala miatt az ipari eredetű export nem elegendő ahhoz, hogy fedezze a — főképpen a tőkésországokból származó — nyersanyagok, félkészárúk és fogyasztási cikkek importját, ahol tehát a külkereskedelmi mérleget csak mezőgazdasági exporttal lehet egyensúlyban tartani. Ilyen viszonyok között a gabonaimport csökkenti a népgazdaság egészséges fejlődéséhez nélkülözhetetlen anyagok megszerzésének lehetőségeit. A külső tényezők közül mindenekelőtt a gabonaimport kiegyenlítésére szolgáló deviza megszerzésének nehézségeit kell megemlíteni.

★

Az eddigi fejtegetések azt a következtetést támasztják alá, hogy a gabonakérdés megoldásának leghatékonyabb eszköze a *termésátlagok* növelése. Ennek lehetőségei ugyan — az egyes országok gazdasági, ter-

mészeti, éghajlati adottságai miatt — országoként nagyon különbözőek, de még mindegyik KGST-országban nagyon jelentős feltáratlan tartalékok vannak. Itt most nem térünk ki a tartalékok elemzésére, csupán utalunk rá, hogy például a műtrágyatermelés és -használat jelentős fokozása ugrásszerű termés hozamnövekedést eredményezhet, s az agrotechnikai előírások és módszerek következetes betartásának nem egyszer fölmért hatása is eléggé közismert. Természetesen minden ország saját lehetőségeinek maximális kihasználása mellett a szocialista országok között célszerű lenne növelni a nemzetközi munkamegosztást is a gabonakérdés megoldása végett. Miközben hangsúlyozzuk, hogy minden országnak maximálisan kell fokoznia saját gabonatermelését, nem lehet a gabonával való önellátás elvét abszolutizálni, mert ez elkerülhetetlenül a társadalmi munka pazarlásához vezetne. Az együttműködés első sorban a termésátlag-növelés lehetőségeinek a jobb kihasználását és feltételeinek megteremtését kell, hogy szolgálja.

További gyors növekedést lehetne elérni azzal is, hogy minden KGST-ország maximálisan fejlesztené az adott ország éghajlati viszonyai mellett viszonylag legelőnyösebben termeszthető gabonafélék termelését, a többi gabonaféle termelését pedig a természeti viszonyok által megszabott feltételek szerint csökkentenék. Ennek megfelelően például célszerű lenne visszaszorítani Romániában és Bulgáriában a rozs termelését, a Szovjetunióban, Romániában és Bulgáriában a zab termelését, s helyettük a búza, az árpa és a kukorica termelését kellene fejleszteni. Ez lényegében azt jelenti, hogy a KGST-országok közötti munkamegosztást a gabonatermelésben ugyanolyan elvek alapján kellene szervezni, mint ahogyan egy-egy országban kialakítják a művelhető terület ésszerű szerkezetét.

A gabonakérdés rendezése sok más gazdasági és politikai előnyt is biztosíthatna. Lehetővé válna a vetésterület szerkezetének ésszerűbb kialakítása, a mezőgazdasági növények helyes területi elhelyezése, az állattenyésztés fejlesztésének meggyorsítása stb. A kapitalista országokból való gabonaimport megszüntetése javítaná az egyes országok fizetési mérlegét és a kivitel szerkezetét.

Természetesen számos olyan probléma van, amelynek tisztázása és rögzítése az érdekelt országok által megkötendő szerződések feladata. A gabonakérdés megoldásának lényege az időnyerés. Nem kétséges, hogy ez mind a KGST belső fejlődése, mind a tőkés világrendszerrel folyó gazdasági verseny szempontjából rendkívül fontos.

FORRÁSOK:

- Statistische Jahrbuch der DDR 1960/61.
- Statisticka Rocenka CSSR 1961., 1962.
- Rocznik Statystyczny GUS 1961., 1962.
- KHS Statisztikai Évkönyv 1960.
- Anuarul Statistic al RPR 1961.
- Sztatiszticeszki Godisnik na Narodnaja Reszpublika Bulgarija 1961.
- Narodnoje Hozjajsztvo SZSZSZR v 1960 godu.
- Vnyesnyaja Torgovlja sztran narodnoj demokratii. Moszkva. 1961.

PÉCSI KÁLMÁN:

A beruházási együttműködés néhány nemzetközi pénzügyi vonatkozása a KGST-országokban

A KGST-országok kommunista és munkáspártjai vezetőinek és kormányfőinek 1962. júniusi értekezlete különös figyelmét fordított az alábbi kérdésekre: a termelés specializálásának és kooperálásának meggyorsítására irányuló munkák, a nyersanyag-, anyag- és energetikai bázis fejlődésének maximális meggyorsítása, az alapvető beruházások egyeztetése, a tudományos és műszaki-kutató munkák koordinációjának elmélyítése stb.

Az értekezlet a fejlődés döntő láncszemeként a bővített újratermelés meghatározó elemeinek, a fő beruházásoknak a központi tervezését, illetve egyeztetését állította az előtérbe. Különös figyelmet fordított az értekezlet a két- és többoldalú közös beruházások létesítésére, a közös kutatómunkák végzésére és ezen vállalkozások közös irányításának megvalósítására. A KGST-országok kommunista és munkáspártjai vezetőinek és kormányfőinek 1963. július 24—26 között tartott értekezlete megerősítette az 1962. évi értekezlet határozatait és újabb intézkedéseket hozott a KGST-országok gazdasági együttműködésének további fokozására.

A beruházási együttműködéssel kapcsolatos feladatok megvalósításához a KGST-országok közös erőfeszítésére van szükség. A megvalósítandó beruházások hatalmas pénzeszközöket igényelnek, s ezzel kapcsolatban még sok közgazdasági probléma tisztázásra szorul. Ezek közül most csak a hitelnyújtás útján megvalósított beruházási együttműködés, s a két- vagy többoldalú közös termelővállalatok létrehozásának néhány nemzetközi pénzügyi vonatkozását vizsgáljuk.

Hitelnyújtással egybekötött beruházási együttműködés

Az 1950-es évektől kezdve a szocialista országok hitelkapcsolatait elsősorban a Szovjetunió által nyújtott hitelek jellemezték. E hitelek a népi demokratikus államok gyors iparosításának, gazdasági és politikai konszolidációjának fontos eszközei voltak. De bár segítették a szocialista országok közötti nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlődését, fő céljuk nem a szocialista országok közötti nemzetközi munkamegosztás arányainak kialakítása, hanem a népi demokratikus országok megsegítése, iparosításuk meggyorsítása és egyes gazdasági problémák megoldásának előmozdítása volt.

Ennek megfelelő volt a Szovjetunió által rendelkezésre bocsátott hitelek alacsony kamata is, amely általában 2 százalékot tett ki. A hi-

telek törlesztési lejárata — függetlenül attól, hogy milyen célra bocsátották rendelkezésre — általában 10 évet tett ki. Egyes kereskedelmi és szabad devizahiteleknél kisebb törlesztési idők is előfordultak. A népi demokratikus országok közötti — jóval kisebb volumenű — hitelkapcsolatokban is a Szovjetunió által követett gyakorlat, azaz a 2 százalékos kamat és a 10 éves lejárati érvényesült.

A KGST-országok a nyersanyagtermelés előmozdítására főleg az utóbbi időben beruházási jellegű hitelegezményeket kötöttek egymással. A Szovjetunió és Csehszlovákia a színesfémkohászatban, Bulgária és Csehszlovákia a bolgár rézérctermelés fokozására, Csehszlovákia és Románia a román gázlelőhely alapján történő erőmű létesítésére, Csehszlovákia és az NDK a német kálisótermelés fejlesztésére, az NDK és Lengyelország a lengyel barnaszénttermelés fejlesztésére, Lengyelország és Csehszlovákia a lengyel kőszén- és réztermelés fejlesztésére. Lengyelország, Csehszlovákia, az NDK és Románia a dunai nádat feldolgozó cellulózekombinát létesítésére, Bulgária, az NDK, Magyarország, Lengyelország, Csehszlovákia és a Szovjetunió a kingiszeppi foszforitbánya kiaknázására stb.

Az ilyen beruházási hiteleket általában a konkrét beruházások megvalósításához szükséges gépek, anyagok és berendezések szállításával, valamint kliringjövőírással nyújtották. A nyersanyagtermelés fokozására irányuló beruházások esetén a hitelnyújtó rendszerint igényt tart a beruházás eredményeként létrejövő többlettermelés egy részére. A szocialista országok közötti hitelkapcsolatokban hagyományossá vált a kamatláb színvonalának kizárólag segítő jellege. A túlságosan alacsony szinten megállapított kamat azonban arra ösztönzi a hitelt felvevő országot, hogy lehetőleg minél több külföldi hitelt vegyen fel. Ez viszont arra vezethet, hogy nagyobb tömegű állóeszközök kerülhetnek birtokába, mint amennyit népgazdasága normális fejlődési ütem mellett fel tud venni. Az alacsony kamat így, egy nem minden részletében átgondolt beruházási tevékenység, valamint gép- és berendezésimport alapjává válhat. Az olcsó hitel kiválthatja a pénzzel való könnyelmű bánásmódot, ama meggondolás alapján, hogy a rendelkezésre álló hitelkeretet mindenképpen célszerű kihasználni.

A következő fejlődési szakaszban a hitelkapcsolatok célja feltehetően egyre inkább a sokoldalú szocialista nemzetközi munkamegosztás megszervezésének, a nyersanyagtermelés területén való termelési együttműködésnek az előmozdítása lesz. Feltehető, hogy a következő időszakban a hitelek két fő csoportja fog kialakulni. Az elsőbe a támogatás és segítség jellegű hitelek, míg a másodikba a nyersanyagtermelésben való termelési együttműködést, a szakosítással járó kiadások fedezését, a nemzetközi munkamegosztás szervezésének előmozdítását célzó hitelek tartoznak.

E cikkben csak a második csoportba tartozó hitelekkel foglalkozom. A KGST-országok egyik legsürgősebben megoldandó feladata a nyersanyagbázis fejlesztése, illetve a nyersanyaghiány enyhítése. Ilyen hiány főleg a következő termékcsoportokban van: fűtőanyagok, vasérc, acél és hengerelt áru, különféle színes és ritkafémek, vegyi anyagok, műtrágyák, fa, gyapjú és néhány más mezőgazdasági jellegű nyersanyag.

E cikkek termelésének gyors fejlesztése rendkívüli befektetéseket igényel. Például a Szovjetunióban jelenleg évi 13—14 millió tonna kapacitású vaskohászati művek létrehozását tervezik, ami egyenlő olyan országok évi termelésével, mint Csehszlovákia és Lengyelország. Lengyel közgazdászok számítása szerint évi 1 t réztermelő kapacitás beruházási költsége 670 zloty, évi 1 t szén termelő kapacitása 440 zloty, míg évi 1 t feldolgozóipari kapacitása 50 zloty.

A magas beruházási költségekre való tekintettel megfelelő érdekeltséget kell biztosítani a nyersanyagtermelést előmozdító ország számára. De megfelelő érdekeltséget kell teremteni az eszközöket nyújtó ország részére is.

Abból a célból, hogy a hitelt felvevő ország érdekelt legyen, a hitelek lejáratát idejét a megtérülési idővel arányosan kellene megállapítani. Ha ugyanis az építendő objektum megtérülési ideje 20 év, a nyújtott hitel lejáratát pedig csak 10 év, akkor a hitelfelvevő átmenetileg többletterhet vállal magára. Természetesen előfordulhat ennek ellenkezője is; például ha az építendő objektum megtérülési ideje 5 év s a hitellejárat 10 év, a hitelnyújtó indokolatlanul hosszú időre előlegezi eszközeit. Egyik eset sem kívánatos. A hitelfeltételeket úgy kell megállapítani, hogy az évi törlesztés összege ne haladja meg a termék árában realizált évi amortizáció összegét. Ily módon a hitelt felvevő ország a beruházást, illetve a termelésben működő állóalapokat gyakorlatilag ingyen kapja, saját hozzájárulásának kivételével. Ez esetben a hitelt felvevő csak a termeléshez szükséges — gyorsan megtérülő — forgóalapokat előlegezi.

A fenti elv gyakorlati megvalósításának két következménye előre látható. Az egyik: a jelenlegi 10 éves törlesztési idő jelentős differenciálódása; elképzelhető 15—20—25, sőt ennél nagyobb, illetve 10 évnél kisebb lejáratú idő is. Megváltoznának a jelenlegi hitelkonstrukciók is, elsősorban a tekintetben, hogy a hitel törlesztése nem a hitel felvételét követő évben kezdődne, hanem a beruházás teljes kapacitással történő üzembeállításának időpontjától számítva. A másik következmény — véleményem szerint — az kell, hogy legyen, hogy a hitelt felvevő országnak — amely a szükséges állóalapokat ily módon kapja, s a termeléshez csak a forgótőkét adja — a termelésben keletkezett nyereséget meg kellene osztania az állóalapokat rendelkezésre bocsátó országokkal. A nyereség megosztásának eszközéül a kamat szolgálna.

A kamatszínvonal a szocialista országokban bonyolult kérdés. Egyik oldalról ugyanis az látszik helyesnek, hogy a szocialista országokban a beruházási eszközök megfelelő koncentrációja céljából véget vessenek az „olcsó pénz” politikájának: indokoltnak látszik a kamat emelése.

Más szempontból viszont a nyersanyagtermelés előmozdításához, s elsősorban a hosszú idő alatt megtérülő beruházások megvalósításához „olcsó hitelre” van szükségük e beruházóknak. A probléma megoldására véleményem szerint három lehetőség mutatkozik.

1. A kamat mértékét — tekintettel arra, hogy a termék realizálása világpiaci áron történik — ugyancsak világpiaci szinten célszerű megállapítani, tehát a kamatlábszint emelkedik. Az emelkedés felső határa a főbb tőkésországok kamatlábszintje lehet.

2. A hitelkonstrukcióban létrehozott kapacitáson gyártott termék konkrét világpiaci ára és termelési költsége közötti különbség elemzése alapján állapítsák meg a kamatot úgy, hogy ez megfelelő érdekeltiséget biztosítson a beruházást megvalósító ország részére. Ha ugyanis a termelést a legmodernebb technikával, optimális földrajzi és természeti viszonyok között szervezik, nyereségnek kell mutatkoznia, s ez a nyereség szolgálhat forrásul a hitelt felvevő ország által fizetendő kamatnak. A nyereség megosztása kamat formájában eltérő kamatlábszinteket eredményez, így esetleg iparáganként eltérő kamatlábszintek alakulnak ki. Nézetem szerint e megoldási mód látszik legmegfelelőbbnek a fent említett követelmények megvalósítására s a kölcsönös gazdasági előnyök elvének gyakorlati alkalmazására.

3. A beruházó az általa eszközölt népgazdasági terhek viseléséért a hosszú idő alatt megtérülő nyersanyagtermelő beruházások termékeire megállapított ösztönző (a jelenlegi tőkés világpiaci árakat meghaladó) külkereskedelmi árakkal is kárpótolható. A magasabb árakból egyben könnyen fedezni lehetne a nyersanyagtermelő beruházások finanszírozására felvett hitelek magasabb kamatterheit is. E kérdés igen bonyolult összefüggéseket vet fel, amelyek a szocialista világpiaci árak — itt nem tárgyalható — problematikájához vezetnek el.

Véleményem szerint megértek a feltételek arra, hogy a beruházási együttműködés ösztönzése céljából felülvizsgáljuk az eddigiekben kialakult 10 éves törlesztési idő és a 2 százalékos kamatszínvonal gyakorlatát.

Két- vagy többoldalú közös termelő jellegű vállalatok létesítése

A két- vagy többoldalú közös vállalatokat az érdekelt országok közötti kormányközi megállapodások alapján hozzák létre. E megállapodások meghatározzák a többi között a közös vállalat gazdasági feladatait, az érdekelt országok részesedését, a közös vállalat működésének olyan sajátosságait, amelyek a termelés és a vállalat rendelkezésére bocsátott eszközök használatának jellegéből adódnak, a vállalat igazgatóságának szervezeti rendjét, a vállalatban részt vevő országok jogait és felelősségét, a vállalat jogi helyzetét a részt vevő országok területén, a vállalat által előállított termékek értékesítésének és elosztásának elveit, az érdekelt országok közötti elszámolások rendjét stb.

A beruházás finanszírozásának alapvető forrása a meghatározott ütemben és arányokban létrehozott közös alap, amelyet a kijelölt bank kezel. A közös alap feltöltése a hozzájáruló országok által a szokványos külkereskedelmi kapcsolatok keretében teljesített szállítások ellenértékeinek folyamatos jóváírása útján történik. A tagállamok részesedését a vállalat építésében általában a vállalat termékeiből való részesedés alapján külkereskedelmi rubelben állapítják meg. A közös beruházások kivitelezését a telephely országainak valutájában finanszírozzák és azok jogszabályai szerint bonyolítják.

A közös vállalatok forgóeszköz-ellátásának elvi és gyakorlati problémái is többé-kevésbé rendezettnek tekinthetők. Általában figyelembe kell venni a telephely országainak sajátosságait, Ezért célszerű, ha a forgóeszköz-szükségleti normákat, normatívákat maga a vállalat

tervezi meg, s az így nemzeti valutában megállapított forgóeszköz-szükségletet számítják át külkereskedelmi rubelre.

Más a helyzet a közös vállalatok ármegállapítási és nyereségfelosztási kérdéseivel. A közös vállalatok költségkalkulációját ugyanis nemzeti valutában tartják nyilván, általában a telephely ország nemzeti jogszabályai, rendelkezései alapján.

Ezzel kapcsolatosak azok a nehézségek, amelyekbe a két- vagy többoldalú közös vállalatok termékeinek ármegállapításakor beleütköznek. A közös vállalatok szervezési, finanszírozási, álló- és forgóeszközökkel való ellátási stb. problémái ugyanis az egyes szocialista országok belső tapasztalatai alapján megoldhatók, s a legjobb megoldást a tapasztalatok átvételével, illetve azok összegezésével lehet kialakítani. Más a helyzet az ármegállapításnál.

Ha ugyanis csak külkereskedelmi árról lenne szó, úgy a dolog egyszerű lenne, mert a szocialista országok külkereskedelmi szervei e tekintetben bőséges tapasztalatokkal rendelkeznek. A közös termelés, illetve a termeléshez szükséges eszközök közös összeadása és a kockázat közös viselése azonban minőségileg más, mint az egyszerű külkereskedelmi ügylet.

A közös vállalat ármegállapítási problémái és annak feltételei véleményünk szerint nem hasonlíthatók a belföldi ármegállapítás kérdéseihez sem. Ez utóbbinál ugyanis az árak — a külkereskedelmi és valutamonopólium következtében — könnyűszerrel eltéríthetők az értéktől (az árcentrumtól) különféle belföldi gazdasági célokból. (Az áreltérítés persze akkor is csak olyan mértékben és olyan körben történhet, hogy ne bontsa meg az árrendszer és a népgazdaság értékmutatóinak alapvető értékösszefüggéseit.) A közös vállalatokban gyártott termékek árának megállapításakor azonban elsősorban nem a belföldi gazdasági ösztönzés szempontjai a dominálók, hanem az, hogy a közös vállalkozás valamennyi részt vevő ország számára előnyös legyen.

A közös vállalat termékeinek ármegállapítása ezért még nagyobb körültekintést, még több munkát igényel, mint hasonló termék árának megállapítása egy-egy országon belül, vagy a külkereskedelmi ármegállapítás. Mivel a két- vagy többoldalú közös vállalatok termékeinek ármegállapítása, illetve a nyereség szétosztása, a közös vállalati forma kibontakozásának kulcskérdése a továbbiakban csak e kérdéssel kívánok részletesen foglalkozni.

Van olyan vélemény, hogy a közös vállalat termékeinek ármegállapításakor a telephely-ország nemzeti termelői árát kell alapul venni, mert ez tükrözi legjobban a munkaráfordításokat, s ezen keresztül a nemzeti értéket, s így biztosítható, hogy a részt vevő országok a nemzeti értéket térítsék meg. A termelői árát meghatározott koefficiens (árfolyam) segítségével kell külkereskedelmi rubelre átszámítani. A nemzeti termelői árban foglalt nyereséget, illetve annak egy részét, megfelelő átszámítással a részt vevő országok között szétosztják. Ezzel biztosítottnak látszik a kölcsönös gazdasági előnyök betartásának elve, s az anyagi érdekeltség.

Ezzel szemben véleményünk szerint a közös vállalatok termékeinek ármegállapítási bázisául a szocialista világpiacon érvényes *külkereskedelmi árát* kell tekinteni. A közös vállalat működésének eredményeként keletkező nyereség ily módon csak a külkereskedelmi rubelben

kifejezett termelési költség és a termék szocialista világpiaci ára közötti különbség lehet. A felek közötti szétosztás alapjául is csak ez az összeg szolgálhat. E célból a nemzeti valutában megjelenő termelési költséget a főbb elemekre megállapított koefficiensekkel kell külkereskedelmi árszintre átszámítani. Figyelembe kell venni emellett az olyan ráfordításokat is, amelyek általában — a jelenleg érvényes kalkulációs módszerek szerint — nem tartoznak a vállalati önköltségbe (például a béren felüli juttatásokat stb.).

A közös vállalatok termékeinek ármegállapítása nem alapozható a nemzeti termelői árakra. A KGST-országokban a termelői árak nem fejezik ki egységesen az adott termékekre jutó összes társadalmi munkaráfordításokat, országonként, ágazatonként és termékenként is lényegesen eltérhetnek egymástól. Az árrendszer e sajátosságaihoz a pénzügyi rendszer sajátosságai is kapcsolódnak.

Az egyes szocialista országokban a különböző termékcsoportok termelői árainak megállapításakor országonként eltérő gazdaságpolitikai megfontolások érvényesülnek. Különbségek adódnak a kalkulációs rendszer nemzeti sajátosságaiból is. Különböző az állóalapok értékelésének időpontja, eltérőek az amortizációs kulcsok, más a bérek adóztatása. Az importált áruk belföldi árképzésének sajátosságai, különösen az importtól lényegesen függő országokban szintén befolyásolja mind a termelési költségeket, mind a termelői árakat.

Külön problémát jelent a termelői árak eltérő nyereséghányada. A termelési eszközök forgalmiadó-mentessége, illetve nyereségessége országonként eltérő megfontolások alapján alakult ki, s így a különbségek jelentősek. Azonos termelési eszközök termelői árában a 30 százalékos nyereségtől a jelentős dotációig a tiszta jövedelem rendkívül széles skálája figyelhető meg. Országonként különböző továbbá az azonos termékek termelési specializációja és kooperációja is, s így — mivel a nyereséget általában termelési fokozatonként az önköltség egészére vetítik — a nyereség halmozottsága szintén országonként eltérő mértékű. Ezért nem állja meg a helyét az az állítás, hogy a nemzeti termelői áraknak külkereskedelmi árszintre történő átszámítása után a részt vevő országok a termelés ráfordításait térítenék meg. A termelői árak jelenleg nem tükrözik következetesen a tényleges ráfordításokat. A termelői áraknak külkereskedelmi árra való átszámításakor pedig el is térünk a belföldi ráfordításoktól s a hazai munkát lényegében nemzetközi értékszínvonalon vesszük számításba.

Az önköltség és a termelői ár összetételének országonkénti sajátosságai, különösen az eltérések különböző mértéke, lehetetlenné teszik, hogy a nemzeti termelői árat közvetlenül — valamilyen koefficiens segítségével — külkereskedelmi árra számítsuk át. A jelenlegi nemzeti termelői árak alapján tehát nem képezhetők a közös vállalat termékének külkereskedelmi rubelben kifejezett értékesítési árai.

Igaz, az általunk javasolt módszer sem tökéletes, a többi között azért, mert a nemzeti valutában számított önköltséget korrigálni kell. Az ilyen korrekció bonyolult vizsgálatokat és számításokat tételez fel, ami számos hibának lehet a forrása.

Az elvégzendő számítások közül különösen fontos, hogy a *béren felüli juttatások* országonkénti mértékét az eddigiektől eltérően ne csak a nemzetközi összehasonlítások célját szolgáló számításokra, hanem a

kölcsönös elszámolásokban való felhasználásra is meghatározzuk. A beruházási (amortizációs) kulcsot is oly módon kell megállapítani, hogy az a szocialista országok hasonló méretű és színvonalú vállalatainál és azonos rendeltetésű eszközöknél legalább megközelítően azonos legyen.

E számítások elvégzésekor főleg két végtől kell óvakodni: 1. a teljes pontosságra való törekvéstől, ami gyakorlatilag lehetetlenné tenné az így korrigált mutatók felhasználását; 2. a túlzott leegyszerűsítéstől, ami viszont olyan hibákra vezethetne, hogy e mutatók gyakorlati (elszámolási stb.) célokra való felhasználása veszélybe kerülne.

A közös vállalatban előállított termékek árát tehát az érvényes külkereskedelmi árszint alapulvételével kell megállapítani. Ennek az elvnek az elfogadása elvileg is helyesebb, mint a belföldi termelői ár alapulvétele. A szocialista világpiaci ár az áru nemzetközi értékének pénzbeli kifejezése, amelynek nagyságát a világpiacon társadalmilag szükséges munkaráfordítások szabják meg. E ráfordítások lényegüket tekintve a szocialista és a tőkés világpiac kölcsönös kapcsolatainak bonyolult feltételi között jelennek meg. Ez természetesen nem zárja ki, hogy a közös vállalatok termékeire a nemzetközi érték megközelítésével kialakított értékesítési ár valamennyi részt vevő ország számára előnyös legyen. Nyilvánvaló, hogy közös vállalatot elsősorban olyan termékek termelésére és ott célszerű létesíteni, ahol a természeti adottságok, a technikai felszereltség, a gyártási tapasztalatok stb. a leginkább kedvezőek. Feltétlenül számolni kell tehát a világpiaci árakkal összhangban álló termelési követelményekkel, s ettől csak kivételes esetekben (például hiánycikkek termelése, gazdaságilag kevésbé fejlett szocialista országok iparfejlesztése stb.) célszerű eltérni.

Végezetül meg kell jegyeznünk, hogy a külkereskedelmi ár bázisként való felhasználása a közös vállalatok termékeinek ármegállapításakor kapcsolatos a szocialista világ gazdasági rendszer fejlődésének jelenlegi szakaszával. Ami a fejlődés további szakaszát illeti, jelentős változás várható a szocialista világpiaci árainak szerepében és az ármegállapítás jellegében a saját árbázis kidolgozásával kapcsolatban.

A közös vállalatok termékeinek árképzésére a jelenlegi feltételek között javasolt módszer tehát a saját árbázis létrejötte után szükségtelessé válik.

A két- vagy többoldalú közös beruházások megvalósítása, a nyersanyagtermelés hitelnyújtással egybekötött közös fejlesztése, a közös vállalkozások és vállalatok létrehozása stb., bonyolult devizaátszámítási és elszámolási problémákat is felvet, amelyek szintén megoldásra várnak. Ilyen problémák például a következők:

A KGST-országok közötti kereskedelemben az árak meghatározása és a fizetések rubelben történnek. Ennek következtében a nemzeti valuták hivatalos árfolyamait jelenleg szinte kizárólag a belső devizagazdálkodásban alkalmazzák. Ennek oka egyrészt a szocialista országok árrendszerének sajátosságai, másrészt a külkereskedelmi és valutamonomólium.

A szocialista valuták vásárlóereje közti arány termék- és szolgáltatáscsoportonként eltérő. (Ez készítette a szocialista országokat arra, hogy a hivatalos — aranyparitásos — árfolyam mellett a fogyasztói árarányok figyelembe vételével az állampolgárok részére közgazdaságilag indokolt nem kereskedelmi árfolyamokat állapítsanak meg.)

Egy egységes valutaárfolyam a többi között lehetővé kellene hogy tegye az értékmutatók egységes valutában való kifejezését, illetve összehasonlítását. Biztosítani kellene a leggazdaságosabb beruházások kiválasztására szolgáló hatékonysági mutatók kiszámításához megfelelő összehasonlító alapot. Alkalmas eszköznek kellene lennie a külkereskedelem gazdaságosságának vizsgálatához. Biztosítani kellene a termelők tisztánlátását a külkereskedelmi forgalommal kapcsolatban, s lehetővé kellene tenni a hazai ráfordítások egybevetését az áru devizaellenértékével. Az egységes valutaárfolyam eszközül kell hogy szolgáljon a szocialista országok közötti elszámolások lebonyolítására, s egyúttal alkalmas fizetőeszköznek kellene lennie az állampolgárok közötti forgalomban.

Az említett követelmények kielégítésére olyan hivatalos árfolyam látszik alkalmasnak, amely a valuták teljes vásárlóerő paritását fejezi ki, beleértve a termelési eszközöket, a fogyasztási cikkeket, valamint a szolgáltatásokat. Mivel a valutaárfolyam az árrendszerek függvénye, ahhoz, hogy a valutaárfolyamnak közgazdasági tartalma legyen és az árarányokat helyesen fejezze ki, szükséges, hogy a szocialista országok árrendszere, árszerkezete egymáshoz közelebb kerüljön, a kétszintű árrendszer lényegében megszűnjön stb. A gazdasági elemzés céljára a beruházási együttműködés bonyolítására a közös vállalatok termékeinek ármegállapítására, a külkereskedelem gazdaságosságának vizsgálatára, elszámolásra és fizetésre egyaránt alkalmas egységes valutaárfolyamot a megfelelő feltételek hiányában jelenleg létrehozni még nem lehet. Ebből következik, hogy egy ideig még szükség van többféle árfolyam, illetve a koefficiens-rendszer fenntartására. Ez a helyzet megköveteli, hogy a beruházási együttműködés megvalósításához, a két- vagy többoldalú közös vállalkozások és vállalatok létrehozásához, termékeik ármegállapításához egy sor devizaátszámítási problémát minél hamarabb megoldjunk. Milyen sajátos problémák ezek?

Λ nyersanyagtermelés fejlesztéséhez szükséges hitelösszeget a felvevő ország nemzeti valutában tudja megadni. A nemzeti valutában megjelölt összeget elszámolási valutára, külkereskedelmi rubelre kell átszámolni.

A termelő, a szolgáltató és a nem termelő területeken egy sor két- vagy többoldalú közös vállalat alakul. A közös vállalatoknál a beruházási és az üzemeltetési költségeket a nemzeti valutáról külkereskedelmi rubelre kell átszámítani, már csak azért is, mert a transzferálandó nyereség megállapításához külkereskedelmi rubelben kell kifejezni a termék költsége és világpiaci ára közötti különbséget.

A beruházási együttműködéssel, a két- vagy többoldalú közös vállalatok létrehozásával kapcsolatos közgazdasági és nemzetközi pénzügyi problémák megoldására kipróbált módszereink egyelőre nincsenek. Még sok kérdés részletes tisztázása szükséges, hogy e feladatokat — köztük az e cikkben vázlatosan érintett feladatokat — közös erővel megoldjuk.

BRÓDY ANDRÁS:

Az importtermékek belföldi árának megállapításához*

A külföldi devizáért (rubelért, dollárért, fontért stb.) vásárolt áruk forintárának megállapítása jelenleg igen sokfajta módszerrel történik. Ennek következtében az úgynevezett „importszorzó” (a hazai ár és a devizában kifejezett vételár hányadosa) igen nagy ingadozást mutat az egyes termékfajták közt, sőt néhol a termékfajtákon belül is.

Az alábbiakban megkísérlem, hogy egy lehetőleg egységes (egyöntetű) alkalmazásra javasolt importszorzó néhány elméleti problémáját levezessem, beleértve számszerűsítésének elvi kérdését is. Mindenekelőtt Ricardo komparatív költség-modelljéből kiindulva vizsgálom a „külkereskedelemből fakadó előnyöket”, a világpénz, a devizakitermelési kulcs és az importszorzó néhány fontos kérdését.

A vizsgálatot a küszöbön álló termelői árrendezés szempontjából végeztük, ezért a megválaszolendő fő kérdés az, hogy a külföldön vásárolt és nálunk továbbfeldolgozásra vagy beruházásra kerülő importanyagok, féltermékek, gépek, műszerek stb... mekkora forintárral kerüljenek be a velük előállított termékek önköltségébe. Termelői árakról van tehát szó, s nem foglalkozom a fogyasztói árképzés problémáival, sem pedig a külkereskedelemmel kapcsolatos más kérdésekkel.

A fő probléma az importárak *árcentrumának* a meghatározása, nem foglalkozom tehát itt azokkal az esetekkel, amikor kívánatos az eltérés ettől az árcentrumtól. Hogy azonban az árcentrum kérdését a maga tisztaságában vizsgálhassuk, el kell vonatkoztatnunk egy sor olyan — többnyire eléggé aprólékos természetű — jelenségtől is, amely a gyakorlati ármegállapítás munkájával mindig szorosan összefonódik.

A külföldi vételárak időközönként ingadoznak és nem egységesek. Feltesszük tehát, hogy létezik egy külföldi devizában fizetett „vételár”, s ez valóban tartalmazza az összes devizális költségeket (beleértve a szállítási, bank- és egyéb kereskedelmi költségeket, a külkereskedelmi kirendeltségek fenntartási költségeit is), bármi legyen is a devizaköltség eredete, jellege és az elszámolás jelenlegi rendszerében bármely szerünk viselje is ezeket a költségeket.

Feltételezzük azt is, hogy ez a vételár bizonyos mértékig szilárd, tehát — ha nem is teljes árrendezési periódusokra (5—6 évre), de rövidebb távra — számolhatunk vele mint adott és tőlünk független nagysággal.**

* A Közgazdaságtudományi Intézetben Nagy Tamás vezetésével kutatócsoport vizsgálja az árrendszer néhány fontos elméleti kérdését. Cikkem e kutatás anyagából merít.

** E feltevés problematikus voltára legutóbb Tardos Márton világított rá. (Lásd: „A világpiaci árak” c. cikket a Közgazdasági Szemle 1963. 1 számában.) Kimutatta a tényleges kötési árak nagy szóródását az átlag körül, s utalt az áron kívüli tényezők szerepére stb.

E feltételezések és absztrakciók miatt a végkövetkeztetések csak általános irányvonalat adnak a termelői árrendezés e speciális problémájának megoldásához.

A külkereskedelemből fakadó előnyökről

A csere nem hoz létre új értéket. Hogyan lehetséges mégis az, hogy a külkereskedelem, amely elvontan tekintve (s ma számunkra ténylegesen is) puszta termékcsere, mégis mindkét fél számára előnyös lehet, azaz a cserében részt vevő mindkét ország számára nyereséggel járhat? Honnan ered ez a nyereség *s mi a jellege* — ez az első megválaszolandó kérdés.

Tegyük fel, hogy két országban szenet bányásznak, és ennek tonnaját mindkét országban 10—10 munkaórával állítják elő. Más termékeket azonban eltérő munkaráfordítással termelnek, például *A* országban a gabonát mázsánként 20 munkaórával állítják elő, *B* országban azonban a gabona mázsája 30 munkaóra.

Érdemes-e a két országnak cserélnie, érdemes-e *B* országnak szenet adni az *A* ország gabonájáért cserébe? Ha 2 tonna szenet ad egy mázsáért, akkor *A* ország nem nyert semmit, azonban *B* ország mázsánként 10 munkaórát nyer. Ha 3 tonna szenet ad érte, akkor *B* ország nem nyer semmit, azonban *A* ország nyer 10 munkaórát. Természetesen egyik hátaresetben sem jön létre a csere, mert a nem nyerő fél nem érdekelt benne. De 2 tonna és 3 tonna közt bármilyen mennyiségű szenet adjon *B* ország *A* országnak egy mázsa gabonáért $\div 2\frac{1}{3}$ vagy $2\frac{1}{2}$, vagy $2\frac{2}{3}$ tonnát — máris mindketten nyerni fognak. Bárhogy is osztozzanak tehát, együttes nyereségük 10 munkaóra mázsánként.

Honnan származik ez a 10 munkaórányi érték, amely a csere előtt úgy látszik nem is létezett, és amelyen az elvégzett cserében mégis osztozhatnak? Nyilván nem a csere hozza létre, mivel a csere nem hozhat létre új értéket. Mégis a csere nélkül nem jöhetne létre. De létrejön-e egyáltalán? Mit realizál ez a csere, milyen metamorfózisnak szolgál katalizátorául?

A két ország a csere előtt is, és utána is ugyanannyi szenet és gabonát termel, és ugyanannyit fogyaszt. Azonban ennek a szén- és gabonamennyiségnek előállításához kevesebb összmunkamennyiséget használ fel. Hogyan lehetséges ez?

A csere következtében megváltozik a két ország munkamegosztása és ennek következtében belső termelési szerkezetük. A csere feltételezi, hogy *A* ország az eddiginél kevesebb szenet, de több gabonát, míg *B* ország több szenet és kevesebb gabonát fog termelni. Tehát a csere mindkét országnak módot ad arra, hogy több munkát használjon fel a másik országhoz képest *viszonylag* termelékenyebb ágazatában, s így — egyéb tényezőket változatlanul tételezve fel — ugyanazzal a munkával több terméket állítson elő. A „másik országhoz képest *viszonylag* termelékenyebb ágazat” kifejezés figyelmes olvasást igényel. Itt ugyanis *nem* arról van szó, hogy az ágazat abszolúte termelékenyebb, mint a másik országban. Abszolúte elmaradott lehet. De ez az elmaradás maga lehet nagyobb vagy kisebb — és a kisebb elmaradást nevezzük ebben az esetben „viszonylag termelékenyebbnek” a másik ágazathoz képest, amelynek elmaradása ennél nagyobb. A továbbiak ezt világossá fogják tenni.

Már első megfontolásra is kiderül, hogy *A* és *B* ország számára nem értéknyereségről van tehát szó, csupán bizonyos használati érték többlétről, és ez (mivel a *ceteris paribus* feltételezés miatt nem vettük figyelembe a ráfordított munka változását) a változatlan munkaráfordítással mérve értéknövekedésnek tűnik.* Nem követjük itt a munkamegosztás változásának további lehetséges kihatásait, megelégszünk a „változatlan áron” mért nyereség vizsgálatával, mivel ez vezet tovább célunkhoz, s nem szándékunk a külkereskedelem problémáit általánosságukban vizsgálni.

Hogyan osztozik mármost a két ország az előnyökön, amelyek a külkereskedelemből fakadnak? Ha vannak megszilárdult világpiaci árak, akkor ez már megszabja az osztozást. Azonban a két ország piaci csereje nem magyarázható elméletileg a világpiaci árakkal — mert ezeket az árakat éppen a csere hozza létre. Ezért — bár minden egyes csere ma már a világpiaci árak ismeretében jön létre — elméletileg épp azt kell keresnünk, hogyan jön létre a csereből az ár, és az árak alapján a két ország elszámolását jellemző cserearány.

Annyi már a fentiekből világos, hogy az ár, a cserearány a két szélső korlát közt bizonytalan. Csak azt tudjuk, hogy a gabona ára több lesz 2 tonna szén, és kevesebb 3 tonna szén áránál. Ezenkívül azt is tudjuk már — és ez gyakorlatilag igen megszívlelendő —, hogy egy olyan ország, amelynek belső, egyéni értékarányain nyugodnának a világpiaci árak, az *nem részesülhetne a külkereskedelem előnyeiből*.** Ez a megjegyzés igen fontos. Azt várhatjuk elméletileg is, hogy a tőkés világpiaci árak szerkezete *nem* a legfejlettebb tőkésországokon belül található *értékarányoknak* fognak megfelelni, tehát nem választhatjuk a világpiaci árakat az optimális, leghaladottabb gazdálkodás kritériumául.***

Vizsgáljuk azonban a két ország közti csere problémáját tovább. Mi történik, ha mindkét egymás közt elcserélt terméket eltérő termelékenységgel állítják elő? Az első példában a szén előállítása ugyanannyi munkába került mindkét országban, csak a gabona termelékenysége volt eltérő. Tegyük most fel, hogy *A* országban továbbra is 10 munkaóra szükséges az 1 tonna szén előállítására, azonban *B* országban (ahol a gabona is drágább) ennél több, mondjuk 12 órát használnak fel.

A országban a belső cserearányok szerint továbbra is 2 tonna szenet adnak egy mázsa gabonáért, *B* országban azonban $30 : 12 = 2\frac{1}{2}$ tonnát. A csere továbbra is nyereséges lehet, *B* ország továbbra is adhat szenet gabonáért. Azonban a csere már csak szűkebb korlátok közt folytatható. *A* ország legalább 2 tonna szenet akar érte, *B* ország legfeljebb $2\frac{1}{2}$ tonnát adhat. A cserearány még mindig bizonytalan — de a bizonytalanság korlátai szűkebbek.

Ha azonban a szén termelékenysége tovább romlik *B* országban, akkor a tonnánként 15 munkaóra esetében bekövetkezik az a helyzet, hogy mindkét országban 2 tonna szén a gabona, mert

* Természetesen a „*ceteris paribus*” feltételezés egyéb tényleges és fontos közgazdasági folyamatokat is eltakar. Pl. éppen a nemzetközi munkamegosztás teheti lehetővé, hogy egy bizonyos termék előállítására specializálódva ennek fajlagos munkaráfordításait csökkentsük és így a termelékenységet növeljük. Ezért a Ricardó-i komparatív költségek tana maga eredeti merevségében nem is alkalmas közvetlenül a nemzetközi munkamegosztás történeti kialakulásának elemzésére. Alkalmasnak látszik azonban a nemzetközi elszámolás néhány kérdésének megvilágítására.

** Természetesen itt csak a külkereskedelem ilyen statikus körülmények, „*ceteris paribus*” feltételezések mellett is fennálló előnyeiről van szó.

*** Mint ahogy azt pl. Liska Tibor és Ács Lajos teszi.

	A országban	B országban
a gabona mázsája	20 óra	30 óra
1 tonna szén előállítás	10 óra	15 óra
1 q gabona ára szénben	2 tonna	2 tonna.

Ebben az esetben — amikor A ország legalább 2 tonnát kér és B ország legfeljebb 2 tonnát adhat, amikor tehát a bizonytalanság a cserearányokban zérusra redukálódott — egyáltalán megszűnik a külkereskedelemből fakadó előny. Nem azért szűnik meg ez az előny, mintha nem volna különbség a két ország termelékenységében. Az abszolút különbség továbbra is fennáll, hiszen B országban mindent másfélszer annyi munkával állítanak elő.

A *viszonylagos* termelékenységek különbsége szűnik meg, s ezért egyik ország sem alakíthatja át termelési struktúráját, a viszonylag termelékenyebb ágra helyezve nagyobb súlyt.

Tegyük most fel, hogy B országban a szén tonnája még több munkába kerül, mondjuk most már 20 órába. A gabona szén-ára ekkor a B országban másfél tonna. Ha a külkereskedelem iránya nem változik meg, ha tehát B ország továbbra is gabonát vásárol A országtól, akkor biztos, hogy az ügylet, egészét tekintve, veszteségesse válik. A ország ráfizet, ha 2 tonna szénnel kevesebbet fogad el a gabona mázsájáért, B ország pedig ráfizet, ha $1\frac{1}{2}$ tonnánál többet ad. A külkereskedelemből fakadó kölcsönös előnyök helyébe kölcsönös hátrányok léptek, s ezek abból erednek, hogy mindkét ország a viszonylag kevésbé termelékeny irányba kénytelen eltorzítani termelési szerkezetét.

Ha azonban a helyzetet felismerve a két ország megváltoztatja külkereskedelmének irányát, akkor a veszteség ismét nyereséggé változtatható. Mert bár a gabona termelékenységének abszolút aránya a két ország közt nem változott, és B ország változatlanul több, sőt ugyanannyiszor több munkával termeli a gabonát, mint A ország — a megváltozott helyzet miatt — mégis érdemes lesz a gabonát onnan elszállítani, ahol több munkával termelik (vagyis a B országból, ahol 30 óra/q), oda, ahol ezt a terméket termelékenyebben állítanak elő (vagyis az A országba, ahol ez 20 óra/q).

Miért alakul ki ez a helyzet? Mert ez módot ad arra, hogy mindkét ország ismét a számára *viszonylag* termelékenyebb irányba tolja el termelésének szerkezetét. B országban a gabona termelékenysége ugyan *abszolúte* alacsonyabb, mint A országban, mivel mázsánként másfélszer annyi munkát használnak fel hozzá, azonban a szén előállításának termelékenysége *abszolúte még rosszabb*, mert B országban kétszer annyi munka kell hozzá. B ország $1\frac{1}{2}$ tonna szénár felett nyer a gabona eladásán. A ország 2 tonna vételár alatt vásárolhat nyereséggel. $1\frac{1}{2}$ és 2 tonna között ismét mindkét ország nyerni fog, s ismét a kölcsönös előnyök érvényesülnek.

Természetesen e példák akkor is helytállóak maradnak, ha nem gabonáról és szénről, hanem bármely két tetszőleges árucikkről van szó, vasról és selyemről, vagy olajról és esztergagépről. Sőt, akkor is helytálló a gondolatmenet, ha mind az export, mind az import tekintetében több árufajtáról van szó. Az összes importárut tekinthetjük együttesen „az” importárúnak — amelynek meghatározott nemzeti

(egyéni) értéke van mindkét országban, a tényleges exportált áruk halmazát pedig hasonlóképpen „az” exportárúnak.

Foglaljuk össze a fentieket szimbolikusan is. Legyen 2 termékünk, az 1. és a 2. számú, két országunk, a és b , és jelölje a termékek egységére (mondjuk „darabjára”) ráfordított munkát A országban a_1 és a_2 , B országban b_1 és b_2 . Táblázatosan (zárójelben utolsó példánk adatai):

T e r m é k		
	1. sz. (szén)	2. sz. (gabona)
A ország	a_1 (10 óra)	a_2 (20 óra)
B ország	b_1 (20 óra)	b_2 (30 óra)

Ha a két ország cserél, és mondjuk az A ország egy „darab” 1. sz. terméket visz ki, és ezért x db (tehát még meghatározhatatlan számú) 2. sz. terméket kap, akkor a két ország mérlege a következő képet mutatja (mindig az illető ország nemzeti értékének megfelelő belső árain számolva):

A ország	B ország
kap x db 2. sz. terméket, ára xa_2	kap 1 db 1 sz. terméket, ára b_1
ad 1 db 1. sz. terméket, ára a_1	ad x db 2. sz. terméket, ára xb_2
Egyenleg $xa_2 - a_1$	Egyenleg $b_1 - xb_2$

Hogy mindkét ország egyenlege nemzeti (belföldi) árakon nyereséges legyen, fenn kell állnia a következő két egyenlőtlenségnek:

$$1. \dots xa_2 - a_1 > 0, \text{ amiből } x > \frac{a_1}{a_2}$$

$$2. \dots b_1 - xb_2 > 0, \text{ amiből } x < \frac{b_1}{b_2}$$

a két egyenlőtlenségből következik, hogy (bármilyen legyen is x rögzített értéke)

$$3. \dots \frac{a_1}{a_2} < x < \frac{b_1}{b_2},$$

vagy ami ezzel azonos (az egyenlőtlenség két oldalát b_1 -gyel osztva és a_2 -vel szorozva)

$$4. \dots \frac{a_1}{b_1} < \frac{a_2}{b_2}$$

Szavakban kifejezve: ha az A ország az 1. sz. terméket exportálja, akkor ahhoz, hogy a külkereskedelemből kölcsönös előnyök fakadjanak, az szükséges, hogy az 1. sz. terméket az A országban viszonylag kevesebb munkaráfordítással állítsák elő a B országhoz képest, mint a cserébe kapott 2. sz. terméket.

Más szavakkal (és ismételve a fentebb szóban levezetett tételt) a viszonylag termelékenyebben előállított terméket érdemes exportálni.

Ez a feltétel *szükséges, de nem elégséges* ahhoz, hogy az előnyök kölcsönösök legyenek. Nyilván x értékének változtatásával az ügylet előnyeit az egyik vagy másik ország egészében elsajátíthatja. Ha ugyanis

$$x \leq \frac{a_1}{a_2}, \text{ akkor } A \text{ ország veszít vagy nem nyer}$$

$$x \geq \frac{b_1}{b_2}, \text{ akkor } B \text{ ország veszít vagy nem nyer}$$

és a kölcsönös előnyök csak az

$$\frac{a_1}{a_2} < x < \frac{b_1}{b_2}$$

tartományban állnak fenn, ahol is x konkrét nagysága szabályozza a nyereség elosztását.

Foglaljuk össze egy számunkra fontos gondolatmenettel az eddigieket:

A külkereskedelem akkor is hozhat nyereséget, és kell is hogy hozzon, ha exportált termékeinket abszolúte sokkal elmaradottabb módszerekkel, kevésbé termelékenyen állítjuk elő, mint abban az országban, ahová exportáljuk ezeket. Lehet tehát olyan terméket is nyereséggel exportálni, amelyet nagyobb, akár ötszörös vagy tízszeres ráfordítással állítunk elő. Ha például Franciaországba motorbiciklit viszünk ki, akkor ez még nem lesz veszteséges amiatt, hogy mi 2000 munkaórával tudunk csak olyan motorbiciklit előállítani, amelyet ott 500 munkaórával állítanak elő. Sőt, hatalmas nyereséget érhetünk el, ha cserébe olyan műszereket hozunk be, amelyek ott ugyan csak 500 munkaórába kerülnek, azonban itthon például 3000 munkaórába kerülnének.

Veszteségesé válik azonban a csere, ha az ellenértéket 2000 óránál kevesebbel is elő tudnánk állítani. Külkereskedelmünk tényleges veszteségei tehát nem abból erednek, hogy termelékenységünk abszolúte elmarad a világszínvonal mögött, hanem mindig abból, ha az exportált termékek területén jobban el vagyunk maradva, mint az importált termékek tekintetében.*

Eddig azonban úgy tekintettük, hogy — legalábbis elvileg — ismeretes minden importált termék belföldi értéke. Mi van azonban az úgynevezett „nem kompetitív” importtal, azaz azokkal a termékekkel, amelyeket itthon nem állítunk elő (pl. narancs, kakaó, gyapot, bizonyos vegyszerek stb.).

Nos, ezek mindenképpen importunknak csak kisebb részét teszik ki (25—33⁰/₀-át) — és még ezen belül is tulajdonképpen bizonyos összehasonlítási alappal rendelkezünk. (Például a szovjet vasércet arányosíthatjuk a gyengébb hazai ércel stb.)

Elméletileg azt kell mondanunk, hogy az itthon elő nem állítható maradék közvetlenül nem vesz részt a cserearányok megszabásában.

* Ezt később illusztrálni fogjuk néhány — itt még nehezen értelmezhető — statisztikai adattal.

Ezek belföldi előállítási költsége „végtelen nagy” vagy legalábbis értelmetlenül magas volna (narancs előállítása üvegházban stb.) s így a maguk részéről csak átveszik a külkereskedelem zömét kitevő áruk által már létrehozott átlagos cserearányt.

Persze, ez nincs mindig így. Ha például bizonyos termékek monopol jellegűek, akkor a tőkés konkurrencia ellenére sem várhatjuk, hogy a cserearányuk alkalmazkodjék a többi áru átlagához. (S éppen a tőkés importban nem ritkák az ilyen típusú termékek.) Ez indokolhatja tehát a cserearány romlását számunkra — azonban e dolgozatban ezzel nem foglalkozhatunk bővebben, pusztán leszögezzük, hogy ez is érvként sorakozik a később még kifejtendő megfontolásokhoz, amelyek szerint a tőkés valuták importszorzóját az átlagosnál, a számított centrumnál magasabban helyes megállapítani.

A világpénz, a devizakitermelési kulcs és az importszorzó

Az áruk cseréje azonban a külkereskedelemben két aktusra válik szét. A ország *eladja* termékét B országnak, terméke ellenében nem közvetlenül terméket kap, hanem valamilyen pénzt, illetőleg jogcímet arra a pénzre, pénzkövetelést. Ezzel a pénzzel, azaz pénzbeli követeléssel *vásárolja* meg azután B országban azt a terméket, amelyre szüksége van.

A külkereskedelemben tehát a termékek árakra, mégpedig általában a belső, nemzeti áráktól eltérő arányú és más pénznagyságban, a világpénz egységeiben kifejezett árakra tesznek szert.

Mármost legyen az 1. sz. termék világpénz ára p_1 , a 2. sz. terméké p_2 . A országnak akkor érdemes az 1. sz. terméket exportálni és a 2. sz. terméket importálni, ha a külkereskedelmi cserearány, p_1/p_2 , nagyobb értéknek ismeri el az 1. sz. terméket a 2. sz. termékhez képest, mint a hazai a_1/a_2 értékarány, vagyis ha

$$5. \dots p_1/p_2 > a_1/a_2.$$

Hasonlóan B országnak akkor érdemes a 2. sz. terméket exportálni és az 1. sz. terméket importálni, ha a külkereskedelmi cserearány nagyobb értéknek ismeri el a 2. sz. terméket az 1. sz. termékhez képest, mint a hazai b_1/b_2 cserearány, vagyis ha

$$6. \dots p_1/p_2 < b_1/b_2.$$

Tehát a külkereskedelemben kialakuló árarány szükségképpen az országok hazai értékarányai között helyezkedik el — 5.-ből és 6.-ból ugyanis

$$7. \dots a_1/a_2 < p_1/p_2 < b_1/b_2,$$

általánosságban tehát a világpiaci árak *arányai* az egymással kereskedő országok árarányai között fognak feküdni.

Sok ország és sok termék esetében az elméletileg egyre szűkebb korlátokat von a világpiaci árrendszer arányai köré, s így ez az árrendszer annál inkább veszít határozatlanságából, mennél nagyobb a forgalom a világpiacon. Másrészt a világpiaci árrendszer hatást gyakorol az egyes nemzeti árrendszerekre, s így az általános kiegyenlítés ten-

denciáját hozza létre. Mindezek a tendenciák — és az érvényesülését gátló monopólium, gazdasági elnyomás stb. — itt nem elemezhetők.*

A két ország termékeinek és termelékenységének egymáshoz való viszonya így tehát kétfelé vált, s többé nem közvetlen viszonyukról van szó: mindkettő egy harmadikhoz, a létrehozott világpiaci árarányokhoz viszonyul, s számukra ez testesíti meg most már a másik országot.

Vizsgáljuk meg a problémát egy példa segítségével. Tegyük fel, A ország gabonát exportál és B ország vasat ad érte. (Elképzelhetjük a gabonát is és a vasat is, mint egy-egy termékhalmoz jelképét, azaz a gabona az A ország egész exportja, a vas B ország egész exportja.)

Legyen a gabona mázsájának előállításához felhasznált munka A országban 20 óra, B országban 30 óra. A vas tonnájának előállítása kerüljön mindkét országban 10 órába.

Legyen a törvényes fizetési eszköz A országban a forint, mégpedig 1 munkaóra = 10 Ft, B országban pedig a korona, éspedig 1 munkaóra = 2 kr.

Az eddigi adatok, táblázatosan

	a gabona mázsája	a vas tonnája
A országban	20 óra = 200 Ft	10 óra = 100 Ft
B országban	30 óra = 60 kr	10 óra = 20 kr

Ha tehát A ország több mint 2 tonna vasat kap egy mázsa búzáért, akkor számára előnyös a csere. B ország számára előnyös a csere akkor, hogyha nem ad 3 tonnánál többet.

$$\text{Ugyanis } \frac{a_1}{a_2} = \frac{20}{10} < x < \frac{30}{10} = \frac{b_1}{b_2}.$$

Tegyük fel, hogy $x = p_1/p_2 = 2,5$, azaz egy mázsa búzáért a világpiacra 2,5 tonna vasat adnak cserébe. Ha mondjuk a világpiaci egysége a numerus (N) és 1 q búza = 1 N , akkor 1 tonna vas ára = 0,4 N .

Bontsuk most ezt a tranzakciót részeire.

A ország gabonát exportál. Azt tapasztalja, hogy 200 Ft értékű gabonájáért 1 N -et tud szerezni. 1 N tehát 200 Ft-jába „kerül”. Ezt elnevezi a numerusra vonatkozó „devizakitermelési kulcs”-nak. 1 N -ért azonban 2,5 tonna vasat importál. Ezt a vasat otthon 250 Ft-ra értékelik, s így 1 N 250 forintot „ér”. Ezt elnevezi a numerus „importszorzójának”. Ugyanakkor B ország közgazdászai sem tétlenek. B ország vasat exportál. 2,5 tonna = 50 kr vasért 1 N -et kap, a numerus devizakitermelési kulcs tehát 50 kr. Az importszorzó a gabona világpiaci és hazai ára alapján 60 kr lesz. Most tehát itt állnak közgazdászaink, s bár még nem tudják, hogy 1 Ft hány kr-t és hogy 1 kr hány forintot ér, mégis van négy valutakulcsuk. Közelebbi megtekintés és némi meg-

* Érdekes azonban megjegyezni, hogy a 7) egyenlethez más úton is eljuthatunk, ha abból indulunk ki, hogy a világpiaci árrendszer az az árrendszer, amely az egyes országok külkereskedelmi mérlegét (hosszú távra és végső fokon) *egyensúlyba* hozza. Kerestetnek ez esetben ugyanis oly árak, amelyek mellett az 1) és 2) mérlegegyenlőtlenségek egyenlőséggé változnak. Ez az $x p_1 - p_2 = 0$ egyenlethez vezet, amiből $x = p_1/p_2$, és így 3) figyelembevételével $a_1/a_2 < p_1/p_2 < b_1/b_2$.

fontolás után azonban kiderül, hogy *A* ország devizakitermelési kulcsa nem lehet független *B* ország importszorójától, és viszont, *B* ország devizakitermelési kulcsa sem lehet független *A* ország importszorójától, s mind a négy függ a tényleges *x* cserearánytól (amely a világpiazi árányoknak felel meg).

Ismét táblázatba foglalva:

	1 <i>N</i> óra	
	<i>A</i> országban	<i>B</i> országban
exporttermékben	200 Ft	50 kr
importtermékben	250 Ft	60 kr

A világpénznek, a „numerusnak” tehát tulajdonképpen két „ára” van az országok mindegyikében. Az első az, amiért meg lehet szerezni. Az adott külkereskedelmi struktúra mellett *A* országban 200 Ft értékű exporttermékért, *B* országban 50 kr értékű exporttermékért lehet 1 *N*-et „kitermelni”. A megszerzett világpénz azonban többet ér önmagánál (miután ebben a többletben tükröződnek a kölcsönös előnyök). 1 *N*-et (azaz az érte vásárolt importtermékeket) *magasabb* áron lehet értékesíteni, 250 Ft-ért, illetve 60 kr-ért.

A kölcsönösen előnyös kapcsolatok tehát szükségképpen abban tükröződnek, hogy az országok devizakitermelési kulcsai *alacsonyabban*, *mint importszoróik*.

Mit mutat azonban a valóság? A devizakitermelési kulcs, azaz a Ft/devizaforint-arány* a gazdaságilag kevésbé fejlett országok, illetve a fejlett tőkésországok tekintetében 5,01, illetve 4,80 — azaz ennyi forint belföldi áru terméket exportálunk 1 devizaforint megszerzése érdekében. Az importszoró 4,40, ill. 4,43 — azaz jelentősen *alacsonyabb***.

Ezek az adatok azonban még szépítik is a valóságos helyzetet, mivel a behozatalt a tényleges átadási áron értékelik, ezzel szemben az exportot a forgalmi adó nélküli nettó termelői áron. Ha figyelembe vesszük, hogy a forgalmiadó-visszatérítés (amely csak a teljes kivitel tekintetében áll rendelkezésre) 1962-ben mintegy 6,9 milliárd forintot tett ki, akkor a teljes (mindkét piacra vonatkozó) devizakitermelési kulcs 4,12; szemben az importszoró 3,70-es kulcsával.

Azonban még ez sem a végső adat, hiszen az exporttal kapcsolatos egyes bank-, kamat-, kirendeltségi stb. költségek ebben még mindig nem szerepelnek.

Részletesebben tekintve (bár a forgalmiadó tekintetében relációkra bontott adatok nem állanak rendelkezésre) úgy tűnik, hogy a szocialista országok vonatkozásában nincs lényeges eltérés a két kulcs között, azonban a tőkésországok esetében rendkívül nagy a kedvezőtlen irányú eltérés. Ezt elsősorban a nyersanyagok és félkésztermékek igen alacsony importszorója magyarázza (e tekintetben a szocialista import sem kivétel***), ami azt jelenti, hogy elsősorban bányászatunk, vas-, acél-, és fémgyártásunk, építőanyagiparunk, textil-, bőr- és szőr-

* A „világpénz” itt a devizaforint jelképezi, ez lényegében a névleges aranytartalom alapján átszámított arányszám.

** „A külkereskedelmi forgalom alakulása forintban és devizaforintban — 1962. év” KSH 1963. június, 9. 1.

*** Lásd az idézett statisztikai jelentés 10. lapját.

meiparunk, valamint mezőgazdaságunk az átlagosnál is sokkal olcsóbban jut hozzá az importanyagokhoz.*

Ha valóságos importszorzónk alacsonyabb a devizakitermelés kulcsánál, akkor ennek két oka lehet::

1. Külkereskedelmi kapcsolataink a kölcsönös előnyök helyett vagy kölcsönösen vagy csak a mi szempontunkból előnytelenek.

2. Valamilyen hiba van árrendszerünkben, s ez az előnyös kapcsolatokat előnytelennek tünteti fel.

Az elsőtől itt mindenképpen el kell vonatkoztatnunk. Lehetnek ugyan egyes előnytelen ügyleteink**, azonban ez is csak akkor derülhet ki, ha a második okot — az árrendszer torzító hatását kiszűrtük.

A devizakitermelési kulcs és az importszorzó kapcsolata

Mint az eddigiekből kiderült, ahhoz, hogy a külkereskedelemből fakadó előnyök a külkereskedelmi vállalatoknál jelentkezzenek (s ne látszólagos veszteség képében tűnjenek fel), helyes volna a devizakitermelés átlagos kulcsánál magasabb importszorzókat alkalmazni. Ha tehát 1 \$ kitermelése mondjuk átlagosan 50—60 forintba kerül, akkor helyes volna az 1 \$-ért behozott importcikket idehaza 70—80 Ft-ra (esetleg magasabbra) értékelni.

Ennek az önmagában kézenfekvő javaslatnak ellentmond az a széles körben elterjedt, habár nyomtatásban sehol meg nem jelent nézet, melyet a következőképpen lehetne összefoglalni:

Az importszorzót nem emelhetjük fel a devizakitermelési kulcs színvonalára vagy efölé, mert akkor megdrágulnak a behozott anyagok és termékek. Ezáltal megdrágulnak az exportált termékek, s így megemelkedik a devizakitermelési kulcs is. Vagy belenyugszunk tehát abba, hogy ez a kulcs magasabb legyen az importszorzónál, vagy erőlködésünkkel vég nélküli áremeléseket idézünk elő, s ezek végül beleütöznek a fogyasztói árakba, s így termelői árrendszerünk többé „nem fér bele” a fogyasztói árrendszerbe. Ez utóbbit azonban nem kívánjuk megváltoztatni.

Ez a gondolatmenet alapjában véve nem helytelen. Ha ceteris paribus emeljük az importszorzót, akkor valóban ez történik.

Az azonban nem feltétlenül szükséges az importszorzót minden egyéb árképzési tényező változatlansága mellett emelni. Emelhetjük az importszorzót (s tulajdonképpen csak ezt tehetjük) a termelői árakban foglalt felhalmozási elemek terhére is. Így az iparban kimutatott látszólagos nyereség (forgalmi adó stb.) terhére egyenlítettük ki a külkereskedelem látszólagos veszteségét. Ebben az esetben azonban ez nem költségvetési úton (ahogy ez most történik***), hanem az árrende-

* Említésre méltó a vasérc 2,89-es, a nyersolaj 3,44-es, a cement 2,85-ös, a műtrágya 2,28-as, a fenyőfűrészáru 2,96-os, a nyers marhabőr 2,50-es, a nyersgyapot 2,91-es és a takarmánytengeri 2,77-es importszorzója. (Uo. 14. l.)

** Ennél valószínűleg szélesebb a köre azoknak az ügyleteknek, amelyek csak számkra előnytelenek, és a partnereknek nagyon is előnyösek. Azonban ez sem jellemezheti a külkereskedelmi forgalom egészét.

*** Az Árhivatal által közzétett külkereskedelmi jelentés szerint (V. sz. Függelék 1—2. l.) a külkereskedelem 1959. évi árrendezés előtti 10,7 milliárd Ft-os költségvetési támogatása 1961. évben 5,8 milliárd forint forgalmiadó-visszatérítésre csökkent le (miután a közvetlen árkiegyenlítés egyenlege az árrendezés következtében nem lényeges nagyságrendben — 38 millió Ft — de pozitívvá vált). Ez azonban 1962-ben — a forgalomnál gyorsabban — 6,9 milliárd forintra növekedett, s így ez semmiképp sem elhanyagolható tényező a kerekén 44 milliárdos nagyságrendű 1962. évi kivitelhez képest. („Mellékletek és függelékek a termelői árrendszer közgazdasági értékelésének előkészítői anyagához” Bp. 1962. okt., valamint a KHS idézett kiadványa.)

zés és az árrendszer révén történik. Ez az utóbbi megoldás kétségtelesen jobban biztosítja a tisztánlátást, mint a kiegyenlítés, támogatás és lefölözés nehezen áttekinthető és ezenfelül nehézkesen bonyolítható költségvetési rendszere.

Azonban az említett probléma továbbra is fennáll — mert hiszen ha árrendezést hajtunk végre, akkor megváltoznak az árak, s így a devizakitermelési kulcs is, és mi sem biztosít arról, hogy az eredetileg helyesen megválasztott magasabb importszorzó, amelyet az árrendezés egyik kiindulópontjává tettünk, nem válik-e az árrendezés végrehajtása után elavulttá?

Tulajdonképpen ez történt ugyanis az 1959. évi árrendezés alkalmával is. A kiindulópontul választott importszorzók* az árrendezés végrehajtása után tüstént *elavulttá* váltak. Az 1959. évi árrendezés *előtt* a 30—40 Ft/\$-os kulcs reális volt. Az árrendezés végrehajtása után azonban nyomasztóan alacsonynak bizonyult.**

A helyzet e tekintetben nagyon hasonló a legfontosabb ipari alapanyagok (szén, villamosáram stb.) árrendezésének problémájához, csak *sokkalta súlyosabb* ennél, mivel az importanyagok ára (közvetlenül a bérköltség után) a *legnagyobb tétele* a termelői árképzésnek, és súlyát tekintve messze maga mögött hagyja akár a szén, akár a villamos energia jelentőségét.***

Ha tehát (mint ezt tapasztalatból tudjuk) a legfontosabb ipari alapanyagok helyes és gondos előzetes ármegállapításán múlik a termelői árrendezés 'sikere, az árrendezési számítások viszonylag gyors lebonyolítása, akkor sokszorosan áll e tétel az importszorzó helyes kiinduló értékének megszabására is.

Hogyan számíthatjuk ki azonban azt az importszorzót amely reális kiindulóadata és egyben reális végeredménye az árrendezésnek?

Ezt a problémát tulajdonképpen már régebben felvetették, amikor az exportgazdaságosság helyes népgazdasági szintű mutatóját keresték. Az exportgazdaságosság e mutatója (az úgynevezett G-mutató) ugyanis arra hivatott felelni, hogy egységnyi devizát mekkora hazai ráfordításokkal „termelünk ki”. Ha ezt a mutatót képzeletben összegezzük az összes exportált termékekre, akkor megkapjuk a fentebb már ismertetett devizakitermelési kulcsot.****

Ezt az általános exportgazdaságossági mutatót, azt tehát, hogy egységnyi deviza megszerzése hány forintunkba kerül, az előbbiek alapján úgy tűnik egyszerű kiszámítani, hiszen pusztán az export tényleges devizabevételét kell szembeállítanunk az export értékével. De itt két nehézségbe ütközünk, amelyek gyökere tulajdonképpen azonos. Először is az exportált termékek belföldi, forint árösszege nem tükrözi pontosan értéküket. Másodsor az export előállításához im-

* Amelyeket ugyan nem teljesen egységesen, azonban alapjában véve mégis fenti elgondolás értelmében kívántak alkalmazni.

** Erre mutat, hogy minél későbbi ármegállapításról van szó, annál magasabb kulcsot alkalmaztak, s így felfelé haladtak a 30 Ft/\$ értékről a 60 Ft/\$ felé. Ez a tudatos emelés még összekeveredett egyes cikkek árának világpiacon ingadozásával, s így jött létre a mai helyzet, ahol az importszorzó tényleges adatokból számított értéke (néhány határesetől eltekintve) zömében 20 és 70 Ft/\$ között mozog.

*** Az 1959. évi ágazati kapcsolati mérleg szerint a termelői ágazatok importköltsége (az alacsony szorzóval számított folyóforintban) több mint 30 milliárd forint, szemben a 8 milliárdos szén és 5 milliárdos villamosenergia-költséggel.

**** Itt és e fejezet további részében átmenetileg a gondolatmenet egyszerűsítése érdekében eltekintünk attól, hogy az importszorzónak javaslataink értelmében magasabbnak kell lennie a devizakitermelési kulcsnál, s ezért feltételezzük a kettő azonosságát.

porttermékeket is felhasználunk, s ezek a tételek sem kerülnek bele értékükkel arányosan az export költségei közé. Egyszóval tehát árrendszerünk nem értékarányos. (Itt még nem szükséges leszögezni, hogy a szorosán vett értelemben beszélünk-e értékről vagy valamilyen módosult formáját, például a termelési árakat tartjuk szem előtt.) Mindkét nehézség együttes megoldására szolgál az ún. nettó (népgazdasági szintű) exportgazdaságossági mutató. Ennek elvi alapjait először Liska Tibor és Máriás Antal fogalmazták meg, népgazdasági szintű számítására pedig az ágazati kapcsolatok mérlegének segítségével először Havas Péter tett kísérletet.

Az elgondolás lényegét egy kis konstruált példán lehet a legjobban megmutatni. Tegyük fel, hogy 1 millió forint belföldi árú motorkerékpárt exportálunk, és kapunk érte 25 000 dollárnyi devizát. Az így számított „bruttó” mutató — amely látszatra pontosan megfelel már levezetett hányadosunknak — azt az eredményt adja, hogy 1 dollárért cserébe 40 forintnyi értéket vittünk külföldre. Jobban megvizsgálva azonban az 1 millió forint árösszeget, mondjuk, hogy azt találjuk, hogy abból 200 000 forint nem más, mint a motorkerékpárexport érdekében behozott importcikkek ellenértéke. Ezek az importcikkek részben a motorkerékpár-gyártás utolsó fázisának közvetlen szükségletei (pl. gumibroncsok, jelzőkürt, műszerek), azonban szerepel bennük a motorkerékpár-gyártás közvetett imporszükséglete is (pl. a benne feldolgozott hengereltáruban rejlő import vasérc és kohókoksztb.) Tegyük fel, úgy találjuk, hogy mindez a közvetlen és közvetett import 10 000 dollárnyi értéket tett ki. (Ebben a példában az import-szorzó dolláronként 20 forint — s mint láttuk, ma előfordul, hogy az importszorzó jóval alacsonyabb, mint a devizakitermelési kulcs.) Tényleges dollárbevételeink a motorkerékpár-exportból tehát csak $25\,000 - 10\,000 = 15\,000$ dollár. Ha most még megvizsgáljuk a hazai 800 000 forint ráfordítást, s mondjuk azt tapasztaljuk, hogy az csak 750 000 forint értéknek felel meg, akkor már kiszámíthatjuk a nettó mutatót. $750\,000 / 15\,000 = 50$, tehát ennél az ügyletnél tulajdonképpen 50 forintba került 1 dollár megszerzése.

Ha nem elégednénk meg a mutató kiszámításával, hanem a mutató adatai segítségével újból felállítanánk a motorkerékpár-export egész mérlegét, akkor a következő képet kapnánk. Először is importálunk 10 000 dollárnyi terméket a motorkerékpárok gyártása érdekében. Ez (legalább) 500 000 forint. Hazai ráfordítás (értékarányosan) 750 000 forint, összesen tehát 1 250 000 forint. (Ez tehát az exportált motorkerékpárok valódi értéke). Ezek ellenében kaptunk 25 000 dollárt, tehát — s most már a „bruttó” mutató is ugyanazt mutatja, mint a nettó — 1 dollár 50 forintunkba került.

*Ha tehát árrendszerünk értékarányos, és ha az importszorzó azonos a devizakitermelési kulccsal, akkor a bruttó és a nettó mutatók népgazdasági szinten azonosak, a nettó mutató kiszámítása csak első lépése az eltorzított árrendszer mesterséges helyrehozásának. Itt azonban még egy megjegyzést kell tennünk. A hazai irodalom nem teljesen egységes abban, hogy a devizakitermelés kulcsát — a nettó exportgazdaságossági mutatót — milyen „színvonalon” kell számítani — „bér-színvonalon” vagy „értékszínvonalon”-e. Az első álláspont szerint a belföldi költségeket az *akkumulációtól megtisztítva* kell figyelembe*

venni, tehát lényegében csak a kifizetett béreket kell ráfordításnak tekinteni. A második álláspont szerint az értékráfordítást kell figyelembe venni, tehát a bérszínvonalat még „pótlékolni” kell a népgazdaság egészében mutatkozó m/v arány szerint.*

Nem akarjuk kétségbevonni a „bérszínvonalon” számított mutató bizonyos jogosultságát egyes — egyébként szűk körű — elemzések tekintetében. Az is elég valószínű, hogy csak kevésbé torzítja el az egyes termékekre vonatkozó exportgazdaságossági sorrendet. Azonban semmiképp sem lehet felhasználni az importszorzó megalapozásához, miután irreálisan *alacsony* szorzóhoz vezet. Az 1959. évi árrendezésünk egyik gyakorlatilag is igen gyümölcsöző alapelve volt, hogy minden árban akkumulációt is kell realizálni, még az állami vállalatok egymás közti forgalmában is. Ennek szögesen ellentmond — és veszélyesen eltorzítja az árrendszert —, ha az áruforgalom egy jelentős szektorában, a külkereskedelemben eleve lemondunk mindenfajta akkumuláció realizálásáról, tehát nemcsak hogy a külkereskedelemből fakadó előnyöket nem kívánjuk realizálni (ami azzal járna, hogy az importszorzót magasabban állapítjuk meg a devizakitermelési kulcsnál), hanem még a belföldi termelők árban realizálható tiszta jövedelmet sem. Ez esetben tehát az export hazai ráfordítását a ténylegesnél alacsonyabb árakon vesszük számba, ami nem helyes.

Igaz, az importtermékek belföldi árának nagyarányú emelése egyrészt újból elég jelentősen megváltoztatná árrendszerünk arányait, másrészt viszont (a külkereskedelem jelenleg negatív szaldóját elosztva más, termelő ágak termékeire) le is szorítaná a jelenleg elért tiszta jövedelmi hányadot a népgazdaság egyéb területein. Azonban, ha komolyan vesszük árrendezésünk elvi célkitűzéseit és valóban fokozni kívánjuk a tisztánlátást, akkor erre a lépésre mindenképpen rákényszerülünk.

Természetesen mindez csak elméleti megalapozása az importszorzó helyes, célirányos nagyságára vonatkozó számításoknak. Az a kérdés, hogyan számíthatjuk ki gyakorlatilag is elegendő pontossággal (az ágazati kapcsolatok mérlegének segítségével) az importszorzókat, mennyire célszerű és lehetséges differenciálni a szorzókat devizanemek szerint, és hogy milyen problémákat vetne fel lehetőleg egységes gyakorlati alkalmazásuk — ez újabb tanulmány tárgya lehetne.

* A második álláspont pl. Vincze Imre álláspontja (lásd: „Az importált termékek belföldi termelők árának képzése” Árhivatali előterjesztés, 1960. dec. 31.) „Amilyen mértékben a bérszintű önköltség a termelők árrendszerben tisztajövedelemmel gyarapszik, ugyanúgy indokolt az átlagos importszorzót is tiszta jövedelmi hányaddal növelni.” (2. 1.)

A KGST önköltségi munkacsoportja szerint azonban „Az importanyagok tisztajövedelemtől ... mentes értékelésének az az alapelve, hogy egy egységnyi import az adott országnak annyiba került, mint amennyi egységnyi exportot azért ad ... Az importált nyersanyagok ... koeficienseinek meghatározása a következő módon történik ... Az exporttermékek tisztajövedelem-mentes önköltsége egybevetendő azok tiszta deviza bevételével és ennek alapján meghatározandó a teljes exportvolumen tekintetében a belföldi tisztajövedelemmentes önköltség és a külkereskedelmi árak átlagos arányának koeficiense. Az ily módon nyert arányszámmal megszorozva az importált anyagok ... devizaértékét ... megkapjuk az említett anyagráfodításokat”. Havas Péter álláspontja ingadozó e kérdésben. „Jogosult az importált terméket annyi hazai ráfordítással egyenértékűnek tekinteni, mint amennyit a megvásárlására fordított deviza megszerzéséhez szükséges exportált termékek hazai berráfordítása”. (Statisztikai Szemle, 1960. 3. sz. 239. 1.) Másrészt azonban kifogásolja, hogy pl. „a tőkés import belföldi árban átlagosan minimális a felhalmozási hányad”. (Közgazdasági Szemle, 1962. 5. sz. 549. 1.)

TAKÁCS JÓZSEF:

A hazai állattenyésztés helyzete

Az életszínvonal emelkedésével együtt jár az állati eredetű termékek fogyasztásának növekedése. Hazánkban például 1960-ban fejenként 30 százalékkal több állati fehérjét fogyasztottunk, mint a második világháborút megelőző 1934—1938. évek átlagában. A növekedés ütemében egy sor fejlett kapitalista országot is elhagytunk — köztük Franciaországot, Angliát, az NSZK-t stb. —, de a naponta elfogyasztott állati eredetű fehérje mennyiségét tekintve (38,6 g) részben termelési színvonalunk, részben fogyasztási szokásaink miatt, még elmaradunk mögöttük. Az ipar bőr és gyapjú iránti kereslete a műanyagok kiterjedt alkalmazása ellenére sem csökkent, hanem emelkedett. A mezőgazdaságban előállított új érték jelentős részét az állattenyésztés termeli. Az állattenyésztésnek a mezőgazdaság termelési értékéből való részesedési aránya általában a mezőgazdasági termelés színvonalának a mércéjéül is használható. A külkereskedelmi áruforgalomban az állati termékek mennyisége számottevő. Az elmúlt években meghaladta összes exportunk 10 százalékát.

A mezőgazdasági nagyüzemek belső szervezésében az állattenyésztésnek nagy a jelentősége. Az emberi táplálkozásra alkalmatlan növényi eredetű termékeket és ipari eredetű hulladékokat gyakran az állatokon keresztül lehet a leggazdaságosabban hasznosítani. Az istállótrágya — a műtrágyák kiterjedt alkalmazása ellenére is — a talajerő-utánpótlás legfontosabb eszköze. A mezőgazdasági üzemekben a munkaerő foglalkoztatottságának idényszerűsége legjobban az állattenyésztés fejlesztésével csökkenthető. Érthető tehát, hogy az állattenyésztés fellendítése, népgazdasági és üzemi szempontból egyaránt, mezőgazdasági termelésünk fejlesztésének nagyon fontos feladata.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének hatása az állatállomány nagyságára és összetételére

A mezőgazdaság szocialista átszervezésével nemcsak a termelési viszonyok változtak meg, hanem a termelőeszközök is koncentrálódtak. A termelőeszközök koncentrációja azonban a mezőgazdaság két alapvető ágában, a növénytermesztésben és az állattenyésztésben nem volt egyforma. A szocialista nagyüzemekben összpontosul a szántóterület nagy része — csaknem 80 százaléka —, az állatállománynak azonban csak alig több mint fele van a szövetkezeti közös gazdaságokban és az állami gazdaságokban. Az állatállomány koncentrációja e két üzemi formában is különböző fokú volt. 1963 tavaszán egy állattartó termelő-

szövetkezetre általában 303 számosállat jutott, az állami gazdaságok viszont ötszörannyi — 1673 darab — számosállatot tartottak. Az állattenyésztés koncentrációjának alacsony foka még sok termelőszövetkezetben akadályozza az állattenyésztés nagyüzemi módszereinek a kialakítását és ezen keresztül az állomány termelékenységének növelését.

A nagyüzemi termelésre való áttérés az állattenyésztésben több nehézséggel jár, mint a növénytermelésben. A növénytermelésben a területek összevonása megteremti a nagyüzemi agrotechnikai módszerek, a modern gépek, a korszerű növényvédelem és a nagyüzemi munkaszervezés alkalmazásának feltételeit. Az állattenyésztésben mindez hosszabb időt igénylő feladat, mert egyrészt a nagyüzemi követelményeknek megfelelő állományt csak hosszadalmas tenyésztői munkával lehet kialakítani, másrészt pedig az ehhez szükséges anyagi eszközök is igen nagyok.

A termelőszövetkezeteknek állatállományukat jórészt önálló tenyésztői munkával kell megteremteni. A mezőgazdaság szocialista átszervezésekor ugyanis az állatok jelentős — rendszerint jobb minőségű — része a termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságában maradt, s a közösbe adott és különböző tartási körülmények között felnevelt állatokból jó termelőképességű és a nagyüzemi állattenyésztésre alkalmas homogén állomány csak hosszabb tenyésztői munkával alakítható ki. A régi állományt nagyobb termelőképességűvel kell kicserélni.

A nagyüzemi állomány elhelyezésére és tartására a volt kisüzemi állattenyésztési épületek és berendezések alkalmatlanok. Ezért elsősorban az állatok elhelyezésére alkalmas istállók megépítéséről kell gondoskodni. Az istállóépítésre fordított beruházások például az elmúlt években az összes mezőgazdasági beruházások egyharmadát tették ki. 1961 végén 971 000 szarvasmarha-, 218 000 ló-, 2 680 000 sertés-, 2 millió juh- és mintegy 10 millió baromfiférőhely volt a nagyüzemekben. Csak így sikerült a termelőszövetkezetek megnövekedett állatállományát — ha nem is mindig korszerű istállóban — elhelyezni. A férőhelyek száma a szükséghez képest még korántsem elegendő. Jelentősek a takarmányozással összefüggő, valamint az állattenyésztés gépesítését célzó és egyéb járulékos beruházások is.

A nagyüzemi állattenyésztés az objektív tényezők miatt lényegesen lassúbb ütemben fejlődött, mint a növénytermelés. A nagyüzemek állatállományának fejlődését a következő táblázat szemlélteti. A táblázat adatai szerint 1963 tavaszán az állatállománynak 57 százaléka, de a szarvasmarha-állománynak csak 53 százaléka, a sertésállománynak 50 százaléka, a felnőtt baromfiállománynak pedig csupán 14 százaléka volt a nagyüzemek tulajdonában. Éppen azok az állatfajok maradtak a kisüzemek tulajdonában, ahol a befektetett eszközök a leggyorsabban térülnek meg.

A mezőgazdaság átszervezésének évei alatt az állatállomány — a lóállomány kivételével — nem változott lényegesen. A lovak selejtezése már 1959-ben megkezdődött, ma pedig a lóállomány már fele sincs az öt évvel korábbinak. Az 1000 kh mezőgazdasági területre jutó lovak száma nálunk 1962-ben 53 volt, kevesebb, mint néhány jól gépesített mezőgazdasággal rendelkező nyugat-európai országban.

A lóállomány csökkenése nem tette kedvezőbbé az állatállomány összetételét. A lovak helyett ugyanis a körülbelül ugyanannyi takar-

A nagyüzemek állatállományának aránya

Év	Állami szektor és mezőgazdasági tsz-ek közös						
	állatállomá- nyának (számos- állatban)	szarvas- marha- állomá- nyának	lóállomá- nyának	sertés- állomá- nyának	juhállo- mányának	baromfi- állomá- nyának	szántó- területé- nek
	aránya az országos %-ában						
1958.	17,8	15,5	14,9	17,3	55,8	.	23,7
1959.	21,5	20,5	20,6	15,8	62,5	.	38,6
1960.	37,7	34,2	50,4	25,4	76,8	4,9	65,8
1961.	48,0	44,3	67,6	35,5	84,9	6,4	77,8
1962.	52,7	49,5	72,3	42,1	87,2	10,9	79,6
1963.	57,3	53,4	72,3	50,1	86,9	13,5	80,3

mányt fogyasztó szarvasmarhák számát kellett volna növelni. A szarvasmarha-állomány az egész állatállományon belüli részaránya az 1953. évi 53,7 százalékról 1963-ban 57,9 százalékra növekedett, de számuk ugyanezen idő alatt több mint 30 000-rel csökkent. A sertések és főleg a juhok száma viszont növekedett, így 1962-ig kisebb ingadozásoktól eltekintve a mezőgazdasági területre számított állatsűrűség sem változott lényegesen. Az 1000 kh mezőgazdasági területre jutó számosállatok száma 1958-ban 231, 1962-ben pedig 232 volt. 1963-ban azonban az állatsűrűség már kisebb volt, mint az előző öt év bármelyikében. A következő táblázat adataiból az is látható, hogy a területegységre jutó állatállomány a szarvasmarha- és a sertésállomány csökkenése miatt lett kevesebb.

A számosállatok számának alakulása (1000 db)

Év	Szarvas- marha	Sertés	Ló	Juh	Összesen	1000 kh mezőgazda- sági területre jutó számosállatok száma
1958.	1549	609	579	146	2883	231
1959.	1603	710	573	154	3040	243
1960.	1577	611	502	170	2860	230
1961.	1566	675	370	189	2800	227
1962.	1590	731	299	203	2823	232
1963.	1525	619	271	217	2632	216

Az állatállomány az egyes társadalmi szektorokban nem egyformán változott. Az állami szektorban volt 1963 tavaszán az ország állatállományának 16 százaléka, a termelőszövetkezetek ugyanekkor az egész állatállomány 42 százalékaival rendelkeztek, a háztáji, kisegítő és egyéni gazdaságokhoz pedig az állatállománynak mintegy 40 százaléka tartozott. Egyes állatfajoknak ennél nagyobb hányada — így a tehénállománynak 56 százaléka, a baromfiállománynak 71 százaléka, a sertésállománynak pedig 46 százaléka — maradt ezeknek az úgynevezett állattenyésztő kisüzemeknek a tulajdonában. A szocialista nagyüzemekben

van tehát az ország állatállományának nagyobbik fele, de még nagyon jelentős a kisüzemek állománya is.

Az elmúlt években ezek a gazdaságok jobban csökkentették állományukat, mint ahogy azt a szocialista nagyüzemek növelni tudták, így az ország állatállománya 1963 tavaszán csak 91 százaléka volt az átszervezés előttinek. A csökkenést elsősorban takarmányozási gondok okozták, ezért az úgynevezett nagy állatok (szarvasmarha, sertés, ló, juh) tartását korlátozták. A csökkentéshez ezenkívül az is hozzájárult, hogy a szocialista átszervezéssel bekövetkezett társadalmi átalakulást a paraszti életforma változása is követi. Ilyen okok miatt a mezőgazdaság átszervezése óta 170 000 gazdaság szüntette meg a nagyállatok tartását, nagy részük — mintegy 80 százaléuk — az 1962/63. gazdasági évben.

Az állattartó kisüzemek közül kiemelkedő a háztáji gazdaságok szerepe, ahol az ország állatállományának csaknem egyharmada van. Az átszervezés befejezése óta 23 százalékkal csökkentették állományukat, és 83 000-en hagytak fel az állattenyésztéssel. A háztáji gazdaságok állatállományában területenként kiegyelítődési folyamat figyelhető meg. Az átszervezést megelőzően ugyanis a csapadékosabb éghajlatú Dunántúlon egy-egy gazdaság átlagosan több szarvasmarhát tartott, mint a szárazabb éghajlatú Alföldön. Sertésből viszont az alföldi gazdaságok tartottak többet. Az északi megyék gazdaságaiban az átlagos szarvasmarha-állomány a kettő között volt, sertésállományuk viszont a legkevesebb. Legnagyobb mértékben a dunántúli megyékben csökkent a szarvasmarha (1962-ben 100 háztáji gazdaságra számítva 13-mal), míg az alföldi megyékben változatlan maradt. A sertésállomány viszont az alföldi megyékben csökkent a legjobban (100 háztáji gazdaságra számítva 78 darabbal), kevésbé a dunántúli megyékben (100 háztáji gazdaságra számítva 68 darabbal), és legkevésbé az északi megyékben (100 háztáji gazdaságra számítva 30 darabbal). 1963 tavaszán 100 háztáji gazdaság országos átlagban 104 szarvasmarhát és 289 sertést tartott.

A takarmánytermelés hatása az állatállományra

Az állattenyésztés fejlődését legjobban befolyásoló tényező a takarmányozás. Megfelelő mennyiségű és minőségű takarmány nélkül nincs megfelelő állattenyésztés sem. Az állatállomány termelékenységét is legbiztosabban a takarmánygazdálkodás megjavításával lehet fokozni.

Az állatállomány takarmányozásában évről évre visszatérően legnagyobb problémát a fehérjeszükséglet fedezése jelenti. Keményítőértékben számolva sem termelünk mindig elegendő takarmányt, de azért néhány kimondottan rossz takarmánytermésű év kivételével az állatállomány szükségletét ki tudjuk elégíteni.

A mezőgazdaság a takarmányproblémát a szocialista átszervezést követő években sem tudta megoldani saját erejéből. 1962-ben csaknem ugyanannyi területen termeltünk takarmányt, mint 1958-ban, de keményítőértékben számolva 36 000 vagonnal több, emészthető fehérjéből viszont 1500 vagonnal kevesebb termett. A fehérjehiány enyhítésére jelentős mennyiségű takarmányt kellett importálnunk.

Az állatállomány takarmányellátottságát, illetve annak változását legjobban az egységnyi állatra jutó tápláló érték fejezi ki. A következő táblázat adataiból látható, hogy egy számosállatra számítva sem a

szántóföldi takarmánytermő terület, sem a megtermelt keményítőérték, sem az emészthető fehérje az elmúlt öt év alatt nem változott lényegesen.

Egy számosállatra jutó takarmánytermő-terület és tápérték alakulása

Év	Egy számosállatra jutó		
	szántóföldi takarmány- termő-terület, kh	fontosabb takarmányokban megtermelt	
		keményítőérték, q	emészthető- fehérje, q
1958.	1,77	15,2	2,0
1959.	1,72	18,0	2,3
1960.	1,85	18,4	2,3
1961.	1,83	15,5	2,0
1962.	1,76	17,2	2,0

Hogyan oldható meg a már krónikusnak tűnő takarmányozási probléma? A megoldásnak elvileg több módja lehetséges, de a mi viszonyainknak nem mindegyik megfelelő. Egyik mód volna az is, hogy az állatállományt csökkentenénk a takarmánytermelés jelenlegi színvonalára szabta lehetőség határáig. Ez azonban azzal járna, hogy az állomány csökkenését az állati termékek termelésének a csökkenése is követné, ezért a takarmánykérdés megoldásának ezt az útját nem követhetjük.

A takarmányprobléma megoldásának másik módja a takarmánytermő terület növelése volna. Jelenleg mintegy öt millió kat. holdon, szántóterületünk 56 százalékan termelünk takarmányt. Ennek további növelése azt jelentené, hogy a kenyérgabona, esetleg egyéb fontos élelmiszer- vagy ipari növény vetésterületét kellene csökkenteni. Tehát ez az út sem járható hazánkban. A takarmányprobléma megoldásának harmadik, a mi viszonyaink között legésszerűbb módja az egységnyi területre jutó hozamok növelése. Tartalékaink itt szinte kimeríthetetlenek: a) a takarmánynövények vetésterületi összetételének módosítása a nagyobb tápanyagtartalmú növények javára; b) a takarmánynövények termesztésében a fejlett agrotechnika meghonosítása; c) olyan betakarítási rendszerek alkalmazása, amelyek lehetővé teszik a megtermelt tápérték minél nagyobb hányadának megőrzését és állati termékben történő realizálódását.*

A takarmányozási problémák legjobban érintik a háztáji, kisegítő- és egyéni gazdaságok állatállományát. Ezek takarmányozási gondjukon úgy segítenek, hogy lemondanak az állattartásról, pedig az állatállomány nem elhanyagolható hányada náluk van. Főleg szálastakarmányellátásuk megoldatlan. Még kevés termelőszövetkezet termel annyi szálastakarmányt, hogy saját állatállományán felül a háztáji állományt is ellássa. De nem kisebb problémát okoz ezekben a gazdaságokban az állatok természetes legelőn való tartása sem. A rendelkezésükre álló legelőterület az utóbbi években mindig nagyobb arányban csökkent, mint az állatállományuk. 1963-ban alig több mint fele akkora legelő-

* A takarmányhozamok növelésének konkrét lehetőségeiről lásd Keserü Jánosnak a Közgazdasági Szemle 1962. évi 7. számában megjelent cikkét.

terület jutott egy számosállatra, mint 1958-ban. Egyes községekben még ezt a legelőterületet is csak részben tudták hasznosítani a lakott területtől való nagy távolság vagy a gyenge minőség, esetleg pásztorhiány miatt.

A kisüzemi gazdaságok állattartását — főleg az anyaállatok tartását — az alomszalmahiány is gátolja. Hagyományos állattartási szokásaik, istállótípusaik miatt különösen télen bő almon tartják az állatokat. A több szemet és kevesebb szalmát adó intenzív búzafajták elterjedésével, valamint a gépi aratás általánossá válásával a növekvő nagyüzemi állomány alomszükségletét egyre nehezebb lesz kielégíteni. Ez előbb-utóbb indokolttá teszi az istállózási szokások megváltoztatását és — elsősorban a nagyüzemekben — új tartási módok elterjesztését. Most az egy számosállatra jutó alomszalmatermés — a betakarítási veszteségeket figyelmen kívül hagyva — a nagyüzemekben sem éri el a szükségletet, az egyéni- és kisegítő gazdaságokban pedig a szükségletnek csak ötödét fedezi. 1963-ban a gyenge gabonatermés miatt az egy számosállatra jutó alomszalma mennyisége országosan 12,1 q, ezen belül az állami szektorban 12,0 q, a termelészövetkezetek közös és háztáji gazdaságaiban 13,2, az egyéni és kisegítő gazdaságokban pedig 2,7 q jutott.

Az állattenyésztés termelési értékének és termelési költségének alakulása

A mezőgazdaság szocialista átszervezését követően csökkent ugyan az állatállomány, de az állattenyésztésből származó bruttó termelési érték növekedett. Az egy kat. hold mezőgazdasági területre és az egy számosállatra jutó bruttó termelési érték 1962-ben nagyobb volt, mint 1958-ban. Az állattenyésztés bruttó termelési értéke az egyes társadalmi szektorok között nem az állatállomány nagyságának megfelelő arányban oszlik meg. 1962-ben az állami szektorban volt az állatállomány 15 százaléka, és ezzel a bruttó termelési értéknek 16 százalékat állították elő. A mezőgazdasági termelészövetkezetek az állomány 38 százalékaival a bruttó termelési érték 25 százalékat termelték. A háztáji, kisegítő és egyéni gazdaságok viszont az állomány 47 százalékos aránya mellett a bruttó termelési értéknek 59 százalékat adták. Az állattenyésztés termelési értékének tehát több mint felét a kisüzemekben termelik, mert a viszonylag több termelési értéket adó állatfajok — például a baromfi — nagy része ezek tulajdonában van. A termelési érték előállítására és az állatállomány nagysága közti arány a szocialista nagyüzemekben rosszabb, mint a kisüzemekben. Ezt az arányt a nagyüzemek, elsősorban a termelészövetkezetek úgy változtatják meg, hogy növelik állatállományuk termelékenységét és a befektetéseket gyorsabban megtérítő állatfajok tenyésztésével is kiterjedtebben foglalkoznak.

A nagyüzemi belterjes állattenyésztés kialakulásával és fejlődésével nő a termelésbe fektetett holtmunka mennyisége is. Az állattenyésztés fejlesztésére fordított beruházási költségek mellett a takarmányozás költségei is jelentősen emelkedtek, még a bruttó termelési értéknél is nagyobb mértékben. Ehhez hozzájárult az is, hogy a volt egyéni gazdaságokban igen takarékosan takarmányozták az állatokat. Árokipartokat, tarlókat legeltettek, egyes gyomnövényeket, konyhai és

egyéb hulladékokat is feletettek. Ezzel és hasonló módon jelentős mennyiségű takarmányt tudtak pótolni. Ilyen módszerek alkalmazására a nagyüzemekben nincs lehetőség. A takarmányozási költségek emelkedése miatt az állattenyésztés nettó termelési értéke kedvezőtlenebbül alakult, mint a bruttó termelési érték. A következő táblázat adatai szerint az állattenyésztésben a holtmunka-felhasználás öt év alatt 10 százalékkal nőtt, az előállított új érték viszont csaknem 20 százalékkal csökkent. A bruttó termelési érték 1 százalékkal nőtt. Ez azt jelenti, hogy az állati termékek termelését csak nagy anyagi ráfordításokkal tudtuk valamelyest növelni.

Az állattenyésztés anyagköltségének és termelési értékeinek indexei

Év	Bruttó termelési érték	Anyagköltség	Anyagköltség a bruttó termelés % ában	Nettó termelési érték
1958.	100,0	100,0	67,4	100,0
1959.	100,3	108,3	72,7	83,9
1960.	95,2	106,5	75,3	71,9
1961.	101,3	109,4	72,7	84,6
1962.	101,0	110,4	73,7	81,4

Az állati termékek termelésének és felvásárlásának alakulása

A mezőgazdaság szocialista átszervezése az állati termékek termelésében és fogyasztásában nem okozott visszaesést. 1962-ben több állati terméket fogyasztottunk, mint öt évvel korábban, sőt a népesség gyarapodása mellett a legtöbb állati termékből nőtt az egy főre jutó fogyasztás is. Húsfélékből az 1958. évi 41,3 kg-mal szemben 1962-ben 50,3 kg-ot, tejből a 108,6 kg-mal szemben 103,5 kg-ot, tojásból a 8,2 kg-mal szemben 8,9 kg-ot fogyasztottunk. Ez a fogyasztási szint is úgy alakult ki, hogy egyes állati termékekből nem minden esetben tudtuk a keresletet maradéktalanul kielégíteni. Így például javult, de még egyáltalán nem megoldott a vidéken élő lakosság nyershúsellátása. Nem volt egyenletes a városi lakosság tojásellátása sem. Tejből és tejtermékből pedig a fogyasztás valamelyest visszaesett.

Az állati termékek fogyasztásának emelkedését a termelés biztosította. Az átszervezés éveiben és azt követően is a tej kivételével minden évben több állati terméket termeltünk, mint 1958-ban. A termelés növekedése azonban nem volt egyenletes.

Érdemes itt rámutatni, hogy az állati termékek termelésének növekedését vagy csökkenését elsősorban nem az állatonkénti átlagos hozamnövekedés vagy -csökkenés okozta. A tejtermelés a tehénállomány csökkenése miatt kevesebb, a tojás- és gyapjútermelés viszont a tojó- és juhállomány növekedése folytán emelkedett. A hústermelés növekedéséhez — az intenzívebb állattartás mellett — elsősorban az járult hozzá, hogy egyes állatfajokból a szaporulatot meghaladó mértékben vágtuk le az állatokat, sok esetben éppen az anyaállatokat, ami végül is az állomány csökkenését okozta.

Az átszervezés éveiben a termelésnél gyorsabb ütemben nőtt az

Az állati termékek termelésének indexei
(1958 = 100)

Év	Hús	Tej	Tojás	Gyapjú
1959.	118,2	101,9	107,8	109,8
1960.	112,7	100,3	107,7	113,1
1961.	117,8	97,3	110,7	128,5
1962.	121,7	92,6	106,9	128,2
1963.*	119,0	92,0	107,8	124,0

* Előzetes adatok.

árutermelés. Az elmúlt öt év alatt az állattenyésztési termékek felvásárlása — változatlan áron számolva — 32 százalékkal nőtt. A hús-termelés nagy részét adó vágómarhából, vágósertésből és vágóbaromfi-ból együttesen 39 százalékkal többet vásároltunk fel 1963-ban, mint 1958-ban. A tejtermelés ugyanezen időszak alatt 8 százalékkal csökkent, de a felvásárlás több mint 26 százalékkal emelkedett. Tojásból 9 százalékkal, gyapjúból 32 százalékkal vásároltunk fel többet, mint hat évvel korábban.

A legfontosabb állati termékek mintegy háromnegyed részét a tojás kivételével, már a szocialista nagyüzemektől vásároljuk fel. A nem mezőgazdasági lakosságot mindinkább a szocialista nagyüzemek látják el állati termékekkel. Ezért termelésük, illetve árutermelésük színvonalára alapvetően befolyásolja az állati termékek fogyasztásának alakulását.

Az árutermelés növelésének ezekben az üzemekben — különösen a termelőszövetkezetekben — még nagyok a tartalékai. A lakosság és az ipar egyre növekvő igényeinek kielégítése megköveteli, hogy ezeket a lehetőségeket a legjobban és minél előbb kihasználjuk. Az állattenyésztési termékek árutermelése fokozható a termelő állatállomány növelésével, az állatonkénti termékhozamok emelésével, az üzemi belső felhasználás csökkentésével.

A szocialista nagyüzemek növekvő árutermelésével szemben a háztáji, kisegítő és egyéni gazdaságoknak a felvásárlásban betöltött szerepe egyre csökken. 1963-ban már csak harmad annyi terméket vásároltak fel tőlük, mint 1958-ban. Ennek ellenére a kisüzemekben előállított állati termékek mennyisége, sőt a legfontosabb állati termékekből a felvásárlás is számottevő. Az állattenyésztés termékeinek több mint felét a kisüzemek termelik, de termelésük nagy részét saját maguk fogyasztják el. A parasztság saját termelésű termékeinek fogyasztása az átszervezés előtti évekhez képest növénytermelési termékekből 15 százalékkal csökkent, de állattenyésztési termékekből változatlan maradt. Termelésüknek legalább egyszerű módon való megismétlését több okból is indokolt támogatni.

Először is termelésük megszüntetése esetén ezek is mint fogyasztók jelentkeznének és szükségletüket állami készletekből kellene kielégíteni. Az átszervezés óta így is jelentősen nőtt a falusi lakosság visszavásárlása a mezőgazdasági termékekből. Másodszor, meglévő termelő-

eszközeik kihasználásával nem kis mértékben hozzájárulhatnak az állati termékhozamok növeléséhez. A szocialista nagyüzemek ugyanis nem tudják olyan ütemben fejleszteni termelésüket, részben éppen az elegendő termelőeszközök hiányában, hogy a kisüzemek kieső termelését pótolhatnák. Végül a háztartásban otthon maradt és az idősebb munkaerőt is a termelőerők fejlettségének mai fokán ezzel lehet a legjobban foglalkoztatni.

A háztáji, kisegítő- és egyéni gazdaságoktól vásároltuk fel 1963-ban a vágóállatok mintegy 21 százalékát (körülbelül 14 000 vagont), a tejnek mintegy 32 százalékát (277 millió litert), a tojáshoz pedig 75 százalékát (347 millió darabot). A háztáji és egyéni gazdaságok ezekből a termékekből az állami felvásárláson kívül is számottevő mennyiséget értékesítenek. A kisüzemek legalább ilyen mértékű ártermelésére mindaddig szükség lesz, amíg a nagyüzemek nem tudják fedezni a lakosság élelmiszer-szükségletét.

Az átszervezés hatása az állattenyésztés egyes ágazataira

A *szarvasmarha-tenyésztés* a legfontosabb élelmiszerek termelésében betöltött szerepe, valamint a növénytermesztéssel és az állattenyésztés többi ágazataival való szoros kapcsolata miatt a népgazdaság és azon belül a mezőgazdaság legjelentősebb állattenyésztési ága. Ebből következik, hogy a szarvasmarha-állományok és termelésének alakulása közvetlenül vagy közvetve kihat az egész mezőgazdaság produktivitására.

A szarvasmarha-tenyésztésben az átszervezés nem okozott visszaesést, mert az állomány az átszervezés ideje alatt és utána is inkább gyarapodott. 1962-ben mintegy 50 000 darab szarvasmarhával volt több, mint 1958-ban. 1961-ig a szarvasmarha-tenyésztésből származó bruttó termelési érték is 4 százalékkal nőtt. 1962-től azonban mind a szarvasmarha-állomány, mind a szarvasmarha-tenyésztés összhozama csökkent. 1963 tavaszán a szarvasmarha-állomány alig haladta meg az 1 900 000 darabot.

A szarvasmarha-állomány összetétele az átszervezés ideje alatt sem alakult megfelelően. Különösen a tenyésztésben mutatkoznak kedvezőtlen jelenségek. A tenyészállatok száma, elsősorban a tehénállomány, állandóan csökken, a hízó állomány pedig évről évre nő. Csak az elmúlt három évben a tenyészállatok száma több mint 10 százalékkal csökkent, a hízó marháké pedig 23 százalékkal nőtt. A marhahizlalási tevékenység növekedése egymagában nagyon hasznos, mert ezzel több és jobb minőségű marhahús termelhető. Ha azonban a termelők a hizlalási tevékenységet a tenyésztés rovására bővítik, akkor az állomány újratemelése nem biztosítható. Az állomány összetételének alakulására a jövedelmezőségi viszonyok mindenkor hatással vannak. Az 1959-ben bevezetett felvásárlási árak inkább a hizlalásra és kevésbé a tenyésztésre ösztönöznek. Ezt igazolják az állami gazdaságok 1962. évi adatai, amikor a vágómarha felvásárlási ára 3 százalékkal haladta meg annak önköltségét, a tej felvásárlási ára viszont az önköltségnek csak 93 százalékát fedezte. A termelőszövetkezetekben, ahol a tehenenkénti tejhozam alig 60 százaléka az állami gazdaságokban elért tejhozamnak, ezek az árak még inkább a hústermelésre ösztönöznek.

A tehénállomány az elmúlt öt év alatt több mint 100 ezerrel csökkent, és 1963 tavaszán 777 000 volt. A csökkenést bizonyos mértékig indokolja, hogy a növendékkori nevelés hiányosságai miatt sok helyen alacsonyok voltak a hozamok és ezeket a rosszul tejelő, beteg teheneket nem volt érdemes tovább tartani. A tuberkulózismentes tehenészetek kialakítására irányuló törekvés is indokol valamivel nagyobb kívárgást. A tehenselejtezések azonban az elmúlt években annyira megemelkedtek, hogy 1962-ben a tehénállománynak csaknem egyötödét levágtuk, ami azt jelenti, hogy a teheneket átlagosan hét éves korukig tartjuk tenyésztésben.

A jelenlegi tehénállománnyal azonban már nem lehet tartani a termelés korábbi szintjét, és a növekvő fogyasztási igényeket sem lehet kielégíteni. A tehénállomány, az 1945. és 1946. éveket kivéve, sem a felszabadulás előtt, sem azt követően nem volt ilyen kicsi. A kis tehénállomány kétségkívül hátráltatja, hogy a szarvasmarha-tenyésztés hozamai a közeli években számottevően növekedjenek. A tehenek számától és az állományon belüli arányától függ a szarvasmarha-tenyésztés összes hozamainak és árutermelésének alakulása, valamint az állomány újratemelésének intenzitása.

A tehénállomány csökkenése elsősorban a kevesebb tejtermelésben érezteti hatását. A tej pedig biológiailag értékes fehérjéket és fontos vitaminokat tartalmazó élelmiszer, ezért termelésének és fogyasztásának növelése a cél. A második ötéves terv a tejtermelés 26 százalékkal való növelését tűzte ki célul. A tejtermelés növelésének legegyszerűbb és leggyorsabb módja a tehénállomány növelése. A tehénállománynak a lakossághoz viszonyított nagysága és a tejtermelés között általában szoros összefüggés van. Nálunk az egy főre jutó tejtermelés az alacsony tehénállomány miatt lényegesen kevesebb, mint a legtöbb európai országban. Nálunk 1000 lakosra 88 darab tehén jut, s ezzel a 18 európai ország közül az utolsóelőtti helyen állunk, az egy főre jutó tejtermelésben pedig a 14. helyen. Európában az 1000 főre jutó tehenek száma legnagyobb Dániában — 315 db, a miénknek csaknem négyszerese — és az egy főre jutó tejtermelés is itt a legnagyobb — 1193 kg, a miénknek mintegy hatszorosa. Egy főre vonatkoztatva még azok az országok is több tejet termelnek, ahol a tehenenkénti átlagos tejhozam a miénknel jóval alacsonyabb (Szovjetunió, Csehszlovákia, Lengyelország), mert tehénsűrűségük magasabb.

A tehénállomány növelésének legnagyobb lehetőségei a szocialista nagyüzemekben vannak. Ezekben a gazdaságokban a tehenek aránya jóval kisebb az országos átlagnál. Pedig az állomány növekedésének legfontosabb feltétele, a takarmánytermelés is itt növelhető legjobban. Ennek megvalósítása végett nem volna érdektelen a szarvasmarha-tenyésztés néhány anyagi ösztönzőjét felülvizsgálni. A termelőszövetkezetek például anyagilag érdekeltek abban, hogy minél több előhasi üszőt állítsanak be akár vásárlásból, akár saját nevelésből, mert a nevelésért takarmányjuttatásban, a lelelt üszőkért pedig anyagi támogatásban részesülnek. Az így beállított üszők tenyésztésben tartására azonban a pénzügyi rendelkezések már nem ösztönöznek. A termelőszövetkezetek részben e kedvezmények hatására évről évre több előhasi üszőt állítottak be, de sok tehenet ki is selejtezték, 1962-ben például 100 kiselejtezett tehénre csak 84 darab lelelt előhasi üsző jutott.

A tejtermelés növelésének másik módja a tehenenkénti átlaghozam növelése. A tejtermelés növelésének nálunk ez a legnagyobb tartaléka. Tehénállományunk több mint 90 százaléka magyar-tarka fajtájú, melynek évi elérhető tejtermelése 3500—4000 liter között van. A következő táblázat adatai szerint ezt a színvonalat még csak az állami gazdaságokban érték el, a termelőszövetkezetekben pedig a tehenenkénti tejhozam alig fele a biológiailag elérhető tejtermelésnek. A táblázat adataiból az is látható, hogy a termelőszövetkezetek átlagos tejtermelése az átszervezés éveiben fokozatosan csökkent, egyrészt, mert a szarvasmarha-tenyésztés nagyüzemi feltételei még sok helyen hiányoznak, másrészt, mert a szövetkezetbe lépéskor a tagok a rosszabb minőségű teheneket vitték a közösbe.

Tejtermelés alakulása társadalmi szektorok szerint

Év	Egy tehenre jutó átlagos évi tejhozam (liter)			
	Állami gazdaságokban	Mezőgazdasági termelőszövetkezetek közös gazdaságaiban	Háztáji, egyéni és egyéb gazdaságokban	Összes gazdaságban
1958.	2306	2380	1990	2105
1959.	3309	2160	2065	2160
1960.	3306	2030	2100	2190
1961.	3291	1960	2120	2170
1962.	3160	1884	2080	2115
1963.*	3087	2124	2150	2235

Nálunk a tejtermelés növelésének mindkét említett módját követni kell, de a takarmányozási probléma megoldása nélkül egyik sem jár kellő eredménnyel. A második ötéves terv szerint 1965-re a tehenállományt 965 000-re, a tehenenkénti átlagos tejhozamot pedig 2520 literre kell növelni.

A hústermelés mintegy negyedét a marhahústermelés teszi ki. A hústermelés az elmúlt öt évben állandóan nőtt. 1962-ben mintegy 20 százalékkal több szarvasmarhát vágunk, mint 1958-ban. A marhahizlalási tevékenység fejlesztése folytán a levágott marhák minősége is sokat javult. 1958-ban a vágóhidakon levágott marháknak csak 34 százaléka volt extrém és első osztályú minőségű, 1962-ben pedig ez az arány 65 százalékra javult. Az egy szarvasmarhára jutó hústermelés hazánkban már 1959-ben is nagyobb volt, mint a szomszédos országokban, és elérte, sőt néhány esetben túl is haladta a fejlett szarvasmarhatenyésztéssel rendelkező országok eredményeit. A következő táblázat a hústermelés és a tejtermelés fejlődését mutatja be nemzetközi összehasonlításban.

A sertésenyésztés a hús- és zsírtermelésben betöltött szerepénél fogva a másik igen fontos állattenyésztési ágazat. A hústermelésnek csaknem felét, a zsírtermelésnek pedig szinte teljes egészét a sertésenyésztés szolgáltatja.

A mezőgazdaság szocialista átszervezése a sertésállomány alakulásában nem okozott visszaesést. Az elmúlt öt év átlagában mintegy félmillió sertéssel tartottunk többet, mint a megelőző öt év átlagában. Ennek megfelelően a sertés-hústermelés is 1958 óta körülbelül 20 százalékkal emelkedett.

A sertésállomány alakulására jellemző az évenkénti nagymértékű ingadozás. Általában két évi emelkedés után a harmadik évben csökken az állomány. Ennek az az oka, hogy a sertésállománynak mintegy fele még 1963 tavaszán is az állattenyésztő kisüzemek tulajdonában volt, ahol az állomány nagyságát az adott év abraktakarmány-termése számottevően befolyásolja.

Egy szarvasmarhára jutó hústermelés és egy tehénre jutó tejtermelés alakulása
1959-ben

Ország	Egy szarvasmarhára jutó hústermelés		Egy tehénre jutó átlagos évi tejhozam	
	kg	Magyarország = 100	kg	Magyarország = 100
Ausztria	53	86,9	2359	109,2
Belgium	75	123,0	3602	166,8
Dánia	54	88,5	3631	168,1
Hollandia	61	100,0	4029	186,5
Jugoszlávia	24	39,3	1126	52,1
Lengyelország	39	63,9	1981	91,7
Svájc	55	90,2	3146	145,6
Svédország.....	56	91,8	2767	128,1
Szovjetunió	43	70,5	1767	81,8
Magyarország.....	61	100,0	2160	100,0
Magyarország (1962. évi adat) ...	71	116,4	2115	97,9

A termelők a szövetkezetbe lépéskor sertésállományukat úgy csökkentették a háztáji méretekre, hogy elsősorban a további tenyésztést korlátozták, kocáikat meghizlalták. 1961 tavaszától 1963 tavaszáig mintegy 75 000 háztáji gazdaság szüntette meg a kocatartást, és ez időszak alatt több mint 90 000 kocával csökkentették állományukat. De ebben az időben a kisegítő és egyéni gazdaságok is 34 000 kocával tartottak kevesebbet. A kisüzemek tenyésztői tevékenységét a termelőszövetkezeteknek kellett volna átvenniük, de elegendő takarmány és nagyüzemi tenyésztésre alkalmas tenyészállomány hiányában, valamint elhelyezési nehézségek miatt ezt csak részben tudták pótolni. Az említett időszakban — a nehézségek ellenére — a termelőszövetkezetek 20 000-rel növelték kocaállományukat.

A kocaállomány és a sertésállomány nagysága között általában szoros kapcsolat van. A kocaállomány megfelelő szinten tartása egyik alapja a sertéshús-termelés állandóságának. Az alábbi táblázat a kocaállomány, sertésállomány és a vágások közti összefüggést mutatja.

A kocaállomány, sertésállomány és a sertésvágások indexei

Év	Kocaállomány	Sertésállomány	Sertésvágás
1958.	100,0	100,0	100,0
1959.	123,8	116,6	122,9
1960.	91,7	100,3	113,3
1961.	126,7	110,9	123,8
1962.	123,3	120,1	131,1
1963.	103,8	101,4	

Kocaállományunknak az egész sertésállományhoz viszonyított aránya néhány európai országhoz képest sem túlméretezett: több éves átlagban 8,5 százalék; ezzel szemben 1960-ban a Német Szövetségi Köztársaságban 9,5 százalék, Franciaországban 12,1 százalék volt a koca aránya. A kocaállomány kihasználása azonban nem megfelelő. A kisüzemekben évente csak egyszer fiaztatnak, a nagyüzemekben pedig az elhullások magas száma rontja a kocakihasználást.

Sertésállományunk fajta szerinti összetétele a felszabadulás előtti évekhez képest jelentősen megváltozott. 1935-ben a sertésállománynak több mint 80 százaléka zsírsertésből állott. A második világháború után a külföldi, de a hazai piacokon is a könnyű súlyú, kevésbé zsírosodó sertések iránt nőtt a kereslet. Ennek hatására a mi tenyésztőink is a gyors fejlődésű, sok húst és kevés zsírt adó húsertéseknek és azok keresztezéseinek a tenyésztésére tértek át. Ma már az ország sertésállományának 88 százalékát a fehér húsertések vagy húsjellegű keresztezések teszik ki, a mangalica fajtájú sertések aránya mindössze 5,5 százalék.

A sertésállománynak a belterjesebb tartást igénylő fajták irányába való eltolódása szükségessé teszi a fokozottabb fehérjetakarmányozást. Az állati eredetű fehérjék, elsősorban a fölözött tej rendszeres etetésére a szarvasmarha-tenyésztés, illetve tejtermelés átmeneti stagnálása miatt egyelőre nincs mindenütt lehetőség. A növényi eredetű fehérje pedig számos üzemben a szarvasmarhák szükségletének kielégítésére sem elegendő. Elsősorban ez az oka annak, hogy az üzemek egy része még nem tudja kellően kihasználni a fehér húsertések nagy szaporaságát és gyors fejlődőképességét.

A megtermelt, illetve feletetett takarmányból lényegesen több sertéshúst tudnánk termelni, ha a vágósertéseket intenzív hizlalással, az eddiginél fiatalabb korban vágnánk le. Fiatalabb korban és alacsonyabb súlyra történő hizlaláskor 1 kg súlygyarapodáshoz kevesebb takarmány szükséges, mint idősebb korban és magasabb súlyra történő hizlaláskor. Nálunk főleg a háztáji, kisegítő és egyéni gazdaságokban még mindig a zsírra történő hizlalás a jellemző. Ezért a hízott sertések nagy részét egy évnél idősebb korban és viszonylag magas átlagsúllyal vágják le. Az évenként vágásra kerülő sertések mintegy felét ezekben a gazdaságokban vágják le. Ez az oka annak, hogy európai viszonylatban az egy sertésre jutó hústermelés nálunk a legalacsonyabb. A fejlettebb sertésenyésztéssel rendelkező országokban a sertéseket 6—8 hónapos korban és kisebb átlagsúllyal vágják le. A sertésállomány forgási sebességének növeléséhez természetesen a fogyasztási szokásoknak is változnia kellene.

A következő táblázat bemutatja az egyes országok sertésállományának forgási sebességét.

A sertésenyésztésben tehát nem az állomány átlagos nagyságának további növelése a legfontosabb feladat, hanem a gazdaságosabb nagyüzemi sertéshústermelés megteremtése, továbbá az ehhez megfelelő szaporulatot biztosító anyaállomány gazdaságos kihasználása.

Baromfitenyésztésünk volumene igen jelentős. Hústermelésben közvetlen a sertés és szarvasmarha-tenyésztés után következik. Hazánkban az összes hústermelés 23 százalékát a baromfi szolgáltatja. A baromfi húsa a többi állatfajokénál nemcsak ízletesebb, de könnyebben

Sertésvágások arányának alakulása 1960-ban

Ország	Levágott sertések	
	aránya az állomány %-ában	átlagsúlya, kg
NSZK.....	132,8	90
Franciaország.....	108,9	78
Olaszország	91,4	108
Hollandia	173,1	85
Belgium	160,0	79
Luxemburg	127,5	77
Magyarország	90,4	121
Magyarország (1962. évi adat) ...	87,5	117

is emészthető. Az étkezési tojást kizárólag a baromfi termeli. Mind belterjes, mind külterjes viszonyok között tenyészthető. A takarmányt a legjobban értékesítő háziállatunk. Míg egy kg súlygyarapodáshoz a szarvasmarha 4, a sertés 3,5 kg keményítőértékű takarmányt használ fel, addig a baromfi csak 2,8 kg-ot. Külterjes viszonyok között tartva, táplálékának nagy részét maga keresi meg, belterjes viszonyok között tartva pedig gyári keveréktakarmányokkal szakszerűen takarmányozható.

A baromfitenyésztés az elmúlt évtizedben világszerte gyorsan fejlődött. Hazánkban a baromfitartás bruttó termelési értéke az elmúlt tíz évben több mint 50 százalékkal emelkedett. A baromfiállományon belül csak a tyúkfélék száma növekedett, az egyéb baromfiféléké — elsősorban a víziszárnyasoké — csökkent. A liba- és kacsállomány csökkenése indokolatlan, mert például a libamáj exportjára szinte korlátlanok a lehetőségeink. Hizlalásuk a tömés miatt sok kézi munkaerőt igényel, ezért tenyésztésüket főleg a kisüzemekben indokolt szorgalmazni.

A baromfihús-termelés az elmúlt öt év alatt 13 százalékkal, a vágóbaromfi felvásárlása 84 százalékkal nőtt. Erre az időszakra esik a baromfihús-termelés nagyüzemi módszereinek kialakítása és széles körű elterjesztése.

A hústermelés, az állattenyésztés többi ágaihoz hasonlóan, a baromfitartásban is kifizetődőbb, mint a hosszabb tenyésztői munkát igénylő tojástermelés. Az állami gazdaságok önköltségét és értékesítési árát számítva, az étkezési tojás értékesítési ára éppen fedezi annak önköltségét, a vágóbaromfihús értékesítési ára viszont az önköltséget 17 százalékkal haladja meg.

A tojástermelés 1958-ról 1959-re mintegy 8 százalékkal nőtt, azóta lényegében változatlan. Az egy főre jutó fogyasztása az 1958. évi 8,2 kg-ról 1962-ben 8,9 kg-ra növekedett. A fogyasztás további növekedését — amely az elmúlt három évben úgyszintén változatlan — a tojástermelés stagnálása gátolja. Az idényszerűség is nehezíti a lakosság rendszeres tojásellátását. A termeléshez igazodva a tojás 70—80 százalékát az év első felében, 20—30 százalékát az év második felében vásároljuk fel. Ennek megfelelően a tojásszükségletet is csak a tavaszi hónapokban tudjuk kielégíteni.

A termelés és felvásárlás idényszerűségét elsősorban a tyúkonkénti alacsony tojáshozam okozza. Az egy tojóra jutó tojástermelés hazánk-

ban rendkívül alacsony (1962-ben az állami gazdaságokban 153, a termelőszövetkezetekben 85, az összes gazdaságokban 80 db volt). A fejlettebb baromfitenyésztéssel foglalkozó államok tyúkonként kétszer, két és félszer ennyi tojást termelnek. A hozamok gyors növelését gátolja, hogy a baromfiállomány zöme — több mint 70 százaléka — a hagyományos módszerekkel tenyésztő kisüzemek tulajdonában van. Itt a tyúkonkénti tojáshozam csak fele az állami gazdaságokban elért hozamoknak. Az új tenyésztési módszerek bátrabb alkalmazásával, a nagyhozamú fajták széles körű elterjesztésével — figyelembe véve a baromfi nagy szaporaságát — viszonylag rövid időn belül enyhíteni tudnánk tojásellátási gondjainkon. A második ötéves terv is a tyúkonkénti átlagos tojáshozam 21 százalékos növelését tűzte ki célul.

Lóállományunk a mezőgazdaság gépesítésével párhuzamosan állandóan csökkent. 1963 tavaszán az 1958. évi lóállománynak már fele sem volt meg. A csökkenés olyan nagymértékű és gyorsütemű volt, hogy ezzel a gépesítés fejlődése alig tudott lépést tartani. A mezőgazdaság vonóerő-kapacitása ugyanis az elmúlt öt évben mintegy 10 százalékkal nőtt, de míg 1958-ban ennek több mint 60 százalékat, 1962-ben már csak 25 százalékat szolgáltatták a lovak. A legtöbb lovat 1960-ban selejteztük ki, és ekkor a lóhústermelés az 1950—1954. évek átlagának több mint hatszorosa volt. Ugyanezen idő alatt az élő lovak exportja is mintegy tízszeresére nőtt. 1962-ben mind a vágás, mind a ló-export még jelentős volt, de már jóval kevesebb az 1960. évinél.

A *juhnyésztés* 1958 óta töretlenül fejlődött. A juhállomány létszáma 1963 tavaszán meghaladta a 3 millió darabot, ennek mintegy 90 százaléka a szocialista nagyüzemek tulajdonában van. A gyapjútermelés az elmúlt öt év alatt 28 százalékkal nőtt. A növekedést azonban kizárólag a juhállomány gyarapodása okozta, mert a juhonkénti átlagos gyapjúhozam az 1958. évi 3,8 kg-ról 1962-ben 3,6 kg-ra csökkent. A lenyírt gyapjú minősége sem javult ez időszak alatt, mert a fésűsgyapjú aránya a korábbi évek 40 százalékaival szemben 1962-ben 29 százalékra csökkent.

Az *állattenyésztés egyéb ágaihoz* tartozik a kecske-, a bivaly-, a szamártenyésztés, a selyemgubó-termelés, a méhészet és a halászat. Ezek az állattenyésztés bruttó termelési értékének alig több mint 1 százalékat adják. Termelésük a halászat kivételével évről évre kevesebb. A méhcsaládok száma 1958 óta mintegy 38 százalékkal, 300 000-re csökkent, de a méztermelés azonos szinten maradt. A termelt méz nagy részét — 1962-ben 80 százalékat — exportáljuk. Kiemelkedő szerepe van a haltenyésztésnek. A termelés öt év alatt — a kifogott hal mennyiségében számolva — 62 százalékkal nőtt. Ezen belül a tógazdasági haltenyésztés megduplázódott. Az egy főre jutó évi halfogyasztás is 1,1 kg-ról 1,5 kg-ra nőtt. A halhúsnek magas a fehérje- és alacsony a zsírtartalma. A sertéshúshoz viszonyítva például a halhús fehérjetartalma 4 százalékkal nagyobb, zsírtartalma viszont ennek negyede. A termelés fejlesztése ezért táplálkozásbiológiai okokból is indokolt.



A mezőgazdaság szocialista átszervezése utáni években az állattenyésztés legnagyobb eredménye az volt, hogy állati eredetű termékek-

ből a korábbi éveknél magasabb színvonalon tudta biztosítani a lakosság ellátását. A következő évek fő feladata az állati termékhozamok nagyarányú növelése lesz. Ehhez az állattenyésztés belterjes irányú fejlesztése mellett ki kell alakítani a növekvő fogyasztási igényeket kielégítő állatszerkezetet, nemcsak az állatfajok között, hanem egy-egy állatfajon belül is. Ezek a feladatok nemcsak termelési-technikai, hanem nagyon alapos közgazdasági elemzést is igényelnek.

Jánossy Ferenc:

A GAZDASÁGI FEJLETTSÉG MÉRHETŐSÉGE ÉS ÚJ MÉRÉSI MÓDSZERE

Közgazdász, politikus, a társadalmi-gazdasági élet különböző területén dolgozó szakember számára korunk egyik legizgalmasabb politikai-gazdasági problémája a két társadalmi rendszer békés versenye, a verseny mai állása és kilátásai. A szerző ebben a nagyigényű munkában arra kíván válaszolni, hogyan mérhető az egyes országok gazdasági fejlettségének szintje, s hogyan lehet a különböző fejlettségű országokat egymással a lehetőségekhez képest pontosan összehasonlítani.

A függelékként közreadott táblázatok és diagramok — bár csak illusztratív jelleggel — igen érdekes képet nyújtanak 48 ország, köztük Magyarország gazdasági fejlettségéről.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

ADÁM GYÖRGY:

A „különös” amerikai munkanélküliség

Az amerikai napi- és szaksajtóban, felelős állami funkcionáriusok nyilatkozataiban, elnöki üzenetekben az utóbbi egy-két évben mind több szó esik a munkanélküliségről. Az AFL—CIO számára a munkanélküliség a központi problémák egyikévé vált, s e kérdést vizsgálja a szenátus egyik — a munkaerő-állomány helyzetével foglalkozó — bizottsága is.

A légkört jól érzékelteti az *International Science and Technology* című folyóirat 1962 márciusában tett megállapítása:

„Az utóbbi 3—4 évben valami furcsa dolog észlelhető. Ami a műszaki fejlődést illeti, kirobbanó kereslet mutatkozik számológépek, programvezérléses szerszámgépek, egész üzemeket irányító számológép-rendszerek, automatikus készülékek iránt. Ugyanakkor különös módon a munkanélküliség szintje kitartóan magas. Mindig kockázatos történeti irányzatokat belemagyarázni néhány év eseményeibe. Kétségtelenül megvan azonban annak a lehetősége, hogy valamiféle új helyzet kialakulásának vagyunk a szemtanúi.”

Az amerikai munkanélküliség „különös” voltára hívja fel a figyelmet a londoni *The Economist* is, amikor 1963. szeptember 28-i számában utal arra, hogy egyes közgazdászok szerint „a mostani munkanélküliségben van valami eddig egyedülálló”.

Vizsgáljuk meg tehát a tényeket: mi az, ami a mostani fellendülés hosszan tartó voltának kiemelése, az 1964. évre szóló hangsúlyozottan derűlátó prognózisok ellenére a munkanélküliséget illetően oly aggályt keltő, új, különös és „egyedülálló”?

Nos, a tények ezt mutatják: az amerikai gazdaság a második világháború óta több visszaesést ért meg, s ezek során a munkanélküliek arányszáma mindig magasabbra emelkedett:

1948—49-ben a munkaerő-állomány 2,6 százaléka,
1953—54-ben a munkaerő-állomány 3,9 százaléka,
1957—58-ban a munkaerő-állomány 5,0 százaléka,
1960—61-ben a munkaerő-állomány 5,3 százaléka

volt munkanélküli.¹

Mi több, az amerikai munkaügyi minisztérium kimutatása szerint, az idényszerű eltolódások figyelembevételével a munkanélküliek aránya az egész polgári munkaerő-állományhoz viszonyítva a hatvanas években még a korábbinál is magasabb volt:

¹ Newsweek, 1963. április 1.

1960-ban évi átlagban 5,6 százalék (3 931 000 fő),
 1961-ben évi átlagban 6,7 százalék (4 806 000 fő)²
 1962-ben az évi átlag 5,6 százalék, 1963-ban (az év első kilenc hónapjára vonatkozó adatok) 5,7—5,8 százalék körül mozgott.³

A hivatalos adatok szerint tehát a munkanélküliek aránya a hatvanas évek elején egyszer sem esett 5,6 százalék alá, sőt 1961-ben megközelítette a 7 százalékot is.

Mármost magában véve nem az a rendkívüli, hogy évek óta mintegy 4 millió főnyi hivatalosan elismert és kimutatott munkanélküli „törzsgárda” létezik. A rendkívüli, amire az amerikai közgazdászok is felfigyeltek, az, hogy „első ízben történik meg, hogy a bruttó nemzeti termék folyamatosan . . . felfelé ível, miközben a munkanélküliség emelkedik”.⁴ A problémát, amellyel szembe kell nézniük, abban látják, hogy „a munkanélküliség gazdasági fellendülés idején is állandóan nő, elképzelhető tehát, hogy súlyosabb visszaesés bekövetkezésekor milyen méreteket öltene”.⁵

Vajon igazolják-e ezeket az állításokat a konkrét adatok? A bruttó nemzeti termék folyó árakon 1961-ben 518,2 milliárd dollár (1954-es árakon 447,7 milliárd dollár), 1962-ben 554,9 (474,8) milliárd dollár volt. A munkanélküliek aránya 6,7 százalékról 5,6 százalékra csökkent. 1963-ban a bruttó nemzeti termék tovább nőtt: az első félév adatai alapján előreláthatólag 570—580 (485—490) milliárd dollár között mozog majd. Ugyanakkor a munkanélküliek aránya nem csökken, sőt az 1962. évi 5,6 százaléknál némileg magasabb, az eddigi adatok alapján 5,7—5,8 százalék körül lesz.⁶

Eddig magától értetődőnek számított, hogy közvetlen összefüggés van a gazdasági helyzet és a munkanélküliek létszáma között. Gazdasági válság vagy visszaesés idején a munkanélküliek száma felduzzadt, fellendülés vagy konjunktúra idején lemorzsolódott. Most azt látjuk, hogy a munkanélküliséget a gazdasági fellendülés nem számolja fel, legfeljebb valamennyire csökkenteni (mint 1961—62-ben), sőt a munkanélküliek száma még a bruttó nemzeti termék növekedése esetén is emelkedhet. (Ez történt 1962—63-ban.)

Természetesen felvetődik a kérdés: mi idézte elő ezt a jelenséget?

A „különös” munkanélküliség főbb tényezői

A műszaki haladás, az automatizálás és a termelékenység növekedésének hatása a munkanélküliség alakulására

A legfontosabb tényezők egyike a műszaki haladás általában és az automatizálás különösen, mert lehetővé teszi mind több termék előállítását mind kevesebb emberi munkaerő felhasználásával. Ahol pedig az emberi munkaerő teljes kiküszöbölése még nem történt meg, az automatizálás hozzásegít ahhoz, hogy ugyanannyi munkással több terméket,

² Monthly Labor Review. 1963. november.

³ Monthly Labor Review, 1963. február és november.

⁴ James S. Coleman: Surplus Youth — A future without jobs. The Nation. 1963. május 25.

⁵ Hyman Lumer: The Economic Situation, Political Affairs. 1963. július.

⁶ Survey of Current Business, 1963. augusztus és október.

kevesebb munkással ugyanannyi terméket, sőt egyes esetekben kevesebb munkással az addiginál több terméket állítsanak elő.

Az automatizálás az emberi munkaerő közvetlen közreműködését igénylő munkafeladatok nagy felszámolója. A szenátus munkaerő-problémákat vizsgáló bizottsága előtt John I. Snyder Jr., az automatikus gépeket gyártó US Industries Inc. elnöke „a legcsalárdabb legendák egyikének” minősítette azt a nézetet, amely szerint az automatizálás nem csökkenti globálisan a munkahelyek számát, mivel a megszűnt állások helyébe új munkaalkalmakat teremt, például a gépgyártás automatikus gépeket előállító ágában, e gépek üzemeltetésével és karbantartásával kapcsolatban. (Ez az úgynevezett kompenzációs elmélet.) Ha az automatizálás nem jelentene a legtöbb esetben számottevő munkaerő-megtakarítást, meghonosításának — úgymond — a munkáltatók szempontjából nem volna értelme. Snyder kikelt azok ellen, akik a gyárakban és irodákban végbemenő eseményeket nem hajlandók tudomásul venni. A rendelkezésére álló adatok szerint az automatizálás következtében hetenként 40 000, évenként mintegy 2 000 000 munkahely szűnik meg.⁷ Ugyanígy nyilatkozott Johnson elnök is a gazdasági helyzetről szóló üzenetében: „... kerekén két millió új munkahelyre van szükség évenként a termelékenység növekedése, főként az automatizálás folytán.”⁸

Az amerikai gazdasági élet új munkahelyeket is teremt. Az idevágó becslések eltérők. „A munkahelyek száma csigalassúsággal növekszik, az évi 300 000-t sem éri el” — mondja Coleman.⁹ R. Theobald szerint „az új munkahelyek száma 1957—1962 között évi átlagban 900 000-ről 500 000-re csökkent”.¹⁰ Még a magasabb becslés szerint is nyilvánvaló azonban, hogy a megszűnt állások száma jóval nagyobb, mint az új munkaalkalmaké.

A műszaki haladás és az automatizálás hatása azonban természetesen nemcsak a munkahelyek számának csökkentésében, hanem mindezekelőtt a termelékenység növekedésében is jelentkezik. Erről S. Fabricantnak, a National Bureau of Economic Research (Országos Közgazdaságtudományi Intézet) kutatási osztálya igazgatójának az intézet 1959. évi beszámolójában közzétett adatai adnak képet:

„... nagy jelentőségű tény, hogy az egy munkaóra jutó termelés növekedésének üteme meggyorsult. Az első világháborút megelőző negyedszázadban évtizedenként 22 százalék volt. Azóta átlagosan 29 százalék. Legújabbban — a második világháború után — az egy munkaóra jutó társadalmi termék még gyorsabban, 35—40 százalékkal nőtt évtizedenként. Ez abszolút számokban azt jelenti, hogy egyetlen tízéves időszakban pusztán az egy munkaóra jutó termelésnövekmény nagyobb volt, mint az egy munkaóra jutó összes termelés a világ legtöbb részén.”¹¹

Ez az irányzat a hatvanas években is folytatódik. A gyáripari foglalkoztatottak száma a következőképpen alakult:

⁷ U. S. News and World Report, 1963. október 14.

⁸ Neue Zürcher Zeitung, 1964. január 23.

⁹ Coleman, i. m. The Nation, 1963. május 25.

¹⁰ Robert Theobald: Abundance — Threat or Promise? The Nation, 1963. május 11.

¹¹ New Views on Automation. Papers submitted to the Subcommittee on Automation and Energy Resources. Joint Economic Committee, Congress of the United States. Washington. 1960. 554. 1.

1960-ban 16 762 000 fő,
 1961-ben 16 327 000 fő,
 1962-ben 16 859 000 fő,
 1963-ban kb. 17 000 000 fő (1963. IX. hóig bezárólag.)¹²

1960—63 között tehát a gyáripari munkások száma kereken 250 000-rel, azaz mintegy 1,5 százalékkal nőtt. Ezzel szemben a gyáripari termelés ugyanezen időszakban, 1960—1963 között, 14 százalékkal emelkedett.¹³

Szemléltessük ezt néhány gyakorlati példával. 1953-ban 917 000 autóiipari munkás 7,3 millió személy-, teherkocsit és autóbust állított elő, 1963-ban pedig 723 000 munkás 8,3 millió járművet gyártott.¹⁴ A vegyipar termelése az utolsó tíz évben megkétszereződött, a foglalkoztatottság azonban a gyorsan emelkedő termelékenység folytán mindössze 12 százalékkal nőtt.¹⁵

A gyáriparon kívül: 1956-ban 1,1 millió építőipari munkás 62,8 milliárd dollár értékű munkát végzett (a javításokat is beléértve). 1962-ben az építőipar forgalma 83 milliárd dollárra nőtt, de a munkaerő-állomány 831 000-re csökkent.¹⁶

Eltolódások a hadiiparon belül

A fegyverkezés, a katonai kiadások növelése mind kevésbé alkalmas a munkanélküliség felszívására. Ennek egyik oka, hogy az automatizálás a hadiiparban rendkívül magas fokú. A másik, nem kevésbé jelentős ok a műszaki fejlődés iránya. A fegyverkezésben a súlypont a szokványos, tömegméretekben gyártott fegyverekről (tankokról, tüzérségi felszerelésről) mindinkább a rakétatechnika, az irányított lövedékek, az elektronikus eszközök felé tolódik el, amelyekben minden dollár termelési értékre mind kevesebb élőmunka jut.

Ez más szavakkal annyit jelent, hogy a katonai költségvetésben szereplő minden egyes dollárnak jóval kisebb a tovagyrúzó hatása, mint néhány évvel ezelőtt.

A hadiiparból az ott folytatott kutatás és fejlesztés révén a békés iparba átáramló, új iparágak keletkezését lehetővé tevő találmányok, ösztönzések folyama mindinkább elapad. Ezt Jerome F. Wiesner, Kennedy elnök tisztségéről azóta lemondott különleges műszaki és tudományos tanácsadója, egy képviselőházi vizsgáló bizottság előtt úgy fejezte ki, hogy a hadiipari kutatás elérte telítettségi pontját, s mint a gazdasági expanzió hajtóereje mind jobban veszít jelentőségéből.¹⁷

A középiskolai és a szakoktatás hiányosságai

A konjunktúra idején is nagyarányú munkanélküliség tényezőinek egyike: a középiskolai és a szakoktatás hiányossága. Mint Coleman írja idézett tanulmányában: „Még nem tanultuk meg, miként neveljük gyer-

¹² Monthly Labor Review, 1963. február és november.

¹³ U. S. News & World Report, 1964. január 13.

¹⁴ Newsweek, 1963. április 1.

¹⁵ Chemical & Engineering News, 1963. augusztus 12.

¹⁶ Newsweek, 1963. április 1.

¹⁷ Science, 1963. november 8.

mekeinket olyan felnőttekké, akik inkább szellemi, mint fizikai bér-munka elvégzésére alkalmasak.”¹⁸

Az amerikai középiskolai és szakoktatás nem tart lépést a tudományos-technikai forradalom támasztotta igényekkel. Ezek az igények még a közelmúlthoz képest is erősen megnövekedtek. De még csak nem is egyszerű növekedésről, hanem mind erőteljesebben kibontakozó, a jövőben is huzamos időn át ható eltolódásról van itt is szó. A gazdasági élet akár válság, akár konjunktúra idején egyre kevésbé tud mit kezdeni a szakképzettség nélküli, betanított, csupán általános fizikai munkára vagy a nem fizikai munka legigénytelenebb fajtájának elvégzésére alkalmas munkaerővel. Iparágak egész sorában szűnnek meg állandóan az ilyen jellegű munkaalkalmak, mivel az ilyen típusú munkaerő alkalmazása általában költségesebb, mint az automatizálás.

Itt mindenekelőtt a következőkről van szó:

a) Az 1960. évi népszámlálás feltárta, hogy a foglalkoztatottságban 1950—1960 között nagy változás ment végbe: a nem fizikai munkát végzők („fehérgalléros munkások”) száma első ízben haladta meg a fizikai munkások számát. Számarányuk 1940-ben 33 : 37, 1950-ben 37 : 40, 1960-ban 43 : 39 volt.¹⁹ Minden jel a tudományos-technikai forradalom feltartóztatathatatlán előrenyomulásával arra mutat, hogy ez a tendencia állandósul.

b) Az amerikai gazdasági életben is vannak ugyan rohamosan fejlődő iparágak (az új kulcsipar: a tudományos kutatás, a műszeripar, a gépgyártás bizonyos ágai, az űrkutatás, az elektronika, a vegyipar, a hadiipar magasfokú műszaki képzettséget igénylő ágai stb.). Ezeknek azonban vagy elsősorban nem fizikai munkásokra van szükségük, vagy olyan, esetleg némi fizikai munkát is végző munkásokra, akik azonban a modern iparágak szükségleteinek megfelelően magasabb képzettségűek. Például a rendkívül expanzív iparágak közé számító vegyipar munkaerőállomány-növekményének előrevetítése így fest: „A munkaerő-állomány az évtized folyamán is növekedni fog, de előreláthatólag csaknem kizárólag nem fizikai munkásokban.”²⁰

Így alakul ki az a helyzet, hogy van egy körülbelül 4 millió főnyi munkanélküli törzsgárda, a fejlődőképes iparágak pedig munkaerőhiányban szenvednek, s a munkanélküliek zömét mégsem tudják foglalkoztatni. Ez esetben tehát nem szokványos, hanem olyan munkanélküliséggel állunk szemben, amely a dolgozók tömegeinek a munkalehetőségekből való többé-kevésbé állandó kirekesztését vonja maga után, mégpedig annál nagyobb mértékben, minél inkább elmélyül a tudományos-technikai forradalom.

Itt tehát a munkanélküliséggel munkaerő-hiány párosul! Valósággal két ellentétes, bár nem egyenlő erejű pólus alakul ki. Az egyik oldalon munkát kereső milliók, akik jó része az új igényeknek nem tud megfelelni, s ezért munkához jutni sem képes. A másik oldalon pedig a technikai és tudományos haladás élvonalában álló iparágak, amelyek fejlődésük ütemét kénytelenek lelassítani, vagy legalábbis nem tudják lehetőségük határáig gyorsítani, mivel nem áll elegendő és kellően képzett munkaerő rendelkezésükre. Nem vagy nemcsak azért van munkanél-

¹⁸ Coleman: i. m. The Nation, 1963. május 25.

¹⁹ Monthly Labor Review, 1963. november.

²⁰ Chemical and Engineering News, 1963. augusztus 12.

külség, mert nincs munkaalkalom, hanem azért is, mert szakadék tántog a legkorszerűbb iparágak igényei, s a szakképzés és oktatás színvonalára között, amelyben a munkanélküliek részesültek.

Egyes iparágakban és vállalatokban szerveztek ugyan átképző tanfolyamokat az automatizálás folytán munkahelyüket elvesztő munkások számára, de az idevágó szükségletek országos felmérésén alapuló, a munkanélküliek jelentős hányadára kiterjedő, átgondolt és tervszerű átképzési programot nem dolgoztak ki.

A szakképzettség hiánya a kialakult munkanélküliségnek persze nem egyedüli oka. A hanyatló iparágakban jól képzett szakmunkások is elvesztik állásukat. Ugyanez történik például az autóiparban, amelyet az automatizálás térhódítása, éles verseny és magasfokú koncentráció jellemez. Mindezek következtében a Studebaker autógyár 1963 decemberében egyik napról a másikra bezárta az Indiana államban levő South Bend-i üzemét, úgyhogy a teljes munkaerőállomány — 7000 ember — az utcára került. Az automatizálás előrehaladása más iparágakban is sok szakmunkást von ki a termelési folyamatból. A szakképzettség hiánya azonban mindenestre sajátos, különösen súlyosbító tényezője a tömeges munkanélküliségnek.

A mezőgazdaság gépesítése és a fiatal korosztályok számának felduzzadása

Az amerikai munkanélküliség tartóssága járulékos tényezőinek kell még tekintenünk a mezőgazdaságban végbemenő technikai forradalom és koncentráció következményeit is. A mezőgazdasági dolgozók száma 1940—1960 között évtizedenként mintegy 2,5 millióval csökkent. (1940—1950 között kereken 8,3-ról 6,7 millióra, 1950—60 között 4 milliónál is kevesebbre zsugorodott.²¹) A vidéki fiatalság szükségszerűen a városokba özönlik, hogy ott keressen munkát. Többségük segédmunkásként próbál elhelyezkedni, holott ez az a munkáskategória, amely mindinkább fölöslegessé válik.

A munkanélküliség problémáját végül — de nem utolsósorban — az teszi akuttá, hogy 1960—1970 között a becslések szerint 26 millió fiatal (körülbelül kétszer annyi, mint az előző évtizedben) jelenik meg a munkaerőpiacon.

★

Ezek után megkísérelhetjük, hogy megválaszoljuk a kérdést: mi az oka annak, hogy az Egyesült Államokban a munkanélküliség teljes hat éven át meghaladta a polgári munkaerő-állomány 5 százalékát és ezzel az összes fejlett tőkésországok között a legmagasabb szinten állt; hogy jelenleg is 5—6 százalék között mozog, sőt továbbra is emelkedő tendenciát mutat, miközben a termelés szintje — ha nem is egyenletesen, kisebb-nagyobb megtorpanásokkal — de felfelé ível.

A legfontosabb közvetlen ok, hogy az elmúlt évek a tudományos-technikai forradalom előretörésének éveit voltak. Ezen belül, különösen az automatizálás terjedésének következményeként, egyrészt a munkahelyek száma gyorsuló ütemben csökkent, másrészt a megmaradó munkahelyeken a termelékenység növekedésének üteme (jórészt, bár nem

²¹ Monthly Labor Review, 1962. november

kizárólag az automatizálás folytán) felfokozódott. Ehhez járul még, hogy a hadiiparban a szokványos, tömegméretekben gyártott fegyverzet jó részét mindinkább a rakétatechnika és az elektronika vívmányaival helyettesítik. Emellett mind nagyobb a kereslet a szellemi bér munka elvégzésére képes, általában magasabb képzettségű munkaerők, s mind kisebb a szakképzettség nélküli és betanított munkások, sőt az igénytelenebb nem fizikai munka elvégzésére alkalmas munkaerők iránt. Ugyancsak itt említendő még meg, hogy a mezőgazdaság átalakulása és az önálló farmok számának csökkenése folytán a vidékről még mindig évenként több százezren tódulnak munkát keresve a városokba, valamint hogy a második világháború utáni nagy népszaporulat következtében a munkaerő-állomány mintegy kétszerannyi fiatallal bővül, mint az előző évtizedben.

A műszaki fejlődés, az automatizálás önmagában természetesen nem idézi elő a munkanélküliség növekedését. De az amerikai gazdaságban hiányzik mindenféle tervszerű előkészület az automatizálás következtében fellépő foglalkoztatottsági nehézségek elhárítására. (Ehhez hozzájárulnak a mai amerikai gazdaság olyan sajátosságai is, mint az értéktöbblet jelentős, sőt növekvő hányadának fegyverkezésre való fordítása, az improduktív ágak, ezen belül a parazitizmussal járó szolgáltatások felduzzasztása, a nettó állandótőke-növelés ütemének felére való csökkenése 1947—1961 között, s így lemaradás a produktív beruházásokban más tőkés államokhoz képest is stb.) Ilyen körülmények között a felsorolt tényezők együttes hatása azt eredményezte, hogy a gazdasági növekedés mostani, viszonylag lassú üteme nem elégséges a munkanélküliség felszámolására, sőt fokozatos növekedésének feltartóztatására sem.

Ezt a következtetést támasztják alá N. Goldfingernek, az AFL—CIO kutatási osztálya vezetőjének a vizsgálatai is, aki a foglalkoztatottság és a bruttó nemzeti termék növekedését vetette egybe három különböző fellendülési időszak első éveiben.

Goldfinger vizsgálatainak az eredménye a következő: minden új munkahely megteremtéséhez a bruttó nemzeti terméknek

1954—1957-ben 10 725 dollárral,
1958—1960-ban 20 567 dollárral,
1961—1962-ben 39 667 dollárral

való emelkedésére volt szükség.

Ez azt jelenti, hogy kerek számokban 1958—1960-ban minden új munkahely létesítéséhez a bruttó nemzeti terméknek kétszer annyival, 1961—1962-ben pedig négyszer annyival kellett növekednie, mint 1954—1957-ben.²²

Azt a tényt, hogy a bruttó nemzeti termék növekedése képtelen lépést tartani a munkaerőállomány-szaporulattal, az amerikai polgári közgazdászok körében is mindinkább elfogadják. Jellemző, hogy az U. S. News & World Report 1964. január 13-i száma az ezévi gazdasági kilátásokat taglalva, az ipari termelés, a személyi jövedelmek, a profit stb. tekintetében felfelé ívelő tendenciát jelez, de a munkanélküliek arányának mintegy 10 százalékos, 5,7-ről 6,3 százalékra való emelkedésével számol.

²² Economic Notes, 1963. július.

Az amerikai munkanélküliek helyzetének újabb vonásai

A munkanélküliség tényleges arányai

Ha figyelembe vesszük, hogy hány tényező működik közre a munkanélküliség növekedésében, az a kérdés vetődik fel, hogy vajon miért nem még magasabb a munkanélküliek arányszáma.

Ha az abszolút számokat elemezzük, a következő kép tárul elénk. 1962-ben a munkanélküliek száma az év januárjában volt a legmagasabb: 4 663 000 fő, és októberben a legalacsonyabb: 3 294 000 fő, 1963-ban (szeptemberig bezárólag) február hónapban 4 918 000 a csúcslétszám, és 3 516 000 fővel szeptember a mélypont.²³ Ezek azonban hivatalos adatok, amelyek polgári közgazdászok szerint is élmaradnak a valóságtól.

„Bizonyítékok vannak rá, hogy a munkanélküliség statisztikái éveken át nem tükrözték híven azok számát, akik képtelenek voltak munkát találni. Csak azt a személyt tekintik ugyanis munkanélkülinek, aki azon a héten, amikor a felvételezést végzik, »aktívan« keres munkát. Az az idősebb egyén tehát, aki állás után jár ugyan, de a sok visszautasítás folytán nagyon elbátortalanodott (és nem kilincsel tovább alkalmaztatásért), nem szerepel a statisztikában.”²⁴

Azoknak a száma is sok millióra rúg, „akik arra kényszerültek, hogy idő előtt vonuljanak vissza a munkaerőpiacról, mert nem tudtak állást kapni, akik nem tudnak eleget tenni a munkanélküli segéllyel kapcsolatos előírásoknak, vagy akik sohasem dolgoztak.”²⁵

A hivatalos statisztikai adatokból kiderül az is, hogy igen nagy azok száma, akik hetenként csak 15—34 órát dolgoznak; 1963 első kilenc hónapjában havi átlagban 7 millió, s jóval a 3 millió fölött azoké, akik hetenként mindössze 1—14 órát dolgoztak. A részleges munkahetet ledolgozók között kétségtelenül sok nő és fiatal van, akik egyéb irányú elfoglaltságaik miatt csak „félállást” vállalnak, egy részük azonban gazdasági-konjunkturális okokból, nem pedig jószántából dolgozik kevesebbet. Ha az utóbbiak munkaidejét normális munkahétre számítanánk át, ez százalékarányban és abszolút számokban egyaránt növelné a teljes munkanélküliek hadseregét.

A munkanélküliség tényleges mérete tehát a hivatalos adatoknál jóval nagyobb. Sokan a felvételezési módszerek jellege folytán kimaradnak a kimutatásokból, a részleges munkanélküliek száma ily módon szintén jelentős. Van tehát bizonyos fokú rejtett munkanélküliség is. Köztudomású, hogy Amerikában az anyagi termelés folyamatába bekerülni nem tudók vagy onnan kiszorultak fő menedéke a szolgáltatások területe. Sokan azok közül, akik egyáltalán nem vagy szakképzettségüknek megfelelően nem tudnak elhelyezkedni, a szolgáltatások területén vállalnak munkát vagy töltenek be félállásokat. Fizetésük, munkafeltételeik gyakran jóval kedvezőtlenebbek, mint azelőtt, de a munkanélküliségtől való félelmükben ezek elfogadására kényszerülnek. Tehát a szolgáltatások felduzzadása is bizonyos mértékben rejtett munkanélküliséget takar.

²³ Monthly Labor Review, 1963. február és november.

²⁴ R. Theobald, i.m. The Nation, 1963. május 11.

²⁵ Newsweek, 1963. április 1.

A munkanélküli tartaléksereg összetételének megváltozása

Az amerikai munkanélkülieknek azt a törzsét, akik tartósan állás nélkül maradtak, akik a legnagyobb konjunktúra idején sem tudtak elhelyezkedni, a második világháború után jó ideig a kiöregedett, továbbá testileg vagy szellemileg csökkent munkaképességű munkások alkották. Akadtak ugyan krónikusan pangó iparágak, mint például a textilipar egyes ágai, a szénbányászat, amelyek korukra és munkaképességükre való tekintet nélkül százezerszámra bocsátották el munkásaikat. Egyes így keletkezett nyomorvidékek valamilyen okból helyhez kötött dolgozóin kívül a munkanélküliek számottevő hányada erőteljes fellendülés idején sem tudott többé visszakerülni eredeti szakmájába. De előbb-utóbb — ha más szakmákban is, eredeti szakképzettségénél kisebb képesítést igénylő állásban, alacsonyabb fizetéssel, addigi szerzett jogai teljes vagy részleges elvesztésével — sikerült újra munkahelyet találnia.

A segéd- és betanított munkások elhelyezkedési lehetőségei azonban, mint láttuk, erősen megcsappantak. A folyamat az ötvenes évek közepe táján indult meg és a hatvanas években tovább erősödött. Míg azonban a megfelelő iskolai képzettség hiánya s ebből eredően az új igényeket támasztó munkafeladatokra való átképzés nehézsége eddig főként idősebb munkásokat érintett, most itt is új tényező lépett fel. A legkorszerűbb, s ezért a leggyorsabban fejlődő iparágakban való elhelyezkedéshez szükséges alapvető műveltség hiánya nem szorítkozik többé az idősebb munkásokra, hanem általános jelenség azok között a fiatalok között is, akik a hatvanas években jelennek meg a munkaerőpiacon. Közülük a 30—33 százalékos lemorzsolódási arány alapján mintegy 8—10 millió azoknak a száma, akik — elsősorban anyagi okokból — nem fejezik be középiskolai tanulmányaikat. Helyzetük különösen súlyos. Munkáséletüket olyan körülmények között kezdik, amilyenek között a műszaki haladás folytán a termelési folyamatból kiszorult munkások életük derekán vagy alkonyán végzik.

A fiatalokra is vonatkozik, hogy a munkanélküliség leginkább azokat sújtja, akik nem rendelkeznek kellő szakképzettséggel, iskolai végzettséggel és általános műveltséggel. Az iskolai végzettség foka és a munkanélküliség között szoros kapcsolat áll fenn. A statisztikai adatok szerint 1959-ben azok között, akik 7 évig vagy ennél kevesebbet jártak iskolába, a munkanélküliek aránya 10 százalék volt, a 13—15 éves iskolázatással rendelkezők között 3 százaléknál csak valamivel nagyobb, a 16 évig vagy ennél is tovább iskolázottak között alig több mint 1 százalék volt. Ezenkívül a munkanélküliség növekedésének üteme a legkevésbé iskolázottak között volt a legnagyobb.²⁶

A kibontakozó új összefüggés így fogalmazható meg: minél alacsonyabb az iskolázottság, annál nagyobb a munkanélküliség veszélye. A másik új jelenség pedig, hogy a munkanélküliek sorait az eddigi fő kategóriákon (időseken, csökkent munkaképességűeken, segédmunkásokon, betanított munkásokon) kívül nagymértékben fiatalok fogják feltölteni.

A munkanélküliek arányszáma, mint láttuk, 1962-ben országos viszonylatban 5,6 százalék volt. A 20—24 éveseknek azonban 9 százaléka,

²⁶ R. Theobald: i.m. The Nation, 1963. május 11.

a 16—19 éveseknek pedig 14,5 százaléka volt munka nélkül. Ez a korcsoport tartalmazza azok zömét, akik középiskolai tanulmányaikat nem fejezték be. Az ő helyzetük a legkedvezőtlenebb; a legalacsonyabb fizetésű munkákat kénytelenek elfogadni, és mind gyakoribb, hogy csak részleges munkahetet dolgoznak le. A becslések szerint már 1962-ben a munkanélküliek mintegy egyharmada, körülbelül 1,3 millió, a fiatalok közül került ki; a munkaerő-állomány és a munkaalkalmak mai növekedési ütemét tekintve, a munkanélkülieknek rövidesen több mint a fele 25 éven aluli lesz.

A fiatalok közt dúló munkanélküliség leginkább a középiskolából kimaradtakat, de nem kizárólag a középiskolai végzettség nélkülieket sújtja. Az érettségizett, de főiskolán tovább nem tanuló fiatalok közül is 1962-ben 4 hónappal az érettségi után minden ötödik munkanélküli volt.²⁷

A fiatalok helyzete ma kedvezőtlenebb, mint volt a harmincas évek gazdasági világválsága idején: „... Az állást hajszólo fiatalok perspektívái a hatvanas években sokkal rosszabbak, mint szüleiké voltak 1933-ban, a gazdasági válság mélypontján, amikor úgyszólván minden negyedik amerikai munkás munkanélküli volt. Sok városban a fiatal munkanélküliek arányszáma máris ugyanakkora, mint a világválság idején, de egyes helyeken gyakran két- vagy háromszorosa. A kilátások pedig mind rosszabbak...”²⁸

1963 derekán a 16—19 évesek aránya a munkanélküliek között 16 százalékra emelkedett, s számszerűen 300 000-rel volt több, mint egy évvel azelőtt.²⁹

A néger munkások sorsa

Az amerikai munkanélküliségről adott áttekintés nem volna teljes, ha a néger munkásokról nem emlékeznénk meg.

Róluk köztudomású, hogy a faji megkülönböztetés folytán erőnlétüktől, koruktól és szaktudásuktól függetlenül mindenkor „utoljára állítják munkába és elsőnek teszik ki az utcára” őket; arányuk a munkanélküliek között mindig jóval nagyobb országos számarányuknál. (Ugyanez vonatkozik a puerto-ricoiakra, mexikóiakra stb. is.)

A „nem fehér” munkások (akiknek 90 százaléka néger) 1962-ben a polgári munkaerő-állomány egytizedét, a munkanélkülieknek ellenben kéttizedét tették ki. Ez a férfi és a női munkaerőkre egyaránt vonatkozott. Ez az arány jellemző az egész háború utáni időszakra, sőt annak utolsó felében még növekedési tendenciát is mutat. Azok között, akik gazdasági-konjunkturális okokból részleges munkahetet dolgoztak le, a nem fehérek száma 1956 óta minden évben jóval magasabb volt, mint a fehéreké. 1962-ben például a nem fehéreknek kereken egyötöde, a fehéreknek egyhetede dolgozott hetenként 35 óránál kevesebbet. A fehérek között jóval nagyobb azok száma, akik hosszú éveken át töltik be ugyanazt az állást, mivel sokkal többet alkalmaznak közülük „fehérgaléros” munkahelyeken és szakmunkásként; a négererek részaránya a se-

²⁷ Political Affairs, 1963. május.

²⁸ Harper's Magazine, 1963. április.

²⁹ Economic Notes, 1963. szeptember.

gédmunkások közt — ahol a munkanélküliség a legnagyobb méretű szokott lenni — aránytalanul magas.³⁰

A „színes” fiatalok helyzete sem jobb, mint az idősebbeké. 1961-ben a középiskolába járó fiúk lemorzsolódási arányszáma $33 \frac{1}{3}$ százalék volt, a nem fehéreké 69 százalék. A 14—17 éves fehér fiúknak 13,3 százaléka, a nem fehéreknek 25,4 százaléka volt munkanélküli. Az érettségizettek közül több mint kétszer annyi nem fehér volt állás nélkül, mint fehér.³¹

Mindaz a nélkülözés, testi és lelki nyomorúság, ami a munkanélkülieket sújtja, még fokozottabb mértékben nehezedik a nem fehér dolgozókra. A technológiai munkanélküliség még a fehéreknél is súlyosabban érinti, a jobb állásokból még inkább kizárja őket. Az Egyesült Államokban a négerrek egyenjogúságáért folyó harcnak nem utolsósorban az kölcsönöz lendületet és dinamizmust, hogy a néger polgárságnál sokkal elnyomottabb és elkeseredettebb munkások e harcban rendkívül tevékenyen vesznek részt.

Akiken a gazdasági expanzió nem segít . . .

Michael Harrington „A másik Ameriká”-ról szóló könyvében 40—50 millió szegényről beszél, akiket az amerikai társadalom nagy része meglátni sem hajlandó. Akik pedig észreveszik őket, nem éppen vigasztaló dolgokat láthatnak: a munkanélküliek törzsgárdája csaknem „külön osztállyá” merevedett, amely egyelőre még nem nagyszámú, de létezése többé nem elhanyagolható. Teljesen birtokukba vették a nagyvárosok nyomornegyedeit, meglepő elszigeteltségben élnek, tagjaik a társadalom páriái, akik többségükben már nem is keresnek munkát, vagy azért, mert munkaképességüket elvesztették, vagy pedig mert annyi elutasításban volt részük, hogy minden reménnyel felhagytak. Szakképzettségük minimális vagy egyáltalán nincs, az „átképzés” esetükben értelmét veszti.³²

1963 elején hivatalos adatok szerint 2,2 millió munkás oly hosszú ideje volt munkanélküli, hogy elvesztette a munkanélküli segély folyósítására való jogcímét.³³

Helyzetüket az amerikai polgári közgazdászok egy része is úgy látja, hogy a gazdasági expanzió gyorsabb üteme legfeljebb a munkaerő-állomány kibővülését eredményezi, de a munkanélküliséget nem számolja fel. A műszaki haladás nem lassul, de a munkaalkalmak megnövekedése szerintük immár nem sokat segít a hiányos iskolázottságúakon, a négereken, a nyomornegyedek és a hanyatló iparágak olyan dolgozóin, akik már hosszú ideje munkanélküliek.

Wirtz munkaügyi miniszter az AFL—CIO 1963 novemberében megtartott kongresszusán kijelentette: a munkanélküliek kétharmada nem tud eleget tenni azoknak a követelményeknek, amelyeket a mindinkább automatizált gazdaság modern gépei magasabb szakképzettség tekintetében a munkásokkal szemben támasztanak.³⁴ Más szavakkal: a munkanélküliek kétharmadának helyzete meglehetősen kilátástalan. Új veretű

³⁰ Monthly Labor Review, 1963. július és október.

³¹ Political Affairs, 1963. május.

³² Business Week, 1963. február 9.

³³ Newsweek, 1963. április 1.

³⁴ Neue Zürcher Zeitung, 1963. november 22.

szakkifejezés jött létre: „nem foglalkoztatottak” („unemployed”) mellett ma már „nem foglalkoztathatókról” („unemployables”) beszélnek.

Egyes tények arra mutatnak, hogy a tudományos-technikai forradalom előrehaladása más fejlett tőkés társadalmakban is ugyanilyen jelenségekkel jár. 1963 júliusában a Közös Piacon 800 000, főként szakmunkásoknak fenntartott munkahely várt betöltésre (590 000 Nyugat-Németországban és 140 000 Hollandiában). Ugyanakkor a Közös Piacon belül 1,5 millióra rúgott a munkát keresők száma (ebből 1 200 000 esett Olaszországra). Közülük nem mindenki volt munkanélküli a fogalom klasszikus értelmében, sokan egyszerűen jobb megélhetésre vágytak. De közös jellemzőjük volt, hogy csaknem valamennyiüknek hiányzott a képzettsége a kínálkozó munkahelyek elfoglalásához. Soraikat tovább fogja duzzasztani az az 1 200 000 fiatal, aki a Közös Piac területén az iskolákból évente kikerül, továbbá azok az idősebbek, akik a mezőgazdaságból áramlanak a városokba és akiknek jó része az iparban szeretne elhelyezkedni.³⁵ A párhuzamosság az amerikai helyzettel szembeszökő: munkanélküliség és munkaerőhiány egyidejű létezése, a munkanélküli tartalékseregnek fiatalokkal és ipari gyakorlattal nem rendelkező mezőgazdasági munkásokkal való feltöltése, akik túlnyomó része korszerű ipari szakoktatásban nem részesült.

Az amerikai szakszervezetek és a munkanélküliség

A műszaki haladás általában és az automatizálás különösen, mint ismeretes, az anyagi termelésben részt vevő munkások számának csökkenésével jár együtt, hiszen az automatizálást meghonosító üzemekben mind nagyobb termékmennyiség előállításához mind kevesebb fizikai munkásra van szükség.

Az AFL—CIO taglétszáma 1955-ben, az egyesüléskor, kerekén 15 millió volt. Az ipari termelés szintje azóta jelentősen megnövekedett, a taglétszám azonban erősen csökkent. Itt figyelembe kell venni, hogy három szakszervezetet, köztük a hírhedt James Hoffa vezetése alatt állót, vezetőik korrupciója és egyéb rendellenességek miatt kizártak. A taglétszám csökkenésének fő oka azonban a tudományos-technikai forradalom előrehaladása, amely az AFL—CIO pozícióját éppen azokban az iparágakban ássa alá, amelyek a szakszervezeti mozgalom bástyáinak számítottak. Így az autóiipari szervezett munkások száma 1950 és 1960 között 1 429 000-ről 1 108 000-re csökkent, és 1963-ban már csak 1 033 000 volt. Az acélipari munkások szakszervezetének tagsága az 1950. évi 1 250 000 főről 1960-ban 900 000-re, 1961-ben 843 000-re, 1963-ban 805 000-re esett vissza. Az AFL—CIO 1963 novemberi kongresszusán közzétett adatok szerint a taglétszám apadása tovább tart: 1961 szeptembere és 1963 novembere között 12 482 000 főről 12 407 000 főre csökkent.³⁶

Solomon Barkin, a textilmunkások szakszervezetének egyik vezetője a hanyatlás legfőbb okaként a foglalkoztatottságnak éppen azokban az iparágakban való csökkenését jelölte meg, amelyekben a szakszervezeteknek leginkább sikerült gyökeret verniük. A munkaerő-állomány

³⁵ The Economist, 1963. október 12.

³⁶ Neue Zürcher Zeitung, 1963. június 6. és U. S. News & World Report, 1963. november 25.

és az ipar struktúrájának megváltozása leginkább a régi iparágakat, a szakszervezetek hagyományos erősségeit érinti. Abban a mértékben, ahogy a technológia módosul, az egyes termékek és szolgáltatások egymás közti versenye mindinkább kieleződik, a kereslet új cikkek irányában tolódik el és a foglalkoztatottság a termelékenység növekedését is megsínyli, a régi iparvidékeken létesült szakszervezetek létszáma szükségszerűen csökken.³⁷

S itt egy olyan tendenciáról van szó, amely a jövőben még az ediginél is nagyobb mértékben fog érvényesülni. Meany, az AFL—CIO elnöke a legutóbbi kongresszuson mondott beszédében megállapította, hogy az összes nagy ipari konszernnek továbbra is egymással versengve helyeznek üzembe olyan automatizált berendezéseket és dolgoznak ki olyan expanziós terveket, amelyek az emberi munkaerő további messzemenő kiküszöbölésével járnak. Szakemberek véleményére hivatkozott, akik szerint az ipari termelés a közeljövőben a mostani munkaerő-állomány egynegyedével lesz előállítható.

Milyen eszközökkel törekednek vajon az amerikai szakszervezetek a saját létüket is fenyegető tömeges munkanélküliség elhárítására? E tanulmány keretében természetesen az ezzel kapcsolatos erőfeszítéseknek csak a leglényegesebb módozataira térhetünk ki. Ezek pedig a következők:

a) A termelési folyamatból kiszorultak átképzése, új, korszerű szakképzettség nyújtása. A cél a megfelelő állás biztosítása volna az átképzés befejezésével. Ez azonban nem egyszerű feladat. Sok átképző tanfolyamot a nyomorvidékeken szerveztek meg, ahol a legkisebb a valószínűsége annak, hogy megfelelő számú betöltendő munkahely áll majd rendelkezésre. A kedvezőbb körülmények között folytatott átképzés tapasztalatai sem egyértelműek. W. Reuther, az AFL—CIO elnökhelyettese az Armour konzervgyár Oklahoma Cityben levő üzemének bezárása után nyitott átképzési tanfolyamról a múlt évben így nyilatkozott: „...Az átképzésben részesülteknek csak egyharmada mutatkozott olyannak, akikről feltehető volt, hogy a tanultakat jól tudják majd hasznosítani, de ezeknek is csak kis százaléka tudott olyan állást szerezni, amelyben új szakképzettségét vette igénybe. A legtöbbben újfajta szakképzettséggel bíró munkanélküliek maradtak.”³⁸

b) Különleges megállapodások a munkáltatókkal, amelyek értelmében a szakszervezetek nem gördítenek akadályokat az automatizálás elé, ennek ellenében viszont bizonyos biztosítékokat és kedvezményeket kapnak.

Így a nyugati partvidék rakodómunkásaival szemben munkáltatóik kötelezték magukat, hogy 1966. július 1-ig egy, a szakszervezet ellenőrzése alatt álló alapba 29 millió dollárt fizetnek be, amely az eddigi korlátár leszállításával történő nyugdíjazás finanszírozására és arra szolgál, hogy a szakszervezeti tagok akkor is kapjanak fizetést, ha nincs munkájuk. A megállapodást egyébként maga Harry Bridges, a rakodómunkások szakszervezetének vezetője is „szűk látókörűnek és önzőnek” minősítette.

A másik nevezetes megállapodást a Kaiser-acélmű munkásai kötöt-

³⁷ Monthly Labor Review, 1963. november.

³⁸ R. Theobald, i.m. The Nation 1963. május 11.

ték: az automatizálás és egyéb újítások folytán elért termelési költségmegtakarítások egyharmadát a munkások kapják; akik állásukat veszítik, azonos bérszinten 12 hónapos átképzésben részesülnek és az üzemen, illetve a konzernen belül mindennemű munkahely betöltésekor előnyt élveznek. A megállapodás egyetlen konzern problémáját igyekeznek helyi eszközökkel megoldani, s lényegében csak a már munkában álló dolgozók érdekeit védi.

c) Az AFL—CIO központi követelése a 35 órás munkahét teljes bérkiegyenlítéssel, túlórázás esetén az órabérnek az eddigi másfélszereséről kétszeresére való felemelésével.

A követelést még 1962-ben tűzték napirendre, de az AFL—CIO vezetősége eleinte nem harcolt érte különösebb lendülettel vagy lelkesedéssel. Mint Meany elnök egy hivatalos AFL—CIO kiadványban kifejtette, a szakszervezetek vezetői „a 40 órás munkahetet nem tartják túlzottnak; örülnének, ha mindenki, aki akar, hetenként 40 órán át dolgozhatna”. Mivel azonban ez — megítélésük szerint — belátható időn belül nem lehetséges, ez és a magas munkanélküliség készítette őket a 35 órás munkahét követelésének felvetésére.³⁹ Része volt ebben, s nem kis része, az alulról jövő tömegnyomásnak is; az automatizálás terjedése folytán az AFL—CIO tagjain is mindinkább a létbizonytalanság érzése vett erőt.

Az aggodalom afölött, hogy a munkanélküliség további várható emelkedése következtében a taglétszám tovább csökken, s a munkanélküliek növekvő serege a már elért bérszínvonal megtartását is mindinkább megnehezíti, a legutóbbi kongresszuson még Meany elnököt is olyan kijelentésekre ragadtatta, hogy „az automatizálás hamarosan az amerikai társadalom átkává válik”, „nemzeti katasztrófát idézhet elő”, sőt „a kapitalista rendszer eltűnhet a történelem süllyesztőjében, ha az ipar és a kormányzat nem nyúl drasztikus eszközökhöz e csapás elhárítására, amely milliószám teszi az utcára a munkásokat.”⁴⁰ Ebben a hangulatban az AFL—CIO vezetősége is valamivel erőteljesebben áll ki a 35 órás munkahét követelése mellett.

A 35 órás munkahét megvalósítása azonban elég komoly akadályokba ütközik. A hivatalos álláspont ugyanis, amelyet Kennedy és Johnson is képviselt, az, hogy ez a termelési költséget jelentősen növelné és veszélyeztetné az amerikai ipar versenyképességét a világpícon. (1960-as számítások szerint az amerikai exportáruk előállítás, szállítása és piaci értékesítése 3,1 millió munkást foglalkoztat.)⁴¹

A 35 órás munkahét hosszú távon való hatékonysága ellen szól az a tapasztalat, amely szerint a munkáltatók már gyakran bebizonyították, hogy üzemszervezési módszereik megjavításával a munkaidő csökkentése esetén is ugyanakkora termelést tudnak elérni a munkaerő-állomány növelése nélkül. De még ha ez nem történnék is meg, ha a munkások kevesebb munkáért ugyanakkora bért kapnak, tehát reálbérük emelkedik, ez a munkáltatókat még inkább arra készíti, hogy automatizáljanak, vagyis a foglalkoztatott munkások számát csökkentésük. Ugyanez következne be abban az esetben is, ha a mostani 1,25 dollárban rögzített minimális órabért a szakszervezetek kívánságának megfelelően 2

³⁹ The Nation, 1963. IV. 20. és 1963. XII. 7.

⁴⁰ The Nation, 1963. december 7. és The Economist, 1963. november 23.

⁴¹ Monthly Labor Review, 1962. március.

dollárra növelnék; mint a munkabér minden növekedése, ez is fokozott automatizálásra ösztönözné a munkáltatókat.

Rövid távon azonban kétségtelen, hogy a 35 órás munkahét a dolgozók anyagi helyzetén javítana és a munkanélküliség alakulása szempontjából is kedvezőbb lenne. Pozitív hatásai tartósabban akkor érvényesülhetnek, ha sikerül összekapcsolni a munkaintenzitás növelése elleni eredményes harccal és egyéb, új munkaalkalmak teremtését célzó rendszabályokkal.

★

Az Egyesült Államokban az automatizálás folyamata még korántsem érte el a csúcspontot. Az összes szakértők egybehangzó véleménye szerint minden téren (ideértve az adminisztratív és irodai munkát, az elosztást, sok szolgáltatást) jóval szélesebb körű kibontakozásával kell számolni. A számológép-berendezések száma 1962 októbere és 1963 júliusa között kerek számokban 12 000-ről 16 000-re emelkedett, s havonta további mintegy 500-zal növekszik.⁴²

Egy, az automatizálással kapcsolatban 1960 végén elhangzott előrejelzés így szól: „A közepes szakképzettséggel bíró gyári munkás, akit állásából elbocsátottak, úgy lehet, alacsony szaképzettséget igénylő munkahelyen köt ki a szolgáltatások valamelyikében. Mérnökökben most még hiány van, de gyorsan halad előre az olyan számológépek gyártása, amelyek a mérnöki munka egy részének elvégzésére képesek. A programvezérlésű szerszámgépek nagyon hamar elavulttá tehetik sok, ma még magas fizetésű szakmunkás szakképzettségét. A szakiskolákban vállalatvezetésre kiképzett fiatal »menedzserek« néhány éven belül ezerszám kerülhetnek olyan helyzetbe, hogy munkakörüket döntéseket hozni tudó gépek veszik át... Téves az a feltételezés, hogy csak az alacsonyabb képesítést megkövetelő állások gépesíthetők. Reálisabb, ha azt mondjuk, hogy az automatizálástól minden valószínűség szerint azok a munkahelyek menekülnek meg, amelyeket egyszerűen nem érdemes automatizálni. Milyen tanulságokat kell ebből levonni az oktatás lehetőségeit, valamint azokat a gyakran feltálat javaslatokat illetően, hogy a munkanélküliség nagyszabású átképzéssel oldható meg? A válasz oly világos, hogy részletezése felesleges.”⁴³

Valóban, a programvezérlésű szerszámgépek elterjedése folytán ma már nemcsak a segéd- és betanított munkások, hanem sok szakmunkás állása is veszélyben forog. A számológépek benyomulása az irodákba lassan felveszi a versenyt az aktatenger növekedésével, s még ebben az évtizedben nagy problémákat idézhet elő az irodai munkaerők foglalkoztatottságában. A „különös” munkanélküliség az Egyesült Államokban a gazdasági tevékenység úgyszólván minden ágát felölelheti, és a hatvanas évek „első számú gazdasági problémájává” válhat.

⁴² Computers and Automation. 1962. november és 1963. augusztus.

⁴³ The Nation. 1960. december 17.

A fontosabb növénytermelési és agrotechnikai tényezők alakulása hazánkban

A mezőgazdasági termelés fejlődése

A mezőgazdasági termelés növelése gazdaságpolitikánk legfontosabb céljai közé tartozik. A mezőgazdaságnak maradéktalanul ki kell elégítenie a lakosság ellátásával kapcsolatos igényeket, el kell látnia nyersanyaggal a mezőgazdasági termékeket feldolgozó élelmiszer- és könnyűipart. Növelni kell az élelmiszerek és mezőgazdasági termékek külkereskedelmi áruforgalmát és az ország számára biztosítani kell a megfelelő készleteket.

Ezeknek a követelményeknek a legutóbbi években a mezőgazdaság csak részben tudott eleget tenni. Az elmúlt években — hogy csak a legfontosabbakat említsem — a folyamatos ellátáshoz kenyér- és takarmánygabonát kellett importálnunk, zöldségellátási problémáink voltak, időszakonként állattenyésztési termékekből is adódtak ellátási nehézségek, nem is beszélve a hiányos tartalékokról.

Az ország kereső lakosságának 35 százaléka a mezőgazdasági keresők közé tartozik. A felszabadulás előtt ez az arány 54 százalék volt, de az ipar felszívó hatása, valamint a mezőgazdaság növekvő gépesítése következtében ma már nálunk is egyre kevesebb munkás kézikész szükséges a mezőgazdasági termeléshez. (Ausztriában a kereső lakoságnak 23 százaléka, Franciaországban 25 százaléka, az Amerikai Egyesült Államokban 8 százaléka, Angliában pe-

dig csak 5 százaléka dolgozik a mezőgazdaságban.)

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának csökkenése mellett a munkafolyamatok teljes vagy részleges gépesítése, a különféle műtrágyák és növényvédőszeresek, valamint az egyéb ipari anyagok növekvő felhasználása következtében a mezőgazdasági termeléshez egyre több és sokféle ipari termék szükséges. Mindezek folytán az ipar számos ága bekapcsolódik a mezőgazdasági termelésbe, ipari jellegűvé téve azt.

A termelés mennyiségét illetően a népgazdasági ágak közül a mezőgazdaság a második helyen áll; nemzeti jövedelmünknek körülbelül egyötödét adja. A mezőgazdasági termelés növekedése azonban a legutóbbi tizenhárom év alatt az ipari termeléshez képest sokkal kisebb mértékű volt. Amíg az ország ipari termelése 1949 óta mintegy megháromszorozódott, addig a mezőgazdaság termelése ugyanezen időszak alatt alig több mint egyharmadával nőtt. A nemzeti jövedelem termelése 1962-ig az iparban 1949-hez képest körülbelül 360 százalékkal nőtt, a mezőgazdaság nemzeti jövedelmének növekedése viszont kevesebb volt, mint a bruttó termelés emelkedése. A nemzeti jövedelem termelésében a mezőgazdaság részaránya a nagyfokú iparosítás következtében csökkent, bár az ipar és építőipar után a második helyet foglalta el. 1962-ben a nemzeti jövedelemnek 72,6 százalékát az ipar, 18,8 százalékát a mezőgazdaság, 8,6 százalékát az egyéb népgazdasági ágak adták.

Külkereskedelmi áruforgalmunk-

ban az élelmiszerek és mezőgazdasági termékek export-import egyenlege minden évben aktív. Kivitelünk általában több mint kétszerese a behozatalnak. A mezőgazdasági export tehát jelentős szerepet tölt be az ország devizagazdálkodásában. Érdeemes itt megemlíteni, hogy a nem kielégítő mezőgazdasági termelés ellenére az élelmiszerek és mezőgazdasági termékek exportja évről-évre növekszik. 1962-ben körülbelül 60 százalékkal több élelmiszert és mezőgazdasági terméket exportáltunk, mint 1957-ben, és két és félszer annyit, mint 1938-ban. A mezőgazdasági termelést, valamint az ország lakosságának szaporodását és ellátását is figyelembe véve ez csak úgy volt lehetséges, hogy a kivitt termékek között nőtt az értékesebb, azaz feldolgozott állapotban, főleg élelmiszercikkek formájában kivitt termékek részaránya.

A nemzeti jövedelem felhalmozásra jutó hányadából a mezőgazdaság részesedése az 1950-es évek elejéhez képest jelentősen növekedett. Az 1959—1962. években a mezőgazdaság az összes beruházásoknak körülbelül a 18 százalékát, 1963-ban 20 százalékát kapta (szemben az 1950—1954. évek átlagának 13,8 százalékaival), s háromszorosra növekedett a beruházások abszolút értéke is. Az 1950—1957. évek átlagában folyóáron számítva évenként 1,9 milliárd forintot ruháztunk be a mezőgazdaságba, az 1959—1962. években pedig átlagosan 6 milliárd forintot. A második ötéves tervben beruházásokra előirányzott 180 milliárd forintból mintegy 38 milliárd forint — az összes beruházásoknak 21,2 százaléka a mezőgazdaságnak jut.

A mezőgazdaság 1962. évi bruttó termelési értéke 1959. évi változatlan áron számítva kereken 64 milliárd forint volt. A termelési érték fő ágazatok szerinti megoszlása 1962-ben a következőképpen alakult: növénytermelés 57,6 százalék, állattenyésztés 39,6 százalék, a gépállomások és más mezőgazdasági szolgáltató vállalatok teljesítménye 2,8 százalék. Az 1963. évi bruttó termelés

előzetes adatok szerint 4—5 százalékkal volt több, mint 1962-ben.

A mezőgazdasági termelés volume-ne az 1957—1962. évek átlagában körülbelül 20 százalékkal volt több az azt megelőző hat év átlagánál. A felszabadulást követő tizenkét évben átlagosan elért termelési eredményekkel azonban korántsem lehetünk elégedettek. Az 1934—1938. évek átlagos termelési színvonalát a felszabadulás utáni 1949—1956. években (tehát nem közvetlen a háború után, hanem az újjáépítés befejezése után) átlagosan nem értük el (a termelés mennyisége körülbelül 3—4 százalékkal volt kevesebb). Lényegében csak 1957 után múlta felül a termelés a háború előtti terméseredményeket.

A mezőgazdasági termelés utóbb elért növekedését egyrészt az új agrárpolitikai intézkedések — például a kötelező beadás rendszerének megszüntetése, a szerződéses termeltetés és felvásárlás bevezetése —, másrészt a mezőgazdaságban létrejött új termelési viszonyok megteremtése, valamint a mezőgazdaság anyagi és technikai bázisának gyorsütemű fejlesztése mozdították elő. Mindezek következtében 1958 óta a bruttó termelési érték már minden esztendőben több volt, mint az azt megelőző években bármikor, sőt még az 1961—1962. évi aszályos időjárás sem csökkentette az átlagos termelési eredményeket. Ezek az eredmények már a fejlettebb szocialista gazdálkodási formát igazolták.

A gazdálkodás eredményeit vizsgálva szembetűnő, hogy a mezőgazdasági termelés évenkénti ingadozása most már korántsem olyan nagy, mint az 1950-es évek elején, amikor egyik évről a másikra 20—24 százalékkal változott a termelés. Ennek a nagymértékű ingadozásnak döntően a kedvezőtlen időjárás volt az oka. A legutóbbi évek tapasztalatai szerint a modern agro- és zootechnika szélesebb körű bevezetésével az időjárásnak a mezőgazdasági termelésre gyakorolt ma még nagyon jelentős hatása számottevően csökkenthető.

A mezőgazdasági termelés alakulása és a nemzeti jövedelem termelése a mezőgazdaságban^a

Év	A mezőgazdaság			
	bruttó termelése Index: 1949=100	termelésének %-os változása az előző évhez képes	nemzeti jövede- lem-termelése Index: 1949=100	részesedése a nemzeti jövede- lem termelésé- ben (%)
1950	106	+ 6	112	.
1951	123	+ 16	133	.
1952	93	— 24	83	.
1953	112	+ 20	115	.
1954	114	+ 2	110	.
1955	128	+ 12	127	33,5
1956	112	— 12	106	35,0
1957	127	+ 13	124	36,3
1958	134	+ 6	128	28,2
1959	142	+ 6	133	27,3
1960	135	— 5	119	22,3
1961	136	+ 1	114	19,8
1962	138	+ 2	116	19,3

^a) Változatlan áron számítva. —

A cikkben megjelent adatok forrása: a Központi Statisztikai Hivatal évkönyvei és zsebkönyvei.

A növénytermelés vetésszerkezetének változása

A mezőgazdasági termelés fejlett agrotechnikai módszereinek alkalmazására, bevezetésére és az eredmények lemerésére — a mezőgazdasági termelés sajátos jellege miatt — általában több évre van szükség. Az elmúlt évek tapasztalatai azonban azt bizonyították, hogy mezőgazdaságunk fejlődésében néhány fontos tényező, például a vetésterület szerkezetének megváltoztatása, a legújabb agrotechnikai módszerek — kemizálás, a talajjavítás, az öntözés, a nemesítés, a fajtamegválasztás stb. — szélesebb körű alkalmazása, a gépesítés fokozása és nem utolsósorban a szakemberellátás megjavítása már az első években is jelentős eredményeket hozott. A felsorolt termelési eljárások viszonylag gyors hatása természetesen csak a szocialista gazdálkodás keretei között bontakozhatott ki. Hiszen erőforrásaink jelentős részét az elmúlt években, pontosabban a mezőgazdaság szocialista átszervezésének megkezdésétől nap-

jainkig a mezőgazdaságba irányítottuk.

A mezőgazdasági termelést elsősorban az intenzív újratermeléssel, a mezőgazdaság belterjes átalakításával kell növelni. A termőterület bővítésére úgyszólván alig van mód, mert a Hanság, valamint a Hortobágy egyes részeinek termelésbe történő bevonásával lényegében be is fejeződik az új termőterületek birtokbavétele. Az ország termőterülete 1935-ben 15,1 millió kat. hold volt, jelenleg 14,6 millió kat. hold. Az utak, gyárak, városok stb. építése, illetve telepítése ugyanis a felszabadulás óta eltelt időszakban körülbelül 500 000 kat. holdat — nagyobb részben szántóterületet — vett el a mezőgazdasági termeléstől.

A termőterület csökkenése 3—4 százalékkal javítja az előzőekben már vázolt termelési eredményeket, amit az egységnyi termőterületre jutó bruttó termelési érték alakulása is alátámaszt. Kisebb termőterületen és kevesebb élőmunka-ráfordítással értük el ezeket az eredményeket, növekedett tehát az élőmunka termelékenységé.

A termőterületre jutó bruttó termelési érték alakulása

Megnevezés	1957	1958	1959	1960	1961	1962
A mezőgazdasági bruttó termelési érték indexe (1934—1938. évek átlaga = 100).....	109	115	121	115	116	118
Egy kat. hold évközepi termőterületre jutó bruttó termelési érték ^{a)} (1934—1938. évek átlaga = 100)	112	118	124	117	120	122

^{a)} A termőterület 1935. évre vonatkoztatva.

A termőterület művelési ágak szerinti megoszlása az elmúlt években — a szántóterület jelentős mértékű csökkenésén kívül — csak kevésbé változott. A változások eredményeképpen nőtt az intenzívebb termelésű művelési ágak aránya. A felszaba-

dulás óta például számottevően növekedett az erdő és a kert, ezen belül a gyümölcsös terület. A rét területe viszont 363 000 kat. holddal, a szénahozam pedig a szakszerűtlen kezelés következtében katasztrális holdanként 4,5 mázsával csökkent.

Az összes terület megoszlása művelési ágak szerint

Művelési ág	1935		1949		1960		1962	
	1000 kh	%	1000 kh	%	1000 kh	%	1000 kh	%
Szántó	9 733	60,3	9 570	59,2	9 227	57,1	8 923	55,2
Kert	198	1,2	251	1,6	330	2,0	466	2,9
Szőlő	359	2,2	406	2,5	354	2,2	381	2,3
Rét	1 149	7,1	1 067	6,6	859	5,3	786	4,9
Legelő.....	1 709	10,6	1 575	9,8	1 639	10,1	1 630	10,1
Erdő	1 910	11,8	2 026	12,5	2 270	14,1	2 377	14,7
Nádas	56	0,3	54	0,3	45	0,3	49	0,3
Termőterület összesen:	15 114	93,5	14 949	92,5	14 724	91,1	14 612	90,4
Földadó alá nem eső terület	1 048	6,5	1 210	7,5	1 442	8,9	1 554	9,6
Összes terület	16 162	100,0	16 159	100,0	16 166	100,0	16 166	100,0

Lényegesebb azonban a szántóterületen termesztett növények szerkezeti arányában bekövetkezett változás, amelyet a következőkben vizsgált néhány fontosabb növény vetésterületi arányának alakulása szemléltet.

A legnagyobb mértékben — a felszabadulás előtti évekhez képest több mint másfélmillió kat. holddal — a kenyérgabona vetésterülete csökkent. 1963-ban a vetésterületnek 23,2 százalékban, 2,1 millió kat. holdon termeltek kenyérgabonát. A felszabadulás előtti tíz év átlagában kerekén 40 százalék, az 1950—1960. évek átlagában pedig mintegy 32 százalék

volt a kenyérgabona vetésterületének részaránya. A felszabadulás előtti években főleg, a felszabadulás után hiány volt kenyérgabonából. A hagyományos búzafajták helyett nagyrészt intenzív búzafajtákat termesztünk, főképp ennek eredményeként tudható be, hogy már az elmúlt két évben az országos termésátlag a kedvezőtlen időjárás ellenére meghaladta a tíz mázsát. (A holdankénti termésátlag 1961-ben 11,0 q, 1962-ben 10,3 q volt.) A búza termésátlaga 1963-ban — annak ellenére, hogy a rendkívüli kemény tétel a vetések erősen megsínylették

— elérte a 9 mázsát. A múlt évi kenyérgabona-termésünk mindezek ellenére kevés, nem fedezi az ország kenyér- és lisztszükségletét. Az 1963/64. gazdasági évben tehát ismét behozatalra van szükség. A kedvezőtlen időjárás következtében kiesett termésen kívül az a körülmény is nehézséget okozott, hogy az 1962/1963. évre kenyérgabonából a tervezettnél 241 000 kat. holddal kevesebbet vetettek el. A jövőben azonban a nagyhozamú búzafajták termesztésével el kell és el is lehet érniünk, hogy kenyérgabona-szükségletünket belföldi termelésből fedezzük. A búza termésátlagának növelése egyrészt lehetővé teszi, hogy kisebb területről is kielégíthessük az ország szükségletét, másrészt a búzaterület csökkentésével felszabaduló szántóterületet nagyobb értéket adó növények termesztésével hasznosítsuk.

Ebben a vonatkozásban különösen a mezőgazdaság szocialista átszervezését követően egészséges folyamat indult meg. Az így felszabaduló szántóterület egy részén gyors ütemben növekedett a hüvelyesek, a zöldségfélék, az ipari növények, kisebb mértékben a szemestakarmányok termesztése. A vetésterület szerkezeti arányának ilyen irányú megváltozása jelentősen növeli egyrészt az egységnyi területre jutó termelési értéket, az értékesítési árbevételt, a munkaerő-foglalkoztatást, másrészt takarmánybázist teremt az állattenyésztés számára, lehetőséget ad az évek óta fennálló takarmányhiány, illetve takarmányimport megszüntetésére. Az említett növénycsoportok közül a zöldségfélék, a hüvelyesek, és az ipari növények 1962. évi együttes vetésterülete több mint kétszeresére, a szemestakarmányoké 100 000 kat. holddal növekedett a háború előtti évekhez képest.

A szálás- és a szemestakarmányok termőterülete a felszabadulás előtti években átlagosan a szántóterületnek 48 százalékát tette ki, 1962-ben ez az arány már 55,4 százalékra emelkedett. Abszolút számokban azonban a takarmányterület mégis kevés, és szálatakarmányból a hozamok is alacsonyak. Ezért a takarmányozás-

sal kapcsolatos problémáink különösen a fehérjetakarmány-ellátás területén csak növekedtek. 1951—1960 között átlagosan 75 000 vagon lédús és szálatakarmánnyal termeltünk kevesebbet, mint 1931—1940-ben. Szálatakarmány-bázisunk csupán a rétiszéna hozamának csökkenése következtében 1962-ben 35 000 vagonnal volt kevesebb, mint a felszabadulás előtt. Szemestakarmányokból viszont — főképp a hozamok növelése útján — mintegy 60 000 vagonnal (körülbelül ennyi volt az importunk is az utóbbi években) növeltük a termést. Az állatállomány a felszabadulás előttihez képest nem változott lényegesen, sőt 1962-ben kereken 100 000 számosállattal (3,5 százalékkal) volt kevesebb, mint 1935-ben. Az állatállomány összetétele azonban jelentősen módosult, számottevően növekedett a főképpen szemestakarmányt fogyasztó sertések, ezen belül is a húsjellegű sertések aránya. A sertéshústermelés mindezek következtében csaknem kétszeresére növekedett.

Takarmányból évek óta importra szorulunk. De figyelembe kell venni azt a körülményt is, hogy a háború előtti időszakban jelentős mennyiségű kenyérgabona került takarmányozásra (körülbelül annyi, amennyi az elmúlt évek takarmányimportja volt), és jobb volt a lédús, valamint a szálatakarmány-ellátás is. Ennek ellenére az állattenyésztés hozamai és termelése (a juhonkénti átlagos gyapjúhozam kivételével) kisebbek voltak a mainál.

Az állattenyésztés termelése nagyobb részt az állatállomány összetételében bekövetkezett változások eredményeképpen, valamint a hozamok emelkedése folytán, a növénytermelésé pedig az értékesebb kultúrák termesztésével és részben a kedvezőbb hozamok elérésével kétségkívül növekedett. (1962-ben tejből körülbelül 230 millió literrel termeltek többet, tojásból több, mint kétszerannyi volt a termelés, mint 1938-ban; a tehenenkénti átlagos tejhozam 1586 literről 2115 literre, a tyúkonkénti átlagos tojás hozam pedig 66 darabról 80 darabra növekedett.)

Egyes értékesebb termékek vetésterülete nőtt ugyan, de a hozamok alakulása még nem mindig kielégítő. Például a bab, a lencse, a rostkender, a dohány, az olajlen, a mák, a fűszerpaprika, a zöldborsó, a csalánmádé és a silókukorica átlagtermése a felszabadulás utáni években átlagosan kisebb volt, mint a háború előtti években. Jelentéktelen változás vagy stagnálás tapasztalható több év átlagában a borsó, a cukorrépa, a lucerna, a vöröshere, a baltacim termésátlagának alakulásában is. A cukorrépa 1963. évi termésátlaga azonban körülbelül 40—50 mázsával már több volt, mint a felszabadulás előtt. Figyelembe kell venni azonban itt azt a körülményt, hogy a felsorolt cikkek egy részét (például a dohányt, a cukorrépát, a mákot stb.) a felszabadulás előtt csaknem teljesen nagyüzemi keretek között termelték. A felszabadulást követő években a kisüzemek termésátlaga e termékekből természetesen csökkent, de az újonnan létesült termelőszövetkezetek megalakulását követően, a mezőgazdaság szocialista átalakulása után sem volt várható azonnali javulás. Jellemző azonban, hogy a korábban létrejött és szervezetileg megerősödött állami gazdaságok, valamint termelőszövetkezetek terméseredményei ezekből a termékekből már évekkal ezelőtt felülmúlták a volt nagybirtokok átlagos termelési eredményeit.

Kedvezően haladt előre az utóbbi években néhány vetőmag kísérletezése, szaporítása és ellátása. Az intenzív búzafajták termesztésén kívül jelentős még a hibridkukorica, a sok olajat tartalmazó napraforgómag, illetve a sok cukrot tartalmazó cukorrépa termelése. A kukorica múlt évi vetésterületének körülbelül 50 százalékán már hibridkukorica-vetőmagot vetettünk, s a hagyományos termelési módhoz képest növeltük, illetve növeljük a tőszámot is. Mindezek együttes hatására az átlaghozamok már az elmúlt két évben is javultak. A felszabadulás előtt, az 1931—1940. évek átlagában egy kat. holdról 10,8 mázsa májusi morzsolt kukoricát takarítottunk be, ezzel szemben az 1961

—1962. aszályos években a kukorica termésátlaga 11,7, illetve 14,5 mázsa volt. Az 1963. évi terméshozamok pedig jobbak az 1962. évnél is. A hibridkukorica és más vetőmagvak nemcsak vetőmag-ellátásunk szempontjából fontosak, hanem számottevő és keresett exportcikkek is. A KGST keretében a Mezőgazdasági Állandó Bizottság programja alapján 1961-ben például 106 fajta mezőgazdasági növény (egyebek között 14 búza-, 15 burgonya-, 18 paradicsomfajta) kísérleti termesztésével foglalkoztunk a többi szocialista ország számára.

Kedvezően alakult a gyomirtó vegyszerek használata. Három év alatt csaknem háromszorosára nőtt a vegyszeresen gyomirtott területek nagysága. 1962-ben már mintegy egy millió kat. holdat — nagyobb részt kukoricát és gabonaféléket — különböző vegyszerekkel gyomtalanítottak. Az ötéves terv végére előirányzott 1,5 millió kat. hold szántóterület vegyszeres gyomirtása előreláthatóan megvalósítható.

A termelés növelésének hathatós módszerei közé tartozik a mezőgazdaság termelési folyamatainak fokozottabb gépesítése. A gépek alkalmazásával megkönnyíthető a mezőgazdaságban gyakori nehéz fizikai munka, de rendszerint munkaerő is felszabadul. Megrövidül a munkafolyamatok elvégzése, ami a munkacsúcsok lefaragása miatt fontos. A gépi munkák minősége jobb, a technológiai előírásoknak megfelelőbb, segíti a jobb termésátlagok elérését.

A mezőgazdaság, azon belül különösen a növénytermelési munkák gépesítése az elmúlt években igen sokat fejlődött és hozzájárult az ágazat termelési értékének növeléséhez. A gépesítési színvonal, azaz a gépesítés foka megmutatja, hogy mennyi a géppel elvégzett munkák aránya az összes munkákból. Ezt általában munkanemenként számítjuk ki úgy, hogy csak az erőgépek által vontatott munkagépek teljesítményét vesszük számításba. A gépesítési fok kiszámítása akkor realisabb, ha nemcsak az elvégzett, hanem a szükséges mun-

kák arányában is megvizsgáljuk a gépi munkák mennyiségét, mert gyakori eset, hogy kézi munkaerő vagy gépek hiányában a szükséges munkák egy részét kénytelenek vagyunk elhagyni.

Az erőgépek a termelés szempontjából akkor a leghatékonyabbak, ha a munkagépek és az erőgépek közötti arány jó. Legfontosabb erőgépünk a traktor. 1935-ben az ország traktorállománya kereken 7000 darab volt. Jelenleg a mezőgazdaságban körülbelül 55 000 darab traktor dolgozik. A mezőgazdaság gyorsütemű gépesítésére jellemző, hogy a szocialista átszervezés időszakától napjainkig — a különféle munkagépeken kívül — több mint 23 000 darab traktort kapott a mezőgazdaság. 1965 végére a tervek szerint mintegy 62 000—63 000 darab traktor lesz a mezőgazdaságban. Az erő- és munkagépek nagyobb része a növénytermelési főágazat szolgálatában áll. Legkedvezőbb a gabonaaratás gépesítési foka: 1962-ben az elvégzett gabonaaratásnak mintegy háromnegyed részét (1958-ban még mindössze 20 százalékát) géppel végezték. A géppel vethető növények 1962. évi vetésterületének mintegy 70 százalékát vetették géppel, szemben az 1960. évi 44 százalékkal. A cukorrépának 35 százalékát, a burgonyának pedig 14 százalékát géppel szedték ki az 1962. esztendőben.

A mezőgazdasági munkák gépesítésében kétségkívül értünk el eredményeket, de az időszakonként jelentkező munkatorlódást még nem sikerült megszüntetni. Elsősorban az őszi betakarítási és vetési munkálatokra gondolok, amelyek elvégzése időben egybe esik és végrehajtásuk nagy erőfeszítéseket kíván. Az aratási munkák gépesítése lényegében megoldottnak tekinthető (korábban még ez is komoly problémát okozott), az őszi betakarítású növények munkafolyamatait azonban még kevésbé gépesítettük. A kukoricabetakarítás, a cukorrépaszedés gépesítése például még megoldatlan. Más esetben a termés szállítása, raktározása okoz gondot.

Az agrotechnikai tényezők alakulása

A vetésterület szerkezetében bekövetkezett változások eredményeként a termelés intenzívebbé vált és növekedett a mezőgazdasági termelés értéke. A belterjesebb gazdálkodásra való áttérés mind a népgazdaság, mind a lakosság szempontjából előnyösebb. Bár vannak különféle problémák — például jelenleg még kenyérgabonát és takarmánygabonát kell behozni —, de más területen elért termelésnövekedés és az ebből származó export, valamint a lakosság jobb ellátása kárpótolja a korábbi kiterjedt gabonaexportból származott előnyök elmaradásáért. Jó példa erre a cukor- és a húsfogyasztás, illetve -export alakulása. Cukorból az egy főre jutó fogyasztás a háború előtti 10,5 kg-ról 24 kg-ra, a húsfogyasztás pedig 33 kg-ról körülbelül 50 kg-ra nőtt, de növekedett a kivitel is. Elmondható ez a zöldség- és gyümölcsfélékről is. A jobb vetőmagvak szélesebb körű alkalmazásával egyrészt a termékek minőségét javítottuk, másrészt nőtt a termelés volumene. A nagyhozamú búzafajták közül például a mi viszonyainknak legjobban megfelelő szovjet Bezostája, az olasz Autonomia, valamint a hazai Fertődi 293-as fajták adták a legjobb eredményeket. Ezekből a fajtákból a holdankénti átlagtermés 1962-ben — az országos 10,3 mázsás átlagon belül — mintegy 12 q volt. Másik példát említve: a cukorrépa 1961. és 1962. évi vetésterületének több mint felén nemesített polyploid cukorrépát vetettek, aminek cukortartalma a hagyományos fajtákénál nagyobb. Az említett időszakban egy mázsa cukorrépa cukortartalma átlagosan 18,5 kg volt, csaknem 2 kg-mal több, mint az azt megelőző években. Hasonló irányban hatott a gépesítési színvonal emelkedése is.

A vegyszeres gyomirtás az agrotechnika legújabb módszerei közé tartozik, elterjedéséből nagy lehetőségek adódnak a mezőgazdasági termelés növelésére. A termelést közvetlenül segítő hagyományos agro-

technikai módszerek vonatkozásában eredményeink szintén jelentősek, de lehetőségeink még nincsenek teljesen kimerítve.

Egyrészt a termésfokozás, másrészt a talajerő-visszapótlás végett jelentősen növeltük a növényi tápanyagokat szervesen vegyületek formájában tartalmazó műtrágyák alkalmazását. Műtrágyatermelésünk a háború előttihez képest megsokszorozódott. A különféle műtrágyák közül világviszonylatban legnagyobb tömegben az érést és a termésképzést segítő szuperfoszfátot gyártják. Hazánkban is ez volt a legismertebb, legelterjedtebb műtrágya.

A legutóbbi években azonban jelentősen megnövekedett a növényi fehérjék előállításához szükséges nitrogénműtrágyák gyártása. Felhasználásuk nagymértékben segíti a kalászosok terméshozamának emelését, a növényzet fejlődését, a dús levélzet- és szárnövekedést, ami végeredményben a takarmánybázis és a fejlett állattenyésztés megteremtését teszi lehetővé. A talajerő-visszapótlás trágyaszükségletét csak szerves-trágyával még 50 százalékban sem tudtuk fedezni. Egy kat. hold szántóterületre az elmúlt esztendőben évenként és átlagosan mintegy 16—17 mázsa istállótrágya jutott, ami négyéves trágyázási periódust számítva, a szükséges 160—180 mázsával szemben csak 64—68 mázsát jelentett. Műtrágyatermelésünk fejlődésére jellemző, hogy 1950-ben még 63 000 tonna, 1960-ban már 279 000 tonna nitrogénműtrágyát gyártottunk, de a Tiszavidéki Vegyikombinát műtrágyaüzemének közeljövőben meginduló teljes termelésével nitrogénműtrágya-gyártásunk 720 000 tonnára emelkedik. (A különféle műtrágyákból az 1956—1960. évek átlagában együttesen 513 000 tonnát termeltünk; a második öt-éves tervben átlagosan 1 400 000—1 500 000 tonnát gyártunk). A nitrogénműtrágya-termelés fokozása azért is fontos, mert a különféle műtrágyák közül ennek a legnagyobb a termésfokozó hatása. Egy kg nitrogént tartalmazó műtrágya például az idevonatkozó kísérletek szerint átlagosan 16 kilogrammal, a foszfor 4,7 kilogrammal, a kálium csak 2,7 kilogrammal növeli a növények termésének szárazanyagra átszámított mennyiségét. A foszfor- és a káliumműtrágyák jelentősége speciális jellegű, biológiai és fiziológiai szempontból kívánatosak. (Például a dohány termelésében a káli műtrágya alkalmazása fokozza a dohány égethetőségét.) Nem hagyható figyelmen kívül az a körülmény sem, hogy kellő mennyiségű nitrogén nélkül a növények a többi táplálóanyagot sem képesek hasznosítani. Ez viszont kívánatosá teszi az összetett vagy kombinált műtrágyák nagyobb arányú gyártását.

A műtrágya-felhasználás alakulása hazánkban

Év	Egy kh szántóra jutó műtrágya-felhasználás kg				
	foszfor	nitrogén	káli	összesen	hatóanyagban
1938	6,0	1,2	0,3	7,5	1,3
1950	11,8	6,4	1,1	19,3	3,7
1951	16,3	7,7	1,8	25,8	5,1
1952	14,5	7,1	2,0	23,6	4,8
1953	15,0	6,9	2,3	24,2	5,0
1954	17,3	12,2	3,0	32,5	6,9
1955	15,2	8,9	3,2	27,3	5,8
1956	13,1	11,6	2,7	27,4	5,8
1957	14,5	20,0	3,6	38,1	8,2
1958	20,0	23,1	6,2	49,3	11,4
1959	37,6	33,0	8,9	79,5	18,4
1960	40,0	33,9	7,1	81,0	18,2
1961	48,8	43,0	11,5	103,3	23,8
1962	51,2	64,5	15,3	131,0	30,8

A műtrágyatermelés fokozása lehetővé tette, hogy viszonylag rövid idő alatt és nagymértékben növeltük az egységnyi területre jutó műtrágya-felhasználást. 1962-ben az egy kat. hold szántóterületre jutó műtrágya ötszöröse az 1955. évi felhasználásnak és tizennyolcszorosa a háború előttinek. A termelés és felhasználás eddigi ütemét tekintve várható, hogy a második ötéves terv végére előirányzott egy kat. hold szántó, kert- és szőlőterületre jutó 190 kg-os műtrágyafelhasználásunk megvalósul.

A műtrágyák alkalmazása kétségkívül előmozdította a hozamok nö-

velését, de a jelenlegi műtrágyaellátást még tovább lehet és kell is fokozni. A fejlett mezőgazdasággal rendelkező külföldi államok egységnyi területen a hazainál lényegesen több műtrágyát használtak fel, és részben ennek következtében számos területen nagyobb terméseredményeket is értek el. A szántó, a kert és a szőlő együttes területére számítva legtöbb műtrágyát (hatóanyagban kifejezve 259,3 kilogrammot) Hollandia használt fel, de jelentős Belgium, a Német Szövetségi Köztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság műtrágya-felhasználása is.

Műtrágya-felhasználás néhány országban 1958/1959-ben

Ország	Egy kh szántó, kert- és szőlőterületre jutó műtrágya hatóanyagban számítva (kg)			
	nitrogén	foszfor	káli	összesen
Ausztria	13,9	25,8	26,5	66,2
Belgium	55,9	54,2	88,0	198,1
Bulgária	11,4	6,0	0,5	17,9
Csehszlovákia.....	14,3	14,6	28,1	57,0
Dánia	21,8	22,7	34,8	79,3
Franciaország.....	12,9	20,5	18,9	52,3
Hollandia	116,1	61,9	81,3	259,3
Jugoszlávia ^{a)}	6,6	9,3	4,8	20,7
Lengyelország	7,0	5,3	8,2	20,5
Magyarország ^{b)}	7,4	6,5	3,4	17,3
Nagy-Britannia	27,9	29,1	30,5	87,5
Német Demokratikus Köztársaság	24,8	20,5	54,7	100,0
Német Szövetségi Köztársaság ...	38,1	40,3	66,6	145,0
Olaszország	10,6	14,0	2,9	27,5
Svédország.....	13,9	15,4	12,4	41,7

^{a)} 1958-ban

^{b)} 1959-ben

A mezőgazdasági termelés növelésének másik módja az öntözéses termelés szélesebb körű bevezetése, illetve alkalmazása. Az öntözéses gazdálkodással egyrészt a talaj megfelelő vízellátásáról igyekszünk gondoskodni, másrészt a termesztett növények vízigényének kielégítését kívánjuk biztosítani. Az öntözés termésfokozó hatása a különféle növénycsoportok, illetve növényfajok vízszükségletétől függően igen változó: a szántóföldi takarmányokból általában 200—300 százalékos, a

zöldségféléből 150—200 százalékos, a kapás és ipari növényekből 50—100 százalékos terméstöbblet érhető el. A legújabb kísérletek szerint az öntözés kedvező hatású a szőlő- és gyümölcsstermesztésben is.

Éghajlati és földrajzi adottságaink indokoltá teszik, hogy az elkövetkezendő években a biztonságosabb termelés végett minél nagyobb területet öntözzünk. Ezért a második ötéves tervben 1960-hoz képest mintegy kétszeresére, kerekén 460 000 kat. holdra növeljük az öntözésre

alkalmas és berendezett területek nagyságát. 1962-ben a ténylegesen öntözött terület már több mint 382 000 kat. hold volt, tizenhatszorosra a háború előttinek. Ebben az esztendőben az öntözőberendezéssel ellátott és öntözhető terület nagysága már elérte az 1965-re tervezettet. A mezőgazdasági termelés és az öntözőberendezés kihasználása szempontjából azonban kedvezőtlen (bár ezen a területen is lényeges javulás történt), hogy az öntöző berendezéssel ellátott, de nem öntözött terület 1962-ben mintegy 80 000 kat. hold volt. Ez az összes öntözhető területnek 18 százaléka. Az öntözési lehetőségek teljes kihasználását nagyobb

részben műszaki problémák hátráltatták, de előfordultak vízellátási nehézségek is. Pedig vízkészletünk felmérése alapján az öntözhető területet megfelelő kiválasztás esetén mintegy 1 millió kat. holdig lehet növelni.

Az öntözéses gazdálkodással természetesen csak abban az esetben érhetünk el tartósan nagy termésket, ha elegendő mennyiségű szerves- és műtrágyát juttatunk a talajba. Megfelelő tápanyag-visszapótlás nélkül az öntözéses gazdálkodás — tekintettel az öntözővíz tápanyagkimosó hatására — még a hagyományos termelésnél is kedvezőtlenebb eredményeket hozhat.

Az öntözött terület alakulása^a

(1000 kat. hold)

Év	Összes öntözött terület	Ebből		Öntöző berendezéssel ellátott, de nem öntözött terület	Összes öntözhető terület
		szántó	rét, legelő		
1939	24,0	12,0	12,0	.	.
1950	56,7	46,4	6,3	.	.
1951	74,6	60,2	6,6	.	.
1952	98,2	78,9	15,6	.	.
1953	150,3	106,5	31,0	.	.
1954	132,9	115,3	10,4	49,6	182,5
1955	159,0	138,8	16,4	61,4	220,4
1956	155,3	128,7	18,8	68,1	223,5
1957	134,9	108,5	12,9	99,0	233,9
1958	125,0	103,3	16,1	95,9	220,9
1959	126,4	99,9	17,8	107,6	234,0
1960	164,6	131,0	26,9	86,9	251,5
1961	231,6	180,5	42,3	97,6	329,2
1962	382,3	286,6	63,9	78,6	460,9

^aLimános öntözés nélkül.

A mezőgazdasági termelés növelésének egyik, de legköltségesebb útja a talajjavítás és a talajvédelem. A felszabadulást megelőző tíz év alatt összesen mintegy 23 000 kat. holdon végeztek talajjavítást, pedig a talajt a bérlők nagyon kihasználták, leronították. Ezzel szemben 1950—1962 között, tehát 13 év alatt mintegy 840 000 kat. holdon végeztek talajjavítást. A mezőgazdasági szocialista átszervezésének időszakában és az azt követő években a korábbi évekhez képest különösen sokat áldoz-

tunk a savanyú, szikes és homokos talajok termőképességének megjavítására. A kedvezőtlen kémiai, fizikai és biológiai tulajdonságú, kis termőképességű vagy terméketlen talajok megjavítása, termőképességük emelése, végeredményben a termelésbe történő bevonása a mezőgazdasági termelés növelését eredményezi. Ez azért fontos, mert hazánkban viszonylag sok a terméketlen, illetve csökkent termőképességű talaj. Talajaink 8—10 százaléka szik. Az ország 2,5 millió kat. hold ho-

moktalajából például 1 millió kat. hold humuszban szegény, csökkent termőképességű, és körülbelül 0,5 millió kat. hold sivár, csaknem terméketlen. 1962-ben 147 200 kat. holdon végeztek talajjavítást, nagyobb részben savanyú talajon. A szikes talajok mintegy felét digózással javították. Az utóbbi években már a homoktalajok javítása is előtérbe került. Ilyen mértékű talajjavítás korábban még soha nem volt hazánkban. A mezőgazdasági termelés

növelésére irányuló tervek részeként a Talajjavító Vállalatnak 1965-ben már mintegy 190 000 kat. hold terméketlen talajt kell termővé tenni. Ennek megvalósításával viszont az öt évre előirányzott mintegy 800 000 kat. hold gyenge termőképességű talaj megjavítását végezzük el. A talajjavítások ilyen gyors üteme lehetővé teszi, hogy előreláthatóan már 1975-re termelésbe vonjuk a terméketlen és gyenge termőképességű talajok nagy részét.

A talajjavítások alakulása

(1000 kat. hold)

Év	Savanyú	Szikes	Homok	Összes talajjavítás
	talajok javítása			
1928—1937-ig összesen	.	7,0	.	22,8
1950	5,2	1,8	—	7,0
1951	12,6	4,2	—	16,8
1952	15,8	4,4	—	20,2
1953	18,3	7,7	—	26,0
1954	32,3	13,6	—	45,9
1955	31,4	7,8	—	39,2
1956	43,0	14,3	1,1	58,4
1957	47,8	15,2	1,3	64,3
1958	59,7	19,8	1,2	80,7
1959	71,4	24,5	0,3	96,2
1960	70,7	26,3	8,3	105,3
1961	96,2	28,9	4,3	129,4
1962	105,7	33,8	7,7	147,2

Az elmondottakból kitűnik, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése óta a termelés fejlődését befolyásoló fontosabb növénytermelési és agrotechnikai tényezőket a korábbi időszakhoz képest nagyobb mértékben állítottuk a termelés szolgálatába. A növénytermelés fokozására hozott intézkedések lényegében a gazdálkodás alapjait és biztonságát szolgálták, és szolgálják a jövőben is. Részben az említett tényezők szélesebb körű alkalmazásával már eddig is bebizonyosodott, hogy a mezőgazdaság termelési értéke a kedvezőtlen, aszályos időjárás ellenére is viszonylag magas szinten tartható, de a termelés növelésének, a termésátlagok fokozásának biztonságáért még nagy erőfeszítéseket kell tenni.

Az említett agrotechnikai ténye-

zők fejlődése — bár alkalmazásukban voltak hiányosságok — a tervidőszak előirányzatát követte. A mezőgazdaság termelése azonban kevesebb, mint amennyit a tervekben előirányoztunk. Az elmaradást nagyrészt az elmúlt három esztendő kedvezőtlen időjárása okozta. Éghajlati és természeti adottságaink miatt szükséges tehát az előzőekben vázolt termelési eljárások eddigiekénél is szélesebb körben való alkalmazása. Az időjárás közvetlenül a növénytermelést érintette, de közvetve befolyásolta az állattenyésztést is. Az időjáráson kívül természetesen voltak még egyéb tényezők is, mint például a fejlett termelési technológia nem kielégítő alkalmazása, gépalkatrész-ellátási, üzemanyag-szállítási, tárolási, munkaszervezési stb. hiányosságok, amelyek

ugyancsak károsan befolyásolták a jobb termelési eredmények elérését. Ezek viszont azt is alátámasztják, hogy számos területen még sok a tennivaló és az elért eredményekkel korántsem lehetünk elégedettek.

Számolni kell azzal a körülménnyel is, hogy a gazdaságpolitikánkban alkalmazott új módszerek bevezetése, valamint a szocialista termelőszövetkezeti nagyüzemek létrehozása óta eltelt időszak olyan rövid, hogy ez alatt a már említett hiányosságokat még nem lehetett teljesen felszámolni. Hiszen a korszerű nagyüzemi termelés anyagi és személyi feltételeit — az ország kor-

látozott erőforrásait tekintve — ilyen rövid idő alatt nem lehetett megteremteni, de parasztságunk öntudatának szocialista átformálása sem történhet meg egyszerre.

A szocialista mezőgazdaság megteremtésével lehetőség adódott a mezőgazdaság elmaradásának felszámolására, de évtizedek mulasztását néhány év alatt nem lehetett pótolni. A többségükben új szocialista nagyüzemek megszilárdulásával, megerősödésével a hiányosságok nagyrészt megszüntethetők és a fejlődés üteme meggyorsítható.

Deák István

A Közös Piac agrárpolitikája és a nemzetközi mezőgazdasági kereskedelem

A múlt év decemberének végén a Közös Piac tagországai hosszú és heves viták után kompromisszumban egyeztek meg a közös agrárpolitika tekintetében. „A brüsszeli megállapodást megkönnyebbüléssel fogadták valamennyi nyugati fővárosban” írta a Le Monde, „a Közös Piac túlélte a krízist” lelkendeztek a nyugat-európai vezetők. Hogyan vált az agrárpolitika a Közös Piac létkérdésévé? Megoldást jelent-e ez a kompromisszum tagországainak? Hogyan hat a nemzetközi mezőgazdasági kereskedelemre? Ezekre a kérdésekre igyekszik választ adni a cikk.

A Közös Piac érzékeny pontja: az agrárpolitika

Az agrárpolitikai ellentétek nem újkeletűek a Közös Piac életében, ellenkezőleg: míg a Közösségen belüli iparcikkek vámjának leszállítást és a közös külső vámtarifa megközelítését viszonylag simán és az előirányozottnál gyorsabban sikerült megvalósítani, addig a közös agrárpolitika kialakításának úgyszólván minden lépése nehezen áthidalható ellentétekbe ütközött, és így keselmedelmet szenvedett.

Mi a közös agrárpolitika célja? A Közös Piacot létrehozó 1957. évi Római Szerződés szerint az, hogy a Közösség a mezőgazdaság és a mezőgazdasági kereskedelem területét is felölelje, tehát hogy ennek érdekében közös agrárpolitikát kell kialakítani, amely biztosítja: a) a termelékenységek növelését a mezőgazdaságban racionalizálás és technikai fejlesztés útján; b) a mezőgazdasági lakosság jövedelmének emelését; c) a piacok stabilizálását; d) a Közösség ellátását; e) a fogyasztói árak méltányos alakulását.

A közös agrárpolitika valójában a nyugat-európai monopóliumok — nem ellentmondásmentes — érdekeit szolgálja. E téren merültek fel ugyanis a legélesebb ellentétek egyrészt a francia és másrészt a nyugatnémet és olasz monopóliumok között. Franciaországnak évek óta gondot okozott mezőgazdasági termékeinek elhelyezése. A Közös Piacca szemben ezért azt a követelményt támasztotta, hogy az agrárimportőr országok elsősorban a francia termékeket vásárolják meg és mondjanak le a Közös Piacon kívül álló országok hasonló termékeiről.

Az NSZK érdekei ezzel ellentétek voltak. Mint ismeretes, az NSZK

szűk struktúrájú mezőgazdasággal rendelkezik, amelyet a belső árak viszonylag magas szinten való tartásával szubvencionált. Ugyanakkor alacsonyabb áron importálta a mezőgazdasági termékeket az Egyesült Államokból, Dániából és más — köztük szocialista — országokból. A nagyméretű és olcsó import következtében az NSZK-ban az élelmiszerek árát viszonylag alacsony szinten tudták tartani, ez viszont kedvezően befolyásolta a munkaerő árát. Az NSZK fejlett ipara így igen gazdaságosan növelte exportját. A francia követelés teljesítése az exportlehetőségeket csökkentette volna, ezért sértette a nyugatnémet ipari körök érdekeit. Ha nem is ilyen mértékű, de hasonló ellenállásba ütközött a francia követelés az olasz és a belga ipari tőke köreiben is.

A Közös Piacon kívüli fejlett tőkésországok közül elsősorban az Egyesült Államok ellenállását váltotta ki a francia terv. Az Egyesült Államokban a második világháború után tekintélyes élelmiszerkészletek halmozódtak fel. Az Egyesült Államok mezőgazdasági exportjának mintegy 21%-a irányult a Közös Piac területére. Ennek az exportlehetőségnek a veszélyeztetése olyan paradox helyzetet teremtett, hogy az Egyesült Államok, amely elsődlegesen politikai okokból Nyugat-Európa egyesítésének, a Közös Piac létrehozásának egyik fő támogatója volt, a közös agrárpolitika bevezetése után, elsőként a világ érdekelt országai közül, retorziókkal lépett fel a Közös Piac ellen. Erre a későbbiekben még visszatérünk.

Természetesen a Közös Piacon belüli, illetve a Közös Piac és a rajta kívül álló imperialista államok, elsősorban az USA közötti ellentétek nem korlátozódnak az agrárpolitikára. A gazdasági harcok hátterében a nyugat-európai vezetőszerpért folyik a küzdelem: az USA ragaszkodik ehhez a vezetőszerpéhez, fő támogatója ebben Anglia. A Közös Piac de Gaulle vezette szárnya viszont a Párizs—Bonn tengelyre támaszkodva magának követeli azt.

Az agrárpolitika egyik fő frontja ennek a politikai harcnak.

Leszűkítve a kérdést témánkra, a de Gaulle vezette Franciaország előtt a következő alternatíva állott: vagy elfogadtatja a közös agrárpolitikát a közös piaci partnerekkel és ezzel az agrárfeleslegek elhelyezése, tehát az ország gazdasági egyensúlya biztosított lesz; ebben az esetben viszont a Közös Piac szembekerül a kívül álló világgal és elsősorban fő támaszával, az Egyesült Államokkal; vagy nem jön létre a közös agrárpolitika, akkor viszont Franciaország gazdasági problémái megoldatlanok maradnak. De Gaulle élesen és partnereire való tekintet nélkül az első álláspontot képviselte. Így a Közös Piac nagyon nehezen létrehozott egyensúlya és egész léte azon múlt, hogy Franciaország meg tud-e állapodni az NSZK-val és a többi tagországgal a közös mezőgazdasági politikában.

Mansholt a Közös Piac Bizottságának alelnöke már 1960-ban kidolgozta a közös agrárpolitika tervét. Ezt 1961-től kezdődően szándékoztak bevezetni, az 1961. év azonban vitákkal telt el, a végrehajtás késedelmet szenvedett.

Az első kompromisszum: az 1962. januári megegyezés

1962 januárjában a tagországok végre megállapodtak egy, a Mansholt-terven alapuló kompromisszumos megoldásban, és így megjelentek az első agrárpolitikai szabályozások, az úgynevezett agrárpiaci rendtartások.

A megállapodás lényege a következő volt:

1. A Közös Piacnak 1970-ig egységes mezőgazdasági piaccá kell válnia, tehát úgy kell működnie, mint ha a Közösség egy ország lenne. Ez más szóval azt jelenti, hogy a Közösségen belül az egyes agrárcikkek árszínvonalának azonosnak kell lennie, a tagországok közötti agrárkereskedelemnek minden korlátozás nélkül kell bonyolódnia, a mezőgazdaság szubvencionálásának az egész

Közösségen belül azonosnak kell lennie, a kívül álló országokkal folytatott agrárkereskedelmet pedig egységes szabályoknak kell alávetni.

2. A Közös Piacon belüli termelőket az eddiginél jóval magasabb fokú protekcionizmusban részesítik, emelik a Közösségen belüli önellátás fokát.

3. Az agrárpolitikai kérdésekben 1966-ig a tagországok egyhangú szavazattal hozhatnak csak döntést, ezt követően már úgynevezett minősített többséggel döntenek. (A minősített többség olyan többségi határozathozatalt jelent, amikor a Közös Piac Minisztertanácsában Franciaországnak, az NSZK-nak és Olaszországnak 4—4, Belgiumnak és Hollandiának 3—3, Luxemburnak pedig 1 szavazata van.)

4. A közös agrárpolitikát termékenként a következő időrendben alkalmazzák: gabonára, sertésre és sertéshúsrá, baromfira, tojásra, gyümölcsre és zöldségre, továbbá borra 1962. július 1-vel; marhára és marhahúsrá, tejtermékre, növényi zsiradékokra és rizsre 1962. november 1-vel; cukorra, burgonyára, halra, nyersdohányra, alkoholra és egyes nem étkezési célokat szolgáló kertészeti termékekre 1963. január 1-vel. (Megjegyezzük, hogy az első csoportba tartozó áruk szabályozása egyhavi késedelemmel 1962. augusztus 1-én lépett életbe, a második csoportba tartozó termékeké a legújabb megállapodás szerint 1964. július 1-én, a harmadik csoportba tartozóké pedig még nem ismeretes időpontban fog csak életbe lépni, ha ugyan erre sor kerül.)

5. Részleteiben elfogadták az első csoportba tartozó termékek piaci rendtartását, és ezzel eddig soha nem tapasztalt mértékű protekcionizmust, a nemzetközi kereskedelem általánosan elfogadott szabályaival ellentétes módszereket vezettek be.

Az agrárpiaci rendtartások módszere

Mint említettük, az agrárpiaci rendtartások célja, hogy a Közös Piac 1970-re egységes agrárpiaccá

váljék. A mezőgazdasági termékek egyes tagországok közötti forgalmát azonban egy sor akadály gátolta, így vámok, adók, kontingensek és egyéb mennyiségi korlátozások. Az egységes piaccá való szervezést tehát úgy is meg lehetett volna oldani, hogy ezeket az akadályokat a tagországok folyamatosan számolják fel. Mivel ezek az akadályok a kívül álló országokkal szemben továbbra is megmaradtak volna, ez már önmagában is védte volna a Közös Piacon belüli mezőgazdasági termelőket a kívül állók versenyétől, még akkor is, ha a kívül álló termelő kedvezőbb körülmények között termel, tehát olcsóbban kínálja áruját.

A Közös Piac vezetői azonban nem elégedtek meg egy ilyen megoldással; nem vámokkal, hanem az árakba való közvetlen beavatkozással kívánták piacukat szabályozni. Ezt a rendkívül bonyolult, termékenként változó módszert csupán nagy vonalakban ismertetjük.

Az 1962. januári határozatok a gabona-, sertéshús-, baromfi- és tojáskereskedelemben megszüntették — mind a tagországokból, mind a kívül álló országokból származó import esetében — a vámokat és a mennyiségi korlátozásokat (mint a későbbiekben látni fogjuk, a szocialista országokkal szemben különleges diszkriminációkat alkalmaztak), és ehelyett árlefölözést vezettek be. A tagországok közötti árlefölözés nagyjából az exportáló és importáló tagország árai közötti különbözethez felel meg, feladata „elkerülni olyan esetleges zavarokat, amelyek egy magasabb árszintű ország piacán előállhatnak az alacsonyabb árszintű országból származó import következtében”. A tagországok közötti lefölözés fokozatosan csökken és 1970-re megszűnik. Ez a csökkenés azonban együtt jár a cikkek árainak egymáshoz való közelítésével. A Közös Piac elképzelése tehát az, hogy amire a tagországok közötti lefölözés megszűnik, addigra minden tagországban azonos termékekre azonos árak érvényesüljenek. A Közös Piac célja azonban nem csupán az, hogy tag-

országaiából egységes piacot szervezzen, hanem az is, hogy protekcionista védelmet nyújtson termelőinek a kívül álló termelőkkel szemben. Ezért a kívül álló országból származó mezőgazdasági termékekre sokkal terhesebb lefölezést állapít meg, mint a tagországok termékeire.

A Közös Piac lefölezési rendszerének néhány, a nemzetközi kereskedelem eddigi szokásaitól merőben elütő jellemvonása van. Így a lefölezést nemzetek feletti szerv állapítja meg, a tagországok tehát e vonatkozásban lemondtak a szuverenitásukról. A lefölezés központi irányításával automatikusan módosítják az import irányát, az importórt most már nem az a cél vezeti, hogy a lehető legolcsóbb árut importálja, hanem hogy a lefölezést is beleszámítva a legolcsóbban jusson az importáruhoz. Tehát ha pl. egy tonna búza világpiaci ára 260 DM, a kívül álló országokkal szemben alkalmazott lefölezés 300 DM, a tagországokkal szemben alkalmazott lefölezés pedig 240 DM, akkor az importórnek a kívül álló országtól világpiaci áron vásárolt búzáért 260 DM vételárat és 300 DM lefölezést, tehát összesen 560 DM-et kell fizetnie. Ha tagországtól vásárol, akkor a lefölezés csak 240 DM, a vételárral tehát egészen 320 DM-ig is elmehet, hogy ugyanolyan eredményhez jusson. Ha viszont a tagországbeli szállító például 300 DM-ért, tehát a világpiaci árnál 40 DM-mel drágábban adja az árut, az importőr 20 DM-et nyer.

Jellemző vonása a rendelkezésnek, hogy a Közös Piacon belüli leggazdaságtalanabbul termelő körzet termelői árát vette alapul a lefölezések kiszámításakor. Más szóval ez azt jelenti, hogy még a leggazdaságtalanabbul termelő körzetnek is védelmet kíván nyújtani a nemzetközi konkurenciával szemben.

Sajátossága ennek a rendelkezésnek az is, hogy a lefölezéseket sűrűn változtatják, így eleve lehetetlenné teszik, hogy akár az importőr, akár a kívül álló ország exportőre előre kalkulálhasson az árral.

Egyes árukra, pl. a sertéshúsrá, baromfira, tojásra vonatkozó módszer ezenkívül még egy intézkedést mutat: a zsilipár alkalmazását tartalmazza, ami lehetetlenné teszi azt, hogy kívül álló ország termelője versenyezessen a Közös Piac termelőjével. A zsilipár a Közös Piac által önkényesen megállapított importár, amelyet tetszés szerint változtat. Ha a tényleges ár a zsilipárnál kisebb, a különbség — az egyébként kiszabott lefölezésen felül — még további lefölezésre kerül.

Utoljára említjük e rendelkezések egyik legkirívóbb vonását: a Közös Piac vezetői az egész lefölezési rendszert kivonták a nemzetközi tárgyalások hatálya alól. Ismeretes, hogy a vámok, a mennyiségi korlátozások általában nemzetközi tárgyalások tárgyát képezik, vámengedményért vámengedményeket adnak egymásnak az országok. A lefölezések mértékéről, a zsilipárakról azonban a Közös Piac vezetői nem engedélyezték tagországaiknak nemzetközi tárgyalások folytatását, így teljesen egyoldalúan alkalmazták őket, figyelmen kívül hagyva kereskedelmi partnereik érdekeit.

Az 1962. évi agrárpolitikai rendelkezések nemzetközi visszhangja

A Közös Piac agrárpolitikai intézkedései nemzetközi méretű éles vitát váltottak ki. Ez érthető is, hiszen a mezőgazdasági kereskedelem a világkereskedelem mintegy 30 százalékat képviseli, és így alakulása döntően befolyásolja a nemzetközi kereskedelem egészének fejlődését.

A GATT állásfoglalása

Mielőtt az egyes országok és országcsoportok reakcióit ismertetnénk, nem érdektelen megvizsgálni, hogyan foglalt állást a GATT a Közös Piac agrárpolitikájával szemben.

A GATT, mint ismeretes, a fejlett tőkésországok érdekeit tükröző kereskedelmi és vámegyezmény. A

Közös Piac agrárintézkedései azonban még a GATT szabályait is sértették. Sértették elsősorban azért, mert a GATT a vámokat ismeri csak el a nemzetközi kereskedelem szabályozására alkalmas eszközöknek, másodsor azért, mert a GATT kimondja, hogy a vámunió következtében kialakított vámok nem lehetnek terheesebbek a kívül állókra nézve, mint a megelőző nemzeti tarifák voltak.

A GATT II. számú bizottsága a Közös Piac agrárpolitikájáról a következőket állapította meg:* A sertéshúsról, tojásról, baromfira és bizonyos fokig a gabonára vonatkozó új rendszer valójában elszigeteli a Közös Piac termelőit a kívül állók versenyétől. A rendszer a termelőknek abszolút elsőbbséget ad a Közös Piac területén harmadik ország exportőrével szemben. Az új rendszer sokkal korlátozóbb, mint a megelőzően érvényben levő módszerek együttesen.

Az új rendszer megfosztja a távoli országok exportőreit attól, hogy a behajózás időpontjában kielégítően ismerhessék áruik eladási feltételeit.

A zsilipárak tekintetében a GATT bizottságának tagjai kifogásolták, hogy azok egy sor egyoldalú döntéssel alapuló elemet tartalmaznak, ami a legtöbb esetben azt eredményezte, hogy szintjük nem felel meg a realitásnak. A zsilipárak színvonalának megállapításakor nem vették megfelelően számításba a piac kereskedelmi körülményeit. Mindez azt eredményezte, hogy azokat a termelőket, akik a zsilipárak szintjénél alacsonyabb árakon exportálhatnának, pönalizálják. A magas árszínvonal a Közösségen belüli termelés növekedéséhez vezet, korlátozva a kívül álló országok exportlehetőségét és a világgpiaci árak csökkenéséhez való hozzájárulásukat.

A GATT bizottságában részt vevők hangsúlyozzák, hogy a zsilipárak és a lefölözések ügyében az érdekelt országoknak és a Közös Piac

tagjainak tárgyalniuk kell egymással.

Bár a GATT bizottságában a Közös Piac képviselői is részt vettek, a jogosan felvetett kérdésekre kielégítő választ adni nem tudtak, így nem feleltek arra a kérdésre sem, hogy ilyen körülmények között remélhetik-e az agrárexportőr országok a jelenlegi kereskedelmi volumen fenntartását.

A Közös Piac agrárpolitikája a fejlett kapitalista országok gazdasági érdekeinek ütközőpontja

A GATT az említett és más hasonló jellegű viták folytatásán kívül érdemben semmilyen intézkedést sem tett a Közös Piac agrárprotekcionista és diszkriminatív rendelkezései ellen. Az EGK-tagországok közötti kompromisszum viszont nem bizonyult kellő alapnak ahhoz, hogy az előirányzott további szabályozásokat életbeléptessék, még kevésbé, hogy a Közös Piacon kívül álló országok támadásait kivédjék. Ellenkezőleg: a közös agrárpolitika első rendelkezéseinek alkalmazása után alig egy évvel az ellentétek még hevesebben támadtak fel. Az agrárpolitikai vita most már a politikai vezető pozíciókért folyó harcral összefüggésben jelentkezett.

A Közös Piac legerősebb tőkés partnere, az Egyesült Államok — mint már említettük — kezdettől fogva elítélte a Közösség agrárpolitikáját. Ismeretes, hogy az USA agrárexportja a Közös Piac területére eléri az évi 1,1 milliárd dollárt, az új és a tervezett intézkedések pedig ezt a nagy volumenű exportot sértették. Freeman amerikai földművelésügyi miniszter már 1962-ben kijelentette, hogy nem lehet protekcionista módon eljárni a mezőgazdasági kereskedelemben és egyidejűleg liberalizációt követelni az ipar-cikk-kereskedelemben, mint ahogyan azt a Közös Piac teszi. Az új amerikai kereskedelmi törvény — a Trade Expansion Act of 1962. — módot ad ilyen esetben retorziókra, és ezek

* Vö. GATT L/1910. sz. 1962. november 13-i dokumentumával.

alkalmazását az USA már 1962-ben kilátásba helyezte.

Az Egyesült Államok e kérdésben maga mögött állónak tekinthette az agrárexportőr tőkésországok egész sorát: Kanadát, Ausztráliát, Új-Zélandot, Dániát és nem utolsósorban Angliát, amely előtt de Gaulle ugyan politikai okokból zárta be a Közös Piac kapuit, de amely számára egy későbbi esetleges csatlakozást ez az agrárpolitika még inkább megnehezítene.

Az Egyesült Államok támadására a Közös Piac nem egységesen reagált. A Közösség de Gaulle vezette szárnya még élesebben követelte a közös agrárpolitika teljes kiépítését minden protekcionista és diszkriminatív vonásával együtt. De Gaulle 1963 augusztusában tartott hírhedt sajtóértekezletén kijelentette, hogy ha a közös agrárpolitikát nem sikerül kialakítani, a Közös Piac léte forog kockán. Ez a merev elzárkozó álláspont összhangban állt de Gaulle egész politikai koncepciójával, a francia nagyhatalmi törekvésekkel az európai vezető szerep megszerzésére, az USA és másodsorban Anglia európai vezető pozíciójának visszaszorítására. A Közös Piacon belül de Gaulle a Párizs—Bonn tengelyre támaszkodott, ami Adenauer kancellársága idején előtte nyilván részleteiben is megalapozottabbnak tűnt, mint amilyen a valóságban volt.

A Közös Piac másik szárnya, a kívül álló országok exportjában érdekelt nyugatnémet, olasz és benelux ipari körök, valamint a francia agráréxpansiótól veszélyeztetett nyugatnémet mezőgazdasági termelők képviselői viszont szembefordultak de Gaulle követeléseiével. Politikai orientációjuk és gazdasági érdekeik egyaránt azt követelték, hogy megfelelően rendezzék viszonyukat és biztosítsák folyamatos kereskedelmi kapcsolataikat az Egyesült Államokkal és a többi fejlett tőkésországgal is.

Az 1963. év így eredménytelen vitákkal telt el, a Közös Piac sem agrárpolitikájában, sem az USA által támasztott igények teljesítésében nem tudott dűlőre jutni.

Időközben az USA két területen konkretizálta támadását. Egyrészt az ún. csirkeháború, másrészt az 1964. évi GATT-konferencia, az ún. Kennedy-menet előkészítése terén.

A csirkeháború a közös agrárpolitika már érvényben levő szabályozásával hátráltatott amerikai csirkeexport miatt indult meg és nagyjából nyugvópontra jutott azzal a GATT döntőbírósi határozattal, amely szerint az Egyesült Államok 26 millió dollár erejéig (exportkiesését a GATT ennyire becsülte) jogosult vámretorziókat alkalmazni a Közös Piacal szemben. Az Egyesült Államok az elmúlt év decemberében életbe is léptette ilyen mértékű vámemelését olyan árukra vonatkozólag, amelyeket főképp EGK-országok exportálnak az Egyesült Államokba.

A Kennedy-menet kérdése ennél sokkal bonyolultabb. Ennek a konferenciának célja — mint ismeretes — a vámok kölcsönös leszállítása a kereskedelem előmozdítása végett. Mivel azonban a Közös Piac agrárpolitikai intézkedései a főbb mezőgazdasági árukat részben már kivonták, részben pedig kivonni szándékoztak a vámok hatása alól, és importjukat olyan lefölözési és árpolitikával szabályozzák, amely a Közös Piac egyoldalú döntése alapján nem képezi a kívül álló országokkal való alkudozás tárgyát, a mezőgazdasági kereskedelem importgátjainak megvitatása a tárgyalásokon lehetlenné vált. Az Egyesült Államok azonban ragaszkodott ahhoz, hogy a tárgyalások a kereskedelem egészére, tehát az agrárcikkekre is kiterjedjenek. A hónapokon át eredménytelenül húzódó tárgyalások után Mansholt, a Közös Piac bizottságának elnöke újabb javaslatot tett. Javasolta, hogy tárgyaljanak a GATT értekezletén a mezőgazdaság importterheiről is, de ebben az esetben a tárgyalások öleljék fel az agrárprotekcionizmus egész területét, tehát a szubvencionálást is. Más szóval ez azt jelenti, hogy a Közös Piac csak akkor hajlandó az agrártermékek importterheiről tárgyalni, ha az Egyesült Államok belső mezőgazdasági szubvencionálásába is beleavatkoz-

hat. Nyilvánvaló, hogy ez az Egyesült Államok érdekeibe ütközik, így ez a kérdés a mai napig sem oldódott meg.

Az Egyesült Államokon kívül azonban még más fejlett tőkésországok is támadták — és nem minden siker nélkül — a Közös Piac mezőgazdasági politikáját. Ezek közé tartozik például Dánia, Nyugat-Németország hagyományos agrárszállítója.

A Közös Piac mezőgazdasági politikájának visszhangja a gyengén fejlett országokban

A gyengén fejlett országok mezőgazdasági exportjának hagyományos piaca Nyugat-Európa. Érthető, hogy ezek az országok fokozott aggodalommal tekintenek a protekcionizmus ilyen magas fokú intézményesítésére. Az ENSZ Távol-Keleti Gazdasági Bizottságának 1963. évi májusi értekezletén Madagaszkár küldötte igen plasztikusan fejezte ezt ki: „Elképesztő, hogy bizonyos magasfejlettségű országokban a mezőgazdasági termékeket védettségben részesítik. Paradox lenne, ha éppen a legszegényebb országok lennének a nemzetközi verseny kénye-kedvének kiszolgáltatói.”

A Közös Piac gyengén fejlett országokkal kapcsolatos politikájának ismertetése külön tanulmányt igényel. Itt csak azt említjük meg, hogy az agrárkereskedelmi politika is arra irányul, hogy a gyengén fejlett országokat továbbra is gazdasági függőségben tartsa. Akár társulási szerződések formájában, akár kereskedelmi megállapodás keretében, akár segélynyújtási programja során építi ki kapcsolatait az EGK a gyengén fejlett országokkal, tartalmilag nem tesz mást, mint néhány vámenedményt ad, pénzügyi segélyeket nyújt, de ennek fejében biztosítja iparcikkei beáramlását ezekbe az országokba, hátráltatva ezzel a gazdaságilag elmaradott országok saját iparának megerősödését. Ez a megállapítás vonatkozik egyébként a Közös Piacal társult afrikai országokra is.

A Közös Piac Iránnal kötött kereskedelmi megállapodása szemléltető példa arra, hogy milyen csekélyek a Közös Piac által biztosított kedvezmények a mezőgazdasági import számára. A szerződésben csupán mazsolára, szárított barackra és kaviárra vonatkozólag biztosított a Közösség vámkedvezményeket Iránnak. Az Indiával folytatott tárgyalásokon a felajánlott engedmények India Közös Piacra irányuló exportjának alig 3 százalékát érintették. Megállapodásra itt még nem került sor.

A gyengén fejlett országok előtt bebizonyosodott, hogy egyrészt a GATT-tól nem várhatják az őket érő hátrányok megszüntetését, másrészt, hogy a Közös Piac — mint ezt az egyik latin-amerikai küldött az ún. „Latin-Amerikai-Közös Piac kapcsolattartó csoport” 1963. szeptemberi ülésén találóan kijelentette — ígéreteken kívül eddig semmit sem adott. Ezért e kérdések megoldását is az ENSZ 1964 márciusában összeült Nemzetközi Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciájától várják a fejlődő országok.

A szocialista országok álláspontja

A Közös Piac agrárprotekcionizmusa károsan hat a szocialista országok kereskedelmére is. A szocialista országok azonban nemcsak és nem is elsősorban saját kereskedelmük védelmében lépnek fel e szélsőséges protekcionizmus ellen, hanem mert az a nemzetközi munkamegosztásból fakadó előnyök érvényesülését, a különböző országok közötti gazdasági kapcsolatok kiszélesítését és a gyarmati sorból nemrég fel szabadult országok gazdasági fejlődését akadályozza. A Közös Piac agrárprotekcionizmusát tehát a szocialista országok elsősorban elvi alapon ellenzik. Emellett nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a Közös Piac e tekintetben még a kívül álló országok között is diszkriminál, a szocialista országok kárára. Az 1963 januárjában hozott hírhedt rende-

tével ugyanis a szocialista országokból származó, agrárpiaci rendtartásának keretébe tartozó importját a lefőlözésen kívül még mennyiségi korlátozással is sújtja. Ez a diszkrimináció ellentétben áll a legnagyobb kedvezmény elvével, még abban az értelemben is, ahogy azt a Közös Piac leszűkítve értelmezi, hogy tudniillik a tagországainak adott kedvezményeket kivonja a legnagyobb kedvezmény szerinti kötelezettség alól.

A Közös Piac e rendelkezés indokául azt hozta fel, hogy biztosítani kívánja piacának védelmét a szocialista országokból származó agrárimport miatt esetleg előálló zavaroktól. A szocialista országokból származó import a Közös Piac teljes importjának csupán 4 százalékát teszi ki. Ez az alacsony hányad önmagában is

bizonyítja, hogy piaci zavaroktól való félelem teljesen alaptalan. A táblázat azoknak az áruknak az adatait tartalmazza, amelyekben a KGST-országok részesedése a Közös Piac összes importjában viszonylag magas, de — mint látható — ez sem indokol ilyen aggodalmat. Ezen túlmenően azonban a szocialista országoknak semmiféle érdeke nem fűződik ahhoz, hogy a világpiaci árakon alul exportáljanak Nyugat-Európába, ellenkezőleg, a szocialista külkereskedelmi vállalatok dolgozóit anyagi érdekelttségük arra ösztönzi, hogy a lehető legkedvezőbb áron adják el az árukat. Egyébként a Közös Piac zsilipáraival és lefőlözéseivel már többszörösen biztosította magát az ilyen lehetőségekkel szemben. Így ez a rendelkezés minden gazdasági alapot nélkülöz.

Az EKG- és a KGST-országok súlya a Közös Piac agrárimportjában

Áru	Év	Összes import		EKG-országok egymás között		KGST-országokból		Magyarországról	
		millió \$	millió \$	%	millió \$	%	millió \$	%	
Hús	1961	664,9	204,9	31,8	75,9	11,8	30,7	4,8	
	1962	703,9	230,4	32,8	82,0	11,7	33,6	4,8	
Vaj	1961	36,2	20,3	56,1	2,6	7,1	0,7	1,9	
	1962	59,9	27,9	46,6	6,0	10,0	0,6	1,0	
Sajt	1961	136,3	69,2	50,8	0,7	0,5	0,6	0,5	
	1962	152,3	80,7	53,0	0,8	0,5	0,5	0,3	
Tojás	1961	213,6	113,5	53,1	38,5	18,0	1,8	1,0	
	1962	183,0	105,9	57,9	31,3	17,1	0,5	0,3	
Gyümölcs ...	1961	799,0	244,1	30,6	11,5	14,6	5,0	0,6	
	1962	881,7	272,7	30,9	9,1	10,3	3,3	0,3	
Zöldség	1961	332,6	186,5	56,1	17,2	5,2	2,4	0,7	
	1962	465,7	262,1	56,3	23,7	5,1	2,8	0,6	

Forrás: EGB Mezőgazdasági Bizottság AGRI/42 1963. XI. 14.

A szocialista országok — köztük Magyarország — több nemzetközi értekezleten felemelték szavukat ez ellen a jogellenes eljárás ellen. Rámutattak arra, hogy az az út, amelyre a Közös Piac vezetői rátértek, igen veszélyes. Hogyan lehet a különböző országok közötti kereskede-

lem fejlesztését biztosítani, ha tekintélyes országcsoportok kötelezettségeiket megszegik, ha egyoldalú döntésekkel kívánják vélt előnyeiket előmozdítani, figyelmen kívül hagyva partnereik érdekét, ha a bizonytalanság tényezőjét viszik a nemzetközi gazdasági kapcsolatokba?

A legnagyobb kedvezmény elve nem a szocialista ideológia terméke, hanem a nemzetközi jognak egy olyan alapelve, amelyet a tőkésországok tettek egymás közötti gazdasági kapcsolataik fundamentumává. A szocialista országok elfogadták és tiszteletben tartják ezt az elvet, de joggal elvárják alkotóiktól, hogy ők is eszerint járjanak el.

Ezek a fellépések nem maradtak eredménytelenek. Így az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága 1963. évi ülészakán határozatot hozott, amelyben felhívta a kormányokat, hogy mezőgazdasági és élelmezési politikájuk kialakításában vegyék figyelembe harmadik országok érdekeit.

A szocialista országoknak rendelkezésre áll más út is. Mődjük lenne a diszkriminációra megtorlással válaszolni, például Magyarország kettős vámtarifája magasabb vámaival sújthatná az EGB-országok áruit, szűkítve ezáltal területükről származó importját. Magyarország azonban a magasabb vámok alkalmazását ezekkel az országokkal szemben felfüggesztette abban a reményben — amire az országok egyébként is kötelezettséget vállaltak —, hogy módot találnak a Magyarországot ért károsodás megszüntetésére. Gazdaságpolitikánkat az a cél vezeti, hogy ne szűkítsük, hanem bővítsük kereskedelmi kapcsolatainkat.

A Közös Piac tagországaiban a reakció erre a politikára nem egységes. A szocialista országokba, így Magyarországra irányuló exportjuk fenntartásában és fejlesztésében érdekelt józan üzleti körök olyan importpolitikát követelnek a Közös Piac vezetőitől, amely ezt lehetővé is tenné. Az ilyen nézetek megnyilvánulása volt például Lahr és Hüttenbräuker nyugatnémet államtitkárok 1963. október 15-i deklarációjának egy része, amelyet a Közös Piac Minisztertanácsának nyújtottak be.

A kívül álló országokból származó agrárimportot elemezve a nyilatkozat megállapítja, hogy e helyzet fejlődése kiegyensúlyozatlan eredmé-

nyekre vezetett. A leginkább sérelmezett országok között pedig az Egyesült Államok és Dánia mellett a kelet-európai országokat is megnevezi. Ugyanakkor az is látható, hogy a Közös Piac vezetői eddig nem hallgattak ezekre a józan hangokra és semmiféle érdemi intézkedést nem tettek a diszkrimináció megszüntetésére.

Az a tény, hogy Magyarország e szabályozások után is a korábbi színvonalon, sőt egyes árukat még fokozott mértékben exportált Olaszországba és az NSZK-ba, azt bizonyítja, hogy a kereslet és kínálat törvényeit ezek a rendelkezések az esetek nagy részében eddig nem tudták elnyomni. Emellett az a következtetés is levonható, hogy mennyire megalapozatlan és indokolatlan a Közös Piac nemzetek feletti szerveinek beavatkozása a gazdasági kapcsolatokba. A bizonytalanság, a piacok szűkülésének lehetősége mindenesetre mindaddig fennáll, amíg diszkriminációval és fokozódó protekciónizmussal zavarják a kereskedelmet.

A második kompromisszum: az 1963. decemberi megegyezés

Mint említettük, a külső és a belső viták miatt a Közös Piac, az 1962. januári szabályozásokon kívül, a további előirányzott rendelkezéseit egészen 1963 végéig nem tudta tető alá hozni. De Gaulle odáig ment el, hogy ultimátumszerűen követelte: vagy megvalósul a közös agrárpolitika, vagy megszűnik a Közös Piac. Ez utóbbi természetesen a legkevésbé de Gaulle-nak lett volna érdeke. Ilyen körülmények között került sor a decemberi vég nélkülinek tűnő tanácskozásokra, amelyek december 23-án egy újabb kompromisszumos megállapodásra vezettek.

Miben kellett volna megegyezni?

Elsősorban a még hátralevő agrárpiaci szabályozásokban, másodsorban a meglevő szabályozások továbbfejlesztésében — ezen belül a gabonaár egységesítése kérdésében —, harmadsorban a közös agrárpolitika finanszírozásában, végül az 1964. évi

Közös Piac és USA közötti vámtárgyalások, a Kennedy-menet előkészítésének alapkérdéseiben.

Mi a megegyezés tartalma?

1. A még hátralevő szabályozások közül megállapodtak a tej és tejtermék, a marhahús és a rizs kereskedelmi szabályozásának kérdésében. A tej és tejtermékek piacát lefölözéssel szabályozzák.

E tekintetben azonban sok probléma merült fel, amelyek végső fokon az NSZK és Hollandia, illetve Luxemburg termelői jövedelem-csökkenésével kapcsolatosak. E szabályozáshoz is Franciaországnak fűződött érdeke: vajfeleslegeinek elhelyezését kívánta biztosítani. Végül a Közös Piac hozzájárult, hogy a tagországok szubvencionálhassák termelőiket. Az erre a termékcsoportra vonatkozó egységes árszint kialakítását 1966-ra tervezik.

A marhahúsra és élőmarhára vonatkozó rendelkezés a piacot továbbra is vámokkal szabályozza, ezenkívül azonban a Közösségen belüli egységes árszint fokozatos kialakítása végett tájékoztató árakat állapítanak meg; ha harmadik országból származó áru importára „abnormálisan alacsony lenne és ez piaci zavarokra vezetne”, a tagországok zsilipárakat alkalmaznak. A zsilipár egyenlő a tájékoztatási ár és a vám különbözetével. Ha a kívül álló országból származó áru importára alacsonyabb a zsilipárnál, a különbözetet lefölözik.

A tagországok közötti forgalomban tehát a mennyiségi korlátozások megszűntek, a vám pedig fokozatosan megszűnik, ezzel szemben a kívül álló ország áruját vám és bizonyos esetekben lefölözés is terheli. A kívül álló országokkal szembeni újabb diszkrimináció — mint az előzőekben már említettük — a Közös Piacon belül is éles vitát váltott ki. Az NSZK delegációja ragaszkodott ahhoz, hogy fő szállítójával, Dániával kötött szerződésében 1965-ig biztosított évi 225 000 db vágómarhát lefölözésmentesen importálhasson Dániából. A Közös Piac végülis ahhoz járult hozzá, hogy az NSZK évi

16 000 db dániai vágómarhát importálhasson lefölözésmentesen, de csupán a szeptember közepétől kezdődő 8 héten belül, tehát akkor, amikor a belső kínálat a legnagyobb. A Közös Piac ugyanakkor semmilyen intézkedést sem hozott a Magyarországról származó marhák tekintetében, holott Magyarország Dánia után az NSZK második legnagyobb marhahús-szállítója.

Megállapodtak a rizsre vonatkozó szabályozásban is, ez a gabonane-műekre érvényes módszerekből indul ki, és lefölözési rendszert vezet be. A vitában felszínre kerültek a termelő (Franciaország és Olaszország) és az importőr (Benelux és NSZK) országok közötti ellentétek. A német és holland ipar továbbra is fenn kívánta tartani a kívül álló országokból származó importját.

A társult afrikai országokból valamint egyes más gyengén fejlett országokból származó rizsimportra vonatkozó rendeletet a Közös Piac Bizottságának 1964. február 1-ig kell kidolgoznia, és csak ezt követően kerül megvitatásra a Tanács elé.

A növényi zsiradékokat illetően csupán alapelvekben állapodtak meg, a szabályozást 1964. november 1-ig elhalasztották. Az egyéb hátralevő szabályozások nem szerepeltek az értekezlet napirendjén.

2. A már működő agrárpiaci szabályozásokat annyiban „tökéletesítették”, hogy határozatot hoztak a sertéshús-, tojás- és baromfipiac működését zavaró nemzeti exportvisszatérítések megszüntetéséről.

A fő kérdésben, a gabonaárak egységesítésében viszont nem jutottak megállapodásra. Ennek előzménye a következő volt:

Mansholt, a Közös Piac Bizottságának alelnöke a múlt év őszén javaslatot tett a Közös Piacon belüli gabonaárak egységesítésére és ezzel az agrárpolitika új alapokra való helyezésére. Eszerint 1970 helyett már 1964/65-ben egységes gabonaár-színvonalat kellene kialakítani a Közösségen belül. Így eltűnne a gabonának, valamint azoknak az áruknak — sertéshús, baromfinak — a Kö-

zösségen belüli lefölözése, amelyek termeléséhez gabona szükséges, közösségi lefölözésükből is eltűnnének a gabonaár-különbözetből származó tényezők.

A gabonaárak egységesítése a nyugatnémet és olasz árak és így az ottani parasztjövedelmek csökkenését eredményezné. Ezt a Mansholt-terv egy közösségi alapból kívánná kompenzálni, majd az időközben elérendő strukturális javulás eredményeként 1970-től kezdve az ún. „mezőgazdasági lakosság életszínvonalának javítására szolgáló közösségi terv” keretében kívánná e kérdést rendezni.

Az NSZK érthető módon ellenezte ezt a tervet, de rajta kívül még a parasztjövedelmek csökkenésében nem érdekelt objektív kritikusok is rámutattak a Mansholt-terv veszélyeire. Ez ugyanis a francia gabona-termelést további növekedésre ösztönözné (Franciaországban a terv áremelkedést irányoz elő), újabb elhelyezési nehézségek keletkeznek, tehát a francia gabona még inkább kiszorítaná a kívül álló országok exportját a Közös Piac területéről. Így az egységes árak kérdésében döntés nem született, 1964 tavaszára napolták el.

3. Megállapodtak a Közös Piac mezőgazdasági alapjának működését szabályozó rendelkezésekben és a tagországok alaphoz való hozzájárulási kötelezettségének mértékében. A mezőgazdasági alap két célt szolgál: a Közösségen belüli árak biztosítását és a mezőgazdasági struktúra átalakítását. Hollandia javaslatában viszont — amely arra irányult, hogy az alap működését az Európai Parlament ellenőrizze — nem tudtak dűlőre jutni, így elnapolták.

4. A Kennedy-menet mezőgazdasági problémája tekintetében a Tanács egyetértett Mansholt már ismertett javaslatával, hogy e tárgyalásoknak az agrárprotekciónizmus egész területére (tehát a belső szubvencionálás kérdésére is) ki kell terjedniük. Ez esetben a Közös Piac hajlandó lefölözési rendszeréről is

tárgyalni. Mansholt ezzel kapcsolatban még egy javaslatot tett: ebben az esetben a Közös Piac tegye nemzetközi megvitatás tárgyává az egységes gabonaár-színvonal megállapítását is. E javaslat megvitatására azonban nem került sor, mivel az egységes gabonaárakat sem sikerült tető alá hozni.

Milyen eseményekre számíthatunk a Közös Piac agrárpolitikájában 1964-ben?

Bár a Közös Piac a múlt év végi kompromisszumot az „európai egység” jelszavával nagy ünneplésben részesítette, még legoptimistább körrei sem táplálják azt az illúziót, hogy a még mindig nyitott kérdéseket ebben az évben simán megoldhatják.

A viták ismét megindultak. Alig két hónappal a megállapodás után kénytelenek voltak az 1964. április 1-re tervezett új agrárpiaci rendtartások életbeléptetését 1964. július 1-re elhalasztani.

Ezzel egyidőben — februárban — kitört a „tojásháború”. A túltermelés miatt az NSZK általános importzárlatot rendelt el még a tagország Hollandiával szemben is. A Közös Piac döntése alapján később ezt fel kellett oldania, viszont a kívül álló országokkal szemben alkalmazott lefölözést igen nagy mértékben felemelték. Ez ellen több érdekelt ország (Dánia, Svédország) tiltakozott.

Mint láttuk, a legutóbbi határozatok is hűek maradtak a Közös Piac agrárpolitikájának megkülönböztetést és autarkiát célzó alapelveihez. A végrehajtáson természetesen sok múlik, s a Közös Piacon belüli — a kívül álló országokkal kereskedni kívánó — józan üzleti körök nyilvánvalóan továbbra is igyekezni fognak, már csak exportérdekeik védelmében is, hogy a kívül álló országokból származó agrárimport lehetőségei biztosítva legyenek. A történelem tanúsága szerint eddig mindig azok jártak rosszul, akik szűkíteni kívánták a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat akár gazdasági, akár politikai okokból. Az is bebizonyosodott,

hogy az objektív gazdasági törvényszerűségek kényszerítő hatására még azok az országok is létesítettek kereskedelmi kapcsolatokat a szocialista országokkal, amelyek kormányai a szocialista rendszerrel szemben álltak vagy egyenesen bojkottálni akarták. Elég itt az embargó-politika kudarcára vagy a KGST-országok legutóbbi amerikai és nyugat-európai gabonavásárlásaira utalnunk.

Ebben az évben azonban sűrűsödnek a Közös Piac agrárpolitikai problémái. Egyrészt, szembe kell néznie a Kennedy-menettel anélkül, hogy legnagyobb partnerével, az Egyesült Államokkal közös tárgyalási alapra jutott volna, másrészt, előtte áll az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciája, ahol egyebek között agrárpolitikájának megváltoztatását a világ legkülönbözőbb országai — elsősorban a fejlődő országok — követelik majd.

Az első problémát illetően eddig annyi állapítható meg, hogy az USA a múlt évi megegyezést igen tartózkodóan fogadta. A Közös Piac óvatos szövegezései, például hogy „harmadik országból származó import tekintélyes csökkenése esetén intézkedéseket tesznek e csökkenés okainak megszüntetésére” vagy, hogy a szabályozásokba felvesznek egy olyan záradékot, amely „a világkereskedelem harmonikus fejlődésének elvét hangsúlyozza, de párhuzamosan és megfelelő módon figyelembe véve a Közös Piacon belüli mezőgazdasági jövedelmek megjavítását”, semmiféle biztosítékot nem nyújtanak az USA-nak. Így várható, hogy a Közös Piac és az USA közötti viták tovább folynak és hogy ez a vita ismét ellentéteket támaszt a Közösségen belül is.

Az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciájától, mint ismeretes, a gyengén fejlett országok elsősorban azt várják, hogy a fejlett tőkésországok háriítsák el a fejlődő országok exportja és iparosodása előtt álló akadályokat. E vitában sor kerül majd a Közös Piac diszkriminatív és protekcionista módszereinek bírálataira. Amennyire az eddigi tények alapján megállapítható, a Közös Piac programjainak propagálásával, a világméretű nemzetközi áru-egyezmények megkötésére irányuló javaslataival igyekeznek majd ezt a támadást kivédeni. Az eddigi jelek azonban nem mutatnak arra, hogy a Közös Piac valóban változtatni akarna eddigi agrárpolitikáján. Ezért sok múlik azon, hogy a nemzetközi munkamegosztás kiszélesítéséért, a kölcsönös előnyök és egyenlő feltételek alapján bonyolódó világkereskedelemért küzdő országcsoporthok milyen erőt képviselnek. A szocialista országok teljes mértékben támogatják a gyengén fejlett országok ilyen törekvéseit.

Illúzió lenne azt feltételezni, hogy egy olyan bonyolult, a különböző imperialista csoportok egymás közötti ellentéteivel is terhes kérdéskomplexumot, mint amilyen az agrárprotekcionizmus megszüntetésének kérdése, rövid idő alatt meg lehetne oldani. Nyilvánvalóan itt is kompromisszumokra kerül sor, de e kompromisszumok mértéke nagyban függ majd attól, mennyiben sikerül a szocialista és a gyengén fejlett országoknak közös platformot kialakítani és ennek megvalósítására a fejlett tőkésországok józan gazdasági köreit megnyerni.

Hedri Gabriella

Vita a technikai-gazdasági viszonyok jellegéről

A felsőoktatási intézmények marxizmus—leninizmus oktatóinak országos tudományos ülészsaka a Művelődésügyi Minisztérium rendezésében ez év január 29—31-én zajlott le. Az egyik szekció a szocialista gazdasági rendszer néhány időszerű kérdésével foglalkozott. Az első előadást Szabó Kálmán tartotta.

Szabó Kálmán előadásának fő tételei

A szocialista gazdasági viszonyok egyes alapvető vonatkozásai című előadás számos elméleti kérdést vetett fel. Az előadó célja az volt, hogy rámutasson az ún. *technikai-gazdasági összefüggések* kutatásában való elmaradottságra, tisztázza ezeknek az összefüggéseknek a helyét, szerepét a termelési viszonyok szocialista rendszerében, amely szerinte a társadalmi-gazdasági összefüggéseken kívül a technikai-gazdasági összefüggéseket is tartalmazza.

A marxista politikai gazdaságtan mint tudomány a történelemben először visel felelősséget a társadalommal szemben az anyagi javak termeléséért, a gazdasági rendszer egész működéséért. Ezért hagyományos funkcióin kívül újakat is el kell látnia. Fejlesztenie kell a szocialista állam gazdaságpolitikájának, a tervgazdálkodás gyakorlatának elméleti alapjait s módszertani princípiumait. A marxi politikai gazdaságtan — mint az egyes gazdaságtanok alaptudománya — nem térhet ki a szocialista valóság szabta új követelmények elől. A gazdasági folyamatok és mozgásformák vizsgálatán kívül választ kell adnia arra a kérdésre is, hogyan gazdálkodjunk, milyen szabályok alapján és módszerek segítségével irányítsuk, ellenőrizzük a népgazdasági folyamatok menetét.

Bár a politikai gazdaságtan tárgya a szocializmusban is a termelési viszonyok vizsgálata, de a termelési viszonyok szokásos értelmezése Szabó Kálmán szerint módosításra szorul. Amikor különböző gazdasági folyamatokat, ezek belső összefüggéseit vizsgáljuk, nem feledkezhetünk meg azokról a tudati, akarati mozzanatokról, amelyek e folyamatokat áthatják. Ilyenek az illető folyamat résztvevőinek egyéni indítékú *elhatározásai*, valamint azok a gazdasági *döntések*, amelyek az események menetét társadalmi méretekben befolyásolják. A termelési viszonyoknak ezek a mozzanatai az ún. szubjektív szférába tartoznak ugyan, végeredményben objektív feltételek által meghatározottak, tömegükben belső törvényszerűségeket fejeznek ki, sőt maguknak is vannak bizonyos törvényszerűségei. Mivel a kapitalizmusban az összefolyamat ellentétes érdekek, akaratok, egymást keresztező tevékenységek hatásainak spon-tán eredményeként alakul, a kapitalizmus marxi elemzésében indokoltan kerül háttérbe e mozzanatok tanulmányozása. A szocializmus elemzésében azonban nagy az érdek- és akarati viszonyok szerepe.

Bírálja az előadás Sztálinnak a termelési viszonyokra vonatkozó klasszifikálását. Sztálin a gazdasági-termelési viszonyok *egyik* elemének teszi meg a különböző társadalmi csoportok kölcsönös viszonyát, holott éppen a kölcsönös viszonyok adják a termelési viszonyok összességét. Azt állítja az előadó, hogy helytelen a tulajdonviszonyokat a termelőeszközök tulajdonformájára

leszükíteni. De nem lehet a termelőeszközök tulajdonformájától függővé tenni a termelési viszonyok összes többi elemét sem. A tulajdonforma *mint forma* nem képes tükrözni a viszonyok egész közgazdasági tartalmát, az elsajátítás struktúráját és színvonalát.

Az előadó szerint a termelési viszonyok fogyatékos értelmezése jelenleg is akadályozza annak, hogy a politikai gazdaságtan a fokozott követelmények szintjére emelkedjék. Nem véletlen, hogy a politikai gazdaságtan elméletileg nem volt felkészülve egy sor nagyon fontos probléma tudományos megvilágítására, amelyet a legutóbbi évtized gyakorlata felvetett. Ilyenek a beruházások hatékonyságának, az anyagi érdekeltség rendszerének, a technikai haladást előmozdító feltételeknek, a nemzetközi szocialista munkamegosztásnak, a matematikai eljárások közgazdasági alkalmazásának számos kérdése.

A marxizmus klasszikusai sohasem tekintették a politikai gazdaságtan másodrendű feladatának a termelőerőkkel kapcsolatos gazdasági törvényszerűségek beható tanulmányozását. Marx *A tőke* első kötetének negyed részét annak szentelte, hogy kimutassa a technika, a termelőerők kölcsönhatását a fennálló termelési viszonyok tőkés jellegével, konkrétan elemezze a munkaeszközök fejlődésének, valamint az üzemen belüli és a társadalmi munkamegosztás, a termelési koncentráció alakulásának összefüggéseit.

A termelőerők nem tartoznak a politikai gazdaságtan tárgykörébe — mondta az előadó —, amennyiben elemei belső összefüggéseiről és ezeknek önfejlődéséről van szó. Szó sincs arról, hogy a közgazdász pótolja a demográfus, a fejlesztő mérnök vagy agrobiológus munkáját. A közgazdaságtudomány számára a tudományok eredményei és alkalmazásra kerülő vívmányai csak állandó mozgásban levő kiindulópontok. A termelőerőkben bekövetkező változások azonban nem függetlenek a konkrét társadalmi-gazdasági feltételektől. Egyike a legfőbb közgazdasági feladatoknak: gondoskodni a termelőerők növelésének, a tudományos eredmények létrejöttének és alkalmazásának gazdasági feltételeiről. *Ebben a vonatkozásban* a termelőerők mégsem zárhatók ki a politikai gazdaságtan tárgykeréből. A termelőerőkkel összefonódó kvantitatív közgazdasági relációk törvényszerűségeinek tudományos kutatása és elméleti általánosítása elsőrendű feladat.

A *technikai-gazdasági relációk* lényeges összefüggései rendszerint *dologi* (technikai) formában jelentkeznek. Ez azonban nem változtat *gazdasági* természetükön, tehát azon a tényen, hogy e dologi összefüggések egyben *emberek egymás közötti kapcsolatait* tartalmazzák, mindig tevékenységeknek vagy tevékenységek termékeinek meghatározott mennyiségeit hozzák kapcsolatba másfajta tevékenységeknek, illetve termékeiknek bizonyos mennyiségével. A termelőerők meghatározó szerepe történelmileg a technikai-gazdasági relációk strukturális fejlődésének közvetítésével érvényesül. Minden jelentős lépés, amelyet a technika fejlesztéséért tenni akarunk, azonnal közgazdasági problémaként vetődik fel.

Az előadást követő vitában felszólalt *Földes Károly, Nemes László, Molnár Lászlóné, Kun Ferenc, Nagy Tamás és Bedő Gyula*. A sokrétű vita ismeretése a maga teljességében nem célunk, hiszen valószínűleg a tudományos ülészak egész anyaga ez év végén könyv alakban nyilvánosságra kerül. A könnyebb áttekintés kedvéért egy kérdés köré csoportosítom a felszólalásokat: az ún. *technikai-gazdasági relációk* jellegének kérdése köré.

Már az előadást azonnal követően elhangzott kérdésekből is kiderült, hogy a figyelem zöme, a vita éle erre a kérdésre fog irányulni. Még mielőtt a hozzászólások elkezdődtek volna, Szabó Kálmán — válaszul a kérdésekre — négy alaptételben foglalta össze előadása mondanivalóját:

1. Helytelen a politikai gazdaságtant és a gazdaságpolitikát egymással szembeállítani, mert ez a politikai gazdaságtant — különösen a szocializmusban — passzív szerepre kárhoztatja, és nem engedi meg, hogy betöltse a *gyakorlatot szolgáló* funkcióját, amely minden tudomány feladata.

2. A politikai gazdaságtan a közgazdaságtudományok alaptudománya. A közgazdaságtudományok egyes ágaitól nem tárgyának természetében, hanem a tárgy terjedelmében különbözik. Ez a tétel azok ellen szól, akik szerint a politikai gazdaságtan csak az irodalomból kutasson, amelyet az ágazati gazdaságtanok megtermeltek, s akik így a politikai gazdaságtant el kívánják vágni a népgazdasági gyakorlati kérdések összefüggő, konkrét kutatásától.

3. A technikai-gazdasági relációk szerves részét képezik a termelési-gazdasági viszonyoknak.

4. A termelési viszonyok azonosak tartalmilag a tulajdonviszonyokkal. A technikai-gazdasági viszonyok, vagyis az elsajátítás kvantitatív meghatározottságai, mennyiségi relációi is tulajdonviszonyokat jelentenek.

Szabó Kálmán — egy kérdésre válaszolva — a 4. alaptételt részletesebben kifejtette: „Az ún. technikai-gazdasági viszonyok elsajátítási oldalról nézve a társadalomban megvalósuló elsajátítási folyamatnak a kvantitatív oldalát jelentő viszonyok, ... lényegében mennyiségi meghatározottságai ... az elsajátításnak. Vagyis arra a kérdésre adnak választ, hogy milyen fokon áll az elsajátítás, és mi ennek az elsajátításnak az anyagi összetétele, struktúrája. Az elsajátításnak van egy kvalitatív oldala, ami megfelel a társadalmi-gazdasági relációnak, ami lényegében az elsajátítás módjára ad választ. ... Az a véleményem, hogy a tulajdonnál, az elsajátításnál nem szabad a tulajdon kategóriáját úgy felfogni, hogy az egyszerűen csak minőségi kategória, mennyiségi meghatározottság nélkül. Minden közgazdasági jelenség kvantitás és minőség egysége. Amikor forradalomról van szó, amikor egyik osztály uralma lép a másik helyébe, akkor nyilvánvaló és szükségszerű, hogy az elsajátítási viszonyok kvalitatív oldala kerül előtérbe. ... Akkor azonban, amikor már a minőségi változás megtörtént, például leraktuk a szocializmus alapjait, a tulajdon kérdésében a kvantitatív oldal kerül nagymértékben előtérbe, anélkül, hogy a kvalitatív oldal védelme, erősítése mellékes lenne.”

Nagy Tamás — már a vita elkezdése előtt — a 4. alaptétellel kapcsolatban feltett egy kérdést. Bizonyos ellentmondást látok aközött — mondta —, hogy valaki belefoglalja — szerintem helyesen — a technikai-gazdasági viszonyokat a gazdasági viszonyok rendszerébe, és aközött, hogy ugyanakkor azonosítja a tulajdonviszonyokat a gazdasági viszonyok összességével, persze bizonyos oldalról nézve. Ezért a kérdésem úgy hangzik, hogy ha a gazdasági viszonyokban például olyan jellegű változások következnek be, hogy mondjuk megnő a termelés tőkeigényessége, ennek következtében eltolódás következik be az I. és II. osztály viszonyában, hogy ennek következtében esetleg eltolódás következik be a nemzeti jövedelem és a társadalmi termék viszonyában, akkor Szabó Kálmán azt mondja-e erre: változás következett be a tulajdonviszonyokban?

Szabó Kálmán válasza: „Szocialista tulajdonon értem a szocialista gazdasági viszonyok összességét ... Amikor azt mondom, hogy a szocialista tulajdon vagy tulajdonviszonyok összessége, akkor én ezeket a viszonyokat a maguk összességében egy sajátos jelleggel fejezem ki, tehát azt a sajátos minőséget is involválom azzal, ami jellemzi a szocialista viszonyokat, tudniillik, hogy társadalmi elsajátítás van.

Ha a gazdasági viszonyokban megnő a tőkeigényesség, megváltozik az I. és II. osztály viszonya, az egy termékre eső élők munkaaarány csökken, akkor ezeket a technikai-gazdasági relációként elfogadható változásokat egyben a tulajdonviszonyok változásának fogom fel, a tulajdonviszonyok mennyiségi változásainak. Tehát ebben az esetben nem olyan mennyiségi változásokról van szó, amelyek csorbítják a tulajdon módját. De ha ezek a mennyiségi változások sűrűsödnek, felhalmozódnak, akkor először kisebb minőségi változásokat idéznek elő a tulajdon módjában, és később esetleg forradalmi változásokra vezetnek.

Mondjuk például, hogy nő a tőkeigényesség a kapitalizmusban. Nő a tőke

szerves összetétele, koncentrálódnak a tőkék. Ezek technikai-gazdasági változások és egyben az elsajátítás kvantitatív változásai is. Egy bizonyos ponton ezek a változások átmennek a tőkés monopóliumba. A minőségi változás lehetőségét is fenntartom még a kapitalizmuson belül is, például a monopolista tulajdon és a nem monopolista tulajdon között. Tehát a tulajdonviszonyok is változnak, de először csak mennyiségileg, és ezek csapnak át nem túl lényeges minőségi változásokba, idővel pedig forradalmi változásokba, ami az egész rendszer bukását és felváltását vonja maga után.”

Szabó Kálmán a kérdésekre adott válaszában rámutatott arra, hogy a politikai gazdaságtant *történelmileg konkrétan* kell felépíteni. Nem kell csinálni egy általános politikai gazdaságtant, amely minden termelő módban érvényes. El kell készíteni a szocializmus politikai gazdaságtanát, meg kell írni a szocializmus Tőkéjét. Egy konkrét rendszeren belül kell megvizsgálni, hogy mi a *specifikus*, és mi az, ami *abban általános*, ami más rendszerekben is megvolt.

„A szocializmusban van olyan specifikum, hogy azt teszi a maga sajátosságává, ami az anyagi élet örök, humánus, általános érvényű törvénye volt, csak az elmúlt rendszerek azt háttérbe szorították. Itt van a *szükséglet és a termelés kapcsolata*. Ez minden rendszernek törvényszerűsége volt, de olyan rendszerben, amely a magántulajdonon alapult, a felhajtó erőt társadalmilag az osztályharc, gazdaságilag pedig a magántulajdonból szedhető földjáradék vagy profit határozta meg. A szocializmusban szerintem az a történelmileg nagy, hogy kifejleszti a termelőerőket, azoknak szabad utat tud engedni elvileg, és saját specifikus törvényévé tesz olyan törvényeket, mint a *szükséglet és a termelés kapcsolata*, csak most már *közvetlen kapcsolat* gyanánt.” Ezután ugyanezt kimutatta az arányosság általános törvényével kapcsolatban. Majd így folytatta: „Azért tartom döntőnek a technikai-gazdasági relációk megértését, kidolgozását, és ezen keresztül egy sor általános érvényű törvény kimunkálását, amelyhez még hozzá sem kezdtünk, mert a szocializmusnak az a specifikus missziója, hogy kifejlessze a termelőerőket, és kifejlessze a társadalmi-gazdasági relációk olyan törvényszerűségeit, amelyeket a múlt rendszer magába temetett, visszatartott, és csak bűvópatak módján tudtak érvényesülni.”

Vita Szabó Kálmán tételeiről

Földes Károly kifogásolta, hogy a gazdasági viszonyokat úgy válasszuk szét, hogy azok egy része technikai-gazdasági, más része társadalmi-gazdasági jellegű. Az olyan jelenségeknek, mint a gazdaságosság, a termelékenység, a szükségyszerű fokozódása, a társadalmi munka arányos elosztása, a koncentráció, a kooperáció stb., van egy technikai *oldala*, és van egy másik oldala, ami a politikai gazdaságtan szűkebb tárgyához tartozik. Szerinte tehát ezek a relációk nem egyszerűen technikai-gazdasági viszonyok, hanem van nekik egy ilyen oldaluk. Csak a másik oldal — a társadalmi-gazdasági viszonyokhoz tartozó — képezi a politikai gazdaságtan tárgyát.

A következő felszólaló, Nemes László, sem értett egyet Szabó Kálmánnak a technikai-gazdasági viszonyokkal kapcsolatos tételeivel. Szerinte sem mennyiségileg, sem minőségileg nem felel meg a termelési mód két oldala közötti kapcsolatnak az a tétel, hogy a technikai-gazdasági viszonyok a termelési viszonyok részét képezik. *Mennyiségileg* azért nem, mert amennyiben a termelési mód tartalmi oldaláról „számúzzuk” az emberek munkamegosztási kapcsolatait, s így ezt az oldalt elszegényítjük a formai oldalt gazdagítva, akkor az egyensúly a termelési mód két oldala között felbillen. *Minőségileg* pedig azért nem felel meg Szabó Kálmán csoportosítása, mert amennyiben a munkamegosztási, a technikai-gazdasági relációkat a termelési viszonyokhoz soroljuk, akkor olyan elemeket sorolunk ebbe a formai oldalba, amelyeknek mozgása, természete, viselkedése azzal nem egyezik meg. Van kölcsönhatás a tartalmi és a formai oldal között, de pusztán ezért a munkamegosztást a ter-

melési viszonyok közé sorolni helytelen lenne. Amennyiben a munkamegosztást elcsatoljuk a termelőerők kategóriájából, mi marad ezen a tartalmi oldalon? — kérdezi Nemes László. Szerinte ily módon legfeljebb a termelési eszközök maradnának.

A következő felszólaló *Molnár Lászlóné* volt. Egyetértett Szabó Kálmánal és vitába szállt Nemes Lászlóval. Az érték fogalmából indult ki. Az érték termelési viszony. Többek között a munkamegosztás viszonyai tükröződnek benne. Tehát nyilvánvaló, hogy a munkamegosztás viszonyai beletartoznak a termelési viszonyok rendszerébe. Sőt, szerinte *a munkamegosztásnak a termelési viszonyok elemei között meghatározó szerepe van*. A munkamegosztás ugyanis a gazdasági viszonyoknak a termelőerőkhöz, a termeléshez legközelebb álló eleme. A gazdasági viszonyok egész bonyolultsága végső fokon — mondta — arra az ellentmondásra vezethető vissza, amit a munkamegosztás foglal magába, nevezetesen arra, hogy elválasztja és ugyanakkor elválaszthatatlanul összekapcsolja, egymásra utalja az embereket (áru, pénz, arányosság problémái). Azért is alapvető meghatározó a munkamegosztás szerepe, mert a munkamegosztás a tulajdonviszonyokkal szemben *történelmileg elsődleges*.

Kun Ferenc is helytelenítette a termelési viszonyok olyan meghatározását, amelyik a fogalomból kirekeszti a munka megosztásának és kooperációjának viszonyait, *az egyes osztályokon belül is létrejövő csere- és forgalmi viszonyokat*. Hiszen éppen *ezekben halmozódnak fel* azok a mennyiségi elemek, amelyek végső fokon a termelési viszonyok egész szerkezetét átalakulásra készítetik. Ezek a viszonyok *közvetítik* a termelőerők átalakulását, ezen átalakulás objektíve determináló szerepét a termelési viszonyok területén. Rávilágított arra, hogy a termelési viszonyok minőségi átalakulása — a szocialista termelési viszonyok kialakulása — után a munkamegosztási, a csere- és elosztási viszonyoknak, az e viszonyokkal összefüggő problémáknak kell székszerűen a figyelem középpontjába kerülniük.

Nagy Tamás egyetértett a termelési viszonyok fogalmának kiterjesztésével, de egy fenntartással. Meg kell különböztetni szerinte a termelési viszonyok *tágabb fogalmát*, amibe a műszaki-gazdasági (Szabó Kálmán ezeket technikai-gazdasági viszonyoknak nevezi) viszonyok is beleszámítanak, és a termelési viszonyok *szűkebb fogalmát*, amit Engels *a termelés társadalmi formájának* nevezett. A műszaki-gazdasági viszonyok emberek közötti viszonyok, de olyanok, amelyek közbenső, átmeneti helyet foglalnak el a termelőerők és a szűkebb értelemben vett termelési viszonyok között. A termelőerők fejlődése mindenekelőtt ezekben a műszaki-gazdasági viszonyokban okoz változást és hat ezeken keresztül is a szűkebb értelemben vett termelési viszonyokra, a termelés társadalmi formájára. De ahogy egyik oldalról a termelőerők hatnak a műszaki-gazdasági viszonyokra és a műszaki-gazdasági viszonyok vissza a termelőerőkre, ugyanúgy a szűkebb értelemben vett termelési viszonyok is hatnak a műszaki-gazdasági viszonyokra.

Nincs olyan veszély — mondta Nagy Tamás —, hogy a műszaki-gazdasági viszonyoknak a termelőerők fogalmából való kiemelése után alig marad valami a termelőerők fogalmi körében. Nemes Lászlóval szemben kifejtette, hogy továbbra is bennmaradnak a termelőerők fogalmában a termelési eszközök — munkaeszközök és munkatárgyak —, bennmarad az ember a maga tudásával, tapasztalataival, valamint a technológia, ami tulajdonképpen alkalmazott tudás és tapasztalat.

A termelési viszonyoknak a tulajdonviszonyokkal való fogalmi azonosítását nem tartja helyesnek. Nem azt kifogásolta, hogy a tulajdonviszonyokat a szűkebb értelemben vett termelési viszonyokkal azonosítsuk, hanem hogy a bővebb fogalommal. Ha ugyanis a termelési viszonyokba besoroljuk a műszaki gazdasági viszonyokat, akkor ez azt jelenti, hogy például az ágazati szerkezetben bekövetkező, pusztán a szükségletek vagy a technika változásából adódó módosulások egyszersmind a tulajdonviszonyok változását is jelentenek.

A vitát Szabó Kálmán válasza zárta le. Lényegében fenntartotta az előadásában kifejtett álláspontját. Még egyszer rámutatott a technikai-gazdasági relációk általa meghatározott jellegére. Ha a technikai-gazdasági reláció nem volna része a gazdasági viszonyoknak — mondta —, és így nem volna tárgya a politikai gazdaságtani kutatásoknak, akkor mindazok a vérbeli problémák és gondok, amelyekkel a gazdasági gyakorlat foglalkozik, a politikai gazdaságtan számára legfeljebb másodlagosakká válnának, és maradna egy területe a társadalmi valóságnak, amellyel sem a szociológia, filozófia, közgazdaságtan, sem a műszaki tudományok nem foglalkoznának. Hová tartozna például annak meghatározása, hogy mennyi cukorgyárat kell Magyarországon felépíteni? — kérdezte.

Végül bizonyította, hogy a politikai gazdaságtan következtetéseit konkrétabbá, a gazdasági döntésekben felhasználhatókká kell tenni. Ne arról beszéljünk tehát általában, hogy „tervszerűség”, „gazdaságosság”, hanem mutassuk meg konkrét összefüggésekben ennek a *mértékét* is, vagy kritériumait, amelyek a mértékhez elvezetnek. Ezzel nem a politikai gazdaságtan *tárgya* bővül, hanem a tárgyhöz tartozó vizsgálatok, vagyis a politikai gazdaságtan *feladatköre*.

Pirityi Ottó

Dr. Fenyő Imre—dr. Rucz István:

Gazdálkodás a belkereskedelemben

A belkereskedelmi vállalatok fontos feladata, hogy gondosan ügyeljenek és törekedjenek a gazdaságosság megvalósítására. A szerzők, akik a kérdés elméletét és gyakorlatát tudományos alapossággal tárták fel, sokoldalúan és a vállalati tevékenység minden részére kiterjesztve vizsgálják annak lehetőségét, hogy miképpen lehet ezt a munkát jobbra tenni.

A könyv teljes áttekintést ad a vállalat gazdálkodásáról, feltárja a jelenlegi gyakorlat hibáit és megmutatja a hibák kijavításának módját is. Az elméleti tisztázás mellett világosan, érthetően és igen sok példával illusztrálva nyújt gyakorlati segítséget a belkereskedelem dolgozóinak gazdálkodási munkájukhoz.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Gino és Luigi Longo: Az olasz gazdasági csoda

Kossuth, 1964. 153 l.

Ezt a rövid tanulmányt is azok közé a művek közé számíthatjuk, amelyeket az olasz marxista szellemi életnek az utóbbi években tapasztalható fellendülése hozott létre. Ez a fellendülés különösen élénk volt az Olasz Kommunista Párt X. Kongresszusának előkészítési időszakában, 1961—1962-ben. A két Longo (apa és fia) könyvének célja népszerű formában összefoglalni mindazokat az olasz kapitalizmus fejlődésének törvényszerűségeivel kapcsolatos közgazdasági kutatási eredményeket, amelyek ismerete szükséges az OKP politikai irányvonalának megértéséhez.

Már előljáróban meg kell jegyezni, hogy a magyar kiadás címe egyáltalán nem fedti a tanulmány tartalmát.* A könyv ugyanis nem az olasz gazdasági csoda monografikus feldolgozása, mint ahogyan a magyar kiadás címe sejteti, hanem általában a mai kapitalizmus néhány olyan újszerű jelenségének az elemzése, amely néhány fejlett tőkésországban — így Olaszországban is — a fejlődés nagymértékű meggyorsulását eredményezte, különösen a legutóbbi évtizedben.

A tanulmány bevezető részében a szerzők felvetik a kérdést, mennyiben alkalmas a marxizmus arra, hogy valóság-hű választ adjon azokra a kérdésekre, amelyeket a tőkés gazdaság fejlődésének legutóbbi évtizede felvetett. Kifejtik, hogy a mai polgári közgazdaságtan sem pusztá spekulációs termék, az is a valóság által feltett kérdésekre keresi a választ, és ezek a válaszok legtöbbször igen tanulságosak is, ha figyelembe vesszük a torzító tényezőket is. Így az úgynevezett „neokapitalista” gazdasági elméletek, amelyek a tőkés rendszer ellentmondásait az alapvető ellentmondás tagadása mellett kívánják megoldani, maguk is speciális kispolgári-értelmiségi vetületei az alapellentmondás kieleződésének.

A fejlődés új jelenségei ennél fogva nemhogy szükségtelenné tették volna a marxizmust, hanem hatványozottan bebizonyították, hogy a tőkés fejlődés megértése lehetetlen a marxizmus nélkül.

A tőkés gazdasági elméletek a kapitalizmus fejlődésének új jelenségeit hamisan értelmezik, másodlagos és felszíni jelenségeket helyeznek előtérbe, s ezáltal eltúlozzák és elferdítik a valóságos folyamatokat. Az új jelenségeket természetesen a marxista analízis sem hagyhatja figyelmen kívül, hiszen enélkül dogmatizmussá sekélyesedik, és lényegét tekintve elveszti marxista jellegét. „De éppen a figyelmes elemzés bizonyítja, hogy egyáltalán nincs szükség a marxi—lenini tanítás lényegének felülvizsgálatára. A valóság teljes mértékben megerősíti a marxizmus—leninizmust. A tények újból és újból meggyőznek bennünket arról, hogy harcolni kell egyrészt minden revizionista irányzat ellen, másrészt nagy tanítóink örökségének minden dogmatikus értelmezése ellen.” (7. l.) A szerzők tehát lelkiismeretes tudósokhoz és kommunistákhoz méltóan a közgazdasági elemzőmunka feladatát valóban kétfrontos harcként jelölik meg.

E felfogás termékeny voltát maga az elemzés menete bizonyítja a legjobban. Kiindulópontként a szerzők röviden összefoglalják a társadalmi osztályok bővített újratermelésének marxi elméletét és megállapítják, hogy mai körülmények között is érvényes az a marxi—lenini megállapítás, hogy a tőkés újratermelés egyetlen értékoldali hajtóereje az érték-többlet növekedése a változó tőkéhez képest. Ez azonban nem zárja ki a globális fogyasztás nagymértékű növekedését, minthogy növekszik a termeléshez felhasznált holtmunka-tömeg, a munkaerő újratermeléséhez szükséges termékek tömege, az improduktív rétegek fogyasztása és végül a beruházások volumene. A fogyasztás növekedése azonban elsősorban a termelőfogyasztás növekedésének köszönhető. Ez utóbbi ismét két tényezőtől adódhat: a

* A könyv eredeti címe: „A gazdasági csoda és a marxista analízis”.

termelés extenzív kiterjedéséből és a technikai haladás által kiváltott termelés-növekedésből.

A mai kapitalizmusra elsősorban ez utóbbi a jellemző. A tőkésországokban a tulajdonképeni beruházások helyett mind nagyobb szerepe van a felújításoknak, a beruházások mind nagyobb hányadát az amortizációból fedezik. Ha e felújítások periódusai rövidülnek, a termelő fogyasztás csupán ennek következtében is gyorsan növekedhet a produktív lakosság stagnáló vagy akár visszaeső fogyasztásvolumene mellett is. Az export, legalábbis jelentős részében viszont olyan hatással van a gazdaságra, mintha az improduktív fogyasztás növekedne (részben a termelő fogyasztás növekedését segíti elő). Az olasz gazdaság fellendülése is elsősorban az export növekedésének és a termelőberendezések tömeges felújításának piacnövelő hatásával magyarázható.

A harmadik fejezetben a szerzők felvázolják az olasz gazdaság háború utáni fejlődésének legfontosabb tényeit és összefüggéseit. Részletesen elemzik az olasz gazdaság exportképessége megnövekedésének tényezőit, és rámutatnak azokra az okokra, amelyek miatt az olasz tőke fel tudta használni a maga profitszerzési lehetőségeinek bővítésére a Közös Piacon bekövetkezett integrációt. Ennek az elemzésnek keretében kifejtik véleményüket a munkásosztály helyzete alakulásának törvényszerűségeiről. Bebizonyítják egyrészt azt, hogy a munkásosztály állandó és tömeges méretű pauperizálódása — amit egyébként a marxizmus klasszikusai sohasem tekintettek általános érvényű törvényszerűségnek — éppúgy nem igaz, mint a burzsoá és revizionista propaganda által „törvényre emelt” deproletarizálódás. Valójában a munkásosztály fogyasztásának színvonala — kemény osztályharc eredményeképpen — növekszik, de mind nehezebben tudja csak követni a munkaerő újratermeléséhez szükséges termékvolumen növekedését.

A könyv ötödik fejezete a termelés monopolizálódását elemzi s hatását a piac mechanizmusaira. Rámutat, hogy a monopolizálódás bizonyos korlátok között lehetővé teszi a piaci mechanizmus tudatos felhasználását a monopolista érdekeknek megfelelően. „Ez a mechanizmus a monopóliumok kezében egyszerűen a versenytársak megfojtásának eszközévé válik, akikre a monopóliumok rákényszerítik saját feltételeiket.” (83. l.)

Ilyen feltételek között a verseny kiéleződése már nemcsak az adott ágazatba vagy területre „bevethető” tőkék nagyságától függ. Ahhoz, hogy egy tőkeérdekeltség megkockáztathassa a behatolást egy már monopolizált termelési ágba, az is szükséges, hogy az árupiacok gyors és nagymértékű kiszélesedésére számíthasson, az árak nagyobb mértékű zuhanása nélkül. A verseny nem gyengíti, hanem erősíti a monopóliumot, akár úgy, hogy az erősebb felülkerekedik, akár úgy, hogy a versenyzők között kompromisszum jön létre.

A monopolista profit növelésének két útja van: Az egyik az árak növelése útján érhető el. Ezt a szerzők *abszolút* monopolprofitnak nevezik. A másik a technikai haladás monopolizálásának terméke, vagyis az önköltség olyan csökkentése, amelynek az árak csökkenésére való kihatását a tőkések éppen monopolista helyzetüknél fogva tudják megakadályozni. Ezt a szerzők *különbözeti* monopolprofitnak nevezik. Az elsődleges az abszolút monopolprofit szerzésére irányuló tendencia, de országonként és korszakonként, az adott helyzettől, főleg a piachelyzettől függően előtérbe kerülhet a különbözeti monopolprofit szerzésének tendenciája is. Ha az első tendencia az uralkodó, a monopólium nemcsak a termelés extenzív kiterjesztését fékezi, hanem a technikai haladást is, a második tendencia esetén a technikai haladás igen gyors lehet, de hatóköre csak az ágazatban uralkodó monopolista vállalatokra terjed ki. E két tendenciával magyarázható, hogy a monopolkapitalizmusban a technikai pangás időszakait a rohamos technikai haladás időszakai váltják fel és fordítva; mindez azonban nem érinti a termelésnek a technikai lehetőségekhez viszonyított igen lassú növekedési és az áraknak a termelékenység növekedéséhez viszonyított igen lassú csökkenési ütemét, amely a mai kapitalizmus egyik lényeges jelensége.

Ebből következik, hogy a mai kapitalizmusban az értéktöbblet újraelosztása a monopoltőke javára az újratermelés döntő fontosságú mozzanatává válik, jelentősége a monopoltőke számára nagyobb, mint az értéktöbblet-termelés fokozásáé. Ilyen körülmények között a monopóliumok, még a különbözeti monopolprofit növekedése mellett is, tehát gyors technikai fejlődést feltételezve, hamar beleütköznek a piac korlátaiba. A monopóliumok számára pedig az előre biztosított piac a termelés rendkívül fontos feltétele. A szerzők kifejtik, hogy a piacprobléma volt az — olasz viszonylatban is —, amely az állam gazdasági beavatkozásának fokozódását, az állam gazdasági szerepének döntő jelentőségű megnövekedését okozta.

Élesen különválasztják társadalmi funkciója és történelmi szerepe szempontjából az állammonopolista kapitalizmust a nem monopolista államkapitalizmustól. „Az állammonopolista kapitalizmus nem egyéb, mint olyan monopolkapitalizmus, amelyben az állami beavatkozás a termelés növekvő társadalmisításának folyamatában a nagy monopóliumok javára és érdekeik védelmében immár visszavonhatatlanul strukturális funkciókat tölt be.” (97. l.) „Az állammonopolista kapitalizmus közvetlenül a nagy magánmonopóliumok érdekeiből és tevékenységéből, valamint abból a szükségletükből született meg, hogy a szektorok egész sorában olyan összehangolt működés valósuljon meg, amely érvényesíti a monopóliumok közös érdekeit, szükség esetén még egyes monopolista körök külön érdekeinek rovására is.” (98. l.)

A szerzők leszögezik, hogy bármily jelentőségű is az állam gazdasági szerepének ez a példátlan méretű kiterjedése, az állammonopolista kapitalizmus nem hozott új szakaszt a tőkés társadalom fejlődésében, különösen nem fogható fel valamiféle osztály nélküli társadalom felé tett lépésként. Sőt, funkcionálása élezi az osztályellentéteket. Ezzel kapcsolatban a szerzők kifejtik az állammonopolista kapitalizmus néhány fő ellentmondását, és pedíg: 1. A burzsoá állam, bár a finánc-tőke kezében van, nem szűnt meg teljesen az egész burzsoázia állama is lenni. Ennek következtében az állammonopolista kapitalizmusban megvannak és erősödhetnek is bizonyos körülmények között a nem monopolisztikus államkapitalizmus vonásai. 2. Kifejlődik az állami beavatkozás külön apparátusa, külön érdekköre, s ez bizonyos fokig függetlenedhet is a monopolista körök közvetlen érdekeitől. Ellentét jöhet létre az állami és magánmonopolista szektor között. 3. Az állami szektor és maga az állam is, miközben az összmonopolista érdekeit tartja szem előtt, sok esetben élesen szembekerülhet erős monopolista csoportok külön érdekeivel is.

Tanulmányuk hetedik fejezetében a szerzők kifejtik és summázzák az állammonopolizmus nem monopolista államkapitalizmussá való fokozatos átalakításának követelményeit és lehetőségeit. Ez az államkapitalizmus korlátozná, a fő népgazdasági ágakban kisajátítaná a finánc-tőkét, felszámolná a monopóliumok politikai hatalmát, demokratikus ellenőrzést teremtené az értéktöbblet egész tömegének felhasználása felett egy nemzeti beruházási program megvalósítása keretében, törekedne a munkaerő teljes foglalkoztatottságára, egybekötve a lakosság életszínvonalának rendszeres emelésével. Nyilván ilyen funkciót csak egy különleges típusú tőkésállam tölthet be, amelyben a dolgozó tömegek részesei a hatalomnak. A fejlődésnek ez az útja minduntalan szüli az osztálykonfliktusokat, de mindinkább lehetőséget teremt ezeknek a fegyver nélküli, progresszív értelemben vett megoldására.

A következő fejezetben a szerzők röviden összefoglalják az európai tőkésországok integrációs törekvéseinek lényegét. Megállapítják, hogy a Közös Piac működése tágítóan hatott a piacra, és ezt elsősorban Olaszország érezte meg. Ilyen értelemben része volt a termelés fellendítésében. leszögezik, hogy ezt a hatást azonban nem lehet egyértelműen kimutatni, mivel működése egybeesett egy konjunktúrával. A szerzők kifejtik azokat az ellentmondásokat, amelyek az integráció következtében jöttek létre, illetve éleződtek ki.

A könyv utolsó fejezete a társadalmi előrehaladás, az olasz társadalomnak a szocializmus irányába való fejlesztése néhány politikai vonatkozását elemzi.



A könyv tehát, bár nem terjedelmes, de gondolatokban igen gazdag. Olvasása közben sokhelyütt feltűnő vázlatossága. Ismételten hangsúlyozom, hogy a tanulmány azoknak a széleskörű kutató- és elemzőmunkák, valamint viták eredményeinek rövid ismertetése, amelyek az OKP X. Kongresszusát megelőzték. Vázlatossága ellenére is nagyon hasznos volt magyarul is kiadni Gino és Luigi Longo könyvét, nemcsak a mai kapitalizmus kérdéseit tanulmányozó pártoktatási és egyetemi tananyagok segédleteként — erre a célra ennél kitűnőbbet nehezen lehetett volna találni —, hanem a közgazdasági kutatómunka pártossága és tudományossága egységének kiváló példájaként is, amely ilyen vonatkozásban is termékenyen hathat közgazdasági életünkre.

Kozma Ferenc

Bonyu Petrovszki: Az olajmonopóliumok

Kossuth, 1963. 266 l.

Bonyu Petrovszki könyve érdekes és hasznos olvasmány mindazok számára, akik az imperializmussal kapcsolatos problémák iránt érdeklődnek, de különösen azok számára, akik az olajprobléma gazdasági és politikai vonatkozásaival foglalkoznak.

A bolgár szerző nagy tapasztalatokkal rendelkezik a nemzetközi olajkereskedelemben. Sok éven át dolgozott mint a Szozuznyeftyexport szovjet külkereskedelmi vállalat egyik igazgatója és 5 évig volt Dél-Afrikában a szovjet olajtermékek eladására alakult afrikai—orosz vegyestársaság, az AFROP vezérigazgatója. Könyvében saját tapasztalataira és a külföldi szakirodalomra támaszkodik.

Petrovszki könyvét az imperializmus öt lenini ismérve szerint építi fel. Egy iparág, mégpedig az olajipar példáján, amely tudvalevőleg mind országos, mind nemzetközi méretekben a legmonopolizáltabb iparágak közé tartozik, tényekkel és adatokkal dokumentálja az imperializmusra vonatkozó általános elméleti ismereteinket. Könyvében nem találkozhatunk az imperializmusra vonatkozóan új elméleti megállapításokkal, a szerző inkább láthatóan arra törekszik, hogy az imperializmus ismert általános törvényszerűségeit konkrétan bizonyítsa.

Könyvének elején Bonyu Petrovszki röviden és tömören foglalkozik az olajipar fejlődésével és az olaj jelentőségével a gazdaságban. Az olajipar fejlődésének három szakaszát különbözteti meg. Az első szakasz, az ún. világitási petroléum időszak, a múlt század második felére esik. Az olajipar fejlődésének a belsőégésű motorok felfedezése és ipari használatának elterjedése adott újabb lökést. A XX. század elején az olajipar fő terméke a benzin lett, és az olajat most már mint energiaforrást alkalmazzák. Ezt az időszakot egészen napjainkig a benzin korszakának nevezhetjük. Az 50-es évektől kezdve az olajat egyre inkább vegyipari nyersanyagként kezdik felhasználni. Ma már olajból kémiai feldolgozással mesterséges kaucsukot, műtrágyát, különféle polimereket, műszálat, műanyagokat, szerves savakat, robbanóanyagokat, növényvédőszerket stb. állítanak elő. Az olajipar fejlődésének újabb szakaszát az olajkémia időszakának nevezhetjük.

Az olajipar az elmúlt 40—50 évben a tőkés világban igen gyors ütemben fejlődött. 1913 és 1956 között — míg a kőszéntermelés egyszinten mozgott — a nyersvastermelés kétszeresére, az acéltermelés 3-szorosára, a nyersolajtermelés pedig kb. 17-szeresére növekedett. A szerző sokoldalúan ismerteti, hogyan hódít tért az olaj fejlett országok energiamérlegében, milyen az olajipar szerkezeti és földrajzi tagolódása a világgazdaságban.

A könyv érdekes, olvasmányos és emellett értékes adatokat tartalmazó része a második és a harmadik fejezet, amely a nagy amerikai és európai olajmonopóliumok kialakulásának és fejlődésének a történetét tartalmazza. Mint kiderül, John Davison Rockefeller a Standard Oil-nek és Henri Deterding a Royal Dutch Shell-nek — az olajipar két hatalmas monopolista csoportjának — koronázatlan királya, de kisebb vállalkozó társaik sem mindig a legbecsületesebb eszközökkel alapozták meg és gyarapították tőkéjüket. A nagy olajmonopóliumok a Standard Oil, a Gulf Oil Corporation, a Texas Company, a Royal Dutch Shell, a British Petroleum Company, a Compagnie Française des Pétroles, a Compagnie Financière Belge des Pétroles (Pétrofina), az Ente Nazionale Idrocarburi (ENI), az Iraq Petroleum Company stb. története bőségesen tartalmazza mind az egymás közötti gazdasági versenyharc különféle formáinak alkalmazását, mind a politikai intrikákat egészen a katonai puccsokig, mind pedig a legsötétebb gengsztermódzsereket a konkurens cég üzemének a felrobbantásától egészen az ellenfél meggyilkoltatásáig. A nagy olajmonopóliumok érdekeik összeütkezését több egymás közötti megegyezéssel próbálták áthidalni. Így jött létre — cgyebek között — 1928 szeptemberében a Nemzetközi Olajkartell, amely tulajdonképpen a különböző országok nagy olajmonopóliumainak, megállapodása, a nemzetközi olajpiacok felosztásáról. A Nemzetközi Olajkartell létrehozásának közvetlen célja a magas monopolárak biztosítása, a termelés szabályozása, a külső versenytársak megfojtása, az olajszállítás egyesítése, az olajtermékek és a nyersolaj szállítási tarifáinak rögzítése, az olajmunkások kizsákmányolásának, valamint a gyarmati és függő országok olajkincsei kirablásának a biztosítása volt. Ma az olajipar nemzetközileg is az egyik legmonopolizáltabb iparág.

A szerző részletesen leírja, hogyan ment végbe az olajmonopóliumok és a banktőke összefonódása. Két jellemző példát hoz erre, az egyik a Rockefeller-pénzcsoport kialakulása, amely az olajiparban szerzett kolosszális nyereségeit fektette pénzügyi társaságokba, így vált tőkéjének egy része banktőkévé, majd az összefonódás következtében végső soron finánciókévé. A másik nagy amerikai finánciókés csoport — a Mellon-csoport — viszont tevékenységét pénzügyi spekulációkkal kezdte és csak később fektette be tőkéjét az iparba, mégpedig egyebek között az olajiparba. Ma a Mellon-csoport bevételeinek zöme a Gulf Oil Corporation nyereségeiből származik.

Az olajmonopóliumok hatalmas nyereségeiket nemcsak más gazdasági ágakba próbálták beruházni, hanem fölös tőkéjüket exportálták is. Erre ösztönzött egyes gazdaságilag elmaradott területeken, különösen a Közép-Keleten és Venezuelában a profitráta rendkívül magas volta. Például 1958-ban a számítások szerint az olajmonopóliumok közép-keleti nyereségei több mint négyszeresen múltak felül a termelési költségeiket. Az olaj tonnánkénti eladási ára 15 dollár volt, viszont a termelési költség csak 2,93 dollárt tett ki. Mint a szerző megállapítja: „A monopóliumok extraprofitja ezekben az országokban hatalmas összegű különbözeti járadékaiból ered. Ez annak következtében áll elő, hogy a venezuelai és a közép-keleti olajlelőhelyek a kapitalista világban föld alatti tartalékok szempontjából a leggazdagabbak közé tartoznak, rendkívül könnyen feltárhatók, a legproduktívabbak és a feltárásuk minimális tőkebefektetést igényel. A kiaknázási költségek főképpen azért alacsonyak, mert hihetetlenül alacsonyak a munkabérek. A nagyon alacsony termelési költséggel előállított olajat a nemzetközi piacon viszont termelési átlagáron adják el, amit az Egyesült Államokban levő legalacsonyabb hozamú olajforrásokból feltárt olaj ára határoz meg.” A könyv megállapításához a szerkesztő lábjegyzetben a következőket fűzi: „Mivel a legjobb és a közepes hozamú olajkutak termelése nem elegendő a szükségletek kielégítésére, a gyengébb hozamúakat is igénybe kell venni, és a termelési árat a világpiacon ezeknek a termelési körülményei határozzák meg.” (150—151. l.)

Ezekkel a megállapításokkal nem érthetünk teljes mértékben egyet. Véleményem szerint az, hogy a világpiacon az olaj termelési árát az Egyesült Államokban levő legalacsonyabb hozamú kutak termelési körülményeinek kell meghatározni, csak akkor lenne igaz, ha az amerikai kutak átlagos technikai feltételekkel termelnének. A termelés körülményeiben ugyanis a természeti feltételek mellett benne vannak a technikai feltételek is. Mivel a technikai feltételek nem monopolizálhatók, a szerkesztő megjegyzését pontosabban úgy fogalmazhatnánk meg, hogy az olaj termelési árát azok a kutak határozzák meg, amelyek a legrosszabb természeti körülmények között átlagos technikai feltételek mellett működnek. Mivel a szerző elemzéséből az tűnik ki, hogy az Egyesült Államokban az olajat elavult technikával termelik ki, a termelési árának a világpiacon véleményünk szerint alacsonyabbnak kell lenni, mint az Egyesült Államokban. Az sem igaz, hogy a szükségletek kielégítése végett kell kiaknázni a gyenge hozamú egyesült államokbeli kutakat, hiszen ismerünk jobb hozamú, kiaknázatlan olajforrásokat is a világon. Az a tény, hogy a világpiaci árak az amerikai olaj árához esnek közel, mint a szerző ezt ki is fejti, a nemzetközi olajmonopóliumok mesterségesen magasán tartott monopolárainak tulajdonítható.

A könyv legérdekesítőbb része az olajdiplomáciáról szóló fejezet. A fejezet zömét az angol és az amerikai monopóliumok Közel-Keletért folyó harcának részletes leírása alkotja.

A könyv elolvasásakor — néhány pontatlanságtól eltekintve — az egyetlen dolog, amit komolyan hiányolhatunk, hogy a szerző keveset foglalkozik az olajmonopóliumok és tevékenységük perspektíváival a mai megváltozott világhelyzetben. A nemzeti felszabadító mozgalom győzelmeinek hatását csak az olajmonopóliumoknak a nemzeti felszabadító mozgalom elfojtására irányuló erőfeszítésein keresztül érinti és egyáltalán nem foglalkozik a két rendszer gazdasági harcának sem múltbeli, sem jövőbeli vonatkozásaival az olajipar területén.

A könyv mint első magyarra lefordított bolgár közgazdasági mű — habár már témájánál fogva sem reprezentálhatja kellően a bolgár közgazdaságtudományt — felkeltette iránta az érdeklődésünket. Mindenesetre a Kossuth Könyvkiadó kezdeményezése feltétlenül követésre méltó.

Palánkai Tibor

Csáki—Szitó: Magyarország mezőgazdasági kivitele

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963. 260 l.

A felszabadulás óta nem jelent meg hazánkban olyan közgazdasági munka, amelyik ilyen terjedelemben és részletességgel foglalkozott volna mezőgazdasági termékeink külkereskedelmi forgalmával és agrárexportunk négy évtizedes tapasztalatainak elemzésével. A szerzők nagyon sok adat felhasználásával, táblázatokkal és grafikonokkal mutatják be és elemzik mezőgazdasági termékeink exportjának alakulását 1920-tól kezdve napjainkig. Könyvük hasznos olvasmány lesz az érdeklődők és fontos forrásmunka lehet a kivittel foglalkozó közgazdasági kutatók számára.

Kár, hogy a szerzők csak a mezőgazdasági termékek kivitelével foglalkoztak, és nem vizsgálták a mezőgazdasági termékek importjának alakulását. Ismeretes ugyanis, hogy az állandóan emelkedő agrárexportunkkal szemben növekvő agrárimportot is lebonyolítunk, s ezek együttes vizsgálata feltétlenül hasznos lett volna.

Az I—IV. fejezetet Szitó Balázs írta, az V—VII. fejezet pedig Csáki Norbert munkája. Az I. fejezet bőséges statisztikai anyagot tartalmaz a két világháború közötti időszak mezőgazdasági és élelmiszeripari kiviteléről. Részletesebben csak az 1925 utáni adatok elemzésével foglalkoznak a szerzők. Ismertetik Magyarország külkereskedelmének irányát és szerkezetét.

A kivitel alakulását a könyv többféle csoportosításban tárgyalja. Külön elemzik a szerzők a fontosabb termékcsoporthoz kapcsolatos kérdéseket, vizsgálják a növényi és állati termékek exportját, agrárexportunk összetételét. A könyv előnyére vált volna, ha a szerzők a kifejezetten külkereskedelmi kérdések elemzése mellett jobban bemutatták volna az ország gazdasági helyzetét, azokat a viszonyokat, amelyek a kivitel alakulását tulajdonképpen meghatározták. Egyebek között ki lehetett volna térni arra is, hogy az állandóan emelkedő mezőgazdasági export mögött a lakosság alacsony élelmiszerfogyasztása húzódott meg.

A II. fejezetben összefoglalják a szerzők a mezőgazdasági termelés és az élelmiszerfogyasztás második világháború utáni változásának és tendenciáinak világsszerte jellemző főbb vonásait. Ebben a fejezetben a szerzők foglalkoznak még a hazai mezőgazdasági termelés alakulásával, a termelés szerkezeti összetételének változásával, valamint az élelmiszerfogyasztás tendenciájával és színvonalával.

A III. fejezet a legrészletesebb és legterjedelmesebb, mert itt a felszabadulás utáni mezőgazdasági és élelmiszeripari kivitel problémáit tárgyalják a szerzők. Ismeretes, hogy Magyarország csak a felszabadulás után került először abba a helyzetbe, hogy független és a nép érdekeinek megfelelő kül- és kereskedelem-politikát folytasson. A szocialista vilárendszer létrejöttével a szocialista országok között a testvéri együttműködésen és kölcsönös előnyökön alapuló gazdasági kapcsolatok alakultak ki. Erre a politikai és gazdasági együttműködésre támaszkodva, a többi népi demokratikus országhoz hasonlóan, gyors ütemű iparosítást valósítottunk meg. Köztudomású, hogy nyersanyagban nem nagyon bővelkedünk, ezért túlságosan megnövekedett nyersanyag-behozatalunk. Ennek ellensúlyozására viszont kivitelünket kellett fokozni. Ipari termelésünk emelkedésével gyorsan nőtt iparcikkeink exportja, de fontos szerep várt mezőgazdasági exportunkra is.

A mezőgazdaságban azonban olyan változások zajlottak le, amelyek nem tették lehetővé az agrárexport gyors ütemű növelését. A földreform következtében létrejött kispaszti gazdaságok árutermelése — az ismert okok következtében — nem emelkedett a kívánt mértékben, s gyakran a belső ellátásban is léptek fel zavarok. Mivel megszűnt hazánkban az éhség, az élelmiszerfogyasztás városban és falun emelkedett, az exportálható mezőgazdasági termékek növekedési üteme elmaradt az iparcikké exportja mögött. Amíg 1962-ig, 1949-hez viszonyítva, az összes kivitel csaknem négyszeresére emelkedett, addig a mezőgazdasági export csak megkétszereződött. Ebből következik, hogy a mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek aránya az összes kivitelben egyre alacsonyabb lett; az 1949. évi 47 százalékról 1962-ig 22 százalékra zsugorodott.

A szerzők vizsgálják a fontosabb termékcsoporthoz és egyes termékek exportját, elemzik agrárexportunk irányát, a különféle országokkal való kapcsolataink alakulását. Megállapítják, hogy a gazdaságilag gyengén fejlett országokkal erősödnek gazdasági kapcsolataink, s erre példaként Kanadát is említik, bár Kanada semmiféleképpen sem sorolható ebbe a kategóriába.

A szerzők részletesen foglalkoznak a feldolgozott, illetve a feldolgozatlan, nyers termékek kivitelének tendenciáival is. Ezen a téren kedvező változások következtek be. Mezőgazdasági kivitelünkben a feldolgozott termékek aránya jelentősen megnőtt: 1938-ban csak 19,4 százalék volt, 1949-ben 37 százalékra, 1962-re pedig már 52 százalékra emelkedett.

A IV. fejezetben azokat a nagyjelentőségű változásokat elemzik a szerzők, amelyek a szocialista országok együttműködésének kialakulása és erősödése kapcsán a külkereskedelemben is megvalósultak. Ennek tárgyalása során nemcsak a kivitel alakulásával, hanem a szocialista országoknak a mezőgazdaság területén kialakított együttműködési formáival, eredményeivel és a mezőgazdasági termelés szakosításának helyzetével és perspektívaival is foglalkoznak. Bár a termelés szakosítására irányuló tárgyalások csak a közelmúltban kezdődtek meg, máris kirajzolódnak azok a körvonalak, amelyek a nemzetközi munkamegosztásba való tervszerű bekapcsolódásunk és részvételünk távlatait jelzik.

A szocialista országokba irányuló mezőgazdasági kivitelünk — az együttműködés eredményeként — sokkal gyorsabban nőtt, mint a kapitalista országokba irányuló export; míg az előbbi 1949-hez viszonyítva 1962-ben 140 százalékkal, az utóbbi csak 15 százalékkal volt nagyobb.

Az V., VI. és VII. fejezet a nyugat-európai országok élelmiszerpiacán uralkodó helyzettel foglalkozik.

Ismeretes, hogy a nyugat-európai gazdasági integrációk kialakulását, különösen pedig a Közös Piac létrejöttét és működését a hazai közgazdász közvélemény élénk érdeklődése kíséri. Éveken keresztül nagyon sok vita témája volt ez. A vita arról folyt, hogy a tervbevett mezőgazdasági közös piac milyen mértékben valósítható meg kapitalista viszonyok között, hogy a Nyugat-Európában kirajzolódó változások milyen hatást fognak gyakorolni a mezőgazdasági termékek nemzetközi forgalmára, a szocialista és kapitalista országok kereskedelmi kapcsolataira, s főként milyen mértékben érintik ezek a magyar mezőgazdaság exportlehetőségeit.

E kérdések vitájához, a Közös Piac létrejöttének és működésének jobb megértéséhez értékes hozzájárulás ez a könyv.

Részletesen foglalkoznak a szerzők a zárt gazdasági csoportosulások (Közös Piac, Szabadkereskedelmi Társulás) kialakulásával és általános célkitűzéseivel. Tárgyalják a két csoportosulás kapcsolatát, a szocialista és a gyengén fejlett országokkal szemben folytatott kereskedelempolitikájukat, az Egyesült Államok és a többi NATO-ország viszonyát a társulásokhoz. Viszonylag hosszan vizsgálják a Közös Piac és Anglia ellentéteinek és közeledésének kérdéseit. Külön fejezetet szántak a Közös Piac különféle rendelkezései — mint a lefőlözési rendszer, az árharmonizálás, a minimális árak rendszere stb. — ismertetésére és a közös vám- és agrárpolitika kialakításának problémáira.

Ezek a fejezetek sok hasznos ismeretanyagot közölnek. Sajnálatos azonban, hogy ezt a bőséges anyagot a szerző nem tudta eléggé rendszerezni, s bár a könyv a szerző alapos anyagismeretéről tanúskodik, az olvasót mégis zavarja a szétfolyó, itt-ott kapkodó tárgyalási mód.

Ennek ellenére a fontosabb kérdésekre — véleményem szerint — helyes választ ad a szerző. Megállapítja például, hogy a Közös Piac megszervezésének legkényesebb és legnehezebb feladata a mezőgazdasági termékek közös piacának kialakítása. Látják ezt a Közös Piac szervezői is, hiszen már a Római Szerződés sok külön előírást tartalmazott a mezőgazdasági termékek forgalmára vonatkozóan, mert az egyes tagállamok érdekellentéteit csak sokoldalú szabályozással látták leküzdhetőnek. Az EGK-t létrehozó monopóliumok egyik célja az, hogy a gyengébb versenytársat kiszorítsák a piacról. Ennek fontos eszköze lenne a tagországok területén az egyes termékek piaci rendjének szabályozására létrehozott „agrárpiacok közös szervezete”. E közös szervezethez az átmeneti megoldásokon keresztül lépésről lépésre kell eljutni, s a közös agrárpiac kialakításához a közös versenyszabályokon, közös árszabályzásokon, piacszabályozás összehangolásán, a behozatal és kivitel közös szabályozásán, a vámcsökkentésen keresztül vezet az út. Ezekről a könyv részletesen beszámol.

Az EGK tagállamai között azonban súlyos érdekellentétek vannak, s ezeket a piacszabályozásra kiadott rendelkezések növelésével, a kompromisszumos megoldások keresésével próbálják megoldani. De „a piacszabályozó rendeletek tömegével létrehozott »szuperbürokrácia« legfeljebb csak arra alkalmas, hogy az ellentétek nyílt kirobbanását bizonyos ideig gátolja és a különböző érdekcsoportok közötti feszültséget enyhítve, időleges áthidaló megoldásokat találjon.” (200. l.)

A szerzők választ igyekeznek adni arra a kérdésre is, hogy a nyugat-európai gazdasági integrációk feltételezhetően milyen hatással lesznek főbb mezőgazdasági és élelmiszeripari termékeink exportjára. Abból indulnak ki, hogy a társulások működése eddig még nem csökkentette a tagországokba irányuló exportunk fejlődését, bár valószínű, hogy a megkülönböztetés nélküli politika esetében exportunk növekedése gyorsabb lehetett volna. Egyes cikkeink vonatkozásában természetesen már most is érezhető a szocialista országokkal szemben alkalmazott diszkriminációs kereskedelempolitika hatása. A szerzők ezért néhány főbb cikk és cikkcsoport jelenlegi piaci helyzetét és eladási lehetőségeinket részletesen tárgyalják, és arra a megállapításra jutnak, hogy a tőkésországokba irányuló kivitelünk nem fog csökkenni, sőt némely cikkünkben jelentős exportnövekedésre van kilátás. Fontos feladatunk ezért, hogy a nyugati agrárpiac perspektívájának elemzése alapján mezőgazdasági termelésünkben a szükséges szerkezeti változásokat minél előbb megvalósítsuk.

Természetesen itt csak néhány problémát emelhattünk ki. Ezenkívül az olvasó még sok kérdésre kaphat választ e bőséges ismeretanyagot felölelő könyvben. Ezért nemcsak a külkereskedelem dolgozói, hanem minden közgazdasági érdeklődésű szakember számára hasznos tanulmány ez a könyv.

Páldi András

Molnár Ferenc:

Gazdasági növekedés és válságok az Egyesült Államokban

A szerző nagy felkészültséggel elemzi az Egyesült Államok második világháború utáni gazdasági növekedésének és válságainak alakulását. Őt fejezetben tárgyalja az állótöke újratermelésének folyamatát, a társadalmi termelés, a kereslet és a fogyasztás alakulását, a háború utáni válságok lefolyását és jellegzetes vonásait, valamint az újratermelési ciklus formaváltozásának sajátosságait.

A könyv értékes hozzájárulás a világgazdasági kérdésekkel foglalkozó szakirodalomhoz.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Тибор Киш

О народнохозяйственной структуре социалистических стран и выравнивании уровня их развития

В первой части статьи автором рассматриваются вопросы комплексного развития социалистического народного хозяйства в широком и узком смысле слова. Комплексное развитие в узком смысле слова означает многостороннее вертикальное развитие народного хозяйства, в то время как понятие комплексности в более широком смысле означает также и горизонтальное развитие народного хозяйства. Чем более развитым и многосторонним становится народное хозяйство — в зависимости от величины территории и природных условий страны, — тем более усиливается взаимосвязь развития различных производственных отраслей в мировом масштабе и становится все более необходимым его оптимальное участие в международном разделении труда.

В небольших или средних по величине, небогатых по природным условиям социалистических странах наивысший уровень производительности труда может быть достигнут лишь в результате создания такой народнохозяйственной структуры, которой обеспечивается наиболее благоприятное участие в международном разделении труда.

Во второй части статьи автором рассматриваются вопросы капиталоемкости и уровня производительности труда в сельском хозяйстве. Автор на фактах опровергает ошибочные представления о низкой капиталоемкости сельского хозяйства и — дискутируя прежде всего с немецким экономистом Г. Хубером — доказывает, что сельское хозяйство относится к наиболее капиталоемким производственным отраслям, и что рост производительности труда в сельском хозяйстве происходит медленнее, чем в промышленности.

В третьей части статьи автором освещается роль различий в производительности труда в международной специализации производства. Им отмечается, что из числа факторов, определяющих данный уровень производительности, следует принимать во внимание в основном лишь различия в производительности, обуславливаемые природными и географическими условиями. В случае воспроизводимых производственных условий, таким образом, по существу, в отраслях не добывающего характера следует принимать во внимание ожидаемый уровень производительности труда, если производство данного вида продукции будет сконцентрировано в отдельных странах. Это должно способствовать более быстрым темпам роста производительности труда в экономически менее развитых странах СЭВ и, таким образом, постепенному сближению различных национальных уровней производительности труда.

Людвик Макарук

Зерновая проблема в европейских странах-членах СЭВ

Автор констатирует, что зерновая проблема в этих странах заключается не в сокращении или стагнации производства, а в медленном росте производства, по сравнению с потребностями. От потребностей отстает прежде всего производство продовольственного зерна, в то время как производство фуражного зерна значительно возросло.

Медленный рост производства зерна является следствием сокращения посевной площади и неудовлетворительного роста урожайности. Почти во всех странах производство фуражного зерна возросло за счет продовольственного зерна. Небольшая площадь пашни, приходящаяся на одного сельскохозяйственного работника, а также низкая валовая стоимость зерновой продукции неблагоприятно влияет на развитие производства зерна.

Остановившись на растущем импорте зерна, автор указывает на его преимущества, но в то же время и на нежелательные последствия, могущие возникнуть при определенных обстоятельствах.

Анализируя различные способы и препятствия в решении зерновой проблемы, автор приходит к выводу, что международное социалистическое разделение труда должно быть распространено и на производство зерна.

Калман Печи

Некоторые международные финансовые аспекты сотрудничества стран-членов СЭВ в области капитальных вложений

В первой части статьи автор анализирует финансовые проблемы сотрудничества в области капиталовложений, связанного с предоставлением кредитов. Одной из самых срочных задач, ждущих разрешения в странах-членах СЭВ, является развитие сырьевой базы. В связи с большими затратами на капиталовложения необходимо обеспечить соответствующую заинтересованность как стране, развивающей производство сырья, так и стране, предоставляющей для этого средства. Для того, чтобы страна-дебитор была соответствующим образом заинтересована, условия кредита — в соответствии с действительной окупаемостью — необходимо устанавливать таким образом, чтобы сумма годового погашения не превышала сумму амортизации, реализуемую в цене продукта. С другой стороны, распределение образующейся прибыли можно было бы обеспечить путем установления соответствующих процентных ставок.

Во второй части статьи автор касается некоторых международных финансовых проблем создания двусторонних и многосторонних совместных предприятий производственного характера. Базой установления цен на продукты, производимые совместными предприятиями, следует считать внешнеторговые цены, действующие на мировом социалистическом рынке. Суммы издержек производства, возникающие в национальной валюте, пересчитываются при помощи коэффициентов, установленных для их отдельных элементов. Прибыль, возникающая в результате деятельности совместного предприятия, таким образом, может являться лишь разницей между издержками производства, выраженными во внешнеторговых рублях, и ценой продукта на мировом социалистическом рынке.

Андраш Броди

К установлению внутренних цен на импортные продукты

Исходя из теории сравнительных издержек Рикардо, в статье освещаются взаимные выгоды, вытекающие из внешней торговли. Автор освещает формирование «условий торговли» и возникновение системы цен мирового рынка. В статье выводится коэффициент валютной выручки и импортный множитель. Автор констатирует, что, поскольку во внешней торговле осуществляются взаимные выгоды, импортные множители должны превышать коэффициенты валютной выручки. Далее в статье освещаются искажения, причиною — наемные системы цен, а также принципиальные методы устранения этих искажений. В статье доказывается, что при подготовке реформы цен следует опираться на т. н. коэффициент чистой валютной выручки.

Йожеф Такач

Положение венгерского животноводства

Социалистическое преобразование сельского хозяйства в животноводстве также привело к концентрации средств производства. Создание крупнотоварного животноводства является задачей, требующей относительно длительного времени и материальных средств. Эти объективные факторы оказывают влияние на величину и состава поголовья скота.

Производство и закупка продуктов животноводства возросли после социалистического преобразования сельского хозяйства. Однако отдельные общественные секторы играют различную роль в росте производства и в формировании объема закупок. Необходимость дальнейшего увеличения товарного производства обуславливается также удовлетворением растущих потребностей населения и промышленности, причем возможности такого увеличения имеются во всех общественных секторах. Статья останавливается на следующих проблемах отдельных отраслей животноводства:

Главной проблемой разведения крупного рогатого скота является уменьшение поголовья коров. Опасность этого явления заключается в том, что величина и удельный вес поголовья коров являются основой расширенного воспроизводства поголовья крупного рогатого скота. Производство молока и мяса складывается по-разному. Причины этого коренятся отчасти в проблемах материального поощрения.

Поголовье свиней за прошедшие пять лет возросло, причем продолжало увеличиваться также разведение мясных пород. Величина свиного поголовья в течение последних лет также развивалась неравномерно, что связано с изменением поголовья свиноматок. Увеличение экономической эффективности производства мяса может быть достигнуто в первую очередь за счет ускорения оборота стада.

Развитие птицеводства опередило разведение других видов животноводства. Значительно возросло поголовье кур, в то время как поголовье водоплавающей птицы сократилось. В птицеводстве одной из главных проблем является то, что стагнирует производство яйца, требующее более длительного разведения по сравнению с производством птицы на мясо. При этом производство яйца имеет сезонный характер, что мешает непрерывности снабжения.

Из остальных отраслей животноводства статья останавливается на коневодстве, значительно сократившемся в результате механизации сельского хозяйства. Равномерно развивалось поголовье овец и производство шерсти. Значительны также успехи, достигнутые в рыбоводстве.

Дьердь Адам

«Особенная» безработица в Соединенных Штатах Америки

В Соединенных Штатах Америки в последние годы, несмотря на рост валового национального продукта, наблюдается увеличение безработицы. Это явление вызвано совокупным действием нескольких факторов: технического прогресса и автоматизации; сдвигов в вооружении в сторону видов оружия, требующих все меньших затрат живого труда; недостатков системы среднего и профессионального образования, вследствие которых значительная часть безработных не в состоянии отвечать требованиям, выдвигаемым научно-технической революцией; притока сельской молодежи в города вследствие механизации и концентрации сельского хозяйства; роста на рынке рабочей силы контингента новичков, состоящего из молодежи. Все это, а также полное отсутствие планомерной подготовки к решению проблем, возникающих в результате автоматизации и касающихся занятости, в условиях капиталистической американской экономики привело к тому, что настоящий относительно медленный темп экономического развития недостаточен для рассасывания безработицы и даже для торможения ее постоянного роста.

Профсоюзы стремятся противопоставить росту безработицы требование введения 35-часовой рабочей недели при выплате полной заработной платы, однако оно наталкивается на сопротивление правительства и предпринимателей.

Вследствие дальнейшего развития автоматизации (особенно, распространения вычислительных машин и станков с программным управлением) безработица угрожает новым слоям трудящихся, например, конторским работникам и квалифицированным рабочим. Имеются все признаки того, что безработица в США становится одной из главных, если не первостепенной экономической проблемой шестидесятых годов.

Иштван Деак

Состояние важнейших факторов растениеводства и агротехники

Повышение сельскохозяйственной продукции представляет собой одну из важнейших задач нашей экономической политики. 35 процентов зарабатывающего населения страны занято в сельском хозяйстве. В числе народнохозяйственных отраслей сельское хозяйство занимает второе место по объему производства: им обеспечивается приблизительно одна пятая часть национального дохода страны. Во внешнеторговом товарообороте сальдо экспорта и импорта продовольственных и сельскохозяйственных товаров в каждом году активно. Вывоз сельскохозяйственных продуктов, как правило, более, чем в два раза превышает объем их ввоза и, таким образом, играет значительную роль в обеспечении валютного хозяйства страны итд.

За прошедшие годы в стране были пожертвованы значительные средства на развитие материальной и технической базы социалистического сельского хозяйства. Особенно много внимания было уделено развитию связанных с растениеводством агротехнических и прочих факторов.

Повышение продукции должно обеспечиваться, в первую очередь, за счет преобразования сельского хозяйства в интенсивное. В статье говорится о том, что после социалистической реорганизации

сельского хозяйства особенно были развиты агротехнические факторы (применение минеральных удобрений, орошение, улучшение почвы), но в то же время были значительно повышены механизация, механизация различных трудовых процессов, применение качественных посевных семян, использование химикатов для истребления сорняков и т. д. Использование минеральных удобрений на единицу площади, например, за 5 лет увеличилось в три раза, орошаемая площадь также увеличилась в три раза. Мероприятия по усилению растениеводства, по существу, были направлены на страхование хозяйствования. Частью на основании более широкого применения упомянутых мероприятий, уже до сих пор было доказано, что сельскохозяйственное производство можно держать на относительно удовлетворительном уровне даже вопреки засушливой погоде.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Tibor Kiss:

On the economic structure of the socialist countries and the leveling of their development standards

In the first part of his study the author is concerned with the concept of the complex development of the socialist people's economy in both the narrower and wider sense. In a narrower sense complex development means a many-sided *vertical* development of the people's economy, while in a wider sense the concept of complex development involves also the *horizontal* development of the people's economy. The more developed and many-sided the latter becomes—depending on the size and natural endowments of the country in question—the greater will be the interdependence on a world scale of the development of the branches of production and the more an optimum engagement in the international division of labour is needed.

For the smaller and medium size socialist countries, rather poor in natural resources, the highest level of productivity can result only from developing a structure of the people's economy which enables them to join under the most favourable conditions in the international division of labour.

In the second part of his paper the author deals with the capital needs of agriculture and the productivity level of agricultural labour. He refutes through facts the wide spread erroneous ideas concerning the low capital requirements of agriculture and—arguing, above all, with G. Huber—proves that agriculture is one of those branches of production which requires the highest investments and that the growth of productivity is slower in agriculture than it is in industry.

In the third part the author discusses the role of differences in the productivity of labour in the international specialization of production and points out that among the factors determining the *given level* of productivity it is the productivity differences arising from natural-geographic endowments that may be considered primarily. Generally, in the case of reproducible production conditions—i. e. essentially in branches of a non-extractive character—the level of the expected productivity must be taken into account if the production of given products is concentrated in certain countries. This is the way to promote acceleration of the rate of growth of productivity of the economically less developed member-states of the Council of Mutual Economic Aid and thus a gradual approach can be made to even up differences in the levels of national productivity.

Ludwik Makaruk:

The corn problem in the European CMEA countries

The author points out that the problem of cereals in the CMEA countries has not arisen because of a decrease or stagnation of the production but is due to a slower rate of production in comparison to needs. Mainly the growth of cereal falls behind the demands while the production of corn fodder has increased considerably.

The slow increase of the corn production is due to the diminution of the sown area and the unsatisfactory increase of average yields. In nearly all countries, within the corn production, the production of fodders increased on the account of cereals. The small acreage of arable land per agricultural labourer and the low gross production value of the corn production affects the development of latter unfavourably.

The author, dealing with the increasing corn import, points to its advantages and also to its undesirable consequences which may occur under certain circumstances.

Examining the various ways and limits to the solution of the corn problem the author comes to the conclusion that the socialist division of labour should be also extended to the corn production.

Kálmán Pécsi:

Some international monetary aspects of investment co-operation in the CMEA countries

In the first part of his study the author analyses the financial problems arising from the co-operation of investments connected with the granting of credits. One of the most urgent tasks to be solved by the countries belonging to the Council of Mutual Economic Aid is to develop their raw material base. In consideration of the high cost of investments an adequate share must be ensured to both the country promoting the production of raw material as well as to that one which furnishes the resources. In order that the country which draws upon loans should be financially interested in the terms of the loan, in accordance with the actual reimbursement, should be established in such a way that the annual rate of paying off should not exceed the amount of amortization calculated in the price of the product. On the other hand, the distribution of the arisen profit may be ensured by settling an adequate level of interest rate.

In the second part of his study the author propounds some international monetary problems related to the establishment of two or multilateral joint firms of productive character. The effective foreign trade prices of the socialist world market should serve as a base for the price determination of the joint firms. The amounts appearing as cost of production in national currencies should be converted by using factors for the single elements. Thus, the profit resulting from the activity of the joint firm can be only the difference between the cost of production expressed in foreign trade rouble and the socialist world market price of the product.

András Bródy:

On fixing the domestic prices of imported goods

The study, starting from Ricardo's comparative cost theory, discusses the mutual benefits arising from foreign trade. It is concerned with the development of the terms of trade and with the coming into being of the world market price system. The rate of foreign exchange output and the import factor are deduced. The paper points out that if in foreign trade mutual advantages prevail, then the import factors should surpass the foreign exchange output. Further, the distortions owing to the price system and the theoretical methods of eliminating these distortions, respectively, are dealt with. The paper proves that the preparations for the readjustment of the prices should be based on the so called net foreign exchange output rate.

József Takács:

The situation of the domestic animal husbandry

The reorganization of the socialist agriculture brought about the concentration of the means of production also in stock-raising. The development of a large scale animal husbandry is a task taking up much time and requiring considerable pecuniary resources. The development of size and composition of the live-stock is influenced by objective factors.

The production and purchasing of the produces of stock farming has increased following the reorganization of the socialist agriculture. However, in the growth of the production and in the development of the volume of purchasing the role of the single social sectors is divergent. The necessity of a further increase of the production for the market is justified by the growing demands of the population and the industry the possibility of which is given in every social sector.

Among the problems of the different branches of animal husbandry the following items are discussed:

the chief problem of cattle breeding is the decrease of the stock of cows. This involves a risk in so far that number and proportion of the stock of cows is the basis of the enlarged reproduction. The development of the milk production differs from that of the meat production partly caused by problems related to financial incentives.

The stock of hogs has not only increased in the last five years but the breeding of bacon pigs made further increase too. The number of the stock of hogs undulated in the last years dependent on the stock of sows. The meat production can best be made profitable by the increase of the velocity.

The increase of poultry raising exceeded that of other breeds. The number of gallinaceans increased considerably while that of waterfowls decreased. One of the main problems of poultry raising is that in contrast to the increasing meat production, the egg production which requires a longer working time of the farmer, stagnates. Apart from that, the seasonal character of egg production prevents a running supply of the market.

From the other branches of animal husbandry the stock of horses is discussed; latter has greatly decreased owing to the mechanization of agriculture. The development of both the stock of sheep as well as wool growing was unbroken. The results achieved in fish-breeding are considerable.

György Ádám:

The „strange” American unemployment

In the United States, despite the increase of the gross national income, unemployment, in the last years, keeps growing. This symptom was brought about by the joint effect of several factors: technical improvement and automation; a shift in armament towards the production of such arms which need less live work; insufficiency in the teaching methods of secondary schools and in that of professional training, due to which a big part of the unemployed cannot meet the requirements of the scientific-technical revolution; streaming of country youth into the towns owing to the mechanization and concentration of

agriculture; increase of the number of young people as raw hands on the labour market. Considering the circumstances of American capitalist economy, the result of all these as well as the lack of planned preparations in order to eliminate questions touching upon the problem of employment owing to automation, is that the present, relatively slow growth of the economy is neither sufficient to absorb the unemployed nor to impede their gradual increase.

The trade unions make efforts to compensate the growing unemployment by demanding that the 35 hours working week be carried into effect with a simultaneous complete adjustment of wages; this, however, comes up against obstacles on the part of the government and the employers.

A further advance of automation (especially by the spreading of computers and program-controlled machine tools) threatens other strata of workers with unemployment, among others the clericals and also the skilled labourers. All these symptoms go to show that in the '60'-s unemployment will be one of America's main problems, moreover its economic problem number one.

István Deák:

Development of the more important factors in plant growing and soil techniques

The boosting of agricultural output is one of the most important aims of our economic policies. Thirty-five per cent of the country's earners derive their earnings from agriculture. Agricultural output is the second largest figure among the sectors of the economy, and furnishes about one fifth of our national income. In foreign trade, the export-import balance of foodstuffs and agricultural produce is positive each year. Our agricultural export surplus is generally over twice the import volume, so that it plays an important part in the country's foreign currency economy, etc.

In the past years we have made considerable sacrifices to augment the material and technical bases of socialist agriculture. Particularly large expenditure has been devoted to developing the soil techniques and other factors involved in plant growing.

The main way to boost output is to make agriculture more intensive. The paper points out that after the socialist reorganization of agriculture it was especially the soil techniques (artificial fertilizers, irrigation, soil improvement) that were developed, but there has also been a considerable increase in the supply of machinery, the mechanization of various processes, the use of high-quality seeds, chemical weed-killing, etc. For instance the utilization of artificial fertilizers per unit area has trebled over five years and the area of irrigated land has also risen threefold. The measures taken to increase plant production have essentially served to make farming more secure. It has already been proved — partly through the wider use of the above factors — that agricultural output may be maintained at a relatively satisfactory level even in droughty years.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

5

XI. ÉVFOLYAM

1964. MÁJUS

TARTALOM

<i>Oleg Bogomolov</i> : A KGST-országok gazdasági együttműködésének tapasztalatairól	517
<i>Ion Rachmuth</i> : A szocialista országok gazdasági színvonala ki-egyenlítődése kérdésének néhány vonatkozása	527
<i>Kirill Zarev</i> : A szocialista országok termelésének nemzetközi szakosítása és a gazdaság komplex fejlesztése	539
<i>Jerzy Gwiazdźiński</i> : Specializáció a vaskohászatban	546
<i>Piotr Lewinski</i> : A KGST Közlekedési Állandó Bizottsága munkájának néhány eredménye	552
<i>W. Schirmer</i> : A KGST-országok vegyipari együttműködése ...	560
<i>Jaroslav Kotis</i> : Szocialista nemzetközi munkamegosztás a textiliparban	564
<i>S. Ceveen</i> : A Mongol Népköztársaság gazdaságának fejlődése a feudalizmusból a szocializmusba és a KGST-országokkal való együttműködés	569
<i>Tyimofej Azarov</i> : A KGST-országokban folyó tudományos és műszaki kutatások összehangolása	574

<i>Királyi Ernő</i> : Az állami támogatás néhány kérdése a termelőszövetkezetekben	582
<i>Fekete György—Hegedüs Gyula—Timár János</i> : A mezőgazdaság munkaerőhelyezete a második és a harmadik ötéves terv időszakában	592
<i>Pogány Károly</i> : Termelőkenységtervezés és -mérés a termelési érték mutatója nélkül	607

SZEMLE

Tanulmányok a politikai gazdaságtan módszertani problémáiról (<i>Bors László</i>)	621
--	-----

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Karl Marx: Értéktöbblet-elméletek. Harmadik r. (<i>Radnóti Éva</i>)	630
Erdei—Csete—Márton: A mezőgazdaság belterjessége (<i>Nagy Gyula</i>)	634
Vilmos József: Áruviszonyok a szocialista gazdaságban (<i>Pirityi Ottó</i>)	639
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata	643

E SZÁM SZERZŐI:

Azarov Tyimofej Makszimovics, a KGST Titkárságának munkatársa; Bogomolov Oleg Tyimofjevics kandidátus (Moszkva); dr. Bors László kandidátus, a Közgazdasági Szemle munkatársa; Ceveen S., a Mongol Népköztársaság Állandó KGST-beli képviselőjének helyettese; Fekete György aspiráns, az Országos Tervhivatal munkatársa; Gwiazdźinski Jerzy, a Lengyel Népköztársaság Tervhivatalának fősztályvezető-helyettese; Hegedüs Gyula, az Országos Tervhivatal munkatársa; Királyi Ernő, a mezőgazdasági tudományok kandidátusa, földművelésügyi miniszterhelyettes; Kotis Jaroslav, a Csehszlovák Szocialista Köztársaság Közszükségleti Cikkék Minisztériumának osztályvezetője; Lewinski Piotr, a Lengyel Népköztársaság közlekedésügyi minisztere; dr. Nagy Gyula aspiráns, az Országos Tervhivatal osztályvezetője; dr. Pirityi Ottó, a Közgazdasági Szemle munkatársa; Pogány Károly, a KGM Híradástechnikai Igazgatóságának osztályvezető-helyettese; Rachmuth Ion, a Román Népköztársaság Tudományos Akadémiájának levelezőtagja; dr. Radnóti Éva kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; Schirmer W., a KGST Vegyipari Állandó Bizottságának elnöke; dr. Timár János kandidátus, az Országos Tervhivatal osztályvezetője; Zarev Kirill, a Bolgár Népköztársaság Tervhivatalának elnökhelyettese.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdi Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Hetényi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

Ebben a számban a szocialista országok gazdasági együttműködésével és a szocialista nemzetközi munkamegosztással foglalkozó cikkek a KGST-ben részt vevő szocialista országok közgazdasági folyóiratainak együttműködése alapján születtek, a KGST megalakulásának 15. évfordulója alkalmából.

A közösen előkészített cikkek a Közgazdasági Szemlén kívül a következő folyóiratokban jelennek meg: Gospodarka Planowa, Plánované Hospodárstvi, Planovo Sztopansztvo i Sztatisztika, Planovoje Hozjajstvo, Probleme Economice, Wirtschaftswissenschaft.

A felsorolt folyóiratok közlik még Tallós György: A KGST-országok kereskedelme a fejlett tőkésországokkal és a gazdaságilag gyengén fejlett országokkal című cikkét is, amely megjelent a Közgazdasági Szemle 1963. évi 10. számában.

A SZERKESZTŐSÉG

OLEG BOGOMOLOV:

A KGST-országok gazdasági együttműködésének tapasztalatairól

A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa már 15 éve működik. A szocialista országok gazdasági együttműködése e kollektív szervének létrehozása fontos határkövet jelentett a szocialista világrendszer kialakulásában. A KGST tevékenységének ideje alatt a résztvevő országok közötti gazdasági kapcsolatok megerősödtek és tartóssá váltak, magasabb szintre emelkedtek.

A proletár internacionalizmus elvein nyugvó gazdasági együttműködés rendszerének megszervezése teljesen új dolog. A szocialista országok a nemzeti keretek között folyó tervszerű építésnek nem kevés tapasztalatát halmozták fel, viszont a szocialista világgazdaság fejlesztésében a szó szoros értelmében úttörőknek kell lenniük, előről kell kezdeniük a tanulást, s gyakran saját hibáikból kell okulniuk. Mennél több erőfeszítést követel azonban a nemzetközi gazdasági kapcsolatok új rendszerének fejlesztése, annál drágábbak az elért eredmények, annál értékesebbek a megszerzett tapasztalatok.

A KGST 15 éve nem nagy történelmi idő, mégis lehetővé teszi, hogy általánosítsuk a szocialista országok gazdasági együttműködésének tapasztalatait, hasznos tanulságokat vonjunk le ezekből a tapasztalatokból. A KGST megalakulásának évfordulója kapcsán összegezve az eddigi tevékenység legfontosabb eredményeit, a szervezet tagországai arra törekednek, hogy jobban felvértezzék magukat a szocialista nemzetközi munkamegosztás soronkövetkező feladatainak megoldására.

A KGST-országok gazdasági együttműködése fejlődésének legfontosabb eredményei

Az európai népi demokratikus országoknak a szocialista fejlődés útjára való lépésük előtt gazdasági tekintetben gyenge kapcsolataik voltak a Szovjetunióval és egymással. Egy sor ország népgazdasága főleg a nyugat-európai tőkésállamok felé orientálódott, amelyek saját érdekeiknek rendelték alá ezeknek az országoknak a gazdaságát. A forradalmi átalakulás folyamatában a népi demokratikus országok külső gazdasági kapcsolatainak korábbi orientációja megváltozott. A társadalmi-gazdasági rendszer, a politikai célok azonossága, a marxizmus—leninizmus ideológiájának egysége — mindez döntő módon járult hozzá a szocializmust építő országok kölcsönös gazdasági vonzásához. Ma a KGST-országok egész külkereskedelmi forgalmának több mint 60 százaléka jut az egymás közötti kereskedelemre. A KGST-országok között kicserélt áruk összes értéke az elmúlt 13 év alatt több mint négyszeresére nőtt, és ma meghaladja az évi 9,5 milliárd rubelt.

Természetesen a kölcsönös áruszállítások volumene még nem elegendő a szocialista országok erősödő gazdasági együttműködésének a jellemzéséhez. Ehhez elsősorban nem mennyiségi, hanem minőségi mutatók kellenek, amelyek lehetővé teszik, hogy értékeljük magában a szocialista államok fejlődő gazdasági kapcsolatai lényegében végbemenő változásokat.

Az együttműködés kezdeti szakaszára, mint ismeretes, az egyes országok közti árucserre volt a tipikus, valamint olyan termékszállítások, amelyek gazdasági segítségnyújtásra vagy a gazdaságban levő aránytalanságok leküzdésére irányultak. A későbbiek folyamán a szocialista országok ettől a lényegében még nem eléggé stabil s tervszerű cserétől mindinkább kezdtek áttérni a termelés nemzetközi szakosításán alapuló tartós termelési kapcsolatok megteremtésére. Ennek megfelelően a KGST-országok gazdasági együttműködésében mind nagyobb szerepre tesz szert távlati népgazdasági terveik koordinálása. A tervek koordinálása a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban minőségileg új jelenség, amely csak a szocialista világrendszerre jellemző.

A KGST-országok most a tervek koordinálásának olyan szabatos és világos programjával rendelkeznek, amely megfelel a szocialista világrendszer fejlődése belső követelményeinek és biztosítja fölényét a kapitalizmussal folytatott békés gazdasági versenyben. Követik a szocialista nemzetközi munkamegosztás közösen összehangolt alapelveit, amelyek a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztésében tudományosan megalapozott általános irányt adnak. Az utóbbi időben a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa szervezetenként megerősödött, intézkedéseket hoztak e szerv tekintélye és hatásköre növelésére.

A világos elvi vonal kidolgozása a gazdasági kapcsolatok elmélyítésével kapcsolatban éppúgy, mint az együttműködés szervezeti formáinak megjavítása a KGST-országok kommunista és munkáspártjai első titkárai s kormányfői rendszeres találkozóinak következtében vált lehetővé. Ezek a találkozók a gazdaságpolitika és az együttműködés aktuális problémáinak megoldását szolgálták. A KGST-országok párt- és állami vezetőinek rendszeres évenkénti találkozóit a marxista—leninista pártoknak a szocialista világgazdaság fejlesztésében és erősítésében való

érdekeltségéről tanúskodnak, s azt bizonyítják, hogy az együttműködés megjavítása vált a testvérpártok gazdaságpolitikájának legfőbb céljává. A nemzetközi munkamegosztás általuk közösen megjelölt általános irányvonala teljes egészében megfelel az 1957. és az 1960. évi Nyilatkozatok szellemének és betűjének. Ez az irányvonal a szocialista országok gazdaságának olyan fejlesztését jelenti, amely mellett ezek az országok mind szorosabban fognak tömörülni s aktívan elő fogják segíteni a szocialista világrendszer nemzetközi tekintélyének és befolyásának növekedését, meg fogják gyorsítani, hogy a szocialista világrendszer a jelenkor döntő tényezőjévé váljék.

A szocialista országok által létrehozott tervszerű gazdasági együttműködési rendszernek és a munkamegosztásnak már ma létfontosságú szerepe van számukra. S bár ennek a rendszernek az előnyei még koránt sincsenek teljesen feltárva, a legfontosabb már nyilvánvalóvá vált: a szocialista országok gazdasági kapcsolatai, amelyek mind nagyobb mértékben a tervszerűség alapelvét követik, aktívan segítik minden egyes országban a bővített szocialista újratermelés folyamatát, előmozdítják a gazdaságilag gyengébben fejlett szocialista országok iparosítását és az iparilag élenjáró országok szintjére való felemelkedésüket.

A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa tevékenységének és a tagországok tervező szervei közötti együttműködés eredményeként lépésről lépésre megalapozódik a szocialista világközösségen belüli racionális munkamegosztás jövőbeli rendszere. Kétségtelen, hogy az együttműködés elmélyítésére irányuló intézkedések közül korántsem mindegyik állja ki az idő próbáját. De kétségtelen az is, hogy a KGST-országok gazdasági kooperációjában az utóbbi időben megtett közös lépések egy egész sorának nagy jelentősége van, s úgy tekinthető, mint a szocialista világgazdaság létrehozása közös ügyéhez való hozzájárulás.

Az ilyenfajta lépések közé kell sorolni a transzeurópai Barátság-kőolajvezeték felépítését, amely Lengyelország, az NDK, Csehszlovákia, Magyarország szovjet olajjal való ellátására s a korszerű petrokémiai ipar fejlesztésére szolgál ezekben az országokban. Az olajvezetéken már folyik a fekete arany. 1965-ben a szállítandó olaj mennyisége valószínűleg meghaladja majd a 15 millió tonnát. A KGST-országok érdekeltsége a biztos forrásokból való kőolajellátásban növekedni fog, iparuk általános növekedésének megfelelően. Ezzel kapcsolatban nemrég merült fel a Barátság-kőolajvezeték második vonala építésének kérdése.

A KGST keretében folyó nemzetközi termelési kooperáció — már abban a formában is, amelyben ma megvalósul — megteremti a feltételeket arra, hogy biztosítva legyen az európai népi demokratikus országok rendszeres ellátása olyan nyersanyagokkal és féltermékekkel, amelyekkel nem rendelkeznek. Ez a fontos és nehéz feladat nem oldható meg azonnal teljes egészében. Eddig még csak az első lépéseket tettük meg, még csak tapogatójuk azt az utat, amelyen tovább kell haladni. Ebben a tekintetben figyelemre méltó például az a kísérlet, amely egy összefoglaló államközi fűtőanyag- s energiamérleg kidolgozásával keresi a legjobb megoldást a KGST-országok fűtőanyag- és energiaproblémájának megoldására a közeljövőben. Az ilyenfajta mérlegmódszernek — mint ezt még az első, kiforratlan tapasztalat is mutatja — nagy jövője van nemcsak a fűtőanyag- és energiatervek, hanem más iparági tervek egyeztetésével kapcsolatos, előttünk álló munkákban.

A nyersanyagprobléma megoldásában való együttműködés perspektivikus formáját — mint ez most már világos — azok a hosszú lejáratú megállapodások képezik, amelyek az érdekelt KGST-országok részvételére vonatkoznak a nyersanyagban gazdag országok területén levő kitermelő vállalatok építésében. A szocialista országok már rendelkeznek némi tapasztalattal az ilyenfajta együttműködést illetően. A Szovjetunió megállapodást kötött Csehszlovákiával a vasérckitermelés és a színesfémtermelés részben Csehszlovákia által történő finanszírozásáról és az illető nyersanyagfélék Csehszlovákiába való szállításáról, Lengyelországgal pedig kálisót kitermelő bányák közös építéséről Belorusszia területén. A Szovjetunió, Magyarország, Bulgária, az NDK és Csehszlovákia együttes erővel építi a hatalmas kingiszeppi foszforitbányát. Szó van Magyarország, Csehszlovákia és más országok részvételéről a Szovjetunió középázsiai területén folyó gyapottermelés fejlesztésével kapcsolatos beruházásokban. Csehszlovákia hiteleket nyújt a szén-, réz- és kénkitermelés fejlesztéséhez Lengyelországban, a kálisó-kitermelés bővítéséhez az NDK-ban, villamos erőművek építéséhez Romániában. Ilyen együttműködést hoz létre az NDK Lengyelországgal és más szocialista országokkal néhány fűtőanyag- és nyersanyagfajta beszerzése céljából. A KGST-országoknak a gazdasági objektumok építésében való együttműködése előmozdítja a gazdaságilag optimális feltételek közti termelést, de mindenekelőtt hosszú távra biztosítja az érdekelt országok nyersanyagszükségleteinek kielégítését.

Jelentős előrehaladást értek el a KGST-országok energiarendszereik egyesítésében. Ma már láthatók az európai szocialista országok jövőbeli egységes energetikai rendszerének körvonalai. A villamos távvezetékek egyetlen energetikai gyűrűbe — prágai diszpécserközponttal — kapcsolják be az NDK-t, Csehszlovákiát, Lengyelországot, Magyarországot, most pedig a munkácsi alállomáson keresztül Romániát és a Szovjetuniót (Nyugat-Ukrajnát) is. Bár az energiarendszerek egyesítését kapitalista országok között is létrehozzák (például Anglia és Franciaország, Ausztria, az NSZK és Olaszország között), a KGST-országok ezen a téren lényegesen tovább mennek. A szomszédos országok egységes terv alapján való villamosításának technikailag régen éretté vált feladata, mint ahogy ezt Lenin előre látta, valóban nagy méretekben csak a szocializmus több államban való győzelme után kezdett megvalósulni. A KGST-országok egyesített energetikai rendszere, amely „Béke” elnevezést kapott, már ma 40 millió kilowattos kapacitást kapcsol össze. Ezt a kapacitást párhuzamos működés esetén sokkal ésszerűbben lehet kihasználni. Az egyesített rendszer lehetőséget teremt a villamos energia önköltségének csökkentésére a nagyobb erőművi egységek építése révén, csökkenti az egyes országok által tartalékolt energetikai kapacitások nagyságát. Az energiahálózatok egyesítésével elért eszközmegtakarítás napjainkban egy 600 ezer kilowattos villamoserőmű építési költségeivel egyenlő.

A szocialista közösség kialakulásával lehetővé vált az egyik legnagyobb európai folyó, a Duna komplex energetikai hasznosítása is. Románia és Jugoszlávia 1964-ben kezdenek hozzá egy energetikai létesítménykomplexum építéséhez a Vaskapu körzetében. Csehszlovákia és Magyarország nagy vízierőművek építését tervezik a Dunának e két ország közti határszakaszán.

A KGST-ben való gazdasági együttműködés tapasztalatai azt mutatják, hogy a szocialista nemzetközi munkamegosztás aktív tényezőivé válnak a nemzetközi gazdálkodás olyan formái is, mint a százezres közös tehervagonpark létesítése, amely arra hivatott, hogy ésszerűsítse a KGST-országok közötti nemzetközi teherszállítást; a telefon- és televíziókapcsolat egységes rendszere (Intervízió); a Gazdasági Együttműködés Nemzetközi Bankja. Előkészületek folynak a Nemzetközi Hengereltáru Termelési Egyesülés (Intermetall) létrehozására Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország részvételével. Ezenkívül néhány ország előirányozta a Gördülőcsapágy Egyesülés megteremtését.

Az együttműködés ilyen formáinak a megjelenése eléggé mély gazdasági tendenciákat tükröz, mindenekelőtt a termelés növekvő koncentrációját és internacionalizálódását. A monopoltőke — azzal a céllal, hogy egyes áruk világpiacát szabályozza — a termelőerők nemzetközi egyesülésének sajátos, természetének megfelelő formáit hozta létre. A szocialista országok társadalmi rendszerük sajátosságainak megfelelően egészen más, önkéntes szervezeti formákat találnak arra, hogy létrehozzák a legfontosabb termékek legnagyobb nemzeti termelőinek közvetlen együttműködését. Ez az együttműködés mindinkább szükségessé válik a specializáció gyakorlati bevezetése, a termelőkapacitások jobb kihasználása, a műszaki fejlesztés meggyorsítása végett.

A szocialista országok gazdasági együttműködésének egyik legfejlettebb iránya a termelés nemzetközi szakosítása és kooperációja, amelyre az utóbbi 8 év folyamán sok energiát fordított a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa. Csak ez ideig mintegy 1200 féle gépipari terméket érint a szakosítás, ezen belül 525 fajta termék szakosítására vonatkozó ajánlásokat az utóbbi években (1962—1963-ban) fogadtak el a korábbiaknál sokkal gondosabb előkészítés alapján. A szakosítás továbbá kiterjed mintegy 800 fajta vegyipari termékre is. A szakosítás megvalósítására irányuló nagy erőfeszítések ellenére az elért eredményeknek még korlátozott a jelentősége: az elfogadott ajánlások alapján a gépek és berendezések gyártásának országok közötti már kialakult megoszlását szentesítik. Szerepük ezért nem annyira az egyes országok gyártmányválasztékának szűkítésében van, hanem inkább abban, hogy elejét vegyék a nomenklatúra további bővülésének.

A termelés nemzetközi szakosítása sokkal bonyolultabb dolognak bizonyult, mint azt kezdetben feltételezni lehetett. Az egyes országok összes gép- és berendezésgyártásában a KGST keretében specializált termelés részaránya (saját számításaik szerint) jelenleg 2—6 százalékot tesz ki. (Lengyelországban a Nehézipari Minisztérium felügyelete alá tartozó vállalatokban a nemzetközi méretekben szakosított termelés részesedése 1964-ben körülbelül az egész késztermékmennyiség 6 százalékával lesz egyenlő.) Fontos hangsúlyozni azonban, hogy nem volt hasztalan mindaz a nagyszabású, kollektív munka, amely az egyes országokban gyártott gépek és berendezések nomenklatúrája és technikai színvonala tanulmányozásával, az azonos berendezések gyártási szakosítását szolgáló típusorok megállapításával, a szakosítás közgazdasági célszerűsége kritériumainak kidolgozásával kapcsolatos. Előkészítette a talajt arra, hogy a közeljövőben a termelés nemzetközi szakosításában és kooperációjában gyökeres változást érzünk el. A KGST-országok ma sokkal jobban, mint bármikor, el tudják képzelni, hogy milyenek kell

lennie nemzeti gépgyártásuk lehető legésszerűbb profiljának belső feltételeik és a nemzetközi követelmények szempontjából, s milyenek lesznek a gépgyártás — KGST keretekben megvalósítandó — nemzetközi kooperációs és szakosítási általános rendszerének a fő vonásai.

A KGST Szabványügyi Állandó Bizottságának és Szabványügyi Intézetének létesítése egy rendkívül fontos és perspektivikus dolognak, a szocialista országok szabványai egységesítésének fektette le az alapját. Ha ezt valóban széleskörűen sikerül megvalósítani — ennek eléréséhez pedig minden előfeltétel megvan —, akkor ennek alapvető jelentősége lesz a termelés ésszerű nemzetközi szakosítási és kooperációs rendszerének kifejlesztése szempontjából.

Ezek azok a leglényegesebb vonások, amelyekkel jellemezhető a KGST-országok gazdasági konszolidációjában elért haladás. Az elért eredmények örömmel töltik el a szocialista országokat, de még nagyon is kevés az, amit a szocialista nemzetközi munkamegosztás elmélyítésének és a tervszerű gazdasági együttműködés fejlesztésének eddig ki nem használt hatalmas lehetőségeihez képest megtettünk.

Az együttműködés fejlesztésének nehézségei és soronlevő feladatai

A szocialista nemzetközi munkamegosztás alakításának folyamatában nehézségek, sok és bonyolult probléma, ellentmondás jelentkezik, amelyek megoldásán kitartóan fáradoznak a KGST-országok marxista—leninista pártjai és kormányai. Ezek a nehézségek az új világgazdasági rendszer növekedése objektív törvényszerűségeinek következményei. De létrejönnek szubjektív tényezők hatására is, közvetlen kapcsolatban vannak azzal, hogy mennyire reálisan számolnak a szocialista államok politikájukban a gazdasági fejlődés objektív feltételeivel és tendenciáival.

A szocialista világgazdaság két progresszív tendencia kölcsönhatásának eredményeként alakult ki: egyrészt minden szocialista ország rohamos és mindenoldalú fejlődésének, nemzetgazdasága, államisága, szuverenitása megerősödésének a tendenciája és másrészt a szocialista országok egyre nagyobb fokú közeledésének, a köztük levő termelési kooperációnak, a szocialista építés tapasztalatai kölcsönös gazdagításának a tendenciája következtében. A marxista—leninista elmélet azt tanítja, hogy csak a politikai és gazdasági élet nemzeti formáinak a felvirágzása nyit utat a nemzetek önkéntes közeledéséhez.

A fejlődésnek ez a dialektikája a szocialista nemzetközi munkamegosztásban is kifejezésre jut, amelynek sikeres megvalósítása feltételezi valamennyi szocialista ország nemzetgazdasági egységének a megőrzését, az egymást kiegészítő gazdasági ágazatok egy olyan ésszerű komplexumának kifejlesztését az illető ország határain belül, amely lehetővé teszi a kedvező gazdasági feltételek legteljesebb és leghatékonyabb kihasználását. A termelés nemzetközi szakosítása és az egyes szocialista országok gazdaságának sokoldalú komplex fejlesztése — helyes megvalósítás mellett — nem mond ellent, hanem harmonikusan összekapcsolódik egymással. De e kettős folyamat egyik oldalának a túlértékelése, a másik oldalának pedig nem kellő mértékben való figyelembevétele komoly nehézségeket okoz a szocialista országok együttműködésének fejlődésében.

A tervszerű munkamegosztás, amelyet a szocialista országok kollektíven hoznak létre, megkönnyíti és meggyorsítja gazdasági előrehaladásukat. De ez a rendszer (még ha el is tekintünk a munkában előfordulható ideiglenes hibáktól) természetesen nem képes arra, hogy minden egyes szocialista ország valamennyi bonyolult belső gazdasági problémáját megoldja. Nem is állítunk eléje ilyen erejét meghaladó feladatot. A KGST-országok mindent megtesznek azért, hogy maximálisan mozgósítsák a termelés növelésének és a termelési költségek csökkentésének belső tartalékait; annál is inkább, mivel itt még nagy kihasználatlan lehetőségek vannak. Ugyanakkor arra törekszenek, hogy a végéig kihasználják azokat az előnyöket, amelyeket a szocialista nemzetközi munkamegosztás egyre jobban feltár.

A termelés nemzetközi szakosításának és kooperációjának reális fejlesztési lehetőségei — mint ez most már világos — nem lehetnek azonosak a szocializmus építésének minden egyes szakaszában, és sok tényezőtől függnének (az országok gazdasági fejlettségének színvonalától, a tervgazdasági munka helyzetétől, a káderek számától és felkészültségétől stb.). A gyakorlat azt mutatja, hogy nem minden szocialista országban vannak meg az azonos objektív feltételek az együttműködés és a közös tervező tevékenység ilyen vagy olyan formájában való részvételre. Ezért nagyon fontos, hogy helyesen vegyük számba a reális lehetőségeket és ne erőltessük a szakosítást ott, ahol nem ért meg számára valamennyi szükséges feltétel. Ellenkező esetben megvalósításakor elkerülhetetlenül bonyodalmak lépnek fel. E bonyodalmak elkerülését az önkéntesség elvének szigorú betartása, minden egyes résztvevő érdekeinek és szükségleteinek megértő figyelembevétele, az együttműködés kölcsönösen elfogadható formáinak türelmes keresése biztosítja.

A szocialista országok gazdasági együttműködése ma mind kétoldalú, mind pedig — KGST-keretekben — többoldalú formában fejlődik. A sokoldalú együttműködés, a népgazdasági tervek több oldalú összehangolásának szerepe szakadatlanul növekedni fog, és ez teljes mértékben megfelel annak a Lenin által megjelölt tendenciának, hogy létrejön a résztvevő országok által kollektíven, közös terv alapján irányított egységes szocialista világgazdaság. Abból azonban, hogy a jövő a több oldalú együttműködésé, még nem következik az, hogy jelenleg a kétoldalú gazdasági kapcsolatoknak már nincs perspektívája. Ellenkezőleg, az élet azt mutatja, hogy e kapcsolatok lehetőségei még korántsem merültek ki.

Sok KGST-ország — egymás közti megállapodás alapján — kétoldalú gazdasági és tudományos-műszaki együttműködési bizottságokat alakított, amelyek feladata az illető két ország termelési kooperációjának, a meghatározott területen folyó közös gazdálkodásnak a megszervezése, a beruházási tevékenység, a termelés és az árucserre tervének összehangolása, tudományos-műszaki problémák közös kidolgozásának biztosítása, az elért tudományos-műszaki eredmények és tapasztalatok cseréje. A Szovjetunió a kétoldalú együttműködés fejlesztésével és a megfelelő bizottságok létrehozásával kapcsolatban megállapodást kötött Magyarországgal, Csehszlovákiával, Bulgáriával. A kétoldalú együttműködés keretében néhány nagy horderejű népgazdasági probléma nyer megoldást. Például Magyarország ilyen alapon fejleszti a timföld gyártását, amelyet a soronkövetkező termelési fázisban szovjet üzemekben

dolgoznak fel alumíniummá — azzal a feltétellel, hogy a kohóalumínium visszakerül Magyarországra. Lengyelország és Csehszlovákia kétoldalú kooperáció alapján szervezi meg a közös traktorgyártást.

A KGST-országok azzal, hogy az utóbbi időben megerősítették gazdasági kapcsolataik kétoldalú formáit, nem állnak szemben a KGST keretében folyó többoldalú együttműködéssel. Ellenkezőleg, szándékukban van a szervezet munkájának a megkönnyítése. Ismeretes, hogy a termelés széles alapokon nyugvó kooperációját nem mindig sikerül egyszerre megoldani. Jobb ezt néha részenként megvalósítani. A kétoldalú együttműködés hatékony formáihoz harmadik országok is csatlakozhatnak, fokozatosan kibővítve ezt az együttműködést a KGST tevékenységének keretéig. A feladat ilyenformán abban összegezzhető, hogy meg kell találni az együttműködés különféle irányainak helyes kombinációját, ki kell használni a kétoldalú formákat ott, ahol azok a szakosítás operatívabb és hatékonyabb bevezetését biztosítják, de ezzel együtt nem szabad figyelmen kívül hagyni a terveknek — KGST keretekben — szélesebb alapokon való koordinálását, illetve annak lehetőségeit.

A KGST központi feladata ma az 1966—1970-es időszakra szóló népgazdasági tervek összehangolása. A szervezet tagországai vezetőinek 1963 nyarán megtartott értekezlete hangsúlyozta e nagyszabású munka idejében történő és minőségi megvalósításának kivételes fontosságát. Ez a munka egyelőre még főleg a gazdasági fejlődés, az alapvető nyersanyag- és berendezésfajták kölcsönös szállításáról szóló irányszámok kétoldalú egyeztetésére korlátozódik. Az egész munka legfőbb eredménye azonban a tervelőirányzatok többoldalú összehangolásától fog függni. A KGST-országok különös reményeket fűznek soronkövetkező ötéves terveik összehangolásához. Ennek figyelembe kell vennie a múltban e téren tapasztalt hiányosságokat, és az eddiginél jobban kell összehangolnia a hosszú távú nemzetközi gazdasági együttműködést. Érthető, hogy a tervek összehangolásával kapcsolatos mostani nagyobb és felelősségteljesebb feladatokat nehezebb megoldani. A KGST-országok gazdaságának és kölcsönös kapcsolatainak méretei is összehasonlíthatatlanul szélesebbek, mint korábban.

A szocialista államok termelőerőik fejlesztésének olyan színvonalát érték el, amikor a további gyors fejlődés biztosítása azt követeli egy sor országban, hogy néhány korábban kialakult tervezési és népgazdaság-irányítási módszerről és formáról mondjanak le és újra, tökéletesebbre térjenek át. Az 1966—1970-re szóló tervek kidolgozása és összehangolása egybeesik a népgazdasági irányítás és tervezés új gazdasági rendszerének bevezetésével az NDK-ban, a lengyel ipari és mezőgazdasági termelés tervezési rendszerének lényeges megváltoztatásával, a gazdaság tervszerű fejlesztése koncepcióinak korrigálásával Csehszlovákiában. Bár ezek az intézkedések némi költségekkel párosulnak, és hatással lehetnek a tervkoordinálási munkák ütemére, végső fokon előmozdítják annak sikerét.

A KGST, mint ismeretes, a tervek többoldalú összehangolásával kapcsolatos tevékenységében azokra a gazdaságfejlesztési tervekre támaszkodik, amelyeket a nemzeti tervező szervek állítottak össze. Egyáltalán nem fogja felváltani a nemzeti gazdasági tervezést és nem veszi le az egyes országok tervező és gazdasági szerveiről a helyes, a belső szükségleteknek megfelelő gazdasági irányításért való felelősséget. Minél

megalapozottabban dolgozzák ki a nemzeti terveket, minél jobban veszik figyelembe bennük a szocializmus gazdasági törvényeinek követelményeit, a belső tartalékok mozgósításának lehetőségeit és a szocialista világrendszer előnyeit, annál sikeresebben és biztonságosabban valósul meg a népgazdasági terveknek a KGST keretén belüli összehangolása is. A KGST-országok — miközben feladatul tűzik maguk elé a tervek koordinálása egész rendszerének gyökeres megjavítását — általánosítják és elemzik a népgazdasági tervezés kollektív tapasztalatait s megtisztítják az utat minden új és haladó számára a szocialista gazdálkodásban.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás a résztvevő országok között létfontosságú kölcsönös gazdasági függést teremt. Minden egyes szocialista ország gazdasági fejlődésének sikereit most egyre inkább a többi szocialista országgal meglévő kapcsolatainak zökkenőmentessége szabja meg. A kölcsönös kapcsolatok akár csak egyetlen láncszemének a meggyengülése is elkerülhetetlen zavarokat vált ki a többi láncszemben. Ha ebből a szemszögből nézzük a népgazdasági tervek eddig megvalósított összehangolását, el kell ismernünk, hogy az még nem biztosította eléggé az országok közötti szilárd kapcsolatokat. Ezért a jövőben szükséges a tervek összehangolásának további tökéletesítése.

A KGST-országok 1966—1970-es évekre szóló terveinek hathatós koordinálása azt követeli, hogy növekedjék a termelés nemzetközi kooperációjának fejlesztésében a gazdasági emeltyűk és ösztönzők szerepe. A szocialista országok gazdasági együttműködése fejlesztésének politikai és ideológiai előfeltételei, minden fontosságuk mellett sem képesek biztosítani az együttműködés kellő lendületét. Ehhez még biztosítani kell a nemzetközi termelési kooperáció valamennyi résztvevőjének az anyagi érdekeltségét. A termelés szakosításának és kooperációjának mindenekelőtt az ebből származó reális anyagi haszon s előnyök következtében kell utat törnie az életben. Rámutatva a dolognak erre az oldalára, N. Sz. Hruscsov „A szocialista világrendszer fejlődésének időszzerű kérdései” című cikkében a következőket írta: „Igyekeznünk kell olyan feltételeket teremteni, hogy minden egyes szocialista országot éppen a gazdasági szükséglet, a gazdasági előny és az érdekeltség ösztönözze a nemzetközi szocialista munkamegosztásra és a nemzeti gazdaságok egymáshoz közelítésére.”

A KGST-országok most jobban vannak felkészülve arra, hogy kölcsönös kapcsolataikban erősítsék és fejlesszék a szocialista önálló elszámolás elvét. Úgy tűnik, hogy ezen belül arról van szó, hogy az egyes országok termelésfejlesztési ráfordításaival arányosan kell megosztani azokat az előnyöket, amelyeket a szocialista rendszer a nemzetközi termelési kooperáció elmélyítéséből nyer, tehát hogy ki legyen zárva az egyik vagy másik ország egyoldalú érdekeltsége;

biztosítani kell a szocialista országok gazdasági tevékenysége eredményeinek szigorúan egyenértékű cseréjéhez a feltételeket, figyelembe véve a kicserélt termékek minőségét;

legyen az országoknak lehetőségük arra, hogy vásárlásaiknál a legjobb minőségű és legmagasabb technikai szinten álló árukat előnyben részesíthessék és lemondhassanak a gyenge minőségű árukról;

kiegészítő anyagi ösztönzőket kell teremteni azok számára, akik a szocialista táborban a hiány jellegű termékek termelését és exportját

fejlesztik, valamint kiemelkedően jó minőségű és magas technikai színvonalú termékeket gyártanak;

a szerződéses kötelezettségek megszegőjének anyagi felelősséget kell vállalnia a szerződésszegésért.

A szocialista országoknak minden lehetőségük megvan arra, hogy a gazdasági együttműködést a közösen egyeztetett távlati népgazdasági tervek tartós bázisára helyezték. A feladat az, hogy lépésről lépésre meg kell oldani a megérett problémákat, tökéletesíteni kell az együttműködés módszereit és formáit.



A KGST-országok közötti tervszerű termelési kooperáció egyáltalán nem jelenti egy más országok elől elzárt nemzetközi gazdasági szervezet megteremtését. A KGST tagállamai már nemegyszer világosan kifejtették álláspontjukat ebben a kérdésben. Üdvözlőnek az összes szocialista ország részvételét a KGST munkájában, az államközi termelési kooperáció talaján tett közös erőfeszítésekben a nemzeti gazdaságok fejlesztésére. E nagy és hasznos munkának a sikere és lendülete természetesen nemcsak a KGST-országoktól, hanem a többi szocialista ország készségétől is függ. Az utóbbi idők tapasztalata arról tanúskodik, hogy a KGST egy sor bizottságának munkája érdeklődésre tart számot Jugoszlávia, Kuba számára, amelyek ezen az úton tudnak együttműködni ezzel a szervezettel.

A KGST feladatának tekinti tagállamai gazdasági együttműködésének bővítését minden állammal, amely ezt megkívánja. Sok fényes példa van arra, hogy az ilyen együttműködés sikeresen fejlődött mind a KGST-n kívül álló szocialista országokkal, mind a tőkésországokkal, Ázsia, Afrika és Latin-Amerika fiatal nemzeti államaival. Így Kuba a Szovjetunióval megkötött hosszú lejáratú egyezmény alapján, amely szilárd áron nagy mennyiségű cukor értékesítését biztosítja számára (egészen évi 5 millió tonnáig, 1970-ben), hozzálátott a gazdasági ágazata széleskörű fejlesztési programjának megvalósításához. A KGST-országok abból indulnak ki, hogy az összes országok közötti széles gazdasági kapcsolatok és mindenekelőtt a nemzetközi kereskedelem megszilárdítása és bővítése az egész világ gazdasági és társadalmi haladásának, valamint a különböző társadalmi rendszerű államok békés együttélésének fontos tényezőjét képezi. Különös fontosságot tulajdonítanak a fejlődő országok megsegítésének nemzeti újjászületésük programjainak megvalósításában, gazdaságuk és kultúrájuk felvirágoztatásában. Elengethetetlennek tartják a nemzetközi kereskedelemben meglévő különféle korlátozások és megkülönböztetések elleni harcot. E célból a KGST-országok aktívan kiveszik a részüket az ENSZ Világkereskedelmi és Fejlesztési Konferenciájának munkájában. Jellemző, hogy 1955—1962 között a KGST-országok egymás közti kereskedelme 114 százalékkal, a nem szocialista országokkal való kereskedelme pedig 121 százalékkal, ezen belül a fejlődő országokkal való kereskedelme 191 százalékkal nőtt. Ezek a beszédes számok mindennél jobban tanúskodnak arról, hogy a szocialista országok együttműködése a KGST keretében nem hogy akadályozná, hanem épp ellenkezőleg, előmozdítja a világ összes országával való kereskedelmet.

A KGST-országok azzal, hogy szorosabbra tömörítik soraikat és a

tervgazdálkodás fejlesztésében fokról fokra mind magasabb szintre emelkednek, a gyakorlatban valósítják meg az 1957. és az 1960. évi Nyilatkozatnak azt az irányvonalát, amelyet kollektíven dolgoztak ki a szocialista világrendszer minden módon való megerősítésére, gazdasági és védelmi ereje növelésére, a történelmi fejlődés menetére gyakorolt befolyásának erősítésére a béke, a demokrácia és a szocializmus érdekében. Az a mindennapos munka és szakadatlan harc, amelyet a rendszer termelőerői fejlesztéséért folytatnak a szocialista országok, éppen annak a lenini útmutatásnak a megvalósítását jelenti, amely szerint a győztes szocializmus országai a világforradalom fejlődésére gazdasági építő munkájuk sikereivel gyakorolhatják a legnagyobb hatást.

ION RACHMUTH:

A szocialista országok gazdasági színvonala kiegyenlítődése kérdésének néhány vonatkozása

„A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelvei” — a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsában részt vevő országok kommunista és munkáspártjai képviselőinek tanácskozásán elfogadott dokumentum — hangsúlyozza, hogy a szocialista országok gazdasági fejlődési színvonalának kiegyenlítődése a szocialista világrendszer fejlődésének egyik legfontosabb feladata.

A gazdasági színvonal kiegyenlítődése kérdésére mind a gazdaságilag alacsonyabb szinten álló országok gazdasága szempontjából, mind pedig a szocialista világrendszer fejlődése szempontjából igen bonyolult aspektusokat rejt magában.

„A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelveiben” megjelölték a szocialista országok népgazdaságának jellemző vonásait. Ez a dokumentum szükségesnek tartja, hogy „a szocialista országok kialakítsák a népgazdaság sok ágazatú struktúráját, amely optimális komplexumban összekapcsolja az ipart és a mezőgazdaságot, a kitermelő- és a feldolgozó ágakat, a termelőeszközök és a fogyasztási cikkek termelését, s elősegíti a szocialista országok gazdasági fejlődése ütemének és hatékonyságának fokozását.” Ez a meghatározása annak, hogy milyennek kell lennie minden egyes szocialista ország népgazdaságának, kizárja azt a lehetőséget, hogy valamely szocialista ország egyoldalúan és hiányosan — csak egy területen: a mezőgazdaságban, a kitermelőiparban vagy a fogyasztási cikkek gyártásában — fejlődjen. Minden egyes szocialista ország gazdaságának komplex, sokoldalúan fejlett népgazdasággá kell válnia, amelyben a nehézipar s annak szíve — a gépgyártás — az egész népgazdaság fejlődésének motorja.

Az európai népi demokratikus országok különböző gazdasági fejlettségi színvonala mellett léptek a szocializmus építésének útjára. Néhány ország, mint pl. Románia, Bulgária s mások — összehasonlítva más szocialista országokkal — alacsonyabb gazdasági fejlettségi szinten voltak. Jellemző ebből a szempontból néhány számadat ez országok ipari ter-

meléséről a kapitalizmus idején. 1938-ban az ipar részesedése Románia nemzeti jövedelme termelésében 30,8 százalékot, Bulgária társadalmi termékében pedig az ipar részesedése körülbelül 19 százalékot tett ki. Az elektromos energia termelése, a vaskohászat, a vegyipar, a gépgyártás és a fémfeldolgozó-ipar együttvéve az egész ipari termelésnek mindössze 18,1 százalékát adta Romániában. 1938-ban például Románia egy főre jutó acéltermelése mindössze 18 kg, Bulgáriáé pedig 0,9 kg volt.

Romániában az egy főre jutó amúgy is alacsony fogyasztás még csökkenő tendenciát is mutatott. Így az egy főre jutó cukorfogyasztás az 1925. évi 6,8 kg-ról 1935-re 4,1 kg-ra csökkent, a pamutszöveteké az 1913. évi 2,26 kg-ról 1,65 kg-ra 1936-ban, a len- és kenderanyagoké az 1913. évi 1,07 kg-ról 1937-re 0,54 kg-ra, a bőrkészítményeké pedig az 1913. évi 0,64 kg-ról 1937-re 0,53 kg-ra csökkent.

A Román Népköztársaság — a múltban kevésbé fejlett többi népi demokratikus országokhoz hasonlóan — a szocializmus építése éveit alatt nagy lépéseket tett gazdasági elmaradottságának leküzdésére. A Román Népköztársaságban 1962-ben az ipar részesedése a nemzeti jövedelemben 41,8 százalékot tett ki, emellett az említett 4 alapvető iparág 1962-ben az ország bruttó ipari termelésének 42,4 százalékát termelte, az egy főre jutó acéltermelés pedig 1962-ben 125,8 kg-ot ért el.

Az európai népi demokratikus országok összes acéltermelésében a Román Népköztársaság részesedése az 1950. évi 6,6 százalékról 1962-re 10,4 százalékra nőtt, az elektromos energia termelésében pedig 1962-re 4,7 százalékról 7,45 százalékra emelkedett.

1962-re — 1950-hez képest — Románia nemzeti jövedelme 214 százalékkal nőtt, azaz nagyobb mértékben, mint a többi gazdaságilag fejlettebb európai szocialista országban. Jelentős eredményeket értünk el a lakosság életszínvonalának emelésében. Csak annak említésére szorítunk, hogy 1962-re a munkások és alkalmazottak reálbére 201-re nőtt (1950 = 100).

A szocialista országok gazdasági fejlettségi színvonalában azonban mind ez ideig még nagy különbségek vannak. Megközelítő számítások szerint az egy főre jutó ipari termelés szintje 1960-ban (ha az NDK szintjét 100-nak vesszük) Csehszlovákiában 110, Lengyelországban 60, Magyarországon 55, Romániában 36 és Bulgáriában 33 volt.* 1961-ben Romániában az egy főre jutó villamosenergia-termelés — Csehszlovákiával összehasonlítva — 23,8 százalékot, a széntermelésé 7,0 százalékot, a vasércé 39 százalékot, az acélé 22,4 százalékot, a kénsavé 30,2 százalékot, a cementé 45,9 százalékot, a lábbelié (gumilábbeli nélkül) 28,5 százalékot, a cukoré 32,8 százalékot stb. tett ki.

Romániában az egy főre jutó nemzeti jövedelem — a megközelítő számítások szerint — 1960-ban Csehszlovákia és az NDK színvonalának csak mintegy 45 százalékát tette ki.**

Ezek az adatok aláhúzzák azt a még meglevő jelentős különbséget, amelyet a kevésbé fejlett szocialista országoknak még le kell küzdeniük.

„A nemzetközi szocialista munkamegosztás alapelvei” hangsúlyozzák: „A szocialista iparosítás, amely előirányozza a nehéziparnak s szivé-

* W. Kunz: A szocialista országok gazdasági fejlettségi színvonalának kiegyenlítődése és a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtése. Wirtschaftswissenschaft. 1962. 2. sz. 174. 1.

** Lásd: Gospodarka Planowa. 1962. 6. sz. 1–11. 1.

nek, a gépgyártásnak a fejlesztését — ez a technikai-gazdasági elmaradás leküzdésének fő útja, amelyet a Szovjetunió és a többi szocialista ország tapasztalatai igazoltak.” Románia szintén saját tapasztalatai alapján győződött meg ennek az útnak a hathatóságáról. A Román Munkáspárt, amikor hozzálátott a szocializmus építéséhez, Leninnek abból az útmutatásából indult ki gazdaságpolitikájában, hogy a források összpontosításának, a szocialista társadalom létrehozásának csak egy reális és egységes alapja van: a nagyipar. Magasfokúan szervezett nagyipar nélkül szó sem lehet a szocializmusról általában, mégkevésbé pedig egy paraszti országban.

A Román Munkáspárt III. kongresszusa, megvonva a párt által kifejtett gyümölcsöző és sokoldalú tevékenység, valamint a dolgozók nagyszerű sikereinek mérlegét, megállapította, hogy Romániában létrehozták a szocializmus gazdasági alapját, s az ország a szocializmus építésének befejező szakaszába lépett. A Román Munkáspárt iparosítási politikájának következetes megvalósítása eredményeként Románia kevesebb mint másfél évtized alatt többszörösen túlszárnyalta a burzsoá-földesúri állam háromnegyed évszázad alatt elért eredményeit, szakadatlanul fejlődő iparral, gépesített szocialista mezőgazdasággal rendelkező, virágzó kultúrájú országgá vált.

Figyelembe véve az ország fejlettségének konkrét feltételeit és szükségleteit, a párt III. kongresszusa a hatéves (1960—1965) népgazdasági terv elsődleges fontos feladatákként jelölte meg az ország iparosításának fokozott ütemben való továbbvitelét, a nehézipar s annak szíve, a gépgyártás elsődleges fejlesztését. Ily módon a Román Munkáspárt a szocialista iparosítás következetes lenini politikáját folytatja, melyet a népgazdaság fejlődésének közvetlen szükségletei és a szocializmus építésének befejezése határoz meg.

Ahhoz, hogy el lehessen érni Románia gazdasági színvonalának a fejlettebb szocialista országok szintjéhez való közeledését, a román ipar fejlődési ütemének gyorsabbnak kell lennie a fejlettebb országok fejlődési üteménél, amely országok gazdasága — magától értetődően — szintén nem áll egy helyben, hanem a szocialista országokra általában jellemző gyors ütemben fejlődik. Így az 1950—1961-es időszakban Románia ipari termelésének átlagos növekedési üteme 13,3 százalék, Csehszlovákiában 10,7 százalék, az NDK-ban 10,9 százalék volt. Az 1960—1963-as időszakban — a 6 éves terv első 4 évében — az ipari termelés átlagos évi növekedési üteme 15 százalékot tett ki. Nagyobb ütemben nőtt Románia és Bulgária nemzeti jövedelme. Az 1951—1961-es időszak alatt e két ország nemzeti jövedelmének átlagos évi növekedési üteme 10,3 százalék volt, ugyanazon idő alatt Csehszlovákiában 7,5 százalék, az NDK-ban pedig 8,8 százalék volt.

A belső források lehető legteljesebb kihasználása az a döntő tényező, amely biztosítja a gyors ütemű fejlődést. „A nemzetközi szocialista munkamegosztás alapelvei” — a gazdaságilag kevésbé fejlett országok gazdasága gyors felemelkedésének s a lakosság életszínvonala gyors emelésének feltételeit tárgyalva — rámutatnak arra, hogy „a gazdaságilag kevésbé fejlett szocialista országok maximálisan mozgósítsák belső forrásaikat”. A kapitalista nemzetközi munkamegosztás feltételei mellett ez természetesen lehetetlen volt. Csak a szocialista világrendszer felté-

telei között nyílt lehetőség ez országok népei számára saját forrásaik teljes kiaknázására.

Vizsgáljuk meg, hogy az adott országoknak milyen lehetőségeik vannak termelőerőik fejlesztését illetően.

A termelőerőknek olyan fontos elemével kell kezdeni, mint az illető ország természeti erőforrásai, amelyek a munka tárgyát képezik. Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy e természeti kincsek gazdasági körforgásba való bekapcsolásának, valamint maximális kiaknázásának különös jelentősége van. Minden egyes ország természeti kincseinek teljes kiaknázása a szocialista országok általános gazdasági színvonala emelésének és kiegyenlítésének lényeges eszköze. A kevésbé fejlett országok természeti erőforrásai főleg arra hivatottak, hogy elősegítsék egy kiegészítő feladat megoldását: tovább csökkentsék a gazdasági fejlettség színvonalában a fejlettebb szocialista országokhoz képest megmutatkozó különbségeket.

Valamely ország gazdasági elmaradottságának fogalma valóban feltételezi az illető ország rendelkezésére álló munkaerő és anyagi erőforrások elégtelen kihasználását. Valamely ország elmaradottságát mindenekelőtt természetesen az alapvető gazdasági mutatók segítségével — más országokkal történő összehasonlítás útján — állapítják meg. Ez az értelmezés azonban kétségkívül azt is feltételezi, hogy bizonyos történelmi adottságok következtében az illető ország természeti erőforrásait és a rendelkezésre álló munkaerőt egyszerűen nem eléggé használták ki. Következésképpen itt a saját lehetőségektől való elmaradásról is szó van.

Éppen a saját erőforrások kiaknázási fokában meglévő különbség mutatja egyes országok más országokkal szembeni elmaradottságát. Ugyanakkor ez a különbség olyan feltétel, amely lehetővé teszi, hogy az elmaradt országok az iparosításnak a fejlettségi szint kiegyenlítéséhez elengedhetetlen nagyobb ütemét ériék el.

A régi Romániában a rabló külföldi tőke képviselőivel szövetkező hazai tőkésék nyereségvágya odavezetett, hogy a természeti erőforrásokat (kőolajat, szenet, vasércet, színesfémeket, fát, mezőgazdasági, vízi-energiái erőforrásokat stb.) nem az ország gazdasági fejlesztése céljából használták fel. A kőolajat, a fát és más kincseket nyersanyagként vagy csupán jelentéktelen feldolgozás után exportálták. Románia iparát műszaki elmaradottság és rosszul felszerelt üzemek jellemezték; a nehézipar és a gépgyártás fejletlen volt. A bruttó ipari termelésben az élelmiszeriparnak volt legnagyobb súlya (körülbelül egyharmad), amelyen belül a mezőgazdasági termékek elsődleges feldolgozása uralkodott.

Az állami alapokból egyre több eszközt fordítottunk a nyersanyagbázis, különösen iparunknak hasznos ásványok, kőolajtermékek, szén stb. iránti szükségletek mind nagyobb mértékű kielégítésére. A geológiai munkák volumene csak az utóbbi három év alatt 40 százalékkal haladta meg az egész első ötéves terv hasonló munkálatait. Ezeknek az erőfeszítéseknek az eredményeként jelentősen nőtt az ipar számára nélkülözhetetlen nyersanyag kitermelése. Így 1962-ben — 1938-hoz képest — a vasércbányászat 12,5-szeresére, az osztályozatlan szén kitermelése több mint 3-szorosára, a sótermelés 4-szeresére, a kőolajtermelés 1,8-szorosára nőtt. Az alapvető termékek kitermelésének szóban forgó fokozása egyik feltétele volt annak, hogy gyors ütemet biztosítsunk a népgazdaság alapvető ágazatai fejlődésének. Így az említett időszak alatt a hőenerge-

tikai ipar 9,5-szeresére, a vegyipar 18-szorosára növelte termelését, a nyersvastermelés 11,3-szorosára, az acéltermelés 8,6-szorosára nőtt.

Ugyanakkor a szocializmus anyagi-műszaki bázisa megteremtésére irányuló politika fontos oldala a természeti kincseknek lehető legjobb felhasználása, a nyersanyagok lehető legteljesebb feldolgozása, valamint a szintetikus nyersanyagok termelése, a termékek minőségének további javítása, a hulladékanyagok hasznosítása útján. Romániában az 1960-62-es években az egy tonna nyersanyagból nyert termékek értéke a kőolajnál például 30 százalékkal, a farostnál 50 százalékkal stb. nőtt.

Az RMP III. kongresszusának határozatai alapján a következő években is megvalósul majd a természeti erőforrásoknak a gazdasági körforgásba való nagy ütemű bekapcsolása és legnagyobb fokú felhasználása.

A fentiekből nyilvánvaló pártunknak az a következetes politikája, hogy a belső erőforrásokat országunk gazdasági fejlettségi színvonalának szüntelen emelésére használjuk fel.

Mint „A nemzetközi szocialista munkamegosztás alapelvei” című dokumentum rámutat, a szocialista országok népgazdasági komplexumainak fokozatos kialakítása egy sor tényező leghatékonyabb kihasználásával megy végbe, amelyek között a munkaerőforrások, a létszám és a dolgozók szakképzettségének növelési lehetőségei foglalják el az első helyet.

Az ország gazdasági fejlődése és következésképpen a fejlettebb szocialista országok fejlettségi színvonalához való közeledése jelentős mértékben attól függ, hogyan használják fel a munkaképes népet, hogyan oszlik meg ez a népesség az anyagi termelés és az improduktív tevékenység szférái között, milyen a munkaerő struktúrája az anyagi termelés szféráján belül, milyen a munkatermelékenység színvonala az egyes ágazatokban.

Teljesen világos, hogy az anyagi termelés nagy fejlesztési ütemének biztosítása végett minden országnak, különösen pedig azoknak az országoknak, amelyek alacsonyabb fejlettségi szinten léptek a szocializmus építésének útjára, helyes arányt kell kialakítaniuk a munkaerő felhasználásában, a termelő és a szociális-kulturális tevékenység, azaz a nem termelő szféra bővítése között. Emellett az anyagi termelés különböző ágazataiban foglalkoztatott munkaerőnek olyan struktúráját kell biztosítani, amely a munkaerő optimális kihasználását és a munkatermelékenység legmagasabb színvonalának elérését tenné lehetővé a népgazdaság minden ágazatában.

Az iparosítás magas foka, valamint a mezőgazdaság nagyfokú gépesítése voltak azok a feltételek, amelyek a gazdaságilag fejlett országokban a mezőgazdaságban foglalkoztatott lakosság arányának csökkenését lehetővé tették. Az ilyen országokban a falu már régen nem képezi a népgazdaság más ágazataiban szükséges munkaerő forrását; ugyanakkor az ilyen országokban nemcsak hogy nem merül fel a mezőgazdasági termelés gépesítésének következtében felszabaduló népesség valamely részének foglalkoztatottsági problémája, hanem munkaerőhiány is jelentkezik.

Valamely ország gazdasági fejlettségének alacsonyabb színvonala viszont a többi között azt jelenti, hogy nagyobb a mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő részaránya. Ez országok számára különösen fontos

feladatot jelent az új munkahelyek biztosítása a még mezőgazdaságban foglalkoztatott munkaerő azon részére, amely a mezőgazdasági munkatermelékenység növekedése következtében válik szabaddá. Valamennyi szocialista országban már a népi hatalom első éveiben megszüntették a munkanélküliséget. A társadalmi munka termelékenységének növekedése mértékében felszabaduló munkaerő foglalkoztatása azonban a gazdaságilag kevésbé fejlett országok központi problémája marad. A múlt rendszer súlyos öröksége ezekben az országokban odavezet, hogy ma is, a munkáshatalom és a szocialista gazdaság építésének éve alatt elért sikerek ellenére, a mezőgazdaság termelékenysége még mindig viszonylag alacsony, azok az intézkedések pedig, amelyeket a munkatermelékenység növelésére hoztak és hoznak, további intézkedéseket igényelnek a mezőgazdaságban felszabaduló munkaerő foglalkoztatásával kapcsolatban.

Romániában a burzsoá-földesúri rendszertől öröklött, elmaradott és alacsony termelékenységű mezőgazdaság a kereső lakosság túlnyomó részét foglalkoztatta. Ilyen helyzet következtében 1950-ben még a keresőknek 74 százalékát a mezőgazdaság foglalkoztatta, míg az iparban csak 12 százalék dolgozott. Azok a mély folyamatok, amelyek az országban végbementek, részben megváltoztatták ezt az arányt. Így 1962-ben a mezőgazdaság a kereső lakosság 64,5 százalékát, az ipar pedig 15,7 százalékát foglalkoztatta. Ennek ellenére a fejlettebb szocialista országokkal való összehasonlítás azt mutatja, hogy még mindig nagy a részaránya a mezőgazdaságban foglalkoztatott kereső lakoságnak, és hogy a mezőgazdasági munka termelékenységének növekedésével arányosan ennek a lakoságnak jelentős része szabadul majd fel, és azt a népgazdaság más ágaiban kell majd foglalkoztatni. Romániában 100 hektárra (szántóföld, szőlő és kert) 73 kereső lakos jut, míg Csehszlovákiában mindössze 42. Egy ipari foglalkoztatottra Bulgáriában 3,6, Lengyelországban 2,2, Magyarországon 1,7, Csehszlovákiában 0,9, az NDK-ban 0,5, Romániában 5,8 mezőgazdasági foglalkoztatott jut.

A mezőgazdaság szocialista átalakítása befejezésének eredményeként és a fiatal szocialista mezőgazdaság további szervezeti-gazdasági megszilárdulása alapján a mezőgazdasági munka egyre termelékenyebbé válik. A sokágazatú mezőgazdaság létrehozásának és belterjesítésének folyamata ellenére, amely a munkaerő foglalkoztatottsági színvonalának emeléséhez vezet, a munkatermelékenység növekedése eredményeként felszabaduló munkaerő hasznosításának kérdése gazdaságpolitikánk lényeges feladata, a dolgozó tömegek életszínvonala emelésének egyik alapvető feltétele.

Természetesen a szocialista országok nem követhetik azokat az egyes mai polgári közgazdák által hirdetett elméleteket, amelyek szerint a munkaerő-felesleggel rendelkező országoknak elsősorban a mezőgazdaságot kell fejleszteniük magasfokú gépesítés nélkül vagy a könnyűipar egyes ágait, amelyeknek munkaerő-szükséglete igen nagy. Ezek az elméletek ténylegesen arra irányulnak, hogy a kevésbé fejlett országokat továbbra is elmaradott és az imperialista hatalmaktól függő helyzetben tartsák.

A kevésbé fejlett szocialista országoknak azonban megvan a lehetőségük arra, hogy a mezőgazdasági munka termelékenységének fokozó-

dásával felszabaduló munkaerőt a gazdasági fejlődés emeltyűjévé tegyék. A szocialista gazdaság tervszerű jellege megteremti a feltételeket arra, hogy ezek az országok gazdasági fejlődésüket az ipar, építőipar és közlekedés tudatos, ésszerű és gyors fejlesztésével valósítsák meg, amelyek fejlődésükben nem ütköznek munkaerőhiányba, sőt ellenkezőleg, a munkaerő teljesebb kihasználásához vezetnek. A gyors ütemben végrehajtott szocialista iparosítás szükségszerű a munkaerő ésszerű felhasználása szempontjából. Másrészt a mezőgazdaság fejlődésével szabaddá váló munkaerő elősegíti a további fokozott iparosítást, az ország gyors ütemű ipari fejlődésének megvalósítását.

Románia gazdasági fejlődésének mutatói a munkaerő iparba való bevonásának következetes és egyenletes politikájáról tanúskodnak, ami egyéb tényezők mellett döntően hat ipari fejlődésünk gyors ütemének elérésére. Meggyőző erejű ebben a tekintetben az ipari munkatermelékenység és az ipari bruttó termelés növekedésének egymáshoz viszonyított aránya. Míg a munkatermelékenység 1963-ban 1950-hez képest Romániában 2,5-szeresére, Csehszlovákiában 2,3-szeresére és az NDK-ban 2,6-szeresére nőtt, addig az ipari bruttó termelés Romániában 4,5-szeresére, Csehszlovákiában 3,3-szeresére és az NDK-ban 3,3-szeresére nőtt.

Tehát, míg a munkatermelékenység Romániában valamivel gyorsabban nőtt, mint Csehszlovákiában, és egészen kismértékben lemaradt az NDK-étól, addig hazánk ipari termelésének növekedési üteme jelentékenyen felülmúlta a másik két szocialista országot. Ez az ipari termelés növekedési ütemében jelentkező különbség azzal magyarázható, hogy hazánkban a munkatermelékenység növekedése mellett az ipari termelés fontos növekedési tényezőjét a munkaerő egyre újabb tömegeinek az ipari termelésbe való bevonása képezi. Valóban az 1951—1955 közötti időszakban az ipari termelés növekedésének egyharmada, 1955—1960-ban pedig körülbelül egynegyede az új munkaerő bevonásának eredményeként jött létre. Az RMP III. kongresszusának határozatai szerint az 1960—1965-ös időszakban az ipari termelés növekedésének körülbelül 70 százalékát a munkatermelékenység emelése, 30 százalékát pedig az új munkaerők bevonása fogja eredményezni. Az NDK-ban az 1951—1961-es időszakban az ipari termelés növekedésének 9,1 százaléka, Csehszlovákiában 18,4 százaléka származott az új munkaerő iparba való bevonásából.

Tehát a munkatermelékenység fokozása mellett, amely az ipari termelés növelésének legfontosabb tényezője volt és marad, hazánk ipari fejlődési üteme meggyorsításának másik jelentős forrása az új munkaerők bevonása.

A szocialista iparosítás fontos eszköz új munkahelyek létrehozására népgazdaságunkban, nemcsak az ipari foglalkoztatottak létszámának növelése útján, hanem azáltal is, hogy az iparosítás szükségessé teszi a közlekedés, a kereskedelem, a társadalmi-kulturális tevékenység szférájának stb. egyidejű fejlesztését is. A munkások és alkalmazottak részarányának alakulása az összes népességben belül szemléletesen mutatja ezt. A statisztikai adatok e részarány állandó emelkedéséről tanúskodnak országunkban.

Így a munkások és az alkalmazottak összes népességben belüli részaránya, amely 1950-ben 12,9 százalékot tett ki, 1962-re 20,7 százalékra

nőtt. Ezen belül pedig az iparban foglalkoztatott munkások és alkalmazottak részaránya 4,9 százalékról 7,2 százalékra emelkedett. Ez a növekedés kétségtelenül az adott időszakban végrehajtott szocialista iparosítás egyenes és közvetlen eredménye. Mégis, ha ezeket a mutatókat Csehszlovákia és az NDK megfelelő mutatóival összehasonlítjuk, még mindig találunk különbséget.

A szocialista iparosítási politika következetes továbbvitele az egyetlen hatékony módszer ennek a különbségnek a csökkentésére.

A műszaki fejlesztés döntő tényező a szocialista gazdaság gyors felemelkedésében. Mindenféle lemaradás ezen a területen csak fékezi a gazdaságilag kevésbé fejlett országokat gazdasági elmaradottságuk felszámolásában, a fejlettebb szocialista országok szintjére való felemelkedésükben. A leghaladóbb technika alkalmazása lehetővé teszi a kevésbé fejlett szocialista országok számára, hogy gyorsabb ütemben fejlődjenek és így fejlettségi színvonalukat az élenjáró országok szintjéhez közelítsék.

A kevésbé fejlett országok iparosítása csak a világszínvonalon álló technika alkalmazásával lehet hatékony, miközben ily módon teljesen új iparágakat hoz létre ezekben az országokban.

Itt azt a körülményt is figyelembe kell venni, hogy a kevésbé fejlett országok iparosítása a technikai forradalom időszakában megy végbe, amely a szocialista országok egész ipari termelését új alapokon szervezi át. Az automatizálás, az atomenergia, a kibernetika felhasználása a termelésben, olyan termelési folyamatok megjelenése, amelyekben a művelet a legújabb módszerek segítségével közvetlenül, a szó eredeti értelmében vett feldolgozó gép beavatkozása nélkül irányul a munkatárgyra stb., semmiféle formában sem teszik lehetővé a meglévő berendezések és felszerelések felhasználását, ami pedig eddig, a műszaki haladás korábbi körülményei között bizonyos mértékig lehetséges volt.

Azok az országok, amelyekben az iparosítás az új technikai forradalom időszakában megy végbe, viszonylag kedvezőbb helyzetben vannak, mint a többi, mivel őket nem húzzák vissza a meglévő berendezések, amelyeknek a használatból való kivonása minden esetben veszteséget jelent a népgazdaság számára. Az a körülmény, hogy az iparosítást végrehajtó országokban az új iparágak a legújabb technikát használhatják fel anélkül, hogy tekintettel kellene lenniük a régebbi kapacitásokra, fontos feltétele annak, hogy ezek az országok magasabb fejlődési ütemet érhesenek el.

A Román Munkáspárt a legújabb technika bevezetésének, az ipari üzemek csak világszínvonalon való felszerelésének következetes, tervszerű politikáját követi, mivel csak ilyen alapon lehet a munkatermelékenység jelentős emelkedését elérni. Az ipar különféle ágaiban a termelést automatizálják. Például a gépgyártásban bevezetik a programvezérlésű és másoló szerszámgépeket, nő az automata- és félautomata-sorok száma, amelyek tipizált gépalkatrészeket, valamint a sorozatgyártáshoz szükséges alkatrészeket bocsátanak ki. Nagy fejlődés figyelhető meg a kőolajfeldolgozás automatizálásában is.

A termelés technikai színvonalának emelkedése más területeken is jelentkezik: az elektrotechnikai iparban egyre nagyobb szerephez jut

az elektronika, a vegyiparban létrejött és egyre nagyobb ütemben fejlődik a legújabb ág, a szintetikus műanyagipar.

Az iparnak majd minden ágában új technológiai eljárásokat vezetnek be. Így új módon dúsítják a vasércet, tökéletesített módszereket alkalmaznak az öntésben, a kovácsolásban, a sajtolásban, a turbófúrásban, a gyorsfúrásban stb., új módszerekkel dolgoznak a kőolaj másodlagos feldolgozásában. Új technológiát alkalmaznak a vegyiparban, a színes- és nem érces fémiparban, a textil- és az élelmiszeriparban stb.

Mindez az RMP következetes politikájáról tanúskodik, amely a szocialista iparnak a legmagasabb technikai szintre való emelésére irányul.

Minden intézkedés, amelyet a párt és a kormány az ország gazdasági fejlettségi színvonalának emelése végett hozott, természetesen komoly erőfeszítéseket követel a népgazdaság fejlődési szükségleteit fedező szocialista felhalmozás területén.

Romániának a fejlettebb szocialista országokhoz viszonyított magasabb felhalmozási hányada tükrözi az ország erőfeszítéseit a gazdasági fejlettség színvonalában levő különbségek felszámolására.

Másrészt, feltétlenül a népgazdaság gyorsabb ütemű fejlődését segíti elő a kevésbé fejlett országokban az a körülmény is, hogy egy bizonyos ideig — az iparosítás folyamatában eszközölt beruházások eredményeképpen — az elavult állóeszközök pótlásával kapcsolatos beruházási szükséglet kisebb lesz, mint a fejlettebb iparral rendelkező országokban. Minden évben annál több állóeszköz használandó el, minél nagyobb a termelési folyamatban funkcionáló állóalapok nagysága. Ezért az iparosuló országokban a felhalmozási alapnak sokkal jelentősebb részét lehet majd új objektumok építésére és a meglévő kapacitások kibővítésére fordítani, mint a fejlettebb ipari országokban, ahol a felhalmozás nagy részét kénytelenek az állóeszközök jelentős, elhasználódott részének pótlásába fektetni.

Az ország gazdasági fejlettségi szintjének emelésére tett erőfeszítéseket tükrözi az is, hogy a Román Népköztársaságban az 1951—1955 közötti időszakban az ipari és az építőipari beruházások az összes népgazdasági beruházásoknak 61,7 százalékát tették ki. Csehszlovákiában ez az arány 43,1 százalék volt. Az 1956—1960-as időszakban ezek a beruházások Romániában 53,9 százalékot, Csehszlovákiában pedig 42,9 százalékot tettek ki.*

Ezek az adatok mutatják országunk erőfeszítéseit a gazdasági fejlettségi színvonal szakadatlan emelésére. Így valósulnak meg következetesen „A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelvei”, amelyek kimondják, hogy a szocialista országok gazdasági fejlettségi színvonalának közelítésének legelső, alapvető eszköze az illető ország erőfeszítése belső erőforrásainak maximális mozgósítására.

★

Különös jelentősége van a szocialista világrendszer országainak fejlődése és színvonaluk közelítése szempontjából az országok közötti együttműködésnek és kölcsönös segítségnek.

„A szocialista államok a teljes egyenjogúság, a kölcsönös előnyök és az elvtársi segélynyújtás elveitől vezérelve — hangzik a kommunista és

* Vesznyik Sztatyisztyiki 1963. 3. sz. 44. 1.

munkáspártok 1960. évi értekezletének Nyilatkozata — tökéletesítik a mindenre kiterjedő gazdasági, politikai és kulturális együttműködést, ami megfelel mind az egyes szocialista országok érdekeinek, mind pedig az egész szocialista tábor érdekeinek.”

Természetük szerint a szocialista országok együttműködési viszonyai feltételezik a teljes egyenjogúság, az egymás függetlenségének és szuverenitásának kölcsönös tiszteletbentartása, az elvtársi segítség és a kölcsönös előnyök elveinek szigorú betartását. Ezáltal a szocialista országok közötti kapcsolatok minden ország népgazdasága fejlesztésének hathatós tényezőjévé válnak.

Így a Szovjetunió a többi szocialista országnak sok ipari létesítmény felépítéséhez szállított ipari berendezéseket, bonyolult felszereléseket, műszaki dokumentációt. Ebben fejeződik ki a baráti együttműködés és segítség, amelyet a Szovjetunió nyújtott és nyújt a többi szocialista országnak.

A szocialista országok népei által kifejtett, népgazdaságuk minél gyorsabb felemelkedésére irányuló erőfeszítések hatékonyságát csak növeli a szocialista országok közötti együttműködés és kölcsönös segélynyújtás. Románia tapasztalatai nagyon jól igazolják ezt, mint ez a következő példákból is kitűnik.

Románia felépített egy nádfeldolgozó cellulóze-kombinátot Lengyelországgal, Csehszlovákiával és az NDK-val való együttműködésben; ezek az országok hitelbe berendezéseket szállítottak. A hitel visszatérítése képpen a kombinát, amely hazánk tulajdona, az említett országoknak cellulózét szállít, ami mindegyik fél érdekeinek megfelel.

Egy másik megállapodás szerint Csehszlovákia energetikai berendezéseket szállít hazánkknak az épülő hőerőműsoport részére, amelynek teljesítménye 4 mrd KWó lesz. Románia villamosenergia-szállításokkal fogja ezt a hitelt törleszteni.

A szocialista országok közötti tudományos-műszaki együttműködés alapján ingyen történik a műszaki dokumentációk, tervrajzok és találmányok, technikai tökéletesítések kölcsönös cseréje.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás elmélyítése hivatott arra is, hogy elősegítse a szocialista országok gazdasági fejlődési szintjében történelmileg kialakult különbségek megszüntetését.

„A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelvei” rámutatnak arra, hogy a szocialista munkamegosztás célja elősegíteni a társadalmi termelés hatékonyságának emelését, a gazdaság gyors ütemű növekedését, a szocialista országok iparosítását és a gazdasági fejlettségi színvonalaik között történelmileg kialakult különbségek fokozatos felszámolását, a kommunizmusba többé-kevésbé egyidejű, egy történelmi időszak alatt való átmenet anyagi bázisának megteremtését. A szakosítás egyáltalán nem olyan eszköz és nem is tartható olyan eszköznek, amely a szocialista országokban egyoldalú népgazdaságokat hoz létre. Olyan eszköz, amely biztosítja a népgazdaság komplex és mindenoldalú fejlődését a fenti értelemben, „A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelvei” alapján. Egyébként a szocialista országok közötti nemzetközi munkamegosztás, szakosítás és kooperáció nem minden fajtája segítheti a szocialista országok gazdasági fejlettségi, színvonalbeli különbségeinek felszámolását.

A munkatermelékenységnek a termelés szakosítása alapján történő növelése a szocialista országokban feltételezi a kevésbé termelékeny iparágakról való lemondás és a meglévő termelékeny gyártás bővítése mellett az új modern termékeknek és az élenjáró technikának a népgazdaság minden ágába való bevezetését. A szocialista országok közötti szakosításban és kooperációban a fő hangsúlyt a magas technikai színvonalú új termékek gyártására kell helyezni, mind a gazdaságilag fejlettebb, mind a kevésbé fejlett országokban, figyelembe véve az utóbbiak feladatait a munkatermelékenységnek az élenjáró országok színvonalára való emelésében. A szakosítási folyamatnak nagyon pozitív hatása lehet a gazdasági színvonalak közeledésére abban az esetben, ha a folyamat megfelelően aktív és dinamikus jelleget kap.

Különös figyelmet kell fordítani arra a szakosításra és kooperációra, amely az országok fejlődése számára szükséges legmagasabb műszaki színvonalú komplett technológiai berendezések termelésére vonatkozik, olyan berendezésekre, amelyeket most az illető országok vagy egyáltalán nem, vagy nem kielégítő minőségi és mennyiségi feltételek között termelnek.

Az ilyen berendezések termelését a kooperáció segítségével olyan országokban is meg kell honosítani, amelyeknek még feladata, hogy utolérjék a fejlettebb országokat és amelyek számára ilyen irányú szakosítás esetén lehetővé válik, hogy csökkentsék azt a távolságot, amely gazdaságukat a fejlettebb országokétól elválasztja.

A szocialista országok gazdasági fejlettségi színvonalainak kiegyenlítődése kedvező feltételeket teremt a szocialista nemzetközi munkamegosztásnak szakosítás és kooperáció útján való elmélyítésére.

A szocialista országoknak a szocialista nemzetközi munkamegosztás elmélyítésére irányuló intézkedéseiben a gazdaságosságnak és rentabilitásnak meghatározott jelentősége van. Minden ország figyelmét arra koncentrálja, hogy a beruházások elhelyezésének, üzemszervezésének stb. lehető legnagyobb gazdasági hatékonyságát érje el. A szocialista országok közti gazdasági kapcsolatok megszervezésében is kétségtelenül kellő figyelmet kell fordítani erre a kérdésre.

Amint megengedhetetlen azonban egy országon belül a gazdaságosság kritériumainak abszolutizálása, éppúgy a szocialista országok közti szakosításban és kooperációban sem lehet a gazdaságosság és az azonnali rentabilitás a meghozandó intézkedések egyedüli és döntő kritériuma.

A marxista—leninista közgazdasági elmélet vívmánya az, hogy az értéktörvény a szocializmus körülményei között elvesztette termelés-szabályozó szerepét. Ez azt jelenti, hogy a gazdaságvezetésben, a népgazdasági arányok kialakításakor nemcsak a gazdaságosságot kell tekintetbe venni. Meghatározott időszakokban, valamint egyes területeken is lehetnek néha olyan fontos gazdasági vagy társadalmi-politikai feladatok megoldásával kapcsolatos megfontolások, amelyek arra készítetnek, hogy a legszigorúbban vett gazdaságosság szempontjait háttérbe szorítsák. Eléggé szemléletes például szolgálhat erre egyes üzemek a célból történő telepítése, hogy fellendítse valamelyik ország elmaradott gazdasági körzeteit. Az ilyen céllal hozott döntésekben — kétségtelenül

— nem mindig a rentabilitással kapcsolatos kritériumok a döntőek, hanem a társadalmi-gazdasági hatás.

Hasonló helyzet figyelhető meg az új nyersanyagforrások kiaknázásakor. E tekintetben a népgazdaság érdekei megkövetelik, hogy néhány esetben a kevésbé gazdaságos források felé is forduljanak. A geológiai kutatásokhoz néha hatalmas összegekre van szükség; a készletek fekvése szintén nevelő hatással lehet az önköltségre, ennek ellenére — általános gazdasági s társadalmi megfontolásokból — hasznosításukról nem lehet lemondani.

Kétségtelen, hogy a szocialista országok gazdasági fejlettségi színvonalának kiegyenlítődését fontos gazdasági és társadalmi-politikai feladatként kell tekinteni. Világos, hogy e fontos feladat megoldása során az értéktörvény követelményeinek néha meg kell hajolniuk a szocialista országok gazdasági fejlettségi színvonala kiegyenlítődésének törvényszerűségéből eredő követelmények előtt.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlesztése objektív elveinek megvalósításában, ezen belül az egyes országok gazdasági fejlettségi színvonalbeli különbségeinek fokozatos megszüntetésében az alapvető eszköz a népgazdasági tervek koordinálása. Ez az eszköz olyan körülmények között válik szükségessé, amikor valamennyi szocialista állam szuverén módon, az adott ország konkrét feltételeinek, a párt által kitűzött politikai és gazdasági feladatoknak megfelelő nemzeti gazdaságfejlesztési tervet dolgoz ki, egyúttal figyelembe véve valamennyi szocialista ország szükségleteit és követelményeit.

A KGST-országok kommunista és munkáspártjai képviselői által közösen elfogadott dokumentumok s nevezetesen „A szocialista nemzetközi munkamegosztás alapelvei” hangsúlyozzák azt, hogy milyen jelentősége van a szocialista országok népgazdaságfejlesztési tervei koordinálásának a jelenre és a jövőre nézve. „A tervek összehangolása *egyre nagyobb jelentőségre tesz szert* abból a szempontból, hogy bővüljenek és erősödjenek a kapcsolatok a szocialista országok nemzeti gazdaságai között, s biztosítsuk a tervszerű bővített újratermelést az egyes országokban, s ezáltal az egész szocialista világrendszerben.” (Kiemelés tőlem. — I. R.) Mint a szocialista országok közti kapcsolatok minden területén, a tervek összehangolásakor is teljes mértékben figyelembe veszik az egyenjogúság, a függetlenség és a szuverenitás kölcsönös tiszteletbentartása, a testvéri kölcsönös segélynyújtás és a kölcsönös előnyök elvét. Ezeknek az elveknek az alkalmazása biztosítja minden egyes szocialista ország érdekeinek az egész szocialista világrendszer érdekeivel való összekapcsolását.

★

A szocialista országok gazdasági fejlettségi színvonalában meglévő különbségek megszüntetésének folyamata értékes példa a gyengén fejlett országok számára a politikai és gazdasági függetlenségük biztosításáért, gazdasági elmaradottságuk felszámolásáért vívott harcukban. Eből a tapasztalatból szerfelett hasznos tanulságokat vonhatnak le. Ezt a lényeges gazdasági és társadalmi-politikai feladatot — nevezetesen a szocialista országok gazdasági fejlettségi színvonalának kiegyenlítődését

—, amelynek megoldásában nemcsak a kevésbé fejlett országok, hanem az egész szocialista világrendszer is érdekelt, nemcsak az egész rendszer megszilárdításának, hanem a világ fejlődésére gyakorolt növekvő hatásának fő eszközeként kell tekintetbe venni.

A gazdasági fejlettség színvonalában meglevő különbségek felszámolása minden szocialista ország számára lehetővé teszi, hogy egyenlő mértékben és mind teljesebben kihasználja a szocialista nemzetközi munkamegosztás előnyeit.

KIRILL ZAREV:

A szocialista országok termelésének nemzetközi szakosítása és a gazdaság komplex fejlesztése

A szocializmus anyagi-műszaki bázisának kialakításában rendkívül fontos szerepet tölt be a népgazdasági komplexum kialakítása és fejlesztése és a termelés műszaki színvonalának emelése. E két probléma szorosan kapcsolódik egymáshoz. Minél egészségesebb a népgazdaság szerkezete, annál nagyobbak a technikai haladás lehetőségei és fordítva: a termelés magas műszaki színvonala elősegíti a hatékonyabb gazdasági szerkezet kialakulását. Mindkét feladat sikeres megoldását a szocialista nemzetközi munkamegosztás elmélyítése teszi lehetővé. A széleskörű gazdasági együttműködés lehetővé teszi a tömeges és nagy sorozatban való termelést, optimális kapacitású üzemek létrehozását, a munka termelékenységének a növekedését.

A szocialista országok közötti munkamegosztás tervszerű folyamat, amely lehetővé teszi a közös gazdasági problémák legeredményesebb megoldását, oly módon, hogy ez egyaránt megfeleljen az egyes országok érdekeinek és az együttműködésben részt vevő felek közös érdekeinek is. Ennek fő útja az egyes országok népgazdasági terveinek összehangolása.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás nagyobb gazdasági hatékonyságot csak akkor biztosít, ha az együttműködésben részt vevő országok mindegyikében a termelés megalapozott nemzetközi szakosításán alapuló hatékony népgazdasági komplexumok alakulnak ki. A szocialista országok gazdasági fejlettségének történelmileg kialakult különbségeit is ezen az alapon szüntethetjük meg. A nemzeti gazdasági komplexumokat (a termelés nemzetközi szakosításával teljes összhangban) úgy kell fejleszteni, hogy a szükséges gazdasági fejlődési ütem biztosítva legyen. Következésképpen minden szempontból rendkívül fontos feladat a termelés nemzetközi szakosításának és az egyes szocialista országok komplex gazdasági fejlődésének összehangolása.

A népgazdasági komplexumok különböző belső és külső tényezők bonyolult rendszerének hatása alatt alakulnak ki. A döntő termelőerő az ember, ennek következtében a munkaerőforrások legteljesebb kihasználása elsősorban fontos az egyes országok népgazdasági komplexumai-

nak fejlődésében. E tényező jelentősége különösen akkor kerül előtérbe, ha más alapvető tényezőkkel összefüggésben, mindenekelőtt az egyes országok természeti és éghajlati adottságaival kapcsolatban vizsgáljuk meg a problémát. Ha valamely ország viszonylag nagyobb mennyiségű vagy jobb minőségű ásványi anyagokkal rendelkezik, akkor nagyobb mértékben fejlesztheti az erre épülő kitermelő iparágakat, több munkást foglalkoztathat ezekben az iparágakban, mint azok az országok, amelyek nem rendelkeznek ezekkel az előnyökkel. Hasonló a helyzet a talaj- és éghajlati viszonyokkal is. Ha egy országban jobb feltételek vannak bizonyos mezőgazdasági kultúrák termesztéséhez, ez kihat a népgazdasági komplexum arculatára és a munkaerőforrások felhasználására.

A racionális népgazdasági komplexumok kialakításánál, a meghatározó tényezők között elkerülhetetlenül felvetődik, hogy az egyes országokban különböző a munkatermelékenység színvonala. Ez kétfajta — állandóan és ideiglenesen ható — tényezők következménye. Ha az egyik országban az érc kétszer annyi vasat tartalmaz, mint a másikban, akkor ott a munka termelékenysége — egyébként azonos feltételek között — mindenképpen kétszer magasabb lesz. Következésképpen az eltérő természeti sajátosságok tartósan hatnak a munkatermelékenység különböző szintjeinek kialakulásában. Minden egyéb feltétel és tényező (például a felhalmozott termelési tapasztalat, a szakképzett munkaerő felkészültsége, a termelő vállalatok technikai felszereltsége stb.) többé vagy kevésbé ideiglenes és viszonylagos jellegű. A munkatermelékenység különböző színvonalát az egyes országok népgazdasági terveinek összehangolásánál tehát oly módon kell figyelembe venni, hogy ez hozzájáruljon a nemzetközi szocialista munkamegosztás egészséges fejlődéséhez és további elmélyítéséhez.

Az egyes szocialista országok népgazdaságának fejlődésére rendkívüli hatással van az a körülmény, hogy milyen mértékig vesznek részt a nemzetközi együttműködésben és a nemzetközi munkamegosztásban. Ez lehetővé teszi, hogy az egyes országok azokat a termelési ágakat fejlesszék, amelyekhez a legkedvezőbb adottságokkal rendelkeznek, s ezáltal a munka termelékenységének legmagasabb színvonalát érik el. Ezeknek az ágaknak a fejlesztése egyre erőteljesebben hat az adott népgazdasági komplexum jellegére és hatékonyságára és a gyorsabb technikai fejlődés alapjául szolgál, hiszen a tömegtermelés és sorozatgyártás a fejlettebb munkaszervezés és a nemzetközi termelési specializáció és kooperáció fejlődésének és elmélyítésének nagyobb lehetőségeit biztosítja. A nemzetközi szocialista munkamegosztás tehát mint az egyes országok népgazdaságát biztosító legfontosabb tényezők egyike, elősegíti, hogy az egyes országok a legteljesebben mértékben használják fel erőforrásaikat a szocializmus, illetve a kommunizmus építésére.

A népgazdaság komplexuma a szocialista országokban összhangban van az adott fejlődési szakasz fő gazdasági feladatával. Éppen ezért a népgazdasági komplexumokat szakadatlan fejlődésükben kell tanulmányozni, egyszersmind tanulmányozva az egyre elmélyülő nemzetközi munkamegosztás szempontjából is.

A szocialista országok komplex fejlődése a termelés és az egyes termelési ágak olyan kölcsönös összhangját követeli meg, amely biztosítja a népgazdaság fejlődésének maximális ütemét és hatékonyságának ál-

landó emelését. A gazdaság komplex fejlődése nem jelenti feltétlenül minden egyes termelési ág fejlesztését, függetlenül attól, hogy ezek a termelési ágak korábban is léteztek-e már, vagy pedig csupán az újabb fejlődéssel kapcsolatban alakultak ki. Számos gazdasági és politikai feltételtől függ az a körülmény, hogy milyen népgazdasági ágazati szerkezet a leghatékosebb az egyes országokban. Minél nagyobb egy ország, és minél gazdagabb, változatosabb természeti kincsekben, annál nagyobb lehetőségei vannak arra, hogy több termelési ágat fejlesszen egyszerre. És fordítva: a kis, és természeti kincsekben szegény országok annál eredményesebben fejlődhetnek, minél aktívabban vesznek részt a nemzetközi munkamegosztásban. Éppen ez a különbség, amely az egyes országok objektív adottságai között fennáll, továbbá a modern termelés követelményei alkotják a nemzetközi munkamegosztás és a nemzetközi árucseré szüntelen növekedésének alapját.

A Szovjetunió és a KGST más országainak tapasztalata azt mutatja, hogy az objektív feltételeiknek megfelelő iparosítás nélkül elképzelhetetlen a szocializmus anyagi-műszaki bázisának megteremtése. Az iparnak minden szocialista országban gyorsabban kell fejlődnie, mint a mezőgazdaságnak, de különösen azokban az országokban, amelyek gazdaságilag alacsonyabb színvonalon állanak. Az egyes szocialista országokban a népgazdasági komplexumok szerkezeti változásainak az ipari részesedési arány növelésével való biztosítása a történelmileg kialakult fejlődési különbségek fokozatos felszámolásának fő anyagi feltétele. Valamennyi ország fejlődési tapasztalata azt mutatja, hogy az ipar és a mezőgazdaság minden egyes szakaszban biztosított maximális összhangja nélkül lehetetlen valóban hatékony gazdasági szerkezetet kialakítani mind az egyes országok, mind a szocialista világrendszer szempontjából, mert csak ennek az összhangnak a megteremtése révén lehet a legteljesebben és legésszerűbben kihasználni a természeti és a gazdasági erőforrásokat. A gazdasági számítások alapján határozzák meg, egyéb fontos tényezők figyelembevételével, hogy mi az optimális arány.

A nemzetközi munkamegosztás szempontjából e kérdés még bonyolultabbá válik, amikor az egyes országok népgazdasági szerkezetét vizsgáljuk.

Bármilyen legyen is a népgazdaság szerkezete, abban mindig fontos szerepet tölt be az *energiabázis*. Az energiabázis megteremtésének lehetőségei az egyes szocialista országokban rendkívüli mértékben meghatározzák a népgazdaság egészének jellegét. Minél több és minél nagyobb hatásfokú energiaforrásokkal rendelkezik valamely ország, annál nagyobb lehetősége van a legenergiaigényesebb iparágak fejlesztésére. És fordítva: a kisebb energiaforrásokkal rendelkező országoknak elvileg olyan iparágak kiépítésére kell törekedniük, amelyek kevésbé energiaigényesek. Természetesen nagyon primitív lenne ez a vizsgálat, ha elszaktánánk a népgazdaság egyéb tényezőinek elemzésétől. Ha valamely ország egyébként kedvező lehetőségekkel rendelkezik például az energiaigényes színesfémkohászat fejlesztésére, a szocialista országok színesfémmelegeinek elemzése alapján lehet eldönteni e fejlesztés mértékét, még energiainportra támaszkodva is. A vegyipar is erősen energiaigényes ágazata a népgazdaságnak. De ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy azoknak az országoknak, amelyek nem rendelkeznek elegendő gazda-

ságos energiaforrásokkal, le kell mondaniuk vegyiparuk olyan optimális kifejlesztéséről, amelyet a hatékony népgazdasági komplexum kialakítása megkövetel, hiszen ez az egyik legfontosabb előfeltétele a modern ipar és mezőgazdaság fejlődésének.

A szocialista termelésbe egyre tömegesebben vonul be a termelési folyamatok gépesítése és automatizálása. Ez egyre több energiát igényel. Vajon meg lehet-e állítani, vagy le lehet-e lassítani a haladást, mert egy adott ország nem rendelkezik a szükséges energiaforrásokkal? Természetesen mindez és még sok más probléma közvetlenül hat az egyes országok energiabázisainak kiépítésére. Következésképpen a nemzetközi szocialista munkamegosztás szempontjából a fő kérdés az egyes országok energiabázisának megteremtését illetően az, hogy a legnagyobb hatásfokú energiafelhasználást kell kialakítani, mind az egyes országokban, mind a közösségek egészére vonatkozóan.

Hasonlóan kell megvizsgálni az egyes országok ipari és mezőgazdasági nyersanyagtermelő ágainak fejlődését is. Elképzelhetetlen, hogy a szocialista országok felépíthették volna gazdaságuk hatékony szerkezetét, ha csupán saját nyersanyagforrásukból indultak volna ki, és figyelmen kívül hagyták volna a szocialista nemzetközi munkamegosztást. Az energia- és nyersanyagbázis ilyen elveken történő kiépítése teszi lehetővé a nagy hatékonyságú népgazdaság létrehozását minden szocialista országban, következésképpen a részt vevő országok egész rendszerében is.

Az energia- és nyersanyagprobléma megoldása az egyes népgazdaságok komplexumában előtérbe helyezi a különféle feldolgozó ipari ágazatok fejlesztési irányának és méreteinek a meghatározását. A termelés nemzetközi szakosítása és kooperációja különösen fontos szerepet tölt be az egyes szocialista országok feldolgozó iparának fejlődésében.

Nemcsak arról van szó, hogy a feldolgozó ipar mely alapvető ágazatai fejlődnek az egyes szocialista országokban, hanem arról is, hogyan, milyen irányban, összetételben és technikai színvonalon fejlődnek.

Magától értetődik, hogy a feldolgozó ipar egyes ágazatainak minden országban szoros kapcsolatban kell állnia saját nyersanyag- és energiabázisának jellegével. Ha valamely országban kedvező feltételek vannak bizonyos bányászati és mezőgazdasági ágazatok kifejlesztésére, akkor a feldolgozó ipar erre épülő ágait is megfelelően fejleszteni kell, oly módon, hogy a nemzetközi munkamegosztás szempontjából maximálisan feldolgozzák a termékeket. A feldolgozó ipar megfelelő ágainak — mindenekelőtt a gépiparnak — tehát biztosítaniuk kell a termelési eszközöket a kitermelő ágazatok fejlődéséhez. Ez lehetőséget teremt a nagy hatékonyságú termelés megszervezésére és tökéletesítésére, a tudományos és műszaki tevékenységek teljesebb összehangolására.

A feldolgozó ipar ágazatai a kitermelő és mezőgazdasági ágazatokkal összhangban minden országban teljes munkaerő-foglalkoztatottságot kell hogy biztosítsanak. Nem lehetne hatékony a népgazdasági szerkezet akkor, ha a társadalmi munka jelentős része felhasználatlanul maradna. A munkaerőforrások legteljesebb kihasználásának fő eszköze a népgazdaság ágazati szerkezetének fejlesztése. Bulgária a kapitalista rendszertől nagyarányú rejtett mezőgazdasági munkanélküliséget is örökölt. Ha a kommunista párt nem valósítaná meg következetesen az ország gyors iparosításának politikáját, akkor ez a súlyos helyzet még fokozódott

volna. 1949-től 1961-ig az ország munkaképes lakossága körülbelül 300 ezerrel nőtt, míg a nem mezőgazdasági munkások és az alkalmazottak száma közel 1,1 millióval, döntően az iparban. A népgazdaság szerkezetének progresszív megváltoztatása tehát hozzájárult a kapitalizmus súlyos örökségének felszámolásához.

A technika fejlődése a munkaerőforrások eloszlásának további változásait fogja szükségessé tenni. Az iparnak olyan ütemben kell fejlődnie, hogy munkát tudjon biztosítani nem csupán a természetes növekedés révén jelentkező munkaképes lakosságnak, hanem a mezőgazdaságban felszabaduló munkaerőnek is. A gazdasági szerkezet ilyen megváltozása az egész társadalmi munka termelékenységére növekedésének egyik alapvető tényezője. A nemzeti jövedelemre számított társadalmi munkatermelékenység Bulgáriában — az 1948—1962 közötti időszakban évente átlagosan 10 százalékkal növekedett. Ha nem biztosítottuk volna az ipar elsődleges fejlődését, ez az ütem lényegesen lassúbb lett volna, ami a szocializmus anyagi-műszaki bázisának kiépítését is lassította volna.

A Bolgár Népköztársaság gazdasági eredményei nem csupán az ipar és a mezőgazdaság megváltozott arányának következménye, hanem az ágazatokon belüli szerkezeti változásoké is. Bulgária — a szocialista országok, és mindenekelőtt a Szovjetunió segítségével — sikeresen fejlesztette ki a korszerű ipar számos olyan ágát, mint a gépgyártás, a vegyipar és a kohászat, amelyek 1948—1962 között körülbelül háromszor olyan gyorsan fejlődtek, mint az ipari átlag. E szerkezeti változások lehetővé tették az ország erőforrásainak teljesebb kihasználását, a munkatermelékenység gyorsabb növelését, a munkaerőforrások ésszerűbb hasznosítását, a népgazdaság fejlődési ütemének fokozását, valamint a nemzetközi gazdasági kapcsolatok kiszélesítését. A mezőgazdaságon belül ugyanebben az időszakban a zöldségtermelés például körülbelül kétszer olyan gyorsan fejlődött, ami a zöldségkivitel és a konzervgyártás rohamos fejlődését tette lehetővé. A népgazdasági szerkezet megváltoztatása, a hatékonyabb népgazdasági komplexum kialakítása tehát az ország szocialista építésének legfőbb tényezői voltak.

★

Vizsgálatunk nem lenne teljes, sőt gazdaságilag is megalapozatlannak bizonyulna, ha csupán a belső fejlődés szempontjából elemeznénk az egyes országok népgazdasági komplexumait. A termelőerők jelenlegi színvonalán a nemzetközi munkamegosztás egyre inkább az általános gazdasági fejlődés fő kritériumává válik. Olyan országban, mint Bulgária, hatékony belső munkamegosztás csak a szocialista nemzetközi munkamegosztás és együttműködés lehetőségének következetes kihasználásával, szüntelen elmélyítésével valósítható meg. A szocialista nemzetközi munkamegosztás — a konkrét természeti és gazdasági feltételekkel, valamint a szocializmus, illetve a kommunizmus építésével összhangban — elősegíti az ipar és a mezőgazdaság fejlesztésének legésszerűbb összehangolását. Ez rendkívül fontos előfeltétele a nyersanyagtermelő és a feldolgozó ipar olyan fejlődésének, amely a kitermelt nyersanyag és a rendelkezésre álló munkaerő leghatékonyabb felhasználását biztosítja.

A termelés nemzetközi szakosításának legfontosabb feladata, hogy a népgazdaság minden ágában biztosítsa a magas műszaki színvonalon álló optimális kapacitások megteremtését, lehetővé tegye a legjobb minőségű termékek legmagasabb termelékenységgel és legolcsóbban való termelését. Ebben az összefüggésben nagy jelentőségű a nemzetközi szakosítás és az egyes szocialista országok komplex gazdasági fejlődésének mind teljesebb összhangbáhozása.

A nemzetközi szakosításnak mindenekelőtt oly módon kell az ipar és a mezőgazdaság arányának alakulására kihatnia, hogy elősegítse az egyes országok gazdasági színvonalának egymáshoz való fokozatos közelítését.

A termelés nemzetközi szakosításának a jelentősége a szállítási eszközök fejlődésével növekszik. A szállítási technika fejlődése és teljesítő-képességének fokozódása elősegíti a termelőerők mind ésszerűbb elosztását a szocialista országok területén. A szállításnak a termelés nemzetközi szakosításában való jelentőségét más tényezők — különösen az ipar és a mezőgazdaság különféle ágainak műszaki fejlettsége, az ásványi előfordulások és éghajlati-időjárási viszonyok — is befolyásolják. Egy termék előállítását — azonos műszaki színvonal, de kedvezőbb hatékonyságú mutatók esetén — ott kell megszervezni, ahol arra a természeti viszonyok kedvezőbbek. Az ésszerű szakosítás megköveteli, hogy ez a termelés a szállítási lehetőségek fejlődésével összhangban fejlődjék. Ha a kedvező természeti előnyök következtében — optimális termelési kapacitás mellett — az eredmények meghaladják a szállítás költségeit, nem lehet kétséges, hogy hol kell megszervezni a termelést. Ha a szállítás nem lenne gazdaságos, akkor a termelést az egyes országok belső szükségleteit figyelembe véve kell megszervezni. Ha a szállítás sem az egyik, sem a másik szempontból nem döntő jelentőségű, akkor a termelés fejlesztését egy sor más tényező — például a munkaerő, a belső szükséglet, a meglévő kapacitás stb. — határozza meg.

A műszaki fejlődés a termelés egyes ágaiban nem egyforma ütemben megy végbe. Ez a tényező, a szállítással összhangban, erősen befolyásolja a termelés nemzetközi szakosításának méreteit és a népgazdasági komplexumok fejlődését. A termelésnek azokban az ágaiban, amelyekben a műszaki haladás az átlagosnál gyorsabb ütemben valósul meg, a szállítás jelentősége a nemzetközi szakosítás értékelésénél csökken.

A nemzetközi munkamegosztás kiszélesítésének, a termelés szakosításának fontos feltétele az egyes országok természeti sajátosságaiból adódó eltérő ipari és mezőgazdasági szerkezet.

Minden ország gazdaságának ágazati szerkezetében különös helyet foglal el a gépgyártás és a vegyipar. Ez nem csupán azzal a ténnyel magyarázható, hogy ezek az iparágak nagy szerepet játszanak a munkaerőforrások minél teljesebb felhasználásában, elsősorban az egész népgazdaság műszaki fejlődésének előrevívésében és a munkatermelékenység növelésében. A gépipar és a vegyipar nyersanyagai viszonylag könnyen szállíthatóak, termékeiket minden országban sokoldalúan felhasználják. Ebből az következik, hogy a termelés nemzetközi szakosítására, a nemzetközi együttműködés kiszélesítésére itt nyílik leginkább lehetőség. Az egyes népgazdasági komplexumok hatékonyságának növelése és az új társadalom anyagi-technikai bázisának megteremtése céljából tehát

növelni kell ezen iparágak súlyát az egyes országok gazdasági szerkezetében, de az átlagosnál gyorsabban azokban az országokban, amelyek a gazdasági fejlettség alacsonyabb szintjén vannak.

Bulgáriában éppen azokban az években érte el a gépgyártás a leggyorsabb fejlődési ütemet, amikor a gépipari szakosítást sikeresen kezdtük alkalmazni. Ez hozzájárult a munkaerő-felhasználás megjavításához, a munkatermelékenység növeléséhez, és jelentősen megnőtt az ország szerepe a külkereskedelemben is. 1956-tól 1962-ig a gépgyártás átlagos évi növekedése Bulgáriában 26,5 százalék volt, míg a felhasználásra kerülő fémmennyiség átlagosan csak 15,9 százalékkal növekedett. A munkatermelékenység itt 1,8-szeresére emelkedett, míg az iparban átlagosan csak 1,3-szeresére. A gépkivitel ebben az időszakban évente átlagosan 54 százalékkal nőtt, és 1962-ben az ország összkivitelének 20,5 százalékát tette ki az 1955-ös 2,6 százalékkal szemben. A termelés nemzetközi szakosításának elmélyítése a gépgyártásban és a népgazdaság más ágaiban elősegíti a szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatok ki szélesítését és ezzel hozzájárul a népgazdasági komplexumok hatékonyságának növeléséhez.

Minél mélyebbre hatolunk a termelés felépítésének elemzésében, annál világosabban tűnik szembe a nemzetközi szakosítás elmélyítésének szükségessége, s annál világosabban látszik meg ennek hatása az egyes szocialista országok gazdasági szerkezetének fejlődésére. Teljesen nyilvánvaló, hogy az olyan országokban, mint a Bolgár Népköztársaság, de a nagyobb országokban is, az optimális kapacitás megteremtése a korszerű technikai színvonalon elképzelhetetlen a termelés ésszerű nemzetközi szakosítása nélkül. A termelési szakosítás eredményei lehetővé teszik a szállítási többletköltségek fedezését, a gazdaságos nemzetközi cserét, s így hozzájárulnak a szocialista országok általános gazdasági felemelkedéséhez.

A nemzetközi szakosítás és a szocialista országok népgazdaságai komplex fejlődésének összehangolása az egyik legdöntőbb feladat a szocialista világrendszer országai közötti gazdasági kapcsolatok fejlesztésében és erősítésében. E feladatok sikeres megoldásának fő útja a szocialista országok népgazdasági terveinek összehangolása.

A termelés nemzetközi szakosítása egyre nagyobb helyet kell hogy elfoglaljon a közös tudományos és gyakorlati munkában. E feladatok sikeres megoldásának igen fontos tényezője a szocialista országok közötti kereskedelem megfelelő árrendszerének kialakítása. Az árrendszer fejlesztését a szocialista országokban meglévő feltételekre kell építeni, alárendelve a szocialista nemzetközi munkamegosztás szüntelen fejlődésének. Ez az árrendszer fontos szerepet játszik a népgazdasági komplexumok kialakításában és fejlődésében, ezért az árak közötti arányt úgy kell tökéletesítenünk, hogy az ösztönzően hasson az egyes országok legész- szerűbb gazdasági komplexumainak létrehozására.

Természetesen a termelés nemzetközi szakosítása és a komplex gazdasági fejlődés összehangolása a szocialista országok között nem fejlődhet a nem szocialista, s különösen a gyarmati sorból most szabadult vagy felszabadulóban levő országokkal való kapcsolatoktól elszigetelten.

Nem merülhet fel kétség, hogy a szocialista rendszer fejlődésének

minden szakaszában megteremti a termelés nemzetközi szakosításának és a szocialista országok komplex fejlődésének mind racionálisabb összehangolását az új társadalom anyagi-műszaki bázisának gyorsabb megteremtése céljából.

JERZY GWIAZDZIŃSKI:

Specializáció a vaskohászatban

A nemzetközi specializáció további fejlődése a vaskohászatban döntő jelentőségű. A specializáció fejlettsége és fejlődési üteme távol van még a lehetőségektől. Ez az állapot az általános megfogalmazásokról a konkrét megoldásokra való áttéréssel kapcsolatos nehézségek következménye.

A specializáció meggyorsítása a jelenlegi szakaszban azt követeli, hogy számos előzetes és előkészítő jellegű probléma megoldásával foglalkozzunk. Ki kell dolgozni a specializáció szakaszos bevezetésére irányuló javaslatot. Ennek tartalmaznia kell a specializáció különleges jellemzőire és gazdasági feltételeire vonatkozó vizsgálatok irányát; a specializáció bevezetését lehetővé tevő gazdasági és szervezési feladatokat és a specializáció bevezetésének szakaszait az egyes KGST-országok kohászatában.

A specializációs javaslat kidolgozása előtt válaszolni kell arra a kérdésre, milyen gazdasági előnyöket hozhat a specializáció az egyes KGST-országok kohászatában. Meg kell tehát állapítani a specializáció *gazdasági feltételeit*.

A vaskohászat körülbelül 5000 fajtájú és méretű terméket állít elő. A *hengerelt termékek* specializációját egyrészt az adott területen jelentkező kereslet, másrészt pedig a meglévő berendezések termelési kapacitása alapján, pontosabban a beruházási költségeknek és az üzemeltetési költségeknek a termelés nagysága függvényében való alakulása oldaláról vizsgálhatjuk.

Egy modern népgazdaság a kohászati termékek teljes választékát alkalmazza. Az egyes kohászati termékek iránti szükséglet igen különböző. A nagy piacon a megrendelések fajta szerint nem differenciáltabbak, mint a kis piacon, csak az egyes termékek iránti szükséglet nagysága nagyobb. A termékfajták *száma* tekintetében a kis terület szükséglete kevésbé tér el a nagy terület szükségletétől.

A „kis” piac jellemzői:

a) A felaprózott kereslet következtében az egyes hengercsoportokra a termékek igen széles választéka esik.

b) Néhány termékre igen kis mennyiségben van szükség, így „látzólagos szezonális” mutatkozik; a termék termelési ciklusának befejezése és újbóli elkezdése között hosszú idő telik el. (Néhány terméket Lengyelországban évente egyszer gyártanak. Ilyen több fajta idomacél, a lakatkészítésre szolgáló laposacél, a kés-idomacél stb.)

c) A gyakori átállás a berendezések kihasználását csökkenti, ezért

igyekszenek az amortizációt lehetőleg alacsony szinten tartani. Ezt viszonylag olcsó és kis teljesítményű berendezések alkalmazásával érik el.

A hengerberendezések gazdasági értelemben oszthatatlanok, azaz a gépcsoport termelési kapacitása az alapvető keresztmetszet átbocsátó képességétől függ. A hengerlési sebesség növelése, az egyre vékonyabb bugák alkalmazása és a matematikai programozás a hengerdék termelésének gyors növekedését eredményezték. A hengerberendezések oszthatatlansága miatt a fajlagos beruházási és üzemeltetési költségek igen rugalmasan változnak a termelés nagyságától függően.

A specializáció első szakasza a különleges berendezéseken — például sínhengerdéken, transzformátorlemez-, nagycső- és közepescsőhengersorokon stb. — előállított termékeket érinti. Az ilyen típusú termékek iránti kereslet — tekintettel felhasználásuk egyirányú jellegére — viszonylag nem nagy, és a berendezések termelési kapacitása az egyes tagországokban többszörösen meghaladja a hazai keresletet (kivéve természetesen a Szovjetuniót).

A specializációnak ez a típusa azt jelenti, hogy az egyes termékeket termelő üzemek száma csökken. Itt két megoldást lehet alkalmazni: 1. az egyik országban a többi ország pénzügyi részvételével korszerű hengerdét építünk, amely több ország szükségletét elégíti ki; 2. egyezményt kötnek, hogy az egyik ország látja el az egyik termékkel a többi országot, viszont a másik ország köteles fedezni a többi országok egy másik termék iránti szükségletét.

Az 1. vagy 2. változat elfogadása hosszadalmas számításokat tesz szükségessé, mert az egyes termékek tőkeigényessége és üzemi költségei eltérőek.

A nem specializált berendezésekben — például kis és közepes hengersorokon, durva- és finomlemez-hengersorokon — gyártott termékek tekintetében el kell érni a szoros beruházási együttműködést, amely tulajdonképp átmeneti specializáció.

A berendezések termelési kapacitása ezekben a termékekben is lényegesen nagyobb a belső piac jelenlegi szükségleteinél, de ez a szükséglet sokkal gyorsabban nő, mint a specializált berendezésekben gyártott termékeké. Néhány év múlva az adott termék iránti kereslet egyenlő lesz a berendezés termelő kapacitásával, majd meg is haladja azt.

A szükséglet nagysága és a modern berendezés termelő kapacitása közötti ellentmondás tehát csak időleges, és feloldására a beruházások koordinálása szolgál.

Az 1. sz. táblázatban részletesen bemutatjuk a beruházások koordinálásából származó hasznokat. Ebből a célból vizsgáljuk meg a durvalemez iránti szükséglet kielégítésének problémáját az „A”, „B” és „C” országokban.

A tízéves időszakban a durvalemez iránti szükséglet a három országban 2280 ezer tonnával fog nőni. Két változata van e szükséglet kielégítésének:

I. Minden országban építenek durvahengerművet.

II. Először az egyik országban építenek korszerű hengerművet és azután a termelési kapacitás kimerítése mértékében a többi országokban is.

1. sz. táblázat

Ország	Szükséglet a kiinduló t_0 időszakban, 1000 tonnában	A szükséglet növekedésének évi üteme, százalékban	(A szükséglet az egymást követő években 1000 tonna)									
			t_1	t_2	t_3	t_4	t_5	t_6	t_7	t_8	t_9	t_{10}
„A”	1000	7	1070	1140	1220	1300	1390	1480	1590	1700	1830	1950
a szükséglet növekedése a t_0 évhez viszonyítva			70	140	220	300	390	480	590	700	830	950
„B”	300	12	340	403	451	500	560	630	700	780	870	970
a szükséglet növekedése a t_0 évhez viszonyítva			40	103	151	200	250	330	400	480	570	670
„C”	800	6	850	900	960	1010	1070	1150	1220	1300	1380	1460
a szükséglet növekedése a t_0 évhez viszonyítva			50	100	160	210	270	350	420	500	580	660
„A”, „B”, és „C” országok együtt	2100	x	2260	2443	2631	2810	3020	3250	3510	3780	4080	4380
A szükséglet növekedése a t_0 évhez viszonyítva			160	343	531	710	920	1160	1410	1680	1980	2280

Az I. változatban minden ország maga dönt az új mű felépítéséről. Egy-egy ország két koncepció között választhat:

a) A tízéves időszakban két darab 300—400 ezer tonna teljesítményű hengerművet építenek. Az első hengerde fedezi az adott ország új szükségletét a t_0 — t_5 időszakban, a második pedig a t_6 — t_{10} időszakban. Ebben az esetben mindegyik hengerde termelési kapacitása átlagosan 4 éven keresztül nincs teljesen kihasználva.

b) Azonnal megépíti a korszerű hengerművet, amely fedezi az adott ország új szükségletét a t_0 — t_{10} időszakban, ennek termelési kapacitása azonban 9—10 éven keresztül nincs kihasználva.

Az „a” koncepció megvalósítási költségeit a 2. táblázat mutatja be.

Az eszközkötési költségeket is tartalmazó beruházási költség az „a” koncepció megvalósítása esetén a 10 éves időszakban körülbelül 240 millió \$.

A „b” koncepció beruházási költségeit a 3. táblázat mutatja.

2. sz. táblázat

Ország	t_0-t_5 időszak					t_6-t_{10} időszak				
	a hengerde termelő kapacitása, 1000 tonna	egységnyi termelőkapacitás tőkeigénye, \$/t	beruházási költség, millió \$	eszközlekkötési költség, millió \$	összesen	a hengerde termelőkapacitása, 1000 tonna	egységnyi termelőkapacitás tőkeigénye, \$/t	beruházási költség, millió \$	eszközlekkötési költség, millió \$	összesen
„A”	400	90	36	10,2	46,2	400	80	32	8,2	40,2
„B”	300	27	27	9,0	36,0	300	80	24	4,4	28,4
„C”	400	90	36	15,0	51,0	400	80	32	8,3	40,3
„A”, „B” és „C” országok összesen	1100	90	99	34,2	133,2	1100	80	88	20,9	108,9

3. sz. táblázat

Ország	A hengerde termelő kapacitása, 1000 t	A korszerű egység fajlagos tőkeigénye \$/tonna	Beruházási költség	Eszközlekkötési költség	Összesen
	millió \$				
„A”	800	68	54,4	35,4	89,8
„B”	800	68	54,4	48,5	103,9
„C”	800	68	54,4	34,6	89,0
„A”, „B” és „C” országok összesen	2400	68	163,2	118,5	281,7

A sokkal nagyobb eszközlekkötés miatt a „b” koncepció kevésbé előnyös, mivel a beruházási költség körülbelül 40 millió dollárral nagyobb, mint az „a” koncepcióé.

Az „a” koncepciónak ezen kívül az az előnye is van, hogy a t_6-t_{10} időszakban lehetővé teszi korszerűbb, kisebb tőkeigényű, üzemeltetési költségű berendezések építését és a beruházási kiadások egyenletesebb időbeli elosztását.

Figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy a t_6-t_{10} időszakban kiadott és a t_0 időpontra diszkontált beruházási eszközök értéke nem 288 millió dollár, mint ahogy azt a táblázatban megadtuk, hanem sokkal kevesebb.

Az „önellátás” politikája alapján (I. változat) a megoldás az, hogy csak a kisebb teljesítményű hengerdét építik fel.

A II. változat szerint koordinálják a beruházásokat az országok között. Tehát a t_1 időpontban abban az országban, ahol a szükséglet a legnagyobb mértékben nő, vagyis az „A” országban korszerű durvahengerművet építenek, amelynek termelési kapacitását négy éven keresztül kihasználják. A t_5 időpontban üzembe helyeznek „C” országban, majd a t_8 időpontban a „B” országban egy hengerművet. A t_1-t_4 időszakban az

„A”, „B” és „C” országok új durvalemez-szükségletét az „A” ország fedezi, a t_5 — t_7 időszakban a „C” ország, a t_8 — t_{10} időszakban pedig a „B” ország.

A beruházások koordinálása csökkenti a fajlagos beruházási és eszközbeszerzési költségeket. Ezenkívül a termelő kapacitások fokozatos beépítése lehetővé teszi a műszaki-tudományos eredményeknek a későbbi időpontokban épített létesítményekben való hasznosítását.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az egyszerűsítés kedvéért csak egy termék és csak egy típusú hengermű esetét vizsgáltuk. A valóságban számításba kell venni 15 különböző hengerelt termék iránti új szükségletet, fedezésének lehetőségeit és több országot. A beruházások koordinálása tehát jelentős megtakarításokat tehet lehetővé KGST-szinten, de szükségessé teszi az egyes termékek iránti szükséglet növekedési ütemének megállapítását is.

A leírt két specializációtípus szoros kapcsolatban áll a bővített újratermelési folyamattal. A vaskohászatban ezenkívül még egy specializációtípus van, amely a már felépített termelő kapacitásokra támaszkodik. Ez az úgynevezett fajta szerinti specializáció, amellyel úgy növelik a kapacitáskihasználást, hogy szűkítik az adott gépcsoporton előállított termékek választékát. Nő ezáltal a gépcsoport termelékenysége és csökken a termékegységre jutó állandó költség.

Az olyan program megállapítása, amely biztosítja a maximális kibocsátást és a vevők szükségleteinek optimális kielégítését, megköveteli a hengerek méreteihez való pontos alkalmazkodást, valamint a túlságosan nagy és túlságosan kis méretek kihagyását.

A gépcsoportok száma — különösen kis piacú országban — korlátozott. A keresett méretfajták száma azonban lényegében ugyanaz, mint a fejlett piacú országban. Ezért általában a gyártott termékek választéka a kis hengerdégekben ma még szükségszerűen nagy.

A kis piac egyik következménye a megrendelések felaprózódása. A népgazdaság a kohászati termékek teljes választékát igényli. Az átállítás, a hengercsere munka- és időigényes művelet. A piac korlátozott volta miatt ma még hasonló méretfajtákat állítanak elő kis sorozatokban minden országban, ezért alacsony a kapacitások kihasználtsága.

Ha a fajta szerinti specializációt kiterjesztjük a KGST-országok összes hengerdégre, nő a sorozatnagyság, és optimális termelési program alakítható ki. A gyártás koncentrálódik meghatározott hengergép-csoportokon, a gyártási választék az egyes gépcsoportokon szűkül, az összes gépcsoport tekintetében pedig szélesedik.

A specializáció irányainak megállapításához szükséges ismerni az egyes kohászati termékek iránti szükséglet nagyságát és növekedési ütemét, valamint a hengergépcsoportok kapacitását.

A specializációs programot úgy kell kialakítani, hogy minden gépcsoport termelési programjában lehetőleg kevés termék szerepeljen; a szükséges termelési választék mellett elérjük a gépcsoport maximális teljesítményét; megvalósítsuk a méret és fajta szerinti koncentrációt a kis mennyiségben gyártott termékeknek a termelési programból való kihagyásával.

A specializációs program kidolgozását lehető tevő előfeltétel, hogy egységesített acélfajtákkal és méretszabványokkal rendelkezünk.

A meglevő gépcsoportok jellemző adatainak összeállításán túl tanulmányozni kell a tőkeigény és az üzemeltetési költségek rugalmasságát a termelés nagyságának függvényében. A specializáció nem indokolt az olyan berendezéseknél, amelyeket fel lehet osztani, és amelyeknek állandó költségei kevéssé rugalmasak a termelés változására (egyes húzott rudak, hidegen hengerelt szalagok stb. gyártása).

A specializációval párhuzamosan nőnek a kutatási, szervezési, szállítási és készletezési kiadások. A beruházási kiadások csökkenésének, időben való eltolódásának, valamint az üzemi költségek csökkenésének fedezniük kell ezeket a többletkiadásokat.

A következő probléma a terméknomenklatúra egységesítése, hogy fel lehessen mérni a szükségletet az egyes országokban. A termékcsoportok száma nem lehet túlságosan nagy, de úgy kell ezeket kialakítani, hogy meghatározott típusú hengerdekhez lehessen egy-egy csoportot rendelni.

Véleményünk szerint mintegy 16 termékmérleget kellene kidolgozni, és emellett még körülbelül 10 feldolgozási mérleget. Ez igen munkáigényes és nehéz feladat, de feltétlenül szükséges a termelés specializálásának és a beruházások koordinálásának végrehajtásához.

★

Az eddigi fejtegetések alapján megállapíthatjuk, hogy a specializálás bevezetése és a beruházások nagy méretekben való koordinálása hosszantartó folyamat, amelynek megvalósítását több szakaszra kell felbontani.

Az *első szakaszban* a következő kiinduló problémák kidolgozására kellene összpontosítani az erőfeszítéseket: a) az egyes termékek iránti szükséglet szintjének és dinamikájának megállapítása; b) a szabványok és műszaki feltételek egységesítése; c) a fajlagos költségek rugalmassági vizsgálata; d) a meglevő hengergépcsoportok összesített jellemző adatainak kidolgozása, valamint ennek alapján a közös hengerlési program megállapítása.

A *második szakaszban* koordinálni lehetne az alapvető beruházásokat, és meg lehetne kezdeni a közös hengerlési program fokozatos bevezetését. Ennek a programnak először csak a hengergépcsoportok egy részére és néhány hengerelt termékre kell kiterjednie. Később kerülne sor a kölcsönös szállítások megkezdésére is, amelyek a beruházások koordinálására vonatkozó egyezményből következnek. Ebben a szakaszban kell megteremteni az alapokat a teljes ágazati specializáció bevezetéséhez a specializált berendezéseken gyártott termékek körében.

A *harmadik szakaszban* már érvényben kell lennie a közös hengerlési programnak a tervezett termékfajták túlnyomó részében, és teljes mértékben folyniuk kell a beruházások koordinálásából következő szállításoknak, valamint meg kell kezdődnie az ágazati specializálás folyamatának.

A KGST Közlekedési Állandó Bizottsága munkájának néhány eredménye

Öt év telt el azóta, hogy létrehoztuk a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának Közlekedési Állandó Bizottságát (előtte a Közlekedési Állandó Csoport működött). Munkájának célja a vasúti, gépkocsi, vízi és légi közlekedés fejlesztésének előmozdítása. Ez a bizottság kissé később jött létre, mint a KGST más bizottságai.

A Közlekedési Állandó Bizottság létrehozását (a KGST 1958. évi IX. ülészaka határozatának megfelelően) a közlekedés jelentőségének növekedése, valamint a tagországok gazdasági fejlődésében és kölcsönös együttműködésében való szerepének felmérése tette indokolttá. A Bizottság feladatkörébe a kérdések komplexuma tartozik: a nemzetközi szállítások megszervezése és biztosítása, a különböző közlekedési formák racionális kihasználása; a beruházási tervek összehangolása a legnagyobb hatékonyságuk biztosítása végett; a sokoldalú tudományos és műszaki együttműködés, a szállítóeszközök fő paramétereinek és szabványainak egységesítése stb. A Bizottság munkaszervei a vasúti, a vízi, a gépkocsi és a légi munkacsoportok és később a komplex problémák szekciói lettek.

Tevékenységét a Közlekedési Állandó Bizottság a legsürgősebb feladatok kijelölésével és azoknak a feladatoknak az elvégzésével kezdte el, amelyek a Tanács régebbi határozataiból következtek. Most, öt év eltelte után, lehet már mérleget készíteni munkájáról, el lehet mondani a munka főbb eredményeit.

A Bizottság igen bonyolult problémákkal foglalkozott. Azért voltak bonyolultak, mert figyelembe kellett venni a felek eltérő érdekeit; különböző volt a felek törekvése több nehéz kérdés megoldásában; a feleknek kölcsönösen meg kellett ismerniük és helyesen értelmezniük egymás álláspontját a vitatott kérdésekről, hogy mindenki számára előnyös és elfogadható határozatokat hozhassanak.

A Tanács VIII. ülészakán a Közlekedési Csoportot megbízták a nemzetközi teherszállítási tervek egyeztetési módszereinek és módjainak kidolgozásával, valamint a tervteljesítéshez szükséges eszközök megállapításával. A Közlekedési Állandó Bizottság 1965-ig egyeztette a szállítások nagyságát. A szállítás volumene rendszeresen nő. Például Lengyelország esetében 1960 és 1965 között 50 százalékkal nő, de hasonló mértékben nő a többi országban is.

Vasúti közlekedés

A legtöbb ország közlekedésében a vasút továbbra is uralkodik, ezért a Közlekedési Állandó Bizottság munkáinak egyik fő témáját alkotja.

Gondosan elemeztük a vasúti közlekedés helyzetét a tagországokban, majd foglalkoztunk azokkal a nehézségekkel, amelyek a vasút fejlődése, valamint a termelés és a szállítandó árutömeg növekedése kö-

zötti aránytalanságból következnek. Ennek alapján megállapíthattuk, hogy milyen műszaki és szervezési intézkedések szükségesek az export-, import- és tranzitszállítások biztosításához.

A Bizottság foglalkozott olyan alapvető problémákkal is, mint a vagonpark fejlődése, a vasúti felépítmény megerősítése, a vasúti vontatás villamosítása és dieselesítése.

Az elemzésből kitűnt, hogy a gyorsan (a tervezettnél gyorsabban) növekvő szállítási feladatok elvégzéséhez 1965-re körülbelül 50 ezer tehervagon fog hiányozni a KGST tagországaiban. Ez különösen a szállítások csúcsidőszakaiban lesz érezhető. Megoldásként a Bizottság több javaslatot dolgozott ki, mindenekelőtt a vagonok jobb kihasználására főképp a kocsifordulók 20—25 százalékkal való megrövidítése révén az 1959—1965. években. Ezt a célt eddig csak részben sikerült elérni.

A vagonok jobb kihasználását a nemzetközi közlekedésben elősegíti a munka megjavítása a határállomásokon. Ezért az összes KGST-ország közti fő határállomásokon erőfeszítéseket tettek e cél megvalósítására.

A személy- és teherszállítás megjavítása végett eddig a következő közös határállomásokat szervezték: Rusze—Giurgiu a bolgár—román, Curtici—Lökösháza a román—magyar, Komárom—Komarno a magyar—csehszlovák, Petrovice és Karvina—Zebrzydowice, valamint Lichkov—Międzylesie a csehszlovák—lengyel határon és ezenkívül — a teherszállítás számára — Rusovce—Rajka a csehszlovák—magyar, Mezi-městí—Mieroszów és Vrbice—Chalupke a csehszlovák—lengyel határon.

Az összes vasútállomásokon a szállítással kapcsolatos műszaki és kereskedelmi, valamint határátlépési és vámeljárást a szomszéd országok hatóságai közösen végzik, ami előmozdítja a vasúti szerelvények állásidejének csökkentését.

Több más állomáson végzett elemzés is kimutatta, hogy megvan a lehetőség a közös munkavégzési folyamat megteremtésére, a közlekedési eszközök gazdaságosabb kihasználásának és az állomások áteresztőképességének növelésére, ami a jövőben elő fogja segíteni a nemzetközi szállítás javítását. Jelenleg néhány újabb közös határállomás létrehozását tervezzük, ezek a következők: Děčín—Bad-Schandau. Kietz—Kostrzyn, Guben—Gubiń, Horka—Węgliniec.

Igen fontos problémát jelent a KGST-országok közös tehervagonparkjának megteremtése. A Közlekedési Állandó Bizottság a múlt év közepe óta előkészítő munkákat végzett, amelyek „A közös tehervagonpark létrehozásáról és működéséről szóló szerződés” 1963. december 21-én történt aláírásához vezettek. A szerződést Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, a Német Demokratikus Köztársaság, Románia és a Szovjetunió kormányainak meghatalmazott képviselői írták alá.

A közös tehervagonpark felügyeleti szerve a Közös Tehervagonpark Tanácsa lesz, amelynek tagjai a KGST-országok képviselői. Adminisztratív szerve pedig a Közös Vagonpark Forgalmi Irodája, amely egyidejűleg igazgatási és elszámolási központ is lesz Prága székhellyel. Ez a szerv a Tanács állandó végrehajtó apparátusát fogja képezni, munkatársait a KGST-országok fogják delegálni.

A közös park fedett vagonokból és szénszállító kocsikból fog állni, amelyeket „OPV” jelöléssel látnak el. A közös használatú vagonallo-

mányhoz a részt vevő országok olyan arányban fognak hozzájárulni, amely megfelel nemzetközi teherszállításaik volumenének. Ennek az elvnek megfelelően elhatározták azt, hogy kezdetben a közös vagonparkhoz mintegy 100 ezer kocsi fog tartozni, amelyek továbbra is az egyes országok tulajdonában maradnak, de az összes résztvevők számára használhatók lesznek. Elvben ezt a vagonparkot a résztvevő országok egymás közötti szállításaiban kell felhasználni, de emellett belső forgalmukban, valamint más európai, nem KGST-országokkal való forgalomban is felhasználhatók.

Minden KGST-ország csak annyi vagonot használhat majd, amennyi az „elszámolási aránya”, azaz a közös parkba beadott kocsik száma. Ez az elv azt jelenti, hogy minden országnak, amely megrakott tehervagonokat irányít külföldre (más KGST-országba), ugyanannyi megrakott tehervagont kell kapnia a többi KGST-országtól, hiány esetén pedig a különbözetet üres tehervagonokkal kell feltölteni.

Az alapelv tehát az, hogy minden országban hozzájárulási arányának megfelelő számú tehervagon maradjon meg. Ez ugyanis lehetővé teszi a természetes — vagon: vagon — csere lebonyolítását minden külön pénzügyi elszámolás nélkül. Előfordulhat azonban, hogy az egyik országban felesleg, más országokban pedig hiány keletkezik a közös használatú vagonokból. Erre az esetre kocsihasználati díjat létesítettek, amely a saját részarányt meghaladó számú vagon használatakor fizetendő.

Az alapidő egy kéttengelyes vagonért napi 1,5 rubel (egy négytengelyesért a kétszerese). Az eddig érvényben levő tarifa szerint a kocsihasználat díja napi 0,8 rubel volt. Nagy díjemelést irányoznak elő a normán felüli kocsiállás esetére, amely az alkalmazott progresszió következtében távolról sem lesz kifizetődő.

A közös tehervagonpark létrehozása reálisan mérhető előnyöket biztosít minden KGST-ország számára. Most ugyanis az az elv van érvényben, hogy minden külföldre küldött vagon kirakódása után ugyanazon az útvonalon a küldő országba kell visszajuttatni, vagyis az elv az, hogy a kocsit minél előbb vissza kell kapnia a küldő országnak és sehol sem szabad feltartóztatni. Ez a látszólag helyes elv azonban hátrányos következményekkel jár.

Mivel mind a belső, mind a nemzetközi szállításokban a megrakott és az üres járatoknak eltérő az irányuk, a vagonok egy része üresen érkezik külföldről. Az ilyen üres, valamint kereszteződő és szembejövő kocsijáratok hátrányosan befolyásolják a kocsifordulók idejét, csökkentik az egyes vasútvonalak és csomópontok, ezen belül pedig a határállomások áteresztőképességét. E probléma méreteiről képet lehet alkotni abból, hogy például a lengyel vagonok 80 százaléka üresen jön vissza hazájukba, mivel az adott esetben nincs szembejövő irányú teherszállítás. Viszont a lengyel vasút is a külföldi kocsiknak mintegy 25 százalékát üresen küldi vissza.

A közös vagonpark keretén belül komplex módon szabályozni fogják az üres vagonok érkezését az egyes KGST-országokból. A Forgalmi Iroda elemezni fogja a teherszállítások irányát, nagyságát és ennek alapján meg fogja állapítani e szállítások optimális irányát. A KGST-országok kölcsönösen átadhatnak majd egymásnak bármilyen „OPV” jelzésű vagonokat, amelyek például a közeli határterületeken vannak (függet-

lenül attól, hogy mely ország tulajdonát képezik), ha ily módon el tudják kerülni országuk területén a fölös üresjáratot.

A közös tehervagonpark csak fél év múlva lép működésbe. A végső határidőt a Közös Tehervagonpark Tanácsának első ülésén jelölik meg. Eddig az időpontig a KGST-országok vasútjainak sürgősen el kell végezni az olyan feladatokat mint a közös park számára átadandó vagonok megjelölése, a személyi állomány előkészítése stb.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy mindezek a szervezeti intézkedések nem szüntethetik meg teljesen a tehervagonhiányt, mert a szállítások növekedési üteme nagyobb a tervezettnél. Ezért szükséges, hogy határozatot hozzunk a tehervagonok gyártásának és szállításának növelésére olyan országokban, amelyekben ez a hiány a legnagyobb.

Nem tűr halasztást az 1435 mm nyomtávú vasúti vágányok állapota javításának és fenntartásának megoldása. Kidolgoztuk eddig a vasúti felépítmény tipizálásának irányelveit, és az alacsony széntartalmú acélból készült sínek gyártása és átvétele egységesítésének műszaki feltételeit. Kidolgoztuk a sínmérleget is és egyeztettük a KGST-országok sín-szükségletének fedezési módjait, figyelembe véve a saját termelést és az importot. Megkezdtük (és részben már be is fejeztük) a munkát a felépítmények erősítésén a nemzetközi közlekedési vonalakon, hogy alkalmazkodjanak a 20,5 tonna tengelynyomáshoz. Elfogadtunk néhány egységes ütigéptípust is, és megtaláltuk a különféle vegyszereket a pályák gyomtalanításához.

Fontos műszaki probléma a széttolható tengelykerekek szerkezetének kidolgozása. Ezzel a Szovjetunió és az NDK szakemberei foglalkoztak a Vasúti Gördülőállomány Csoportból. Ez a probléma azért különösen fontos, mert a Szovjetunió és a többi ország vasútjain eltérő a nyomtáv. Néhány igen ügyes szerkezeti megoldást dolgoztak ki, és ezek közül az egyiket el fogják fogadni felhasználásra. Vizsgálják továbbá a széttolható tengelykerekekű vagonokkal való szállítás gazdaságosságát, összehasonlítva a normális típusú kocsikon, átrakodás alkalmazásával történő szállításokkal.

Végül kidolgoztuk a két- és négytengelyes vagonok, a fedett és szén-szállító vagonok szabványosított típusainak terveit, hogy ezeket bekapcsoljuk a közös tehervagonparkba.

Sok figyelmet fordítunk most a KGST-országok vasútjainak gőzvontatásról villamos és belsőégésű motoros vontatásra való teljes áttérésének tervére. Megvan a nemzetközi villamosított fővonalak előzetes sémája, amely figyelembe veszi a határérintkezéseket. Jelenleg a Közlekedési Állandó Bizottság munkaszervei a villamosítás és a dieselesítés konkrét kérdéseivel foglalkoznak, amelyek túllépik az előzetes sémák kereteit.

Sok téma kidolgozásában, mint például a vasutak szükségleteinek fedezése a vasúti gördülőállomány (különösen a korszerű vontatópark), a berendezések és gépek tekintetében, a Közlekedési Állandó Bizottság szorosán együttműködött a KGST Gépipari Állandó Bizottságával és a Vasúti Együttműködés Szervezési Bizottságával. Ez az együttműködés egyre jobb eredményeket hoz.

Vízi szállítás

A vízi szállítás alapvető problémái, amelyekre a Bizottság figyelme összpontosult, a következők voltak:

- a tengeri és folyami flotta, a tengeri kikötők és a hajójavító bázisok fejlesztése,
- a rendszeres tengeri hajózási vonalak megszervezése és azok együttműködése,
- a belvízi hajózási úthálózat egységesítése a tagországokban.

A tengeri flotta fejlődése nem tart lépést a szállítások fejlődésével. Az utóbbiak például 1963-ban az előző évhez képest 25 százalékkal nőttek. Ezért megnövekedtek a kapitalista országok hajóin való szállításért kifizetett fuvardíjak. A tengerhajózás fejlesztésének kidolgozott javaslatait a Közlekedési Állandó Bizottság a KGST XII. és XIV. ülészakán terjesztette elő.

A tengeri szállítás „szűk keresztmetszete” a kikötők. Bizottságunk több javaslatot dolgozott ki, amelyek megvalósítása növeli majd a kikötők átbocsátó kapacitását, javítja felszerelésüket és megerősíti a hajójavító bázisokat.

Az együttműködés fontos eleme a hajózásban a tengeri vonalak működésének javítása. A KGST-országok rendszeres hajózási vonalainak száma az 1960. évi 57-ről 1961-ben 63-ra, 1962-ben 66-ra és 1963-ban 69-re nőtt. Tehát maximálisan ki kell használni a rendelkezésre álló lehetőségeket, hogy tökéletesítsük a tengeri szállításokat, különösképpen a KGST-hez tartozó országok külkereskedelmi rakományainak szállításait. Ebből a célból létrehoztuk a Hajófuvarozás Koordináló Bizottságát, amelynek székhelye Moszkvában van. Feladata a tengeri hajótér racionális kihasználása, valamint az együttműködés javítása a tengeri szállításban, a hajóiratok egységesítése és sok egyéb hajózási kérdés koordinálása.

Az Állandó Bizottság sokat foglalkozik a tengerhajózás technikai kérdéseivel is. Meg kell itt említeni, hogy a Bizottság IX. ülésén kidolgozták és jóváhagyták a tengeri teherhajók tipizálására vonatkozó ajánlásokat. Ennek eredményeképpen körülbelül 50 hajótípust fognak gyártani, ezek műszaki jellemzői megfelelnek a nemzetközi konvencióknak és a különféle egyéb, munkájukkal kapcsolatos követelményeknek. Ez jelentősen csökkenti a tervezési időt és költségeket, lehetőséget nyújt a nagysorozatú gyártásra, megrövidíti a hajók építési és javítási idejét, valamint biztosítja a flotta jobb, gazdaságosabb kihasználásának feltételeit. Az előzetes terveket most a Gépipari Állandó Bizottság vizsgálja, és a legközelebbi időben fogják őket egyeztetni a Közlekedési és a Gépipari Állandó Bizottságok.

A Közlekedési Állandó Bizottság XI. ülésén hasonló ajánlásokat fogadtak el a műszaki és segédflotta hajóinak tipizálására. A KGST-országok rendelkezésére álló ilyen hajótípusok számának felére-harmadára való csökkentését tervezik. Ez lehetővé teszi, hogy a jövőben nagy sorozatban gyártsuk a hajókat, ez biztosítja a javítások jobb megszervezését.

Nagy figyelmet fordítottunk a folyami hajózásra is. Itt munkánk elsősorban a KGST-országok egységes vízi úthálózatának kidolgozására összpontosult. Az Állandó Bizottság IX. ülésén jóváhagytuk a víziutak

nemzetközi osztályozásának fő mutatószámait, ezeket fogjuk felhasználni a vízi utak tervezésében, építésében, rekonstrukciójában. A tagországok megkapták a Bizottság által kidolgozott módszertant az új víziutak építése gazdasági hatékonyságának meghatározására, valamint a beruházási és folyó ráfordítások nagyságának meghatározására a folyami szállításban.

Meg kell azonban említenünk, hogy a folyami hajózás kihasználása — nagy potenciális lehetőségei ellenére — a nemzetközi szállításban nem kielégítő, sőt az 1961—1963. években végzett szállítások még kisebbek is voltak a tervezettnél. Ez a kiszolgálás nem kielégítő minőségének, a hosszú szállítási időszaknak és a díjtételek nem ösztönző voltának következménye. A Dunán való szállítás például alig 3 százalékkal olcsóbb a párhuzamos vasúti szállításnál. Egyebek között e helyzet megjavítása végett a KGST XII. ülészakán Szófiában 1959-ben egyezményt írtak alá a nemzetközi közvetlen vegyes „vasúti—vízi” közlekedésről; ez az egyezmény főképpen a vegyes „vasúti—dunai” szállítás aktivizálására vonatkozik.

Közúti közlekedés

A gépkocsival nemzetközi méretekben végzett szállítások egyelőre jelentéktelenek, de nagyon gyorsan nőnek. A KGST Közlekedési Állandó Bizottsága által elkezdett munkák célja a jobb feltételek megteremtése a további fejlődés számára.

Mindenekelőtt javítani kell az autóutak állapotát, ki kell építeni a megfelelő gépkocsiparkot és garázshálózatot, tökéletesíteni kell a javítások és a műszaki szerviz megszervezését, ki kell dolgozni a nemzetközi gépkocsiszállítások egységes elveit és szervezeti feltételeit, valamint díjtételeit.

Az alapvető feladatok közé tartozik a fő autóutak, főképpen a tagországok fővárosait összekötő országutak tervszerű rekonstrukciójának megvalósítása. Ezek az országutak lehetővé kell hogy tegyék már 1963-tól kezdve a 10 tonna tengelyterhelésű gépkocsikon való nemzetközi szállítást. Lengyelország területén például korszerűsíteni kell a Sieradz-Wroclaw útszakaszt, ennek eredményeként az eddig használtnál (amely Katowicen keresztül halad) 65 km-rel rövidebb Varsó—Prága országutat kapunk. A jövőre vonatkozó tervek ebben a körben tartalmazzák a fontosabb városokat, ipari központokat, vasúti csomópontokat és tengeri kikötőket összekötő országutak korszerűsítését a KGST-országokban.

Sok figyelmet fordítottunk az autóközlekedés műszaki problémáira. Kidolgoztuk és átadtuk a Gépipari Állandó Bizottságnak a nemzetközi szállításokra alkalmas speciális rendeltetésű gépkocsik, pótkocsik és nyerges pótkocsik gyártásának műszaki alapadatait. Ehhez a problémakörhöz tartozik továbbá a javítások és a műszaki szerviz, a garázsberendezések, valamint az útépítő és -karbantartó gépek és berendezések gyártása.

A nemzetközi gépkocsiforgalom alapkérdései közé tartozik a jogi, szervezeti és tarifakérdések kidolgozása is. A nemzetközi szállítások egy-

séges elveinek és szervezeti feltételeinek megállapítása bizonyos nehézségekbe ütközik, ezek abból származnak, hogy nem minden tagország vesz részt a fennálló nemzetközi egyezményekben.

Légi közlekedés

A munkák megkezdése e téren szükségessé tette a KGST-országokat összekötő vonalakon lebonyolódó légi forgalom mostani állapotának mélyreható elemzését. Figyelmet fordítottunk a légiforgalmi vállalatok együttműködésének és a szállítások koordinálásának problémáira, a repülőgéppark és a javító bázisok fejlesztésére, a repülőterek rekonstrukciójára, foglalkoztunk a repülőtéri berendezésekre és a repülőgépekre vonatkozó egyes műszaki-használati előírások egységesítésével. Megvizsgáltuk továbbá a helikopterek népgazdasági felhasználását és a modern repülőgéppark távlati fejlesztésének kérdéseit.

A légi közlekedés koordinálásának alapeleme azonban, véleményünk szerint, a KGST-országok légiforgalmi vállalatainak együttműködése. E törekvések célja a légi szállítás hatékonyságának és gazdaságosságának növelése a rendelkezésre álló repülőgépek egyre jobb kihasználása útján. Ez kedvező feltételeket teremt a nemzetközi légi közlekedés további fejlődéséhez.

A Bizottság foglalkozott olyan műszaki kérdések egyeztetésével is, mint például a repülésben használt URH frekvenciasávok felosztásának terve, a repülőgépeken használt magasságmérők műszaki előírásai stb. Nagy fontosságú a nemzetközi légi kikötők, valamint a légi pályákon, repülőgépeken és légikikötőkben használt rádiónavigációs és rádiólokációs berendezések műszaki alapadatainak szabványosításában elvégzett munka.

Általános problémák

A nemzetközi közlekedésben és áruforgalomban a díjtételek különösen fontos szerepet játszanak. Ez egyike azoknak a problémáknak, amelyeknek Bizottságunk állandóan nagy figyelmet szentel. Fontosságát bizonyíthatja talán az a tény is, hogy a Közlekedési Állandó Bizottság és a KGST Végrehajtó Bizottsága több egymást követő ülésén foglalkoztak vele. Az ebben a kérdésben hozott határozatok javasolják, hogy a bevezetendő új díjtételeket a KGST-országokban általánosan alkalmazott díjak átlagos szintjén állapítsák meg.

Az új díjtételek megállapítása szoros kapcsolatban van a KGST-országok külkereskedelmi áraival foglalkozó munkálatokkal.

Egyáltalában nincsenek meg a nemzetközi gépkocsiszállítás díjtételei, kidolgozásuk elő fogja segíteni az ilyen szállítások kibővítését.

Nagy jelentősége van a Bizottság munkacsoportjai által végzett módszertani vizsgálatoknak is. Ezek a különféle tömeges import- és exportárak szállítási költségeinek összehasonlító vizsgálatára irányultak. Érdemes megemlíteni, hogy 1962-ben a szén-, érc- és kőolajszállítások a KGST-országok közötti összes forgalom 70 százalékát tették ki. Ezért a részt vevő országok igyekeznek maximálisan csökkenteni költségeiket oly módon, hogy a nyers- és fűtőanyagokat a kitermelés helyén dúsítják,

villamos energiát adnak át az energiahordozók szállítása helyett, csővezetékes szállításra térnek át stb.

Fontos a szállítás legracionálisabb fajtájának kiválasztása, a helyes szállítási irányok megállapítása, az egymást keresztező és kerülő irányú import-export szállítások megszüntetése, a szállításoknak megfelelően hatékony főútvonalakra való összpontosítása stb.

A szállítások racionalizálására irányuló munkákat folytatni fogják a Közlekedési Állandó Bizottságban és a KGST érdekelt ágazati bizottságaiban. Meg kell állapítani ezzel kapcsolatban a KGST-országok tervezésében, statisztikai beszámoló rendszerében és elemzéseiben használt egységes statisztikai mutatószámokat. Ez lehetővé teszi a szállítás állapotának és munkájának megfelelő összehasonlítását az egyes országokban, és megkönnyíti a pontosabb fejlesztési tervek kidolgozását.

Nagyon fontos feladat az utasszállítás tökéletesítése, ezzel az Állandó Bizottság egyre többet fog foglalkozni. Eddig a Bizottság viszonylag kevés figyelmet fordított erre, mert erőfeszítéseit elsősorban a nemzetközi teherszállításra összpontosította. Ez különben kapcsolatban volt a KGST-országok sürgős gazdasági szükségleteivel. Ma az utasszállító vonatok sebessége még kicsi, az állásidők hosszúak és gyakoriak, nem ritkák a késések, és nyilvánvalóan nem elegendő a nemzetközi vonalakon közlekedő vonatok száma sem. Túlságosan sok időt veszítenek el az utasok a repülőtérre való kiutazással, majdnem teljesen hiányzik a nemzetközi autóközlekedés, nem kielégítő az utasok kiszolgálásának színvonalja és bonyolult a határátlépési és a vámkezelési eljárás.

1963-ban kidolgoztuk a nemzetközi utasszállítás tökéletesítésének részletes programját a legközelebbi évekre és a távlati időszakra. A tervek szerint már 1964-ben lényegesen jobb vasúti és légi menetrend lesz érvényben. Így egyebek között további expresszvonatokat fognak indítani a KGST-országok fővárosai és a fontosabb fürdőhelyek, üdülőhelyek és ipari központok között az egyes országokban.

A Közlekedési Állandó Bizottság sokoldalú tevékenységét kiegészíti és gazdagítja a tagországok tudományos és műszaki együttműködése. Az erre irányuló erőfeszítések azonban most csak a tengeri, folyami és légi közlekedésre terjednek ki, mert a vasúti és a közúti közlekedésben való együttműködés a Vasúti Együttműködés Megszervezésének Bizottsága keretében folyik. Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy ezen a területen bizonyos szervezeti változtatásokat kell végrehajtani a jövőben.

Egészében azonban a tudományos és műszaki együttműködés ma túlságosan egyszerű formákon alapul. Főképpen abból áll, hogy a tagországok információkat és adatokat adnak át annak az országnak, amely a kijelölt probléma egészének kidolgozásával foglalkozik. Hiányát érezzük a közlekedési munka különböző területein dolgozó szakemberek közelebbi kapcsolatainak, a tudományos konferenciáknak, amelyeknek célja a kidolgozott anyagok részletes megismerése és megvitatása lenne. Több figyelmet kellene fordítani egyebek között a közlekedési könyvkiadók közti szorosabb kapcsolat és tapasztalatcsere megszervezésére, szorosabbá kell tenni az együttműködést a közlekedési tárcák műszaki-közgazdasági információs szervei között a KGST-országokban.

A Közlekedési Állandó Bizottság működésének öt éve kétségtelenül eredményes volt, bár még nem az összes vizsgált területen tudtunk kielégítő eredményeket elérni. A még szabályozatlan pénzügyi kérdések nemritkán több fontos probléma megoldását akadályozták, az egyes felek saját érdekei nem minden esetben estek egybe az egész közösség közös érdekeivel. Mindennek ellenére a szocialista országok különböző közlekedési szervezeteit képviselő szakemberek érintkezése lehetővé tette a nézetek összeegyeztetését igen sok fontos problémával kapcsolatban. Ez kétségtelenül hozzájárul a szükségletek jobb kielégítéséhez a nemzetközi szállításban és a KGST-országok gazdasági fejlődéséhez.

A már megszerzett tapasztalatok és a Közlekedési Állandó Bizottság munkáiban részt vevők törekvései azt bizonyítják, hogy a KGST-országok előtt álló további feladatokat is sikeresen meg fogjuk oldani.

W. SCHIRMER:

A KGST-országok vegyipari együttműködése

Minden ország gazdaságában nagy jelentősége van a vegyiparnak. Részben a vegyipar látja el új, jóminőségű anyagokkal az ipar olyan ágait, mint a gépgyártás, elektrotechnika, építőipar. A mezőgazdasági termelés függ a mezőgazdaságnak juttatott műtrágya és növényvédőszer mennyiségétől.

Jelenleg a vegyipar gyors fejlődése a szocialista gazdaság magasfokú iparosításának, a munkatermelékenység emelkedésének legfőbb feltétele. Ezért a KGST-országok kommunista és munkáspártjai első titkárainak értekezlete 1963. júliusában különös részletességgel foglalkozott a vegyipar fejlesztésének kérdéseivel.

A KGST Vegyipari Állandó Bizottsága készíti elő a KGST-országok vegyipari fejlesztési terveinek koordinálására, a vegyipari termelés specializációjára és kooperációjára vonatkozó javaslatokat, szervezi a közös tudományos kutató munkát, és közreműködik abban, hogy új vegyipari eljárások kidolgozásában és vegyipari üzemek építésében az egyes országok egymásnak segítséget nyújtsanak; támogatást ad a már működő vegyipari berendezések modernizálásában és a vegyipar továbbfejlesztésével kapcsolatos más problémák megoldásában.

Az 1970-ig terjedő időszakban minden KGST-országban lényegesen nő a vegyipar termelése, különleges szerephez jut a kőolajbázisú vegyipar. Nagy olajfeldolgozó üzemek épülnek, és új, igen termelékeny eljárásokat, folyamatokat vezetnek be. Az olajfeldolgozás során létrejövő termékekből is állítanak majd elő műanyagokat, szintetikus szálakat, szintetikus kaucsukot, oldószereket és plasztifikátorokat.

Azokban a KGST-országokban, amelyekben már korábban fejlett volt a vegyipar — például a Szovjetunióban, Csehszlovákiában és az NDK-ban —, különleges jelentősége van a meglévő berendezések felújításának. A KGST-országok közötti tudományos-technikai tapasztalatcsere segítséget nyújt majd ebben. A Vegyipari Állandó Bizottság a

KGST-országok szakembereiből brigádokat állított össze, amelyek minden érdekelt országban tanulmányozhatják a vegyipari termelés helyzetét, és javaslatokat dolgozhatnak ki a termelés ésszerűsítésére, felújítására.

1958 óta a KGST-országok vegyiparának fejlődése gyorsabb ütemben haladt előre, mint egész iparuké. 1962-ben a KGST-országok termelése 3,4 millió tonna ammónia, 3,9 millió tonna kalcinált szóda, 2,4 millió tonna nitrogénműtrágya, 3,6 millió tonna cellulóze, 850 ezer tonna műanyag és szintetikus kátrány, valamint 610 ezer tonna műszál volt. A következő évekre tervezik a műtrágya-, a műanyag-, a szintetikusszál-, a karbamid- és a növényvédőszer-termelés gyors növelését.

A szocialista építés időszakában nagy teljesítőképességű vegyipar létesült Bulgáriában, Romániában és Magyarországon, ahol azelőtt nem volt fejlett vegyipar.

Az egy főre jutó vegyipari termelésben a KGST-országok között fennálló nagy különbség 1980-ig jelentősen csökkenni fog. Minden országban emelkedik majd a vegyipari termelés színvonala és mindegyik a nyersanyagbázisának és természeti körülményeinek megfelelő profilt kap. A KGST-országok vegyiparának rövid idő alatt el kell érnie, hogy elegendő mennyiségben, magas technikai színvonalon és kedvező gazdasági feltételekkel termeljen minden vegyipari terméket. Ezeknek a feladatoknak a megvalósításában nem kis szerep hárul a Vegyipari Állandó Bizottságra.

A fejlettebb országok segítséget nyújtanak a kevésbé fejletteknek. Itt feltétlenül ki kell emelni a Szovjetunió szerepét, amely komplett vegyipari üzemeket szállít Bulgáriának, Magyarországnak, Lengyelországnak, Romániának, és Csehszlovákiának, támogatja a vegyipar fejlesztésében a Német Demokratikus Köztársaságot. A Szovjetunió új vegyipari kapacitások létesítésére hitelt nyújt az NDK-nak. Ennek törlesztése vegyipari termékek szállításával történik.

A cél az, hogy a KGST-országok közötti szocialista nemzetközi együttműködés útján magas munkatermelékenységet érjünk el.

A Vegyipari Állandó Bizottság munkájában elsőrendű fontosságúak azok a feladatok, amelyek az 1970-ig terjedő tervek egyeztetésével kapcsolatosak. A KGST XVI. ülészaka a távlati tervek koordinálását ismerte el a szocialista nemzetközi együttműködés alapvető módszerének. Ez tükröződik a Vegyipari Állandó Bizottság munkatervében is. A bizottság fontos előkészítő munkálatokat végzett. Kidolgozta például a vegyipari, a cellulóze- és papíripari termelés specializációjának és koordinálásának alapelveit; összeállította azon legfontosabb termékek nomenklatúráját, amelyek termelésének 1970-ig való nemzetközi koordinálása halaszthatatlan feladat; megvitatta a vegyipar technikai fejlesztésének fő irányvonalait az 1980-ig terjedő időszakra.

A vegyipari tervek egyeztetésének fő tartalma a vegyipari termelés specializációja és kooperációja. Az Állandó Bizottság már javaslatokat dolgozott ki több mint 2000 vegyipari termék specializációjára. A javaslatok a vegyipar következő területeire terjednek ki: a textiliparban felhasznált vegyi anyagok, mosószeres, szintetikus helyettesítőanyagok a bőripar számára, organikus festékek, gyógyszeripari termékek, növényvédőszeres, finom vegyi hatóanyagok, gumipótló készítmények.

A KGST Vegyipari Állandó Bizottsága fontos vegyipari termékek szakosítására tér át, amelyeket nagy volumenben állítanak elő. Ilyenek a műanyagok, szintetikus kaucsuk, műszálak, abroncsok stb.

A vegyipari termelés szakosításánál figyelembe kell venni néhány, a munkatermelékenységre és az önköltségre ható tényezőt. Ide tartoznak: a nyersanyag- és energiakészlet, a vegyipari termékszükséglet, a nyersanyagok és a vegyipari termékek szállításának feltételei, a szakképzett munkaerővel való ellátottság és néhány esetben a rendelkezésre álló víz mennyisége (például a cellulózgyártásnál).

Sok vegyipari termék előállítása nagyon energiaigényes, ezért előirányozták ezen termékek termelésének nagy elsődleges energiahordozóforrásokkal rendelkező országokba való koncentrációját.

Kedvezők az előfeltételek a vegyipari termékek és anyagok termelésének az 1970-ig terjedő időszakban való szakosítására. Sok új vegyipari terméket vettek be a termelési programba, így a poliformaldehidet, néhány különleges szintetikus kaucsukfajtát, szilikontartalmú és fluorkészítményeket. Ezekre a vegyipari termékekre vonatkozólag a Vegyipari Állandó Bizottság előre készíthet javaslatokat és a termelési kapacitásokat oly módon állíthatja össze, hogy az adott termékeket már előállító országok termelése az összes KGST-ország szükségletét fedezze. Ez jó előfeltétel lesz a KGST Vegyipari Állandó Bizottságának a konkrét szakosítási javaslatok kidolgozására.

A vegyipar fejlődésének döntő tényezője a nyersanyagellátás. A KGST-országok a természetes kaucsuk kivételével minden szükséges nyersanyaggal rendelkeznek, így kőolajjal, földgázzal, szénnel, fával, káliummal, foszforral, kénnel, konyhasóval, bórral és titánnal.

A szovjet kőolajszállítmányok lehetővé teszik a kőolajfeldolgozóipar megteremtését minden KGST-országban. A „Barátság” kőolajvezeték, amely a Szovjetuniót összeköti a Lengyel Népköztársasággal, a Csehszlovák Szocialista Köztársasággal, a Magyar Népköztársasággal és a Német Demokratikus Köztársasággal, segíti ezeknek a céloknak a megvalósítását. Annak ellenére, hogy az NDK-ban a szénbázisú vegyiparnak komoly hagyományai vannak, a kőolaj itt is mind nagyobb mértékben válik vegyipari nyersanyaggá. Hasonló lehetőségek vannak a KGST-országok kálisóval és foszforműtrágyával való ellátására.

A természetes nyersanyagok kitermelése, szállítása és dúsítása rendszerint nagy tőkebefektetéseket igényel, amelyek lassan térülnek meg. Más a helyzet a munkaigényes termékek, így a gyógyszeripari készítmények előállítására szolgáló vegyipari létesítményekkel, berendezésekkel. Ezek a beruházások sokkal gyorsabban térülnek meg. Ha ezt a körülményt figyelmen kívül hagyjuk, az egyenlőtlen nyersanyagelosztás az egyes KGST-országok népgazdaságainak egyenlőtlen megterheléséhez vezethet. Ezért a KGST Vegyipari Állandó Bizottsága azt javasolja, hogy az egyes nyersanyagfajtákban érdekelt KGST-országok kölcsönösen járuljanak hozzá ezen nyersanyagok feltárásának és kitermelésének költségeihez, nyújtsanak hitelt berendezések formájában, amelyet majd nyersanyagszállításokkal törlesztenek. E módszer célszerűségét példázza a foszfortartalmú ércek közös kitermeléséről létrejött egyezmény. A Szovjetunióban nagy foszforlelőhelyek vannak, amelyek feltárásához és kitermeléséhez anyagokkal és beruházásokkal járul hozzá Lengyelország,

Magyarország, az NDK, Csehszlovákia és Bulgária. A Szovjetunió az erre a célra kapott hiteleket foszforszállítással fogja törleszteni.

A KGST-országok vegyipari fejlődésének feltétele a vegyipar gép-, felszerelés-, komplett berendezés-szükségletének kielégítése is. A KGST-országok többsége még nem rendelkezik fejlett vegyiparigép-gyártással. A KGST Gépipari Állandó Bizottsága a Vegyipari Állandó Bizottsággal együtt javaslatokat dolgoz ki a vegyiparigép-gyártás fejlesztésére és specializációjára.

Ehhez egész sor előkészítő munkát kell elvégezni, így egyebek között ki kell dolgozni az egységes technológiát, pontosan meg kell határozni a berendezés iránti műszaki követelményeket és felmérni a szükségleteket. Csak így jönnek létre a gépiparban a feltételek a vegyipari berendezések gyártásának szakosítására, és így lehet majd a fejlesztési tervekben előirányozni a vegyipari berendezések és egész komplett gépsorok sorozatgyártását. Ilyen körülmények között ki tudja majd elégíteni a KGST-országok gépgyártása a vegyipar szükségleteit.

1962-ben a KGST-országokban a vegyipari berendezések gyártása majdnem 10 százalékkal emelkedett 1961-hez viszonyítva. A vegyipar azonban ennél valamivel gyorsabban fejlődött. A vegyiparigép-gyártás fejlődési ütemét a jövő években növelni kell.

A vegyipar fejlődése megfelelő tudományos kutató bázist tételez fel. Jelenleg a vegyiparban a technológiai megoldások alkalmazásának időtartama jellegüktől függően 7—20 év. Szükséges, hogy rendszeresen dolgozzunk a meglévő technológiai eljárások javításán. A vegyipar a legszorosabban összefügg a laboratóriumokban és kísérleti telepeken folyó kutatásokkal, új technológiai folyamatok kidolgozásával. Ehhez természetesen tudományos szakemberekre van szükség. Feltételezhető, hogy az új technológiai eljárások nagy részét a KGST-országok saját tudósai és tervezői fogják kidolgozni.

Mivel minden ország nem végezhet el maga minden tudományos kutató munkát, ezért a KGST Vegyipari Állandó Bizottságának feladata, hogy javaslatokat dolgozzon ki e munka koordinálására és szakosítására. Már elkészült azon tudományos kutató munkák közös lebonyolításának terve, amelyek mindenekelőtt az olajbázisú műszál, műanyag és kaucsuk termelési folyamatainak fejlesztésére irányulnak.

A Vegyipari Állandó Bizottságnak ki kell dolgoznia sok más problémát is. Például javaslatokat kell tennie az egységes technológiai szabványokra, a tervezés feltételeinek egységesítésére. Ezeket a feladatokat csak a KGST-országok vegyészeinek, mérnökeinek és közgazdászainak együttes erőfeszítésével lehet megoldani.

A Vegyipari Állandó Bizottság szerveiben tudósok, közgazdászok és gyakorlati emberek százai dolgoznak. A munka eredményeinek elő kell mozdítani a szocialista társadalmi rendből, az együttműködésből és a gazdálkodás tervszerűségéből adódó előnyök kihasználását.

Szocialista nemzetközi munkamegosztás a textiliparban

A textilipari nemzetközi munkamegosztás fejlődését mindenekelőtt az iparág jellege és az egyes népgazdaságokban betöltött szerepe, valamint az államok közötti politikai és gazdasági kapcsolatok határozzák meg.

A KGST-országok állandóan keresik a szocialista nemzetközi munkamegosztás bővítésének új formáit. Már néhány éve folyik az úgynevezett választékcseré, amelynek célja a belkereskedelmi alapokból bővíteni a termékválasztékot, s elősegíteni a sorozatnagyság növelését és ezáltal a termelés hatékonyságának fokozását. A választékcseré évről évre bővül, s egyes termékcsoportoknál az egyes országokban az ilyen import a belkereskedelmi alapok 20 százalékára is kiterjed. A választékcseré viszonylag kis súlya miatt azonban még nem vált a szocialista országok textilipari termelésében a nagyszériagyártás növelésének tényezőjévé. Mégis, az öltözködési kultúra színvonalának emelésében az ilyen jellegű együttműködés is eredményes. A ruhák, ruházati cikkek és alapanyagok minta- és modelltervezésében megteremtettük a tapasztalatcserét. A kölcsönös dokumentációcsere lehetővé tette a ruhaválaszték bővítését, s gazdagította a képzőművészek, a minta- és modelltervezők alkotóképességét.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás tervszerű bővítésénél és elmélyítésénél a textiliparban figyelembe kell venni:

a) a textiltermékek jellegét, célját és a textilipar műszaki színvonalát, valamint

b) a lakosság életszínvonalának általános emelkedésén belül a textiltermékek fogyasztásának mennyiségi és minőségi fejlődését meghatározó tendenciákat.

A textilipari termékek rendszerint tömegfogyasztási cikkek. A személyes fogyasztást szolgáló textiltermékek választékát a divat változásai, az öltözködés és a lakberendezés idényszerűsége és hagyományos helyi szokásai határozzák meg. A termékek jelentős része az utolsó gyártási szakaszban (kikészítéssel, nyomással) kapja meg végső használati értékét. A lakosság élet- és kulturális színvonalának állandó emelkedése a választék bővítésével, hasznos tulajdonságainak javításával és esztétikai színvonalának emelésével szemben támasztott követelményekben nyilvánul meg.

A textilipari szocialista nemzetközi munkamegosztás fő célja tehát végeredményben a KGST-országok lakossága növekvő szükségleteinek kielégítése, az egymásnak szállított textiltermékek megfelelő szerkezetének és színvonalának kialakítása.

A nemzetközi munkamegosztás nagyobb lehetőségeket biztosít a termelés gazdasági hatékonyságának növelésére valamennyi KGST-országban. Ezt segíti a leghaladóbb technika, technológia és termelés-szervezés alkalmazása, a beruházások megalapozottabb kihasználása, a tudományos kutató és tervező-szerkesztő munkák optimális feltételeinek

megteremtése, valamint az ipar olyan területi elosztása, amely a nyersanyag és a munkaerő teljes és ésszerű kihasználását, a munkatermelékenység állandó növelését, az önköltség csökkentését és a termelés műszaki-gazdasági mutatóinak megjavítását teszi lehetővé.

A nemzetközi munkamegosztás eddigi fejlődése a textiliparban még nem felel meg teljesen a szocialista gazdaság lehetőségeinek, a termelés szakosításával annak további elmélyítése szükséges.

A műszaki fejlődés a textiliparban a folyamatosan és komplex módon gépesített és automatizált gépsorokon való termelés-szervezés irányában halad. Az ilyen technika optimális nagyságú üzemeket igényel, mivel az ilyen felszerelés teljes komplexumának az új termékre való teljes átállítása minden esetben sok időt igényel. Ez a megoldás lehetővé teszi a KGST-országok számára, hogy üzemekben kedvező feltételeket teremtsenek a munkatermelékenység és a hatékonyság növekedése számára.

A termékfajták szerinti specializáció fokozatos megvalósítása sok időt követel meg. Párhuzamosan, menetközben kell előkészíteni számára a feltételeket, kihasználva a választékcsere tapasztalatait, s megvalósítani a termékfajták szerinti szakosítást nemcsak azokra a termékcsoportokra, amelyeket minden országban lényegében azonos színvonalon termelnek, hanem azokra a termékekre is, amelyeket lényegesen eltérő mennyiségben és egyes országokban túl sok munkaráfordítással állítanak elő. Az első csoportra példaként említhetjük az ingvásznat, a ruha- és öltönyszöveteket, a második csoportra pedig a bolyhos és hurkolt szöveteket.

A KGST-országok szakembereitől nagy erőfeszítést igényel a nyersanyagok és félkésztermékek felhasználási normáinak, valamint a minőségi feltételek szabványainak egységesítése.

A textilipari nemzetközi munkamegosztás megvalósítását szolgálja a Könnyű- és Élelmiszeripari Állandó Bizottság által 1962. áprilisában jóváhagyott dokumentum „A nemzetközi munkamegosztás elvei a könnyűiparban” címmel, amelyben a nemzetközi munkamegosztás megvalósításának fő módszereként a KGST-országok távlati terveinek összehangolását jelölték meg.

A fő textilipari ágakra vagy termékcsoportokra vonatkozó nemzetközi munkamegosztási javaslatok kidolgozásánál a termékszükségleteknek és a legfontosabb nyersanyagok, termelési és munkaerő-kapacitások szerint elkészített fő fedezeti forrásoknak a mérlegeiből kell kiindulni. Az egyes mérlegeket csak úgy lehet kapcsolatba hozni egymással, ha — az ágazati kapcsolatoknak megfelelő — egységes terméknomenklatúrára épülnek fel.

A textiltermékekre kidolgozandó mérlegeket az ország teljes szükségletére vonatkoztatva kell elkészíteni, beleértve a szokásos módon tagozódó kivitelt is. Rendszerint több természetes mértékegységet is meg kell jelölni. A szövetet például a termelési mérleghez való kapcsolódás miatt folyó- és négyzetméterben, valamint beszövött (kereszt-) vetülék nagyságokban kell majd kifejezni. Az előbbi a lakossági szükséglettel való összekapcsolást, az utóbbi pedig a termelési kapacitás szükségletével való összekapcsolást teszi lehetővé.

Az alapanyag-szükségletet a termékfajták szerinti fogyasztási nor-

mák alapján számítják ki a felhasznált összes anyagfajták fajlagos kihozatali százalékának figyelembevételével.

A fő termékfajták kapacitásmérlegét a kiszámított termék- és félkésztermék-szükséglet alapján dolgozzák ki. A kapacitásmérlegek alapján országonként képet lehet alkotni a meglévő kapacitás kihasználásának mérvéről, szerkezeti megalapozottságáról, növelésének szükséges mennyiségéről és szerkezetéről. A mérlegeket az alapvető termelőberendezésekről gépfajták szerint csoportosítva kell kidolgozni, s ehhez a gépi berendezések helyes osztályozása szükséges.

Az élőmunka-szükségletet termékfajták szerint a termékszükséglet mérlegéhez kapcsolódva kell kidolgozni, s vagy a nemzeti valutában számított bérköltséggel, vagy munkaórákkal lehet kifejezni.

A késztermékek, az alapanyagok, az alapvető kapacitások és az élőmunka egyidejűleg elkészített mérlegrendszere lehetővé teszi, hogy elbíráljuk és felmérjük a termelés országok közötti szakosításának feltételeit és körülményeit:

1. Elemezzük a teljes és fajták szerinti termékfogyasztás színvonalát és dinamikáját. Tisztázzuk a fogyasztási színvonalban meglévő alapvető különbségeket, illetve azokat az okokat — akár a termelés fejlődésének körülményeiről, akár a fogyasztás alakulásának sajátos vonásairól van szó —, amelyek ezeket előidézték. Meg kell határozni továbbá a fogyasztás fejlődésének fő irányait, s el kell bírálni, hogy a jelzett színvonal és szerkezet mennyiben felel meg az ésszerű fogyasztási normáknak. Ezek után mérlegelni lehet a KGST-országok textilkészítményeinek teljes választékban való termelési lehetőségét és szükségességét.

2. Ki kell választani azokat a termékeket, amelyeknél meg lehet majd kezdeni a normák egységesítését. Az egységes normák megállapításakor azokból a műszaki és technológiai paraméterekből kell kiindulni, amelyek meghatározzák az adott termékfajta alapvető jellegét és felhasználás szerinti rendeltetését.

3. El kell bírálni a vizsgált termékfajták gyártási koncentráltságának fokát a részt vevő tagállamokban. Célszerű lesz termékfajták szerint kimutatást készíteni mind a minimális és maximális, mind az átlagos sorozatnagyságról.

4. Tanulmányozzuk a termelés anyagellátásának jelenlegi színvonalát és távlati fejlődését, mégpedig nemcsak a mennyiség, hanem az összetétel és a minőség szempontjából is, figyelembe véve a világviszonylatban mutatkozó tendenciákat.

5. Meg kell vizsgálni a termékszükséglet kielégítésének lehetőségeit a KGST-országok termelőkapacitásának a fő fajták szerinti szerkezete szempontjából. Az egyes országok termelőkapacitásainak összehangolása a termékfajták szerinti termelési szerkezet kialakítása szempontjából, az országok közötti szakosítás egyik alapvető feltétele.

6. Az alapvető termelőberendezések termelési mutatóinak és a munkatermelékenység színvonalának a szempontjából meg kell határozni a termelés műszaki-gazdasági színvonalát az egyes országokban.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás feltételeinek megteremtése számára néhány más mozzanatot is figyelembe kell venni. Vonatkozik ez a meglévő munkaerőforrások mérlegelésére, a beruházási lehetőségekre, a termelés elhelyezésére, a tudományos kutatások fő irányaira és biztosításukra az egyes KGST-országokban.

A szocialista nemzetközi munkamegosztást kialakító tényezők általánosítása (különösen akkor, ha egész ágakra — például a pamut- vagy a gyapjúiparra, a selyemiparra — vonatkozóan állnak rendelkezésre elemző adatok) a következő kérdésekre kell, hogy választ adjon:

a) mely termékeknél, termékcsoportoknál (fonal, nyersszövet, kész szövet stb.) a legkedvezőbbek az országok közötti szakosítás tárgyi és időbeli feltételei; b) milyen előfeltételekre van szükség a szakosítás további termékekre való kiterjesztéséhez és hogyan kell ezeket a feltételeket megteremteni; c) milyen lehetőségek vannak a termelési kapacitások maximális kihasználására az adott munkarend mellett az egyes KGST-országokban; d) hogyan kell összehangolni a tudományos kutatási és tervezési tevékenységeket, hogy összhangban legyenek a műszaki fejlesztés követelményeivel és az országok közötti termelési szakosítást szolgáló intézkedések meghatározott sorrendjéből következő szükségletekkel.

A KGST-országok textiltermelési szakosítására vonatkozó programot több variánsban a következő elvek szerint célszerű kidolgozni.

1. A termékfajták szerinti szakosításnál szem előtt kell tartani azt a követelményt, hogy minden egyes üzemben a lehető legkevesebb termékfajtát kell gyártani. Minthogy a szakosítás színvonalát nemcsak a termelési program bonyolultsága (a méretek, választék) határozza meg, hanem a termelőberendezés és a technológiai folyamat jellege is, a szakosítás színvonalának emelése céljából az egyes országokban nemcsak a termékválasztékot kell szűkíteni, hanem növelni is kell a termelés egyenmőségét és csökkenteni kell a különféle technológiai folyamatok számát is.

2. A nemzetközi szakosítás megvalósítását maximálisan össze kell egyeztetni az egyes országok termelési programjaival, hogy ezzel is segítse az optimális nagyságú vállalatok építését és a termelési programok stabilitását.

3. Tekintettel kell lenni a meglévő nyersanyagbázis jellegére és a sajátos munkaerő-feltételekre.

4. Tekintettel kell lenni az alapvető műszaki-gazdasági mutatók színvonalára és a szállítás gazdaságosságára.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás gazdasági hatékonysága a megtakarított társadalmi munkában fejeződik ki. A nemzetközi munkamegosztás különböző variánsai közül általában csak azt tartják előnyösnek, ha a társadalmimunka-megtakarítás a szakosításba bevont termék termelésénél jelentkezik. Ez a feltevés nem egészen helyes, mert a termelés koncentrációja révén elért termelési költség-csökkenés nem tükrözi a munkamegosztásból származó teljes társadalmimunka-megtakarítást. Lehetséges, hogy a nemzetközileg szakosított termelésben a textiltermelési költségek egyáltalán nem csökkennek, de a nemzeti munkamegtakarítás abban jelentkezik, hogy az országnak az adott terméket nem kell gyártania, eszközeit más termékek gyártására koncentrálhatja, s a szükséges jó minőségű termékeket más országoktól kapja.

A társadalmimunka-megtakarítás jelenlegi mérési módszerei nem teszik teljes mértékben kifejezhetővé az ilyen jellegű megtakarításokat. Jelenleg csak az adott termék szakosítása révén elért közvetlen megtakarítást lehet megállapítani, s nem tudjuk mennyiségileg felmérni azokat a közvetett megtakarításokat, illetve költségeket, amelyek a kapcsó-

lódó termelési ágakban, a termelési szerkezet megváltozása folytán stb. jelentkeznek.

A nemzetközi munkamegosztásra vonatkozó javaslatok gazdasági hatékonyságát két szakaszban lehetne elbírálni: első megközelítésben természetes mutatók alapján; a pontosabb számítást pedig azután, hogy a résztvevő országok elvégezték saját számításaikat az értékmutatók segítségével.

A nemzetközi munkamegosztásra vonatkozó javaslat gazdasági hatékonyságának elbírálása során az első szakaszban a következő természetes mutatókat lehet felhasználni:

1. A termelés volumenének növekedése és a koncentráció színvonalának emelkedése. Összehasonlítják a textilipari termelés évi volumenét a nemzetközi munkamegosztás megvalósítása előtt és után, összesen és termékfajták szerint is. Ez az összehasonlítás megmutatja a gyártott termékfajták számában és a termelés termékfajták szerinti szerkezetében bekövetkezett változásokat. A termelés koncentrációjának színvonalát az azonos és hasonló szövetfajtáknak a nemzetközi szakosítás előtti és utáni évben termelt volumenével fejezik ki.

2. A választék bővítése. A nemzetközi munkamegosztás megvalósítása folytán az egyes országokban gyártott választék szűkítése mellett is bővül és gazdagodik az összes ország által termelt textilválaszték. Ki kell mutatni a szakosítás előtt és után gyártott termékfajták számát országonként és együttesen.

3. A termelészakosítás színvonalának emelkedését azoknak a vállalatoknak a számával fejezik ki, amelyekben 1, 2, 3, 4, 5, 10 és tíznél több termékfajtát gyártanak, továbbá egy termékfajta országonkénti átlagos termelési mennyiségével.

4. Az alapvető termelési kapacitások — például a szövőszekek — kihasználása.

5. A munkatermelékenység színvonalának növekedése. A munkatermelékenység színvonalát a munkás vagy foglalkoztatott egy ledolgozott órájára jutó termékfajta (alcsoport) termelési volumenével fejezik ki.



A KGST-országok gazdasági fejlődésének jelenlegi szakaszában a textiliparban is nagyobb mértékben kell felhasználni a nemzetközi munkamegosztás haladó formáit. Ehhez a normatív bázis egységesítésére, a választékcsere kibővítésére, a kiválasztott termékek (termékcsoportok) termelési szakosításának előkészítésére és megvalósítására van szükség.

„A szocialista nemzetközi munkamegosztás elvei a könnyűiparban” meghatározza az ágazatban kialakítandó szocialista nemzetközi munkamegosztás fő céljait és feladatait, valamint megvalósításának fő eszközeit, formáit és módszereit. Ahhoz, hogy a nemzetközi munkamegosztás, az országok közötti szakosítás megvalósuljon, konkrétizálni kell ezeket az elveket az egyes termelési ágak, termékek vagy termékcsoportok sajátos feltételeinek megfelelően, figyelembe véve a fogyasztás színvonalát és növekedését meghatározó tényezőket. Fontos, hogy a nemzetközi munkamegosztás megvalósításának módszertana megalapozott és egyszerű legyen, s ezzel lehetővé tegye a termékfajták országok közötti termelési szakosításában felmerülő kérdések gyors megoldását a különböző ágazatokban, így a textiliparban is.

A Mongol Népköztársaság gazdaságának fejlődése a feudalizmusból a szocializmusba és a KGST-országokkal való együttműködés

A mongol nép a Mongol Népi Forradalmi Párt vezetésével viszonylag rövid idő alatt képes volt felszámolni az ország sok évszázados elmaradottságát és megvalósítani a feudalizmusból a szocializmusba való átmenetet, kihagyva a kapitalizmus fejlődési szakaszát.

Mongólia termelőerőinek fejlődését a feudál-patriarchális viszonyok és az idegen elnyomók több mint két évszázados uralma akadályozta. Nem meglepő tehát, hogy a gazdasági fejlődés színvonala tekintetében Ázsia egyik legelmaradottabb országa volt. Fő gazdasági ága a primitív nomád állattartás volt, az ipar teljes hiánya, az áru- és pénzvviszonyok fejletlensége pedig még csak elmélyítette az ország gazdasági és szociális elmaradottságát.

A Mongol Népi Forradalmi Párt a marxizmus—leninizmus tanításaival felfegyverkezve, a Szovjetunió példáját követve és hatalmas testvéri segítségére támaszkodva, harcba vitte a néptömegeket a nyomor és elmaradottság ellen, és sikerrel is oldja meg ezt a feladatát.

A mongol nép eredményesen küzdve azokkal a nagy nehézségekkel, amelyeket a feudalizmusból a szocializmusba való átmenet jelent, hozzáfogott a nemzeti ipar, a modern közlekedési eszközök és a gazdasági-kulturális intézmények létrehozásához. Mongólia példája megmutatta, hogy elmaradott országok képesek bizonyos konkrét történelmi fejlődési feltételek között egyidejűleg két feladatot — a feudalizmus maradványainak a felszámolását és az új szocialista szektor kifermálását — is megoldani. A mongol nép 40 év alatt nagyszerű eredményeket ért el a népgazdaság minden területén.

A népi hatalom éveitől az országban létrejött és sikeresen fejlődik a *nemzeti ipar*. Jellemző vonása, hogy főképp az ország gazdag nyersanyagforrásainak felhasználására épül. Ki kell emelni a fejlődés ütemét: az ipari termelés évi növekedése a második ötéves tervben (1953—1957) 13,1 százalékos, a hároméves tervben (1958—1960) 17,7 százalékos volt, a harmadik ötéves tervben (1961—1965) pedig 18 százalékos lesz. Ma az ipar adja a népgazdasági termelés 43 százalékát. A Mongol Népköztársaság ipari termelése 1962-ben 7,4-szeresére nőtt 1940-hez képest.

Mongóliában nagy fejlődésnek indult a fűtőanyag- és energiaipar. A szénkitermelés 1960-ban 1940-hez képest 3,6-szeresére növekedett, ennek alapján a villamosenergia-termelés ez alatt az idő alatt 9,3-szeresére nőtt. Megkezdtek az ércbányászat fejlesztését. Állandóan nő a színesfémek kitermelése. Jelentős eredmény a kőolajkitermelő- és kőolajfeldolgozó-ipar, valamint az építő- és építőanyag-ipar létrehozása is.

Emellett gyorsan nő a közfogyasztási cikkek termelése is. Az ország ipari termelésének körülbelül 40 százalékát az élelmiszeripar adja. A gépesített malomipari vállalatok fedezik az ország teljes lisztigényét. Az óriási gyapjú- és bőr-nyersanyagforrások felhasználásával fej-

lódik a textil- és a cipőipar is. Ezek az iparágak nemcsak durvagyapjú szövetet és nemzeti jellegű lábbelit termelnek, hanem előállítanak exportra jó minőségű gyapjuszövetet és divatcipőt is.

A mostani ötéves terv folyamán az országban 150 iparvállalatot kell felépíteni. Ebből 30 már üzemel. Az üzemek nagy részét a Szovjetunió és más szocialista országok részvételével létesítjük. A Szovjetunió több mint 40 nagy ipari objektum építésében, a többi között 1 millió tonna kapacitású szénbánya, valamint hőerőmű létrehozásában stb. nyújt Mongóliának pénzügyi és műszaki segítséget. A Német Demokratikus Köztársaság segítségével húskombinát, Csehszlovákia segítségével pedig cementmű épül. Lengyelország együttműködésével szilikát-tégla-gyárat hoznak létre. Magyarország pedig segít az antibiotikum-gyártás és egy ruhagyár beindításában.

A népi hatalom első éveitől kezdve fontos feladat volt Mongóliában a *mezőgazdasági termelés*, elsősorban az állattenyésztés, de a földművelés fejlesztése is. Az ország gazdasági elmaradottságának felszámolásában fontos állomást jelentett a mezőgazdaság gyökeres átalakítása, a több százezer egyéni pásztorgazdaság szocialista szövetkezetekbe való tömörítése.

Kifejlődött a nagyüzemi szocialista mezőgazdaság. Körülbelül 300 mezőgazdasági egyesülést szerveztek meg és több mint 30 állami gazdaságot hoztak létre. Az egyesülések társadalmi tulajdonban átlagosan 55 ezer db-os, az állami gazdaságok pedig 23 ezer db-os állatállománnyal és 11 ezer hektár szántófölddel rendelkeznek. Nagy jelentőségű volt a mezőgazdaság szerkezetének a megjavítása. A *mezőgazdaság hagyományos ága, az állattenyésztés*, fokozatosan megváltoztatja extenzív jellegét. Az ország állatállománya már elérte a 22,7 millió db-ot, fokozódik hozama is. Túlzás nélkül állítható, hogy a Mongol Népköztársaság az egy lakosra jutó állattenyésztési termékek termelésében élenjáró orszaggá vált.

Az utóbbi években Mongóliában megkezdődött a szűzföldek gyors ütemű művelésbe vonása. A földművelés az ország mezőgazdaságának legfiatalabb ága, ennek ellenére a szemestermény-szükségletet teljes egészében hazai termelésből fedezik, sőt Mongólia évente mintegy 10 millió pud szemesterményt exportál is.

A népgazdaság fejlesztése Mongólia viszonyai között hatalmas eszközöket követelt meg, hiszen teljesen újonnan kellett a szocialista építéshez való átmenet anyagi bázisát megteremteni.

Az első időszakban természetesen Mongóliában csak igen szerény *beruházási alapot* tudtak képezni, mivel az ország viszonylag alacsony gazdasági fejlettségi színvonalra a felhalmozás saját forrásait bizonyos mértékben korlátozta. Ennek ellenére az eszközöknek a népgazdaság legfontosabb részeire való összpontosítása, a szigorú takarékoság lehetővé tette a beruházási eszközök jelentős növelését. Így 1960-ban beruházásokra 427,6 millió tugrikot fordítottak, 16,1-szer többet, mint 1941-ben. A népgazdaság fejlesztését szolgáló összegek, amelyek Mongólia méreteihez képest igen jelentősek, mégsem elégítik ki a növekvő beruházási szükségleteket. Ezt a hiányt azonban a baráti országok, elsősorban a Szovjetunió kedvező feltételű hitelei pótolják.

A Mongol Népköztársaság gazdasági fejlődését a *külkereskedelmi forgalom kibővülése* jellemzi, elsősorban a szocialista országokkal. Ez is

mutatja a mongol népgazdaság kapcsolatainak erősödését a többi szocialista országgal. A külkereskedelmi forgalom volumene 1962-ben az 1950-esnek 3-szorosára nőtt. Az ország külkereskedelmében a fő helyet a Szovjetunió foglalja el. 1962-ben a Szovjetunió adta a mongol import 65 százalékát és vette át az export 75 százalékát.

Mongólia exportcikkei a hús, a gyapjú, a nyersbőr stb. Az ország ipari fejlődése következtében a népgazdaság gyökeres szerkezeti változásai jelentősen átalakították a külkereskedelmi forgalom áruszerkezetét is. Ez megmutatkozik a többi között abban is, hogy Mongólia már bányászati termékeket is — például színes- és ritkafémeket, nem fémes ásványi anyagokat stb. — exportál. Szemlátomást nő az exportban a készárúk részaránya. 1946-ban a gépek, felszerelések és anyagok aránya az importban még csak 8.9 százalékot, 1962-ben pedig már körülbelül 60 százalékot tett ki. Jellemző, hogy a gépek és felszerelések részarányának növekedése az ország külkereskedelmi forgalmában elsősorban komplett gyárfelszerelések szállításával kapcsolatos. Ennek megfelelően Mongólia importjában csökken az élelmiszerek és az ipari fogyasztási cikkek aránya.

A Mongol Népi Forradalmi Párt XIV. kongresszusán (1961 júliusában) megállapították, hogy az MNK belépett a szocializmus építésének befejező időszakába. A kongresszus kijelölte a következő időszak feladatát is: létrehozni a szocializmus anyagi-műszaki bázisát a szocialista nemzetközi munkamegosztás figyelembevételével. Meg kell azonban állapítani, hogy Mongólia ma a termelőerők színvonalát tekintve nagyon elmarad az élenjáró szocialista országoktól, ami a sajátos történelmi fejlődésből és a természeti-gazdasági viszonyokkal kapcsolatos nehézségekből adódik. Mongóliának maximális erőfeszítéseket kell tennie, hogy utolérhesse a gazdaságilag fejlett szocialista országokat.

A szocializmus minden ország és az egész szocialista rendszer számára jelentős, töretlen fejlődést biztosít, a fejlődés gyors üteme jellemző mind az elmaradott, mind az élenjáró szocialista országokra. Ezt a szocialista országok történelmi fejlődésének menete is igazolja. A gazdasági színvonal kiegyenlítődése általánosan magas gazdasági fejlődési ütem mellett megy végbe, ami azt jelenti, hogy nem a fejlett országok növekedési ütemét kell csökkenteni, hanem a gazdaságilag elmaradottabb államoknak kell gyorsabban fejlődniük.

A szocialista közösség termelőerői gyors fejlesztésének feladatát nem az egyes országok külön-külön, hanem az összes országok együttesen oldják meg. Ehhez azonban mindenekelőtt minden népnek maximális erőfeszítéseket kell tenni, vagyis a nemzetközi szocialista munkamegosztás figyelembevételével hatékonyabban kell kihasználni az adott országok természeti és gazdasági erőforrásait. A szocialista világgazdasági rendszer viszonyai között a kevésbé fejlett kis országok támaszkodni tudnak a fejlett országok ipari bázisára.

A szocializmus és a kommunizmus építésének hatalmas feladatai megkövetelik a szocialista országok nemzeti gazdasági fejlődését szolgáló erőfeszítések összekapcsolását a gazdasági együttműködés és kölcsönös segélynyújtás bővítésére irányuló közös erőfeszítésekkel, amelyek a teljes egyenjogúság, a kölcsönös elvtársi segítség és a kölcsönös előnyök alapján fejlődnek. Ismeretes, hogy a szocialista országok erőfeszítéseinek összeegyeztetésében nagy szerepet játszik a Kölcsönös Gaz-

dasági Segítség Tanácsa. Ezért lépett be a Mongol Népköztársaság a KGST-be.

A Mongol Népköztársaság előtt hatalmas lehetőségek nyílnak, hogy népgazdaságát az élenjárók színvonalára gyorsabb ütemben emelje.

A Mongol Népköztársaság a saját példájából tudja, hogy számára még inkább, mint más országok számára, szükséges a gazdasági és a kulturális együttműködés, hogy a szocialista építés olyan kis országban, mint Mongólia, sikertelen lenne a szocialista országok és mindenekelőtt a Szovjetunió baráti segítsége nélkül.

Mint ismeretes, a KGST keretében már nagy munkát végeztek a népgazdasági tervek összehangolásában. A Mongol Népköztársaság tervező szervei az elmúlt évben kétoldalú tervekonzultációt folytattak a KGST többi tagországával abból a célból, hogy előzetesen egyeztessék a népgazdaság legfontosabb ágainak és gazdasági kapcsolatainak távlati fejlesztésére vonatkozó előirányzatokat. Ezek a konzultációk lehetővé tették a KGST-országok tervező szervei számára, hogy közelebbről megismerkedjenek a Mongol Népköztársaság fejlődési sajátosságaival, figyelembe vegyék a kölcsönös érdekeket és meg tudják határozni az országok gazdasági fejlesztésének legfontosabb problémáit.

A nemzeti távlati tervek összehangolása segíti a természeti kincsek, termelési kapacitások, anyagi és munkaerőforrások hatékonyabb kihasználását, és így biztosítja a termelés gyors növekedését.

A termelés gyors növekedési üteme minden szocialista ország számára törvényszerű. A történelmi múlt által okozott fejlődési nehézségek és a mongol népgazdaság mai helyzetének sajátosságai különösen nagy növekedési ütemet követelnek. Ennek megfelelően az előzetes tervelőirányzatok a távlati terv időszakára a népgazdaság fő ágaiiban az ipari teljes termelés 18-szoros, a mezőgazdasági termelés 4—5-szörös növekedését irányozzák elő, az ipar átlagos évi növekedési ütemét pedig 15,5 százalékban jelölik meg.

Az anyagi termelés ágaiiban előirányzott viszonylag gyors fejlődési ütem ellenére a távlati tervidőszak végére az ipari termelésnek az egy lakosra jutó színvonalában még jelentős marad a különbség a többi KGST-országokhoz viszonyítva.

A szocialista országok gazdasági együttműködésének objektív alapja a szocialista nemzetközi munkamegosztás. Ezzel kapcsolatban felvetődik a többi között a Mongol Népköztársaság számára is a legracionálisabb népgazdasági szerkezet létrehozásának a kérdése, figyelembe véve az ország lehetőségeit és a szocialista tábor közös érdekeit.

A népgazdaság szerkezete a KGST-országokban természetesen nem lehet egyforma. Nyilvánvaló, hogy minden ország elsősorban azoknak a termelési ágaknak a fejlesztésére fog különös figyelmet szentelni, amelyekhez az adott országban a legkedvezőbbek a feltételek és a lehetőségek. A távlati terv időszakára a Mongol Népköztársaság az ország számára szükséges ágazatok optimális komplexumának létrehozását tervezi. Meg kell jegyezni, hogy egy sokágazatú zárt gazdaság létrehozása a Mongol Népköztársaság számára teljesíthetetlen feladat.

A távlati tervben a mongol ipar gyors fejlődését irányozzák elő. A mezőgazdasági termelés növekedése mellett az ipari termelés a népgazdaság teljes termelésének több mint felét adja. A fűtőanyag- és energiabázis további kiszélesítésére a terv a geológiai kutató-feltáró mun-

kák fokozását irányozza elő. Az energiaellátás fejlesztésének aktuális kérdése az ország energiaforrásai leggazdaságosabb felhasználási formáinak a kutatása. A különféle természeti kincsekkel rendelkező Mongólia számára nagy lehetőségek vannak a kitermelő ipar fejlesztésére.

Az ipari fejlődés távlati előirányzatainak meghatározásakor Mongólia nemcsak a saját, hanem a többi szocialista ország szükségleteit is figyelembe veszi. A Mongol Népköztársaságban nagy jelentőséget tulajdonítanak azoknak a közös erőfeszítéseknek, amelyeket az érdekelt szocialista országok a mongol természeti kincseknek az egész KGST számára való feltárására végeznek. Ebben látja a Mongol Népköztársaság saját népgazdasági érdekeinek az egész szocialista világgazdasági rendszer együttes érdekeivel való harmonikus összeegyeztetését.

A távlati terv szerint gyors ütemben fognak fejlődni azok az iparágak, amelyek mezőgazdasági nyersanyagot dolgoznak fel; különösen nagy szerepe lesz az élelmiszer-, a textil-, valamint a bőr- és cipőipar ágainak. Ezek részaránya az ipar összes termelésében előreláthatólag jelentősen növekedni fog. Mindez lehetővé teszi, hogy az ország belső szükségleteinek kiegészítése mellett bővítsük az export lehetőségeit is.

Az ipar tervezett gyors fejlesztése mellett hatalmas változások mennek majd végbe a mezőgazdaság anyagi-műszaki bázisában is. A szövetkezetekben jelentősen megjavul a munkaszervezés, a szakemberellátás. Ennek alapján írja elő a terv az állatállomány számának és hozamának fokozását, valamint a mezőgazdasági kultúrák termésátlagainak növelését.

Mongólia a mezőgazdaság, elsősorban az állattenyésztés fejlesztésére óriási lehetőségekkel rendelkezik. Az országban hatalmas, a terület 90 százalékára (143,7 millió hektárra) kiterjedő társadalmi legelők vannak. Az ország természeti és gazdasági feltételeit figyelembe véve a Mongol Népköztársaság továbbra is elsősorban a mezőgazdaság hagyományos ágára, az állattenyésztésre specializálódik. E feladat sikeres teljesítéséhez biztosítani kell a takarmánybázist, a tenyésztési munka megszervezését és az állatállomány összetételének megjavítását. A tervben kitűzték a vízellátás problémáinak megoldását, a különféle fertőző állatbetegségek felszámolását.

Lehetőségek vannak Mongóliában a földművelés fejlesztésére is. A földművelés fejlesztését a takarmánybázis egyik forrásának tekintik. A gabonafélék mellett különösen a kukorica és a takarmányrépa vetésterületének növelését tervezik. A zöldségtermesztés is nagy fejlődés előtt áll. A gépesítés és az agrotechnikai intézkedések lényegesen növelni fogják a gabonafélék és egyéb kultúrák termésátlagait. A továbbiakban a mezőgazdasági termékek termelésének növelése főképpen a minőségi mutatók megjavítása útján megy majd végbe.

Az ipar, a közlekedés, az építőipar és a mezőgazdaság gyors fejlődése, valamint az állami szektor növekedése a mezőgazdaságban, fokozza a mezőgazdaság munkaerő-szükségletét. Felvetődik tehát a munkaerőforrások problémája is. Mongóliában az iparban is hiány van szakképzett munkaerőben. Megemlítendő, hogy ezt a hiányt jelentős mértékben a más szocialista országokból, elsősorban a Szovjetunióból küldött szakemberek enyhítik. A munkáslétszám korlátozott növelési lehetőségei előtérbe helyezik a munkatermelékenység fokozásának feladatát.

A Mongol Népköztársaság termelőerőinek növekedése a szocialista nemzetközi munkamegosztás további elmélyülésén alapul. A népgazdaság hatékonyabb szerkezetének létrehozása a szocialista munkamegosztás keretei között elsősorban az adott országban megteremtett felhalmozási forrásoktól függ. A Mongol Népköztársaság nagy hiányt szenved anyagi, pénzügyi és munkaerőforrásokban, nemzeti felhalmozásának színvonala még elmarad az új építkezések volumenének növekedésétől, számára tehát roppant fontos a KGST-országok részvétele a beruházások közös finanszírozásában, a feltáró és tervező munkák közös elvégzésében. Mongólia a saját tapasztalatából győződött meg az együttműködés e formáinak hatékonyságáról, amelyek elsősorban a mongol—szovjet kapcsolatokban öltöttek testet a mongol népi demokratikus rendszer létezésének egész időszakában. A Mongol Népköztársaság számára az együttműködésnek ez a formája a továbbiakban is a leghatékonyabb marad, elősegíti az ország iparosítását, gazdag természeti kincseinek racionálisabb kihasználását, a népgazdaság megszilárdítását.

Törvényszerű és kétségtelen tény, hogy a szocialista országok népgazdaságainak mai közeledési folyamata, gazdasági fejlettségi színvonaluk kiegyenlítődése elsősorban az anyagi termelés szférájában történik a szocialista országok közötti tartós termelési kapcsolatok megteremtése és a szocialista munkamegosztás szakadatlan fejlesztése útján.

A mongol nép saját tapasztalatából jól tudja, hogy a kölcsönös gazdasági kapcsolatok minden szocialista ország számára szükségesek népgazdaságuk sikeres építése céljából. Kétségtelen, hogy a KGST-országokkal való együttműködés segíti a Mongol Népköztársaságot a fényes jövő útjában álló akadályok leküzdésében.

TYIMÓFEJ AZÁROV:

A KGST-országokban folyó tudományos és műszaki kutatások összehangolása

A KGST-országok népgazdaságainak gyors fejlődése megköveteli a mai tudomány és a technika eredményeinek sokoldalú felhasználását, a tudományos, technikai haladás meggyorsítását, ami a társadalmi munkatermelékenység növelésének fő tényezője, s a szocializmus és a kommunizmus anyagi-műszaki bázisa sikeres létrehozásának egyik fő feltétele. Ezzel kapcsolatban egyre nagyobb jelentőségűvé válik a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa tagországainak tudományos és műszaki együttműködése. Ez országok számára nagy lehetőségek vannak ezirányú erőfeszítéseik egyesítésére, mivel társadalmi rendszerük lehetővé teszi, hogy szervesen összekapcsolják a nemzeti tudomány és technika fejlesztését a szocialista országokban elért tudományos haladással. E lehetőségek valóra váltásához állandóan tökéletesíteni kell a tudományos kutatások nemzetközi tervezését és összehangolását és helyesen kell összekapcsolni a nemzeti tudomány és technika fejlesztésére irányuló erőfeszítéseket a KGST-tagországok egységes tevékenységével.

A tudományos kutatóbázis korlátozottsága az egyes KGST-országokban a tudomány és a technika magas fejlettségi színvonalán ma megköveteli, hogy a legfontosabb tudományos és műszaki problémákat kölcsönös együttműködéssel, a tudományos kutatómunka nemzetközi megosztásával oldják meg, figyelembe véve a szocialista tábor minden országa tudományának tervszerű és harmonikus fejlődését.

A KGST keretében — amikor is egy ország tudományos és műszaki eredményeit díjmentesen átadhatja a többi érdekelt országnak — nincs szükség arra, hogy minden szocialista ország önállóan kidolgozza azokat a problémákat, amelyeket a másik országban már megoldottak. Az együttműködés lehetővé teszi, hogy kevesebb erővel és eszközzel, rövidebb idő alatt elvégezzenek olyan tudományos kutató és tervező-szerkesztő munkákat, amelyekkel fokozzák a társadalmi termelés hatékonyságát, gyorsítják a népgazdaság fejlődésének és a dolgozók életszínvonalának emelkedésének ütemét, segítsék az egyes országok tudományos és műszaki elmaradásának felszámolását.

A tudományos és műszaki kutatások összehangolásának alapját azok a KGST-tagországok által benyújtott javaslatok képezik, amelyeket a tudományos kutatások nemzeti terveiből kiindulva készítenek el. E munkálatok leghatékonyabb formái: a távlati népgazdasági tervek összehangolásával kapcsolatos két- és többoldalú konzultációk a tudományfejlesztés fő irányainak meghatározása céljából, valamint az országok szakértőinek a bevonása a tudományos és műszaki kutatások programtervezetének összeállításába. A tudományos és műszaki kutatási tervek összehangolása a KGST-országok népgazdasági tervkoordinációjának szerves része, s a szocialista nemzetközi munkamegosztás következő elvein alapul:

a) minden egyes ország és az egész szocialista világrendszer tudományos fejlettségi színvonalának közti objektíve szükséges arányok helyes figyelembevételével, hogy elősegítse minden országban a tudományos és műszaki haladást;

b) a tudományos és műszaki kutatásokban a szocialista nemzetközi munkamegosztás gazdasági hatékonyságának a fokozása;

c) a tudományos kutatás nemzetközi szakosítása és a tudomány komplex fejlesztése az egyes szocialista országokban, s ezáltal a tudományos-műszaki haladás meggyorsítása minden országban;

d) az egyes országokban a tudomány fejlődésében történelmileg kialakult elmaradás fokozatos felszámolása.

A tudományos és műszaki fejlődés fő tendenciáinak és népgazdasági eredményeinek a felmérése alkotja a tudományos és műszaki kutatások távlati terveinek kidolgozására és összehangolására irányuló munkálatok döntő részét.

A tudományos kutatómunkák összehangolását az egyes országok népgazdasági terveinek összeállításakor célszerű elvégezni. A fejlődés folyamán a sokoldalú együttműködés összehangolásának a jelentősége növekedni fog. A távlati tervek két- és többoldalú egyeztetése lehetővé teszi, hogy időben elosszuk a tudományos kutatómunkákat a megvalósító országok között, s így rövidítsük a tudományos és műszaki problémák megoldásának, valamint az eredmények népgazdasági bevezetésének az idejét. Végül az összehangoláskor mérlegelni kell azokat az intéz-

kedéseket is, amelyek előmozdítják, hogy a tudományos kutatás megfelelő szakaszában az egyeztetett kötelezettségeket minden ország teljes mértékben és határidőre teljesíthesse.

A KGST-országok közötti tudományos és műszaki együttműködés korábban — a közgazdasági és a tudományos-műszaki együttműködési állandó bizottság létrehozása előtt — az országok kétoldalú egyezményei alapján, és lényegében csak a műszaki dokumentációk, minták, valamint a termelési tapasztalatok cseréjével valósult meg. Ebben az időszakban a tudományos és műszaki problémák együttes kidolgozására ritkán került sor. A KGST VII. ülészakának határozatai alapján létrehozott közgazdasági és tudományos-műszaki állandó bizottságok megszervezése a KGST-országok közötti sokoldalú tudományos és műszaki együttműködésnek széles távlatait teremtette meg. Ennek ellenére a szorosabb kapcsolatokat csak a Tanács IX. ülészaka után, a tagországok kommunista és munkáspártjainak 1958. májusi tanácskozásán elfogadott javaslatok alapján kezdték megteremteni. Ez a tanácskozás feladatul tűzte ki a szocialista országok közötti tudományos és műszaki együttműködés továbbfejlesztését, a szocialista munkamegosztás előnyeinek teljesebb kihasználását, a termelési szakosítás és kooperáció elmélyítése, valamint az állandó bizottságok keretei között megvalósítandó sokoldalú gazdasági kapcsolatok kiszélesítése alapján.

Ezt követően a KGST ülészakai az állandó bizottságok számára a tudományos kutatómunka távlati terveinek összehangolását javasolták.

A tudományos és műszaki kutatások összehangolásának fokozódása jelentősen javítaná az ágazati állandó bizottságok tevékenységét. Az ágazati állandó bizottságok tématerveibe bekerültek a tudományos kutatás több országot érintő időszerű problémái. A tudományos és műszaki együttműködés formái és módszerei megváltoztak, s az új technikai eljárások gyorsabb kidolgozását és bevezetését eredményezték. A műszaki színvonal emelését szolgáló tudományos kutatómunka szélesebb körű összehangolása elsősorban a gépiparban, vas- és színesfémkohászatban, a vegyiparban stb. valósult meg.

1957—1958-ban a KGST egyes állandó bizottságai konkrét javaslatokat dolgoztak ki a legfontosabb tudományos és műszaki kutatások összehangolására, az együttműködés formáira és módszereire. A tudományos kutatások terveiben meghatározták a munkaprogramot, az országok megfelelő intézeteinek részvételét a témák és a feladatok kidolgozásában, kijelölve a közbenső és befejező teljesítések határidejét. Minden tudományos kutatási problémához kijelölték a téma kidolgozását irányító vezető szervezetet (intézetet, tervező-szerkesztő irodát). A tervek összehangolásáról elsősorban annak az országnak kell gondoskodnia, amelynek területén a probléma kidolgozását irányító vezető intézet működik.

A leghatékonyabb munkaszervezési formák, amelyek az együttes tudományos és műszaki kutatási munkák összehangolását vannak hivatva biztosítani, a következők:

1. A tudományos problémát a munkamegosztás alapján néhány országban egyidejűleg kutatják; minden ország a koordinációs terv alapján számára előírt kutatási munkát végzi el. Témánként egy-egy szervező ország gondoskodik az egyes országok tudományos központjai között

szükséges kapcsolatok megszervezéséről és arról, hogy az országok vállalt kötelezettségeiket időben és megfelelő minőségben teljesítsék.

2. Az adott probléma kutatása abban az országban folyik, ahol megfelelő tudományos kutató bázis áll rendelkezésre, a többi országok pedig, amelyek érdekelve vannak az adott tudományos kérdés kidolgozásában, munkatársaikat, szakértőiket küldik e tudományos központban végzendő munkára.

3. A tudományos és műszaki kutatásokat nemzetközi kutató központokban végzik, az érdekelt országok részt vesznek ennek megszervezésében, az anyagi ráfordításokat együttesen fedezik és elküldik tudományos munkatársaikat (szakértőiket).

A tudományos és műszaki kutatások összehangolásában fontos szerepük van a tudományos kutató szervezetek közvetlen kapcsolatainak, a szakértők konzultációinak és tapasztalatcseréinek, valamint munkaértekezletek és tudományos konferenciák lebonyolításának.

A tudományos és műszaki kutatásoknak néhány ágazati állandó bizottságban végrehajtott összehangolása során kiderült, hogy e tervek az országok által beterjesztett minden témát magukban foglalnak, és nincsenek közülük kiemelve a legfontosabbak. A sok téma lehetetlenné tette, hogy az országok tudományos erejét a legfontosabb problémákra koncentrálják.

Az állandó bizottságokban az ágazati munkacsoportok, a tudományos kutatómunkák szekciói kidolgozzák a tudományos és műszaki kutatások koordinációs tervjavaslatát, ellenőrzik teljesítésüket, megszervezik az információcserét, a kapott eredményeket ellenőrzik és feldolgozzák, javaslatokat dolgoznak ki, s gondoskodnak az elkészült munkáknak az iparba való bevezetéséről. Egyes ágazati bizottságok e funkciókat átruházták a KGST-tagországok tudományos kutatóintézetei igazgatóinak értekezletére.

A KGST egyes ágazati állandó bizottságai jelentős munkát végeznek a tudományos kutatómunkák összehangolására. Így például a gépipari állandó bizottság munkaszervezetei 1956—1961 között a tudományos kutató és tervező-szerkesztő tevékenységek összehangolása szempontjából körülbelül 9 ezer témát vizsgáltak át, s ezek közül 4 ezret javasoltak kihagyni a KGST-országok terveiből, vagy azért, hogy a felesleges párhuzamosságot elkerüljék, vagy pedig azért, mert közben e témák aktualitásukat veszítették. Ez lehetővé teszi, hogy az országok lehetőségeik racionálisabb kihasználásával olyan gépeket, felszereléseket és műszereket hozzanak létre, amelyeket a szocialista országokban eddig még nem termeltek, hogy a legfontosabb gépipari termékek gyártásában és felhasználásában gyorsabban érjék el a technikai világszínvonalat és a magasabb munkatermelékenységét.

A gépipari állandó bizottság sokoldalú tapasztalatai bizonyítják, hogy a tudományos kutató és tervező-szerkesztő munkák terveinek összehangolása és különösen a bonyolult problémák együttes megoldása a tudományos és műszaki fejlődés járható útja, amely a kísérleti bázis, a tudományos és szerkesztő munkaerő jobb kihasználásához vezet.

A tudományos kutatások és tervező-szerkesztő munkák összehangolását hosszú időszakra azoknak a legfontosabb feladatoknak a figyelembevételével kell megszervezni, amelyek a távlati népgazdaság-

fejlesztési tervek összehangolásából következnek. A tudományos kutatások koordinációs terveinek azokat a kutatási területeket kell magukba foglalni,

a) amelyek meggyorsítják a technikai haladást és magának a tudománynak a fejlődését is, s amelyek jelentős anyagi és tudományos technikai eszközök koncentrációját követelik meg;

b) amelyek ágazatközi jellegűek, s amelyeket komplex módon kell kidolgozni a különféle specialisták bevonásával;

c) amelyek a népgazdaság bizonyos ágainak fejlődéséhez fontosak, itt is a tudomány és a technika különféle területeinek specialistáit kell bevonni.

Ezeknek az elveknek a figyelembevételével a KGST Tudományos és Műszaki Kutatások Koordinálásával Foglalkozó Állandó Bizottsága egységes tervet dolgozott ki azoknak a tudományos és műszaki kutatásoknak az összehangolására, amelyek az elméleti és gyakorlati kutatások egész komplexumát fogják át, és amelyeket a KGST keretei között 1964—1965-re ki kell dolgozni.

Az említett terv a következő problémákat foglalja magában:

A műanyagok alkalmazása a népgazdaságban; a mezőgazdaság kemizálása; a természetes és szintetikus biológiailag aktív testek kémiaja; a korrózió elleni hatékony védelem módjainak kidolgozása; a tudományos kutatásokhoz szükséges kísérleti eszközök és felszerelések kidolgozásának megszervezése és megvalósítása; az automatikus irányítás elméletének kidolgozása; a vízi és légi medencék fertőződéstől való védelme; a szilárd testek fizikája; a foto-szintézis; a munka és termelés szervezésének-irányításának tudományos alapjai; a ki- és berakási, valamint raktározási munkálatok komplex gépesítése az iparban és a közlekedésben.

A koordinációs tervek abból indultak ki, hogy a népgazdaság egyes ágazatainak a fejlődését szolgáló legfontosabb problémákat a KGST ágazati állandó bizottságai fogják kidolgozni. Azokat az általános érdekű feladatokat, amelyek megoldása néhány országtól jelentős anyagi és technikai eszközöket kívánna, a Tudományos és Műszaki Kutatások Koordinálásával Foglalkozó Állandó Bizottság összevont terve tartalmazza.

A legfontosabb tudományos és műszaki kutatásokat koordináló terv kidolgozásában a KGST-országok mintegy 500 tudományos munkatársra vett részt, végrehajtásában — több mint 1100 feladat megoldásában — viszont a KGST-országok 463 tudományos kutató intézete tevékenykedik.

A terv tematikáját az előirányzott kutatások határidejével összefüggésben dolgozták ki, s természetesen figyelembe vették a KGST-országok távlati időszakra vonatkozó népgazdasági fejlődésének legfontosabb problémáit. Számoltak azzal, hogy a tudományos és műszaki problémák bonyolultságának fokozódása és a feladatok komplex megoldásának állandóan növekvő szükségessége megköveteli a tudományos kutatások és a tervező-szerkesztő munkák szakosítását és összehangolását. A terv a lehetőség szerint igyekezett elkerülni a szükségtelen ismétlődéseket és párhuzamosságokat a tudományos kutató és tervező-szerkesztő munkák teljesítésében. Szoros és sokoldalú együttműködést feltételez a terv a szocialista országok tudományos akadémiái között is.

A tudományos és műszaki kutatásokat koordináló terv előirányzatait úgy lehet sikeresen teljesíteni, ha állandóan tökéletesítjük a távlati és folyó tervezés rendszerét, javítjuk a KGST-országok közötti tudományos és műszaki együttműködés formáit és módszereit. E különböző formákat minden esetben az érdekelt országok közötti kölcsönös meg egyezés szabja meg, figyelembe véve a kialakult konkrét viszonyokat és sajátosságokat, az önkéntesség, a teljes egyenjogúság, a nemzeti érdekek és szuverenitás tiszteletben tartása, a kölcsönös előnyök és az elvtársi segítség betartása mellett.

A KGST-országok tudományos és műszaki együttműködésében jelentős helyet foglal el a témák kutatását szervező és irányító vezető intézetek kiválasztása. A vezető szervezet funkcióit a tudományos kutató intézetek, tervező-szerkesztő irodák vagy a szervező ország által kijelölt más intézmények töltik be.

A Tudományos és Műszaki Kutatások Koordinálásával Foglalkozó Állandó Bizottság által kidolgozott és alapjában jóváhagyott dokumentum, a „Fő módszerek az együttesen megvalósítandó tudományos és műszaki kutatások KGST szervezetei által való összehangolására” nagy segítséget nyújt az ágazati bizottságoknak a tudományos kutatások koordinálási terveinek elkészítésében.

Az együttműködés érvényes formáinak és módszereinek tökéletesítésében fontos lépés lesz a KGST Tudományos és Műszaki Kutatások Koordinálásával Foglalkozó Állandó Bizottsága által kidolgozandó javaslat a témánkénti tudományos tanácsok létrehozásáról. E tanácsok feladata: egy probléma különféle témáinak kidolgozása közben felmerülő átfedő kérdések egyeztetése; a munka témánkénti meghatározása; módszertani kérdések kidolgozása; a témák vagy problémák kidolgozásáról, illetve a munka állásáról szóló információk megvitatása; a tudományos munkák felhasználására vonatkozó javaslatok elkészítése és más egyéb kérdések. A problémakörök szerint kialakított tudományos tanácsokban nemcsak az adott probléma kutatásában közvetlenül érdekelt szakemberek, hanem az ágazati állandó bizottságok, a nemzeti tudományos akadémiák és más tudományos szervezetek képviselői is részt vesznek, ami a tudományos és műszaki kutatások hatékonyságának és színvonalának emelését fogja előmozdítani.

A technikai haladás új útjait egyengető tudományos és műszaki kutatási feladatok teljesítésében a távlati tudományos kutatási feladatok végrehajtásában fontos szerepet töltenek be a tagországok tudományos akadémiái. Éppen ezért szükséges e szerveket bevonni az Állandó Bizottság munkájába.

A kétoldalú és sokoldalú nemzetközi együttműködés a KGST-országok tudományos akadémiái és más szervezetei között a tudományos kutatómunka alapvető kérdéseiben előmozdította a tudományos kutatások színvonalának emelését ezekben az országokban. A tudományos kutatások továbbfejlesztése végett az ilyen sokoldalú tudományos együttműködést, valamint a KGST állandó bizottságai által összehangolásra kerülő tudományos és műszaki kutatómunkákat szorosán össze kell kapcsolni. Ebből a célból a KGST-országok kölcsönösen informálják egymást a végzett kutatásokról, és a tudományos akadémiák képviselői, mint az országnak az állandó bizottságba és más közös szervekbe küldött képviselői, aktívan vesznek részt e szervek munkáiban. Alkotó módon

vehetnek részt e munkában a tudományos és műszaki kutatásokkal foglalkozó egyetemek és más felsőfokú oktatási intézmények is.

A KGST-országok nemzetközi tudományos és műszaki együttműködésének további sikeres feljődése céljából a következőkre van szükség:

a) meg kell javítani a tudományos és műszaki kutatások, a tervező és szerkesztő szervek tevékenységének összehangolását a KGST-országokban, hogy ez lehetővé tegye a tudományos kutató bázis ésszerű kihasználását;

b) a gyakorlatban gyorsabban kell megvalósítani a szocialista nemzetközi munkamegosztás elveit az országok közötti együttesen végrehajtandó tudományos és műszaki kutatásokban;

c) fel kell számolni a tudományos kutató intézetek és tervező-szerkesztő szervezetek tevékenységében még meglévő megalapozatlan párhuzamosságokat és ismétlődéseket, amelyek hátráltatják, hogy a KGST-országok a legfontosabb tudományos problémákra koncentrálják erejüket, és amelyek felesleges anyagi ráfordításokat, a tudományos munkaerő irracionális felhasználását okozzák;

d) meg kell gyorsítani az érdekelt KGST-országok közös tudományos kutatóintézeteinek és tervező-szerkesztő irodáinak a létrehozását, ki kell dolgozni ez országok által együttesen végzett tudományos kutató és tervező-szerkesztő munkák finanszírozásának rendszerét;

e) biztosítani kell a tudomány és a technika élenjáró eredményeinek a KGST-országok népgazdaságába való gyorsabb bevezetését;

f) tanulmányozni és általánosítani kell a KGST állandó bizottságai által végzett tudományos kutatások együttműködési formáinak, valamint a KGST-országokban végzett kutatómunkák összehangolásának szervezési tapasztalatait.

A KGST-országok közötti tudományos kutatási együttműködés máris jelentős eredményeket hozott.

Igy például a vegyiparban jelentős sikereket értek el az új termelési ágak technológiájának kidolgozásában, egyes vegyipari termékek gyártási folyamatainak készülékezésében és sajátosságainak megjavításában. Az összes KGST-országban lényegében már befejezték a tudományos kutatómunkát a poliészter-szál termelési technológiájának minden szakaszában, valamint a folyamat készülékezését is. Kidolgozás alatt van a szintetikus glicerín klóros, klór nélküli, félklóros és kombinált mód-szerekkel való termelése.

Kidolgozták az etilén acetaldehidben való közvetlen oxidálódásának kétfajta módját, négy KGST-országban a simazin és az atrazin — a kukoricavetésben elterjedt gyom irtásához igen fontos herbicidek — nagyipari termelési technológiáját. A régiekhez képest sokkal tartósabb, több kilométer használatot bíró új gépkocsiabroncsokat, valamint új koromfajtákat állítottak elő, amelyek nem maradnak el a tőkés cégek legjobb márkái mögött sem. Egyes országokban kimunkálták a malein-anhydrinek benzolból és furfurolból való előállítás módját; a polipropilén-szál termelésének lehetőségeit. Kidolgozás alatt van a DMF-nek paraxilolból való kinyerése is. A KGST Vegyipari Állandó Bizottságának munkacsoportjai jelenleg olyan nemzetközi tudományos kutató intézetek létrehozásának célszerűségét vizsgálják, amelyek a műszalak termelésének tökéletesítésével, a növényvédőszeres és a műanyagok feldolgozásának tökéletesítésével foglalkoznának.

A KGST Vaskohászati Állandó Bizottsága jelentős tudományos kutató munkákat hangolt össze mind az automatizálásban, mind pedig az új kohászati folyamatok kidolgozásában.

Az új acélfajták termelésben való elterjesztése a nikkel tartalmú acélok helyett valamennyi ország számára jelentős mennyiségű nikkel megtakarítását eredményezte. Több országban végrehajtott tudományos kutató munkák eredményeként hőálló acélfajtákat dolgoztak ki, amelyeket a gőz- és gázturbinák forgórészeiben, turbinalapátokban, hősugárzó csövekben, gőzkazánok vastagfalú csatornáiban és másutt használtak fel. Néhány országban a hengersiztyegelés és a csövek fúrással való kiképzése helyett a forrópréselést alkalmazzák, ami jelentősen csökkentette a hulladékokat, és felszámolta a „szűk” keresztmetszeteket.

Az acélermelési folyamat oxigén konverteres módszerének alkalmazása, amelyet együttes kutatással dolgoztak ki, egyes üzemekben jelentős megtakarítást eredményez, mivel a frissítés költségei csökkennek, az acél minősége javul, a munka termelékenysége pedig a martinkemencés termeléshez képest 12—15 százalékkal nő. Ennek eredményeképpen a beruházási költségek 30—35 százalékkal csökkennek.

A szén- és transzformátoracél 810 milliméteres vagy nagyobb szélességű laposbugába való folyamatos öntési módjának kidolgozása a hengerelt bugához viszonyítva megjavítja a termékek felületét, szerkezetét, kémiai szerkezetének egyneműségét. Ennek megfelelően a szénacélnál 94—96 százalékos, a transzformátoracélnál pedig 92—95 százalékos a folyékony fémből nyert selejtmentes laposbugák aránya. Ily módon az öntött laposbugából nyert hengereltacél-termelés — az öntecsek alapján termelthez képest — a csillapított szénacélnál körülbelül 11 százalékos, a csillapítatlan acélnál körülbelül 6 százalékos, transzformátoros acélnál pedig 13—15 százalékos fémmegtakarítást eredményez. A fokozott tartósságú alacsonyan ötvözött önthető acélnak a szénacél helyett való elterjedése lehetővé tette egyes országokban a fémszerkezet súlyának csökkentését és 14—20 százalék fémmegtakarítást eredményezett.

Az előfeszített betonacél és vasbeton-acél bevezetésére irányuló tudományos kutató munkák, amelyeket a KGST-országok közötti együttműködés keretében végeztek, jelentős eredményeket hoztak. Így például az előfeszített beton alkalmazása a közönséges vasbetetes helyett körülbelül 42 százalék acél megtakarítását teszi lehetővé.

A KGST-országok közötti szoros tudományos és műszaki együttműködés lehetővé teszi, hogy még fokozottabb mértékben használjuk ki a szocialista világgazdasági rendszer előnyeit, rövidebb idő alatt szüntessük meg az országok műszaki színvonalában meglévő különbségeket, valamint az egyes tudományágaknak a világszínvonaltól való elmaradását.

KIRÁLYI ERNŐ:

Az állami támogatás néhány kérdése a termelőszövetkezetekben

A mezőgazdaság állami támogatása világszerte megfigyelhető jelenség. Szükségessége — a társadalmi, gazdasági viszonyoktól, az adott ország sajátos helyzetétől és körülményeitől függően — országonként más és más okokkal magyarázható. A támogatás formái és módszerei is országonként nagyon különbözőek. A támogatás mértéke általában igen jelentős: például Olaszországban a mezőgazdaság termelési értékének 14 százalékát, az NSZK-ban 28 százalékát, Svájcban 30, Hollandiában és Belgiumban 5—5 százalékát teszi ki az állam által nyújtott különféle támogatás. Hasonló jelenségekkel találkozunk a szocialista tábor országaiban is, de természetesen az itt alkalmazott állami támogatás okai megint egészen mások.

A támogatás különféle formái néhány európai országban

Az eltérő társadalmi-gazdasági rendszerű országokban egyaránt meglevő állami támogatás gazdasági és politikai ismertetését mellőzve, a mezőgazdasági termelés támogatásának különféle formáira és módjára példaként néhány ország gyakorlatát említem meg.

Franciaországban a mezőgazdaság alaptörvényének nevezik az 1960. évi 808. törvénycikket és az azt kiegészítő 1962. évi 933. számú törvénycikket, amelyek meghatározzák az állami támogatás rendszerét is. Az említett jogszabályok szerint meg kell teremteni a feltételeket ahhoz, hogy a mezőgazdaság kiegyenlíthesse az egyéb ágakkal szemben mutatkozó hátrányokat, amelyek a természeti adottságokból, illetőleg a mezőgazdasági termelés természetéből fakadnak. Céljuk, hogy az agrár külkereskedelmi mérleget egyensúlyba hozzák, hogy a mezőgazdaság az eddiginél nagyobb mértékben járuljon hozzá a nemzetgazdaság fejlődéséhez, fedezze a belföldi szükségleteket, kihasználja az exportlehetőségeket és segítséget nyújtson a gazdaságilag fejletlen országoknak.

A célok elérésére az említett jogszabályok a következő feladatokat tűzik ki: a technikai haladás fejlesztését, a termelés racionalizálását, a megfelelő életszínvonal kialakítását, a termelékenység növelését, az értékesítés megszervezését. E feladatok megvalósítását az állam különféle anyagi eszközökkel segíti. Például a hároméves beruházási program keretében *beruházási* támogatást, a rentábilis gazdálkodást lehetővé tevő üzemnagyságok kialakítására *birtokrendezési* támogatást, a mezőgazdaságot sújtó, de csak ritkán bekövetkező és a hagyományos biztosítással nem fedezhető csapások esetére *esetenkénti* támogatást, az ésszerű gaz-

dálkodás segítésére *üzemi tanácsadást finanszírozó* állami támogatást biztosítanak. Emellett a piac- és árszabályozás is jelentős állami támogatással jár. A teljes támogatás összege a mezőgazdasági termelés értékének 15 százalékát éri el Franciaországban.

Angliában a mezőgazdasági termelés növelésére és a termelékenység fokozására nyújtott támogatások két csoportba sorolhatók: ártámogatásokra és segélyekre.

Az *ártámogatások rendszere* arra az elvre épül, hogy az angol agrárpolitikának nem a termelés „minden áron való” fokozására, hanem a termelékenység növelésére kell törekednie; hogy a termelői áraknak nemcsak a termelési költségekhez, hanem — bizonyos fokig — a piaci viszonyokhoz is alkalmazkodniok kell; hogy törekedni kell a termelési technika tökéletesítésére, a termelékenység növelésére, s ezek következményeként az állami támogatás összegének csökkentésére.

Az ártámogatás, illetve árgarancia 12 termékre terjed ki: a növényi termékek közül a búzára, a rozusra, az árpára, a zabra, a burgonyára és a cukorrépára; az állatok és állati termékek közül a hizott marhára, a hizott juhra, a hizott sertésre, a tejre, a tojásra és a gyapjúra. Ezeknek a termékeknek az értékesítéséből származik az angol mezőgazdaság bevételeinek 70 százaléka. A gyümölcs és zöldség, amelyekből a bevételek további 15 százaléka származik, nem élvez árgaranciát, csak vámvédelmet.

Az állam *segélyek keretében* a létesítmények értékének 33 százalékkal járul hozzá azokhoz az építkezési, gépesítési és meliorációs beruházásokhoz, amelyek hatékonyan növelik az üzem termelékenységét, illetve csökkentik a termelési költségeket; 50 százalékkal járul hozzá a hegyvidéki gazdálkodással kapcsolatos sajátos beruházásokhoz (építkezésekhez, támfalak létesítéséhez, vízsabályozáshoz stb.). Vízsabályozások esetén a költségek 50—80 százalékát, a majorok vízellátásával kapcsolatos beruházások költségeinek 25—40 százalékát téríti meg az állam. Ezeken kívül az állam hozzájárul a műtrágyák beszerzési költségeihez, a meszezéssel kapcsolatos kiadásokhoz, a szántóvá alakítandó legelők feltörési költségeihez, a marhatuberkulózis elleni védekezéshez, a tenyészállat-beszerzés és -tartás költségeihez.

A támogatás összege Angliában a mezőgazdaság bruttó termelési értékének 24 százalékát éri el. A támogatás eredményeként könnyvelik el, hogy az angol mezőgazdasági termelés volumene a háború előttihez képest 55—60 százalékkal növekedett.

A *szocialista tábor országai*ban az átszervezés időszakában a támogatás *minden üzemre kiterjedt*. Később kialakul a differenciált állami támogatás rendszere, amelyben a gyenge termelőszövetkezetek támogatására helyezik a súlyt.

Bulgáriában az elmaradottnak nyilvánított 230 hegyvidéki és előhegységi termelőszövetkezet hiteltartozásának nagy részét 1961-ben elengedték. Ezenkívül a hegyvidéki termelőszövetkezetek 30—100 százalékos visszatérítést kaptak a mezőgazdasági épületekhez szükséges építőanyagok, az állatbetegségek elleni védekezésre szolgáló gyógyszerek árából. Úgyszintén 30—100 százalékban megtérítették a gyenge termelőszövetkezeteknek a növényvédő állomások munkájáért kifizetett össze-

geket. A hegyvidéki termelőszövetkezetek az általuk vásárolt és felhasznált műtrágya árából 50 százalékos engedményt kapnak.

Csehszlovákiában közvetlen állami támogatást adnak az állóeszközök fejlesztésére, a gümőkór és a brucellózis felszámolására, üzemköltségekre, szakemberek képzésére és alkalmazására.

A felsorolt példák a mezőgazdasági termelés fejlesztésének és egyben a mezőgazdaság állami támogatása fenntartásának szükségességét is bizonyítják.

Az állami támogatás gazdasági szükségessége hazánkban

A szocialista tábor országában a mezőgazdaság állami támogatását politikai és gazdasági okok egyaránt szükségessé teszik. Amikor a munkásosztály, pártja irányításával vállalta a kizsákmányolás nélküli társadalom felépítését, egyúttal vállalta a mezőgazdaságban is a szocializmus megvalósítását. Ennek fő útja nálunk a kisparaszti gazdaságok átalakítása szocialista típusú mezőgazdasági termelőszövetkezetekké. Ez az átalakítás, a szocialista nagyüzemek gazdasági alapjainak, szervezeti életének megteremtése, káderekkel való ellátása az állam anyagi segítsége nélkül lehetetlen. „Minden társadalmi rendszer — írja Lenin — csakis egy bizonyos osztály pénzügyi támogatásával jön létre . . . Most meg kell értenünk és gyakorlatilag valóra kell váltanunk azt, hogy ez idő szerint az a társadalmi rendszer, amelyet a szokottnál nagyobb mértékben kell támogatnunk, az a szövetkezeti rendszer.”*

A mezőgazdaság szocialista átszervezése, a nagyüzemi szocialista mezőgazdasági üzemek létrehozása abból az elhatározásból és abból a minden szocializmust építő országban szükségszerűen jelentkező követelményből fakad, hogy elégítsék ki előre meghatározott termékösszetétel szerint a népgazdasági szükségleteket.

Az egyre növekvő népgazdasági szükségletek kielégítése a nagyüzemi mezőgazdasági termelés további fejlesztése nélkül lehetetlen. A népgazdasági szükségletek kielégítése a mai időszakban — és még hosszú időn át — megköveteli, hogy minden mezőgazdaságilag művelhető területen folyék mezőgazdasági termelés. Mivel a termelés fenntartásához az emberi tevékenység nélkülözhetetlen, ezért a termelés egyéb feltételeiből következő differenciáltságot különleges érdekeltségi tényezőkkel, állami támogatással szükséges kiegyenlíteni.

A termelőszövetkezetek állami támogatása gazdasági, politikai, szervezeti intézkedések egész rendszerét foglalja magában, amely a termelőszövetkezetek létrehozását és további eredményes gazdálkodásuk biztosítását szolgálja.

Az állami támogatásnak hazánkban kialakult rendszere a népgazdaság és az üzemek közötti kölcsönös érdekeltség elvére épül fel. Ebből következően a népgazdaságban érvényesülő árviszonyok és arányok mellett alkalmas a termelői árak kiegészítésére és a termelési költségek csökkentésére.

A termelőszövetkezetek termelési színvonalukban, gazdálkodási eredményükben és személyes jövedelmi viszonyaikban szerfölött differenciálódnak. Ennek okait az eltérő természeti, közgazdasági és üzemi

* Lenin Művei, 33. kötet, Szikra, 1953. 469. 1.

adottságokban találhatjuk. A természeti feltételek közül különös figyelmet érdemelnek a talajadottságok, amelyek e differenciáltságot és a teendő intézkedéseket, nemkülönben az állami támogatás irányát leginkább meghatározzák.

Az ország mezőgazdasági művelés alatt álló területéből — 12 168 200 kat. holdból — 5 545 000 kh (45,5 százalék) a gyengén termő, savanyú, szikes és homoktalaj. E talajokból 1963-ig feljavítottak 968 000 kat. holdat (17,5 százalékot). A javítandó összes talajból 3,8 millió kh savanyú, 989 000 kh szikes, 662 000 kh homoktalaj. Hazánk erózió által károsított területe 3 930 000 kh, ebből az erózió mértéke erős 973 000 kat. holdon, közepes 1 551 000 kh-on és gyengén erodált 1 406 000 kh.

A közgazdasági adottságok közül — amelyek szintén nagyon differenciálják a termelőszövetkezetek gazdálkozását — csupán az árviszonyokat említem meg. A mezőgazdasági termékek felvásárlási ára az elmúlt három évben mintegy 6—7 százalékkal emelkedett, a felhasznált ipari eredetű anyagok árai viszont — főleg az 1959. évi ipari termelői árrendezéssel — mintegy 20—30 százalékkal lettek magasabbak. Árrendszerünk továbbá — mivel egységes — a termelőszövetkezetek különböző adottságainak kiegyenlítését nem teszi lehetővé. A központosított tiszta jövedelem és az üzemi felhalmozás arányának megváltoztatása nélkül a termelőszövetkezetek többsége nem képes egyidejűleg saját erőből pótolni az elhasznált termelőeszközöket, visszafizetni a felvett hiteleket, bővíteni az álló- és forgóalapokat és gondoskodni a tagok kellő szintű személyes jövedelméről. Ezenkívül a szövetkezetek jelenlegi adózási rendszere sem szolgálja megfelelően az eltérő természeti és közgazdasági adottságok miatt keletkező nagymértékű jövedelemkülönbségek csökkentését.

Az adott természeti és közgazdasági viszonyok mellett állami támogatás nélkül nem lehetne fenntartani a termelők érdekeltségét, tehát a jelenlegi helyzetben az állami támogatás szükségszerű.

A termelési színvonal, a gazdálkodás eredményessége szempontjából nem közömbösek az üzemi adottságok, amelyek közül a vezetők szerepe kiemelkedően fontos. Az elnökök 5,4 százaléka főiskolát, 13 százaléka középiskolát, 34 százaléka szaktanfolyamot és 48 százaléka általános iskolát végzett. A főagronómusok 33 százaléka egyetemi, 45 százaléka középiskolai és 22 százaléka ennél kevesebb iskolai végzettséggel rendelkezik. A főkönyvelőknek csupán 24 százaléka főiskolai végzettségű vagy mérlegképes. A számbavett 13 000 brigádvezető közül 8500-nak semmiféle szakmai képzettsége nincs. Mindezekkel párosul az a helyzet, hogy a 3600 termelőszövetkezet közül csak 1300-ban van egyetemi, főiskolai végzettségű szakember. Bár a vezetés színvonalát teljes egészében nem tükrözi az iskolai végzettség, mégis e tényező többé-kevésbé utal az üzemi adottságokban levő eltérő helyzetre. A vezetés színvonala hasonló adottságok mellett a termelőszövetkezetekben számottevően befolyásolja a jövedelem alakulását.

Természetesen a különböző tényezők nem önmagukban, hanem összhatásukban jelentkeznek. Bár a termelés körülményei a korábbi időszakhoz képest jelentősen változtak, mégis figyelemreméltó, hogy a gazdálkodást befolyásoló tényezők komplex hatását kifejező kataszteri tiszta jövedelem is jelentős differenciáltságra utal. A jól gazdálkodó termelő-

szövetkezetek átlagban 18,8, a közepesen gazdálkodók 10,5 és a gyengék 8,8 aranykorona értékű földön gazdálkodtak az 1962. évben.

Mindezekből megállapítható, hogy népgazdaságunkban a mezőgazdaság állami támogatási rendszerének szükségessége a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatos feladatokból, a termelés fokozását igénylő szükségletek növekedéséből, az ipari és mezőgazdasági termékek árárányáiból, valamint a mezőgazdaság egységes (felvásárlási, termelőeszköz-juttatási stb.) árrendszere mellett a mezőgazdasági termelés eltérő feltételeinek kiegyenlítéséből adódik. Az állami támogatás mezőgazdaságunkban a tervszerű gazdálkodás biztosításának általános és hathatós eszközévé vált.

Az állami támogatás rendszere hazánkban

Államunk a mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek megalakulásától kezdve jelentős állami segítséget adott. Az állami támogatásnak az 1948—1956 közötti időszakban az volt a célja, hogy a termelőszövetkezetek gazdasági, szervezeti és politikai megszilárdítását előmozdítsa. A helyes elv mellett azonban a támogatás rendszere bizonyos időszakokban áttolódott a személyes jövedelmek állami támogatásból történő kiegészítésére, ezért eredményeiben meg sem közelítette az 1958-tól napjainkig alkalmazott állami támogatás hatását.

1958-ban hazánkban az állami támogatásnak új rendszere alakult ki. Ez a támogatási rendszer része a párt agrárpolitikájának és gazdaságpolitikai eszköze céljaink megvalósításának. Előmozdította három éves tervünk sikeres teljesítését — a kettős feladat megvalósítását (a mezőgazdasági termelés egyidejű fejlesztése mellett a mezőgazdaság szocialista átszervezését) és jelentős eszköz most is a második ötéves terv feladatainak megvalósításában.

Az állami támogatás a termelőszövetkezet gazdasági megerősödését és termelésük fejlesztését szolgálja. Az ehhez szükséges anyagi, műszaki és személyi feltételek megteremtésének elveit, valamint a támogatás mértékét és formáit a 3004-es kormányhatározatok foglalják rendszerbe. Az 1958-ra vonatkozó első 3004-es kormányhatározat megállapítja, hogy „az állami támogatásnak és kedvezménynek a jelen határozatban megállapított rendszerét — az időközben szerzett tapasztalatok felhasználásával — az elkövetkező években is alkalmazni kell”. Az azóta eltelt időszakban ez az elv következetesen érvényesült.

A 3004-es határozatok alapkonceptiója az elmúlt évek folyamán nem változott meg. A határozat alapvető jellemzője, hogy az állami támogatás elsősorban és döntően a termelés — különösen a közös gazdaságok termelése — és az árutermelés ösztönzésére irányul. Ezen keresztül, mintegy közvetve hat a termelőszövetkezeti közös gazdaságok és ezen keresztül a tagok anyagi érdekelttségére. A 3004-es kormányhatározatok azzal, hogy az árutermelés és az államnak való eladás kiszélesítésére ösztönöznek, a népgazdasági szükségletek fedezésére szilárdabb alapot teremtenek. 1962-ben például a tanácsi szektor gazdaságai mintegy 15 százalékkal több árut adtak el az államnak, mint 1958-ban. Különösen megnőtt a termelőszövetkezetek közös gazdaságaiból származó felvásárlás.

A termelőszövetkezetek gazdasági megszilárdulása és továbbfejlesztése elsősorban a parasztság és a termelőszövetkezetek saját erőforrásaira támaszkodik. Ezt egészíti ki az állam sokoldalú gazdasági, szervezeti, politikai segítséggel. Ez is jellemzője a határozatnak. A nagyüzemi gazdálkodás megteremtésére szolgáló eszközöket a szövetkezeti gazdaságok nem képesek teljes egészében saját felhalmozásukból fedezni. Ezeket az eszközöket az állam hitelek formájában vagy meghatározott célra adott visszatérítés nélküli támogatás formájában egészíti ki. Az 1958—1962. években például a termelőszövetkezeti beruházások költségeinek 66 százalékát hosszúlejáratú hitelből, 7 százalékát vissza nem térítendő állami támogatásból és 27 százalékát termelőszövetkezeti saját erőforrásból fedezték.

A termelőszövetkezeti beruházások százalékos megoszlása források szerint

Év	Hosszúlejáratú hitelből	Vissza nem térítendő állami támogatásból	Saját erőből	Összesen
1958	55,3	15,5	29,2	100,0
1959	75,2	9,5	15,3	100,0
1960	59,8	7,2	33,0	100,0
1961	63,9	4,2	31,9	100,0
1962	70,9	4,1	25,0	100,0

Forrás: Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején. Statisztikai Időszaki Közlemények, 57. kötet 25. l.

A határozat szerint az állami támogatás nem korlátozódik csupán pénzügyi támogatásra. Az anyagi, műszaki segítség mellett jelentős gondot fordít a szakemberellátásra. Az 1959—1963. években állami támogatásból való fizetésekiegészítéssel mintegy 5500 szakembert (elnököt, agronómust, könyvelőt) irányítottak át a szövetkezetekbe. (A termelőszövetkezeti műszaki és adminisztratív dolgozók 87,9 százalékát a szövetkezetek saját erejükből fizetik, s e munkakörben dolgozók 72 százaléka termelőszövetkezeti tag.)

Az állami támogatások rendszere szorosan összefügg a mezőgazdaság fejlesztési tervével és ezen belül az éves termelőszövetkezeti tervekkel. Ezért a 3004-es kormányhatározatok bizonyos vonatkozásban tükrözik azt a fejlődést, amely népgazdaságunkban a termelőszövetkezetek megalakulásával, termelésük fejlesztésével és az időközben felmerülő népgazdasági igények kielégítésével jár. Az állami támogatás formái, módszerei és mértéke állandóan változnak. Az állami támogatás tehát rugalmassága következtében fontos eszköz a termelőszövetkezetek termelésének tervszerű irányításában.

Az állami támogatásokat a következőképpen csoportosíthatjuk:

1. *Visszatérülő állami támogatások.* (A termelés feltételeinek megteremtése, termelőeszközökkel, hitellel való ellátás.)
2. *Vissza nem térülő állami támogatások:*
 - a) a termelői árak kiegészítése;
 - b) a termelési költségek csökkentése
 - a beruházások részbeni megtérítése vagy árendedmény (felhalmozásra fordítandó, üzemviteli célra fordítható támogatás);
 - forgóeszközök árendedménye, üzemviteli költségek csökkentése

(főként üzemanyagok, gépállomási és javítási költségek, takarományok stb.);

c) a szakmai vezetés megjavítása;

d) a tagság közösből származó jövedelmének kiegészítése.

E kedvezmények döntő többsége valamennyi szövetkezetre egységesen érvényes. Így a visszatérülő támogatások közül a hitelfeltételek egységesek, a vissza nem térülők közül pedig a gépvásárlások, a tehén- és üszönevelés, az üzembehelyezett beruházás, a talajjavítás és talajvédelem, a növényvédelem, az öntözővíz, a gépjavítás stb. után kapott kedvezmények és a nagy tételben való értékesítésért járó felárak valamennyi termelőszövetkezetet megilletik.

Az állami támogatások közül a vissza nem térülő állami támogatások az 1960—62. években a következőképpen oszlottak meg:

Kedvezmények	1960	1961	1962	3 év átlaga
	években			
1. Bevételeket növelő	22	17	51*	31
2. Költségeket csökkentő				
a/ beruházási	40	52	27	40
b/ közvetlen termelési	38	31	22	29
Összesen	100	100	100	100

* Ebből 30 százalék a gyenge termelőszövetkezeteknek adott dotáció, ami az előző években nem volt.

1962-ben a kedvezmények 25 százaléka a tiszta vagyonban jelentkezett, a többi része pedig a bruttó jövedelmet növelte. Ez is arra utal, hogy az állami támogatás iránya elsődlegesen a közös nagyüzemi alapok megteremtésén, a termelési feltételek jobb kihasználásán keresztül teszi anyagilag érdekeltté a termelőszövetkezeteket, illetve azok tagjait.

Az átszervezés éveiben különbséget tettünk új és régi szövetkezetek között, de az állami támogatás minden esetben a termelés és az árutermelés fejlesztésén keresztül érvényesült. Ebből következően a nagyobb árutermelést elérő termelőszövetkezetek az átszervezés időszakában árutermelésükkel arányos állami támogatásban részesültek. Az állami támogatás megoszlása a gyenge és a jó szövetkezetek között az 1959—1961. években az alábbiak szerint alakult:

Megnevezés	Állami támogatás Ft/szántóegység		
	1959	1960	1961
Gyenge termelőszövetkezetekben	278	165	127
Jó termelőszövetkezetekben	390	437	348
Index (gyenge = 100 százalék)	140	278	274

Az átszervezés befejezését követő évben, 1962-ben már számottevő különbség volt a gyenge és az egyéb termelőszövetkezeteknek adott támogatás között. 1962-ben a gyenge termelőszövetkezetekben 201 Ft volt az egy szántóegységre jutó állami kedvezmény, a jókban 181 Ft. 1962-ben tehát már érvényre jutott az az irányelv, hogy az állam a termelési feltételek miatt gyengébben gazdálkodó termelőszövetkezeteket fokozottabb mértékben támogatja.

A gazdaságilag meg nem erősödött termelőszövetkezetek — a vala-

mennyi szövetkezetre érvényes kedvezményeken kívül — a gépállomások által végzett gépi munkák és a növényvédőszeres vásárlása esetén további 20—40 százalékos kedvezményt kapnak. Az objektíve kedvezőtlen természeti és közgazdasági feltételek között gazdálkodók különleges állami támogatásban, dotációban is részesülnek. A szubjektív okok miatt gyengén gazdálkodók esetenként a hitelvisszafizetésre halasztást kapnak. 1963-tól kezdve állami támogatásból történő fizetésekiegészítéssel szakembereket kihelyezni — kivételes esetektől eltekintve — csak a gyengén gazdálkodó termelőszövetkezetekbe lehet.

A vissza nem térülő állami támogatás értéke az 1960—1962. évek átlagában a bruttó termelési értéknek 7,7, 1963-ban pedig 7,2 százalékát tette ki. A termelés növekedése folytán az állami támogatás mértéke fokozatosan csökkent. Az egy szántóegységre jutó vissza nem térülő állami támogatás az 1960. évi 448 Ft-ról 1961-ben 407 Ft-ra, 1962-ben pedig 359 Ft-ra csökkent.

Az állami támogatásnak e korántsem lebecsülhető mértékéből nem lehet azt a következtetést levonni, hogy az jelentősen növeli a parasztság jövedelmét. E kérdést differenciáltan kell vizsgálni. Példaként nézzük meg az 1962. év gazdálkodási eredményét és a termelőszövetkezeti tagok közösből származó jövedelmét.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetek termelési értékének felosztása 1962-ben az előállított termelési érték nagysága szerint

1 kh-ra jutó bruttó termelési érték (Ft)	Állami támogatás	Személyi jövedelem	Állami elvonás és munkabér	Tiszta jövedelem
1000 Ft-nál kevesebb	173	463	205	—335
1001—1500	199	639	258	—290
1501—2000	159	825	304	—130
2001—2500	138	1019	346	— 10
2501—3000	134	1269	385	65
3001—3500	153	1533	418	153
3501—4000	160	1788	450	199
4001—4500	162	2018	483	328
4500 Ft-nál több	215	2839	577	427

Forrás: KSH számításai.

Az 1962. évi eredmények a mezőgazdasági termelés szempontjából viszonylag kedvezőtlen időjárás mellett születtek. Ennek megjegyzése mellett a fenti táblázat mégis azt mutatja, hogy az országos átlagnál kevesebb termelési értéket elérő termelőszövetkezetek az állami támogatás és a viszonylag alacsony közösből származó személyi jövedelmek mellett az egyszerű újratermelésre sem képesek. Az országos átlag körüli termelési értéket elérő termelőszövetkezetek is csak egyszerű újratermelésre képesek. E tényezők arra utalnak, hogy az üzemi felhalmozásra csak azokban a szövetkezetekben van lehetőség, amelyekben az országos átlagnál magasabb a termelési színvonal.

A termelőszövetkezetek — eltérő gazdálkodási színvonalukból következően — a közösből származó személyes jövedelmek szerint is differenciálódtak. A személyes jövedelmek üzemek közötti és üzemen belüli differenciáltságát az ország összes termelőszövetkezete vonatkozásában a következő táblázat mutatja.

**A dolgozó tagok megoszlása a közös gazdálkodásból kapott
összes részesedés alapján (1962-ben)**

Jövedelemkategóriák (Ft)	A tagok számának százalékos megoszlása a		
	jó	közepes	gyenge
	termelőszövetkezetekben		
4000 Ft alatt	15,1	25,4	42,7
4001—6000	10,6	15,1	18,8
6001—8000	11,4	13,4	13,7
8001—10 000	10,6	11,7	9,4
10 001—12 000	9,5	10,0	6,4
12 001—15 000	11,5	10,2	5,1
15 001—20 000	14,7	8,6	2,9
20 000 Ft felett	16,6	5,6	1,0
Összesen	100,0	100,0	100,0

A jövedelmi viszonyok vizsgálatánál nem lehet figyelmen kívül hagyni a háztáji gazdálkodásból származó jövedelmet. Országos átlagban a háztájiból származó jövedelem nagysága hasonló az egy családra jutó közösből származó jövedelemhez. A háztáji gazdaságból származó jövedelmek is erősen differenciáltak, bár nem olyan mértékben, mint a közös jövedelem. Az esetek jórésztében — különösen mostoha természeti viszonyok mellett — a közös gazdaság alacsony jövedelme alacsony jövedelmű háztáji gazdasággal párosul. Egyebek közt ezért is került napirendre a gazdaságilag meg nem erősödött úgynevezett gyenge termelőszövetkezetek fokozott mértékű gazdasági, szervezeti, politikai segítése, ezért lett állami támogatási rendszerünk jellemzője a differenciált támogatás elve.

A fokozottabb mértékű állami kedvezmények folytán a gyenge termelőszövetkezetekben mind a termelési érték, mindpedig a bruttó jövedelem emelkedett.

A gyenge termelőszövetkezetek gazdálkodásának főbb mutatói

Megnevezés	1960	1961	1962
	az összes termelőszövetkezet százalékában		
Szántóterületi megoszlás	22,0	32,6	37,1
Dolgozó tagok aránya	19,4	31,0	34,2
Összes „beruházott” vagyon	17,9	26,3	33,0
Folyó évi beruházás	17,8	32,0	35,1
Bruttó termelési érték	—	22,2*	28,1
Bruttó jövedelem	—	18,9	24,1

* Halmozatlan.

Az állami támogatás hatása kedvezőnek értékelhető. A mezőgazdasági termelés 1961-hez viszonyítva 1963-ban 6,7 százalékkal, 1962-höz képest 5 százalékkal, a felvásárlás pedig 1961-hez képest 13 százalékkal emelkedett. Ezen belül a mezőgazdasági termelőszövetkezetek bruttó termelési értéke 1961-hez képest 1962-ben több mint 12 százalékkal,

1963-ban 1962-höz képest szintén hasonló arányban nőtt. Ez az eredmény természetesen a gazdaságpolitikai intézkedések összességének eredménye, amelyben jelentős a szerepe az állami támogatásnak. Joggal merül fel a kérdés, hogy a gyenge termelőszövetkezetek támogatására hozott intézkedések hatása kedvezőnek mondható-e?

1962-ben az 1451 gazdaságilag meg nem erősödött termelőszövetkezet halmozatlan termelési értéke egy szántóegységre számítva 1961-hez viszonyítva 9 százalékkal nőtt. Ezen belül a megkülönböztetett módon segített (úgynevezett 44/B-s) 897 termelőszövetkezetben az egy szántóegységre jutó halmozatlan termelési érték 13 százalékkal, a bruttó jövedelem 25 százalékkal, az üzemi felhalmozás pedig 280 százalékkal volt magasabb, az egy dolgozó tagra jutó részesedés pedig 8 százalékkal volt alacsonyabb, mint az ország összes gyenge termelőszövetkezetében.*

A gazdaságilag meg nem erősödött termelőszövetkezetek megkülönböztetett állami támogatásának hatása 1963-ban is kedvező. Támogatási rendszerünk már 1962-ben különbséget tett a kedvezőtlen, illetve a kedvező természeti és közgazdasági viszonyok mellett gazdálkodó, de egyéb okoknál fogva gyengének minősülő termelőszövetkezetek között. E szövetkezeteket I., illetve II. kategóriába soroltuk. A termelőszövetkezetek és ezen belül a gyengén gazdálkodó termelőszövetkezetek főbb mutatói 1962-höz viszonyítva, 1963-ban a következőképpen alakultak:

A termelőszövetkezetek főbb gazdasági mutatóinak 1963. évi alakulása

Megnevezés	Összes	I. II.	
		kategóriába sorolt gyenge	
termelőszövetkezetben 1962-höz viszonyítva, százalékban			
Bruttó termelési érték	+ 8,9	+17,6	+13,3
Bruttó jövedelem	+18,2	+34,5	+31,1
Tiszta vagyon	+27,2	+62,1	+35,3
Személyes jövedelem	+10,5	+11,8	+10,2

Mind az 1962. évi, mindpedig az 1963. évi adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a gyengén gazdálkodó termelőszövetkezetek megkülönböztetett állami támogatása nem egyszerűen jövedelemkiegészítő, hanem a termelés és a gazdálkodás eredményességének növelésére ható támogatás.

★

A fölvetett néhány kérdésben az állami támogatás szükségességét és kedvező hatását kívántam bemutatni, mivel közgazdasági körökben, de az állami élet más területén is, sok vita van e kérdés körül. Korántsem hiszük, hogy az állami támogatás egyes formáinak, módszereinek változtatásával hatékonysága nem fokozható. De tapasztalataink szerint maga a rendszer, annak alapkonceptiója nemcsak elvében, hanem gyakorlatában is helyes, mintegy szükségszerű következménye pártunk és kormányunk agrárpolitikájának és agrárpolitikai intézkedéseinek.

* A számok mérlegelésénél figyelembe kell venni, hogy 1961-ben a szövetkezeteknek mintegy 30 százaléka még csak egy éve és a legrosszabb körülmények közt gazdálkodott, ezért az 1962. évi becslések nem teljesen reálisak.

A mezőgazdaság munkaerőhelyzete a második és a harmadik ötéves terv időszakában*

Az Országos Tervhivatal 1960-ban, a második ötéves terv kidolgozásának befejező szakaszában részletesen megvizsgálta a mezőgazdaság várható munkaerőhelyzetét és — a korábbi feltételezésekkel ellentétben — megállapította, hogy a második ötéves terv időszakában jelentős munkaerő-feleslegekre már nem lehet számítani; a mezőgazdasági keresők száma főleg a mezőgazdaságban munkábalépő fiatalok alacsony létszámának és a kiöregedés meggyorsulásának következtében csökken. A várható munkaerőhelyzet akkori elemzését az elmúlt három év tapasztalatai lényegében igazolták.

A jövőbeli helyzet pontosabb megítélése céljából újból el kellett készíteni a mezőgazdaság 1963., illetve 1965. évi munkaerőmérlegét. Csak ennek ismeretében lehet helyesen körvonalazni a harmadik ötéves terv várható munkaerőhelyzetét és a követendő munkaerő-politikát, elbírálni, hogy a mezőgazdaságból felszabaduló létszám milyen mértékben fedezheti más ágazatok szükséges létszámigényét a második és harmadik ötéves terv időszakában.

A mezőgazdaság jellegéből eredően a számítások hibalehetősége nagy. Persze nem ezeknek a számértékeknek abszolút pontossága a fontos, hanem a számításokból adódó tendenciáknak, arányoknak és nagyságrendeknek helyes megállapítása.

Egyes számításokat többféle módszerrel végeztünk el, hogy a hibahatárokat csökkentsük. A számításoknak és az elemző munkának három fő területe volt: a) a mezőgazdasági termelés munkanap- és létszám-szükséglete; b) a mezőgazdasági keresők állományának és a munkaerő-tartalékoknak, valamint c) a foglalkoztatásnak várható alakulása.

A mezőgazdaság munkaerő-szükséglete

A termelőszövetkezetek munkaerő-szükséglete

A növénytermelés kézi munkaerő-szükségletét a Földművelésügyi Minisztérium Üzemszervezési Intézete által kidolgozott és a termelőszövetkezeti ütemtervek előkészítéséhez kiadott normák alapján — a közös és háztáji területet összevonva — számítottuk a tervekben.

* Ez a tanulmány az Országos Tervhivatalban kidolgozott népgazdasági munkaerő-mérleg-számítások részét képező mezőgazdasági munkaerő-elemzés fontosabb megállapításait tartalmazza. Az általános munkaerőhelyzettel Berettyán László és Timár János cikke foglalkozott (Magyarország munkaerőhelyzete 1961 és 1971 között. Közgazdasági Szemle, 1963. 11. sz. 1257–1270. 1.)

Az elméleti normatívákból adódó munkaerő-szükségletet számos szempontból módosítani kellett. (1. és 2. sz. tábla.) A normák ugyanis

1. sz. táblázat

A termelőszövetkezeti növénytermelés kézi munkanapszükségletének átszámítása létszámra (1963)

Hónap	Közös gazdaságok munkaerőszükséglete				Háztáji növénytermelés kézi-munkaerő-szükséglete (1000 fő)	Közös és háztáji növénytermelés kézimunkaerő-szükséglete együtt (1000 fő)
	Munkanapszükséglet normák szerint (1000 nap)	Munkavolumen-átcsoportosítás és teljesítményszázalék miatt korrigált munkanapszükséglet (1000 nap)	Agrotechnikailag ledolgozható munkanapok száma (1000 nap)	Kézi-munkaerő-szükséglet összesen (1000 fő)		
a	b	c	d	e	f	g
I.	1115	1115	16	69,7	0,4	70,1
II.	1274	1274	14	91,0	18,4	109,4
III.	4731	4731	23	205,7	75,9	281,6
IV.	9534	9534	22	433,4	189,5	622,9
V.	16650	14192	20	709,0	302,6	1012,2
VI.	13392	12063	21	574,4	267,4	841,8
VII.	16004	12923	23	561,9	94,5	656,4
VIII.	14360	9111	24	379,6	178,9	558,5
IX.	17535	16566	24	692,0	311,7	1003,7
X.	7532	12800	23	556,5	205,6	762,1
XI.	4580	4580	22	208,2	121,2	329,4
XII.	1700	1700	17	100,0	33,0	133,0

olyan munkavégzési határidőket tételeznek fel, amelyek betartásával — figyelembe véve a rendelkezésre álló eszközök mennyiségét, illetve gazdaságos felhasználását, valamint az átlagos időjárási viszonyok alapján kialakuló tenyészidőt — nem számolhattunk. Ezért egyes fontosabb növényfajták munkanapszükségletét a normáktól eltérően osztottuk el.

Részben a normákban feltételezettnél várhatóan alacsonyabb termésátlagok, részben a munkacsúcsok idején tapasztalható nagyobb fokú munkaintenzitás miatt a teljesítmények meghaladják a normatívákat. Ezért a májusi, júniusi, júliusi és augusztusi munkanapszükségletet 15 —20 százalékkal csökkentettük.

A munkaerőre történő átszámításnál az évi munkaidőnek az idényszerűség görbéjéhez alkalmazkodó egyenlőtlen megoszlását figyelembe vettük.

A munkaerő-szükségleti normatívák feltételezik, hogy a növénytermelésben dolgozók napi munkaidejüket csupán a normákban szereplő munkák teljesítésével foglalják el. A valóságban azonban a munkamegosztás alacsony foka miatt sok kiegészítő tevékenységet is ellátnak a dolgozók. Ennek mértékét az FM Üzemszervezési Kutató Intézete a munkaidőalap ötödére becsüli. Indokoltnak láttuk azonban feltételezni, hogy a növénytermelés állandó keresőinél a növénytermelési normatívákban előírt munkák elvégzésére fordított munkaidőalap csökkenése az előbbinél valamivel kisebb, főleg a munkacsúcsok időszakában. A kiegészítő munkák jelentős részét ugyanis időzíteni lehet és így össze lehet egyeztetni a növénytermelés időszerű munkáinak elvégzésével.

A termelőszövetkezeti növénytermelés munkaerő-szükséglete (1000 fő)

Időszak	Közös és háztáji növénytermelés munkaerő-szükséglete	A munkanap hosszának eltérése miatt korrekciók	Kieső munkaidő miatti többlet munkaerő-szükséglet (+)	Munkacsúcsok többlet-munkaóra-teljesítményének kiegyenlítése létszámban (+)	Közös- és háztáji növénytermelés korrigált munkaerőszükséglete	Vegetációs időszaknak megfelelő keresők száma	A munkacsúcsok kérésökkel nem fedezett többlet létszámszükséglete	Nem foglalkoztatott keresők létszáma
	a	b	c	d	e	f	g	h
<i>1963.</i>								
I.	70	+ 14	100	65	249	665	—	416
II.	109	+ 23	100	65	297	665	—	368
III.	284	—	100	65	447	665	—	218
IV.	623	—	100	—	723	665	58	—
V.	1012	—131	40	—	921	665	256	—
VI.	842	—131	40	—	751	665	86	—
VII.	656	—	35	—	691	665	26	—
VIII.	559	—	100	—	659	665	—	7
IX.	1004	— 65	37	—	976	665	311	—
X.	762	—	35	—	797	665	132	—
XI.	329	+ 66	100	65	560	665	—	105
XII.	133	+ 27	100	65	325	665	—	340
<i>1965.</i>								
I.	17	15	99	65	256	655	—	399
II.	101	21	99	65	286	655	—	369
III.	259	—	99	65	423	655	—	232
IV.	586	—	99	—	686	655	30	—
V.	1027	— 130	40	—	937	655	282	—
VI.	877	— 130	40	—	787	655	132	—
VII.	639	—	35	—	674	655	19	—
VIII.	625	—	99	—	724	655	69	—
IX.	933	— 65	38	—	906	655	251	—
X.	616	—	33	—	649	655	—	6
XI.	334	67	99	65	564	655	—	91
XII.	144	29	99	65	337	655	—	318
<i>1970.</i>								
I.	73	15	92	60	240	605	—	365
II.	100	20	92	60	272	605	—	333
III.	280	—	92	60	432	605	—	173
IV.	581	—	92	—	673	605	68	—
V.	869	—	36	—	785	605	180	—
VI.	750	—	36	—	666	605	61	—
VII.	580	—	30	—	610	605	5	—
VIII.	563	—	92	—	655	605	50	—
IX.	866	—	34	—	840	605	235	—
X.	595	—	30	—	625	605	20	—
XI.	336	66	92	60	554	605	—	51
XII.	141	29	92	60	321	605	—	284

Az állandó keresőknél május, június, július és október hónapokban mintegy 5⁰/₀-os, a többi hónapban pedig 15⁰/₀-os kieséssel számoltunk csak.

A variánsok közül az alsó értékeket választottuk, így az 1. és 2. sz. táblákban kimutatott részletes munkaerő-szükséglet feszítettnek tekinthető.

Összehasonlítottuk a normák alapján számított 1963. évi szükségletet a Magyar Tudományos Akadémia Agrárgazdaságtani Intézete által elemzett termelészövetkezetek 1961. évi adataival. Az Intézet által feldolgozott 100 termelészövetkezet ráfordítási adataiból számított növénytermelési kézimunkanap-szükséglet 94 400 ezer munkanap. A két számítás között a különbség 6⁰/₀. E különbséget nagyrészt indokolja a 100 termelészövetkezet országos átlagnál mintegy 10⁰/₀-kal magasabb saját gépállománya és jobb szervezettsége.

Amennyiben a legmunkaigényesebb hónap munkaerő-szükségletét biztosítanánk — tehát a legnagyobb csúcsot kívánnánk 100⁰/₀-ig keresőkkel lefedezni —, akkor az így feltételezett létszám foglalkoztatása 1963-ban az alábbi képet mutatta volna:

12 hónapon át dolgozik évi 249 napot	70 ezer fő
11 hónapon át dolgozik évi 233 napot	39 ezer fő
10 hónapon át dolgozik évi 221 napot	24 ezer fő
9 hónapon át dolgozik évi 204 napot	149 ezer fő
8 hónapon át dolgozik évi 181 napot	48 ezer fő
7 hónapon át dolgozik évi 159 napot	229 ezer fő
6 hónapon át dolgozik évi 136 napot	8 ezer fő
5 hónapon át dolgozik évi 114 napot	57 ezer fő
4 hónapon át dolgozik évi 92 napot	139 ezer fő
3 hónapon át dolgozik évi 69 napot	80 ezer fő
2 hónapon át dolgozik évi 49 napot	162 ezer fő
1 hónapon át dolgozik évi 25 napot	9 ezer fő

Összesen 1014 ezer fő dolgozna átlagosan évi 139 napot. Világos, hogy a mezőgazdaság — mérlegben kimutatott keresőkkel lefedezett — kézimunkaerő-szükségletét a csúcsra biztosítani nem lehet, már csak azért sem, mert a munkaerőnek az a csoportja, amely nem érne el olyan jövedelmet, hogy még mint segítő családtagnak is érdemes volna neki a mezőgazdaságban maradnia, úgy is más területen keresne munkát, és kétséges, hogy ezt bármi adminisztratív szabályozással meg lehetne akadályozni.

A III. hónaptól XI. hónapig terjedő szükséglet *átlagában* látszik célszerűnek a létszám meghatározása. Még ilyen feszített módon meghatározott létszám esetén is 42 ezer fő részére csupán 4 hónapon át lehet a közös és háztáji gazdaságban kereső tevékenységet biztosítani. Ez csupán évi 92 munkanapnyi foglalkoztatásnak felel meg. Ennek a csoportnak ez a viszonylag alacsony foglalkoztatási szintje — valamint az 5 hónapon át foglalkoztatott 57 000 fő és a 6 hónapon keresztül foglalkoztatott 8000 fő kereső — csak oly módon képzelhető el, ha a mezőgazdasági kereső állományban jelentős számban volna olyan munkaerő, amely családi helyzeténél fogva nem is tud rendszeresebb munkát ellátni, tehát a szó szoros értelmében véve is csak segítő családtag.

A munkacsúcsok munkaerő-szükségletét nem lehet a kereső létszámmal fedezni, egyéb tartalékok is szükségesek.

Változatlan gépesítettség mellett a termelőszövetkezeti közös növénytermelés 1965. évi munkaerő-szükséglete körülbelül 5 százalékkal emelkedne 1963-hoz viszonyítva. Ezzel szemben az általunk számított szükséglet csak 0,6 százalékos emelkedést mutat. A 4,4 százalékos különbség a gépesítés és munkaszervezés hatása.

A termelőszövetkezeti közös gazdaságok növénytermelésének kézi munkaerő-igénye a vetésszerkezet átalakulása miatt 1970-re mintegy 18 százalékkal nő 1963-hoz viszonyítva. Ennek ellenére a létszám-szükségletet az 1963. évinek 95,5 százalékában irányoztuk elő. A 22,5 százalékos különbség a tervezett gépesítés és a munkaszervezés következménye itt is.

A munkacsúcsok gépesítéssel történő csökkentése fontos feladat. A növénytermelés állandóan foglalkoztatott keresőin felül az egyes hónapokban nagylétszámú időlegesen, illetve alkalmilag foglalkoztatandó munkaerőre van a termelőszövetkezetekben szükség. (L. 3. sz. táblázat.)

Az adatok azt mutatják, hogy a gabonabetakarítás gépesítése következtében *a nyári munkacsúcs már most sem jelent munkaerő-problémát. Relatívánőtt viszont a tavaszi és őszi munkacsúcs nagysága és jelentősége.* Ennek oka részben a termelési struktúra belterjesebbé válása, részben a tavaszi és őszi munkák gépesítésének viszonylag alacsony színvonala. A tavaszi munkák gépesítése, illetve kemizálása *műszakilag* jórészt megoldott. A számítások alapjául szolgáló tervekben előirányzott műszaki fejlesztés mellett is a fenti jelentős tavaszi munkacsúcs várható. Az őszi munkacsúcsban végzendő számos betakarítási munka gépesítése műszakilag sincs kellően megoldva (például a kukoricabetakarítás). Ősszel a termelésszerkezet is — jórészt elkerülhetetlenül — torlódást idéz elő a munkákban.

Számításaink szerint az őszi munkacsúcs kézi munkaerő tekintetében szeptember hónapban jelentkezik, az átlagos időjárás viszonyokat figyelembe véve azonban gyakran októberre tolódik. Az őszi munkacsúcs havonkénti megoszlását az időjárás jelentős mértékben befolyásolja. Erre különösen az 1963. évi rendkívül kedvező őszt után látjuk szükségesnek a figyelmet felhívni. Az elmúlt őszt az időjárás miatt munkacsúcs alig volt. Az elmúlt évek tapasztalatai alapján azonban a három őszi hónap alatt mintegy 25—30 százalékos időkieséssel számolhatunk.

A tavaszi és őszi munkacsúcs nem azonos jellegű. A tavaszi munkacsúcs csökkentésére már ma is nagyobb lehetőségeink vannak, amit nem merítünk ki teljes mértékben (vegyszeres gyomirtás, növényápolás gépesítése stb.), mert a családi művelési rendszer elterjedése jelentős családi munkaerőtartalékot mozgósított. Az őszi munkacsúcsnál más a helyzet. Ebben az időszakban — figyelembe véve azt, hogy itt igen erős *gépi* munkacsúcs is jelentkezik — átmenetileg, különösen kedvezőtlen időjárás esetén — a problémák súlyosbodásával is számolnunk kell. Ezért a figyelmet elsősorban az őszi munkacsúcs nehézségeinek megoldására kell összpontosítani. Az intézkedéseket (munkaerő-tartalékok aktivizálása, katonaság és diákság igénybevétele stb.) *időben kell megtenni*, mert már egy hetes késés is pótolhatatlan veszteséget okoz.

A közös *állattenyésztésnél* változatlan (1963. évi) normákkal számítva a munkaerő-szükséglet 1970-ig 67 százalékkal emelkedne. Ezzel szemben az 1970. évi munkaerő-szükségletet az 1963. évi adat 107 szá-

3. sz. táblázat

A mezőgazdaság munkaerő-szükséglete (1000 fő)

Megnevezés	1961	1962	1963	1965	1970/a	1970/b	Index 1963 = 100		
							1965	1970/a	1970/b
<i>Allami szektor</i>									
Állami gazdaságok	209	208
Gépállomások	24	19
FM szakkivállalatok.....	.	.	.	7	8
Erdőgazdaság	57	57
Egyéb	11	8
Összesen	290,5	301,8	297	308	300	300	102	101	101
<i>Termelőszövetkezetek</i>									
Növénytermelés (közös és háztáji)	803,6	754,4	665	665	605	.	99	91	.
Állattenyésztés (közös)...	95,0	108,0	120	124	128	.	103	107	.
Fogatosok	112,0	112,0	110	105	100	.	96	91	.
Traktoros és műhelymunkás	46,0	58,0	52	65	90	.	125	173	.
Gépkocsi vezetők	1,0	2,0	2	3	3	.	175	175	.
Építésen dolgozók	10,0	10,0	9	12	12	.	133	133	.
Melléküzem és egyéb ...	20,0	20,0	20	20	20	.	100	100	.
Műszaki, admin. kiséítő	40,0	45,0	65	66	74	.	101	115	.
Összesen	1127,6	1100,4	1043	1050	1032	948	101	99	91
Termelőszövetkezeti csoportok és egyéni gazdaságok	235,3	199,1	184	136	79	79	74	43	43
Mezőgazdaság összesen (minimum)	1653,4	1601,3	1524	1494	—	1327	98	93	—
(maximum)	.	.	1624	1585	1411	—	.	—	87
(átlag)	.	.	1574	1540	—	1369	.	—	—
		1963.		1965.	1970/a				
<i>Munkacsúcsok keresőlétszámon felüli munkaerő-szükséglete</i>									
Április.....		58		30	68				
Május		256		282	180				
Június		91		137	66				
Július		31		24	10				
Augusztus		74	55				
Szeptember.....		326		266	250				
Október		137		5	25				
<i>Állandó keresők közül nincs foglalkoztatva</i>									
Január.....		504		485	434				
Február		458		454	391				
Március		270		286	231				
November		157		125	109				
December		320		404	342				

zalékában határoztuk meg. A közös állattenyésztésben tehát 1963-hoz viszonyítva a termelékenység mintegy 60 százalékos emelkedését terveztük. Különösen a sertéshizlalásban nagy a munkatermelékenység növekedésének előirányzott üteme.

A termelőszövetkezeti családok háztáji gazdaságainak állatállománya jelenleg nem sokkal kevesebb, mint a közös gazdaságoké. Az elmúlt évek tapasztalatai alapján azonban *nem látszik indokoltnak, hogy a háztáji gazdaságok állatállományának tartására a normatívák szerinti munkaerő-szükséglettel számoljunk.* Ezt a munkát ugyanis nagyobb részben szövetkezeti közös gazdaságban dolgozó tagok és családtagok végzik el, kisebb részben pedig a szövetkezeti családoknak csak a háztáji gazdaságban vagy más ágazatban dolgozó tagjai.

Az ilyen állattenyésztési munkákra azért sem volna indokolt külön keresőlétszám-szükségletet számítani, mivel a növénytermelésnél a háztáji gazdaságok munkaerő-szükségletét teljes mértékben figyelembe vettük, noha e munkának egy részét is az említett módon végzik a mezőgazdasági keresők, illetve eltartottjaik.

Ebből adódik az is, hogy amennyiben a háztáji gazdaságok állatállománya csökken és a közös gazdaságoké nő, ez a közös gazdaságokban olyan új munkaerő-szükségletet támaszt, amit nem ellensúlyoz a háztáji töredék munkanapszükséglet csökkenése. Ezért az új állattenyésztési munkahelyek létesítésénél csak a legkorszerűbb, legtermékenyebb eljárásokat célszerű alkalmazni.

Az egyéb munkaerő-szükséglet idényszerű eltéréseinek hatása viszonylag csekély. Az egyszerűsítés kedvéért ezeket az eltéréseket figyelmen kívül hagytuk.

A fogatosok létszámát — a tervezett lóállomány alapján — irányoztuk elő. A szövetkezeti traktorlétszám meghatározásánál a tervezett traktorállományából indultunk ki. Traktoronként egy állandó keresőt számoltunk, figyelembe véve, hogy a növénytermelés fiatalabb keresői közül egyre többen fognak érteni a traktoros munkához. Így a munkacsúcsok időleges többletigényét a növénytermelési dolgozók közül történő átcsoportosítással lehet majd fedezni. A tervezett állomány legalább két-háromszorosát kell tehát traktorosképzésben részesíteni.

Az egyéb kiegészítő jellegű munkák munkaerő-szükségletét — mérsékelt létszámnövekedést feltételezve — az eddigi tényszámokból kiindulva becsültük meg. (Lásd a 3. sz. táblázatot.)

Az állami mezőgazdaság munkaerő-szükséglete

A mezőgazdaság állami szektorában a más ágazatokban is szokásos rendszeres létszámtervezés folyik. Így 1963. évi szükségletként az éves tervben szereplő létszámot állítottuk be a mérlegbe.

A harmadik ötéves tervben tervezett szerkezeti változás 1970-ben 10,1%-os létszámnövekedést jelentene az 1965. év végi létszámhoz viszonyítva. 1965-től 1970-ig azonban évi 2,4%-os termelékenységnövekedést tervezünk.

Az 1965. évi zárólétszámból kiindulva az állattenyésztés fejlesztése az állattartási munkások létszámát 8%-kal növeli. Az 1963. évre az egy traktorosra tervezett 126 kh szántó-, gyümölcsös- és szőlő- ösz-

szes terület 1965. évre 116 kh-ra csökken. Az 1970. évre egy traktorosra 100 kh-t tervezünk.

Az állami gazdaságok struktúraváltozás következtében megnövekedett 1970. évi létszámigényét reálisnak látszik belső tartalékok további feltárásával fedezni. Az állami gazdaságok statisztikai adatai jelzik, hogy a koncentráltabb termelés csökkentheti — változatlan műszaki színvonal mellett is — a munkaráfordításokat. Ezért a jelenlegi tervezés során az 1965. évi színvonalat fogadjuk el az 1970. év szükségleteként. Eszerint az állami gazdaságok 1970. évre eredetileg számított létszáma mintegy 25 000 fővel csökkenthető.

A termelőszövetkezeti csoportok, társulások és az egyéni gazdaságok munkaerő-szükséglete

A munkaerő-szükséglet számításánál — a korábbi gyakorlat szerint — az 1 kh-nál nagyobb földterülettel rendelkező gazdaságokat vettük figyelembe. A magánszektor munkaerő-szükséglete eszerint 1963-ban éves átlagban 143 ezer fő, a szeptemberi munkacsúcsban pedig 253 ezer fő volt.

A magángazdaságokban még nagyobb szerepe van a nem mezőgazdasági keresők által végzett munkának, mint a termelőszövetkezetekben. Jelentős munkát végeznek az ún. kétlaki családokban az eltartottakon kívül a munkás-alkalmazott keresők is, különösen az állattenyésztésben.

A keresőállományon belül jelentős számú részleges kereső van, különösen a kétlaki családokban, ezért ezen keresőállomány munkacapacitását nem lehetséges a termelőszövetkezeti teljesítményekkel azonosnak venni. Számításainkban természetesen mindezt figyelembe vettük.

A mezőgazdaság teljes, keresőkkel fedezendő munkaerő-igénye 1963-ban 1524, 1965-ben 1494, 1970-ben pedig az alacsonyabb gépesítési variáció szerint 1411, a magasabb gépesítés alapján 1327 ezer fő. A teljes munkaerő-szükségletet a 3. sz. táblázat mutatja.

A munkaerőforrás várható alakulása

A mezőgazdasági keresők számának és összetételének alakulása

A mezőgazdasági keresők számát és összetételét, az elhalálozás és a nyugdíjazás (járadékossá válás) miatti létszámcsökkenés, a háztartás és az egyéb népgazdasági ágak közötti munkaerő-forgalom, valamint az első ízben munkába lépő fiatalok száma változtatja.

a) *Az elhalálozások miatti létszámcsökkenést* a népszámlálásból továbbvezetett korösszetétel és az 1958. évi halandósági tábla adatai alapján számítottuk. Ezek szerint a keresők közül történt elhalálozások száma évi 9—11 ezer fő között mozog. Az elhalálozások miatti létszámcsökkenés a második ötéves tervben összesen 53 ezer fő, a harmadik ötéves terv időszakában 45 ezer fő.

b) *A keresőállomány elöregedése, a nyugdíjazás és járadékossá válás.* A mezőgazdasági keresők korösszetétele kedvezőtlen. 1949 és 1960 között tovább tartott az állomány korösszetételének romlása, amit az alábbi adatok szemléltetnek (1000 főben):

Kor	Férfi		Nő	
	1949	1960	1949	1960
14—19 éves	14,2	8,5	27,0	12,1
20—29 „	21,1	14,0	23,1	13,8
30—39 „	15,6	18,1	11,3	18,7
40—49 „	19,7	15,4	12,4	18,2
50—59 „	14,2	21,7	11,2	18,7
60—69 „	10,2	14,4	10,1	11,3
70 évesnél idősebb	5,0	7,9	4,9	7,2
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

1960 óta a termelőszövetkezetek öregségi és munkaképtelenségi járadék megszerzésének lehetőségei folytán a munkaképes kornál idősebb mezőgazdasági keresők igen jelentős létszámú csoportjai váltak ki a gazdaságilag aktívnak számított népesség köréből. A nyugdíjazottak és a járadékossá válók létszáma 1960 és 1962 között (ezer fő) a következő volt.

5. sz. táblázat

Év	Férfi	Nő	Együtt
1960	79,0	84,8	163,8
1961	43,6	53,0	96,6
1962	21,4	28,2	49,6
Összesen	164,0	166,0	310,0

Az öregségi járadékos termelőszövetkezeti tagok a háztájiban és a közös gazdaságokban természetesen továbbra is munkaképességüknek megfelelően dolgoznak. Főként a munkacsúcsok idején jelent ez a létszám munkaerő-tartalékot. Az átlagos munkateljesítményeik alapján azonban (a közös gazdaságban egy járadékos átlagosan évi 40—50 napot dolgozik) a munkaerőmérlegekben a keresők között nem szerepelhetnek.

1963-ban már jelentősen lecsökkent azoknak a termelőszövetkezeti tagoknak a száma, akik a közeljövőben öregségi járadékra jogosultak lesznek, így a következő években normális színvonalra fog a nyugdíjazások és járadékossá válások száma csökkenni (évi 25 ezer fő alá).

A harmadik ötéves terv időszakában azonban változás várható. 1968 és 1971 között igen sokan elérik a nyugdíj-jogosultsághoz szükséges 10 éves termelőszövetkezeti tagsági időt (tudvalevően a nyugdíj-jogosultságot a 65 éves férfiak és 60 éves nők szerezhetik meg a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben, míg a kisebb összegű öregségi járadék jogosultságához 70, illetve 65 éves kor elérése szükséges). Tekintve, hogy a termelőszövetkezetekben nincsen a nyugdíjasok foglalkoztatását lényegesen korlátozó rendelkezés, várhatók ez időben a tömeges nyugdíjaztatások.

Az 1960. évi népszámlálás szerint az 50—54 éves nők száma 79 ezer, az 55—59 éves férfiak száma pedig 127 ezer. Ezen korcsoportokból a szövetkezetekbe időközben belépettek megszerzik tehát a harmadik ötéves terv második felében a nyugdíjjogosultságot. További nyugdíjjogosultság megszerzése várható viszont az említettnél egy-két évvel fiatalabb korosztályok részéről is a harmadik ötéves terv végére. 1971-ig tehát folyamatosan csökkenni fog a mezőgazdaság munkaképes koránál idősebb keresőinek a száma.

Meg kell említeni, hogy a termelőszövetkezetek tagságának közismert előregedése nem teljes egészében vonatkozik a kereső állományra. A korösszetétel statisztikai adatai ugyanis eddig nem különítették el a közös gazdaságban nem dolgozó (tehát nem „kereső”) tagok létszámát a dolgozókéétól.

c) *A mezőgazdasági keresők és az eltartottak közötti munkaerő-forgalom jelentősen befolyásolja a keresők létszámának változását.* Ennek a mozgásnak lényegében ugyanazok az okai a mezőgazdaságban is, mint a nem mezőgazdasági ágakban. Az első ízben munkába lépő fiatalok közül sok nő férjhezmenés után, illetve az első vagy második gyermek születését követően hosszabb időre, vagy véglegesen kiválik a rendszeres munkából. Ennek mértéke a mezőgazdaságban nagy, mivel *falun a gyermeknevelés és a háztartási munka társadalmi megszervezése még igen alacsony fokon áll.* A szülő nők, illetve a kisgyermekes anyák számára többnyire nincs is más lehetőség, mint hogy legalább átmenetileg kikapcsolódjanak a nagyüzemi gazdálkodás rendszeres munkájából.

Az eltartottak közé lépő keresők számát növelik azok a fiatalok is, akik egy-két évi munka után folytatják tanulmányaikat. Ezek főként olyan szakmákat tanulnak, amelyekben a felvételi korhatár az általánosnál magasabb (vájár, kovács stb.).

Az eltartottá válással egyidejű folyamat a háztartásbelieknek a keresők közé belépése. Sok háztartásbeli nő a gyermeknevelési, háztartási munka csökkenésével, a családi jövedelem növelésének lehetőségétől ösztönözve aktív részt vállal a mezőgazdasági munkában. Mindkét irányú folyamat jelentőségét mutatja az a vizsgálat, amelyet a Debreceni Mezőgazdasági Akadémia Üzemtani Tanszéke 15 Hajdú megyei termelőszövetkezetben folytatott az elmúlt évben. E vizsgálat szerint 1961-ben a szövetkezetekben dolgozó 20—24 éves nők évi munkaóra-teljesítménye 2090 óra, a 25—45 éveseké 790 óra, a 46—55 éves nőké pedig 1830 munkaóra volt.

A keresők és eltartottak közötti munkaerő-forgalom egyenlegeként 1961—1965. években a keresőknek mintegy 70 ezres, 1966 és 1971 között pedig mindössze 25 ezres növekedésével számoltunk.

d) *Az első ízben munkába lépő fiatalok száma és ennek változása* növekvő fontosságú. A korszerű, nagyüzemi gazdálkodáshoz megfelelő képzettségű és korösszetételű dolgozókra van szükség. Mezőgazdaságunkban ma nemcsak az a probléma, hogy magas az idős keresők száma és aránya. A fő probléma, hogy mezőgazdasági keresőink — kevés kivétellel — a kisüzemi, egyéni gazdálkodás viszonyai között nőttek fel. *Minimális a fiatalabb korú, a nagyüzemi gazdálkodáshoz értő, a modern technikát hatékonyan alkalmazni tudó képzetesebb és műveltebb dolgozó.* Az ipari munkások több mint 40⁰/₀-a rendelkezik legalább 8 álta-

lános iskolai végzettséggel, a mezőgazdaság fizikai dolgozói között ezek aránya az előbbinek alig egyharmada.

A megfelelő műveltség és képzettség hiánya, ezen belül a szakmunkáshiány is, rendszerint csak közvetve, az alacsonyabb terméshozamokban, a mezőgazdasági gépek gyakori meghibásodásában stb. jut kifejezésre. A vezetés és munkaszervezés alacsony színvonala következtében termelészövetkezeteink jelentős részében ma még nem ébredtek tudatára annak, hogy további fejlődésüknek milyen fontos feltétele a megfelelő képzettségű fiatal mezőgazdasági szakmunkások alkalmazása. Ezért nem igénylik és adott esetben nem is támogatják kellően a fiatalok mezőgazdasági képzését.

A munkaerő összetételét nem javítaná, sőt rontaná, ha úgy korlátoznánk a mezőgazdaságban már dolgozók elvándorlását, hogy közben nem tennénk intézkedéseket a parasztcsaládok fiataljainak az eddiginél nagyobb számú mezőgazdasági munkábalépésére. Az elmúlt évtizedre e vonatkozásban éppen az a jellemző, hogy a parasztcsaládok fiataljai általában elkerülték a mezőgazdaságot és első munkahelyük eleve a mezőgazdaságon kívüli ágazatokban volt. Ehhez sok tekintetben hozzájárult oktatási rendszerünk, amely a falusi fiatalok számára nem nyújtott kielégítő lehetőséget a mezőgazdasági szakmai képzettség megszerzésére. *A parasztfiatalok jelentős része olyan iskolát végzett, amely elősegítette a mezőgazdaságtól való eltávolodásukat.*

1961-ben és 1962-ben 1205 fiatal szerzett agrármérnöki diplomát, 2187 technikus oklevelet, de mindössze 1668-an végeztek mezőgazdasági szakmunkásképző iskolát. A mezőgazdasági szakmunkásképzés elmaradottsága, a tanfolyamok alacsony színvonala és mostoha körülményei nem alkalmasak arra, hogy a parasztfiatalok tömegét a mezőgazdaság felé tereljék.

Elégséges-e az ifjúsági utánpótlás a kiöregedés és az elvándorlás ellensúlyozására? 1962-ben munkába lépett mintegy 31,2 ezer fiatalból csupán 5,6 ezerrel lehet a szövetkezeti közös gazdaságban számolni. A 16 ezer férfi utánpótlásból csak 1—2 ezer ifjú dolgozott — többnyire mint segítő családtag — a termelészövetkezetekben. Ezek az arányok tarthatatlanok.

Gyakorlatilag formális az ifjúság jelentős részének a mezőgazdaságban való munkábalépése. Különösen a fiúk széles körű továbbtanulási lehetősége folytán a munkába lépők nagy része is elvész egy-két évi gazdasági tevékenység után a mezőgazdaság számára.

Természetesen a továbbtanulási lehetőségek bővülése társadalmilag feltétlenül progresszív jelenség és a parasztfiúság jogos tanulási igényeit sem szabad korlátozni. A továbbtanulási lehetőségek szakmánkénti arányai azonban semmiképpen sem kedvezőek jelenleg a mezőgazdaság számára.

A közép- és felsőfokú agrárokztatás minőségének további javítása mellett *a fiatalok mezőgazdasági szakmunkásképzésére kell fordítani a fő figyelmet.* Az általános közoktatás területén pedig igen fontos feladat, hogy a mezőgazdasági körzetek iskoláiban folyó politechnikai vagy szakmai előképzés mezőgazdasági jellegű legyen, a mezőgazdasági munkára nevelje és ösztönözze a tanulókat. Az általános oktatás keretében folyó szakirányú képzésnek elsősorban a mezőgazdasági termelés műszaki-agronómiai alapismereteire kell irányulnia. Ennek ke-

retében a gimnáziumi 5+1-es oktatás keretében a fiatalok számára olyan konkrét célokat lehet kitűzni, hogy például jól képzett traktorosok legyenek tanulmányaik befejezésekor.

Azzal számolnunk kell, hogy a fenti, régóta felvetett követelmények a következő években az eddiginél gyorsabban és hatékonyabban fognak megvalósulni. *Így növekedni fog és növekednie is kell a mezőgazdaságban első ízben munkába lépő fiatalok számának.*

A mezőgazdaság fejlődése szempontjából azonban korántsem közömbös, hogy ezek a fiatalok a mezőgazdasági munka mely területén fognak dolgozni. Mezőgazdaságunk fejlődése elsősorban azt követeli meg, hogy *a fiatalok többsége a szövetkezetekben dolgozzék.* A termelőszövetkezetek munkaszervezetének és jövedelemelosztásának fejlesztésénél kellően figyelembe kell venni a fiatalok sajátos érdekeit. Különösen fontos az állattenyésztés korszerűsítése, a kedvezőbb munkafeltételek (például munkaidő) megteremtése. Olyan helyzetet kell teremteni, ami vonzza a fiatalokat.

e) *A mezőgazdaság és a nem mezőgazdasági ágak közötti munkaerő-forgalom* az előbbiekhöz hasonlóan ugyancsak kétirányú. A mezőgazdaságba visszatérők száma természetesen jóval kevesebb, mint az elvándorlóké. Így a munkaerő-vándorlás révén is csökken a mezőgazdasági keresők száma.

Az elmúlt évek során a mezőgazdaságból való elvándorlást nemcsak az átszervezés és a műszaki fejlesztés következtében képződő munkaerő-felesleg okozta, hanem az is, hogy a nem mezőgazdasági ágak kereseti viszonyai nagy vonzóerőt jelentettek. Az elvándorlást erősítették az átszervezés során fellépő szubjektív indítékok. Az elvándorlás elsősorban a szövetkezeti családok fiatalabb korú segítő családtagjai közül történt és csak kisebb mértékben a szövetkezetek tagjaiból.

Azokban a szövetkezetekben, amelyek rendszeres foglalkozást és megfelelő jövedelmet nyújtottak tagjaiknak, az elvándorlás kisebb volt, sőt helyenként a korábban elvándorolt fiatalok egy része vissza is tért. 1963-ban a munkaközvetítő irodák adatai szerint megváltozott az elvándorlás mértéke.

6. sz. táblázat

Más ágazatban munkát kereső mezőgazdasági férfi keresők

Hónap	1962	1963	Index: 1962=100
I.	3 351	2 368	70,7
II.	3 225	1 852	57,4
III.	4 883	3 717	76,1
IV.	4 241	3 735	88,1
V.	4 045	2 413	59,7
VI.	3 000	1 837	61,2
VII.	3 333	2 053	61,6
VIII.	2 950	1 770	60,0
IX.	3 658	1 744	47,7
Összesen	32 686	21 489	65,8

A mezőgazdasági termelés fejlődésével, a szövetkezetek megszilárdulásával csökken a nem mezőgazdasági ágak vonzereje. A mezőgazda-

ságon kívüli ágakban főleg fiatalabb korú férfi munkaerőre van szükség. Ilyen munkaerőből azonban a mezőgazdaságban is hiány van. Számukra nemcsak az állami gazdaságokban, de a szövetkezetek többségében is megfelelő munkaalkalmat és jövedelmet tudnak ma már nyújtani. Női munkaerőben ugyan van munkaerőfelesleg, számukra azonban helyben vagy a közelben kevésbé kínálkozik megfelelő más munkaalkalom.

f) A mezőgazdasági keresők létszáma az előbbi feltételezések mellett 1961 és 1965, illetve 1966 és 1970 között a következőképpen változik (1000 főben):

7. sz. táblázat

Megnevezés	1963	1961—1965			1966—1970		
		Férfi	Nő	Összes	Férfi	Nő	Összes
Létszám az időszak elején	11	1071	656	1728	930	630	1560
<i>Csökkenés</i>							
Elhalálozás miatt.....	11	43	10	53	30	15	45
Nyugdíjazás (járadék).....	25	108	109	217	184	86	270
Eltartottáválás miatt	10	29	47	76	15	30	45
Nem mezőgazdasági ágazatba távozás miatt ..	43	157	76	233	91	49	140
Összesen	89	337	242	579	320	180	500
<i>Növekedés</i>							
Ifjúság	37	95	82	177	110	90	200
Eltartottak közül	16	44	108	152	20	50	70
Nem mezőgazdasági ágazatból való átlépés	13	55	25	81	30	10	40
Összesen	66	194	215	410	160	150	310
Létszám az időszak végén	1578	928	629	1559	770	600	1370

Ez a keresőlétszám a mezőgazdaság átlagos munkaerő-szükségletét általában fedezi a következő években. Emellett továbbra is fennmaradnak a területi aránytalanságok, a szakmunkaerő-hiány, valamint a munkacsúcsok munkaerő gondjai.

A növénytermelés munkaerő-szükségletének szezonális ingadozása

A tavaszi és az őszi munkacsúcs átlagon felüli munkaerőigényét abból a munkaerő-tartalékból kell fedezni, amely részben természeti okokból, részben családi és más körülményeinél fogva rendszeres és állandó munkába nem vonható be. E munkaerő-tartalék egy része segítő családtagként, a családi jövedelem kiegészítésére, idényszerű vagy alkalmi munkában részt vesz. Esetleg szükséges más kereső csoportok alkalmi foglalkoztatás is.

A mezőgazdasági nyugdíjasok és járadékosok száma 1963 elején mintegy 280 ezer volt. Ebből — becslések szerint — kb. 150 ezer a

70 évnél idősebb, akiknek munkájára nem lehet számítani. A 70 évesnél fiatalabb nyugdíjasok és járadékosok egy része azonban — a szövetkezeti statisztika szerint 55 ezer fő — kismértékben részt vesz a szövetkezeti *közös gazdaságok munkájában*. Átlagos teljesítményük 50 munkanap körüli. Ez nagyjából megfelel a fő munkacsúcsokban teljesítendő munkamennyiségnek. Ezért ezt a létszámot teljes egészében figyelembe vehetjük a közös gazdaságok munkacsúcsi munkáinál.

A statisztika szerint jelenleg nem foglalkoztatottak közül is további, mintegy 75 ezer 70 éven aluli nyugdíjas és járadékos munkájára lehet számítani *a háztáji gazdaságban*, az előbbi csoportnál ugyan kisebb mértékben. — A háztáji növénytermelés munkaerő-szükségletét ugyanis a számítások figyelembe vették és ez a munkacsúcsok idején a közös növénytermelés munkaerő-szükségletének közel 40⁰/₀-át jelent. A 75 ezer nyugdíjas és járadékos munkáját így szintén számításba lehet venni.

Az eltartott munkaképes korú nők teljes számban nem vonhatók be a munkába, még a munkacsúcsok idején sem. A foglalkoztatás lehetőségének mértékére némi tájékoztatást nyújt az az adatfelvétel, amelyet a KSH 18 ezer háztartásban hajtott végre. Ennek adatait elemézve arra lehet következtetni, hogy körülbelül 120 ezer nő munkájára számíthatunk a munkacsúcsok idején.

A fenti két forrás nagyjából fedezné 1964-ben a tavaszi munkaerő-szükségletet, de nem elég ősszel. A faluban természetesen más munkaerő-tartalékok is rendelkezésre állanak. Így például a nem mezőgazdasági eltartott nők közül — a KSH említett statisztikai adatfelvétele szerint — „könnyebb fizikai munkát vállalók” feltételezett létszáma mintegy 130 ezer. Nem kevés a parasztsaládok körében élő, de a mezőgazdaságon kívül dolgozó munkások és alkalmazottak száma, akik — ha csökkenő mértékben is, de — részt vesznek a mezőgazdasági munkában is. Ezeknek a tartalékoknak számszerűsítése részletes és alapos vizsgálat nélkül nem lehetséges. *Az előző tényezők számszerűsítése is csupán becslésként fogadható el.*

Végül megjegyezzük, hogy a fiatalok mezőgazdasági szakképzésének bővülésével egyre inkább számításba lehet venni a mezőgazdasági tanulóképző intézetek, a mezőgazdasági szakközépiskolák és technikumok, valamint a mezőgazdasági irányú szakmai képzést adó általános közoktatási intézmények tanulóinak munkáját a munkacsúcsokban. A harmadik ötéves terv időszakában csak a mezőgazdasági szakmák tanuló létszáma előreláthatólag 100 ezer fő körül fog mozogni. A munkacsúcsokban végzendő munkájuk egyidejűleg szolgálhatja a mezőgazdasági szakképzés céljait és a mezőgazdasági munkacsúcsok munkaerő-problémáinak enyhítését.

Ma még nagyobb munkaerő-tartalék áll rendelkezésre a mezőgazdasági körzetekben, mint amennyit a munkacsúcsok igényelnek. Aktivizálásuk a fokozódó urbanizáció ellenére is a következő években elsősorban attól függ, hogy a mezőgazdasági üzemek *munkaszervezete, munkafeltételei és jövedelmi viszonyai* kellő vonzóerőt gyakorolnak-e ezeknek a tartalék munkaerőknek az idényszerű munkába való bevonására.

Az eddigi tapasztalatok szerint a tavaszi munkacsúcs idején álta-

lában nem mutatkozott nagyobb munkaerőhiány. Ez azonban részben abból ered, hogy a munkaerő-szükségleti normákban figyelembe vett, agrónómiailag szükséges növényápolási munkák egy részének elhagyása, vagy határidejének be nem tartása „megoldhatta” a munkaerőhiányt úgy, hogy ennek hatása csak a terméseredményekben jelentkezett. Az őszi munkacsúcsok munkaerő-szükségletének fedezése már az elmúlt években is problémát okozott. Feltehetően hozzájárult ehhez az is, hogy a munkák késői elvégzése vagy elhagyása ősszel sokkal szembe-tűnőbb, mint tavasszal.

A mezőgazdasági termelés strukturális változtatása és a műszaki fejlesztés során törekednünk kell a munkaerő-szükséglet idényszerű ingadozásainak csökkentésére. A szezonális nemcsak a munkacsúcsok, hanem a holtidény miatt is gondot okoz. Egyre nehezebb lesz a jövőben a mezőgazdaság számára munkaerőt biztosítani, ha a mai helyzethez hasonlóan a mezőgazdasági keresőknek 20—30%-a a téli időszak három-négy hónapjában nincs foglalkoztatva, és a keresőknek tekintett foglalkoztatottak egy része is csak 4—6 hónapot dolgozik egy évben. Ezért a közeljövőben azt is meg kell vizsgálni, hogyan lehet a mezőgazdasági keresők foglalkoztatását a holtidényben a mainál jobban megoldani.

Számításaink meghatározott tervvariáns munkaerő-szükségletét tükrözik. Nem prognózis jellegűek, vagyis nem az állományváltozásra spontán ható tényezők szerint várható helyzetet jelzik, hanem részletes munkaerő-gazdálkodási megfontolásokon (például az ifjúsági munkaerő-utánpótláson, a családtagok munkába vonásának ösztönzésén stb.) alapulnak.

Célszerű további vizsgálatokat végezni arra vonatkozóan, hogy a népgazdaság egyéb ágai részéről mutatkozó munkaerőigény kielégítésére műszaki fejlesztéssel, a munkaigényesség csökkentésével hogyan lehet a jelen variációnál nagyobb mértékben mezőgazdasági munkaerőt felszabadítani. Elemezni kell továbbá a női munkaerő-tartalék bevonásának termelési és műszaki feltételeit. Mindez azonban alapvetően nem fogja megváltoztatni a mezőgazdasági munkaerő-gazdálkodásnak az előbbieken vázolt feladatait, így a munkaerő-állomány kor, nem és szakképzettség szerinti összetételének a korszerű nagyüzemi gazdálkodás igényeivel való összehangolását, a belterjesítés és a termelékenység növelésének egymást kiegészítő célkitűzéseit.

POGÁNY KÁROLY:

Termelékenységtervezés és -mérés a termelési érték mutatója nélkül

A gépiparban termelékenységi mutatóként általában a nettó folyó áron számított 1 főre, 1 órára jutó termelési értéket használják. E mutatószámok nem mutatják a munkatermelékenység tényleges alakulását. Ugyanis a termelékenység a munka használatiérték-keletkeztető képessége, a termelői árak pedig elsősorban nem a használatiérték-tömeg, hanem a ráfordítás jellemzői. Egy-egy termék tömegét jellemzi az ára, de mihelyt több fajta termék termelési volumenét értékmutatókkal, árakkal kifejezve összevonjuk, már igen sok torzítást viszünk bele a volumenmutatóba. Így torzul a termelékenységi mutató is. Érzékennyé válik olyan hatásokra, amelyek tulajdonképpen nem termelékenységnövelő hatások, és kicsi az érzékenysége a munka társadalmi termelékenységét ténylegesen alakító tényezőkre, így elsősorban a gyártmányfejlesztésre.

Ezért a jelenleg alkalmazott termelékenységi mutató alakulásához kapcsolt anyagi és erkölcsi érdekelttség különösen az élőmunka megta- karítására, a holtmunkahányad növelésére ösztönöz, nem pedig a gyártmányok használati értékének növelésére, a műszaki-gazdasági paramé- tereknek javítására. A vállalatok szívesebben gyártanak alacsonyabb műszaki paraméterekkel rendelkező, hagyományos termékeket.

Az a célunk, hogy egy szűkebb területen — a *híradástechnikai iparban* — olyan mutatót képezzünk, amely a jelenleginél tisztábban tükrözi a munkatermelékenység, s ezen belül a gyártmány-korszerűség alakulását. Ehhez a termelési értékkel való mérés kikapcsolásával ju- tunk el. A több lehetséges mód közül — 1960 óta folyó kísérleti és próbaszámítások alapján — a termelési értéknek a termékek használati értékére jellemző műszaki paraméterek segítségével kialakított volu- menmutatóval való helyettesítését látjuk célravezetőnek.*

Olyan termékek esetében, amelyek azonos vagy majdnem azonos szükséglet kielégítésének különböző hatékonyságú eszközei (például egy vállalatnál több rádiótípust gyártanak), a termelési érték nélküli terme- lékenységi mutató számításának egyik módja, hogy a termékekre jel-

* Az új módszer ismertetése előtt szükséges előrebocsátani a következőket:

A fogalmak elnevezése esetleg pontosabbá tehető.

A közölt eredményeket próbaszámítások alapján kaptuk, egyes részösszefüggések ki- munkálása még szükséges (így a kooperáció mértéke és az alkatrészgyártás idősüksége közötti, a közvetett idősükséglet és a kapacitáskihasználás közötti számszerű összefüggése stb.).

Az összefüggések érzékeltetésére felhasznált számítások pontosítása szükséges, mert kellő tényszámok nem álltak rendelkezésre, és a becslések helyenként nem kielégítő pon- tosságúak.

lemző műszaki paraméterek közül kiválasztják azokat és annyit, amelyek együttesen jellemzik az egyes típusok egymáshoz viszonyított használati értékét. A termékcsoport egy-egy típusának hasznosságát, szükségletkielégítési alkalmasságát jellemezni lehet műszaki paraméterekkel, amelyek révén az egyik típusnak a másikhoz viszonyított hasznossága számszerűen is kifejezhető.

Hogy ez a relatív hasznosság egy-egy fogyasztónál hogyan nyilvánul meg, azt a termék objektív tulajdonságain kívül számos, részben szubjektív tényező is befolyásolja. Az objektív használati értéket a vizsgálat során az élő- és holtmunka-igényességgel hozzuk kapcsolatba.

A műszaki jellemzőket egy számszerű eredményben foglaljuk össze, amely az egyes gyártmánytípusok tervezett vagy termelt mennyiségének a gyártmányminőséggel korrigált — pontszámokkal kifejezett — összege. Ezzel helyettesíthetjük a termelékenységi mutató számlálójában a termelési értéket. Az így számított termelékenységi mutatónak a termelési értékkel számított mutatóhoz képest több előnye és hátránya van.

Előnye:

a) Árképzési megfontolások nem torzítják a termelékenységi mutató alakulását.

b) A gyakori gyártmánytípus-változás nem okoz törést a termékenkénti termelékenység alakulásában akkor sem, ha annak megfigyelése több éven keresztül történik is.

c) Lehetővé válnak az élő- és holtmunka-igényesség alakulására vonatkozó munkatermelékenységi számítások.

d) Lehetővé válnak országon belül és országon kívül azonos profilú gyárak termékeire vonatkozó összehasonlítások (üzem-összehasonlítás termelékenységen keresztül).

e) A termelékenység tervezésének módszerét javítja, mert a termékösszetétel változására és hasonló okokra való hivatkozást kizár, illetve ezeket objektíven figyelembe veszi. A módszer mind vállalati, mind iparági (tröszt-) szinten alkalmazható.

f) Műszaki fejlesztésre is ösztönöz a termelékenység növelésére való ösztönzésen keresztül. Termelékenység-emelkedést jelez akkor is, ha azonos fajlagos ráfordítás (költségszint, bérhányad) mellett fejlettebb paraméterekkel rendelkező terméket állítanak elő.

Hátránya:

a) Alkalmazásához a vállalat nyilvántartási és adatszolgáltatási rendszerét át kell szervezni úgy, hogy a számítás alapjául szolgáló műszaki jellemzők és ráfordítások adatai egyértelműen (bizonylati elven épülve) gyűjthetők és megfigyelhetők legyenek.

b) Csak iparági és vállalati (tröszt-) szinten használható.

c) A kidolgozás csak elektronikus számológép igénybevételével történhet.

Az új termelékenységi mutató számításához javasolt módszer szerint elemeztük a *híradástechnikai ipar* két jellemző termékét, a rádió- és televíziós vevőkészülékeket gyártó vállalat termelékenységének ala-

kulását. A módszer véleményünk szerint alkalmas minden olyan ipari termék esetében, amelynek műszaki jellemzői számszerűen kifejezhetők.

A rádió- és televíziós vevőkészülékekre külön-külön számításokat végeztünk a termék használati értékét meghatározó műszaki jellemzők és a különféle ráfordítások közötti kapcsolatra vonatkozóan. Vizsgálatainkban felhasznált alapvető módszer a matematikai statisztikában korreláció- és regresszió-számítás néven ismert eljárás volt.*

A rádiókészülék-gyártás termelékenységének mérése

A legtöbb korszerű rádiókészülék nagyszámú és különféle alkatrészről álló, viszonylag bonyolult berendezés. Egy átlagos felépítésű rádiókészülék több száz alkatrészt tartalmaz, hozzá sokféle anyagot kell felhasználni és számos technológiai eljárást kell alkalmazni.

A munka nagy hányadát a szerelés, a beállítás és az ellenőrző vizsgálatok teszik ki. Statisztikai kimutatások szerint egy közepesen bonyolult készülék elkészítéséhez felhasznált közvetlen időráfordításnak körülbelül 30 százaléka jut a szerszámgépeken végzett mechanikai munkálásokra, a többit az elő- és végszerelés, huzalozás, valamint a beállítások és vizsgálatok teszik ki.

Először összegyűjtöttük azokat a műszaki jellemzőket, amelyek — megítélésünk szerint — a rádió-vevőkészülék használati értékével arányosan változnak. 18 műszaki jellemzőt választottunk ki. Megvizsgáltuk, hogy e műszaki jellemzők a rádió-vevőkészülék szerelési idejét és egyéb ráfordításait milyen mértékben befolyásolják. Különböző időpontban gyártott összesen 73 készüléktípus tényadataival végeztük számításainkat. Arra az eredményre jutottunk, hogy a kiválasztott 18 műszaki jellemző közül hat befolyásolja a rádió-vevőkészülék szerelési idejét (a többi vagy egyáltalán nem, vagy csak közvetve befolyásolja, így ezek hatását más műszaki jellemzőn keresztül vettük figyelembe):

- | | |
|--|---------|
| 1. Csőhely (db) | = X_1 |
| 2. Hangszóró darabszáma (db) | = X_2 |
| 3. Hangszóró W -teljesítménye (W) | = X_3 |
| 4. Készülék súlya (kg) | = X_4 |
| 5. Nyomatott áramkörű lemezen levő lyukak száma (db) | = X_6 |
| 6. URH-érzékenység reciproka (mikrovolt) | = X_5 |

Nem minden készülék rendelkezik mind a hat műszaki jellemzővel. A nyomatott áramkörű lemezen levő lyukak száma csak a nyomatott huzalozású készülék jellemzője. A hagyományos huzalozású készülék ezen értéke 0. URH-sáv sincs minden készülékben. Ez esetben 100 mikrovolttal számoltunk, ami végső fokon annyit jelent, hogy ha lenne URH-sáv a készülékben, 100 mikrovoltnál nem szólna, ez az URH nem létével egyenlő.

A kiválasztott műszaki jellemzők nemcsak a vevőkészülék haszná-

* Számításainkat először az MTA Számítástechnikai Központ M 3 típusú gépén végeztük, majd célszerűbbnek látszott a NIM Elliot 803 típusú nagyobb kapacitású gépet igénybe venni. A számításokat Csébfalvi Károly és Nonn Ferenc matematikusok végezték.

lati értékével, hanem a szerelési óraráfördítással, valamint egymással is szoros kapcsolatban vannak.

A csőhelyek száma. A vevőkészülék érzékenysége és hangteljesítménye a beépített elektroncsövek (tranzisztorok vagy diódák) számától is függ.

A hangszórók száma. A hang minősége arányosan javul a hangszóró darabszámával. Minél több hangszóró van egy készülékben, annál több szerelési és alkatrészgyártási óraráfördítés szükséges.

A hangszóró W-teljesítménye. Minél magasabb fokú akusztikai teljesítményt kívánunk egy készüléktől, annál nagyobb teljesítményű hangszórót kell beleépíteni. A hangszóró teljesítményének növelése a készülék villamos-teljesítményének javulását is maga után vonja.

A készülék súlya. Az akusztikai hangvisszaadás minősége a készülékbe beépített elektroakusztikai alapelemektől — a hangszórók megnyitóságától, a hangszóró dobozától, a káva méretétől, falvastagságától stb. — függ. A teljesítménynövelés a hálózati és kimenő transzformátorok súlyváltozását is eredményezi. Ezért — bizonyos ésszerű határon belül — ha a készülék súlya nagyobb, magasabb fokú a készülék szolgáltatásának a minősége is.

URH-érzékenység. Gyártás szempontjából legkényesebb az URH-sáv. Minél nagyobb egy készülék URH-érzékenysége, annál valószínűbben tudja az optikai látótávolságon kívüli adókat venni, de a látótávolságon belüli adókkal szembeni vételképessége is nagyobb. E műszaki jellemző az óraráfördítást — önmagában véve — növeli.

A nyomtatott áramkörű lemezen levő lyukak száma. A rádiókészülék gyártására fordított munkák jelentős részét a huzalozás teszi ki. A huzalozás költséges munkafolyamat, mert kézi munkával történik. Nagy haladást jelent e téren az áramkörnyomtatás. Az áramköri elemek (alkatrészek) felhasználása a készülékszerelés jelentős egyszerűsítéséhez vezet. A készülékszerelésnek ez a módja sok szempontból előnyösebb, mint a régi eljárás.*

A nyomtatott áramkörű technológia alkalmazása a készülékszerelés munkaidejét csökkenti. A szerelési idő csökkentése olyan mértékű, amilyen mértékben alkalmazzák az új technológiát a készülék szerelésében. Ez pedig azzal mérhető, hogy a nyomtatott áramkörű lemezre hány alkatrészt erősítenek az összalkatrészből. Ennek mértékére a nyomtatott áramköri lemezen levő lyukak száma jellemző, mert minden e lapra felerősítendő alkatrészhez meghatározott számú lyuk tartozik a panelen.

A rádió-vevőkészülék szolgáltatásának a nagysága, használati értéke (E_r), a 6 kiválasztott műszaki jellemző közül csak az URH-érzékenységet kifejező mikrovolt számszerű értékével van fordított arányban. Az összefüggést így írhatjuk fel:

$$E_r = X_1 + X_2 + X_3 + X_4 + X_6 + \frac{1}{X_5}$$

* Az új technológia előnyeként kell megemlíteni a következőket: Mechanikailag igen szilárd szerkezetek állíthatók elő és a villamos jellemzők nagyon stabilakká válnak. Ez feltétlenül növeli a készülék használati értékét, mivel a nyomtatott áramkör alkalmazása a rádió minőségét javítja.

A szerelés és a huzalozás jelentősen egyszerűsödik és gépesíthető, ezért a gyártás meggyorsul, a gyártási költségek csökkennek.

Az áramkörök pontosan azonosak és a bonyolult készülékek elemei cserélhetők. Csökkenhetnek a rádiókészülék méretei.

Ebben az összefüggésben az egyes műszaki jellemzők összege képezi a használati érték jellemző mutatóit. Egy-egy műszaki jellemző a másik műszaki jellemzővel együtt — az egyik hasznos tulajdonságait megnövelve a másik hasznos tulajdonságaival — alakítja ki és hozza létre a terméknek azt a tulajdonságát, hogy bizonyos szükséglet kielégítésére alkalmas legyen. Az egyes műszaki jellemzők tehát nemcsak közvetlenül befolyásolják a rádió-vevőkészülék használati értékét, hanem egymásra is hatnak. Emiatt úgy tűnhet, hogy a tényezők szorzata fejezné ki helyesebben a készülék objektív hasznosságát. Mivel az egyes tényezőket a használati érték kialakításában játszott szerepük alapján, korrekciós tényezővel (lásd lentebb) arra a szintre visszük, amelyen logikailag helyes súllyal vesznek részt a gyártmány használati értékének kialakításában, nemcsak a tényezők egymásrahatása miatti átfedéseket, hanem az egyes műszaki jellemzők eltérő számszerű értékének torzítását is kiszűrjük. Így már lehetséges az egyes műszaki jellemzők mutatóinak összeadása.

Például a T 529 H rádió-vevőkészülék műszaki jellemzői: a csövek száma 7 db, a hangszórók száma 4 db, hangszóró-teljesítmény 3,5 W, a készülék nettó súlya 18 kg, a nyomtatott áramkörű lemezen levő lyukak száma 0, és az URH-érzékenység 15 mikrovolt. A használati érték (E_r) pontszáma:

$$7 + 4 + 3,5 + 18 + \frac{1}{15} + 0 = 32,567$$

Ebben az eredményben az egyes műszaki jellemzők a számszerű értéküknek megfelelő súllyal szerepelnek. Valójában ez nem helyesen tükrözi a használati értékhez való hozzájárulásuk fokát, mert az eltérő mértékegységek (db, kg, W, mikrovolt) miatt a számszerű értékek eltérő nagyságrendűek. Az eltérő számszerű nagyságrend nem jelenti azt, hogy ugyanilyen eltérő mértékben befolyásolják az egyes műszaki jellemzők a gyártmány használati értékét. Pl. a T 529 H rádió-vevőkészüléknél a készülék súlya ($X_4 = 18$ kg) a hangszóró W -teljesítményénél ($X_3 = 3,5$ W) nem 5,15-ször képvisel nagyobb súlyt e készülék-típus használati értékének kialakításánál.

Még ha az egyes műszaki jellemzők azonos mértékegységgel volnának is kifejezhetők, e mérőszámok így sem lennének összeadhatók, hanem azokat előbb súlyozni kell aszerint, hogy az egyes jellemzők egységnyi változása a termékhasználatosságot mennyire módosítja. Ezért a fenti számítási módszerbe szükséges a használati érték kialakítása szempontjából szerepet játszó egyes műszaki jellemzők súlyozó tényezőjét is belevinni. A műszaki jellemzők a készülék használati értékének kialakításában a következő oldal táblázata szerinti súllyal szerepelnek.*

Az egyes műszaki jellemzők számszerű értékének korrekciós tényezőjét a befolyásoló tényezők alapján a következő módon képeztük: Az 1959. évben gyártott rádiókészülék átlagos műszaki jellemzőivel

* A befolyásoló tényezők %-os mértéke a kiválasztott műszaki jellemzők és a rádiókészülékek használati értékének logikai összefüggései alapján, műszaki becsléssel került meghatározásra. A következőkben szükséges lesz számítási módszerrel megállapítani a befolyásoló tényezők %-os súlyát.

Műszaki jellemzők	Befolyásoló tényezők %-ban
Csőhely (db)	40
Hangszóró (db)	5
Hangszóró-teljesítmény (W)	10
A készülék nettó súlya (kg)	15
A nyomtatott áramkörű panellen levő nyukak száma (db).....	15
URH-érzékenység (mikrovolt).....	15

osztottuk a befolyásoló tényezők százalékos számát, így megkaptuk azt, hogy egységnyi műszaki jellemző (1 csőhely, 1 hangszóró, 1 W hangszóró-teljesítmény, 1 kg nettó súly, 1 lyuk a nyomtatott áramkörű panellen, 1 mikrovolt URH-érzékenység) milyen mértékben befolyásolja a vevőkészülék használati értékét. Számszerűen:

Csőhely (db)	Hangszóró (db)	Hangszóró-teljesítmény (W)	Készüléksúly (kg)	URH érzékenység (mikrovolt)	Nyomtatott áramkörű panellen levő lyuk (db)
x_1	x_2	x_3	x_4	x_5	x_6
Az 1959. évben gyártott vevőkészülékek átlagos műszaki jellemzői (a):					
5,65219	1,5342	2,57798	9,1557	8,23899	22,0147
Műszaki jellemzők befolyásoló százaléka (b):					
40	5	10	15	15	15
Korrekciós szorzószámok (b : a):					
7,0769	3,259	3,879	1,6383	1,8206	0,6814

Ezekkel a szorzószámokkal kell a műszaki jellemzők számszerű értékeit megszorozni, hogy megkapjuk a rádió-vevőkészülék relatív — az 1959. évi átlagos színvonalhoz viszonyított — használati értékét kifejező mutatószámot.

Az 1959. évben a gépiparban gyártott összes rádió-vevőkészülékek átlagos használati értékét mint bázisadatot 100-nak vesszük.

$$E_r = 100 = 40 + 5 + 10 + 15 + 15 + 15$$

Ettől az E_r értéktől az egyes konkrét készüléktípusok vagy az egyes időszakok átlagos készüléktípusai olyan mértékben térnek el, amilyen mértékben az egyes műszaki jellemzők azt indokolják.

$$E_r = 7,0769 \cdot X_1 + 3,259 X_2 + 3,879 X_3 + 1,6383 X_4 + \frac{1,8206}{X_5} + 0,6814 \cdot X_6$$

E képlet alapján a rádió-vevőkészülékek használati értékét ki tudjuk számítani minden időszakra, minden típusra és minden mennyiségre.

Például a T 529 H rádió-vevőkészülék E_r értéke az alábbi:

$$E_r = 7,0769 \cdot 7 + 3,259 \cdot 4 + 3,879 \cdot 3,5 + 1,6383 \cdot 18 + \frac{1,8206}{15} + 0,6814 \cdot 0$$

$$105,761 = 49,538 + 13,036 + 13,577 + 29,489 + 0,121 + 0$$

Tehát ez a készüléktípus 5,761⁰/₀-kal nagyobb használati értékű, mint az 1959. évben gyártott átlagos rádió-vevőkészülék volt.

A rádió-vevőkészülék szerelési idő-szükségletének megállapítása

Abból a feltételezésből kiindulva, hogy egy készülék szerelési óra-szükségletét elsősorban és döntően konstrukciós műszaki feltételek, másodsorban termelés-szervezési és anyagellátási tényezők befolyásolják, megvizsgáltuk, hogy az 1957., 1958., 1959. években gyártott 64 típus tényleges szerelési óraráfördítését milyen mértékben befolyásolja a hat műszaki jellemző. Ezt a vizsgálatot korreláció-számítással, elektronikus számológépen végeztük. (A számítás közben kiderült, hogy a vizsgálatot elegendő egy évben gyártott készüléktípusok adataival elvégezni.) Kiderült, hogy a szerelési időket nagy hányadban a műszaki jellemzők határozzák meg. Kisebb részben játszanak közre egyéb gyártásszervezési és gyártásirányítási kérdések. Ez a normatív munkaigényesség megállapítását viszonylag egyszerűvé tette.

Az 1959. évben gyártott 28 rádiótípus tényleges műszaki és szerelési óra adataival végzett számítással a következő eredményre jutottunk:

A szerelési idő (S_r) $\pm 2,19$ óra ($\pm 20,9^0$ /₀) eltéréssel a következő képlet alapján számítható ki:

$$S_r = 2,35 X_1 + 2,185 X_2 - 0,7227 X_3 + 0,1684 X_4 - 14,9 \frac{1}{X_5} - 0,02737 X_6 - 9,224,$$

A totális korrelációs együttható $R = 0,9756$, tehát a fenti hat műszaki jellemző és a szerelési idő között szoros kapcsolat áll fenn.*

X_1 . A *csőhely-darabszám* és a szerelési idő közötti közönséges korrelációs együttható $r = 0,8743$, a kapcsolat meglehetősen szoros. Ha a többi műszaki jellemzőt állandó értéken tartjuk, a szerelési idő 2,35 órával *növekszik* minden egyes új csőhellyel.

X_2 . A *hangszórók száma* és a szerelési idő közötti közönséges korrelációs együttható $r = 0,7194$. A kapcsolat itt is elég szoros. Egy-egy új hangszóró beszerelésével a szerelési idő 2,185 órával *növekszik*, ha a többi műszaki jellemző konstans.

X_3 . A *hangszóró-teljesítmény* és a szerelési idő között laza kapcsolatot találunk ($r = 0,2000$). A hangszóró-teljesítmény 1 W-os növelése esetén a szerelési idő 0,7227 órával *csökken*, a többi változót állandó értéken tartva.

* Könnyen belátható, hogy a felsorolt jellemzők nemcsak a szerelési munkaidő-ráfördítással, hanem egymással is kapcsolatban vannak. Így a korreláció-számítás szempontjából nem tekinthetők egymástól független valószínűségi változóknak. Ezért a fenti eredményre ún. parciális korreláció-számítással jutottunk. E számítási módszer lehetőséget adott a változók (műszaki jellemzők) egymásra gyakorolt hatásának a „kiszűrésére” is. Az egyes műszaki jellemzők között és a szerelési idő között fennálló multikollinearitás következtében a regressziós függvény együtthatóinak előjelei látszólagcs ellentmondást mutathatnak.

X_4 . A készülék súlya és a szerelési idő közötti közönséges korrelációs együttható $r = 0,8981$. A kapcsolat itt a legerősebb. A súly 1 kg-mal való növelése 0,1684 órával *növeli* a szerelési időt.

X_5 . Az URH-érzékenység és a szerelési idő között gyenge a kapcsolat. ($r = 0,3113$). Ha önmagában vizsgáljuk e tényező és a szerelési idő kapcsolatát, azt tapasztaljuk, hogy az érzékenység növelésével a szerelési idő-szükséglet is növekszik. Mivel az egyes tényezők egymással is kapcsolatban vannak és hatnak egymásra, számításunk azt mutatja, hogy az érzékenység javulásával a szerelési idő *csökken*. Ez az eredmény úgy értelmezendő, hogy az URH-sáv beépítése a készülékbe az X_1 , X_2 , X_3 , X_4 , tényezők szerelési óraigényét olyan mértékben megnövelte, hogy e többletidők együttesen meghaladják az URH-sáv szerelési idejét. Tehát az URH-szerelés időszükséglete *negatív* értéként jelentkezik.

X_6 . Leglazább kapcsolatot a nyomtatott áramkörű panellen levő *lyukak száma* és a szerelési idő között találunk. ($r = 0,1700$).

A kiválasztott műszaki jellemzők együtt igen nagy mértékben determinálják a szerelési időt. Ebből következik, hogy a vevőkészülék szerelési idő-ráfordítását elsődlegesen a készülék műszaki paraméterei, a konstrukció determinálják, s csak közvetett módon a gyártástechnológia. Minden műszaki jellemzőhöz tartozik egy megfelelő szereléstéchnológiai művelet, így a művelet idejét a műszaki jellemző határozza meg. A műszaki jellemzők által meghatározható szerelési idő tehát optimális gyártástechnológiai, gyártásszervezési és anyagellátási feltételek között — a ráfordítás bizonylati elven épülő megfigyelése mellett — a készülék készre szereléséhez elegendő. Ebből pedig az következik, hogy a 20,9 százalékos relatív eltérés kizárólag a szerelés folyamán fellépő hiányosságok és rendellenességek következtében jelentkezik. Ezt bizonyítják az egyes típusokkal kapcsolatos részletes elemzéseink is.

Az eltérés kétirányú lehet. A vizsgált 28 készüléktípus közül 11 típusnál a számított szerelési időnél több időt fordítottunk ténylegesen a szerelésre. Mind a 11 típus szerelésének körülményeit elemeztük, s az eltérésnek következő okait találtuk: a) anyagellátási zavarok, b) gyártó szalagon a készüléktípus betanulásának többletideje, c) nehezen gyártható konstrukció.

Ellenkező előjelű eltérést 17 típus esetében állapítottunk meg. E típusokra is, de mind a 28 készüléktípusra vonatkozik az a megállapítás, hogy a számított szerelési időnél azon típusok *tényleges* szerelési ideje kevesebb, amelyeknél a szerelés egy részét — az úgynevezett előszerelést — az alkatrészgyártás keretében végezték. Vagyis az alkatrészgyártás során már részszerelvényeket is előállítanak az alkatrészekből. Így ez az időszükséglet itt és nem a szerelési idő-ráfordításban szerepel.

Az alkatrészgyártás munkaóra-szükségletének megállapítása

A számítások azt mutatták, hogy a kiválasztott 6 műszaki jellemző a vállalatnál folyó alkatrészgyártást közvetlenül nem, csak a szerelési óraráfordításon keresztül befolyásolja. A szerelés és az alkatrészgyártás időráfordítása között a korrelációs kapcsolat igen laza. Az

alkatrészgyártás közvetlen időszükségletét (természetesen a gyártás-technológiai módszereken túlmenően) a kooperáció mértéke határozza meg. Ez pedig elsősorban műszaki-gazdasági döntés következménye.

A 28 rádiótípus 1959. évi tényszámain keresztül nézzük meg, hogy az alkatrészgyártási időszükséglet hogyan függ a szerelési időtől és a kooperáció mértékétől. Az 1959. évben az anyagköltség 73 százalékos kooperációs hányada alapján (a kooperációban előállított alkatrészek értéke az anyagköltség százalékában) a rádióvevőkészülék-gyártás időszükséglete:

Megnevezés	Ezer óra	Megoszlási százalék
Szerelési munkásóra	753,4	25,4
Alkatrészgyártás-munkásóra	861,1	29,0
Közvetett munkásóra	1351,7	45,6
Összes munkásóra	2966,2	100,0

Több év kooperációs hányadát kiszámítani adatok hiányában nem tudtuk. Az 1959. évi adatok alapján megállapítható, hogy 73 százalékos kooperációs hányad mellett 1 szerelési munkásóra 1,14 alkatrészgyártási munkásóra jut. Megfelelő mennyiségű adatok alapján kimunkálható az az összefüggés, hogy egy százalékos kooperációshányad-változás a szerelési és alkatrészgyártási óraszükséglet arányát milyen mértékben változtatja meg. Ezen összefüggés szerint kiszámítható a szerelési idő-szükséglet a műszaki jellemzők alapján, az alkatrészgyártás időszükséglete pedig a kooperáció változásának figyelembevételével, a szerelési óraráfördítés arányában. (Közvetett módon szintén műszaki jellemzők alapján).

A fent jelzett összefüggés részletes számszerű kimunkálása lehetővé teszi a tervezés és elemzés során a kooperációváltozás kiszűrését és új rádió-vevőkészülék alkatrészgyártási időszükségletének kiszámítását a részletes műszaki előkalkuláció elkészülte előtt is.

A közvetett munkaóra-szükséglet megállapítása

A közvetett óraráfördítással a 6 kiválasztott műszaki jellemző csak a szerelési óraráfördítésen keresztül, tehát csak közvetett módon áll kapcsolatban.

A szerelési idő és az összes közvetett óraráfördítés közötti kapcsolat igen laza. Logikailag ellenőrizhető módon a közvetett óraráfördítés mértékét elsősorban a rádiógyártó berendezések kapacitás-kihasználásának a mértéke határozza meg. A termelési kapacitás részleges kihasználása esetén is a közvetett munkahelyeket munkaerővel el kell látni. A kihasználás növelése bizonyos határon belül nem hozza magával a közvetett munkahelyek számának növelését. Tehát a kapacitás ésszerű kihasználása mellett optimális a közvetett és közvetlen munkaóra-ráfördítés aránya és mértéke. (Változatlan technikai színvonal mellett optimális ez az arány akkor, ha az alkatrészgyártás és -szerelés együttes fajlagos óraráfördítésére jutó közvetett óraráfördítés a legalacsonyabb.)

További adatgyűjtések és vizsgálatok alapján rögzíthető az az összefüggés, amellyel meghatározható az egy közvetlen órára jutó közvetett munkásóra, és az, hogy ez a viszonyszám a kapacitás-kihasználás változásával milyen mértékben módosul. Itt lineáris kapcsolatot feltételezhetünk.

A televíziógyártás termelékenységének mérése

A rádió-vevőkészülék műszaki jellemzőinek kiválasztásával azonos módszerrel kerestük meg a TV műszaki jellemzőit is. Kiválasztottuk azokat a számszerűen kifejezhető és könnyen megfigyelhető műszaki jellemzőket, melyek a készülék használati értékét alapvetően befolyásolják s egyszersmind szoros kapcsolatban állnak a szerelési idővel és ezen keresztül az egyéb ráfordításokkal.

Próbaszámításainkat az egyik vállalatnál különböző időpontokban gyártott 10 TV-típus 11 műszaki jellemzőjével végeztük. Ennek eredménye azt mutatta, hogy 5 műszaki-gazdasági jellemző elegendő a vizsgálathoz, mégpedig:

- | | |
|---|---------|
| 1. a képcső-átmérő (zollban) | = Z_1 |
| 2. a készülék érzékenysége (mikrovoltban) | = Z_2 |
| 3. a képfelbontás | = Z_3 |
| 4. a készülék súlya (kg) | = Z_4 |
| 5. a nyomtatott áramkörű panelen levő lyukak száma (db) | = Z_5 |

Ezek a műszaki jellemzők determinálják a készülékek használati értékét és szerelésiidő-szükségletét. (A nyomtatott áramkörű panelen levő lyukak száma kivételével a jellemzők minden készüléktípusban megtalálhatók.)

A képcső átmérője. Ugyanazon szolgáltatások mellett is a nagyobb képcsőes készülék bonyolultabb. A hálózatból felvett teljesítmény növekszik a képcső növekedésével. Nagyobb képcső alkalmazása alkatrész-méretezési, tervezési problémát jelent. A kis és a nagyobb képcső között lényeges használatiérték-differencia nincsen, de annál nagyobb a különbség a ráfordításokban.

A készülék érzékenysége a vevőkészülék vételképességét határozza meg. Azonos adóteljesítmény mellett a vevőkörzet átmérőjét a készülék érzékenysége határozza meg. Az érzékenység javulásával nő a készülék használati értéke, de nő a bonyolultsága és a ráfordításigénye is.

A képfelbontás a kép élességét határozza meg. A képfelbontás jószágára a frekvenciatartomány a jellemző. A sáv szélességgel nő a közép-frekvenciás fokozatok beépítése. Nagyobb képfelbontással rendelkező készülék nagyobb használati értéket is jelent, de a ráfordításai is nagyobbak.

A készülék súlya. A hálózatból felvett teljesítménnyel, a képcső nagyságával, a hangteljesítménnyel a készülék súlya változik. A súly-növekedéssel a készülék használati értéke is nő, ráfordításai is emelkednek.

A nyomtatott áramkörű panelen levő lyukak száma elsősorban a készülék bonyolultságával, a beépített alkatrészek számával van összefüggésben. A készülék használati értékére nincs jelentős hatással a

nyomtatott huzalozás. Elsősorban gyártástechnológiai előnyei vannak. Tehát a panellen levő lyukak számának növekedése csak kismértékben növeli a használati értéket, de csökkenti a ráfordításokat.

Műszaki megfontolások alapján tudjuk, hogy a TV-készülék használati értékét az 5 kiválasztott műszaki jellemző közül csak a készülék érzékenységi kifejező mikrovolt számszerű értéke befolyásolja fordított arányban. Az összefüggést így írhatjuk fel:

$$E_{tv} = z_1 + z_3 + z_4 + z_5 + \frac{1}{z_2}$$

ahol E_{tv} = TV-vevőkészülék használati értéke.

Mivel a műszaki jellemzők itt még számszerű értéküknek megfelelő súllyal szerepelnek a fenti összefüggésben, szükséges az egyes műszaki jellemzők súlyozó tényezőjét is beépíteni a képletünkbe. Műszaki becslés alapján az egyes műszaki jellemzők a készülék használati értékének kialakításában az alábbi súllyal szerepelnek:

2. sz. táblázat

Műszaki jellemzők	Befolyásoló tényező százalékban
A képcső átmérője	5,0
A készülék érzékenysége	15,0
Képfelbontás	70,0
A készülék súlya	5,0
A nyomtatott áramkörű panellen levő lyukak száma	5,0

Az 1959. évben egy vállalatnál gyártott TV-vevőkészülék átlagos műszaki jellemzőivel osztottuk a befolyásoló tényező százalékos számát, így megkaptuk azt a szorzószámot, amivel az egyes műszaki jellemzők számszerű értékét korrigálni kell.

Ennek alapján képletünk az alábbira módosul:

$$E_{tv} = 0,1177 z_1 + \frac{3772,5}{z_2} + 0,1718 z_3 + 0,1761 z_4 + 0,2463 z_5$$

E képlettel bármely időszakban gyártott TV-vevőkészülék bármelyik típusának a viszonylagos használati értékét meg tudjuk határozni. E mutatóknak a termelt darabszámokkal való szorzatával helyettesíthetjük a termelékenységi mutatóban a termelési értéket.

A televíziós vevőkészülék idősükségletének megállapítása

A TV-vevőkészülék szerelési idejét (S_{tv}) az öt műszaki jellemző alapján a következő regressziós egyenlettel számíthatjuk ki:

$$S_{tv} = 0,2847 z_1 + 981,2 \frac{1}{z_2} + 0,01853 z_3 - 0,2545 z_4 - 0,02169 z_5 - 7,5700$$

A totális korrelációs együttható $R = 0,9983$

Ezzel az egyenlettel $\pm 0,24$ óra standard eltéréssel ($\pm 2,4\%$ relatív eltéréssel) lehet a TV-készülék szerelési idejét kiszámítani. (A standard és a relatív eltérést kritikával kell fogadni, mert az eltérés kis értékében feltehetően a megfigyelt készüléktípusok kis száma — 10 típus — is közrejátszik. E számérték pontosítása a továbbiak során szükséges.)

Számításainkból kiderült, hogy a fent említett öt műszaki jellemzőnél többet a vizsgálatainkba bevonni nem szükséges, mert ez a regressziós függvényt számottevően nem javítaná. Az egyes műszaki jellemzők közönséges korrelációs együtthatói a szerelési idő és a

képátmérő között	0,8209
készülék érzékenysége között	0,1596
képfelbontás között	0,4021
nyomatott áramkörű panelen levő lyukak száma között	0,4369
készülék súlya között	0,7153

Az egyes jellemzők a kapcsolat kialakításában a következő mértékben vesznek részt:

$$\begin{aligned} z_1 &= 74,3 \text{ százalék,} \\ z_2 &= -16,9 \text{ százalék,} \\ z_3 &= 2,6 \text{ százalék,} \\ z_4 &= -16,2 \text{ százalék,} \\ z_5 &= 56,2 \text{ százalék.} \end{aligned}$$

A 10 TV-készüléktípusnál megvizsgáltuk a tényleges és a fenti regressziós egyenlettel számított szerelési óraszükségletet. Minden esetben konkrét magyarázatot találtunk az eltérésre.

Az alkatrészgyártás és a közvetett munkás munkaóra-ráfordítás szükségletét ugyanúgy állapítjuk meg, mint a rádiónál.

Rádió- és televíziógyártó vállalat termelékenységének alakulása

Az ismertetett módszer alapján mind a rádió-, mind pedig a TV-készülékgyártás termelékenységét mérni és elemezni tudjuk. Nézzük meg, hogy az I—V. időszakok tényszáma alapján hogyan alakult a vizsgált termékek termelékenysége a termelési érték, illetve a műszaki jellemzők alapján számítva.

Látható, hogy a Ft/óra termelékenységi mutató (10. sor) az egyes időszakokban csökkenő tendenciát mutat. Az egymás utáni időszakokban egyre értékesebb műszaki tulajdonságú készülékeket gyártott a vállalat, hiszen az átlagos pontszám mind magasabb (13. sor). Az egy órára jutó pontszám a II. és III. időszak visszaesése után a IV. és V. időszakban meghaladja az I. időszak színvonalát.

A Ft/óra termelékenységi mutató emelkedik. A műszaki jellemzők alapján számított mutató csak az V. időszakban haladja túl az első időszak színvonalát. Használati értékük is csak az ebben az időszakban nagyobb az első időszak készülékeinél.

Rádió-vevőkészülék adatai:

Sor-szám	Megnevezés	Mértékegység	időszak				
			I.	II.	III.	IV.	V.
1.	Gyártott mennyiség	db	183,355	91,680	68,007	50,939	29,535
2.	Termelési érték	eFt	247,675	192,090	116,490	100,192	74,630
3.	Összes munkásóra	ezeróra	2711,1	2147,7	1351,9	1273,4	1041,4
A készülékek átlagos műszaki jellemzői:							
4.	Csőhely	db	4,563	5,672	5,039	5,240	6,153
5.	Hangszóró	db	1,172	1,582	1,386	1,675	2,882
6.	Hangszóró-teljesítmény	W	3,061	3,338	3,083	3,920	5,196
7.	Készülék nettó súlya	kg	5,91	7,58	7,10	9,49	13,20
8.	URH-érzékenység	mikrovolt	91,5	66,8	81,0	38,0	19,1
9.	Nyomatott áramkörű lemezen levő lyukak száma	db	—	—	2,651	61,252	191,354
10.	Ft/óra termelékenység	Ft	91,36	89,44	86,17	78,68	71,66
11.	bázisindex	%	100,—	97,9	94,3	86,1	78,4
12.	láncindex	%	—	97,9	96,8	91,3	91,1
13.	A készülékek átlagos használati értékének pontszáma	pont	57,6873	70,6894	65,5973	115,0798	225,2014
14.	Előállított használati érték tömege	millió pont	10577,3	6480,8	4461,1	5862,1	6651,3
15.	Egy óra alatt előállított használati érték pontszáma	pont	3,901	3,018	3,300	4,604	6,391
16.	bázisindex	%	100,0	77,4	84,6	118,0	163,8
	láncindex	%	—	77,4	109,3	139,5	138,8

TV-vevőkészülék adatai:

Sor-szám	Megnevezés	Mértékegység	időszak				
			I.	II.	III.	IV.	V.
1.	Gyártott mennyiség	db	6354	37011	71421	79785	103137
2.	Termelési érték	eFt	35692	202101	416336	479828	657050
3.	Összes munkásóra	ezeróra	373,9	1821,7	3775,8	4200,1	4664,9
A készülékek átlagos műszaki jellemzői:							
4.	Képcső-átmérő	cm	41,004	42,962	42,495	45,451	48,308
5.	Készülékek érzékenysége	mikrovolt	111,4	219,1	251,5	259,7	236,8
6.	Képfelbontás		449,8	420,0	407,4	403,9	407,6
7.	Készülék súlya	kg	33,5	29,08	28,39	30,52	29,81
8.	Nyomatott panellen levő lyukak száma	db	—	—	20,3	50,5	172,3
9.	Ft/óra termelékenység	Ft	95,46	110,94	110,26	114,24	140,85
10.	bázisindex	%	100,0	116,2	115,5	119,7	147,5
11.	láncindex	%	—	116,2	99,4	103,6	123,3
12.	A készülékek átlagos használati értékének pontszáma	pont	121,866	99,5518	99,9924	107,0788	139,3298
13.	Előállított használati érték tömege	millió pont	0,774	3,685	7,142	8,543	14,370
14.	Egy óra alatt előállított használati érték pontszáma	pont	2,07	2,02	1,89	2,03	3,08
16.	bázisindex	%	100,0	97,6	91,3	98,1	148,8
	láncindex	%	—	97,6	93,5	107,4	151,7

A termelékenység vállalati szintű mérése és tervezése

A fenti két gyártmány adatai alapján a vállalat termelékenységének alakulása is számítható mindkét módszerrel. Itt csupán arra kell ügyelnünk, hogy a rádió és a TV pontszámai csak egyneműsítés után adhatók össze, hiszen ezek eltérő műszaki paramétereken alapulnak és különböző mértékben módosítják a ráfordításokat. Az összeadás feltétele az összes pont egyneműsítése, például az összes pont TV-ponttá való alakítása. Az átszámítás alapja az egy pontra jutó normatív ráfordítás eltérése.

Tervezéshez és elemzéshez egyaránt használható az általunk javasolt mutató. Elsősorban mégis a tervezésben van jelentősége. A tervekészítés időpontjában még részletes rendelésállomány nincs. De nagy pontossággal megállapítható a gyártandó vevőkészülékek száma és átlagos hasznossági színvonalának szükséges emelkedése. Ezekből az alapadatokból a leírt módon meghatározható a használhatóság változásával korrigált természetes termelési volumenmutató, majd ebből a közvetlen és a közvetett normatív munkaigény órákban, majd létszámban.

A termelékenység változásának elemzése két kiindulással történhet. Az egyik kiindulás az 1 teljesített órára jutó pontszám változásának vizsgálata. A másik: a normatív (átlagos pontszámból számított) ráfordítás és a tényleges ráfordítás összevetése és az eltérések okainak felderítése.

Megállapítható továbbá a tényleges használatiérték-szintnek a tervezettől való eltérése is, tehát az, hogy a típusösszetétel a hasznosabb műszaki tulajdonságú készülékek felé, vagy éppen ellenkező irányban tolódott-e el.

A javasolt mutató alakulásában meghatározó szerepet játszik a gyártmány- és gyártásfejlesztés színvonala és hatékonysága, valamint a kooperáció-változás és a kapacitáskihasználás mértéke. A mutató semmiféle elmozdulással nem reagál az értékmutatókat oly érzékenyen érintő torzító hatásokra.

E tanulmányban foglalt gondolatok továbbfejlesztése, egyes megállapítások bizonyítása, néhány összefüggés alaposabb kidolgozása folyamatban van.

Tanulmányok a politikai gazdaságtan módszertani problémáiról*

A közgazdasági kutatások módszereivel, a gazdasági elemzés tartalmával, formáival, eljárásaival és módjaival eddig kevésbé, s nagyon általánosan foglalkoztunk. Rendszerint csak a politikai gazdaságtani kutatások során követendő általános dialektikai követelmények (a dialektika törvényeinek figyelembevétele, a történelmi és a logikai egység, az absztrakttól a konkrét felé való haladás, az analízis és a szintézis egysége stb.) felsorolására szorítkozunk. Ez azonban egyáltalán nem elégséges — írja J. Kronrod.

A tudományos módszer: az adott tárgy viszonyainak, összefüggéseinek, mozgástörvényeinek feltárására irányuló *általános* és *különös* vizsgálati eljárások egysége. *Általánosak*, mert csak a materialista dialektika egész világra egységes vizsgálati eljárásainak az adott tárgyra való bizonyos sajátos alkalmazási formái. *Különösök* viszont annyiban, amennyiben a tanulmányozott tárgy természete csak itt alkalmazható vizsgálati eljárásokat hív életre.

A politikai gazdaságtan sajátos módszere éppen *a gazdasági vizsgálat dialektikus módszere*, vagy röviden — Lenin meghatározását felhasználva** — *gazdasági elemzési* (vizsgálati) módszer.

Ebben a vonatkozásban Kronrod két kérdésre igyekszik választ adni: 1. A gazdasági elemzésnek melyek

azok a leglényegesebb *különös* eljárásai, amelyeket a dialektikának *a gazdasági viszonyok kutatásában való alkalmazása hoz létre és csak ennek a tárgynak vizsgálatában érvényesek*. 2. A dialektikus módszer *általános* eljárásainak, elveinek *alkalmazása milyen sajátos* (specifikus) *formákat* ölt a gazdasági elemzés során.

A gazdasági elemzés különös (speciális) eljárásai

A gazdasági elemzés leglényegesebb *különös* eljárásai, elvei közül az elemzés folyamatában — Kronrod szerint — mindenekelőtt figyelembe kell venni:

1. Az objektív anyagi társadalmi termelési viszonyok — amelyek a termelőerőkkel őket meghatározó kölcsönhatásban vannak — mint ilyenek képezik a gazdasági elemzés sajátos területét.

2. Az emberek tevékenységét — amelynek a folyamatában a gazdasági viszonyok érvényesülnek — nem mint magatartást elemezzük, hanem *csak és kizárólag objektív oldalról, a gazdasági viszonyok oldaláról*, amelyek meghatározzák az emberek magatartását mint tudatos, akarati működésüket a gazdaságban.

3. A társadalmi termelési viszonyok egész rendszerének elsőbbségét az egyes viszonyokkal, azok csoportjaival, szféráival szemben.

4. A gazdasági viszonyok egész rendszerében (e rendszer jellegében és mozgásában, mozgási irányában, fejlődési fokában) a meghatározó, az uralkodó szerepet az alapvető ter-

* J. Kronrod „A szocializmus politikai gazdaságtanának módszeréről” (Voproszi Ekonomiki 1963. 12. sz. 64–79. l.); G. Kozlov „A kommunizmus építése és a politikai gazdaságtan néhány módszertani problémája” (Voproszi Ekonomiki 1964. 1. sz. 36–52. l.)

** Vö. Lenin Művei. 19. kötet. Szikra, 1955. 562. l.

melési viszony, a termelési eszközök tulajdona tölti be.

5. A gazdasági viszonyok egész rendszerét, e rendszer mozgását azok a viszonyok határozzák meg, amelyek a fejlődés ilyen vagy olyan fokán álló adott gazdasági rend sajátos minőségét formálják, vagyis a viszonyok általános rendszerében — amely történelmileg különböző elemeket és a rendszerre jellemző, de az érettség különböző fokán levő elemeket egyaránt tartalmaz — az előbbi viszonyoké az uralkodó szerep.

6. A gazdasági folyamat összes szakaszát átfogó rendszerben a primátus a termelésé, ennek megfelelően az anyagi termelő munka, s mozgási folyamata a társadalmi termelési viszonyok egész rendszerének valóságos alapja.

7. A gazdasági viszonyok szükségyszerűen dologi formában lépnek fel, s éppen ebben kell a gazdasági folyamat résztvevőinek valóságos funkcióit feltárni.

8. A társadalmi termelési viszonyok egész rendszerét és e viszonyok egyes halmazatait, a politikai gazdaságtan „makro”- és „mikroobjektumait” nemcsak egységükben kell vizsgálni, hanem egységes módszerekkel is.

9. Végül a gazdasági viszonyok összességét szigorúan tényekre, e viszonyok statisztikai és matematikai eljárások segítségével történő tömeges méretű konkrét megjelenésére alapozva kell kutatni.

A gazdasági elemzés felsorolt eljárásainak és elveinek rövid részletezése során Kronrod azt vizsgálja, hogy alkalmazásuk mit eredményez a szocializmus gazdasági viszonyainak kutatásában.

A gazdasági elemzés minden esetben és kizárólag az embereknek a termelés kapcsán kialakuló társadalmi viszonyaira terjed ki. „Ez az elemzés — hangsúlyozta Lenin — ... gazdasági és csakis gazdasági (nem pedig általában „társadalmi”) kategóriákat vesz alapul...” A gazdasági mozgás a mozgás sajátos

formája. A gazdasági elemzés döntő, különös kiinduló módszertani elve ezért a vizsgálatnak a gazdasági viszonyok körére való korlátozása. Éppen ezen a módszertani elven alapul a politikai gazdaságtan tárgyának a meghatározása, hangsúlyozza a szerző.

A szocializmus politikai gazdaságtanának — mint a társadalom olyan eszközének, amely lehetővé teszi, hogy saját gazdasági viszonyait, e viszonyok fejlődésének irányítását tervszerűen megszervezze — alkotó szerepe megköveteli, hogy gazdasági viszonyai rendszerének és törvényeinek elemzését lényegesen konkretizálják, hogy sokoldalú érvényesülésük egész mechanizmusát feltárják. Ez a gazdasági elemzés szocialista feltételekhez alkalmazott vizsgálati módjának sajátossága. Az elemzést itt is az objektív gazdasági viszonyok határain belül végezzük, de ennek tartalma összehasonlíthatatlanul konkrétabb szempontokkal gazdagodik, mindenekelőtt azért, mert átfogja a gazdasági viszonyok, s az e viszonyokat irányító törvények érvényesülését szolgáló objektív mechanizmusok mozgásformáit. Minden olyan próbálkozás — fűzi ehhez lábjegyzetben a szerző — amely a politikai gazdaságtan tárgyát ki akarja terjeszteni a gazdaságpolitikára, a gazdaság jogi szabályozásának elemeire és a felépítmény jellegű viszonyok más formáira, letérést jelent a gazdasági elemzés elemi módszertani elvétől, amely az elemzés tartalmát a tényleges termelési — Lenin kifejezésével „gazdasági” — viszonyokra korlátozza.

A gazdasági viszonyok az embereknek a gazdasági folyamatban betöltött tudatos, akarati tevékenységek formájában realizálódnak. A gazdasági kutatás marxista dialektikus módszere az emberek tudatos akarati — s gazdasági viszonyokat realizáló — tevékenységének vizsgálatát *nem a tevékenység szubjektív oldaláról, nem bizonyos viszonyok szükségszerűségének a tudatban való tükröződése, s az e viszonyokból okozatilag kö-*

* Lenin Művei. 23. kötet. Szikra, 1951. 33. l.

vetkező gazdasági pszichológia és gazdasági magatartás oldaláról követeli meg. Ez a módszer az *objektív oldal, vagyis maguknak a társadalmi termelési viszonyoknak és törvényeinek tartalmi vizsgálatát kívánja meg*. Ez a gazdasági elemzés egyik fontos eljárása. Ezt a módszertani elemet teljességgel a gazdasági viszonyok mint objektív anyagi, az emberek akaratótól és tudatótól független viszonyok természetének dialektikus-materialista felfogása határozza meg. A gazdasági tevékenység, bár okozatilag meghatározott, de mégis szubjektív oldalának az elemzésbe való bevonása visszalépést jelentene a gazdasági elemzés kérdésében elfoglalt monista állásponttól, a szubjektív elem bevonása lenne a gazdasági viszonyokba. Ezért azok a próbálkozások, amelyek a gazdasági törvényeket mint a gazdasági pszichológiának vagy az emberek magatartásának a törvényeit vizsgálják, ténylegesen a gazdasági elemzés dialektikus-materialista elveiről való lemondást jelentik.* A szubjektív oldalt — ennek formáit, viszonyait, törvényeit — feltétlenül figyelembe kell venni, de csak annyiban, amennyiben ez visszahat a gazdasági elemzés tárgyát képező objektív oldalra.

A tervszerűség, mint a szocialista gazdasági viszonyok általános mozgásformája, nem változtat azon, hogy éppen az objektív viszonyok elemzése a szükségszerű. Emellett azonban a gazdasági fejlődés tervszerűsége következtében megváltozik a szubjektív oldalnak az adott folyamat objektív oldalára való visszahatási jellege. A szocializmusban ez a visszahatás feltételezi az objektív viszonyok és törvények megismerését, tervszerű érvényrejuttatásukat a társadalom gazdasági életében. A társadalom egészében felismeri és alkalmazza a törvényeket, irányítja gazdasági viszonyai-

nak a mozgását. Az emberi gazdasági tevékenység szubjektív oldalának a szocializmusra jellemző e sajátos megjelenési formáját úgy kell figyelembe venni, mint a tevékenység objektív oldalára való visszahatást. Ebből következik, hogy megengedhetetlen a politikai gazdaságtannak és a gazdaságpolitikának egymástól való elszakítása is, amelyet Sztálin ültetett el, aki a kölcsönhatásoknak csak az egyik oldalát, nevezetesen egymásban való feloldásuk helytelenségét hangsúlyozta. Más szavakkal ez azt jelenti, hogy a szocializmus politikai gazdaságtana csak az adott szakasz legfontosabb gazdasági fejlődési folyamatainak, a népgazdasági fejlődés legnagyobb átfogó problémáinak vizsgálatával és ezek általánosításával szoros kapcsolatban fejlődhet és gazdagodhat. Ilyenek a jelenlegi körülmények között a gazdasági fejlődés optimális arányainak és ütemének problémái, a termelés és a beruházások hatékonysága, a társadalmi munka termelékenységének emelése, az emelés formái és tényezői, a népgazdasági fejlődés gazdasági emelői stb.

A gazdasági törvények működési mechanizmusa, amennyiben mint tervszerű mechanizmus a szocializmus politikai gazdaságtanának elidegeníthetetlen része, szükségszerűvé teszi az államnak a gazdasági szerepével, a törvények felhasználásában és leghatékonyabb alkalmazásában, a szocialista gazdaság fejlődésében és a kommunista gazdaságba való átnövésben betöltött funkcióival foglalkozó vizsgálatokat.

A gazdasági elemzés másik, különös módszertani elve a *termelés, illetve a termelési gazdasági rend társadalmi viszonyai egységes rendszerének elsőbbsége az egyes viszonyokkal, azok csoportjaival, szféráival stb. szemben*. A termelési viszonyok összessége, ezek rendszere nem valami mechanikus halmaz az egymásra kölcsönösen ható, de egymástól nem független viszonyoknak. Ellenkezőleg, ezek a viszonyok belsőleg szükségszerűen kapcsolódnak egymáshoz. Ennek következtében

* Ilyen jellegű kísérletek az egyesíthetetlen egyesítésére, azaz a marxista politikai gazdaságtannak a burzsoá politikai gazdaságtannal való egyesítésére időnként megtörténnek a „marxizmus fejlődése”, „gazdagodása” címszó alatt, hangsúlyozza Kronrod.

összességüknek is meghatározott mozgásformája van, amelyet bizonyos törvények jellemeznek. Ez a gazdasági rend, a termelési mód viszonyai egészében véve. Ezért uralkodik a termelési mód az összességet alakító minden egyes viszony és forma felett. Tehát nem a részleges, az egyes viszonyok és formák mozgására ható sajátos törvények határozzák meg kölcsönhatásukban a gazdasági mozgás egészét, hanem a termelési viszonyok rendszerére mint egészre érvényes általános törvények — közöttük mindenekelőtt és főképen az adott termelési mód gazdasági mozgástörvénye (alaptörvénye) — határozzák meg a gazdasági mozgás és fejlődés egészét. Ennek a mozgásnak a keretében és hatására alakulnak a részleges gazdasági törvények hatásai is, bár természetesen ezek is bizonyos mértékig visszahatnak az általános törvények működésére. A többi között ebből következik, hogy a társadalom egészének és egyes tagjainak gazdasági viszonya kölcsönhatásában a primátus a társadalomé, azaz a társadalmi-termelési viszonyok összességéé, a részleges (a társadalom egyes tagjai vagy ezek csoportjai között meglevő) viszonyokkal szemben.

Ezzel kapcsolatos a termelési viszonyok sorrendisége is általános kölcsönhatásuk rendszerében. A gazdasági rendszer lényegének legmélyebb, legáltalánosabb vonását az embereknek a termelési eszközök kapcsán kialakuló viszonyai, ezek tulajdona határozza meg. A termelő-eszközök tulajdonviszonya az alapvető termelési viszony. A termelési módnak ez a gazdasági mozgástörvénye, amely ezt az alapvető viszonyt fejezi ki — uralkodik a gazdasági viszonyok rendszerének általános mozgása felett és meghatározza azt. Ebből következik a gazdasági elemzési módszertannak az a különös eljárása, amely a termelési viszonyok rendszerében a belső összefüggések objektív jellegét, mégpedig azt a *szükségyszerűséget tükrözi, hogy a gazdasági elemzést a ter-*

melési viszonyok mozgásában uralkodó szerepet betöltő viszony figyelembevételéből kiindulva kell elvégezni.

E módszertani elvnek óriási jelentőségét Engels emelte ki, amikor feltárta az értéktöbblet kategóriájának módszertani szerepét a tőkés termelési viszonyok rendszerének Marx által végzett kutatásában.*

Ugyanilyen döntő módszertani jelentősége van a szocialista viszonyok gazdasági elemzésében a szocializmus alapvető viszonyának, a termelési eszközök szocialista tulajdonának.

A szocializmus gazdasági rendje a viszonyok bonyolult rendszere, s ez még egy lényeges módszertani eljárást tesz szükségessé. Ennek az a lényege, hogy *a gazdasági viszonyok rendszerének a vizsgálatában e rendszer egész mozgása szempontjából azoknak a termelési viszonyoknak van uralkodó szerepe, amelyek a fejlődésének adott szakaszán típusát, minőségét meghatározzák.* A szocializmusra alkalmazva ez azt jelenti, hogy az elemzésben a következetesen szocialista jellegű viszonyok uralkodó szerepéből és az alapvető termelési viszonyból kell kiindulni. Más szavakkal, a gazdasági rendszer egészének jellegét, működését és fejlődését mint a kizárólag az össznépi tulajdonon alapuló szocialista termelési viszonyokat kifejező gazdasági törvényekkel meghatározható folyamatokat kell vizsgálni. A szövetkezeti, kolhoz-tulajdonnal kapcsolatos viszonyokra vonatkozóan az említett elvből következik, hogy sajátos gazdasági szférájukban való mozgásuk és működésük sajátosságait, valamint az általános gazdasági mozgásra való hatásukat teljes mértékben figyelembe kell venni.

A gazdasági elemzés másik fő kü-

* Marx számára nem egy közgazdasági tény pusztán megállapítása volt az értéktöbblet, a tőke alapvető viszonya — mutatott rá Engels —, hanem olyan tény, „amely hivatott arra, hogy forradalmasítsa az egész közgazdaságtant, és amely kulcsa az egész tőkés termelés megértésének annak kezében, aki bánni tud vele. Ennek a ténynek az alapulvételével megvizsgálta az összes készen talált kategóriákat.” (Előszó A tőke II. kötetéhez. Marx: A tőke. II. kötet. Kosuth, 1961. 221. l.)

lönös módszertani eljárása az a követelmény, hogy a gazdasági viszonyok rendszerét *a termelés elsőbbségéből kiindulva a gazdasági viszonyok összes mozgási szakaszainak egységében vizsgáljuk*. A termelés elsőbbsége elszakíthatatlanul összefügg azzal, hogy a gazdasági folyamat alapját a termelő munka képezi. A munka, a munkaidő, amellyel a termelőerők adott fejlődési fokán rendelkezik a társadalom, a társadalmi termelés valóságos szabályozója is. A termelő munka mozgása a gazdasági viszonyok egész rendszerének anyagi tartalma. A termelés elsődlegessége, a gazdasági folyamatnak a munka oldaláról való megközelítése megfelel annak, hogy a gazdasági folyamat a *termelhető és újratermelhető* anyagi javak munkával való létrehozásának és felhasználásának a folyamata. Az anyagi javak munkával való újratermelhetőségének elismerése a gazdasági elemzésben végérvényesen elveti a burzsoá tudománynak a gazdasághoz mint a ritka javak bizonyos adott készlete felhasználási folyamatához való hozzáállását.*

A termelési viszonyok vizsgálatának fel kell tárnia kifejeződésük dologi formájának általános jellegét is.

* A burzsoá közgazdaságtan – fűzi ehhez Kronrod – a marginalizmus elvét úgy igyekszik beállítani, mint a gazdasági döntések optimalizálásának egyszerű technikai eljárását, de elhallgatja, hogy a marginális optimalizálási eljárások olyan kiinduló feltétel nélkül alapulnak, hogy minden pillanatban legyen a ritka javaknak valamilyen készlete és az ezzel szemben álló szükségletek rendszere. Ennél az egyik is. a másik is elszakad az újratermelés folyamatától, amelyben a gazdasági valóság mindkét eleme változik. Ezzel az elszakítással a szükségletek határozzák meg a fogyasztási javak gazdasági szerepét. Ez a behelyettesítés a marginális elv alapja. „A marginális elv – írja Schumpeter – elemzési eszköz, alkalmazása elkerülhetetlen, amint az elemzés érett fokot ér el. Marx természetesen alkalmazta volna, ha 50 évvel később születik. A marginális elv nem lehet jellemzője semmilyen iskolának a közgazdaságtanban, ugyanazért, amiért a differenciálszámítás alkalmazása sem lehet jellemzője egy iskolának vagy csoportnak a matematikában vagy fizikában.” (Joseph A. Schumpeter, *History of Economic Analysis*. New York 1954. 869. l.) Schumpeter a marginalizmust pusztán határértékszámítási technikának adja ki, amely pedig már Marx előtt is ismert volt. Schumpeter így elleplezi a marginalizmus vulgáris szubjektivistika koncepciójának igazi tartalmát.

Ebből is következik egy különös gazdasági elemzési elv: *a gazdasági viszonyok vizsgálata objektív dologi formáikkal való összefüggésükben*. De ez a módszertani elv megvalósításának csak egyik oldala. Ehhez kapcsolódik a másik, a döntő oldal: a gazdasági folyamat dologi, anyagi tárgyai és ezek mozgása mögött felfedezni az emberek közötti termelési viszonyokat. Ez az elv összeköti a gazdasági vizsgálatokat a használati értékeknek mint bizonyos gazdasági formák hordozóinak tanulmányozásával.

A gazdasági vizsgálatok egyik lényeges módszertani eleme *a népgazdaság* mint makroobjektum, illetve egy *vállalat, iparág, kerület* stb. (mikroobjektum) *termelési viszonyainak egységükben való tanulmányozása*. A burzsoá közgazdaságtan szembeállítja a makro- és a mikroökonómiai vizsgálat módszereit. A mikroökonómiai módszer számára olyan módszer, amely az elkülönült egyéni gazdaságból indul ki, a makroökonómiai módszer pedig a népgazdasági folyamatok vizsgálata, függetlenül az őt alkotó valóságos magánkapitalista gazdaságok természetétől. Sem az egyiknek, sem a másiknak nincs tudományos alapja.

A politikai gazdaságtannak feltétlenül szigorúan tényszerű alapra, *a társadalmi viszonyok mozgási folyamatának tömeges, tipikus, konkrét megnyilvánulási formájában való általánosítására kell támaszkodnia*.

A statisztikai és a matematikai eljárások különleges helyet foglalnak el a gazdasági vizsgálat szigorúan tényeken alapuló módszertani követelményének gyakorlati megvalósításában. A tömeganalízis, ha mennyiségi oldalát nézzük, statisztikai és matematikai elemzés. A politikai gazdaságtan vizsgálata a minőségi és a mennyiségi elemzés egysége. Ezért az elemzés lehetetlen a statisztikai és matematikai vizsgálati módszerek teljes felhasználása nélkül. Ebből természetesen nem következik, hogy a statisztika és a matematika helyettesíthetik a politikai gazdaságtani

elemzést, vagy hogy a vizsgálatok általános folyamatában egyenrangú elemet alkotnak az utóbbival. Ilyen jellegű koncepciókat hangoztatnak gyakran „matematikai közgazdaságtan”, a „közgazdaságtan matematizálása” címén. Kialakulnak olyan elképzelések is, hogy a matematikai analízis önmagában is betöltheti a politikai gazdaságtan minőségi elemzésének funkcióit.

A politikai gazdaságtan kutatásait, elemzéseit és a statisztikai-matematikai vizsgálati módok közötti valószínű arányt a gazdasági viszonyok természete határozza meg. A gazdasági viszonyok a mozgás minőségileg sajátos formái. E sajátos formákat csak különleges minőségi elemzés segítségével tárhatjuk fel. A gazdasági mozgás, mint a szükségszerű és véletlen megnyilvánulások sajátos egységével rendelkező tömegösszességeknek a mozgása, elemeinek bonyolult, végtelenül sokféle, dinamikus kölcsönhatását foglalja magában, és ezért bonyolult mennyiségi törvényszerűségek jellemzik. Ezek a törvényszerűségek képezik a politikai gazdaságtani vizsgálatban a statisztikai és matematikai módszerek alkalmazásáról végzett kutatások alapját.

A gazdasági elemzési módszer itt kifejtett elemeinek ez az összessége szerves egységben van az általános dialektikus-materialista vizsgálati módok összességével.

E módszertani eljárásokat Kronrod a következő elvek szerint konkretizálja a szocializmus viszonyaira:

a) történetiség; b) a történelmi és a logikai elem elszakíthatatlansága és összefonódása; c) az absztrakció és az absztrakttól a konkrétig való haladás folyamata; d) az analízis és a szintézis, az indukció és a dedukció egysége a közgazdasági elemzésben; e) a gazdasági viszonyok dialektikus fejlődésének sajátosságai (a forradalmi, ugrásszerű változások problémája); f) a gyakorlat mint az igazság kritériuma a közgazdasági elemzésben.

Csak egységük adja azt, amit lényegében a politikai gazdaságtan vizsgálati módszertanának nevezünk.

★

A politikai gazdaságtan közvetlen tárgya a termelési viszonyok fejlődési törvényszerűségeinek a vizsgálata. A termelési viszonyok képezik azt a formát, amelyben a termelőerők fejlődnek, ezért a termelési viszonyokat a termelőerők fejlődésével kapcsolatban kell vizsgálni. Skolasztikus tehát az a vita — emeli ki G. Kozlov —, hogy a szocializmus politikai gazdaságtana csak a termelési viszonyokat tanulmányozza-e, vagy pedig a termelőerők is vizsgálatának tárgyát képezik. A szocialista tervgazdaságban különös jelentősége van annak, hogy a társadalom termelőerőit hogyan lehet legjobban kihasználni és fejleszteni. A politikai gazdaságtan e problémát egy meghatározott szempontból vizsgálja, s ez a termelőerők jobb kihasználását, nagyobb fejlődését biztosító termelési viszony-változások törvényszerűségeinek feltárása.

A szocialista termelési viszonyok meghatározott szervezeti formában léteznek. A termelés méreteinek, technikai színvonalának fejlődése, a munkamegosztás, a specializáció és kooperáció fokozódása, a tömegek kulturális és műszaki színvonalának emelkedése stb. szükségszerűen a termelési viszonyokban is változásokhoz vezet, és mindez egyidejűleg a gazdaság szervezeti formájának tökéletesítését is megköveteli. Vagyis a nagy szervezeti változások a termelési módon belüli változásokat tükrözik. Bár a termelőerők szervezeti formáinak vizsgálata nem a politikai gazdaságtan tárgya — emeli ki Kozlov —, mégis a termelési viszonyoknak a termelőerőkkel szoros összefüggésben történő elemzésénél nem szabad elfelejtkezni azokról a szervezeti formákról, amelyekben az adott termelési viszonyok megvalósulnak és amelyek a gazdasági fejlettség színvonalát is jellemzik.

A szocializmus politikai gazdaságtanának tárgya ily módon kiszélesedik, s ennek következtében más szerepet nyer a termelőerők kapitalizmusban való kihasználásának az elemzése is. Ez most már nemcsak a kapitalizmus megdöntése, hanem e

tapasztalatok szocializmusban való alkalmazása szempontjából is fontos. (Erre utalt Lenin például a Taylor-rendszerrel kapcsolatban.) A politikai gazdaságtan tárgyának a kibővülése nem új jelenség, a termelési viszonyok feltárásával Marx kiszélesítette a politikai gazdaságtan határait — állapította meg Lenin.

A termelőerők felhasználásának különböző oldalai meghatározott mennyiségi értékekkel kifejezhetők, s mindenekelőtt ezzel kapcsolatosak a matematikai módszerek felhasználási lehetőségei a politikai gazdaságtanban. A mennyiségi viszonyok elemzése szükséges a társadalmi-gazdasági viszonyok — például a nemzeti jövedelem elosztása a társadalom különböző osztályai között — jellemzésére, de önmagukban mégsem képezik a politikai gazdaságtan tárgyát, csak mint a termelőerők és termelési viszonyok meghatározott állapotának kifejezőit vizsgáljuk őket. E mennyiségi viszonyok segítségével ilyen vagy olyan gazdasági folyamatot minőségileg kívánunk jellemezni. (Tegyük fel, matematikailag be lehet bizonyítani, hogy például az Egyesült Államokban a termelőerők színvonala lehetővé teszi az összes termelési folyamat automatizálását. Ha csak a matematikai számításokra támaszkodunk, anélkül, hogy figyelembe vennénk a tőkés termelési mód lényegének a politikai gazdaságtan által adott minőségi jellemzését, nem lehet azt megmagyarázni, hogy ez mégis miért nem következett be.)

A marxista tudomány alkotó fejlesztése, a társadalmi viszonyok belső kapcsolatainak vizsgálata azokra a történelmi tapasztalatokra támaszkodik, amelyek lehetővé teszik a gazdasági élet új jelenségeinek feltárását, mély tudományos elemzését a társadalmi fejlődés távlatai szempontjából. Ebben fejeződik ki a marxista-leninista közgazdaságtudomány forradalmi szelleme — hangsúlyozza Kozlov —, amely megkülönbözteti a megcsontosodott dogmatizmustól és a revizionisták áltudományos „alkotásaitól”. A dogmatikusok a minőségileg új jelenségeket is a régi téte-

lekbe akarják belepréselni, a revizionisták pedig ezeket a marxi—lenini elmélet alaptételeinek megdöntésére irányuló kísérleteikre használják fel. *A marxista—leninista elmélet ténylegesen alkotó módon való továbbfejlesztése azt jelenti, hogy az új tapasztalatokat a marxizmus szellemének és elveinek megfelelően a marxista módszertan alapján kell általánosítani.* A történelem által igazolt példái ennek a szocialista forradalom egy országban való győzelméről, vagy az áruterelésnek a szocializmus építésében betöltött szerepéről szóló lenini tételek.

A kommunizmus építésének az SZKP XXII. kongresszusán elfogadott programját is csak a marxizmus módszertanához való teljes mértékű ragaszkodás alapján lehetett kidolgozni. E program kidolgozása során — emeli ki Kozlov — a párt mindenekelőtt *a termelés elsődlegességének* elvéből indult ki, támaszkodott a termelőerők szerepéről és a termelési viszonyokkal való kölcsönhatásukról szóló tételekre, valamint arra a megállapításra, hogy minden új termelési mód véglegesen csak akkor szilárdul meg, amikor fejlettebb termelőerőket, magasabb termelékenységű színvonalat hoz létre, mint az őt megelőző. Ez vonatkozik nemcsak a különböző termelési módokra, hanem egy termelési mód különböző szakaszaira is. Vagyis a kommunizmus második szakasza, a termelési viszonyok lényeges megváltozása csak a termelőerők minőségileg új színvonalának eredményeképpen jöhet létre.

Az újratermelés szakaszainak dialektikus kölcsönhatásában — a termelés elsődlegessége mellett — fontos módszertani elv *a termelés és a fogyasztás kapcsolata.* A fogyasztás színvonalát, formáit és méreteit teljes mértékben a termelés határozza meg, s nemcsak a fogyasztás tárgyát, hanem a fogyasztás módját is megteremti. Mégis, csak a fogyasztás ad értelmet, célt, tehát lehetőséget a termelésnek. A fogyasztás fejlődésével nő a termelés is, de ez két ellentétes momentum egyidejűleg létező bonyo-

lult kölcsönhatása, hiszen a fogyasztás mindig szüli a termelés bővítésének szükségletét is.

A szocializmus sajátossága az, hogy a munkaerő értéke által támasztott fogyasztási korlátozottságot megszüntetve lehetővé teszi a fogyasztásnak a termelésre való aktívabb, minőségileg új visszahatását. Ez magyarázza a termelés és a fogyasztás közötti helyes arányok tervszerű megállapításának különös jelentőségét a szocializmusban. Módszertanilag helyesen megállapítani ezt a viszonyt azt jelenti — mutat rá Kozlov —, hogy helyesen fogtuk fel az egész újratermelési folyamat irányát. Ha a szocialista termelés növekedését nem követi a lakosság fogyasztásának szükséges növekedése, akkor ez elkerülhetetlenül fékezi a termelőerők fejlődését. Amikor például a termelés már olyan hatalmas méreteket ér el, hogy biztosíthatná az emberek szükségleteinek teljes kielégítését, akkor a szükséglet szerinti elosztásra való áttérés nemcsak lehetővé, de szükségszerűvé is válik, késleltetése (akár éppen az emberek nem elég magas tudati színvonalának következtében) fékezi a termelőerők fejlődését. Következésképpen, adott fogyasztási színvonalat nem lehet önkényesen kialakítani, ezt a termelés határozza meg, amelynek méretei viszont a fogyasztás színvonalától függenek. A konkrét viszonyoknak megfelelően ezért a húszéves távlati terv szerint a nehéziparban a fogyasztási cikkek termelő termelési eszközök termelését gyorsabb ütemben bővítik, mint az első osztály termelését szolgáló termelési eszközök termelését.

A lakosság fogyasztási színvonala azonban nemcsak a termelés méreteitől, hanem *a termékek elosztásának meglevő formáitól* is függ. E formák se önkényesek, hiszen ezt a termelés jellege, módja határozza meg azáltal, hogy a termékelosztást a termelési feltételek termelési ágak közötti elosztása előzi meg.

A szocializmusban a termelési eszközök társadalmi tulajdona és tervszerű elosztása a termelési folyamat

kiindulópontja. Az anyagi-műszaki ellátás rendszerén és gyakorlatán múlik, hogy milyen viszonyok között kezdődik a termelés. A termelés és az elosztás e kapcsolatának helyes megértése előmozdítja a termelési folyamat hatékonyságának a növelését. Jól ismertek a gyakorlatból, hogy milyen nehézségeket és fölösleges többletráfordításokat eredményez a nem megfelelő ellátási rendszer. A termelési szakosítás és kooperáció körülményei között a termékek rendeltetés szerinti megfelelő elosztásától függ a termelési folyamat üteme is. Következésképp *a termelési eszközök elosztását* mint a termelési folyamat kiindulópontját nemcsak az adott termelési viszonyok újratermelése szempontjából kell *vizsgálni*, hanem *az egész újratermelési folyamat szakaszaként is*.

Ennek az elosztásnak egy másik szükséges oldala a társadalom tagjainak különféle munkafajták vagy termelési ágak közötti elosztása. Ez nem egyszerűen technikai-szervezési folyamat, hanem egyidejűleg a társadalom tagjainak a meghatározott termelési viszonyoknak való alárendelése is. Szocializmusban, ahol még megmaradnak az osztálykülönbségek maradványai, a társadalom tagjainak munkafajták szerinti elosztása, egyúttal a munkás és a paraszt, a szellemi és fizikai dolgozók közötti különbségek újratermelődését is jelenti. A szocializmus sajátossága, hogy ezek a különbségek szűkülő mértékben termelődnek újra, miközben felszámolásuk a különféle munkafajták közötti arányok megfelelő megváltoztatásával jár. A marxizmus alapvető módszertani követelménye tehát, hogy a termelést a termelési eszközök és a munka ilyen elosztásának figyelembevételével nem lehet elemezni, mert akkor ez pusztán absztrakcióvá válik. A termelési eszközök és a munka elosztása a tulajdonképpeni termelés előfeltétele és része, míg a termékek elosztása a termelőeszközök és a munka elosztásának eredménye.

A termelőeszközök elosztása mint a tulajdonképpeni termelés eleme

szorosan összefügg a termelőeszközök jellegével. Kétségtelen, hogy az automatizálás, a villamosítás és a kemizálás a termelőeszközök és a munka elosztási formájának a megváltozásához vezet. Megváltoztatják a munka jellegét, és a szociális különbségek felszámolásának — vagyis a mai munkafajták közötti elosztás megváltoztatásának — alapját képezik. Ezáltal megváltoznak a munkatermékek elosztási formái is.

A termelés és a fogyasztás közötti kapcsolat az elosztás formáin keresztül valósul meg, ezért az elosztási formáknak a termelésre való visszahatása jelentős szerepet tölt be. Az SZKP programja kiemeli a munka szerinti elosztás következetes megvalósításának jelentőségét a kommunizmus létrehozásában. Ebből a szempontból felmerül a kérdés — emeli ki Kozlov —, hogy az anyagi ösztönzést lehet-e kizárólag elosztási szférának tekinteni. E feltételezés alapja az, hogy az anyagi ösztönzés a termékelosztás konkrét formáiban és rendszerében jelenik meg. Ez azonban azért helytelen feltételezés, mert az anyagi ösztönzés szerepe az említett funkcióval nem merül ki. Jelentősége mindenekelőtt az, hogy a munka szükséges elosztását biztosítja a társadalomban. Következésképpen az anyagi ösztönzés ugyanolyan mértékben vonatkoztatható a termékek elosztási szférájához, mint a

munka elosztásának szférájához, amely viszont magának a termelésnek az előfeltétele és eleme.

Ez a körülmény arra utal, hogy az anyagi ösztönzés közvetlenül a szocialista tulajdon jellegével és a termelés adott fejlettségi színvonalával van kapcsolatban. A társadalmi tulajdon a termékbőség hiánya mellett feltételezi, hogy a kollektív tulajdon résztvevői a termelési folyamat elején meghatározzák a termékelsajátítás rendszerét a termelési folyamatban való részvételüknek megfelelően. Az anyagi ösztönzés szükségessége szocialista viszonyok között azt jelenti, hogy minden egyéni munka bekapcsolása a társadalmi munkába nemcsak annak alapján történik, hogy a társadalom minden tagja az egész társadalom tulajdonosi kollektívájának tagja, és nemcsak erkölcsi érdeke alapján, hanem mindenekelőtt meghatározott anyagi érdekeltsége által. Ezért — emeli ki Kozlov — az anyagi ösztönzés szükségessége a szocializmusban az emberek között a termelési folyamatban kialakult viszonyainak jellemzéséhez tartozik. Az anyagi ösztönzésről való lemondás tehát nem csupán az elosztási szféra hiányosságait fejezi ki, hanem az elosztás gyakorlata és a szocialista termelési viszonyok *lényege* között jelent ellentmondást.

Bors László

Karl Marx: Értéktöbblet-elméletek (A „Tőke” IV. könyve.)

Harmadik rész.

Budapest, 1963. 529 l.

Az Értéktöbblet-elméletek első és második kötete lényegében a polgári közgazdaságtan Ricardóval lezáruló haladó korszakát elemzi. Ebben a korszakban a munkások és a tőkésék ellentétei még nem bontakoztak ki a maguk élességében, s a polgári közgazdaságtan a feudálisokkal szembeni harc jegyében fejlődött.

Az ipari forradalom után már világosan kirajzolódtak a polgári társadalom osztályviszonyai. A tőkésék és az osztályöntudatra ébredő munkásság közti ellentét mellett eltörpült és kompromisszummal oldódott meg a tőkésék és a feudálisok közötti ellentét. Ezzel elégtelenné, sőt károsná vált a burzsoázia számára a klasszikus polgári közgazdaságtan, amely jó fegyvert jelentett a tevékeny burzsoáziával szemben parazitának minősített földesurak elleni harcban, de amely ellene is veszedelmes fegyvert nyújt, mihelyt ő bizonyul parazitának az osztályöntudatra ébredt munkásság szemében.

Az osztályviszonyok fejlődésének tehát szükségszerűen a klasszikus polgári közgazdaságtan hanyatlásához és felbomlásához kellett vezetnie. Marx a klasszikus iskolának ezt a bomlási folyamatát ábrázolja az Értéktöbblet-elméletek harmadik kötetében, de nemcsak úgy, mint az osztályviszonyok fejlődésének szükségszerű eredményét, vagyis nemcsak mint külső hatások következményét, hanem egyben mint az elmélet belső ellentmondásainak kifejlődését is.

Már az első és a második kötetben Smith és Ricardo nézeteinek elemzésekor is folytonosan rámutatott az osztályviszonyok világos megértésének hiányából származó tévedésekre és következtelenségekre. Most kimutatja, hogy ezek a következtelenségek mint vezettek el közgazdasági nézeteik egész rendszerének felbomlásához.

A klasszikus iskola elméletének fogyatékoságai két pontban csúcsosodtak ki: 1. A munka és a munkaerő összecserélése és ezért a tőke és a munka (valójában munkaerő) közötti csere meg nem értése. 2. Az értéktöbblet és profit azonosítása és ezért az általános profitráta képződésének, valamint az érték és a költségárak viszonyának meg nem értése.

A kötet első fejezete Ricardo kortársának és ellenfelének, Thomas Robert Malthusnak azokkal az írásaival foglalkozik, amelyeket a ricardói elmélet felépése után tett közzé. (Egyéb műveit a második kötet tárgyalta.)

Az elsősorban földesúri és papi érdekeket képviselő Malthus korán észrevette a tőkésék és a munkások közt kibontakozó ellentéteket, s ezért figyelt fel olyan jelenségekre is, amelyek felett a sokkal nagyobb koncepciójú Ricardo elsiklott. Ricardo nem fejti ki, hogyan fakad az áruk értéktörvény szerinti, vagyis a bennük foglalt munkaidő szerinti cseréjéből az egyenlőtlen csere a tőke és az eleven munka közt (nála a tőkét közvetlenül munkára és nem munkaerőre cserélik el), s ezért homályban marad előtte az értéktöbblet eredete. Malthus ellenben a fő hangsúlyt a tőke és a bérmunka közötti egyenlőtlen cserére helyezi, de mint Marx mondja, ezt az érdemét rögtön megszünteti az, hogy „a pénz vagy áru tőkeként való értékesítését s ezért sajátos tőke-funkcióbeli értékét összecseréli az árunak mint olyannak értékével” (7. l.); vagyis nála az áru nem saját értékére, hanem saját értékére és még egy értékfeletti többletre cserélődik el. Ily módon Malthus, bár észreveszi a munka és a tőke közötti egyenlőtlen cserét, mégis nemhogy nem megy túl Ricardón, hanem visszaesik az elidegenítésből származó profit monetárrendszer korabeli elképzeléseibe, s ezzel megkísérli a politikai gazdaságtant megint Ricardo, sőt Smith és a fiziokraták mögé visszavetni.

Malthus nézetei a nem termelő munka szükségességéről mulatságos ellentmondásban vannak túlnépesedési elméletével, de ez logikai következménye érték-

elméletének. Ha a profit elidegenítésből származik, akkor ahhoz, hogy a profitot realizálni lehessen, szükség van olyan vevőkre, akik mindig csak vevők és sohasem eladók. A földesurakra, valamint az állami és egyházi bürokrácia parazitáira Malthusnak azért van szüksége, hogy dőzsölő fogyasztásukkal ellensúlyozzák a tőkés túltermelést, viszont népesedési elmélete szerint a munkásosztály mindig fölösnek bizonyul a létfenntartási cikkek elégtelen termeléséhez képest. Marx kigúnyolja Malthus bárgyú ostobaságait és leleplezi, mint Smith és Sismondi plagizátorát és egyben reakciós elferdítőjét. Ricardo Smith erős oldalára támaszkodva építette fel elméletét, ezzel szemben — mondja Marx — Malthus Smith gyenge oldalára támaszkodva próbál ellenelméletet felépíteni.

Nem hagyja kiaknázatlanul Malthus Ricardo elméletének másik fogyatékoságát, a költségáraknak az értékkel való összecserélését sem, s hangsúlyozza azokat az ebből fakadó ellentmondásokat, amelyeket maga Ricardo tárt fel, de amelyeket Malthus nem megoldani akar, hanem csak felhasználni a tudományos ricardói értékelmélet ellen, hogy visszatérhessen az értékre vonatkozó korábbi tartalmatlan elképzelésekhez.

Malthus Ricardo elméletének korábban említett két gyenge pontját nyíltan Ricardo ellen használta fel, Ricardo követői pedig megpróbálva kiküszöbölni Ricardo elméletének e két ellentmondását, valójában e két pontról bomlasztják fel a ricardói nézetek rendszerét. A ricardói iskola híveinek és egyben felbomlasztóinak nézeteit a kötet második fejezete bírálja. Közülük James Mill az, aki még Ricardóval azonos történelmi érdeket — az ipari tőkét a földtulajdon ellen — képvisel, s ezért bizonyos pontokon még a ricardói elmélet haladását jelenti, például a földjáradék kérdésében, más nézetei azonban — ebben a kötetben pedig Marx éppen ezekkel foglalkozik — kezdetét jelentik a ricardói iskola felbomlásának.

Mill formális logikai következetességre törekedve ki akarja küszöbölni Ricardo elméletének ellentmondásait, amelyek Ricardónál a valóság bonyolult és ellentmondásos voltának még meg nem oldott elméleti tükröződései. Mill nyersanyaga azonban „többé nem a valóság, hanem az új elméleti forma, amellyé a mester azt szublimálta. Részint az új elmélet ellenfeleinek elméleti ellentmondása, részint ennek az elméletnek gyakran paradox viszonya a realitáshoz arra a kísérletre sarkallják, hogy az előbbieket megcáfolja, az utóbbit semmivé magyarázza. E kísérlet során önmagát ellentmondásokba bonyolítja, és kísérletével, hogy megoldja őket, egyszersmind kezdődő felbomlását ábrázolja az elméletnek, amelyet ő dogmatikusan képvisel.” (I. m. 73. l.)

A ricardói iskolának James Mill-lel kezdődő felbomlása McCulloch-nél a maga teljességét éri el. Mint Marx mondja, ő már nemcsak Ricardónak, hanem még James Millnek is vulgarizátora. Nála ölti a ricardói közgazdaságtan felbomlása a legsiralmasabb képet.

Hogy hogyan vulgarizálja McCulloch még Millt is, s hogyan dönti halomra Ricardo tanításait, miközben formálisan Ricardo hívének vallja magát, arra példaként szolgál a termelési ár és az érték azonosításából fakadó ricardói ellentmondás McCulloch által adott megoldása.

Ricardo észrevette, hogy azonos nagyságú tőkék (különböző szerves összetételük miatt) különböző tömegű eleven munkát hoznak mozgásba. Evvel arányban tehát különböző nagyságú értéktöbbletet kell hozniuk. Mivel Ricardo az értéktöbbletet a profittal azonosítja, ezért nem tudja elméletével összhangba hozni azt a tényt, hogy azonos nagyságú tőkék azonos nagyságú profitot kapnak. Ricardo azonban nem tulajdonít ennek az észrevételének nagy jelentőséget. A felmerült nehézséget csak mint az érték szabálya alóli kivételt tekintette. Malthus Ricardót támadva hangsúlyozta az állítólagos kivétel gyakoriságát és bebizonyította, hogy maguk a kivételek alkotják a szabályt. James Mill Ricardo tanítványaként elfogadja mestere által megállapított kivételt kivételnek, s csak azt az észrevételt fűzi hozzá, hogy ha bizonyos árúak a termelési folyamatban időznek anélkül, hogy munkát fordítanak rájuk (pl. bor a pincében), csupán csak a természeti folyamatok hatásának téve ki őket, akkor ez az idő is, mintha munkaidő lenne, profithozó. Ricardo tehát a tőkék különböző szerves összetételének, Mill pedig a tőkék különböző megtérülési idejének a termelési árra való hatását vette észre. De nem ismerve az általános profitráta kialakulási folyamatát és az értéknek a tőle sajátosan különböző költségárakká való átalakulását, nem tudták megoldani az elmélet ebből fakadó ellentmondásait. McCulloch azonban kiküszöböli a nehézséget. Úgy küszöböli ki, hogy semmivé fecsegi.

A munkaképesség használati értéke a csereértéket létrehozó munka. Ez adja a munkaerő áru sajátos jellegét. A többi áru használati értéke a csereértéktől megkülönböztetett használati érték. McCulloch azonban általában az áru használati értékét azonosítja csereértékével, majd pedig munkának nevezi azokat a műveleteket, amelyek mint használati értékek átmennek, és azokat a szolgálatokat, amelyeket mint használati értékek a termelésben tesznek.

„A munka helyesen úgy definiálható” — mondja — „hogy az bármi fajta tevékenység vagy művelet, — akár ember, alsóbbrendű állatok, gépi berendezés, akár természeti erők végzik el —, amely valamely kívánatos eredmény létrehozására irányul” (163. l.).

Ricardo vulgarizálóinak nyilvánvaló célja az, ami minden vulgáris közgazdái, a fennálló apológiája. Teoretikusan arra törekszenek, hogy kiküszöböljék Ricardo elméletének ellentmondásait, ténylegesen azonban a valóság ellentmondásait akarják elleplezni, eltüntetni Ricardo elméletének azt a számukra kellemetlen élet, de egyben lényegét, magát a munkaérték-elméletet, amely a munkásság kezében a burzsoázia ellen használható elméleti fegyverré válhat.

S valóban voltak is olyanok, akik a munkásosztály érdekképviselésében Ricardo elméletéből vonták le a burzsoázia számára kellemetlen következtetéseiket. Velük a könyv harmadik, „A közgazdászokkal szembeni ellentét (a ricardói elmélet bázisán)” című fejezete foglalkozik.

A politikai gazdaságtan ricardói korszakában már fellépnek a kommunizmus (Owen) és a szocializmus (Fourier, Saint-Simon) képviselői. Szemben állnak a közgazdaságtannal, mivel az polgári közgazdaságtan, s ez ellenszenvet ébreszt bennük iránta. Erre utal a fejezet címe is. Marx itt nem foglalkozik ezekkel az ellentétekkel általában, hanem közülük csak azokkal, amelyek valójában a ricardói formából indulnak ki, vagyis a ricardói elmélet bázisán állnak. Tehát nem tárgyalva Owen, Fourier és Saint-Simon nézeteit, hanem Ravenstone, Hodgskin, Bray és még néhány más szerző írásait elemzi.

Nemcsak neves szerzőkét, hanem alig ismert röpiratokat is, ha azok kíséreltet jelentenek arra, hogy Ricardo elméletét a munkásosztály érdekében használják fel. Az egyik ilyen röpirat érdemként emeli ki, hogy a többletértéket, vagy ahogy a röpirat nevezi, „kamatot”, közvetlenül „többletmunkának” jellemzi. Marx ehhez hozzáfűzi, hogy „amilyen fontos volt az értéket feloldani munkára, éppolyan fontos a többletértéket, amely többlettermékben ábrázolódik, mint többletmunkát ábrázolni.” (I. m. 214. l.) De a szerző nem támasztja azt az igényt, és mivel írása tisztán gyakorlati jellegű, nem is lehet kívánni tőle, hogy a többletértéknek többletmunkaként való felfogása maga után vonja a gazdasági kategóriák egész rendszerének általános bírálatát. Ellenkezőleg — mondja Marx — a szerző, és ez jellemző az e fejezetben tárgyalt többi szerzőkre is, a ricardói talajon áll és csak kimond egy következtetést, amely magában ebben a rendszerben foglaltatik, és a munkásosztály érdekében használja fel a tőke ellen, egyébként azonban foglya a Ricardónál készen talált gazdasági kategóriáknak.

Ricardo, bár a munkát úgy ábrázolta, mint az érték egyedüli forrását, mint a használati érték létrehozóját, de speciálisan, a tőkés termelési módra jellemző formájában, bér munkaként fogta fel, alárendelve a tőkének, amelyet a termelés szabályozójának, a gazdagság forrásának és a termelés céljának tekint. Öröknek tekintve a társadalmi munka sajátos történelmi formáját a polgári közgazdák csak a tőke és a munka egységét látják, ellentmondását nem. Ellentétben ezekkel a közgazdászokkal azok a gondolkodók, akik a munkásosztály oldalára állottak, hangsúlyozzák a munka és a tőke ellentétét. De — mondja Marx — „amilyen kevésbé értik meg Ricardo a tőke és a munka azonosságát a rendszerében, éppoly kevésbé értik meg ezek az ellentmondást, amelyet ábrázolnak, amiért is a legjelentősebbek közöttük, mint pl. Hodgskin, magának a tőkés termelésnek az összes gazdasági előfeltételeit örök formáknak fogadják el és csak a tőkét akarják törölni; a bázist és egyszersmind a szükségszerű következményt.” (I. m. 234. l.)

Hodgskin és a többi, munkásosztály érdekeit képviselő szerző gondolatai — éppen mert a munkásosztályt képviselik — sok tekintetben közel jutnak Marx gondolataihoz, elméletileg azonban nem elég erősek ahhoz, hogy elvégezzék azt, amit Marx tett, a polgári közgazdaságtan egész rendszerének bírálatát. Ezért nem tudják megoldani a problémákat, amelyeket helyesen sejtene, s csak gyenge ellenfélnek bizonyulnak a ricardói nézetek logikus egészével szemben.

A profitráta süllyedő tendenciáját például Hodgskin úgy magyarázza, hogy a tőkefelhalmozás következtében, változatlan profitrátával számolva, a profitnak a

kamatos kamat növekedése szerint kellene nőnie, vagyis ha korábban 50 £ tőke jutott egy munkásra és ez az 50 £ 25 profitot hozott, akkor, miután a tőkefelhalmozás következtében az egy munkásra jutó tőke 200 £-ra nőtt, 100 profitot kellene szolgáltatnia, de akkor viszont a munkás eddig 12 órás munkanapjának 48 órára kellene nőnie. Ez pedig lehetetlen. A gondolat közel jár Marxéhoz, csak hogy nem kellően megalapozott, felszínes és ezért vitatható. A valóságban, ha a népesség a tőkével egyenlő mértékben növekszik, akkor tőkés társadalomban a népesség egy része fölössé válik, mivel az állandó tőke a változó rovására fejlődik. Hodgskin nem tudja a profitráta csökkenő tendenciáját a tőke növekvő szerves összetételére, azt pedig a termelőerők tőkés viszonyok közötti fejlődésére visszavezetni, s ezért nem tud a megfigyelt jelenségre kielégítő magyarázatot adni.

Az Értéktöbblet-elméletekben Marx a bírálat mellett mindenütt pozitív formában is kifejti saját nézeteit. A közgazdászokkal szembeni ellentét című fejezet különösen sok ilyen részt tartalmaz. Talán éppen a szerzőkkel való rokonnézőpont készítette itt a részletesebb kifejtésre. Felkarolja a helyes gondolatokat és sejtéseket, világos magyarázatát adja azoknak a körülményeknek, amelyek a szerzők előtt homályban maradtak. Ezek a részek jól beleilleszkednének a Tőke első három kötetébe is, részben meg is találhatjuk bennük az itt kifejtett gondolatokat, sok tekintetben azonban mégis ezek a részek is újszerűek. Marx a korábban tárgyalt anyagnak újabb oldalait emeli ki bennük.

A polgári közgazdászokkal szembeni ellentét elemzése után Marx ismét visszatér a polgári osztályálláspontot képviselő közgazdasági szerzők tárgyalására. A következő három fejezet (Ramsay, Cherbuliez és Richard Jones című) néhány olyan közgazdászt ismertet, akik még Ricardo után is tudtak a klasszikus közgazdaságtanban némi újat nyújtani. Ramsay például lényegében megkülönbözteti az állandó és változó tőkét. Igaz, hogy a gazdaságtani hagyományokhoz való ragaszkodása miatt ezt a közvetlenül a termelési folyamatból vett megoszlást azonosítja a forgalmi folyamatból folyó különbséggel. De az állótőkét úgy magyarázza, mint ami az állandó tőke minden elemét (nyersanyagot is) magába zárja, s így tulajdonképpen az állandó és a változó tőke különbségét ragadja meg.

Miután Ramsay megkülönböztette az állandó és a változó tőkét, rögtön össze is cseréli az általa állótökének nevezett állandó tőke anyagi alkotó részét tőkeként való létezésével. A munkafolyamatba a változó tőke (Ramsaynál forgótőke) nem kerül bele, csak az, amit vele vásároltak és ami által pótolják az eleven munkát, s azonkívül az állandó tőke, amely az objektív munkafeltételekben tárgyiasult. Ezért mondja Ramsay, hogy „a forgótőke nem *közvetlen* szereplő a termelésben, sőt *egyáltalán nem is lényeges hozzá, hanem pusztán kényelmi eszköz, amelyet a nép tömegének siralmas szegénysége tesz szükségessé*... Csakis az állótőke alkotja a termelési költség elemét nemzeti nézőpontból.” (I. m. 296. l.)

Ramsay meglátja azt, hogy a munka a feltétele a termelésnek, de nem a bér-munka, viszont — mondja Marx — nem veszi észre, hogy ha a létfenntartási eszközök a munkással nem mint tőke lépnek szembe, akkor az objektív munkafeltételek szintén nem mint tőke lépnek szembe vele.

Ramsay a bérmunkáról és ezért a tőkéről kijelenti, hogy lényegtelen, s csupán a néptömegek szegénységének tulajdonítható, s ezzel — mondja Marx — „elérkeztünk ahhoz a ponthoz, ahol maga a politikai gazdaságtan, elemzésének bázisán, a termelés *tőkés formáját* és ezért a *tőkét* a termelés nem abszolút, hanem pusztán „véletlen” történelmi feltételének jelenti ki.

Ramsay azonban elemzésében nem ment elég messzire, hogy levonja a helyes következtetéseket, premisszáiból, abból az új meghatározásból, amelyet a tőkének a közvetlen termelési folyamatban adott.” (I. m. 297. l.)

Az Értéktöbblet-elméleteket a mintegy 80 oldal terjedelmű kiegészítések zárják be, amelyeknek egy része a Tőke harmadik kötetébe is belekerült.

Az Értéktöbblet-elméletek harmadik kötetének, vagyis a Tőke negyedik kötete harmadik részének kiadásával immár a teljes marxi mű hozzáférhetővé vált a magyar nyelven olvasó közönség számára. Nagy adósságot törlesztett ezzel könyvkiadásunk.

A Tőkéhez hasonlítva az Értéktöbblet-elméletekben, noha kétségtelenül megvan a maga világos logikája, nyersességénél, kidolgozatlanságánál fogva azonban mégsem találjuk meg azt a krisztálytisza gondolatvezetést, amelyet a Tőkében annyira megcsodáltunk. De éppen kidolgozatlansága miatt jól láthatók benne a marxi gondolkodás műhelytitkai és alapossága.

Radnóti Éva

Erdei—Csete—Márton: A mezőgazdaság belterjessége

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1963. 384 l.

A felszabadulás óta eltelt időszakban a szocialista agrárökonómia és üzemtan a többi mezőgazdasági tudományágakhoz képest viszonylag lassabban alakult ki. Pontosabban fogalmazva: a mezőgazdaság szocialista építése során felvetődött elméleti és gyakorlati problémák konkrét, a valóság tényeinek elemzéséből kiinduló vizsgálata itt váratott magára leghosszabb ideig.

A mezőgazdaság belterjességével kapcsolatos problémák iránt az érdeklődés 8—10 évvel ezelőtt kezdett ismét élénkülni. Kezdetben a probléma felvetése és a belterjesség burzsoá-kispolgári fölfogásával folytatott vita került előtérbe. A belterjességgel kapcsolatos egyes nézetek mögött a kisparaszti illúziók elevenedtek fel; a „Kert-Magyarország” jelszót egyesek megpróbálták a mezőgazdaság szocialista átalakításával szembenálló elképzelések szolgálatába állítani. A mezőgazdaság belterjessége különféle értelmezésben nemcsak az agrárkérdésekkel közvetlenül kapcsolatban álló szakemberek, hanem a mezőgazdaság problémái iránt érdeklődők széles rétegét is foglalkoztatja.

Fordulatot vett az egész probléma kezelése, amikor az MSZMP 1957-ben közzétett Agrártézisei határozottan leszögezték: „...a Forradalmi Munkás-Paraszti Kormány... a falu szocialista átalakításának szem előtt tartása és egyidejű végzése mellett a mezőgazdasági termelés fokozottabb fellendítését — arccal a belterjesség felé — fő feladatnak tekinti.” A Szovjetunió Kommunista Pártjának XXII. Kongresszusán elfogadott pártprogram ugyancsak központi feladatként jelöli meg a szovjet mezőgazdaság belterjesítését. Ezzel a belterjesség és a belterjesítés gondolata szervesen beépült a mezőgazdaság szocialista fejlődésének gazdaságpolitikájába. A szocialista agrárpolitikának ilyen fejlődése támasztja alá a könyv időszerűségét és gyakorlati használatosságát. A szerzők korunk történetileg kialakult mezőgazdasági valóságának markáns feltárásából indulnak ki, és a megfogalmazott törvényszerűségeket, következtetéseket és általánosításokat az élet realitásai iránt szigorú érzékkel építik fel.

Az elméleti kérdések tisztázása után a munka a termelőszövetkezetek konkrét adatainak elemzése révén vizsgálja a belterjesség és belterjesítés problémáit.

Az *első részben* átfogó képet kap az olvasó a probléma eddigi tudományos vizsgálatáról, tisztázásra kerül a belterjesség és a belterjesítés fogalma, mérése, majd a belterjesítés ökonómiai problémái és a termelés belterjességének alakulása Magyarországon.

A bővített újratermelés általános vonásainak, majd pedig a mezőgazdaság sajátosságainak vizsgálata alapján a könyv megfogalmazza a mezőgazdaság belterjesítésének főbb jellegzetességeit. Megállapítja, hogy a belterjességet a föld — ráfordítás — hozam hármass összefüggésében helyes szemlélni. Az eddigi tudományos vizsgálatok eredményeit kritikusan összegezve a belterjesség fogalmát a következőképpen határozza meg: „...a föld, illetőleg a növények vagy az állatállomány, a ráfordított élő és tárgyasult munka, valamint az elért hozam egymás közötti viszonya egy-egy termelő folyamatban.” Részletesen foglalkozik a következőkben a belterjesség mérésével; a belterjességi fok mérésének különféle mutatószámaival, illetve mutatószám-rendszerével, és azok gyakorlati elemzésével.

A belterjesítés technikai és technológiai kérdéseinek vizsgálata során foglalkozik az élőmunka problémáival, a föld és az élő szervezet, valamint a munkaeszközök szerepével és összekapcsolódásával a mezőgazdasági termelő folyamatban. Erre vonatkozóan megállapítja: „...a belterjesség a mezőgazdaságnak olyan technikai sajátosságaiban gyökerező jellegzetessége, amit nemcsak a munkaeszközök jellege és fejlettségi foka határoz meg, hanem különösképpen a munkának az élő munkatárgyakhoz, illetőleg az azok létfeltételeit képező földhöz való viszonya.” Összefoglalóan jellemzi a termelőfolyamatok technikai-technológiai jellegét.

A ráfordítások hatékonyságának boncolása során részletesen elemzi a könyv a polgári és a marxista irodalom megállapításait. Az ún. „csökkenő földhozadék törvénye” marxi-lenini kritikájának elemzése után megállapítja: „Az ideológiai vita tovább hullámozása mellett azonban nyitva maradt maga az alapvető *agrárökonómiai probléma*: milyen törvényszerűségek ismerhetők fel a ráfordítások és a hozamok viszonyában, más szóval ténylegesen hogyan alakul a ráfordítások hatékonysága a mezőgazdaságban”. Áttekintve a tőkés agrárökonómia jelesebb képviselőinek ezzel kapcsolatos álláspontját, megállapítja, hogy mezőgazdaságunk

mai valóságának ismerete is alátámasztja Lenin következtetését, amely szerint a „földtörvény” mint a mezőgazdaság „egyetemes törvénye” nem fogadható el. Ezután vitatkozik a mű a Közgazdasági Kislexikon „alaptalan illúziókat” tápláló megállapításával, amelyekben „sommásan tudományellenesnek és tarthatatlannak minősíti” azt a felfogást, hogy a földre pótlólagosan befektetett eszközök hatékonysága bizonyos határon túl csökken. Megállapítja: „A szocialista nagyüzemek megszilárdítása nyomán sorra napirendre kerülnek a gazdaságossági-hatékonysági problémák s a dogmatikus szemlélet sem gátolja azt, hogy ezek vizsgálatát programjába vegye a tudományos kutatás.” „... a marxista agrárökonómusok és üzemgazdák, amilyen helyesen és megalapozottan *Lenin nyomán* elvetik a »csökkenő hozadéktörvény« hagyományos tételét, valamint újabb fogalmazásainak általános érvényét, ugyanolyan helytelenül és megalapozatlanul, s *nem Lenin nyomán* járnak el akkor, amikor a ráfordítás—hozam viszony alakulásának minden törvényszerűségét tagadják... s nem tanúsítanak érdeklődést sem a ráfordítás—hozam viszonynak — habár a tőkés mezőgazdaságban — eddig felismert törvényszerűségei iránt, sem a felismerés további lehetőségei és szükségessége tekintetében az egyes termelő folyamatok körén belül is, a történeti fejlődés jelenkori szakaszára vonatkoztatva is. A jelenlegi helyzet komolyságára azzal is utalni kell — állapítja meg a könyv —, hogy ma a szocialista mezőgazdaság fejlesztésének a felelőssége nehezedik az agrárökonómusok vállára is, tehát a tudomány súlyos mulasztásaira ma már nincs mentség, s a ráfordítás—hozam viszony objektív törvényszerűségeiről és azok jelentőségéről nem lehet megfeledezni.”

Kísérletet tesz a munka az egymást követő pótlólagos ráfordítások hatékonyságuk szerinti csoportosítására is. Felveti végül ebben a részben a *különbözeti földjáradék* kérdését, megállapítva: „A különbözeti földjáradék képződésének a konkrét feltárása, továbbá a képződés lehetőségeinek a kiaknázása nemcsak a belterjesítés ésszerű alakításában, hanem a termelés tervezésében, a termelőszközök és a termelési feladatok ésszerű területi elhelyezésében is új és a gyakorlatban is nagy jelentőségű fejlesztési lehetőségeket tár fel.” „Ime, a különbözeti földjáradék elméleti kérdései egybeesnek a belterjesség problémáival, gyakorlati jelentősége pedig a ráfordítások hatékonyságának alakulásában fejeződik ki.”

Az első rész zárófejezete áttekinti a belterjesség alakulását Magyarország területén. A tanácsi terület 1952—57. és 1960. évi mezőgazdasági bruttó termelési értékének járások és városok szerinti feldolgozása alapján bemutatja a föld—hozam oldaláról az ország egyes területei között fennálló belterjességi színvonalkülönbségeket. Megállapítja, hogy „... a magas belterjességű területek az ország meghatározott tájain tömörülnek. Legszenbetűnőbb a Budapestet körülvevő belterjes gyűrű. Ehhez csatlakozik keleten a Jászság és Gyöngyös vidéke. Hasonló belterjes gyűrű alakult ki, de sokkalta kisebb területtel Miskolc és Győr körül.” A vizsgálatok szerint — és ez térképeken szemléltetően ábrázolásra kerül — a belterjes mezőgazdaság „nemcsak a gazdag talajokon alakult ki, hanem alaposabb vizsgálatot igénylő történeti, közgazdasági és egyéb tényezők együttes hatásának eredményeként a legváltozatosabb természeti feltételek mellett is kifejlődött.” A föld gazdasági értékelésének megközelítő mutatójaként a kataszteri tiszta jövedelem alapján való összehasonlításból megállapítja: „A területegységre jutó termelés különbségei mindinkább a ráfordítások különbözőzéséből fakadnak és egyre kevésbé a föld természetes termékenységének eltéréseiből” „... a kataszteri felmérés óta a *területegységről nyert hozamérték nagyfokú kiegyenlítődése valósult meg*, miközben a területegységre jutó ar. K. értékeket lényegében véve nem változtattuk.” Az agrárnépsűrűség, a földalap és a termelési szint összevetése alapján megállapítja, hogy „... a magas agrárnépsűrűség csak ott nem jár együtt a magas termelési szinttel, ahol a föld termőképessége rendkívül gyenge, s a mezőgazdasági népesség viszonylag erőteljesebb szaporodását mégsem tudta az ipar felvenni.” Végkövetkeztetésként figyelemre méltó megállapítást tesz, amikor kimondja: „... végeredményben *négy járás marad, amelyekben alacsony a termelés szintje, gyenge a földek termőképessége, sűrű a mezőgazdasági lakosság és jelenleg csupán a mezőgazdaságban kínálkozik számottevő munkaalkalom*. Ezek a járások: a vásárosnaményi, a nyírbátori, a kiskunfélegyházi és a szegedi járás.”

A könyv második része a termelőszövetkezetek konkrét adatai alapján vizsgálja a belterjesség és a belterjesítés problémáit. Az elemzések zömének alapját az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézetének keretében folyó, 96 tsz-re vonatkozó, 1958—1960. évi üzemstatisztikai adatfelvételek feldolgozása képezi. Emellett feldolgozásra kerültek az 1960—61. évekre az FM Szövetkezetpolitikai Főosztálya ál-

tal több mint 4200 termelőszövetkezet anyagából kiválasztott 3705 termelőszövetkezet adatai; egyes kérdések megvilágítására felhasználták az Intézet Bács megyei kutatásainak adatanyagát és a Győr-Sopron megyei termelőszövetkezetek statisztikáját is.

„A belterjes termelésbővítés tényleges folyamata” című fejezet két lényeges ismérv (a bruttó termelési értékkel kifejezett termelési volumen változása és az egy kh mezőgazdasági területre jutó bruttó termelési érték alakulása) alapján megállapítja az újratermelés módjait a vizsgált termelőszövetkezetekben. A vizsgálatok eredményei megmutatják, hogy az újratermelés különféle módjai szerint miként alakul a jövedelem nagyság és a jövedelmezőség, az élőmunka termelékenység és a gazdaságosság, valamint a rendelkezésre álló kapacitások kihasználása. A belterjesítést befolyásoló termelési tényezők közül vizsgálják a természeti adottságok, a közgazdasági körülmények, a terület nagyság és a munkaerőhelyzet, az álló- és forgóalap-ellátottság, az állatállomány, a termelési költség és a ráfordítások, valamint a termelési szerkezet sajátosságainak hatását. Összefoglalóan a fejezet egyrészt megállapítja, hogy a belterjes termelésbővítés gazdaságilag előnyösebb más újratermelési módnál; másrészt bemutatja, hogy az újratermelés egyes módozatait a különféle termelési feltételek miként befolyásolják.

A továbbiakban a belterjességi szint vizsgálata kerül sorra, egyrészt az 1 kh mezőgazdasági területre jutó álló- és forgóalapok, másrészt az 1 kh mezőgazdasági területre jutó néhány termelési tényező pénzben kifejezett nagysága segítségével. Annak megállapítására, hogy más termelési tényezőkhöz képest a termelési költség nagysága milyen szerepet tölt be a hozamok vonatkozásában, kilencváltozós korrelációt számítottak. A területegységre jutó termelési érték kapcsolatát kifejező korrelációs koefficiens értéke 0,894, a vizsgált termelési tényezők változásai — a könyv kissé merészen tűnő megállapítása szerint — együttesen 80%-ban magyarázzák a területegységre jutó hozamok változását. (A termelési költségek növekedése vagy csökkenése kereken 66%-ban magyarázza az azonos irányú hozamváltozást.) A vizsgálati eredmények ismételten bizonyítják, hogy „a belterjességi probléma lényegét a ráfordítás — hozam — föld hármasság összefüggésben kell keresni.” A továbbiakban az összes ráfordítások, majd pedig az egyes költségnemek hatékonyságát elemezve megállapítják, hogy „... a bruttó termelési értéket illetően *növekvő hozamokkal*, a tiszta jövedelem vonatkozásában *változó hozamokkal* és végül a pótlólagos ráfordításokat tekintve *»a csökkenő hozamtöbblet«* jelenségével állunk szemben...” Igen figyelemre méltó, hogy a területegységre jutó ráfordításokkal jellemzett belterjességi szintek között technikai színvonalban nincs különbség; éppen ellenkezőleg: a nagyobb belterjességi szint elérésében az élőmunka fokozott bevonása kerül előtérbe. A következőkben vizsgálják a ráfordítások hatékonyságát 5 szántóföldi növény termelésében és végezetül a belterjességi szint hatását az eredményességi mutatókra.

Külön fejezetek foglalkoznak a pótlólagos ráfordítások hatékonyságával; a belterjesítés és a belterjességi szint kapcsolatával; valamint a belterjességet befolyásoló néhány tényező vizsgálatával. Megállapítják a szerzők, hogy mind a belterjesítő, mind a belterjesség különböző szintjén álló, mind pedig a pótlólagos ráfordítást eszközöző gazdaságokban döntő tényezőként szerepel a területegységre jutó ráfordítások nagysága és szerkezete. Nagy figyelmet fordítanak a szerzők a termelőszövetkezetek tagsűrűsége, a termelési szerkezet, a befektetések nagysága és a termelési költség, valamint a termőhelyi adottságok hatásának megállapítására.

A második rész utolsó fejezete „A belterjesség és az árutermelés” címet viseli. Megállapítva, hogy az árutermelés egyik fontos jellemzője a gazdálkodás eredményességének, felhívja a figyelmet arra, hogy esetenként a nagyobb árutermelés éppen a gazdálkodás negatív vonásaira utalhat. Az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek adott fejlődési szakaszában az újratermelést és a felhalmozást szolgáló termékmennyiségek szerepe legalább olyan jelentős, mint az árueledés. A termelőszövetkezetek árutermelésének megítélésénél számolni kell a közös és a háztáji gazdaságok szerves termelési kapcsolatával. Figyelemre méltó az a megállapítás, hogy az árutermelési mutatók alapján nyújtott anyagi támogatás növeli a magas és az alacsony belterjességi színvonalú termelőszövetkezetek fejlődése közti ellentmondást, s a nagy jövedelmű gazdaságokat erőszítésekkel arányban nem álló előnyökhöz juttatja. A termelőszövetkezetek általános gazdasági megerősödése, különösen pedig az elmaradott termelőszövetkezetek felzárkózása megkövetelné, hogy a felhalmozás a belterjesség alacsonyabb fokán gazdálkodó termelőszövetkezetekben legyen a legnagyobb.

A könyv jó néhány vitatott, sok fontos és részletében máig még ki nem dol-

gozott problémát világosan kifejt és rendszerez. A kidolgozott tételeket a szerzők szinte minden esetben meggyőző adatokkal, számításokkal illusztrálják. Munkájuk valamennyi fontosabb részlete a legkorszerűbb ismereteket rögzíti. Átfogó képet ad a mezőgazdaság nemrég kialakult technikai forradalmának hazai és nemzetközi jelenségeiről, valamint következményeiről.

A könyv korszerű vizsgálati módszereket, statisztikai, matematikai eljárásokat alkalmaz. A munka néhány része azonban csupán monografikus és elméleti-módszertani jellegű, és így gyakorlati gazdaságpolitikai vagy üzemvezetési következtetések megalapozására csak korlátozottan alkalmas. Külön említést érdemel a feldolgozott adatok és irodalmi források bősége, a régi és a legfrissebb, a klasszikus és a modern, a szocialista és a tőkés agrárökonómiai művek, szakirodalmi publikációk körültekintő gonddal való felhasználása. Említésre méltó erénye még a munkának a tételek kifejtésének konkrét jellege, a részletes példatár és a különféle szemléltető megoldások alkalmazása.

A könyv — kiemelkedő elméleti jelentősége mellett — a gyakorlati gazdaságpolitika és gazdaságirányítás számára is figyelemre méltó megállapításokat tartalmaz. A szerzők keresték mezőgazdaságunk közelmúlt fejlődésének tudományos igazságait, s a feltárt objektív törvényszerűségek tükrében is helyesnek bizonyult az MSZMP-nek a mezőgazdaság szocialista átalakításával és a mezőgazdasági termelés belterjes fejlesztésével kapcsolatos politikája. Ugyanakkor a vizsgálatok eredményeire támaszkodva olyan problémákra, ellentmondásokra mutatnak rá, amelyek megoldását napirendre kell tűzni.

A könyv a gyakorlatban jól felhasználható segítséget ad a területi tervezés számára azzal, hogy az ország különböző területeit újszerűen veti össze: abból kiindulva, hogy az osztársadalmi segítség, erőfeszítés az ország mely területein a legszükségesebb. A vizsgálatokból kiderült, hogy azok a területek, ahol nagyobb az agrárnépsűrűség, hátrányban vannak a kisebb népsűrűségű területekkel szemben. Éppen ezért a beruházások területi elosztásához, különösen az ipartelepítési politikához e vizsgálatok nagy segítséget adnak. A szerzők megállapítják, hogy az utóbbi években — egyébként helyes alapelvek szerint — folytatott termelőszövetkezeti támogatási rendszer az ország egyes területein levő termelőszövetkezetek közötti különbségeknek nem a kiegyenlítése, hanem a növekedése irányában hatott. Ez nem kis részben annak a következménye, hogy a jó termelőszövetkezetek inkább ki tudták használni az állami támogatás lehetőségeit. Kézenfekvően kell követni ezt a megállapítást a termelőszövetkezeti támogatási rendszer olyan változásának, amely a gazdaságilag ma is erős termelőszövetkezetek fejlesztésével elsősorban a helyi erőforrások felhasználását veszi figyelembe. A gyakorlat számára megszívlelendő az a következtetés is, hogy a *termelőszövetkezetek összevonásánál* a legnagyobb körültekintéssel kell eljárni, politikailag és gazdaságilag ezt messzemenően meg kell alapozni.

Az MSZMP Központi Bizottságának 1964. februári határozata a *szocialista mezőgazdaság anyagi-technikai bázisának kiszélesítését* előtérbe állítja. A könyv ezzel kapcsolatban megállapítja, hogy a vizsgált időszakban a belterjesség különböző fokán álló termelőszövetkezetek között lényegében csak az élömunka-ráfordítás nagyságában volt különbség. Nyilvánvaló, hogy a területegységre jutó hozamok növelése, az élömunka hatékonyságának fokozása a továbbiakban csak az ipari eredetű termelőeszközök (műtrágya, gépi munka, növényvédőszer stb.) nagyobb mértékű felhasználásával valósulhat meg. Ez a felismerés arra is ráirányítja a figyelmet, hogy a *ráfordítás—hozam—föld összefüggésében a szövetkezeti tagok jövedelmének nagysága, a termelőeszközök hatékonysága nem kis mértékben az ipari eredetű termelőeszközök árainak függvénye.*

Gyakorlati szempontból komoly érdeme a munkának, hogy *az árutermelés szemléletét a helyére teszi: a begyűjtési időszakból fennmaradó egyoldalú áru-szemléletet objektíve károsnak minősíti.*

A ráfordítás és a hozamok összefüggéseinek vizsgálata alapján kimutatják, hogy *milyen ráfordítási elemeknek van meghatározó szerepe a termelés növelésében és a fajlagos ráfordítások csökkentésében, s hogy a pótlólagos ráfordítások mely elemei jelentkeznek gyorsan áruformában.*

A gyakorlati gazdaságpolitika számára jelentős az a megállapítás, hogy *azokban a termelőszövetkezetekben, ahol az állattenyésztés és a kertészet súlya nagyobb, ott a ráfordítás—hozam viszonyok előnytelenebbek, a munka termelékenysége alacsonyabb, a fajlagos munkaráfordítás nagyobb, mint az olyan üzemekben, ahol e termelési ágak kisebb jelentőségűek.* Ez ugyancsak arra utal, hogy egyrészt

gazdaságpolitikai oldalról az ipari eredetű termelőeszközök árának rendezése, másrészt az üzemben belül a premizálás, illetve az érdekelttség megváltoztatása időszerű feladat, mert különben az állattenyésztési és a kertészeti ágak fejlődése megtorpanhat.

A gyakorlat, illetve a további tudományos vizsgálatok szempontjából nem közbős az a megállapítás, hogy a mezőgazdasági árak jelenlegi arányai csak bizonyos mértékben ösztönöznek a belterjesebb termelésszerkezet kialakítására. A különbözőzeti földjáraadék érvényesülésének módszeres feltárása, továbbá a mezőgazdaság ár-, adó- és pénzügyi rendszerének olyan változtatása, amely egyrészt a különbözőzeti földjáraadékból eredő kirívó jövedelemkülönbségeket megszünteti, másrészt a belterjességre még fokozottabban ösztönöz, ezért aktuális feladat.

A munkának elméleti és gyakorlati értékei mellett *néhány hiányossága* is van. Nyelvezete, azt is figyelembe véve, hogy összefoglaló tudományos munka, helyenként nehézkes, elvont.

Az elméleti részben hiányolható, hogy nem világítja meg a belterjes tőkés kisüzemek felszámolásának és a koncentrált tőkés nagyüzemek térhódításának folyamatát; vagyis az új típusú (ipari jellegű) belterjes üzemek és a régi hagyományos belterjességű gazdaságok közötti küzdelem kiéleződését.

Helyesebb lett volna a könyvben a gyakorlati problémákat az elméletiekkel szemben nagyobb arányban, bővebben tárgyalni. Különösen *hiányzik a közvetlen üzemi példákra való hivatkozás*, mert hiszen a feldolgozás különféle szempontjai szerint képzett csoportokban csak a konkrét jelenségek átlaga jelenik meg. A következtetések megalapozása tekintetében — annak ellenére, hogy az objektív helyzet (a több évre rendelkezésre álló összehasonlító adatok hiánya) miatt ez nem volt elkerülhető — nem mindig helyes 96 termelőszövetkezet adataiból általánosítani. Ez annál inkább kifogásolható, mert a vizsgált 96 szövetkezet reprezentatív értékét az országos átlaghelyzethez képest nem mérték fel kellőképpen.

A szerzők nem vették számításba azt a körülményt, hogy a matematikai módszerek alkalmazása agrárgazdasági irodalmunkban még csak kezdeti stádiumban van; ezért elmaradt a használatos fogalmak részletesebb megmagyarázása. Úgy gondolom, ilyen módon is sikerült volna a modern módszerek iránti érdeklődést szélesebb körben felkelteni.

Az elméleti megállapításokat a szerzők — mint már fentebb említettem — széleskörű irodalmi, illetve kutatási anyagra támaszkodva fogalmazták meg. A *szocialista irodalom* feldolgozása azonban a különbözőzeti földjáraadék kérdése vonatkozásában nem kapott megfelelő súlyt.

Egyes esetekben — az anyag matematikai feldolgozása során — azt a hibát követik el a szerzők, hogy korrelációs számítások eredményét kategorikusan egzakt értékekké változtatják.

A második rész III. fejezetében a ráfordítások hatékonyságának vizsgálata során helyes lett volna a gazdálkodás általános színvonalát bizonyos mértékig jellemző szakember-költséget is figyelembe venni. A szakemberek fontosságára ugyan néhány helyen utalnak a szerzők, de véleményem szerint ez a probléma részletesebb és sokoldalúbb vizsgálatot is megérdemelt volna.

Elnagyoltnak tűnik a belterjesség és a specializáció kapcsolatának tárgyalása. A belterjességet befolyásoló fontosabb tényezők vizsgálata során ugyan a termelési szerkezet mérésével foglalkozó anyagrész általánosságban utal a szakosítás feladataira, de korántsem ad kellő támpontot a belterjesítés és a szakosítás együttes megoldásához.

Összefoglalva: agrárgazdasági irodalmunkat „A mezőgazdaság belterjessége” című munka jelentősen gazdagította; elméleti megállapításai és gyakorlati következtetései egyrészt komoly segítséget adnak a gazdaságpolitika alakításához, a termelőszövetkezetek mai fejlődési fokán jelentkező problémák megoldásához, másrészt az agrárökonómia és üzemtan elméleti és gyakorlati művelőit újabb kutatásokra ösztönzik.

Nagy Gyula

Vilmos József: Áruviszonyok a szocialista gazdaságban

Kossuth Könyvkiadó, 1963. 138 l.

Néhány évvel ezelőtt vita indult folyóiratunkban a szocializmusbeli áruviszonyok jellegéről, az értéktörvény érvényesüléséről és az ezzel kapcsolatos kérdésekről. Az 1957—1960 között lefolyt vitát foglalja össze a szerző ebben a könyvében, kiegészítve az ott elhangzottakat néhány könyv és külföldi tanulmány anyagával. A különböző álláspontok gondos rendszerezése, kifejtésük világossága hozzásegíti az olvasót ahhoz, hogy a lefolyt vitát áttekinthesse, a fő vizsgálati szempontokat megismerhesse.

A könyv első fele a *szocializmusbeli árutertermelés szükségességével, sajátosságaival foglalkozik*. Miután felvázolja az árutertermelés okairól eddig ismert főbb nézeteket, ismerteti az árutertermelés megszűnéséről kifejtett álláspontokat. Képet ad arról, hogy az állami és a szövetkezeti tulajdon viszonylatában milyen objektív alapja van a termelők közötti gazdasági elkülönültségnek. Ismerteti a kolhozok árutertermelésének perspektívájáról vallott hibás sztálini koncepciót. Támadja azokat, akik a szocialista tulajdon két formájának az áruviszonyok létrejöttében játszott szerepét — szerinte — egyoldalúan értelmezik. Kifejti és bírálja az állami tulajdon sajátosságairól, a gazdasági elkülönültség tulajdoni jellegéről és a gazdasági érdekek értelmezéséről vallott nézeteket. Képet kapunk arról, milyen elméletek születtek az állami szektoron belüli csere megítélésében, a csere kiküszöbölhetőségének, a munkaerő áruvonásainak kérdéseiben. Végül megismerjük a munka különböző minőségéből kiinduló árelméleteket.

A könyv első része színvonalban elmarad a másodiktól. A szerző nem ad alapos, kerek koncepciót, inkább csak mások nézeteivel vitázik.

A szerző helytállónak tartja a vita során tisztázódott tételt, amely szerint a szocializmusbeli árutertermelésnek egyik oka az ipar és a mezőgazdaság közötti társadalmi munkamegosztás, párosulva az itt kialakult, a termelőket még bizonyos fokig elkülönítő más-más szocialista tulajdonformákkal. De már azt a nézetet helyteleníti, amely az állami vállalatok és a szövetkezetek közötti árukapcsolatok okát csak magában a „kolhoztermelésben” látja. A „kolhoztermeléssel” nem magyarázható meg az állami szektoron belül forgó termékek áruvolta sem. Az állami szektorban forgó termékek árusajátosságainak okát magában az állami tulajdon sajátosságaiban kell keresni — mondja Vilmos József.

Az árutertermelés szükségességének vizsgálatakor alapvető szerepet kell tulajdonítani azoknak az anyagi feltételeknek, amelyek meghatározzák az adott társadalom termelési viszonyait. A társadalmi munkamegosztás folytán egymástól függő, egymásra utalt termelők (kollektívák) még bizonyos fokig *gazdaságilag elkülönülnek* egymástól, s ezért termékeik cseréjére, adásvételre kényszerülnek. A szerző bizonyítja, hogy az állami tulajdonon belül is megvan ez a viszonylagos elkülönültség. Kijelenti, hogy az állami tulajdon az össznépi tulajdonnak nem a legfejlettebb formája. „Ez kifejeződik abban is, hogy még megvannak a termelőegységek gazdasági elkülönültségének nyomai, maradványai. Ennek következménye, hogy közöttük a gazdasági kapcsolatok csak csere-kapcsolatokként valósulhatnak meg.” (38. l.) A szerző az elkülönültség „nyomait, maradványait” arra vezeti vissza, hogy a termelőerők viszonylag fejletlenek, nincs termékbőség, lényeges különbség van szellemi és fizikai, bonyolult és egyszerű, nehéz és könnyű munka között, s a munka még nem általános életszükséglet. Így fennmaradnak bizonyos érdekeltiségek, érdekellentmondások. „Mivel itt a termelési eszközökkel és a munkatermékekkel az egyének, csoportok közvetlenül nem rendelkezhetnek, lehetőséget kell adni megszabott határok között *külön érdekeik érvényesítésére* oly módon, hogy meghatározott keretek között gazdaságilag önállóan rendelkezhesse- nek az eszközökkel, irányíthatóak, szervezhetőek a termelést, és hogy a vállalat egész tevékenységének eredményességében *anyagilag érdekeltté váljanak*.” (42. l., Kiemelés tőlem. — P. O.) Tehát a szerző a termelőerők fejletlenségéből, a termékhiányból, a munkák különbözőségéből levezeti az egyéni és csoportérdekek fennmaradását, a nem antagonisztikus érdekellentéteket, majd ezekből a vállalati elkülönültséget. „Tehát külön érdekeik érvényesítésére törekvő kollektívák állanak egymással kapcsolatban.” (Uo.)

Ez igen világos magyarázat. De vajon igaz-e? Az elkülönültség oka, hogy az emberek a társadalmi összérdek mellett nem hanyagolják el saját egyéni, közvetlen érdekeiket. Ennek meg az az oka, hogy a termelőerők fejletlenek. Ha ez igaz,

akkor a termelőerők fejlődésével majd megszűnik a társadalmi érdekekkel nem antagonisztikus ellentmondásban levő egyéni és csoportérdek, s így megszűnik a vállalati elkülönültség is. Ilyen egyszerű lenne a kérdés? A társadalmi érdeket egyéni érdekük elé helyező kollektívák már nem fognak elkülönülve gazdálkodni? Hát hogyan fognak? Egy hatalmas „vállalattá” alakul az egész népgazdaság? Nem valószínű. Hiszen az *elkülönültségnek más oka is van*. Erről a szerző nem tesz említést. Ez a másik ok a népgazdasági összefolyamat bonyolultsága, ezernyi szállal összefűzött, konkrét rendszere, amelyet központilag teljes részleteiben elirányítani nem lehet. A közvetlen központi irányítás fő akadályja nem a termelőerők fejletlenségéből adódó egyéni és csoporttönzés, hanem a termelőerők hallatlan fejlettségéből adódó bonyolultság. Akármennyire uralkodóvá válik is az emberekben a társadalmi tudatosság, a szocialista erkölcs, a társadalmi érdek érvényesítésére irányuló igyekezet, az egyes gazdasági egységek közvetlen központi irányítása akkor sem fog — csupán emiatt — lehetővé válni.

Úgy érzem, hogy az elkülönültség érdekelttségi, majd az érdekelttségnek termelőerői magyarázata túlságosan egyoldalú. Sokkal valószínűbb, hogy az érdekelttséget kell megmagyaráznunk az elkülönültséggel, és nem fordítva. Mivel az egyes — *technikailag elkülönült* — gazdasági egységek közvetlen központi irányítása megvalósíthatatlan, szükséges a *gazdasági elkülönítésük*, vállalati formában való szervezésük. És mivel a felsőbb gazdaságirányítás nem működhet hatékonyan a termelést a helyszínen irányító, a feladatokat a konkrét körülmények között végrehajtó apparátus nélkül, ezeknek viszonylagos önállóságot kell adni. De nem azért, mert a termelőerők, s így az egyes kollektívák is „fejletlenek”, hanem azért, hogy legyen a terveknek címzettje, legyen az általánosan kiadott (másképp ki sem adható) feladatoknak tényleges, konkrét végrehajtója. Mivel pedig minden nem szabályozható rendeletekkel, tervszámokkal, az önállósághoz szükséges a vállalati és az egyéni anyagi érdekelttség.

Ha igaz lenne az érdekelttségi magyarázat, akkor kézenfekvő volna az is, hogy például a termelési eszközök — mint Sztálin mondja — nem áruk, csak az áruk külső burkát öltik magukra, mert ez a „konstrukció” a vállalati érdekelttség megteremtéséhez szükséges. Sokakat félrevezet az, hogy a vállalati önálló elszámolás, a vállalati elkülönültség kérdése valóban az érdekelttség felhasználásának szükségességével kapcsolatban vetődött fel a Szovjetunióban a forradalom utáni években. A lényeg azonban akkor is az volt, hogy rendeletekkel, tervszámokkal nem lehetett a gazdasági egységeket közvetlenül központilag igazgatni. Szükséges volt a vállalati kollektívák szervezett önállósítása, bizonyos fokig éppen az anarchikus önállóság ellensúlyozására, az egyéni és a csoportérdekeknek a népgazdasági érdek irányába való beállítására. Az ok tehát nem az emberek „fejletlensége”, hanem a népgazdaság bonyolultsága volt.

Érzi a szerző is felfogásának egyoldalúságát, s felveti a kérdést: elfogadható-e olyan álláspont, amely a termelési viszonyokat, illetve azok egyes oldalait gazdasági érdekből és érdekellentmondásokból vezeti le? Kijelenti, hogy az anyagi érdekelttség az áruviszonyokról nem sokat mond. De nem keres az elkülönültségre, az áruviszonyok szükségszerűségére más érvet, hanem az érdekelttség objektív alapjait keresi. Ezt pedig nem a vállalati önállóságnak *érdekelttségtől független* szükségszerűségére vezeti vissza, hanem a termelőerők fejletlenségére, a termékbőség hiányára stb.

A szerző kikerüli a gazdasági mechanizmus általános kérdéseit, így nem is figyel fel a vállalatok egymástól való elkülönültsége mellett szükségképpen jelentkező másik elkülönültségre: *az állam és az állami vállalatok közötti elkülönültségre*. Pedig ez utóbbi bizonyos fokig az előbbinek az alapja. Ha nem volna szükségszerű, fel nem számolható az állam és az állami vállalatok közötti elkülönültség — ha tehát megvolna a közvetlen központi operatív vezetés lehetősége —, nem volna semmi értelme a vállalatok közötti elkülönültségnek sem: az egész népgazdaság *egy* vállalat lenne. Vilmos József az elkülönültség fogalmát sokszor leszűkíti tulajdoni elkülönültségre. Ilyen értelemben mondja: „Az állam és az állami vállalatok kapcsolatában nincs és nem is lehet elkülönültség. Az állam tulajdonosa a termelési eszközöknek és a munkatermékeknek egyaránt — a vállalat vezetősége és kollektívája viszont nem tulajdonosa ezeknek.” (50. l.) Az igaz, hogy az állam a tulajdonos, de az már nem, hogy az állam a termelő. A termelést a vállalatok végzik az állam által megszabott volumenben, megoszlásban és szabályok alapján. A tulajdoni és a termelőfunkció meglehetősen elkülönül. Ha nem

különülne el, a vállalatok sem különülnének el, és valóban nem volna szükség-szerű az árutermelés.

A könyv második fele az érték és az értéktörvény felfogásának néhány elvi kérdését tárgyalja. Ismerteti az érték kiszámításáról lefolyt vitát, a szocializmus-beli „munkapénz”-ről szóló nézeteket. Foglalkozik a használati érték és az érték kapcsolatával a szabadversenyos kapitalizmusban és a szocializmusban, továbbá az értéktörvény „szabad” érvényesüléséről szóló vitával. Kimutatja, hogy az árnak a használati értékkel való kapcsolata nem ellentétes a munkaértékelmélettel, az értékről és az értéktörvényről szóló marxi tanításokkal. Ellenkezőleg, ez a kapcsolat feltétele az értéktörvény érvényesülésének. Ennek a tételnek a bizonyítá-sával foglalkozó rész a könyv legértékesebb, legönállóbb fejezete.

Növelte volna azonban ennek a fejezetnek az értékét, ha foglalkozott volna olyan égető, mai kérdésekkel, mint a társadalmilag szükséges munkamennyiség — eszközlelkötéssel kapcsolatos — modern fogalma, az árnyékárak, az optimális helyettesítési arányok kérdése, a gyártmányfejlesztéssel kapcsolatos értékelméleti problémák stb.

Ezeknek a kérdéseknek a mellőzése vezet olyan megállapításokra, mint például a következő: „a fogyasztás oldalát tekintve, nem feltétlen szükségszerűség — minthogy a fogyasztó szükségleteit a legelőnyösebben megvásárolt áruval akarja kielégíteni — értékarányos árak kialakítása. (Nem ritka, hogy a fogyasztó számára olyan áruk megvásárlása az előnyösebb, amelyeknek értéke — s így ára — ugyan magasabb más hasonló áruk előállítási költségeinél, de a fogyasztásban mégis előnyösebben »viselkednek«, mert kedvezőbb haszonhatásúak.)” (102. l.)

Vilmos József szerint tulajdonképpen csak a termelés oldaláról szükségszerű, hogy az árak mozgásának centruma a szabadversenyos kapitalizmusban az érték (termelési ár) legyen. Ez persze nem helytálló. Ha már beszélünk a tőkék szabad áramlásáról, az értéktörvény termelést szabályozó szerepéről, akkor beszélnünk kell a vásárlóerő szabad áramlásáról, az értéktörvény fogyasztást szabályozó szerepéről is. A piaci ár kialakításában a vásárlóerő áramlásának éppolyan fontos szerepe van, mint a tőkék — társadalmi munkaerő-kapacitások — szabad áramlásának. A fogyasztó az egymással helyettesítési kapcsolatban álló termékek közül azt vásárolja szívesebben, amelyik relatíve — hasznosságához viszonyítva — olcsóbb. Tehát figyelemmel kíséri a fajlagos — a haszonhatás egységére jutó — árat, s így az értékét is! Az átlagosnál magasabb fajlagos árú termékektől a kereslet elhúzódik az ezekkel helyettesítési viszonyban levő többi termék felé. Így a vásárlóerő áramlása az arányokat szükségképpen közelíti a használhatósági, a helyettesítési arányokhoz.

Élvezetes olvasmány minden olyan mű, amelyik a gondolatok sorát lopja be az olvasó fejébe. Ilyen Vilmos József könyve is. Népszerűen, világosan és rendszerezetten tárgyalja a szocialista áruviszonyok problémakörét, felvetve — szinte kivétel nélkül — minden olyan kérdést, amire ebben a témában a szocialista közgazdasági kutatók felfigyeltek. Ez az első könyv hazánkban, amelyik a szocialista áruviszonyok témáját átfogóan és rendszerezetten tárgyalja. Elméleti és gyakorlati közgazdászoknak egyformán hasznos olvasmány.

Pirityi Ottó

Pályázati felhívás

Az MSZMP Központi Bizottságának az építőiparról szóló 1964. februári határozata előírta az építőipar és a műszaki tervezés tervirányítási módszereinek továbbfejlesztését.

Az építőipari tervezés és a közgazdasági elemző munka színvonalának emelésére az Építésügyi Minisztérium, a Magyar Közgazdasági Társaság és az Építőipari Tudományos Egyesület nyilvános pályázatot hirdet az alábbi témák kidolgozására:

1. Az építőipari vállalatok éves tervezési rendszerének továbbfejlesztése, elsősorban a termelékenység tervezésének megalapozottabbá tétele, valamint a természetes mértékegységű mutatók alkalmazása területén.
2. A tervező vállalatok műszaki-gazdasági tervirányítási rendszerének továbbfejlesztése.

Pályázati feltételek

1. A pályázat nyilvános, azon bárki részt vehet, akár egyénileg, akár csoportban kidolgozott munkával.
2. Az egyes témákra a kiíró szervek a következő pályadíjakat tűzik ki:

2 db	8000 Ft-os	I. díj
2 db.	4000 Ft-os	II. díj
2 db	3000 Ft-os	III. díj

Ezenkívül kiadásra kerül a pályadíjat nem nyert, de arra érdemes pályaművek részére 4 db, egyenként 1000 Ft-os díj.

3. A pályamunkák terjedelme 40—60 oldal leíró rész (30—32 soros gépelt oldalt alapul véve). Ebbe nem számítanak bele az űrlapok, munkalapok, segédletek. A felhasznált irodalmat fel kell tüntetni.
4. A pályázatot kiíró szervek fenntartják azt a jogot, hogy meg nem felelő pályázat esetén a díjakat nem, illetve csak csökkentett összegben vagy más megosztásban adják ki.
5. A pályázatban díjazás szempontjából csak azok a pályaművek jöhetnek számításba, amelyek olyan konkrét megoldásokat, illetve megalapozott koncepciókat tartalmaznak, amelyek alkalmazása jelentősen emeli a gazdasági tervezés színvonalát. A pályaművek közül csak azok részesülhetnek teljes összegű díjazásban, amelyek az adott témában már 1965-ben hasznosítható konkrét javaslatokat tartalmaznak.
6. A pályamunkákat lezárt borítékban, jelígével ellátva 3 példányban

1964. június 15-én 15 óráig

kell az Építésügyi Minisztérium Tervgazdasági Főosztályához (Budapest, V., Beloiannisz u. 2—4.) beküldeni. A borítékon feltűnően meg kell jelölni: „Pályázat az építőipar tervezési módszereinek továbbfejlesztésére”. A pályázathoz jelígével ellátott lezárt borítékot kell mellékelni, amely tartalmazza a szerző (szerzők) nevét, lakcímét, munkahelyét, beosztását. A jelíges borítékot a bíráló bizottság a díjak odaítélése után és csak a nyertes, illetve díjazott pályázatok esetén bontja fel.

7. A pályázatokat az Építésügyi Minisztérium, a Magyar Közgazdasági Társaság és az Építőipari Tudományos Egyesület felkérése alapján létrehozott szakbizottság bírálja el 1964. július 15-ig. Az eredményhirdetésre 1964. július 30-án kerül sor.
Budapest, 1964. március 31.

Építésügyi Minisztérium
Magyar Közgazdasági Társaság
Építőipari Tudományos Egyesület

Megjegyzés: A pályázatok részletes tematikatervét az Építésügyi Értesítő 1964. évi április 14-i számának melléklete tartalmazza.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Эрне Кирайи

Некоторые вопросы государственной помощи производственным кооперативам

Государственная поддержка сельского хозяйства является всемирным явлением.

Помощь государства, как правило, достигает значительных размеров. В Италии она составляет 14, в ФРГ — 28, в Швейцарии — 30, во Франции — 15, в Англии — 24 и в Венгрии почти 8 процентов всей стоимости сельскохозяйственной продукции.

В странах социалистического лагеря в рамках общей государственной поддержки сельского хозяйства особенно значительна помощь государства производственным кооперативам.

В нашей стране необходимость государственной дотации сельского хозяйства вытекает из задач, связанных с социалистической реорганизацией сельского хозяйства, из роста потребностей в увеличении производства и соотношений цен на промышленные и сельскохозяйственные продукты, а также из выравнивания различных условий сельскохозяйственного производства при единой системе цен в сельском хозяйстве.

Автор останавливается на системе государственной помощи производственным кооперативам, сложившейся в Венгрии, на ее основных принципах и методах.

В результате мероприятий в области экономической политики — в том числе и помощи государства — объем валового и товарного производства производственных кооперативов значительно возрос. Правильность дифференцированной системы государственной помощи, способствующей росту валового и товарного производства — даже в отношении производственных кооперативов, хозяйствующих в неблагоприятных производственных условиях — доказывается практическим опытом.

Дьердь Фекете—Дьюла Хегедюш—Янош Тимар

Положение с рабочей силой в сельском хозяйстве в период второго и третьего пятилетних планов (1961—1970 гг.)

Авторы в первой части статьи освещают предполагаемые потребности сельского хозяйства в рабочей силе и методы связанных с этим расчетов. Далее они излагают ожидаемое формирование численности самодельного населения в сельском хозяйстве с учетом отдельных влияющих на него факторов, как например, миграция, устаревание, поступление на работу молодежи и иждивенцев.

В статье подробно анализируется проблема определения численности самодельного населения, возможной при сезонной потребности в рабочей силе, а также выдвигаются предложения в отношении производства работ, объем которых в сезон «пик» превосходит величину контингента самодельного населения, при помощи временного привлечения возможной резервной рабочей силы.

Далее в статье освещаются задачи в области распределения рабочей силы, необходимые в интересах планомерного формирования численности самодельного населения, и главные черты целеобразной политики в области рабочей силы.

Карой Погань

Планирование и измерение производительности труда без стоимостного показателя объема производства

Автором, после анализа применяемых в промышленности средств связи показателей производительности труда, предлагается использование таких показателей производительности, которые могут быть рассчитаны без стоимостного показателя объема производства. Путем взвешивания технических параметров изделий определяется показатель потребительной стоимости. Вычисленным таким образом числом очков в формуле показателя производительности труда заменяется объем производства в денежном выражении. Этот метод расчета показывается автором на практическом примере, на основании которого им сопоставляется динамика производительности труда согласно старому и новому показателю.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Ernő Királyi:

Some aspects of state subsidies granted to farmers' cooperatives

State subsidized agriculture is a world phenomenon. The degree of state aid is generally very considerable. It amounts to 14% in Italy, 28% in the German Federal Republic, 30% in Switzerland, 15% in France, 24% in England and close to 8% in Hungary.

In the countries of the socialist camp within the general aid for agricultural that granted to cooperatives is particularly important.

In Hungary state aid for agriculture became necessary because of the tasks arising from the reorganization of socialist agriculture, increased demand which has made it necessary to boost production, price ratios between industrial and agricultural production and levelling of the divergent conditions of agricultural production in view of agriculture's uniform price system.

Author discusses the Hungarian system of state subsidies for cooperatives, its basic principles and methods.

As a consequence of economic political measures, among others state subsidy, production and commodity production of farmers' cooperatives has increased considerably. The soundness of a differentiated state aid system enhancing production and commodity production, also in the case of weak cooperatives, is proved by practical experiences.

György Fekete—Gyula Hegedűs—János Timár:

The manpower situation of agriculture in the second and third Five Year Plan-period

In the first part of their paper the authors set forth the prospective manpower situation of agriculture and the related accounting methods. Further, they follow the course of the prospective development of the agricultural earners taking into account the effect of some influencing factors, among others migration of manpower, ageing and the probable number of young people turning from maintained persons into bread-winners.

The study discusses in detail the problem of determining the possible number of earners besides the seasonal manpower demand and recommends that the volume of work, which exceeds the capacity of earners in the time of peak output, should be accomplished by the manpower reserve, similarly to the temporary employment of the available labour force reserve.

Both the necessary tasks in the field of manpower-management in the interest of the purposeful development of the actual earners as well as the main aspects of an expedient manpower policy are also expounded.

Károly Pogány:

The planning and measurement of productivity without the index of value produced

After an evaluation of the productivity indices used in the telecommunications industry, the author proposes the use of a productivity index which may be calculated without the index of value produced. A weighting of the technical parameters of the products is used to form a use-value index. The number of points thus calculated is there substituted for the output value in the formula for the index of productivity. The author demonstrates this method of calculation in the case of a practical example, and draws a parallel between the development of the old and the new index of productivity.

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Nador utca 7 III. emelet — Telefon: 181-644
Kiadóhivatal: Akadémia Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010
64.2176 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány utca 3.
Előfizetéseket felvesz a Posta Központi Hírlapiroda, Budapest, V., József nádor tér 1
Telefon: 180-850 — Csekkszám: 61 091. Előfizetés: negyedévre 21 Ft. egy évre 84 Ft.
Terjedelem: 8 iv. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1964. április 10.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLÉ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

6

XI. ÉVFOLYAM

1964. JÚNIUS

TARTALOM

Varga György: A népgazdaság szerkezetének alakulásáról	645
Hoch Róbert: A marxista közgazdasági kutatások néhány fontos kérdéséhez	662
Erdős Tibor: A gazdasági növekedés néhány tényezője a II. világháború után gyorsan fejlődő tőkésországokban	674
Kálnai István: A beruházási folyamat és az építőipar	693
Tóth Tibor: Az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek önelszámolásának sajátosságai	704
Simon György: Kvantifikációs módszerek szerepe az optimális gazdasági döntésekben	716

SZEMLE

A felújítások helyzete a pamutiparban (Bakos Zsigmond)	732
Ártermelés és pénzgazdálkodás a termelőszövetkezetekben (Kelemen Anna)	739

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Vita a kvantifikációs módszerek szerepéről (P. P.)	748
Vita a szocialista nemzetközi együttműködés kérdéséről (Pirityi Ottó)	750
A matematikai módszerek terjedéséért (Kovács János)	755
A munkatermelékenység mérésének és összehasonlításának problémái a szocialista országok mezőgazdaságában (Szederkényi Henrik)	760

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Ripp Géza: „Demokratikus szocializmus” és marxizmus (Neményi Norbert)	765
Molnár Ferenc: Gazdasági növekedés és válságok az Egyesült Államokban (D. Szabó József)	768
Sipos Aladár: Az új agrárválság sajátosságai az Egyesült Államokban (Nagy Lajos)	772
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata	776

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Bakos Zsigmond, az MSZMP XVIII. kerületi Bizottságának első titkára; dr. Erdős Tibor kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; dr. Hoch Róbert kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; Kálnai István, az Építésgazdasági és Szervezési Intézet munkatársa; Kelemen Anna, az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézetének munkatársa; Kovács János, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; dr. Nagy Lajos kandidátus, a szegedi József Attila Tudományegyetem tanszékvezető docense; Neményi Norbert aspiráns, az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem adjunktusa; dr. Pirityi Ottó, a Közgazdasági Szemle munkatársa; dr. Simon György kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; D. Szabó József aspiráns, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; Szederkényi Henrik, a Mezőgazdasági Üzemszervezési Kutató Intézet főmunkatársa; Tóth Tibor, az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézetének munkatársa; dr. Varga György, a Figyelő munkatársa.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc-
Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szer-
kesztő bizottság elnöke), Hetényi István, Huszár István, Keserű János
Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

A népgazdaság szerkezetének alakulásáról

A magyar népgazdaság szerkezetének alakulására több tényezőcsoport hat. Ilyenek elsősorban a termelési viszonyok megváltozása és alakulása, a szocialista nemzetközi munkamegosztásba való mind teljesebb bekapcsolódás, a régebbi gazdaságpolitikai hibák kijavításának szükségessége, a mind jobban kibontakozó tudományos-technikai forradalom és nem utolsósorban a békés gazdasági verseny követelményei.

A népgazdasági szerkezet alakításában tekintettel kell lennünk hazai adottságainkra, így nyersanyag- és energiaforrásainkra, a meglévő és a közeljövőben kifejleszthető kutatóbázisra, a fejlesztés beruházásigényére, a külkereskedelmi lehetőségekre és számos egyéb körülményre.

Az iparstruktúra fejlesztésének fő feladata a második ötéves tervtörvény szerint az, hogy „... az ipar termelőerőit a viszonylag kevésbé anyagigényes, magas képesítésű munkát követelő, korszerű, keresett gyártmányok előállítására kell fordítanunk”.

Ez a tétel kiegészítésre szorul. Nem hagyható figyelmen kívül az eszközigenyesség és a kutatásigenyesség. Az anyagigenyességen belül külön kell számolni az ágazatok importanyagigenyével, a munkaigenyességen belül a bonyolult és az egyszerűbb munka iránti igényvel, az eszközigenyességen belül a lassan és a gyorsan megtérülő befektetések iránti igények arányával stb.

Az összefüggéseket és a továbbgyűrűző hatásokat messzemenően szükséges elemezni a gazdaságos szerkezet kialakításakor. Így a gazdaságos szerkezetbe például jól beilleszthető olyan importigenyű ágazat, amely egyúttal kutatásigenyű is; sok szellemi munkát tartalmazó termékei kedvezően értékesíthetők a kül- és belföldi piacokon. Vagy: a gazdaságos szerkezetbe beilleszthető olyan eszközigenyű ágazat (például egyes vegyipari termékek termelése), amelynek termékei más népgazdasági ágakban hatékonyan pótolnak importanyagot és hozzájárulnak a munkatermelékenység gyors ütemű növekedéséhez. A vegyi anyagok alkalmazása növeli ugyan a mezőgazdasági tevékenység anyagigenyűt, de csökkenti munkaigenyűt. A variánsok egész sorát sorakoztathatnánk fel annak bizonyítására, hogy *csak* az egyik vagy *csak* a másik tényező figyelembevételével általában nem lehet a gazdaságos szerkezet kialakításának kritériuma.

Ipari szerkezetváltozás az elmúlt években

A legdinamikusabban hazánkban a *vegyipar* és a *gépipar* nőtt. A gépiparon belül a villamosgépipar és a műszeripar részaránya csaknem megkétszereződött. Viszonylag erőteljesen csökkent a bányászat (első-

sorban a szénbányászat!) és kisebb mértékben a vas-, acél- és fémgyártás részesedése. A nehézipar aránya az elmúlt hét év alatt tovább nőtt. A magyar ipar ágazati szerkezetének az utóbbi években bekövetkezett változását az 1. sz. táblázat mutatja.

I. sz. táblázat

A nettó termelés százalékos megoszlása iparcsoportok szerint¹

Iparcsoport	1955	1959	1960	1961	1962	1963 ²
Bányászat	17,4	15,0	14,0	13,4	12,8	12,6
Vas-, acél- és fémgyártás	8,4	7,4	7,1	7,0	7,1	6,9
Gépgyártás	13,4	15,9	16,3	16,5	16,7	16,5
Villamosgépipar	4,7	6,7	7,2	7,7	8,1	8,2
Műszeripar	1,7	2,2	2,3	2,5	2,7	3,0
Vas- és fémtömegcikk-ipar	4,7	4,0	4,4	4,5	4,4	4,4
<i>Gépipar együtt</i>	24,5	28,8	30,2	31,2	31,2	32,1
Villamosenergia-ipar	3,0	3,2	3,1	3,0	3,0	2,9
Építőanyag-ipar	6,3	6,9	6,7	6,2	6,0	5,7
Vegyipar	3,1	4,1	4,3	4,7	5,3	5,6
Gumi- és műanyagfeldolgozó-ipar	0,7	0,9	0,9	1,1	1,1	1,1
<i>Nehézipar összesen</i>	63,4	66,3	66,3	66,6	67,2	66,9
<i>Könnyűipar összesen</i>	26,1	24,1	24,4	24,0	23,4	23,0
<i>Nehézipar és könnyűipar együtt</i>	89,5	90,4	90,7	90,6	90,6	89,9
Élelmiszer-, ital- és dohánygyártás	10,5	9,6	9,3	9,4	9,4	10,1
<i>Állami ipar összesen</i>	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

¹ A teljesített munkaórák megoszlása alapján, a termelékenység változásának kiküszöbölésével számított közelítő mutatók.

² A tanulmányban levő 1963. évi adatok előzetesek.

Az ipari egy munkaóra jutó állóeszközérték országos átlagánál több mint 60 százalékkal eszközigenyesebb vegyipart erőteljesen fejlesztettük. Ezt nem kompenzálta az ipari átlagnál 50 százalékkal kevésbé eszközigenyes gépipar arányának növelése és az igen eszközigenyes bányászat és kohászat arányának csökkenése. Így az ipar átlagos állóeszköz-igenyessége nőtt.

Az ipar már korábban kialakult szerkezete is jellemzően eszközigenyessé teszi iparunkat, amelyen nem változtatott számottevően az ágazati struktúra változása.

A magyar ipar gazdasági állóeszközeinek igen magas, immár több mint 60 százaléka az alapanyaggyártásban van.

Az *alacsonyaggyártásnak* az állóeszközökben való részesedését jelentősen meghaladja az *üzembehelyezésekből* való részesedés. 1961—1963-ban az ipar összes üzembehelyezésének mintegy 66 százalékában részesült. A bányászat részesedése az üzembehelyezésekből az 1957—1960. évi 22 százalékról az 1961—1962. évekre mintegy 17 százalékra csökkent.

A *gépiparnak* az üzembehelyezésekből való részesedése mindhárom időszakban elmaradt az állóeszközökben való részesedés arányától, ami — azonos üzembehelyezési arányt feltételezve — néhány éven belül a gépipar súlyának csökkenéséhez vezethet a termelésben is.

A *vegypar* (a gumi és műanyagiparral együtt) állóeszköz-részesedésével szemben — az első időszakban 12,4, a másodikban 12,6 százalé-

Az állóeszközök bruttó értékének százalékos megoszlása*

Á g a z a t	Az 1957. dec. 31-i állomány	Az 1962. dec. 31-i állomány
Bányászat	13,5	15,1
Vas- acél- és fémgyártás	13,1	12,4
Villamosenergia-ipar.....	17,2	18,5
Építőanyag-ipar.....	5,0	5,0
Vegyipar.....	7,6	8,7
Gumi- és műanyagfeldolgozó-ipar.....	0,7	0,9
<i>Alapanyaggyártás**</i>	57,1	60,6
Gépgyártás	12,0	11,2
Villamosgépipar.....	3,3	3,9
Műszeripar	0,7	0,9
Vas- és fémtömegcikk-ipar átlaga	2,2	2,0
<i>Gépipar összesen</i>	18,2	18,0
<i>Nehézipar összesen</i>	75,3	78,6
Könnyűipar	12,5	12,0
Élelmiszer-, ital- és dohánygyártás.....	12,2	9,4
<i>Ipar összesen</i>	100,0	100,0

* A jóléti állóeszközök nélkül, de a lakótelepek adataival. Forrás: A népgazdaság állóeszközei, 1962. Statisztikai Időszaki Közlemények.

** Az alapanyaggyártásba sorolt iparcsoportokban a termelés bizonyos hányada fogyasztási jellegű kész- és félkésztermék.

ban részesedett az üzembehelyezésekből, ami a vegyipar fejlesztésének egyik kétségtelen bizonyítéka. A vegyipar beruházásai 1962-ben 68,8 százalékkal haladták meg az 1960. évi színvonalat. Ezzel a vegyipari beruházásoknak az ipari beruházásokban való részesedése 11,6-ról 17,4 százalékra emelkedett. 1963-ban azonban a beruházási teljesítés az előző évinél mintegy 3 százalékkal kevesebb volt, így a vegyipari beruházások részesedése mintegy 16,6 százalékra csökkent.

A gépiparon belül az első időszakban az állóeszközökből való részesedésénél valamelyest nagyobb mértékű üzembehelyezésben részesült a villamosgépipar (4,4 százalékkal) és a műszeripar (1,1 százalékkal); a második időszakban a villamosgépiparnak az üzembehelyezésekből való részesedése emelkedett (5,2 százalék), a műszeriparé és a gépgyártásé csökkent.

A kiemelt ágazatnak tekintett híradástechnikai iparág 1958—1960-ban az összes üzembehelyezett gépipari beruházás 10,1, az 1961—1962. években 11,5 százalékában részesült. Így állóeszköz-állományának aránya is emelkedett a gépiparon belül (5,4-ről 7,1 százalékra). Ezzel szemben az ugyancsak kiemelt ágazatnak számító szerszámgyártás az üzembehelyezésekből csak 2,6, illetve 2,4 százalékban részesült, és így a gépipar állóeszköz-állományából való részesedése lényegében stagnál (3,2, illetve 3,4 százalék). A harmadik kiemelt gépipari ágazat, a műszeripar, a gépipar üzembehelyezett beruházásaiból mindössze 6,4, illetve 6,2 százalékban részesedett, és így az állóeszköz-állományban való részesedése is stagnál, változatlanul 4,8 százalék.

Az ipar ágazati szerkezetének tényleges alakításában még mindig hatnak bizonyos „arányosítási” törekvések, és nem érvényesülhetnek következetesen a valóban korszerű iparstruktúra kialakítására irányuló differenciált fejlesztési elhatározások.

Az olyan megfontolások persze, hogy növelni kell *általában* egy-egy ágazat részarányát, nem vezetnek automatikusan a struktúra hatékonyságának növekedéséhez. Önmagában abból, hogy egyik vagy másik iparág részaránya mekkora, nem vonható le következtetés a népgazdasági struktúra hatékonyságára vonatkozóan. Nem ítélné meg a szerkezet korszerűsége például abból, hogy mekkora a gépipar részesedése. Hiszen a nagy volumenben termelő gépipar állíthat elő sok korszerűtlen terméket, alacsony technológiai színvonalon és fordítva. A gépipar nem fogja teljesíteni az arányossági követelményeket csupán azért, hogy az iparban való részarányát növeli. Termékei volumenének, összetételének, minőségének, korszerűségének is meg kell felelnie a szükségleteknek.

Differenciáltabb ágazati fejlesztést

A differenciáltabb ágazati fejlődés inkább módot ad a beruházási eszközök célszerű — a gazdasági követelményeknek megfelelő — hatékony koncentrálására. Az arányos fejlesztés, amely implicite tartalmazza a lehető legkisebb összmunka-ráfordítással a lehető legnagyobb eredmény tervszerű elérésének követelményét, valójában az „aránytalan” ütemen keresztül valósul meg. Mindig lesznek (kell lenniök) az átlagosnál sokkal gyorsabban fejlődő ágazatok, de kell lenniök gyorsabb vagy lassúbb ütemben visszaszoruló ágazatoknak is.

A probléma voltaképpen oda csúcsosodik ki, hogy az iparszerkezet kialakításakor elemezzük és eldöntsük, melyek azok az iparágak vagy ágazatok, amelyek egy adott — például ötéves — tervidőszakban beruházás nélkül vagy csak a szinttartással is kielégíthetik a népgazdasági igényeket, és melyek azok, amelyeknek fejlesztése az igények várható alakulása, valamint gazdaságossági szempontból kifejezetten nem kívánatos. Ennek eldöntéséhez — többek között — az ágazatok objektív kapcsolatait szükséges megvizsgálni. Kérdéses ugyanis, hogy egy-egy ágazat fejlesztése milyen szorosan függ a többi ágazat fejlesztésétől. Ez a vizsgálat három szempontból is elvezethet a gazdaságilag megalapozott beruházási döntések meghozatalához:

a) A gazdaságos struktúra szempontjából fejleszteni kívánatos ágazatok közül meghatározhatók azok, amelyeknek viszonylag laza a többi ágazattal való kapcsolata, tehát lényegében önmagukban is fejlesztethetők, így az ipari beruházások egy része a fejlesztési céloknak megfelelően ide koncentrálható.

b) Meg kell határozni, hogy a gazdaságtalan vagy a kevésbé gazdaságos ágazatok közül melyek azok, amelyeknek kapacitása részben átcsoportosítható a fejlesztendő ágazatokba.

c) Az ágazati kapcsolatok vizsgálata arra is fényt deríthet, hogy a beruházási eszközöket előbb *nem feltétlenül a hosszú távon fejlesztendő ágazatokba kell összpontosítani*, hanem más olyan ágazatokba vagy vertikumokba, amelyek majd lehetővé teszik a kiválasztott iparág kívánatos ütemű fejlesztését. Például a nagy pontosságú, speciális igényeket kielégítő célgépek gyártását csak úgy fokozhatjuk, ha előbb megteremtjük az ennek megfelelő kohászati anyagbázist, kifejlesztjük a műszeriparban a célgépekhez szükséges automatika-elemeket és műszereket stb. A vegyipari gépgyártás nélkülözhetetlen alapanyaga a saválló acél,

a korszerű műszergyártás stb. Ezért az úgynevezett kiemelt iparágak erőteljesebb beruházási finanszírozása *önmagában még nem biztosítéka ezen ágazatok gyors fejlődésének*. Az ágazati kapcsolatoknak a figyelembevétele nem csupán műszaki-technológiai okokból lényeges, hanem gazdaságossági szempontból is. Egy-egy ágazat fejlesztésének gazdaságosságát ugyanis erőteljesen befolyásolhatja a neki szállító ágazatok fejlesztésének mértéke és gazdaságossága. Sematikus az az elképzelés, amely szerint az eszközök egyszerű, egyirányú összpontosítása egy ütemben és feltétlenül megoldja az ipar szerkezeti átalakításának problémáit.

Helytelen az a nézet, hogy a beruházási eszközök bizonyos százalékanak néhány kiemelt ágazatba való összpontosítása feltétlenül a fejlesztési eszközök koncentrálásának és a kívánatos szerkezet kialakításának irányában hat.

Lássuk a kérdést a gépipar példáján. A gépipari termelés tényleges szerkezeti alakulását az ágazati szerkezet változásánál mélyebben tükrözi a termékcsoportok részesedésének változása.

3. sz. táblázat

A gépipari termékek termelésének százalékos megoszlása termékcsoportok szerint

Termékcsoport	1959	1960	1961	1962	1962. év 1959. %-ában
Szerszámgépipari termékek	2,3	2,1	2,4	2,3	100,0
Mezőgazdasági gépipari termékek ...	3,5	3,7	3,9	3,5	100,0
Egyéb gépipari termékek	19,3	17,3	17,8	17,4	90,2
Közlekedési eszközök.....	29,4	30,2	28,3	28,1	95,6
<i>Gépgyártási termékek.....</i>	<i>54,5</i>	<i>53,3</i>	<i>52,4</i>	<i>51,3</i>	<i>94,1</i>
Villamosipari gépek és készülékek ...	12,6	12,6	13,2	13,3	105,6
Híradástechnikai gépek és készülékek	6,4	6,5	6,8	7,6	118,8
Vákuumtechnikai termékek	2,2	2,3	2,4	2,6	118,2
<i>Villamosgépipari termékek.....</i>	<i>21,2</i>	<i>21,4</i>	<i>22,4</i>	<i>23,5</i>	<i>110,8</i>
<i>Műszeripari termékek</i>	<i>5,0</i>	<i>4,5</i>	<i>5,3</i>	<i>6,0</i>	<i>120,0</i>
<i>Vas- és fémtömegcipari termékek...</i>	<i>19,3</i>	<i>20,8</i>	<i>19,2</i>	<i>19,1</i>	<i>99,5</i>
<i>Gépipari termékek összesen</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Forrás: Iparstatisztikai zsebkönyv, 1963,

Az úgynevezett kiemelt ágazatok (a szerszámgépipar, a híradástechnikai ipar és a műszeripar) termékei arányának a növekedése meglehetősen lassú, s elmarad vagy nem lényegesen haladja meg a gépipar egyéb (nem kiemelt) ágazati termékeinek aránynövekedését.

Néhány figyelemre méltó változást mutat *termékmélységben* a 4. sz. táblázat.

Az adatok nem mutatnak egyértelmű tendenciaváltozást; a fejlettebb technikát képviselő termékek aránya egyes esetekben növekszik, más esetekben viszont csökken. Például az ötéves terv az úgynevezett „nehéz híradástechnikai” gyártmányok fejlesztését, arányuk növelését célul tűzte ki. E termékek közé elsősorban az adóberendezések, átvitel-

Néhány termékcsoporthoz termékenkénti százalékos megoszlása

Termékcsoporthoz	1959	1960	1961	1962	1962. év 1959. év %-ában
<i>Vas- és fémmegmunkáló szerszámgépekből</i>					—
Eszterga jellegű vas- és fémmegmunkáló gépek	31,5	32,0	29,3	30,7	97,5
Marógép jellegű vas- és fémmegmunkáló gépek	26,2	23,7	18,2	20,0	76,3
Különleges szerszámgépek	0,3	0,3	4,7	7,6	2533,3
<i>Közlekedési eszközökből</i>					
Diesel-mozdony és motorkocsi	11,5	9,8	12,2	14,0	121,7
Villamosmozdony és motorkocsi	1,5	1,2	1,0	2,8	186,7
Gőzmozdony, egyéb vasúti vontató és önhajtású jármű	0,2	0,2	1,7	0,1	50,0
<i>Híradástechnikai termékekből</i>					
Átviteltechnikai berendezés	4,9	4,8	3,8	4,2	85,7
Elektroakusztikai berendezés	58,9	59,6	57,5	54,2	92,2
Elektronikus készülék	0,3	0,1	0,1	0,2	66,7
Adó és adó-vevő berendezés	7,7	6,9	6,8	4,6	59,7
Gépi főközpont	2,9	3,8	2,5	2,4	82,8
<i>Műszeripari termékekből</i>					
Elektronikus elven működő mérőműszerek	14,7	15,7	14,0	13,4	91,2
Orvosi berendezések és gyógyászati eszközök	6,0	6,3	8,3	13,5	225,0

technikai berendezések, telefonközpontok tartoznak. Az adatok nem tükrözik mindenütt a fejlesztési kívánt termékcsoporthoz részesedésének növekedését, sőt, az adó- és adó-vevő berendezéseknél, az átviteltechnikai berendezéseknél még csökkenés is tapasztalható.

A szerszámgépgyártásban az iparág tekintélyes hányadát adó hagyományos eszterga jellegű gépek termelésének részesedése úgyszólván alig csökkent; ezzel szemben a marógép jellegű gépek termelésének részesedése esett (s ezen belül a másoló és különleges marógépek termelésének aránya az 1959. évi 0,7 százalékról 1962-ben mindössze 1,1 százalékra emelkedett). A műszeripari termékeken belül az elsősorban fejlesztendő elektronikus mérőműszerek aránya kifejezetten csökkent; az ugyancsak fejlesztendő orvosi berendezések és gyógyászati eszközök termelési aránya azonban nőtt.

A gyártmánymélységű vizsgálat tehát arra utal, hogy a gyártmány-szerkezet változása a hazai gépiparban az ágazati szerkezet változásánál lassúbb. Ez annál inkább figyelemre méltó, mert mi elsősorban a műszaki-fejlesztés-igényes ágazatok (szerszámgépgyártás, műszeripar, híradástechnikai gépek és berendezések gyártása, vegyipar) fejlesztését tűztük ki célul, és éppen ezekben az ágazatokban lassú a gyártmány- és gyártásfejlesztés. A gépiparban az egy éve gyártott késztermékek aránya az 1959. évi 15,4 százalékról 1962-ben 11,9 százalékra, a két éve gyártott késztermékek aránya 14,1 százalékról 11,3 százalékra csökkent. Különösen a szerszámgépgyártásban és a híradástechnikai iparban csökkent a

„fiatal” termékek aránya. Az 1961. évi 12,6 százalékról 1962-ben 17,9 százalékra nőtt a gépiparban a 12 évnél régebben gyártott termékek aránya.

A ráfordítások alapján számolva 1959 és 1962 között az alap- és alkalmazott kutatás kerekén 50 százalékkal, a fejlesztési tevékenység pedig 130 százalékkal bővült. Nem kielégítő azonban a kutatási eszközök koncentrálásának üteme. Amíg az ipari kutatási és fejlesztési költségek megkétszereződtek, a kiemelt iparágak kutatási és fejlesztési költségeinek részaránya az 1959. és 1962. években csökkent vagy egy helyben topogott. Így a híradástechnikai ipar részaránya 18,5-ről 16,4-re, a műszeriparé 8,9-ről 8,8-ra, a gyógyszeriparé 5,4-ről 5,7-re és az egyéb vegyiparé 7,7-ről 5,6 százalékra módosult.

A gépiparnak az egész ipar kutatási fejlesztési költségeiben való részesedése ebben az időszakban 62 százalékról 60,8 százalékra esett.

Egy-egy iparág vagy egy iparcsoport „kiemelése” önmagában nem elégséges. Lényeges *a konkrét gyártmányszerkezet*. Még egy következetesen végrehajtott ágazati (méretű) fejlesztéssel is „mellé”-fejlesztethetünk (tipikus bizonyítéka ennek a híradástechnikai ipar), és ilyenkor ágazaton belül kerül sor a beruházási eszközök szétforgácsolására.*

Csak a gyártmány- (vagy legalábbis gyártmánycsoport-) mélységű célmeghatározás teszi lehetővé a) a nemzetközi munkamegosztás követelményeinek megfelelő *termelészakosítást* (a KGST-országok általában azonos iparágakat fejlesztenek erőteljesebben, az ágazati szerkezeteket lényegében azonos irányban fejlesztik); b) a termelési profilok szűkítését és a világpiacon trendek figyelembevételével saját piaci trendjeink kialakítását és meghatározását; c) az ágazatközi kapcsolatok konkretizálását; d) a kutatás méretének és irányának meghatározását; e) az *egész ipar termékszerkezetének gazdaságos kialakítását*.

A kiemelt ágazatokra vonatkozó és a nagy vonalakban helyesnek bizonyult iparpolitikai elképzeléseket alapos, gyártmánymélységű kiemeléssel és szelekcióval tölthetjük csak meg a helyességet „garantáló” tartalommal. Csak így lehet felszámolni a beruházási eszközök és a tudományos kutatási erők szétforgácsolódásának tervezési és anyagi alapjait. A szétforgácsolt, hallatlanul széles gyártmányskálájú ipari termelés a fejlesztési eszközök szétforgácsolódásának objektív oka. A kutatási kapacitások szétforgácsolódása valójában csak tükörképe a rendkívüli heterogén termelési szerkezetnek. Ezt bizonyítja az is, hogy az *új gyártási profilok bevezetését rendszerint teljesen új kapacitások létesítésével valóstítják meg*.

Igen elenyésző a régi, elavult termékek gyártásának megszüntetése. (Például a minisztériumi gépiparban 1961-ben és 1962-ben évi átlagban mindössze 70—75 termék gyártását szüntették meg.) Az iparilag fejlett országokban e tekintetben *inkább a konvertálható kapacitások felszabadításának útját járják*. Ez a módszer nemcsak a beruházási eszközökben eredményez megtakarítást, de lehetővé teszi a viszonylag gyors és rugalmas reagálást a fogyasztói kereslet változására.

* A Beruházási Bank vizsgálata szerint a gépiparban az időtartamnormák figyelembevételével az értékhatáron felüli beruházásokra 1961—1964-ben átlagosan 30 millió Ft ráfordítás szükséges; a tényleges átlagos ráfordítás 17,6 millió Ft, s a gépipar kiemelt ágazataiban is csak 20,5 millió forint.

Számítások* szerint az Egyesült Államokban a termelékenység növekedésének csupán 15 százaléka fakad az új kapacitásbővítő beruházásokból, a többi 80—85 százalék a feldolgozási módszerek és a gyártmánykonstrukció fejlesztésének eredménye. A McGraw-Hill Konjunktúrakutató Intézet vizsgálata szerint a kutatásra és fejlesztésre fordított költségek gyorsabban térülnek meg, mint az új berendezések és gyárak létesítési költségei. Kanadában e vizsgálatok eredménye alapján arra az álláspontra helyezkednek, hogy előtérbe kell helyezni a gyártástechnológia és a gyártmánykonstrukció fejlesztését. Svájc gépipari beruházásaira jellemző, hogy a Szövetségi Gyárfelügyelők elé terjesztett beruházási terveknek 60—65 százaléka a *meglevő* berendezések átalakítására és korszerűsítésére, a *meglevő* épületek felújítására vonatkozik.**

Nálunk az új profil rendszerint teljesen új termelőkapacitást kíván. Az új létesítmény létrehozása időigényes. Így a ma korszerűnek minősített termék gyártásbavételekor már részben elavul, gyártása nem olyan gazdaságos, mint a szükséglet felmerülésekor. Gyors technikai avulásnak kitett termék esetében különösen fontos, hogy minél korábban, minél nagyobb kapacitást állíthassunk a termék előállítására. Teljesen alaptalan valamiféle lineáris felfutást tervezni. Ezt az 5. sz. táblázat adatai is bizonyítják.

5. sz. táblázat

A B₁₂ vitamin és a klorocid termelésének és világsi árának változása (1957 = 100)

Év	Klorocid		B ₁₂ vitamin	
	Hazai termelés indexe	Világsi árindex	Hazai termelés indexe	Világsi árindex
1958	190,7	86,6	198,2	71,0
1959	278,6	66,7	334,5	60,7
1960	450,0	33,4	831,3	35,7
1961	612,6	24,0	2204,4	11,8
1962	1043,1	20,0	5895,9	7,5

Az ipar *ágazati* szerkezete az elmúlt hét esztendőben lényegében kedvező irányba módosult. Ez elsősorban a gazdaságtalan szénbányászat arányának csökkenésében és a vegyipar arányának gyors ütemű növekedésében jut kifejezésre. Az ipar *gyártmány*struktúrájának átalakításában lassabban haladunk előre, aminek egyik oka, hogy tisztázatlanok még azok az objektív kritériumok, amelyek alapján gyártmány-mélységben differenciálhatnánk a fejlesztést. Az optimális szerkezet közzelítése differenciáltabb fejlesztést tesz szükségessé.

A mezőgazdaság szocialista átalakításának hatása a népgazdaság szerkezetére

A népgazdaság szerkezetének alakulására az utóbbi években a legjelentősebb hatással a *mezőgazdaság szocialista átszervezése* volt. Ennek hatásai ma is érezhetően befolyásolják népgazdaságunkat. Inkább egy

* Cavanagh, I. R.: Patent law and engineer. The Professional Engineer and Engineering Digest. 1962. 5—6. sz.

** Engineering Industry in the Countries of OEEC. 1959.

új tendencia, egy újszerű szerkezeti változás kezdetéről, mint betetőzéséről beszélhetünk.

A mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése változásokat okozott a) a *beruházások* szerkezetében, amennyiben az eszközök növekvő hányadát kapta a mezőgazdaság; b) az *ipar* szerkezetében, amennyiben nő a nagyüzemi termeléshez nélkülözhetetlen különféle vegyszerek, eszközök, építőanyagok és berendezések termelése; c) a *külkereskedelem*, elsősorban a gépipport összetételében (traktor stb.).

A mezőgazdasági beruházások részesedése megnőtt az összes beruházáson belül, mint azt a 6. sz. táblázat adatai mutatják. A kedvező politikai feltételek mellett ennek is szerepe volt abban, hogy a mezőgazdasági termelés az átszervezés időszakában sem csökkent.

6. sz. táblázat

A mezőgazdasági beruházások alakulása*

Év	Beruházási érték	
	milliárd forintban	a népgazdasági beruházások százalékában
1959	5,7	17,8
1960	7,6	20,3
1961	5,8	17,6
1962	7,1	18,6
1963	8,6	20,2

* 1960-ig 1959. évi változatlan áron, 1961-től folyó áron.

A termelési rendeltetésű állóeszköz-állomány 1959 és 1963 között a mezőgazdaságban (a tenyész- és az igásállatok nélkül) mintegy 18 százalékkal növekedett, annyival, mint a népgazdaság összes állóeszköz-állománya. Ez nem annyira mennyiségi, mint minőségi, korszerűségi szempontból jelentős fejlődés. A mezőgazdaságnak a népgazdaság termelési rendeltetésű állóeszköz-állományában való részesedése az 1959—1962. évi 22 százalékos átlaghoz viszonyítva 1963-ra (január 1-i adat) mégis 20,8 százalékra csökkent, ugyanis a mezőgazdaságban nagyarányú selejtezés volt. Az 1959—1961-ben kisselejtezett állóeszközök az 1959 január 1-i állománynak 14,5, és a három évi teljes mezőgazdasági üzembehelyezésnek csaknem 60 százalékát tették ki.

A mezőgazdasági termelés nem elégíti ki a megnövekedett igényeket (bruttó termelése 1963-ban mintegy 5 százalékkal haladta meg az 1958—1960. évek átlagát). Tovább nőtt az ipari és a mezőgazdasági termelés közötti szakadék. A mezőgazdaság fejlesztése kulcskérdéssé vált. A mezőgazdaság anyagi-technikai bázisát az eddiginél gyorsabb ütemben kell fejleszteni.

Bizonyos ideiglenes jellegű és bizonyos tartós tényezők hatására a mezőgazdaság magas beruházásigényű.

Az *ideiglenes* tényezők lényegében a társadalmi-gazdasági átalakulásból fakadnak. Ilyen tényező volt maga az átszervezés, amely szinte egyik napról a másikra elavulttá változtatta, feleslegessé tette a kisgazdaságok „technikáját”, eszközeit, sőt a berendezések, épületek egy ré-

szét is. Ideiglenesen ható tényező a mezőgazdasági (elsősorban a produktív körű) munkaerő hirtelen áramlása a faluból a városba.

A társadalmi-gazdasági tényezők miatt az üzembehelyezett beruházások (és elsősorban a gépi beruházások) nagyrészt csak a mezőgazdaságból különböző módokon *kieső teljesítményeket pótolták* és csak kis részben járultak hozzá a tényleges termelési kapacitások növeléséhez.* A KSH számításai szerint a termelészövetkezetek közös és háztáji gazdaságaiban elvégzett traktor-, kombajn- és tehergépkocsi-munkák 1962-ben 28 százalékkal több kézi munkanapot takarítottak meg, mint 1961-ben, azonban az összes szükséges kézi munkának még így is csak 11 százalékát pótolta a gépi munka.

Az *állandóan* ható tényezőknek három fő csoportja van:

a) A mezőgazdasági beruházások egy része viszonylag lassan térül meg (gyümölcsös-telepítés, öntözőberendezések létesítése stb.) a mezőgazdasági termelésre ható természeti tényezők miatt. A beruházások egy része nem úgy „lép be”, mint az iparban, ahol akár egy komplexum részegységét is üzemeltethetjük. Itt a beruházások egy részének belépése — éppen a természeti tényezők hatására, amelyeket a közvetlen emberi munka csak korlátozottan befolyásolhat — elnyújtott folyamat.

b) A mezőgazdaság eszközigenyességét fokozza, hogy itt bizonyos mértékű meg nem szüntethető kapacitás-„kihasználatlanság” van. A mezőgazdaság technológiai folyamatai szükségszerűvé teszik, hogy a technikai felszereltség ne valamilyen átlaghoz igazodjék, hanem a mezőgazdaság csúcsidőjéhez.

c) A mezőgazdaságban a munkamegtakarító beruházások gyorsabb ütemű növelését azért is indokoltnak tartom, hogy *a foglalkoztatottak egyre nagyobb hányada dolgozhassék a magasabb termelékenységű ágazatokban.* (Míg Magyarországon 1962-ben a foglalkoztatottak 38,4 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban, addig az NDK-ban 17,5, az NSZK-ban 1959-ben 14,6, Dániában 1955-ben 22,9, Franciaországban 1957-ben 25,7 és Olaszországban 1960-ban 29,5 százaléka.) Az 1959. évi ágazati kapcsolati mérleg (ÁKM) adatai szerint a magyar népgazdaság termelőágazataiban teljesített összes munkaórának több mint a felét a mezőgazdaságban teljesítették. A strukturális fejlődés nemzetközi tapasztalatai arra utalnak, hogy egy viszonylag lassú volumennövekedésű, kevésbé termelékeny ágazat termelékenységét célszerű az átlagosnál gyorsabban emelni, hogy munkaerőt szabadíthassunk fel a már eleve magasabb termelékenységű olyan ágazatok számára, ahol a termelés szükséges növekedési üteme a termelékenység emelkedésénél nagyobb.

Közgazdasági tanulmányok** sokoldalú összehasonlító munkák alapján kimutatták, hogy a mezőgazdaság eszközigenyessége a legtöbb tőkésországban az iparénak mintegy a kétszerese. R. Garst adatai szerint az amerikai iparban az egy foglalkoztatottra jutó állóeszköz mintegy 15 ezer dollárra tehető. Egy mezőgazdasági dolgozóra ennek mintegy a kétszerese, 30 ezer dollár jut.***

* Például a mezőgazdaság összes vonóerő-kapacitása (traktorok és igásállatok összesen) az 1935. évi 945 ezer LE-ről 1962-ben mindössze 1213 ezer LE-re emelkedett, miközben a traktorok vonóerő-kapacitásának aránya 10 százalékról 75,5 százalékra emelkedett. 1959. március 31. és 1963. március 31. között a 109 kh szántóterületre jutó összes vonóerő-kapacitás 16 LE-ről 17 LE-re emelkedett. Forrás: Mezőgazdasági Statisztikai Zsebkönyv 1963.

** Bródy András és Rác Jenő tanulmányai.

*** U. S. News and World Report. 1962. IV. 2.

Magyarországon az átszervezést követő időszakban — 1961. év kivételével — ugyan nőtt az egy mezőgazdasági keresőre jutó beruházás, azonban 1963-ig az egy ipari foglalkoztatottra jutó beruházás 38 százaléka alatt maradt.

7. sz. táblázat

Az egy keresőre jutó beruházás alakulása az iparban és a mezőgazdaságban

Megnevezés	1959	1960	1961	1962	1963
Az egy mezőgazdasági keresőre ¹ jutó beruházás (Ft)	2910	3945	3261	4193	5301
Az egy ipari foglalkoztatottra jutó beruházás (Ft)	11 145	11 717	11 577	12 439	14 056
Aránymutató (1 : 2) %-ban	25,9	33,6	28,1	33,7	37,7

1) Létszám a jan. 1-i állapot szerint.

Szó sincs arról, hogy egyik évről a másikra ugrásszerűen vagy főleg mechanikusan átcsoportosíthatunk jelentős beruházási összegeket a mezőgazdaságba. (1964-ben — terv szerint — a mezőgazdaság az összes népgazdasági beruházásoknak 23 százalékát kapja.) Célszerűbb, ha a beruházásokat egyenletes ütemben növeljük. A lökészerűen beáramló eszközök hatékony befogadására rendszerint nincs felkészülve az adott ágazat, különösen nem a mezőgazdaság. Elképzelhető olyan ugrásszerű beruházásnövekedés, amely például a meglévő gépállomány, elsősorban a munkagépállomány bővítésére irányul, de olyan összetételű fejlesztés, amely a kivitelező apparátusok egészét erőteljesen igénybe veszi, aligha járhat optimális eredménnyel. Behatóan kell mérlegelni azt is, hogy a beruházási eszközök milyen hányadát célszerű egy adott időszakban közvetlenül a mezőgazdaságba fektetni, s milyen hányadát szükséges a mezőgazdaság fejlesztésére más népgazdasági ágakba (szállításba, iparba) juttatni.

A mezőgazdaságban a holtmunka-ráfordítások növelését — elsősorban a gépek és berendezések tekintetében — elő kell készíteni a megfelelő számú és képzettségű mezőgazdasági szakmunkás, agronómus és mezőgazdasági mérnök kiképzésével. Ugyancsak gondosan kell megválasztani a mezőgazdasági beruházások anyagi-műszaki összetételét, sőt a mezőgazdasági beruházások ágazati struktúráját. Ezekkel a problémákkal mind ez ideig nem igen foglalkozott elég mélyen a közgazdasági irodalom, holott ezek tisztázása a mezőgazdasági beruházások hatékonyabbá tételének feltétele. A jelenlegi fejlesztési ráfordítások megtérülése lassú.

A járulékos befektetések bizonyos minimumára persze szükség van az összráfordítás gyors megtérüléséhez. Például egy mezőgazdasági traktor csak abban az esetben járul hozzá hatékonyan a mezőgazdasági munka termelékenységének emeléséhez, ha megfelelő számú munkagép, pótkocsi stb. is rendelkezésre áll.

Nem speciálisan mezőgazdasági probléma a járulékos beruházások kérdése. Napjainkban különösen a mezőgazdaságban van nagy jelentősége a komplex beruházási politika megteremtésének. Általános tünet, hogy a beruházásokat a fő tevékenységre (rendszerint valamilyen termelési feladat végrehajtására) összpontosítják és nem mérik fel, hogy a

fő tevékenység fejlesztése milyen járulékos igényeket (magtárak, raktárak, hűtőházak stb.) támaszt. Ezért a beruházások kimutatott gazdaságossága sem megbízható, hiszen a járulékos beruházási igény (amely előbb-utóbb felmerül) jelentősen befolyásolhatja a főtevékenység gazdaságosságát.*

A mezőgazdaság termelési szerkezetére jellemző, „anyagigényességének” növekedése. A KSH adatai szerint például az 1958—1960-as évek átlagához képest a műtrágya-felhasználás 1961-re 44, 1962-re 80, 1963-ra mintegy 95 százalékkal nőtt. 1958-ban 80 ezer, 1962-ben már 150 ezer kat. holdon végeztek talajjavítást. 1962-ben az öntözött terület az öntözhető terület 83 százaléka emelkedett. Az összes anyagköltség 1962-ben (1959. évi változatlan áron) 15,4 százalékkal haladta meg az 1958. évi színvonalat.

Az ország vetésszerkezete az intenzívebb, gazdaságosabb kultúrák javára változott. Nőtt a takarmánygabona, az ipari növények, a gyümölcsfélék vetésterületének aránya. Tért hódítottak az intenzívebb, nagyobb hozamú növényfajták. 1962 őszén a búza vetésterületének közel 60 százalékan intenzív fajtákat vetettek.

A szállítás és a népgazdasági szerkezet

Korunkban a termelési folyamatok felgyorsulnak. A belső és a nemzetközi méretű munkamegosztás erőteljesen differenciálja a termelést. A piaci igények bővülnek, a világpiaci verseny fokozódik. Nő a speciális szállítást kívánó anyagok és termékek iránti igény. Mindezek szükségessé teszik, hogy a termelési folyamatok kiszolgálása is meggyorsuljon, az anyagok egyre kevesebb időt töltsenek a termelési folyamatok között és minél gyorsabban eljussanak a felhasználóhoz. Maga a szállítási apparátus is átalakulóban van, és alkalmazkodik az újfajta szállítási igényekhez (csővezetékes szállítás, nyomás alatti szállítás, mélyhűtés stb.). A hírközlés, a gyors, pontos és sokoldalú információközlés és -feldolgozás is az óriásira nőtt termelőapparátusok vezetésének nélkülözhetetlen elemévé vált. A szállítás és hírközlés ma különösen erőteljesen befolyásolja a gyártási ciklust, a gyártástól a fogyasztásig terjedő forgalom időszükségletét.

A nagyüzemi és egyre specializálódó mezőgazdaság mennyiségileg is, minőségileg is új igényeket támaszt a közlekedéssel szemben. A szállítási költségek alakulása erőteljesen hat viszont a termelési specializációra. A szállítás időtartama és minősége befolyásolja egyes gyorsan romló, nagyértékű termékek termesztését.

A termelőerők területi elhelyezésében végbemenő változásokat — például a vidéki ipartelepítési program végrehajtását — ugyancsak követni kell a szállítási és hírközlési rendszer fejlesztésével. Sőt, megfontolandó, nem célszerűbb-e a szállítási és hírközlési berendezések, kapacitások, útvonalak stb. előbbi kiépítése és csak ezt követően a termelő munkahelyek létrehozása.

* A Beruházási Bank Baranya megyei fiókjának egyik 1963. évi jelentése szerint a Pécsi Állami Gazdaságnak 300 kh-nyi új telepítésű franciabarack-ültetvénye van. A barack értékesülését azonban rontja, hogy nincs manipulációs és tárolótér, osztályozó gépsor, jó vízellátás (lajttal hordják a vizet); de hiányoznak a talajműveléshez és a faállomány ápolásához szükséges munkagépek és a gyümölcs szállításához szükséges gép- és pótkocsik stb.

Az iparvállalatok összevonása is fokozza a szállítással és a hírközléssel szembeni igényeket. Az iparvállalatok összevonását előbb-utóbb a termelés erőteljesebb specializálása követi, ami — még azonos volumen mellett is — jelentős szállításiigény-növekedéssel járhat. A nagyvállalati rendszer minőségileg új igényeket támaszt a hírközléssel szemben is. Az információk gyors és rendszeres gyűjtése közvetlen hírközvetítő kapcsolatok (közvetlen telefon, telex stb.) létesítését teszi indokolttá, legalábbis a legnagyobb gyáregységekkel. A koordinált gyáregységi termelési programozásnak ez immár elengedhetetlen feltétele.

Az elmondottak alapján, nézetem szerint, aállítás fejlesztésére és korszerűsítésére fordított összegek adott körülmények között nagyobb arányban járulhatnak hozzá sok vonatkozásban a nemzeti jövedelem emelkedéséhez, mint azonos értékű termelési kapacitás létesítése. A közlekedés napjainkban a munka társadalmi termelékenységének növelésében fontos szerepet játszik.

A tényleges szállítási igények és a rendelkezésre álló kapacitások között feszültség van. A múlt év egyes időszakában például a MÁV az építőipar és a mezőgazdaság szállítási igényeinek csak 40—60 százalékát elégítette ki időben, ami késleltette a létesítmények kivitelezését, rontotta a mezőgazdasági termékek értékesülését.

A népgazdaságnak ez az ágazata 1958—1960-ban a népgazdasági beruházások 11,8 százalékát kapta. 1961-ben ez az arány 9,4, 1962-ben 11 százalékra csökkent, 1963-ban azonban részesedése már 12,7 százalékra emelkedett. A szállítási és hírközlési ágazat 1959. január 1-én a termelési rendeltetésű állóeszközök 37,4 százalékában, 1963. január 1-én már csak 34,1 százalékában részesedett. A csökkenés egyik oka, hogy az utóbbi 3—4 évben az ágazat a meglevő állóeszközökben való részesedéséhez viszonyítva csak mintegy 40—45 százalékban részesedett az új állóeszközök üzembehelyezéséből. (1959. január 1-én a szállítási és hírközlési ágazat a népgazdaság termelési rendeltetésű meglevő állóeszközeiből 37 százalékban, ezzel szemben az üzembehelyezésekből csak 11—12 százalékkal részesedett.)

Beruházási politikánk hatása a szerkezetre

Azok az állandóan és ideiglenesen ható tényezők, amelyekről eddig szó volt — legalábbis az elkövetkezendő néhány évben — napirendre tűzik az eszközigenyes népgazdasági ágak fokozott ütemű fejlesztését. Ezt természetesen csak az adott időszakban rendelkezésünkre álló erőforrások bizonyos átcsoportosításával érhetjük el. Úgy vélem, ilyen átcsoportosítási lehetőséget rejt magában az ipar. Nemcsak azért, mert a többi ágazattal szemben lényegesen nagyobb arányú beruházásban részesült, hanem azon megfontolásoknál fogva is, amelyek szerint a szűk népgazdasági keresztmetszetek bővítése a többi keresztmetszet hatékonyságát, kihasználását is javítja, s így általában igen gazdaságos népgazdasági szinten. Ideiglenesen szükséges lehet beruházási eszközöket az ipartól elvonni éppen az ipar későbbi fejlesztésének megalapozására. Az ipar gazdaságos fejlesztését ma nem kismértékben éppen a mezőgazdaság, valamint aállítás és hírközlés elmaradottsága fékezi. Nem mondunk le ezzel az iparfejlesztés elsődlegességéről, sőt, egy koncent-

rálabb, megalapozottabb és ennél fogva hatékonyabb iparfejlesztésre állunk rá. Valószínű, hogy ha a mezőgazdaság, a szállítás és a hírközlés fejlettségi színvonala összhangban lesz a népgazdaság igényeivel, az eszközök viszonylag kisebb hányada is elég lesz majd a kielégítő ütemű fejlődésükhöz.

A beruházási struktúra a nemzeti jövedelem növekedésének, a gazdaságos szerkezet kialakításának fontos tényezője.

8. sz. táblázat

A nemzeti jövedelem termelése és felhasználása 1958—1963 években
(az előző év százalékában)

Év	A nemzeti jövedelem*		Felhalmozás	
	Összesen	Ebből: nem termelő fogyasztás	Összesen	Ebből: állóalap-növekedés
1958	106,2	105,0	78,6	154,9
1959	106,9	108,1	117,7	110,4
1960	110,2	107,2	134,9	134,3
1961	106,1	101,6	105,0	91,1
1962	104,7	104,3	112,1	111,8
1963	105,0	106,0	111,0	.

Forrás: A nemzeti jövedelem és a lakosság életkörülményei 1962. Statisztikai Időszaki Közlemények.
* 1959. I. 1-i áron.

A 8. sz. táblázatból látható, hogy a nemzeti jövedelem növekedési üteme 1961 óta csökken. Előzetes adatok szerint a második öt éves tervidőszak első három esztendejében a nemzeti jövedelem növekedése mintegy 17 százalék volt, a tervezett 20 százalékkal szemben. A beruházási előirányzatot mégis több mint 10 százalékkal túlteljesítettük. Így a felhalmozás aránya az 1958. évi 19,5 százalékról 1963-ra mintegy 28 százalékra emelkedett.

Az anyagi termelés ágaiban a munkatermelékenység növekedése lényegében azonos volt az állóeszköz-ellátottság emelkedésével. Az egy foglalkoztatottra jutó termelő állóeszközök bruttó értéke 1962-ben 1960-hoz viszonyítva 14, a nemzeti jövedelem 13,6 százalékkal nőtt.*

Ezen belül az iparban az egységnyi állóeszközre jutó nettó termelés 1 százalékkal meghaladta az 1960. évi színvonalat, az építőiparban és a mezőgazdaságban viszont a mutató értéke 17, illetve 10 százalékkal romlott.

A korábban kialakult népgazdasági szerkezetben a befektetések tehát nem nyújtottak kielégítő termelékenységnövekedést. (Megjegyzendő, hogy az állóeszköz-üzembhelyezések és a nemzeti jövedelem alakulásában bizonyos egymásutániséggel, fáziseltolódással számolni kell.)

A termelő beruházások volumene 1963-ban az 1958. évinek éppen a kétszerese volt (16,4 milliárd forintról 33,9 milliárd forintra emelkedett.) Igaz, ennek a jelentős befektetésnek a hatékonyságát ma még nem mérhetjük le, néhány jel azonban arra enged következtetni, hogy az előirányzott szerkezeti változások szempontjából a beruházások hatékonysága nem kielégítő.

* 1959. évi változatlan áron. Forrás: A nemzeti jövedelem és a lakosság életkörülményei 1962. Statisztikai Időszaki Közlemények

Egy beruházási volumen csak akkor járulhat hozzá hatékonyan az előirányzott szerkezetváltozáshoz, ha az a használati értékek, az anyagi-műszaki összetétel, a kivitelezés sorolása és időtartama stb. szempontjából a megtervezett termelési struktúrának megfelelő szerkezetben áll rendelkezésünkre.

Ma még nem számolunk kielégítően *a beruházási keretek realizálási feltételeivel, vagyis azzal, hogy rendelkezésre állnak-e már mindazon gépek, berendezések, anyagok, tervezési kapacitások, importlehetőségek, munkaerő stb.* — egyszóval erőforrások —, amelyek a beruházási eszközök realizálásának materiális feltételeit képezik, és azzal, hogy *konkrét összetételük* (minőség, korszerűség stb.) kielégíti-e a szerkezetváltozás követelményeit. A beruházási kereteket természetesen lehet egyik vagy másik ágazatba koncentrálni. Lehetőség van az ilyen jellegű kiemelésre. Ha azonban a beruházási javak anyagi összetétele nem felel meg ennek a terv szerinti felhasználásnak, úgy maga a termelési szerkezet is eltorzulhat, illetve ha a beruházási cél nem gazdaságos, úgy maga az eszközkoncentráció is elveszti gazdasági tartalmát. Mindez arra utal, hogy a beruházási eszközök koncentrációja nem mennyiségi, hanem elsődlegesen minőségi vizsgálatokon alapuló feladat.

A beruházások anyagi összetételével kapcsolatosan kiegészítésre szorul a beruházások intenzív és extenzív jellegéről vallott eddigi felfogásunk. Az intenzív beruházások kritériuma nem lehet pusztán az, hogy műszakilag fejlettebb a réginél. Egy új kapacitás lehet bár műszakilag fejlettebb a meglévőnél, de ha ezzel egyidejűleg máshol *sokkal fejlettebbeket* is üzembehelyeznek, elmaradásunk még növekedhet is. Fontos mérce a világszínvonal. Véleményem szerint mindkét mércét alkalmaznunk kell, mégpedig az exportágazatokban inkább az utóbbit, a zömmel hazai piacra termelő ágazatokban inkább az előbbit.

Önmagában abból, hogy a beruházások géphányada az 1961. évi 39 százalékról 1963-ban 47,8 százalékra (ebből az iparban 47,2 százalékról közel 60 százalékra!) emelkedett, messzemenő következtetéseket még nem vonhatunk le beruházásaink hatékonyságára.*

Figyelemre méltó viszont, hogy az állami gépi beruházásokban 1958—1960. években mindössze 7 százalék volt a műszerberuházások aránya. 1963-ban az az arány csak kismértékben, 6 százalékra növekedett. Ezzel szemben a beruházott forgácsoló szerszámgépeken belül magas az eszterga jellegű vas- és fémmegmunkáló gépek aránya, mintegy 35 százalék. Az összes forgácsoló szerszámgépek aránya a gépi beruházásokban 1958—1960-ban 9,2 százalékra tehető. A forgácsmentes szerszámgépek aránya mindössze mintegy 2 százalék, az erősáramú villamosipari gépek részesedése pedig nem éri el az 5,5 százalékot. A szerszámgéppark bővítésére nemegyszer 13—15 évvel ezelőtti konstrukciókat alkalmaznak.

Jogos a kérdés, a beruházók miért nem igénylik a korszerűbb technikát képviselő gépi berendezéseket? Miért alacsony a műszerberuházások aránya? Miért magas az univerzális forgácsológépek részesedése stb.?

A dekoncentrált termelés *ellentétes a korszerű, speciális igényeket kielégítő célgépesítéssel, a magas műszerezettségű fokkal.* A termelési

* Megjegyezzük, hogy 1963-ban a géphányad növekedésében az építési beruházások elmaradásának és a terven felüli mezőgazdasági gépbeszerzésnek is szerepe van.

profilok tisztázatlansága is arra ösztönzi a beruházót, hogy olyan technológiát, olyan gépparkot alkalmazzon, amely egyetemes jellegű és így a termelési feladatok szélesebb skáláját képes elvégezni, mint a speciális berendezések. A széles termelési profil szülője a korszerűtlen technikának, ez viszont újratermeli lényegében a régi struktúrát.

A beruházási volumen és a beruházási erőforrások összetétele, továbbá a népgazdasági szerkezet között van még egy összefüggés, amely az *időtényezőben* jut kifejezésre. Beruházási ráfordításaink igen jelentős hányadát évről évre a már folyamatban volt (részben), elhúzódó létesítmények kivitelezésére fordítjuk.

Például a második hároméves terv időszakában a minisztériumi előirányzatok 63,4 százaléka az 1958. január 1-én már folyamatban volt beruházások céljait szolgálta, és csak 36,6 százaléka képezte az újonnan kezdett beruházások fedezetét. Az előirányzatok 40 százaléka jutott a hároméves tervben befejeződött és 60 százaléka az 1960. december 31-e után befejeződő beruházásokra.*

Az üzembe nem helyezett állomány értéke meghaladja az éves beruházási teljesítés 70 százalékát (noha az utóbbi két évben aránya csökkent). Jellemző, hogy míg a beruházási forintterveket évről évre jelentősen túlteljesítettük (1962-ben és 1963-ban is mintegy 6 százalékkal), addig az üzembehelyezésekben mintegy 10 százalékos elmaradás mutatkozik.

A központi elhatározásokat megvalósító (központi forrásból finanszírozott) beruházások tervteljesítése rendszerint 100 százalék körüli. A saját forrásokból finanszírozott beruházások tervteljesítése viszont 1962-ben 141, 1963-ban 160 százalék volt. Részben ebből adódik, hogy az értékhatár feletti beruházások üzembehelyezése az átlagos üzembehelyezési foknál nagyobb arányú elmaradást mutat.

A tényleges üzembehelyezések és a programban előirányzott üzembehelyezések alakulását a 9. sz. táblázat mutatja.

9. sz. táblázat

Az 1962-ben üzembehelyezett értékhatár feletti beruházások*

Megnevezés	Db	%	Millió Ft	%
Összesen üzembehelyezve	203	100,0	4208,0	100,0
Ebből:				
1963. évi üzembehelyezésre tervezve	7	3,4	108,0	2,6
1962. évi üzembehelyezésre tervezve	91	44,8	1890,6	45,0
1961. évi üzembehelyezésre tervezve	69	34,0	1321,6	31,4
1960. évi üzembehelyezésre tervezve	29	14,3	453,5	10,7
1959. évi és annál korábbi üzembehelyezésre tervezve	7	3,5	434,2	10,3

* A Beruházási Bank adatai alapján.

Az 1962-ben üzembehelyezett értékhatár feletti beruházásoknak tehát kevesebb, mint a felét tervezték eredetileg az 1962. évi üzembehelyezésre, *több mint a felét a megelőző években kellett volna üzembehelyezni. Sőt, az 1962-ben üzembehelyezett beruházásoknak mintegy ötödét kétéves és azt meghaladó késéssel helyezték üzembe.*

* Nemenyi István: A beruházási politika főbb kérdései. 185. l. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1963.

A beruházások elhúzódása deformálhatja a megtervezett struktúrát egyfelől úgy, hogy a bizonyos időpontra tervezett kapacitás nem lép be, másrészt úgy, hogy a beruházási eszközöknek csak egy részét fordíthatjuk a korábbiaknál gazdaságosabb beruházásokra, ugyanis az eszközök jó részét lekötik a folyamatban levő, elhúzódó beruházások.

Összefoglalva: beruházásaink egy része nem felel meg a gazdaságosági követelményeknek, termelésünk összetétele a piaci igényeknek. Ez lassítja a nemzeti jövedelem növekedését, de kényszerű kapacitástartalékolást is eredményez. Így a termékeinkkel szembeni piaci (külső és belső) korlátok előbb-utóbb a beruházási tevékenységre is visszahatnak és végső soron lelassulhat az egész gazdasági fejlődés.

Népgazdaságunkban rendkívül fontos a korszerű kapacitások gyors megteremtése, az erőteljes gyártmányfejlesztés, a lemaradt ágazatok fejlesztése, a munka társadalmi termelékenységének fokozása. A növekvő nemzeti jövedelem lehetővé teszi a belső fogyasztás színvonalának emelését, az élénkebb, megalapozottabb, gyorsabb beruházási tevékenységet, valamint a népgazdasági szerkezet rugalmas, állandó korszerűsítését.

BEVEZETÉS A DEMOGRÁFIÁBA

(Szerkesztette: dr. Szabady Egon)

A munka az első kísérlet a magyar társadalomtudományi publikációkban egy átfogó demográfiai kézikönyv szerepének betöltésére. Fő célja a demográfiai jelenségek mérésének, elemzésének a tudomány mai szintjén való ismertetése.

Főbb fejezetei: A demográfia fogalma, tárgya és módszere; A népesség állapota; Család, házasság; Születés, termékenység; Halálozás; Vándorlás; Reprodukció; A demográfia története; Népesedéspolitika; Népesedésstatisztika.

Részletes táblázatok, valamint számos grafikon szemlélteti a könyv mondanivalóját, s használatát segíti a közölt mutatók és képletek jegyzéke, a csatolt bibliográfia.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.

HOCH RÓBERT:

A marxista közgazdasági kutatások néhány fontos kérdéséhez

Az 1963. december 13-i kommunista közgazdász aktíva összehívását az tette aktuálissá, hogy a párt általános ideológiai offenzívát hirdetett meg, s a társadalomtudományok egyes ágainak a maguk területén konkretizálniuk kell az ideológiai offenzíva helyes értelmezését és a vele kapcsolatos feladatokat. Nyers Rezső, a Központi Bizottság titkára, elnöki megnyitójában a következőképpen foglalta össze az eszmei offenzíva kettős célját: „Az egyik cél, hogy fokozzuk a tudományos előrehaladás ütemét, bővítsük a tudományos tisztánlátás körét. A másik cél, hogy szélesítsük a marxista közgazdaságtan ismerőinek és híveinek körét. Ez a két cél valóban egységet alkot.”*

Az aktíva-ülésen** igen sok fontos kérdést érintettek. Bár kétségtelen, hogy a résztvevők a marxizmus platformján álltak, mégsem alakult ki még megközelítően sem egységes álláspont a legfontosabb vitatott kérdésekben; sőt — véleményem szerint —, a vita nem is irányult eléggé a problémák lényegére. (Például nem jutott kellő tér annak megvitatására, hogy melyek a gazdasági mechanizmus vizsgálatának fő problémái, mert a vizsgálat *létjogosultságának* vitatása erről elvonta a figyelmet és az energiát.) De sok alapvető kérdés kívül is rekedt a vitából. (Például olyan jelentős probléma, mint a két rendszer békés koegzisztenciájának viszonyai között a burzsoá ideológia behatolásának formái és az ellenük való harc módozatai.)

A résztvevők nem térhettek hát haza az ülés után úgy, hogy tarso-lyukban vigyék a vitában kialakított vagy a referátum alapján vita nélkül elfogadott, a közgazdaságtudomány feladataira vonatkozó irányelveket, amelyeket csak konkretizálniuk kell a saját munkaterületükre. A nyitva maradt (vagy fel sem vetett) kérdéseket a kommunista közgazdáknak nagyrészt még ezek után kell tisztázniuk. Ezeknek a problémáknak a száma igen nagy. Az aktívaülés óta eltelt időben is több, egyik vagy másik vitatott kérdéssel foglalkozó tanulmány jelent meg.*** Jelen cikkemben néhány olyan (egymással sok tekintetben szorosan összefüggő) gondatlkörrel szeretnék foglalkozni, amelyet az imént említett tanulmányok nem vagy csak érintőlegesen tárgyalnak. E problémakomplexumok a következők: 1. A közgazdaságtudomány pártossága és a való-

* Közgazdasági Szemle, 1964. 2. sz. 238. 1.

** Háy László referátumát és a vitáról szóló ismertetést lásd a Közgazdasági Szemle 1964. 2. számában.

*** Lakos Sándor: A közgazdaságtudomány néhány elvi kérdéséhez. Társadalmi Szemle, 1964. 2. sz.; Földes Károly: A marxista közgazdaságtudomány fejlesztéséért (Uo.); Ripp Géza: Az empirizmus és a marxi politikai gazdaságtan, Közgazdasági Szemle, 1964. 3. szám.

ság megismerése. 2. A polgári közgazdaság és közgazdaságtan eredményeinek átvétele és a burzsoá ideológia hatása. 3. A tervszerűség és a gazdasági mechanizmus vizsgálata.

1. A közgazdaságtudomány pártossága és a valóság megismerése

Közhelyszerű igazság, hogy a közgazdaságtan pártos tudomány, hogy a marxista közgazdaságtudomány a munkásosztály pártja világnézetének szerves alkotórésze, amely cselekvése számára eszmei alapul szolgál, s hogy éppen a proletariátus álláspontjára helyezkedő közgazdaságtudomány képes a valóság teljes feltárására, és csak ennek alapján lehet a gazdaságot a történelmi követelményeknek megfelelően megváltoztatni. Az ideológiai offenzívában fontos feladat, hogy erősítsük közgazdaságtudományunk pártos jellegét.

Csakhogy a közgazdaságtudomány jellegéről tett előbbi megállapítás annyira elvont és általános igazság, hogy nem jelölheti meg konkrét feladatainkat az ideológiai offenzívában, nem adhat konkrét mércét az egyes művek megítélésében. Ezért is lett a probléma az aktíva egyik fontos vitakérdése.

Az egyik felszólaló arra hívta fel a figyelmet, hogy a korábbi években más értelmet tulajdonítottak a közgazdaságtudomány pártosságának, mint ma; illetve napjainkban különböző értelmezései léteznek egyidejűleg. Magán az aktíván is különböző megfogalmazásai hangzottak el a pártosság lényegének, követelményeinek, köztük a pártosság korábbi hibás értelmezése is. Mégis, mint a továbbiakban igyekszem megmutatni: véleményem szerint a különféle megfogalmazások nagy része nem egymást kizáró jellegű, hanem ellenkezőleg, kiegészíti egymást.

Talán induljunk ki abból a megfogalmazásból, amely a vitában hangzott el: „Legyünk tisztában azzal, hogy a legpártosabb cselekedet a közgazdaságtudomány terén az, ami előreviszi népgazdaságunkat abba a társadalmi irányba, amely pártunk programjának döntő része.” (Vajda Imre felszólalása.) Én is azt hiszem, hogy a pártosság szempontjából az a legfontosabb, ami a szocializmus ügyét, a szocialista népgazdaság és a marxista közgazdasági elmélet fejlődését segíti. Hiába hangzik valamilyen megállapítás szuperforradalminak, osztályharcosnak, ha nem segíti, sőt, gátolja a szocializmus fejlődését, akkor nem pártos, hanem objektíve az osztályellenséget, a kapitalizmust, szélső esetben az ellenforradalmat szolgáló ideológia. Erre éppen elég idevágó példát ismerünk.

Az idézett definíciót, amely talán a pártosság lényegének legfontosabb oldalát ragadta meg, nem érzem azonban teljesnek. A dolognak egy másik oldalára Molnár Endre mutatott rá: „... az emberek a valóság kutatásához, az igazság kereséséhez sohasem úgy látnak hozzá, hogy egyrészt van az objektív valóság, másrészt vannak ők, mindenféle elméleti, politikai, tudományos megfontolások nélkül.” „Egy bizonyos tudományos, ideológiai és politikai meggyőződéssel rendelkező kutató találkozik bizonyos hipotézisek vagy feltételezések birtokában ezzel a valósággal.” És ez valóban így van.

De miért lényeges, hogy a kutató milyen szemlélettel és milyen hipotézisekkel lát hozzá a valóság kutatásához? Mielőtt erre válaszolnánk, szükséges egy kis kitérőt tenni. Az aktívaülésen az is felvetődött, hogy vajon mi a közgazdaságtudomány *célja*. A felszólalók egyike —

hiányolva az e kérdésre adott választ az aktívaülésen elhangzott vita-indító referátumban — úgy felelt, hogy a közgazdaságtudomány célja mindenekelőtt a valóság megismerése. Valóban nem tudomány, amely nem erre törekszik. Ám a valóság megismerése nem szűkíthető le a tények pusztá feltárására. Ha a közgazdaságtudomány célja csak ez utóbbi lenne, akkor valóban közömbös volna a kutató világnézete, hiszen a tényeket tetszőleges világnézet alapján fel lehet tárni. Pusztán a ténymegállapító kutatásban közömbösek a hipotézisek is, hiszen csak kiindulópontul szolgálnak.

Mai közgazdaságtudományunknak azonban éppen az az egyik alapvető fogyatéka, hogy sok olyan tanulmány készül el, amely pusztán a tények megállapítására szorítkozik. Nos, a pártosság hiányának talán a legszembeötlőbb megnyilvánulása az olyan munka, amely csak leírja a tényeket, de nem foglal állást, nem értékkel, nem igyekszik körvonalazni a változás, a fejlődés helyes irányát. A közgazdaságtudománynak tehát nemcsak a valóság megismerése a célja, hanem a valóság értékelése is, és a valóság megváltoztatása helyes irányának kijelölése is.

Nyilvánvaló, hogy ugyanazokat a tényeket igen különbözőképpen lehet értelmezni, értékelni, ugyanazokból a tényekből kiindulva igen különböző eredményekre lehet jutni a perspektívát illetően. A tények értékelése és a fejlődés perspektívájának kirajzolása szempontjából már valóban nem közömbös, hogy a kutató milyen világnézet alapján lát neki az elemzésnek, a hipotézisek megszerkesztésének.

Miért tűzzük ki célul az ideológiai offenzívában, hogy a közgazdászoknak mind nagyobb része a marxizmus pozíciójából induljon ki a tények feltárásában és elemzésében? Nem azért, mert a marxizmus valamiféle vallás, és misszionáriusok módjára mind több embert akarunk megtéríteni az igaz hitre; hanem azért, mert a tapasztalat újra és újra meggyőzött bennünket arról, hogy a marxizmus csúcsáról szélesebbre és mélyebbre lehet látni, mint más világnézetek alapjáról, tehát az alkotó marxizmus (de nem a dogmatizmus) segítségével általában helyesebb eredményekre lehet jutni a közgazdasági kutatásban, mint más világnézetekből kiindulva. Ezért törekszünk arra, hogy közgazdászaink ne csak szavakban, hanem ténylegesen is a marxizmus világnézetét és módszerét alkalmazzák munkájukban.

Tudomásul kell vennünk azonban azt is, hogy a szocialista gazdaságban sok fontos jelenség van, amelynek nemcsak feltárásában, hanem értékelésében sem beszélhetünk valamilyen speciális marxista vagy nem marxista szemléletről; éppen úgy helyes vagy helytelen eredményekre lehet jutni, ha a kutató marxista vagy éppen vallásos ember. Például nem lehet marxista vagy antimarxista módon külkereskedelmi gazdaságosságot, technikai koefficienseket, rugalmassági együtthatókat számítani; avagy eldönteni, hogy a termelői árak költségtípusúak vagy termelésiár-típusúak legyenek, melyek ma az anyagi ösztönzés leghatékonyabb formái stb., stb. De a kérdések helyes vagy helytelen megválaszolásától is nagymértékben függ a szocialista gazdaság gyorsabb vagy lassúbb fejlődése, tehát az állásfoglalás: pártos állásfoglalás.

Am a fenti és a hozzájuk hasonló összefüggések, bár igen fontosak, de mégiscsak a szocializmus részösszefüggései. A szocialista gazdaság átfogóbb összefüggéseinek értékelő feltárása, a fejlődési perspektíva megmutatása szempontjából azonban már nem közömbös, hogy a kutató

milyen világnézet alapján áll és alkotja meg hipotéziseit, modelljeit. Ezekben a vonatkozásokban már nem elégedhetünk meg azzal, hogy a kutató úgy általában a szocializmus híve legyen. Országunkban ma már nem tekinthetjük a marxisták privilégiumának a szocializmus igénylését. De olyan kérdésekben, mint a nemzetközi munkamegosztás fejlődése, a tulajdonformák perspektívája, a tervgazdaság és az értéktörvény működése, az árrendszernek, az anyagi ösztönzésnek stb. általános kérdései, a gazdaságosság értelme a szocializmusban stb., stb., általában csak az alkotó marxizmus alapján adható helyes válasz.

Az előbb mondtam, hogy közgazdasági életünknek egyik fogyatékosága: sok olyan tanulmány készül, amely kellő értékelés nélkül írja le a tényeket, de a munkánkra mégsem ez jellemző. Van azonban egy általánosabb hiányosság, amely sajnos tipikus. Arról van szó, hogy elkészülnek tanulmányok, amelyek egy részterület összefüggéseit nemcsak leírják, hanem értékelik is, megmutatják a változások kívánatosnak tartott irányát is, de óvakodnak attól, hogy általános következtetéseket vonjanak le. Nos, a pártosság éppen itt hiányzik, az ideológiai offenzívában talán itt van a legtöbb tennivalónk: megkövetelni a cikkek, értekezések stb. szerzőitől, hogy vizsgálataik alapján törekedjenek az elméleti általánosításra, mégpedig a marxizmus—leninizmus pozíciójából kiindulva, ennek módszereit használva. Nem térhetünk ki itt valamennyi okra, amely magyarázza az elméleti általánosításoktól való húzódást. A történeti okok jól ismertek. Két fontos akadályra szeretnénk rámutatni. Az egyik a szerzők oldalán mutatkozik. Az általánosítástól való húzódás oka gyakran a kutató képzettségének hiányossága. Továbbá kényelmesebb és egyszerűbb a szűk keretek között maradni, kisebb a tévedések lehetősége, a kritikának nyújtott felület, meg időt is lehet megtakarítani. Egyszóval „abból nem lehet baj”, ha a kutató nem általánosít.

A másik hiba a bírálók oldalán van. Gyakran az a helyzet, hogy az elkészült tanulmányok megvitatásakor a bírálók nemhogy bátorítanak, sőt megkövetelnék az elméleti általánosítást, hanem ellenkezőleg, gyakorlatilag inkább akadályozzák. Az aktívaülésen a vitában úgy fogalmazták meg ezt a problémát, hogy a kutatónak rendszerint azt mondják, hogy az általa vizsgált tényanyagból nem szabad levonnia általánosabb, a vizsgált részterület határain túlmenő következtetéseket. Lakos Sándor cikkében helyesen állapítja meg, hogy mindig a tudomány adott színvonalának megfelelően kell általánosítani; még akkor is, ha tudjuk, hogy a további kutatások eredményeként mai állásfoglalásunkat sok tekintetben módosítani kell. Éppen ezek az elméleti általánosítások világítják meg a további kutatások útját. Valóban: ha olyan maximalista igénnyel lépünk fel, hogy az általános megállapításaink tökéletesek legyenek, s majd akkor általánosítsunk, ha mindent megvizsgáltunk, akkor ténylegesen sohasem fog sor kerülni az általánosításra. Más dolog persze az, hogy általánosító elméleti megállapításainkban meg kell jelölnünk azokat az összefüggéseket, amelyek a tények sokoldalú elemzésén nyugszanak, és azokat, amelyek inkább csak hipotézisszerűek. Pillanatnyilag azonban nem az elhamarkodott általánosítások képezik a fő veszélyt — véleményem szerint —, hanem ellenkezőleg, a húzódozás az elméleti általánosításoktól mind a szerzők, mind a kritikusok részéről. Ez szerintem az empirizmus fő megnyilvánulási formája nálunk.

Az elmondottakkal kapcsolatban vetődik fel egy másik kérdés is,

mégpedig a tévedések problémája. Minél messzebb merészkedik a kutató az általánosításban, annál inkább növekszik a tévedések lehetősége. Az aktívaülésem elhangzott, hogy „ma már nem ütik agyon, aki téved”. Ez kétségkívül jó dolog. Ám érdemes elgondolkodni ezen a megfogalmazáson. Ha csak annyi változott szemléletünkben, hogy korábban azt mondtuk: agyon kell ütni a tévedőt, most meg azt mondjuk, hogy nem kell; akkor baj van. Mit értettünk ugyanis korábban téves állásponton? Azt az álláspontot neveztük tévesnek, amely ellenkezik a pillanatnyilag uralkodó általános, de legalábbis hivatalos felfogással. A korábbi tapasztalat éppen azt mutatta, hogy az ellenvéleménynek — és ezek hangoztatóinak — agyonütése a legbiztosabb útja annak, hogy téves álláspont alakuljon ki és rögződjék meg.

Ha csak annyi változott, hogy az ellenvélemény képviselőjét nem ütik agyon, de magát a hivatalostól eltérő, például a párt gazdaságpolitikájának egyik vagy másik vonatkozását bíráló álláspontot továbbra is eleve tévesnek, sőt, pártellenesnek nevezzük, akkor nem jutottunk sokat előre. Nem valamilyen képzelt baj ördögét festem a falra. Háy László az aktívaülésem elmondott zárszavában egy, a Közgazdasági Szemlébe beérkezett cikkre hivatkozott, amely azt javasolta az eladhatatlan készletek felhalmozódásának megszüntetésére, hogy emeljék fel a lakosság reáljövedelmét. Ez a javaslat valóban rossz volt, mert azt az elemi összefüggést figyelmen kívül hagyta, hogy a nomináljövedelem felemelése vagy csupán az eladhatatlannak mutató cikkek árának csökkentése egyensúlyzavarokra vezethet. Háy László azonban nem ezt kifogásolta, hanem pártellenesnek minősítette a cikket, mert ez utóbbi reáljövedelem-növekedést javasol, holott a párt — mint mondotta — úgy határozott, hogy a következő időszakban nem emel reáljövedelmet. Szerencsére ma az ilyen megfogalmazások nem általánosak. De objektíve ugyanezt tesszük, amikor megbélyegzés nélkül beszéljük le a szerzőt az elméleti általánosításra irányuló kísérletről.

Végül szükséges szólni a közgazdaságtudomány pártosságának még egy rendkívül fontos problémájáról. Mint már említettem, a tapasztalat újra és újra arról győzött meg bennünket, hogy a marxizmus a jelenségek szélesebb és mélyebb megértését teszi lehetővé, mint bármely más elméleti-ideológiai rendszer, tehát az alkotó marxizmus segítségével általában helyesebb eredményekre juthatunk a közgazdasági kutatásban, mint más világnézetből kiindulva. Ezért kell — különösen az átfogóbb közgazdasági problémák vizsgálatában — a marxizmus pozíciójáról, a marxizmus közgazdasági rendszeréből kiindulnunk. Ez a követelmény magában foglalja azt is, hogy a marxizmus már kidolgozott tételeit kell felhasználnunk építőkövekként a kiinduló álláspontunk megfogalmazásában.

De vajon axiómáknak tekintsük-e ezeket a tételeket? Molnár Endre a következőket mondotta ezzel kapcsolatban felszólalásában: „A tudománynak és így a marxista közgazdaságtudománynak is vannak feltárt eredményei, vannak olyan pillérei, amelyeket mi nem teszünk kérdéssé, amikor új problémát veszünk a vizsgálat keresztútjába. Ha az árrendszer elméleti megalapozásánál valaki vissza akar térni a szubjektivistá polgári értékfelfogáshoz, akkor mi már a kutatás elkezdésekor azt mondjuk neki: »Barátom, mi nem hisszük, hogy ebből valami jó

eredmény jön ki.« Nos, ehhez az állásponthoz szeretnék néhány megjegyzést fűzni.

Úgy tűnik, hogy Molnár Endre megállapítása teljes mértékben helytálló. Mert valóban: sokszor meggyőződünk arról, hogy a marxi értékelmélet híven, a szubjektivista értékelmélet pedig hamisan tükrözi a valóságot; tehát valóban előre tudjuk: a polgári értékfelfogásból kiindulva nem lehet megteremteni a szocialista árrendszer helyes elméleti alapjait. Csakhogy először is újra és újra bizonyítanunk kell a marxi értékelmélet helyességét és a szubjektivista felfogás helytelenségét. Másodsor: az új tények (nem utolsósorban magának a szocialista árrendszernek) a vizsgálata szükségképpen módosítja, továbbfejleszti az értékről, az érték kategóriákról, a pénzről, az értéktörvényről szóló tételünket; tehát *ennyiben* igenis kritikusan kell közelednünk a marxista közgazdaságtudomány feltárt eredményeihez is. Harmadsor: korábban általános jelenség volt (és még ma is előfordul), hogy valamilyen kutatásra (esetleg már eleve) indokolatlanul rásütötték: az alkalmazott módszerek és a levont következtetések letérnek a marxizmusról és visszatérnek a polgári közgazdaságtanhoz. Ismeretes, hogy mily hosszú időn át akadályozták — mondjuk — a határelemzéseket (például a határköltség-elemzéseket) azzal az indokolással, hogy aki a határráfordításokat akarja vizsgálni, az feladja a marxi értékelméletet és a szubjektivista határhaszon-elméletet teszi magáévá.

Kétségtelen, hogy minden kutatásban vannak olyan tételek, amelyeket axiomatikusan kezelünk. Tudniillik nincsen olyan kutatás, amely a gazdaság minden összefüggését egyszerre elemzi és minden létező tételt bírálat alá vesz. Mégsem mondhatjuk, hogy lenne olyan tétele a marxista közgazdaságtannak, amely eleve axióma, amelyhez nem szabad kritikusan közelednünk. Aki az utóbbiakat állítja, aki a marxista közgazdaságtan állításait hittételként kezeli, nem bízik a marxizmus igazságának erejében, az objektíve akadályozza a tudomány, sőt a szocialista gazdaság fejlődését. Helytelenül értelmezi a közgazdaságtudomány pártosságát, aki azt hiszi, hogy a marxizmus tételeinek ismeretében a bölcsök kövének birtokában van, amelynek segítségével eleve eldöntheti egy kutatásról, hogy az milyen eredményeket fog produkálni.

Szabadjon a szerénytelenség vádja nélkül a saját munkaterületemre nyúlnom példáért, mert azt ismerem a legjobban. Amikor az indifferencia-felületek elméletét kezdtem vizsgálni, nem azzal kezdtem hozzá, hogy az rossz teória, hanem azzal, hogy ha nem is az értékelmélet, de a keresletelmélet vonatkozásában talán helyes választ ad. A vizsgálat végeredménye azonban negatív volt. De miért nem találtam előzetesen a marxista irodalomban alapos és mélyreható bírálatát ennek az elméletnek? Azért, mert a vele foglalkozó marxista szerzők eleve azzal álltak hozzá, hogy bebizonyítsák helytelenségét, megakadályozták önmagukat abban, hogy a lényegébe hatoljanak, hogy érdemileg bírálják meg.

Vagyis a marxista közgazdaságtannak azokat a tételeit, amelyek kutatásainkkal kapcsolatosak, nem szabad axiómáknak tekintenünk, hanem állandóan újra kell bizonyítanunk. De mi az újrabizonyítás? A kutatásainkkal kapcsolatos tételeket az új tények és az új álláspontok fényében újra és újra felül kell vizsgálnunk; s azokat, amelyek nem állják ki a próbát, módcsitanunk kell vagy éppenséggel el kell vetnünk. Csak így érhetjük el, hogy a marxista közgazdaságtudomány számunkra

ne vallásos hit legyen, hanem mély tudományos meggyőződés, amelyre szilárdan támaszkodhatunk; ne dogmák gyűjteménye legyen, hanem olyan tudomány, amely tükrözi — és egyre pontosabban — a változó valóságot, és egyre hatékonyabban segíti a gyakorlat fejlődését. Ez és csak ez az igaz pártosság a közgazdaságtudományban.

Az elmondottakhoz még azt is hozzá kell fűznünk: az újra való bizonyítás alá vont tételek egy része olyan, amelyeknek a próbaköve az induktív kutatás tárgya és eredménye, vagyis ezeknek az elméleti tételeknek a helyességét csak a gyakorlattal való közvetlen szembesítés döntheti el. Vannak azonban olyan tételeink, amelyek deduktív úton vezethetők le. Például nyilvánvaló igazság — még ha nem is mindenki számára az —, hogy a szocializmusban lehetőség és szükségesség a szükségletekre való termelés, hogy ez az összefüggés a legalapvetőbb a szocializmusban, hogy a társadalmi tulajdon viszonyai között nem lehet a termelés közvetlen célja és mozgatója a profit, hogy a gazdaság legfőbb összefüggéseit nem szabályozhatja az értéktörvény, hanem lehetőség és szükségyszerűség a tervszerű fejlődés. Ezekhez az igazságokhoz nem juthatunk el induktív módon. Ebben a vonatkozásban az induktív vizsgálatok feladata, hogy megállapítsák: milyen mértékűek a lehetőségek az adott fejlődési fokon, mi valósul meg ezekből a lehetőségekből ténylegesen, és mit kell tenni azért, hogy a lehetőségek szélesedjenek és a jelenleginél nagyobb fokban realizálódjanak.

Ám az induktív úton nem bizonyítható — és nem is cáfolható — tételek sem axiómák. Ezek esetében azt kell figyelemmel kísérenünk, hogy azok az összefüggések, amelyekből az adott tételt deriválták, nem változtak-e. S ha igen, akkor a premisszák változása módosítja-e, illetve milyen mértékben módosítja a lezármaztatott megállapítást. (Sajnos az elmúlt évtizedekben olyan tételek is kerültek a marxista politikai gazdaságtanba, amelyeket nem azért kell módosítanunk vagy elvetnünk, mert a kiinduló feltételek megváltoztak, hanem mert vagy a következtetések voltak hibásak, vagy éppenséggel a kiinduló feltevések nem voltak összhangban a valósággal.)

Könnyű dolog megfogalmazni a közgazdákkal szembeni igényt, követelményt akár a marxizmus tételeit változhatatlan dogmaként felfogó álláspontról, akár a marxizmus rendszerét tagadó revizionista álláspontról. Ám igen nehéz részleteiben is világosan megfogalmazni azt az igényt, hogy *közgazdáink az alkotó marxizmus talaján álljanak, vagyis a vizsgálatok során a marxizmus pozíciójából induljanak ki, de a marxizmus tételeit ne tekintsék bizonyításra nem szoruló axiómáknak*. A megfogalmazás azért nem könnyű, mert maga a feladat nehéz; és nem adható recept arra vonatkozóan, hogy a kutató a konkrét vizsgálatban hogyan oldja meg.

2. A polgári közgazdaság és közgazdaságtan eredményeinek átvétele és a burzsoá ideológia hatása

Az ideológiai offenzívának fontos oldala a burzsoá eszmei befolyás elleni harc. Az aktívaülésen szó volt erről a kérdéstről is, de — véleményem szerint — sajnos nem a lényegről.

Nyilván semminő eredményt nem érhetünk el az ideológiai offenzívában, ha csak hajtogatjuk, hogy harcolnunk kell a burzsoá ideológia

ellen, ha csak frázisokat pufogatunk. (Szerencsére egyre ritkábban találkozunk a „harc” ilyen módszereivel, de még nem küszöböltük ki teljesen.) Tisztáznunk kell, hogy a közgazdaságtanban a jelen helyzetben melyek a burzsoá ideológia behatolásának fő forrásai, és miért erősödnek a békés koegzisztencia megvalósulásával. A választ a következőkben lehetne körvonalazni:

— A szocialista országokban a fő gazdasági feladat ma, hogy több vonatkozásban — a termelés és a fogyasztás színvonala, a termelékenység, a szervezés, a műszaki színvonal, a választék bősége, a minőség stb. — utolérjük és túlhaladjuk a fejlett tőkésországokat. A békés gazdasági verseny során lehetséges és szükséges, hogy mind többen ismerkedjenek meg ezekkel az eredményekkel, s tudatosan átvegyük és körülményeinknek megfelelő módon alkalmazzuk őket.

— Közgazdaságtudományunk sok vizsgálati, elemzési módszert vesz át a polgári gazdaságtantól, olyan területekről (főként a gazdaság mennyiségi összefüggéseinek analízise), amelyeken a szocialista közgazdaságtudomány évtizedekig stagnált, miközben a polgári gazdaságtan jelentős eredményeket ért el. A békés gazdasági verseny során lehetséges és szükséges, hogy mind többen ismerkedjenek meg ezekkel az eredményekkel — itthon az irodalom alapján és külföldi tanulmányutakon —, munkájukban alkalmazzák és továbbfejlesszék őket.

— A marxizmus, a szocializmus még megválaszolatlanul, vagyis megoldatlanul hagyott sok gyakorlati és sok elméleti kérdést; olyanokat, amelyeket a kapitalizmus és a polgári gazdaságtan a maga korlátai között valahogyan megoldott.

Régi igazság, hogy nincsen ideológiai légüres tér: ahol nincs jelen a marxizmus, oda benyomul a burzsoá ideológia. Az általunk megoldatlan gyakorlati és elméleti kérdésekre kézenfekvően kínálkozik a kapitalizmus és a polgári gazdaságtan által adott válasz. De ebből az is következik, hogy csak akkor lehet szó igazi offenzíváról, ha szukcesszíve megoldjuk, megválaszoljuk nyitott problémáinkat, ha mind több további területen kiharcoljuk a szocializmus fölényét a kapitalizmus felett. Enélkül a legjobb esetben is csak védekezhetünk, magyarázkodhatunk és mentegetőzhetünk. Vagy frázisokkal olyan áloffenzívába kezdünk, amely nem szélesíti, hanem szűkíti a marxizmus pozícióit.

Az elmondottakhoz még egy fontos tényezőt kell hozzátennünk. A burzsoá ideológia behatolásának egy fontos kapuja a marxista közgazdaságtudomány nem kellő ismerete. Nyilván könnyen megcáfoltnak tekintik a marxizmus egyik vagy másik tételét vagy akár egészét, aki nem jól, csak felületesen, vagy akár dogmatikus interpretációban ismeri. Az eszmei offenzívának tehát fontos feltétele és egyben része a marxista közgazdaságtudomány propagandája.

Számot kell adnunk magunknak arról is, hogy mi a burzsoá ideológia *lényege* a közgazdaságtudományban. Sok igen fontos megnyilvánulása van: gazdasági liberalizmus, nacionalizmus stb. De a lényeg mégiscsak az, hogy a kapitalizmust örökkévalónak és a legmagasabb termelési szervezetnek tekinti. Nálunk talán nem jelentkezik kifejezetten ebben a formában; de igenis megnyilvánul abban a bizonytalanságban, hogy vajon a szocializmus valóban fölényben van-e a kapitalizmus felett; illetve egyáltalán ki tudja-e harcolni a fölényét azokon a területeken, amelyeken ma még nem érte el. Éppen ezért helytelen és káros

lenne, ha az ideológiai offenzíva címén azoknak a soraiban keresnénk és „neveznénk ki” ellenséget, akik a szocializmus gazdasági rendszere tökéletesítésének és továbbfejlesztésének módozatain vitatkoznak. Megvannak a valóságos területei az ideológiai előrenyomulásnak!

Követendőnek és utolérendőnek tekintjük a fejlett kapitalista országokat a termelőerők és a fogyasztás színvonalát stb. illetően. De vajon nincsenek-e a közgazdászok — különösen a fiatalabb generáció — körében olyanok, akikben felmerül, nem követendő példák-e ezek az országok — legalábbis bizonyos vonatkozásokban — a termelési viszonyok tekintetében?

Átvesszük a polgári gazdaságtannak a mennyiségi összefüggések elemzésében elért eredményeit. Vajon nem merül-e fel a probléma sokakban: nincs-e fölényben a polgári gazdaságtan a marxizmus felett a minőségi összefüggések elemzése tekintetében is, vagy még inkább: szükséges-e egyáltalán a minőségi elemzés, van-e létjogosultsága a közgazdaságtudománynak azokon a területeken, amelyeken az összefüggéseket nem lehet matematikailag megfogalmazni?

A kérdésnek ebben a megvilágításában is kézenfekvő, hogy a korábban vázolt úton, a szocializmus, a marxizmus fölényének pozitív bizonyításával lehet csak a burzsoá ideológia sajátos megnyilvánulásait visszaszorítani. De felmerül egy további fontos feladat is. A polgári közgazdaságtan tényleges eredményeit rendszerint nem sterilen találjuk meg az irodalomban, hanem átszöve a burzsoá ideológia hamis tételeivel. Ezért valóban fontos kötelességünk, hogy szétválasszuk a tényleges eredményeket az apológiától, az előbbieket felhasználjuk, az utóbbiakat érdemileg megcáfoljuk. Elmondhatjuk, hogy már értünk el bizonyos eredményeket ezen a területen. De a feladatok nagyok, a tennivalóknak még csak kisebb részét tudjuk a hátunk mögött.

A burzsoá ideológia elleni harcnak veszedelmes kerékkötője a még ma is létező „baloldaliság”. Ez az irányzat úgy kívánná elreteszelni ma is a burzsoá ideológia behatolásának kapuit, hogy megakadályozza a polgári gazdaság és közgazdaságtan eredményeinek megismerését és átvételét. Ez a harcnak kétségtelenül egyszerű, de távolról sem célszerű és ma már — szerencsére — túlhaladott módja.

Gyakran vált ki ellenszenvet a matematikai módszereknek a közgazdaságtudományban való alkalmazása. Mindjárt meg kell mondanom, hogy ebben — véleményem szerint — nagy szerepet játszik a tudatlanság is. „Ha én valamit nem értek, az eleve gyanús.” Sokszor még a burzsoá ideológia *bírálatát* is gyanakodással (nem pedig támogatással) fogadják, hiszen a matematikai apparátust alkalmazó polgári elmélet ellen csak hasonló fegyverzettel lehet eredményesen harcba szállni.

Szó esett az aktíván arról is, hogy egyes közgazdászok hivatkoznak polgári ökonómusokra, módszereikre anélkül, hogy bírálnák őket; s ezzel voltaképpen apológiát üznek. Már hangsúlyoztam, hogy milyen halatlannul fontos kötelességünk annak a burzsoá ideológiának alapos és meggyőző bírálata, amellyel át vannak szöve a polgári gazdaságtan tényleges eredményei. De természetesen képtelenség lenne például, hogy a keresletkutatással foglalkozó szerzők, valahányszor leírják a rugalmassági együtthatóval kapcsolatban Marshall vagy Hicks nevét, mindannyiszor elmondják, hogy az ő nevükhöz a szubjektív értékelmé-

let is fűződik, s mindannyiszor megbírálják ezt az utóbbit, mert különben apológiát úznek.

Elhangzott az az érv, az a vád is, hogy egyes közgazdászok banalításokat öltöztetnek bonyolult matematikai formába. Nos, nem állítom azt, hogy ilyen jelenség nincs, valószínűleg létezik, hogy a tudományosság látszatának keltésére felesleges apparátust alkalmaznak. De először is nem érzem valamilyen különös veszélynek ezt a tudományos sznob-ságot. Véleményem szerint közgazdasági közvéleményünk elég erős és egészséges ahhoz, hogy az ilyen kinövéseket lenyesse. Másodsor, banális mennyiségi összefüggéseknek sokszor lényegesen egyszerűbb megfogalmazása adható meg a matematika nyelvén, mint verbálisan. Harmadszor: banálisnak látszó összefüggések matematikai megfogalmazása sokszor igen hasznos lehet. Például Marshall megalkotta a kereslet árrugalmassági együtthatóját. Ha úgy tetszik, ez a mutató banális összefüggést fejez ki, amely igen jól megfogalmazható verbálisan is. Mégis ennek az együtthatónak a megfogalmazása rendkívül termékenyítően hatott a közgazdaságtanra, a kutatásnak egy új ágát teremtette meg.

3. A „tervszerűség” és a „mechanizmus” vizsgálata

Az aktívaülésnek fontos vitakérdése volt az úgynevezett tervszerűség vizsgálata és az úgynevezett mechanizmus vizsgálata. A fogalom pár eléggé homályosnak látszik, mégis világos, hogy miről van szó a vitában. Az előbbi annak vizsgálata, hogy a szocialista gazdaság *milyen irányban és ütemben fejlődjék*, míg az utóbbi: *hogyan működik* a szocialista gazdaság.

Háy László referátumában a „tervszerűség” fokozott vizsgálatának szükségességét hangsúlyozta — a mechanizmus vizsgálatával szemben. Ha ezen pusztán azt értette, hogy a közgazdák többet foglalkozzanak a népgazdaság fejlődésének problematikájával, akkor természetesen egyet kell vele érteni. Ám kitűnik, hogy nemcsak erről, hanem az úgynevezett mechanizmusvizsgálatokkal szemben meglevő ellenszenvről van szó.

Miből adódik ez a fóbia? Abból a félelemből, hogy most is — mint 1956-ban — a mechanizmusvizsgálat a szocialista rendszer elleni támadás lehet. Nos, 1956-ban nem lehetett úgy előadni színházainkban például Shakespeare III. Richardját vagy Shaw Johannáját, hogy a nézőtérén kisebb-nagyobb tüntetésekre ne került volna sor. De ha valaki most azzal ellenezné e darabok műsorra tűzését, hogy egyes nézők ellenforradalmi tüntetést provokálhatnak, ugyancsak elcsodálkoznánk.

Ám ebben az időben még más oka is volt annak, hogy a mechanizmusvizsgálatok könnyen vezettek ténylegesen rendszerellenes eredményekre vagy olyanokra, amelyeket annak bélyegeztek. Akkoriban azt mondták nekünk — és hosszú időn át mi is úgy tanítottuk —, hogy a szocializmus egyetlen lehetséges működési rendszere az, amely a Szovjetunióban a negyvenes évek végén és az ötvenes évek elején létezett, s amelyet minden szocialista ország ténylegesen le is másolt. (Egyedül Jugoszlávia tért el ettől, de azt működési rendszere tényleges hibáinak bírálatára helyett egyszerűen nem szocialista országnak deklaráltuk.) A hivatalos álláspont az volt, hogy a szocializmus immanens lényege a választék szerinti termelésnek, a beralapnak stb.-nek a kötelező előírása, a gépállomások, a kötelező beadás, a munkaegység, a kínálatot megelő-

zó kereslet stb. stb. Következésképpen, aki ezek helyett mást akar, az a szocializmust tagadja. Ma már azonban gyökeresen más a helyzet: az egyes szocialista országok jelentősen különböznek a ténylegesen létező gazdasági mechanizmus tekintetében is és a mechanizmus megváltoztatására vonatkozó koncepciók tekintetében is. Ma már tehát nyilvánvaló, hogy a szocialista tulajdon ténye tág keretet enged a konkrét működési rendszer megvalósulására, sőt megválasztására is, s hogy létező mechanizmusunk nem az elképzelhető legjobb világok legjobbika.

Miért került a közgazdák érdeklődésének homlokterébe a mechanizmus? Először is azért, mert az ötvenes évek közepén rádöbbsentünk arra, hogy keveset tudunk a szocialista gazdaság tényleges működéséről — s még ma is hatalmas terra incogniták vannak. Aki politikai gazdaságtannal foglalkozik, jól tudja, hogy milyen siralmasan esik a színvonal, amikor a kapitalizmus oktatásáról (még a modern kapitalizmus oktatásáról is) áttérünk a szocializmus oktatására. Másodszor: minden közgazdász számára világosnak kellene lennie — de úgy látszik sajnos nem az —, hogy nem szabad szembeállítani az úgynevezett tervszerűséget a mechanizmussal. Nemcsak azért hibás ez a szembeállítás, mert a mechanizmusnak szerves része a tervszerűség; hanem főleg azért hibás, mert a célok és a célok megvalósítására hivatott gépezet szerves egészlet alkotnak. Sőt, sok tekintetben nem a célokkal van a probléma, ezek világosak (például növelnünk kell a munka termelékenységét, hatékonyabban kell kihasználnunk a rendelkezésre álló erőforrásokat, javítani kell a minőséget, korszerűsíteni a gyártást és a gyártmányokat, a termelés és a szükségletek összetételének meg kell egyeznie stb. stb.); hanem ott van a baj, hogy gazdasági mechanizmusunk nincsen összhangban ezekkel a célokkal, vagyis nem kellően biztosítja, sőt sok tekintetben inkább gátolja a helyesen felvázolt célok minél teljesebb megvalósulását. Tehát a mechanizmuskutatók nem pusztán a megismerést szolgálják, hanem éppen a szocialista gazdaság fejlődésének előmozdítását, a társadalmi tulajdon, a tervgazdaság nyújtotta lehetőségek optimális kihasználását.

Molnár Endre felszólalásában Liska Tibornak a Közgazdasági Szemle 1963. 9. számában „Kritika és koncepció” címmel megjelent cikkét hozta fel példa gyanánt arra, hogy a mechanizmuskutatók hogyan vezethet a szocialista rendszerrel szembeni állásfoglalásra. Nos, véleményem szerint Liska cikke nem ezt példázza, hanem éppen azt, hogy mennyire szervesen összefügg a szocialista gazdaság fejlődési irányáról és a gazdasági mechanizmusról alkotott koncepció.

Szerintem ugyanis Liska Tibor cikkében nem ott van a hiba gyökere, hogy ő a világpiaci árakat javasolja a hazai árak centrumául, hanem hogy autark törekvésnek tekinti a szocialista nemzetközi munkamegosztás rendszerének kiépítését. Miért javasolja ugyanis Liska, hogy a hazai árak centruma a világpiaci árak rendszere legyen? Azért, hogy ez utóbbiak orientálják mind gazdasági vezetőszerveinket, mind vállalkozásainkat döntéseikben; tehát hogy a termelés szerkezete a világpiaci árviszonyoknak megfelelően alakuljon. Ebben az esetben — Liska véleménye szerint — termelésünk szerkezete úgy fog alakulni, hogy az optimálisan illeszkedik bele a nemzetközi munkamegosztás rendszerébe. De miért nem azt javasolja, hogy a hazai árak centruma a szocialista országok közös árbázisa legyen; vagyis olyan árak, amelyek arra ösztönöznek,

hogy termelésünk a szocialista nemzetközi munkamegosztás rendszerébe illeszkedjék bele optimálisan? (A szocialista országok közötti külkereskedelmi árak centrumául is a világpiaci árakat javasolja.) Azért, mert Liska Tibor szerint a szocialista országok közötti munkamegosztás rendszerének kiépítése is autarkias elzárkózás, amely csaknem úgy gátolja fejlődésünket, a gazdaságosság, az erőforrások kihasználásának optimumát, mint a nemzeti méretű autarkia. A szóban forgó cikknek az az alapvető hibája, hogy nem érti meg azt a már közhelyszerű igazságot: a szocialista világrendszernek a szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatok új rendszere felel meg, és enélkül nem biztosítható a szocialista országok közösségének függetlensége, optimális fejlődése sem. *Ezért követeli a világpiaci árakra épülő hazai árcentrumot.* Ha azt javasolná: a hazai árcentrum általában a közös árbázis legyen, bizonyos esetekben pedig a tőkés világpiaci ár, akkor koncepcióját *megbélyegezni* már semmiképpen sem lehetne, legfeljebb vitatkozni vele.

Vagyis valóban többet kell foglalkoznunk a szocialista gazdaság fejlődése irányának kérdésével, de nem a mechanizmusvizsgálatok rovására, hanem éppen azért is, mert a szocialista gazdaság működését nem lehet eredményesen vizsgálni a fejlődéstől elszakítva.

Azt gondolom, hogy a fenti kérdések tisztázása — amihez a jelen cikk hozzájárulni kívánt — elengedhetetlen feltétele annak, hogy az ideológiai offenzívában sikereket érjünk el a közgazdaságtudomány területén.

Hermann Uebermuth:

K Ö L T S É G A L A K U L Á S — S O R O Z A T N A G Y S Á G

Ennek az NDK-ban megjelent könyvnek magyar nyelvű kiadásával a korszerű nagyipar egyik fontos problémájára, a gazdaságos sorozatnagyságra és a vele összefüggő gazdasági és műszaki problémákra kívánjuk felhívni a magyar szakemberek figyelmét.

A szerző főként a legújabb szovjet, magyar, csehszlovák és NDK-beli irodalom alapján ad összefoglalást a forgóeszköz-lekötöttség, az önköltség és a sorozatnagyság kölcsönhatásáról. Mintegy félszáz gyakorlati példán mutatja be, hogyan határozhatók meg az említett szakirodalomban és az általa javasolt mutatószámok segítségével a gyakorlatban is alkalmazható, tudományosan megalapozott gazdaságos sorozatnagyságok.

A könyv külön függelékben összesíti a gyakorlatban leginkább alkalmazható megoldásokat.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.

A gazdasági növekedés néhány tényezője a II. világháború után gyorsan fejlődő tőkésországokban

A II. világháború után lezajló tőkés újratermelés egyik legfeltűnőbb vonása, hogy a termelés több monopoltőkés országban körülbelül 1948 óta igen gyors ütemben fejlődik anélkül, hogy ezt a növekedést *igazi, periodikus túltermelési válság* szakította volna félbe. Érthető, hogy egyre többször vetődik fel a kérdés: melyek e növekedés tényezői, meddig maradhat fenn a magas átlagos növekedési ütem. Ezt a cikket kísérletnek tekintem a gyors növekedés egyes tényezőinek elemzésére, amely természetesen korántsem lehet teljes (így a továbbiakban — mint látni fogjuk — nem vizsgálok például olyan tényezőket, mint a nemzetközi tőkeáramlás irányának megváltozása a II. világháború után, a gyarmatok elvesztésének következményei stb.).

A gyorsan fejlődő tőkésországok közül csak a legjelentősebbekkel, Nyugat-Németországgal, Franciaországgal, Olaszországgal, Japánnal és szomszédunkkal, Ausztriával foglalkozom. Egyszerre vizsgálom mind az öt ország gazdasági fejlődését, s e cikkben az öt országot együttesen a II. világháború után gyorsan fejlődő monopoltőkés országoknak nevezem.

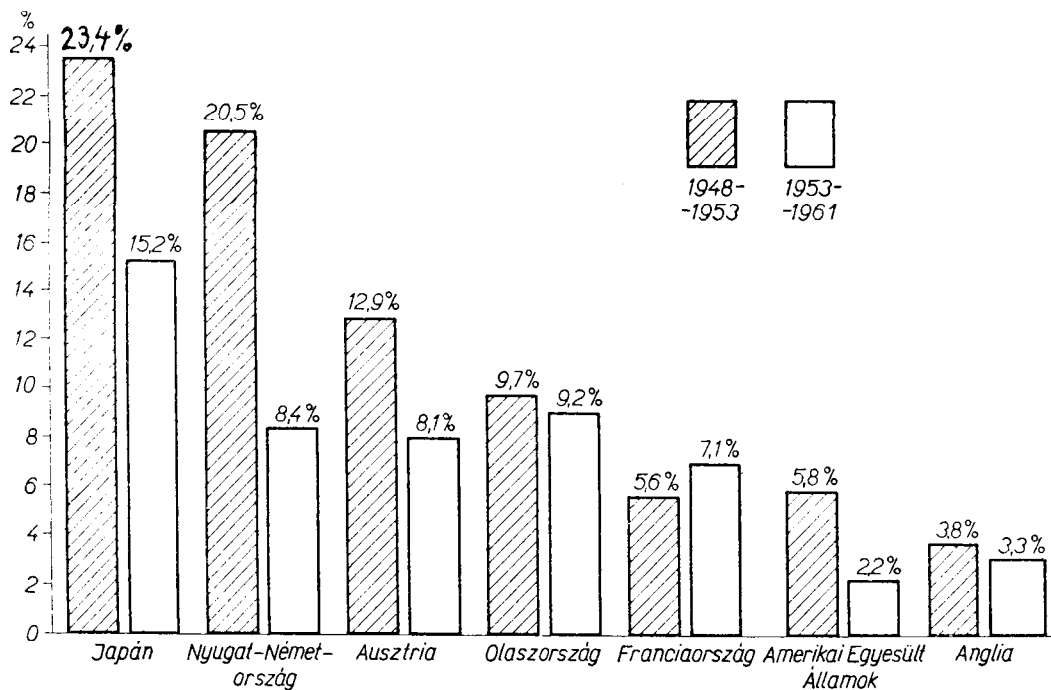
Az említett országok gyors és hosszan tartó gazdasági fejlődését nem lehet egyszerűen a II. világháború gazdasági utóhatásaival magyarázni. A közvetlen gazdasági utóhatások, például a háborús károk helyreállítása, raktárak feltöltése, az elhalasztott kereslet kielégítése stb. már régen, körülbelül 1953 után háttérbe szorultak. Ezt bizonyítják a statisztikai adatok, amelyek szerint 1953-ban az ipari termelés volumene az említett országok mindegyikében jelentősen — Japánban 27 százalékkal, Ausztriában 72 százalékkal, Olaszországban 63 százalékkal, Franciaországban 34 százalékkal és Nyugat-Németországban 30 százalékkal — meghaladta a háború előtti 1938. évi szintet.

Ugyanezt a megállapítást támasztja alá, hogy körülbelül 1951—1952-ben a legtöbb szóban forgó tőkésországban bizonyos megtorpanás, sőt egyes esetekben *visszaesés* következett be az ipari termelésben. Így Nyugat-Németországban 1951. júniusától 1952. májusáig az ipari termelés stagnált, Franciaországban pedig 1952. februártól 1953. januárig 8 százalékkal, Olaszországban 1951. júniustól novemberig 5 százalékkal, Ausztriában 1952. áprilistól decemberig 6 százalékkal csökkent. 1951—1952-ben bizonyos megtorpanás volt Japánban is, ahol az ipari termelés évi szinten számolva csak körülbelül 6 százalékkal nőtt, szemben

a korábbi évi 35 százalékos növekedéssel.* Ez a megtorpanás, sőt visszaesés nagyrészt a II. világháború közvetlen gazdasági utóhatásainak kimerülésével magyarázható. Igaz, ebben biztos szerepet játszott a koreai háború által kiváltott spekulációs fellendülés okozta visszahatás is, mivel minden spekulációs fellendülést hamarosan megtorpanás, sőt visszaesés követ, de ez is azt bizonyítja, hogy ez idő tájt a tőkésországok gazdasági helyzetének alakulására a II. világháború közvetlen gazdasági utóhatásai helyett mindinkább egyéb események, tényezők nyomják rá a bélyegüket. 1953 után a II. világháború még a legnagyobb háborús károkat szenvedett országokban is legfeljebb csak közvetett utóhatásain keresztül befolyásolhatta lényegesen a tőkés újratermelés alakulását.

Nem magyarázza a gyors gazdasági fejlődést az állam gazdasági tevékenysége sem. Az igaz, hogy az állam az összes kereslet és összes termelés bizonyos mértékű felemelésére képes, de ezek a lehetőségek korlátozottak, ezért az állam gazdasági tevékenysége semmiképpen sem magyarázhatja azt a hosszan tartó és gyors gazdasági fejlődést, amely több tőkésországban a II. világháború után bekövetkezett. A gazdasági növekedés üteme ugyanis nem feltétlenül ott gyorsabb, ahol az állami gazdasági beavatkozás erősebb. Igaz, hogy Nyugat-Németországban és Franciaországban az állam gazdasági súlya nagyobb, mint az Egyesült Államokban, s az előbbi két országban a gazdaság jóval gyorsabb ütemben fejlődik, Japánban azonban az állam gazdasági tevékenysége az amerikaihoz képest kisebb jelentőségű, mégis gazdasági fejlődése, ezen belül ipari termelésének növekedése nemcsak az Egyesült Államokét, hanem Nyugat-Németországot, Franciaországot és Olaszországot is jóval maga mögött hagyja. Angliában pedig, ahol az állam gazdasági súlya

Az ipari termelés átlagos évi növekedési üteme néhány monopoltőkés országban 1948—53-ban és 1953—61-ben (%-ban)



* Forrás: The Postwar Business Cycle in Western Europe. The American Economic Review. 1962. május 93-109. 1.

megint csak nagyobb, mint az Egyesült Államokban, az összes termelés és ezen belül az ipari termelés átlagos évi növekedési üteme az amerikaihoz hasonlóan lassú.

Ugyanerről győződhetünk meg, ha az állam gazdasági tevékenységét dinamikusan vizsgáljuk. Az Egyesült Államokban az állami áruvásárlások összege 1950-től 1961-ig folyó áron számolva 56 százalékkal nőtt gyorsabban, mint a bruttó nemzeti termék, vagyis az állam erősen ösztönözte a kereslet emelkedését. Ezzel szemben Japánban, ahol az ipari termelés átlagos növekedési üteme ugyanebben az időszakban ötször akkora volt, mint az Egyesült Államokban, éppen megfordítva, a bruttó nemzeti termék nőtt gyorsabban — mégpedig 36 százalékkal gyorsabban — az állami áruvásárlások összegénél. Hasonló a helyzet Nyugat-Németországban, ahol ugyan az állam gazdasági súlya igen nagy, de az elmúlt évtizedben az állami áruvásárlásokat kevésbé használták fel a kereslet és a termelés ösztönzése céljából, így az állami áruvásárlások összege — folyó áron számítva — 9 százalékkal lassabban nőtt, mint a bruttó nemzeti termék.

A második világháború után gyorsan fejlődő tőkésországok mind-egyikében sokkal nagyobb az állami tulajdonban levő termelővállalatok aránya, mint az Egyesült Államokban. Az állami vállalatok pedig a beruházások fokozásán keresztül élénkíthetik a konjunktúrát. Azt azonban képtelenség lenne állítani, hogy például Olaszországban, Ausztriában, Nyugat-Németországban stb. a gazdaság gyors növekedése alapján az állami vállalatok tevékenységére vezethető vissza. Először is az állami vállalatok mindenütt az összes termelés kisebb hányadát adják. Továbbá az állami vállalatok tevékenységével nem magyarázhatjuk meg, honnan van az a gyorsan növekvő kereslet, amely a termelésnek, s ezen belül az állami vállalatok termelésének is a gyors növekedését lehetővé teszi. Végül vannak példák arra is, hogy az állami tulajdonban levő vállalatok nagy szerepet játszanak a tőkésországok gazdaságában, mégis a gazdaság fejlődése lassú, mint például Angliában.

Mindezek alapján több monopoltőkés ország II. világháború utáni gyors fejlődését nem magyarázhatjuk az állami beavatkozásból kiindulva, hanem attól a probléma első megközelítésekor absztrahálnunk kell, és a gyors fejlődés tényezőit az állami intézkedésektől ugyan befolyásolt, de *az alapján mégis spontán érvényesülő* gazdasági tényezők közt kell keresnünk.

A termelés gyors növekedésének tényezői

Ha a II. világháború után gyorsan fejlődő tőkésországok és az Egyesült Államok gazdaságát egymással összehasonlítjuk, rögtön szembetűnik a bruttó beruházások eltérő aránya és a beruházási kvóták mozgásának eltérő iránya. 1950-ben az Egyesült Államok beruházási kvótája nem sokkal maradt el a többi tőkésország kvótái mögött, ettől kezdve azonban a helyzet eléggé változott. Az Egyesült Államokban 1950-től 1961-ig a beruházások aránya csökkenő tendenciájú volt, a többi tőkésországban pedig a kvóták jelentősen emelkedtek még 1953 után is, amikor pedig már a II. világháború közvetlen gazdasági utóhatásai lényegében kimerültek. E folyamat eredményeként 1961-ben Japánban a beruházási kvóta csaknem háromszor, Nyugat-Németországban csaknem

kétszer volt nagyobb, mint az Egyesült Államokban. Még nagyobb eltérések mutatkoznak, ha a beruházásoknak az építkezésekkel csökkentett értékét, vagyis lényegében a gépi beruházások értékét viszonyítjuk a bruttó nemzeti termékhez. Ilyenformán 1961-ben Japán beruházási kvótája több mint háromszorosa, Nyugat-Németország és Ausztria kvótája 2,7, illetve 2,4-szerese, Olaszorszáé 2,3-szorosa, Franciaorszáé pedig 1,8-szorosa az Egyesült Államok beruházási kvótájának.

A beruházási kvóták nagyfokú eltérése a tőkésországok II. világháború utáni erősen különböző fejlődésének megítélésében nagy jelentőségű, hiszen a beruházások nagysága és a termelés növekedési üteme közt szoros összefüggés van. Azokban az országokban a legnagyobb a termelés átlagos évi növekedési üteme, ahol a legmagasabbak a beruházási kvóták, tehát Japánban, Nyugat-Németországban, Olaszországban.

A bruttó beruházások arányának alakulása a bruttó nemzeti termékhez képest az Egyesült Államokban és néhány gyorsan fejlődő tőkésországban

(Változatlan áras adatok alapján számítva, s a bruttó beruházásokat készletváltozás nélkül véve figyelembe)

Év	Ausztria	Franciaország	Nyugat-Németország	Olaszország	Japán	Egyesült Államok
1948	—	—	—	—	—	15,5
1950	20,4	17,6	19,9	17,3	16,2	15,3
1953	17,3	17,0	19,8	19,1	22,2	13,6
1957	21,2	18,7	22,7	21,5	24,8	13,8
1960	23,0	18,3	23,7	22,9	33,0	13,0
1961	23,6	18,9	24,7	23,7	36,8	12,5

Forrás: Yearbook of National Accounts Statistics. United Nations. 1957. és 1962. évi számaiban és Survey of Current Business 1963. évi júliusi számában közölt adatok alapján kiszámítva.

Mivel magyarázható azonban, hogy Japánban és néhány nyugat-európai tőkésországban a beruházások aránya 1953 után tovább növekedett, ahelyett hogy stagnált vagy esetleg csökkent volna, mint az Egyesült Államokban?

A probléma magyarázata nagyrészt az Egyesült Államok és a szóban forgó monopolizált országok *termelőapparátusának jelentősen eltérő technikai fejlettségi színvonalában rejlik*. A technikai fejlettségi színvonal erős eltéréseiben főként két tényező játszott szerepet. Az egyik a II. világháború, amely Japánt, Németországot, Olaszországot, Ausztriát és más tőkésországokat viszonylag hosszú időre elzárta a technikának a tőkés világgazdaságban, főként az Egyesült Államokban időközben bekövetkezett fejlődésétől. Ez az állapot Japánban és Nyugat-Németországban néhány évig a II. világháború befejezése után is tartott, mivel a technikai találmányok alkalmazását ez országok megszállása késleltette. Amennyiben az 1953 után végrehajtott beruházások során a háború miatt bekövetkezett technikai elmaradás behozása történik meg az európai tőkésországokban és Japánban, annyiban a II. világháború *közvetett* utóhatásáról beszélhetünk.

A technikai fejlettségi színvonal jelentős különbsége azonban legnagyobb részben a II. világháború kirobbanása előtti időkből öröklődött — ez a második tényező — amikor is az Egyesült Államokban a munka

termelékenysége néhány tőkésországot — Kanadát, Angliát, Svédországot stb. — kivéve a más országokban már elért szintnek a többszörösét tette ki. E két tényező együttesen magyarázza, hogy a háború után még 1953-ban is, főleg a technika, illetve a munka termelékenységének fejlettségi különbsége miatt, az Egyesült Államokban a bruttó nemzeti termék egy főre jutó értéke 2,5-szer volt nagyobb, mint Franciaországban, 3,5-szer volt akkora, mint Nyugat-Németországban, ötszörösen, illetve hatszorosan haladta meg az ausztriai és az olaszországi egy főre jutó bruttó nemzeti termék értékét és végül kereken 10-szer volt nagyobb, mint Japánban.

A beruházások növekedése ezekben az országokban ezért nem állhattott meg a háború okozta károk helyreállításával, hiszen a helyreállított termelőapparátus a nemzetközi kereskedelemben végrehajtott liberalizálási intézkedések nyomán erkölcsileg nagyon is elavultnak számított. Ez ugyanúgy szükségessé tette a tömeges beruházásokat, sőt a beruházási kvóta növelését, mint ahogy a válság után nyilvánvalóvá váló fizikai és erkölcsi kopás is elkerülhetetlenné teszi az állótőkék tömeges megújítását és kibővítését. A fentebb említett két tényezőnek a beruházásokra gyakorolt hatását, valamint az így növekvő beruházások hatását a termelés növekedésére a polgári teoretikusok együttesen „utolérési effektusnak” („catching-up effect”) nevezik, mert a nagy beruházások és a gyors termelésemelkedés alapja jórészt az említett tőkésországek elmaradása más fejlett országok, elsősorban az Egyesült Államok termelőapparátusának technikai színvonala mögött.

A II. világháború után lezajlott beruházási konjunktúrában jelentős szerepet játszott a háborút követő, de különösen az 50-es években kibontakozott *tudományos-technikai forradalom is*, amely rohamosan fokozta a korábban létrehozott termelőapparátus erkölcsi kopását és ezért szükségessé tette a termelőberendezések tömeges kicserélését. A technikai forradalom ezenfelül egészen új iparágak létesítésére vezetett, s ez ismét jelentkezett a beruházások összegében. A tudományos-technikai forradalom *önmaga* azonban semmiképpen sem magyarázza a különböző tőkésországek erősen eltérő ütemű fejlődését. A technikai forradalom szerepét a beruházások erősen eltérő mértékben és a termelés eltérő növekedési ütemében csak akkor érthetjük meg, ha figyelembe vesszük, hogy az nagyon különböző fejlettségű monopolitőkés országokat érint, és hogy a technikai forradalom központja a tőkés világrendszerben a technikai fejlődés legmagasabb stádiumában levő Amerikai Egyesült Államok. Ilyen körülmények között a viszonylag elmaradottabb monopolitőkés országok számára még életbevágóbban fontos relatív technikai elmaradottságuk behozása vagy csökkentése, a beruházási kvóta növelése.

A beruházások emellett Nyugat-Németországban, Japánban stb. szükségképpen jóval nagyobb termelésnövekedést váltottak ki, mint az Egyesült Államokban. Ez nemcsak a bruttó beruházások nagyobb arányával, hanem *a beruházások eltérő szerkezetével* is magyarázható. Már rámutattunk arra, hogy a gyorsan fejlődő európai tőkésországekban és Japánban a gazdasági növekedést közvetlenül előmozdító gépi beruházások az összes beruházások jóval nagyobb részét teszik ki, mint az Egyesült Államokban.

A legtöbb esetben azonban ez sem magyarázza a termelés s ezen

belül az ipari termelés növekedése ütemében megmutatkozó különbségeket. Így Japánban a gépi beruházások aránya több mint háromszor akkora volt, mint az Egyesült Államokban, viszont az ipari termelés átlagos növekedési üteme 1953 és 1961 között csaknem hétszer akkora volt, mint az amerikaié. Itt is feltétlenül figyelembe kell vennünk a monopoltőkés országok jelentősen eltérő technikai fejlettségi színvonalát. Ilyenkor ugyanis ugyanaz a beruházás, ugyanannak a technikai eljárásnak, találmánynak az alkalmazása a termelésnek erősen eltérő növekedési ütemére vezet, mert az általános technikai fejlettség tekintetében elmaradottabb országban *az adott szinthez képest a termelékenység, s ezzel együtt a termelés ugrásszerű fejlődését teszi lehetővé.* Ezzel szemben a technikai színvonal tekintetében élenjáró tőkésországokban ugyancsak az ott adott szinthez képest csak mérsékeltébb termelékenység- és termelésnövekedést vált ki.

Eszerint a technikai forradalom hatása is szükségképpen eltérő a különböző tőkésországokban. Akkor is gyorsabb termelésnövekedést vált ki a fejletlenebb országban, ha az még csupán a tudományos-technikai forradalom kezdeti stádiumát érte el. Sőt, a termelékenység gyors növelésének eszköze lehet a legfejlettebb országok már korábban alkalmazott technikai termelési eljárásainak egyszerű átvétele is. Míg ennek alkalmazása a fejlettebb országban semmiféle további termelékenységemelkedést nem tesz lehetővé, a relatíve fejletlenebb országban a termelés ugrásszerű növekedésének alapjául szolgálhat. A fejlett országokban, különösen az Egyesült Államokban alkalmazott technika átvételének sokféle módja van, példa erre a tőkésországok erősödő külkereskedelmi kapcsolata, gépek, termelési berendezések importja, szabadalmak, találmányok megvásárlása, külföldi szakértők alkalmazása stb. A szabadalmak, találmányok megvásárlásának különösen nagy szerepe volt Japán II. világháború utáni gazdasági fejlődésében.

Ezek után nagyon tanulságos az egyes monopoltőkés országok fejlettségi színvonala, valamint a gazdasági fejlődés üteme közti összefüggés konkrétabb számbavétele. A vizsgált gyorsan fejlődő tőkésországok közt 1953-ban az általános gazdasági színvonal tekintetében a legfejletlenebb Japán, utána a sorrend a fejlettebbek felé: Olaszország, Ausztria, Nyugat-Németország, Franciaország. Ezt a sorrendet a termelés növekedésében egyedül Nyugat-Németország bontja meg, mivel 1953—1961-ben az ipari termelés átlagos növekedési üteme tekintetében a negyedik helyett a harmadik, a bruttó nemzeti termék átlagos növekedési üteme tekintetében pedig a második helyen állt. A sorrendnek ez a megbontása azonban indokolható egyebek közt azzal, hogy Nyugat-Németország beruházási kvótája Japán után mindvégig a második helyen állt, a háború közvetett utóhatásai is jobban érvényesültek Nyugat-Németországban, mint a többi tőkésországban, továbbá nagyon erősen éreztette hatását a külkereskedelmi expanzió is. Mindezt figyelembe véve az általános technikai fejlettségi színvonal és a gazdasági növekedés üteme közti összefüggés elég egyértelműen kiolvasható a közölt táblázatból.

A relatíve fejletlen technikai színvonallal rendelkező monopoltőkés országok viszonylag hosszabb időközben végbemenő gyors ütemű fejlődése nem merőben új jelenség. Japánban például a II. világháborút megelőző időszakban három olyan periódus volt, amikor az összes ter-

A bruttó nemzeti termék és az ipari termelés átlagos évi növekedése 1953 és 1962 között a gyorsan fejlődő tőkésországokban

Megnevezés	Japán	Olaszország	Ausztria	Nyugat-Németország	Franciaország
Az egy főre jutó bruttó nemzeti termék 1953-ban \$-ban	196,0	353,0	407,0	611,0	853,0
A bruttó nemzeti termék átlagos évi növekedési üteme (százalékban)	10,3	7,1	6,3	7,2	5,1
Az ipari termelés átlagos évi növekedési üteme (százalékban)	15,2	9,2	8,1	8,4	7,1

Kiszámítva a Yearbook of National Accounts Statistics 1957. és 1963. évi számaiban közölt adatok alapján.

melés igen gyorsan nőtt. A bruttó nemzeti termék átlagos évi növekedési üteme Japánban 1905—1912 között 6,7 százalék, 1912—1919 között 7,0 százalék (az Egyesült Államokban ugyanakkor 1,9 százalék) és 1931—1938-ban 7,5 százalék (az Egyesült Államokban 1,9 százalék).* Viszonylag gyors ütemű átlagos növekedése az európai tőkésországok gazdaságából is lehetne a II. világháború előtti időkből vett példákat felhozni.

A termelés, ezen belül az ipari termelés átlagos növekedési ütemének vizsgálatakor azonnal szembeűnik, hogy a legtöbb tőkésországban a termelés átlagos növekedése 1948—1953-ban sokkal gyorsabb volt, mint 1953—1961-ben. Viszont az Egyesült Államokat és bizonyos mértékig Franciaországot kivéve éppen a második periódusban volt jóval nagyobb a bruttó beruházások aránya a bruttó nemzeti termékhez képest. A korábbi periódusban a termelés gyors növekedésében ugyanis elsősorban a II. világháború utóhatásai játszanak szerepet. A háború által okozott károk ugyanis a termelőapparátusban mindig nagyon egyenlőtlenül oszlanak meg, bizonyos területeken pusztítások alig vannak, másutt azok a termelőkapacitás nagy részét érintik. Mivel a termelés színvonala mindig a termelőapparátus szűk keresztmetszeteihez kénytelen igazodni és ezek felszámolásához viszonylag kis beruházások elegendők, a szűk keresztmetszetet megszüntető aránylag kis beruházások is a termelés ugrásszerű növekedését teszik lehetővé. Abban tehát, hogy a vizsgált második periódusban a beruházások jóval nagyobb aránya ellenére a termelés növekedési ütemének csökkenése következett be, ugyancsak a II. világháború közvetlen utóhatásainak kimerülése fejeződik ki.

A piacot bővítő tényezők

Felvetődik az a rendkívül fontos kérdés, hogy mivel magyarázható a termelés gyors növekedését lehetővé tevő kielégítő ütemű kereslet-emelkedés. A termelés gyors növekedése feltételezi a piac gyors bővítését is, enélkül a termelés az európai tőkésországokban és Japánban

* Forrás: Recent Japanese Growth in Historical Perspective. American Economic Review 1963. május, 578—588. 1. és E. F. Denison: The Sources of Economic Growth in the United States, New York, 1962.

már régen periodikus túltermelési válságba torkollott volna, s a termelés átlagos növekedési üteme is alacsony színvonalra zuhant volna.

A piac gyors bővülését először is maguk a *beruházások* magyarázzák. A beruházásoknak kettős szerepük van. Egyrészt kiváltják a termelőkapacitás és a termelés növekedését, másrészt maguk is keresletet támasztanak a termelési eszközök termelésével szemben. Az általunk vizsgált gyorsan fejlődő tőkésországokban a beruházások emellett a termelésnél gyorsabban növekedtek, hiszen a beruházási kvóta mindennütt emelkedett — vagyis erősebb volt keresletnövelő, mint termelésnövelő hatásuk. 1953—1961 között a beruházások szívták fel a bruttó nemzeti termék növekményének 32,2 százalékát Ausztriában, 31,4 százalékát Nyugat-Németországban és 31,1 százalékát Olaszországban, az 1955—1961 közti periódusban pedig ez az arány Franciaországban 23,8 százalékot és Japánban meghökkentően magas értéket, 59,3 százalékot tett ki. A beruházások piacbővítő szerepét a gyorsan fejlődő tőkésországokban még jobban kidomborítja, ha ez országokat összevetjük az Egyesült Államokkal. Itt ugyanis 1953—1961 között a beruházások a bruttó nemzeti termék növekményének csupán 7,2 százalékát szívták fel.

Mivel a bruttó beruházások túlnyomórészt a bruttó nemzeti termék termelő felhasználását jelentik, elmondhatjuk, hogy leggyorsabban a termelési eszközök piaca bővült, s ennek alapján a termelési eszközök termelése gyorsabban növekedhetett, mint a fogyasztási cikkek termelése. Ez a piacprobléma vizsgálatában nagyon fontos szempont, hiszen ez eleve azt jelenti, hogy a termelés akkor is növekedhet, ha a dolgozók fizetőképes kereslete, illetve az összes személyes fogyasztás nem nő, vagy hogy a termelés gyorsabban, sőt — tekintve a beruházási kvóták növekedésének mértékét — jóval gyorsabban növekedhet, mint a dolgozók fizetőképes kereslete, illetve a fogyasztási cikkek összes fogyasztása. Mindez egybevág azzal a korábbi megállapításunkkal, hogy a vizsgált országokban a beruházásoknak 1953 után is növekedniük kellett alapján az Egyesült Államokhoz viszonyított — relatív — technikai elmaradottságuk miatt. A relatív technikai elmaradottság sürgős behozása vagy csökkentése feltételezi az I. osztály, az A szektor, illetve a nehézipar gyors fejlesztését, azon belül egyes új iparágak létrehozását. A beruházások tehát jórészt az említett szektorokban koncentrálnak, és legalábbis időlegesen elkerülhetlenné teszik az I. osztály, A szektor, illetve a nehézipar gyorsabb ütemű fejlődését.

Emellett szólnak a szóban forgó országok ipari fejlődéséről közölt statisztikák is. Úgyszólván mindegyik országban kiugróan gyorsan fejlődött az adott időszakban az elektromos és elektronikus felszerelések gyártása, a műanyag-, a petrokémiai ipar, általában a vegyipar, a nehézgépipar stb. Japánban 1955—1960-ban az új termelési felszerelésekre fordított beruházások szintje 3,25-szeresére növekedett, de ezen belül a színesfémiparban a beruházások 10,5-szeresükre, a vas- és acéliparban 9-szeresükre, a gépiparban megközelítőleg 7-szeresre növekedtek.*

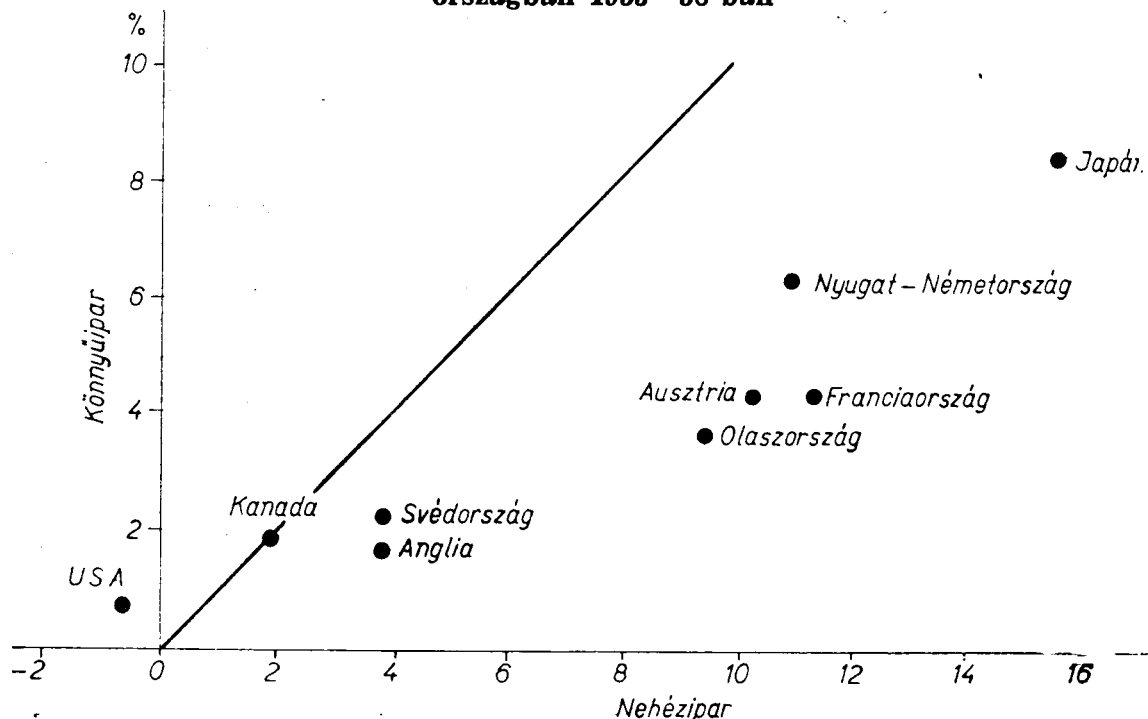
Minden vizsgált országban sokkal gyorsabban növekedett a nehéz-

* Forrás: Kazuski Ohkava és Henry Rosovsky: Recent Japanese Growth... American Economic Review, 1963. május.

ipar termelése a könnyűiparhoz képest. Sajnos, erre vonatkozó átfogó adatok csak 1958-ig állnak rendelkezésre, de az egyes, a nehéziparhoz tartozó iparágak termelésének alakulása azt bizonyítja, hogy 1958 után a fejlődés iránya megegyezik az 1958 év előttivel. 1953—1958-ban a nehézipar átlagos évi növekedési üteme Olaszországban és Franciaországban 2,6-szor, Ausztriában 2,4-szer, Japánban 1,8-szor és Nyugat-Németországban 1,6-szor volt nagyobb a könnyűipar átlagos évi növekedési üteménél.* Ugyanebben a periódusban az Egyesült Államokban a könnyűipar növekedési üteme volt nagyobb, sőt a nehézipar növekedési üteme negatív előjelű volt, amiben részben az 1957—1958-as válság hatása, részben a koreai háborút követően a hadiipar termelésének csökkenése tükröződik.

Nagyon érdekes, hogy az európai tőkésországokban és Japánban 1948—1953 között a nehézipar növekedési üteme sokkal kisebb mértékben haladta meg a könnyűiparét — Olaszországban és Ausztriában 1,7-szer, Franciaországban 1,6-szor, — sőt Japánban és Nyugat-Németországban a növekedés lényegében egyenlő ütemű volt. A termelési struktúra megváltozása tehát 1953-ig, a háborút viselt európai tőkésországok és Japán gazdaságának helyreállítása idején lényegesen kisebb konjunkturális szerepet játszott, mint 1953 után, amikor a II. világháború közvetlen utóhatásai már kimerültek. Ugyanígy az 1953-at követő periódusban sokkal kisebb a strukturális változások konjunkturális szerepe az Amerikai Egyesült Államokban.**

A nehéz- és könnyűipar átlagos évi növekedési üteme néhány monopoltőkés országban 1953—58-ban



* Hiba lenne azonban a nehéz- és könnyűipar fejlődési ütemkülönbségéből mechanikusan az A és B szektor fejlődésének ütemkülönbségére következtetni. A nehéziparhoz tartozik a tartós fogyasztási cikkek — autó, hűtőszekrény stb. — gyártása is, amely igen gyorsan növekszik. Ez esetben tehát a gyors növekedés egyben a B szektor, s ezzel együtt a II. osztály erős termelésnövekedését jelenti. A termelési eszközök és a fogyasztási cikkek növekedése közti ütemkülönbség tehát biztosan jóval kisebb, mint ahogy azt a nehézipar gyorsabb ütemű növekedése mutatja.

** A nehéz- és könnyűipar növekedéséről szóló adatok forrása: Patterns of Industrial Growth 1938—1958. United Nations.

A beruházások növekedése a piac bővülésének nem egyetlen, hanem csupán a leggyorsabban növekvő tényezője. Egyedül a beruházásokra hivatkozni elégtelen is lenne, mert a fogyasztási cikkek, illetve a nagyrészt fogyasztási cikkeket gyártó könnyűipar termelése is elég gyors ütemben emelkedett, bár természetesen lassabban a bruttó nemzeti termék, az I. osztály, valamint a nehézipar termelésénél. A nehéz- és könnyűipar növekedési üteméről közölt ábránkból világosan kitűnik, hogy bár valamennyi gyorsan fejlődő tőkésország a szögfelező alatt helyezkedik el, tehát a nehézipar mindenütt gyorsabban fejlődött, a könnyűipar is gyors ütemben nőtt, például Japánban és Nyugat-Németországban a vizsgált időszakban évi átlagban 8,6, illetve 6,6⁰/₀-kal. A fogyasztási cikkek termelésének szintén jelentős ütemű növekedése a *fogyasztási cikkek piacának kérdését* veti fel, ez pedig a *reálbérek, a foglalkoztatottság* s általában a *dolgozó tömegek fizetőképes keresletének problémáját*.

Az általunk vizsgált gyorsan fejlődő tőkésországokat — Franciaországot kivéve — általában mint relatíve alacsonyabb életszínvonalú országokat említik, ahol a külkereskedelmi expanzió, sőt az egész hosszasan tartó és szokatlanul erős gazdasági konjunktúra alapja a munkások és alkalmazottak relatíve alacsony reálbére és a dolgozó tömegek nagyfokú kizsákmányolása. Gyakran hangoztatott tétel ez főként Japánal, Olaszországgal és korábban Nyugat-Németországgal kapcsolatban.

Tény az, hogy az említett országok munkásainak és alkalmazottainak átlagbére más fejlett monopoltőkés országokhoz képest, különösen 1953-ban és azt megelőzőleg elég alacsony, a legalacsonyabb pedig Japánban és Olaszországban. (Természetesen vidékenként, iparáganként, munkáskategóriánként nagy eltérések vannak.) Ezekben az országokban, legalábbis az 50-es évek első felében, az értéktöbbletráta magasabb volt, mint több más fejlett monopoltőkés országban, ugyanis a reálbéreknek más, amellet fejlett monopoltőkés országok reálbérnívójához viszonyított nagysága még alacsonyabb volt, mint a munka termelékenységének viszonylagos fejlettségi színvonala. Az értéktöbbletráta ezekben az országokban nem véletlenül magas színvonalú, közrejátszott ebben a termelési struktúra korábbi sajátos alakulása, ezzel kapcsolatban a hadiipar termelésének felfuttatása a II. világháború előtt, a fasiszta politikai rendszer, amely ugyancsak akadályozta, hogy a bérek megközelítőleg is lépést tartsanak a termelékenység emelkedésével.

Kétségtelenül igaz továbbá az is, hogy a bérek viszonylag alacsony színvonalának s a kizsákmányolás magas fokának van bizonyos konjunkturális hatása. Ilyenkor viszonylag magas lehet a profit tömege és rátája, ami ösztönöz a tőkeberuházások fokozására. A profit tömegének és rátájának viszonylag magas s ugyanakkor a dolgozó tömegek fogyasztásának aránylag alacsony szintje lehetőséget is ad arra, hogy a felhalmozás viszonylag nagy összeget érjen el, mivel akkor a nemzeti jövedelem nagyobb hányada fordítható a termelés bővítésére. Abban, hogy Angliában, Svédországban, Svájcban és még néhány más fejlett monopoltőkés országban az általános technikai színvonalnak az Egyesült Államokhoz viszonyított elmaradottsága ellenére — bár itt az elmaradottság 1953-ban sokkal kisebbfokú volt, mint a vizsgált gyorsan

fejlődő tőkésországokban — a beruházások és így a termelés átlagos növekedési üteme sokkal kisebb volt, mint pl. Japánban, Nyugat-Németországban, több más tényező mellett biztos szerepe volt a viszonylagosan is (a termelékenységhöz viszonyítva) nagyobb reálbérnívónak, a tömegek aránylagosan is nagyobb személyes fogyasztásának, az alacsonyabb profitrátának.

Van tehát összefüggés a viszonylag alacsony életszínvonal és a termelés gyors növekedése között. De a dolgozó lakosság viszonylag alacsony személyes fogyasztása, életszínvonala *ön maga* semmi esetre sem magyarázza a II. világháború befejezése óta kibontakozott tartós és erős konjunktúrát, az ugyanis gyors fellendülést csak igen rövid, átmeneti ideig tehetne lehetővé. A konjunktúra egyebek közt azért lehetett tartós, mert *a viszonylag alacsony hányadú személyes fogyasztás emellett elég gyors ütemben emelkedett*, jóval gyorsabb ütemben, mint a korábban is magasabb életszínvonalú és a bruttó nemzeti termék nagyobb hányadát személyes fogyasztásra fordító tőkésországokban. A növekedés üteme 1953—1961 között évi átlagban Nyugat-Németországban 7,4, Japánban 6,9, Ausztriában 6,2, Franciaországban 4,9 és Olaszországban 4,3 százalék, ugyanebben az időben pedig Svédországban 3,3, az Egyesült Államokban 3,0, Angliában 2,7 százalék volt.*

A személyes fogyasztás a bruttó nemzeti termék növekményének elég tekintélyes hányadát, 1953—1961 között Ausztriában, Nyugat-Németországban és Olaszországban 63, 61 és 46 százalékát, 1955—1961 között Franciaországban 64 százalékát, Japánban pedig 38 százalékát szívtá fel.

Természetesen a személyes fogyasztási kiadások összege nemcsak a dolgozó lakosság fogyasztói kiadásait tartalmazza, hanem a tőkéséket is, ezért a fogyasztási kiadások aránya a bruttó nemzeti termékhez képest nagyobb a dolgozó lakosság fogyasztásának aránylagos nagyságánál. A fogyasztói kiadások növekedésének *üteme* azonban, tekintetbe véve a tőkésék személyes fogyasztásának bizonyos rugalmatlanságát, lényegében megegyezik a dolgozó lakosság személyes fogyasztásának emelkedésével, s bennünket most elsősorban a növekedési ütem érdekel.

A bérek és általában a dolgozó lakosság fizetőképes keresletének aránylag gyors növekedése is a beruházások nagy arányára és gyors emelkedésére vezethető vissza. A gyorsan növekvő termelés általában erőteljesen növelte a munkaerő keresletét, nőtt a foglalkoztatottság, nagyon jelentős mértékben csökkent a munkanélküliség. Mindez kettős értelemben volt pozitív hatású a fizetőképes kereslet alakulására: nőtt a keresők száma és kedvező alkalom nyílt a béremelés kiharcolására.

A béremelés kiharcolását könnyítette a munkaerő-kereslet és -kínálat kedvező alakulása mellett az igen gyors technikai fejlődés is. A munka termelékenységének gyors fokozódása ugyanis a reálbérek jelentős emelkedése ellenére is lehetővé tette a relatív értéktöbblet növekedését. A gyors technikai fejlődés, illetve a technikai forradalom emellett Európában és Japánban is mindinkább az állandó tőke elemeinek olcsóbbodására vezetett, ez pedig kedvező hatást gyakorolt a profitráta alakulására. A gyors technikai fejlődés talaján tehát a béremelkedés

* A Yearbook of National Accounts Statistics 1957. és 1962. évi számainak adataiból kiszámítva.

akadályoztatása a tőke által kisebb volt, mint egyéb körülmények között.

Kedvező körülmény volt ezenkívül több országban, így Olaszországban, Nyugat-Németországban, Japánban a fasiszta politikai rendszer megdöntése, amivel a munkásosztály számára sokkal kedvezőbb szervezkedési feltételek jöttek létre. Nagyjából e tényezőknek tudható be, hogy a fizetőképes kereslet viszonylag gyors ütemben emelkedett, s a fogyasztási cikkek kereslete az említett országok termelése számára eddig nagyon számottevő piacot biztosíthatott.*

A bruttó beruházások, valamint a személyes fogyasztás növekedése teszik ki a piac bővülésének legnagyobb hányadát. Súlyban általában — a bruttó beruházásokhoz képest is — sokkal kisebb jelentőségű, de amellet nagyon dinamikus piacbővítő tényező volt minden általunk vizsgált gyorsan fejlődő tőkésországban az *áruexport növekedése*. Az export mindegyik országban jóval gyorsabban növekedett, mint a bruttó társadalmi termék, és ugyanakkor az emelkedés sokkal gyorsabb ütemű volt, mint az összes export növekedése a tőkés világgazdaságban. A gyorsan fejlődő tőkésországok tehát a külső piacukat más tőkésországok rovására növelték.

Az áruexport növekedési üteme, valamint az exportkvóták alakulása 1953-1961 között a gyorsan fejlődő tőkésországokban (százalékban)

Megnevezés	A bruttó nemzeti termék évi növekedési üteme	Az áruexport évi növekedési üteme	Exportkvóta 1953-ban	Exportkvóta 1961-ben
Japán	10,3	17,3	6,8	8,7
Olaszország	7,1	15,4	7,9	11,7
Ausztria	6,3	11,9	16,7	18,6
Nyugat-Németország	7,2	13,1	12,8	16,4
Franciaország	5,1	9,3	9,1	11,5
Tőkés világgazdaság	—	6,0	—	—

Forrás: A Monthly Bulletin of Statistics 1953. márciusi és 1963. márciusi, valamint a Yearbook of National Accounts Statistics 1957. és 1962. évi számaiban közölt adatok alapján kiszámítva.

Ezt egyrészt lehetővé tette a munka termelékenységének kivételesen gyors fokozódása. Japánban például a vizsgált periódusban a feldolgozóiparban a munkatermelékenység évi átlagban csaknem 7 százalékkal nőtt. Ez erősen fokozta az exportált áruk versenyképességét, mert csökkentette az önköltséget. Ugyanebben az irányban hatott a béreknek viszonylagosan, a termelékenység színvonalához mérten is alacsony

* A béremelkedésnek, illetve a fizetőképes kereslet növekedésének ez a piacbővítő szerepe a többi piacot bővítő tényezőkhöz képest természetesen az egyes országokban eléggé eltérő mértékű volt. A fizetőképes keresletnek az összpiac bővítésében játszott szerepe egyrészt függ a foglalkoztatottság és a dolgozók reálbérének tényleges növekedési ütemétől, másrészt a többi piacbővítő tényező, így a beruházások, az export, az állami fogyasztás növekedésétől. Például Japánban a személyes fogyasztás átlagos évi növekedési üteme igen magas, 6,9 százalékos volt, nagyobb mint Franciaországban, ahol az 4,9 százalékot ért el. Mégis Japánban a személyes fogyasztás növekedésének relative kisebb szerepe volt a piac bővülésében egy másik piacbővítő tényező, a beruházások nagyon gyors növekedése miatt. Olaszországban pedig a személyes fogyasztás azért volt kevésbé jelentős piacbővítő tényező, mert itt a dolgozók fizetőképes kereslete például Japánhoz, Nyugat-Németországhoz képest jóval lassúbb ütemben emelkedett.

szintje, illetve az a körülmény, hogy egyes gyorsan fejlődő tőkésországokban — Japánban és Olaszországban — a bérek a munka termelékenységéhez viszonyítva *sokkal lassúbb* ütemben növekedtek. A japán és olasz áruk versenyképessége tehát duplán növekedett. Az áruexport évi átlagos növekedési üteme éppen ebben a két országban volt kiugróan a legnagyobb. Az export alakulása szempontjából kedvező tényező volt továbbá, hogy Nyugat-Németországban, Japánban, Olaszországban az árak 1953 után viszonylag stabilak voltak, legalábbis stabilabbak, mint a tőkés világ gazdaság sok más országában, ami szilárd valutaárfolyam mellett ugyancsak kedvezően befolyásolta az áruexport mozgását.*

Végül a piac bővülésében szerepet játszott az állami fogyasztás növekedése is. Ezzel kapcsolatban egyben az a probléma is felmerül, hogy az állami gazdasági beavatkozásnak ténylegesen milyen szerepe volt és van a vizsgált európai tőkésországok és Japán gyors gazdasági növekedésében.

Az állam szerepe a gazdasági fejlődésben

Már korábban rámutattunk arra, hogy a néhány monopoltőkés országban tapasztalható gyors és viszonylag tartós gazdasági fejlődés valószínűleg nem magyarázható egyszerűen az állam gazdasági beavatkozásával. Ezt a feltevést e gyors gazdasági fejlődés közelebbi elemzése teljes mértékben igazolja. Azt azonban nagy hiba lenne kimondani, hogy az állam gazdasági tevékenységének semmiféle szerepe sem volt a II. világháború utáni konjunktúrában. Ez egyoldalú megállapítás lenne, sőt elmondható, hogy az egész háború utáni konjunktúra igazán csak akkor érthető meg, ha az állami gazdasági beavatkozás hatását is figyelembe vesszük.

Az állam gazdasági tevékenységéhez részben az állami áruvásárlások tartoznak, amelyek bővítik a piacot. Nem az állam volt a legjelentősebb piacbővítő tényező, nem is az állami piac volt a legdinamikusabb, de az összes kereslet az állami vásárlások eredményeként is növekedett. Az állami fogyasztás átlagos évi növekedési üteme** 1953-tól 1961-ig Olaszországban 7,6 százalék, Japánban 7,4 százalék, Nyugat-Németországban 5,5 százalék, Franciaországban 3,2 százalék és Ausztriában 3 százalék volt. Az állami fogyasztás a gyorsan fejlődő tőkésországokban a bruttó nemzeti termék növekményének aránylag csekély százalékát

* A piachelyzet alakulásában helyesebb az egész áruexportot, nem pedig csupán az exporttöbbletet figyelembe venni. A hazai termelés számára az egész áruexport piacot képez, és bár igaz, hogy bizonyos árucikkek importja korlátozza a hazai ipar termelését, mivel az konkurenciát képez a hazai termelés számára, az áruimport jelentős részben a hazai újratermelés folytatásának elengedhetetlen feltétele. Példa erre az országon belül elégtelen mennyiségben termelt vagy egyáltalán nem termelt élelmiszerek, nyersanyagok, gépek, modern technikai felszerelések importja. Az import növekedése tehát nagyrészt éppúgy hozzátartozik a hazai konjunktúrához, mint az áruexport emelkedése. A fejlettebb technikai színvonalon álló tőkésországokban alkalmazott modern termelési-technikai eljárások átvétele részben éppen az áruimporton — gépek, termelési felszerelések importján — keresztül történik. Nem igaz ezért, hogy a külkereskedelemnek csak akkor van konjunkturális hatása, ha a külkereskedelmi mérleg aktív, vagy ha az aktívum növekedik. Így Olaszországban és Japánban a külkereskedelmi mérleg végig nagymértékben passzív egyenlegű volt, mégis a külkereskedelem mindkét ország gazdaságára kifejezetten kedvező konjunkturális hatást gyakorolt. Sőt, ez a konjunkturális hatás itt biztosan nagyobb is volt, mint az Egyesült Államokban, ahol pedig a külkereskedelmi mérleg végig jelentős aktív egyenleget mutatott.

** Az állami fogyasztás a tőkés statisztikában két fő tételt, az állami áruvásárlásokat és az állami alkalmazottak fizetését tartalmazza. E két tétel közt időnként bizonyos arányeltolódások következnek be, ezért az állami fogyasztás növekedése csak megközelítő pontossággal tükrözi az állami áruvásárlások emelkedését.

szívta fel. Ez 1953—1961 között Ausztriában, Nyugat-Németországban és Olaszországban 5,0, 10,7 és 14,5 százalékot, 1955—1961 között Japánban és Franciaországban 5,4, illetve 13,4 százalékot tett ki. Az állami áruvásárlások növekedése csak egy országban, Olaszországban haladta meg a bruttó nemzeti termék átlagos évi növekedését, a többiben mindenütt jelentősen elmaradt attól. Sőt, több országban: Ausztriában, Franciaországban és Nyugat-Németországban az állami fogyasztás a személyes fogyasztásnál is lassabban növekedett.

Ez is azt bizonyítja, hogy az állam nem lehet a gyors növekedés *motorja*. Valószínű azonban, hogy az állami vásárlások ténylegesen bekövetkezett emelkedése nélkül a bruttó nemzeti termék adott növekedése nagy realizálási nehézségeket okozott volna. Szerepe elsősorban a termelés és a fogyasztás, a termelés és a piac közti ellentmondás — bizonyos ideig tartó — áthidalása.

Jellemző, hogy az állami vásárlások azokban az országokban emelkedtek a leggyorsabban, ahol a legnagyobb volt a növekedési ütemkülönbség a termelés és a személyes fogyasztás között. Ez a két ország Olaszország és Japán; itt az állami vásárlások gyorsabban nőttek, mint a személyes fogyasztás. Az állami fogyasztás, ezen belül az állami áruvásárlások annyiban magyarázzák a nagy átlagos évi növekedési ütemet, amennyiben a termelés és fogyasztás ellentmondásának bizonyos ideig tartó áthidalásán keresztül késleltetik a válságot, vagy csökkentik a kisebb szabálytalan visszaesések bekövetkezésének valószínűségét. Az ütem nagyságát azonban döntően más tényezők határozzák meg. Olaszországban például az állami vásárlások növekedési üteme kb. 2,5-szer nagyobb volt, mint Ausztriában, mégis az olasz termelés növekedési üteme alig volt nagyobb az osztrákénál. Az állami áruvásárlások szerepe a gyorsan fejlődő tőkésországok II. világháború utáni konjunktúrájában tehát elsősorban az, hogy hozzájárultak ahhoz, hogy eddig a termelés gyors növekedése ellenére sem következtek be periodikus túltermelési válságok.

Vannak az állam gazdasági tevékenységének olyan oldalai, amelyek már közelebbi összefüggésben vannak a gazdasági növekedés ütemével. Ilyenek az *állami beruházások*. Ha az állam az általa megmozgatott anyagi eszközök egy részét beruházási, különösen ha termelő beruházási célokra fordítja, az a gazdasági növekedést kedvezően befolyásolhatja. A termelés növekedési üteme azonban nem feltétlenül függvénye a nagyarányú állami beruházásoknak, illetve annak, hogy az állam az általa megmozgatott eszközöknek hány százalékát fordítja beruházásokra. Még kevésbé függ a növekedés üteme attól, hogy az összes beruházások hány százaléka állami beruházás. Lehet, hogy az állami beruházások azért nagyarányúak, mert a gazdasági helyzet kedvezőtlen, s a magántőkések ezért nem szívesen hajtanak végre beruházásokat. Az Egyesült Államokban például az állami beruházások aránya a 30-as években sokkal nagyobb volt, mint az 50-es években, mégis az 50-es években alakult jobban a gazdasági helyzet. A nagyarányú állami beruházások oka lehet az állami tulajdonban levő vállalatok viszonylag magas arányszáma, de ez nem jár együtt automatikusan a termelés nagy növekedési ütemével. Angliában például az állami beruházások aránya az összes beruházásokon belül 1950-től 1958-ig 41,1 és 53,2 százalék között ingadozott,

tehát az állami beruházások kiugróan nagyarányúak voltak,* mégis Anglia távolról sem tartozik a II. világháború után gyorsan fejlődő tőkésországok közé.

Az állami beruházásoknak érdekes módon inkább akkor van kedvező hatásuk a termelés növekedési ütemére, amikor a termelés növekedése különösen gyors, a tőkés gazdaság egyébként is az erős konjunktúra állapotában van, és amikor a piac állami beavatkozás nélkül is gyorsan bővül. Ilyenkor a termelőberendezések kapacitáskihasználása nagyfokú és a készletek viszonylag alacsonyak. Ebben az esetben egyáltalán nem mindegy, hogy az állam a rendelkezésre álló anyagi eszközöket mire fordítja. Ha az állam ilyen körülmények közt nagyarányú beruházásokat, köztük termelő beruházásokat hajt végre, az egyben azt is jelenti, hogy viszonylag kevesebb anyagi eszközt von el a termelés növelésére alkalmas alapokból és maga is hozzájárul a beruházási hányad emelkedéséhez, s így a termelés gyorsabb ütemű növeléséhez. Ez ilyenkor nem jelent közvetlen válságveszélyt, mert a gyorsan bővülő piac a megnövekedett árumennyiséget legalábbis egy darabig fel tudja szívni.

Amikor viszont a termelőkapacitások nagy hányada kihasználatlan, a gazdasági helyzet kedvezőtlen, a piac nem vagy alig bővül, az állami termelő beruházások egy részének gyors növelése nagyon kockázatos, mert válsággal fenyeget, az állam inkább csak a nem termelő beruházásokat növelheti. S megfordítva, ha ebben az esetben az állami beruházások aránya az egyéb állami kiadásokhoz képest alacsony, ez csak kevéssé vagy egyáltalán nem mérsékli a termelés növekedési ütemét, mert a tőkés gazdaságban — tekintettel a kihasználatlan kapacitásokra — úgyszólván bőven a termelés növelésére felhasználható anyagi eszköz. Az állami beruházások szerepe a termelés növekedési ütemében tehát nagyrészt a konjunktúra állapotától függ, ezt a kérdést erről az oldalról kell megközelítenünk.

A gyorsan fejlődő nyugat-európai tőkésországokban és Japánban az állami beruházások hozzájárultak a termelés gyors növekedéséhez, mert — különösen a termelő beruházások — az állam gazdasági tevékenységén belül viszonylag nagy súlyt képviseltek, jóval nagyobbat, mint például az Egyesült Államokban. A termelő beruházások kisebb és az improduktív kiadások nagyobb aránya a termelés átlagos növekedési ütemét mérsékelte volna, mert az improduktív kiadások termelői kapacitást kötnek le, a kihasználatlan termelői kapacitás pedig viszonylag kisebb hányadú volt a gyorsan fejlődő tőkésországokban. Az állami termelő beruházások gyors növekedése azonfelül megvalósítható volt, mert a korábban már tárgyalt, alapjában spontán hatású tényezők következtében a piac is gyorsan bővült.

Ezzel magyarázható, hogy a gyorsan fejlődő tőkésországokban az állam a kereslet mesterséges növelése mellett jobban ösztönözhetette a beruházásokat, mint például az USA államapparátusa. Így szembevetendő, hogy a legtöbb gyorsan fejlődő tőkésországban sokkal elterjedtebb és már hosszabb idő óta alkalmazott eszköz az állótőkék gyorsított leírásának engedélyezése, mint az Egyesült Államokban, vagyis az állam tartósabban és hatékonyabban ösztönözte a magánberuházásokat is. Vagy

* Forrás: Investment Trends and Policies in the Industrial Countries. World Economic Survey, 1959. United Nations.

például Nyugat-Németországban a költségvetés kiadási tételei között jelentős szerepet tölt be az állam hitelnyújtása magánosok, s ezeken belül ipari, kereskedelmi, közlekedési, mezőgazdasági *vállalatok* számára, amely ugyancsak a beruházások és a termelés növelésére ösztönöz. A nyugatnémet állam 1950-től 1960-ig kerekén 45 milliárd márka értékben növelte a vállalatoknak nyújtott hiteleinek nettó összegét, vagyis leszámítva a magánkapitalisták hitel-visszafizetéseit. Egyes években a magánvállalatoknak nyújtott hitelek tiszta növekménye elérte az összes költségvetési kiadások 8—9, a nemzeti jövedelemnek pedig kb. 3—4⁰/₀-át.*

A gyorsan fejlődő tőkésországok gazdasági fejlődése számára kifejezetten előnyös volt, hogy *a hadikiadások a bruttó nemzeti terméknek sokkal kisebb hányadát emésztették fel*, mint az Egyesült Államokban. Ez nem okozott különösebb realizálási problémákat, mert a piac egyéb tényezők hatására gyorsan bővült, amelletts viszonylag kevés anyagi eszközt vontak csak el a termelés bővítésétől, így viszonylag nagyobb lehetett a felhalmozási alap, illetve a bruttó beruházásoknak a bruttó nemzeti termékhez viszonyított aránya.

A hadikiadások aránya a bruttó nemzeti termékhez képest néhány monopóltőkés országban (százalékban)

Év	Egyesült Államok	Japán	Olaszország	Ausztria	Franciaország	Nyugat-Németország	Anglia
1953	13,5	2,0 ^{a)}	4,2 ^{c)}	1,9	6,4 ^{o)}	4,4	9,7
1956	9,8	—	4,0	1,0	6,9	3,0	8,0
1960	9,3	1,1 ^{b)}	3,0	1,2	5,8	3,3	6,4

a) 1952. évi adat.

b) 1959. évi adat.

c) 1954. évi adat.

Forrás: Yearbook of National Accounts Statistics 1957. és 1962. American Economic Review 1961. május, 403, c., Die Weltwirtschaft 1962. Heft. 1. I. C. B. Mohr Tübingen, Economic Survey of Europe 1959. Geneva. 1960.

Jellemző, hogy a termelés átlagos évi növekedési üteme ott volt a legalacsonyabb, ahol a legnagyobb volt a hadikiadások aránya — az Egyesült Államokban és Angliában. A nagyarányú hadikiadások hosszabb időközben nem kedveznek a termelés növekedésének, s az ütemet nagyon károsan befolyásolják ott, ahol a termelési kapacitás kihasználási foka magas.

Az állami monopolkapitalizmus az *államközi egyesülések, integrációs törekvések útján* is hatást gyakorol egyes országok gazdasági fejlődésére. Példa erre az Európai Közös Piac, amelynek van bizonyos konjunkturális hatása a tagállamok gazdasági életére. Ez a hatás részben azal kapcsolatos, hogy a Közös Piac tagállamai között fokozatosan csökkentik a vámkorlátokat és egyéb külkereskedelmi korlátozásokat. Ezzel éleződik a tagállamok tőkései, monopóliumai közti konkurrenca, ami a tőkésék számára még fontosabbá teszi a termelés korszerűsítését, a technika fejlesztését, a beruházások fokozását. Így a Közös Piacnak is szerepe van a tagállamok beruházási kvótáinak emelkedésében 1958 óta, mely nélkül nem érhető meg az egész erős és tartós konjunktúra.

* Forrás: Bericht, Deutsches Wirtschaftsinstitut, 1962. 7. szám.

A Közös Piac egyben vámunió fokozatos kialakítását jelenti, ami a tagállamoknak a Közös Piac területén előnyös pozíciót biztosít áruik eladásában a harmadik országokkal szemben. A Közös Piac létrejötte akkor is bővíti a piacot a tagállamok számára, ha egyébként országainak területén az összes eladható áruk tömege nem nő, egyszerűen azért, mert a vámunió és a belső vámkorlátok lebontása a harmadik országokat részben kiszorítja a Közös Piac területéről.

Azáltal, hogy a Közös Piac ösztönzi a beruházásokat és növeli a tagállamok számára az árueladási lehetőségeket, tovább növeli a munkaerő-keresletet, ez pedig egészében véve viszonylag kedvező feltételeket teremthet a reálbérek emelkedésének. A reálbérek és a foglalkoztatottság növekedése pedig növeli a Közös Piacon belül összesen eladható áruk tömegét.

A Közös Piac konjunkturális hatását azonban nem szabad túlbecsülni, hiszen van olyan tagállam — Belgium —, amelynek fejlődése nem különösebben gyors, a leggyorsabban fejlődő tőkésország, Japán pedig nem tagja a Közös Piacnak. A Közös Piac megalakulása után csak elősegítette egyes országok, pl. Olaszország, Franciaország, Nyugat-Németország gyors gazdasági növekedését.

Bár rövid áttekintésünk az államnak a gyors gazdasági fejlődésben játszott szerepéről nem teljes, mégis elég támpont annak a következtetésnek a levonásához, hogy az állam nem volt meghatározó tényezője, hanem csupán *hozzájárult* egyes monopoltőkés országok termelésének gyors fejlődéséhez.

A II. világháború után gyorsan fejlődő tőkésországok várható további fejlődése

A legnehezebb arra a kérdésre válaszolni, hogy a II. világháború után gyorsan fejlődő tőkésországokban a továbbiakban várhatóan hogyan alakul a tőkés újratermelés, s tartható-e az 50-es években tapasztalt gyors növekedési ütem. Bár a tévedés lehetőségei nagyok, a növekedés tényezőinek ismerete, valamint a legújabb gazdasági fejlődés adatai, tapasztalatai alapján olyan választ adhatunk, amely legalábbis sok igazságot tartalmaz.

A gyors gazdasági fejlődés legfőbb hajtóerejét, mint láttuk, a nagy, sőt növekvő arányú bruttó beruházások, ezenbelül is főként a gépi beruházások képezték. Az általunk vizsgált országokban ebben nagy szerepet játszott a technika viszonylagos elmaradottsága az Egyesült Államokhoz képest. Minél kisebb lesz mind az egész nemzetgazdaságot, mind az egyes iparágakat tekintve ez a relatív elmaradottság — márpedig ez az elmaradottság rohamosan csökkent az 50-es években —, annál jobban gyengül a beruházásokat ösztönző erő, annál valószínűtlenebb a beruházási kvóta további emelkedése. Ez önmagában is *valószínűvé teszi a termelés növekedési ütemének csökkenését*.

A növekedési ütemnek azért is csökkennie kell, mert a most már jóval magasabb technikai fejlettség alapján a legújabb technikai találmányok alkalmazása a termelésben, illetve a már alkalmazott legmodernebb technikai eljárások átvétele jóval kisebb ugrást tesz csak lehetővé a termelékenység emelkedésében. Úgy is mondhatjuk, hogy egyre kevésbé érezteti hatását a „behozási”, „utolérési effektus”. Ha a bruttó

nemzeti termék növekedési ütemét évenként vizsgáljuk, akkor azt találjuk, hogy ha nem is erőteljesen, de azért az utóbbi 8—10 évben tényleg érvényesült az említett országok többségében a növekedési ütem csökkenésének tendenciája.

Hiba lenne azonban azt a következtetést levonni, hogy mindaddig, amíg az említett relatív technikai lemaradás megvan, a beruházási kvóták mindig nagyok lesznek, a beruházások lényegesen soha nem esnek, jelentős növekedési ütemcsökkenés, válságjelenségek, sőt válságok nem következhetnek be. Ez az 50-es években sem volt mindig így, s legújabbban 1962—1963-ban is csaknem mindegyik eddig gyorsan fejlődő tőkésországban rohamosan esett a beruházások, az ipari termelés növekedési üteme.

Az állótőke-beruházás és az ipari termelés fejlődése néhány monopoltőkés országban 1960—1963-ban

(Növekedés százalékban az előző évhez képest, változatlan áron számítva)

Év	Nyugat-Németország		Franciaország		Olaszország		Japán		Anglia	
	Beruházás	Ipari term.	Beruházás	Ipari term.	Beruházás	Ipari term.	Beruházás	Ipari term.	Beruházás	Ipari term.
1960	+11,8	+11,2	+5,9	+8,9	+15,5	+15,3	+28,1	+25,8	+13,2	+10,4
1961	+10,1	+5,9	+8,0	+5,5	+11,5	+10,9	+44,2	+19,2	+5,8	+5,1
1962	+4,5	+4,5	+7,4	+4,4	+8,9	+11,2	-7,0	+8,1	-3,0	+2,4
1963 1. félév	+2,6	+3,2	+5,8	+3,4	×	+7,7	×	+3,3	×	×

× = Hiányzó adatok.

Forrás: Bericht Deutsches Wirtschaftsinstitut 1964. 1. Die Weltwirtschaft, 1963, Heft 1.

Az ütemcsökkenés oka alapjában a beruházások és ezzel együtt a termelés gyors emelkedése a megelőző években. A beruházási boom nyomán létrejött hatalmas termelőkapacitás ugyanis a piaci szükségletekhez képest kezd túlméretezetté válni, s ez mérséklő hatást gyakorol a tőkés vállalatok beruházásaira. Igaz, hogy az 1963. évben bekövetkezett ütemcsökkenéshez hozzájárult az 1963. eleji kemény és nagyon hosszan tartó tél is, a fő szerepet mégis az játssza, hogy a beruházások és a termelés túlszaladtak a dolgozó lakosság fizetőképes fogyasztása által szabott határokon, hogy kezdenek kimerülni a termelési struktúra változásaiból, az I. osztály és a nehézipar eddig lényegesen gyorsabb ütemű növekedéséből származó konjunkturális lehetőségek. A tőkés konjunktúrát tehát akkor is megtorpanások, válságjelek, sőt válságok szakíthatják meg, ha általában a konjunktúra feltételei különösen kedvezőek, a termelés ilyenkor is túlméretezetté válhat a piachoz képest.

Ahogy az úgynevezett „behozási effektus” veszít a hatásából, s ezzel együtt a beruházások növekedése egyre kevésbé számít piacbővítő tényezőnek, ahogy a konjunktúra megtorpanásának, s a válság létrejöttének veszélye megnövekszik, úgy a piac bővítésének mind fontosabb tényezőjévé válik az állami, főleg az improduktív fogyasztás növelése. Japánban és Nyugat-Németországban például a bruttó beruházások 1953 óta sokkal gyorsabban növekedtek, mint az állami fogyasztás, enélkül nem is lehetett volna olyan viharosan gyors a fejlődés. 1962-ben azonban már fordított a helyzet, Nyugat-Németországban az állótőke-beruházás csak 4,5⁰/₀-kal, az állami fogyasztás viszont 11,2⁰/₀-kal nőtt, Ja-

pánban a beruházások 7⁰/₀-kal estek, s az állami fogyasztás pedig az előző évhez képest 22,5⁰/₀-kal emelkedett. Nem arról van szó, hogy a két tényező mozgása a jövőben mindig pontosan így alakul majd, az ellenben biztos, hogy az állami fogyasztás ezentúl a bruttó nemzeti terméknek nagyobb hányadát fogja felemészteni, mint korábban. Ez pedig ugyancsak azt bizonyítja, hogy a növekedési ütemnek csökkennie kell, hiszen az állami fogyasztás nem a felhalmozást növeli, hanem legnagyobb részben a bruttó nemzeti termék improduktív felhasználását jelenti.

A külkereskedelem sem olyan faktor, amely állandóan kielégítő ösztönzést adhatna a tőkés konjunktúrának. Az áruexport különben is mindig bizonytalan konjunkturális tényező. Azonfelül a „behozási effektus” gyengülésével lassúbb ütemben növekvő munkatermelékenység is kevésbé növeli az exportált áruk versenyképességét a világpiacon. Számításba kell venni továbbá azt is, hogy a beruházási kvóta várható csökkenésével csak úgy jöhet létre egyensúly hosszabb időközben a tőkés újratermelésben — ha az állami fogyasztás arányát adottnak vesszük —, ha a reálbérek és a termelékenység növekedési üteme közelebb kerül egymáshoz. Ezzel az árukban rejlő bérköltség viszonylag nő, ami ismét csökkenti a világpiaci versenyképességet. Az állami fogyasztás gyors növekedése pedig inflációs hatásán keresztül befolyásolja kedvezőtlenül az export alakulását.

Nincs semmi reális valószínűsége annak, hogy a 60-as években az eddig gyorsan fejlődő tőkésországok konjunktúrája az 50-es évekéhez hasonló erősségű lesz. Sőt, nagyon valószínű, hogy az ipari termelés és a bruttó nemzeti termék átlagos évi növekedési üteme jóval kisebb lesz, mint eddig. Ezt a témával foglalkozó polgári közgazdászok legnagyobb része elismeri. De az is valószínű, hogy Japán, Olaszország, Nyugat-Németország stb. gazdaságának átlagos növekedési üteme ezentúl is meghaladja majd az amerikaiat, mert ez országok gazdaságának nagyobb a konjunkturális tartaléka, mint az Egyesült Államoknak. A főszerepet továbbra is a technikai fejlettségi színvonalnak még mindig meglevő relatív elmaradottsága játssza. A viszonylag fejletlenebb ország a fejlettebb technika átvételével és a legmodernebb technika alkalmazásával történelmileg rövid időn belül utolérheti, sőt túlszárnyalhatja a nálánál fejlettebbeket. A gyorsan fejlődő tőkésországokban meglevő növekedési tényezők vizsgálata során tehát részben az *egyenlőtlen fejlődés törvényének érvényesülésével* van dolgunk.

A viszonylag gyors, de az eddigiekhez képest jóval lassúbb gazdasági fejlődés során bekövetkező túltermelési válságok valószínűleg nem lesznek túl mélyek — bár mélyebbek lehetnek, mint az Egyesült Államokban a II. világháború után eddig létrejött válságok — alapjában azért, mert az állami monopolkapitalizmus gazdasági súlya minden monopoltőkés országban nagyon jelentős. Az állam gazdasági beavatkozása a túltermelési válságok kirobbanását ugyan meg nem akadályozhatja, de a válságok mélységét, időtartamát az eddig gyorsan fejlődő tőkésországokban is jelentősen csökkentheti, például az állami áru- és szolgáltatás-vásárlásokon, a válságot mélyítő kumulatív folyamatok fékezésén keresztül. A perspektíva tehát az, hogy az elmúlt évtizedben gyorsan fejlődő tőkésországokban az eddiginél lassúbb lesz a gazdasági növekedés, amelyet — az Egyesült Államokhoz hasonlóan — viszonylag enyhe válságok fognak félbeszakítani.

A beruházási folyamat és az építőipar

A szocialista bővített újratermelés a népgazdaság legtágabb folyamata. E folyamatba tartozó főbb mozzanatokra vonatkozó alapvető elméleti kérdések lényegében tisztázottak; e mozzanatok főbb törvényszerűségeit feltárták, és ennek alapján működnek az egyes mozzanatok megvalósítását célzó mechanizmusok.

Nem lehet ugyanezt elmondani a *beruházási folyamatról*. A beruházási folyamat is szerves része, mozzanata a bővített újratermelési folyamatnak. Ennek ellenére mégsem tisztázottak a beruházási folyamatra vonatkozó alapvető elméleti közgazdasági kérdések, lényegében nincsenek még feltárva a beruházási folyamatban érvényesülő tendenciák, illetőleg a más területen érvényesülő — már feltárt — tendenciák hatásai a beruházási folyamatra. Ennek logikus következménye, hogy nem alakult ki a beruházási folyamat megvalósítását szolgáló mechanizmusok *teljes* és egységes rendszere. Az alap kutatás hiánya miatt kétséges, hogy a jelenleg létező és működő mechanizmus fő tendenciái megfelelőek-e a beruházási folyamat megvalósítására.

Ebben a cikkben a beruházási folyamattal összefüggő egyes alapvető jellegű kérdéseket igyekszem felvetni. Mindenekelőtt tisztázni kell a beruházási folyamat helyét a gazdasági folyamatok között, a beruházási folyamatban érvényesülő sajátos tendenciákat, valamint az építőiparral való szükségszerű kapcsolatát.

A beruházási folyamat fogalma és tartalma

A bővített újratermelés — a termelés kiszélesítését, a *társadalmi termék mennyiségi növelését tekintve* — három fő folyamatot tartalmaz:

a) a közvetlen termelési folyamatot, amelynek megvalósítása során létrejönnek a fogyasztási cikkek, az elhasznált termelési eszközök pótlását szolgáló termékek, valamint a *felhalmozásra szánt termékek*;

b) a *beruházási folyamatot*, amelynek megvalósítása során a felhalmozásra szánt termékeket rendeltetésszerű állapotba hozzák; s végül

c) az (újra-) termelési folyamatot, amelyben a felhalmozásra szánt és rendeltetésszerű állapotba hozott termékek belépnek a termelésbe és létrehozzák a társadalmi termék-növekményt. (E folyamat a *következő* bővített újratermelési ciklus szempontjából az első szerepét tölti be.)

A bővített újratermelés e körforgása természetesen számtalan vonalban összefonódik, egybefolyik, egyidőben, párhuzamosan való megvalósulásuk lényegében a termelés szakadatlan folyamata. A gyakorlat-

ban ezért nehezen határolhatók el az egyes ciklusok. A felhalmozásra szánt termékeket tekintve azonban világosan látható, amikor a termékek a termelés, a létrehozás folyamatában tartózkodnak, és az is látható, amikor elkészülésük után belépnek a beruházási folyamatba. Ilyenkor e termékeket nem használatiérték-formájukból adódó rendeltetésük szerint használják fel, hanem éppen azokat a körülményeket teremtik meg, azt az állapotot hozzák létre, amelyben majd e termékek használati értékét realizálni lehet. Végül az is világosan látható, hogy mikor fejeződik be e termékeknek a beruházási folyamatban való tartózkodása, vagyis a beruházási folyamat megvalósulásának az eredményeképpen létrejött objektumok, létesítmények, egységek, gyárak, üzemek stb. megkezdik termelő tevékenységüket.¹

Nem elég tehát a bővített újratermelés megvalósításához a nemzeti jövedelem felhalmozásra szánt részét értékben megtervezni, használatiérték-formáját meghatározni és megtermelni. Gondoskodni kell arról is, hogy a felhalmozásra szánt termékek — a bővített újratermelés követelményeinek megfelelően — *egy sajátosan összetett folyamaton (a beruházási folyamaton) menjenek keresztül*, amelynek eredményeképpen olyan létesítmények, objektumok (üzemek, egységek stb.) jönnek létre, amelyek — megvalósulásuk után bekapcsolódva a társadalmi termelés folyamatába — a tervezett társadalmi termék-növekmény előállításához hozzájárulhatnak.

A beruházási folyamat sajátosan összetett folyamat. Bár jelentős részben tartalmaz nem termelő tevékenységet, mégis alapvető jellegzettségére nézve a beruházási folyamat *termelő jellegű* folyamat; megvalósulása eredményeképpen „termék” jön létre. Ennek ellenére mégsem lehet a beruházási folyamatot, a különböző termékeket termelő folyamatok között egyszerűen felsorolni. A „szűk értelemben vett” közvetlen termelési folyamat és a beruházási folyamat szükségszerűen egymást követik. Amíg a felhalmozásra szánt termékek a beruházási folyamatban tartózkodnak, addig nem vehetnek részt a termelési folyamatban és viszont: a termelési folyamatban való tartózkodásuk, funkciójuk azt jelenti, hogy kikerültek a beruházási folyamatból.

A beruházási folyamathoz tartozó tevékenységek

A beruházási folyamatba tartozó termelő jellegű tevékenységek közül mindenekelőtt *az építőipart* kell említeni.

Az építőipar különleges helyét és szerepét az határozza meg, hogy *az építőipar a beruházási folyamat szerves része*, a folyamat egyik fő

¹ A beruházások témakörével foglalkozó szerzők műveikben különböző összefüggésben és különböző megfogalmazásban utalnak a beruházási folyamat lényegére.

„A beruházási tevékenység a termelés előzménye. Az állóeszközökkel végzett termelő tevékenység nem kizárólag következménye a beruházási tevékenységnek, hanem előzménye is... A beruházás eredménye az általa lehetővé tett termelő folyamatban realizálódik”. (dr. Neményi István: A beruházási politika főbb kérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1963. 11. l.)

„A felhalmozásnak reálissá kell válnia más értelemben is. A termékek használati érték formában való felhalmozása a termelés kibővítésére, vagyis a termelő felhalmozás — pótlólagos termelőeszközök létrehozása és működésbe állítása — bizonyos ideig tart és csak attól kezdve képez valóságos akkumulációt, amikor mint kibővített termelési alap működésbe lép (például a be nem fejezett beruházási építkezések még csak potenciális állóalap felhalmozást jelentenek)” (Vörös Gyula: A szocialista újratermelés. Jegyzet a szocializmus politikai gazdaságtanából. 3. füzet. Tankönyvkiadó, 1963. 135. l.)

megvalósítója A felhalmozásra szánt termékek zömét az I. osztályba tartozó iparvállalatok állítják elő, az építőipar termelésének azonban viszonylag kis hányadát teszik ki a felhalmozásra szánt termékek. Ezek is csupán azt a célt szolgálják, hogy az ipar által előállított termelési eszközöket adott helyen (épületben), adott technológiai és szervezési összefüggésben a termelő fogyasztásra alkalmas formába hozzák.² Ebben az értelemben az építőipar tevékenysége (termelése) többnyire ott kezdődik, ahol a felhalmozásra szánt termékek termelése már befejeződött. A felhalmozásra szánt termékek zömét tehát nem az építőipar hozza létre, hanem csupán a tárgyi körülményeket, a valóságos technológiai összefüggéseket teremti meg, amelyek között a felhalmozásra szánt termékek valóban termelési eszközökké válnak.

Igaz, hogy az építőipar termelő ágazat, termelési értéke a társadalmi termék értékének része. De mint termelő ágazat azt a gazdasági szerepet tölti be, hogy *kivitelezze*³ a bővített újratermelésre vonatkozó népgazdasági és gazdasági-műszaki terveket és elgondolásokat. A gépgyártás, a műszeripar és egyéb, termelési eszközöket gyártó iparágak termelése *nem tartozik bele a beruházási folyamatba. A felhalmozásra szánt termékek létrehozásával viszont megteremtik a beruházási folyamat megvalósításának feltételeit.* Az építőipar ezzel szemben nem a feltételeit teremti meg a beruházási folyamatnak, hanem *éppen magát a folyamatot valósítja meg.*

Teljesen azonos a helyzet a technológiai szerelési iparral. Mint az építőipar, a *technológiai szerelési ipar is a beruházási folyamat szerves része.* Tevékenysége ott kezdődik, amikor a munkaeszközöket (gépeket, berendezéseket, szerszámokat, műszereket stb.), tehát a felhalmozásra szánt termékeket az iparág rendelkezésére bocsátják, és ott fejeződik be, ahol a beruházási folyamat végződik és a létrehozott, megépített, összerakott objektum, létesítmény belép a termelésbe.

Az építőiparnak és a technológiai szerelési iparnak — mint a beruházási folyamat szerves részének — *az a különleges társadalmi-gazdasági szerepük, hogy (termelő-) megvalósítói legyenek a beruházási folyamatnak.* Ilyen szerepe egyetlen más termelő ágazatnak sincs.

A beruházási folyamatot megvalósító két iparágban azonban ellentétes irányú tendenciák figyelhetők meg.

Az *építőipar* a fejlődés során állandóan „iparosodik”, egyre inkább válik „telepített” iparrá. Ezzel a *minőségi* változással az építőipar éppen azokat a jellegzetességeket veszti el a „telepítés” során, amelyek a többi iparágától elválasztják. Alapvető tendencia, hogy az építőipar egyes moz-

² E helyütt az építőiparral mint az ipari beruházásokat megvalósító iparággal foglalkozunk. Az építőipar lakásépítő tevékenysége szigorúan véve nem is „beruházás”, ha a beruházást — pontosabban a beruházási folyamatot — úgy értelmezzük, hogy célja, tartalma a felhalmozásra szánt termékek rendeltetésszerű állapotba hozása a bővített újratermelés számára. Ilyen nézőpontból tekintve a lakásépítés készterméktermelés, a lakosság fogyasztását közvetlenül szolgáló tartós fogyasztási cikk termelése.

Természetesen előfordulhat, hogy a felhalmozásra szánt termékek egy része az építési beruházási folyamat *megkezdésekor* még nincsen készen. Ennek azonban a dolog lényege szempontjából nincs jelentősége.

³ Hogy az építőipar kivitelező (termelő) tevékenysége a beruházási folyamat szerves része, azt meggyőzően támasztja alá dr. Gerő István „Építőipari vállalatok szervezése és tervezése” című könyvében. „Az építőipari termék (az építmény) létrehozására irányuló közvetlen termelési folyamatot kivitelezésnek nevezzük. Az ingatlan jellegű állóalapot kivitelezése lehet bővített újratermelés, akkor beruházásról beszélünk...” (I. m. 6. l.)

zanatai, rész-tevékenységei önálló iparágakká különülnek el és leválnak az építőiparról. A téglagyártás — építőanyag-ipar, de a helyszíni falazás téglából — az építőipar. Ha pedig a telepített gyárban nem téglát, hanem a téglaterjedelmének a sokszorosát gyártják (panelek, épületelemek, blokkok stb.), akkor a helyszíni falazás stb. elmarad, s az ilyen jellegű építőipari tevékenység helyébe telepített építőanyag-ipari tevékenység lép. Az építőiparban alkalmazott létszám viszonylag csökken, a telepített iparé pedig nő. (Nyilvánvaló, hogy ez a „létszám-visszahúzó-dás” egy megelőző fázisba a munka termelékenységének jelentékeny emelkedésével jár együtt.) *Az épületelemek gyártása ezáltal kiesik az építőipar köréből és ezzel a beruházási folyamatból is,* és az épületelemek mint felhalmozásra szánt termékek a beruházási folyamat feltételeiként vehetők számításba. A különböző építőipari fázisoknak telepített iparrá való alakulása objektív tendencia, megfelel a munkatermelékenység növekedési törvényének. Viszonylag rövid idő alatt a hagyományos értelemben vett építőipar el is fog tűnni, és helyébe egyrészt a telepített építőanyaggyártó iparágak, másrészt a helyszíni (össze-)szerelőipar lép.

Ezzel ellentétes tendenciát mutat a technológiai szerelési ipar fejlődése. Néhány évtizeddel ezelőtt erről az iparégról nem is nagyon lehetett beszélni, mert a gyárberendezéseket maguk a gyártó cégek szerelték fel.

A munkamegosztás fejlődése, a specializáció, a nagytömegű, gazdaságos sorozatgyártásra való áttérés megkövetelte, hogy a gyártó cégek ne foglalkozzanak szerelő tevékenységgel.⁴ Másrészt a hatalmas méretű gyárszerelések megvalósítása elősegítette a technológiai szerelési ipar fokozatos elkülönülését és önálló iparággá válását. A technika rohamos fejlődése, a gépek egyre gyorsuló erkölcsi kopása következtében szükségessé váló gyökeres rekonstrukciók tovább szélesítették a technológiai szerelési ipart. Az a legjobb — gazdaságossági megfontoláson alapuló — tendencia pedig, hogy a technológiai folyamatokat megvalósító teljes berendezéseket (a lehetőség határán belül) a szabadban helyezték el, viszonylagosan is jelentékenyen növelte a technológiai szerelési ipar szerepét a beruházási folyamatban. Ezenkívül az építőipar jelentős része a fejlődés során (össze-) szerelőiparrá válik és mind az alkalmazott, illetve felhasznált (emelő-) gépek és szerszámok tekintetében fokozatosan hasonul a technológiai szerelőiparhoz. *Objektív tendencia tehát a technológiai szerelési ipar jelentőségének, szerepének és súlyának a növekedése a beruházási folyamatban.*

A beruházási folyamat szerves része a felhalmozásra szánt termékek felhasználásának *gazdasági-műszaki tervezése* is.

A bővített újratermelés kiterjedése, volumenének nagyarányú fejlődése, valamint az ipari technológiai folyamatok egyre bonyolultabbá válása szükségessé tette a technológiai és építészeti tervezésnek mint szaktevékenységnek *az elkülönülését* a közvetlen kivitelezési folyamattól. Ma már a gazdasági-műszaki tervezés és a kivitelezés a beruházási folyamat két egymástól teljesen elkülönült, önálló részmozzanata, függetlenül attól, hogy e tevékenységek milyen szervezeti formában bonyolódnak le. Léteznek specializált mammut tervező vállalatok, de ugyan-

⁴ Tapasztalható azonban ezzel ellentétes jellegű tendencia is: gyártó-szerelő kombinátok kialakulása. (Az elektromos berendezéseket általában a gyártó cégek szerelik.)

akkor működnek ettől eltérő szervezeti formában olyan vállalatok is, ahol a tervezés és kivitelezés egy vállalatban, egy szervezetben végzi munkáját. Hogy melyik szervezési forma a hatékonyabb, azt mindig az adott gazdálkodási módszer egyéb körülményei határozzák meg. Lehetséges minden gazdálkodási rendszer fejlődésében olyan szakasz, amikor célszerű az egyik formáról a másik formára való áttérés. De a legszorosabban összefonódott, szervesen összeépített tervezési és kivitelezési apparátus sem változtat azon a *tényen*, hogy a gazdasági-műszaki tervezés a beruházási folyamatnak önálló, termelőjellegű mozzanata. Elkerülhetetlenül szükséges tevékenység ahhoz, hogy a felhalmozásra szánt termékek felhasználásának a módját meghatározzuk.

A beruházási folyamathoz tartozó egyéb tevékenységek

A beruházási folyamat az előbbieken említett termelő jellegű folyamatokon kívül tartalmaz nem termelő jellegű folyamatokat is. Az egyik ilyen nem termelő jellegű folyamat a felhalmozásra szánt termékek *beszerzése* (megrendelése, legyártatása, meghatározott időre való szállításuk biztosítása). A technológia bonyolultságától függően meg kell vásárolni a *létesítendő objektumokhoz szükséges* forgácsoló, keverő, olvasztó, hűtő, csiszoló, vágó stb. munkagépeket, erőgépeket, darukat, belső és külső emelő, rakodógépeket, járműveket, fűtő, szellőző kondicionáló stb. berendezéseket. (A téglá, cserép, mész, cement és egyéb építőanyag — bár miután *felhalmozásra szánt termékek* — az előbbi felsorolásban azért nem szerepelnek, mert ezeket az építőipar a maga tevékenységéhez már megvásárolta és hozza magával a beruházási folyamatba.) A megvásárolandó gépek és berendezések, valamint műszerek jelentékeny része a beruházási folyamat megindulásakor készen található, egy részüket azonban meg kell rendelni, le kell gyártani. A rajzdokumentáció alapján megrendelt egyedi gépek gyártási folyamata *nem tartozik bele* a beruházási folyamatba, mert akár készen található egy szóbanforgó gép, akár megrendelésre kell legyártani, a gép csak a beruházási folyamat *feltételét* jelenti. Ahhoz, hogy a beruházási folyamat megvalósítható legyen, általában fel kell tételezni, hogy a felhalmozásra szánt termékek „... mint áruk kaphatók legyenek a piacon, egyre megy, hogy az elemeket nem mint kész árukat veszik meg, hanem megrendelésre gyártják”.⁵

A munkamegosztás és a specializáció fejlődése eredményeképpen ma már a beruházási folyamat elkerülhetetlen mozzanata a „beszerzés”, vagyis a felhalmozásra szánt termékeknek az áruforgalmon keresztül történő biztosítása.

Végül, — de nem utolsó sorban — a beruházási folyamat elkerülhetetlen és egyben összefoglaló mozzanata a fentebb felsorolt tevékenységek *koordinációja*. (Koordináción értjük a viszonylag önálló, elkülönült tevékenységeknek bizonyos meghatározott cél érdekében történő összehangolását.)

A beruházási folyamat szerves részét képezik tehát (logikai sorrendben): a gazdasági műszaki tervezés, a felhalmozásra szánt termékek beszerzése, az építés és a technológiai szerelés. A beruházási folyamat meg-

⁵ Marx: A tőke. Szikra, II. kötet, 499. lap. 1953.

valósulásához szükséges koordinációs tevékenység *elsősorban* e négy részfolyamatra vonatkozik, de nem *kizárólag* ezekre terjed ki. A koordinációs tevékenység számtalan olyan termelő és nem termelő jellegű, valamint igazgatási és hatósági tevékenységet fog át, amelyek valamilyen okból egy-egy területen vagy ponton a beruházási folyamattal érintkeznek. A beruházási folyamatot megvalósító koordinációs tevékenység ezért kettős jellegű; egyrészt azokat a tevékenységeket hangolja össze, amelyek a beruházási folyamat tartalmát képezik, másrészt azoknak a tevékenységeknek az egyes elemeit, mozzanatait, amelyek egy-egy ponton érintik a beruházási folyamatot. (Ilyenek pl. a beruházási folyamat megvalósításához szükséges teher- és személyszállítási szükségletek, egyéb szolgáltatások, különböző helyi és országos jellegű hatóságok és igazgatási szervek engedélyezési tevékenységei stb.)

A beruházási folyamatot megvalósító koordináció magas színvonalú szervezési munkát követel meg, mert a folyamatot megvalósító önálló szervezeteknek — a jelenlegi gazdálkodási rendszerben — más és más közvetlen céljuk van. Nem egy esetben előfordul, hogy az egyes elkülönült szervezetek érdekellentétben állanak egymással a beruházási folyamat megvalósítása során.

A beruházási folyamat szervezése

A beruházási folyamat helyét a gazdasági folyamatok között tehát az határozza meg, hogy e folyamat keretén belül kerülnek rendeltetés-szerű állapotba a felhalmozásra szánt termékek. A beruházási folyamat sajátosan összetett folyamat; beletartozik a népgazdasági beruházási tevékenységekre vonatkozó *gazdasági-műszaki tervezés*; a felhalmozásra szánt termékek *beszerzése*; az *építési (szerelési)*, valamint a *technológiai szerelési tevékenység*, továbbá az e tevékenységeket és egyéb — a beruházási folyamatot érintő — tevékenységeket *összehangoló koordináció*.⁶

E megállapításból mindenekelőtt az következik, hogy: *ha* a beruházási folyamat objektív gazdasági folyamat akkor létezik *e folyamatban érvényesülő sajátos mozgás-törvények, tendenciák, amelyeknek a feltárása feltétlenül szükséges*, hiszen ezek határozzák meg a folyamattal kapcsolatos tevékenységeket. Másodsor figyelembe kell venni, hogy az objektív jellegű beruházási folyamat törvényszerűségeinek kutatása *önálló kutatási ág*. Meg kell tehát teremteni e kutatási terület egységes, népgazdasági szintű kutatási szervezetét.

A beruházási folyamatra vonatkozó közgazdasági kutatómunkának a *fő célja: olyan mechanizmusok, szervezési elvek és szervezeti formák kialakításának a megalapozása, amelyek lehetővé teszik a beruházási folyamat megvalósításához igénybe vett időtartam lényeges megrövidítését*.

Jelenleg ugyanis az egyes beruházásokra igénybe vett átfutási időtartamok⁷ viszonylag hosszúak. Az 1961-ben befejezett beruházások (254

⁶ E tevékenységek terjedelme, volumene a beruházási folyamat számtalan konkrét esetben rendkívül különböző lehet, sőt előfordulhat, hogy egyes tevékenységek igen jelentéktelenné zsugorodnak, vagy elmaradnak. (Például: egy műszaki porcelán árut préselő gépparknak egy importgép-egységgel való növelése nem igényel műszaki tervezési munkát; ugyanakkor egy műszaki porcelángyár tervezése évekig is eltarthat.)

⁷ Átfutási időnek nevezem a beruházási program készítésének kezdetétől a teljes beruházás átadás-átvételi eljárásának befejezéséig terjedő időszakot.

db) 41 százalékát *a tervezett határidő után* 1 éven belül, további 33 százalékát 1 évnél nagyobb késedelemmel helyezték üzembe.⁸ Az 1960-ban befejezésre tervezett beruházásoknál a tervezett időfelhasználást mintegy 90 százalékkal lépték túl; az 1964-ben folyó, illetőleg befejeződő beruházásoknál (404 db⁹) ez az arány a norma szerinti időtartamhoz képest 187 százalék, ami azt mutatja, hogy ezen a téren lényegében nincs kielégítő fejlődés.

De ha eltekintünk a tervezett és tényleges átfutási idő eltérésétől és pusztán a tervezett időt vesszük szemügyre, akkor is megállapíthatjuk, hogy az egyes beruházásokra előirányzott átfutási időtartamok a világszínvonalhoz képest, de a rendelkezésünkre álló lehetőségekhez, valamint a szükségletekhez képest is — hosszúak.

Az 1961. decemberében megjelent Beruházási Kódex, illetőleg az 1964. IV. 9-én megjelent 1/1964. OT-PM-ÉM. sz. rendelet — a tényleges (tiszt) tervező tevékenységhez szükséges időtartamot kivéve — a beruházási folyamatnak lényegében minden mozzanatára tartalmaz az időtartamra vonatkozó előírásokat. Ennek alapján például egy 200 milliós nagyságrendű ipari beruházás átfutási ideje a következőképpen alakul:

Beruházási program készítése	10 hónap ¹⁰
Beruházási program jóváhagyása	7 hónap
Kivitelezési tervdokumentáció készítése	18 hónap ¹⁰
Megvalósítás (építési és technológiai szerelési idő együttesen)	32 hónap ¹¹
Összesen:	67 hónap

Egy napi 150 ezer m³ vasbetonelemet termelő épületelemgyár vagy egy napi 50 ezer t öblösüveget termelő üveggyár stb. beruházásának átfutási ideje tehát több mint 5 év lehet! És ez is csak akkor lenne 5 év, ha semmi zavaró körülmény, akadály, módosítás, devizahiány stb. nem jön közbe, és a beruházás létrehozásában közreműködő szervezetek pontosan azon a napon kapcsolódnak be a megvalósításba, amikor éppen rájuk kerül a sor! A gyakorlatban persze ez nem nagyon valósul meg, így a tényleges idő még egy-három évvel meghosszabbodik. De még az 5 év is nagyon hosszú! Fenyeget a berendezés műszaki elavulása, a gyártmány korszerűtlenné válása, a világpiaci kereslet megszűnése stb.

Szükséges-e a beruházás átfutásához ilyen hosszú idő? Mi határozza meg az alapvető szakaszok (beruházási program-készítés; jóváhagyás; kivitelezési tervdokumentáció készítés; megvalósítás) időszükségletét? A kutatómunkának elsősorban arra kell irányulnia, hogy meghatározza a beruházási folyamat tartalmát, *elhatárolja magát a folyamatot*, és ennek

⁸ Beruházási Bank adatai.

⁹ Ipari beruházások, az értékhatár alatti beruházások és a NIM bányászati beruházásai nélkül.

¹⁰ A tényleges (tiszt) tervezői időt a gyakorlati tapasztalatok alapján vettem számításba.

¹¹ Az Egyesült Államokban közepes teljesítményű iparvállalatokat 2–5 hónap alatt állítanak fel. Az egyik legnagyobb amerikai kőolajfeldolgozó üzem például 11 hónap alatt építették fel. A romániai Mamayában az 5000 ágyas üdülotelep felépítése, teljes berendezése és üzembe helyezése csak 7 hónapig tartott.

alapján elemezze a folyamat alapvető részeit, szakaszait, a szükséges idő csökkentésének a lehetőségeit.

Mint láttuk, a beruházási folyamat leglényegesebb része, a folyamat fő megvalósítója az építőipar. E fő szerep nemcsak abban nyilvánul meg, hogy az építőipar a beruházások átfutási idejének közel a felét veszi igénybe, hanem abban is, hogy a beruházási előirányzat 60—65 százalékát (a technológiai szereléssel együtt) az építőipar valósítja meg. *A beruházási folyamat sikeres megszervezése tehát döntő mértékben az építőipar helyes szervezésétől függ.*

Az építőipari tevékenységnek két — egymástól eltérő jellegű — fő ága van: a) lakásokat, valamint egyéb kommunális jellegű építményeket (iskolák, kórházak stb.) hoz létre, és b) beruházásokat kivitelez. Más szervezést, mechanizmust, szervezeteket, tervezést, gépesítést, elszámolást, anyagi ösztönzést stb. követel meg az egyik, és megint másfélét a másik tevékenység.

A lakásépítés: „lakástermelés”; a lakás „végtermék”; a lakás áru (és egyre inkább azzá válik). Az ilyen jellegű épületek elkészülésük után azonnal belekerülnek a közvetlen személyes (vagy társadalmi) fogyasztásba. Az ipari épületek ellenben nem kerülhetnek be azonnal a közvetlen fogyasztásba, hanem szerves részei egy sajátosan összetett folyamatnak, amely egyáltalán nem fejeződött még be azáltal, hogy az ipari építmények elkészültek. E két terület összekeverése, egymásban való feloldása, egyfajta (építőipari) szemléletben való szervezése, irányítása zavarja, nehezíti a gazdasági tisztánlátást és szinte lehetetlenné teszi, hogy az objektív valóságnak megfelelő mechanizmusok és szervezetek kialakuljanak.

A lakásépítkezéseknél teljesen helyes és nagy jelentőségű a folyamatos termelészervezés, amely az *építőipari termelő szervezet* lehető legnagyobb fokú kihasználását és ezáltal optimális gazdaságosságát törekszik elérni. Az ipari beruházásoknál viszont nem az az *elsődleges* cél, hogy az építőipari termelő szervezet optimális gazdaságosságát érjük el (bár ez is nagyon fontos), hanem az, hogy *a létesítendő objektummal kapcsolatos népgazdasági gazdaságosság* elérésére törekedjünk.

A beruházások megvalósításánál az építőipari tevékenység mint a beruházási folyamat egyik mozzanata (még ha fő mozzanat is) magához a folyamathoz képest *alárendelt szerepet* játszik; be kell illeszkednie a létesítendő objektum lehető leggyorsabb és legkedvezőbb költséggel történő létrehozásának a folyamatába. Elképzelhető, hogy az ipari beruházásoknál közreműködő építőipari vállalatok részesedése a nemzeti jövedelem létrehozásában — alárendelve a rendkívül bonyolult és összetett beruházási folyamat megvalósításának — némileg csökken, de ugyanakkor e nemzetijövedelem-kiesésnél lényegesen nagyobb lehet az a nemzetijövedelem-növekmény, ami azáltal jöhet létre, hogy a beruházások a tervezettnél előbb léphetnek be a termelésbe. Itt egyelőre nagy nehézséggel találjuk magunkat szemben,¹² mert a beruházások megva-

¹² Sokan vitatják a kétfajta építőipari tevékenység elválasztásának a helyességét, amely számos nehezen megoldható számbavételi, tervezési stb. kérdést vet fel. De tegyük fel — helytelen ez a szétválasztás, mert a lakás, iskola stb. építése is beruházási tevékenység. Ekkor viszont még élesebben, s az egész építőiparral szemben vehető fel az a követelmény, hogy az építőipari tevékenységet a beruházási folyamatnak kell alárendelni.

lósításában közreműködő építőipari vállalatok elé kitűzött alapvető célok nincsenek teljesen összhangban a beruházási folyamat céljával.¹³

Fel kell tehát tárnunk azokat a mechanizmusokat, szervezési elveket, szervezeti formákat, anyagi ösztönzési rendszereket, amelyek az építőipar e kettős jellegű, két, egymástól eltérő tartalmú tevékenységének felelnek meg.

Hasonlóan nagy jelentőségű a beruházási folyamat szervezése szempontjából az ipari beruházásoknál alkalmazott építmények *típi-zálása*. A tervezővállalatok jelenleg úgy kezdenek hozzá egy középberuházás terveinek elkészítéséhez, mintha azelőtt soha hasonló objektumokat, létesítményeket még nem terveztek volna Magyarországon. Újra meg újra megterveznek irodaépületeket, öltözőt, fürdőt, konyhát, étkezőt, portát, mozdonyszínt, garázst, transzformátorházat, kazánházat, raktárépületeket, kerítést stb., stb. Nincs egyetlen tervezővállalatnál sem olyan osztály vagy egyéb szerv, amelynek az lenne a fő funkciója, hogy a sajátmaga vagy más tervezővállalatok által tervezett építmények terveit gyűjtse, nyilvántartsa, alakítsa és ismételt felhasználásukat, vagy adaptálásukat kötelezően előírja. De országos viszonylatban sincs megfelelő szerv e probléma hatékony megoldására. Jellemző például, hogy amikor Magyarországon az utóbbi 10 évben már 100-nál jóval több irodaépületet terveztek és építettek meg, akkor ezeket a DCM központi irodaépületét — amely egyébként külső homlokzatát és földszintjét kivéve meglehetősen egyszerűnek, sőt primitívnek mondható — 3 évig tervezték!

Nincs elfogadható indok arra, hogy *miért* nem áll a tervezők rendelkezésére például öltöző, raktár, mosdó, étkező, mozdonyszín stb. teljes tervdokumentációja (kiviteli tervek, költség- és árelemzés) néhány variációban és nagyságban, hogy szükség esetén ezeket csak a fiókból kelljen elővenni?! A beruházásoknál alkalmazott, ismételten felhasználható, vagy típustervek 6–12 hónappal megrövidíthetik a beruházások átfutási idejét.

Végül, jelentős változást lehetne elérni a beruházások szervezésében, ha tovább erősítenénk, illetve jelentős mértékben kiterjesztenénk a *fővállalkozói rendszert*.

A nem fővállalkozásban lebonyolításra kerülő beruházásoknál a beruházó végzi a teljes kivitelezési tervdokumentáció szétbontását a különböző építő, szerelő, gyártó, termelő, készletező stb. profilokra. Ennek alapján adja fel a megrendeléseket, köti meg a szerződéseket. Előfordul, hogy egy 300 milliós nagyságrendű beruházás megvalósításába 40–50 vállalatot kell bevonni. A magas- és mélyépítő (út, vasút, csatorna stb.) vállalatok mellett még szükség van villamosszerelő, fűtésszerelő, csőszerelő, kazánfalazó, kemenceépítő, szigetelő, burkoló, tetőfedő, üvegezõ, lakatos, asztalos, gépkölcsonzó stb. vállalatokra, valamint különböző speciális technológiai szerelő vállalatokra. Továbbá szállítási szerződéseket kell kötni a különböző munka és erőgépeket, berendezéseket, műszere-

¹³ Az Orosházi Üvegyárat kivitelező építőipari vállalat a gyár építésére vonatkozó 1962. évi előirányzat teljesítésére csak addig tett erőfeszítéseket, amíg az bele nem ütközött a saját vállalati érdekeibe (költségszint, beralap, létszámterv stb. és az ezek betartására vonatkozó prémiumok). Le is maradt mintegy 8 millió Ft értékű építőipari munkával és ezzel hátráltatta a szerelési és egyéb munkálatokat. Pedig az Orosházi Üvegyár a teljes üzembe-lépés után *naponta 1 millió Ft* értékű olyan üveget gyárt, amelyet eddig import útján szer-ztünk be. Érthető tehát, hogy milyen nagy népgazdasági jelentősége van minden egyes napnak, amivel egy objektum a tervezettnél előbb vagy később lép be a termelésbe.

ket és egyéb szerkezeteket gyártó (szállító) vállalatokkal. (Az Orosházi Üvegyár létrehozásában csak a technológiai berendezéseket szállító vállalatok száma 38.) E nagyszámú vállalat tevékenységét megfelelően koordinálni kell; olyan szervezési ütemezést kell folyamatosan megvalósítani, amely biztosítja a különböző vállalatok működésének összhangját.

A beruházás sikeres megvalósítása tehát nagy feladatot jelent, rendkívül gondos, előrelátó, körültekintő, pontosan tervezett és szervezett munkát követel meg a beruházótól. A tapasztalat azt mutatja, hogy ilyen jellegű munkát a *beruházó* általában nem tud nyújtani.

Ennek elsősorban objektív okai vannak. A beruházó ugyanis a beruházási folyamat megkezdésekor rendszerint nem rendelkezik olyan szakképzett, gyakorlott szakemberekkel, akik e bonyolult feladatot megfelelően el tudnák végezni. Egy-egy beruházásnál sok nehézségen, bukaton keresztül kinevelődnek beruházási szakemberek, de az ilyen gyakorlatot szerzett dolgozókat nem lehet áthelyezni egy újabb, meginduló beruházás színhelyére, mert ezekre a dolgozókra szükség van az általuk megvalósított beruházás termelési és üzemfenntartási feladatainak elvégzéséhez, másrészt ezek a dolgozók helyi erők (vagy azzá váltak), családtagjaikkal már régebben letelepedtek, ami miatt nehéz őket áttelepíteni.

Igy az a megoldás marad, hogy a beruházásokat többségében a helyszínen található kezdő beruházó gárdával kell megindítani, akik — lehet, hogy a létesítendő technológiához kitűnően értenek, de — gyakorlatlanok a beruházási munkában, ezért általában ugyanazokat a hibákat követik el, amelyeket máshol, ugyanabban a munkakörben dolgozók már elkövettek. Ez pedig a beruházás befejezési határidejének eltolódásához és a beruházási előirányzat esetleges túllépéséhez vezethet.

Ezzel szemben a fővállalkozásban lebonyolított beruházásoknál összehasonlíthatatlanul hatékonyabb a beruházó munka, mert a fővállalkozóknál kialakultak — és előbb-utóbb a harmadik vagy a negyedik feladatnál már nagy gyakorlatot is szereztek — a megfelelő szervezetek és szakemberek. (E formának további előnye, hogy fővállalkozásba adás esetén nem kell minden beruházásnál a teljes lebonyolítási apparátust létrehozni.)

Néhány ipari beruházás fővállalkozásban történő lebonyolítása jelentős eredménnyel járt. A zsolcai Épületelemgyár beruházásánál két fővállalkozó működött közre: az építési munkák irányítását a 22. ÁÉV fogta össze; a technológiai berendezések megvalósítását (gépek, berendezések, műszerek stb. beszerzése, megrendelése, legyártása, mennyiségi és minőségi átvétele, helyszínre szállítása, raktározása, őrzése, állagmegóvása, helyszíni szerelése és üzemképes állapotba való átadása) az ÉM Gépszerelő vállalat végezte el. A beruházó kizárólag e két fővállalkozóval volt szerződéses kapcsolatban; lényegesen könnyebbé vált a beruházási folyamat koordinációja, és ennek eredményeképpen a zsolcai Épületelemgyár *mintegy fél évvel a tervezett határidő előtt* lépett be a termelésbe. *Egy* vállalat volt a felelős a teljes építési munkáért, s *mintegy egy* vállalat a technológiai oldalért. A felelősség, valamint az a tény, hogy itt a fővállalkozók a beruházást valósították meg, eleve beruházási szemléletet eredményeztek a vállalatoknál (amihez a fővállalkozói díjbevételek és prémiumok is hozzájárultak).

Hazánkban viszonylag kevés vállalat foglalkozik beruházásoknak fővállalkozásban történő lebonyolításával. Ezek közül jelenleg túlsúlyban vannak a nagy *gyártó* vállalatok (Ganz-Mávag, Április 4, Gábor Áron), azonban ezek a nagy gyártó fővállalkozó vállalatok nem tudnak lényegbevágó segítséget adni a beruházóknak, mert éppen a beruházások lebonyolítására, megvalósítására nem tudnak megfelelően hatni. A beruházásokat ténylegesen *a kivitelező (építő és szerelő) vállalatok valósítják meg*, és a gyártó fővállalkozók csak azt tehetik, hogy *a beruházók helyett* fenyegetik, kényszerítik a kivitelező vállalatokat a munkák elvégzésére. Itt a gyártóvállalat a *felelős (mert ő a fővállalkozó)*, de a kivitelező vállalattól függ a beruházás megvalósulása.

Tehát — véleményem szerint — csak a kivitelező vállalatok lehetnek a beruházások lebonyolításának eredményes fővállalkozói, mert náluk esik egybe megfelelően a megvalósítás, és a megvalósításért való felelősségvállalás. És itt megint csak az *építőiparral* mint a beruházási folyamat „kulcsával” találkozunk.

Beruházási szemlélet és a beruházási folyamatot alátámasztó szervezés az építőiparban; tipizálás és a meglévő tervek ismételt felhasználása az építőiparban; fővállalkozás az építőiparban — ezek a beruházási folyamat szervezésének fő kérdései.

Sozánshky Réla:

KOMPLEX RAKTÁRSZERVEZÉS

Ez a könyv a korszerű raktározás és anyagmozgatás megszervezésének sokrétű és újszerű feladataival foglalkozik. Részletesen tárgyalja a raktáron belüli és kívüli forgalom, valamint a korszerű tárolás kérdéseit. Tájékoztat a gépi anyagmozgató berendezések kiválasztásának módjáról, a gazdaságos és biztonságos üzemelés vizsgálatáról, a raktárak és speciális tárolóhelyiségek létesítésének problémáiról, valamint a kezelő személyzet kiképzéséről és egészségvédelméről.

Elemző módszerrel vizsgálja, hogy a gépi anyagmozgatás bevezetése során milyen feltételeket kell megteremtteni a dolgozók biztonsága és egészségvédelme, a tárolt áruk megóvása, valamint a gépi mozgató eszközök és egyéb raktári berendezések károsodás nélküli működtetése végett.

Jól megválasztott ábrák és összehasonlító táblázatok hasznosan egészítik ki ezt az időszerű könyvet.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa.

TÓTH TIBOR:

Az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek önelszámolásának sajátosságai

Az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek összehasonlítása az önelszámolás szempontjából

Az önelszámolás az állami gazdaságokban és a termelőszövetkezetekben is a jövedelmező gazdálkodás egyik fontos segítője. Az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek önelszámolása között azonban különbség van, ami az eltérő tulajdonviszonyokkal és a termelőerők különböző fejlettségi színvonalával magyarázható.

Melyek az állami és a szövetkezeti gazdaság fontosabb eltérő jellemvonásai?

a) A termelőszövetkezeti gazdaságok a szövetkezetbe tömörült tagok önkéntes társulása alapján jöttek létre. A tagok nemcsak dolgozói, hanem saját termelőeszközeik koncentrációja, majd bővítése következtében tulajdonosai is a közös gazdaságnak és az ott megtermelt javaknak. Ezzel szemben az állami gazdaságok termelőeszközei és megtermelt termékei össznépi tulajdont képeznek, s így a gazdaságok dolgozói csakúgy, mint más állami vállalatban, alkalmazottak, munkások.

b) Az állami gazdaságok dolgozói — függetlenül az általuk előállított termelési érték nagyságától, a felhasznált termelőeszközök mennyiségétől stb. — elvégzett munkájuk után társadalmilag előre meghatározott munkadíjat (munkabért) kapnak. A termelőszövetkezetekben viszont a tagok személyi jövedelme nem szakad el a halmozott bruttó termelési értéktől, az anyagi ráfordítások nagyságától stb., mert csak az összes kiadás után fennmaradó összeg osztható szét részesedésként.

c) Az állami gazdaságokban a több anyag, szolgáltatás felhasználása több munkaalkalmat teremt, ezért a dolgozók keresetét, személyi jövedelmét növeli, függetlenül attól, hogy ez a többletfelhasználás eredményes volt-e vagy sem, növelte-e a termelést vagy sem. A termelőszövetkezetekben viszont, ha a termelési érték növekedése nem tart lépést a ráfordításokkal, akkor a személyi jövedelem csökkenése elkerülhetetlen.

d) Az állami gazdaságokban a termékek önköltsége, a termelés, a gazdálkodás tiszta jövedelme, valamint jövedelmezősége megállapítható, hiszen az anyagi jellegű költségek mellett az élőmunka díja is pontosan meghatározott és az egyes ágazatokra terhelhető.

Ezzel szemben a termelőszövetkezetek termelésében csak a felhasznált anyagok, szolgáltatások értéke, az állami jövedelemelvonás és a kötelezettségek összege állapítható meg. Ha mindezeket levonják a halmozott bruttó termelési értékből, akkor a fennmaradó összegből elő-

ször növelni kell a fel nem osztható szövetkezeti alapot és a saját forrásból létesítendő egyéb alapokat, fedezni kell a termelésbővítést, és csak az így csökkentett összeg osztható szét a tagok között személyi jövedelemként.

e) Az állami gazdaságok dolgozóinak személyi jövedelmét nem érintik sem a gazdaság kötelezettségei, sem a termelésbővítés mértéke, a termelőszövetkezeti tagokét azonban igen. A termelésbővítést ugyanis az állami gazdaságokban nagyrészt az állami költségvetésből, a termelőszövetkezetekben pedig saját jövedelmükből valósítják meg. (Bár ehhez az állam is hozzájárul.)

f) Az állami gazdaságokban csak a nyereségrészesedés, a termelőszövetkezetekben viszont maga az alapjavadalmazás bizonytalan. A biztosított munkadíjazás mellett az állami gazdaságok maximális tiszta jövedelmére, jövedelmező gazdálkodásra, a termelőszövetkezetek pedig a munkadíj meghatározatlansága folytán minél nagyobb üzemen belül felhasználható nettó jövedelem elérésére törekednek.

Ezek az eltérések megkövetelik, hogy a termelőszövetkezetek, illetve termelési egységeik önelszámolási módszerét sajátosságaik figyelembevételével dolgozzuk ki és alkalmazzuk.

Mi legyen tehát a termelőszövetkezetben alkalmazott önelszámolási módszer elméleti kiindulópontja? A hozamok és a ráfordítások pénzben kifejezett összegének szembeállításával ki kellene számítani a tényleges tiszta jövedelmet.

A termelőszövetkezetekben azonban a tagok élők munkájának díja a mai munkadíjazási rendszerben általában nincs szavatolva. A javadalmazás szintjének meghatározatlansága miatt önköltségről és tiszta jövedelemről csak formai vonatkozásban lehet szó.

A termelőszövetkezeti ágazatok termelésének elbírálására a tényleges részesedéssel, illetve a normatív élők munkaköltséggel számított önköltség, tiszta jövedelem, jövedelmezőség mutatói csupán fenntartással alkalmazhatók.

A tényleges részesedéssel számított „élők munkaköltség” mellett ugyanis — bármilyen keveset osztottak is egységnyi élők munkára — mindaddig nem mutatkozik veszteségesnek a termelés, amíg az anyagi ráfordítások, a szolgáltatások és az „élők munkaköltség” együttes összege a termelt termék értéke alatt marad. Alacsony részesedés mellett alacsony lesz az önköltség és esetleg magas a jövedelmezőség. Ha viszont a részesedés szintje magas, akkor a jövedelmezőség alacsonynak tűnik, holott éppen azért lehetett nagyobb a részesedés, mert jövedelmező volt a gazdálkodás. Ezért — véleményem szerint — a termelőszövetkezetekben a tényleges részesedéssel értékelt élők munkaköltség és az annak figyelembevételével számított önköltség, tiszta jövedelem és jövedelmezőség nem lehet biztos alapja a termelés ellenőrzésének, elbírálásának. Nem alkalmas erre a normatív élők munkaköltséggel (pl. az állami gazdaságok bértarifái szerint kialakított munkadíjakkal) számított önköltség és jövedelmezőség sem. Semmi biztosíték nincs arra, hogy a normatív élők munkaköltségként számolt összeget — mint részesedést — a termelőszövetkezeti tagok meg is kapják. A normatív élők munkaköltség tehát azt fogadja el meghatározottnak, amit lényegében meg kellene határozni.

Mivel a termelőszövetkezetekben a tiszta jövedelem, az önköltség, a jövedelmezőség számítása ilyen problémákat okoz, ezért a megoldást

más irányba kell keresni, a termelőszövetkezeti gazdálkodás sajátosságainak jobban megfelelő jövedelem, „jövedelmezőség”-kategóriát kell alkalmazni. A termelőszövetkezetekben ugyanis minden termelési, gazdálkodási eljárás, megoldás, módszer mindaddig alkalmazható, amíg a foglalkoztatottság romlása nélkül a személyi jövedelem abszolút összege és az egységnyi élők munkára jutó személyi jövedelem nem csökken, függetlenül attól, hogy a különböző módon számított tiszta jövedelem, illetve önköltség növekedett-e vagy csökkent.

Az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek önelszámolási módszerének elméleti alapja

Ismeretes, hogy a megtermelt termék értéke a tárgyiasultmunka-ráfordítás értékéből, az élők munkája díjából (szükséges termék), valamint a tiszta jövedelemből (többlettermék) tevődik össze ($c + v + m$). A három összetevő mindegyike maga is további tényezőket foglal magában. E résztényezők figyelembevétele szükséges az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek sajátosságait tükröző önelszámolási módszer kidolgozásához.

Bontsuk fel a termék értékét a c , a v és az m elemeire.

a) A tárgyiasultmunka-ráfordítások értéke

A c , a tárgyiasultmunka-ráfordítás, a megtérülés módját tekintve két csoportra osztható. A termék termelésében használt állóeszközök értékcsökkenése alkotja az egyik (c_1), s a termék termelésére fordított anyagok, szolgáltatások a másik (c_2) csoportot. Hogy a termék termelésében használt állóeszközök együttes értékcsökkenésének összege megállapítható legyen, minden egyes állóeszközt külön-külön kell számításba venni. Így

$$c_1 = \sum_{i=1}^n \frac{c_{1i} \cdot a_{1i} + g_i}{x_i} f_i$$

ahol: c_{1i} = a különféle állóeszközök mennyisége, a_{1i} = a különféle állóeszközök árai; g_i = az állóeszközök élettartama alatt szükséges generáljavítás, felújítás értéke; x_i = a különféle állóeszközök összes teljesítménye a használat ideje alatt; f_i = a termék termelésében felhasznált teljesítmény; n = a termelésben használt állóeszköz-fajták száma.

A termék termelésére felhasznált anyagok és az igénybe vett szolgáltatások együttes összege a következő összefüggéssel fejezhető ki:

$$c_2 = \sum_{j=1}^r c_{2j} \cdot a_{2j}$$

ahol: c_{2j} = a különféle anyagok, igénybe vett szolgáltatások mennyiségei; a_{2j} = a különféle anyagok árai, illetve az igénybe vett szolgáltatások díjtételei r = az anyag- és szolgáltatásfélék száma.

A tárgyiasultmunka-ráfordítás együttes összege tehát

$$c = c_1 + c_2 = \sum_{i=1}^n \frac{c_{1i} \cdot a_{1i} + g_i}{x_i} f_i + \sum_{j=1}^r c_{2j} \cdot a_{2j}$$

b) Az élőmunka díja

A termék termeléséhez az egyes munkafolyamatokban különböző mennyiségű élőmunka szükséges, s ezek munkadíjai is eltérnek egymástól. Az élőmunkák összes díját a következőképpen jelöljük:

$$v = \sum_{k=1}^s v_k \cdot a_{3k},$$

ahol: v_k = a különféle munkák mennyiségei; a_{3k} = a különféle munkák díjtételei; s = a munkafajták száma.

c) A tiszta jövedelem

A termék ára a tiszta jövedelmet (m) is magában foglalja, amelynek egyik része (m_1) a különféle állami kötelezettségek teljesítésére, a másik része pedig (m_2) a gazdaságon belül a különféle alapok bővítésére, illetve a dolgozók személyi jövedelmének növelésére használható fel.

A tiszta jövedelem együttes összevont összege tehát:

$$m = m_1 + m_2 = \sum_{n=1}^z m_{1u} + \sum_{u=1}^z m_{2u} = \sum_{u=1}^z (m_{1u} + m_{2u}).$$

d) A termelési érték

A mezőgazdasági termelés legtöbb ágazatában a főtermékeken kívül iker- és melléktermékek is vannak, amelyeket az ágazat összes termelési értékének pontos megállapítása végett számításba kell venni. Az ágazatban előállított termékek összértéke tehát:

$$\sum_{u=1}^z t_u \cdot a_{4u},$$

ahol t_u = az adott ágazatban előállított különféle termékek mennyiségei; a_{4u} = a különféle termékek árai; z = a termékek száma.

Az előzőekben kifejtettek alapján az ágazat termelési értéke a következő összefüggéssel fejezhető ki:

$$\sum t_u \cdot a_{4u} = \sum \frac{c_{1i} \cdot a_{1i} + g_i}{x_i} f_i + \sum c_{2j} \cdot a_{2j} + \sum v_k \cdot a_{3k} + \sum (m_{1u} + m_{2u})$$

Ezt az összefüggést — a már említett sajátosságok miatt — az állami gazdaságokban az egységnyi költséggel előállított tiszta jövedelemre, a termelőszövetkezetekben az egységnyi élőmunkával előállított nettó jövedelemre fejtjük ki.

Az állami gazdaságokban a tiszta jövedelem abszolút összege:

$$\sum (m_{1u} + m_{2u}) = \sum t_u \cdot a_{4u} - \left[\sum \frac{c_{1i} \cdot a_{1i} + g_i}{x_i} f_i + \sum c_{2j} \cdot a_{2j} + \sum v_k \cdot a_{3k} \right];$$

az egységnyi költségre jutó tiszta jövedelem (a jövedelmezőség mértéke) pedig:

$$\frac{\sum (m_{1u} + m_{2u})}{\sum \frac{c_{1i} \cdot a_{1i} + g_i}{x_i} f_i + \sum c_{2j} \cdot a_{2j} + \sum v_k \cdot a_{3k}}.$$

A termelőszövetkezetekben viszont — mivel végső soron a részese-
dés, illetve a személyi jövedelem a meghatározatlan — az összefüggést
a következő formában kellene felírni:

$$\sum v_k \cdot a_{3k} = \sum t_u \cdot a_{4u} - \left[\sum \frac{c_{1i} \cdot a_{1i} + g_i}{x_i} f_i + \sum c_{2j} \cdot a_{2j} + \sum (m_{1u} + m_2) \right].$$

Az egyenlet baloldala a munka szerinti személyi jövedelem abszolút nagysága, de mivel a termelőszövetkezetekben nincs biztosított munkadíj, ez is, valamint az egységnyi munkával előállított személyi jövedelem is meghatározhatatlan. Gyakorlatilag a termelőszövetkezetekben a személyi jövedelem és az üzemen belül termelésbővítésre felhasználható jövedelem együttesen jelentkeznek, az anyagi ráfordítások és az állami kötelezettségek levonása után.

A termelőszövetkezeti viszonyokat figyelembe véve tehát az összefüggés a következő formában írható fel:

$$\sum t_u \cdot a_{4u} = \sum \frac{c_{1i} \cdot a_{1i} + g_i}{x_i} f_i + \sum c_{2j} \cdot a_{2j} + \sum m_{1u} + y,$$

ebből

$$y = \sum t_u \cdot a_{4u} - \left[\sum \frac{c_{1i} \cdot a_{1i} + g_i}{x_i} f_i + \sum c_{2j} \cdot a_{2j} + \sum m_{1u} \right].$$

Az alapösszefüggést figyelembe véve az y értéke a tagok munkadíjának, valamint a bővített újratermeléshez szükséges többlettermékek az összegéből adódik, s a következő alakban is felírható:

$$y = \sum v_k \cdot a_{3k} + \sum m_{2u}.$$

A termelőszövetkezetekben a tagok személyi jövedelmet két címen kapnak: *egyrészt mint dolgozók részese-
dését, másrészt mint tulajdonosok földjára-
dékot*. S mivel a termelőszövetkezetekben gyakorlatilag a

$$\sum v_k \cdot a_{3k} \quad \text{és} \quad \sum m_{2u}$$

egy összegben jelentkeznek, az y értéke tartalmazza

- az alapok saját forrásának kötelező bővítését,
- a tagok munka szerinti részese-
dését (és a részese-
dést terhelő jö-
vedelemadót),
- a földjára-
dékot,
- a saját erőből történő termelésbővítést, sőt
- az alkalmankénti jutalmazási célokra szolgáló jutalmazási ala-
pot.

Az y értéke ismert, összetevőinek abszolút nagysága azonban ismeretlen. Az összetevők egy részének nagysága a munka szerinti részese-
dés függvénye, amely maga is csupán a gazdálkodási bruttó jövedelemnek előre meghatározatlan része.

Melyek tehát azok a sajátosságok, amelyeket az önelszámolási módszer kialakításakor mérlegelni kell?

- a) Az állami gazdaságok önelszámolási módszerének arra kell ír-

nyulnia, hogy a termelési költségeken felül minél nagyobb tiszta jövedelmet állítsanak elő, vagyis minél jövedelmezőbben gazdálkodjanak.

b) A termelőszövetkezetek önelszámolási módszerének pedig azt kell előmozdítania, hogy minden egyes gazdaság a hozamaiból fedezze állóeszközeinek értékcsökkenését, a felhasznált anyagokkal, az igénybe vett szolgáltatásokkal kapcsolatos költségeit, az állami kötelezettségeit, az alapok saját forrásból való kötelező növelését, a termelésbővítést, s mindezek után a tagok elfogadható szintű személyi jövedelmet kapjanak, illetve egységnyi munkájukat megfelelően javadalmazzák.

Az előzőekben kifejtett sajátosságok miatt a termelőszövetkezeti „jövedelmezőségi” számítások elvégzésére az úgynevezett *levonásos módszer* célszerű alkalmazni. Ennek lényege, hogy a termelési értéket a pénzértékben kifejezhető különféle ráfordításokkal, kötelezettségekkel csökkentjük, s a maradékként kapott összeget a felhasznált élőkommunka mennyiségével elosztva a termelőszövetkezeti sajátosságoknak megfelelő, alapvető önelszámolási, „jövedelmezőségi” mutatóhoz jutunk.

Az előzőek alapján a termelőszövetkezetekben alkalmazható jövedelemszámítás során (az ágazatokban, a termelési egységekben és az egész gazdaságban is) a következő tényezőket kell sorra megállapítani:

1. Halmazott bruttó termelési érték.
2. Anyagi ráfordítások és szolgáltatások értéke.
3. Termelési bruttó jövedelem (1—2).
4. Kötelezettségek.
5. Gazdálkodási bruttó jövedelem (3—4).
6. Az alapok saját forrásának kötelező növelése.
7. Üzemen maradó bruttó jövedelem (5—6).
8. Jövedelemadó.
9. Üzemen belül felhasználható nettó jövedelem (7—8).
10. A felhasznált élőkommunka mennyisége.
11. Az egységnyi élőkommunkával előállított nettó (üzemen belül felhasználható) jövedelem (9 : 10).

Ha a számítás során a levezetésből csupán egyetlen tényező kimarad, az egyes ágazatoknak, illetve termelési egységeknek a gazdaságban elfoglalt helye, súlya már nem állapítható meg. Az ágazatok és a termelési egységek munkájának elbírálásához ismerni kell az egyes tényezők tartalmát.

A *halmazott bruttó termelési érték* az előállított fő-, iker- és melléktermékek értékét foglalja magában. A halmazott bruttó termelési érték abszolút nagysága nem fejezi ki, hogy a különféle ráfordítások, szolgáltatások fedezése és a kötelezettségek teljesítése stb. után mi marad nettó jövedelemként. A halmazott bruttó termelési érték tehát nem lehet a termelőszövetkezeti önelszámolási módszer alapmutatója.

Az *anyag* *ráfordítások és szolgáltatások értéke* az állóeszközök értékcsökkenését, a felhasznált saját termelésű és vásárolt anyagok, továbbá az igénybe vett idegen szolgáltatások teljes értékét, a saját segédüzemek igénybe vett szolgáltatásainak üzemeltetési költségeit (az élőkommunka díja nélkül), a közvetett anyagi ráfordítások és az egyéb anyagjellegű költségek összegét, valamint — nem egészen indokoltan — a nem termelőszövetkezeti tagoknak kiadott természetbeli és pénzbeli

munkadíjak összegét tartalmazza. A közvetett anyagi ráfordításokat a közvetlen anyagi ráfordítások arányában kell szétosztani az ágazatok között.

A *termelési bruttó jövedelem* a halmozott bruttó termelési érték és az anyagi ráfordítások, szolgáltatások értékének különbsége. Ha a különbség negatív előjelű, akkor az ágazat termelési értéke még az anyagi ráfordítások és szolgáltatások értékét sem fedezi, az ágazatban, illetve a termelési egységben veszteséges gazdálkodás folyik, tehát az adottságok az ágazatnak nem kedveznek.

Kötelezettségek címen foglaljuk össze az ágazatot, a termelési egységet terhelő közterheket, a különféle állami jövedelemelvonásokat, az idegen termelőeszközök használatáért fizetett használati díjakat, illetve haszonbéreket és a biztosítási díjat. (A közterhek közé tartozik a földadó, a különféle adók és illetékek s a jövedelemadó is, de mivel a jövedelemadó a munka szerinti részesedés nagyságától s a természetbeli és pénzbeli részesedés arányától függ, számítástechnikai szempontból az üzemben maradó bruttó jövedelem megállapítása után veendő figyelembe.) A termelőszövetkezet belső gazdálkodásával és a tagokkal kapcsolatos, rendeletileg előírt kötelezettségek ugyancsak itt szerepelnek (SZTK díj, öregségi és nyugdíjjárulék, községfejlesztési hozzájárulás stb.).

A kötelezettségek azokat az ágazatokat terhelik, amelyekkel kapcsolatban felmerültek. A több ágazatot terhelő kötelezettségek a hivatalosan előírt, vagy a hagyományosan kialakult arányban az ágazatokra terhelhetők.

A *gazdálkodási bruttó jövedelem* a termelési bruttó jövedelemnek a kötelezettségekkel csökkentett része, tehát még tartalmazza az alapok saját forrásának növelésére, a termelésbővítésre, valamint a tagok személyi jövedelmére fordítandó összegeket (ezenkívül a tagok munka szerinti részesedése után fizetendő jövedelemadót is).

Az *alapok saját forrásának növelését* állami rendelkezések szabályozzák. (Az alapok bővítésére rendelkezés nincs, ebben a termelőszövetkezet anyagi helyzete és elhatározása a döntő.)

Mit jelent az alapok saját forrásának növelése? Mi a különbség a termelési alapok bővítése és a termelési alapok saját forrásának növelése között? A termelési alapok a működőképes termelési eszközök együttes értékét jelentik, a termelési alapok saját forrása azt mutatja, hogy ezeknek a birtokolt termelési alapoknak az értékéből mennyi a saját tulajdon (tudniillik a többit még kötelezettségek terhelik). Ebből következik, hogy *egy adott évben* az alapok saját forrásának növelése nem jelent egyben termelésialap-bővítést is.

Az *üzemben maradó jövedelem* a gazdálkodási bruttó jövedelem és az alapok saját forrásának növelésére fordított összeg különbsége. Az üzemben maradó bruttó jövedelem a munka szerinti jövedelemből, a munka szerinti jövedelmet terhelő jövedelemadóból, a nem munka szerinti jövedelemből (földjáradékból), a termelési alapok bővítésére fordítható jövedelemrészből és az esetleges alkalmankénti jutalmazási alapról tevődik össze.

A *jövedelemadó* a tagok munka szerinti személyi jövedelmének összetételétől (pénzbeliek és természetbeliek arányától) függően 5—10 százalék között ingadozik.

A *nettó (üzemen belül felhasználható) jövedelem* nem más, mint

az üzemben maradó bruttó jövedelemnek a jövedelemadóval csökkentett összege. A termelőszövetkezetekben az előállított nettó jövedelem a kiosztható személyi jövedelemre, premizálásra, jutalmazásra és az alapok bővítésére fordítható jövedelemrészek együttes összege.

A gazdálkodási bruttó jövedelem utáni tételek részben vagy egészben a munka szerinti személyi jövedelem függvényei, ezért a gazdálkodási bruttó jövedelemből egy számítási eljárással külön-külön megállapíthatók a még ismeretlen tételek abszolút összegei. A szétosztás módját egy példán mutatom be.

Ismeretes, hogy a rendelkezések szerint a fel nem osztható szövetkezeti alap növelése a munka szerinti személyi jövedelemnek 10 százaléka; a szociális és kulturális alap legalább 2 százaléka; a földjáraadék (a nem munka szerinti személyi jövedelem) legfeljebb 25 százaléka; a jövedelemadó 5—10 százaléka.

Tegyük fel, hogy a fel nem osztható szövetkezeti alap növelésére 10 százalékot, a szociális és kulturális alapra 2 százalékot, földjáraadéokra 20 százalékot szándékozunk fordítani, a jövedelemadó pedig 8 százalék. Mennyi lesz az előzőek és a munka szerinti személyi jövedelem abszolút összege, ha a gazdálkodási bruttó jövedelem 500 000 Ft?

Megoldás:

$$\frac{500\,000}{100 + 10 + 2 + 20 + 8} = \frac{500\,000}{140} = 3571,44 \text{ Ft}$$

tehát 1 százalék = 3571,44 Ft-tal, s ennek alapján

a fel nem osztható szövetkezeti alap növelése	35 714 Ft
a szociális és kulturális alap növelése	7 143 Ft
a jövedelemadó	28 571 Ft
a munka szerinti személyi jövedelem	357 144 Ft
a földjáraadék	71 428 Ft
Összesen	500 000 Ft

Az *élőmunka-felhasználás* a kézi munkát, a saját traktorosok, vontatók, gépkocsivezetők, fogatosok munkáját közvetlenül, a vezetők s más, nem fizikai dolgozók munkájának arányos részét közvetett formában tartalmazza. A közvetett élőmunka ágazatok közötti szétosztásának alapja a közvetlen élőmunka-felhasználás.

Mi legyen az élőmunka-felhasználás mérésének egysége? Az élőmunka mérésére olyan egység alkalmas, amely különbséget tesz a munkák között a szaktudás, az erő kifejtés, az egészségre való ártalom stb. tekintetében. Ezt a követelményt a *munkanap* csak fenntartással elégíti ki. A termelőszövetkezet adottságaihoz igazodó *munkaegységrendszer* viszont a munkákat — fogyatékoságai ellenére is — az előbbi követelményeknek megfelelően osztályokba sorolja. Ezt teszi a *pénzbeli munkadíjazás* is, amikor a különféle munkákért elszámolható munkadíj összegét az alapul elfogadott egységnyi élőmunkáért járó alpmunkadíjhoz viszonyítva állapítja meg.

A termelésben felhasznált élőmunka összege a munkaegységrendszerben közvetlenül megállapítható, a pénzbeli munkadíjazás alkalma-

zásakor csak közvetve. Ez utóbbi esetben az elszámolt pénzbeli munkadíjak összegét az alapul elfogadott egységnyi élők munkáért járó munkadíj forintösszegével kell osztani. A hányados ugyancsak a felhasznált élők munka mennyiségét mutatja.

Az ismertetett levonásos módszer utolsó tényezőjeként kapott, az *egységnyi élők munkával előállított nettó jövedelem* a nettó jövedelem forintösszegének és a felhasznált élők munka-mennyiségnek a hányadosa. Ebben a mutatóban a termelészövetkezet valamennyi termelési, gazdálkodási tényezőjének hatása tükröződik.

Az egységnyi élők munkával előállított nettó jövedelem zömét az egységnyi élők munkára ténylegesen kiosztott munka szerinti személyi jövedelem képezi, egy részét földjáraadék fizetésére, további részét — különösen, ha a személyi jövedelem magas — termelésbővítésre használják fel. (Ez a forrása az esetenkénti jutalmazásnak is.)

Annak bizonyítására, hogy a termelészövetkezetekben a termelési egységek munkájának, ágazatainak elbírálására sem a termelőegységgel (területegységgel, számosállattal) előállított termelési érték, sem a jövedelem abszolút összege nem alkalmas, hanem csakis az egységnyi élők munkával előállított nettó jövedelem mutatója töltheti be ezt a feladatot, felhasználom az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézete 100 termelészövetkezet 1960. évi adatait tartalmazó 30. sz. kiadványának 18 főtermékre vonatkozó adatait is. A kiadvány az élők munka egységeként a munkanapot használja. A munkanap a már említett viszonylagos pontossága ellenére felhasználható, mert a termelészövetkezeti teljesítmény-előírás-

100 termelészövetkezet fontosabb ágazatainak adatai 1960. évben

Ágazat megnevezése	Egy termelőegységgel (kh, db) előállított				Egységnyi élők munkával előállított nettó jövedelem	Sorrend	
	halmozott bruttó termelési érték	termelési bruttó jövedelem	gazdálkodási bruttó jövedelem	nettó jövedelem		a nettó jövedelem abszolút összege	egységnyi élők munkával előállított nettó jöved.
f o r i n t b a n						a l a p j á n	
Búza	3 019	1 967	1785	1629	230	8	3
Rizs	5 798	3 336	3127	2853	67	3	12
Őszi árpa	3 064	1 987	1878	1714	241	7	2
Tavaszi árpa.....	3 035	2 054	1923	1755	244	6	1
Zab	2 435	1 547	1517	1384	180	9	5
Kukorica	2 713	1 590	1489	1359	72	10	9
Cukorrépa.....	9 202	6 073	5545	5059	91	2	8
Rostkender	3 072	1 684	1407	1284	71	11	10
Dohány.....	13 084	10 378	9042	8250	46	1	14
Napraforgó	1 956	1 349	1195	1090	70	13	11
Burgonya	5 018	2 370	2191	1999	53	4	13
Lucerna.....	2 468	1 988	1950	1779	183	5	4
Tehenészet	6 250	1 614	1309	1194	25	12	15
Kocartartás	2 426	214	205	187	11	18	17
Növendékmárha							
100 kg súlygyarap.	1 726	399	343	313	25	17	15
Süldőnevelés 100 kg							
súlygyarap.....	1 832	817	794	724	139	14	6
Sertéshizlalás 100							
kg súlygyarap. ...	1 781	727	558	509	116	15	7
Juhászat 100 kg							
gyapjú.....	4 198	868	369	337	10	16	18

sok legtöbbször a munkanap egy munkaegység, illetve egy és két munkaegység között ingadozik.

A táblázat ötödik és hatodik oszlopában az adatok nagyságrend szerinti sorrendje (7. és 8. oszlop) egyetlen esetben sem azonos. Ez érthető is, mert a nettó jövedelmi alap abszolút összege nem veszi figyelembe a felhasznált élőmunka mennyiségét, az egységnyi élőmunkával előállított nettó jövedelem számításakor viszont már ezt is kalkuláltuk.

A gazdálkodás fontosabb követelményei a termelőszövetkezeti önelszámolási módszer tükrében

A termelés és gazdálkodás kereteit, a szervezeti és szervezési intézkedéseket, megoldásokat stb. az eredményes gazdálkodás követelményeinek kell alárendelni. A gazdálkodási követelmények közül a termelés növelése, a ráfordítások csökkentése, a termelésbővítés és a tagok személyi jövedelme növelésének összefüggései, valamint a munkatermelékenység fokozása érdemel elsősorban figyelmet. A gyakorlatban is éppen ezek a követelmények okozzák a legtöbb problémát.

A *termelés növelése* a termelőszövetkezet szempontjából is az egyik legfontosabb követelmény, mert nagyobb termeléssel a közös gazdaság és a tagok szükségleteit magasabb szinten lehet kielégíteni, s több árut kaphat a népgazdaság is. A termelés növelésének lehetősége azonban az adott körülmények között korlátozott, és a közös gazdaság általában csak addig érdekelt a termelés fokozásában, amíg nem csökken az egységnyi élőmunkával előállított nettó jövedelem. Ha csökken, akkor a termelésnövelésre irányuló törekvés a termelőszövetkezeti tagság anyagi érdekeltiségébe ütközik, s ezzel egyidőben a termelésbővítés anyagi alapja is csökken. Azt az elméleti feltevést, amely szerint a termelés növelésével egyidejűleg automatikusan fokozódik a jövedelmezőség, emelkedik a munkatermelékenység, javul a minőség stb., a gyakorlati élet nem igazolta.

A termelőszövetkezetekben nem alkalmazható az olyan termelésnövelés, amely adott természeti, közgazdasági és üzemi viszonyok között, adott foglalkoztatottsági szinten csökkenti az egységnyi élőmunkával előállított személyi jövedelmet, vagy ha növeli is, de a foglalkoztatottság romlása miatt a tagok egy évre vonatkoztatott személyi jövedelme csökken. Ez különösen azokban a termelőszövetkezetekben okoz nehézséget, ahol a tagok javadalmazása az előző években amúgy is alacsony szinten mozgott.

A mezőgazdasági termelés sajátosságaiból következik, hogy az azonos nagyságú ráfordítások a különböző adottságok és az évről évre változó természeti körülmények miatt több vagy kevesebb termelési értéket produkálnak, illetve azonos termelési érték eltérő nagyságú ráfordításokkal állítható elő. Az előzetes jövedelemszámítások eredményei tehát a szövetkezeti gyakorlatban csak kisebb-nagyobb valószínűséggel várhatók.

A természeti tényezők kedvezőtlen alakulása valamely időszakban többletráfordítást és egyúttal hozamkiesést is okozhat, ami a termelőszövetkezetet kétszeresen sújtja. Az ebből eredő károsodást a biztosítás sem hárítja el, mert egyrészt csupán a hozamkiesés egy részét pótolja (a többletráfordítást figyelmen kívül hagyja), másrészt előzőleg a bizto-

sítási díjakat ki kell fizetni, hogy kártérítést kapjanak. A nettó jövedelem növelésével együtt járó termelésnövelés tehát a termelőszövetkezetekben elsőrendű fontosságú.

Az ágazatok között az egységnyi élőmunkával előállított nettó jövedelemben nagyarányú eltérések mutatkozhatnak. Egy-egy ágazatban — ha az a gazdaság szempontjából létfontosságú — az egységnyi élőmunkával előállított nettó jövedelem az elfogadható szint alatt maradhat, ha más ágazatokban jelentkező többlet a hiányt kiegyenlíti. Ha viszont az ilyen kedvezőtlen jövedelmezőségű ágazat csak megszokásból szerepel a termelőszövetkezet termelési szerkezetében, de az adottságok számára kedvezőtlenek, akkor meg kell azt szüntetni és helyette az adottságoknak jobban megfelelő ágazatot kell fejleszteni.

Ha a termelőszövetkezet adottságainak megfelelő ágazatok kiválasztásával és társításával a termelést növeli, a ráfordításokat csökkenti, magasabb nettó jövedelemre törekszik, nem kerülhet ellentétbe sem a szocialista termelés alapvető céljával, sem a termelőszövetkezeti tagok érdekeivel.

A termelésbővítés és a tagok személyi jövedelmének növelése a termelt termékek mennyisége és a termékárak, az anyagok, szolgáltatások mennyiségei és árai, illetve díjtételei, a kötelezettségek, továbbá a termelésbővítés és a belső fogyasztás közötti helyes arány problémája.

Az állami támogatások, kedvezmények segítik a termelőszövetkezeti termelésbővítést, ezért a termelésbővítés és a fogyasztás vizsgálatakor a két forrás (saját és idegen) együttes összegéből kell kiindulni. Mindig meg kell találni a helyes arányt a tagok javadalmazási szintje és a termelésbővítés között, mégpedig úgy, hogy a tagok személyi jövedelme — ha kevéssel is — rendszeresen növekedjék. Mivel pedig a mezőgazdasági termelés ingadozását lényegesen nem befolyásolhatjuk, egyes években termelésbővítésre esetleg nem is kerül sor, más években viszont jelentős termelésbővítési feladatok oldhatók meg, illetve a következő évekre tartalékok gyűjthetők.

A mezőgazdasági termelés sajátosságai következtében *a munkatermelékenység növekedésének*, illetve csökkenésének okait feltárni a termelőszövetkezetekben nem olyan egyszerű, mint például a holt anyagokkal dolgozó ipari üzemekben. Az ipari üzemekben ugyanis nemcsak a munkatermelékenység alakulása állapítható meg, hanem az is, hogy a munkatermelékenység elért színvonala a dolgozók több, jobb termelési eszközökkel való felszereltségének, vagy a termelési eszközök jobb kihasználásának következtében jött-e létre. A mezőgazdaságban viszont *pontosan nem számszerűsíthető* természeti tényezőkben, az élő termelőeszközök biológiai értékében mutatkozó eltérések figyelmen kívül hagyása teljesen téves következtetésekre vezethet.

A mezőgazdasági termelőszövetkezetekben a munkatermelékenység alakulására nagymértékben hatnak a természeti tényezők. A természeti tényezők kedvező alakulása esetén még a nagyobb élőmunka-ráfordítás és a termelési eszközök kihasználásának kedvezőtlen alakulása sem rontja a termelékenységet. A természeti tényezők kedvezőtlen alakulása esetén viszont még a kevesebb élőmunka-felhasználás, a termelési eszközökkel való jobb ellátottság mellett is csökken a termelékenység.

A korszerű gépek, géprendszerek, kémiai ható- és védekező anyagok a termelőszövetkezetekben azáltal fokozzák a munka termelékenységét,

hogy segítségükkel a szükséges munka, beavatkozás az élőszervezet számára optimális időben végezhető el. Ha azonban ez nem történik meg, akkor a gépesítés, a kemizálás a termelékenységet nem, vagy nem a lehetséges mértékben növeli.

A munka termelékenysége függ attól, hogy milyen termelőképeségű növényfajtát termelnek, illetve milyen termelőképeségű állatokat tartanak. Természetesen a biológiailag értékesebb fajták a munka termelékenységét számottevően növelik, ezek — általában — anyag- és élőmunka-igényesebbek is. Ilyen esetekben tehát a munkatermelékenység és a nettó jövedelem alakulását párhuzamosan kell vizsgálni.

A termelőszövetkezetben termelt termékek nem összesíthetők saját természetes mértékegységeikben, hanem csak pénzértékben. A termelési érték alapján számított munkatermelékenységi mutatók viszont nem teljes értékűek, mert a területegységről nagyobb termelési értéket adó ágazatokból összeállított termelési szerkezetet magasabb termelékenységűnek mutatja. Ez tehát azt is jelenti, hogy a termelőszövetkezet egészében a munkatermelékenység színvonala az ágazatok társításától, összetételétől is függ.

A termelőszövetkezetekben a munkatermelékenység növelése — a tagok foglalkoztatottságának követelménye miatt — csak abban az esetben jelent előrehaladást, ha olyan termelésnöveléssel jár együtt, amely — a foglalkoztatottság esetleges romlása ellenére — nem csökkenti a rendszeresen dolgozó tagok évi személyi jövedelmének összegét.

A tagok hasznos foglalkoztatottságának követelménye és a munkatermelékenység egyidejű növelése különösen a nagy tagsűrűségű termelőszövetkezetekben okoz gondot. Ilyen körülmények között nem annyira a munkatermelékenység fokozása kerül előtérbe, mint inkább a jelenleg kevésbé gépesíthető, kemizálható élőmunka-igényes ágazatok fejlesztése. Ez sok esetben az egységnyi élőmunkára jutó alacsony személyi jövedelem ellenére is megoldást jelent, mert ha viszonylag alacsony is a részesedés, a megfelelő, rendszeres foglalkoztatás elfogadható szintű évi személyi jövedelmet biztosít a tagoknak.

Ha viszont a taglétszám kicsi, akkor a jól gépesíthető, a kevés élőmunkát igénylő, de az élőmunka-ráfordítást a személyi jövedelem szempontjából jól értékesítő ágazatokból összeállított termelési szerkezet mellett célszerű a munkatermelékenységet fokozni. Ilyenkor általában nem annyira a termelőegységenkénti hozam növekedése következik be, hanem inkább a korszerű felszerelésekkel, anyagokkal végzett munkából eredő megtakarítások válnak meghatározóvá.

Az előzőekben a gazdálkodás fontosabb követelményeire való utalással csupán az volt a célom, hogy felhívjam a figyelmet a sablonszerű gazdálkodás veszélyére és a gazdálkodás összetevőinek szoros összefüggésére.

SIMON GYÖRGY:

Kvantifikációs módszerek szerepe az optimális gazdasági döntésekben

A matematikai módszerek közgazdasági alkalmazása nem helyettesítheti, de sok vonatkozásban elmélyítheti, egzaktabbá teheti a politikai gazdaságtani elméleti kutatásokat. Természetesen a matematikai módszerekkel végzett vizsgálatok is csak akkor vezethetnek eredményre, ha elméletileg helyes tételekből és feltételezésekből indulnak ki. Egyes polgári kutatók elködösítik az alapvető minőségi összefüggéseket: a kizsákmányolás tényét vagy a tőkés gazdaság tervszerű irányításának lehetetlenségét. Ezt azonban semmiképpen sem lehet az általuk alkalmazott kvantifikációs módszerek hibájául felróni. Például Leontief amerikai közgazdász az úgynevezett input-output (ráfordítás-kibocsátás) modelljeiben „háztartási szektor” címszó alatt összevontan szerepelteti a munkások és a tőkésék fogyasztását, jövedelmét. Ez a modell azonban elvileg úgy is kidolgozható, hogy az egyes osztályok fogyasztását és jövedelmét különválasztják, és akkor nem elleplezi, hanem számszerűen is feltárja a tőkés kizsákmányolást.

A témakör rendkívül szerteágazó volta miatt a kvantifikációs módszereknek a szocialista gazdaságban történő felhasználásával *a teljesség igénye nélkül* kívánok foglalkozni. Főleg a matematikai programozás tervezési és árképzési alkalmazásáról lesz szó.¹ (E módszer népgazdasági felhasználása a szocialista országok közgazdasági irodalmában az utóbbi években élénk vita tárgya.)²

Az optimális gazdálkodás *adott erőforrások* (a rendelkezésre álló munkaerő, termelőalapok stb.) *igénybevételével a lehető legnagyobb összeredmény elérését, végső fokon a társadalmi munkatermelékenység lehető leggyorsabb emelését jelenti.*

Matematikai módszerek szerepe a termelési tervezésben

Termelési *tevékenység*³ valamely cikk előállítása bizonyos módon („technológiával”). Ugyanaz a termék rendszerint többféle technológiával állítható elő. A tervezés során választani kell a lehetséges alternatív termelési tevé-

¹ Ez nem jelenti más kvantifikációs módszerek jelentőségének lebecsülését. Utóbbiak, mint például a korreláció- és trendszámítás, a külérifele „rugalmassági” számítások, „sorbaállási” modellek stb. szintén fontos szerepet játszhatnak a gazdasági döntésekben.

² A vitát és a vele kapcsolatos álláspontomat Simon György-Kondor György: A Kantorovics és Novozsilov nézeteiről folyó vitához című cikkben (Közgazdasági Szemle, 1962. 4. sz.), valamint K. V. Osztrovityanov: Aru- és pénzviszonyok a kommunizmus építésének időszakában című könyvéről írt recenziómban (Közgazdasági Szemle, 1963. 7. sz.) fejtettem ki.

³ A gazdálkodás egymással többé-kevésbé összefüggő cselekvésekből áll. A matematikai programozás kapcsán kialakult szóhasználatnak megfelelően a valamely célra irányuló meghatározott cselekvéskomplexumot tevékenységnek nevezem. Beszélhetünk termelési, külkereskedelmi, beruházási stb. tevékenységekről.

kenységek között. Hasonló a helyzet a többi tevékenységfajta vonatkozásában is.⁴

Ahhoz, hogy valamely tevékenység egységnyi használati értéket hozzon létre, gazdasági erőforrásokra van szükség. Az igénybevett erőforrások, feltételek egy része *elhasználódik*, másik részét a tevékenység meghatározott időre *leköti*, de nem használja el. Az előbbiekhöz tartozik a felhasznált élőmunka, anyag, energia stb., az utóbbiakhoz az igénybevett épületek, gépi berendezések, termőföld stb. A tevékenység *eredményeként* is erőforrások jelennek meg, például ha gépet állítanak elő, üzemi épületet hoznak létre.

A tevékenységek gazdasági hatásai kvantifikálhatók, jellemezhetők egy számsorral (vagy számoszloppal), amelynek elemei egyrészt az adott tevékenység eredményét, másrészt a *ráfordításokat, vagyis a tevékenység által elhasznált, illetve lekötött erőforrások nagyságát* mutatják.⁵

A tevékenység számszerű jellemzése függetleníthető az értékmutatóktól (az érvényes áráktól stb.). Ugyanis mind a ráfordítások, mind az eredmények kifejezhetők természetes mértékegységekben (tonnában, munkaórában, gépórában stb.). Ennek azért van nagy jelentősége, mert így elhárítható az a torzító hatás, amelyet a mindenkori árrendszer fogyatékosai az optimális döntés kialakítására gyakorolhatnak.⁶

A gazdasági tervezés felfogható a lehetséges tevékenységekre vonatkozó döntések rendszereként. A döntések két típusa: 1. szerepeljen-e a tevékenység a tervben, s ha igen 2. milyen mértékben (mekkora terjedelemben).

Ha a tevékenységet jellemző fajlagos gazdasági mutatók függnek a tevékenység terjedelmétől (például a termelés fajlagos ráfordításai a termelési volumentől), a két döntésfajta nehezen választható el egymástól. Bár az ilyen összefüggés gyakori, rendszerint bizonyos határokon belül elhanyagolható: a ráfordítások arányosnak tekinthetők az eredménnyel. Tehát például feltételezhető, hogy két pár cipő előállításához adott technológia esetén kétszer annyi bőrre, talpszegre, munkaidőre stb. van szükség, mint egyéhez. Az így értelmezett arányossági feltevést a gyakorlati tervezés széleskörűen felhasználja. Lényegében e feltevés alapján áll az anyag- és munkanormák rendszere. A modern kvantifikációs módszerek jelenleg legátfogóbban alkalmazható válfajai (input-output módszer, lineáris programozás) szintén felhasználják az arányossági feltevést.

Optimális tervben azok és csak azok a tevékenységek szerepelnek, amelyek fajlagos ráfordításai társadalmi szempontból minimálisak (ezeket optimális tevékenységeknek fogom nevezni), *továbbá e tevékenységek tervezett terjedelme is a legkedvezőbb.* Amelyik tervváltozat lehetséges, az még nem feltétlenül optimális is.⁷ *Megengedhető az a terv, amelynek a teljesítéséhez szükséges gazdasági erőforrások (munkaerő, termékek, termelőalapok, termőföld stb.) mennyisége nem haladja meg azok forrásait. Maximális eredményt hozó az a terv, amelyben egységnyi eredmény népgazdasági ráfordításigénye a lehető legkisebb.*

⁴ Például valamely cikk rendszerint különféle közlekedési eszközökkel és útvonalakon juttatható el a fogyasztóhoz. A beruházásoknál az élőmunka különféle mértékben és módokon helyettesíthető gépekkel, termelőalapokkal. Választani kell új üzemek építése és a régiék rekonstrukciója, az új gyárak lehetséges telephelyei stb. között. A külkereskedelem és a szocialista országok gazdasági együttműködése felveti a szükségletek hazai termelése vagy import útján való kielégítése közötti választás kérdését, továbbá azt, hogy mely ágazatokat fejlesszük az export fokozása céljából, melyik piacon értékesítsük ugyanazt a terméket stb.

⁵ A ráfordításokat és az eredményt ellentétes előjellel különböztetik meg egymástól. Megjegyzendő, hogy ugyanazon tevékenységnek — például a kokszyártásnak — több eredménye is lehet: kocsz, kamragáz stb. Ez esetben az adott tevékenységet jellemző számoszlopnak több negatív — illetve pozitív — eleme van. Az ily tevékenység ikertevékenységeknek nevezhető.

⁶ Gyakorlatilag a népgazdasági számításokban egyelőre nem kerülhetők el bizonyos összevonások, s ennek kapcsán értékmutatók felhasználása.

⁷ Vö. L. V. Kantorovics: Az erőforrások legjobb felhasználásának gazdasági számítása. (Moszkva, Izd. Ak. Nauk SZSZSZR, 1959.)

Elvileg nagyon sok olyan terv készíthető, amely „megengedhető”, sőt bizonyos népgazdasági *egyensúlyt* is biztosít (megvalósul az adott körülmények között teljesnek nevezhető foglalkoztatás stb.). Az egyensúly azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy a terv optimális legyen. Ugyanis a források és a felhasználás mérlegegyensúlya létrejöhet olyan tevékenységek bevonásával is, amelyek a társadalmi szempontból minimálisnál *nagyobb* fajlagos ráfordításokat igényelnek.

A gyakorlati tervezés általában egyik követelményt sem elégítette, illetve elégíti ki. De a modern kvantifikációs módszerek „betörése” eredményekkel biztat. Erről tanúskodik a népgazdaság-tervezési módszerek fejlődése. Megkezdődött az úgynevezett saktáblamérlegek, ágazati kapcsolati mérlegek kidolgozása és a tervmunkában való felhasználása.

A társadalmi termék régebbi saktáblamérlegei csak egészen globálisan (például az ipart egyetlen ágazatként kezelve) tüntették fel a termelőágak kapcsolatait. Ezért alkalmatlanok voltak annak ellenőrzésére, hogy például összhangban van-e egymással az egyes iparágak tervezett fejlesztése; az alapanyaggyártó ágazatok fejlesztése elegendő-e a gépipari termelés tervezett felfuttatásához stb. A bajon a termékekre, termékcsoportokra vonatkozó egyedi mérlegek összeállítása sem segített.

A termékmérlegek ugyanis nem fogták át az egész társadalmi termelést. A társadalmi össztermék — közte az anyagok — jelentős részéről nem készültek mérlegek. Ezért, ha a mérlegrendszerbe bevont cikkek tervezett forrásait (nyitókészlet + termelés a tervidőszakban + import) egyensúlyba is hozták a tervezett felhasználással (termelői és „végső” felhasználás + export + zárókészlet), a be nem vont cikkekkel illetően még az ilyen egyensúlynak sem volt biztosítéka. Emellett a termékmérlegek rendszerint csak valamilyen természetes mértékegységben készültek, s a termelői felhasználók közül általában csak néhányat emeltek ki, más-más bontásban; vagyis nem képeztek zárt, összekapcsolódó rendszert. Mindez lehetetlenné tette a termelőágak kapcsolatainak, fejlesztési arányainak helyes tervezését. Rendkívül körülményes, sok esetben megvalósíthatatlan ilyen tervezési rendszerben az eléggé gyakori tervváltozások, valamint a menetközben szükségessé vált tervmódosítások következetes keresztülvezetése; az elektronikus számológépek sem használhatók fel hatékonyan a tervmunkában.

A „megengedhető” egyensúlyi terv kidolgozása

A szocialista termelés célja a szükségletek kielégítése. A népgazdaság-tervezés középpontjában hosszú ideig mégsem az állt, hogy bizonyos társadalmi (fogyasztási) szükségleteket milyen termelési volumenekkel tudunk kielégíteni a leghatékonyabban (legkisebb társadalmi munkaráfordítással), hanem olyanféle célkitűzések, hogy az acéltermelést 5 év alatt ennyi és ennyi millió tonnára kell felfuttatni, az ipari teljes termelésnek ennyi százalékkal kell emelkedni, ennyi és ennyi milliárdot kell beruházni stb. Igaz, a termelést a szükségletekből kiindulva tervezni lényegesen nehezebb, mint azt meghatározni, hogy bizonyos termelési szintek milyen fogyasztást tesznek lehetővé.

A szükségletekből kiinduló tervben az egyes *termékmérlegek csak egymással szoros összefüggésben dolgozhatók ki*,⁸ ugyanis a nyers- és alapanyagok általában több termelési fázison mennek át, amíg fogyasztási vagy exportcikk lesz belőlük. A népgazdasági féltermékeket közvetlenül vagy közvetve felhasználják ugyanezen termékek előállításához. A valamely fogyasztási szint

⁸ Mivel a népgazdaság több százezer terméket állít elő, elvileg több százezer termékmérleget kellene minden tervidőszakban összeállítani. A „hagyományos” módszerekkel (elektronikus számoló- és adattároló gépek nélkül) már az ehhez szükséges alapadatok nyilvántartása, összeállítása sem oldható meg.

eléréséhez szükséges egyes termelőeszközök termelése (pontosabban: bármely olyan cikk előállítása, amely legalább részben termelőeszközül szolgál!) nem határozható meg a többi javak (termelőeszközök és fogyasztási cikkek) előállításától függetlenül, sőt a saját termelésének is függvénye.

Fogalmazzuk meg a feladatot kissé precízebben. Legegyszerűbb esetben olyan egyenletrendszerrel van dolgunk, ahol az egyenletek száma megfelel a termelőeszköz-fajták számának (m), s minden egyenlet $m + k = n$ változót tartalmaz, ahol k a közfogyasztási cikkek száma. E tervezési feladatnál a közfogyasztási cikkekből igényelt mennyiségek (y_1, y_2, \dots, y_k) adottak, s keresendők a termelőeszközök szükséges termelési szintjei (Q_1, Q_2, \dots, Q_m). A feladat egyértelműen megoldható, ha az ismeretlenek száma azonos az egyenletek számával (m -mel). Mivel a termelőeszközök szükséges mennyiségeit keressük, s ez éppen m ismeretlent jelent, csak akkor kaphatunk egyértelmű megoldást, ha az egyenletrendszer minden más adata ismert. Milyen más adatokat tartalmaz még a vázolt egyenletrendszer?

Valamely termék egyenlete a tervidőszakban rendelkezésre álló forrásait és felhasználását mutatja. Mivel m azonos típusú egyenletről van szó, elegendő közülük egyet szemügyre venni. Legyen például az első egyenlet az acélmérleg:

$$(1) \quad Q_1 + U_1 = a_{11} Q_1 + a_{12} Q_2 + \dots + a_{1m} Q_m + a_{1,m+1} y_1 + \dots + a_{1n} y_k + V_1 + B_1$$

ahol $a_{11}, a_{12} \dots a_{1m}$ a Q_1, \dots, Q_m termelőeszközök előállításához közvetlenül szükséges fajlagos acélmennyiségek;

$a_{1,m+1} \dots a_{1n}$ az $y_1 \dots y_k$ közfogyasztási cikkek közvetlen fajlagos acéligénye; U_1 az acélimport, V_1 az acélexport, B_1 az acélkészlet-változás a tervidőszakban (hasonló módon szerepeltethető a beruházás: például gépmérleg esetén a gépállomány növekedése a tervidőszakban).

Az (1) képletből látható, hogy a feladat egyértelműen meghatározott, ha adott az import, export és a készletváltozás, valamint a közvetlen ráfordítási fajlagosok. Egy egyenlet *önmagában véve* nem oldható meg, hiszen 1-nél több (m) ismeretlent ($Q_1, Q_2 \dots Q_m$) tartalmaz.

A tárgyalás egyszerűsítése céljából tekintsünk el a külkereskedelemtől (tételezzük fel, hogy nincs export és import). Ha az egyenletrendszer nem termékeket, hanem termékcsoportokat, illetve az egyes ágazatok kibocsátásait tartalmazza, akkor általában nem marad olyan „termék”, amely kizárólag fogyasztásra szolgál.⁹ Így $k = 0$ és $m = n$. Ily helyzetet tükröz az úgynevezett input-output (ráfordítás-kibocsátás) mérleg, az ágazati kapcsolatok mérlege (ÁKM).

$$(2) \quad \begin{array}{l} Q_1 = a_{11} Q_1 + a_{12} Q_2 + \dots + a_{1n} Q_n + Y_1 + B_1 \\ Q_2 = a_{21} Q_1 + a_{22} Q_2 + \dots + a_{2n} Q_n + Y_2 + B_2 \\ \cdot \quad \cdot \quad \cdot \quad \cdot \quad \cdot \quad \cdot \\ \cdot \quad \cdot \quad \cdot \quad \cdot \quad \cdot \quad \cdot \\ \cdot \quad \cdot \quad \cdot \quad \cdot \quad \cdot \quad \cdot \\ \cdot \quad \cdot \quad \cdot \quad \cdot \quad \cdot \quad \cdot \\ Q_n = a_{n1} Q_1 + a_{n2} Q_2 + \dots + a_{nn} Q_n + Y_n + B_n \end{array}$$

ahol $Y_1, Y_2 \dots Y_n$ az 1, 2, ...-edik ágazat termeléséből fogyasztásra, $B_1, B_2 \dots B_n$ felhalmozásra kerülő rész. Rövidebb írásmóddal: Y és B .

Q_1, Q_2, \dots, Q_n az 1, 2, ...-edik ágazat teljes termelése; rövidebb írásmóddal: Q .

⁹ A könnyűipari és mezőgazdasági ágak termelésének egy része is termelőeszközül szolgál: további megmunkálásra kerül, esetleg segédanyagként, munkaruhaként, védőételként stb. használják fel a termelésben.

a_{ij} ($i = 1, 2, \dots, n; j = 1, 2, \dots, n$) az i -edik ágazat termeléséből a j -edik ágazat egységnyi termékének előállításához szükséges mennyiség, vagyis a közvetlen ráfordítási együtthatókat jelöli; rövidebb írásmóddal: \underline{A} .

A (2) egyenletrendszer rövidebb (matrixalgebrai) írásmóddal a következőképp jelölhető:

$$(3) \quad \underline{Q} = \underline{A}\underline{Q} + \underline{Y} + \underline{B}.$$

E kifejezés azt jelenti, hogy bármely (i -edik) ágazat teljes termelése (Q_i) valamely tervidőszakban egyenlő az anyagjellegű termelő fogyasztással az ezen ágazathoz tartozó termékekből, ($A_i^* Q$), valamint az ágazat termelésének fogyasztásra (Y_i) és felhalmozásra (B_i) kerülő részével. $Y_i + B_i$ tulajdonképpen az i -edik ágazat kibocsátásának az a része, amely a nemzeti jövedelmet alkotó termékhalmozba belekerül. Jelöljük e részt N_i -vel. Következésképp

$$(4) \quad \underline{N} = \underline{Y} + \underline{B}$$

A (4) kifejezést (3)-ba behelyettesítve kapjuk:

$$(3/a) \quad \underline{Q} = \underline{A}\underline{Q} + \underline{N}$$

A (3/a) kifejezés úgy is értelmezhető, hogy a társadalmi össztermék (Q) egyenlő a pótlási alappal ($\underline{A} Q$) és az újonnan létrehozott értéknek megfelelő termékekkel (N).

A (3/a) képlet alapján meghatározható, hogy adott tervidőszakban, ha az ágazatok teljes termelése (Q), továbbá közvetlen ráfordítási együtthatói (\underline{A}) adottak, mi marad a teljes termelésből „végső felhasználásra” (fogyasztásra + felhalmozásra). Ehhez a kifejezés a következő alakba rendezendő át:¹⁰

$$(5) \quad \underline{N} = (\underline{E} - \underline{A}) \underline{Q}$$

ahol \underline{E} az úgynevezett egységmatrix.

Mint arra már utaltam, lényegesen bonyolultabb feladat az adott „végső felhasználáshoz” tartozó teljes termelési szintek meghatározása, bár matrixalgebrai jelekkel ez is egyszerűen kifejezhető:

$$(6) \quad \underline{Q} = (\underline{E} - \underline{A})^{-1} \underline{N}$$

$(\underline{E} - \underline{A})^{-1}$ az úgynevezett teljes ráfordítási együtthatók matrixa (táblázata). A teljes ráfordítási együtthatók¹¹ az egységnyi, végső felhasználásra kerülő termékhez szükséges teljes ráfordítást (bruttó termelést) fejezik ki, tehát a közvetlen ráfordításokon kívül a közvetetteket is. Például 1 kWó villanyáram előállításához közvetlenül szükség van bizonyos szénmennyiségre. Ezt fejezi ki a közvetlen ráfordítási együttható. Ezenkívül azonban több-

¹⁰ Mint látható, az ily vizsgálatok nem igényelnek matrixszorzásnál magasabb műveleteket, s számítási igényük n^2 nagyságrendű, ahol n a szektorok száma. Ha például a népgazdaságot 100 ágazatra bontva vizsgálják, 10 000 művelet kell. Ha azonban termékmérlegekkel dolgoznak, n^2 igen nagyra nőhet (1000 termékmérleg esetén már 1 millió). De az ily számítások soronként (ágazatonként, termékenként) is végezhetőek. Mindenesetre már az ily típusú feladatoknál nagy előnyt jelenthet a matrixalgebrai módszerek és az elektronikus számológépek alkalmazása.

¹¹ A szakirodalom a közvetlen ráfordítási együtthatókat gyakran technikai vagy technológiai koefficienseknek, \underline{A} -t a technikai (technológiai) koefficiensek matrixának nevezi. Az $(\underline{E} - \underline{A})^{-1}$ matrix elemeit rendszerint inverz koefficienseknek, magát e matrixot inverz matrixnak vagy Leontief-féle inverznek nevezik.

kevesebb szénre van szükség ahhoz a villanyáramhoz, amelyet a szénbányászati szektor használ fel, továbbá a villamosenergia-termelésnek anyagokat, gépeket stb. szállító más ágazatoknak és így tovább. Ahhoz tehát, hogy 1 kWó áramot „végső felhasználásra” (az adott esetben lakások, utcák világítására) lehessen adni, több szenet kell termelni, mint amit az erőművekben közvetlenül erre a célra eltüzelnek. E többlet a közvetett ráfordítás.

Az optimális terv kidolgozása

Az eddigiekben vázolt, a megengedhető egyensúlyi terv kidolgozását célzó módszerek alapvető feltételezése, hogy a vizsgált időszakban bármely termék csak egyféle fajlagos ráfordítással állítható elő. E feltételezés úgy is fogalmazható, hogy bármely szektor egy tevékenység vagy a különféle tevékenységek olyan kombinációja, amely a számításokhoz eleve adva van. Utóbbi esetben a közvetlen ráfordítási együtthatók a szektorhoz tartozó tevékenységek adott kombinációja mellett átlagos ráfordításokat fejezik ki.

Más szóval a vázolt módszer feltételezi, hogy már megtörtént a választás az azonos célra irányuló különféle „technológiák” között. További, részben az előbbivel összefüggő sajátossága, hogy bár módot nyújt bizonyos tervvariációk összehasonlítására, alkalmatlan a legkedvezőbb alternatív tervválasztás kiválasztására. Az említett hiányosságok kiküszöbölésére nyújt lehetőséget a matematikai programozás.¹²

Az eddig vázolt módszerrel csak a különféle nemzetijövedelem- (fogyasztási és beruházási) előirányzatokhoz tartozó termelési szintek, létszám-, bér-, termelőalap- stb. igények összehasonlító elemzése, valamint a különféle import-export variációk népgazdasági kihatásainak összehasonlítása volt lehetséges. (Ez utóbbira ebben a tanulmányban nem térek ki.)

Valamennyi lehetséges tervváltozat ezekben az elemzésekben nem hasonlítható össze. Az alternatív tevékenységek közötti választás nem alapozható meg a szorosabb értelemben vett matematikai programozás nélkül. Nézzük meg, mint alakul át a (2) egyenletrendszer a termelési tevékenységek közötti választás esetében. (Most csak ezt az egy feladattípust nézzük, az előzőekben tárgyalt többi feladattípust nem. Kezelhetjük persze ezeket együttesen is.)

$$\begin{aligned}
 (7) \quad Q_1 &= a_{11}^1 Q_1^1 + a_{11}^2 Q_1^2 + \dots + a_{11}^s Q_1^s + a_{12}^1 Q_2^1 + a_{12}^2 Q_2^2 + \\
 &+ \dots + a_{12}^s Q_2^s + \dots + a_{1n}^1 Q_n^1 + a_{1n}^2 Q_n^2 + \dots + a_{1n}^s Q_n^s + Y_1 + B_1 \\
 Q_2 &= a_{21}^1 Q_1^1 + a_{21}^2 Q_1^2 + \dots + a_{21}^s Q_1^s + a_{22}^1 Q_2^1 + a_{22}^2 Q_2^2 + \dots + \\
 &+ a_{22}^s Q_2^s + \dots + a_{2n}^1 Q_n^1 + a_{2n}^2 Q_n^2 + \dots + a_{2n}^s Q_n^s + Y_2 + B_2 \\
 &\vdots \\
 &\vdots \\
 Q_n &= a_{n1}^1 Q_1^1 + a_{n1}^2 Q_1^2 + \dots + a_{n1}^s Q_1^s + a_{n2}^1 Q_2^1 + a_{n2}^2 Q_2^2 + \dots + \\
 &+ a_{n2}^s Q_2^s + \dots + a_{nn}^1 Q_n^1 + a_{nn}^2 Q_n^2 + \dots + a_{nn}^s Q_n^s + Y_n + B_n \\
 F_1 &\geq f_{11}^1 Q_1^1 + f_{11}^2 Q_1^2 + \dots + f_{11}^s Q_1^s + f_{12}^1 Q_2^1 + f_{12}^2 Q_2^2 + \dots + f_{12}^s Q_2^s + \\
 &+ \dots + f_{1n}^1 Q_n^1 + f_{1n}^2 Q_n^2 + \dots + f_{1n}^s Q_n^s
 \end{aligned}$$

¹² Matematikai programozási módszereket elsőnek L. V. Kantorovics alkalmazott (1938–39-ben) üzemi tervezési feladatok kapcsán. Kantorovics még a 40-es évek elején felismerte a módszer népgazdaság-tervezési és árképzési alkalmazásának lehetőségét, bár erre vonatkozó tanulmányát csak a személyi kultusz leküzdése után, 1959-ben publikálták. Időközben Nyugaton is felfedezték és vállalati jellegű feladatoknál széles körben alkalmazzák a matematikai programozást. A szocialista gazdaságban az utóbbi években vállalatinál magasabb szinten is kezd ez teret hódítani, és az iparági tervezésben, valamint a szállítási feladatok kidolgozásában jelentős eredményeket hozott. Napjainkban lehetséges és szükséges a matematikai programozás népgazdasági, valamint szocialista-világgazdasági alkalmazása.

$$F_2 \geq f_{21}^1 Q_1^1 + f_{21}^2 Q_1^2 + \dots + f_{21}^s Q_1^s + f_{22}^1 Q_2^1 + f_{22}^2 Q_2^2 + \dots + f_{22}^s Q_2^s +$$

$$+ \dots + f_{2n}^1 Q_n^1 + f_{2n}^2 Q_n^2 + \dots + f_{2n}^s Q_n^s$$

$$F_m \geq f_{m1}^1 Q_1^1 + f_{m1}^2 Q_1^2 + \dots + f_{m1}^s Q_1^s + f_{m2}^1 Q_2^1 + f_{m2}^2 Q_2^2 + \dots + f_{m2}^s Q_2^s$$

$$+ \dots + f_{mn}^1 Q_n^1 + f_{mn}^2 Q_n^2 + \dots + f_{mn}^s Q_n^s,$$

ahol $Q_i = Q_i^1 + Q_i^2 + \dots + Q_i^s$; $a_{ij}, a_{ij}^2, \dots, a_{ij}^s$ jelenti a j -edik termék egységének előállításához szükséges mennyiséget az i -edik termékből, ha az 1, 2, ..., s -edik termelési tevékenységet alkalmazzák;

F_1, F_2, \dots, F_m jelenti az 1, 2, ..., m -edik gazdasági erőforrásból (például különböző szakképzettségű munkaerőből, fogyasztási javakból, termelési kapacitásból, forgóeszközökből, művelhető földből stb.) rendelkezésre álló mennyiséget a tervidőszakban; $f_{ij}, f_{ij}^2, \dots, f_{ij}^s$ a j -edik termék egységének előállításához szükséges mennyiséget az i -edik (1, 2, ..., m) erőforrásból, ha az 1, 2, ..., s -edik termelési tevékenységet alkalmazzák; Q_i, Q_i^2, \dots, Q_i^s ($i = 1, 2, \dots, n$) az i -edik termék előállítása az 1, 2, ..., s -edik tevékenységgel.

A (7) kifejezés abban különbözik (2)-től, hogy itt minden termék több alternatív termelési tevékenység révén állítható elő. A lehetséges tevékenységek közül a programozás során kell kiválasztani a legjobbat (vagy legjobbakat). A (7) kifejezés feltünteti az adott feladat szempontjából elsődleges gazdasági erőforrások tervidőszakban rendelkezésre álló mennyiségeit is, mégpedig egyenlőtlenségek formájában.¹³ Ha valamely elsődleges erőforrást teljesen ki akarunk használni (például foglalkoztatni akarjuk a rendelkezésre álló munkaerőt), akkor a feladatban az ennek megfelelő sor egyenlőségként adandó meg.

Az alternatív döntések valamilyen *kritérium* alapján történnek. A matematikai programozás megköveteli, hogy a kritériumot egzakt formában megfogalmazzák, *kvantifikálják*. Ehelyütt nem kívánok bővebben foglalkozni az ezzel kapcsolatos problémákkal, amelyek a szakirodalomban a *célfüggvény* megválasztásának kérdéseként szerepelnek. Legegyszerűbb annak feltételezése, hogy a célfüggvény gazdaságpolitikai és egyéb megfontolások alapján adva van. Ez különösen indokolt, amikor *termelési* variációk között kívánunk választani. Például maximálandó a tervidőszakban a szükségleteknek megfelelő materiális összetételű nemzeti jövedelem.¹⁴ Mivel az anyagi termelésben felhasználható társadalmi összmunkaidő adott (feltételezzük a teljes foglalkoztatottságot a törvényes munkaidő mellett), ez egyúttal a társadalmi munkatermelékenység lehető legmagasabb szintre való emelését is jelenti.

A társadalmilag szükséges ráfordítások kvantifikálása

Csak olyan gazdasági döntés tekinthető optimálisnak, amelynek végrehajtása minimális fajlagos ráfordításokat igényel. Ki kell választani a társadalmi szempontból legkisebb fajlagos ráfordítással járó megoldást az azonos célra irányuló különféle lehetséges tevékenységek közül. Ennek lényegében két előfeltétele van: 1. meghatározandók minden tevékenység közvetlen ráfordítási fajlagosai (természetes mértékegységben); 2. a különféle mértékegységekben megadott ráfordítások valamiféle „közös nevezőre” hozandók.

¹³ A \leq_i jel azt jelenti, hogy a tervidőszakban *legfeljebb* az egyenlőtlenség baloldalán álló mennyiség használható fel az F ($i = 1, 2, \dots, m$) erőforrásból. A \leq jel az előbbi fordítottját jelenti, vagyis hogy az adott erőforrásokból *legalább* ennyit fel kell használni.

¹⁴ Gazdaságpolitikai, honvédelmi stb. megfontolások alapján meghatározottnak tekinthető a fogyasztás és a felhalmozás aránya, mindkettő anyagi összetétele, továbbá az anyagi termelésben foglalkoztathatók száma és munkaideje.

Az 1. előfeltétel műszaki-gazdasági probléma, amelyre nem térek ki. A 2. előfeltétellel, a különféle gazdasági erőforrások ráfordításainak összegezésével foglalkozom az alábbiakban.

A kapitalizmusban a konkurrenciaharc során nagyjából automatikusan kialakulnak a gazdasági erőforrások felhasználásának bizonyos megközelítő társadalmi értékelései: a termékek árai,¹⁵ a kamat, a földjáraadék stb. Ezzel szemben a szocialista gazdaságban a társadalom központi irányító szerveinek tudatosan kell meghatározni az erőforrások értékeléseit. A szocialista gazdaság nem támaszkodhat kizárólag és elsősorban piaci mechanizmusra, hiszen ez a népgazdaság tervszerű irányításának feladását jelentené. Nem vehetjük át a tőkés gazdaságban kialakult értékeléseket sem, mivel azok magukon viselik a tőkés termelési viszonyok hatását.

Vagyis a gazdasági erőforrások helyes értékelései csak a társadalmi tervezés folyamatában alakíthatók ki. Mint a matematikai programozással kapcsolatos kutatások feltárták¹⁶, a gazdasági erőforrások racionális értékelésének meghatározása az optimális népgazdasági tervek kidolgozásának feltétele és elválaszthatatlan része.

Ha helyes értékelések csak az optimális terv kidolgozása során nyerhetők, lehet-e önálló szerepük? Véleményem szerint — Kantorovics álláspontjával összhangban — az ily értékeléseknek több fontos vonatkozásban is viszonylag önálló szerepet kell kapniuk: 1. a decentralizált tervezési döntések-nél, a terv kisebb menetközben való korrekcióinál, a tervezés bizonyos stádiumában; 2. a szocialista gazdaság ösztönzési mechanizmusának (például árrendszerének) továbbfejlesztésével összefüggésben.

Az optimális terv kidolgozásának elengedhetetlen része az alternatív tevékenységek közötti választás. Ez nagymértékben bonyolítja a terv kidolgozását. Az erőforrások *közelítően* helyes értékeléseinek ismeretében az optimális terv kidolgozása jelentősen egyszerűsíthető, mert *elève* kiszekelálthatók azok a lehetséges tevékenységek, amelyek nem kerülhetnek be semmiképpen az optimális tervbe. De honnan nyerhetők e közelítően helyes értékelések?

Az árnyékárak

Megítélésem szerint a közeljövőben elsősorban a viszonylag összevont modellekkel végzendő népgazdasági optimumszámítások úgynevezett *árnyékárak* (vagy ahogy Kantorovics nevezi: objektíve meghatározott értékelései) lesznek e célra felhasználhatók. Egyelőre nincs mód részletes optimális tervek kidolgozására. Ehhez nem rendelkezünk sem elegendő számolókapacitással, sem pedig a szükséges kiinduló adatokkal. Ezzel szemben lehetséges olyan programozási feladatok megoldása, ahol a népgazdaságot néhány tucat vagy néhány száz ágazat (illetve tevékenység), s hasonló számú korlátozó feltétel (elsődleges és származékos erőforrás) képviseli. Ilyen számítások (népgazdasági matematikai programozások) eredményeként már a közeljövőben a gazdasági erőforrások közelítően helyes értékeléseihez (árnyékáraihoz) juthatunk. Az árnyékárak támpontokat adhatnak részletesebb optimális tervek decentralizált, illetve több részfeladat keretében történő kidolgozásához.¹⁷ Az optimumszámítás (matematikai programozás) szabályai szerint *bármely tevékenység akkor kerülhet be az optimális tervbe, ha árnyékárakon mért ráfor-*

¹⁵ Minden termék lényegében olyan erőforrás, amely együttesen képviseli az újraelőállításához társadalmilag szükséges gazdasági erőforrásokat. A termék *származékos* erőforrás, szemben a munkaerővel, a termelés természeti feltételeivel stb., amelyek *elsődleges* gazdasági erőforrások.

¹⁶ Elsősorban L. V. Kantorovics és V. V. Novozsilov tanulmányai. Vö. L. V. Kantorovics i. m. és „A matematika alkalmazása a közgazdasági kutatásokban”. (Szerk. Nyemcsinov akadémikus). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest. 1962.

¹⁷ E problémával kapcsolatban érdekes és fontos elgondolásokat tartalmaz Kornai János-Lipták Tamás: „Kétszintű tervezés” című tanulmánya. (Sokszorosított kiadvány.) Bp. 1962.

dításainak összege nem haladja meg az árnyékáron mért eredményt. Az ily tevékenység társadalmi szempontból minimális fajlagos ráfordítást igényel.

A gazdasági erőforrások árnyékárai meghatározásának gondolatmenete röviden a következő:

a) Számításba veendő minden erőforrás, amelyet a népgazdaság felhasznál, s a társadalmi termelés növelésének korlátjává válhat. Ha ugyanis valamely erőforrás (például a termelőalapok) felhasználását figyelmen kívül hagyjuk, oly tevékenységek tűnhetnek optimálisnak, amelyek aránytalanul sokat igényelnek a figyelmen kívül hagyott erőforrásból. Hasonló a helyzet akkor, ha a figyelembe vett és figyelmen kívül hagyott erőforrások helyettesítik egymást. Ez esetben a figyelembe vett ráfordítások (például a bérköltségek) annál az alternatív tevékenységnél legalacsonyabbak, amely viszonylag legtöbbet igényel a figyelmen kívül hagyott helyettesítő erőforrásokból (például a termelőalapokból). Ezért, ha az egymással helyettesítési viszonyban álló két erőforrás közül az egyiket számításba vesszük, nem hagyhatjuk ki a másikat sem.

b) Az egyes gazdasági erőforrások mindig annak az eredményváltozásnak megfelelően értékelendők, amelyet egységnyi pótlólagos mennyiségük *a többi erőforrásból rendelkezésre álló mennyiség változatlanul hagyása esetén* biztosít. Vagyis az erőforrások értékelései az általuk biztosítható pótlólagos *eredmény* alapján állapítandók meg. Ha nem így járunk el, összekeveredik a különféle gazdasági tényezők hatása, s nem választhatók ki a legkedvezőbb tevékenységek.

c) Ugyanazon erőforrás egységének pótlólagos alkalmazása más és más eredményt hoz attól függően, hogy hol használjuk fel. Melyik területen elért eredmény alapján értékeljük az erőforrást? Tegyük fel, hogy egy 100 e Ft értékű gépet három helyen alkalmaztunk; egyik helyen évi 15, a másik helyen 10, a harmadikon 5 e Ft munkabér-megtakarítást eredményez (az átlagbér mindhárom helyen azonos); az egyéb ráfordításokat nem érinti, mert például a többlet amortizációs költséget az általa lehetővé tett jobb anyagkihozatal ellensúlyozza.

Nyilvánvaló, hogy az ilyen gépeket elsősorban az 1. területen érdemes alkalmazni. Ha azonban ezt a területet már elláttuk, és ilyen gépünk (beruházási keretünk) még van, akkor a többi gépet a 2. területen érdemes alkalmazni, a 3. területen semmiképpen. Tegyük fel, hogy a 2. területet csak részlegesen tudjuk az említett gépekkel ellátni. Mekkora lesz egy gép beállításával járó pótlólagos eszközlektetés helyes értékelése? Az 1. területen évenként eredményezett 15 e Ft vagy a 2. területen évenként eredményezett 10 e Ft megtakarítás, vagy talán a kettő súlyozott átlaga?

A helyes értékelés a 2., részlegesen ellátott területen eredményezett megtakarítás, tehát 10 e Ft. Ha ugyanis egy géppel többünk (ennyivel nagyobb beruházási keretünk) lenne, akkor ezt a gépet már az 1. területen nem alkalmazhatnánk, hiszen az el van látva. A 3. területen nem célszerű alkalmazni, mert ott az évi elérhető megtakarítás gépenként csak 5 e Ft. Tehát a 2. területre kell juttatni a gépet, hiszen az adott helyzetben ez eredményez legtöbb megtakarítást. Ha a beállítható gépek száma (a beruházási keret) csökken, akkor is a 2. területen kell csökkenteni a gépesítési előirányzatot. Itt ugyanis egy gép elmaradása csak 10 e Ft eredménykiesést jelent, míg az 1. területen 15 e Ft kiesést jelentene.

A helyes értékelés alapja tehát az ésszerű gazdálkodással *határesetben* elérhető pótlólagos gazdasági eredmény: az az eredmény, amit a még rendelkezésre álló utolsó egységnyi erőforrás pótlólagos alkalmazása jelent. Ez adja meg a gazdasági erőforrások árnyékárait.

Az 1. területre beállított gép egy évre való lekötésének árnyékára is 10 e Ft, annak ellenére hogy ott 15 e Ft eredményt hoz. Hiszen ha innen 1 gép felszabadulna, a 2. területre irányítanánk, ahol csak 10 e Ft-ot eredményez. Nem az az eredmény szabja meg tehát az egységnyi eszközlektetés évi árnyék-

árát, amennyit az a konkrét területen hoz, hanem az az eredmény, ami ottani felszabadulásával határesetben — példánkban a 2. területen — lehetővé válik.

Az volna a legkedvezőbb, ha az említett gépeket teljes egészükben az 1. területen tudnánk alkalmazni, de ehhez fel kellene oldódnia egy gazdasági korlátnak, meg kellene szűnnie egy korlátozó feltételnek: az 1. terület tevékenysége, s így gépigénye adott volumenének. Ha ez a korlát megszűnne, mindegyik gépet ide kellene irányítani, a határeset az 1. területre kerülne, az árnyékár is az itt elérhető eredményt tükrözné. Éppen ezért, mivel példánkban az 1. területen annak termelési volumene és abból adódó gépigénye a korlát, a 2. területen pedig a még rendelkezésre álló gépmennyiség a korlát, az árnyékár a 2. területen egy-egy gép pótlólagos beállításával elérhető eredménynek felel meg.

A fentiekből adódik a gazdasági erőforrások árnyékárainak néhány alapvető vonása:

1. Az árnyékárak olyan pótlólagos eredményt jelentenek, amely a gazdasági erőforrások minden egysége ellenében valamennyi tevékenységnél megkövetelhető.

2. A megkövetelhető pótlólagos eredmény nagyobb vagy legalább akkora, mint az optimális tervben az erőforrás alkalmazása vonatkozásában nem szereplő tevékenységnél (vagy tevékenységeknél) egységnyi erőforrás alkalmazásával elérhető eredmény.

3. Az erőforrás alkalmazása tekintetében optimális tevékenységeknél a megkövetelt pótlólagos eredmény — az árnyékár — azonos, és egyúttal, az adott korlátozó feltételek mellett a maximális is. Csak valamelyik korlát változása módosíthatja az árnyékárt. Peldánkban 1 gép lekötésének éves árnyékára akkor lenne 15 e Ft, ha az 1. terület volumenkorlátja megszűnne, vagy a rendelkezésre álló gépek száma olyan alacsony lenne, hogy csak az 1. terület részleges ellátására volna elég. Az 1. terület szűkülése csak akkor változtatná az árnyékárt, ha ezzel lehetővé válna a 2. terület teljes és a 3. terület részleges ellátása. Ugyanezt eredményezné a rendelkezésre álló gépek számának olyan növekedése, hogy az a 2. terület teljes és a 3. terület részleges ellátására is elég volna.

Példa az árnyékárak meghatározására

A kifejtettekkel kapcsolatban nézzünk meg egy némileg összetett példát. A példa a (7) kifejezés által jellemzett feladat konkrét (fiktív számokat tartalmazó) megoldása a következő egyszerűsítésekkel:

1. A „származékos” erőforrásokat (az előállítandó termékeket) egy szektorba vonjuk össze.

2. Feltételezzük, hogy a termékek négy fajta tevékenységgel állíthatók elő, és eleve adott, hogy az elsődleges erőforrásokból mennyire van szükség egységnyi — adott materiális összetételű — nemzeti jövedelem előállításához, ha kizárólagosan az 1., vagy a 2., vagy a 3., vagy a 4. tevékenységet alkalmazzuk.¹⁸

3. A tervidőszakban a nemzeti jövedelem termelése három fajta elsődleges erőforrást igényel: a) bizonyos dolgozólétszámot, illetve munkaidőt; b) a tervidőszakban rendelkezésre álló (a tervidőszak előtt megtermelt) fogyasztási cikkeket, illetve az anyagi termelésben foglalkoztatottak részére az ennek megfelelő béralapot; c) termelési alapokat, más szóval termelő célú álló- és forgóeszközök bizonyos állományát, amelyet még a tervidőszak előtt hoztak létre, s a tervidőszak folyamán a népgazdaság rendelkezésére áll.

¹⁸ Ez tulajdonképpen 4 teljes ráfordítási együttható matrix ismeretét tételezi fel. Egy-egy ily matrix úgy kapható, hogy feltételezzük valamennyi termék egy bizonyos tevékenységgel történő előállítását, s a megfelelő közvetlen ráfordítási fajlagosok alapján meghatározzuk a teljes ráfordításokat.

4. A termelési alapok és a munkaerő konvertálhatók: bármely tevékenységhez felhasználhatók.

Bár a példa adatai fiktívek, összeállításuknál igyekeztem figyelembe venni bizonyos, törvényszerűnek nevezhető összefüggéseket, így azt, hogy a magasabb műszaki színvonal magasabb termelékenységi szint elérését teszi lehetővé. Ehhez azonban rendszerint fajlagosan több beruházás (álló- és forgóeszköz), valamint szakképzettebb, magasabb átlagbérű dolgozók kellene. A példa kiinduló adatait a következő táblázat tartalmazza.

Kiinduló adatok

Erőforrás megnevezése	Mértékegység	Tervidőszakban rendelkezésre álló mennyiség	Egy milliárd Ft nemzeti jövedelem létrehozásának ráfordításigénye a tervidőszakban			
			1.	2.	3.	4.
			tevékenység			
Létszám	10 ezer fő/év	400	7,0	5,8	4,5	3,0
Béralap	Milliárd Ft	40	0,56	0,48	0,48	0,40
Termelési alap	Milliárd Ft/év	432	2,4	3,6	4,8	6,0

Melyik tevékenység, vagy tevékenységek biztosíthatnak a példa feltételei között maximális nemzeti jövedelmet? Először vizsgáljuk meg, hogy a ma használt módszerek (termelékenységi és gazdaságossági mutatók) adnak-e a kérdésre választ. Rangsoroljuk tehát a négy tevékenységet a *munkatermelékenység* (egységnyi munkaidőre jutó nemzeti jövedelem-termelés), a *„reálönköltség”* (egységnyi nemzeti jövedelem előállításához szükséges halmozott népgazdasági berráfordítás) és a *„beruházásgazdaságosság”* (az OT által előírt beruházásgazdaságossági mutató) alapján.¹⁹

A munkatermelékenység legalacsonyabb az 1. és legmagasabb a 4. tevékenységnél. (Utóbbi 2,33-szorosa az 1. tevékenységének.) Hasonló a helyzet a *„reálönköltség”* tekintetében is, csak itt az eltérések kisebbek (az 1. tevékenység halmozott berráfordítása a példában 1,4-szerese a 4. tevékenységének). Fordított képet kapunk *„beruházásgazdaságossági”* szempontból. Legkedvezőbb (legkisebb g_n mutatójú) az 1. tevékenység, s legkevésbé gazdaságos a 4. tevékenység. A jobb áttekinthetőség céljából foglaljuk táblázatba a kapott rangsorokat.

Hagyományos rangsorolás

Rangsor jelölése	Termelékenység	„Reálönköltség”	„Beruházás-gazdaságosság”
	alapján		
Legjobb tevékenység	4.	4.	1.
Második tevékenység	3.	2—3.	2.
Harmadik tevékenység	2.	2—3.	3.
Legrosszabb tevékenység	1.	1.	4.

A *„hagyományos” módszerekkel* nyerhető eredmények tehát eltérőek. Ki lehet-e választani így az optimális tevékenységet vagy tevékenységeket?

¹⁹ Itt a ráfordítás adata a *„reálönköltség”* + $\Delta \times$ eszközkötés, ahol $\Delta = 0,2$ és az úgynevezett kapcsolódó beruházásokra is vonatkozik. Megjegyzendő, hogy az OT által előírt jelenlegi g_n képlet pontatlanul fejezi ki a *„reálönköltséget”*, valamint a kapcsolódó eszközkötést. Tisztázatlan az is, hogy helyesen tükrözi-e a képlet számlálója az eredményt. E problémáktól azonban a tárgyalás egyszerűsítése céljából eltekintünk. (Részben hasonló problémák vannak a ma használt termelékenységi és *„reálönköltség”*-mutató vonatkozásában is.)

Termelékenység és „reálönköltség” szempontjából legjobb a 4. tevékenység. Mennyi nemzeti jövedelem állítható elő e tevékenységgel? Osszuk el e tevékenység fajlagos ráfordításait a rendelkezésre álló erőforrások mennyiségével. A termelhető maximális nemzeti jövedelem:

1. létszámkorlát alapján $400 : 3 = 133\frac{1}{3}$ milliárd Ft;
2. a népgazdasági beralapból futja $40 : 0,40 = 100$ milliárd Ft;
3. a termelési alap figyelembevételével $432 : 6 = 72$ milliárd Ft.

Vagyis a 4. tevékenység *kizárólagos* alkalmazásával maximálisan termelhető nemzeti jövedelem 72 milliárd Ft. A három módszer egyike sem alkalmas az optimális megoldás kiválasztására. Ez látható a többi tevékenységekre végzett hasonló számítások eredményeiből. A következő táblázatból az is kitűnik, hogy a példában a legjobb g_n mutatójú 1. tevékenységgel állítható elő a viszonylag legkisebb nemzeti jövedelem.

Rangsorolás a termelhető nemzeti jövedelem szerint

Korlátozó feltétel	Maximális nemzeti jövedelem egy tevékenység kizárólagos alkalmazása esetén (aláhúzva)			
	1.	2.	3.	4.
	tevékenység			
Létszám	<u>57,1</u>	<u>69,0</u>	88,9	133 1/3
Beralap	<u>71,4</u>	<u>83,3</u>	<u>83,3</u>	100
Termelési alap	180,0	120,0	<u>90,0</u>	<u>72</u>

A táblázat alapján legkedvezőbb (legtöbb nemzeti jövedelmet hozó) a 3. tevékenység.

Valóban a 3. tevékenységet optimális-e alkalmazni? Ha a példát matematikai programozással megoldjuk, kiderül, hogy a 3. tevékenység *nincs* az optimálisak között: nem kerül be az optimális tervbe. Paradox módon ez az egyetlen olyan tevékenység a példában szereplő 4 közül, amely optimumszempontból tényleg rossz, vagyis a legrosszabb tevékenység (idézőjel nélkül). Az optimális terv a következő:

Az elsődleges erőforrások optimális elosztása

Tevékenység jelölése	Előállítandó nemzeti jövedelem	Ráfordítások (kerekítve)		
		Létszám	Bér	Termelőalap
1.	3,0	21	1,7	7
2.	41,7	242	20,0	150
3.	—	—	—	—
4.	45,8	137	18,3	275
Összesen	90,5	400	40,0	432

Tehát ez a terv egyensúlyt ad, és ugyanakkor 8,6 százalékkal magasabb nemzeti jövedelmet eredményez (83,3 helyett 90,5 milliárdot), mint a 3. tevékenység. A termelékenységi mutatók és „reálönköltség” alapján optimálisnak tűnő 4. tevékenység *kizárólagos* alkalmazásához viszonyítva — bár ez bekerült a tervbe, vagyis optimális tevékenység — a különbség még nagyobb: 25,7 százalék (72 helyett 90,5 milliárd). Legnagyobb az eltérés (58,5 százalék, 57,1 helyett 90,5 milliárd Ft) a ma használt beruházásgazdasági mutató

szerint legjobbnak tűnő 1. tevékenység kizárólagos alkalmazásához képest,²⁰ bár az utóbbi szintén *egyike* az optimális tevékenységeknek.

Vagyis esetünkben több legjobb (egyaránt jó) tevékenység van. Ezeket mind alkalmazni kell, bár csak bizonyos meghatározott kombinációjuk, árnyuk jelent optimumot. Az is látható, hogy az optimális tevékenységek *mai értelemben vett* fajlagos ráfordításai különbözőek, holott e tevékenységek társadalmilag szükségesek. Ugyanakkor az optimális tevékenységek árnyékáron mért fajlagos ráfordításai azonosak és egybeesnek a hasonlóan mért eredménnyel.

Példánkban *a gazdasági erőforrások felhasználásának árnyékárai* a következők (a lineáris programozás úgynevezett duál feladatának megoldása alapján):

Erőforrás	Árnyékár (Ft)
Létszámlekkötés (1 fő/év)	8000
Bér (1 Ft bérkiadásra)	0,383
Eszközlekkötés (1 Ft termelési alap/év)	0,10

Mit fejeznek ki e mutatók?

A *létszámlekkötés árnyékára* azt mutatja, hogy ha a tervidőszakban 1 fővel több dolgozót foglalkoztatnának, 8000 Ft (változatlan árú és adott anyagi összetételű) nemzeti jövedelemmel többet lehetne előállítani. Ha valamely vállalat eggyel több munkást alkalmaz, évi 8000 Ft-tal több (árnyékáron értékelt) nettó termelés — nemzeti jövedelem — követelhető a vállalatától és fordítva.

A *bér árnyékára*: ha valamely vállalat a tervezettnél több bért költ el, ez csak akkor lehet optimumszempontból indokolt, ha a vállalat minden ezer Ft többletbérral legalább 383 Ft nettó többlet terméket tud nyújtani (s ugyanakkor az esetleges létszámnövekedés minden főjével évi 8000 Ft-ot).

Az *eszközlekkötés árnyékára*: a népgazdaság (és a vállalatok) minden 100 Ft-nyi (helyesen értékelt) termelési alapjának, illetve beruházásának évente legalább 10 Ft nemzetijövedelem-többletet kell eredményeznie.

Az árnyékárok alkalmazása a tervezésben

A gazdasági erőforrások árnyékárai a tervmunkában több célra, így a vállalatok termelési volumenének és termelékenységi tervfeladatainak megállapítására, értékelésére használhatók. Tekintsük a következő példát. Két vállalat *ugyanazt* a cikket állítja elő azonos fajlagos anyagköltséggel (100 Ft termék anyagköltsége mindkét vállalatnál 50 Ft). A terv szerint a következő gazdasági erőforrások állnak a két vállalat (A és B) rendelkezésére:

	A	B
Létszám (fő/év)	1 000	1 000
Bér (1000 Ft)	10 000	12 000
Termelési alap (1000 Ft)	80 000	160 000

Mekkora teljes termelési értéket követelhetünk meg az egyes vállalatoktól? Mindenekelőtt meghatározzuk a népgazdasági optimumszempontból megkövetelhető nettó termelést. Ez az elsődleges erőforrások (létszám, bér,

²⁰ Ez a jelen példában véletlen. Egyes iparági programozások tapasztalatai szintén arra mutatnak, hogy a 20 százalékos „eszközlekkötési tényező” irreálisan magas, s — akárcsak példánkban — a műszakilag elmaradott megoldásokat tünteti fel kedvezőnek.

termelési alap) mennyiségeinek és árnyékárainak szorzatösszege. Tehát
 A vállalatnál (terv) $= 1000 : 8000 + 10\,000 \cdot 383 + 80\,000 : 100 = 19,83$ millió Ft,

B vállalatnál (terv) $= 1000 \cdot 8000 + 12\,000 \cdot 383 + 160\,000 : 100 = 26,6$ millió Ft.

Az optimális teljes termelés értéke 50 százalékos anyaghányad mellett 39 660 e Ft és 53 200 e Ft.

Mekkora az optimálisan tervezendő munkatermelékenység? Képletben $Q : L$, ahol Q az optimális termelés, L a dolgozók létszáma. Vagyis az

A vállalatnál évi $39\,660 : 1000 = 39,66$ e Ft/fő;

B vállalatnál évi $53\,200 : 1000 = 53,20$ e Ft/fő.

Ha a vállalatok a tervezettől eltérő mennyiségű elsődleges erőforrást használnak fel, az árnyékárak ismeretében a termelési és termelékenységi tervek automatikusan módosíthatók.

A termék — mint arról már szó volt — származékos gazdasági erőforrásnak tekinthető. Árnyékára úgy is kifejezhető, mint egységnyi mennyiségének előállításához halmozottan (népgazdaságilag) felhasznált elsődleges erőforrások mennyiségeinek és árnyékárainak szorzatösszege. Azonos-e ez a termék értékével?

Menjünk vissza az előző példához, s vizsgáljuk meg, hogy viszonylik két termék értéke az árnyékárához. Tételezzük fel, hogy a két termék közül az egyik gép, a másik textilcikk, tehát közvetlenül nem helyettesíthetik egymást. Mértékegységül mindkét cikknél azt a mennyiséget választjuk, amelynek árnyékára 1 (például 1000 Ft). Racionálisan gazdálkodva mindkét cikk vagy az 1. vagy a 2. vagy a 4. tevékenységgel, illetve e három tevékenység optimális kombinációjával állítható elő. Az árnyékáron mért ráfordítások ilyenkor egybeesnek a termékek árnyékárával. Ha azonban valamely cikk előállítása nem optimális tevékenységgel történik, fajlagos ráfordítása meghaladja árnyékárát. Ez azt fejezi ki, hogy a termelés népgazdaságilag veszteséges: a gazdasági erőforrásokat az adott cikk előállításánál nem racionálisan használják fel.

Mekkora a két cikk társadalmi értéke? Ezzel kapcsolatban mindenképpel felmerül a probléma, milyen mutatószámhoz kapcsolható e fogalom. Mértéket tudunk — legalábbis elvileg — a halmozott létszámlekötést, illetve munkaidő-ráfordítást, továbbá a halmozott bértartalmat. Előbbi nem tükrözi a munka bonyolultságában és intenzitásában levő különbségeket, ezért nem tekinthető a halmozott munkaráfordítások pontos kifejezőjének. A termék népgazdasági bértartalma bizonyos mértékben kifejezésre juttatja a szóban forgó tényezőket is. Elvileg a különféle munkaráfordítások közvetlen átszámítására kellene valamiféle módszert kidolgozni. Ilyen módszer azonban szintén számos szubjektív hibaforrást tartalmazhat. Ezért az értéknagyságot rendszerint a halmozott bértartalom alapján gondolják megközelíteni. Eszerint a termékérték egyenlő a termék társadalmilag szükséges halmozott bértartalmának és a bérek arányában figyelembe vett társadalmi tiszta jövedelemnek (a teljes „m”-nek) az összegével. Ily módon javasolták az árvíta során többen is — például Sztrumilin és Kronrod — az úgynevezett értékárak meghatározását.

Az értékártól eltérhet a termékek árnyékára (p) amelynek nagysága példánkban:

$$(9) p_j = l_j d_1 + w_j d_2 + c_j d_3, \text{ ahol}$$

l_j , w_j és c_j a termék társadalmilag szükséges halmozott létszám- (munkaidő-), bér- és termelésialap-igénye,

d_1, d_2, d_3 az egységnyi létszámlekötés, bérfelhasználás és eszközkötés népgazdasági árnyékára.

A termékek értékára nem határozható meg népgazdasági optimumszámítások, illetve az elsődleges erőforrások árnyékárainak és halmozott népgazdasági ráfordításainak ismerete nélkül, hisz társadalmilag szükségesnek csak az optimális tevékenységek ráfordításai ismerhetők el. E tevékenységek viszont nem választhatók ki a halmozott béráfordítások alapján, következésképp a halmozott bértartalommal arányos értékárok figyelembevételével sem.

Ha a társadalmi termelés csak optimális tevékenységekből állna, akkor sem lenne rá biztosíték, hogy a termékek értékárai és árnyékárai egybeessenek. Adott árnyékárok mellett az egyes termékekre ily helyzetben is igen különböző értékárok adódhatnak, attól függően, hogy az optimális tevékenységek közül melyikkel, illetve ezek milyen kombinációjával állítják elő őket. A tárgyalt esetben a textilcikket termelhetik például csak az első, a gépet pedig csak a 4. tevékenységgel. Határozzuk meg 1000 Ft árnyékárú textilcikk és gép értékárát.

A halmozott béráfordítás az 1. tevékenység 1000 Ft árnyékárú termékére 560 Ft, a 4. tevékenységnél pedig 400 Ft (vö. az 1. táblázat adataival). Mennyi a bérek arányában figyelembe veendő társadalmi tiszta jövedelem (m/v)? Mint arról már szó volt, népgazdaságilag optimálisan 90,5 milliárd Ft nemzeti jövedelem ($v + m$) termelhető. Ebből a népgazdasági béralap (v) 40 milliárd Ft. A társadalmi tiszta jövedelem tehát $90,5 - 40 = 50,5$ milliárd Ft. Következésképp:

$$\frac{m}{v} = \frac{50,5}{40} = 1,26, \text{ Vagyis az}$$

A termék értékára $560 + 560 \cdot 1,26 = 1266$ Ft,

B termék értékára $400 + 400 \cdot 1,26 = 904$ Ft.

Tehát a textilcikk (A termék) értékára a tárgyalt esetben majdnem 27 százalékkal meghaladja árnyékárát, a gépé (B terméké) viszont mintegy 10 százalékkal alacsonyabb annál. Előfordulhat az is, hogy a szóban forgó gépet szintén alacsony technikai szinten állítják elő. Ez esetben 1000 Ft árnyékárú gép (B termék) értékára lehet közel 27 százalékkal árnyékára fölött is. Lehetséges továbbá, hogy az A cikket termelik a 4. tevékenységgel, s így értékára majdnem 10 százalékkal árnyékára alatt van. Ugyanazon cikket gyárthatjuk részben az 1., részben a 2., részben a 4. tevékenységgel. Ennek megfelelően valamely cikk értékára tág határokon belül (esetünkben 1:1,4) bármely nagyságot felvehet, miközben az árnyékár, valamint az árnyékárokon mért fajlagos ráfordítás azonos.

A kifejtettek alapján arra a következtetésre jutottam, hogy *ellentétben a termékek árnyékáraival, amelyek a népgazdaság egész helyzete által meghatározott értékelésrendszert képeznek, az úgynevezett értékárokra vonatkozóan legfeljebb azok a szélső értékek jelölhetők meg, amelyekben belül az ilyen árak adott technikai-gazdasági feltételek esetén elhelyezkedhetnek.* E viszonylag tág határokon belül az értékárok tényleges nagysága lényegében véletlenszerű tényezőktől függ: melyik üzemet vagy ágazatot rekonstruálják előbb, melyik cikket termelik a korszerűbb berendezéssel stb.

Az értékár félrevezetheti a termék felhasználásával kapcsolatos döntéseket. Például esetünkben, ha az exportnál a B cikk 1,3 egysége (árnyékáron mérve) helyettesít 1 egység A cikket, ez értékáron „gazdaságos” lehet (hasonlóképp ennek fordítottja is). De a népgazdaságot súlyos (30 százalékos) veszteség éri, mivel ennyivel csökken az elérhető nemzeti jövedelem.

A kifejtettek természetesen nemcsak az értékára, hanem minden olyan

arra vonatkoznak, amely eltér az árnyékáraktól. *Valamely tényleges árrend-szer annál jobb, minél közelebb esik az „ideális” árnyékárakhoz.*

Az árvitában javasolt „többszatsornás” ár²¹ abban tér el az értékártól, hogy a társadalmi tiszta jövedelem egy részét nem a bérek, hanem a lekötött termelési alapok arányában tartalmazza. E rész elvileg a termelési alapok differenciális hozadékának felel meg. Tehát a „többszatsornás” ár = a termék halmozott bértartalma + a bérek arányában figyelembeveendő társadalmi tiszta jövedelem (ez nagyjából a bérenkívüli juttatásoknak felel meg) + $\Delta \times$ a termék előállításához társadalmilag szükséges termelési alapok lekötése, ahol Δ a termelési alapokra számított fajlagos használati díj.

A „többszatsornás” ár — mivel hozzávetőlegesen tükrözi a termelési alapok differenciális hozadékait — valószínűleg jobb ármegállapítási alapelv, mint az értékár vagy az eddigi úgynevezett önköltségtípusú ár. De az így képzett árak még jelentősen eltérhetnek a termékek népgazdaságilag optimális értékeléseitől.

Az árnyékárak meghatározása nem szakítható el a nemzetközi munkamegosztásba (különösen a szocialista országok gazdasági együttműködésébe) való beleilleszkedés lehetőségeitől sem.

Már a közeli években lehetséges modern kvantifikációs módszerek felhasználásával, matematikai programozással népgazdasági, továbbá KGST szinten végezni optimumszámításokat. Ha ezek egyelőre nem is adhatják (figyelembe véve az elkerülhetetlen egyszerűsítéseket, a kiinduló adatok pontatlanságait stb.) az árnyékárak ideális rendszerét, fokozatosan közelíthetővé tehetik azokat. De mind több és megbízhatóbb információt nyújtanak majd közvetlenül is az optimális termelési, ágazati arányok kialakítására. Ily módon az eddiginél sokkal nagyobb lehetőségek nyílnak a tervezés javítására, hatékonyabb ösztönzési (például ár-) rendszer kialakítására, a szocialista gazdaság fejlődésének meggyorsítására.

Ötnyelvű áruszótár

Az ötnyelvű áruszótár szervesen kiegészíti a nagy általános szótárakat és a külkereskedelmi szakszótárakat. Ezek a szótárak ugyanis nem tartalmaznak részletes árunomenklatúrát. Ily módon tehát az ötnyelvű áruszótár régi hiányt pótol.

A szótár több mint hatezer árucikk magyar, angol, francia, német és orosz elnevezését tartalmazza. A szótárt egyaránt használhatja a kül- és belkereskedelem, valamint az összes gazdasági ágazatok, amelyeknek árucikkek idegen nyelvű elnevezésére szükségük van.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó

Ára: 78,— Ft.

²¹ L. Nagy Tamás—Esze Zsuzsa: A „többszatsornás” ipari termelői ártípus. *Közgazdasági Szemle*. 1963. 1. sz.

A felújítások helyzete a pamutiparban

A hazai közgazdasági irodalom egyre nagyobb figyelmet fordít az állóeszköz-gazdálkodás kérdéseire. A figyelem központjába legutóbb a termelésben lekötött állóeszközök mennyiségének problémái és ezzel kapcsolatosan az eszközkötési járulékok bevezetése került. Változatlanul csekély figyelmet fordítunk azonban a gépek, berendezések, felszerelések és épületek teljes helyreállítását célzó javításokra, az úgynevezett felújítási munkákra. Pedig évente sok milliárdot fordítunk e célra.

Az alábbiakban a pamutiparban folytatott vizsgálataimról kívánok elemzést adni. Céлом, hogy ráirányítsam a figyelmet az állóeszköz-gazdálkodás e nagy jelentőségű, de elhanyagolt területére.

A magyar pamutipar az 1959—1961. években — három év alatt — több mint félmilliárd forintot fordított felújításokra. Ez az összeg az állóeszközök bruttó értékének évenként mintegy 5 százaléka. Ezekben az években az aktivált új állóeszközök értéke együttesen 1,2 milliárd forintot tett ki.

1962. év folyamán a Magyar Beruházási Bank felülvizsgálta a pamutiparban alkalmazott felújítási leírási kulcsokat. A vizsgálat kiter-

jedt a pamutipar gépparkja felét alkalmazó 9 nagyvállalatra. Ezt megelőzően a Pamutipari Igazgatóság adatgyűjtést végzett a vállalati állóeszközök 1959., 1960. és 1961. évi felújításáról. Az elemzés fő célja az volt, hogy megállapítsák, mennyire reálisak a leírási kulcsok és azok beruházási és felújítási hányadra való megoszlása. Bár e vizsgálatok óta több mint két év telt el, a következők levonása mindmáig nem történt meg. Ezt a mulasztást szeretném részben pótolni néhány kérdés felvetésével és néhány javaslattal.

A felújítási keret felhasználásának tapasztalatai

A pamutipar 1957—1958-tól jelentősen növelhette a korszerűsítésre, új gépi berendezések vásárlására fordítható beruházási és felújítási összegeket. A fonodai rekonstrukciók és a többlépcsős kikészítő-rekonstrukció egyre kedvezőbb helyzetet teremt. A pamutipari géppark átlagos életkora — különösen kikészítőüzemi gépeké — azelőtt igen magas volt. De a rekonstrukciók első eredményeként 1959-ben — becslések szerint — fonógépeink átlagos életkora 20—25 évre csökkent.

Négy vállalat fonodai gépparkjának életkor szerinti megoszlása 1960-ban*

Vállalat	Tisztító	Kártoló	Nyújtó	Előfonó	Gyűrűsfonó
	átlag életkor évben				
Magyar Pamutipar	22,5	52,5	40,8	32,2	42,5
Goldberger	20,9	30,2	25,8	31,9	38,2
Kispesti Textil	14,4	46,0	41,5	21,1	30,1
Kőbányai Textil	8,0	18,7	10,9	18,0	14,2

* Pamutipari Felmérő és Elemző Csoport pamutfonodai üzemozzehasonlításának elemzési anyaga (1962. június)

A régi textiliparral rendelkező európai államok gépei ugyanekkor 54—60 évesek voltak. Ezt a kedvező helyzetet úgy értük el, hogy fonodáinkra folyamatosan 1950—1957 között (a Lőrinci Fonó nélkül) 314,4 millió forintot ruháztak be. Ebből 146 760 új orsót létesítettünk.

A szövődék helyzete ez idő tájt még nem volt ilyen kedvező, mert a pamutipari szövőgépekből 1956-ban mindössze 4,6 százalék, 1963. I. 1-én 16,5 százalék volt automata. Itt tehát a fejlesztés később indult meg.

A kikészítő ipar mutatta ebben az időben a legrosszabb képet, mivel még a rekonstrukció megkezdése előtt volt, és gépeink átlagos életkora 80—100 év körül mozgott.

Bár a következő években erőteljes lépés történt, évről évre növekvő mértékben aktiváltak gépeket és berendezéseket (1959—1961-ig 660 millió forint értékben), a pamutipar *egésze* nem volt abban a helyzetben, hogy általában mérlegelhetne volna gépei felújításának *vagy* kicserélésének lehetőségét.

Bár az igény évről évre szakadatlanul nőtt a pamutipari termékek iránt belföldön és az export tekintetében egyaránt, a pamutipar még nem rendelkezett hazai gépgyártó bázissal. Az ország gépbehozatali lehetősége pedig csak a tervezett rekonstrukciókra futotta.

Ilyen körülmények között még a legjobban kiöregedett termelőgépek működtetésére is szükség volt. Például a szövődei rekonstrukció következtében leszerelt szövőgépeket (Kőbányai Textil, Kistext) a soproni „új” üzemben állították fel (bár itt ipartelepítési és munkaerő-gazdálkodási elgondolások is szerepet játszottak).

A pamutipari rekonstrukció befejezéshez közeledik. A gazdaságosság fokozása, a műszaki színvonal emelése most már elkerülhetetlenné teszi, hogy *vállalati szinten és gépenként bíráljuk el ezentúl a felújítás, illetve a gépcsere indokoltságát.* Az eszközlekötési járulék bevezetése ebben az irányban is ösztönöz, az új nagyvállalati szervezetek létrehozása

pedig lehetőségeket teremt ehhez. Természetesen az ilyenfajta, a beruházási gazdaságossági számítások színvonalán álló elemző munka hatékonyságának feltétele a megfelelően képzett közgazdasági, üzemgazdasági szakgárda, továbbá az, hogy a gépcsere lehetősége a gépipar részéről szélesedjék.

A legutóbbi évekig a *különálló* vállalatok rendelkezésére álló pénzügyi keretek az iparág *egésze* előtt álló műszaki fejlesztési felújítási feladatok között éles ellentmondás volt. Az iparág, illetve a vállalatok minimális felújítási igényeit sem tudtuk egyetlen évben sem kielégíteni. Az iparág vezetése — élve a rendelet adta lehetőségekkel — „átcsoportosításokat” hajtott végre a felújítási keretekben. A véleménye szerint elhalasztható felújítások fedezésére szánt kereteket átvitte halaszthatatlan, nemegyszer életveszélyes helyzetben levő berendezések, épületek felújítására. Ezek az akciók időre elégedetlenséget és ellenállást váltottak ki a „szenvedő” vállalatokból. Évről évre növekvő mértékben maradtak el gazdaságilag és műszakilag indokolt felújítások. Az átcsoportosításokat az is szükségessé tette, hogy — bár évről évre növelték a felújítási keret terhére végzett beruházásokat (1959-ben 15, 1960-ban 32, 1961-ben 52 millió forint) — nem egy vállalatnál sok százezres, sőt milliós nagyságrendű felhasználatlan felújítási összegek maradtak. E maradványok nagy része kivitelezési kapacitáshiány miatt adódott.

Már ebben az időben felvetődött, hogy végső soron el kellene dönteni, milyen szinten gazdálkodjunk a felújítási összegekkel.

A mindennapi gyakorlat most már sürgeti az olyan gazdálkodási formát, amelyben a termelő, az állóeszközökkel rendelkező és így a felújításért is felelős vállalat — az átszervezés utáni nagyvállalat — maga rendelkezik a leírt felújítási hányadokkal és helyi ismeretei alapján maga dönti el annak felhasználási módját az általános rendelkezések keretei között.

A jelenlegi felújítási keretek szükségessége

Az iparág 1961-ben 130 millió forint értékben jelentett el nem végzett, de műszakilag és gazdaságilag szükségesnek tartott felújítást. Ugyanebben az évben 52 millió forint értékű beruházást végeztek felújítási keretből. A Magyar Pamutipar által jelentett el nem végzett felújítás összege 1960-ban 5,5 millió volt, de több mint 1 millió forintot fordított a felújítási keretéből beruházásra. A Pápai Textilgyár 750 000 forint megvalósulatlan felújítást jelentett 1961-ben, 928 000 forintnyi felújítási keretből végzett beruházás mellett. A felújítási keretből végzett beruházások sok pénzt vontak így el a nagyjavításoktól.

Úgy tűnik, hogy a felújítási keretből a felújítási munkák elvégezhetőek. A gazdaságilag és műszakilag indokolt, de pénzügyi okokból elmaradt felújításokat tartalmazó jelentés évenkénti összeállítása a vállalatok részéről inkább azt a célt szolgálja, hogy igazolják a jelenlegi felújítási hányad mértékének indokoltóságát. Ügyelnünk kell a jövőben arra, hogy a szükségesnél nagyobb mértékű felújítási keretekkel ne legalizáljuk a népgazdaságilag nem bizonyítottan szükséges, kisebb beruházások elvégzését.

Az utóbbi 3—4 esztendőben a *felújításokkal egybekötött részleges korszerűsítések* a pamutiparban általánossá váltak. Ezt a folyamatot a fonodai és szövödei gépgyorsítási akciók továbbfejlesztették. 1962 végén az akkor legkorszerűbb PK 211-es nyújtóművel és a nagy sebességet és a biztonságos fonás elsőrendű feltételét jelentő korszerű asszimmetrikus gyűrűkkel a pamutfonóipar végor-sóinak több mint egyharmada fel volt szerelve. Ezek a gépelemek zömmel a nagyjavítások során cserealkatrészként lettek felszerelve.

A szövödékben — ahol ugyan lassúbb ütemben, de követték a fonodai gépgyorsításokat — szintén több gépelem-korszerűsítést hajtottak végre. A szövödékben olyan alapvető változást, mint például a pamutfonodai

végfonógép teljes nyújtómű-cseréje — a gépek jellegénél fogva nem lehetett végrehajtani. E területen a folyamatos és perspektivikus gépcserék meghatározták a felújítási és nagyjavítási munkák jellegét, amelyek inkább csak a gép használhatóságának helyreállítására irányultak. (Ez alól kivétel az automata cséveváltó szerkezetek felszerelése.)

Ahol arra megvan a műszaki lehetőség, az általános felújítást korszerűsítéssel kell összekapcsolni. A Beruházási Kódex is kimondja: „A felújítási tevékenységgel kell a népgazdaság állóeszköz-állományának megővését — a lehetőséghez képest annak műszaki fejlesztését is — biztosítani.” Vizsgálunk kell azonban e korszerűsítések várható gazdasági kihatását, mégpedig azt, hogy nem vonunk-e el keretet más, feltétlenül szükséges, esetleg csupán használhatóságot helyreállító felújításoktól. Szükséges a korszerűsítés, de szükségesek az állomány megővését szolgáló nagyjavítások is.

A korszerűsítéssel egybekötött felújítások bizonyítékai annak, hogy a vállalatok egy adott időpontban — a felújítás időpontjában — az egyszerű helyreállításhoz szükséges összegeknél nagyobbbal rendelkeznek. Ha a vállalatok saját elhatározásuk alapján átcsoportosításokat hajtanak végre a felújítási, nagyjavítási költségek elosztásánál, és a népgazdaság adott lehetőségei mellett az ilyenfajta átcsoportosítások nem hatnak zavarólag, úgy figyelmünket csak arra kell irányítani, hogy a gépek egy részének korszerűsítése ne járjon más gépek teljes leromlásával a késői felújítások miatt.

Felújítás-gazdaságossági számításokat!

Vizsgálni kell a korszerűsítéssel egybekötött felújításnak a gép élet-tartamára gyakorolt hatását. Például a végfonó gyűrűgépeknek korszerű PK 211-es nyújtóművekkel és asszimmetrikus gyűrűkkel való felszerelése

a gép élettartamát lényegesen meghosszabbítja. Ha ez még kiegészül a modern függő csévetartóval, korszerű meghajtószerkezettel, továbbá piheléfúvó berendezésekkel, akkor lényegében egy nagyjavítás befejezésével — annak minőségétől függően — tulajdonképpen új, korszerű gépet kapunk. Szükséges, hogy a felújítások elhatározásánál a korszerűsítések mértékét a távlati tervek, gépcserékre vonatkozó elképzelésekkel feltétlen egyeztessék.

A korszerűsítéssel egybekötött felújítások is lelassítják azonban az iparág általános műszaki fejlődését. Az ily módon felújított gépek ugyanis *teljesítményükben* elérhetik vagy megközelíthetik ugyan az új gépkonstrukciókat, de két igen fontos tényező tekintetében általában elmaradnak azoktól. Ez a két tényező *a területigény és a gépkezelési munkaigény*. Az építési beruházások igen nagy terhet jelentenek a népgazdaságnak. Hozzávetőleges számítások szerint új konstrukciójú pamutfonodai gépekből — végorsószámot figyelembe véve — 40—45 százalékkal többet lehet elhelyezni azonos területen, mint a jelenlegi gépeinkből.

Ugyancsak nagy súllyal esik latba az a körülmény, hogy a korszerűsítéssel felújított régi gépek *közvetlen gépi teljesítménye* ugyan megközelíti vagy eléri a korszerű gépek színvonalát, ezeknél azonban általában 10—15 százalékkal több munkaerőt kívánnak. Ilyen körülmények között pontosan ennyivel alacsonyabb élőmunka-termelékenységet lehet velük elérni. Az üzemek jelenlegi zsúfoltsága mellett — amely nem kis részben a gépek nagy alapterülete és magas kiszolgálási létszámigénye miatt állt elő — mind az anyagmozgatás, mind a tisztítási munkák gépesítése szinte megoldhatatlan feladat.

Külön vizsgáldást igényelne a korszerűsítéssel egybekötött felújításoknál — bár mindenfajta felújításnál és nagyjavításnál indokolt lenne — a felújítási munka gazdaságossága. A beruházások gazdaságosságával behatóan foglalkoznak, a fel-

újítások gazdaságosságával már sokkal kevesebben.*

A pamutiparban tulajdonképpen felújítás-gazdaságossági számítások csak nagyszabású rekonstrukciók eldöntése előtt készülnek. De ilyenkor már fel sem vetődik, hogy a rekonstrukció és a részleges — akár korszerűsítéssel egybekötött — felújítás között válasszanak.

A pamutiparban a felújítási, javítási költségek elemzését, a gépek és berendezések bruttó és nettó értékének összefüggését a többszöri átértékelések rendkívüli módon megnehezítik, helyenként lehetetlenné teszik. A rendelkezésre álló adatokból azonban így is érdekes következtetéseket lehet levonni. Például egy 408 orsós pamutfonodai gyűrűsfonógép bruttó értéke 567 ezer Ft. A generálózási ciklusidő általában 3 év, egy generálózási költség 125—130 ezer Ft körüli. Így csupán nagyjavításokra a gép tervezett 15 évi működése alatt 520 ezer Ft-ot fordítanak. A fenti generálózási költségben általában vagy teljes nyújtóműcsere vagy aszimmetrikus gyűrűvel való felszerelés, vagy más egyéb — e költségkeretbe beleférő — korszerűsítés is benne van. Másik példa: egy Roscher (115-ös) sima szövőgép bruttó értéke 44 ezer Ft, a generálózási költsége 8—13 ezer Ft körüli. Emellett az olyan igen magas értékű kikészítő üzemi berendezést, mint egy függő szárító — amelynek bruttó értéke 1375 ezer Ft — 310 ezer Ft-ért generálóznak. A Jiggerek bruttó értéke 98 ezer Ft, egyszeri generálózási költségük 40—50, sőt 73 ezer Ft-ot is elér. Találkozhatunk olyan példával is, hogy a 98 ezer Ft-os bruttó érték-

* A vizsgálódások közül a legfigyelemreméltóbb Gerle György elemzése, aki szerint a teljes felújításnak a részleges felújítással szembeni indokoltóságát az alábbi képletrendszer jelzi:

$$\frac{F_1}{U'_1 - U'_2} < \frac{F_r}{U'_1 - U'_r}$$

ahol: F_1 és F_r a teljes, illetve a részleges felújítás költsége;

U'_1 és U'_2 az egyévi üzemeltetés költsége a teljes felújítás végrehajtása előtt és után;

U'_1 és U'_r az egyévi üzemeltetés költsége a részleges felújítási végrehajtása előtt és után.

kel szemben 100 ezer Ft-os, vagy azt meghaladó nettó értékű a gép. Általában egy felújítás költsége a berendezés bruttó értékének 15—20 százaléka.

A felújítási költségek beható vizsgálatával, elemzésével inkább csak az utóbbi években foglalkoznak a

pamutipari üzemek. A vizsgálati adatok azt mutatják, hogy alapjaiban teljesen azonos munkákra a vállalatok 30—50, sőt helyenként 100 százalékos eltérést mutató munkaidőt és költséget fordítottak. Ennek illusztrálására 10 vállalat 1958—1959-es évi felmérési adatait közlöm.

Pamutfonodai felújítások során az egy gépre, fejre, orsóra fordított átlagos munkaóra*
(1958-1959)

Vállalat	Tisztító	Kártoló	Nyújtó	Előfonó	Gyűrűsfonó	Orsózó
1.	240	216	33,0	3,66	1,53	10,45
2.	—	218	—	—	0,62	2,43
3.	—	168	29,0	1,95	0,81	—
4.	—	236	22,0	4,50	0,40	4,20
5.	86	138	29,0	2,13	0,54	4,90
6.	313	—	54,0	4,96	1,40	—
7.	114	148	15,6	4,00	0,93	6,70
8.	170	216	48,5	2,50	1,66	—
9.	154	96	48,0	5,85	1,00	3,84
10.	252	155	23,5	1,97	0,70	—

* Az adatok összehasonlításánál némi műszaki és technológiai eltéréseket figyelembe kell venni. A négy nagyvállatra vonatkozóan 1960-ról még a következő adatok figyelemre méltóak: 1 gépre jutó munkaóra kártológépek generálásánál 195, 234, 299, 305, gyűrűsgépeknél 50, 92, 95, 114, azonos orsózszámokat figyelembe véve. (Pamutipari Elemző Csoport: Üzemösszehasonlító elemzés a fonodai TMK-szervezetekről.)

A kisipari módszerekkel, tervezés és előkészítés nélkül megkezdett felújítási munkák, nagyjavítások költségsszóródása azt mutatja, hogy e téren vállalataink igen nagy tartalékokkal rendelkeznek.

Általában az a tapasztalat, hogy igen nehézkes a felújításhoz elengedhetetlen alapvető alkatrészek (nem korszerűsítési célt szolgáló gépelemek), így fogaskerekek, tengelyek, kerékborító elemek stb. szervezett biztosítása.* Ennek következménye, hogy a vizsgált vállalatoknál egy-egy nem túlnagy értéket képviselő fogaskerék előállítása az egyik vállalatnál 200, a másiknál 380 és egy harmadiknál 800 Ft. Ugyanakkor az első vállalatnál szabad és kihasználatlan kapacitás van az iparág ilyen típusú alkatrésszel való szinte teljes ellátására. Reméljük, hogy az újonnan létrehozott nagyvállalatok lega-

lább saját területükön gyorsan megoldják az alkatrészgyártásnak a gyáregységek közötti gazdaságos szakosítását.

A felújítási költségek alakulásából, helyenkénti szóródásából olyan következtetéseket is levonhatunk, hogy a gépalkatrészek tényleges elhasználódottságától függetlenül a vállalatok mindenkori pénzügyi helyzete (felújítási kerete), valamint korszerű gépelemek és alkatrészek hozzáférhetősége meghatározó szerepet tölt be ezek helyi előállításának ütemében. Néhány évvel ezelőtt néhány pamutipari vállalat, elsősorban fonodák — főleg azért, hogy növekvő termelési feladatuknak eleget tudjanak tenni — viszonylag jó állapotban levő nyújtóműveket szereltek fel. Ezzel a termelés növelésén kívül mellékesen azt a célt is elérték, hogy megfelelő pótalkatrész-bázist teremtettek maguknak.

Az ilyen tendenciákat célzatosan erősítette a Könnyűipari Minisztérium által kiadott felújítási limitha-

* A textiliparban, fonó-, szövőiparban egy gép értékének fele fogyó jellegű alkatrész. Lásd bővebben Kravár Imre: Alkatrészellátás szervezése a textiliparban. — Textilipari Tervgazdaság, 1962. 11—12. sz. 88. l.

tár-rendelet. Ebben a textilipar egészére kialakult átlagszámok alapján meghatározták azokat az összeghatárokat, amelyek fölött a javítási költségeket a felújítási keret terhére el lehet számolni. A cél az volt, hogy a vállalatokat ösztönözzék a korszerűsítéssel egybekötött felújítási munkák végzésére. Amelyik vállalat az adott gép nagyjavításakor a limithatárt nem érte el, az köteles volt a javítási ráfordításokat termelési költségként elszámolni. A rendeletben kifejezésre jutó, határozottan jó elképzelés visszasságokat is szült. Gyakran még hosszú ideig használható alkatrészeket cseréltek le a vállalatok csupán azért, hogy a költségeket a felújítási keret terhére elszámolhassák. Bonyolította a problémát, hogy nem álltak rendelkezésre a szükséges korszerű gépelemek. Az utóbbi évek tapasztalata azt mutatja, hogy még ilyen körülmények között is néhány év alatt a limitrendelettel elértük az alapvető célkitűzéseket.

A felújítási munkák szervezettsége

Szembevető a felújítási munkák általános szervezettségének, műszaki előkészítésének alacsony színvonala. Az előrelépés feladatai itt rendkívül nagyok és bonyolultak. Például az alkatrészellátás megszervezésének kiindulópontjaként megfelelő műszaki adatokkal ellátott alkatrészjegyzékeket, alkatrész-katalógusokat kell készíttetni, kezdetnek legalább azokra a géptípusokra, amelyekből nagyobb tömeg üzemel. Ezt a munkát a fonodáinkban kellene elkezdeni, mivel különösen kártológépek és a végfonó gyűrűgépek között nagy számban található azonos típusúakat. Bár e munka nem kis anyagi ráfordítást igényel, a kiadások a felújítási és javítási munkáknál rendkívül gyorsan megtérülnének.

Az újonnan alakult nagyvállalatok szervezeti lehetőséget is adnak ahhoz, hogy a karbantartó műhelyek munkájának ésszerű megszervezésével a legfontosabb és a legnagyobb

tömegű alkatrészeket szakosítva készítsék el.*

Közismert, hogy a fejlett ipari országokban a nagyjavítási, felújítási munkák elvégzését a termelő üzemeiktől szervezetileg leválasztják. Különösen azokban az országokban, ahol a termelőkapacitás bizonyos ipari, illetve népgazdasági ágakban szűk, azt a módszert követik, hogy a felújításra, illetve nagyjavításra kerülő gépeket *cseregépekkel* váltják fel, hogy az üzem termelőmunkájában kiesés ne legyen. A külön e célra létrehozott javítóműhelyek, illetve üzemek a korszerű gépipar gyártási rendszerét alkalmazva a termelőüzemi javítóműhelyeknél lényegesen hatékonyabban dolgoznak. Természetesen az ily módon végzendő javítási munkák feltételeinek megteremtéséhez hosszabb idő kell. Azonban néhány korszerű megoldást szinte azonnal átvehetnénk.

Ezek közül elsősorban a felújítási munkák *megtervezését* kell kiemelnünk. Jelenlegi körülmények között a felújítást végző műhelyek és üzemszerek, TMK-csoportok a javításba bevont gépet mintegy rejtélyes, ismeretlen tárgyat kezelik. Meg sem kísérlék műszaki megfontolások alapján felmérni a gépek szétszedése előtt, hogy legutóbbi javítási idő óta a különböző alkatrészekben milyen mértékű kopások, meghibásodások keletkeztek. Ennek következtében a felkészülésük is legfeljebb bizonyos segédeszközök helyszínre szállítására, kéziszerszámok előkészítésére szorítkozik. Néhány évvel ezelőtt egyik pamutipari üzemünkben egy orszógép nagyjavítása azért tartott hat hétig, mert a szerelési csoport vezetője a gép egyik részének szétszedésekor talált egy nagyon elkopott alkatrészt, és mindaddig, amíg a javítóműhely ahelyett másikat nem készített, a további javítási munkákat szüneteltette. Néhány nap alatt elkészült az alkatrész, a munka

* A pótalkatrész-ellátás forrásainak textilipari megoszlása jelenleg: központos gyártás 40 százalék, saját rezsiben gyártás 25 százalék, egyéb belföldi gyártás 15 százalék, import 20 százalék (Kravár Imre idézett cikke, 92. 1.).

tovább folyt a következő hasonlóan sérült vagy hibás alkatrészig. A gép javítására ténylegesen ráfordított munkaidő és a gépnek a termelésből kiesett ideje közötti arány 816:62 volt! A két szám különbsége a nép-gazdaság számára effektív veszteség. Ez a példa szélsőséges. De az a körülmény, hogy a 3 műszakos pamut-*ipari* üzemekben a *TMK-szervezet csak egy műszakban dolgozik*, eleve azt eredményezi, hogy a javítási munkához szükségesnél háromszorta hosszabb ideig állnak a gépek.

Megoldatlan probléma az is, hogy az üzemi javítórészlegek, *TMK-szervezetek* dolgozóinak bérezési rendszere és anyagi ösztönzése általában nem elég hatékony. Maga az a körülmény, hogy a pamutiparban dolgozó vasipari munkások — akik a javítószemélyzet zömét teszik ki — általában 15—20 százalékkal alacsonyabban vannak díjazva, mint a vasiparban a hasonló munkakörben dolgozók, a nagymértékű fluktuáció alapját képezi. A javítási munkáknál darabbéres, normázott bérrendszereket sem lehet alkalmazni. A pamutipari üzemek közül néhányan kísérletet tettek bizonyos minőségi bérezési rendszer kialakítására, ezek nagy része azonban a bérkeret szűk volta miatt nem tudott gyökeret verni. Ahol volt is ilyen irányú kezdeményezés ott is általában csak pozitív irányban ösztönöztek, s a munkaselejt kijavításához szükséges többletköltség a dolgozók bérét nem csökkentette. Végül az iparági vezetés azt a következtetést vonta le, hogy ezen a területen nem lehet, és nem is érdemes semmiféle, az időbértől eltérő bérrendszert bevezetni.

Hasonlóképpen komoly problémát jelent a javítómunkák területén dolgozó műszakiak bérezési és premizálási rendszere. Az üzemek többségénél — a legfelső vezetőket leszámítva — a mérnökök, a főművezetők, a technikusok és a művezetők bére alacsony és nem ösztönzi őket — különösen a fiatalokat — arra, hogy hosszabb időre megállapodjanak ezen a munkaterületen. A fiatalok általában csak átmeneti munkahelynek tekintik a javítóműhelye-

ket, *TMK-részlegeket*. Az első adandó alkalommal, néha minimális bérkülönbségért is átmennek a közvetlen termelésbe, vagy más iparágba.

Az e területen dolgozó művezető-, főművezető-állomány szakmai képzettsége általában elmarad a pamutipar termelőrészei műszaki dolgozóinak egyébként sem magas színvonalára mögött. Nem ritka közöttük a 4—5 általános iskolai osztályt végzett szakmunkás, akinek egyedüli — ugyancsak nem lebecsülhető — ereje a több évtizedes szakmai gyakorlatában van.

★

A pamutipari felújítások ilyen, távolról sem teljes áttekintése a megoldandó problémák nagy számát veti fel. Szükségesnek látszik e kérdéseket az utóbbi idők intézkedéseinek és a kialakult nagyvállalati szervezeteknek a figyelembevételével még részletesebben megvizsgálni. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy néhány területen már most gyors és hatékony intézkedéseket kell tenni a felújítási munka általános javítására:

— Mindenek előtt az elkövetkezendő néhány évre ki kellene mondani, hogy kizárólag a nagyvállalatok rendelkezhessenek a felújítási összegekkel. Minden keret-átcsoportosítás csak ronthat a jelenleg kialakult helyzeten.

— Hatékony intézkedéseket kellene hozni arra, hogy legalább a nagyvállalatok legfontosabb gépegységeinél gazdaságossági számításokat végezzenek a nagyjavítási, felújítási, de különösen a korszerűsítéssel egybekötött felújítási munkákra.

— Rendeleti úton meg kellene tiltani, hogy a vállalatok felújítási keretből beruházásokat végezzenek műszakilag indokolt felújítások elhagyásával. Csak akkor lehessen egy-egy berendezés felújítása helyett gépcserét végrehajtani a felújítási keret terhére, ha a felújítás költsége az új beszerzés költségéhez képest magas, vagy a felújítás nem kapcsolható össze gazdaságosan a korszerűsítéssel.

— Külön elemzésben tisztázni kel-

lene, hogy a korszerűsítéssel egybekötött felújítások nem zavarják-e az iparág távlati műszaki fejlesztését, gépcsereterveit és beruházási elgondolásait.

— Meg kell vizsgálni, hogyan fokozható a vállalatoknál folyó felújítási munkák tervszerűsége. Központi intézkedéssel ösztönözni kellene a gépalkatrész-katalógusok elkészíttetését. Újabb intézkedéseket kíván az alkatrészellátás megnyugtatóbb rendezése. (Nagyvállalatok közötti koordináció is számításba jöhetne.)

— A nagyjavítási munkákra gép-

típusonként javítási időnormákat illetve normatívákat kellene kidolgozni.

— Az iparág szűk keresztmetszeiteinél célszerű lenne megvizsgálni a TMK többműszakos üzemeltetésének lehetőségét.

— Intézkedések szükségesek a TMK-dolgozók és műszakiak bérhelyzetének, premizálásának javítására. Erőfeszítéseket kell tenni a műszaki káderek átlagos képzettségi színvonalának emelésére.

Bakos Zsigmond

Árutermelés és pénzgazdálkodás a termelőszövetkezetekben

Mezőgazdaságunkban lényegében befejeződött a termelési viszonyok átalakítása, a magán kisüzemi gazdálkodási formát felváltotta a kollektív nagyüzemi gazdálkodás. A tulajdonviszonyok átalakulása jelentős változásokkal kapcsolódott össze az áru- és pénzviszonyok területén is.

A termelőszövetkezeti árutermelés és pénzgazdálkodás vizsgálatának célja és módszerei

A mezőgazdasági árutermelésnek egyre nagyobb hányada származik hazánkban a termelőszövetkezeti közös gazdaságokból. A szövetkezeti termelési forma döntő jelentőségűvé vált a lakosság étel- és ruházati ellátásában és az ipar mezőgazdasági eredetű nyersanyag-szükségleteinek kielégítésében. Az árutermelés vizsgálata tájékoztat az úgynevezett kettős feladat teljesítéséről; arról, hogy a mezőgazdaságban a tulajdonviszonyok megváltozásával egyidejűleg hogyan alakult a termelés és az árutermelés volumene. Választ kapunk a vizsgálatból arra a kérdésre is, hogy a tulajdonviszonyok megváltozása következtében az árutermelés, az áru- és pénzviszonyok területén milyen új helyzet alakult ki az állami gazdaság-

politika és a közgazdasági elemzés számára. Új helyzetet elsősorban az teremtett, hogy a leginkább saját szükségletre termelő egyéni gazdálkodást felváltotta az egyre több árutermelő szocialista nagyüzemi gazdálkodás.

A termékek áruvá válása sok bonyolult gazdasági folyamat eredménye. Ezért vizsgálatunk nem korlátozódik csak az árutermelés alakulására, hanem kiterjed a vele szorosan összefüggő gazdasági folyamatokra és gazdasági mutatókra is: a bruttó termelési érték alakulására, a közös gazdaságok pénzgazdálkodására, a termelőszövetkezeti és az egyéni parasztek bevételére és kiadásaira. A parasztság jövedelemviszonyainak vizsgálata részben arra a kérdésre is választ ad, hogy a termelési viszonyok, a gazdálkodási mód megváltozása milyen következményekkel járt a parasztság életmódjára.

Vizsgálatunk elsősorban a termelőszövetkezeti közös gazdaságokra terjedt ki, de ahol szükséges és indokolt, feldolgoztuk a háztáji gazdaságok adatait is. Összehasonlítás és teljesebb jellemzés céljából az egyéni gazdaságok és az egész mezőgazdaság adatait is tanulmányoztuk. 1961 után az egyéni gazdaságok és a termelőszövetkezeti szektor összehasonlítása

nem teljesen reális, mert 1961 óta az egyéni gazdaságnak mint társadalmi termelőszektornak a népgazdasági szerepe — néhány egyébként fontos ágazattól eltekintve — nem jelentős, termelésük nagyrészt önellátó jellegű. A teljesség kedvéért az összehasonlításokban mégis közöljük az egyéni gazdaságok 1961 utáni adatait is.

Az adatok elsősorban az 1957—62-es időszakból valók, de ahol lehetőség volt rá, felhasználtuk az 1955. évi adatokat is. A több évre vonatkozó értékbeli adatokat változatlan áron számítottuk. A különböző időszakok változatlan árának átszámítására a láncindex-módszert alkalmaztuk. (A közölt mutatószámokat a KSH és a termelőszövetkezetek zárszámadási adataiból számítottuk ki. Azt a néhány mutatót és táblázatot, amelyet a KSH valamely kiadványából vettünk át, külön is megjelöltük. Saját számításunk adatforrásait külön nem részletezzük.)

A bruttó termelési érték nagysága és változása

Az 1. sz. táblázat tartalmazza, hogy a termelőszövetkezetek milyen arányban vettek részt az egész mezőgazdaságban létrehozott termékvolumen megtermelésében. Az adatok a termelőszövetkezeti szektor súlyának növekedését szemléltetik.

1. sz. táblázat

A termelőszövetkezetek részaránya a bruttó termelési érték termeléséből (százalék)

(1959. évi változatlan áron)

Év	Közös gazdaság	Közös és háztáji gazdaság
1955	8,8	12,0
1957	5,4	7,7
1958	6,6	9,2
1959	15,9	24,2
1960	30,3	49,6
1961	35,5	61,5
1962	39,3	63,7

Az egy szántóegységre jutó bruttó termelési érték nagysága a közös gazdaságokban hullámzó tendenciát mutat. Ezt nagyon jól szemléltetik a két éves időközre számított átlagok: az 1957—1958. években 3391 Ft, az 1959—1960. években 3539 Ft, az 1961—1962. években 3324 Ft. A háztáji gazdaságok egy szántóegységre jutó bruttó termelése ugyanezekben az években 13 000 Ft, 10 656 Ft és 8467 Ft, az egész mezőgazdaságé pedig 4600, 4849, illetve 4748 Ft. A hullámzás az időjárás túlmenően a termelőszövetkezeti mozgalomban bekövetkező változásokkal is összefügg. 1960-tól, amikor a termelőszövetkezeti mozgalom bővült, az átszervezés nehézségei és a kedvezőtlenebb időjárás miatt a közös gazdaságok termelési volumene a korábbi időszakhoz képest visszaesett. Ugyanez a tendencia figyelhető meg a háztáji gazdaságoknál is.

A háztáji gazdaságokban az 1 szántóegységre jutó bruttó termelési érték mutatói rendkívül magasak. Erre a háztáji gazdaságok bruttó termelési értékének szerkezete ad magyarázatot. A háztáji gazdaságok bruttó termelési értéke döntő részben (az 1957—1960. évek átlagában 68,9 százalékban) az állattenyésztésből származik. Ehhez hozzátehetjük még azt is, hogy (ugyancsak e négy év átlagában) a háztáji gazdaságok területe szántóegységben kifejezve a közös és a háztáji gazdaságok együttes területének 15,3 százaléka, a háztáji számosállat-állomány viszont az egész állománynak 49,9 százaléka. 1961—1962-ben ez az arány valamelyest csökkent, de számottevően nem változott. Ebből már arra is következtethetünk, hogy a háztáji állatokkal feleltett takarmányok jelentős részét a közös gazdaság termeli meg, s így a háztáji gazdaságokban realizálódik a közös gazdaság termékeinek egy része. Ezért a termelőszövetkezetek bruttó termelési értékének vizsgálatakor a közös és a háztáji gazdaság szétválasztása — a köztük levő bonyolult gazdasági kapcsolat miatt — rendszerint indokolatlan. Amikor a termelőszövetkezeteket

más társadalmi szektorral hasonlítjuk össze, a közös és a háztáji gazdaságot együttesen célszerű vizsgálni. Ezek előrebocsátása után hasonlítsuk

össze a termelőszövetkezetek 1 szántóegységre jutó bruttó termelési értékét az egyéni gazdaságokéval.

2. sz. táblázat

Az 1 szántóegységre jutó bruttó termelési érték

Év	Termelőszövetkezeti közös és háztáji gazdaság		Egyéni gazdaságok*	
	Ft	Index	Ft	Index
1958	4603	100,0	4492	100,0
1959	5109	111,0	4483	99,8
1960	4541	98,7	3823	85,1
1961	4414	95,2	3463	77,1
1962	4386	95,3	3501	77,9

* Az 1 kh-nál nagyobb földterülettel rendelkező egyéni gazdaságok.

A 2. sz. táblázat adatai szerint a termelőszövetkezetek (közös és háztáji gazdaságok együtt) 1 szántóegységen nagyobb bruttó termelési értéket állítanak elő, mint az egyéni gazdaságok. A mutató értéke — a kedvezőtlen időjárás miatt — csökkenő tendenciát jelez mindkét szektorban, de a csökkenés mértéke az egyéni gazdaságokban nagyobb.

Az árutermelés színvonala

Az előbbi adatokból kiindulva vizsgáljuk meg az árutermelés alakulását. Az árutermelés vizsgálatát a mezőgazdasági termelés felhasználásának jellemzésével kezdjük. 1958-ban a bruttó termelési értéknek* 37,6 százalékát, 1962-ben pedig már 43,7 százalékát képezte a nettó áruforgalom. A személyi fogyasztás részaránya az 1958. évi 25,6 százalékról 1962-ben 23,1 százalékra, az üzemi felhasználás pedig 34,3 százalékról 31,4 százalékra csökkent. Ugyancsak csökkent az említett időszakban a termelői készletek aránya is (2,5 százalékról 1,8 százalékra). Tehát a vizsgált években a megtermelt termékeknek

egyre nagyobb hányada került az áruforgalomba, és ezzel egyidejűleg a személyi fogyasztásra szolgáló rész aránya csökkent. Ez a folyamat együtt jelentkezett a termelőszövetkezeti szektor terjedelmének a bővülésével. Már ebből is következtethetünk arra, hogy a közös gazdálkodás bővülésével párhuzamosan a termelőszövetkezetek termékeinek egyre nagyobb hányada válik áruvá. Egyértelműen bizonyítja ezt a 3. sz. táblázat.

3. sz. táblázat

A termelőszövetkezeti közös gazdaságok részesedése a bruttó termelési érték és az állami felvásárlás volumenéből (%)
(1959. évi változatlan áron)

Év	Bruttó termelési értékéből	Állami felvásárlásból	Állami felvásárlás a bruttó termelési érték %-ában
1955	8,8	9,0	31,8
1957	5,4	7,2	38,3
1958	6,6	8,6	38,6
1959	15,9	18,3	34,3
1960	30,3	39,7	41,1
1961	35,5	49,9	46,7
1962	39,3	54,8	48,3

* A gépállomások és más mezőgazdasági szolgáltató vállalatok termelési értéke nélkül. Az adatok forrása: Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején 1958—1962. KSH. 1963/7.

A táblázat adatai szerint a termelőszövetkezeti közös gazdaságok termékeinek egyre nagyobb hányada

válík áruvá, az árutermelés bővülő tendenciájú.

A 4. sz. táblázat mutatja a termelőszövetkezetek árutermelését az 1 kh szántóterületre jutó értékesítés alapján, összehasonlítva az egyéni és egyéb gazdaságok mutatóival.

4. sz. táblázat

Az 1 kh szántóterületre jutó állami értékesítés (felvásárlás)

Év	Termelőszövetkezeti közös gazdaságok, Ft	Egyéni és egyéb gazdaságok* Ft	Termelőszövetkezeti közös az egyéni %-ában
1955	1364	1970	69,2
1957-58 átl.	1563	1797	87,0
1959-60 átl.	1603	2253	71,1
1961-62 átl.	1927	3037	63,5

* Az egyéni és egyéb gazdaságok adatai a termelőszövetkezeti csoportok, a háztáji, a kisegítő és az egyéni gazdaságok adatait tartalmazzák.

Mielőtt még bármiféle következtést levonnánk, néhány megjegyzést kell fűznünk ezekhez az adatokhoz.

Az árutermelés vizsgálatakor csak a termelőszövetkezeti közös gazdaságokat vettük figyelembe. A közös és a háztáji gazdaságok szétválasztása itt speciális vizsgálati célunknak megfelelően helyes, sőt szükséges. A közös és a háztáji gazdaságok gazdasági kapcsolata a vizsgált időszakban és jelenleg is természetesen erősen befolyásolja a közös gazdaság árutermelését. Ezt a problémát már a bruttó termelési érték vizsgálatánál is megemlítettük. A másik megjegyzésünk ebből következik. Az egyéni és egyéb gazdaságok magukban foglalják a háztáji gazdaságokat is. Így pusztán ezeknek az adatoknak az összehasonlításából még nem szabad következtetést levonni. Ezért közöljük külön is, hogy az egyéni és egyéb gazdaságok bruttó termelési értékének milyen hányada vált áruvá. Az árutermelés értéke a bruttó termelési érték százalékában a következő: 1955-ben 30,2, az 1957—1958. évek átlagában 27,1, az 1959—1960. évek átlagában 26,3, az 1961—1962. évek átlagában 21,4.

A legutóbbi két árutermelési mutató ismeretében a termelőszövetkezeti

közös, valamint az egyéni és egyéb gazdaságok árutermelési színvonalának összehasonlításáról a következőket mondhatjuk el:

A termelőszövetkezeti közös gazdaságok a megtermelt termékmennyiségnek nagyobb hányadát értékesítik, mint az egyéni gazdaságok. Az egyéni és egyéb gazdaságokban az 1 kh szántóterületre vetített áruértékesítés viszont több, mint a közös gazdaságokban. Tehát ellentmondást tapasztalunk a két árutermelési mutató között. Vizsgáljuk meg, hogy miből adódik ez az ellentmondás, és mit fejez ki.

Először nézzük meg a felvásárlásra került termékek összetételét a két szektorban. Négy év (1957—1960) átlagában a termelőszövetkezeti közös gazdaságokból származó felvásárlás 57,7 százalékát termények, 38,5 százalékát állati termékek, 1,8 százalékát gyümölcsfélék adták, 2 százaléka pedig bor volt. Az egyéni és egyéb gazdaságokban a felvásárlásnak 30,8 százaléka volt termény, 54,2 százaléka állati termék, 4,4 százaléka gyümölcs és 10,6 százaléka bor.

Mint látható, az áruértékesítésnek a termelőszövetkezetekben több, mint egyharmada, az egyéni gazdaságokban pedig több, mint 50 százaléka származik az állattenyésztésből. Mivel pedig a bruttó termelési érték halmozott mutatószám, s az állattenyésztés nagyobb aránya miatt a halmozódás foka az egyéni és egyéb gazdaságokban magasabb, az előbbi táblázatban kimutatott árutermelési színvonaluk emiatt is magasabbnak tűnik.

Az 5. sz. táblázat jellemzi az értékesített növényi és állati termékek arányát az illető ágazat bruttó termelési értékéhez viszonyítva.

Milyen következtetés szűrhető le mindezekből? Az egyéni és egyéb gazdaságok 1 kh szántóra vetített áruértékesítési mutatója magasabb, mint a termelőszövetkezeteké. De a termelési értéknek kisebb hányada kerül az egyéni gazdaságokban értékesítésre. A termelőszövetkezet tehát nagyobb mértékben árutermelő jellegű gazdaság, mint az egyéni és egyéb gazdaság, amely inkább a tu-

Az ágazati árutermelés értéke a bruttó termelési érték százalékában

Év	Termelőszövetkezeti közös gazdaságok		Egyéni és egyéb gazdaságok*	
	Növényterm.	Állattenyészt.	Növényterm.	Állattenyészt.
1955	27,3	46,3	31,1	28,8
1957	34,2	54,9	22,5	32,4
1958	30,2	61,4	24,4	32,0
1959	25,7	73,9	21,8	34,0
1960	30,9	84,1	18,3	30,1
1961	42,3	92,5	,	,
1962	45,0	92,7	,	,

* Lásd 4. táblázat.

lajdonosnak és családtagjainak a fogyasztására termel. De a termelőszövetkezetek átlagos gazdálkodási színvonala még nem kielégítő, illetve a termelőszövetkezetek termelési eredményei az egyéni és egyéb gazdaságokét még nem mindenütt érik el.

Megvizsgáltuk ágazatonként is a termelőszövetkezetek áruértékesítési volumenének és az árutermelés színvonalának alakulását, összehasonlítva az egyéni és egyéb gazdaságokkal.

Megjegyzést kell hozzáfűznünk az összevont főágazati és a részletesebb ágazati mutatókhoz. A főágazati szintű vizsgálat csak az állami szervek által felvásárolt termékek alapján és értékben történt. Az egyéni és egyéb gazdaságok adatai között a háztáji gazdaságok is szerepelnek. Az ágazati mutatókat természetes adatokból képeztük és a mezőgazdaság körét elhagyó áruértékesítést vizsgáltuk. Az ágazati mutatók tehát az állami felvásárlás adatain túlmenően a nem mezőgazdasági lakosságnak szabadpiacon eladott termékek értékesítését is tartalmazzák. E mutatóknál a háztáji gazdaságok nem szerepelnek az egyéni és egyéb gazdaságok között. Az ágazati mutatók tehát a leginkább megbízható eredményeket adják, mert a teljes nettó (mezőgazdaságot elhagyó) értékesítést tartalmazzák. E mutatók a két szektor összehasonlításához is jobban felhasználhatók, mivel a közös és a háztáji termelés gazdasági kapcsolatának összehasonlítását zavaró hatásától mentesek.

(Egy példával illusztrálható, hogy mi értendő a közös és háztáji közötti gazdasági kapcsolat összehasonlítás zavaró hatásán. 1960-ban a háztáji gazdaságok kenyérgabona-termése 16 ezer tonna volt, a tagok közös gazdaságból kaptak 580 ezer tonnát, és ebből értékesítettek 73,8 ezer tonnát. Tehát a közös gazdaság termésének egy részét a háztáji gazdaság értékesítette. Így az értékmutatók között bizonyos átfedések vannak. Amikor az egyéni és egyéb gazdaságok áru-termelésének színvonalát vizsgáltuk, akkor a közös gazdaságban megtermelt, de a háztáji gazdaság által értékesített termékhányadot az egyéni és egyéb gazdaság bruttó termelési értékéhez viszonyítottuk, holott ez a közös gazdaság termelése volt. A háztáji állomány takarmányszükségletének egy részét szintén a közös gazdaság termeléséből fedezték.)

A 6. sz. táblázat a főbb mezőgazdasági termékekből a 100 kh szántóra jutó értékesített mennyiséget tartalmazza. A növényi termékekből 100 kh szántóra számítva a termelőszövetkezetek általában többet értékesítenek, mint az egyéni és egyéb gazdaságok, állati termékekből viszont kevesebbet.

A 7. sz. táblázat ágazatonként mutatja az árutermelés színvonalának alakulását. Ebből jól látható, hogy a termelőszövetkezetekben az árutermelés színvonala egyes ágazatokban emelkedő tendenciájú, s a vizsgált ágazatok mindegyikében magasabb,

A 100 kh szántóterületre jutó értékesített termékmennyiség

Megnevezés	Mérték egység	Termelőszövetkezeti közös gazdaságok			Egyéni és egyéb gazdaságok*		
		1957—58	1959—60	1961—62 **	1957—58	1959—60	1961—62 **
Kenyérgabona	q	94,7	111,3	139,2	81,4	74,2	72,0
Takarmánygabona	„	18,9	21,4	17,8	13,8	11,7	3,4
Kukorica	„	22,5	15,4	9,5	17,9	5,5	2,0
Burgonya	„	49,7	56,0	69,0	77,9	72,9	23,4
Napraforgó ...	„	7,7	9,7	—	13,9	15,3	—
Vágómarha ...	„	14,5	18,9	19,9	22,1	26,9	56,5
Vágósertés ...	„	15,1	14,0	23,0	23,6	32,6	49,7
Vágójuh	kg	99,3	67,9	60,5	32,0	29,3	15,5
Vágóbaromfi	„	70,9	111,6	305,7	546,8	581,0	925,8
Tej	lt	7448	5931	4809	8085	9109	14688
Tyuktojás ...	db	235	246	5512	8838	11927	23890

* Az egyéni gazdaságok, a termelőszövetkezeti csoportok és a kisegítő gazdaságok adatait, az 1961—62. évekre vonatkozóan a háztáji gazdaságok adatait is tartalmazza.

** Csak az állami felvásárlásra került termékmennyiséget tartalmazza.

Az értékesített termékmennyiség a termelés százalékában

Megnevezés	Termelőszövetkezeti közös gazdaságok			Egyéni és egyéb gazdaságok**		
	1955	1957—58	1959—60	1955	1957—58	1959—60
Kenyérgabona	38,1	32,4	39,4	51,9	35,8	29,7
Takarmánygabona	13,3	11,2	12,6	25,4	13,4	9,8
Kukorica	15,1	13,0	6,9	17,0	4,7	1,0
Burgonya	30,5	40,8	36,4	26,9	19,9	14,7
Napraforgó	96,6	82,7	92,2	87,0	90,7	87,9
Vágómarha*)	12,1	21,2	24,9	15,2	18,9	15,5
Vágósertés*)	29,7	41,4	44,5	18,5	22,1	18,6
Vágóbaromfi*)	97,5	86,3	82,6	43,4	27,3	20,4
Tej	75,6	79,5	80,0	44,3	39,4	37,6
Tojás	90,5	83,4	54,7	48,1	40,5	33,5

* Az összes állomány élő súlyához viszonyítottuk az értékesített állatok súlyát.

** Az egyéni gazdaságok, a termelőszövetkezeti csoportok és a kisegítő gazdaságok adatai.

mint az egyéni és egyéb gazdaságokban.

Az árutermelési színvonal vizsgálatának eredményeit a következőkben összegezhetjük:

A termelőszövetkezet kifejezetten árutermelő jellegű gazdaság, szemben az egyéni gazdasággal, amely elsősorban a termelők közvetlen fogyasztási szükségleteit elégíti ki. De a termelőszövetkezetek gazdálkodási színvonala még nem kielégítő, amit az is bizonyít, hogy az egyéni gazda-

ságokban nagyobb a területegységre vetített bruttó termelési érték és árutermelés. Érdemes ezért — bár nem tartozik legszorosabban a témához — összehasonlítani a közös és az egyéni gazdaságok átlaghozamait és termelési szerkezetét jellemző néhány adatot.

Az átlaghozamok összehasonlítása még nem magyarázza, hogy az egyéni és egyéb gazdaságokban miért magasabb a területegységre jutó bruttó termelési érték és az árutermelési ér-

ték mutatója. Kalászosokból a közös gazdaság ért el magasabb hozamot, de a kukorica termésátlaga az egyéni és egyéb gazdaságban magasabb.

Elfogadhatóbb magyarázatot kapunk, ha megnézzük a termelés szerkezetét a két szektorban. Ezt jelzi a mezőgazdasági terület művelési ágak szerinti megoszlása és a fontosabb növények vetésterületének a szántóterületen belüli aránya.

Az 1961—1962. években a termelőszövetkezeti közös gazdaságok területének 73,2 százaléka volt szántó, 2,3 százaléka kert és szőlő, 24,5 százaléka rét, legelő és egyéb terület. Az egyéni és egyéb gazdaságokban a szántóterület részaránya 47,1 százalék, a kert és szőlő 12,6 százalék, a rét, legelő és egyéb terület 40,3 százalék volt. Kenyérgabonát a közös gazdaságok szántóterületük 31 százalékán, takarmánygabonát és kukoricát 29,1 százalékán, cukorrépát 3,4, burgonyát 2,9 százalékán termeltek az 1961—1962. években. Az egyéni és egyéb gazdaságok szántóterületéből a kenyérgabona aránya ugyanakkor 10,6 százalék, a takarmánygabonáé és kukoricáé 66,3 százalék, a cukorrépáé 0,2, s a burgonyáé 10,5 százalék.

Az adatok világosan jelzik a két szektor eltérő termelési szerkezetét. Az egyéni és egyéb gazdaságban nagyobb a magasabb termelési értéket adó kert és szőlő aránya, s a takarmánynövények nagyobb vetésterületi aránya kiterjedtebb állattenyésztésre utal. A termelőszövetkezeti közös gazdaságokban 100 kh szántóterületre az 1961—1962. években 11,5 szarvasmarha (ebből 4,2 tehén) és 25,3 sertés (ebből 3,3 koca), az egyéni és egyéb gazdaságokban pedig 56 szarvasmarha (ebből 30 tehén) és 201,4 sertés (ebből 16,1 koca) jutott. A termelőszövetkezeti közös állatállomány tehát még mindig nem elég fejlett.

A pénzgazdálkodás és a pénzforgalom bővülése

A termelőszövetkezetek pénzvisszonyainak vizsgálata eléggé bonyolult, és megfelelő adatok hiányában nem

mindenütt lehet érdemleges következtetéseket levonni. Elsősorban azt vizsgáljuk, hogy a termelőszövetkezeti közös gazdaságokban a naturálgazdálkodást mennyiben váltotta fel a pénzgazdálkodás. Ezt csak közvetett módon tudtuk elvégezni, mert a termelőszövetkezetek pénzforgalmáról eléggé hiányosak az adatok.

Az adatok alapján megnéztük, hogy a termelőszövetkezetek rendelkezésére álló anyagi eszközöknek mekkora hányada készpénz, illetve egyszámla-követelés, és hogy a tagok részesedésének mekkora hányadát fizetik készpénzben.

A termeléssel összefüggő üzemi kiadások az áruértékesítésből származó bevételek százalékában a következőképpen alakultak: 1957-ben 87,6, 1959-ben 69,2, 1960-ban 68,7, 1961-ben 68,6.

A számsor azt mutatja, hogy az üzemi pénzbevételek gyorsabban növekedtek, mint a kiadások. Ez is arra enged következtetni, hogy a vizsgált időszakban a termelőszövetkezetek árutermelése bővült. 1962-ben az áruértékesítésből eredő pénzbevételek 48,4 százaléka a növénytermelésből, 42,7 százaléka az állattenyésztésből, 5,3 százaléka a segéd- és feldolgozó üzemekből származott (3,6 százalék az előző évet megillető bevétel).

A következőkben bemutatjuk, hogy a közös gazdaságok anyagi eszközeiből, illetőleg a tagoknak juttatott jövedelemből a készpénz és az MNB egyszámla-követelés aránya hogyan változott a vizsgált időszak folyamán.

A 8. sz. táblázat adatai egyértelműen mutatják a pénzvisszonyok bővülését. A forgó vagyonnak ugyan még mindig elég kis részét képezik a pénzforgalmi eszközök, de ez bizonyos fokig a mezőgazdasági termelés jellegéből, valamint színvonalából is adódik.

A tagoknak kiosztott jövedelemben a készpénz arányának állandó növekedése egyértelműen bizonyítja a pénzgazdálkodás bővülését. A pénzgazdálkodás szélesedése pedig az árutermelés bővülésének következménye.

A pénzeszközök arányának alakulása december 31-én (százalék)

Megnevezés	1955	1957	1958	1959	1960	1961	1962
Az összes forgóvagyonból pénzforgalmi eszköz.....	9,6	12,5	14,1	14,5	13,0	18,8	21,9
Biztonsági alapból készpénz	—	—	—	—	14,4	33,2	62,8
Szociális és kulturális alapból készpénz	32,0	46,1	59,0	62,9	68,6	72,8	78,1
A tagoknak kiosztott jövedelemből készpénz	35,0	35,1	51,8	54,6	55,3	57,7	64,4

A parasztság jövedelmeinek és kiadásainak összetétele

A háztartás-statisztika adatai alapján összehasonlítottuk a termelőszövetkezeti és az egyéni parasztcsaládok jövedelmeit és kiadásait. (Háztartás-statisztika 1960. KSH 1961/7.) Így próbálunk feleletet adni arra a kérdésre, hogy a mezőgazdaságban a termelési viszonyok átalakulása milyen változást jelentett a parasztságnak mint társadalmi fogyasztó rétegnek az életmódjában.

Az adatok a termelőszövetkezeti parasztság megváltozott viszonyait tükrözik. Számszerűen a termelőszövetkezeti parasztságot bruttó jövedelme alacsonyabb, mint az egyéni parasztságot, de lényegesen lecsökkent az üzemi kiadásra fordított összeg és végeredményben a termelőszövetkezeti parasztságot személyes fogyasztásra fordított jövedelme meghaladja az egyéni parasztságot. 1960-ban a termelőszövetkezeti családok egy főre jutó összes pénzbevétele az egyéni pénzbevételenek 95,2 százaléka, a személyes fogyasztásra fordítható jövedelem pedig az egyéniének 108,4 százaléka volt.

Még világosabban mutatja a termelőszövetkezeti parasztság megváltozott viszonyait az egy főre jutó jövedelem szerkezete. 1960-ban a termelőszövetkezeti háztartásokban az összes jövedelem 60,6 százaléka készpénzbevétel volt, 39,4 százaléka természetbeli jövedelem, s az összes jövedelemből 9 százalékot fordítottak üzemi kiadásokra, valamint adóra, 91 százalékot pedig személyes fogyasztásra. Az egyéni és paraszti háztartá-

sokban a készpénzbevétel aránya 63,5 százalék, a természetbeni fogyasztás 36,5 százalék, s az összes jövedelemből 16,4 százalék volt az üzemi kiadás és az adó, 83,6 százalék a személyes fogyasztás. A szövetkezeti háztartásokban a korábbi évekhez képest csökkent a természetbeli jövedelem és az áruértékesítésből származó jövedelem aránya, viszont az összes jövedelemből nagyobb hányadot fordíthattak személyes fogyasztásra.

Hasonló képet kapunk akkor is, ha a jövedelem felhasználását, vagyis a kiadások szerkezetét vizsgáljuk. A termelőszövetkezeti parasztságot jövedelmüknek nagyobb részét fordítják áruvásárlásra. Ez is arra enged következtetni, hogy a termelőszövetkezeti árutertermelő jellegű szocialista nagygazdaság, amelynek léte és fejlődése feltételezi a magas színvonalú árutertermelést, a fejlett pénzgazdálkodást, a kiterjedt áru- és pénzviszonyokat.

A 9. sz. táblázatban bemutatjuk az 1961. és 1962-es években az egész parasztságra vonatkozóan az egy főre jutó jövedelem szerkezetét és felhasználását.

A 9. sz. táblázat adatai is azt mutatják — de most már az egész parasztságra vonatkozóan —, amit korábban láttunk, hogy a termelési viszonyok megváltozása kifejeződik a parasztság életmódjában is. Megváltozott a jövedelem szerkezete, és ez egyben a fogyasztás struktúrájában is változást idézett elő. A saját termelésből származó természetbeli fogyasztás arányának a csökkenésével egyidejűleg növekedett az élelmiszervásárlásra felhasznált jövedelemrész.

9. sz. táblázat

A parasztság egy főre jutó jövedelmének szerkezete és felhasználása (százalék)

Megnevezés	1961	1962
Árueladásból származó pénzbevétel.....	26,8	25,9
Tsz-től származó pénzbevétel.....	10,0	13,6
Egyéb címen készpénzbevétel.....	20,4	20,4
Készpénzbevétel összesen:	57,2	59,9
Természetbeli jövedelem:	42,8	40,1
Összes jövedelem	100,0	100,0
Az összes jövedelemből személyes rendeltetésű fogyasztás	85,0	84,8
Ebből áruvásárlás	48,5	49,8
Az áruvásárlásból:		
élelmiszer vásárlásra	13,0	14,4
fűtés, világításra.....	3,2	3,4
ruházati cikkek vásárlására	12,6	12,7
lakberendezésre.....	6,5	6,4
egészségápolásra	1,8	1,7
művelődésre	0,9	1,0
egyéb személyi kiadás ...	4,3	4,3
lakásépítésre	6,2	5,9

(E jelenség szintén a közös gazdaságok árutermelésének bővülésére utal.) Az üzemi jellegű kiadások arányának a jelentős csökkenésével egyidejűleg nagyobb lett a ruházati és tartós fogyasztási cikkek vásárlására, valamint a lakásépítkezésekre felhasznált jövedelem aránya.

★

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy mezőgazdaságunkban a szocialista termelési viszonyok győzelme jelentős változásokat eredményezett a mezőgazdasággal kapcsolatos áru- és pénzviszonyokban: az árutermelés színvonalában, a pénzgazdálkodás ki-

terjedtségében, valamint a parasztság jövedelmének és kiadásainak összetételében.

A szocialista termelési viszonyok megteremtésével egyidejűleg a termelőszövetkezetekben az egy szántóegységre jutó bruttó termelési érték volumene némileg csökkent, aminek fő oka a kedvezőtlen időjárás. A közös gazdaságokat szervesen kiegészítik a háztáji gazdaságok, bár szerepük távlatilag csökken.

A közös gazdaságok árutermelése jelentősen bővült a vizsgált időszakban. Az árutermelési színvonal emelkedő tendenciájú, a közös gazdaságok bruttó termelési értékének egyre nagyobb hányada válik áruvá.

Az árutermelés bővülését követte a pénzgazdálkodás és a pénzforgalom kiterjedése.

A közös gazdaságok árutermelésének bővülésével egyidejűleg a parasztság egy főre jutó jövedelmében csökken a természetbeli jövedelem aránya és növekszik a pénzbeli jövedelem nagysága, részesedése. Ez azt jelenti, hogy a szocialista átalakulás következtében a parasztságnak az életmódjában is változás következett be. A parasztság áruvásárlásainak a struktúrája megváltozott. A természetbeli jövedelem, illetve fogyasztás arányának csökkenésével egyidejűleg emelkedik az élelmiszerek vásárlására fordított jövedelemhányad. A termelőszövetkezeti parasztság áruként vásárol olyan termékeket, amelyeket korábban az egyéni parasztok saját maguk termeltek meg. A szövetkezeti parasztságnál az egyéni parasztokhoz képest az összes áruvásárláson belül nagyobb a ruházati és tartós fogyasztási cikkek, valamint a lakásépítkezési kiadások aránya.

Kelemen Anna

Vita a kvantifikációs módszerek szerepéről*

Simon György előadásának ismertetése

Az előadás szorosan kapcsolódott Szabó Kálmán fő témájához, a technikai-gazdasági viszonyokhoz, a termelési viszonyok kvantitatív oldalához. Címe: *A kvantifikációs módszerek szerepe az optimális gazdasági döntésekben*. Az előadás alapján készült tanulmányt folyóiratunk közli. Simon György kimutatta előbb, hogy a szakirodalomban általában tárgyalt matematikai módszereknek van egy alapvető egyszerűsítése: feltételezik, hogy a vizsgált időszakban bármely termék csak *egyféle* fajlagos ráfordítással állítható elő. Ezek a módszerek eleve feltételezik a választást az azonos célra irányuló különféle termelési tevékenységek között. Bár módot nyújtanak bizonyos tervvariációk összehasonlítására, alkalmatlanok a legkedvezőbb alternatív tervváltozat kiválasztására. E hiányosságok kiküszöbölésére az előadó szerint lehetőséget nyújt az L. V. Kantorovics által először alkalmazott matematikai programozás.

Az előadás második fele a társadalmilag szükséges ráfordítások kvantifikálásával foglalkozik. Kiemeli, hogy a gazdasági erőforrások helyes értékelései csak a tervezés folyamatában alakíthatók ki. Az optimális terv kidolgozásának elengedhetetlen része az alternatív tevékenységek közötti választás. Megítélése szerint a népgazdasági optimumszámítások ún. *árnyékárai* (vagy ahogy Kantorovics nevezi: objektíve meghatározott értékelései) lesznek e célra felhasználhatók. Bármely tevékenység akkor kerülhet be az optimális tervbe, ha árnyékárakon mért ráfordításainak összege nem haladja meg az árnyékárakon mért eredményt. Az ilyen tevékenység társadalmi szempontból minimális fajlagos ráfordítást igényel, vagyis ráfordításai társadalmilag szükségesek.

Az előadó ezután vázolta az erőforrások meghatározásának gondolatmenetét, majd egy egyszerű példán a számítások módszerét is bemutatta. Azt állította, hogy az értékárak nem határozhatók meg népgazdasági optimumszámítások, illetve az elsődleges erőforrások árnyékárainak és halmozott népgazdasági ráfordításainak ismerete nélkül. Egyébként is szerinte az értékár félrevezetheti a termék felhasználásával kapcsolatos döntéseket.

Vita Simon György tételeiről

Pilis Pál — az előadást érdekesnek és hasznosnak minősítve — kiegészítésképpen bemutatott egy egyszerűsített lineáris programozási példát arról, hogyan határozható meg az a pont, ahol a további mezőgazdasági tőkebefektetések és munkaráfordítások már a „csökkenő földhozadék törvényé”-nek engedelmessé válnak.

A felszólalók elsősorban a *társadalmilag szükséges ráfordításoknak* az előadásban használt felfogását támadták. Mivel a tanulmányban ennek a fogalomnak a meghatározása, az árnyékáraknak az értéktől való elhatárolása

* A vita a felsőoktatási intézmények marxizmus—leninizmus oktatóinak országos tudományos ülésén folyt 1964. január 29-én. Az ekkor elhangzott első előadást (Szabó Kálmán: A szocialista gazdasági viszonyok egyes alapvető vonatkozásai) és a róla folyt vitát lapunk 1964. 4. számában közöltük. (498—503. 1.)

nem tűnt világosnak Bors László kérdésére válaszolva Simon György kifejtette erre vonatkozó álláspontját. Szerinte van egy *marxi* fogalom; ezt társadalmilag szükséges *absztrakt* ráfordításnak nevezi. Van ennek az absztrakt fogalomnak *konkrét* megjelenése, ezek a társadalmilag szükséges *konkrét* ráfordítások. Erre a fogalomra Simon György szerint azért van szükség, mert az absztrakt fogalom — mint ezt a gyakorlat, de különösen a matematikai módszerek közgazdasági alkalmazása megmutatta — nem elég arra, hogy belőle *közvetlenül* le lehessen vezetni a helyes árrendszert és ösztönzési rendszert.

Simon György a társadalmilag szükséges konkrét ráfordításokon lényegében *optimális értékelést*, sajátos értelemben vett *határráfordításokat* ért. A lineáris programozás az optimális értékelési rendszernek csak első közelítése. Az ideális árnyékárrendszert egyelőre nem tudjuk kellő pontossággal megközelíteni. Ez csak egy egészen általános népgazdasági matematikai programozással lenne megközelíthető, amely azonban a *nem lineáris összefüggéseket is* figyelembe veszi.

Nagy Tamás szerint az árnyékár — marxi értelemben — nem tekinthető társadalmilag szükséges munkaráfordításnak. Az árnyékárak ugyanis tartalmaznak olyan elemeket is, amelyek marxi értelemben nem munkaráfordítások. Ilyenek a kamat vagy eszközleltési tényező, a differenciális járadékok stb. Nem szabad a felszólaló szerint azt az illúziót keltetni, hogy az árnyékárak és a marxi értékelmélet viszonyában semmi probléma sincs. Be kell vallani, hogy ebben a kérdésben nem látunk tisztán.

Az előadóval ellentétben megállapította, hogy szerinte a marxi értelemben vett érték egy mennyiségileg adott, objektív nagyság a társadalmi újratermelés bizonyos állapotában. Nem valamiféle optimális tervnek vagy matematikai programozásnak az eredménye. Nem helyes szerinte Simon György elmélete, amely szerint az árnyékár válik objektív nagysággá és az érték valami véletlenszerű.

Legérdekesebb volt Nagy Tamásnak a *célfüggvénnyel* kapcsolatos fejtegetése. Kifogásolta hogy az előadó a célfüggvény problémáján átsiklott. Lehet-e egyáltalán célfüggvény formájában kifejezni, kvantifikálni a társadalmi termelés összes célkitűzését, sőt egymáshoz való viszonyukat? — kérdezte. Hiszen nem vagyunk birtokában olyan célfüggvénynek, amelyből — megfelelő információ alapján — a helyes árnyékárak automatikusan, a matematikai eljárás belső logikája folytán adódnak.

A kérdés elhanyagolása olyan illúziót kelthet egyesekben mondta Nagy Tamás —, hogy minden döntést központilag meg lehet hozni. Ez veszélyes. Hiszen éppen az a baj, hogy úgy tervezzük, irányítjuk ma is a népgazdaságot, mintha olyan információmennyiséggel és olyan megbízható információkkal rendelkeznenk *központilag*, amivel csak 40—50 év múlva fogunk rendelkezni; mintha olyan technikai módszerek és gépek állnának rendelkezésünkre, amelyekkel ezt az információmennyiséget megfelelően fel is tudjuk dolgozni. Éppen ezért túlzottan centralizáltan tervezzük, irányítjuk a népgazdaságot.

Simon György — Nagy Tamás megjegyzéseire válaszolva — kijelentette, hogy a marxi értelemben vett értéket viszonyaink között optimalizálási kategóriaként lehet csak felfogni. Persze lényeges különbség van aszerint, hogy kapitalista vagy szocialista viszonyokat vizsgálunk. A tőkés gazdaságban népgazdasági méretekben vett optimális gazdálkodás nem lehetséges, tehát az érték fogalma sem lehet — a szó valódi értelmében — optimalizálódási kategória. A szocialista viszonyok között azonban a társadalmilag szükséges ráfordításokat csak mint *optimalizálódási kategóriát* lehet értelmezni. Ez vonatkozik mind a marxi értelemben vett értékre, mind az árnyékárakra.

Kitért válaszában a célfüggvény megválasztásának kérdésére is. Elismerte, hogy a célfüggvény megválasztása nem egyszerű, de rámutatott arra

is, hogy nem kizárólag a matematikai programozás specifikus kérdése. A népgazdasági tervezés eddig is valahogy megbirkózott vele. Nagy segítséget fog adni a tervezésnek az is, ha a már meghatározott alapvető célkitűzésekhez tartozó optimális tevékenységeket matematikai programozással az eddiginél pontosabban meg tudjuk majd határozni.

Egyetértett abban is Nagy Tamással, hogy helytelen volna a túlzott centralizációt fenntartani olyan megfontolással, hogy úgyszólván jön a matematikai programozás, és ez minden kérdést egyszerűen megold.

P. P.

Vita a szocialista nemzetközi együttműködés kérdéséről

A felsőoktatási intézmények marxizmus-leninizmus oktatóinak januári tudományos ülészakán* a szocialista gazdasági rendszer időszerű kérdéseivel foglalkozó III. szekcióban a második napon három vitaindító előadás hangzott el. Az első előadást Káplár József, az MSZMP Központi Bizottsága Államgazdasági Osztályának munkatársa tartotta *A szocialista országok közötti munkamegosztás problémái* címmel. Devics József kandidátus, a Budapesti Műszaki Egyetem tanszékvezető docense *A szocialista országok tudományos-műszaki együttműködéséről*, Hetényi István, az Országos Tervhivatal főosztályvezetője pedig *A távlati tervezés szerepéről fejlődésünk jelenlegi szakaszában* tartott előadást.

Káplár József előadásának ismertetése

Az előadás a munkamegosztás és a termelés üzemi és területi koncentrációja, valamint a koncentráció és a tervezés lehetősége (szükségessége) közötti néhány összefüggés megvilágításával kezdődött.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlődésének elemzésével kapcsolatban az előadó kiemelte, hogy a termelőerők, és ezen belül a munkamegosztás fejlődésének szükségletei végső soron megkövetelik a termelési eszközök egyetemes — még hozzá világméretben egyetemes — tulajdonát. A termelési eszközök nemzeti tulajdona képezi a népgazdasági komplexum alapját. A *komplex és az autarch népgazdaság* közötti különbséget vizsgálva kimutatta, hogy az autarchiára való törekvés sohasem gazdasági, hanem politikai megfontoláson alapszik. A komplex gazdaság nem azonosítható a gazdasági ágazatok teljes rendszerével, vagyis olyan önálló népgazdasággal, amelyben biztosítva van valamennyi kitermelő és feldolgozó ágazatnak az adott ország határain belül történő fejlesztési lehetősége. A népgazdasági komplexumra szükségszerűen hármastagozódás jellemző: az első csoport-hoz tartoznak azok az ágazatok, amelyekre az adott ország specializálódik, a másodikhoz a specializált ágazatokat kiszolgáló ágazatok, a harmadikhoz pedig a hazai szükségletek kielégítésére termelő ágazatok.

Fontos kérdés a szocialista nemzetközi munkamegosztás ellentmondásainak a feltárása. Ma még nem tudjuk például a teljes foglalkoztatottságot a leghatékonyabb feltételek mellett biztosítani. Egyes országok nem minden tekintetben érdekeltek az olyan ágazatok fejlesztésében, amelyekre kedvező feltételeik vannak. A *beruházásigényes* ágazatoknál különösen éles ez az ellentmondás. A Szovjetunió ebben a vonatkozásban igen nagy terhet vállalt magára.

* Lásd még a Közgazdasági Szemle 1964. 4. sz. 498—503. 1.

Az állóalap-, illetve a beruházásigényesség vizsgálata alapján az előadó két fő következtetést vont le:

a) Az ágazatok eltérő beruházásigényessége csak annyiban játszhat szerepet az egyes országok gazdasági struktúrájának kialakításában, amennyiben nem sérti az arányosság és a munkaidővel való takarékoság követelményének a szocialista világ gazdaság szintjén történő érvényesülését.

b) A kölcsönös előnyök elvének és az arányosság elvének érvényesítése megköveteli, hogy eszközöket csoportosítsanak át azokba az országokba, ahol a racionális nemzetközi munkamegosztás a beruházásigényes ágazatok nagyobb arányú fejlesztését követeli meg, mint másutt.

Devics József előadásának ismertetése

A tudományos-műszaki együttműködés általános szervezési elveinek, főbb fejlődési irányainak vizsgálatából kiindulva foglalkozik az előadó a műszaki dokumentációk kölcsönös cseréjével, a szakértők kölcsönös látogatásaival, a kutató és tervező intézetek közötti együttműködéssel, valamint a tudományos-műszaki együttműködés gazdasági hatékonyságával. Kimutatja, hogy a nemzetközi tudomány a szocialista világrendszer egészében mindinkább új közvetlen termelőerőt képvisel.

Hetényi István előadásának ismertetése

Nem véletlen, hogy a távlati tervezés szerepéről a szocialista nemzetközi munkamegosztás kérdéseivel szoros kapcsolatban indítjuk a vitát, hangsúlyozta az előadó. A többi között ez is szükségessé teszi az öt évnél hosszabb időre szóló gazdaságfejlesztési programok elkészítését. A KGST-ben részt vevő országok további fejlődése egyre kevésbé az örökölt adottságok jobb kihasználásától, hanem az újonnan megválasztandó fejlődési irányoktól függ. Az új irányok mélyreható változást idéznek elő a népgazdaságban, kijelölésük csak hosszú perspektíva ismeretében történhet. A népgazdaságokban uralkodókká azok az ágazatok válnak, amelyeknek a fejlesztése hosszas előkészítést — kutatómunkát, szakképzést, beruházást stb. — igényelnek. Az országok fejlesztésének összehangolása is csak távlati tervek segítségével történhet.

Az éves, ötéves és a hosszú távú tervezés nem korlátozzák, hanem kiegészítik egymást. E tervek szerepét — igen leegyszerűsítve — a 15—20 éves terveket a *tájékoztató*, az ötéves tervet a *felkészülés*, az éves tervet pedig a *végrehajtás* tervének lehet tekinteni.

A távlati terv kidolgozásánál egyik alapvető probléma, hogy *a termelésből vagy a fogyasztásból kell-e kiindulni*. A termelés színvonala — hangsúlyozta az előadó — alapjában véve meghatározza a fogyasztás színvonalát. A termelés színvonalát, a termelés növekedési ütemét fő vonásaiban nem lehet a fogyasztásból kiindulva megtervezni, hanem az a termelőerők helyzetétől és a termelési viszonyok összhangjának fokától, a termelőerőknek a jövőben lehetséges fejlődésétől függ. Ha erre alapozva hipotézist dolgozunk ki a fejlődés ütemére, a nemzeti jövedelem nagyságára vonatkozóan, akkor az egyes ágazatok szerepét a népgazdaságban a fejlődési ütemre alapozott szükségletekre, igényekre lehet építeni. Tehát ha a fejlődés üteme meghatározza a fogyasztás ütemét, akkor az egyes fogyasztási cikkek termelését ezen fogyasztás optimális struktúrája alapján kell megszabni.

Az előadás második felében Hetényi István a távlati tervben mutatkozó néhány fejlődési problémával foglalkozott, így a munkaerőforrással és annak elosztásával, a felhalmozással és a termelő felhalmozás növekedési ütemével, a nyersanyagellátással, a feldolgozóipar fejlesztésének a szakemberellátással való kapcsolatával, végül a gazdaságosság és a műszaki fej-

lesztés összefüggéseivel. Ez utóbbi téma tárgyalásánál rámutatott, hogy a hosszú távú tervezésben is szükség van a fejlődés általános tendenciájának meghatározása mellett a *konkrétabb fejlesztési irányok* és teendők meghatározására, mert enélkül a terv nem lenne program a cselekvés számára, hanem csupán határozatlan elgondolás. Hosszú távra azonban a jelenleg alkalmazott gazdaságossági számítási módszerek alkalmazhatósága legalábbis kétséges.

Az előadásokat követő vita rendkívül szerteágazó volt. Három kérdéscsoport emelkedett ki a vitatott vonatkozások közül: 1. a beruházásigényesség hatása, a beruházási eszközök átcsoportosítása, az értéktörvénynek a szocialista külkereskedelemben való érvényesítése; 2. a nemzetközi tulajdon felé való haladás tendenciája; 3. az úgynevezett népgazdasági komplexum fogalma.

Vélemények a beruházási eszközök átcsoportosításáról

Káplár József már a vita megkezdése előtt rávilágított a „tőkeigényesség” kérdésére. Nem helyes — mondta —, hogy a „tőkeigényesség” határozza meg az egyes országok gazdasági profilját. Az a körülmény például, hogy a mezőgazdaság tőkeigényes ágazat, nem vezethet a mezőgazdaság fejlesztésének elhanyagolására, az ipar egyoldalú fejlesztésére. A tőkeigényesség hatással van a termelés elemeinek nemzetközi mozgására, annak irányára, szükségessé teszi — hitel-hozzájárulásos vagy egyéb formában — a nemzetközi eszközátcsoportosításokat.

Jelenleg persze a tőkeigényesség aránytalanságokat teremt a különböző ágazatok között. Káplár József szerint éppen ezért a beruházásigényes ágazatokban alultermelés van. *Halasi László* kifejtette, hogy ez nem szükségszerű. Szerinte az árakban kell keresni a kérdés kulcsát. Ha az árak nagysága tükrözi kellően a beruházásigényességet, akkor a beruházásigényes ágazatok fejlesztése nem ráfizetéses. Itt elsősorban a nyersanyagtermelésről, a bányászati és a mezőgazdasági termelésről van szó. Ezek árainak tartalmaznia kell jelentős különbözeti járadékot.

Varró Tibor is kitért ezekre a kérdésekre. A nemzeti tulajdonból nem antagonisztikus ellentmondások jelentkeznek az országok között — mint ezt Káplár József is kifejtette az előadásában. Az értékszemlélet, pontosabban az érték kategóriájának tudatos és tervszerű felhasználása csökkentheti ezeket az ellentmondásokat. Szerinte nem annyira a szemlélet hiányáról, a szándék hiányáról van szó, hanem arról, hogy a szocialista árbázis kialakításához, az érték kategóriájának következetes alkalmazásához hiányoznak a számítási módszerek és feltételek.

Ha kialakítjuk a szocialista árbázist, a fejlettebb és a kevésbé fejlett ország közötti munkamegosztás előnyeinek nagyobb részét az árak a fejlettebb országnak fogják juttatni. Ez viszont a szocialista országok fejlettségi szintjeinek nivellálódása ellen hat.

Káplár József a felszólalásokra adott válaszában rámutatott, hogy itt nemcsak árkérdésről van szó. Mindegyik szocialista ország szűkében van beruházási eszközöknek, és a lehető legkisebb beruházással akarja megoldani termelésének bővítését. A bányászat fejlesztése nagy beruházásokat igényel és alapvetően itt a probléma, nem pedig a gazdaságosságnál. A kérdés tehát rendszerint nem az, hogy gazdaságos-e, hanem az, hogy az adott ország bírja-e anyagi erővel az évekig történő befektetéseket. Az árak emelése csak hosszú távban oldhatná meg az eszközhiányból eredő problémákat. *A beruházási eszközök átcsoportosítása* gyorsabb megoldást biztosíthat. A mezőgazdaság fejlesztését hozta fel példának. Hosszú távban itt is megoldást jelent az árak olyan megállapítása, amely tükrözi a beruházásigényesség mértékét. Rövid távban azonban a megoldás a beruházási eszkö-

zők bizonyos fokú koncentrációja és a bővülés feltételeinek néhány év alatti megteremtése. Iparilag fejlett országban ez könnyebb, fejletlenebb országban sokkal nagyobb áldozatot követel.

Óvatosan kell bánni az értékszámítás prioritásával is. Ez már a kapitalizmusban is kezd anakronizmussá válni. Marx idejében kétségkívül a konkurrencia és az értéktörvény dominált. De ma már a fejlesztésnek számos egyéb meghatározója is van. Egy beruházási elhatározás hosszú időre, évtizedekre megszabhatja egy ország termelési struktúráját. Nem egy modern iparág alakult ki az értékszámítás ellenére vagy az értéktörvény hatása ellenére, mint az atomipar, a műanyagipar, amely a fejlesztés időszakában, részben ma is, drágább termékeket ad, mint az általa helyettesített természetes nyersanyag vagy energiaforrás. Ennek ellenére ezek az iparágak kifejlődtek és termékeik mindinkább gazdaságosak.

Egyetértett az előadó Varró Tiborral abban, hogy az értéktörvényhez való alkalmazkodás a színvonalkülönbségek fennmaradása irányában hat. Azt a tételt azonban már nem fogadta el, hogy a fejlett és a kevésbé fejlett ország közötti munkamegosztásban az előnyök nagyobb része szükségképpen a fejlettebb országnak jut. Szerinte egy fejlett országnak egy másik fejlett országgal való együttműködése számára több előnyt hoz, mint egy fejletlenebbel való együttműködés. Annyi azonban igaz, hogy a nemzetközi szocialista együttműködésből több előnyhöz jut egy ország fejlődésének magasabb fokán, mint amennyihez juthatott régebben, fejlettsége alacsonyabb szintjén. Például egy ország fejlődésének alacsonyabb fokán kevesebb műszaki dokumentációt tud a többi országtól átvenni és alkalmazni, mint fejlődésének magasabb szakaszában.

Vélemények a nemzetközi tulajdon fogalmáról

Káplár József helytelenítette, hogy a nemzetközi tulajdon felé való haladáson csak azt értik, amikor közös tulajdonú vállalatok alakulnak. Szerinte a közös tulajdon felé mutatnak az olyan jelenségek is, mint a beruházási eszközök átcsoportosítása, a közös irányítással történő üzemeltetés, például a közös vagonpark, az olajvezetékek, energiavezetékek stb. Bár az egyes vezetékreszek, vagonok stb. az egyes országok saját tulajdonát képezik, az irányítás, a rendelkezés már közösen kialakított elvek alapján, közös szerv által történik.

Szabó Kálmán csatlakozott ehhez az állásponthoz és kiemelte, hogy a tulajdonforma *közgazdasági* fogalmát meg kell különböztetni a *jogi* formájától. Nem szabad a tulajdont csak jogi értelemben felfogni. A jogi szabályozás sokszor elmarad a valóságos változástól. Példának a termelőszövetkezetek földjeinek tulajdonjogi helyzetét hozta fel. Jogilag nálunk a szövetkezetbe bevitt földek nincsenek szövetkezeti tulajdonban, sőt örökölhetőek. Mégis közgazdaságilag a föld kollektív tulajdona valósult meg. Nemzetközi vonatkozásban szintén lehetséges, hogy más a jogi forma és más a közgazdasági tartalom, a *rendelkezési lehetőség*.

Bobor György szerint is meg kell különböztetni a tulajdon jogi és közgazdasági fogalmát. Feltehetően előbb fognak létrejönni a nemzetközi szocialista tulajdonviszonyok, mint ezek jogi deklarációja. Éppen ezért a szocialista világgazdasági rendszer tárgyalásakor, oktatásában nemcsak azt kell hangsúlyoznunk, hogy ezek a kapcsolatok közös termelési viszonyokon, a célok egységén nyugszanak, hanem azt is, hogy a szocialista világrendszer önálló, szuverén államok egysége, és köztük nem antagonisztikus ellentmondások is vannak.

Káplár József a felszólalásokra adott válaszában utalt arra, hogy a termelőerők fejlődése szükségszerűen magával hozza a termelési viszonyok, ezen belül a tulajdonviszonyok fejlődését is. A nemzetközi tulajdon felé

való haladás tehát szükségszerű. De a termelési viszonyok, így a tulajdonviszonyok is visszahatnak a munkamegosztás fejlődésére és a termelőerők fejlődésére is. Az új tulajdonformák lehetőséget nyújtanak, vagy az eddiginél kedvezőbb feltételeket teremtenek a koncentrációs folyamat meggyorsulására.

Annál könnyebben megy *a tulajdonviszonyok nemzeti jellegének* felszámolása, minél fejlettebbek általában a szocialista országok. Figyelmeztetett Káplár József arra, hogy bizonyos *formák előrehozatala*, amelyeknek a feltételei még a termelőerők oldalán nem értek be, gyorsíthatják ugyan a termelőerők fejlődését, de túlzottan előreszaladni nem szabad. Meg kell várni, amíg a politikai és gazdasági feltételek megérnek. Egy új forma bevezetése nem kizárólag gazdasági, hanem főképp politikai kérdés.

Vélemények a népgazdasági komplexum fogalmáról

A népgazdasági komplexumról Káplár József által elmondottakra leg-részletesebben *Szabó Kálmán* tért ki.

Egyetértett a kategória megfogalmazásával, értelmezésével, de szükségesnek tartja e területen a további vizsgálatokat, hogy a mostaninál jobban fel legyünk vértézve az autarchia szemlélete ellen. Szerinte a népgazdasági komplexum *nyílt struktúrájú gazdaságot* jelent, olyan iparosított szocialista gazdaságot, amelyik a nemzetközi munkamegosztás rendszerébe beilleszkedő *impulzív profilokkal* rendelkezik. Impulzív profilokon Szabó Kálmán azokat az iparágakat érti, amelyek egy adott korszak műszaki fejlesztésében a döntő szerepet játsszák. Ezeket az impulzív profilokat kis ország nem tudja minden vonatkozásban kifejlesztetni, csak a többi szocialista országokkal együttműködve. Az ilyen népgazdasági komplexumok létrehozására való törekvés egyrészt egyesíti magában azokat az előnyöket, amelyeket a kapitalizmusban a szabadkereskedelmi politika és a protekcionista politika nyújtott, másrészt mentes azoktól a hátrányoktól, amelyek ezekkel együtt jártak.

A protekcionizmus haladó oldala az volt, hogy gyorsította a belső ipar fejlődését, megvédve a fejlettebb országok iparának versenyétől. A szabadkereskedelmi politikának az adott ország szempontjából az volt a pozitívuma, hogy ki tudta a gazdaságilag fejlettebb ország használni a termelékenységi szintkülönbségeket. Szabó Kálmán szerint kombinálni kell mindkét módszer előnyeit. De kerülni kell a protekcionizmus hátrányos oldalát, az autarch törekvéseket, az ezekből származó drágulást, elzárkózást stb. A szabadkereskedelem rendszerében pedig az az általunk elvetendő, hátrányos oldal, hogy a gazdaságilag fejlettebb állam monokultúrára kényszeríti és függőségbe hozza a fejletlenebb államokat.

Fülöp Gábor felszólalásában utalt arra, hogy a népgazdasági komplexum kialakításának nem egyetlen célja a hatékonyság legelőnyösebb változatának elérése az adott ország szempontjából. Az optimális változatnak legelőnyösebbnek kell lenni minden ország számára, *de az egész táborra nézve is*. Nem csak hatékonysági, tehát közvetlenül gazdasági kérdésekről van itt szó, hanem jellegzetesen politikaiakról is. A népgazdasági szempontból szemlélt gazdaságosság nem elégséges kritérium a komplexum kialakításában. Ha az volna az egyetlen szempont, hogy mindent lehetőleg ott gyártsunk, ahol az a leggazdaságosabb, akkor minden termelést, amely modern technológiával folyik és modern gyártmányt hoz létre, a fejlettebb országokkal kellene végeztetni.

A népgazdasági komplexum helyes kialakítása minden ország saját feladata. Helyesen mondta *Hetényi István*, hogy a KGST nem oldja meg helyettünk a problémáinkat. Ha jól oldjuk meg problémáinkat, akkor a

KGST *hozzásegít* ahhoz, hogy ezekből a megoldásokból az egyébkéntinél nagyobb eredményt hozzunk ki. Ha rosszul gazdálkodunk, akkor dolgainkat semmiféle nemzetközi együttműködési szervezet sem hozhatja rendbe. Ezt a gondolatot az oktatásban jobban kell érvényesíteni.

Pirityi Ottó

A matematikai módszerek terjedéséért

Az MTA Közgazdaságtudományi Bizottsága és Matematikai Bizottsága március 20-án közösen anketot rendezett a matematikai módszerek közgazdasági alkalmazásának kérdéseiről. A rendező akadémiai bizottságok „Vitaindító”-jának tézisei, valamint a résztvevők felszólalásai a következő főbb témakörök körül csoportosultak:

1. A matematikai módszerek közgazdasági alkalmazásának jelentősége és eddigi magyarországi eredményei.
2. A közgazdasági—matematikai képzés problémái.
3. A publikációk és a publikálás lehetőségei.
4. A szükséges számítógéppark-kapacitás biztosítása.
5. A gazdasági adatszolgáltatás és adatnyilvántartás hiányosságaiból származó nehézségek.

A matematikai módszerek közgazdasági alkalmazásának jelentősége és eddigi eredményei

E kérdéssel kapcsolatban a vitaindító tézisek a következőket állapítják meg:

„A szocialista tervgazdaság elmélete és gyakorlata egyaránt megkívánja, hogy kutassuk, feltárjuk, tervezzük és ellenőrizzük a gazdasági élet jelenségei és kategóriái közti bonyolult és sokrétű összefüggések mennyiségi oldalát, a kölcsönhatásoknak nemcsak irányát, de mértékét is, s így a törvényszerűségeknek konkrét, számszerű kifejezést adjunk.” Ebből a célból a közgazdaságtan igyekszik „kvalitatíve már meghatározott fogalmakat és kategóriákat a mérés és számszerűsítés számára hozzáférhetővé tenni”.

Friss István akadémikus elnöki megnyitójában hangsúlyozta: maga a gyakorlat bizonyította be, hogy a matematikai módszerek közgazdasági alkalmazására irányuló törekvés a közgazdaságtudomány és a társadalom fejlődése szempontjából egyaránt rendkívül fontos kezdeményezést jelent. Az ilyen irányú kutatások helyessége, sőt nélkülözhetetlensége abban a mértékben válik mind világosabbá és egyre általánosabban elismertté, amilyen mértékben nyilvánvalóvá válik, hogy a legkülönbözőbb tudományos módszereket kell igénybe venni, ha helyesen akarunk tájékozódni és gazdaságunkat megfelelően akarjuk vezetni és irányítani. Természetesen lehet vitatkozni az egyes konkrét módszerek elért és várható eredményeiről, közgazdasági tartalmáról, a kutatások irányáról, de arról, hogy van-e helye a matematika alkalmazásának a közgazdaságtudományban, az utóbbi évek tapasztalatai alapján vitának már helye nincs.

A felszólalók valamennyien egyetértettek ebben a kérdésben. Többen (Kasper Egon, Kádas Kálmán, Lukács Imre) kifejtették, hogy a gazdasági elemző, tervező és irányító munka színvonala és eredményessége — vállalati és népgazdasági szinten egyaránt — okvetlenül megköveteli a matematikai módszerek alkalmazását. Kalmár László akadémikus felszólalásában kifejtette azt a véleményét, hogy a matematikai apparátus fejlődése ma már

nemcsak kvantitatív közgazdasági vizsgálatokat tesz lehetővé, hanem segítséget tud nyújtani a kvalitatív elemző munkához is. Ezt a lehetőséget hangsúlyozta Krekó Béla is.

A matematika és a közgazdaságtan kapcsolatára vonatkozóan Kalmár professzor analógiaként a kibernetika és a szociológia, valamint a matematika és a nyelvészet viszonyára hivatkozott. A két tudomány helyes kapcsolatának kialakulását gátolják még a régi, dogmatikus nézetek, de gátja lehet a helyes módszerek alkalmazásának az is, ha kritika nélkül veszünk át más jellegű társadalomban létrejött módszereket és főleg azok interpretációit. Hajós György akadémikus mindkét irányú túlzás veszélyére hívta fel a figyelmet. Az egyik a matematika közgazdaságtudományi szerepének lebecsülése, a másik a túlértékelése. Mindkettő egyformán veszélyes. Prekopa András hasonlóképpen beszélt az ezzel kapcsolatos túlzott pesszimizmusról, illetve túlzott optimizmusról.

Mint a Vitaindító megállapítja, hazánkban nem lebecsülendő eredmények születtek máris a közgazdasági-matematikai módszerek alkalmazásában. Négy központi kutatóintézetben és sok ágazati intézetben jelentős elméleti munka folyik. Számos népgazdasági irányítószerv, minisztérium és nagyvállalat kezdte meg saját kutató-kísérletező gárdájának kialakítását, a kutatási eredmények gyakorlati hasznosítását.

A vitában részt vevők elsősorban az operációkutatásban végzett nagyszámú munkáról és kezdeményezésről beszéltek mind az ipar, mind pedig a mezőgazdaság területén. Lukács Imre elmondta, hogy például az Építési Minisztériumban egyetlen operációkutatási program elkészítése 10 milliós nagyságrendű évi megtakarítást tesz lehetővé egyes építőanyagok szállítási költségeiben.

Bajnógel Ferenc szerint a szakirodalom alapján ma már több tízezerre becsülhető a megoldott optimalizálási feladatok száma, de még csak igen kis hányaduk került felhasználásra. Sok gazdasági szerv nem is tud róla, hogy problémáinak már van kidolgozott megoldása.

Bródy András a politikai gazdaságtan egyes kérdéseinek matematikai modellezésében elért bizonyos eredményeket ismertetett. Magyarországon ma már az oktatásban is jól használható irodalma van egy sor értékelméleti, pénzforgalmi, újratermelés-elméleti, bővítési, földjáraadék-elméleti probléma matematikai megfogalmazásának.

A közgazdasági-matematikai képzés problémái

A Vitaindító szerint „jelenleg igen szűk azoknak a köre, akik a matematikai módszerek közgazdasági alkalmazására, ilyen módszerek kidolgozására, továbbfejlesztésére, egy-egy konkrét területen való felhasználására felkészültek”. 200—300-an lehetnek, akikre ma az ilyen jellegű munkákban támaszkodni lehet, beleértve a közgazdasági alkalmazások iránt érdeklődő matematikusokat, valamint az érdeklődést tanúsító mérnököket is. Pedig a különféle gazdasági szervek, vállalatok, kutatóintézetek már jelenleg is ennek többszörösét tudnák foglalkoztatni.

A Közgazdaságtudományi Egyetemen csak a terv-matematikai szakos közgazdászok matematikai oktatása tekinthető megfelelőnek. A hallgatók létszáma viszont (évente nem egészen 50 új hallgató) itt sem elegendő az igényekhez képest.

A közgazdászképzésre ma általában jellemző, hogy a közgazdasági és a matematikai tárgyak oktatása egymástól meglehetősen elszigetelten folyik, és ezért a jövő közgazdászait nem készíti fel kellően a matematikai módszerek alkalmazására. E helyzet tarthatatlanságát számos hozzászóló (Ajtai Miklós, Kalmár László, Szép Jenő, Kasper Egon, Bródy András) hangsúlyozta.

Ajtai Miklós, az Országos Tervhivatal elnöke rámutatott: Nem lehet cél az, hogy valamennyi közgazdászt matematikussá képezzünk ki. De bizonyos szintű matematikai tudást valamennyi közgazdásznak el kellene érnie. A közgazdász legyen tisztában azzal, hogy mire adhat neki választ a matematika, és legyen képes feltenni a kérdést a matematikusnak. A megoldás útja nem az, hogy egyrészt tanítunk közgazdaságtant, másrészt matematikát és a két dolog a hallgató fejében találkozik. A közgazdászt meg kell tanítani a közgazdasági kategóriák matematikai úton való megközelítésére.

A résztvevők körében élénk vita alakult ki a célnak legjobban megfelelő oktatási formáról. Általában — ezúttal a Vitaindítóval ellentétben — úgy vélték, hogy a legjobb megoldás az lenne, ha a közgazdasági szaktanszékek a saját anyaguk keretébe illesztenék be a matematikai tanszék által oktatott matematikai módszerek közgazdasági alkalmazásainak bemutatását és ezeknek az alkalmazásoknak a közgazdasági interpretálását. Minthogy azonban a tanszékek még nincsenek erre felkészülve, átmeneti megoldásként néhányan (Kalmár László, Bródy András) egy olyan tanszék felállítását javasolták, mely hivatva lenne ennek az úrnek a betöltésére. Hasonló közvetlen megoldást javasol a Vitaindító is.

Jandy Géza, a Közgazdaságtudományi Egyetem ipargazdaságtan tanszékének munkatársa és Szép Jenő, a matematikai tanszék vezetője az Egyetem részéről tett kezdeményezésekről számoltak be. Az oktatási tematikába fel kívánják venni a bővített újratermelés matematikai modelljét, a külkereskedelmi elemzés matematikai módszereit, a matematikai módszerekkel való árszámítást, a vállalati költségalakulás matematikai vizsgálatát, és külön operációkutatási szemináriumot szándékoznak indítani. Tervezik másfél-éves tárgyként az iparvállalati programozás című tananyag bevezetését, valamint alternatív tárgyként az iparvállalatok erőforrásainak optimális felhasználása és az optimális szállítás-tervezés című tantárgyak 30—30 órában való oktatását a terv-matematika szakon.

Szó esett az ankéton a közgazdász-mérnökképzés és az alkalmazottmatematikus-képzés problémáiról is.

A műszaki egyetemen a mérnök-közgazdász-képzés keretében 30—40-es létszámú évfolyamokon oktatják az operációkutatás elemeit. Kádas Kálmán professzor, a közlekedési mérnöki kar dékánja ilyen irányú fejlesztési tervekről számolt be.

Prekopa András az ELTE-n külön operációkutatási tagozat felállítására vonatkozó terveket ismertetett. A tudományegyetemen azonban évente összesen csak 25—30-an végeznek az alkalmazott matematika szakon és ezeknek is csak kis része választ közgazdasági alkalmazási területet.

Fejlődés van a káderképzésben, ez azonban az ankéton kialakult vélemény szerint nem elégíti ki az igényeket.

A publikációk kérdése

„A káderképzéshez kapcsolódik a publikáció, a tapasztalatcsere kérdése is. Az utóbbi 3 évben körülbelül 4—5 idevágó szakkönyv jelent meg, s ezek rövidesen nem voltak kaphatók a könyvesboltokban. A publikációs lehetőségek igen gyérek... Mivel e területnek saját folyóirata nincs, ezért vagy a matematikai rész megcsonkításával közgazdasági, vagy a közgazdasági rész megcsonkításával matematikai folyóiratban kerülnek közlésre az elért eredmények... Fontos lenne tehát a matematikai-közgazdasági elméleti kutatások és gyakorlati alkalmazások publikációs fórumát megteremteni, akár önálló folyóiratként, akár valamely meglévő közgazdasági folyóirat állandó mellékleteként. Meg kellene találni azt a könyvkiadásnál rugalmasabb és olcsóbb formát is, amely a mainál jóval bőségesebben tenné hozzáférhetővé magyar nyelven a külföldi szakirodalmat a kutatók és gyakorlati szakemberek számára.” (Vitaindító)

Kasper Egon szerint az operációkutatásról minden jó magyar munkát kiadnak. Kevesellte azonban a fordításoknak, különösen a külföldi operációkutatási kongresszusok anyagának kiadását. Az Ipargazdaságtan igyekszik ismertetni az új operációkutatási munkákat. Hiányolta, hogy a Közgazdasági Szemle nem ad teljes képet a legújabb közgazdasági eredményekről, bár egyes operációkutatási témáktól nem vonakodik. Jándy Géza, vitába szállva Kasper Egonnal, megjegyezte, hogy gyakran jó, magyar szerzőktől származó könyvek is kiadatlanul maradtak. Kádas professzor, valamint Kondor György ugyancsak a jó külföldi szakkönyvek megfelelő színvonalú fordítását sürgette.

Fébo László a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó jelentős kezdeményezéseiről számolt be. Folyamatban van olyan szakkönyvek kiadása, amelyek elsősorban a gyakorlati gazdasági szakemberek számára nyújtanak megfelelő matematikai ismereteket. Az első, már megjelent kötet az elemi matematikai alapismereteket tartalmazza, a második kötet pedig a mátrixszámítással, analízissel és matematikai statisztikával fog foglalkozni.

Martos Béla közölte az ankét résztvevőivel, hogy a Közgazdasági Társaság matematikai-közgazdasági szakosztálya megbízást adott néhány szakembernek egy önálló matematikai-közgazdasági lap megindításának előkészítésére. A lap az új eredmények közlésén kívül bizonyos ismeretterjesztő feladatokat is ellátna. A folyóíratra elsősorban nem azoknak van szüksége, akik írni akarnak benne, hanem azoknak, akik olvasni fogják. Ezért e lapnak az új eredmények publikálása mellett bizonyos népszerűsítő, „tananyag”-jellegű írásokat is le kell közölnie, hogy minél szélesebb körök számára hasznos és érdekes legyen.

Andorka Rudolf egy ilyen lap szükségességét hangoztatva bizonyította, hogy a közgazdász-matematikások ma már bőven meg tudnának tölteni tanulmányokkal egy külön folyóiratot. Felhívta a figyelmet egyúttal az Országos Fordító Iroda figyelőjére, amely operációkutatási cikkek fordításait ajánlja megrendelésre. E vállalkozás a vártnál sokkal jobban bevált; átlag harminc-negyvenen is megrendelnek egy-egy anyagot. Így ez bizonyos mértékig könyvkiadás pótló szerepet is betölt.

Az elektronikus számítógéppark kapacitása

A közgazdasági problémák matematikai úton való megoldása egyre inkább és egyre nagyobb mértékben teszi szükségessé modern elektronikus számítógéppark felhasználását. Ennek azonban — egyhangú vélemény szerint — jelenleg komoly korlátai vannak: „Jelenlegi hozzáférhető számítógépparkunk szűk, nem mindig üzembiztos, lassú és kismemóriájú gépekből áll. A szükséglet felméréséről és tervszerű kielégítéséről alig beszélhetünk; a gépek beszerzése és elosztása jórészt ötletszerű; a már rendelkezésre álló számítógépek üzemeltetése és teherelosztása is nagymértékben eseti. Így olyan szűk keresztmetszet alakul ki, amely már a jelenlegi rossz szakemberellátottság mellett is érezteti hatását. Ezért a meglévő géppark működési feltételeinek javítása mellett arra kellene törekedni, hogy a közeljövőben egy vagy két, valóban nagy teljesítményű gép kerüljön behozatalra a szükséges kiegészítő berendezésekkel együtt, kifejezetten abból a célból, hogy a népgazdaság legalább egy teljesen korszerű, nagy teljesítményű számológéppalattal rendelkezzen, amely különböző szervek igényeit tervszerű összehangolás alapján kielégítheti.”

Kornai János a Vitaindító fenti megállapításához kapcsolta felszólalását: Most teljes mértékben megértek egy nagy számológép központilag történő beszerzésének feltételei, minthogy vannak már olyan közgazdász-csoportok, amelyek képesek egy ilyen számológép nagy kapacitását igénybe vevő feladatokat kidolgozni, és kialakult már az a matematikus-, számítástechnikus-, mérnökgárda is, amely képes lenne nagy számológépet üzemel-

tetni. Egy ilyen számítógép beszerzésének szükségességét mutatja például, hogy a papíripar rövid lejáratú operatív programjának lefuttatására csak külföldön nyílt lehetőség. Ez az út azonban nem járható, mert mire megvalósul, az eredmény már minden közvetlen gyakorlati értékét elveszti. Jelenleg is megfelelő kapacitású számológép hiánya akadályozza, hogy az Országos Tervhivatal számára a legközelebbi távlati terv kidolgozásához készülő matematikai modell a közgazdasági valóságot az elvi lehetőségeket megközelítően tükrözze.

Egy ilyen gép beszerzésének szükségességét hangsúlyozta Kalmár akadémikus és Krekó Béla is. Utóbbi megjegyezte, hogy jelenleg még mai értelemben vett középteljesítményű gép sincsen az országban. Sajnálatos viszont, hogy a meglévő kis teljesítményű gépek megfelelő kihasználása sincs biztosítva a beszerzés és üzemeltetés központi koordinációjának hiánya következtében. Lugossy Tamás az elektronikus géppark kihasználásához elengedhetetlenül szükséges segédberendezéseknek a számítógéppel összehangolt beszerzésére, illetve az ennek hiányából származó súlyos bajokra hívta fel a figyelmet.

A gazdasági adatszolgáltatás és adatnyilvántartás fogyatékoságai

„A matematikai módszerek gyakorlati felhasználása igen gyakran beleütközik a rendelkezésre álló adatok, gazdasági információk korlátaiba. Pedig általában olyan gazdasági információkról van szó, amelyek matematikai módszerek nélkül is nélkülözhetetlennek látszanak a gazdasági irányítás számára; mégis éppen ezek a korszerűbb módszertani eszközök világítanak rá élesen a gazdasági nyilvántartás (számvitel, statisztika, tervmutató-szárendszer) belső következetlenségeire, valamint az adatok kidolgozásának, tárolásának, áramlásának, feldolgozásának elmaradott, kiszüemi jellegére. Az ebből fakadó nehézségek igen nagy munkabefektetést kívánó vállalkozássá teszik a legegyszerűbb konkrét számítást is, hiszen a szükséges adatok megszerzése legtöbbször több időt és energiát igényel, mint a módszer kidolgozása, a számítások elvégzése és elemzése együtt véve. Időszerűnek látszik tehát a korszerű gazdasági információs rendszer kiépítésének legalább tudományos megalapozására, elméleti előkészítésére mielőbb komoly erőket összpontosítani”. A vita résztvevői a Vitaindítónak ezzel a megállapításával is egyetértettek.

Szabó László a számviteli rendszer elavultságát hibáztatta a nem megfelelő adatszolgáltatásért. A számvitel részben hagyományok alapján, részben pénzügyi és anyagi következményekkel terhes kötelezettségek alapján olyan rendszert alakított ki, amely nagyon kevéssé alkalmas gazdasági számításokra, például a műszaki fejlesztés kérdéseinek megítélése céljából.

Lugossy Tamás szerint az adatok rossz minőségének — legalábbis a vaskohászatban — részben az adatgyűjtéssel és -szolgáltatással foglalkozó alkalmazottak képzetlensége, részben pedig a nem megfelelő technikai berendezések az okai. Kasper Egon és Lukács Imre az adatszolgáltatási rendszer megjavítására irányuló törekvések csíráiról számolt be a KGM Ipargazdasági Intézetében, illetve az EM-ben.

★

Az ankét munkája eredményes volt. Ráirányította a figyelmet a matematikai módszerek közgazdasági alkalmazásának jelentőségére mind a gazdasági élet operatív irányítása, mind pedig a közgazdaságtudomány fejlődése szempontjából. Megmutatta, hogy e módszerek iránt máris széleskörű érdeklődés van közgazdász- és matematikuskörökben egyaránt. (Az ankéton több mint százan vettek részt és mintegy harmincan szólaltak fel.) Felszínre hozta azokat a problémákat, amelyeknek megoldása meggyorsíthatja a fejlődést.

Az anketának azonban voltak bizonyos fogyatékoságai is:

Az anketon tulajdonképpen nem volt vita, a szó disputa értelmében, a közgazdasági-matematikai módszereknek a marxista közgazdaságtudományban való szerepéről, és így ennek a kérdésnek a tisztázása nem juthatott a váráhozásnak megfelelően előbbre.

Az alkalmazott módszerek közül mintha kissé túlzott súlyt kaptak volna az anketon az operációkutatás módszerei, illetve ezek problémái a szorosabb értelemben vett közgazdaságtudományi módszerek problémáival szemben. Ennek oka részben a hallgatóság összetételében keresendő (igen jelentős volt az operációkutatási módszerekkel foglalkozó matematikusok jelenléte, ami egyébként dicséretes dolog). Egy másik ok valószínűleg abban rejlik, hogy eddig hazánkban az operációkutatásban érték el számszerűen a legtöbb közvetlenül hasznosító eredményt és egyúttal talán a legismertebb eredményeket is. Ez utóbbi viszont feltehetően arra vezethető vissza, hogy az operációkutatás módszereinek alkalmazása sokkal kevésbé vet fel politikai gazdaságtani elméleti, ideológiai problémákat.

Kovács János

A munkatermelékenység mérésének és összehasonlításának problémái a szocialista országok mezőgazdaságában

A szocialista országok agrárgazdasági intézeteinek igazgatói évente megbeszélésre ülnek össze, hogy összehangolják kutatási munkáikat, s közös programokat dolgozzanak ki a legfontosabb kérdések megoldására. 1962-ben a Budapesten tartott konferencián elhatározták, hogy kidolgozzák a mezőgazdasági munkatermelékenység egységes elvek szerint történő mérésének és nemzetközi összehasonlíthatóságának elvi és módszertani alapjait. A feladat koordinálásával a német Mezőgazdasági Tudományos Akadémia neetzowi agrárgazdasági intézetét bízták meg. Ez az intézet munkaértekezletre hívta össze a szocialista országok agrárgazdasági intézeteinek a munkatermelékenység kérdésével foglalkozó szakembereit. Az értekezletet 1963. június 25—29. között tartották Neetzowban cseh, lengyel, magyar, német, román és szovjet küldöttek részvételével.

A vitaindító előadást *Wolfgang Gampe*, a vendéglátó intézet tudományos osztályvezetője tartotta.

Bevezetőjében elmondotta, hogy a legtöbb szocialista országban nagy érdeklődés nyilvánul meg a munkatermelékenység problémái iránt, a munkatermelékenység mérése azonban nem minden országban terjed ki az egész mezőgazdaságra. Lengyelországban és a Német Demokratikus Köztársaságban 100—100 állami gazdaságban és 40, illetőleg 140 termelőszövetkezetben folytatnak reprezentatív vizsgálatokat. A csehek az összes termelőszövetkezetben, a magyarok valamennyi állami gazdaságban, a románok az összes termelőszövetkezetben és gép- és traktorállomásokon, a Szovjetunióban pedig valamennyi mezőgazdasági üzemben mérik a munka termelékenységét.

A mérés módszerei azonban országonként eltérőek. Csehszlovákia és Románia a bruttó termelést, a Szovjetunió a bruttó forgalmat, Lengyelország a nettó termelést, az NDK a saját termelést, Magyarország a halmozott és halmozatlan termelési értéket szerepelteti a számlálóban az egész üzemre vonatkozó munkatermelékenység kiszámításának képletében, míg a nevezőben egyöntetűen az élők munkát veszik számításba, Magyarország, Románia

és a Szovjetunió munkaerőben, Csehszlovákia és Lengyelország dolgozóiban, a Német Demokratikus Köztársaság pedig munkaóránban kifejezve. A munkatermelékenység mérésére szolgáló képletek tartalmi különbözősége az egész üzemre vonatkozólag kizárja az egyes országok eredményeinek összehasonlíthatóságát.

Ezzel szemben az összehasonlítható üzemágak vonatkozásában minden ország a termék mennyiségi egységére (q-ra) jutó időmennyiséggel (órával) méri a munkatermelékenységet, kivéve a csehszlovákiai üzemeket, amelyekben munkaóra helyett munkaegységgel számolnak. Az ágazati összehasonlíthatóság céljából egy munkaegységet 6 munkaórával azonosítanak, s így a fontosabb ágazatokban országonként elért munkatermelékenységi színvonal összehasonlítható:

Munkatermelékenységi színvonal néhány szocialista országban 1960-ban

Ország	Szektor	Gabona	Olajos növény	Bur- gonya	Cukor- répa	Tej	Sertés- hús	Marhahús
		egy mázsányi mennyiségének előállításához felhasznált munkamennyiség órában						
Csehszlovákia	tsz	5,2	8,7	5,2	2,4	18,2	25,7	66,6
Lengyelország	á.g.	7,2	11,4	3,2	2,0	9,8	31,0	.
Magyarország	á.g.	5,9	.	5,5	2,9	11,5	.	.
NDK	á.g.	3,0	3,2	1,7	1,8	5,3	15,8	25,0
Szovjetunió	tsz	3,5	5,7	1,8	1,5	6,6	24,6	41,8
	szovhoz kolhoz	1,8 7,3	.	4,2 5,1	0,5 2,1	9,9 14,7	43,0 103,0	52,0 112,0

A munkatermelékenység színvonala az országok között csak akkor lesz összehasonlítható, ha számításuk egységes módszerrel történik és a használt fogalmak azonos tartalmúak. Az előadó az NDK-ban szerzett tapasztalatok alapján azt javasolta, hogy a munkatermelékenységet a használati érték és a munkaidő hányadosával, illetve ennek reciprokjával mérjük. A használati érték sem az egyes országok rögzített árain, sem pedig gabonaegységben számolva nem alkalmas nemzetközi összehasonlításra. Üzemági vizsgálat esetén nincs probléma, mert a termék természetes mennyiségi egysége az azonos vetítési alap. Főágazati (növénytermelési, állattartási) vagy üzemi vonatkozásban azonban a természetes mennyiségi egység alkalmazására nincs mód, az eltérő rendeltetésű használati értékek nem összegezhethők. Ennek az akadálynak az áthidalására az előadó normaidők használatát tartja a legcélszerűbbnek. Javasolta, hogy a munkaidő-ráfordítást csak az élőmunka-felhasználással számoljuk, de erre a célra sem a munkaegység, sem a munkabér nem alkalmasak. Legpontosabb időmérték a munkaóra.

A vitaindító előadás után *Herbert Winkelmann* a munkatermelékenység NDK-beli tervezési kérdéseivel foglalkozva ugyancsak a normaidők használata mellett foglalt állást. Tájékoztatta a résztvevőket, hogy a normaidők alapján való munkatermelékenység-mérést 1960 óta az állami iparban már használják. Itt a „legjobb munkaidőkkel” számolnak, és pedig 1962-től kezdve nem az addig használt „előlegezett, illetőleg normaidővel”, hanem a ténylegesen felhasznált legjobb munkaidővel. Ezt a számítást munkaidő- (és költség-) összesítési módszernek nevezik. A vele számított munkatermelékenységi indexek termelési indexből és a munkaidő-volumen indexből tevődnek össze.

Ez a módszer a korábban alkalmazott bruttó termelési módszerrel szemben lehetővé teszi a termelékenységre és az önköltségre ható különféle tényezők hatásának mélyebb elemzését, továbbá a termelékenység mutatószámainak felosztását az üzem legkisebb termelő egységeire.

I. A. *Altajszkij* és M. P. *Gorskov* a munkatermelékenységnek a Szovjetunió mezőgazdasági üzemeiben elért emelkedését ismertették.

A munkatermelékenység alakulása a Szovjetunió szovhozaiban és kolhozaiban 1940-1962-ben

Évek	Munkatermelékenységi index	
	kolhozokban	szovhozokban
1940	100	100
1950	99	91
1953	115	104
1960	185	156
1961	195	154
1962	199	155
1953	100	100
1960	162	149
1961	171	147
1962	173	149

Az évi munkatermelékenységet úgy számítják, hogy az egész üzem és az egyes üzemágak pénzben kifejezett bruttó termelését a mezőgazdaságban egész évben dolgozó munkásokhoz viszonyítják. A bruttó termelés pénzbeli értékelésére összehasonlító árakat alkalmaznak, éspedig a kolhozokban felvásárlási, a szovhozokban beadási árakat.

A munkások évi átlagos számát a szovhozokban úgy állapítják meg, hogy minden hónap átlagos munkáslétszámát összegezik és ezt 12-vel osztják. A szövetkezeti gazdaságokban a dolgozók évi átlagos számát azon kolhozparasztok száma határozza meg, akik a közös gazdaság munkájában minden hónap folyamán résztvettek, függetlenül a teljesített munkanapok számától. Ehhez még hozzászámítják az időszakos munkaidő-ráfordításokat, amelyek a betakarítási és egyéb munkáknál merülnek fel. A munkaidőt mind a szovhozokban, mind a kolhozokban munkanapban mérik, de sok üzemben munkaórával is számolnak. A kolhozokban 1959-ig a munkaidő-ráfordítás mérésére csak a munkaegységet használták, 1959 óta emellett már a munkanapot is.

A Szovjetunió szovhozaiban egy munkanapra jutó termékmennyiség indexei (1934 = 100)

Megnevezés	1940	1953	1960
Gabona (kukorica nélkül)...	214	203	348
Tej	125	151	163
Gyapjú	104	120	131
Növendékmарha súlygyarapodása	145	145	160
Sertések súlygyarapodása...	117	183	233

Frantisek Kubat beszámolójában arról tájékoztatta az értekezlet résztvevőit, hogy a munkatermelékenység kiszámítása és kimutatása Csehszlovákiában hosszú ideig alárendelt probléma volt. 1958 óta azonban már a termelőszövetkezetek rendszeresen kimutatják a munkatermelékenységet, s ezt egy egész éven át foglalkoztatott dolgozóra jutó bruttó termelés rögzített áron számított értékével fejezik ki. Az egy egész éven át foglalkoztatott dol-

gozóra jutó bruttó termelés mutatószámát egy munkaegységre is kimunkálják olyképpen, hogy a szövetkezeti parasztok, az időszakos munkaerők s a gép- és traktorállomások által teljesített munkaegységeket egy egész éven át foglalkoztatott tag évi teljesített munkaegységeinek átlagos számával osztják.

A társadalmi munka termelékenységét az önköltség segítségével fejezik ki. Jelenleg körülbelül 1200 termelőszövetkezet, az összesnek körülbelül 15 százaléka számít önköltséget. Tervezik, hogy 1965-től valamennyi termelőszövetkezet bekapcsolódik az önköltségszámításba. Ezzel lehetővé fog válni, hogy a társadalmi munkatermelékenység dinamikáját ne csak az egész üzemre nézve, hanem termelési áganként is, sőt egyes termékekre is ki tudják mutatni.

A magyar állami gazdaságok munkatermelékenységének méréséről és alakulásáról e sorok írója számolt be. Az állami gazdaságokban a munkatermelékenységet üzemi szinten az egy dolgozóra (munkások és műszakiak átlagos létszámára) jutó változatlan áron számított halmozatlan termelési értékkel mérjük. Reprezentatív gazdaságokban 1955 óta végzett vizsgálatok szerint mind üzemi szinten, mind pedig a főágazatokban és a segédüzemekben egyaránt emelkedett a munka termelékenysége.* Az állattartásban 1955-höz képest hat év alatt 121,7 százalékos, a segédüzemekben 96 százalékos, a növénytermelésben 67,3 százalékos a növekedés. Üzemi szinten 89,1 százalékkal emelkedett a munkatermelékenység színvonala. A magyar állami gazdaságokban a főtermék egységére jutó összes munkaóra-felhasználás a növénytermelésben a következő volt (óra/q):

Ágazat	1959	1960	1961	1962
Kenyérgabona	7,38	5,89	4,44	4,54
Takarmánygabona	7,03	5,55	4,09	3,72
Kukorica (szemes)	10,61	8,83	9,69	7,89
Síló kukorica.....		0,59	0,73	0,53
Burgonya	6,42	5,47	7,76	6,45
Cukorrépa	3,43	2,90	3,36	3,49
Hüvelyesek	17,37	14,90	18,80	21,93
Szálas takarmányok	0,75	0,66	0,56	0,53
Évelő pillangósok...	4,78	4,46	3,64	3,90
Alma	17,25	22,50	14,31	15,99
Szőlő		52,62	41,41	41,49

A főtermék egységére jutó munkaóra-felhasználást az állattartásban a következő táblázat mutatja.

Ágazat	Főtermék egysége	1959	1960	1961	1962
Tehénészet	100 liter tej	119	115	106	108
Borjúnevelés	1 q súlygyarapodás	43	41	36	36
Növendékmарha-tartás	1 q súlygyarapodás	76	73	64	63
Marhahíztlás	1 q súlygyarapodás	55	53	48	46
Sertésnevelés	1 q vál. malacsúly	82	72	66	65
Süldőnevelés	1 q súlygyarapodás	24	23	20	18
Sertéshíztlás	1 q súlygyarapodás	14	12	11	10
Juhászat	1 q gyapjúegyenérték	213	217	225	236
Tyúknevelés	1000 db tojás	60	51	37	28
Baromfi-nevelés	1 q élősúly	—	108	76	57

* Lásd részletesen a szerzőtől a Gazdálkodás 1963. október havi számában közzétett „A munkatermelékenység mérése és alakulása az állami gazdaságokban” című cikket.

A munkatermelékenység vizsgálatánál nem elégszünk meg csupán a termékek mennyiségének és a termékek előállítására fordított élőmunka felhasználásának az egymáshoz való viszonyításával. A termékegységre jutó élőmunka-ráfordítás mellett figyelembe vesszük az önköltség-mutatókat is, hogy az összes (élő- és holt-) munkaráfordítás alakulását megállapíthassuk.

Az elhangzott előadásokat élénk vita követte. Ennek során, bár sok kérdésben egyező volt a felfogás, több elméleti és módszertani kérdésben még eltértek a vélemények. A munkatermelékenység fogalmát illetően a résztvevők megegyeztek abban, hogy a nemzetközi összehasonlításhoz a használati érték mennyiségét egyelőre csak az élőmunkára vonatkoztatják. Nehezebb volt a megegyezés az alkalmazandó termelési volument illetően. Mind a beszámolókból, mind a vitából kitűnt, hogy az egyes országokban azonos fogalmak más tartalmat takarnak. Hosszas vita után, többségi álláspont alapján végülis a bruttó termelési érték alkalmazásában állapodtak meg.

A továbbiakban megegyezés jött létre abban is, hogy az egész üzem munkatermelékenységének méréséhez nemcsak a termelő munkások munkaidő-ráfordításait, hanem a műszaki és ügyviteli dolgozók munkaidő-felhasználásait is figyelembe veszik, a szociális és kulturális célokra felhasznált munkaidő-ráfordítást azonban nem. Az egyes mezőgazdasági termékek termelésében elért munkatermelékenység összehasonlításánál viszont csak a közvetlen munkaidő-ráfordításokkal számolnak.

Az ikertermékek esetében a munkaidő-ráfordítást olyan arányban osztják fel az egyes termékek között, amilyen arányban azok értéke az összermelés értékéből részesedik.

A vizsgálatot elsősorban azokra a termékekre kell kiterjeszteni, amelyeknek termelése csaknem minden országban egyformán nagyjelentőségű (éspedig: a búzára, a szemes kukoricára, a cukorrépára, a burgonyára, a szarvasmarhahúsrá, a sertéshúsrá, a tejre, a gyapjúra és a tojásra).

Az egész üzem munkatermelékenységét a következő módszerrel (az úgynevezett „időmódszer” segítségével) határozzák meg: Az egyes ágazatok bruttó termelését irányértékekkel kell megszorozni, hogy az egész üzem termelésének összefoglaló mutatóját megkapják. Itt tehát a termelés nem természetesen formában, hanem a normaráfordítás munkaóráiban van kifejezve. Az üzem egész mezőgazdasági termelésének ezt a normaráfordítását az élőmunka tényleges felhasználásával állítják szembe a szociális és kulturális ráfordítások nélkül. Az egész üzem munkatermelékenységi indexét tehát úgy számítják ki, hogy a munkaóraban kifejezett normaráfordítás százszorosát elosztják a munkaóraban mért felhasznált munkaidővel.

A kiszámított index azt mutatja, hogy az üzem használati értékének előállításához ténylegesen felhasznált munkaráfordítás mennyire tér el a normaráfordítástól.

A munkatermelékenység mérésére és összehasonlítására alkalmazandó módszer alapelvei tekintetében létrejött megegyezés alapján már 1964-ben országonként több mezőgazdasági üzemben összehasonlító vizsgálatokat folytatnak. Remény van rá, hogy 1965-ben minden ország számára alkalmazható teljes módszert sikerül kialakítani. Ezáltal az agrárgazdasági intézetek is hozzájárulnak a baráti szocialista országok további együttműködéséhez a mezőgazdaság területén.

Szederkényi Henrik

Ripp Géza: „Demokratikus szocializmus” és marxizmus

Kossuth Könyvkiadó. 1963. 426 l.

Ripp Géza tanulmánykötete a kapitalizmus és szocializmus ideológiai harcát mutatja be a tőkésországok munkásmozgalmában. A reformista és a velük szorosan összefüggő burzsoá nézeteket elemző tanulmányok közös fő kérdése: milyen elméleti, módszertani és politikai következtetések vonhatók le a tőkés rendszernek a XX. században bekövetkezett változásaiból, nevezetesen: hogyan fogható fel a mai kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet?

A szerző elsősorban azoknak a nézeteknek az elemzését és bírálatát adja, amelyek szerint a marxizmust a kapitalizmus új jelenségeire alkalmazni annyit jelent, mint a marxizmust az ún. demokratikus szocializmus ideológiájával helyettesíteni. A kétfrontos ideológiai harc jegyében egyszersmind fokozott figyelmet fordít az anti-marxizmus aktuális „baloldali” megnyilvánulásainak bírálatára is.

A hat tanulmányt tartalmazó kötet címadó első fejezete az egyik legjelentősebb reformista irányzat, a „demokratikus szocializmus” ideológiájának kialakulását és lényegét jellemzi. A második világháború utáni konjunktúra és az állammonopolista kapitalizmus térhódításának eredményeként a munkásmozgalmak reformista áramlata nyíltan szakított a marxizmussal. Kényszerű, „taktikai” engedelmények mellett a marxizmus lényegének elvetése új ideológiát tett szükségessé a nyugat-európai szociáldemokrata pártok számára. A tanulmány rámutat, hogy a reformizmus éppúgy nem adhatja fel a „harmadik út” illúzióját, tehát nem azonosulhat formálisan is a burzsoá ideológiával, mint ahogy nem is válhat képessé önálló „szocialista” ideológia megalkotására. A szocializmus reformista felfogásának tartalmatlanságát elsősorban az állammonopolista tendenciákra vonatkozó nézetek kapcsán érzékelteti. Ezek az államosítást jellegzetes módon már nem a kizsákmányolás megszüntetésének, hanem a tőkés rendszer hatékony működésének alárendelt kérdésekként kezelik. A termelőeszközök társadalmi tulajdonáról lemondva, az állammonopolista intézkedéseknek szocialista színezetet kölcsönözve kísérlik meg a két társadalmi rendszer különbségét eliminálni. A szocializmus gazdaságilag tartalmatlanná vált követelése ily módon kulturális-morális vonatkozásokra redukálódik.

A reformizmus elméleti és módszertani bírálatának lényegét összegezve alapítja meg a szerző, hogy mivel az állandóan fejlődő marxizmus megállapításai a társadalmi fejlődés törvényszerű fő irányát fejezik ki, ezért egy vele ellentétes ideológia legfeljebb a valóság egyes felszíni jelenségeiben találhat ideiglenes és részleges igazolást — egy ilyen ideológia nem juthat túl az empirizmuson.

A kötet második, legjelentősebb tanulmánya a reformizmus elméleti és módszertani bírálatát a munkásosztály helyzetének vizsgálata kapcsán konkretizálja. Ebben a fejezetben a tanulmány előző kiadásához képest új elem az utóbbi évek magyar és nemzetközi vitaanyagának feldolgozása, illetve az anti-marxizmus „baloldali” változatára is részletesen kiterjedő elemzés és bírálat. A szerző rámutat, hogy a kapitalizmus megdöntése helyett annak „megjavítását” hirdető reformizmus számára nemcsak a második világháború utáni konjunktúra jelentett előnyös hivatkozási alapot, hanem a marxista elmélet „baloldali” eltorzítása is.

Állást foglal azokban a vitás kérdésekben, amelyek egyrészt az elnyomorodás egyes folyamatainak megítélésével, másrészt e folyamatok elnevezésével kapcsolatosak. A munkaerő értéke és ára közötti viszony elvi kérdésében a szerző a marxista megállapítások alapján foglal állást: a munkabér nagyságát a munkaerő értéke határozza meg. A munkaerő-áru keresletének és kínálatának sajátos alakulása tartós eltérést eredményez a munkaerő értéke és ára között, ezt az eltérést nem lehet sem figyelmen kívül hagyni, sem abszolútizálni, illetve állandóan növekvőnek minősíteni.

A munkaerő értéke és ára közötti viszonyhoz kapcsolódó kérdés a szükségletkielégítés fokának rosszabbodása. A szerző rámutat, hogy ennek az elemnek

az abszolút vagy relatív elnyomorodáshoz történő besorolása specifikusan terminológiai kérdés. Ehhez viszont hozzátehetjük, hogy terminológiai kérdésekben a propaganda és az oktatás különösen érzékeny. A szerző az abszolút és relatív rosszabbodás szerinti kategorizálás helyett továbbra is az elnyomorodási folyamat három elemét találja helyesnek megkülönböztetni. A szükségletkiegészítés színvonalának rosszabbodását nézete szerint nem helyes sem az abszolút, sem a relatív rosszabbodás fogalmkörébe besorolni. Részletesen és meggyőzően érvel a szükségletkielégítés foka és az abszolút elnyomorodás különeműsége mellett, ugyanerről azonban nem győz meg a relatív rosszabbodás kapcsán. Mindössze annyit állapít meg, hogy a szükségleti színvonal tekintetében beállott rosszabbodás végbemeget a relatív rosszabbodástól is függetlenül. A folyamatok időbeli függetlensége azonban egyrészt nem zárja ki egyneműségüket: pl. az életszínvonal csökkenése is olyan részfolyamatok eredménye, amelyek egymástól függetlenül is végbemegetnek, másrészt a szükségletek kielégítettségi foka a szerző további fejtegetése szerint sem független a nemzeti jövedelemből való részesedés arányától. Ellenkezőleg: ha a munkások szükségletei munkájuk termelő erejének arányában növekednek, akkor a szükségletek kielégítettségi fokának csökkenése éppen a nemzeti jövedelem aránytalan elosztásával magyarázható.

Tanulmányának következő részében a szerző a munkásosztály harcának az elnyomorodással szemben kifejtendő hatását elemzi. A szakszervezeti harc lehetőségeit abszolutizáló reformista nézeteket bírálva egyszersmind rámutat egyes marxista közgazdászok idevágó megállapításainak tarthatatlan fatalizmusára is az abszolút elnyomorodás kérdésében.

Arra a kérdésre, hogy a kapitalizmus képes-e véget vetni a tömegek nyomorának, a szerző a legutóbbi évekre vonatkozó hivatalos amerikai statisztikai adatok felhasználásával válaszol. Behatóan, adatszerűen elemzi azokat a történelmi sajátosságokat, amelyek az amerikai munkásosztálynak a fejlett tőkésországok között is kiemelt helyet biztosítottak, azután a hivatalos adatok alapján vonja le következtetését: a dolgozók nagy tömegei a legfejlettebb és leggazdagabb tőkésországokban sem tudtak megszabadulni a munkanélküliségtől és a nélkülözéstől.

A munkaerő értékéről és áráról, illetve a szükségleti színvonalról és a reálbérekről szólva részletesen tárgyal olyan összefüggéseket, amelyeknek marxisták részéről való pontatlan vagy éppen elvileg hibás meghatározása komoly zavarforrást jelentett. Így a reformizmus elleni harc előfeltételeként a marxi érték- és értéktöbblet-elmélet alapján részletesen bírálja azokat a nézeteket, amelyek szerint korunkban a munkaerő értéke növekszik és ennek velejárójaként a munkaerő értéke és ára közötti szakadék egyre szélesedik. Ezeket a megállapításokat — mutat rá a szerző — a marxi elmélet és a termelékenység növekedésének gyakorlati tényei egyértelműen cáfolják.

A munkásosztály helyzetének vizsgálatából levonható következtetéseket összegezve Ripp Géza megállapítja, hogy a munkásosztály társadalmi helyzetének rosszabbodása mint az elnyomorodás fő kritériuma, folyamatosan előrehalad. Ez a fő következtetés terminológiai szempontból kifogásolható: a munkásosztály társadalmi helyzetének fogalmáról a szerző csak annyit mond, hogy az az általa tárgyalt problémáknál sokkal szélesebb kört foglal magában. Nem világítja meg, hogy a helyzet rosszabbodásáról szóló következtetés az általa kategorizált három fő folyamatnak melyikére terjed ki.

Másrészt, az abszolút rosszabbodás tekintetében elsősorban a gazdaságilag kevésbé fejlett országokat emeli ki, ahol megállapítása szerint a második világháború utáni időszakban a fizikai nyomor abszolúte fokozódott. Ez a megállapítás azonban, bár a következtetések sorában foglal helyet, előzetes tárgyalásra és bizonyításra nem támaszkodik, s a gyarmati rendszer széthullásának az abszolút elnyomorodással szemben kifejtett hatását figyelembe véve, feltehetően nem is támaszkodhat. Az abszolút elnyomorodás részleges, sőt olykor általános érvényesülése, illetve a nyomor fennmaradása a dolgozó tömegek egy részénél azonban a fejlett tőkésországok vonatkozásában is megállapítható.

A kötet harmadik tanulmányának tárgya az imperializmus lenini elméletének reformista bírálata. Ez a tanulmány Strachey: A birodalom vége című könyvét ismertelve mutatja be, hogyan kísérli meg a kapitalizmus és szocializmus közötti különbséget tagadó reformizmus a mai kapitalizmus és az imperializmus közötti kapcsolatot elködösíteni. Bemutatja, hogy az imperializmust tőke kivittel azonosítva, miként hamisítja és „cáfolja” meg Strachey a tőke kivitel szükségességéről és szerepéről szóló lenini megállapításokat, majd a tőke kivitel csökkenését

a „jövédalmi forradalommal” magyarázva hogyan következett ebből az imperializmus eltűnésére. A tanulmány rámutat, hogy a tőkekivétel csökkenéséből nem a viszonylagos tőkefelesleg csökkenésére, hanem lecsapolásának korlátozott, illetve elsősorban az állammonopolista kapitalizmus révén megváltozott lehetőségére kell következtenni. A tőkefelesleg csökkentésének, valamint a nemzetközi kapcsolatok befolyásolásának fontos formája a segélypolitika is, a segély azonban nem „érték-többletet termelő érték”, tehát fogalmilag nem lehet a tőkekivittel azonosítani. A szerző elemzi a továbbra is számottevő volumenű és jelentőségű tőkekivétel forma- és funkcióváltozásait, sokirányú és bonyolult szerepét az általános válság körülményei között. Strachey végkövetkeztetésével szemben az imperializmus világ-gazdasági rendszerét sem a brit, sem más gyarmati birodalom felbomlása nem szüntette meg.

A kötet negyedik tanulmányában „A demokrácia és a jelenkori kapitalizmus” címmel a szerző az imperializmus gazdasági alapjának és felépítményének összefüggéseit tárgyalja. Gazdaság és politika viszonyáról szólva jellemzi és bírálja a politikai tényezőket abszolutizáló reformizmus és az ökonomista felfogású dogmatizmus egyoldalúságát.

A demokráciáért és a szocializmusért vívott harc összekapcsolását mint a munkásmozgalom egyik legfontosabb elvi kérdését vizsgálva elemzi azt a minőségi változást, amely a demokratikus irányzatok térhódítása szempontjából a nemzetközi erőviszonyokban végbement. Érzékelteti a fejlett tőkésországok társadalmi viszonyaiban végbemenő változások bonyolult, ellentmondásos jellegét. Megvilágítja a marxizmus és reformizmus elvi ellentétét a szocialista átalakulás tartalmának és politikai formájának kérdésében.

Az álforradalmi frázisokat bírálva részletesen vizsgálja a szocialista munkásmozgalom és a nemzeti felszabadító mozgalmak kapcsolatát. Szemlélteti a gazdaságilag kevésbé fejlett országok nemzetközi kapcsolatainak és belső társadalmi viszonyainak rendkívüli változatosságát. Rámutat arra az összefüggésre, amely az imperialista „munkamegcsztás” és az elmaradott országok elégtelen fejlődése, illetve a „szegény” és „gazdag” országok közötti rés további tágulása között fennáll. Ismerteti a reformista pártok reagálását a nemzeti felszabadító mozgalmak előrehaladására, utal a reformizmus ideológiai befolyásának veszélyére az elmaradott országokban.

A tanulmány végül a koegzisztencia elvi kérdéseinek kifejtése alapján összefüggően bírálja a reformizmus és a szektarianizmus álláspontját, rámutat, hogy a koegzisztencia elvein a reformisták a fennálló helyzet konzerválását értik, a radikális frázisokkal operáló szektarianizmus viszont képtelen megérteni a szocializmusért folytatott harc feltételeiben bekövetkezett változásokat. Módszertanilag az utóbbi szemlélet az imperializmus gazdasági lényegét abszolútizálja és fatalista módon fogja fel.

A kötet ötödik tanulmánya a kapitalizmus általános válságának tükröződését vizsgálja a reformizmus ideológiájában. Elsősorban a kapitalizmus általános válságának a reformisták kezére játszó vulgáris felfogását jellemzi és bírálja. A reformista nézetekkel szemben hangsúlyozza, hogy a kapitalizmus általános válságának elmélyülése a fejlődés alapvető vonását képezi. A reformizmus állásfoglalása belső ellentmondást tartalmaz. Egyrészt általában tagadja az általános válságot, másrészt ha torzítva is, de tükrözi a kapitalizmus általános válságának összetevőit. Ez vonatkozik olyan konkrét kérdésekre, mint az állam gazdasági szerepének megítélése, a fejlett és elmaradott országok antagonizmusa, de különösen a szocialista világrendszer eredményeinek megítélése. A szerző megállapítja, hogy ez az ellentmondás mindinkább rányomja bélyegét a reformista ideológia fejlődésére, következésképpen a reformizmus egyre kevésbé lesz képes alapvető feladatát teljesíteni, a munkásmozgalom és a marxizmus szétválasztását megindokolni.

A kötet utolsó tanulmánya a „bőség társadalma” és a koegzisztencia ideológiai problémáival foglalkozik. A tanulmány Galbraith amerikai professzor, Kennedy gazdasági tanácsadójának könyvét bírálja. Bírálataiban elsősorban arra a kapcsolatra utal, amely a kapitalizmus általános válsága és a burzsoáziának a politikai gazdaságtan iránt megnövekedett érdeklődése között fennáll. Galbraith bírált művének célja az elmélet és a gazdaságpolitika egyfajta felülvizsgálatának kezdeményezése. Ripp Géza elsősorban Galbraith kiindulópontját, a „bőség társadalmáról” szóló fejtegetést cáfolja, majd az abból levont, Keynestől bizonyos mértékig eltérő gazdaságpolitikai következtetést bírálja, amely a megtermelt javak ésszerűbb felhasználásával kívánja növelni az Egyesült Államok esélyeit a Szov-

jetunióval folytatott versenyben. Rámutat Galbraith javaslatainak utopisztikus voltára és reakciós jellegére, mivel az erőforrások átcsoportosítását Galbraith elsősorban a dolgozók egyéni fogyasztásának csökkentésével kívánja megvalósítani.

Ripp Géza tanulmánykötete a szerző e témakörben kifejtett elméleti munkásságának eredményeit részben átdolgozva, részben új elemekkel bővítve adja közre. A tanulmánykötet mind a tájékoztatást, mind a vitás kérdésekben való állásfoglalás szempontjából hasznos hozzájárulás a kétfrontos ideológiai harc problémáinak tisztázásához. A tárgyalt kérdéseknek a szerző által adott kifejtése jelentős elméleti és módszertani segítséget nyújt a politikai gazdaságtan propagandája és oktatása számára.

A kötet tartalmi hatékonyságát tömörebb, rendezettebb kifejtés még fokozhatta volna, a közös témát tárgyaló tanulmányok egysége szerkezetileg nem tekinthető jól megoldottnak. A reformizmus általános elméleti és módszertani jegeinek ismertetése önálló tanulmányok mindegyikénél szükséges lehet, tanulmánykötet esetében azonban az ismétlés kiküszöbölhető.

Neményi Norbert

Molnár Ferenc: Gazdasági növekedés és válságok az Egyesült Államokban

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963, 288 l.

Nem véletlen, hogy a szerző azt a marxi idézetet választotta a könyv mottójául, amely szerint „...a tőkés mechanizmus tárgyilagos elemzésénél a kapitalizmus bizonyos, még külön rátapadó szégyenfoltjait nem szabad kibúvónak használni az elméleti nehézségek kiküszöbölésére”. Az amerikai nemzetgazdaság II. világháború utáni ciklusának elemzésekor, a válságmechanizmus mozgatórugóinak feltárásakor Molnár Ferenc következetesen betartja ezt az irányelvet, és épp az elméleti nehézségek megoldásának igénye az, ami ezt a könyvet a modern kapitalizmusról szóló hazai közgazdasági irodalom jelentős művévé teszi.

A szerző a könyv első három fejezetében az amerikai nemzetgazdaság újratermelési ciklusának három csomópontját ragadja meg, és sokoldalú tényelemzéssel tárja fel az állótőke újratermelése és a társadalmi felhalmozás, a társadalmi termelés és kereslet dinamikája, illetve szerkezete, valamint a fogyasztás és alakulását meghatározó tényezők közti összefüggéseket és kölcsönhatásokat. A IV. fejezet a II. világháború utáni válságok lefolyásáról ad áttekintést és ezek jellegét határozza meg, míg végül az V. fejezet „A ciklus formaváltozásának sajátosságai” címmel tulajdonképpen a szerző legfontosabb következtetéseit összegezi.

A könyv fejezeteinek sorrendje is tükrözi a szerző induktív kutatásainak menetét az újratermelési folyamat egyes csomópontjainak statisztikai-módszertani vizsgálatától kezdve egészen az állammonopolista kapitalizmus újratermelési ciklusát jellemző legfontosabb elvi következtetésig. A végső következtetésre már a könyv címe is utal azzal, hogy egybekapcsolja a gazdasági növekedés és a válságok kérdéseit, hiszen a kettő kölcsönhatásban áll egymással. A II. világháború utáni gazdasági válságok viszonylagos enyhességének végső oka ugyanis az volt, hogy az amerikai nemzetgazdaság strukturális változásainak keretében az állami monopolkapitalista viszonyok lehetővé tették az értéktöbblet egyre nagyobb hányadának elvonását specifikus rendeltetésétől, a termelő felhalmozástól és felhasználását improduktív célokra: a hadianyagkészletek felhalmozására, egyéb állami termékvásárlásokra és az állami fizetéseken alapuló személyi fogyasztásra. Az értéktöbblet egyre nagyobb hányadának improduktív célokra való felhasználása viszont csökkentette a termelés és a fogyasztás közti ellentmondás éleződését, de a gazdasági növekedés ütemét is. Ebből következik a könyv legfőbb mondanivalója, amely szerint *a válságok viszonylagos enyhességének ára végső soron a gazdasági növekedés lelassulása.*

Amíg azonban az olvasó eljut az amerikai nemzetgazdaság legfontosabb összefüggéseinek elemzéséig, vagyis az V. fejezetig, a statisztikai adatok, módszertani analízisek tömkelegén kell átrágnia magát, és nem biztos, hogy erre minden-

ki vállalkozik. Persze itt nemcsak egyszerűen a didaktikai szempontok elhanyagolásáról van szó, hanem egy olyan ismertelméleti kérdéstről, amely a könyv szerkesztését, felépítését alapvetően érinti. Nyilvánvaló — ezt mindenki tudja, aki tudományos kutatással foglalkozott — hogy az ilyen típusú kutatásban a tudományos hipotézisek kialakítását az induktív kutatási módszertan kialakítása követi. Vagyis a kutató a tényeket, a jelenségeket igyekszik a tudományos általánosításhoz szükséges rendszerbe foglalni, és tisztázni azokat a fogalmi és metrizálási problémákat, amelyek e munka közben felmerülnek. Az ilyen típusú tudományos kutatásoknál a feltárható összefüggéseket, kölcsönhatásokat, szabályszerűségeket és törvényszerűségeket főként az határozza meg, hogy az induktív kutatás során mennyiben teremtették meg az előfeltételeket a tudományos általánosításhoz. Ebből a szempontból Molnár Ferenc könyve a legsikerültebbek közé tartozik. Nem biztos azonban, hogy az induktív kutatás menetének szabatos leírása egyben az adott kérdéskomplexumnak a legcélszerűbb *kifejtése* is. Ebből a szempontból persze nem perdöntő a marxizmus klasszikusainak munkamódszere, amelyben a kutatás menetét inkább az indukció, a kifejtés menetét pedig a dedukció jellemzi. Meg lehet érteni a szerzőnek azt az igyekezetét is, hogy sok olyan korábbi cikk és könyv után, amely a statisztikai adatokat csak nagyrészt ismert vagy spekulatív úton kialakított tételek illusztrációjaként használta fel, arra törekedett, hogy könyve tükrözze ténykutatásainak és elvi következtetéseinek szoros egységét, kölcsönös feltételezettségét. Mégis önkéntelenül felvetődik a könyv elolvasása után az, hogy nem kellett volna-e a könyv V. fejezetét — ahol a szerző az amerikai nemzetgazdaság II. világháború utáni újratermelési és válságmechanizmusának összképét vázolja fel — a könyv elejére tenni bizonyos kiegészítésekkel, szerkezeti átalakításokkal, és ebből az összképből kifejteni az egyes komponensek problematikáját, beleértve a bizonyító statisztikai adatok teljes rendszerét. Ebben az esetben ugyanis Molnár Ferenc nemcsak a könyv olvasóinak helyzetét könnyítette volna meg, hanem lehetővé tette volna a *könyv elvi koncepciójának mar-kánsabb felvázolását*.

★

Molnár Ferenc könyvében az amerikai nemzetgazdaság újratermelési és válságmechanizmusa következő tényezőinek az elemzését tartom újszerűnek és fontosnak: 1. Fegyverzet- és hadianyagtermelés; 2. A szolgáltatások szerepe; 3. A magántőke-, az állami és a „fogyasztói” beruházások együttes mozgása; 4. A termelés és az állótőke-felhalmozás eltérő mozgása a II. világháború utáni válságokban; 5. A nem termelő szektorok szerepe a foglalkoztatottság és a személyi jövedelmek alakulásában; 6. Az állammonopolista piac jellege; 7. Az értéktöbblet felhasználási arányainak megváltozása az állami beavatkozás következtében és ennek hatása a gazdasági növekedésre. Ezek végső fokon az amerikai nemzetgazdaság újratermelési folyamatának olyan tényezői, amelyeket a klasszikus marxi újratermelési elméletben az egyszerűsítő feltevések kategóriájába szoktak sorolni, mert a kapitalizmus korábbi szakaszaiban nem léteztek, vagy elhanyagolhatók voltak. Az amerikai nemzetgazdaság konkrét újratermelési feltételeinek és viszonyainak elemzésekor azonban ezek a tényezők már nem hagyhatók figyelmen kívül, hiszen épp meglétük az oka nagyrészt annak, hogy a II. világháború után lényeges módosulások következtek be az újratermelési ciklusban.

A *fegyverzet- és hadianyag-termelésnek* az újratermelési folyamatra gyakorolt hatását a szerző sokoldalú tényelemzéssel közelíti meg. Ebben a megközelítésben az az újszerű, hogy a fegyverzettermelést a társadalmi újratermelési folyamat önálló, III. szektoraként kezeli. Ez az újszerű megközelítés sok, eddig kiaknázatlan általánosítási lehetőséget tár fel, amit a könyv még csak érzékeltet, a szerző újabb tanulmánya a Közgazdasági Szemle 1964. 2. számában már fel is vázolja.

Ami a *szolgáltatások szektorának* az amerikai újratermelési folyamatra gyakorolt hatását illeti, a szerző igen meggyőzően kimutatja a szolgáltatásoknak a végtermékkeresletben (statikus vizsgálat) és még inkább a végtermékkereslet növekedésében (dinamikus vizsgálat) játszott fontos szerepét. Ez a szerep a szolgáltatási szektornak azzal a jellegzetességével magyarázható, hogy a szolgáltatások kereslete a válságok alatt sem csökken, hanem bár lassúbb ütemben, de tovább emelkedik. Ugyanakkor a szolgáltatások az összes végtermékkeresletnek mintegy egyharmadát teszik ki, tehát egy *nagysúlyú legkevésbé konjunktúraérzékeny szektorát* képezik az amerikai nemzetgazdaságnak. 1947—1955 között a szolgáltatások az összes végtermékkereslet növekedésének mintegy egyharmadát, 1955—1961 között pedig annak csaknem kétharmadát tették ki. Mivel a végtermékkereslet nö-

vekedése az amerikai nemzetgazdaságban tehát egyre inkább a nem konjunktúra-érzékeny szolgáltatásokon alapszik, nyilvánvaló, hogy e szektor jelentősen mérsékli az újratermelési ciklus kilengéseit, és egyik oka a válságok enyhe lefolyásának.

Újszerű Molnár Ferenc könyvében, hogy kiemeli a *magántőke- és a „fogyasztói” beruházásoknak** az újratermelési folyamatra gyakorolt azt a közös hatását, hogy egyaránt növelik a nemzeti vagyont, és felhasználásuk, „megtérülésük” anyagi rendeltetésük miatt hasonló. A magántőke- és a fogyasztói felhalmozás tárgyát képező termékeket ugyanis egyaránt fokozatosan használják el, de egyszerre újítják fel, és ezért keresletük ingadozásai is hasonlóak. Ezzel szemben az állami beruházások politikai és gazdaságpolitikai döntések függvényei, és egészen más mozgástörvényeknek vannak alárendelve, mint a magántőke- és a fogyasztói beruházások változása. Ebből következik, hogy a társadalmi állóalapot felújítási ciklusát a mai amerikai nemzetgazdaságban e három beruházási szektor együttes mozgása szabja meg, de ezek időbeli fáziseltolódás esetén kiegyenlíthetik egymást. Ezt a folyamatot nevezi a szerző a *beruházások deszinkronizációjának*, aminek fennállását az amerikai nemzetgazdaságban sokoldalú tényelemzéssel mutatja ki. „A fenti adatok — írja a szerző — arra engednek következtetni, hogy az Egyesült Államokban a háború utáni időszakban — egyéb később tárgyalandó okokon kívül — jórészt azért nem bontakozott ki valóban mély túltermelési válság, mert a *magántőke-beruházások és a fogyasztói beruházások erős visszaesései egyetlen egyszer sem estek egybe, s emellett az állami beruházások, pontosabban az egyre jelentősebbé váló állami építkezések az egész időszakban komoly stabilizáló hatást gyakoroltak.*” (39. 1.)

Nagyon érdekesek a szerzőnek azok a fejtegetései, amelyek annak az új jelenségnek az okait törekszenek feltárni, hogy *miért folytatódott a válságok, a termelés csökkenésének időszakában is — bár csökkent ütemben — az állótőke-felhalmozás.* Az okot Molnár Ferenc az osztalékok és a visszatartott profit sajátos alakulásában, valamint a beruházások finanszírozásának változásában jelöli meg. Ami az előbbieket illeti, kimutatja, hogy a II. világháború után az amerikai részvénytársaságok a kifizetett osztalékok összegét egyetlen évben sem csökkentették, még a válságok éveiben sem, és emiatt a visszatartott profit erős ingadozásokat mutatott. Ez azonban nem járt együtt a magántőke-beruházások hasonló ingadozásával, mert a belső forrásokból és ezen belül az amortizációból fedezett beruházások váltak a beruházások finanszírozásának fő forrásává, és így a részvénytársaságok beruházási tevékenységét már kevésbé befolyásolta a hitelpiac alakulása és a visszatartott profit ingadozása. Az állótőke-felhalmozás folytatása a válságok, a termelés-csökkenés időszakában viszont fokozta a kapacitás-kihasználás és a piac felvevőképesége közti ellentmondást. A részvénytársaságok gazdasági megerősödése azonban — amelynek alapját a II. világháború és a koreai háború alatt szerzett hatalmas extraprofit képezte — lehetővé tette, hogy elviseljék az egyre növekvő kihasználatlan termelőkapacitások holt terhét.

A *foglalkoztatottság és a bérjövödelmek szerkezetében* bekövetkezett változások elemzésével a szerző kimutatja, hogy a II. világháború óta az amerikai nemzetgazdaságban a *termelés és a beruházások adott csökkenése esetén az elkölthető* (adók levonása után megmaradó) *jövedelem kevésbé csökken, mint a két világháború közötti időszakban.* Ennek egyik oka az, hogy 1956 óta megkezdődött a termelő szektorokban foglalkoztatottak létszámának abszolút csökkenése, mivel az élők munkája nemzetgazdasági termelékenységének (az egy termelőre jutó nemzeti terméknek) a növekedése meghaladta a nettó nemzeti termék volumenének növekedési ütemét, és emiatt túlsúlyba kerültek a kevésbé konjunktúraérzékeny szolgáltatási és egyéb szektorok.

A másik ok — amit a szerző adatokkal sokoldalúan bizonyít —, hogy a kevésbé konjunktúraérzékeny nem termelő szektorokban gazdasági visszaesések idején a bérösszeg is kevésbé csökken, s ez az elkölthető jövedelmeknek is a korábbinál kisebb csökkenését eredményezi. Emiatt nehezebben bontakozik ki a *válság szokásos mechanizmusa* is, amelyet — mint ismeretes — az jellemez, hogy a kezdődő válság mélyíti a maga alapját. Ez korábban úgy ment végbe, hogy miután a termelés túlhaladta a fizetőképes keresletet, csökkenni kezdtek a beruházások, ami növelte a munkanélküliséget és kiváltotta a személyes fogyasztás hanyatlását. Ez a folyamat a II. osztályból tovább gyűrűzött az I. osztályba és vi-

* „Fogyasztói beruházásoknak” nevezi Molnár Ferenc a tartós fogyasztási cikkek és a lakások vásárlását.

szont, mindaddig, amíg a fölös készletek felszámolása és a termelés csökkenése révén ellenkező aránytalanság nem alakult ki a termelés és a fizetőképes fogyasztás között, megteremtve a válságból való kilábolás alapját. A foglalkoztatottság és a bérjövödelmek szerkezetében bekövetkezett változások — bizonyítja a szerző — épp azért tekinthetők a legfontosabb változásnak az amerikai nemzetgazdaság újratermelési feltételeiben és mechanizmusában, mert *ez gátolta meg a válság szokásos mechanizmusának érvényesülését, az ismert kumulatív folyamat útján való elmélyülését. Egyben ez a legfőbb közvetlen oka a II. világháború utáni válságok enyhességének is.*

Az állammonopolista piac jelentőségét az amerikai nemzetgazdaságban mutatja az a szerep, amelyet az állami kereslet növekedése játszott a nettó nemzeti termék növekedésében. A szerző kimutatja, hogy 1947—1955 között a nemzeti termék növekedésének több mint 40 százaléka, 1955—1961 között pedig csaknem kétharmada alapult az állami kereslet növekedésén. Mindez szemlélteti, hogy a tőkés nemzetgazdaság fejlődését — még a magánvállalkozás tipikus hazájában, az Egyesült Államokban is — csak az állammonopolista kapitalizmus kifejlődése, vagyis az állam növekvő gazdasági beavatkozása, a nemzeti jövedelem fokozódó költségvetési koncentrációja és az állammonopolista piac állandó bővítése biztosítja.

A legújszerűbb Molnár Ferenc könyvében az az elemzés, amely kimutatja az értéktöbblet felhasználási arányainak megváltozását az amerikai nemzetgazdaságban és ennek hatását a gazdasági növekedésre. A kollektív ösztökés — az állam — ugyanis az értéktöbblet költségvetési újrafelosztása útján olyan felhasználási arányokat alakít ki, amelyek eredményeként az értéktöbblet egyre kisebb hányadát fordítják belföldön az állandó tőke növelésére (ez a hányad például 1929-ben 14,5, 1961-ben pedig már csak 7,6 százalékot tett ki). A fennmaradó túlnyomó hányadot — a tőke kivétel állandó tőke vásárlására fordított részének kivételével — improduktív célokra: a hadianyagkészletek felhalmozására, egyéb állami termékvásárlásokra és beruházásokra, az állami fizetéseken alapuló személyi fogyasztásra, a tőkések és más improduktív rétegek személyi fogyasztására használják el. A döntő ebben a folyamatban — amit a szerző élesen hangsúlyoz —, hogy *a személyes fogyasztás egyre nagyobb hányadát értéktöbbletből fedezik. Ez lehetővé teszi a személyes fogyasztásnak a változó tőkénél és a tőkések személyes fogyasztásánál gyorsabb növekedését és ezáltal a termelés és a fogyasztás közötti ellentmondás éleződésének mérséklését.* Ily módon a termelés és a fogyasztás ellentétének új mozgásformája jön létre, amely egyik oldalon a válságok enyhességét, a másik oldalon a gazdasági növekedés lelassulását eredményezi. Ez a fő elvi következtetés a mai amerikai nemzetgazdaság újratermelési és válságmechanizmusának új szemléletmódját jelenti és együtt jár néhány közkeletű sablon elvetésével. Ezek között a legfontosabb az állami monopolkapitalizmus funkciójának és jellegének értelmezése.

Korábban szokásos volt a monopoltőke államának a gazdaságba való beavatkozását csak úgy ábrázolni, hogy annak lényege a nem monopolista burzsoázia profitja és a dolgozó rétegek személyi jövedelme egy részének átszivattyúzása a monopóliumok páncélszekrényeibe. A szerző meggyőzően bebizonyítja, hogy az állammonopolista kapitalizmusnak nem ez az átszivattyúzás a lényege, hanem az, hogy még a monopoltőkénél is le kell mondania profitja egy részéről, hogy a megmaradó hányad zavartalan realizálása társadalmi méretekben biztosítható legyen. A monopoltőke tehát kénytelen kompromisszumot kötni nemcsak ebben a kérdésben, hanem a foglalkoztatottság kérdésében is, mert a forradalom elodázása, a kapitalizmus fenntartása végett foglalkoztatást, megélhetést kell biztosítani azoknak a munkaerőknek, akiket a gyors technikai fejlődés és a termelés lassú növekedése miatt a termelő szektorokban nem lehet foglalkoztatni. „A monopoltőke elviseli — írja a szerző —, hogy a megtermelt értéktöbblet egyre csökkenő hányadát kapja meg, mert egyrészt ez az ára a kapitalizmus fennmaradásának, vagyis annak, hogy egyáltalán legyen profit, másrészt a termelékenység gyors növekedésének és a termelő munkások fokozódó kizsákmányolásának viszonyai között ez nem zárja ki a profit tömegének, sőt rátájának bizonyos mértékű emelkedését. De mindenképpen a felhalmozás viszonylagos, sőt bizonyos körülmények között abszolút csökkenését, s ezáltal a gazdasági fejlődés lelassulását eredményezi.” (161. l.) S épp ebben van az állammonopolista kapitalizmus funkciójának új szemlélete, koncepciója.

Felvethető az a kérdés, hogy azok a szabályszerűségek és törvényszerűségek, amelyeket Molnár Ferenc a mai amerikai nemzetgazdasággal kapcsolatban levont, mennyire érvényesek a többi fejlett tőkésországra, ahol a tények egyelőre más összefüggések meglétét mutatják. Megalapozottnak tűnik az a vélemény, hogy a tőkés világ vezető országának újratermelési és válságmechanizmusát jellemző és Molnár Ferenc által kifejtett törvényszerűségek időbeli eltolódással a többi fejlett tőkésországban is — mutatis mutandis — felszínre törnek, s ily módon az amerikai nemzetgazdaság a „jövő képét” mutatja a többi fejlett tőkésország számára. Ezt a nézetet a II. világháború ellentétes hatása, a világpiaci helyzetben fennálló különbségek, a tudományos-technikai forradalom kibontakozásának fázis-különbségei stb. indokolják. Ezek persze egyelőre csak hipotézisek, de bekövetkezésük realitását mégsem lehet kizártnak tekinteni.

Molnár Ferenc könyvét tehát, függetlenül attól, hogy ezek a fejlemények bekövetkeznek-e vagy sem, már most sem lehet csupán egy igényes, elvi következtetéseket is tartalmazó monográfiának tekinteni, amit könyvének felépítése és szerkezete sugall, hanem olyan sikeres elméleti kutatásnak, amely egzakt módon feltárta az amerikai nemzetgazdaság újratermelési folyamatának fő összefüggéseit és törvényszerűségeit. Ha viszont később bebizonyosodna, hogy az amerikai nemzetgazdaság valóban „a jövő képét” tárja a többi fejlett tőkésország elé, akkor e könyv jelentősége messze túlnő az eredeti vállalkozás keretein, és az idő nemhogy csökkentené, hanem még tovább növeli tudományos értékét és jelentőségét.

D. Szabó József

Sípos Aladár: Az új agrárválság sajátosságai az Egyesült Államokban

Kossuth Könyvkiadó 1963. 255 l.

A hazai közgazdaságtudomány izmosodását mutatja, hogy az elmúlt időszakban több munka látott napvilágot a modern kapitalizmus közgazdasági kérdéseiről. Ennek a folyamatnak része Sípos Aladár könyvének megjelenése is. A kérdés feldolgozása hézagpótló, mert a modern tőkés mezőgazdaság jelenségeinek átfogóbb vizsgálata eddig kiesett a közgazdasági kutatás látóköréből.

A könyv azért értékes munka, mert egyrészt összekapcsolja a tőkés gazdaság fejlődésének általános folyamatait a mai tőkés mezőgazdaság sajátosságainak elemzésével. A szerző marxista—leninista magyarázatot ad az új jelenségek nagy részére. Szembeszáll azokkal a felfogásokkal, amelyek szemet hunynak a tőkés mezőgazdaság új jelenségei felett és azokkal is, amelyek túlértékelik őket. Másrészt érdeme a könyvnek az is, hogy megállapításait sokoldalúan támasztja alá az amerikai mezőgazdaság eredeti statisztikai anyagaival.

A könyv hét fejezetet foglal magába. Az I. fejezet a túltermelési válságok sajátosságait tárgyalja a tőkés mezőgazdaságban. A közgazdasági irodalomban e kérdésben folyó vitát ismertette az agrárválságoknak két formáját: a mezőgazdaságra átterjedő periodikus túltermelési válságokat és a hosszan tartó agrárválságokat különbözteti meg.

A mezőgazdasági *periodikus túltermelési válságok* lehetnek *másodlagosak*, ilyenkor a mezőgazdaságban az ipari túltermelésből eredően *relatív* túltermelés keletkezik. Lehetnek *aktív* formában érvényesülők, vagyis a mezőgazdasági termelési ciklusból eredők. Az előbbieknél oka, hogy a kapitalizmus rendkívüli mértékben kifejleszti az ipar és a mezőgazdaság közötti munkamegosztást, valamint a mezőgazdaságon belüli munkamegosztást. Az utóbbiak akkor jelentkeznek, amikor a tőkés mezőgazdaság a kézi munkán alapuló termelés szakaszából állép a gépi nagyipari termelés szakaszába. Ilyenkor a válság a mezőgazdasági ciklus „önmozgásának” a következménye.

A periodikus túltermelési válságok egyik sajátosságának azt tartja a szerző, hogy a mezőgazdaságban a válság feltételei lassabban érlelődnek meg. Ez részben abból adódik, hogy a mezőgazdasági termelés növekedése a termelési ciklus fel-lendülési szakaszában rendszerint lassúbb, mint a mezőgazdasági termékek keres-

letének a növekedése. A másik sajátosság az, hogy a válság főként a mezőgazdasági termékek árainak esésében és kevésbé a mezőgazdasági termelés csökkenésében nyilvánul meg. A mezőgazdasági periodikus túltermelési válságoknak ezek a sajátosságai természeti tényezőkkel, a hosszú termelési periódussal és a tőke lassúbb megtérülésével, valamint gazdasági tényezőkkel, a magas mezőgazdasági fix költségekkel függenek össze. A szerző figyelemre méltó elemzését adja annak is, hogy az ipari túltermelés elsősorban a nyersanyagok keresletét csökkenti, az élelmi-szerkereslet pedig csak később csökken.

E fejtegetések során helyes lett volna, ha a szerző számszerűen is ábrázolja a mezőgazdasági válságoknak azt a sajátosságát, hogy elsősorban az árak csökkennek, a termelés pedig nem vagy ennél kisebb mértékben csökken. Ki lehetett volna térni arra is, hogy az agrárválságban a földjáradék nemcsak a bérleti rendszer, hanem saját művelés esetén is a termelés növelésére ösztönöz, tudniillik ez növeli a jobb földeken keletkezett különbözeti földjáradékot. A szerző a mezőgazdaság kapitalizmusbeli elmaradását az itt létező kétfajta monopóliummal, valamint a mezőgazdasági termelést szolgáló tudományágak (például biológiai tudományok) későbbi fejlődésével indokolja. Ez nagyrészt helyes is. Arra azonban nem kapunk választ, hogy ezek a tényezők jelenleg is többé-kevésbé megtalálhatók, a mezőgazdasági tőke szerves összetétele mégis rendkívül gyorsan nő.

Az *elhúzódó agrárválság* kialakulásának több feltételét említi a szerző. Az egyik az, hogy általános túltermelési válság bontakozik ki a nemzetgazdaságban, a másik az, hogy a termelőerők fejlődése következtében a mezőgazdasági termékek értékében forradalmi változás következik be. Csökken a mezőgazdasági termékek piaci értéke, ami a termelők széles körét érinti. A mezőgazdaság az új értékviszonyokhoz nehezen és hosszú idő múlva tud alkalmazkodni. Ilyen elhúzódó agrárválság bontakozott ki az Egyesült Államokban 1948-ban. A mezőgazdaságban az új értékviszonyokhoz való alkalmazkodást a tekintélyes fix költségek gátolják, mégpedig a földjáradék, a kamat és a földadó. Az agrárválság elhúzódásának oka az is, hogy az államkapitalizmus különböző formái a mezőgazdaságban általában kevésbé hatékonyak. *Az állami beavatkozás mostani eszközei nem csökkentik a túltermelést, inkább hosszán tartóvá teszik azt.*

Az elhúzódó agrárválság okainak elemzésekor azonban még néhány kérdésre választ kellett volna adni. Miért van a periodikus mezőgazdasági válságoknak az a sajátossága, hogy főként az árak csökkennek, viszont az elhúzódó agrárválságokban az árak nehezen követik az új és alacsonyabb piaci értéket? A fix költségeknek mennyiben más a szerepe a mezőgazdaságra áttérjedő periodikus túltermelési válságok kialakulásában, mint az elhúzódó agrárválságokban? Ha a mezőgazdaságban a saját földön való gazdálkodás van túlsúlyban, valóban igaz-e, hogy a mezőgazdaság fix költségei magasabbak, mint az ipari fix költségek? Ilyen gazdasági viszonyok között ugyanis csak különbözeti járadékról beszélhetünk, amelynek viszont az a hatása, hogy a mezőgazdasági termékek áresését a jobb földeken gazdálkodók könnyebben el tudják viselni és ezeken a földeken a termelést hatékonyabban tudják növelni, és kompenzálni az árcsökkenésből eredő jövedelemkiesést. Az is vitatható, hogy az elhúzódó agrárválságban „automatikusan csökken a profit, de nem csökken a földjáradék”. (27. l.) Az elhúzódó agrárválság időtartama általában mindig hosszabb, mint a bérletek időtartama, s így az elhúzódó agrárválságban az egymást követő bérleti időszakokban a földjáradék is csökkenhet. Egyébként nem lehet megmagyarázni, hogy a mezőgazdasági tőkéseknek miért kell elviselni olyan veszteségeket is, amelyek az iparban nem fordulnak elő, tudniillik a profitnak az elhúzódó agrárválságból, valamint a földjáradék nagyságának változatlanóságából eredő csökkenését.

Újszerű és nézetem szerint helytálló a szerzőnek az a megállapítása, hogy az agrárválság elhúzódásában az Egyesült Államokban az abszolút földjáradék szerepét nem kell túlbecsülni. Azokban az országokban, ahol a saját földön való gazdálkodás van túlsúlyban, az abszolút földjáradék léte is vitatható, növekedéséről beszélni pedig elméleti képtelenség. Az Egyesült Államokban 1954-ben a bérbe adott földterület 35 százaléka, a pénzért fizető földterülete pedig 3,2 százaléka volt az összes földterületnek. A pénzért fizető bérlők nagy részét sem lehet tőkés bérlőnek tekinteni. Ha a földtulajdonos és a földhasználó személye nem válik el, akkor a föld magántulajdonának monopóliuma korlátozottan érvényesül. Ennek következtében nem képes kikényszeríteni olyan árviszonyokat, amelyek az abszolút földjáradékot is magukba foglalják. A szerző megkísérelhette volna — noha a feladat bonyolultságával tisztában vagyunk — annak a kimutatását, hogy a bér-

leti rendszer súlyának csökkenése egyrészt milyen hatással van a földjáradék-nagyság alakulására, másrészt a mezőgazdasági termékek árának alakulására.

A II. fejezet a második világháború hatásával foglalkozik az Egyesült Államok mezőgazdaságára. Fontosabb megállapításai a következőkben foglalhatók össze: az Egyesült Államokban a két világháború közötti elhúzódó agrárválságból a kilábalás részben az úgynevezett nem ciklikus jellegű tényezők hatására történt. Ilyen tényező volt egyebek között a belső és külső hadi szükségletre való termelés, a mezőgazdasági termelésnek magas állami árakkal való ösztönzése. A második világháború időszakában előrehaladt a mezőgazdaság gépi nagyüzemi termelésre való átállása is. Ezt egyrészt a magas árak, másrészt a munkaerő viszonylagos elégtelensége serkentette. Újszerű az a megállapítás, hogy *a mezőgazdasági termelés nagyarányú fellendülése időszakában gyorsabban csökkent a farmgazdaságok száma, mint a két világháború közötti agrárválság időszakában.* A második világháború alatt az Egyesült Államokban 237 000 kis- és középfarmot számoltak fel. A termelőerők ellentmondásos fejlődésére utal az, hogy a földterület nagy részét a háborús fellendülés időszakában sem használták ki. A földterület kihasználatlansága különösen a nagygazdaságokban volt szembetűnő. A legnagyobb farmok kategóriájában 1945-ben a földterületnek mintegy 13 százalékát művelték meg. Megjegyezzük, hogy a szerző által használt mutató, amellyel a tőke szerves összetételét fejezi ki a mezőgazdaságban — a területegységre jutó gépek értéke — csak közvetve és pontatlanul fejezi ki azt, mivel az árváltozások hatása nincs kiszűrve és a c többi eleme figyelmen kívül van hagyva.

A III. fejezet az agrárválság kirobbanásának okaival foglalkozik a második világháború után. A harmadik hosszán tartó agrárválság 1948-ban vette kezdetét az Egyesült Államokban. Az agrárválság kibontakozását a készletek duplájára növekedése és a mezőgazdasági árak csökkenése mutatta. A termelés és a fogyasztás közötti ellentét kiéleződését a szerző az élelmiszerek iránti fizetőképes kereslet stagnálásával magyarázza, mivel a háború után a megtakarított jövedelmek jelentős részét a tartós fogyasztási cikkek vásárlására fordították. Kedvezőtlenül alakult a külkereskedelmi értékesítés is, részben a nyugat-európai tőkésországok dollárhiánya, részben saját mezőgazdasági termelésük fejlesztése miatt.

Az agrárválság elmélyülésével a könyv IV. fejezete foglalkozik. A szerző ebben a fejezetben lényegében a technikai fejlődésnek és a munkatermelékenység növekedésének a hatását tárgyalja. A munka termelékenységének tekintélyes emelkedését mutatja, hogy 1959-ben egy mezőgazdasági termelő 23 nem mezőgazdasági dolgozó élelmiszer-szükségletét termelte meg. 1940-ben ez a szám 11 volt. Az 1 munkaóra jutó termelési érték 1960-ban 108 százalékkal volt nagyobb, mint 1947—1949-ben. A mezőgazdasági technika gyors növekedését a szerző a második világháborúval összefüggő konjunkturával, a munkaerő viszonylagos elégtelenségével, a tudományos kutatómunka állami költségvetésből való nagyarányú finanszírozásával, a föld koncentrációjának növekedésével magyarázza. Végül a legfontosabbnak a technikai fejlődésben az agrárválságban kialakult alacsony árakat tekinti, amelyek kiélezték a konkurrenciát.

A technikai fejlődés tanulmányozása alapján vonja le a szerző azt a fontos következtetést, hogy *az Egyesült Államokban a nagyfarmokon lényegében megtörtént az átmenet a kézi munkáról a gépi nagyüzemi termelésre.* A technika fejlődése a mezőgazdaságban azonban rendkívül ellentmondásos folyamat volt. Az önköltségcsökkentés következtében a kis- és középfarmok nagy száma szorult ki a termelésből, a mezőgazdasági specializáció monokultúrás irányba fejlődött, végül a termelési folyamatok gépesítésétől lemaradtak a talajjavító és talajvédő, a biológiai tudományok eredményeit felhasználó eljárások.

Az állami monopolkapitalizmus hatása az agrárválságra című V. fejezet alkotja a könyv legtartalmasabb és legszínvonalasabb részét. A szerző sorra veszi azokat az eszközöket, amelyekkel az állami monopolkapitalizmus az agrártultermelést csökkenteni kívánja. Leszögezi azt, hogy az állami beavatkozás meghatározott sajátosságot ad a jelenlegi agrárválságnak, de korántsem szünteti meg azt. A monopolizált állam intervenciójának következő formáit tárgyalja: a termelés korlátozása, az ártámogatás, s a fokozódó expanzió a mezőgazdasági termékek külső piacán.

A *termelés korlátozásával* azt a célt kívánják elérni, hogy a kereslet és a kínálat feszültségét a kínálat oldaláról csökkentsék. Ez a kísérlet azonban meddőnek bizonyult, mivel a művelés alatt maradt területeken fejlettebb termelési módszereket alkalmaznak, a vetésterület-korlátozás alá nem eső növényféléket

termelnek, valamint a művelésből a gyengébb minőségű földeket vonják ki, a jobb minőségű földeken pedig növelik a termelést. A termelés tehát nő, ugyanakkor a termeléskorlátozást célzó programot a dolgozók növekvő adóbefizetéseiből valósítják meg, ami akadályozza a fizetőképes kereslet növekedését.

A monopolizált állam *ártámogatási rendszerének* az a célja, hogy egyrészt megakadályozza a farmerek jövedelmének nagyarányú csökkenését, nehogy az kihatson a nemzetgazdaság egészére, másrészt, hogy biztosítsa a monopóliumok számára a mezőgazdasági termékek magas fogyasztói árának fenntartását. Az ártámogatás csupán részleges eredményt hozott: akadályozta az árak nagyobb arányú esését. Az ártámogatási rendszer sem változtatja azonban meg a mezőgazdasági újratermelés ciklikus jellegét. Hiszen egyrészt a viszonylag magasan tartott ár serkenti a termelés növelését, amely termékekre viszont nem vonatkozik az ártámogatás, az alacsony árak hatását szintén a termelés növelésével igyekeznek kompenzálni. Másrészt az ártámogatásra kiadott milliárdok megint csak kedvezőtlenül hatnak a dolgozó lakosság vásárlóerejére.

E fejezetben foglalkozik a szerző a polgári közgazdaságtan agrárválság-konceptiójával, amely szerint az agrárválság a mezőgazdasági termelés és fogyasztás kisebb rugalmasságának következménye. Helyesen mutat rá arra, hogy az agrárválság okait mélyebb és lényegesebb tényezőkben kell keresni. Ugyancsak itt foglalkozik a csökkenő földhozadék „törvényének” és a kínálat rugalmasságának összefüggésével. Úgy vélem, túlzás az a megállapítás, hogy a mezőgazdaságban „törvényszerű, hogy a tőkeárfordításoknál nagyobb mértékben növekszik a termelés és a jövedelem”. Itt az tévesztheti meg a szerzőt, hogy hosszabb időszakban veti össze a ráfordításokat (amelyeket vitathatóan a tőkeértékkel reprezentál), ahelyett, hogy egy rövidebb időszakban vizsgálná a pótlólagos ráfordítások hozadékát.

A VI. és VII. fejezet a mezőgazdaság monopolizálásának hatását az agrárválságra, valamint az agrárválság néhány közgazdasági következményét elemzi. A mezőgazdaság monopolista fejlődésének az a sajátossága, hogy nem „belülről” indul meg, hanem a fináncsőke „kívülről” karolja át a mezőgazdaságot. A monopóliumok a mezőgazdaságban kezdetben nem a termelésben, hanem a termékek forgalmában és feldolgozásában keletkeznek. Napjainkban már a termelés monopolizálásának is kialakulnak bizonyos formái: az „értékesítési társaságok”, valamint a „vertikális integráció”. A vertikális integráció lényegéről és szerepéről a munkában sok új megállapítást találunk. A vertikális integráció a gyors technikai fejlődésnek a következménye. Egyben olyan gazdasági forma, amely a mezőgazdaságban biztosítja a gyárszerű termelés elterjedését, a mezőgazdaság hitel-ellátását. A kereskedelmi és élelmiszeripari monopóliumok alacsonyan tartják a felvásárlási árat és magasan a fogyasztói árakat. A lakosság fizetőképes keresletének nem megfelelő növekedése hozzájárul az agrárválság elhúzódásához. A farmerek részesedése az élelmiszerekre fordított kiadások egy dollárjából. 1945-ben 53, 1961-ben 38 cent volt. A farmerek részesedése csökkenésének elemzésénél ki kellett volna mutatni azonban azt is, hogy ez mennyiben kapcsolatos a nyers élelmiszerek fogyasztásának csökkenésével és az ipari feldolgozó tevékenység növekedésével.

Az agrárválság következtében 1954—1959 között a kis- és középfarmok száma 1 millióval csökkent. A kisgazdaságok a mezőgazdasági termelésnek 15 százalékát szolgáltatják. Tehát a jelenlegi agrárválság elhúzódásában szerepük nem jelentős. Az agrárválság a bérleti rendszer csökkenését, valamint a résztulajdonosi rendszer növekedését eredményezte. A technikai fejlődést ösztönző agrárválság mezőgazdasági bér munkások számának csökkenésével járt az Egyesült Államokban.

Összegezve: a Kossuth Könyvkiadó hasznos szolgálatot tett a könyv kiadásával a politikai gazdaságtan oktatóinak és a modern kapitalizmus kérdései iránt érdeklődő közgazdászoknak. A könyv felhasználását megkönnyíti logikus és áttekinthető szerkezeti felépítése. A könyvet olvasónak talán két területen támad hiányérzete: az egyik az, hogy a rendkívül nagy és jól összeválogatott statisztikai anyag az elméleti általánosítás magasabb fokát indokolta volna, a másik, hogy a jelenkori tőkés újratermelés egésze sajátosságainak — mint amilyenek a nemzetgazdaság szerkezeti változásai, a gazdasági intézményekben és mechanizmusban bekövetkezett változások — hatását a tőkés mezőgazdaságra bővebben lehetett volna tárgyalni.

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

Az iparvállalatok és irányító szerveik munkájában egyre nagyobb súllyal szerepelnek olyan széles körű közgazdasági elemzések, amelyek nagyszámú statisztikai adatigénnyel járnak. A statisztikai adatigény növekedése szükségessé teszi a reprezentatív módszerek széles körű alkalmazását az iparvállalatoknál is és a közép-irányító, valamint felsőszintű irányító szerveknél. A reprezentatív statisztikai módszerek széles körű alkalmazását indokoltá teszi az összeírás gyorsasága és viszonylag olcsóbb volta is.

Reprezentatív felvételeket az iparvállalatok statisztikai munkájában eddig kevésbé alkalmaztak, ezért a Központi Statisztikai Hivatal és a Magyar Közgazdasági Társaság Statisztikai Szakosztálya

pályázatot hirdet

„A reprezentatív felvételek alkalmazása és hasznosítása az iparstatisztikában” címmel.

A pályázaton – egyénileg vagy csoportosan – bárki részt vehet, a pályaművek jellegűek, terjedelmük lehetőleg 20–60 normál oldal legyen.

A pályázatok tartalma:

a) Reprezentatív mintavételek alkalmazásának területei az iparvállalatoknál.

Célszerű konkrét példán kidolgozva rámutatni arra, hogy az iparvállalatok belső termelési, munkaügyi statisztikai munkájuknál milyen mintavételi módszerek mellett mely területeken ésszerű reprezentatív eljárásokat alkalmazni. A pályázatoknál konkrét példa esetén célszerű utalni arra (számszerű adatokkal alátámasztva), hogy az egyes vizsgált területeken a reprezentatív felvételek útján nyert adatok pontossága milyen mértékben közelíti meg a széles körű adatok eredményeit.

b) A reprezentatív mintavételek alkalmazásának területi középírányító szerveknél (trösztök, minisztériumok stb.).

Célszerű a munkaügyi, termelékenységi vagy műszaki-gazdasági mutatószámok vizsgálatával kapcsolatosan konkrét példán rámutatni azokra a területekre, ahol a reprezentatív felvételek megfelelően pótolhatják a teljeskörű felvételeket.

A pályázatokban idézett konkrét vállalati adatokat a pályaművek elbírálása során – a pályázó kívánságára – bizalmasan kezelik.

A pályázat elbírálásánál előnyt jelentenek a pályázó számára a következők:

1. Ha a pályamű szerzője pontosan megjelöli, milyen bizonylatokra támaszkodva végezte a vizsgálatot, feltüntetve a teljeskörű adatfelvétel és emellett a reprezentatív adatfelvétel lebonyolításának munkaidő-szükségletét és a reprezentatív felvétel eredményeinek hibahatárait.

2. Ha a pályamű általánosítható vizsgálati módszereket tartalmaz, amelyek más vállalatoknál vagy más középírányító szerveknél is elfogadhatók.

Pályadíjak:

I. díj 8000,- Ft; II. díj 5000,- Ft; 3 db. III. díj 3000–3000,- Ft.

Ezenkívül a kiírók további 5 sikeres pályaművet 1000–1000 Ft-tal díjaznak. A pályázat kiírói fenntartják a jogot, hogy meg nem felelő pályázat esetén a díjakat nem, illetve csökkentett összegben vagy más megosztásban adják ki.

A pályaművek benyújtásának határideje 1964. október 31.

A pályaműveket a következő címre kell benyújtani: KSH Iparstatisztikai Főosztály, Budapest, II., Keleti Károly u. 18/b. A borítékon feltűnően meg kell jelölni: Iparstatisztikai pályázat.

A pályázatokat a Központi Statisztikai Hivatal és a Magyar Közgazdasági Társaság Statisztikai Szakosztálya felkérése alapján létrehozott bizottság bírálja el 1964. december 10-ig.

Központi Statisztikai Hivatal
és
a Magyar Közgazdasági Társaság
Statisztikai Szakosztálya

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Дьердь Варга

О формировании структуры народного хозяйства

В статье рассматривается три основных вопроса: формирование структуры промышленности, влияние социалистического преобразования сельского хозяйства на народнохозяйственную структуру и вопросы развития транспорта.

При формировании структуры промышленности, по мнению автора, наряду с трудоемкостью следует считаться с материалоемкостью и значительной потребностью в исследованиях. Недостаточно преобразовать отраслевую структуру, просто перегруппировать средства развития между отдельными отраслями, так как изменение отраслевых производственных соотношений само по себе не означает безусловного роста общественной производительности труда, эффективности производственной структуры. Согласно статье, в первую очередь, следует изменить структуру выпуска продукции.

Автором указывается, что в интересах быстрого развития какой либо отрасли большая часть капитальных вложений зачастую должна быть обращена не в данную отрасль, а в те отрасли, развитие которых обуславливает эффективное развитие данной отрасли. При планировании изменений следует глубоко анализировать межотраслевые объективные производственные связи. В статье на примерах доказывается необходимость более эластичных изменений структуры, преимущества взаимозаменяемых мощностей.

В статье рассматриваются временные и продолжительно действующие факторы, влияющие на капиталоемкость сельского хозяйства в Венгрии. Автором предлагается более быстрое развитие сельского хозяйства. Узкое место в народном хозяйстве представляют собой транспорт и связь, именно поэтому считает он срочным и экономически эффективным развитие этой отрасли.

Роберт Хох

К некоторым важным вопросам марксистских экономических исследований

Первая группа вопросов, поднятых в статье: как правильно понимать партийность экономической науки. Экономические исследования могут быть действительно партийными в том случае, если они не ограничиваются описанием фактов и анализом частных взаимосвязей, а стремятся делать обобщения в соответствии с достигнутой степенью развития науки. В этом, как правило, большую роль играет мировоззрение исследователя, теоретическая система, принимаемая им за основу. (Этому положению не противоречит и то, что социалистическая экономика имеет такие частные взаимосвязи, при изучении которых мировоззрение исследователя не играет роли). Опыт показывает, что на основе марксистской экономической науки, как правило, можно достичь больших результатов, чем на основе буржуазных теорий.

Однако автором подчеркивается, что марксистская экономическая наука не является собранием аксиом, ею вновь и вновь должна доказываться правильность положений марксистской политической экономии. В свете новых фактов и новых точек зрения необходимо постоянно контролировать правильность отдельных положений; те же из них, которые не отражают правильно действительность, должны быть изменены или — если это необходимо — отвергнуты.

Автором затрагивается вопрос научных заблуждений. По его мнению, очень важным, но недостаточным результатом является то, что в настоящее время допущенные ошибки уже не влекут за собой административных последствий, Однако окончательно следует покончить и с тем воззрением, согласно которому ошибочными и даже антипартийными считаются все взгляды, которые противостоят официальной точке зрения.

В дальнейшем автором излагается, что в условиях мирного экономического соревнования следует все более глубоко изучать и соответствующим образом применять действительные достижения буржуазной экономии. Это, однако, усиливает возможность влияния буржуазной идеологии. Сущностью этой идеологии в экономической науке является воззрение, что капитализм вечен и представляет собой высшую форму организации производства. Поэтому успешно бороться с буржуазной идеологией можно лишь путем последовательного нахождения ответов на еще нерешенные теоретические и практические вопросы. Догматические взгляды, старающиеся воспрепятствовать использованию результатов буржуазной экономии (например, чуждающиеся математических методов), лишь вредят борьбе против влияния буржуазных идей. При изучении буржуазной экономии необходимо отделять от действительных результатов переплетающуюся с ними буржуазную идеологию; первые должны быть использованы, последняя — опровергнута.

Последняя группа вопросов, поднятых в статье: изучение «планомерности» и «экономического механизма». Некоторые экономисты исследование направлений и темпов развития социалистического хозяйства противопоставляют изучению того, каким образом функционирует это социалистическое хозяйство, и с неодобрением относятся к такому изучению. Автором подчеркивается, что это противопоставление неправильно, так как обе области исследований неразрывно связаны друг с другом.

Тибор Эрдэш

Некоторые факторы экономического роста в капиталистических странах, быстро развивающихся после II мировой войны

В статье рассматриваются факторы быстрого экономического развития пяти стран монополистического капитализма: Западной Германии, Франции, Италии, Австрии и Японии после II мировой войны. Автором отмечается, что непосредственные экономические последствия II мировой войны перестали сказываться большей частью прилб. к 1953 году. Наблюдаемое с тех пор быстрое развитие не может объясняться одним лишь экономическим вмешательством государства, ибо развитие не всегда там быстрее, где сильнее вмешательство государства, и в быстроразвивающихся капиталистических странах государственное потребление, как правило, росло медленнее, чем объем валового национального продукта.

Автор очень важным фактором быстрого развития считает относительную техническую отсталость рассматриваемых стран по сравнению с Соединенными Штатами, которая подобно моральному износу основных капиталов потребовала значительных и растущих капитальных вложений в основной капитал даже после восстановления разрушений войны. Быстрый рост производства объясняется, главным образом, сложившейся таким образом высокой долей капитальных вложений и применением наиболее современных технических методов. Вследствие этих факторов в рассматриваемых странах становится возможным скачкообразный рост производства и произво-

длительности труда. Таким образом, быстрое развитие в значительной мере объясняется т.п. эффектом достижения — «catching-up effect», — основывающимся на относительной технической отсталости и перенятии наиболее современной техники.

В статье подробно анализируются факторы, предоставляющие возможность быстрому развитию путем расширения рынка. Согласно этому в качестве наиболее динамичных факторов расширения рынка фигурируют сами капитальные вложения, и в связи с этим автором указывается на то, что в рассматриваемых странах спрос на средства производства увеличивался быстрее, чем на предметы потребления. Дальнейшим фактором расширения рынка является относительно быстрый рост личного потребления, и в статье особенно подчеркивается, что сильную и долговременную конъюнктуру нельзя сбрасывать только лишь относительно низким уровнем реальной заработной платы и относительно низкой долей личного потребления. С обязательно следует принять во внимание относительно быстрые темпы роста заработной платы и личного потребления, происшедшего в значительной мере благодаря крупным капитальным вложениям и вместе с тем значительному спросу на рабочую силу. В качестве двух дальнейших факторов расширения рынка в статье излагаются еще вопросы роста экспорта товаров и государственного потребления.

Автором государственное вмешательство рассматривается как фактор, способствующий, но не предопределяющий быстрое развитие. Им оценивается роль государственных закупок, государственных капитальных вложений, значение относительно более низких затрат на вооружение и анализируется влияние ЕЭС на конъюнктуру.

Согласно статье темпы развития экономики рассматриваемых стран в 60-х годах понизятся, в первую очередь, вследствие постепенного ослабления «эффекта достижения».

Тибор Том

Особенности хозяйственного расчета в государственных хозяйствах и производственных кооперативах

Государственные хозяйства и производственные кооперативы отличаются друг от друга по отношению собственности и уровню развития производительных сил, поэтому применение методов хозяйственного расчета государственных хозяйств в производственных кооперативах не может привести к цели. Автором с целью изучения фактического состояния отраслей хозяйства в производственных кооперативах, предварительной проверки производственной технологии, оценки работы производственных единиц и т. д. предлагается применять т. н. «метод вычета» для определения создаваемого единицей живого труда т. н. «чистого дохода». Чистый доход кооперативов состоит из части, предназначенной для расширения производства, и части, распределяемой между членами кооператива, и по своему содержанию в значительной мере отличается от чистого дохода государственных хозяйств.

В методе хозяйственного расчета производственных кооперативов по-иному проявляются и важнейшие требования хозяйственной деятельности, так как производственные кооперативы заинтересованы в увеличении производства, в сокращении затрат до тех пор, пока создаваемый единицей живого труда чистый доход не будет понижаться.

Этот же принцип действует во взаимосвязи расширения производства и личного дохода членов кооперативов. Рост производительности труда также не может сопровождаться сокращением годового личного дохода систематически работающих членов кооперативов.

Дьердь Шимон

Роль квантификационных методов в оптимальных экономических решениях

Статья посвящена применению математического программирования в планировании и ценообразовании. Первая часть статьи посвящена роли математических методов в планировании. Автор освещает основные проблемы разработки оптимальных планов, некоторые главные понятия и взаимосвязи оптимального планирования, в том числе математические методы разработки планов допустимого равновесия и проблемы составления (оптимальных) планов, дающих максимальный результат.

Вторая часть статьи посвящена квантификации общественно-необходимых затрат. Основная проблема в связи с этим заключается в «приведении к общему знаменателю», суммировании разных видов затрат (например, рабочей силы, заработной платы, отвлечения средств и т. д.) Автор освещает «теневые цены», получаемые путем математического программирования, ход их определения. Определение основных видов «теневых цен» («теневая цена» отвлекаемой рабочей силы, «теневая цена» заработной платы, «теневая цена» отвлеченных средств) демонстрируется на конкретных примерах. Автор показывает возможности использования «теневых цен» экономических ресурсов в системе материального поощрения на предприятиях и в планировании.

В заключительной части статьи освещаются взаимосвязи «теневых цен» продуктов и их стоимости.

SUMMARY OF THE ARTICLES

György Varga:

On the formation of the structure of people's economy

The study is concerned with three main problems: formation of the industrial pattern, effect of the socialist transformation of agriculture on the structure of the people's economy and the development of transport.

In the author's view, when the industrial structure is formed, besides labour requirement, also material and research requirements have to be taken into account. Neither transformation of the pattern of industrial branches nor a simple regrouping between the single branches suffices, since the change of production ratios of the branches in itself does not yet mean the absolute increase of the social productivity of work, nor that of a higher efficacy of the production pattern. According to the paper, the pattern of products has to be changed first of all.

Author points out that the bulk of investments assigned for the rapid development of one or another branch should, sometimes, not be allotted to the branch in question but to the ones the development of which is a precondition for the efficacious development of the given branch. The objective relations of production between the branches have to be submitted to an intensive analysis when plans for a change of structure are drafted. The necessity of a more elastic change of pattern and the advantages of convertible resources are demonstrated by examples.

The article deals with the temporary and lasting factors influencing agricultural investment requirements in Hungary and advocates a faster development of agriculture than hitherto. Transport and telecommunication are bottlenecks in people's economy; the author, therefore, considers that the development of these branches is urgent and remunerative.

Róbert Hoch:

Some important questions concerning research on Marxian economics

In the first group of questions author searches for a correct interpretation regarding the opinion that economics is a partisan science. Research on economics can be indeed partisan but only if it does not keep to the description of facts and to that of the analysis of part-relations but tries to generalize according to the stage attained by science. In this the ideology of the researcher and the theoretical system from which he sets out usually play a considerable part. (This statement is not in contrast with the fact that in socialist economy there are some part-relations where the researcher's ideology, from the aspect of the investigation, is irrelevant). It is an empirical fact that on the basis of Marxian economic science generally better results can be obtained than on the ground of bourgeois theories.

Author emphasizes that Marxian economic science is not a repertory of axioms, the soundness of Marx's tenets on political economy must be proved again and again. In the light of new facts and new viewpoints the soundness of the single theorems must be continually re-examined and those which do not reflect reality correctly must be modified or, if necessary, thrown overboard.

Author propounds the question of scientific errors. In his view it is important, though not satisfactory, that the committed mistake, nowadays, does not bear administrative consequences anymore. The attitude, however, which considers every opinion which takes the opposite view to the official line as erroneous, moreover, as an antiparty standpoint, must be fought down once for all.

The author then points out that in the period of peaceful economic competition the true results of capitalism and those of bourgeois economics must be studied more thoroughly and applied to the purpose. This, however, makes it possible that the influence of bourgeois ideology becomes enhanced. According to the essence of this ideology in economic science: capitalism is thought to be eternal and the highest productive organization. Hence, bourgeois ideology can be combatted successfully only if successively an answer is given to all yet unsolved theoretical and practice problems. The dogmatic view which tries to prevent the adoption of the results of bourgeois economics (e. g. aversé to mathematical methods) is detrimental to the struggle against the influence of bourgeois ideas. When bourgeois economics are studied the true results must be distinguished from bourgeois ideology intertwined with the results: the former must be turned to good account while the latter must be refuted.

The last group of questions in this study is concerned with examinations on the „plan principle” and „economic mechanism”. Some set the investigation on trend and rate of the development of socialist economy against that one which deals with the functioning of socialist economy showing aversion against the latter problem. Author emphasizes that this contrasting is wrong because the two domains covered by the examinations are inseparably interdependent.

Tibor Erdős:

Some factors of economic growth in quickly developing capitalist countries after World War II.

The study is concerned with factors of speedy economic growth in five monopoly capitalist countries: West-Germany, France, Italy, Austria and Japan. Author points out that the direct economic after-effects of the second World War came to an end, by and large, till about 1953. The quick development, since then, cannot be explained solely by state economic intervention because development is not always faster where state intervention is more powerful, and in the quickly developing capitalist countries increase of state consumption was generally slower than the volume of the gross national product.

In the view of the author the *relative* technical backwardness of the countries under consideration as compared to the United States is a highly important factor of the speedy development which, alike to the moral amortization of fixed capital, had necessitated to make great and increasing fixed capital investments even after war damages had been restored. The thus evolved high investment quota and the application of a most up-to-date technology accounts for the quick increase of production. All this enables the rise of production and productivity by leaps and bounds. Thus, the quick development is mainly due to relative technical backwardness and the "catching-up effect" based on highly modern technology.

The article gives a detailed analysis on market expanding factors which open a wide scope for the quick growth of production. Thus, investments themselves have been the most dynamic factors of market expansion, and, in this context, author points out that in the countries under consideration the demand for the instruments of production has grown more rapidly than that for consumer goods. A further factor for market expansion is the relatively quick increase of the personal consumption and, in the study, special stress is laid on the fact that it is totally inadmissible to explain strong and lasting prosperity *only* by relatively low wages and a relatively low quota of personal consumption. The rapid rate of growth of wages and personal consumption is largely due to great investments accompanied by a considerable demand of labour force and these factors must be taken into consideration by all means. Both export of goods as well as increase of state consumption are considered, in the view of the author, as two further factors of market expansion.

The study considers state intervention as a factor enhancing quick development though not crucially determining it. State purchases, the role of state investments and the importance of relatively lower armament expenditure are evaluated and the influence of the E. E. C.'s trend of prosperity analysed.

According to the paper the rate of economic development of the surveyed countries will decrease in the 'sixties chiefly due to the gradual slackening of the "catching-up effect".

Tibor Tóth:

Peculiar features of self-accounting of state farms and farmers' cooperatives

Due to differences in property relations and in the level of development of productive forces the self-accounting method adopted for state farms cannot be expedient for farmers' cooperatives. The author advocates that for cooperatives the so called "abstracting method" should be employed for the determination of the "net income" issuing from live work per unit in order to establish in cooperatives the actual situation of the various branches, further to previously reconsider the technology of production to be applied and to estimate the work performance of producing units. The cooperative net income consists of an income share which serves to expand production and a share to be distributed among the members and widely differs in its substance from the net income of state farms.

The chief requirements of farming, within the self-accounting system of cooperatives, also appear in another way. The cooperative, namely, is interested in the increase of production and the decrease of costs as long as the net income, issuing from a unit of live work, does not diminish. The same holds good in the relation of expanded production and personal income of the members. Neither may the increase of labour productivity be accompanied by the decrease of the annual personal income of permanently working members.

György Simon:

The role of quantization methods in optimum economic decisions

Subject of the paper is the application of mathematical programming in the field of planning and forming of prices. In the first part of his paper the author is concerned with the role of mathematical methods in planning. The basic problems of the drawing up of optimum plans, some chief ideas and correlations on latter, for instance, the mathematical methods for the elaboration of feasible equilibrium plans and problems concerning the preparation of (optimum) plans which bring about a maximum result, are expounded.

The second part of the study is concerned with the quantization of the socially necessary expenditure. The main problem, in this context, is to bring the various kind of expenditures (e. g. personnel engagement, wage cost, asset engagement etc.) to a "common denominator" and to add them up. The author discusses the shadow prices obtainable by mathematical programming and the train of thoughts in the course of their determination. The determination of the chief shadow-price types (personnel engagement shadow, shadow of wages, shadow of asset engagement) are illustrated by actual examples. The possibilities of utilizing the shadow prices of common resources in the incentive system of firms and in planning operations are outlined.

In the final part of the paper correlations between the shadow prices and values of products are discussed.

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója
 Szerkesztőség: Budapest, V., Nádor utca 7. III. emelet. — Telefon: 181—644
 Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
 64.2897 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány utca 3.
 Előfizetéseket felvesz a Posta Központi Hírlapiroda, Budapest, V., József nádor tér 1
 Telefon: 160—850 — Csekk számla 61.094. Előfizetés: negyedévre 21 Ft. egy évre 84 Ft
 Terjedelm: 8¼ iv. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1964. május 12.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLÉ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

7—8

XI. ÉVFOLYAM 1964. JÚLIUS—AUGUSZTUS

TARTALOM

Háy László: Megjegyzések a gazdasági kiegyenlítődés kérdéséhez ...	781
Nagy Tamás: Az értéktörvény és az árak centruma a szocializmusban	790
Bródy András: Az importszorzóról és alkalmazásáról	808
Mátyás Antal: A Cobb—Douglas-féle termelési függvény és Solow növekedési elmélete	821
Szentes Tamás: Államkapitalizmus a gazdaságilag elmaradott országokban	838
Kacsenyák Ferenc: Az állóeszköz-kihasználás mutatószámai	852
Forgács Zoltán: A kapacitáskihasználás és az önköltség változásának összefüggése, különös tekintettel a bányászatra	864
Sztankóczy Zoltán: A népgazdaság fejlődése és a közlekedés áruforgalma	876
Gergely István: A vállalati tevékenységek kapcsolódásairól	885
Döme János—Hoós János—Katócs Albert: A szintetikus anyagmérleg	899

VITA

Ripp Géza: A szocialista gazdasági rendszer modelljeiről	912
Kövér Károly: A valutaárfolyam néhány elméleti problémája a szocializmusban	919

SZEMLE

A háztáji gazdaságok problémájához (Kovács Kálmán)	925
Földreform és mezőgazdasági fejlődés az Egyesült Arab Köztársaságban (Kubik István)	931
A söripar összevonásának néhány tanulsága (Ádám Kálmán)	943
A „Planovoje Hozjajsztvo” 40 éve (B. Szurganov)	949
Társadalmi termék — végtermék — nemzeti jövelem (Miklós Ágnes)	956
Az atomenergia szerepe a tőkésországok energiagazdálkodásában (Wiesel Iván)	966

TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ

Vita a szocialista árrendszerről (Pirityi Ottó)	973
---	-----

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Háy László: A hidegháború gazdasági formái (Simai Mihály)	979
Vincze Imre: A szocialista árszabályozás alapkérdései (Schweitzer Iván)	980
Dr. Fall Levente: A kiskereskedelmi munka gazdasági hatékonysága (P. P.)	984
V. Pavlenda: Csehszlovákia időszerű közgazdasági kérdései (Boldoczky János)	987
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata	989

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest, V., Nádor utca 7. III. emelet. — Telefon: 181-644

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010
64 3376 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3. — Felelős v.: Lengyel Lajos ig.

Előfizetéseket felvesz a Posta Központi Hírlapiroda, Budapest, V., József nádor tér 1.

Telefon: 180-850. — Csekkszám: 61 094. Előfizetés: negyedévre 21 Ft, egy évre 84 Ft

Terjedelem 13½ ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1964. június 15.

HÁY LÁSZLÓ:

Megjegyzések a gazdasági kiegyenlítődés kérdéséhez*

A szocialista országok gazdasági és kulturális fejlettségi színvonalának kiegyenlítődése törvényszerű folyamat. A törvény tendenciaként érvényesül, helyes intézkedések meggyorsíthatják, helytelenek hátráltathatják, megnehezíthetik a folyamat kibontakozását.

Nézeteltérések a tekintetben merülhetnek fel, hogy milyen utakon érünk el leggyorsabban a kiegyenlítődéshez. Nagyon kívánatos, hogy a KGST-országok erre vonatkozóan egységes véleményt alakítsanak ki, mert ha egységes felfogáshoz jutunk, akkor egységesen tudunk cselekedni és ez rendkívül fontos az egyes országok és az egész szocialista közösség fejlődése szempontjából.

Kétségkívül nem jelentéktelenek a gazdasági színvonal emelkedését bizonyító, illetve a kiegyenlítődés irányában ható eredményeink. De nem ezeket a tényeket kívánom ismertetni, hanem azt a kérdést vetem fel, hogyan haladhatunk tovább. Vagyis nem a múltba tekintek, hanem inkább a jövőbe.

Egyelőre kevés olyan megbízható adattal rendelkezünk, amely alkalmas az egyes szocialista országok népgazdaságának összehasonlítására, éppen ezért túlnyomó részt csak Magyarországra vonatkozó adatokra hivatkozom és ezekből igyekszem néhány, a felvetett kérdéssel összefüggő következtetést levonni.

A bevezető referátumnak ahhoz a részéhez kívánok hozzászólni, amely a KGST tagországok gazdasági fejlődésének ütemét meghatározó tényezőkről szól, és ebben a vonatkozásban is főként a beruházások kérdésével foglalkozom. Bár tudom, hogy a kiegyenlítődés folyamatát csak összefüggéseiben lehet helyesen megítélni, figyelembe véve a nemzetközi munkamegosztást, a termelés szakosítását, a kölcsönös tudományos és műszaki segítséget, a két- és több oldalú tervegyeztetést stb., mégis úgy vélem, hogy egy részterület áttekintése is hasznos lehet.

Arra törekszem, hogy konkrétan vizsgáljam a helyzetet, mert bár a kiegyenlítődés problémáinak elvi tisztázása rendkívül fontos, át kell térnünk a problémák konkrét megvitatására is. Éppen ezért röviden ismertetni kívánom Magyarország népgazdaságának legjellemzőbb vonásait. Ez szükséges annak a megállapításához, hogy miként lehet Magyarország gazdasági fejlődését úgy meggyorsítani, hogy gazdasági fejlettségének színvonala a haladottabb szocialista országokhoz képest kiegyenlítődjék.

* A szerzőnek a szocialista országok gazdasági fejlettségének kiegyenlítődésével foglalkozó nemzetközi konferencián (Prága, 1964. május 19—23.) tartott kissé rövidített előadása. A rövidítések a felszólalás mondanivalójának lényegét nem érintik.

Magyarország a KGST-országok közül területileg a legkisebb ország. Népsűrűsége magas, 1 km²-en 109 lakos él.

Energiahordozók tekintetében a legszegényebb ország. Elsősorban a kedvezőtlen geológiai adottságaiból ered, hogy a bányászatban dolgozó munkás 1962-ben havi átlagban Magyarországon 27, Csehszlovákiában 122, Lengyelországban 230 tonna barnaszenet termelt. (Magyarországon a kőszéntermelés viszonylag nem jelentős.) A kedvezőtlen geológiai viszonyok ellenére a szénbányászat fejlődése 1950 és 1960 között Magyarországon lényegesen gyorsabb volt, mint Lengyelországban vagy az NDK-ban és a fejlődés üteme ugyanakkora volt, mint a Szovjetunióban, illetve Csehszlovákiában. A szén magas önköltsége folytán a villamosenergia-termelés önköltsége szintén rendkívül magas.

Ipari nyersanyagadottságaink a KGST-országok között a legrosszabbak. Az iparunk által felhasznált nyersanyag egyharmadát külföldről kell beszerezni.

A népgazdaságban foglalkoztatottak ágazatok szerinti megoszlása mutatja az egyes gazdasági ágazatok jelentőségét. 1963. január 1-én az iparban és építőiparban dolgozott a népgazdaságban foglalkoztatottak 36,0 százaléka, a mezőgazdaságban 34,9 százaléka, a többi ágazatokban (közlekedés, kereskedelem, egyéb) összesen 29,1 százaléka.

A munka termelékenysége és gazdaságossága hazánk iparában jelenleg még csak felét éri el Anglia, Franciaország vagy a Szovjetunió színvonalának. Ha csak a feldolgozóipart tekintjük, akkor magasabb termelékenység adódik. Az átlagot az alapanyag-termelő ágazatok (elsősorban a széntermelés) húzzák erősen lefelé. A munka termelékenysége a magyar mezőgazdaságban, ahol az összes keresők egyharmadát foglalkoztatják, durva becslés szerint körülbelül fele az iparban elért termelékenységnek. Minthogy a termelékenység a legfőbb mutatója a gazdasági fejlettség színvonalának, világos, hogy a gazdasági színvonal kiegyenlítődése tekintetében Magyarországnak rendkívül nagy a pótolnivalója.

Az elmondottak alapján a magyar népgazdaság jellemzését a következőkben foglalhatom össze: Magyarország kis és viszonylag sűrűn lakott ország. Energiaforrásokban és nyersanyagokban igen szegény. Ezért viszonylag igen nagy behozatalra kényszerül, s ezzel függ össze, hogy exportunk a nemzeti jövedelemnek kereken egyharmadát teszi ki. Ipari ország, amelynek népgazdaságában a mezőgazdaság jelentős szerepet játszik. A munka termelékenysége a fejlettebb szocialista országokhoz képest Magyarországon alacsony. Ehhez még azt kell hozzáfűznöm, hogy a termelő állóalapok 98,1 százaléka a szocialista szektor birtokában van. A magyar viszonyok jellemzéséhez még hozzátartozik az is, hogy országunkban szilárd a népi hatalom, egységes a párt, és a szocialista építés jegyében nemzeti egység alakult ki. A felvázolt helyzetből következő nem könnyű feladatok megoldását ezek a politikai tényezők nagymértékben előmozdítják.

Ezek a legfontosabb sajátosságok, amelyekkel számolnunk kell, amikor a magyar népgazdaság színvonal-emelkedésének kérdésével foglalkozunk.

A szocialista országok gazdasági színvonalának kiegyenlítődése — amint ezt Novozámsky elvtárs bevezető előadása helyesen állapítja meg — csak akkor lehetséges, ha az alacsonyabb színvonalon álló országok

gyorsabban fejlődnek, mint a magasabb színvonalon levők. A kérdés tehát az, milyen tényezők segíthetik elő, hogy a kevésbé fejlett szocialista országok gyorsabban fejlődjenek, mint a fejlettebbek. A fejlődést meggyorsító tényezők lehetnek belsők, vagyis olyanok, amelyek természeti vagy társadalmi (politikai, kulturális, népességi) adottságokból, továbbá külső kapcsolatoktól függetlenül hozott gazdaságpolitikai intézkedésekből erednek, és külsők, amelyeket más országokkal való gazdasági kapcsolatok határoznak meg. A belső és külső tényezők azonban egymástól elválaszthatatlanok, összefonódnak és kölcsönösen erősíthetik egymást. A fejlődést meggyorsító belső tényezők közül döntő jelentőségűek a termelőerőket növelő beruházások. Vannak azonban olyan tényezők, amelyek beruházások nélkül is (vagy jelentősebb beruházások nélkül) hozzájárulhatnak a gazdasági fejlődés meggyorsításához. Ezekről kívánok röviden szólni, mielőtt a beruházások problémájára rátérnék.

A műszakok számának növelése, a munkaidő jobb kihasználása, a folyamatos munkarend elterjesztése, mind olyan eszközök, amelyek a meglévő termelőkapacitások kihasználását fokozzák, a termelés növeléséhez vezetnek, a beruházások gazdaságosságát növelik és egyes újabb beruházásokat elkerülhetővé tesznek. Ezen a téren még igen nagyok a tartalékaink.

Jelentős beruházások nélkül komoly előnyt jelent a népgazdaság számára a gyártmánystruktúra kedvezőbbé tétele. Nagy a jelentősége a tervezés tökéletesítésének is, és ezzel együtt a tervek végrehajtását előmozdító gazdasági irányítás és anyagi ösztönzés továbbfejlesztésének.

Az ipar irányítása tekintetében új feltételeket teremtett Magyarországon az ipar átszervezése. Az átszervezés fő célja a termelőeszközök koncentrálása, ami által azok jobb kihasználását, az anyagi és technikai ellátás magasabb szervezetségét érzük el. Emellett az új nagy vállalatok hatékonyabban kapcsolódnak bele a népgazdasági tervek kidolgozásába, újabb lehetőségeket biztosítanak az alulról felfelé való tervezésnek, a tervezés demokratizálásának, ami elősegíti a tervek végrehajtását is. A mezőgazdasági termelés helyes megszervezése szintén nagy népgazdasági tartalékot rejt magában. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek túlnyomórészt új nagyüzemek, amelyek még sok tekintetben magukon hordják a mezőgazdasági kisüzem bélyegét; márpedig a gépek hatékony kihasználása, a fejlettebb növényápolás, a modern állatgondozás más munkaszervezést követel.

A gazdasági színvonal kiegyenlítődése — amint már mondtuk — csak úgy mehet végbe, ha a kevésbé fejlett országok termelőerői gyorsabban fejlődnek, mint a haladottabb országoké. A termelőerők fejlődésének üteme mindenekelőtt a beruházások ütemének alakulásától függ. A beruházások volumene pedig szorosan összefügg a felhalmozás méreteivel. Magyarországon a felhalmozás menetét visszavetette az 1956-os ellenforradalmi kísérlet, de a felhalmozási alap részarányát évről évre sikerült növelnünk és ez a részesedés 1963-ban már elérte a nemzeti jövedelem 28 százalékát. Ennek az aránynak a további emelését nem tartjuk lehetetlennek, de fő törekvésünk, hogy a megtermelt nemzeti jövedelemnek felhalmozásra fordított hányada hatékonyabban szolgálja a bővített újratermelés érdekeit. Nem felejtjük el, hogy az ötvenes évek elején a felhalmozás rátája Magyarországon rendkívül magas volt, ezt azonban az életszínvonal esése kísérte, aminek politikai következményei

közismertek. Tehát ugyanakkor, amikor a felhalmozás növelésére törekszünk, nem téveszthetjük szem elől, hogy az életszínvonalat, fokozatosan ugyan, de rendszeresen emelni kívánjuk. Az 1958 és 1959-es igen gyors növekedés után népgazdaságunk helyzete nem engedte meg, hogy 1960—61—62-ben az életszínvonalat jelentősebb mértékben javítsuk, de kismértékű emelkedést ezekben az években is elértünk. 1963-ban a lakosság reáljövedelme megint jelentősebben növekedett.

A nemzeti jövedelemnek felhalmozásra fordított része megjelenhet beruházott javak vagy készletek formájában. Népgazdaságunkban egyes területeken a felhalmozott készletek meghaladják a szükséges mértéket. A készletek csökkentése a célszerű színvonalra és újabb felhalmozódások megakadályozása egyik fontos tartalékunk. Ha ezt a feladatot megoldjuk, akkor többet fordíthatunk beruházásokra.

Öt év alatt — 1955—1960 közt — az ipar állóalapja a Szovjetunióban 62 százalékkal, Csehszlovákiában 38 százalékkal, Magyarországon 46,3 százalékkal növekedett. Tehát Magyarország a gazdasági színvonal tekintetében valamit közeledett Csehszlovákiához az említett időszakban, de az eddiginél még nagyobb mértékben elmaradt a Szovjetuniótól.

A termelési rendeltetésű állóeszköz-állomány a népgazdaság összes állóeszközeihez viszonyítva, Magyarországon alacsonyabb, mint a KGST többi országaiban (Bulgária kivéve), de lassan növekvő tendenciát mutat és 1964 elején eléri kerekén az 55 százaléket. Az egész termelési rendeltetésű állóeszközállományból 40 százalék jut az iparra, 1 százalék az építőiparra, 21 százalék a mező- és erdőgazdaságra, 34 százalék a szállításra és hírközlésre, 4 százalék pedig a kereskedelemre és az anyagi termelés többi ágazataira. Az ipar állóeszközeinek több mint felét az alapanyag-iparok (bányászat, kohászat, villamosenergia-ipar, építőanyagipar) kötik le. A mező- és erdőgazdaságra jutó 21 százalékból 4 százalék esik az erdőgazdaságra, a fennmaradó 17 százaléknak kerekén fele képezi a termelőszövetkezetek állóalapját. Erre az igen figyelemre méltó helyzetre még visszatérek.

A fentebb mondottakból következik, hogy az egész feldolgozóiparra az összes termelési rendeltetésű állóeszköznek csak 20 százaléka jut és ennek is legalább a fele épület. Az utóbbi években népgazdaságunkban komoly erőfeszítéseket tettünk, hogy az építkezés arányát csökkentjük.

A termelőberuházások megoszlása a szocialista szektorban (százalékban)*

Megnevezés	1961	1962	1963
Építkezés	41,1	36,7	32,9
Gépek és technológiai eszközök	47,5	53,5	56,9

* A hiányzó százalékok tulnyomó részét a tervezés, valamint a berendezés-felszerelés költségei teszik ki.

Nagyon helyes Novozámsky elvtársnak az a megállapítása, hogy az alacsonyabb gazdasági színvonalon álló KGST-államoknak a beruházások összvolumenének nagy hányadát az ipar fejlesztésére kell fordítaniuk. Emellett azonban a beruházások elosztásánál figyelembe kell venni

azt is, hogy vannak népgazdaságunkban olyan beruházási feladatok, amelyeket feltétlenül és minél előbb meg kell oldanunk, nehogy megoldatlanságuk a további fejlődés fékjévé válják. Figyelemre méltók ebből a szempontból az alábbi adatok:

Egy munkaóra jutó évi átlagos állóeszköz értéke forintban

Megnevezés	1959	1965*
Az ipar átlagában	48,0	65,3
Az építőiparban.....	6,1	9,1
A mezőgazdaságban	11,7	19,6

* A terv szerint

1. A fenti számok mutatják, hogy a mezőgazdaságban 1959 és 1965 között az állóeszközök erőteljesebben növekednek, mint más termelési ágakban. Nem szabad azonban arról sem megfeledkeznünk, hogy a termelőszövetkezetekben az állóeszközök a mezőgazdaság átlagánál sokkal kisebbek.

2. Építőiparunk már csak nehezen tud megfelelni a népgazdaság követelményeinek. Jelenleg a nyersanyagellátáson kívül különösen az építőipar nem kielégítő kapacitása az a tényező, amely fékezi a fejlődés ütemét. Tehát az építőiparban is az eddiginél viszonylag nagyobb beruházásokra van szükség.

3. A mezőgazdaság tapasztalatai megmutatják, hogy a járulékos beruházások (raktárak, hűtőházak, megfelelő szállító eszközök, hűtőkocsik) elmulasztása nagymértékben kockára teszi a termelésben elért eredményeket. A járulékos beruházások tekintetében az iparban is vannak kiküszöbölésre váró hiányosságok.

Visszatérnek kissé részletesebben a mezőgazdaság kérdésére. Annak ellenére, hogy a beruházásokkal nagyon takarékosan kell bánnunk, és annak ellenére, hogy a mezőgazdaság az egyik legberuházásigényesebb termelési ágazat, mégis erőteljesen növeljük a mezőgazdasági beruházásokat. 1961-ben az összes beruházások 17,5, 1962-ben 18,6, 1963-ban 20,2, 1965-ben a beruházások 23 százaléka jutott, illetve jut a mezőgazdaságnak. A következő években is magas színvonalon kívánjuk tartani a mezőgazdasági beruházásokat. Ennek okai a következők:

a) Magas színvonalú szocialista mezőgazdaságot csak így lehet megteremteni, a mezőgazdaság szocialista átszervezését csak így lehet megszilárdítani.

b) A mezőgazdaságban a munka termelékenysége jelenleg igen alacsony, lefelé húzza a munka társadalmi termelékenységének színvonalát. Tehát a gazdasági kiegyenlítődésként folyamatához a többi között hozzátartozik az is, hogy a mezőgazdaságot magas színvonalra emeljük.

c) A mezőgazdaságban dolgozók száma igen nagy, de ez a létszám csak akkor csökkenhet, ha a mezőgazdaság anyagi és műszaki ellátottsága növekszik.

d) A mezőgazdasági termelés importszükséglete az összes termelési ágazatok közül a legkisebb és mezőgazdasági termékeink exportja megy — legalábbis egyelőre — a legsimábban.

Világos, hogy ha a mezőgazdaságra fordítjuk beruházásaink egy-negyedét vagy egyötödét, s a fentebb említett más halaszthatatlan beruházásokat is végrehajtjuk, akkor ezáltal ugyan hozzájárulunk népgazdaságunk struktúrájának javításához, viszont nem kis mértékben csökkentjük az ipar további fejlesztésére előirányozható ráfordításokat.

Ezzel kapcsolatban előtérbe kerül a különböző termelési ágak beruházásiigényességének kérdése.

Az alábbi táblázat a beruházásiigényesség koefficienseit mutatja az Egyesült Államok néhány termelési ágára nézve. A beruházásiigényesség koefficiense alatt azt a viszonyszámot kell érteni, amely úgy adódik, hogy a változatlan árakon számított termelőalapok értékét elosztjuk az ugyancsak változatlan árakon számított bruttó termelési értékkel.

A termelés állóeszköz-igényessége az Egyesült Államok népgazdaságának egyes ágaiban

Feldolgozóipar	1937	0,35
	1948	0,29
Bányászat	1940	1,10
	1948	0,92
Mezőgazdaság	1940	1,60
	1950	1,63

Forrás: Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenija. 1963. No. 7. zo. 1.

Ezek az adatok nem tükrözik pontosan az állóeszköz-igényességet, mert különböző tényezők torzítják az eredményt (például a termelőkapacitások különböző mértékű kihasználtsága), de azért azt megmutatják, hogy nagy a szóródás a termelési ágak között, hogy a feldolgozóipar eszközigényessége kisebb, mint a bányászaté, hogy a mezőgazdaság állóeszköz-igényessége rendkívül magas. Újabb adatokat is említhetünk példaként. Az ismert amerikai mezőgazdasági szakértő, R. Garst adatai szerint az amerikai mezőgazdaságban az egy foglalkoztatottra jutó beruházás színvonala mintegy kétszerese az egy ipari foglalkoztatottra jutó beruházásnak: az 1955—1960-as években átlagosan 15 000 dollár beruházás jutott egy ipari munkásra, egy mezőgazdasági munkásra pedig 30 000 dollár. (U. S. News and World Report, 1962. IV. 2.) Nálunk egyelőre az egy foglalkoztatottra jutó beruházás a mezőgazdaságban nemhogy több volna, mint az iparban, hanem jóval kevesebb.

A „Cahiers du Communisme” 1964. márciusi számában figyelemre méltó adatokat közöl a francia mezőgazdaság fejlődéséről. A többi között rámutat arra, hogy a tőke szerves összetétele a mezőgazdasági nagyüzemben közeledik az iparéhoz. 1962-ben a mezőgazdasági nagyüzemekben az egy keresőre jutó beruházás 30 000—60 000 Fr-ra rúgott, az iparban pedig 20 000—80 000 Fr-ra. A francia adatok is azt mutatják, hogy a modern mezőgazdaság megteremtése igen nagy beruházásokkal jár.

Amikor eldöntjük, hogy milyen iparágakat fejlesszünk a kiegyenlítődség követelményeivel összhangban, a beruházásiigényességet is figyelembe kell vennünk. A döntések meghozatalánál az ipar adott ágazati szerkezetéből kell kiindulni.

Iparunk jelenlegi ágazati szerkezetének az az egyik legjellemzőbb vonása, hogy az ipar állóalapjainak több mint a fele alapanyag-iparunk-

ra (bányászat, kohászat, villamosenergiaipar, építőanyagipar stb.) esik. A jövőben is fejleszteniünk kell ezeket az ágazatokat, bár tisztában vagyunk azzal, hogy magyar viszonyok között a kedvezőtlen természeti adottságok folytán (elsősorban a kedvezőtlen széntermelésre és vasércünk gyenge minőségére gondolok), ezeknek az ágazatoknak kedvezőtlen termelékenysége lefelé húzza az egész termelékenységi szintet, tehát nem visz a kiegyenlítődés felé. Mégis, jelentős eszközöket kell adnunk ezen ágazatok fejlesztésére, de ha az ésszerű határt e tekintetben túllépjük, akkor annyira lecsökkentjük a gépipari, a vegyipari, általában a progresszív iparágak fejlődésének lehetőségeit, hogy ezzel elvágjuk a kiegyenlítődés útját. Eddig például az volt a helyzet, hogy gépipari beruházásaink lassabban növekedtek, mint a többi KGST-országoké, aminek az volt az oka, hogy fűtő- és alapanyagtermelésünket erőltetetten fokoztuk.

Progresszíveknek nevezhetjük az iparnak azokat az ágazatait, amelyek újabb tudományos és műszaki eredmények alapján leginkább növelik a népgazdaság műszaki színvonalát és a munka termelékenységét. Ebből következik, hogy a progresszív iparágaknak döntő jelentőségük van a gazdasági színvonal kiegyenlítődése tekintetében.

A KGST-országok hosszú távú perspektivikus népgazdasági terveinek megvalósítása azt eredményezi, hogy az ipari géppark és gyártmányválaszték túlnyomó nagy része új lesz minden szocialista országban. Tehát bőven adva van minden ország számára a lehetőség, hogy magas műszaki színvonalon álló, haladó iparágakat fejlesszen. A kevésbé fejlett szocialista országok gazdasági színvonalának kiegyenlítődése azon múlik, hogy kialakul-e olyan nemzetközi munkamegosztás, a termelés olyan szakosítása, amely a kevésbé fejlett országok számára utat nyit magas műszaki színvonalú és haladó iparágak kiépítéséhez; olyan iparágakéhoz, amelyek az országok adottságainak legjobban megfelelnek. Minden kevésbé fejlett országnak úgy kell elosztania a beruházásokra fordítható eszközeit, hogy elegendő alapokkal rendelkezzen a szakosításból ráháruló feladatok megoldására. Ha a szakosítást nem tudjuk meggyorsítani, akkor a legközelebbi években folytatódnak a felesleges párhuzamos beruházások, az ebből származó jelenleg fennálló nehézségek hatványozottan fognak jelentkezni és rengeteg eszközt fogunk elfecsérelni, amelyek egyébként a szocialista közösség minden államának előnyére, és a gyengébben fejlett országokban a gazdasági színvonal kiegyenlítésére lennének felhasználhatók.

Teljesen jogos az a megállapítás, hogy a szocialista országok gazdasági színvonalának kiegyenlítődése csak a termelés nagyon jelentős szakosítása útján érhető el. A szakosítás szorosan egybefonódik a tudományos és műszaki együttműködéssel. A fejlődés ütemét és a kiegyenlítődést nagymértékben meggyorsítja, hogy a kevésbé fejlett szocialista országoknak a tudományos és műszaki eredmények kicserélése folytán nem kell lassú ütemben mindazon fejlődési fokon áthaladniuk, amelyek a most már magasabb színvonalon álló országok áthaladtak.

A szakosítás csak akkor lehet valóban eredményes, ha a specializálódásra vonatkozó egyezmények alapján felépülő modern üzemek nagy szériákban termelhetnek és gyártmányaik elhelyezése biztosítva van. Ha két kisebb európai népi demokratikus ország egyeznék meg egymással, ez sok esetben nem biztosítana elég széles piacot a szakosított ter-

mékek számára. Ezért a munkamegosztásra nézve több ország megegyezése kívánatos. Példa erre a vaskohászat munkájára vonatkozó megállapodás Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország között, vagy a golyóscsapágy-gyártásról szóló, az említett országok, valamint Bulgária és az NDK között létesített egyezmény.

A beruházásokat illetően napirenden van az a probléma, hogy a nyersanyagokkal rendelkező országok a nyersanyagok szállításának növelését egyre sűrűbben attól teszik függővé, hogy kapnak-e beruházásaikhoz hozzájárulást a nyersanyagokat igénylő országoktól. Magyarországot ez a probléma különösen közelről érinti, mert — amint erre már rámutattunk — Magyarország fűtőanyagok és nyersanyagok tekintetében igen szegény ország.

Magyarországnak szükségletét jelentősen meghaladó ipari eredetű nyersanyagtermelése egy van: a bauxit. 1962-ben a megtermelt bauxitnak 74 százalékát bauxit és timföld formájában exportáltuk (bauxit-termelésünk 49 és timföldtermelésünk 54 százalékát).

A kohászati alapanyagok túlnyomó része importból származik. Importból fedezzük a felhasznált vasérc 76 százalékát, a kokszolható szén 60 százalékát, a kohókokszt 61 százalékát. Teljesen importból fedezzük gyapot- és a legtöbb színesfém-szükségletünket, a fenyőfűrészáru 78 százalékát, a cellulóze 45 százalékát, a gyapjú 54 százalékát, a nyers marhabőr 59 százalékát.

Nyersanyagszegény országunk számára döntően a szovjet szállítások biztosítják a zavartalan termelés feltételeit. A gyapot 62 százalékát, a vasérc 80 százalékát, külföldről behozott nyersolajunk teljes egészét, a fenyőfűrészárunk 75 százalékát a Szovjetuniótól kapjuk.

Novozámsky elvtárs megállapítja, hogy a fejlődésnek az a törvényszerű iránya, hogy a kevésbé fejlett országokban, ahol növekszik a feldolgozóipar, csökkenjék a nyersanyag részesedése a kivételben. Sajnos Magyarországon nem ez következett be; nálunk a feldolgozóipar növekedésével egyidejűleg növekedett a nyersanyagkivitel részesedése exportunkban. Nem kis részben azért, mert több népi demokratikus ország a nyersanyagot nyersanyagért álláspontjára helyezkedik. Kétségtelen, hogy ez a tendencia Magyarország gazdasági színvonalának emelkedését és így a kiegyenlítődést hátráltatja.

Az említett beruházási hozzájárulások kérdése is nagyon komoly probléma. Magyarország indokolt esetben és gazdasági erőihez mérten hozzá fog járulni a nyersanyagtermelés fejlesztéséhez más szocialista országokban. De ezzel kapcsolatban a gazdasági színvonal kiegyenlítődése szempontjából súlyos ellentmondás merül fel. A kiegyenlítődés folyamatának előrehaladása nagymértékben azon múlik, hogy egyrészt rendelkezésünkre állnak-e a termelés fokozásához szükséges energiaforrások és nyersanyagok, másrészt, megépülnek-e az új, műszakilag magas színvonalú progresszív termelési ágak üzemei, illetve rendelkezésre állnak-e az ezek létrehozásához szükséges eszközök. Ha a nemzeti jövedelem egy részét más országba transzferáljuk a nyersanyagtermelés fokozására, akkor javul a nyersanyagellátásunk, de csökkennek hazai beruházásra fordítható eszközeink és így romlik iparunk struktúrájának fejlesztése, ami pedig a kiegyenlítődés legdöntőbb láncszeme.

Nem mondhatunk le azoknak a feldolgozóipari ágaknak erőteljes fejlesztéséről (például gépipar, vegyipar), amelyek az egész népgazdaság

műszaki színvonalának emelését és a termelékenység növelését eldöntik. A mezőgazdaság fejlesztése is elengedhetetlen követelmény az ország gazdasági színvonala kiegyenlítődése szempontjából. Ezért belső nyersanyagtermelésünk fejlesztése csak korlátozott lehet; a függetlenségükért küzdő gyengén fejlett országoknak nagyon kevés hitelt tudunk nyújtani, és a szocialista országok nyersanyagtermelő ágazatainak beruházásaihoz csak szerény mértékben tudunk hozzájárulni. Hozzájárulásunk mértéke függ attól is, hogy milyen áruk járulékos (az egyébként elérhető kereskedelmi forgalmon felüli) exportjával teljesíthetjük a hozzájárulást. Ezen nagyon sok múlik.

Világos, hogy népgazdaságunk méreteihez viszonyítva, Magyarország nyersanyagbehozatali szükséglete olyan jelentős, hogy kielégítő növelését beruházási hozzájárulásokra alapozni nem lehet.

Magyarország az ipari nyersanyagtermelés fejlesztésének keretében jelentős hitelekre nem számíthat. De véleményem szerint nagyon jogosult a beruházási hozzájárulás kérdését a mezőgazdasági termékekre nézve felvetni. Rámutattunk arra, hogy a mezőgazdaság rendkívül beruházásigényes népgazdasági ágazat, olyan igényes, mint a bányászat. A mezőgazdaság a KGST-országokban deficitese termelési ágazat és fejlesztése nagy anyagi áldozatokat követel. Azokat a mezőgazdasági termékeket tehát, amelyek termelésére Magyarországon különösen kedvezőek a természeti adottságok és egyéb feltételek, helyes volna itt termeszteni. A támogatásnak véleményem szerint az lenne a legegyszerűbb formája, ha a fejlettebb szocialista országok hozzájárulnának a magyar vegyipar olyan ágainak fejlesztéséhez, amelyek a mezőgazdaság számára műtrágyát, növényvédő- és gyomirtószereket, az állatok táplálását elősegítő anyagokat termelnek.

A kiegyenlítődése nem minden feltételének egyforma a súlya a különböző országokban és különböző időszakokban. Az elmondottakból az tűnik ki, hogy Magyarországra nézve a húszéves terv időszakában a kiegyenlítődése legfőbb feltételei a következők:

a) A legfontosabb népgazdaságunk olyan struktúrájának kialakítása, amely a műszaki fejlődést és a termelékenység növekedését optimalisan biztosítja.

b) Ezt a célt csak a szocialista nemzetközi munkamegosztás, a termelés szakosításának meggyorsítása útján lehet elérni. Vonatkozik ez az ipar és a mezőgazdaság fejlesztésére egyaránt.

c) Magyarország fűtő- és nyersanyagszegénysége folytán a gazdasági színvonal kiegyenlítődése csak akkor lehetséges, ha a szocialista közösség országainak segítségével fűtő- és nyersanyagimport-szükségleteinket biztosítani tudjuk.

d) Szükséges, hogy a nemzeti jövedelemnek felhalmozásra jutó részét az eddiginél hatékonyabban használjuk fel, hogy a beruházásokat a leghatékonyabban osszuk el és erőinkhez képest, szerény mértékben hozzájáruljunk a nyersanyagtermelés növeléséhez a baráti országokban.

Ha ezek a feltételek teljesülnek, akkor az 1980-ig terjedő időszakban jelentősen előrelépünk a gazdasági színvonal kiegyenlítődése irányában; ha a feltételek fogyatékosan teljesülnek, akkor előrehaladásunk sokkal lassúbb lesz, ami nem kívánatos sem a saját helyzetünk, sem a szocialista közösség szempontjából.

NAGY TAMÁS:

Az értéktörvény és az árak centruma a szocializmusban*

Az utóbbi években valamennyi szocialista országban napirendre került a tervgazdasági mechanizmus, ezen belül az árrendszer tökéletesítésének, továbbfejlesztésének a feladata, és széles körű vita bontakozott ki az ezzel kapcsolatos elméleti kérdésekről a közgazdasági irodalomban. Az árrendszer továbbfejlesztése, valamint a szocialista árelmélet főiskolai oktatása valóban szükségessé teszi helyes elméleti álláspont kialakítását bizonyos lényeges kérdésekben. Ez a referátum ehhez kíván hozzájárulni.

Az értéktörvény, annak érvényesülése és szerepe a szocialista termelés szabályozásában

A közgazdászok az utóbbi években gyakran hangsúlyozzák, hogy az értéktörvénynek jelentős szerepe van a szocialista termelésben, hogy fel kell használni a szocialista gazdaság tervszerű irányításában, sőt tágabb teret kell biztosítani érvényesülése számára. Az azonos kifejezések, mondatok mögött azonban sokszor jelentős nézeteltérések rejlenek, avagy eltérő kifejezések a valójában azonos nézetek eltérésének látszatát keltik, s a helyes álláspont kikristályosodását az is nehezíti, hogy a vitatkozók — szemben a fejlettebb tudományokban már kialakult szokással — többnyire elmulasztják megjelölni, milyen értelemben használják a problematikus fogalmakat.

A bizonytalanság, illetve nézeteltérés már magának az értéktörvény tartalmának („követelményének”) a megjelölésénél kezdődik. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Közgazdaságtudományi Intézete által kiadott politikai gazdaságtan tankönyv szerint az értéktörvény általában és a szocializmusban is azt követeli, hogy „az áruk termelése és realizálása a társadalmilag szükséges munkaráfordítás alapján történjék”, s utóbbin „az egyes iparágakban a termékek zömét előállító vállalatoknál felhasznált átlagos munkaidő” értendő. (Tankönyv, Budapest, 1963. 609. és 604. l.) Az „alapján” kifejezés — nyilván szándékosan — csak igen határozatlanul jelöli meg az értéktörvény „követelményét” s azt a tankönyv később sem precizírozza.

B. Minc lengyel közgazdász megkülönbözteti az értéktörvény „általános” (mindenfajta árutermelésre érvényes) és „speciális” tartalmát a

* A felsőoktatási intézmények marxizmus-leninizmus oktatóinak országos tudományos ülészakán január 31-én elhangzott előadás rövidített szövege.

szocializmusban. Előbbi szerinte olyan vonások alkotják, hogy léteznek áru-pénz kategóriák, hogy az árak tartalmazzák az áruk termelési költségén kívül az osztásadalmi m egy részét is, hogy az áruk termeléséhez szükséges munkaidő megváltozása áremelkedést, illetve ár-csökkenést idéz elő, s hogy az ár alapja nem az egyéni, hanem az átlagos érték, illetve termelési költség. Utóbbihoz olyan vonásokat sorol, hogy az értéktörvény nem szabályozza a termelést, s hogy a termelőeszközök árszintje alacsonyabb, mint a fogyasztási cikkeké. (Ekonomista, 1961. 1. sz.)

Jóval tovább megy ennél nálunk Nemes László, aki azt állítja, hogy ha a szocializmus termelési viszonyai, speciális gazdasági törvényei, valamint a termelés és a szükségletek összhangjának törvénye „az értéktől eltérő árakat követelnek, akkor ez az értéktörvény követelménye.” (Közgazdasági Szemle, 1962. 2. sz. 218. l.) Vincze Imre viszont — aki helyesen szembeszáll azzal, hogy „a munkatartalomtól tudatosan vagy akaratlanul elszakítsák az érték fogalmát”, illetve az értéktörvény követelményét — arra az eredményre jut, hogy a szocializmusban a fogyasztói árak „kikerülnek az értéktörvény hatálya alól”. (Közgazdasági Szemle. 1963. 1. sz. 89. és 90. l.)

Szemmel látható, hogy a közgazdászok elméletileg különbözőképpen reagálnak arra a tényre, hogy a valóságban, a szocialista gazdaság központi állami ármegállapításának jelenlegi rendszerében, az árarányok tartósan, tömegesen és nagymértékben eltérnek az értékarányoktól. Egyesek az értéktörvény „követelményét” csak igen elmosódottan jelölik meg. Mások elszakítják a tényleges társadalmi munkaráfordításoktól, s így megfosztják minden objektív önálló mennyiségi tartalmától. Ismét mások abban keresnek különös kiutat, hogy a kommunizmus állapotát mintegy előrevetítve, tagadják az értéktörvény érvényességét a fogyasztási cikkek termelésének és forgalmának szférájában, amelyek pedig — legalábbis túlnyomó többségükben — „leginkább” áruknak látszanak a szocializmusban.

Mindenekelőtt tehát le kell szögeznünk álláspontunkat az értéktörvény tartalmát, követelményét illetően. E törvény tartalmának *minőségi* oldalát az teszi, hogy az áruviszonyok törvénye. Vagyis az értéktörvény csak olyan feltételek között létezik, amikor a termelőerők meghatározott fejlettségi szintjén a társadalmi munkamegosztás által összekapcsolt termelők gazdaságilag elkülönülnek egymástól, s köztük a termékek adásvételes cseréje megy végbe. Az értéktörvény tartalmának *mennyiségi* oldalát viszont úgy határozhatjuk meg, mint szükségképpen érvényrejutó tendenciát arra, hogy *a különböző árukat értékük, illetve értékük módosult formája arányában cserélik és ennek megfelelő mennyiségi arányokban termelik, vagyis termelésük (kínálatuk) és keresletük ilyen áron kerüljön egyensúlyba.*

Az értéktörvényt nem tekinthetjük pusztán az árak (árarányok) törvényének, bár persze az is. Meghatározott árakhoz (árarányokhoz) ugyanis — adott körülmények között — meghatározott termelési arányok tartoznak; a kereslet-kínálat egyensúlyát más értékarányoknak megfelelő más árarányok mellett más termelési arányok biztosítják. Az értéktörvény tehát egyúttal törvénye a társadalom rendelkezésére álló élőmunka és termelőeszközök elosztásának is a termelés különböző ágai (termékei) között, vagyis törvénye a gazdasági erőforrások úgyne-

vezett allokációjának. Az értéktörvény ilyen felfogása ezt a törvényt úgy tekinti, mint sajátos — az áruviszonyokhoz kapcsolódó — megjelenési formáját a munkaidővel való takarékoskodás és a munkaidő arányos elosztása *általános* törvényének. Ismeretes Marxnak az az álláspontja, hogy ez utóbbi „a közösségi termelés talaján is első gazdasági törvény marad, sőt sokkal nagyobb mértékben lesz törvény”. (Marx: Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie. Berlin, 1953. 89. l.)

Az értéktörvénynek ebből a felfogásából bizonyos következtetések adódnak. A termelőeszközök magántulajdona alapján folyó árutermelésben (és legtisztábban az úgynevezett szabadverseny körülményei között) az értéktörvénytől eltérő árarányok kiváltják a megszüntetésükre irányuló folyamatokat, az árarányok és termelési arányok alkalmazkodását az értéktörvény követelményéhez. Ezen a talajon az árarányeltérések az egyetlen lehetséges módját jelentik az értéktörvény érvényesülésének és alapelemét képezik e törvény működési (érvényesülési) mechanizmusának. A szocialista állam azonban a termelőeszközök társadalmi tulajdonára és a gazdasági folyamatok állami szabályozásának kialakított eszközeire támaszkodva megteheti (bár lehetőségei e téren korlátozottak), hogy *eleve* biztosítja az értéktörvény követelményeinek megfelelő termelési arányok és árarányok létrejöttét, de megteheti és a gyakorlatban meg is teszi azt is, hogy az árarányokat és termelési arányokat *tartósan* eltéríti az értéktörvény követelményétől, hogy a termelés (kínálat) és a kereslet között az értékarányoktól tartósan eltérő arányokon teremt egyensúlyt. Éppen ezért: *a)* az érték kategóriák (árak, önköltség stb.) létezése a szocializmusban önmagában véve még nem bizonyítja az értéktörvény érvényesülését, hanem utóbbi a szocialista gazdaság objektív összefüggései alapján még külön is megvizsgálandó; *b)* az értéktörvény felhasználását (a neki megfelelő árarányok és termelési arányok kialakítását) meg kell különböztetni az érték kategóriák felhasználásától; *c)* a tartós árarányeltéréseket, amelyek nem hoznak mozgásba kiküszöbölésükre irányuló folyamatokat, nem az értéktörvény figyelembevételének, felhasználásának, hanem érvényesülése „korlátozásának” kell tekinteni; *d)* azt a tényt, hogy az árarányok hatással vannak a fogyasztási cikkek keresletének struktúrájára, s hogy a szocialista államnak ezt figyelembe kell vennie a kereslet-kínálat struktúrális egyensúlyát biztosító fogyasztói árarányok megállapításánál, önmagában véve helytelen úgy tekinteni, mint az értéktörvény szabályozó szerepét a fogyasztási cikkek forgalmának területén.

Az értéktörvény szocializmusbeli érvényesülésének és termelés-szabályozó szerepének a vizsgálatánál nem indulhatunk ki a szocialista gazdasági rendszer egyetlen modelljéből, hiszen ilyen modell több is lehetséges, sőt a valóságban van is. Ha eltekintünk az átmeneti, kombinált formáktól, akkor az elvont elmélet síkján két modellt kell szemelölt tartanunk. Az egyiket a gazdasági folyamatok közvetlen (utasításos) szabályozásán nyugvó *centralizált modellnek*, a másikat a gazdasági folyamatok közvetett (a gazdasági befolyásolás eszközeivel történő) szabályozásán nyugvó *piaci modellnek* nevezhetjük.

A *centralizált modellben* is áru—pénz formában történik a társadalmi munka (élő- és holtmunka) elosztása a termelés különböző területei és vállalatai között, a különböző termékek termelése között. De hogy a

vállalatok milyen gazdasági erőforrásokhoz jutnak és ezekkel miből mennyit termelnek, azt lényegében központi állami utasítások szabják meg, az áru—pénz formák lényegében csak a számbavétel, az ellenőrzés és a központi döntések megvalósulását szolgáló ösztönzés eszközei, mintegy segédeszközei, de nem alapvető eszközei a társadalmi munka elosztásának. A centralizált modell is felhasználja a piaci mechanizmust (pontosabban annak egyik oldalát) a központi döntések szerint megtermelt fogyasztási cikkek realizálására, hiszen a fogyasztók maguk döntenek el, hogy a vásárolható áruk közül mire költsék pénzüket. De a termelés itt lényegében központi utasításokkal szabályozott, tehát a fogyasztói áraknak a keresletet (a fogyasztók döntéseit) kell befolyásolniuk, hogy a kereslet-kínálat összhangja biztosítva legyen. (A kereslet-kínálat tartós egyensúlyhiányát kiküszöbölendő jelenségnek tekintjük.) Vagyis a piaci mechanizmusnak a fogyasztási cikkek szférájában csak egyik oldala működik (a termelőeszközök szférájában rendszerint az sem), a fogyasztói árakat a kereslet-kínálat viszonyát figyelembe véve állapítják meg, s ezek az árak közvetlenül hatnak a keresletre, de a kínálatra nem. Ebben a modellben a társadalom központi szervei a termelés mennyiségi arányaira vonatkozó utasításokkal és ezekkel összhangban levő ármegállapítással éppúgy megvalósíthatnak az értéktörvény követelményének megfelelő termelési arányokat és árarányokat, mint ahogy ettől eltérő arányokat is létrehozhatnak a társadalom vélt vagy valóságos érdekeinek megfelelően. A kereslet-kínálat egyensúlyát egyaránt megvalósíthatják az értékeknek megfelelő vagy azoktól eltérő árarányokon.

A *piaci modellben* a tiszta jövedelmük (vagy esetleg a bruttó jövedelmük) növelésében érdekelt vállalatok szabadon döntenek termelésük összvolumenéről és összetételéről, mikoris egyes termékeknek az értéket meghaladó ára és ennek folytán nagyobb jövedelmezősége termelésük növelését eredményezi és fordítva. A piaci modell *azonban csak bizonyos feltételek fennforgása esetén lehet modellje a szocialista tervgazdaságnak, tudniillik akkor, ha benne államilag szabályozott piaci mechanizmus* működik. Mindenekelőtt szükséges, hogy a nemzeti jövedelemnek fogyasztási és felhalmozási alapra való megoszlását, valamint a felhalmozási alap túlnyomó részének hováfordítását a központi állami szervek döntsék el, tehát a piaci mechanizmus a népgazdaság fejlődési fővonalainak abba a keretébe illeszkedjék bele, azon belül működjék, melyet a társadalom központi szervei határoztak meg. Továbbá szükséges, hogy a szocialista állam e kereten belül is bizonyos szabályozó hatást gyakoroljon a piaci mechanizmus működésére, mindenekelőtt az árakkal és az adókkal. Az áralakulás teljes szabadsága esetén ugyanis a nagyvállalatok kihasználhatnák monopolista helyzetüket a társadalom kárára, akadályozva az értéktörvény érvényesülését ott is, ahol az a társadalmi optimum irányába hat. Olyan konjunkturális áringadozások is fellépnének, amelyek döntéseikben félrevezetik a termelőket. Végül — és az általunk tárgyalt kérdés szempontjából ez a legfontosabb — a szabadjára hagyott piaci mechanizmuson keresztül mindenképpen az értéktörvény érvényesül, s ez (amint erre még visszatérünk) sok esetben ellentétes lehet a társadalom érdekével. Lehetséges például, hogy a társadalmi érdek azt kívánja, hogy A fogyasztási cikkből többet, B fogyasztási cikkből pedig kevesebbet termeljenek és

fogyasszanak az értéktörvénynek megfelelő mennyiségnél. Ez elérhető az árszabályozás és adóztatás eszközével oly módon, hogy az állam *A* cikk fogyasztói árát megfelelő mértékben értéke alatt, *B* cikkét értéke fölött rögzíti, s ugyanakkor adót állapít meg a *B* termékre és ártámogatást (szubvenciót) *A* termékre, szétválasztva ezzel e termékek fogyasztói és termelői árát. Az állami árak szabályozásának természetesen nem kell valamennyi termékre kiterjednie és formái is igen változatosak lehetnek.

Hasonlóképpen felhasználható a szabályozott piaci mechanizmus annak biztosítására, hogy a termelőeszközök kínálatának struktúrája idomuljon a fogyasztási cikkek termelésének és a beruházásoknak a struktúrája által lényegében meghatározott keresletükhöz. Ebben az esetben azonban azoknak az áraknak, amelyekben a termelőeszközök forgalma a vállalatok között lebonyolódik, egyensúlyi áraknak kell lenniük, tehát el kell térniük az értékektől mindazon esetekben, amikor a népgazdasági tervben kitűzött célok folytán egyes termelőeszközökben értékáron hiány, illetve felesleg mutatkozna, s helyes támpontul kell szolgálniuk az adott körülmények között mind a termelők, mind a felhasználók gazdasági döntéseikhez.

Az értéktörvény érvényesülésének problémáját (vagyis a tartalmi problémát) tehát a szocializmusban határozottan meg kell különböztetni az érvényesülés formájának problémájától (a piaci mechanizmus létezésétől vagy kikapcsolásától).

Elvileg mind a centralizált modellben, mind a szabályozott piaci modellben meg van a lehetősége annak, hogy a szocialista társadalom központi szervei biztosítsák a népgazdaság tervszerű fejlődését, s a termelési arányokat és árarányokat közben eltérítsék az értéktörvény követelményétől, ha azt a társadalom érdekei megkívánják.

Kétségtelen — és ennek alapokára még visszatérek —, hogy a piaci mechanizmus nem alkalmas a szocialista gazdaság fejlődési fő vonalainak a kialakítására, mindenekelőtt a beruházások fő irányainak a meghatározására. E tekintetben központi döntésekre és utasításokra van szükség. Sőt, ehhez hozzátehetjük: minél gyorsabb és erőteljesebb struktúraváltozások mennek végbe valamely szocialista gazdaságban és minél nagyobbak az aránytalanságok, feltehetően annál szélesebbnek kell lennie a központi döntések és a közvetlen szabályozás körének, annál inkább korlátozni kell a piaci folyamatokat. De hiba volna a fentebbi szabályozott piaci mechanizmus működését egyszerűen a spontaneitás megnyilvánulásának, a tervszerű gazdasági fejlődés akadályozójának tekinteni, s ezt a mechanizmust a szocialista tervgazdaságtól eleve idegennek bélyegezni.

Igaza van W. Brus lengyel közgazdásznak, amikor nagyon érdekes előadásában (The law of value and the market mechanism in a socialist economy. Short papers on the Theory of prices and economic calculus. Teaching material Vol. IV. Tervezési és Statisztikai Főiskola, Warszawa 1962.) arra a következtetésre jut, hogy sem az utasításos, sem a piaci mechanizmust „nem lehet elméletileg eleve olyannak tekinteni, mint amely alapján megfelel a szocialista, tervszerű gazdaságnak, vagy alapján ellentétes vele. Nincsenek elméleti okok, amelyek miatt tagadnunk kellene annak lehetőségét, hogy objektív gazdasági törvények követelményei utasítások révén realizálhatók, vagy hogy tervfel-

adatok realizálhatók a piaci mechanizmus segítségével... A gazdasági és adminisztratív rendszabályok szerepéről, és az irányítás rendszerében kialakítandó kölcsönös viszonyról folyó vita alapvető fontosságú és továbbra is az marad. De nem a szocializmus lényegével foglalkozó elmélkedések síkján fog eldőlni, hanem az egyik vagy másik forma, vagy kombinációjuk célszerűsége és hasznossága felbecsülésének realista alapján.”

Ezek után most már meg kell kísérelnünk választ adni a *tartalmi* kérdésre: *szükségszerű-e és mennyiben, hogy a szocialista gazdaságban az árarányok és a termelési arányok az értéktörvény szerint alakuljanak, továbbá szabályozója-e és mennyiben az értéktörvény a termelésnek?*

Az értéktörvény létezése a magán-árutermelésben sem tárható fel és nem bizonyítható pusztán az áralakulás empirikus tényei alapján. De ott elméletileg viszonylag egyszerűen kimutatható, hogy a szabadpiaci mechanizmus szükségképpen érvényrejuttatja ezt a tendenciát. A szocialista árutermelés viszonyai között, ahol az állam mint a társadalom képviselője tervszerűen szabályozza a gazdasági folyamatokat, s mint láttuk, tartósan eltérítheti (mégpedig nemcsak a centralizált modellben) az árarányokat és termelési arányokat az értéktörvény követelményétől, tulajdonképpen azt kell megvizsgálunk, hogy a társadalmi szükségletek minél jobb kielégítése, a társadalom munkájával való takarékoskodás és ezen belül a munka arányos elosztásának követelménye megkívánja-e — mennyiben igen és mennyiben nem — az értéktörvénynek megfelelő cselekvést az arányok kialakításában; más szavakkal: azt kell megvizsgálunk, mennyiben járnak a társadalom számára káros vagy előnyös következményekkel az értéktörvény szerinti, vagy attól eltérő arányok.

Az absztrakt elemzést célszerűnek látszik két lépcsőben végezni, s követve W. Brus gondolatmenetét, először lényegében az egyszerű újratermelésen belül vizsgálni a termelési arányokat és az értéktörvényt, majd ezután rátérni az értéktörvény és a beruházások struktúrájának a problémájára. Mindkét lépcsőfokon élünk azzal az egyszerűsítő feltevéssel, hogy zárt szocialista gazdaságról van szó, amelyben kizárólagos az állami szektor termelése.

Először tehát tételezzük fel, hogy a termelőkapacitások adottak, normális mértékben, ki vannak használva, s a fogyasztási cikkek összességében rejlő összmunkamennyiség változatlanlansága mellett változtatni lehet a fogyasztási cikkek termelésének összetételét, hogy tehát ennek nincs akadálya sem a munkaeszközök, sem a munkatárgyak oldaláról. Reprezentálja *A* és *B* termék a megtermelt fogyasztási cikkek összességét. *A* termelés *A*-ból, amelynek értéke 5 és *B*-ből, amelynek értéke 10, egyaránt 100—100 darab, tehát a fogyasztási cikkek értékösszege 1500. *B* termék ára azonban 7 és *A* terméké 8, s a kereslet ezeken az értékektől eltérő árakon van egyensúlyban a kínálattal (a termeléssel), amely árak mellett *A* termelése jövedelmezőbb, mint *B*-é. Az értéktörvény szerint ez esetben tendenciának kellene mutatkozni arra, hogy eltolódás következzen be a termelés struktúrájában és az árarányokban, hogy növeljék *A*-nak, és csökkentsék *B*-nek a termelését, s a kereslet-kínálat új egyensúlya az értékeknek megfelelő árakon alakuljon ki, tehát például úgy, hogy *A* ára 5 és *B*-é 10, miközben

A-ból 150 és B-ből 75 darabot termelnek, vagyis a kínálat értékösszege és árösszege változatlanul 1500 marad. Mint látható, itt azt tételeztük fel, hogy a termelés mennyiségi arányainak eltolódása nem okoz változást az egyes termékek értékében. Ez azonban problémánk szempontjából nem lényeges, könnyen mellőzhető feltevés. Számunkra a lényeges kérdés csak az, hogy a vázolt feltételek között a termelési (és fogyasztási) arányoknak az értéktörvény „követelménye” szerinti megváltozása megfelel-e a társadalom érdekének, előmozdítja-e a szocialista termelés céljának, a szükségletek jobb kielégítésének a megvalósulását, a társadalom munkájával való takarékoskodást e munka arányos elosztása révén?

Kétségtelen, hogy nem minden esetben. Itt ugyanis figyelembe kell venni bizonyos *társadalmi preferenciák* (előnybenrészesítések) indokoltságát egyfelől a fogyasztás struktúrájára, másfelől a jövedelmeknek a különböző társadalmi csoportok közötti megoszlására vonatkozóan.

A társadalmi preferenciák *első* csoportjában lényegében arról van szó, hogy az árarányoknak és termelési arányoknak az értéktörvény szerinti alakulása esetén a társadalom szempontjából kevésbé kívánatos (például az egészségre ártalmas) cikkek fogyasztása esetleg túlságosan megnövekedne, viszont kívánatos (például a kulturális fejlődést előmozdító) cikkeké háttérbe szorulna.

Ha egyszer tudjuk, hogy az adott pénzjövedelmüket adott árú fogyasztási cikkekre elköltő egyéneknek fogyasztásuk összetételére vonatkozó döntései objektíve és szubjektíve távolról sem mindig racionálisak, akkor nyilván nem helyezkedhetünk valamiféle elvont „fogyasztói szuverénitás” talajára, hanem el kell ismernünk annak elvi indokoltságát, hogy a szocialista állam — mint a társadalom képviselője befolyásolja a fogyasztási struktúrát, hogy érték fölötti árakkal tartósan korlátozza és érték alattiakkal tartósan előmozdítsa bizonyos termékek fogyasztását.

A társadalmi preferenciák *második* csoportjánál a szocialista államnak tulajdonképpen az a célja, hogy a pénzjövedelmek adott megoszlása mellett tartós árarányeltérésekkel korrigálja a reáljövedelem megoszlását az egyes társadalmi csoportok között (ami persze szintén az összfogyasztás termékstruktúrájának módosulását eredményezi). Ennek szükségessége mindenekelőtt azzal kapcsolatban merül fel, hogy a munka anyagi ösztönzése megkövetelheti a pénzjövedelmek viszonylag nagymértékű differenciálódását, s ugyanakkor a legalacsonyabb keresetű rétegek számára is lehetővé kell tenni az elemi szükségletek kielégítését az ilyen célt szolgáló közszükségleti cikkek viszonylag alacsony (érték alatti) áraival.

A társadalmi preferenciák jogosultságának hangsúlyozása természetesen nem lehet menlevél arra az önkényességre, amely a fogyasztói árarányok kialakítását nálunk a múltban több területen jellemezte, s amit fogyasztói árrendszerünk megkövesedve most is magával hordoz. Az árarányeltéréseknek, a társadalmi preferenciák érvényesítésének valóban a társadalom érdekeit kell szolgálniuk. S ha így nézzük a dolgot, akkor az tűnik ki, hogy ilyen preferenciák érvényesítése nem is olyan sok esetben és olyan nagymértékben indokolt.

Amennyiben viszont most már az indokolt társadalmi preferenciáktól mint kivételektől eltekintünk, aligha cáfolható, hogy a *fennmaradó*

területen az alapulvett kiindulási feltételek között a társadalmi munka elosztása a különböző fogyasztási cikkek termelése között a szükségletek jobb kielégítését teszi lehetővé, tehát jobban szolgálja a szocialista termelés objektív célját, ha a termelés struktúrája az értéktörvény követelményének megfelelően változik, alakul. Ezt a folyamatot ugyanis úgy tekinthetjük, mint a termelés idomulását a szükségletekhez, amelyeknek intenzitása a keresletben jut kifejezésre. A szükségletek — amelyek függenek elsősorban a termelőerők fejlettségi színvonalától és a termelési viszonyoktól, továbbá egyéb objektív tényezőktől — különbözők, s a különböző szükségletek kielégítésének foka és módja ugyancsak függ a termelőerőktől és a termelési viszonyoktól. A jövő fejlett kommunista társadalmában többnyire lehetséges lesz, hogy az egyes fogyasztási cikkek termelendő mennyiségeinek (mennyiségi arányainak) a meghatározásánál kizárólag a szükségleteket, s a fogyasztási cikkeknek a szükségletkielégítés szempontjából hasznos tulajdonságait vegyék figyelembe, és ne kényszerüljenek mérlegelni a különböző fogyasztási cikkek eltérő munkaigényét. Nyilván erre gondolt Marx, amikor Proudhont bírálva rámutatott arra, hogy a polgári társadalomban, ahol a munkások szegények, azért termelnek és fogyasztanak sok gyapotot, burgonyát és pálinkát, mert ezeknek termeléséhez kevés munkaidő kell, tehát olcsók a gyapjúhoz, lenhez, húshoz, borhoz és sörhöz képest, viszont „egy eljövendő társadalomban... nem a termelési idő minimuma határozza majd meg a használatot, hanem a tárgy hasznosságának foka fogja meghatározni a termelésére szentelendő időt”. (Marx és Engels Művei 4. kötet. Kossuth. 1959. 89. l.)

A szocializmusban azonban, amelynek egyik jellemző vonása a fejlett kommunizmussal szemben éppen az, hogy a különböző szükségletek csak korlátozottan elégíthetők ki, ez még nincs és nem is lehet így. Minthogy az egyik fogyasztási cikk termelése munkaidőt von el a másiktól, s a munka termelékenysége még nem elég magas, az a tény, hogy a különböző szükségleteket kielégítő, vagy ugyanazon szükségletet másképp kielégítő fogyasztási cikkek munkaigénye (értéke) eltérő, szükségképpen befolyással van arra, hogy a társadalom a különböző szükségleteket mennyire és milyen fogyasztási cikkekkel elégíti ki. A szocialista társadalomnak egybe kell vetnie, mérlegelnie kell a különböző cikkek szükségletkielégítő képességét, hatását (vagyis jelentőségüket a szükségletkielégítés szempontjából) és az előállításukhoz szükséges munkamennyiséget (vagyis értékük nagyságát).

Erre a fontos körülményre már Engels felhívta a figyelmet, amikor leszögezte, hogy a szocializmusban a tervet (vagyis azt, hogy miből mennyit termeljenek) „... végeredményben a különféle használati tárgyak haszonhatásai (Nutzeffekte) fogják meghatározni, amelyeket egybevetnek egymással és az előállításukhoz szükséges munkamennyiségekkel”. (Anti-Dühring, Dietz Verlag, 1948. 368. l. Németül.) (A forgalomban levő magyar kiadásokban ennek a mondatnak a fordítása helytelen.)

Ennek az egybevetésnek — amely valamilyen formában többé-kevésbé minden előző társadalomban is megtörténik — a szocialista árutermelés viszonyai között szükségyszerű formája az értéktörvény érvényesülése. Annak a szükségletnek az „intenzitása” ugyanis, amelyet az adott körülmények között egy bizonyos árucikk elégít ki, a szocializ-

mus viszonyai között nagyjából kifejezésre jut abban az árban, amelyet a fogyasztók fizetni hajlandók érte. Az általunk illusztrációként használt primitív számszerű példában a fogyasztók jelentősen érték fölötti, illetve érték alatti árakon megveszik *A* illetve *B* cikk megtermelt összmenyiségét, s ezzel jelzik, hogy a társadalmi munka ilyen elosztása mellett szükségletkielégítésük szempontjából többre „értékelik” az *A* cikk, mint a *B* cikk termelésére fordított *azonos* munkamenyiség eredményét. Szükségletük kielégítése szempontjából tehát kedvezőbb eredmény érhető el, ha változtatnak az adott összmenyiségű társadalmi munka elosztásán, a termelési arányokon, s az értéktörvénynek megfelelően növelik *A*-nak és csökkentik *B*-nek termelését, változtatva egyúttal az árakat is.

Az egyszerű újratermelésen belül vizsgálva tehát a kérdést, az az eredmény adódott, hogy *az értéktörvény a szocializmusban is törvénye a fogyasztási cikkek termelési arányainak és árarányainak, ezek alakulásának, de csak bizonyos korlátozásokkal, amelyek a fogyasztás és jövedelemelosztás struktúrájára vonatkozó társadalmi preferenciákból fakadnak.*

Nincs igaza tehát Vincze Imrének, amikor már idézett cikkében arra a megállapításra jut, hogy a szocializmusban a „fogyasztói árak kikerülnek az értéktörvény szabályozó hatálya alól”. (Im. 92. l.) Ennek a következtetésnek a gyökere nála véleményem szerint abban rejlik, hogy egyfelől túlságosan törvényszerűnek ítéli meg azokat az árarányeltéréseket, amelyek ma a szocialista országokban még igen széles körben érvényesülnek (ott is, ahol társadalmi érdek tulajdonképpen nem indokolja őket), másfelől eltúlozza az ingyenes, illetve kedvezményes áron juttatott fogyasztási cikkek körének társadalmilag indokolt bővülési ütemét a szocialista gazdaságban. Úgy gondolom, hogy az ilyen jellegű túlzásoktól (amelyek egyébként elég gyakran tapasztalhatók) az elméletben és még inkább a gyakorlati árpolitikában óvakodni kell. Megjegyzem, hogy Vincze Imrénél az említett hibás tétellel párhuzamosan egy másik, helyes tétel is szerepel: „A szocialista gazdaság fogyasztói árainak nem lehet abszolút törvénye az érték”.

Ami mármost az értéktörvény *termelésszabályozó szerepét* illeti, az erről kialakult vitában (lásd opponensi véleményemet Nemes László kandidátusi disszertációjáról a Közgazdasági Szemle 1962. 3. számában) én azt hangoztattam, hogy a szocializmusban a termelést nem az értéktörvény szabályozza *abban* az értelemben, hogy nem a szabad piaci mechanizmus spontán működése szabályozza, hanem tudatos, tervszerű társadalmi szabályozás érvényesül. Ez persze igaz, de csak a szabályozás *formai* oldalára vonatkozó megállapítás (amint azt Vincze Imre joggal a szememre is vetette), nempedig *tartalmára*, a termelési arányokra. *Amennyiben ugyanis az értéktörvény érvényesül, annyiban ez a törvény szabályozóan hat a termelési arányokra* az általunk vizsgált egyszerűsítő feltételek között. Ezen nem azt kell érteni, hogy a termelés mennyiségi arányai kizárólag az elvont értéktörvénytől függenek (nyilván függenek a társadalomnak a végtermékek iránti szükségleteitől és a termelés műszaki-technológiai összefüggéseitől), hogy az értéktörvényből magából kikövetkeztethetők, hanem azt, hogy a termelési arányok az értéktörvény szerint alakulnak — akár a piaci mechanizmus, akár állami utasítások hatására. Az értéktörvény érvényesülése tehát

nem választható el termelésszabályozó szerepétől. Ha a dolgot *tartal-milag* (a termelési arányok alakulása szempontjából) nézzük, akkor az értéktörvény termelésszabályozó szerepe érvényesülésének *csak egyik módja* az, hogy *a tényleges piaci helyzet jelzései* — az árarányoknak a termelés eltérő jövedelmezőségében megmutatkozó eltérése az értékek, illetve ezek módosult formája arányaitól — váltják ki a termelési arányok *utólagos* közeledését az értéktörvény követelményéhez. E közeledés formája is kettős lehet: vagy a jövedelmezőségük növelésében érdekelt vállalatok önálló cselekvésén keresztül, vagy a jövedelmezőségi eltéréseket figyelemmel kísérő központi állami szervek termelési utasításai révén történik. A tapasztalat megmutatta, hogy — elsősorban a fogyasztási cikkek vonatkozásában — a szocialista gazdaság jó működése is bizonyos mértékben rászorul a piaci helyzet jelzéseinek figyelembevételére a termelési arányok változtatása tekintetében. Úgy gondolom, hogy a piaci helyzet jelzései által kiváltott közeledési folyamat — ha az jól beilleszkedik a népgazdaság tervszerű összfejlődésébe — helytelen volna valamiféle elvont tervszerűséggel szembeállítani, a szocialista gazdaság természetétől idegennek tekinteni. De az értéktörvény termelésszabályozó szerepe a szocializmusban elsősorban azon a *másik módon* érvényesül, hogy a társadalom *előzetes* tervezéssel és szervezéssel valósítja meg az értéktörvénynek megfelelő termelési arányokat.

Az értéktörvény problémáját eddig azzal a feltételezéssel vizsgáltuk, hogy sem az adott termelési kapacitások szerkezete, sem a nyersanyagellátás nem jelent nehézségeket a fogyasztási cikkek termelési struktúrájának a megváltoztatásánál. Ez persze nagyon irreális feltevés, különösen a szocializmusban, amelyre a termelési kapacitások magas kihasználtsági foka jellemző. Mennyiben változtat az értéktörvényről tett megállapításainkon, *ha figyelembe vesszük a termelés bővülését, a beruházásokat?*

A beruházások megváltoztatják a termelés feltételeit (tehát az értéket) abban a termelési ágban, ahol megvalósulnak, sőt kisebb nagyobb mértékben általános hatással vannak a műszaki fejlődésre, a termelési kapacitások kihasználására, a termékek értékére, a személyi jövedelmek színvonalára és struktúrájára stb. A szocializmusban tehát feltétlenül szükségszerű, hogy az egyes beruházási döntések ne elszigetelten történjenek, hanem a jelentős beruházásokról és a beruházások ágazatok közötti megoszlásáról központilag döntsenek a népgazdaság hosszú távú tervének keretében.

Ezért *először* az értéktörvénynek megfelelő termelési arányok és árarányok a *jövőben* igen különböző arányok lehetnek attól függően, hogy a népgazdasági terv a társadalom rendelkezésére álló beruházási keretet hogyan osztja el, mely ágazatokat részesít előnyben, és azokban milyen technikai jellegű variánsok mellett dönt. Az értéktörvény követelménye a termelési arányok és árarányok tekintetében tehát a *jövőt* illetően megszűnik egyértelmű lenni, s a neki megfelelő arányok inkább következményei, mint meghatározói a hosszú távú jó tervnek.

Másodszor még ha a központi tervező szerv hosszú távú tervében arra törekszik is, hogy a kereslet-kínálat egyensúlya a távoli jövőben nagyjából az akkori értékeknek (ezek módosult formájának) megfelelő árarányokon valósuljon meg (ami előnyös az erőforrások optimális fel-

használása szempontjából, de amit megvalósítani nagyon nehéz), akkor is fennmarad a termelés *jelenlegi* struktúrájáról a *végső* struktúrára való átmenet problémája, vagyis a legkedvezőbb út kiválasztása a lehetségesek közül, amire az értéktörvény ugyancsak nem ad eligazítást, sőt igen valószínű, hogy ez a legkedvezőbb út *menetközben* olyan arányokat és termelési arányokat követel, amelyek eltérnek az értéktörvénytől.

A központi tervező szervek számára tehát a gazdaságfejlesztés fő vonalainak meghatározásánál, a beruházások allokációjánál az értéktörvény nem szolgálhat megbízható iránymutatóul, vagyis ebben az értelemben az értéktörvény nem lehet a termelés szabályozója. Ha mondjuk egy szocialista országban ma a termelt személyautók ára érték fölött, az építőanyagoké érték alatt van, miközben a kínálat egyezik a kereslettel, akkor távolról sem feltétlenül az a helyes, hogy az autógyártásba ruházzanak be sokat, s az autók így lecsökkenő értékének megfelelő árakon teremtsék meg keresletük és kínálatuk egyensúlyát. Legalább ilyen indokolt lehet a beruházások nagy részét az építőanyagok termelésébe irányítani, ily módon csökkenteni értéküket és a kereslet-kínálat egyensúlyát a csökkent értékeknek megfelelő árakra kialakítani.

Mindebből azonban először is nem szabad arra a következtetésre jutnunk, hogy a gazdaságfejlesztés fő irányai önkényesen választhatók meg. Csak arról van szó, hogy a választás kritériumai távolról sem redukálhatók az értéktörvény követelményére, inkább az a helyzet, hogy a hosszú távú népgazdasági tervben kitűzött fő fejlesztési irányok (amelyek optimuma sok szempont együttes mérlegelése alapján határozandó meg) adják a keretet az értéktörvény érvényesülése számára. Másodszor a beruházásokat nem szabad egyoldalúan a távoli jövőben elérendő termelési struktúra megvalósítására irányítani, nem törődve azzal, hogy mi lesz útközben, hanem a jelenlegi szűk keresztmetszetek feloldására is figyelemmel kell lenni, s e téren szóhoz jut az értéktörvény termelésszabályozó szerepe.

Összefoglalóan tehát arra a megállapításra juthatunk, hogy az értéktörvény szocializmusbeli érvényesülését és termelésszabályozó szerepét illetően nem foglalhatunk egyszerű igennel vagy nemmel állást, noha ez sokkal egyszerűbb és könnyebb volna. Láttuk, hogy az értéktörvény érvényesülését korlátozzák bizonyos társadalmi preferenciák a fogyasztás struktúrájára és a jövedelmek elosztására vonatkozóan. Láttuk, hogy a gazdaságfejlesztés fő irányait nem az értéktörvény szabályozza, sőt átmenetileg az értéktörvény követelményétől eltérő arányok létrehozása közelebb vihet a gazdasági fejlődés optimumához. Helyes W. Brus végkövetkeztetése: „Az értéktörvény nem abszolút, általános szabályozója a termelés és csere arányainak. Ezt a szerepét csak a társadalom központi szervének autonóm döntései által megszabott korlátokon belül tartja meg, amelyek elsősorban a beruházásokra, továbbá bizonyos speciális folyó preferenciákra vonatkoznak. E korlátokon belül a rendelkezésre álló társadalmi munka elosztása annál ésszerűbb, mennél inkább megfelelnek a termelés és a csere arányai az egyenértékűség feltételeinek. Következésképp . . . azt állíthatjuk, hogy a szocializmusban az értéktörvény bizonyos korlátok között működik.” (I. m.)

Az árrendszer típusa és az érték módosult formája a szocializmusban

Az értéktörvényt tárgyalva eddig azt hangoztattuk, hogy ez a törvény az értéknek, illetve módosult formáinak megfelelő árakat követel, anélkül, hogy állást foglaltunk volna az érték formájának módosulását illetően a szocializmusban. Most erre térünk rá, de — minden fontossága ellenére — figyelmen kívül hagyjuk a szűkösen rendelkezésre álló természeti erőforrások és a termelőszövetkezeti tulajdonviszonyok problémáját, mert az értéktörvény érvényesülésének ebből fakadó sajátosságai már nem férnek bele ennek a referátumnak a kereteibe.

Talán nem felesleges hangsúlyozni, hogy bármilyen áruviszonyok között szükségszerű az árak (cserearányok) eltérése az értékektől, illetve azok módosult formáitól, s hogy ezért az értékelmélet, noha alapját képezi, de távolról sem meríti ki az árak elméletét. Marx a magánáru-termelésről szólva leszögezi, hogy „ha az összmunkát arányosan osztják el, akkor a különböző csoportok termékei értékükön (a további fejlődésük során termelési árukön) kerülnek eladásra, vagy pedig olyan árakon, amelyek ezeknek az értékeknek, illetve a termelési áraknak általános törvények által meghatározott módosulásai.” (A tőke. III. Budapest, 1956. 618. l.) Az érték módosult formáján tehát az ármozgások olyan *centrumát* értem, amely az adott termelési módban törvényszerűen (mégpedig e termelési mód általános törvényeinek megfelelően) tér el az értéktől. Úgy gondolom tehát, hogy az árcentrum az adott termelési módban az árjelenségek objektíve szükségszerű általános tendenciáját juttatja kifejezésre.

A szocialista gazdaság centralizált modelljében az árcentrum természetesen nem úgy jelenik meg, mint a piaci szabad ármozgásoknak, hanem mint az államilag megállapított áraknak a centruma. De ez a centrum itt is objektív törvényszerűségek által meghatározott, amelyeknek figyelmen kívül hagyása az állami ármegállapítás gyakorlatában káros következményekre vezet, noha ebben a modellben az áraknak a gazdasági döntésekben jóval kisebb a szerepe.

Az árak centrumának helyes meghatározásánál figyelembe kell venni, hogy a termelési viszonyok e fontos elemei megfeleljenek a modern termelőerők állapotának. A modern gépi termelésnek ugyanis — szemben a kézműves termeléssel — a munkaráfordítások szempontjából van két olyan sajátossága, amelynek meg kell mutatkoznia az árakban.

Először a különböző fajtájú termékek termelésében azonos nagyságú munkaráfordítás (érték) igen különböző munkamennyiséget tartalmazó (különböző értékű) lekötött eszközökkel (álló- és forgóeszközökkel) párosul, vagyis a különböző fajtájú termékek eszközigényessége (alapigényessége) jelentékenyen eltérő.

Másodszor az egy-egy termékfajta egységének előállításához szükséges munkaráfordítás (érték) nagysága erősen függ a lekötött eszközökben megtestesülő munkamennyiség viszonylagos nagyságától, vagyis a termelés eszközigényességétől. Az egy munkásra jutó lekötött eszközök növelésével olyan technika (eszközigényes technika) alkalmazható, amely csökkenti a termékegységre eső munkaráfordítást (elsősorban az élőmunkaráfordítást), tehát az értéket, s egyúttal az önköltséget. Vi-

szont kevesebb lekötött eszközt igénylő (munkaigényes) technika esetén nagyobb a munkaráfordítás, vagyis a termék értéke.

Ahhoz, hogy a szocialista gazdaságban biztosítható legyen a munkaráfordításokkal való maximális takarékoskodás, a társadalomnak takarékosan (ésszerűen) kell felhasználni a lekötött (leköthető) eszközöket is, hiszen ezek sem állnak korlátlanul rendelkezésre: állományuk egy bizonyos időpontban adott és csak munkával (munkatermékek felhasználásával, tehát a fogyasztástól való elvonásával) növelhető. Mint-hogy a pótlólagos eszközkötés megtakarítást tesz lehetővé munkaráfordításokban (vagyis lehetővé teszi a termékegység értékének csökkentését), s az eszközök szűkösek, ezért a különböző gazdasági döntéseknél mérlegelni kell azt is, hogy *ha eszközöket kötünk le egy bizonyos területen, akkor nem várhatunk tőlük munkamegtakarítást más területen.* Következésképp a társadalomnak mind a rendelkezésére álló lekötött eszközöket, mind a munkát igyekeznie kell úgy felhasználni, hogy a megfelelő összetételben termelt végtermékek egységeinek munkaráfordításait (vagyis értéküket) *általánosságban* (és nem egyszerűen egymás rovására) minimalizálja, s ezáltal a szükségletek maximális kielégítését tegye lehetővé. Ezekre a társadalom munkaidejével való takarékoskodás szempontjából igen fontos objektív összefüggésekre az utóbbi években egyre jobban ráirányult a szocialista országok közgazdászainak a figyelme, egyfelől a beruházásgazdaságossági vizsgálatok fejlődése, másfelől a matematikai programozás gondolatrendszerének, elsősorban Kantorovics, Novozsilov, Nyemcsinov munkásságának a megismerése nyomán.

Mint-hogy az árak alapvető funkciója a szocializmusban az, hogy lehetőleg helyesen orientáljanak és ösztönözzenek a gazdasági döntésekben, *a fentebbi objektív összefüggések azt követelik, hogy a különböző termékek árainak arányaiban ne csak a szükséges munkaráfordítások, önköltségeik arányaiban ne csak a szükséges munkaráfordítások pénzköltségeinek arányai jussanak kifejezésre, hanem tükröződjék a termékek eltérő eszközigényessége is.* Más szavakkal ez annyit jelent, hogy az árak alapvető funkciója a szocializmusban megköveteli, hogy az önköltség egyik elemévé váljon a lekötött eszközök „értékének” egy megfelelő nagyságú tényezővel (az eszközkötési tényezővel, vagy „kamatlábbal”) való szorzata (az eszközkötési pótlék, vagy „kamat”), s hogy ez az árcentrumarányokban is kifejezésre jusson. A marxi munkaértékelmélet alapján állva, vagyis a létrehozott értékek egyedüli forrásának a munkát tekintve, ez az eszközkötési pótlék tulajdonképpen a társadalom által létrehozott többlettermék értékének egy része, tehát része a társadalom létrehozott *tiszta jövedelmének.* De olyan jövedelemrész (*m-rész*), amely a szóban forgó ár- és önköltségrendszerben a vállalatok számára költségként jelentkezik, s az árakban nem értékarányosan realizálódik. Ilyen szempontból hasonlatos a kapitalizmusbeli kamathoz.

Objektíve szükségszerű tehát, hogy a szocialista gazdaságban az árcentrumarányok az eszközkötési tényező mértékének megfelelően eltérjenek az értékarányoktól, s az e tényezővel számított eszközkötési pótlék belekerüljön a vállalatok önköltségébe.

De milyen törvényszerűségek határozzák meg az eszközkötési tényező nagyságát? Ez igen bonyolult és egyelőre még kellően nem tiszt-

tázott kérdése a közgazdaságtudománynak. Vannak, akik a lekötött eszközök és a nemzeti jövedelem, mások a lekötött eszközök és a társadalmi tiszta jövedelem összegének viszonyából indulnak ki. Egyes elképzelések szerint az eszközkötési tényező nagyságát akként kell meghatározni, hogy az árelemként érvényesített eszközkötési pótlék összege fedezze az egyes termelők (ágazatok) álló- és forgóeszközeinek bővítését. Ismét más elgondolás szerint a munkaerőfelszabadítás fajlagos beruházási igényéből kell kiindulni.

Az eszközkötési tényezőnek (vagyis a megkívánt megtérülési idő reciprokának) elméleti szempontból fő funkciója abban van, hogy elősegítse a különböző beruházási variánsok (eszközigényesebb és munkaigényesebb módszerek) közül azoknak a kiválasztását, amelyeknek *összessége* maximális nemzeti jövedelmet biztosít a kívánt összetételben — feltéve, hogy a népgazdaságban adott a foglalkoztatható munkaerő létszáma és adott a nemzeti jövedelem termelő felhalmozásra fordítható része. Ezt a funkcióját azáltal tölti be, hogy a nagyobb eszközkötési tényező a munkaigényesebb, a kisebb pedig az eszközigenyesebb technikát mutatja előnyösebbnek. Novozsilov kimutatta, hogy ha a vállalatok önköltségében a helyes nagyságú tényezővel számított eszközkötési pótlék is megjelenik, akkor számukra az általuk gyártott termékek termelése azzal a technikával a *legolcsóbb*, amely a helyes nagyságú eszközkötési tényezővel végzett beruházásgazdaságossági számítások szerint a leghatékonyabb, továbbá, hogy ez a termelési technika egyúttal a legjövedelmezőbb is számunkra, ha az eladási árak *arányai* megegyeznek a vállalati pótlékolt önköltségek arányaival.

A nemzeti jövedelem maximuma *általában* úgy érhető el, ha a népgazdaság lekötött eszközeinek (alapjainak) növelésére szánt nemzeti jövedelemrész teljes felhasználása mellett a rendelkezésre álló munkaerő teljes foglalkoztatását is biztosítjuk. Ezért a helyesen megválasztott eszközkötési tényezőnek a beruházási variánsok közötti döntésekben elvileg a munka és a lekötött eszközök olyan kombinációjának a kiválasztását kell elősegíteni, hogy

a) a lekötött eszközök növelésére vonatkozó *igények összessége* egyenlő legyen a nemzeti jövedelemnek termelő felhalmozásra szánt részével;

b) a kiválasztott beruházások (eszköznövelések) *összességén* ne lehessen olyan *változtatást* (átcsoportosítást) végrehajtani, amely nagyobb nemzeti jövedelmet biztosítana a kívánt összetételben.

Ezeknek a követelményeknek az eszközkötési tényező akkor felel meg, ha *nagysága egyenlő a beruházások (eszköznövelés) differenciális népgazdasági hatékonyságával (határhatékonyságával), vagyis ha azt fejezi ki, hogy a népgazdaságban a termelőalap egységnyi növelése a nemzeti jövedelem hány egységnyi növelését eredményezi.*

A beruházások (eszköznövelés) differenciális népgazdasági hatékonysága igen sok körülménytől függ, így a tudomány állása szerint lehetséges termelési módszerektől, a termelésbe bevonható pótlólagos munkaerő-létszám és a népgazdasági eszköznövelés arányától, a feltétlenül szükséges új létesítmények mellett megvalósítható nagy gazdasági hatékonyságú korszerűsítési lehetőségektől stb. Ezek a konkrét körülmények országonként és időszakonként eltérőek. Az elmúlt időszak statisztikai vizsgálatából, vagyis makroökonómiai ex post ada-

tokból nem állapítható meg a lekötött eszközök differenciális népgazdasági hatékonysága. Ugyancsak nem ad erre egyelőre lehetőséget sem a hosszú távú népgazdasági tervek megfelelő variánsainak összehasonlítása (ilyen variánsok ugyanis nem készülnek), sem a népgazdasági programozás módszerével történt hosszú távú tervezés (mert ez gyakorlatilag még nem létezik).

A szocialista gazdaság növekedésére vonatkozó adatok, továbbá józan, reális hipotézisek alapján azonban következtethetünk az eszközlekötési tényező megközelítően helyes nagyságára. Kornai János—Wellsch Péter egy egyszerű növekedési modellben bebizonyították (lásd tanulmányukat a Közgazdasági Szemle 1963. 12. számában), hogy ha a népgazdaság olyan növekedését tételezzük fel, hogy változatlan a rendelkezésre álló munkaerő létszámának és a nemzeti jövedelemnek évi százalékos növekedési üteme, továbbá változatlan marad a nemzeti jövedelemen belül a felhalmozás részaránya és a lekötött eszközök hatékonysága, továbbá megvalósul a nemzeti jövedelem „standard elosztása” (vagyis a felhalmozás részaránya megfelel a lekötött eszközök differenciális hatékonyságának), akkor a racionális eszközlekötési tényező az időben nem változik és *nagysága egyenlő a nemzeti jövedelem évi százalékos növekedési ütemével*. Szerzők helyesen hangsúlyozzák, hogy a nemzeti jövedelem „standard elosztása” nem tekinthető sem szükségképpen érvényesülő szabálynak, sem betartásra érdemes normának a szocializmusban, hanem ez csak ésszerű hipotézis az eszközlekötési tényező nagyságának megállapítására. Ha a nemzeti jövedelemben a termelő felhalmozás részarányát igen magasan állapítják meg (ami gazdaságpolitikai okokból esetleg indokolt lehet), akkor ezáltal a népgazdaságban a lekötött eszközök differenciális hatékonysága kisebb lesz, mint a nemzeti jövedelem évi növekedési üteme és fordítva.

Magyarországon például a nemzeti jövedelem évi növekedési üteme 8 százalék körül mozog, s ezért indokoltnak tűnik, hogy *az eszközlekötési tényező nagyságát 8 százalék körül állapítsák meg*.

Hasonló eredményre, tudniillik az eszközlekötési tényező nagyságának a nemzeti jövedelem évi növekedési ütemével való azonosítására jut Simon György—Kondor György is „A gazdasági hatékonyság értékelésének néhány problémája” című tanulmányukban (Kutatási Beszámoló. 1963. április. Közgazdaságtudományi Intézet.).

Ilyen nagyságú eszközlekötési tényezőt számítva a népgazdaság meglévő lekötött eszközei után, *a kapott pénzösszeg (vagyis az eszközlekötési pótlékok összege) nagyjából éppen fedezetet nyújt a népgazdaság lekötött eszközeinek évi növekményére*. Hangsúlyozni szeretném azonban, hogy az eszközlekötési tényező helyes nagyságát a nemzeti jövedelem *termelésével* kapcsolatos objektív összefüggések döntenek el, nem pedig a nemzeti jövedelem ilyen vagy olyan *elosztása*, felhalmozásra és fogyasztásra. Ha például a nemzeti jövedelemben a felhalmozás részarányát igen magasan állapítják meg, akkor a helyes nagyságú tényezővel kiszámított eszközlekötési pótlékok összege nem fedezi az eszközállomány népgazdasági bővítését. Amikor Esze Zsuzsával cikkünket a Közgazdasági Szemle 1963. 1. számában megírtuk, ez az összefüggés még nem volt számunkra világos. Lényegében helyes követelményt állítottunk fel, tudniillik azt, hogy az ipar által összesen létrehozott m-nek akkora részét, amelyet több év átlagában az ipar álló-

és forgóalapjainak bővítésére fordítanak, a lekötött eszközökkel arányosan kell elosztani az ipari termelői árakban, s hogy ennek megfelelően az eszközlekötési tényezőt mintegy 10 százalékban kell megállapítani — de e követelmény indokolása bizonytalan, részben helytelen volt.

Az eszközlekötési tényező szerepéből és a nagyságát meghatározó objektív összefüggésekből következik, hogy nincs igazuk azoknak a közgazdászoknak, akik *tiszta termelési ár típusú* ipari termelői árrendszer megteremtéséért szállnak síkra a szocializmusban. Ennek az ártípusnak árképzési alapelve: *önköltség + a lekötött eszközök „értékének”* *akkora százalékban meghatározott eszközlekötési pótlék, amely az ipari termelői árak szintjét értékszintre emeli.* Itt tehát az iparban létrehozott összes *m* eszközarányosan realizálódnék az árakban. Ezáltal azonban olyan árcentrumarányokat kapnánk, amelyekben a különböző termékek eszközigényességének az eltérései túlságosan nagy súllyal jelentkeznének a munkaráfordításokhoz képest, s olyan szerkezetű önköltséget, amelyben a holt munka költsége a vállalatok számára túlságosan megrágulna az élőmunka költséghez (a bérhez) képest (az utóbbi egyébként az értéktípusú árrendszernek is hibája).

Arra az eredményre jutottunk tehát, hogy *a termelőerők színvonalának és a szocializmus termelési viszonyainak megfelelő árrendszer és önköltségrendszer objektíve szükségszerű vonása, hogy*

a) az ipari termelői árak centrumának *arányai* eltérjenek az *értékarányoktól* az eszközlekötési pótléknak megfelelően, amely utóbbi a lekötött eszközök (álló- és forgóeszközök) „értékének” a helyes nagyságú eszközlekötési tényezővel való szorzata;

b) az eszközlekötési pótlék jelentkezzék önköltségként a vállalatok számára, vagyis a vállalatok legyenek kötelesek azt lekötött eszközeik után eszközlekötési járulékként az állami költségvetésbe befizetni;

c) az eszközlekötési járulékok összege jelentősen kevesebb legyen, mint *a létrehozott* összes *m*, hiszen összegük nagyjából csak a termelő felhalmozásra (az álló- és forgóeszközök állományának növelésére) fordított *m*-résszel veendő egyenlőnek.

Ez utóbbiból az is következik, hogy *egy olyan ipari termelői ár-típus megvalósítása, amelyben az árképzési alapelv: önköltség (a szokott értelemben) + a helyes nagyságú eszközlekötési tényezővel számított pótlék a lekötött eszközökre* — nem emelné fel az ipari termelői árak szintjét az értékszintre, hanem kétszintű árrendszert eredményezne.

Hogyan lehetne az *értékszintre* emelést megvalósítani úgy, hogy az ennek az árképzési alapelvnek (ártípusnak) megfelelő *árárányok* (amelyeknek helyességét bizonyítani igyekeztem) ne változzanak?

Úgy nyilván nem, hogy az eszközlekötési tényezőt vesszük nagyobbra, mert ez természetesen más árárányokat is eredményezne: egymáshoz viszonyítva nőnének az eszközigényesebb és csökkennének a kevésbé eszközigényes termékek árai. De úgy igen, hogy az előbb említett árrendszer árait *arányosan*, vagyis egy egységes százalékkal megnöveljük, úgy választva meg ezt a százalékot, hogy a termelői árak szintje éppen értékszintre emelkedjék. Ha az így arányosan megemelt árakat azután szemügyre vesszük, akkor azt látjuk, hogy a szokott értelem-

ben vett önköltségen + az eszközkötési pótlékon felül még tartalmaznak egy összeget, amely éppen az önköltség bér részével arányos, vagyis tartalmaznak egy *bérpótléket*.

Így jön létre az az ártípus, amelyet nem nagyon szerencsésen „*többszatornás*” *ártípusnak* szoktak nevezni. Az elnevezés azért nem szerencsés, mert jövedelemelvonási csatornákra utal, holott a lényeg nem a jövedelem mikénti *elvonása*, hanem az, hogy az ár „*felépítésénél*” nem egy tényező adja ki a belekerülő társadalmi tisztajövedelmet. A „*többszatornás*” ártípus árképzési elve: *önköltség (a szokott értelemben) + a helyes nagyságú eszközkötési tényezővel számított eszközkötési pótlék + bizonyos nagyságú bértényezővel számított bérpótlék*.

Olyan típusú árrendszer ez, amelyben — változatlan termelési feltételek mellett — az árcentrumok *arányai* kizárólag az egységes eszközkötési tényezők nagyságának változtatásával változnak, s az egységes bértényező növelése vagy csökkentése csak az árak *szintjében* okoz változást. (Utóbbit Révész Gábor bizonyította be, lásd „A szocialista világpiacon a saját árbázis típusára vonatkozó magyar javaslat” II/3. mellékletét.)

Felmerül tehát a kérdés, indokolt-e az ipari termelői áraknak ebben a típusában olyan nagyságú bértényezőt alkalmazni, amely a termelői árak szintjét a fogyasztói árak szintjére emeli, vagyis *az árrendszert egyszintűvé teszi*? A kérdés kizárólag gyakorlati, célszerűségi megfontolásokon dől el. Ismeretesek az árrendszer erős kétszintűségének a *hátrányai*: torzítja az alapvető népgazdasági mutatókat, így a felhalmozás részarányát a nemzeti jövedelemben, a nemzeti jövedelem növekedési ütemét (például, ha viszonylag gyorsabban nő az I. osztály termelése), a nehézipar és a könnyűipar hozzájárulását a nemzeti jövedelemhez. E torzításokat csak külön számításokkal lehet kiszűrni. A teljes egyszintűség ellen viszont felhozható az, hogy valószínűleg széles körben tenné szükségessé a fogyasztási cikkek szubvencionálását, negatív forgalmi adó alkalmazását, tekintettel arra, hogy bizonyos fogyasztási cikkek (szeszitalok, dohány stb.) összességének nagy tömegű pozitív forgalmi adója nyilván továbbra is fennmaradna, s a teljes egyszintűség a + és — forgalmi adók 0 egyenlegét kívánja meg. A magam részéről egyébként nem hinném, hogy ez a technikai „nehézség” komoly érv az egyszintű árrendszerrel szemben.

Befejezésül még néhány szót szeretnék szólni arról, hogy például milyen *jövedelemelvonási* rendszer felelhetne meg a tárgyalt többszatornás ártípusnak, s biztosíthatná ilyen árak mellett a termelő vállalatok anyagi érdekeltiségének helyes hatásirányát.

Arról már esett szó, hogy az eszközkötési pótlék mindenképpen önköltségelemmé válna a vállalatok számára azáltal, hogy állóeszközök és átlagosan lekötött forgóeszközök „értékének” meghatározott százalékát (mondjuk évi 8 százalékát) *eszközkötési járulék* címén rendszeresen befizetnék az állami költségvetésbe.

De mi történjék azzal az összeggel, amelyet bérpótlékként kalkulálunk be az árakba azok képzésénél? Itt az kínálkozik megoldásként, hogy a vállalatok kötelezve volnának egy majdnem ekkora százaléku *illetményadónak* az állami költségvetésbe történő befizetésére az általuk folyósított bérek után, — tehát ez is önköltségelemmé válna számukra.

Ezután a vállalatnak még *maradna egy kicsiny nyeresége*, amely fölött maga rendelkezne, tehát anyagilag abban volna érdekelt, hogy nyereségének tömegét növelje. Ebben az ösztönzési rendszerben a vállalatok számára — mint azt már bebizonyítottam — kellő teherként jelentkezne az eszközlekötés is (hiszen a termelőeszközárak érték-szintűek és az eszközök után eszközlekötési járulék is fizetendő), de az élők munkaráfordítás is (hiszen a béreket illetményadó terheli). Félreértések elkerülése végett: ha nem volna illetményadó, a termelőeszközárak is alacsonyabbak volnának. A vállalat tehát sem a lekötött eszközökkel, sem az élők munkával nem „gazdálkodhat” a másik rovására, hanem csak a kettővel együttesen.

Ismeretes, hogy Magyarországon 1964. január 1-én az állami iparban bevezették — ha átmenetileg még sok kivétellel is — az 5 százalékos eszközlekötési járulékot úgy, hogy egyelőre az ipari termelői árak rendszere változatlan maradt. A jövő feladata, hogy azt a helyes elvet, amely az eszközlekötési járulék bevezetésében kifejezésre jutott, árrendszerünkben is következetesen érvényesítsük.

A KERESKEDELEM GAZDASÁGTANA

A könyv magas színvonalon ad átfogó képet a kereskedelem gazdaságtanáról. Foglalkozik a szocialista és kapitalista kereskedelem jellemzőivel, részletesen feldolgozza a szükséglet, fogyasztás és kereslet egymásrahatását, ismerteti a fogyasztás befolyásolásának módjait, a kereslet kutatás módszereit és eljárásait, a népgazdasági terv és a kereskedelmi tevékenység országos tervezésének összefüggéseit. A továbbiakban kitér a vendéglátóipar, a szövetkezeti kereskedelem, a piaci kereskedelem történetére és feladatukra a lakosság ellátásában. A nagy- és kiskereskedelem áruforgalmát és tervezését is részletesen elemzi.

A kereskedelmi dolgozók munkájának jellege és hatékonysága sokszor foglalkoztatja a közgazdászokat, a munka ezzel kapcsolatban közli a legújabb kutatások eredményeit. A fogyasztói árak és árképzés rendszere, a kereskedelem forgalmi költségei, a jövedelmezőség, a kereskedelem pénzügyi- és hitelrendszere is fontos témái a műnek.

A mű függelékében ismerteti a szovjet kereskedelem jelenlegi problémáit és feladatait a kommunizmus építése programjának megvalósítása során. A továbbiakban feldolgozza a kereskedelem fejlődésének aktuális problémáit és távlatait az európai szocialista országokban, valamint a magyar belkereskedelem felszabadulás utáni fejlődését.

Megjelent a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadásában.

BRÓDY ANDRÁS:

Az importszorzóról és alkalmazásáról

Korábbi tanulmányomban¹ megkíséreltem megalapozni az importtermékek belföldi árcentrumának elvi kérdéseit, és arra a következtetésre jutottam, hogy az importszorzókat (amelyekkel az importtermék devizában kifejezett vételárát meg kell szorozni, hogy belföldi, forintban kifejezett bekerülési árát megkapjuk) a devizakitermelés-kulcsoknál magasabban helyes meghatározni. Ez az importszorzók elég jelentős módosítását és az árképzésben való egyöntetű alkalmazását jelentené.

Javaslataim semmiképp sem újak. Az importszorzók módosításának szükségessége például már több ízben is felmerült, a többi között ebben a problémában legközelebből érintett Külkereskedelmi Minisztérium javaslataiban is.

Az importszorzók módosítása ellen egyesek eleinte azzal érveltek, hogy az emiatt emelkedő termelőiár-színvonal „nem fér bele” a fogyasztói árakba. Az Árhivatalban azóta elvégzett számítások — amelyek éppen a fogyasztás árösszegének változatlanóságából indultak ki — kellőképp bizonyították e nézet helytelenségét. Például a legkényesebben érintett cipőiparban (amely mintegy 20—30 Ft/\$ áron — kevesebb, mint féláron — kapja alapanyagát, a bőrt) a számítások szerint jelentéktelen (1—2%-os) áremelkedést okozna a magasabb importszorzó bevezetése. Az új importszorzók ugyan elég jelentősen emelnék a tőkés import bekerülési árát, de a demokratikus import bekerülési ára csökkenne, s így az összimport bekerülési ára — globálisan — kevéssé változna. A forgalmi adók kulcsainak némi módosításával mindenképp elkerülhető lenne tehát a fogyasztói árak szintjének változása. Ez persze nem jelenti azt, hogy nem volna — egyéb szempontból — kívánatos a fogyasztói árak arányainak szorosabb hozzáidomítása a végül következőt felépített termelői árrendszer arányaihoz. A változtatás azonban nem kényszerű következménye a termelői árak rendezésének.

Szintén nem újdonság az a javaslat sem, hogy az így módosított importszorzókat *egységesen* alkalmazzuk (néhány, később tárgyalandó kivételes esettől eltekintve) az importtermékek árképzésére. Ebben a kérdésben azonban korántsem teljes az egyetértés.

Igaz ugyan, hogy néhány részterületen már alkalmazásra kerültek többé-kevésbé egységesnek tekinthető importszorzók, azonban az 1959. évi árrendezés e tekintetben nem volt túlságosan következetes, s így tulajdonképpen kevés a gyakorlati tapasztalatunk az ilyen vezérelvek alapján történő árképzés problémáiról és nehézségeiről.

¹ Lásd: Közgazdasági Szemle, 1964. 4. sz. Mindkét tanulmány a Közgazdaságtudományi Intézetben Nagy Tamás vezetésével végzett kutatás eredménye.

Az 1959. évi árrendezés fentiekől eltérő vezérelvei az importtermékek ármegállapítása tekintetében több helyen is rögzítésre kerültek.² Minket azonban itt nem annyira a vezérelvek, hanem a tényleges eredmény érdekel. A Pénzügyminisztérium vizsgálata alapján devizaarányos árképzésre csak az 1962-ben forgalmazott termékek 14 ezrelékében került sor — azaz kereken 3 milliárd forintnyi ilyen terméket forgalmaztunk 1962-ben, ami azt jelenti, hogy az importnak kevesebb mint 10%-a kapott szorzószámos árat. Ez sem jelenti azonban azt, hogy e szorzószám helyes vagy egységes lett volna. Igaz, egyes részterületeken (pl. vegyipar, gépipar, könnyűipar stb.) az árrendezés idején kialakult szorzó viszonylag egységes volt. E szorzó 30 Ft/\$ értékkel „indult” az első területeken (szén, koks, kohászat). A kulcsot reprezentatívnak vett termékek magyar és világpiaci árára alapján állapították meg. A számítás valamiféle „vásárlóerő-paritási” nézetten alapult, azonban mivel nem a külkereskedelemben tényleg forgalmazott, hanem az árrendezés előtt termelt mennyiségek szerepeltek súlyokként, ezért még a vásárlóerő-paritás egyébként helytelen elvét sem alkalmazta következetesen.

A következő területen (vegyipar) a kulcsot már felemelték 35 Ft/\$ + 10% = 38,50 Ft/\$ értékre. Ahogy most sorra következtek az egyes érintett területek, egyre növekedett az importszorzó. Így a jelenlegi árrendezés kialakításakor nem a tényleges, átlagos ráfordításokat vettük figyelembe, hiszen akkor nem különbözne az importszorzó az egyes részterületeken.

Vajon lehetségesek-e érvek az ilyen eljárás mellett? *Helyes-e az importszorzót valamilyen okból differenciálni?*

Vincze Imre egy 1960. december 31-i keletű árhivatali előterjesztésében így érvel: „Termelőerőink állapotából és árképzési módszerünk alapelveiből következik, hogy a belföldi ár és a külföldi ár aránya nem lehet azonos a kitermelőipar, valamint a feldolgozóipar minden ágazatában és vertikumában.” Ez tökéletesen igaz, és a továbbiakban helyesen indokolja meg ezt a jelenséget a társadalmi munka termelékenységének a nemzetközi szinttől való eltéréssel, valamint a bér- és árpolitika nemzeti sajátosságaiival.

Csakhogy ami igaz a termékekre általában, az nem igaz az egyes importált termékekre. Miért kell az importtermékek árát eltéríteni a tényleges ráfordított értéktől lefelé vagy felfelé — csak azért, mert olyan ágazatban használják fel, amely nemzetközileg is fejlett vagy elmaradott körülmények közt dolgozik?

Milyen érv szólhat e mellett? Azt mondhatjuk, az elvont igazságérzettől vezérelve, hogy ha valamelyik iparág olcsón termeli ki a devizát (az átlagosnál kisebb munkaráfordítással), akkor „méltányos”, hogy olcsóbban is kapja az importterméket. Hiszen ez az iparág „nem tehet róla”, hogy más ágazatok elmaradottsága miatt a deviza a népgazdaság egészének átlagosan drágább (több munkába kerül).

Eltekintve azonban attól, hogy az ilyen árképzési elv gyakorlati alkalmazása egy sor nehézségbe ütközik, elméletileg sem helyeselhető teljesen.

² Lásd például: „Előkészítő anyag a termelői árrendszer közgazdasági értékeléséhez”. V. pont 16–20. l. és dr. Csikós-Nagy Béla: „A szocialista árképzés”. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1961.) 744–749. l.

A gyakorlati problémák elsősorban abból adódnak, hogy míg a népgazdaság egészének külkereskedelmi mérlege végső fokon természetesen egyensúlyban kell hogy legyen, ez korántsem igaz az egyes ágazatokra. Mármost, ha valamelyik ágazat például nagyon olcsón termel ugyan devizát, de csak nagyon kevés devizát, akkor importját — amely esetleg duplája vagy tízszerese exportjának — nem számíthatjuk ezen az alacsony kulcson, mert akkor — a külkereskedelem egészét tekintve — ismét nem lesz egyensúlyban az átlagos devizakitermelési kulcs az átlagos importszorzóval. Ha tehát differenciálunk az elvont igazság nevében, akkor elveszítjük a konkrét, osztatlan, a népgazdaság egészére vonatkozó igazságot — s így az egyes ágazatok kulcsa is végeredményben önkényessé válik.

Az elméleti probléma gyökere is ebben a gyakorlati nehézségben mutatkozik: népgazdaságunk egységes egész — és nem foghatjuk fel ágazatok vagy iparágak vagy vállalatok egyszerű összegeként. Lehet, hogy valamelyik vállalat olyan terméket dolgoz fel, amelynek individuális értéke (előállításának helyén) az átlag felett vagy alatt van. Mégsem volna helyes, hogy a vállalat ezt az egyéni értéket fizesse meg (akár alacsonyabb, akár magasabb ez) — és ne a társadalmi átlagos ráfordításokat.³

Tervgazdálkodásunk jelenlegi rendszerében tehát az importszorzó differenciálása elméletileg nem javasolható. Különösen vonatkozik ez az importszorzó most érvényesülő differenciáltságának megszüntetésére. Ez a differenciáltság ugyanis semmilyen kapcsolatban nem áll azzal, hogy az érintett iparágak milyen hatásfokkal szerzik meg a devizát, hanem egyszerűen csak önkényesen kedvez egyes ágazatoknak, más ágazatok rovására.

Aligha indokolható ugyanis, hogy például a gépgyártás, amelynek devizakitermelési kulcsa viszonylag jó, ugyanakkor viszonylag drágán kapja az importot, míg az átlagosnál valamivel rosszabb hatásfokon dolgozó bőr- és szőrmeipar az átlagosnál sokkalta olcsóbban jut hozzá importalapanyagaihoz.⁴

Javaslatunk tehát az importszorzó *egységes* alkalmazása az importált termékekre. Foglalkoznunk kell azonban azzal a javaslattal is, amely nemcsak az importtermékekre, hanem a termékek szélesebb körére, sőt *valamennyi* termékre ki óhajtja terjeszteni az importszorzós árképzést.

Van egy iparágunk, a vegyipar, amelyben ez a megoldás — habár alacsonyabb kulcs mellett — többé-kevésbé egységesen megvalósult az alapanyagok tekintetében. Itt azonban az alapanyagokat a feldolgozás

³ Ez nem jelenti azonban azt, hogy például a beruházási vagy fontosabb külkereskedelmi döntések meghozatalakor ne kellene éppen az individuális — és *nem* az átlagos — ráfordításokat figyelembe venni. Ami azonban vonatkozhat egyes, specifikus döntési problémák gazdaságossági számításaira, az szükségképp *nem* vonatkozik az árrendszer egészére! Az individuális költség lehet magasabb vagy alacsonyabb az átlagosnál, általában nem egyenlő a határköltséggel, sem a „legmagasabb”, sem a „legalacsonyabb” határköltséggel, és mindig csak a konkrét döntési probléma konkrét elemzése mutatja meg, hogy adott esetben milyen és mekkora költségről van tulajdonképpen szó. Az árrendszer azonban, mivel általános érvényű, éppen ezért nem veheti figyelembe az egyedi döntési problémák egymásnak ellentmondó individuális költségeit, csak ezek átlagát.

⁴ „A külkereskedelmi forgalom alakulása forintban és devizaforintban” 1962. évi kiadvány 13–14. lapjának táblázatal alapján a gépgyártás Ft/devizaforint aránya a kivételben 5%-kal kedvezőbb, a behozatalban 14%-kal kedvezőtlenebb az átlagnál. A bőr- és szőrmeipar az átlagnál 1%-kal rosszabb kitermelési kulcs mellett 29%-kal az átlag alatt jut hozzá importjához.

majdnem valamennyi fázisában valóban importálják is, ha nem is mindig túlnyomó részben, így ez a tapasztalat nem mérvadó.⁵

Lengyelországban az 1957—58-as években Kalecki, Polaczek, Augustovski stb. fejtették ki először ennek a javaslatnak különböző variánsait. A Lengyel Gazdasági Tanács 1957. évi tézisei csak a legfontosabb *nyersanyagok* tekintetében kívánták a világpiacon árat figyelembe venni. A tézisek azonban hangsúlyozzák, hogy „nem szabad egyszerűen átvenni a külföldi árarányokat”. Erre magyarországi reflexió annak idején alig történt, s csak mostanában bukkantak fel hirtelen ezeken a gondolatokon is túltenni kívánó magyarországi javaslatok.

Liska Tibor több — részben publikálatlan — tanulmányában⁶ és Ács Lajos is⁷ annak a nézetnek adott kifejezést, hogy nemcsak a ténylegesen importált termékek árát kellene — valamilyen importszorzó segítségével — a világpiacon árszínvonalnak megfelelően megszabni, hanem a ténylegesen exportált, valamint a lehetőségük szerint importálható vagy exportálható termékekét is. Lényegesen kiterjesztenék tehát az importszorzó segítségével történő árképzést a termékek igen széles nomenklatúrájára. Hogy mely termékek tartoznának ide, az persze attól függ, hogy miképpen szabjuk meg a „reálisan” számbajöhető export- és importtermékek körét. Világos azonban az, hogy ebben a világpiacon árrendszerben olyan árak alakulnának ki, amelyeknek a legtöbb esetben (az összes csak exportált termék, valamint a lehetőség szerint importálható vagy exportálható, a valóságban azonban se nem importált, se nem exportált termék esetében) semmi kapcsolatuk sem volna a tényleges ráfordításokhoz.

Az ilyen árrendszer mellett szóló egyik fő érvet — hogy ti. a világpiacon árak a legfejlettebb technikát tükrözik, s így a legmodernebb körülmények közt szükséges ráfordítási arányokat vannak hivatva tolmácsolni — korábbi tanulmányomban már cáfolni igyekeztem.

Az ilyen árrendszer lényegében azért nem segíti elő a tisztánlátást és azért orientál helytelenül, mert elszakad a tényleges ráfordításoktól és nem a legfejlettebb nemzetközi ráfordításarányokat tükrözi, hanem végelemzéskeppen a mindenkori világpiacon erőviszonyokat.

Természetesen minden komoly összevetéshez, minden érdemleges gazdaságossági vizsgálathoz ismerni kell két dolgot: hogy mibe kerül a termék előállításánálunk, és hogy mibe kerül másutt. Mindkét mértékrendszer — a tényleges is és a „világpiacon” is — szükséges az összevetéshez. Azonban, ha árrendszerünk „világpiacon” lenne, akkor a tényleges ráfordításokat éppen úgy mellékszámítások révén lennének kénytelenek megállapítani, mint egy, a tényleges ráfordításokon alapuló árrendszer esetében a világpiacon árakat.

A világpiacon árak élharcosai azonban — bár tudják, hogy árrendszerünk csak az egyes termelési fázisok gazdaságosságának mérésére volna jó — nem törődnek azzal, hogy amit elítélően kidobnak az ajtón: a tényleges ráfordításokon alapuló mértékrendszert, szükségképp fárads-

⁵ Annál is inkább, mivel teljesen egységesnek még itt sem lehet az importszorzót nevezni. Például a petrokémiai iparban a szorzó magasabb, mint a vegyipar többi részében, a más tárcákhoz tartozó, de a vegyiparban is felhasznált importanyagok tekintetében pedig teljesen eltérő szorzók érvényesülnek.

⁶ „Érvek és ellenérvek a világpiacon árbázisú árrendszer körül” (Sokszorosítva, 31. lap + két táblázat); „Kritika és koncepció” — Közgazdasági Szemle, 1963. 9. sz.

⁷ „Át, érték, pénz (Árelméleti problémák a szocializmusban)” Bankszemle, 1963. július, 29–40. l.

ságos munkával be kell hozni az ablakon, mihelyt *népgazdasági szintű* gazdaságosságra vagyunk kíváncsiak.

A kérdés tehát az, hogy melyik mértékrendszert érdemes hazai árrendszerül választani, és melyik legyen a kiegészítő mértékrendszer?

Ha következetes és jól felépített árrendszert készítünk (tipusa itt mellékes), akkor a tényleges ráfordítások a vállalati számvitel révén kellő részletességgel és kellő pontossággal mindig rendelkezésre állanak. A folytonosan mozgó világgpiaci árak egyszerű megfigyeléssel megállapíthatók.

A fordított esetben azonban kettős nehézség mutatkozik. A tényleges árrendszer állandó heves mozgásban lesz (hisz részleteiben is követnie kell a világgpiaci árakat), míg a tényleges hazai ráfordítások, még a legmodernebb számítástechnika felhasználásával sem állapíthatók meg elég részletesen. Tisztán gyakorlati szempontból is egyelőre helyesebbnek tűnik a tényleges ráfordításokon alapuló árrendszer alkalmazása. Javaslatom tehát *kizárólag* az importált termékek árképzésére vonatkozik.

Néhány szót kell szólni a lineáris programozással nyerhető devizaárnyékárakról is; ezek alkalmazását hazai irodalmunkban elsősorban Kondor György és Simon György javasolták.

Rendkívül fontosnak tartok minden olyan kísérletet, amely valamilyen „optimális népgazdasági terv” kialakítására törekszik, habár vannak bizonyos kétségeim az optimum egyértelműsége tekintetében. E kétségek még nagyobb fenntartásokra köteleznek az árnyékárrendszerrel szemben, hiszen minden egyes optimumhoz más és más árnyékárrendszer tartozik, s így — amíg egyetlen és végső optimumkritérium nem szabható meg, addig az árnyékárrendszer meglehetősen határozatlan marad.

A gyakorlatban egyelőre még hozzávetőleges becslésekkel sem rendelkezünk ilyen programozással kialakított devizaárakra. Véleményem szerint néhány év eltelik még, míg az első kísérleti számítások rendelkezésre fognak állni. Valószínű, hogy ahány modell és ahány célfüggvény számítására sor kerül, annyi különböző és ellentétes devizaárnyékárunk lesz. Ha azonban — valamely előre nem látható sajátosság folytán — a reálisan is megvalósítható optimumokhoz elégségesen stabil árnyékárrendszer tartozna, akkor ezt az értéket valóban figyelembe kellene venni az importszorzó megállapításakor. Egyelőre azonban — azaz a következő 4—5 évre vonatkozóan — túlságosan éretlen e terület ahhoz, hogy gyakorlatilag támaszkodhatnánk rá.⁸ Ezért a következő árrendezéskor javasolom az árnyékárak figyelmen kívül hagyását.

Az importszorzóval történő árképzés gyakorlati megvalósítása azonban ellentmond egy nálunk széles körben alkalmazott másik árképzési elvnek, az „arányosítás” alapján történő árképzésnek.

Árrendszerünk mind a mai napig ugyanis túlnyomó részben ilyen „arányosításokon” nyugszik, ott is, ahol ezek az arányok nem felelnek meg a *tényleges ráfordítások arányainak*. A stabilizáció után lényegében az 1938. évi tőkés árrendszer arányainak megfelelően alakult ki árrendszerünk. A külkereskedelem bővülő termékválasztékának árait az Árhivatal megalakulásáig lényegében a „beazonosítás” módszerével szabták

⁸ Összehasonlításképp említem, hogy az ágazati kapcsolatok mérlegének mintegy 5–6 évi elméleti és gyakorlati fejlődésére volt szükség (kb. 1956-tól 1962-ig), míg az első, valóban gyakorlati és többé-kevésbé megbízható külkereskedelmi számításokat el lehetett végezni.

meg, tehát a hazai árszínvonalnak megfelelően alakították ki az importált cikkek árát. Az 1959. évi árrendezés ismét csak eltért az importcikkek árának megállapításakor a tényleges ráfordítások színvonalától és arányaitól. Alacsony átlagos importszorzó alakult ki, és ez is rendkívüli szóródást mutatott. Mivel azonban az importtermékek bekerülési ára az árképzés legjelentősebb tényezője, mindez azt az eredményt hozta, hogy árrendszerünk egy képzelt, de nem létező „nemzeti” ráfordítási arányt tolmácsol — még ott is, ahol ez messze esik a tényleges ráfordításoktól. A külkereskedelmi forgalom termékárai mindenütt a hasonló vagy helyettesítő termékek árainak szintjén alakultak ki,⁹ így a jelenlegi árrendszer szükségképpen elszakadt a tényleges ráfordításoktól.

Természetesen nemcsak az importtermékek köre az, ahol az arányosítás révén elszakadtak, sőt ellentétbe kerültek az árak a ráfordításokkal (mint ahogy jelenlegi árrendszerünk aránytalanságainak sem egyetlen oka az importtermékek árképzésének kusza és rendezetlen volta). Az „arányosítás” kérdése azonban egyik fájó és sebezhető pontja egész árképzésünknek.

Eddigi árrendszerünk igen tágan értelmezte az „azonos” és árban „arányosítandó” termékek körét. Az energetikai árrendszer ennek egyik példája, amelyben a szén, az olaj stb. csak az azonos „energia”-termék különböző megnyilvánulásai, s ára nem a szénnek vagy olajnak, hanem a benne foglalt „energiának” van.

Az „azonosság” ilyen tág felfogását és az ebből fakadó széles körű árarányosítást természetesen könnyű bírálni. Nem helyes eljárás például a hazai és a külföldi származású vasérc árának műszaki megfontolásokon alapuló „kiegyenlítése”. Elvileg nem az árhatóság által felvetendő kérdés az: „hogyan kell meghatározni a vasérc, a kohókoks és az ócskavas árát ahhoz, hogy eltérő minőségben történő felhasználás esetén is megközelítően azonos nyersvas-, illetve martinacél-önköltséget kapjunk”. Ha így határozzuk meg az alapanyagok árát, akkor azt kívánjuk elérni, hogy a feldolgozó közömbössé váljon a gazdaságos anyaghelyettesítés iránt. Az így képzett árak a vállalatot gyakorta népgazdaságilag káros helyettesítésekre ösztönözhetik.

Ha például a kohászatban egyes ércek olcsóbbak, mások drágábbak (a tényleges ráfordítást tekintve) és ezt árak nem tükrözik, akkor szó sem lehet például a gazdaságos kohójárat kialakításáról.

Csak zárójelben jegyezzük meg itt, hogy az „energetikai bázis” kiegyenlített ára (tehát az olaj árának mesterségesen magasán tartása) évek óta akadályozza gyáraink tüzeléstechnikájának fejlődését. Ezért szükséges kiemelni és külön központi beruházási keretként kezelni az energia-racionalizálásra költendő összegeket.

Való igaz tehát, hogy ilyen arányosítással kialakított árak — amellett, hogy zavarják a gazdasági tisztánlátást — nem teszik lehetővé, nem segítik elő a racionális gazdálkodást sem.

Amilyen könnyű azonban bírálni az árarányosítást, oly könnyű meg is védeni. Hiszen nem sújthatja a vállalatot, ha önhibáján kívül éppen a drágább anyaghoz jut hozzá — aminthogy helytelen volna nyereség-térítést kapnia csak azért, mert az olcsóbb nyersanyagra kapott keretet.

Kétségtelen azonban, hogy a népgazdaságot mindenképpen sújtja,

⁹ Ebből keletkezett — szükségszerűen — a támogatások, lefölözések, kiegyenlítések, devizatényezők stb. dzsungelé.

ha drágábban szerzi be anyagait. Ha a vállalatot mesterségesen érdek-
telenné tesszük (az arányosított, közömbös árak módszerével), akkor tu-
lajdonképpen kikapcsoltunk minden anyagi ösztönzést, amely a javítás
irányába hathatna. A Kohó- és Gépipari Minisztérium ellenvéleménye
a szorzószámos árképzéssel szemben éppen ezen az „arányosítási” szem-
léleten nyugszik. Az ellenvélemény megalapozása az, hogy „nem bizto-
sítja az egységes árszínvonalat” és „egyes híradástechnikai alkatrészek
árarányosításának tapasztalatai azt mutatták, hogy a szorzószámmal kép-
zett árak a belföldi azonos teljesítménnyel, kivittel és tőrészel rendel-
kező termékek árához viszonyítva több esetben 15—20-szoros árat ered-
ményeztek”. Azonban ez a tény éppen azt bizonyítja, hogy mennyire
helytelen az arányosítás, hiszen ennek révén a vállalat számára közöm-
bössé válik, hogy az olcsó hazai vagy a húszszoros tényleges ráfordítást
igénylő külföldi alkatrészt építi-e be termékébe.

Természetesen nehéz a két álláspont között gyakorlatilag helyes
és járható utat találni. A ráfordítási elv eltúlzása nyilván éles feszültsé-
geket keltene gazdasági mechanizmusunkban. Ezek a feszültségek alap-
jában véve persze jó irányba hajtának az érdekelteket: a vállalatok til-
takoznának a nekik drága nyersanyagok beszerzése és termelése ellen
(akár import-, akár belföldi származású ez) és mindenképpen érdekük
volna anyagfelhasználásukat a gazdaságosabb megoldások irányába be-
folyásolni. Azonban a felettes szervek nem mindig képesek eleget tenni
az ilyen irányú követelményeknek, s ezért minden ilyen esetben igye-
kezni fognak az árrendszer „közömbösítésével” enyhíteni a nyomást.
Azonban ez sem látszik teljesen járható útnak, hiszen az összes elképzel-
hető helyettesítési lehetőségek irányában soha nem lehet közömbösíteni
az árrendszert, legfeljebb a legfontosabb irányban. A tüzeléstechnika
szempontjából „közömbös” ár torz irányban ösztönözhet a vegyiparban,
amely ugyancsak felhasználja az olajat és a szenet. (Az energiaár ugyanis
döntően a kalóriatartalom nyugszik és nem például az illóanyag-tar-
talom.)

Szerintem helyes volna, ha a jövőben az arányosítás területe az ár-
képzésben elvileg szűkebbre szorulna. Természetesnek találnám, ha pél-
dával a tőkés importgyapot jóval drágább áron kerülne be a textilipari
önköltségbe, mint a demokratikus — még akkor is, ha ezt minősége mű-
szakilag nem indokolja. Indokul éppen elég az, hogy beszerzése valóban
nagyobb munkaráfordítást igényel a népgazdaságtól.

Természetesen a gyakorlatban előfordulhatnak olyan esetek, ami-
kor valóban kétséges, hogy a tényleges ráfordítás alapján az importszor-
zóval vagy pedig az „arányosítással” kell-e a bekerülési értéket meg-
állapítani. Lehetségesek olyan esetek is, amikor ellentmondásra, admi-
nisztratív nehézségekre vezet az importszorzóval történő árképzés.

Mikor merül fel ez a gyakorlati probléma? Amikor ugyanazt a ter-
méket importáljuk is és itthon is előállítjuk, vagy amikor ugyanazt a
terméket két relációból is importáljuk. Ezekben az esetekben természe-
tesen valamilyen más árképzési eljárást kell keresni.

Azonban igen sok múlik azon, hogy mit értünk „azonos terméken”.
Gyapotot több relációból importálunk; szenet importálunk is és bányá-
szunk is. Vajon ezekben az esetekben valóban „azonos” termékekről van
szó? Látszólag „azonos” termék a fenyőfűrészáru is — a tapasztalt asz-
talos azonban a fatelepen rögtön tudja (minőségi tulajdonságai, színe,

mérete, stb. alapján), honnan ered a kezében tartott deszka. Szigorú azonosságról tehát tulajdonképpen csak lényegében szabványos termékek esetében lehet szó.

Ha az importált és itthon is előállított termék ilyen értelemben *teljesen azonos*, és semmilyen lehetőség nincs arra, hogy a termék eredetét meg lehessen állapítani (és az import nem valamilyen meghatározott célt szolgál belföldön, hanem csak — a hazai termeléssel együtt — a szükségletek általános ellátását), akkor kétségtelenül dönteni kell, hogy a) a hazai termék ráfordítása, b) az importtermék devizaráfordítása, vagy c) a kettő valamilyen átlaga legyen-e az árképzés alapja.

Itt — úgy vélem — a döntő kérdés az, hogy az import és a hazai termelés milyen arányban áll. (Természetesen nem az árrendezést megelőző időszak arányai, hanem az árak bevezetését követő néhány év tervezett arányai a mérvadóak.)

Ha a hazai szükségletet túlnyomó részben (mondjuk több mint 70—80%-ban) importból fedezzük, akkor az importszorzóval képzett egységes ár látszik helyesnek — és még inkább így van ez, ha a jövőre nézve a nemzetközi munkamegosztás fejlesztésével az import részarányát növelni kívánjuk. Ha túlnyomó a hazai termelés, akkor természetesen ennek ráfordításait kell az egységes ár alapjává tenni.

Ez az árképzés azért látszik helyesnek, mert az értéket azoknak a termékeknek az átlagos ráfordítása szabja meg, amelyek a forgalom zömét teszik ki. Különösen helytálló azonban az ilyen árképzés akkor, ha az árrendszer alapján hozott mennyiségi döntések (azaz a kérdéses termék fogyasztásának növelése vagy csökkentése) éppen ezt a fő-ellátót érintik. Ebben az esetben ugyanis az árrendszer alapján hozott döntések valóban annak a ráfordításnak alapján történhetnek meg, amelyet ezek a döntések érintenek.

Ha azonban egyik forrás sem túlnyomó, illetőleg túlnyomó ugyan, de a jövőben lényegesen csökkenteni kívánjuk részarányát az ellátásban, akkor az átlagolás az árképzés helyes megoldása.

Azonban már az előbbieken felmerült a második megfontolandó szempont első csírája. Ha ugyanis arra is figyelemmel vagyunk, hogy az árrendszer konkrét arányai a jövőben olyan döntéseket válthatnak ki, amelyek egyes termékek fogyasztását (termelő felhasználását) csökkentik vagy növelik, akkor már az is érdekessé válik, hogy ezt a többletet hazai termelésből vagy importból fogjuk-e fedezni (illetőleg a csökkenést melyikük fogja elszenvedni). Ebben az esetben tehát a második kérdés az, hogy az import, illetve a hazai termelés bővítésének vannak-e többé-kevésbé szoros korlátai (tehát, hogy nem jár-e a termelés, illetve az import növelése az egységre jutó ráfordítások jelentős megváltozásával, vagy nincs-e valamely — rövidebb, 4—5 éves időszakban — áthághatatlan természeti vagy társadalmi akadály a növelésnek). Ez a probléma már nyilván *nem az árcentrum* problémája, hanem az árcentrumtól való eltérítés kérdése, s átvisz árpolitikai problémákhoz. Ha például igen erős ösztönzést kívánunk beépíteni az árrendszerbe a termék felhasználásának fokozására, s ugyanakkor az olcsóbbik forrás bővítésének nincs akadály, akkor nyilván az olcsóbbik forrás lesz az ár meghatározója stb. Az ilyen kérdésekre természetesen általános eljárás nem adható meg — s természetes kötelessége az árképző szerveknek ilyen ese-

tekben az alapos vizsgálat és egyedi döntések hozatala, majd a tapasztalatok alapján az esetleges hibák kijavítása.

Összefoglalva tehát: *az importszorzos árképzés alkalmazását javasolom minden olyan esetben, ahol ez egyáltalán lehetséges.* Ettől az árképzési elvtől a gyakorlat indokolt esetben eltérhet ugyan, azonban indokként nem szolgálhat valamilyen elvont „arányosítási” elv, hanem mindig csak valamilyen — *egyébként is elfogadott* — gazdaságpolitikai célkitűzés.

A mostani árrendszerrel szemben az eltérések fő tendenciája a következő lenne: a tőkés piacon beszerzett áruk árának *növelése* (mintegy „védvámként” a hazai iparág fejlesztésére és a fizetési mérlegünk egyensúlyának biztosítására), a demokratikus piacon pedig az olyan termékek árának *csökkentése*, amelyekkel a kooperációt vagy munkamegosztást fokozni kívánjuk. Ez a kétfajta tendencia jelenleg majdhogynem ellentétes irányban érvényesül (a tőkés áru beszerzési költsége *alatt* és sok fontos demokratikus nyersanyag a beszerzési költsége *felett* kerül belföldi eladásra), s ezt az alapvető hibát a soronkövetkező árrendezés alkalmával mindenképp ki kell javítanunk.

Hátra van még azonban az importszorzó konkrét nagyságának kiszámítására vonatkozó javaslat.

Az ágazati kapcsolatok mérlegének felhasználása a devizakitermelési kulcs meghatározására

Az egyes termékcsoportok teljes importtartalmának és így általában az export importtartalmának, valamint teljes hazai munkaráfordítás-tartalmának kiszámítására a régóta ismert eszköz az ágazati kapcsolatok mérlege. A gyakorlati számítások terén különösen Havas Péter végzett figyelemre méltó munkát, Rácz Albert és Ujlaki Lászlóné közreműködésével.¹⁰ Azonban az általa alkalmazott módszer — hasonlóan a Kornai János által javasolt módszerhez¹¹ — nem teljesen szabatos, és csak első közelítésnek tekinthető. Ugyanis az általuk a mérlegből kapott adatokat — de a mérlegen kívül végzett számítások eredményét is — ismét vissza kellene helyettesíteni az eredeti mérlegbe, a megfelelő helyesbítést kiszámítani, és így tovább, ad infinitum... mindaddig folytatni kellene ezt az eljárást, míg a helyesbítés elhanyagolhatóvá válik.

Alább egy közvetlen számítási módszert ismertetek (ezt használtuk fel lényegében az Árhivatal ártípus-számítási bizottsága által kidolgozott és Rácz László által vezetett számításokban is). E módszer pontosabb és közvetlenebb és emellett matematikailag is bizonyítja, hogy az ún. nettó devizakitermelési kulcs azonos a teljes, konzisztens árrendezés után nyerhető bruttó devizakitermelési kulccsal.

¹⁰ L. „Az ár- és értékarányok eltérése jelenlegi árrendszerünkben”. Közgazdasági Szemle, 1962. 5. sz. 544–45. l., „Az ágazati kapcsolatok mérlegének felhasználása exportgazdaságossági számításokhoz”. Statisztikai Szemle, 1960. 3. és 4. sz., valamint „Az exportgazdaságosság átlagos színvonala és határértékei”. Közgazdasági Szemle, 1963. 11. sz.

¹¹ „A beruházások matematikai programozása”. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962.) 200–204. l.

Jelöléseink

$\mathbf{A} = (a_{ik})$ az ún. koefficiens-matrix, amelyet az ágazati kapcsolatok mérlegének táblázatából kapunk, ha a teljes termelés értékének hányadában fejezzük ki a ráfordításokat.

a_{ik} jelentése a k szektor 1 forintnyi termelésére eső ráfordítás az i szektor termékéből. A táblázat a mindenkori (nem szükségképp érték- vagy költségarányos) folyó árrendszer alapján készült. Igen nagy gond fordítandó azonban arra, hogy ezt az árrendszert valóban következetesen alkalmazzák a táblázat összeállításánál, tehát az i szektor termelésének egységes legyen az ára bármely k szektornak szálít is. Hogy e matrixba a szokásos termelő ágazatokon kívül még milyen szektorokat célszerű bevonni, erről később lesz szó — egyelőre csak a szorosan vett termelés területét öleli fel.

$\mathbf{E} - \mathbf{A}$ a technológiai matrix. Ennek inverze $(\mathbf{E} - \mathbf{A})^{-1} = \mathbf{Q} = q_{ik}$ az ún. inverz matrix.

$\mathbf{p}' = (p_j)$ a „rendezett” árak vektora. A p_j elem megmondja, hogy a j szektor 1 forintnyi folyó áras termelésének hány forint a „rendezett” ára. E vektor elemei tehát tulajdonképpen árindexek, amelyek megmutatják, hogyan kell a szektorok termelését átárazni, hogy az új, „rendezett” árakon legyenek kifejezve. Ezek az árrendezés matematikai feladatának kiszámítandó ismeretlenei.

$\mathbf{i}' = (i_j)$ az importhányadok vektora. i_j mutatja, hogy a j szektor 1 folyó forintnyi termeléséhez mennyi deviza (devizaforint, dollár, rubel) közvetlen ráfordítására van szükség. Megkapjuk, ha a j szektor közvetlen importszükségletének tényleges devizaárát elosztjuk a j szektor folyó forintban mért termelésével.

$\mathbf{w}' = (w_j)$ a létrehozott új érték vektora. w_j mutatja, hogy a j szektorban 1 folyó forint termelési érték létrehozásakor mennyi bért fizetnek ki és mennyi felhalmozás jön létre. Tulajdonképpen úgy kapjuk, hogy a folyó forinton mért bér és felhalmozás összegét osztjuk a j szektor folyó forintos termelési értékével. Számolhatunk azonban a fajlagos bérköltséggel is, ezt „pótlékolva” az általános felhalmozási ráta szerint. Erre még kitérünk.

$\mathbf{e} = (e_j)$ az exportstruktúra vektora. Képzése úgy történik, hogy a *folyó forintban* mért szektoronkénti expcrtot rendre elosztjuk a teljes export *devizaforintban* mért összegével. Az e_j elem tehát azt mutatja, hogy a j szektor hány folyó forintot exportál ahhoz, hogy a többi szektorok megfelelő exportjával egyetemben 1 devizaforintot megszerezünk. (Az e_j elem tehát *nem* a j szektorra jellemző bruttó folyó forint/devizaforint arány! Ezekre az ágazati arányokra nincs is szükségünk a számításhoz — elegendő az export devizaforintban mért végösszegét ismerni, persze azon feltételezés mellett, hogy a külkereskedelmi mérleg devizálisan egvensúlyban van, azaz az import és az export devizaforintban mért összege megegyezik. Az esetleges nagyobb különbség számítástechnikai figyelembevételére még visszatérünk.)

Jelöléseink segítségével most már könnyen felírhatjuk a devizakereskedelmi termelési kulcsot. A legvilágosabb és legegyszerűbb, ha az 1 devizaforintnyi export esetében felmerülő összes belföldi és importráfordítást számítjuk.

1 devizaforintnyi export belföldi értékráfordítása	wQe
1 devizaforintnyi export teljes importtartalma	iQe

A nettó devizakitermelési (exportgazdaságossági) mutató (1 devizaforintnyi nettó devizára eső belföldi ráfordítás):

$$\frac{wQe}{1 - iQe}$$

A számítás tehát, a megfelelő adatok birtokában, igen gyors. Célszerű előbb a Qe vektort (az 1 devizaforintnyi exporthoz szükséges teljes termelési szinteket) számítani, ez n szektoros matrix esetében n^2 szor-

zást igényel. E vektor szorzata a közvetlen import és az új érték vektorokkal újabb $2n$ művelet, összesen tehát $n^2 + 2n$ művelet, amihez befejezésül fenti hányados képzésének művelete csatlakozik.

Felmerül most az a probléma, hogy az \mathbf{A} koefficiens-matrix a termelő ágazatokon kívül tartalmaz-e további szektorokat. Az eddig ismert számításokban az amortizációt vonták be a matrixba, azzal az érveléssel, hogy a felújításoknak is van importhányada, így e tevékenységen is átgyűrűződnek közvetett hatások. Ez az érvelés helytálló, az amortizáció bevonása a számításokba indokolt, s — jobb híján — nem lehet kifogást emelni az ellen sem, hogy az amortizáció, pontosabban a felújítási tevékenység elvégzéséhez szükséges termékhalmoz anyagi összetételét pontosabb statisztika hiányában általában a beruházás-felújítás szektor átlagos összetételével tekintik egyenlőnek. Kifogásolni lehet azonban a számítás megoldását, mivel nem ad egészen szabatos eredményt, ha külön szektort adunk az amortizációnak. Helyesebb ezzel a folyó költségekhez tartozó tényezővel az érintett szektorok sorait megemlíteni. A gépgyártás szektorának sorában tehát például nemcsak a „gép mint anyag” osztandó el, hanem a felújítások gépszükséglete is, az építkezés sorában a felújítások karbantartási és egyéb építési teljesítménye is elszámolandó s. i. t. Szempontunkból ugyanis helyesebb az amortizációt közvetlenül az ennek anyagi alkatelemeit termelő szektorok termékeinek elosztásával együtt kezelni, mintsem külön szektorban. Durvább számítások esetében azonban, mivel az okozott hiba nem nagy, a külön kezelés is megengedhető, aminek az a haszna, hogy az inverzmatrix (amely jelenlegi gyakorlatunk szerint általában nem tartalmazza az amortizációs kapcsolatok gyűrűződését) könnyebben és kevesebb munkával módosítható. Precízebb számítás esetében azonban feltétlen elvégzendő az amortizációnak a folyó anyagi ráfordítások közti elszámolása.

Ha a külkereskedelmi mérleg devizális egyensúlyhiánya jelentős, akkor ezt is figyelembe kell venni és az exportstruktúra vektorát megfelelően módosítani kell. Ez úgy történik, hogy a külkereskedelmi negatív vagy pozitív devizaszaldó arányában növeljük vagy csökkentjük az exportstruktúra \mathbf{e} vektorának minden elemét. E művelet azt a feltételezést rejti magában, hogy ha hiány van, akkor ezt azonos összetételű többletexporttal fogjuk kiegyenlíteni, ha többlet van, akkor e többletet nem egyes ágak többletexportja, hanem az összes szektorok egyforma mértékű túlteljesítése okozta. E feltételezés nem teljesen helytálló, de jobb híján, s mivel az okozott hiba csekély, mégis elfogadható.

Bizonyítani kívánjuk most, hogy az árrendezés utáni bruttó mutató megegyezik az előbb levezetett nettó mutatóval.

Ha ugyanis matrixunkat kiegészítjük a külkereskedelem szektorával, ahol is a megfelelő sort az \mathbf{i} vektor, a megfelelő oszlopot az \mathbf{e} vektor adja, akkor az inverz is megváltozik. Nevezzük az új, így kibővített inverzet \mathbf{R} -nek, akkor a Frobenius—Schur lema értelmében

$$\mathbf{R} = \begin{bmatrix} \mathbf{E} - \mathbf{A} & -\mathbf{e} \\ -\mathbf{i} & 1 \end{bmatrix}^{-1} = \begin{bmatrix} \mathbf{Q} & \cdot \\ \cdot & \cdot \end{bmatrix} + \frac{1}{1 - \mathbf{i}\mathbf{Q}\mathbf{e}} \begin{bmatrix} (\mathbf{Q}\mathbf{e})(\mathbf{i}\mathbf{Q}) & \mathbf{Q}\mathbf{e} \\ \mathbf{i}\mathbf{Q} & 1 \end{bmatrix}.$$

Ha most \mathbf{e} kibővített inverz segítségével az új árrendszert kiszámítjuk, akkor ezt az ismert $\mathbf{w}\mathbf{R} = \mathbf{p}$ megoldás szolgáltatja. Minket szempontunkból csak a \mathbf{p} vektor utolsó eleme, a külkereskedelemben forgalma-

zott 1 devizaforintra vonatkozó p külkereskedelmi árindex érdekel. Ezt úgy kapjuk meg, hogy a w vektorral megszorozzuk az R inverz utolsó oszlopát. Fenti képlet alapján

$$P_{\text{külker}} = \frac{1}{1 - i Q_e} w Q_e,$$

s ez az imént felírt nettó mutatóval pontosan megegyezik. Mit jelent ez a matematikai egyezőség szavakkal, közgazdaságilag megfogalmazva?

Ismeretes, hogy a devizakitermelési kulcs meghatározására több ízben javasolták és alkalmazták a „vásárlóerő-paritás” elvét. Ez egymagában kissé ködös fogalom (hiszen az, hogy egy forintért „mennyit lehet vásárolni”, függ attól, hogy mire költjük: fogyasztási cikkekre, termelési eszközökre stb.) a külkereskedelemben pontosabban definiálható. A pontosabb definíció szerint, ha az *exportáru-összetétel szerint* vizsgáljuk a vásárlóerő-paritást, tehát ha azt nézzük, hogy ebben az áruösszetételben mennyit kapunk 1 Ft-ért és egységnyi devizáért, akkor a forint és a deviza közötti helyes arányt határozzuk meg.

Mármost a fenti matematikai tétel azt mondja, hogyha a helyes (de még sajnos nem ismert) vásárlóerő-paritás alapján végrehajtjuk a teljes árrendezést, akkor ezeken az új árakon számítva valóban a vásárlóerő-paritás adja meg a devizakitermelési kulcsot.

Ugyanakkor azonban arra is rámutat, hogy helytelen a vásárlóerő-paritás alapján számolni a devizakitermelési kulcsot minden olyan esetben, amikor gyanú van arra, hogy az import bekerülési értékét az árképzésben nem a helyes paritás alapján vették számba. A vásárlóerő-paritás elve gyakorlatilag helytelen, dezorientáló. Ugyanis: vagy helyes eredményt ad — de akkor nincs szükség rá, mert amúgy is konzisztens az árrendszer, vagy nem konzisztens — de akkor meg a vásárlóerő-paritás félrevezet és nem használható fel az árrendszer konzisztensebbé tételére.

Pontosabban ezt a hibát (amelyet elméletileg már részleteztünk) követtük el az 1959. évi árrendezés előkészítésekor. Az importszorzó hozzávetőleges nagyságát a vásárlóerő-paritás alapján határoztuk meg — s természetesen az erre az értékre felépített árrendszer életbelépésekor kitűnt, hogy a vásárlóerő-paritás az árrendszer változása következtében megváltozott.

Röviden érinteni kell még a w vektor megadásának problémáját is. Mint említettük, ennek két része van. Az egyik a *kifizetett bér*; ez a mindenkori árrendszertől közvetlenül nem függ, illetőleg az árrendezések esetében azzal a feltételezéssel élünk, hogy az árrendezés nem fogja a bérhányadot érinteni, s így a számítások esetében is elfogadható az elmúlt időszak bérhányada. A második része az *akkumulációtartalom*, s mivel ezt már érinti az árrendezés, általában nem tekinthetjük az árrendezési számítások kiindulópontjának. Az exportkulcs durva, közelítő számításának esetében azonban megengedhetőnek tartom, hogy a régi árrendszer alapján, tehát az ÁKM-mérlegben rendelkezésre álló adatokkal végezzük a számítást. Ez még mindig jobb, mint az a szokásos eljárás, amely a kulcsot bérszínvonalon számítja, és azután megfelelkezik az akkumulációval történő emeléséről, s így a *helyes kulcsnak* durván csak felét adja. Szabatosabb számítás esetében azonban az *egyes szek-*

torokban az árrendezés után realizálandó tiszta jövedelmet pontosabban kell megadni. Itt nem térünk ki ennek módszereire, miután az Árhivatal ártípus bizottsága ezeket 30-egynéhány ártípus esetére matematikailag is kidolgozta. Általában minden ártípusnak némileg eltérő devizakitermelési kulcs is felel meg.¹²

Itt azonban — a gyakorlathoz közeledve — el kell ejtenünk az egységes világpiac absztrakcióját, s a számítási képletet ki kell terjeszteni legalább két devizára: rubelre és dollárra.

Az első megközelítés az volna, ha külön-külön számítanánk ki a két kulcsot, hiszen az exportstruktúra mindkét piac tekintetében rendelkezésre áll, s ugyanakkor az importstruktúra is megfelelően bontható tőkés és demokratikus importra. Azonban nyilvánvaló, hogy az egyik relációból származó importot felhasználhatjuk és fel is használjuk a másik relációba irányuló exporttermékek előállításához is. Ebben az esetben azzal a feltevessel élhetünk, hogy az egyes szektoroknak nemcsak az importhányadai adottak, hanem ezek megoszlása is demokratikus és tőkés importra. Ez természetesen magában foglalja azt a feltevést is, hogy ez a megoszlási arány viszonylag stabil — tehát mindenképp csak megközelítően igaz, azonban ennél szabatosabb számítás jelenleg nem végezhető el.

Az i és e vektorok így matrixokká, mégpedig 2 oszlopos matrixokká változnak, egyébként azonban a fentebb megadott képletek és számítás-mód nem változik. (Elvben ez a matematikai tárgyalásmód *tetszés szerinti számú relációra* kiterjeszthető — és figyelembe vehető a relációk közti reexport is — azonban az eljárás egyelőre, adatgyűjtési problémák miatt még nem látszik megvalósíthatónak.)

¹² Részletesen lásd Ganczer Sándor disszertációját: „Arszámítások – modern matematikai módszerekkel”.

HIBAIGAZÍTÁS

A Közgazdasági Szemle, 1964. 6. számában a 680. lap táblázatának adatai 1953—1961 közötti évekre vonatkoznak.

A 691. lapon levő táblázat utolsó rovatában szereplő ország Ausztria.

MÁTYÁS ANTAL:

A Cobb—Douglas-féle termelési függvény és Solow növekedési elmélete

Növekedési elméletek a polgári közgazdaságban

A polgári növekedési elméletek nagy része Keynes elméletét dinamizálja. Keynes szakít a polgári közgazdaságban korábban uralkodó szemlélettel, amely szerint a tőkés gazdaság mechanizmusai gazdasági szabadság esetén biztosítják, hogy az összes kereslet együtt nőjön az összes kínálattal, s a termelési tényezők kihasználását a hatékony kereslet alakulásától teszi függővé. A keynesi alapon álló növekedési elméleteknek is alapvető problémája az, hogy a gazdasági növekedés során lesz-e elég kereslet a megnövekedett termékmennyiség realizálásához, a növekvő tőkeállomány és a növekvő munkáslétszám foglalkoztatásához. A hatékony kereslet nagyságát keynesi módon határozzák meg.

Domar növekedési elméletének központjában az a probléma áll, hogy a beruházás mekkora növekedési üteme hoz létre a multiplikátorhatáson át olyan keresletet, amely biztosítja a megtakarítást kiegyenlítő beruházás által létrehozott kapacitás kihasználását.

Harrod azt vizsgálja, hogy a nemzeti jövedelem milyen növekedési üteme indukál akkora beruházást, amekkora megfelel a nemzeti jövedelem megtakarított részének és ezzel betömi az összes keresletben a megtakarítás folytán jelentkező rést. Dinamikus egyensúly esetén a nemzeti jövedelem növekedési ütemét mind Domarnál, mind Harrodnál a nemzeti jövedelem beruházásra kerülő hányadának és az újonnan létrejött tőkék „termelékenységének” szorzata határozza meg.

A keynesi elméleti rendszerhez kapcsolódó növekedési elméletek mellett az utóbbi években — elsősorban Meade és Solow munkássága nyomán — felbukkant a növekedési elméletnek az úgynevezett neoklasszikus változata, amely a termelési tényezők és termelékenységük fejlődéséből kiindulva kívánja a növekedés ütemét meghatározni. Úgy tűnik, mintha a neoklasszikus növekedési elmélet fölényben lenne a keynesi elméletet dinamizáló növekedési elméletekkel szemben, hiszen a keresleti oldal helyett a termelési oldal vizsgálatára helyezi a hangsúlyt. S míg a Harrod—Domar-féle növekedési elmélet a technikai haladást csupán a tőkekoeficiens (tőke/termelés hányados) alakulásával jellemzi, ezzel szemben a neoklasszikus növekedési elméletek a tőke „termelékenysége” mellett igyekeznek a munka termelékenységének, s a munka és a tőke közötti aránynak az alakulását is megmutatni a technikai haladás elemzésekor.

A valóságban azonban a neoklasszikus növekedési elméletek semmi-

(féle előrelépést sem jelentenek a keynesi növekedési elméletekhez képest. A határtermelékenységi elméleten épülnek fel, a gazdasági növekedésnek a folyamatát igyekeznek meg nem engedhető módon részfolyamatokra bontani, mivel egyrészt különbséget tesznek a munka és a tőke állítólagos önálló termelékenysége között, amelyet a munka, illetve a tőke mennyiségének függvényében ábrázolnak, majd a technikai haladásnak a termékmennyiségre gyakorolt hatását igyekeznek a munka és a tőke között végbemenő helyettesítés hatásától elválasztani. A technikai haladással együtt járó gazdasági növekedést mármint olyan részhatások összegeként fogják fel, amelyben az összeadandók az egyes termelési tényezők növekedési ütemének és határtermelékenységének szorzata és a technikai haladás nagysága.

A tanulmány a neoklasszikus növekedési elméletet Solow modelljén keresztül kívánja részletesebben elemezni. Solow az Euler-tétel dinamikus alkalmazásával, illetve a Cobb—Douglas-féle termelési függvény dinamizálásával igyekszik növekedési modelljét megalkotni. Solow modelljének bírálata feltételezi az Euler-tétel közgazdasági alkalmazásának és a Cobb—Douglas-féle termelési függvénynek a bírálását is.

Az Euler-tétel alkalmazása a polgári közgazdaságtanban

A Cobb—Douglas-féle termelési függvény és általában minden termelési függvény a termékmennyiség és az előállításához szükséges termelési tényezők mennyisége között keres függvényszerű kapcsolatot. Arra kíván választ adni, hogy a technikai ismeretek adott szintjén miként függ a hozadék nagysága a termelési tényezők mennyiségétől, hogy „a tényezők milyen mennyiségét a termék milyen mennyiségévé lehet átalakítani”.¹

E függvényszerű kapcsolat a polgári közgazdaságtanban az egyes termelési tényezők határtermelékenységén alapszik, nagyságát attól teszi függővé, hogy az egyes termelési tényezők milyen mennyiségi viszonyban vannak egymással a technika fejlődésének adott fokán. Az egyes termelési tényezők határtermelékenységét a termelési függvénynek a szóban forgó termelési tényező szerinti parciális deriváltjaként értelmezik, s azt tartják, hogy ha a termelési függvény homogén és lineáris, akkor a termelési tényezők határtermelékenysége s mennyisége szorzatának összege ki kell hogy adja az összhozam nagyságát. Ez az úgynevezett *Euler-tétel* alkalmazása.²

Az Euler-tétel ilyen alkalmazásának fontos szerepe van a növekedési elméletekben, a termelés, de mindenekelőtt a jövedelemelosztás polgári elméletében. Az utóbbival kapcsolatban a polgári közgazdaságtan azt állítja, hogy a termelési tényezők határtermelékenységének megfelelően alakult jövedelmek szabadverseny esetén statikus egyensúlyi állapotban éppen kimerítik az egész termékmennyiséget, ellenérték nélküli jövedelem, azaz profit számára statikus egyensúlyi állapotban tehát nincs hely. „... a termelés egyensúlyi állapotában a vállalkozóknak nincs se nyereségük, se veszteségük”.³

¹ Kenneth E. Boulding: *Economic Analysis*. New York, 1955. 585. 1.

² A polgári közgazdaságtan egyszerűen „Euler-tételként” emlegeti a XVIII. századi német matematikus ismert tételének fenti interpretációját a határtermelékenységi elméletben.

³ L. Walras: *Elements d'économie politique pure*. Lausanne, Paris, 1900. 195. 1.

Két termelési tényezőt, a munkát (L) és a tőkét (K) tételezve fel, a termékmennyiséget pedig P -vel jelölve a termelési függvény egyszerű alakja

$$P = f(L, K)$$

S Euler tétele alapján:

$$\frac{\partial P}{\partial L} \cdot L + \frac{\partial P}{\partial K} \cdot K = P$$

$\frac{\partial P}{\partial L} \cdot L$ a munka mennyiségének, $\frac{\partial P}{\partial K} \cdot K$ pedig a tőke mennyiségének

hatását fejezi ki a termékmennyiségre.

Feltételezve, hogy $\frac{\partial P}{\partial L} \cdot L$ a P termékmennyiségnek k -szorososa ($k \leq 1$), azaz

$$\frac{\partial P}{\partial L} \cdot L = kP,$$

$\frac{\partial P}{\partial K} \cdot K$ pedig a P termékmennyiségnek m -szerese ($m \leq 1$), tehát

$$\frac{\partial P}{\partial K} \cdot K = mP,$$

akkor a munka és a tőke határtermelékenységét a következőképpen is ki lehet fejezni:

$$\frac{\partial P}{\partial L} = k \cdot \frac{P}{L} \quad \text{és} \quad \frac{\partial P}{\partial K} = m \cdot \frac{P}{K}$$

A k és m a munka, illetve a tőke úgynevezett parciális termelési rugalmassága, s azt fejezi ki, hogy ha a munka, illetve a tőke mennyisége 1%-kal nő, az össztermék k , illetve m %-kal növekszik. A kiinduló összefüggés mármint a következő formát ölti:

$$k \cdot \frac{P}{L} \cdot L + m \cdot \frac{P}{K} \cdot K = P.$$

$$k + m = 1$$

Az Euler-tétel alkalmazásával a polgári közgazdaságtan a termékmennyiséget az egyes termelési tényezők hozzájárulásának, tehát a termelési tényezők határtermelékenysége és mennyisége szorzatának összegeként határozza meg. A határtermelékenységet ért bírálat hatására az Euler-tételt felhasználó polgári közgazdák újabban óvatosabban fogalmaznak. Nem állítják, hogy az egyes termelési tényezők határtermelékenységének és mennyiségének szorzata az illető tényező önálló terméke. Samuelson ezzel kapcsolatban hamis beszámításról beszél:

„... a legtöbb esetben nem remélhetjük, hogy meg tudjuk mutatni: a fizikai terméknek mekkora hányadát szülte a különböző tényezők bármelyike önmagában véve”.⁴

⁴ P. Samuelson: Economics, New York-London, 1955. 479. 1.

A határtermékről csupán azt tartják, hogy az összhozam ennyivel nő, ha az egyik tényezőt végtelen kis mennyiségben növeljük, miközben a többi tényező mennyisége konstans. S ha a termelési függvény homogén és lineáris, akkor a tényezők mennyisége és határterméke szorzatának összege ki kell hogy adja az összhozamot, hiszen „ha a munka és a tőke változásai kicsik, a termék nagyságában végbemenő teljes változás ugyanaz, akár egyszerre növeljük a két tényezőt, akár egy időben csak egyet”.⁵

$$A \quad k \cdot \frac{P}{L} \cdot L + m \cdot \frac{P}{K} \cdot K = P \quad \text{egyenletből kiindulva a termelési}$$

függvénynek a következő formáját nyerjük:

$P = bL^k \cdot K^m$, ahol b arányossági tényező. Íme a Cobb-Douglas-féle termelési függvény. Homogén és lineáris termelési függvény esetén a kitevők összege $k + m = 1$, tehát $m = 1 - k$, azaz

$$P = bL^k \cdot K^{1-k}$$

A termelési függvény hasznos szolgálatot teljesít akkor, ha tapasztalati úton ismerjük azt, hogy különböző termelési eljárások mellett mekkora lesz a hozam. Ez esetben a termelési függvény segítségével meghatározható, hogy melyik eljárás mellett minimális az önköltség, illetve maximális a hozam nagysága. Helytelen azonban az a felhasználás, amikor a hozam alakulását csupán a termelési tényezők mennyiségi változásától teszik függővé, s a hozam nagyságát az egyes termelési tényezők által előidézett részhatások összegeként igyekeznek meghatározni. Helytelen, mert a termelési tényezők közreműködése a használati érték termelésének folyamatában szervesen összefonódik, összműködésüket nem lehet pusztán részhatások összegeként felfogni.

Az ilyen eljárásban, még ha fel is tételeznénk, hogy a termelési tényezők határtermelékenysége mérhető, teljesen elsikkadnak a termelési tényezők mennyiségi változásával szervesen egybefonódó minőségi változások. Elsikkad az, hogy a munka és a tőke közötti arány megváltozásával megváltozik a termelés módszere, s vele együtt a termelési eszközök és a munka konkrét formája, hogy a tőkék pusztán mennyiségi gyarapodása termelőerejük fokozódásával jár együtt, hogy a munkások számának növekedésével nő a munka társadalmi termelőereje. Marx hangoztatja, hogy „még változatlan munkamód esetén is forradalmat idéz elő a munkafolyamat tárgyi feltételeiben a munkások nagyobb számának egyidejű alkalmazása”.⁶

Polgári részről is szép számmal találhatunk olyan vizsgálódásokat, amelyek a hozadék alakulásának a felhasznált termelési tényezők volumenétől való függőségére vonatkoznak. Carlson például arról ír, hogy „... a termelőszolgálatok maximális technikai szervezése általában változik a ráfordítás változásával. A termelőszolgálatok megnövekedett ráfordítása általában hatékonyabb szervezést tesz lehetővé, legalábbis a termelés tisztán technikai oldala szempontjából; például lehetővé válik a munka alaposabb megosztása és specializációja.”⁷ Ellenkező irányú, a hozadék csökkenése irányába működő hatás is kibontakozhat a terme-

⁵ J. Robinson: *The Economics of Imperfect Competition*. London, 1954. 240. 1.

⁶ Marx: *A tőke*. I. kötet, Kossuth, 1961. 304–305. 1.

⁷ Carlson: *A Study on the Pure Theory of Production*. Oxford, 1956. 21. 1.

lés volumenének növekedésével akkor, ha a vállalat terjedelme túlságosan megnő, úgyhogy az irányítás, vezetés nehézkessé válik, „Ha a koordinálás és a döntéshozatal reális nehézségekkel találkozik — írja Stigler —, a cég hozama nem kettőződhet meg, s valószínűleg nem is kettőződik meg, ha a termelőszolgálatokat megduplázzák.”⁸

A polgári közgazdaságtan az összegezési eljárást úgy igyekszik fenntartani, hogy eltekint a munka társadalmi termelőerejének növekedésétől, azaz feltételezi, hogy a termékmennyiség mindig olyan mértékben emelkedik, amilyenben a termelési tényezők mennyiségét növelik, feltételezi, hogy a termelés viszonylag egyformán eredményes, akár kicsiben, akár nagyban folytatják. Ez esetben a termelési függvény homogén és lineáris. „A termelési függvény akkor tudja betölteni ezt a feltételt, ha a termelés az állandó hozadék szférájában van.”⁹ Növekvő vagy csökkenő hozadék esetén ugyanis az összegezési eljárás eredményeként a tényleges hozadéknál többet vagy kevesebbet kapunk.

Reális feltevés-e az állandó hozadék, a homogén és lineáris termelési függvény feltételezése?

Maga Wicksell is, aki pedig az Euler-tétel közgazdasági alkalmazásának egyik úttörője volt, kénytelen elismerni: „az a feltételezés, hogy a termelés relatív hozadéka független attól a terjedelemtől, amelyben a termelés végbemegy, egy meghatározott termelési ágban mint általános szabály természetesen rendkívül ritkán valósul meg: a terjedelmnek, amelyben egy vállalkozás végbemegy, majdnem mindig van bizonyos befolyása annak relatív hozadékára.”¹⁰ Szerinte csak speciális esetben, a növekvő hozadék szférájából a csökkenő hozadék szférájába való átmenetkor, amikor tehát egy termelővállalat kapacitása optimálisan ki van használva, érvényesül az állandó hozadék. A kapitalizmus valóságának ellentmondó feltételezés ez, hiszen tudjuk, hogy a valóságban a tőkés vállalatok, különösen a kapitalizmus általános válságának a talaján, krónikus kapacitáskihasználatlansággal küszködnek. Már csak a kapacitáskihasználási és foglalkoztatottsági fok szüntelen változása a tőkés gazdaságban is ellene hat annak, hogy a termelési függvény homogén és lineáris legyen.

Másrészt, ha fel is tételeznénk a kapacitás állandó optimális kihasználását, az állandó hozadék megvalósulásának társadalmi síkon az lenne a feltétele, hogy a termelés az egyes iparágakon belül ne az iparágakhoz tartozó vállalatok koncentrációja és centralizációja útján, hanem kb. egyforma gazdasági erejű vállalatok számának a gyarapodásával nőjön. Mihelyt ugyanis nő az egyes vállalatok termelésének volumene, a termelőerők adott szintjén is nő a munka társadalmi termelőereje. Schumpeter szerint „senki sem tagadja, hogy a gyakorlati lehetőség (a homogén és lineáris termelési függvény megvalósulására — M. A.) gyakrabban hiányzik, mint amennyiszer megvan”¹¹

Ha üzemi síkon nem is, de társadalmi síkon a polgári közgazdaságtan feltételezése szerint általában tendencia van az állandó hozadék és a homogén és lineáris termelési függvény megvalósulására. Mivel bizonyítják ezt? A szabadverseny mellett létrejövő piaci egyensúlynak a

⁸ Stigler: *Production and Distribution Theories*, New York, 1951. 384. l.

⁹ J. Tinbergen: *Professor Douglas' Production Function*, *Revue de l'Institut International de Statistique*, 1942. 38. l.

¹⁰ K. Wicksell: *Vorlesungen über Nationalökonomie*, Jena, 1913. 189. l.

¹¹ J. Schumpeter: *History of Economic Analysis*, London, 1955. 1040–1041. l.

határtermelékenységi elméleten alapuló koncepciójára hivatkoznak. A kizsákmányolás leplezésére törekedve, azt állítják, hogy szabadverseny esetén statikus egyensúlyi állapotban nem létezhet profit, az ár csak a termelési tényezők „hozzájárulásának” ellenértékét fedezheti. „Gyakran úgy érveltek — írja Samuelson —, hogy az árnak (átlagjövedelemnek) «tökéletes» verseny esetén nemcsak a határköltségekkel, hanem az átlagköltségekkel is egyenlőnek kell lennie, úgyhogy a nettó jövedelem zérus lesz”.¹² A polgári közgazdák szerint növekvő hozadék esetén a határtermelékenységen alapuló jövedelemelosztási rendszerben a termelési tényezőknek többet osztanak ki, mint amennyit megtermeltek, s a vállalkozók veszteséget szenvednének. Csökkenő hozadék esetén viszont a vállalkozóknak nyereségük lenne. Mindkét helyzet ellentmond a szabadverseny egyensúly határtermelékenységi elméleten alapuló koncepciójának, amellyel csak az állandó hozadék feltételezése áll összhangban.

A homogén és lineáris termelési függvény feltételezését tehát a határtermelékenységi elméleten nyugvó jövedelemelosztási elmélet logikája követelte meg, nem pedig a valóság megfigyeléséből fakadt. A homogén és lineáris termelési függvény feltételezése és a határtermelékenységi elméleten nyugvó jövedelemelosztási elmélet kapcsolatára világosan rámutat a polgári közgazdaságtan. „Ha a termelés nem elsőfokú és lineáris funkció — írja Douglas —, akkor az egyes tényezők határtermelékenysége és mennyisége szorzatának összege nem egyenlő az össztermékkel.”¹³

Ha viszont fejlődik a technika, a határtermelékenységi elv alapján is nyilvánvaló, hogy a megnövekedett termékmennyiség nemcsak a termelési tényezők pusztán mennyiségi növekedésének eredménye. A tényezők mennyisége és határtermelékenysége szorzatának összegén felül még kell hogy maradjon egy bizonyos termékmennyiség, amelyben a technikai fejlődés hatása fejeződik ki. Technikai fejlődés esetén „a termékösszeg történelmi növekedése nem megfelelő mutatója a tőke határtermékének sem a tökéletesítés bevezetése előtt, sem után. A változás a határterméket magasabbra emeli, mint ahogyan egyébként lett volna, és határtermék feletti többletet is hoz létre...”¹⁴

Az Euler-tételen nyugvó összegezési eljárás gyakorlati alkalmazásának további alapvető akadályja az egyes termelési tényezők határtermelékenységének meghatározása. Az utóbbi feltételezi ugyanis a termelési tényezők helyettesíthetőségét.

A modern iparban azonban adott termelési eljáráson belül általában nagyon kicsi a lehetőség a termelési tényezők közötti arány megváltoztatására. A határtermelékenységi elvnek mint a termelés polgári elmélete központi elvének eme legsebezhetőbb pontjával kapcsolatban szükségesnek látszik, hogy bővebben hivatkozzunk magán a polgári közgazdaságtanon belül felmerült kételyekre. Így Lester amerikai közgazdász hangsúlyozza, hogy „a legtöbb ipari üzemet bizonyos teljesítmény számára tervezték és szerelték fel, amely bizonyos munkaerőt kíván meg. Az üzem hatékony működése gyakran meghatározott terjedelmű

¹² P. Samuelson: *Foundations of Economic Analysis*, Cambridge, 1948. 82. l.

¹³ P. H. Douglas: *The Theory of Wages*, New York, 1957. 56. l.

¹⁴ J. M. Clark: *Inductive Evidence on Marginal Productivity*, *The American Economic Review*, 1928. 465. l.

munkaerőt tételez fel... Ilyen körülmények között a vállalatvezetés nem gondol és nem is gondolhat a munkanövekmény hozzáadására vagy elvételére..."¹⁵ Müller professzor hasonlóképpen arról ír, hogy „míg a mezőgazdaság és kézműipar eredeti formáiban... a felhasznált tényezők között messzemenő helyettesítés állt fenn, ez a mai szokásos formáknál, mindenekelőtt az ipari termelés formáinál messzemenően ritka eset”.¹⁶ Schumpeter szerint „... a termelési függvény csak az absztrakció magas fokán érvényes a tervezett, nem pedig a létező üzemek számára...” „... a termelési függvény koncepciójának teljes logikai értelme csak akkor tárul fel, ha azt mint tervezési funkciót fogjuk fel, a tervrajzok világában, ahol minden elem, amely technológiailag egyáltalán változó, tetszés szerint változtatható időveszteség és bármiféle költség nélkül.” „... amint a reális üzleti élet sémája felé közeledünk, ezt a tiszta logikát egyre jobban elveszítjük a szemünk előtt...” „... az a terület, amelyen belül a tényezők egymás között helyettesíthetők, gyorsan csökken, minél specializáltabb tényezőket tételezünk fel”. Mihelyt már működő üzemekből indulunk ki, „... általában nem várhatjuk, ... hogy megkapjuk a közgazdasági elmélet termelési függvényét”.¹⁷

Ha viszont a modern ipari termelés sok területén az egyes üzemekben adott termelési eljárás mellett a termelési tényezők közötti arányt nem lehet változtatni, semmi okunk nincs annak a feltételezésére, hogy társadalmi méretekben ez lehetséges lenne, hiszen a társadalmi termelési függvény az egyes üzemek termelési függvényéből adódik. Kétséggel igaz, hogy egy adott üzemben adott felszerelés mellett, a munka és a felszerelés közötti fix arányok ellenére is nyílik bizonyos lehetőség a munkáslétszám növelésére, azzal például, hogy a segéd személyzet számát növelik, több karbantartót, anyagmozgatót, portást stb. alkalmaznak. Minél nagyobb az üzem terjedelme, erre annál inkább nyílik lehetőség. De ha például az esztergályos munka határtermelékenységére vagyunk kíváncsiak, s az esztergapad és az azt mozgásba hozó munkáslétszám közötti arány technológiailag adott, pusztán a munkások számának növelésével nem változtatható, nem megoldás az, ha például a portások számát növelik eggyel.

Egyesek, így J. M. Clark, J. Hicks és mások a határtermelékenységi elméletnek ezt az alapelvét, a helyettesítés elvét úgy igyekeznek fenntartani, hogy feltételezik a termelési módszernek is a változását a termelési tényezők közötti arány megváltozásával. „A határtermelékenység egész koncepciója az ipari módszerek változó voltától függ.”¹⁸

E felfogás szerint tehát ahhoz, hogy például egy bizonyos fajta konkrét munka határtermelékenységét megkapjuk, a munkának a tőkéhez viszonyított mennyiségi növekedése során a termelési eljárást is meg kell változtatni, s munkaigényesebb termelési eljárásra kell áttérni. De a termelési eljárás megváltozásával a termelési eszközök, s vele együtt a munka konkrét jellege is megváltozik, s így már egy egészen másfajta konkrét munkáról van szó. Ily módon a terméknövekmény nem azonosfajta konkrét munka mennyiségi változásának, hanem a munka

¹⁵ R. A. Lester: Marginal Analysis for Wage Employment Problems, The American Economic Review, 1946. 72-73. l.

¹⁶ J. H. Müller: Zur ökonomischen Problematik des Ertragsgesetzes, Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft, 1955. 71. l.

¹⁷ J. Schumpeter: I. m. 1031., 1038., 1039. l.

¹⁸ J. Hicks: The Theory of Wages. New York, 1948. 20. l.

konkrét jellege s vele együtt a termelési eszközök formája megváltozásának az eredménye, tehát egyáltalán nem fejezheti ki a szóban forgó konkrét munka határtermelékenységét. A határtermelékenységi elmélet ezek szerint avégett, hogy meghatározhassa valamely konkrét munkafajta termelékenységét, kénytelen egy másik konkrét munkafajtát is vizsgálódásába bekapcsolni. S ugyanez a helyzet a termelési eszközök-nél is.

Azok tehát, akik a határtermelékenységet a termelési módszer megváltoztatása útján kívánják meghatározni, az összegezési eljárás során valamely konkrét munkafajta és konkrét termelési eszköz mennyiségét nem saját határtermelékenységükkel szorozzák meg, hanem egy olyan terméknövekménnyel, amely annak az eredménye, hogy a munka, illetve a tőke mennyiségi változása során a munka, illetve a termelési eszközök konkrét jellege is megváltozik. Ily módon nyilvánvaló, hogy az egész összegezési eljárás értelmetlenné válik.

A Cobb—Douglas-féle termelési függvény

Douglas amerikai professzor a mikroökonómiai megközelítés járhatatlan volta miatt statisztikai úton igyekezett függvényszerű összefüggést találni a termékmennyiség, a munka és a tőke mennyisége között, hogy meghatározza az egyes termelési tényezők parciális termelési rugalmasságát és azon át a makroökonómiai termelési függvényt. E célból 24 év idősorát vizsgálta meg az USA iparában a termékmennyiségre, az iparban alkalmazott munkások számára, valamint az iparban lekötött és változatlan értékű dollárral számított állótőke mennyiségére vonatkozóan.

Feltételezte, hogy ez alatt az idő alatt „a termelésben végbemenő változások csupán a munka és a tőke mennyiségében bekövetkező változások eredményei”.¹⁹ Elvonatkoztatott tehát minden más tényezőnek a termékmennyiségre gyakorolt hatásától. Így elvonatkoztatott a technika fejlődésétől, eltekintett a hozadéknak a volumentől való függőségétől. Feltételezte tehát, hogy az átlagmunka és a tőkeegység termelőereje „évről évre állandó”. Feltételezte végül, hogy a munkások napon-ta a normálidőt dolgozzák le, tehát nem túlóráznak, de nem dolgoznak csökkentett munkaidőben sem, a kapacitás kihasználásának foka pedig állandó, tehát időben nem változik, különben nem lehetséges állandó hozadék.

Douglas elgondolása mármost az volt, hogy ha a szóban forgó időszakban a termelési tényezők aránya megváltozik, azaz ha „a munka és a tőke növekszik, de különböző ütemben”,²⁰ s ismerjük, mekkora termékmennyiség tartozik a munka és a tőke különböző kombinációihoz, akkor — feltéve, hogy a termékmennyiség alakulása arányos a termelési tényezők mennyiségének alakulásával — kiszámítható, hogy a hozam miként függ a munka és a tőke mennyiségétől, vagyis mekkora a munkának és a tőkének a parciális termelési rugalmassága. Az utóbbiból azután levezethető a termelési tényezők határtermelékenysége. Douglas úgy találta, hogy a munka és a tőke aránya 24 év alatt erősen

¹⁹ P. H. Douglas: I. m. 132. l.

²⁰ Uo. 69. l.

megváltozott: a munkaegységre jutó tőke mennyisége 2,7-szeresre növekedett.

Ha a technika fejlődését kikapcsoljuk, mi lehet a munka és a tőke közötti arány ily nagyfokú megváltozásának az oka? Tinbergen a Cobb—Douglas-féle termelési függvényt elemezve hangsúlyozza, hogy az ok a termelési tényezők szűkösségében végbemenő változás. Amely termelési tényező a másikhoz képest szűkössé vált, annak ára emelkedett, ez a vállalkozót arra készítette, hogy az árban emelkedő tényezőt a termelésben a másik tényezővel helyettesítse. „Csupán az árváltozások azok — írja —, amelyek ebben az elméletben megváltoztatták a felhasznált munka és tőke viszonyát.”²¹

A legkisebb négyzetek módszerével korrelációt keresve az említett idősorok között, Douglas úgy találta, hogy a vizsgált 24 év alatt az USA-ban a munka „hozzájárulása” az össztermék $\frac{3}{4}$ része, a tőke „hozzájárulása” az össztermék $\frac{1}{4}$ -része. A termelési függvény konkrét formája tehát az USA iparára vonatkozólag 1899—1922 között:

$$P = 1,01 L^{3/4} \cdot K^{1/4} \text{ 22)}$$

Sikerült-e vajon Douglasnak valóban függőségi kapcsolatot létesíteni a termékmennyiség, a munka és a tőke mennyisége között? Az Euler-tétel közgazdasági alkalmazására vonatkozó bírálat eme statisztikai felhasználására is vonatkozik.

Mint láttuk, Douglas feltételezte, hogy a munka és a tőke pusztán mennyiségi változásának a termékmennyiségre gyakorolt hatását nem zavarja más, ugyanabban az időpontban végbemenő változás, a hozadéknak a termelés volumenétől való függősége, a technika fejlődése stb. A termékmennyiségnek a munka és a tőke mennyiségétől való függőségét azonban csak úgy tudja kimutatni, ha a termelési tényezők közötti arány az idő során változik. A tőkének a munkához viszonyított megnövekedése viszont még a termelőerők adott szintjén is feltételezi a termelési módszerek megváltozását, nagyobb hatásfokú gépek bevezetését stb. A termelési eljárás megváltozásával azonban a termelési eszközök konkrét formája, s vele együtt a munka konkrét jellege is megváltozik.

Tehát már a termelőerők adott szintjén is minőségi változásoknak, a termelési eljárás, a termelési eszközök és a munka konkrét jellege megváltozásának a hatása is jelentkezik. Mi több, a munka és a tőke közti arány oly nagyfokú eltolódása, mint amire Douglas hivatkozik, feltételezi a technika fejlődését. Technika fejlődése nélkül ugyanis elképzelhetetlen, hogy az egy munkás által mozgásba hozott állótőke mennyisége 2,7-szeresre növekedjen. Teljesen abszurd egyébként az a

²¹ J. Tinbergen: I. m. 42. l.

²² Douglas példája szerint, ha a munka, a tőke és a termék mennyisége egyaránt 10 000 egység, a munka és a tőke parciális termelési rugalmassága pedig $\frac{3}{4}$, illetve $\frac{1}{4}$, akkor a munka hozzájárulása a termékmennyiséghez 7500 egység, a tőkée 2500 egység, a munka határtermelékenysége $7500 : 10\ 000 = 0,75$, a tőke határtermelékenysége $2500 : 10\ 000 = 0,25$, s Euler tétel alkalmazva: $0,75 \cdot 10\ 000 + 0,25 \cdot 10\ 000 = 10\ 000$. A munka termelési rugalmassága mármost azt fejezi ki, hogy ha a munka mennyiségét 1%-kal növeljük, míg a tőke mennyisége adott, az összhozam az 1% $\frac{3}{4}$ -részével, tehát 0,75%-kal nő, 10 000-ről 10 075-re. A tőke 1%-os növekedése viszont állandó munkamennyiség mellett a terméket 10 000-ről 10 025-re növeli.

feltételezés, hogy az USA-ban a technika fejlődése 24 éven át stagnált volna. A termelékenység alakulását ily körülmények között még a határtermelékenységi elmélet logikája szerint sem lehet pusztán a termelési tényezők mennyiségi változásának betudni. Azonfelül tartalmaz még más hatásokat is, mindenekelőtt a technikai fejlődés hatását.

Elképzelhetetlen továbbá, hogy a rendelkezésre álló tőkemennyiséget teljes mértékben felhasználták volna, már csak azért is, hiszen a vizsgált időszak alatt kétszer is volt általános túltermelési válság. A kapacitás kihasználtsági fokának ingadozása következtében viszont a termelési függvény nem lehet homogén és lineáris. Nem lehet másrészt azért sem, mert a munka és a termelési eszközök mennyiségének növekedésével párhuzamosan egyre jobban kibontakoznak a tömegmértéű termelésből fakadó előnyök.

Ha viszont a hozadék alakulása nem állandó, s a termelési tényezők mennyiségi változása mellett más hatásokat is tartalmaz, mindenekelőtt a technikai fejlődés hatását, akkor statisztikai úton sem mutatható ki a termelési tényezők pusztán mennyiségi változásának a termék mennyiségére gyakorolt hatása, a korrelációs számítás útján kapott koeficienssek pedig nem fejezhetik ki a termelési tényezők parciális termelési rugalmasságát.²³ Semmi okunk sincs tehát annak feltételezésére, hogy összegük kiadja az 1-et, s így az Euler-tételen nyugvó összegezési eljárás, illetve annak módosult formája, a Cobb—Douglas-féle formula útján megkaphatjuk a termékmennyiség nagyságát.

Douglas az összegezési eljárás érvényét úgy igyekszik fenntartani, hogy egyszerűen feltételezi a termelési függvény homogén és lineáris voltát, s azt, hogy a kitevők összege 1. Éppen ezért, ahelyett, hogy azt vizsgálta volna, miként függ a termékmennyiség (P) a munka (L) és a tőke (K) mennyiségétől, az előbbinek csupán a munka mennyiségétől való függőségét igyekezett feltárni. Csupán a munka parciális termelési rugalmasságát, k -t igyekezett a P és L idősorából meghatározni, a hozam fennmaradó részét pedig egyszerűen a másik tényező közreműködése eredményének tekintette. Egy kétváltozós, regressziós elemzés eredményét egy háromdimenziós korreláció igazolásának tünteti fel, a tőke parciális termelési rugalmasságát, az m -et pedig egyszerűen, mint $1-k$ határozza meg. Csak így adja ki nála a kitevők összege mindig az 1-et, s mutatható ki az Euler-tétel alkalmazhatósága.

A termelési függvény homogén és lineáris voltát csak úgy lehetett volna kimutatni, ha megvizsgálta volna, miként függ P az L -től és a K -től együttesen, mennyi a tényezők hozzájárulásának aránya az össztermékben akkor, ha a koeficienssek szabad koeficienssek. Ekkor azonban újabb probléma merülne fel. Kiderülne ugyanis, hogy a három változó között multikollinearitás áll fenn. Nemcsak P függ L -től és K -től, hanem K és L is függ P -től, hiszen az alkalmazott termelési módszerek és ezen keresztül a K és L aránya függvénye a termelés volumenének,

²³ Bár a P nemcsak K és L mennyiségi változásainak hatását tükrözi, hanem sok más hatást is, az utóbbi hatások azonban rövid időszakban csak kevésbé változnak, ha a technika fejlődésében, a termelési eljárásokban, a kapacitáskihasználás fokában stb.-ben nem következik be nagy változás. Így rövid időszakban az említett feltételek mellett P durva megközelítésben az L és a K mennyiségével arányosan alakulhat, s így a Cobb—Douglas-féle termelési függvény elméletileg helytelen volta ellenére bizonyos gyakorlati célokra felhasználható.

P -nek. Ugyanakkor az L és a K között is szoros összefüggés van, hiszen a tőke mennyiségi növekedésével még a termelőerők adott szintjén is megváltoznak a termelési módszerek, s ezzel a munka és a tőke közötti arány. A foglalkoztatott munkások számának alakulása ily módon függ a tőkejavak növekedésétől. Még inkább fennáll ez az összefüggés akkor, ha fejlődnek a termelőerők.

A multikollinearitás problémáját hangsúlyozta Mendershausen a Cobb—Douglas-féle termelési függvényt bírálva. „Ha 3 sort (1. log P , 2. log L , 3. log K) közelebbről szemügyre vesszük — írja — majdnem tökéletes multikollineáris sort találunk... A három sorban ezért több mint 1 lineáris viszony létezik... A három változó eme sorában nincs egyetlen meghatározott szisztematikus viszony”.²⁴ Mendershausen a három idősort három különböző irányban, log P , log L és log K irányába minimalizálva k -ra és m -re teljesen különböző értéknagyságokat kapott. A tényezők közötti multikollinearitás hangsúlyozása csak azt domborítja ki, hogy a termelési tényezők összműködése szerves folyamat, amelyet nem lehet részhatásokra bontani.

A statisztikai megközelítés sem vezetett tehát eredményre abban a törekvésben, hogy kimutassák a tényezők pusztán mennyiségi megváltozásának a termékmennyiségre gyakorolt hatását, hogy meghatározzák az egyes tényezők határtermelékenységét. Felvetődhet ezek után a kérdés, van-e valamiféle reális jelentése a Cobb—Douglas-féle termelési függvényben szereplő kitevőknek. Mendershausen szerint nem a tényezők parciális termelési rugalmasságát fejezik ki, hanem a változók növekedési rátájának hányadosát, amely a huszonnégy év alatt végbement technikai haladás bizonyos aspektusát mutatja, s a technikai fejlődés jellegének megítélése szempontjából lehet érdekes.

Solow növekedési elmélete

Solow amerikai professzor a Cobb—Douglas-féle termelési függvény dinamizálásával igyekszik növekedési elméletét megkonstruálni. Cobb és Douglas azt vizsgálták, miként függ a hozam a tőke és a munka mennyiségétől, azaz náluk csupán adott termelési függvény mentén történő mozgásról volt szó, Solow viszont azt kívánja megmutatni, hogy miként függ a hozam a tőke és a munka mennyisége mellett a technikai haladástól, miként tolódik el a termelési függvény a technikai haladás hatására.

Solow 1909-től 1949-ig terjedő időszak statisztikai adatait vizsgálva az egy főre jutó termékmennyiség növekedésében — Cobbtól és Douglastól eltérően — nemcsak a tőke és a munka pusztán mennyiségi változásának hatását látja, hanem a technikai haladásét is. Az egy főre jutó termékmennyiségnek 1909 és 1949 között végbement növekedését a határtermelékenységi elmélet logikája szerint két részhatásnak: a technika fejlődésének és a tőkének a munkához viszonyított mennyiségi megnövekedésének tulajdonítja. „Az új ötlet, amelyet le kívánok írni, egy elemi módszer arra, hogyan válasszuk szét az egy főre jutó hozamban a technikai haladásnak betudható változást azoktól a változá-

²⁴ H. Mendershausen: On the Significance of Professor Douglas' Production Function. *Econometrica*, Vol. 6. 1938. 147. 1.

soktól, amelyek az egy főre jutó tőkemennyiség megváltozásából fakadnak.”²⁵ Az utóbbi hatást nála az adott termelési függvény mentén való mozgás, az előbbi hatást pedig a termelési függvény eltolódása fejezi ki.

A két hatás különválasztásához olyan termelési függvényre volt szüksége, amely a munka és a tőke mennyiségi változásának hatása mellett a technikai haladásnak a termékmennyiségre gyakorolt hatását is magában foglalja. A Solow-féle aggregát termelési függvény a következő:

$$Q = F(K, L, t),$$

ahol Q a termékmennyiség, a t pedig az idő a technikai haladás számára. Ha a technikai haladás semleges — ez Solow értelmezésében azt jelenti, hogy nem érinti a termelési tényezők arányát, „a termelési tényezők közötti helyettesítés határrátáját változatlanul hagyja” —, akkor a termelési függvény a következő speciális formát ölti:

$$Q = A(t) f(K, L),$$

ahol $A(t)$ szorzótényező méri a technikai haladást,

Solow a semleges technikai haladás speciális esetét vizsgálja és az Euler-tétel követelményének megfelelően feltételezi, hogy a termelési függvény homogén és lineáris, azaz a munka és a tőke parciális termelési rugalmasságának összege — Solow jelölésében $w_K + w_L$ — kiadja az 1-et. Ily módon a homogén és lineáris termelési függvény feltételezésére vonatkozó bírálat Solow modelljére is érvényes. Az Euler-tétel alapján mármost:

$$\frac{\dot{Q}}{Q} = \frac{\dot{A}}{A} + w_K \frac{\dot{K}}{K} + w_L \frac{\dot{L}}{L}$$

Azaz, a társadalmi termék növekedési üteme Solownál a technikai haladás hatásából és abból a hatásból tevődik össze, amelyet a termelési tényezők pusztán mennyiségi megnövekedése idézett volna elő technikai haladás nélkül.

Q/L -t, a munka átlagtermelékenységét q -val, K/L -t, a tőke—munka arányt, az úgynevezett tőkeintenzitást k -val jelölve, s feltételezve, hogy $w_L = 1 - w_K$, Solow végül is a következő egyenlethez jut el:

$$\frac{\dot{q}}{q} = \frac{\dot{A}}{A} + w_K \frac{\dot{k}}{k}.$$

Vagyis az egy főre jutó termékmennyiség növekedési üteme függ a technikai haladás növekedésétől és attól a növekedési ütemtől, amelyet az egy főre jutó tőkemennyiség növekedése idézett volna elő az egy főre jutó termékmennyiségben technikai haladás nélkül.

²⁵ Solow: Technical Change and the Aggregate Production Function, The Review of Economics and Statistics, 1957. 312. l.

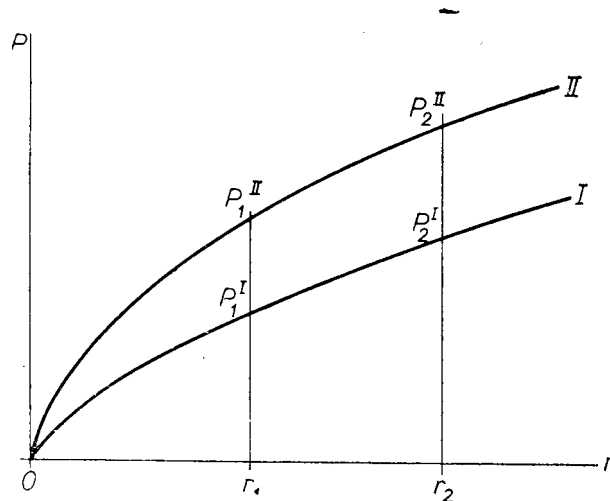
Ebből az egyenletből a technikai haladás növekedési üteme²⁶

$$\frac{\dot{A}}{A} = \frac{\dot{q}}{q} - w_K \frac{\dot{k}}{k}$$

A technikai haladás ütemét így módon Solow szerint úgy lehet meghatározni, hogy ha az egy főre jutó termékmennyiség növekedési üteméből kivonjuk azt a százalékos növekedést, amelyet az egy főre jutó tőkemennyiség pusztán mennyiségi növekedésének lehet betudni technikai haladás nélkül.

Alfred Ott²⁷ német közgazdász Solowot követve a technikai haladásnak a termékmennyiségre gyakorolt hatását szintén két részhatásra bontja: a haladási hatásra (Fortschrittseffekt) és a helyettesítési hatásra. Az előbbi azt fejezi ki, milyen ütemben nőtt volna a termékmennyiség a technikai fejlődés következtében, ha a munka és a tőke aránya nem változott volna meg. Az utóbbi pedig pusztán a munka és a tőke közötti arány megváltozásának a termékmennyiségre gyakorolt hatását mutatja technikai haladás nélkül.

Mindezt a koordináta-rendszerben is ábrázolja.



A I. görbe fejezi ki $P = f(r)$ eredeti termelési függvényt, ahol r a változó tényező, (Solownál az egy főre jutó tőkemennyiség), P^I az egy főre jutó eredeti termékmennyiség, amelyet az egy főre jutó r_1 tőkemennyiséggel elő lehet állítani. Ha fejlődik a technika, a termelési függvény az I. helyzetből felfelé a II. helyzetbe tolódik el, s ha ugyanakkor

²⁶ Nem semleges technikai fejlődés esetén a $Q = F(K, L, t)$ egyenletből a következő kifejezést kapjuk:

$$\frac{\dot{q}}{q} = \frac{1}{F} \frac{\partial F}{\partial t} + w_K \frac{\dot{k}}{k}$$

Az $\frac{1}{F} \frac{\partial F}{\partial t}$ azt jelenti, hogy a technikai haladás magát a funkciót is megváltoztatja, tehát a termelési tényezők parciális termelési rugalmasságát is. A termelési tényezők parciális termelési rugalmasságának jövőbeli alakulását azonban még Solow által javasolt durva módon sem lehet előre meghatározni, ezért extrapolációra Solow elméletét általában csak semleges technikai fejlődés feltételezése mellett igyekeznek felhasználni. Solow is semleges technikai haladást feltételezve alkalmazta növekedési modelljét.

²⁷ A. Ott: Produktionsfunktion, technischer Fortschritt und Wirtschaftswachstum, megjelent az Einkommensverteilung und technischer Fortschritt című tanulmánykötetben, Berlin, 1959. 169. l.

az egy főre jutó tőkemennyiség r_1 -ről r_2 -re növekszik, a termékmennyiség P_2^{II} -re emelkedik.

Az összhatás, $\overrightarrow{p_1^I \cdot p_2^{\text{II}}}$ a következő részhatásokra bontható:

$$\overrightarrow{P_1^I \cdot P_2^I} + \overrightarrow{P_2^I \cdot P_2^{\text{II}}}$$

ahol $\overrightarrow{P_1^I \cdot P_2^I}$ a régi termelési függvény mentén történő mozgást fejezi ki, azt, hogy mennyivel nőtt volna a termékmennyiség technikai haladás nélkül az egy főre jutó tőkemennyiségnek r_1 -ről r_2 -re növekedése következtében, a $\overrightarrow{P_2^I \cdot P_2^{\text{II}}}$ pedig a technikai haladás nagyságát, a termelési függvény eltolódását jelzi, azt, hogy az új tőke—munka arány mellett mennyivel lehet többet termelni a technikai haladás eredményeként, mint a technikai haladás nélkül.

Az említett összhatást másként is fel lehet még írni:

$$\overrightarrow{p_1^I \cdot p_2^{\text{II}}} = \overrightarrow{P_1^I \cdot P_1^{\text{II}}} + \overrightarrow{P_1^{\text{II}} \cdot P_2^{\text{II}}}$$

Most $\overrightarrow{P_1^I \cdot P_1^{\text{II}}}$ fejezi ki a technikai haladást, mégpedig azon keresztül, hogy a munka—tőke eredeti aránya mellett mennyivel lehet többet termelni a technikai haladás eredményeként, mint a technikai haladás nélkül, $\overrightarrow{P_1^{\text{II}} \cdot P_2^{\text{II}}}$ pedig mutatja a helyettesítési hatást, azt, hogy mennyivel nő a termékmennyiség, ha a technikai ismeretek magasabb szintjén az egy főre jutó tőkemennyiség r_1 -ről r_2 -re növekszik.

Solow a technikai haladás nagyságát az USA gazdaságában 1909 és 1949 között statisztikai idősorokból kiindulva kívánja meghatározni. Az egy főre eső termékmennyiség relatív változásából kivonja a termelési tényezők között végbemenő helyettesítés hatását, amelyet oly módon kap meg, hogy az egy főre eső tőkemennyiség relatív változását megszorozza a tőke parciális termelési rugalmasságával. A maradék adná meg szerinte a technikai haladás hatását.

A Solow-féle növekedési modellt prognózis céljára is felhasználják. Ennek egyik legegyszerűbb módja az, hogy feltételezik a technikai ismeretek és a termelési tényezők egyenletes ütemű növekedését és a termelési tényezők parciális termelési rugalmasságának változatlanságát.

Sikerült-e Solownak felhasználható növekedési elméletet konstruálnia?

Solow a határtermelékenységi elmélet logikája alapján kénytelen egymással szorosan összefüggő folyamatokat egymástól elválasztani: a technikai haladás hatását megkülönbözteti a termelési tényezők pusztán mennyiségi növekedésének, a munka és a tőke között végbemenő helyettesítésnek a hatásától.

Ennek abszurd volta rögtön szembetűnő, mihelyt elvetjük a technikai haladás semleges voltának, azaz annak a feltételezését, hogy a technikai haladás nem érinti a termelési tényezők közötti helyettesítési kapcsolatot, tehát a munka és a tőke aránya a technikai haladás folyamán nem változik. A valóságban a technikai haladás általában együtt jár a munka és a tőke közötti arány megváltozásával. A termelési tényezők közötti helyettesítés döntően a termelőerők fejlődésének a függvénye. A technikai haladás adott szintjén, azaz az adott termelési függvény mentén végbemenő helyettesítés csak alárendelt jelen-

tőszegű, részben a termelési tényezők áráránya eltolódásának, részben pedig annak a következménye, hogy a termelés volumenének változásával a termelőerők adott szintjén is megváltozik a termelési eljárás.

Éppen ezért abszurd az a technikai haladás mértékét meghatározó eljárás, amely azt vizsgálja, hogy azonos munka- és tőkearányának mekkora termékmennyiség felel meg a régi és a technikai haladás folytán eltolódott új termelési függvény alapján. Ezzel a technikai haladásnak a munka és a tőke arányára gyakorolt hatását teljesen egyenértékűként kezeli a termelési tényezők árváltozásának vagy a termelési volumen változásának a termelési tényezők közötti arányra gyakorolt hatásával a termelőerők adott szintjén. Következik ez abból, hogy Solow a határtermelékenységi elmélet alapján akarja a növekedési folyamatot ábrázolni, tehát egy statikus elv alapján akar dinamikus elméletet létrehozni. A valóságban, mivel a termelési tényezők közötti helyettesítés alakulása főképp a termelőerők fejlődésétől függ, egy jelentősebb technikai fejlődés a munka és a tőke arányában olyan eltolódást idézhet elő, hogy a termelőerők régi és új szintje mellett lehetséges termelési eljárásokat kifejező görbék pontjait nem lehet egybevetni, mert a régi munka—tőke arány már nem létezhet a termelőerők új szintjén, illetve a termelőerők új szintjének megfelelő munka—tőke arány nem létezhet a termelőerők régi szintjén.

A munka és a tőke közötti aránynak a termelőerők fejlődésével bekövetkező eltolódását Bicanic adatai szépen illusztrálják. Bicanic számszerűen igyekszik megmutatni, hogy a technikai fejlődésnek az általa megkülönböztetett három szakaszában miként alakult az egy munkásra jutó beruházás. „Az egy munkásra jutó beruházás — írja — az első szakaszban mintegy 500—1000 dollár volt, a második szakaszban mintegy 3000—5000 dollárra volt szükség, a jelen szakaszban pedig az egy főre jutó beruházás több tízezer dollárra emelkedik.”²⁸

Solow eljárása egyébként, amely során egybeveti az adott munka—tőke arányhoz tartozó termékmennyiséget a régi és az új termelési függvény mentén, nem semleges technikai fejlődés esetén még a határtermelékenységi elmélet logikájával is ellenkezik. A technikai haladás során ugyanis megváltozik a termelési tényezők közötti optimális arány, eltolódik a tőke javára. A termelőerők alacsonyabb fejlettségi fokának megfelelő munka—tőke arány a termelőerők magasabb szintjén — ha egyáltalán megvalósítható lenne — a termelési tényezők közötti optimális arány megsértését, a tőkének elégtelen voltát jelentené a munkához képest. A határtermelékenységi elmélet logikája szerint az arányeltolódás következtében a tőke határtermelékenysége a technikai haladás hatásán túlmenően megnőne, a munkáé pedig csökkenne. Fordított a helyzet akkor, ha a termelőerők magasabb szintjének megfelelő munka—tőke arányt akarják alkalmazni a termelőerők alacsonyabb szintjén, ha ez egyáltalán megvalósítható lenne. Mindkét esetben a termelési függvény eltolódásában nemcsak a technikai haladásnak, hanem az optimális arány megsértésének a hatása is jelentkezik.

A technikai haladás hatásának a termelési tényezők között végbe-
ment helyettesítés hatásától az $\frac{\dot{A}}{A} = \frac{\dot{q}}{q} - w_K \frac{\dot{k}}{k}$ képlet alapján való

²⁸ A gazdasági fejlődés feltételei. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963. 364. 1.

elválasztása felveti azt a kérdést, miként lehet a tőkének a helyettesítési hatás szempontjából oly fontos parciális termelési rugalmasságát, w_K -t meghatározni. Douglasnak nem sikerült megmutatnia a termelési tényezők pusztán mennyiségi változásának a termék mennyiségére gyakorolt hatását. Douglas problémáit a parciális termelési rugalmasság meghatározásában Solow egészen durva módon kerüli meg. A tőkének az össztermékhez való hozzájárulása arányát egyszerűen azonosítja a nemzeti jövedelemből a tulajdonra jutó jövedelemhányaddal.

Solow eljárása még egyes polgári közgazdák részéről is tiltakozást váltott ki, hiszen a jövedelemelosztás modern polgári elmélete már óvakodik attól, hogy az osztályok jövedelmét egyszerűen csak a termelési tényezők határtermelékenységével határozza meg. „Problematikusnak tűnik az az eljárás — írja pl. Bombach —, amely az m -et, illetve az n -t (így jelöli Bombach Solowtól eltérően a munka, illetve a tőke parciális termelési rugalmasságát. — M. A.) a jövedelemelosztásból vezeti le, ezzel eleve feltételezi, hogy a tényezőket tényleg határozódékuk szerint díjazták.”²⁹

Polgári közgazdászok is bírálják Solowot azért, mert a technikai haladást a munka és a tőke növekedésétől, illetve a munka és a tőke közötti helyettesítés alakulásától függetlennek ábrázolja. Bombach például szemére hányja, hogy nála „... a növekedést befolyásoló egyes tényezők mint összeadandók, tehát egymástól függetlenekként jelentkeznek. A technikai haladás így a munkapotenciál fejlődésétől — ez utóbbi különösen problematikus feltevés — és a reáltőkeképződés folyamatától elválasztva megy végbe.” Szélsőséges feltételezésnek nevezi „... a technikai haladásnak a beruházás folyamatától való teljes függetlenségét. Függetlenség ebben a formában aligha adódott valaha is...”³⁰

A valóságban szoros kölcsönös függőség van a technikai haladás, valamint a munka és a tőke növekedési üteme, illetve az egy főre jutó tőkemennyiség alakulása között. Így főképp a technikai haladástól függ az egy munkásra jutó tőkemennyiség alakulása. A technikai haladás befolyásolja a működő tőke növekedési ütemét is, hiszen befolyásolja azt, hogy egy társadalom milyen mértékben képes tőkét felhasználni. A technikai haladásnak ezt a hatását Káldor Miklós is hangsúlyozza: „Az a gyorsaság, amellyel egy társadalom képes tőkét elnyelni..., technikai dinamizmusától függ, attól, hogy mennyire képes új termelési technikát feltalálni és bevezetni.”³¹

A technikai haladás a tőke növekedési ütemének és a munka és a tőke közötti arálynak a befolyásolásán át a foglalkoztatott munkaerő növekedési ütemét is befolyásolja. Az összefüggés azonban kölcsönös. A tőke mennyiségi növekedése ugyanis hosszú idő átlagában serkentőleg hat a technika fejlődésére. „... a tőke pusztán mennyiségi gyarapodása egyszerre mind magába zárja, hogy termelőereje gyarapszik.”³²

S vajon mire alapozta Solow azt a feltevését, hogy az Egyesült Államokban a negyven év alatt végbement technikai haladás semleges volt, hiszen tanulmányában szereplő statisztikai táblázatban évről évre

²⁹ G. Bombach: Die verschiedene Ansätze der Verteilungstheorie, megjelent az Einkommensverteilung und technischer Fortschritt c. kötetben. Berlin, 1959. 130. l.

³⁰ Bombach: Über die Problematik von Wachstumsprognosen. Money, Growth and Methodology in Honor of J. Akerman. Lund, 1961. 10, 11. l.

³¹ N. Kaldor: A Model of Economic Growth, Economic Journal, 1957. 599. l.

³² Marx: Értéktöbblet-elméletek II. kötet. Kossuth, 1961. 487. l.

változik a munka és a tőke aránya? Mivel bizonyítja, hogy ez az arányváltozás nem a technikai fejlődés következménye? Azzal, hogy semmiféle korrelációt nem tapasztalt a technikai fejlődésnek az egy főre jutó termékmennyiség relatív változásából kiszűrt hatása és az egy főre eső tőkemennyiség relatív változása között.

Nehéz azonban elképzelni, hogy a technikai haladás Solow által kiszámított hatásának még akkor is, ha a tőke parciális termelési rugalmasságát ki lehetne számítani, valamiféle reális jelentése lenne. Mivel ugyanis a munka és a tőke közötti arányt alapvetően a technikai haladás változtatja meg, értelmetlen az a kérdésselvetés, hogy a fejlettebb technikának megfelelő munka—tőke arány mellett mennyit lehetett volna termelni a technikai fejlődés előtt.

Solowra is érvényes továbbá a Douglas tételére vonatkozó megállapítás, hogy még a termelőerők adott szintjén sem lehet a munka és a tőke mennyiségi változásának a termékmennyiségre gyakorolt hatását a munka—tőke arány változtatásával megragadni, hiszen a termékmennyiség változásában a termelési tényezők pusztán mennyiségi változása mellett minőségi változásuk hatása is jelentkezik.

Ezenfelül Solow adós maradt a termelési tényezők parciális termelési rugalmasságának a meghatározásával is. A tőke parciális termelési rugalmasságát egyszerűen a tulajdonra jutó jövedelmi hányaddal határozta meg. Ily módon nem is lehet csodálkozni, hogy nem talált korrelációt a technikai haladás általa megragadott hatása és a munka—tőke arány változása között. Ugyanis ha az 1 főre jutó termékmennyiség relatív változásából levonja az 1 főre jutó tőkemennyiség relatív változásának és a nemzeti jövedelemből a tulajdonra jutó jövedelmi hányadnak a szorzatát, a különbség nemhogy a technikai haladást, hanem egyáltalán semmit sem fejez ki.

Solowot bírálva Hogan is kétségbevonja, hogy az így nyert különbség a technikai haladás hatását fejezné ki, hiszen a technikai haladás hatásának Solow által kiszámított időszora negatív nagyságokat is tartalmaz. Márpedig „míg igaz az, hogy a tőkeállomány értéke csökkenhet, nem lehet azonban feltételezni a technikai tudás állományának a csökkenését. Nagyon nehéz belátni, hogy miként lehet az egyszer megszerzett tudáskészletet megsemmisíteni.” S megjegyzi, hogy mivel a technikai haladás Solow-féle kategóriája „oly sok dolgot tartalmaz, meglepő lenne, ha a tőke, a munka és a technikai haladás között valamiféle felismerhető viszony volna”.³³

Solow helytelen módszerének eredménye az a zsákutca, ahová jutott. Annak, hogy a határtermelékenységi elmélet alapján akarja a növekedési folyamatot ábrázolni, s evégett egyrészt egy egységes folyamatot bont fel mesterkélt módon két különálló folyamatra: a termelési tényezők pusztán mennyiségi növekedésének és a technikai haladás részhatásaira. Másrészt a termelési tényezők pusztán mennyiségi növekedésének a termékmennyiségre gyakorolt hatásában is meg akarja különböztetni külön a munka és külön a tőke hatását.

³³ Hogan: Technical Progress and the Production Functions. The Review of Economics and Statistics. 1958. 409. 1.

SZENTES TAMÁS:

Államkapitalizmus a gazdaságilag elmaradott országokban

Az ún. gazdasági elmaradottság felszámolása, az egészséges gazdasági-társadalmi fejlődés biztosítása csak a külföldi tőkétől való függés és kizsákmányolás felszámolására, a gazdasági struktúra átalakítására és a régi társadalmi maradványok eltüntetésére tett együttes, komplex intézkedések útján lehetséges. Ilyen intézkedésekre, ilyen lépésekre azonban csak olyan szervezet — az állam — képes, amely kellő ellenőrzést tud gyakorolni a gazdasági élet felett. Éppen ezért az elmaradott országokban *különös jelentőségre tesz szert az állam gazdasági szerepe és sajátos jelleget kap az államkapitalizmus.*

Az állam gazdasági feladatai az elmaradott országokban

A monopolkapitalizmus korszakában gyors gazdasági fejlődést, gyors tőkeakkumulációt az elmaradott országokban *a magántőke nem képes biztosítani.* Ami a külföldi magántőkét illeti, annak tevékenysége — az ország természeti és emberi erőforrásainak kizsákmányolása, a nemzeti jövedelem lefölözése és külföldre szivattyúzása, valamint az „anyaországi” gazdaság külső függelékait létrehozó beruházási tevékenysége — a fejlődés súlyos akadályait termeli újra. A hazai magántőke viszont ezekben az országokban — épp a külföldi tőke tevékenysége nyomán — általában gyenge, erőtlenség ahhoz, hogy a gazdasági növekedés, a gyors felhalmozás motorja legyen. E hazai tőkének egyrészt csekélyek a saját felhalmozási forrásai, mivel kizsákmányolási tevékenysége mind „szélességben”, a foglalkoztatott munkaerő létszámát, mind pedig „mélységben”, a munka termelékenységét tekintve erősen korlátozott.¹ Másrészt nem állnak többé nyitva előtte azok a külső, „járulékos” felhalmozási források sem, amelyek segítségével annak idején a nyugat-európai tőkésosztály meggyorsíthatta a gazdasági fejlődést (idegen népek leigázása, gyarmatok szerzése, háború, hadisarc, egyoldalúan előnyös kereskedelmi szerződések kikényszerítése stb.).

Éppen ezért az elmaradott országokban rendszerint maga a nemzeti tőke is saját fejlődése érdekében, legalábbis átmenetileg *igényli az állam közreműködését,* ellentétben a nyugat-európai kapitalizmus fejlődésének „megfelelő” szakaszával, amikor az állam csak a kizsákmányo-

¹ Ennek oka az a már ismert tény, hogy kialakulásának és működésének szférája általában azokra a gazdasági szektorokra szorítkozik, ahol a munkaerő koncentrációjának foka és a munka termelékenységének színvonala alacsony.

lás kereteit volt hivatva biztosítani belföldön, illetve a gyarmati országokban.

Mint hogy az elmaradott országokban mind a természeti, mind az emberi erőforrások megfelelő kihasználása s általában az infrastruktúra fejlesztése nagy összegű kiadásokat tesz szükségessé (geológiai kutatások, földmunkák, út- és vasúthálózat építése stb. egyfelől és iskolák, szociális és egészségügyi intézmények stb. létesítése, a kiképzés, szakoktatás költségei másfelől), ezért a gyenge hazai magántőke a gazdasági élet alapjainak megteremtését — legalábbis egyelőre — saját államára bízta.

Másfelől, a gazdasági erők spontán játéka (a belső piac szűk volta, az exportszektor fejlesztését kiváltó — bár csökkenő erősségű — külső keresleti indukció ténye, a tanulatlan olcsó munkaerőtömeg s az általános tőkehiány) a magánberuházási tevékenységnek olyan irányt szab, amely a gazdasági struktúra torzulásainak fennmaradását, sőt fokozódását eredményezné. Ezzel szembefordulni — magának a nemzeti magántőkének az érdekében is — megint csak *egyedül az állam gazdasági ereje képes*.

Az elmaradott országokban kifejlődő államkapitalizmus vagy már eleve a gazdasági „dekolonizáció” véghezvitelére, a külföldi monopol-tőke elleni harcban fejlődött ki, tehát *antiimperialista elemeket tartalmaz*, vagy előbb-utóbb — a belső társadalmi nyomás hatására — rendszerint átítatódik ilyen elemekkel.²

S éppen itt rejlik az elmaradott országok államkapitalizmusának sajátos jellege! Sem a nemzeti burzsoázia — ahol ilyen kifejlődött s hatalomra került —, sem a társadalom más osztályai ezekben az országokban nem rendelkeznek semmilyen más alkalmasabb eszközzel a külföldi tőke elleni, az önálló nemzetgazdaság megteremtéséért vívott harcban, mint a gazdasági életbe beavatkozó állam. A külföldi tőke legyőzése, a hazai piac meghódítása, a hazai természeti és emberi erőforrások megkaparintása a nemzeti burzsoázia számára a „klasszikus” eszközökkel, a szabad verseny útján egyszerűen elképzelhetetlen, hiszen olyan óriásmonopóliumokkal kell megbirkóznia, amelyek gyakran nagyobb gazdasági, sőt katonai erővel rendelkeznek, mint több elmaradott ország együttvéve! Ezért igényli — most már az általános gazdasági ösztönzés szempontjain túlmenően is — a nemzeti tőke az állam gazdasági beavatkozását az elmaradott országokban. És ha ez a helyzet a nemzeti burzsoáziával, akkor a dolgozó osztályoknak még inkább érdekükben áll az államkapitalizmus antiimperialista irányzatú működése.

A külföldi monopol-tőke hatalmának megtörésére az elmaradott országokban az államkapitalizmus egész fegyvertára alakult ki. Aligha vitatható, hogy a legradikálisabb, legforradalmibb fegyver az *államosítás*, a kártalanítás nélküli kisajátítás. Ez a fegyver azonban, bármennyire is tetszetős, nem alkalmazható bármikor és bármilyen „terepen”. Nem feltétlenül az a kormányzat a haladóbb, amely működését a külföldi tőkés vállalatok egy csapásra történő kisajátításával kezdi. Az államosítások jelentik a külföldi monopol-tőke elleni támadás *valóban legalkalmasabb és legradikálisabb formáját*, de csak megfelelő társadalmi-politikai és

² Természetesen kivételek is akadnak, olyan országok tudniillik (pl. Dél-Vietnam), amelyeknek államkapitalizmusa jelenleg a külföldi tőke kiszolgálója. A felvázolt *tendencia* azonban ezekre is érvényes.

gazdasági-technikai feltételek mellett. (És itt az utóbbiak jelentőségét is hangsúlyozni kell. Forradalmi lendülettel ugyanis el lehet dönteni a függetlenségi harc vagy a polgárháború sorsát, de nem lehet máról holnapra szakképzett munkásréteget s a gazdasági vezetésre alkalmas kádereket teremteni.)

A külföldi monopoltőke elleni harcban az államkapitalizmus egyéb — fokozati — eszközeinek is nagy jelentőségük van az elmaradott országokban. Ezek az eszközök egyesén kombinálhatók a *részleges államosításokkal*. Ilyenek az adók,³ a profitok reinvesztíciós hányadának törvényes szabályozása, vagyis a *profitrepatriálás korlátozása*, a részvények bizonyos százalékának állami felvásárlása, illetve kötelező állami tulajdonbavétele, vagyis az ún. *vegyestársaságok* létesítése,⁴ a külföldi magáncégek működésének fokozott *állami ellenőrzése*⁵ (a minisztériumok, bankok vagy éppen az „üzemi tanácsok” útján) és az állami terv kereteibe kényszerítése, a *tervfeladatok* végrehajtásának törvényes kötelezettsége stb. Az állami beavatkozásnak ezek a formái szükségképpen *átmeneti jellegűek*. Hatékonyságuk attól függ, hogy valóban a külföldi monopoltőke hatalmának teljes megtörése és felszámolása irányában mutatnak-e, s a megfelelő irányú fokozatosság érvényesül-e alkalmazásukban. Mert hiszen egyébként e formák némelyike (pl. a vegyestársaságok) éppenséggel a külföldi tőke befolyásának növekedését is szolgálhatja.

A felsorolt államkapitalista eszközök egyik része (részleges államosítások, adók, vegyesvállalatok, a profitkivonás korlátozása) a *külföldi tőke hatókörének és jövedelmének megszorítását*, másik része pedig (tervfeladatok, állami ellenőrzés) *tevékenységének befolyásolását, megfelelő irányba terelését* szolgálja. Ily módon a gazdasági függetlenség (fokozatos) megteremtésének és a gazdasági struktúra átalakításának, a gazdaság egészséges fejlesztésének együttes feladatát párhuzamosan lehet teljesíteni. Az előbbi eszközök jórészt a gazdaság állami szektorának megteremtését és bővítését segítik elő, míg az utóbbiak azoknak a feladatoknak az elvégzésére igyekeznek szorítani a külföldi tőkét, amelyeket az állami szektor még nem képes elvégezni, a külföldi cégek bekebelezése árán sem. Mindebből az is következik, hogy ezeknek az eszközöknek az alkalmazását az *állami szektor megerősítése szempontjainak kell alárendelni*. Mert egyik eszközről a másikra, egyik formáról a másik, radikálisabb formára áttérni csak akkor lehet, ha közben az állami szektor megerősödött.

Az állami szektor kialakulásának az elmaradott országokban tehát két útja van: az államosítások⁶ és az állam beruházási tevékenysége, új vállalatok alapítása. E két út azonban szorosan összefonódik, illetve ki-

³ *Maliban* például a kormány erősen progresszív jövedelemadót vezetett be, a társaságokra kivetett jövedelemadó kulcsát 25 százalékról 35 százalékra emelte.

⁴ A vegyesvállalatok létesítése, a részvények bizonyos százalékának állami kézbe vétele nagy szerepet játszik például a független *Algéria* államkapitalista szektorának kifejlődésében. Az Union Industrielle Africaine vállalat tőkéje 50 százalékának átvétele az állam részéről volt az első lépés ebben az irányban.

⁵ *Indiában* például a kormány 1956. évi iparpolitikai nyilatkozata értelmében az iparágak egyik csoportja (17 kulcsiparág) tekintetében az állam feltétlen ellenőrzést gyakorol s ezek fejlesztésének jogát saját magának tartja fenn. Az iparágak második csoportját (12 iparágat) fokozatosan állami ellenőrzés alá vonják s ezen belül új vállalatokat is az állam létesíthet. Az iparágak harmadik csoportja viszont a magánszektor kezében marad. Később az Industries Amendment Bill további 35 iparágat helyezett állami ellenőrzés alá.

⁶ *Burmában* például az 1962. márciusában lezajlott politikai fordulat óta gyakorlatilag befejezettnek tekinthető az ipar, a közlekedés, a bankok és a külkereskedelem államosítása.

egészíti vagy éppen keresztezi egymást. Az államosítások eredményeként kiszélesedett állami szektor nyilvánvalóan az állam gazdasági beruházásainak bővülését vonja maga után. Ez viszont, lehetőséget teremt arra, hogy az állam a gazdasági élet zavartalan menetét fenyegető nagyobb kockázat nélkül újabb termelési feladatokat vegyen át a külföldi monopoltóktól, újabb területeken hajtson végre államosítást.

Mindez jól illusztrálható az EAK példáján. Egyiptomban az állam beruházási tevékenységének fokozódása, új állami iparvállalatok létesítése, valamint a külföldi, majd a hazai nagytőke elleni korlátozó intézkedések és államosítások párhuzamosan haladtak előre. Az állami beruházások már az 1954—1956-os időszakban az összes beruházások 50 százaléka körül mozogtak. A Szezei Csatorna Társaság, a külföldi kereskedelmi és biztosító társaságok, bankok, majd a MISR-bank államosítása, valamint az 1961-es újabb államosítási intézkedések következtében az állami szektor a nemzetgazdaságban túlsúlyra jutott, és ma már az állam közvetlenül ellenőrzi a legfontosabb iparágakat és a külkereskedelmet.

A külföldi monopoltóke elleni küzdelemnek, valamint az állami szektor bővítésének és megerősítésének ez a folyamata ügyes gazdaságpolitikai manőverezést tesz szükségessé az állam részéről. Ezt a taktikázást értékelni csak a konkrét gazdasági és társadalmi helyzetkép alapos ismeretében helyes. Egyrészt maga ez a gazdaságpolitika a *belső társadalmi-politikai erőviszonyoknak függvénye s egyben alakítója is*, azonfelül a külső gazdasági és politikai kapcsolatok alakulása is befolyásolja azt. Másrészt a gazdaságpolitika egyes lépései könnyen csaphatnak át ellenkező irányú lépésekbe: előfordulhat, hogy elszietett radikális lépések után nagy visszakozás következik, de az sem kizárt, hogy a külföldi tőkének tett bizonyos engedmények készíthetik elő a talajt a radikális intézkedések számára.

Az államkapitalizmus megerősödésének különös jelentősége van az elmaradott országok *külső kapcsolatainak* szempontjából. Egyrészt egy óriásmonopólium hatalmának megtörésére — különösen a kis országok esetében — még gyakran az illető állam koncentrált gazdasági ereje sem elegendő, s ezért más, hasonló helyzetben levő függő országok államában kell szövetségest keresni. A hatalmas nemzetközi olajmonopóliumok ellenében például az úgynevezett olajországok rendszerint csak együttes fellépéssel tudnak eredményeket elérni, s ilyen „kollektív államkapitalista” lépésekre — mintegy a „kollektív kolonializmus” ellen — már volt példa. Másrészt a külső gazdasági kapcsolatokban a közvetett, kereskedelmi és pénzügyi függés szálainak feloldása is könnyen elérhető, ha e kapcsolatokban a koncentrált gazdasági erővel bíró állam lép fel partnerként az egész nemzetgazdaság képviselőjében és kezébe veszi a külkereskedelmi és pénzügyi-devizális ügyletek lebonyolítását.

A *külkereskedelem állami kézbe vétele*, illetve ellenőrzés alá vonása — tekintettel az exportszektor jelentőségére s a gazdaság importérzékenységére ezekben az országokban — az állami beavatkozás egyik legfontosabb, nagyon gyakran „nyitó” lépése. Ezáltal nemcsak a külföldi kereskedelmi monopóliumok esnek el fontos leföldözési lehetőségektől, hanem lehetővé válik az is, hogy az állam célirányosan új kereskedelmi partnerekkel építsen ki kapcsolatokat. Ugyanez mondható el a külföldi kölcsönök, segélyek felvételével kapcsolatban is — azzal a kiegészítéssel, hogy nemcsak a kedvezőbb feltételek kicsikarása, hanem a kölcsön-

nök megbízható visszafizetése szempontjából is (a kettő persze egymást erősíti) fontos az állam gazdasági ereje, vagyis az államkapitalizmus mértéke.

Guineában már egy évvel a függetlenség kivívása után sor került a külkereskedelem állami ellenőrzésének bevezetésére. 1959-ben létrehozták a Comptoir Guinéen du Commerce Exterieur állami szervet az export- és importforgalom szabályozására. Az 1960-ban végrehajtott pénzügyi reform pedig bevezette az egész hitelrendszer állami ellenőrzését az állami deviza- és emissziós monopóliumot. *Ghanában* az állam gazdasági beavatkozásának egyik első lépése volt a fő exporttermék, a kakaó felvásárlásának állami monopóliummá nyilvánítása. *Maliban* a SOMIEX nevű állami külkereskedelmi vállalat létrehozása az export-importforgalom állami ellenőrzését, s legfőbb importcikkek és export-árúk vonatkozásában monopóliumot biztosítottak ennek a vállalatnak.

Az államkapitalizmusra nagy feladatok hárulnak a *prekapitalista társadalmi formációk maradványainak felszámolásában* is. A naturálgazdálkodás átformálása, az önellátó gazdasági egységek bekapcsolása a nemzetgazdaság vérkeringésébe ezekben az országokban — ahol gyakran a helyi tőke nem képes az áruforgalom körének ilyen mértékű kibővítésére, a külföldi kereskedelmi cégek pedig elsősorban az exportterméket előállító gazdaságokra specializálódtak — rendszerint állami felvásárló szervezetek, állami kereskedelmi vállalatok létrehozását teszi szükségessé. Az állam beruházási tevékenysége pedig az egyik leghatásosabb módszer a prekapitalista formációk felbomlasztására. Azonfelül a feudális, félf feudális réteg gazdasági hatalmának megtörése — az agrárreformokon kívül —, a parasztgazdaságok kapitalizálódásának elősegítése vagy éppen a parasztság szövetkezeti mozgalmának erősítése általában az állam gazdasági beavatkozásának különféle formáit (adó-, ár-, hitelpolitika stb.), sőt rendszerint közvetlen gazdasági tevékenységét (állami gazdaságok, gépállomások, öntözőművek létrehozását stb.) követeli meg.

Az államkapitalizmus az elmaradott országokban természetesen a gazdasági fejlődés meggyorsítását, a gazdasági struktúra átalakítását kell hogy célozza. Az akkumulációs források koncentrációja az állami beruházásokra, a magántőke befolyásolása a kívánt irányban, valamint a kihasználatlan munkaerő, a kiaknázatlan természeti erőforrások és a magántőkés szektorban gyakran csak részlegesen kihasznált kapacitások igénybevétele a gazdaságfejlesztés érdekében csak *perspektivikus gazdasági tervezés* mellett képzelhető el. De a dinamikus gazdasági egyensúly megteremtése s evégett a beruházások, a kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatok irányának szabályozása stb. is állami tervezést és annak megfelelő irányítást, befolyást kíván.

A gazdasági tervezés mint az állami beavatkozás egyik fontos eszköze az elmaradott országokban

A gazdasági tervezés meglehetősen általánossá vált ma már az elmaradott országok körében — nem utolsósorban a szocialista országok példája nyomán.

Az egyes elmaradott országok „tervgazdálkodása”, tervezési gyakorlata s konkrét gazdaságfejlesztési programja tekintetében azonban óriási

különbségek vannak a politikai hatalom jellegétől, az állami szektor súlyától és a külföldi tőke szerepétől, valamint természetesen a konkrét földrajzi-gazdasági adottságoktól függően. Ezek a különbségek megmutatkoznak a tervezés általános *céljában* (meghatározó fő szerepet vagy csupán a magánkezdeményezést ösztönző kiegészítő szerepet játszik-e a gazdaságfejlesztésben), *jellegében* (kötelező előírásokat avagy csupán a magándöntések várható alakulásának „előrelátását” jelenti-e) és *hatókörében* (a gazdaság mely szektorait és milyen mértékben fogja át), valamint természetesen a konkrét tervfeladatokban (például az iparositással kapcsolatos előirányzatok súlya a tervben).

Valóságos, az egész népgazdaságot átfogó tervgazdálkodással természetesen az elmaradott országokban nem találkozhatunk, hiszen annak előfeltétele a legfőbb termelési eszközök társadalmi tulajdona s az államhatalom szocialista jellege, amelynek megvalósulása éppen az „elmaradottság” lényeges elemeinek (a külföldi tőkétől való függés és kizsákmányolás) eltűnését jelenti. De éppen mert ez utóbbi cél eléréséhez maga a tervezés — miként az államkapitalizmus egész rendszere is — az egyik legfőbb eszköz lehet, és mert az egyes elmaradott országok tervezésében nemcsak a különbségek, hanem a *fokozatok* széles skálája is fellelhető, ezért nem csupán a szocialista tervgazdálkodás és az elmaradott országok tervezési gyakorlata közötti eltéréseket kell hangsúlyozni, hanem a csírájában meglevő azonos vagy hasonló vonásokat is. Egészében véve pedig az elmaradott országok tervezési gyakorlatát semmi esetre sem helyes a fejlett tőkésországok tervezési kísérleteivel „egy kalap alá venni”.

Igaz, jó néhány elmaradott országban (például a Francia Unióhoz tartozó legtöbb fekete-afrikai országban) a tervezés csupán az *infrastruktúrának* a magántőke érdekében való fejlesztésére korlátozódik⁷, nem haladja meg azokat a célokat, amelyeket a polgári közgazdászok tulajdonítanak a tervezésnek, és voltaképpen csupán kibővített, több évre szóló állami *költségvetésnek* tekinthető.⁸ Az ilyen országok terveiben az iparítás feladatai, a gazdasági struktúra átalakításának célkitűzései természetesen hiányoznak vagy megalapozatlanok.

Általában azonban az elmaradott országokban *erős tendencia érvényesül a gazdasági tervezés körének kiszélesítésére és az állami tervek átfogó és szabályozó-kényszerítő szerepének erősödésére.*

E tendencia — amelynek intenzitása természetesen az egyes országok osztály-erőviszonyainak alakulásától függ — arra vezethető vissza, hogy ezekben az országokban a gyarmati rendszer szétesése, a politikai függetlenség elnyerése után olyan hatalmas gazdasági-társadalmi feladatok kerülnek napirendre, amelyek megoldásához — mint láttuk — nélkülözhetetlen az állami szektor bővítése, s egyre inkább a produktív szférára való kiterjesztése is.

⁷ Az ENSZ speciális gazdaságfejlesztési terve (United Nations Bulletin 1955) például ezt írja: „Feltétlenül biztosítani kell minimális számú út, erőmű, iskola, kórház, szálloda, lakás és igazgatási épület építését. A tapasztalat azt mutatja, hogy csupán e bázis megteremtése után lehet akadálytalanul fejleszteni a termelést és „kibontakoztatni a magánkezdeményezést.” (Kiemelés tőlem. — Sz. T.).

⁸ Így a kenyai gazdasági jelentést és fejlesztési programot (The Economic Development of Kenya, Baltimore. 1963.) összeállító Világbank-misszió elismeri ugyan az állami tervezés szükségességét, ezen azonban csupán a költségvetési kiadások rendszerét és a magántőke állami ösztönzését érti, s hangsúlyozza, hogy a gazdasági élet felélénkítése inkább a magántőke bizalmának helyreállítása s így a magánberuházások újabb megnövekedésével érhető el, mintsem az állami kiadások útján.

A gazdasági tervezés tekintetében a leginkább előrehaladottaknak India, az Egyesült Arab Köztársaság, valamint Ghana, Guinea, Mali tekinthetők.

Indiában az egyébként viszonylag erős hazai nagytőke megléte mellett meglehetősen széles körű és a produktív szférában is jelentős állami szektorra támaszkodó tervezés alakult ki. Az első ötéves tervben a tervberuházások 46,6, a második ötéves tervben pedig 54,1 százaléka az állami szektorra jutott, a harmadik ötéves terv (1961—1966) előirányzata e tekintetben 60,6 százalék. A hazai nagytőke egy része — a külföldi tőkével karöltve — ugyan arra törekszik, hogy az állami szektort és a terv hatókörét visszaszorítsa, illetve bővülését megakadályozza, de a „túlnepesedés” és tömegnyomor tényéből táplálkozó hatalmas társadalmi feszültség állandó nyomást gyakorol a kormányzatra az előrehaladás irányában. Emellett a nemzeti burzsoázia egy része gazdaságilag is érdekelve van az állami szektor megerősödésében, mivel megrendeléseket teljesít számára, illetve olcsóbb beszerzési, kedvezőbb szállítási lehetőségeket nyer általa. India ötéves terveiben az iparosítás feladatai növekvő jelentőséggel szerepelnek.

Az *EAK-ban* az állam gazdasági szerepe a legutóbbi évek sorozatos államosításai nyomán már a hazai tőke pozícióinak a rovására is hatalmasra nőtt, az állam a mezőgazdaság kivételével csaknem az egész gazdaságot ellenőrzése alá vonta. Ennek következtében itt különösen megnőtt a tervezés hatóköre és jelentősége.

A fekete-afrikai országok közül *Ghanában*, *Guineában* és *Maliban* fejlődött ki legjobban a gazdasági tervezés. Ezekben az országokban — hasonlóan sok más fekete-afrikai országhoz — az állami szektor fejlődésének a hazai tőke csaknem teljes hiánya ad különös jelentőséget. Az önálló nemzetgazdaság megteremtése itt eleve csak az állami szektor kiépítésével lehetséges, a külföldi tőke kiszorításának is ez a kizárólagos útja. Mindhárom országban az antiimperialista politikát folytató kormányzat az egész gazdaságot átfogó állami tervezés útjára tért. Az állami tervezés ezekben az országokban szorosan kapcsolódik a külföldi tőke korlátozásának, illetve ellenőrzésének és az állami szektor elsődleges fejlesztésének politikájához. A tervezés „minőségének” javítását, a tervek helyes kidolgozását és végrehajtását azonban — a külföldi tőke tevékenységén s a már említett finanszírozási nehézségeken túlmenően — a naturálgazdálkodás viszonylag nagy súlya, a gazdasági mechanizmus fejletlensége, a statisztikai és tervezőapparátus gyengesége, a megfelelő szakemberek hiánya stb. akadályozza.

Az állam szerepe a felhalmozási források biztosításában

A gazdaságilag elmaradott országokban az egészséges iparfejlődés útjában álló akadályok gyors leküzdése — így a külföldi monopoltőke által az iparosítás ellen felállított „blokád” felszámolása, a hazai feldolgozóipar számára felhasználható nyersanyagok külföldre szivattyúzásának megfékezése, a hazai energiabázis kiépítése, a szakkáderhiány megszüntetése, a belső piac bővítése stb. — csakis koncentrált állami gazdaságpolitikával, mégpedig a nemzeti-demokratikus fejlődés útján haladó állam gazdaságirányító és szervező szerepének kibontakozásával valósulhat meg.

Különösen nagy feladatok hárulnak az államra az iparfejlesztéshez szükséges felhalmozási források biztosítása tekintetében. Milyen *felhalmozási források* nyílnak általában az elmaradott országok előtt?

Mint már szó volt róla, a mai fejlett tőkésországok egykori iparosításának „klasszikus” felhalmozási forrásai ma már „bedugultak”.

A felhalmozás legfőbb forrása maga a nemzeti jövedelem, mégpedig a személyes fogyasztás levonása (és a külföldi kötelezettségek kiegyenlítése) után fennmaradó része. Ez a rész azonban önmagától nem válik a beruházások forrásává. A kérdés tehát másfelől az, hogy *miképp*

pen, milyen formákban, milyen eszközökkel mozgósítható beruházási célokra a nemzeti jövedelem megfelelő része, sőt milyen módon befolyásolható a fogyasztás és felhalmozás aránya.

Itt az állami költségvetés lehetséges bevételi forrásait kell mindegyiknek számba venni, amelyek egyben — az improduktív költségvetési kiadások leszámításával — a produktív állami beruházások forrásai is. (A fogyasztás és felhalmozás arányának befolyásolása egyébként is többnyire a költségvetési és adópolitika eszközeivel történhet.)

Hogyan bővíthető tehát a nemzeti jövedelem költségvetésen átfolyó hányada?

Mint ahogy az elmaradott országokban a nemzeti jövedelem tetemes hányada a külföldi tőke kezébe kerül, amely azt jórészt az exporton keresztül realizálja s a bérköltség és reinvesztíció fölötti részt kiszivattyúzza az országból, nyilvánvaló, hogy az állam elsősorban a külföldi tőke kisajátításával juthat jelentős felhalmozásokhoz.

Ez a legközvetlenebb út azonban — mint említettük — nem minden esetben járható azonnal. Ha az államosítások gazdasági és technikai feltételei — a politikaiakon túlmenően — még nem érettek meg, a sietség súlyos gazdasági zavarokhoz vezethet. Másrészt a külföldi tőke azonnali kisajátítása abban az esetben is megfontolandó — természetesen egyéb lényeges tényezők figyelembevételével —, ha a külföldi tőke tevékenységének várható fokozódása esetén a közvetett úton biztosítható rendszeres állami bevételek egy ideig még meghaladhatják az államosítással szerezhetőt. Eppen ezért mindaddig, amíg az állam nem veszi kézbe a gazdaság legfontosabb szektorait s teremti meg ezáltal a maga számára a legfőbb felhalmozási forrást, mégpedig az eredeti jövedelmek forrását, a származékos jövedelmeknek, köztük is a „lefölözéses” jellegűeknek elsőrendű jelentőségük van.

Az elmaradott országok állami költségvetésének (belső) forrásai közt ma még általában az adók és vámok jelentik a legnagyobb tételt, ami a tipikusan tőkés állami költségvetésre jellemző.

Mégsem helyes ebből általánosító következtetést levonni! Nemcsak azért, mert a költségvetés egészének szerkezetében már nagy különbségek mutatkozhatnak, mivel egy sor országban a gazdaságfejlesztési kiadások nyomulnak előtérbe, hanem mert a bevételi oldalnak ez a „tipikus” szerkezete is eltérő tartalmat takarhat: a vámok és adók a magántőke (elsősorban a külföldi tőke) részleges kisajátítására, profitjainak lecsapolására felhasznált eszközök lehetnek. Vagyis minden esetben meg kell vizsgálni az adórendszer egész mechanizmusát, s azokra a momentumokra kell helyezni a súlyt, amelyek a tartalmi változásokat jelentik. Ezek az elmaradott ország költségvetését minden formai különbség ellenére átmeneti jellegűvé teszik a szocialista állami költségvetés kialakulása irányában.

Igaz, ami a fogyasztási adókat illeti, azok rendszerint a dolgozó népességet sújtják elsősorban — hacsak nem korlátozódnak a luxuscikkek körére. Mégsem nélkülözhetők — a költségvetési bevételi szempontoktól függetlenül sem —, minthogy fontos eszközei lehetnek a kereskedelmi forgalom állami ellenőrzésének, a termelés és fogyasztás állami befolyásolásának.

A magántőke (elsősorban a külföldi tőke) profitjainak lecsapolására alkalmas eszközök lehetnek a jövedelemadó és a vámok, illetve export-

illetékek. A jövedelemadó egyszersmind a feudális réteg improduktív fogyasztásának korlátozását is szolgálhatja. Minthogy azonban nagyon sok elmaradott országban a pénzösszegek teaurálása okozza a legnagyobb gondokat a felhalmozási források állami mobilizálása szempontjából, a jövedelemadó ellenkező hatású is lehet, s fokozhatja a teaurálást. Alkalmazása akkor eredményes, ha az elfekvő tőkéket előzetesen sikerült már a termelésbe csalogatni. Azonfelül még a legnagyobb fokú progresszivitás esetén is csak akkor hatásos, ha a vagyonos, nagy jövedelmű rétegeknek nincs vagy erősen korlátozott a lehetőségük a jövedelmek eltitkolására (pénzügyi tranzakciók, átírások, nagyobb amortizációs kulcsok alkalmazása stb. útján).⁹ Vagyis a jövedelemadók hatékonysága már eleve az állami beavatkozás általános mértékétől, az államkapitalista rendszer kifejllettségétől függ. (Nem utolsósorban ezért is látszik hatékornak Egyiptomban a hazai nagytőke korlátozásában.)

Az *exportadók és -illetékek* jelentőségét az adja meg, hogy a gazdaság legfejlettebb s általában a külföldi tőke ellenőrzése alatt álló szektora az exportszektor. Az exportforgalom megadóztatása már volumenénél fogva is jelentős bevételi forrás. Alkalmazásának azonban az szab korlátokat, hogy egyrészt egyszersmind az exportforgalom állami szabályozásának is eszköze és így a bevételi szempontokon túlmenő s esetleg ellentétes általánosabb gazdaságpolitikai megfontolásoknak is függvénye. Másrészt az adókulcs, illetve illetéktétel felemelése egy bizonyos ponton túl — természetesen a világpiaci konjunktúraváltozásoktól is függően — már éppenséggel a bevételek csökkenését válthatja ki az exportforgalom visszaesése következtében. Nagyjából hasonló a helyzet az *importvámokkal*, amelyeknél a bevételi szempontokat különösen háttérbe szorítja az általános importpolitika.

Sok országban alkalmazzák az ún. *kényszertakarékosság* rendszerét, amely többnyire állami kötvények kibocsátásával kapcsolatos vagy egész egyszerűen — az adókhöz hasonlóan — a jövedelem egy részéről való kényszerű lemondás formájában valósul meg. Ennek értékelésében elsősorban abból kell kiindulni, hogy mennyiben fordítják jövedelmező produktív beruházásokra, és hogy milyen mértékben hátrányos a dolgozók számára. Előfordul, hogy egyik-másik elmaradott országban a dolgozók önkéntesen mondanak le jövedelmük egy részéről az állam javára valamilyen fontos, számukra előnyös vagy politikailag indokolt célra. Ez természetesen feltételezi az államhatalomban való részvételüket, vagyis az állam nemzeti-demokratikus jellegét.

Voltaképpen a naturálgazdálkodás körének szűkítése, a *naturálgazdálkodó egységek bekapcsolása a piaci forgalomba* és árutermelő gazdaságokká való átalakítása is a nemzeti jövedelem államilag hozzáférhető, forgalmi adóval a költségvetésbe vonható részének a növekedését eredményezi. Ez azonban már átvisz arra az általánosabb kérdésre, hogy milyen legyen a *mezőgazdaság hozzájárulása* az iparosítás finanszírozásához. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az elmaradott országokban is a mező-

⁹ Pakisztánban pl. a jövedelemadó ugyan erősen progresszív, s legmagasabb tétélei formailag igen magasak (a személyi jövedelem 75%-ára rúgnak), a gyakorlatban azonban — amint egy ENSZ-vizsgálat kiderítette — „a gazdagoknak lehetőségük van arra, hogy törvényes kibúvókkal mentesítsék magukat az adók lerovása alól, s adóköteles jövedelmeiket eltitkolják”. Egy adóamnesztia alkalmával az adóhátralékosok bevallásaiból kiderült, hogy az adócsalások összege évente eléri a beszedett jövedelemadók 50%-át. (Economic Survey of Asia and the Far East 1960. Bangkok, 1961.)

gazdaságnak, amely ott egyébként is az egyik fő gazdasági szektor, az akkumulációs források közt nagy szerepet kell játszania. Itt a forgalmi adókon kívül az árszabályozástól kezdve (agrárrolló) a terményadón és kötelező beszolgáltatáson keresztül az állami felvásárlás és szerződéses termeltetés rendszeréig, valamint az állami gazdaságok nyereségbefizetéseig a legkülönbözőbb formák és módszerek jöhetnek számításba — természetesen a helyi sajátosságoknak és gazdasági-társadalmi céloknak megfelelően.

A beruházások finanszírozása járulékos költségvetési forrásának tekinthető a *költségvetés kiadási szerkezetének kedvező módosítása* is, ha az államigazgatási és katonai kiadások csökkentése a nemzeti jövedelem s annak költségvetésen keresztül folyó részének növelése nélkül is lehetővé teszi a produktív beruházások fokozását. Éppen ezért nem szorul külön magyarázatra, hogy mit jelent az elmaradott országok gazdasági fejlődése szempontjából az aktív békepolitika, a pozitív semlegeség politikája és általában a hidegháborús feszültség csökkenése, a *területi és egyéb vitás kérdések békés rendezésének gyakorlata*. Másfelől világos az is, hogy a szeparációs törekvések, a töredék-államok kialakulása pusztán államháztartási szempontból is akadályozza a gazdasági fejlődést.

Az iparosítás forrásai sorában az *állami szektoron kívüleső s az állami költségvetésben nem jelentkező források* is fontosak lehetnek, ha az állam képes felhasználásukat az iparosítás irányában *befolyásolni*. Itt elsősorban a (külföldi és hazai) magántőke beruházási, illetve újraberuházási tevékenysége jön számításba. Több elmaradott országban az állami iparfejlesztési tervben előírt beruházási feladatok elvégzését (pl. Ghanában is) a magántőkére bízák, megfelelő ösztönző és kényszerítő gazdaságpolitikai eszközök segítségével biztosítva a kívánt eredményt. Ez esetben — mint már említettük — nem a magántőke profitjainak lecsapolása, hanem tevékenységének szabályozása áll az állam gazdasági beavatkozásának előterében. Az olyan országokban, amelyekben a finanszírozási problémákon túl egyéb nehézségek is (pl. szakemberhiány) akadályozzák az állam beruházásait, ez a forma gyakran hatásosabbnak bizonyul *átmenetileg*, ami persze nem jelentheti a gazdaság állami szektorának kiépítéséről való lemondást.

Sajátos forrásai, illetve formái lehetnek egyes országokban a beruházásoknak az *„emberi beruházások”* (human investments). Ezek voltaképpen az önként vállalt „társadalmi munka” egy külön válfajának tekinthetők primitív gazdasági körülmények között, amikor is e „beruházások” megvalósulása *nagy tömegű kézi munkát* jelent, s ez bizonyos értelemben az utak, öntözőberendezések építésére, őserdőirtásra, mocsárlecsapolásra stb. használt törzsi-közösségi munka hagyományaira épül. Nem vitatható, hogy megfelelő állami irányítás és szervezés mellett hasznosan alkalmazhatók és nagy terheket vehetnek le az állami költségvetésről. Az „emberi beruházások” gyakorlata először a Guineai Köztársaságban fejlődött ki.

A *finanszírozás külső forrásai*, a külföldi pénzügyi segélyek és kölcsönök ma még a legtöbb elmaradott országban — a belső források elégtelensége miatt — nélkülözhetetlenek a nagyobb arányú beruházási tervek végrehajtásához. E külső források hasznosak és hatékonyak lehetnek, de csak abban az esetben, ha mindenféle hátrányos gazdasági vagy

politikai feltételtől mentesek és nem teremtik meg vagy nem erősítik az egyoldalú függés szálait. A pénzügyi függés mértéke nemcsak a kölcsönök és segélyek nagyságától, hanem az illető állam gazdasági és politikai erejétől, a belső források szerepétől és egy sor egyéb belső és külső tényezőtől is függ. Általában mennél inkább megerősödött valamely elmaradott ország belső gazdasági rendje, mennél inkább megnyílnak a felhalmozás új belső forrásai, és mennél inkább sikerül gazdasági kapcsolatait több irányban fejleszteni, annál kedvezőbb helyzetbe kerül a külföldi kölcsönök és segélyek feltételei szempontjából, annál veszélytelenebb számára az ilyen kölcsönök felvétele. Ebből már önmagában is következik, hogy a *belső felhalmozási források fejlesztésének hosszú távon abszolút prioritást kell biztosítani.*¹⁰

Az államkapitalizmus további fejlődésének két iránya. A nem kapitalista fejlődés lehetősége

Az elmaradott országokban az államkapitalizmus kifejlődésének és megerősödésének tendenciája a „gazdasági elmaradottság” és az azt jellemző és előidéző tényezők (így a külföldi tőkétől való függés és kiszákmányolás, a torz gazdasági és társadalmi struktúra) felszámolásának, ezzel pedig a termelőerők fejlődését gátló akadályok eltávolításának *objektív szükségszerűségéből* következik. Vagyis az *alacsony színvonalú termelőerők továbbfejlődésének lehetőségét van hivatva biztosítani.* Ez éppen ellentétes a fejlett tőkésországok állammonopolista kapitalizmusával, hiszen annak kialakulása azzal függ össze, hogy a hatalmasra nőtt, *magas fejlettségi színvonalat elért termelőerők* már túlnőttek az egyéni tőkések, sőt a monopóliumok hatókörén s katasztrófális következményekkel fenyegetve szükségessé teszik az állam gazdasági beavatkozását működtetésükbe.¹¹

Minthogy ez utóbbi a nagy monopóliumok érdekei szerint történik, és nem a (társadalmivá vált) termelőerők fejlődésének akadályait (a tőkés magántulajdont) igyekszik felszámolni, hanem csupán működésüknek körülményeit szabályozni, nyilvánvalóan reakciós jellegű. Az elmaradott országok államkapitalizmusa viszont tendenciájában az illető országok lakossága túlnyomó többségének érdekeit szolgálja, az önálló nemzetgazdaság megteremtésére s az elavult termelési viszonyok felszámolására irányul, vagyis antiimperialista és antifeudális irányzatú, és a termelőerők gyors fejlesztését szolgálja. Ezért *progresszív jellegű.* (Itt természetesen csak arról az államkapitalizmusról beszélünk, amely a felvázolt tendenciák eredményeként s azoknak megfelelően alakult ki, nem pedig azokról — a történelmi tendencia szempontjából átmeneti jellegűnek tekinthető — alakulatokról, amelyek egyes elmaradott országokban ma még a külföldi tőke érdekeit szolgálják.)

¹⁰ „Bizonyos kedvező feltételek mellett, mint amilyenek az Indiához hasonló nagy és erős országok esetében fennállnak, a külföldi monopoltőke különböző csoportjainak erős vetélkedése közepette és a nem kapitalista országok gazdasági segítsége mellett a külföldi tőke bizonyos mértékben felhasználható a gazdasági fejlődés céljaira. Ennek mértéke azonban szigorúan korlátozott. Mert éppen a külföldi tőke előnyös felhasználásának említett feltételei követelik meg az ország belső forrásainak fejlesztése végett, hogy az ország kellően függetlenné és erőssé váljék ahhoz, hogy saját feltételei szerint fogadja a külföldi tőkét”. (Oscar Lange: *Essays on Economic Planning*. Indian Statistical Series, No. 4. Calcutta. 1960. 36. l.).

¹¹ Közös vonás mindkét típusú államkapitalizmusban az, hogy a spontán gazdasági erőknek a bővített újratermelés zavartalan menetét biztosítandó megfékezésére, korlátozására, bizonyos fokú befolyásolására alakultak ki.

Az államkapitalizmus továbbfejlődésének irányát az elmaradott országokban a belső társadalmi osztály-erőviszonyok alakulása és az őket nagymértékben befolyásoló nemzetközi politikai és világgazdasági viszonyok változása határozza meg. Az államkapitalizmus azonban — e tényezők alakulásától függően — elvileg *két irányban* fejlődhet tovább:

1. Felszámolva a külföldi monopoltőke nyomasztó hatalmát, megteremtve a hazai nemzetgazdaságot s az önálló tőkés fejlődés feltételeit, átalakítva a gazdasági szerkezetet, valamint a prekapitalista társadalmi maradványokat és felfejlesztve a termelőerőket, önmaga — a magántőke nyomására — *visszafejlődik, elsorvad, vagy mindinkább a fejlettebb termelőerőkön nyugvó állammonopolista kapitalizmus rendszerébe nő át*. Ez akkor következik be, ha az államkapitalizmus fejlődésével párhuzamosan megerősödik a nemzeti tőke, sőt kialakul a hazai monopoltőke, s mindjobban kisajátítja az államot, vagyis ha az osztályharc — esetleg külső támogatással — a burzsoázia javára dől el. Ez az alternatíva azonban csak kompromisszumok és félmegoldások árán, újabb és újabb belső ellentmondásokkal együtt valósulhat meg, s nem hozza magával a „gazdasági elmaradottság” gyors felszámolását sem.

2. Az állam gazdasági szerepének növekedése, az állami szektor hatókörének kitérülése olyan méreteket ölt, hogy az már nemcsak a külföldi tőke, hanem *általában mindenfajta tőke szabad tevékenységét és növekedését gátolja* — ami persze feltételezi, hogy az államhatalom nincs a tőke kezében —, s így a mennyiségi változások minőségi változást eredményeznek, az államkapitalizmus a gazdasági és társadalmi fejlődés *nem kapitalista* útjára visz át. Ez akkor következik be, ha a nemzeti tőke fejlődése eleve elmarad az államkapitalizmus fejlődésétől (például azért, mert az államkapitalizmus kibontakozásának kezdeti időpontjában esetleg még egyáltalában nem volt nemzeti burzsoázia s a körülmények sem kedveztek gyors növekedésének). Vagy ha az államkapitalizmus megerősödésének tendenciája az említett feladatok végrehajtása során s a társadalmi erők nyomásától kísérvé olyan energiával tör fel (esetleg valamely akadály, például a külföldi tőke hadállásainak robbanásszerű eltávolítása során, avagy külső tényezőktől ösztönözve), hogy a nemzeti tőke többé már nem képes úrrá lenni a felszabadult energiákon.

Az előbbi típusú fejlődésre különösen Fekete-Afrikában nyílik lehetőség, amint ezt Guinea, Mali és bizonyos mértékben Ghana példája is bizonyítja.

Az államkapitalizmusnak ez utóbbi típusú „túlnövésére” — Algéria és esetleg Indonézia s Burma mellett — az Egyesült Arab Köztársaság lehet példa, ahol — ha egyéb tényezők közrejátszásával is — a leírt folyamathoz hasonló ment végbe, illetve kezdődött. Itt a gazdasági élet állami ellenőrzésének már említett rohamos kiterjedése egy meglehetősen erős nemzeti burzsoázia jelenlétében ment végbe, előbb annak támogatását élvezve (tudniillik a külföldi monopólium ellen), majd pedig leszerelve ellenállását (mégpedig a burzsoázián belüli ellentétek kihasználásával, s az intenzív nacionalista politika módszerével). E folyamatban nem kis szerepet játszott, illetve játszik az a nyomás, amely a dolgozó osztályok, mindenekelőtt a viszonylag széles és fejlett proletariátus részéről megnyilvánul.

Voltaképpen az államkapitalizmusnak ez a gyors feltörése és „túlnövése” következett be néhány évvel ezelőtt *Kubában* is a külföldi tőke, az amerikai beavatkozás elleni küzdelemben. Hogy ez a folyamat *Kubában* a fejlődés nem kapitalista szakaszát oly gyorsan a szocializmus építésének szakaszába vitte át, abban mindenekelőtt Kuba politikai és osztályviszonyainak fejlettsége, az ipari és agrárproletariátus nagy ereje és szervezettsége, a kommunisták nagy befolyása és több évtizedes tevékenysége játszott döntő szerepet.

A nem kapitalista út *történelmileg* a szocializmushoz vezető út sajátos átmeneti formája a gazdasági elmaradottság körülményei között. Vagyis nem valamiféle „harmadik” út, hanem csupán *átmenet*, amely azonban viszonylag hosszú, ellentmondásos és visszaesésekkel, fordulókkal tarkított átmenet lehet.

A nem kapitalista út még nem jelenti azt, hogy a tőke elvesztette gazdasági erejét és teljesen kiszorult a hatalomból is,¹² hanem csupán azt jelenti, hogy már nem meghatározó erő sem a gazdaságban, sem a politikai hatalomban. Vagyis a nem kapitalista útra térésnek még semmi esetre sem feltétele az, hogy a hatalom a munkásosztály kezébe menjen át, hiszen ez esetben már a szocialista útra térésről beszélhetnénk. A fejlődés nem kapitalista útjának éppen az a jellegzetessége, hogy egy olyan történelmi átmenetet képez, amelyben még érvényesülnek a magántőke létezéséből, sőt esetleg a külföldi tőke befolyásából eredő tendenciák is, de nem válnak uralkodóvá, a hatalomban pedig a munkásosztályon és parasztságon kívül egyéb nemzeti erők — esetleg maga a nemzeti burzsoázia is — részt vesznek, sőt a vezetőszerp az államhatalomban átmenetileg esetleg ilyen „egyéb erők” kezébe kerül.¹³

A dolog magyarázata ugyanis az, s ez a nem kapitalista út lényege, hogy *az államhatalmat a sajátos körülmények következtében sem a burzsoázia, sem pedig a munkásosztály nem ragadhatta magához, illetve nem monopolizálhatta* (gyengesége, fejletlensége vagy szervezetlensége következtében), és — ami ennek háttere — hogy az államkapitalizmusnak ez a „túlnövése” *eredeti feladatának végrehajtása előtt, a „gazdasági elmaradottság” tényezőinek teljes felszámolása előtt*, a termelőerők még viszonylag alacsony színvonalán következett be. (Egyébként ugyanis a munkásosztály megerősödésének és szervezettségének, a termelőerők magasabb fejlettségének körülményei között a nem kapitalista fejlődés helyett már a szocialista fejlődés lehetősége került volna közvetlenül napirendre, amint ezt Kuba példáján tapasztalhattuk).

De éppen azért, mert általában egy viszonylag hosszú történelmi átmenetről van szó, ennek megvannak a maga sajátos törvényszerűségei, amelyek a már említett ellentétes tendenciák mozgását foglalják magukban, tehát a „gazdasági elmaradottság” tényéből és felszámolásának előrehaladásából adódó tendenciákat is. Nagyon valószínű, hogy e tendenciák bonyolultsága következtében a nem kapitalista út sajátos

¹² Nem éíthetünk egyet például Avakov és Mirszkij szovjet közgazdászok álláspontjával, amely szerint: „A proletariátus hegemoniája szükséges ahhoz, hogy társadalmilag és politikailag tovább fejlődjék az állam (tudniillik a nemzeti-demokratikus állam), amely arra hivatott eszköz, hogy a fejletlen országok áttérjenek a fejlődés nem kapitalista útjára”. A két szerző voltaképpen azonosítja a nem kapitalista útra térést a szocialista útra téréssel s annak feltételeivel. (Mirovaja Ekonomika 1962. 4. sz.).

¹³ Úgy tűnik, hogy az EAK-ban ez az eset forog fenn. A hatalmon levő kispolgári-katonatiszti csoport az államhatalmat kétségkívül ma már a nagyburzsoázia ellen használja fel.

változatai alakulnak majd ki, amelyek még több árnyalatot mutatnak majd, mint a szocializmusba való átmenet formái.

E sajátos történelmi átmenetnek *állama* maga is jellegzetesen átmeneti típus. Funkciói voltaképpen azoknak a feladatoknak a radikális és következetes végrehajtása, amelyekből eredetileg az államkapitalizmus kifejlődésének és megerősödésének tendenciái kinőttek, vagyis a „gazdasági elmaradottság” teljes felszámolásának feladatai — kibővítvé a hazai tőkés fejlődés bizonyos korlátozásának feladatával. Egyrészt *nemzeti* feladatok (harc az ország gazdasági és politikai függetlenségének megszilárdításáért a kolonializmus és neokolonializmus erői ellen) és másrészt széles körű *demokratikus* feladatok (harc a feudális, félf feudális, társadalmi maradványok ellen, radikális agrárreform végrehajtása, a lakosság széles rétegei aktív részvételének biztosítása az állami politika meghatározásában). Ezt a típusú államot, tehát szélesebb értelemben a nem kapitalista útra térést előkészítő, azt szervező államhatalmat *nemzeti-demokratikus államnak* nevezzük.

★

Az előzőkben felvázoltunk néhány olyan objektív tendenciát (így az állami beavatkozás, az állami szektor erősödésének, a „tervgazdálkodás” hatóköre bővülésének stb. tendenciáját), amely magának az „elmaradottság” gyors felszámolásának követelményéből, a konkrét és akut gazdasági problémák felszínre kerüléséből adódik, felvázoltuk az államkapitalizmus további fejlődésének két útját s a nem kapitalista fejlődés lehetőségét. E tendenciák érvényesülése, a lehetőségek realizálódása természetesen nem automatikus. A külföldi monopóliumok tevékenysége, sőt sok esetben a hazai nagyburzsoázia megerősödése is és általában a spontán gazdasági erők játéka ezekkel ellentétes tendenciákat szül. Mint-hogy a gazdaságban ható tendenciákat a társadalomban osztályok vagy társadalmi rétegek képviselik, végső soron — a nemzetközi politikai és világgazdasági feltételek alakulásától is függően — ezek harca, a *társadalmi osztály-erőviszonyok alakulása dönti el, hogy mely tendenciák érvényesülhetnek szabadon.*

Az osztály-erőviszonyok alakulásától függ, hogy az államhatalom végül is milyen jelleget ölt, kinek a kezébe kerül, s hogy valóban végrehajtja-e azokat a feladatokat, amelyeket a „gazdasági elmaradottság” felszámolása ír elő. Végső soron nemcsak az államkapitalizmus megerősödése tendenciájának érvényesülése, hanem magának az államkapitalizmusnak a jellege, tartalma és fejlődési iránya is a társadalmi-politikai erőviszonyoktól függ, miközben e tendencia erősödése vagy gyengülése az akut gazdasági-társadalmi problémák hatására maga is befolyásolja az erőviszonyok alakulását.

A politikai és osztály-erőviszonyok alakulása az elmaradott országokban *belső és külső tényezőktől függ majd*, így mindenekelőtt az osztályok már eddig elért fejlettségi színvonalától, az egyes gazdasági szektorok s az egész gazdasági struktúra fejlődésétől, a külső imperialista befolyás vagy beavatkozás alakulásától, a szomszédos országok fejlődési irányától s általában a szocializmus és kapitalizmus között folyó világméretű verseny kimenetelétől.

Az állóeszköz-kihasználás mutatószámai

Az ipari termelési állóeszközök (továbbiakban: állóeszközök) kihasználási mutatóit a következő főbb szempontok alapján lehet csoportosítani:

1. *Az állóeszközök kihasználási mutatóinak tárgya szerint.* Eszerint beszélhetünk általános és specifikus mutatókról. Az *általános* mutatók az egész ipar valamennyi állóeszközének kihasználását jellemzik. Képet adnak az ipar egészére vonatkozóan, de általában használhatók ágazati, esetleg vállalati szinten is. Többnyire tendenciát kifejező mutatók, amelyek mértékét és alakulását igen sok tényező befolyásolja. *Specifikus* mutatók azok a műszaki-gazdasági mutatók, amelyek jellegzetességét az adott iparág műszaki sajátosságai és az alkalmazott állóeszközök jellege határozza meg. Éppen ezért a mutatók rendszerint nem alkalmazhatók az ipar egészére, de még egyes iparcsoportokra sem, adott iparágon belül viszont meglehetősen pontossággal jellemzik az állóeszközök kihasználását.

2. *Az állóeszköz-kihasználási mutatók mértékegysége szerint.* Ezen az alapon megkülönböztetünk *természetes* mértékegységben kifejezett és *értékbeli* mutatókat. A mutatószámok összetevői minden esetben kifejezhetők mind természetes mértékegységben, mind pedig értékben, s ettől függően, illetve ezen összetevők kifejezésének kombinációjaként nyerünk természetbeli vagy értékbeli mutatószámokat. A termelés például kifejezhető darabszámban, hosszmértékben, súlyban, területben vagy egyéb speciális mértékegységben, és kifejezhető értékben. Az állóeszköz-állományt is számbavehetjük darabban vagy értékben. A mutatószámok természetbeli vagy értékbeli jellege — részben, de nem alapvetően — azt is meghatározza, hogy mely mutató milyen termelési szinten alkalmazható.

3. *Az állóeszközök kihasználásának egyes összetevői alapján.* Az állóeszközök felhasználásának mértékét, kihasználásának színvonalát több szempontból vizsgálhatjuk. Legegyszerűbb módszernek tekinthető az állóeszköz-állomány mennyiségi összehasonlítása, amelynek alapján megállapítható, hogy azt milyen mértékben használtuk fel a termelési folyamatban. Második lehetőség az extenzív kihasználásvizsgálat. További lehetőség az állóeszközök intenzív kihasználásának a megállapítása, amely az állóeszközök kihasználását az alapvető termelési rendeltetés műszakilag lehetséges teljesítése szempontjából jellemzi.

4. *Az állóeszközöknek a termelésben betöltött szerepe, rendeltetése szerint.* Az állóeszközök egyik csoportja közvetlenül részt vesz a termelésben mint munkaeszköz és különböző módon közvetlenül hat a munka-

tárgyra (munkagépek, energetikai felszerelések stb.). Másik részük közvetve vesz részt a termelési folyamatban, s biztosítja annak zavartalan menetét, de nem hat a munkatárgyra (szállítási eszközök, mérőműszerek stb.), hanem csak kiszolgálja a termelési folyamatot. S végül az állóeszközök egy részének funkciója abban áll, hogy a termeléshez szükséges tárgyi feltételeket biztosítsa (épületek, utak stb.). Az állóeszközök ezen elemeinek külön-külön történő vizsgálata nemcsak a termelésben elfoglalt különböző szerepük (aktivitásuk) következtében szükséges, hanem azért is, mert ezen állóeszköz-csoportok műszaki-gazdasági jellemzői is lényegesen mások, s így kihasználásuk mutatóit is szükségszerűen ennek megfelelően kell tagolni.

5. *A munkaeszközök jellege szerint.* Elemezni kell ugyanis a munkaeszközök egyes csoportjait a munkatárgyra való hatásuk módja szerint is (például mechanikai, termikus, kémiai hatású munkaeszközök; a termikus hatású munkaeszközökön belül a kohók, martinkemencék stb.). E kihasználási mutatók egyedi jellegűek, azonos típusú, rendeltetésű munkaeszközök jellemzésére használhatók.

A gazdasági mutatók és a valóság

Az egyes mutatószámok és a közgazdasági jelenségek közötti összefüggéseknek a következő két fő esetét különböztethetjük meg:

1. A mutatók megközelítően a közgazdasági jelenség vagy a gazdasági folyamat *egészét* jellemzik. Ilyen például az „állóeszköz-kihasználás általános mutatója” is, amely adott vállalat vagy iparág összes állóeszközének kihasználásában bekövetkezett változás megközelítő mérésére hivatott.

2. A mutató a közgazdasági jelenséget vagy a gazdasági folyamatot *egy bizonyos oldalról* vagy szempontból közelíti meg, ami adott jelenség vagy folyamat meghatározott minőségi oldalának számszerű kifejezése lehet. Ilyen mutató például az átlagos műszakegyütthető, amely a termelőberendezések extenzív kihasználására utal.

Különösen az első esetben fordulhat és fordul elő, hogy a gazdasági mutatószám annyira maga alá rendeli a vele jellemezni kívánt közgazdasági fogalmat, hogy a mutató mögött a közgazdasági jelenség tartalma elhomályosul, a mutatószám elszakad közgazdasági tartalmától. Ilyen esetekben a gazdasági mutató a közgazdasági tartalmától távolodó, önálló értelmet kap. Az összetettebb közgazdasági jelenségeket — amilyen az állóeszköz-kihasználás is — a legtöbb esetben nem lehet egyetlen gazdasági mutatóval jellemezni. Ha ezt figyelmen kívül hagyjuk, a mutatószámok fetisizálásának hibájába esünk.

A munkaeszközök sokfélesége és nagyfokú differenciáltsága, alapvető gazdasági rendeltetésükben és a termelési folyamatban betöltött funkciójukban, valamint a munkatárgyra való hatásuk módjában fennálló különbségek szükségessé teszik, hogy a termelési állóeszközök vizsgálatát, kihasználásuk elemzését differenciált módon végezzük.

A termelési állóeszközök kihasználását nem lehet vagy nem helyes egyetlen mutatószámmal jellemezni. Ehhez egy megfelelően felépített mutatószámrendszerre van szükség.

Gazdasági jelenségekről és folyamatokról alkotott ítéleteink kialakításához nélkülözhetetlenek a gazdasági mutatók. Mindig kutatnunk kell

azonban az egyes mutatószámok és az általuk jellemezni kívánt gazdasági jelenségek és folyamatok közötti különbségeket. A gazdasági mutatószámok a jelenségek és folyamatok lényeges vonásait, számszerűsíthető oldalait tükrözik, és csak elemző munka segítségével következtethetünk belőlük a gazdasági tényekre.

A gazdasági mutató nem azonos a közgazdasági jelenséggel. A bonyolult jelenségeket csupán absztrakt fogalmakkal tudjuk megközelíteni, s ehhez kapcsolódva mutatószámmal kifejezni. Nem a mutató az elsődleges, hanem maga a közgazdasági jelenség. Ezt kell minél pontosabban kifejeznünk, megközelítenünk a mutatókkal.

Az általános mutatók — jellegüknél fogva — nem adhatnak teljesen megbízható képet az állóeszközök kihasználásának alakulásáról. Legjobb esetben is csak tendenciát mutathatnak, mivel rendkívül sok olyan tényező hatását fejezik ki *összevontan* és szétválaszthatatlanul, amelyek a vizsgált jelenséget pozitív és negatív irányban befolyásolják, azzal közvetlen vagy közvetett kapcsolatban vannak, vagy esetleg semmiféle okozati összefüggésben sincsenek.

Ezért az állóeszközök kihasználásának ezen globális mutatóit mindig sokoldalú elemzésnek kell alávetni, feltárva az azokat befolyásoló különböző tényezők hatásának mértékét, s lehetőség szerint kiszűrni belőlük azokat, amelyek a kihasználás színvonalára vagy dinamikájára külső, formális torzító hatással vannak.

A komplex mutatók

Egyik, az állóeszköz-kihasználás általános jellemzésére használt mutatószám, amelynek megbízhatóságához sokan túlzott reményeket fűznek, és amelyet a tervgazdálkodás rendszerében előkelő, anyagi és erkölcsi következményekkel járó funkcióval kívánnak sokan felruházni, az állóeszközök egységnyi értékére jutó termelési érték (alakulásának) mutatója. Ez a mutatószám a termelés és az állóeszközök változásának összehasonlítása révén ezek kölcsönös kapcsolatában fennálló és folyamatukban érvényesülő általános tendenciát hivatott kifejezni. Ezt a feladatát azonban e mutatószám — túlságosan általános, összefoglaló jellege következtében — csak megközelítően tudja betölteni, mivel alakulására nagyon sok, az állóeszköz-kihasználás változását csak közvetve befolyásoló tényező is hat.

A mutatószámot befolyásoló főbb tényezők a következők: a termelési struktúra, illetve a termékösszetétel változása, a termelés specializációjának változása, termelés-szervezési tényezők, az állóeszköz-állomány struktúrájának változása, az állóeszközök bővítésének módja, az új technika elsajátításának ideje, az állóeszközök értékelési rendszere, a termelési érték kifejezésére használt mutatószám jellege.

Az állóeszközök egységére jutó termelés változásának mutatója lényegét tekintve (reciprok értelemben) állóeszköz-igényességi mutató. Különböző szinten történő kiszámításának lehetősége attól függ, hogy milyen módszert használunk a termelési volumen változásának kifejezésére. A termelési volumen változásának mérésére szolgáló különböző módszerektől függően az állóeszközök egységére jutó termelés alakulását kifejező mutatóra ható tényezők köre is eltérő.

A pamutipar két vállalatánál 1960-ban az 1 Ft bruttó állóeszközre

jutó vállalati teljes termelési érték a következő volt: Hazai Pamutszövő 1,99 Ft, Magyar Pamutipar 0,98 Ft. A különbség oka csupán az, hogy a mutatót a vállalati teljes termelés alapján határoztuk meg, s az első vállalat csak szövődével rendelkezik (a fonalat készen kapja), a második pedig teljes vertikumot képez.

Vannak, akik az állóeszköz-kihasználás és kapacitáskihasználás fogalmát tévesen azonosítják, s az „állóeszköz-kihasználás globális mutatóját” (az egységnyi állóeszközértékre jutó termelési értéket) kapacitáskihasználási mutatónak tekintik.

Az állóeszköz-kihasználás azonban tágabb fogalom, mint a kapacitáskihasználás, mert hiszen az összes állóeszközelemek (gép, épület, terület stb.) együttes és kölcsönhatásukat tükröző eredményét fejezi ki. De tágabb fogalom a termelési kapacitás alapvető elemét képező termelőberendezések kihasználásánál is, mivel a termelési kapacitás nem egyszerűen a termelőberendezések teljesítőképességének összegezett kifejezője, s a termelőberendezések az állóeszköz-állománynak csak egy részét, bár legfontosabb részét képezik.

A kapacitás adott állóeszköz-állomány *teljesítőképessége*, a kapacitáskihasználás ennek a teljesítőképességnek érvényesítési foka. Az állóeszköz-kihasználás jellemzésére használatos mutatószám tartalma pedig lényegében az, hogy adott állóeszköz-állományban megtestesülő pótlólagos társadalmi munkaráfordítás mennyi termelésiérték-növekedés tárgyi lehetőségét teremti meg. A kettő — mint látható — nem ugyanaz.

Az „állóeszköz-kihasználás általános mutatójának” nevezője — az állóeszközök bruttó beszerzési értéke — nem fejezi ki az állóeszközök teljesítőképességét, mert tulajdonképpen egy árösszeg és csupán azt mutatja, hogy mennyi társadalmi munkaráfordításba került az adott állóeszköz-állomány létrehozása. Az ár pedig az állóeszköz-volument csak megközelítően, a teljesítőképességet pedig alig jellemzi.

Az úgynevezett „állóeszköz-kihasználási mutató” tehát nemcsak azért nem megbízható mutató, mert sok tényező hatását fejezi ki, hanem elsősorban azért, mert értékbeli mutató.

Az állóeszközök egységére jutó termelés változásának mutatója komplex értékbeni mutató. Igen nagyszámú tényező befolyásolja. Egy sor közvetett tényező hatását is tükrözi. Ezek különvett eredményét és kölcsönhatásukat megállapítani alig lehet. A mutató így nem alkalmas arra, hogy bármilyen funkcióval is felruházzuk. Tervmutatóként való felhasználása szerintem lehetetlen, de anyagi ösztönzés alapjául sem szolgálhat. Elemzési mutatóként való használata célszerű.

A külföldi és hazai irodalomban eléggé általánosnak mondható az a vélemény, hogy az egységnyi állóeszközre jutó termelésnek állandóan növekednie kell, s hogy e növekedés általános, törvényszerű tendencia. A kérdés azonban korántsem ilyen egyszerű.

Jelenleg a növekedés az uralkodó tendencia. Ennek okai a következők: 1. a kapacitáskihasználásban még igen sok a tartalék; 2. a munkaeszközöket előállító iparágakban a munka termelékenységének növekedése azt eredményezi, hogy a termelőberendezések ráfordításigénye nem nő egyenes arányban teljesítőképességük növekedésével, hanem ettől elmarad, vagyis nő az új termelőberendezések egységnyi „értékére” jutó fajlagos teljesítőképesség; 3. az állóeszköz-állományon belül évek óta igen lényeges részarányváltozás tapasztalható a termelőberendezések

javára; 4. a meglevő állóeszköz-állomány ár-kifejezésében nem érződik a műszaki-gazdasági avulás társadalmi értéket csökkentő hatása, így az állóeszköz-bővítés mértéke a ténylegesnél kevesebbnek tűnik; 5. a termelési értékben sem érződik kellően a műszaki fejlődés önköltségcsökkentő hatása, mert a rögzített árak vontatottan, sokszor több éves késéssel követik az értékszint már előbb bekövetkezett csökkenését.

Ezek a tényezők azonban korlátozott jelentőséggel bírnak egy hosszabb távlat szempontjából; s feltehetően csak bizonyos időszakokban (ez lehet huzamosabb idő is), bizonyos gazdaságvezetési szemlélet esetén és a gazdasági fejlődés bizonyos objektív körülményei között válhatnak meghatározott jellegűvé az állóeszközök egységére jutó termelés alakulása szempontjából.

Sok esetben nem egészen helytálló összefüggéseket konstruálnak az állóeszközök teljesítményének komplex értékbeli mutatója és más mutatók között. A mutatószámok *esetlegesen* érvényesülő összefüggéseiből messzemenő következtetéseket vonnak le a mutatószámok által jellemzett közgazdasági jelenségek vagy gazdasági folyamatok kölcsönös kapcsolatára vonatkozóan. Eklatáns példa erre *a munka termelékenysége, a munka technikai felszereltsége és az állóeszköz-kihasználás kapcsolatáról* felállított „összefüggések” értelmezése.

A munka termelékenységének növekedése önmagában véve még nem lehet mutatója és bizonyítéka sem az állóeszköz-kihasználás javulásának, illetve az állóeszköz-igényesség csökkenésének, sem pedig a technikai felszereltség növekedésének. A munka termelékenységének növekedését mindig csak e két alapvető tényező *függvényeként* lehet értékelni.

De tévesek azok az összefüggések is, melyeket a technikai felszereltség és a termelékenység mutatóinak függvényszerű kapcsolatáról felállítanak. Nem állítható ugyanis egyszerűen, hogy minél jobban növekszik a technikai felszereltség, annál jobban emelkedik a termelékenység is. Hiszen a termelékenység alakulásának nem egyetlen technikai feltétele a felszereltség, az egy főre jutó állóeszközérték. Ezzel egyenrangú technikai feltétel az állóeszközök korszerűsége, relatív hatékonysága, teljesítőképessége, a segítségükkel alkalmazott technológia, a berendezések pontossága, tartóssága, TMK-igénye.

Még az sem mondható, hogy amennyiben a termelékenységi mutató növekedése nagyobb, mint a technikai felszereltség mutatójéé, akkor csökkent a termelés állóeszköz-igényessége, illetve javul az állóeszközök teljesítménye. A termelékenységi mutatónak a technikai felszereltséget meghaladó növekedése önmagában még nem bizonyítja a munka termelékenységének csupán a műszaki fejlődés alapján és eredményeként való növekedését. Hat itt számos egyéb tényező is, mint az átlagos teljesítményszázalék növekedése, a kieső idők és a selejt csökkenése, a munka jobb megszervezése, a közvetlen létszám részarányának növekedése stb.

Továbbá e három mutató összefüggéséből általánosított ismert tétel az is, mely szerint a technikai felszereltség növekedése azért növeli a munka termelékenységét, mert élőmunkát takarít meg. Ez csak általában igaz, mert ha az élőmunka-megtakarítást ellensúlyozza az állóeszköz-igényesség növekedése, a munka *társadalmi* termelékenysége nem fog növekedni, legfeljebb a termelékenység *vállalati* mutatója.

Az a tény, hogy a munka termelékenysége jobban növekszik, mint

a technikai felszereltség, még nem bizonyítja azt, hogy e növekedés csupán a technikai felszereltség növekedéséből ered. A technikai felszereltség és az állóeszköz-kihasználás ugyanis különböző helyzetekben és különböző ágazatokban más-más mértékben járul hozzá a termelékenység növekedéséhez.

Az állóeszköz-kihasználás és a gazdaságosság

A termelőberendezések kihasználásának vizsgálatánál azt nézzük, hogy azok időbeli és teljesítőképesség szerinti leterhelése adott időben milyen fokon áll, illetve milyen a leterhelés alakulásának dinamikája. Ettől meg kell különböztetni a kihasználás gazdasági hatékonyságának vizsgálatát. A kihasználás vagy leterhelés mutatószámai és a kihasználás hatékonyságát tükröző mutatók (a minőség, önköltség, termelékenység stb. mutatói) között korántsem egyértelmű a kapcsolat. Ha például valamilyen gép vagy gépcsoport egy műszakban átlag csak 4 órát dolgozik, azt mondjuk, hogy a leterhelés, az extenzív kihasználás alacsony. Ugyanakkor esetleg — vállalati szinten — a gép vagy gépcsoport kihasználása gazdaságosnak mondható, ha az a 4 órás gépidejével biztosítja az összes többi gépek, a vállalat egészének zavartalan munkáját. Vagy dolgozhat egy gép vagy gépcsoport teljes leterheléssel, de ha műszaki, technológiai, munkaszervezési és egyéb okok következtében sok selejtet termel, vagy a népgazdaság számára szükségtelen termékeket állít elő, akkor a teljes leterhelése sem mondható hatékonynak, gazdaságosnak.

Természetesen nem egészen ilyen egyszerű a kérdés, mert több más szempontot is figyelembe kell venni a probléma érdemi megítéléséhez, így a kapacitásarányok kérdését adott termelési egységen belül, a technológiai folyamat jellegzetességeit stb. Ezenkívül azt sem lehet szem előtt téveszteni, hogy a kihasználás hatékonysága részben szűkebb értelemben (vagyis csupán a konkrét termelési folyamat szempontjából), másrészt viszont tágabb értelemben (a társadalmi termelés és fogyasztás szempontjából) értékelhető.

Fontos a kihasználás és gazdaságos kihasználás fogalmi szétválasztása, mert ez szembeállítja a mennyiségi szemléletet a termelés minőségi fejlesztésének elvével, meghatározza a mennyiségi és minőségi mutatók közötti fontossági sorrendet, s elősegíti a termelőberendezések kihasználásának (s ezen keresztül a termelés) gazdaságossági szempontból való értékelését. A termelőberendezések kihasználását tehát nemcsak önmagában véve, hanem a gazdaságosság s ennek sokrétű összetevői szempontjából kell vizsgálnunk.

Az extenzív kihasználás néhány problémája

Jelenlegi statisztikai gyakorlatunkban az állóeszköz-kihasználás jellemzésére használunk egy másik általános mutatót is, az *átlagos műszakegyütthetót*. A műszakegyütthetót — amelyet az adott időszak folyamán teljesített összes munkanapok és a legnagyobb műszakban teljesített munkanapok arányában határozunk meg, miközben figyelembe vesszük az összes munkások, tehát a gépi és kézi munkások munkaidejét is — jelenleg az állóeszköz-kihasználás színvonalára utaló mutatószámok körébe soroljuk. Véleményem szerint azonban az így kapott mutatószám megfelelhet a *munkások* műszakegyütthetójának, de nem jellemezhető

vele a termelőberendezések extenzív kihasználása, az általuk teljesített átlagos műszakszám. Ennek okai a következők:

1. A gépek és üzemi berendezések több műszakban is üzemben lehetnek, tehát kiszámítható az általuk teljesített átlagos műszakszám, amelyet a termelőberendezések műszakegyütthetőségének nevezhetünk. A munkások viszont naponta csak egy-egy műszakot teljesítenek, s ezért itt a szó szoros értelmében vett átlagos műszakszámot nem lehet számítani. Ez esetben más az „átlagos műszakszám” értelme.

2. A munkások által teljesített munkanapok alapján számított műszakegyütthetőség nagyságát befolyásolja a nem gépi munkások (által teljesített munkanapok) létszamaránya és műszakonkénti megoszlása. A kézi munkások műszakok közötti átcsoportosítása — a gépkihhasználás változása nélkül is — módosítja a mutatószámot.

3. A műszaki fejlődés következtében — amikor új, modern, nagy termelékenységű és gazdaságos üzemeltetésű termelőberendezéseket honosítanak meg a termelésben —, vagy pedig többgépes rendszerre való átállás esetén — amikor is adott termelési egységen belül a gépi munkások aránya az összlétszámon belül általában csökken — a munkások teljesített munkanapjai alapján számított műszakegyütthetőség általában csökkenő irányú. Ez a csökkenés független a gépkihhasználás színvonalától, illetve annak alakulásától.

4. Ha az az elv általánosan érvényesülne, hogy a kézi munkások részarányának csökkenése növeli, növekedése pedig csökkenti a műszakegyütthetőséget, bizonyos irányú, bár szerény következtetést mégis le lehetne vonni a mutató alakulásából. Ez a kapcsolat azonban korántsem ilyen egyszerű; a műszakegyütthetőség azonos irányú változása következhet be a kézi munkások arányának növekedése és csökkenése esetén is.

A munkások teljesített munkanapjai alapján számított műszakegyütthetőség tehát nem felel meg annak a követelménynek, hogy a termelőberendezések extenzív kihasználását jellemző mutatószám legyen; nem felel meg annak a feladatnak, hogy a termelőberendezések extenzív kihasználása terén meglévő és felhasználható lehetőségeket jellemezze.

Ma már több esetben nem a munkás-műszakegyütthetőséggel vizsgálják a termelőberendezések extenzív kihasználását, hanem a gépidő-nyilvántartások alapján. A gépiparban és egyes könnyűipari ágakban már 1961-ben rátértünk a gépi üzemidő nyilvántartására.

A szerszámgépipari és híradástechnikai iparág 1961. évi adatai alapján az összes szerszámgépek által teljesített gépórák szerint az egyes műszakok leterhelése jóval egyenletesebb, mint a munkások teljesített munkanapjai alapján. Ennek oka az, hogy az első műszakban teljesített munkanapokon belül jelentős súllyal szerepelnek a nem gépen dolgozó munkások munkanapjai.

A teljesített gépórák alapján számított műszakegyütthetőség tehát alkalmasabb a gépek extenzív kihasználásának (egyik lehetséges) jellemzésére, mint a teljesített munkanapok alapján számított mutató. A kétféle módon számított műszakegyütthetőség értéke között a két iparágban mintegy 30—40 százalékos eltérés van.

Az extenzív kihasználásnak egyik sajátosságaként szokták felhozni, hogy fokozásának természetes korlátai, maximális határai vannak. Nagyon részben azonban csak erről esik szó. Arról viszont már kevésbé, hogy az extenzív kihasználásnak van egy *optimuma* is. Minden technika egy

optimális üzemeltetési idővel is jellemezhető, amely mellett és adott körülmények között még a legnagyobb, de egyúttal gazdaságos teljesítmény elérhető. Ez természetesen iparáganként eltérő, s nemcsak a műszaki lehetőségektől függ, hanem a dolgozók élet- és munkakörülményeinek az „optimumát” is elérni hivatott.

A többműszakos munkarend alkalmazása a modern gépi nagyipar fejlődésével jár együtt, s a nagy teljesítményű, nagy értékű termelőberendezések gazdaságos alkalmazásának szükségszerű feltétele. A többműszakos munkarend bevezetése, illetőleg kiszélesítése több gazdasági előnnyel jár: pótlólagos kapacitást jelent, lehetővé teszi a termelés növelését viszonylag csekély pótlólagos beruházással, elősegíti az önköltség csökkentését stb.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy a mi viszonyaink között a munkarend és általában a munkaidő nemcsak gazdasági tényezőktől függ. A szocializmus lényegéből következik az emberről való állandó és fokozott gondoskodás. A termelőberendezések extenzív kihasználásának növelését tehát össze kell kapcsolni a dolgozók élet- és munkakörülményei megjavításának kérdésével.

Az iparvállalatok túlnyomó többségénél az *intenzív* kihasználás, a gépi termelékenység fokozásának kérdéseivel széleskörűen és rendszeresen foglalkoznak. Vállalataink műszaki intézkedési terveiben láthatjuk a termelőberendezések egyes csoportjaira vonatkozó műszaki gazdasági számításokat, amelyek a gépi termelékenység fokozására, annak módjára és várható kihatására vonatkoznak.

A gépi termelékenység fokozására, s így a termelőberendezések intenzív kihasználásának növelésére irányuló ezen törekvések (mint a gépek fordulatszámának növelése, a gépeken végrehajtandó konstrukciós változtatások, a termelési folyamat jobb megszervezése, a gépek jobb, új rendszerbe való helyezése, a technológiai folyamat tökéletesítése stb.) a műszaki fejlesztés szerves részét képezik. Az *intenzív* kihasználás növelésének e módjaiban érdekelt az egész vállalati kollektíva (a műszaki fejlesztési alapra, a vállalati eredményre való hatása miatt), s maguk az egyes vezetők és munkások is (premiálás, újítások jutalmazása stb. révén).

A termelőberendezések *extenzív* kihasználásával azonban keveset törődnek, vagy egyáltalán nem is foglalkoznak vele. Ez elsősorban a gépi időalap kihasználására érvényes.

Okai a következők:

1. A termelőberendezések extenzív kihasználásának növelése (többműszakos munkarend bevezetése) semmiféle pozitív kapcsolatban nincs a vezetők és dolgozók anyagi érdekelttségével. Új műszak beállítása sok új gondot, kiadást jelent.

2. A műszakszám növelése több olyan problémát vet fel, amelyek éppen ellentéteseknek látszanak — vagy egyenesen szembeállnak — a dolgozók közvetlen, egyéni érdekeivel. E problémák nagy része szociális jellegű.

3. A vállalatokat a többműszakos munkarend kiterjesztésében egy sor objektív tényező gátolhatja. Ezek közül a legfontosabb egyes iparágak vagy vállalatok termelési előirányzatai, vagy esetleg a termelést korlátozó előírások. Ilyen esetben az extenzív kihasználásnak a műszakszám növelése útján való fokozása eleve nem jöhet szóba. Ilyen ténye-

zóvel találkozhatunk jelenleg például a textilruházati iparban, szerszámgépiparban.

4. A műszakszám növelése ellen hatnak még egyéb, bár kihatását tekintve már kisebb jelentőségű, munkarenden belüli adottságok. Ilyenek a könnyűiparban a szombat éjszakai műszak megszüntetése, terhes nők, tanulók kedvezményei stb.

Az extenzív kihasználás fokozásából adódó gazdasági előnyöknek a kihasználás gazdaságosságának elvével és követelményeivel, valamint e társadalmi jellegű tényezőkkel való összhangba hozatala segítheti elő azt az optimális munkarendet, amely mind a technika, mind az ember szempontjából egyaránt kedvező.

A termelési folyamat eredménye az ipar egészében és annak egyes ágaiban meghatározott mennyiségű és összetételű, bizonyos minőségű és értékű termékmennyiség. A termelési folyamat eredménye három alapvető tényező: a munkaerő, a munkatárgy és munkaeszköz szoros kölcsönhatásából ered. Ebből következik, hogy e termelési tényezők részvételét és működésének eredményességét alapvetően az általuk létrehozott termékmennyiséggel mérhetjük. Így a munkaeszközök kihasználásának mértékét is e fokmérővel, *a termelési volumennel* határozhatjuk meg elsődlegesen.

A mutatószám megbízhatósága szempontjából azonban rendkívül fontos, hogy annak komponenseit hogyan választjuk meg, milyen számbavételi egységet tekintünk elsődlegesnek, és milyen formában használjuk fel azt. Nem véletlen például, hogy a fonodákban a fonógépek intenzív kihasználásának alapvető mutatója az egy orsóóra jutó fonaltermelés, szövődékben pedig az egy gépóra jutó vetések száma. Ez ugyanis a vállalatvezetés, a tervezés és számbavétel szempontjából sokkal többet mond, sokkal konkrétabb, az elemzés és ellenőrzés számára sokkal pontosabb képet ad a kihasználásról, mint például az ezer forintnyi fonó- vagy szövőgépállományra jutó termelési érték mutatója.

Egyik fő megállapításom és következtetésem tehát éppen az, hogy *a természetes mutatók szerepének és ehhez kapcsolódóan funkciójának a növelése az iparirányítás szinte minden fokán és minden vonatkozásában nemcsak lehetséges, de szükséges is. Az értékbeli mutatók szerepét és funkcióját csökkenteni kell.*

Különösen vonatkozik ez az állóeszköz-gazdálkodás egészére, beleértve a kihasználás kérdését is. Az állóeszköz-gazdálkodás és állóeszköz-kihasználás megbízható tervezésének és számbavételének egyik legfontosabb feltétele a tudományosan megalapozott természetbeli mutatók alkalmazása. Ez legyen a termelési kapacitászámításoknak is az alapja.

Nem kell valamilyen vadonatúj mutatószámrendszert bevezetni, hanem elég a jelenleg funkcionáló mutatószámokat az élet követelményeinek megfelelően tökéletesíteni, helyes irányba fejleszteni, a mutatószámrendszeren belül megváltoztatni az arányt a természetes mutatók javára.

A mutatószámok funkciói

A tervgazdálkodás konkrét rendszerében a mutatószámok által betölthető funkciókat alapvetően a következő négy nagy csoportra sorolhatjuk: tervezési, ösztönzési, ellenőrzési és elemzési funkcióikra. Egy-egy

mutató mind a négy vonatkozásban játszhat szerepet. Éppen ezért ez nem a mutatószámok csoportosítása, hanem a funkcióké.

E funkcionális rendszeren belül az egyes mutatók természetesen nagyon különböző szerepet játszhatnak és szerepüktől függően a jelentőségük is más és más lehet. Jelenlegi gyakorlatunkban az állóeszköz-, illetve kapacitáskihasználás mutatószámrendszere nem kielégítő.

Elsősorban az extenzív kihasználási mutatók szegényes funkciója szembeötlő. Kötelező tervmutatóként a legritkábban alkalmazzák (például a névleges időalap-kihasználás mutatóját a textilruházati iparban, de csak a speciális gépekre). Tervezési irányzámként egyáltalán nem használják, de az ösztönzési rendszerbe sincs sehol beépítve.

A vállalatok ellenőrzésénél rendszerint egy-két, az adott iparágra jellemző mutatót vesznek figyelembe. Ilyen a pamutipar 15 és a textilruházati ipar három kijelölt vállalata javítóműhelyeinél és az iparági javítóműhelyeknél az úgynevezett M-mutató, a szerszámgépipari és a híradástechnikai vállalatoknál az M_1 és M_2 mutató (a névleges időalap-kihasználás mutatói).

Az összes többi mutatószámot legjobb esetben vállalaton belüli elemzésekhez (tervmutatók, tervezési irányszámok és tényadatok megalapozásához, illetve indokolásához, bizonyos igények igazolásához stb.) használják. Ezek ugyanis vagy túl általánosak, vagy alapadataik megbízhatatlansága következtében kétes értékűek és alkalmazásuk csupán beszámolási rendszerünk túlzott követelményein alapul.

A termelőberendezések extenzív kihasználására vonatkozó adatszolgáltatási kötelezettség a vállalatoknál meglehetősen terjedelmes. De a nagymérvű adatszolgáltatás alapján nyert mutatóknak legalább háromnegyede semmi jelentőséggel nem bír a vállalat irányításában és ellenőrzésében, semmiféle szerepe nincs tervezési, ösztönzési rendszerünkben. Csupán tájékoztató jellegű adatok.

Az a véleményem, hogy az állóeszköz-, illetve kapacitáskihasználás az iparvállalatok gazdasági tevékenységének egyik igen fontos oldala és jellemzője. Jelentősége azonban sem tervezési, sem pedig anyagi érdekeltiségi vagy ellenőrzési rendszerünkben nem jut kellően kifejezésre. Elsősorban éppen a műszaki-gazdasági mutatók szerepét kellene növelni.

Sokkal jobb a helyzet a termelőberendezések *intenzív* kihasználását jellemző mutatók tekintetében, ahol is a komplex értékbeli mutatók rovasára nő a természetes mutatók szerepe. Ez utóbbiakat azonban használhatóbbá kell tenni.

Így például az ezer orsóóra jutó fonaltermelés mutatója, amely jelenleg fonodáinkban az egyik legfontosabb mutató, maga is bizonyos tökéletesítésre szorul. Az intenzív kihasználás színvonalát és dinamikáját helyesen tükröző, vállalatok közötti és időbeli összehasonlításra is alkalmas mutató képzése ez esetben például az átlagos fonalszám különbségének és változásának kiküszöbölését teszi szükségessé.

Gyakorlati szempontból ezt azért is fontos megtenni, mert jelenleg a pamutipari vállalatok a fonóorsók 1000 bruttó orsóórájára jutó termelés mutatóját tervezési irányzámként kapják meg (éves átlagszám formájában), s ennek teljesítése a műszaki dolgozók prémiumának is a feltétele. Igaz ugyan, hogy a vezetőszervek a tervezési irányzámban meghatározott átlagszám teljesítésének értékelésénél figyelembe veszik

az átlagos fonalszám változását, s ezáltal az anyagi ösztönzés számára többé-kevésbé alkalmassá teszik a mutatószámot. De ezzel még nem oldódik meg a mutatók összehasonlíthatóságának kérdése.

Szövődéinkben is hasonló a helyzet. Az általános vagy komplex mutatóknál sokkal fontosabb szerepet töltenek be például a szövőgépek sebessége kihasználásának teljes mutatóját alkotó részmutatószámok. Így a szövőgépek egy bruttó gépórájára jutó termelés (vetés/gépóra) mutatóját a vállalatok tervezési irányszámként éves átlagszám formájában kapják meg, és teljesítése a műszaki vezetők premizálásának is feltételét képezi.

A gazdasági mutatók értékelésénél nem csupán azt kell figyelembe venni, hogy egy mutatószám „önmagában véve” matematikai-statisztikai szempontból jó-e, milyen a megbízhatósági intervalluma, mennyire képes tükrözni a gazdasági jelenséget, s így mennyire megbízható a funkciók ellátására.

Kérdés az is, hogy az adott mutató vagy mutatószámrendszer megfelel-e tartalmilag az egyes iparágak, s ezen belül az egyes vállalatok népgazdasági szerepéből következő sajátos funkcióinak. Ez a szempont elvezet bennünket a gazdasági mutatók differenciált és dinamikus szemléletéhez, mivel az egyes iparágak és ezen belül az egyes vállalatok előtt álló sajátos feladatok eltérőek és változnak.

Ha konkrétan akarjuk elemezni a mutatószámoknak a tervgazdálkodási rendszerben betöltött funkcióit és szerepét, akkor nem indulhatunk ki csupán a népgazdaság általános érdekéből, illetve az ebből eredő követelményekből, hanem figyelembe kell venni az egyes iparágak és ezen belül is az egyes vállalatok sajátos funkcióját is. Ha ezt nem tesszük, munkánkkal akarva-akaratlan azt a *sematikus* gondolkodásmódot segítjük érvényesülni, amely azonos módon szemléli és értékeli az irányítási rendszert nemcsak az ipar egészében, hanem a népgazdaság egészében is.

A közgazdasági elmélet hosszú ideig figyelmen kívül hagyta az egyes iparágak és vállalatok sajátos funkcióit, illetve különbségeit. Ennek egyik következménye, hogy gyakran találkozhatunk viszonylag alapos és elméleti jellegű közgazdasági kutatásokban is a gazdasági mutatószámok fetiszizálásával, vagyis olyan vizsgálatokkal és elemzésekkel, amelyekben a mutatószámokat a tervgazdálkodási rendszerben betöltött funkciójuktól, jelentőségüktől, más mutatókkal való összefüggésüktől és adott iparág vagy vállalat sajátos funkcióiból eredő követelményektől és feladatoktól elszakítva szemlélik. Éppen erre az egyoldalú szemléletmódra jellemző többek között a statisztikai tények s a gazdasági jelenségek hallgatólagos azonosítása.

Az egyes iparágak és vállalatok sajátos funkcióinak meghatározásakor — amely objektíve meghatározza a népgazdaságban, iparban vagy iparágban elfoglalt helyüket — abból kell kiindulni, hogy az általános gazdasági feladatok mellett megkülönböztethetők, sőt meg is kell különböztetni az egyes iparágak és vállalatok sajátos feladatait.

Vajon azonos mutatószámrendszerrel kell-e jellemeznünk és értékelnünk, a mutatószámrendszeren belül az egyes mutatószámoknak azonos rangsorolást kell-e adnunk és az ösztönzési rendszert ugyanazon mutatókhoz kell-e kötnünk a különböző feladatokat teljesítő és éppen ezért eltérő feltételek mellett működő iparágakban, vagy akár iparagon

belül is különböző vállalatoknál, amelyek közül az egyik alapvető és sajátos feladata például adott belföldi szükségletek megfelelő minőségben és választékban való kielégítése, a másiké pedig a külföldi piac bővítése céljából a maximális kapacitáskihasználás mellett a termelés lehető legnagyobb mértékű növelése?

Vagy azonos jellegű mutatószámokkal, ugyanazon mértékkel kell-e elbírálnunk a kapacitáskihasználás alakulását két olyan iparágban vagy vállalatban, amelyek közül az egyik erőteljesen fejlődik, s az egész ipar vagy esetleg népgazdaság fejlődési ütemére és struktúrájára lényeges befolyással van, s másik pedig esetleg visszafejlődő ágazat, vagy vállalat, ahol a termelés növelésének, a kapacitás kihasználásának lehetőségei korlátozottak és egyre korlátozottabbak lesznek?

Tervgazdaságunk konkrét rendszerében a mutatószámrendszer, ezen belül az egyes mutatók funkciója az, hogy ösztönözzön a termelési, műszaki fejlesztési, önköltségcsökkentési és egyéb tartalékok feltárására, kihasználására, aktívan hasson a népgazdaság fejlesztésére, megbízható forrása legyen megalapozott gazdasági döntéseknek.

Ha viszont a mutatószámrendszert az egyes iparágak vagy vállalatok különös feladatainak figyelmen kívül hagyásával sablonosan azonosítjuk, ha az egyes mutatószámok szerepét és fontosságát azonos módon bíráljuk el, s ha tervezési vagy anyagi ösztönzési rendszerünket mechanikusan mutatókhoz kapcsoljuk — és mindezt csupán, vagy akár elsősorban a tervezési vagy a statisztikai beszámolási rendszer egysége jegyében tesszük —, akkor ez mind az elméleti közgazdászoknál, mind a gyakorlati szakembereknél helytelen, merev szemléletmódhoz vezet és fékezi irányítási rendszerünk hatékonyságát.

Ezért tudományos alapokon nyugvó, hatékony tervgazdálkodási rendszer kiépítésében a népgazdasági mutatószámok rendszerének elemzése és ennek alapján tökéletesítésük irányának megjelölése, a gazdasági irányításban felhasznált mutatókra ruházott funkciók és szerepek vizsgálata nagy jelentőségű mind elméleti, mind gyakorlati szempontból.

A gazdasági mechanizmus sokoldalú, komplex kutatását maga a gyakorlat tette szükségessé. A gazdasági vezetés egyre fokozottabb mértékben kívánja meg a közgazdasági kutatómunkától, hogy ne csak kisebb igényű, bár nem lebecsülendő értékű, részjavaslatokat tegyen az egyes szakterületeken, hanem átfogó, a tervgazdálkodás konkrét rendszere minden lényeges mozzanatát felölelő, tudományos igénnyel fellépő és gyakorlatilag is hasznosítható elgondolásokat alakítson ki.

A kapacitáskihasználás és az önköltség változásának összefüggése, különös tekintettel a bányászatra

A kapacitáskihasználás függvényében a termelési költségek görbéjének alakja a közgazdasági kérdésekkel foglalkozó szakemberek között komoly vita tárgya.

Az üzemek kapacitáskihasználásának gazdaságosságával kapcsolatban kialakult „klasszikus elmélet” szerint adott üzem kapacitáskihasználása az önköltség szempontjából akkor optimális, ha a vele összefüggő fajlagos költségek értéke a legkisebb.

A „klasszikus elmélet” a fajlagos költség alakulását adott kapacitás kihasználásánál a termelés mennyiségének függvényében egy U-görbéhez hasonlítja. Eszerint a termelési kapacitás kihasználásának függvényében az önköltség kezdetben csökken, majd a termelés növekedésével olyan progresszív költségek lépnek be, amelyek a fajlagos költséget növelik. Van tehát olyan optimális kapacitáskihasználás, amelynél az önköltség minimális.

Az üzemben felmerülő költségek egy része *állandó*, másik része *változó* jellegű. Az *állandó költségek* összege adott kapacitás mellett gyakorlatilag független a termelés mennyiségétől, tehát a termelés növelése esetén az állandó költségek termékegységre jutó része csökken. Az üzemek kapacitásának jobb kihasználása tehát — amennyiben az állandó költségek lökészerű növekedése nem következik be — önköltségcsökkentést eredményez.

A költségmegtakarítás fajlagos értékét (M) az állandó költségekre vonatkozóan a következőképpen számíthatjuk:

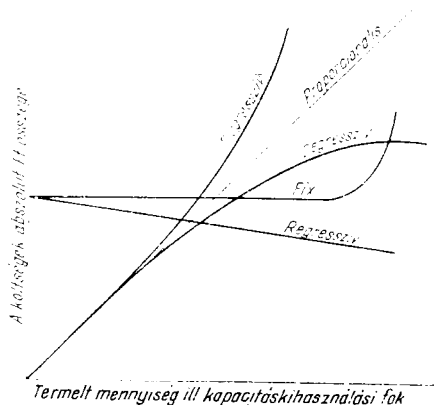
$$M = \frac{a_1}{Q_{t_1}} - \frac{a_0}{Q_{t_0}}$$

ahol: a = az állandó költség összege forintban,

Q_t = a termelés mennyisége, tetszőleges mértékegységben kifejezve.

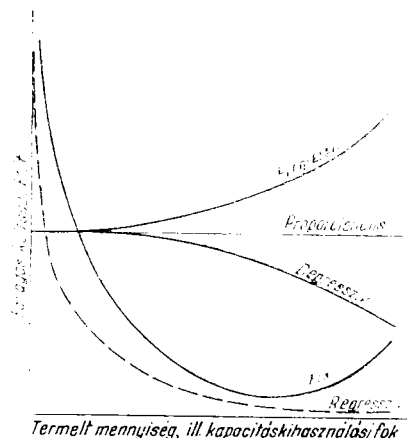
Az állandó költségek változatlansága azonban rendszerint csak bizonyos — általában rövid — időszakokra értendő. Ezért a szakirodalomban gyakran „viszonylag”, „megközelítően” stb. állandó költség meghatározást alkalmaznak. Ha például új beruházást végzünk valamely üzemben, akkor az állandó költségek lökészerűen megemelkednek, ami nemcsak a költségek abszolút, hanem fajlagos növekedését is maga után vonhatja. Például új gépek beállítása az amortizáció, az üzemanyagok, az energiafelhasználás stb. tekintetében gyakran fajlagosan is költség-többletet okoz.

A változó költségek a termelés mennyiségi változására különböző módon reagálnak, illetve a kapacitáskihasználás (foglalkoztatottság) különböző foka mellett más-más jelleget öltenek. Vannak proporcionális, progresszív, degresszív és regresszív költségek.*



1. sz. ábra

A költségek abszolút összegének és a termelt mennyiségnek az összefüggése



2. sz. ábra

A fajlagos költségek alakulása a termelés mennyiségének függvényében

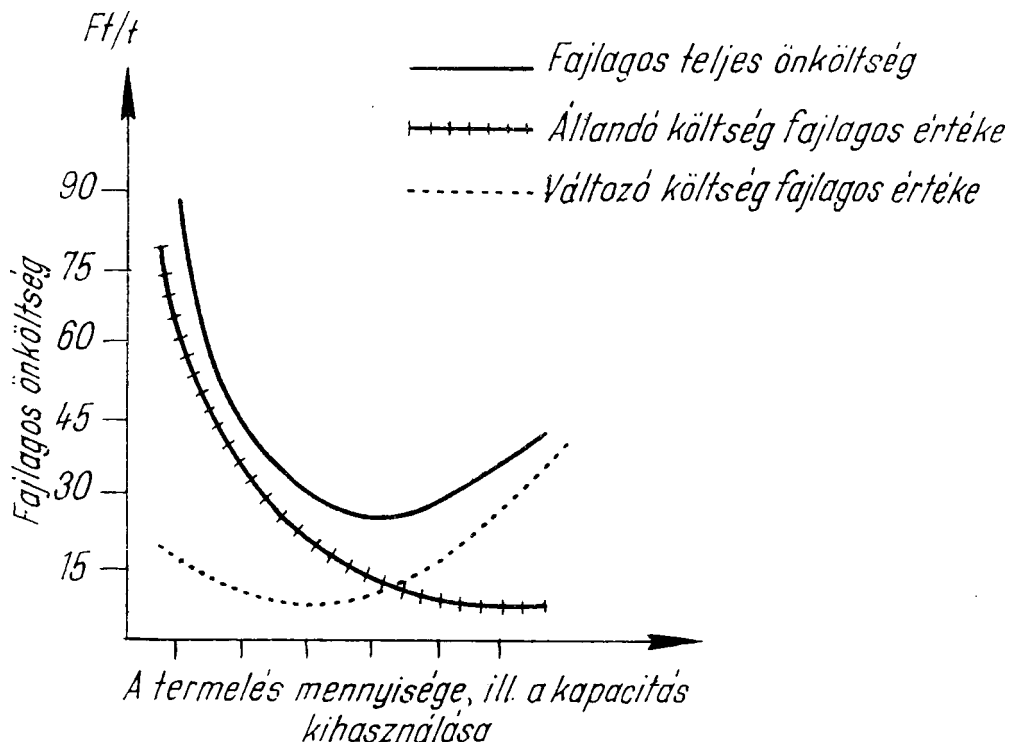
A költségek abszolút összegének alakulását — a kapacitáskihasználási fok függvényében — az 1. ábra, fajlagos értékeit a 2. ábra szemlélteti. Főleg akkor jelentkeznek progresszíven a költségtételek — mondja a „klasszikus elmélet” —, ha az üzemek az optimális kapacitáskihasználás fokát túllépik, mert akkor külön költségek merülnek fel, például aránytalan gépfelhasználás, túlmunka, felesleges forgóeszköz-lekötés, alacsonyabb teljesítmény mellett magasabb bérköltség (a munkás fáradt, mégis a túlórában végzett munkáért progresszíven emelkedő többletbért kap). E progresszív költségtényezők általában a szűk keresztmetszetek feloldásával kapcsolatosan merülnek fel. A progresszív költségek tehát a fajlagos teljes önköltséget bizonyos kapacitáskihasználáson túl megnövelik.

A termelés alacsony fokán a fajlagos költség degresszivitást mutat (degresszív zóna). Bizonyos határon túl a termelés emelkedésével a költségek arányosan növekednek (proporcionális költségek területe). Ebben a szakaszban általában a legkedvezőbb a költségalakulás, tehát itt található az *optimális termelési szint*. A kapacitásnak az optimális ponton túl való további kihasználása a költségek gyorsuló, majd ugrásszerű növekedését vonja maga után (progresszív zóna). Ha a termelés mennyiségét az optimális szintnél magasabbra emelik, úgy szükségszerűen elérkezik a költségszint a progresszív lépcsőre, ahol a termelésnövelés már nem gazdaságos.

Végső soron a különféle (állandó, proporcionális, progresszív, degresszív) jellegű költségek összege az önköltség alakulásának olyan parabolikus görbéjét mutatja, amelynek meghatározott minimuma van. Ez a költségminimum mutatja a kapacitáskihasználás optimális fokát. E

* Ez utóbbi költségek (például készletdíjak) a foglalkoztatottsági fok növelésével csökkennek.

költséggörbéből megállapítható, hogy a termelési költségek minimuma, valamint az adott termelési feltételek és kapacitáskihasználás mellett elérhető termelés maximuma nem esik egybe.



3. sz. ábra

A fajlagos költségek alakulása a kapacitáskihasználás függvényében

Egy másik elmélet szerint a kapacitás jobb kihasználása minden esetben önköltségcsökkentéssel jár, mert az állandó költségek nagyobb termelés között oszlanak meg, míg a változó költségek együttléve proporcionálisnak tekinthetők. A költségek függvénygörbéje tehát rövid időre vonatkoztatva hiperbolával közelíthető meg.

E nézet képviselői a kapacitásalakulás függvényében kialakuló önköltséget a következő egyszerűsített képlettel magyarázzák:

$$I = \frac{á \cdot 100}{Q} - á$$

ahol: I = az önköltségcsökkentés százalékban kifejezett értéke,
 $á$ = az állandó költségek részaránya a bázis-, illetve a tervidőszakban,
 Q = mennyiségi index.

Az ismertetett elméletek közül melyik tehát a helyes? Az üzemvezetésnek arra kell-e irányulnia, hogy az üzemek kapacitáskihasználását valamely gazdaságos optimumig, vagy a maximumig fokozzák? Hol van az optimum, az U-görbe minimumának megfelelő termelésnél, avagy talán a maximumot kell optimumnak tekinteni?

A költségek a kapacitáskihasználás függvényében természetesen minden üzemben másként alakulnak. Üzemi költségfüggvényeket csak tapasztalati alapon lehet felállítani. Nem képezhető tehát olyan költség-görbe, amelyet a termelés bármely területén fel lehetne használni. De

itt nem is az egyedi költségalakulásra akarunk most választ adni, hanem az általánosnak elfogadható törvényszerűségeket kutatjuk. Az optimum problémáját egyfajta termékre vonatkoztatjuk. Nem vizsgáljuk azt sem, hogy fogyasztói oldalról milyen határig szükséges az adott üzem termelését növelni.

Első pillanatban úgy tűnik, hogy az U-görbe elmélete közgazdaságilag elfogadható. Hiszen ha a kapacitás jobb kihasználásánál valóban nagy súllyal jelentkeznek progresszív költségek, akkor az optimális pont kétségtelenül kimutatható.

Az U-görbe elméletének Achilles-sarkát a progresszív költségekben kell keresni. Ez az elmélet ugyanis azt mondja, hogy a termelés „túlzott” növelése esetén olyan arányban merülnek fel a progresszív költségek, hogy azt már nem tudja ellensúlyozni az állandó és a degresszív költségek költségcsökkentő hatása. De hogy a gyakorlatban valóban ilyen nagyarányú-e a progresszív költségek súlya, azt az U-görbe elméletének követői már nem bizonyítják be.

Az igazság az, hogy a progresszív költségtételek súlya az önköltségen belül még fokozott kapacitáskihasználásnál is rendszerint igen csekély, tehát általában fokozott kapacitáskihasználás esetén nem jelentkezik olyan költségnövelő hatás, amely a termékegységre jutó költséget megnövelné. Mivel a költségek lényegében csak állandó, degresszív vagy proporcionális költségekből tevődnek össze, és a termelés fokozására progresszíven reagáló költségek általában csak kis súlyt képviselnek, törvényszerű, hogy a kapacitás jobb kihasználása önköltségcsökkentéssel jár.

F. Troughton angol szerző „A termelési költségek oktatása az alapfokú közgazdaságtanban” című cikkében* vitába száll az U-görbe elméletének hirdetőivel, akik az optimális kapacitáskihasználást az elméleti kapacitás $\frac{3}{7}$ — $\frac{4}{7}$ -énél jelölik meg.

Természetesen minden iparágban és üzemben más-más a súlya az állandó és a változó, valamint az utóbbin belül a proporcionális, a degresszív és a progresszív költségeknek, tehát a jobb kapacitáskihasználás eltérő önköltségcsökkentést eredményez. Például a bányászatban az állandó költségek az összköltségeknek mintegy 40—60 százalékát képviselik. A változó költségek zöme proporcionális és degresszív jellegű. Csak kis súllyal merülnek föl olyan progresszív költségek (például nagyfokú túlórázás), amelyek a termékegységre jutó költséget megnövelik. Egyébként a kapacitást elsősorban nem progresszív bérezéssel, prémiummal vagy túlműszakkal kell jobban kihasználni, hanem a munka jobb megszervezésével, többletlétszámmal, a munkarend megváltoztatásával stb. is, tehát a kapacitáskihasználás fokozása nem okvetlenül jár együtt a progresszív költségek fölmerülésével.

Az egyes munkafolyamatok költségeit vizsgálva is azt találjuk, hogy az állandó és változó költségek aránya a termelés függvényében folyton változik, tehát az „állandó” és „változó” költségek viszonylagos fogalmak. Vizsgáljuk meg költségnemenként az állandó és változó költségek alakulását. (A példát a szénbányászatból vettük, de véleményünk szerint más — homogén terméket előállító — iparágra is vonatkozatható.)

* The Journal of Industrial Economics 1963. 2. szám.

A fajlagos anyagköltségek (K_a) vonatkozásában az állandó és a változó költségek megoszlását a következőképpen fejezhetjük ki:

$$K_a = \frac{A_k}{Q_t} = \frac{A_v + A_c}{Q_t} = c + f(Q_t).$$

Ha a változó költségeket proporcionálisnak tételezzük fel, akkor annak fajlagos értéke konstans.

$$c = \frac{A_v}{Q_t} = \frac{A_v + \Delta A_v}{Q_t + \Delta Q_t}$$

Az állandó költségek viszont a termelés változására fajlagosan reagálnak.

$$f(Q_t) = \frac{A_c}{Q_t} \neq \frac{A_c}{Q_t + \Delta Q_t}$$

A_k = az anyagköltség abszolút összege;

Q_t = a termelés mennyisége tonnában;

A_v = az anyagköltség abszolút összegének változó része;

A_c = az anyagköltség abszolút összegének állandó része.

Mivel a termelés fokozásával a változó anyagköltségek legfeljebb proporcionálisan emelkednek, a termelés növelése az anyagköltségek szempontjából előnyös.

Az *energiaköltségek* elemzésekor ugyancsak változó és állandó jellegű költségeket különböztetünk meg.

A fajlagos energiaköltség hosszabb időszakot tekintve állandóan növekszik és a bányászat korszerűsítésével még további jelentős emelkedésével is számolhatunk. A fokozott gépesítés, a mechanizált biztosítás elterjedése jelentős többletenergiát igényel. Csak arra kell ügyelni, hogy a holtmunka-felhasználás várható növekedése ne haladja meg az élők munkában jelentkező megtakarítást, tehát végső soron a többletenergia felhasználása ne okozzon költségnövekedést.

Az energiaköltségek közé sorolható a *robbanóanyag-fogyasztás* is, amely a bányászatban épp olyan fontos, mint az egyéb közvetlen energia felhasználása. A fajlagos repesztőanyag-felhasználás az elmúlt másfél évtizedben rohamosan emelkedett. Ez elvileg egészséges folyamat, mert megkönnyíti a fizikai munkát és a teljesítménynövekedéssel együtt csökkenti a bérköltségeket. A robbanóanyag többletköltsége nem számottevő. Igaz viszont, hogy a robbanóanyag túlzott fogyasztása elaprotta a terméket és sok esetben növeli a meddőtartalmat.

Üzemi szinten a többletrobbanóanyag-felhasználás akkor előnyös, ha a vele elért bérköltségcsökkentés még az általa okozott minőségromlásból fakadó árscökkenés levonása után is meghaladja a többletfelhasználás költségeit, ha tehát

$$\Delta K_r < (\Delta K_b - \Delta A_{sz}),$$

ahol:

ΔK_r = a fajlagos robbanóanyag-felhasználás változásának költségkülönbözete,

$\Delta K_b =$ a fajlagos robbanóanyag-felhasználás bérköltségcsökkentő hatása Ft/t-ban (közteherrel és egyéb költségtényezőkkel együtt),

$\Delta \hat{A}_{sz} =$ a fajlagos robbanóanyag-növelés árcsökkentő hatása.

A fajlagos robbanóanyag-felhasználás növelése rendszerint többszörösen megtérül a bérköltségcsökkentésben, de súlyosan veszélyezteti a minőséget, a daraboshullást, és közetmechanikai vonatkozásban is káros hatása lehet. Végső soron a fogyasztói igény és a gazdaságosság szabja meg a fajlagos robbanóanyag-felhasználás növelésének határát. (A darabos szénből jelentős mennyiséget importálunk.)

A bérjellegű költségeket proporcionálisan (B_{prop}), degresszíven (B_{degr}) és progresszíven változó (B_{progr}), valamint állandó jellegű költségekre (B_c) való felosztás alapján elemezhetjük (B_k az összes bérköltség, K_b a fajlagos bérjellegű költség):

$$K_b = \frac{B_k}{Q_t} = \frac{B_{prop} + B_{degr} + B_{progr} + B_c}{Q_t} = C + F(Q_t).$$

A bérköltségen belül csupán a proporcionális költségek fajlagos értéke konstans:

$$C = \frac{B_{prop}}{Q_t} = \frac{B_{prop} + \Delta B_{prop}}{Q_t + \Delta Q_t}$$

míg a degresszív és állandó bérköltségek fajlagosan bérköltségcsökkenést, a progresszív bérköltségek fajlagosan bérköltségnövekedést eredményeznek.

$$F(Q_t) = \frac{B_{degr} + B_{progr} + B_c}{Q_t} \neq \frac{B_{degr} + \Delta B_{degr} + B_{progr} + \Delta B_{progr} + B_c}{Q_t + \Delta Q_t}$$

A bérköltségen belül is a proporcionális (szakmányos bér zöme), az állandónak tekinthető (időbéres dolgozók többségének alapbére és járu-lékai), továbbá a degresszíven emelkedő (például szállítózemélyzeti) bérek aránya a döntő. Az összes bérköltségben a norma túlteljesítéséért kifizetett prémium összege, továbbá a tervtúlteljesítésért járó prémium aránya viszonylag csekély.

Egyébként a számítások azt bizonyították, hogy még az 1956 előtti erőltetett progresszió és prémium alkalmazásakor sem járt a fokozott kapacitáskihasználás önköltségnövekedéssel. Az önköltségcsökkentés döntő tartaléka a bérköltség vonatkozásában is a teljesítmény- és a termelésnövekedés.

Az értékcsökkenési leírás mint egyszeri ráfordítás tipikusan állandó jellegű költség ($\hat{E}_k =$ az értékcsökkenési leírás abszolút összege, $K_e =$ fajlagos, amortizációs költség)

$$K_e = \frac{\hat{E}_k}{Q_t}$$

Mint ahogy:

$$\Phi(Q_t) = \frac{\hat{E}_k}{Q_t} \neq \frac{\hat{E}_k}{Q_t + \Delta Q_t},$$

a kapacitáskihasználás függvényében az értékcsökkenési leírás fajlagos összege csökken.

Ha az üzemben gépesítenek vagy rekonstrukciót hajtanak végre, és ezzel a kapacitáskihasználást növelik, akkor az állandó költségek abszolút összege ugrásszerűen megnő.

A különféle (egyéb) költségek ugyancsak az állandó költségek közé sorolhatók, bár a kapacitáskihasználás függvényében e költségtételek is ugrásszerűen nőhetnek.

A változó költségek zöme proporcionális és degresszív jellegű. A progresszív költségek súlya viszonylag kicsi. Ebből következik, hogy *a termelés növelése esetén nemcsak a fajlagosan állandó költségek, hanem a változó költségek is törvényszerűen csökkennek.* (Előfordulnak ugyan ugrások a költségek alakulásában, ezek azonban nem tekinthetők tipikusaknak.) *Törvényszerű tehát az, hogy a kapacitás jobb kihasználásával — szélső esetektől eltekintve — az önköltség csökken.* A kapacitáskihasználás kezdeti növelésekor az állandó költségek költségcsökkentő hatása folytán a fajlagos önköltség kezdetben rohamosan csökken, majd bizonyos határon túl ez a csökkenés lelassul.

A következőkben megvizsgáljuk egy adott iparágban — esetünkben a szénbányászatban — a termelékenység és a kapacitáskihasználás, valamint az önköltség és a kapacitáskihasználás összefüggését.

Természetesen egy iparág vizsgálata alapján nem lehet a talált törvényszerűségeket minden területre általánosítani, mégis hasznos az ilyen elemzés abból a szempontból is, hogy felhívja a figyelmet az ilyen irányú vizsgálatok kiterjesztésének szükségességére.

A kapacitáskihasználás és a termelékenység összefüggése

Ha statisztikailag megvizsgáljuk a szénbányák kapacitáskihasználásának és termelékenységének* összefüggését az 1959—1962. évek között, akkor a következő eredményt kapjuk:

	Aknák száma
Termelés emelkedik, termelékenység is emelkedik	79
Termelés csökken, termelékenység is csökken	23
Termelés emelkedik, termelékenység csökken	12
Termelés csökken, termelékenység emelkedik	24

Törvényszerű összefüggés van tehát a termelés és a termelékenység alakulása között. A vizsgált 138 akna közül 102-ben (az esetek 73,9 százalékában) a termelés és a termelékenység azonos irányban változott, 36 aknában (az esetek 26,1 százalékában) ellentétesen alakult.

Hiperbolikus összefüggést feltételezve, a szénbányászati iparág összes aknáiban megvizsgáltuk 1959—1962 között a kapacitáskihasználás (X) és a termelékenység (Y) összefüggését. A kapacitáskihasználás és a termelékenység színvonala között a vizsgált aknáknál szoros kapcsolat volt kimutatható. (A korrelációs index $I = 0,69$)

A kapacitáskihasználás és az összüzemi teljesítmény közötti összefüggés ilyen jellegét az összes időfelhasználás állandó és változó részre

* Termelékenységi mutatónak az összüzemi teljesítményt tekintem (t/műszak).

bontása indokolja. A kapacitáskihasználás függvényében a termelésre fordított munkaidő degresszíven változik, tehát a jobb kapacitáskihasználás előmozdítja a termelékenység növekedését és ennek folytán a bérköltség csökkenését.

Mivel a szénbányászatban a termelékenység növelése és az önköltség csökkenése között igen szoros a kapcsolat (iparági szinten $I = 0,95$), nyilvánvaló, hogy a jobb kapacitáskihasználás folytán jelentkező termelékenységnövekedés önköltségcsökkenést eredményez.

Négy szénbányászati trösztnél külön megvizsgáltuk a termelékenység és az önköltség kapcsolatát, és mind a négyben megállapítható volt, hogy növekvő termelékenységhez csökkenő önköltség tartozik. A korrelációs index értékei:

Borsodi Tröszt	0,80
Nógrádi Tröszt	0,87
Tatabányai Tröszt	0,97
Középdunántúli Tröszt	0,73

A kapacitáskihasználás és az önköltség összefüggése

Vizsgáljuk meg statisztikailag 138 aknaüzemben az említett változók közötti összefüggést*:

	Aknák száma
Kapacitáskihasználás nő, fajlagos önköltség csökken	68
Kapacitáskihasználás csökken, fajlagos önköltség emelkedik	30
Kapacitáskihasználás nő, fajlagos önköltség emelkedik	22
Kapacitáskihasználás csökken, fajlagos önköltség csökken	18

Az eddigiek igazolják, hogy a kapacitáskihasználás függvényében a termelékenység általában növekszik, az önköltség pedig csökkenő tendenciát mutat. Hogy ez az összefüggés nem minden esetben mutatható ki, annak sajátos okai vannak:

1. Az 1959—1962 közti 5,94 százalékos átlagbérnövekedést a számításokban figyelmen kívül hagytuk.

2. A teljesítmény és a kapacitáskihasználás közti összefüggés szorosabb, mint a kapacitáskihasználás és a tonnánkénti önköltség közti kapcsolat. Ennek egyik oka, hogy az említett években megnövekedett a bányászatban a holtmunka-felhasználás aránya. Az önköltségen belül iparági szinten 1959-ben 27,6 százalék volt az anyaghányad, 1962-ben pedig 30,9 százalék.

3. A bányászatban a kapacitáskihasználás és az önköltség közti összefüggés közgazdasági elemzését zavarják olyan tényezők, amelyek kifejezetten csak a kitermelő iparágakban jelentkeznek. Ilyen tényező például a munkahelyek és a telepviszonyok állandó változása. Időről időre új vágatokot kell kihajtani, megnövekednek a szállítási távolságok, esetleg vékonyabb vagy zavartabb településű telepeket kell lefejtetni. Mindezek a tényezők megváltoztathatják az önköltséget. Ez a költségváltozás azonban nem a fokozott kapacitáskihasználással, hanem a természeti és műszaki viszonyok megváltozásával függ össze.

* A vizsgálatok a korábban említett aknákra 1959—1962. évekre vonatkoznak.

Ha adott feltételek mellett az üzemek kapacitáskihasználását javítjuk, akkor ez a termelékenység növelése és az önköltség csökkenése irányában hat.

Mindeddig a kapacitáskihasználás és az önköltség összefüggését csak működő üzemekben vizsgáltuk. Egészen más a helyzet tervezett üzem termelési kapacitásának megválasztása esetén. A beruházási költségek adott bányánál annál nagyobbak, minél nagyobb a létesítendő termelési kapacitás. E tényező tehát az úgynevezett üzemköltségekkel szemben ellentétesen hat, következésképpen van egy olyan optimális üzemnagyság, amelyen túl a kapacitás növelése már önköltségnöveléssel jár.

A termék előállítására fordított teljes költség új létesítménynél:

$$K_{uj} = \ddot{U} + B_e + G,$$

ahol:

\ddot{U} = üzemköltség,

B_e = beruházási költség eszközlekötéssel,

G = generálózás költségei.

Ezzel szemben a termék előállítására fordított költség működő létesítménynél, intenzívebb kihasználásnál:

$$K_{mük} = K + G' + K_i,$$

ahol:

K = a termék tényleges önköltsége,

G' = az intenzívebb kihasználás folytán jelentkező generálózási többletköltség,

K_i = a berendezések idő előtti elhasználódásából keletkező pótlólagos költség.

Ha a K_{uj} költség — illetve az importköltség — kedvezőbb a $K_{mük}$ költségnél, akkor ez a működő üzemek korszerűsítésére, illetve arra figyelmeztet, hogy indokolt lenne adott iparágban új létesítményeket beruházni vagy a hazai termelést importtal helyettesíteni.

A bányüzemek kapacitásbővítésének gazdaságossága

A következőkben bizonyítani kívánjuk, hogy általában akkor is csökken az önköltség, ha a működő üzemek kapacitását beruházással bővítjük.

Hasonlítsuk össze a távlati fejlesztésben bővítésre javasolt üzemek önköltségének színvonalát a kapacitásbővítés előtt és után. Az önköltség (K_2) Ft/mkcal-ban van megadva.

Szénfajtacsoportok	Üzemek száma	Önköltségindex: Kapacitásbővítés előtt = 100
Feketeszén	1	87,8
Dunántúli barnaszén.....	19	93,1
Észak-magyarországi barnaszén	16	96,6
Lignit	3	102,8
Üzemek összesen	39	96,1

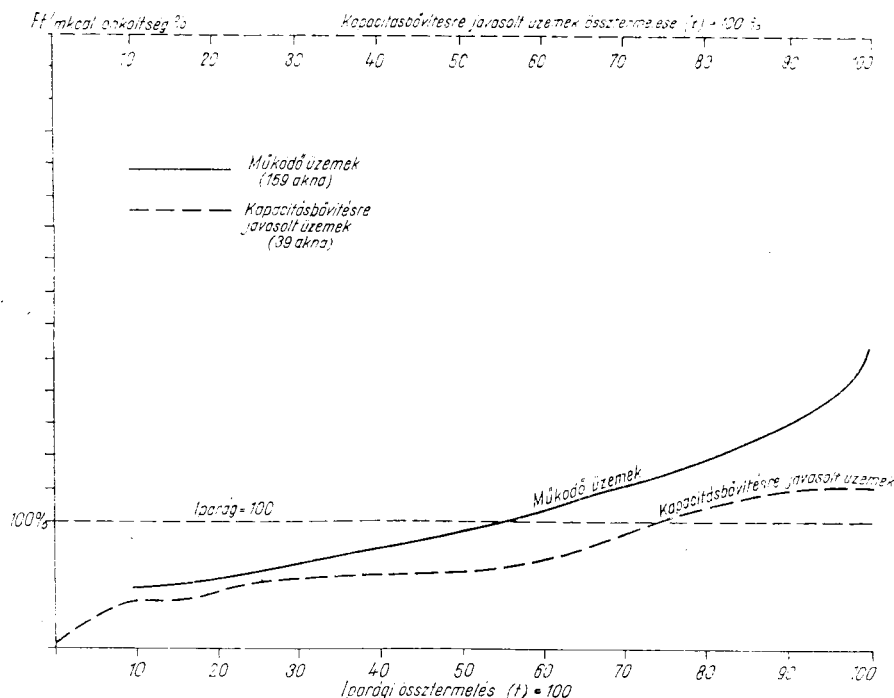
A kapacitásbővítés tehát általában nemcsak növeli a kitermelhető ásványanyagok mennyiségét, hanem önköltségsökkentést is eredményez. Az is előfordul azonban, hogy a bővítés növeli az önköltséget (például viszonylag vékony telepek termelésbe való bevonása).

Ez a feltételezés elvileg is igazolható. Adott üzem bővítése ugyanis lehetővé teszi a szállító és kiszolgáló személyzet jobb kihasználását, fajlagosan csökkenti a fenntartási, a vízemelési, a levegőellátási, a segédüzemi és az üzemi általános költségeket. Ismeretes azonban az állandó költségek jelentős részének viszonylagossága. Az üzemek bizonyos határon túl történő kiterjesztésével az említett költségek ugrásszerűen megnövekedhetnek, s ezáltal a kitermelést már annyira megdrágíthatják, hogy új bányák létesítése gazdaságilag indokoltabb.

A kapacitásbővítés gazdasági jelentőségének szemléltetése végett vessük össze a bővítésre kerülő üzemek többletásványvagyonyára vonatkozó kalorikus önköltség (K_2) mutatóit a működő aknák kalorikus önköltségével.

A kapacitásbővítésre javasolt és a működő aknák önköltségeinek összehasonlítása

Szénfajtacsoportok	Üzemek száma	Kapacitásbővítésre kerülő üzemek önköltségének indexe: Működő üzemek = 100
Feketeszén	1	81,3
Dunántúli barnaszén.....	19	77,9
Észak-magyarországi barnaszén	16	79,0
Lignit	3	78,7
Üzemek összesen ..	39	81,0



4. sz. ábra

A működő és a kapacitásbővítésre javasolt egységek önköltségének alakulása az iparági önköltség százalékában

Megállapítható, hogy a bővítés általában csökkenti az iparág fajlagos önköltségét. Az átlagszámok azonban csak a fő törvényszerűséget jellemzik, s eltakarják az egyedi valóságot. Ezért külön-külön is megvizsgáltuk a kapacitásbővítésre javasolt és a működő egységek K_2 mutatójának alakulását az iparági önköltség százalékában.

A 4. ábráról leolvasható, hogy a kapacitásbővítés hogyan hat az iparági önköltség alakulására.

A kapacitásbővítés (rekonstrukció) nemcsak az üzemi, hanem a szénfajtacsoportonkénti és az iparági jövedelmezőség alakulása szempontjából is kedvező.

Következtetések

A kapacitáskihasználás függvényében a termelékenység általában emelkedik, az önköltség pedig csökken. Ezzel ellentétes tendencia csak ritkábban érvényesül.

Még ha a költségalakulásra vonatkozóan egyetértenénk is az U-görbe elméletével, akkor sem tekinthető a költségminimum a közgazdasági optimumnak. Népgazdasági szinten a többlettermelés egyes esetekben még akkor is kívánatos, ha az netán önköltségnövekedést okoz. Például ha egy viszonylag gazdaságosan termelő bányauzemben az átlagosnál vékonyabb vagy kedvezőtlenebb fekvésű rétegben, rosszabb minőségű terméket is kitermelnek, akkor ez üzemi szinten önköltségnövekedést eredményez. Az ilyen önköltségnövekedés népgazdasági szempontból mindaddig megengedhető, amíg az ennél kedvezőtlenebb gazdasági mutatókkal dolgozó bányauzemek önköltségét el nem érik. Ennek a fordítottja is előfordul, tehát az, hogy az üzemek kapacitáskihasználását még akkor sem kívánatos fokozni, ha az üzemben ez önköltségcsökkenést jelent, de népgazdasági szinten rontja az eredményt. Kapacitástartalék mellett adott iparágban nyilvánvalóan akkor érzük el a költségek minimumát, ha a legjobb hatásfokkal dolgozó vállalatok kapacitását teljesen kihasználjuk, majd fokozatosan térünk át a rosszabb kapacitással dolgozó üzemekre, míg el nem érzük a szükséges termelési színvonalat.

Az üzemi optimum tehát eltérhet az iparági, illetve népgazdasági optimumtól, de szocialista viszonyok között fokozott lehetőség van az ilyen jellegű ellentmondások megszüntetésére. (Erre szolgál például a megfelelő ösztönzők alkalmazása és a céltudatos központi irányítás.)

Az U-görbe elméletét nemcsak a költségek, hanem a szervezés vonatkozásában is bírálni kell. A jobb kapacitáskihasználás megfelelő üzemszervezés esetén nem okoz a vezetésben nehézségeket, nem csökkenti, hanem javítja annak hatékonyságát. Mivel a kapacitáskihasználás nemcsak túlórával vagy a munkaintenzitás növelésével fokozható, az sem helytálló, hogy a munkásokat a normálisnál nehezebb feladatok elé állítja. Magától értetődik viszont, hogy nem helyes a kapacitás olyan túlerőltetett kihasználása, ami már a karbantartás vagy az előkészítő munkálatok elhanyagolására vezet.

Nyilvánvalóan hibás tehát az a nézet, hogy a szocialista gazdaságban a gépeket és berendezéseket a végsőig ki kell használni. De hibás a másik nézet is, hogy óvakodni kell a kapacitások fokozott kihasználásától. A kapacitáskihasználás intenzív és extenzív fokozásának a gépek

és berendezések erkölcsi kopásának ellensúlyozása szempontjából is nagy a jelentősége.

Műszaki vagy értékesítési okokból — esetenként költségnövekedés miatt is — tényleg van egy olyan kapacitáskihasználási határ, egy olyan szűk keresztmetszet, amelyen túl a termelés növelése célszerűen már nem valósítható meg.

A kapacitáskihasználás extenzív és intenzív fokozásának különösen azokban az iparágakban van nagy jelentősége, amelyek beruházásigényesek, és amelyekben az állandó költségek aránya magas. Ezért ezekben az iparágakban (ilyen a szénbányászat is) olyan ösztönzési rendszereket célszerű kialakítani, amelyek a kapacitás jobb kihasználását mozdtítják elő.

Az 1950-es években nálunk az a felfogás uralkodott, hogy az üzemek kapacitását *maximálisan* ki kell használni. Ezzel szemben merült fel az *optimális* kihasználás kritériuma. A voluntarista szemlélet valóban nagy kárt okozott a népgazdaságnak, de nem azért, mert a kapacitások maximális kihasználására törekedett, hanem azért, mert nem volt tekintettel a társadalmi munkaráfordítás minimalizálására és a társadalom tagjai anyagi szükségleteinek — az adott feltételek között maximálisan lehetséges — kielégítésére. Természetesen kárt okozott a népgazdaságnak, hogy az üzemek kapacitását a berendezések teljes fizikai elhasználódásáig kihasználták, hogy nem gondoskodtak elavult, drágán termelő berendezések korszerűekkel való kicseréléséről, hogy nem képezték kapacitástartalékot avégezt, hogy az ipar a változó szükségletekhez igazodhassék, hogy elhanyagolták a műszaki haladást és a minőség javítását stb.

A meglevő kapacitások kihasználásának szocialista viszonyok között is megvannak a gazdaságossági határai. E határ azonban *elsősorban* nem azzal függ össze, hogy a jobb kapacitáskihasználásnál progresszív költségek lépnek fel, hanem azzal, hogy sok esetben az egyedi üzemek kapacitásának jobb kihasználása nem esik egybe a népgazdasági optimummal. Ennek ellenére szükséges az egyedi gazdaságossági számítás módszereinek fejlesztése, mert ez segíti a népgazdasági optimum megközelítését.

SZTANKÓCZY ZOLTÁN:

A népgazdaság fejlődése és a közlekedés áruforgalma

A közlekedés áruszállításának népgazdaságunk általános fejlődésével való egybevetése igen időszerű. A közlekedés az elmúlt években többször is csak nehézségek árán tudta megoldani a szállítási feladatokat. 1963-ban pedig már fennakadások, kiesések is keletkeztek a termelésben és az elosztásban a közlekedés elmaradása miatt. A népgazdaság és a közlekedés arányos fejlődésének megvalósításában a szállítási szükségletek volumenének meghatározása az alapfeltétel.

Az áruszállítási szükségletet meghatározó fő tényezőcsoportok

A teljes újratermelési folyamat területi (földrajzi) tagoltságban megy végbe. Az áruszállítási szükségletek alakulásában a döntő szerepet a termelt javak összmenyisége, vagyis a társadalmi össztermék *nagysága*, az anyagi termelés *belső szerkezete* és a termelés *területi tagoltsága* játssza. Számottevő továbbá a szállítás költségének, a tarifák színvonalának a szállítási szükségletek keletkezésére gyakorolt hatása.

Az újratermelési folyamat *belső arányainak* és a területi tagoltságnak változatlanlansága esetén a szállítási szükségletek volumene a társadalmi termék nagyságának változásához igazodnék. Ha az újratermelési folyamat *belső arányai* és a társadalmi termék nagysága volna változatlan, akkor az áruszállítási szükségletek a területi tagoltság változását követnék. Ha a társadalmi össztermék és a termelési folyamat területi tagoltsága maradna változatlan, akkor a szállítási szükségletek volumene az újratermelési folyamat *belső arányainak* változásához idomulna. Ezekben a legegyszerűbb esetekben sem könnyű azonban a társadalmi-gazdasági fejlődés és az áruszállítások közötti arány előirányzása.

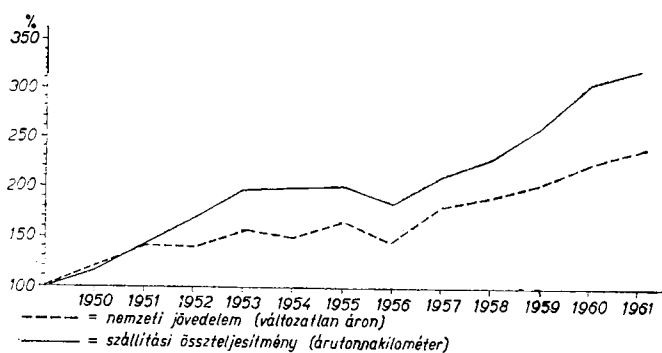
A legegyszerűbb a szállítási szükségletek volumene és a társadalmi-gazdasági fejlődés közötti kapcsolat kifejezése a szállítási teljesítmények százalékos változásának és a társadalmi össztermék százalékos változásának hányadosaként kapott mutatószámmal, *elaszticitási együtthatóval*. Hasonlóképpen jellemezhető a szállítási teljesítményeknek a társadalmi termék szerkezetéhez, a termelés földrajzi tagoltságához vagy a szállítási költségekhez viszonyított dinamikája.

A társadalmi újratermelés nagysága, szerkezete és területi tagoltsága állandóan és egyidejűleg változik. Így a társadalmi-gazdasági fejlődésnek megfelelő áruszállítási volumen meghatározása nagyon bonyolult feladat.

A társadalom termelésének területi tagoltságában nagy szerepet játszik a *specializáció*, a *kooperáció* és az *üzemi koncentráció*. Mindhárom

tendencia közös jellemzője, hogy a termeléshez felhasználandó anyagok beszerzési körzeteit, valamint a késztermékek elhelyezésének körzeteit kiterjesztik és fokozzák a szállítási szükségleteket.

A társadalmi újratermelés belső arányai megváltozásának hatásait nagyon jól érzékeltetheti például az *anyagigényesség változása*. Ha a társadalmi össztermék termelésében fokozódik azoknak a termelési ágaknak a részesedése, amelyekre magas fajlagos anyagfelhasználás a jellemző, mint az alapanyagipar, általában a nehézipar, az építőanyagipar esetében, akkor emelkedik a fajlagos szállítási szükséglet is. Az *ipar és a mezőgazdaság arányának változása* a társadalmi össztermék termelésében ugyancsak jelentősen módosítja a fajlagos szállítási szükségletet, mert az iparra általában a mezőgazdaságot jóval felülmúló mutatók jellemzők. A nagyüzemi mezőgazdaság térhódítása is ilyen hatással jár, az árutermelés részarányának emelkedése, a termelés technológiájához fűződő szállítások növekedése következtében. Mindezeknek a hatásoknak a mérése a gyakorlatban rendkívül nehéz feladat, annak ellenére, hogy a kölcsönös összefüggések ténye és lényege, fejlődésének tendenciái elméletileg eléggé ismertek.*



Az ábrán népgazdaságunk fejlődését a nemzeti jövedelemmel jellemezzük, és ezzel állítjuk párhuzamba a három fő közlekedési ág (a vasúti közlekedés, a hajózás és a gépkocsi-közlekedés) áru-tonnakilométer (átkm) teljesítményét 1949-től 1961-ig, a statisztikai évkönyvekből vett adatok alapján. (A később vizsgált nemzetközi adatok csak 1961-ig álltak rendelkezésre, ezért a hazai adatokat is csak eddig az időpontig vettük figyelembe.) Az ábra népgazdaságunk példáján keresztül is megerősíti azt, hogy a nemzeti jövedelem és az áruszállítási volumen alakulása közötti kapcsolat szoros. A vizsgált 12 év alatt — az első évek kivételével — a szállítási teljesítmények növekedésének üteme általában meghaladta a nemzeti jövedelmét. Kitűnik az is, hogy a nemzeti jövedelem növekedésében bekövetkező átmeneti megtorpanások az áruszál-

* Kádas Kálmán a szállítási teljesítmények (T_{sz}) globális nagysága és a szállítási szükségletek dinamikájára ható legfontosabb társadalmi-gazdasági tényezők közötti sztochasztikus kapcsolatot a következő indexegyenlet szerint jellemzi:

$$I_{T_{sz}} = c \cdot I_{\Sigma T}^{\epsilon_1} \cdot I_{tt}^{\epsilon_2} \cdot I_{ai}^{\epsilon_3} \cdot I_{a_1}^{\epsilon_4} \cdot I_t^{\epsilon_5} - ,$$

ahol az ϵ_1 parciális elaszticitási együttható a társadalmi össztermék (ΣT), az ϵ_2 az újratermelés területi tagoltsága (tt), az ϵ_3 a termelési anyagintenzitása (ai), az ϵ_4 az árutermelés aránya (a_1), az ϵ_5 a tarifaszínvonal (t), 1 százalékos változásához kapcsolódó szállítási teljesítményváltozás százalékat jelenti, míg a c tényező integrációs állandó. (Matematikai modellek a közlekedési teljesítmény perspektív alakulásának tudományos statisztikai vizsgálatára. — Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények 1961/3.).

lításban kisebb mértékben éreztetik hatásukat. A szállítási szükségletekben ugyanis nagy arányt képviselnek azok a termékek (üzemanyagok, nyersanyagok), amelyek szállítási volumenei viszonylag merevek, és a nemzeti jövedelem növekedési ütemében fellépő csökkenés elsősorban azokat a termékeket érinti, amelyek az áruszállítás volumenében kisebb arányt képviselnek.

Indokolt-e az áruszállítási teljesítményeknek a nemzeti jövedelmét meghaladó ütemű növekedése? Milyen arány felelne meg legjobban a társadalom érdekeinek?

Az áruszállítási teljesítmények két csoportra oszthatók aszerint, hogy hazai termelési folyamatokhoz kapcsolódnak-e, vagy pedig nem. Az elsőbe tartoznak a belföldi szállításokon kívül az export- és az import-szállítások, a másodikba pedig a más országok között létrejövő, de rajtunk áthaladó tranzitszállítások.

A *tranzitszállítások* lényegében más országok számára végzett szolgáltatások. Minden ország érdeke, hogy az ezekből származó bevételek a lehető legnagyobbak legyenek, feltételezve természetesen azt, hogy a ráfordításokat meghaladják és így növelik a nemzeti jövedelmet. A három fő közlekedési ág összesített árutonnakilométer-teljesítményének 13,8 százalékát tette ki 1961-ben a tranzitforgalom. (Az összes tranzitforgalomban 92 százalék a vasút és 8 százalék a hajózás részesedése, míg a gépkocsi-közlekedésé ma még teljesen jelentéktelen.) Tranzitforgalmunk örvedetesen fejlődik, növekedésének üteme az összes árutonnakilométer-teljesítmény növekedésének közel háromszorosa.

Magyarország áruszállítási teljesítményei 1955-ben és 1961-ben
(Vasúti közlekedés, hajózás és gépkocsi-közlekedés együtt)

Megnevezés	1955	1961	Index
Összes átkm (millió).....	10 517	16 599	158
Tranzit átkm (millió)	826	2 292	278
Belföldi + export + import átkm (millió)	9 691	14 307	147

A belső gazdasági folyamatokhoz kapcsolódó szállítások megítélésében más szempontok kerülnek előtérbe. Az áruszállításhoz szükséges ráfordítások végeredményben a termékek társadalmi önköltségét növelik. Így a lehető legkevesebb szállítási ráfordítás felel meg a társadalom érdekeinek. A társadalmi össztermék (és a nemzeti jövedelem) növekedésének üteméhez viszonyított minél lassúbb emelkedés volna általában kívánatos az áruszállításoknak ennél a csoportjánál.

De a társadalom számára nem csupán és nem is elsősorban a szállítási ráfordítások csökkentésének van fontossága, hanem az összes ráfordításokban elérhető megtakarításoknak. A termelés koncentrálása a nagyobb ipari üzemekbe, a nagyüzemi mezőgazdaság kialakítása, a specializáció és kooperáció fokozása végső soron a szállítási szükségletek emelkedését is eredményezik, de a termelés egyéb költségeit ennél nagyobb mértékben csökkentik. Az áruszállítások volumenének viszonylag gyorsabb ütemű növekedése ilyen esetben tehát indokolt. Ezenkívül olyan esetekben is gyorsan nőhet a szállítási teljesítmény, amikor közvetlen gazdasági előny nincs. Elmaradt területek iparosítása, a túlzott

népességtömrölések fellazítása, nagy vidéki központok kifejlesztése stb. fontos szerepet játszanak társadalom- és gazdaságpolitikai célkitűzéseinkben.

Összehasonlítás néhány európai országgal

Az ENSZ 1961. évi Közlekedési Statisztikai Évkönyve (Annual Bulletin of Transport Statistics for Europe) alapján bemutatjuk példaként néhány országnak az anyagi termelés, valamint a három fő közlekedési ág áruszállítási feladatai 1955 és 1961 közötti alakulására vonatkozó adatokat százalékban.

	<i>a</i>	<i>b</i>	<i>b/a</i>		<i>d</i>	<i>e</i>	<i>e/d</i>
Belgium*	13	14	1,08	Bulgária*	63	84	1,33
Franciaország	29	31	1,07	Csehszlovákia	50	69	1,38
NSZK	42	29	0,69	Szovjetunió	65	65	1,00
Olaszország	45	23	0,51	Magyarország	45	58	1,30
Nagy-Britannia	15	7	0,47				

a = az anyagi termelés (GNP, gross national product) növekedése;

d = az anyagi termelés (NMP, net material product) növekedése;

b, *e* = a vasúti közlekedés, belvízi hajózás és gépkocsi-közlekedés együttes átkm-teljesítményének növekedése;

$\frac{b}{a}$ = növekedési elaszticitási mutató (1 százalék GNP emelkedésnek megfelelő átkm növekedési százalék);

$\frac{e}{d}$ = növekedési elaszticitási mutató (1 százalék NMP emelkedésnek megfelelő átkm növekedési százalék).

Az áruszállítási teljesítmények és az anyagi termelés növekedési ütemének szembeállítása csak megközelítő. Az itt számított növekedési elaszticitási mutatók valójában nem tisztán az anyagi termelés és az áruszállítás növekedése közötti kapcsolatot jelzik, hanem más tényezők, így az anyagi termelés belső arányaiban és területi tagoltságában, a díjszabásokban esetleg bekövetkezett változások hatásait is. Különbőség van továbbá az anyagi termelést jelző mutatók tartalmában a szocialista és a kapitalista országok között, jóllehet ez a dinamika vizsgálatában nem lényeges. Ezenkívül a szállítási volumen csak a három fő szállítási módra vonatkozik és nem tükrözi más szállítási módok részarányváltozásának, így például a csővezetéki szállítás térhódításának vagy a fogatos szállítás kiszorulásának hatását.

Kétségtelen, hogy nálunk (és a többi szocializmust építő országban is) az áruszállítási volumen növekedésének üteme viszonylag gyors. A növekedés ilyen mértéke önmagában is figyelmeztet arra, hogy helyes volna az okok behatóbb vizsgálata, az áruszállítás optimális volumenének megállapítása és a szükségtelen áruszállítások kiküszöbölése.

Az áruszállítási szükségletek volumenének és a társadalmi-gazdasági fejlődésnek fenti, *dinamikus* jellegű nemzetközi összehasonlítása

* Belgium és Bulgária adatai 1955-ről 1960-ra történt növekedést jelzik. A tőkésországoknál alapul vett GNP a halmozatlan társadalmi terméket jelenti. (Nálunk a társadalmi összterméket halmozással számítják.) A GNP az anyagi termelésbe nem tartozó szolgáltatásokat is felöleli, míg az NMP ezeket nem tartalmazza.

mellett nagyon érdekes lehet olyan, lényegében *statikus* szembeállítás is, amely egy-egy időszakra jellemző gazdasági színvonal és az áruszállítások nagysága közötti arányt tükrözi.

A népesség egy főjére jutó évi árutonnakilométer-teljesítmény (vasúti közlekedés, belvízi hajózás és gépkocsi-közlekedés) 1961-ben az ENSZ statisztika alapján Belgiumban 2191, Bulgáriában 1197, Csehszlovákiában 3886, Franciaországban 2173, Jugoszláviában 1083, Magyarországon 1655, Nagy-Britanniában 1442, az NDK-ban 3255, az NSZK-ban 2545, Olaszországban 1148, Svédországban 2242 és a Szovjetunióban 8155 volt. A Szovjetunió kiemelkedően magas adata elsősorban a ritka népességnek és városhálózatnak, a nagy távolságoknak, a termelés magas fokú területi tagoltságának a következménye. A szocialista országokra általában túl magas adatok jellemzők, így Csehszlovákia az első helyet foglalja el az európai országok között. Magyarország fajlagos áruszállításának nagysága azonban nem tűnik túlzottnak. Meghaladja ugyan az Olaszországra és a Nagy-Britanniára jellemző mutatókat, de ebben a két országban a tengeri hajózás cabotage-forgalma igen nagy szerepet játszik a belföldi áruszállításban és ez a szállítási mód nem szerepel a táblázatban alapul vett szállítási összmenyiségben. (Nem állnak rendelkezésre megfelelő adatok a nemzetközi statisztikában sem.) A többi fejlett kapitalista országban az egy főre jutó áruszállítás mintegy 40—50 százalékkal magasabb a mienknél.

Ha azonban az áruszállításoknak ezeket a fajlagos mutatóit a gazdasági fejlettség színvonalával is egybevetjük, akkor mégis azt kell megállapítanunk, hogy az áruszállítások volumene nálunk is magas. A társadalmi termék nemzetközi összehasonlítása nyilvánvalóan csak megközelítő lehet, hiszen figyelmen kívül kell hagyni egész sor minőségi feltételt. Még nehezebb a szocialista és a kapitalista országok ilyen alapon való egybevetése. Egészen nagy vonásokban való összehasonlításra, megközelítő értékelésre azonban felhasználható a társadalmi termelés színvonalának ilyen kifejezése. Ha a népesség egy főjére jutó társadalmi terméket és áruszállítási volument összehasonlítjuk, a többi országhoz képest valóban viszonylag magasnak kell megítélnünk áruszállításaink fajlagos volumenét. A társadalmi terméknek a többi országhoz hasonló belső arányát és területi tagoltságát feltételezve, az áruszállítás fajlagos nagysága nálunk az 1600—1700 átkm/fő helyett 1200—1300 körül alakulhatna ki.

A társadalmi-gazdasági fejlettség színvonala és az áruszállítás nagysága közötti kapcsolat figyelmet érdemlő kérdése a közlekedési ágak közötti munkamegosztás, azaz az egyes szállítási módok részesedése az összes áruszállítások lebonyolításában. Ezt a számítást is csak a három fő közlekedési ágra kiterjedően végezhetjük el, mert a tengeri hajózásra, a vezetékes szállításra, fogatos közlekedésre általában nem folyik összehasonlítható statisztikai számbavétel.

Az európai fejlett kapitalista országokban a gépkocsi az áruszállításokban átlagosan 30—35 százalékkal részesedik. Nagy-Britannia és Olaszország helyzete sem kivétel, mert ha a cabotage-hajózás belföldi szállításait figyelembe vehetnők, akkor a gépkocsi szerepe itt is jelentősen kisebb lenne. A gépkocsi-közlekedés magas részaránya a társadalmi-gazdasági fejlettség érthető kísérője. Az ipari termelés magas színvonala és az ipar szerkezetének módosulása, amelynek következté-

ben egyre nő a nagy értékű, a magasabb szállítási költséget jobban elviselő termékek aránya, az életszínvonal, a kereskedelmi forgalom és a szolgáltatások növekedése, a fogatos szállítás kiszorítása egyaránt a gépkocsi térhódítását segítették elő.

„A szocialista országokban a gépkocsiszállítás részesedése viszonylag kisebb, még a gépkocsival jobban ellátott országokban is. Az ipari és mezőgazdasági termelés hasonló színvonala mellett a szocialista országokban a gépkocsival való szállítás kisebb aránya is kielégítő lehet. A kapitalista országokban ugyanis a szállítási szükségletek úgynevezett „minőségi” követelményeit, így különösen a szállítás gyorsaságát, kötetlenségét magasabb fokon elégitik ki az egymással anarchikusan versenyző szállítatók kívánságainak megfelelően, mint amilyen az egész társadalom érdekében indokolt volna. A gépkocsi pedig éppen ezekben a követelményekben nyújt kedvezőbb feltételeket. A szocialista társadalomban a „gazdaságossági” követelménynek nagyobb súlyt kell kapnia, ami a gépkocsi-közlekedés viszonylag kisebb és a vasúti közlekedés nagyobb részesedését eredményezi (a nagy szállítási távolságok miatt a Szovjetunióban még inkább, mint a többi európai szocialista országban). Az ipar szerkezetének sajátossága, nevezetesen a nehézipar fejlődésének gyorsabb üteme és az egész ipari termelésen belüli aránya ugyancsak a gépkocsi térhódítását mérséklő tényező. Mindezek ellenére is tény, hogy a közlekedési munkamegosztás fejlettségének színvonala nálunk viszonylag elmaradott, mert a vasút aránya túlzottan magas, a gépkocsié pedig túlságosan alacsony. Ezt az utóbbi körülményt még nyomatékossabbá teszi az, hogy a mezőgazdaság szocialista nagyüzemi át szervezése, az építőiparhoz fűződő nagyarányú szállítási igények, a felvásárlás, a nagykereskedelem elosztási feladatai a tipikusan gépkocsit kívánó szállítási szükségleteket gyors ütemben fokozzák.

A szállítási ráfordítások csökkentésének lehetőségei

A gazdasági fejlődés, valamint az áruszállítások színvonalának és növekedési ütemének egybevetése alapján levonható az a következtetés, hogy az áruszállítási igények volumene és emelkedésének üteme egyaránt túlzott. Felvetődik a kérdés, mi lenne az áruszállítás optimális aránya és nagysága, miként lehetne a szükségtelen szállításokat csökkenteni?

A társadalmi termékmérleg azt jelzi, hogy az anyagi termeléshez fűződő szállítási ráfordítások viszonylag nem nagyok. Az anyagi termelés ágainak összes anyagi ráfordításaiban a szállítás 3—3,5 százalék körüli. Az áruszállítás volumenének jelentősebb csökkentése is csak viszonylag kis megtakarítást eredményez. A népgazdaság egyes ágaiban a szállítási ráfordítások részaránya az átlagosnál jóval nagyobb, így a kohászatban 6,5, a bányászatban 7,5, az építőiparban 14 százalék.

A szállítási igények csökkentésének jelentősége elsősorban a közlekedés állóeszközeinek fejlesztésénél, a fejlesztést szolgáló *beruházások és felújítások* hatékonyabb felhasználásánál, a közlekedés *munkaerő-szükségletének* csökkentésénél elérhető előnyök miatt nagy. A közlekedés állóeszköz- és munkaerőállománya természetesen nemcsak az áruszállítási, hanem a személyszállítási szükségletek kielégítését is szolgálja. A három fő közlekedési ág összesített szállítási teljesítményének

(az utaskilométerek és árutonnakilométerek összege) 54 százalékát teszi ki a személy- és 46 százalékát az áruforgalom. Ez a körülmény önmagában is jelzi, hogy a személyszállítási szükségletek nagyságának és növekedési ütemének mélyrehatóbb vizsgálata ugyancsak nagy figyelmet érdemelne.

Az anyagi termelésnek a mezőgazdaságon kívüli ágaiban, tehát az iparban, az építőiparban, a kereskedelemben és a közlekedésben foglalkoztatott összes dolgozók több mint 13 százalékát teszik ki a közlekedési dolgozók. Ennek az aránynak a csökkentése fontos. A társadalmi-gazdasági fejlődéssel fellépő új munkaerőhiány kielégítése nálunk is egyre nagyobb nehézségekbe ütközik. A közlekedésben dolgozók arányának csökkentése a többi ágakban (elsősorban az iparban) jelentkező feszültségeket mérsékelné. Az ipar számára felszabadítható munkaerő nagyobb hatékonysággal is hasznosítható, mint a közlekedésben. De magának a közlekedésnek is érdeke, hogy munkaerőszükséglete csökkenjen, mert ennek kielégítése egyre nehezebbé válik. Ezért a közlekedésben dolgozók termelékenységének fokozása is elsőrendű feladat.

A szállítási szükségletek csökkentésével járó előnyök további csoportja *az állóeszközök jobb kihasználásához* kapcsolódik. A népgazdaság termelési jellegű állóeszközeinek 34 százalékát találjuk meg a szállításban és hírközlésben, ami csak 6 százalékkal kisebb, mint az egész ipar részaránya! A szállításra eszerint igen magasfokú állóeszköz-igényesség jellemző. Ebből a körülményből nem csupán azt a következtetést lehet levonni, hogy a szállítási szükségletek csökkentésével a beruházásokban megtakarítás érhető el, hanem nyilvánvalóan azt is, hogy a szállítási teljesítmények nagyobb arányú növekedése jelentős befektetésekkel jár. A felhalmozási alap, a beruházások növelésének korlátai azonban közismertek és a közlekedés állóeszközeinek fejlesztése ennek következtében visszamarad. Ezt tükrözi az a tény, hogy a meglévő állóeszköz-állományra jellemző 34 százalékos részesedéssel szemben a termelési célú állóeszközök fejlesztésénél 11,6 százalékos a részarány:

A szállítási szükségletek dinamikájával az állóeszközök közül a járműpark van a legszorosabb kapcsolatban. A szállítási igények mérséklése a járműpark fejlesztésében tesz elsősorban lehetővé megtakarításokat, illetve vonja maga után növekedés esetében a fejlesztés szükségességét. Az áruszállítási feladatok kielégítésében fellépő zavarok főképpen arra vezethetők vissza, hogy *a járműpark fejlesztése nem követte kielégítő mértékben a szállítási igények növekedését.*

A munkaerőforrásokhoz hasonlóan az állóeszközök és ezen belül a járműpark jobb kihasználása révén is megteremthető az egyensúly a szállítási szükségletek és a teljesítőképeség között, csak hogy az állóeszközök és különösen a járműpark esetében ennek lehetőségei igen szűkre szabottak. Mind a hazai feltételek vizsgálata, mind pedig a nemzetközi összehasonlítások arra utalnak, hogy a közlekedés összlétszámára vetített termelékenységének fokozásában jelentős belső tartalékokkal lehet számolni. A járműparkkal kapcsolatban azonban ez már nem áll. A járművek kihasználtságának mértéke és termelékenysége a mi közlekedésünkben általában jelentősen meghaladja a legfejlettebb európai országokét, annak ellenére, hogy a mi járműparkunk műszaki színvonala elmaradottabb.

A szállítási szükségletek időbeli jelentkezése nem egyenletes, ha-

nem ingadozások, *csúcsok* jelentkezése a jellemző. Magában az üzemvitelben is felléphetnek zavarok. Ezek a körülmények elengedhetetlenné teszik *tartalékok* képzését a járműparkban. A járművek magas fokú kihasználtsága ezeket a tartalékokat azonban lényegében felemésztette és az átlagosan várható nagyobb mértékű, vagy hosszabb időtartamú csúcsok szállítási igényeit már nem tudta kielégíteni. Lényegében ez az aránytalanság húzódik meg az 1963. elején kialakult és az év későbbi szakaszaira is áthúzódó szállítási zavarok mögött. A gyorsan növekvő áruszállítási szükségletek és az ettől elmaradó járműkapacitás között az utóbbi nagyfokú kihasználtsága és nem kielégítő tartalékai miatt már az elmúlt években is nehéz feladatot jelentett az egyensúly tartása. Az 1962—63-as tél ezt a nehezen fenntartott egyensúlyt ingatta meg, és elsősorban a megfelelő járműtartalék hiánya miatt gyűrűztek tovább a szállítási zavarok.

Az áruszállítás volumenét akkor tekinthetjük a népgazdaság szempontjából gazdaságosnak, ha a többi ráfordításokkal együtt minimális összráfordítási színvonal alakul ki. A társadalom termelésének e minimális költségszintjében kialakuló szállítási ráfordításoknak megfelelő áruszállítási volument meghaladó szállítási szükségletek keletkezése különböző okokra vezethető vissza.

A társadalmi fejlődés szükségessé teheti, hogy a gazdaságossági optimumot meghaladó áruszállítás alakuljon ki és a társadalmi hatékonyság szabja meg a szállítás indokolt volumenét. Az elmaradt területek fejlesztése, a városiasodás stb. miatti szállítási szükségletek a társadalom érdekeit szolgálják. Így nem kiküszöbölésük, hanem elősegítésük a feladat.

A szállítások optimális nagyságától való eltérés egyik fő forrását az anyagi termelés belső arányainak és területi megoszlásának azok a fogyatékoságai jelentik, amelyek társadalmi szempontból gazdaságtalan szállítási szükségleteket okoznak. A termelés koncentrációja és specializációja, valamint a kooperáció kialakítása során, a termelőerők telepítésének folyamán, a településhálózat formálásának keretében a szállítási szükségletekkel való takarékoság nem kapja meg az őt megillető fontosságot. Különösen a tömegáruk termelésében vagy felhasználásában megvalósuló centralizáció és specializáció esetében vonhatja ez maga után a szállítások nagyarányú emelkedését. A közlekedés kérdésének elhanyagolása visszavezethető arra is, hogy a szállítási költségek a termelés többi költségéhez viszonyítva kisebbek. Az *áruszállítás díjainak alacsony volta* ebben a tendenciában nem jelentéktelen tényező, és nem hanyagolható el az a hatás sem, amely a tarifaelaszticitás kis szerepéből, vagyis a szállítási költségekben elérhető megtakarításokra való ösztönzés fejletlenségéből következik. A termelőerők területi elhelyezésének, az ipari termelés telepítésének, a regionális tervezésnek és fejlesztésnek megalapozottságában levő hiányosságok a közlekedési következmények megfelelő mérlegelését ugyancsak hátráltatják.

Az ilyen jellegű szállítási szükségletek voltaképpen adódnak a termelés, az elosztás, a forgalom, a felhasználás összetételének és területi elhelyezkedésének tényéből. Éppen ezért csökkentésük is a fennálló helyzet megváltoztatásához van kötve, ami hosszabb időszakot igényel. A kedvezőtlen következmények is hosszú időn át megmaradnak, nehezen orvosolhatók.

Az elkerülhető többletszállítások másik csoportjába azok tartoznak, amelyek még az újratermelési folyamat szerkezetének és területi megoszlásának kialakult helyzete mellett is szükségtelenek. Itt azokról a felesleges szállításokról van szó, amelyek a szállítási terveknek vagy teljesítésüknek következményei. Ezek kiküszöbölésére a szállítatók és a szállítók munkájának folyamatos operatív feladata. Az ésszerűtlen szállításoknak a csökkentése könnyebb feladat, mint az előző csoportba sorolt többlet szállításoké. Megoldásukhoz a kérdés fontosságának felismerése, a felesleges szállításokért való felelősség átérzése, a szállítások tervezésében és végrehajtásában a legjobb módszerek alkalmazása jelentik a legfontosabb feltételeket. Az elektronikus számítógépek a legésszerűbb fuvarozási és üzemviteli változat kidolgozásában nagyon hatékonyan alkalmazhatók.

A szocialista tervgazdaság keretében lehetőség van arra, hogy a közlekedés és a szállítatók érdekei összhangba jussanak, a tervek és a végrehajtás során folyamatos koordináció valósulhasson meg, és a legcélszerűbb megoldást kötelezően biztosítani lehessen. Az adminisztratív szabályozás azonban nem helyettesítheti *a szállítatók közvetlen érdekelttségét* a szállítási teljesítmények csökkentésében.

GERGELY ISTVÁN:

A vállalati tevékenységek kapcsolódásairól

Az ipar közelmúltban végrehajtott szervezeti átalakítása, a kapcsolódó tevékenységet folytató termelő egységeknek nagyvállalatokba való összevonása nemcsak mennyiségi változást jelent, hanem lehetővé teszi a gazdálkodás minőségi feltételeinek megváltozását is. A vállalati vezetés hatóköre, szemlélete átalakul. A vállalati érdek — különösen az iparági nagyvállalatok és a „profilgazdák” esetében — közelebb kerül a népgazdaságihoz. Módosulnak az újratermelési folyamat vállalaton belüli formái és a gazdálkodás feltételei, de kibővül a tartalma is. A szorosan vett gyártáson kívül számos gazdasági funkciót kell még a nagyvállalatnak — mint egy-egy termékcsoport gazdájának — ellátnia.

A termelési tevékenység a vállalati tevékenység fő része. De felzárkózott hozzá egyenrangú és nem kiegészítő funkciócsoportként a vállalati eszközökkel való gazdálkodás és a műszaki fejlesztés.

A termelőtevékenységre jellemző a reprodukáló jelleg. Bár állandóan változik az előállított termékek mennyisége és választéka, de hosszabb időszakra állandó a termelési profil, a termékek, az alkatrészek, illetve az alkotóelemek köre, valamint a gyártási, megmunkálási műveletsor. A takarékoság a folyó termelés területén a rendelkezésre álló erőforrások használatából és kihasználásából, a termelési volumen növeléséből, a megfelelő termelési összetétel megválasztásából áll.

A termelőtevékenységhez — vele egyenrangú tevékenységi körként — csatlakozik az *eszközgazdálkodás*. Az eszközgazdálkodás jelenti *egyrészt* a termelőerők olyan területi elhelyezését, amely az ország és az egyes gazdasági körzetek természeti és népesedési viszonyaira alapozva hatékonyan segíti elő a gazdasági-társadalmi fejlődést; *másrészt* a termelőerők olyan ágazati és vállalati koncentrációját és komplex összeműködését, ahol megvalósítható a termelőkapacitások kedvező kihasználása, a társadalmi munka magas termelékenységére és színvonalának gyors emelése. Jelenti a termelőerők viszonylagos korszerűségét, üzemképes állapotban tartását is. A központi gazdaságvezetés a népgazdasági tervben számol a termelés munkaerő-szükségletével; tervszerűen ellátja a vállalatokat a termelési feladat megvalósításához szükséges eszközökkel, termelőberendezésekkel és készletekkel.

A vállalatok felelősek az eszközökért, a termelési feltételek, tényezők munkábaállításáért, felhasználásuk előfeltételeinek a megteremtéséért, valamint a fölös vagy elavult termelőkapacitásoknak a termelésből való kiiktatásáért.

A *munkaerő-gazdálkodásban* a termelőmunka jellegéhez és a munkafeltételekhez való alkalmazkodást előmozdító vállalati tevékenységek

körét meghatározzák a szakma sajátos adottságai, a dolgozóknak nyújtandó szolgáltatások társadalmilag kialakult és szabályozott szintje, valamint a termelés műszaki-technológiai színvonala.

A munkaerő-felvétel a munkaerőhiány növekedésével állandósuló vállalati feladatot jelent. Ehhez részben kapcsolódó, részben független vállalati tevékenység a dolgozók képzése. A vállalat szervezett szakképzési tevékenységére azért van szükség, mert az iskolák gyakorlati irányú képzése, szakmai oktatása keretében nem valósítható meg a vállalat saját igényeinek teljesen megfelelő szakemberek képzése. A vállalatok fejlesztésével, az új termékek gyártásbavételével és a korszerűbb termelési eljárások alkalmazásával egyre több és jobb szakember iránt mutatkozik igény. A munkahelyi és a vállalati munkakörülmények kialakítását célozza a nehéz fizikai munkák gépesítése, az egészségre ártalmas és veszélyes munkák egészségügyi és munkavédelmi viszonyainak állandó javítása, de a foglalkozási ággal együtt járó, a vállalat területi elhelyezkedéséből adódó sajátos munkásellátási-elszállásolási viszonyok és a lakásellátás, valamint a szociális, kulturális és sportlehetőségek fejlesztése is.

Az *állóeszközökkel* kapcsolatos vállalati tevékenységek körébe tartozik az állóeszközök létesítése, beruházása, továbbá a használhatóságuk fenntartását célzó javítás, építés, sőt az állóeszközök kicserélése is.

Új üzemek vagy üzemrészek létesítésénél, termelőberendezések beállításánál szükség van az épületek formájának, felszerelésének, anyagának, a gépek és berendezések fajtájának, elhelyezésének, az alapvető és a kiegészítő termelési folyamatok gépesítési fokának, a munkafolyamat rendjének a megválasztására, esetleg az elképzeléseknek modellen vagy kísérleti üzemekben való kipróbálására, majd a beruházás üzembehelyezésére. Az állóeszközök működőképességének megőrzéséhez pedig nem nélkülözhető — a fizikai (természeti és működési) felhasználás ellensúlyozására — a termelőberendezések rendszeresen ismétlődő működési (pontossági) vizsgálata, karbantartása és felújítása. Részleges korszerűsítésük, újbóli felszerszámozásuk, illetve készülékezésük és esetenkénti kicseréléstük elősegíti, hogy az állóeszközök lépést tartsanak a műszaki haladással, a gyártás- és gyártmányfejlesztéssel.

A *készletgazdálkodás* jelenti a szükséges anyagok beszerzését és a termeléshez való előkészítést, valamint anyagokból, alkatrészekből, félkész- és késztermékekből megfelelő készletek tartását; de jelenti a tárolóhelyek kialakítását is, ahol a termelés szükségleteinek, az utánpótlási időnek megfelelő mennyiségű készletek gyorsan és könnyen kezelhető módon, természetüknek megfelelően tárolhatók.

A *harmadik tevékenységi kör a műszaki fejlesztés*. „A munka termelőerejének ... emelkedése végső fokon mindig visszavezethető a működésbe hozott munka társadalmi jellegére; a társadalmi munkamegosztásra; a szellemi munka, különösen a természettudomány fejlődésére.”* Minden fejlesztés a szellemi munka, a tudományos tevékenység közvetlen termelőerővé válásának mozzanata. A műszaki fejlesztés lehetővé teszi, hogy sor kerüljön az új igények fokozatos kielégítésére, hogy egyre több, jobb minőségű, használhatóbb és kedvezőbb munka-

* Marx K.: A tőke III. kötet Kossuth 1961. 101. 1.

körülményekkel előállított termék álljon a társadalom rendelkezésére. A műszaki-gazdasági fejlesztés a gyártási folyamat, a termelőerők, a termék tökéletesítését jelenti.

A műszaki fejlesztés a tudomány és az üzemi alkalmazás közötti összekötőkapocs. Ezért is nehéz a határvonalat meghúzni, hol ér véget a tudomány és hol kezdődik az alkalmazás. De nem is szükséges, mert így termékenyíti meg eredményeivel az egyik a másikat. Akárhol húzódik is a határ, az ipari termelés számára csak előnyt jelent, ha minél szorosabb és előbb kapcsolatot tart fenn az elmélettel, hogy így a fejlődés eredményeivel lépést tartson.

A műszaki fejlesztési tevékenység részben műszaki kutatás, részben pedig a kutatási eredmények nagyüzemi termelésben történő alkalmazásának előkészítése.

A műszaki fejlesztési megoldás kiindulhat egy-egy elméleti vagy gyakorlati munka során kialakuló témafelvetésből, a műszaki irodalom és a műszaki dokumentációk tanulmányozásából, a műszaki számításokból, laboratóriumi kísérletekből és elemzésekből. A fejlesztésnek különösen ebben a szakaszában fontos a realitások felmérése, az általános és az irodalmi tájékozottság, hogy ne találják fel újra az ismertet, elkerüljék a párhuzamos vagy már eleve céltalan munkát.

A kutatási eredmények a gyakorlati bevezetésig hosszú utat tesznek meg. Az út főbb szakaszai: a mintapéldány elkészítése, a félüzemi alkalmazás megvalósítása és a nagyüzemi gyártás előkészítése. A fejlesztés lényeges vonása, hogy komplex. Nemcsak a fő fejlesztési célt kell vizsgálnunk, hanem annak az egész termelési és eszközgazdálkodási folyamatra gyakorolt hatását is. Nem szakadhatunk el a rendelkezésre álló műszaki-gazdasági adottságoktól.

A korszerűsítés szükségképpen összekapcsolódik a gazdaságossággal. A fejlesztési megoldások megvalósítása során ezért a prototípus, a próbasorozat és az üzemi gyártás előkészítése szakaszában egyre határozottabb formában kerülnek kidolgozásra a fejlesztési eredmény műszaki konstrukciója, szerkesztési és gyártási rajzai, szabványai, alkatrészei, gyártástechnológiai és szerelési előírásai mellett a kapcsolódó tevékenységek feltételei is, mint az előállításához szükséges gyártási eszközök (gépek, készülékek, szerszámok stb.), a munkaerő-, az anyag-, az alkatrészigény és a kooperációs kapcsolatok, a gyártásprogramozási, gyártásszervezési és határidőütemezési, valamint az új termékre, illetve eljárásra való áttérés üzemátrendezési, munkaszervezési stb. feladatai. A műszaki fejlesztés nem fejeződik be a gyártásba-, illetve alkalmazásbavétellel. Folyamatosan utána kell igazítani a technológiát, a gyártásszervezést, a termelés eszközellátottságát.

A vállalati tevékenységek sajátosságai

A vállalati gazdálkodásban a termelés, az eszközgazdálkodás és a műszaki fejlesztés *külön-külön* is, de ugyanakkor *a komplex egység egymást kiegészítő szerves részeként* is megjelenik.

Ugyanaz a gazdasági feladat az egyes közreműködők számára eltérő gazdasági tevékenységet jelent. Így az állóeszközök létesítése a beruházó szempontjából az eszközgazdálkodás egyik formáját, a kivitelezőnek termelési feladatot, a tervezőintézetnek pedig a műszaki kutatás

eredményeinek alkalmazását célzó műszaki tervezést jelent. A különböző gazdasági tevékenységek *egysége* itt abban nyilvánul meg, hogy a teljes gazdasági feladatsor sikeresen csak akkor valósítható meg, ha mindegyik közreműködő a maga gazdasági tevékenységét eredményesen végzi.

Egy-egy gazdasági tevékenység mindig egy bonyolult tevékenység-sor szerves része, egy komplex folyamat láncszeme. Bár az egyes tevékenységek a munka differenciálódása során elváltak egymástól, eredeti kapcsolataikat megtartották. A gazdálkodó egységek keretén belül is egymás mellett, egyidejűleg folyik a három gazdasági tevékenység. Egy-egy gyárban és iparágban nemcsak üzemszerű termelés folyik, hanem munkaerő-gazdálkodás, a termelőeszközök karbantartása, felújítása és pótlása, készletgazdálkodás, valamint új gyártási eljárások és gyártmányok kialakítása is. Ezek a tevékenységek hasznosan *egészítik ki* egymást, egymás feltételei és tárgyilagos „ellenőrei”. Korszerű termelést csak a termelőerők hatékony felhasználásával, a műszaki haladással lépést tartva lehet megvalósítani. Az eszközgazdálkodás hasznosítja a termelés és a fejlesztés eredményeit, s céljának tekinti ezek anyagi-gazdasági feltételeinek megteremtését. A műszaki fejlesztés sem öncél; csak akkor segíti elő a szükségletek fokozott kielégítését, a termelőtevékenység fokozását, ha felhasználja és egyben előmozdítja a termelést és az eszközgazdálkodást. Ezért, *ha az egyik tevékenységet — akár a másik rovására — elhanyagolják, ez rövidesen a többi működésében is érezteti hatását,* amint erre fejlődésünk során a felújítások, a műszaki fejlesztés területén már volt példa.

Eppen a tevékenységek szerves összefüggése, egymást kiegészítő jellege teszi szükségsszerűvé, hogy a dolgozó egyén ne csak saját szűkebb munkaterületének specialistája legyen, hanem szélesebb áttekinthetőséggel is bírjon. Szocialista viszonyok között az egyén érdeklődésének, tájékozottságának ez a gazdagodása törvényszerű folyamat: a kommunista embertípus kialakulásának egyik eleme. Sok szakmunkás válik már ma is nemcsak munkájának, hanem munkaeszközének, az alkalmazott technológiának is szakértőjévé, sőt aktív fejlesztőjévé. A munkájához kapcsolódó tevékenységek szélesebb körével foglalkozva, „reszort”-feladatát is nagyobb kedvvel, teljesebb hozzáértéssel tudja végezni.

A kölcsönös összefüggések egyben gazdasági meghatározottságok is. Új termékek előállításához a gyártási technológia által meghatározott gyártási-megmunkálási műveleteket végző gépekre, képzett és gyakorlott szakemberekre, megfelelő anyagokra és kellő energiára van szükség. A termelés bővítése is csak időlegesen oldható meg a termelési eljárások fejlesztése, szervezett kutatások és kísérletek, gyártás- és gyártmányfejlesztés nélkül. A termelőeszközök fejlesztése a gépgyártás, az automatizálás és az elektronika, a készülékezés és a felszerszámozás műszaki fejlesztési eredményeinek szakmai felhasználását jelenti. A műszaki fejlesztés hat a termelésre és az eszközgazdálkodásra, ezek pedig vissza a műszaki fejlesztésre.

Az egyes tevékenységek kölcsönös összefüggése és meghatározottsága nemcsak a tevékenységekhez felhasznált eszközök *fajtája* tekintetében áll fenn, hanem *mennyiségük, arányaik,* a munkaráfordítások nagysága tekintetében is. Ezek a gazdasági-technikai jellemzők, koefficiensek már nemcsak az okozati és cél szerinti minőségi kapcsolódásokra

utalnak, hanem mennyiségileg is meghatározzák egy-egy iparág vagy vállalat belső tevékenységi arányait, valamint más vállalatokkal, iparágakkal való kooperációját.

A termelési, az eszközgazdálkodási és a műszaki fejlesztési ráfordítások *megtérülési ciklusa, körforgásuk üteme eltérő.*

Hasonlítsuk össze először a *termelés* és az *eszközgazdálkodás* megtérülési ciklusát az egyes termelési erőforrások szerint: A *munkaeszközök* működésével és elhasználódásával értékük egy része átmegy a termékre, másik része pedig lekötve marad a munkaeszközben. Az a rész, amelyik átment a termékre, a termék újratermelési periódusában térül meg. A munkaeszköz egésze azonban ettől különálló, *saját* újratermelési periódusban fog megtérülni. Utóbbit „az az idő határozza meg, amely alatt a munkaeszköz élete lejár és azonos fajtájú más példánnyal kell pótolni”.* Minthogy azonban „az ipar fejlődése a munkaeszközök nagy részét állandóan forradalmasítja... ezeket tehát nem eredeti, hanem gyökeresen megváltozott formában pótolják”.** Hasonló a helyzet a *munkatárgyaknál* is. A vállalatnak „bizonyos készletet kell tartania nyersanyagokból és segédanyagokból, hogy a termelési folyamat hosszabb vagy rövidebb időn át az előzetesen meghatározott mértékben mehessen végbe és ne függjön a napi piaci beszerzés véletleneitől”***. A készleteknek is van tehát olyan része, amely a termelésben a termékhez felhasználásra kerül, és olyan része, amely készletben van azért, hogy a termelés pillanatnyi szükségleteinek megfelelően bármikor felhasználható legyen. Utóbbi csak akkor valósítható meg, ha gondoskodnak a készletek megfelelő raktározásáról, kezeléséről, a termeléshez való előkészítéséről és a felhasznált készletek pótlásáról. Itt is elválik egymástól a készletek saját megtérülési ciklusa a termeléshez felhasznált — a termék újratermelési periódusában megtérülő — anyagok ciklusától. Ugyanez a helyzet a munkaerővel is, amelynek szintén saját, a felhasználási és a bérfizetési szakaszoktól eltérő újratermelési periódusa van.

Ugyancsak eltér egymástól a *termelési* és a *műszaki fejlesztési* ráfordítások megtérülési ciklusa is. A műszaki fejlesztés jelentős társadalmi költséggel jár. Ezek az „egyszeri” kutatási-kísérletezési, prototípus-gyártási és nagyüzemi gyártásbavételi költségek *fokozatosan* térülnek meg az előállított termékekben. Az új termelési eljárásokat, a műszaki fejlődés már elért eredményeit mindaddig használjuk, míg még korszerűbbek nem lépnek helyükbe. A műszaki fejlesztési teljesítmény értékének egyik része tehát apránként átmegy a termékekre és az előállított termékek újraelőállításának periódusában térül meg. A teljesítményérték egésze pedig *saját* újratermelési — avulási, túlhaladási — periódusában térül meg.

Hasonló összefüggés áll fenn a *termelési eszközök* lekötött tömege és a *műszaki fejlesztés* ráfordításainak megtérülési ciklusa között. Mind-egyiknél a tárgyiasult ráfordítás *apránként* átmegy a termékre, az egész pedig alkalmazásban marad *saját megtérülési* periódusa szerint.

* Marx: a tőke II. kötet Kossuth 1961. 145. l.

** Uo., 151. l.

*** U., 109. l.

Tevékenységi körök kapcsolatai a körforgásban

1. A *termékek* körforgási folyamatában a vállalatok a pénzalapok segítségével megvásárolják a szükséges eszközöket, az eszközök termelőfogyasztása során az emberi munka létrehozza a szükséges termékeket, a vállalatok a termékek értékesítése révén realizálják a termékek ellenértékét. Ezzel válik a termékek előállítási folyamata állandóan megismételhető újratermelési folyamattá.

2. Az *eszközök* körforgási folyamata a termelési folyamathoz szorosan kapcsolódik. A vállalatok pénzalapjukból megvásárolják a különféle termelési eszközöket és gondoskodnak az eszközök megfelelő állapotáról. Az eszközök fokozatosan felhasználásra kerülnek, majd realizálódnak a termékek értékesítése során, létrehozva ezzel megújításuk forrását.

3. A *műszaki haladás eredményeinek* körforgási folyamata azzal veszi kezdetét, hogy a vállalatok elvégzik a termelés műszaki fejlesztését szolgáló kísérleteket és kutatásokat, pénzalapjukból megvásárolják a kutatáshoz, a prototípus stb. előállításához szükséges eszközöket, sőt gyakran a kutatási eredményeket. A termékek előállításához felhasználják ezeket, ahol értékük a termékekbe fokozatosan átmegy és az értékesítés során realizálódik, megteremtve a műszaki fejlesztési tevékenység állandó megújításának forrását.

Mindebből kitűnik a következő:

a) A három tevékenység nemcsak azért kapcsolódik szorosan egymáshoz, mert azonos vállalaton belül bonyolódik le, hanem azért is, mert mindegyiknek közös tárgyi megjelenési formája a termék, amelynek anyagi-pénzügyi realizálása teremti meg megújításuk állandó forrását.

b) A termék előállításához *mind a három tevékenységre szükség van*. Egyik nélkül sem képzelhető el a bővített újratermelési folyamat. Ezért érthető és szükséges, hogy a termékekben ne csak a közvetlen termelési ráfordítások, hanem az előállításukhoz alkalmazott eszközök és fejlesztési eredmények ráfordítástartalma is megtérüljön, éspedig *ne csak az egyszerű, hanem a bővített újratermeléshez szükséges színvonalon*.

c) *A három tevékenység körforgásának ciklusa eltér egymástól*. A termékek előállításának ráfordításai mindig egy-egy körforgás alatt térülnek meg, az eszközgazdálkodás és a műszaki fejlesztés eredményei viszont több termékkörforgási ciklusban térülnek meg, több termék előállításához használhatók fel. Leghosszabb a műszaki fejlesztés megtérülési ciklusa. Ráfordításai a termelési eszközökben, az eszközgazdálkodás ciklusának közvetítésével térülnek meg az előállított termékek ráfordításaiban. Természetesen ez nem zárja ki, hogy bizonyos eszközök, műszaki fejlesztési megoldások egyszerre, egyetlen egyedi termékhez, létesítményhez kerüljenek felhasználásra, azaz egyetlen körforgás alatt térüljenek meg.

d) *A három tevékenység ciklusának kereteit és hosszát több tényező határozza meg*. A gazdálkodás fejlettségi foka meghatározza egy-egy tevékenység, ezen belül az egyes elemek körforgási ciklusának idejét. Mivel a műszaki-tudományos fejlődés üteme a különböző ágazatokban nem azonos, ezért körforgásuk ciklusa is eltérhet egymástól. Így a mű-

szaki-gazdasági fejlődés következtében növekszik a kutatáshoz, a szak-képzéshez szükséges idő, viszont csökkenő irányzatot mutat a termékek közvetlen előállításának, a termelési eszközök alkalmazásának ideje. Az általános és a szakmai társadalmi munkamegosztás keretében fokozódik az egyes gazdasági területek és ágak elkülönülése, szaporodnak a „vertikalitás” lépcsői. Más és más helyen, szervezetben végzik az alapkutatást, az alkalmazott természettudományi kutatást, a műszaki tervezést és a szakmai műszaki fejlesztést. A körforgás kerete és ideje így vállalatonként eltérő. Meghatározó tényezők a vállalat termelő tevékenységében a specializáció és a kooperáció, a termelés vertikálisának mértéke, az eszközgazdálkodás és a fejlesztés (a beruházások, a prototípusok kialakítása, az új eljárások bevezetése) ütemezése és módja.

e) *A termelés, az eszközgazdálkodás, a fejlesztés között sajátos időbeli kapcsolódás van.* Az eszközökkel, a termelőkapacitással való gazdálkodás részben megelőzi a folyó termelést, hiszen termelés csak akkor indulhat meg, ha a vállalat munkaerővel, munkaeszközökkel, készletekkel rendelkezik. Viszont mindkettőt megelőzi a műszaki előkészítés és ezen belül a műszaki fejlesztés. Ebből következik, hogy valamely termék előállításának van egy szűkebb és egy bővebb értelemben vett ciklusa. *A szűkebb ciklus* a vállalatnál az illető termék közvetlen előállításához szükséges *termelési idő*. *A teljes ciklus* a kutatástól a nagyüzemi gyártásban előállított termék értékesítéséig terjedő idő, azaz a fejlesztés, az eszközgazdálkodás és a termelés *együttes ideje*. Egy termék tényleges átfutási ideje a két határ között a szerint alakul ki, hogy a termelési feltételek milyen mértékben állnak már eleve rendelkezésre.

f) Az újratermelési folyamat keretében *egyidejű kapcsolat is van a termelés, az eszközgazdálkodás és a fejlesztés között.*

Mindhárom tevékenységnél a vállalatban belüli körforgás különböző szakaszai különböztethetők meg. *A termelési folyamat szakaszai:* a termelés anyagi előkészítése (beszerzés, programozás stb.), gyártás és az értékesítés; *az eszközgazdálkodás szakaszai:* az eszközök, a termelőkapacitások beszerzése, beállítása, alkalmazásbavétele, állagfenntartása, valamint az eszközök használaton kívül helyezése; *a műszaki fejlesztés szakaszai:* a kutatások és kísérletek, a prototípus-gyártás és a próbasorozat (nullszéria), végül a nagyüzemi folyamatos termelésre való felkészülés. Az egyik tevékenységsor a másikhoz nemcsak saját körforgásának kezdetén vagy végén, hanem annak valamelyik közbenső szakaszánál is kapcsolódhat. Így például a műszaki fejlesztési kísérletek előrehaladásával sor kerülhet bizonyos eszközök, valamint a próbagyártás tapasztalatai alapján a nagyüzemi termeléshez szükséges egyes anyagok beszerzésére. A körforgások egymásmellettsége időbeli átfedéseket eredményez. Az újratermelési folyamat egy-egy ciklusának teljes megvalósítási ideje ezért sem feltétlenül azonos a termelés, az eszközgazdálkodás és a fejlesztés együttes idejével.

g) *A három tevékenység aszerint is eltér egymástól, hogy végzésének és termékben tárgyiasuló eredménye létrejöttének ideje milyen távol van egymástól.* Leginkább előremutató a műszaki fejlesztés, amelynek célja még nem gyártott új termékek, még nem alkalmazott gyártási eljárások kialakítása és nagyüzemi gyártásra való előkészítése. Az eszközgazdálkodás célja a már kidolgozott műszaki fejlesztési eljárások üzemi alkalmazásához az anyagi feltételek megteremtése. A tömegszerű

termelés célja pedig a műszaki fejlesztés és az eszközgazdálkodás által előkészített termékek gyártása. *Tehát a műszaki fejlesztés a majd gyártandó, az eszközgazdálkodás a rövidesen gyártásra kerülő, a termelés pedig az éppen gyártott termékekre irányul.*

Éppen a célok perspektívájának eltérése miatt az egyik tevékenység korszerűsége még nem jelenti ugyanabban az időpontban a másik, ráépülő tevékenység korszerűségét is. A három tevékenység korszerűségének alakulásában időbeli fáziseltolódás van az összefüggés szorosága és az egymás utáni fázisok időigénye függvényében.

A három tevékenység korszerűségének foka szerint a gazdálkodás minőségének különböző fokozatai vannak:

1. bizonyos terméket adott kapacitáskihasználás mellett állítanak elő a rendelkezésre álló termelési eszközökkel és a meglevő korszerűségi fokon;

2. a kapacitás intenzív kihasználásával ugyanabból a termékből többet,

3. az eszközök bővítésével és

4. a termelési eljárások fejlesztésével pedig korszerűbben állítanak elő;

5. a műszaki fejlesztés eredményeként a termékek korszerűsége javul;

6. a korszerűbb termékek mennyisége növelhető korszerűbb termelési eszközök és

7. korszerűbb termelési eljárások bevezetésével.

Ebben az értelemben a termelés korszerűsége annál teljesebb, minél több korszerű terméket lehet korszerű termelési eljárásokkal, korszerű eszközökkel és intenzív kapacitáskihasználással előállítani.

Következtetések

1. A vállalati gazdálkodásnak nem az egyetlen, hanem csak egyik alkotóeleme a termelési tevékenység, amellyel egyenrangú, nélkülözhetetlen az eszközgazdálkodási és a műszaki fejlesztési tevékenység. Ezért a vállalati gazdálkodást nem szabad csak a termeléssel (a beszerzés, a gyártás és az értékesítés folyamatával) azonosítani — ahogy az a szakirodalomban szokásos —, hanem mint *a három vállalati tevékenység komplex egységét* kell szemlélni.

2. A vállalat gazdálkodásának mindenkori színvonalát meghatározza a termelési, az eszközgazdálkodási és a műszaki fejlesztési tevékenységek *együttes* színvonala: az előállított termékek, a termelési kapacitások, termelési eszközök, a termelési technológia és műszaki fejlesztési eljárások korszerűsége. Ezért *mindhárom tevékenységet együtt és egymással összhangban kell fejleszteni.*

3. Egy-egy időszakban az előállított termékek nem jellemzik a vállalatnak az illető időszakban kifejtett egész tevékenységét, mivel az előállított termékekben az illető időszak folyó termelési tevékenysége, a megelőző időszak eszközgazdálkodása és azt megelőző időszak műszaki fejlesztési tevékenysége jelenik meg. Ezért *egy-egy időszak egész gazdálkodásának megítéléséhez szükség van* egyrészt az egyes vállalati tevékenységek eredményének egyenkénti értékelésére, másrészt azok

összhangjának, a vállalat egész gazdálkodására gyakorolt *együttes hatá-
sának értékelésére.*

4. A vállalat egész gazdálkodásának tervezése és irányítása nem azonosítható a *termelés* tervezésével, a termékek előállításához nélkülözhetetlen gazdasági szükségletek biztosításával. Mivel a vállalat gazdálkodása a termelés, az eszközgazdálkodás és a műszaki fejlesztés egy-
sége, ezért *a vállalati tervezés és irányítás irányuljon mind a három
tevékenység egyenkénti és ugyanakkor összehangolt fejlesztésére.*

5. Mivel a termelési tevékenységet az eszközgazdálkodás, ezt viszont a műszaki fejlesztés alapozza meg, a vállalati gazdálkodás eredményeit már jóelőre kell megalapozni. A vállalatoknak nemcsak rövidebb időszakokban, hanem hosszabb távlatokban is kell gondolkodniuk. A vállalatok nem működhetnek tehát távlati tervek nélkül. *A távlati tervek egyik feladata a gazdálkodás irányának és ütemének olyan felvázolása, ahol a vállalati gazdálkodás minden területe — a termékek, a termelési eljárások, a termelőeszközök és a műszaki fejlesztési tevékenység tervszerű fejlesztése — állandóan lépést tart a korszerűséggel.*

6. A vállalat gazdálkodásában a korszerűségnek a pillanatnyi termelési igényekhez való rugalmas alkalmazkodóképességgel kell párosulnia. Az adott időszak termelése legyen korszerű, a társadalmi szükségleteknek megfelelő összetételű, és maximálisan használja ki a termelés tömegszerűségéből fakadó költségcsökkentési lehetőségeket. Ezért a távlati tervekkel szemben támasztott követelmény, hogy *a vállalat gazdálkodásának olyan perspektíváját szabják meg, ahol optimális (szükséges és elégséges) ráfordítással a gazdálkodás korszerűsége, a termelés tömegszerűsége és a szükségletekhez való maximális alkalmazkodás elérhető.*

Az itt ismertetett szempontok alapján a továbbiakban vázlatos összefoglaló képet igyekszem adni azokról az új vonásokról, amelyek a rövid és hosszabb távú vállalati *tervezés* módszerét meghatározzák. (A kérdés költség-, ár- és jövedelmezőségi vonatkozásait itt nem érintem.)

A vállalati komplex tervezés alapelvei

Mivel minden termékben az *adott* időszak közvetlen termelési tevékenységén kívül a *korábbi* időszakok eszközgazdálkodási és műszaki fejlesztési tevékenységének eredménye is testet ölt, az adott időszak termelési adataiból nem ítéhető meg az adott időszak *teljes* gazdálkodása. A vállalati terv is csak akkor fogja át a vállalat teljes gazdasági tevékenységét, ha nemcsak a termelés, hanem a társadalmi erőforrások és a műszaki fejlesztés területén is meghatározza a megkövetelt összeteljesítményt.

A vázolt összefüggések megsértésének gyakorlati illusztrációját szolgáltatotta az ötvenes évek első felének az egyoldalúan túlhajtott termelési volumeneredményekre törekvő gazdaságpolitikája, amely elhanyagolta a meglévő eszközök korszerűsítését, nem törődött eleget a kutatással és fejlesztéssel, s amelynek következményeit még a mai napig sem tudtuk teljesen kiküszöbölni.

A népgazdaság fejlesztése a népgazdasági erőforrások tudatos előrelátással való felhasználását jelenti a *népgazdasági szerkezet* átala-

kítására, *egy-egy ágazatok* kiemelt fejlesztésére, hatékony termelési eljárások bevezetésére és *korszerű* termékfajták gyártásbavételére.

Az egyes ágazatok saját fejlesztési elképzeléseiről kialakított kép nemcsak az ágazatok, hanem a népgazdaság számára is nélkülözhetetlen. Ezért célszerű lenne, ha időszakonként *a nagyvállalatok a gazdasági profiljuk távlatainak tisztására hosszabb időszakra vonatkozó fejlesztési terv-tanulmányt készítenének.**

Az egy-egy népgazdasági területet átfogó nagyvállalat gazdálkodásáról alkotott összkép akkor teljes, ha a gazdálkodás *minden lényeges területén* mérlegeli a helyzetet és a lehetőségeket, elemzi a termelés és a termékek iránt megnyilvánuló szükséglet, az eszközellátottság és -szükséglet, a műszaki fejlettség és a fejlesztés összefüggéseit és egymásra hatásait.

Valamely népgazdasági terület, nagyvállalat perspektíváit meghatározza: 1. az adott (pillanatnyi) termelési, eszközellátottsági és műszaki fejlettségi színvonala, 2. ennek az általános (világ-) színvonalhoz való viszonya, valamint 3. a fejlesztés anyagi lehetőségei, szükségessége, feltételei és gazdaságossága.

A pillanatnyi gazdasági helyzet elemzése átfogó képet ad a termelési lehetőségekről, az eszközök állapotáról és a kialakított műszaki fejlesztési megoldásokról. Jellemzői az egyes gazdasági területek anyagi feltételei, mint a nyersanyag- és energiabázis, a munkaerő száma, képzettsége, a termelési bázis, a munkaeszközök színvonala, a termelési tapasztalatok, a fejlesztési eredmények, a már kialakult nemzetközi munkamegosztás stb. Minél hosszabb időszakra vonatkozik a terv, annál inkább csökken a kiinduló feltételek szerepe a tervidőszak végéig megvalósítandó feladathoz képest. Bármilyen gyors is a fejlődésnek, a termelési eljárások, termékek, eszközök és fejlesztési eredmények műszaki-gazdasági avulásának az üteme, mindig marad olyan elemük, amely időálló. S minthogy az eszközök általában „tartósabbak”, mint a termékek, a műszaki fejlesztés új eredményei pedig csak fokozatosan kerülnek alkalmazásra, ezért a pillanatnyi helyzetről kialakuló kép elemei különböző időre vetítik előre hatásukat.

A fejlesztési perspektíva mérlegelésében fontos annak megállapítása, hogy az ágazat, a szakma műszaki-gazdasági színvonala hogyan viszonylik az általános színvonalhoz. Az elemzés itt is akkor lesz teljes és eredményes, ha a gazdálkodás mindhárom területére kiterjed. A kiindulópont egyrészt a termelési profilba tartozó termékek *nemzetközi színvonalának* — a „világszínvonalnak” —, másrészt a profilba tartozó termékek iránt megnyilvánuló *igények* vizsgálata.

Elemezni kell a választékot, a szükséglet tömegszerűségét, mert kis ország viszonylag kis termelési kapacitása számára gyakran éppen itt kedvezők a lehetőségek. Az igények és az áralakulás vizsgálatánál nemcsak a főpiacokkal és a kialakult kereskedelmi relációkkal célszerű számolni, mert éppen a piackutatás, az új kapcsolatok segíthetik elő a termelés fejlesztését és a kedvezőbb értékesítési lehetőségek kiaknázását. Könnyebb így mérlegelni, hogy mi a specializálódásnak az a foka, ahol

* Az első ilyen irányú munkákra az OMFB keretében több iparágban már sor került. Nem alakult azonban még ki sem a tanulmányok egységes metodikája, sem pedig beleilleszkedésük a rendszeres vállalati tervezés rendjébe.

még kihasználhatók a tömegszerűség előnyei és egyúttal kellő a termelés rugalmassága, gyors az alkalmazkodóképessége.

Minél nagyobb távra kell a fejlődés várható alakulására következtetni, annál inkább kell a tudományos kutatás eredményeivel, a szükségletek irány- és struktúraváltozásával számolni. Ezek a kiindulások bizonyos feltételezéseket tartalmaznak. Viszonylag könnyebb az előrebecslés azokban az ágazatokban, ahol a fejlődés üteme, a termékek és a technológia változása nem gyors.

Az adott helyzet felmérése és a világszínvonal körvonalazása megalapozza egy-egy népgazdasági területre vonatkozóan a hosszabb távú *fejlesztési tervtanulmány elemző-javaslati részét*. Ebben azt kell rögzíteni, hogy az adott erőforrásokból, a várható igények alapján *létrehozható-e és milyen feltételekkel a jelenleginél hatékonyabb gazdálkodás*. A fejlesztési perspektívák és az ehhez szükséges feltételek viszonya adja a javaslatban foglalt feladat központi kérdését. A fejlesztési elképzelések kialakíthatók bizonyos erőforrások meghatározott — korlátozott — mennyiségéből kiindulva, de készülhetnek ettől bizonyos mértékig függetlenül, egyes különösen kedvező erőforrások — például természeti kincsek, találmányok — által kínálgató adottságok minél hatékonyabb kihasználására.

Gyakran már az adott anyagi bázis elemzése is fejlesztési feladatokat vet fel: a rendelkezésre álló feldolgozó kapacitásokhoz anyagot, energiát stb. kell előteremteni; a szűk keresztmetszeteket meg kell szüntetni stb. A fejlesztés célja végső soron adott összetételű és volumenű termelés. De ehhez nemcsak a termelési erőforrások egyszerű mennyiségi növelésére, hanem a termelőkapacitások gondosan összehangolt differenciált fejlesztésére, beruházásokra és modern termékkonstrukciókra van szükség. A fejlesztési javaslat legyen tehát a gazdálkodás három területének egymással jól összehangolt komplex fejlesztési terve, a gazdálkodó egység teljes tevékenységét átfogó intézkedések terve.

A *műszaki fejlesztés távlati terve*, ezen belül azt vizsgálja, hogy milyen lehetősége van a nemzetközi színvonal gyors elérésének, az anyagi bázisunk és a nemzetközi munkamegosztás alapján gyártható korszerű, keresett termékek, nagyüzemi termelési eljárások kialakításának. Minél nagyobb a megteendő út, minél több igényt támaszt a fejlesztés a népgazdaság más területei irányában, annál nagyobb körültekintés szükséges egy-egy ágazat fejlesztési irányainak, a vállalt kockázatnak és a várható hatékonyságnak a felméréséhez. Mások erre a lehetőségek az átfogó perspektíva kialakításakor és ismét mások valamilyen konkrét fejlesztési feladatnál, és itt is a kutatás kezdetén, mint már a nagyüzemi gyártás előkészítésekor. A műszaki fejlesztési tervek a kutatás előrehaladásával finomíthatók, megalapozottabbá tehetők.

Az *eszkögzgazdálkodás távlati fejlesztési terve* már konkrétan közelíti meg a gazdasági feladatot. Amíg a műszaki fejlesztés terve elsősorban a „mit, hogyan és milyen áron” kérdését vizsgálja, addig az eszkögzgazdálkodás terve a „mennyit, mivel és milyen hatékonysággal” kérdésre felelhet. Ha a beruházási döntések előtt hiányzik a műszaki fejlesztési változatok gondos mérlegelése, ez könnyen korszerűtlen változat megvalósítására vezethet. Az eszkögzgazdálkodás hatékonysága nem történhet csak az *eszközfejlesztés* hatékonyságának elbírálása alapján. Egy beruházás *önmagában* igen kedvező hatékonyságú lehet, de a beru-

házó *eszközállománya* alapján mért hatékonyságot kedvezőtlenülé változtathatja. Ezért az új beruházások hatékonyságának megítélésénél mint hatékonyságot csökkentő tényezőt kellene számításba venni a ki nem használt kapacitású azonos jellegű állóeszközök értékének megfelelő részét. Gyakran kedvezőbb a meglévő kapacitás jobb kihasználása és gyors ütemű elhasználása, mint az eszközök idő előtti — bár korszerűsítő — bővítése. Ennek megítéléséhez szükség lenne a meglévő kapacitások megfelelő áttekintésére.

A múltban már sor került egy-egy alkalommal a termelőkapacitások bizonyos körének felmérésére. Az ilyen adatok akkor lennének jól felhasználhatók, ha az eszközök minél teljesebb körét ölelnék fel, megmutatnák azok tényleges használhatóságát és hatékonyságát a különböző felhasználási területeken. Az állóeszközök nettó értékének a használhatósághoz kevés köze van. A felhasználási lehetőségeket kifejező termelési-műszaki paraméterek nagyon kevés szakmában és csak néhány állóeszköztípusra készültek. Mivel konkrét termékekre vonatkoznak, ezért részletes kidolgozásban nem épülhetnek bele a távlati fejlesztési tervbe.

A vállalati gazdálkodás egészének teljesítményei nem azonosíthatók a termelési teljesítményekkel. Jelenleg azonban nincs olyan összefoglaló teljesítményi kategória, amelyben mindhárom vállalati tevékenység teljesítményei belefoglalhatók lennének.

A termelés távlati fejlesztési terve lényegében összefoglalja a többi fejlesztési tervet. A termelési érték nem ad teljes képet a vállalat gazdasági tevékenységéről. Sok olyan vállalati teljesítmény van, különösen az eszközgazdálkodási, a műszaki fejlesztési tevékenységek körében, amelyek ráfordítást igényelnek, eredményt hoznak, de a vállalati teljesítmények számításbavétele során elsikkadnak. A vállalati terv- és statisztikai mutatók rendszere csak hiányosan tükrözi a termelőkapacitások változását, egyáltalában nem ad képet a kutatások, az újítások, találmányok és egyéb műszaki fejlesztési eredmények alakulásáról, a dolgozók szakképzettségének, gyakorlatának változásáról stb. Megoldásra vár azoknak a kifejezési formáknak, mutatószámoknak a kialakítása, amelyek tükrözni tudják az eszközellátottság különböző elemei színvonalának és a műszaki színvonalnak az alakulását. Az egyik kifejezési mód a végzett teljesítmények tervezése és statisztikai számításbavétele, a másik az eszközök, a műszaki fejlettség színvonalának, a korábbi időponthoz mért állapot megváltozásának a figyelemmel kísérése lehet.*

A komplex gazdasági tevékenységben való gondolkodás nemcsak a vállalati távlati tervezés bevezetését indokolja, hanem módosítóan hat az *éves tervezés* eddigi termeléscentrikus szemléletére is.

Bár folyamatossága és tömegszerűsége miatt a termelés inkább előtérben van, ez nem lehet ok arra, hogy miatta a műszaki fejlesztés és az eszközellátás háttérbe szoruljon. Sok olyan tényező hatott és van még ma is, amelyek miatt a termelés mellett a másik két tevékenység elsikkadt, de legalábbis háttérbe szorult.

A termelővállalat számára a beruházás „profilidegen” tevékenység, amellyel — minthogy túlnyomó többségében nem saját, hanem állami

* Az első megoldáshoz vet fel szempontokat Pirityi Ottó: Iparági termelési kapacitás-tervezés. Közgazdasági Szemle, 1963. 6. sz., a másodikhoz Gergely István: Jövedelmezőség és anyagi érdekelttség c. cikke a MTA Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve. II. 1958-59. 300. old. Budapest, 1959.

pénzeszközökből valósul meg — a vállalat kevés közösséget érez. Szerepet játszott ebben a beruházási keretek viszonylagos szűkössége és az ebből következő központosított éves keretgazdálkodás szemlélete, a beruházó viszonylag kis szerepe és felelőssége a majdan általa használt létesítmények kialakításában. A viszonylag kis vállalatokban nem is alakulhatott ki az állóeszköz-gazdálkodással foglalkozó, megfelelő létszámú és felkészültségű részleg. A készletgazdálkodás, a készletek tervszerű csökkentése pedig hosszú évek óta a főkönyvelő reszortfeladata volt. A nagyvállalatok kialakulásával ez a helyzet bizonyos fokig megváltozik, hiszen a nagyvállalatok mint egy-egy gazdasági terület felelős gazdái irányítják a fejlesztést és a beruházásokat. Az eszközlekötési díj is mérlegelésre ösztönöz.

A műszaki fejlesztést eleinte kiemelték a vállalatok hatásköréből. Rendszeres anyagi-pénzügyi alap sem állt erre a célra a vállalatok rendelkezésére. Csak azóta következett be a fellendülés, amióta a vállalati kutatást megfelelő szervezeti, anyagi és pénzügyi intézkedésekkel segítik elő. Sok helyen azonban ma is késlelteti a műszaki fejlesztés kibontakozását az állandó kutatói gárda hiánya vagy az anyagbeszerzésnek a folyó termelésre épített rendszere, ami nehézkes a műszaki fejlesztés elvégzése számára. Legfőképpen az egyoldalú volumenszemlélet fékezte és fékezi sok tekintetben ma is a három tevékenység *egyenlő* elismerését, a vállalati teljesítmény mutatójába való egyenrangú felvételét. A termelési volumen ma a tervezés és a statisztika olyan központi mutatója, amelyhez közvetlenül vagy közvetve (a termelékenység, a létszám, a költségszint, a jövedelmezőség mutatóján keresztül) a vállalati összetevékenység megítélése, annak anyagi és erkölcsi elismerése kapcsolódik.

A három gazdasági tevékenységet külön-külön, sajátosságaikra alapozott mutatórendszerük alapján kell tervezni, irányítani, elbírálni és ösztönözni. De a gazdálkodás *egésze* nem egyes tevékenységek, hanem mindhárom tevékenység *együttes* eredményei alapján ítéhető meg! A szakmai sajátosságokból — különösen a fejlődés és a fejlesztés eltérő üteméből — következik, hogy az egyes gazdasági ágakban a három tevékenység súlya, aránya egymástól eltér.

Olyan tervezési és ösztönzési módszerek, gazdálkodási feltételek kialakulására van szükség, ahol mindegyik tevékenység arányosan fejleszthető és elért eredményeik szervesen kapcsolódnak egymáshoz. A nagyvállalatok terve foglalja magában a termelés, az eszköz- (kapacitás-) gazdálkodás, a műszaki fejlesztés részlettervét és az ezeket összefoglaló gazdálkodási ütemtervet. Az egyes terveken kívül az utóbbihoz is kapcsolni kell a vállalati érdekeltséget.

A fejlesztési tervtanulmányok ismertetett rendszere nem éves periódusokba sűríti bele a feladatokat, hanem a többéves perspektíva alapján alakít ki dinamikus fejlesztési koncepciót. A fejlesztési tervtanulmányokból kialakíthatók, „lebonthatók” a műszaki fejlesztés, az eszközgazdálkodás és a termelés olyan tervei, amelyek nem annyira évekre, mint inkább az operatív tervben előírt *határidőzött feladatokra* vonatkoznak. A láncszerűen egymásba kapcsolódó tervek sora együtt szabja meg az egész gazdálkodás tervezett tartalmát. Ez a szemlélet kizárja az éves terveknek azt a gyakran hangoztatott hibáját, hogy elszakadnak a fejlesztéstől és nem adnak perspektívát.

Az éves tervnek az a feladata, hogy összefoglalja, összehangolja a termelés, az eszközgazdálkodás és a műszaki fejlesztés adott évben megvalósításra kerülő teljesítményeit. *Az éves tervfeladatok és a megvalósítási határidők terve* jelenti a nagyvállalat *gazdálkodási ütemtervét*. A hatékonysággal párosult mozgékony és gyorsaság eredményt, pénzt hoz; viszont minden késedelem a műszaki fejlesztésben, az eszközgazdálkodásban és a termelésben többletmunkaerőt köt le, csökkenti az egyébkénti nemzeti jövedelmet és a műszaki fejlesztés jelenlegi gyors üteme mellett eredetileg korszerű megoldásokat túlhaladottá tesz: nemcsak költség-többletet, hanem árveszteséget is okoz. Az éves feladatok és határidők terve nemcsak a gyártmányok, gyártási eljárások, beruházások, rekonstrukciók, üzemátrendezések stb. terve, hanem a három tevékenység *együtműködési terve* is.

A fejlesztés, a beruházás és sok más intézkedés a vállalat egésze szempontjából akkor fejeződött be, ha már hasznohajtóvá vált. Ehhez a három tevékenység *együttes* erőfeszítésére van szükség. A terv alkalmat teremt a három tevékenységi terület együtműködésének *kölcsönös ellenőrzésére*, hiszen az egyik tevékenység munkáját csak akkor tekinthetjük eredményesen befejezettnek, ha a másik két tevékenység azt szintén eredményesnek ítéli, használni tudja. Az ütemterv a korszerű mielőbbi alkalmazásbavételére, a beruházások gyors befejezésére, a termelésben az új és a haladó részarányának növelésére irányítja a figyelmet és megfelelő anyagi érdekeltségi rendszerrel összekapcsolva erre ösztönöz. Gyakran tárgyalt probléma, hogy az éves tervekben foglalt feladat laza, az előző, a bázisév eredményeinek túlszárnyalására pedig igen különbözők a lehetőségek. A műszaki fejlesztés, az eszközgazdálkodás és a termelés szoros kapcsolata, a távlati fejlesztési tervtanulmány és az éves terv összefüggései révén jobban megítélhetővé válik a terv eddig kevésbé megalapozottnak tűnő termelési mutatójának feszítettsége is.

A szintetikus anyagmérleg

Az 1963. évre jóváhagyott terv 439 termék, illetve anyag mérlegét tartalmazta. Az 1964. évi népgazdasági terv 437 mérleget foglal magában. Ezek az *egyedi* mérlegek — elenyésző kivételtől eltekintve — természetes kifejezésben készülnek, és általuk a társadalmi termék nagy részének az elosztása használati érték szerint is megtervezésre kerül. Csupán a szűken vett anyagok mérlegein keresztül tételesen tervezzük meg az utóbbi években az összes anyagimport 85—87 százalékát, ezen belül a szocialista anyagimport 90 százalékát, a nem szocialista anyagimportnak pedig a 78—80 százalékát.

A természetes kifejezési forma azonban nemcsak az anyagmérlegekre és a külkereskedelmi áruforgalmi tervre jellemző. Az 1964. évi népgazdasági terv az ipari termelés 406 termékére természetes jóváhagyást tartalmaz és mindössze 28 termékcsoportha terjed ki az értékbeni feladat-meghatározás. Hasonlóan természetesen tervezik és hagyják jóvá a mezőgazdaság fontosabb terményeinek a termelését, az állami erdőgazdaság cikkenkénti értékesítését és a belkereskedelem ellátását is.

Minthogy a természetes mutatószámrendszer jelentős helyet foglal el a központi tervmunkában, szükséges az értékbeni összefoglaló mérlegek mellett a természetes mértékegységben készülő *átfogó* mérleg kidolgozása is. Ez lehetővé tenné, hogy az egyes tervfejezetek közötti természetes koordináció határfokát, gyorsaságát növeljük.

Az egyedi anyagmérlegek a közöttük meglevő összefüggéseket, kölcsönös kapcsolatokat közvetlenül kimutatják ugyan, *de nem láncszerű* folytonosságban. Így az egyes anyagok, illetve az egyes szervezeti egységek közti termelési és anyagi (felhasználási) kapcsolatokat a természetes mértékegységben készülő egyedi mérlegek *elszigetelten* tükrözik. Ezeket a kapcsolatokat az egyedi mérlegek számítási anyagai alapján sem lehet — szerteágazó voltuk miatt — nyomonkövetni. Mégis ezek bizonyos részarányosságokat határoznak meg, amelyek viszont szorosan összefüggnek a népgazdaság egésze fejlődését kifejező átfogó arányokkal. A szintetikus anyagmérleg ezeket a részösszefüggéseket a maguk láncszerű voltában kimutatja és beilleszti a népgazdasági terv egészébe.

Egy-egy éves vagy távlati terv gazdaságpolitikailag lehetséges lezárása jelenleg döntően a természetes kifejezésben készülő tervszámítások és egyeztetések tömegére épül. *A tervvariánsok számának növelése* elsősorban a természetes jellegű tervszámítási munkálatok meggyorsításától függ. A tervszámítások meggyorsítása pedig gépesítéssel lehetséges. A szintetikus anyagmérleg megadja ennek a lehetőségét. Minthogy a termelési és a felhasználási kapcsolatokat a szintetikus anyagmérleg szám-

szerűen összefoglalja, lehetővé teszi a matematikai módszerek alkalmazását. E módszerek birtokában bizonyos *optimalizálási számítások* elvégzésére is mód nyílik.

A szintetikus anyagmérleg kidolgozására irányuló *konkrét munkálatokat 1962. decemberében kezdtük el*. Megvizsgáltuk az anyagellátás tervhivatali szintű tervezésének kialakult módszereit és rendjét. Nyilvánvalóvá vált, hogy a jelenlegi tervezési adottságaink mellett a gyakorlatban alkalmazható mérlegnek jelentősen el kell térnie a szakirodalomban ismertetett mérlegektől. Olyan mérlegséma kell, amely a kialakult tervezési módszereinknek megfelel, de azt továbbfejleszti.

Kidolgoztuk a mérleg sémáját, matematikai modelljét, gépi úton történő összeállításának és feldolgozásának metodikáját, valamint felmértük a mérleg által a gyakorlati tervezés számára nyújtott lehetőségeket. A következőkben ismertetjük a mérleget, az általa végezhető számításokat, valamint a mérleg gyakorlati kidolgozásával kapcsolatos főbb tapasztalatainkat.

A szintetikus anyagmérleg sémája és adatbázisa

A szintetikus anyagmérleg olyan sakktáblaformában kidolgozott mérleg, amely *összefoglalja* a népgazdaság anyagellátásának tervezése kapcsán összeállításra kerülő egyedi mérlegeket.

A mérleg elvi sémáját a következő tábla mutatja.

Megnevezés	ELOSZTÁS							FORRÁS						
	Anyagi és műszaki ellátási terv keretébe tartozó kiemelt termékek	Termelési és teljesítményi tervekben kiemelt termékek, illetve tevékenységek	Tervező főhatóságok, illetve ágazatok	Egyéb felhaszn. és veszteség	Lakosság és magánkiipar	MS Tartaléknövelés	Kivitel	Elosztás összesen	Termelés	Behozattal	Begyűjtés és egyéb forrás	MT tartalékcsökkenés	Készletváltozás (+ -)	Forrás összesen
	1. 2..... t	t+1, t+2, t+3,m	m+1, m+2,g						Xt	Xi	Xe	Xk		
AXt	BXg		Y				Xt	Xi	Xe	Xk				
Anyagi és műszaki ellátási terv keretébe tartozó kiemelt termék	1 2 t	I.	II.	III.	IV.									

Amint a táblából látható, a szintetikus anyagmérleg — az egyedi anyagmérleghez hasonlóan — két részből, elosztási és forrás oldalból áll.

Az *elosztási oldal* mérlegsorai megmutatják, hogy a népgazdaság anyagellátási tervében megtervezésre kerülő termékeket hová és milyen célra osztották el. Az egyes elosztási célokat a mérleg megfelelő csoportosításban tünteti fel. A mérlegben külön oszlopokban kerülnek kimutatásra az anyagellátási tervben kiemelt termékek, illetve ezek igé-

nyei; a termelési és teljesítményi tervek által kiemelt termékek és tevékenységek, illetve ezek igényei; az egyes tervező főhatóságok, illetve ágazatok igényei, végül az ún. egyéb ellátási területek, amelyek magukba foglalják a lakosság és a magánkisipar igényeit, a kivített, az MT tartaléknövelést, az egyéb felhasználást és a veszteséget.

Az egyes kiemelt ágazatok a tervező főhatóságokon belül elkülönítve szerepelnek. Minthogy a tervező főhatóságok és ágazatok termékeinek, teljesítményeinek egy részét — tehát ezek termékszükségletét is — kiemelten határozzák meg, a tervező főhatóságok és ágazatok oszlopai csak azokat az igényeket tartalmazzák, amelyek a kiemelt termékek és tevékenységek szükségletén felül jelentkeznek.

A mérleg *forrás oldala* — az egyedi mérlegek forrás oldalaihoz hasonlóan — a következő tételeket tartalmazza: termelés, behozatal, begyűjtés, MT tartalékcsökkenés és egyéb forrás. Minthogy a mérleg a készletek alakulását nettó módon fejezi ki, a készletváltozást (növelést vagy csökkenést) is a forrás oldalon tüntették fel.

A szintetikus anyagmérlegből közvetlenül leolvasható, hogy az anyagellátási tervben kiemelt termékek milyen hatóságok, milyen ágazatok között, illetve ezeken belül mely népgazdasági szempontból jelentős termékek és tevékenységek előállítására kerültek szétosztásra. Így a legfőbb termékek vonatkozásában az I-es blokk az anyagellátási tervben kiemelt termékek közti kapcsolatokat, a II-es blokk az anyagellátási terv által kiemelt termékek és a termelési terv által kiemelt termékek (tevékenységek) kapcsolatát, a III-as és a IV-es blokk pedig az anyagellátási terv által kiemelt termékeknek az egyes tervező főhatóságokban és ágazatokban, illetve az ún. egyéb területeken történő felhasználását tünteti fel.

A mérleg összeállítása elég nagyszámú adat feldolgozását igényli. Ezen adatoknak szintetikus anyagmérleggé való rendezése és feldolgozása gyorsan és eredményesen csak gépi úton valósítható meg. A munka eleve úgy szervezendő meg, hogy a mérleg kialakításához szükséges adatok gépi feldolgozásra alkalmasak legyenek.

Az adatok begyűjtését és gépi úton történő feldolgozását azonban megelőzi egy rendkívül fontos, a szintetikus anyagmérleg hatékonyságát nagymértékben befolyásoló érdemi közgazdasági munka: a *helyes nomenklatúra* kialakítása. Ez különösen nehéz az első szintetikus anyagmérleg összeállításakor. A nomenklatúra a mérleg I., III. és IV. blokkjában lényegében adott. Nehézségeket okoz viszont a II. blokk nomenklatúrájának a kialakítása, mert az anyagellátási tervben kiemelt anyagok szerteágazó termékközi kapcsolatai közül e blokkban csak azok jöhetnek számításba, amelyek a termelési tervben kiemelésre kerülnek.

A nomenklatúra kialakítása után következhet *az adatok begyűjtése*. Az anyagellátási tervben kiemelt és a nomenklatúrában felvett minden termékről ismernünk kell azok kapcsolatait a mérleg fejlécében feltüntetett rendeltetési helyekkel. Ezekre a kapcsolatokra vonatkozó információkat az egyedi mérlegek elosztási oldalán nagyrészt *megtervezik*. A problémát csak az okozza, hogy az egyedi mérlegben a kapcsolatok nem mindig olyan mélységben, bontásban vannak, mint ahogy azt a szintetikus anyagmérleg kívánja. Ezért az egyedi mérlegek elosztási oldalának számítását egyeztetni kell a szintetikus anyagmérleg követelményeivel, vagy módosítani kell a szintetikus anyagmérleg nomenklatúráját. Az

adatbegyűjtés előtt tehát a hagyományos mérlegmunkát össze kell vetni a szintetikus mérlegmunkával.

A következő teendő a kapcsolatokat konkrétan kifejező *közvetlen ráfordítási koefфициensek* meghatározása és begyűjtése. A koefфициensek tartalma az *input-output koefфициensek* tartalmához hasonló. A közvetlen ráfordítási koefфициensek azt mutatják, hogy bizonyos egységnyi termék, teljesítmény, illetve termelési érték előállításához mennyi, az anyagellátási tervben kiemelt terméket használnak fel. A mérlegséma alapján látható, hogy koefфициensek legmegbízhatóbban a mérleg I., II., III. blokkjára nézve határozhatók meg.

A koefфициensek közvetlen meghatározásának a lehetőségét az egyedi anyagmérlegek összeállításának módja adja meg. A számítások során — ott, ahol mód van rá — részint normákat, illetőleg normatívákat, részint egységnyi termelési értékre vetített „fajlagosokat” állapítanak meg és ezek alapján számítják ki a szükségletet. Ahol az előbbieket meghatározására nincs lehetőség, az elmúlt időszak elemzése alapján határozzák meg az anyagszükségletet. Ez azonban nem jellemző módszer. A koefфициensek az I. és II. jelzett blokkokban normák, illetve normatívák, a III. blokkban pedig egységnyi termelési értékre eső felhasználási mutatók.

A szintetikus anyagmérleg összeállításához a kapcsolatokat kifejező koefфициenseken túlmenően szükségesek még a megfelelő termelési előirányzatok, az import- és exportadatok, a koefфициensek által nem meghatározható úgynevezett egyéb szükségleteket kifejező adatok, valamint a készletváltozások meghatározásához szükséges adatok. Ezeket a népgazdasági tervezés során meghatározzák, és így ugyancsak rendelkezésre állnak.

Ha a fenti adatokat megfelelően előkészített és kódszámokkal ellátott munkalapokon begyűjtjük, azok helyességét ellenőrizzük, megkezdődhet az adatok gépi feldolgozása. A begyűjtött adatok alapján teljesen gépi úton összeállítható a szintetikus anyagmérleg.

A szintetikus anyagmérleg tervezésben történő felhasználásának lehetőségei

A szintetikus anyagmérlegnek gépi úton történő összeállítása lehetőséget nyújt a *matematikai módszerek* hatékony alkalmazására. Tekintettel arra, hogy a mérleg kiinduló adatai egymással összefüggő mennyiségi kapcsolatban vannak, azok matematikai modellbe foglalhatók. A matematikai módszerek egyrészt elősegítik a szintetikus anyagmérleg összeállítását és módot nyújtanak arra, hogy a mérleg alapján variáns- és optimalizációs számításokat végezhessünk. Ezen túlmenően bizonyos fokig lehetővé válik a tervezett műszaki fejlesztési előirányzatok konkrét számszerű hatásának a felmérése is. Mindezek az alábbi matematikai *modellen* alapszanak:

$$(1:0) \quad \underline{A} \underline{\hat{X}}_t \mathbf{1} + \underline{B} \underline{\hat{X}}_g \mathbf{1} + \underline{Y} \mathbf{r} = \underline{\hat{X}}_t \mathbf{1} + \underline{X}_i + \underline{X}_k.$$

ahol

\underline{A} = a mérleg I. blokkjára vonatkozó közvetlen ráfordítási koefфициensek matrixa;*

* Az A matrix kvadratikus formában van kialakítva. Az egyes szimbólumoknál a kétszer aláhúzott jelek matrixot, az egyszer aláhúzottak vektort, az alá nem húzottak pedig skalárt jelentenek.

$A \wedge$ diagonális matrixot jelöl.

- \underline{B} = a mérleg II. és III. blokkjára vonatkozó közvetlen ráfordítási koefficiensek matrixa;
- $\widehat{\underline{X}}_t$ = olyan diagonális matrix, amelynek a fő átlójában az anyagellátási terv keretében kiemelt termékek *termelési* volumenei szerepelnek;
- $\widehat{\underline{X}}_g$ = olyan diagonális matrix, amelynek a fő átlójában a termelési és teljesítményi tervek által kiemelt termékek, illetve tevékenységek termelési volumenei, valamint az egyes tervező hatóságok, illetve ágazatok *termelési értékei* szerepelnek;
- \underline{Y} = az ún. egyéb szükségletek matrixa;
- \underline{X}_i = a behozatali volumeneket tartalmazó vektor;
- \underline{X}_E = a begyűjtés, az MT tartalékcsökkenés és az egyéb forrás volumeneit tartalmazó vektor;
- \underline{X}_k = a készletváltozásokat tartalmazó vektor;
- $\underline{1}$ = a megfelelő összegező vektor.

Az előzetes mérleg összeállítása

Az (1 : 0) modell birtokában a szintetikus anyagmérlegnek a tervkészítési munkában való felhasználása a következőképpen történhet.

Mint látható, a modell legfőbb paraméterei egyben az anyagellátási tervmunka kiinduló adatait is jelentik. Ilyen paraméterek: \underline{X}_t , \underline{X}_g , \underline{A} , \underline{B}

A kiinduló adatok között rendelkezésre állnak a szocialista kiviteli és behozatali kontingensek. Ezenkívül már a tervmunka kezdetén meghatározhatók az ún. egyéb felhasználási területek elemeinek szükségleti volumenei (egyéb felhasználás és veszteség, lakosság és magánkisipar), továbbá a készletváltozások értékei, valamint a begyűjtés és az egyéb forrás volumenei.

A fent jelzett egyéb felhasználási területek szükségleteit az anyagellátási terv keretébe tartozó termékek, a termelési és teljesítményi tervekben kiemelt termékek, illetve tevékenységek és a kiemelt tervező főhatóságok, illetve ágazatok (I., II., III. blokk) összes szükségletének arányában határozhatjuk meg. Azaz, az elmúlt időszakok adatai, valamint a tervidőszakban várható strukturális eltolódások elemzése alapján meghatározzák azt, hogy ezen ún. egyéb felhasználási területek szükségletei hányadrészt (százalékát) alkotják az I., II. és III. blokk szükségletei összegének.

Az összes belföldi felhasználás, valamint a tervezett zárókészlet napokban kifejezett szintje ismeretében meghatározható a tervezett zárókészlet abszolút volumene, és a várható nyitókészlettel pedig a készletváltozás.

Miután ismerjük az \underline{A} , a \underline{B} , az \underline{X}_t , az \underline{X}_g értékeit, az egyéb felhasználási területek hányadát, a szocialista kivitel és behozatal volumenét, a készletváltozásokat, valamint a begyűjtés és az egyéb forrás volumeneit, akkor egy *előzetes, még egyensúlyban nem levő mérleget* tudunk gépi úton összeállítani. Ennek modellje a következő:

$$(1 : 1) \quad \underline{A} \widehat{\underline{X}}_t \underline{1} + \underline{B} \widehat{\underline{X}}_g \underline{1} + \underline{F} \underline{U} + \underline{E} = \underline{X}_t + \underline{X}'_E + \underline{I} \pm \underline{X}_k,$$

ahol

\hat{F} = az egyéb felhasználási területek fentebb definiált hányada;
 \underline{U} = az I., II. és III. blokk összes szükséglete, azaz $(\underline{A}X_t + \underline{B}X_g)$;
 \underline{E} = szocialista kivitel volumene;
 \underline{I} = szocialista behozatal volumene;
 \underline{X}'_E = begyűjtés, illetve egyéb forrás.

A készletváltozások a következő formula alapján határozhatók meg:

$$\underline{X}_k = \underline{K}_{ny} - \underline{K}_z,$$

ahol

\underline{K}_{ny} = várható nyitókészlet volumene;
 \underline{K}_z = tervezett zárókészlet volumene;

$$\underline{K}_z = \hat{N}_k (\underline{A}X_t + \underline{B}X_g + \hat{F}U) \cdot \frac{1}{365},$$

ahol

\hat{N}_k = a tervezett zárókészlet napokban kifejezett szintje.

Amint az (1 : 1) formulából látható, az így összeállított mérleg nem lehet egyensúlyban, mivel a nem szocialista kivitel és behozatal, valamint az MT tartalékváltozások nincsenek figyelembe véve. A mérleg-egyensúly megteremtése az egyedi mérlegkészítők feladata. Ennek fázisai: a) a gépi úton kialakított adatok helyességének gazdasági felülvizsgálata, azaz az elosztási oldalon feltüntetett szükségletek esetleges csökkentése, valamint a források növelési lehetőségeinek a megvizsgálása; b) az MT tartalékok csökkentése, illetve növelése lehetőségeinek a megvizsgálása; c) a nem szocialista behozatal, illetve kivitel volumeneinek meghatározása.

Ezután megvizsgáljuk, hogy az egyensúlyba hozott mérlegben szereplő nem szocialista behozatal és kivitel volumene mennyiben felel meg a népgazdaság lehetőségeinek és szükségleteinek. A végleges mérleg kialakítása a variációs és az optimalizálási számításokkal történik.

Variánsszámítások

Az anyagellátási tervezés hagyományos mérlegmódszere nem minden vonatkozásban teszi lehetővé azt, hogy sok variációval dolgozzunk, illetve a meglévő variációk gazdasági hatásait mélyebben elemezzük. Az egyedi mérlegmunka során a kapcsolatok viszonylag szűk köre látható át, és ezzel a módszerrel a tervváriánsok kidolgozása hosszadalmas, sok munkát igénylő feladat. A szintetikus anyagmérleg a szerteágazó kapcsolatok kimunkálásával, illetőleg a gépesítés és a matematika eszközeinek felhasználásával ezeket a fogyatékoságokat nagyrészt megszünteti.

A variációs számítások részben a mérleg (1 : 0) modelljén közvetlenül, részben annak átrendezett formuláján alapulhatnak. Ha az egyensúlyba hozott mérlegben szereplő nem szocialista behozatali és kiviteli volumenek nem felelnek meg a népgazdasági lehetőségeknek és szükségleteknek, olyan tervváltozatot kell kialakítani, amelyben ez az ellentmondás megszűnik. Ilyenkor az egyensúlyba hozott mérleg egyes para-

métereinek az értékeit meg kell változtatni. Minthogy azonban a paraméterek nagy része egymással kölcsönösen összefügg, megváltozásuk széleskörű hatást vált ki a mérlegben. A variációs számításokkal ezen hatások gyorsan és a maguk teljes terjedelmében felmérhetők.*

A variációs számításoknál előfordulhat olyan eset is, hogy a terv végleges lezárása előtt a modell valamely más paramétere (pl. egyes tervező főhatóságok termelési értéke vagy valamely kiemelt termék termelési volumene) változik meg. E változásoknak az anyagellátási tervre gyakorolt komplex kihatásai is gyorsan kimutathatók.

A variációs számítások elvégzésére alkalmas az (1 : 0) formula önmagában is. Előnyös azonban, ha az (1 : 0) formulát a variációs számításokhoz átrendezzük. Az átrendezés menete a következő:

$$(1 : 3) \quad \underline{B} \widehat{X}_g \underline{1} + \underline{Y} \underline{1} = \widehat{X}_t \underline{1} - \underline{A} \widehat{X}_t \underline{1} + \underline{X}_i + \underline{X}_E \pm \underline{X}_k;$$

$$(1 : 4) \quad \underline{B} \widehat{X}_g \underline{1} + \underline{Y} \underline{1} = (\underline{E} - \underline{A}) \underline{X}_t + \underline{X}_i + \underline{X}_E \pm \underline{X}_k.$$

Szorozzuk be $(\underline{E} - \underline{A})^{-1}$ inverzzel az (1 : 4) egyenletet:

$$(1 : 5) \quad \underline{D} \underline{B} \widehat{X}_g \underline{1} + \underline{D} \underline{Y} \underline{1} = \underline{X}_t + \underline{D} \underline{X}_i + \underline{D} \underline{X}_E \pm \underline{D} \underline{X}_k,$$

ahol $\underline{D} = (\underline{E} - \underline{A})^{-1};$

$$(1 : 5/a) \quad \underline{M} \widehat{X}_g \underline{1} + \underline{D} \underline{Y} \underline{1} = \underline{X}_t + \underline{D} \underline{X}_i + \underline{D} \underline{X}_E \pm \underline{D} \underline{X}_k,$$

ahol $\underline{M} = \underline{D} \underline{B}.$

A levezetésben az (1 : 4) és az (1 : 5) formulák a legalapvetőbbek. E formulákat részint felhasználhatjuk a végleges mérleg elkészítéséhez szükséges variánsszámításokhoz, részint a már végleges mérleg alapján (esetleg megfelelő ténymérleg alapján) a következő tervidőszak anyagellátási tervének megalapozó számításaihoz.

Az (1 : 4) formula alapján közvetlenül meghatározható az, hogy a belföldi termelés (\underline{X}_t) mennyiben elégíti ki a termelési tervekben kiemelt termékek és a tervező főhatóságok ($\underline{B} \widehat{X}_g$) valamint az egyéb felhasználási területek (\underline{Y}) igényeit, illetve emellett milyen más források igénybevétele szükséges. Ennek alapján elemezni lehet, hogy az adott szükségleteket milyen forráskombinációval elégíthetjük ki a legmegfelelőbbben. Az (1 : 4) egyenlet esetében tehát a hangsúly a források elemzésén van. Így ennél az egyenletnél az *adott lehetőségeket* elemezzük.

Az (1 : 5) egyenlet alapján a *szükségleteket* vizsgálhatjuk. Az (1 : 5) egyenlet ugyanis azt mutatja, hogy a tervező főhatóságok és ágazatok, illetőleg ezeken belül a kiemelt termékek és tevékenységek, valamint

* Tegyük fel például, hogy az eredetileg kialakított nem szocialista behozatali volumenek a népgazdaság adott lehetőségei mellett nem biztosíthatók és azokat egy meghatározott értékre kell lecsökkenteni. Ez a csökkentés nyilvánvalóan felborítja a korábbi mérlegegyensúlyt. Az új egyensúly megteremtésére különböző lehetőségek adódhatnak. Így a hazai termelés megfelelő növelése, a szükségletek kellő csökkentése stb. Ha a termelést kívánjuk növelni, akkor nem elegendő annak csak önmagában történő vizsgálata, mert hisz a *hazai termelés növelése nemcsak forrásnövelő (X), de egyben szükségletet teremtő (A X) tényező is*. Így előfordulhat, hogy valamely termék hazai termelésének növelésével kiküszöbölhetjük az import csökkenése miatt jelentkező hiányt, de ugyanakkor másutt többlettermeléséhez más termékekből jelentős többletbehozatal válik szükségessé. Hasonló módon lehet illusztrálni a változások komplex hatásait a szükségletek oldaláról is.

az ún. egyéb szükségletek milyen igénnyel lépnek fel, milyen szükségletet támasztanak az anyagellátással szemben. Az (1 : 5) egyenletből egyszerűen kiszámíthatjuk, hogy ezen szükségletek kielégítésére (közvetlenül és közvetetten) a népgazdaságnak mennyi termékellátást kell biztosítania. Itt is mód nyílik variánsok meghatározására, azaz adott esetben különböző összetételű és nagyságú szükségletek összes termékigényének a meghatározására. E variánsokban a jelentkező igényeket összevetve, megalapozottan dönthetünk egyik vagy másik variáció véglegesítéséről.

Az (1 : 5) egyenlettel nemcsak az *össztermékigényt* lehet meghatározni, de az egyes *részleírányzatok igényeit* is. Jól mutatja ezt az (1 : 5/a) egyenlet, amellyel kiszámítható például egy adott kiemelt termék szükséglete is. Az (1 : 5/a) egyenlet fontos elemei a D és M matrixok. A matrixok közül a D az anyagellátási tervben kiemelt termékekre eső teljes ráfordítási koefficienseket tartalmazza. Az M matrix pedig azt mutatja, hogy a termelési tervekben kiemelt termékek egységnyi volumenére és az egyes tervező főhatóságok egységnyi termelési értékére mennyi összes (közvetlen és közvetett) ráfordítás esik az I-es blokk termékeiből. A *teljes ráfordítási koefficiensek** azt mutatják, hogy egységnyi termék, teljesítmény, illetve termelési érték előállításához összesen — közvetlenül és közvetetten — mekkora a szükséglet az anyagellátási tervben kiemelt termékekből. Így a koefficiensek alapján felmérhetjük és a tervezésnél figyelembe vehetjük az adott termékek és teljesítmények, valamint a tervező hatóságok és ágazatok közötti közvetlen kapcsolatokon túl a közvetett kapcsolatokat is. A meglevő közvetett kapcsolatokra számszerűen a teljes és a közvetlen ráfordítási táblák összevetéséből következtethetünk. Az összevetés szemléltetően mutatja, hogy a közvetlen kapcsolatok mögött milyen — sok esetben nagyon lényeges — közvetett kapcsolatok húzódnak meg.

A variációs számításokon túlmenően a mérleg másfajta elemző számításokra is módot nyújt. Így például — ha a mérleg naturális adatait értékbeni adatokká alakítjuk át — összefoglaló számításokat végezhetünk az összimportra, az összexportra, a készletekre, illetve ezek anyagcsoportonkénti megoszlására stb. vonatkozóan.

Optimalizálási számítások

Az (1 : 4), (1 : 5) egyenletek alapján különböző tervvariánsok határozhatók meg, amelyek közül a hagyományos módszerekhez képest nagyobb biztonsággal választhatjuk ki a véglegest. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy minden esetben a legjobb variánst véglegesítettük. Hiszen a lehetséges variánsoknak csak egy részét vizsgáltuk meg. A variánsszámítás előbb ismerttetett technikája — lényegében az input-output analízis módszere — alapján erre nem is vállalkozhatunk. Így nem kizárt, hogy az általunk meghatározott variánsnál egy vagy esetleg több, jobb variáns is van. Annak eldöntésére, hogy valóban a legjobb variánst határoztuk-e meg, az input-output módszer mellett már alkal-

* Meg kell jegyezni, hogy a teljes ráfordítási koefficiensek a szintetikus anyagmérleg jellegéből következően valójában nem a teljes ráfordításokat mutatják. A mérleg ugyanis a népgazdaság valamennyi termékét, illetve e termékek között meglevő összes kapcsolatokat gyakorlatilag nem tüntetheti fel.

maznunk kell a *lineáris programozás* módszerét is. A szintetikus anyagmérleg esetében erre meg is van a lehetőség.

A szintetikus anyagmérleg alapján a következő lineáris programozási modell állítható fel:

$$(1 : 6) \quad \underline{B} \underline{X}_g \leq \underline{b}_k$$

$$(1 : 6/a) \quad \underline{X}_g \geq 0$$

$$(1 : 6/b) \quad \underline{X}_g \geq \underline{t}$$

$$(1 : 7) \quad \underline{C}^x \underline{X}_g \rightarrow \text{max.}, \text{ illetve min.}, \text{ ahol}$$

\underline{b}_k , az \underline{X}_g termelési program számára az anyagellátási tervben közvetlenül biztosított termékek volumene, \underline{C}^x az \underline{X}_g termelési program optimalizálási kritériumát tartalmazó vektor. A \underline{t} a program által feltétlenül biztosítandó termelési (teljesítményi) szinteket magában foglaló vektor.

A felírt modell alapján meghatározhatjuk azt az \underline{X}_g -re vonatkozó termelési programot, amely a megadott célfüggvény (1 : 7) szempontjából optimálisnak tekinthető. Ha például az optimalizálás kritériumának a tőkés import csökkenését tekintjük — azaz az \underline{C}^x vektor egyes elemei az \underline{X}_g vektorra vonatkozó tőkés importigényt kifejező koefficien-
seket tartalmazzák —, és az (1 : 7) összefüggést minimalizáljuk, akkor a tőkés import szempontjából kapjuk meg az optimális termelési programot. A tőkés import minimalizálása mellett természetesen egyéb célfüggvényeket is választhatunk. Így optimalizálási kritériumnak tekinthető a társadalmi munkaráfordítás minimalizálása, az összes importigény minimalizálása stb. Azt, hogy adott esetben hány és milyen célfüggvényt adjunk meg, elsősorban a gazdaságpolitikai szempontok körültekintő mérlegelésével dönthetjük el. Minthogy a gazdaságpolitikai célkitűzések és adottságok általában több tényező eredőjeként alakulnak ki, nagyon valószínű, hogy kívánatos több célfüggvény alapján optimalizálni.

A megfelelő cél, illetve célok szerint kialakított optimális \underline{X}_g termelési program, illetve programok alapján kiszámítható az, hogy ezen programok közvetlenül és közvetve milyen igénnyel lépnek fel az anyagellátási tervvel szemben. Azaz az \underline{X}_g programok optimális voltából adódóan optimalizált programokat kaphatunk az anyagellátási tervre vonatkozóan is. Ha például az optimalizálás eredményeként egy \underline{X}'_g programot kaptunk, akkor ennek az anyagellátási tervvel szemben felmerülő *közvetlen* igényét a következő formula alapján kaphatjuk meg:

$$(1 : 8) \quad \underline{B} \underline{X}'_g = \underline{b}'$$

A *teljes* (közvetlen és közvetett) igényt pedig az alábbi formulák alapján határozhatjuk meg:

$$(1 : 9) \quad \underline{D} \underline{b}' = \underline{Z}, \quad \text{vagy}$$

$$(1 : 9/a) \quad \underline{M} \underline{X}'_g = \underline{Z}, \quad \text{ahol}$$

a \underline{b}' vektor az összes közvetlen igényt, a \underline{Z} vektor pedig a teljes igényt mutatja. Ezen túlmenően kiszámíthatjuk az egyes kiemelt termékek, illetve tevékenységek, valamint a tervező hatóságok, illetőleg ágazatok

igényeit is. Az így felmerülő közvetlen igények meghatározásának a formulája:

$$(1:10) \quad \underline{B} \widehat{X}'_g = \underline{b}'$$

a teljes igényeké pedig:

$$(1:11) \quad \underline{M} \widehat{X}'_g = \underline{Z}.$$

Az (1:10) formula alapján módunkban van optimálisan kialakítani a szintetikus anyagmérleg II-es és III-as blokkját, azaz bizonyos értelemben optimalizált szintetikus anyagmérleget összeállítani.

Az optimalizálás végrehajtható úgy is, hogy az (1:6) formula helyet az (1:12) $\underline{M} X_g \leq \underline{z}'$ formulát alkalmazzuk, ahol \underline{z}' az X_g termelési program számára összesen (közvetlenül és közvetetten) rendelkezésre álló termékvolument jelenti.

Ebben az esetben tehát a teljes ráfordítási koefficiensek alapján, azaz a teljes szükségletek figyelembevételével optimalizálnánk. Emiatt ez az optimalizálás helyesebb eredményt is ad az előzőnél. Gyakorlatilag azonban problémát jelent a \underline{z}' -nek a meghatározása, minthogy azt nem tervezik. Ha ezt a gyakorlati problémát elfogadhatóan meg tudjuk oldani, feltétlenül kívánatosabb a programozási modellt így felépíteni, minthogy ily módon közvetlenül a teljes szükséglettel számolhatunk.

A programozás során az optimális tervvariánsok meghatározása mellett olyan fontos paramétereknek a birtokába is jutunk, amelyek felhasználhatók az anyagellátási tervezéssel kapcsolatos gazdasági döntéseknél. E paraméterek az ún. *árnyékárak*. Mint ismert, a lineáris programozás során mindazokra az erőforrásokra, amelyeket teljes mértékben kimerítettünk, kapunk ilyen árnyékárakat. Az árnyékárak azt mutatják, hogy a kimerített — ezáltal szűk keresztmetszetté vált — erőforrások nagyságának egységnyi változása mekkora változást idéz elő a célfüggvényben. E paraméterekkel konkrét számítások végezhetők arra vonatkozóan, hogy az előzőleg kialakított, optimalizált termelési programon alapuló anyagellátási tervszámok módosítása révén milyen gazdasági eredmény, illetve hátrány várható. Így az árnyékárak fontos szerepet tölthetnek be az optimális tervvariáns módosításánál.

A szintetikus anyagmérleg alapján végezhető optimalizálási számítások továbbfejleszthetők. A szintetikus anyagmérleg közvetlen ráfordítási koefficienseinek nagy része a termelés technikai-technológiai viszonyai által meghatározott. Minthogy a mérleg alapján a lineáris programozás segítségével kialakított optimális tervvariánsra ezen koefficiensek értéke is hat, a tervvariánsban a termelés technikai-technológiai viszonyai is kifejezésre jutnak. A szintetikus anyagmérleg e jellemzője alapján alkalmas a *tervezett műszaki fejlesztési intézkedések hatásának számszerű felmérésére*. Meghatározzuk a műszaki fejlesztési intézkedések eredményeként kialakult koefficienseket. Ezekkel új lineáris programozási modellt szerkesztünk és a modell alapján kiszámítjuk a megfelelő termelési programot. Az új program már tükrözi a tervezett műszaki fejlesztési intézkedések hatását. Azt, hogy konkrétan milyen hatást váltottak ki a műszaki fejlesztési intézkedések, az új és a régi program célfüggvényének az összevetéséből állapítható meg.

Akkor pedig, ha módunk van a műszaki fejlesztés révén elért eredményeknek a műszaki fejlesztési ráfordításokkal való összevetésére, a műszaki fejlesztés gazdaságosságára vonatkozóan is hasznos információkat nyerhetünk.

Az általunk eddig tárgyalt lineáris programozási modell nem számol olyan fontos termelési tényezőkkel, mint a *munkaerő és az állóeszközök*. Ez csökkenti a kialakult program vagy programok értékét. Megvan azonban annak a lehetősége, hogy ezeket a tényezőket is beépítsük a modellbe. A beépítést vagy a célfüggvény, vagy a korlátozó feltételek útján érhetjük el. E két mód közül az utóbbi látszik eredményesebbnek. Ha ugyanis a munkaerőt és az állóalapokat a célfüggvény formájában vennénk figyelembe, jelentősen megnövelnénk a célfüggvények számát, ezáltal pedig a programozási számítások volumenét is, mivel általában minden célfüggvény külön-külön programozást igényel. Hátránya ennek az eljárásnak az is, hogy mind a munkaerőt, mind az állóalapokat csak külön-külön vehetjük figyelembe. Ha munkaerőt és az állóalapokat mint korlátozó feltételeket építjük be a modellba, ez a probléma nem merül fel. Ebben az esetben a modell a következő összefüggésekkel módosul:

$$(1: 6/c) \quad \underline{L} \underline{X}_g = m$$

$$(1: 6/d) \quad \underline{Q} \underline{X}_g = q,$$

ahol az L a fajlagos munkaerő-ráfordítást, a Q a fajlagos állóalap-felhasználást, az m a rendelkezésre álló összes munkaerőt, a q a rendelkezésre álló összes állóalapot jelenti.

A fenti módon meghatározott programok természetesen nem adnak minden szempontból optimális eredményt.

Az eddigi munkálatokról és a jövőbeni feladatokról

A szintetikus anyagmérleg összeállítására vonatkozó munkálatok eddig *kísérleti jellegűek* voltak. Az első mérleget az 1960. évi tényadatok alapján állítottuk össze, amely 235 egyedi anyagmérleg összefoglalására terjedt ki. A mérlegnek 235 sora és 631 oszlopa volt. Az I-es blokk mérete 235×235 , a II-es és a III-as blokkok együttes mérete 235×385 .

A mérleg összeállítása során meggyőződünk a kialakított séma és a matematikai modell helyességéről, illetve a mérleg gépi úton történő összeállításának és feldolgozásának lehetőségéről. A kísérleti mérleg összeállítása a mérleg nomenklatúrájának kialakítása szempontjából is feltétlenül szükséges volt.

A mérlegben elosztott termékek egymás közötti kapcsolatát kifejező közvetlen ráfordítási együtthatók invertálásával megkaptuk a teljes ráfordítási koefficienseket. E koefficiensek összevetésével képet nyertünk arról, hogy az általunk kimutatott közvetlen kapcsolatok mögött még milyen közvetett kapcsolatok húzódnak meg. Így például az I-es blokkban a közvetlen kapcsolatok száma 176, a közvetetteké pedig 154 volt.

A tapasztalatok birtokában megkezdtük a mérleg *tervezésben* való felhasználásának előkészítését. Ehhez konkrét metodikát dolgoztunk ki. Minthogy az 1960. évi tényadatok alapján összeállított mérleg több, tervezésben felmerülő kérdésre nem adhatott választ, szükség volt arra, hogy az 1964. évi *tervmunkával párhuzamosan*, *tervmérleget* állítsunk

össze. A kiinduló adatok a szakfőosztályok által megtervezett termelési adatok, a külkereskedelmi főosztály szocialista behozatali és kiviteli előirányzatai, valamint az anyaggazdálkodási főosztály adatai (normák, normatívák, fajlagosak, az ún. egyéb felhasználások százaléka, készlet-adatok stb.) voltak.

A gépi úton elvégzett számítások eredményeként megkaptuk a nyers egyedi anyagmérlegeket (a szintetikus mérleg sorait) és a nomenklatúrában szereplő termékek termeléséhez, a termelési értékek létrehozásához szükséges anyagmennyiségeket, termékenkénti és főhatóságokkénti csoportosításban (a szintetikus mérleg oszlopait). Az 1964. évi tervmérleg 307 egyedi anyagmérleget foglal össze. A mérlegnek 307 sora és 631 oszlopa van. A II-es és a III-as blokk együttes mérete 307×313 .

A mérlegek összeállításának *számítási menete* röviden az alábbiakban foglalható össze.

A termelési és a normatíva-adatok szorzata alapján megkaptuk a belföldi szükségletek egy részét. Ezen szükségletek összegét az úgynevezett egyéb szükségletek hányadát kifejező viszonyszámmal megszorozva kaptuk meg az egyéb szükségletek volumenét. E két szükségletcsoport összege adta az összes belföldi szükségleteket. Ezekből és a tervezett zárókészletnapokból meghatározható volt a zárókészletek abszolút volumene. A nyitókészletek és a fenti módon meghatározott zárókészletek különbségeként kapott készletváltozások előjelüktől függően forráscsökkentő, illetve forrásnövelő tételként kerültek a mérlegekbe.

Az ily módon meghatározott, valamint a termelésre, begyűjtésre, egyéb forrásokra, szocialista behozatali és kiviteli kontingensekre vonatkozó — rendelkezésünkre bocsátott — adatok alapján alakultak ki a nyersmérlegek. Bizonyos tételek (tőkés behozatal és kivitel, MT tartalék-csökkentés és -növelés) figyelmen kívül hagyása következtében a mérlegek természetesen nincsenek egyensúlyban. Az egyensúlytalanság mértékét jelző egyenlegek a tőkés import, export, az MT tartalékok állományváltozásának meghatározásával tüntethetők el.

A szintetikus anyagmérleg 1964. évi tervadatokra épülő összeállítása több szempontból hasznos volt. Mindenekelőtt megmutatta azt, hogy a mérleg tervadatok alapján is összeállítható, és tapasztalatokat nyújtott mind a nomenklatúra tökéletesítését, mind pedig a kiinduló adatok begyűjtését és feldolgozását illetően. Az összeállított nyersmérlegek jelentős segítséget nyújthatnak az anyagellátási tervek kidolgozásához. E nyersmérlegek a leendő végleges mérlegek főbb kereteit adják meg. A végleges mérlegek kidolgozásához elegendő a nyersmérlegek ellenőrzése, elemzése és konkretizálása. Azáltal, hogy a szintetikus anyagmérleg az anyagellátási tervben levő belső kapcsolatokat feltárja, mód nyílik az esetleg szükségessé váló változások hatásának teljes és gyors felmérésére is. Ebből a szempontból különösen jelentős a mérleg oszlopokra rendezett formája. A mérleg oszlopai szemléltetően mutatják, hogy a nomenklatúrába felvett termékekhez és termelési értékekhez milyen, az anyagellátási tervben elosztott anyagokat használnak fel.

Az 1964. éves mérleg összesen 1036 kapcsolatot mutat ki. Ebből az I. blokkban 298, a II. blokkban 422 és a III. blokkban 316 kapcsolat van.

Az I. blokkban szereplő 307 terméket — a közöttük fennálló kapcsolatok alapján — a következőképpen lehet csoportosítani:

Csak felhasználó termék	96	
Felhasználó és egyben felhasznált termék	34	
<hr/>		
Felhasználó termékek összesen		130
Csak felhasznált termék	85	
<hr/>		
Felhasznált termékek összesen		119
Fel nem használó és fel nem használt termék	92	
<hr/>		
I. blokk termékei összesen	307	—

A csoportosításból kitűnik, hogy a mérlegben elosztott termékek között 130 olyan termék van, amelyek termelési előirányzatának módosítása változásokat idéz elő 96 mérleg forrás oldalán, 34 mérleg forrás és elosztás oldalán, valamint további 85 mérleg elosztási oldalán, azaz ezek a változások közvetlenül 215 mérleget érintenek. Ugyanakkor 177 termék (85 + 92) termelési előirányzatának változása csak az illető mérleg forrás oldalára hat. Emellett az is látható, hogy a mérlegben elosztott termékek termelési számainak változása 188 egyedi mérleg elosztási oldalán nem idéz elő változásokat.

A II. és III. blokk jellegéből adódóan nyilvánvaló, hogy az ott szereplő termékek, tevékenységek és tervező főhatóságok termelési előirányzatának változása csak a mérleg elosztási oldalát módosítja.

A kimutatott kapcsolatok a maguk konkrét, számszerű formájukban jelennek meg. Így például a mérlegből kitűnik, hogy a vasöntvénytermelés 12 mérleggel, a kénsavtermelés 2 mérleggel, az EL-acél termelése 23 mérleggel, a KGM gépipar termelési értéke pedig 65 mérleggel van közvetlen kapcsolatban. Tehát ha ezen termelési előirányzatok megváltoznak, akkor ezen változások hatását 12, 2, 23, illetve 65 mérleg elosztási oldalán kell átvezetni.

A mérlegben feltüntetett kapcsolatok közül a normákon, illetve normatívákon alapuló 720 kapcsolat a legértékesebb, mivel az 1 millió Ft teljes termelési értékre vetített felhasználási mutatóknak közismerten fogyatékosai vannak (struktúraváltozás, kooperációból eredő halmazódás stb.).

Az előbbieken ismertetett 1964. évi tervmérlegre vonatkozó tapasztalatok korántsem teljeseek. A mérleg elemzése még nem fejeződött be, tehát szélesebb körű értékelésre csak később kerülhet sor.

A további teendők irányát elsősorban az szabja meg, hogy a mérleget minél előbb felhasználhassuk a távlati és az éves tervmunkában. Ezért tovább kell tökéletesíteni a már gyakorlatban is felhasznált mérlegsémát. *Bővítendő a jelenleg meglévő termékközi kapcsolatok köre, az úgynevezett fajlagos mutatók és az „egyéb módon” elosztott mennyiségek terhére.* A távlati tervezés szükségleteinek megfelelő nomenklatúrát kell kialakítani. Végül kísérleti számításokat kell folytatni a variációs és az optimalizálási számításoknak a mérleg kapcsán történő tervezésbeni alkalmazására; az 1964. évi tervmérleg alapján optimalizálási számításokra kísérleteket kell végezni.

Figyelembe véve eddigi tapasztalatainkat, viszonylag rövid időn belül lehetőség nyílik arra, hogy a szintetikus mérleget a népgazdasági tervmunka szerves részévé tegyük.

RIPP GÉZA:

A szocialista gazdasági rendszer modelljeiről

A szocialista gazdasági rendszer modelljeinek kérdése már hosszabb ideje meglehetősen előtérben van mind a szocializmus gazdasági törvényeinek érvényesülésével, mind pedig ezzel összefüggésben a gazdasági irányítás, mechanizmus megjavításával foglalkozó közgazdasági vitákban. Ez a probléma — bár egyáltalán nem alkotja annak fő mondanivalóját — helyet kapott Nagy Tamásnak „Az értéktörvény és az árak centruma a szocialista gazdaságtan” című, a Közgazdasági Szemle e számában megjelent előadásában is, amely e téma kiterjedt nemzetközi irodalmát tekintve is egyike a legfigyelemreméltóbb alkotásoknak. A tanulmányban kifejtett „két modell koncepció”, a lényegét tekintve, megegyezik számos más, elsősorban lengyel és cseh marxista közgazdász véleményével, ami önmagában is indokoltá teszi behatóbb megvitatását.¹

A modell problémájának előtérbe kerülése kétségkívül összefügg a szocializmus gazdasági rendszerének azzal a primitív felfogásával, amely különösen az 1950-es évek elején terjedt el. Ez a felfogás nemcsak az eltérő gazdasági viszonyok közti differenciálás képességének a hiányával tűnt ki, hanem azzal is, hogy teljesen szubjektív jellegű döntések következményeit az objektív törvényszerűség rangjára emelte, a szocialista gazdasági rendszer modelljének szükségszerű alkotórészévé minősítette. A centralizált és a piaci modellről szóló koncepció ennek a primitív felfogásnak a bírálata során alakult ki, támaszkodva a különféle szocialista országok gazdaságában megmutatkozó fejlődési tendenciák bizonyos elméleti rendszerezésére. Ennek megfelelően nem vonható kétségbe, hogy a két modell bármelyikének megvalósítása önmagában nem szünteti meg a gazdaság szocialista voltát, nem zárja ki a népgazdaság bizonyos tervszerű fejlődését.

A két modellről szóló koncepció legerősebb ütőkártyája minden bizonynyal az, hogy arra hivatkozhat: a centralizált és a piaci modellről kifejtett

¹ Formális szempontból a vitát kissé nehezíti, hogy a modell kategória tartalmáról, a tudományos megismerésben betöltött szerepéről még nem alakult ki teljeseren egységes értelmezés. Általában elfogadott, hogy a modell a különféle jelenségek közvetett tanulmányozásának módszere, amely lehetővé teszi bizonyos következtetések levonását az eredeti jelenségek közvetlen tanulmányozása nélkül. Ennek feltétele, hogy analógia legyen a modell és az eredeti objektum között, hogy a modell leegyszerűsítve, de helyesen tükrözze az adott jelenségnek a tanulmányozás szempontjából fontos összefüggéseit. (Eltekintve talán a kibernetikai modellektől.) Eléggé elterjedt az a felfogás, amely a modellek alkalmazását a közgazdaságtudományban összekapcsolja a matematikai módszerek fölhasználásával. Az úgynevezett logikai-matematikai modellekről szóló álláspont szerint a modell jellemzője a hasonlóságoknak matematikai egyenletekben való kifejezhetősége. Ezek leegyszerűsített formában fejezik ki a valóság bizonyos mennyiségi — és attól gyakran elválaszthatatlan minőségi — összefüggéseit, főként olyan esetekben, amikor közvetlen algoritmus fölállítására nincs lehetőség, vagy az elvégzendő számítások mennyisége túlzott megterhelést jelentene. Nyilvánvaló, hogy Nagy Tamás, másokkal együtt, a modell kifejezést ennél jóval szélesebb értelemben használja, sokkal átfogóbb összefüggések megjelölésére tartja alkalmasnak, és formailag sokkal kevésbé körülhatárolt kategóriának tekint. Hozzászólásomban a modell kifejezést a közös szóhasználat végett ebben az átfogóbb értelemben használom, nyitva hagyva a választ az előbbi kérdésre. Ez annál inkább megtehető, mert az elhangzó érvek és ellenérvek lényegét egyikfajta válasz sem befolyásolhatja, legföljebb bizonyos terminológiai változtatásokat tehet szükségessé.

álláspontja nem valamilyen üres spekuláció terméke, hanem a szocialista országok fejlődésének tényleges tapasztalatait veszi számításba, van „empirikus alapja”. Ez az érv azonban önmagában csak a tudományos kutatás dialektikus módszere egyik alapvető követelményének a mellőzése esetén tekinthető elégségesnek.

Engels Hegelnek a híres tételével — ami ésszerű, az valóságos, és ami valóságos, az ésszerű — kapcsolatban hangoztatta a dialektikus módszernek azt a követelményét, hogy valamely elméletet csak a valóság jelenségeinek a differenciált értelmezésére való képessége tehet tudományosan elfogadhatóvá, ehhez a valóságban meglevő összefüggésekre való hivatkozás — még ha ez a hivatkozás helytálló is — önmagában még nem elegendő. Maga Hegel az előbbi tételének, amely először a Jogfilozófia előszavában jelent meg, egy későbbi munkájában a következő, a tudományos kutatás dialektikus módszere kialakulása szempontjából nagyfontosságú értelmezését adta: „A világ értelmes szemlélete máris különböztet a között, ami a külső és belső létezés tág birodalmában csak *jelenség*, múló és jelentéktelen, s a között, ami magában igazán a *valóság* nevét érdemli... Ami azonban a filozófiai értelmet illeti, annyi műveltséget fel kell tételezni az emberekről, hogy tudják... „hogyan általában a létezés részben *jelenség*, s csak részben *valóság*... De már a közönséges érzés számára egy esetleges egzisztencia nem érdemli meg a valóságosnak súlyos nevét; — esetleges az olyan egzisztencia, amelynek nincs nagyobb értéke, mint a *lehetségesnek*, oly egzisztencia, amely éppúgy *nem lehet*, mint ahogy van.”²

Ebben az idézett felfogásban a dialektikus módszer tudományos és forradalmi jelentősége egyszerre jut kifejezésre, és egyúttal magyarázatot kap benne az is, hogy miért volt szükségszerű a kapitalizmus győzelme után a burzsoá társadalomtudományoknak az elfordulása ettől a módszertől. A „valóságból” mindinkább „jelenséggé” változó kapitalizmus ezzel a szemlélettel éppúgy nem békélhetett meg, mint ahogy nem vállalhatta a klasszikus polgári politikai gazdaságtan munkaérték-elméletéből folyó következtetéseket sem. A hegeli terminológiát használva: a „jelenség” és a „valóság” megkülönböztetése, a csak lehetséges és a szükségszerű „egzisztencia” szétválasztása minden igazán tudományos szemlélet feltétele. Az ilyen tudományos szemlélet gyökeresen ellentétes a korunk burzsoá társadalomtudományában — s benne a közgazdaságtudományban — uralkodó empirista-pozitivistá felfogással, amely a valóság különböző megnyilvánulásai közti differenciálást ugyanúgy a valóságon való erőszaktevésként értékeli, mint a jelenségben a lényeg megnyilvánulásának a keresését; ellentétes azzal az állásponttal, amely nem ismer el különbséget a lehetséges és a szükségszerű között. Az ilyen szemlélet egyúttal elvi különbséget tesz a tudományos és a hamis absztrakció között is: ez utóbbit nem feltétlenül a puszta spekuláció jellemzi, a valóságból indulhat ki, lehet empirikus alapja, de nem azt emeli ki a valóság megnyilvánulásaiból, ami tipikus, ami szükségszerű, hanem ami egyedi, esetleges, ami „éppúgy nem lehet, mint ahogy van”.

Elégé nyilvánvaló, hogy a két modell koncepció tudományos igazolását önmagában nem jelentheti az, ha a szocialista országok fejlődésének tényleges tapasztalataira hivatkozhat. Itt külön figyelembe kell venni, hogy a szocialista gazdaság adott konkrét rendszerének létrehozásában igen nagy a szubjektív tényezők szerepe. Bizonyos szubjektív jellegű döntések következményei egy bizonyos időszakra „objektív adottsággá” válhatnak anélkül, hogy valamilyen tényleges objektív törvényszerűséget fejeznének ki. A szocializmus gazdasági rendszerének tudományos vizsgálatán alapuló modellnek — éppúgy, mint a tudományos absztrakció minden formájának — éppen az az egyik funkciója, hogy kiszűrje a valóság rendkívül bonyolult kapcsolataiból azt, ami esetleges és elválassza attól, ami általános érvényű benne.

² Hegel: Enciklopédia. A logika. Akadémiai Kiadó, 1950. 35–36. 1.

Ezzel az állásponttal függ össze, hogy tudományos szempontból nem tekinthető a szocialista gazdasági rendszer valamilyen modellje elégséges kritériumának az, hogy fönnállása nem szünteti meg a gazdasági viszonyok szocialista jellegét és lehetővé teszi a gazdasági növekedést. Jogos ellenvetést váltana ki például a szocializmus politikai rendszerének olyan leírása, amely lehetséges alternatívának tekintené azoknak a torzulásoknak az elfogadását, amelyek egy időszakban számos szocialista ország életében bekövetkeztek, azzal az indokolással, hogy azok nem változtatták meg a társadalmi viszonyok, az államrend szocialista voltát. S ez az ellenkezés nemcsak morális, hanem tudományos szempontból is indokolt volna, mivel az ilyen álláspont olyan jelenségek igazolását jelentené, amelyek természetüket tekintve gyökeresen ellentétesek a szocializmussal. De ehhez hasonlóan ugyanígy nem tekinthető tudományos szempontból igazoltnak az sem, ha olyasmit minősítünk a szocialista gazdasági rendszer modelljének alkotórészévé, ami esetleg helytelen ideológiai-politikai elképzelések, vagy a szocializmus gazdasági viszonyainak tudományosan nem eléggé megálapozott elemzése következtében vált egy időszakban „objektív adottsággá” egyes szocialista országokban.

A marxizmus szemléletének megértéséhez tartozik az elmélet és a módszer *lényegbeli* azonosságának, a köztük levő minden megkülönböztetés relatív voltának a fölismerése — amit a maga módján már Hegel is a dialektikus felfogás nélkülözhetetlen feltételének tekintett. Ez a szemlélet a *legáltalánosabb formában* abban fejeződik ki, hogy a dialektika a marxizmus módszere is és elmélete — egyebek között ismeretelmélete — is, a dialektika azért lehet minden marxista kutatás általános módszertani alapja, mert helyesen fogalmazza meg a valóság változásának általános törvényszerűségeit.

A fentiekből következően a marxizmus fölfogásában mindenfajta modell — akár szűkebben, akár tágabban értelmezzük ezt a kifejezést — egyszerre a tudományos kutatás eredménye, valamint a tudományos kutatás módszere. Valamely modell felhasználásával csak akkor lehet tudományos szempontból helytálló következtetésekre jutni, ha maga a modell elméletileg adekvát módon tükrözi a valóságnak azokat az összefüggéseit, amelyekre vonatkozik.

Minden tudományos absztrakció, s így az ismeretelméleti természetű modell jellegét, a vele szemben támasztott követelményeket a valóságnak azok az összefüggései határozzák meg, amelyeket a modell a maga eszközeivel kifejez. A különféle modellek szerepének megítélésénél tehát figyelembe kell venni a tanulmányozott valóság természetét, amely befolyásolja a modell felépítését, jellegét, jelentőségét, anélkül, hogy annak viszonylagos önállóságát megszüntetné.

A modellnek a tudományos megismerésben játszott szerepével foglalkozó írások³ hangsúlyozzák, hogy más absztrakciókkal szemben a modell általában felhasználja a megismerés mindkét formáját, a tudományos általánosítás mellett gyakran szerepet ad a tanulmányozott összefüggések érzéki-szemléleti leírásának is. A modell ezért általában közvetlenebbül kötődik a valósághoz és kevésbé elvont, mint a többi absztrakció. Így mintegy átmenet, lépcsőfok az objektív valóság és az elméleti absztrakció között — több, mint a valóság empirikus leírása, érzéki tükrözése, de nem is pusztán elvonatkoztatás. A modell — jellegétől függően — lehet közelebb az érzéki-szemléleti megfigyeléshez és távolabb a tudományos általánosítástól, illetve fordítva. Az ábrázolt tárgy, összefüggés, sajátosságai visszatükröződnek a modell sajátosságaiban. Ez befolyásolja az absztrakció és az érzéki-szemléleti megjelenítés viszonyát a modellben. Minél általánosabb összefüggésre utal, annál

³ Lásd pl. V. A. Stoff: Gnoszeologicseszkiye funkciu mogyeji című tanulmányát. Voproszi Filozofii. 1961. 12. sz. 53–65. l.

nagyobb az előbbi és kisebb az utóbbi szerepe. Ennek megfelelően a modell funkciója, valamint megítélésének szempontjai is változóak.

A szocializmus gazdasági rendszerének valamilyen általános modellje — vagy bármilyen általános ábrázolása, amennyiben a modell kifejezésnek az adott összefüggésben való használata ellen jogos kifogás esnék — sokkal inkább támaszkodik az általános elméleti elemzésre, mint a közvetlen érzékiszemléleti megfigyelésre, ellentétben az olyan modellekkel, amelyek konkrétabb jelenségekre, kevésbé bonyolult összefüggésekre vonatkoznak. Ez összefügg azzal, hogy a szocializmus gazdasági rendszerének csak a legáltalánosabb, a gazdasági rendszer lényegéhez tartozó összefüggéseit fejezheti ki. Ez természetesen korántsem általános vonása minden közgazdasági modellnek. A modell sokkal közvetlenebb formában is ábrázolhatja a valóságot és nemcsak a szükségszerű, hanem a lehetséges vonásokat, az alternatív megoldásokat is kifejezheti. Nemcsak a törvényszerű összefüggések ábrázolására alkalmas, hanem a gazdaságpolitikai célszerűségek bemutatására, megalapozására is. Természetesen ahhoz, hogy az ilyenfajta modellek tudományos szempontból megalapozottak legyenek, először az alapvető összefüggések elméleti tisztázása szükséges.

A szocializmus gazdasági rendszerének modelljét tekintve lényegében az alkalmazott absztrakciók helyességének, a modell logikai megalapozottságának a megvizsgálása adhat megbízható alapot a modell tudományos voltának a megítéléséhez. Mivel a politikai gazdaságtanban a modell — mint a tudományos absztrakció más formái is — a valóságot nem fizikai, hanem ismeretelméleti értelemben tükrözi vissza, ezért a modellnek mindenekelőtt logikai szempontból kell helyesnek lennie. (Természetesen a logika kifejezésnek nem a formális, hanem elsősorban dialektikus, ismeretelméleti értelmében.)

A logikai szempontot a modell vizsgálatánál teljesen hibás csak annak felépítésére, belső szerkezetére korlátozni. A belső logikai ellentmondások elkerülése szükséges, de egyáltalán nem elégséges feltétel. Ennek a szempontnak a túlhajtása, sőt gyakran kizárólagossá tétele az egyik alapvető forrása a formalizmus térhódításának. Éppen ez a formalizmus nyomja rá a bélyegét a burzsoá közgazdaságtudományban készített modellek jelentős hányadára. Az ilyen fajta modellizálás öncélú szellemi tevékenységgé válik, amely inkább hasonlít egy sakkfeladvány megoldásához, mint a tudományos kutatáshoz. De hogy a formalizmus nemcsak a burzsoá közgazdaságtudománynak lehet a velejárója, azt, mint majd kiderül, a két modell koncepció melletti érvelésnek bizonyos vonatkozásai is igazolják.

Logikai szempontból a fő követelményt a modell és a valóság közti viszony tudományos meghatározása, a modellnek az általa tükrözött valósággal való megfelelése jelenti. A modell funkciója a megismerésben attól függ, hogy milyen a viszonya a valósághoz. Csak az olyan modell lehet alkalmas arra, hogy belőle tudományos szempontból helytálló következtetéseket vonjanak le, amely ezzel a követelménnyel összhangban van. Megfordítva úgy is mondható, hogy a belőle levont következtetés helyessége a modell próbája.

Ennek az általános követelménynek a szocialista gazdasági rendszer modelljére való alkalmazása azt jelenti, hogy az ilyen modellnek meg kell felelnie a szocialista gazdasági rendszer belső szükségleteinek, biztosítania kell a legkedvezőbb általános feltételeit e rendszer belső fejlődési lehetőségeinek érvényrejuttatásához. Csak ez lehet a kritériuma a szocialista gazdasági rendszer modelljének, s nem az, hogy — kissé eltúlozva — e rendszer természetével valahogy még összeférjen, hogy a szocializmus valahogy még el tudja viselni. A szocialista gazdasági rendszer belső szükségletei, fejlődési tendenciái, valamint a modell — vagy gazdasági mechanizmus — között objektív összefüggés van, amit csak komoly hibák elkövetése árán lehet figyelmen kívül hagyni.

Ehhez még hozzá kell tenni: a szocialista gazdasági rendszer modelljéről szóló álláspont állandó fejlődés terméke, amelyben kifejeződnek a szocialista gazdasági rendszer tudományos megismerésének az eredményei. Az az álláspont, amelynek *viszonylagos* jogosultsága lehetett egy adott időszakban, amikor előre lépést jelentett a szocialista gazdasági rendszernek megfelelő modell kialakítása felé, az már nem igazolható a fejlődésnek egy magasabb szakaszában, amikor a szocialista gazdaság alaposabb ismerete következtében elavulttá vált. Éppen ez a helyzet jelenleg a szocialista gazdasági rendszer centralizált és piaci modelljével egyaránt.

Nagy Tamás említett előadásában Brus lengyel közgazdász véleményére hivatkozik, aki szerint a szocializmus objektív gazdasági törvényeinek a követelményei nem kapcsolhatók mereven egybe sem a piaci, sem pedig a centralizált mechanizmus alkalmazásával, s hogy adott esetben milyen forma alkalmazása indokolt, azt Brus szerint nem a szocializmus lényegéről való elmélkedések, hanem az egyik vagy másik forma célszerűsége és hasznossága alapján kell eldönteni. Brus állítása önmagában kétségkívül teljesen helyes, de ez az álláspont nem a két modell koncepció megtámasztását szolgálja, amire Brus — legalábbis az idézett részből ítélve — törekszik, hanem ellenkezőleg, annak cáfolatát. Ha abból a nyilvánvaló elemi igazságból indulunk ki, hogy egy ország gazdasági rendszere egy adott időpontban nem felelhet meg egyszerre mind a két modellnek, akkor csak a szocializmus gazdasági törvényeinek követelményei és a két modell alternatív és exkluzív összekapcsolásának a lehetősége marad fenn — vagyis az a kérdés, hogy megvalósulhatnak-e ezek a követelmények az egyik vagy másik modell *kizárólagos* alkalmazása esetén. Brus idézett álláspontja azonban — egyébként teljesen helyesen — kizárja, hogy a konkrét kérdésekre a megfelelő választ akár az egyik, akár a másik modelltől eleve le lehetne vezetni, ezért végeredményben kizárja azt a lehetőséget is, hogy a szocializmus gazdasági törvényeinek követelményeit akár az egyik, akár a másik modell kizárólagos alkalmazásával össze lehetne kapcsolni. Vagyis kimutatja, hogy a szocialista gazdaság fejlődése során felvetődő problémákra a tudományosan megalapozott választ nem lehet megadni sem a centralizált, sem a piaci modell kizárólagos alkalmazása esetén.

Az a körülmény, hogy a szocialista gazdaság fejlődése során felvetődő kérdésekre a tudományosan megalapozott választ nem lehet az egyik vagy a másik modell kizárólagosságának feltételezésével megadni, nem a két modell koncepció helyességét, hanem tarthatatlanságát bizonyítja. A modellnek *érvényességi körén belül* helyettesítenie kell az eredeti objektumot, vagyis ha a modell tudományos szempontból megfelelő, alkalmasnak kell lennie arra, hogy érvényességi körén belül alapul szolgáljon a következtetések levonására. Mivel az adott esetben erre nem alkalmasak, ebből az következik, hogy a gyakorlat próbájának egyik modell sem felel meg — pontosabban: csak részlegesen felel meg —, s ez önmagában is elégséges bizonyíték elméleti tarthatatlanságuk mellett.

Ma már túl sok tapasztalat áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy példákkal is részletesen bizonyítani kellene: sem a centralizált, sem a piaci modell nem képes átfogni a szocialista gazdasági rendszer ~~bonvont~~ összefüggéseit és biztosítani a megfelelő feltételeket a szocialista gazdasági rendszerben rejlő fejlődési lehetőségek teljes kihasználásához. S a két modell koncepcióban megfogalmazott hamis alternatíva egyúttal gátolja az így kialakított „bűvös kör” átlépését, a helyes megoldás megtalálását.

Éppen mivel mindkét esetben a szocialista gazdasági rendszer fejlődésének lényeges követelményei nem kapnak megfelelő teret érvényesülésükhöz, a két modell közti választás hamis alternatíva „az elvont elmélet síkján” is. Mindkét modell „előnye”: felépítésüknek a teljes harmónia *látszatát* keltő logikai zártsága. (Éppen ebben mutatkozik meg bennük az előbbieknél

említett formalizmus.) Az egyik esetben ezt a „harmóniát” elsősorban a mindenre kiterjedő utasítások, a másodikban pedig a szervezett piac keretein belül működő gazdasági erők automatizmusa biztosítja, amely azon a feltételezésen alapul, hogy ha az adott keretek között mindenki maximálisan törekszik saját érdekeinek érvényesítésére, akkor ezek eredőjeként szükségképpen a társadalmi érdek fog megvalósulni. De a modell feladata nem az, hogy a valóságos, objektív ellentmondásokat „elméletileg”, az „elvonatkoztatás síkján” kiküszöbölje, hanem hogy azokat tudományosan fejezze ki és hogy megtalálja azokat a formákat, amelyekben ezek az ellentmondások pozitív formában, a szocialista gazdaság érdekeinek megfelelően jutnak érvényre. Természetesen minden modell kisebb vagy nagyobb mértékben elvonatkoztatás, de hogy tudományos elvonatkoztatás legyen, annak megvannak a meghatározott feltételei. Ha az objektív ellentmondásokat a modellben „elméletileg” kiküszöböltük, ezzel még nem szüntettük meg őket a valóságban. Ha olyan modelltől levont következtetésekre alapozzuk gazdasági tevékenységünket, amely lényegbevágó körülményeket hagy figyelmen kívül, akkor ez a gyakorlatban szükségképpen ellentétet idéz elő a cselekvés célja és megvalósulási folyamata között, eltorzítja a fejlődés menetét.⁴

A két modell koncepció, bár hamis alternatívát fejez ki, nem elvont spekuláció gyümölcse. Nemcsak „empirikus alapja”, hanem „racionális magja” is van. A két modell koncepció „racionális magja”: a szocialista gazdasági rendszerben a központi irányítás és a piaci kapcsolatok között objektíve meglevő ellentmondás egyfajta *végletes* ábrázolása, a valóságban egymást feltételező tendenciáinak elkülönített, abszolutizált kiemelése. Ez bizonyos értelemben megkönnyítheti ezeknek a tendenciáknak a tanulmányozását. De ez a felfogás egyúttal szétfeszíti azokat a kereteket, amelyekben belül ennek az ellentmondásnak az érvényesülése összhangban van a szocialista gazdaság fejlődésével, amelyek megfelelő feltételeket biztosítanak ennek az ellentmondásnak pozitív formában való érvényesüléséhez. A centralizált és a piaci modell nem annyira a szocialista gazdasági rendszer tudományos modelljeit alkotják — bár annak bizonyos követelményeit, ha egyoldalúan is, de mindegyik kifejezi, ha nem is egyforma mértékben —, hanem bizonyos tekintetben ma már inkább a szocialista gazdaság fejlődésében objektíve bennerejlő „hibalehetőségek” ábrázolására szolgálnak.

Mind a piaci, mind pedig a centralizált modell mögött tehát valóságos, objektív tendenciák húzódnak meg, nem pusztán szubjektív tévedések termékei. Ezek a modellek azonban nem tudományosan adekvát tükröződései a szocialista gazdasági rendszer alapját alkotó összefüggéseknek, hanem bonyolult kapcsolatok egyoldalú, eltorzított kifejezései, egysíkú ábrázolásai. A központi irányítás szükségességének fölismérése könnyen elvezet a közvetlen tervutasítások szerepének eltúlzásához, abszolutizálásához, a központi előírások féltiszításához, s ezzel együtt az áru- és pénzkapcsolatok szerepének nagyrészt formális felfogásához és a velük összefüggő közvetett módszerek lebecsüléséhez a gazdaságvezetésben. Az áru- és pénzkapcsolatok szerepének a fölismérése viszont elvezethet a piaci viszonyok, a „gazdasági automatizmusok” jelentőségének eltúlzásához, a központi irányítás szerepének háttérbeszorításához, nagyrészt formális felfogásához, amint az az előbb említett vita számos résztvevőjénél történt.

Talán paradoxonként hat, de valóságos ellentmondást fejez ki, ha azt

⁴ Ez a hamis alternatíva nemcsak az elvont elmélet síkján jelentkezik, hanem a népgazdaság irányítása gyakorlati problémáinak a megvitatásánál is. Ezt bizonyítja az a vita is, amely csehszlovák közgazdászok között folyt erről a kérdéstről. (Lásd Politická Ekonomie 1964. 3. sz. 219—234. l.) A vita számos résztvevője képtelen volt átlépni a két modell koncepció „bűvös körét”, ami kifejezésre jutott abban, hogy az ország valamennyi gazdasági problémájáért a „centralizált modellt” tette felelőssé, másrészt pedig a „piaci modellnek” olyan jelentőséget tulajdonított, mint amelynek a bevezetése automatikusan minden problémát megold. A két modell koncepciónak ebben a szinte már karikatúraszerű ábrázolásában különösen élcen mutatkozik meg az egész alternatívának alapjában hamis volta.

mondjuk: minél bonyolultabb a gazdaság, annál inkább szükség van központi irányításra, s egyúttal annál kevésbé lehetséges mindent központi utasításokkal eldönteni. (Ezt a megállapítást a maga módján — mutatis mutandis — a mai kapitalista gazdaság is bizonyítja.) Ezért értelmetlen arról beszélni, hogy a szocialista gazdaság fejlődésének általános menete — nem beszélve most egyes konkrét esetekről — a központi irányítás *vagy* az áru- és pénzkapcsolatok alkalmazásának a fokozását követeli-e meg. Ez általánosságban ugyanolyan hamis alternatíva, mint a két modell koncepciója.

Amíg a közgazdasági elméletben ez a hamis alternatíva uralkodik, addig szinte szükségszerű, hogy a centralizált modell hibáinak, elégtelenségeinek a fölismerése a piaci modell elfogadására ösztönöz és fordítva. Kétségtelen, hogy ez az alternatíva a választást nagyon leegyszerűsítene és megkönnyítené, de ez mégsem jelenthet reális megoldást, mivel mindkét esetben a szocialista gazdaság fejlődésének fontos követelményei maradnának számításon kívül. (Egyébként Nagy Tamásnak az előadása vitáján kifejtett álláspontjából is az derül ki, hogy a megoldást ő sem az ilyen fajta választásban látja.)

Számos szocialista országban törekvés figyelhető meg az áru- és pénzvviszonyok fokozottabb felhasználására. Ez a gazdasági fejlődés objektív követelményeit kifejező törekvés kimutatja, hogy az ún. centralizált modell nem teszi lehetővé a szocializmusban rejlő lehetőségek teljes valóraváltását. De a megoldás nem a centralizált modellnek a piaci modellel való felváltása — mint az elvont elméleti alternatíva sugallja és mint e hamis alternatíva hatására sokan vélik —, mivel ez utóbbi még kevésbé számol a szocialista gazdaság belső adottságaival. De ebben az utóbbi esetben sem a centralizált modellre való áttérés vagy visszatérés jelentheti a helyes utat.

Az áru- és pénzkapcsolatok jelentőségének a növelése nem kell, hogy a piaci modell elfogadásához vezessen, s ugyanígy a központi irányítás növelésének következménye nem kell, hogy a centralizált modell elfogadása legyen. A szocialista gazdasági rendszer tudományos vizsgálatából csak ez a következtetés adódhat: *tertium datur*. Pontosabban fogalmazva: nemcsak, hogy van harmadik lehetőség, de csak e harmadik lehetőség valóraváltása biztosíthatja a szocialista gazdasági rendszer fejlődési követelményeinek ténylegesen megfelelő modell kidolgozását. S ez a megállapítás nem valamilyen elvont elméleti fejtegetés eredménye csupán, hanem annak a valóságos fejlődési irányzatnak a kifejezése, amely a szocialista országok gazdaságában az utóbbi években megfigyelhető. Az a vita, amely a szocialista gazdaság két modellje körül folyt, nem volt haszontalan, egyrészt mert a maga módján hozzájárult a szocialista gazdaság természetének jobb megismeréséhez, másrészt mert feltárta e koncepció belső ellentmondásait és ezzel is segítette a helyes megoldás megtalálásához. A feladat most éppen az, hogy túllépjünk ezen a hamis alternatívát kifejező, ma már mindenképpen elavult állásponton.

KÖVÉR KÁROLY:

A valutaárfolyam néhány elméleti problémája a szocializmusban

Az árrendszerünkről, a külkereskedelmi árakról, a deviza- és import-szorzókról folyó közgazdasági vitákban egyre erőteljesebben merül fel a valutaárfolyam problémája is. E kérdés megoldásakor azonban — véleményem szerint — felül kell vizsgálni két olyan valutaelméleti koncepciót, amelyek ugyan jelenlegi valutarendszerünk felépítésének lényeges elemei, de egyre inkább tarthatatlanná válnak a gyakorlat követelményeivel szemben.*

Két ország valutáinak egymáshoz viszonyított árfolyamai akkor vannak megközelítőleg összhangban, ha az egyik ország árszínvonalát egységnek tekintve — ezen az árfolyamon — a másik országra is azonos árszínvonalat kapunk. Ha ez az árszínvonal magasabb, úgy a szóban forgó ország valutája felülértékelt, ellenkező esetben pedig alulértékelt. Ahol a külföldi valuta felülértékelt, ott — valutáris oldalról — kedvező körülmények jönnek létre az export fokozására, az import viszont megdrágul. Ha pedig a hazai valuta árfolyama megemelt, akkor az export feltételei romlanak, s az import válik kedvezőbbé. Rögzített valutaárfolyam esetén a valuta alulértékelése a belföldi árak növekedéséhez vezethet, felülértékelése viszont egy deflációs folyamat egyik kiváltója vagy fokozója lehet. (Az első esetre példa az 1949-es devalvációs hullám után Angliában kialakult helyzet, a másodikra az ugyancsak Angliában az első világháború után lejátszódó deflációs folyamat.)

Az ütköző mechanizmus szerepe

Jelenlegi áruforgalmi rendszerünkben a valutaárfolyam, valamint az árarányok és a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztése között *közvetlen* kölcsönhatás nem érvényesül. Ezt a — különböző mechanizmusok (ártámogatás, árlefölözés stb.) segítségével létrehozott — jelenséget az elméleti irodalomban a valutarendszer spontán hatásainak kiküszöbölését szolgáló tipikus és egyedül lehetséges szocialista formának tekintik.

A szocialista országok közgazdaszai között széles körben elterjedt az a nézet, hogy a szocializmusban a valutaárfolyam független nemcsak a fizetési mérleg állapotától, hanem az egyes országok árszínvonalának és a világpiacn kialakult árszínvonalnak a viszonyától is.**

A szokásos érvelés általában a következő: a kapitalizmussal ellentétben a szocialista országok gazdaságában nem lehet spontán összefüggés a

* Itt nem foglalkozom azzal a problémával, hogy a jelenlegi belső valutaelszámolási mechanizmust hogyan kell továbbfejlesztetni. Nem célom a jelenlegi mechanizmus bírálata sem, csak annyiban, amennyiben ez annak bizonyításához szükséges, hogy az általam kitogásolt elméleti megállapítások elszakadtak a fejlődés követelményeitől.

** „A szocialista államok valutaárfolyama a külkereskedelmi monopólium és a tervgazdálkodás körülményei között nem függ sem a fizetési mérleg állapotától, sem a belső ártól.” Ajzenberg: Valjutnaja szisztema SZSZSZR, Moszkva, 1962. 108. l. (oroszul).

fizetési mérleg és az ennek állapotát befolyásoló külkereskedelmi árák, valamint a szocialista ország pénzének valutaárfolyama között. A koncepció a valutaárfolyam és a külső és belső árszínvonalak közötti *közvetlen és spontán* összefüggéseket oly módon tagadja, mintha e jelenségek között a szocializmusban egyáltalán nem lenne semmiféle összefüggés. Kimondja, hogy a valutaárfolyamnak *mire nincs* hatása, de nem utal arra, hogy ez a hatás milyen területre *tolódik át*; figyelmen kívül hagyja azokat a mechanizmusokat, amelyek itt közbeékelődnek.

Pedig *a szocializmusban is van kölcsönhatás a külső és belső árszínvonal és a valutaárfolyam között*. A szocialista állam azonban jelenleg olyan mechanizmust működtet, amelyben a valuta hivatalos árfolyama nem közvetlenül a belföldi árakra vagy a külkereskedelmi forgalomra hat, hanem a belső és külső árszínvonal közé beékelődő „ütköző mechanizmusra”, s ezen keresztül a nemzeti jövedelemre. Tehát a szocialista gazdaságban nem az a helyzet, hogy a valutaárfolyam és az árúárak egymástól automatikusan függetlenné válnak, hanem objektíve meglevő kölcsönhatásukat egy ütköző mechanizmus beiktatása „kikapcsolja”. Ilyen viszonyok között, ha valamilyen okból a hazai valuta felülértékeltté válik, ez közvetlenül nem vezet a külkereskedelmi forgalom csökkenéséhez, a fizetési mérleg nem válik passzívá, s nem okozhat deflációs folyamatot sem, hanem az ütköző mechanizmus által csupán a külföldi valuta egységére jutó árkiegyenlítések nagyságát növeli.

Az export-árkiegyenlítések átlagos színvonala elsősorban a valuta felülértékelttségének a mértékétől függ, s azzal egyenes arányban van. Ha megszüntetjük a hazai valuta felülértékelttségét, akkor az ütköző mechanizmusba kerülő szükséges eszközök nagysága is csökken. Ez utóbbi esetben az árkiegyenlítést már nem a valutaárfolyamnak a belső és külső árszínvonalak arányától való elszakadása váltja ki, hanem csak a belső és külső árárányok közötti különbségek, vagyis ilyenkor csak *egyes* áruknál lesz szükség árkiegyenlítésre. Az ilyen árkiegyenlítés meghatározott gazdasági és kereskedelempolitikai elképzelések céljára felhasznált dotációként fogható fel.

A szocializmusban a valutaárfolyam valóban nincs jelentős hatással az országok külkereskedelmi forgalmára és ennek szerkezetére. Ezért — ha a jelenségek felszínén maradunk — a belföldi és a külföldi árszínvonalak egymástól látszólag függetlennek tűnnek. Ez a látszat azt a téves benyomást keltheti, mintha a valutaárfolyam már nem a gazdasági folyamatokhoz kapcsolódó objektív érték kategória lenne, mintha megszűnt volna az értéktörvénnyel való összefüggése. De — mint láttuk — a valutaárfolyam a szocializmusban is valamilyen formában összekapcsolja az egyes országok árszínvonalát. Egy adott valutaárfolyamon mérve ezek az árszínvonalak megfelelhetnek egymásnak vagy eltérhetnek egymástól.

A valutaárfolyam, az árszínvonal és a külkereskedelmi forgalom közötti összefüggést a szocializmusban nem létezőnek tekintő elmélet szerint a valutaárfolyam megállapítása nem gazdasági tevékenység és így gazdaságilag lényegében közömbös, hogy azt a szocialista állam milyen színvonalon határozza meg.

A vizsgált jelenségek közötti *közvetlen* kölcsönhatás mesterséges kiküszöbölése azonban nem jelenti azt, hogy az említett közgazdasági kategóriák közötti mindenfajta objektív összefüggés megszűnt. Mint láttuk, a szocialista állam a közvetlen kölcsönhatásokat az ütköző mechanizmus (árkiegyenlítés) közbeiktatásával szünteti meg, s így a valutaárfolyam és az árszínvonal közötti kölcsönhatás, valamint viszonyuknak a külkereskedelmi forgalomra való hatása más területre *tolódik át*.

Abban az esetben, ha az egyébként közvetlen kölcsönhatásokat egy közbeeső mechanizmus segítségével közvetettekké tesszük, de e hatások felismerését és tudatos felhasználását nem biztosítjuk, akkor a nemzetközi

gazdasági kapcsolatok mintegy semleges közegben bonyolódnak le. A valutaárfolyam mint érték kategória már nem hat spontánul a szóban forgó jelenségekre sem pozitív, sem negatív értelemben, de tudatosan sem kerül felhasználásra a gazdasági tevékenységek irányításában.

Ilyen viszonyok között megszűnik ugyan a belső árak és a külkereskedelmi forgalom közötti spontán kapcsolat, de helyébe egy új spontán hatás lép. A termelő és külkereskedelmi vállalatok számára ugyanis közömbössé válik az áruk belső és külkereskedelmi árai közötti tényleges arány. A vállalat akkor is megkapja az árkiegyenlítésből a belföldi ár és a külkereskedelmi ár közötti különbözetet, ha ez a különbség a kedvezőtlen hazai termelési feltételekből adódik. S ha a megtervezett árkiegyenlítés nem elegendő, módosításra is sor kerülhet, amelyet gyakorlatilag a vállalat általában különösebb nehézség nélkül el is tud érni.

Az a tény, hogy a valutaárfolyam és a bel- és külföldi árszínvonalak közötti spontán kölcsönhatásokat a létrehozott ütköző mechanizmus spontán működtetésével váltottuk fel, lehetővé teszi a külkereskedelmi áruszerkezetnek az ország gazdasági adottságaitól való függetlenítését.

Egyoldalúak tehát az olyan elméleti megállapítások, amelyek arra szorítkoznak, hogy a szocializmusban szükségszerűen nincs közvetlen és spontán kölcsönhatás a valutaárfolyam, az árszínvonalak és árarányok, valamint a nemzetközi gazdasági kapcsolatok alakulása között. Ennek alapján kiesnek a tudományos és gyakorlati elemzések köréből az árszínvonal és a valutaárfolyam között meglévő közvetett kapcsolatok, s e sajátos érték kategória elszakad a gazdasági folyamatoktól.

Ennek az elméleti koncepciónak a keletkezése és elterjedése megfelelt annak a történelmi korszaknak, amikor az erőltetett iparosítási ütem és a feszített gazdasági fejlődés által megkövetelt külkereskedelmi feladatok végrehajtása fontosabb volt, mint az export és az import folyó rentabilitásának a betartása. A népgazdaság fejlesztésében az import jelentősebb szerepet játszott, mint az export. A külkereskedelmi irányításban a széles körű és szigorú centralizáció az adott helyzetben szükséges volt. Az importtervben meghatározott használati értékek beszerzése volt a döntő, az export funkciója pedig lényegében a szükséges külföldi fizetési eszközök kitermelése volt. Ennek a helyzetnek a külkereskedelem elméletében is megvolt a sajátos tükröződése: az import primátusának elmélete.*

Ma egyik fő feladatunk a munka társadalmi termelékenységének fokozása céljából a szocialista nemzetközi munkamegosztás kibővítése, fejlesztése. Olyan belföldi árrendszer kialakítása van napirenden, amely — a világpiaci árakkal való kapcsolatán keresztül — elősegíti a nemzetközi munkamegosztás fejlődését. Ilyen körülmények között a valutarendszerrel szemben nem lehet az a követelmény, hogy a belföldi és a külföldi árak között szüntesse meg a kapcsolatot, hanem ellenkezőleg, az áruszerkezet megjavításához szükséges kölcsönhatást működtetni, tudatosan alkalmazni kell. Ebben pedig a valutarendszernek, s így a valutaárfolyam megállapítási módjának jelentős szerepe van.

A bírált egyoldalú valutaelmélet alapján nem lehet választ adni a nemzetközi munkamegosztás fejlesztésének arra az egyik leglényegesebb kérdésére, hogy az egyes országok milyen termelési, illetve külkereskedelmi áruszerkezete segíti elő a társadalmi munkával való takarékoskosságot, a termelékenység emelését. Ennek az elméleti koncepciónak az elterjedése gátolja az optimális népgazdasági szerkezet kialakítását előmozdító bizonyos gazdasági ösztönzők hatásának a kibontakozását.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás erősödése feltételezi a nem-

* Erről lásd Vajda Imre: A szocialista külkereskedelem. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1963. 15. l.; Czerniansky: A szocialista külkereskedelem gazdaságtana. Moszkva, 1963. 26–27. l. (oroszul) stb.

zetközi pénzügyi kapcsolatok sokoldalúbbá válását. A külkereskedelemben is szükségszerűen növekszik az értékmutatók, s köztük a valutaárfolyamok szerepe.

A külkereskedelmi forgalom mind gazdaságosabbá tételére irányuló törekvés, az export és az import növekvő részesedése a nemzeti jövedelemben a külkereskedelmi irányítás tökéletesítését tűzi napirendre. A gazdasági folyamatok fejlődése, bonyolultabbá válása egyre inkább szükségessé teszi a külkereskedelmi vállalatok jogkörének, kezdeményező készségének bővítését. Másfelől ugyanakkor erősíteni kell a tervszerű központi irányítást is, amelyet ilyen viszonyok között elsősorban nem közvetlenül, hanem a közvetett módszerek, a gazdasági mechanizmusok fejlesztésével lehet megoldani. E módszerek között fontos a valutaárfolyam szocializmusban való tervszerű felhasználása.

A külkereskedelemben egyik fő probléma annak a megállapítása, hogy milyen áron érdemes exportálni vagy importálni. A népgazdasági tervezés számára is fontos támpontot nyújtó kérdés megoldásában a többi között jó eszköz lehetne a valutaárfolyamnak választóvonalként való megállapítása. Ez alól csak akkor kellene kivételt tenni, ha megfelelő értékelés szerint ez valamilyen okból egyébként indokolt. Export esetében az áthidalás ilyenkor az árut előállító vállalat számára nyújtott tényleges gazdasági támogatás (dotáció) lenne, amelynek kiküszöböléséhez vagy csökkentéséhez megfelelő ösztönzést lehetne kapcsolni.

A valutaárfolyam, a bel- és külföldi árszínvonalak és arányok között meglevő kölcsönhatások tervszerű, tudatos felhasználására mindenekelőtt kettős feladatot kell megoldani: a valutarendszer tegye lehetővé a gazdasági tisztánlátást, a kiegyenlítési mechanizmust pedig a gazdasági ösztönzésre céltudatosabban kell felhasználni.

Figyelembe kell azonban venni azt is, hogy a szocialista tervgazdálkodásban sok káros hatása lenne egy állandóan változó valutaárfolyam- és árendszernek. Ezért a szocialista államnak egy hosszabb időszakra érvényes árfolyamrendszert kell kialakítani, amelyben a szükséges változtatásokat (beleértve a kiegészítő mechanizmusok változásait is) az állam aktív közreműködésével és ellenőrzésével lehet megvalósítani.

Az értékformák alkalmazása — amelynek része a valutaárfolyam és a közbeeső ütköző mechanizmusok tudatosabb és differenciáltabb felhasználása — a külkereskedelem állami irányításában is betölthetné a központi szervezés egyik fő eszközének a szerepét. E formák tudatos felhasználása a vállalatok tevékenységei közötti összhangot is javítaná.

A külföldi valuta áru jellege

Nem bizonyult helyesnek az a valutaelméleti álláspont sem, hogy a szocializmusban a központi bank és a külkereskedelmi vállalatok közötti elszámolásokban a külföldi valuta nem áru. Ebben a koncepcióban az exportáló vállalat csak *átadja* és nem *eladja* a külföldi valutát a központi bank részére, s importnál a központi bank nem *eladja* a szükséges fizetési eszközöket az importáló vállalatoknak, hanem *szétosztja* azokat a tervnek megfelelően. Ilyen álláspontot képvisel például *A. M. Szmirnov* is.

„A külkereskedelmi vállalatok által kitermelt külföldi valutát nem adják el a valutapiacon, mint a tőkésországokban, hanem az Állami Bankban becserélik rubelre . . . Az áruimporttal és egyéb külföldi fizetésekkel kapcsolatos kötelezettségek teljesítésére az Állami Bank azoknak a külkereskedelmi vállalatoknak, egyéb szervezeteknek és intézményeknek ad valutát, amelyeknek szükségük van rá, s olyan összegben, amennyit a valuta-terv előírányoz. Az Állami Bank a külkereskedelmi vállalatok részére e valutát, bár formálisan rubelért eladja, lényegében itt az állam valutaeszkö-

zeinek a külkereskedelmi stb. szervezetek közötti szétosztása történik. Ugyanúgy, ahogy egyes szocialista vállalatok a szovjet állam tulajdonát képező termelési eszközöket más vállalatoknak csak formálisan adják el, de lényegében az állam elosztja azokat a szocialista vállalatok között a tervnek megfelelően... A szocialista gazdaságban ugyanakkor nem lehet spontán kapcsolat — mint a kapitalizmusban — egyrészt a valuta paritása és árfolyama, másrészt a pénz vásárlóereje, vagyis az áruárak között.”*

A valutaeszközök tervszerű elosztása nem zárja ki azok áru jellegét, ugyanúgy, ahogy a termelési eszközök vállalatok közötti tervszerű elosztása sem szünteti meg — ma már elméletileg sem — lényegében áru jellegüket.

Szoros összefüggés van a külföldi valuta áru jellegének tagadása és a valutaárfolyam, valamint a pénz vásárlóereje és az áruárak közötti spontán kapcsolat megszűnését a tervszerű árpolitikával magyarázó nézet között. Bármennyire is tervszerű és megalapozott legyen azonban az árpolitika, a meghatározott árak adott árszínvonalat hoznak létre. Ennek az árszínvonalnak a hatása pedig, valamilyen formában már mindenképpen jelentkezik a külkereskedelmi tevékenységben, a külkereskedelmi vállalatok és a központi bank közötti elszámolásokban.

Igaz az, hogy a szocializmusban jelenleg általában a valutaárfolyam és a belső és külső árszínvonalak között nincs közvetlen kapcsolat, de az említett hatást — mint láttuk — mégis a valutaárfolyam és az árszínvonalak közötti mennyiségi viszony határolja be. Az árváltozások közvetlenül nem érintik a valutaárfolyamot, közvetett kapcsolatok azonban vannak közöttük. A belső árak emelkedése vagy az eladási ár csökkenése például — a valutaárfolyam változatlanlansága mellett — exportnál maga után vonja az árkiegyenlítésben kifizetett összegek növekedését.

A központi banknak eladott külföldi valuta ellenértéke tehát — ilyen viszonyok között — ténylegesen két részből tevődik össze: az egyik rész a valuta hivatalos árfolyamától függ, a másik részt pedig az árkiegyenlítésnek a belső és külső árszínvonalak különbségéből eredő hányada határozza meg.

A belföldi árszínvonal emelkedése a valutaárfolyam *tényleges* megváltozásához vezet, vagyis a kitermelt valutát a rögzített hivatalos árfolyamnál magasabb áron kell a külkereskedelmi vállalatnál megvenni. Ezt a magasabb vételárat biztosíthatjuk úgy is, hogy közvetlenül növeljük a külföldi valuta vételárát (vagyis csökkentjük a hazai valuta árfolyamát), vagy úgy, hogy növeljük az árkiegyenlítés összegét. Harmadik eset lehet e kettő kombinációja. Hogy a három módozat közül melyik érvényesüljön, azt az dönti el, hogy az adott körülmények között melyik tekinthető a legcélravezetőbbnek, de mindegyik módszer ugyanannak az összefüggésnek a hatását veszi figyelembe.

A külföldi valuták és devizák — amennyiben eladásukról vagy vételükről van szó — a szocializmusban is magukon hordják az áru jellegzetes vonásait. A fizetési mérleg megtervezése, a valutaeszközök tervszerű felhasználása ezt a jelleget nem szüntetheti meg. A valuta áru jellegének az elhalványítása gyengítheti a külkereskedelmi vállalatok anyagi érdekelttségét és lazíthatja a gazdaságosság javításával kapcsolatos felelősségüket.

A külföldi valuta áru jellegének elismerése semmiképpen sem vezet a külkereskedelmi és valutamonopólium, valamint a szocialista tervgazdálkodás elveinek a megsértéséhez. A külföldi fizetési eszközöket továbbra is a szocialista állam valutamonopóliumát megtestesítő központi bank mint monopolszerv vásárolja meg és adja el a népgazdasági terveknek megfelelően.

A valuta áru jellegének elismerése azért fontos, mert ráirányítja a figyelmet arra a kérdésre: mi előnyösebb, az adott áru külföldi beszerzésére a valutát megvásárolni, vagy inkább a termék hazai termelését megszer-

* A. M. Szmirnov: Mezsduarodnije valjutnije i kreditnije otnosenyija SZSZSZR. Vnyestorgizdat, 1960. 77. 1. (oroszul).

vezni; érdemes-e az árut exportálni, vagyis fedezi-e a kapott valuta ára a felmerülő költségeket stb. Ha a külföldi valutát nem tekintem árunak, akkor az ezzel kapcsolatos valutaműveleteknél a gazdaságossági szemlélet fel sem merülhet.

Skolasztikus dolog volna azt eldönteni, hogy a szocialista áru- és pénzforgalomban hol kezdődik és hol fejeződik be az áru jelleg. A termelési eszközök áruk, de az értük kapott valuta nem az? Vagy csak addig áru egy termék, amíg a külkereskedelmi vállalat a külföldi értékesítésre át nem veszi? Közömbös lehet számára annak a valutának az értéke, amelyet az eladott áruért külföldön kap? A gépi berendezés vagy nyersanyag csak akkor válik import esetében áruvá, amikor a külkereskedelem szférájából a belső áruforgalom csatornáiba kerül és a beszerzésnél nincs jelentősége annak, hogy mi az áruért adott valuta értéke? Helytelen volna ezt a láncolatot bárhol is megszakítani, amire pedig a külföldi valuta árujellegének a tagadásánál elkerülhetetlenül szükség volna. A külföldi valutának „értéke” van, s ennek realizálása — a központi bank és a külkereskedelmi vállalatok közötti (a külkereskedelmi és valutaterveknek megfelelő) mozgása (eladása és vétele) — a népgazdaság fejlődését, a társadalmi munkatermelékenység emelését, a nemzeti jövedelem növelését kell hogy szolgálja.

A valutaárfolyam szerepét a szocializmusban egyoldalúan meghatározó elmélet elterjedése — vagyis a valutaárfolyam, a belső és külső árszínvonal és árarányok közötti kölcsönös kapcsolatok létezésének, valamint a külföldi valuta áru jellegének a tagadása — akadályozza a szocialista valutaelmélet fejlődését.

Ezzel magyarázható — a többi között —, hogy a jelenleg működő ütköző rendszerünkben nincs megfelelő differenciálási lehetőség a valutaárfolyam és az árszínvonalak közötti mennyiségi eltérések miatt történő fizetések, valamint a belső és külső árarányok különbségeiből eredő fizetések között.

A szocialista gazdaságban működő ütköző mechanizmusnak legalább három — egymástól kellően elkülönítendő — funkciója van:

1. a valutaárfolyam és az *árszínvonalak* közötti mennyiségi különbségek kiegyenlítése (export—import);

2. a belső *árarányok* elszigetelése a világpiaci (vagy általában a külső) árarányoktól, beleértve a tőkés világpiac ciklikus és spekulatív áringadozásainak a kivédését;

3. egyes, még nem gazdaságos, de fejleszteni kívánt iparágak vagy termékek exportjának a támogatása (dotáció).

A szocialista országok valutarendszeréről szóló elméletekben eddig azt az összefüggést hangsúlyoztuk, hogy a szocializmusban megszűnik a valuta árfolyamának a spontán hatása a külkereskedelmi árakra, s a külkereskedelmen keresztül a belső árszínvonalra. Ezt a tételt helyesebb lenne úgy megfogalmazni (a figyelmet arra az összefüggésre irányítani), hogy a valutaárfolyam s a belső és külső árak közötti kölcsönhatás a szocializmusban sem szűnik meg, csak ezt nem közvetlenül, hanem egy közbeeső mechanizmus közvetítésével valósíthatjuk meg. E mechanizmus létezése miatt nincs a szocialista valuta árfolyamának, illetve annak tényleges változásának közvetlen hatása az áruk világpiaci versenyképességére. E közbeeső mechanizmus alkalmazása azonban önmagában még nem biztosítja, hogy a közvetlen és spontán kölcsönhatásoknak egy közvetett útra való terelése ténylegesen megszüntetné a spontán hatásokat. E közvetett hatások tervszerű jellegét ugyanúgy biztosítani kell, mint más népgazdasági hatásokét. Ehhez pedig csak az összefüggések felismerése, a törvényszerűségek feltárása és tudatos felhasználásuk feltételeinek biztosítása útján juthatunk el.

A háztáji gazdaságok problémájához

A háztáji gazdaság a mezőgazdaság szocialista szövetkezeti szektorának sajátos része. Jelentőségének és szerepének megítélésében — éppen sajátos, ellentmondásos természete miatt — még ma is gyakran ellentétes, egyoldalú nézetekkel találkozhatunk. Politikai és közgazdasági szükségességet általában elismerik, de a közös gazdálkodás és üzemszervezés vonatkozásában fölmerülő nehézségek miatt gyakran helytelenítik, vagy legalábbis korlátozni kívánják. A háztáji gazdaságok visszaszorítására irányuló, a szövetkezetek gyakorlatában is tapasztalt törekvés a háztáji termelés egyébként még elkerülhető csökkentésére vezetett.*

Az ebből adódó problémák indítanak arra, hogy ismételten megfontoljuk és legalábbis helyi vonatkozású konkrét példával megvilágítsuk a háztáji gazdaságok szerepét és a mezőgazdasági termelésben elfoglalt helyét.

A háztáji gazdaság átmeneti forma, a mezőgazdasági termelőszövetkezetek szervezésében és a szocialista mezőgazdaság megteremtésében a fokozatosság egyik tényezője, amely ma és még hosszú ideig fontos gazdasági feladatokat old meg; kiegészíti a szövetkezeti család jövedelmét, bizonyos — paraszti életkörülmények között s a falusi áruellátás mai szervezete mellett másként nehezen beszerezhető — létfenntartási cikkekkel látja el, lehetővé teszi jelentős mennyiségű, egyébként jórészt kihasználatlan munkaerő hasznosítását és

* A csökkenés okait s az ebből adódó problémákat a földművelésügyi miniszternek és a SZÖVOSZ elnökének „A háztáji, kisegítő és egyéni gazdaságokban megtermelhető mezőgazdasági cikkek termelésének, felvásárlásának helyzetéről és növekedésére teendő intézkedésekről” kiadott tájékoztatója foglalja össze.

hozzájárul a nem mezőgazdasági lakosság ellátásához is. Fontossága mellett azonban ellentéteket is hord magában. Ezek egy része gazdasági természetű (takarmányellátási, munkaerő-problémák stb.), másrészt mint átmeneti megoldáshoz régi és új, tulajdonosi és szocialista nézetek kapcsolódnak hozzá és ütköznek benne össze.

Találkozunk egy másik egyoldalú szemlélettel és ebből fakadó ugyancsak hibás gyakorlattal is: a háztáji gazdaságok árutermelésének túlzott felkarolása és erőltetése, akár a közös gazdaság rovására is. Ez az egyoldalúság éppoly káros jelenségekre vezethet, mint az előbbi, a háztáji gazdaság indokolatlan háttérbe szorítása.

A háztáji gazdaságok súlya a mezőgazdasági termelésben

A régi mezőgazdasági kisüzem úgy ahogy el volt látva a legszükségesebb (de már akkor sem korszerű) termelőeszközökkel. Ezeknek a termelőeszközöknek jelentős része ma is a régi tulajdonosok birtokában és kezelésében van, részben mert korszerűtlen, s nem alkalmas nagyüzemi termelésre, részben mert helyhez kötött. Fizikai állapotuk azonban még lehetővé teszi, hogy valamilyen termelésre felhasználjuk őket. Közülük legfontosabbak az épületek (istállók és tárolóhelyek), valamint az ültetvények. Értéküket csak megközelítőleg becsülhetjük: 1959-ben az egyéni termelők birtokában 33 603 millió Ft értékű állóeszközt mutat ki a Statisztikai Hivatal. (Tenyész- és igásállatok nélkül)* Ebből mintegy 20 000

* A népgazdaság állóeszközei 1959–1961. Statisztikai Időszaki Közlemények, 53. kötet. KSH. Budapest. 1963.

millió Ft értékű termelőeszköz ma is a szövetkezeti tagság kezelésében van. A háztáji kezelésben levő kert- és szőlőterület pedig 1960-ban 109 000 kh, 1962-ben 241 500 kh volt, az országos kert- és szőlőterületnek 16, illetve 28,5 százaléka.*

A segítő családtagok, nyugdíjasok, diákok rendszeresen nem dolgoznak ugyan, de időszakonként vagy a napnak bizonyos részében, esetleg megszakításokkal nem lebecsülendő munkát végeznek. A Statisztikai Hivatal reprezentatív felmérése szerint száz családban 56 munkaképes segítő tag lehet, de csak 20 százalékuk dolgozik a közös gazdaságban. Eszerint 1960-ban 439 900 termelőszövetkezeti családban csaknem 200 000 olyan tag volt, aki csak a ház körül tevékenykedett. Nem tudjuk ugyan, hogy ez milyen tényleges munkakapacitás, de nyilván igen jelentős.

Nehéz takarmányozási helyzetünkben nem hagyható figyelmen kívül az a takarmánymennyiség, amely a nem művelt területekről nyerhető. Nagyüzemi állattartás mellett ezeket a területeket egyáltalán nem vagy csak kis részben lehet hasznosítani, pedig ráfordítás nélkül vagy minimális ráfordítással teremnek értékes takarmánytömeget. Oktalanság volna ezeket a potenciális lehetőségeket kihasználatlanul hagyni még akkor is, ha mezőgazdaságunk a mainál lényegesen több takarmányt termelne. Más kérdés az, hogy pusztán ezekre a tényezőkre alapítva nem lehet rendszeresen, folyamatosan termelni, mert ahhoz mennyiségileg is, összetételben is elégtelenek, hasznosításuk ezért bizonyos kiegészítést kíván más forrásokból.

Az önellátásra termelt élelmiszerek azért is nagy jelentőségűek, mert tehermentesítik a kereskedelmet. A nagy területen szétszórta települt mezőgazdasági lakosság ellátása ugyanis nagy probléma, hiszen a kis forgalmú, a készletezési helyektől távol eső üzletek fenntartása nagyon költséges, s még több gondot okozna, ha a nem tárolható, gyorsan romló élelmiszere-

ket is bolthálózaton keresztül kellené eljuttatni a falusi és tanyai lakossághoz.

Az ország mezőgazdaságilag művelt területének csaknem tíz %-a a háztáji gazdaságok kezelésében van. A szarvasmarha-állománynak 42,6, a sertésállománynak 44,1, a törzsbáromfinak 55 százaléka tartozik a háztáji gazdaságokhoz. Az ország bruttó mezőgazdasági termelési értékének 24,1 százalékát a háztáji gazdaságok termelik. Ebből jelentős mennyiséget fordítanak a termelők saját fogyasztásra, de számottevő mennyiség jut szabadpiaci értékesítésre és felvásárlásra is. 1962-ben a felvásárolt növényi termékek 6 százaléka, az állati termékek 25,6 százaléka a háztáji gazdaságokból származott. Néhány termék felvásárlásában különösen jelentős a háztájiból származó rész aránya: tejből 28,6, vágósertésből 55, vágóbaromfiból 45, tojásból 53 százalék.*

Ha ennek a mennyiségnek a megtermelését a nagyüzemekbe akaránk áthelyezni, olyan hatalmas összegű beruházásra — nagyüzemi felszerelésre, épületekre, berendezésre — lenne szükség, amellyel egyelőre nem rendelkezünk, de még úgy is csak a jelenlegi termelési szintet tartanánk. A termékmennyiség nem nélkülözhető, áthelyezése nem megoldható, tehát fenn kell tartani a háztáji gazdaságok jelenlegi ártermelését.

Az eddig elmondottak általában elismerték, nézeteltérések nem is itt, hanem a gyakorlati megvalósításban vannak.

A közös és a háztáji termelés kapcsolata

A háztáji gazdaság erősen belterjes irányú és specializált gazdaság. Adottságai állattenyésztésre vagy kertészeti termelésre predesztinálják, szántóföldi növénytermelése kisebb jelentőségű, és természetszerűleg az állattenyésztést szolgálja. Hozamai általában jobbak, állatsűrűsége irreáli-

* Statisztikai Évkönyv 1962. Budapest, 1963.

* Mezőgazdaságunk a szocialista átszervezés idején 1958–1962. Statisztikai Időszaki Közlemények 57. kötet. KSH Budapest, 1963.

san magas, felszereltsége alacsony fokú és korszerűtlen, de kézi munkával jól ellátott.

Üzemileg a legszorosabban kapcsolódik a közös gazdasághoz, mert lehetőségeinek realizálásához, a rendelkezésre álló termelőeszközök kihasználásához kiegészítést kíván — természetesen a közös gazdaságból — felszerelést, munkaerőt, legfőképpen pedig takarmányt. Ilyen igényei annál nagyobbak, minél nagyobb maga a háztáji gazdaság.

A közös gazdasággal szemben fölmerülő igényekből és a közös gazdaság lehetőségeinek korlátozottságából gyakorta ellentétek fakadnak; főleg a takarmány és a munkaerő elvonásával a háztáji gyakran nehezíti a közös gazdaság üzemvitelét. Ezek a nehézségek is arra szorítják a gyakorlati vezető szakembereket, hogy a háztáji gazdaságot bizonyos keretek között tartsák.

Elvileg annál nagyobb lehet a háztáji gazdaság mérete, minél erősebb a közös gazdaság, és fordítva. Ez nyilvánvaló ellentmondás, hiszen a háztáji gazdaság jövedelmet kiegészítő szerepe éppen ott fontos, ahol a közösből származó részesedés viszonylag alacsonyabb. Bizonyos minimális jövedelmen felül elsősorban nem is abból fakadnak a problémák, hogy mennyit ad a közös és mennyit a háztáji gazdaság, hanem abból, hogy milyenek az arányok a két forrásból származó jövedelem között, melyiket tekintik a tagok fontosabbnak. Adott összes jövedelem mellett nem a háztáji termelés vagy jövedelem nagyságát, hanem arányát tartjuk döntőnek.

Hódmezővásárhelyen szerzett tapasztalatainkkal szeretném a fentieket megvilágítani.

Hódmezővásárhely a nagyhatárú, állattenyésztő alföldi település tipikus példája. Kereken 81 500 kh-as határából 50 220 kh van szövetkezeti tulajdonban, ebből mintegy 5500 kh háztáji kezelésben. A közös területen 126, a háztájiban 87 millió Ft halmozott termelési értéket állítottak elő, vagyis a mezőgazdasági terület 1 kh-ján a közösben 2885 Ft, a háztájiban 15 813 Ft értékű terméket termeltek. (1960.

évi adatok, 1959-es árakkal számolva.)

A közös termelés mintegy 70 százaléka a növénytermelésből és 30 százaléka az állattenyésztésből származott. A háztáji termelésben 12 százalék növénytermelési, 88 százalék állattenyésztési eredetű. A kertészeti kultúrák területben is, termelésben is csekély jelentőségűek.

A közös gazdaságok termelési iránya általában vegyes, de kiemelkedő a kenyérgabona-termesztési és a szarvasmarha-tenyésztő ágazat. A háztáji gazdaságok 5448 kh-as szántóterületéből azonban 5093 kh-at kukorica foglal el (köztes termeléssel), állattenyésztése pedig sertéstartásból, baromfinevelésből és szarvasmarhahizlalásból áll.

A közös gazdaság túlnyomórészt növénytermeléssel foglalkozik, takarmányt, kenyérgabonát, ipari növényeket termel, állattenyésztése kisebb jelentőségű. A háztáji gazdaság viszont teljesen állattenyésztésre specializált. A termelésszerkezet mellett jól jellemzi ezt az állatsűrűség is: a közösben 12, a háztájiban 128,1 számállat jut 100 kh mezőgazdasági területre.

Nyilvánvaló tehát, hogy a „két-féle” gazdaság üzemileg a legszorosabb kapcsolatban van egymással, s hogy a háztáji gazdaságok — területükhöz képest túlméretezett — állatállományát csak a közös gazdaság takarmánytermése tudja ellátni.

Üzemileg a háztáji gazdaságot állattenyésztésre specializált ágazatnak kell tekintenünk, amelynek a többi ágazattal való egészséges kapcsolatát megfelelő szervezési megoldások biztosítják.

Így egységben szemlélve — a közös és a háztájit együttesen vizsgálva — Hódmezővásárhely szövetkezeti szektorának termelését kiegyenlítettnek és eredményeiben is elfogadhatónak ítélni: az összes termelésből az állattenyésztés 53,8 százalékkal, a növénytermelés 46,2 százalékkal részesedik, vezető ágazat a (sertés-, szarvasmarha-, baromfi-) hústermelés, jelentős kenyérgabona-termesztéssel. A mezőgazdasági terület egy holdjára 4332 Ft halmozott ter-

melési érték jut (országosan 4635 Ft), együttes állatsűrűsége pedig 24,9 számosállat 100 kh-ra számítva.

Joggal vetődik fel a kérdés, milyen hatást gyakorol e nagy volumenű háztáji termelés a közös gazdálkodásra? Milyen irányban fejlődik a szövetkezeti szektor termelése? Hódmezővásárhely mezőgazdaságának helyzetét — az 1962-es gazdasági évet elemezve és a körülményeket, benne a háztáji gazdaság alakulását is ismerve — biztatónak tartjuk.

Az együttes össztermelés két év alatt (1961-ben és 1962-ben) 47 126 ezer Ft-tal — a közös 23,9 százalékkal, a háztáji 11,4 százalékkal — növekedett. Lényeges szerkezeti változások is történtek; a közös gazdaság belterjes irányban fejlődött. A növénytermelés részesedése az összes termelésből 1962-ben 64,9 százalékra csökkent, az állattenyésztésé 35,1 százalékra nőtt (az 1960-as 69,7, illetve 30,3 százalékkal szemben). Különösen a sertés- és a baromfitartási ágazat erősödött a közös gazdaságban.

A háztáji gazdaság 1962. évi 98 millió Ft-os termelési értékéből 22 millió a növénytermelésből, 76 millió Ft az állattenyésztésből származik. A növénytermelés értéke 20 százalékkal nőtt, az állattenyésztésé 2,5 százalékkal csökkent. A termelésnövekedés csaknem teljes egészében a kedvező kukoricatermésből adódott.

Meglepő, hogy a kedvezőbb takarmányozási viszonyok ellenére is változatlan az állattenyésztés, sőt a háztáji állomány 1963-ra valamelyest csökkent.

1963-ban — nagyobb területen — lényegében változatlan a szarvasmarhalétszám (de több a tehén), háromszázzal csökkent a juhállomány, kissé növekedett a baromfiak száma, de 22 ezerről 17 ezerre csökkent a sertésállomány s 1553-ról 1373-ra a kocák száma (a márciusi állatszámítások adatai).

A közös állomány fejlesztésére irányuló törekvések kiegyenlítették a csökkenést, sőt az együttes létszám minden haszonállatnál — tehénnél és kocánál is — némileg növekedett. A növekedés mértéke 100 kh (együttes) mezőgazdasági területen 0,5 számos-

állat, a közösben 2,9 számosállat (a háztájiban viszont 20,3 volt a csökkenés).

Ez az eredmény azonban igen nagy erőfeszítések gyümölcse. 1961-ben és 1962-ben évente átlag 28 152 ezer Ft volt a szövetkezeti szektor beruházása, ennek nagyobb része (19 679 ezer Ft) — elsősorban állattenyésztési — épületberuházás volt. 1962-ben a tizenhárom hódmezővásárhelyi termelőszövetkezet gazdálkodási eredménye 51 123 ezer Ft-ot tett ki, ebből 7310 ezer Ft állami kedvezményből származott. A termelőszövetkezetek saját beruházása — 7051 ezer Ft — lényegében ennek investálása. A visszafizetett hitelek pedig mindössze 2537 ezer Ft-ot tettek ki, a lényegében teljesen központi forrásokból megvalósított beruházásoknak mintegy 9 százalékát. (A megelőző két évben valamivel kedvezőbbek voltak az arányok.)

Lehet-e tovább fokozni a beruházást ilyen körülmények között, ha ez országos jelenség? Nem arra kell-e törekednünk, hogy anyagi eszközeinket a termelés növelésére, s ne a kihasználatlan kapacitások pótlására fordítsuk? Másként: nem kell-e mindent megtennünk, hogy a háztáji termelést az elért szinten tartsuk, s az új beruházásokkal az össztermést fokozzuk? Hódmezővásárhely háztáji szarvasmarha-állományának nagyüzemi épületekkel való ellátása több mint két év összes beruházását igénybe venné, s akkor a termelés még nem nőne, csupán a háztájiból a közösbe kerülne. De még nem is az egész, hiszen a sertés- és a baromfiállomány nagyobb része továbbra is a háztáji gazdaságban maradna.

Ugyanez a helyzet országosan is, ezért szükséges tehát a háztáji termelés rögzítése. Hódmezővásárhelyen a mezőgazdasági termelés irányítói eredményes munkát végeztek ezen a területen. Hogy a háztáji állatállomány csökkenését megállítsák, elsősorban a takarmánytermelést kellett fokozni. 1962-ben a közös gazdaság termeléséből a közös állatállomány bőségesen fedezhette volna abrakszükségletét, de a közös és háztáji (az együttes termésből) csak 74,3 szá-

zalékban. Más takarmányokból viszont a közös állomány is hiányt szenvedett (szénából például a szűkséglet 10,5 százaléka fedezetlen volt).

A takarmánytermő terület az együttes vetésterületnek 51,9 százaléka, a főtakarmánytermő terület pedig a mezőgazdasági területnek 55,5 százaléka. Ezt már nem lehet tovább növelni a növénytermelés egyéb feladatainak elhanyagolása nélkül. Egyedüli lehetőség a terméseredmények fokozása. A mostani takarmányhozamok nem olyan magasak, hogy egyszerű eszközökkel — elsősorban jó agrotechnikával — ne lehetne őket jelentősen megjavítani.

A takarmánytermő terület alföldi viszonyok között általában is ekkora hányadát foglalja el a vetésterületnek. Ez a terület a közös állománynak szükséges takarmányt többnyire meg is termelné, de a háztáji állománynak már nem jut belőle, illetve mivel megoszlik, az egész állomány hiányt szenved. A takarmánykérdés tehát egész állattenyésztésünk problémája.

A közös és a háztáji gazdaság viszonyából fakadó minden nehézség, minden szervezési, vezetési, elosztási probléma, minden közös—háztáji ellentét a jövedelemben és a jövedelmi arányokban ütközik vagy oldódik meg. Ezért érdemes megvizsgálni a jövedelmek alakulását. Hódmezővásárhelyen 1962-ben 5617 szövetkezeti család élt, családonként 3,28 fő, ebből 1,96 fő munkaképes korú. A közös munkában családonként 0,76 fő vett részt.

Egy-egy család 1962. évi összes jövedelme 20 397 Ft volt, ebből 8761 Ft származott a közös gazdaságban végzett munkából, 901 Ft ipari és egyéb foglalkozásból, 10 735 Ft pedig a háztáji termelésből. A közös gazdaságból származó jövedelemből 3000—3500 Ft értéket takarmányban kaptak, amit a háztájiban felhasználtak, ez tehát kétszeresen van elszámolva. A családtagonkénti havi összes jövedelem 525 Ft (a kétszeresen kalkulált takarmányértéket leszámítva 430—440 Ft), a saját termelésű fogyasztás értéke nélkül. Ez az adat

ismereteink szerint reális, s mások eredményeivel is arányos.*

A közös gazdaságból származó jövedelem alacsonyabb arányával magyarázható, hogy kisebb a közös iránt tanúsított érdeklődés, hogy a családonkénti munkaerőnek mindössze 40 százaléka vesz részt aktívan a közös munkában, s az érdeklődés, a közös ügyekkel való törődés sem kielégítő. Pedig a közösből származó jövedelem nem kevés: egy dolgozó tagra számítva havonta csaknem 1000 Ft. (Igaz, hogy ebben a családtagnak munkájáért járó rész is benne van.) Azonkívül a közösből származó jövedelem egyébként meg sem szerezhető takarmányt is magában foglal, ami pedig a háztáji gazdálkodásnak nélkülözhetetlen forrása.

A tapasztalatok szerint évi 12—13 ezer forint közösből származó jövedelem (ha az egy ember munkájával megszerezhető, és időnként előleget is adnak belőle) kellő érdekeltséget teremt ahhoz, hogy a tagok magukénak érezzék a közös gazdaságot. Ma még sok szövetkezetben nem érik el ezt a szintet, de ahol ennél magasabb, ott is fontos, hogy megfelelő arány legyen a közösből és a háztáji-ból eredő jövedelem között. Az arányok különböző jövedelmi szinten mások és mások lehetnek. Üzemi tapasztalataink szerint évi (családonkénti) 15 000 Ft összes jövedelemből a közös gazdaságnak legalább 60 százalékot kell nyújtania, 15—20 000 Ft között 50 százalék lehet, de még 20 000 Ft feletti összes jövedelem esetén is legalább 40 százalék legyen a közösből eredő jövedelem, hogy érdektelenségből adódó nehézségek ne forduljanak elő.

* Mészáros J. a fogyasztás értékével együtt 735 Ft-ot mutat ki fejenként Tard község átlagában (Tard a felszabadulás előtt és napjainkban Statisztikai Szemle 41. évf. 6. sz.), Kiss József pedig 670 Ft-ot (1438 Győr-Sopron megyei termelőszövetkezeti család helyzete. Megyei és Városi Statisztikai Értesítő, 1961. 12. sz.). Dr. Vági F. (A termelés az üzemi és személyes jövedelmek a szövetkezeti szektorban. Statisztikai Szemle, 41. évf. 6. sz.), és dr. Szabó F. (A termelőszövetkezeti közös és háztáji gazdaságok kapcsolata. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.) adatai országosan hasonló eredményt adnak.

A háztáji termelés perspektívája

Véletlen jelenség-e a háztáji termelésnek, állattenyésztésnek az utóbbi időben tapasztalt csökkenése, vagy a továbbiakban is számolnunk kell vele?

A csökkenés tendenciája törvényszerű, ez a háztáji gazdaság jellegéből és feladataiból következik. A mostani erőteljes hanyatlást azonban az elmúlt évek nehéz takarmányozási helyzete váltotta ki. Ebből az is következik, hogy a takarmányozási helyzet megjavításával megállítható, esetleg átmenetileg vissza is fordítható. Hosszabb távlatban azonban nem. Több objektív és szubjektív tényező hat ebbe az irányba.

Ilyen objektív tényező például a háztáji felszerelés — épületek, berendezések — pusztulása. A nagyrészt amúgy is régi épületek fenntartására nem sok gondot fordítanak, kisebb javításokat elvégeznek ugyan, de nagyobb költséggel járó komoly munkákat már nem. Ennek hatása főleg még ezután lesz érezhető, s először a szarvasmarha-állományt fogja érinteni.

A háztáji termelés hanyatlása irányában fog hatni továbbá az életszínvonal általános emelkedése is, ami nemcsak nagyobb jövedelmet jelent, hanem kevesebb munkát, több pihenésre, szórakozásra fordítható szabadidőt is. A fiatalságnál különösen erős ez az igény, ők már, ha megtehetik, kevesebb időt áldoznak a háztáji gazdaságra. Ha a közös gazdaságból származó jövedelem elér bizonyos szintet, a jövedelem — többletmunkából eredő — kiegészítése egyre kevésbé lesz szükséges, egyre kisebb lesz a háztáji termelés, gyorsabb a tanyák — ahol legkedvezőbbek a ház körüli állattartás feltételei — kiürülése, erőteljesebb az urbanizáció — felfogásban, életmódban és letelepedésben is. Megfigyeltük, hogy a tanyáról való elvándorlás ott a leg-

kisebb, ahol gyenge a közös és erős a háztáji gazdálkodás.

A háztáji gazdaság nagysága minden vonatkozásában alapvető kérdés, amit elsősorban a család nagyságához kell szabni. Jövedelemkiegészítő jellege is így érvényesül igazságosan. A gyakorlatban persze a háztáji gazdaságok nagysága nem mindig arányos a család létszámával. Tudunk olyan háromtagú családról, amelyik csak háztáji gazdálkodásból 17 000 Ft jövedelemre tesz szert (tanyán), s olyan nyolctagú családról is, amelyiknek összes jövedelme nem éri el a 17 000 Ft-ot. Jellemző, hogy míg az első 10 000 Ft-ot kap a közös gazdaságból, az utóbbi csak mintegy 6000 Ft-tal tudja jövedelmét háztáji tevékenységével pótolni. Ez a szélsőséges példa is igazolja, hogy érdemes volna a háztáji gazdaságok nagyságának szabályozásával a nagyon is aránytalan paraszti jövedelmek kiegyenlítését előmozdítani.

A családtagonkénti havi jövedelem ma kívánatos átlagos nagysága tapasztalataink szerint 500 Ft-ra tehető (a saját termelésű termékek fogyasztása nélkül). Ez mintegy 20 000 Ft jövedelmet jelentene családonként.

Hogyan érhető el a jövedelem ilyen méretű növekedése? A város mezőgazdaságának fejlesztésére vonatkozó terveink szerint a következő néhány évben a közös gazdaságok termelésének 25—35 százalékos emelkedése várható, ami az innen származó jövedelem 2—3000 Ft-os (11—12 000 Ft-ra történő) növekedését eredményezheti. A kívánatos jövedelem eléréséhez tehát mintegy 11—12 000 Ft kiegészítés szükséges a háztájiból. Ezek alapján a háztáji gazdaság szükséges és helyes nagyságát — ma, Hódmezővásárhelyen — 18—19 000 Ft halmozott termelési értékben véljük megállapítani.

Kovács Kálmán

Földreform és mezőgazdasági fejlődés az Egyesült Arab Köztársaságban

Az iparosítás és a mezőgazdaság

Az Egyesült Arab Köztársaság gazdasági fejlődése az 1952. július 23-i forradalmat követő gazdaságpolitikai intézkedések — különösen az 1957 januárja és 1961 júliusa között meghirdetett államosítások, az állam gazdasági tevékenységének nagyméretű megnövekedése, a külső gazdasági kapcsolatokban beállt lényeges változások, a Szovjetunió és a szocialista országok segítsége — következtében nagyon meggyorsult. Az egyiptomi gazdaság a háború utáni stagnálás, káosz viszonyaiból a fokozatos felmelkedés útjára léphetett, és ebben a fő szerep az iparfejlesztésnek jutott.

A gazdasági fejlődés kulcskérdése az EAK-ban a széleskörű és gyors gazdasági fejlődést biztosító ipari bázis kiépítése. Ilyen körülmények között új megvilágításba kerülnek a

nemzetgazdaság, de a világpiac szempontjából is fontos szerepet betöltő egyiptomi mezőgazdaság fejlődési problémái. A tények arra mutatnak, hogy az egyiptomi mezőgazdaság jelentőségét nemcsak a mai helyzetben, hanem a jövőre nézve is helytelen lenne lebecsülni. Ezzel kapcsolatban a következőkre szeretnék utalni:

a) A mezőgazdaság részesedése a nemzeti jövedelemből az ötvenes években még jelentősen meghaladta a többi gazdasági ágakét, 1959—1960-ban, az ötéves terv indulóévében 31,2 százalékot tett ki az ipar 21,3 százalékos részesedésével szemben. Az ipar részesedése a nemzeti jövedelemben a 10 éves fejlesztési program előirányzatai szerint körülbelül 1963—1964-ben éri el, és a második ötéves terv végén (1969—1970-ben) haladja meg számottevően a mezőgazdaság részesedését.

A nemzeti jövedelem tervezett megoszlása

Megnevezés	1959/60		1964/65		1969/70	
	millió egyiptomi font	százalék	millió egyiptomi font	százalék	millió egyiptomi font	százalék
Mezőgazdaság	400	31,2	512	28,5	627	24,5
Ipar és villamosenergia-termelés.....	273	21,3	540	30,1	802	31,3
Építőipar	52	4,1	51	2,8	75	2,9
A termelő szektorhoz tartozó kiegészítő szolgáltatások	261	20,4	316	17,6	435	17,0
Kereskedelem és pénzügy	127	9,9	163	9,0	265	10,3
Egyéb szolgáltatások	169	13,1	214	12,0	360	14,0
	1282	100	1796	100	2564	100

Forrás: The Egyptian Economic and Political Review 1961. július.

b) Az EAK exportjának 73 százaléka mezőgazdasági termék, ennél fogva az iparosításhoz szükséges devizákat elsősorban a mezőgazdaságnak kell „kitermelnie”, s ez a helyzet — ha bizonyos módosulások e vonatkozásban várhatók is — lénye-

gében a 60-as évek végéig fenn fog állni. Másrészt figyelembe kell venni azt is, hogy az Egyesült Arab Köztársaság hazai ásványbázisa a feltárásokra irányuló erőfeszítések ellenére egyelőre még kicsiny és szűk. Ennél fogva az iparfejlesztés-

ben fokozottabb mértékben kell támaszkodni a mezőgazdaságra mint nyersanyagbázisra. Az EAK például nagyon kedvező lehetőségekkel rendelkezik — elsősorban a minőségileg és mennyiségileg egyaránt kiváló gyapottermelése és az egyelőre még igen olcsó munkaerő alapján — a világ egyik legnagyobb textilipari bázisának viszonylag rövid idő alatt való kiépítéséhez. 1952 óta a gyapotfonó-kapacitás 94 százalékkal, a szövőképesség 51 százalékkal, a feldolgozott gyapot mennyisége 70 százalékkal nőtt. A hazai textilipar jelenleg körülbelül 3 millió kantar¹ gyapotot dolgoz fel, ami a termelésnek egyharmada.² A gyapottermelés tehát a jövőben is feltétlenül tartani fogja vezető helyét Egyiptom mezőgazdaságában.

Egyiptom mezőgazdasági termelése a gyapot-monokultúra miatt hosszú évtizedeken át a tőkés világpiactól való legszorosabb függőségben fejlődött. A gyapot privilegizált helyzete a hitelnyújtás és állami támogatás tekintetében szükségképp a kevés figyelemre méltatott, belső fogyasztást szolgáló gabonatermelés és állattenyésztés súlyos lemaradásához, stagnálásához, esetenként visszafejlődéséhez vezetett. Növekvő élelmiszer-szükségletét Egyiptom ennek következtében már a harmincas évek végén is csak importból tudta fedezni. Az élelmiszerek, különösen a búza behozatala a háború utáni években veszélyesen felduzzadt, az ötvenes években átlag 600 ezer, 1957 óta pedig körülbelül 1 millió tonnára emelkedett. A népesség növekedése, az iparosítás, a fogyasztási színvonal emelkedése következtében ez a helyzet tovább súlyosbodik, ha nem lesznek különleges erőfeszítéseket a hazai élelmiszeri bázis mennyiségi és minőségi fejlesztésére.

c) A fejlődő volt gyarmati országok nagy része a közegészségügy gyors előrehaladása és a munkaalkalom-teremtés elégtelensége következményeként heveny népesedési problémával küzd. Ez a probléma

ma az Egyesült Arab Köztársaságban a legélesebb. A lakosság szaporulata a háború óta tartósnan növekvő tendenciájú, s ha figyelembe vesszük a közegészségügy további javulásának hatását, a mai 2,5 százalékos növekedési ráta további emelkedése várható. 1937 és 1960 között a lakosság 15,9 millióról 25,2 millió főre gyarapodott, de a megművelt földterület 5 280 700 feddánról³ csak 5 918 000-ra, a vetésterület — az évi többszöri vetés lehetőségét figyelembe véve — 8 358 284 feddánról 10 367 726 feddánra, az 1 km² megművelt területre jutó népsűrűség pedig 466-ról 739-re növekedett.

A gyarmati rendszer mostoha viszonyai között fejlődő ipar képtelen volt felszívni a növekvő falusi túlnépesedést. A gyáriparban foglalkoztatottak részaránya 1937-ben 5,2 százalék, 1957-ben pedig alig valamivel több, 5,8 százalék volt. Ily módon egyre nagyobb méreteket öltő, elsősorban burkolt formában jelentkező túlnépesedés alakult ki. Hivatalos források szerint a munkanélküliek száma 1961-ben 309 000 volt. Ez a szám azonban közelről sem tükrözi a munkanélküliség tényleges méreteit. A keresők kategóriája (foglalkoztatottak és munkanélküliek együtt), amely a fejlettebb országokban az összes lakosság 30—40 százalékát, az EAK-ban — főként a női munkaerő csekély foglalkoztatottsága és a fiatalok nagy részaránya miatt — csak 26,12 százalékát teszi ki.⁴ A foglalkoztatott munkaerő a 15 milliót meghaladó munkaképes lakosság 41 százalékát teszi ki (a szezonális munkanélküliség figyelembevétele nélkül), s ez ha nem is azonos nagyságrendű, de mégis hatalmas, társadalmi méretekben jelentkező latens túlnépeségre utal.

Az EAK kormánya 1952 óta sok intézkedést tett a foglalkoztatottság növelésére. Ezek sorában átfogóbb jellegű az 1959/60-tól 1969/70-ig terjedő két ötéves terv. Az előirányza-

³ 1 feddán = 0,7 kat. hold.

⁴ Lásd I. H. Abdel Rahman: Manpower planning in the UAR. Lectures on the labour force and its employment. 110. Geneva, 1963. 1-2. l.

¹ 1 kantar = 45 kg.

² The Egyptian Gazette, 1963. július 26.

tok szerint az első ötéves terv mintegy 900 ezer, a két ötéves terv együtt pedig 2 millió fő számára terem új munkaalkalmat. Ez a szám nagyjából azonos a természetes szaporulatként belépő új munkaerővel.⁵

Az iparosítás önmagában nem oldhatja meg az ország mai gazdasági struktúrájában rejlő túlnépesség problémáját. Egyrészt, mert nincsenek meg a kellő pénzügyi feltételek (egy új munkahely létesítése az ötéves terv előirányzatai szerint 1500 fontba kerül), másrészt az ipar fejlesztésében nem lehet figyelmen kívül hagyni a belső és a világpiaci adottságokat. A népesedési kérdés elkerülhetlenné teszi a mezőgazdasági termelés nagyméretű — területi és minőségi — expanzióját is. Annál is inkább, mivel a mezőgazdasági beruházások átlagosan olcsóbbak. Egy feddán föld művelhetővé tételének költségei 135—374 egyiptomi font között mozognak.

A mezőgazdasági termelés éghajlati és földrajzi feltételei nagyon kedvezőek. Sem tél, sem esős évszak nem szakítja meg a folyamatosságát. Optimális vetésforgó esetén egy nap-tári év folyamán négy olyan alapvető mezőgazdasági növény takarítható be, mint a búza, kukorica (vagy köles, rizs), lucerna és gyapot. Egész éven át termesztethők a főzelékfélék, s három évnegyeden át követi egymást a különböző gyümölcsfélék szüreti időszaka.⁶ A Nílus augusztusban kezdődő, s novemberig elvonuló áradása évről évre ásványi és szerves anyagokban gazdag iszapréteget hoz. A termőtalaj mélysége 7—11 méter. Az öntözést szolgáló csatornák és természetesen maga a folyó az állandó földközi-tengeri széljárás mellett az olcsó vízi szállítás lehető-

ségét is biztosítja. Az európai szemlélőben mély benyomást kelt ez az év minden szakában érzékelhető természeti gazdagság, amely szinte egyik napról a másikra virágozik ki mindenütt, ahová a Nílus valóban életet jelentő vize eljut.

Az árasztásos (basin) öntözésről a csatornahálózatra épülő állandó (perenniális) öntözésre való áttérés a múlt században forradalmasította a mezőgazdasági termelést, különösen a gyapot termelését az első világháború időszakáig. A csatornarendszer korszerűsítése, a csővezetékek és a modern öntözőgépek alkalmazása minden eddiginél nagyobb távlatot nyithat a mezőgazdaság fejlődése előtt. Ez a fejlődés azonban elsősorban a társadalmi-gazdasági tényezők függvénye.

A földreform

a) *A feudálkapitalista viszonyok uralma a forradalom előtti Egyiptom mezőgazdaságában*

Egyiptomnak az angol gyarmatosítás viszonyai között végbement fejlődését a földesúri kapitalizmus kialakulásának egyik torz változataként tekinthetjük. A század eleje, de különösen az első világháború utáni időszakban a feudális-komprádor uralkodóosztállyal szemben megnőtt a hazai ipari és banktőke súlya. Összhatását tekintve azonban ez a fejlődés nem változtatott lényegesen a földmagántulajdon félfudális monopolisztikus jellegén. A nagy- és középbirtok részaránya a művelt területből a század elejéhez képest alig néhány százalékkal csökkent. 1952-ben az összes földterületnek körülbelül 35 százaléka volt a nagy- és középbirtokosok kezében. A legmagasabb birtokkategóriához tartozó 2136 nagybirtokos 1176 ezer (átlagosan 550) feddánt mondhatott magáénak, ezzel szemben 2 millió — egyiptomi fogalmak szerinti — törpebirtokos csak 777 ezer (átlagosan 0,39) feddánt birtokolt.

A földbirtokos osztály elsősorban a népes királyi családból és a hiva-

⁵ A. L. Boghdady: The Five Year Plan. Cairo, 1960. 26. l.

⁶ Ennek következtében Egyiptom mezőgazdasága külkereskedelmi szempontból is kedvező helyzetben van. Télen és tavasszal tud eladni nagy mennyiségben friss hagymát, paradicsomot, burgonyát, borsót, zöldbabot, tcköt, uborkát, sárgarépat, articsókát, virágot. Kései narancs és korai mandarin termése versenyképes. Egyedül termel a trópusi zónán kívül nagy tételben exportálható mangót.

talnoki arisztokráciából tevődött össze. Ez az angol imperializmus védőszárnyaiba kapaszkodó korrump feudális elit hírhedtté tette magát züllött, pazarló életmódjával, amely a többletermék csaknem egészének improduktív elfecsérlésével járt.⁷ Az egyiptomi felláh feudális kizsákmányolásában kiemelkedő szerepet töltött be a mohamedán egyház is.

A földbirtokosok legfiatalabb rétegeit külföldi és egyiptomi tőkés vállalkozók, részvénytársaságok alkották, akik felvásárolták az elszegényedett felláhok és pasák birtokait. 1954-ben 3138 külföldi tulajdonos összesen 158 608 feddánt birtokolt. A földbirtokvásárlás a helyi tőkés körében is általános jellegűvé vált. Végül meg kell jegyezni, hogy a tehetősebb városi polgárság és hivatalnoki réteg nagy része is rendelkezett kisebb-nagyobb földbirtokkal.

A 2,7 millió parasztgazdaságból 2 millió (az 1 feddánál kevesebbet birtoklók) már képtelen volt egy család eltartására, ennél fogva az egyiptomi parasztság fő tömegeit tekintve proletárrá vált, részesbérletre, bér munkára kényszerült.

A földnélküliség mellett ez a tényező magyarázza azt a rendkívül nagy szerepet, amelyet a bérleti rendszer az egyiptomi felláh kizsákmányolásában betöltött. A földreform előtt a földterület 6 százalékát, a nagybirtokok területének körülbelül 90 százalékát művelték pénz- vagy terményrészesedési bérlet kereteiben.⁸ A paraszti kisbérlek között a részesbérleti forma volt az uralkodó. A bérleti díj összege hivatalos becslések szerint a termelés felét tette ki. A pénzben kifizetett átlagos bérösszeg D. Warriner adatai szerint 20—50 egyiptomi font volt feddánonként.⁹ A bérleti rendszer egyébként is kínzóan kizsákmányoló jellegét fokozta a tömegméretű föld-

nélküliség és a népesség növekedése következtében fellépő versengés a kisbérlek soraiban. Ezt a helyzetet a földbirtokosok, a kisbérlek végleteig felfokozott kizsákmányolására használták ki, s igen gyakran a termés 70—80 százalékáig srófolták fel a bérleti díjakat. 20—30 feddán vagy néha még ennél is kisebb földbirtok (például gyümölcsültetvény) már elegendő volt ahhoz, hogy munka nélküli megélhetést biztosítson tulajdonosának. A bérletrendszer alapján a gazdagparaszt-, közép- és nagybirtokos réteg túlnyomó része elvesztette a termeléssel való közvetlen kapcsolatát, városokba költözött, s a bérleti díjak behajtása érdekelte csupán. A mezőgazdasági birtokosság ily nagymérvű élősdivé válására alig van példa. A. A. Malek adatai szerint a távol levő birtokosok bérjövödelme még 1958-ban is 75 millió egyiptomi font volt, a falusi lakosságé (beleértve a gazdag parasztságot és mezőgazdasági tőkétársaságok tagjait) 325 millió. (L. a 935. o. tábl.).

A feudálkapitalista kizsákmányolás végső hatásaként a mezőgazdasági jövedelmek eloszlásában a birtokmegoszlását is túlhaladó egyenlőtlenség volt. Az egyiptomi parasztság életszínvonala a fizikai létfenntartás alsó határa alá süllyedt, s ez a helyzet a termelőerők legfontosabb elemének, az emberi munkaerőnek tömeges méretű pusztulásával fenyegetett.

b) A nagybirtok kisajátítása és a földosztás

Az antifeudális, antiimperialista forradalom kifejlődése Egyiptomban nem volt heveny, robbanás-szerű. Az antifeudális és a nemzeti függetlenségi harc csomópontjai a belső osztályerők sajátos fejlődési körülményei miatt nagymértékben izolálódtak egymástól, a forradalmi akciók nem voltak kellően hatékonyak. A forradalmi feladatok megvalósítása időben módfelett elhúzó-
dott, s csak 1954 végétől, különösen pedig a szuezi agressziótól kezdve gyorsult meg.

⁷ Egyebek közt: Kairó és Alexandria arany- és gyémántékszerimportja nagyságrendben az Egyesült Államok és Anglia után következett.

⁸ S. Marei: *Agrarian Reform in Egypt*. Cairo, 1957. 91. l.

⁹ Doreen Warriner: *Agrarian Reform and Community Development in UAR*. Dar El Tawon. Cairo, 1961. 36. l.

A falusi lakosság jövedelmének megoszlása

Megnevezés	Népesség		Összes jövedelem (millió egyipt. font)	Egy főre jutó átlagjövedelem (egyipt. font)
	ezer fő	százalék		
Föld nélküli parasztok	14 000	73	50	3,5
Szegényparasztok	1075	6	7	6,1
Középparasztok	2850	15	76	26,8
Gazdag parasztok	875	5	76	87,4
Mezőgazdasági részvénytársaságok tőkései	150	1	116	773,3
	18 950	100	325	17,1

Forrás: Anwar Abdel Malek: La Question Agraire en Egypte et la Reform de 1952. Tiers de Monde. Jan.-Juin. 1962. Press Universitaire de France. 214. 1.

Az agrárkérdésben az 1952. szeptember 9-én kelt 178. számú földreform-törvény három fontos intézkedést irányzott elő: 1. a nagybirtokosok 200 feddánon felüli földjeinek megváltás ellenében történő kiosztását; 2. a földbérleti díjak szabályozását és a mezőgazdasági munkások bérminimumának rögzítését; 3. a földhöz juttatott parasztok szövetkezetbe tömörítését.

A 200 feddános, önmagában is magas földbirtokhatárból gyakorlatilag 300 feddán lett, mivel a földbirtokos első- és másodszülött gyermeke után további 50—50 feddánt megtarthatott. A törvény hatását gyengítették a földbirtokosoknak adott egyéb engedmények is. Engedélyezték például a földreform hatálya alá eső földek szabad kézből való eladását 5 feddános parcellákban 1952. október 31-ig bezárólag. Ily módon a körülbelül 600 ezer feddán kiosztandó földből 145 ezer feddánt adtak el, ami lényegében a gazdag parasztok kezére jutott. Mentésítették a reform hatálya alól a mohamedán egyház birtokait, s ez a mentesség csak az 1957. évi 1529. számú törvény után szűnt meg. Kivételt képeztek a részvénytársasági tulajdonban levő, javítás alatt álló földek, sivatagos és terméketlen területek, az ipari konszernek, tudományos intézmények birtokai.

A földbirtokosok ellenállása és a végrehajtás lassú üteme következtében a földreform hatálya alá eső területek kisajátítása egészen 1958

végéig elhúzódott, a földosztás üteme pedig emögött is elmaradt. A megoldandó társadalmi feladat nagysága mellett — amelyet a hatalmas gazdasági és politikai erőkkel rendelkező földbirtokos osztály és egyházi reakció szívós, időnként erőszakos ellenállásával szemben kellett keresztülvinni — nagy szerepet játszott az is, hogy a forradalmi periódus adott vezető ereje, a nemzeti burzsoázia maga is heves megrázkódtatással járó belső átalakulások, hatalmi átcsoportosulások időszakát élte. Ez a forradalmi vezetés kezdetben csak a királyi családdal szemben volt radikális. (A királyi család birtokait kártérítés nélkül és teljes egészében kisajátították.) 1957-et követően azonban további lépéseket tettek a földbirtokos osztállyal szemben.

1952 szeptembere óta a legjelentősebb kormányintézkedés e tekintetben az 1961. július 25-i 127. számú törvény volt, amely (a sivatagi övezetek kivételével) 100 feddánban alapította meg a maximális birtokhatárt. A kártérítési összeg visszafizetését 15 évben határozták meg, évi 4 százalékos kamattal. Egyidejűleg megtiltották az 50 feddánon felüli birtokok eladását és bérletvállalást az 50 feddánal már rendelkező tulajdonosok vagy bérlők számára. Az ugyanekkor kelt 128. számú törvény felére szállította le a földhöz juttatott parasztoknak az állammal szemben fennálló törlesztési kötelezettségeit. (Eredetileg a földhöz-

juttatottakat a megváltás eredeti összegének — az évi bérleti díj tízszeresének — plusz 15 százalékos adminisztrációs költségnek a megtérítésére kötelezték 30 évi lejáratú idő és 3 százalékos kamattal.)

E reformintézkedések következtében a feudális nagybirtokos osztályt Egyiptomban gazdasági téren is súlyos csapások érték. Az egyiptomi földreform e vonatkozásban — a szocialista országokban végrehajtott földreformoktól eltekintve — ki-

emelkedik a második világháború után végrehajtott földreformok közül. Mégis helytelen lenne — mint például Ch. Issawi teszi — a feudálisok „végelgyengüléséről” beszélni,¹⁰ különösen pedig befejezettnek tekinteni az antifeudális feladatokat. Eltekintve a vagyon egyéb formáitól a feudális földbirtokos osztály kezében 1961 után is jelentős földterület maradt, kisajátított vagyonukért pedig kárpótlást kaptak. 1961 júliusa után a felosztható

Az 1952. és 1961. évi földreformtörvények hatása a birtokviszonyokra

Megnevezés	1952*				1961**				Az 1961-es földreformtörvény végrehajtása után			
	Tulajdonosok száma		Földterület		Tulajdonosok száma		Földterület		Tulajdonosok száma		Földterület	
	ezer fő	%	ezer feddán	%	ezer fő	%	ezer feddán	%	ezer fő	%	ezer feddán	%
5 feddán alatt ...	2642	94,30	2122	35,8	2870	94,60	2660	44,4	2920	94,6	3040	50,6
5—10 feddán	79	2,80	526	8,8	79	2,60	530	8,8	79	2,6	530	8,8
10—50 feddán	69	2,40	1291	21,8	69	2,20	1300	21,6	69	2,2	1300	21,6
50—100 feddán	6	0,20	429	7,2	11***	0,30	630	15,0	11***	0,3	630	10,5
100—200 feddán	3	0,10	437	7,3	3	0,09	450	7,5	5	0,1	500	8,3
200 feddán fölött	2	0,06	1117	18,8	2	0,06	430	7,1	—	—	—	—
Összesen	2801	100	5922	100	3034	100	6000	100	3084	100	6000	100

Forrás: Economic Bulletin of National Bank of Egypt. 1961. 3. sz. 278. l.

* Statisztikai census alapján.

** Becslés.

*** A növekedés elsősorban abból ered, hogy az 1952. évi törvény alapján a 200 feddánon felüli birtokosok első két gyermekük nevére 50—50 feddánt írathattak.

földterület 954 ezer feddánra emelkedett. Ebből a földreformügyi minisztérium adatai szerint 1962 végéig 432 282 feddánt osztottak ki 166 779 család (833 779 fő) között, 1963 végéig pedig a kiosztott földterület 628 137 feddánra (231 862 család, 1 159 311 személy) növekszik.¹¹ A földosztás befejezését 1970-re tervezik. A földhöz juttatott családok anyagi helyzete a korábbi bérleti díj és a megváltási kötelezettség közti különbséget, valamint egyéb tényezők következtében javult. A

parasztság túlnyomó része azonban, köztük a teljesen földnélküliek mindaddig nem részesülhettek a kiosztott földből. (Hogy a föld további elaprózódását elkerüljék, általában csak azoknak adtak földet, akik már minimum két, maximum tíz feddán saját vagy bérelt földet műveltek. A földosztáskor előnyben részesülnek a kiosztandó földeket ténylegesen művelők, a nagycsaládúak, a közel lakók. 1963 óta előnyben kell részesíteni a Jemenből hazatért veteránok családjait is. Az egy család részére kiosztható legnagyobb földterület 5 feddán, ténylegesen kiosztottak családonként átlagosan 2,7 feddánt.) E tekintetben előrelépés csak

¹⁰ Lásd Charles Issawi: Egypt in Revolution. Oxford University Press. London, New York, Toronto, 1963.

¹¹ Al Ahram 1963. július 9.; Le Progress Egyptien 1963. júl. 9.

a földbirtok-határ további radikális csökkentésével remélhető.

c) *A bérletrendszer és a mezőgazdasági bérek szabályozása*

Ha figyelembe vesszük mindazt, amit a bérletrendszer méreteiről, s az egyiptomi parasztság túlnyomó részét kitevő kisbérlek helyzetéről elmondunk, kitűnik, hogy a bérleti viszonyok rendezése legalább olyan fontos és sürgető kérdés volt, mint a földosztás.

Az 1952. szeptemberi földreformtörvény a rendezés elvi alapjául azt a célt tűzte ki, hogy a bérleti összeget, amely általában a bruttó jövedelem felét tette ki, a nettó jövedelem (illetve nettó termék) felére szállítsa le. A rendelet értelmében a bérleti díj összege nem haladhatja meg az évi földadó (2—4 font) hétésszeresét. Ennek megfelelően a bérleti díjak átlaga a földreform előtti 20—50 fontról 14—28 fontra csökkent feddánonként. Emellett megtiltották a bérelt területek „albérletekbe” való továbbadását, a fennálló bérletek érvényességét pedig először egy, majd egymást követően kétszer 3—3 évre meghosszabbították. Kötelezővé tették a bérleti szerződések írásba foglalását és minimálisan 3 éves időtartamát.

Bár a bérleti díjak szintje továbbra is viszonylag magas maradt, a reformintézkedések közül a bérletrendezés hatott leginkább a falusi lakosság jövedelmeinek növelésére. A bérlek 60 százaléka (körülbelül 700 ezer család, 4 millió fő) évente körülbelül 40 millió font többletjövedelemhez jutott.¹² Ellenható tényezőként azonban továbbra is nagy szerepet játszik a bérlek közti versengés, amelynek következtében, ahogy Sayed Marei, az EAK volt földművelésügyi minisztere írja, „egyes földtulajdonosok nem veszik figyelembe a törvény által megszabott béreket.”¹³ A bérleti rendszer, az egyiptomi parasztság feudális kizsákmá-

nyolásának ez a kínzó intézménye, egyben a mezőgazdaság tőkés fejlődésének egyik legnagyobb fékezője tehát továbbra is fennmaradt. Amennyire kézenfekvő azonban a bérletrendszer felszámolásának feladata gazdasági és szociális szempontból, annyira bonyolult politikai tekintetben. Ugyanis 1961 végéig csak körülbelül 7000 volt azoknak a birtokosoknak a száma, akiktől földet vettek el.¹⁴ A bérelt földek megváltása viszont már a tulajdonosok tízezreit érintené, köztük a gazdag parasztok és városi polgárság széles rétegeit is.

Az 1952-es földreformtörvény harmadik fő célja a mezőgazdasági bér munkások helyzetének javítása volt. A munkanap hosszát 8 órában szabták meg, s kötelező bérminimumokat írtak elő: a férfi munkások számára napi 18, a női és gyermekmunkaerő számára napi 10 piaszttert (100 piaster = 1 egyiptomi font). Ez a bérminimum 50 százalékos növekedést jelentett a korábbi átlagos bérszinthez képest, s 1952—1956 között körülbelül 10 százalékkal emelte a mezőgazdasági munkások jövedelmét.¹⁵ A mezőgazdasági túlnépesség bércsökkentő hatása azonban rendkívül erős. A bér- és munkaidő-előírásokat általában csak az állami vagy a helyi önkormányzati szervek veszik figyelembe. A magánvállalkozók — kihasználva a munkapiaci túlkínálatot — a rendeletben megszabottnál olcsóbb munkaerőt is vásárolnak.

A mezőgazdasági termelés

a) *A „horizontális fejlesztés” programja*

Az EAK-nak a mezőgazdaság fejlesztésében egyidejűleg két önmagában nehéz feladatot kell megoldania: a termőterület nagyméretű kibővítését és a mezőgazdasági termelés átfogó belterjesítését. Az első feladat a sajátos földrajzi viszonyok következtében a régi időktől fogva elsősorban

¹² S. Marei: I. m. 149. l.

¹³ S. Marei: *The UAR Agriculture Enters a New Age*. Cairo, 1960. 146. l.

¹⁴ Al Ahram. 1961. dec. 24.

¹⁵ D. Warriner: I. m. 39. l.

a központi államhatalom funkciói közé tartozott. A forradalom utáni Egyiptomnak is egyik nagy feladata, hogy újból, komolyan szembenézzen az öntözött Nilusvölgy kiterjesztésének problémájával. Az úgynevezett Land Reclamation Program e feladat jegyében készült el 1956-ban, 21 éves időtartamára eredetileg 150 millió font költségvetést irányoztak elő, amelyet 1958-ban további 68 millióval megemeltek. Maga a program lényegében két részből áll: egy most folyó talajjavítási tervezetből és egy távlati célkitűzésből, amely az aszuáni magassgát elkészülte utáni helyzetet veszi alapul.

Az előbbi 595 ezer feddán föld termővé tételét célozza. Ebből az előirányzatból 1960-ig 105 ezer feddán termővé tételét valósították meg. A program végrehajtásában az EAK-kormány jelentős külföldi, elsősorban olasz és amerikai technikai, pénzügyi segítséget vesz igénybe. Nyugatnémet szakértők dolgoznak a Kattara-medence hasznosításának tervén. Itt kell megemlítenünk — ha érdemben nem is térhetünk ki rá — a magyar vízkutatók munkáját is a Kharga-oázisban.

Nemcsak az egyiptomi ipar, hanem a mezőgazdaság fejlesztése szempontjából is kulcsfontosságú a Szovjetunió segítségével épülő aszuáni magassgát. Az 5 km hosszú, 111 m magas gát elkészülte után egy 4000 km² kiterjedésű és 130 milliárd m³ befogadóképességű mesterséges tó keletkezik. Ez a vízkészlet lehetővé teszi az egész jelenleg öntözött terület időszakos ingadozásoktól mentes vízellátását, 1 millió feddán új termőföld nyerését, a vízellátás növelését körülbelül 2 millió feddán területen s a csővezetékes öntözésre való áttérést körülbelül háromnegyedmillió feddán. A vízierőmű által termelt évi 10 milliárd kWó villanyáram egy 375 ezer tonna kapacitással induló műtrágyagyár, az öntözőgépek, szivattyúrendszerek energiaszükségletét Felső- és Közép-Egyiptomban, az aszuáni bányáövezet ellátását biztosítja majd, s a fennmaradó energiából Kairónak is jut.

A gát felépítése után várható jövedelemnövekedés lehetővé teszi, hogy a gát beruházási költségei, összesen mintegy 404 millió egyiptomi font, az egyiptomi tervhivatal számításai szerint a teljes üzembehelyezést követő két év alatt, vagyis az építkezés megkezdésétől számított 15 év alatt térüljenek meg. A gát 1967-re, a villámös erőmű 1972-re készül el. A tervkomplexum végrehajtásával 2 millió új mezőgazdasági és 180 ezer ipari munkaalkalmat teremtenek. Az egy falusi lakosra jutó földterület, amely a század eleje óta süllyedő irányzatú (1907 = 0,48; 1917 = 0,41; 1927 = 0,39; 1937 = 0,33; 1956 = 0,11 feddán) újból emelkedni fog, s 1969/70-ben eléri a 0,27 feddánt.

Az 1958. december 27-én megkötött egyezmény szerint a Szovjetunió elvállalta a magassgát első építési ciklusának kivitelezési munkálatait, s igen kedvező feltételek mellett 40 millió rubel hitel folyósítását az építés megkezdéséhez. 1960. augusztus 27-én újabb egyezmény született a gátépítés második, befejezési ciklusáról s további 70 millió rubel hitel nyújtásáról. A Szovjetunió 1963 végéig körülbelül 75 ezer tonna technikai felszerelést szállított a gátépítés céljaira, s kölcsönei az első évek kiadásainak jelentős részét fedezték.

b) Növénytermelés és állattenyésztés

A legfontosabb mezőgazdasági termék és alapvető kiviteli cikk a gyapot. Az ötvenes évek végén az EAK 9 százalékkal részesedett a világ gyapotexportjából, s az új gyapotexportőrökként jelentkező Mexikó, Peru, Szudán, Szíria stb. versenye ellenére tartani tudta második helyét az Egyesült Államok után. Piaci pozícióinak alapja a mai helyzetben az, hogy hosszú- és középszálú gyapotjai rekord vagy kiváló minőségűek, hosszú szálú gyapotból kezében tartja a világexport körülbelül 40 százalékát. A szocialista országok nagy mennyiségű és rendszeres importja következtében az egyiptomi gyapot világpiaci helyzete viszonylag szilárdabbá vált. A gyapotexport mennyiségi ingadozása azonban — mivel az export

háromnegyedéről van szó — ma is komoly gazdasági problémákat okozhat.

A gyapottermelés kellő színvonalának biztosítása a század eleje óta gondot okoz Egyiptom számára. A fajtanemesítés, a növényvédőszeres és műtrágya széles körű alkalmazása következtében a feddánonkénti gyapottermés 1937-ben elérte az 5,12 kantart. A második világháború alatt az élelmiszerhiány okozta kényszerhelyzetben a gyapottermelés mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt visszaesett. A vetésterület csak az ötvenes évek elején, a termésátlagok pedig 1958-ban érték el az 1935—1939-es szintet. A gyapot-vetésterület nagyságát az EAK kormánya 1955/56 óta évenkénti rendeletileg írja elő. A termőterület egyharmadán kötelező a gyapottermesztés. (A rendeletet megsértőket feddánonként 50 font pénzbírsággal sújtják.) A hatvanas évek végén a gyapot vetésterületét 200 ezer feddánal kívánják növelni a termésátlagok növelése mellett.

A kedvező éghajlati és népességi feltételek miatt Egyiptom a növénytermelés sok ágában a termésátlag tekintetében az élenjáró országok közt foglal helyet. 9 legfontosabb szántóföldi növény termesztésében a termésátlagokat tekintve a világranglista hetedik helyén áll Belgium, Dánia, Hollandia, Új-Zéland, Anglia és Írország után.

Az EAK kormánya az utóbbi években fokozott figyelmet szentel a gabonafélék termelési színvonalának emelésére. Az ötéves terv során 35 százalékkal több gabonafélét kívánnak termelni, főként a termésátlagok emelkedése révén. Az állam erőfeszítései főként a műtrágya- és vetőmagellátás javítására, s a növényvédő állományok átfogó hálózatának kiépítésére irányulnak.

1950/1951 és 1959/60 közt a kormány összesen 144,5 millió fontot ruházott be a mezőgazdaságba. A beruházások évi összege az 1950/51 évi 6 millióról 33,7 millióra emelkedett 1959/60-ig. E beruházások eredményeképpen körülbelül 2 millió km új öntözőcsatornát építettek, s több mint 5000-rel nőtt a mezőgazdasági gépek,

különösen az öntözőberendezések száma. Az ötéves terv előirányzatai szerint 1964/65-ig 392 millió fontot, az összes beruházásoknak 23,1 százalékát fordítják a mezőgazdaság, öntözés, csatornázás fejlesztésére és az aszuáni magasságra.

A növénytermelés viszonylag gyorsabban növekvő s világpiaci szempontból kedvező kilátásokat ígérő ágai a földimogyoró, cukornád, zöldség és gyümölcs termesztése. A földimogyoró vetésterülete körülbelül 40 ezer feddán, termése feddánonként 1,25 t, ami világviszonylatban egyike a legmagasabbaknak. Elsősorban homoktalajokon termelik, s a „land reclamation” program végrehajtásával párhuzamosan vetésterülete nagymértékben növekedni fog. A cukornád vetésterülete szintén növekvő irányzatú, az utóbbi években megaladt a 110 ezer feddánt (1939-ben 67 ezer feddán volt). A cukornád hektáronkénti termése 80 t, Hawaii 400, Indonézia 80, Kuba 35, Puerto-Rico 65 tonnás termésátlagaival szemben. A kormány az ötéves terv kereteiben nagy cukoripari beruházásokat eszközöl, részben a helyi fogyasztás fedezésére, részben a szomszédos arab államokba irányuló export növelése céljából. A helyi fogyasztás 1952 és 1961 között 300 ezer tonnáról 350 ezerre emelkedett, a termelés 210 ezer tonnáról 330 ezerre. (Az egy főre jutó évi fogyasztás — 14 kg — változatlan maradt. Az ötéves terv végére a helyi fogyasztás 405 ezer tonna lesz, a cukornád vetésterülete mintegy 20 százalékkal fog emelkedni.

A növénytermelés legdinamikusabban fejlődő ága a gyümölcs- és a zöldségfélék termesztése. A zöldségfélék vetésterülete 1951-ben 207 ezer, 1959-ben 476 ezer feddán volt. Ebből paradicsomot 130 ezer feddánon (termés 700 ezer t), burgonyát 54 ezer feddánon (350 ezer tonnát) termeltek. A gyümölcsfélék termőterülete 1950-ben 86 ezer, 1959-ben 126 ezer feddán volt. A körülbelül 850 ezer tonna termésből 330 ezer t datolya, 200 ezer t citrusféle, a többi szőlő és egyéb. Jövedelmezőség szempontjából a gyapot, a cukornád és a zöldségfélék mellett a gyümölcsstermelés

fejlesztése is nagy lehetőséget rejt magában. Gyorsabb növekedésének azonban egyelőre ellene hatnak a magasabb beruházási költségek, a nemesség hiányosságai, különösen a citrusféléknél, a szállító, raktározó apparátus korszerűtlensége, a megfelelő feldolgozó kapacitás hiánya stb.

Az állattenyésztés az ötvenes évek végén viszonylag alacsony hányaddal, 30 százalékkal részesedett a mezőgazdasági összes termelésből. Fejlődése elsősorban minőségi szempontból nem kielégítő. Fő ága a szarvasmarha-tenyésztés, a háború előtti sinthez képest az állomány létszámát tekintve 43,6 százalékkal növekedett a juh- és kecskeállomány 38,6 százalékos csökkenésével szemben. A szarvasmarha-tenyésztés hozamai azonban igen alacsonyak. A belső szükségletek fedezésére az EAK évente körülbelül 6500 vágómarhát (főként fagyasztva), s jelentős mennyiségű tejterméket importál. Ugyancsak alacsony a juhtenyésztés hozamainak szintje is. Az évi gyapjútermelés 5,8 millió libra, a juhonkénti átlag 4,6 libra (Új-Zéland: 12, Ausztrália: 10, világátlag: 5,4 libra). A hazai gyapjuszövetipar nagyrészt importgyapjút dolgoz fel, a helybeli gyapjúból főként takarókat készítenek. Az alacsony s minőségileg gyenge hozamok oka elsősorban az, hogy az állatállomány 80 százaléka a kisfarmerek kezében van, a szarvasmarha-állomány ezekben a gazdaságokban főként vonóerőt szolgáltat, másrészt a nyári hónapokban a silózás hiánya miatt zöldtakarmányhiány lép fel.

c) A mezőgazdasági munka

A mezőgazdasági munkaképes lakosság 1937-ben 58,1, 1959—1960-ban 55,9 százalékát tette ki a mezőgazdasági népességnek. A csökkenés azzal magyarázható, hogy az 1937. évi censznál (az 1947. évinél hasonlóképp) csak a 6 évesnél fiatalabb gyermekeket nem számították bele a munkakerő kategóriájába, míg 1959/60-ban a 65 évesnél idősebb személyeket sem. Másrészt a munkaképes korhatáron

belüli iskolások, diákok száma 1,3 millióról 2,9 millióra nőtt.

A mezőgazdasági munka termelékenységének indexe 1947-ben 12,8 százalékkal, 1959-ben 33 százalékkal volt magasabb a háború előtti szintnél. Ez az emelkedés a vetésterület, a mezőgazdaságban felhasznált állati vonóerő és a gépek számának növekedéséből ered. Fejlettebb országokkal összehasonlítva azonban ez a megnövekedett termelékenységi szint is igen alacsonynak számít. Az Egyesült Államokban például a búzatermelésben $\frac{1}{16}$ -át, a kukoricatermelésre $\frac{1}{9}$ -ét, a gyapottermelésre $\frac{1}{8}$ -át, az árpatermelésre $\frac{1}{10}$ -ét fordítják annak a munkának, mint Egyiptomban.¹⁶ Az egy feddánra jutó munkaórák száma 390 (220 férfi, 170 női és gyermekmunkaóra). Ez a munkafordítás azonban a kisüzem viszonyaiból eredő alacsony fokú szervezettség, képzetlenség, a gyermekmunka széles körű alkalmazása, főként pedig a munkaerőnek az elégtelen táplálkozásból, betegségekből eredő gyenge fizikai alkata következtében nem hatékony. Becslések szerint normális feltételek esetén az egy feddánra fordított munkának nem volna szabad meghaladni az 50—60 férfi plusz 60 női és gyermekmunkaórát.¹⁷

Gazdasági szempontból óriási tartalékok rejlenek ebben a hatalmas, lényegében kihasználatlan munkaerőtömegben. Feltárásuk azonban csak a modern nagyüzemi gazdálkodás, az életszínvonal emelése, fokozott ütemű gépesítés útján képzelhető el.

A mezőgazdasági szövetkezetek fejlődése

A feudálkapitalista kizsákmányolás rendkívüli méretei és a mezőgazdasági munka különösen alacsony termelékenysége mellett volt még egy harmadik tényező is, amely már a század elejétől kezdve akadályozta a mezőgazdaság fejlődését: a kisüzem mint uralkodó termelési forma. A pa-

¹⁶ Ch. Issawi: I. m. 135. l.

¹⁷ G. S. Saab: Ration of Agricultural and Land Terms in Egypt. Middle East Papers. Beirut, 1960. 71. l.

raszti birtokok és a bérletföldek területének gyors elaprózódása következtében e tényező hatása egyre erősödött. A mezőgazdaság atomizációjának folyamatát a földreform-intézkedések sem állíthatták meg. Az átlagos birtoktest nagysága az ötvenes évek végén a két feddános szint alá esett.

Mint láttuk, az EAK kormányát nagyon is nyomós okok készítetik a mezőgazdasági termelés mennyiségi és minőségi mutatóinak minél gyorsabb emelésére. A kisüzemet azonban nem lehet egyszerűen „átugorni”. Nyilvánvaló például, hogy az állati vonóerő, amelyet ma még a legszélesebbkörűen alkalmaznak Egyiptomban, drágább, mint a gépi vonóerő.¹⁸ A kisparaszt a maga néhány feddánjával azonban nem tud traktort vásárolni, még kedvező feltételek esetén sem. Az EAK mezőgazdaságában nagyon alacsony a forgótőke részaránya, az 5 feddánál kisebb birtokok esetében kevesebb mint 12 font, az ösztökének mindössze 4 százaléka. Ezt a hányadot hitel igénybevételével növelni lehetne. A kisüzem azonban hitelt is csak korlátozott mértékben képes igénybe venni. Az 1961-ben nyújtott hitelek közül például csak 23,5 százalékkal részesedtek az 5 feddánon aluli birtokosok. A hitelt igénybe vevő birtokosok közül a kisbirtokosok esetében feddánonként 7,82, a középbirtokosoknál 9,34, a nagybirtokosoknál pedig 11,63 font hitel jutott egy feddánra.¹⁹

A példákat tovább lehetne sorolni. A kisüzemi gazdaságnak ezek a korlátai Egyiptomban nagy veszélyt jelentenek a mezőgazdasági termelés fejlesztési perspektíváira nézve. Ez az oka annak, hogy az EAK kormánya a forradalmat követően különös figyelmet szentelt a szövetkezeti mozgalom kiszélesítésére s hatékonyságának növelésére.

A szövetkezeti mozgalom kezdetei

¹⁸ Az állati vonóerő költsége 10 feddánig terjedő birtokon 8,4 egyiptomi font feddánonként. Viszont a traktorköltségek 50 feddánon aluli birtokon 4–8,3 fontot, 50 feddánál nagyobb birtokon pedig 1,2–4,9 fontot tesznek ki.

¹⁹ Credit Agricole et Cooperatif. Annual Report. Cairo, 1961. 19. 1.

Egyiptomban a század elejéig nyúlnak vissza, jelentős térhódítás azonban csak az első világháború után következett be. 1939-ben 792 szövetkezet volt 78 ezer taggal, 1125 ezer font hitel- és áruforgalommal, 327 ezer font alaptőkével. A szövetkezetek központi (Agricultural Credit Bank) és helyi irányításában nagy- és középbirtokosság játszotta a fő szerepet. A második világháború alatt a kormány jelentősen megnövelte a szövetkezetek szerepét a műtrágyaelosztás lebonyolításában. Ekkor a tagság létszáma tízszeresére nőtt. Ez az ütem lassult, de a szövetkezetek tevékenysége nem esett vissza. 1955-ben 2671 szövetkezet működött 868 ezer taggal, 4,8 millió font alaptőkével és 23,7 millió font forgalommal.

A forradalmat követően nagy változások következtek be a szövetkezeti mozgalomban. A kormányintézkedések közül legjelentősebb az úgynevezett földreform-szövetkezetek létrehozása volt. Ennek a szövetkezeti típusnak a szokásos értékesítési és hitelszövetkezeti típustól való eltéréseit a következőkben lehet összefoglalni: a) A tagság a földreformtörvény előírása alapján kötelező. b) Gazdasági tevékenységének köre kiterjed a fő árucikkek (gyapot, búza, kukorica stb.) termelésére is. c) A szövetkezet tevékenysége közvetlen állami ellenőrzés alatt áll.²⁰ d) A tagok a földosztásból kifolyólag nagyjából egyforma földterülettel rendelkeznek.

A földreform-szövetkezetek a földterület körülbelül 10 százalékan működnek, taglétszámuk a falusi lakosság 10 százaléka tehető. Gazdasági tevékenységükről átfogó adatok egyelőre nincsenek. A közösen termelt növények termésátlagai a traktorszántás térhódítása, a fokozottabb növényvédelem és a táblásítás következtében jelentősen emelkedtek. 16

²⁰ Ezek a szövetkezetek a Földművelésügyi Minisztérium ellenőrzése alatt állnak. A szövetkezeti igazgató tanács élén álló ügyvezető igazgatót a minisztérium nevezi ki. Az igazgató rendszerint agronómus vagy egyéb képzett szakember. Ő vezeti a szövetkezet agrotechnikai, kereskedelmi, pénzügyi és adminisztratív apparátusának munkáját. Az igazgatók kinevezésének célja az irányítás színvonalának, hatékonyságának növelése. (Vö. D. Warriner: I. m. 41. l.)

megvizsgált szövetkezeti körzet adatai alapján a gyapot termésátlagja 1952—1959 között 45 százalékkal, a cukornádé 15 százalékkal nőtt. A földreform-szövetkezetek legnagyobb részének kedvező a pénzügyi mérlege. A nyereség körülbelül 40 százalékát tartalékaik növelésére, 30 százalékát osztalékokra, 20 százalékát szociális juttatásokra fordítják.

1952 óta nagy fejlődés tapasztalható az egyéb mezőgazdasági szövetkezetek számában, pénzügyeiben és belső szervezettségében is. A szövetkezetek száma 1961-ben 4052-re, a taglétszám 1072 ezerre, alaptőkájük 2478 ezer fontra emelkedett. A földreform-szövetkezetek száma ezen belül 331 (taglétszám: 146 130), a Földművelésügyi Minisztérium alá tartozó egyéb szövetkezetek száma 3721, taglétszáma 926 569 fő volt.²¹

A szövetkezeti mozgalom kiszélesítése, szabályozása és serkentése irányában hat az 1958-ban kiadott új szövetkezeti törvény,²² a szövetkezetek átfogó csúcsszerveinek (General Cooperative Organisation) létrehozása, a sokoldalú állami támogatás. A szövetkezeti mozgalom fejlődési folyamatában kialakuló legáltalánosabb szövetkezeti típust az úgynevezett Nawag-modell jelképezi. (Nawag: község Tanta város közelében, Ghabia kormányzóságban.)

A Nawag típusú szövetkezetek anynyiban lépik túl a korábbi értékesítési szövetkezetek kereteit, hogy megszervezik a legfontosabb növények — gyapot, rizs, cukornád — táblás művelését is. Így közösen végzik a talajelőkészítőt, csatornázási munkákat. A szövetkezet szerzi be és osztja el a szükséges vetőmagvakat, műtrágyát és növényvédőszeret. A növényápolást általában s a termény-

betakarítást a szövetkezet tagjai egyénileg végzik, a táblásgazdálkodásba bevont földtulajdonosoknak megfelelő földterületen. Övék a termés is. Az értékesítés feladata a szövetkezeté, a közös költségeket utólag levonják.

A Nawag-modellt 1961 végéig a községek egynegyedében, körülbelül 1000 faluban kezdték bevezetni. A Nawag típusú és a földreform-szövetkezetek a kisfarm és a nagyobb gazdasági egység kombinációját alakítják ki, különösen a talajelőkészítés és vízgazdálkodás vonatkozásában. Térhódításuk, megerősödésük feltétlenül hatást fog gyakorolni a mezőgazdasági termelésre, de ezen túlmenően a falu szociális és kulturális viszonyaira is. Nem változtatják ugyan meg az alapvető tulajdon- és elosztási viszonyokat, de e tekintetben is lényeges változásokhoz vezetnek, illetve vezethetnek. A szövetkezeti kereskedelem, hitelek és szolgáltatások kiterjesztésével a parasztság legszélesebb tömegei egyben a földesurak, a gazdagparasztok és a kereskedők kínzó uzsorájától is megszabadulhatnak.

Az egyiptomi szövetkezetek nemcsak a termelési funkció tekintetében lépik túl a szokásos tőkés mezőgazdasági szövetkezés kereteit. Szociális-kulturális tevékenységük is jelentős. A földreform-szövetkezetek például nyereségük körülbelül 20—30 százalékát fordítják segélyezésre, ösztöndíjak juttatására s 1963 közepéig 78 falusi klubot, könyvtárat, televízióval felszerelt információs központot, az Egészségügyi Minisztériummal közösen 31 egészségvédelmi állomást létesítettek stb.²³

A szövetkezeti mozgalom formáinak, belső tartalmának fejlődését természetesen helytelen lenne véglegesen lezártnak tekinteni. Annál is inkább, mivel ez a folyamat része és függvénye azoknak a mélyreható gazdasági és társadalmi átalakulásoknak, amelyek az 1952. július 23-i forradalommal kezdődtek, s amelyek ma még egyáltalán nem jutottak nyugvópontra.

Kubik István

²¹ Az adatok forrása: The Institute of National Planning, Monthly Review, February 1963. 47. l.; Ministry of Agriculture, Agricultural Economy, January 1962. 10. l.

²² Az 1958. évi 19. sz. törvény a következőkben szövezi le a szövetkezetek tevékenységi körét: 1) Mezőgazdasági hitelnyújtás a tagoknak földjeik arányában. 2) Ellátja a föld hasznosításához szükséges árukkal, mint pl. vetőmag, műtrágya, tenyészállat, gépek, szállító és tároló berendezések. 3) A föld és víz-használat megszervezése. 4) A fő mezőgazdasági termékek eladása. 5) Egyéb mezőgazdasági és szociális szolgáltatásokkal való ellátás a tagság igényei szerint.

²³ Al Ahram, 1963. júl. 9.

A söripar összevonásának néhány tanulsága

Söriparunk 1959. I. 1-i összevonásának, a Magyar Országos Söripari Vállalat megalakításának előzményei nagymértékben meghatározzák jelenlegi fejlődését és feladatait. A sörtermelés minden fázisával foglalkozó, távolról sem tökéletesen szervezett gyáregységek összevonása, az elmúlt 5 évben nem hozhatott olyan eredményt, mint a technikai forradalom által közvetlenül érintett iparágakban. *A sörgyártás technológiája lényegében évszázadok óta változatlan.* Választékbővítés, minőségjavítás, tetszetősebb palackozás, és ezekkel párhuzamosan megoldott gazdaságosabb, szervezettebb, automatizáltabb termelés gyakorlati megvalósítása lehet csak a legközelebbi cél.

A söriparban az egész világon jelentős koncentráció van folyamatban, mert a középüzemek nem bírják az automatizálással járó jelentős terheket.

A magyar söriparban már a múlt század második felében és részben századunk elején végbement a koncentráció, csökkent az üzemek száma. Így 1851-ben 773 üzem 0,4, 1880-ban 142 üzem 0,4, 1897-ben 108 üzem 1,5, 1907-ben 89 üzem 1,8, 1913-ban 71 üzem 2,8 millió hl sört termelt. (Az adatok az akkori Magyarország egészére vonatkoznak.) Az első világháború folyamán folytatódott az üzemek számának csökkenése. A termelés növekedése azonban megállott, sőt a háború utolsó éveiben jelentős termelés-csökkenés következett be. Ezzel lényegében befejeződött az új termelőkapacitások létesítése.

Az első világháború befejezését követő évtizedben a magyar söripar évi termelése 0,4—0,7 millió hl között mozgott. Az 1929-ben kezdődő világ-gazdasági válság hatására a termelés rohamosan csökkent, és 1932—1934. években érte el mélypontját, 0,2 millió hl alatti évi termeléssel. A következő években — a kapacitástartalékok felhasználásával — fokozatos emelkedés következett, és 1938. évben az évi termelés 0,3 millió hl fölé

emelkedett. A koncentráció eredményeként Magyarország jelenlegi területén ekkor már csak 8 sörgyár működött. Az 1948. évi államosítás után egy kőbányai vállalat és két vidéki vállalat (Sopron, Pécs) maradt üzemben.

A szakosítás során, a volt tőkés vállalatokról leválasztották a nem sörgyári jellegű üzemeket (mint cukorka- és csokoládégyárat, olajgyárat, textilgyárat, szállodákat stb.). Az 1949. évi profilozások elrendelésénél az érdekelt gazdasági vezetők nem számoltak a sörfogyasztás későbbiekben bekövetkezett hatalmas arányú növekedésével, és a konzerviparnak adták át az egyik üzem kivételével helyezett sörgyári telepet.

A söripar közvetlen irányítását az Élelmiszeripari Minisztérium 1951-ben történt megszervezése óta a Söripari Igazgatóság végezte. Ez az iparigazgatóság irányította a keményítő-, szikvíz-, parafaipart, a szénsav-, a gyógyvíz- és ásványvíztermelést is. Utólagosan megállapították, hogy a szerteágazó, egymással össze nem függő feladatokat ellátó igazgatóság sem létszámában, sem felkészültségében nem volt alkalmas a rengeteg vállalat hatékony irányítására és rendszeres ellenőrzésére. Például Kőbányán, Pécsen, Sopronban 3—4 évig nem tartottak *általános* vizsgálatot.

Az 1949-ben összevont budapesti telepek közötti személyi ellentétek és vállalati sovinizmus csak fokozatosan, körülbelül 10 év alatt szűnt meg. Ebben az időszakban alakult ki a tökéletesnek nem mondható, de egységes szervezet és számvitel a Kőbányai Sör- és Malátagyárnál.

A negyvenes évek végén, de különösen 1950-től kezdődően a sörfogyasztás ugrásszerűen nőtt. A sörtermelés az 1950. évi 0,8 millió hl-ről 1958-ra 3,1 hl-re emelkedett. A termelés nagymértékű felfutásához a söripar nem kapta meg a szükséges beruházási és felújítási lehetőségeket. Amit kapott, ahhoz is a szükségesnél lényegesen később jutott

hozzá. A kapacitástartalékok lassan kimerültek. Az erőltetett ütemű termelésnövelést csak a technológiai előírások megszegésével, például az ászokolási idő lényeges rövidítésével tudták biztosítani.

A devizakihozatal miatt kedvező malátaexport az államosítás után visszaesett. 1938. évben 3031, 1951-ben 1700, 1960-ban 206 vagon exportáltak, 1961. évben pedig meg is szűnt az export. Ennek következtében a hagyományos külföldi piacainkat (Brazília, NSZK, Olaszország stb.) is elvesztettük. Jelenleg csak árengedménnyel, nagy nehézségek árán kezdetjük el újra a piacszerzést.

A malátagyarak a szükséges anyagi eszközök hiánya miatt, korszerűtlenné váltak, mert még felújításaikat is elhanyagolták. Ennek ellenére a karbantartási költségek jelentős növelésével az 1958. évi 4331 vagonról 1962-re 4776 vagonra növelték a termelést.

A mindenáron való tervteljesítésért folyó harc elvonta az anyagi és szellemi erőket attól, hogy a műszaki fejlesztésben, kutatásban eredményeket érjenek el, s a beruházási munka, valamint a termelés szerveztségének színvonalát emeljék.

Az 1959. évi átszervezésig — néhány év kivételével — a söripar a minimálisan szükséges gépeket sem kapta meg. Ennek ellenére a termelékenység jelentősen emelkedett. Míg az 1 munkásra jutó készársör 1950. évben 619 hl volt, ez 1958. évre 1461 hl-re, 1962. évre pedig 1806 hl-re emelkedett (egység-hl-ben számítva, amelynél a hordósör 1-es, a palacksör pedig 1,8-as szorzószámot kap a munkaigénye alapján).

1955 és 1959 között a söripar beruházási lehetősége átmenetileg megnőtt, de a korábbi súlyos műszaki lemaradás miatt ez nem oldotta meg a söripar gondjait. 1963-ban körülbelül 40 százalékos a műszaki lemaradás, a fejlett országok söriparához viszonyítva. Franciaországban, Spanyolországban az utóbbi években minden várakozást felülmúlóan emelték a termelékenységet, különösen a malátagyártásban (félautomata maláta-

gyár, automatizált főzőház, modern fejtő- és csomagológépek stb.).

Az átszervezés előtt általánosan jellemző volt, hogy a söripar nem tudott összehangolt, arányos fejlődést biztosító terveket készíteni. 1962-ig nem határozták meg reálisan és átfogóan a műszaki fejlesztés célját és ütemét. Ennek fő oka az volt, hogy az átszervezés előtt a távlati fejlesztési terveket a vállalatok (ezen belül is döntően a Kőbányai Sör- és Malátagyár) készítették és nem történt meg kellően ezek iparági összehangolása.

A tárca megállapítása szerint is 1954—1959 között az iparág beruházásaira a tervszerűtlenség, kapkodás és a „tűzoltó módszer” volt a jellemző. Az éves beruházási terveket rendszeresen 74—94 százalékra teljesítették, főleg a rossz előkészítés, tervezői, kivitelezői kapacitáshiány, a söripar hátrányos sorolása, a kivitelezők kiváltságos helyzete, a tárca sokszor késedelmes keretlebontásai stb. miatt. Több millió Ft értékű gép és berendezés 5—6 évig kihasználatlanul feküdt a sörgyár raktáraiban.

Az átszervezés előkészítése

A söripar 1959. évi átszervezésével a tárca területén kísérlet indult az *iparirányítás jobb, hatékonyabb* szervezétének kialakítására. Célul tűzték ki a széttagoaltság megszüntetését, az irányítás egyszerűsítését, az iparág rendelkezésére álló anyagi eszközök koncentrált, ésszerű felhasználását, a korábbinál gyorsabb műszaki fejlesztést; a nyersanyagelosztásban jelentkező vállalati érdekellentét kiküszöbölését, központi értékesítési szervezet kialakítását, a jobb áruterítést, az áruforgalom gazdaságosságának növelése céljából; továbbá az ügyviteli munka egyszerűsítését és csökkentését. Mindezek megoldása egy vertikális üzemekből álló iparágban a vezetés, az üzemszervezés stb. színvonalának lényeges emelését kívánják meg.

A söripar átszervezésével egyidőben profiltisztítást hajtottak végre (például szikvízipar, kávészéripar le-

adását). Hiba volt, hogy az átszervezést kellő alaposággal nem készítették elő. Nem határozták meg egyértelműen, milyen szempontból történik az átszervezés, milyen gazdasági eredményt kívánnak vele elérni; mit, milyen határidőre összpontosítanak, mi marad decentralizált. Az anyagbeszerzés és értékesítés teljes decentralizációját azonban már az előkészítés során elrendelték. Meghatározták azt is, hogy az átszervezést, *a termés csökkenése és a létszám emelkedése nélkül* kell végrehajtani.

1958. XII. 31-vel minden vállalat a rendezetlen ügyeinek a tisztázására törekedett. Például a Kőbányai Sör- és Malátagyár 1958 végén 3,5 millió Ft (régii áron) értékű beruházási ráfordítást írt le, amelynek döntő része fel nem használt tervdokumentáció volt.

Az átszervezés végrehajtása Az átszervezés utáni helyzet

A söripar „országos vállalati” formában történő átszervezését 1959. január 1-vel hajtották végre.

A profiltisztított söripar négy vállalatát (Kőbánya, Sopron, Pécs, Nagykanizsa), az Erjedésipari Kutató Intézet söripari részlegét és a Söripari Igazgatóságot vonták össze (kiegészítve a komlótermeltetés irányítását ellátó csoporttal). Az átszervezett söripar szervezeti kialakulásában 3 szakaszt határolhatunk el.

Első szakasz. (1959. I. 1—1959. XII. 31-ig.) A négy termelő „gyáregység” — gyárigazgató irányítása mellett — önálló gazdálkodó egység maradt. Központosításra került azonban a teljes anyag- és áruforgalmi funkció, ideértve az értékesítési és szállítási kirendeltségeket is.

Az anyagbeszerzés teljes központosítása és bizonyos iparági tartaléképítés kedvező eredményeket hozott. Csökkent a nehezen beszerezhető anyagok hiánya, egyenletesebb lett a malátaellátás. Egyes gyárakban az elfekvő készletek csökkentek. Két év alatt 14,5 millió Ft értékű elfekvő készletet hasznosítottak. Megszüntet-

ték a merev értékesítési körzeteket. Az anyag- és áruforgalmi igazgatás irányítása alá kerültek a vidéki gyárak területén levő készáruraktárak (úgynevezett helyi kirendeltségek) a gyári sörértékesítési vezetővel együtt. Az utóbbiak központosításának hátrányai rövid idő alatt megmutatkoztak, s ezeket a közvetlen, gyári szállítást végző szerveket visszatették annak a gyáregységnek a szervezetébe, amelyek telepén működtek.

Az országos vállalat vezetése központi irányítási, iparigazgatósági módszerekkel történt. Egymás mellett működtek (helyileg is) az országos vállalat és a kőbányai gyáregység azonos szervei (termelési osztály, tervosztály stb.).

Második szakasz. (1960. I. 1-től 1961. IV. 30-ig.) 1960. I. 1-vel, a korábban 10 éves nehéz szervezési munkával összekovácsolt kőbányai telepeket önállósították, gyárigazgatók és üzemegység-vezetők irányítása alatt.

Ennek a szervezeti formának leg-súlyosabb hibája az volt, hogy a gyár- és üzemegységeket *túlzott önállósággal* ruházták fel. Például a vállalat központi funkcionális szervei (termelési főosztály, műszaki főosztály) nem adhattak utasítást — csak a műszaki igazgatón vagy a vezérigazgatón keresztül — még szakmai vagy termelésirányítási kérdésekben sem a gyár- és üzemegységek vezetőinek. A hatásköri összeütközések eredményeként személyi ellentétek is jelentkeztek a kőbányai gyárigazgatók és a funkcionális szervek vezetői között. Ez a helyzet súlyosan gátolta a kőbányai telepek közötti szükséges kooperáció érvényesülését. Mindezen túlmenően, a gyáregységszintű eredményterv teljesítéséhez fűződő anyagi érdekeltség hátráltatta az egységes vállalati érdekek érvényesülését, különösen a felújítások, karbantartások és energiaszolgáltatás vonatkozásában.

A tárca 1961 elején megállapította, hogy az országos vállalat vezetői nem használták ki az új szervezeti formában rejlő lehetőségeket. A hatáskörök helytelen megosztása és a hely-

telenül kialakított anyagi érdekelttség szétforgácsolta az erőket.

Harmadik szakasz. (1961. IV. 30-tól.) Egységes vállalati szerveket hoztak létre, egyetlen igazgatási apparátussal. A kőbányai telepek önállósága megszűnt. A termelés irányítását közvetlenné tették. Központosították a beruházás, a felújítás, a karbantartás, az energiaellátás irányítását, a pénzgazdálkodást, majd később a könyvelést. A felújítási és karbantartási forrásokat, a TMK kapacitását a legszükségesebb feladatokra összpontosítják. Az anyagbeszerzés túlzott centralizációját megszüntették. Bizonyos feladatokat a gyáregységeknek adtak le. A termelés 80 százalékát adó kőbányai telepekre épült rá a vállalatvezetés (törzsgyárelv érvényesülése). Tehát nemcsak a kőbányai telepek (gyár- és üzemegységek) különállása szűnt meg, de az eredetileg *külön* gyáregységi irányítás alatt működő, de egységes kőbányai gyáregység *vezetési különállása is*. Azóta a kőbányai gyáregység vezetését az országos vállalat *azonos* szervei látják el. A vállalat sörtermelési osztálya például *közvetlenül* irányítja a kőbányai sörüzemek termelését, sőt egész gazdálkodását, a vidéki gyár-igazgatókon és műszaki vezetőkön keresztül pedig szakmai irányítást és ellenőrzést végez a vidéki gyárak tekintetében. Hasonló a helyzet a többi funkcionális szerv (energia- és erőtelpi osztály, TMK-osztály stb.) irányító és ellenőrző munkájában is. A nagyrészen új, szakemberekből álló vállalatvezetőség számtalan intézkedést fogantatosított a gazdálkodás megjavítására. A palacksörtermelést jelentősen növelték, hosszabbították az ászokolási időt. Az elhanyagolt pincerészek helyreállításával körülbelül 50 vagonnal bővítették a malátatermelési kapacitást, a kőbányai főzőházban üstmagasításokat végeztek, színsörletartályokat állítottak be. Így minimális ráfordítással jelentős kapacitástöbbletet nyertek.

Az átszervezés legfontosabb eredményei közé tartozik — a szellemi erők koncentrálása mellett — az, hogy a vállalatok korábban erősen

titkolt szervezési, vezetési és gazdálkodási hiányosságai automatikusan felszínre kerültek.

Az adminisztrációs munka megszervezése

A magasabb színvonalú és operatív beavatkozásra is képes vezetés igényli a gyáregységek beszámoltatásának átfogó megszervezését, a belső üzemi bizonylati, nyilvántartási és beszámolási rendszer egységesítését, a gépi adatfeldolgozás kiszélesítését.

Az ezekkel kapcsolatos kezdeti lépések már megtörténtek, de a napi munkák nagy tömege miatt számottevő eredményt még nem értek el. Az összevonás óta az adminisztráció növekedett. Az ügyintézés bizonyos mértékben megnehezült. A központ néha csak formailag kapcsolódik be egyes ügyek intézésébe. Az egységesítésre való törekvés már az átszervezés végrehajtása után *közvetlenül* megvolt, de csak a beszámolási rendszer tekintetében valósult meg eddig teljes következetességgel.

A vállalat jelenlegi szervezetének kialakításakor a beszámolási rend megszervezésére két fő irányzat állt egymással szemben. Az egyik irányzat a budapesti egységek tekintetében a szervezet és munka *központosítását* kívánta. E szervezeti forma mellett a legalsó egységek (műhelyek, üzemrészek) a termelés és a gazdálkodás minden területére vonatkozólag a központi szervezés részére adtak volna jelentést, s e központi szervek az adatok feldolgozása és megfelelő csoportosítása alapján nemcsak a vállalat felső vezetőit tájékoztatták volna, de a középvezetőket (üzemvezetőket, osztály- és főosztályvezetőket) is. Az Élelmezésügyi Minisztérium Kollégiuma is ezt az elvet képviselte és ezt határozatában is rögzítette. Ez persze magas színvonalú ügyvitelszervezést és gépesítést feltételez.

A másik irányzat a *decentralizált*ság mellett foglalt állást. Fő követelményként tűzte ki, hogy legalább a nagyobb „összefogó” egységek (mint a termelési, a műszaki és az anyag-

és áruforgalmi főosztály) rendelkezzenek külön részleggel, elsősorban a vezetés operatívabbá tételét célzó adatok gyorsabb kidolgozhatósága miatt.

Abban mindkét irányzat megegyezett, hogy a vidéki gyáraknál *értékelésre és elemzésre is képes* szerv legyen, amely a gyáregységi vezetők tájékoztatása mellett — a beszámolórendszerben rögzített *alapadatokon felül* — elsőkön elvégzi a gyáregység munkájának értékelését és elemzését, s ezekről jelentést készít a vállalat központi szerveinek is.

A két irányzat közül a másodikat fogadták el a vállalat vezetői, s ezt a minisztérium illetékes szervei is később tudomásul vették. Ezt a rendszert és szervezetet rögzítették a vállalati szervezeti és ügyrendi szabályzatban is.

Az így kialakított szervezetnek alapvető feladata — a szükséges, összesített adatoknak a központi szervek felé történő továbbítása mellett — *a helyi vezetők tájékoztatása, és pedig nemcsak alapadatszerűen, hanem közgazdasági jellegű összefüggések vizsgálata és elemzése révén is.* A decentralizált szervezetnek képesnek kell lennie arra, hogy az „összefogó egység”-hez tartozó üzemrészek, műhelyek (kirendeltségek) mint gazdálkodó alapegységek munkáját és eredményeit értékelje, elemezze és mindezt a vezetők rendelkezésére bocsássa.

Ez a decentralizált adminisztratív szervezet, különösen pedig a termelési főosztálynál szervezett ilyen egység e feladatokat ma sem látja el maradéktalanul. A helyzeten részletes ügyviteli utasítások kidolgozása, egységesített gépi adatfeldolgozásra alkalmas ügyviteli bizonylatrendszer bevezetése sokat segítene.

Az országos vállalat túl nagy. A termelési főosztály vezetése alá Budapesten 30 üzemrész és 4 összefogó egység, a műszaki főosztályhoz 27 üzemrész és műhely tartozik összefogó egységekkel együtt. A három vidéki sörgyár szintén a két főosztály irányítása alá tartozik. A vidéki 82 kirendeltséget az anyag- és árufor-

galmi főosztály fogja össze — a kellő ellenőrzés lehetősége nélkül. Így a legjobb vezetők sincs lehetősége a legfontosabb ügyek személyi, esetleg helyi megismerésére, a döntési lehetőségek optimális kiválasztására. A legtöbb vezető túlterhelt.

Az ügyvitelszervezés és -gépesítés színvonala és fejlődési üteme egyáltalán nem kielégítő. Ma a jó vezetés elengedhetetlen feltétele a megfelelően csoportosított, nagytömegű, gyorsan szolgáltatott tájékoztató adat és a döntési lehetőségeket vizsgáló variációs számítások sorozata. Ez látványosan ellentmond az ügyvitel egyszerűsítésére irányuló törekvéseknek. Valójában csak évtizedekkel elmaradt ügyviteli és könyvelési módszerek esetében növeli az adminisztratív terheket.

A vállalati központ jelenlegi túlterhelése, a részletekbe menő elemző munkára is alkalmas szakemberek hiánya, az ügyvitelszervezés és gépi adatfeldolgozás elmaradottsága fékezi az átszervezés előnyeinek gyors kihasználását.

Beruházásokkal kapcsolatos néhány tapasztalat

Az átszervezés után központosították a beruházási és felújítási munkát. A gyáregységeknek csak javaslati joguk van. A beruházási és felújítási forrásokat, a legidősebb gépcserékre, illetve gépi beruházásokra fordítják. Az átszervezés óta hétszerezére növelték a felújítási forrásból megvalósított gépcseréket. A vállalat beruházásaira és felújításaira most is jellemző a „tűzoltó módszer”, mert az anyagi lehetőségek még ma is lényegesen elmaradnak a szükséglettől. A műszaki fejlesztést döntően új beruházásokkal igyekeznek megoldani. Kevés a technológiai és gyártmányfejlesztési kutatásra fordítható összeg. A beruházási munkánál most is bizonyos tervszerűtlenség tapasztalható.

Mindez nagyrészt az évközi szerződésmódosításokból, a késedelmes keretlebontások miatti gépbeszerzési nehézségekből, a lassú kivitelezésből,

az importgépek késedelmes beérkezéséből adódik. Rendszeresen magas a befejezetlen beruházások állománya is. Ez 1962. év végén több volt, mint az évi összes beruházás.

A beruházó kénytelen sokszor a műszakilag nem megfelelő terveket is elfogadni a tervezőtől. A kivitelezés alatt ezeket saját hatáskörben módosítják. A tervek átvételének megtagadása esetében, a kivitelező a beruházás elkezdését kitolja, és a beruházási keretet elvonják a vállalattól. Ez a gyakorlat lassítja és drágítja a beruházásokat, egyben lehetetlenné teszi a nemzetközi színvonalhoz mért igényesség érvényesítését is.

Az országos vállalat a beruházások és felújítások kivitelezése tekintetében *nincs előnyben* a régi kis vállalathoz képest. Mint beruházó, sok vonatkozásban ki van szolgáltatva a kivitelezőknek, főként határidők tekintetében. Főként értékhatár alatti beruházásoknál az üzembehelyezési tervet és beruházási programot a kivitelezők nem veszik figyelembe. A kivitelezők a nehezen beszerezhető anyagok és kooperációs kapacitások megszerzését a beruházókra hárítják, mert másképp a kívánt határidőre nem vállalják el a munkát.

A kivitelező vállalatok túlzott specializációja miatt megnőtt a kivitelezésben részt vevő vállalatok köre, ami lassítja a kivitelezést, de nehezíti a beruházó munkáját is. A beruházás jó minőségű kivitelezéséért való felelősség is csökken. Például egy 10 milliós Ft-os beruházás megvalósításában 11 építőipari és szerelővállalat, továbbá ezek szakipari alvállalkozói vettek részt.

A generálkivitelezői elv általában nem érvényesül. Egyes szerelővállalatok (Ganz MÁVAG, Április 4. Gépgyár) nem rendelkeznek kiegészítő részlegekkel a szerelő-kőműves, állványozási stb. munkák elvégzéséhez. Mindezt a beruházóknak kell biztosítani.

A felújítási keretből végzett beruházások jelentősége nőtt, de még ezeknek sincs kimutatható hatása a vállalat gazdálkodására. Ugyanis a régi alulértékelt állóeszköz-állomány

mellett az új, drága, pótlás jellegű beruházások miatt az *értékcsökkenési leírás növekedése nagyobb, mint a beruházások következtében elérhető önköltségcsökkenés*. Sajnos, ez bizonyos mértékben a beruházások teljes körére is érvényes a söriparban. A hatékonyabb beruházási munka megteremtését nehezítette az is, hogy a *megvalósított* beruházások gazdaságosságát és vállalati szinten jelentkező hatását eddig sem a tárca, sem a vállalat nem vizsgálta kielégítően.

A vállalati döntéseket az értékhatár alatti beruházásokat megelőzően legtöbb esetben alapos közgazdasági és műszaki elemzés nem előzi meg. A legjobb megoldás megkeresésére a sürgősség, a kivitelezői kapacitáshiány és az import keretek nehéz megszerzési lehetősége miatt általában nincs mód. A gyártási és kivitelezési kapacitás megszervezésében tervszerűtlenség uralkodik, főként az értékhatár alatti körben. A gyártó cégek — anyagi érdekeltségük miatt — a rendelésekben válogatnak.

A *visszafizetéses hitelből finanszírozott beruházásokat* az előkészítéstől kezdve az üzembehelyezésig, a tárca és a bank fokozott figyelemmel kíséri, ellenőrzi. Hiszen ezeknél az áttekintés könnyebb, mint a nagy beruházásoknál, rekonstrukcióknál. Egyrészt ezért, másrészt az első évi törlesztés nyereségrészesedést csökkentő hatása miatt a vállalatok, így a söripari vállalat sem vette szívesen igénybe a visszafizetéses bankhitelt. Az eszközlekötési járulék bevezetésével ezen a területen javulás várható.

★

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy számtalan adminisztratív, műszaki, jogi, tervezési, érdekeltségi kérdést kell megoldani ahhoz, hogy az újonnan létesült olyan nagyvállalatok, mint az Országos Söripari Vállalat, az összevonás minden lehetséges előnyét kiaknázzák. Elsősorban növelni kell — a megnövekedett felelősség miatt — a nagyvállalat központi vezetőinek jogkörét. A nagyvállalatnak nagyobb hatáskört kell adni a beruházási, műszaki fejlesztési, ter-

melési, anyagi érdekeltségi kérdésekben.

Az országos nagyvállalat vezetése rendkívül bonyolult feladat. Ezt a központi vezetők csak úgy tudják el látni, ha a szükséges apparátus a rendelkezésükre áll. Itt nemcsak számítógépekre, ügyvitelgépesítésre gondolunk, hanem olyan központi tanácsadó csoportra (elemző közgazdász, matematikus, műszaki tanácsadó, pszichológus, üzemszervező stb.) is, amelyik a vállalatvezetés rendelkezé-

sére áll a bonyolultabb feladatok megoldásában.

A minisztériumi irányítás és ellenőrzés rendszerét is olyan irányban kell tökéletesíteni, hogy az megfeleljen az ipar új szervezetének. A vezetési módszereket tovább kell fejleszteni mind a nagyvállalatok, mind a minisztériumok területén. Itt nemcsak a gyakorlati módszerek, hanem az elvi alapok tudományos feltárása is sürgető.

Ádám Kálmán

A „Planovoje Hozjajsztvo” 40 éve

A szovjet gazdaság problémái a folyóirat hasábjain

Ebben az évben ünnepli alapításának negyvenedik évfordulóját a leg régibb szovjet közgazdasági folyóirat, a „Planovoje Hozjajsztvo”, a Szovjetunió Tervhivatalának és Népgazdasági Tanácsának központi elméleti orgánuma.

Már abban az időben, amikor az éppen csak létrehozott Állami Tervbizottság (Goszplan) Lenin kezdeményezésére hozzáfogott Oroszország első népgazdaságfejlesztési tervének, a GOELRO-nak a kidolgozásához és megvalósításához, a szovjet tervgazdászok számára szükség volt egy olyan fórumra, amely lehetővé tette a véleménycserét, a tervezés tapasztalatainak megismerését, a fontos információk megszerzését stb. Ebből a célból hozták létre 1923-ban „A Szovjetunió Tervhivatalának a Közlönyé”-t, amely 1924-ben „Planovoje Hozjajsztvo” („Tervgazdaság”) néven rendszeres havi közgazdasági folyóirattá alakult át. Azóta a folyóirat tevékenysége szorosan összefonódik a szovjet szocialista tervezés történetével, fejlődésével.

A folyóirat létrehozásában és tevékenységének első éveiben jelentős szerepet játszott az SZKP kiemelkedő vezetője, Lenin barátja és harcostársa G. M. Krzsizsanovszkij. Sok éven át volt a lap főszerkesztője a szovjet közgazdászok nagy öregje,

Sz. G. Sztrumilin akadémikus. Az első ötéves terv éveiben a párt egyik kiemelkedő vezetője, a szocialista népgazdaság szervezője V. V. Kujbisev — mint a legfelsőbb tervezőszerv vezetője — sokat tett azért, hogy a folyóirat a tervgazdászok kézikönyvévé váljon. E munkában részt vettek ismert szovjet közgazdászok, gyakorlati szakemberek, párt és állami vezetők is.

A folyóirat napjainkban is jelentős szerepet tölt be a közgazdasági ismeretek elterjesztésében, a tervezői és gazdaságirányítási tapasztalatok felhasználásában, a tervezési módszerek és módszertani alapok fejlesztésében, ráirányítja a figyelmet a gazdasági vezetés, az operatív tervezés, a tervteljesítés és ellenőrzés feladataira.

A „Planovoje Hozjajsztvo” az utóbbi években különösen a vállalatok, népgazdasági tanácsok, nagy gazdasági körzetek tervezésének, a termelőerők területi elhelyezésének, a matematikai módszerek közgazdasági alkalmazásának elméleti és gyakorlati kérdéseivel foglalkozik. Rendszeresen jelennek meg cikkek a távlati tervezés, valamint a mérlegmódszerek alkalmazásának problémáiról. Csak az elmúlt évben közel 250 cikk, hozzászólás, szemle, recenzió és egyéb anyag jelent meg.

Mint ismeretes, az SZKP Központi

Bizottságának 1962 novemberi plénuma — a múltban kialakult tervezési gyakorlatot bírálva — követelte a tervezőszervektől, hogy a népgazdasági tervek kidolgozása során ne az összes ágazatok termelésének egyszerű növeléséből induljanak ki (mert így fenntartják a gazdaság előző struktúráját, akadályozzák a műszaki fejlesztést), hanem a fejlesztésben a termelés haladó ágazatainak kell elsőbbséget adni, az ágazatok között és az ágazaton belül optimális arányokat kell kialakítani.

A népgazdasági tervezés új alapelveivel a legátfogóbban az *Új kidolgozási elveket a népgazdasági tervezésben* című szerkesztőségi cikk foglalkozik. (1963. 8. sz.) Ezek az új elvek képezték már a Szovjetunió nemrég jóváhagyott 1964—1965. évekre szóló kétéves népgazdaságfejlesztési tervének az alapját is. A. Korobovnak, a Tervhivatal elnökhelyettesének *A kétéves terv fő feladatai* című cikke a népgazdaság fejlesztésének a hétéves terv utolsó két évére előírt fő irányait elemzi. A népgazdaság szerkezetének pozitív változásai — a vegyipar, a villamosenergia-ipar, a gépipar több ágának, valamint a gazdaságos profilú hengerelt áruk gyártásának gyors ütemű fejlesztése, a tüzelőanyag-mérleg szerkezetének, a termékek minőségének további javítása — kedvező feltételeket teremtenek a szocialista gazdaság gyors ütemű fejlesztéséhez. Két év alatt az ipari termelés a terv szerint 17 százalékkal nő, az ipari termelés abszolút növekménye körülbelül évi 15 milliárd rubelt tesz ki.

A kétéves terv egyik fő gazdasági problémája a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek közötti termelési arány megjavítása. 1960 és 1963 között az ipari termelés az „A” csoportban átlagosan körülbelül 50 százalékkal gyorsabban növekedett évente, mint a „B” csoportban. Az ipari termelés jelenleg elért magasszínvonalára lehetővé teszi e két főcsoport növekedési ütemének közelítését, 1964—1965-ben ez az arány az „A” csoport javára már csak körülbelül 30 százalékos lesz.

A kétéves terv megteremti a Szov-

jetunió és a baráti szocialista országok közötti gazdasági együttműködés fejlesztésének és további erősítésének feltételeit is. Fokozódik a szerepe a KGST-országok közötti szocialista nemzetközi munkamegosztásnak, amely lehetővé teszi az egyes országok erőforrásainak mind teljesebb felhasználását. A népgazdaság fejlesztésének kétéves terve fontos szerepet játszik a békés gazdasági versenyben. Mindjobban csökken a különbség a Szovjetunió és az Egyesült Államok gazdasági fejlettségének a színvonala között, bővül azoknak a gyártmányoknak a köre, amelyeknek a termelésében a Szovjetunió túlhaladja az Egyesült Államokat. A Szovjetunió ipari termelése — a gyorsabb fejlődési ütem következtében — az 1959. évi 50 százalékról 1965-re eléri az Egyesült Államok ipari termelésének 75 százalékát, az 1966—1970-re szóló új ötéves terv végrehajtása során pedig túlhaladja az Egyesült Államok ipari termelésének mai színvonalát.

A tervezési módszerek állandó tökéletesítésének megoldására jelenleg a szovjet közgazdászok elsősorban a mérlegmódszer fejlesztésére, s ezen belül elsősorban az ágazati kapcsolatok mérlegének a népgazdaság tervezésében és a gazdasági elemzésben való alkalmazására fordítanak különös figyelmet. 1963 márciusában a Tervhivatal Közgazdaságtudományi Kutatóintézete által e témában összehívott országos tudományos tanácskozás anyagát a „Planovoje Hozjajstvo” 1963. májusi száma részletesen ismerteti, de a téma egyes problémáival több önálló cikk is foglalkozik.

V. Nyemcsinov akadémikus *Az ágazati kapcsolatok mérlegének a népgazdasági terv modelljévé való fejlődése* című cikkében (1963. 6. szám) aláhúzza, hogy az ágazati kapcsolatok mérlege a népgazdasági tervezés hatékony és gazdaságos eszköze, lehetővé teszi az elektronikus számológépek széles körű alkalmazását a tervezés gyakorlatában és a népgazdaság irányításában. A tervezési gyakorlat megoldásra váró főbb problémái: a) a tervdöntések optimá-

lis változatainak kiválasztása (központi és helyi szinten egyaránt); b) a köztársasági és az összszövetségi tervek, valamint c) a termelési, az anyagi-műszaki ellátási, munkaügyi, beruházási stb. tervek egymás közötti mérlegkapcsolatának biztosítása. A szerző azt javasolja, hogy a fontosabb munkatárgyak vállalaton belüli mozgásának, valamint az állóeszközöknek a matrixait vonják be a vállalati műszaki-termelési-pénzügyi tervekbe. Ily módon létrejönne a gazdasági alapja a gazdasági körzetek ágazati kapcsolatok mérlegeinek összeállításához, s az alapvető tervszámítások alulról felépített, bizonyos mértékig egységes rendszerének a kiépítéséhez.

A. Jefimov professzor *Az ágazati kapcsolatok mérlegének a népgazdasági tervezésben való alkalmazásából eredő elméleti és gyakorlati kérdések* című cikkében (1963. 5. szám) a gyakorlati tennivalók fő irányát az egységes nomenklátúra és módszertan kidolgozásában, a statisztikai bázis kiszélesítésében, valamint az ágazati tervmérlegek számításaihoz szükséges normatívabázis megteremtésében határozza meg.

A. Birman professzor *Az irányítás problémáinak alapos kidolgozásáért* című cikkében (1963. 3. szám) a szocialista gazdálkodás tanának a kidolgozását tartja szükségesnek. Ezen olyan tudományt ért, amely a szocializmus objektív gazdasági törvényei és a szocialista rendszer lehetőségei alapján azt vizsgálja, hogyan kell megszervezni a népgazdaság egészének szocialista irányítását. E tudományág tárgya a népgazdaság egésze, annak vezetése és tervezése. A kutatások eredménye a konkrétság olyan fokán álló tudományosan meg-alapozott javaslatok kidolgozása, amelyek mind a központi, mind a helyi tervező, pénzügyi és más gazdasági irányító szervek által gyakorlatilag felhasználhatók.

A folyóirat nagy helyet ad az anyagi ösztönzés kérdéseinek. Ilyen jellegű például Sz. Sztrumilin akadémikusnak az *Anyagi ösztönzés és a tervezés a Szovjetunióban* című, a Közgazdasági Szemle 1963. 5. számá-

ban is megjelent cikke, de az anyagi ösztönzés tökéletesítésének a feladataival sok más cikk is foglalkozik. Így például J. Vasziljev és I. Vahlamor „Jobban használjuk fel a gazdasági ösztönzőket a műszaki fejlesztés meggyorsítására” (1963. 9. szám) L. Zotova és V. Bazanova „Az anyagi ösztönzés és a nagy tervfeladatok” (1963. 10. szám); J. Kovaljov „Javítsuk meg a szocialista munkaverseny eredményeihez kapcsolódó vállalati prémiumrendszert” (1963. 10. szám); V. Markov „Az anyagi ösztönzés tökéletesítése” (1963. 12. szám); J. Szlasztyenko „A műszaki fejlesztés anyagi ösztönzésének tökéletesítése” (1964. 2. szám) stb.

A folyóirat munkájában fontos helyet foglal el az üzemi tervezés tökéletesítésének az elősegítése. A szerkesztőség igyekszik a vállalati tervezőket és közgazdászokat érdeklő aktuális kérdésekre választ adni. E problémák köre — a vállalati műszaki-termelési-pénzügyi tervek összeállításától az üzemek és műhelyek önálló elszámolásáig — rendkívül széles körre terjed ki.

A Szovjetunióban már néhány éve kísérleteket folytatnak egy új mutató, az úgynevezett normatív megmunkálási költség (NMK) alkalmazásáról. Mint minden mutató, az NMK is akkor lehet eredményes, ha meghatározott keretek között alkalmazzák. Vannak viszont olyan közgazdászok, akik úgy vélik, hogy az NMK-ból univerzális mutatót kell készíteni, s a teljes termelési érték és más mutatók helyett kell alkalmazni. Ez a vita a folyóirat hasábjain is folyik.

J. Krotov mérnök-közgazdász *A normatív megmunkálási költségek mutatójának az alkalmazásával kapcsolatos tapasztalataink* címmel (1963. 2. szám) közölt cikket, amelyben a szerző elmondja, hogy az NMK-nak a vállalatuknál történt alkalmazásával pontosabban tudták mérni a termelés volumenét, mint a teljes termelés mutatójával, s így a munkatermelékenység mutatót is meg tudták javítani.

A normatívák kidolgozásának fő kérdéseivel és az alkalmazásuk néhány tapasztalatával foglalkozik A.

Szemjonov cikke *A normatív megmunkálási költségek mutatójának alkalmazásáról* (1963. 10. szám). A Tatar Autonóm Köztársaság tapasztalatait felhasználva — ahol e kísérlet korábban kezdődött, mint a többi népgazdasági tanácsoknál és minden iparágban egyidejűleg vezették be — a szerzőnek lehetősége volt elbírálni az NMK mutató előnyeit és hátrányait. A kísérletek azt mutatták — állítja Szemjonov —, hogy az NMK mutatót sikeresen alkalmazhatják sok iparágban. A teljes termelési érték mutatójához viszonyított előnyei fokozottabban jelentkeznek az anyagigényes ágazatokban, egyes esetekben azonban nem tükrözi eléggé objektíven a munkatermelékenység és a termelés volumene változásait. A gyártmányok „előnyös” és „hátrányos” tulajdonsága bizonyos mértékig megmarad az NMK mutatónál is. A vállalatok dolgozóinak az a véleménye, hogy e mutató alkalmazásával egyidejűleg tökéletesíteni kell a munkastílust is: jobban kell feltárni és felhasználni a tartalékokat, teljesíteni a tervezett termék-összetételt, megjavítani az anyagi-műszaki ellátást és a termelés ütemességét.

V. Bocsarov és L. Szalnyikova *A normatív megmunkálási költségek és a munka termelékenységének emelkedéséről* írott közös cikkükben (1964. 2. szám) elvileg szükségesnek tartják az NMK mutató alkalmazását a tervezésben, de felhívták a figyelmet e mutató sajátosságai további sokoldalú tanulmányozásának szükségességére is. A szerzők nem értenek egyet azzal, hogy az NMK mutató szélesebb körű alkalmazásának kérdését el lehetne dönteni addig, amíg a Tatar Autonóm Köztársaság iparágaiban, az Orosz Köztársaság ruhaiparában, és egyéb helyen történt alkalmazásának tapasztalatait nem összegezték volna. A szerzők az Orosz Köztársaság ruhaiparában 1957 óta szerzett tapasztalatokat összegezve a következő problémákra hívják fel a figyelmet: 1. Egyesek azt állítják, hogy az NMK mutató nagyobb mértékben ösztönöz a munka termelékenységének a növelésére, mint a teljes termelés mutatója. A tényadatok

viszont azt mutatják, hogy 1957 és 1962 között az OSZFSZK ruhaipara a munkatermelékenység növekedési ütemét tekintve az egyik utolsó helyen állott. 2. Az NMK mutató széles körű alkalmazásának a hívei azt állítják, hogy alkalmazása esetén rohamosan csökken a termelési tervüket nem teljesítő, illetve a beralapjukat túllépő vállalatok száma. V. Bocsarov és L. Szalnyikova szerint a termelés volumenének az NMK mutatóval való mérése a munkatermelékenység tényleges növekedési ütemét eltúlozza és növeli a munkabért az önköltségen belül.

A termelés tervezési színvonalának a javítása, a teljes vállalati önálló elszámolás megvalósítása és a rentabilitás megköveteli az árképzés problémáinak helyes megoldását, a tudományosan megalapozott árak alkalmazását. Az új gyártmányok árproblémáival foglalkozik D. Lvov (1963. 1. szám) cikke. Mi az oka annak — kérdezi a szerző —, hogy egy géptípus termelői ára az Ogyesszai Szerzőszámgyárban 1600 rubel, Irkuckban pedig 2200 rubel? Ez elsősorban azért van, mert a gépipar új termékeinek árát a gyártó üzem tervkalkulációja alapján a meglévő hasonló termékek áraitól függetlenül állapítják meg. Az árvárhagyás jelenlegi rendszere lehetővé teszi, hogy a vállalatok még kis konstrukciós változtatásoknál is jelentősen emelhessék az árakat. A gyártó üzemeknek az a törekvése, hogy növeljék az új gyártmányok ráfordításait és következésképpen az árát, az új gépek megtérülési idejének jelentős megnövekedéséhez vezet, s ez fékezi a műszaki fejlődést. Az árképzés jelenlegi gyakorlatában tehát — hangsúlyozza Lvov — az állam a gazdaságtalan új gyártmányok termelésére ösztönöz, az árakat az egyes vállalatok érdekei szerint, s az állami érdekek kárára állapítják meg. Az árképzést pedig fel lehet használni a gazdaságos új gyártmányok létrehozásának szabályozására. Azt, hogy a gépeket milyen áron érdemes termelni, a normatív határráfordítások segítségével kell eldönteni.

Az állóeszközöknek a műszakszá-

mok növelésével történő jobb kihasználását A. Szkuba *A műszakszámok növelésének útja a gépiparban* című cikkében (1963. 2. szám) a moszkvai gépipari és műszeripari vállalatok példáján vizsgálja.

Az állóeszközök időben való jobb kihasználása — anélkül, hogy megváltoztatnák a termelés technológiáját — kizárólag a harmadik műszak bevezetése 50 százalékkal növeli a termelést a két műszakos üzemeltetéshez képest. A szerző a berendezések folyamatos üzemeltetésére kidolgozott egy olyan három műszakos sémát, amelyben lehetővé válik az éjszakai órák kihagyása. Ezt a hétórás munkanapra, illetve a 41 órás munkahétre való áttérés teszi lehetővé. A heti három műszakos üzemeltetés esetén ledolgozandó 123 óra, a napi időalap 168 óra. A 45 óra különbség napi 6,5 óra, ami azt jelenti, hogy folyamatos üzemeltetésnél naponta 17,5 órát kell kihasználni a berendezést, s ez — 30 perces munkaszünetet figyelembe véve — reggel 6-tól éjjel 12 óráig szintén 123 órát tesz ki, s így lehetővé válik az éjszakai munka kikapcsolása. A szerző a gyakorlati megvalósításra két példát közöl: 1. minden csoport 5 napot dolgozik, a 6. nap a pihenőnap. Az öt nap alatt minden csoport három ebédszünet nélküli 6 órás műszakot és — félórás szünettel — két 8 és félórás műszakot dolgozik. 2. Minden csoport két 9 órás reggeli műszak után egy pihenőnapot, majd két 9,5 órás esti műszak után 2 pihenőnapot kap! A folyamatos üzemeltetés gazdaságossági, műszaki és szociális célszerűségének elméleti megalapozásában Hevesi Gyula magyar akadémikusra hivatkozik.

A vállalati vezetők és közgazdászok körében nagy az érdeklődés a novocserkaszki villanymozdonygyárban A. Sz. Rodov mérnök vezetésével kidolgozott új operatív termelés-tervezési rendszer iránt. Ennek segítségével megvalósítható a termelés ütemessége és a folyamatos termelés-tervezés. Az új módszer lényegét P. Abroszkin *A folyamatos tervezés és ellenőrzés tapasztalatai* című cikkében fejti ki (1963. 5. szám). Ennek lé-

nyege, hogy a kisnomenklatúrájú tömegtermelés operatív tervezésének közismert módszereit átülteti a szériatermelésre, amely a gépipari vállalatok háromnegyed részére jellemző.

A. Kovalevszkij cikke — *Az operatív tervezés és az ütemesség* — (1964. 3. szám) a novocserkaszki üzem tapasztalatainak más vállalatoknál való alkalmazásából adódó következtetésekkel foglalkozik. Megállapítja, hogy ezek a vállalatok elérték a termék kibocsátás ütemességét és megjavították a vállalat műszaki-gazdasági mutatóit. Az új tervezési módszer eredményességének titka az, hogy feltételezi a vállalati kollektíva széles körű részvételét a termelés tervezésében és irányításában.

Az új módszer fő szervezési elve az úgynevezett arányossági kartotékrendszer, amely egyesíti a tervgrafikont a műhelyben előállítandó minden alkatrész (egység) kartotékozásával. Az új rendszer lehetővé teszi a gyártmány kibocsátás ütemességét, a vállalaton belül akadályozó okok teljes felszámolását. A cikk részletesen ismerteti a speciálisan egyedi, a kísérleti és a változó kisszériájú termelést folytató vállalatok számára kidolgozott, a teljesítendő munkák sorrendjét tükröző kartotékok input-output rendszerét, amelyben nem kell kiszámítani sem egyezményes szerelési egységet, sem egyezményes nagyságot, sem félkésznorma-igényt.

A folyóirat részletesen foglalkozik az egyes népgazdasági ágazatok speciális problémáival. A termelés legprogresszívebb ágazata a vegyipar, s különösen a műanyagipar. E kiemelkedően fontos ágazat jelentőségének megfelelő arányban szentel helyet a „Planovoje Hozjajsztvo”, csupán az 1964. évi első három számban 15 cikk és egyéb anyag foglalkozik a vegyiparral.

N. Fedorenko akadémiai levelező tag és I. Jakovlev mérnök *A műanyagipar fejlesztésének fontos kérdései* című cikkükben (1963. 3. szám) egy gyorsan fejlődő új gépipari ágazattal, a műanyagot és szintetikus kátrányt feldolgozó ágazattal foglalkoznak. Ezt az ágazatot nagy haté-

konyság, takarékos alapanyag-felhasználás jellemzi. A műanyagok feldolgozása során szinte teljesen hiányzik a hulladék. A szerzők elemzik a műanyagok különböző megmunkálási módozatait, összehasonlítják ezek előnyeit és hátrányait, a folyamatok automatizálásának, a műanyagfeldolgozás szervezésének, a meglévő kis üzemek és termelési egységek egyesítésének a lehetőségeit, a koncentráció és a szakosítás kérdéseit.

N. Fedorenkónak I. Rahlinnal írt közös cikke — *A szintetikus anyagok felhasználásának gazdaságossága a népgazdaságban* — (1963. 6. szám) különösen aktuálissá vált a népgazdaság kemizálásáról az SZKP Központi Bizottságának 1963 decemberében hozott határozatainak fényében. A szerzők a szintetikus anyagok termelésének gazdaságosságát és bevezetésük népgazdasági hatékonyságát, továbbá a vegyiparra fordított nagy beruházási összegek gyors megtérülésének biztosításával kapcsolatos feladatokat vizsgálják. Javasolják a műanyagok és más szintetikus anyagok népgazdasági alkalmazása gazdasági hatékonyságának egységes módszerrel történő meghatározását. Ki kell dolgozni a munkaigényesség, a beruházási és üzemeltetési ráfordítások haladó műszaki-gazdasági normatíváit is.

Figyelemre méltó, hogy a „Plano-voje Hozjajsztvo” 1963j. úniusi számát teljes egészében a népgazdasági tartalmak kihasználásának szentelte. A cikkek a témát az ipar, a mezőgazdaság, a közlekedés, a kohászat, a gépipar, a faipar és a könnyűipar szempontjából dolgozták fel.

A folyóirat nagy figyelmet fordít a mezőgazdasági termelés tervezési és gazdaságtani problémáinak a tanulmányozására. M. Lemesev *A mezőgazdasági termelés szerkezetének gazdasági megalapozása* című cikkében (1964. 1. sz.) a belterjesség növelésének néhány kérdésével foglalkozik. Mivel már a legközelebbi jövőben a mezőgazdasági termelés emelését majdnem egyáltalán nem lehet a mezőgazdasági termőterület lényeges növelésével biztosítani, ezért különösen fontos a racionális termelési

szerkezet kialakítása. Ezen — a szerző szerint — az egyes ágazatok és kultúrák fejlettségi színvonalának meghatározott mennyiségi viszonyát kell érteni. A mezőgazdaság termelési szerkezete a termelőerők fejlődésével egyidejűleg főként két tényező: a) az ország mezőgazdasági termékekben jelentkező szükségleteinek a növekedése és b) a kommunizmus anyagi-műszaki bázisának fejlettségi színvonala hatására változik, tökéletesedik.

A mezőgazdasági termelés szerkezeti tökéletesítésének a gazdasági kritériuma a földterület egységére jutó termelésnek minimális munka- és eszközráfordítással történő növelése. E követelmények szempontjából a mezőgazdaság mai szerkezete még nem megfelelő. Ez főleg azzal magyarázható, hogy az előirányzott strukturális változásokat nem kapcsolták egybe alapos közgazdasági elemzéssel. Gyakran nem vették figyelembe a tervezési gyakorlatban, hogy hatékony strukturális változás a mezőgazdaságban csak fejlett technikai és technológiai alapon lehetséges. A mezőgazdasági termelés megalapozatlan szerkezeti változása jelentős gazdasági hibákhoz, felesleges munka- és eszközveszteségekhez vezet.

1953—1962 között például a kukorica vetésterülete négyszeresére, a cukorrépa kétszeresére, a napraforgóé 12 százalékkal nőtt, ugyanakkor az évelős növényeké 7,7 százalékkal csökkent. Az átlagos hektáronkénti hozam a krasznodari körzetben a kalászosoknál 21,5 mázsa, a kukoricánál pedig 23,2 mázsa volt. Az egy hektárra jutó folyamatos termelési költségek a kalászos gabonaféléknél 38,7 rubel, míg a kukoricánál 81,2 rubel. Tehát a pótlólagosan kapott egy mázsa szemeskukorica 25 rubelbe került. Hasonló a helyzet az ország más vidékein is. (L. 955. o. tábl.).

A mezőgazdasági termelés szerkezeti fejlesztésének problémája közvetlenül összefügg a mezőgazdaság következetes belterjesítésével. A nagy hozamú kultúrák — a kukorica, a cukorrépa, a borsó stb. — hatékonysága az, hogy több takarmányegységet ad egy hektárról, mint a ka-

Az átlagos önköltség a szovhozokban az
1959—1961-es években

Megnevezés	Kalászos gabona	Szemes- kukorica
	rubel/mázsa	
Krasznodari körzet ...	1,80	3,50
Sztravropolszki körzet	2,30	3,90
Rosztovi terület.....	2,40	3,60

lászos gabonafélék. De ez nem jelentheti azt, hogy a termelést bármilyen áron célszerű növelni. Ezért a szerző a kevésbé termelékeny ágazatoknak és kultúráknak a termelékenyebbel való felcserélésével kapcsolatos mezőgazdasági belterjesítés gazdasági hatékonyságának a kritériumaként a termőterület egységére számított folyamatos termelési ráfordítások és a mezőgazdasági termékek növekedése ütemének viszonyát javasolja.

Mivel magyarázható a szemeskukorica termelésének alacsony hatékonysága a krasznodari és a sztavropoli körzetekben, ott ahol a legkedvezőbbek a termelési viszonyok? A legfőbb ok a termelés, s különösen a kukorica betakarításának alacsony gépesítettsége. (Az összes munkák megfelelő gépesítése esetén a kukoricatermelés hatékonysága gyorsan nő. Így például a krasznodari körzet szovhozaiban a kukorica termelési költsége 1961-ben egy hektárra átlagosan 81,2 rubel, egy mázsa kukorica önköltsége pedig 3,5 rubel volt, ugyanakkor a V. J. Pervickij nevét viselő gépesített gazdaságban 1962-ben a szemeskukorica egy hektárra jutó közvetlen költsége 32,2 rubel, egy mázsa szemestermésre átszámítva csak 60 kopek volt.) A kukoricatermelés viszonylag alacsony hatékonyságának másik lényeges oka az, hogy a vetését olyan helyen is erőltetik, ahol a természeti és klimatikus feltételek kedvezőtlenek.

A *mezőgazdasági termelés belterjesítésének fő útjai* című cikkében (1963. 2. szám) J. Grigorjev Leninnek abból a megállapításából indul ki, hogy a belterjesítés feltételezi a növénytermesztési és az állattenyésztési technika megváltoztatását, a műtrá-

gya alkalmazását, a gépek és szerszámok szerkezetének tökéletesítését, a műszaki ellátottság fokozását, a termelés fejlettebb szervezési és gazdaságirányítási rendszereire való áttérést. A szerző módszeresen elemzi a belterjesítésnek mindezeket az oldalait, így a mezőgazdaság technikai ellátottságának növekedését, a kemizálását, a föld gazdasági felhasználása színvonalának emelését, részletesen elemzi a mezőgazdaságnak szállított műtrágya mérlegét. A föld gazdasági felhasználása színvonalának emelésében nagy fontosságú a vetésterület szerkezeti megváltoztatása. A kolhozok és szovhozok még 1962-ben hozzákezdtek a földművelés gyökeres átszervezéséhez. A nagy hozamú és értékes kultúrák vetésterületének a fű-, a zab-, valamint az ugarterületek rovására történő növelése — a kukoricát 11,5 millió hektárral, a takarmánybabokét 4, a búzáét 4,5, a takarmány cukorrépaét 1,45 millió hektárral — biztosította, hogy 1962-ben a teljes gabonabetakarítás nagyobb volt, mint a legkedvezőbb 1958-as évben, bár 1962-ben az ország sok körzetében az időjárás kedvezőtlen volt.

A folyóirat sok olyan anyagot közöl, amely a szocialista országok barátságának és testvéri együttműködésének a megszilárdítását, a szocialista nemzetközi munkamegosztás és tervezés fejlesztését kívánja szolgálni. Figyelemre méltó G. Szorokin akadémiai levelező tagnak *A szocialista világgazdaság tervezési problémáiról* az 1963. 12. számban megjelent tanulmánya. A tervgazdálkodásnak a szocialista világgazdasági rendszerben meglevő objektív szükségszerűségéből és a „Nemzetközi szocialista munkamegosztás alapelvei”-ből kiindulva a szerző elemzi a KGST-országok népgazdasági terveinek az összehangolását. A nemzetközi tervezés első fokának jellemzett együttműködési forma lehetőségei még távolról sincsenek kimerítve, mindjobban fejlődik, és fontos szerepet fog betölteni a jövőben is.

A népgazdasági tervek összehangolása a szocialista világgazdaság je-

lenlegi szerkezetének és fejlődési törvényszerűségeinek a figyelembevételével tudományos alapon történik. Alapelvei: a) a szocialista országok függetlenségének a tiszteletben tartása, a tervegyeztetések és az ajánlások teljesítésének teljes önkéntessége; b) az egyes országok és az egész szocialista világgazdasági rendszer objektíven szükséges fejlődési arányainak a kialakítása, a népgazdasági aránytalanságok keletkezésének megakadályozása; c) a nemzetközi munkamegosztás erőteljes fejlesztése és magas fokú hatékonyságának biztosítása, a munkamegosztás előnyeinek az országok közötti egyenletes elosztása; d) a termelés nemzetközi szakosításának és az egyes szocialista országok komplex gazdasági fejlesztésének az összekapcsolása; e) az egyenértékű árucserre, a szocialista országok gazdasági együttműködésének kölcsönös előnyössége, fizetési mérlegeik egyensúlyának a biztosítása.

A „Planovoje Hozjajsztvo” egyik fő feladatának tartja, hogy megismertesse a szovjet olvasót a baráti szocialista országok gazdaságának a problémáival. A szocialista országok közgazdászai kedves vendégek a folyóirat hasábjain. Cikkeik bemutatják az egyes országok konkrét tapasztalatait, megvitatják a szocialista tervezés, a nemzetközi munkamegosztás problémáit, a tervek összehangolásának a feladatait. Két évvel ezelőtt a „Planovoje Hozjajsztvo” szerkesztősége a KGST-országok folyóiratainak a szerkesztőségeivel együtt közös számot adott ki. A KGST 15. évfordulójára ez év áprilisában még egy, a KGST fejlődési problémáival foglalkozó közös szám jelent meg. A szerkesztőség tovább igyekszik erősíteni a KGST-országok rokon folyóirataival való alkotó kapcsolatait, a szocialista országok közgazdászainak együttműködését.

B. Szurganov

Társadalmi termék — végtermék — nemzeti jövedelem

Vita a Voproszi Ekonomiki hasábjain

A szocialista tervezés, különösen pedig a kommunizmus anyagi-technikai bázisának megtervezése során felmerülő problémák, valamint a kapitalista országokkal folyó békés gazdasági verseny egyes kérdései irányították a figyelmet a Szovjetunióban a szocialista újratermelési folyamatnak mint egésznek elméleti vizsgálatára. Az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején több közgazdasági tanulmány jelent meg a szocialista újratermelési folyamatról* és megélénkült — nem kis mértékben e művek hatására — a társadalmi termék — végtermék — nemzeti jö-

vedelem fogalmával, számbavételével és kölcsönös összefüggéseivel foglalkozó már hosszabb ideje folyó vita.

E cikk a vita fő kérdéseiről kíván rövid ismertetést adni, azoknak a megnyilatkozásoknak az alapján, amelyek a Voproszi Ekonomikiben 1962-, 1963-, illetve 1964-ben megjelentek.**

A vita látszólag csak a számbavé-

* J. Kronrod: A társadalmi termék és szerkezete a szocializmusban 1958.; A. Paszkov: A termelőeszközök termelése növekedésének elsődlegessége 1958.; A. Notkin: A szocialista újratermelés üteme és arányai 1961.; M. Bor: A Szovjetunió népgazdasági tervmérlegének módszertani kérdései 1960.

** 1961/1. Sz. Partyigul: A szocialista újratermelés aktuális problémái; 1962/2. A. Becsin: Az újratermelés elméletének kérdései; 1962/5. Sz. Nyikityin: Az újratermelés elméletének néhány kérdése; 1962/6. J. Kronrod: Felül kell-e vizsgálni az újratermelés elméletének alapjait?; 1963/3. A. Notkin: A társadalmi össztermék és a társadalmi végtermék; 1963/7. M. Kolganov: A társadalmi össztermék és a nemzeti jövedelem meghatározásának problémái; 1963/10. A. Notkin: A társadalmi termék és a nemzeti jövedelem növekedésének egymáshoz való viszonya; 1964/2. A. Becsin: Az újratermelés kategóriái és a gazdasági elemzés módszertana.

teli problémával foglalkozik: milyen mutatókat kell alkalmazni a társadalmi termék mérésére, melyek az egyes mutatók sajátosságai, milyen vizsgálati területeken használhatók. A vita egyes résztvevői azonban természetesen ennél a problémánál jóval tovább jutnak. A társadalmi termék különböző elemeinek nemcsak mérési lehetőségeit, hanem egymáshoz való értékbeli és természetbeli arányainak alakulását is vizsgálják; tehát a számbavételi problémát egyes fő népgazdasági arányok dinamikájának vizsgálatává mélyítik.

A vita kiindulópontja a számbavételi probléma. Ez abból ered, hogy a szovjet statisztikában eddig alkalmazott két mutató, a társadalmi össztermék mérésére szolgáló vállalati bruttó termelés és az új érték mérésére szolgáló nemzeti jövedelem nem tudja minden oldalról, minden szempontból átfogni, mérni az újratermelési folyamat lefolyását és eredményét, ezért kizárólagosan ezeknek a mutatóknak az alkalmazása elégtelennek, hiányosnak mutatkozik a tervezésben, a terv végrehajtásának ellenőrzésében és a nemzetközi összehasonlításban. A szovjet közgazdászok egy része ennek a mutatórendszernek a végtermékmutatóval való kiegészítését javasolja.

A bruttó termelési érték: az egy év alatt létrehozott társadalmi összterméket mutatja, mely értékösszetételében: $c + v + m$, használatiérték-összetételében munkaeszközök, munkatárgyak (azaz az összes termelő fogyasztásra és felhalmozásra kerülő termelési eszköz) és fogyasztási cikkek összessége. Kiszámítási módja szerint vállalati, iparági és népgazdasági mutatókat különböztetünk meg. A legnagyobb halmozódás a *vállalati* módszerrel számított mutatónál jelentkezik (csak a vállalatban belüli munkatárgymozgást zárjuk ki), mértéke a munkamegosztás, a specializáció és a kooperáció fokától, másrészt a munkaszervezés és a vállalati irányítás formájától függ. Kisebb mértékű a halmozódás az *iparági* (extern) formánál és teljesen eltűnik a *népgazdasági* mutatónál, mely az *év elején* meglevő állóeszközök amortizá-

ciójából és az új értékből tevődik össze.

A gyakorlatban a társadalmi termék mérésére a vállalati módon számított mutatót alkalmazzák, mivel az újratermelés vizsgálatára és a tervezésre éppen ennél a nagyfokú halmozódásnál fogva ez a mutató a legalkalmasabb; ez az előny azonban más területeken természetesen ellenkezőjére fordul (mert egyetlen mutató sem tehet eleget minden terület igényének, tehát mérésének, ösztönzésnek és összehasonlításnak, vállalati, iparági, népgazdasági, sőt nemzetközi szinten), s így komoly hiányossággá, hibaforrássá válik. Vállalati szinten ez a mutató az anyagi ösztönzés rendszerébe építve nem anyagtakarékosságra, hanem anyagigényes termelésre, drágább nyersanyagok felhasználására, a befejezetlen termelés növelésére ösztönöz; nem alkalmazható a termelés gazdasági hatékonyságának mérésében; nem alkalmas továbbá nemzetközi összehasonlításokra sem; a benne rejlő halmozódás a termelés alakulásának dinamikus vizsgálatát is jelentős mértékben akadályozza.

Ezek a hiányosságok indították a szovjet közgazdászok egy részét arra, hogy *társadalmi össztermék mérésére* a vállalati bruttó termelési érték mutatója mellett még egy mutatónak, a *végtermékmutatónak* bevezetését javasolják.

A végtermék: a társadalom által egy év alatt létrehozott késztermékek összessége, amely értékösszetételében $v + m + \text{amortizáció}$, használatiérték-összetételében az állóeszközök pótlásának, bővítésének, a többi termelőeszköz készletváltozásának és a fogyasztási cikkeknek összege. Tehát a vállalati és iparági bruttó mutatótól abban különbözik, hogy nem tartalmazza a munkaeszközök és fogyasztási cikkek termelésében felhasznált munkatárgyakat, azaz halmozódásmentes; a népgazdasági mutatótól pedig abban különbözik, hogy nemcsak az év eleji állóeszköz-állomány, hanem az egész év folyamán felhasznált állóeszközök amortizációját foglalja magában. Ez a mutató szerkezetében bizonyos hasonlóságot

mutat a kapitalista országokban használatos gross national product mutatóval, eltekintve attól, hogy a nemzeti jövedelmet, azaz az új értéket az előbbieket a szocialista országoktól teljesen eltérő módon számolják.

A *nemzeti jövedelem*: az egy év alatt létrehozott új érték. Értékösszetételében: $v + m$; fizikai összetételében: felhalmozási és fogyasztási javak összessége; tehát értékben az amortizációval, használati értékben a pótlásra kerülő munkaeszközökkel és munkatárgyakkal különbözik a végtermék mutatótól. A nemzeti jövedelem fizikai és értékösszetétele az ágazati kapcsolatok mérlege alapján különböztethető meg egymástól, végösszegben a kettő azonos.

A vita e három mutató körül forog. Az állásfoglalásokban alapvetően két csoport különböztethető meg: az *egyik*, amelynek tagjai lényegesnek, döntőnek, szélsőséges esetben kizárólagosnak a társadalmi össztermék mérésére a vállalati bruttó termelési értéket tekintik. Általában azonban tulajdonítanak némi jelentőséget a végtermékmutatónak is, de ezt eltérően értelmezik. A *másik* csoport, amelynek tagjai a két mutató együttes alkalmazását javasolják, mind-egyiknek saját szerepkört tulajdonítva bizonyos területeken, szélsőséges esetben csak a végtermékmutatót ismerve el. Kolganov csoportosítása szerint az első csoporthoz Kronrod, Notkin, Nyikityin, a Központi Statisztikai Hivatal egyes munkatársai, Szobol és Nyemcsinov tartozik; a második csoporthoz Sztrumilin, Petrov, Bor, Szmehov és mások.

Az első csoportba sorolható nézetek egyik jelentős képviselője *Kronrod*. A társadalmi összterméket mint az egyes vállalatok által külön-külön létrehozott anyagi javak összességét határozza meg, összegezve azoknak a vállalatoknak a termelési értékét is, amelyek a nyersanyagok és félkésztermékek megmunkálásának egymás után következő szakaszait foglalják magukban. A meghatározást azzal indokolja, hogy a vállalat a munkamegosztás elsődleges láncszeme és a gazdasági körforgást nem a termék

áruformája, hanem a szocialista termelés szervezete határozza meg.

Elveti azt a szélsőséges felfogást, amely a társadalmi összterméket a II. osztály termékeinek mint végtermékeknek az összegét határozza meg, joggal nevezve ezt „szűkösen fogyasztói hozzáállásnak”, de szemben áll azzal a felfogással is, mely a végterméket értékösszetételében amortizáció + nemzeti jövedelemnek, használatiérték-összetételében pedig befejezett készterméktermelésnek, azaz munkaeszközök, felhalmozásra kerülő munkatárgyak és fogyasztási javak összegének tekinti.

Ehhez a véleményhez csatlakozik Nyikityin és Notkin is, akik azonban bizonyos célok érdekében alkalmazhatónak tartják a végtermékmutatót is, mind e mellett fenntartják a bruttó termelés vállalati mutatójának elsődleges szerepét.

Nyikityin egyrészt vitázik azzal a szélsőséges állásponttal, hogy a társadalmi össztermék mérésére *kizárólagosan* a végtermékmutatót kell használni; másrészt ezen keresztül bebizonyítja, hogy vannak területek, ahol *kizárólagosan* a vállalati módon számított bruttó termelési érték mutatója használható. Kiindulópontja az, hogy a végterméket a termelés utolsó fázisának értékszerkezete határozza meg, azaz nem szerepel benne a felhasznált munkatárgy, a *c* jelentős része. A végterméket a bruttó termelési érték népgazdasági módon számított formájával azonosítja, azaz csak az év elején meglévő állóeszközök amortizációját számítja be.

A végtermékmutatót teljesen alkalmatlannak tartja az újratermelési folyamat belső arányainak, összefüggéseinek vizsgálatára, hiszen a végtermékmutató alapján kizárjuk az elemzésből a munkatárgyak cseréjének oroszlánrészét. Nyikityin állítását sémákon keresztül igazolja, melyek a társadalmi termelés két osztályát tükrözik az egyszerű újratermelés feltételei között.

A levezetésben kimutatja, hogy a végtermékmutató alapján a Marx által megállapított újratermelési arányok nem tükröződnek és nem tükröződhetnek. Ennek okát abban lát-

ja, hogy a végtermékmutató nem tesz eleget ennek a Marx által felállított követelménynek, hogy az újratermelési séma felállítása csak olyan termelési értékmutatók alapján lehetséges, melyekben megmaradt a termelés szakaszainak egymásutáni sorrendje, vagy melyek a termelőeszközök termelésének csak egy önálló szakaszát fogják át. A végtermékmutató csak a termelés utolsó szakaszát tükrözi.

Egy más oldalról is igazolja annak a felfogásnak a tarthatatlanságát, mely a társadalmi termék mérésére a végtermékmutatót tartja egyedül alkalmasnak. Idézi az Egyesült Államok adatait 1947-re vonatkozólag. Az anyagi ráfordítások 55 százalékot, a tiszta termék 45 százalékot tett ki. Az amortizáció, az importált munkatárgyak és az előző évi készletekből származó munkatárgyak részaránya a társadalmi termékben mindössze 5⁰/₁₀₀-ot tett ki. Így a vitatott álláspont szerint az USA társadalmi termékének szerkezetét 1947-ben nem az 55⁰/₁₀₀ átvitt érték: 45⁰/₁₀₀ tiszta értékarány jellemezte, hanem a 10 és 90⁰/₁₀₀. Az összes anyagi ráfordításoknak reális nagyságuk 1/10-ére való redukálása nem javítja, hanem csak összezavarja a gazdasági elemzést. Ebben a mutatóban eltorzul az I. és a II. osztály aránya is. Míg 1947-ben ez az arány az USA-ban 60 : 40 volt a bruttó termelésben, addig a végtermék szerint 22 : 78; tehát végül is ahhoz a paradox állításhoz jutunk, hogy $I. c + v + m < IIc$.

Az ágazati módszerrel számított bruttó értékmutatóról sémákon keresztül és elméleti megokolásokkal bebizonyítja, hogy bár az alapvető arányokat tükrözi, de sok sajátos hiányossága van a vállalati mutatóval szemben. A társadalmi újratermelés lényegbevágó kérdéseinek vizsgálata, elemzése — szerinte — csak a vállalati módon számított bruttó mutatóval lehetséges. De nem veti el a végtermékmutatót sem, véleménye szerint sok területen alkalmazható pl. gazdasági hatékonyság számításánál, különböző országok és körzetek termelékenységének összehasonlításánál stb. Helytelennek ítéli azt

a nézetet, amely az egyes mutatókat szembeállítja. Véleménye szerint mindegyiknek megvan a maga helye és szerepe a gazdasági elemzésben.

Notkin a társadalmi össztermék fő mutatójának szintén a vállalati bruttó termelési értéket tekinti. Van létjogosultsága — mondja — a halmozódásnak, mert a társadalmi munkamegosztás történelmileg kifejlődött rendszerében valódi és önálló használati értékek összegeződnek, pl. a vasérc, a nyersvas, a hengerelt áru, a gép termelésének folyamatában egyáltalán nincs szó halmozott számbavételről, hiszen a vasérc csak a nyersvasgyártásra jó, közvetlenül gépet nem lehet belőle készíteni, tehát más-más használati érték a vasérc, a nyersvas, a hengerelt áru és a gép is. Cáfolja azt a halmozódás ellen felhozott érvet, amely szerint a munkaeszközök és munkatárgyak egyazon munkafolyamatban nem léphetnek fel úgy is mint az újonnan létrehozott érték részei és úgy is mint termelési ráfordítás. Ez a tétel ugyanis nem veszi figyelembe azt, hogy a társadalmi újratermelési folyamat a valóságban folytonos, a termelési eszközök, amelyek az egyik ciklusban tiszta termékek voltak, a másikban mint ráfordítás jelentkeznek, és semmi különbség sincs aközött, ha ez az átmenet egy éven belül vagy egyik évről a másikra történik.

Rámutat arra, hogy a munkatárgyak kihagyása lehetlenné teszi a népgazdasági mérlegek alapján való tervezést és a népgazdasági újratermelési folyamat vizsgálatát. A kapitalista országok statisztikája alkalmazhat olyan mutatót a társadalmi termék mérésére, mely nem tartalmazza a *c* jelentős részét, mivel ott a mutatószámok nem szolgálnak tervezési célokat, az arányos fejlődés céljait. Bár — jegyzi meg — az ágazati kapcsolati mérlegek felállításával a burzsoá közigazdákban is felmerült a kérdés, hogy megfelelő-e a value added az évi termelés méreteinek a jellemzésére.

A végtermékmutatót alkalmatlannak tartja a társadalmi termék mérésére, mert a végtermék véleménye

szerint az évi társadalmi termelés eredménye, s mint ilyen nem tartalmazhatja a felhasznált munkatárgyakat, sem pedig az amortizációt. A végtermék ilyen értelmezése azonos a nemzeti jövedelem fizikai összetételével. Ennek a — tulajdonképpen nem új — mutatónak Notkin nagy jelentőséget tulajdonít a tervezésben. A nemzeti jövedelmnek, mint a végterméknek az elismerése metodikai alapot jelent az anyagi források leggazdaságosabb felhasználásának meghatározására. Az élő- és holtmunka-ráfordítások hatékonyságának mércéje; egy foglalkoztatottra nézve munkatermelékenységet mér; a pótlólagos ráfordításokkal a munkaeszköz-megtakarításokkal korrigálva dinamikájában is mutatja a munkatermelékenység változását.

A vélemények másik csoportját a Voproszi Ekonomikiben publikált vitacikkek között — meglehetősen szélsőséges módon — *Becsin* képviseli. Meg kell jegyezni, hogy Notkin, Nyikityin és Kronrod bírálatának hatására *Becsin* 1964 februári cikkében némileg enyhített nézetein.

Melyek azok a nézetei, amelyekért Kronrod, Notkin és Nyikityin bírálják?

Becsin első cikkében teljesen elveti a vállalati bruttó termelési mutatót és a végtermék mutató mellett, mint a társadalmi össztermék mérésére szolgáló kizárólagos mutató mellett foglal állást. Álláspontját a következőképpen indokolja: a társadalomban kétféle körforgást kell megkülönböztetni: az egyik, a termelési alapok és termékek körforgása az egyes ön-elszámoló vállalatok keretein belül és a közöttük fennálló áru- és pénzkapcsolatok folyamatában; a másik, a társadalmi össztermék gazdasági körforgása az évi újratermelési folyamatban. Más az objektív meghatározottsága az egyes kategóriáknak a két körforgásban. Az egyes vállalat szempontjából például a félkésztermékek, nyersanyagok is beletartozhatnak a vállalat termelési értékébe, társadalmi szinten azonban az évi terméket csak a végtermékekben lehet mérni. A végtermék — szerinte — a használatiérték-összetételében

késztermék + csak a korábbi évek során megtermelt és az adott évi termelési folyamatban felhasznált készletek pótlására szolgáló félkésztermékek, nyersanyagok; értékösszetételében az „átvitt érték” + az új érték. Az átvitt értéket azonban *Becsin* a szokásos megfogalmazástól eltérően értelmezi. Nála az átvitt érték kritériuma nem az, hogy a termelési eszközt a felhasználó gazdasági egységen kívül termelték, hanem az, hogy az adott évet megelőző években hozták létre. Ennek megfelelően átvitt értéket társadalmi viszonylatban csak az I. osztályban ismer el. A II. osztály állandó tőkéje nem átvitt érték, mert felhasználása után a pótlás az I. osztály által ugyanabban az évben létrehozott új értékből történik. Ezzel kapcsolatban *Marxra* hivatkozik: Ha a II. osztály vállalatai szempontjából termékük értéke $c + v + m$ -re esik is szét, az egész társadalom szempontjából ennek a terméknek az értéke $v + m$ -re osztható*. A II. osztály állandó tőkéjét a termelési eszközökben megtestesülő új érték pótolja, amely a termelési folyamatban fogyasztási cikké alakul át. Tehát az új érték, amely a termelési eszközökben testesül meg, csak ideiglenesen veszi fel a II. osztály állandó tőkéjének formáját, az évi termelés eredményeként, mint a nemzeti jövedelem része jelenik meg, fogyasztási cikkekben. Ezen az alapon állította azt *Marx*, hogy a II. osztály c része csak „látszólagos” állandó tőke.**

Becsin cikkében azt a látszatot kelti, mintha a végtermék — nem végtermék felosztás lenne a marxi újratermelési séma alapja, nem az I. és II. osztályra való bontás; s mintha *Marx* is szükségesnek tartotta volna a halmozódás teljes kiküszöbölését a társadalmi termék számításában. Ennek indoklásánál többek között a következő idézetre támaszkodik: „amennyiben az egyik termelési terület profitjai belekerülnek a többi területek önköltségi árába, annyiban

* *Vö. Marx: A tőke. II. kötet. Kossuth, 1961. 375. l.*

** *Vö. Marx: Értéktöbbletelméletek. I. rész. Kossuth, 1958. 113. és 183. l.*

ezeket a profitokat már beleszámítottuk a végső termék összárába s nem jelenhetnek meg mégegyszer a profit oldalon... az egész társadalmat tekintve nem szerepelhet kétszer például a len árában foglalt profit, egyszer mint a lenvászon árának része és ugyanakkor, mint a lentermelő profitja".* Figyelemre méltó ezzel kapcsolatban Notkin bírálata: Marx itt nem az anyagi költségekről, vagy a termelési eszközök évközi forgásáról beszél, hanem a profit, mint az újonnan létrehozott érték részének az ismételt számbavételéről, ami egészen más dolog.

A Voproszi Ekonomikiben 1963-ban jelent meg *Kolganov* cikke, amelyben arra törekedett, hogy a fogalmakat és véleményeket tisztázza, illetve szélsőségektől mentesen lezárja a vitát.

A társadalmi termék mérésére mind a két mutatót szükségesnek tartja. A vállalati bruttó termelési mutatóval részletesebben nem foglalkozik, egyetért azokkal a megállapításokkal, amelyeket Kronrod, Nyikityin és Notkin erre vonatkozólag tettek. Hozzászólásában arra törekszik, hogy a végtermékmutató helyes értelmezését megadja és alkalmazási területeire rámutasson. Bírálja Kronrodot, aki teljesen elveti ezt a mutatót, Notkint és Nyikityint és más szovjet közgazdászokat, akik szerinte helytelenül értelmezik a fogalom tartalmát és feladatait.

A végtermék — *Kolganov* értelmezése szerint — a végső használati értéket elnyert termékek, azaz a munkaeszközök, a készletek feltöltésére kerülő munkatárgyak és a fogyasztási cikkek összessége. Tehát nem a nemzeti jövedelem fizikai volumene (Notkin) és nem az ún. népgazdasági úton számított bruttó termelés (Nyikityin). Elméleti politikai gazdaságtani alapját a befejezett, további feldolgozásra nem kerülő termékek fogalma adja.

Szükség van a végtermékmutatóra, mert ez megmutatja, hogy mennyi az egész termelésben a késztermékek

részaránya. Ennek az aránynak az ismerete fontos, mert:

1. a népgazdaság hatékonyságát méri. Például, ha a társadalom óriási mennyiségű fémet termel, de jelentékeny részét elpazarolja, a maradókból pedig elavult gépeket, berendezéseket gyárt, a bruttó termelési érték ezt a hibát elrejti, nem mutat rá arra, hogy a társadalomnak az acél magában nem szükséges, csak akkor, ha megfelelő minőségű gépet készítenek belőle.

2. A mutatófelhasználható a termelés dinamikájának és a munkatermelékenység változásának megállapítására, mivel a végtermékmutató nagyságára a vállalati módszerrel számított bruttó termelési mutatótól eltérően nem hat a munkamegosztás foka, a specializáció, a kooperáció (a munkamegosztás sajátos formái), sem pedig a vállalati irányítási-szervezési formák.

3. A végtermék és nem a bruttó termék teszi lehetővé a különböző országok termelési volumeneinek és a munka termelékenységének az összehasonlítását.

Ez az a terület, ahol *Becsin* legutolsó cikkében némileg megváltoztatja álláspontját, s ezzel alátámasztja *Kolganov* megállapításait, s egyben egy más oldalról világítja meg a problémát.

A társadalmi termék mérésére *Becsin* most már két mutatót tart alkalmazásnak:

a) Az egyik az ún. *összárutermelés* mutatója, a vállalatok, az ágazatok, valamint a társadalmi termelés két osztálya által létrehozott árutermékek értékösszege, amelyben kifejezésre jutnak a vállalatok, az ágazatok és az osztályok közötti gazdasági kapcsolatok az újratermelés évi folyamatában. A társadalmi összárutermelési mutató jelentőségét elismeri és hangsúlyozza a termelési kapcsolatok vizsgálatában, az anyagi-technikai ellátás, a termelési folyamat folytonosságának biztosításában, valamint az ezzel kapcsolatos tervező tevékenységben.

b) A másik az *összvégtermék*-mutató, amely tartalmazza a megtermelt munkaeszközöket, a fogyasztási cik-

* Marx: A tőke. III. kötet. Kossuth, 1961. 175-176. l.

keket, az átmenő nyersanyagkészleteket, a befejezetlen termelést és a külkereskedelmi forgalom egyenlegét, azaz az egyes népgazdasági ágak áru-termelésének azokat az elemeit, amelyek az adott évben további megmunkálásra nem kerülnek, hanem a ténylegesen elhasznált, az előző években gyártott termelőeszközök értékével és a vállalatok, a lakosság és az állam végjövédelmével realizálódnak. (Végjövédelmek: az elosztás és újraelosztás során kialakult jövédelmek.) A társadalmi végtermék megfelel a végjövédelmek volumenének és összetételének (mint ok és következmény), ezáltal meghatározva az évi újratermelési folyamat egyik periódusról a másikra való átmenetének objektív anyagi feltételeit. Míg tehát az áruter-melési mutató a termelési folyamat zavartalan lefolyásának megtervezését, addig a társadalmi összvégtermék az átmenet folyamatosságának biztosítását szolgálja. Becsin egyetért továbbá azokkal az alkalmazási területekkel, amelyeket Kolganov is megemlít (beruházások, állóeszközök hatékonyságának mérése stb.).

Ez röviden a vita első problémaköréhez tartozó rész. A vitatkozók közül többen azonban tovább jutnak ennél a problémánál, és a fő népgazdasági arányok társadalmi termékben jelentkező vetületével is foglalkoznak. Ezek a megnyilatkozások eléggé vázlatosak, a vitás kérdések eldöntésére és összefoglalására a vita folyamán még nem került sor.

Kronrod a tőke szerves összetételének növekedése törvényéből kiindulva, amelyet a szocializmusra vonatkozóan az alapok technikai és szerves összetételének növekedéseként fogalmaz meg, azt állítja, hogy törvényszerű a munkatermelékenység emelkedésével a társadalmi termékben a pótlási alap hányadának növekedése mind fizikai, mind értékvolumenben (azaz változatlan és folyó árakon számítva is). A szerves összetétel növekedésének másik következménye az I. osztály elsődleges fejlődésének törvényszerűsége. E két jelenség közötti törvényszerű összefüggést, azaz azt, hogy a termelőeszközök elsődleges növekedése esetén szükségszerű a c

rész társadalmi termékben való értékbeli és fizikai növekedése, matematikai úton igyekszik bebizonyítani, felhasználva Hirosi Suzuki japán közgazda levezetését:

A bővített újratermelés feltétele mind fizikai, mind értékvolumenben az $I(v+m) > IIc$ egyenlőtlenség. Ez olyan feltétel, mely a változatlan és a növekvő szerves összetétel mellett is fennáll.

$$\text{Ha } \frac{I(v+m)}{I(c+v+m)} = a$$

$$I(c+v+m) = p^1$$

$$\frac{IIc}{II(c+v+m)} = b$$

$$II(c+v+m) = p^2$$

akkor a bővített újratermelés fenti feltételét úgy is fel lehet írni, hogy $a p^1 > b p^2$.

Ha a $v+m$ hányad részesedése a munkatermelékenység emelkedésével mind értékben, mind fizikai volumenben csökken, a c hányad pedig nő, akkor az a koefficiensnek csökkennie kell, b -nek pedig növekednie. De ahhoz, hogy az egyenlőtlenség továbbra is fennálljon, szükségszerű, hogy p_1 gyorsabban növekedjék, mint p_2 , azaz, hogy érvényesüljön az I. osztály elsődleges növekedésének törvénye. Tételezzünk fel olyan irreális helyzetet, hogy fizikai volumenben $v+m$ nő a társadalmi termékben, c pedig csökken. Ebben az esetben a koefficiens nő, b pedig csökken. De ilyenkor az egyenlőtlenség fennállhat akkor is, ha p_1 lassabban nő mint p_2 , azaz érvényesülhet a „II. osztály elsődleges növekedésének törvénye” is, ami teljesen helytelen és elfogadhatatlan tétel, tehát a termelési eszközök elsődleges növekedésének törvénye elszakíthatatlanul össze van kötve a c hányadnak mind értékbeni, mind fizikai volumen szerinti növekedésével. A két osztály növekedési üteme közötti mennyiségi arányokat a konkrét történelmi-gazdasági viszonyok határozzák meg.

A következő terület, amellyel Kronrod foglalkozik: a *termelés álló-*

eszköz-igényessége, azaz a társadalmi termék és az állóalapok növekedésének aránya.

Általános tendencia az, hogy a társadalmi terméknek gyorsabban kell nőnie, mint az állóalapoknak. Ezt a tendenciát Marxnak az a tétele támasztja alá elméletileg, hogy a gépek tömege és értéke kisebb mértékben nő, mint azoknak a termékeknek a mennyisége, melyet ezek a gépek állítanak elő; a technikai haladás megnöveli az állóeszközök hatékonyságát. A valóságban sok tényező hat erre. A gazdasági fejlődés bizonyos szakaszain és a gazdaság sok területén nőhet az állóeszköz-igényesség.

Az állóeszköz-igényesség jelentős mértékben függ:

1. az épületek és felszerelések, valamint a berendezések egymáshoz való arányától az állóeszközök állományán belül.

2. Az egész ipar és a népgazdaság szintjén az állóeszköz-igényesség változását a népgazdaság egyes ágai közötti fejlődési arányok határozzák meg (a vízi energia részarányának növekedése növeli, a hőenergia részarányának növekedése relatíve csökkenti).

Kronrod álláspontjának bírálatával legérdeklőbbek *Kolganov* foglalkozik.

Helytelennek tekinti, hogy Kronrod teljesen kikapcsolja vizsgálatából a technikai haladás, illetve a munkatermelékenység növekedésének a termelőeszközök termelésében való szerepét. Igaz, hogy történelmi tapasztalatok azt mutatják, hogy a tőke szerves összetétele növekedése a kapitalizmusban, a munkások termelőeszközökkel való jobb felszerelése a szocializmusban a pótlási alap részarányának az emelkedéséhez vezetett, de a fejlődés további útja a technikai haladás jellegétől függ. Ha a technika fejlődése nem zárja ki a mind nagyobb termelékenységű és nagyobb értékű gépek megjelenését, miért zárna ki a nagyobb termelékenységű, de kisebb értékű gépeket. A szocialista társadalom is érdekelt az utóbbi tendencia elősegítésében.

Bírálja továbbá Kronrodot azért a megállapításáért, hogy a pótlási alap

nemcsak értékarányában, hanem fizikai arányában is nő a társadalmi termékben. Itt magát a kérdésfeltevést is abszurdnak tartja, mivel nem lehet különböző használati értékeket (termelőeszközöket jobbra fogyasztási cikkekkel) összehasonlítani. A teljes társadalmi terméket változatlan áron számítva össze lehet ugyan hasonlítani a különböző években, de már megoszlás számítására ezek az árok alkalmatlanok.

Kolganov rámutat Kronrod matematikai bizonyításának fogyatékoságára is. Kronrod bizonyításának alapfeltétele az I. osztály növekedésének elsődlegessége, amit az $I(v+m) > IIc$ összefüggésből vezet le. Ez a feltétel azonban fennállhat a II. osztály gyorsabb ütemű növekedése esetén is, különösen akkor, ha a szerves összetétel alacsony. Kronrod azt is figyelmen kívül hagyja, hogy Marx ezt a feltételt olyan esetre állította fel, amikor a munkatermelékenység mind a két szektorban változatlan, vagy ugyanolyan arányban változik. A valóságban a munkatermelékenység különbözőképpen változik a két osztályban és ennek megfelelően nem egyformán változik a két osztály termelésének értéke sem. Ahhoz, hogy matematikailag be lehessen bizonyítani az I. osztály növekedésének elsődlegességét, nagyon bonyolult *dinamikus újratermelési modellt kell létrehozni*, minden olyan tényező figyelembevételével, amely hatást gyakorol a termelőeszközök és a fogyasztási cikkek növekedési ütemére, elsősorban olyan tényezők figyelembevételével, mint a tőke szerves összetételének és a munkatermelékenységnek a különböző területeken és különböző mértékben való változása.

Kronrodnak ez a formális matematikai bizonyítása nemcsak Kolganov, hanem *Notkin* részéről is éles bírálatot váltott ki.

A Kronrod által felhozott matematikai levezetés — *Notkin* szerint — teljes mértékben figyelmen kívül hagyja a vizsgált folyamat gazdasági lényegét.

Egyrészt közgazdaságilag nem magyarázható meg, miért kell az ap_1 és bp_2 szorzatnak változatlannak ma-

radnia, miért kell a növekedésének és b csökkenésének p_1 csökkenéséhez, illetve p_2 növekedéséhez vezetnie. Sem gyakorlatilag, sem elméletileg nem indokolt, hogy a szorzandó növekedése vagy csökkenése az adott esetben a szorzó ellenkező irányú mozgásához vezessen. Az I. osztályban megtermelt új értékhányad, azaz a növekedése közgazdaságilag egyáltalán nem mond ellent az I. osztályban létrehozott teljes értéktömeg, azaz p_1 növekedésének, sőt feltételeket teremt növekedésének meggyorsítására. Így mindkét tényező növekedhet az ap_1 szorzatban.

Másrészt az érvelés csak a pótlási alappal foglalkozik, azaz az újratermelési folyamatba lépő termelőeszközöknek csak egy részével. Az I. osztály terméke minden megtermelt és felhasznált termelőeszközt magában foglal: $Ic + IIc + I\Delta c + II\Delta c$. Tehát az I. osztály gyorsabb növekedése végbemehet mind a pótlási alap részarányának növekedése, mind pedig a termelőeszközök felhalmozásának növekedése folytán. Ha a pótlási alap részarányának csökkenését a termelési eszközök felhalmozása részarányának növekedése kompenzálja, nem beszélhetünk a II. osztály gyorsabb növekedéséről.

Notkin a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem növekedésének egymáshoz való viszonyával, azaz a c hányad és az új érték dinamikájával foglalkozik részletesebben. A kérdés kétirányú gyakorlati vetületére mutat rá:

1. egyrészt arra, hogy az arány alakulásának nagy jelentősége van a felhalmozási hányad meghatározásában,

2. másrészt arra, hogy a nemzeti jövedelemnek a társadalmi termékénél nagyobb ütemű növekedése fontos, de nem egyetlen tényezője a nemzeti jövedelem természetes formában való minél nagyobb növekedésének; a kérdést a társadalmi újratermelés általános hatékonyságával szoros összefüggésben kell vizsgálni.

Először több év konkrét adatain keresztül vizsgálja a tendenciákat, aztán tér át az elméleti elemzésre. Ha a Szovjetunió, az NDK és az USA társadalmi termékének és nemzeti jöve-

delmének alakulását vizsgáljuk, hosszabb időszakra, *folyó áron* számítva, akkor azt látjuk, hogy általában a pótlási alap növekedésének tendenciája jut érvényre. A folyóáras adatok azonban nemcsak a munkatermelékenységben, hanem az ágazati szerkezetben bekövetkezett változásokat is tükrözik, és ami különösen fontos, a termelési eszközök és a fogyasztási cikkek ármozgásában meglevő olyan különbségeket is, amelyek nem kapcsolatosak az értékváltozással. Az *összehasonlító* árak alapján felépített statisztikai mutatók viszont ezzel ellentétes tendenciát mutatnak. E mutatóknak komoly korlátja az, hogy a kiinduló árak egy bizonyos népgazdasági szerkezethez kapcsolódnak. Rövidebb időszakra vonatkozólag (5–10 év), alkalmazható ez a módszer, hosszabb időszakra viszont helyesebb eredményt ad a fizikai indexek láncolása.

Mi a felvetett problémára az elméleti válasz?

Az alapvető növekedési tényező: a technikai haladás alapján a munkatermelékenység emelkedése. Marx ennek a tényezőnek a társadalmi termék érték szerkezetére gyakorolt hatását a tőke szerves összetételének növekedésén keresztül mutatta meg. A c/v hányados nem azonos azzal az összefüggéssel, amit mi keresünk, tehát a $c/v + m$ -mel, de a kettő között szoros belső kapcsolat van: a technikai haladás, a munkatermelékenység hatása mind a két mutatót egyirányban mozgatja, de az utóbbit lassabban, mert az értéktöbblet, illetve a szocializmusban a többlettermék gyorsabban nő, mint a munkabér. (A szocializmusban a két mutató mozgása között kisebb a különbség.) Ez a $c/v + m$ összefüggés a meghatározó az általunk keresett $v + m/c + v + m$ hányados változásaira.

A *fizikai volumen* oldaláról vizsgálva azt látjuk, hogy a munkatermelékenység emelkedése magában nem változtatja meg a fizikai arányokat (a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem között) csak akkor, ha megváltozik az egységnyi termékre jutó termelési eszköz-ráfordítás normája is. Ha csökken ez a norma, ak-

kor a nemzeti jövedelem fizikai tömege jobban nő, ha növekszik ez a norma, akkor kevésbé nő, mint a társadalmi terméké.

A társadalmi termék fizikai volumenében a nemzeti jövedelem hányada nőhet, csökkenhet és változatlan maradhat a termelési eszközök felhasználási normáinak alakulásától függően. Ezeknek a normáknak az alakulását főképpen a munkatermelékenység, illetve a technikai haladás határozza meg, de emellett kihatnak még más tényezők is, mint az anyagtakarékosság és a népgazdasági szerkezetváltozások, tekintve hogy a nettó hányad az egyes ágazatokban különböző.

Hogyan alakul ez az arány értékoldalról?

Notkin a problémát két irányból közelíti meg: az élő- és holtmunkaráfordítások aránya alakulásának és a munkatermelékenység emelkedésének szempontjából:

1. Rámutat arra, hogy az élők munkával való takarékoság általános és állandó folyamat a népgazdaságban. A c hányad azonban egyes periódusokban, egyes népgazdasági területeken csökkenhet, más periódusokban, más területeken pedig emelkedhet, attól függően, hogy az élők munkával való takarékoskodás kapcsolatos-e pótlólagos holtmunka, azaz pótlólagos termelőeszközök befektetésével. Az élők munkával való takarékoság általában intenzívebben érvényesül, ami a nemzeti jövedelem társadalmi termékén belüli értékhányadának csökkenéséhez vezet.

2. Hatással van erre az arányra a munkatermelékenység emelkedése is. Előfordulhat, hogy a termelőeszközök gyártásának termelékenysége nagyobb mértékben nő, mint a fogyasztási cikkeké. Ekkor a nemzeti jövedelem részarányának növekednie, a pótlási alap részarányának csökkennie kellene a társadalmi termék értékében. De ez ellen legalábbis a következő két tényező hat:

a) a termelési rendeltetésű állóeszközök amortizációja lassabban csökken, mint a termelési eszközök folyó termelési értéke, valamint az egész társadalmi termék értéke, azért az

amortizáció részaránya rendszerint emelkedik. Ha az egységnyi munkatárgy értéke emelkedik, vagy az amortizációnál lassabban csökken, az amortizáció részaránya csökkenhet, de ez is végső soron a c hányad növekedését eredményezi;

b) a holtmunka-ráfordítások mérésénél a termelési eszközöket az előző termelési ciklus újratermelési értékén veszik számításba. A munkatermelékenység növekedése tehát elsősorban az újonnan megtermelt termelési eszközök értékének csökkenésében jut kifejezésre. Ez is a pótlási alap hányadának emelkedése irányában hat.

A társadalmi termék és a nemzeti jövedelem dinamikája értékben, illetve fizikai volumenben elválhat egymástól: míg a nemzeti jövedelem részaránya csökken a társadalmi termék értékében, fizikai volumenében változatlan maradhat vagy emelkedhet.

Ezekből a megfontolásokból Notkin azt a következtetést vonja le, hogy *a pótlási alap részarányának a növekedése a társadalmi termék értékében törvényszerű folyamat*, még akkor is, ha az egységnyi termelési eszköz értéke csökken, mert ez a csökkenés lassúbb, mint a munkatermelékenység emelkedése.

Becsin ismertetett nézeteiből (különösen az átvitt érték-új érték fogalmának sajátos értelmezéséből) természetesen következik, hogy nem ért egyet Kronrodnak, Nyikityinnek és Notkinnak említett módszerével, azaz, hogy az újratermelési arányokat a vállalati bruttó termelési érték mutatója alapján vizsgálják. Ez a mutató szerinte a vállalatok, iparágak, ágazatok közötti termelési kapcsolatok elemzésére alkalmas, de a nemzeti jövedelem — pótlási alap, I—II. osztály közötti arányok megállapítása csak a végtérmeke mutató segítségével lehetséges.

A két körforgásról vallott nézetnek megfelelően a munkatermelékenység hatását a *vállalati* módon számított mutatóban a c hányad növekedésében, *társadalmi* szinten, azaz a végtérmeke mutatóban viszont a c hányad csökkenésében látja. Ez utóbbit azzal indokolja, hogy a termelékeny-

ség növekedésével csökken a termelési eszközök értéke, mivel pedig a termelési eszközöket in natura kell pótolni a végtermék értékében csökken a c hányad. Abból kiindulva, hogy a társadalmi termék volumen növekedési üteme mögött elmarad a termelési állóalapot volumenének növekedési üteme, azt a következtetést vonja le, hogy a c hányadnak a végtermék fizikai volumenében is csökkennie kell.

Helytelennek tartja, hogy Kronrod, Notkin és mások a tőke szerves összetétele növekedése törvényének hatását mechanikusan átviszik a szocializmusra, úgy tekintik, mintha ez lenne az alapvető tényező a szocialista újratermelés arányainak a meghatározásában.

Notkinnak ahhoz a tételéhez, hogy a társadalmi termék értékében nő a pótlási alap hányada, Becsin azt a megjegyzést fűzi, ha ez a megállapítás örök időkre érvényes maradna, akkor az I. osztály részaránya aszimptotikusan közeledne a 99,9 százalékhoz.

Becsin megjegyzéseiből és cikkeiből úgy tűnik, mintha a tőke szerves összetétele növekedésének meghatározó szerepét az újratermelési arányokra, a kapitalizmusra vonatkozóan elismerné, csak a szocializmusra nem, mert itt társadalmi tulajdon és szocialista állam van. De Becsin sem mutat rá arra, hogy Marx a tőke szerves összetételét mint a tőke értékösszetételét határozta meg, amennyiben ez az értékösszetétel a

technikait tükrözi, azaz a szerves összetétel növekedésén az élő munka technikai felszereltségének növekedését értette. Tehát ennek a törvényszerűségnek a pótlási alap és a nemzeti jövedelem dinamikájának törvényszerűségévé való mechanikus átvitele teljesen helytelen eredményhez vezet.

A munkatermelékenység, illetve a technikai haladás szerepének figyelmen kívül hagyásáért helytállóan bírálja Kolganov Kronrodot. Notkin ugyan rámutat arra, hogy alapvető tényező a két hányad alakulásában a munkatermelékenység, a technikai haladás, emellett fontos szerepet játszik a gazdaságfejlesztési politika, a népgazdasági szerkezet alakulása, az állóalapot jobb kihasználása, az anyagtakarékosság stb., mégis a kérdést a c értékbeli hányadának növekedésének törvényszerűségével zárja le. Csak egy lépés lenne már felvetni azt, hogy a pótlási alap és a nemzeti jövedelem hányadának alakulása döntően a társadalmi termelés különböző területein, a munkaeszközök, a munkatárgyak és a fogyasztási cikkek munkatermelékenységének egymáshoz viszonyított alakulásától, valamint a népgazdasági szerkezet alakulásától függ — ezeknek a tényezőknek a mozgását pedig elsősorban az határozza meg, hogy a konkrét gazdasági-technikai feltételek mellett milyen súlyponti feladatok megoldása mozdítja elő a társadalmi munka hatékonyságának növelését.

Miklós Ágnes

Az atomenergia szerepe a tőkésországok energiagazdálkodásában

Századunk legnagyobb technikai vívmánya az atomenergia felhasználása. Gazdasági felhasználása előtt ma még pontosan meg sem határozható távlatok állnak. A maghasadásnak békés célokra való felhasználá-

sára — a tudomány mai állása mellett — három lehetőség nyílik:

- hőtermelés, amelyből átalakítással elektromos energia nyerhető;
- rádionuklidot termel, azaz a kémiai elemek rádióaktív izotópjai jön-

nek létre, amelyek a tudományban és a termelésben (orvostudomány, mezőgazdaság, minőségvizsgálat, tartósítás, biológiai kutatás stb.) széles körben felhasználhatók;

— sugárzást termel, amely nyomán új tudományág és gyakorlat alakul ki: a sugárkémia.

Tárgyalásunkat csak az energetikai felhasználás gazdasági kérdéseire szűkítjük le, mert az ipari felhasználás többi területén a gazdaságossági problémák nem jelentenek olyan korlátozó tényezőt, mint az energia-gazdálkodásban.

Az energetikai prognózisok szerint — a szén és szénhidrogének mai megkutatottsági foka és a természeti energiák (napfény, dagály-apály, szél stb.) ipari felhasználásának mai fejlettsége mellett — a tőkés világot perspektívában általában energiadeficit fenyegeti. A szénhidrogének kimerülése századunk végére, a szén kifogyása 200—300 évre becsülhető. Ez jogosan vetette fel az új felismert hatalmas energiaforrás energetikai célokra való felhasználásának szükségességét.

Az atomenergiának villamos energia termelésére való felhasználása lényegében 1954-ben kezdődött meg, amikor a Szovjetunióban először 5 MW teljesítménnyel üzembeállították az első kísérleti reaktort. Az atomenergia energetikai felhasználása tehát 10 éves múltra tekint vissza.

Az elmúlt évtizedben a tőkésországokban az atomenergia energetikai felhasználásának gazdasági-műszaki megítélésére a legelterőbb vélemények jelentek meg. 1955-ben az atomenergia békés felhasználásával foglalkozó genfi konferencia után nagy optimizmus lett úrrá, sokan azt hitték: már csak egy lépés van hátra ahhoz, hogy az atomenergiából olcsó villamos energiát lehessen kitermelni.

Később az optimizmust egyre inkább növekvő kiábrándultság váltotta fel, mert a tervezett reaktorépítéseknel és a működő reaktoroknál a nyert eredmények messze elmaradtak a várakozástól. Egyrészt a reaktorok műszaki megoldásai nem ve-

zetek a tervezett hatások elérésére, sok problémát vetett fel a biztonság és a hulladék eltávolítása is. Másrészt szoros összefüggésben a felmerült műszaki nehézségekkel növekedtek a beruházási és az üzemeltetési költségek, ennek következtében az előalkulált önköltséget nem tudták elérni, hanem annál magasabb költségek jelentkeztek. A tőkésországok egymás után módosították atomenergia-programjaikat.

Napjainkban az atomenergia energetikai felhasználásának gazdasági távlatait nagyobb tapasztalattal és körültekintéssel ítélik meg. A mai atomenergia-felhasználási programok rendkívül árnyaltak és a magenergiát nem úgy kezelik, mint a szén és a kőolaj közvetlen és közeli általános helyettesítőjét, hanem gazdasági mérlegelés alapján, bizonyos meghatározott területek energiaellátására ajánlják (kereskedelmi hajózás, energiában szegény területek energiaellátására, városi erőművek helyettesítésére stb.).

A tőkés világ uránérckészletei és az uránbányászat

A nukleáris energetikai alapanyag-igény elsősorban az uránbányászatot érinti, de már folynak kutatások az irányban is, hogy nagyüzemi energetikai célokra felhasználható legyen a tórium és a berillium is.

A tőkés világban a legnagyobb uránium tartalmú ásványforrások Kanadában, Dél-Afrikában, az Egyesült Államokban és Franciaországban találhatóak, ezenkívül még Ausztráliában, Kongóban, Portugáliában, Japánban, Madagaszkárban, Argentínában, Mexikóban is jelentős uránérclelőhelyek vannak.

A tőkés világ uránérc- (U_3O_8) készletét 1—1,5 millió tonnára becsülik.

A közölt uránércvagyion-adokat nagy fenntartással kell kezelni, mert sok területen még nem folynak uránérc-kutatások, illetve csak most vannak kezdeti stádiumban.

A tőkésországok uránérc-vagyona

Ország	Érckészlet (millió t)	U ₃ O ₈ tartalom		Adat kelte
		százalék	ezer tonna	
Kanada	329,2	0,124	336	1959
Dél-afrikai Köztársaság	952,4	0,034	324	1962
Egyesült Államok.....	67,0	0,28	188	1962
Franciaország.....	25,0	0,2	50	1960
India	15,7	0,3	47	1960
Ausztrália	—	—	25	1961
Argentína	—	0,1	14	1961
Gabon	20,0	0,5	6	1961
Japán	3,0	0,05—0,2	1,5—6	1961
Spanyolország	1,0	—	1,5	1962
NSZK.....	0,3	0,1—0,2	0,4	1961
Finnország.....	0,1	0,2	0,2	1959
Délnyugat-Afrika	3—5	0,22	7—10	1961

Forrás: Atomnaja Energija 1962. 9. sz.

A tőkés világ uránérc-termelésének alakulása 1959—1961 (tonnában)

Ország	1959	1960	1961
Egyesült Államok	14 870	16 140	15 785
Kanada	14 400	11 380	8 820
Dél-afrikai Köztársaság	5 850	5 826	4 791
Egyéb	4 380	3 654	4 104
Összesen	39 500	37 000	33 500

Forrás: I. m.

A közölt számokból látható, hogy az urántermelés 1959-ben érte el a legmagasabb szintet és 1961-re már visszaeső tendenciát mutat. A mostani uránércvagyon tehát a termelés mai méretei mellett is 50—60 évre elegendő lenne.

A tőkés világ uránérc-termelésének értéke 1950 óta rohamosan növekszik. 1950-ben 40 millió \$ volt, s a világ bányászati termelésének összes értékének mindössze 0,1 százalékát

tette ki, 1960-ban már 1596 millió \$ volt az uránérc termelési értéke, a bányászati termékek termelési értékéből pedig 3,1 százalékban részesedett. Érdekességként jelezzük, hogy 1960-ban az uránérc termelési értéke magasabb volt, mint az arany, a gyémánt, a barnaszén termelési értéke, s a kőolaj, a kőszén, a vasérc, a rézérc, a földgáz termelési értéke mögött a 6. helyet foglalja el az ásványtermékek között.

Az Egyesült Államok Atomenergia Bizottságának uránérc-felvásárlási árai (U₃O₈ \$/t)

	1956/1957	1957/1958	1958/1959	1959/1960	1960/1961
Hazai eredetű.....	23,75	21,05	20,35	19,78	18,79
Kanadai eredetű.....	23,72	23,69	23,91	24,29	24,00
Egyéb eredetű	25,92	25,85	26,05	26,42	25,92
Évi átlag.....	24,27	23,30	22,75	22,45	21,38

Forrás: I. m.

Az uránérctermelés méretei messze meghaladják a fogyasztás szükségleteit, mert a tőkésországok közül első-sorban az Egyesült Államok, de Anglia és Franciaország is nagyarányú stratégiai készletet halmoz fel.

A készletek telítettsége miatt a termelés ma már nem növekszik, és az uránércárak csökkentek.

A tőkés világ atomerőműveiben termelt villamos energia mennyiségi alakulása

A tőkés világban az atomenergia energetikai célokra való felhasználása napjainkban még nagyságrendileg igen kis szerepet játszik. A termelés világméretben sem jutott túl a kísérleti stádiumon.

A tőkés világ atomerőműveinek belépő nettó teljesítménye 1961—1965 között (MW-ban)

Ország	1961(összes kapacitás)	1962	1963	1964 (terv)	1965 (terv)	Összesen
Anglia.....	304	618	828	500	550	2800
Egyesült Államok	492	418	92	106	310	1418
Franciaország.....	69	60	170	—	580	879
Olaszország	—	200	325	—	—	525
Kanada	—	20	—	—	203	223
Japán	—	—	12	—	159	171
Belgium	—	11	—	—	121	132
NSZK	15	—	15	50	—	80
Svájc	—	—	10	—	—	10
Svédország.....	—	—	10	—	—	10
Összesen	880	1327	1462	656	1923	6248

Forrás: Die Atomwirtschaft. 1962. V.

Mint a táblázatból látható, az atomenergiának villamosenergia-termelés céljára való felhasználása még nem ipari jellegű. A termelés 1962-ben lényegében 6 ország 19 reaktorában folyt, tehát az átlagos reaktor-kapacitás igen alacsony, 75,9 MW. 1965-re 1961-hez képest a reaktorok összes kapacitása a tőkés világban 710 százalékra növekedik, tehát megkétszereződik. (Nagyságrendi tájékozódás végett: 1962-ben az atomból nyert villamos energia egész termelése alatta marad Magyarországnak villamosenergia-termelésének.)

Az adatokból látható, hogy 1961-ben lényegében csak 4 ország, 1965-re pedig 10 ország termel atomenergiából villamos energiát. Az adatok azt mutatják, hogy 1961-ben az Egyesült Államok, 1965-re pedig Anglia szerepel az élen. Ennek oka abban rejlik, hogy Anglia a tradicionális energiahordozókban sokkal szegényebb, mint az Egyesült Államok, és számára az atomenergia sokkal előbb

válik rentábilissá, mint az Egyesült Államokban. Ennek ellenére Anglia jelentős mértékben csökkentette az energetikai célokra épülő reaktorok programját. 1957 elején a kormány programja szerint 1966-ig 5—6000 MW atomerőmű-kapacitást irányoztak elő. Ezt a programot 1968-ra módosították. Anglia mellett most tör fel Franciaország és Olaszország.

A tőkés becslések arra mutatnak, hogy a Szovjetunióknak 1963-ban 575 MW-t képviselő villamos energiát termelő reaktorkapacitása volt. Az ismert adatok alapján ide kell még számítani az NDK 70 MW és Csehszlovákia várható 150 MW kapacitását, ami azt jelenti, hogy összesen a szocialista országok csaknem 800 MW kapacitást képviselnek.

A Szovjetunió hagyományos fűtőanyagban való nagy gazdagsága higgadt atomenergia-programok kidolgozását teszi lehetővé. A Szovjetunióban és az európai szocialista orszá-

gokban az atomenergia energetikai felhasználásának kiszélesítését 1980 körül tervezik.

Angliában, ahol az atomenergia energetikai felhasználása a tőkés világban a legnagyobb, az atomenergia 1962-ben az alapenergia-felhasználásból 0,76 százalékban, a villamosenergia-termelésből pedig 3,1 százalékban részesedett. Anglia előirányzatai szerint 1965-re az összes alapenergia-termelésből körülbelül 2,7 százalékra, a villamosenergia-termelésből körülbelül 10,5 százalékra tervezik az atomenergia részesedését.

Az Egyesült Államokban jelenleg az atomenergia részesedése az alapenergia-felhasználásban alig haladja meg a 0,1 százalékot. 1965-re is csak körülbelül 0,6 százalékot fog képviselni.

Az Euratom 1962. évi jelentése szerint az atomenergiái kapacitás a Közös Piac országaiban 1961-ben, 1962-ben és a távlatokban a következőképpen alakul: 1961-ben 70, 1962-ben 174, 1965-ben 2000, 1967-ben 2500, 1970-ben 3000, 1975-ben 10 000 MW.

Az adatokból kitűnik, hogy az atomenergia fejlesztése a Közös Piac országaiban igen kis mértékű volt, és lényegében csak 1965 után indul meg számottevőbb fejlődés.

A programadatok szerint az NSZK 1965-re mintegy 500 MW, Franciaország körülbelül 1400 MW és Olaszország körülbelül 450 MW teljesítményt irányzott elő. A várható teljesítmény-értékek becslése igen eltérő. Ez összefügg azzal, hogy egyes források a várható bruttó, mások a nettó termelést veszik alapul. A forrásokban jelentkező különbségek ellenére megállapíthatjuk, hogy az atomenergia energetikai felhasználása az Euratom országaiban még a kezdet kezdetén tart.

A Hartley- és a Robinson-féle energiaprognózisok adatai szerint az atomenergia Nyugat-Európában 1965-ben 1 százalék, illetve 2 százalékban fog részesedni az összenergia-termelésből, 1975-re pedig eléri a 6, illetve 4 százalékos részesedést.

Az atomenergia tehát Európában körülbelül 1975-re fog polgárjogot nyerni az energiagazdálkodásban.

Az atomenergia energetikai felhasználásának gazdaságossága

Az atomenergia energetikai felhasználása rentabilitásának tárgyalásakor már előjáróban le kell szögezni:

— az atomenergia energetikai jövőjét nem lehet statikusan a jelenlegi ráfordítások alapján eldönteni;

— nem szabad az atomenergia távlatait mechanikusan a hagyományos tüzelőanyagok kitermelési ráfordításainak átlagos színvonala alapján vizsgálni, hiszen az atomenergiának elsőrendű szerepe van a szélsőségesen kedvezőtlen ráfordításokkal előállítható energiák helyettesítésében (energiaszegény területeken, a nagy hatósugarú közlekedésben stb.);

— a gazdaságosság kérdései szorosan összefüggnek a reaktorok műszaki paramétereivel, a magasabb hatásfok és a technikailag olcsóbb megoldások kialakításával.

Napjainkban a világon villamosenergia-termelésre a következő úgynevezett nehézreaktor típusok az ismeretesek:

— *nyomottvízes típus*, amelyben a hűtőközeg a természetes víz, s az energia nyerésére a túlhevített gőzt használják fel;

— *vízforraló típus*, hűtőközege a természetes víz, itt a reaktorban termelt gőzt azonban közvetlenül a turbinák hajtására használják fel;

— *gázhűtésű reaktorok*, ahol a hűtőközeg széndioxid;

— *folyékony fémmel hűtött reaktor*;

— *nehézzvízzel hűtött és moderált reaktortípusok*.

A fentiekén kívül még sok más műszaki megoldás is ismeretes.

A jelenleg működő reaktorok többsége „lassú” reaktor, ahol a természetes urán 0,5 százalékát lehet közvetlenül „eltüzelni”, és a szaporítási arány 1 : 0,85, azaz 100 gramm urán-235 felhasználása esetén 85 gramm plutónium keletkezik. A műszaki cél: olyan gyors reaktorok építése, amelyekben az alapanyag-felhasználási hatásfoka kedvezőbb, mint a lassú reaktorban. Ez a nukleáris fűtő-

anyag-készletek megnövekedését eredményezné és gyorsan csökkentené az alapanyagárát.

Az atomenergia energetikai célokra való felhasználásának kritériuma, hogy az atomerőművekben nyert villamos energia egységköltsége ne haladja meg a hagyományos (szén-, fűtőolaj- és vízierőművek) erőművekben termelt villamos energia egységköltségét.

Vizsgáljuk meg a mai helyzetet. Ez azt mutatja, hogy az atomerőművekben termelt villamos energia egységköltsége 12,2—7,9 mill(ezred \$)/kWó körül szóródik, míg a hagyományos

erőművekben 5,5—7,0 mill/kWó színvonalon alakul. A költségkülönbség tehát számottevő. Az eltérés olyan nagy, hogy még a kedvezőtlen fekvésű hagyományos erőművek is kedvezőbb eredményt produkálnak. Ez egyértelműen az atomenergia adott helyzetben való gazdaságtalanságát fejezi ki.

Az atomerőművek mai gazdaságtalanságának fő oka a magas beruházási költség. A magas beruházási költségek pedig szorosan összefüggnek a műszaki problémák megoldatlanságának, a biztonság és a határfok kérdéseivel.

Néhány működő atomerőmű fő gazdasági mutatói

Megnevezés	Épülési idő	Teljesítmény MW	Fajlagos beruházási költség \$/kW	Energia egységköltség mill/kWó
Berkeley	1955—1960	137	447	12,2
Bradwell	1957—1962	150	445	11,1
Hunterston.....	1957—1964	160	525	7,9
Hinkley	1957—1963	250	375	9,9
Trawsfynydd	1959—1964	250	344	9,4

A fenti adatokkal szemben áll a hagyományos erőművek 150—200 \$/kWó beruházási, valamint a 5,5—7 mill/kWó egységköltség szintje. Az atomerőművek tehát mintegy 2—2,5-szer annyi beruházást igényelnek, mint a hőerőművek.

A költségszerkezet is tükrözi a magas beruházásigényességet.

Megnevezés	Széntüzelésű erőmű (százalék)	Grafitmoderátoru uránfűtésű reaktor (százalék)
Beruházások amortizációja.....	26	52
Az erőmű üzemköltségei	8	16
Fűtőanyag	66	32
Összesen	100	100

Forrás: Atomnaja Energija. 1962. 9. sz.

Az adatokból kiolvasható, hogy az atomerőmű költségeinek gerincét a

magas leírás és az üzemeltetési költség emésztí fel. Az alapanyagár már távolról sem korlátozza az atomenergia energetikai felhasználásának.

Amikor az atomerőművek gazdaságosságát vizsgáljuk, kétségtelenül a számítást korlátozza a következő:

— az atomerőművek eddigi működési tapasztalata viszonylag szegény, és ezért gyakran még mechanikusan alkalmazzuk a hagyományos erőművek gazdasági és műszaki paramétereit;

— az atomerőművek élettartama még nem tapasztalati szám, hanem becsült érték;

— a határfok-kihasználás tapasztalatai is kezdeti jellegűek;

— nincs kellő tapasztalat az atomerőmű teljes élettartama alatt felmerülő költségek színvonalára vonatkozólag sem.

Milyen költségfeltételek azok, amelyek mellett az atomerőművekben termelt villamos energia rentábilis-

nak tekinthető? Abszolút értelemben — a mai fűtőanyagárok mellett — az atomenergia versenyképessége körülbelül 6,5 mill/kWó szintnél kezdődik. Ez a szint ma még nem létezik, de már 7—7,5 mill/kWó költséggel termelő reaktorok építés alatt állnak.

A reaktorok gazdasági határfokának javítása végett a mai 200 MW kapacitású erőművek helyett nagy kapacitású 500 MW, sőt 1000 MW atomerőművek vannak tervezés alatt.

Az atomenergia a versenyképességet a villamosenergia-termelésben —

nyugati becslések szerint — 1970—1975-re fogja elérni.

Az atomenergiából termelt villamos energia már ma is bizonyos energiaszegény területeken rentábilisnak tekinthető. Ilyen területeken az energia millió kalóriára vetített határértéke 1,60 \$. Ez azt jelenti, hogy ha az energiainport vagy a hazai energiahordozó-kitermelés meghaladja e szintet, akkor már gazdaságos az importált alapanyagot nyugvó reaktorok építése.

Wiesel Iván

M E G J E L E N T !

a KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADÁSÁBAN

Dr. Hajós József—Muraközi Tamás—Sárközi Péter:

BŐSÉG VAGY ÍNSÉG?

Az ember léte ma és holnap
c. műve.

Nehéz kérdés, nehéz rá válaszolni is. Mi a mezőgazdaság? és mit vár tőle az emberiség? Mit tudunk rosszul a mezőgazdaságról? Mitől függ a mezőgazdasági termelés? Vajon egyértelműen csak hasznos-e a kemizálás és öntözés? Mit eszik az emberiség? Közszükséglet, vagy közszolgáltatás? Meddig és hogyan elegendő a ma tenyésztett tíz állatfaj húsa? Makroorganizmusok vagy mikroorganizmusok? Növényi vagy állati zsír? Etetés vagy gazdaságos árunemesítés? Az egész problémakör vonatkozásában pedig így merülnek fel a kérdések: Gazdálkodás vagy technológia? Gyakorlat vagy ismeret? És általában: mi módon, hogyan tovább, hiszen az ezredfordulóra megduplázódik az emberiség létszáma.

Ezekre a kérdésekre valóban alig lehet egyértelműen válaszolni. Világviszonylatban annyira eltérők, sőt ellentétesek a válaszok, hogy ezeket csak felsoroltatni lehet és vitába szállni az olykor túlságosan derűs, máskor megindokolatlanul pesszimista, sőt tragédiát jósló nézetekkel. A jelenből a jövőbe vezető utak azonban láthatók és megmutathatók. Aki éles szemmel, józan fejjel vizsgálja és elemzi a jelent, reális képet alkothat a jövőről is. Ez a vállalkozás a könyv tulajdonképpeni témája.

448 lap

Ara 39,— Ft

Árusítják a Könyvesboltok

Főelárusítók:

KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVESBOLT,

Budapest, V., Nádor u. 8.,

EÖTVÖS LÓRÁND KÖNYVESBOLT,

Budapest, V., Kecskeméti u. 2.

Vita a szocialista árrendszerről

A felsőoktatási intézmények marxizmus—leninizmus oktatóinak tudományos ülészakán a harmadik napon hangzott el *Nagy Tamás* egyetemi tanárnak, a Közgazdaságtudományi Intézet osztályvezetőjének előadása *A szocialista árrendszer néhány alapvető problémája* címmel. A tanulmányt a Közgazdasági Szemle jelen száma közli.

Vélemények az eszközkötés ráfordítás jellegéről

Bár az ún. többszatornás ipari termelői ártípus *Nagy Tamás* által vázolt elvei, úgy tűnt, hogy az eszközkötés közgazdasági kérdései felé fogják fordítani a felszólalók figyelmét, ezekre vonatkozóan viszonylag kevés megjegyzés hangzott el.

Még a vita megkezdése előtt *Kompaktor Béla* egyik kérdésére válaszolva *Nagy Tamás* kitért az *amortizáció és az eszközkötési pótlék különbségére*. A kérdés lényege az volt, vajon azért kellett-e nálunk az eszközkötési pótlékot bevezetni, mert helytelenül — alacsonyan — van az amortizáció megállapítva? A válasz rámutatott arra, hogy nem szabad a két fogalmat összekeverni. Az amortizáció a *folyó* munkaráfördítés, a termelőeszközök értékcsökkenésének a kifejezője. Alapvető célja a *pótlás* lehetővé tétele. Bár a bővítés részleges forrásául is szolgál, helytelen volna megnövelni, a bővítés jellegzetes forrásává tenni. Az amortizáció növelése torzítaná a népgazdasági nyilvántartást. Olyan szinten kell az amortizációt megállapítani, hogy alapjában a pótlás forrásául szolgáljon, és külön kell megállapítani és fogalmilag is kezelni az eszközkötési pótlékot, amely *lekötött* eszközökben megtestesülő munkaráfördítés kifejezője.

Egy másik kérdés arra vonatkozott, vajon az eszközkötési pótléknak az árakba való beépítése nem hat-e torzítóan a *beruházásgazdaságossági számításokra*. *Nagy Tamás* szerint éppen előnyösen hat. Ha a beruházásgazdaságossági számításokat olyan árrendszerben végzik, amely a helyes eszközkötési tényezőt alkalmazza, nem kell külön figyelembe venni a felhasznált nyersanyagokhoz kapcsolódó beruházásokat, mert ezeket akkor tulajdonképpen a nyersanyagárak már tartalmazzák.

Berei Andor még a vita előtt felvetette, hogy ha a vállalati önköltség tartalmazza az eszközkötési járulékot, akkor megváltozik az *önköltség fogalma*. *Nagy Tamás* a kérdésekre adott válaszában utalt arra, hogy a vállalati önköltség a többszatornás termelői árrendszerben a többlettermék értékének (a társadalmi tiszta jövedelemnek) túlnyomó részét tartalmazza. Így az önköltség egészen más lesz, mint a mai önköltség. Eppen ezért az önköltség fogalmi meghatározásában körültekintően kell eljárni. Az önköltség azoknak a pénzköltségeknek, vagy pénzben kifejezett költségeknek az összege, amibe a termék termelése a *vállalatoknak* kerül. E pénzköltségek *minimálisan* tartalmazzák a kifizetett béreket, a termelőeszközök árát, illetve azok felhasznált részének az árát. Ezen a minimumon felül célszerűségi okokból még más elemeket is tartalmazhat az önköltség, olyanokat is, amelyek a munkaérték-elmélet politikai gazdaságtani szempontjából tulajdonképpen

létrehozott társadalmi tiszta jövedelmet jelentenek. Ilyenek a jelenlegi forgó-eszközkatam, az illetményadó, az eszközkötési pótlék.

W. Brus lengyel professzor felszólalásából az tűnt ki, hogy ő nemcsak vállalati szempontból tekinti költségnek az eszközkötést, illetve az ezt kifejező pótléket, hanem politikai gazdaságtani szempontból is ráfordítás jellegűnek tartja. Felszólalásában kiemelte, hogy egyre inkább tért hódít az a nézet, amely szerint *a társadalmilag szükséges ráfordításoknak tartalmazniuk kell — a közvetlen ráfordításokon kívül — az eszközkötési járulékot is.* A társadalmilag szükséges ráfordítások megközelítően egyenlők a munkaráfordításoknak, valamint a lekötött eszközök árnyékárainak összegével.

Az eszközkötési járulék nem jelenti-e azt, hogy megsértjük az érték marxista értelmezését, amely szerint az érték csak a közvetlen munkaráfordításokat tartalmazza? Brus ezzel kapcsolatban utalt Novozsilov álláspontjára, aki szerint a ráfordítások mindig munkaráfordítások. A termelőalapok, különösen az állóalapok a fő eszközei a munkaráfordítások csökkentésének. Mivel a fő feladat a munkaráfordítások minimalizálása, és a társadalom ennek eszközeivel — az állóalapokkal — korlátozott mértékben rendelkezik, az állóalapok lekötése — mint a tárgyi tényezők korlátozott voltának tükröződése — a ráfordítások közé sorolható. *A ráfordításokat kifejező képlet tehát két elemet tartalmaz: a munkát és a munkamegtakarítás eszközeinek lekötését.*

Vélemények az értéktörvény és az árak szocializmusbeli szerepéről

A vita éle az értéktörvény szocializmusbeli érvényesülésének kérdése felé fordult. Bár ebben a témában igen sok kutatás folyt és több tanulmány jelent meg az elmúlt tíz év alatt, mégis számos érdekes új gondolat hangzott el az ülészakon. Az egyik legérdekesebb felszólalás W. Brus professzoré volt.

W. Brus kitért a többi között *az értéktörvény és az árak szocializmusbeli szerepére.* Kijelentette, hogy ezekben a kérdésekben Nagy Tamással lényegében egyetért. Elmondta, hogy Lengyelországban nagy figyelmet fordítanak *a szocialista újratermelés elméletére.* Az ottani közgazdászok többsége szerint a politikai gazdaságtan oktatását ezzel a témával kellene kezdeni, mivel a szocializmus gazdaságtanában a tervszerűség a kiindulópont. A problémával kapcsolatban a gazdasági döntések három csoportja áll előttünk: 1. a távlati fejlődés *ütemének* meghatározása, a felhalmozási hányad előirányzása; 2. a termelési *módszerek* meghatározása, beruházások műszaki színvonalának, a műszaki fejlesztés irányainak kijelölése; 3. a nemzeti jövedelem *struktúrájának* meghatározása mindenek előtt használati érték vonatkozásban. Az értéktörvény problémája elsősorban a gazdasági döntések harmadik csoportjához, a fogyasztási struktúra meghatározásához tartozik.

Az értéktörvény szocializmusbeli követelményét W. Brus a következő kérdéssel közelítette meg: szükséges-e az optimális tervben olyan arányban elosztani a különböző végtermékek előállításához szükséges eszközöket, hogy e termékeknek a kereslet és a kínálat egyensúlyát biztosító árai olyan arányban legyenek egymással, mint amilyenek az egyes termékek társadalmilag szükséges ráfordításainak arányai? Nagy Tamás erre a kérdésre helyesen válaszol — mondta. Valóban így kell elosztani az eszközöket, ha csak nincsenek az eltérést szükségessé tevő meghatározott társadalmi preferenciák.

A továbbiakban utalt arra, hogy a társadalmilag szükséges ráfordításokat nem lehet izoláltan, egy termelési ág vagy egy termék vonatkozásában vizsgálni. Az egyes termelési ágakban eltérően nő a munkatermelékenység, mert a beruházások, a műszaki fejlesztés is eltérő. Mivel a beruházható eszközök mennyisége korlátozott, amennyivel több beruházási eszközt kap

az egyik iparág, annyival kevesebb jut a többinek. Ezt a körülményt feltétlenül figyelembe kell venni a társadalmilag szükséges munkaráfordítások normájának meghatározásakor.

Molnár Győző kifogásolta az értéktörvény olyan meghatározását, amely — Nagy Tamás szerint — szükségképpen érvényrejutó tendencia arra, hogy a különböző árukat értékük (illetve értékük módosult formája) arányában cseréljék és *ennek megfelelő arányban termeljék*, vagyis termelésük — kínálatuk és keresletük — ilyen arányban kerüljön egyensúlyba. A felszólaló szerint az értéktörvény fogalmába nem szabad belevinni a törvény egyik hatását, amely valóban jellemző a törvényre a magán-árutermelés körülményei között, de szocializmusban abszurd következtetésekre ad alkalmat. A szocializmusban ugyanis gyakori, hogy a termelés nem az értéktörvény által megkövetelt arányokban folyik. Ebben az esetben a Nagy Tamás által adott értéktörvény-meghatározás alapján két következtetésre juthatunk: vagy arra, hogy lehetséges olyan árutermelés, amikor nem működik az értéktörvény; vagy arra, hogy a szocializmusban az érték kategóriák üres formák, számviteli eszközök, a termelés pedig lényegében nem árutermelés. Nyilvánvalóan egyik sem igaz — mondta Molnár Győző. Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a szocializmusban érvényesül az értéktörvény, de *mint az árak törvénye*. Az értéktörvény termelésszabályozó funkciója csak a magán-árutermelés körülményei között lehet a fogalom tartalmi eleme. Ha pedig az értéktörvény lényegéhez nem tartozik a termelés szabályozása, akkor a szocializmus termelési viszonyaiból *nem következik az ún. piaci modell*. Az állam tehát nem választhat tetszése szerint — ahogy Nagy Tamás gondolja — a gazdaságirányítás két modellje között. A modellt alapvonásaiban a szocializmus termelési viszonyai meghatározzák. *Csak egy modell lehetséges: a centralizált modell*, ahol az irányítás lényegét a központi utasítások teszik ki, és amelyben az értéktörvény elsősorban az áruforgalom területén működik.

Nemes László is kifogásolta az értéktörvény Nagy Tamás által adott megfogalmazását. Az értéktörvény igazán csak a szabadversenyos kapitalizmusban érvényesül úgy, mint ahogyan azt az előadás leírta. Ha az értéktörvényt mint általános törvényt fognánk fel, akkor úgy kezeljük, mint a *termelés törvényét, a termelési viszonyoktól megfosztottan, a termelés technikai törvényét*.

Andó György a modellek kérdésével foglalkozott. Szerinte sem a piaci modell, sem a centralizált modell önmagában nem felel meg mint kizárólagos modell, hanem a kettőnek valamilyen optimális aránya. A szocializmus építésének kezdeti szakaszán a piaci modell szerepe nagyobb, mint a későbbi szakaszban. Nincs tehát szabad választás a két modell között. A kettő optimális arányát a fejlettség foka határozza meg.

Földes Károly szerint azt az alapvető megkülönböztetést kell tenni, hogy van központosított és nem központosított gazdaságirányítás. Ki kell mondani, hogy a szocializmus csak a központosított gazdaságirányítási rendszer ismerheti el magáénak. A felszólaló nem tartotta indokoltnak az éles elhatárolást a centralizált és a piaci modell között. Hiszen a központi szabályozás mechanizmusának három fő eleme van: az utasítás, a tervszerű anyagi ösztönzés és a központi gazdálkodás. A három elem különböző súllyal szerepelhet. Így az ún. piaci modell is a központi gazdaságirányítás egyik formája.

Ha a szocializmusban csak központosított gazdaságirányítási rendszer lehetséges, akkor az értéktörvény nem lehet termelésszabályozó.

Nagy Tamás a felszólalásokra adott válaszában Földes Károllyal szemben fenntartotta a két modell megkülönböztetésére vonatkozó álláspontját. Bár igaz az, hogy a szocializmusban csak központosított irányítási rendszer lehetséges; de ez a rendszer igen különböző lehet attól függően, hogy a köz-

ponti irányítás milyen mértékű és hogy milyen eszközökkel történik. Nem értett egyet Földes Károlynak azzal a kategórikus álláspontjával sem, hogy a szocializmusban az értéktörvény nem lehet termelés szabályozó. Persze nem spontán piaci mechanizmuson keresztül, hanem tudatosan és korlátozottan érvényesül az értéktörvénynek ez a funkciója, de érvényesül.

Nemes László felszólalására válaszolva utalt arra, hogy az értéktörvényt egyáltalán nem tekinti általános, egyetemes törvénynek, csak egy egyetemes, általános törvény áruviszonyok közötti megjelenési formájának. Az értéktörvény a munkaidővel való takarékoskodás és a munkaidő arányos elosztása általános törvényének megjelenési formája.

Molnár Győző felszólalására válaszolva Nagy Tamás kitért a két modell közötti választás lehetőségére. Igaza van a felszólalónak abban, hogy a szocialista állam a két modell között nem választhat szabadon. Az előadás ezt nem is mondja. Csupán arról van szó, hogy az államnak — a termelőerők, a tulajdonviszonyok, a népgazdaság előtt álló konkrét feladatok, a tervezési és irányítási eszközök fejlettsége alapján — a két modell leghatékonyabb kombinációját kell megkeresnie; nem önkényesen, hanem az objektív törvények és a konkrét körülmények ismeretében.

Szintén Molnár Győzőnek válaszolva Nagy Tamás kifejtette, hogy az értéktörvény nemcsak az árak törvénye. Az árak nem választhatók el a termelési arányoktól. Különböző árarányok mellett különböző mennyiségeket termelnek és fogyasztanak az egyes cikkekből. Nem választható el tehát egymástól az árarányok és a termelési arányok problémája.

Nagyon helytelen dolog — mondta Nagy Tamás — az értéktörvényt úgy szemlélni, mintha csak az árártól követelne valamit, de a termelési arányok lehetnek ilyenek is, olyanok is, teljesen függetlenül az árak arányaitól.

A mezőgazdasági árképzésről

Élénk vita folyt a termelőszövetkezeti jövedelmezőség és a mezőgazdasági árképzés kérdéseiről. A felszólalók főképp a különbözeti földjáraadékkal, a földhasználati díjnak az árakban való érvényesítésével, a mezőgazdasági termékek értékét meghatározó ráfordítások megállapíthatóságával foglalkoztak.

A téma vitaindító előadását *Csendes Béla*, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa tartotta *A termelőszövetkezetek jövedelmezősége és az árképzés főbb kérdései* címmel. Az előadó előbb a termelőszövetkezetek jövedelmezőségi érdekelttségével, ezen belül a jövedelem maximalizálásával és a szövetkezetek közti jövedelemkülönbségekkel foglalkozott, majd tárgyalta a mezőgazdasági termékek társadalmi önköltségével, a jövedelemarányok kialakításával, az átlagjövedelmezőségtől való eltérésekkel és az árszínvonal kialakításával kapcsolatos kérdéseket.

Rámutatott arra, hogy ha a termelőszövetkezetek csupán az önköltséget ismerik, akkor nem dönthetik el helyesen, hogy mit és mennyit termeljenek. Az önköltségen kívül sok tényező befolyásolja a termelést, de főképp az, hogy a munkaegység értéke — amely az önköltség része — a tagság jövedelme. Lehet, hogy valamely szövetkezet nem az adott árhoz képest alacsonyabb önköltségű termék termelésének növelését irányozza elő, hanem azét a termékét, amelynek ára éppen csak fedezi az önköltséget, de amelyben a munkaegység-hányad magasabb, tehát munkaigényes, mert így a tagság több munkához, nagyobb jövedelemhez jut.

Az előadó szerint az ármegállapításnál a rosszabb földeken gazdálkodó szövetkezetek adottságaival is számolni kell. Persze nem szabad általánosságban beszélni a legrosszabb földekről. *Cikkenként más és más földek számítanak a legrosszabbnak.*

Mivel a termelőszövetkezetek az egy főre jutó bruttó jövedelem maximalizálására törekszenek, első pillantásra úgy tűnhet, hogy azonos élőmunka után azonos jövedelmet várnak. Az előadó bizonyította, hogy ez nem így van. A földterület és a rendelkezésre álló munkaerő nagymértékben meghatározza a szövetkezetek jövedelem-szemléletét. Minél nagyobb a földterülethez viszonyítva a munkaerő, annál nagyobb jövedelmet várnak egységnyi területről. A nagyobb tagsűrűségű szövetkezetek az egységnyi földterületet többre értékelik, mint a kisebb tagsűrűségűek. A nagyobb tagsűrűségű szövetkezetek a munkaintenzív, a kisebb tagsűrűségűek pedig a kevésbé munkaintenzív növények termelését fokozzák.

Ha az árakkal szemben azt a követelményt támasztjuk, hogy a legrosszabb földeken is megtérítsék a holtmunkaköltségeket és az élőmunka utáni jövedelemigényt, sőt még tiszta jövedelmet is adjanak, akkor *a jelenleginél magasabb mezőgazdasági árszínvonalat kellene kialakítani*. A magasabb árszínvonal jövedelemnövekedéssel és a jövedelemkülönbségek fokozódásával járna. Ez sértené az egyenlő munkáért egyenlő bér elvet. Az előadó szerint az árszínvonal emelése csak úgy oldható meg, ha az állam a jobb földeken gazdálkodó szövetkezetektől elvonná az ebből adódó jövedelemtöbblet egy részét, vagyis csak adóreformmal összekötve lenne megvalósítható. Az árszintemelést a ráfordítások és az eredmény mérésében előrelépést jelentene.

★

Csendes Béla előadásához igen részletes megjegyzéseket fűzött *Hernesz Ferenc*. Rámutatott annak jelentőségére, hogy a termelőszövetkezetek között nincs olyan munkaerő-áramlás, mint az iparvállalatok között. A szövetkezetek adott területéhez adott munkaerő tartozik általában. A viszonylag nagyobb létszám a munkaintenzív termékek termelésére ösztönöz. Lehet-e ilyen körülmények között a mezőgazdasági árakat úgy megállapítani, hogy az a tiszta jövedelmet — függetlenül a holdankénti élőmunka-igénytől — az élőmunka-ráfordítással arányosítja? — tette fel a kérdést. Szerinte nem lehet. A mezőgazdasági áraknak *földhasználati díjat* kell tartalmazniuk. Így az ár a munkaintenzív termékek termelésére ösztönöz. Szükséges a területet értékelni és a mezőgazdasági termékek élőmunka-arányos árát a földhasználati díjjal megnövelni.

Halasi László szerint lényeges körülmény az, hogy bizonyos jövedelemkülönbségek voltak az egyéni gazdaságokban is, részben amiatt, hogy az egyes parasztgazdaságok eltérő nagyságúak voltak. A szövetkezetek nem úgy jöttek létre, hogy arányosan osztottuk el a földeket és a munkaerőt, tehát hogy egy-egy termelőszövetkezeti parasztra azonos nagyságú föld jusson. Így a szövetkezetek között az eltérő földnagyság miatt is jövedelemkülönbségek keletkeztek. Az árakat ma még úgy kell megállapítani, hogy ezek alapján a tagok a földtulajdon alapján is bizonyos jövedelemre szert teheszenek. A földtulajdon kérdése jogi és közgazdasági jellegű egyaránt.

Kiemelte, hogy persze a munka szerinti elosztásra kell törekedni minden népgazdasági ágban, így a mezőgazdaságban is. A jobb földeken keletkező különbözeti járadékot, sőt, az *egy tagra jutó* nagyobb mennyiségű és jobb minőségű földből eredő többlet jövedelmet el kell vonni azért, hogy a jövedelemkülönbségeket csak a végzett munka mennyisége és színvonala okozza. A szövetkezeti tulajdonnak az össznépi tulajdon szintjére való fokozatos felemelése azt is jelenti, hogy a föld nagysága és minősége közötti eltérésekből adódó jövedelemkülönbségeket fokozatosan meg kell szüntetni.

Jánka József — miután részletesen foglalkozott az önköltség mérésének problémáival — arra a kérdésre kereste a választ, milyen ártípushoz lehet sorolni a mezőgazdasági árrendszert. Abból indult ki, hogy az iparban

a termelői és a fogyasztói árak élesen elválnak egymástól. Köztük a kapcsolatot lényegében a forgalmi adó teremti meg. Így lehetséges a termelői áraknál az egyik ártípusról a másikra való áttérés anélkül, hogy a fogyasztói árak változnának. A mezőgazdasági felvásárlási ár azonban szorosan kapcsolódik egyrészt az ipari fogyasztói árakhoz, másrészt a mezőgazdasági fogyasztói árakhoz. A mezőgazdaságban a felvásárlási és a fogyasztói árakat nem lehet egymástól izolálni, mert — néhány termék kivételével — a termékek szabadpiaci forgalomban is megjelennek. Mivel a felvásárlási árrendszer a fogyasztói árrendszerhez szorosan kapcsolódik, és ez utóbbit nem lehet semelyik ártípusba besorolni, ez a besorolás az előbbinél sem lehetséges.

Gönczi László a mezőgazdasági termékek értékével foglalkozott. A referátumnak ahhoz a tételéhez szolt hozzá, hogy a mezőgazdaságban a termékek értékét a rosszabb minőségű földek társadalmilag szükséges ráfordításai határozzák meg, tehát ezeket kell elismerni társadalmilag szükséges munkaidőnek. Azt a kérdést vizsgálta, hogy vajon a szocializmus körülményei között is igaz-e ez a tétel. A jobb minőségű földek tényleg nagyobb terméshozamot hoznak-e a mezőgazdasági tudományok fejlődése ellenére? A természeti tényezők monopolizálása fennáll-e, lehetséges-e?

Az Agrárgazdasági Intézet adatait elemezve arra a megállapításra jutott, hogy *a különböző földrészek anyagi alapja a szocializmusban is megvan*. A legtöbb növény árának megállapításánál kiindulásnak a rosszabb földek ráfordításait kell venni. Az árakat olyan minimális szinten kell megállapítani, amibe belefér a rosszabb minőségű földeken gazdálkodó termelőszövetkezetek önköltsége és minimális felhalmozást lehetővé tevő tiszta jövedelem. Ez szükséges azért, hogy kismértékben kelljen csak dotációs rendszerre támaszkodni, és hogy az anyagi érdekeltség a szövetkezetekben jól érvényesülhessen.

Pirityi Ottó

Háy László: A hidegháború gazdasági formái

Kossuth Könyvkiadó, 1964. 161 l.

A reakciós monopoltőkés körök fegyvertárában az elmúlt másfél évtizedben lényeges szerephez jutottak a szocializmus világa elleni harcban a gazdasági eszközök. Háy László tanulmánya a gazdasági és politikai szempontból egyaránt nagy fontosságú területről ad áttekintést. A tömör, magas igényű és statisztikai adatokkal jól alátámasztott tanulmány átfogja a két rendszer közötti kapcsolatok főbb területeit.

A hidegháború gazdasági formáival foglalkozva Háy László helyesen a két rendszer békés egymás mellett éléséből, békés versenyéből indul ki. Rámutat arra, hogy egyes burzsoá ideológusok állításaival szemben a békés egymás mellett élés és a hidegháború nem azonos fogalmak.

Nem tartom azonban teljesnek a hidegháború gazdasági eszközei helyének és jelentőségének meghatározását a mai imperialista politikában. A szerzőnek igaza van akkor, amikor azt mondja, hogy a gazdasági háború nem új dolog a kapitalizmus politikájának fegyvertárában, s azt évszázadok óta alkalmazták. A szocializmus elleni gazdasági harc mai eszközei azonban több területen különböznek a régiektől. Egyebek között például abban, hogy nem tudják és egyetlen alkalommal sem tudták átfogó módon (valamennyi szocialista országra vonatkoztatva és minden vezető kapitalista ország részéről) alkalmazni a teljes gazdasági blokádnak politikáját. Eltérés mutatkozik abban is, hogy míg régebben csak a kapcsolatok korlátozását vagy befagyasztását tekintették a harc fő módszerének, ma legalább olyan jelentőséget tulajdonítanak a gazdasági kapcsolatok fejlesztésének s ezen keresztül a szocialista országok együttműködése „fellazításának”. Igyekeznek benyomulni minden olyan területre, amelyet ily módon felhasználhatónak tekintenek.

Az is eltérést jelent a harc régi formáitól, hogy egyebek között a szocialista és a volt gyarmati és függő országok közötti kapcsolatok fejlesztésének akadályozása végett egyre gyakrabban kényszerülnek a vezető tőkésországok meghátrálásra, feltételeik, módszereik módosítására. Véleményem szerint a hidegháború gazdasági eszközei szerepének megnövekedése objektíve a két rendszer gazdasági versenyének növekvő jelentőségét, olyan tényezővé válását bizonyítja, amellyel az imperialista hatalmak is kénytelenek számolni, akár elfogadják szavakban a verseny létezését, akár nem.

A nemzetközi kereskedelem területén folyó hidegháborút vizsgálva a tanulmány felvázolja a tőkés körökben jelentkező két tendenciát s rámutat arra, hogy a kapcsolatot szűkítő tendenciával szemben a kereskedelmet bővítő törekvések kerülnek napjainkban fokozatosan előtérbe, és részletesen foglalkozik ennek okaival is. Nem tér ki azonban arra a kérdésre, hogy a mai helyzetben az embargón, a diszkrimináción kívül milyen egyéb akadályai vannak a szocialista és a fejlett tőkésországok közötti kereskedelmi kapcsolatok fejlesztésének (például a nemzetközi kereskedelem áruösszetételének megváltozásával, a szocialista országok kiviteli lehetőségeinek alakulásával összefüggésben). Érdemes lett volna foglalkozni a szocialista országokkal szemben alkalmazott hiteldiszkrimináció jelentőségével és bizonyos háttérbe szorulásának okaival is.

A gazdaságilag gyengén fejlett országok viszonylatában folytatott imperialista politika elemzése különben jó része a tanulmánynak. „A neokolonializmus és a hidegháború”, valamint „A hidegháború gazdasági szervei”, s részben „A nemzetközi kereskedelem és a Világ gazdasági Konferencia” című fejezetek foglalkoznak e kérdésekkel. Hasznos lett volna ezzel összefüggésben részletesen kitérni arra is, hogyan függ össze a neokolonialista politika a szocialista országok ellen folytatott hidegháborúval. Ily módon az is jobban kidomborodott volna,

hogy miért szövetségesei egymásnak a felemelkedésükért harcoló elmaradott országok és a szocialista országok a gazdasági hidegháború elleni küzdelemben, milyen közös érdekeik vannak a világgazdasági kapcsolatok rendezésében, a diszkrimináció felszámolásában. E kérdéseket a tanulmány jó része csak általános megjegyzések formájában érinti.

A tanulmány időszerűségét és politikai jelentőségét különösen a zárófejezet domborítja ki. Ebben a szerző a hidegháborús politika perspektívtátlanságát és a békés egymás mellett élés politikájának realitását mutatja meg. Az egész tanulmány tényanyaga alapján jut a szerző itt arra a következtetésre, hogy bár az imperialista országok háborús előkészületei nagyobb arányúak, mint korábban bármikor, a leszerelés és a hidegháború felszámolása reális célkitűzés.

Háy László munkája a közgazdászok körén túl a szélesebb közvélemény érdeklődésére is méltán tart számot. Igen jól felhasználható a politikai agitációban is.

Simai Mihály

Vincze Imre: A szocialista árszabályozás alapkérdései

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1963. 208 l.

Nem kis célt tűzött maga elé Vincze Imre, amikor megkísérelte a szocialista árképzés alapvető problémáinak kifejtését és e kérdésekben tudományos igényű, a gyakorlat számára is hasznosítható állásfoglalás kialakítását. A kísérlet sikerült, a szerző valóban az árképzés kulcskérdéseit ragadta meg, állásfoglalásai — ha néha vitathatók is — értékesek, gondolatébresztőek, mélyenszántóak.

A könyv első fejezete az „Áru és ár a szocializmusban” az áruviszonyok szükségszerűségével, valamint az érték és az ár szocializmusbeli kapcsolatának speciális vonásaival foglalkozik. Itt fejti ki a szerző azt a nézetét, hogy a szocializmusban a termelési eszközök árainak törvénye az érték, a fogyasztói árak azonban egyre növekvő arányban kikerülnek az értéktörvény szabályozó hatása alól.* Ennek az első ízben kifejtett nézetnek kétségkívül van racionális magja. A fogyasztói árak eltérítését az értéktől (árcentrumtól) a népgazdaság szocialista jellegéből következő társadalmi célok érvényesítése viszonylag széles körben szükségszerűvé teszi. Míg a termelési eszközök esetében az áreltérítés által várt ösztönző hatásokat az állami vállalatoknál többnyire más érdekeltégi mechanizmusok segítségével is el lehet érni, addig a fogyasztás befolyásolása, a társadalmi célok érvényre juttatása a fogyasztás szerkezetének alakításában másképp nem lehet eredményes csak a fogyasztói árak értéktől (árcentrumtól) való eltérítése útján.

Helytelen azonban a fogyasztói árak kiragadása az értéktörvény hatásköréből. A fogyasztói árak csökkentésére általában a fogyasztási cikkek tömegének növekedése ad lehetőséget. A fogyasztási alap növelésének alapvető eszköze a szocializmusban a munka termelékenységének a fokozása. A termelékenység fokozása pedig a fogyasztási cikkek értékének csökkenésében jut kifejezésre. Általában tehát a fogyasztási cikkek áralakulása nem lehet független az érték változásától. Az érték alatt forgalmazott áruk egyre növekvő száma sem vezet az ár és érték kapcsolatának megszűnéséhez. Ahhoz, hogy egyre több árut érték alatt, majd később ingyenesen hozzunk forgalomba a fogyasztási cikkek bőségét kell megteremtteni, a fogyasztási alap volumenét kell növelni, ezt pedig a termelékenység fokozása teszi lehetővé. Az árcsökkentés következtében felszabaduló fizetőképes keresletet vagy az adott cikk, vagy más fogyasztási cikk kínálatának (termelésének) fokozásával kell ellensúlyozni. Ez a munka termelékenységének növekedésével, tehát a fogyasztási cikkek értékének csökkenésével válik lehetővé.

Ha az áreltérítések száma és mértéke alapján tagadjuk az árak értékkel való kapcsolatát, akkor hibásan járunk el: az „ár attributumból” vezetjük le „az értéktörvény megjelenési formáját és érvényesülésének módját”, vagyis magát

* Lásd még Vincze Imre: Az érték és az értéktörvény a szocialista népgazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1963. 1. sz. 91–95. l.).

az értéktörvényt" (itt azt, hogy az értéktörvény nem érvényesül). Az ilyen eljárás ellen — Csikós-Nagy Bélával vitatkozva — maga Vincze Imre tiltakozik. (18. l.) Másrészt a fogyasztói árak kialakításának mélyén meghúzódó, a fogyasztói árakat végsősoron meghatározó törvény kiiktatásával elbizonytalanítjuk a fogyasztói árképzés belső determináltságát, helyébe csak annyit tudunk tenni, hogy „a fogyasztói árak nem lehetnek önkényesek, hanem a szocializmus specifikus törvényeinek kell megfelelniök.” (22. l.)

Vincze Imre tehát az értéktörvény *helyére* a szocializmus specifikus törvényeit teszi, az áreltérítéseket meghatározó törvényszerűségeket a fogyasztói árak törvényeként kezeli. Ennek ellenére nem vizsgálja meg a szocializmus egyik alapvető specifikus törvényének, a munka szerinti elosztásnak a fogyasztói árakkal való kapcsolatát, pedig a következetesen munka szerinti elosztás szigorúan értékarányos fogyasztói árakat feltételez. Gondolatmenetében a szerző nem jut el eddig, de maga is állítja, hogy: „Amikor a fogyasztói árak eltérnek az értéktől, akkor ennek velejárója, hogy a különböző fogyasztók azonos pénzüsszegért eltérő értékmennyiséget kapnak cserébe fogyasztásuk szerkezetétől függően.” (23. l.) Levonható tehát az a következtetés, hogy csak olyan mértékben indokolt a fogyasztói áreltérés, amilyen mértékben a munka szerinti elosztás által követelt arányokat kívánjuk módosítani a fogyasztás bizonyos társadalmi céloknak megfelelő befolyásolására. Az érték alatt forgalmazott áruk egyre növekvő száma — különösen pedig az áruk egyre szélesebb körének ingyenessé tétele — a munka szerinti elosztásnak más elosztási formákkal — elsősorban a szükséglet szerinti elosztással — való felváltásának kezdeti lépéseit jelzi.

Az értéktörvény bővített újratermelésben betöltött szerepének elemzésével kapcsolatban a szerző Sztrumilinnal azonos következtetésre jut, hogy a szocializmusban az értéktörvény tudatos alkalmazása a gazdaságosságnak alárendelhető arányok kialakítása során a tervszerű arányos fejlődés törvényének termelés-szabályozó jellegével azonosul.

A második fejezet az *árakban elismert költségek* számbavételének problémáit tárgyalja. Az önköltséget a szerző olyan gazdasági kategóriának tekinti, amely az árrendszer felépítésének egyetlen lehetséges alapja. Nem a tényleges vállalati önköltség elismeréséről van szó, hanem az átlagos termelési feltételeknek megfelelő költségek megragadásáról. Az egyedi önköltségek átlagolása azonban, különösen a sokféle termékváltozatot gyártó feldolgozóiparban többnyire nem alkalmazható. Részletesen vizsgálja ezért a szerző a költségtényezők szerinti árképzés módszereit, amelyeknek a segítségével a különféle rokon, vagy technológiailag egymást követő fázisban termelt termékváltozatok árai meghatározhatók. Különösen a költségnormatívák alapján történő árképzés kiszélesítésében lát további lehetőségeket.

Vincze Imre egyértelműen a határköltséghez igazodó árrendszer koncepciójával szemben foglal állást. Kimutatja, hogy a határköltség híveinek kiinduló tétele — tudniillik az, hogy a termelés fokozása a termelési költségek romlását általában maga után vonná — erősen vitatható. Kifejti, hogy a határköltség az átlagos termelési feltételek jelentős változása mellett is változatlan maradhat, a határköltségen alapuló ár tehát nem reagál jelentős népgazdasági termelékenységváltozásra sem. Véleménye szerint még a bányászatban is felesleges a határköltséghez igazodó árral a különbözeti járadékot az árban realizálni, az individuális költségek eltéréseit az iparágon belüli elszámoló árral közömbösíteni lehet. A mezőgazdasági termékeknél azonban a csoporttulajdon miatt nem lehet ilyen módszert alkalmazni. A mezőgazdasági termékek árának a kedvezőtlen körülmények közt termelő szövetkezetek költségeihez kell igazodnia, hiszen bizonyos mennyiségű tiszta jövedelmet ezeknek a szövetkezeteknek is biztosítani kell.

Az importtermékek belföldi átadási árának meghatározásáról szólva kifejti, hogy általában csak akkor válik szükségessé importszorzó alkalmazása, ha teljesen, vagy majdnem kizárólagos jelleggel importált elsődleges alapanyagokról van szó. A belföldön is termelt termékekre a belföldi átlagönköltségen alapuló árképzést, a feldolgozóipari termékekre a hasonló belföldi termékekhez való arányosítás módszerét tartja a szerző indokoltnak. Azonban az elsődleges alapanyagok körében, ha az import valóban jelentős és a belföldi termelés gazdaságos fejlesztése nem biztosítható, indokolt lehet az importbeszerzési költségekhez igazítani a belföldön termelt alapanyagok árszínvonalát is.

A következő fejezet a *tiszta jövedelem* rátájának, szintjének és vetítési alapjának (az ártípusnak) a kérdéseivel, valamint a tiszta jövedelem realizálása és elvonása útján elérhető ösztönző hatásokkal foglalkozik. A népgazdaság általános

tiszta jövedelmi rátájának meghatározásánál a szerző a felhalmozásra illetve társadalmi fogyasztásra kerülő termékek árában foglalt tiszta jövedelem figyelmen kívül hagyását tartja szükségesnek. E termékek árában realizálódó tiszta jövedelemnek ugyanis „nincs jelentősége a nemzeti jövedelem valóságos felhasználási arányára”. (82. l.) A realizált tiszta jövedelem, illetve ennek változása egyformán érinti az állami bevételeket és kiadásokat. A népgazdasági tiszta jövedelem valóságos összegét tehát a lakossági forgalomba kerülő fogyasztási cikkek és szolgáltatások fogyasztói áron számított árösszegének és a kumulált munkabérlétszámának a különbözete adja.

Az ártípusokról folyó vitában Vincze Imre az érték típusú árrendszer mellett foglalt állást, bár hangsúlyozza a megmunkálási (feldolgozási) költségekkel arányos tisztajövedelem-felosztás pótlólagos előnyeit is. Az önköltséggel arányos árrendszer hiányosságai közül kiemeli, hogy a nyereség ésszerűtlen halmozódásához vezet. Ilyen árak mellett a tervezett nyereséghez kapcsolt anyagi érdekelttség az anyagigényes gyártmányok hajszolását, a kooperáció indokolatlan bővítését eredményezi. Mivel pedig koncepciójának egyik általános alaptétele, hogy az ár önmagában nem ösztönöz, hogy az ösztönzést az árhoz kapcsolt érdekelttségi mechanizmussal meg kell teremteni, s nem tulajdonít kellő jelentőséget a gazdasági döntéseket befolyásoló árfunkciónak, így az érték- és a termelésiár-típusú árrendszerrel egyoldalúvá válnak a szerző nézetei.

Az érték típusú árrendszerrel szemben mások által kifejtett valamennyi ellenérvet hibásnak tekinti, holott a legjelentősebbeket figyelmen kívül hagyja. Nem válaszol például arra, hogy az érték típusú árrendszer — az azonos folyó ráfordítással termelt, de jelentősen eltérő eszközigenyességű termékek tiszta jövedelmét egyenlőnek véve — tévesen orientál a gazdasági döntésekben, a társadalmi munka pazarlásához vezet. Csak ennek figyelembevétele nélkül állíthatja, hogy a termelésiár-típusú árrendszernek tulajdonított valamennyi hatás csak „vélt” hatás (109. l.), s egy ilyen árrendszer semmilyen különleges, csak ebben az árrendszerben elérhető előnyhöz nem vezet. A valóságos ellentmondást azonban maga a szerző is érzi, amikor a „megmunkálási költségek” (a munkabér és az amortizáció) arányában történő tisztajövedelem-realizálás pótlólagos előnyeként — az érték típusú árrendszerrel szemben — a lekötött eszközök hatékonyabb kihasználására való ösztönzést jelöli meg. (118. l.)

A mezőgazdasági termékek árában realizálandó tiszta jövedelmet vizsgálva a szerző kifejti, hogy a következetes értékarányosság — a tiszta jövedelemnek a normalizált eleven munka arányában történő realizálása — a fajlagosan kevés eleven munkát igénylő cikkek termelésének háttérbe szorítását eredményezné, ezért a tiszta jövedelem rátájának termékcsoportonként történő differenciálása a mezőgazdaságban szükségyszerű.

Az árak és a termékek használati értékének (haszonhatásának) összefüggéseiről szóló negyedik fejezetben Vincze Imre hangsúlyozza: „Gondoskodni kell arról, hogy adott termelési ráfordítással a haszonhatás szempontjából legelőnyösebb termékváltozatokat termeljék és használják fel.” (131. l.) A haszonhatás ár-befolyásoló szerepe Vincze Imre szerint csak igen korlátozottan érvényesülhet. Először is a különféle termékek haszonhatásának összemérése nem lehetséges és még az azonos szükségletet kielégítő termékek különböző változatai között is csak korlátozottan valósítható meg. A különböző egymást helyettesítő anyagféleségek árának megállapításakor a használhatóság szerinti árarányosítást többen elengedhetetlennek tartják. A szerző arra a következtetésre jut, hogy az ilyen árarányosítás megoldhatatlan, mivel mindegyik helyettesítési vonatkozásban más és más árarány lenne szükséges, az árarányok mértékének meghatározásához pedig nem lenne objektív alap.

Hasonló értelemben foglalkozik a gépek és műszerek ármegállapításával is. Itt a haszonhatás (teljesítmény) és költség összefüggése szempontjából többféle lehetőség merül fel. 1. Azonos teljesítményű gépek árát még akkor is azonos szinten kell megállapítani, ha eltérő költséggel állítják is elő azokat. Ez a megoldás — a megfelelő érdekelttségi mechanizmussal — biztosítja a helyes ösztönzést is. 2. Azonos teljesítményi kategóriába tartozó gépek eltérő hatékonyságú változatai esetében azonban szerephez juthat a műszaki-gazdasági hatékonyság számbavételén alapuló árarányosítás. Ezt mindenekelőtt az anyagi érdekelttség szempontjai indokolják, de az ilyen árarányosítás megvalósításához még további feladatok vannak a megfelelő számítási-elemzési módszerek kialakításában. A hatékonyabb konstrukciók termelésének és felhasználásának ösztönzésére ez az árarányosítás

sem elegendő, az ártól független érdekeltségre (külön jutalmak, időleges árkiegészítés stb.) is szükség van. 3. Az azonos fajtájú, de teljesítménykategóriájukban különböző gépek esetében indokolt, hogy az árrendszer figyelembe vegye a nagyobb teljesítményű egységek előállításának fajlagosan kisebb költségigényét. Általában tehát a gépeknél is a költségáryos árképzést tartja döntőnek a szerző.

A használhatóság árarányokat befolyásoló szerepe a fogyasztási cikkek körében is csak erősen korlátozottan érvényesíthető. Még az egyes árucsoportokon belül sem dönthető el egyértelműen a hasznosság ismerve, az árképzés tehát lényegében szubjektív alapon nyugodna. A helyes megoldás tehát a fogyasztási cikkek árképzésében a költségáryalap érvényesítése a termelői ár és a cikkcsoportra érvényes tisztajövedelem-hányad figyelembevételével.

Az V. fejezet az *áreltérítésekkel* foglalkozik. Az áreltérítéssel az állam a termelőkre, a termelő fogyasztókra, vagy a személyi fogyasztásra akar bizonyos hatást gyakorolni. A termelőket elsősorban a nyereséghányad differenciálásával lehet érdekeltté tenni a termelési szerkezet alakításában. A termelő felhasználásban az anyagokkal, energiával, alkatrészekkel való takarékoskodás ösztönzése indokolhatja az áreltérítést. Az áreltérítés hatása ezekben az esetekben erősen közvetett, gyakran nem is érvényesül. Az anyagoknak az áreltérítés következtében kialakult magasabb árát közömbösítheti például az önköltségre épülő nyereség hatása, hiszen az anyaghányad növelésével a nyereség is nő. Ezért a termelő felhasználók ösztönzésére az áreltérítést csak viszonylag szűk körben lehet alkalmazni.

A fogyasztói árrendszer — mint erről szó volt — Vincze Imre szerint nem lehet következetesen értékáryos, „a fogyasztói árakat elsősorban az árpolitika tartós, a szocializmus társadalmi lényegéből, gazdasági törvényeiből fakadó elveinek indokolt alárendelni”. (172. l.) Ezek az elvek az áreltérítések nagy számában jutnak kifejezésre. Áreltérítéseket alkalmaznak a gyermekek nevelési költségeinek enyhítésére, a háztartási munka könnyítésére, a kultúra fejlesztésére. Alacsonyak a lakbérek, a kommunális szolgáltatások díjai, csaknem ingyenesen forgalmazzuk a gyógyszereket. Ezzel szemben a fogyasztás visszaszorítása céljából, illetve jövedelmpolitikai okokból magas a szeszes italok, a dohány, valamint bizonyos luxuscikkek ára. Ellentmondást jelent Vincze Imre koncepciójában, hogy mindezeket az áreltérítéseket úgy kezeli, mintha ez egyben az értéktörvény hatályvesztését jelentené, holott azoknál a fogyasztási cikkeknel, ahol nincs tartós ok az áreltérítésre, ott az értékáryak mellett foglal állást.

Egészen röviden, de számos lényeges kérdést érintve foglalkozik a szerző a hatodik fejezetben a *szocialista világgazdaság ár- és értékproblémáival*. Kifejti, hogy a szocialista világgazdaságban az árakat a szocialista nemzetközi értékáryalpra kell helyezni. A jelenlegi termelői árak azonban nem alkalmasak a költségviszonyok összemérésére, ezért külön számításokkal, az önköltség tiszta jövedelemtől való megmértetésével kell az ár alapjául szolgáló költségeket nemzetközileg összehasonlíthatóvá tenni. A nemzeti valutában kifejezett megtisztított önköltség közös valutára való átszámításához átlagbér-koefficientet javasol. A saját árbázis megteremtésének további problémái közül állást foglal az ártípus kérdésében — bizonyos állóeszköz-használati díj alkalmazását indokoltnak látja —, a súlyozás kérdésében — az egyes országok egész nemzeti termelésével való súlyozást látja helyesnek a nemzeti értéket kifejező árak nemzetközi árrá való átlagolásában — stb.

A reáljövedelem-különbségek elismerése — szerinte — a jövedelmeknek bizonyos országok közötti újrafelosztására vezetne, ezért nem megengedhető. Arra vonatkozólag, hogy a szocialista termelési feltételeket tükröző ár a tőkés világpiaci ártól való eltérés miatt zavarokat okozhat, a megoldás útját a szocialista országoknak a tőkés országokkal szemben alkalmazott egyeztetett, koordinált árpolitikájában látja. A saját árbázis érvényrejuttatásának fokozatosságát olymódon értelmezni, hogy kezdetben a saját árbázis árainak irányában bizonyos felárak, árengedmények alkalmazására kerülne sor, s így fokozatosan érvényesülnének a saját árbázis egyes elemei.

- Az egyes szocialista országok fogyasztói árainak eltéréséből eredő közgazdasági problémákról szólva a szerző a fogyasztói árpolitika összehangolásának szükségességét és időszerűségét hangsúlyozza.

Vincze Imre könyve fontos kérdésben jelent elméleti állásfoglalást. Gondolatait tömören és világosan fejti ki, stílusa színes, olvasmányos. Nézetei — ha

egyes tételeivel nem is lehet teljesen egyetérteni — több új szemponttal gazdagították az árvita gondolatkörét, hozzájárultak annak eredményességéhez, a helyes árrendszer alapelveinek kialakításához.

Schweitzer Iván

Dr. Fall Levente: A kiskereskedelmi munka gazdasági hatékonysága

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1964. 447 l.

A munka termelékenységének elméleti kérdéseivel, a termelékenység mérésével igen sok tanulmány és szakkönyv foglalkozik. Ezek zöme ipari vonatkozású. A kereskedelmi tevékenység hatékonyságával a szakirodalom eddig keveset törődött. Hazánkban Fall Levente könyve az első, amelyik részletesen tárgyalja ezt a témakört. Munkája széles körű vállalati felméréseken, a hazai és a külföldi szakirodalom feldolgozásán és többéves kutatómunkán alapul.

Fokozatosan bevezetik nálunk is a termelékenység mérését, elemzését és tervezését a belkereskedelem területén, ahol eddig az ilyen jellegű tevékenység eléggé fejletlen és szervezetlen volt. A Belkereskedelmi Kutató Intézet néhány évvel ezelőtt felvette ezt a témát kutatási programjába. Az itt lefolyt kutatási eredményeket foglalja össze ez a könyv, jelentősen továbbfejlesztve és kiegészítve.

Azon felül, hogy a belkereskedelemben dolgozó közgazdászok komoly gyakorlati segítséget kapnak a könyvtől, számos fejezet általánosabb érdeklődésre is számot tarthat. Főképp az ilyen jellegű megállapításokra szeretném a figyelmet felhívni.

A szerző szakít a munkatermelékenység közhasználatú, ma már avultnak tekinthető értelmezésével. Határozottan vallja, hogy a csupán az élőmunka-felhasználást figyelmbe vevő fogalom elavult, az erre a fogalomra épülő mutatószámrendszer a teljes mutatószámrendszernek csupán egy része. Szükségesnek tartja a fajlagos holtmunka-felhasználás elemzését is, mert a holtmunka-igényesség csökkenése szintén a munkatermelékenység emelkedésének megnyilvánulása. A tevékenység eredményének változása sem jellemezhető csupán volumen-mutatóval, hiszen nő a munka hatékonysága, ha a termék — kereskedelemben a szolgáltatás — minősége, használhatósága javul. Ez a gondolat végigvonul az egész könyvön: nő a kiskereskedelmi munka hatékonysága akkor is, ha nem csökkennek a fajlagos ráfordítások, de javul a kereskedelem kulturáltsága, higiéniája, a vevőkkel való kapcsolat, a kiszolgálás minősége.

Jó érzékkel mutat rá a könyv az ipari és a kereskedelmi tevékenység közötti eltérésekre és arra, hogy a kereskedelmi munka hatékonyságának elemzésében az ipari szemlélet milyen torzulásokat okoz. Eddig a termelékenységet a kereskedelemben is úgy mérték, hogy az értékesítési forgalmat — ami az iparban alkalmazott termelési értéknek megfelelő mutató — osztották a létszámmal. A termelékenység ilyen felfogásában és mérésében az a hallgatólagos feltételezés húzódik meg, hogy — azonos létszámmal — a magasabb forgalom magasabb termelékenységet jelent, az alacsonyabb pedig kisebbet. A szerző éles logikával mutatja ki, hogy ez a feltételezés mennyire nem igaz. Sok olyan tényező hat az értékesítési forgalom nagyságára, amelyik a termelékenység változásának nem tényezője.

Világosan látja a szerző, hogy a kereskedelemnek nem csak közvetlen „gazdasági” célja van, hanem a gazdasági összefolyamaton kívüli célja is, és ez inkább szociális jellegű. A kereskedelmi munka hatékonyságának egy része a gazdasági szférán kívül, a magánháztartásban realizálódik: a vevők életét könnyítik meg, náluk jelent időmegtakarítást, nagyobb kényelmet, szükségleteik gyorsabb és színvonalasabb kielégítését. A szocialista kereskedelemnek kulturált formában kell nyújtania a fizetőképes keresletnek megfelelő áruellátást. A választék bővítésével, fejlett bolthálózattal kell hozzájárulnia az életszínvonal emelkedéséhez. Az ilyen célok sokszor ellentétesek a forgalom növelésének szempontjával, de a ráfordítások csökkentésével is.

Fall Levente is szemben találja magát a mérhetőség kérdésével. Ez természetes is, hiszen a kereskedelmi tevékenység hatékonyságának megítélésében sokkal több a nem számszerűsíthető hatékonysági elem, mint az ipari tevékenységben. Mondhatjuk-e ilyen alapon, hogy a kereskedelmi munkának nincs termelékeny-

sége? Nem. A hatékonyság *nem mutatószám*, hanem közgazdasági fogalom — írja a szerző. „A termelékenység formulája olyan tört, mely sem az iparban, sem a kereskedelemben matematikailag nem oldható meg (az osztás nem végezhető el), mivel a számlálóban is, a nevezőben is többféle és különmemű mennyiségek szerepelnek.” (26. l.) Ehhez hozzátehetjük, hogy nemcsak a mennyiségek különmeműsége a számítás akadálya, hanem egyes tényezők számszerűsítésre való alkalmatlansága is.

Lehet növelni az egy főre jutó forgalmat az eladói létszám csökkentésével, a választék szűkítésével, a hálózatfejlesztés lassításával stb., de akkor nő a hiánycikkek száma, gyakoribbá válik a sorbanállás, a boltok zsúfoltsága, nő a beszerzések idő- és utazási szükséglete.

Mindebből a könyv azt a következtetést vonja le, hogy a hatékonyságot csak több mutató és tényező együttes elemzése alapján lehet megítélni. A mutatószám alakulása önmagában semmit nem mond. Az alakulás *értelmezésének* van döntő jelentősége. Ugyanannak a mutatónak az emelkedése bizonyos körülmények között a munkatermelékenység javulását, más körülmények között viszont annak csökkenését jelzi.

A könyv részletesen foglalkozik az első fejezetben a kiskereskedelem népgazdasági szerepével, a kereskedelmi munka hatékonyságának a szakirodalomban és a gyakorlatban található értelmezéseivel, ezek bírálataival, a hatékonyságnak a gazdaságossággal, a rentabilitással, a forgalmi költségek alakulásával való kapcsolatával.

Keresi a szerző a kereskedelmi tevékenység eredményét kifejező volumenmutatót. Nehéz feladatra vállalkozik, hiszen éppen ő bizonyítja, hogy a kereskedelmi munka eredményének változását volumenmutatóval legfeljebb megközelíteni lehet. Abból indul ki, hogy a forintforgalom mutatója igen sok torzító tényező hatására érzékeny. Olyan mutatót kell keresni, ami ezekre — például az összetétel-változásra — kevésbé érzékeny. Ilyen szerinte az eladások száma. Ez az adat azonban összkereskedelmi szinten nem összesíthető. Ezért a forgalmi szám helyett az *árrést* javasolja. Azzal érvel, hogy az árrés tömege egyrészt a haszonkulcsok mértékétől, másrészt az értékesített áruk mennyiségétől és áraitól függ. Ezek közül a haszonkulcs és a mennyiség közvetlenül arányos a felhasznált kereskedelmi munkával. Ez persze vitatható. De ha el is fogadnánk, akkor is probléma maradna, hogy az a tört, amelynek számlálójában az árrés van, nevezőjében az összes ráfordítást kifejező összes költség, mit is mutat, mi a közgazdasági értelme. A ráfordítás egységére jutó eredményt jelzi? Valószínűleg nem. Ha az árrés az egyes áruknál az eladási munkaigényességgel vagy összköltséggel arányos, akkor a számlálóban van egy viszonylag laza költségnorma — ami valamennyi nyereséget is potenciálisan tartalmaz —, a nevezőben pedig a tényleges költség. Így a mutató alakulása tulajdonképpen a tényleges költségek és a normatív költségek alakulásának eltérését jelzi. Ha pedig az árrést a kereskedelem „termelési értékének”, nemzeti jövedelemhez való hozzájárulásának tekintjük, akkor ez a mutató nem más, mint a „költségszint” mutatója, illetve annak reciproka. Ha az előbbi értelemben nem is, az utóbbiban esetleg felfoghatjuk ezt a mutatót összmunka-termelékenységi mutatóként. Kétséges azonban, hogy az árrést tartalmazó mutató jobb volna, mint a forgalmat tartalmazó. A szerző is megállapítja, hogy „az árrés tömegének változása legalább annyira jellemzi a kereskedelmi munka elért eredményét, mint a forgalom változása”. (52. l.) Ennyi persze igaz.

Részletesen foglalkozik a könyv a gazdasági hatékonyság szakmai, vállalati és bolti mutatóival, ezek csoportosításával, majd rátér a létszám alakulásának kérdéseire. Itt tárgyalja a létszám összetételét, szakképzettségét, begyakorlottságát, a munkaerőhullámozást stb.

A szerző helyesnek tartja, ha az általános vállalati feladatok mellett egy-egy időszerű, konkrét feladatra is ösztönzünk. Ilyen feladat lehet például az új kereskedelmi formák elterjesztése, egy-egy cikk hiány jellegének megszüntetése, áruvesztés csökkentése, a készletek forgási idejének rövidítése, a tervezett beralap betartása stb. Ez a javaslat összhangban áll az ipari anyagi érdekeltségi rendszer fejlődésével. Az iparban is — belátva a globális vállalati mutatók alakulásának bizonyos megbízhatatlanságát — növekvő mértékben alkalmazzák a konkrét műszaki fejlesztési feladatok előírását és ösztönzését.

A vállalati anyagi érdekeltség, ezen belül a nyereségérdekeltség kérdése kiélezi az ellentmondást, amely a fajlagos ráfordítások csökkentésének és a kereskedelmi szolgáltatás színvonalnövekedésének követelménye között fennáll. A színvonal növelése a költségeket általában növeli. Ha egy új lakótelepen megnyit-

nak egy új boltot, ez forgalma: von el a többi bolttól. Az új boltegységgel a vállalat költségei nőnek, forgalma pedig nem. A kereskedelem fejlesztése azt kívánja, hogy gyorsabban növeljük a kapacitást, mint a forgalmat. Így a fajlagos költségek emelkednek. A vállalati nyereségérdekeltség a hálózatfejlesztés ellen hat a legtöbb kiskereskedelmi vállalatnál. Ez jelenleg a kereskedelmi anyagi ösztönzés egyik legizgalmasabb kérdése. Kár, hogy a szerző nem foglalkozik vele. Általában igaz, hogy a termelékenység mérésének, tervezésének kérdését az anyagi érdekeltség kérdésével együtt kell tárgyalni. A mutatók legtöbb hibája éppen ebben az összefüggésben domborodik ki.

Sürgeti a könyv a bérezési rendszer további javítását, a mozgó bér rész szakmánkénti differenciálását, egyes szakmákban a tiszta jutalékos bérezés bevezetését, az árucsoportonként differenciált jutalékkulcsok és az egyéni jutalékszámolás szélesítését, valamint a célprémium-rendszer bátrabb alkalmazását.

A kereskedelmi munka hatékonyságának vizsgálatában az egyik legnehezebb feladat a kereskedelmi szolgáltatás minőségének mérése, számszerű jellemzése. Pedig a minőségi mutatóknak itt különösen nagy a jelentősége. Az egy eladás átlagos pénzüssége az a viszonyszám, amit eddig főképpen erre a célra alkalmaztak. Persze ez a mutató nem a szolgáltatás minőségének javulását méri, hanem növekedése ezt valószínűsíti. Egy eladás átlagos értéke ugyanis csak akkor emelkedik, ha a kiskereskedelem áruválasztéka megfelel a kereslet összetételének, ha aktív árukinálás folyik, ha az áruterítés jó, ha a kiszolgálás kulturált stb.

Ha teljesen igaz volna a szerzőnek ez az érvelése, akkor nem is kellene a kereskedelmi szolgáltatás színvonalának alakulására más mutatót keresnünk. De ez az érvelés nem teljesen igaz. A kereskedelmi tevékenység színvonalától függetlenül is változik az igények és a termékek összetétele s így egy-egy eladás átlagos értéke. A mutató csak akkor kifejező, ha ettől az összetétel-változástól eltekintünk. Érti ezt a szerző is, éppen ezért keresi a kifejezőbb mutató kialakulásának lehetőségét.

A következő fejezet az élőmunka-felhasználás fő tényezői közötti statikus és dinamikus összefüggéseket elemzi matematikai módszerekkel. Kimutatja, hogy a két legfontosabb összefüggés a leterheltség és az egy eladás átlagos értéke közötti hiperbolikus, valamint a leterheltség és a termelékenység közötti parabolikus regresszió. Ezeknek az összefüggéseknek a feltárása lehetővé teszi, hogy a gyakorlatban az élőmunka-felhasználás fő tényezői közötti összhangot könnyebben létrehozzuk. A tényezők közötti összefüggések egy része eddig is ismert volt. Ezek teljes kidolgozása és egységes rendszerbe foglalása azonban új kutatási eredmény, aminek révén létrejött a nemzetközi összehasonlítás és a mutatók egységes értelmezésének lehetősége. Egyes angol közgazdászok a leterheltség és a termelékenység között gyakran jelentkező negatív lineáris regressziót eddig értelmezhetetlennek tartották („nonsense correlation”). A parabolikus regresszióknak a szerző által kimutatott általános érvénye alapján most már értelmezni lehet a negatív lineáris regressziót is. Egyes csehszlovák közgazdászok arra az eredményre jutottak, hogy a leterheltség és a termelékenység között exponenciális regresszió áll fenn. A könyv bizonyítja, hogy ez csak egyik esete — elkülönült része — annak az általános összefüggésnek, amelyet teljességében csak a parabola fejez ki.

Az előbbihez hasonlóan úttörő munka a *munkaigényességgel* foglalkozó fejezet. Más népgazdasági ágak vonatkozásában ez a fogalom már kialakult; a kereskedelemben szinte meg kellett „alkotni”. Ezt a feladatot a szerző átgondoltan, alaposan teljesítette.

A további néhány fejezet a vevőáramlásról, a holtmunka-felhasználás, a költség-felhasználás hatékonyságáról szól. Igen érdekesek itt az idényszerű forgalom-ingadozással, a raktárberuházások kérdéseivel, a szakosítással és a koncentrációval foglalkozó részek.

A következőkben nagyon fontos tételt mond ki a szerző: „A szocialista kereskedelmi vállalat vagy bolt munkája nem lehet öncélú és nem szolgálhatja fő célként a jövedelmezőséget... A szocialista kereskedelem munkáját csak akkor tekinthetjük hatékonynak, ha a saját üzemgazdasági hatékonyságán túlmenően a fogyasztók szempontjából is hatékony.” (377. l.). A fogyasztók szempontjából akkor ítélnéjük hatékonynak a kiskereskedelem munkáját, ha az árukinálást összetétele a kereslet összetételét mind választékszélességben, mind mélységben — az idényszerűség és divatszzerűség szempontjából is — megközelíti. Csökkennie kell a hiánycikknek, a vevők vásárlási időráfordításának. Javulniuk kell az eladási körülményeknek, az áruk csomagolási higiénijának stb. Csak ezek után, ezeknek a követelményeknek a csorbítása nélkül lehet szó a költségek csökkentéséről.

Az utolsó fejezetek a hatékonyság mérésével, tervezésével, növelésének távlatáival foglalkoznak. Az itt kifejtett módszerek a gyakorlat számára nagy segítséget nyújthatnak. Kitér a szerző az adatok összehasonlítására, az árváltozások és a struktúraváltozások által felvetett gyakorlati kérdésekre és az olyan időszerű témákra, mint az önkiszolgálás, a csomagküldő kereskedelem, a supermarket, a bolti automatizálás.

Az egész világon érvényesül az a törekvés, hogy a kiskereskedelem a lehető legszorosabb kapcsolatot létesítse a termeléssel és közvetlenül befolyásolja a fogyasztási cikkek termelésének összetételét, minőségét. Ez általában szükségessé teszi, hogy bizonyos nagykereskedelmi funkciókat a kiskereskedelem vegyen át. Ezért a szerzőnek az a véleménye, hogy az árucikkek jelentős részénél *a nagykereskedelmet ki kell kapcsolni*, illetve funkcióit a nagy bolthálózattal rendelkező kiskereskedelmi vállalatoknak átadni. A kiskereskedelem jelenleg az árucikkek kétharmad részét a nagykereskedelem közvetítésével szerzi be. Ez az arány magasabb, mint a legtöbb szocialista és fejlett kapitalista országban. A kiskereskedelmi vállalatok a szakosítással, a vállalatnagyság növelésével eljuthatnak oda, hogy egy-egy területen, egy-egy szakmában lényegében azonos profilú nagy- és kiskereskedelmi vállalat fog működni. Ehhez persze a nagykereskedelemben is szükséges bizonyos átszervezés. A fejlődés végső foka az azonos profilúvá vált nagy- és kiskereskedelmi vállalat összevonása lenne. Ez ma még igen vitatott kérdés, de valószínűnek tartom, hogy ez a fejlődés útja.

A supermarkettről és az automatizálásról szóló rész izgalmas, érdekes perspektívát rajzol az olvasó elé. Láthatjuk, hogy mennyire más lesz a bolt a jövőben, mennyire más lesz az eladás technikája, a bolti munka is. A kereskedelmi dolgozók egy része műszaki dolgozó lesz. A bolt tele lesz gépi berendezésekkel, elektronikus műszerekkel. Ki fog alakulni a fejlett ipari államokban a kereskedelmi gép- és műszeripar.

Persze ma még a jelen problémáit kell megoldanunk. Ehhez nyújt nagy segítséget a kiskereskedelem területén Fall Levente könyve.

P. P.

V. Pavlenda: Csehszlovákia időszerű közgazdasági kérdései

Kossuth Könyvkiadó, 1963. 192 l.

Közgazdasági irodalmunkban kevés az olyan kiadvány, amelyet külföldi szerző közvetlenül a magyar olvasók számára írt. V. Pavlenda könyve ilyen jellegű munka.

A könyv átfogóan és gazdag statisztikai anyag felhasználásával mutatja be az 1945—1958-as évek közötti periódus közgazdasági problémáit, külön foglalkozik az 1958—1963. évek gazdasági kérdéseivel és a közeljövőben megoldandó feladatokkal, külön fejezetet szentel Csehszlovákia és a szocialista világrendszer kapcsolatának és végül az utolsó fejezetben Szlovákia fejlődését elemzi.

Az első fejezetben az átmeneti időszak megvalósulását mutatja be a szerző. Áttekintést kapunk a szocialista termelési viszonyok fejlődéséről — ezen belül a szocializmus alapjainak a lerakásáról, a szocializmus anyagi-technikai bázisának a megteremtéséről stb.

Az átmeneti időszak főbb közgazdasági kérdéseit a szerző a konkrét politikai kérdésekkel szerves egységben elemzi. Az átmeneti időszak általános törvényszerűségeit vizsgálva rámutat azokra a sajátosságokra is, amelyek között az átmenet Csehszlovákiában megvalósult. Az állami szektor jellegének elemzésekor például a szerző kiemeli, hogy a kisajátítást a polgári kormány végezte. Ebben az időszakban tehát az állami szektor nem volt közvetlenül szocialista szektor, de számos olyan elemet tartalmazott, amelyek szocialista jellegére utaltak (például az ipari vállalatok igazgatásában az üzemi tanácsok rendszerének a létrehozása stb.). Következésképpen szocialista szektorra csupán 1948-ban a proletárdiktatúra létrejötte után vált.

A második fejezetben a szerző a „további gazdasági fejlődés nagy feladatai”-val foglalkozik. A kifejtés keretében a Csehszlovák Kommunista Párt XII. kongresszusának az 1958—1962-es időszakra való értékelése és a szocialista társadalom további fejlesztésének céljai szolgálnak. Az 1958—1962-es időszak gazdasá-

gát döntően kedvező irányú fejlődés jellemezte, de negatív jelenségek is előfordultak: az arányos fejlődés megsértése, a mezőgazdaság jelentőségének a lebecsülése és a demokratikus centralizmus elvének következetlen megvalósítása. Sajnos a szerző nagyon általánosan veti föl ezeket a problémákat. Célszerűbb lett volna részletesebben elemezni azokat a konkrét gazdaságpolitikai lépéseket, amelyek például a népgazdaság arányos fejlődésének megsértését vonták maguk után.

A jövő feladatai között elsőként említi a szerző a mezőgazdaság és az ipar fejlesztésének intenzív útját. Az *ipar szétforgácsoltságának* okai között első sorban a múlt öröksége játszik szerepet, amit a felszabadulás utáni iparosításban sem számoltak fel teljesen. A szlovákiai iparban például magas a 200—500 munkást foglalkoztató üzemek aránya a 2500 munkást foglalkoztató üzemekéhez képest. Jobban kell kihasználni az ország nyersanyagforrását is. Szlovákiában 1961-ben például a magnezitkészleteknek csak 0,38, a bazaltkészleteknek pedig csupán 0,04 százalékát aknázták ki. Hasonló volt a helyzet az üvegyipari homok, haloizit stb. és a kerámiaipari nyersanyagok hasznosításában is.

A *mezőgazdaság távlati (1970-ig terjedő) fejlesztésében* fontos helyet foglal el a helyi adottságoknak, a talajviszonyoknak legjobban megfelelő termelési szerkezet kialakítása. A szakember- és munkaerő-utánpótlás nemcsak Csehszlovákiában felmerülő problémáinak egyikére mutat például az 1961-ben Szlovákiában megtartott szakember-összeírás. Ebből kiderült, hogy a mezőgazdasági szakképzettségű szakemberek 50,3 százaléka nem a mezőgazdaságban dolgozott.

A második fejezetben tárgyalt „nagy feladatokat” nem lehet elválasztani a szocialista világrendszer fejlődésétől, sőt reális megalapozottságuk és teljesítésük éppen a szocialista világrendszerben a nemzetközi munkamegosztás tartósabb kialakításától függ. E problémához kapcsolódik a könyv harmadik fejezete. A szerző itt röviden bemutatja a nemzetközi együttműködés formáit, de sajnos a fejlődést nem ezzel szoros összefüggésben elemzi, s így az említett formák jellemzése is eléggé általános marad. A kulcsiparágak fejlesztési távlatainak és a nemzetközi munkamegosztásnak a kapcsolatára való kevés utalás nem indokolja e problémáknak az előző fejezettől elválasztott tárgyalását.

Viszonylag részletesebb elemzés található a könyvben a gépgyártás, a vegyipar, a kohászat, valamint a fűtőanyag- és energetikai bázis fejlődéséről. Érdekes adat, hogy a csehszlovák gépipar a világ gépipari választékának körülbelül 70 százalékát termeli, s így a nagysorozatú és tömeges termelés az egész gépipari termelésnek csak a 25 százalékát öleli fel. A műszaki fejlődés eredményeként szinte minden évben több száz termékfajtaival bővül a gépipari választék, viszont a világviszonylatban már túlhaladott termékfajták gyártásának a beszüntetése lassan megy végbe. Lassan halad az elavult gépek és berendezések kiselejtezése is, erre mutat a 20—30 évnél régebben használt eszközök viszonylag nagy aránya. A probléma megoldása valóban a szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlesztésében van, de a szerző itt is csak az általános összefüggések feltárására szorítkozik. Talán konkrétebb lehetett volna az elemzés a ráfordítás, az önköltség stb. összehasonlítási problémájának a bekapcsolásával, ami azonban az egész könyvben hiányzik. Ebbe a fejezetbe kíváncsokra a nivellálódási tendencia kifejtése is, melyet a szerző külön fejezetben tárgyal. Ellentmondás keletkezik a szerző helyes megállapítása — hogy az egyes országok közötti kiegyenlítődés nem analóg az egyes országrészek közötti kiegyenlítődéssel — és tényleges kifejtési módja között, hiszen a kiegyenlítődést a cseh és a szlovák országrészek példáján tárgyalja.

A könyv utolsó fejezete Szlovákia sajátos fejlődési problémáival foglalkozik. Szlovákia ipari fejlődése a felszabadulás után meggyorsult. Az 1949—1958 között felépített 64 új ipari létesítmény és 29 régi üzem rekonstrukciója hozzájárult ahhoz, hogy ezekben az iparágakban megszűnt a munkatermelékenység színvonalában a két országrész közötti különbség. Az életszínvonalban meglévő bizonyos különbségek okai a többi között az alacsony hektáronkénti hozam, a munkaképes lakosság kisebb aránya, az egy főre jutó alacsonyabb átlagos munkabér stb.

Kétségtelen, hogy a magyar olvasók körében nagy az érdeklődés Csehszlovákia időszerű közgazdasági problémái iránt. Feltétlenül helyes a szerzőnek az a törekvése, hogy népszerű tudományos formában akarja ezeket a kérdéseket ismertetni.

Boldoczky János

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Тамаш Надь

Закон стоимости и центр цен при социализме

При изучении действия закона стоимости при социализме и его роли в регулировании производства с точки зрения отвлеченной теории следует учитывать две модели: *централизованную* и *рыночную* модель социалистического хозяйства. *Качественной* стороной закона стоимости является то, что он является законом товарных отношений. *Количественную* же сторону представляет собой та тенденция, согласно которой различные товары обмениваются пропорционально их стоимости или ее превращенной форме и производятся в соответствующих этому количественных пропорциях.

В условиях простого воспроизводства распределение общественного труда наиболее эффективным — не считая определенных общественных предпочтений, — является в том случае, если структура производства складывается соответственно требованиям закона стоимости. При расширенном воспроизводстве же соответствующие закону стоимости пропорции производства и цен в будущем могут быть различными в зависимости от того, как распределены капитальные вложения между отдельными отраслями. При определении основных направлений развития хозяйства закон стоимости не может быть регулятором производства. Однако, учитывая все это, использование общественного труда эффективнее в том случае, если предусматриваемые в плане пропорции производства конечной продукции соответствуют *в будущем* требованиям закона стоимости.

Во второй части статьи автор занимается проблематикой типа системы цен и превращенной формы стоимости. При социализме объективно необходимо, — подчеркивается автором, — чтобы пропорции центров цен отклонялись от пропорций цен соответственно величине фактора отвлечения средств, и плата за фонды была составной частью себестоимости предприятия. Дополнительное отвлечение средств делает возможным экономию трудовых затрат. А так как количество средств ограничено, то при принятии различных хозяйственных решений следует учитывать и то, что если средства отвлекаются в одной области, то они не могут дать экономию труда в других областях. Фактор отвлечения средств отвечает требованиям в том случае, если его величина равна дифференциальной народнохозяйственной эффективности (предельной эффективности) капитальных вложений (прироста фондов), то есть, если им выражается, сколько единиц прироста национального дохода дает единица прироста производственного фонда в народном хозяйстве.

Андраш Броди

Об импортном коэффициенте и его применении

При помощи межотраслевого баланса можно производить довольно точные расчеты по определению величины и тенденции коэффициента валютной выручки. Обобщая проделанную в Венгрии работу по теоретическим и практическим расчетам в этом направлении, в статье автор высказывает свою точку зрения относительно величины импортных коэффициентов, используемых при следующей реформе цен. Затем, оспаривая некоторые взгляды в связи с формированием системы цен, им предлагается единое применение импортных коэффициентов при ценообразовании, однако, лишь при установлении цен на импортные продукты. Особенно подробно занимается автор практикой установления пропорций цен, и при образовании цен на импортные продукты — там, где это возможно, — считает необходимым избежать установление таких пропорций, которые основывались бы на потребительной стоимости или соотношении цен на продукты за рубежом.

Антал Матяш

Производственная функция Кобба-Дугласа и теория роста Солоу

В последнее время в современной буржуазной экономике наряду с теориями роста, строящимися на основах учения Кейнса, появляются, в первую очередь, в результате деятельности Солоу и Мида т. н. неоклассические модели роста. Автором в статье рассматривается теория роста Солоу. Солоу создал свою теорию роста путем динамизации производственной функции Кобба—Дугласа. В ней изменение выпуска продукции, приходящееся на одного человека, он искусственным образом старается свести на два частных эффекта: на действие технического прогресса и действие изменения количества капитала, приходящегося на одного человека. Разделение двух эффектов предполагает расчет парциальной производственной эластичности капитала. Однако парциальную производственную эластичность капитала Солоу может определить лишь путем простого отождествления ее с частью национального дохода, приходящейся на собственность. Далее, в случае ненейтрального технического прогресса невозможно в настоящем предопределить будущее формирование парциальной производственной эластичности капитала, поэтому модель Солоу стараются использовать лишь для экстраполяции, предполагая нейтральный технический прогресс. Солоу рассматривает развитие, происшедшее в США за последние 40 лет, также предполагая нейтральный технический прогресс, и этим технический прогресс изображает независимым от роста труда и капитала, от формирования взаимозаменимости между трудом и капиталом. Автором указывается, что доказательства Солоу в связи с тем, что за рассматриваемые 40 лет в США техническое развитие было нейтральным, являются совершенно неприемлемыми. А в случае ненейтрального технического развития более значительное техническое развитие может вызвать в отношении труда и капитала такие сдвиги, что станет невозможным сопоставление точек кривых, выражающих производственные способы при старом и новом уровнях производительных сил, так как старые соотношения труда и капитала не могут существовать на новом уровне производительных сил, а соответствующие новому уровню производительных сил соотношения труда и капитала не могут существовать на старом уровне производительных сил.

Тамаш Сентеш

Государственный капитализм в экономически отсталых странах

Автором анализируется тенденция развития и укрепления государственного капитализма во взаимосвязи с теми конкретными задачами, которые стоят перед т. н. экономически отсталыми странами. Им отмечается, что ликвидация т. н. экономической отсталости и обеспечение здорового экономического и общественного развития возможно лишь путем общих комплексных мероприятий, направленных на устранение зависимости от иностранного капитала и его эксплуатации, на переустройство экономической структуры и на ликвидацию пережитков предшествующих общественных формаций. Однако предпринять такие мероприятия, такие шаги способна лишь организация, — государство, — которая может осуществить необходимый контроль над экономической жизнью.

Изучая перспективу дальнейшего развития государственного капитализма, автор указывает на то, что она определяется формированием внутреннего соотношения сил общественных классов и изменением в значительной мере воздействующих на него международных политических и экономических отношений. В зависимости от этих факторов, однако, по мнению автора, государственный капитализм в принципе может развиваться в двух направлениях: 1. Ликвидировав экономическую отсталость и развив производительные силы, он сам — под напором частного капитала — вырождается, чахнет и уступает место базирующемуся на высокоразвитых производительных силах государственно-монополистическому капитализму. 2. Рост экономической роли государства, расширение сферы влияния государственного сектора принимает такие размеры, что это уже препятствует свободной деятельности и росту не только иностранного, но и, вообще, всякого капитала, и, таким образом, государственный капитализм ведет к некапиталистическому пути экономического и общественного развития.

Ференц Каченяк

Показатели использования основных средств

В первой части статьи автор занимается группировкой показателей использования основных средств и рассматривает возможность их использования. Им анализируется, насколько пригодны эти показатели для характеристики экономических процессов и взаимосвязей.

Затем в статье рассматривается, насколько отражает наиболее общий показатель использования основных средств — выпуск продукции на единицу стоимости основных средств — фактическую степень использования и ее изменения. Автором выявляется, что показатель является слишком общим и отражает общее воздействие слишком многих факторов для того, чтобы на основании его величины можно было сделать непосредственные заключения об использовании основных средств, или чтобы с ним можно было связать материальную заинтересованность предприятий.

Статья занимается ролью т. н. коэффициента сменности, вопросами экономической эффективности использования основных средств, некоторыми проблемами экстенсивного использования, наконец, фактической и возможной ролью показателей использования основных средств.

Золтан Форгач

Взаимосвязь использования мощностей и изменения себестоимости на примере горнодобывающей промышленности

Автором рассматривается динамика себестоимости продукции и производительности труда предприятия с данной мощностью в зависимости от использования мощности. Им устанавливается, что при данной мощности часть общих затрат — т. н. постоянные затраты — остаются неизменными при росте объема производства (использования мощности), другая часть же — т. н. переменные затраты — изменяются вместе с ростом объема производства (пропорционально, дегрессивно или прогрессивно). Им опровергается т. н. теория кривой «U», согласно которой удельные затраты в зависимости от использования мощностей сокращаются до достижения определенного уровня оптимального использования, а затем повышаются. По мнению автора, кривая изменения удельных затрат в зависимости от использования мощностей представляет собой не «U», а гиперболу.

В дальнейшей части статьи автор анализирует формирование различных видов затрат в отдельности, затем, используя конкретные данные венгерских угольных шахт, им изучается взаимосвязь использования мощностей и производительности труда, а также использования мощностей и себестоимости продукции.

В выводах автором подчеркивается важность учета народнохозяйственных аспектов при оценке экономической эффективности производства.

Золтан Станкоци

Развитие народного хозяйства и грузооборот транспорта

В статье автором исследуется взаимосвязь развития народного хозяйства и формирования грузооборота транспорта. Факторы, определяющие потребность в перевозке товаров, подразделяются им на три основные группы: 1. количество произведенных благ, 2. внутренняя структура материального производства, 3. территориальное членение производства. Автором подробно анализируется влияние этих групп. Им дается сопоставление с некоторыми европейскими странами: каким образом складывается по сравнению с ними в Венгрии отношение между материальным производством и грузооборотом транспорта.

Во второй части статьи автором рассматриваются возможности сокращения транспортных затрат. Им выявляется, какую выгоду означают сокращение потребности в перевозках, повышение производительности на транспорте, улучшение использования основных средств транспорта. В статье указывается, что развитие транспортного парка в Венгрии не соответствовало в достаточной мере росту потребности в перевозках; подчеркивается значение резервов транспортных мощностей.

Иштван Гергей

О взаимосвязи различных видов деятельности предприятий

В литературе по экономике предприятий их деятельность рассматривается как производственная деятельность и излагается как кругооборот снабжения производства и сбыта. Наряду с производственным процессом или совсем не упоминается, или упоминается в качестве второстепенных видов деятельности использование средств и техническое развитие. В статье этому статичному воззрению противопоставляется динамическое воззрение. Автором отмечается, что хозяйственная деятельность предприятий охватывает три одинаково важных круга деятельности: 1) производственную деятельность в узком смысле, 2) использование средств и 3) техническое развитие.

Три вида деятельности, смежно осуществляемые внутри предприятия, направлены не на ту же самую продукцию, так как для производства необходимо сначала создать средства, а этой деятельности должно предшествовать техническое развитие. В каком-либо продукте проявляются производственная деятельность периода изготовления, деятельность предшествующего периода связанная с использованием средств, и предшествующая ей деятельность по техническому развитию. Из этого следует, что различные виды деятельности предприятий относятся к различным периодам времени.

На основании этого воззрения автором в статье критикуются существующие односторонние методы планирования хозяйствования и материального стимулирования, направленные, в первую очередь, на производственную деятельность, которые не рассматривают формирование результатов использования средств и технического развития. Автором набрасывается концепция перспективного и годового планирования предприятий, при котором обеспечены как успешное хозяйствование в настоящем, так и эффективная подготовка к будущему, и этим возможности комплексного развития трех видов деятельности.

Янош Дэме—Янош Хоош—Алберт Каточ

Синтетический баланс материалов

По инициативе авторов и при их участии в Госплане проводятся работы по составлению принципиальной схемы синтетического баланса материалов и его практическому применению в планировании. В статье рассматриваются построение и значение баланса, опыт, полученный до сих пор при его практической разработке.

Во второй части статьи речь идет о возможностях использования синтетического материального баланса при планировании. Здесь авторами излагаются математическая модель составления предварительного баланса, метод расчетов по вариациям и оптимизации. Наконец — после обозрения осуществленных до сих пор работ — ими указываются возможности использования, усовершенствования баланса, его преимущества по сравнению с обособленными материальными балансами.

Карой Кэвэр

Некоторые теоретические проблемы валютного курса при социализме

Автор в связи с двумя концепциями валютной теории, которые, по его мнению, нуждаются в пересмотре в интересах исследования косвенных связей между уровнем цен и валютным курсом пытается определить роль «буферных механизмов» (надбавки к ценам и т.д.).

И при социализме имеется взаимосвязь между уровнем цен и валютным курсом. В социалистическом государстве в настоящее время действует такой механизм, при котором валютный курс непосредственно влияет не на цены или внешнеторговый оборот, а на вклинивающиеся между внутренним и внешним уровнями цен буферные механизмы.

Во второй части статьи автором критикуются взгляды, отрицающие товарный характер иностранной валюты. Им выявляется, что выручка за продаваемую центральным банком иностранную валюту состоит из двух частей: официального валютного курса и той части надбавки к ценам, которая определяется разницей между внутренним и внешним уровнями цен.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Tamás Nagy:

The law of value and the centrum of prices under socialism

When the regulating role of the law of value and how it asserts itself under socialism is studied from an abstract theoretical angle two models must be considered: *the centralized* and the *market* models of socialist economy. The *qualitative* aspect of the essence of the theory of value is that it is the law of commodity relations. Its *quantitative* aspect is the tendency that different goods should be exchanged according to their value ratio and modified value ratio, respectively.

Under simple reproduction the distribution of social work—except for certain special preferences—is mainly effective if the pattern of production is shaped in accordance with the requirements of the law of value. When, however, expanded reproduction is examined the production and price ratios corresponding to the law of value may differ *in the future* depending upon the distribution of investments between different branches. Production cannot be regulated by the law of value when the chief trends of economic development are settled. Considering all these the utilisation of social work is, however, more effective if the proportions of production of finished goods will be made consistent, *in the future*, with the requirements of the law of value.

In the second part of this article the author is concerned with the problem of the type of price system and the modified form of value emphasizing that, under socialism, it is an objective necessity that price centrum ratios should deviate from value ratios in conformity with the size of the asset engagement factor and that the asset engagement charge should become an element of prime cost. Additional asset engagement enables to make savings in labour expenditure.

When different economic decisions are made it must be duely considered that if certain resources are engaged in one sphere, then in another one, because of the scarcity of resources, labour saving cannot be expected from these resources. The asset engagement factor meets requirements if its size equals the differential efficiency (marginal utility) of investments (increase of assets) viz. if it denotes how many unities of national income resulted by the unity increase of the production basis in people's economy.

András Bródy:

The import factor and its application

Due to input-output balances of industrial branches fairly accurate calculations can be performed in order to determine size and trend of foreign exchange rates. By summing up theoretical and practical calculations worked out in this field in Hungary, the study advances the authors opinion on the size of import factors to be employed at the next readjustment of prices. Arguing with some views which aim at establishing a peculiar form of the price system, the paper advocates a possibly uniform application of the forming of prices on the ground of import factors, though only for the price determination of actually imported products. A particularly detailed account is concerned with the practice of proportioning prices and suggests that every kind of proportioning of prices which sets out from the use value of products or foreign price proportions should be avoided as far as possible.

Antal Mátyás:

The Cobb-Douglas production function and Solow's theory of growth

Recently, in modern bourgeois economics, besides theories of growth founded on Keynes' theories, so called neoclassical models appear, primarily, in the wake of Solow and Meade. Solow has set up his theory of growth by endowing dynamism to the Cobb-Douglas production function. In this theory an attempt is made to reduce the change of output per head to two part-effects: to the effect of technical development and to that of the change of capital per head. The separation of the two effects requires to calculate the partial elasticity of capital. The latter, however, could be determined by Solow only by identifying the share of capital in the output according to the quota of assets deriving from the national income. Furthermore, in the case of non-neutral technical development the future formation of capital's partial productive elasticity cannot be foreseen in the present, therefore, Solow's model, assuming neutral technical development, is generally used for extrapolation only. Solow investigates the development which took place in the USA in the last forty years also by assuming a neutral technical development, and, by so doing, represents the technical development as independent from the increase of labour and capital and the formation of substitution between labour and capital. resp. The author points out that Solow's argument according to which the technical development in the USA during the examined forty years was a neutral one, is totally unacceptable. On the other hand, in case of a non-neutral technical development, a significant technical development may give rise to such a shift in the relation of work and capital that the points of the curve expressing the available production processes at the former and newer level of the forces of production cannot be collated because the former work-capital ratio cannot exist anymore at the new level of the forces of production, while the work-capital ratio answering to the new level of the forces of production cannot exist at the former level of the forces of production.

Tamás Szentes:

State capitalism in countries with underdeveloped economy

Author analyses the tendency of development and the strengthening of State capitalism in connection with concrete tasks which nowadays face the so called underdeveloped countries. He points out that the so called economic backwardness can be only done with and sound development made possible by joint and complex measures in order to eliminate dependence of and exploitation by foreign capital, by transformation of the economic pattern and removal of past times vestiges. Similar measures and steps can be only taken by such organization—the State—which is able to keep under due control the entire economic life.

The author, studying the prospects of development of State capitalism, points out that the trend of further development is determined by the formation of inner social power relations and the change of international political and world economic relations, greatly influencing the former. Dependent upon the formation of these factors State capitalism can develop, in author's view, in two directions: 1. By eliminating "economic backwardness" and intensifying the forces of production State capitalism itself regresses, declines and gives up in favour of State monopoly capitalism based on highly developed forces of production. 2. The increased role of State capitalism and expansion of the sphere of activity of the State sector grows to such proportions that the free activity and growth of not only foreign, but every kind of capital is hindered, thus State capitalism leads to non-capitalist economic and social development.

Ferenc Kacsenyák:

Indices of the utilization of capital equipment

The first part of the paper is concerned with the grouping and practicability of the indices of the utilization of capital equipment. The indices are analyzed from the aspect of suitability in order to characterize economic progresses and relations.

The study then investigates how the mostly employed index of the utilization of capital equipment—the one indicating annual production value per unit value of capital equipment—reflects the true degree of utilization and its change, respectively. It points out that this index is too general, a ratio reflecting the total effect of too many factors that a direct conclusion could be drawn regarding the utilization of capital equipment or that it could be brought in connection with the financial interestedness of firms.

The study deals with the role of the so called shift coefficient, aspects of economic efficiency of the utilization of capital equipment, some problems of extensive utilization and, finally, with the true and possible role of the index of the utilization of capital equipment.

Zoltán Forgács:

Relationship between capacity utilization and change of prime cost with due regard to mining

The author studies the formation of production prime cost and productivity of a plant of a given capacity as a function of capacity utilization. He proves that for a given capacity a part of the overall expenditure—the so called fixed costs—remains unchanged in case production (capacity utilization) increases, while another part—the so called variable costs—changes together with the growth of volume (proportionately, progressively or in a degressive way). Author refutes the so called U-curve theory according to which the specific costs decrease as a function of the capacity utilization to a certain optimum utilization, and henceforth, increase again. In the author's view the curve of specific costs is a hyperbola and is not U-shaped.

The paper then separately analyses the formation of single types of cost and by making use of concrete data of inland coal mines, investigates the relations between capacity utilization and production, further between capacity utilization and prime cost.

In conclusion author emphasizes that the importance of the aspects of people's economy cannot be asserted too often when an opinion is formed on the economic efficiency of a plant.

Zoltán Sztankóczy:

The development of the people's economy and the transport of goods

The study is concerned with the formation of relations between the development of the people's economy and goods traffic. The factors determining the requirements of the transport of goods are divided in three main groups: 1. the quantity of produced goods, 2. the internal structure of material production, 3. the territorial features of production. Author discusses in detail the effect of these groups of factors. A comparison with some European countries shows the development between material production and traffic of goods in Hungary as compared to these countries.

The second part of the article deals with the possibility to decrease transport costs. The advantages arising from the decrease of transport requirements, the increase of productivity in this field and a better utilization of the means of transport are proved. Author points out that in Hungary the increase in the demand of transport was not followed by an adequate development of the rolling stock. Attention is called to the importance of transport capacity reserves.

István Gergely:

Linking the activities of a firm

The literature on economics of firms views the activity of great business companies as a production activity and discusses it as a cycle of purchasing, production and marketing. Beside the production process it either neglects or mentions the husbandry of resources and technical development as an activity of inferior importance. This article, on the other hand, contrasts this static attitude with a dynamic one and points out that the husbandry of firms includes three scopes of activity equal in rank: 1. production activity in a narrower sense, 2. husbandry of resources and 3. technical development.

Within the firm, however, the three simultaneous, side by side activities do not relate to the same product since, first, the means of production must be procured in order to be able to produce, this activity, however, is preceded by technical development. In a certain product the production activity of the manufacturing period, the husbandry of resources of a former period and a still earlier period of the technical development activity, are incorporated. From this follows that the various activities of a firm are projected ahead to divergent periods of time.

Starting from this viewpoint the paper then criticizes the present, one-sided system of planning, economy and financial incentives, concentrating, primarily, on the production activity and omitting to investigate the development achieved by the husbandry of resources and technical development. The study outlines a concept of long range and annual planning due to which both today's fruitful economy as well as effective preparations made for the future, and, thus, the possibilities for a complex development of the three activities are ensured.

János Döme—János Hoós—Albert Katócs:

The synthetic balance of material

In the Central Planning Bureau, owing to the initiative and co-operation of the authors, work is in progress to draw up a principle pattern for a synthetic balance of material and to apply the latter in the practice of planning. The paper is concerned with structure and importance of the balance and the practical experiences gained till now in the course of its elaboration. In the first part of the study the pattern of the balance and the method of compilation of basic data are discussed.

In the second part the possibilities to utilize the synthetic balance of material in the preparation of plans is reviewed. Here, the authors deal with the mathematical model for the drafting of a preliminary balance and methods of the calculus of variations and optimization. Finally, after a survey of the work done till now, the possibilities for an application of the balance and the advantages of the latter in contrast to the individual balance of material, are expounded.

Károly Kövér:

Some theoretical problems concerning the rate of foreign exchange under socialism

In the course of a criticism on two theoretical foreign exchange conceptions which in the view of the author should be re-examined, an attempt is made to look into the direct links between price level and rate of foreign exchange and to determine the role of the „buffer mechanism” (price levelling etc.).

Interaction between price level and rate of foreign exchange exists also under socialism. At present a mechanism is put into function by the socialist state which affects the buffer mechanism inserted between internal and external price level but does not exert a direct impact on prices or foreign trade turnover.

In the second part of his paper the author challenges the views which refuse to admit that foreign exchange possesses the characteristics of goods. The counter-value of the foreign exchange sold to the central bank consists, as the study points out, of two parts: the official rate of the foreign exchange and that part of the price levelling which is determined by the difference of the internal and external price level.

E SZÁM SZERZŐI:

Ádám Kálmán, a Magyar Beruházási Bank munkatársa; Boldoczky János, a Budapesti Műszaki Egyetem tanársegéde; dr. Bródy András kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; Döme János, az Országos Tervhivatal munkatársa; dr. Forgács Zoltán kandidátus, a Nehézipari Műszaki Egyetem docense; dr. Gergely István kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; dr. Háty László, a közgazdaságtudományok doktora; dr. Hoós János, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanársegéde; dr. Kacsényák Ferenc kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; Katócs Albert, az Országos Tervhivatal munkatársa; Kovács Kálmán, a Délalföldi Mezőgazdasági Kísérleti Intézet munkatársa; dr. Kövér Károly kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; dr. Kubik István aspiráns, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; dr. Mátyás Antal kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; Miklós Agnes, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; dr. Nagy Tamás egyetemi tanár, kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet osztályvezetője; dr. Pirityi Ottó, a Közgazdasági Szemle munkatársa; Ripp Géza kandidátus, a Közgazdasági Szemle főszerkesztője; Schweitzer Iván, a Közgazdasági Szemle munkatársa; dr. Simai Mihály kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanszékvezető docense; dr. Szentés Tamás aspiráns, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; Szurganov Borisz Szergejevics, a Planovoje Hozjajszto szerkesztőségének felelős titkára; dr. Sztankóczy Zoltán egyetemi docens, az Országos Tervhivatal főosztályvezetője; dr. Wiesel Iván aspiráns, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa.

MEGJELENT!

a KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADÁSÁBAN

A GAZDASÁGI FEJLŐDÉS FELTÉTELEI

Fordította és válogatta: dr. Szokolczay György

Bevezető tanulmányt írt: Mátyás Antal

A gazdasági fejlődés feltételeinek vizsgálata a legutóbbi évtizedben a nyugati közgazdasági kutatás központi kérdésévé vált. A kérdés csoport irodalma rendkívül nagy és szerteágazó, nálunk azonban kevésbé ismert és nehezen érhető el.

A kötet a gazdasági növekedés és fejlődés jelenségeinek elméleti vizsgálatával foglalkozó kiemelkedő modern közgazdasági tanulmányok gyűjteménye, amely Schumpeter, Robinsón, Hansen, Domar, Harrod, Fellner, Meade, Káldor, Rostow, Bicanic és Chenery műveit tartalmazza.

A válogatásnál arra törekedtünk, hogy a magyar olvasó fokozatosan megismerje a kutatás kialakulását és legfontosabb irányait, továbbá korunk kapitalista gazdaságainak, sőt több vonatkozásban az egész világ gazdasági fejlődésének alapvető problémáit is. A könyvből meggyőzően domborodik ki, hogy a gazdasági fejlődés legfontosabb előrevivője a technikai haladás, illetőleg a technikai és szervezési újítások helyes és késedelem nélküli alkalmazása.

432 lap

Ára 81,— Ft

Árusítják a könyvesboltok

Főelárusítók:

KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVESBOLT,

Budapest, V., Nádor u. 8.,

ÖÖTVÖS LÓRÁND KÖNYVESBOLT,

Budapest, V., Kecskeméti u. 2.

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Ласло Хай</i> — Замечания к вопросу выравнивания экономического уровня	781
<i>Тамаш Надь</i> — Закон стоимости и центр цен при социализме	790
<i>Андраш Бреди</i> — Об импортном коэффициенте и его применении	808
<i>Антал Матяш</i> — Производственная функция Кобба-Дугласа и теория роста Солоу	821
<i>Тамаш Сентеш</i> — Государственный капитализм в экономически отсталых странах	838
<i>Ференц Каченяк</i> — Показатели использования основных средств	852
<i>Золтан Форгач</i> — Взаимосвязь использования мощностей и изменения себестоимости на примере горнодобывающей промышленности	864
<i>Золтан Станкоци</i> — Развитие народного хозяйства и грузооборот транспорта	876
<i>Иштван Гергей</i> — О взаимосвязи различных видов деятельности предприятий	885
<i>Янош Дэме</i> — <i>Янош Хоош</i> — <i>Алберт Каточ</i> — Синтетический баланс материалов	899
ДИСКУССИЯ	
<i>Геза Рипп</i> — О моделях системы социалистической экономики	912
<i>Карой Кэвер</i> — Некоторые теоретические проблемы валютного курса при социализме	919
ОБЗОР	
К проблеме приусадебных хозяйств (<i>Калман Ковач</i>)	925
Земельная реформа и развитие сельского хозяйства в Объединенной Арабской Республике (<i>Иштван Кубик</i>)	931
Некоторые уроки объединения предприятий пивоваренной промышленности (<i>Калман Адам</i>)	943
40 лет журналу «Плановое хозяйство» (<i>Б.Сурганов</i>)	949
Общественный продукт — конечный продукт — национальный доход (<i>Агнеш Миклош</i>)	956
Роль атомной энергии в энергетическом хозяйстве капиталистических стран (<i>Иван Визел</i>)	966
НАУЧНАЯ ИНФОРМАЦИЯ	
Дискуссия о социалистической системе цен (<i>Отто Пирити</i>)	973
КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ	
<i>Ласло Хай</i> «Экономические формы холодной войны» (<i>Михай Шимаи</i>)	979
<i>Имре Винце</i> «Основные вопросы социалистического регулирования цен» (<i>Иван Швейцер</i>)	980
Д-р <i>Левенте Фалл</i> «Экономическая эффективность деятельности розничной торговли» (<i>П. П.</i>)	984
<i>В. Павленда</i> «Актуальные экономические вопросы Чехословакии» (<i>Янош Болдоцки</i>)	987
Резюме статей на русском и английском языках	989

KÖZGAZDASÁGI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

9

XI. ÉVFOLYAM

1964. SZEPTEMBER

TARTALOM

	<i>Tálas Barna</i> : A szocialista világgazdasági kapcsolatok néhány elméleti kérdéséhez	997
✓	<i>Erdős Péter</i> : Egy periodikus válság elemzése marxi típusú újratermelési sémák alapján	1012
	<i>Pirityi Ottó</i> : A társadalmi érték nagyságának kialakulási folyamata	1029
	<i>Csete László—Enyedi Györgyné</i> : A szakosítás elmélyítése és az üzemi méretek növelése a termelőszövetkezetekben ...	1048
✓	<i>Balázsy Sándor</i> : Termelői árak—devizaárak—árkiegyenlítés	1059
VITA	<i>Drechler László</i> : A volumenmérés elméleti kérdései	1070
	<i>Hoch Róbert</i> : A heterogén jószágalmazok volumenének mérése	1083
	<i>Csikós-Nagy Béla</i> : A szocialista gazdaság „két modell” elmélete	1095
	<i>Ripp Géza</i> : A vitatott problémák pontos megfogalmazásáért ...	1102
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ		
	Vita a belföldi és a külkereskedelmi ár kapcsolatáról (<i>Rácz László</i>)	1104
	Vita a vállalati vezetésről és szervezésről (<i>Garamvölgyi István</i>)	1109
SZEMLE		
	A ruházati iparok fejlesztési problémái (<i>Füsti Pál</i>)	1119
	A biztosítók szerepéről a mai kapitalizmus rendszerében (<i>Groó István</i>)	1126
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ		
	<i>Csikós-Nagy Béla</i> : Árpolitika a mai kapitalizmusban (<i>Bertóti László</i>)	1135
	A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata	1138

E SZÁM SZERZŐI:

Balázsy Sándor, a Magyar Alumíniumipari Tröszt munkatársa; **Bertóti László**, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; **dr. Csete László** kandidátus, az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézetének osztályvezetője; **dr. Csikós-Nagy Béla**, az Országos Archiválom elnöke; **dr. Drechsler László** kandidátus, a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezetője; **dr. Enyedi Györgyné**, az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézetének munkatársa; **Erdős Péter** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet osztályvezetője; **Füsti Pál**, az Országos Tervhivatal főosztályvezetője; **Garamvölgyi István**, a Figyelő munkatársa; **dr. Groó István** közgazdász; **dr. Hoch Róbert** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **dr. Pirityi Ottó**, a Közgazdasági Szemle munkatársa; **dr. Rácz László**, az Országos Archiválom osztályvezetője; **Ripp Géza** kandidátus, a Közgazdasági Szemle főszerkesztője; **dr. Tálas Barna** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

Augustinovics Mária, **Bakos Zsigmond**, **Bognár József**, **Erdei Ferenc**, **Erdős Tibor**, **Friss István**, **Garamvölgyi Károly**, **Háy László** (a szerkesztő bizottság elnöke), **Hetényi István**, **Huszár István**, **Keserű János**, **Lázár György**, **Molnár Endre**, **Ripp Géza** (főszerkesztő), **Vályi Péter**

TÁLAS BARNA:

A szocialista világgazdasági kapcsolatok néhány elméleti kérdéséhez

A szocialista világgazdasági kapcsolatok eddigi fejlődésének konkrét elemzése, s ennek alapján e kapcsolatok közgazdasági összefüggéseinek elméleti általánosítása az egyes szocialista országokban — így hazánkban is — éppen csak elkezdődött. Ennélfogva érthető, hogy e kapcsolatok jellegének és szerepének felfogásában, hatékonyságának és legcélszerűbb formáinak megítélésében, valamint a nemzetközi munkamegosztás fejlesztésének fő irányai tekintetében meglehetősen megoszlanak a vélemények, még egy országon belül is. Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között az idevágó problémák elvi tisztázását a tudomány eszközeivel leginkább két módon segíthetjük. Egyrészt további elmélyült egzakt kutatásokat kell végezni a szocialista gazdasági együttműködés és nemzetközi munkamegosztás népgazdasági és világgazdasági összefüggéseinek minél sokoldalúbb feltárására. Másrészt, az ilyen jellegű kutatások során időről időre meg kell kísérelni — akár menetközben is — összefoglalni és rendszerezni azokat a felismeréseket, elméleti következtetéseket, amelyek a szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatok fejlődése objektív tényeinek konkrét elemzéséből adódnak.*

A szocialista világgazdasági kapcsolatok jellegét és hatékonyságát meghatározó főbb tényezők

A szocialista világgazdaság fejlődésének jelenlegi szakaszában olyan történelmileg kialakult nemzetgazdaságok létesítenek egymással mind kiterjedtebbé váló nemzetközi gazdasági kapcsolatokat, amelyekre külön-külön egyaránt a termelőeszközök döntő részének társadalmi tulajdona és a szocialista tervgazdálkodás a jellemző, és amelyek önállóan döntenek a tulajdonukban levő természeti és gazdasági erőforrások, valamint gazdálkodási eredményeik általuk legcélszerűbbnek ítélt felhasználásáról. A szocialista világgazdasági kapcsolatok kialakításának és mind szorosabbra való fűzésének történelmi szükségszerűségét egy egész sor objektív gazdasági, politikai, ideológiai tényező és védelmi megfontolás indokolja. Gazdasági vonatkozásban a szocialista világgazdasági kapcsolatok kialakulásának és fejlődésének objektív szükségszerűsége elsősorban abból adódik, hogy a szocialista forradalmat végre-

* A tanulmány az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében folyó kutatás egyes elvi következtetésein alapul. A kutatócsoport tagjai: Kovásznai Gyula, dr. Kozma Ferenc, Lantos Imre, Makaruk Ludwik, Miklós Ágnes, Zsukova Irina és e cikk szerzője.

hajtó országok számára a többi szocialista országgal való tervszerű gazdasági együttműködés és munkamegosztás a szocialista bővített újratermelés egyre nélkülözhetetlenebb külső, nemzetközi feltételévé válik. Itt már nem egyszerűen különálló nemzetgazdaságok nemzetközi gazdasági kapcsolatairól van szó — mint a tőkés világgazdasági kapcsolatok esetén —, hanem szocialista *tervgazdálkodást* folytató népgazdaságok újratermelési folyamatainak nemzetközi összefonódásáról, ami megfelelő intézkedések révén fokozatosan lehetőséget teremt a tervszerűség követelményének világgazdasági méretekben való tudatos érvényesítésére is. Ez a társadalmi termelőerők nemzetközivé válása objektív történelmi tendenciájának szocialista viszonyok között való érvényesülését jelenti.

A szocialista világgazdasági kapcsolatok vizsgálatakor tehát két alapvető történelmi adottságból indulunk ki:

— egyfelől adva van — mint objektív társadalmi-gazdasági kategória — a szocialista országok *tulajdonosi elkülönültsége* és ennek politikai-jogi vetülete: *a nemzeti szuverenitás*;

— másfelől gazdasági, politikai és védelmi tekintetben egyaránt erőteljesen megnyilvánul ezen országok *egymásrautaltsága*, amely gazdaságilag leginkább a *nemzeti keretekben folyó újratermelési folyamatok nemzetközi összefonódásában* nyilvánul meg.

E két alapadottság képezi azt a történelmi és társadalmi-gazdasági keretet, amely létrehozza a szocialista világgazdasági kapcsolatok sajátos mozgásformáit a fejlődés jelenlegi szakaszában. A fenti két alapadottság azonban már önmagában is ellentmondásos. A tulajdonosi elkülönültségre és nemzeti szuverenítésra épülő népgazdasági célkitűzések nem minden esetben esnek egybe a kölcsönös egymásrautaltságból és újratermelési összefonódottságból adódó tervszerű együttműködés objektív követelményével. Ennélfogva a szocialista világgazdasági kapcsolatok alakulása is ellentmondásos folyamatként megy végbe, amelynek felismerése meggyorsíthatja, bármely oldalának egyoldalú előtérbe állítása viszont fékezheti és akadályozhatja a világgazdasági kapcsolatok fejlődését, terjedelmét és hatékonyságát. Mindemellett az említett ellentmondáson belül — történelmi perspektívában — az ellentmondás *fő oldalát* a világgazdasági méretekben megvalósuló tervszerű együttműködés követelménye képezi; ez a Lenin által felismert, „a világ minden nemzetének proletariátusa által közös terv szerint szabályozandó egységes világgazdaság létrehozásának tendenciáját” jelenti, „amely tendencia már a kapitalizmus idején is egészen világosan megmutatkozott és amelyet a szocializmusban feltétlenül tovább kell fejleszteni és teljesen meg kell valósítani.”* Ezt azért tartjuk szükségesnek megjegyezni, mivel a fenti ellentmondás megoldási iránya szempontjából hosszabb távon lényeges a fő oldal felismerése, ami nem egyenlő azzal, hogy egyoldalúan túlhangsúlyozható akár a tulajdonosi elkülönültség, akár az összefonódás.

A fenti ellentmondás két oldala közötti megfelelő mozgásformák kialakításának lehetőségét az együttműködő országokban uralkodó szocialista termelési viszonyok és a közöttük levő kapcsolatok szocialista jellege biztosítja. Ebben rejlik a szocialista világgazdasági rendszer egyik

* Lenin Művei. 31. kötet. 141. 1.

alapvető fölénye a kapitalista világgazdasági rendszerrel szemben. Azaz, hogy a szocializmus kilépett egy ország kereteiből és világrendszerre vált, a szocialista termelési viszonyok nemzetközi jelleget is öltöttek, mint e szocialista világrendszer gazdasági alapját képező szocialista világgazdaság lényeges alkotóelemei, vagyis a nemzeti tervgazdaságok egymásközötti kapcsolataiban érvényre jutó termelési és elosztási viszonyok történelmileg meghatározott formái. Ezek a nemzetközi szocialista termelési viszonyok lényegüket tekintve azonosak az egyes népgazdaságokban uralkodó termelési viszonyokkal, tehát kizsákmányolásmentesek, s ezáltal lehetőséget teremtenek a társadalom fejlődési érdekei közvetlen és tudatos érvényesítésére. Ugyanakkor azonban éppen létrejöttük körülményeiben meglévő sajátosságok következtében határozott megkülönböztető jegyekkel is rendelkeznek.

A legfontosabb különbség, amelyet a szocialista világgazdaság nemzetközi termelési viszonyai és az egyes népgazdaságokon belüli termelési viszonyok között fellelhetünk: a nemzeti tulajdonok elkülönültsége és az erre épülő gazdálkodási szuverenitás. Ez közelebbről két dolgot jelent:

a) Az egyes népgazdaságok szuverén módon rendelkeznek a tulajdonukban levő termelőeszközökkel, a munkaerővel és a természeti erőforrásokkal, azaz maguk döntenek ezek általuk legcélszerűbbnek ítélt felhasználásáról.

b) Az egyes népgazdaságokban felhasználható gazdasági javak nagysága és összetétele alapvetően az illető népgazdaság rendelkezésére álló erőforrások nagyságától függ. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok ezt a kedvezőbb felhasználási összetételt és gazdálkodási hatékonyság feltételeinek megjavítása oldaláról egészítik ki (ideértve a források külföldi hitelből történő ideiglenes bővítését is).

Az előzőkből következik, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok a szocialista országok között nagyrészt *árucapcsolatok formájában* realizálódnak. Tartalmi vonatkozásait tekintve azonban ezek az *árucapcsolatok* nem korlátozódnak pusztán piaci kapcsolatokra, hanem lényegében *a tervszerű nemzeti újratermelési folyamatok kapcsolódásainak forgalmi vetületét képezik*. Tulajdonképpen ezáltal nyílik mód arra is, hogy az együttműködő szocialista országok e kapcsolatok árucapcsolat jellegéből adódó ellentmondásokat a nemzetközi méretű szocialista újratermelés tudatos és tervszerű összehangolása útján feloldják. Ezt azonban csak úgy lehet elérni, ha a szocialista világgazdasági kapcsolatok jellegének megítélésekor nem ragadunk meg a pusztán piaci szemléletnél, hanem ezek mélyebb összefüggéseit kutatva, *a szocialista újratermelés nemzetközi méreteiben való mind tervszerűbb összehangolása* irányában teszünk további határozott lépéseket. Ez azonban az újratermelési folyamat alapvető belső ellentmondásainak — így a használati érték és érték oldal közti ellentmondásnak — nemzetközi méreteiben való feloldását teszi szükségessé.

Ismeretes, hogy az újratermelési folyamatot népgazdasági méreteiben is egyfelől a használati értékekben jelentkező dinamikus arányossági követelmények, másfelől pedig a társadalmi munkával való takarékosagra irányuló értékarányossági (hatékonysági) követelmények egyidejű fennállása és ellentmondásossága jellemzi. Zárt jellegű népgazdaság ezt az ellentmondást — az egyáltalában lehetséges keretek

között is — nyilvánvalóan csak a hatékonysági követelmények rovására oldhatná fel. (Tendenciálisan ezt igazolták a szocialista országok fejlődésének bizonyos szakaszaiban érvényre jutó autarkias törekvések kudarcai.) Nemzetközi gazdasági kapcsolatok esetén egy adott népgazdaság törekedhet arra, hogy a fenti ellentmondást a nemzetközi árucseré útján oldja meg. Nyomban felmerül azonban a kérdés: hogyan, kinek a terhére, minek a rovására? A tőkés világgazdaság viszonyai között a fejlett kapitalista országok ezt az ellentmondást általában a gyengébb, s főként a fejletlen országok rovására oldják fel, ami viszont végső fokon a tőkés világpiac működőképességének korlátozásához vezet. A szocialista nemzetközi termelési viszonyok egyik fő követelménye ezzel szemben éppen az, hogy eltorlaszolja az ilyen megoldási módokat útjait és hozzásegítse a gazdaságilag gyengébb országokat a fejlettebbek színvonalához való fokozatos felzárkózáshoz. Ez egyben a szocialista közösség egésze működési bázisának bővítését is eredményezi.

Az újratermelés természetes (használati érték) és értékoldali követelményei közötti ellentmondás a szocialista országok nemzetközi gazdasági kapcsolataiban is megnyilvánul, bár ez az ellentmondás itt — e kapcsolat sajátos jellegéből fakadóan — sok tekintetben más formában jelentkezik, mint az egyes népgazdaságokban külön-külön. Egy-egy népgazdaság keretein belül a gazdasági vezetés ezt az ellentmondást az állami szektor helyzeténél és súlyánál fogva oly módon is feloldhatja, hogy a gazdaságpolitika és a gazdasági mechanizmus különféle eszközeivel a hatékonysági tényezőket tudatosan egybehangolja a természettechnikai arányosság követelményeivel. A nemzetközi gazdasági kapcsolatokban hasonló megoldás gyakorlatilag ma két okból sem valósítható meg. Egyrészt az országok közötti tulajdonosi elkülönültség és az erre épülő gazdálkodási szuverenitás *minőségileg más*, mint az egyes népgazdaságokon belül a különböző tulajdonformákhoz tartozó önálló gazdálkodási részegységek esetében. A szocialista világgazdaságban nincs olyan — a népgazdaságok össznépi tulajdonát képviselő állami szektornak megfelelő — nemzetekfeletti tulajdonra épülő determináns társadalmi-gazdasági képződmény, amely gazdasági és adminisztratív súlyánál fogva érvényt tudna szerezni a világgazdaság fejlődése egyetemes követelményeinek. Másrészt a nemzetközi együttműködés fejlődése során még nem alakultak ki olyan nemzetközi gazdaságpolitikai eszközök és kompenzációs mechanizmusok sem, amelyek lehetővé tennék az alapján nemzeti keretekben folyó társadalmi újratermelésnek a tudatosság oly magas fokán történő összehangolását, hogy az egyben megfeleljen az együttműködésben résztvevő valamennyi szocialista ország fejlődési követelményeinek is.

Minden szocialista ország nemzetközi kapcsolatainak kialakításakor arra törekszik, hogy természetes-technikai szükségleteinek a nemzetközi árucseré segítségével végbemenő mind teljesebb kielégítése mellett a lehető legnagyobb mértékben szerezzen érvényt az értékoldali (hatékonysági) követelményeknek is, azaz, hogy a nemzetközi munkamegosztás révén minél nagyobb társadalmi munkamegtakarítást érjen el. Hogy ez milyen mértékben sikerül neki, azt elsődlegesen az illető ország népgazdaságának belső természeti, technikai és gazdasági feltételei, másodlagosan pedig a nemzetközi munkamegosztásba való beillesz-

kedésének foka és módja határozzák meg. Más szóval: *a szocialista országok gazdálkodási eredményei sok tekintetben attól függenek, hogy az adott ország milyen mértékben képes külső gazdasági kapcsolatait belső kedvező adottságainak jobb kihasználására, illetőleg kedvezőtlen adottságai megjavítására felhasználni.*

Ezen összefüggés megvilágítása megítélésünk szerint előmozdítja a *gazdálkodási* szuverenitás tényleges tartalmának elemzését. A *gazdálkodási* szuverenitás az egyes szocialista országok számára nem jelent és nem is jelenthet mást, mint hogy az illető népgazdaság vezető szerveinek belátására van bízva, hogy a rendelkezésükre álló eszközöket és erőforrásokat hogyan használják fel, milyen struktúrát alakítanak ki, milyen felhalmozást és fogyasztást valósítanak meg, s — nem utolsósorban — milyen mértékben, irányban és struktúrával kapcsolódnak be a nemzetközi munkamegosztásba. Mindez természetesen nem jelent *abszolút* cselekvési szabadságot, mivel a *gazdálkodási* döntéseket nagymértékben determinálják az objektíve meghatározott szükségletek és lehetőségek (köztük az érintett országok egymás irányában támasztott kölcsönös igényeinek találkozása, illetve ütközése is). Ezzel korántsem azt akarjuk állítani, hogy az egyes népgazdaságok számára az objektív körülményekhez való alkalmazkodás módja minden konkrét helyzetben egyértelműen adott. Ezek a sokrétű belső és külső feltételek az egyes népgazdaságok vezetői számára legtöbbször a *választási lehetőségek* meglehetősen széles skáláját nyújtják. Ugyanakkor számolniuk kell azzal is, hogy ezek a variációk nem egyenértékűek, mert mindegyik más-más következménnyel jár e népgazdasági munka egészének hatékonysága szempontjából. Egy olyan szoros nemzetközi gazdasági együttműködés keretein belül, mint a KGST-országok közötti nemzetközi munkamegosztás, a népgazdasági optimális variáns sem határozható meg az együttműködő komplexum fejlődési követelményeinek figyelembevételével nélkül. Az a gazdasági vezetés, amely valóban az ország népének javát, a népgazdaság minél gyorsabb felemelkedését szolgálja, *gazdálkodási* szuverenitását akkor használja fel helyes módon, ha az ily módon felfogott optimális variánshoz közelít.

A gazdasági együttműködésben szükségszerűen ellentmondanak egymásnak azok a koncepciók, amelyek egyoldalúan, csak egy-egy ország saját népgazdasági érdekeiből indulnak ki, s nem számolnak a velük együttműködő többi ország, s ezen keresztül az egész együttműködő közösség egyetemes érdekeivel. Ilyen körülmények között sok esetben még az egyébként reálisan megalapozott, mindenki számára előnyös fejlesztési koncepciók is megvalósíthatatlanná válnak. Ekképpen károsodás éri nemcsak az egyoldalú érdekekből kiinduló országot, hanem a vele együttműködő többi népgazdaságokat is. A nemzetközi termelési viszonyok szocialista jellege folytán lehetőség nyílik arra, hogy megelőzzük az ilyen helyzetek kialakulását, és az érdekek kölcsönös egyeztetése, valamint az ütközések áthidalása útján előmozdítsuk a népgazdasági újratermelési folyamatok nemzetközi méretekben való tervszerű összehangolását.

A nemzeti tulajdonosi elkülönültség és *gazdálkodási* szuverenitás helyes — nem voluntarista — értelmezése tehát csak azon a felismerésen alapulhat, hogy az *egyed-egy szocialista országokban külön-külön kifejtett társadalmi munka optimális hatékonyságát csak úgy lehet biztosí-*

tani, ha ennek feltételei szervezeten, valamennyi résztvevő számára elfogadható módon, közösségi méretekben is biztosíthatók. Az objektív világgazdasági körülményekhez való ilyen alkalmazkodás a gazdálkodási szuverenitásnak nem leszűkítését, hanem épp ellenkezőleg, a tudatosság magasabb fokán való kiteljesedését jelenti, mivel az egyes országok a szervezett együttműködéssel saját lehetőségeiken messze túlmenő pótlólagos forrásokat hozhatnak kölcsönösen mozgásba kiegyensúlyozott és gyors gazdasági fejlődésük számára.

A szocialista világgazdasági viszonyok egyoldalú értelmezéseiből származó téves nézetek

A szocialista világgazdasági kapcsolatok fejlődése nagyon sokrétű, bonyolult és egymással szoros kölcsönhatásban levő összefüggéseket magában foglaló, ellentmondásos folyamat eredménye. Éppen ezért, *ezeknek az összefüggéseknek bármely oldalát egyoldalúan kiemelve és előtérbe állítva szükségképpen elméletileg téves, gyakorlatilag pedig káros nézetekhez juthatunk.* Különösen fennáll ennek a veszélye, mivel az egyes országok belső és külső gazdasági feltételei sok tekintetben különböznek egymástól, s ha e bonyolult, sokoldalú összefüggéseknek azon oldalait emeljük ki, amelyek legközelebb állnak egy-egy ország saját feltételeihez, máris fennáll annak veszélye, hogy a szocialista világgazdasági kapcsolatok objektív törvényszerűségei tudatunkban hamisan tükröződnek. A szocialista országok közötti gazdasági együttműködés elméletében és gyakorlatában esetenként találkozhatunk olyan téves koncepciókkal és törekvésekkel, amelyek a szocialista világgazdasági viszonyok ilyen egyoldalú értelmezéséből származnak.

Kezdjük talán azokkal a nézetekkel, amelyek a szocialista világrendszer országai közötti kapcsolatokban csak a tulajdonosi elkülönültséget és az erre épülő nemzeti szuverenitást tartják szem előtt, s nem hajlandók figyelembe venni vagy csak bizonyos — számukra egyoldalúan előnyös — vonatkozásokban veszik figyelembe a kölcsönös egymásrautaltságból adódó együttműködési követelményeket.

Sűrített megjelenési formája az ilyen nézeteknek az úgynevezett *saját erőből történő fejlesztés elve*, amelyet főként a Kínai Kommunista Párt vezetői hangoztatnak az utóbbi néhány évben. Meg kell itt jegyeznünk, hogy ezt megelőzően viszont — az úgynevezett „nagy ugrás” éveiben — egészen más, ugyancsak egyoldalú szemléletből eredő nézeteket hangoztattak, ha nem is ennyire nyilvánosan és széles körben.

Azt természetesen senki sem kívánja vitatni, hogy bármely népgazdaság fejlődési, azaz felhalmozási és fogyasztási lehetőségeinek alakulását elsősorban az adott népgazdaság keretein belül felhasznált társadalmi munka volumene és hatékonysága határozza meg. A gazdaságfejlesztés tényleges erőforrásainak számbavételekor azonban csupán a belső lehetőségeket és adottságokat említeni s így az elért fejlődési eredményeket is kizárólag csak a saját erőből történő fejlesztés produktumának tulajdonítani — egyoldalú és megtévesztő szemlélet. Szószólói egyszerűen nem akarnak tudomást venni arról — noha a gyakorlatban többnyire maguk is profitálnak vagy legalábbis hosszú ideig profitáltak belőle —, hogy az egyes országok gazdasági fejlődésében a külső gazdasági kapcsolatok, a nemzetközi munkamegosztásba való be-

illeszkedés igen fontos és aktív szerepet játszik azáltal, hogy épp a saját eszközökkel való gazdálkodás minőségi feltételeit képes jelentősen megjavítani. Az ilyen szemlélet mögött végső fokon a szocialista világgazdasági kapcsolatok objektív szükségszerűségének tagadása húzódik meg, ami viszont lényegét tekintve a szocialista világszisztem gazdasági alapját képező szocialista világgazdaság objektív létének és funkcióképességének tagadásával egyenlő.

Találkozhatunk azonban olyan — jóval differenciáltabb formákban megnyilvánuló — elméletileg téves és gyakorlatilag káros nézetekkel is, amelyek elismerik a nemzetközi gazdasági kapcsolatok és munkamegosztás fontosságát és szükségességét. Képviselői elvben nem tagadják, hogy a szocialista nemzetközi munkamegosztásnak a népgazdasági (nemzeti) érdekek kölcsönös egyeztetésén, összehangolásán kell alapulnia, a gyakorlatban azonban a nemzetközi munkamegosztásba való beilleszkedésnek csak rájuk nézve egyoldalúan előnyös módozatait és formáit vállalják. Ezek között vannak olyanok, akik az eltérő gazdasági-technikai fejlettségből adódó hatékonysági különbségekkel érvelnek, mások viszont a szocialista országok közötti fejlettségbeli színvonalkülönbségek kiegyenlítődének követelményére hivatkoznak.

Az a tény, hogy a nemzetközi munkamegosztásba való beilleszkedés — különösen, ha annak megvalósulása főként árucserék-kapcsolatok formájában megy végbe — nem feltétlenül biztosít *azonos előnyöket* valamennyi résztvevő ország számára, eléggé ismert ahhoz, hogy részletesebb megvilágításba kellene bocsátkoznunk. Elég, ha csak a ricardoi „komparatív előnyök” marxi kritikájára utalunk, amelynek az a lényege, hogy a komparatív költségviszonyokon alapuló munkamegosztásban ugyan mindenki jól jár, de korántsem azonos mértékben. A technikailag fejlettebb, termelési struktúrájukban rugalmasabb és a világpiacokon keresettebb áruk birtokában levő országok sokkal nagyobb előnyökhöz képesek jutni, mint a kedvezőtlenebb feltételekkel rendelkező országok. Ez a kapitalista munkamegosztás viszonyai között az egyenlőtlen fejlődés tendenciájának erősödését, az országok közötti polarizálódást eredményezi.

Nyilvánvaló, hogy a szocialista nemzetközi munkamegosztásnak nem lehet sem célja, sem pedig eredménye a munkamegosztásban résztvevő országok fejlettségbeli szintkülönbségeinek növelése; a szocialista jellegű nemzetközi munkamegosztásnak végső fokon e szintkülönbségek fokozatos felszámolását, a fejlettségi színvonal kiegyenlítődéjét kell eredményeznie.

Elvileg helytelen és káros következményekkel jár ezért az a szemlélet, amely a társadalmi munka hatékonyabb felhasználhatóságára hivatkozva lényegében konzerválná, s ezzel végeredményben még tovább növelné a gazdaságilag fejlettebb országoknak az árukapcsolatokban ez idő szerint realizálódó viszonylagos előnyeiket. Az ilyen szemlélet — amellyel a szocialista munkamegosztásról szóló nemzetközi irodalomban helyenként találkozhatunk — jogosan támaszthat olyan aggályokat és kétségeket a kevésbé fejlett szocialista országok közigazdászaihoz, hogy népgazdaságukat állandó jelleggel a nemzetközi munkamegosztásból származó előnyök kihasználásának perifériáin igyekezzenek tartani. A probléma lényegét tekintve, az ilyenfajta egyoldalúan előnyös munkamegosztás már elvileg sem vezetne (még ha a gyakor-

latban való tartós keresztülvihetőségének korlátaitól el is tekintünk) a szocialista világgazdaság termelőerőinek optimális kihasználásához, hanem a fejlődésbeli szintkülönbségek további növelésével az együttműködési lehetőségek szűkülését, az országok közötti gazdasági érdekütközések fokozódását, azaz a szocialista világrendszer gazdasági erejének csökkenését eredményezné.

De természetesen az olyan szemlélet is elfogadhatatlan, amely a kiegyenlítődésnek történelmi tendenciáját tekintve kétségtelenül helytálló követelményét tértől és időtől függetlenül, olyan egyoldalú előnyök megszerzésére kívánja felhasználni, amely a többi együttműködő ország fejlődését hátráltatná. Az ilyesfajta „kiegyenlítődés” szocialista világgazdasági méretekben minden kétséget kizáróan ugyancsak rontaná a gazdaság hatékonyságát, fékezné a szocialista világgazdaság egészének fejlődését, gyengítené a szocialista világrendszer gazdasági, politikai és védelmi pozícióit is.

E nézetek és törekvések azonban nem minden esetben jutnak világosan és egyértelműen kifejezésre. A leszűkítetten és egyoldalúan értelmezett nemzeti érdekek bizonyos esetekben olyan megjelenési formát is ölthetnek, amely ezeket a szocialista világgazdaság egészének közös, alapvető érdekeiként próbálja feltüntetni. Ezzel csaknem egyértelmű az, ha elvárják, hogy az egymás gazdasági fejlődését kölcsönösen támogató szocialista országok saját népgazdaságuk fejlesztésének, valamint az egész szocialista világgazdaság leghatékonyabb módon való fejlesztésének érdekeit egyoldalúan rendeljék alá egy vagy néhány ország fejlesztési célkitűzéseinek. Ha pedig e törekvésüknek nem tudnak érvényt szerezni, akkor igyekeznek minden eszközzel és minden módon gátolni a szocialista világgazdasági kapcsolatok és a szocialista nemzetközi munkamegosztás ésszerű fejlesztését, sőt azt végső kihatásaiban a kapitalista nemzetközi gazdasági kapcsolatokkal azonosnak próbálják feltüntetni. A Kínai Kommunista Párt vezetői az utóbbi öt-hat évben folytatott politikájuk során az ilyen hibás szemléletből adódó káros törekvéseknek mindkét — fentebb említett — változatát a gyakorlatban is kipróbálták, s így jutottak el a szocialista világgazdasági kapcsolatok objektív szükségszerűségét tagadó nézetekhez.

Végezetül rá kell mutatnunk az olyan szemlélet hibáira és egyoldalúságára is, amely a szocialista és kapitalista világgazdasági kapcsolatok minőségbeni különbségeit azáltal mossa el, hogy a tulajdonosi elkülönültség és a nemzeti szuverenitás túlhangsúlyozásával a szocialista világgazdasági kapcsolatokat is pusztán piaci kapcsolatoknak tekinti, s eltekint azok valódi tartalmától. Az ilyen szemlélet amellet, hogy a szocialista munkamegosztásból származó előnyöket csupán a komparatív költségviszonyokból adódó előnyökre korlátozza, alkalmas arra, hogy tág teret engedjen a vezető imperialista államok azon törekvései érvényesülésének is, hogy az egyes szocialista országokat külön-külön kapcsolják hozzá mind szervezesebben a tőkés világpiachoz. Nem téveszthetjük szem elől azt az objektív társadalmi-gazdasági körülményt, hogy a szocialista világgazdaságban az együttműködő országokat nem csupán a szűkebb értelemben vett „üzleti érdekek” fűzik egybe, hanem elsősorban népgazdaságaik szocialista módon való működtetésének kölcsönös feltételezettsége.

Elvileg teljesen nyilvánvalónak látszik, hogy a szocialista országoknak egymás közötti gazdasági kapcsolataik kialakításakor — sőt ezen túlmenően a tőkés világpiaccal való kapcsolataik kialakításakor is — népgazdaságfejlesztési céljaik külső feltételeinek jobb megalapozása végett is messzemenően tekintettel kell lenniök a többi népgazdaság fejlesztési célkitűzéseire, ezek természetes és hatékonysági követelményeire.

A gyakorlatban azonban az egymás termékei iránt jelentkező igények, illetve szállítási lehetőségek kölcsönös realizálása gyakran elmentésbe kerül az egyes országok népgazdaságfejlesztési célkitűzéseivel vagy a természetes, vagy pedig a hatékonysági követelmények oldaláról, vagy éppen mindkettő vonatkozásában. Ebben az esetben az érdekellentéteket az egymás iránt támasztott természetes igények és hatékonysági követelmények kölcsönös módosítása útján kell feloldani. Ez természetesen az előzetesen kidolgozott népgazdaságfejlesztési célok bizonyos fokú módosítását is maga után vonja. *A népgazdasági igények és érdekek kölcsönös egyeztetése, összehangolása az a mód, amelyen keresztül a szocialista termelőerők ésszerűbb és hatékonyabb kihasználásának és a szocialista újratermelési folyamat tervszerűbbé válásának történelmi tendenciája közösségi, illetve világgazdasági méretekben is utat tör magának.* Hogy a gyakorlatban ez a folyamat jelenleg még meglehetősen vontatottan és nemegyszer — az érdekütközések hatásaként — csak hosszú kerülőúton keresztül halad, az döntő részben a szocialista gazdasági együttműködés és nemzetközi munkamegosztás nem kielégítő elméleti megalapozottságának, nem eléggé tökéletes mechanizmusának és sok tekintetben korszerűtlen módszereinek tulajdonítható. Itt viszont már az általam tárgyalni kívánt harmadik s egyben utolsó problémakörhöz jutottunk el.

A szocialista világgazdasági kapcsolatok fejlesztésének szükségessége; a nemzetközi munkamegosztás fejlődésének fő iránya

A szocialista országok közötti gazdasági együttműködés és munkamegosztás oly módon válik a termelőerők fejlődésének egyik legfontosabb motorjává, hogy az együttműködő országok mindegyike számára — a meglévő belső feltételek teljesebbé, hatékonyabbá tétele által — új, kiegészítő feltételeket teremt a társadalmi munka termelékenységének emeléséhez. E tekintetben — meggyőződésünk szerint — a szocialista országok közötti gazdasági együttműködés és munkamegosztás jelenleg még óriási kihasználatlan lehetőségeket rejt magában. Ezek megfelelő feltárása és kiaknázása azonban a nemzetközi gazdasági együttműködés és munkamegosztás szervezetének, formáinak és mechanizmusának jelentős továbbfejlesztését, tökéletesítését követeli meg.

A szocialista országok közötti gazdasági együttműködés hatékony továbbfejlesztésének egyik leglényegesebb mozzanatára N. Sz. Hruscsov hívta fel a figyelmet, amikor — 1962. évi emlékezetes cikkében — a következőket írta: „A szocialista világrendszer eljutott ahhoz a ponthoz, amikor a nemzeti gazdaságok egyszerű mechanikus összeadása alapján már nem határozhatók meg helyesen fejlődésének perspektí-

vái.”* Arról van ugyanis szó, hogy a szocialista országoknak népgazdaságuk hatékonyabb fejlesztése és szükségleteik maradéktalanabb kielégítése végett meg kell tanulniok nemcsak az egyes országokon belül, de az egész közösség méreteiben is érvényt szerezni a tervszerű és arányos fejlődés követelményeinek. Meg kell tanulniok kihasználni azokat a potenciális előnyöket, amelyek a szocialista világgazdaság létének és fejlődésének tényéből adódnak. Ennek viszont legcélravezetőbb útja: *a nemzetközi munkamegosztás elmélyítése, a nemzetközi termelési kooperáció és specializáció kiszélesítése az együttműködő szocialista országok között, amelynek révén megsokszorozhatják termelőerőiket, s jelentős mértékben növelhetik a gazdasági fejlődés szolgálatába állítható erőforrásaikat.*

A termelőtevékenység hatékonyabbá s ezen keresztül a társadalmi munka termelékenyebbé tételét a szocialista nemzetközi munkamegosztás a szocialista világgazdaság jelenlegi körülményei között főként az alábbi két — egymással szoros kölcsönhatásban levő — módon érheti el:

a) a termelési struktúra olyan irányban történő megváltoztatásával, amely nemzetközi méretekben biztosítja *a termelőerőknek a hatékonysági szempontból optimális termelőhelyekre való koncentrálódását* (ez a követelmény főként a kitermelő iparágak és a mezőgazdaság területén áll fenn);

b) *az ágazatokon belüli specializációból származó hatékonyságnövekedés* által, amelynek már csak kisebb része adódik a kedvező irányú struktúraváltozások eredményeként, nagyobb része inkább a specializált termékfajták előállításánál — az optimális sorozatnagyságok megközelítése révén — elérhető nagyobb jövedelmezőségből származik (ez inkább a feldolgozóiparra jellemző).

Mind a közvetlen struktúraváltozásokról, mind pedig az ágazatokon belüli specializációból — amennyiben ezek az optimális hatékonyság elérése irányában haladnak — az együttműködő országok számára olyan pótlólagos erőforrások adódhatnak, amelyek lehetővé teszik az egyes országok különféle ágazataiban a termelési technika korszerűsítését, új gyártmányok, új technológia bevezetését. A technikai fejlődés meggyorsulása ugyanakkor visszahat a struktúraváltozások és az ágazaton belüli specializáció további alakulására, mivel mind az egyes országok, mind pedig azok különböző ágazatai számára új felteteleket teremt a közösségi méretekben optimális hatékonyságú struktúrába való beilleszkedéshez, miközben a közösségi struktúrát is megváltoztatja.

A technikai fejlődés és az ágazati termelési struktúra alakulása közötti összefüggés azonban nem egyszerű lineáris kölcsönhatás. A technikai haladás folyamatos, a struktúra megváltoztatása viszont lassúbb, illetőleg időről időre lökészerűen meggyorsuló, hosszú időt igénylő folyamat. A struktúraváltozások ütemét fékezi a régi struktúra meglévő termelőkapacitásai kihasználásának szükségessége, továbbá az a körülmény, hogy nemcsak az új struktúra kialakításának, de a régi struktúra *leépítésének* is gyakran tetemesek a költségei. Ezért szervezett módon olyan áthidaló megoldásokat kell találni, amelyek az új

* Hruscsov, N. Sz.: A szocialista világrendszer fejlődésének időszerű kérdései, Béke és Szocializmus. 1962. 9. sz. 6. l.

struktúrára való átállás idejét és költségeit minden egyes ország számára a lehető legnagyobb mértékben csökkentik.

A közösségi méretekben optimális hatékonyságú termelési struktúra kialakítása önmagában természetesen nem járhatna a munkamegosztásban részt vevő országok mindegyike számára azonos mértékű hatékonyságnövekedéssel. Nyilvánvaló, hogy azok az országok, ahol ez a strukturális átállás a viszonylag beruházásigényesebb ágazatok nagyobb arányú fejlesztését követelné meg (mert közösségi méretekben itt vannak kedvezőbb feltételek az adott ágazat termelésének bővítésére), ellensúlyozó intézkedések nélkül relatív hátrányba kerülnek azokkal az országokkal szemben, amelyek kevésbé eszközigenyes ágazatokat fejlesztenek. Másrészt bizonyos különbségek adódnának az egyes országok között az új struktúra működtetésének hatékonysága, az egyes ágazatok lényegesen különböző üzemeltetési költségei folytán is. Ezért a nemzetközi, illetve *közösségi méretekben optimális hatékonyságú termelési struktúra kialakítása gyakorlatilag csak oly módon érhető el, ha az ilyen strukturális átállásból származó relatív előnyök és hátrányok minden résztvevő fél számára elfogadható módon kiegyenlíthetők, kompenzálhatók.*

A szocialista nemzetközi munkamegosztás elmélyüléséből, a termelőerők közösségi méretekben ésszerűbb és tervszerűbb felhasználásából azonban, a kölcsönösen kompenzálható relatív előnyökön és hátrányokon túlmenően, az egész együttműködő komplexum számára olyan *pótlólagos eredmények* is adódnának, amelyek már közvetlenül a nemzetközi munkamegosztás termelékenységnövelő hatását fejeznék ki. Ezek a pótlólagos eredmények — mint az együttműködés hatékonyságának abszolút kifejeződései — döntő szerepet játszhatnak a szocialista országok közötti gazdasági együttműködés és munkamegosztás további elmélyítésében és kiszélesítésében. *Ezen abszolút többletet jelentő pótlólagos eredmények méltányos elosztásával már nem a strukturális különbségekből eredő hatékonysági eltérések kerülnek kompenzálásra, hanem a fejlettségi szintkülönbségekből származó hátrányokat kellene fokozatosan kiegyenlíteni.* Ez megfelelne a szocialista országok közötti gazdasági kapcsolatokban érvényesülő *egyenjogúság* objektív követelményének és *tényleges tartalmának.*

E felismerés gyakorlati érvényrejuttatását azonban a szocialista nemzetközi gazdasági kapcsolatok jelenlegi körülményei között számos tényező is gátolja. Mindenekelőtt talán azt a problémát kell megemlítenünk, hogy a szocialista világgazdaság, sőt még a gerincét képező KGST szervezeti foka, együttműködési mechanizmusa sem elég fejlett ahhoz, hogy a kapcsolódó igények kielégítésének tényleges értékoldali (hatékonysági) kihatásait az együttműködő országok közösségének szempontjából egzakt módon fel lehetne mérni. Enélkül pedig sem a munkamegosztásból származó viszonylagos előnyök és hátrányok mértékének tényleges megállapítása, sem azok kiegyenlítése, sem pedig az abszolút módon jelentkező pótlólagos eredmények számbavétele és méltányos elosztása nem valósítható meg. A jelenlegi együttműködési gyakorlatban a természetes szükségletek többnyire a kétoldalú kereskedelmi tárgyalások során jelentkező kölcsönös importigények és exportajánlások egyeztetése, valamint részben a távlati tervek kétoldalú koordinálása útján kerülnek felmérésre. Az előirányzott, illetve megvaló-

suló munkamegosztás hatékonysági kihatásainak számbavétele többnyire csak egy-egy népgazdaság szempontjából végezhető el. További közvetlen értékelésre — főként az egyes népgazdaságok árrendszereinek eltérései folytán — még nincs mód sem relative (az országok közötti összehasonlítás útján), sem pedig abszolút módon (az együttműködő komplexum egészére nézve). Ez a körülmény a tervszerű és árnyos fejlődés követelményeinek nemcsak *tudatos érvényrejuttatását* korlátozza a szocialista országok közötti gazdasági együttműködésben és munkamegosztásban, hanem akadályozza e követelmények objektív létének *felismerését is*.

Pedig már a jelenlegi körülmények között is lehetséges, hogy a szocialista nemzetközi munkamegosztásba való fokozottabb és valamennyi ország számára optimális hatékonysággal járó bekapcsolódás előmozdítására megkíséreljünk felméréseket végezni arra vonatkozóan, hogy a kölcsönös szállítási igények kielégítésének milyen távlati kihatásai lehetnek az egyes népgazdaságok hatékonyságára. Fontos kezdeti lépés lenne ehhez az egymás termékei iránt jelentkező kölcsönös igényekkel kapcsolatos népgazdasági ráfordítások országok között összehasonlítható értékmutatókban való kifejezése.*

Az ilyen felmérések viszonylag kis hibahatárokon belül (nagyságrendileg kielégítő módon) megvilágíthatják, hogy a társadalmi munkának az egész közösségre jellemző átlagos hatékonysági színvonalához képest az egyes népgazdaságok és termelési ágazataik milyen hatékonysággal vesznek részt a nemzetközi munkamegosztásban. Így kvantitativé is mérhetővé válnak azok a hatékonysági különbségek, amelyek az egyes országok gazdasági-technikai fejlettségének, termelési és külkereskedelmi struktúrájának, természeti feltételeinek stb. különbözőségeiből adódnak. Erre annál is inkább szükség volna, mivel az együttműködés jelenlegi állapotát az a felemás helyzet jellemzi, hogy míg egyfelől a hosszabb időszakra előre kontingentált szállítási és átvételi kötelezettségek, valamint a hosszabb időszakra rögzített külkereskedelmi árak következtében az értéktörvény spontán szabályozó mechanizmusa a szocialista piacon már csak korlátozottan működhet, addig másfelől a nemzetközi csere értékoldali követelményeivel tudatosan számoló, s az ebből származó előnyöket és hátrányokat kiegyenlítő nemzetközi gazdaságpolitikai eszközök átfogó, egymással összefüggő rendszere még nem áll rendelkezésre.

Ilyen helyzetben alakulhatott ki, hogy egyes országok — noha természeti adottságaiknál fogva az átlagosnál jóval kedvezőbb hatékonysági feltételekkel rendelkeznek bizonyosfajta nyersanyagok kitermeléséhez — nem ezeket a termékeiket, hanem lehetőség szerint minél magasabb megmunkálási fokon kibocsátott áruikat igyekeznek külföldön elhelyezni. Számukra ugyanis az eszközigenyes ágazatoknak a belföldi szükségleteken túlmenő fejlesztése a népgazdasági munka hatékony-

* Az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének a szocialista nemzetközi munkamegosztás gazdasági hatékonysági problémáival foglalkozó munkacsoportja kísérletet tett a KGST-országok főbb értékmutatóinak egységes számítási elvek és módszerek alapján való összehasonlítására. A közelítő pontosságú felmérés ágazati kapcsolati mérlegek felhasználásával készült s bizonyos összevonások mellett termelési ágazatonként fejezi ki nemzetközileg összehasonlítható módon a bruttó termék, a termelőeszköz-felhasználás és nettó termék, valamint a lekötött eszközök nagyságát. A felmérések az érintett országok külkereskedelmi forgalmára jellemző átlagáraknak, illetve árarányoknak *összehasonlító* árként való felhasználásával készültek.

sága szempontjából többnyire kedvezőtlen, és *közvetlen népgazdaságfejlesztési érdekeikben egyelőre semmiféle szerepet sem játszik az a körülmény, hogy a szóban forgó ágazatok fejlesztése növelné az együttműködő közösség egészségének hatékonyságát.*

Egyesek ezt az ellentmondást a szocialista világgazdaság jelenlegi körülményei között a piac törvényeihez való fokozottabb igazodásban vélik megoldhatónak. Azt javasolják, hogy a szocialista országok egymásközötti cserekapcsolataikban fokozottabban vegyék figyelembe a kereslet és kínálat viszonyát, és térjenek át a messzemenően ösztönző árakra. De vajon az ilyen „megoldás” — minden egyéb következményétől ezúttal eltekintve — egyáltalán járható út-e, ösztönözne-e annyira, hogy a nyersanyagellátás táborméreteiben lépést tartson a feldolgozóipar felfutásával?

Tapasztalati tény, hogy bizonyosfajta nyers- és fűtőanyagok ára a szocialista országok egymásközötti külkereskedelmében ma is magasabb — az általános árszínvonalhoz mérten —, mint a tőkés főpiacokon. Tegyük fel, hogy például eszközlektési járulék címén megkísérelnék tovább emelni e hiánycikkek árát, hogy megfelelő kínálatot érjünk el. Hamarosan kiderülne, hogy a szóban forgó nyersanyagok, illetve mezőgazdasági termékek nagyobb arányú kitermeléséhez szükséges pótlólagos eszközlektésből származó hátrányokat a kitermelő népgazdaság számára nem lehetne ártóbbtellel kiegyenlíteni. A tőkés világgazdaságban termelt nyersanyagokat ugyanis általában vagy olcsó munkaerővel, vagy magasabb színvonalú technika alkalmazásával, magasabb termelékenységgel állítják elő, mint a szocialista országok jelentős részében, sőt esetleg mindkét feltétel együttesen is megvan.

Ilyen körülmények között a kedvezőtlen természeti feltételekkel rendelkező szocialista országok továbbra is arra kényszerülnének, hogy egyrészt felhalmozásuk még nagyobb hányadát kössék le rendkívül alacsony hatékonyságú kitermelésre, másrészt pedig, hogy szükségleteik fennmaradó részét a tőkésországok piacairól szerezzék be, még azon az áron is, hogy az import fedezéséhez szükséges devizát esetenként csak kedvezőtlen struktúrájú export útján szerezhetik meg. Nyilvánvaló, hogy a szocialista világgazdaság termelőerőinek optimális hatékonyságú kihasználása és fejlesztése szempontjából mindkétfajta kényszermegoldás negatív eredménnyel járna, s egyben növelné a szocialista országok népgazdaságának az ad hoc piaci lehetőségektől és a piac spontán törvényeitől való függését is.

A szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlesztésének természetesen nem lehet feladata az, hogy minden népgazdaság azonos vagy csaknem azonos külkereskedelmi struktúrával vegyen részt a nemzetközi munkamegosztásban. Ilyen törekvések ellentmondásba kerülnének a szocialista termelőerők ésszerű elhelyezése és optimális hatékonyságú működtetése követelményének világgazdasági méretekben való érvényesülésével, ami pedig a szocializmus világméretű győzelmének egyik legfontosabb gazdasági előfeltétele. Meghatározott strukturális közeledés természetesen az egyes szocialista országok között szükségszerűen végbemegy a gazdasági-technikai szintkülönbségek csökkenésével kölcsönhatásban. *A struktúrát annak a célnak kell alárendelni, hogy a szocialista világgazdaságban tömörülő népgazdaságok*

az együttesen kifejtett társadalmi munka hatékonyságának optimumát ériék el.

Világgazdasági szempontból optimális hatékonyságú beilleszkedési struktúra fokozatos kialakítása felé való haladás viszont a jelen helyzetben csak oly módon mozdítható elő, hogy az egyes népgazdaságok számára a munkamegosztásba való bekapcsolódás ilyen struktúrájából származó előnyöket és hátrányokat kölcsönösen elfogadható módon kiegyenlíti. E követelmény kapcsán azonban nyomban felvetődik az a kérdés is, hogy ezek az előnyök és hátrányok a hatékonyság milyen szintjéhez képest jelentenek pozitív vagy negatív irányú eltérést, azaz milyen objektív kritériuma lehet a szocialista nemzetközi munkamegosztásban a strukturális előnyök és hátrányok mértéke megállapításának. Véleményünk szerint e tekintetben nem lehet külön-külön minden egyes ország társadalmi munkájának hatékonysági színvonalából kiindulni; ezek önmagukban csak részei a nemzetközi értékviszonyoknak. Ezért a következőkben körvonalazható egy olyan kritérium, amely minden résztvevő fél számára mértékadó lehet: *a szocialista nemzetközi munkamegosztásban szorosabban részt vevő országok részéről egymás felé támasztott kölcsönös igények kielégítéséhez — a termelőerők optimális elosztása mellett — szükséges társadalmi munka átlagos hatékonysága, azaz az országok közötti kapcsolódás keretében ilyen körülmények között felhasznált eleven munka átlagos (és az ágazatok tekintetében specifikus) technikai felszereltsége, intenzitása és kvalifikáltsága.*

Egy ilyen tudatosan körülhatárolt nemzetközi érték, mint az együttműködésben részt vevő országok átlagtermelékenységének kifejezője, sem képes természetesen önmagában kiegyenlíteni azokat az előnyöket és hátrányokat, amelyek az egyes népgazdaságok, illetve ágazatok termelékenységének ezen átlagtól való eltéréseiből, fejlettségi szintkülönbségeikből és eltérő természeti feltételeik következtében adódnak. Tehát nem arról van szó, hogy a továbbiakban már azonos nemzeti munkamennyiségek cserélődnének, bár a csere ilyen nemzetközi értékviszonyok alapján — előzetes mérlegeléseink szerint — a jelenlegi cserearányokhoz képest e tekintetben is kiegyenlítettebbé válna. Ezt azért említem, mert vannak olyan nézetek, amelyek az egyenlő nemzeti munkák cseréjét úgy ítélték meg, mint a szocialista nemzetközi munkamegosztás továbbfejlesztésének egyik feltételét. Ilyen követelmény azonban tendenciájában azt jelenti, hogy az egyes országok nemzeti jövedelmének azon hányadát, amely országok között gazdát cserél, egyenlősítő módon osztanak el a magasabb termelékenységű országok terhére, illetve az alacsonyabb termelékenységűek javára. Ez pedig a szocialista termelőerők optimális fejlesztése szempontjából célszerűtlen, az együttműködésben részt vevő országok szuverenitásának tényleges tartalmával ellentétes, nem is beszélve arról, hogy ilyesfajta koncepció homlokegyenest ellentétben áll a marxi munka-értékelméssel is.

Az egész szocialista világgazdaság fejlődési üteme meggyorsításának egyik fontos tényezője és gyakorlati követelménye az, hogy a szocialista országok közötti fejlettségi szintkülönbségek fokozatosan kiegyenlítődjenek. Ennek érdekében a fejlettebb szocialista országok már eddig is számos erőfeszítést tettek. Nyilvánvaló, hogy a folyamat

meggyorsítása — amely nemcsak a kevésbé fejlett országok, hanem az egész szocialista világgazdaság kiegyensúlyozott előrehaladásához előnyös lenne — az eddigieknél még nagyobb anyagi erőforrások mozgósítását teszi szükségessé. Ezt azonban nem lehet olyan módon elérni, hogy az a termelőerők fejlődését bármely szocialista országban visszafogja. E probléma célravezető megoldásának fő vonala véleményünk szerint a következő:

a) olyan jellegű nemzetközi optimumszámítások segítségével, amelyekre már az előzőkben utaltunk, az együttműködő országok közösségének egészére ki kell dolgozni a termelőerők ésszerű fejlesztésének hosszabb távú programját, amely azután vezérfonalául szolgálhat a népgazdasági fejlesztési tervek két- és többoldalú konkrét egyeztetésének;*

b) azokban az esetekben, amikor a közösségi méretekben optimális hatékonyságú munkamegosztási struktúrába való beilleszkedés az egyes népgazdaságok számára relatív hátrányt jelent, e hátrányokat az illető országok számára elfogadható módon nemzetközi gazdaságpolitikai eszközökkel kell kiküszöbölni. Ezen eszközök kimunkálása természetesen az együttműködő szocialista országok közgazdászainak még jelentős együttes elméleti és gyakorlati erőfeszítését igényli;

c) amennyiben a fenti feltételek a szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlődésének menetében fokozatosan megteremthetők, a termelőerők olyan arányú fejlődése következik be, amely megteremti a lehetőséget azon pótlólagos eszközök előteremtésére, amelyek azután — az országok közötti méltányos elosztás útján — jelentős részben a kiegyenlítődéssel meggyorsításának szolgálatába állíthatók.

A szocialista világgazdasági rendszer erősítése és a szocialista nemzetközi munkamegosztás fejlesztése tehát egyaránt azt követeli, hogy a szocialista országok az együttműködés jelenlegi szakaszában is további erőfeszítéseket tegyenek a szocialista nemzetközi gazdasági kapcsolatok tervszerűbbé és hatékonyabbá tételére végett. Ez a követelmény egyben szélesebb körű és elmélyültebb kutatást igénylő közös feladatokat jelent a szocialista országok közgazdászai számára. A célravezető elméleti megoldások és gyakorlati módszerek kimunkálása csak a különböző vélemények kölcsönös kicserélése, megvitatása, a fejlődést gátló helytelen nézetek elméletileg megalapozott elvi bírálata útján érhető el.

* Már eddigi számításainkból is egyértelműen kitűnik, hogy ezek az optimumok egyetlen KGST-ország számára sem jelentenének gyökeres változást strukturális fejlődésük irányát tekintve, és valamennyi népgazdaság vezető ágazataiként változatlanul a technikai fejlődés szempontjából legdinamikusabb ágazatokat (gépipart, vegyipart stb.) hagynák meg.

ERDŐS PÉTER:

Egy periodikus válság elemzése marxi típusú újratermelési sémák alapján

(Az 1929—1933-as válság az Egyesült Államokban)

E cikk előzményeként 1962 novemberében jelent meg „A tőkés újratermelés elméletéhez” címmel a Közgazdasági Szemlében egy közleményem. Ebben egyszerű modellen, esetlegesen választott illusztráló számokkal szabálytalan (tőkés) konjunktúraingadozások bizonyos kauzális összefüggéseit mutattam be, de azt is jeleztem, hogy módszerem a ciklikus túltermelési válság mechanizmusának elemzésében is használható.

Jelen cikkemmel egyidejűleg közli *A társadalmi tőke újratermelésének tényszámokra épülő marxi típusú sémája* címmel a Statisztikai Szemle munkatársammal, Molnár Ferencsel közösen írt cikkünket, amelyben ugyancsak kétszektoros, de bonyolultabb, az 1929—1933-as gazdasági válságnak az Egyesült Államokra vonatkozó tényszámait bemutató modellt ismertettünk (egy zárt népgazdasági számlarendszerrel kiegészítve).

E mostani cikkemmel meg kívánom mutatni, miképpen lehet az első cikkben közölt módszertani elveket a második cikkben ismertetett modellre alkalmazni ciklikus válságok kvalitatív és egyben kvantitatív elemzésére. Megértéséhez az első cikk ismerete elégséges, de a második is „ajánlott olvasmány”.

A második cikk szerint az 1929. évben az Egyesült Államokban a társadalmi termék a következő volt (folyó áron, milliárd dollárban):

$$\begin{aligned} \text{I.} \quad & 5,31 A_1 + 31,50 Cf_1 + 24,42 V_1 + 19,74 M_1 = 80,97 T \\ \text{II.} \quad & 3,31 A_2 + 37,40 Cf_2 + 19,00 V_2 + 23,02 M_2 = 82,73 F, \end{aligned}$$

az értéktöbblet felhasználása pedig a következőképpen alakult:

	f	ΔA	ΔCf	$Trf.$	ΔF	$K. j.$	M
I.	14,23	1,54	0,29	3,21	—	0,47	19,74
II.	12,37	0,77	0,38	8,05	1,00	0,45	23,02

A jelölések:

A = az indokolt mértékűnek tekintett (az 1929-es könyvelési adatokkal egyező mértékű) amortizáció, szemben a könyvekben szereplő, évről évre növekvő volumenű amortizációval.

Cf = az elhasznált forgótőke-típusú állandó tőke;

V = az I. és II. osztályban dolgozók névleges vásárlóereje amely egy-

részt béreik és egyéb juttatásaik, másrészt adóik és egyéb teljesített fizetések (például fogyasztási hitelek kamatai) algebrai összege;
 M = a nem bérből élők tiszta jövedelme az adók levonása előtt;
 f = a nem bérből élők személyi fogyasztása;
 ΔA = (pozitív vagy negatív) állótőke-beruházás;
 ΔCf = a termelési készletek (pozitív vagy negatív) növekménye;
 Trf = (transzferek) az értéktöbblet újrafelosztásra kerülő része (az állam és a vállalatok közötti kétirányú áramlások nettózása után), egyenlő az állami és háztartási alkalmazottak személyi fogyasztásának, továbbá az állam belföldi anyagfogyasztásának és külföldi vásárlásainak az összegével; feltéve — s itt feltesszük —, hogy az államháztartás feleslege vagy deficitje nulla;
 ΔF = a fogyasztásicikk-készletek növekedése;
 $K. j.$ = a külföldi eredetű elköltetlen pénzjövdelem (indokolását és számítás módját lásd a Statisztikai Szemlében megjelent cikkben).

A továbbiakban felhasznált egyéb adatok (mrd dollár): az állami adminisztrációban és a háztartásokban foglalkoztatottak fogyasztása 7,11; az állami anyagfogyasztás 4,08; a termelőeszköz-export (nettó) 0,47; a fogyasztásicikk-export (nettó) 0,52.

A komplex folyamat felbontása összetevőire

A valódi válságokat a gazdaság ama kumulatív reakciói összességének tekinthetjük, amelyek a válságot megelőző túltermelést követik, s amelyeknek végeredményeképpen átmenetileg újra helyreáll valamilyen alacsony szinten a termelés és a fogyasztás egyensúlya.

Egyidejű és egymásra kölcsönösen visszaható folyamatokat kell elemeznünk. Az elemzés természete viszont megköveteli, hogy elkülönítsük egymástól a ható-tényezőket, és időbeli egymásutánban mutassuk be az egyidejű folyamatokat. Példának okáért: a válság folyamán egyidejűleg csökken a termelőeszköz-termelés is és a fogyasztásicikk-termelés is, miközben mindkettő hat egymásra. Az elemzéskor előbb mégis csak az egyikük csökkenésének a hatását vizsgáljuk, majd a másikuk csökkenésének a hatásait vesszük számba, *mintha* két különböző ütemben játszódna le ez a kettős folyamat. E módszerrel kvantitatíve megbecsülhetjük, hogy külön-külön mekkora az egyes mozzanatok tovahullámozgató hatása, mekkora a súlya a válság elmélyülésének mechanizmusában. A nyerhető eredmény pontos kiinduló adatok birtokában is csak becslés értékű lehetne, hiszen eljárásunk feltételezi az egyes mozzanatok időbeli sorrendjének felcserélhetőségét, márpedig ez csak megközelítően helyes feltételezés.

A túltermelés konstatálhatóságáról

Az újratermelés fentebb közölt, 1929-re szóló sémájából nem látható közvetlenül, hogy a túltermelés bekövetkezett. Ez a séma ugyanis — megelőző cikkem leegyszerűsített sémájával ellentétben — nem értékükön, hanem aktuális piaci árakon ábrázolja a társadalmi termék egyes részeit. Ha az ilyen séma (pozitív vagy negatív) készletváltozásokat is tartalmaz — esetünkben ilyen pl. a fogyasztásicikk-készletek 1 milliárdos növekedése —, akkor egyensúlyi egyenletének (annak az

egyenletnek, amely megfelel a marxi $V_1 + f_1 + \Delta V_1 = C_2 + \Delta C_2$ követelménynek. de ezúttal bonyolultabb nála) feltétlenül teljesülnie kell. *Sejti* a túltermelést a fogyasztás-cikk-készletek nagy növekedése, de nem bizonyítja.

Elméleti, tehát általános igénnyel le sem szögezhetjük, hogy milyen tényeknek *kell* szükségképpen felhívniuk a figyelmet egy-egy válságot megelőzően a bekövetkezett vagy rövidesen bekövetkezendő túltermelésre. Elégséges lehet például akár annyi is, hogy noha a fogyasztási-cikk-készletek még nem nőnek a normálisnál gyorsabb ütemben, de a II. osztály tőkésai már tudják, hogy hamarosan új gyártókapacitásokat helyez üzembe a konkurrencia. Az 1929-es New York-i „tőzsdekrach” drámai módon jelezte a bajt, amikor a fejlemények már érezhetően meghazudtolták a túlfeszített várakozásokat, de ez elméletileg esetlegesség volt.

Elméletileg minden válság kiinduló pontjául fel kell vennünk egy olyan időpontot, amikor a túltermelés már legalábbis annyira sejtethető, hogy óvatosságra késztet, s legalábbis a növekedés lassítására vezet. Ennyi viszont olyankor, amikor az állótőkéknek a megelőző válság után esedékes tömeges felújítása már lezajlott, sőt jelentős új kapacitások is működni kezdtek, teljesen elegendő is *lehet* egy valódi periodikus válság kumulatív folyamatainak kirobbantására.

A válság első szakasza

Az elemzés első lépése

Célunk annak a megmutatása, hogyan fejlődött ki az 1929-es helyzetből az 1930-as. Fel kell vennünk egy hipotetikus indító mozzanatot. Ilyen pl. a fogyasztási-cikk-termelés növekedésének lassulása is lehetne, de ez a feltevés túl óvatos, túlságosan elaprózná a vizsgálatot. A valóságban 1930-ra a fogyasztási-cikk-termelés abszolút volumene már vissza is esett (változatlan áron mérve 82,73 milliárdról 76,78 milliárdra). Ezt tudván, nem tűnik sem túl kicsi, sem túl nagy lépésnek, ha — hipotetikus — kiinduló mozzanatként feltesszük, hogy „az első lépcsőben” a fogyasztási-cikk-termelés nem kisebb, de nem is nagyobb az 1929. évinél, s azt vizsgáljuk, mi lett volna ennek a hatása a gazdaság egészére, ha az I. osztály *teljesen* alkalmazkodott volna a II. osztályban folyó egyszerű újratermeléshez, azaz csak a saját meg a II. osztály pótlási alapját termelte volna meg. Világos, hogy ez az I. osztályban már szűkített újratermelést jelent, hiszen 1929-ben az I. osztálynak a társadalmi pótlási alapon kívül még a *felhalmozás* anyagi elemeit is meg kellett termelnie, most viszont felhalmozásra már nem termelne. (Világos az is, hogy az I. osztálynak, ha alkalmazkodik a II.-hoz, már akkor is csökkenenie kell a termelését, ha a II. osztályban csak *csökken* a növekedés üteme.)

Mindenekelőtt ki kell számítani, mekkora lenne az I. osztály termelésének a volumene, ha alkalmazkodna a II. osztály most definiált hipotetikus szükségletéhez. A számítás technikáját megadtuk a Statisztikai Szemlében publikált cikkben; itt csak a számítás eredményét közlöm: az I. osztálynak most meg kellene termelnie (1929-es árakon mérve) 67,24 mrd nyersanyagot, de ebből 0,20 mrd-ot a termelési készletei

csökkentésével fedez; az állótöke pótlására szolgáló munkaeszközt 8,62 mrd értékben és 0,47 mrd termelőeszközt exportra, összes termelése tehát 76,13 mrd (a tényleges termelőeszköz-termelés volumene 1930-ban 71,79 mrd volt.)

Felírhatjuk most már a feltételezett társadalmi terméket kétszektoros bontásban, de az új értékeket ($V+M$ -et) még felbontatlanul kell megadnunk:

$$\begin{aligned} \text{I.} \quad & 5,31 A_1 + 29,84 Cf_1 + 40,98 (V_1 + M_1) = 76,13 T \\ \text{II.} \quad & 3,31 A_2 + 37,40 Cf_2 + 42,02 (V_2 + M_2) = 82,73 F. \end{aligned}$$

Következik a foglalkoztatott munkások (bérből és fizetésből élők) létszámának a megállapítása. A II. osztály munkáslétszáma akkora lesz, amekkora 1929-ben volt, nevezetesen 13 millió fő. A munkáslétszámok azonban már csak azért sem változnak arányosan a termeléssel, mert a kisárutermelők szerepe sem elhanyagolható. Molnár Ferencsel megbesültük, hogyan alakultak a válságévekben ténylegesen a dolgozólétszámok az I. és II. osztályban külön-külön (együttes létszámuk hivatalos adatokból megállapítható). A következő egyenletekkel írhatjuk fel a válságévekre vonatkozóan az n munkáslétszámokat (millió főben) a szóban forgó osztály által megtermelt nemzeti jövedelem *volumenének* ($N. J.$) függvényében:

$$\begin{aligned} n_1 &= 0,349 N. J._1 + 1,308; \\ (n_2 + 754)^2 + (N. J._2 - 40,706)^2 &= 423,61. \end{aligned}$$

Ezeket az empirikus képleteket használjuk tehát a munkáslétszámok becslésekor. Így az I. osztályban dolgozók n_1 létszáma hozzávetőleg $0,349 \cdot 40,98 + 1,308 = 15,61$ milliónak adódik.

A különféle mozzanatok elkülönített tárgyalása végett egyelőre feltezzük, hogy az egy dolgozó főre számított bérszint 1929-hez képest nem változik. A munkáslétszámokat megszorozva az 1929-es átlagos évi munkabérrrel azt kapjuk, hogy $V_1 = 23,19$; $V_2 = 19,00$. (Ez a V a nominális *bér*, szemben az 1929. évre közölt ténysémával, ahol V a nominális végső *vásárlóerőt* jelentette.)

Ha most (pl.) az I. osztály termelte új értékből, 40,98-ból levonnánk az ugyanott kifizetett munkabért, 23,19-et, nem kapnánk meg az I. osztály M -jét: a különbség — 17,79 mrd — sem volumennek, sem árösszegnek nem lenne értelmezhető. Nem az M_1 ára, hiszen $V_1 + M_1$ 1929-es áron, nem pedig a kialakuló, csökkenő áron 40,98 mrd. Csökkenő árak mellett azonban a nominális bér egy egységéért növekvő mennyiségű fogyasztási cikk kapható, az I. osztálybeli munkások fogyasztásának volumene több lesz 23,19-nél, M_1 *reál*volumene pedig (1929-es árszinten) kisebb 17,79-nél.

Meg kell tehát állapítanunk a fogyasztási cikkek árszintjét, p_f -et, ahhoz hasonlóan, ahogyan megelőző cikkemben tettem: (erre vonatkozik a szóban forgó cikk 1. b) egyenlete, amely szerint $p_f = \frac{nb}{F_v - f_v}$

ahol n a munkáslétszám, b az egy főre jutó nominális bér, F_v a megtermelt fogyasztásicikk-volumen, f_v a tőkés fogyasztás volumene. Most kissé bonyolultabb lesz a p_f tört számlálója, mert nemcsak az üzleti szektor munkásainak $V_1 + \Delta V_v + V_2 + \Delta V_2$ bére versenyez a fogyasztási cik-

kekért, hanem az állami adminisztrációban meg a háztartásokban kifizetett bérek is megjelennek a piacon, továbbá a bérekből le kell vonni az adókat, és hozzájuk kell adni bizonyos állami és vállalati transzfereket (nyugdíjak, behajthatatlan tartozások stb.).

Mindenekelőtt összegezzük a nominális béreket:

1. az imént kiszámított V_1 és V_2 -höz hozzáadjuk ΔV_1 -et és ΔV_2 -t (amelyeket a ΔC_{f_1} -gyel és ΔC_{f_2} -vel arányosan vesszük fel): $\Delta V_1 = -0,15$; $\Delta V_2 = 0$;

2. hozzájuk adjuk az állami béreket, és pedig annyit, amennyit az állam 1929-ben valóban kifizetett (ez 4,34 mrd);

3. hozzájuk adjuk a háztartási béreket, mégpedig (számítástechnikai okokból) úgy, hogy e bérek *reális* vásárlóereje akkora legyen, mint 1929-ben volt. (Volumenben 2,74 mrd.) Ez a 3. pont már feltételezi az árak ismeretét; a háztartási bérek nominális nagyságának a megállapítása a valóságban csak több lépésben, iterációval történhet. A helyes értéknek 2,39 mrd bizonyul. Eszerint a bérek összege $(23,19 V_1 - 0,15 \Delta V_1) + 19,00 V_2 + 4,34_{\text{áll.}} + 2,39_{\text{házt.}} = 48,77$ mrd. Ebből le kell vonni a munkások által fizetett adókat és kamatokat, de hozzá kell adni a magán- és állami transzfereket; mindezek egyenlege 1929-ben 0,33 mrd volt. Megkapjuk a bérből élők elkölthető bérét: ez 48,44 mrd. Ez az összeg szerepel most majd a

$p_f = \frac{nb}{F_v - f_v}$ egyenlet számlálójában nb helyett.

A fogyasztási cikkek F_v volumene ismert: 82,73 mrd. Most mindenekelőtt le kell vonni belőle a tőkés fogyasztás f_v volumenét. Megtehetnénk, hogy a tőkés fogyasztásának volumenét akkorának vesszük fel, amekkora 1929-ben volt, de ez — úgy érzem — már-már visszaélés lenne a „*ceteris paribus*” elvvel. Minthogy a tényleges M kisebb lesz az 1929-ben realizálnál, a nem bérből élők fogyasztását is kisebbnek kell felvennünk az 1929-esnél. Igaz, a nominális bérszintet ebben az első lépésben mégis változatlan szinten hagytam, tehát a következetességem vitatható, de az meg vitathatatlan, hogy egyetlen cikk keretén belül mégsem szaporíthatom mértéktelenül az elkülönített lépések számát.

Előző cikkemben a priori azt állítottam, hogy a tőkés fogyasztása nem teljesen merev, de a profitjuk volumenénél kisebb arányban változik. Most M_v és f_v nem egyedül a tőkés profitját és fogyasztását jelenti, hanem a kistermelők „profitját”, illetve fogyasztását is tartalmazza. A tényszámok szerint az így értelmezett f az 1929—33. évekre vonatkozóan a következő tapasztalati egyenlettel ábrázolható:

$$f_{\text{volumen}} = 0,0125 M_{\text{volumen}}^2 - 0,407 M_{\text{volumen}} + 21,18.$$

Molnár Ferencsel együtt az I. és II. osztály bontásában is megbecsültük és a teljes M_v függvényében grafikusán is ábrázoltuk f -et. Ez az (itt nem közölt) $f_1(M_v)$, illetve $f_2(M_v)$ függvény az elemzés során mintegy az I., illetve a II. osztályhoz tartozó nem bérből élők „fogyasztási hajlandóságának” a szerepét töltheti be. Ez részben a tudatlanságom bevallása: nem *tudom*, miért alakult úgy a fogyasztásuk a „nettó” jövedelmük függvényében a válságévek során, ahogyan a valóságban történt, de *felteszem*, hogy az elemzés egyes lépcsőiben kiadódó M_v -k esetében is úgy alakulna ez a fogyasztás, ahogyan az 1929—33-as években azonos M_v értékek esetén tényleg alakult. (Itt jegyzem meg, hogy

a háztartási alkalmazottak fogyasztásának volumenét is az M_{vol} függvényében számítom egy tapasztalati interpolációs képlet szerint.)

Az f_v nagyságát becsülnünk, a becslés helyességét pedig utólag ellenőriznünk kell (mert nemcsak f függ M -től, hanem M is f -től). Vagyis: a becsült f alapján kiszámítom — mindjárt meglátjuk, hogyan — az ekkora f esetén adódó M nagyságát, s a „fogyasztási hajlandóság” függvényével ellenőrzöm, hogy a kiadódó M esetén tényleg a becsült f -nagyságú lett volna-e a fogyasztás. Ha nem, akkor a becslést és az ellenőrzést meg kell ismételni.

Ezúttal $f = 22,30$ mrd-nak adódik (szemben az 1929-es 26,60 mrd-dal). Ha most a megtermelt fogyasztási cikkek volumenéből (82,73) levonjuk a nem bérből élők fogyasztását (22,30), az államapparátus anyagfogyasztását (4,08) és a fogyasztásicikk-exportot (0,52), marad 55,83 mrd: ennyi az összes bérből élők fogyasztásának a volumene; ez kerül mostani 1. b) egyenletünk nevezőjébe $F_v - f_v$ helyébe. (Tulajdonképpen le kellene még vonni az 1,00 mrd volumenű 1929-es ΔF -et — a fogyasztási cikkek készletének akkori növekedését — is, minthogy azonban ΔF 1930-ban már valamelyest negatív volt, megtakarítok egy külön lépést, s felteszem, hogy $\Delta F = 0$.) De most már kiszámíthatom a fogyasztási cikkek árszorozóját is:

$$p_f = \frac{48,44}{55,83} = 0,8676.$$

Most elosztjuk a különböző munkáskategóriák között — nominális béreik arányában — az 55,83 mrd volumenű fogyasztást, s egyúttal — minden egyes tételt megszorozva $p_f = 0,8676$ -tal — a kiadódó folyó árakon is elszámolunk a megtermelt fogyasztási cikkekkel:

	<i>volumenben</i>	<i>folyó áron</i>
Az I. osztály bérekből fedezett fogyasztása	26,38	22,88
a II. osztály bérekből fedezett fogyasztása	21,75	18,87
az állami bérekből fedezett fogyasztás	4,97	4,31
a háztartási dolgozók fogyasztása	2,74	2,37
összesen:	55,83	48,43
a nem bérből élők személyi fogyasztása	22,30	19,35
az állami anyagfogyasztás	4,08	3,54
a fogyasztási cikkek (nettó) exportja	0,52	0,45
összesen:	82,73	71,78

(A látszólag összeadási pontatlanságok itt és máshol is kerekítési hibából adódnak.)

Most már felírhatjuk azt a kétszektoros sémát, amely akkor adódna, ha a termelőeszközök ára változatlanul az 1929-es szinten maradna; viszont a fogyasztási cikkeké a fentieknek megfelelően csökkenne:

I. $5,31 A_1 + 29,84 C f_1 + 22,88 V_1 + 18,10 M_1 = 76,13 T$.

II. $3,31 A_2 + 37,40 C f_2 + 18,81 V_2 + 12,20 M_2 = 71,78 F$.

Ezután elszámolunk az M -ekkel. Említett tapasztalati függvényeink szerint a nem bérből élők (folyó áron mért) $f = 19,35$ mrd-os fogyasztás-

tásának helyes felosztása: $f_1 = 9,55$, $f_2 = 9,80$. Következnek a transzfer-
rek: összegük az állami és a háztartási dolgozók fogyasztásának, tovább-
bá az állam belföldi anyagfogyasztásának és külföldi vásárlásainak ösz-
szegével egyenlő; nevezetesen 10,29 mrd; illetve — a két osztály között
az 1929-es tényleges arányok szerint felosztva — $Trf_1 = 2,53$, $Trf_2 = 7,76$
mrd. A következő tétel a külföldi eredetű elköltetlen pénzjövedelem: ez
a nettó termelőeszköz-export és az árszorzóval korrigált nettó fogyasztá-
sicikk-export (az üzleti világ exporttöbblete, mínusz az állami fogyasz-
tásicikk-import) összegeként adódik ki, és a két osztály között nagyjából
egyenlően osztható szét. Kiderül, hogy az I. osztályban elköltetlen pénz-
többlet, a II. osztályban pedig ugyanakkora többletkiadás adódik (ezt je-
löltem első cikkemben S -sel).

	f	ΔA	ΔCf	Trf	ΔF	$K. j.$	S	M
I.	9,55	—	—0,20	2,53	—	0,43	5,79	18,10
II.	9,80	—	—	7,76	—	0,43	—5,79	12,20

Világos, hogy a nyert eredmény irreális, mert a fogyasztási cikkek
árát csökkentettük, de a termelőeszközökét nem. Könnyen kiszámíthat-
juk azonban, hogy — minden egyebet változatlanul hagyva — hányad-
részükre kell csökkenniük az 1929-es szinthez képest a termelőeszköz-
áraknak ahhoz, hogy ha ilyen áron értékesítik őket, I-nek ne maradjon
elkötetlen jövedelme, II-nek ne legyen túlköltekezése. A számítás ered-
ményeképpen a termelőeszközök árszorzója $p_t = 0,8586$ -nak adódik (eny-
nyivel kell megszorozni az 1929-es termelőeszköz-árakat, hogy a kívánt
árakhoz jussunk), s *feltehetjük*, hogy a valóságos árszint is jó közelítés-
sel ekkorának adódnék egyéb feltevéseink valóra válása esetén. A fenti
sémában szereplő termelőeszköz-volumeneket rendre megszorozzuk te-
hát a termelőeszközök most kapott árszorzójával (ez valamelyest az ex-
port többletbevételt is módosítja), s megkapjuk a feltételezett társadal-
mi termék kétszektoros modelljét a kiadódó árakon:

$$\begin{aligned} \text{I.} & \quad 4,56 A_1 + 25,62 Cf_1 + 22,88 V_1 + 12,31 M_1 = 65,37 T \\ \text{II.} & \quad 2,84 A_2 + 32,11 Cf_2 + 18,87 V_2 + 17,96 M_2 = 71,78 F \end{aligned}$$

	f	ΔA	ΔCf	Trf	ΔF	$K. j.$	S	M
I.	9,55	—	—0,17	2,53	—	0,40	—	12,31
II.	9,80	—	—	7,76	—	0,40	—	17,96

Az első elemző lépés tanulságai

Kimondhatjuk tehát a következőket: 1929-ben az Egyesült Államok
gazdaságának struktúrája olyan volt, hogy ha a következő — az 1930-as
— évben éppen annyi fogyasztási cikket termeltek volna, mint 1929-
ben; ha a termelőeszköz-termelés pontosan alkalmazkodott volna a fo-
gyasztásicikk-termelés termelőeszköz-szükségletéhez (ideértve az állótö-
kének a számításba vett mértékű pótlását is); ha az eladatlan fogyasztási
cikkek zárókészlete azonos lett volna az évnitő készletekkel; ha a dol-
gozó munkások egy főre jutó nominális bére az 1929-es szinten maradt
volna; ha az állami bérek, a háztartási alkalmazottak fogyasztási szintje,

a külkereskedelem volumene, az adók szintje stb. mind az 1929-es szinten maradt volna, akkor:

a fogyasztási cikkek árszintjének 13,2%-kal (az 1929-es 100-ról 86,76-ra) kellett volna csökkennie;

a termelőeszköz-termelés volumenének 80,97 mrd-ról 76,13 mrd-ra, tehát 6,2%-kal süllyednie kellett volna, de ezzel egyidejűleg a termelőeszközök árszintjének is csökkennie kellett volna mintegy 14,1%-kal (100-ról 85,9-re),

s így az árösszegük 80,97-ről mintegy 65,37-re, tehát 19,2%-kal zuhant volna;

ez együtt járt volna az I. és II. osztályban foglalkoztatott munkáslétszámnak 29,72 millióról 28,61 millióra való csökkenésével;

a nem bérből élők nominális tiszta jövedelme (adók és transzferek levonása előtt) 42,76 mrd-ról mintegy 30,27 mrd-ra csökkent volna, ami igen jelentős, 29,2%-os nominális csökkenés;

s ennek következtében személyes fogyasztásuk is csökkent volna, és pedig volumenben 26,6 mrd-ról 22,30 mrd-ra (ez a csökkenés kisebb arányú, mint a tiszta jövedelmük csökkenése), névlegesen pedig 19,35 mrd-ra.

Nem soroltam fel minden, a fentiekből kiolvasható számadatot; ennyiből is képet nyerhetünk az alkalmazott módszer teljesítőképességéről. Nem állítom persze, hogy számaim pontosak — ebből a szempontból nézve természetesen nagy túlzás a megadott két tizedes pontosság —, de közelítőleg mégis helyesek.

Az első szakasz elemzésének 2. és 3. lépése

Eddig a kumulálódó hatások számbavételének első lépését tettük meg — bár ez tulajdonképpen két lépés összevonását jelentette —: a fogyasztás-cikkek-termelés stagnálásának és a termelőeszköz-termelés ehhez való alkalmazkodásának a hatását vettük figyelembe. A fogyasztási cikkek ára csökkent, mert az I. osztály csökkentette a foglalkoztatottságot, s ezzel a fogyasztási cikkek keresletét. Az árcsökkenés és a termelőeszköz-termelés csökkenése miatt kisebb lett az M_1 , csökkent tehát a nem bérből élők fogyasztása is. Ez további árcsökkentő mozzanat. De a folyamat tovább gyűrűzik. A végső kereslet visszaesése miatt a kiskereskedők csökkentik megrendeléseiket, tehát a fogyasztás-cikkek-gyárosok is termelésük csökkentésére kényszerülnek.

A valóságban 1930-ban a fogyasztás-cikkek-termelés volumene az 1929. évi 82,73 mrd-ról 76,78 mrd-ra esett vissza. Most következő második elemző lépésünkben feltesszük a fogyasztás-cikkek-termelés ekkora visszaesését, feltesszük, hogy az I. osztály termelése most ehhez igazodik (miközben a nettó állótöke-beruházás nulla, bár a valóságban 1930-ban 0,02 mrd volt, s az 1 dolgozó főre számított bérszint az 1929-es), és kiszámítjuk az egyéb fejleményeket. Maga ez a számítás elvileg semmi újat sem tartalmaz, tehát csak az eredményeket közlöm.

Az új társadalmi termék 1929-es árakon:

$$\begin{aligned} \text{I.} & \quad 5,31 A_1 + 27,81 C f_1 + 38,12 (V_1 + M_1) = 71,24 T \\ \text{II.} & \quad 3,31 A_2 + 34,71 C f_2 + 38,76 (V_2 + M_2) = 76,78 F \end{aligned}$$

Ugyanaz a kiadódó új árakon ($p_f = 0,943$; $p_t = 0,903$)

$$\begin{aligned} \text{I.} & \quad 4,79 A_1 + 25,10 Cf_1 + 21,44 V_1 + 12,97 M_1 = 64,30 T \\ \text{II.} & \quad 2,99 A_2 + 31,33 Cf_2 + 19,00 V_2 + 19,11 M_2 = 74,43 F \end{aligned}$$

	f	ΔA	ΔCf	$Trf.$	ΔF	$K. j.$	M
I.	10,09	—	—0,20	2,66	—	0,42	12,97
II.	10,66	—	—0,14	8,16	—	0,43	19,11

Íme, a fogyasztási cikkek termelésének csökkentésekor a fogyasztási cikkek árszintcsökkenése az első lépésben tapasztalt 13,2% helyett 5,7%-ra, a termelőeszközöké 14,1%-ról 9,7%-ra mérséklődött. Megnőtt a korábbihoz viszonyítva (12,31-ről 12,97-re, illetve 17,96-ról 19,11-re) a nominális profit (és a profitráta) is.

De ezt a viszonylagos árnövelő hatást részben illuzórikussá teszi a nominális bérszint eddig elhanyagolt csökkentése. Most ennek a hatását vizsgáljuk: lecsökkentjük a dolgozó munkások egy főre jutó nominális bérét az 1930-as tényleges szintre. Egyben hasonló arányban csökkentem az állami adminisztrációban fizetett bérek szintjét is — bár ezzel szembekerülök a valósággal; az utóbbi ugyanis 1929 és 1930 között egy keveset emelkedett. Ez azonban, amíg az állammonopolista kapitalizmus még nem alkalmaz tudatosan válságellenes rendszabályokat, csak véletlen esetlegességnek tekinthető.

Ismét csak a végeredményt közlöm.

A társadalmi termék aktuális árakon ($p_f = 0,919$; $p_t = 0,880$)

$$\begin{aligned} \text{I.} & \quad 4,67 A_1 + 24,46 Cf_1 + 20,89 V_1 + 12,64 M_1 = 62,66 T \\ \text{II.} & \quad 2,91 A_2 + 30,53 Cf_2 + 18,51 V_2 + 18,62 M_2 = 70,57 F \end{aligned}$$

	f	ΔA	ΔCf	$Trf.$	ΔF	$K. j.$	M
I.	9,83	—	—0,19	2,59	—	0,41	12,64
II.	10,39	—	—0,13	7,94	—	0,41	18,62

Ez a séma nem nagyon különbözik az előbbitől; mert a bércsökkenés mérve 1929 és 1930 között nem volt nagy (az üzleti szférában az egy főre jutó bér évi 1477 dollárról 1423 dollárra esett). Talán nem szükséges külön hangsúlyoznom, hogy ez az utolsó séma volumenekben mérve azonos a megelőzővel.

Összehasonlításként közlöm az újratermelés ténysémáját 1930-ra vonatkozólag, 1929-es árakon:

$$\begin{aligned} \text{I.} & \quad 5,47 A_1 + 27,97 Cf_1 + 38,35 (V_1 + M_1) = 71,79 T \\ \text{II.} & \quad 3,41 A_2 + 34,71 Cf_2 + 38,66 (V_2 + M_2) = 76,78 F \end{aligned}$$

Ugyanez 1930-as árszinten ($p_f = 0,957$; $p_t = 0,914$)

$$\begin{aligned} \text{I.} & \quad 5,26 A_1 + 25,39 Cf_1 + 21,15 V_1 + 13,81 M_1 = 65,61 T \\ \text{II.} & \quad 3,28 A_2 + 31,51 Cf_2 + 18,68 V_2 + 20,01 M_2 = 73,48 F \end{aligned}$$

	f	ΔA	ΔCf	$Trf.$	ΔF	$K. j.$	M
I.	10,67	0,02	—0,22	2,92	—	0,42	13,81
II.	10,78	0,02	—0,12	8,94	—	0,43	20,01

Mint látjuk, számításainkban túlbecsültük a válságnak 1930-ban elért mélységét. Vajon mi ennek az oka? Egyedül és kizárólag az, hogy nem utánoztuk *pontosan* a történeteket. Feltettük például, hogy a nettó állótőke-beruházás teljesen leáll, holott 1930-ban még volt valamekkora beruházás; csökkentettük az állami bérek összegét, holott azok nőttek, és így tovább. Egyszóval figyelmen kívül hagytunk a tipikus kedvéért egy-néhány esetlegességet, s ezúttal az ezzel elkövetett hibák egy irányban összegeződtek, ami ismét csak esetlegesség. Ha feltevéseinkben — beleértve például az adók változását, a külkereskedelem alakulását, a háztartási alkalmazottak reálbéreinek módosulását, de például azt is, hogy az állótőke-elemek és nyersanyagok árszintje nem azonos mértékben csökkent — pontosan követtük volna a tényadatokat, számított eredményeinknek matematikai bizonyossággal az utolsó tizedesig egyeznie kellett volna a tényszámokkal. De ezúttal nem ennek az elérése volt célunk, hanem a tipikus vonások kiemelése — annak árán is, hogy számításaink nem pontosan vágnak egybe a valóságban történetekkel.

A válság második szakasza: 1930—32

Lássuk mármost, hogy miképpen fejlődik tovább a válság!

Az árak 1929—30 között estek, a profitok csökkentek, s ez kiváltotta a termelés további csökkenését. A nettó beruházás negatívvá válik: már az amortizációs hányadnak megfelelő mértékben sem újítják fel az állótőkét. Következő mozzanatként ennek a hatását vesszük elszigetelten figyelembe, de átugrunk egy évet, és mindjárt az 1932-es állapotot közelítjük meg. A számítás technikája abban különbözik az eddigiektől, hogy most 1930 a bázisévünk, munkafüggvényeink viszont [nevezetesen az $f_{v1,2} = \varphi_{v1,2}(M_{v1,2})$, illetve az $f_{házt\ v} = \psi(M_v)$] az 1929-es árszintekre vonatkoznak, s ezért a hivatalos árindexek segítségével történő ismételt át-számításra kényszerülünk. Ez nem elvi jelentőségű változás, tehát a számítás menetét ezúttal is mellőzhetem, s csak a feltevéseket és eredményeket közlöm.

Az első feltevés: a fogyasztási cikkek termelése, mint 1930-ban, a bruttó állótőke-beruházás, mint 1932-ben, a bérszínvonal, mint 1930-ban. A *nettó* tőkeberuházás az 1932-es évben 1930-as áron —7,11 mrd volt, tehát 1929-es áron még ennél is nagyobb a beruházáshiány. Ez 1929-es áron a következő sémát adná:

$$\begin{aligned} \text{I.} \quad & 30,37 (A_1 + Cf_1) + 31,16 (V_1 + M_1) = 61,53 T \\ \text{II.} \quad & 38,10 (A_2 + Cf_2) + 38,68 (V_2 + M_2) = 76,78 F \end{aligned}$$

Ugyanez az adott feltevések mellett kialakuló árakon

$$\begin{aligned} \text{I.} \quad & 4,37 A_1 + 18,82 Cf_1 + 17,37 V_1 + 6,05 M_1 = 46,61 T \\ \text{II.} \quad & 2,73 A_2 + 26,21 Cf_2 + 18,28 V_2 + 15,72 M_2 = 62,94 F \end{aligned}$$

	f	ΔA	ΔCf	Trf	ΔF	$K. j.$	M
I.	7,58	—2,93	—0,81	1,85	—	0,36	6,05
II.	8,73	—1,81	—0,31	8,82	—	0,35	15,72

Most p_f az 1930-as szinthez viszonyítva 0,857, az 1929-eshez viszonyítva 0,820; p_t az 1930-as szinthez viszonyítva 0,832, az 1929-eshez pedig 0,756.

Látjuk, hogy az I. osztálybeli nem bérből élők fogyasztása meghaladja a teljes M -jüket. Ezt a többletfogyasztást a tőke-dezinvestícióból (ΔA_1 és ΔCf_1 -ből) fedezik.

Ha — következő lépésként — a fogyasztásicikk-termelést is az 1932-es ténytiszintre csökkentjük, p_f az 1930-as szinthez viszonyítva 0,976-nak, p_i 0,922-nek adódik, tehát mindkettő ismét magasabb lesz a közvetlenül megelőző esetben tapasztaltnál. Az új árakon kialakuló séma pedig a következő:

$$\begin{aligned} \text{I.} \quad & 4,85 A_1 + 17,77 Cf_1 + 14,75 V_1 + 6,81 M_1 = 44,18 T \\ \text{II.} \quad & 3,02 A_2 + 24,65 Cf_2 + 16,02 V_2 + 17,14 M_2 = 60,83 F \end{aligned}$$

Következő lépésként az 1932-es szintre csökkentjük az I. és II. osztályban az egy dolgozó főre jutó nominális béreket, és az 1932-es ténytiszámokból vesszük át az állami fogyasztást, valamint az új transzfereket is.

A séma:

$$\begin{aligned} \text{I.} \quad & 4,18 A_1 + 15,31 Cf_1 + 12,43 V_1 + 6,13 M_1 = 38,05 T \\ \text{II.} \quad & 2,60 A_2 + 21,24 Cf_2 + 13,50 V_2 + 15,77 M_2 = 53,11 F \end{aligned}$$

Ezúttal az 1930-as szinthez viszonyított p_f 0,852-nek, a p_i 0,794-nek adódik.

De még egy lépéssel tartozunk, mert 1932-ben nagyon elmélyítette a válságjelenségeket, hogy erősen — 1930-as árszinten 1,92 mrd-dal — csökkentették a fogyasztási cikkek raktári készleteit. Ennek hatásait is figyelembe véve, a kiadódó (az 1930-hoz viszonyított $p_f = 0,802$; $p_i = 0,0774$) árakon a következő képet kapjuk:

$$\begin{aligned} \text{I.} \quad & 4,07 A_1 + 14,92 Cf_1 + 12,43 V_1 + 5,65 M_1 = 37,07 T \\ \text{II.} \quad & 2,54 A_2 + 20,69 Cf_2 + 13,50 V_2 + 13,29 M_2 = 50,02 F \end{aligned}$$

	f	ΔA	ΔCf	Trf	ΔF	$K. j.$	M
I.	6,99	-2,72	-0,75	1,82	—	0,32	5,65
II.	7,83	-1,69	-0,34	8,71	-1,54	0,32	13,29

E számított értékeket egybevehetjük az 1932-es ténytiszámokkal.

$$\begin{aligned} \text{I.} \quad & 4,70 A_1 + 14,50 Cf_1 + 12,36 V_1 + 5,09 M_1 = 36,65 T \\ \text{II.} \quad & 2,92 A_2 + 20,12 Cf_2 + 13,41 V_2 + 12,66 M_2 = 49,11 F \end{aligned}$$

	f	ΔA	ΔCf	Trf	ΔF	$K. j.$	M
I.	6,84	-2,95	-0,73	1,77	—	0,16	5,09
II.	7,70	-1,83	-0,33	8,45	-1,50	0,17	12,66

Mint látjuk, ezúttal kisebb az elhanyagolt változások hatása, a számított értékek közel esnek a ténytiszámokhoz. A legszembetűnőbb eltérés talán az, hogy a ténytiszámokban az amortizáció (A) az üzleti könyvekben szereplő érték, míg számított sémáinkban az indokolt érték. A vállalatok óvatosak voltak, amortizációs alapjaikon túlzott tartalékokat képeztek, s ez látszólag csökkentette a profitjukat.

A válság átmenete a depresszióba: 1932—33

Eljutottunk azonban a válság tulajdonképpeni mélypontjára. Ha az 1932-es év tényezőit vesszük bázisadatoknak, nagyjából az eddig is követett sorrendben lejátszatjuk velük a valóságban egyidejűleg lezajló folyamatokat, vagyis, ha

első lépésként a II. osztály termeléséről, valamint az egy főre eső bérről feltesszük, hogy az 1932-es szinten maradnak, míg az állótőkeberuházások az 1933-as szintnek felelnek meg (a bruttó beruházás az 1932-es felett van), és a fogyasztási cikkek készleteket már nem csökkentik tovább;

második lépésként a II. osztály termelését is az 1933-as tényezőre csökkentjük, és egyidejűleg a fogyasztási cikkek készleteiből is a piacra dobhatunk (1932-es áron számítva) 0,90 mrd-nyit, és végül

harmadik lépésként a nominális béreket is az 1933-as tényezőre süllyesztjük, akkor azt tapasztaljuk, hogy

az első lépés eredményeként a társadalmi termék aktuális áron a következőképpen alakulna:

$$\begin{aligned} \text{I.} \quad & 4,55 A_1 + 15,64 Cf_1 + 12,69 V_1 + 6,41 M_1 = 39,29 T \\ \text{II.} \quad & 2,86 A_2 + 21,53 Cf_2 + 13,51 V_2 + 15,57 M_2 = 53,47 F \end{aligned}$$

s ezúttal a fogyasztási cikkek árszorzója 1932-höz viszonyítva $p_f = 1,089$, a termelőeszközöké $p_t = 1,070$ lenne, tehát mindkét árszint növekednék; a második lépés eredményeként adódó séma

$$\begin{aligned} \text{I.} \quad & 4,42 A_1 + 15,25 Cf_1 + 12,69 V_1 + 5,89 M_1 = 38,21 T \\ \text{II.} \quad & 2,78 A_2 + 20,94 Cf_2 + 13,52 V_2 + 13,00 M_2 = 50,24 F \end{aligned}$$

nem lenne sokkal kedvezőtlenebb az előbbinél; az 1932-höz viszonyított árszintek ($p_f = 1,023$; $p_t = 1,041$) még mindig magasabbak lennének 1-nél, s ezt a tendenciát még a harmadik lépés, a nominális bérek csökkenése sem fordítaná ellenkezőre. Ugyanis a következő sémát kapnánk:

$$\begin{aligned} \text{I.} \quad & 4,29 A_1 + 14,48 Cf_1 + 11,68 V_1 + 5,96 M_1 = 36,41 T \\ \text{II.} \quad & 2,69 A_2 + 20,08 Cf_2 + 12,52 V_2 + 13,76 M_2 = 49,05 F \end{aligned}$$

	f	ΔA	ΔCf	Trf	ΔF	$K. j.$	M
I.	7,00	-2,75	-0,31	1,88	—	0,14	5,96
II.	7,99	-1,73	-0,43	8,74	-0,94	0,14	13,76

míg az 1932-höz viszonyított árszintek: $p_f = 1,0095$, illetve $p_t = 1,008$ lennének. Végül összehasonlításként az 1933-as tényezők:

$$\begin{aligned} \text{I.} \quad & 4,41 A_1 + 14,77 Cf_1 + 11,80 V_1 + 5,89 M_1 = 36,87 T \\ \text{II.} \quad & 2,75 A_2 + 20,18 Cf_2 + 12,42 V_2 + 11,44 M_2 = 46,79 F. \end{aligned}$$

A fogyasztási cikkek-termelés tényezője és számított értéke közti különbség ismét elég nagy (46,79 helyett 49,05), de ez még mindig messze van a 10%-os hibától, s egy ellenőrző számítás azt mutatja, hogy ha nem a tőkés fogyasztás számított függvényéből, hanem az 1933-as tényezőkkel vettük volna át a nem bérből élők fogyasztására vonatkozó adatot, akkor a fogyasztási cikkek-termelés 47,08-nak adódott volna, tehát az eltérés a számítás és a tények között elenyésző lenne.

Íme, papíron minden rendben van: szépen kiadódik, hogy a keres-

let és a kínálat nagyjából egyensúlyba jutott (hiszen az árak nem csökkennek tovább), de még hátra van e tény magyarázata. Az 1932-es helyzetből indultunk ki, lépésről lépésre megközelítettük a bruttó állókeberuházások, a fogyasztásicikk-termelés, a fogyasztásicikk-készletek erőltetett értékesítése és a nominális bérek vonatkozásában az 1933-as tényadatokat, s azt láttuk, hogy ha 1932-ről 1933-ra mindez úgy és olyan mértékben változna, ahogyan tényleg megváltozott, akkor a kereslet és kínálat egyensúlya lényegében helyreállna (a hivatalos adatok szerint a fogyasztási cikkek ára 1932-ről 1933-ra még egy nagyon keveset csökkent, a termelőeszközöké már egy nagyon kicsit emelkedett). De *miért* kellett a termelésnek úgy alakulnia, hogy egyensúly jöjjön létre?

Elméleti következtetések

Megkísérlem, hogy elvi, a klasszikus típusú periodikus túltermelési válságokra *általánosan* érvényes választ adjak erre a konkrét formában feltett, az egyesült államokbeli 1932—33-as eseményekre vonatkozó kérdésre.

Mindenekelőtt meg kell értenünk, hogy a válság folyamán érvényesülő két, egymást kölcsönösen kiváltó alaptendencia, nevezetesen a fogyasztási cikkek termelésének a csökkenése és a termelőeszközök termelésének a csökkenése közvetlen hatásukat tekintve jórészt ellentétes értelmű. A fogyasztási cikkek termelésének a visszaesése — önmagában véve és közvetlen hatását tekintve — növeli a fogyasztási cikkek árát, ezen keresztül tendenciát hoz létre a termelőeszközök árának növekedésére, és egyben növeli (legalábbis) a nominális profit mennyiségét. Csak hogy ugyanakkor maga után vonja a termelőeszköz-termelés csökkenését. Ez az utóbbi viszont — önmagában véve és közvetlen hatását tekintve — csökkenti a fogyasztási cikkek árát, volumenében is csökkenti a profitot, sőt — másodlagos hatásában — még a termelőeszköz-árakat sem növeli, hanem ellenkezőleg — a fogyasztási cikkek árcsökkenése közvetítésével — ezt is csökkenti. (És folytathatnám: a termelőeszköz-termelés visszaesése csökkenti a fogyasztásicikk-termelést és így tovább — de nem a végtelenségig.) E két fő tendenciára szuperponálódik a nominális bérszint csökkenése, s ez ugyancsak árromboló hatású.

Vegyük sorjába a mondottakat! Ha az adóktól, a nem termelő munkások meglététől, a transzferektől és egyéb ilyesféle komplikáló tényezőktől eltekintünk, akkor a fogyasztási cikkek árszoróját az előző cik-

kem 1. b) egyenletével adhatjuk meg, amely szerint $p_f = \frac{nb}{F_v - f_v}$. Ha

csökken a fogyasztásicikk-termelés, tehát F_v , akkor csökken a tört nevezője, nő a tört, nagyobb lesz az árszorzó. Igaz, egyidejűleg csökken az n , a foglalkoztatott munkások száma is, de nem olyan mértékben, mint az F_v , hiszen a munkásokat részben a termelőeszköz-termelésben foglalkoztatják. Egy részük állókeelemeket, másik részük az állóke-termelés számára nyersanyagot termel, s csak egy harmadik részük gyártja a fogyasztásicikk-termelés nyersanyagát. Csak az utóbbiak létszáma párhuzamos nagyjából a fogyasztásicikk-termeléssel. Amíg elszigetelten vizsgáljuk a fogyasztásicikk-termelés csökkenésének közvetlen hatásait, addig csak e harmadik kategória egyidejű csökkenésétől nem szabad még a „ceteris paribus”-elvre hivatkozva sem eltekintenünk. De vannak —

nem kis számban — állami meg háztartási alkalmazottak is, s az ő létszámuk végképp nincs a fogyasztásicikk-termelés volumenéhez kötve, bérük pedig egyik meghatározója a fogyasztási cikkek árszintjének. Világos tehát, hogy a fogyasztásicikk-termelés csökkenésének — önmagában véve — áremelő hatása van. Az emelkedő fogyasztásicikk-árakat viszont növekvő termelőeszköz-árak kísérik.

A fogyasztásicikk-termelés csökkenésének profitnövelő hatását már kevésbé könnyű átlátni — sőt: ez a hatás jórészt csak névleges. Világos, hogy a tulajdonképpeni profit — természeti alakját tekintve — vagy *nettó* beruházásra szolgáló termelőeszköz, vagy a tőkések személyi fogyasztására kerülő fogyasztási cikk. Ha a nettó beruházást szolgáló termelőeszköz-termelés a fogyasztási cikkek termelésének a csökkenésekor változatlan maradna (holott ténylegesen csökken, de a fogyasztásicikk-termelés hatásainak elszigetelt vizsgálatakor épp ettől tekintünk el), akkor a termelőeszközökben megtestesülő profitrész is csak változatlan lehetne. Ha a tőkések fogyasztása sem változna, akkor az egész tulajdonképpeni profitvolumen is csak változatlan maradhatna. Ilyen értelemben tehát a fogyasztásicikk-termelés csökkenésének nincs profitnövelő hatása.

De a profitnak van egy nem-tulajdonképpeni része is; egy olyan rész, amely a jövedelmek újraelosztása során bérré válik: nevezetesen sokféle adó — amelyekből egyebek között az állami adminisztráció béreit is fizetik —, a háztartási dolgozók bérei és egyéb transzferek. Ezek viszonylagos részaránya a tárgyalt körülmények között megnő — részben ez okozza, mint már mondtam, az áremelkedést is —, s lényegében ez okozza az összprofit, tehát a tulajdonképpeni és a nem-tulajdonképpeni profit névleges összegének a növekedését. Példának okáért az 1929-ről 1930-ra való konstruált átmenet második lépésében nőttek az árak az első lépéshez képest, a névleges profit is megnőtt, de a nem bérből élők személyes fogyasztásának volumene valamelyest (1929-es árakon szám-bavéve 22,30-ról 22,00-re) mégis csökkent, a profitnövekedés tehát csak névleges volt: a tulajdonképpeni profit volumene valamelyest még csökkent is.

Nagyon könnyen belátható viszont a termelőeszköz-termelés csökkenésének ár- és profitsökkentő hatása. A termelőeszköz-termelés csökkenése az I. osztályban foglalkoztatott munkások bérösszegének csökkenésével jár (az 1 főre számított bérszint változatlansága esetén is), az így kiesett bér pedig hiányzik a fogyasztási cikkek piacáról. Ennek közvetlenül csökkentenie kell a fogyasztási cikkek árát.

Ami a termelőeszköz-termelés közvetlen profitvolumencsökkentő hatását illeti, itt meg kell különböztetnünk a fogyasztási cikkek gyártása számára történő nyersanyagtermelést a munkaeszközök gyártásától (az ennek ellátására szolgáló nyersanyagtermeléssel egyetemben). A munkaeszközök vagy elhasznált állótőkeelemeket pótolnak, vagy nettó állótőke-beruházás céljára szolgálnak. Ez utóbbi esetben mindenestül (értékük mindhárom — *C*, *V* és *M* — elemével egyetemben) a társadalmi profit részei. Ha mennyiségük csökken, a profit csökken. De nemcsak ezek, hanem a csupán pótlást szolgáló munkaeszközök is a *bruttó* beruházás részévé válnak, s az utóbbinak minden csökkenése közvetlenül csökkenti a profitot. A bruttó beruházás a pótlás és a nettó beruházás összege: ha a nettó beruházás nullához közeledik, akkor a benne megtes-

tesülő profit is nullává lesz, ha pedig a nettó beruházás negatívvá válik, vagyis ha a tőke pótlása elmarad a tőke kopása mögött, akkor ez — pro tanto — negatív profittal egyértelmű. (Ráadásul az állótőke-termelés visszaesésekor rendszerint csökkennek az állótőke-termelés céljára szolgáló termelési készletek — nyersanyagkészletek — is, s ez szintén dezinvestíció, vagyis ugyancsak profitcsökkenésnek tekinthető.)

A fogyasztási cikkek gyártására szolgáló nyersanyagok termelésének a visszaesése önmagában nem feltétlenül csökkenti ugyan a profit volumenét, de meglassítja a tőke körforgását, és ezzel csökkenti a profit évi rátáját, továbbá többnyire együtt jár az ilyen termelési készletek csökkenésével is — ΔC_f negatívvá válik —, ez viszont már közvetlenül csökkenti a profitvolument is.

Csakhogy a két — ellentétes eredményekkel járó — részfolyamat egyidejű. A megelőzőkben elkülönítve tárgyaltuk a kettőnek — az állótőke-termelés csökkenésének és a fogyasztásicikk-termelés csökkenésének — a hatását. Előbb mindhárom tárgyalt időszakaszban az állótőke-termelést változtattuk. A nettó állótőke-beruházást 1929-től 1930-ra megszüntettük, 1930-ról 1932-re pedig még tovább csökkentettük, negatívvá tettük $A(\Delta < 0)$. Mindkétszer estek az árak, s velük együtt zuhant a profit is. A harmadik szakaszban, 1932-ről 1933-ra, a bruttó beruházás valamelyest még tovább csökkent ugyan; de ennek a hatását már több mint kiegyensúlyozta a fogyasztásicikk-készletek csökkenésének lassúbodása vagy éppen megállása.

Másodszorra mindhárom időszakban a fogyasztási cikkek termelését csökkentettük. Az árak és a profitok mindannyiszor növekedtek a megelőző állapothoz képest. (Ezen csak az módosíthatott, ha a fogyasztási cikkek termelésének csökkentésével egyidejűleg a raktári készleteik feleslegeit is gyorsított ütemben a piacra dobták. És persze az egész folyamatra ránehezedett a nominális bérszint csökkentése.) Mindez teljes összhangban van az előbb elmondottakkal.

Mit mondhatunk mármost elvileg a két részfolyamat egyidejű érvényesüléséről?

A fogyasztási cikkek termelésének a visszaesése — ha kellő mértékű és eléggé hosszan tartó folyamat — elválaszthatatlan a fogyasztásicikk-termelést szolgáló nyersanyagok termelésének a visszaesésétől, ennyiben ez a két folyamat elvileg sem választható el egymástól (a fentiekben valóban együttesen tárgyaltuk őket). *Absztrakt* kétszektoros modell esetén nehéz lenne az ilyen kettős folyamat eredőjéről egyszerű módon kimondani valami határozottat. Lényegében ilyen változásokat tárgyaltam előző cikkemben, s az ott adott válasz sem volt egyszerű. Ha azonban az állami és háztartási alkalmazottak béreit is figyelembe vesszük, a válasz egyszerűvé és egyértelművé válik, s az iméntiekben tulajdonképpen már megadtam: az összhatás regeneráló értelmű. Ezt bizonyították a számok is. Ezen csak az változtathatna, ha az I. osztály nem alkalmazkodna a II. osztály termeléséhez — vagyis kevesebb nyersanyagot termelne az arányosnál. Ez azonban mindössze nagyon rövid élet-tartamú, nem ciklikus ingadozáshoz vezetne. Épp ezért hangsúlyoztam első cikkemben, hogy ott csak előkészítem a periodikus válságok elméletét; a periodikus válságok nem érthetők meg az állótőke termelésének megkülönböztetett figyelembevétel nélkül.

Égészen más képet nyerünk, ha az állótőke-termelés és a fogyaszt-

tásicikk-termelés visszaesésének az együttes hatását vesszük szemügyre. Persze, a végeredmény függ az állótoke-állomány és a társadalmi termék arányától: minél több viszonylag az állótoke, ceteris paribus annál erősebb lehet a visszavető részhatás. A fentebb közöltekben számszerűen, dollármilliárdokban becsültem meg az ilyen értelmű részhatás erősségét egy olyan országban, amelyben az állótoke-termelés súlya akkora, mint az Egyesült Államokban volt az 1929—1933-as években. Láttuk, hogy ez a hatás erős, olyan erős, hogy a fogyasztásicikk-termelés csökkenésének az ellenhatása dacára is folyamatosan áresést, profitsökkenést okozott 1932-ig.

Három ténytet kell megértenünk, s megértjük, hogy milyen elvi okokból kell beállnia az irányzatok megfordulásának.

1. A fogyasztásicikk-termelés csökkentésének egészen a 0 pontig nincs „elvi” alsó határa, márpedig ez a termelés-csökkenés növeli az árakat.

2. A nettó állótoke-beruházás negatív lehet, de a bruttó állótoke-beruházás 0 alá elvileg sem süllyedhet. Az egy évre számított nettó állótoke-dezinvestíció (negatív beruházás) alsó határa az évi amortizáció összege.

3. Adott fogyasztásicikk-termelési volumen esetén gyakorlatilag a fogyasztási cikkek készletének is van valamekkora — a 0-tól különböző — alsó határa; a fogyasztási cikkek termelésének, illetve keresletének különféle szintjeihez gyakorlatilag rendre hozzárendelhető egy-egy még elfogadható készletnagyság; a készletcsökkenés — a negatív ΔF — abszolút értéke nem lehet tetszőlegesen nagy.

Feltehetjük elvontan a kérdést: meddig csökkenhettek volna még 1932-ben az *elképzelt* legkedvezőtlenebb esetben a termelés további csökkenése eredményeképpen az árak? Nos a legkedvezőtlenebb változat az lenne, ha a fogyasztásicikk-termelés nem csökken az 1932-es szint alá, a bruttó állótoke-beruházás pedig 0-vá válik. Ez lenne az az elvontan még elképzelt abszolút mélypont, amely mintegy a hőtanból ismeretes — gyakorlatilag elérhetetlen — abszolút 0-pontnak felelne meg. De 1932-re a bruttó állótoke-beruházás (1929-es áron) az 1929. évi 10,93 mrd-ról máris lesüllyedt 3,58 mrd-ra — az eredeti értéknek nem egészen egyharmad részére. Az időarányosan esedékes 8,62 mrd értékű állótoke-utánpótlásból egyedül ebben az évben kiesett 5,04 mrd, de már a megelőző évben is elmaradt 2,74 mrd értékű pótlás. De ameddig egyáltalában termelnek, addig valamekkora állótoke-utánpótlás is nélkülözhetetlenné válik; ahogyan a fizikai abszolút 0 fok nem érhető el, éppúgy az állótoke-utánpótlás sem válhatik gyakorlatilag 0-vá. 1933-ra már nagyon esedékes volt a bruttó beruházás visszaesésének a lassúbbodása.

Ugyanakkor — 1932 felé közeledve — a fogyasztási cikkek készleteit is forszírozottan csökkentették: 1931-ben (folyó áron számítva) készletekből fogyasztottak 1,00 mrd-ot, 1932-ben pedig 1,50 mrd-ot. A fogyasztásicikk-készletek is közeledtek a még eltűrhető alsó határhoz. Valóban: a készletcsökkenés tény száma az 1932-es 1,50 mrd-dal szemben 1933-ban már „csak” 0,90 mrd volt. De viszonylag ez a 0,90 mrd is nagyon sok, önmagában véve pedig erősen árcsökkentő hatású. S épp ezért a kialakult helyzet a következőképpen is megfogalmazható: a tőkésék 1933 elején azt tapasztalják, hogy — majdnem változatlanul az

1932-es árakon — több fogyasztási cikket tudnak értékesíteni, mint amennyit termelnek, noha még a nominális bérek is valamelyest csökkenőben vannak: a kereslet az erőltetett (a készleteket kimerítő) kínálatlaltal is lépést tart. E helyzet okára rámutatott az 1933-as tényhelyzethez közeledő első lépésünk, amelynek tanúsága szerint 1932-re már kedvező arány alakult ki az I. és a II. osztály termelése között, nevezetesen olyan, hogy ha a fogyasztásicikk-termelést már nem is csökkentették volna tovább, de egyben a készletek csökkentésével is felhagytak volna, akkor még a bruttó beruházásoknak nem nagyarányú — mondjuk a tényszámoknak megfelelő, tehát az 1932-es 3,58 mrd-os értékről 3,26 mrd-ra való — csökkentése sem csökkentette volna az 1932-es szinthez képest a fogyasztásicikk-árakat, sőt — már érezhető áremelkedés lett volna tapasztalható. Amikor az alacsony termelés és az alacsony árak mellett még az erőltetett értékesítéssel is lépést tartott a kereslet, világossá kellett válnia, hogy legalábbis *közeledik* a válság mélypontja, *tehát* nem forszirozták tovább esztelenül a nettó beruházás csökkentését. Viszont óvatosságból még mindig csökkentették valamelyest a fogyasztásicikk-termelést is, s ennek eredményeképpen — mint harmadik közelítő lépésünk igazolja — még a kisebb nominál-bérszint csökkentést is érzékelhető árcsökkenés nélkül kellett elviselniök.

Vegyünk mindehhez még egy — elméleti szempontból esetlegesnek tekinthető — okot. Egyrészt az áresés, másrészt az önköltségcsökkentés természetesen iparáganként is, vállalatanként is más-más méretű volt. Bizonyítja ezt, hogy míg az árak 1932-ről 1933-ra alig változtak, de mégis inkább csökkentek, mint emelkedtek, a termelés pedig még csökkent, a *részvénytársaságok* kimutatott profitja az 1932 évi —2,98 mrd-ról (tehát veszteségről) 1933-ra 0,15 mrd-ra (pozitív értékre) nőtt. A *nagyvállalatok* a kicsikre tudták hárítani a válság terhét; ők 1932-re *ténylegesen* túl voltak a mélyponton. Ez egy további — nem lebecsülendő fontosságú — oka annak, hogy a bruttó beruházás 1932-ről 1933-ra már alig csökkent — s ez el is döntötte a dolgot — a válságnak vége lett.

Vagyis: egy dolgozó főre számított adott bérszint és a fogyasztásicikk-termelés visszaesésének adott foka esetén a fogyasztási cikkek készleteinek maximális csökkentése és a bruttó állóke-beruházások 0-vá válása járna az árszintek — mindenekelőtt a fogyasztási cikkek árszintje — abszolút mélypontjával. De a bruttó beruházás nem sülyedhet egészen 0-ig, a készletek csökkentésének is van egy ésszerű határa, tehát a fogyasztási cikkek árszintje sohasem sülyedhet olyan mélyre, amelyet ez az abszolút mélypont jelentene. A fogyasztásicikk-termelés csökkentése viszont árnövelő hatású, s ezért — mindent egybevetve — az általános termelés-csökkentésnek végülis azzal az eredménnyel kell járnia, hogy a kereslet megelőzi a kínálatot, az ármozgás iránya megfordul. Ez csak akkor nem lenne igaz, ha a munkások eltűnének, hogy az egy (dolgozó) főre számított nominális bérszintet a válság folyamán minden határon túl csökkentésék.

Egy klasszikus típusú általános túltermelési válságot elemeztem. A legutolsó évtizedek folyamán bekövetkezett strukturális változások és az állami monopolkapitalizmus kialakulása a fentiekben vázolt arányokon és folyamatokon sok mindent módosított. Ennek kifejtése azonban már meghaladja e cikk kereteit, és további publikációk tárgya lesz.

PIRITYI OTTÓ:

A társadalmi érték nagyságának kialakulási folyamata

A munkatermelékenység növelésének két egyenrangú eszköze a ráfordításokat megtakarító gyártásfejlesztés és a korszerűbb, hasznosabb termékeket bevezető gyártmányfejlesztés. A tudományos-technikai forradalom korának gazdaságára jellemző, hogy — miközben a hagyományos termékek fajlagos ráfordításai csökkennek — mind több új termék jelenik meg. A bővített újratermelés nem csupán *ugyanannak* a terméknek változatlan formában való, de nagyobb volumenű újratermelése, hanem gyakran *egészen új* termékekben való pótlása és bővítése.

Helyettesítés és értéknagyság

Olyan korszakban, amikor a műszaki fejlődés viszonylag gyors, a gyártmányfejlesztés élénk, a termékek nagy hányadára jellemző, hogy a felhasználásban más termék helyére lépni képesek, vele helyettesítési viszonyba kerülnek. Így egy-egy termék újratermeléséhez szükséges munka mennyisége sokszor nem kizárólag a pótlendő termék újraelőállításához, hanem a felhasználásban őt helyettesíteni képes másik termék előállításához szükséges munkamennyiség alakulásának is függvénye. A helyettesítő (térhódító) és a helyettesített (visszaszoruló) termék a helyettesítés során nem mint áruk állnak egymással szemben, hiszen ugyanannak vagy majdnem ugyanannak a célnak eltérő formájú eszközei, a cél tekintetében azonos minőségű konkrét munkák hordozói. Azonos használati értékek *minőség szerint*, de eltérők használhatóságuk *mértéke szerint*. A használhatóság mértéke (a helyettesítési arány) alapján közös mértékegységre redukálódnak, és az ezzel mért egységükre jutó átlagos munkamennyiség határozza meg közös értékszintjüket. Társadalmi értékük egymástól való eltérését, arányát pedig az szabja meg, hogy egységnyi mennyiségük a közös mértékegységben kifejezve hány egységnek felel meg, tehát milyen közöttük a helyettesítési arány.*

A termékek társadalmi értéke csak akkor lehet megközelítően egyenlő egyéni értékeik mérlegelt átlagával, ha semmivel nem állnak helyettesítési viszonyban tömegesen. Ez igen ritka eset. Új, relatíve olcsóbb anyagok, gépek, fogyasztási cikkek jelennek meg, és kezdik visszaszorítani a régieket. Az újak a régiekkel helyettesítési viszonyba

* Ezeket a tételeket részletesen kifejtettem a Gyártmányfejlesztés és érték című cikkemben (Közgazdasági Szemle, 1964. 3. szám, 281–294. l.).

lépnek. Használhatósági arányuk kialakítja *helyettesítési arányukat*, a felhasználásban való részvételük aránya pedig a *helyettesítési fokot*. A helyettesítés általában nem teljes. Az új termék hosszabb idő alatt szorítja ki a régit, vagy nem is tudja teljesen kiszorítani. Így párhuzamosan termelik és fogyasztják a helyettesítő és a helyettesített terméket.

A használatiérték-arány és a helyettesítési arány nem teljesen azonos fogalmak. Az egymással szoros helyettesítési viszonyban levő termékeknel a kettő közel áll egymáshoz. A használatiérték-arányok mennyiségileg meghatározhatatlanok, és erősen függenek a szubjektív, esetleges megítélésektől. Az egymástól eltérő termelési és fogyasztási szükségleteket kielégítő termékek egymáshoz viszonyított használati értékének nagyságát megállapítani képtelenség.

Ha két termék mint eszköz között nincs — legalább megközelítően — célazonosság, és a közös cél, közös kielégítendő szükséglet volumene nem kvantifikálható, akkor nincs a használhatóságnak közös mértékegysége; a két termék a felhasználás szempontjából nem összehasonlítható. Az összehasonlítás feltétele a termékeknek mint eszközöknek a célazonossága. Ha van ilyen célazonosság, akkor használhatósági arányukat helyettesítési aránynak nevezzük.

Ha minden termék minden más termékkel helyettesíthető volna, akkor kialakulhatna a termékeknek mint eszközöknek valamiféle közös, egységes, megfogalmazható, számszerűsíthető célja, s így használhatóságuknak közös mértékegysége is. Az áruvá váló termékeknek mint értékhordozóknak is csak azért van közös mértékegységük — a tárgyasult absztrakt munka egysége —, mert minden termék más termékkel cserélhető, és a pénz segítségével cserélődik is.

Amikor egyik szükséglet helyett egy másikat elégítünk ki, akkor is a termékek egymás helyére lépnek. De ez nem termékhelyettesítés, hanem *célhelyettesítés*. Azok az elméleti megfontolások, amelyek szerint minden termék minden más termékkel helyettesíthető, a termék-helyettesítés fogalmába beleveszik a célhelyettesítést is. Ez a fogalom indokolatlan kibővítése és tudománytalan érték- és árelméletek forrása. Termékhelyettesítésről csak célazonosság esetén beszélhetünk.

Helytelenek azok az elméletek, amelyek a termékek használhatóságát, használati értékét tekintik általában értékalakító tényezőnek. A termék használhatósága a termék értékének, az érték „meglétének” persze feltétele, de nagyságának csak akkor válik bizonyos értelemben tényezőjévé, ha a termék valamely más termékkel szoros helyettesítési viszonyban áll.

Szoros helyettesítési viszony esetén ugyanis csupán arról van szó, hogy a terméket két vagy több formában termelik. Ha a helyettesítési arány alapján a *különböző* formában termelt termékeket közös mértékegységre vezetjük vissza, ilyen egységükre jutó átlagos ráfordításaik éppen úgy térnek el egymástól, mint a teljesen azonos formában, több vállalatban készülő *azonos* termékek ráfordításai.

Két helyettesítő termék együttes termelését egyetlen termék két formában való termelésének tekinthetjük. Az egyéni ráfordítások ilyenkor két okból térnek el az átlagostól: 1. *ugyanaz a formájú* termék konkrét fajlagos ráfordításigénye *vállalatonként* eltérő; 2. *különböző formájú*, de azonos célú termék közös mértékegységben számolt fajla-

gos ráfordítása *termékformánként* eltérő (az átlagos ráfordításarányok és a helyettesítési arányok különböznek).

A közös mértékegységre való redukció után a helyettesítési arány is mint az egyéni ráfordítások szóródása jelenik meg. Ha például „A” és „B” termék szoros helyettesítési viszonyban áll egymással, és az „A” termék egysége „B” termékben kifejezve két egységnek felel meg, akkor $100 „A” + 100 „B” = 300 „B”$. Tegyük fel, hogy az „A” termék átlagos ráfordításigénye 4 óra, a „B”-é 3 óra. Így 100 „A” és 100 „B” előállításához összesen $400 + 300 = 700$ óra kell. A két termék közös fajlagos ráfordításigénye $700 : 300 = 2,33$ óra; az „A” terméké (közös mértékegységben) $400 : 200 = 2$ óra, a „B” terméké $300 : 100 = 3$ óra. A 2, illetve 3 óra nyilvánvalóan *egyéni ráfordítás* a 2,33 órához képest, éppen úgy, mintha csak a „B” terméket termelték volna, de ebből egyik vállalatnál 200 db-ot egyenként 2 órával, 100 db-ot pedig a másik vállalatnál egyenként 3 órával.

A két termék együttes kínált tömegében levő munkamennyiségből a piacon egy-egy termékre vonatkozóan annyit ismernek el társadalmilag szükségesnek, amennyi helyettesítési arányuknak megfelel. A fajlagos különvett ráfordítástól függetlenül a piac több munkát ismer el a jobb termékben, mint a rosszabbban, akkor is, ha esetleg a jobb termék ráfordításigénye a kisebb. Csak a felszínen maradó magyarázat állíthatja, hogy ilyenkor is pusztán a kereslet és a kínálat viszonyának változása „ingadoztatja” az árat az érték körül. A jobb terméknek nemcsak az ára magasabb az egyéni ráfordítások mérlegelt átlaga által meghatározott értékszintnél, hanem a társadalmi értéke is.

Úgy látszik, hogy a rosszabb, avultabb termékek ára csak azért süllyed saját különvett értékük szintje alá, mert csökken az irántuk való kereslet. De ez szintén csak a felszín! Az új, jobb termék miatt a régebbi, rosszabb termék műszaki-gazdasági avulásnak indul. *Nemcsak ára, hanem értéke is* az egyéni fajlagos ráfordítások átlagának szintje alá süllyed. *A kereslet és a kínálat viszonyának változása csak közvetíti az értékváltozásnak az árra gyakorolt hatását; nem azért, hogy az árakat elszakítsa az értéktől, hanem azért, hogy közelítse.* Persze a kereslet és a kínálat közötti esetleges, időleges, gyorsan múló arányváltozás rövidtávú áringadozásokat eredményezhet önmagában is szabad áralakulás esetén, de ilyenkor nem az értékváltozás, hanem egyéb tényezők hatását közvetíti. Eltéríti valóban az árat az értéktől, és nem közelíti hozzá.

A következőkben éppen azt vizsgálom, hogy a helyettesítési arányok hogyan hatnak az egymással szoros helyettesítési viszonyban levő termékek társadalmi értékére. Csupán az érték *nagyságának* alakulását elemzem, de ezt sem a mérhetőség, hanem az érték nagyságát alakító tényezők oldaláról. Megvizsgálom egy termék érték nagyságának kialakulási folyamatát, olyan termékét, amelyik egy másik termékkel szoros helyettesítési viszonyban áll.

Bár az egyszerűség kedvéért olyan terméket fogok vizsgálni, amelyik *termelési eszközként* kerül felhasználásra, a megállapításokat érvényesnek vagy bizonyos módosításokkal kiterjeszhetőnek tekintem a termékek nagy részére. Azért foglalkozom termelési eszközzel, mert ennél a szoros helyettesítés, a célazonosság feltételezéséhez viszonylag kevés és alig vitatható absztrakcióval eljuthatunk (és ennél ezt az „absztrak-

ciót” a piac „in actu” el is végzi). A fogyasztási cikkek relatív használhatóságának, helyettesítési arányainak számszerűsítése igen sok nehézségbe ütközik. A piac a célazonossági absztrakciót csak részben hajtja végre, hiszen olyan tényezők erejével is számolni kell, mint az emberek egyéni és változó ízlése, divatváltozás iránti érzékenysége stb. A fogyasztási cikkek esetében erősen összefonódik a termék helyettesítés a célhelyettesítéssel. Így az azonos cél feltételezése olyan absztrakciókat követel, amelyek esetleg nem közelítenek, hanem távolítanak bennünket a valóságos helyzet, a ténylegesen érvényesülő törvények megismerésében. Első megközelítésben persze a fogyasztási cikkek esetében is alkalmazható a célazonosság feltételezése, s így a helyettesítési arány megállapítása. De az absztrakciót ezt követően fel kell oldani, hiszen számos más körülmény is közrejátszik a különvett ráfordítás-arányokon és a helyettesítési arányokon kívül a piaci árak centrumának kialakulásában, így elsősorban a szükségletek összetételének, színvonalának rövidtávú változásai. Amennyiben persze a fogyasztási cikkekénél is fennáll két termék között a részleges célazonosság, annyiban a következőkben kifejtett tételek rájuk is érvényesek.

A következőkben csak a *szoros helyettesítési viszonyban álló termékek* értéknagyságának alakulásával foglalkozom, de a következtetéseket érvényesnek tekintem a termékek szinte teljes körére. Alig van ugyanis a gyorsütemű gyártmányfejlesztés, a tudományos-technikai forradalom korában olyan termék, amelyik ne állna valamilyen más termékkel tömegesen helyettesítési viszonyban. Semmiképpen nem állítható, hogy *minden* termék *minden* termékkel helyettesíthető; de az állítható, hogy *szinte minden* termék helyettesíthető *valamely más* termékkel. Így értékét nemcsak saját egyéni ráfordításainak átlaga határozza meg, hanem a vele helyettesítési viszonyban álló másik termék egyéni ráfordításainak átlaga is. Ezek az átlagok a közös értékszint szempontjából ismét csak egyéni értékek mögött álló ráfordítások.

Arra keresem a választ, hogy a helyettesítési arány hatására, adott alkalmazási részarány — helyettesítési fok — mellett, a termék társadalmi értéke hogyan tér el az újratermelési átlagos ráfordítások által meghatározott, különvett értékszinttől. Mindenekelőtt a helyettesítési arányok kérdését kell tisztázni.

A helyettesítési arány

Egy termék mint termelési eszköz többirányú helyettesítési kapcsolatban lehet. Ez vonatkozik a helyettesítő (térhódító) és a helyettesített (visszaszoruló) termékre egyaránt. Például a fa sok vonatkozásban helyettesítésre váró nyersanyag. Használják a bútorigarban, papírigarban, bányászatban stb. Mindegyik területen több más termékkel lép helyettesítési viszonyba. Az első megközelítésben feltételezem, hogy egy termék csak *egyetlen* termékkel kerülhet a felhasználásban helyettesítési kapcsolatba.

Ha egy új gyártmány csak egyetlen másik gyártmány „rovására” terjedhet, akkor is az egyes vállalatokban a konkrét helyettesítési arányok eltérően alakulhatnak. Egy új termelési eszköz — az előállítás után, de az alkalmazásbavétel előtt — csak *potenciális hatékonysággal* bír. Hogy mekkora lesz a tényleges helyettesítési arány, a valóságos ha-

tékonyság, az a *kiegészítő feltételektől* függ. Ilyen kiegészítő feltétel, hogy a termelés többi tárgyi feltétele — anyag, energia, gép, épület, munkaerő stb. — a szükséges mennyiségben és minőségben rendelkezésre álljon, a munka szervezettsége a tárgyi termelőerők fejlettségi szintjén legyen, az előállított termékek korszerűek legyenek. Csak ilyen *külső feltételekkel* hasznosítható kellően a termelési eszköz belső feltételei, tulajdonságai által potenciálisan adott helyettesítési arány, relatív hatékonyság. A külső feltételek változása módosítja a termelési eszköz konkrét alkalmazási hatékonyságát.

A helyettesítési kapcsolatok a kiegészítő kapcsolatoktól el nem választhatók. Amikor egy elavult gép helyébe vagy mellé egy modern gép lép, akkor nemcsak a két gép között, illetve a két géptípus között jön létre helyettesítés, hanem az új gép és az őt alkalmazó konkrét termelési folyamat többi feltétele között is.

Első megközelítésben azt mondjuk, hogy a két géptípus — mint egymást a felhasználásban helyettesítő termék — minőségileg azonos, mennyiségileg eltérő használati érték; az új visszavezetődik a régi mennyiségi egységére vagy a használhatóságot jellemző valamilyen közös mértékegységre, és közös értékszintjüket az ilyen „redukált” mennyiségi egységre jutó átlagos összráfordítás határozza meg. Ha az új gép időegység alatt kétszer annyi munkadarabot tud ugyanúgy megmunkálni, mint a régi, akkor használati értéke kétszeres.

Első megközelítésben tehát eltekintünk a termelésben résztvevő többi termelési tényezőtől, az új gép alkalmazásának ezek részvételére gyakorolt hatásától. Csak azt nézzük, hogy az új gép „mit tud” a régihez képest. Csak szigorúan a *kapacitáskülönbség* alapján hasonlítjuk össze a két gépet.

Az új gépnek persze nemcsak az lehet az előnye, hogy két régi gép munkáját végzi, hanem például az is, hogy ezt is egy gépmunkás kezeli, tehát a gépen végzett művelet közvetlen munkaigényessége felére csökken. Lehet, hogy alkalmazásával csökkenthető a fajlagos energia-felhasználás, automatikusan javul az anyagkihozatal, csökken a karbantartási igény stb. Az új gép nemcsak a régi helyébe lép, hanem más élő- és holtmunka helyébe is. Ez a kétféle „helyettesítés” egyidejűleg megy végbe.

A helyettesítési arányt nemcsak a két géptípus kapacitásaránya adja, hanem az is, hogy az új gép a régihez viszonyítva mennyire csökkenti (esetleg növeli) az egyéb fajlagos ráfordításokat. Az új gép alkalmazásával az eddiginél hatékonyabb kiegészítő kapcsolatok jönnek létre. A helyettesítési arányt tehát új gépeknél a következő fő hatékonysági vonások határozzák meg:

1. Kapacitásarány.
2. Az új gépen végzett művelet hatására szükségképpen beálló javulás a termék minőségében, tartósságában, pontosságában.
3. Az új gép hatására szinte automatikusan bekövetkező ráfordítás-csökkenések.
4. Az új géptípus alkalmazása miatti beruházásigény-csökkenés más területen.
5. Az új gép hatására szükségképpen bekövetkező javulás a termékek átfutási idejében, az eszközök forgási sebességében és átlagkészletében stb.

A helyettesítési arány általában nagyobb a kapacitásarálynál. Itt egyáltalán nem arról van szó, hogy az új gépnek „tudjuk be” az általa tárgyilag lehetővé tett ráfordítás-csökkenést a maga egészében. A fajlagos ráfordítások csökkenése az összes termelési tényező változásának együttes hatására, az élőmunka termelékenységének növekedése útján áll elő. Az új géptípusnak csupán az általa tárgyilag meghatározott, közvetlenül adott, szükségképpen bekövetkező, csak kivételes esetben elmaradó hatékonyságemelkedést tudjuk be, leválasztva az olyan hatékonysági eredményeket, amelyek az anyag, az élőmunka stb. javuló minőségéből adódnak. Az új gép relatív hatékonyságát, helyettesítési arányát *változatlan és átlagos külső feltételek* figyelembevételével kell megközelítenünk, mint ahogyan például a magasabb képzettségű munkaerő relatív hatékonyságának megítélésében is első közelítésben *változatlan és átlagos technikát*, anyagminőséget stb. feltételezünk.

A helyettesítési arány a termék egyéni értékének nagyságára még nem bír hatással. Csak akkor lép be aktívan az értékalakító tényezők sorába, amikor a termék a piacon a kereslettel szembekerül. A helyettesítő termék értékének alakulását kísérjük végig az egyéni értéktől a társadalmi értékig. A társadalmi érték kialakulása: folyamat, s mint ilyennek, több fázisa van.

Az értéknagyság kialakulásának négy fázisa

Az egyéni értékek pusztá átlagolódása még nem vezet a társadalmi értékhez. Az értékalakulás útja nem ilyen sima. Az utat az teszi hosszúvá és szakaszossá, hogy a ráfordításcsökkentő gyártásfejlesztés mellé a társadalmi munkatermelékenység növelésének teljesen egyenrangú tényezőjévé nőtt fel a gyártmányfejlesztés, a hatékony termelési eszköz-helyettesítés.

A társadalmi érték elméleti felépítése nem lehet más, mint tényleges, piacon történő kialakulása. A piacon a kereslet és a kínálat — mint felszín — mögött az előállítás és a felhasználás találkozik. A termék társadalmi értékének nagyságát sem a termelés, sem a várható felhasználás *önmagában* nem határozza meg teljesen. *Csak a kettő együtt!* Ha csak az előállítás határozná meg, akkor olyan tényezők maradnának ki, mint a társadalmi szükségletnek (a közös termelési értékszintnek megfelelő ár melletti fizetőképes összkeresletnek) való megfelelés foka, a gyártmány-helyettesítés értékalakító hatása. Ha csak a felhasználási hatékonyság alakítaná az értéknagyságot, figyelmen kívül maradna az egyéni fajlagos ráfordítás, ezek egymástól való eltérése, a különböző egyéni ráfordítású termékmennyiségek termelési részaránya, a ráfordításigény állandó csökkenése.

A termékben tárgyiasult munka mennyisége lényegében négy módosuláson, fázison megy keresztül, mire a társadalmi érték nagyságának alapjává válik. Mindegyik fázisban lejátszódik bizonyos absztrakció, de ugyanakkor új alakító tényezők is belépnek.

Már az *egyéni érték* is absztrakció, átlagolódás eredménye. Az átlagolódás térbeli és időbeli. Egy vállalaton belül is az egyes szériák tényleges fajlagos ráfordításai eltérőek. Ezek a sorozatok futhatnak egymás után, párhuzamosan (iparági nagyvállalat több gyáregységében) vagy egymásba átfolyva.

A vállalati egyéni értékek, miközben a piacra hatnak, iparági szinten átlagolódnak. A vállalati egyéni értékek mérlegelt átlaga már megközelítően a „társadalmilag szükséges” ráfordításoknak megfelelő, abban az értelemben, hogy a mögötte álló munkamennyiség *társadalmilag átlagos*; de ez az átlag még érzéketlen arra, hogy a terméktömeg nagysága mennyire alkalmazkodik az arányossági követelményekhez, a szükségletek nagyságához.* Eppen így: a vállalati egyéni értékek mérlegelt átlaga — az időbeli átlagolódás hatására — már az „újratermeléshez szükséges” ráfordításoknak megfelelő, de csak a *változatlan termékformában* újratermelődő gyártmányok vonatkozásában. Ez az átlag érzéketlen arra, hogy az adott terméket már részben új formájú termékben termelik újjá, illetve hogy az egymással szoros helyettesítési viszonyban álló termékek egymáshoz viszonyított termelési és felhasználási aránya változóban van.

Eppen ezért az egyéni értékek mérlegelt átlagát nem nevezhetjük társadalmi értéknek; az egyéni ráfordítások mérlegelt átlagát nem minősíthetjük társadalmilag szükséges munkamennyiségnek. Ezt az átlagot legfeljebb a termék *termelési különvett értékének*, illetve ráfordításának mondhatjuk. Ezzel a kifejezéssel azt érzékeltetjük, hogy a termék — bár helyettesítésre potenciálisan alkalmas — nincs még bekapcsolva a helyettesítés folyamatába, a többi, felhasználásra kerülő termékkel való kölcsönhatásba; így „értéke” elszigetelt, különálló.

A terméket valamelyik gyár konkrét felhasználásra várja. Hívja a többi termelési eszköz és feltétel sorába. Előrevetítődik a termék várható felhasználási hatékonysága, és ez a felhasználó értékítélete, becslése, választása formájában keresletként a piacra lép. Lehet, hogy szűk keresztmetszetet fog fellazítani; lehet, hogy az élőmunka-igényességet fogja csökkenteni; tárgyi biztosítékát adhatja már előre a vele előállított termékek jobb minőségének. Ha a piacon az avultabb és a korszerűbb termék egyaránt megjelenik, és mind a kettőt különvett értékének megfelelő áron kínálják, a felhasználó mérlegelni fog. A különvett értékek aránya mellé felsorakozik a két termék helyettesítési aránya, hiszen a felhasználó mérlegelése tulajdonképpen a két termékformát közös mértekegységre vezeti vissza az összehasonlítással. Az arányok eltérése elmentmondássá feszül. Ha a helyettesítési arány nagyobb, mint az árarány, a felhasználó természetesen inkább a modern, jobb terméket fogja keresni, amely — bár lehet, hogy drágább — relatíve olcsóbb. Kialakul az egymást helyettesítő termékek *egyéni felhasználási értékeinek aránya*, mint a konkrét helyettesítési arány értékvetülete. A *helyettesítési arány* — bár a piacon egymástól eltérő, szubjektív értékeléseken keresztül nyilvánul meg — a termékek tárgyi tulajdonságain alapuló, tehát azok előállítása oldalán keletkezett objektív kapcsolat. A helyettesítési arány — mihelyt a termékek közös mértekegységre redukálódnak — az egyéni ráfordítások arányának formájában jelenik meg. Ha elismerjük azt, hogy a munka termelékenység nemcsak akkor nő, ha a termék ráfordítása csökken, hanem akkor is, ha változatlan ráfordítással a termék minősége, használhatósága, tartóssága javul, akkor el kell ismerni azt is,

6
2
belegh-
Hof
ifor

* „... ha a szóban forgó árut a mostani társadalmi szükségletet meghaladó mértékben termelték, a társadalmi munkaidő egy részét elpocsékolták, s ekkor az árutömeg a piacon a társadalmi munka sokkal kisebb mennyiségét képviseli, mint amennyit valóban tartalmaz.” (Marx: A tőke III. kötet, Kossuth, 1961. 199. l.).

hogy a jobb termékben több társadalmilag szükséges munka „van”, mint a rosszabban, függetlenül attól, hogy ténylegesen mekkora konkrét ráfordítást hordoz. Ez utóbbi a vásárlót éppen úgy nem érdekli, mint az, hogy egy-egy vállalatban a terméket mekkora ráfordítással állították elő.

Tegyük fel, hogy a piacon ugyanarra a termelési célra két anyagot kínálnak. A felhasználó általában mind a kettőből kénytelen vásárolni, mert a jobb, relatíve olcsóbb anyagokból nincs elég. A célazonosság és a cél (szükséglet) oszthatósága alapján visszavetődik a két termék közös mértékegységre. A felhasználó azt vizsgálja, hogy a jobb anyagból mennyivel kevesebb kell ugyanarra a célra, mennyivel kisebb ennek a megmunkálási igénye stb.

A két anyagot — termelési korlátok miatt — 8 : 2 arányban vásárolja a vállalat. A két anyag egységnyi különvett értéke azonos. A kisebb volumenű anyag egysége a felhasználó számára a nagyobb volumenűből két egységnek felel meg. Ha az „A” anyagból 80-at, „B” anyagból 20-at tud vásárolni és így felhasználni, akkor a két anyag együttes mennyisége „A”-ban kifejezve $80 + 20 \cdot 2 = 120$. Ha mindkettő (saját mértékegységben számolt) egységnyi különvett értéke 3, akkor 100 egységé 300. Ezen belül azonban már nem igaz az, hogy az „A” és a „B” anyag egyaránt 3 egységnyi egyéni felhasználási értéket képvisel. A különvett értékek összege (300) a közös mértékegységben számolt mennyiségre (120) számítható, közös értékszint alakul ki. A közös mértékegységben számolt egységre $300 : 120 = 2,5$ értékrész jut.

Így az „A” anyag egész mennyiségének felhasználási egyéni értéke az adott vállalatnál nem $80 \cdot 3 = 240$ lesz, hanem csak $80 \cdot 2,5 = 200$. A „B” anyag felhasználási egyéni értéke sem $20 \cdot 3 = 60$ lesz, hanem $40 \cdot 2,5 = 100$. Mint látható, a két anyagra *együttesen* a felhasználási egyéni értékek összege egyenlő a felhasználási különvett értékek összegével. Mindkettő 300. De az érték összmenyisége „újraelosztódott”: az „A” egyéni felhasználási értéke 2,5, a „B”-jé 5. Tehát a felhasználási egyéni értékek aránya egyenlő a konkrét, vállalati helyettesítési aránnyal.

Amennyiben a „B” anyag egységnyi különvett értéke az „A” anyagénál magasabb lett volna — ez a gyakoribb —, akkor sem változna ez az összefüggés, csupán a közös értékszint lenne magasabb. Ha például a „B” anyag termelési különvett értéke nem 3, hanem 4, akkor 100 egységnyi anyag — 8 : 2 összetételben — termelési különvett értékösszege nem 300 lenne, hanem $80 \cdot 3 + 20 \cdot 4 = 320$. Így a közös mértékegységben számolt összvolumen egységére $320 : 120 = 2,67$ értékrész jutna. Ennyi lenne egyúttal az „A” anyag egységnyi mennyiségének felhasználási egyéni értéke is, hiszen ennek a mértékegysége lett a közös mérték. De mivel a „B” anyag egysége az „A”-ban kifejezve kétszöröse felel meg, a „B” felhasználási egyéni értéke is kétszeres, azaz 5,33.

A felhasználási egyéni értékek a piacon átlagolódnak. Kialakul a termelési különvett értékek és a felhasználási egyéni értékek alapján a termék átlagos felhasználási értéke, *társadalmi értéke*.

A *helyettesítés a termelőerők fejlődésének egyik mozgásformája*. Mi ennek a fejlődésnek a gazdasági hajtómotorja? Az avulásnak induló termelési eszköz társadalmi értéke különvett értékének szintjére, majd az alá süllyed. A modern, térhódító termék társadalmi értéke különvett

értéke fölött alakul ki, hogy majd később — mikor sorsa utóléri — avulásával együtt különvett értéke szintjére, majd az alá süllyedjen. A *különvett érték körüli értékmozgás közvetíti a közös értékszintnek a gyártmányfejlesztésből adódó csökkenését; a termelési egyéni értékeknek a termelési különvett értékek körüli mozgása pedig közvetíti a közös értékszintnek a ráfordítás-megtakarító gyártásfejlesztésből adódó csökkenését.* Mindkét fajta értékeltérés vonzza a tőkét, illetve a társadalmi munkakapacitásokat azokra a termelési területekre, ahol az eltérés a legnagyobb és a legtartósabbnak ígérkezik.

A termék társadalmi értékének meghatározásában — szemben a termelési különvett értékkel — mind a „társadalmilag szükséges”, mind az „újraelőállításához szükséges” definíció-elem teljes lesz. A „társadalmilag szükséges munkamennyiség” jelenti már nemcsak a társadalmilag *átlagost*, hanem a társadalmi *szükségleteknek* (vagyis a közös értékszintnek megfelelő átlagáron kínált termékekkel szemben jelentkező fizetőképes keresletnek) *megfelelő* összes munkamennyiséget is. Az „újraelőállításához szükséges munkamennyiség” jelenti nemcsak a *változatlan* termék újraelőállításához átlagosan szükséges, hanem a vele gazdaságosan helyettesítési viszonyba lépő másik termék (régire visszavezetett egységének) előállításához átlagosan szükséges munkamennyiséget is.

Ahogy a piacon a termék értékének alapjául szolgáló munkamennyiség végigmegy a négy fázison, az értékfogalom is *négy absztrakciós lépcsőn* jut át. Mind a négy fázisban „kiesik” néhány tényező, és „belép” néhány új. A kiesők az adott fokon speciálisak, esetlegesek, különállóak, össze nem kapcsoltak. A belépők éppen az általánosabbak, az összefüggéseket, a kölcsönhatást jelentők. Vegyük sorra a négy fokozatot abból a szempontból, hogy adott fokon

1. az előző fázishoz képest milyen tényezők esnek ki, illetve vesznek el önálló hatásukat az átlagolódással (absztrakció);
2. milyen új tényezők kerülnek be;
3. a termékben tárgyasult munka milyen egyneműsödése következik be;
4. az egyneműsödött munkamennyiségek hogyan átlagolódnak;
5. milyen munkamennyiség szolgál az érték nagyságának alapjául;
6. milyen tényezők alakítják ezt a munkamennyiséget.

Termelési egyéni érték

Absztrakció

Már a termelési egyéni érték kialakulása során számos esetleges vonás, körülmény elesik a vállalati szintű átlagolódás eredményeként. A vállalati egyéni érték alapjául szolgáló munkamennyiség már önmagában is átlagos munkamennyiség.

Újonnan belépő tényezők

Olyan tényezők lépnek be, amelyek a vállalati szintű átlagolódást közvetítik. Ilyenek a különböző fajlagos ráfordítású sorozatok darabszámának egymáshoz való aránya, a sorozatok fajlagos ráfordításainak egy-

mástól való eltérése. Az átlagolódás időbeli és térbeli, de vállalaton belüli. Az újonnan bevont tényezők lényegében az egész és rész viszonyát, a részek kölcsönhatását, szerves beilleszkedését kifejező relációk.

A munkák egyneműsödése

Vállalati szinten egyneműsödik a termékben tárgyiasult munkamennyiség. Az egyneműsödés végbemegy az azonos műveletet végző munkája között, de a különböző műveleteket végzők munkája között is. Egyneműsödik egymással például az azonos műveletet végző lakatosok munkája, de a lakatosok, esztergályosok, marósok munkája is, sőt a gépmunkás és a műszaki dolgozó munkája, továbbá az élő- és a holtmunka is. Konkrét vonásaitól megfosztva, egyszerű munkára visszavezetve válik a ráfordított munkamennyiség — szinte mint egy számadat — a termelési egyéni érték alapjává.

A fajlagos munkamennyiségek átlagolódása

A darabonként, szériánként (nagyvállalatokban gyáregységenként) eltérő nagyságú — már egyneműsödött — fajlagos munkamennyiségek átlagolódnak. Hiába eltérő egy-egy darab konkrét ráfordítástartalma, a termék a piac felé vezető útra csak a vállalati átlagos munkamennyiséget viszi magával. Maga a vállalati számvitel is átlagol. Az utókalkulációban — nagyértékű egyedi termékek kivételével — az adott termék nagyobb tömegének összegyűjtött ráfordításai jelennek meg. A közvetlenül gyártmányra nem terhelhető ráfordításokat is átlagszámok, vetítési alapok és kulcsok segítségével viszik rá a gyártmányokra.

Az érték nagyságának alapjául szolgáló munkamennyiség

Az egyéni — vállalati — érték alapjául szolgál a termékegységre vállalati és rövidtávú átlagban jutó munkamennyiség. A holtmunkaelemek fajlagos nagysága *egyéni*, de a holtmunkaelemek egysége mögött álló „óraszám” már természetesen *társadalmi*.

A fajlagos munkamennyiség nagyságát alakító tényezők

A vállalati egyéni ráfordítások nagyságát lényegében a vállalatnál alkalmazott termelőerők fejlettségi szintje és összetétele határozza meg. A munka- és anyagigény függ elsősorban a technikai felszereltségtől, a berendezések kihasználhatóságától és kihasználtságától, a termelő berendezések alkalmazási hatékonyságától, ezen belül az alkalmazott technológiától, az avultabb és a modernebb gépeken végzett műveletek megoszlási arányától, az anyag és energia megfelelőségétől, a természeti feltételektől, a munkaerő minőségétől, a szervezési és irányítási tevékenység színvonalától. Ezek persze mind *átlagukban* hatnak.

Függ ezeken kívül az adott termék egyéni értéke, illetve fajlagos ráfordításigénye attól is, hogy milyen más gyártmányokat állítanak elő még a vállalatnál részben vagy egészben ugyanazokkal a termelési eszközökkel, dolgozókkal. A termékek ugyanis nemcsak felhasználásuk során lépnek egymás helyébe, hanem termelésük során is. Ez utóbbi persze nem termékhelyettesítés. Ugyanazok a termelési feltételek egyszer

az egyik, másszor a másik termék előállításában vesznek részt. Például több termék előállításához szükséges olyan művelet, amelyet bizonyos megmunkálógépeken kell végezni. De ezek a gépek különböző hatékonyságúak. A gép adottságaiból csak az következik, hogy milyen *művelet-fajtát* végezzenek rajta, de az már nem, hogy melyik *terméknek* a műveletét. Vállalati döntés kérdése, hogy adott termék egy műveletét melyik gépen végezzék. Mondhatjuk azt, hogy megnőtt az adott termék egyéni értéke, mert most nagyobb részét készítik az elavultabb gépeken? Nem. Hiszen alkalmazhatták volna ennél a terméknel a modernebb gépeket is. Nyilvánvaló, hogy az értékalakulásnak nem tényezője az, hogy a vállalati programozás a gépterhelés kidolgozása során hogyan dönt. Az egyéni érték nagyságának alapjául csak a berendezések átlagos hatékonyságához tartozó átlagos ráfordítás szolgálhat alapul. Más a helyzet természetesen akkor, ha meglevő termelési feltételek mellett kell növelni a vállalati termelést. Ilyenkor az eddiginél nagyobb mértékben kell igénybe venni az avultabb berendezéseket, sőt esetleg a kevésbé alkalmas minőségű vagy méretű anyagokat is. Ebben az esetben az átlagos ráfordítás nő, a termék egyéni értéke magasabb lesz.

Termelési különvett érték

Absztrakció

Ha a terméket több vállalatban gyártják, a termék a piac felé vezető úton ledobja magáról a vállalati szinten még lényeges, de „iparági szinten” már esetleges, véletlenszerű vonásokat. Az absztrakció „in actu” megy végbe. A termék csak az átlagos ráfordításokat viszi tovább magával. A piacon a vétőt egyáltalán nem érdekli, hogyan és mennyiért állították elő az egyes területeken a terméket. Csak a termék minősége és ára érdekli. A termék minősége csak bizonyos mértékig átlagolódik. A lényeges minőségi különbségek nem átlagolódnak: a jobb, tartósabb, szebb termék egysége magasabb átlagos ráfordítást tartalmaz, mint a rosszabb termék.

Újonnan belépő tényezők

Elsősorban olyan tényezők lépnek be, amelyek az egyéni, vállalati értékek átlagolódásához szükségesek, így a vállalati fajlagos ráfordítások egymáshoz való aránya, az egyes vállalatoknak a termék előállításában való részvételi aránya.

Az átlagolódáshoz szükséges tényezőkön kívül belépnek *új ráfordításelemek is*. Így tehát csak első közelítésben állíthatjuk, hogy a termelési különvett érték az egyéni érték mérlegelt átlaga.

Az egyéni ráfordításokat általában nem növeli a központosított *műszaki kutatási tevékenység*. A tudományos kutatási eredmények jellemzője, hogy *egyidejűleg sok helyen alkalmazhatók*, egyik területen való alkalmazásuk nem jelenti más területekről való elvonásukat. A kutatási ráfordítások általában gyártmányokra nem oszthatók fel, csak akkor, ha a kutatás kifejezetten egy gyártmányra, illetve annak előállítási technológiájára vonatkozik. Így a kutatási ráfordítások többsége az egyéni érték nagyságát meghatározó ráfordításoknak nem része. Mégis

ezek a ráfordítások iparági szinten az egyéni ráfordítások átlagára ráarakódnak. A termékegység átlagos ráfordításigényét annál kisebb mértékben növeli ez a ráfordítás, minél többet állítanak elő a termékből és minél több termék előállításában használják fel a kutatási eredményt. Azért, mert a termékegységre jutó kutatási költség nagysága nem állapítható meg, nem mondhatjuk, hogy nem is létezik mint értékalakító tényező. A „létezés” és a mérhetőség azonosítása súlyos tévedésekre vezethet.

A tudomány termelőerővé válásának folyamata időbeli folyamat. Olyan mértékben válik a kutatási tevékenység termelő munka jellegűvé, ahogy bekerül a termelési összefolyamat egészébe és annak nélkülözhetetlen, szerves elemévé válik. A műszaki előkészítő, tervező és kutató tevékenység már termelési közgazdasági értelemben is. Kevésbé állítható ez a természettudományi kutatásokról általában, és talán egyáltalán nem ezeken belül az alapkutatásokról.

Új ráfordításelemként rakódik az egyéni értékek átlagára a piac felé vezető úton néhány, a forgalom területére áthúzódó termelő tevékenység, mint a *szállítás, raktározás* stb. Ezek a ráfordítások is természetesen átlagolódnak.

Olyan társadalmi-gazdasági rendszerben, ahol a gazdasági élet társadalmilag tudatos, központi irányítása folyik, a termék átlagos ráfordításaira ráarakódnak a *központi gazdaságirányító tevékenység* bizonyos ráfordításai is. Ha elismerjük, hogy ennek a tevékenységnek van „hatékonyága”, tehát nélküle a munka társadalmi termelőtevékenységének jelenlegi szintje nem volna tartható és növelhető, akkor ezt a tevékenységet éppen úgy termelő munkának kell tartanunk, mint a gépmunkását vagy az üzemmérnökét.

A munkák egyneműsödése

A termékben tárgyiasult munkák egyneműsödése tovább folyik. Eltűnik a vállalati munkák átlagminősége, bonyolultsága, intenzitása stb. közötti különbség. A vállalati munkamennyiségekkel egyneműsödnek az újonnan belépő tevékenységek, így a műszaki kutatás, a szállítás, raktározás, csomagolás, szortírozás, továbbá az iparági. minisztériumi irányító tevékenység egy része.

A fajlagos munkamennyiség átlagolódája

Egyrészt a vállalati fajlagos ráfordítások, másrészt a piac felé vezető úton ezek átlagára ráarakódó ráfordítások átlagolódnak. Előbb a munkamennyiségek elvesztik az egymástól megkülönböztető *minőségi* vonásait, majd az így minőségileg azonossá vált ráfordítások elvesztik mennyiségi különbségeiket is. A termékek a piacra az átlagos munkamennyiséget viszik magukban.

Az érték nagyságának alapjául szolgáló munkamennyiség

A termelési különvett érték alapjául szolgáló munkamennyiség tartalmazza az egyéni ráfordítások és az erre ráarakódó ráfordítások átlagát. Vállalati szinten a holtmunka-ráfordítások, illetve holtmunkaelemek *egyéni* nagysága került bele az egyéni értékbe, de egységük mögött álló

átvitt munkamennyiség már ezek *társadalmi* értékének felelt meg. Iparági szinten a holtmunka-elemek fajlagos részvétele is átlagolódik.

A fajlagos munkamennyiség nagyságát alakító tényezők

A termelési különvett érték nagyságának alapjául szolgáló munkamennyiség függ az iparági átlagos technikai felszereltségtől, kapacitáskihasználástól, a termelőerők alkalmazásának átlagos hatékonyságától, az alkalmazott technológiák átlagos színvonalától, a különböző hatékonyságú berendezések részvételi arányától, az iparági átlagos szakképzettségtől, begyakorlottságtól, fegyelemtől, vezetési színvonalától stb. Ezekon kívül meghatározó a termék kutatásigényessége, a kutatási tevékenység hatékonysága, a szállítási és raktározási igény, illetve ezeken a területeken a termelékenység változása; a terméket előállító vállalati munka központi irányítás-igénye, illetve ennek az irányításnak a hatékonysága.

Rövid időszakokat vizsgálva, változhat a termék teljes mennyiségének az egyes vállalatok (iparági nagyvállalat, tröszt gyáregységei) közötti eloszlása. Egyszer az egyik, másszor a másik vállalat, gyáregység állíthatja elő a teljes termékmennyiség zömét. Így a fajlagos ráfordítások átlaga bizonyos hullámzást mutathat. Ugyanígy: a termék zömét szállíthatják egyszer hajón, másszor vonaton. Ezek az esetleges körülmények természetesen nem érintik a termék termelési különvett értékének nagyságát.

Felhasználási egyéni érték

Absztrakció

A terméket termelési eszközként, azonos célra, több vállalatban használják. Ugyanerre a célra más terméket is alkalmaznak. A két termék közös mértékegységre redukálódik, közös értékszintjük alakul ki. Egymással szemben megkülönböztető minőségi vonásaikat elvesztik, illetve relatív hatékonyságukban kifejezik. A kérdés leszűkül arra, hogy adott vállalatban az új géptípus, az új anyag egysége mennyi réginek felel meg. Ez a leszűkítés „kikapcsolja” a termékek minden mellékesebb, esetleges vonását. Eltekint első megközelítésben az olyan különbségektől, amelyek a cél bővüléséből, módosulásából adódnak, például attól, hogy az új géptípus balesetvédelmi szempontból jobb, formatervezése tökéletesebb stb. Ha ezek a helyettesítési arány alakításának s ezen keresztül a társadalmi érték nagyságának nem is tényezői, a piaci árak alakulását természetesen befolyásolják.

Újonnan belépő tényezők

A termék értékének alakításába belép a vele helyettesítési viszonyban álló *másik termék különvett értéke*. A két termék különvett értéke a közös értékszint alapja. Új tényezőként lép be a különvett értékek aránya, a helyettesítési arány és a felhasználási részarány. Ez utóbbiak alapján tér el a két termék *saját egységének* egyéni felhasználási értéke saját különvett értékétől. Az egyes vállalatokban ezek az arányszámok eltérőek. Így az itt kialakult érték csak *egyéni* érték.

Csírájában már belép *a szükségleteknek való megfelelés foka* is, mint értékalakító tényező. Ha a gyár olyan gépet vesz, amit csak kis mértékben, alacsony hatékonysággal tud alkalmazni, akkor ennek a felhasználási egyéni értéke általában különvett értéke alá süllyed. Ha olyan gépet állít be, amelyik szűk keresztmetszetet szüntet meg, a termelési tényezők közötti kiegészítő kapcsolatokat javítja, a többi berendezés jobb kihasználását teszi lehetővé stb., akkor a felhasználási egyéni érték általában a különvett érték fölé emelkedik.

A munkák egyneműsödése

Az egymással adott vállalatban konkrét helyettesítési viszonyba lépő két termék különvett értékében már a munkamennyiségek egyneműsödtek. Ez feltétele volt annak, hogy a felhasználásra kerülő két termék különvett értékeinek összege a közös mértékegységben mért összmenyiségre számítható, majd újra — a helyettesítési arány szerint — elosztódjon a két termék különvett mennyiségére saját egységük szerint.

A fajlagos munkamennyiségek átlagolódása

A különvett értékek alapjául szolgáló munkamennyiségek most már két termék között is átlagolódnak, amikor az összes munka a két termék teljes mennyiségével kerül szembe. Az átlagolódás két fokozatban történik. Az elsőben „átlagolódnak” a mértékegységek, a másodikban — éppen erre a közös egységre számítva — a különvett munkamennyiségek. Az átlagolódást mindjárt követi a mennyiségek differenciálódása, újraelosztása a helyettesítési arány szerint.

Az érték nagyságának alapjául szolgáló munkamennyiség

Az érték alapjául szolgál a közös mértékben mért egységre átlagosan jutó különvett munkamennyiség; ez a két termék saját mértékegységére osztódik a helyettesítési arány szerint.

A fajlagos munkamennyiség nagyságát alakító tényezők

A felhasználási egyéni érték nagyságát meghatározó munkamennyiség mindenekelőtt függ a különvett értékek alapjául szolgáló munkamennyiségek nagyságától és arányától, valamint a konkrét helyettesítési aránytól és foktól. Ez utóbbiak alakulásába belejátszik az alkalmazás konkrét hatékonysága, a kiegészítő kapcsolatok fejlettsége. A modernebb termelési eszközökből a vállalatnál relatív hiány, az avultabból relatív bőség mutatkozik. A modernebb termékben a különvett ráfordításnál többet, az avultabbban kevesebbet ismernek el vállalati szempontból (nem társadalmilag!) szükségesnek.

Társadalmi érték

Absztrakció

A felhasználó szubjektív értékelése objektív alapokon áll; tárgyi viszonyokat, helyettesítési arányokat tükröz, több-kevesebb pontatlansággal. Ha a piacon az egymást helyettesítő termékeket különvett értékük

szintjén levő árért kínálják, a vevő mérlegel, melyiknek a beszerzése kifizetődőbb számára. Egyszerre elemzi az ilyen árarányokon keresztül a különvett értékek arányát és a konkrét helyettesítési arányt. A kereslet, a felhasználói értékelés a piacon *tömegesen és együtt*, tehát átlagolódva jelentkezik. Már nem tükrözi a vállalati speciális körülmények eltéréseit, sőt a megítélés szubjektív torzításainak zömét sem. A konkrét helyettesítési arányok átlagolódnak; eltűnik ebben is a felhasználó vállalatok közötti különbség.

Újonnan belépő tényezők

Elsősorban az átlagoláshoz szükséges tényezők lépnek be, tehát az egyéni helyettesítési arányok és az egyéni felhasználási arányok átlaga. Bennük és általuk lépnek be azok a társadalmi szintű gazdasági *korlátozó tényezők*, amelyek akadályozzák a modernebb termék térhódítását. Ilyenek az előállító kapacitások, az alkalmazási kiegészítő feltételek, a külkereskedelmi lehetőségek, a beruházási keretek szűkösége, a természeti feltételek, valamint a technológiaváltoztatások és a gyártmányfejlesztés objektív és szubjektív (érdekeltségi, lélektani, képzettségi stb.) fékezői.

Új tényezőként jelenik meg *a társadalmi szükséglet volumene és szerkezete a maga egészében*. Ez a szükségleti volumen nem egyszerűen a terméket felhasználó vállalatok szükségleteinek mechanikus összege, nem egyszerűen a vállalaton belüli arányossági követelmény tükröződése, hanem valamennyire már az egész gazdaság arányos fejlődésének objektív igénye is.

A társadalmi szükséglet volumenének alakulása természetesen a piaci átlagár (közös mértékegységben számolt mennyiségre vonatkozó egységár) változásának függvénye. A társadalmi szükségletet — első közelítésben — azonosnak vehetjük azzal a fizetőképes kereslettel, amelyik akkor jelentkezik, ha a két helyettesítő termék összes mennyiségét közös termelési értékszintjüknek megfelelő áron kínálják. A közös termelési értékszintet megkapjuk, ha a külön vett értékek összegét osztjuk a közös mértékegységben számolt termelési volumennel.

A helyettesítő, térhódító termék társadalmilag „szükös”, a helyettesített, visszaszoruló termék pedig általában relatíve „bőséges”. A piacon ennek megfelelően a különvett értéknél, illetve a mögötte álló munkamennyiségnél többet vagy kevesebbet ismernek el társadalmilag szükségesnek. Ez a relatív hiány, illetve bőség eléggé *rejtett*, ha a két termék — mint termelési eszköz — *együttes* mennyisége az egész felhasználási szükségletet teljesen fedezi. *A felszínen a hiány nem mutatkozik*. Tulajdonképpen mégis hiány van — legalábbis az újabb termékből —, mert a modernebb termékből az avultabb rovására már többet lehetne felhasználni, mint amennyit termelnek. Az a kapacitás, amelyik a két termék előállítására le van kötve, a két termék gyártásában nem „optimális” elosztású. Ha a modernebb termékből többet gyártanának, akkor a két termék szükséges össz mennyisége mögött kevesebb társadalmi összráfordítás állna, a közös mértékegységben számolt egységükre kevesebb fajlagos ráfordítás jutna, a felszabadult kapacitás, a megtakarított munkamennyiség más területen hasznosulhatna. Hiába termelnek a két termékből *összesen* eleget, mégsem teljesül részleteiben az arányossági követelmény.

A munkák egyneműsödése

Az egymással helyettesítési viszonyban álló termékekben tárgyiasult munkamennyiségek egyneműsödése lezárul, társadalmi szinten is megvalósul. Az absztrakciós folyamat lezárásával válik az érték alapjául szolgáló munka teljesen „absztrakt munkává”. Az egymással szoros helyettesítési viszonyban álló termékekben tárgyiasult munkamennyiségnek a társadalmi érték nagyságának alapjául szolgáló absztrakt munkamennyiséggé válása bonyolultabb folyamat, mint a helyettesítési viszonyban nem álló termékek vonatkozásában. A helyettesítés esetén ugyanis nemcsak a munkák vesztik el konkrét vonásaikat, hanem a két termék vonatkozásában a kielégítendő szükséglet, az elérendő cél is. A célazonosság éppen azt jelenti, hogy a célnak semmi más vonása nincs a termék helyettesítés vonatkozásában, mint a nagysága. Miként a társadalmilag szükséges munkamennyiség, úgy a kielégítendő szükséglet is egy-egy számmal jellemezhető. Volumenükön kívül minden vonásukat elvesztették. Ha helyettesítés nincs, a szükséglet, a cél minőségi vonásaitól való absztrakció kérdése fel sem merül.

A fajlagos munkamennyiség átlagolódása

A munkamennyiségek átlagolódása is lezárul. Az átlagolódás most már kiterjed az adott terméknek más termékekkel való helyettesítési viszonyából eredő helyettesítési arányok és helyettesítési mérték átlagolódására is. Ha egy termék például három más termékkel áll egyszerre helyettesítési viszonyban, saját különvett értéke és az egyes helyettesítési viszonyok alapján mindegyik helyettesítésben kialakul külön-külön egy „felhasználási társadalmi értéke”. Ezek mérlegelt átlagaként alakul ki végeredményben a társadalmi érték.

Az érték nagyságának alapjául szolgáló munkamennyiség

A termék társadalmi értékének alapjául szolgáló munkamennyiség akkora, amekkorát a piacon a két termék kínált mennyisége, egyéni ráfordításaik átlaga és helyettesítési arányuk alapján *társadalmilag szükségesnek* ismernek el. A két termék termelésének, kínálatának részaránya meghatározza az adott időben elérhető legjobb felhasználási arányt. Az egyes vállalatoknál megvalósuló felhasználási arány persze lehet az átlagosnál kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb. Így az egyik vállalat előnyösebb helyzetbe kerül, mint a másik.

A fajlagos munkamennyiség nagyságát alakító tényezők

A társadalmi érték nagyságának alapjául szolgáló munka mennyisége függ mindazon tényezők átlagos hatásától, amelyek a termék és a vele helyettesítési viszonyban álló másik termék különvett értékét alakítják, függ továbbá az egyéni, vállalati helyettesítési arányoktól, a helyettesítés társadalmilag átlagos mértékétől, a termelési és alkalmazási korlátoktól, a termelés és a szükségletek viszonyának alakulásától stb. Itt már lényegében *minden* tényező hat átlagolva, összevonva, esetlegességeit, elhanyagolható vonásait, rövidtávú ingadozásait levéve.

A helyettesítési viszonyban álló termék társadalmi értékének kialakulási folyamata befejeződött, mert lezárultak az ezt létrehozó rész-folyamatok, tehát az absztrakciók, a munkák egyneműsödése és átlagolódása. Belépett minden tényező, amely a társadalmi érték nagyságának alapjául szolgáló munkamennyiséget a termékegységre a termelés oldalán „elosztotta” és amely a helyettesítési arányok alapján, a felhasználás oldaláról hatva „újraelosztotta”.

A társadalmi érték kialakulása dialektikus folyamat

A társadalmi érték kialakulásának, a társadalmilag szükséges munkamennyiség elvi meghatározásának folyamatát végig kíséri mind a termékeket előállítók, mind az azokat felhasználók viszonylagos különültsége és tevékenységüknek (a munkamegosztás és csere általi) szerves társadalmi egysége közötti ellentmondás előrehajtó ereje. Az ellentmondás a fajlagos ráfordítások különbözőségéből fakad mind a négy fázisban és ennek előbbrevivő túlhaladásában oldódik fel.

A *vállalati termelésben* ellentmondás van az egyes sorozatok ráfordításainak különbözősége és az egész terméktömeg azonos fajlagos ráfordítás-tartalmú áruként való kibocsátása között. A kibocsátás, vagyis az iparági *horizontális* munkamegosztásba való bekapcsolódás ténye az ellentmondást kiélezi és az egyéni érték kategóriájában mint átlagban feloldja. Az ellentmondás aktivitása a felszínen úgy mutatkozik, mint az egységes és jó minőségre, az egységes és alacsony fajlagos ráfordításra való vállalati törekvés.

Az *iparági termelésben* ellentmondás van a különböző vállalatokban gyártott azonos termékek fajlagos ráfordításainak különbözősége és a teljes terméktömegnek a piacon azonos ráfordítás-tartalmú árutömegként való jelentkezése között. A termékek értékesítése mint a társadalmi (*vertikális*) munkamegosztásba való bekapcsolódás formája az ellentmondást kiélezi és a termelési különvett értékben mint átlagban feloldja. Az ellentmondás a vállalatoknak azon a törekvésén keresztül hat, hogy ráfordításaikat az iparági átlag alá süllyesszék.

A *vállalati felhasználásban* ellentmondás van a két helyettesítő termék átlagos ráfordításaránya (fajlagos beszerzési ára) és konkrét helyettesítési aránya között. Az azonos célú felhasználás kiélezi az ellentmondást és az egyéni felhasználási érték kategóriájában feloldja, túlhaladja. Az ellentmondás a vállalati felhasználási tevékenységben úgy hat, hogy a felhasználó igyekszik az egymást helyettesítő termékeket mint termelési eszközöket a lehető leghatékonyabban felhasználni, és növelni annak a terméknek a felhasználási arányát, amelyiknek a közös mértékegységre visszavezetett ára alacsonyabb, tehát amelyiknél a helyettesítési arány magasabb, mint az árárány (első közelítésben: a különvett értékek aránya).

A *népgazdasági felhasználásban* ellentmondás van a két helyettesítő termék ráfordításaránya (különvett értékeinek aránya) és átlagos helyettesítési aránya között. Más a két termék közötti előállítási volumen-arány, mint amilyent megkíván a gazdaságos felhasználási arány. Az ellentmondást kiélezi az előállítási és a felhasználási korlátok eltérő volta, az egyik viszonylagos merevsége, a másik viszony-

lagos lazasága, rugalmassága. Az ellentmondás feloldódik a társadalmi értékben, amely az arányeltéréseket és korlátokat egyaránt tükrözi. Az ellentmondás a gazdasági tevékenységben úgy hat, hogy igyekezzenek a korlátokat lazítani, az erőforrásokat a termelésben átcsoportosítani, és a korszerűbb, fajlagosan olcsóbb termelési eszközök felhasználási részarányát növelni. A társadalmi érték elsősorban a termelési különvett értéktől való eltérésén keresztül mozgósít. Amelyik terméknél nagy a pozitív eltérés, oda érdemes kapacitásokat átcsoportosítani, hiszen az eltérés egy részét az eladási árban majd „extraprofit”-ként, tisztajövedelem-többletként realizálni lehet. Érdemes a korszerű terméket az eddiginél nagyobb arányban felhasználni is, hiszen beszerzési ára általában tartósan társadalmi értékének szintje alatt (persze különvett értékén vagy afölött) mozog. Így az ilyen termékek alkalmazása relatíve olcsóbb: kevesebb költség terheli a gyártmányt, mint amennyi értéket az élőmunka az adott termékből arra átvisz.

Mindegyik ellentmondás keletkezésének, kiéleződésének és feloldódásának végső következménye a társadalmi munkaerő-kapacitások (élő- és holtmunka) állandó átcsoportosulása, a termelési és a felhasználási szerkezet javulása, az átlagos ráfordításigény csökkenése, az új gyártmányok bevezetése, egyszóval: *a termelékenység emelkedése*.

Az értékalakulás folyamata a társadalmi érték kialakulásával nem áll meg. A termék — ha termelési eszközként alkalmazható — visszakerül a termelésbe, a benne levő társadalmilag szükséges munkamennyiség része lesz az új termék egyéni értékének. A termelési eszköznek az új termék előállításához szükséges mennyisége itt még egyéni lesz, de ennek a volumennek minden egysége már társadalmi értékének megfelelő munkamennyiséget visz magával a keletkező termékbe.

A felhasználás oldaláról ható tényezők is lényegében a termelési oldalon keletkezett terméktulajdonságokon alapulnak. Éppen azért alakul ki a felhasználásban bizonyos helyettesítési arány, mert a *termelés során* a termék olyan tulajdonságokat nyert, amelyek ennek a helyettesítési aránynak az alapjai. Zömében a felhasználás oldaláról ható tényezők is a termelés oldalán keletkezett tényezők megjelenési formái.

Az egymást helyettesítő termékek termelési különvett értékei tulajdonképpen *egyéni értékek* a társadalmi értékhez viszonyítva. De egyéni jellegüket nem az adja, hogy különféle vállalatokban eltérő ráfordítással állítják elő őket, hanem az, hogy a különböző — avultabb és korszerűbb — formájukban tárgyiasult átlagos munkamennyiség egysége ugyanannak a szükségletnek eltérő nagyságát képes a termék révén kielégíteni, tehát a szükséglet azonos „mennyiségére” eltérő átlagos munkamennyiség jut.

Több vállalat — egy piac. Ez az ellentmondás végigfut minden fázison. Mindegyik fokozat értékfogalma magában rejti az „egyéni” és a „társadalmi” jelleg elemeit és a köztük levő feszültséget.

A *termelési különvett érték* már társadalmi érték annyiban, hogy a termelési egyéni értékek *átlagán* alapul; de egyéni érték annyiban, hogy az azonos cél eszközeül szolgáló terméktípusok *egyikének* értéke csupán.

A *felhasználási egyéni érték* egyéni annyiban, hogy vállalatokként *eltérő*; de társadalmi is, mert a *különvett* értékeken alapul, amelyek — ha nincs helyettesítés — a társadalmi értékekkel szinte azonosak.

A *társadalmi érték* társadalmi, mert a társadalmi termelés és a társadalmi felhasználás *minden* tényezőjének hatását magában foglalja, de egyéni akkor, ha a termék *nem csak egy* termékkel áll helyettesítési viszonyban.

A *termelési egyéni érték* egyéni jellege sem egészen teljes, hiszen a mögötte álló munkamennyiségben a holtmunkaelemek *egyéni* nagysága áll ugyan, de ezek egysége már a *társadalmi értéknek* megfelelő munkamennyiséget viszi át a segítségével készülő termékre.

Az egyéni és a társadalmi jelleg bár minden fokozatban együtt jelentkezik, de egyszer az egyik, másszor a másik pólus erősebb. Az első és a harmadik fokozatban az egyéni jelleg, a második és a negyedik fokozatban a társadalmi jelleg dominál. De mint ahogy a harmadik fázisban az egyéni jelleg az első fázisnál magasabb szinten tér vissza, éppen úgy a negyedik fázisban a társadalmi jelleg sokkal gazdagabb, teljesebb, megvalósultabb, mint a másodikban. A helyettesítő termék értéknagyságának, társadalmilag szükséges munkamennyiségének kialakulási folyamata a dialektikus mozgástörvények működésének szép példája. Megtalálható ebben az ellentétek egysége és harca, az ellentétek „túlhaladásán” keresztül a fejlődés „spirálvonala”, lüktetése.

A ráfordítás-megtakarító gyártásfejlesztés és a használhatóságot növelő gyártmányfejlesztés azonos eredményű: mindkettő csökkenti a változatlan, azonos cél egységének eléréséhez, kielégítéséhez szükséges munkamennyiséget. A termelési eszközök körében folyó gyártmányfejlesztésnek van egy tovagyűrűző termelékenységi hatása is, ami az előállítás helyén nem mutatkozik, csak a felhasználásban. Van tehát a korszerű termelési eszközt előállító munkának olyan hatékonyságeleme, amelyik ugyan az előállítás hatékonyságának része, de csak a felhasználásban „realizálódik”. Ha ez nem lenne így, nem lehetne szó sem a beruházások, sem a helyettesítések hatékonyságáról.

Az új, modern termelési eszközöket előállító vállalatok az eladási árban nem is tudják érvényesíteni a termékekben tárgyiasult munka *teljes* relatív hatékonyságát, nem kaphatják meg a társadalmi értéknek megfelelő árat, hiszen a termékek relatív hatékonysága, társadalmi helyettesítési aránya itt még csak potenciális. Így a modern termékeknél a társadalmi érték és a különvett érték közötti eltérésen, mint a termékeket előállító munka magasabb hatékonyságából eredő „hasznon” az előállító és a felhasználó vállalat valamilyen arányban „osztódik”. Hogy ez az osztózkodás milyen arányú, az elsősorban a helyettesítési arány magasságán és a kereslet-kínálat alakulásán múlik. Ez utóbbi mögött az előállítási és a felhasználási korlátok eltérése és a különvett értékek aránya áll.

A szakosítás elmélyítése és az üzemi méretek növelése a termelőszövetkezetekben

A szocialista átszervezést követően a mezőgazdasági termelés távlati fokozásában a legfontosabb szerepet a gyorsütemű fejlődésre képes termelőszövetkezeti közös gazdaságok töltik be. Érthető tehát, hogy a fő figyelem napjainkban, sőt a következő néhány esztendőben is a termelőszövetkezetek szervezeti-gazdasági megszilárdítására, a korszerű nagyüzemi termelés kereteinek kialakítására irányul.

A termelőszövetkezeti közös gazdaságok fejlesztésében négy olyan tényezőcsoport jelölhető meg, amely a gazdaságos termelésre közvetlenül jelentős hatást gyakorol:

- a termelés természeti, földrajzi feltételei;
- a vezetés-irányítás, a tervezés-szervezés, és az anyagi érdekeltség megjavítása;
- a termelés anyagi-műszaki alapjainak fejlesztése és összetételének javítása;
- a népgazdasági szükségletekhez, valamint az adottságokhoz igazodó termelési szerkezet és üzemi méret kialakítása.

A szövetkezeti gazdaságokban a termelés adottságaival és feltételeivel összhangban levő szakosítás és az üzemi méret növelése előmozdítja a rendelkezésre álló befektetések jobb kihasználását, az erőforrások koncentrálását, a termelékenység növelését, valamint az önköltség csökkentését. Azáltal pedig, hogy lehetőséget ad a fejlettebb technológia, korszerűbb gépek és szakemberek alkalmazására, a hozamok növelését is előmozdítja.

Ennek a tanulmánynak az a célja, hogy rávilágítson azokra a fontosabb összefüggésekre, mozzanatokra, amelyek előmozdithatják a közös gazdaságok ésszerű szakosítását és az üzemi méretek tervszerű növelését.*

* Az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézetében e témakör jelentőségét felismerve, *Erdei Ferenc* intézeti igazgatóval és *Márton János* tudományos főmunkatárssal együtt már 1957 óta foglalkozunk a mezőgazdasági termelés területi elhelyezésével és üzemi szakosításával. Kutatásaink eredményét több munkában, nyomtatásban publikáltuk, illetve belső felhasználásra az illetékes párt- és állami szerveknek átadtuk. (*Erdei Ferenc—Csete László—Márton János: A termelési körzetek és a specializáció a mezőgazdaságban. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1959.*) A tanulmány összeállításához felhasználtuk a Magyar Tudományos Akadémia Agrárgazdasági Kutató Intézetének anyagait, elsősorban *Erdei Ferenc Szolnok megyei, nagykovácsi és solti munkája* során szerzett tapasztalatokat. (*Erdei Ferenc és Arvai László: A termelés területi elhelyezkedése és a termelőszövetkezetek szakosítása Szolnok megyében. Az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézete közleményei I. Budapest, 1963.*; *Erdei Ferenc: Nagykovácsi város mezőgazdasági fejlesztése. A távlati mezőgazdasági tervezés módszere. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.*; *Erdei—Bocsor—Kiss—Varga: Távlati üzemi tervezés a mezőgazdaságban. Solt község és a Szikra Termelőszövetkezet gazdasági fejlesztése. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.*) Ezenkívül támaszkodtunk néhány üzemi fejlesztési tanul-

Az üzemi méretek növelésének jelentősége

Az üzemek nagyságát többféleképpen meghatározhatjuk: az összes termelés értékével, a termelőszövetkezet területnagyságával, az állatállomány létszámával, a növénytermelésben a vetésterülettel, a szőlő- és gyümölcsstermelésben az ültetvények területével, a termelési, munkaszervezeti egységekben a munkaerőlétszámmal, a traktorok számával és a működési területtel stb.

Az összes termelés értékével kifejezett termelési nagyság a gyakorlati irányító, szervező tevékenységhez kevés támpontot nyújt, mert a belőle levonható következtetések nagyon általánosak. Korábbi vizsgálatainkból például egyértelműen megállapítható az az általános összefüggés, hogy a termelés pénzben kifejezett nagyságának állandó és rendszeres növelése általában együtt jár a termelékenység és a jövedelmezőség emelkedésével.

Ma már a gazdaságok területnagysága is elég keveset mond. A gazdaságok területnagyságának tanulmányozásából arra a következtetésre jutunk, hogy 500 kh-nál kisebb területű gazdaságot nem célszerű szervezni, mert ezeknek gazdasági mutatói a többihez képest lényegesen rosszabbak. Többnyire a 3—4000 kh közötti termelőszövetkezetek érik el a legjobb eredményeket.

Tapasztalataink szerint megyei szinten érdemes évről évre, vagy legalább időszakonként tanulmányozni a területnagyság változásának a gazdasági mutatókra gyakorolt hatását. A statisztikai adatok alapján készített elemzés feltárja, hogy a termelés különböző feltételei mellett milyen területnagyságot célszerű kialakítani. Megyei szinten a statisztikai adatok tanulmányozása mellett nagy jelentőségű a kiemelkedő eredményt elért termelőszövetkezetek és állami gazdaságok területnagyságának a figyelemmel kísérése is.

Sokkal konkrétabb következtetések adódnak az egyes gazdaságokon belül az ágazatok ésszerű méreteinek a vizsgálatából. A gyakorlati gazdasági irányító és szervező tevékenység megjavításához éppen az ágazatok helyes arányainak és méreteinek a kialakítására kell nagy gondot fordítani. A tapasztalatok szerint ugyanis a közelmúlt években többnyire kialakultak már a nagyüzemi termelés követelményeinek megfelelő területnagyságok, de egy-egy gazdaságon belül az egyes ágazatok méretei még legtöbbször kicsinyek, nem teszik lehetővé a nagytömegű, olcsó, egyöntetű minőségű mezőgazdasági termékek kibocsátását.

Közismert tény, hogy az önköltség csökkentésére és a jövedelem fokozására döntő hatást gyakorol az átlaghozamok alakulása. Az ágazatok mérete és az átlaghozamok, illetőleg az önköltség között szoros

mány készítése során szerzett ismeretekre, Bács-Kiskun megyei kutatásaink tanulságaira és a kiskőrösi járásban alkalmazott eljárásokra. (Csete László-Zug Jánosné: A lászlófalvi termelőszövetkezetek távlati fejlesztésének lehetőségei. Gazdálkodás, Budapest, 1963. 3. sz.; Csete László-Tóth Bertalan: A takarmánytermelés és az állattenyésztés arányainak és szerkezetének meghatározása lineáris programozás segítségével. Gazdálkodás, Budapest, 1963. 4. sz.; Csete László-Márton János: A mezőgazdaság területi és üzemi fejlesztése, Bács-Kiskun megyei tapasztalatok alapján. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, (kiadás alatt); Csete László-Zug Jánosné: A szakosítás elmélyítése és az üzemi méretek növelése a kiskőrösi járás gazdaságai között. Budapest, 1964. (kézirat). A vizsgálati módszerek kialakításában felhasználtuk Géczy Gábornak a talajhasznosítási térképek készítése során összeállított anyagait is. (Géczy Gábor: A hozamok változása a talajhasznosítási osztályok függvényében. Budapest, 1964. (kézirat). Emellett természetesen figyelemmel kísértük a termelési, irányítási gyakorlatban szerzett tapasztalatokat, s esetenként a belőlük levonható tanulságok általánosítását is megkíséreltük.

összefüggés található. Ezt az összefüggést szemléltetik a Bács-Kiskun megyei termelészövetkezetek (272 gazdaság) 1962. évi adatai:

Vetésterület (kh), illetve állomány (db)	Termésátlag (q/kh), illetve fajlagos hozam (liter)	A termelészövetkezetek megoszlása (százalék)
<i>Búza</i>		
400 kh alatt	8,2	68
401—800 kh	9,0	25
801 kh felett	10,5	7
<i>Kukorica</i>		
300 kh alatt	18,2	64
301—600 kh	19,8	32
601 kh felett	20,0	4
<i>Tehénállomány</i>		
50-nél kevesebb.....	1182	69
51—100	1603	26
101-nél több	2013	5

Hasonló összefüggés állapítható meg a vetésterület nagysága és a terméshozam, illetve az állatállomány koncentrálttsága és fajlagos hozama között a többi ágazatban is. Ezek az adatok az üzemi méretek helyes megállapításának fontosságát igazolják.

Az üzemi méretek növelését befolyásoló tényezők

A gazdaságok, a termelési, munkaszervezeti egységek és az egyes ágazatok mérete a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésével *állandóan változik, növekszik*. A termelési koncentráció folyamata, s ezen belül az optimális körüli üzemi-, illetve ágazatnagyság is a társadalmi-gazdasági fejlődés következtében különböző időszakokban, a termőhelyi adottságoktól függően, eltérően alakul.

A kialakítható termelési méretet számtalan tényező külön-külön és együttesen befolyásolja. E tényezők közül nagyon nehéz eldönteni, hogy melyek a legfontosabbak, mert az eltérő adottságok mellett más és más tényező játszhat meghatározó szerepet. Az már az eddigi tapasztalatok alapján is általánosítható, hogy döntően befolyásolja a termelés méretét a *technika fejlődése*, illetve a *beruházások alakulása*. Egy-egy termék termelésének, illetőleg egy-egy ágazatnak legalább akkora terjedelműnek kell lennie, hogy az adott gép, épület vagy más beruházás kedvező kihasználását lehetővé tegye.

Az adott gazdaság *vezetőinek elméleti és gyakorlati képzettsége, tehetsége* is jelentősen befolyásolja a termelés méretét. A képzetlenebb és nagyobb áttekintő képességű vezető 15 000 kat. holdas gazdaságot is megfelelő eredménnyel tud irányítani, képzetlenebb, tapasztalatlanabb vezető már 3000 kat. holdas üzem feladataival is nehezen tud megbirkózni. Gyakran éppen ilyen körülményekkel magyarázható, hogy mind a nagy-, mind a kisterületű szövetkezetekben egyaránt találunk jó és rossz eredményt elérő gazdaságokat.

A *termelési irány és a termelési szerkezet* is befolyásolja a termelés méretét. Minél nagyobb a területegységenként elért hozam valamely gazdaságban, minél több munkaerőt foglalkoztatnak, annál bonyolultabb a vezetés, mert több gépet, munkaerőt kell időszakonként irányítani, mozgatni. Ennek következtében a szőlő-, a gyümölcs- és a zöldségtermelő üzemek, illetőleg ágazatok mérete általában kisebb. A szántóföldön is minél nagyobb az intenzív növények aránya, annál óvatosabban kell növelni a területet. Minél nagyobb az alacsony ráfordítási igényű kalászosok vagy a rét és legelő művelési ág kiterjedése, annál nagyobb lehet a gazdaság határa is.

Nem kevésbé fontos tényező továbbá a gazdaság, illetőleg a termelési egységek *irányíthatósága*. Ha a közös gazdaság központja és a termelési egységek között jó a hírközlési lehetőség (telefon, rádió), ha kedvezőek az útviszonyok és a szövetkezet rendelkezik már megfelelő számú gépkocsival, motorkerékpárral, akkor nagyobb termelési méretek mellett is eredményesen vezethető a gazdaság.

Nyilvánvaló, hogy az elmondottak mellett a *felszíni viszonyok, a terep tagoltsága, a települések formája és módja* is eltérően befolyásolja a termelés méretének alakulását. A termelési méretek utóbb említett feltételei például az alföldi járásokban általában kedvezőbbek, mint a dunántúli járásokban.

A termelési méretek tudatos formálására tág lehetőség nyílt a mezőgazdaság szocialista átszervezése után. A termelési méretek növelésében azonban nem szabad *mechanikusan eljárni*. Az esetleg ellentétesen is ható tényezőket gondosan mérlegelve, a különböző megfontolásokra támaszkodva minden egyes járásban a konkrét tapasztalatok alapján kell döntenie az üzemi méretekről.

A minimális és az optimális üzemi méretek

A termelőszövetkezeti gazdaságok, illetőleg gazdaságon belüli termelési egységek és az ágazatok méreteinek kialakításakor a gyakorlatban arra kell törekedni, hogy az üzemi méretek elérjék az *adott technikai, technológiai és szervezési szint mellett minimálisnak tartott méreteket*. E minimális méretek mindenkor azt az alsó határt jelzik, amelyen már lehetővé válik a rendelkezésre álló erőforrások gazdaságos működtetése, illetve a jövedelmező nagyüzemi termelés kialakítása.

A minimális méret kialakítása után az *optimális méret* elérését lehet célul kitűzni. Optimális méretről akkor beszélhetünk, amikor adott termelőszövetkezetben, illetőleg egy-egy termelési egységben vagy ágazatban a *területegységre jutó hozamok, a tiszta vagyon gyarapodása és a termelőszövetkezeti tagok személyi jövedelme a maximumot éri el*. Ez a cél gyakorlatiasabban is megfogalmazható: a termelőszövetkezet amellet, hogy maradéktalanul teljesíti termelési és értékesítési terveit s elfogadható jövedelemrészeseledést ad tagjainak, a tiszta jövedelem maximumát éri el. *Optimális méretnek tehát azt tekinthetjük, amikor adott körülmények között egy adott időpontban egyetlen ágazat, termelési egység, valamint az egész gazdaság mérete nem változtatható anélkül, hogy a termékegységre jutó ráfordítás ne növekedjen*. Ez természetesen olyan célkitűzés, amelyet a gyakorlatban jobban vagy kevésbé jól meg lehet közelíteni, de elérését gátolja, hogy a termelőerők fejlődése

következtében az egyensúlyi helyzet állandóan felbomlik. Természetesen az optimális körüli méretek kialakítását csak azokban a szövetkezetekben lehet közvetlen feladatként kitűzni, amelyekben már kellően megszilárdult a nagyüzemi termelés.

Vizsgálataink szerint a rendelkezésre álló különféle források és kalkulációk alapján, az egyes ágazatok minimális méretét a következőkben állapíthatjuk meg (az állattenyésztési ágazatokban az állományi létszámmal, a növénytermelésben a területtel fejezzük ki a méreteket)*:

Tehenészet	200—400 db
Növendéknevelés és marhahizlalás	200—400 db
Sertésenyésztés	
koca	200 db
szaporulatával (évi átlagos állatállomány)	2240 db
Juhászat	
anya	500 db
szaporulatával (évi átlagos állatállomány)	1290 db
Tojatótelep	10 000 db
Húscsibenevelő-telep	18—30 000 db
Halastó	50—100 kh
Szőlészet	50—100 kh
Gyümölcsös (vegyes)	50—150 kh
Zöldségkertészet	60—100 kh
Dohánytermelés	11 kh
Búzatermelés	500 kh
Kukoricatermelés	400 kh
Cukorrépatermelés	80 kh

A minimális termelési méretek kialakítása nemcsak az átlaghozamok növekedését és a jövedelem fokozását mozdítja elő, hanem fontos *üzemszervezési* jelentősége is van. A minimális méretek körül kialakított ágazatok ugyanis alapját képezik az *üzemen belüli munkamegosztásnak*, a termelés ésszerű szervezésének, a nagyüzemi keretek kialakításának.

Nyilvánvaló, hogy az optimális méretek az ismertetett minimális méretektől konkrét körülmények között gyakran eltérnek. Vannak olyan állami gazdaságok, amelyekben a legjobb eredményt a 400 kocánál nagyobb állománnyal, vagy a kukoricatermelésben 1400—1600 kh vetésterület mellett érték el. Ezek az adatok tehát felhívják a figyelmet arra, hogy az optimális termelési méretek rendkívül eltérőek lehetnek, s e kérdésben mindig csak a körülmények alapos mérlegelése után lehet állást foglalni.

* A minimális méretekre vonatkozó adatok megállapításakor a rendelkezésre álló termelészövetkezeti üzemstatisztikai adatokból, gyakorlati tapasztalatokból, a meglévő gépek kihasználásának területigényéből, valamint az épületek típustervéből indultunk ki. Az utóbbiakban felhasználtuk dr. Berend Iván tanulmányát is.

A specializáció foka és a gazdasági eredmények kapcsolata

A különböző termelési irányú termelőszövetkezetekben a specializáció foka* eltérően alakul.

Van-e valamilyen kapcsolat a specializáció fokának emelkedése és a gazdasági mutatók között? Nyilvánvaló ugyanis, hogy a szakosítás fokozásának kizárólag akkor van értelme, ha hatására a hozamok vagy a jövedelem emelkedik. Ezért nézzük meg a kialakult termelési irányokra való tekintet nélkül általában a specializáció fokának néhány gazdasági mutatóra gyakorolt hatását. A Bács-Kiskun megyei adatokból összeállított következő táblázat jól szemlélteti, hogy minél nagyobb arányban részesedik a vezető termelési ágazat az árutermelésből (minél nagyobb a specializáció foka), annál nagyobb a holdankénti termelési érték és az 1 kh közös területre számított gazdálkodási eredmény.

A specializáció foka	Halmazott bruttó termelési érték Ft/kh	Gazdálkodási eredmény Ft/kh
45 százaléknál több	4406	2388
35,1—45 százalék	3397	1524
25,1—35 százalék.....	2915	1244
25 százaléknál kevesebb	2907	1156

A szakosítás elmélyítése tehát kedvezően befolyásolja a legfontosabb gazdasági mutatók alakulását. Azokban a gazdaságokban, amelyekben magasabb a specializáció, nagyobbak a területegységre jutó hozamok, az elért jövedelem, kedvezőbben alakul a ráfordítás és a hozamok aránya.

A termelési szerkezet ésszerűsítése

Termelési szerkezetük alapján a mezőgazdasági üzemek három típusba sorolhatók:

1. univerzális gazdaságok;
2. több (két, három, négy) ágazatra szakosított gazdaságok;
3. szűken szakosított gazdaságok.

Az univerzális termelési szerkezet nagyrészt az önellátó termelést folytató kisüzemekre jellemző, a szocialista nagygazdaságokban nincs perspektívája.

A szűken specializált gazdaságok szervezésének is elég korlátozott a lehetősége. Kétségtelen, hogy a szűken specializált gazdaságoknak a szocialista termelési viszonyok között is van bizonyos jelentősége, de szervezésük csak akkor indokolt, ha ezekben nagyobb termelékenységet, magasabb hozamokat érnek el a több ágazatra alapozott szakosításhoz képest.

Szűken specializált gazdaságot csak abban az esetben lehet kialakítani, ha egy-egy ágazatra alapozott üzem önmagában is — illetve különféle kooperációkra támaszkodva — képes a termelés folytatására és termelése „gyárszerűen” megszervezhető. Ilyenek lehetnek hazánkban

* A specializáció fokán azt értjük, hogy a vezető ágazat az összes áruértékesítésből milyen arányban részesedik.

az egyes bortermelő szőlősgazdaságok, a kedvező termőhelyre települt virágkertészetek vagy zöldségkertészeti üzemek, ipari és egyéb hulladéokra alapított sertéshizlalda, ipari baromfitelep vagy ipari jellegű sertéshizlalda.

A több ágazatú szakosítás lesz a termelőszövetkezetek jövőbeli fejlődésének fő útja. Ez azt jelenti, hogy egy-egy gazdaság arculatát a természeti és a gazdasági adottságokban megfelelően két-három vagy több ágazat kiemelkedő aránya fogja megszabni. A szakosítás távlati elmélyítése során a *termelési irányt meghatározó ágazatok kiválasztása* az egyik legfontosabb feladat. A több ágazatú gazdaságokban a szakosítás előnyeit természetesen csak akkor lehet igazán kihasználni, ha az egyes ágazatokban folyó termelés korszerűen, nagyüzemileg szervezhető, s lehetővé teszi az önelszámoló gazdálkodás bevezetését.

Hazánk változatos talaj- és felszíni viszonyai erőteljesen befolyásolják a szakosítás lehetőségeit. A jobb termőhelyi adottságoktól a kedvezőtlen felé haladva ugyanis egyre szűkül a területhasznosítás lehetősége. Míg a mezőségi vályogtalajokon csaknem bármely ágazat eredményesen fejleszthető, addig a gyenge termőképességű meszes homokon csak néhány ágazatra korlátozódik a fejlesztés lehetősége. Ezért a jobb termőhelyi adottságú, nagy területű gazdaságokban a következő években a *több ágazatú fejlődés* lesz a jellemző, míg a gyengébb adottságok mellett gazdálkodó üzemekben a *szűkebb specializáció* (szőlő-, gyümölcsstermelés, juhászat) jut nagyobb szerephez.

Eddigi elemzéseink szerint hazánkban a termelőszövetkezeteknek mintegy 50—60 százalékában már *határozott termelési irány* alakult ki. Már szép számmal vannak sertéstenyésztő, szarvasmarhatartó, ipari növényeket termelő, kenyérgabonát termelő, szőlőtermelő, zöldségtermelő, baromfitartó, juhtartó és városellátó termelőszövetkezetek.

A szövetkezetek 40—50 százalékában *vegyes termelési irány* található. A vegyes termelési irányú szövetkezetek gazdasági mutatói a határozott termelési irányúakéhoz képest általában kedvezőtlenebbek. A vegyes termelési irány esetében nagyon fontos annak a megállapítása, hogy az a régi kisárutermelés maradványa-e, vagy a helyi lehetőségeket jól hasznosító ésszerű termelési szerkezetből fakad-e. Ennek ismeretében eltérőek a tennivalók is. Az előbbi esetben fokozatosan át kell térni a specializáltabb termelésre, az utóbbi esetben pedig a vegyes termelési irány megtartása, illetőleg mérsékelt átalakítása a célravezető.

A közelmúlt években a szövetkezeteknek jelentős hányada a gazdaságilag gyenge szövetkezetek kategóriájába tartozott. Nyilvánvaló tehát, hogy a következő két-három esztendőben a termelőszövetkezetek gazdasági és szervezeti megszilárdítása, a nagyüzemi gazdálkodás kereteinek kialakítása a legsürgősebb tennivaló. A *termelőszövetkezetek szakosításának is a gazdasági és szervezeti megszilárdítást kell előmozdítania*. Az elhamarkodott és megalapozatlan szakosítással kapcsolatosan szerzett eddigi tapasztalatok is megfontoltságra és fokozatosságra intenek. A következő néhány esztendőben tehát nem lehet a szövetkezetek között kialakult munkamegosztás gyors elmélyítéséről beszélni, hanem csupán a *termelési szerkezet kisebb-nagyobb ésszerűsítését* kell közvetlen feladatnak tekinteni.

A termelési szerkezet ésszerűsítését egy-egy járason belül a vetésterület egyszerűsítésével lehet megkezdeni. Ez azt jelenti, hogy egy-egy

járásban a korábitól eltérően alakul a szántóföldi növények elosztása a termelőszövetkezeti gazdaságok között. Elsősorban a kis vetésterületű növényeket célszerű egy-egy termelőszövetkezetben koncentrálni. A növénytermelés régebben kialakult mechanikus elhelyezésének ésszerű módosítása következtében egy-egy gazdaságban csökkenthető a termelt növények száma, és ennek következtében nagyobbodik a megmaradó növények vetésterülete. Azt már az előzőekben láttuk, hogy a vetésterületi koncentráció kedvezően hat az átlaghozamokra.

A szántóföldi terület túlsúlyát általában a takarmánynövények kötik le, ezt követi a kenyérgabona, és a többi területet (15—25 százalékot) az ipari és olajos növények, a zöldségfélék és más egyéb növények foglalják el. A növénytermelés szerkezetének módosítását elsősorban erre a 15—25 százalékot kitevő növénycsoportra helyes korlátozni. Ezeknek tömörítésével, illetve az eddigi elaprózott elosztás módosításával a hozamok jelentősen fokozhatók, a költségek csökkenthetők.

Az állattenyésztés fejlesztése minden szövetkezetben csaknem egyaránt fontos, különbség csupán az, hogy a takarmánybázishoz igazodva egyik helyen a szemestakarmányt, másutt a szálas-lédús takarmányt fogyasztó állatfajokat célszerűbb fejleszteni. Ezt követően természetesen mérlegelni kell, hogy az azonos takarmánybázisra támaszkodó állatfajok (például a sertés és a baromfi, illetve a szarvasmarha és a juh) között milyen arányokat lehet kialakítani, figyelembevéve a minimális méretek lehetőleg mielőbbi elérését.

A szakosítás elmélyítésével és az üzemi méretek növelésével kapcsolatos gyakorlati tennivalók

A termelőszövetkezetek szakosításának elmélyítésével és az üzemi méretek növelésével kapcsolatos tervszerű tevékenységet véleményünk szerint *járási szinten* helyes megkezdeni. Ebből következően már a megyei termelési, értékesítési és beruházási tervek, illetve keretek járáások közötti elosztásakor is differenciáltan kell eljárni. Ellenkező esetben ugyan a járási törekvések csak szűk területre korlátozódhatnak.

A szakosítást *fokozatosan* helyes lebonyolítani. Már az őszi vetések megkezdésekor kell gondolni a termelési szerkezet tervszerű változtatására. Ezért a szakosítás megkezdésével kapcsolatos előkészületeket gyakorlatilag július végéig be kellene fejezni.

A termelőszövetkezetek szakosításának elmélyítése és a termelési méretek növelése csak akkor lehet eredményes, ha gondos *fejlesztési tanulmányok* készülnek róluk. Ezeket a fejlesztési tanulmányokat kidolgozhatják a megye, illetve a járás *minden egyes termelőszövetkezetére*,* vagy pedig csak *gazdaságtípusokra*,** amelyeket a továbbiakban mintaként kezelhetnek.

Az első megoldásnak nyilvánvaló előnye az, hogy egy-egy járásban, illetve megyében a szakosítással kapcsolatos összes kérdések teljes összefüggésükben megoldásra kerülnek. A gazdaságtípusokra támaszkodó megoldás viszont egyszerűbb, gyorsabb és kényelmesebb, több rugalmasságot tesz lehetővé. Ez utóbbi eljárás azonban csak akkor kielé-

* Csete László—Zug Jánosné: A szakosítás elmélyítése és az üzemi méretek növelése a kiskőrösi járás gazdaságai között. Budapest, 1964. (kézirat).

** Csete László—Márton János: A mezőgazdaság területi és üzemi fejlesztése, Bács-Kiskun megyei tapasztalatok alapján. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, (kiadás alatt).

gítő, ha a típusokat a járás részletes ismeretében választottuk ki, s a kiválasztott típusok a járás azonos természeti, közgazdasági és üzemi adottságokkal rendelkező területeit reprezentálják.

A termelőszövetkezeti fejlesztési tanulmányokat készíthetik *központosan* a járási tanács, készíthetik az azonos adottságú termelőszövetkezetek *járáson belüli körzetenként*, együttesen, vagy pedig kidolgozhatja minden egyes szövetkezet *önállóan*. Hogy melyik eljárást helyes választani, csak a konkrét helyi adottságok ismeretében dönthető el. Erős járási apparátus és gyengébb szövetkezeti vezetés a centrális elkészítést indokolja. Ilyenkor sakktábla rendszerű táblázatok segítségével gyorsan lebonyolíthatók a számítások. Ha erősen differenciáltak a járás természeti adottságai, akkor érdemes kisebb körzetenként dolgozni stb.

A fejlesztési tanulmányok *elkészítésének sorrendjéül* tapasztalataink szerint a következő ajánlható:

- a távlati üzemi keretek és a területi adatok tisztázása,
- a termelési irány kitűzése,
- a művelésiág-változások megtervezése,
- a vetésszerkezet kialakítása,
- az átlaghozamok kalkulálása,
- az állatállomány összetételének, nagyságának és hozamának előirányzása,
- takarmánymérleg készítése,
- munkaerőmérleg készítése,
- a fejlesztés anyagi-műszaki megalapozása,
- különféle mutatók képzése, illetve gazdaságossági számítások elvégzése.

Az optimális üzemi méret és szerkezet kialakítása a termelőerők fejlődésének függvénye, azzal együtt, lépésről lépésre valósítható meg. Ezért a távlati fejlesztés megvalósítása is lassú folyamat.

A fejlesztési tanulmányokban a fő figyelmet arra kell fordítani, hogy mai ismereteink mellett a szakosítás elmélyítéséből és az üzemi méret növeléséből, valamint az anyagi-műszaki fejlesztésből milyen termelés- és termelékenység-növekedésre lehet számítani. Ebből következik az is, hogy a számításba vett feltételek teljesülésétől függően előbb vagy később (1970-re, vagy csak 1980-ra) érhető el a számítások szerinti színvonal.

Az anyagi-műszaki fejlesztés, illetve a termelés növelésének időbeli ütemezése az éves, illetve ötéves tervekben konkretizálódik.

Az első probléma, ami itt felmerül, *a termelés szektorális megoszlásával* kapcsolatos. A fejlesztési tanulmányokat a következő bontásban kellene megyei és járási szinten elkészíteni: összes tanácsi, termelőszövetkezeti közös és egyéb tanácsi.

A nagyüzemi módszerek, a korszerű technikai és technológiai eljárások a termelőszövetkezeteknek a közös gazdálkodásba vont területén alkalmazhatók elsősorban. Ezért a fejlesztési ajánlásokat a termelőszövetkezetek közös területére helyes kialakítani. Így világosan kiderül, hogy a tervezésbe bevonható nagyüzemileg művelt területek milyen reális termelési színvonal elérésére képesek és hogyan járulnak hozzá a népgazdasági szükségletek kielégítéséhez. Ez egyben arról is tájékoztat, hogy milyen mértékben (és mely termék esetében) szükséges tá-

maszkodni az egyéb tanácsi szektor által előállított — távlatilag is jelentős — mezőgazdasági termékekre.

Természetesen a háztáji gazdaságok fennmaradásával és a közös gazdasággal való kapcsolatával is számolni kell. A háztáji állatállomány takarmányszükségletének mintegy 50 százalékát továbbra is közös termelésből szükséges fedezni.

A szakosítás elmélyítésével és az üzemi méretek növelésével szoros összefügg a távlati gazdasághatárok kialakításának szükségessége.

A növekvő teljesítményű, korszerű gépek és gépi berendezések, valamint az újabb épületek kihasználása, újabb, termékenyebb technológia bevezetése, a termelőszövetkezeti tagok munkájának jobb szervezése általában a távlati üzemi méretek növelését indokolja. A termelés összes tényezőinek koncentrációját azonban a mezőgazdaságban — az ipartól eltérően — általában megelőzi a földterület összpontosítása.

A területnagyság növelésének általános indoklása mellett figyelembe kell venni azt az egyszerű gyakorlati tényt is, hogy a termelőszövetkezeti közös gazdaságok fejlesztése több évet felölelő folyamat, amelyben fokozatosan jönnek létre a korszerű nagyüzemi termelés feltételei. A távlati gazdasághatárok ismerete hiányában azonban ez a céltudatos fejlesztési tevékenység sok esetben a társadalmi erőforrások pazarlására vezethet! Nyilvánvaló ugyanis, hogy különösen a tartós beruházások telepítési helyének a kijelölésekor vagy az üzemi méret meghatározásakor döntő kritérium a távlatilag várható gazdasághatár alakulása.

A távlati gazdasághatárok kialakítását indokolja az is, hogy a jelenlegi gazdaságok között néha olyan egészségtelen különbségek vannak a munkaerőhelyzet és a munkaerőigény, a talajadottságok és egyéb vonatkozások tekintetében, amelyeket az egész mezőgazdasági termelés, de az egyes szövetkezeti gazdaságok szempontjából is előnyös lenne megszüntetni, vagy legalábbis enyhíteni. A gazdaságok jelenlegi területi szétszabdaltsága a termelés fejlesztését egyébként is korlátozza, elsősorban a vezetést nehezíti, de emellett a szállítási és más költségeket is növeli.

A gazdaságok távlatilag kialakítható határát és nagyságát elsődlegesen megszabja a területen kialakult hagyományos termelési irány, a különféle művelésiág-arányok és ezzel együtt a munkaerőellátottság. Éppen ezért az intenzívebb kultúrákat művelő gazdaságok területnagysága lehetőleg ne legyen túlzottan nagy, mert ez a vezetés és irányítás számára már nehézségeket okozhat.

A lehetőségekhez mérten arra is törekedni kell, hogy a gyenge talajadottságú területek több gazdaság között oszoljanak meg, ügyelve arra, hogy a munkaigényes kultúrákat termő területek lehetőleg olyan gazdasághoz tartozzanak, amelyek munkaerőfelesleggel rendelkeznek.

Számolni kell a körülménnyel is, hogy a jelenlegi tanácsi terület zöme távlatilag termelőszövetkezeti gazdaságként fogható fel.

Ezeket a tényezőket minden egyes gazdaság elbírálásakor külön-külön és egymással összevetve kell megvizsgálni. Ezt a munkát nagyon megnehezíti az állami gazdaságok területi szétszórtsága, amely sok esetben a két szektor közötti területcsere végrehajtását is kívánatossá teszi.

Hangsúlyozni kell, hogy a távlati gazdasághatárok kitűzése nem azonosítható a termelőszövetkezetek tényleges egyesítésével. Az előbbi

csupán a fejlesztés távlati kereteinek tisztázása, az utóbbi viszont már a termelőszövetkezetek tagjainak önkéntes, jól megfontolt és engedélyezett „tényleges” egyesülését jelenti.

A távlati gazdasághatárok megállapítása során a Beruházási Iroda anyagaiból is kiindulhatunk, de ezeket mindenütt korrigálni tanácsos a bekövetkezett különféle változásoknak megfelelően.

A távlati fejlesztési javaslatok kidolgozásakor a szükséges gazdaságossági számítások elvégzése a termelőszövetkezetekben részben a számítások munkaigénye, részben pedig a ráfordítás-hozam-viszonyokra vonatkozó adatok hiánya miatt nehézségeket okoz. A távlati gazdaságossági számítások realitását az ipari eredetű termékek bekerülési árainak, illetve a mezőgazdasági termékek árainak várható változása is kétségessé teszi. A gazdaságossági számítások pótlására — mérlegelve a termelőszövetkezetek, illetve a megyei, járási tanácsok számítási kapacitását — a következő két mutató a legalkalmasabb: *a területegységre és az egy dolgozó tagra számított termelési érték*. Eddigi tapasztalataink szerint, ha emelkedik a területi hozam és a munka termelékenységé, a gazdaságosság is — kevés kivételtől eltekintve — kedvezően alakul.

Mindez természetesen nem jelentheti azt, hogy a távlati fejlesztés kapcsán a részletes gazdaságossági számításokat mellőzni lehetne. Ellenkezőleg, a fejlesztés egyes fázisait megalapozó konkrét anyagi-műszaki jellegű intézkedések előtt beható gazdaságossági számításokra, elemzésekre van szükség, mert csak ezek ismeretében lehet helyesen dönteni.

Haász Árpád

KORUNK KAPITALIZMUSA 1. kötet

(Második, átdolgozott kiadás)

A mű második, átdolgozott kiadása a mai kapitalizmus legújabb fejlődési tendenciáival és az ezáltal felvetődött elméleti problémák elemzésével foglalkozik.

Részletesen kitér az állammonopolista kapitalizmus nagyarányú térhódítására, a modern tőkés állam új gazdasági szerepére, a nemzetgazdaság militarizálására. Tárgyalja korunk tudományos-technikai forradalmát, a technikai fejlődés hatását az imperializmus gazdasági-társadalmi struktúrájára.

Tudományos elemzést nyújt a könyv az Európai Közös Piacról, mint a tőkés integráció eddig legjelentősebb gazdasági alakulatáról. Külön tanulmány foglalkozik a tőkés újratemelési ciklussal, amelyet a szerző a korábbi szemlélettől eltérően nem időlegesen ható konjunkturális tényezők, hanem a modern tőkés gazdaság strukturális változásainak fényében szemlél.

A kötetet a nyugati világ munkásságának helyzetéről szóló rész fejezi be. A kötet a magyaron kívül német nyelven is megjelenik.

472 lap

Ára: 77,— Ft

KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ

Termelői árak — devizaárak — árkiegyenlítés

Népgazdaságunk különféle szintjein nap mint nap merülnek fel a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódással összefüggő döntési problémák: milyen legyen exportunk, illetve importunk terjedelme és választéka?, adott kapacitásokon milyen termékeket gyártsunk exportra?, termeljünk-e adott árucikket kivitelre vagy sem?, adott bel-földi szükségletet hazai termelésből vagy inkább importból (s milyen eredetű importból) fedezzünk-e? Az ilyen döntések meghozatalakor a gazdaságosság elismerten elsőrendű (habár nem egyetlen) szempont. Ezeknek a döntéseknek az alátámasztására rendszeresítettük a legutóbbi években a külkereskedelem-gazdaságossági számításokat.

A tapasztalatok azonban azt mutatták, hogy a külkereskedelem-gazdaságossági számításokból meríthető információknak több súlyos fogyatékoságuk van: a mutatók kiszámítása meglehetősen bonyolult; a mutatók statikusak; kidolgozásuk viszonylag hosszú ideig tart, s így gyakori, hogy a frissen kidolgozott gazdaságossági mutatók máris elavultak. Ezenfelül a számítások nem terjednek ki valamennyi exportcikkre, az importnak pedig eleve kis hányadát fogják át.

A gazdaságossági számítások tehát eleve csak hiányos információk forrásai. De még ezeknek az információknak a hasznosítása is meglehetősen rossz hatásokkal történik. A külkereskedelem-gazdaságossági számítások eredményeinek figyelembevétele vagy figyelmen kívül hagyása ugyanis jóformán semmilyen következménnyel sem jár a gazdálkodó egységekre. Pedig a gazdaságossági mutatók kiszámításának elsősorban akkor van értelme, ha azok alapján intézkedések születnek. Intézkedésekre mind a termelésben, mind a külkereskedelemben szükség van, s ezek összhangja attól függ: érdekelték-e mind a termelő, mind pedig a külkereskedelmi vállalatok abban, hogy a népgazdaság szempontjából előnyös döntéseket hozzanak.

Megfelelő érdekeltségi konstrukciót azonban mindmáig nem sikerült kidolgozni ebben a vonatkozásban. Az exportcikknek rossz gazdaságossága általában nem jelent közvetlen hátrányt a termelő vállalatnak. A vállalati termelési költségek bázisán megállapított termelői ár ugyanis a külföldön csak nagyon gazdaságtalanul értékesíthető termékek gyártását is nyereségessé teheti a gyártó mű számára. A legtöbb esetben sem a gazdaságtalan export miatt a népgazdaságot sújtó hátrány, sem a gazdaságos exportból fakadó előny nem érzékelhető a termelőnél, akin az export folytatása, bővítése vagy beszüntetése jórészt múlik.

Igaz, vannak különféle árkiegészítési és lefölözési konstrukciók,

amelyek lehetővé teszik a korszerű és gazdaságosan exportálható termékek árának kiegyensúlyozását, illetve az elavult és gazdaságtalanul exportálható termékekért a vállalathoz befolyó árbevétel egy részének elvonását. A textiliparban az exportot általában ösztönző árkiegészítést vezettek be. Ezek a konstrukciók azonban toldozás-foldozás jellegűek. (Az árkiegészítés megszerzése a Pénzügyminisztériumig érő kérelmezési eljárást igényel, s így szükségképpen nehézkes; lefölözés a gyakorlatban alig fordul elő; bár sok apró intézkedéssel — gondosabb kikészítéssel, csomagolással, pontosabb szállítással, jobb minőséggel stb. — javítani lehet az exportőr piaci pozícióját, s végső soron az elérhető árat, ilyen címen árkiegészítést igényelni nem lehet; árkiegészítés igényelhető és kapható a termék korszerűsége címén akkor is, ha a külföldi átvevők ezt a korszerűséget az árban nem hajlandók honorálni; a textiliparban az export-árkiegészítés az elért devizaártól és az export gazdaságosságától függetlenül igényelhető.) Ezek az árkorrekciók tehát segíthetnek ugyan egyes kirívó esetekben, de nem eredményezhetnek átfogó, logikus információs és ösztönzési rendszert.

Import vonatkozásában is a népgazdasági szempontból gazdaságosabb vagy gazdaságtalanabb beszerzéssel kapcsolatos előnyök, illetve hátrányok csak kis részben — vagy egyáltalán nem — jutnak el a felhasználó vállalatig.

Pedig a gazdaságossági követelmények széles körű és hatékony érvényesítéséhez az szükséges, hogy a népgazdasági szempontból gazdaságosabb, előnyösebb felhasználási és termelési változatok a döntést hozó vagy azt messzemenően befolyásoló gazdálkodó egységek számára is kedvezőbbek (olcsóbbak, illetve nyereségesebbek) legyenek, mint a népgazdasági szempontból hátrányosabb változatok. Ez nemcsak azért szükséges, hogy elkerülhessük a népgazdasági és a vállalati érdekek ütközését, hanem azért is, mert nagyon sok — a gazdaságosságot végeredményben jelentősen befolyásoló — döntést gazdaságossági számítások nélkül, illetve azokat megelőzően hoznak, s ilyenkor nincs is más ismerv a népgazdasági szempontból előnyösebb vagy hátrányosabb változat megkülönböztetésére, mint a vállalati érdek, az árak, árfolyamok közvetlen összehasonlításából levonható következtetések.

Ez végeredményben azt jelenti: a folyó árrendszerrel szemben kell azzal a követelménnyel fellépni, hogy önmagában is kellő útmutatást adjon a gazdaságossági vonatkozású döntések meghozatalához. Ilyen igénytel már 1957-ben felléptek — a külkereskedelem gazdaságosságáról megjelent írásokban — mind a magyar, mind a más szocialista országokbeli (elsősorban a lengyel) közgazdászok.

Igaz, ezt az árrendszerrel szemben támasztott igényt más közgazdászok túlzottnak, sőt irreálisnak tartják. Érvelésük szerint a hosszabb távra szóló döntésekben nem támaszkodhatunk a folyó árakra, amelyek csak az adott, rövidebb-hosszabb időszakban érvényesek. Ez az érv helytálló, de csak a hosszú időszakra szóló gazdaságossági kérdések tekintetében. A folyó árrendszertől viszont jogosan várhatjuk, hogy a folyó (rövid lejáratú) döntésekhez gyors, teljes körű, egyértelmű, viszonylag egyszerűen feldolgozható s nem utolsósorban a népgazdasági érdekeket és összefüggéseket helyesen tükröző információkat közvetítsen.

A legutóbbi időben ez az igény fokozottan előtérbe nyomult az ár-

rendszer tökéletesítésére irányuló tevékenység keretében.* A belföldi árképzés és a devizaárak összefüggéseinek a kérdésében állást foglaló szerzők csaknem egyöntetűen vallják azt az álláspontot, hogy a devizaárarányoknak az eddiginél nagyobb szerepet kell játszaniuk a belföldi árképzésben.

Az, hogy az árrendszer milyen információkat közvetít a külkereskedelemmel valamilyen vonatkozásban összefüggő folyó döntésekhez, a külkereskedelmi és a belföldi termelői szférában ható gazdasági mechanizmus és ezen belül az anyagi ösztönzés sarkalatos kérdése, amely egyúttal a tiszta jövedelem központosításának módját, formáját, a különböző „csatornák” közti megoszlását is messzemenően befolyásolja.

Milyen információkat kell (célszerű) közvetítenie az árrendszernek a külkereskedelem területéről? Tájékoztatnia kell 1. a fizetési mérleget terhelő (importnövelő, illetve exportcsökkentő hatású) felhasználással kapcsolatos népgazdasági ráfordításokról; 2. a fizetési mérleget javító (exportnövelő, illetve importhelyettesítő hatású) teljesítmények népgazdasági szinten mutatóhozamáról. Ezek a ráfordítások, illetve hozamok elsődlegesen különféle devizakiadások, illetve -bevételek formájában jelentkeznek. Ahhoz, hogy az e devizakiadásokról, illetve -hozamokról kapott információkat a gazdálkodó egységek fel tudják dolgozni (egymással, valamint a belföldi ráfordításokkal és bevételekkel egybe tudják vetni), közös mértékegységre, rendszerint a belföldi pénznemre kell azokat átszámítani. Az átszámításhoz megfelelő kulcsok (szorzók, arányok) szükségesek. Milyen szempontok alapján határozható meg a közgazdaságilag indokolt devizaárfolyam?

A devizaárfolyam közgazdaságilag indokolt mértéke

A külföldi devizák használati értékét az adja, hogy meghatározott külső piacon (piacokon) vásárlóerővel rendelkeznek, értéküket pedig — mint minden más áruét — az határozza meg, hogy újratermelésükhöz (megszerzésükhöz) mennyi társadalmi munkát kell felhasználni. Ezzel kapcsolatban abból kell kiindulnunk, hogy valamely társadalmi szükséglet kielégítésére alkalmas terméket egy nemzetgazdaság végeredményben kétféleképpen szerezhet meg: 1. közvetlenül, amennyiben megtermeli; 2. közvetve, amennyiben a nemzetközi csere folyamatában saját exportcikke(i) ellenében szerzi be.

A termék megszerzése mindkét esetben ráfordításokkal jár. Az első esetben a ráfordításokat a belföldi fogyasztáshoz közvetlenül szükséges termék belföldi termelési költségei jelentik. A második esetben a termék megszerzésével járó ráfordításokat „közvetett termelési költségei”, tehát

* Interzív munka folyt és számos belső dokumentum készült a külkereskedelmi és a belföldi árak összefüggése tárgyában 1963 közepétől az Országos Archiváléltal közgazdasági főosztályán Gara Judit, Rácz László és Balázs Sándor részvételével, amelyeket e tanulmány készítésénél is felhasználtam. Továbbá megjelent Liska Tibor „Kritika és koncepció”, Csikós-Nagy Béla „Kritikai megjegyzések a világpiaci árbázisú árrendszerhez” és Nagy Tamás „Egy kritikáról és koncepcióról” című cikke a Közgazdasági Szemle 1963. 9. számában. Továbbá Ujhelyi Gyula „A külkereskedelmi árak és az ipari termelői árképzés” (Közgazdasági Szemle, 1964. 2. sz.), Bródy András „Az importszorozóról” és „Az importszorozóról és alkalmazásáról” (Közgazdasági Szemle, 1964. 4. és 7–8. sz.), Kövér Károly: „A valutaárfolyam néhány elméleti problémája a szocializmusban” (Közgazdasági Szemle, 1964. 7–8. sz.), Csikós-Nagy Béla: „A belföldi és a külkereskedelmi ár kapcsolata” (Pénzügyi Szemle, 1964. 5. sz.). Ugyancsak 1963 óta több NDK-ban megjelent cikk is foglalkozott hasonló problémákkal, közülük megemlítem dr. Gerhard Scholze és dr. Rudolf Thiele „Hogyan kell ösztönözni a gazdaságos ipari exportra?” című cikkét (Die Wirtschaft, 1963. október 28-i szám).

a cserébe adott saját exportcikkek termelési költségei jelentik. A nemzetközi kereskedelem gyakorlatának fejlett szakaszában ez az egyszerű összefüggés annyiban bonyolódik, hogy általában nem közvetlenül cserélünk terméket termékért (kompenzáció), hanem az áruvilág többé-kevésbé széles választékára kiterjedő, változatos összetételű áruhalmazt adunk más — hasonlóképpen szűkebb-szélesebb választékú — áruhalmazért, amelyek összemérésére, egybevetésére valamilyen — a pénz általános egyenértékes funkciójának gyakorlására alkalmas — elszámolási egység (deviza) szolgál.

A devizák közvetítésével tehát mód van a közvetett úton (nemzetközi csere révén) „megtermelt” termék „nemzeti önköltségének” megállapítására; az exportcikkek termelési ráfordításaiból megállapítható az érték kapott deviza egységére jutó hazai ráfordítás, amely — megszorozva az importtermékért adott devizaösszeggel — megadja az importtermékért hozott hazai ráfordítás forintban kifejezett nagyságát.

Röviden: az importtermékek „termelési” (megszerzési) költségét az importőr nemzetgazdaság számára az érték adott deviza belföldi „kitermelési” költsége jelenti. Következésképpen az importárak belföldi pénzre való átszámítására alkalmas importszorzők (devizaárfolyamok) megállapításához a megfelelő devizakitermelési költségeket kell alapul venni.*

Az ésszerű devizaárfolyamok megállapításáról szólva a közgazdászok túlnyomó többsége egyetért abban, hogy az egyes devizák (export útján való) „kitermelésének” forintköltségeiből kell kiindulni.**

Abban is mindenki egyetért, hogy a devizaárfolyamnak *legalább akkorának* kell lennie, hogy az importtermékekért befolyó belföldi árbevétel fedezze az ellentételként szolgáló exporttermelés költségeit. Sőt, általában egyetértés uralkodik a tekintetben is, hogy az importszorzőnek még meg is kell haladnia kisebb-nagyobb mértékben az átlagos devizakitermelési kulcsot. A vélemények abban térnek el, hogy ez az eltérés *mekkora* legyen.

Az elméleti jellegű érvelések általában kétféle választ adnak a devizaárfolyam célszerű nagyságát illetően: 1. az árfolyam *alapja* az *átlagos* devizakitermelési kulcs legyen; 2. az árfolyam a devizakitermelés felső *határköltségén* állapítandó meg.

Az *átlagos* devizakitermelési költség szintjén megállapított árfolyam *mellett* összefüggő érvelés tulajdonképpen nem található a közgazdasági irodalomban. Bőven van azonban olyan érvelés, amely bírálja 1. az *átlagos* devizakitermelési költségnél *alacsonyabb* árfolyamot, 2. a *határ* árfolyamot, s ilyen értelemben az *átlag* árfolyam melletti érvelésnek tekinthető.

Az *átlagosnál alacsonyabb* árfolyam elleni érvelésnek az a lényege, hogy az ilyen árfolyam nem tükrözi a devizakitermelés valóságos költsé-

* A *következőkben* devizaárfolyamon meghatározott országban külkereskedelmi áruvásárlásra felhasználható pénznem egységének forintárát értem, s egy-egy ország kü kereskedelemben funkcionáló pénzét egységesnek tekintem. Eközben elvonatkoztatok attól a problémától, amelyet az okoz, ha valamely ország adott devizakövetelés vásárlóerejét csak meghatározott árukörre ismeri el. Ebben a felfogásban a devizaárfolyamok relációnként differenciáltak, de egy reláción belül minden termékre azonosak. A devizaárfolyamok ilyen megközelítése több fontos problémát nyitva hagy ugyan (ezekre később még vissza kell majd térni), de sokban egyszerűsíti a téma tárgyalását, a cikk további következtetései tekintetében pedig — véleményem szerint — nem vezet tévútra.

** Ettől eltérő álláspontot tudtommal csak Liska Tibor képvisel, aki szerint a devizaárfolyamokat az illető devizák vásárlóerő-arányai alapján kell megállapítani.

geit, félrevezető információt ad a devizák megszerzéséért hozott népgazdasági áldozatokról. Ez helyes érv, amelyhez különösebb hozzáfűznievaló nincs. A *határárfolyam* alkalmazása ellen többnyire azzal érvelnek, hogy 1. a határárfolyam szeszélyesen ingadozik, véletlen tényezőktől is függ; 2. alkalmazása indokolatlanul megnöveli az egész árszínvonalat, 3. a tiszta jövedelem túlságosan nagy hányadát vonja el más csatornáktól és így kevés teret enged az értelmes árpolitikának.

A határárfolyam alkalmazása elleni *első* érveléssel kapcsolatban fel kell hívni a figyelmet a közgazdasági irodalomban (elsősorban lengyel szerzők tollából) ismert ama tételre, hogy határárfolyamnak — józan értelmezés esetén — *nem* a legrosszabb egyedi kötés exportkitermelési költsége, hanem az exportkötések azon legrosszabb sávjának átlagos árfolyama tekintendő, amelyet még rendszeresen szükségesnek, gazdaságilag indokoltnak tartunk — adott körülmények között — a fizetési mérleg egyensúlyban tartásához. Hozzátehetjük még, hogy a kiugróan magas, szélsőségesen kedvezőtlen árfolyamú exportkötések legnagyobb része nem tekinthető önálló, autonóm tételnek. Az ilyen kötéseket ugyanis az illetékes külkereskedelmi vállalatok többnyire azzal indokolják, hogy a kirívóan gazdaságtalan termék kivitele feltétele volt valamely másik, kedvezőbb gazdaságosságú exportcikk értékesítésének (kényszerű árukapcsolás), illetve, hogy a gazdaságtalan minőségű exportot a piac megszerzése, későbbi jobb ügyletek reményében tudatosan, de átmeneti jelleggel vállalták. Mindkét esetben helytelen a szorosán összefüggő tételek mesterkélt különválasztása. Mivel ilyenkor a rossz árfolyamú (gazdaságtalan) export a jobb árfolyamúnak feltétele, együttesen, összevontan kell szemlélni és értelmezni árfolyamukat (gazdaságosságukat) is. Előfordulhat továbbá, hogy valamely kiugróan rossz export politikai okokból vállalt kivételesen alacsony árnak a következménye. Mivel ilyenkor az ár gazdaságon kívüli megfontolásoknak az eredője, az ebből következő magas devizakitermelési kulcsot nem tekinthetjük a közgazdaságilag értelmezett határárfolyam szempontjából mértékadónak. Az ilyen esetleges, véletlenszerű kötések kiszűrése után a gazdaságossági (árfolyam-) ismérvek szerint sorba rendezett export utolsó, legrosszabb ötöde (kvintilise) vagy tizede (decilise) reprezentálhatja azt az áruhalmazt, amelynek átlagos árfolyama „józan” határárfolyamként felfogható és alkalmazható. Ezt az árfolyamot immár aligha jellemeznék veszélyes ingadozások, nem vagy csak elviselhető mértékben tükrözné véletlen tényezők hatását.

A határárfolyam elleni *második* érv: alkalmazása az *árszínvonal általános emelkedését* vonja maga után. Ez amennyiben igaz, hogy *ceteris paribus, ha a többi tisztajövedelem-elem változatlan*, akkor a saját deviza leértékelése valóban általános árszínvonal-emelkedést idéz elő. A devizaárfolyamok felemelése azonban azt is jelentené, hogy a korábbi alacsony devizaárfolyamok miatt passzív árkiegyenlítési egyenleg eltűnik, aktívumba csap át, s így mód nyílik más tisztajövedelem-tételek mérséklésére, ami az árrendszer más területein ellensúlyozza a devizaárfolyam felemelésének áremelő hatását. Persze az *importtermékek* árszínvonala mindenképpen magasabb kell, hogy legyen, ha a devizaárfolyam nagyobb, mint ha alacsonyabb. Az ipari termelői árszínvonal egésze azonban nem kell, hogy emelkedjék a devizaárfolyamok megnövelése nyomán *mindaddig*, amíg a devizaárfolyam emelkedése nyomán követ-

kező áremelő hatást a termelői árrendszeren *belüli* tisztajövedelem-tételek (nyereség, használati díj, illetményadó, áraránytartó adók stb.) terhére kompenzáljuk.

A nettó devizahozam egységére jutó tényleges (tisztajövedelem-tételeket is tartalmazó) belföldi ráfordítások még csökkennek is, ha a devizaárfolyamot emeljük, s ezzel párhuzamosan csökkentjük az önköltségbe beépülő különféle közterheket, például az illetményadó átlagos kulcsát vagy az elavult állóeszközök után fizetett eszközlekötési járulékot. Az illetményadó — és általában minden *bérrel arányos* közteher — *átlagos* kulcsának mértéke közömbös tényező a gazdasági döntésekre gyakorolt hatás szempontjából. S ha a devizaárfolyamok közgazdaságilag indokolt szintre emelése valóban azzal jár is, hogy a tiszta jövedelem jelentékeny része a külkereskedelemben, illetve az exporttermelésben realizálódik, ez az illetményadó átlagos kulcsának mérséklése útján anélkül kompenzálható, hogy ezáltal korlátoznánk az értelmes árpolitika lehetőségét.

Az állóeszközök hatékonyságával arányos — tehát az elavult állóeszközök esetében csökkentett mértékű — eszközlekötési járulék ugyancsak csökkentené (a mostani helyzethez képest, amikor az eszközlekötési járulékot a bruttó érték után számítjuk) az ilyen állóeszközök felhasználásával előállított termékek különben rendszerint magas önköltségét, s ezzel csökkentené egyúttal a devizakitermelési költségek termékenkénti szóródását is.

Az átlagárfolyam *mellett* tulajdonképpen nem hoztak fel rendszerezett érveket. Márpedig, ha van olyan árfolyam, amelyre az előbbieken felsorolt ellenérvek nem vonatkoztathatók (*nem alacsonyabb* a tényleges devizakitermelési költségeknél, *nem hajtja fel* indokolatlanul az árszínvonalat, s *nem akadályozza* a többi tisztajövedelem-elvonási formával folytatott értelmes árpolitikát sem), akkor azt az eddigi érvelés fényében éppen úgy nem érheti gáncs, mint az átlagárfolyamot. Mi tehát az oka, hogy mégis olyan sokan magától értetődő természetességnek tekintik, hogy a közgazdaságilag indokolt devizaárfolyamnak *átlagárfolyamnak* kell lennie (a devizák *átlagos* kitermelési költségeit kell tükröznie)?

Az ok valószínűleg a megszokás, az, hogy megtanultuk: valamely áru értéke egyenlő „az újraelőállításához társadalmilag szükséges (átlagos) munkaráfordítás”-sal. Mérdogelni kell azonban, hogy az érték egy része *többletérték*, ami lehetővé teszi, hogy az átlagosnál rosszabb feltételek közt termelő is realizálhasson még „m”-et. Az átlagosnál rosszabb feltételek közt, drágábban termelő tehát csak akkor megy tönkre, ha többletköltségei tartósan eléri vagy meghaladják az átlagos termelő által realizált „m”-et. Az értéknek az átlagos ráfordításokból való levezetése implicite magában foglalja továbbá azt a feltételezést is, hogy ha a drágábban termelők egy része tönkremegy és beszünteti termelését, akkor az így keletkező hiányt a többi, megmaradó termelő képes kitölteni.

Visszatérve a devizaárfolyamra: ha tudomásul vehetnénk, hogy az átlagosnál rosszabb termelők kidőlnék a sorból, beszüntetik termelésüket (tudniillik, mert az eddig általuk kitermelt devizát megtermelik ezután a többiek, akik a korábbi átlag szintjén, vagy annál is olcsóbban termelnek), akkor minden további nélkül alkalmazhatnánk az átlagárfolyamot döntési határértékként is. Ez azonban egyáltalán nincs így, átlagárfo-

lyam mellett az exportra termelők mintegy felének rendszeresen kiegészítő ártámogatást kell adni, hogy fenn tudják tartani a népgazdaság számára nélkülözhetetlen, de az átlagárfolyammal átszámított devizaárat meghaladó önköltségű exporttermelésüket.

Mint előbb kifejtettük, a határárfolyam alkalmazása (józanul értelmezve) lehetséges, nem abszurdum. Az alkalmazhatóság azonban természetesen még korántsem jelenti azt, hogy alkalmazandó is valami. Azt, hogy az árfolyamot (devizaszorzót) milyen szinten és módszerrel célszerű megállapítani, attól függően kell eldönteni, hogy mit várunk a devizaszorzótól, milyen funkciót kívánunk vele betölteni.

A devizaárfolyam lehetséges funkciói

1. A devizaárfolyamtól várhatjuk azt, hogy mutassa a vásárlóerőarányokat. Ez a nem kereskedelmi forgalomban érvényes árfolyamokkal, valamint a terms of trade indexekkel szemben támasztható követelmény.

2. Támaszthatjuk a devizaárfolyammal szemben azt a követelményt is, hogy tegye lehetővé az exporttermelés költségeinek a devizabevételek árából való megtérülését. Ha a devizaárfolyam az *átlagos* devizakitermelési költségeket tükrözi, akkor ez a követelmény teljesül, a külkereskedelemben nem hoz ugyan nyereséget, de nem is veszteséges. A „fedezeti elv” érvényesül.

3. Végül, a devizaárfolyamnak az is lehet a feladata, hogy *ésszerű gazdálkodási* (termelői, felhasználói, helyettesítési) *döntésekre orientáljon*.

Ha a devizaárfolyamtól ez utóbbi funkció teljesítését várjuk, akkor a devizaárfolyamnak információt kell adnia: a) az exportra termelőknek arról, hogy mi az a költséghatár, ameddig valamely *deviza kitermelése* a népgazdaság szempontjából általában még érdemes; b) az importhelyettesítő termékek gyártóinak arról: mi az a költséghatár, ameddig valamely *deviza megtakarítása* a népgazdaságnak általában még érdemes; c) a felhasználóknak arról: milyen költségkövetkezményekkel jár népgazdasági szinten, ha devizafelhasználásukat növelik vagy csökkentik.

Könnyű belátni, hogy az átlagárfolyam egyik típusú információt sem képes szolgáltatni. Az átlagos devizakitermelési kulcs ugyanis az *átlagosnál jobb és annál rosszabb* cikkenkénti kulcsok *átlaga*. Az semmiképpen sem állítható, hogy a devizát az átlagosnál drágábban kitermelő (illetve megtakarító) gazdálkodó egység népgazdasági szempontból hibásan jár el. Mind a devizát az átlagosnál drágábban kitermelő exportcikknek, mind pedig az importtermék átlagos devizaárfolyammal képzett áránál drágább importhelyettesítő terméknek a gyártása gazdaságilag hasznos még. De meddig? Nyilvánvalóan nem függetlenül a devizakitermelés (-helyettesítés) költségzínvonalától.

Az elmélet erre így válaszol: az export fokozása — emelkedő költség szint mellett — addig ésszerű, amíg az így kitermelt deviza felhasználásával beszerezhető importcikkek az így kijövő árfolyamon számítva importból még előnyösebben szerezhetők be, mint hazai termelésből (export-import határárfolyam). *Csak a devizák ily módon értelmezett (józan) határárfolyama alkalmas arra, hogy belőle a gazdálkodó egységek megtudják: meddig (milyen költséghatárig) hasznos, gazdaságos a nép-*

gazdaságnak az export fokozása vagy az importhelyettesítő termelés bővítése, s mikor okoz már veszteséget.

Az átlagárfolyam alapján képzett árak nem képesek népgazdaságilag helyes információk közvetítésére. Ha ennek ellenére döntési határérték-ként működtetjük őket, akkor rendszeresen „félrevezetjük”, népgazdasági szempontból hibás döntésekre orientáljuk a gazdálkodó egységeket. Például, ha egy importtermék devizaára 10 \$, és belföldi forintárát az átlagos dollárkitermelési kulcsot tükröző, például 55 forintos árfolyamon számítjuk, akkor az így kijövő 550 forintos ár mellett csak ennél alacsonyabb önköltségű belföldi termék versenyképes. Pedig az átlagos dollárkitermelési költségnél rosszabb (dollármegtakarító) árfolyamú belföldi termelés még nagyon gazdaságos lehet, hiszen a dollár az átlagosnál még *drágábban* kitermelő exportot tehet nélkülözhetővé.

Igaz, ha importgazdaságossági számítások alapján meggyőződünk róla, hogy a szóban forgó importhelyettesítés ésszerű, akkor átlagárfolyam mellett is módunk van rá, hogy ártámogatásos konstrukcióval vagy illetményadó-, esetleg használatdíj-mérsékléssel versenyképesé tegyük az importhelyettesítő terméket. De ez nehézkes, időt rabló eljárás, amely sohasem terjedhet ki minden esetre.

Az exportban hasonló a helyzet: az átlagárfolyamot semmiképpen sem tekinthetjük limitértéknek; nem is tekintik annak, teljesen normális dolognak számít, ha egy exportcikk átlagárfolyamon számított devizaárbevétele nem fedezi termelésének belföldi költségeit.

Milyen ráfordítások (költségtényezők) veendőek figyelembe a devizakitermelési kulcsok számításakor?

Exportiparágaink (és más exportra termelő ágazatok) termelési költségeiben szerepelnek olyan költségtényezők, amelyek mögött konkrét vállalati (élő- vagy holt-) munkaráfordítás nincs. Ilyenek: az illetményadó, az eszközlekötési járulék s ilyen jellegű, habár önköltségen kívüli árelem, a normatív nyereség is. Kérdés, helyes-e ezeket a devizakitermelési kulcsok megállapításakor figyelembe venni?

Ebben a kérdésben nem dönthetünk kizárólag a devizakitermelési kulcsok szemszögéből. Abból kell kiindulnunk, hogy a különféle döntési problémák alkalmával rendszeresen kell választanunk belföldi termelésű és importból beszerzett termékek között. Ahhoz, hogy ilyen választások alkalmával az értékmutatók gazdaságilag ésszerű döntésekre orientáljanak, elsőrendű követelmény, hogy *analóg felépítésűek* legyenek, azonos jellegű és szintű ráfordítástényezőket tartalmazzanak. A devizakitermelési kulcsok számításakor tehát *ugyanazokat* a ráfordításokat ugyanúgy kell figyelembe venni, mint amilyeneket és ahogy az importtal versengő belföldi termékek árának megállapításakor számításba vetünk. Az, hogy a belföldi termelői árrendszerben milyen tisztajövedelem-elvonási konstrukciót alkalmazunk, a célszerű *ártípus* kiválasztásának általános problémája; a devizakitermelési kulcs megállapításakor követendő gyakorlatot ennek az általánosabb döntésnek kell alárendelni.

Ugyanazon termék ára — ha a beszerzés többféle forrásból történik

Adott importtermék „megszerzési költsége” a devizaár és a közgazdaságilag indokolt devizaárfolyam szorzataként megállapítható. De az ár megállapításakor a megszerzési költségen kívül még más szempontokat is mérlegelni kell. Gyakori eset például, hogy valamely termék iránti szükséglet egy részét importból kell pótolnunk. Ilyenkor a *belföldi termelési költségek* vagy az *importtermékek beszerzési költsége* alapján kell-e az árat meghatározni?

Eddig általában a belföldi termelők árszintjén történt az ármegállapítás, többnyire azzal az érveléssel, hogy árainknak a belföldi termelési feltételeket kell tükrözniük. Az ilyen ár azonban a belföldi termelési feltételek egyoldalú tükrözője volt, mert nem tükrözte azt, hogy a szóban forgó terméket *közvetlenül* (saját termelésből) vagy *közvetett úton*, exportra termelő ágazataink termékeiért (cserébe) előnyösebb-e beszerezni, s nem ösztönzött a legkedvezőbb megoldás kiválasztására.

Hasonló problémába ütközünk akkor is, ha ugyanazt a terméket több külföldi viszonylatból importáljuk. Lehetséges az is, hogy a belföldi fogyasztás növekedése valamely termékből az exportárualapot apasztja (a belső fogyasztás csökkenése pedig az exportárualapot bővíti), s emiatt a hazai fogyasztás változásával együtt járó hazai megtakarítást, illetve ráfordítást az exportvolumen ellenkező irányú mozgása folytán elérhető devizabevételi többlet vagy csökkenés jelenti.

Mi legyen ilyenkor az ár?

A szóban forgó esetekben végeredményben egy általánosabb ármegállapítási probléma specifikus változatáról van szó. Az általános probléma: mi legyen az ár, ha ugyanazon terméket több termelő különböző költségszinten gyártja. A specifikus kérdés: mi legyen a belföldi ár, ha ugyanazt a terméket más-más ráfordítás árán tudjuk megszerezni a különféle importviszonylatokban, illetve elvonni az exporttól.

Az árbázis megválasztása

Az árbázis megválasztása alkalmával abból célszerű kiindulni, hogy az áraknak népgazdasági szempontból ésszerű döntések meghozatalára alkalmas információkat kell továbbítani a felhasználókhoz. Ha mármost valamely áruból többféle — egymástól eltérő árszínvonalú — forrást kell igénybe venni, akkor az 1. vagy választéki-minőségi okokból (a felhasználó kifejezett kívánságára) szükséges; 2. vagy azért, mert a legkedvezőbb feltételű forrás(ok) nem elégséges(ek) a szükségletek teljes kielégítéséhez.

Az első esetben a drágább beszerzési árú termék azért szükséges, mert olcsóbbik változata nem felel meg a felhasználó által támasztott használatiérték-követelményeknek (műszaki paraméterek, minőség, választék, márka; idetartozik még a szállítási határidő is stb.). Ilyenkor az a helyes, ha a felhasználó viseli az általa támasztott többletkövetelmények árkonzekvenciáit, illetve ha a támasztott követelmények csökkentése esetén élvezzi az ebből fakadó árelőnyöket. Mivel az importtermékek devizaárainak alakulása ebben az esetben közvetlenül érinti a felhasználók által fizetendő forintárakat és ezen keresztül azok nyereségét is, a fő felhasználókat (átvevőket) be kell vonni az árfeltételekről folyó tár-

gyalásokon képviselt magyar álláspont kialakításába, ideértve azt is, hogy az átvevő a külkereskedelmi vállalatnak adott importmegbízást árlimithez köthesse.

A második esetben a drágább beszerzés nem a felhasználó különleges kívánságai miatt szükséges, hanem rendszerint azért, mert az előnyösebb beszerzési források korlátozottak, ritkábban pedig azért, mert kereskedelempolitikai stb. okokból rákényszerülünk a drágább beszerzési forrás szimultán igénybevételére. Az, hogy az egyik vagy másik hazai felhasználó melyik forrásból kapja ellátását, ilyenkor tőle független tényezőkön múlik. Helytelen volna tehát különböző belföldi árak érvényesítése a különböző áron beszerzett, de egyébként egymást egyenértékűen helyettesítő termékekre. Ez egyrészt méltánytalan volna azzal szemben, aki éppen a drágább termékből kap, másrészt a népgazdasági szempontból céltalan versengést váltana ki az olcsóbb termékekért. Következésképpen, ilyenkor egységes ár (ársor) megállapítása célszerű.

Az egységes ár megállapítható: a) a belföldi ár szintjén, b) az importár szintjén (ezen belül is — ha többféle áron, többféle forrásból importálunk — ezek bármelyikének árszintjén), c) az exportár szintjén, d) az egész beszerzés valamiféle átlagos árán.

A lehetséges variánsok közötti választásban az kell, hogy vezessen: milyen információt kívánunk adni az áron keresztül a felhasználóknak és a termelőknek. Ezzel kapcsolatban mérlegelnünk kell: milyen népgazdasági következményekkel jár, ha a szóban forgó termékekből (termékcsoportból) a felhasználók módosítják fogyasztásukat, illetve a termelők termelésüket. Az egységes ár meghatározójának ebből a szempontból azt a forrást kell tekinteni, amelynek igénybevétele a fogyasztás változása, illetve a termelés átrétegződése nyomán változik. (Ez — adott rövid időszakban — többnyire a legdrágább forrás, de nem szükségképpen az. Ésszerű gazdálkodás mellett feltételezhető ugyanis, hogy adott időszakban az olcsóbb források teljesítőképességét a lehetőségek határáig kihasználják, s hogy ezért a fogyasztás növekedése nem fedezhető az olcsóbb források termelésének bővítése útján. Lehetséges ugyanis, hogy a legdrágább forrás igénybevételére rögzített kötelezettségünk van, s ezért a belföldi igények mérséklődése esetén a fogyasztás csökkenése, az igények bővülése esetén pedig a fogyasztás növekedése egy olcsóbb forrásnál csapódik le.)

Annak meghatározásakor, hogy melyik beszerzési forrást tekintsük ármeghatározónak, nem szabad a pillanatnyi helyzetből kiindulni, hanem az ármegállapítás hatálya alatt kiváltott árhatások érvényesülési idejének nagyobbik része alatt várható helyzetet kell alapul venni. (Dinamikus ármegállapítás.) Ha például várható, hogy „x” termékből a források összetétele egy éven belül megváltozik, akkor az árnak nem a jelenlegi, hanem az ár érvényességi idejének nagyobbik hányada alatt várható helyzetet kell tükröznie (például azt, hogy a tervek szerint a drágábbik importforrást időközben olcsóbb belföldi termeléssel vagy más relációból származó importtal helyettesítjük).

Egységes ár esetén a belföldi ár az ármeghatározó eszerint az egyéb forrásokból származó azonos termékekre is: a) ha az import az ár várható érvényességi ideje alatt csak jelentéktelen, esetleges szerepet játszik; b) ha a belföldi termelő máris fedezi a szükségletek zömét és a tervek szerint az ár várható érvényességi ideje alatt lényegében ki kell

szorítania az importot; c) *ha* az olcsóbb import valamilyen okból nem bővíthető (importkorlátba ütközünk) és emiatt kénytelenek vagyunk a drágább, kiegészítő jellegű belföldi termelést fenntartani.

A *szocialista importár* a meghatározó az egyéb forrásból származó azonos termékekre is; a) *ha* a szocialista import drágább a belföldi árnál, de a hazai szükségletek kielégítéséhez az ár várható érvényességi ideje alatt számottevő mennyiségben rendszeresen szükséges (és elégséges); b) *ha* a szocialista import olcsóbb a belföldi árnál, és elegendő a belföldi szükséglet teljes kielégítéséhez (ideértve azt is, ha mód lenne a szocialista import ilyen mérvű kibővítésére, de a drágábban termelő hazai kapacitás kihasználása céljából ezzel a lehetőséggel nem élünk, s inkább szubvencióban részesítjük a belföldi termelést).

A *tőkés importár* a meghatározó az egyéb forrásból származó azonos termékekre is: a) *ha* a tőkés import drágább a belföldi árnál és a szocialista importárnál egyaránt, de a hazai szükségletek kielégítéséhez — a többi forrás korlátozottsága miatt — az ár várható érvényességi ideje alatt számottevő mennyiségben rendszeresen szükséges; b) *ha* a tőkés import jelenti a legolcsóbb forrást és a szükségleteket teljesen fedező mértékben realizálható.

Az *exportár* az ármeghatározó akkor, ha a belföldi fogyasztás növelése csak az export egyidejű azonos csökkentése mellett lehetséges, s ha a belső fogyasztás csökkenése esetén az export megfelelően bővíthető. (Ha az export gyakorlatilag korlátlanul bővíthető, a termelés azonban nem.)

Átlagjellegű árat lehet meghatározni az olyan több forrásból származó termékekre (feltéve, hogy egységes ár mellett döntöttünk), amelynek árszintjét alapos okkal célszerű a még szükségesebb drágább források árnál alacsonyabban tartani. (Ilyen ok lehet például az, hogy a belföldi ár emelése kihatna ugyanezen termékből lebonyolított importunk árszintjére.) Ilyenkor azonban ügyelni kell arra, hogy a fogyasztás az alacsonyabb ár miatt várhatóan ne haladja meg számottevően a még szükséges drágább forrás árának érvényesítése esetén bekövetkező szintet, s hogy a termelő (importőr) érdekelt legyen a termék árkiegyenlítési szaldójának optimális alakulásában, tehát az átlagár miatt ráfizetéses drágább forrás lehető helyettesítésében, kiszorításában.

Azoknak a termékeknek az árait, amelyeknél a felhasználóknak reális választási lehetőségük van a különböző forrásból származó termékek közt, s ezért az egységes ár nem szükségszerű, s nem is célszerű, forrásoként differenciáltan kell megállapítani; a belföldi eredetű termékeket a belföldi önköltség, az importtermékeket a devizaárak alapján.

DRECHSLER LÁSZLÓ:

A volumenmérés elméleti kérdései

A volumenindexek számítása a statisztika és a tervezés egyik leggyakoribb feladata. A legismertebbek ezek közül a termelés, a reálbér és a reáljövedelem indexei, de volumenindexeket használunk a nemzetközi összehasonlításokban is.

A volumenindex-számítás módszertani kérdéseivel csaknem minden statisztikai szakkönyv foglalkozik, de egyetlen szakkönyv sem kísérli meg, hogy mélyebben megvizsgálja: mit is kell a volumen vagy volumenmérés *fogalmán* érteni? A probléma valóban nem egyszerű. A volumen, a volumenmérés tartalmi meghatározása szükséges ahhoz, hogy a számítások egy sor konkrét problémáját helyesen tudjuk megoldani. Ezek pedig a gyakorlatban már felmerültek, s megoldásuk sokszor azért vált ki heves és szenvedélyes vitákat, mert nem könnyű felismerni, hogy mögöttük a volumenmérés egy nagyobb jelentőségű általános problémája húzódik meg.

A volumen fogalmáról

A legtöbb statisztikai szakkönyv a volumenindexek tárgyalásához a következő gondolatmenettel jut el: Ha csak egy termék termelésének (vagy fogyasztásának) alakulásáról akarunk képet kapni, erre alkalmazhatunk természetes mértékegységben kifejezett mutatószámokat. Ha azonban több termékről van szó, akkor a különféle termékeket közös nevezőre kell hozni. Erre a célra a termékek értéktulajdonsága* mutatkozik legalkalmasabbnak; értékben, pénzben közös nevezőre lehet hozni a legkülönbélebb szükségleteket kielégítő termékeket.

Ez a gondolatmenet nem ad kellő magyarázatot arra, hogy miért éppen értékben történik a volumenindexek számítása. A szakkönyvek megelégszenek azzal, hogy megmutatják a különféle termékek közös nevezőre hozásának *lehetőségét*, s mintegy természetesnek veszik, hogy ha *lehet* értékben összesíteni, akkor célszerű is az értékben történő számbavétel.

Első pillanatra talán úgy látszik, hogy azért összesítünk értékben, mert bennünket az érték, illetve az érték változása érdekel. Valóban vannak ilyen esetek, ilyenkor szoktunk értékindexet számítani.** Ezek az esetek azonban a statisztikai vizsgálatoknak csak viszonylag nagyon csekély részét teszik ki. Általában valami másnak a változása érdekel bennünket, amit a volumen változásának nevezünk. Ennek legkézzelfoghatóbb bizonyítéka, hogy amennyiben az árak változása is befolyásolja az értékváltozást, ezt kiszűrni igyekszünk. Ezért alkalmazunk változatlan árakat vagy pedig árindexszel kapcsoljuk ki az árak változását. Általában tehát nem azért összesítünk értékben, mert az érték alakulását akarjuk megismerni.

* Egyelőre – a könnyebb áttekinthetőség céljából – mellőzzük azt, hogy az érték és az ár nem azonos. A tanulmány befejező részében még visszatérünk erre a kérdésre.

** Fontos szerepe van az értékindexnek például a külkereskedelmi statisztikában, ahol az export és import értékének változása fontos tényezője devizahelyzetünknek.

A legtöbben arra a kérdésre, hogy mi az, aminek a változását ebben az esetben mérni akarjuk, egyszerűen azt válaszolják, hogy ez a volumen (például a termelés volumene) vagy más szóval a fizikai terjedelem. Ebből a válaszból azonban nem derül ki, hogy mit is kell ezen a fogalmon értenünk, mitől nagyobb az egyik terméknek a fizikai terjedelme, mint a másiké. Miért tekintünk nagyobb volumenűnek, nagyobb „fizikai terjedelműnek” egy kg csemegeeszalámit, mint egy kg főzőkolbászt, egy pár kreppnylon harisnyát, mint egy pár közönséges pamutharisnyát, egy tonna feketeszénét, mint egy tonna lignitet stb.?

Nyilvánvaló, hogy a fizikai terjedelem kifejezés nem valamilyen közönséges fizikai mértékegységet (például súlyt vagy ürmértéket) takar. A feketeszénnek azért nagyobb a volumene, mint a lignitnek, mert nagyobb a kalóriatartalma, jobban lehet fűteni vele; a csemegeeszalámi ízletesebb és táplálóbb, mint a főzőkolbász, a kreppnylon harisnya tartósabb, mint a pamutharisnya. Más szóval azért képvisel nagyobb volument az egyik termék, mint a másik, mert jobban lehet vele a szükségleteket kielégíteni, mert — a politikai gazdaságtan kifejezésével élve — nagyobb a használati értéke.

A volumen kifejezés mögött tehát használati értékek tömege áll. A volumenindexek számításával a használati értékek tömegében bekövetkezett változást kívánjuk lemérni. Az értékben való összesítést pedig azért használjuk, mert az érték általában igen alkalmas a használatiérték-tömeg különbségeinek a kifejezésére.

Az érték és használati érték természetesen nem ugyanaz; az érték azt fejezi ki, hogy a termék előállításához mennyi munkára van szükség, a használati érték pedig azt, hogy mennyire lehet vele a szükségleteket kielégíteni. Most azonban elsősorban azt kell megvizsgálni, mi az, ami összefűzi, és nem azt, ami megkülönbözteti ezt a két fogalmat egymástól.

A használati érték és érték, pontosabban a használatiérték-arányok és értékarányok között elég szoros a kapcsolat: aminek nagyobb a használati értéke, annak általában nagyobb az értéke is és fordítva. Ez az összefüggés nem véletlen, hanem a gazdálkodás egyik legáltalánosabb törvényszerűségének a következménye. Az emberek általában arra hajlandók több munkát fordítani (a gyakorlatban ez úgy jelenik meg, hogy arra hajlandók több pénzt költeni), aminek a szükségleteik kielégítése szempontjából nagyobb jelentőséget tulajdonítanak, azaz aminek nagyobb használati értéke van számukra. Azért hajlandók például az olcsóbb pamutszövet mellett drágább gyapjuszövetet is vásárolni (vagy: azért hajlandók a kisebb költséggel előállítható pamutszövet mellett nagyobb költséggel előállítható gyapjuszövet termelésével is foglalkozni), mert a gyapjuszövet melegebb, tartósabb, vagyis jobban lehet vele a szükségleteket kielégíteni, nagyobb a használati értéke. Ha nem lehetne vele a szükségleteket kielégíteni, s ugyanakkor még drágább is volna, mint a másik termék, az emberek nem vásárolnák, s előbb-utóbb termelését is megszüntetnék. A régi típusú rádiókat, gépkocsikat éppen azért szorították ki az újabbak, mert ez utóbbiaknál a használatiérték/érték arány lényegesen kedvezőbb. A gazdasági élet általában nem tűri meg hosszú ideig, hogy olyan termékek létezzenek egymás mellett, amelyeknek a használatiérték-arányai és az értékarányai nagymértékben különböznek egymástól. E tendencia alapján lehet tehát azt állítani, hogy az értékben számított mutatószámok alkalmasak a használati értékek tömegének kifejezésére.

A volumenindex számításánál azonban nemcsak azonos szükségleteket kielégítő termékeket hozunk közös nevezőre. Arra is szükség van, hogy két teljesen különböző szükségletet kielégítő cikk — például a kolbász és a harisnya — volumenét is összesítsük. Vajon erre is érvényes-e a használatiérték-arányok és az értékarányok szoros kapcsolatáról szóló tétel? Úgy látszik, mintha elméletünk itt bajba kerülne. Azt szoktuk mondani, hogy a kü-

lönböző szükségleteket kielégítő termékek — például a kolbász és a harisnya — használati értékei nem összehasonlíthatók.

Ezek szerint az a tétel, hogy volumenindexeinkkel a használati értékek tömegében bekövetkezett változást mérjük, csak egy viszonylag szűkebb határon belül, az egymást helyettesítő, azonos rendeltetésű termékek körében igaz? Amint kilépünk ebből a körből, a volumenindexek már valami mást fejeznek ki? Vagy egyáltalán nem is lehet megválaszolni azt a kérdést, hogy mi van a volumen fogalma mögött?

A probléma tüzetesebb tanulmányozása arról győz meg, hogy nem ez a helyzet. Ehhez azonban az kell, hogy a használati érték fogalmát a szokásosnál valamivel szélesebben értelmezzük. A különféle termékeknek nemcsak az a közös vonása, hogy emberi munka testesül meg bennük, hanem az is, hogy *általában* emberi szükségleteket elégítenek ki. Egyes termékeknek az ember élete szempontjából nagyobb, másoknak kisebb jelentősége van. Ilyen értelemben lehet beszélni arról, hogy a különféle szükségleteket kielégítő termékeknek is lehet nagyobb vagy kisebb használati értékük.

Az értékarányok és az ilyen szélesebb értelemben vett használatiérték-arányok között is van kapcsolat. Azt lehet mondani, hogy tendenciájában, aminek nagyobb az értéke, annak általában nagyobb a használati értéke (az ember életszínvonalára szempontjából való fontossága) és fordítva. Ezért nemcsak az egymást helyettesítő termékek körében igaz, hogy az értékben számított volumenindexekkel a használati értékek tömegében bekövetkezett változásokat kívánjuk vizsgálni.

Azt, hogy egy bizonyos időpontban a fennálló használatiérték-arányok és értékarányok között ilyen kapcsolat létezik, nem könnyű érzékeltetni. Itt nemcsak az okozza a nehézséget, hogy a használatiérték-arányok önmagukban nem mérhetők (s ezért nem lehet tapasztalati úton — például korrelációs együttható kiszámításával — bizonyítani a kétfajta arányok közötti összefüggést), hanem az is, hogy igen sok olyan jelenséggel találkozhatunk szembe magunkat, amelyek ellentmondani látszanak az ilyen kapcsolat meglétének.

Abból, hogy a használatiérték-arányok nem mérhetők, nem következik az, hogy ilyen arányok egyáltalán nem léteznek (például az, hogy minden terméknek egyforma jelentősége van az életszínvonal szempontjából). Arra pedig, hogy az ilyen használatiérték-arányok és értékarányok között tendenciaszerű kapcsolat van, ismét csak abból az általános törvényszerűségből következtethetünk, amely abban nyilvánul meg, hogy az emberek általában arra hajlandók több munkát fordítani, aminek az életszínvonaluk szempontjából nagyobb jelentősége van. Ha valaminek viszonylag csekély az életszínvonal szempontjából való fontossága, s ugyanakkor sokba kerül, akkor nincs iránta kereslet (eltűnik vagy meg sem jelenik a forgalomban).

Igaz, hogy sok olyan jelenséggel találkozhatunk szembe magunkat, amelyek ellene szólnak a fenti kapcsolatnak. Például vannak termékek, amelyeknek nagyon fontos szerepük van az ember élete szempontjából, mégis alig van értékük (víz, konyhasó stb.). Vagy: egyes élelmiszerek és iparcikkek közötti értékarányok a századforduló óta nagymértékben változtak, használatiérték-arányaik viszont változatlanok maradtak. Ezek a jelenségek azonban nem állnak ellentétben a fentebb mondottakkal. Ismételten hangsúlyozom, a kapcsolat csak tendenciaszerű (a matematikai statisztika kifejezésével élve: sztohasztikus jellegű). A sztohasztikus kapcsolat meglétét pedig nem zárja ki az, ha bizonyos példák ellentmondanak az általános tendenciának.

Egyébként aligha lehetne tagadni ennek az általános tendenciának a létét. Az emberek mindennapi vásárlásaik során állandóan mérlegelik, hogy egy adott pénzösszeg mellett miként tudják szükségleteiket optimálisan kielégíteni, s azokat a termékeket részesítik előnyben, ahol a fontosság/ár arány számukra kedvezőbb. S itt nem csupán szubjektív egyéni érzésekről, hanem társadalmi méretben vett ítéletekről van szó: erről tanúskodik egyéb-

ként a szocialista tervgazdálkodásban egyre nagyobb arányban felhasznált keresletkutatás és a rugalmassági statisztika, amely éppen az e területen érvényesülő törvényszerűségeket vizsgálja.*

Felmerülhet a kétely az olvasóban: nem jelentenek-e ezek a gondolatok eltávolodást a marxi értékelmélettől? Nem fenyeget-e az a veszély, hogy a használatiérték-arány és értékarány kapcsolatának a hangsúlyozásával abba a hibába esünk, hogy az értéket valamiféle használatiérték-tulajdonságra vezetjük vissza, s tagadjuk azt, hogy az áruk értékét alapjában az újraelőállításukhoz társadalmilag szükséges munkaidő határozza meg?

Erről nincs szó. Ellenkezőleg, az a véleményem, hogy a volumenmérés igazi problémájának megértésére csak azok képesek, akik a marxi munkaértékelmélet talaján állnak, s élesen megkülönböztetik egymástól a termékek értékét a termékek használati értékétől. Az áruk árát alapjában értékük, azaz munkaidő-szükségletük határozza meg. Ezt a legjobban az bizonyítja, hogy azokban az esetekben, ahol az értékarány és a használatiérték-arány eltéréseinek kirívó példái fordulnak elő, az árak az értékarányokhoz, s nem a használatiérték-arányokhoz igazodnak. Ez azonban nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy az értékarányok és a használatiérték-arányok (abban a bizonyos szélesebben vett értelemben) sztohasztikus kapcsolatban ne legyenek egymással. S ez az, ami most a volumenméréssel kapcsolatban érdekel bennünket.

Az érték tehát azért alkalmas a használati értékek tömegének a mérésére, a volumenindexek számítására, mert az értékarányok megközelítik a használatiérték-arányokat. A volumenmérésnél tehát az érték tulajdonképpen csak forma; az igazi cél a tartalom, a használati értékek tömegében beállt változások vizsgálata. Amíg a tartalom és a forma összhangban vannak, tehát amíg az értékarányok valóban a használatiérték-arányokat tükrözik, nincs is semmi baj, a volumenindexek számítása zavartalanul folyik. Ahol azonban ez az összhang megszakad, mindig valamilyen művi beavatkozásra van szükség, mindig valamilyen „erőszakot” kell elkövetnünk a formán, hogy a tartalmi követelménynek jobban eleget tudjunk tenni.

A legközismertebb esete annak, hogy a tartalom és a forma közötti összhang megbomlik, az áraknak egyik időszakra a másik időszakra történő megváltozása. Az árak megváltozása azt idézi elő, hogy a két időszak közötti értékarányok és használatiérték-arányok eltérnek egymástól. Ekkor, hogy indexünk a használati érték tömegében bekövetkezett változást fejezze ki, „művi beavatkozást” végzünk. Vagy ugyanazon az áron („változatlan áron”) vesszük számba mindkét időszak adatát, vagy árindexszel küszöböljük ki az árváltozások hatását. Azt, hogy itt tényleg „művi beavatkozásról” van szó, az is bizonyítja, hogy bármelyik megoldást is választjuk, sohasem tudunk minden igényt kielégítő eljárást találni. Ezek a problémák mint az indexek súlyozásának problémái ismertek az irodalomban. A továbbiakban a használati érték és az érték közötti összhang megbomlásából eredő néhány más jellegű — a gyakorlatban már felmerült — problémára igyekszem a figyelmet ráirányítani.

* Természetesen ezek a fontosság/ár arányok nem állandók, s egy adott időpontban is eltérőek a különböző jövedelmi, illetve vagyoni színvonalon élő népességcsoportoknál. Ebből azonban nem következik az, hogy tagadni kellene az ilyen arányok meglétét vagy azt, hogy hatással vannak a fogyasztás összetételének kialakítására. Ismeretes például, hogy az árugalmassági együtthatók is eltérőek a különböző jövedelmi színvonalon élő népességcsoportoknál. Ebből azonban senki sem jut arra a következtetésre, hogy maga ez árugalmasság nem is létezik, vagy hogy a különböző árugalmassági együtthatókat ne lehessen felhasználni a fogyasztás összetételének tervezésében.

Az érték- és a használatiérték-arányok összhangjának megbomlása

Az új termékek megjelenése

A technikai fejlődés állandó velejárója, hogy olyan új termékek jelennek meg a forgalomban, amelyek jobbak, tartósabbak, szebbek, vagyis nagyobb a használati értékük, mint a régi, ugyanolyan szükségletet kielégítő termékeknek. Rendszerint drágábbak is a régieknél, de általában nem használati értékük növekedésének arányában, sőt az is előfordulhat, hogy a jobb s tartósabb termék még olcsóbban is előállítható. Az új és a régi termék közötti használatiérték- és értékarányok tehát igen sokszor eltérőek. Ennek az lesz a következménye, hogy az új termék — amelynél ez az arány kedvezőbb — előbb-utóbb kiszorítja a régit. A volumenindexek számítása során azonban sokszor két olyan időszakot kell egymással összehasonlítani, amikor az egyikben még a régi, a másikban már az új termék volt forgalomban. Milyen problémát okoz ez a fogyasztás volumenindexének a meghatározásakor?

Tételezzük fel — egyéb tényezőket változatlanul véve —, hogy a 25 Ft-os pamutharisnyát a minőségileg egyértelműen jobb 24 Ft-os kreppnylon harisnya szorította ki. Az életszínvonal vizsgálatánál a fogyasztás volumenindexét úgy szoktuk meghatározni, hogy a fogyasztás értékindexét elosztjuk a fogyasztási cikkek árváltozását kifejező árindexszel. A fogyasztás értékindexe a példánkban csökken (hiszen a számlálóban a 24 Ft-os kreppnylon harisnya szerepel a nevezőben levő 25 Ft-os pamutharisnyával szemben); az árindex — a szokásos módon számolva — 100 százalék (hiszen egyetlen árucikknek az ára sem változott meg). A szokásos módon számított volumenindex tehát azt mutatja, hogy az adott esetben a fogyasztás volumene, s amit vele jellemezni akarunk, az életszínvonal csökken.

Ez nyilvánvalóan nem tükrözi helyesen a valóságot. A fogyasztás egyéb tételeinek változatlansága mellett most a tartósabb, a szükségleteket jobban kielégítő kreppnylon harisnyát fogyasztotta a lakosság a pamutharisnyával szemben. A valóságban az elfogyasztott használati érték tömege nőtt, az életszínvonal emelkedett, nem pedig csökkent. Indexeink jelenleg mégis az ellenkezőjét mutatják, mert a használati érték és az érték eltérő alakulásának itt olyan — a közönséges árváltozástól eltérő — jelenségéről van szó, amelyre klasszikus indexelméletünk nem dolgozott ki orvosságot.

Ebben az esetben is „művi beavatkozásra” van tehát szükség, ha azt akarjuk, hogy az indexek továbbra is a használati értékek tömegében bekövetkezett változásokat tükrözzék. E korrekciókra olyan más ismérvet kell keresnünk, amely itt inkább alkalmas annak a kifejezésére, hogy a termékekkel jobban vagy kevésbé jobban lehet a szükségleteket kielégíteni. Sok esetben erre alkalmasnak bizonyulnak a termékek műszaki tulajdonságai.

Az előbbi esetben például, ha sikerülne egyértelműen megállapítani, hogy a kreppnylon harisnya *hány százalékkal* nagyobb használati értéket képvisel, mint a pamutharisnya, akkor a volumenmérés problémája itt meg volna oldva. Ha ez a különbség 20 százalék, akkor megállapíthatjuk a kreppnylon harisnyának a pamutharisnyához viszonyított használati értékkel arányos árát: $25 \cdot 1,2 = 30$ Ft. A beszámolási időszak „változatlan áron” számított fogyasztásában a kreppnylon harisnyát ezen az áron szerepeltetjük, azaz a 30 Ft és a 24 Ft közötti különbséget árcsökkenésnek fogjuk fel.

Lényegében ezt a módszert alkalmazza a KSH 1957 óta az úgynevezett burkolt árváltozások figyelembevételkor. Az ilyen „művi beavatkozások” azonban nem minden esetben valósíthatók meg, s még ha alkalmazhatók is, akkor is csak korlátozott pontossággal. Először is a régi és az új termék rendszerint nem egy, hanem több tulajdonság tekintetében tér el egymástól, az eltérések iránya pedig sokszor ellentétes is lehet (például „A” terméknek nagyobb a szakítószilárdsága, de „B” terméknek jobb a színtartóssága). A különféle tulajdonságokat tehát súlyozni kell, de hogy melyik tulajdonság-

nak, s mennyivel kell nagyobb súlyt adni, ennek objektív támpontjai csak korlátozottak.

Másrészt az is megtörténhet, hogy az újonnan megjelent termék valamilyen olyan tulajdonsággal is rendelkezik, amely a régi termékénél nem volt meg, illetve a most megjelent termék valamilyen újfajta szükséglet kielégítését szolgálja. Ilyen esetekben egyáltalán nincs lehetőség hasonló „művi beavatkozásra”. Pedig ilyenkor is lényegében ugyanolyan jellegű problémával állunk szemben, mint az előbb, most azonban nem tudunk megfelelő orvoslást találni. Ennek érzékeltetésére hasonlítsuk össze két város lakóinak életszínvonalát. Tételezzük fel, hogy a kiinduló 0. időszakban a két városban az életszínvonal, vagyis a jövedelmek értéke és az egységárak azonosak voltak. Mindkét városban az 1. időszakban jelent meg a televízió először a forgalomban, de az „A” városban 8000, a „B” városban 5000 Ft-os áron. A 2. időszakra a televízió ára az „A” városban 6000 Ft-ra csökkent, a „B” városban továbbra is 5000 Ft maradt. Egyéb körülményeket változatlanok véve, melyik városban magasabb az életszínvonal a 2. időszakban?

Minthogy a jövedelmek egyik városban sem változtak, az életszínvonal ott emelkedett jobban, ahol nagyobb mértékben csökkentek az árak. A 0. időszakra az 1. időszakra sehoh sem változtak az árak. (Igaz, hogy mindkét városban megjelent a televízió, ezt azonban nem lehet árváltozásként felfogni, hiszen a televízióknak nem volt korábban ára.) Az 1. időszakra a 2. időszakra az „A” városban árcsökkenés történt (a televízió ára 8000 Ft-ról 6000 Ft-ra csökkent), a „B” városban az árak továbbra is változatlanok maradtak. Következésképpen az „A” városban emelkedett bizonyos mértékig az életszínvonal, a „B” városban nem. S minthogy a 0. időszakban a két városban egyforma volt az életszínvonal, azt a következtetést kell levonnunk, hogy a 2. időszakban „A” városban magasabb az életszínvonal mint „B”-ben.

Úgy gondolom, nem kell bizonyítani, hogy a valóságos helyzet éppen fordított. A 2. időszakban is egyformák a jövedelmek, az árak pedig a „B” városban alacsonyabbak (ott egy televízió 5000 Ft-ba kerül, míg „A” városban 6000 Ft-ba); az életszínvonal tehát a „B” városban nem alacsonyabb, hanem magasabb, mint az „A” városban. S hasonlóképpen akkor sem tükrözik helyesen mutatószámaink a valóságot, amikor azt fejezik ki, hogy a 0. időszakra a 2. időszakra az „A” városban jobban emelkedett az életszínvonal, mint a „B” városban.

Mutatószámaink nem képesek érzékelni, hogy egy újfajta szükségletet kielégítő termék — mint a televízió — valamilyen meghatározott áron történő megjelenése milyen mértékű életszínvonal-változást jelent. Ahhoz, hogy ezt érzékelni lehessen, azt kellene tudnunk, hogy a televízió — használati értékét tekintve — a többi, már korábban meglévő fogyasztási cikkhez (például a rádióhoz stb.) képest viszonylag olcsó-e vagy drága; ennek megállapítására azonban nincs lehetőségünk. Nem tudunk mást tenni, mint azt feltételezni, hogy a televízió aránya például a rádióhoz képest — az életszínvonalban való fontosságuk alapján — ugyanaz, mint a televízió bekerülési ára, és a rádió ára között meglévő arány. Minthogy pedig azt, hogy mi a televízió bekerülési ára, nemcsak a használati értéke befolyásolja, hanem számos más tényező is (ezért történhet meg az, hogy más a televízió bekerülési ára az „A” városban, mint a „B” városban), így mindig ki vagyunk téve annak a veszélynek, hogy az új termékek megjelenése bizonyos mértékű torzításra s ilyen logikailag ellentmondó következtetésekre vezet a volumenmérésben.

Nem azt a következtetést kívánom mindebből levonni, hogy volumenindexeink számítási módszerén gyökeresen változtatni kellene. Csupán arra akartam felhívni a figyelmet, hogy ha másért nem, az új termékek megjelenése miatt sem lehet a volumenindexektől valamilyen abszolút tökéletességet várni. Nem azért, mert mérőműszereink tökéletlenek, hanem azért, mert maga a jelenség olyan, hogy nem mérhető abszolút pontossággal.

Az építőipar speciális esetei

A használati érték és az érték eltérő alakulásából származó problémák viszonylag legélesebben az építőipari termelés volumenének mérésében jelentkeznek. Az a jelenség, amely az iparban, ha nem is elhanyagolható mértékű, de mégiscsak szórványos, az építőiparban általános: itt szinte kizárólag csak „új termékek” jelennek meg. Az építőipar termékei csaknem teljesen egyedi jellegűek.

Emiatt az építőipari volumenindex számításában speciális módszer alakult ki. A termelés értékben történő számbavételéhez minden egyes termék értékét a termelés költségei alapján egyedi kalkuláció (költségvetés) útján határozzák meg. Hogy a termelés értékmutatóinak a változása minél jobban jellemezze a használati érték tömegében bekövetkezett változásokat, bizonyos árjellegű tényezők hatását kiszűrjük. Így a költségvetés összeállításakor nem veszük tekintetbe az esetleges anyagár-, bér-, norma- és rezsikulcs-változásokat, illetve ezeknek a tényezőknek az értékét változatlanok tételezzük fel. Ily módon valóban el lehet érni azt, hogy az építőipari termelés indexe megközelítse a használati érték tömegében bekövetkezett változásokat; az építőipari termelés sajátosságai miatt azonban ez a közelítés csak lényegesen durvább lehet, mint az iparban. Különösen érződik ez, ha az építőipari termelést nem időben, hanem térben hasonlítjuk össze.

A legfontosabb népgazdasági mutatószámok nemzetközi összehasonlításaival kapcsolatos munka ráirányította a figyelmet az építőipari volumenösszehasonlítás néhány olyan problémájára, amelyek alapján szintén a használatiérték-érték összhangjának megbomlásából erednek.

Az építőipari anyagok *szállítási költségei* természetesen bekerülnek a termelési értékbe. Az építőipari értékmegállapítás sajátosságaiból (a költségvetések felépítéséből) az is következik, hogy valamely nagyobb szállítási költséggel (például az építőanyagok kitermelő helyétől távolabb fekvő területen) készülő épület nagyobb súllyal kerül be az építőipari termelés mutatószámaiba, mint egy ugyanolyan kivitelű, de kisebb szállítási költséggel épülő.

Ez a jelenség a termelési változások időben történő összehasonlításánál még nem okoz nagy problémát, mivel az átlagos szállítási távolságban egyik időszakról a másikra jelentős változások nem következnek be. Gyakorlatilag ezért nem követünk el nagy hibát, ha ettől itt eltekintünk, s a szállítási költségeket is ugyanolyan volumenalkotó elemnek tekintjük, mint a többi költségeket. A nemzetközi összehasonlításnál azonban ez fokozottan jelentkezik. Az egyes országok között ugyanis lényegesen nagyobbak a különbségek az építőanyagok szállítási távolságaiban, s az indexek eredményére már jelentős hatással lehet az, hogy a szállítási költségeket miként kezeljük. Egy egyszerűsített és kiélezett példával szemléltetve: vajon nagyobb volumenű-e az az épület, amelyhez az építőanyagokat 150 km távolságról hozták, mint egy ugyanolyan, de más földrajzi helyen épülő, amelyhez csupán 50 km-es szállítás szükséges?

Lehetnek persze különbségek az azonos kivitelű, de különböző földrajzi helyen épülő épületek használati értékében is (szebb környezet, jobb levegő stb.), de azt kell hangsúlyozni, hogy a használati érték nem attól lesz nagyobb vagy kisebb, hogy milyen messziről szállították az építőanyagokat. Ezért általában nem fogadható el az a felfogás, hogy a nagyobb szállítási költség nagyobb volumennek is tekintendő.*

Sokkal kevésbé látszik megoldhatónak az építőipari termelés nemzet-

* A KGST Közgazdasági Állandó Bizottságának Nemzeti Jövedelem Munkacsoportja a nemzetközi összehasonlítások céljaira nemrégben az egyes országok belső építőipari volumen-mérési gyakorlatától eltérően olyan számítási módszert fogadott el, amelyben kiküszöbölik a szállítási távolság különbségének az összehasonlítás eredményeire gyakorolt hatását, azaz azonos volumennek tekintik az azonos kivitelű, de különböző szállítási költségű épületeket.

közi összehasonlításának egy másik problémája, amely a *természeti körülmények különbözőségéből* ered. Felmerül, hogy a kedvezőbb körülmények (például jobb talajviszonyok) között és így kisebb költséggel létrehozott épületet kisebb volumenűnek tekinthetjük-e, mint egy ugyanolyan, de kevésbé kedvező természeti körülmények között épült drágábbat. Függhet-e a termelési volumen attól, hogy milyen természeti körülmények között épült az objektum?

Magyarország és Bulgária domborzati viszonyai például lényegesen különbözőek, ezért egy 300 km-es vasútvonal megépítése általában sokkal több költséggel jár Bulgáriában, ahol — egyebek között — alagutakat is kell építeni. Azonosnak vehetjük-e volumen szempontjából a két vasútvonalat, vagy pedig az alagutakkal együtt épített bolgár vasútszakaszt nagyobb fizikai terjedelműnek kell-e tekintenünk?

Vannak, akik abból indulnak ki, hogy a volumen mutatószámainak *a teljesítménnyel kell arányosnak lenniük*, márpedig egy alagúttal megépített vasútvonal sokkal nagyobb teljesítményt jelent, mint egy alagút nélküli vasútvonal. Mások viszont azt hangoztatják, hogy a vasútvonal rendeltetése, használati értéke az, hogy a különféle földrajzi pontokon levő helységek közötti közeledést tegye lehetővé, ez a *használati érték* pedig *nem lesz nagyobb vagy kisebb attól, hogy több vagy kevesebb munkát* kell ráfordítani. A magyarországi és a bulgáriai vasútszakaszt tehát azonos volumenűnek kell venni.

Az utóbbi álláspont jobban megfelel az országok közötti nemzetijövedelem-összehasonlítás tartalmi feladatának. A többletráfordítást (például az alagutakat) úgy kell tekinteni, mint kisebb népgazdasági termelékenységet ugyanannak a célnak az elérésére. Hasonló jelenségeket tapasztalhatunk a kitermelő iparban is (például a szén felszíni és mélyebbről való kitermelése stb.), de itt nem jut eszünkbe, hogy a több munkával előállított terméket nagyobb fizikai terjedelemnek tekintsük, mint a kisebb költséggel kitermeltet, hiszen azonos módon lehet velük a szükségleteket kielégíteni, azonos használati értéket képviselnek. Világos, hogy a termelékenységi különbség itt nem a munka jobb vagy rosszabb megszervezésének, nagyobb vagy kisebb gépesítésének, hanem csupán annak a következménye, hogy a két országban eltérőek a természeti körülmények. Lényegében ugyanez a helyzet tehát az építőiparban — a két vasútvonal esetében — is. A két vasútvonal — feltételezve most az egyéb körülmények azonosságát — egyforma használati értéket képvisel, azonos volumenűnek kell tehát tekinteni, annak ellenére, hogy az értékben történő összehasonlítás mechanikus alkalmazása (az a módszer például, amelyet belföldi statisztikai gyakorlatunkban a dinamika mérésekor használunk) az ellenkező következtetésre vezetne.

Természetesen ezeket az elméleti megfontolásokat a gyakorlatban nagyon nehéz érvényre juttatni. Az építőipar termékei — egyedi jellegük miatt — általában nem azonos használati értékeket képviselnek. Éppen ezért nagyon nehéz azt megállapítani, hogy két azonos rendeltetésű építmény költségei közötti különbség milyen mértékben származik a használati értékben való különbségből, s milyen mértékben abból, hogy az egyiket nagyobb, a másikat kisebb termelékenységgel állítják elő. Sok esetben ez kifejezetten megvalósíthatatlan, s ezért az építőiparban a többi ágazatoknál nagyobb mértékben számolhatunk azzal a veszéllyel, hogy a volumenindexek nemcsak a használati értékek tömegében bekövetkezett változásokat fejezi ki, hanem más tényezők hatását is.

A szállítás volumene a nemzeti jövedelem összehasonlításában

A teherszállítást egyértelműen értékalkotó tevékenységnek, az anyagi termelés ágának tekintjük. A teherszállítás nettó termelési értéke* a nemzeti

* A teherszállítás díjbevétele mínusz a teherszállítás anyagi ráfordításai.

jövedelem részét képezi, az utóbbi tehát attól is függ, hogy az adott időszakban több vagy kevesebb szállítási teljesítményt bonyolítottak-e le. Valamennyi szocialista ország nemzetijövedelem-statisztikájában ily módon kezelik a teherszállítás volumenét, s nem látnak itt problémát, pedig — különösen, ha a nemzeti jövedelmet nem időben, hanem térben akarjuk összehasonlítani — ez sem annyira egyértelmű.

Itt is a használati érték és az érték eltérő alakulásának egyik konkrét példájával állunk szemben. Általában nem vitatják azt, hogy a teherszállítás nemcsak értékalkotó, hanem a használati értéket is növeli, mert azzal, hogy a terméket eljuttatja a fogyasztás helyére, megkönnyíti a szükségletek kielégítésére való felhasználását. Az azonban már nem feltétlenül igaz, hogy minél nagyobb szállítási teljesítmény testesül meg egy termékben, annál nagyobb a használati értéke. Két azonos termék a felhasználás helyén azonos használati értéket képvisel, annak ellenére, hogy az egyiket távolabbról, a másikat közelebről szállították. hogy az egyikben több, a másikban kevesebb munka testesül meg. Így például, ha A és B országban azonos mennyiségű acélt termeltek, akkor az ezzel kapcsolatos létrehozott nemzeti jövedelmet azonos volumenűnek kell tekinteni, még akkor is, ha az egyik (A) országban a szénbánya és a vasérclelőhely közel van egymáshoz, s az acél előállításához csak viszonylag csekély szállítási teljesítményekre volt szükség, a másik (B) országban pedig a nagyobb távolság miatt lényegesen nagyobb volt a teljesített tonnakilométerek száma.

Ezt azért kellett hangsúlyozni, mert ha a nemzeti jövedelem egészének volumenét hasonlítjuk össze, s az értékben történő számítások szokásos szabályai szerint járunk el (ugyanúgy, ahogy például belföldi statisztikánkban a nemzeti jövedelem dinamikáját vizsgáljuk), amelynek során a nemzeti jövedelem minden tételét, így a szállításban létrehozott nemzeti jövedelmet is külön-külön számítjuk át a másik ország pénznemére, arra a következtetésre jutunk, hogy — egyéb körülményeket azonosnak tételezve fel — B ország nemzeti jövedelme nagyobb.

A problémát itt is a használatiérték/érték arányok eltérése okozza (a szállítási tevékenység másképpen van hatással az egyikre, mint a másikra). Hagyományos indexszámítási módszereink nem érzékelik ezt a különbséget, ezért ebből a szempontból nincsenek összhangban a volumenmérés tartalmi követelményeivel.



Az érték- és a használatiérték-arányok összhangjának megbomlásából keletkező gyakorlati probléma* illusztrálásával nem azt akartam bizonyítani, hogy „mérőműszereink” (indexszámítási módszerünk) tökéletlenek, hanem azt, hogy maga a jelenség, amelyet mérni akarunk olyan, hogy csak korlátozott pontossággal mérhető. Volumenindexeinkkel a használati értékek tömegében beállt változást kívánjuk lemérni, ehhez a különféle használati értékeket kell összesíteni. Mivel a különböző használati értékek mint használati értékek nem összesíthetők, nincs jobb megoldásunk, mint ezt az összesítést értékben elvégezni. Az értékben történő összesítés általában alkalmas a volumen mérésére, mert az értékarányok és a használatiérték-arányok között erős a kapcsolat.

Ez a kapcsolat azonban csak sztohasztikus, előfordul, hogy az értékarányok és a használatiérték-arányok eltérnek egymástól. Az ilyen jelenségek egy részében (például a közönséges árváltozásoknál) már vannak „klasszikus” módszereink arra, hogy indexeinkből kiküszöböljük a nem használati érték jellegű változások hatásait. Más esetekben — bár meglehetősen szűk

* Néhány további példát lásd még Drechsler László: A használati érték és érték szerepe a volumenindexek számításánál. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1962.

határok között — is lehet módszereinken javítani. Vannak esetek, amikor valamilyen más ismérvek alapján többé-kevésbé elég jól lehet megközelíteni a használatiérték-arányokat (például bizonyos műszaki jellemzőkkel). Ilyenkor ezek segítségével „művileg beavatkozhatunk” az értéken történő számbevételbe, s ily módon bizonyos torzító tényezők hatását kiküszöbölhetjük (ez történik például a burkolt árváltozások mérésekor). Bizonyos esetekben azonban valóban nincs orvosság: sem az értékarányokkal, sem valamiféle más ismérvvvel nem tudjuk a használatiérték-arányokat megközelíteni. Ilyenkor bele kell nyugodnunk abba, hogy volumenmérési eszközeinkkel csak korlátozott pontossággal lehet jellemezni a használati értékek tömegében bekövetkezett változásokat.

Az érték és az ár eltérésének problémái

Az eddigiekben nem tettünk különbséget ár és érték között, feltételeztük, hogy az árarányok egybeesnek az értékarányokkal. A gyakorlatban — mint ismeretes — nem teljesen ez a helyzet. Emiatt a következő kérdés vetődik fel: hogyan helyesebb volumenindexeket számolni, az értékarányokkal vagy az árarányokkal súlyozva?

Minthogy a volumenszámításokban a használatiérték-tömeg mérése a feladat, elméletileg tehát azt kell megvizsgálni, hogy mi közelíti meg jobban a használatiérték-arányokat, az érték- vagy az árarányok? Vagy másképpen fogalmazva: mi a jellemzőbb — az-e, hogy aminek az emberek életük szempontjából nagyobb fontosságot tulajdonítanak, arra több munkát hajlandók fordítani, vagy az, hogy inkább több pénzt hajlandók rá áldozni.

Annak szemléltetésére, hogy itt valóságos problémáról van szó, vegyünk például az orvosi ellátást, amely a szocialista országokban ingyenes. Mi jellemzi jobban az orvosi ellátásnak az életszínvonal szempontjából való fontosságát: az orvosi ellátás értéke (azaz lényegében költségei) vagy ára, amely nullával egyenlő. Nyilvánvaló, hogy az előbbi. Ha az orvosi ellátásnak nem volna az életszínvonal, a lakosság szükségleteinek kielégítése szempontjából jelentősége, akkor a társadalom nem fordítana erre munkát. Hasonló következtetésre jutunk a többi ingyenes vagy kedvezményes juttatás esetében is.

Elméletileg tehát az értékarányokon való számítás volna a helyesebb, ezt azonban gyakorlatilag csak korlátozottan lehet megvalósítani. Nagyon sok terméknek csak az árát ismerjük, de ha meg is tudnánk valamilyen módon állapítani ezeknek a termékeknek az értékét, ez volumenszámítási módszereinket annyira bonyolulttá tenné, hogy az elért nagyobb — de sohasem tökéletes — pontosság nem állna arányban a ráfordított munkatöbblettel.

Nem volna azonban az sem helyes, ha az árarányok alapján való volumenméréshez ragaszkodnánk következetesen. Az árarányok kétségtelenül torzítva tükrözik az értékarányokat. Ahol ez a torzítás jelentős és ugyanakkor van gyakorlati lehetőség az érték-, illetve a használatiérték-arányok alapján történő korrekcióra, ott indokolt a „következetlenség”. Valamiféle kompromisszumos megoldást kell tehát találnunk az értékarányokon való számítás és az árarányokon való számítás között.

Ilyesfajta kompromisszum jellemzi gyakorlati statisztikánkat. Az életszínvonal volumenindexeinél (a reáljövedelem, a fogyasztás reálértékének indexeinél) a számítások általában az árarányok alapján történnek. A kenyér, a cipő, a bútor az árának megfelelő súllyal szerepel az indexben. Azoknál a termékeknél és szolgáltatásoknál azonban, ahol az árak nagymértékben térnek el az értéküktől, ott eltérünk ettől az általános módszertől, s ezeket a cikkeket értéküknek megfelelő súllyal szerepeltetjük az indexben. Vonatkozik ez a különböző ingyenes és kedvezményes juttatásokra, az orvosi ellátásra, a bölcsődék, az óvodák, a szociális otthonok szolgáltatásaira, gyógyszerre, szoptató és terhes anyák részére kedvezményes áron juttatott tejre, üdülésre stb.

E helyes gyakorlattól eltérően a lakással kapcsolatos fogyasztás eddigi életszínvonal-statisztikánkban csak az áraránynak, vagyis a lakbérnek megfelelően szerepelt. Mint ismeretes, a lakbér a lakással kapcsolatos ráfordításoknak még a harmadát sem teszi ki. Egyes szocialista országokban ez a fogyasztás az értékarányokat sokkal jobban közelítő lakásamortizációval szerepel. Nálunk is ez a módszer lenne a helyesebb. Az nem lehet vitás, hogy a lakásnak az életszínvonal szempontjából való fontosságát jobban jellemzi az amortizáció, mint a harmadannyi lakbér. De gyakorlatilag is megvan a lehetősége az amortizáció színvonalán való értékelésnek, hiszen ezek az adatok más számításokhoz rendelkezésre állnak. Jelenlegi módszerünk mellett a lakásviszonyokban bekövetkezett változások szinte alig éreztetik hatásukat a lakossági fogyasztás egészét kifejező indexekben.

A szükségletek kielégítésében feltételezett linearitásról

A volumenmérés gyakorlatában mindenütt egyszerű linearitást tételezünk fel a termékegységek száma és a volumen nagysága között. 10 liter tej tízszer olyan nagy volument képvisel, mint 1 liter tej. 100 kg alma százszor annyi volumen, mint 1 kg alma. Ez az eljárás hallgatólagosan azt feltételezi, hogy a terméktömeg növekedésével a szükségletek kielégítése is egyenes arányban növekszik. De régóta ismeretes, hogy a szükségletek kielégítettsége nem teljesen lineárisan növekszik az elfogyasztott terméktömeggel. Ha valaki öt darab süteményt fogyaszt naponta, jobban elégíti ki szükségleteit, mintha egy darabot fogyasztana, de nem ötször olyan nagy mértékben. A napi ötödik sütemény elfogyasztásának már koránt sincs olyan jelentősége az életszínvonal szempontjából, mint az elsőnek.*

Ebből az következik, hogy ha a volumenindexeknek valóban a szükségletek kielégítettségi fokát kell kifejezniük, s elméleti szempontból egészen precízen akarnánk eljárni, akkor differenciálnunk kellene aszerint, hogy ugyanezeket a szükségleteket kielégítő termék hányadik egységéről van szó. Így a második egységnek kisebb súlyt kellene adnunk, mint az elsőnek, a harmadikat kisebb volumenűnek kellene tekinteni, mint a másodikat és így tovább.

A gyakorlatban ezt nem vesszük figyelembe. Egyrészt nincsenek semmiféle objektív ismérveink, amelyek alapján azt megtehetnénk. (Hogyan tudnánk például objektív választ találni arra a kérdésre, hogy az ötödik sütemény a szükségletek kielégítése szempontjából az elsőnek hányadrészét teszi ki?) Másrészt azért sem, mert általában semmiféle jelentős hátrány nem származik ennek elhanyagolásából. Az emberek igyekeznek változatosabban kielégíteni szükségleteiket; ha jövedelmük növekszik, akkor általában nem ugyanazon cikkekből fogyasztanak arányosan többet, hanem megváltoztatják fogyasztásuk szerkezetét, új cikkek fogyasztására térnek rá stb. (Ha valakinek már van rádiója s többletjövedelemre tesz szert, akkor rendszerint nem második rádiót vásárol, hanem televíziót, lemezjátszót vagy valamilyen más olyan tartós fogyasztási cikket, amivel még nem rendelkezett.)

Ha a linearitás feltételezése általában nem is okoz zavart, néhány esetben határozottan érezhető probléma keletkezik ebből.

Ilyen jellegű probléma a parasztság életszínvonalának vizsgálatánál a saját termelésből származó fogyasztás értékelése. E termékeknek tulajdonképpen nincs ára, mégis — minthogy a parasztság fogyasztásának jelentős részét teszik ki — valamilyen módon értékelnünk kell. Mivel ezek a termékek — tojás, tej stb. — ugyanolyan használati értéket képviselnek, mint a vásárolt áruk, ezeknek is ugyanolyan súlyt kell adnunk a volumenben. Te-

* Félreértések elkerülése végett hangsúlyozni kívánom, hogy ezt a törvényszerűséget nem az értékmegállapítás alapjának tekintem — mint ezt a határhaszon-elmélet egyes képviselői teszik —, hanem csupán a szükségletek kielégítésével, az életszínvonallal való kapcsolatában vizsgálom.

hát a saját termelésből történő fogyasztást is fogyasztói áron értékeljük. Ez mindenképpen jobb megoldás, mintha termelői áron értékelnék — mint egyesek javasolják —, vagyis azon az áron, amit akkor kapna a paraszt, ha ezeket a termékeket értékesítené. (Nem lehetne ebben az esetben összehasonlítani egymással a parasztság életszínvonalát a munkások- és alkalmazottakéval, de önmagában is torzítás keletkezne akkor, ha a saját termelésből és a kereskedeleméből származó termékek egymáshoz való fogyasztási aránya megváltozna.)

A fogyasztói áron való értékelésnél azonban szembe találjuk magunkat a linearitás problémájával. Tétélezzük fel, hogy egy parasztcsalád évente öt sertést tenyészt, ebből egy fedezi a család szükségleteit, a másik négyet eladják, s iparcikkeket vásárolnak érte. Az elfogyasztott sertéshúst mondjuk 1500 Ft-os fogyasztói áron értékeljük (azon az áron, amit akkor fizetne a család, ha a húst, zsírt stb. boltban vásárolná). Az értékesített sertésekért a parasztcsalád természetesen csak a termelői árat (sertésenként mondjuk 1000 Ft-ot) kapja meg, ezt az összeget iparcikkek vásárlására fordíthatja. Így a család sertéstenyésztésből származó jövedelme, illetve fogyasztása $1500 + 4 \cdot 1000 = 5500$ Ft értékű. Ha történetesen a következő évben csak három sertést tudnak értékesíteni, akkor a saját háztartásban nem egy, hanem két sertést kénytelenek elfogyasztani, s ugyanakkor természetesen iparcikkekből is csak kevesebbet tudnak vásárolni.

Statisztikánk azt a furcsa képet tárja elénk, hogy ebben az esetben a parasztcsalád fogyasztása nagyobb lenne, életszínvonala emelkedne. Fogyasztásának értéke $2 \cdot 1500 + 3 \cdot 1000 = 6000$ Ft lenne. Ha még nagyobb értékesítési nehézségei lettek volna, s még kevesebb sertést adott volna el, életszínvonala még magasabbnak mutatkozna. Általánosságban adott termelési színvonal mellett annál magasabbnak mutatkozna a parasztság életszínvonala, mennél kevesebbet értékesítené termékeiből, s mennél többet használna fel azokból saját háztartásában.

A statisztika ilyen esetekben nyilvánvalóan nem tükrözi helyesen a valóságot, hiszen azért adják el a második, harmadik stb. sertést, mert növelni akarják az életszínvonalat. Számukra az eladási ár ellenértékén vásárolt iparcikkeknak az életszínvonal szempontjából nagyobb fontossága van, mint a második, harmadik stb. sertés húsának és zsírjának. Ha elméletileg helyesen akarnánk eljárni, akkor az alapvető szükségleteken felüli fogyasztást, tehát esetünkben a második, harmadik stb. sertést már nem a fogyasztói, hanem ennél alacsonyabb áron kellene értékelni, mégpedig mennél többediktől van szó, annál alacsonyabb áron. Ebben az esetben nem keletkeznének ilyen logikai ellentmondások. Gyakorlatilag ezt azért nem vesszük figyelembe, mert nincsenek objektív támpontjaink arra nézve, hogy az alapvető szükségleteken felüli részt milyen volumennel vegyük számításba. A gyakorlatban persze ez a probléma korántsem ilyen kiélezett formában fordul elő, mint ahogy példánkban szerepelt.

Másik olyan terület, ahol a linearitás gyakorlati problémaként jelentkezik, bizonyos termékek termelésének, illetve fogyasztásának idényszerűségével kapcsolatos. Számos élelmiszer, elsősorban a friss zöldség és gyümölcs fogyasztása erősen idényszerűen, az év néhány hónapjára koncentrálódva jelentkezik.

Volumenmérési statisztikánk érzéketlen az iránt, hogy a termékek termelése vagy fogyasztása nagyobb vagy kisebb mértékben idényszerűen jelentkezik. Ha a lakosság évi egy főre jutó zöldpaprika-fogyasztása 12 kg, akkor azt azonos volumennek mutatja a statisztika akkor is, ha minden hónapban 1 kg-ot fogyasztanak, s akkor is, ha az egész fogyasztás a három nyári hónapra koncentrálódik, az év többi részében pedig egyáltalán nem fogyasztanak ebből a termékből. Nyilvánvaló, hogy az életszínvonal, vagyis a szükségletek kielégítése szempontjából nem mindegy, hogy melyik eset

következik be. A júliusban elfogyasztott negyedik kg zöldpaprikának élet-tani szempontból koránt sincs olyan jelentősége, mint az első kg zöldpapriká-nak volna márciusban.

Ez a probléma felmerült a termelés KGST-országok közötti összeha-sonlítása során is. Bulgária, mint ismeretes, nagy tömegű zöldséget és főze-léket exportáló ország. Az ebből származó devizabevétele főként azért olyan jelentős, mert nagy mennyiségű primőr cikket tud exportálni, amelyeknek külkereskedelmi ára lényegesen magasabb, mint a fő szezonban. Ha a mező-gazdasági termelést a volumenszámítások szokásos módszerével hasonlítjuk össze — vagyis azonos termékmennyiséget, függetlenül az időbeli eltérések-től, azonos volumenűnek tekintünk —, akkor a bolgár mezőgazdaságnak ezt a hatalmas előnyét nem vesszük figyelembe, s a többletjövedelem a külke-reskedelem érdekéért jelentkezik.

A fenti megfontolások alapján jutott a Nemzeti Jövedelem Munkacso-port arra az álláspontra, hogy a mezőgazdasági termelés összehasonlításának klasszikus módszere mellett egy másik változatot is kell alkalmazni, amely megpróbálja némiképpen figyelembe venni az időtényezőt is. Ezáltal bizo-nyos mértékig kiküszöbölődik a linearitás okozta torzítás hatása. Ennek esz-köze, hogy külön terméknek tekintjük a primőr árut, amely magasabb ára miatt így magasabb volumennel is szerepel a nemzetközi összehasonlításban, mint az ugyanolyan fajtájú, ugyanolyan minőségű, de nem primőr termék.

Pályázat szerkesztői állás betöltésére

A Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó pályázatot hirdet szerkesztői állásra.

Az állás betöltéséhez közgazdaságtudományi egyetemi végzettség szükséges. Előnyben részesülnek az általános politikai-gazdaságtani sza-kot végzett, de statisztikai gyakorlattal is rendelkező pályázók.

Illetmény a 105/1964. (MK 2.) MM számú utasításban közölt munka-köri táblázat szerint.

A pályázat tartalmazza az eddig betöltött s a jelenlegi munkakört, nyelvtudást. A pályázathoz önéletrajzot kell mellékelni.

A pályázatot 1964. szeptember 30-ig kell megküldeni a Közgazda-sági és Jogi Könyvkiadóhoz (Bp., V., Nagy Sándor u. 6.).

Keresztes Tibor s. k.
igazgató

HOCH RÓBERT:

A heterogén jószágalmazok volumenének mérése

A különféle javakból összetevődő, többé vagy kevésbé heterogén jószágalmazok (társadalmi termék, nemzeti jövedelem, fogyasztási alap stb.) volumenének mérése és a vele rokon problémakörök (például az árszínvonal mérése) elsőrendű fontosságú a népgazdasági tervezésben, a gazdasági számításokban, a statisztikában, az ármegállapításban stb. Éppen a széles körű felhasználás következtében közismertek azok a nehézségek, amelyek a volumenméréssel kapcsolatban felmerülnek. Nem kellően tisztázottak azonban az *okok*, amelyekből származnak a mérés nehézségei. Ezt mutatja a kérdés körül zajló több évtizedes, mindeddig le nem zárt vita is, amely a legutóbbi időben ismét felélénkült közgazdasági irodalmunkban.¹

A problémát csak akkor oldhatjuk meg, ha mindenekelőtt azt tisztázzuk, hogy mi a *természete annak a gazdasági jelenségnek, amit kvantifikálni akarunk*, vagyis egyszerűbben szólva: mit akarunk mérni? A helyes válasz erre a kérdésre: *különböző jószágokból, használati értékekből álló halmazok fizikai terjedelmét kívánjuk mérni*.

Ezzel már rámutattunk arra, hogy — mint Drechsler László is helyesen megállapítja — nem *értéknagyságot* akarunk mérni, nem értéknagyságokat akarunk összehasonlítani, jóllehet a jószágalmaz fizikai terjedelmének mérésekor felhasználjuk az érték kategóriákat.²

Talán nem árt ennek az állításnak a helyességét egy példával igazolni. A volumenmérés egyik fontos területe — e tanulmányban is főként erről lesz szó — a reáljövedelem, a reálfogyasztás alakulásának mérése. A reáljövedelem-számításokban is felhasználjuk az érték kategóriákat, de éppen nem azt akarjuk kifejezni, hogy egy adott időszakban megszerzett és felhasznált fogyasztásicikk-tömegnek mekkora az értékösszege. Ha két időszakban teljesen azonos összetételű fogyasztásicikk-halmazt fogyasztanak, akkor a reáljövedelem nyilván változatlan; akkor is, ha a szóban forgó jószágalmazban az egyik időszakban nagyobb érték, a másikban pedig kisebb érték testesül meg. És megfordítva: ha a két időszakban megszerzett és elfogyasztott fogyasztásicikk-mennyiség értékösszege azonos is, mégis különböző a reáljövedelem, ha az azonos értékösszeg különböző volumenű jószágalmazban testesül meg. A reáljövedelem nőhet, miközben a megszerzhető jószág mennyiségben kifejeződött munka mennyisége csökken. Nyilvánva-

¹ Néhány, a közelmúltban megjelent cikket nevezek meg, amelyek a probléma egy részét vagy egészét kívánják megválaszolni. Például: Bóc Imre: A minőségmutató alkalmazása az árszínvonal-méréseknél (Kereskedelmi Szemle, 1963. 3. sz.); Fall Levente: Dr. Bóc Imre „A minőségmutató alkalmazása az árszínvonal-méréseknél” c. cikkéhez (Kereskedelmi Szemle, 1963. 4. sz.); Bóc Imre: Még egyszer a minőségmutató alkalmazásáról (Kereskedelmi Szemle, 1964. 1. sz.); Hoch Róbert: Minőség és ár (Kereskedelmi Szemle, 1964. 2. sz.); Pirityi Ottó: Gyártmányfejlesztés és érték (Közgazdasági Szemle, 1964. 3. sz.). És végül, de nem utolsósorban Drechsler László: A volumenmérés elméleti kérdései című cikke (a Közgazdasági Szemle e számában), amely a volumenmérés legáltalánosabb és legalapvetőbb problémáit igyekszik tisztázni. E cikkben ezért elsősorban Drechsler László tanulmányára fogok utalni.

² „Első pillanatra talán úgy látszik, hogy azért összesítünk értékben, mert bennünket az érték, illetve az érték változása érdekel... Altalában valami másnak a változása érdekel bennünket, amit a volumen változásának nevezünk.” Drechsler i. m. 1070. l.

ló, hogy a lakosság tagjai nem aszerint értékelik reáljövedelmük alakulását, hogy több vagy kevesebb társadalmi munkát realizálhatnak-e — ezt nem is tudják —, hanem hogy több vagy kevesebb használati értékhez juthatnak-e hozzá. (Az előbbi összefüggések nemcsak az időbeli változásokra igazak, hanem pl. a különféle országok reáljövedelmeinek összehasonlítása esetén is.)

Azt mondtuk, hogy a volumenmérés: a használati értékek fizikai terjedelmének mérése. Ám már itt találkozunk egy bizonyos elméleti zavarral, ami azután további tévedések sorozatának forrásává válik. Ismeretes, hogy a marxista politikai gazdaságtanban a használati érték fogalmát kettős értelemben használjuk. Az egyik: bizonyos *tulajdonság*, pontosabban a tulajdonságoknak bizonyos konglomerátuma, amely alkalmassá teszi a jószágot szükségletek kielégítésére. A használati érték másik értelme: *maga a dolog*, amely hordozza a hasznos tulajdonságokat. Nos, éppen itt válik el, hogy helyesen közelítjük-e meg a volumenmérés problémáit vagy sem; abból indulunk-e ki, hogy a használati értéknek mint dolognak a terjedelmét kell mérnünk, vagy a használati érték mérésén a hasznos tulajdonságok kvantifikálását értjük. Mindjárt le kell szögeznünk: csak tévútra vihet az olyan gondolatsor, amely az utóbbiból indul ki.³ A szóban forgó problémára csak akkor adhatunk helyes választ, ha abból indulunk ki, hogy *nem* a hasznos tulajdonságot akarjuk mérni, hanem a hasznos tulajdonságok hordozóinak fizikai terjedelmét, tehát az ebben az értelemben vett használati értéket. A félreértés egyebek között abból is adódik, hogy — mint a továbbiakban látni fogjuk — az egymást helyettesítő termékek volumenarányának megállapításában *lehet szerepük* a használhatósági különbségeknek is; és ezt a tényt eltúlozva és általánosítva kiterjesztik a volumenmérés egész elméletére.⁴

Milyen elvi kérdések adódnak a jószághalmazok volumenmérése kapcsán? Az összefüggések tisztázásához a problémakört ketté kell bontanunk: 1. a különböző szükségleteket kielégítő javak *együttes* volumenének mérése; és 2. az adott szükségletet kielégítő javak volumenének parciális mérése. E cikkben csak *a különböző szükségleteket kielégítő javak együttes volumenének mérésével* kapcsolatos problémákkal foglalkozom.

Valamely használatiérték-tömegnek mint a hasznos tulajdonságok hordozójának fizikai terjedelmét akarjuk mérni. Amíg egy adott szükségletet kielégítő többé-kevésbé homogén jószágcsoporthoz elkülönített volumenét számszerűsítjük, a feladat viszonylag egyszerű: a szóban forgó termék természetének megfelelő fizikai mértékegységet (métert, kilót, litert, kalóriát⁵) stb. alkalmazunk. (Természetesen egy adott szükségletet kielégítő javak volumenének mérése sem problémamentes!)

A tulajdonképpeni nehézségek azonban akkor jelentkeznek, amikor nem homogén cikksoporthoz elkülönített volumenét mérjük, hanem e cikksoporthoz együttes volumenét. Ebben az esetben *olyan jószághalmazzal van dolgunk, amelynek összetevői mint hasznos tulajdonságok hordozói számára nem találhatunk közös mértékegységet, amelynek alapján „közös nevezőre” hozhatók és összesíthetők lennének.* (Ugyanígy nincsen olyan közös mérték-

³ „Nyilvánvaló, hogy a fizikai terjedelem kifejezés nem valamilyen közönséges fizikai mértékegységet ... takar”. „... azért képvisel nagyobb volument az egyik termék, mint a másik, mert jobban lehet vele a szükségleteket kielégíteni, mert — a politikai gazdaságtan kifejezésével elve — nagyobb a használati értéke.” Drechsler i. m. 1071. l.

⁴ Drechsler bár alapjában véve a hasznos tulajdonságok kvantifikálását érti a volumenmérésén, de nem következetes (mert nem is lehet). Ebből a bizonytalanságból azután egy sor ellentmondásba keveredik. Lásd pl. a szükségletek kielégítésénél feltételezett linearitásról szóló eszmefuttatást. Kénytelen elismerni, hogy pl. tíz liter tejet az egy liter tízszeresének tekintünk, holott egyáltalán nem biztos, hogy hasznossága is tízszeres. Ez a példa is éppen azt szemlélteti, hogy a volumenmérés: nem a hasznosság, hanem dolog fizikai terjedelmének mérése. De, mert következetes akar lenni saját koncepciójához, azt mondja: ha ... elnéletli szempontból egészen precízen akarnánk eljárni, akkor differenciálnunk kellene aszerint, hogy ugyanezeket a szükségleteket kielégítő termék hányadik egységéről van szó”. Egyelőre nem tartom szükségesnek, hogy ennek a következtetésnek elméleti (és nem gyakorlati!) lehetetlenségét bizonyítsam.

⁵ A kalória is „közöséges” fizikai mértékegység!

egység, amelynek alapján a használati értékek mint hasznos tulajdonságok közös nevezőre lennének hozhatók.)

A közös mértékegység és az összesíthetőség hiánya korántsem azonos egy olyan következtetéssel, hogy a heterogén termékhalmazok nem lennének kvantifikálhatók. A matematika már régen kidolgozta a halmazok mérőszközét, és ez az n -dimenziós vektorok módszere. *A kvantifikálás nem azonos az egy számmal való méréssel! A heterogén jószág-halmazok kvantifikálhatók az n -dimenziós vektorok segítségével, de nem fejezhetők ki skalárokként. Következésképpen a térbeli vagy időbeli eltérések aránya nem fejezhető ki skalárok hányadosaként. És éppen ebből a tényből kell kiindulnunk, ha a volumenmérés problémáira helyes választ akarunk kapni.*

A gyakorlat mégis megköveteli a közgazdától és a statisztikusoktól, hogy egy-egy számmal jellemezzék a termelés, a nemzeti jövedelem, a reál-fogyasztás stb. változásait; és a közgazdák és a statisztikusok eleget is tesznek a gyakorlat eme igényének. Értékkategóriák — áruk, még hozzá változatlan áruk — segítségével összegezzük az összegezzhetetlent. Ez a módszer hasznos és szükséges. Csakhogy tisztában kell lennünk azzal: a változatlan áruk segítségével sem tettük összeadhatóvá a gyufaskatulyát és a Diesel-mozdonyt. Ha változatlan áruk alapján számítunk volument, akkor mindig tudnunk kell, hogy sohasem a feltett kérdésre válaszoltunk („hányszorosa az egyik jószág-halmaz a másiknak”), hanem valami másra. Hogy mi ez a „más”, e problémára még visszatérünk.

Arra azonban már most rá kell mutatnunk: a minőségileg különböző használati értékek mennyiségének „összegezése” változatlan áruk segítségével egy sor problémát vet fel. Ezt annál is inkább hangsúlyozni kell, mert a változatlan áras volumenmérés az egzaktitás látszatát kelti. Ez természetesen önmagában nem volna baj. A probléma ott van, hogy ezt a látszatot rendszerint tényként fogadjuk el. Ám ha tényleg azt hisszük, hogy egy-egy számmal megmérhettük a heterogén jószág-halmazokat, hogy e számok hányadosaiként kifejezhetjük a heterogén jószág-halmazok eltéréseinek arányait, vagyis ha nem tisztáztuk kellőképpen a probléma természetét, akkor pl. meglepetéssel kell tapasztalnunk, hogy eredményeinkben a formális logika legelemibb szabályai sem érvényesülnek; még az sem feltétlenül igaz, hogy ha $A < B$ és $B < C$, akkor $A < C$. Könnyen juthatunk például olyan eredményre, hogy indexeink szerint a 0. évben a reáljövedelem alacsonyabb, mint az 1. évben, ez utóbbiban alacsonyabb, mint a 2. évben, a 0. évben mégis magasabb, mint a 2. évben.

A problémák abból erednek, hogy olyan halmazokkal van dolgunk, amelyek n -dimenziójú vektorokkal kvantifikálhatók. A tényleges feladat tehát az lenne, hogy időben vagy térben két vagy több vektorral jellemzett jószág-halmaz viszonylagos nagyságát fejezzük ki.

Mint ismeretes, ha egy vektor minden komponense a másik vektor megfelelő komponenseinek k -szorososa, az utóbbi vektort k skalárral megszorozva megkapjuk az előbbi vektort. (A vektorok iránya megegyezik, viszonylagos nagyságukat abszolút értékeik hányadosa méri.) Vagyis amennyiben valamennyi komponensük azonos arányban változik (különbözik), akkor az egyik vektort egy skalárral megszorozva megkapjuk a másik, vele azonos irányú vektort. Vagyis ebben az esetben valóban egy számmal fejezhetjük ki egy jószág-halmaz változásának, két jószág-halmaz viszonylagos nagyságának mértékét.

Csakhogy éppen az a probléma, hogy rendszerint változik a jószág-halmaz összetétele: egyes elemei egymással nem arányosan változnak: két vagy több összemérendő jószág-halmaz csak különböző irányú vektorokként kvantifikálható. *Az ilyen vektorok egymáshoz viszonyított nagysága azonban nem fejezhető ki skalárral, két eltérő összetételű jószág-halmaz aránya, viszonylagos nagysága nem mérhető egyetlen számmal!*

Milyen közvetlen összemérésre van lehetőség lineárisan független vektorok esetén? Általában, az esetek nagy többségében — de nem mindig — arra van lehetőségünk, hogy *menyiségi rangsort* állítsunk fel: megmondjuk, hogy melyik jószágalmaz nagyobb és melyik kisebb. Elvileg ennek a rangsorolásnak is gyakran akadálya van: ha két összehasonlított jószágalmaz egyikének a másikához viszonyítva vannak kisebb és vannak nagyobb elemei, nem lehet megmondani, hogy melyik almaz a kisebb és melyik a nagyobb. Gyakorlatilag azonban ez a rangsorolás rendszerint elvégezhető. Ennek egyik fontos módja, hogy olyan csoportokban vonhatjuk össze a halmazokat alkotó jószágfajtákat, hogy az így kapott komponensek már egyértelművé teszik, melyik almaz nagyobb és melyik kisebb. Például a reáljövedelem növekedése esetén az inferioris cikkek fogyasztása csökken. Ha azonban ez utóbbiakat helyetteseikkel közös csoportba vonjuk össze (pl. a lisztet a többi cereáliákkal stb.), akkor már a magasabb reáljövedelmet reprezentáló fogyasztási vektor minden komponense magasabb az alacsonyabb reáljövedelmet képviselő fogyasztási vektor komponenseinél. De még ha így sem válik a szó szigorú értelmében rangsorolhatóvá két (vagy több) vektor, józan mérlegeléssel rendszerint eldönthető a nagyság szerinti sorrend. Ha például az egyik jószágalmaz összetevőinek nagy többsége felülmúlja a másik halmazét, akkor az előbbit nagyobbnak tekinthetjük az utóbbinál.

★

Térjünk vissza a jószágalmazoknak — elsősorban a reálfogyasztásnak — érték kategóriák segítségével való mérésére. Azt mondtuk, hogy az érték kategóriák segítségével valóban összesíthetjük a különféle használati értékeket, de az ily módon mért volumenindex nem az eredetileg feltett kérdésre („az egyik jószágalmaz hányszorosa a másiknak?”) válaszol.

A továbbiakban a volumenindex egyik alapvető fajtájával, a reáljövedelem-indexszel foglalkozunk. Mielőtt válaszolunk arra, hogy mit fejez ki az érték kategóriák segítségével számított reáljövedelem-index, rá kell mutatnunk arra, hogy a különféle fogyasztási cikkeket nem azért összegezzük az érték kategóriák segítségével, mert ez technikailag lehetséges, és még kevésbé azért „... mert az érték *általában* igen alkalmas a használatiérték-tömeg különbségeinek a kifejezésére.”⁶

Az árak (és nem az értékek!) segítségével mért reáljövedelem-mutató közvetlen közgazdasági jelentőségű. A reáljövedelemnek ugyanis kettős értelme van, e kettőt nem mindig határoljuk el egymástól világosan. Az egyik: a megszerzett és a felhasznált fogyasztási javak halmaza (plusz a megtakarítás). A másik: a vásárlóképeség. Az előbbi (fogyasztási jószágalmaz) sajátosságaira és mérési problémáira a fent elmondottak vonatkoznak.

Más problémák merülnek fel a *vásárlóképeséggel* és annak mérésével kapcsolatban. A vásárlóképeség: egy adott pénzjövedelemből az érvényes árakon megvásárolható használatiérték-tömeg. (Gyakran ezt a meghatározást adják meg a reáljövedelem általános definíciójaként.) Látható, hogy az érték kategóriák (pénzjövedelem, árak) nem pusztán kisegítő technikai eszközei a vásárlóképeség mérésének, hanem valóban ezek szabják meg azt a reális keretet — a vásárlóképeséget —, amelyben a fogyasztók szükségletei az áruviszonyok között fizetőképessé válhatnak. Ez a közgazdasági tartalma annak, hogy az érték kategóriákat a vásárlóképeség mérésében felhasználjuk.

A reáljövedelem két értelme éppen abban különbözik, hogy az első a fogyasztási javak egy meghatározott halmaza a megtakarításokkal kiegészítve, míg az utóbbi — a vásárlóképeség — nem egyetlen meghatározott

⁶ Drechsler László i. m. 1071. 1.

jószághalmaz, hanem a megvásárolható fogyasztási cikkek-halmazoknak, fogyasztási vektoroknak kombinációja, az n -dimenziós térben $n-1$ dimenziós hipersík.⁷

Az érték kategóriákat tartalmazó reáljövedelem-index tehát közvetlenül nem a megszerzett és felhasznált fogyasztási cikkek-halmaz vektorát méri,⁸ hanem elsődlegesen a vásárlóképesség alakulásáról ad képet⁹

Mit fejeznek ki a fogyasztási volumen mutatószámai? A $\Sigma P_0 \cdot Q_0$ és a $\Sigma P_1 \cdot Q_1$ ismert formulák nyilvánvalóan nem a bázisidőszakban, illetve a tárgyidőszakban elfogyasztott jószághalmaz volumenét mérik, hanem a jószághalmaz folyóáras árösszegét, de egyidejűleg a két időszakban ténylegesen érvényes vásárlóerőt is. Az árösszegeből és az árvektorból kiadódik a megvásárolható jószághalmazok kombinációja.¹⁰ Ugyancsak nyilvánvaló, hogy a $\Sigma P_1 \cdot Q_0$ illetve a $\Sigma P_0 \cdot Q_1$ sem jószághalmaz-volumeneket mérnek, de még csak aktuális árösszegeket sem. Mit fejeznek ki akkor az utóbbi formulák? A $\Sigma P_1 \cdot Q_0$ formula közvetlenül azt mutatja meg, hogy mennyi pénz kellett volna a bázisidőszakban a neki megfelelő jószághalmaz megvásárlásához, ha a tárgyidőszak árai lettek volna érvényben. Impliciten azonban azt is kifejezi, hogy a tárgyidőszak árányait alapul véve a vásárlóképességnek milyen magasságú síkja volna szükséges ahhoz, hogy a bázisfogyasztás vektora e síkon feküdjék. A $\Sigma P_0 \cdot Q_1$ formula közvetlenül azt mutatja meg, hogy mennyi pénz kellene a tárgyidőszakban a neki megfelelő jószághalmaz megvásárlásához, ha a bázisidőszak árai maradtak volna érvényben; impliciten azonban azt is kifejezi, hogy a bázisidőszak árányait alapul véve a vásárlóképességnek milyen magasságú síkja lenne szükséges ahhoz, hogy a tárgyfogyasztás vektora e síkon feküdjék.

De vajon jellemezhető-e egyetlen számmal a vásárlóképesség-változás (-különbség) mértéke, két vásárlóképesség-sík viszonylagos nagysága? Az egy számmal való mérés csak abban az esetben lehetséges, amelyben az árányok nem változnak (gyakorlatilag: nem lényegesen változnak).¹¹ Ebben az esetben a volumenmérés, pontosabban a vásárlóképesség viszonylagos nagyságának a szempontjából érdektelen, hogyan változott a megszerzett jószághalmaz összetétele. Ez a feltétel a mi körülményeink között széleskörűen fennáll: éveken keresztül nagyjából változatlanok a fogyasztási árányok.

Ha azonban az árányok jelentősen változnak (a vásárlóképesség síkjai nem párhuzamosak egymással), akkor a változás (a különbség) aránya nem jellemezhető egyetlen számmal. (Két hipersík viszonylagos távolsága — az origóból kiinduló egyenesek mentén mérve — a különféle pontokban mindig más és más.) A skalárral való mérés tehát szükségképpen ellentmondásokra vezet. A reáljövedelem-indexek legalább két pontban mérik meg az egymással összehasonlított vásárlóképesség síkjainak viszonylagos távolságát: a bázisfogyasztás pontján és a tárgyfogyasztás pontján keresztül haladó,

⁷ A vásárlóképesség síkjainak természetéről lásd részletesebben „Az indifferencia-felületekről szóló tanítás elméleti alapjainak bírálata” (MTA Közgazdaságtudományi Intézetnek III. Évkönyve, Budapest, 1962.) és „A fogyasztás összetételének hatása a reáljövedelem mérésére” (Az életszínvonal elemzésének és nemzetközi összehasonlításának kérdései — Budapest, 1962.) című tanulmányaimat.

⁸ Az árindex pedig azt mutatja meg, hogy egységnyi pénzösszeg (például száz forint) vásárlóképessége hogyan módosul.

⁹ Az előbbiekből nyilvánvaló, hogy a mennyiségeket nem az értékekkel, hanem az árakkal kell súlyozni. Az érték nagyságok közvetlenül nem határozzák meg a vásárlóképességet.

¹⁰ A $\Sigma P \cdot Q$ formula kifejezhető az árak sorvektorának és a megszerzhető mennyiségek oszlopvektorának szorzataként.

¹¹ Vagyis, ha a vásárlóképesség síkjai párhuzamosak. A párhuzamos hipersíkok esetében az origóból kiinduló egyenesek mentén mérve minden pontban azonos a két sík viszonylagos távolsága. Gyakran azonban még azt sem mondhatjuk meg, hogy melyik vásárlóképesség magasabb. (Ha a vásárlóképesség síkjai metszik egymást.) Gyakorlatilag persze az egymást metsző vásárlóképesség-síkok viszonyáról is tudunk rendszerint ítéletet mondani: ha a vásárlóképesség A síkja felületének nagyobb részén magasabb a B síknál, akkor az előbbinek megfelelő vásárlóerőt nagyobbak tekinthetjük az utóbbinál.

az origóból kiinduló egyenes mentén. (Ezért kapunk a kétféle árbázis alapján kétféle reáljövedelem-indexet.)

Azt mondtuk, hogy a reáljövedelem számításakor felhasznált érték-kategóriák — pénzüvedelem, árak — nem csupán technikai segédeszközök, hanem felhasználásuk azon a közgazdasági összefüggésen alapszik, hogy ténylegesen ezek határozzák meg a reáljövedelmet mint vásárlóképességet. Ez az állítás azonban csak annyiban igaz, amennyiben a jövedelem pénzüvedelem, a fogyasztás pedig árufogyasztás, s így a fogyasztás kereteit valóban a vásárlóképesség szabja meg. Bonyolítja a dolgot, hogy a jövedelem nem teljes egészében pénzüvedelem, a fogyasztás nem teljes egészében árufogyasztás, hanem naturális jövedelem és fogyasztás is kiegészíti (ingyenes juttatások, paraszti saját termelésből származó fogyasztás). Ezek nagyságát nem korlátozza a vásárlóképesség, *közvetlenül* nem vesznek részt a pénzkidadások rangsorolásában. Mégis a teljes jövedelem kiszámításakor *úgy teszünk*, mintha a naturális jövedelem is pénzüvedelem lenne, mintha a naturális fogyasztás is árufogyasztás lenne. Viszonylag egyszerű a számítás akkor, ha a naturális fogyasztás elemeinek érvényes fogyasztói árak van (például a gyógyszerek, a paraszti saját termelésű élelmiszerei stb.), akkor ezeket a mennyiségeket az érvényes fogyasztói árakkal súlyozzuk. Az ingyenes juttatások esetében akkor merül fel probléma, ha elemeinek nincs fogyasztói ára. (Pl. a kórházi ellátás.) A statisztikus a felmerülő ráfordítások, költségek figyelembevételével „fogyasztói árat” állapít meg, s ennek alapján értékeli.¹²

Sajátos probléma adódik a saját termelésből származó fogyasztás esetében. A mezőgazdasági naturális jövedelem válhat paraszti fogyasztássá (amit quasi-árúként tekintünk és fogyasztói áron értékelünk), s válhat tényleges áruvá, paraszti pénzüvedelemmé. Az utóbbi esetben az értékesítési (felvásárlási és szabadpiaci) ártól függ a paraszti pénzüvedelem és ezen keresztül a vásárlóképesség nagysága. Nyilvánvalóan ellentmondásokra vezet a reáljövedelem, a reálfogyasztás mérésében, ha megváltozik a paraszti árufogyasztás és a naturális fogyasztás aránya. Ez azonban a valóság ellentmondása (és nem a szükségletkielégítésben feltételezett linearitása): egy adott időpontban ugyanarra a termékre kétféle ár létezik. Sajnos már előfordult gazdasági gyakorlatunkban, hogy a parasztság termelésének növekvő hányadát volt kénytelen értékesíteni, majd szükségleteit növekvő mértékben a boltban visszavásárolt árakkal kielégíteni. Lám: ebben az időszakban realitás volt a parasztság számára, hogy vásárlóképességét az értékesített áruk átadási ára és ugyanezeknek a termékeknek a fogyasztói ára szabta meg.¹³ Ez az ellentmondás — ha persze nem is ebben a kiélezett formában — mindaddig fennáll, amíg a parasztság fogyasztási halmaza részben árukból áll, részben saját termelésű javakból, és a kettő közötti arány változtatható.

Az elmondottakból ismét kitűnik: nem a mérőeszközeink tökéletlensége miatt nem tudjuk egyértelműen mérni pl. a reáljövedelem változásait (mint ezt sokan állítják), hanem arról van szó, hogy a vizsgált jelenség természetete — halmazokkal van dolgunk — általában kizárja az egy számmal

¹² Drechsler László — mivel abból indul ki, hogy a volumenmérés a hasznosság mérése, továbbá, mivel szerinte az értékarányok fejezik ki a hasznossági arányokat — arra a következtetésre jut, hogy a reáljövedelem-indexekben az értéknagyságokat s nem az arányságokat kellene felhasználni. Csak kompromisszumként engedi meg az árak felhasználását, de azt mondja, hogy azoknál ... a termékeknel és szolgáltatásoknál azonban, ahol az árak nagymértékben térnek el értéküktől, ott eltérünk ettől az általános módszertől, s ezeket a cikkeket értéküknek megfelelő súllyal szerepeltetjük az indexben". (i. m. 1079. l.) Már rámutattam arra, hogy a vásárlóképességet közvetlenül nem az értéknagyságok határozzák meg, hanem az árak, s csak ott vagyunk kénytelenek költségekkel számolni, ahol nincsenek árak. Egyébként furcsa eredményre vezetne, ha pl. a reáljövedelem-indexben mondjuk a pálinkát értékén, s nem a tőle jelentősen eltérő árán szerepeltetnénk. (A lakosság egyes rétegeinek reáljövedelme, vásárlóképessége a ténylegesnél lényegesen alacsonyabbnak mutatkoznék.)

¹³ Drechsler éppen a fordított problémát veti fel: a paraszti értékesítési nehézségek miatt kénytelen a saját termelésből származó fogyasztás arányát növelni.

való mérés lehetőségét. Még kevésbé mondhatjuk, hogy a vizsgált jelenséget nem tudjuk *pontosan* mérni. A jószágthalmazok pontosan mérhetők, de csak a természetüknek megfelelő mérőeszközökkel, vektorokkal és vektorok kombinációival. A pontos mérés nem azonos az egy számmal való mérhetőséggel! Csak szigorúan meghatározott feltételek között fejezhető ki a változások, a különbségek egyetlen számmal; az esetek többségében ez nem lehetséges. És ha mégis megtesszük (ha pl. csak egyetlen egyenes mentén mérjük a vásárlóképesség két, egymással nem párhuzamos síkjának viszonylagos távolságát), tudnunk kell, hogy milyen feladatra vállalkoztunk, tehát számolnunk kell azokkal az ellentmondásokkal, amelyek az eredményekből adódnak.



Helytelen lenne azonban teljesen negatív következtetést levonni a jószágthalmazok viszonylagos nagyságának kvantifikálására vonatkozó fenti megállapításokból. Találkozhatunk olyan állásponttal, amely szerint általánosan és szabályszerűen még az sem mondható meg, hogy valamely jószágthalmaz (a termelés volumene, a reáljövedelem stb.) nőtt-e egy adott időszakban, vagy sem. Ez az álláspont azonban nem helyes. Ráműtöttem arra, hogy még azoknak az eseteknek nagy részében is, amelyekben *szigorúan véve* nem lehetne a jószágthalmazok (vagy a jószágthalmazok kombinációinak) mennyiségi rangsorát sem meghatározni (ha például az összehasonlított jószágthalmazok egyes elemei ellentétes irányban térnek el, vagy például a vásárlóképesség síkjai metszik egymást), a mennyiségi rangsor ténylegesen felállítható az egyes elemeknek az összevonásával, a döntő fontosságú elemeknek vagy az elemek többségének figyelembevételével stb. Mert való igaz, hogy a termelés fejlődése során egyes termékfajták előállítására csökken vagy megszűnik (éppen a fejlődés következtében!), a reálfogyasztás növekedése során egyes jószágfajták fogyasztása csökken (éppen a reáljövedelem növekedése vagy a technika fejlődése következtében), a vásárlóképesség emelkedése során egyes áruk ára elkerülhetetlenül emelkedik. De az előbbieket ellenére rendszerint megállapíthatjuk, hogy például a jószágthalmaz nagysága milyen irányban változott, nőtt-e vagy csökkent. Például a széntermelés esetleges csökkenése ellenére konstatálhatjuk az összes termelés növekedését; a kenyérfogyasztás csökkenése ellenére konstatálhatjuk a reáljövedelem emelkedését.

Azt mondtuk, hogy a jószágthalmazoknak, illetve jószágthalmazok kombinációinak megállapítható a nagyság szerinti sorrendje, és éppen erről a sorrendről adnak képet a volumenmutatók. Mit kell értenünk azon, hogy a jószágthalmazok nagyság szerint általában rangsorolhatók? Kimutattuk, hogy rendszerint nem mondható meg, hogy az egyik jószágthalmaz hányszorosa a másiknak (vagy a jószágthalmazok egyik kombinációja hányszorosa a másik kombinációnak); jöllehet az érték kategóriák felhasználásával készített volumenindexek azt a látszatot keltik, mintha a jószágthalmazok mérhetők lennének egy-egy tőszámmal, viszonyaik pedig tőszámok hányadosaival. Ténylegesen azonban nem mondható meg, hogy például a magyarországi átlagos reáljövedelem hányadrésze az angliai átlagos reáljövedelemnek és hányadrésze az egyesült államokbelinek (és természetesen az sem, — az előbbiekkal konzisztensen —, hogy az angol átlagos reáljövedelem hányadrésze az amerikaiak); továbbá, hogy a mi átlagos jövedelmünk hányszorosa — mondjuk — az indiai átlagos reáljövedelemnek.

A jószágthalmazok nem mérhetők tőszámokkal, a jószágthalmazok viszonyai nem mérhetők tőszámok hányadosaiként. Ám a jószágthalmazok általában rangsorolhatók nagyságuk szerint. Az előbbi példát folytatva: az országok sorrendbe szedhetők például az átlagos reáljövedelem nagysága szerint (úgy, hogy a legmagasabb átlagos reáljövedelmű országot az „első” sorszámmal jelöljük, a következők a „második” sorszámmal és így tovább). Ebben a skálában elhelyezhetjük Magyarországot: a nála magasabb és a nála alacsonyabb

nyabb átlagos reáljövedelmű országok közé, azzal a sorszámmal jelölve meg, amelyet a vele nagyjából azonos reáljövedelmű országok viselnek a rangsorban. A jószághalmazoknak (vagy jószághalmazok kombinációjának) ebben a rangsorolásában természetesen lesznek tömörülések: olyan jószághalmazok (vagy jószághalmazok kombinációi), amelyekről nem dönthető el, hogy egymáshoz viszonyítva melyik a nagyobb és melyik a kisebb. Mégis a jószághalmazok skálája általában lehetőséget nyújt a nagyságrend megállapítására; sőt még azt is lehetővé teszi, hogy a jószághalmazok nagyobb részének viszonylatában megmondjuk: kisebb vagy jelentősebb a mennyiségi különbség. Például rangsorolhatjuk az egy főre jutó reáljövedelem szempontjából az európai népi demokráciákat. Megállapíthatjuk, hogy az egy főre jutó reáljövedelem a legmagasabb az NDK-ban és Csehszlovákiában, utánuk következik Magyarország, kisebb Lengyelországban és a legalacsonyabb Romániában és Bulgáriában. E skála alapján még azt is konstatálhatjuk, hogy Magyarországhoz viszonyítva nem sokkal alacsonyabb a reáljövedelem Lengyelországban és nem sokkal magasabb Csehszlovákiában; de például a Német Demokratikus Köztársaság és Bulgária között jelentős különbség van a reál-fogyasztás tekintetében.

A jószághalmazok mennyiségi rangsorolásához nyújtanak alapot az érték kategóriákat felhasználó volumenindexek. De csak ehhez a rangsoroláshoz nyújtanak alapot, még akkor is, ha az indexszámítás során a termékhalmozatok tőszámokban (a változatlan árak és a mennyiségek szorzatösszegeiben) fejeződnek ki, az indexek pedig e tőszámok hányadosai. Ha a volumenindexek azt mutatják, hogy A jószághalmaz az egyik bázison például 5 százalékkal nagyobb a B jószághalmaznál, a másik bázison pedig 8 százalékkal kisebb, akkor azt mondhatjuk, hogy a két jószághalmaz körülbelül azonos nagyságú. Ha viszont egy C jószághalmaz az egyik bázison 20 százalékkal, a másik bázison 30 százalékkal nagyobb az A jószághalmaznál, akkor konstatálhatjuk, hogy az előbbi halmaz nagyobb az utóbbinál, de a különbség nem túlságosan jelentős. És végül: ha egy D jószághalmaz az egyik bázison kétszerese, a másik bázison pedig háromszorosa az A jószághalmaznak, akkor egyértelműen konstatálhatjuk, hogy jelentékeny mennyiségi különbséggel van dolgunk.

A jószághalmazok mennyiségi rangsorának elkészítéséhez nem kizárólag az érték kategóriákat felhasználó volumenindexek adhatnak segítséget. A jószághalmazok rangsorolhatók elemeiknek közvetlen egybevetése alapján is. Nemritkán egy-egy jellemző elem már önmagában is — legalábbis bizonyos határok között — tájékoztatást nyújt a mennyiségi rangsorról. Például az egy főre jutó húsfogyasztás sorrendje általában jól mutatja a reáljövedelmek rangsorát. A húsfogyasztás skálája azt természetesen nem mondja meg, hogy például az egyik országban *hányszor* nagyobb a reáljövedelem, mint a másikban; egyebek között azért sem, mert a húsfogyasztás lassabban nő a jövedelemnél. De egyetlen elem alapján csak bizonyos korlátok között készíthető el a halmazok rangsora; általánosan alkalmazva e módszert hamis eredményekre juthatunk. Az előbbi példán szemléltetve az egyelemes rangsor korlátait: egyes állattenyésztő országban (például bizonyos délamerikai államokban) a húsfogyasztás a világon a legmagasabb, holott az általános életszínvonal (a fogyasztási vektor többi komponenseit figyelembe véve) éppen a legalacsonyabbak közé tartozik.

A jószághalmazok mennyiségi rangsorának — az érték kategóriák felhasználását *elkerülő* — felállításakor tehát rendszerint több jellemző elemet kell alapul venni, s az egyes elemeket — amennyiben a külföldi elemek szerinti rangsorok között eltérés, ellentmondás van — valamilyen módon értékelni. Ezen az úton indult el Jánossy Ferenc¹⁴ az országoknak a gazdasági

¹⁴ A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1963.

fejlettség szerinti rangsorát készítve. Nem állítjuk, hogy Jánossy Ferenc megállapításai minden részletében vitathatatlanok, de éppen módszerének alapelve igen figyelemre méltó.

A jószágghalmazok nem mérhetők egyetlen tőszámmal, viszonyaik nem fejezhetők ki tőszámok hányadosaiként. Amire általában lehetőség van: a jószágghalmazok mennyiségi sorrendjének felállítása. A volumenindexek tökéletesítésének éppen arra kell irányulnia, hogy ezt a skálát minél tökéletesebben lehessen megszerkeszteni (például rangsorolhassuk azokat a halmozokat is, amelyeket ma nem tudunk); hogy a mennyiségek rangsorolásában minél kevesebb legyen a belső ellentmondás.



A fentiekben áttekintettük a különféle használati értékekből mint a különféle hasznos tulajdonságokat hordozó dolgokból álló jószágghalmazok természetét, a neki megfelelő kvantifikációs módszereket, ezek sajátosságait, a mérési feladatok lehetőségeit és korlátait. Mindebből következik, hogy a jószágghalmazok fizikai terjedelmének változásait nem lehet ellentmondás nélkül mérni egy-egy számmal. Éppen ezért gyakran felmerül: a volumenmérés során nem a hasznos tulajdonságokat hordozó dolgok fizikai volumenét kell mérni, hanem *magukat a hasznos tulajdonságokat, illetve a haszonhatásokat.*

A különféle tulajdonságok, illetve a haszonhatások azonban csak akkor összegezhethetők, ha van közös „nevezőjük”, ha találunk közös mértékegységet. Ilyen közös mértékegységet azonban csak akkor találhatunk, ha nemcsak absztrakcióként, hanem konkrét realitásként is létezik általános emberi szükséglet, amelyet a különböző javak egymást helyettesítve elégítenek ki. Ismeretes, hogy ezeken a feltételezéseken nyugszik a legelterjedtebb modern polgári érték- és keresletelmélet.¹⁵

Tévedés lenne azt gondolni, hogy a fenti gondolatmenetnek csak a burzoá apologetikus szándék az egyetlen forrása, ébrentartója. Igen gyakran felbukkan ez a gondolatmenet a szocialista közgazdák körében is. Találkozunk vele a népgazdasági kalkulációval foglalkozó közgazdák között is,¹⁶ de ezen a koncepción nyugszik (ha nem is következetesen) Drechsler László álláspontja is.¹⁷

Számára a volumenmérés elméleti megalapozása miatt szükséges az összes haszon és az általános helyettesíthetőség fikciója.

A valóságban a minőségileg különféle (élelmezési, ruházkodási, lakás-, közlekedési, kulturális stb.) szükségletek nem olvadnak fel egyetlen általános emberi szükségletté (amelynek nagysága ráadásul meghatározott kvantum), a különféle, egy-egy konkrét szükséglet kielégítésére alkalmas jószágcsoporthok nem helyettesítik egymást a szükségletkielégítésben. Következésképpen a különféle használati értékek — mint hasznos tulajdonságok — számára nincsen közös mértékegység, amelynek alapján az egyes jószágfajták adott mennyiségei meghatározott mértékben részesednének az összes haszonból, és az egyes jószágfajták egységeinek haszna meghatározott arányban állna egy-

¹⁵ Részletesebben lásd „Az indifferencia-felületek elméletének kritikai ismertetése” (Közgazdasági Szemle, 1960. 11. sz.) és „Az indifferencia-felületekről szóló tanítás elméleti alapjainak bírálata” (MTA Közgazdaságtudományi Intézetének III. Évkönyve, 1962.) című tanulmányaimat.

¹⁶ A népgazdasági optimumszámítást csak akkor lehetne zárt rendszerré fejleszteni ha az összes fogyasztói szükségletkielégítés, összes haszon, összes élvezet a jószágösszetétel függvényében megadható és maximálható lenne, méghozzá a pénzjövedelemtől és az árviszonyoktól függetlenül.

¹⁷ „A különféle termékeknek nemcsak az a közös vonása, hogy emberi munka testével meg bennük, hanem az is, hogy általában emberi szükségleteket elégítenek ki. Egyes termékeknek az ember élete szempontjából nagyobb, másoknak kisebb jelentősége van. Ilyen értelemben lehet beszélni arról, hogy a különféle szükségleteket kielégítő termékeknek is lehet nagyobb vagy kisebb használati értékük.” I. m. 1072. l.

mással. Hangsúlyoznunk kell: nem arról van szó, hogy ezek a kvantumok és arányaik nem mérhetők, hanem arról, hogy *nem léteznek*.¹⁸

Drechsler László nem akar új volumenmérési módszereket kidolgozni (annyit elismer, hogy a haszon nagyságok és a haszonarányok közvetlenül nem mérhetők), hanem a meglevő mérési módszereket akarja elméletileg megalapozni — lényegében elfogadva a szóban forgó polgári keresletelméletet. Gondolatmenete a következőképpen sommázható. Mit teszünk voltaképpen akkor, amikor az egyes javak mennyiségeit értékeikkel (pontosabban: áraikkal) súlyozzuk? A hasznossági arányokat fejezzük ki. Mert igaz ugyan, hogy a hasznosság közvetlenül nem mérhető, de az értékarányok (lényegtelen megszorításokkal) a hasznossági arányokat fejezik ki.¹⁹ A fogyasztó, sőt egyre inkább a tervező állam is, a hasznosság és az érték (illetve ár) arányát mérlegeli a fogyasztási szerkezet kialakításakor.²⁰

Már most le kell szögeznünk, hogy az adott konkrét szükségletet alternatív módon kielégítő, vagyis a helyettes javak esetében van bizonyos létjogosultsága a hasznossági arányok és az értékarányok, valamint az árarányok egybevetésének.²¹ Ám Drechsler (és sokan mások) ezt a lehetőséget terjeszti ki olyan területekre — a nem helyettesek viszonyára —, ahol már elveszíti a létjogosultságát.

De hát van-e értelme egyáltalán annak a megállapításnak, hogy a nem helyettes termékek értékarányai (árarányai) kifejezik a hasznossági arányokat? Vajon azt akarja mondani Drechsler, hogy egy autónak nagyobb a használati értéke, a jelentősége, mint egy kiló kenyérnek, mert az előbbi ára és értéke több ezerszerese az utóbbinak? De hiszen ez az arány alapján véve független a fogyasztói rangsortól;²² a termékek jellegétől és a technika adott fejlettségi színvonalától függ; de megfordítva, döntő meghatározója — az egyéb keresleti tényezőkkel, mindenekelőtt a jövedelem-színvonallal együtt — a fogyasztói rangsorolásnak. Ám a cikk szerzője nem is ezt akarja mondani. Az ő gondolatmenete: a társadalom annak a jószágnak az előállítására fordít több munkát, illetve a fogyasztók annak a megvásárlására fordítanak több pénzt, amelyiknek nagyobb jelentőséget tulajdonítanak.²³ Csak-hogy itt álljunk meg! Ez valami egészen más dolog, mint amiről Drechsler egyébként beszél! Itt nem az érték- és az árarányokról, vagyis a termék-egységek érték- és árviszonyairól van szó, hanem az egyes jószágfajták és csoportok értékösszegeinek arányairól és árösszegeinek arányairól. Ez pedig merőben más reláció! (A helyettes termékek esetében valóban az egységértékárányokról és az egységárarányokról van szó.) A mennyiségeket nem az árösszegekkel súlyozzák, hanem az egységárakkal — és így kapják meg az árösszegeket. Az értékarányok és az árarányok változatlanok lehetnek, miközben módosulhatnak (pl. a reáljövedelem-színvonal növekedése következ-

¹⁸ „Abból, hogy a használatiérték-arányok nem mérhetők, nem következik az, hogy ilyen arányok egyáltalán nem léteznek...” Drechsler László i. m. 1072. l.

¹⁹ „Az értékarányok és az ilyen szélesebb értelemben vett használatiérték-arányok között is van kapcsolat. Azt lehet mondani, hogy tendenciájában, aminek nagyobb az értéke, annak általában nagyobb a használati értéke (az ember életszínvonala szempontjából való fontossága) és fordítva. Ezért nemcsak az egymást helyettesítő termékek körében igaz, hogy az értékben számított volumenindexekkel a használati értékek tömegében bekövetkezett változásokat kívánjuk vizsgálni.” I. m. 1072. l.

²⁰ „Az emberek mindennapi vásárlásaik során állandóan mérlegelik, hogy egy adott pénzösszeg mellett miként tudják szükségleteiket optimálisan kielégíteni, s azokat a termékeket részesítik előnyben, ahol a fontosság/ár arány számukra kedvezőbb.” I. m. 1072. l.

²¹ Egy további cikkben látni fogjuk, hogy még a helyettesek körében sem beszélhetünk hasznosság/érték vagy hasznosság/ár arányról, hanem csak a hasznossági relációkat, rangsorokat mérlegelhetjük az értékarányokkal és az árarányokkal szembeállítva, egybevetve. Mellesleg a modern szubjektivisták elmélet képviselőinek többsége (az ún. ordinalista irányzat) is egyenesen tagadja, hogy léteznék haszon/ár arány; amiről beszélnek: a határhaszonarányok és az árarányok viszonya.

²² A fogyasztói rangsor visszahat az érték- és az árviszonyokra; pl. ha valamely terméknek a növekvő fogyasztás alapján emelkedik a termelése, rendszerint csökken az értéke és az ára is.

²³ „... az emberek általában arra hajlandók több munkát fordítani, aminek az életszínvonaluk szempontjából nagyobb jelentősége van,” (I. m. 1072. l.)

tében) a fogyasztói rangsorok. Adott időszakban konstans a kenyér és az autó érték- és aránya, mégis az alacsony jövedelműek sok kenyeret fogyasztanak, de autóra nem telik (sem mire sem értékelik az autót?!), míg a nagy jövedelműek esetleg kevesebbet költenek kenyérre (mert több húst esznek), de meg tudják venni az autót is.

Továbbá: még annak az állításnak az értelme sem tisztázható, hogy annak a terméknek tulajdonítanak nagyobb jelentőséget az életszínvonal szempontjából, ameyre több munkát (a termelés oldalán) és több pénzt (a fogyasztás oldalán) fordítanak. Ne feledjük el, hogy a ráfordítások arányai két (egymással kölcsönhatásban levő) tényezőtől adódnak: a) a társadalom milyen összetételben igényli a fogyasztási javakat és b) milyenek az érték- és arányok. Ha például A országban többet fordítanak élelmiszerekre, mint B országban, akkor ebből azt olvashatjuk le, hogy az előbbiben nagyobb jelentőséget tulajdonítanak az élelmiszereknek az iparcikkekhez képest, mint az utóbbiban? A különbség fakadhat pusztán abból, hogy A országban alacsonyabb a mezőgazdasági munka termelékenysége, mint a B országban.

A problémának statikus szemléletből való feltevése csak értelmetlen eredményeket adhat. Ami a tényleges törvényszerűség: a fogyasztó alacsony jövedelem-színvonalon — általában — csak a legalapvetőbb szükségleteit elégítheti ki, (s ezeket is csak az erre alkalmas jószágcsoportok legolcsóbb választékaival, helyetteseivel). A jövedelem növekedésével a fogyasztónak egyre inkább lehetősége nyílik arra, hogy könnyebben éljen, színesebbé, gazdagabbá tegye a fogyasztását; kezd kielégíteni olyan szükségleteket is, amelyekre eddig nem „futotta” és a már eddig is fizetőképessé vált szükségleteit is drágább helyettesekkel elégíti ki. Természetesen nagymértékben függ az arányoktól, hogy egy adott jövedelemszinten valamely szükséglet belekerülhet-e a fizetőképesség spektrumába vagy nem, (s hogy — milyen helyettesekkel elégítik ki). Vagyis nem az mutatja meg egy adott jószágfajtának az életszínvonal szempontjából vett „jelentőségét”, hogy többet fordítanak-e rá, mint egy másik jószágfajtára; hanem az hogy viszonylagosan milyen ütemben emelkedik a kereslete és a fogyasztása. Ennek megfelelően különítjük el a magasabbrendű, az alapvető és az inferiális szükségleteket. A keresletkutatás az ezekben a *változásokban* megmutatkozó törvényszerűségeket vizsgálja, s nem azt, hogyan mérlegelik a fogyasztók a fontosság/ár arányt.

A fentiekből nyilvánvaló, hogy a hamis s már eleve ellentmondásos elméleti kiindulópontnak további ellentmondásokra kell vezetnie. Már utaltam Drechsler László cikkének „a szükségletek kielégítésében feltételezett linearitásról” szóló fejtegetéseire. Ha a volumenmutatók valóban a szükségletkielégítés mértékét, az egyes javaknak a szükségletkielégítés szempontjából vett jelentőségét tükröznék, akkor ténylegesen nem lenne szabad a volumenmutatónak a jószág fizikai terjedelmével arányosan növekednie. Drechsler felveti a problémát, de mivel megoldani nem tudja, igyekszik elbagatellizálni.²⁴ A valóság persze az, hogy a volumenmutatóknak eszük ágában sincs a szükségletkielégítést mérni, tehát igazából fel sem merül az alinearitás problémája. Például terveink volumenmutatói azt igyekeznek előírni, hogy különféle jószágalmazok (társadalmi termék, az egyes ágazatok kibocsátása, termékcsoportok, a nemzeti jövedelem, a fogyasztási alap stb.) termelése és forgalma milyen arányban növekedjék a tervidőszakban és nem azt, hogyan változzék a szükségletkielégítés mértéke. Ugyanígy: egy elmúlt időszak gazdasági növekedésének elemzésekor a termékek fizikai terjedelmében és nem a szükségletkielégítés fokában bekövetkezett változásokat ele-

²⁴ A szerző azzal próbál kibújni a nehézség alól, hogy a fogyasztók válogatnak, nem arányosan növelik minden termék fogyasztását, ha van egy rádiójuk — nem vesznek másikat. Ez persze nem megoldás. Igaz, a fogyasztó nem vesz jövedelemnövekedésével arányosan több húst, de azért többet vesz, s nem állíthatjuk, hogy a 80 kg hús „hasznossága” kétszerese a 40 kg húsénak. De például gyapjuszövetből nemcsak többet vesz, hanem — legalábbis bizonyos intervallumban — gyorsabban növeli fogyasztását a jövedelem emelkedésénél.

mezzük a volumenmutatók segítségével. Éppen a különböző indexek eltéréseiből következtetünk arra, hogyan változott a társadalom és az egyének rangsorolása.

Összefoglalva: a különféle szükségletek nem integrálódnak valamilyen egységes összes szükségletté, amelyet a különféle javak egymást helyettesítve elégítenek ki. Ez utóbbiak hasznosságának nem léteznek meghatározott arányai, amelyek ráadásul egybevetethetők értékarányaikkal vagy árarányaikkal. A társadalom rangsorolása csak abban juthat kifejezésre, hogy az egyes jószágfajták és az egyes jószágcsoportok előállítására mennyi munkát fordít, a fogyasztó rangsorolása pedig csak abban, hogy a rendelkezésére álló pénzből mennyit fordít a megvásárlásukra. Mivel a különféle javak hasznos tulajdonságainak nincsen közös mértékegységük és nem integrálódnak „összes szükségletté”, a volumenindexek nem mérik és nem is mérhetik a heterogén jószágthalmazok hasznosságát, haszonhatását.

A heterogén jószágthalmazok mérése: fizikai terjedelmük számszerűsítése. E jószágthalmazok azonban csak az n -dimenziós vektorok segítségével kvantifikálhatók és nem fejezhetők ki skalárokkal. Következésképpen: mivel az összehasonlított jószágthalmazok struktúrája rendszerint különbözik, ezért a volumenekre vonatkozó mindenfajta mutatószám csak a termékthalmazok *nagyságrendjét* fejezheti ki. A heterogén jószágthalmazok volumenének egy-egy számmal, még hozzá egymással szorozható és osztható tőszámokkal való mérése (a gyakorlat követeli meg az egy számmal való kifejezést!) szükség-szerűen ellentmondásokra vezet.

Dr. Krekó Béla

MATRIXSZÁMÍTÁS

A könyv egyike azoknak a kiadványoknak, amelyekkel a Kiadó gazdasági szakemberek számára lehetővé kívánja tenni a ma már egyre nélkülözhetlenebb korszerű matematikai ismeretek elsajátítását.

Felöleli a matrixaritmetikát, a lineáris tér (s speciálisan az euklideszi tér) kiépítését, a lineáris egyenletrendszerek és a lineáris egyenlőtlenségrendszerek teljes tárgyalását, továbbá a bilineáris és kvadratikus formák vizsgálatát, végül pedig a lineáris transzformációk elméletét.

Az elméleti anyaghoz számos közgazdasági alkalmazás kapcsolódik. Így pl. a teljes ráfordítások matrixának meghatározása, az árprobléma és az ágazati kapcsolatok mérlegének néhány alapvető kérdése, a legkisebb négyzetek módszerének felhasználása az ún. kiegyenlítésnél, a Minkowski—Leontief-típusú és a sztohasztikus matrixok vizsgálata stb.

A könyv elsősorban közgazdászok számára készült, de haszonnal tanulmányozhatják más területek szakemberei is.

376 lap

Ára: 51,— Ft

KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYA

CSIKÓS-NAGY BÉLA:

A szocialista gazdaság „két modell” elmélete

A Közgazdasági Szemle 1964 7—8. számában Ripp Géza „A szocialista gazdasági rendszer modelljeiről” tett közzé vitacikket. Ripp Gézát — mint írja — az ösztönözte a cikk megírására, hogy vitába szálljon az ún. „két modell koncepció”-val, ami — számos más, elsősorban lengyel és cseh marxista közgazdász véleményével megegyezően — helyet kapott Nagy Tamásnak „Az értéktörvény és az árak centruma a szocializmusban” című, a Közgazdasági Szemle 1964. 7—8. számában megjelent előadásában. Mit is mond Nagy Tamás: „Az értéktörvény szocializmusbeli érvényesülésének és termelészabályozó szerepének a vizsgálatánál nem indulhatunk ki a szocialista gazdasági rendszer egyetlen modelljéből, hiszen ilyen modell több is lehetséges, sőt a valóságban van is. Ha eltekintünk az átmeneti, kombinált formáktól, akkor az elvont elmélet síkján két modellt kell szemelőtt tartanunk. Az egyiket a gazdasági folyamatok közvetlen (utasításos) szabályozásán nyugvó *centralizált modellnek*, a másikat a gazdasági folyamatok közvetett (a gazdaságos befolyásolás eszközeivel történő) szabályozásán nyugvó *piaci modellnek* nevezhetjük.”

A szocialista gazdasági rendszer modelljei körüli vitának lehet olyan jellege, hogy akik vitatkoznak — mivel nem ugyanazt értik rajta — félreértik egymás koncepcióját.

A gazdasági rendszer modellje — véleményem szerint — lényegében a szocialista gazdaság mechanizmusának sűrített kifejezése. Lehetséges, hogy Ripp Géza többet, illetve mást ért rajta. De még ilyen körülmények között is érdemes és kell vitatkozni Ripp Géza nézetével, mivel számos olyan megállapítása van, amely a szocialista gazdasági mechanizmus modelljére vonatkozik és mint ilyen, bírálható.

Ripp Géza arról kíván meggyőzni, hogy *nincsenek különféle modell-alternatívák*. A „két modell koncepció” hasznos volt — írja —, mert a maga módján hozzájárult a szocialista gazdaság természetének jobb megismeréséhez, de végül túl kellene lépni „... ezen a hamis alternatívát kifejező, ma már mindenképpen elavult állásponton”.

A szocialista gazdaság „két modell koncepció”-ja nem újkeletű. E koncepció az ötvenes évek elején mint „jugoszláv ideológia” született meg. Az idő tájt Jugoszláviában *megszüntették a tervmutatók rendszerében centralisan szervezett termelést (elosztást), bevezették a munkásönigazgatást, kidolgozták azokat az emelőket, amelyek segítségével a társadalmi terv végrehajtását a tervszerű befolyásolással, elsősorban a bankrendszerre támaszkodva pénzügyi eszközökkel biztosíthatják*.

Jugoszláv közgazdászok aktív irodalmi tevékenységet fejtenek ki annak bizonyítására, hogy a szocialista gazdaságnak nincs eleve meghatározott, tehát változhatatlan gazdasági mechanizmusa; hogy a szocialista termelési viszonyok alapján állva különféle módon lehet berendezni a gazdaságot. Nem vehető rossz néven, ha azt propagálják, miszerint legalábbis az ő viszonyaik

mellett, a munkás-önigazgatáson alapuló termelészabályozás jobb alternatíva a tervmutatók rendszerében centrálisan szervezett termelésnél.

A közgazdaságtudomány úgyszólván valamennyi szocialista országban már az ötvenes évek közepén olyan befolyást gyakorolt a politikai vezetésre, ami az áru- és pénzkapcsolatok fokozott felhasználását célozta. De ezt a gazdasági mechanizmus továbbfejlesztésének tekintették és nem új gazdasági modellváltozatra való berendezkedésnek. *A gazdasági folyamatok központi közvetlen szabályozásán nyugvó tervgazdasági mechanizmus tökéletesítésének elméletét szegezték neki a két modell elméletének.* Ez volt az idő tájt a legtöbb marxista közgazdász elvi platformja. Ezt a nézetet képviseli Ripp Géza is a most közreadott dolgozatában.

A „két modell koncepció” az ötvenes évek közepe táján a lengyel marxista közgazdászok körében is kezdett gyökeret verni. *De gyakorlatilag nem annyira a lengyel, mint inkább a magyar gazdasági viszonyokra hatott.* A Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány még 1956-ban elrendelte a mezőgazdasági terménybeadási kötelezettségnek az állami szabadfelvásárlási rendszerrel való felváltását. Az iparban feloldottuk a központi bértarifarendszer merev előírásait. Bevezettük a dolgozók nyereségrészesedését. Változott az ipari tervek címzett jellegének értelmezése. Az ágazatok irányításánál mód nyílott a szakmai sajátosságok fokozott figyelembevételére.

A gazdasági mechanizmus vita a hatvanas években csaknem valamennyi szocialista országban felélénkült. Az *árvita*, amely tíz évvel ezelőtt a beruházáshatékonyság vitájából nőtt ki és amely hosszú időn át a szocialista árrendszer specifikus vitájaként folyt, a legutóbbi időben *a gazdasági mechanizmus általános vitájává terebélyesedett.* Lényegében tehát az ármechanizmus tanulmányozása révén ismerték fel szélesebb körben, hogy

— különböző módon valósítható meg az értéktörvény és a tervszerű arányos fejlődés törvényének érvényesülése; és hogy

— ettől függően a szocialista gazdasági rendszernek különböző modellváltozatai adódnak.

A hatvanas években a Szovjetunióban és más szocialista országokban az iparban *jelentős átszervezéseket hajtottak végre.* Ezek az átszervezések kifejezetten azért történtek, hogy megváltoztathassák az irányítás módszereit, a kapcsolatok formáit, fokozott öntevékenységre készítetve a társadalmat, annak tagjait. A gazdasági mechanizmus átalakításának programja elsőnek Csehszlovákiában öltött konkrétabb formát. Ezt a *mechanizmusátalakítási programot is a gazdasági modellváltozatok vitájával alapozták meg.*

A „két modell koncepció” ily módon újra és újra felszínre kerül, mégpedig törvényszerűen akkor, amikor napirenden van a gazdasági mechanizmus javítása, továbbfejlesztése. *Ez a helyzet nálunk is.* Egyre szélesebb körben válik meggyőződéssé, *hogy a gazdasági mechanizmus átalakításával lényegesen javítani lehet annak hatásfokát, ily módon szabadabbá tehető az út a termelőerők fejlődése előtt.*



A szocialista országok rendszeresen vizsgálják és javítani törekszenek a népgazdaság mechanizmusát. Ez teljesen érthető, hiszen *a jó gazdasági mechanizmus pozitív hatást gyakorol az emberek kapcsolataira, a fejlődés ütemére és az életszínvonalra, a rossz gazdasági mechanizmus viszont bénító hatású lehet a termelőerőkre.* Szoros az összefüggés a népgazdaság hatékonysága és a szervezeti formák, a vezetési módszerek, a működési elvek között.

A gazdasági mechanizmus hatásának ismerni kell a korlátait is. *A jó vagy rossz gazdasági mechanizmus mellett létezik a jó vagy rossz gazdaságpolitika.* Éppen emiatt nincs is egyértelmű összefüggés a gazdasági mechanizmus és a népgazdaság egyensúlya vagy annak hiánya, a lassú vagy a gyors gazdaságnövekedés között. Ezt azért is nagy nyomatékkal kell hangsúlyozni,

mert amikor szaporodnak a gazdasági nehézségek, akkor gomba módjára szaporodnak a mechanizmus- és árelméletek, amelyeket a bajok megoldására javasolnak, olyan látszatot keltve, mintha minden hiba eredendő okozóját a gazdaság működési elvében kellene keresni.

A szocialista tervgazdaság megvalósításának módja (a mechanizmus) lehet jó és mégis fellelphetnek egyensúlyzavarok, ha a népgazdaság tervezése (a gazdaságpolitika) *megsérti a tervszerű arányos fejlesztés követelményeit*, különösen pedig, ha *irreális feladatok* elé állítja a gazdaságot. Eredetileg reális célkitűzések a körülmények változásával is irreálisakká válhatnak, a későbbiekben egyensúlyzavart okozhatnak, ha a megfelelő konzekvenciákat a tervezésben nem veszik időben figyelembe. A szocialista országok gazdasága számos példát szolgáltat annak bizonyítására, hogy adott gazdasági mechanizmus keretei között vannak időszakok, amikor a népgazdaság erőteljesen fejlődik, az életszínvonal emelkedik és a piaci ellátottság kielégítő, megint más időszakokban viszont csökken a fejlődés üteme, az életszínvonalat korlátozni kell és mindez még a nemzetközi fizetési mérleg egyensúlyzavaraival is párosul.

De ugyanígy látni kell a gazdaságpolitika és a gazdasági mechanizmus közötti meghatározott kapcsolatokat. A jó gazdasági mechanizmus, ha minden tekintetben következetesen juthat érvényre, meghatározott módon befolyást gyakorol a gazdaságpolitikára, elkerülhetővé teszi a nagyobb gazdaságpolitikai hibákat. *A jó gazdasági mechanizmusban nyilvánvalóak a korlátok, amelyeken belül mozogva az állam veszélyek előidézése nélkül dönthet szabadon.* Ezért azután a gazdasági mechanizmus jelentősége túlnő a gazdasági hatékonyság keretein, a szocialista gazdaság állami vezetésének általános, egyik legfontosabb kérdése. Indokoltan irányul tehát feléje mind nagyobb figyelem.

A szocialista országok tervgazdasága az árutermelés viszonyai mellett valósul meg. Így a szocialista gazdaság mechanizmusában egymás mellett érvényesülnek:

- az állami tervezés és a piaci automatizmus;
- a szocialista öntudaton és az anyagi érdekeltségen alapuló gazdasági döntés;
- az utasítás és az ösztönzés különféle elemei.

Ebből következik, hogy *a tervutasítás, az ösztönzés és a piaci automatizmus összhangbáhozatalának módját kell a gazdasági modell fő kritériumának tekinteni.* Ezeknek az elemeknek kapcsolata a legkülönbözőbb módon értelmezhető és alkalmazható. Attól függően, hogy milyen alapon hozzák közös nevezőre ezeket a tényezőket — *a szocialista tervgazdaság konkrét rendszerének két alaptípusaként* — *a centralizált* modellt és a *piaci* modellt szokták megkülönböztetni.

E szóhasználatokat bizonyos értelemben megmagyarázza, *hogy a modellvita az ötvenes évek elején érvényben volt gazdasági mechanizmus bírálatoként indult meg.* A szocialista országok abban az időben a centrális tervutasítást tekintették a szocialista tervgazdaság úgyszólván egyedüli hatékony gazdaságvezetési módszerének. A termelés és elosztás folyamatait a központi tervmutatók rendszerében szervezték. Úgy vélték, hogy a fogaskereknek illeszkedésének szabályai szerint pontos utasításokkal kell a terv előírásait az operatív tevékenység számára közvetíteni. A gazdasági mechanizmus vitája az uralkodó állapotok megváltoztatásáért folyt. Sokan sürgették a vezetés decentralizált formáit, a helvi kezdeményezés lehetővé tételét, az áru- és pénzkapcsolatok szélesebb körű érvényesítését, általában — ahol lehet — a tervutasításnak tervszerű befolyásolással történő helyettesítését.

A szocialista gazdaság „két modell” elmélete ily módon a mechanizmusvitában szükségszerűen jött létre. A két alaptípus *megjelölése* azonban nem szerencsés. Mindenekelőtt célszerű figyelemmel lenni arra, hogy a nemzetközi

kapcsolatokban mind általánosabban elismerik és alkalmazzák a szocialista országok tervgazdasága esetében a centrálisan tervezett gazdaságok (centrally planned economics); a kapitalista országok gazdasága esetében pedig a piaci gazdaságú országok (market economy countries) megjelölést.

Továbbá a megjelöléssel is célszerű világossá tenni: a gazdasági mechanizmus olyan változatairól van szó, amelyek *a szocialista gazdaság keretei között* merülnek fel. Ilyen viszonyok között pedig csak olyan modellváltozatoknak lehet jogosultsága, amelyek a népgazdaság állami tervezésén alapulnak. Szocialista gazdaságban a termelési eszközök fő tulajdoni formája az állami tulajdon. Ezért a termelést az államnak kell a népgazdaság tervezésére támaszkodva szervezni. A szocialista gazdasági mechanizmus két alapmodellje valójában abban különbözik egymástól, hogy *más módon valósítja meg a szükséglet-kielégítésen alapuló állami termelésszabályozást.*

A különbség *egyrészt* az, hogy az *előállítandó termékek mennyiségi és minőségi összetétele* az egyik esetben az állami tervdokumentációban eleve rögzítve van és a központi *közvetlen* szabályozás (utasítások) módszerével nyer meghatározást, a másik esetben viszont a specifikus áruszerkezet az árucserre piaci mechanizmusában határozódik meg. *Másrészt* a *piac* ennek megfelelően az első modellben a forgalom lebonyolításának technikai formája, a második modellben viszont olyan módszer, amire az állam meghatározott módon támaszkodik a termelés szabályozásánál.

A gazdasági modell jellemzése szempontjából annak a kérdésnek van tehát döntő jelentősége, milyen mértékben és értelemben támaszkodik a szocialista társadalom a tervgazdaságban az állam szervezőképességére, és hol, miképpen ad lehetőséget a helyi kezdeményezésre, a társadalmi öntevékenységre. A lényeg azonban az, hogy a tervezés átfogó és centrális, *a szocialista gazdasági modellváltozatoknak közös kritériuma a népgazdaság egységes terven alapuló centrális szabályozása.* Ezért is *fontos, hogy világosan elkülönítsük a tervezést a bürokráciától, továbbá a centralizációt a parancsolgatótól.* Ezek különböző fogalmak, de nekünk tudnunk kell: vannak emberek, akik szívesen teremtenek bürokráciát a tervezés jogcímén és szeretnek parancsolgatni, ha hatáskörhöz jutnak. A torzulás ilyen elemei alkalmasak lehetnek a centrális vezetés és a tervezés kompromittálására, de annak objektív szükségességét mégsem tehetik vitássá. Ezért kell a szocialista társadalomban állandóan nyesegetni a bürokrácia kinövéseit és ostromozni a parancsolgatás szellemét. Ezért kell a szocialista gazdasági berendezkedés egyik leglényegesebb elemének tekinteni a szocialista demokráciát, az egészséges közszellemet.

Vagyis a szocialista gazdaság két alapmodelljeként nem a bürokratikus típusú tervgazdaság és a kapitalista típusú piaci árugazdaság alternatíváját kell szembeállítani egymással, hanem a szocialista tervgazdaság utasításos mechanizmusát, valamint az áru- és pénzkapcsolatok széleskörű kihasználásán alapuló rendszereit.



Ha letérünk a centralizáltan és közvetlenül szervezett, lényegében utasításos módszereket alkalmazó mechanizmusról, az áru- és pénzkapcsolatok fokozott felhasználásának különféle alternatívái adódnak.

Nálunk az 1957-ben működött Közgazdasági Bizottság vitáiban *a piaci mechanizmus kihasználásán többen olyan gazdasági modell bevezetését értették, amelyet a jól működő piaci versenyzgazdaság mintájára hoznak létre.* Ennek fő kritériumait a következőkben jelölték meg: 1. Mindenfajta *monopol-szervezettség felszámolása*, vagyis olyan szervezeti decentralizáció, amely versenyhelyzetet teremt a kínálati oldalon. 2. *Tartalékképzés mindenfajta anyagi értékben* (devizában, kapacitásban, anyagokban és áruban), a kínálati oldal tehát minden pillanatban képes többet termelni, mint a fizetőképes

szükséglet (kereslet). 3. *A vállalati önállóság* és ezzel összhangban a piac meghatározó szerepe a gazdasági döntésekben, ennek tartozékkaként pedig az ún. piaci árrendszer, amely annál jobb, minél közvetettebb benne az állam árszabályozó szerepe. Az állam közvetlenül lényegében csak a beruházásokat szabályozza. Az ún. egyszerű újratermelésben az önszabályozás valósul meg.

Az 1957-es vitákban többen bíráltuk ezt az alapkonceptiót. A piaci versenygazdaság modelljével az *árkapcsolatok kihasználásán felépülő racionális (tudományos) gazdaságszabályozás modelljét állítottuk szembe*. Ezzel kapcsolatban mindenekelőtt a következőkre kell felhívni a figyelmet:

a) Ez a modell nem zárja ki, hanem feltételezi a *monopolszervezettséget*, legalább a gazdaság kulcsterületein. Ennek megfelelően nem szervezeti decentralizációt, hanem *szervezeti integrációt* követel, persze azzal, hogy meg kell őrizni a verseny jellegű szervezettséget ott, ahol az árukapcsolatokban a nagyfokú rugalmasság a fő követelmény.

b) A tartalékképzésnek ebben a modellben is megvan a jelentősége, de azokat a sajátos körülményeket is figyelembe veszi, amelyek mellett a szocialista országoknak meg kell oldani az előttük álló problémákat és amelyek miatt *belátható ideig a fő erőfeszítést nem irányíthatják* a tartalékok gyűjtésére. A modell tehát eleve azt tekinti kritériumnak, hogy a kapacitásokat optimálisan kell kihasználni és az adottságoknak megfelelően az életszínvonalat és a gazdaságnövelést maximálisan előirányozni. Ilyen helyzetben kell tehát a gazdaságszabályozás hatékony módszereit meghatározni, figyelembe véve, hogy a szocialista gazdaság nincs védve az átmeneti piaci feszültségek ismételt felmerülésétől, amikor is azt kell biztosítani, hogy azok a legkevesebb zavart okozó módon kerüljenek levezetésre.

c) *A vállalati önállósággal*, a piacnak az operatív döntésekben betöltött meghatározó szerepével kapcsolatban ez a modell az újratermelés szabályozását az állami terv alapján, de — ahol csak lehet — a tervszerű befolyásolás módszerének kihasználásával valósítja meg.

A gazdasági mechanizmus 1957. évi magyarországi vitájával sok rokon vonást mutat az 1964. évi csehszlovákiai vita. Itt *az egyik modellt a klaszikus kapitalizmus piaci versenygazdaságának, a másikat pedig kifejezetten is a monopolkapitalizmus adminisztrált piaci gazdaságának analógiájára konstruálták meg*.

Amikor a gazdaságszabályozás elismerten állami funkció, amit a szocialista tulajdon támaszt alá, megteremtődik annak a lehetősége, hogy az állam bizonyos korlátok között szabadon dönthesse el, milyen szervezeti formák között és milyen működési elvek szerint valósítsa meg a szocialista bővített újratermelést. Éppen ez a két (több) változatú gazdasági modell elméletének alapja.

★

Ripp Géza a következőket írja: „A szocialista gazdasági rendszer modelljéről szóló álláspont állandó fejlődés terméke, amelyben kifejeződnek a szocialista gazdasági rendszer tudományos megismerésének az eredményei. Az az álláspont, amelynek *viszonylagos* jogosultsága lehet egy adott időszakban, amikor előrelépést jelentett a szocialista gazdasági rendszernek megfelelő modell kialakítása felé, az már nem igazolható a fejlődésnek egy magasabb szakaszában, amikor a szocialista gazdaság alaposabb ismerete következtében elavulttá vált.”

Igy megítélve a kérdést, a mechanizmus átalakításának egyetlen és elégséges magyarázata az a hipotézis, hogy *a mindenkori modell olyan felfogás terméke, amely az ismeretek gyarapodásával, előbb-utóbb „primitív” felfogás*. Ezért is ölti magára a gazdasági mechanizmus átalakításának a folyamata a tökéletesítés jellegét. Más szóval: a szocialista tervgazdaság történelmileg kialakult formái az ismeretek gyarapodása révén elavult formáknak minősülnek, amelyeket mint hibás elképzeléseket el kell vetni. Nem ke-

zelhetők tehát többé úgy, mint a jövőre nézve is elvileg lehetséges változatok. De ha ezt elfogadjuk, rejtve maradnak a mozgató erők, amelyek konkrét körülmények között a gazdasági modell kialakítására befolyást gyakorolnak.

Lehet-e az ötvenes évek elejének gazdasági modelljét egyszerűen csak mint primitív felfogás termékét szemlélni? Aligha. Persze a mai ismeretek birtokában az ötvenes évek elejének gazdasági mechanizmusa más lett volna. De azért mégis csak erőteljesen centralizált és olyan modell maradt volna, amelyben az áru- és pénzkapcsolatok szűkítése a fő tendencia. E tekintetben néhány körülményt figyelembe kell venni.

1. Az ötvenes évek elejének gazdasági mechanizmusa a második világháború után a háború okozta károk leküzdése során és méghozzá olyan gazdaságpolitika mellett jött létre és erősödött meg, amely *újabb háború közvetlen veszélyének hipotéziséből indult ki*. Ezért az ötvenes évek elejének gazdasági mechanizmusa nem egyszerűen csak a szocialista tervgazdaság egyik modellje volt, hanem olyan mechanizmus, amelyben erőteljesen keveredtek a kötött gazdálkodás elemei.

A jelenlegi helyzetben a gazdasági mechanizmus átalakítása nemcsak azért lehetséges, mert gyarapodtak tervgazdasági ismereteink, hanem egyebek mellett azért is, mert a *politikai helyzet teszi megengedhetővé a szocialista tervgazdaság mechanizmusának következetesebb elhatárolását a kötött gazdálkodás elemeitől*. Mindenki előtt világos lehet, hogy amikor az állam a közvetlen háborúveszély helyzetéből határozza meg a népgazdasági terv célkitűzéseit és folytat gazdaságpolitikát, akkor természetesen a gazdasági mechanizmusnak is „készültségi-állapot”-ban kell lenni. A hiba inkább az, hogy nálunk már hosszabb idők óta nem a gazdasági és politikai objektív szükség-szerűségek, hanem a megszokottság és a fogalmak tisztázatlansága okozza a ragaszkodást a gazdaságszabályozás olyan módszeréhez, amelyet éppen azért indokolhat egyedül a kivételes állapot, mert rendkívül nagy áldozatok árán és gazdaságtalan módon teremti meg az erők koncentrációját. Az ismeretek gyarapodásának itt inkább az a jelentősége, hogy kialakultak a gazdaság viszonylag gyors mozgósításának módszerei. Ezért is felesleges a kötött gazdálkodás elemeinek állandósítása, hiszen értelmetlenül okoz hátrányos helyzetet mind a termelőerők kihasználásának hatékonysága, mind a gazdasági rendszer társadalmi megítélése tekintetében.

2. Az ötvenes évek elején alkalmazott gazdasági modellnek a megítélésénél azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a szocialista forradalom győzelme nyomán, *az ellenséges erők elnyomásának időszakában, tehát olyan időszakban volt érvényben, amikor hatalmilag is meg kellett szilárdítani a szocializmus vívmányait*. Ilyen helyzetben nem sok gyakorlati hasznot lehetett meríteni a széleskörűen értelmezett bizalom, a társadalmi öntevékenység és a piaci automatizmusok pozitív szerepéről hangoztatott elméletekből. A politikai szempontok különösen erőteljesen szabták meg a gazdaság működési elveit. Az áru- és pénzkapcsolatok szélesebb körű érvényesítését ma elsősorban nem a tökéletesebb ismeret, hanem a szocialista rendszer társadalmi megszilárdulása teszi lehetővé. A hiba ott van, hogy a bizalmatlanságból fakadó hatásköri központosítás bizonyos elmeit — talán csak pusztán megszokásból — még ma is örizzük, amikor pedig arra már nincs szükség.

Minden időszakra és konkrét helyzetre meghatározható az az általános gazdasági modell, amelyben a szocialista társadalom optimális hatékonysággal tevékenykedhet. Ha megteremtődnek a szocialista gazdaság viszonylag békés építésének feltételei és a szocialista társadalom stabilizálódott, a *tulajdonviszonyok, a termelőerők fejlettségi állapota és a gazdaságpolitika* azok a tényezők, amelyekből kiindulva az optimális hatékonyságot biztosító gazdasági modell megrajzolható.

A szocialista gazdaságban az uralkodó tulajdonforma az iparban az állami tulajdon, a mezőgazdaságban a szövetkezeti tulajdon. Ugyanakkor lé-

tezik a kisárutermelő magántulajdon. *Egyfelől tehát szektorok szerint tagolt gazdasággal van dolgunk*, amit figyelembe kell venni a gazdaságsszabályozás elveinek, módszereinek meghatározásakor. Másfelől messzemenően ki is kell használni az egyes szektorok előnyös sajátosságait.

A termelőerők fejlődésével a gazdasági folyamatok mind bonyolultabb szerkezetben játszódnak le. A bonyolultsággal új módon vetődik fel a szervezeti forma és ezzel szoros összefüggésben a *hatásköri centralizáció, decentralizáció*. A termelőerők fejlődésével a gazdaság központosítottága alapkövetelmény, de „a részletek birodalmában” az állami irányítás céljaira egyre kevésbé alkalmasak az általános sémák és az elvont konstelláción alapuló tervmutatók.

A gazdaságpolitika meghatározó szerepe a gazdasági modell kialakításában — egyebek mellett — gazdaságpolitikánknak abból a szerepéből folyik, amely szerint eldönti: a) a bővített szocialista újratermelés ütemét és annak fő arányait; b) a tartalékokat és így a viszonylagos hiányok eliminálásának lehetséges módját, kereteit.

Ha a gazdaságpolitika az erők nagyobb koncentrálását írja elő, akkor ez nyilvánvalóan a konkrét gazdasági modellre is befolyást gyakorol és a helyi kezdeményezés korlátozására, hatáskörök centralizálására vezethet, illetőleg teheti azt szükségessé.

A tulajdonviszonyoknak, a termelőerők fejlettségi állapotának és a gazdaságpolitikának a gazdasági modell kialakításában adódó szerepét *nem szabad úgy értelmezni, hogy e kapcsolatokban minden egyértelműen meg van határozva*. Sok esetben megítélés kérdése, hogy mikor és milyen módon célszerű a gazdasági mechanizmust változtatni. A gazdasági mechanizmus vitája, még amikor annak célja egyértelműen annak tökéletesítése is, a lényegre tekintve a modellváltozatok vitája, amikor is különböző, elvileg lehetséges variánsok közül kell kiválasztani azt, amelyet leginkább hatékonynak ismerhetünk el. Leginkább hatékonynak pedig nyilvánvalóan azt fogjuk tekinteni, amely a legjobban támasztja alá a gazdaságpolitikát, amely leginkább segíti a szocialista társadalmat maximális fejlődőképessége megközelítésében.

Ha az egyik lehetséges modellt, mint a feltétlenül helyeset, a másik lehetséges modellel, mint feltétlenül hibással állítjuk szembe, akkor egy sor kérdés vetődik fel, *amelyekre senki sem adhat mindenki számára elfogadható választ*. A szocialista országok általában elvetették a mezőgazdaságban az országos (területi) normákon alapuló kötelező terménybeadási rendszert. De ezt Magyarországon az állami szabadfelvásárlási rendszerrel, más szocialista országok viszont a termelőszövetkezetek egyeztetett felvásárlási tervein alapuló kötelező terménybeadási rendszerrel helyettesítették. Közöttük igen alapvető, lényeges különbségek vannak. De hát mondhatjuk-e azt, hogy a kettő közül az egyik feltétlenül hibás, és ha így járunk el, melyik mellett foglaljunk állást? Vagy: az iparban, mint arról szó volt, a szabályozás a legtöbb szocialista országban a centralizált tervmutatók rendszerében valósul meg, Jugoszláviában viszont a munkás-önigazgatás elvén alapszik. A kettő közül az egyiket feltétlenül hibásnak kell tekintenünk? És továbbmenve: ha valamelyik szocialista ország az áru- és pénzkapcsolatok fokozott kihasználására, gazdasági mechanizmusának rugalmasabbá tételére határozza el magát, valóban csak a létező két alternatíva között választhat? Hiszen tudjuk, hogy a munkás-önigazgatás elve Jugoszláviában is időről időre eltérő szervezeti formák, centrális vezetési módszerek mellett érvényesül stb.

Az eddigiek talán elégségesen világítják meg azokat a tényezőket, amelyeket a szocialista gazdasági mechanizmus modelleméletének alapul kell vennie. A szocialista országokban a fejlődés *kezdeti szakaszában*, amikor még csak a Szovjetunió gazdasági berendezkedése szolgálhatott mintául és csak szovjetunióbeli tapasztalatok álltak rendelkezésre, teljesen *jogosan érvénye-*

sült a kérdések azonos megítélésének és így átvételének a tendenciája. Más a helyzet a fejlődés jelenlegi szakaszában, amikor a szocialista országok társadalmi, gazdasági és más adottságaik mellett sajátos kifejezési formákat keresnek és elsősorban saját tapasztalataikra támaszkodva határozzák meg a legmegfelelőbbnek vélt szervezeti formákat, gazdaságvezetési módszereket. Ilyen helyzetben a dolgok abszolutizálása a szocialista világgazdasági rendszerben nem összetartó, hanem éppen széthúzó.

RIPP GÉZA:

A vitatott problémák pontos megfogalmazásáért

A szocialista gazdasági rendszer modelljéről (vagy gazdasági mechanizmusáról) újonnan kibontakozó vita minden bizonnyal hozzá fog járulni a szocialista gazdaság működésének és szervezetének alaposabb megismeréséhez. Mivel remélhető, hogy ennek a vitának még csak a kezdetén vagyunk, nagyon fontos, hogy pontosan fogalmazzuk meg a vitatott kérdéseket, a szembenálló álláspontokat, mert enélkül az egész vita vakvágányra kerülhet. Az alábbi néhány rövid megjegyzésnek az a kizárólagos célja, hogy a valóságos nézeteltérések, s ne vélt vagy félreértelmezett álláspontok körül folyék a vita tovább.

A szocialista gazdasági mechanizmus körüli nézeteltéréseknek egyik fontos vitapontja a különféle közgazdasági modellek felhasználásával van kapcsolatban. Erről a véleményemet a Közgazdasági Szemle 1964. 7—8. számában igyekeztem kifejtetni. Csikós-Nagy Béla a Közgazdasági Szemle jelen számában ennek a véleménynek a lényegét a következőkben próbálja összefoglalni: „Ripp Géza arról kíván meggyőzni, hogy *nincsenek különféle modellalternatívák*”. Ez a fogalmazás azonban ebben a formában nemcsak értelmezésében, hanem betű szerint is ellenkezik az általam kifejtett állásponttal, s így a valóságos problémákat pontatlanul fogalmazza meg. Félő tehát, hogy így az egész vitát nem a valóságos, hanem az álproblémák felé orientálja.

Az általam képviselt álláspont *a tudományosan megalapozott alternatívák* lehetőségét csak az olyan modellnél zárja ki, amely *kizárólag* a szocialista gazdaság legáltalánosabb vonásainak, törvényszerű összefüggéseinek az ábrázolására szorítkozik. Ehhez szószerint a következőket teszem hozzá: „Ez természetesen korántsem általános vonása minden közgazdasági modellnek. A modell sokkal közvetlenebb formában is ábrázolhatja a valóságot és nemcsak a szükségszerű, hanem a *lehetséges vonásokat, az alternatív megoldásokat* is kifejezheti. Nemcsak a törvényszerű összefüggések ábrázolására alkalmas, hanem a gazdaságpolitikai célszerűségek bemutatására, megalapozására is. Természetesen ahhoz, hogy az ilyenfajta modellek tudományos szempontból megalapozottak legyenek, először az alapvető összefüggések elméleti tisztázása szükséges.” Nyilvánvaló, hogy ez az álláspont *a törvényszerű összefüggések alapján* nemcsak hogy nem zárja ki, hanem egyenesen feltételezi az eltérő megoldások, az alternatívák lehetőségét. Természetesen ez az álláspont, valamint a mellette való érvelés is vitatható, de ha nem akarjuk, hogy a vita hamis kérdésfeltevések hatására tévútra kerüljön, akkor semmiképpen sem keverhető össze a minden korra és országra érvényes, eleve meghatározott gazdasági mechanizmus képtelen koncepciójával.

A szocialista gazdasági rendszer modelljéről folyó vita természetesen legösszekapcsolódik a szocialista országokban az elmúlt időszakban alkalmazott gazdasági mechanizmusok különböző megítélésével. De a vita eredményességének itt is az a feltétele, hogy pontosan, s ne eltorzítva fogalmazzuk meg a szembenálló álláspontokat. Csikós-Nagy Béla hozzászólásában vitatja azt, hogy helyes-e primitívnek nevezni az ötvenes évek elejének gazdasági modelljét. Csakhogy az általa bírált cikk nem az ötvenes évek gazdasági modelljét nevezi primitívnek, hanem a szocialista gazdasági rendszer modelljéről ebben az időszakban kialakított *álláspontot*. A kettő ugyanis egyáltalán nem azonosítható. Mert egy dolog, hogy a gazdasági irányítás bizonyos konkrét formáit adott feltételek között többé-kevésbé indokoltnak tartjuk, és egy egészen más dolog, hogy ezeket a formákat a fennálló körülményekre, az adott történelmi helyzetre, a gazdasági fejlettség színvonalára való tekintet nélkül a szocialista gazdasági rendszer általános törvényszerű követelményei közé soroljuk — mint az a szóban forgó időszakban történt. Valamely gazdasági modellt valóban aligha nevezhetünk primitívnek azért, mert bizonyos általa feltételezett formák idővel elavulttá váltak. De egy olyan felfogás, amely ezeket a formákat a szocialista gazdasági rendszer általános követelményének tekintette, már joggal érdemli ki az említett jelzót. Természetesen ez az álláspont is bírálható. De akkor *ezt* kell bírálni. Nem érdemes viszont olyan várat rohamozni, amelyet senki sem védelmez.

Theodor Prager:

GAZDASÁGI CSODA. VAGY SEM?

A neves osztrák közgazdász Nyugat-Európa második világháború utáni gazdasági fejlődésével foglalkozik. Érdekes adatok felhasználásával az olvasó elé tárja, mi a politikai háttere a nyugat-európai „gazdasági csodának.” A második világháború új helyzetet teremtett. Nyugat-Európa tőkés köreinek számos engedményt kellett tenniük a munkásosztálynak, el kellett tűrniük jelentős államosított szektor kialakítását, és tudomásul kellett venniük, hogy a nagymértékű foglalkoztatottság olyan követelés, amelyből a nyugat-európai munkásmozgalom nem enged. A több év óta tartó nyugat-európai gazdasági konjunktúra fény- és árnyoldalai villanak fel az érdekesen megírt könyvben, amely méltán számíthat a széles olvasórétegek érdeklődésére.

200 lap

Ára: 25,— Ft

KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ

Vita a belföldi és a külkereskedelmi ár kapcsolatáról

A népgazdaság árrendszerének tökéletesítésére irányuló javaslatok körében jelentős helyet foglal el a belföldi és a külkereskedelmi ár kapcsolatának kérdése. A kétféle ár közötti összefüggés rendezésének módja a külkereskedelem nagy súlya miatt különösen jelentős Magyarország szempontjából. A kérdéstről folytatott vita egyik központi fóruma a Közgazdasági Szemle volt, amelynek hasábjain az elmúlt másfél évben több tanulmány jelent meg e tárgykörben.* Ez év júniusában a Magyar Közgazdasági Társaság Pénzügyi Szakcsoportja rendezett vitát a kérdéstről. A vita előadója Csikós-Nagy Béla, az Országos Árhivatal elnöke volt, előadásának tézisei a Pénzügyi Szemle 1964. 5. számában jelentek meg „A belföldi és külkereskedelmi ár kapcsolata” címmel.

Az előadó a rendkívül bonyolult problémából három témakört ragadott ki: a) a valutaszorzó nagysága; b) a valutaszorzó szerepe az árképzésben; és c) a külkereskedelmi árkiegyenlítési mechanizmus kérdései.

Mindhárom kérdéscsoport tárgyalásánál az idevonatkozó elméleti álláspontokat összefoglalva a gyakorlat számára is hasznosítható módon mutatott rá az árrendszer fejlesztésének lehetséges módszereire, elsősorban az import-, de részben az exporttermékek belföldi árképzését illetően, valamint az árkiegyenlítési mechanizmusra vonatkozólag. Fő cél az, hogy a belföldi és a külföldi árrendszer összhangját oly módon teremtse meg, hogy mind a külföldi, mind a belföldi ráfordítások specifikus nagysága megfelelő helyet kapjon az ár meghatározásában. E szerint a koncepció szerint a nemzeti árrendszer nem oldódik fel a világpiacon, de — az együttműködés mértéke által korlátozott módon — közeledik hozzá.

A valutaszorzó nagysága

1. A valutaszorzó nagyságát illetően első kérdés az, hogy a szorzót milyen elv alapján kell megállapítani. Három lehetőség van: a szorzónak az aranyparitás, a vásárlóerő-paritás vagy a devizakitermelés alapján való megállapítása. A kérdés tárgyalásakor az előadó rámutatott arra, hogy az első sorban valutáris kérdés nálunk miként válik döntően árkérdéssé. A forintvalutát nem használjuk nemzetközi fizetési eszközzel, s a „puha” valutával rendelkező országokkal is „kemény” valutában számolunk el. Így válik közömbössé a külföld számára a forint kinyilvánított aranytartalma, számunkra pedig közömbössé az, hogy más országok miként deklarálják saját valutájuk aranytartalmát. Csak hogy ami közömbös valutáris szempontból, az még nagyonis lényeges lehet az árképzés szempontjából. Ezért amikor megszűnik a külföldi és a belföldi árak a valutaárfolyammal összekapcsolt szerves összefüggése, akkor a belföldi árrendszer számára önállóan konstruálódik a valuta-*ta*oefficiens.

* Részletesen felsorolja őket Balázsy Sándornak a lap e számában közölt cikke. (1059. 1.) A vitához kapcsolódó további tanulmányok Pirityi Ottó: Az árvita legújabb fejleményei (Valóság, 1963. 6. sz.) és Acs Lajos: Ár, érték, pénz, árelméleti problémák a szocializmusban (Bankszemle, 1963. július).

Az 1959. évi árrendezésig az aranytartalom alapuló valutaárfolyam játszott döntő szerepet termelői árrendszerünkben. A termelőeszközök árát lényegében ezen a szinten állapítottuk meg, jóllehet a belföldi árakban 1946 óta jelentősebb áremelés következett be, mint amilyen értékromlás a világpiacon vezető valutáknál volt. Az aranyparitásos értékelés éppen ezért nem alkalmas arra, hogy a valuták közötti értékviszonyt kifejezze. A külföldről behozott fogyasztási cikkek árát ennek megfelelően nem is az aranyparitáson, hanem a vásárlóerő-paritáson alapuló értékelés határozta meg.

Az 1956-ban végrehajtott részleges valutareform alkalmával — az aranyparitás és a vásárlóerő-paritás áthidalására — úgynevezett devizatényezőket vezettünk be. Az így korrigált árfolyamokat alkalmazta kiindulásul az Országos Árhivatal az 1959. évi árrendezéskor az importanyagok belföldi árának rendezéséhez.

Egyes magyar közgazdászok szerint a vásárlóerő-paritáson alapuló valutaértékelés (valutaszorzó) kell hogy összekapcsolja a belföldi és a külkereskedelmi árat, majd a fogyasztási cikkek ennek figyelembevételével kialakított árszínvonalához kell igazítani a béreket és egyéb személyi jövedelmeket.

Az előadó — támaszkodva a magyar közgazdászok többségének véleményére, valamint a KGST Közgazdasági Állandó Bizottságának állásfoglalására — kifejtette, hogy a vásárlóerő-paritáson alapuló árfolyam nem alkalmas a belföldi ár és a külkereskedelmi ár közötti kapcsolatok megalapozására. A vásárlóerő-paritás ugyanis a fogyasztási cikkek áruszerkezetében és fogyasztói árakon értékeli a valutát. Márpedig a valuta értékelését elsősorban a külkereskedelem árstruktúrájában, a tényleges kereskedelmi árakon kell elvégezni. Erre pedig csak olyan szorzó alkalmas, amely az exportcikkek devizahozama alapján kerül meghatározásra (devizakitermelési kulcs).

2. Az a kérdés, hogy átlagos vagy annál magasabb valutaszorzó alkalmazása célszerű-e, csak a gazdasági mechanizmussal összhangban válaszolható meg. A mai magyar mechanizmus mellett az importanyagok magasabb ára nem minden esetben a velük való takarékoskosságot mozditja elő. A drágább importár a belföldi termék árába bekalkulálható, ezen keresztül emeli a vállalat termelési értékét. A termelési terv teljesítéséhez fűződő érdekelttség mellett emiatt gyakran éppen a drágább termék látszik kívánatosabbnak a vállalatok részére, és háttérbe szorulnak azok az érdekek, melyek a drágább importár révén annak belföldi termékkel való helyettesítése irányában hatnak. Ezek miatt ma nálunk célszerűbbnek látszik az átlagárfolyam alapulvétele a magasabb (határ-) árfolyam helyett.

A ráfordítás- és devizaarányos árképzési elv párhuzamos alkalmazásának lehetséges változatait elemezve az előadó négy formulában foglalta össze azokat a javaslatokat, amelyek e kérdés megoldására eddig felmerültek.

Az I. sz. formula szerint a belföldi ráfordítások bázisán egységes és arányos árakat kell alkalmazni. E szerint a formula szerint az import csak akkor ármeghatározó, ha a termékből nincs vagy csak kiegészítő jellegű a belföldi termelés. Ezt a formulát alkalmaztuk általában az 1959. évi termelői árrendezéskor.

A II. sz. formula szerint a belföldi előállítású termék árát a ráfordítás, az importét a devizaár alapján kell megállapítani. Arányosításra e szerint a formula szerint nincs szükség. Azonos ára csak a „teljesen azonos” cikkeknek van.

A III. sz. formula a világpiaci árakat (árarányokat) ott tartja meghatározónak a belföldi árak megállapításánál, ahol az ésszerű döntésekre orientálhat. Belföldi ráfordításokhoz az ár csak akkor igazodik, ha az import, illetve az export nem reális alternatíva a belföldi szükségletre való hazai termeléssel szemben.

A IV. sz. formula a belföldön is előállítható importtermékek esetében az arányosítást tartja szükségesnek (a mennyiségi importkorlátozás végett), a belföldön elő nem állítható (ún. minőségi) import esetében viszont a korlá-

tozásnak nem látja értelmét, s ezért a valutaszorzóval képzett belföldi árak alkalmazását javasolja.

Az előadó szerint az említett megoldási lehetőségeket még sokoldalúan elemezni kell ahhoz, hogy a legmegfelelőbbet alkalmazzuk. Mindenesetre úgy kell választanunk, hogy az importár árszabályozó szerepe erősödjék. Az előadó utalt arra, hogy már az 1965. I. 1-i gépipari árrendezésnél is alkalmazzuk a II. és a III. sz. formula bizonyos elemeit.

A valutaszorzónak az *exporttal* összefüggő árképző szerepét fokozni lehetne az exportcikket előállító vállalat árbevétele és a termékek exportdeviza-ára közötti szervesebb kapcsolat létesítésével. A mezőgazdaságban már figyelemmel vagyunk a külkereskedelmi árak alakulására, amikor évenként rendezzük a felvásárlási árakat. Az iparban egyelőre csupán javaslatok vannak.

A külkereskedelmi árkiegyenlítés

A két árrendszer közelítése nem jelenti a belföldi árrendszer feloldását a világpiaci árrendszerben. A kétféle ár elkülönítése történelmileg szükség-szerű és az is marad.

Az árkiegyenlítési mechanizmus felülvizsgálatánál abból célszerű kiindulni, hogy mind az importanyagot feldolgozó, mind pedig az exportterméket előállító vállalatok számára csak előnyös lehet, ha közvetlenül ismerik a külkereskedelmi ár és a belföldi ár eltéréseit. Az árak ismerete hozzásegítheti a vállalatokat ahhoz, hogy a devizameggondolásokat is figyelembe vegyék termelésük megszervezésénél. Ez azt jelenti, hogy a külkereskedelmi árkiegyenlítés mai rendszere helyett célszerűnek látszik a belföldi termelőknél rendszeresített árkiegyenlítésre való áttérés. Sőt elkerülhetetlen is a belföldi árkiegyenlítésre való áttérés mindazon esetekben, amikor a valutaszorzó válik árszabályozó tényezővé. Meg kell azonban vizsgálni, hogy a valutaszorzó árképző szerepe mellett milyen egyéb pénzügyi mechanizmusokat szükséges a két árrendszer közé iktatni, illetve hogy nincs-e szükség ennek kapcsán bizonyos operatív állami beavatkozásra.

Vitaindító előadásában Csikós-Nagy Béla hangsúlyozta, hogy a kapcsolatok átalakítása *nemcsak árkérdés, hanem legalább ilyen mértékben mechanizmuskérdés* is, ahol a tervezés, az anyagi érdekelttség, a szervezés sokrétű problémáit kell megoldani.

A nemzeti árrendszernek a világpiaci árakhoz való közelítése szükség-szerű, de ezzel a tendenciával párhuzamosan egy másik irányzat is érvényesül, amelynek célja, hogy *a nemzeti árrendszereket* perspektívában *közelítse egymáshoz*. Figyelemreméltóak a KGST-országok árrendszereinek közelítésére irányuló erőfeszítések. Az utasforgalom megkönnyítése még inkább erősíti, sőt a fogyasztói árakra is kibővíti ezt a tendenciát. De érdeklődésre tarthat számot a genfi világkereskedelmi konferencián a gazdaságilag kevésbé fejlett országok részéről történt kezdeményezés is, hogy a kevésbé fejlett országokból hagyományosan behozott termékek belföldi árait igazítsák a termelő országok árviszonyaihoz.

★

Liska Tibor felszólalásában bírálta a téziseket, amelyek szerinte túlzottan a mai gazdasági mechanizmusban gyökereznek. Véleménye szerint a belföldi és a külkereskedelmi árak kapcsolatát a vásárlóerő-paritáson alapuló valutaszorzóval kell megteremteni. Bírálta a hatósági árrendszert, mert abban megítélése szerint nem lehet a valutaszorzó szerepét biztosítani. A hatósági árkoncepcióban nincs jelentősége annak, hogy a valutaszorzót az átlagvagy a határköltés elve alapján állapítják-e meg. A ráfordítási elv hiányosságait tárgyalva kifejtette, hogy a hazai ráfordítás alapján számított ártípus-elképzelések helyett a piaci ár típusát és az annak érvényesüléséhez szükséges piaci mechanizmust kell létrehozni.

Liska Tibor a ráfordítási elven alapuló árkoncepció Bródy András által „megjavított” változatával sem értett egyet. Szerinte ebben az árrendszerben is azt látszik előnyösebbnek termelni, aminek magasabb a ráfordítása. A ráfordítási alapon megállapított árrendszer a termelők erőfeszítéseit az önköltség csökkentésére koncentrálja, de nem igazíthat el abban a kérdésben, hogy mit és hogyan gazdaságos termelni.

Javasolta, hogy a világpiaci árbázis szerinti árképzést és az annak megfelelő mechanizmust kísérletileg egyes területeken vezessék be. Olyan iparágakról lehetne elsősorban szó, amelyeknél az árhatásoknak más iparágba való gyűrűződése aránylag csekély, de amelyek jelentős külkereskedelmi tevékenységet bonyolítanak le.

Ujhegyi Gyula az exportdeviza-kitermelési szorzót tartja helyesnek és elveti a vásárlóerő-paritásos szorzószámot. Felhívja a figyelmet arra, hogy tőkés viszonylatban a diszkrimináció miatt, valamint azért, mert tőkésországokba csupán a relatíve elmaradott ágazatok termékeit tudjuk exportálni, a devizáért a vásárlóerő-paritást meghaladó ellenértéket adunk. A vásárlóerő-paritáson alapuló szorzó esetén a valóságosnál kisebbnek mutatnánk tőkésimport-ráfordításainkat. Szocialista viszonylatban — ezzel ellentétben — a vásárlóerőparitásos szorzó a valóságosnál magasabbnak mutatná az ezen országokból behozott termékek értékét.

Megítélése szerint az ún. minőségi import esetében (ha a terméket belföldön nem lehet előállítani) arányosítást nem helyes alkalmazni, hanem az árakat a külkereskedelmi árak alapján kell megállapítani, míg a mennyiségi import esetében szükség lehet az arányosításra is.

Kifejtette, hogy szerinte az importárképzés vitája a belföldi árrendszer tökéletesítése szempontjából általános előnyökkel is jár. Ilyen előnynek tekintti azt, hogy éppen az importár-vita mutatott rá a használhatóság és a ráfordítások arányainak helyes figyelembevételére az árrendszerben. Szerinte a műszaki használhatósági paramétereknek az árban való érvényesítése a felhasználók tájékoztatását szolgálja elsősorban.

Az exportárképzést illetően felhívta a figyelmet a vállalati érdekek kiegyensúlyozottságának fontosságára és a tőkésexportár ingadozásainak tudomásulvétele helyett a hosszabb ártendenciák alapján javasolja az exporttermék devizasorzó segítségével meghatározott belföldi árát is rögzíteni. Ezért a devizaarányos exportár éves vagy még hosszabb időre való rögzítését javasolja.

Szűcs László megítélése szerint az importszorzó nem valutáris kérdés. Allást foglalt az export alapján meghatározott népgazdasági átlagos deviza-kitermelési kulcs mellett, amelyet széles körben automatikusan kellene alkalmazni. Elemezte a szorzó differenciálásának problémáit, s ennek alapján az egységes szorzó megállapítását javasolta. Szükségesnek tartotta továbbá az árrendszer dinamikussá tételét, mert megítélése szerint ebből a szempontból — különösen a külkereskedelmi árak vonatkozásában — a mai árrendszerben hiányosságok vannak.

Bródy András szerint helyes volt a vitát az árrendszerre korlátozni. Az árkérdés vitája önmagában — a mechanizmus vitája nélkül — is értékes eredményeket hozhat. Hivatkozik arra, hogy jelenleg is különféle területeken egyidejűleg eltérő mechanizmusok érvényesülnek. A piaci mechanizmus szerinte a mi viszonyaink között — amikor monopoljellegű vállalatok vannak — nem alkalmazható.

Kifejtette azt a nézetét, hogy egy cikkre többféle ár is elképzelhető. Az importterméket, ha kevesebb ráfordítást igényel, olcsóbban kell adni. Az árnak az a szerepe, hogy az aktuális (jelenlegi) ráfordításokról tájékoztasson. A ráfordításokat persze megfelelően kell értelmezni. A belföldi termelés ráfordításait illetően például jelentős előrelépés volt az eszközkötési járulék bevezetése. A külföldről beszerzett termék értékelését illetően pedig éppen a jelen vívta eredményeitől várható előrehaladás.

Az importár ösztönző szerepével kapcsolatban hangsúlyozta, hogy arra nem lehet egységes receptet adni. A mai hatások körültekintő vizsgálata alapján kell a jövőbeli döntéseket meghozni. A szorzó nagyságát illetően utalt az Országos Arhivatal ártípuszámításainak eredményeire, s kifejtette, hogy 60—70 Ft/\$ közötti szorzószám megállapítása a reális. Állást foglal az egységes szorzószám alkalmazása mellett.

Révész Gábor szerint Liska Tiborral a vitát nem lehet az árak oldaláról lefolytatni. Liska Tibor koncepciója ugyanis nem árkonceptió, hanem mechanizmuskonceptió és ezért nézetei csak erről az oldalról vitathatók, nem pedig az árak oldaláról. Az adott gazdasági mechanizmus fokozatos javítására, átalakítására helyes törekedni, és ezért a külkereskedelmi és a belföldi árak kapcsolatánál az adott gazdasági mechanizmusból célszerű kiindulni.

Csikós-Nagy Béla válaszában hangsúlyozta, hogy az árrendszert közelíteni kell a világpiaci árhoz — ezt követeli meg az együttműködés magasabb foka is —, de nem a vásárlóerő-paritás alapján, hanem az exportdeviza-kitermelés alapján. A tőkés országokban sem a fogyasztói vásárlóerő-paritás alapján határozódik meg a belföldi és a külföldi árak kapcsolata. Ezt az álláspontot képviselte a vitában részt vevők többsége is.

A hozzászólások után is úgy véli, hogy általában az átlagos és egységes szorzó alkalmazása a helyes. Ami pedig a belföldi árrendszernek a világpiaci árakhoz való közelítését illeti, e közeledés legfőbb akadálya az árak egységességre és arányosságra vonatkozó elképzelések terén követett egyoldalú, túlzó felfogás volt. Egyetért azzal, hogy árpolitikánkat erről az oldalról is felül kell vizsgálni.

Rámutatott arra, hogy a valutaszorzó népgazdaságilag egységes elvét sem lehet mereven értelmezni. Az elvben egységes szorzótól is el kell térni, ha valamely konkrét célkitűzés (például iparfejlesztés egy-egy részterületen) megvalósítását hátráltatná. Kifejtette azonban, hogy a kivételes szorzó alkalmazása nem jelenti az elv gyöngyítését, csupán a rendszer mechanikus alkalmazásából eredő hibák korrigálását.

Sulyok Béla, a pénzügyminiszter első helyettese, a vita eredményeit összefoglalva kiemelte, hogy a kérdés rendezésének egyik elsőrendű célja exportelőmozdító és importkorlátozó hatások létrehozása. Nem látja azonban elég megnyugtatónak, hogy vajon az exportot csak serkenteni, az importot csak korlátozni kell-e, s ha ezzel ellentétes ösztönzés követelménye felmerül, akkor az árrendszer hogyan tud ennek megfelelni.

Liska Tibor koncepciója megítélése szerint még kapitalista körülmények között sem tartható, ott is gátat vet neki a fejlettség különbözőségeit kiegyenlíteni törekvő állami protekcionizmus. Ezt a protekcionizmust a szocialista országok a tervgazdaság alapján és nem ösztönösen akarják megvalósítani.

Megítélése szerint az importszorzót a vitában statikusan fogták fel, ami nem helyes. A szorzószám nagyságát a tervezett termelési feltételek determinálják, ezzel szemben ma egy szorzó sokáig rögzíti a múltban kialakult termelési feltételek értékarányait. Egyébként — véleménye szerint — a szorzó nagysága, az átlagos és a határkitermelési költségek figyelembevétele körül lefolyt vita bizonyos mértékig túlzott. Elsősorban az arányok és nem az árszínvonal helyességét kell elsődlegesnek tekinteni.

Lényeges viszont az a kérdés, hogy nem kell-e az importszorzót sokkal szélesebb körben alkalmazni. Ebben az esetben viszont kérdéses, vajon szükségszerű-e a hatósági ármegállapítás eszközt alkalmazni és nem célszerűbb-e a külkereskedelmi árviszonyokhoz és az ártípushoz egyaránt alkalmazkodó különféle pénzügyi jellegű áthidalásokkal (adókkal, vámokkal, árkiegészítésekkel, árkiegyenlítésekkel) egy automatizmust megvalósítani. Mindenképpen helyes és szükséges a mai árkiegyenlítési mechanizmus felülvizsgálata és merevségének feloldása.

Rácz László

Vita a vállalati vezetésről és szervezésről

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat közgazdasági választmánya, a Magyar Közgazdasági Társaság és a METESZ ipargazdasági bizottsága mintegy 500 minisztériumi és vállalati, gazdasági és műszaki vezető, tudományos kutató részvételével május 26—27-én rendezte meg a III. Országos Közgazdász Vándorgyűlést. A megnyitó ülésen részt vettek Nyers Rezső és Szurdi István, az MSZMP KB titkárai is.

A megnyitó ülésen *Nyers Rezső* üdvözölte a tanácskozást. A szocialista közgazdasági tevékenység lényegéhez tartozik — mondotta —, hogy egyidőben végezzük el a mindennapok tennivalóit és szolgáljuk hosszútávú céljainkat is. Gazdasági tennivalóink kutatása során jelenlegi helyzetünkben kell kiindulni. Abból, hogy egyre fokozottabban előtérbe kerül népgazdaságunk intenzív jellegű fejlődése.

Nyers Rezső az új helyzetből adódó vezetési követelmények sorában elsőként az ésszerűbb, takarékosabb beruházási munkát említette. E követelmény nem több, hanem jobb beruházási munkát jelent, jobb előkészítést, magasabb műszaki színvonalat, a piaci helyzethez alkalmazkodó gyártási profilt és gyors, pontos kivitelezést.

Az előadó utalt arra, hogy a mi viszonyaink között a gazdasági növekedés mértéke a nemzetközi gazdasági kapcsolatok bővülésétől függ. Mivel a jövőben is fennmarad az a sajátos körülmény, hogy külkereskedelmi kapcsolataink 70 százalékát a szocialista országokkal, 30 százalékát pedig nem szocialista országokkal bonyolítjuk, nagyon fontos, hogy jól illeszkedjünk be a fejlődő szocialista munkamegosztásba. A nemzetközi munkamegosztásból származó előnyöket azonban csak intenzívebb műszaki fejlesztéssel aknázhatjuk ki nagyobb mértékben.

Allandó feladat, amin most is, a jövőben is dolgozni kell: tervezési rendszerünk tudományos igényű továbbfejlesztése. Napjainkban annak van különös időszerűsége, hogy a vállalati tervmutatók és az egész gazdasági mechanizmus pontosabban közvetítse a vállalatok felé a központi célkitűzéseket és mindig a népgazdaság szempontjából előnyösebb alternatíva választására készítse őket. A mechanizmusok fejlesztését két lépcsőben tervezzük. Az első lépcsőben — még ebben az évben — megtörténik az anyagi érdekeltégi rendszer és a mechanizmusok rugalmas hozzáigazítása az új vállalati formához. A második lépcsőben — a harmadik ötéves terv ismeretében — kell majd megvizsgálni a további változtatások szükségességét és lehetőségét. A fejlesztés iránya: a vállalatok önállóságának ésszerű további növelése és a centrális akarat hatékonyabb, rugalmasabb érvényesítése.

Nyers Rezső utalt arra, hogy napjainkban a szervezés, a vezetés bonyolultabbá válik a vállalaton belül is és a vállalatok külső kapcsolataiban is. A vezetés természetesen nem azonos a szervezéssel, más is, több is annál. A *vezetés* mindenekelőtt az adott lehetőségek felkutatásának és a lehetőségek közötti legjobb választásnak a tudománya. A vezetés klasszikus aktusa: a *döntés*. Nem mindegy azonban, hogy mi történik a döntés előtt: alapos elemzés vagy csupán intuíció. Jelenleg még az a helyzet, hogy a vezetésben nagy „időtakarékosság” érvényesül a döntések előkészítésében és nagy a „bőkezűség” a döntések újabb döntésekkel való „megfejelésében”. Sokat lehet és kell javítani a vezetés hatékonyságán a végrehajtás, az ellenőrzés és a gazdasági eredmény értékelésének fázisában is. Nyugodtan állíthatjuk — mondotta Nyers Rezső —, kevés sürgetőbb tennivalónk lesz a jövőben, mint a vállalati, a gazdasági vezetés és a szervezés tudományos megalapozása.

Beszéde végén az előadó leszögezte: gazdaságpolitikánk kiállotta már az idők próbáját; gazdasági gyakorlatunkon viszont nagyon sok javítanivaló

akad. Helyes és szükséges, hogy ebben az irányban kutassunk, vitatkozzunk és persze cselekedjünk.

A III. Közgazdász Vándorgyűlés a vállalatok vezetésének időszerű kérdéseit választotta témájaként, amelyről három vitaindító előadás hangzott el:

Irányítás és vállalati önállóság. Előadó Kovács István, a kohó- és gépipari miniszter első helyettese;

A szocialista vállalatok vezetésének új vonásai. Előadó dr. Fáth János, a budapesti Műszaki Egyetem ipargazdasági tanszékének vezetője;

A rendszeres szervező tevékenység szerepe a vállalatvezetésben. Előadó Poros Tamás, a Budapesti Vegyiművek igazgatója.

A három előadást a vándorgyűlés három szekcióban vitatta meg. A két-napos vitában hatvan felszólalás hangzott el. Az egyes szekciók vitaanyagát a szekcióvezetők — Gadó Ottó, Simán Miklós és Spiró Miklós a vándorgyűlés plenáris ülésén foglalták össze és értékelték.

Irányítás és vállalati önállóság

Kovács István előadása abból indult ki, hogy az ipar átszervezése és a mechanizmus tökéletesítése nincs szükségszerű kapcsolatban. A mechanizmust átszervezés nélkül is rendszeresen javítani kell. Mégis a gazdasági vezetés továbbfejlesztéséről és az átszervezésről hozott határozatok a kapcsolat kérdését még inkább időszerűvé tették, mert az átszervezés újabb lehetőségeket adott a mechanizmus javítására.

Az előadó ezután — elsősorban a gépiparban szerzett tapasztalatok alapján ismertette az irányító szervek átszervezését és a vállalati önállóság növelésével kapcsolatos problémákat. Az átszervezés egyik célja, hogy az irányító szervek és a vállalatok között helyesebb munkamegosztás alakuljon ki, növekedjék a vállalatok önállósága és felelőssége. Az átszervezés a minisztériumi iparban a vállalatok számát 840-ről 435-re csökkentette, az átlagos vállalati létszámot pedig 1265 főről 2368 főre növelte. A középírányító szervek száma 58-ról 23-ra csökkent. Ez azonban nem kielégítő, mert a vállalatok 70 százaléka, a dolgozóknak pedig mintegy 50 százaléka még mindig a középírányító szervek felügyelete alá tartozik. Az átlagos vállalati nagyság növekedése — az előadó szerint — önmagában is az önállóság növelése irányában hat, mivel az új, a nagyobb vállalatok nagyobb termelőerővel rendelkeznek. Ezen túlmenően egyéb intézkedésekkel is növelni kell a vállalatok önállóságát. A hatásköröket a vállalati tevékenységből kiindulva alulról felfelé kell rendezni.

Az átszervezés célja volt a vezetési lánc rövidítése is. Ennek kapcsán megemlítette: a felső vezetés a régi irányító forma helyett nem írt elő kötelező új, egységes megoldásokat, a tárcák sajátosságaik figyelembevételével alkalmazhatták a trösztit, a nagyvállalati és vállalati formákat. Az átszervezés egyik jellemző vonása: széles körben alkalmazták a középírányítás trösztit formáját, amely gazdálkodási funkciókat is betölt, s ezért operatívabb irányító szerv, mint az iparigazgatóság. Az előadó elemezte a trösztit és nagyvállalati forma azonos és eltérő vonásait. Hangsúlyozta, indokoltnak látszik, hogy közgazdasági alapon, elméletileg is tisztázzák a különböző szervezeti formák tartalmát, vizsgálják előnyeit és hátrányait, s mindennek eredményeként a gyakorlat számára hasznosítható irányelveket dolgozzanak ki.

Az előadás ezután ismertette a minisztériumi hatáskörben maradt funkciókat és a minisztérium új szervezetét. A távlati tervezés, az azt előkészítő közgazdasági-műszaki munka a minisztériumban erősödött, de az operatív munka mennyisége is növekedett, ami részben a minisztérium, részben pedig a vállalatok megszokott munkastílusával, vezetési módszereivel magyarázható.

Kovács István ezután az átszervezéssel összefüggő intézkedésekről tájékoztatta a vándorgyűlés résztvevőit. A *kutató-fejlesztő* intézetek egy része a nagyvállalatokhoz került, s a minisztérium továbbra is foglalkozik a kutató-fejlesztő intézetek és a termelő egységek kapcsolatának rendezésével. A *gazdálkodási* tevékenységet egyszerűsíti, hogy nőtt a raktárról kiszolgált termékek köre. Kis mértékben haladt előre a nagyvállalatoknak készletező jogkörrel való felruházása. A vállalati önállóság növelését hátráltatja, hogy egyes minisztériumi hatáskörök leadása, illetve a hatáskörök elhatárolása még nem történt meg.

A minisztérium és a vállalatok közvetlen kapcsolatairól elmondotta: a közvetlen minisztériumi irányítás alá tartozó vállalatoknak kedvező, hogy a miniszterhelyettesi irányítás rugalmasabb, a minisztériumban megoldandó problémák intézése gyorsabb, mint korábban volt. Vannak negatív tapasztalatok is: az irányító szervek sok esetben gyáregységi mélységben foglalkoznak az egyes problémákkal; sok a kötelező mutató és irányszám, amelyek akadályozzák a vállalati önállóság érvényesülését és a bátrabb kezdeményezést; egyes vállalati szakemberek ugyanolyan aprólékos eligazítást várnak, mint amilyent az iparigazgatóságok osztályaitól kaptak.

Noha a vállalatok általánosságban igénylik a nagyobb önállóságot, sok helyütt változatlanul kívánják a minisztérium „gyámkodását”. A minisztérium például nem írta elő a vállalatok szervezetét, sőt a régebbi megkötöttségek nagy részét is megszüntette. Egyes vállalatok azonban még ma is igénylik a minisztériumi jóváhagyást, az alsóbb szervek hatáskörének jogszabályi rendezését.

Az irányítás és a gazdasági mechanizmus korszerűsítése terén még a munka elején tartunk. Úgy gondolom — mondotta befejezésül Kovács István —, most arról célszerű vitatkozni, hogy a közgazdászok milyen konkrét, megvalósítható intézkedéseket tudnak javasolni, amelyek eredményeként növekszik a vállalatok önállósága mindazokon a területeken, ahol ez a népgazdaság érdekeit szolgálja.

Kovács István vitaindító referátumát az első szekcióban tárgyalták. A vita sokoldalú volt. A 23 felszólaló elsősorban az előadásban felvetett kérdésekkel foglalkozott, emellett felvetették a vezetés és a szervezés olyan problémáit is, amelyek a második és a harmadik szekció tematikájához tartoznak.

A vita középpontjában a *mechanizmus, a vállalati önállóság és a szervezet kérdései álltak*. A mechanizmus problémáit tárgyaló felszólalások egyebek között a gazdaságpolitika és a mechanizmus összefüggését vizsgálták, s ennek során a gazdaságpolitika elsődlegességét hangsúlyozták. *Kasper Egon* utalt arra, hogy az utóbbi években nem a gazdaságpolitikai elvekkel, célokkal, hanem inkább a megoldási módszerekkel volt bajunk. A gazdaságpolitikai célokat széles körben alakítják ki, s minden vonatkozásban megalapozzák. Ugyanez nem mondható el a megoldási módszerekről, amelyek kialakításánál kevésbé vették figyelembe a vállalati ismereteket, tapasztalatokat, a termelés technikai feltételeit, a vállalaton belüli és a vállalatok közötti kapcsolati formákat.

Több felszólaló foglalkozott a mechanizmus-rendszer tartalmi meghatározásával. *Dániel Tamás* utalt arra, hogy a mechanizmusfogalom 1957 után vált népszerűvé a közgazdasági irodalomban. Akkoriban olyan értelemben használtuk, hogy a tervutasítások adminisztratív módszere helyett, illetőleg amellett kialakítunk egy *automatizmust*, amely majd jobban szolgálja az előrehaladást. A mechanizmus fogalma a későbbiek során nyerte el mai értelmét.

A felszólalók egyértelmű állásfoglalása szerint, a helyes, a jó mechanizmusoknak az a lényegük, hogy a népgazdasági célkitűzéseket a legmegfelelőbb módon továbbítják a vállalatokhoz és olyan helyzetet teremtenek,

hogy a gazdasági egységek e célok végrehajtásáért tevékenykednek akkor is, ha a feladatokat nem kifejezetten számszerűsítve, vagy írásban közlik velük. Egyszersmindenkorra adott mechanizmus-rendszer nincs, azt fejleszteni, változtatni kell. *Jánosi Ferenc* vitatta Kovács István referátuma egyik állításának helyességét. Véleménye szerint téves az a megállapítás, hogy az átszervezés és a mechanizmus nincs szükségszerű kapcsolatban. A szervezet és az egész átszervezés — a mechanizmus egy része. Nem véletlen, hogy a Gazdasági Bizottság kimondta: az átszervezéssel kapcsolatban felmerülő különböző problémákat — szervezet, ár, gazdálkodás, vezetés stb. — meg kell oldani, tehát a mechanizmust e tekintetben is módosítani kell, összhangba kell hozni az új iparszervezettel.

A mechanizmus-problémakörben számos részletkérdés vetődött fel. *Bukna Antal* és *Polonkai János* például az árak szerepét hangsúlyozták. Úgy véljük — mondta *Bukna Antal* —, hogy az átszervezés megkönnyíti az árrendezést. De az áraknak is segíteniük kell az átszervezést. A központosítottan gyártott alkatrészekre például olyan árakat kell megállapítani, amelyek mindenkit arra készítenek, hogy termelésüket átadja a profilban illetékes vállalatnak és abbahagyja a házilagos gyártást. Egyéb területen is olyan árakra van szükség, amely bizonyos fokig befolyásolja a termelést, orientálja a vállalatokat.

A vita valamennyi résztvevője érintette a vállalati önállóság kérdését. A vállalati önállóság nem öncél — ebben valamennyi felszólaló egyetértett. A vállalati önállóság önmagában nem is érthető probléma, mert része a gazdasági irányítás kérdéskomplexumának, annak egyik oldala, s éppen ezért csak az irányítás egészének szerves részeként oldható meg.

Korántsem tükröződött teljes nézetazonosság az önállóság mértékének meghatározásában. *Bakonyi György* szerint helyesen értelmezett vállalati önállóságról akkor beszélhetünk, ha a vállalat vezetésének a terv teljesítése során a leglényegesebb kérdésekben döntési lehetősége van. A könnyűiparban helyesen jártunk el, amikor a tervmutatók számának csökkentésében láttuk a vállalati önállóság növelésének útját. *Móré András* felszólalásában elmondotta: a vállalati vezetőket olyan helyzetbe hozzuk, hogy a népgazdasági és a vállalati terv keretén belül maguk intézkedhetnek egyre több kérdésben, s döntéseikért vállalják a felelősséget és a kockázatot. *Egyedi Ferenc* szerint: a vállalati önállóság lehetőséget biztosít a vállalat egyszemélyi felelős vezetőjének, hogy a rendelkezésre álló termelőerőket a leggazdaságosabban hasznosítsák. A vállalati önállóság nem egyszerűen jog, hanem kötelesség.

Jánosi Ferenc arról beszélt, hogy a vállalati önállóság mértéke nem lehet függvénye sem a vállalat nagyságának, sem pedig annak, hogy alapanyagot, alkatrészt vagy végterméket állít-e elő. *Varga György* a felelősség és az önállóság kapcsolatát vizsgálta. A felelősség alapját — állapította meg — az objektív gazdasági feltételekben kell keresni. A vezetők felelőssége meghatározott érdekeltségi viszonyokon keresztül érvényesül — például felelősség a jövedelmezőségi terv teljesítéséért. Ez egyúttal a felelősség korlátait is meghatározza. A vállalatok vezetőitől ugyan elvárjuk, hogy a népgazdasági érdekek szem előtt tartásával hozzák meg döntéseiket, a jelenlegi objektív gazdasági viszonyok közepette azonban a vállalati érdek ellentétes irányban hathat. *Varga György* a felelősségvállalás másik fontos tényezőjeként a hatáskörök megfelelő elhatárolását jelölte meg. Az irányító szervek még ma is számos olyan hatáskört gyakorolnak, amelyekkel nem képesek racionálisan élni. Mindaddig, amíg az irányító szervek a részletkérdésekben is döntési joggal rendelkeznek, a vállalatok önállósága erősen korlátozott.

Több felszólaló — *Mátrai József*, *Fekete István*, *Móré András*, *Aszódi János*, *Egyedi Ferenc* és *Friedrich Árpád* — foglalkozott szervezési és szervezeti kérdésekkel. *Mátrai József* képviselte azt a véleményt, amely szerint

a vállalatok szervezeti formáját kötelezően kell előírni. A többi felszólaló ebben a vállalati önállóság csorbitását látta, s arra a megállapításra jutott: helyes és szükséges, ha a minisztériumok útmutatással, tanáccsal szolgálnak — elsősorban a szervezési és ipargazdasági intézetek útján —, de semmiképp sem szabad előírni a vállalati szervezeti formát.

Az első szekcióban elhangzott felszólalásokat a plenáris ülésen Gadó Ottó foglalta össze.

A szocialista vállalatok vezetésének új vonásai

Fáth János: A szocialista vállalatok vezetésének új vonásai című előadásának bevezető részében a szocialista vállalatvezetés tartalmát, lényegét határozta meg. A társadalmi munkamegosztás szempontjából a vállalati vezetés tartalma kettős: résztvesz a vállalati tevékenységnek az össztársadalmi tevékenységbe való beillesztésében; meghatározza a vállalatban belüli munkamegosztás tartalmát és formáit.

A szocialista vállalatvezetés lényegét az előadó a szocialista vállalati kollektíva kialakításában és erősítésében, a dolgozók alkotó erejének felkelésében, céltudatos szervezésében és a termelőerőknek a lényeges társadalmi-gazdasági feladatok megoldására irányuló összpontosításában jelölte meg.

Az előadó ezután azt elemezte, milyen hatást gyakorolt az átszervezés a vállalatok vezetésére, illetve milyen új követelményeket támasztott. Az átszervezés eredményeként a vállalatoknál bővültek a gazdasági funkciók; egyes vállalatok gazdálkodási jogkört kaptak, egy-egy gyártási ágazat profilgazdái lettek, fejlesztő és tervező intézetek kerültek hozzájuk. Ezek a változások az iparvállalat korábbi — gyártelepi jellegű — értelmezését kiterjesztik az értékesítés, a fejlesztés s általában a teljesebb körű gazdálkodás irányában.

A népgazdaság ellátásáért felelős és a több gyárteleppel rendelkező vállalatnak, amely emellett a szükséges fejlesztési kapacitással is rendelkezik, az eddiginél jobb adottságai vannak a népgazdasági-szükséglet megfelelő felmérésére. Az előadó utalt arra, hogy az új nagyvállalati egységek az eddigi — vállalatok és intézmények közötti — ellentétek javarésztét vállalatban belüliekké változtatják. Ezzel az ellentétek nagy része még nem szűnik meg, csak megjelenési formájuk alakul át. Így a feloldás direktebb módszerekkel történhet, kevésbé bonyolítja a vállalati önállóság és érdekeltég áttételei. Viszont fennáll az a veszély, hogy néha az ellentétek feloldása a végső fogyasztó vagy általában a népgazdaság terhére történhet.

A vállalatok termelő bázisa földrajzilag, profilban és a termelési koncentráció lehetőségeiben differenciálódott, a vállalatok kollektívája pedig heterogénebbé vált. Az új nagyvállalatokban tehát új helyzet teremtődött. A vállalati vezetés feladatainak, lehetőségeinek elemzésénél e körülményekből kell kiindulni.

Fáth János előadásának második részében a következő kérdéskomplexumokat vizsgálta: a vezetés személyi feltételeinek javítása; az egyszemélyi vezetés és a funkcionális vezetés szintézise az új feltételek között; a szervezeti formák megválasztása, a nagyvállalati kollektív tudat kialakítása, a vállalatvezetés távlati jellegének erősítése, valamint a vállalati vezetés és az irányítástechnika távlatai.

Az átszervezés hatékonyságának lényeges feltétele az új vezetők helyes kiválasztása. Erre egyébként az összevonások lehetőséget is nyújtottak. Részletesen foglalkozott a *vezetőképzés* problémájával. A vezetők képzése és eredményes vezetőkké válása sokrétű folyamat. Kétségtelen azonban, hogy a vezetés az ember olyan alkotó jellegű, gyakorlati, társadalmi tevékenysége, amelynek törvényszerűségei, módszerei tudományos alapon ku-

tathatók, rendszeres oktatás és nevelés keretében át is adhatók. A vezetői tevékenység sokrétűségéből és speciális jellegéből következik, hogy a vezetőképzés nem oldható meg kizárólag olyan újabb és újabb oklevelek megszerzésével, amelyek bizonyos szakmák elsajátítását igazolják. A vezetők továbbképzésének tartalmát és irányát a vezetői tevékenységből szükséges levezetni, hogy a vezetőt csak a legszükségesebb időre vonjuk ki környezetéből, sőt tanulmányai révén ezt a kapcsolatot még szorosabbra is fűzzük.

Az egyszemélyi vezetés és a funkcionális vezetés problematikájával kapcsolatban leszögezte: az új, többtelepes nagyvállalatban élesebben határolódik el a vállalatban belüli felső vezetés a gyári és a gyáron belüli vezetésétől, mint az eddigi vállalatoknál. Ez a termelés területi vezetésének hatáskörében, az ún. szakirányító szervek vezetési szintek szerinti tagozottságában, e szerveknek a termelés-területi, valamint a felsőbb szinten levő funkcionális vezetőkhez való kapcsolatában, a vezetés módszerében és különféle testületi formáiban egyaránt kifejeződik. Az új nagyvállalati gyakorlat bonyolultsága már nem engedi meg, hogy az egyszemélyi vezetés *vagy* a funkcionális vezetés leegyszerűsítő ellentéteiben gondolkodjunk és e szerint különböztessük meg a lehetséges megoldásokat is.

Az előadó kitért az alkalmazott szervezeti formák rugalmas megválasztásának fontosságára, a nagyvállalati kollektívák kialakításának a szerepére. Az átszervezéssel létrejött új gazdasági egységek feladatai kettős jellegűek. Egyrészt átveszik az összevonás előtti termelési és fejlesztési feladatokat, másrészt ki kell dolgozniuk azokat a speciális feladatokat, amelyek az új adottságokból következnek. Az új vállalati egységek feladatának kettős jellege néhány éven belül feloldódik, a feladatok összeolvadnak.

Jelentős teret kapott az előadásban a vállalati távlati tervezés szerepe és feladata. A nagyvállalatok akkor lehetnek területük teljes értékű gazdái, ha ismerik, sőt maguk alakítják az iparág, a gyártási ágazat jövőjét, ami nem zárja ki, sőt igényli az országos koordinációt, a felettes tervező szerv közreműködését. A vállalati vezetés távlati jellegének erősítése csak tudományos elemzésre épülő koncepciók rendszeres, folyamatos kidolgozásával valósítható meg. Az új nagyvállalatok *bázisai* lehetnek az ágazati monográfiák készítésének, annál is inkább, mert a tanulmányokban lefektetett műszaki-gazdasági felismeréseknek ők lesznek az alkalmazói, végrehajtói.

Az előadás befejező részében a vállalatvezetés és irányítástechnika távlatairól és kölcsönhatásairól szólt, különös tekintettel az elektronikus gépek szerepére az operatív és a távlati döntések előkészítésében.

Fáth János előadását a vándorgyűlés második szekciójában bocsátották vitára. A vita során 18 felszólalás hangzott el, amelyekben — bár a felszólalók az előadásban felvetett valamennyi kérdést érintették — a legtöbbször érintett témák a következők voltak: egyszemélyi vezetés és funkcionális vezetés, a vezetés személyi feltételeinek javítása, szervezeti formák, vállalatban belüli kögazdasági tevékenység.

Az egyszemélyi és a funkcionális vezetés kérdését érintő felszólalók — *Fülöp Sándor, Nikléczi György, Dobossy Imre, Bercsényi Győző, Sólyom Dezső, Erdős Jánosné* — nem a funkcionális irányítás elvét vitatták, hanem annak gyakorlati értelmezését. *Fülöp Sándor* ennek kapcsán hangsúlyozta, hogy a funkcionalizmus régebbi gyakorlata — nevezetesen: az irányító szervek funkcionális szervei az igazgató megkerülésével rendelkeztek a vállalatok szerveivel — elvetendő. Vállalatban belül — a felszólaló véleménye szerint — egyetlen funkcionális szervnek sincs „vele született” jogköre. A rendelkezési jogot az egyszemélyi felelős vezető, az igazgató ruházza át. Cél szerű a funkcionális szervek rendelkezési jogának terjedelmét, területét a működési szabályzatban vagy külön igazgatói utasításokban kodifikálni. *Nikléczi György* azt emelte ki, hogy a funkcionális vezetés nem sérti, hanem erősíti az egyszemélyi vezetését. Az Egyesült Izzónál egyidejűleg alkal-

mázták a funkcionális és a területi vezetést, az ipartelegen belül az előbbit, míg a nagyvállalattól távol eső gyárakban a területi vezetést. A gyakorlatban a funkcionális vezetés bizonyult hatékonyabbnak, erősebbnek. A funkcionális, a szakvezetés szerepének jelentőségét az is alátámasztja, hogy az emberi agy átbecsátóképesége korlátozott, s ha nem alkalmazzuk ezt a szervezeti irányítási formát, a döntések, az intézkedések meghozatala lelassul.

Dobossy Imre felszólalása egyidejűleg kapcsolódott a funkcionális vezetés és a vezetőképzés problémájához. A vezetés feladatát nem lehet azonosítani a szervezéssel. A funkcionális vezetés alkalmas sok szakmai probléma megoldására, de nem mentesít az alól a követelmény alól, hogy a vállalat élén rátermett, tevékeny és jól képzett vezető álljon.

A vezetőképzéssel foglalkozott *Gál László, Antal István, Radó László* és *Sólyom Dezső* is. *Gál László* az ún. helyettesi rendszer vezetőképző szerepére hívta fel a figyelmet. Igen fontos a helyettesi rendszer tudatos, szervezettebb alkalmazása, és pedig oly módon, hogy a helyettesek időről időre más és más vállalati osztályon dolgozva megismerhetik a vállalati vezetés valamennyi területét.

Radó László felszólalásában abból indult ki, hogy a vezetőképzéssel kapcsolatos vélemények igen szélsőségesek. Utalt arra, hogy azok az igazgatók, akik a munkáshatalom megbízottaiként átvették a vállalatok vezetését, sokat tanultak, többségük elvégezte az egyetemet. Amikor a vezetőképzés szükségességét hangsúlyozzuk, ez a követelmény mindenekelőtt azzal függ össze, hogy az élet rohan, a technika és a gazdasági élet gyorsan fejlődik. A vezetés lényegében határtudomány, amely sokféle tudomány, ismeret szintézise.

A szervezeti problémák vitatása a két főmérnökös rendszerre összpontosult. *Bárány István* a könnyűipar tapasztalatai alapján a megosztott műszaki vezetés előnyeit emelte ki, míg *Nikléczi György* a műszaki irányítás egysége mellett foglalt állást.

Nagy teret kapott a felszólalásokban a vállalaton belüli közgazdasági munka növekvő szerepe. A témához hozzászólók — *Rédei Ottó, Bárány István, Nikléczi György, Pusztai Béla* — egyetértettek abban, hogy a vállalaton belüli közgazdasági munka szerepe, jelentősége előbb-utóbb az ipar átszervezése nélkül is napirendre került volna, az új nagyvállalatok létrejötte azonban még növelte ennek időszerűségét. A nézeteltérések abban a vonatkozásban jelentkeztek, ki irányítsa a vállalaton belüli közgazdasági munkát — főkönyvelő vagy gazdasági igazgató —, továbbá, milyen osztályok, szervek tartozzanak hozzájuk. A vállalatvezetés harmadik embere — *Rédei Ottó* véleménye szerint — egyre kevésbé lehet a főkönyvelő, aki az esetek többségében csak számviteli képesítéssel rendelkezik, holott a feladat maradéktalan teljesítése műszaki alapismeretekkel is rendelkező közgazdászoktól várható. Ezért egyre inkább szükséges a közgazdasági vagy gazdasági igazgató funkciójának beiktatása. *Bárány István, Nikléczi György és Pusztai Béla* a főkönyvelő, illetve gazdasági igazgató kérdésében az egyéni adottságok szerepét hangsúlyozta. Az utóbbi két felszólaló elsősorban a közgazdasági munka tartalmát, célját elemezte. Felvetették, hogy az elmúlt években a vállalatokon belül a gazdasági folyamatokat szétbontották, az egyes funkcionális szervek külön életet éltek a vállalati organizmusban. A gazdasági vezető komplett funkciója akkor érvényesülhet — hangoztatta *Pusztai Béla* —, ha az igazgató a teljes hatáskört átadja. Ebből a szempontból a terv- és a munkaügyi funkció hovatartozása problematikus, mert a kereskedelmi funkció, ahol nincs külön kereskedelmi igazgató, általában a gazdasági vezetőhöz tartozik, míg a tervezés- és a munkaügy többnyire az igazgatóhoz, vezérigazgatóhoz. Ha a szakigazgató terv- és munkaügyi

kérdésekben nem rendelkezik döntési joggal, csak közbeiktatott szervnek tekinthető.

A vitában egyéb kérdéseket érintő felszólalások is elhangzottak. Így például *Visy Vendel* arról beszélt, hogy a gyáregységeknél a folyamatos forintnyilvántartás hiányában a vezetésnek a mennyiségi, a természetes mutatókra kell támaszkodniuk. A gyáregységeknél a gazdasági vezetés az új helyzetben csak akkor állhatja meg a helyét, ha gyorsan át tud állni a természetes mutatók alapján való vezetésre. *Nyitrai Ferencné* a KSH átszervezéssel kapcsolatos vizsgálatának tapasztalatait ismertette, majd az ágazati monográfiák alkalmazási lehetőségeiről beszélt. Véleménye szerint a profilgazda-rendelet lehetővé teszi, hogy egy-egy profil monográfiáját is kidolgozzák. Ilyesfajta közgazdasági munka rendkívül hasznos lenne.

A felszólalásokra Fáth János válaszolt, a plenáris ülésen pedig Simán Miklós adott értékelést a szekció munkájáról.

A rendszeres szervező tevékenység szerepe a vállalatvezetésben

Poros Tamás *A rendszeres szervező tevékenység szerepe a vállalatvezetésben* címmel tartott vitaindító előadást. Abból indult ki, hogy a vállalati vezetők gyakori túlterheltségének az oka legtöbbször a munka nem megfelelő szervezettsége. Az emberek összehangolt tevékenysége egy adott területen rendkívül meggyorsíthatja, az összhang hiánya pedig erősen lassíthatja a fejlődést. Ez közismert — mégis sok meg nem fontolt utasítás, megalapozatlan döntés születik, gépek állnak anyagihiány miatt, felesleges kooperációk létesülnek stb.

Poros Tamás ezután a szervezés feladatát, területeit vizsgálta. A szervezés célja a termelőerők valamennyi elemének időben, térben és mennyiségben való összehangolása a feladatok legjobb hatásfokú teljesítése végett. Gazdasági életünk korábbi és jelenlegi időszakában is fennállt a szervezés elkülönülésének, egyéb funkcióktól való elszakadásának veszélye, az a tendencia, hogy a szervezést *egy* síkon — például mint munkaszervezést, üzemszervezést, ügyvitelszervezést — végezzék. A szervezési tevékenységre ezért célszerű olyan meghatározást keresni, amely minden fontos területre ráirányítja a figyelmet.

A szervezés módszerei, a szervezési munkában alkalmazandó tudományágak skálája rendkívül széles. Magas színvonalú szervezési tevékenység csak a műszaki, a gazdasági szakemberek, a matematikusok, a pszichológusok, az orvosok, a szociológusok stb. együttműködésével teremthető meg.

Az előadó ezután a vezetés és a szervezés kapcsolatáról beszélt. Megállapította: a vezetői tevékenység át és át van szöve szervezési tevékenységgel. A jól szervezett vezetői munkára az jellemző, hogy csökkenti az operatív intézkedések szükségességét. Nem nevezhető példamutatónak az a vezető, akinek „mindig nyitva van az ajtaja” s azon lépten-nyomon jelentést tevő, intézkedést kérő munkatársak váltják egymást. Nem nevezhető példamutatónak az a vezető sem, aki azért járja a gyárat, hogy a helyszínen, személyesen intézkedjen, koordináljon, utasítson. S bár a vezető a legfőbb szervező, elsősorban az a feladata, hogy saját munkáját szervezze meg körültekintően, a szervezők elé pedig határozott célokat tűzzön.

Poros Tamás röviden összefoglalta a szervezési tevékenység fejlődését. Az ötvenes évek elején a mechanikus, voluntarista és szubjektív gazdaságvezetés következményei a szervezési tevékenységben is érvényesültek. A minden területet átfogó, folyamatos szervezési munka elsorvadt s az időnként előtérbe kerülő szervezési feladatokat „függetlenített felelősök” beállításával próbálták megoldani. Az MSZMP és a kormány józan gazdaságpolitikája 1957 után megadta a lehetőséget a vezetői munka s ezzel párhuzamosan a szervezési tevékenység színvonalának emelésére. Ebből a szem-

pontból további jelentős lépésként értékelte az 1960. évi párthatározat végrehajtását célzó tárcarendeletek megjelenését. Ezek a rendeletek irányelveket és nem mechanikus utasításokat adtak az egyes szervezési feladatok végrehajtására. Nem írtak elő merev határidőket, de kötelezővé tették szervezők munkábaállítását a szervezési munkák végrehajtására. A széleskörű, magasszínvonalú szervezői tevékenység — szögezte le az előadó — napjainkban a szocialista előrehaladás egyik alapvető kérdése és feltétele.

Poros Tamás szerint a szervezés hármass feladata: a jogilag létrejött új vállalatok egységes gazdálkodó szervezetének kialakítása, a régi és új vállalatok néhány legfontosabb tevékenységének felülvizsgálata és ügyrendjének, bizonylati rendszerének kidolgozása.

Ma már senki sem tagadja — mondotta —, hogy a kisebb egységek kivételével minden vállalatnál szükség van önálló szervezési részlegre. A szervezési részleg létszámát sok tényező — az iparág jellege, a vállalat nagysága, a profil, a földrajzi tagoltság, a külső kapcsolatok köre, a fejlődés üteme — befolyásolja. A szervezési munka komplexitása azt igényli, hogy a szervezési részleg az igazgató alá tartozzék. Személyi adottságok ugyan indokolhatnak más megoldást is — sok esetben például célszerű az igazgató alá tartozó üzemgazdasági főosztály szervezetében önálló részlegként történő elhelyezés —, de nem hagyható figyelmen kívül az a tapasztalat, hogy a főmérnök vagy a főkönyvelő irányításával dolgozó szervező részlegek többnyire diszpécierszolgálatná, ügyrendgyártókká válnak.

Egy másik vitatott kérdésben az előadó mellett foglalt állást, hogy a főosztályok és gyárrészlegek is folytassanak szervezési tevékenységet, ehhez azonban a központi szervezési részlegek tematikák, módszerek kidolgozásával, egy-egy munkatársuk közvetlen részvételével nyújtsanak támogatást. Célszerűnek ítélte szervezőbizottságok létesítését, de felhívta a figyelmet: vigyázni kell arra, hogy a szervezési részlegek erejét ne forgácsolják szét.

Poros Tamás előadásának befejező részében a szervezési munkastílusról, a szervezők magatartásáról és képzéséről beszélt. Ezzel kapcsolatban utalt arra, hogy a legfőbb szervezőnek — a vezetőnek — is meg kell szereznie a szervezés alapismereteit. Végezetül felsorolta, milyen konkrét segítséget várnak a vállalatok az irányító szervektől és a szervezési intézetektől a szervezési tevékenység színvonalának emeléséhez.

A harmadik szekcióban 19 felszólalás hangzott el. A vita résztvevőinek figyelme a gyakorlati kérdésekre irányult: hogyan, milyen módon lehet a szervező tevékenység színvonalát emelni? A felvetett kérdések szorosan kapcsolódtak a vitaindító előadás gondolatmenetéhez.

A vita gyakran visszatérő témája volt: a szervezés kapcsolata az emberrel. A kérdést érintő felszólalók leszögezték, hogy a szervező tevékenység célja a dolgozó ember munkakörülményeinek javítása. *Lőrincz Imre* azonban arra is rámutatott, hogy a szervezés hazai irodalmában az *emberi kapcsolatok* jelentősége, szerepe nem tükröződik. Természetesen nem elmefuttatásokra van szükség, hanem konkrét módszerekre, amelyeket a vezetők és a szervezők hasznosítani tudnak. E téma kapcsán *Antoniewicz Flórián* hangoztatta: hibát követtünk el, amikor a korábban baloldali elhajlásokat kiszolgáló személyzeti osztályokat megszüntettük; ehelyett megfelelő feladatokkal — pl. az optimális üzemi légkör kialakításával — kellett volna őket megbízni. A munkaerővándorlásnak, például nemcsak bérezési, munkaellátási indítékai vannak; szerepet játszik benne az is, hogy nem tudunk megfelelő üzemi légkört kialakítani.

A szervezési tevékenységet a gazdasági mechanizmus is befolyásolja. A mechanizmusok, az ösztönzők és a szervezés összefüggését elsősorban *Meitner Tamás* elemezte. Megállapította, hogy a mennyiségi tervek teljesítésének anyagi ösztönzése törvényszerűen — központi intézkedés nélkül is

— sorvasztóan hatott a szervezésre, míg a gazdaságossági kérdések előtérbe kerülésével a szervezés jelentősége nőtt.

A felszólalók a mechanizmus és a szervezés összefüggéséből azt a következtetést vonták le: semmiféle szervezési munka, feladatmeghatározás, elemzés stb. nem végezhető megalapozottan, ha nem veszik figyelembe, hogy a vezetők és a dolgozók milyen gazdasági mechanizmus keretében végzik munkájukat.

Az előadóval egybehangzóan valamennyi felszólaló az önálló szervezési részleg szükségességét hangsúlyozta. Ami viszont annak hovatartozását illeti, mind az állásfoglalások, mind pedig a felszólalásokban említett példák igen eltérő képet mutattak.

A felszólalások elemezték, miképpen kell érvényesíteni a demokratikus centralizmust a szervezési tevékenységben, elsősorban a feladatok kijelölésében, a munkaterv kialakításában, a munkában részt vevők körének meghatározásában. Igen fontos, hogy a szervezési munka valamennyi fázisában az elképzeléseket megvitassák azokkal, akik érdekeltek a feladatok végrehajtásában. A vita egyes résztvevői — így *Bálint József* — a szervezés ilyesfajta demokratizmusában annak veszélyét látják, hogy a sok beleszólas rontja a szervezési munka hatékonyságát. *Léka Tivadar* ezzel szemben arra utalt, hogy az Ózdi Kohászati Műveknél a szervezési javaslatok realizálása mindaddig akadályokba, ellenállásba ütközött, amíg a tanulmányok és a javaslatok kidolgozásába nem vonták be az érintett területek vezetőit.

Élénk visszhangra talált a szervezési javaslatok realizálásának a kérdése is. Nem volt vita arról, hogy a szervezési feladatot egyértelmű utasításban kell rögzíteni és biztosítani kell a végrehajtás feltételeit és ellenőrzését. Emellett a felszólalók — csaknem valamennyien szervezők — a realizálás számos akadályára hívták fel a figyelmet. Elsősorban a gépek — az anyagmozgató gépek és az irodagépek — hiányát kifogásolták. Javasolták, hogy a szervezési feladatok gyorsabb és hatékonyabb megoldása végett mind a szervezőket, mind pedig a végrehajtásban részt vevő területek vezetőit és dolgozóit anyagilag is ösztönözzék.

A harmadik szekcióban a szervezési munka javítása végett igen sok javaslatot, megoldásra váró problémát vetettek fel. Ezek sorában szerepelt a szervezők képzése — pontosabban: a szervezőutánpótlás képzése és a szervezés területén dolgozók továbbképzése —; a vállalati szervezők hatáskörének és státuszának rendezése; hazai és külföldi tapasztalatcsere szervezése; nagyobb támogatás a minisztériumok és a szervezési intézetek részéről. Több felszólaló *szervezéstudományi folyóirat kiadását* s egy *központi szervezéstudományi intézet felállítását* is szükségesnek tartotta.

A szekció ülésén Poros Tamás válaszolt a felszólalásokra, majd a plenáris ülésen Spiró Miklós tájékoztatta a vándorgyűlés résztvevőit a harmadik szekció munkájáról. A plenáris ülésen, amelyen megjelent Nyers Rczső az MSZMP KB titkára is. Vajda Imre egyetemi tanár zárta be a III. Országos Közgazdász vándorgyűlés kétnapos tanácskozását.

Garamvölgyi István

A ruházati iparok fejlesztési problémái

A ruházati iparok jelentékeny szerepet töltenek be a magyar népgazdaságban. A szocialista ipar termelésében 1960-ban a textilipar részaránya 7,7, a konfekcióiparé 3,5, a bőr- és cipőiparé pedig 2,7 százalék volt.

A ruházati iparoknak az 1960-ig terjedő időszak alatti fejlődésére jellemző volt az erőteljes koncentráció, viszonylag stabil gyártási profilok kialakulása, a kis üzemek többségének felszámolása. Ezen időszakban olyan iparágakban is, amelyek a felszabadulás előtt kisüzemi, illetve kisipari jellegűek voltak — mint például a kötszövő-, a konfekció-, a cipőipar — koncentrált nagyüzemek alakultak ki.

A termelés növelését a könnyűipar legtöbb ágában a meglévő kapacitások jobb kihasználása révén lehetett elérni (a textiliparban a teljes három, a konfekció- és cipőiparban a teljes két műszakra való fejlődéssel). A beruházások alapvetően a szűk keresztmetszetek feloldása útján szolgálták a termelés bővítését. Ilyen jellegű volt az új pamutfonodák (Kaposvári, Miskolci Fonóda) létrehozása.

Az 1957-ig terjedő időszakban viszonylag kevés történt a műszaki színvonal általános növelése terén. Az új beruházások útján létrehozott kapacitások ugyan az adott lehetőségekhez képest korszerű műszaki színvonalat képviseltek, a termelés zömét adó meglévő vállalatok korszerűsítése azonban (például szövődei automatizálás) elmaradt. Ennek ellenére a műszaki elmaradottság a fejlett nyugati országokhoz képest kisebb, mint az ipar legtöbb más ágában. 1957 óta a műszaki fejlődésben komoly változás van. Néhány iparágban, így a pamutfonó- és fésűsgyapjufonó-, a köt-

szövő-, a konfekció- és a cipőiparban jelentős a fejlődés.

Nehezíti ezen iparok fejlesztését az, hogy Magyarországon könnyűipari gépgyártás lényegében nem folyik. A Kohó- és Gépipari Minisztérium vállalatai egyáltalán nem gyártanak könnyűipari gépeket, a Könnyűipari Minisztérium saját gépipara főként alkatrészgyártással foglalkozik és csak néhány géptípust gyárt kis szériában. A könnyűipar gépellátása teljesen importra van utalva. A baráti országok azonban a legtöbb géptípusban ellátási zavarokkal küzdenek. A tőkésországokból való beszerzés lehetősége pedig erősen korlátozott. Így tartósak a műszaki fejlesztés nehézségei.

Az 1950—1960-as időszakban az ipari termelés növekedése nem volt egyenletes. Gazdaságpolitikánk ingadozása hol a termelés visszafogását, hol hirtelen nagymértékű növelését tette szükségessé. Részben ennek, részben foglalkoztatási helyzetnek tudható be a *helyi ipar* jelenleg kialakult túlzott mértékű árutermelő tevékenysége. Ez nemcsak azzal a következménnyel járt, hogy háttérbe szorult a javító-szolgáltató tevékenység, hanem azzal is, hogy a könnyűipar egyes ágaiban túlzottan nagy súlya lett a helyi iparnak. A konfekciótermelés 55 százalékát és a kötöttáru-termelés 11 százalékát, a cipőtermelés 25 százalékát a tanácsi és szövetkezeti ipar adja. A helyi ipar legtöbb üzemének alacsony a technikai színvonal.

A felszabadulás előtt a ruházati iparok zömében Budapesten alakultak ki. Ennek következtében — bár az utóbbi években tettünk erőfeszí-

téseket a vidéki telepítésre (Kaposvár, Miskolc, Szeged, Zalaegerszeg stb.) — még ma is a kapacitásnak mintegy a fele Budapesten van. A vidéki telepítéssel kapcsolatban probléma, hogy a legtöbb iparágban a fejlesztést rekonstrukciókkal, elsősorban gépcserékkel a legcélszerűbb megoldani. De a legnagyobb és fejlesztésre legalkalmasabb üzemek jó része Budapesten van. Ezek fejlesztése nélkül a könnyűipari termelő üzemeknek körülbelül a fele elmaradna a műszaki fejlődésben.

Nyersanyagellátás szempontjából sincsenek a ruházati iparok kedvező helyzetben. A természetes nyersanyagok közül a gyapot teljes egészében import, a gyapjúnak 30 százaléka, a lennek mintegy 50 százaléka és a bőrnek mintegy 40 százaléka származik csak hazai forrásokból. Egyedül a kender az, amelyben teljesen önellátók vagyunk.

A mesterséges anyagok tekintetében a viszkózműszál-ellátás ötöde ered csak hazai forrásokból. A viszkózműselyem-fonalat teljes egészében importáljuk. A szintetikus szálanyagok közül a poliamid vágott szál iránti szükségletünket hazai forrásból tudjuk fedezni, de a poliamid végtelen szálból és az összes többi szintetikus szálból való szükségletünk szintén import. A bőrhelyettesítők közül a gumi- és a PVC-szükségletünk is egyelőre csak részben fedezhető hazai forrásokból.

Nehezíti az ellátási helyzetet az, hogy a baráti országokból gyapotszükségletünknek csak 70 százalékát és len-, valamint mûgumiszükségletünket tudjuk csak fedezni. Az összes többi nyersanyagot tőkés piacról vásároljuk.

A *gyártmányok minősége és választéka* tekintetében ruházati iparunk megbecsült helyet vívott ki magának, és a legutóbbi években igen nagy a fejlődés. A hiánycikkek köre is évről évre csökken. A hazai ipar a belső piacot megfelelő színvonalon el tudja látni.

A *könnyűipari export* egyre jelentősebb tényező népgazdaságunkban. A pamutszövetexport 1960-ban 1950-

hez képest több mint 60 százalékkal, a cipőexport a négyszeresére, a konfekció- és kötöttáruexport körülbelül tízszeresére nőtt.

A magas exportrészarány a termelés megszervezésében sok problémát jelent. Az exportrészarány a pamutszövet-termelésben 1963-ban elérte a 45 százalékot, ami világviszonylatban a legmagasabb. Utánunk Hollandia (37 százalék) és Japán (35 százalék) következik. Csehszlovákiában és Angliában ez az arány csak körülbelül 25 százalék. Exportcikkeink minősége jó hírnévnek örvend, gazdaságosságuk közepes. Viszont nagy előny, hogy tőkés relációban is készpénzért értékesíthetők és — a gyártási ciklus rövid lévén (3—4 hónap) — a lekötött eszközök gyorsan forgathatók. A ruházati cikkeket már mintegy 90 országba exportáljuk.

A ruházati iparok második ötéves terve jelentős növekedést irányoz elő. A termelés növelését részint a kapacitások jobb kihasználásával, részint rekonstrukciókkal és bővítésekkel oldjuk meg.

A legfontosabb *beruházási célkitűzések*, amelyek a ruházati iparok fejlesztése során a második ötéves terv folyamán megvalósulnak, a *pamutiparban* a fonóüzemeink nagyarányú rekonstrukciója; két budapesti szövőde — a Kistext és a Kőbányai Textil — mechanikai szövőgépeinek automata szövőgépekre való cseréje; a Szegedi Fonoda bővítése és szövődéssel való kiegészítése; a pamutkikészítő üzemek nagyarányú bővítése és rekonstrukciója. A *gyapjúiparban* a fésűsfonodáink bővítése és rekonstrukciója, a gyapjúkikészítő-iparban korszerű festő, kikészítő berendezések beállítása van folyamatban. Komoly új iparaggá fejlődött ezen időszak

* A pamutszövet-termelés az 1960. évi 236 millió m²-ről mintegy 322—323 millióra, a lenkenderszövet 31 millió m²-ről 39—40 millióra, a gyapjú- és gvaójútípusú szövet 31 millió m²-ről 37—38 millióra, a selyemszövet 28 millió m²-ről 33—34 millióra, a kötöttáru 7,7 ezer tonnáról 10—10,5 ezer tonnára, a szintetikus harisnyatermelés 12,5 millió párról körülbelül 24 millió párra fog előreláthatóan emelkedni, míg a konfekciótermelés 6,7 milliárd Ft-ról körülbelül 8,5 milliárd Ft-ra növekedhet. A cipőtermelés az 1960. évi 21,3 millió párról 25—26 millió párra nő.

alatt a pozdorjalemez-gyártás, amely a fahelyettesítés szempontjából nagy jelentőségű és lehetőséget ad az eddig csak tüzelésre használt pozdorja gazdaságos felhasználására. *Selyemiparunkat* hazai gyártmányú selyemszövőgépekkel bővítjük, és korszerű szintetikus szálterjedelmesítő berendezést állítottunk fel. Sokat ruháztunk be a *kötszövőiparba*, ahol a legkorszerűbb nagy teljesítményű gépek beállításával ugrásszerűen megnöveltük a kapacitást. Meghonosítottuk Magyarországon a nem szövött textíliák, elsősorban a varrva hurkolt termékek nagyüzemi gyártását, és már sikeres kísérletek folynak a ragasztott eljárás bevezetésére is. A *konfekcióiparban* a gépesítésben haladtunk nagyot előre.

A bőriparban elsősorban a felsőbőr-kapacitást növeljük a Simonőryai, a Pécsi és a Táncsics Bőrgyárban végrehajtott beruházások révén. A *cipőiparban* a Szombathelyi, a Minőségi és a Kecskeméti Cipőgyárakat bővítjük és széleskörű korszerűsítést hajtottunk végre.

A fejlesztés fő irányai

A ruházati iparok fejlesztéséhez hazánkban a természetes nyersanyagbázis elégtelensége ellenére a feltételek kedvezőek. Műszaki színvonalban viszonylag kis ráfordítással és elég gyors ütemben el tudjuk érni a fejlett nyugati országokat.

Nyersanyagellátás szempontjából — különösen a hazai szintetikus műszálgyártás fejlesztése révén — nem leszünk hátrányosabb helyzetben, mint a nyugat-európai fejlett tőkésországok, sőt egyes területeken nyersanyagaink (gyapjú, bőr) minősége tekintetében kedvezőbb helyzetben is lehetünk. Termékeink jó minősége és ízléses kivitele lehetővé teszi, hogy a belföldi szükséglet ellátásán felül mind baráti, mind tőkés relációban az exportot tovább fokozzuk.

Célszerű a ruházati iparok fejlesztése munkaerő-gazdálkodási szempontból is, mert a textil- és ruházati iparban túlnyomóan viszonylag ki-

sebb előképzettséget igénylő női munkaerők foglalkoztathatók.

Mind a hosszú távú, mind azon belül a harmadik ötéves terv kidolgozására több mint két éve folynak már előkészületek. Tanulmányok, számítások készülnek, amelyek sokoldalúan igyekeznek ezt a nehéz problémát megközelíteni. Ezek a tanulmányok hozzásegítenek ahhoz, hogy a konkrét terveket a lehetőségekhez képest minél nagyobb biztonsággal lehessen majd kidolgozni. Sorra veszem azokat az irányelveket, amelyeket a fejlesztési tervek kidolgozásában érvényesíteni akarunk.

A termelés növekedésének évi átlagos üteme

Az elmúlt 10—12 évben a textilipar átlagban évenként mintegy 5—6 százalékkal növelte termelését. Ha ezt a fejlődési ütemet mechanikusan extrapolálnánk, 1960-hoz képest 1980-ra a textilipar termelése megháromszorozódna. Ezen belül a termékcsoportok részaránya változni fog.

Számításokat végeztünk, vajon a legkorszerűbb, úgynevezett *nem szövött technológiával* készült szöveteket mire lehet felhasználni. Arányuk a 20 éves terv folyamán az összes szövettermelés mintegy 10 százaléka emelkedhet.

A *kötöttáru*-termelés növekedésének üteme az átlagosnál magasabb lesz. Itt olyan gépkonstrukciók alakultak ki, amelyek termelékenységük sokszorosán felülmúlja a szövőgépeket. A kötöttárunál a fajlagos beruházási igény is lényegesen kisebb, és egyre több ruházati cikknél (mind a felső-, mind az alsóruháknál) tért hódít a kötöttáru felhasználása. Ilyenformán a kötszövőipar termelésnövekedése évi 8—9 százalék is lehet, és így 20 év alatt a termelés az 1960. évinek 4—5-szörösére is nőhet.

Gyorsulni fog a *konfekcióipar* termelése is. Ez összhangban van a világszerte érvényesülő irányzattal, amely a textilárakat egyre inkább konfekció formájában bocsátja a fogyasztók rendelkezésére. Úgy tervezzük, hogy a lakosság pamutszövet-ellátásának mintegy 90 százalékát,

gyapjúszövet-szükségletének 85 százalékát hozzuk 1980-ban konfekcionálva forgalomba, ami — figyelembe véve az úgynevezett darabárukat (törülköző, takaró, szőnyeg stb.) — lényegében a teljes hazai szükséglet konfekcionált formában való ellátását jelenti. Így a konfekcióipar termelése 20 év alatt az 1960. évinek mintegy 3,5—4-szerese lehet.

Viszonylag lassúbbra becsülhető a bőr- és cipőipar termelésének emelkedése. Az évi átlagos növekedés az utóbbi években 3—3,5 százalék volt. A bőripar fejlődését egyre nagyobb mértékben befolyásolja a bőrhelyettesítők fejlődése, illetve a természetes bőr korlátozott volta. A cipőipar fejlődési üteme ennél gyorsabb, alkalmazkodik a növekvő szükségletekhez. Mindezt egybevetve a bőr- és cipőipar termelése 1980-ig előreláthatólag meg fog kétszereződni.

A belföldi fogyasztás alakulása

A belföldi fogyasztás színvonala szoros összefüggésben van az életszínvonal alakulásával. Nálunk az életszínvonal minden 1 százalékos emelkedése a ruházati forgalom mintegy 0,9 százalékos növekedésével jár. Felvetődik azonban joggal az a kérdés, hogy van-e, és ha van, hol a felső határa a ruházati fogyasztás növekedésének. Van-e és mikor következhet be az 1 főre jutó ruházati fogyasztásban telítettség?

Vizsgálat folyik arra vonatkozóan, hogy adott éghajlati viszonyok mellett — a férfi-, a női, és a gyermekruházat összes tételeit korosztályok szerint vizsgálva — mekkora ruhatár az optimális, és ennek pótlására évenként hány új ruhára, ingre, kabátra, cipőre stb. van szükség. A Szovjetunió kutatói ezt az egy főre jutó mennyiséget *racionális fogyasztási normának* nevezték el. A vizsgálatot nehezíti az, hogy az életszínvonal növekedésével párhuzamosan nem a ruhadarabok fizikai kopása szabja meg elsősorban használati idejüket. Egyre kevesebb olyan fogyasztó lesz Magyarországon, aki szakadásig viseli az egyes ruhadarabokat. Egyre inkább befolyással lesz a ruházati fogyasztásra a divat változása. A fizikai kopást objektív mérési eszközökkel meg lehet állapítani, de a divatváltozásból adódó avulást megbecsülni lényegesen nehezebb.

Hogy mennyire indokolt a ruházati fogyasztás felső határát vizsgálni, az kitűnik abból is, hogy a magas életszínvonalú fejlett tőkésországokban (így az Egyesült Államokban, Kanadában, Ausztráliában) az egy főre jutó ruházati fogyasztás évek óta stagnál.

Nagymértékben befolyásolja a textilruházati forgalom alakulását a szintetikus szálanyagok növekvő felhasználása. A szintetikus szálanyagok nagyobb tartóssága, szakítószilárdsága, könnyebb fajsúlya olyan ruházati termékek előállítását teszi lehetővé, amelyek az eddigieknél nagyobb élettartamúak. A szintetikus szálból készült női harisnya például ma már teljesen kiszorította a műselyem- és a pamutharisnyát. Óvatos becslés szerint is a szintetikus harisnya élettartama 4—5-szöröse egy műselyemharisnya élettartamának. Ez az egy főre jutó harisnyafogyasztás lényeges csökkentését hozta. A nagyobb tartósságú szintetikus szálak előretörése tehát a divatváltozás ellen ható tendencia és még bonyolultabbá teszi az 1 főre jutó fogyasztás alakulásának tervezését.

Nem kevésbé bonyolult ez a kérdés a cipőiparban, ahol a bőrhelyettesítők felhasználásának növekedésével párhuzamosan lassan teljesen kiszorul a minden alkalomra és időre használt úgynevezett univerzális cipő, és helyette a divat változását gyorsan követő, könnyű és az adott időjáráshoz vagy alkalomhoz illő cipők aránya nő.

Mindezek figyelembevételével eddigi számításaink azt mutatják, hogy a nagyjából telítettséget jelentő egy főre jutó személyes fogyasztás — a konfekcionált árut is szövetre számítva — pamutszövetben az 1960. évi 11,1 m²-rel szemben 28,0 m², gyapjúszövetben az 1960. évi 2,4 m²-rel szemben 4,9 m², len-kenderszövetben az 1960. évi 1,7 m²-rel szemben 3,4 m², és kötöttáruban az 1960. évi 0,7

kg-mal szemben 2,5 kg lehet. Cipőből az 1960. évi 1,7 párral szemben ez 3,3 párra becsülhető. Azt, hogy mikorra érhetjük el ezt a fogyasztási színvonalat, ma még nem tudjuk. Erre a részletes tervezés később fog választ adni.

Gyártmányfejlesztés

Világszerte az a tendencia a textiliparban, hogy könnyebb, vékonyabb szálból készült árut állítsanak elő. Ezzel párosul az az egészséges törekvés, amely többretegű, de könnyebb ruhadarabok viselését szorgalmazza. Egyre inkább mennek ki a divatból a nehéz télikabátok, a nehéz felsőruhák stb.

Ha a különböző fejlődési tendenciákat, így az életszínvonal-növekedéssel emelkedő egy főre jutó fogyasztást, a nagyobb arányú divatváltozást, és a fogyasztásnövekedésnek bizonyos mértékig ellene ható szintetikusszál-aránynövekedést egybevetjük, kitűnik, hogy feltétlen szükség van arra, hogy jelenlegi gyártmányainkat felülvizsgáljuk. Mindinkább szükségessé válik úgynevezett *célminőségek* kialakítása, ami azt jelenti, hogy adott célra a legracionálisabb összetételű szövetet vagy kötöttáruat készítsünk.*

Az OMFB a célminőségek kialakítására tanulmányt dolgozott ki, amely lehetővé teszi, hogy a textilipar minden ágában felülvizsgáljuk gyártmányainkat.

A nyersanyag-összetétel alakulása

A nyersanyag-összetétel várható alakulására is vizsgálatok folynak. Az OMFB által létrehívott munkabizottság azt vizsgálta, hogy mennyi lehet majd az 1 főre jutó pamut-, gyapjú-, len-kender-, műselyem- és szintetikusszál-fogyasztás, és ezáltal

* Például a divat változásának erősen kitett blúzanyagnak — amelyet legfeljebb egy szezonban hordanak, és aztán kimegy a divatból — nem kell olyan tartósnak lennie, mint ha többéves hordásra szánnák. Meg kell tehát találni, illetve ki kell dolgozni a legcélzerűbb nyersanyag-összetételt, fonalszámot és b^aállítást. Az ilyen gyártmányt nevezzük „*célminőség*”-nek.

hogyan fog alakulni a természetes és mesterséges szálak részaránya.

1960-ban az összes szálfelhasználáson belül a természetes szálak részaránya 78,9 százalék, a műszál-felhasználásé 21,1 százalékos volt. A műszál-felhasználáson belül a szintetikus szálak aránya 1,7 százalék volt. Úgy becsüljük, hogy 1980-ra a természetes szálak részaránya mintegy 50 százalékra fog visszaesni, a műszál-felhasználás pedig így 50 százalékra emelkedik, amelyből a szintetikus szál részaránya mintegy 30 százalék lehet.

A műszaki szövetek jelentős része szintetikus szálból állítható elő, úgyszintén a férfi és női fehérnemű jelentékeny része. A szintetikusszál-felhasználás növekedése várható a felsőruházati cikkeknel is, bekeverés formájában, valamint a bútorszöveteknél, a szőnyegeknel stb. Az OMFB vizsgálata természetesen csak a jelenleg használt vagy már kikísérletezett és gyártásra alkalmas szintetikus szálfajtákat vehette tekintetbe, így a poliamid, polieszter, poliakrilnitril és a polipropilén szálakat.

A vegyipar előzetes fejlesztési tervei szerint a poliamidszál-termelés növelésén túl polieszter- és polipropilénszál-gyártásra fogunk Magyarországon berendezkedni, míg a viszkózóműszál-gyártást — elsősorban alapanyaghiány következtében — lassan teljesen le fogjuk állítani. A többi, nálunk nem gyártott szintetikus szálakat, elsősorban poliakrilnitrilt, KGST-szakosítás alapján tervezzük megkapni. Ugyanez vonatkozik viszkózóműszál-ellátásunkra is, amelyet szintén hazai szintetikus szál ellenében tervezünk beszerezni.

A természetes szálak felhasználásánál figyelembe vesszük azt, hogy a gyapot továbbra is teljes egészében import lesz, míg a gyapjú- és lentermesztést olyan mértékben kívánjuk Magyarországon fokozni, hogy az minél nagyobb mértékben fedezze a hazai szükségleteket. Kenderrel teljes egészében el fogjuk tudni látni magunkat.

A cipőiparban nő a bőrhelyettesítő anyagok felhasználása. Tovább nő

veljük a nem bőrtalpú, illetve nem bőr felsőrészű cipők termelését. A különböző műtalpas cipők részarányát az 1960. évi 40 százalékról 1980-ra 70 százalékra tervezzük növelni. A nem bőrfelsőrésszel gyártott cipők részarányát az 1960. évi 3,5 százalékról 12 százalékra emeljük. A műanyagok fokozott felhasználása elősegíti a cipőiparban a könnyű, nem bőryanagigényes cipők gyártását, amelyek ragasztott és vulkanizált technológiával készülnek.

A bőrhelyettesítők felhasználásának fokozása — amely mind ez ideig elsősorban a bőrtalp pótlását szolgálja — következtében a természetes bőrt a bőrök mind nagyobb arányban felsőbőrként használjuk fel. Hatékony eljárások alakultak ki a bőrök kihasználható felületének növelésére a hibás részek lecsiszolásával és műanyag-réteggel való befedésével. További lehetőség a bőrök jobb kihasználására a nehezebb bőrök több rétegre való hasítása és a hasítékok felsőbőrre való kidolgozása. Mindezen intézkedésekkel az egy pár cipőhöz átlagosan szükséges nyers marhabőr mennyiségét az 1960. évi 1,2 kg-ról 1980-ra mintegy 0,8 kg-ra tervezzük csökkenteni.

Nemzetközi együttműködés

A könnyűiparban is egyre nagyobb jelentőségre tesz szert a nemzetközi munkamegosztás. A KGST Könnyűipari Állandó Bizottsága egyre szélesebb körben fejti ki tevékenységét. Egyelőre ugyan rövidebb távra, de sorra véve a könnyűipar különböző ágait, meghatároztuk e bizottságban a műszaki fejlesztés közös irányvonalát. Egybehangoltuk a tudományos kutatási tevékenységet, sőt előkészület alatt van az is, hogy egyes témákban — például a nem szövött textíliák kérdésében — közös kutatás folyjék.

A bizottság legfontosabb feladata a közeljövőben az 1970-ig szóló ötéves időszak fejlesztési terveinek összehangolása. Foglalkozik továbbá az Állandó Bizottság egységes könnyűipari szabványok elkészítésével és a minősítési, szállítási feltételek egységesítésével is.

Napirendre tűzte a Bizottság a könnyűiparban kialakítandó szakosítás kérdéseit is. Ez a kérdés újszerű és elvi alapjait is most kellett kidolgozni. A gépiparban kialakítható szakosítással egy-egy ország részére nagy sorozatgyártást és ezzel a termelési költségek lényeges csökkentését lehet elérni. A könnyűiparban a szakosítás más jellegű kérdés. Nem képzelhető el ugyanis, hogy egy-egy fontosabb könnyűipari terméket egy-egy ország egyáltalán ne gyártson. A könnyűipari termékek előállítása tömeggyártás. Lehetővé teszi a nagyfokú gépesítést és automatizálást. Ugyanakkor széles választékra van szükség, amelyet a divat változékonysága, az idényszerűség és a hagyományos szokások befolyásolnak.

A termékek gyakori változása olyan gépi berendezések alkalmazását tette szükségessé, amelyek gyorsan más cikk gyártására állíthatók át (természetesen ugyanazon a cikkcsoporton belül, például karton helyett flanel gyártása ugyanazon a szövőgépen). Ezt nevezhetjük *konvertálható kapacitásnak*. Az átállítás, ha az nem túl rövid időközönként következik be, nem jár nagy költséggel. Szakosítás esetén mindig mérlegelendő, hogy mi kerül többre: a szállítás vagy az átállítás.

A könnyűiparban a szakosítást elsősorban azon termékeknél célszerű kialakítani, amelyek kis tétel nagyságúak és gépi berendezésük nem állítható át más gyártmány előállítására. Ilyen cikk például a bársony. Itt célszerű lenne a gyártást egy vagy két KGST-országban központosítani.

Szakosíthatók továbbá az olyan termékek is, amelyeket a divat változékonysága nem befolyásol, és a szükséglet az egyes országokban viszonylag stabilnak tekinthető (műszaki szövetek, bizonyos közületi áruk, munkacipők stb.). Legkevesbé szakosíthatónak látszanak a divatickek.

A szakosításon túlmenően lehetőségek vannak az egyes KGST-országok közötti *készárucserére*. El lehet és el kellene érni azt — ez persze elsősorban külkereskedelmi kérdés —,

hogy az egyes országokban a többi ország gyártmányai széleskörűen kaphatók legyenek.

Nagy feladatok várnak a könnyűiparra a tőkésországokba való export tekintetében is. Már a nyersanyag-beszerzés szempontjából is lényeges, hogy a textilipari termékek tőkés exportját évről évre jelentősen fokozzuk. Ez természetesen számos problémát vet fel — kis tételek gyártása, gyors, rugalmas alkalmazkodás a tőkés piachoz, állandóan új cikkek mintázása stb. —, amelyek megoldása azonban feltétlenül szükséges.

A gyártásfejlesztés kérdései

A ruházati iparok fejlesztésének alapvető kérdése, hogy minél gyorsabb ütemben hozzuk be technikai elmaradottságunkat. Figyelemmel arra, hogy a fajlagos beruházási szükséglet a könnyűiparban általában kisebb, mint az ipar legtöbb ágában, viszonylag kisebb ráfordításokkal és nem túl hosszú időn belül reális célkitűzés lehet a fejlett tőkésországok átlagos műszaki színvonalának elérése.

E téren egyébként különösen 1957 óta a könnyűipar minden ágában jelentős az előrelépés. A pamutfonóipar műszaki színvonala — ha a most folyamatban levő rekonstrukciók befejeződnek — meg fogja közelíteni a fejlett tőkésországok átlagos színvonalát. Ugyanez vonatkozik a kötszövő-, a konfekció- és a cipőiparra. Nagyot léptünk előre a fésűgyapjúfonóipar színvonalának emelésében is. Bár itt viszonylag még nagyobb az elmaradottság, de sok történt az utóbbi időben a szövődei automatizálásban, és óriási lépéssel megyünk előre a most folyamatban levő rekonstrukciókkal kikészítőiparunk korszerűsítésében.

Ki kell jelölnünk a távlatra is a könnyűipar minden ágában a műszaki fejlesztés fő irányvonalát. A Könnyűipari Minisztérium Műszaki Tanácsa 1963-ban a könnyűipar minden ágáról részletes fejlesztési tanulmányt készített, amely lényegében azt tartalmazza, hogy a technika jelenlegi állása szerint milyennek kel-

lene lenni egy valóban korszerű üzemnek, milyen a hazánk méreteinek megfelelő optimális üzemnagyság; melyek azok a gépi berendezések, amelyeket egy új üzemben vagy nagyobb rekonstrukció esetén be kell állítani.

Az elkövetkező 10—15 éves időszakban a könnyűipar technológiájában forradalmi változás valószínűleg nem fog bekövetkezni. A fejlődés irányvonala előreláthatólag alapvetően *a jelenlegi technológiák alapján a gépsebességek további fokozása, a gépek agregálása, a géplépcsők csökkentése, az ehhez kapcsolódó automatikák alkalmazása.*

A gépsebesség növelésének azonban korlátai vannak. Már jelenleg is számos olyan, elsősorban kötszövőipari gép van forgalomban, amelyeken — nagy sebességük következtében — csak a nagyobb szakítószilárdságú szintetikus fonalak dolgozhatók fel, mert a természetes nyersanyagok e gyors járatú gépek okozta nagy igénybevételt nem bírják el.

A textiliparban a konvencionális technológiák (fonás, szövés) mellett alapvető technológiai változást a nagy termelékenységgű úgynevezett nem szövött technológiák (tűzött és varrva hurkolt, ragasztott stb. anyagok) előretörése jelenthet. Az ebből készült cikkek felhasználási területe azonban egyelőre még elég korlátozott, és a konvencionális eljárással készült textiliáknak a közeljövőben nem fognak lényegesebb konkurrenciát okozni.

A konfekcióiparban a varrási technológia helyett ragasztási eljárás bevezetésére folynak kísérletek. De ma még nem teljesen tisztázott, hogy ez a technológia milyen területeken tudja majd a varrást kiszorítani.

A cipőiparban a jelenlegi technológia gyökeres megváltoztatását csak olyan műanyag előállítás idézhetné elő, amely teljes értékűen pótolná a cipők felsőrészénél is a természetes bőrt. Az erre vonatkozó kísérletek eddig csak nagyon korlátozott eredménnyel jártak.

A jelenlegi technológia szerint működő gépek sebességének fokozására

való törekvések mellett egyre jobban előtérbe kerülnek a géplépcsők csökkentését lehetővé tevő gépagregálások, a gyártás folyamatossá tétele, olyan gépsorok kialakítása, amelyek lehetővé teszik a belső szállítási utak rövidítését. Emellett törekvés van a belső szállítás teljes mechanizálására.

A munkaerőhelyzet és a termelékenység-növelés kérdései

Mivel a ruházati termékek önköltségében a bérhányad elég alacsony, a csupán élőmunka-megtakarítást előidéző beruházások megtérülési ideje igen hosszú. A szövödei automatizálás például — amelynél majdnem kizárólag csak bérmegetakarítás jelentkezik — 12—14 év alatt térül meg, szemben az egyéb könnyűipari beruházások 1—2—3 éves megtérülési idejével.

Az elkövetkezendő években azonban az egyre jobban fellépő munkaerőhiány ennek a kérdésnek súlyt fog adni. Emellett a nagymértékben női munkaerőt foglalkoztató könnyűiparnak viszonylag nagyobb lehetősége lesz még további munkaerő bevonására, különösen ha azokat a tartalékokat is számítjuk, amelyek a kisebb termelékenységű helyi ipar fejlesztésre nem alkalmas árutermelő üzemei megszüntetésével és a munkaerőnek a nagyiparba való átcsoportosításával kapcsolatosak.

A textiliparban azonban hosszabb

perspektívában szembe kell néznünk annak szükségességével is, hogy az éjjeli munkát fokozatosan megszüntessük. A textiliparban jelenleg a szombat éjjel kivételével teljes 3 műszakos gépkihasználás van, azaz a gépi berendezés heti kihasználása 136 óra. Ez világviszonylatban is egyike a legmagasabbaknak.

Az éjjeli műszak esetleges megszüntetése, amely alulról felfelé számítva ugyanolyan termelés mellett a gépi kapacitások 50 százalékos növelését tenné szükségessé, rendkívül nagy beruházásokkal járna. A Szovjetunióban e tekintetben a helyzet a miénkkel azonos, sőt ott már határozat is van a textiliparban az éjjeli műszak fokozatos megszüntetésére. Olyan megoldással kísérleteznek, amely az éjjeli munka megszűnése következtében kieső gépi időalapot *folyamatos üzem* megszervezésével legalább részben pótolja. A vasárnapi munkával a túlnyomóan nőket foglalkoztató textiliparban jelentkező szociális problémákat a heti munkaidő csökkentésével és heti két szabadnap kiadásával igyekeznek áthidalni. A heti munkaidő csökkentése persze többletlétszám-igénnyel is jár. Mivel már a nem is túl távoli jövőben a női munkaerő fokozottabb bevonásának is korlátai lesznek, ez szükségszerűen a könnyűipartól is a termelékenység jelentékeny növelését fogja követelni.

Füsti Pál

A biztosítók szerepéről a mai kapitalizmus rendszerében

A magánbiztosítás a második világháború óta egyre inkább átveszi a bankoktól a fő szerepet a közönség megtakarított pénzének a begyűjtésében.* Az elmúlt évtizedekben nyilvánvalóvá vált, hogy a tőkés gazdasági modell egy hatalmas új tényezővel gazdagodott.

Ami ezt az akkumulációs intézményt a többtől megkülönbözteti, az a befektetők pénzének hosszabb idő-

re való tartós elvonása. Áll ez kiváltképpen az életbiztosítás leggyakoribb formájára, az elhunyasra és megélésre egyaránt szóló, ún. vegyes kötvényekre. A hozzátartozók ezek alapján akkor kapják meg a biztosítási összeget, ha a biztosított időközben meghal; ő maga csak akkor részeseedik pénzben, ha a kikötött, általában 20 éves tartamot megéri. Az életbiztosítási ügyletben tehát egyesül a ri-

zikóvállalás és a betétkezelés. Nyilvánvaló, hogy a biztosítási összegek kifizetésére (hiszen a felek többsége teljes egészségben maga veszi fel a biztosítási tőkét!) a biztosító vállalatnak nagy tartalékkal kell rendelkeznie. Ez a tartalékolás teljesen célkövetlen. De a biztosítók által összegyűjtött vásárlóerő másik része is — bár a kormányok igyekeznek a biztosítókat államkölcsonök vásárlására szorítani és bizonyos elhelyezési szabályok is fennállanak — többségében teljesen szabad; vegyileg tiszta példája a bárhol mutatkozó biztos profit irányába forduló, gazdasági előzmények — eddigi beruházások — által meg nem kötött kölcsöntőkének.

De miért juttatja a közép- és kispolgárság — és a jobban kereső szakmunkásság is — pénzét a biztosítóknak? Elsősorban azért, mert ő maga gyámoltalan beruházó. Ha az esős időkre tartalékot gyűjt, bizonytalan előtte, hogy azt mibe is fektesse. Önálló vállalkozás a monopóliumok birodalmában lehetetlenséggel határos. A részvényvásárlás kockázatos, mert a hivatásos spekulánsok mindig megtalálják a módot, hogy miként kopasszák meg a kisműveket. A bankbetét pedig alig fizet kamatot; nehéz is ezt tervszerűen felhizlalni, sőt folytonos a kísértés — könnyű ki-vehetőségénél fogva —, hogy azt valami új beszerzésre vagy utazásra elköltse.

Marad mint hosszú távra szóló gazdasági menedék, az életbiztosítás. Itt a díjak rendszeres fizetése szinte kényszerű feladat: a szerződés felbontása (kötvény-visszavásároltatás) mindig tetemes veszteséggel jár. Így a biztosítás gazdasági indokok mellett szubjektív motívumoknak is köszönheti széles elterjedését. Szoros, tartós, néha kellemetlen gazdasági já-

rom, amelybe a dolgozók a fejlett tőkésországokban, ahol a vállalati nyugdíjintézetek kivételszámba mennek és gyakori a munkahelyváltás, maguk dugják bele a nyakukat.

A biztosító tehát — és ez újabb lényeges megkülönböztető vonásuk a bankokkal szemben — *a takarékoskodást aktívan serkentik, és az egyszerű bevett díjat súlyos pönálékkal meg is őrzik!* Így adódik, hogy az Egyesült Államok 75 millió keresője ma évente kb. 15 milliárd dollár — fejenként átlagban 200 dollár, tehát napi több mint fél dollár — életbiztosítási díjat fizet.

A biztosítási tőkével való rendelkezés

Ilyen vonzóerővel szívják tehát magukhoz a biztosítók a lakosság dollárait, fontjait, márkáit stb. Bennünket azonban nem a közönség felé fordított profiljuk érdekel, hanem inkább a másik arcuk, az a kérdés, hogy mit művelnek a hozzájuk beömlő pénzfolyammal. Kik válnak ennek tényleges uraivá és ezek a személyek mire használják ezt?

A nagy észak-amerikai életbiztosító vállalatok jó része nem a mi volt kereskedelmi törvényünk szerinti részvénytársaság, hanem kölcsönöségi intézmény — olyan álszövetkezet-féle: mutual company —, ami a jogviszonyokat igen összebonyolítja. A kötvények tulajdonosainak ugyanis itt joguk van az évi nyereség megfelelő részére és teoretikusan részt vesznek a társaság irányításában is. Például elvileg őket illeti az igazgatóság és az egyes igazgatók megválasztásának joga, nem úgy, mint a részvénytársaságokban, ahol ezeket a részvényesek választják, akiknek egyúttal a nyereség megfelelő részére is (az osztalékra) joguk van. Hogy a kölcsönöségi biztosítók szerkezete még a részvénytársaságoknál is mennyire jobban megfelel az amerikai monopolkapitalizmus játékaiknak, mutatja ezeknek az előrenyomulása. Az, hogy a 74 legnagyobb biztosító ilyen alapon van megszervezve és ma kb. 100 milliárd dollár értékű befek-

* Az utóbbi évek adatai jól mutatják a biztosítók fölényét a bankokkal szemben az Egyesült Államokban:

1955	1957	1959	1961
életbiztosítási díjfizetés (milliárd \$)			
8,9	10,2	11,5	12,5
bankbetétek emelkedése (milliárd \$)			
3,2	6,1	4,1	8,6

Forrás: Statistical Abstract of the United States, 1962.

tetett vagyont kezel. Ezzel szemben a biztosító részvénytársaságok — ezek száma 216-ra rüg — kevesebb mint negyedrésznyi ilyen vagyont tartanak tárcájukban. A két legnagyobb intézet, azaz a Metropolitan és a Prudential, ugyancsak ilyen kölcsönösségi álszövetkezet.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a kötvénytulajdonosoknak mi a tényleges beleszólási lehetőségük ezekben a társaságokban, mindenekelőtt szembeötlik, hogy a Metropolitannál teljes 24 000 aláírás kell egyetlen igazgató jelöléséhez! Annak pedig, hogy az ilyen kívülről jövő „betöréseket” miképpen akadályozzák meg, kifejlett technikája van. Először is a 12 vezető kölcsönösségi társaság közgyűlésein mindössze fél százalékra tehető azoknak a kötvényeseknek a száma, akik a szavazásokon, ha nem is személyesen, de egyáltalán részt vesznek. De ezek is csak a látszat szerint, mert ténylegesen semmi beleszólásuk sincs a választásokba. Az alapszabályok ugyanis pl. a Metropolitannál azt írják elő, hogy az igazgatósági tagokról és a választott igazgatókról szóló jelölési jegyzéket 7 hónappal a választás előtt be kell nyújtani az amerikai biztosítási felügyelői hivatalhoz. A kötvénytulajdonosokat azonban csak olyan időpontban hívják fel a választásban való közreműködésre, amikor új jelölést benyújtani már nem is lehet. Így már voltaképpen egyetlen szavazat is elég volna ahhoz, hogy a hivatalos listát — ellenlista hiányában — győzelemhez segítse.* Ennek ellenére a Metropolitan vezetősége ragaszkodik a kötvénytulajdonosok látszat-részvételéhez és ezért ügynökségeihez a választás előtti hetekben — amikor már, mint említettük, ennek amúgy sem lehet befolyása a választás eredményére — nyomtatványokat és íveket küld ki, hogy a megfelelő aláírásokat beszerzzék.

Ez már merő formalitás, amely egyébként a választás eredményét

* Az amerikai életbiztosítók belső viszonyaira vonatkozó tájékoztatásunk a gazdasági hatalom koncentrációjának tanulmányozására alakított elnöki bizottság jelentésén alapszik.

nem érintheti. Az egyik közgyűlésre pl. ennél a társaságnál a szavazásra jogosult 24.8 millió közül csak 437 ezer kötvényes adta le szavazatát, és ezek legtöbbje is mint nyomtatvány postán érkezett be. Mindössze 40 kötvényes szavazott személyesen, de ezek is majdnem mind a társaság kirendelt tisztviselői voltak. Mivel ellenlista nem volt, a szavazás teljesen egyhangúlag sikerült. Ezt egyébként megfelelően biztosította — amint ezt az idevágó vizsgálat kiderítette — az is, hogy a felek neveit a nyomtatványokra nem ők maguk, hanem azok az ügynökök írták rá, akiket a társaság bízott meg az aláírások összegyűjtésével. Találomra kiválasztott 110 szavazat megvizsgálása alkalmával kitűnt, hogy az ezeken szereplő aláírások nem azonosak a biztosítottak aláírásával, még ott sem, ahol egyáltalán meg lehetett állapítani, hogy a szavazó valóban biztosított fél volt-e vagy sem. A választási technika tehát az, hogy összegyűjtenek több tízezernyi aláírást, ezek jogszerűségét azonban meg sem nézik, és csupán az aláírások számát tüntetik fel, mintha mindegyik cédula gazdája jogos és öntudatos választó volna. Az idevágó vizsgálat megállapította azt is, hogy a közgyűlések céljára hamisított aláírások ilyen gyűjtése a vállalat vezetőségének a tudtával történik.

Ez tehát a helyzet a legnagyobb amerikai életbiztosítónál, a Metropolitannál. De nem találunk mást a másik gazdasági óriásnál, a Prudentialnál sem. Itt az a szervezeti rend, hogy az igazgatóknak évenként csupán a negyedrészt választják újra, és így teljes négy éven keresztül kellene eredményes választási kampányt folytatni az igazgatóság kicserélésére. Ilyen akció azonban eleve teljességgel lehetetlen, mert a biztosítottak jegyzékét a társaság féltve őrzi és így képtelenség megfelelő mozgalmat rendezni.

Látjuk tehát, hogy azok a szűkebb csoportok, amelyek a fináncsőke eddig ismert leghatalmasabb akkumulációi feletti uralmat megszerezték, fogásaikkal eleve kizárják, hogy „megbízásuk” valaha is megrendül-

hessen. Örökössé és változhatatlanná tették pozícióikat a biztosítóknál.

Nyugat-Európában általánosak a részvénytársasági formában szervezett biztosítók. Köztudomású, hogy ezeknek a részvényei mindenütt „erős kezekben” vannak. Ez azt jelenti, hogy egy-egy jól megszervezett kisebbségi részvényes-csoport uralja a részvénytársasági közgyűléseket, illetve ezzel magát a vállalatot is.

A részvénytársasági alkotmány szabályszerű működését a közgyűlésről felvett jegyzőkönyv hivatott tanúsítani. A való helyzet azonban az, hogy nemcsak a közgyűlés — különösen a szavazás — előre megrendezett, de maguk a közgyűlési jegyzőkönyvek is előre készülnek. Egymás után pereg le bennük gondos megfogalmazásban az igazgatóság tárgyévi terjedelmes beszámolója, a felügyelőbizottság megnyugtató felülvizsgálati jelentése, a zárszámadások (nyereség-veszteségszámla és év végi mérleg) bemutatása és egyhangú közgyűlési elfogadása, az igazgatóság részére a „felmentvény” megadása, új tagok választása stb. De valamiképpen — a rendezés csodája folytán — mindennek a terjedelmes programnak a megtárgyalása átlagban csak 5—10 percet vesz igénybe. Persze az ilyen összhangot és gyorsaságot legjobban a széles részvényesi tömegek távolmaradása biztosítja: a legnagyobb amerikai vállalatok közgyűlésein minden 100 részvényesből átlagban csak 1—2 fő jelenik meg, és ezek is majdnem mind előre felkért személyek. A sajtó megfizetett beszámolóit hírt adnak ezekről a „jelentős gazdasági eseményekről”. Azt azonban nem írják meg, hogy a közgyűlési határozatok mögött milyen üzleti tranzakciók húzódnak meg és ezek kiknek a személyi érdekét szolgálják.

Ilyen körülmények között valóban értelmetlen arról beszélni, hogy a biztosítási vállalatvezetők igazi felelősséggel tartoznak a nagyszámú szétszórt részvényesnek.*

* Természetesen a részvénytársasági belső uralmi viszonyok nemcsak a biztosítókra jellemzők. Az angol Imperial Tobacco Company részvényeseinek száma 100 000, az Im-

A közgyűlési szavazatok megszervezésére — a mindenkori vállalati vezetőségen kívül — voltaképpen csak az értékpapir-forgalommal foglalkozó pénzintézeteknek van lehetősége. A közönség értékpapir-vásárlásait lebonyolító bankok ugyanis nyilvántartják, hogy melyik ügyfelük részére milyen részvényt szereztek be, és azoknak a vállalatoknak a tekintetében, amelyek közgyűlésén be akarnak avatkozni, kölcsönkérlik ügyfeleik szavazati jogát. Ez egy egyszerű eljárás, mert az ügyfelekkel csak egy meghatalmazást kell aláíratni, hogy szavazati jogukat helyettük (de nem az ő érdekükben!) gyakorolják. Ha pedig a részvény bemutatóra szól, a felek letétjéből a bankárok önhatalmúlag is „kikölcönözhetik” a papírokat. Ilyen eszközökkel már sok bank szerzett — akár hosszabb előkészítés után, akár meglepetésszerűen — teljes vagy részleges befolyást tekintélyes régi részvénytársaságokban is. Ez azonban az egyetlen mód arra, hogy a szavazatokat a részvénytársaságok adott vezetőségével szemben közös akcióra megszervezzék. A részvények anonimitása ugyanis — legtöbbször, bár névre van kiállítva, korlátozás nélkül szabadon átruházható, és így lehet, hogy már a huszadik kézben van — megakadályozza gazdáik felkutatását. Ily módon a névtelen részvények intézménye a legbiztosabb támasza a kis csoportok uralmának egy-egy nagyvállalat — adott esetben a biztosító — fölött.

A biztosító vállalkozás tőkeigénye

Mennyi befektetés kell a biztosítási vagyonakkumulációk feletti uralom megszerzéséhez? Amint látni fogjuk, ez egy kivételes viszonylat a

perial Chemicals and Lever Bros. vállalat részvényesei 200 000 főt számlálnak. Technikai lehetetlenség, hogy egy ilyen tömeg egy közgyűlési terembe beférjen. Valóban a legnagyobb vállalatok évi közgyűlésén is ritkán találunk 100 főt kitevő részvényest. Az egyik közgyűlési elnök — Lord Woolton — egyenesen megköszönte az egyetlen kintről megjelent részvényesnek (az alapszabály szerint a határozatképességhez szükséges többi jelenlevő részvényes — helyesebben álrészvényes — a vállalat tisztviselője volt) a személyes megjelenését. Austen Albu: *The Anatomy of Private Industry*, London, 1951.)

tőkés életben, mert itt nemcsak a pénz számít: a nagyszabású eredmény alig áll arányban a sokszor igen csekély bevetéssel.

Mindenekelőtt a részvénytőkét a részvényeseknek nem kell teljes egészében befizetniük. Alfred Manes szerint* általában csak 25% erejéig törlesztik le a részvényesek az általuk aláírt tőkejegyzést. Az egész tőkét viszont nem kell magának a vállalkozást szervező tőkésnek jegyeznie. Tízszázalékos részvénybirtokkal — általában — teljes hatalom gyakorolható a részvénytársaságok felett. A 25%-nak a 90%-át a vállalkozó szellemű szervezők hatékony propagandával verbuvált kisztrészvényesekkel is „jegyeztethetik”.

A szervező tőkés pénzének hatóereje tehát képtelenül megsokszorozódik: viszonylag csekély ráfordítás kell ahhoz, hogy igen jelentékeny likvid és befektetett tőkék urává váljon. Emellett a gazdasági uralom kötelékeit tovább lehet cifrázni. Még a fenti számításnál is kisebb saját tőkével lehet egész gazdasági birodalmakat szerezni — és kézbe tartani —, ha a tőkés valamelyik uralmába került kisebb részvénytársasággal egy nagyobb részvénytársaság részvényeit vásároltatja fel. Ez az ún. elskatulyázási művelet azután még tovább folytatható, mert ismételt átteleknek alig van határa.

Waldfried Schliesser a nyugatnémet biztosítási életből vett adatokkal és példákkal illusztrálja** ezeket a kulisszák mögötti változatos gazdasági kapcsolatokat.

Fussunk végig vele a következő példán:

Egy nagy biztosítóvállalat, amelynek névleges részvénytőkéje 5 millió pengzegység, évi 50 millió díjbevételel bír, s a díjakból az évek során 250 millió összegű tartalékot — és pedig egyrészt lekötött díjtartalékot, másrészt szabad tartalékokat, azaz magánvagyonot — tesz félre. Ahhoz,

hogy ezt a hatalmas tőkeerőt (mind a befektetett értékeket, mind a likvid pengzösszegeket) egy magántőkés uralja, elég részéről mindössze egy félmillió pengzegység értékű befektetés. Ez az összeg adódik ugyanis, ha a részvénytőke 40%-át (2 millió pengzegységet) számítunk, amelyből azonban az uralkodó tőkés részéről a kereskedelmi jog szerint csak 25%, azaz félmillió pengzegység befizetése szükséges.

Az eredmény tehát az, hogy az évi díjbevétele egy százalékanak megfelelő, illetve az uralt vagyon mindössze két ezrelékét kitevő befektetéssel lehet hatalomban tartani egy országos viszonylatban is jelentős gazdasági egységet. Ezt úgyis kifejezhetjük, hogy az uralmat megszerző tőkés csoport ráfordítása egyenértékű a megszerzett vagyontömeg egyetlen évi kamatának egy csekély hányadával! Tehát egy pengzegység befizetett tőke 500 pengzegység gazdasági kézbe tartását teszi lehetővé. Illetve, ha tekintetbe vesszük az előbb említett „elskatulyázást” is (az egyik részvénytársaság részvényeinek a másik részvénytársaság által való felvásárlását), ez az arány még csekélyebbre fordulhat. Adódhatnak — és bizonyosan adódnak is — esetek, amikor 1 befizetett pengzegység 1000, 2000, sőt még ennél is több pengzegység feletti korlátlan gazdasági rendelkezést biztosít.*

Sargent Florence külön könyvet szentelt annak, hogy miként válik szét Angliában a nagyvállalatok formális tulajdonjoga (a részvénybirtok) és a tényleges hatalom. Arra, hogy milyen kis részarányal lehet birtokban tartani országos jelentőségű részvénytársaságokat, a szerző az általa megvizsgált 20 vezető nagyvállalatról a következő adatokat közli: 3 esetben a legnagyobb egyedi részvénybirtok 1,7% volt és a 20 fő részvényes együtt — ezek korlátlan urai a vállalatoknak — a részvények 9,1, 8,9 illetve 4,5 százalékát bírta; 3 más társaság teljesen „családi részvénytársaságnak” bizonyult, itt a kllkkek részvénykötegei elérték az összrészvények 20%-át; 7 vállalatot más vállalatok útján — ezek által felvásároltatott részvényekkel — birtokolták különféle tőkésék; 5 esetben a tényleges hatalmi viszonyokat nem is sikerült megállapítani, úgy elburkolták magukat az erős kezek különféle — változtatott — meghatalmazottak személye mögött; 2 vállalatnál — látszólag — több hatalmi csoport vetélkedett; 1 vállalat kebelében pedig az ügyvezető igazgatók uralma teljesen függetlennek látszott a részvényesek papírjogaitól. (P. Sargent Florence: *Ownership, Control and Success of Large Companies*, London, 1961.)

* Alfred Manes: *Versicherungswesen*, II. kötet, Leipzig—Berlin, 1932. 130. l.

** Waldfried Schliesser: *Das Westdeutsche Versicherungskapital. Ein Beitrag zur Theorie und Praxis der kapitalistischen Versicherung der Gegenwart*. Akademie Verlag, Berlin, 1961.

A biztosítási üzlet önfinanszírozása

Az ipari vállalatok szakadatlan tőkeigényével szemben a biztosítóknál folytonos készpénzfelesleg, beruházási szükségesség jelentkezik. Éppen ezért a gazdasági természetében eltérő két gazdasági kategóriánál más jellege van az újabb évtizedekben oly nagy jelentőségre jutott önfinanszírozásnak is.

A berendezések költségei a termelésben — különös tekintettel az üzemek egyre nagyobb és komplikáltabb egységeire, az automatizálás fokozódó befektetésigényeire és a szervezett kutatás szüntelenül emelkedő kiadásaira — egyre növekszenek. Az egy-egy munkásra jutó ipari berendezés értéke — és a munkáját irányító kutatás költsége — így folyton nagyobb lesz. Ezt pedig ma, amikor a közönységet a biztosítókon kívül mindenki egyre féktelenebb fogyasztásra buzdítja, megtakarítások begyűjtésével (klasszikus részvényjegyeztetéssel) alig lehetne fedezni. Így a vállalatok jórészt egy automatikussá vált folyamattal, az üzleti eredmények visszatartásával (visszaszántásával: ploughback) gondoskodnak egyre sürgetőbb tőkeigényük kielégítéséről. A kiskereszvényes polgárságtól begyűjtött részvénytőke — mint a tőkés gazdasági berendezés pénzügyi forrása — visszaszorul. Az utolsó évtizedekben pl. Angliában a részvénytőkék — alaptőkék — összege alig emelkedett, míg a vállalatok kimutatott vagyona egyre nőtt. Ehhez a folyamathoz hozzásegít az állam is (ez megint nem vélelén), amikor a „kiöntött” nyereséget jobban megadóztatja, mint a tartalékba helyezett.

Sargent Florence már idézett könyve szerint az angol nagyvállalatok századunk harmincas éveiben évi tiszta hasznuknak átlagosan egyharmadát már visszatartották önfinanszírozásra. Ez az arány — amely ellen az osztalékra éhes, de akciótehetetlen kiskereszvényeseknek nem volt erejük protestálni — az ötvenes években teljes kétharmadra emelkedett!

Ez az önfinanszírozási folyamat

más jellegű a biztosítóknál. Itt a befolyt díjakat csak részben és — ez különösen fontos — csak jelentős időhaladékkal kell elérési kifizetésekre vagy akár kártérítésekre fordítani. A biztosítók tehát kellemes adósi pozícióba kerülnek a „biztosítási közösség” tagjaival szemben. Ez pedig azt jelenti — itt találjuk a biztosítási vállalkozás más tőkés alapításoktól megkülönböztető jegyét —, hogy az üzleti kör kiépítése és kibővítése egyáltalán nem igényel semmiféle „alaptőkét”, tehát független a részvényesek anyagi hozzájárulásától.

Ilyen körülmények között a részvénytőke — azaz a vállalkozók által összehozott, nem biztosítási eredetű pénzalap — rendszeren csak mint biztonsgági hátvéd szolgál. Egyben természetesen, mint a mérlegekben kimutatott biztosíték, megfelelő eszköz a biztosítási vállalat viharállóságának bizonyítására, azaz a reklámozásra. Az üzleti működés tehát a biztosítási üzemben modellszerűen sem igényli a külső anyagi kútfőt. A sajátos biztosítási tőke különleges egyedi forrásból (a díjbevételekből) a működés során önállóan képződik.

A biztosító intézetekben is megtaláljuk egyrészt a kiskereszvényesek, másrészt az uralkodó nagyrészvényesek és az ügyvezető főtisztviselők közötti érdekellentétet. Az előbbieket szeretnék a profitokat mennél teljesebben kiemelni a vállalatból, az a céljuk, hogy mennél nagyobb évi osztalékot kapjanak szelvényeikre, az utóbbiaknak pedig az érdekük sokszor ellentétes. Ezeknek ugyanis gazdasági akkumulációik, nem pedig folyó bevételeik (osztalékok) növelésére van szükségük. Az osztalékok ugyanis mindig magas adókkal terheltek, és a nagytőkések különben sem tudják személyes jövedelmüket elkölteni. A biztosítók profitját tehát reális uraik nem engedik „kiönteni”. A kiskereszvényeseket rendszeresen elűtik a részvényjövödelmekről és a mutatkozó feleslegeket, azaz a halmozódó biztosítási hasznokat különféle burkolt vagy nvílt formában tartalékokba süllyeszti.

Az ilyen tartalékolásoknak nagyon változatos útjait fejlesztette ki a tőkés gyakorlat. Ezek közül a biztosítók állandóan igénybe veszik az indokolatlan ingatlanérték-leírásokat. Gyakori a felesleges méretű árfo lyamingadozási tartalékok és különleges, csak fantáziaesetekre szükséges kártartalékok képzése is. Emellett az már nem is számít komoly biztosítónak, aki a legkülönbélebb tárgyi berendezéseit — így pl. drága elektronikus számítógépeit — nem névleges 1 dollár vagy 1 márka értékkel, azaz érték nélkül szerepelteti a leltárában! Ez sem más, mint titkos tartalékolás, az anyagi erő tudatos elrejtése.

A tőkés hatalom gyakorlása

Az amerikai életbiztosító vállalatoknak ma évente kb. 6 milliárd — azaz napi 18 millió — dollár újonnan begyűjtött tőke beruházásáról kell gondoskodniuk.* Ehhez még hozzá kell vennünk a kihelyezett összegek törlesztéseiből visszafolyt pénzek újrabefektetését. Akárhova juttatják a biztosítók ezt a tengernyi pénzt, ez a szorosan vett tőkés hatalom gyakorlása: a társadalmi akkumuláció magánkezekbe letett újrafelosztása.**

Kétségtelenül nem csekély gond ennyi likvid tőkének folyton új és új gyümölcsöző elhelyezést találni. A biztosító társaságoknak elvileg nem céljuk az — üzletkörüik szerint nem foglalkoznak a termelés irányításával —, hogy egyes ipari vállalatokban döntő erejű részvénykötegeket szerezzenek. Ez azonban nem jelenti

* Az Egyesült Államok életbiztosító társaságainak bevételei és kiadásai (milliárd \$)

	1930	1950	1961
<i>Teljes bevétel</i>	4,6	11,3	24,4
Ebből: életbiztosítási díj	3,4	6,2	12,5
befektetési és			
egyéb jövedelem	1,2	5,1	11,9
<i>Összes kiadás</i>	3,2	7,2	18,6
Ebből: kifizetés			
kötvényekre	2,2	4,4	12,3
ügyleti költség,			
adó stb.	0,9	2,6	6,1
<i>Befektetések értéke</i>			
az év végén	18,9	64,0	126,8

Forrás: Statistical Abstract of the United States, 1962.

azt, hogy ambíciózus igazgatóik mintegy mellékesen — persze a biztosítottak pénzén — nem kerítenek hatalmukba egy-egy gyárat. Pl. Angliában a biztosítók részesedései egyre inkább szembeötlenek a nagy iparvállalatok részvénypakettei között:

Biztosítótársaságok szereplése a legnagyobb angol ipari és kereskedelmi vállalatok nagyrészvényesei között

Biztosítók	Hányszor szerepelnek a vizsgált 98 nagy részvénytársaság 20 legnagyobb részvényese sorában
Prudential	47
Pearl	33
Royal London Mutual	27
Refuge Assurance	18
U. K. Temperance & General	16
Royal Exchange.....	15
Equity.....	10

Forrás: Florence, I. m. 117. l.

Ez a tábla — egyebek között — azt mutatja, hogy egyedül a Prudential biztosító a vezető angol nagyvállalatoknak több mint felébe behatolt. Elképzelhető — vagy talán inkább elképzelhetetlen —, hogy milyen személyes befolyást gyakorolhat az or-

** A nyugat-németországi biztosítási tőkésnél sem babra megy a játék. A biztosítási díjbevételek — és ezzel a kihelyezési lehetőségek — itt is erőteljesen fejlődtek.

Biztosítási díjbevétel Nyugat-Németországban

Év	Díjbevétel milliárd márkában	Emelkedés (1950 = 100)
1950	1,4	100
1951	1,6	114
1952	3,3	236
1953	3,9	279
1954	4,4	314
1955	4,9	350
1956	5,6	400
1957	6,3	450
1958	7,0	500

Az összes biztosítási díjbevétel tehát 9 év alatt csaknem 40 milliárd márkára rügött.

A nyugat-németországi biztosítók díjbevétele 1961-ben 10 milliárd, 1962-ben 12 milliárd dollárra emelkedett. A biztosítási szempontból erősen megdolgozott lakosság Nyugat-Németországban így fejenként — a csecsemőket is beleértve — ma több mint évi 200 márka díjat fizet a tőkés biztosítóknak.

szág egész gazdaságára az a biztosítási igazgató, aki ezekkel a részvény-pakettekkel járó közgyűlési szavazatok felhasználásáról dönt.

A biztosítók — szabatosabban: a biztosítási igazgatók — befolyását az amerikai iparban is alig lehet túlbecsülni. Gondoljuk meg, hogy ők fedezik a hosszú lejáratú ipari hitelek túlnyomó részét. Kulcshelyzetük az amerikai ipar egyes ágaiban, így az olaj- és gumiparban különösen szembeszökő. A Gulf Oil fix kamatozású tartozásainak úgyszólván 100 százaléka a biztosítók kezében van. A Shell olajvállalatban ez az arány (régbbi adatunk) néhány év alatt 36 százalékról 39 százalékra emelkedett, a Socony Vacuum Oil-nél 8,3 százalék helyett 66,6 százalék a függőség mutatószáma stb. A gumiparban az United States Rubbernél az arány az évek során 0,3 százalékról 100 százalékra, a Firestonenál 0-ról 25,8 százalékra fejlődött.

Az amerikai biztosítók mezőgazdasági „érdekeltségeit” a Metropolitan esete tükrözi. Ennek a társaságnak csupán Iowában 2 752 000 acre mezőgazdasági ingatlana van, ami a tagállam művelt területének 8,1 százalékát teszi ki. A Metropolitan után következő legközelebbi legnagyobb tulajdonos egy bank, amely az illető állam földjének azonban már csak 1⁰/₀-át birtokolja. Csupán egy esztendőben a Metropolitan biztosító 50 000 bála gyapotot, 10 millió bushel tengetrit, 5 millió bushel búzát, 6 millió font földi diót és 1 millió font dohányt aratott és hozott forgalomba birtokairól. Megjegyzendő, hogy ezek a földbirtokok leginkább hosszútávú, be nem váltott kölcsönök útján kerültek a biztosítók tárcájába, és ugyanilyen módon válnak a társaságok hatalmas városi háztulajdonosokká is. Az amerikai biztosítási felügyelő hatóság megállapításai szerint az életbiztosítók, ha a kölcsönadott összeget az ingatlan árverés útján sem fedezné, azt magukhoz váltják és ezután nem forgalmi értékben, hanem az általuk adott kölcsön összegével szerepeltetik vagyontárgyaik között.

Amikor a biztosítók ilyen tárgyi vagyonszerzéséről szólunk, elkerülhetetlenül utalnunk kell a szakadatlan enyhe infláció (évi 1—2⁰/₀ pénzértékcsökkenés) ma már intézményesnek tekinthető jelenségére. A biztosítók ezt a tényezőt az életbiztosítási díjak számításakor nem veszik tekintetbe. Az itt alkalmazott kamatláb — amely szerepet játszik a bevezetőben említett elérési biztosítási tőkék képzésében — mindössze évi 3—3,5⁰/₀. A biztosító vállalatok tehát, mint a bankok is, ügyfeleiknek voltaképpen alig térítenek többet, mint a pénz évi értékvesztésének a rátáját, azaz majdnem ingyen használják a közönség pénzét. Ezzel szemben a tárgyi befektetések — birtokok, városi ingatlanok — értéke gyorsan emelkedik. Így a városi telkek árai pl. az észak-amerikai nagyvárosok környékén az utóbbi 4—5 évben megkétszereződtek, sőt megnégyszereződtek. Ugyanezt a jelenséget tapasztaljuk Angliában, Nyugat-Németországban, Franciaországban stb. Márpedig tudnunk kell, hogy a biztosítók a tőkés világban mindenütt a legjobban tájékozott, legeredményesebb telekspekulánsok közé tartoznak. (Az persze kézenfekvő, hogy a legjobb fogásokat az igazgatók a saját zsebükre rezerválják.)

Inflációs világban minden mérsékelt kamatlábú, körültekintő üzérkedésre felhasználható hitel valóságos ajándék. A józanul megválasztott spekulációs befektetéseken — legyenek azok nyersanyagok, ingatlanok vagy értékpapírok — úgyszólván nem is lehet veszteni; legfeljebb arról lehet szó, hogy tovább kell várni a nyereségre. Erthető tehát, hogy azoktól, akiknek a biztosítottak pénzét juttatják, nemcsak néma köszönet jár a biztosítási vezetőknek. A biztosítók nem üzhetnek nyílt uzsorát. A kihelyezett pénzekért folyósítási költségekkel együtt sem nagyon számíthatnak többet évi 7—8 százaléknál. Amikor azonban biztos teleküzleteken évi 30—40 százalékot lehet keresni, nyilvánvaló, hogy a hitelkereső üzletemberek könnyen a zsebébe csúsztatnak néhány ezer dolláros

csekket az előzékeny biztosítási igazgatóknak.

A készpénz inflációban mindenütt nagyon becses. Világos, hogy minden nagybank — de elsősorban a közép- és kisebb bankok — szívesen adnak megfelelő ezrelékes jutalékot azoknak, akik a milliós betéteket hozzájuk irányítják. De az igazgatók egyéni vállalatainak (magán bankárdekeltségeinek és ipari részvénytársaságainak) való hitelnyújtás is óriási kereseti lehetőségeket rejt magában. Ezeket a mindig kellőképpen palástolt akciókat természetesen nehéz felderíteni. Az általunk említett kormánybizottság mégis súlyos visszaéléseket fedett fel. Így a Monumental Life Insurance Company, a Shenandoan Life Insurance Company és az Illionis Life Assurance Company eseteiben a biztosítási vezetők a biztosítottak pénzét tekintélyes hányadban fordították saját gazdasági vállalataik javára.

A nagyhatalmú biztosítási igazgatókat az egyes ipari vállalatok és bankok előszeretettel választják be igazgatósági tagjaik sorába; a biztosítók is szerepeltetik igazgatóságaikban az ipari- és pénzvilág előkelőségeit. Hogy a közös igazgatósági tagok intézménye mily ferde helyzetekre vezethet, gondoljunk egy bankelnökre, aki valamely biztosító társaság

igazgatóságában helyet foglal és akinek bankja fizetési nehézségekbe kerül. Mint bankember természetesen azt hajtogathatja, hogy a biztosító hagyja meg a betétjét a bankban, míg a többi igazgatósági tag a betét visszavonásáról való nyílt szavazáskor bizonyára kényelmetlenül érzi magát, hiszen maga is bármikor ugyanilyen kettős helyzetbe kerülhet.

Ne higgyük azonban, hogy a biztosítók vezetői nem „szelektívek”, azaz jóindulatúan bírálják el minden eléjük terjesztett hiteligényt. A kisembereknek nincs keresnivalójuk náluk. A nagy biztosítók igazgatóságaiban az a gyakorlat alakult ki, hogy 100 000 dolláron aluli kölcsönt nem nyújtanak. Ez a felfogás természetesen a nagyobb tőkés hitelmonopóliumát erősíti és mintegy oxigénhiány-szerűen elzárja az alulról jövő vállalkozói versenyt. Így a biztosítók pénzgazdálkodása a tőkés rendszerben a közönségtől beszédett pénznek a továbbjuttatását jelenti olyan célokra, amelyek az uralkodó tőkés gazdasági monopolhatalmát szolgálják. Méltán ábrázolja ez azt a kapitalista elvet, hogy mennél távolabb van valaki a termelő munkától, annál több jut neki annak eredményéből.

Groó István

Csikós-Nagy Béla: Árpolitika a mai kapitalizmusban

Kossuth Könyvkiadó, 1964. 295 l.

A könyv 5 fejezetben foglalkozik a mai kapitalizmusban érvényesülő árpolitikával. Az első fejezet általános elméleti bevezető, amely a mai kapitalizmus árpolitikai irányzatainak főbb tényezőit hivatott tisztázni. A könyvnek ez a jól sikerült része egyúttal tömören képet fest a tőkés világpiacon uralkodó egyenlőtlenségekről és ellentétekről. A második fejezet tárgya az ipari monopolár, s itt külön foglalkozik a szerző a monopóliumok és a tőkés állam árpolitikájával. A harmadik fejezetet a tőkés állam mezőgazdasági árpolitikájának szenteli. A különféle árkonstrukciók mellett kiemeli azt a problémát, vajon a tőkés államnak sikerülhet-e olyan mezőgazdasági árrendszert érvényesíteni, amely a kívánatos szinten tartja a mezőgazdasági termelők jövedelmét, de emellett hatékony a termelési szerkezetet befolyásoló szerepkörében is. A negyedik fejezet a fogyasztói ár tárgyalása kapcsán olyan izgalmas kérdéseket feszeget, mint a tőkésországok inflációs politikája, az infláció okaira vonatkozó burzsoá elméletek, a termelői és a fogyasztói ár nagy eltérése stb. Végül az ötödik fejezetben vázlatos képet kapunk a tőkés világpiac mai pénz- és ármechanizmusáról, a tőkés integrációról és az ezzel kapcsolatos árproblémákról.

A szerző az előszó szerint nem azt a célt tűzte maga elé, hogy kritikailag alaposan elemezze a különböző tőkés árpolitikai irányzatokat és az ezzel kapcsolatos árkonstrukciókat, hanem csak azt, hogy néhány elméleti kérdés felvetése mellett minél nagyobb tényanyagot közöljön támpontul a további vizsgálódások számára. Valóban, az elméleti kérdéseket inkább csak felveti, s a lehetőség szerint csak ismerteti az idevonatkozó marxista irodalmat. Azt hiszem ennél többre kellett volna vállalkoznia. A fontosabb problémák elméleti elemzését nem pótolja az, hogy a szerző kiemeli, közli a legfőbb álláspontokat, nagyon gondosan feltüntetve a megfelelő forrásmunkákat. Ám néhol még a kérdésfelvetésekkel is fukarkodik.

A műnek az a sajátossága, hogy a kérdéseket rendkívül tömören tárgyalja, előnyére válik ott, ahol már tisztázott elméleti tételeket foglal össze. De a tömörséget túlzottnak, indokolatlannak érzem azokon a helyeken, ahol éppen a könyv fő mondanivalójáról van szó, az árpolitikai irányzatokról, az árkonstrukciókról, a legmagasabb profitot biztosító optimális árról stb. Ha már nem is vállalkozott a szerző a mindenoldalú bírálatra, nem lett volna szabad adósnak maradnia a felmerülő elméleti kérdések részletesebb megfogalmazásával, valamint azokkal az utalásokkal, hogy mit, hogyan, milyen mértékben vél a szocialista gyakorlatban felhasználhatónak. Az ilyen utalások nagymértékben segítették volna a könyv céljának elérését: bizonyos támpontok adását a további vizsgálódások számára.

Hogy a műről, a benne felvetett problémákról valamelyest teljesebb képet kapjunk, célszerű néhány rész kiemelése. Nem térünk ki természetesen a könyv teljes mondanivalójának ismertetésére.

Jól összeválogatott adatokkal mutatja be a szerző a tőkés világpiacon uralkodó egyenlőtlenségeket. Megállapítja, hogy a külkereskedelmi árolló kedvezőtlenül alakul és továbbra is kedvezőtlenül alakul a gyengén fejlett országok számára. Persze csak az árollónak a vizsgálata nem elégséges a tényleges egyenlőtlenség feltárására — hangsúlyozza a szerző. Az árollót mindenütt egybe kell vetni az értékviszonyok alakulásával. Ha figyelembe vesszük, hogy a múlt század 70-es éveibe képest az iparilag fejlett országokban a munkatermelékenység 2,5—3-szorosra emelkedett, az elmaradott országokban pedig számottevően nem változott, s ugyanakkor az exportárak az előbbieik javára változtak 30—40 százalékkal, akkor világos, hogy a csere egyenértékűségének erős torzulása ment végbe, hiszen a munkatermelékenység és az ár dinamikája közötti diszkrepancia mintegy 80—90 százalékos. Sőt, arra is tekintettel kell lenni, hogy léteznek mo-

nopolszervezetek, amelyek a gazdaságilag kevésbé fejlett országokat elsősorban a tőkekivitel eszközeivel zsákmányolják ki. A nemzetközi monopolszervezetek létezése mellett az is lehetséges, hogy valamely nyersanyag árának esése a nemzetközi monopolista szervezet vesztesége, de az is lehetséges, hogy ez a veszteség a fő üzleti tevékenység szempontjából nem veszteség, mert az alacsonyabb nyersanyagár a feldolgozási fázisban az anyaország területén a monopolprofitot növeli.

A könyvnek a monopolárral foglalkozó részei egyébként néhány bíráló megjegyzést is megkívánnak.

Nem szerencsés szerintem az a mód, ahogyan a szerző a monopolár és az értéktörvény kapcsolatát kezeli. Már az első fejezetben röviden összefoglalja az értéktörvény monopolkapitalizmusbeli működésével kapcsolatban eddig kialakult marxista álláspontot, ahelyett, hogy inkább az egyes árpolitikai irányzatok és árkonstrukciók tárgyalásakor mutatná meg, hogy mennyiben határozza meg ezeket az értéktörvény. Így az olvasóra bízva annak eldöntését, hogy az előljárobán lezögezett marxista álláspont mennyiben egyeztethető össze a később tárgyaltakkal. Szinte csak egyszerűen párhuzamosan egymás mellé van helyezve a monopolárra vonatkozó marxista s a mai polgári árelmélet.

A 15. lapon ezt olvassuk: „Hosszú időszakok átlagában a profitráták kiegyenlítődési folyamata a monopolkapitalizmusban is végbemegy”. Majd ezzel szemben az 54. lapon ez áll: „Világosan kell látni, hogy az állami monopolkapitalizmus viszonyai között rendkívül gyengül az árak az a tulajdonsága, hogy abból a munkaráfordításokra akárcsak megközelítően következtetni lehessen.” Nem kétséges, hogy a két megállapítás éles ellentmondásban van egymással.

Először is a monopolkapitalizmus viszonyai között nem bizonyítható az a tétel, hogy nagyon hosszú idő alatt a profitrátákban tényleges kiegyenlítődésség megy végbe, hiszen ehhez az volna szükséges, hogy hosszú idő alatt a monopolizált és a nem monopolizált területek között helycsere menjen végbe. Olyan törvény nincs, amely ehhez vezetne. Ennek ellenére hibás az a beállítás, hogy a termelési árak elvesztik arány-meghatározó szerepüket, s így a monopolárok kielégítően magyarázzák a modern kapitalizmus árviszonyait. Ilyen beállítás olvasható ki a szerző következő megállapításaiból: „... azoknak a folyamatoknak kell jelentőséget tulajdonítani, amelyek tartalmilag azonossá, illetve rokonná teszik a termelési árat a monopolárral.” (54. l.) „... a monopolkapitalizmus kifejlődésével a monopolizált iparágakban a termelési ár törvénytörvényen monopolárrá alakul át.” (102. l.) A termelési ár nem alakul át monopolárrá, hanem megmarad a piaci árak közvetlen alapjának, mivel a monopolár is mint az egyik fajta piaci ár csak a termelési ártól eltérített árként magyarázható.

Másodszor, az értéktörvény működése azt a tendenciát szüli, hogy a tőke különböző működési területei egyenlő jövedelmezőségűekké váljanak hosszú idő alatt. Az egyszerű ártermelésben azért a munkaráfordítások (az értékek) az arány-meghatározók, mert ilyen arányok mellett válnak az egyes termelési területek egyenlő jövedelmezőségűekké. A kapitalizmusban, mint ismeretes, nem lehetnek az árak értékarányosak, tehát nem a munkaráfordításoknak felelnek meg, hanem a termelési áraknak. Az kiderül a miből, hogy a monopolkapitalizmusban a monopoliumok eltérítik a piaci árakat a termelési ártól, s ennyiben azok még messzebb kerülnek a munkaráfordításoktól. De van-e mégis tendencia a profitráták kiegyenlítődésségére? Ez a tendencia mennyiben korlátozza a monopoliumokat az árak eltérítésében? Ezekre a kérdésekre azonban már nem kapunk választ.

A profitráták kiegyenlítődésségére irányuló tendencia egyébként aközben is érvényesítheti hatását, miközben igaz lehet, hogy „a rokoncikké kapcsolatában a használhatósági elven alapuló értékelés” jut egyre nagyobb szerephez. Az értéktörvény megsértése tehát nem azt jelenti, hogy egy-egy terméktípus ára messze esik a munkaráfordítástól, hanem az, hogy a monopoliumok a megtermelt érték többlet aránytalanul nagy részét szerzik meg. Ilyen aspektusból nem lehetne-e a tőkés államok mezőgazdasági árpolitikáját úgy értékelni, hogy gátolva az értéktörvény nemzetközi érvényesülését, protekcionizmusukkal a nemzeti értékviszonyokat juttatják nagyjából érvényre, amikor többé-kevésbé olyan mezőgazdasági árrendszert alakítanak ki, amely a mezőgazdaság jövedelmezőségét az ipar jövedelmezőségi színvonalára hivatott emelni? A szerző a könyv harmadik fejezetében viszonylag részletesen tárgyalja a tőkés államok ilyen árpolitikáját a különböző árpolitikai irányzatok és mezőgazdasági árkonstrukciók kapcsán.

Azt már elég határozottan megmutatja a szerző, hogy a monopolista ármegeállapításban a piaci feltételek nagyon is jelentős szerepet játszanak. A monopó-

liumnak számolnia kell áremeléskor a kereslet várható változásával, az azonos vagy rokonterméket előállítók lehetséges versenyével stb. Mit jelent ekkor az, hogy a monopóliumok meghatározzák, diktálják az árakat? Például az új termékre olyan árformulákat konstruálnak, amelyek műszaki előkalkulációval számított önköltséget és bizonyos előirányzott profitot tartalmaznak. Am az árpolitikájukat mégsem vethetik alá e konstruált merev árformuláknak. Kiderül, hogy az az optimális ár, amely a maximális profitot biztosítja, nem határozható meg a piaci feltételektől függetlenül — és ez természetes. A monopolista pozíció hatása itt abban mutatkozik meg, hogy a *maximális profitot biztosító optimális ár alacsonyabb termelési volumen mellett alakul ki, mint szabadverseny esetén*. A monopólium a kínálatra gyakorol befolyást, a termelést, a kínálatot tartja vissza a nagyobb profit végett. Ez minden bizonnyal azt is magával hozza, hogy e termelési volumen mellett nem alakul ki a műszaki feltételek által lehetővé tett legalacsonyabb önköltség.

Végül a könyvnek még egy pontját érintem, amelynél nagyon hiányzik a szerző saját állásfoglalásának részletesebb kifejtése, vagy legalábbis a marxista irodalomban még meg nem válaszolt kérdések világosabb felvetése, megfogalmazása. Ez a fogyasztói árakkal foglalkozó negyedik fejezet, ezen belül különösen az infláció, ennek okai a mai kapitalizmusban, az ár-bér spirál problémája. A 193. lapon olvashatjuk: „Az infláció »modern« polgári elméletei általában a keresleti inflációt és a költséginflációt különböztetik meg. Ezek szerint bizonyos időszakokban a járulékos kereslet, megint más időszakokban az emelkedő termelési költség (ezen belül is elsősorban a bérköltség) gyakorol nyomást az árakra”. És kissé lejjebb: „A »klasszikus« elmélet szerint az inflációt mindig a pénzmennyiség növekedése kíséri, teszi lehetővé, okozza. A »modern« költségelmélet szerint az áremelkedés megelőzheti a pénzmennyiség növekedését, s ekkor a pénzmennyiség és a hitelvolumen növekedése nem oka, hanem okozata az áremelkedésnek”. Hogy ebből a szerző mit ismer el és mit nem, illetőleg hogy e tételeket milyen körülmények között tartja esetleg alkalmazhatónak, az egyáltalán nem derül ki.

A szerző álláspontja iránti kétely azért merül fel, mert bevezetőül az előző oldalon határozottan leszögezi: „Marx több mint száz esztendeje bebizonyította, hogy a béremelés nem vezet áremelésre.” Ily módon az ezzel ellentétes vagy látszólag ellentétes ismertett álláspontok a szerző által egyáltalán el nem ismert, általa hamisnak tartott álláspontok lehetnek. Már pedig a marxista közgazdászok nem engedhetik meg maguknak, hogy ebben a kérdésben csak egyszerűen Marxra hivatkozzanak, aki tételét a szabadverseny körülményei alapján aranypénzforgalom feltételezése mellett fogalmazta meg.

Igenis meg kell vizsgálnunk, hogy milyen hatást gyakorolhat a béremelés az árszínvonalra, ha nem nő a munka termelékenysége és ezért változatlan a fogyasztási cikkek kínálata, és milyen, ha nő a munka termelékenysége és ezért nő a piacra vitt fogyasztási cikkek volumene is. Kihasználhatja-e a monopólium és milyen körülmények között használhatja ki a béremelésből adódó keresletnövekedést az árszínvonal emelésére? Okozhat-e a monopolár tovagyűrűződő áremelkedést, ily módon árszínvonal-emelkedést, tehát végeredményben pénzelértéktelenedést? Vagyis megelőzheti-e valóban a pénzelértéktelenedéssel egyértelmű ár-emelkedés a pénzmennyiség megszorodását és milyen körülmények között? Szerintem bizonyos feltételek fennforgása esetén mind a béremelés, mind az ettől független monopolista áremelés inflációs jellegű áremelkedés kiindulópontja lehet. A mai kapitalizmusban ehhez az árszínvonal-emelkedéshez a bankrendszer képes a forgalomban levő pénzt megfelelően megszorítani.



Csikós-Nagy Bélának ebből az érdekes és hasznos könyvből tehát még többet profitálhatnánk, ha az összegyűjtött tényanyag ismertetését a szerző jobban átszötte volna saját elméleti fejtegetéseivel vagy legalábbis bővebben kitért volna a marxista irodalomban még tisztázatlan problémákra.

Bertóti László

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Барна Талаш

К некоторым теоретическим вопросам социалистических мирохозяйственных связей

В первой части статьи рассматриваются те исходные условия, которыми определяются особенности производственных отношений социалистического мирового хозяйства. Автор анализируется, каким своеобразным образом проявляется в социалистических мирохозяйственных связях — в силу того, что они имеют характер товарных отношений — противоречие между потребительной стоимостью и стоимостью, и какие возможности разрешения этого противоречия открывает более глубокое содержание этих связей.

Во второй части автор рассматривает различные ошибочные взгляды, вытекающие из одностороннего понимания социалистических мирохозяйственных связей. Им указывается, что возникновение этих взглядов коренится в большинстве случаев в непонимании взаимосвязей, в чрезмерном выпячивании отдельных сторон этих связей.

В третьей части статьи анализируется необходимость развития социалистических мирохозяйственных связей и основное направление развития международного разделения труда. Автором указывается, что эффективность общественного производства может быть повышена при помощи разделения труда отчасти путем концентрации производительных сил к оптимальным местам производства в масштабах всего содержания, отчасти же внутриотраслевой специализацией. Для этого же необходимо соответствующим образом компенсировать относительные преимущества или неблагоприятные условия, складывающиеся в отношении отдельных стран вследствие изменения структуры, что в свою очередь требует возможности сопоставления и точного учета различий в эффективности в отдельных странах.

Петер Эрдеи

Анализ периодического кризиса на основе схем воспроизводства марксовского типа (кризис 1929-33 гг. в США)

Автор, ссылаясь на свою статью «К теории капиталистического воспроизводства», опубликованную в журнале «Кезгаздашаги семле» № 11 за 1962 год, демонстрирует на примере кризиса 1929—33 гг. в Соединенных Штатах метод качественного и количественного анализа механизма общих кризисов перепроизводства. Вышеупомянутый период расчленяется им на три периода, а именно 1929—30, 1930—32 и 1932—33 гг. В отношении всех трех периодов комплексный процесс освещается им в несколько ступеней, поскольку автор на основе определенных предположений «*ceteris paribus*» дает оценку влияния, которое оказывает сокращение производства в I подразделении, а затем сокращение производства во II подразделении, и наконец, сокращение номинальной заработной платы на занятость, цены, реальную заработную плату и прибыль. При помощи этого метода автор дает количественную оценку относительной доли отдельных факторов в кумулирующемся общем процессе и показывает механизм углубления кризиса, а затем восстановления равновесия в его количественных взаимосвязях.

Отто Пирити

Процесс формирования величины общественной стоимости

Наряду с развитием методов производства, дающих экономно издержек, освоение новых и усовершенствование старых изделий, улучшающее полезные качества продукции, стали равнозначными средствами повышения производительности труда. Поэтому следует изучить процесс формирования величины общественной стоимости также и со стороны освоения и усовершенствования изделий, со стороны их взаимозаменяемости. Статья стремится дать теоретическое обоснование проблем заменяемости в теории трудовой стоимости.

Автором продолжается мысль, изложенная им в напечатанной в марте сего года в настоящем журнале статье «Освоение новых видов продукции и стоимость». Он отмежевывается от субъективных теорий стоимости, затем дает определение понятия пропорций замещения и излагает возможности определения их численных величин. Автором выявляется, что после сведения общего объема двух взаимозаменяемых продуктов к общей единице измерения пропорции замещения также проявляются в виде отклонения индивидуальных издержек.

Согласно статье, формирование величины стоимости происходит на четырех стадиях. На индивидуальную стоимость и отдельно взятую стоимость (средневзвешенную величину индивидуальных стоимостей) пропорции замещения еще не оказывают никакого воздействия. На третьей стадии начинает действовать относительная эффективность, проявляющаяся при конкретном использовании, и «перераспределении» общественно-необходимых количеств труда соответственно пропорциям замещения. Усреднение индивидуальных стоимостей использования приводит к четвертой стадии: к общественной стоимости продукта.

Ласло Чете — Дердьне Энеди

Углубление специализации и увеличение масштабов производства в производственных кооперативах

Авторы прежде всего указывают на то, что углубление специализации и увеличение размеров производства в производственных кооперативах в значительной мере способствуют осуществлению решений, принятых на VIII съезде Венгерской социалистической рабочей партии: росту производства, экономичности, производительности труда и сокращению себестоимости. В связи с увеличением размеров производства авторы останавливаются на объеме производства, выражаемом стоимостью валовой продукции, величине земельной площади отдельных хозяйств и минимальных размерах производства отдельных отраслей, а также на различных факторах, влияющих на увеличение размеров производства. Тесная положительная связь между степенью специализации и экономическими ре-

зультатами позволяет сделать вывод, что углубление специализации благоприятно влияет на формирование важнейших экономических показателей.

Результаты рационализации структуры производства рассматриваются авторами как функция развития коллективных хозяйств, причем авторы выступают за перспективную многоотраслевую специализацию. Авторы освещают важнейшие производственные и экономические факторы, влияющие на углубление специализации, и заканчивают свою статью изложением важнейших задач в этой области.

Шандор Балажи

Оптовые цены - валютные цены - надбавки к ценам

Автором в вводной части статьи доказывается, что при настоящей системе внутренних цен, при существующей в настоящее время связи внутренних цен с валютными экономическая эффективность импорта и экспорта не отражается соответствующим образом в стоимостных показателях производственных предприятий, на экономической эффективности деятельности предприятий. Низкая экономическая эффективность экспортных товаров, как правило, не ставит в неблагоприятное положение непосредственно производителя, а товары, неэкономично приобретенные из импорта, — по требителя. Курс валюты должен устанавливаться на таком уровне, чтобы то, что выгодно с народнохозяйственной точки зрения, было выгодно также и для производящих и потребляющих предприятий.

Автор — сторонник применения предельного валютного курса. Им доказывается, что доводы, приводимые против такой конструкции цен — в случае правильного установления курса — теряют силу. При применении предельного курса совсем необязательно, чтобы рос весь уровень цен и отвлекалась от других каналов слишком большая часть чистого дохода. Предельный курс колеблется капризно и под влиянием случайных факторов лишь в том случае, если за основу берутся случайные, крайне наихудшие сделки. Последние, однако, должны быть опущены.

Необходимость применения предельного курса следует из того, что потребность в экспортных товарах, производимых в худших условиях, и в приобретаемых при худших условиях импортных товарах ощущается в течение длительного времени. По мнению автора, только предельный курс валюты позволяет предприятиям узнать: до каких пор выгодно для народного хозяйства увеличение экспорта или расширение производства, заменяющего импорт, и когда наносится этим ущерб.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Barna Tálas:

Some theoretical problems of the relations in a socialist world economy

The first part of the article examines the conditions which determine the characteristics of production relations in a socialist world economy. It analyses in what peculiar way the contradiction between use value and value — owing to the commodity character of the relations — arises in the relations of the socialist world economy and what are the possibilities for solving these contradictions because of the inherent deeper content of the same relations.

The second part deals with the various false views due to one-sided interpretations of the relations in a socialist world economy. It points out that in the majority of cases these are rooted in the misinterpretation of interrelations or in the overestimation of some of their aspects.

The third part analyses the necessity of developing the relations of the socialist world economy and the main development tendencies of the international division of labour. It emphasizes that the efficiency of social production could be best improved with the help of the division of labour partly by concentrating the forces of production to the optimum production sites on the scale of the entire community, and partly by specializing within the sectors. To achieve it, however, it is indispensable to compensate for the relative advantages and disadvantages arising in some countries because of the changes in the production pattern which again demands the exact measurement of the relative efficiencies in the various countries.

Péter Erdős:

Analysis of a periodic crisis according to Marxian-type reproduction schemes (The crisis of 1929—1933 in the United States)

The author, following up his paper on "A contribution to the theory of capitalist reproduction" published in No. 11 of *Közgazdasági Szemle* for 1962, uses the example of the crisis of 1929—33 in the United States to demonstrate a method for the qualitative and quantitative analysis of the mechanism of general crises of over-production. The period considered is divided into three phases — those of 1929—30, 1930—32 and 1932—33. The complex process is approached in several steps with regard to all three phases, in that the effect is estimated of the drop in Class I production, then the drop in Class II production, and finally of the drop in nominal wages, on employment, prices, real wages and profits, applying certain *ceteris paribus* assumptions. This procedure is used numerically to estimate the relative weight of the individual factors in the cumulative overall process, and the mechanism of the deepening of the crisis and the subsequent restitution of equilibrium is shown in its quantitative relations.

Ottó Pirityi:

The formation process of the magnitude of the social value

The development of the utility of products became a means for increasing labour productivity equal in importance to the cost saving production development. Hence it is necessary to study the formation process of the size of social values also from the aspect of product development, viz. that of substitution. The Marxian labour-value theory, from the aspect of substituent products, is rather not elaborated up till now. The purpose of this paper is to give a theoretical foundation to the substitutive aspects of the labour value theory.

The author continues to expound the train of thoughts of his article: Product Development and Value, published in the March copy of this journal. After making critical comments on subjective theories of value, he gives a definition of the concept of substitutive proportions and outlines their numerical possibilities. He proves that after reducing the total volume of two products substituting each other, the substitutive proportion also appears as dispersion of individual expenditures.

The paper points out that the formation of the magnitude of the value has four phases. The substitutive proportion does not affect at all the individual and separate value of each product (the weighted average of individual values). In the third phase the relative effectiveness asserting itself in concrete use and the "redistribution" of the socially necessary amount of work according to substitutive proportions, step in. The averaging of individual use values leads to the fourth phase: the social value of the product.

László Csete—Mrs. György Enyedi:

More intense specialization and the growing scale of operations in the cooperative farms

The authors begin by pointing out that the intensification of specialization and the growth in the scale of operations in the cooperative farms, contribute considerably to the implementation of the resolutions passed at the Eighth Congress of the Hungarian Socialist Workers' Party, by enhancing output, economic efficiency and labour productivity and diminishing costs. As regards the growth in the scale of operating units they treat the output level expressed as the value of the total production, the land area of the farms, the minimal sizes of the various farming branches, and the factors influencing the growth of the units. The close positive link between the degree of specialization and the economic results, permits the conclusion that an intensification of specialization favourably influences the development of the main economic indexes.

The authors study the results of the rationalization of the productive structure as a function of the development of the communal farms, and come out in favour of long-term specialization in several branches. They discuss the main farming and economic factors influencing specialization and conclude their paper by outlining the tasks ahead.

Sándor Balázsy:

Producers' prices—foreign trade prices—price levelling

In the introduction of his study the author proves that in the system of actual internal price formation, the efficiency (rentability) of either imports or exports is not properly reflected by the cost indicators of the producing enterprises — by the profitability of the enterprises — on the basis of the present relation between internal prices and foreign trade prices expressed in foreign exchange. The producing enterprise does not suffer directly if export goods do not pay well in terms of foreign exchange and it is no drawback for users if imports are not economic. The foreign exchange rate should be fixed so that what is advantageous for the national economy should be advantageous for producers and users alike. The diseconomies arising in foreign trade on a national scale should also appear in the costs of the enterprises concerned.

The author advocates the application of marginal rates of exchange. He proves that the arguments against this kind of price construction lose their content if the exchange rates are correctly formed. The application of marginal rates of exchange does not necessarily raise the price level and does not divert an unduly great part of net income from other channels. The marginal rate of exchange fluctuates capriciously and because of random factors only if eventual extremely bad individual contracts are taken for basis. These, however, should be left out.

The necessity of applying marginal rates of exchange follows from the fact that there is an enduring need to export also goods produced under less favourable conditions and to import goods bought equally under unfavourable conditions. According to the paper, it is only the marginal rate of exchange that is suited for demonstrating to the economic units (enterprises) to what extent it is useful for the national economy to boost exports or to increase the production of goods that substitute import goods and when the point is reached where the same causes losses already.

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója

Szerkesztőség: Budapest, V., Nádor utca 7. III. emelet. — Telefon: 181-644

Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010

64.4816 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.

Előfizetéseket felvesz a Posta Központi Hirlapiroda, Budapest, V., József nádor tér 1.

Telefon: 180-850. — Csekk számla: 61 094. Előfizetés: negyedévre 21 Ft, egy évre 84 Ft

Terjedelem 9 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1964. augusztus 12.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLÉ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

10

XI. ÉVFOLYAM

1964. OKTÓBER

TARTALOM

<i>Bálint József</i> : A beruházások koncentráálásának időszerű kérdéseihez	1141
<i>V. Sz. Nyemcsinov</i> : A szocialista gazdálkodás és a termelés tervezése	1155
<i>Szlameniczky István</i> : Az állattenyésztés fejlesztését befolyásoló főbb közgazdasági tényezők	1168
<i>Szeben Éva</i> : „Egyenlősi” a műszaki alkalmazottak bérezésében	1183
<i>Kéri Tamás</i> : Vállalati gazdaságosság	1195
<i>Vágó János</i> : Az iparvállalatok egyenetlen termelésének okai és munkaügyi hatásai	1209
VITA	
<i>Burger Kálmánné</i> : Néhány kiegészítés „A fogyasztói szolgáltatások és az árutermelés” című cikkhez	1220
<i>Földes Károly</i> : Még egyszer az értékről és a szolgáltatásokról	1226
SZEMLE	
A Világkereskedelmi Konferencia tanulságai (<i>Nyerges János</i>)	1230
A jugoszláv tervgazdálkodási rendszerről (<i>Sz. L.</i>)	1239
Összehasonlító költségelemzés (<i>Kápolnai György</i>)	1246
TUDOMÁNYOS TÁJÉKOZTATÓ	
Nemzetközi konferencia az automatizálás hatásáról (<i>Román Zoltán</i>)	1256
Irányítási és Szervezési Tudományos Intézet a Szovjetunióban (<i>Szilágyi Pál</i>)	1258
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
<i>Cukor György—Sági Márton</i> : Az energiaszükséglet és távlati tervezése (<i>Wiesel Iván</i>)	1261
<i>Bródy András</i> : Az ágazati kapcsolatok modellje (<i>Újlaki Lászlóné</i>)	1263
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata	1266

E SZÁM SZERZŐI:

Bálint József, az MSZMP Központi Bizottságának munkatársa; **dr. Burger Kálmánné** kandidatus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Földes Károly** aspiráns, az MSZMP Központi Bizottságának munkatársa; **Kápolnai György**, a Pamutnyomóipari Vállalat munkatársa; **dr. Kéri Tamás** kandidatus, a Magyar Tudományos Akadémia Ipargazdaságtani Kutató Csoportjának főmunkatársa; **V. Sz. Nyemcsinov** akadémikus, a Szovjetunió Tudományos Akadémia elnökségének tagja; **Nyerges János** kereskedelmi főtanácsos; **dr. Román Zoltán** kandidatus, a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezetője; **Szeben Éva**, a Budapesti Orvostudományi Egyetem adjunktusa; **dr. Szlameniczky István** aspiráns, az Országos Tervhivatal munkatársa; **dr. Szilágyi Pál**, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa; **Újlaki Lászlóné**, az Országos Tervhivatal munkatársa; **Vágó János**, az Országos Tervhivatal munkatársa; **dr. Wiesel Iván** aspiráns, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Hetényi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Nádor utca 7. III. emelet. — Telefon: 181—644
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
64.5459 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
Előfizetéseket felvesz a Posta Központi Hírlapiroda, Budapest, V., József nádor tér 1
Telefon: 180—850 — Csekk számla 61.094. Előfizetés: negyedévre 21 Ft. egy évre 84 Ft
Terjedelem: 8 ív. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1964. szeptember 11.

BÁLINT JÓZSEF:

A beruházások koncentrálásának időszerű kérdéseihez*

Az elmúlt években gyakran vetették fel felső párt- és állami vezető szervek dokumentumaiban és a közgazdasági irodalomban a népgazdaság rendelkezésére álló erőforrások szétforgácsoltságának kérdését. Ezzel kapcsolatban rámutattak az építőipari termelés hiányosságaira és azokra a károkra, hátrányokra, amelyek emiatt a népgazdaságot érték. Ezek az állásfoglalások a tennivalókat illetően általában két fő következtetésre jutottak:

- a népgazdasági tervezésben koncentráltan kell megjelölni a beruházási feladatokat és
- koncentrálni kell a termelőerők felhasználását az építőiparban.

Az építőipar munkájának megjavítását célzó határozatok is ezen a két területen jelölték meg a feladatokat és írták elő intézkedéseiket. A következőkben a koncentráció kérdését szélesebben — mint közgazdasági problémát — igyekszem megközelíteni.

A beruházások szétforgácsolásának okairól

A beruházások szétforgácsolása másodlagos gazdasági jelenség, következménye a gazdasági fejlesztés folyamatában jelentkező szétforgácsolódásnak. Ilyen jelenségekkel találkozunk a gazdasági élet több területén, így a tudományos kutatási tevékenységben, a gyártmány- és gyártásfejlesztésben, egyes üzemek termelésének széles nomenklatúrájában és hosszú gyártási ciklusában, a társadalmi munkamegosztás — elsősorban a specializáció — nem kielégítő alakulásában, végül pedig a beruházási tevékenységben. Az eszközök szétforgácsolásának problémája tehát nem a beruházási tevékenység sajátos negatív terméke vagy vonása. A gyakorlatban látjuk, hogy például a termelés széles nomenklatúrája, a tudományos kutatási tevékenység szétaprózása hogyan húzza maga után a koncentrációval nem számoló beruházási koncepciókat és beruházási tevékenységet.

A probléma mélyében végeredményben az rejlik, hogy több és nagyobb fejlesztési célt tűzünk ki magunk elé, mint amennyire meglevő és még igénybe vehető erőforrásainkból — a gazdaságosság, az időtényező figyelembevételével — telik. A fejlesztési célkitűzések számának és nagyságának növekedése végső fokon következménye a termelés és fogyasztás egyre sokoldalúbb igényeit szolgáló termékek skála- és terje-

* Az Építőipari Tudományos Egyesületek közgazdasági konferenciáján elhangzott előadás alapján.

delembővülésének, ami viszont az általános gazdasági fejlődés, a tudományos-technikai haladás velejárója. A fejlesztési célok sokaságát tehát a bővülő termékskála, az igények növekedése szüli, ugyanakkor a gazdaságosság az erőforrások koncentrációját követeli meg.

Ez az egyre éleződő ellentmondás nyilvánul meg abban is, hogy a fejlesztési célok sokaságával jelentkeznek a vállalatok, a tanácsszervek, az irányító hatóságok. *Egyszerre* kívánnak sok mindent megoldani: egyszerre akarják az új iparágak kifejlesztését és a régiek rekonstrukcióját megoldani, a lakás- és a kommunális építkezések ütemének fokozását kérik, de egyidejűleg a lakásfelújításban fennálló lemaradásunk behozását is. Külön-külön ezek a fejlesztési célkitűzések helyesek és indokoltak, a megvalósításukhoz szükséges eszközök egyenként felülmúlják azokat a lehetőségeket, amelyekkel egyrészt a felhalmozási alap oldaláról, másrészt a beruházási igények anyagi-műszaki megalapozottsága oldaláról rendelkezünk. Ezt tapasztaltuk eddig minden terv kidolgozásánál. Ez rajzolódik ki a harmadik ötéves tervhez benyújtott gazdaságfejlesztési elgondolások alapján is.

A beruházási eszközök szétforgácsolása és nem eléggé célszerű felhasználása ellen eddig elsősorban a beruházási eszközök centralizált elosztási rendszerének alkalmazásával védekeztünk. Ez abban jut kifejezésre, hogy az évi beruházások csaknem 80 százalékát tételesen vagy csoportosan (értékhatáron felüli és célcsoportos beruházások) szabja meg a népgazdasági terv. Tapasztalataink azt mutatják, hogy az eszközök nagyobb hányadának centralizált elosztása helyes és eredményes. Ez a módszer azonban — számos erénye ellenére — *önmagában* kevés. Kétségtelen, hogy az eszközök felhasználása ma koncentráltabb, mint néhány évvel ezelőtt, de nem kielégítő. A beruházási célkitűzések alapos *egyedi* mérlegelésével párhuzamosan szükség van a gazdaságfejlesztési koncepció egész folyamatában jelentkező beruházások teljesebb számbavételére, a célkitűzések együttes közgazdasági mérlegelésére, fontossági *sorolásukra* és *időbeli összehangolásukra*, ütemezésükre. Ez a mérlegelés végső soron népgazdasági szintű gazdaságpolitikai és közgazdasági feladat. A népgazdasági tervezésben a fejlesztési irányokat, arányokat és ütemeket ezek figyelembevételével kell meghatározni.

A gazdaságfejlesztési célkitűzésekben a koncentráció követelménye nem azt jelenti, hogy csak egyetlen, vagy néhány fő cél megvalósítására fordítsuk figyelmünket és használjuk fel anyagi eszközeinket, hanem azt, hogy a szükségletek és a lehetőségek, a fejlesztési célkitűzések és a rendelkezésre álló erőforrások mérlegelése után ezekhez mérten jelöljük ki feladatainkat. A népgazdasági tervezés szempontjából a koncentráció fogalmán a beruházási célok olyan meghatározását, annyi beruházás tervezését értjük, hogy az egyes objektumok összehangolt üzembehelyezése a lehető legrövidebb idő alatt megtörténhessék.

A koncentráció fogalma viszonylagos. Legalábbis minden olyan mutató, amelyet a koncentráció fokának kifejezésére alkalmazunk. viszonylagos: nem önmagában kedvező vagy kedvezőtlen, hanem csak a népgazdasági szinten megadott feltételekhez és feladatokhoz viszonyítva. Az építőipari koncentráció fokának mérésére gyakran alkalmazott mutató — az egy építkezésre jutó építőipari munkáslétszám — is ilyen. Ha például az egy időpontban egy építkezésre jutó építőipari munkáslétszám a bázisidőszakhoz képest nőtt, de csak azért, mert a nagy volumenű épít-

kezések aránya emelkedett, még nem mondhatjuk, hogy az építőipar mindent megtett a termelőerők összpontosításáért.

A koncentráció fogalma és mutatói azonban nemcsak a feladatokhoz képest, hanem időben is viszonylagosak. A fejlődés egyes szakaszaiban más és más a mércéjük. Az a követelmény, hogy a beruházás megkezdésétől számított 2 éven belül lépjenek be a termelő üzemek — amit az új időtartam-előírások kifejeznek —, az elmúlt években nem lett volna még elérhető. De ez a harmadik ötéves terv beruházásai tekintetében már nem kezelhető irreális követelménynek. Olyan tapasztalataink is vannak, hogy jól előkészített és szervezett nagyberuházásokat gyorsan végre lehet hajtani, sőt a tervezettnél hamarabb üzembe lehet helyezni.

A beruházások üzembehelyezése, kivitelezési ideje, az eszközök koncentrációja számos területen nem éri el a második ötéves tervben rögzített követelményeket. Az értékhatáron felüli beruházások üzembehelyezési tervét 1962-ben mintegy 80, 1963-ban körülbelül 70 százalékra teljesítettük. Gazdasági építőmunkánkban nem tekinthetünk el attól a mércétől, amit a kapitalizmussal vívott gazdasági verseny a koncentráció tekintetében támaszt. Van tehát az eszközök koncentrálásában bizonyos nemzetközi támpont itt is: — ha úgy tetszik — a beruházások megvalósítási időtartamának világszínvonala. Az a célkitűzés, hogy az ipari beruházások üzembehelyezése — kivéve a jelentős kombinátokat — általában két év alatt történjen meg, ezt a támpontot is figyelembe veszi.

Nézzük a koncentráció összefüggését a kitűzött feladatok anyagi-műszaki megalapozottsága oldaláról. A beruházási tervben tételesen megállapított feladatok és a megvalósításukhoz szükséges források között manapság is bizonyos ellentmondás mutatkozik, amit a népgazdaság 1963. és 1964. évi beruházási és építőipari terve különösen élesen vetett fel. A beruházási célok és a megvalósítás eszközeinek (beleértve az anyagi-műszaki megalapozottságot a maga teljes bonyolultságában) ellentmondásos volta részben abból adódik, hogy a tervek eleve tartalmaznak bizonyos túlfeszítéseket. A túlfeszített követelményeket tartalmazó terv tovagyűrűző feszültségeket okoz a végrehajtás egész folyamatában. A feszültség szervezetlenségeket, kapkodást szül. Pártunk, kormányunk számúzta a gazdaságpolitikából az irrealitásokat, amelyek az 1950-es években sok kárt és veszteségeket okoztak. A gazdasági élet folyamatában természetesen az igények és elképzelések lehetőségeket meghaladó sokasága jelenik meg. A népgazdasági tervezésnek döntő szerepe van abban, hogy a tervbe csak a reális igények kerüljenek.

Ha a túlzott beruházási igényeket nem a népgazdasági tervek összeállításánál vetik el, akkor a gyakorlati lehetőségek, a termelés tárgyi tényezői szorítják azokat a realitás kereteibe a végrehajtás során. Ez a folyamat azonban sok tervszerűtlenségi tünettel megy végbe és az eszközök szétforgácsolására vezet.

A népgazdaság beruházási terveit és a tervek végrehajtásának beszámoló adatait vizsgálva joggal vethető fel a kérdés, vajon helyes értelmezést kap-e az elméletben és a gyakorlatban, a tervezési módszerekben a népgazdasági tervezésnek az az elve, hogy a tervek *reálisan* feszítettek legyenek.

Számos tapasztalat igazolja, hogy a tervek feszítése csak akkor moz-

gósít igazán és jár kellő eredménnyel, ha a terv teljesítéséhez szükséges *valamennyi* termelési keresztmetszet erre reális alapot nyújt, vagyis reális. Hiába feszítjük egy iparág termelési tervét a meglevő termelési kapacitás és ennek globális kihasználási foka ismeretében, ha például nem tudunk építési kapacitást teremteni azoknak az üzemi épületeknek a létrehozására, amelyek a *legszűkebb* termelési keresztmetszet feloldásához elengedhetetlenül szükségesek. De hiába feszítjük valamelyik iparág termelési tervét akkor is, ha a termékek előállításához nélkülözhetetlen importanyagot nem tudjuk megfelelő mennyiségben beszerezni. Az építőiparban hányszor tapasztalhatjuk, hogy a szerkezeti munkákat elvégzik, de a szerelő, befejező munkák hosszabb-rövidebb ideig váratnak magukra, mert a szerelés a szűk keresztmetszet. Az építőipari termelés tervezésében még kísért a globális, bő keresztmetszetre méretező szemlélet.

A lehetőségek korlátai miatt gyakran éppen azok a célok nem realizálódnak, amelyek kedvezőbb népgazdasági hatékonyságúak lennének, és olyanok valósulnak meg, amelyek elmaradása nem okozott volna túlzott kiesést a népgazdaság számára. A beruházások hiányos anyagi-műszaki megalapozottsága a végrehajtás során aránytalanságra, hiánycikkre, de egyben olyan javak létrehozására vezet, amelyek nem szolgálják optimálisan a népgazdaság fejlődését. Az építőipar gyakorlata élesen világít rá arra, hogyan függ össze az anyag- és szerelvényhiány, a részleges kapacitáshiány a befejezetlen építés állományának optimumot meghaladó mértékével.

Az 1964. évi beruházási terv teljesítésének az alakulása már az év első hónapjaiban azt mutatta, hogy az építőipar éves tervét nem képes teljesíteni. Ezért áprilisban, májusban a kezdésre tervezett beruházások egy részének felfüggesztésével az építőipar feladatát 7 százalékkal mérsékeltek. Az ilyen menetközbeni intézkedések azonban sok energiát kötnek le, nehézséggel járnak.

A tervek végrehajtásához szükséges anyagi-műszaki bázis bármelyik tényezőjében jelentkező tervszerűtlen fejlődés és a rendelkezésre álló termelőerők nem kedvező határfokú felhasználása az egész beruházási politika sikerét veszélyezteti. Ha tehát a beruházások tervezése és végrehajtása során azt kellett megállapítanunk, hogy az építőipari termelés volumenének és műszaki színvonalának növekedési üteme elmarad a népgazdaság építési szükségleteinek növekedési üteme mögött, akkor az építőipar objektíve a népgazdaság fejlesztési üteme növelésének gátjává, az állóalapot növelésére irányuló törekvések szűk keresztmetszetévé válik.

Ezért az építőipar anyagi-műszaki bázisának fejlesztése, az építőipari termelés szervezésének javítása rendkívül fontos feladatunk. Az építőiparnak az utóbbi években elért mennyiségi teljesítménynövekedésében — különös tekintettel a munkaerőhelyzetre — *a mennyiségi teljesítmények fokozásában bizonyos lélegzetvételre van szüksége*. Mérsékelni kell a termelés mennyiségi növekedésének ütemét és egyben fokozni a szervezettséget, a minőségi követelményeket, a műszaki fejlesztést, a munka termelékenységét.

Az erők koncentrációja gondolatának tehát már a beruházási igények kialakulása során a tervezés valamennyi szintjén érvényesülnie kell. A fejlesztési célok túlzott száma és ennek következtében egyes te-

rületeken a beruházási eszközök viszonylagos szétforgácsolása természetesen nem jelentheti azt, hogy a végrehajtásban már eleve lemondjunk az erőforrások koncentrációjáról. A fejlesztési célok átmeneti és viszonylagos dekoncentrációsága egyik fejlődési szakaszban sem mentesít egyetlen szervet sem az alól a felelősség alól, hogy az adott feladatot a rendelkezésre álló termelőerők leghatékonyabb felhasználásával megoldja, a termelőerők koncentrált irányú felhasználását megszervezze, tehát a lehetőséghez képest ne forgácsolja szét erőit. Nyilván senki sem állítaná, hogy az építőipar a mostani, sokszor nem optimális külső körülmény mellett minden belső lehetőségét kihasználja. Ez az építőipari termelés belső szervezésének problémáit veti fel, aminek kifejtése külön feladat.

A beruházási keretek elosztását behatóról tényezőkről

A beruházási igények elsősorban a gazdaságfejlesztési célokból adódnak. A fejlesztési célok egyrészt a termelés kereteinek bővítését, új üzemek építését, másrészt a meglévő termelőapparátus műszaki színvonalának emelését tartalmazzák. Ezek megvalósulásával párhuzamosan kell gondoskodni a szociális és kulturális beruházások és a lakásépítések szükséges üteméről. Mindkét irányú beruházás leköti a nemzeti jövedelem egy részét

A tervezési munka bonyolultsága azonban nemcsak abban van, hogy a nemzeti jövedelem összértékén belül a fogyasztási, a felhalmozási és azon belül a beruházási alap nagyságát helyesen kell számbavennie. A felhalmozási alap ugyanis egyrészt egy megtermelt értéktömeg része, másrészt meghatározott összetételű használatiérték-tömeg. Ennek a használatiérték-tömegnek összetételében meg kell felelnie a felhalmozási alap felhasználási oldaláról támasztott igényeknek. Ha tehát változást tervezünk a felhalmozási alap nagyságában és felhasználásának összetételében, előre meg kell változtatnunk a termelési struktúrát olyan irányban, hogy a megfelelő összetételű használatiérték-tömeg álljon rendelkezésre. Vagyis leegyszerűsítve: a fejlesztési célok megvalósításához a beruházások megfelelő anyagi-műszaki megalapozását — fáziseltolódással — előre biztosítani kell. A harmadik ötéves terv kidolgozása során ebben a tekintetben is tovább kell javítani munkánkat.

Ahhoz, hogy a beruházások tervezésében a reálisnál ne nagyobb összeget osszunk el, tisztáznunk kell, hogy a beruházható összeg milyen hányada képezi valójában gazdasági döntés tárgyát a hova fordíthatóság szempontjából.

A népgazdaság fejlesztési célkitűzéseinek megvalósításához szükséges beruházások volumenének felső határa a felhalmozási alaphoz fordítható összegnél kisebb. Számolni kell ugyanis azokkal a kötelezettségekkel, amelyeket egy-egy időszakban az új feladatoktól függetlenül meg kell valósítani. Ilyen kötelezettségek: az elhasználandó állóalapok pótlása, termelőberendezések bizonyos rekonstrukciója, a népesség szaporodása miatt feltétlenül szükséges bővítések (lakások, iskolák, középületek), az úthálózat pótlás jellegű beruházásai stb. De bizonyos értelemben idetartoznak a már elkezdett beruházások továbbfolytatásához szükséges beruházási összegek is. Vagyis új kapacitások teremtése és jelentős műszaki fejlesztés nélkül is jelentkezik számos olyan

beruházási igény, amely egyrészt a meglevő állóalapot egyszerű újratermelését jelenti, másrészt a meglevő termelési állóalapot jobb kihasználása miatt válik szükségessé.

Ez a „stabil”-nak tekinthető, új fejlesztési célkitűzésektől függetlenül jelentkező terhelés igénybe veszi a felhalmozási alap — rövid időszakot tekintve — többé-kevésbé állandó hányadát és terhelést jelent az anyagi-műszaki megalapozás oldaláról is. Ez a terhelés azonban egyre nagyobb, mert a növekvő állóeszköz-állomány a felújítások növekvő szükségletét teremti. Ezért tévedés lenne azt hinni, hogy most annak a teljes összegnek a hova fordítása felett van módunk spekulálni, amit a harmadik ötéves tervben beruházunk.

A beruházások anyagi-műszaki bázisának egyik döntő eleme például az építőipari kapacitás. Ebbe azonban a beruházás jellegű építési munkáknak és a felújítási-karbantartási építési munkáknak egyaránt bele kell férniük. A népgazdaság állóalapjainak évről évre növekvő volumene folyamatosan növeli az építési felújítási-karbantartási igényt is. Ha az ilyen irányú igény növekedési üteme — figyelembe véve az elmulasztott felújítások-karbantartások pótlásának követelményét is — nagyobb, mint az építőipar termelési volumenének növekedési üteme, akkor a népgazdaság irányító szerveinek dönteniük kell: az építőipari termelés összvolumenén belül a beruházási építkezések részaránya csökkenjen-e — ez a bővített újratermelés lehetőségeit szűkíti —, vagy a felújítások részarányát korlátozza és ezzel az állóalapot egyszerű újratermelési szükségletét elégítse ki mérsékelt ütemben. *A felújítás és karbantartás rovására nem lehet büntetlenül átcsoportosítani az eszközöket.*

Ezután jönnek számításba az *extenzív termelésbővítő beruházások*, amelyek szükséglete főként az arányosság követelményéből adódik. Az extenzív beruházási célkitűzések csökkenő arányban jelentkeznek, mert mindig új munkahelyek létesítésével és új munkaerők bevonásával járnak. Az új munkahelyek számának növelési lehetőségeit azonban a munkába még bevonható lakosság adott száma korlátozza. Emellett a gazdaságossági megfontolás is sokszor az extenzív beruházások ellen szól.

A nagyjából stabil beruházási kötelezettségek közé kell sorolni a már működő vállalatok meglevő termelőbázisának műszaki fejlesztését, aminek révén az adott munkáslétszám nagyobb termelékenység és csökkenő önköltség mellett foglalkoztatható. Ezeknek a nem látványos beruházásoknak nagy szerepet szánhatunk a működő vállalatok átállási rugalmasságának növelésében, az előállított termékek korszerűségének fokozásában, a gyártmány-nomenklatúra cserélődésében.

Végül a *nagyobb műszaki fejlesztési célkitűzéseket szolgáló beruházások* a termelési folyamatok korszerűsítése, gépesítése stb. segítségével a termelést teszik hatékonyabbá; a munkahelyek számának növelése nélkül, illetve munkaerő-felszabadítással több, korszerűbb, tökéletesebb terméket és szolgáltatást nyújtó kapacitásokat teremtenek. Az intenzív beruházási politika a műszaki színvonal lényeges emelésével járó beruházások arányának növelését követeli meg, mert ezáltal gyorsabban növelhető a termelékenység és a nemzeti jövedelem.

Ha azonban a beruházások összvolumenén belül az állóalapot egyszerű újratermelését és az extenzív, a termelésbővítés szükségleteit szol-

gáló beruházások „stabil”-nak nevezett terhelése a beruházási alaphoz vagy az anyagi-műszaki megalapozottság korlátaihoz viszonyítva magas, akkor az intenzív beruházások lehetősége és részaránya korlátozott, tehát az összes állóalapot hatékonyságának növelési üteme és ennek következtében a nemzeti jövedelem növelésének üteme is relatíve csökken. Ezért roppant nagy jelentősége van annak, hogy az állóeszközök felújítása, pótlása és bővítése *műszaki fejlesztéssel egybekötve*, minél intenzívebb formában valósuljon meg, és általában takarékosabb kivitelben építkezzünk.

A felosztható nemzeti jövedelem összegén belül a felhalmozási alap, illetve az abból beruházási célokra fordítható összegek és a beruházások végrehajtását biztosító anyagi-műszaki megalapozottság behatároló korlátai alapján kell tehát az optimális arányt megtalálni az egyszerű újratermelést, a termelésbővítést és a műszaki fejlesztést szolgáló beruházások között. Egyidejűleg figyelembe kell venni az egyes beruházások hatékonyságának, a külkereskedelmi mérleg javításának követelményét, és még sok más szempontot is.

A beruházások népgazdasági tervezésében tehát a koncentrációt az eszközök felosztása során úgy kell értelmeznünk, hogy a nemzeti jövedelemből rendelkezésre álló pénzügyi forrásokat és a megvalósításhoz szükséges anyagi-műszaki lehetőségeket az állóeszközök egyszerű újratermeléséből és a már megvalósítás alatt álló fejlesztési célkitűzésekből eredő terhelések figyelembevételével úgy használjuk fel, hogy a népgazdaság számára a legnagyobb eredményt, a beruházások legmagasabb hatékonyságát és ezzel a nemzeti jövedelem viszonylag leggyorsabb növekedését biztosítsuk. A döntés tehát a népgazdaság konkrét helyzetére és nem valami mindenkor érvényes absztrakt sémára építendő.

Felvethető elméletileg a kérdés — amit gyakorlati indokolásul is hallottunk már —, vajon bizonyos helyzetekben nem éppen az összegben és területileg szétaprózott erőforrások hozzák a legjobb eredményt? Lehet, hogy egy-egy konkrét esetben igen. Általánosságban azonban — figyelembe véve elsősorban az állóeszközök újratermelésének kötelezettségéről, és a „stabil” terhelésről mondottakat, valamint a koncentráció elvének érvényesülését a létesítendő üzem (vagy egy létesítmény) szempontjából is — egyértelműleg leszögezhetjük: az új fejlesztési célok megvalósítására rendelkezésre álló pénzügyi lehetőségeket és erőforrásokat csak koncentráltan és elsősorban az intenzív beruházási politika elvei szerint szabad felhasználnunk. A műszaki fejlesztésben folyó világméretű versenyfutás égetővé teszi a beruházási pénzeszközök koncentráltát térben és időben egyaránt. Ezért a beruházási pénzeszközök és erőforrások koncentrált felhasználása adottságaink között még akkor is kötelező, ha emiatt egyes igényeket, sőt egész iparágak fejlesztését vagy kifejlesztését későbbre kell halasztanunk. A beruházási igényeket tehát a lehetőségekhez mérten határozottan és következetesen *sorolnunk kell*. Ez a sorolás azonban nem egyszerűen a Tervhivatal dolgozóinak feladata és a kormány dolga. Ehhez az első lépés a gazdaságossági számítások elvégzése, ami a beruházást kezdeményező szerveink, a vállalatok feladata. A sorolás, a gazdasági döntés tudományos megalapozottsága megköveteli — népgazdasági és vállalati szinten egyaránt — a gazdaságossági számítások rendszerének tökéletesítését és kiterjedtebb alkalmazását.

Ugyanezt a sorolást kell elvégeznünk az egyszerű újratermelés körébe tartozó, állóeszközpótlás jellegű (rendszerint felújítási vagy egyéb helyi forrásból végzett) beruházások tekintetében is, hogy a vállalatok saját forrásaikat ne aprózzák el, hanem tudatosan átgondolt, megszervezett kiselejtezésekkel építsék le korszerűtlenné vált termelőberendezéseiket és korszerűbb gépekkel, berendezésekkel váltsák fel ezeket. Így az egyszerű pótlást könnyebben lehet felhasználni az intenzifikálás céljaira is. Ehhez persze érzékelhetőbbé és egyértelműbbé kell tenni a gazdaságosság kritériumait a vállalatok számára. Gazdálkodásunk mechanizmusát is hozzá kell igazítani a gazdaságosság egyre növekvő követelményéhez. A helyi forrásból végzett beruházások ésszerű sorolása, az erőforrások koncentrált felhasználása szempontjából az eddiginél kedvezőbb lehetőségeket nyújt a nagyvállalati forma. Az állóeszköz-gazdálkodás módszerei ilyen méretekben — a központi érdekek és a vállalati önállóság elvének érvényesülését figyelembe véve — napjainkban alakulnak ki. Az eszközhasználati díj bevezetése olyan lépésnek tekinthető, amely az eszközökkel való gondosabb gazdálkodásra ösztönöz. Emellett idejében számba kell venni azt is, hogy az intenzívebb típusú beruházások gépigényesebbek és különösen a korszerűbb gépekben nő az igény. Tehát a gépiparban, valamint a gépbehozatal tervezésében előkészületeket kell tenni ezek kielégíthetőségének felmérésére, illetve a kielégíthetőség fokának megállapítására.

A beruházási arányokról

A tervszerű, arányos fejlődés törvényének helytelen értelmezéséből kiindulva egyes gazdasági vezetők úgy gondolják, hogy az arányos fejlődést az adja, ha mindegyik minisztérium és mindegyik iparág (sőt mindegyik vállalat) az évenként rendelkezésre álló beruházási keretből ugyanolyan, de inkább még magasabb százalékos arányban részesedik, mint az előző évben. Megtartani igyekeznek a már egyszer „kiharcolt” arányokat és „súlyukat” a beruházási keretek felosztásában. Ez a keretfelosztási mód azonban éppenséggel aránytalanságokat teremtenek, mert egyrészt az egyes iparágak hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez rendkívül különböző, másrészt — ha minden iparágat egyenlő ütemben, a felhalmozási alap teljes felhasználásával kívánunk fejleszteni — ezzel gyakorlatilag lehetetlenné tennék új iparágak teremtését és egyes döntő iparágak gyorsabb ütemű fejlesztését — hiszen mindkettőhöz a beruházási erőforrások koncentrált felhasználása szükséges. Az arányosságot mindig egy adott időpont, egy fejlődési szakasz arányosságának kell tekintenünk. A mai helyes arány egy későbbi időpontban éppen aránytalanságot jelent. A fogyasztás szerkezetváltozása, a műszaki fejlődés eltérő üteme, az ágazatközi technikai arányok módosulása következtében *szükségszerű az eltérő ütemű, a differenciált fejlesztés*, az újabb és újabb helyes arányosságok kialakítása. Az egyes ágazatok, iparágak és vállalatok beruházási részesedését nem szabad tehát statikusan szemlélni és a kereteket valamilyen megszokott arányban osztogatni, hanem a népgazdaság fejlődési szakaszait elemezve, az ebből adódó követelményeket mérlegelve kell a célokat beruházásokkal megvalósítani és a fejlődési szakasznak megfelelő felosztási arányokat

megteremteni. Ez pedig *mindinkább az eszközök koncentrált felhasználását követeli meg*, mert egyrészt *növekednek a fejlesztési célok és ezzel kapcsolatos beruházási igények*, másrészt *növekszik az igény a megvalósítás gyorsaságát illetően*.

A korszerű nagyüzemek létesítése — a termelés technikájának fejlődése, a termelőfolyamatok bonyolultsága stb. folytán — *egyre nagyobb befektetéseket igényel*.

Megnőtt általában az optimális üzemnagyság. A termelőfolyamatban részt vevő gépek bonyolultsága, az automatizálás, az ezzel kapcsolatban szükséges elektronikus műszerek és vezérlő berendezések *világsszerte növelik az üzemek nagyságát*. Az a követelmény, hogy nagyobb üzemeket létesítsünk és ezeket korszerű termelőberendezésekkel lássuk el, nálunk is jelentkezik. Szeretnénk minél több, a legújabb technika szerint megalkotott nagyüzemet létrehozni. Tudomásul kell azonban vennünk azt, hogy erőforrásaink irreális túlterhelése nélkül nem kezdhetjük meg minden iparágban egyszerre sem az automatizálást, sem az új nagyüzemek létesítését és a régiak generális rekonstrukcióját. Erre fel kell hívnunk a beruházásokat, a gazdagságfejlesztési koncepciókat kezdeményező szervek figyelmét. Nem a kezdeményezés lefékezéséért, hanem az elgondolások szigorúbb mérlegeléséért kell ezt megtennünk.

A harmadik ötéves terv előkészítésének tapasztalatai is azt mutatják, hogy a már elkezdett és elhatározott beruházások, a pótlási és korszerűsítési célok, a szociális-kulturális és lakásépítési kötelezettségek miatt már nem túlságosan nagymértékű a „szabad rendelkezésű” beruházási keret. Csak néhány nagyobb fejlesztési feladatot említek: a villamos-erőműveket, a műtrágyagyárak létesítését, a földgázprogramot, a házgyárak láncolatának létesítését, a lakásépítési programot stb. Figyelembe véve az összes terheléseket, a harmadik ötéves terv beruházási lehetőségeinek aligha több mint 25—30 százaléka az a „szabad” keret, amellyel a népgazdaság irányító szervei a távlati terv kialakításának szakaszában még rugalmasan rendelkezhetnek olyan gyors elhatározást és gyors megvalósítást igénylő esetekben, mint például gyorsan realizálódó exportlehetőségek kihasználása, egy-egy döntő iparág ugrás-szerű műszaki fejlesztése stb. Nyilvánvaló, hogy nagyon meg kell fontolnunk, mire, mikor és mennyit fordítunk.

Emellett fel kell készülnünk azokra az egyre növekvő méretű beruházásokra, amelyekre a *nemzetközi munkamegosztás* előnyös volta ösztönöz bennünket. A KGST keretében együttműködő baráti országok között — gazdaságuk sajátos adottságai szerint — kialakul a termelés specializációja. Megállapodások születnek a termékek profilírozására. Így egy-egy országban épülnek olyan termelőbázisok, amelyek több ország szükségletét elégítik ki. Ilyen célokra is érdemes erőforrásainkat koncentrálnunk, mert korszerű nagyüzemet hozhatunk létre, amelyben a nagysorozatú vagy folyamatos gyártás alacsony önköltségi színvonal elérését is lehetővé teszi, tartós exportrelációt is jelent külkereskedelmünk számára.

A nemzetközi munkamegosztás és a külkereskedelmi kapcsolatok kérdéseinek részletes tárgyalását ebben a cikkben mellőznünk kell, ezért a beruházások vonatkozásában csupán annyit szögezzünk le, hogy már a tervezésben számolnunk kell a nemzetközi munkamegosztás újabb formáinak kibontakozásával, a szorosabb együttműködés szükségességé-

vel és azzal, hogy ez az eszközök bizonyos átcsoportosítását is igényli.

Ha a külkereskedelmi kapcsolatok bonyolultságát és importigényeinket is számításba vesszük, le kell vonnunk annak beruházáspolitikai következményeit is: fokozott gondossággal kell törekednünk arra, hogy olyan beruházásokat valósítsunk meg, amelyek a műszaki színvonal, az exportképesség gyors növekedését és a külkereskedelmi egyenleg javulását eredményezik: és ezeket nagyon gyorsan helyezzük üzembe.

A beruházási igényeknek csak vázlatosan érintett sokasága mellett még egy stabil igénnyel kell számolni, és pedig tartalékkal. A *beruházási tartalék* képzését két körülmény indokolja: az előre nem látható szükségletek és a tervezett beruházások esetleges drágulása. A második ötéves terv időszakában a terven felül elhatározott beruházások (előre nem látott és nem tervezett szükséglet) az ipari és közlekedési beruházások 5—6 százalékát tették ki. A beruházási tartalék persze nem úgy értendő, hogy nincs elképzelés felhasználására, ha nem jön közbe semmi rendkívüli. Sőt megfelelő műszaki és anyagi előkészítéssel készenlétben tartandók egyes beruházások a kivitelezés esetleges megindítására. *Több beruházást kell műszaki tervekkel előkészíteni, mint amennyinek a kivitelezését tervbe vettük.* Ezzel arra is felkészülünk, ha valami kiesnék a tervből menetközben, vagy valahol késedelem mutatkozik, akkor az eszközöket kapkodás nélkül más célra fordítsuk.

A területi koncentráció és az építőipar

Az, hogy melyik beruházást hol valósítsuk meg, hogy milyen ipart telepítsünk, melyik területi egységet milyen ütemben fejlesszünk és lássunk el a megfelelő szociális-kulturális létesítményekkel, igen bonyolult, sokszor számos ellentmondást magában rejtő problémakomplexum. A párt- és kormányhatározatok például következetesen törekednek a kijelölt vidéki ipari centrumok kifejlesztésére, Budapest tehermentesítésére. A Budapest túlszűfoltságának csökkentésére kidolgozott elgondolás szerint 40 000 munkahelyet kellene az elkövetkezendő 8—10 évben vidékre telepíteni, mintegy 4 milliárd forintos közvetlen és a megfelelő kapcsolódó beruházási költséggel. Vidéki ipari centrumokat fejlesztünk, de ezek működéséhez a megfelelő vízellátási bázist a vízgazdálkodási beruházások nagy volumenével kell megteremteni (például Borsod megyében). Vagy az új ipari centrumhoz nagyszabású lakás- és kommunális építési programot kell végrehajtani, mint Pécsen és Szegeden stb. Ugyanakkor a létesítendő üzemek munkaerő- és ezek kapcsolódó beruházási igényei olyan megfontolásokra is vezetnek, hogy ne csak a kijelölt ipari centrumokat fejlesszük, hanem további alcentrumok létesítésével oda is telepítsünk egyes ipari üzemeket, ahol munkaerő és lakás már van, fenntartva az ipar centrumokba való telepítést[†] mint általában a leggazdaságosabb és fő utat.

Az építőipari termelőerők koncentrálása elméletben azt követelné meg, hogy minél kevesebb helyen, minél nagyobb volumenű beruházásokat valósítsunk meg, hiszen ez biztosítaná a házgyárak és egyéb előgyártó üzemek legkedvezőbb telepítését és kihasználását, a nagy tömegű, sorozatos lakásépítést, az építőgépek leggyorsabb mozgását és

V. SZ. NYEMCSINOV:

A szocialista gazdálkodás és a termelés tervezése*

Szocialista építésünk folyamán nagy gyakorlatra tettünk szert a népgazdasági tervezésben és a gazdasági fejlődés folyamatainak irányításában. A szovjet közgazdászok előtt most élesen vetődik fel a közel félévszázados tapasztalat elméleti általánosítása.

Különös figyelmet érdemel mindenekelőtt az anyagi társadalmi termelés tervezése és irányítása során a közvetlen gazdálkodó sejték és a népgazdaság egésze között létrejövő kapcsolatok jellegének sokoldalú tanulmányozása. E probléma aktualitása csak fokozódik, hiszen terveink mindinkább teljeskörűvé és mindent átfogóvá válnak. A tervezés behatol a népgazdaság valamennyi pórusába. A tudatos tervezés bővítése és elmélyítése a szocialista gazdaságban megköveteli a tervezés technikájának és módszerének szorosabb összhangját az eleven, valóságos és szakadatlan gazdasági folyamat tartalmával és szükségleteivel.

A terv kidolgozása és végrehajtása során döntő jelentőségű *a funkciók, a jogok és a kötelezettségek helyes elosztása* a tervezőszervek és a végrehajtó gazdasági láncszemek között. Egyetlen felettes szerv sem ismerheti annyira a belső termelési erőforrásokat és termelési feltételeket, mint a vállalat. A centralizált tervezésben különösen fontos ezért betartani a centralizáció szükséges mértékét, mindenkor elegendő teret biztosítva az alsóbb szintű tervezés és a helyi kezdeményezés számára. A tervmutatók semmiféle növelése sem biztosítja az ésszerű, kölcsönös kapcsolatokat a központi tervezőszervek és a vállalatok között.

Ismeretes, hogy a népgazdasági tervezés csak része a társadalmi termelés irányítási módjának. Lehet, a többi között, jól kidolgozott tervünk, de a megvalósítás mégis rosszul előkészített. Nyilvánvalóan helytelen közbeeső számítási mutatókat olyan direktíva jellegű tervmutatókká változtatni, amelyeknek a szocialista gazdálkodás végső eredményeit kell tükrözniök. A tervmutatók rendszerének ilyen jellegű kibővítése a gazdasági rendszer szükséges rugalmasságának és operatív jellegének elvesztéséhez vezet. Ilyen helyzetben a társadalom elsődleges termelési sejtjei és az egyes gazdasági dolgozók alkotó kezdeményezése számára túl szűk lehetőségek maradnak. A tervezés e helytelen kibővítése esetén eluralkodik az adminisztrálgatás rendszere, amely azon a téves elképzelésen alapul, hogy a tervezők és a vezetők a dolgozók alkotó gazdasági öntevékenységének, valamint a

* A „Kommunyiszt” 1964. 5. számában megjelent cikk kissé rövidített szövege,

legkedvezőbb kihasználását. Fel is vetnek néha ilyesmit. A gyakorlatban azonban egyes területek építőipari „telítettsége”, az egyes megyékben jelentkező krónikus építőipari munkaerőhiány és a szükségletek elhelyezkedése ezzel összeütközésbe kerül. A több évtizedes működésre, megfelelő munkaerőbázisra létesítendő gyárak telepítését nem tehetjük függővé az aktuális, átmeneti jellegű területi építőipari munkaerőhelyzettől. A megoldás ilyenkor vagy az, hogy a megye területén rendelkezésre álló építőipari kapacitást, illetve a feladatokat átcsoportosítjuk, vagy pedig országos építőipari szervezetek és más megyék építőiparának segítségével oldjuk meg a feladatokat, feltételezve, hogy ezeknél jelentkezik mobilizálható kapacitás.

Manapság sokat beszélünk és írunk az ipar rugalmasságának fokozásáról, a fogyasztók rangjának emeléséről. Az építőiparban ez még nagyobb súllyal esik latba, mint másutt. Az építőipar eltér az ipartól abban is, hogy az építőiparnak egyelőre abszolút hazai önellátást kell biztosítani. Ezért itt másképpen vetődik fel a szérianagyság, a nemzetközi munkamegosztás kérdése. (Az építőanyagokra és szerkezetekre persze elvileg ugyanaz áll, mint bármely más iparcikkre, de az épületszerelésre már nem.) Ebből az is következik, hogy az ország laksűrűsége és a települések elhelyezkedése olyan konkrét adottság, amely különféle objektumok (lakás stb.) gyakran meglehetősen szétszórt létesítését váltja ki. Nyilvánvaló, hogy még legnagyobb városunkban, Budapesten sem lehet akkora házgyárat építeni és lakótelepet létesíteni, mint Moszkvában vagy Leningrádban. Persze Budapesten is van lehetőség a lakásépítés koncentráltabbá tételére. Nem helyeselhető azonban az építőipari termelés szervezését egyoldalúan előnybe helyező olyan észrevétel, hogy miért építünk egyik-másik településen 200—400 lakást, hisz azt nem lehet elég korszerűen megszervezni. Az építőiparnak tehát fel kell készülnie megfelelő rugalmasságra, figyelembe véve a népgazdasági, a megrendelői érdekeket. A kivitelező szervezet ilyen mértékű rugalmasságához azonban véleményem szerint a következők szükségesek:

- a terület építőipari kapacitásának megbízhatóbb meghatározása (és pedig több évre); ehhez
- a megfelelő területi munkaerőmérlegek, ezenbelül a reálisan várható építőipari munkáslétszám (szakmai összetételű) megtervezése;
- az állandó jellegű területi építőipari bázis kialakítása, amelynek középpontjában az ÉM területi vállalata foglal helyet, segédüzemekkel, gépparkkal és anyagtároló-előkészítő szervezettel;
- a beruházások területi koordinációjának jól kialakult szervezete és működése.

Az eddig felsorolt követelmények — párosulva a korszerű előgyártó üzemekkel — a területi állandó építőipari bázist adják, szinte telepített ipari jelleggel. Ennek az építőipari kapacitásnak feltétlenül el kell végeznie a területi egységen minden olyan (ipari, mezőgazdasági, szociális, kulturális) építési beruházást és felújítást, amely helyi jelentőségű. De kell olyan *többlet-kapacitással is* rendelkeznie, amellyel az országos jelentőségű nagyberuházások egy részét is megvalósíthatja, illetve ezekhez jelentősen hozzájárulhat. Az állandó területi építőipari bázis maga körül tömörítené — későbbiekben talán szervezetileg is

magában foglalhatná — a megye területén működő egyéb építőipari kivitelező szervezeteket, és így a területi és szervezeti koncentráció elvét *együtt* valósíthatná meg.

Az országos jelentőségű, nagyrészt speciális felkészültséget és felszereltséget igénylő nagyberuházásokat (főleg az ipari és a közlekedési ágazatban) országos építővállalatok, illetve speciális szak- és szerelőipari szervezetek valósítanak meg a jövőben is. Ezekkel lehet leginkább elérni a specializáció elvének és a koncentráció elvének együttes érvényesülését. A vállalatok korszerű technológiával és gépi berendezésekkel működjenek. A korszerű technológia önmagában is kikényszeríti az erők koncentrálását. Alkalmazzák a legkorszerűbb tervezési és termelészervezési módszereket.

A nagy beruházást végző országos vállalatok feladatainak oly módon való meghatározása látszik célszerűnek, hogy egy időszakban párhuzamosan csak néhány nagy beruházáson dolgozzanak, de ezeken az optimális szervezettséggel és anyagi-műszaki ellátással.

A koncentrációra törekvést sem a célok kijelölése, sem a végrehajtás tekintetében nem szabad öncélnak tekintenünk, mint ahogy a beruházás maga sem cél, hanem eszköz. A beruházások koncentrációja, az építőipar termelőerőinek tervszerű, koncentrált felhasználása a gazdaságosság fokozását, a beruházási befektetések gyorsabb megtérülését, a kivitelezési idő rövidítését jelenti, vagyis a kivitelezés szempontjából a beruházások koncentrációja annyi *objektum* építésének elkezdését jelenti, amennyinek összehangolt üzembehelyezése (nem átadása!) az adott technikai eszközök mellett optimálisan megoldható.

Nem egy-egy mutató teljesítéséről vagy túlteljesítéséről van tehát szó. Ezt azért kell hangsúlyoznunk, mert nem biztos, hogy egy-egy építési feladat elvégzése, a mutatók teljesítése még az egész beruházás megvalósítását, az új termelőkapacitás belépését és az adott gazdaságfejlesztési folyamat befejezését is jelenti. Továbbá egy beruházási cél sohasem egyedül az építőipari feladat teljesítésével valósul meg, hanem a műszaki tervező, az építőipari kivitelező, gépeket és berendezéseket szállító és szerelő vállalatok összehangolt tevékenységének eredményeként. *Nyilvánvaló például, hogy a kivitelezési idő rövidítése a gépek előállítási és beszerzési idejének csökkentését is feltételezi.* Ha az együttműködésben, az egymásba kapcsolódó munkafolyamatok időbeli összehangolásában, az elkészült részmunkák minőségében hibák vannak, ennek kárát mindig a népgazdaság viseli, még akkor is, ha a vitatkozó felek közben kiegyeznek, vagy a KDB eldönti a felelősség kérdését. Azt a népgazdasági kárt, amely egy-egy részleg későbbi belépése, nem megfelelő minősége stb. miatt keletkezik, a legnagyobb összegű büntetések, kártérítések is csak töredékértékben jelzik. A közös munka- és felelősségvállalás kell hogy jellemezze a beruházási cél megvalósításában részt vevő szervezetek együttműködését, összehangolva a közös anyagi érdekeltséggel, amelyet a beruházásokhoz fűződő új jutalmazási, valamint az építési feladatok teljesítéséhez kapcsolódó prémiumrendszer fejez ki.

Az építőipar szerveztségének fokozásához ki kell alakítani az építőipar termelőerőinek még tervszerűbb felhasználását segítő, a naptári év kereteiből kilépő *építőipari programozási rendszert.*

A beruházásprogramozással összehangolt építőipari programozás

elősegíti a közreműködő szervek koordinált, tervszerű munkáját, az építőipari kapacitáson belül a belső (szakmai) arányok javítását. A nép-gazdasági szintű beruházásprogramozás és az országos építőipari programozás megvalósításának számos szervezeti, tervmethodikai és technikai előfeltétele van. Ezeket máról-holnapra nem tudjuk megteremteni. Az előkészítő-szervező munkával azonban nem késlekedhetünk. Tanulmányozni kell a technikai lehetőségeken (például a korszerű gépi adatfeldolgozáson) kívül azokat a fejlett matematikai, gazdaságszervezési és gazdaságosságszámítási módszereket is, amelyek alkalmazásának lehetősége, sőt szükségszerűsége a követelmények növekedésével és az építőipar műszaki-szervezési színvonalának emelkedésével együtt fellép. Ez nem a távoli jövő programja. Minél fejlettebb, minél bonyolultabb egy szervezési vagy vezetési feladat, annál előbb el kell kezdeni a felkészülést, annál több előtanulmányt, tudományos számítást, mérlegelést kell végezni.

Már eddig is sok minden történt, számos intézkedés megjelent, sokat most készítenek elő. Tudományos munka is folyik ez irányban a különböző intézetekben. Az MSZMP 1960 júniusi határozata az építőipar működéséről, a beruházási tevékenység megjavítására tett számos állami intézkedés, az MSZMP KB az építőipar munkájáról szóló 1964 februári határozata és az ezt követő kormányhatározat sok eredményről számol be, igen sok konkrét feladatot jelöl meg.



Azok a fő mondanivalók, amelyeket a beruházási politika szerteágazó területéről kiemeltünk, röviden összefoglalva a következők:

1. A koncentráció elvének érvényessége a beruházások szemszögéből nézve a fejlesztési célok és feladatok koncentráálásánál, a célok és lehetőségek összehangolásánál, fontossági és időrendi sorolásánál kezdődik és a megvalósításhoz szükséges termelőerők koncentráálásánál végződik. Nem lehet és nem szabad csak egyik vagy másik oldalon felvetni a koncentráció elvét, hanem összehangoltan és tervszerűen az elhatározás és megvalósítás *egész folyamatában* biztosítanunk kell az erők összpontosított felhasználását.

2. A koncentrációt nem szabad tértől és időtől független, abszolút mércével mérnünk. Adott fejlődési szakaszokban mások a lehetőségek és mások az igények. A beruházási célokat és a megvalósításukhoz szükséges anyagi-műszaki alapokat — ezen belül az építőipari kapacitást — úgy kell kialakítani és továbbfejleszteni, hogy az egyes fejlődési szakaszok igényeihez alkalmazkodjanak. Az anyagi-műszaki megalapozás bármelyik tényezőjének szűk keresztmetszete az *egész beruházáspolitikai* hatékonyságát csökkenti.

3. A nyersanyagimport növekvő szükséglete, az export fokozásának, a külkereskedelmi mérleg stabilitásának követelménye olyan beruházások megvalósítását igényli, amelyek segítségével gyorsan tudunk új termékekkel megjelenni a nemzetközi piacon. Ehhez az elhatározásban és megvalósításban nagyfokú rugalmasságra és gyorsaságra van szükség. Itt az építőipar technikai színvonala, szervezetének rugalmassága és üttöképessége is közvetlenül összefügg külkereskedelmi mérlegünkkel.

4. A termelőerők koncentrált felhasználását nem elég csak egyes

kiemelt mutatók alakulásán mérni, hanem figyelembe kell venni a beruházási politika lehetőségeit az adott fejlődési szakaszban. A kitűzött feladatokhoz, a „fogyasztói igényhez” viszonyítva kell minden szervnek a maga területén mindent megtennie *a termelőerők optimális felhasználására, koncentrálására*. Sem az építőipar, sem más ágazat irányító szerveit nem mentesíti a felelősség alól az a körülmény, hogy a feladatokat a népgazdaság irányító szervei a gazdasági körülmények sokaságát mérlegelve jobban vagy kevésbé koncentráltan tűzték ki.

5. Végül: a beruházások megvalósításában részt vevők között fontos helyet foglal el az építőipar. Feladatait az elkövetkező években csak gyors ütemű műszaki fejlesztéssel, a szervezettség fokozásával, a rendelkezésre álló termelőerők hatékony koncentrálásával képes teljesíteni. Ehhez nemcsak a műszaki irányító és végrehajtó apparátus megfeszített munkájára, hanem az *építőipari közgazdászok* sokkal hatékonyabb közreműködésére is szükség van. A műszaki fejlesztés, a szervezés, a termelőerők összehangolt felhasználása legalább annyira közgazdasági, mint műszaki probléma.

Berend T. Iván:

GAZDASÁGPOLITIKAI HIBÁK KIALAKULÁSA AZ ELSŐ ÖTÉVES TERV MEGINDÍTÁSA IDEJÉN MAGYARORSZÁGON

Történeiszekink az elmúlt évek során több olyan művet adtak közre, amelyek a felszabadulás utáni éveket dolgozzák fel. Berend T. Iván jelen kötete ezt a munkát folytatja, pontosabban az első öt éves terv kialakításával kapcsolatos néhány problémát tájékoztat fel. A szerző nagyon érdekesen próbál fényt deríteni a felszabadulás utáni történelmünk egyik legizgalmasabb időszakára. Az időszak bonyolult problémáinak teljes feldolgozását és értékelését a szerző nem végezhette el, részben a történetíró objektivitásához szükséges távlat hiánya miatt, részben a kutatható anyagok sokoldalú feldolgozásának hiánya miatt. Ennek ellenére a jelen munka figyelemre méltó alkotás, amely a szóban forgó időszak későbbi tudományos feldolgozásához fontos adalékul, bevezetőül szolgálhat.

A kötetet gazdaságtörténeiszeken és történeiszeken kívül közgazdászok és legújabbkori történelmünk iránt érdeklődő olvasók számára ajánljuk.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

kollektív munka eredményeiben való személyes anyagi érdekeltségnek a felhasználása nélkül is képesek a társadalmi termelés irányítására.

Az is közismert, hogy az egyes tervmutatók (például a teljes termelés mutatója), amelyek a népgazdasági tervezés szintjén jól funkcionálnak, ugyanakkor nyilvánvalóan eltorzítják az egyes vállalatok gazdasági tevékenységének az eredményeit. Ennek az ellentmondásnak az alapján keletkezett például egyes tervmutatók tökéletesítésének a problémája. Javasolják például a „normatív feldolgozási érték”-nek mint speciális tervmutatónak a gyakorlati alkalmazását. A tapasztalatok szerint a normatív feldolgozási érték mutatója számos ágazatban elég jól tükrözi a vállalati kollektíva által végzett munka volumenét. Gyakran áll elő olyan helyzet, amikor a közösen összehangolt erőfeszítések együttes eredménye egyáltalán nem azonos a részhatások összegével. Lehetséges például, hogy minden szovhozban vagy kolhozban a folyó évben nőtt az egy hektárra jutó terméshozam, de az egész gazdasági körzet átlagos terméshozama mégis csökken, ha az alacsonyabb terméshozamú vetésterületek növekedése egyes területeken gyorsabb, mint a magasabb terméshozamú vetésterületek növekedése a körzet más részeiben.

Helytelen azt hinni, hogy a tervezés további elmélyítésében és kiszélesítésében, teljeskörűvé és mindent átfogóvá való átalakításában a fő nehézség az általános (a legalsóbb szinttől a legfelsőig egységes) és differenciált tervmutatók rendszerének a kiválasztása. Ez azonnal kiderült, mihelyt a szovjet tervezőszervek hozzáfogtak annak az irányelvnek a gyakorlati megvalósításához, hogy a népgazdasági terv közvetlenül a vállalatok által kidolgozandó terveken alapuljon. Nyilvánvalóvá vált, hogy ezt a helyes irányelvet nem szabad primitíven olyan követelményként értelmezni, amely szerint a népgazdasági terv az alsóbb szintű tervek egyszerű összege lenne. A népgazdaság bonyolult gazdasági rendszer és nem azonos elemeinek és alapsejtjeinek egyszerű összegével, számos kisebb gazdasági rendszerből (például termelési ágakból, gazdasági körzetekből, gazdasági egyesületekből) tevődik össze. E kis gazdasági rendszerek pedig termelési (vállalat) és fogyasztási (család) gazdasági alapsejtekre oszlanak. Nemcsak közvetlen kapcsolatok, hanem visszahatások is létrejönnek állandóan közöttük. A viszonyok ilyen bonyolult rendszerében rendkívül lényeges a magatartások különböző ösztönzőinek, a többi között az anyagi és erkölcsi ösztönzőknek a szerepe. A tervezési és a beszámolási mutatók egyszerű összesítésével az ilyen viszonyok teljes egészét nem lehet mérni. Még az alsó szintű tervek egyszerű információit sem lehet minden további nélkül összeadni, hanem — még mielőtt a felsőbb fokon a terv kidolgozásához felhasználják — minőségileg és mennyiségileg át kell alakítani.

Közismert, hogy az egész egyesülésre átlagos, összevont műszaki tervnormatívák lényegesen függenek az egyesülés termelésének terv szerinti választékától, a termelési programnak az egyes üzemek közötti elosztásától, a termelési technológiáktól, valamint a felhasználandó nyersanyagtól. Így hát például az anyagellátás összevont normatívája — rendszere az egész egyesülésre csak a már megfelelő módon átalakított — vagyis a műszakilag megalapozott alpnormatívák színvonalát meghatározó tényezők szerint súlyozott — normatívákból építhető fel. Ugyanez a helyzet a gépidő-normatívákkal a szerszámgéppark és a ter-

melőberendezések kihasználásának tervezésénél és számos más hasonló esetben.

Ezért az összevont normatívák sohasem lehetnek állandóak és változatlanok. De csak az elektronikus számítógépekkel történő tökéletesebb feldolgozási rendszerrel biztosítható az összevont általános normatívák szükséges rugalmassága és változtathatósága oly módon, hogy a kellő mértékben tükrözzék az összevont normatívákat alkotó műszaki alapnormatívák összetételét.

A kisebb egységeknek nagy gazdasági rendszerekké történő egyesítése esetén mindenkor a nagyobb rendszer szerkezete a döntő. De ezt egyáltalán nem veszi figyelembe az a primitív szemlélet, amely a nagyobb gazdasági rendszert a kis gazdasági alapegységek egyszerű összegének tekinti.

A nagy és kis gazdasági rendszerek közötti kölcsönös kapcsolatok primitív értelmezése csupán olyan megmerevedett mechanikus rendszer hozhat létre, amelyben az irányítás összes paraméterei előre adottak és az egész rendszer felülről a legalsó szintig minden adott pillanatra és minden adott pontban behatárolt. Az élet elkerülhetetlenül rendkívül lényeges korrekciókat végez az ilyen rendszeren, s ennek következtében a tervmutatók nem rendelkeznek a szükséges szigorú meghatározottsággal, hanem „rugalmasakká” válnak. Az ilyen, felülről a legalsó szintig behatárolt gazdasági rendszer fékezni fogja a társadalmi és műszaki haladást, s a gazdasági élet valóságos folyamatának nyomására előbb vagy utóbb eltörik.

A különböző bonyolultságú gazdasági rendszerek létezéséhez és összehangolt működéséhez nincs szükség mechanikus és matematikai egyesítésükre, teljesen elegendő a nagyobb gazdasági rendszer szükséges prioritásának a biztosítása és a gazdasági információ áramlásának olyan átalakítása, amely a gazdasági visszahatások (a programtól való eltéréseket korrigáló reakciók) mechanizmusának folyamatos működését lehetővé teszi.

A gazdaságban ezek a visszahatások csak az önálló elszámolás rendszerében és a különféle társadalmi alapok, a többi között a vállalati alapok (például anyagi ösztönzési alap, vállalatfejlesztési alap, műszaki fejlesztési alap stb.) rendszerében realizálódhatnak. Ezeknek az alapoknak a feltöltési és felhasználási rendjét a gazdasági törvényhozás hosszabb időre érvényes normatívákkal szabályozza. *A legalapvetőbb és legfőbb az, hogy a tervezési mechanizmust az önálló elszámolás rendszerével és a vállalati társadalmi alapok rendszerével összekapcsoljuk.* Fontos, hogy minél gyorsabban megtaláljuk egy ilyen társadalmi mechanizmus megteremtésének útjait és módszereit. Itt van az anyagi termelés racionális tervezésével és irányításával kapcsolatos problémák megoldásának gyökere, s csak ebben az esetben lendülhet működésbe a visszahatások mechanizmusa.

A visszahatások mechanizmusát már előre úgy kell beszabályozni, hogy az önálló elszámolás rendszere és az alapok rendszere a népgazdasági terv megrendelési feladatainak maradéktalan teljesítésére ösztönözze a gazdasági egyesüléseket és a vállalatokat. A vállalati társadalmi alapok rendszerét és az önálló elszámolós viszonyok rendszerét szabályozó hosszabb időszakra érvényes normatívákat úgy kell kiválasztani és korrigáltatni, hogy állandóan azokat a népgazdasági ará-

nyokat biztosítsák és támasszák alá, amelyek a népgazdasági terv alapvető irányelveinek megfelelnek. Ezt a célt fogja szolgálni a gazdasági emelők (tervárak, hitelek, támogatások és dotációk, pénzügyi szankciók) egész rendszere is.



A vállalatok gazdasági lehetőségeit — az önálló elszámolás viszonyait felhasználva — összhangba kell hozni a népgazdaság egészének követelményeivel. Ezt csak a tervezőszervek és az alsó szintű vállalati egységek közötti kölcsönös kapcsolatok radikális megváltoztatásával lehet megvalósítani. A többi között ehhez az szükséges, hogy a tervezőszervek gazdaságilag hatékonyan és ésszerűen osszák el az ipari és építőipari vállalatok között — a gazdasági szervek hálózatán keresztül — a népgazdasági terven alapuló, s eléggé jövedelmező termékmegrendeléseket. Minden vállalat a tervezőszervek számára előzetes javaslatokat készít arról, hogy milyen feltételek mellett képes az egyes termékmegrendeléseket teljesíteni (megjelölve a választékot, a minőséget, a határidőket és az árakat). A gazdasági és a tervezőszervek pedig csak azoknak a vállalatoknak adják ki a megrendeléseket, amelyek a népgazdaság egésze szempontjából a legelőnyösebb feltételeket javasolják a termékmegrendelések teljesítésére.

A megfelelő tervfeladatnak a vállalat által történő elfogadása, amelyet írásban is megerősítenek, a tervfeladatot termékmegrendeléssé változtatja. Az ilyen rendszer bonyolultabb, de a leplezetlen voluntarizmus elleni szűrőként szükséges és teljesen reális. E rendszert a *tervezés önálló elszámolásos rendszerének* lehet nevezni, mivel szerves egységbe fogja a tervezési és az önálló elszámolási rendszereket, azokat a rendszereket, amelyeknek a szocializmus viszonyai között mindenfajta gazdasági tevékenységet szabályozniuk kell.

Milyen elemek alkotják ezt a rendszert, s milyen feltételek biztosítják zavartalan működését? A tervezés önálló elszámolásos rendszere kizárólag csak abban az esetben fog zavartalanul működni, ha a következő alapelven épül fel: mindaz, ami hasznos és előnyös a népgazdaság egészének, előnyös kell hogy legyen a terv megfelelő részét végrehajtó vállalat számára is. Ez az alapelv akkor biztosítható, ha a tervfeladat termékmegrendeléssé válik, és ha a rendelés teljesítésének fő feladatait megállapítják, a többi között, ha az ár mind a tervezőszerv, mind a vállalat szempontjából elfogadható lesz.

Az ilyen rendszer mellett a vállalatok, gazdasági egyesülések és tervezőszervek között létrejövő szerződési viszonyokat nem lehet az éves határidők közé beszorítani, hosszabb időszakra kell érvényben lenniük. A merev éves naptári tervezésben a gazdasági folyamat szakadatlanúsága elkerülhetetlenül éles ellentmondásba kerül a tervezés szakaszos jellegével. Ha a szocialista gazdálkodás folyamatát szűk naptári keretek közé szorítjuk, akkor a gazdaságot minden évben mintegy újból meg kell tervezni. A gazdasági folyamat élő szövege elkerülhetetlenül fejlődik, ennek következtében a gazdálkodási folyamat belső folyamatossága és következetessége megszakad.

A termelőfolyamat minden naptári szakasza azonban az előző gazdasági fejlődési időszakokkal szoros, egységes, sokszakaszos folyamatot ké-

pez. Az így felmerülő új szükségleteket kiegészítő szerződésekkel kell szabályozni. Ezzel a dolog az új megrendelések elosztására, szükség szerint esetleg a régiék módosítására korlátozódik. A rendelésállományt bármely naptári időszakban meg lehet változtatni, ami teljesen megfelel a gazdasági folyamat tényleges folyamatosságának!

A gazdasági szerződésekben nemcsak az alsóbb szintű vállalatok, hanem a felettes gazdasági és tervezőszervek meghatározott kötelezettségeit is rögzíteni kell. A tervezőszervek kötelezettségeit a szerződésben megállapított árak fejezik ki, valamint az, hogy az egész megrendelt termékválasztékot a pontosan meghatározott gazdasági szerveken keresztül realizálja (megvásárolja).

A jelenlegi tervezési rendszer súlyos fogyatékosága a kötelezettségek egyoldalú jellege. Az alsóbb vállalati szervek állandóan felülről kapják a meghatározott százalékos tervfeladatokat (a termelési volumen növelésére, a munkatermelékenység fokozására, az önköltség csökkentésére stb.), míg a felsőbb szervek általában egyáltalán nem felelősek a vállalatokkal szemben a terv aránytalanságaiért. A termelési, munkaügyi, pénzügyi, hitel és anyagi-műszaki ellátási tervek gyakran nincsenek egymással összehangolva. Ennek az az oka, hogy a gazdaság egyes elemeit külön-külön tervezik. A jelenlegi tervezési mechanizmus olyan, hogy a terv minden sorának vagy oszlopának külön-külön megvan a gazdája, de a terv komplexitása szervezetenként nincs biztosítva. Egyes tervmutatók megváltozását nem mindig követi a többi tervmutató megfelelő módosítása. A kölcsönös kötelezettségeket nem mindenkor foglalják szerződésekbe a megrendelőkkel és a szállítókkal. A szerződési fegyelem határtalanul gyenge. Csak a tervfeladatnak tervmegrendeléssé való átalakítása és a tervmegrendelés megfelelő önálló elszámolásos formájának a kialakítása teszi lehetővé a népgazdasági terv sorai és oszlopai közötti teljes belső összhang megteremtését.

Az önálló elszámolásos rendszerben a jelenlegi tervezési folyamat egy másik lényeges fogyatékosága — hogy az ártervezés el van szüntetve a mennyiségi volumenmutatók tervezésétől — szintén megszűnik. A népgazdasági terv viszont csak akkor felelhet meg teljesen az arányos fejlődés törvényének, ha a tervben előírányzott árak teljes összhangban vannak a ráfordítások (munka, anyag stb.) színvonalával, valamint, ha minden normálisan működő vállalat számára minimális jövedelmezőségi szintet biztosítanak.

★

A népgazdasági terv nem akármilyen, hanem csak egy meghatározott árrendszer mellett lehet minden részében összehangolt és optimális. Olyan árrendszer szükséges, amely — a többi között — teljesen megfelel a termelés és a fogyasztás egyensúlyát és a termelési tényezők gazdaságos felhasználását célzó volumenmutatóknak.

A fejlett, hatalmas és sok ágazattal rendelkező szocialista gazdaságot semmiképpen nem lehet egy közvetlen termékcsere alapuló természetes gazdaságnak tekinteni. Még a kommunizmusra való átmenet időszakában is egybe kell vetni a társadalom tagjainak munkaráfordításait és azok eredményeit, értékelni kell a termelési-fogyasztási alapegységek gazdasági tevékenységének eredményeit, figyelembe kell venni

a termelési kapacitások kihasználásának gazdaságosságát és a fejlődés sem lehet tervszerű, ha a gazdasági és természeti erőforrások kiaknázásának ésszerű határait nem értékelik.

A szocializmusban a pénz és az áru már megszűnt a terméktöbblet kisajátításának és a dolgozók megsarcolásának bizonyítékául szolgálni — mint ahogy a kapitalizmusban ez előfordul —, de továbbra is nagyon fontos funkciókat töltenek be. Az erőforrások egyikének vagy másikának állandó hiánya az anyagi-műszaki ellátás rendszerében alapjában véve azzal magyarázható, hogy a javakat nem áruknak (az egyenértékű csere sajátos törvényeivel együtt), hanem a közvetlen termékcsere tárgyainak tekintjük.

Az egyenértékű cserefolyamat szakadatlan menetének bizonyítására az állami vállalatok termékeit is alapvetően az állami nagykereskedelmi hálózat rendszerén keresztül kell forgalomba hozni. Az anyagi-műszaki ellátásban ma nálunk lényegében egy sajátos „jegyrendszer” érvényesül. Az anyagi ellátás tárgyait egy előzetesen minden vállalatra és részletesen valamennyi termékre kidolgozott természetbeli alaptól utalják ki. Az anyagi-műszaki ellátás valamennyi java a számtalan alaptörökös (a szervezetek és a vállalatok) és az egyes árutételek között így szétforgácsolódik. Az előzetes keretigénylés nehézkes rendszere, majd ezt követően a sokszoros keretfelülvizsgálat és végül, hogy csak írásbeli kiutalás útján jutnak el az anyagi ellátás tárgyai a fogyasztóhoz — ez elkerülhetetlenül a gazdasági szervezet anyagcserebetegségeihez vezet. A kiutalások, mint minden jegyrendszer, nemcsak az adott helyen és adott időben ténylegesen szükséges áruk körét fogják át, hanem szükségképpen a keretek és kiutalások által érintett egész mennyiséget. Az eredmény: a népgazdasági szervezet egyes helyein az adott pillanatban szükségtelen anyagi értékek halmozódnak fel, míg másutt ezek hiánya okoz érzékeny veszteséget.

Az ilyen ésszerűtlen elosztási rendszert az esetek többségében az anyagi eszközök hiánya szüli. Végül is mindenki hozzájut a szükséges anyagokhoz, de az ilyen elosztási rendszer tökéletlensége miatt egyrészt forgóeszközök kötődnek le, másrészt érződik az állandó hiány az anyagi-műszaki ellátás javaiban.

Hangsúlyozni kell azt is, hogy a termelési és forgalmi folyamat csak akkor lehet akadálytalan, ha a népgazdasági terv egy olyan egyenletrendszerre épül, ahol a gazdasági becslések és a tervárak össze vannak hangolva és a termelés és a fogyasztás fizikai (volumen) szerkezetének is megfelelnek. Piaci, tőkés gazdasági viszonyok között ez a folyamat spontán, a termelő háta mögött megy végbe, de a szocializmusban ezt a megfelelően helyreállított árucseréfolyamat tervszerű és tudatos szabályozásával kell biztosítani.

A kiegyensúlyozott és kölcsönösen összehangolt tervárrendszer és a terv volumenmutatói iránt jelentkező erős szükséglet a szocializmusban szintén az áthághatatlan törvény erejével rendelkezik, annak ellenére, hogy a kölcsönös összehangolást és kiegyensúlyozást tudatosan, egy adott rendszer — például az anyagi ellátás rendszere — természetének elektronikus számítógépek segítségével történő megfigyelése útján kell megvalósítani.

Az árak szabályozó ereje olyan nagy, hogy a polgári közgazdászok általában az árakat és a tervet szembeállítják egymással, és gyakran

előjönnek az „árak a terv helyett” jelszóval. Mi, szovjet közgazdászok pedig a terv szabályozó erejének tudatában néha az ellenkező végletbe esünk „tervet az ár helyett” állítás hangoztatásával. *E kérdés egyetlen helyes megoldása — véleményünk szerint — a terv és az árak célszerű összekapcsolása.* A terv elsődlegességét olyan módon lehet biztosítani, hogy az árakat is tervezni kell. A tervárak teljes mértékben meg kell hogy feleljenek az áralakulás objektív folyamatának és összhangban kell hogy legyenek az érték keletkezési és újraelosztási folyamataival.

A tervszerű ellenőrzést az árak értékszínvonalnak való megfelelése fölött pontos gazdasági és tervezési számításokkal lehet megvalósítani. E számításokban nemcsak az árak számbavételi, hanem ösztönzési és újraelosztási funkciói is hatást gyakorolnak. Ennek alapján lehetővé válik az arányok és az értékszínvonalnak való megfelelésük állandó és rendszeres ellenőrzése.

A folyó ártervezési munkát azonban meg lehetne kimélni a jelenleg hatalmas mértékben felduzzadt, a részletes árjegyzékek központi kidolgozását is magában foglaló tervezési rendszertől. Mindenekelőtt a szilárd, ritkán változtatott árak körét csak néhány különösen fontos — a lakosság anyagi-kulturális életszínvonalát és a termelési költségek színvonalát meghatározó — árukra kellene korlátozni. A szilárd árakra csak a tömegárak cikklisztájában betöltött alaphelyzetének meghatározásában van szükség, s e csoport többi árujára csak az alapárukhoz viszonyított határértékeket (től—ig százalékát) határoznák meg. Az ilyen árak és a termelés-fogyasztás, kereslet-kínálat mérlegekből eredő árak között az összhangot egy speciális állami árszabályozási alap felhasználásával lehet megteremteni. A többi áru többsége pedig olyan csoportot képezne, amelyre csak úgynevezett „ellenőrizhető árakat” hagynának jóvá. Ezeket az árakat a gazdasági egyesülések és főhatóságok dolgoznák ki és a Szovjetunió Népgazdasági Főtanácsa vagy a szövetségi köztársaságok kormányai hagynák jóvá. A nem szériában termelt árukra a jóváhagyott kalkulációs módszer alapján és szigorú ellenőrzés mellett maguk a vállalatok szabnák meg az árakat.

Az ártervezés rugalmasabb és tökéletesebb eljárása lehetővé teszi a terv és az ár, valamint az ár és a terv szembeállításának kiküszöbölését. Az árak csak ebben az esetben tölthetik be fő funkciójukat, a társadalmi-gazdasági egységek közötti munkatermékcseré gazdasági szabályozójának a szerepét. A tervárak csak így válnak a társadalmi termék elemei közötti csere szabályozójává. Az ilyen rendszer teljesen elegendő a népgazdaság egész rendszerének gazdasági fejlődéséhez szükséges arányosság és tervszerűség biztosításához.

A népgazdasági tervezésben az árak rendszeres felhasználása teljesen megfelel a demokratikus centralizmus elveinek is. A szilárd és egyidejűleg rugalmas árak formájában a társadalom összes gazdasági sejtjei a gazdasági tevékenység optimális rendszerének a kiválasztásához olyan megbízható mércét kapnak, amelyben a részleges (egyéni) optimum teljes összhangban van az általános (népgazdasági) optimummal.

A tervezés önálló elszámolós rendszerében a vállalati gazdasági tevékenység jövedelmezőségének elve — a tervárak és a társadalmi alapok rendszere segítségével — összhangba kerül az egész népgazdaság arányos (tervszerű) fejlődésének általános tervszerűségével. A tervezési rendszerben a társadalmi központ rendelkezésére áll a termelő folyamatban keletkezett nyereség alapvető része, de ugyanakkor a gazdasági sejtek számára is biztosítva van a szükséges anyagi érdekelttség saját gazdasági tevékenységük jövedelmezőségének fokozására. Egy termelő kollektíva gazdasági tevékenységének eredményeiben való anyagi érdekelttségét döntően csak a nyereségnek a vállalat különféle társadalmi alapjaiba (kollektív bérkiegészítési alap, vállalatfejlesztési alap stb.) vont része teremti meg.

A pénzügyi szervek és a vállalatok közötti kapcsolatok konkrét szabályozása céljából törvényhozási úton hosszabb időre érvényes normatívákat kell létrehozni, amelyek előre szabályozzák a vállalat rendelkezésére álló elegendő nagyságú tényleges nyereséget. Ha például a vállalat hiányzó árukat termel, akkor a vállalati alapokba kerülő nyereség legyen maximális, míg ha nem keresett cikket bocsát ki — ennek minimálisnak, sőt nullának kell lennie.

Mivel a tervgazdaságban végeredményben csak egy — állami — zseb van, egyidőben olyan nézet kapott lábra, hogy nincs értelme törvényesen szabályozni az állam és a vállalat közötti nyereség elosztását. A tapasztalat azonban arra tanít, hogy egy zsebben is rendkívül fontos az egyes rekeszek megkülönböztetése. Csak így tudunk a szocialista gazdálkodási rendszer és az egyes gazdasági folyamatok szabályozásánál differenciálni. A társadalom láthatóan sejtszerű (családi háztartás, vállalat, egyesülés, állam). Ezért egyáltalán nem lehet közömbös, hogyan szabályozzák a társadalom egyes sejtjei, valamint a sejtek és a népgazdaság egésze közötti kapcsolatokat.

A gazdasági irányítás elméletében meg kell különböztetni az irányító és végrehajtó láncszemeket, és valamely gazdasági rendszer jellemzői között külön ki kell emelni az irányítás paramétereit. A tőkés gazdaságban az irányító paraméterek szerepét az adótételek, a hitelkamat, a segélyek és támogatások töltik be. A szocialista tervgazdaságban az irányító paraméterek között a rendszer végrehajtó láncszemeinek tervfeladatait meghatározó tervelőirányzatok (kontroll számok) állnak az első helyen. De a szocializmusban is meghatározott szerepük van a pénzügyi és hitelemelőknak is. Rendkívül fontos tehát a tervezés módszereinek és technikájának a megjavítása a vállalatok gazdasági tevékenységét a népgazdasági tervben megszabott irányban ösztönző gazdasági emelők felhasználásának figyelembevételével.

Az elért színvonal alapján számított *százalékos tervelőírások* jelenlegi rendszerében még formailag egyenlő feladatok esetén is az élenjáró vállalatok kerülnek kedvezőtlenebb helyzetbe. A kollektíva erőfeszítéseinek eredményeit a következő tervfeladat gyakran elnyeli, amiért a vállalat vezetői kénytelenek erőforrásaikat, tartalékaikat a tervező szervek elől *eltitkolni*, hogy a következő tervszakaszban a kollektíva ne kerüljön nehéz helyzetbe a fokozott tervfeladat nem teljesítése miatt. Ezért a tervben minimális termelési feladatokra és maximális beruházásokra törekszenek, míg az irányító szervek ennek fordítottját igyekeznek elérni.

Nem véletlen, hogy a tervező- és statisztikai szervek csak felületesen ismerik a vállalatok és a termelési ágak termelési kapacitásait. A népgazdasági tervezés alapját azonban a termelési lehetőségek tervszerű növelése kell hogy képezze, amelyet nemcsak az új létesítményekre irányuló beruházásokkal, hanem a meglévő termelési kapacitás egységére jutó teljesítményi együttható feltétlen növelésével is meg lehet valósítani.

★

A műszaki-termelési-pénzügyi tervek összeállításakor a fő feladat az, hogy helyesen határozzák meg a gazdaság termelési kapacitásait. A termelési kapacitások viszont függnék a termékválasztéktól, a felhasznált nyers- és fűtőanyagok minőségétől, a termelés maximumát korlátozó „szűk keresztmetszetektől”. *Célszerű tehát, hogy a vállalati műszaki-termelési-pénzügyi tervek* — a terv által előírt választék összetételének, a nyers- és fűtőanyagok minőségének megváltozása, a „szűk keresztmetszetek” felszámolásához szükséges beruházási hozzájárulások jóváhagyása szerint — *a termelési kapacitás növelésének többfajta változatában készüljenek el.* Valamennyi változatot az üzemi önköltség, a munkatermelékenység és a fajlagos beruházási szükséglet várható alakulását kimutató számítások kísérnek. Ilyen feltételek között a tervező szervek és a gazdasági egyesülések feladata az, hogy maximálisan kihasználva a vállalatok termelési kapacitásait, helyesen helyezték el a megrendeléssé változott tervfeladatokat.

A társadalom az egyes termelő kollektíváknak meghatározott termelési kapacitásokat bocsát rendelkezésére. Minden termelő kollektívának ezért a termelési kapacitások felhasználásából eredő meghatározott jövedelmezőséget kell elérnie. A termékek teljes üzemi értéke így nemcsak az üzemi önköltséget, hanem a társadalom által a vállalat rendelkezésére bocsátott álló- és forgóalap után kötelezően előírt normatív díjazást is tartalmazza. Az ilyen díjazások kényszeríteni fogják a vállalatokat, hogy a termelésben részt vevő alapjaik minimális gazdasági hatékonyságát (jövedelmezőségét) biztosítsák.

Az álló- és forgóalapokkal arányos tisztajövedelem-normatívák a termelési erőforrások felhasználásától a társadalom által minimálisan elvárt gazdasági eredmény egyik kifejezési formája. Ez a vállalati műszaki-termelési-pénzügyi tervek optimalizálásának is egyik gazdasági kritériuma. *Az állóalapokra vetített tisztajövedelmet a tervezés önálló elszámolós rendszere objektív módszerének kell tekinteni.* Ez a módszer sokkal tökéletesebb, mint az üzemi önköltség százalékában meghatározott jövedelmezőség tervezésének jelenlegi módszere. Ez utóbbinak logikai hibája, hogy az önköltség növekedésével a jövedelmezőség nem nő, hanem csökken. Az állóalapokkal arányos differenciált nyereségbefizetési kötelezettség bevezetése lehetővé teszi, hogy a munka különböző technikai felszereltségével, s így különböző termelékenységgel rendelkező vállalatok gazdasági feltételeit helyesen értékeljük.

Az állóalapokkal arányos kötelező nyereségbefizetési normatívák bevezetése *felszámolja az állóalapok „ingyenességét”* és egyidejűleg lehetővé teszi a termelési alapok gazdaságosabb felhasználását, a teljes termelési egységnyi alapigényességének, valamint a termelésbővítés egy-

ségnyi beruházásigényességének a csökkentését. *Ily módon a termelési kapacitások tervezése, valamint az állóalapokkal arányos tisztajövedelem-normatívák alapján történő nyereségtervezés a tervezés önálló elszámolós rendszerének szükségszerű elemei.*

A „tervfeladatok”-ról a „tervmegrendelések”-re való áttérés, valamint a termelési kapacitások megtervezésére irányuló tájékozódás lehetővé teszi az adminisztrálgatás és az egyéb voluntarista jelenségek lényeges mértékű felszámolását a népgazdasági tervezésben és irányításban. A tervezés önálló elszámolós rendszere a szocialista gazdálkodás egységei számára megbízható szűrőt teremt a voluntarista spontaneitás maradványai ellen. A voluntarista spontaneitás, ha hagyjuk kifejlődni, szocialista viszonyok között is egyes esetekben nem kevesebb kárt okoz, mint a tőkés konkurrencia spontaneitása. Az adminisztratív voluntarizmus körülményei között a gazdasági szakembereknek a tervteljesítési módszerek és eszközök megválasztására irányuló alkotó szabadsága rendkívül korlátozott. E helyzet az ipari forradalom hajnalán kialakult viszonyokhoz hasonlítható. Amikor ugyanis Watt szabályozója még nem volt feltalálva, a gőz mozgásának szabályozásához külön emberre volt szükség, aki az adott pillanatban meghúzta a szelep fogantyúját. Mint a mechanikában a gépek irányításánál, úgy a gazdasági irányításban is tarthatatlan az ilyen helyzet. Az élenjáró folyamatos termelésű, automatizált modern technika viszonyai között nem békélhetünk meg a hasonlóan idejét múlt termelésirányítási módszerrel.



A tervezés önálló elszámolós rendszerére való áttérésnél égető szükségszerűség a népgazdasági irányítás automatizált rendszereinek az elterjesztése. Ezen mindenekelőtt a gazdasági (beszámolási és tervezési) információk összegyűjtésének, feldolgozásának és átalakításának automatizált rendszerét, valamint a központi és helyi döntések alapját képező közgazdasági és tervezési számítások automatizált rendszerét kell érteni.

Az alulról felfelé felépített automatizált gazdasági információs folyamatok kialakítása lehetővé teszi a népgazdasági terv teljesítésének folyamatos ellenőrzését, s szükség esetén, a gazdasági fejlődés arányossága és tervszerűsége biztosításához a népgazdasági terv elemeinek kellő időben történő átcsoportosítását is. Az ilyen automatizált elektronikus irányító rendszerek felhasználják a felismert szükségszerűséget és nem azonosíthatók az ösztönösen működő folyamatok mechanizmusával. Az ösztönös folyamatok automatizmusát a társadalmi életből csak a népgazdasági tervezés és irányítás modern, elektronikus technikán felépülő, automatizált rendszerének széles körű felhasználásával űzhetjük ki.

Az irányítás automatizált elektronikus rendszerei biztosítják a népgazdasági terv irányelveinek és keretszámainak az elsődlegességét és egyidejűleg elősegítik az önálló elszámolás és a gazdasági emelők — a társadalmi alapok, árak, nyereség, hitel — széles körű felhasználását. A gazdasági (beszámolási és tervezési) információ összegyűjtésének és feldolgozásának automatizált rendszere lehetővé teszi a társadalmi

alapok, valamint a törvényhozási úton létrehozott, hosszabb időre érvényes normatívák rendszerének széles körű felhasználását is.

E normatívák szabályozhatják például a vállalati nyereségbefizetés nagyságát, az anyagi ösztönzés és a vállalatfejlesztés alapjainak stb. feltöltési módját. Az alapok képzése függhet a tényleges és a vállalati álló- és forgóalapokkal arányos tisztajövedelem-normatívák alapján kiszámított nyereség arányától. A termékárakat célszerű úgy felépíteni, hogy az állami költségvetési nyereségbefizetések legalább az ágazat átlagában biztosítva legyenek.

Az önálló elszámolásos tervezési rendszerben a gazdasági törvényhozás az állam és a vállalat között differenciált nyereségelosztási kvótákat irányozna elő, külön meghatározva azokat az eseteket, amikor a tényleges nyereségek nem haladhatják meg a normatíva szerintit. Ha a tényleges nyereségek kisebbek a normatíva szerintinél, akkor a vállalati alapokat az önköltségcsökkentésből, a munkabérialap-megtakarításból és a munkatermelékenység növekedéséből eredő megtakarítás bizonyos hányadából lehetne feltölteni. Ez törvényhozási úton hosszabb időszakra szóló normatívák formájában ugyancsak rögzíthető.



A gazdasági emelők egész rendszerét a hosszabb időszakra érvényes normatívának és áraknak oly módon kell szabályozniok, hogy a vállalatok számára előnyös legyen a népgazdasági terv előirányzatainak és keretszámainak teljesítése. Ez teljesen reális feladat. Tovább már teljesen megengedhetetlen, hogy tartós hiánycikkek vagy stratégiaileg fontos áruk termelése a vállalatnak veszteséges, a nem keresett, inkurrens áruké pedig nagyon jövedelmező legyen.

A tervszerű (arányos) fejlődés törvényének erős hatása alatt fejlődő szocialista gazdaságban nagy a jelentősége az értéktörvénynek is. A tervezés önálló elszámolásos rendszere lehetővé teszi e két törvény működésének az összehangolását, és ennek alapján a (tervszerű arányos fejlődés törvényének hatására kialakuló) népgazdasági optimumnak az (értéktörvény hatására kialakuló) helyi optimumokkal való állandó összhangjának a megteremtését.

A szilárd, de rugalmas árrendszer, a társadalmi alapok ésszerű rendszere és az önálló elszámolás eleven rendszere maradéktalanul biztosítják e két törvény közös működését, mivel az értéktörvény működése a népgazdaság tervszerű (arányos) fejlődése törvényének ténylegesen alá lesz rendelve.

A tervezés e rendszerében az általános és az egyéni (helyi) optimum összhangja olyan árrendszeren alapszik, amely mint gazdasági tényező, nemcsak egyensúlyozza a népgazdasági terv egész rendszerét, hanem egyidejűleg a vállalatok gazdasági tevékenységét valamennyi tervfeladat teljesítésére ösztönzi.

Az árrendszernek és a törvényhozási úton rögzített, hosszabb időre érvényes normatívák rendszerének helyes funkcionálásával biztosítható, hogy a vállalat éppen a népgazdasági tervben megtervezett áru-féleségek és áruválasztékok termelését biztosító megrendelésekre fog törekedni a tervező szerveknél és a gazdasági egyesüléseknél.

A különféle (általános és egyéni) *optimumok* ilyen *összekapcsolása*

az alsóbb szintű vállalatok és egyesülések számára biztosítja a szükséges gazdasági kezdeményezés lehetőségét a tervmegrendelés teljesítési módszereinek és útjainak kiválasztásához. A népgazdaság egésze számára pedig lehetségessé válik a terv realizálásával a népgazdasági tervből folyó követelmények teljesítése is. A gazdasági folyamat szakadatlanóságát az biztosítja, hogy a folyóéves tervek a távlati terv meghatározott naptári szakaszaiként épülnek fel, a vállalatok éves és folyó terveit pedig a szállítási szerződésekben rögzített rendelésállomány, illetve e rendelések teljesítési határidői határozzák meg. Csak a szállítási tervek határidői tükrözhetik teljes mértékben az évesnél részletesebb bontásban az áruszükségleteket.

Ha az éves népgazdasági tervet jól dolgozták ki, akkor nem kell az általános népgazdasági terv éves mutatói és a szállítási szerződésekből folyó kötelezettségek éves szakaszai között mechanikus és matematikai azonosságra törekedni. Ekkor a népgazdasági terv teljesítheti sajátos szerepét, mint a vállalatok és egyesülések gazdasági tevékenységének általános tájékoztatója.

A gazdasági információ egységes rendszere és elektronikus számítógépekkel történő feldolgozása biztosítja a folyamatos ellenőrzést a folyó népgazdasági terv mutatói és a rendelésállomány teljesítésén alapuló vállalati naptári tervmutatók közötti összhang mértéke felett. A gazdasági elemzés során feltáruló eltérések alapul fognak szolgálni a gazdasági rendszer irányítói számára mind a végrehajtó láncszemeknek (vállalatoknak), mind a tervezőszerveknek szóló megfelelő intézkedések kidolgozására. A tervmutatók és a rendelésállomány közötti lényeges eltérések esetén nemcsak a szállítási szerződéseket kell módosítani, hanem magát a népgazdasági tervet is. Ez utóbbi különösen a következő időszak tervének kidolgozásánál fontos.



Összefoglalva: A tervezés önálló elszámolásos rendszere — amely a népgazdasági tervezésnek és az önálló elszámolás szerződéses rendszerének, valamint az anyagi ösztönzés rendszerének összekapcsolását szolgálja — az alábbi láncszemekből áll és a következőképpen épül fel:

1. a vállalatok megküldik a népgazdasági egyesülések és népgazdasági tanácsok tervezőszerveinek termelési kapacitásuk kibővítésének tervváltozatait a folyamatos és egyszeri ráfordítások feltüntetésével. A tervezőszervek a népgazdasági tervből és a tervprogram-változatokból kiindulva, elhelyezik a gazdasági szervek és a vállalatok között a szerződés formájában rögzített tervmegrendeléseket az ár- és egyéb szállítási feltételek meghatározásával;

2. a vállalatok nemcsak a vállalati önköltségeket számítják, hanem meghatározzák a teljes vállalati értéket, amely egyenlő a jelenlegi üzemi önköltséggel plusz az álló- és forgóalapokkal arányos — törvényhozási úton hosszabb időre rögzített — tisztajövedelem-normatívákkal. A gazdasági tevékenység eredményeit a tervár és a teljes vállalati érték különbözete fejezi ki. A pozitív különbség a többletnyereséget, a negatív különbség a nem realizált nyereséget jellemzi. A tényleges nyereség egyenlő az álló- és forgóalapok után számított kötelező díjazás, plusz a többletnyereség, vagy mínusz a nem realizált nyereség. A tényleges

nyereségből a hosszabb időre szóló normatívák alapján feltöltik a vállalati alapokat (külön az anyagi ösztönzési, külön a vállalatfejlesztési és a műszaki fejlesztési alapot). Bizonyos feltételek mellett előirányozható ez a feltöltés a vállalatok önköltségcsökkentéséből és a munkabéralap megtakarításából is (az előző időszak termékegységre számított helyzetéhez képest);

3. a termelői tervárakat *az ágazati átlag* értékének színvonalán állapítják meg. Ha nincs meg az összhang a termelői és fogyasztói árrendszerek között, be kell vezetni az árszabályozási alapot, amelyet az országos bevételekből töltenek fel és a nagykereskedelmi (értékesítő és felvásárló) hálózat támogatására használnak fel. A felvásárlási (például a kenyérgabona- és takarmánygabona-)árak számára (ezek értékét a terméshozam sokévi átlagának szintjén tervezik) külön biztosítási alapot kell bevezetni. Ebből az alapból a mezőgazdasági vállalatoknak biztosítási összegeket fizetnek ki a garantált jövedelmezőségi színvonal biztosítására. Annak ellenőrzésére, hogy az árak összhangban állnak-e a társadalmilag szükséges munkaráfordítások színvonalával, külön tervszámítási rendszer működik. Az árjegyzékek összeállítása a jelenlegi centralizált eljárást lényegesen leegyszerűsíti és decentralizálja.

4. az anyagi erőforrások felhasználását szabályozó naturális alapok rendszere helyett be kell vezetni az értékformájú speciális társadalmi célalapok kiterjedt rendszerét, amely a bővített újratermelés egész folyamatát mind népgazdasági, mind vállalati szinten szabályozza. Az alapok e rendszere nemcsak az anyagi erőforrások speciális értékalapjait tartalmazza (fűtőanyag-energia, nyersanyag, komplett termékek alapja és amortizációs alap), hanem a munkabérialapot, prémiumalapot és anyagi ösztönzés alapját, a társadalmi fogyasztási alapot stb. A társadalmi célalapok egész rendszerének feltöltését és felhasználását törvényhozási úton a hosszabb időszakra érvényes normatívák alapján kell szabályozni;

5. a társadalmi termelés tervezési és irányítási eljárásának és technikájának gyökeres megjavítása céljából létre kell hozni a gazdasági információk összegyűjtésének és feldolgozásának automatizált elektronikus rendszerét, valamint a tömeges gazdasági, tervezési és műszaki-technikai optimumszámítások elvégzésére szolgáló automatizált rendszert. E számítások szükségesek ahhoz, hogy a központban vagy a helyszínen megalapozott gazdasági és tervezési döntéseket hozzanak.

A tervezés önálló elszámolós rendszere, amely a szállítási szerződések rendszerén keresztül a népgazdasági terv igényeinek a megfogalmazásán nyugszik, kétségkívül óriási előnnyel rendelkezik a népgazdasági tervmutatók a gazdasági szervek és vállalatok közötti százalékos elosztásának a jelenlegi rendszerével szemben.

A tervezés önálló elszámolós rendszere teljes mértékben megfelel a demokratikus centralizmus elveinek is. Ez a módszer elősegíti az adminisztratív módszereknek és a bürokratikus gazdasági irányítási módszereknek a tervezésből való kiirtását.

Jelenleg *a legfontosabb feladat a gazdasági tevékenység állandó folyamatának megfelelő mozgási lehetőséget biztosítani* azáltal, hogy a termelés tervezési és irányítási módszereit és technikáját a közvetlen szocialista gazdálkodás folyamatosságával és rugalmasságával megfelelő összhangba hozzuk.

Az állattenyésztés fejlesztését befolyásoló főbb közgazdasági tényezők

Állattenyésztésünk a legutóbbi években — különösen az állati eredetű élelmiszerek iránti igényekhez viszonyítva — nem fejlődött kielégítően. Egész mezőgazdasági termelésünk 1958-tól 1963-ig 6 százalékkal nőtt, az állattenyésztés bruttó termelési értéke viszont azóta nagyjából azonos szinten maradt. Az állattenyésztés belső szerkezetében azonban a további fejlődés szempontjából nagyon lényeges szerkezeti átalakulás ment végbe.

Ezt a fejlődést a termelési érték a legutóbbi években még nem tükrözte, de az állattartási tevékenység minőségét, hatékonyságát, kedvező irányú fejlődését jellemző gazdasági mutatók egyértelműen bizonyítják:

— Az egy számosállatra jutó bruttó termelési érték az 1958—1960. évek átlagában 8500 forint volt, az 1961—1963. évek átlagában pedig 9300 forintra növekedett.

— A belföldi és az exportigények változásának megfelelően a sertésállományban a húsertések aránya az 1958. évi 30 százalékról 1963-ig 66 százalékra növekedett. Emellett 15—20 százalékkal nőtt a fajlagos szaporulat, csökkent az elhullás, s ezek együttes hatására az egy átlagkocára jutó évi vágósertés-termelés az 1958. évi 11,7 q-ról 1963-ig 13,1 q-ra nőtt.

— 1958-ban a baromfiállománynak körülbelül 80—85 százalékát parlagi, fajtajelleg nélküli, kis termelőképeségű állomány alkotta. Jelenleg az állománynak már csak 50—60 százaléka ilyen, a többi pedig nagyobb teljesítményű, részben speciális hús- és tojáshasznosítású fajta.

— Bár az utóbbi években a tehénállomány számottevően megcsappant, és ez a szarvasmarha-tenyésztésben sok problémát okoz, mégis a szelekció folytán egészséges irányú állománycsere következett be — részben automatikusan, részben gazdaságpolitikai intézkedések hatására. A jobb minőségű állomány magasabb termelékenységére már 1963-ban is megmutatkozott: a tehenenkénti tejhozam az 1958. évi 2105 liter-ről 2240 literre, a 100 tehenre jutó borjúszaporulat 72-ről 76—78-ra növekedett.

Az állatállomány összetételében, az állati termékek termelésének szerkezetében is lényeges változás van kialakulóban. A kollektivizálás nyomán létrejövő új feltételek új belső arányok kialakítására ösztönöznek, nemcsak a nagyüzemekben, hanem a háztáji gazdaságokban is.

Az utóbbi szektorban az állattenyésztés szerkezetét a társadalmi körülményeken kívül (az általános életszínvonal-emelkedés, városiasodás) elsősorban a takarmánybázis összetétele befolyásolja.

Az egyéni parasztgazdaságokban felhasznált takarmányok keményítőértékben kifejezett mennyisége az 1954—1956. évek átlagában a következőképpen oszlott meg: abrak 45, széna és zöldtakarmány 26, takarmányszalma 14, lédús takarmány 15 százalék. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek és háztáji gazdaságok megfelelő adatai az 1961—1963. évek átlagában: abrak 60, széna és zöldtakarmány 16, takarmányszalma 10, lédús takarmány 14 százalék. A háztáji gazdaságokban állattartásra rendelkezésre álló takarmányok mennyiségét és összetételét egyrészt az illetményföldön termelt takarmány mennyisége és összetétele, másrészt a közös termelésből való részesedés mértéke, továbbá az állami akciók révén juttatott takarmányok szabják meg. Érthető, hogy a takarmánybázis említett összetétele a háztáji állattartás szerkezetét az abrakfogyasztó ágazatok javára és a tömegtakarmányt fogyasztó ágazatok terhére alakítja. Az 1954—1956. években az egyéni parasztgazdálkodás időszakában a háztáji állattartás termelési értékéből a szarvasmarha- és juhtartás 35 százalékkal, a sertés-, a baromfi- és az egyéb állattartási ágak pedig együttesen 65 százalékkal részesedtek, 1963-ra ez az arány 30, illetve 70 százalékra alakult.

A termelési lehetőségek változásán túl az állati termékek termelésének összetételére népgazdasági szinten jelentősen hat a belföldi fogyasztói és a külföldi piaci igények változása is.

A továbbiakban az állattenyésztés fejlesztésének közgazdasági vonatkozásait részben a szükségletek (hazai fogyasztás és export), részben a termelés növelésének lehetőségei alapján kívánom megvilágítani, nem a termelés volumene, hanem csupán iránya, összetétele, szerkezete szempontjából.

Az állati eredetű élelmiszerfogyasztás növekedése és szerkezetének változása

A legutóbbi években az állattenyésztés teljes termelésének körülbelül 80 százalékát használjuk fel belföldön és csak 20 százalékát exportáljuk. A jelenlegi fogyasztási szint valamennyi állati termékből a korábbi évekhez viszonyított lényeges javulás ellenére is még meglehetősen alacsony. Az egy főre jutó napi komplettfehérje-fogyasztás 38—39 g, szemben az 1950—1954. évekbeli 27 g-mal. A cél az, hogy távlatban a napi komplettfehérje-fogyasztás elérje a 60—65 g-ot, az összes fehérjefogyasztásnak 60 százalékát. De nem csupán mennyiségi növekedésről van szó, hanem lényegesen megváltozik az állati eredetű élelmiszerek fogyasztásának összetétele is. Ez természetesen az állattenyésztés fejlesztésének irányára vonatkozóan fontos következtetések levonását követeli meg.

Számítások szerint tejből és marhahúsból mintegy 80—100 százalékkal, baromfiból és tojásból 70—80, sertéshúsból pedig 20 százalékkal kellene többet fogyasztani a jelenleginél, a sertézsiradék iránti igénynek viszont körülbelül 35 százalékos csökkenése indokolt.

A fogyasztás szintjének növekedése szorosan összefügg az összeté-

tel változásával. Minél nagyobb az egy főre jutó komplettfehérje-fogyasztás, annál magasabb az elfogyasztott összes kalóriában a fehérje aránya, s annál inkább kerül előtérbe az állati eredetű termékek minősége, összetétele.

A technika ugrásszerű fejlődése, a gépesítés, automatizálás, a fizikai munka könnyítése és a munkaidő várható megrövidülése következtében a nehéz fizikai munkák köre egyre szűkül, a növekvő értékű szellemi és idegrendszerbeli igénybevétellel járó munkáké pedig tágul. Így a szervezetnek kevesebb energiát szolgáltató élelmiszerre, kevesebb zsíros ételre, s inkább kisebb kalóriatartalmú állati eredetű termékekre van szüksége. A kereslet egyre inkább az ízletesebb, fehérjében és egyéb nemesebb elemekben, vitaminokban stb. koncentráltabb termékek felé tolódik el. Általában napi 40—45 g komplettfehérje-fogyasztás mellett egyre fokozottabban azok a termékek részesülnek előnyben, amelyek viszonylag kisebb kalóriatartalom mellett nyújtják a lehető legtöbb fehérjét. A sovány marhahúsban a 100 kalóriára jutó komplett fehérje mennyisége 16—17 g, a borjúhúsban 17—18 g, a csirkehúsban 19—20 g, a 90—100 kg-os sertéshúsban 12—15 g, de a kövér marhahúsban már csak 6—7 g, a 120—130 kg-os sertés húsában 5—6 g, a hizott lúd húsában 4—5 g fehérje jut minden 100 kalóriára.

A FAO Árukereskedelmi Bizottsága világviszonylatban felmérte a kereslet várható változását, s eszerint 1970-ig az egy főre jutó húsfogyasztáson belül a növekedés 50 százaléka a marha- és a borjúhúsra, 30 százaléka a baromfira és 20 százaléka egyéb húsfélékre fog esni. A közös piac országainak prognózisa szerint 1958—1970 között az összes húsfogyasztás 37 százalékos növekedésében a marhahúsfogyasztás növekedését 41 százalékosra, a baromfiét 98 és a sertéshúsét 19 százalékosra becsülik. A baromfihús-fogyasztás kétszeres növekedése ellenére sem fogja elérni a mostani hazai fogyasztási szintet, amely 10—11 kg, az EGK-országok átlagában pedig 4,5—5 kg. A marhahúsfogyasztással viszont évenként 27 kg-ot érnének el, ami 9 kg-mal több, mint az általunk kívánatosnak tartott szint. Ezek az eltérések természetesen a fogyasztási szokásokkal is összefüggnek.

Mind a hazai fogyasztás szerkezetében várható fejlődés, mind pedig a nemzetközi tapasztalatok egyértelműen utalnak a szarvasmarha-tenyésztés jelenleginél gyorsabb ütemű fejlődésének szükségességére és általában a választékában is bővülő állatitermék-előállítás fontosságára.

Az exportlehetőségek értékelése

Az exportlehetőségek értékelésekor elsősorban a fogyasztás szerkezetének általános irányzatát kell mérvadónak tekinteni. A piaci analízis azt mutatja, hogy alapvetően két típusú állati termék kerül a külkereskedelmi forgalomba. Az *egyik* csoportba tartoznak azok a termékek, amelyeket mindenütt viszonylag nagy mennyiségben fogyasztanak, de nem mindenhol termelhetők korlátlanul. Ilyenek például a szarvasmarha- és a juhtartás, valamint a lúdtenyésztés termékei. A *másik* típusba sorolható termékek termelése viszonylag kevésbé kapcsolódik az ország területi elhelyezkedéséhez. A tartás intenzív módja következtében a termelés mértéke elsősorban a rendelkezésre álló tőke és

abraktakarmány mennyiségétől függ. Ilyen például a csirke-előállítás, amely bárhol a világon megoldható kis területen, a befektetések gyors megtérülésével.

A külkereskedelmi forgalomban a világforgalmi statisztika szerint is az első típushoz tartozó termékeknek van nagyobb jelentősége, amelyek előállítása jobbra a helyi termelési lehetőségekhez igazodik. A juh és a szarvasmarha tömegtakarmányszükségletét az adott ország termeléséből kell fedezni, mert ezek szállítása semmiképpen sem gazdaságos. Abrakféléből viszont jelentős forgalom bonyolódik le, ami lehetővé teszi a kevés abraktakarmányt termelő országokban is a baromfi- és a sertéstartás kiterjesztését. Ezért érthető, hogy 1960-ban az állati termékek egész forgalmából a szarvasmarha- és a juhtartás termékei 70 százalékkal részesedtek, a sertés azonban csak 11, a baromfitartás pedig csupán 8 százalékkal. Hazai exportunk strukturális változásából is látható a szarvasmarhatartás termékeinek előretörése a sertés- és a baromfitartással szemben.

Állatitermék-exportunk százalékos összetétele ágazatonként

Megnevezés	1934—1938	1950—1954	1958—1962
Szarvasmarha	21,7	31,0	39,5
Sertés	33,4	35,5	27,6
Baromfi	31,1	25,8	21,2
Egyéb	13,8	7,7	11,7
Összesen:	100,0	100,0	100,0

Ha az állatitermék-termelés kívánatos összetételét az exportgazdaságosság tükrében vizsgáljuk (s e célra elfogadjuk az ismert „G” mutatót), a kép ugyancsak változatos, de a sorrend a kereslet irányával azonos.

A fontosabb állati termékek viszonylagos exportgazdaságossága az 1960—1962. évek átlagában

(A mezőgazdaság átlagos „G” mutatója = 100)

Friss libamáj	35	Hússertés (élő).....	95
Toll (pehely)	54	Pulyka (vágott)	98
Vágójuh (élő)	73	Sajt és sertészsír	120
Marhahús	80	Tojás.....	136
Hasított sertés	84	Bacon	138
Hízott bika (élő).....	86	Csirke (vágott)	162
Hízott liba (vágott).....	90	Vaj.....	188

Az exportgazdaságosságot illetően nagy jelentősége van a kataszteri-holdankénti közvetett devizahozam mutatónak. (Azt fejezi ki, hogy 1 kh-on termelt takarmány felhasználásából mennyi állati terméket exportálhatunk.) A reálisan elérhető termésátlagok és fajlagos hozamok, valamint takarmányfelhasználás mellett a tej és a marhahús exportra termelése a leggazdaságosabb, szemben a csirkével és a tojással. Hasonló képet kapunk, ha a devizahozamot a felhasznált takar-

mányok összes fehérjemennyiségével vetjük egybe. Ha azonban külön az abrakfehérjét és a takarmányimport hányadát is vizsgáljuk, éppen ellenkező értékeléshez jutunk. A 100 \$-ra jutó felhasznált abrakfehérje a tejnél és a marhahúsnál a legkevesebb, és az is kedvező, hogy e termékek esetében egy-egy dollár bevételt legfeljebb 1 centnyi import-takarmány terhel.

A kh-ankénti devizatermelés hatékonysága főbb termékeként

Megnevezés	1 kh deviza- hozama \$	100 \$-ra felhasznált enészthető fehérje (kg)		1 \$ bevételt terhelő import- takarmány értéke (cent)
		összesen	ebből: abrak	
<i>Marha</i> (500 kg élő)				
hús (negyedelt)	85	170	68	
élő	80	175	70	1
<i>Sertés</i> (100 kg élő)				
hasított	195	85	81	
élő	160	105	100	10
<i>Csirke</i> (1,3 kg élő)				
vágott	210	140	140	20
<i>Tojás</i> (200 db/tyúk).....	220	100	100	20
<i>Tej</i> (3000 kg/tehén)				
sajt	50	225	37	—
vaj	40	265	44	—

Végeredményben az *exportgazdaságosság* mutatói az állattenyésztés fejlesztésének irányára vonatkozóan csak sokoldalú és körültekintő vizsgálat alapján nyújtanak támpontot.

Takarmányozásgazdasági tényezők

Az állattenyésztés fejlesztési irányának meghatározásához — termelési oldalról — helyesen kell megítélni az egyes ágazatoknak a takarmánybázis összetételével való összefüggését, a beruházás- és munkaigényességet, valamint az egyes ágazatoknak a mezőgazdaság vagy esetleg a népgazdaság más ágazataival való kapcsolatát. E tényezők közül kétségtelenül a takarmányozásgazdasági megfontolás az elsődleges.

Az állattenyésztés és a takarmánybázis közti összhang népgazdasági szintű, sokirányú közgazdasági vizsgálatának szükségessége az utóbbi években került előtérbe. Korábban a tartási mód, az alkalmazott fajta és technológia alapján véve külterjes jellegű takarmányozással párosult, s az adott mezőgazdasági üzemben termelt abrak és szalastakarmány etetése volt a jellemző. A termelés feltételének megteremtése szinte teljes egészében az üzem takarmánybázisán múlt. Az utóbbi években azonban a tartási módokban, a fajta-arányokban, az alkalma-

zott technológiában stb. bekövetkezett változások belterjes takarmányozást követeltek meg. Így érthető, hogy a termelési feltételek közül ma jó néhánynak a megléte nem az egyes mezőgazdasági üzemekben, hanem rajtuk kívül álló körülményeken múlik. Ilyen üzemenkívüli körülmények például a gyári keveréktakarmány-gyártás növelésének, a fehérjeimport beszerzésének lehetőségei, ipari berendezések szükségessége a takarmányozás technológiája miatt, a takarmányimport, illetve állati-termék-export gazdaságossága ágazatonként stb. Vagyis az állattenyésztés további fejlődési irányának meghatározásához, az állattenyésztés és a takarmánybázis összhangjának megteremtéséhez egyre inkább szükséges a központi, népgazdasági irányítás, beavatkozás.

A takarmányellátottság általános jellemzése

Hazai takarmánytermelésünk átlagos terméseredmények esetében mennyiségileg általában fedezi az állatállomány szükségletét. A rendelkezésre álló takarmányok összes mennyisége a csökkenő szántóterület ellenére, az egyre kedvezőbb holdankénti hozamok révén, az elmúlt években jelentősen növekedett. Az 1931—1940. évek átlagában 5,8 millió tonna keményítőértéket termeltünk, az 1950—1954. évek átlagában 5,7 millió tonnát, 1959—1962. években pedig 7,3 millió tonnát. Ez utóbbi 7,3 millió tonnából az abrakfélélék 50 százalékkal, a szálastakarmányok 19, a lédús takarmányok 17 és a takarmányszalmák 14 százalékkal részesedtek.

Bár takarmánytermésünk általában lépést tart állattenyésztésünk fejlődésével, a rosszabb időjárású években mégis különösen érezhető a takarmányhiány. Ezenkívül a takarmány forgalmában történt változások és tervezési hiányosságok miatt is, a legutóbbi években a fokozódó fehérjeimport mellett *kisebb-nagyobb mennyiségű szemesabrakimportra is szükség volt.*

A rendelkezésre álló hazai abraktermés és -import alakulása

Gazdasági év	Takarmánygabona termésátlag q/kh*	Hazai abraktermés	Abrakimport	Az import a hazai termés százalékában
		vagon		
1950—1954	10,0	385 000	9 500	2,5
1959—1960	13,7	595 210	7 900	1,3
1960—1961	13,1	559 830	24 690	4,4
1961—1962	11,2	472 620	55 950	11,8
1962—1963	13,5	542 000	55 430	10,2
1963—1964	14,0	556 400	48 000	8,6

* Árpa, zab, kukorica.

Az import az utóbbi évek átlagában a hazai termelésnek 10 százalékát tette ki, tehát lényegesen meghaladta a korábbi években szokásos 1—4 százalékos arányt. *A kormánynek az az intézkedése, hogy a takarmányellátás nehézségeit importtal enyhítse, helyesnek bizonyult.* Az abrakfogyasztó ágazatokban (a sertés- és baromfitartásban) a termelés a rossz abraktermésű években sem csökkent, sőt valamelyest növekedett

is. Ha e két ágazat bruttó termelési értékét az 1958—1960. évek átlagában 100-nak vesszük, a termelési index 1961-ben 103, 1962-ben 105 és 1963-ban 102 volt. A takarmányimport jelentősége különösen az 1952—1953. év tükrében ítéhető meg, amikor hasonlóan kedvezőtlen takarmánytermés miatt az említett állattartási ágazatok termelési értéke egy év alatt több mint 30 százalékkal csökkent. Ekkor takarmányi import helyett a törzsállomány került vágásra, s ez még hosszú évek múlva is éreztette hatását.

A tömegtakarmányok esetében a mennyiségi ellátottság már másképpen ítéhető meg. Egyrészt, mert a különféle takarmányok — széna, szalma, lédús — bizonyos mértékig helyettesíthetők, másrészt, mert a helyettesítési lehetőségek teljes kihasználása után fennmaradó hiány — az abrakkal ellentétben — importtal nem csökkenthető. Hiány esetében tehát a termelés volumene a tömegtakarmányt fogyasztó ágazatokban (főként a szarvasmarhatartásban) csökken, mint ahogy az elmúlt évek ezt bizonyították is.

A takarmányellátás mennyiségi problémái mellett rendkívül kedvezőtlen takarmánytermésünk összetétele. Emészthető fehérjéből a hiány 1963-ban 11 százalékos volt, ezen belül állati eredetű fehérjéből körülbelül 50 százalékos. A fehérjehiány főként az abrakfélékre vonatkozik. Az 1963. évi 12 000 vagonos emészthetőfehérje-hiányból 11 100 vagon az abrakfehérjére esett. Részben a nagyarányú fehérjehiány az oka, hogy keményítőértékben évente 10—20 ezer vagon a „túletetés”,

Alapvető baj a hazai termés kedvezőtlen összetétele. Ugyanis az összes takarmánytermésnek mintegy 60 százaléka a kukorica, amely ugyan egész állattenyésztésünk fejlesztése szempontjából rendkívül fontos, állattenyésztésünk fő „energiahordozója”, de viszonylag kevés fehérjét tartalmaz. A tipikusan fehérje jellegű takarmányok — borsó, olajipari és állati eredetű lisztek stb. — részaránya viszont az abraktakarmányok összes mennyiségének alig 2 százaléka. A helyzet sajnos csak rendkívül lassan javul, elsősorban a fokozódó import révén. Az összes abraktakarmányban levő emészthető fehérje 1960-ban 42 800 vagon, 1963-ban 49 400 vagon volt, a növekedés tehát 15 százalék. (Ezen belül hazai forrásból 1960-ban 39 800, 1963-ban 39 900 vagon, a növekedés 0,3 százalék; importból 1960-ban 3000 vagon, 1963-ban 9500 vagon, a növekedés 215 százalék.)

Tömegtakarmányokból a szükséges fehérje mennyiségét alapvetően a pillangós takarmányok vetésterülete és hozama szabja meg. Ez általában kielégítő. A legutóbbi három év alatt a tömegtakarmányokból kapott fehérjemennyiség 43 000 vagonról 51 000 vagonra, vagyis 18 százalékkal növekedett.

A takarmányellátottság vázolt helyzete alapján két következtetés vonható le:

1. *Keményítőértékben az állatállomány szükségletének kielégítése nagyrészt azon múlik, hogy miképpen tudjuk hazai termelési lehetőségeinket maximálisan kiaknázni, a takarmánytermelést kielégítően megszervezni.*

2. *Fehérjetakarmányokból, különösen állati eredetű fehérjéből a hiány a jellemző. A probléma megoldása részben magán a mezőgazdaságon, részben egyéb közgazdasági tényezőkön múlik. Az állattenyésztés fejlesztésének mértékét és irányát is elsősorban ebből a szempont-*

ból kell megítélnünk. Ezért a továbbiakban csupán a fehérjekérdés tükrében kívánom a takarmányozásgazdasági feladatokat vizsgálni.

A „fehérjeprobléma” fokozódásának okai

A legutóbbi években az állattenyésztés termelési volumenének nagyjából változatlan színvonala mellett is fokozódik az igény fehérjetakarmányokból. Ez különösen a mezőgazdaság szocialista átszervezését követően tűnt szembe, s három fő okra vezethető vissza:

1. Célunk az, hogy az adott törzsállománnyal minél több állati terméket termeljünk, s a rendelkezésre álló takarmánymennyiségből minél kevesebb jusson az állatállomány létfenntartására és minél nagyobb hányad szolgálja a termelést. Ezt elsősorban a fajlagos hozamok növelésével, *a fokozott teljesítményt pedig csak nagyobb fehérjeigénnyel, fehérjében koncentráltabb takarmánnyal lehet elérni.* Jól szemlélteti ezt a tej- és a tojástermelés, valamint a sertéshizlalás példája.

A szükséges fehérjekoncentráció és termelő hányad különböző hozamok esetén

Átlaghozam	1 liter tej, illetve 1 db tojás termelésére felhasznált takarmányból termelő hányad százalékban		Fehérjekoncentráció*
	keményítőérték	emészthető fehérje	
Tej (600 kg élősúlyú tebén)			
2000 liter	32,5	50,0	13,4
3000 liter	41,5	60,0	14,4
4000 liter	49,0	67,0	15,1
Tojás (2 kg-os tyúk)			
100 db	16,5	33,0	19,9
150 db	23,0	42,0	21,6
200 db	28,5	50,0	23,0
Sertéshús	1 kg élősúlyra felhasznált abrak (kg)	ebből: em. fehérje (kg)	
12 hónapos hizlalással	5,0	0,45	12,9
7 hónapos hizlalással	3,8	0,43	15,4

* Az emészthető fehérje mennyisége a keményítőérték százalékában.

2. Országos fehérjeigényünket fokozza az is, hogy *a teljesítmények általános növelése mellett olyan újabb hasznosítási módok kerülnek előtérbe, amelyek a korábbiaknál „fehérjeigényesebbek”.* Így a nagy-súlyú, 140—170 kg-os zsírsertés helyett a kisebb súlyú 90—100 kg-os sertés előállítására, a viszonylag sok zsírt termelő lúd és kacsza helyett a csirke és pecsenyekacsza, a költségesen hizlalt faggyús marha helyett a 400—500 kg-os fiatalon hizlalt növendék vagy az expressz hizlalt borjú stb. előállítására törekszünk.

3. *A hasznosítási módok megváltozása, a teljesítmények növelése*

egyben a belterjes tartási módok elterjesztését is jelenti, elsősorban a nagyüzemekben. Márpedig a nagyüzemek takarmányforrásai nélkülözik azokat a természetes fehérjeforrásokat, amelyek a kisüzemekben, a háztáji gazdaságokban feltétlenül adódnak (házi moslák, konyhahulladék, rovarok stb.). Országosan 1960-ban az ilyen forrásból eredő tápanyagmennyiség keményítőértékben összesen 82 000 vagont, emészthető fehérjében 17 000 vagont tett ki, az összes szükségletnek 12, illetve 17 százalékát. Ez az arány 1963-ig valamelyest csökkent a termelés szektoronkénti arányeltolódása következtében. Az állattenyésztési bruttó termelési értéknek 1960-ban 29, 1963-ban 45 százaléka származott a nagyüzemekből, s 71, illetve 55 százaléka a háztáji és egyéni gazdaságokból. A számítások szerint 1970-ig a nagyüzemek és a háztáji gazdaságok aránya (a háztáji állattartás szinten maradása esetén is) 60 : 40 százalékra alakul. Tehát a termelés üzemi formájának változása és a nagyüzemekben a belterjesebb tartási módok egyaránt népgazdasági szinten növelik a fehérjeigényt, s azonos ellátottság esetén a feszültséget is.

Az említett három tényező hatásaként átmenetileg (4—6 évig) az állattenyésztés fehérjeigénye gyorsabban növekszik, mint az állati termékek termelése. 1960-tól 1963-ig az állattenyésztés bruttó termelési értéke 4,5—5 százalékkal, az állattenyésztés összes fehérjeigénye 7 százalékkal, s ebben abrakfehérje-igénye 15 százalékkal nőtt. Amint közéletjük azonban az igények szerinti fehérjetakarmány-ellátást, egyéb termelékenységet növelő tényezők hatására nagymértékben csökken a fajlagos takarmányfelhasználás s részben a fehérjefelhasználás is. A harmadik ötéves tervre vonatkozó számítások szerint 1963-tól 1970-ig az állattenyésztés bruttó termelési értékének 17 százalékkal való növekedése esetén az összes fehérjeigény csupán 10 százalékkal, ebből az abraktakarmány-fehérjeigény 15 százalékkal növekszik. A vázolt tendencia a jól és a rosszul gazdálkodó termelőszövetkezetek, valamint az állami gazdaságok viszonylatában egyaránt érvényesül.

A fehérjetermelés határfoka az állattenyésztésben

Az állati termékek termelési költségeinek 60—70 százaléka a takarmányozásra esik. Ezt leghatásosabban úgy mérsékelhetjük, ha a felvetett takarmányokból minél több és minél értékesebb állati terméket nyerünk, ha a felhasznált takarmány fehérjéje ellenében minél több hasznos termékfehérje, emberi étkezésre alkalmas fehérje keletkezik. Ezen az általános törekvésen túl azért is nagy ennek a jelentősége, mert hazánkban fehérjetakarmányból szűkös az ellátás. Ezért keresni kell a módot a fehérjetermelés határfokának növelésére. (A fehérjetermelés határfoka: az emberi étkezésre alkalmas komplett fehérje a felhasznált takarmány emészthető fehérjéjének százalékában.)

Jelenleg hazánkban a fehérjetermelési határfok, sem a kívánatos szinthez, sem más országokhoz viszonyítva, nem kedvező.

A határfok 1960-tól 1963-ig bekövetkezett csökkenése főként a szarvasmarha- és a baromfitartásban tapasztalt visszaesésből adódik. A fehérjeprobléma fokozódásának említett okai leginkább ezekben az

A fehérjetermelés határfoka országos átlagban (%)

Megnevezés	1960	1963	Kívánatos szint
Állattartás összesen:	16,3	16,0	23—25
Szarvasmarhatartás	19,5	17,3	25—30
Sertéstartás	16,2	17,7	20—21
Baromfitartás	22,4	21,8	23—26
Juhtartás	7,0	7,2	9—11

ágakban hatottak. De a sertéstartásban a fajlagos termelékenység javulása révén máris számottevő előrehaladás tapasztalható. Egészében véve a fejlett állattenyésztő országokhoz viszonyítva elmaradásunk 5—8 pont (Dániában, Hollandiában a fehérjetermelés határfoka eléri a 22—23 százalékot).

Optimális termelési színvonalat feltételezve a fehérjetermelés határfoka szempontjából az állati termékek rangsorában az első helyeket a tejtermelés (34 százalék), a borjúhizlalás (28 százalék), a tojástermelés (24 százalék) foglalják el, majd a csirke-, sertés-, pulykatartás következnek (22, 20, illetve 18 százalékkal), és végül a növendékmарha-, juh- és lúdhizlalás zárják be a sort (9—13 százalék).

Nyilvánvaló, hogy az országos állattenyésztési átlagérték főként attól függ, hogy az egyes termékeknek milyen súlyuk van az összes termelésben. Érdeemes azonban lemaradásunk okait néhány fő tényezõn keresztül részletesebben is elemezni.

1. Nemzetközi összehasonlító statisztikai adatokból egyértelműen kitűnik, hogy az összes fehérjetermelés határfoka részben a szarvasmarhatartási ágazatnak az állattenyésztésen belül elfoglalt helyétõl, részben a szarvasmarhatartáson belül a hasznosítási iránytól függ. A szarvasmarhatartási ágazatok közül a tejtermelés határfoka a legkedvezõbb.

A szarvasmarhatartási ágazat jelentőségét kifejező fontosabb gazdasági mutatószámok (1958—1960)

Megnevezés	A szarvasmarhatenyésztés részese- dése az állattenyész- tés bruttó termelési értékébõl (százalék)	A szarvasmarha- tenyésztés bruttó termelési értékének megoszlása százalékban		Egy tehénre jutó bruttó termelési érték \$	Egy tehén évi tejhozama kg
		hús	tej		
Magyarország	38	33	67	250	2170
Dánia	54	26	74	365	3670
Hollandia	60	21	79	360	4170
NSZK	60	27	73	305	3300
Nagy-Britannia	54	36	64	280	2950
Európai átlag	59	29	71	.	kb. 2600

Megjegyzés: 1958—1960. évi adatok. A bruttó termelési érték 1960. évi világgiazi áron számolva.

Látható, hogy a mienknél kedvezőbb fehérjetermelési hatásfokkal termelő országokban a szarvasmarhatartás részesedése az állattenyésztés bruttó termelési értékéből jóval nagyobb, s a tejtermelési irány a jellemző. Természetesen a fajlagos hozamok is kedvezőbbek, ami részben az egy tehénre jutó bruttó termelési értékben fejeződik ki.

2. A fehérjetermelés hatásfoka annál kedvezőbb, minél magasabb a fajlagos hozamok szintje. A tejhozamra vonatkozóan ez jól látható az előbbi táblázatból. Hasonló a helyzet a tojáshozamnál is: Dániában a tyúkonkénti évi hozam 210 db, Hollandiában 200, Angliában 190, az NSZK-ban 160, s nálunk csupán 80—85 db. Az említett országokban 100 kg-os súlyig a hízósertések átlagos elkészülési ideje 8 hónap körül ingadozik, Magyarországon 11—12 hónap.

3. Lényegesen javul a fehérjetermelés hatásfoka, ha az állattalommánnyal zsír és faggyú helyett minél több sovány húst termelünk. Ez tulajdonképpen a sertéshizlalásban a vágási átlagsúly csökkentésével, a szarvasmarha-hizlalásban az expressz borjúhizlalás kiterjesztésével érhető el. Dániában a sertésvágási átlagsúly 1961-ben 100 kg volt, Hollandiában 104, Angliában 88, az NSZK-ban 111, Magyarországon pedig 120 kg. Magyarországhoz képest az említett országokban sokkal kiterjedtebb a borjak intenzív, 160—180 kg-os súlyra való hizlalása is.

4. A takarmányértékesítés állami gazdaságainkban és a termelőszövetkezetekben az állattartás minden területén kedvezőtlenebb a világszintnél:

Megnevezése	Mértékegység	Magyarország	Világszint
Marhatartás (keményítőérték)	kg	6—6,5	4,5—5
Sertéshizlalás (abrak).....	kg	5—5,2	3,5—4
Csirkenevelés (abrak).....	kg	4—4,5	2,0—2,5
Tojástermelés (abrak).....	g/db	300—350	170—180

Az állattenyésztés fejlesztési iránya szempontjából nemcsak a fehérjetermelés hatásfokát fontos vizsgálni, hanem azt is, hogy az állat az emberi étkezésre alkalmas komplett fehérjét milyen takarmányfajtából állítja elő, például értékes abrakfehérjéből vagy kevésbé értékes tömegtakarmányból. Ennek márcsak azért is jelentősége van, mert az abrakfehérjének jelentős részét importból szerezzük, tömegtakarmányból viszont a hazai termelés lehetősége megvan. Ágazatonként és takarmányfajtánként az igény rendkívül változó:

Az emészthetőfehérje-szükséglet megoszlása állattartási áganként takarmányfajtánként, 1963-ban (százalékban)

Ágazat	Abrak	Széna	Lédus	Takarmány szalma	Összesen
Szarvasmarhatartás	21	62	14	3	100
Sertéstarítás	87	10	3	—	100
Baromfitartás	100	—	—	—	100
Juhtartás	18	70	7	5	100
Lótarítás	38	50	5	7	100
Átlag	54	37	7	2	100

Nem kétséges, hogy annál kedvezőbb részünkre a fehérjetermelés határfoka, minél kisebb az abrakfehérje-szükséglet. Ebből a szempontból is nagy jelentősége van a szarvasmarhatartás kiterjesztésének.

Érdemes ezen túl a fehérjetermelés lehetőségeit és határfokát a területigény szempontjából is elemezni. 100 kg komplett fehérje előállításához ugyanis — reálisan elérhető termésátlagok mellett — marhahústermelésben 5,7 kh, sertéshizlalásban 3 kh, tejtermelésben 2,8 kh, a csirke- és tojás-előállításban 1,5—1,6 kh szükséges. Figyelembe veendő az a körülmény, hogy a szarvasmarhatartás területigényének 25 százaléka — amelyen a cukorrépaszeletet, a takarmányszalmát és egyéb melléktermékeket számítjuk — másképpen is hasznosul. Hasonló okból 25—40 százalékkal kisebb a tényleges területigény a juhtartás esetében is. Ellenben a sertés- és baromfitartás feltüntetett területi igénye a ténylegesen szükséges termő területet jelenti.

A fehérjetermelés határfokát vizsgálva megállapítható, hogy a kedvezőbb hozamok elérésén és a fajlagos gazdaságossági mutatók javításán túlmenően, a hatékonyság fokozható és a fehérjefeszültség csökkenthető, ha a szarvasmarha-tenyésztést gyorsabban fejlesztjük. A szükséges területigény elsősorban a termésátlagok növelésével csökkenthető jelentősen.

A fehérjetakarmány-bázis növelésének lehetőségei

Az állatitermék-termelés számottevő növelése az elkövetkező 15—20 év alatt magával vonja az állattenyésztés fehérjeigényének a maihoz képest mintegy 60—70 százalékkal történő növekedését. Ennek megfelelően kell bővíteni a fehérjeforrásokat is.

Az abrakfehérje-forrásokat részben fehérjében gazdag mezőgazdasági eredetű termékekkel, részben pedig ipari úton előállított fehérjékkel bővíthetjük. Főként a szója és a takarmányborsó termesztésének kiterjesztése lenne rendkívül előnyös. A szójából ugyan az átlagtermés most csak 4 q körüli, de a távlati fejlesztés szempontjából biztatóak a több állami gazdaságban jó agrotechnikai feltételek mellett elért 10—12 q-s holdankénti hozamok.

A szükséges szervezeti intézkedésekkel és gazdasági ösztönzőkkel a megfelelő éghajlatú tájakon a mainál tízszerre nagyobb területen lehetne szóját termesztetni. Az eddiginél nagyobb szerepet kellene adni a takarmányozásban a borsónak is. Termesztésének kiterjesztése szójaimport ellenében exportra is gazdaságos lehet.

A fehérjebázis jelenlegi abraktermelésünk keretében is növelhető. Minthogy az árpa kh-ankénti fehérjehozama 15—20 százalékkal meghaladja a kukoricáét, növelni kellene az árpa vetésterületét, főként a kukorica terhére. Tovább kell fejleszteni a kukorica fehérjetartalmának fokozására irányuló kutatásokat is. Remélhető, hogy a jelenlegi 6 százalékos emészhetőfehérje-tartalmat 7—8 százalékra tudjuk növelni. A kukorica fehérjetartalmának 1 százalékos növelése az összes abrakfehérje 5—6 százalékos növekedését eredményezi.

A növényi abrakfehérje-ellátás javításában nagy jelentőségű a jó minőségű zöld lucernaliszt gyártásának fokozása, nemcsak takarmányozás-életteni szempontból, hanem azért is, mert erre Magyarországon a termelési lehetőségek szinte korlátlanok.

Hazánkban az állatifehérje-ellátottságot elsősorban a különféle állati eredetű nyersanyagok (vér, húsipari melléktermékek, csont, szaruanyagok, állati hullák, baromfiipari és egyéb ipari melléktermékek) feldolgozása révén növelhetjük. Megközelítő pontosságú felmérés szerint a mostani 1200 vagonos termelésünket mintegy 3500 vagonra lehet növelni. Fontos feladat azonban olyan új gyártástechnológiák kidolgozása, amelyekkel a választék növelhető és a késztermék minősége javul.

Az állati eredetű fehérjetakarmány előállítására az utóbbi időben új lehetőség kínálkozik nemzetközi együttműködés alapján, más országokkal közös tengeri halászflootta szervezésével. Egyes gazdaságilag gyengén fejlett országokban az állati hullákból készült liszt gyártásának megszervezése is előnyösnek kínálkozik.

Az emberi fogyasztásból fennmaradó tejet, tejipari mellékterméket is minél szélesebb körben kell takarmányozásra felhasználni. Különös figyelmet érdemel a tejporgyártás megszervezése, ami alapja lehet az intenzív állattartási módszerek elterjesztésének.

Kívánatos a takarmányélesztő-gyártás fokozottabb növelése, főként melasz felhasználásával.

A takarmányok biológiai értékének növelésére — és részben fehérjetakarékosságból — széles körben célszerű elterjeszteni a különféle szintetikus aminosavak alkalmazását. Az aminosavak gyártásának megszervezésére ugyancsak kínálkozó lehetőség a nemzetközi együttműködés igénybevétele. Nagy jelentősége lehet továbbá a kőolajipari termékekből vegyi, illetve fermentációs úton előállítható fehérjéknek, továbbá a karbamidgyártás megszervezésének is.

Még jobban növelhető a fehérjebázis a tömegtakarmányok révén. Ebben a vonatkozásban alapvető változás érhető el a lucerna vetésterületének növelésével és a holdankénti fehérjehozam emelése végett a betakarítás szervezettebbé, a szárítás korszerűbbé tételével. Mielőbb el kellene érni, hogy az összes lucernaszénának mintegy 90 százalékát mesterségesen szárítsák. Így a mai átlagos 9—9,5 százalékos emészthetőfehérje-tartalom 12—13 százalékra növekednék. A holdankénti hozam természetesen magasabb színvonalú agrotechnikát, egyebek közt kiterjedtebb öntözéses termelést kíván.

Nagy tartalék rejlik a mintegy 1,5 millió kat. hold rét- és legelőterületünkben. Az együttes szénahozam évente mintegy 200 000 vagon, az összes szalastakarmány-termelésnek 30—35 százaléka. A tapasztalatok azt bizonyítják, hogy az évtizedekig elhanyagolt gyepterületek fűhozamát 2—3-szorta könnyebb növelni, mint a szántóföldi takarmánynövényekét. Jelenleg az átlagtermés kh-anként a legelőkön 5—6 q (szénaértékben), a réteken 12—15 q. Hazánkban a rétek és legelők zöme rossz termőképességű talajon van, de az agrotechnika javításával, továbbfejlesztésével a termés 15, illetve 20—25 q-ra növelhető. A hozamok növelésében különös jelentősége van az öntözésnek, a vízrendezésnek és a műtrágyázásnak.

A fontosabb növények kat. holdankénti fehérjehozamát egybevetve megállapíthatjuk, hogy ma is, perspektívában is egy-egy holdról a legtöbb fehérjét a szalastakarmányok útján nyerhetjük. Különösen kedvező a fehérjehozama a lucernalisztnek és 8—10 q-s termésátlag mellett a szójának.

A fontosabb növények kh-ankénti fehérjehozama

Megnevezés	1958—1962. évek átlaga		Távlatban reálisan elérhető	
	Termelési egy- ségben q/kh	Emészthető fehérje kg/kh	Termelési egy- ségben q/kh	Emészthető fehérje kg/kh
Árpa	11,8	95	18—20	144—160
Kukorica.....	13,6	80	22—25	125—142
Lucernaliszt	40,0	520	55—60	825—900
Borsó	6,8	115	11—13	190—220
Szója	3,3	85	8—10	210—260
Lucernaszéna	17,3	170	30—35	330—380
Vörösherezséna	17,5	160	30—35	270—315

A fehérjehiány csökkentése végett számottevő mennyiségű fehérjetakarmányt tulajdonképpen csak 1960 óta importálunk, amióta a keveréktakarmány-ipar kiépülésével a célszerű felhasználás feltételei is megteremtődtek. Magyarország ma még nem rendelkezik nagyobb mennyiségű, az ipari takarmánygyártáshoz szükséges fehérjével. Más európai országok takarmányipara is csak fehérjeimport révén tudott kifejlődni. Például Belgium, Hollandia, NSZK, Nagy-Britannia és Franciaország együttes keveréktakarmány-gyártása 1957-től 1961-ig 43 százalékkal növekedett, összes fehérjeimportjuk (növényi és állati együtt) 63 százalékkal.

A fehérjeimport növelését sürgeti továbbá az a körülmény, hogy a keveréktakarmányok közül elsősorban a sertés- és a baromfitáp gyártása növekszik, s ez viszonylag sok fehérjét igényel. Távlatban a fehérjeimport lehetőségét meghatározzák: az állattenyésztés általános fejlődésének iránya és a beszerzés forrásai.

Fehérjetakarmányokból a beszerzési lehetőségei meglehetősen korlátozottak. A következő 5—10 évben az állatitermék-termelés növekedése főként azokban az országokban (Európában) várható, amelyek fehérjetakarmány-szükségletüket elsősorban importból kénytelenek fedezni. Az európai országok 1960-ban állatifehérje-eredetű lisztekkel a világforgalom 80 százalékát importálták, olajosdarákból 90 százalékot és szójababból 55 százalékot. Kétségtelen, hogy a korszerű állati takarmányozás legértékesebb cikke a szója. És éppen szójából a legkorlátozottabbak a beszerzési lehetőségek. A világtermelésnek (1963-ban 30 millió tonna) több mint 90 százaléka két ország: az Egyesült Államok és Kína kezében összpontosult. Az Egyesült Államoktól csak számottevő áráldozattal, másodkézből tudunk vásárolni, Kínából pedig a vétel a közeljövőben kilátástalan.

A földidő és a dara beszerzési lehetősége már jóval kedvezőbb. Ebből a szempontból a gazdaságilag gyengén fejlett országokkal való javuló viszonyunk biztató. Egyéb olajos magvak és darák importjára is viszonylag jók a lehetőségek, de ezek a jóminőségű keveréktakarmányoknak csak elenyésző hányadát képezhetik.

Állatifehérje-takarmányokat szinte kizárólagosan csak tőkésországokból tudunk vásárolni. Bár a termelés és a világforgalom is rohamosan nő (a világexport 1957-ben 636 ezer tonna, 1960-ban 1,1 millió tonna volt), az igények még gyorsabb ütemű növekedése következtében a világpiaci kereslet rendkívül erős konkurrenciát támaszt.

Végeredményben tehát az import növelése — részben a beszerzés nehézségei, részben pedig annak bizonytalansága miatt — a hazai fehérjeproblémák megoldásának csak egyik eszköze.



Az állati eredetű élelmiszerek iránti igények növekedése, továbbá egyes termékekből a külföldi értékesítési lehetőségek az állattenyésztés gyors fejlesztését követelik meg. A távlati fejlesztés szempontjából a fogyasztás és az export struktúrájának változásait, a termelés oldaláról pedig a takarmányozásgazdasági megfontolásokat mérlegelve, az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

1. Célszerű, ha az egész állattenyésztésen belül a fejlesztés főként a szarvasmarha-tenyésztésre és kisebb részben a juhtenyésztésre irányul. Ennek megfelelően több figyelmet kell fordítani a szálás-, különösen a pillangóstakarmányok termelésének megszervezésére, valamint a kulturált rét- és legelőgazdálkodás megvalósítására. A szükséges agro- és zootechnikai intézkedéseket megfelelő ösztönzőkkel, ár- és hitelpolitikai rendelkezésekkel kell összekapcsolni, illetve kiegészíteni.

2. Az állattenyésztés továbbfejlesztésének, a gazdaságos állattermék-termelésnek kulcskérdése a takarmányértékesítés megjavítása, különösen a két abrakfogyasztó ágazatban, a sertés- és a baromfitartásban. Ehhez komplex intézkedések szükségesek, mind a fajtakiválasztás, mind a takarmányösszetétel, mind pedig a tartási viszonyok vonatkozásában.

3. Az állattenyésztés szerkezetének megváltozásán és a javuló takarmányértékesítésen túl az eddiginél fokozottabb erőfeszítésekre van szükség a fehérjeforrások bővítésére, mindenfajta fehérjetakarmány termelésének növelésére.

4. A hazai takarmányforrások bővítésének lehetőségeitől és eredményességétől függően növelni kell fehérjetakarmány-importunkat is. Számítások szerint az import fokozására lesz szükség. Fontos, hogy az elhatározott fejlesztési célokhoz szükséges fehérjetakarmányt minden körülmények között biztosítsuk.

SZEBEN ÉV.A:

„Egyenlődsdi“ a műszaki alkalmazottak bérezésében¹

Az utóbbi években csökkentek a műszakiak bérezésében megnyilvánuló helytelen bérkiegyenlítési törekvések.² Az egyenlődsdi elleni küzdelem a szakképzettség figyelembevételében hozott jelentősebb eredményeket. Már az 1957-es, de főleg az 1962 eleje óta érvényes bértáblázatnak³ (az egyszerűsítés mellett) az a legfontosabb új vonása, hogy növeli a szakképzettség emelésére irányuló anyagi ösztönzést és az eddiginél fokozottabban veszi figyelembe a szakmai gyakorlatot is.

A végzettség és a szakmai gyakorlat figyelembevételét az ügyintézőknél az új besorolási rendszer *külön besorolással* mozdítja elő. Ez a vezetői beosztásoknál ilyen módon nincsen meg. De az új besorolási rendelet itt is előírja a végzettség figyelembevételét, amennyiben kimondja, hogy az előírt végzettséggel nem rendelkező vezető bére nem állapítható meg az alsó és felső bérhatár számtani átlaga felett. Eddig a nem vezető állású műszaki beosztású dolgozók joggal sérelmezték, hogy az előírt végzettség hiánya csak az ügyintézőket sújtja, a vezetőket pedig nem.

Egy 1958-as adatgyűjtés szerint a szocialista iparban a műszaki alkalmazottaknak csak 14 százaléka rendelkezett mérnöki és 23 százaléka technikus végzettséggel, vagyis összesen 37 százaléknak volt közép-, illetve felsőfokú műszaki képzése. 1960 augusztusában ez az arányszám már 15, illetve 27 (összesen 42),⁴ 1961 októberében pedig 16,1, illetve 28,7 százalék (összesen 44,8 százalék) volt.

A fejlődés tehát jelentős, különösen akkor, ha tekintetbe vesszük, hogy közben a műszaki létszám — 1950-hez képest — körülbelül a kétszeresére emelkedett. De a jelenlegi eredményekkel még sem lehetünk megelégedve. A műszaki alkalmazottak 34,5 százaléka ugyanis még mindig nem rendelkezik semmiféle műszaki iskolai képzéssel.⁵

Mindenképpen indokolt tehát, hogy a vállalati alkalmazottak alaphér-besorolási rendszere erőteljesen ösztönözzön a megfelelő szakképzettség megszerzésére. Ma már indokoltak azok az eléggé szigorú elő-

¹ Részlet a szerző benyújtott kandidátusi értekezéséből.

² Különösen Ozsvald László elemezte részletesen a műszaki bérezésben megnyilvánuló egyenlődsdinek nemcsak a jelentkezési formáit, hanem kialakulásának okait és körülményeit is. (Mindenek előtt A műszaki dolgozók anyagi ösztönzési rendszerének fejlődése hazánkban című kandidátusi értekezésében.)

³ 1/1957. (4) MűM. sz. utasítás Az iparvállalatok műszaki dolgozóinak bérrendezéséről és az ipari, műszaki és egyéb alkalmazottak prémiumrendszeréről (Munkaügyi Közlöny, 1957. március 20.) és a Munkaügyi Miniszter 132/1961/23/MűM. sz. utasítása a vállalati alkalmazottak munkaköri bértáblázatairól (Munkaügyi Közlöny, 23—24. szám. 1961. december 9.).

⁴ Az adatokat közli dr. Harsányi István: A mérnökök, technikusok munkájáról, társadalmi, anyagi helyzetéről. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1961. 4. 1.

⁵ Ipargazdaság. 1963. 6. sz. 38—39. 1.

írások is, amelyek bizonyos munkakörök betöltését egyetemi végzettséghez kötik.⁶

Az utóbbi években a vállalati béropolitika az eddiginél határozottabban törekszik arra, hogy a magasabb képzettségűek — az erősen tömörülő alapbérek miatt — nagyobb összegű prémiumban részesüljenek.

A premizálásnak a „bérarányosításra” való felhasználása önmagában véve természetesen egyáltalán nem pozitív jelenség, mert ez az esetek többségében azt takarja, hogy a prémiumot — legalábbis annak egy részét — már eleve fizetékieskiegészítésnek szánták. Ha azonban tekintetbe vesszük azt, hogy néhány évvel ezelőtt még gyakran a szak-képzettség nélküliek összkeresete — és ezen belül a prémium is — magasabb volt, mint a műszaki képesítéssel rendelkezőké, akkor *ennyiben* a jelenlegi törekvések helyeselhetők.

Az egyenlősi jelenlegi megnyilvánulási formái és okai

A magasabb szakképzettség anyagi elismerése még nem teljes. A *mérnökök és technikusok* bére között csekély a különbség.

A középfokú technikumot végzett technikus 5 évvel korábban kezd el dolgozni, mint a mérnök, s ez alatt az idő alatt legalább 100 000 forintot keres. A mérnök — munkaviszonya kezdetétől számítva — csak 50—52 éves korában éri el a technikus kumulált keresetét.

A „műszaki ügyintéző I.” kategóriába a mérnök és a középfokú technikus (ha az egyetemen töltött éveket is figyelembe vesszük) ugyanabban az életkorban juthat el.

Az új alkalmazotti bértáblázatot sokan bírálják azzal, hogy a diplomát és nem a munka minőségét ismeri el. A kérdés ilyen módon való feltevésével azonban nem lehet egyetérteni. Elvileg és általában ugyanis a magasabb szakképzettségnek, illetve a nagyobb szakmai gyakorlatnak együtt kell járnia a feladatok jobb ellátásával, mert ezek a tényezők általában a potenciális munkavégző képesség magasabb színvonalát eredményezik. Persze a végzett munka mennyisége és minősége nem jár együtt „automatikusan” a magasabb munkavégző képességgel. A kettő közötti inkongruenciát a bérezés hibái (mindenek előtt éppen az egyenlősi) nagymértékben erősíthetik. Gyakorlatilag a *munkakör ellátásának a színvonala* ugyanolyan diploma és azonos gyakorlati év esetén is igen eltérő lehet, s ez az alapbérekben nem jut kellően kifejezésre.

Az átlageredményeket *tartósan* meghaladó teljesítmények alapbérbeli elismerésére az 1962. január 1-e óta érvényes új nomenklátúra lehetőséget ad (kiemelt mérnöki fizetés). Ezenkívül az igazgatónak jogában áll az alkalmazotti létszám 2 százaléka erejéig a besorolási feltételektől függetlenül *kiemelt bért* is megállapítani. Ennek felső határa eddig havi 3500 Ft volt. A kiemelt bérekre vonatkozó folyamatban levő intézkedés a vállalati igazgató hatáskörébe utal 5000 Ft-ig minden

⁶ Összehasonlításképpen érdemes megemlíteni még a következő adatokat: Az egész iparban foglalkoztatottak mintegy 7,5 százalékának van felső- vagy középfokú képesítése (Csehszlovákiában 12,1 százalékának). Ez az alkalmazotti állománycsoport fele. (1938-ban az alkalmazotti állománycsoport körülbelül 65 százalékának volt felső-, illetve középfokú képesítése.) Uo.

kiemelést, és általában szabadabb kezet ad az alsóbb szerveknek e kérdésben. (A Minisztertanács már eddig is engedélyezett néhány személyi fizetést a legkiemelkedőbb tervezők, kutatók stb. munkájának honorálására.)

A vállalatok azonban a gyakorlatban ezzel a lehetőséggel alig élnek. Ezt a problémát, valamint általában az erősen kiegyenlített műszaki alapbéreket számos közgazdász egyrészt a vállalati vezetők „egyenlősdí”-szemléletével, másrészt a közhangulat nyomásával magyarázza.

Oszvald László véleménye szerint azonos becsztásban egy vállalaton belül azért nem találhatók jelentős különbségek, mert „ennek kialakulását megakadályozza az a társadalmi tudat, amely azonos munkakörben dolgozók között nem ismer el *bérben* jelentős különbségeket”.⁷

Meitner Tamás például „Érdekltség és elismerés” című cikkében azt fejtegeti,⁸ hogy az egy bértétel körüli tömörülés általában „nyugalmat” jelent a vállalatnál. A megfelelő szakmai és erkölcsi erővel rendelkező vezetés azonban képes arra, és oda is kell hatnia, hogy ezt a kényelmességet megszüntesse. Az egyenlősdí „megnyugtatja” a műszakiak zömét, tehát nem is ösztönzi őket eléggé az átlagosnál magasabb teljesítmények nyújtására. Elvileg az az alapbérezési rendszer a helyes, amely olyan értelemben teszi „nyugtalaná” a többséget, hogy az átlagosnál magasabb teljesítményekre ösztönzi a műszakiakat, mert tudják, hogy ezért kellő erkölcsi és anyagi megbecsülésben is részesülnek majd. Amennyiben a vállalatvezetés nem vállalja a műszakiak többségének meggyőzését arról, hogy néhány kivételes tehetségű mérnöknek az átlagosnál magasabb díjazása helyes és jogos, akkor ez könnyen okozhat éppen a legkiválóbbaknál fásultságot, kiábrándulást.

Ezzel az érveléssel lényegében magam is egyetértek. De az a véleményem, hogy ha valamilyen helytelennek ítélt gyakorlat évekig minden ellenkező intelem ellenére tartja magát, akkor ennek *mélyebb okai is vannak*, mint a vezetők kényelmessége.

A továbbiakban — a teljesség igénye nélkül — az egyenlősdí felszámolását gátló tényezők közül a következőkkel kívánok részletesebben foglalkozni: 1. *a munka szerinti elosztás bizonyos fokig elméletileg is helytelen értelmezése*, és 2. *az objektív anyagi lehetőségek szűk volta*.

A munka szerinti elosztás értelmezése

Ha kifejezett elméleti megfogalmazást nem is nyert, de a gyakorlatban szinte egyértelműen uralkodott korábban az a szemlélet, amely *a munka szerinti elosztást olyan elemi megvalósulási formáiban, mint az alapbér, személyi bér, a munkásoknál az időbér, nem tekintette anyagi ösztönzési formának*. Ilyennek gyakorlatilag a darabbért kivéve csak a béren kívüli ösztönzőket, így mindenekelőtt a prémiumot és a különböző jutalmakat tekintették.

Ez a helytelen szemlélet ma már a múlté. Az alapbér és a prémium funkciójának értelmezése azonban még nem teljesen tisztázott. *Rózsa*

⁷ Kandidátusi értekezés. 303. 1.

⁸ Népszabadság, 1962. december 19.

József például a következőket írja: „Az alapbérnek és a prémiumnak egyaránt kettős a szerepe: a) megvalósítani a munka szerinti elosztás követelményeit leginkább megközelítő kereseti arányokat (elosztó funkció); b) megvalósítani a magasabb színvonalú munkateljesítményekre serkentő anyagi érdekeltséget (ösztönző funkció).”⁹ „Az alkalmazottak alapbérénel a munkabérnek inkább elosztás jellege kerül előtérbe az ösztönzés rovására. A prémiumoknál az ösztönzésen van a hangsúly.”¹⁰

A munka szerinti elosztás azonban nem „csak elosztás”. Az anyagi ösztönző erőt alig kifejtő alapbérezés — amely ugyan megvalósítja a munka szerinti elosztást — képtelenség. Más kérdés az, hogy bizonyos esetekben az alapbérnek — éppen a bérezési rendszer hibái következtében — valóban nincsen számottevő ösztönző hatása. Ilyenkor azonban nem „valósítja meg” kellően a munka szerinti elosztás követelményét sem. „Az elosztás — módszer, fegyver, eszköz a termelés növelésére” — írja Lenin.¹¹

Közgazdasági irodalmunkban (mindenekelőtt Meitner Tamás cikkeiben) az utóbbi időben kezd már helyet kapni annak a sajátos összefüggésnek az elemzése, hogy a kiegyenlített alapberek következtében gyakran úgy „valósul meg” a munka szerinti elosztás elve, hogy *a műszakiak jelentős része alapbére arányában, és nem képességei szerint dolgozik. Tehát a „mindenkinek munkája szerint” elvet betartjuk ugyan, de a megközelítőleg azonos teljesítmények nem az egyes egyéneknek a képességeik szerint végzett munkájából fakadnak, hanem a tömörülő alapberek hatnak oda, hogy a különböző képességű emberek ne képességeik, hanem alapbérük szerint dolgozzanak.* Nyilvánvaló azonban, hogy nem hagyhatjuk el önkényesen a „mindenki képességei szerint” követelményét a „mindenkinek munkája szerint” követelménye mellől. *A szocializmusban — éppen azért, mert a kommunizmus alsó és nem felső szakaszáról van szó — „a mindenki képességei szerint” elve nem az egyes egyéneknek a munkához való magától értetődő viszonyát fejezi ki. Tehát nem is valósítható meg a személyes anyagi érdekeltség felhasználása nélkül, és nem is vizsgálható mint önmagában vett követelmény. A „mindenki képességei szerint, mindenkinek munkája szerint” elve a termelés és az elosztás jellegzetesen szocialista kapcsolatát fejezi ki. A marxizmus klasszikusai már eleve a két követelmény együttes megvalósításának a szükségességét vetették fel. Sőt, az anyagi ösztönzésnek nemcsak a szükségességét, hanem a legalapvetőbb irányát is teljesen világosan meghatározták. (Más kérdés az, hogy a szocialista építés gyakorlati tapasztalatai alapján a munka szerinti elosztás értelmezése, és főleg alkalmazási köre változáson ment keresztül, kiszélesedett az eredeti marxi megfogalmazáshoz képest.)*

Annak, hogy a gyakorlatban igen sokszor csak a második követelményt vesszük figyelembe, az a következménye, hogy az elosztás „mint olyan” formálisan megfelel a szocializmus követelményeinek, a közvélemény igazságosnak is tarthatja, végső soron azonban mégis szocialista célkitűzéseink ellen hathat.

⁹ Rózsa József: A vállalati alkalmazottak alapbére és prémiuma. A munkás és munkakörülményei. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1962. 199. l.)

¹⁰ Rózsa J.: Hogyan premizáljunk? (Munkaügyi Szemle, 1961. 1. sz. 2–3. l.)

¹¹ Lenin Művei, 32. kötet, 425. l. (crcsul).

Az anyagi lehetőségek

1961 végére az 1957-es alkalmazotti munkaköri bértáblázatok már meglehetősen elavultak. Az évi 1—2 százalékos átlagbéremelés hatására a bérek tömörültek a felső bérhatároknál. 1957-ben a bérhatárok közötti beállási szint átlagosan 50 százalékos volt, de 1961 végére már elérte a 70 százalékot. Minthogy a vállalatok a legjobb munkát végző műszakiaknak már 1957-ben a felső bérhatár szerinti alapfizetést adták, a további évek során már a felső bértételek fokozatos elavulása is bizonyos mértékig az egyenlősdi-re „ösztönzött”.

Mint ismeretes, 1962. január 1-én új vállalati alkalmazotti besorolás lépett életbe. Jogosan vethetjük fel tehát a kérdést, hogy vajon az 1962 óta érvényes új nomenklatúra — amely számos vonatkozásban valóban lényegesen jobb az előzőnél — megkönnyíti-e jelentősen az egyenlősdi elleni harcot? Véleményem szerint *nem*.

Az új vállalati alkalmazotti besorolás (szemben az 1957-essel) nem járt együtt általános műszaki bérrendezéssel, mert a népgazdasági szintű elemzés azt mutatta, hogy — adott gazdasági lehetőségeinket figyelembe véve — a vállalati műszaki alkalmazottak bérszínvonala egyáltalában nem tekinthető elmaradottnak. A felső bérkategóriákat az új besorolási táblázatokban mégis meg kellett emelni, mert egyre nehezebbé vált még az évi, valóban nem jelentős 1—2 százalékos bérfejlesztési keret helyes felhasználása, hiszen a legjobbak már évek óta a legfelső bérhatáron voltak. Egyes területeken 1961 végére már 2—3 százalékos átlagbértartalék is felhalmozódott.

Az új besorolási útmutató tartalmaz számos, az eddiginél lényegesen rugalmasabb és ösztönzőbb *elvi lehetőségeket*. Az új besorolási rendszer méltatói éppen erre hivatkoznak, amikor a vállalatok jelenlegi gyakorlatát bírálva azt kifogásolják, hogy a lehetőségekhez képest csak nagyon mérsékelt fejlődést láthatunk.¹² E problémát általában úgy értékelik, hogy a vállalatok vezetői a helytelen „egyenlősdi” szemlélet miatt nem élnek még ma sem a bértáblázat nyújtotta nagyobb differenciálási lehetőségekkel.

Ez bizonyos szempontból igaz is. Például nem látszik valószínűnek, hogy egy-egy vállalatnál minden *művezető* — 100—200 Ft-os eltérésektől eltekintve — azonos bért érdemel. A vállalatok vezetői azonban — különösen a művezetők esetében — nem hagyhatják figyelmen kívül az átlagos szakmunkáskeresőket.

A szakmunkás- és a műszaki keresetek közötti alacsony különbségek tehát — ami az egyenlősdi-nek ugyancsak egyik rendkívül jellemző és talán a legnehezebben felszámolható területe — már eleve a műszaki állománycsoporton belül is egy-egy kategória béreinek az egyenlősítése irányában hatnak. A vállalati dolgozók (főleg a műszaki állománycsoportúak) helytelenítik, hogy miközben a munkás-műszaki bérek között igen kis differencia van, addig az egyes műszaki munkakörökön belül lényeges különbségek legyenek.

A műszaki állománycsoport egészének keresete az 1962. évi felmérés szerint a gépiparban csak *16,5 százalékkal* haladja meg a szak-

¹² A rendelkezések értelmében például a 3500 Ft-os kiemelt bérben a műszaki dolgozók 2 százaléka részesíthető. A tényszám 1962-ben csak 0,1—0,2 százalék.

munkások átlagkeresetét. Ugyanezen adatfelmérés szerint *a kutató mérnökök és technikusok* átlagkeresete is mindössze 136,1 százaléka a szakmunkás átlagkeresetnek. A *művezető I.* kategóriába besoroltak átlagkeresete azonban az átlagos szakmunkáskeresetnél 56,3 százalékkal magasabb!

A további problémát mindenekelőtt az okozza, hogy az 1962-es besorolási táblázatban az egyes munkaköri csoportok mellett szereplő alsó és felső bérhatár közötti viszonylag lényeges különbségek (általában 30—50 százalék) csak elvileg adnak nagy differenciálási lehetőséget a vállalati igazgatók kezébe, gyakorlatilag azonban nem. (A lehetőségek jelentősen behatárolt volta természetesen nem menti, hanem éppen ellenkezőleg: csak fokozza azoknak a vállalati vezetőknek a felelősségét, akik számos helytelen szubjektív megfontolás, kényelmesség stb. miatt még azokkal a bér-differenciálási lehetőségekkel sem éltek, amelyek ténylegesen a rendelkezésükre álltak!)

Az 1957-es bértáblázat alapján történő besorolások alapján végrehajtott bérjavítások következtében *a műszaki bérek kezdték már erősen megközelíteni a bértáblázat által nyújtott plafont.* A Munkaügyi Minisztérium — jogosan tartva attól a veszélytől, hogy ez az állapot az új nomenklatúra alapján is rövidesen bekövetkezik — *az 1962-es új besorolási útmutatók érvénybeléptekor eléggé szigorúan előírta a beállási szintet is.* (50 százalék és 60 százalék között, de általában közelebb az 50 százalékhoz.) Ez az előírás azonban — *minden egyenlősdi elleni figyelmeztetés ellenére* — a már amúgy is eléggé kiegyenlített bérek fenntartására, illetve a bérek további nivellálására „ösztönöz”.¹³

Az egyenlősdi elleni intelmek is eléggé ellentmondásosak. Egyrészt a vállalatok felsőbb szervei, valamint a szakfolyóiratok (mindenekelőtt a Munkaügyi Szemle) állandóan bírálja az egyenlősdit. Ugyanakkor azonban ugyanazok a szervek és folyóiratok (sőt általában ugyanazok a szerzők!) arra buzdítják az összevont nagyvállalatokat, hogy a kapott béremelési keretet mindenekelőtt az egyes gyáregységek (volt önálló vállalatok) közötti bérfeszültségek csökkentésére használják fel. A „bérfeszültség” részletesebb elemzése rendszerint elmarad és a *bérekülönbségek* felszámolása kerül napirendre. Ily módon az egyes gyáregységek és főosztályok között az átlagbérek és a beállási szintek nivellálása sok helyütt szinte öncélúvá válik.

Az úgynevezett beállási szint a vállalat ténylegesen rendelkezésére álló bér-differenciálási lehetőségeiről csalóka képet mutat. A gépiparban például a beállási szint jelenleg körülbelül 60 százalék körül van. *Teljesen más képet kapunk azonban a vállalatok előtt álló bérkifejlesztési lehetőségekről, ha azt vizsgáljuk* — amint ezt a KGM Munkaügyi Főosztálya már évek óta javasolja! —, *hogy a besorolási átlag milyen távol van a felső bérhatártól.*

¹³ A bértáblázatok alsó és felső bérhatárai közötti különbségek nemcsak az 1957-es nomenklatúra alapján, hanem már 1957 előtt is módot nyújtottak volna a helyi vezetőknek a szakmai gyakorlat és a végzettség nagyobb anyagi elismerésére. Tény azonban, hogy ezzel a lehetőséggel a gyakorlatban már eleve nem éltek. Ez mindenekelőtt arra vezethető vissza, hogy az akkori meglehetősen alacsony reálbérek és a nagyrészt spontánul leggyorsabban emelkedő munkáskeresetek következtében a vállalatok vezetői a műszakiak körén belül mindenekelőtt a munkásokból lett műszakiak bérét emelték. Az idők folyamán azonban az egyenlősdi gyakorlata mindinkább „hagyományyá” vált.

**A besorolási átlag a felső bérhatár százalékában a gépiparban.
(Az 1963. február 1-i felmérés szerint.)**

Kiemelt mérnök	93,5	Főművezető I.	87,8
Műszaki ügyintéző I.	89,8	Főművezető II.	91,7
Műszaki ügyintéző II.	86,7	Művezető I.	87,0
Műszaki ügyintéző III.	86,0	Művezető II.	92,7
Műszaki ügyintéző IV.	81,4	Művezető III.	93,6

Ezek a számok már önmagukban is eléggé világosan mutatják, hogy a vállalatok milyen rendkívül korlátozott gyakorlati lehetőségekkel rendelkeznek a bérkülönbségek további növeléséhez. A KGM vállalatainál a felső bérhatárra besoroltak aránya a kiemelt mérnököknél már 61,6, a „műszaki ügyintéző I.” kategóriában pedig 30,8 százalékot tesz ki. (A műszaki fejlesztés szempontjából legjelentősebb munkát végző tehetséges mérnökök zöme ide van besorolva.) Ugyanakkor az alsó bérhatárra besoroltak aránya a gépiparban csak 1,4, a kohászatban pedig mindössze 1 százalék!

Minél alacsonyabb kategóriájú vállalat típusról van szó, annál nagyobb a felső bérhatáron és annál kisebb az alsó bérhatáron bérezettek száma. A „C” és „D” kategóriájú vállalatoknál a „műszaki vezető II.”-től lefelé levő munkakörökben az alsó határra senki sincsen besorolva. Az alsó és a felső bérhatárra besoroltak aránya a „kiemelt” vállalatoknál 16,4, illetve 10,9 százalék. Ugyanezek az arányok a „C” kategóriájú vállalatoknál már 2,2, illetve 38,2 százalék. A „D” kategóriájú vállalatoknál pedig a legalsó bérhatárra besoroltak aránya 3,2, a legfelső bérhatárra soroltaké pedig már 57,4 százalék.

Fokozza az egyenlősdi még az is, hogy *minél többen vannak a „plafonon” besorolva, annál inkább kapják meg a fizetésjavításra rendelkezésre álló összegeket az arra érdemtelenek*; hiszen egyik vállalat sem fogja visszautasítani az átlagbéremelést csak azért, hogy ne csökkenjenek a bérkülönbségek.

Persze az évenkénti rendelkezésre álló 1—2 százalékos bérjavítási keret egyébként sem tenné lehetővé, hogy rövid időn belül lényegesen növelni lehessen az azonos munkakört betöltők fizetésében a különbségeket, még akkor sem, ha végzett munkájuk minőségében valóban jelentős eltérések lennének. Ennek az az egyszerű oka, hogy a különbségek *csak felfelé* növelhetők. A rendelkezésre álló összegek pedig a műszakiak széles rétege számára nem teszik lehetővé a jelentős fizetésnövelést.

A *kiemelt bérek* alkalmazása is csak az átlagosnál jobb képességű mérnököket ösztönzi és nem „csodaszer” az egyenlősdi ellen. A többséget az átlagos képességű emberek képezik: és a műszakiaknak csak 2 százaléka részesíthető kiemelt bérezésben. Így ez már eleve nem lehet a többség pozitív irányú „nyugtalanosságának” a serkentője. A kiemelt bérek forrása szintén (mindezideig) az évenkénti rendelkezésre álló 1—2 százalékos bérfejlesztési keret.

Nézetem szerint a *kiemelt fizetések eddig inkább a „hierarchikus szemlélet” frontján ütöttek rést, mint az egyenlősdiin. Nem egy kiváló kutatómérnök most többet keres, mint az osztályvezetője vagy az üzemvezetője.*

A jelenlegi mérnökhány mellett olyan gyakorlat alakult ki, hogy

az alacsony teljesítményt nyújtó műszakiakat is időnként fizetésemelésben „kell” részesíteni, különben más munkahelyre távoznak, ahol — gyakran képességeiktől és végzett munkájuktól függetlenül — többet ígérnek nekik, mint amennyit eddigi munkahelyükön kerestek. Ez a „munkaerő-toborzás” kezd elfajulni és nem alaptalanul vonja maga után az ugyanazon munkahelyen megmaradó dolgozók elkeseredését.

Miért ne tudnánk a szocialista állami vállalatok e téren megnyilvánuló káros versengését kiküszöbölni, mikor — például az NSZK-ban — tőkés vállalatok is megegyezésre törekednek, miközben sikerrel veszik át a szocialista országoktól a törzsgárda kialakítására irányuló módszereket.

„Minél kevesebb lesz a munkaerő — olyan időben, amikor szinte minden mozgósítható munkaerő már be van vonva a népgazdaságba, amikor tulajdonképpen már a munkaerő átszipkázásáról (Abwerbung) van szó —, annál inkább kellene olyan intézkedéseket követelni, amelyek jutalmazzák a *vállalati törzsgárdát*, ahelyett, hogy csak a *várható teljesítményekért* előlegezzük a bizalmat; annál alaposabban kellene *kiválasztanunk a munkaerőket*, ahelyett, hogy munkába állítsuk azt, aki éppen jelentkezik; annál inkább szolidaritást kellene vállalniok a munkaadóknak egymással, a kezdő kereseteket illetően, valamint *munkatársak cseréje* esetén stb. (Az én kiemelésem: Sz. É.)¹⁴

Ez ideig sajnos nem sikerült megtalálnunk annak a hatásos ellenzerét sem, hogy a vállalatok azokat, akik számára az adott munkakörön belül már nem tudnak fizetésjavítást biztosítani, mindenáron vezetői munkakörbe kívánják besorolni.

Új főosztályok, csoportok, s így magas fizetésű posztok kreálása nagyon reális veszély. A vállalati összevonások következtében ugyanis sok volt vezetőnek a vállalati szervezeti séma felesleges megváltoztatásával kívánják régi fizetését és „rangját” megtartani. Nemcsak a munkakedv növelése miatt, de szigorúan anyagi szempontokat figyelembe véve is nemcsak „méltányosnak” és célszerűbbnek, hanem sokkal olcsóbbnak is látszik ennél a személyi fizetések és személyi pótlékok rugalmasabb engedélyezése.

A műszaki munka „hatékonysága” és anyagi elismerése

Abban, hogy milyen a különböző képességű és szorgalmú szakemberek „szóródása” az egyes osztályokon, elkerülhetetlenül igen nagy szerepe van a véletlennek. A (jó értelemben vett) feljebbjutási lehetőségek mindenekelőtt az üzem fejlődési perspektíváival, továbbá számos egyéb körülménnyel (például a nyugdíjazások számával) függenek össze, amelyeknek szinte semmi közük sincsen ahhoz, hogy milyen képességű emberek dolgoznak az egyes osztályokon. Sem a vállalatnak, sem a népgazdaságnak nem érdeke, de sérti a legköznapiabb értelemben vett igazságérzetet is, hogy miközben egyes felfejlődő vállalati részlegekben a gyorsan növekvő szakemberigények miatt az ott dolgozó kevésbé tehetségesek is gyorsan részesülnek előléptetésben, addig a vállalat fej-

¹⁴ Einige wichtige Wächteraufgaben des Personalleiters in Zeiten des Arbeitskräftemargels. Mensch und Arbeit. 1960. 5. szám, 156. l.

lesztése szempontjából nem elsőrendű fontosságú osztályokon dolgozó tehetségesebb emberek csak lassan juthatnak előre, mind feladatkörüket, mind fizetésüket tekintve. Ezt az állapotot gyakran egyes vállalati vezetőknek az a szűklátókörű szemlélete okozza, hogy „minél több mérnököm van, annál jobb”.

Igazat kell adnunk a polgári üzemszociológusoknak abban, hogy a jó szakemberek összegyűjtése valamely munkaterületen, miközben ott képességeik teljes kibontakozásának előfeltételeit nem tudják megteremteni, csak elégedetlenkedésre vezet, miközben képességeik kifejtése ott, ahol erre szükség van, csak hasznos lehet és nem szül elégedetlenkedést.

Becslések szerint a vállalatoknál foglalkoztatott mérnököknek körülbelül 20 százaléka nem végez mérnöki tudást igénylő munkát. De a valóban egyetemi képeztést igénylő munkakörökben foglalkoztatott mérnökök is kénytelenek munkaidejük jelentős részében nem mérnöki tevékenységet végezni.

Egyes műszaki részlegeken a munkafegyelem terén sok minden nincsen rendben. Véleményem szerint nem megoldás, hanem kórtünet, hogy számos vállalatunkban, intézetünkben olyan rendelkezéseket hoznak, hogy tilos munkaidőben a feketekávé-főzés; meghatározzák, hogy mikortól meddig és mennyi időt tölthet egy-egy alkalmazott az üzemi büfében; megszabják a magántelefonálgatások számát és időtartamát; a sportesemények megbeszélését igyekeznek az egyes irodákban különböző formális fegyelmezési eszközökkel csökkenteni. Így azonban csak látszólag javul meg a munkafegyelem. Ettől még akárhány műszaki töltéti munkaidejének egy részét kevésbé feltűnő semmittevéssel.

Ahogy a munkások között is akkor lazul meg inkább a munkafegyelem, ha „úgyis megvan a pénzük”, ugyanúgy a műszakiaknál is alapvetően a kiadott munkák mennyiségében, vagy a színvonalbeli követelményekben kell a hibának lennie, ha bőven marad idejük egyébre is. A műszaki osztályvezetők egy része gyakran nemcsak a minőségi, hanem a mennyiségi követelmények terén sem kíván meg eleget beosztottjaitól. A vezetők egy része nem azzal törődik, hogy a munkatársaknak kiosztott feladatok kitölthetik-e egész munkaidejüket, hanem csak azt ellenőrzi, hogy ott töltik-e munkahelyükön a hivatalos munkaidőt.

A munka alacsony színvonala, illetve a félreérthetetlenül munkaköri kötelességet képező feladatok nem teljesítése sokszor hosszú ideig rejtve marad. Például a technológiai osztályok munkájának a lazaságai gyakran csak úgy derülnek ki, ha normarendezés esetén a normatechnológusok utólag regisztrálják a munkások által már viszonylag hosszú ideje alkalmazott új módszereket, fogásokat. Ennél is nagyobb hiba azonban, ha általános normarendezés vagy létszámstop esetén a műszakiak egy része úgy „hossa a termelékenységet”, hogy emögött nincsen a műszakiak által végzett fejlesztési tevékenység, hanem a szükséges normaóracsökkentést — „begyakorlottságból eredő normaszigorítás” címen — áthárítják a munkásokra. Természetesen adott esetben ez is indokolt. De a munkások joggal elvárják, hogy ilyen esetekben az egyes műszakiak ne arathassanak babérokat és prémiumot a „technológia fejlesztése”, vagy a „munkatermelékenység növelése” címen.

A „mindenki képességei szerint” követelményének megvalósítása tehát jelentős részben munkaszervezési, vezetési feladat. A mérnöki

munka hatékonyabb felhasználását segítheti a technikusok számának növelése is. Minél inkább adhatják át a mérnökök a technikai és alacsonyabb szakképzettséget igénylő munkákat, annál inkább végezhetnek valóban mérnöki képezést igénylő tevékenységet. Természetesen illuzórikus lenne akár a mérnökök, akár más diplomások esetében olyan követeléssel fellépni, hogy kizárólag képezésüknek megfelelő munkát végezzenek. Ez lehetetlen. De az eddiginél sokkal kedvezőbb arányokat el lehet érniük.

A különböző számviteli, statisztikai munkák gépezésének fontossága ma már általánosan elismert, megvalósulási üteme azonban vontatott. Még ennél is lassabban haladunk előre a műszaki munka során fellépő adminisztratív és nem utolsó sorban rajzolási, másolási stb. tevékenységek gépezésében. E téren nemcsak a megoldás késlekedik, hanem sok esetben még a gépezés lehetőségét és jelentőségét sem ismerik fel.

Néhány javaslat az egyenlősi csökkentésére

1. Mindenekelőtt hangsúlyozni kívánom, hogy a fennálló problémák ellenére sem látom indokoltnak, és a népgazdaság teherbíróképességét tekintve nem is tartanám lehetségesnek a vállalati műszaki alkalmazottak *általános* béremelését.

Nem tartanám helyesnek azt sem, ha a mérnökök lényegesen nagyobb százaléka kapna *kiemelt* fizetést. (Az 1963-ban kiemelt fizetésben részesített mérnökök arányát azonban én is túlságosan alacsonynak tartom.) Jelenlegi körülményeink között ugyanis, amikor mérnökhány mutatkozik, fokozott mértékben fennáll az a veszély, hogy a kiemelt fizetés idővel a teljesítmények alakulásától független „szerzett joggá” változik.

Az eddiginél sokkal helyesebbnek tartanám — még változatlan összegek felhasználása esetén is —, ha a bértöbbletet a tartósan kiemelkedő teljesítményekhez kötött személyi pótlékként adnák minimum 2 és legfeljebb 5 évi időtartamra. Ez a módszer — mivel nem kellene ily módon senkit sem „visszasorolni” — megkönnyítené a vezetők helyzetét, ha e pótléket majd alkalmasabb személy számára kívánnák nyújtani. Ily módon egyesíteni lehetne az alapbérnek azt az előnyét, hogy előtérbe helyezi a tartós eredmények anyagi megbecsülését és a prémiumnak azt a szerepét, hogy rugalmasabban változtatható, mint az alapfizetés.

2. *Azokat a bérösszegeket, amelyeket nem fordítanak a (létszámnormák alapján, vagy terv szerint) megengedett műszaki létszámnövelesre, használhassák fel részben a már dolgozó műszakiak alapbérének emelésére vagy premizálásra. Ez — véleményem szerint — jelentős mértékben ösztönözné az egész műszaki kollektívát hatékonyabb munkára, az apparátus csökkentésére és munkájának eredményesebbé tételére. Így a mérnökhány is csökkenthető volna.*

A módszer megvalósításától nem szabad gyökeres javulást várni, de a jelenlegi állapotokhoz képest bizonyos előrelépést feltétlenül jelentene. Az ilyen típusú ösztönzési formát természetesen csak gondos mérlegelés és legalább néhány — összehasonlítható — vállalatnál végzett konkrét kísérlet pozitív tapasztalatai alapján lehetne szélesebb körben alkalmazni. A javasolt módszer ugyanis mindenekelőtt azt a problémát

veti fel, hogy a jól szervezett vállalatok hátrányba kerülhetnek a gyengébben szervezett, s így viszonylag magasabb alkalmazotti létszámmal dolgozó vállalatokkal szemben. Persze gazdasági mechanizmusunk nem egy lényeges eleme sokkal alapvetőbb területeken is lehetőséget ad még arra, hogy a jól dolgozó vállalatok sokszor rosszabbul járjanak, mint a kevésbé eredményesen működők. Ez azonban nem tarthat vissza bennünket attól, hogy ne törekedjünk a gátló tényezők, illetve a negatív hatások legalább részbeni kiküszöbölésére (például a műszaki fejlesztés meggyorsítása vagy a jövedelmezőség növelése tekintetében).

Egyébként a tárgyalt probléma mélyebb vizsgálata is a gazdasági mechanizmus kérdéseire vezet. Így például rávilágít arra, hogy nincsenek létszámnormatíváink, illetve ahol vannak, ott sem nyújtanak kellő biztosítékot; a tervek főképp a bázisra épülnek stb. Ezért a javasolt típusú ösztönzés alkalmazása esetén meg kellene találnunk annak a módját is, hogy az érdekelt vállalatok a csökkentett létszám révén elért magasabb átlagbér után a következő évben ne növelhessék (komoly indok nélkül) a létszámot a már magasabb átlagbér mellett.

Említésre érdemes, hogy a Szovjetunióban a hasonló jellegű vállalati intézkedéseket egyértelműen helyesnek és sikeresnek könyvelték el. A moszkvai „Vlagyimir Iljics” gyárban például műszaki és adminisztratív alkalmazotti béremelést hajtottak végre. A rendelkezésre álló beralapkeretein belül átalakították a munkaköri besorolási rendszert és új prémiumrendszert vezettek be. A vállalatnál összevontak egy sor műhelyt, részleget, irodát és más vezető posztokat. Ennek következtében a műszaki alkalmazottak száma 7,7 százalékkal csökken, az alkalmazotti létszám pedig 11,9 százalékkal. Ezenbelül a műhelyfőnökök száma 18, a részlegvezetők száma 32, az osztályvezetők és csoportvezetők száma 42, a vezető beosztású mérnökök pedig 58 százalékkal csökkent. A megtakarítások terhére a vezető és a műszaki alkalmazottak alapbérét átlagosan 8,3, az alkalmazottakét 11,5 százalékkal emelték.¹⁵

3. *Az ösztönzés fokozásának fő lehetőségét azonban a prémiumrendszer továbbfejlesztésében látom. A legkiválóbb teljesítményeket az átlagosnál és az eddiginél nagyobb prémiumban kellene részesíteni. Nem kellene félnünk attól sem, ha ezáltal ismét növekedő tendenciájúvá válna a műszakiak (illetve azok egy része) keresetében a mozgó berrész. A korábbi években sem önmagában a mozgó berrész viszonylag magas aránya volt helytelen, hanem az alapbér lebecsülése.*

Sokan a vállalati önállóság fokozását veszélyesnek tartják, mert ez növeli a szubjektív megítélések lehetőségét abban, hogy kinek a teljesítménye tekinthető „tartósan kiemelkedőnek”. Ugyanez a kétely felmerül azzal kapcsolatban is, vajon a vállalatvezetés képes-e mindenütt (vagy legalábbis az esetek többségében) olyan „testhez szabott” prémiumfeladatokat kitűzni, hogy általuk a nagyobb prémiumok mögött magasabb teljesítmények legyenek.

Úgy vélem, ideje lenne már ezeken az aggályokon túltenni magunkat. Erre mind az objektív, mind a szubjektív feltételek megértek. (A szubjektív döntéseket, a klikk-szellem esetenkénti érvényesülését a legszigorúbb centralizmus, a részletekbe menő központi utasítások idején

¹⁵ Az adatokat közli Manyevics: Aktualnije voproszi tyeorii i organyizácii zarabotnoj plati v SZSZSZR. (Problémái politikészeszköj ekonomii szocializma. Szbornyik. 1959. Moszkva. 200. 1.)

sem lehetett teljesen megakadályozni, különösen azoknál a vállalatoknál, ahol nem volt megfelelő a légkör, és a társadalmi szervek nem álltak feladatuk magaslatán.)

Ami a kedvezőbb *objektív* feltételeket illeti: a vállalati összevonások, valamint a fokozottabb hazai és nemzetközi szakosítás következtében minél kevesebb egység tartozik majd egy-egy felügyeleti hatósághoz, s főleg: minél kevesebb cikk gyártását végzi viszonylag tartós profillal egy-egy vállalat, annál inkább módjukban áll majd a felettes szerveknek (s ez is egyik eszköze a vezetés színvonala emelésének), hogy pontosabban ismerjék az alájuk tartozó vállalatok reális lehetőségeit. Ily módon a tervtárgyalások középpontjában majd valóban az optimális tervvariánsok kidolgozása állhat, s e tárgyalások hangját nem fogja megmételyezni a kölcsönös bizalmatlanság.

Ami a megváltozott *szubjektív* feltételeket illeti: majdnem 20 évvel a felszabadulás után már meg lehetne követelni a vállalati vezetőktől a nagyobb önállóságot — és a nagyobb felelősséget. A vezetés színvonalának emeléséhez hozzájárulhat maga a premizálási rendszer is. Nemcsak az igaz, hogy minél magasabb a vezetés színvonala, annál inkább elemzik személyekre lebontva, hogy kinek milyen konkrét prémiumfeladatot kell kitűzni. Az összefüggés *fordítva* is fennáll: a vállalaton belüli prémiumfeladatok konkrétabb és differenciáltabb meghatározásának a követelménye maga is ösztönöz a magasabb színvonalú vezetésre, mert a vállalati lehetőségeknek és az egyes dolgozók egyéni képességeinek a jobb megismerésére kényszeríti a vezetőket.

Dr. Kéri Zoltán—Dr. Konrád Sándor—Dr. Kovács István:

GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉG ELEMZÉSE A BELKERESKEDELEMBÉN

A könyv a belkereskedelmi vállalatok gazdasági tevékenységének elemzési módszereit tárgyalja. Sok olyan, ma még kevésbé ismert módszert is érint, amelyeknek bevezetése jelentősen emelni fogja az elemzés színvonalát.

A mű első fejezete a szocialista vállalatok beszámolási rendszerét ismerteti, s kitér a beszámolás megszervezésével kapcsolatos feladatokra. A második fejezet az áruforgalom elemzésének alapvető módszereivel foglalkozik. Külön tárgyalja a választék, a minőség, a beszerzési források, az immobil készletek és a készlethullámzás vizsgálatát. A harmadik fejezet munkaügyi kérdéseket érint, a negyedik a jövedelmezőség elemzését, az ötödik a mérleg elemzését tárgyalja.

A könyv nagyon hasznos segítséget nyújt a gyakorlati szakembereknek, s különösen a mérlegképes és okleveles könyvelői vizsgára készülőknek.

448 lap

Ara kötve: 65,— Ft

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

KÉRI TAMÁS:

Vállalati gazdaságosság*

A gazdaságossági tevékenység értelmezése

A szakirodalomban a „gazdaságosság” vagy a „gazdaságos termelés-üzemelés” kifejezés szerteágazó és igen eltérő fogalmakat takar. A közgazdászok egy része a gazdaságosságot az egy főre jutó nemzeti jövedelem gyarapításában látja, tehát a legtágabban értelmezi. Mások viszont e kifejezések tartalmát a vállalati jövedelmezőségre szűkítik. Ebben a rövid tanulmányban nem tűzhetjük feladatul a fogalom és az elhatárolás feldolgozását, tisztázását, pusztán a továbbiak világos értelmezéséért kell körülírnom, hogy mit értek a gazdaságosság, a gazdaságos termelés fogalmán, mindjárt hozzátéve, hogy csupán a vállalati munkában.

A feladatkör helye

Gazdaságos (gazdaságosabb) termelésről vállalatunknál akkor beszélnek, ha az előírt tervutasításokat *túlteljesítjük*, ha az előírt kereteken *belül* gazdálkodunk. Ez a felfogás azzal függ össze, hogy a tervutasítások és a hozzájuk tartozó (anyag-, bér- stb.) keretek megjelölik a gazdaságosabb termelés konkrét célkitűzéseit. Ebből következik, hogy a gazdaságossági számítások, döntések is főként az ilyen körön *belüli* problémák megoldására alkalmazhatók. A módszereket is ilyen céloknak kell alárendelni, ezek szolgálatába kell állítani.

Az egész tevékenységsorozatot több körülmény határozza meg, illetőleg befolyásolja. Ezek közül a legfontosabbak:

1. A fő gazdaságossági célokat, nem a vállalat, hanem irányító szerv jelöli ki, írja elő. Az előírásokat a tervmutatószám-rendszer foglalja magában. Ez önmagában is arra készíti a vállalatot, hogy gazdaságossági számításait, döntéseit és intézkedéseit ezek *körében*, mi több: *ezek érdekében* végezze. Ezen *kívüli* problémákkal pedig csak akkor foglalkozzon, ha ideje, energiája marad hozzá.

Vita — és külön kutatás — témája lehet, hogy a látókör és a tevékenység ilyen vagy más módon történő szűkítése egyáltalán helyes-e. Nem is kalandozhatunk témánktól ilyen messzire. Annyi azonban ide tartozik és magától értetődő, hogy — mivel a fő feladatokat minden társadalmi rendszerben a *tulajdonos* határozza meg — a társadalmi tulajdon viszonyai között az elkülönült vállalatok számára ugyanezt a társa-

* A gazdaságosabb termelésre irányuló üzemgazdasági módszerek és főbb problémák a Gyapjúmosó és Szövőgyár összevont vállalatnál. A Közgazdaságtudományi Intézet részére készített tanulmány rövidített anyaga.

dalom, illetőleg annak irányító szervei írják elő. Ez viszont óhatatlanul meghatározott keretek közé tereli a vállalati látókört, az egész tevékenységet, beleértve a gazdaságosságra irányuló tevékenységsorozatot is.

2. Nagyon sok függ a tervelőírások — és más gazdasági rendszabályok — rendjétől. Ezek nemcsak mint a fő vagy elsődleges célokat megszabó utasítások vannak hatással a vállalati gazdaságossági tevékenységre, hanem másképp is. Ha a tervutasítások egész rendjét, beleértve a különböző gazdasági (ár-, bér- stb.) rendszabályokat is — csupán az itt tárgyaltak szempontjából — mint a mozgás területét és irányát kijelölő „cölöpöket” (ha úgy tetszik: „terelőket”) fogjuk fel, továbbá, ha a cölöpök száma nagy és sűrűn egymás mellé rakott, akkor a mozgás csakis olyan lehet, mint a szűk és zárt folyosón történő előrehaladó mozgás: egyirányú és gépszerű. Ha viszont a cölöpök száma nem sok, az elhelyezés pedig a cél többirányú megközelítését teszi lehetővé, akkor a mozgást végzők önálló elhatározásokra kényszerülnek. Kézenfekvő, hogy a cölöpök ilyen vagy olyan elhelyezésétől függően különböző a tere a gazdaságosabb termelésre irányuló vállalati munkának. Lényegesen különbözőek az alkalmazható variánsok, a döntési esetek száma, eltérőek az alkalmazható módszerek.

3. Az itt tárgyaltak szempontjából sok függ az anyagi és erkölcsi érdekeltségi rendszertől, annak hatásfokától is. (Ez viszont ismét függ a tervutasítások rendjétől és a kapcsolódó gazdasági rendszabályoktól.) Hatékony érdekeltségi rendszer kedvezőbb feltételeket nyújt a gazdaságosabb termelésre irányuló helyi számító-kutató munka számára, mint a túlszabályozott tervutasítási és a gyenge hatású érdekeltségi rendszer.

Nem állítom, hogy a gazdasági-társadalmi előrehaladás egyik *vagy* másik feltétel esetén lehetséges csupán. Felfogásom szerint az előrehaladást vizsgálati körünkön kívül eső tényezők is befolyásolják.

Mindezekre, ha vázlatosan is, de rá kellett mutatni, azért, hogy témakörünk ne kerüljön az elé, ami mögé vagy mellé való; továbbá, hogy rámutathassak a vizsgált témakör bizonyos leszármazott jellegére. Ezt sem öncélúan, hanem azért, hogy annak dinamikus jellegét érzékelhetőbbé tegyem. Mi sem könnyebb ugyanis, mint receptkönyvet, „tipptárat” összeállítani a gazdaságossági számítások sokaságából. Annál nehezebb kimutatni annak tudatos-egységes rendszerét és szerepét működési feltételeinek tükrében. Ez a munka is csak annyiban lesz hasznos, amennyiben ezt eképp tudom megragadni és interpretálni.

A tevékenység szerepe és jellege

Vajon az elmondottakból szükségszerűen következik-e a gazdaságossági tevékenység ad hoc vagy passzív jellege? Tapasztalatom szerint *semmi esetre sem*. A vázolt meghatározó körülmények között elképzelhető-e a gazdaságossági tevékenység tudatos — mondjuk — zárt rendszere? Tapasztalatom és meggyőződésem szerint *igen*. Sőt! Minél tudatosabb és célirányosabb e tevékenységsorozat, annál inkább válik kerek és egységes rendszerré. Például a tervvariánsok közti döntések világos elvi álláspontot, céltudatos preventív munkát igényelnek akkor, ha magát a tervmunkával kapcsolatos tevékenységsorozatot nem ad hoc módon, szubjektív alapon akarjuk végezni.

Végül felvethető az a kérdés is, vajon a gazdaságossági tevékeny-

ségsorozat nem azonos-e a tervekészítési, a tervvégrehajtási tevékenységsorozattal. Tapasztalataim szerint több okból nem azonos azzal. Először azért nem, mert a gazdaságossági tevékenységet ilyen vagy olyan szemlélet vezeti, amely önmagában is bizonyos vezérfonalat visz a munkába. Emellett a gazdaságosság növelésére irányuló tevékenység — ha igazán céltudatos és következetes — nem merül ki csupán a tervmunkában, hanem áthatja a többi tevékenységet is, mint például a szervezést, az irányítást stb. Ismét csak illusztrációként említem meg egy korszerű vezetési elv és módszer, valamint a gazdaságossági szemlélet és módszer találkozását, közös hatását.

A szakirodalomban is ismert egyik irányítási elv neve: „programozott döntés”. Ez a valóban korszerű irányítási módszer olyan nagyvállalatoknál alkalmazható igazán jól, amelyek több, különböző helyen üzemelő gyáregységgel működnek. Előnye az, hogy napi rendszeres áttekintést nyújt, az azonnali operatív beavatkozás lehetőségével, de mégis teret ad a helyi vezetés önállóságának is. A „programozott döntés” nevet viselő vezetési rendszert mi a gazdaságossági célok szekerébe fogva a következő séma szerint alkalmazzuk (hozzáteszem: egyre jobb hatásokkal).

A célok alapján a legkisebb egységre lebontott terv vagy gazdaságossági szintek, határok, normák stb. — cölöpök — között önálló döntési és cselekvési jogot adunk minden vezetőnek. E határokat túllépni azonban csak a felettes vezető engedélyével szabad. Természetesen a felettes vezetők is korlátok között mozognak. Ezek a korlátok azonban felfelé haladva tágabbak az alsóbbnál, és ami a fő, mind magukban foglalják az alsóbb problémáinak megoldási jogát. A rendszer nagy előnye, hogy az ügyintézés és a vezetés lefelé tolódik (amit a felelősségtől való tartózkodás egyébként felfelé tól), ezáltal feljebb mindinkább elemző, intézkedést kidolgozó munkával foglalkozhatnak. A tevékenység egész súlyával pedig a kitűzött gazdasági célokra irányul.

Mint látható, itt vezetés, szervezés és gazdaságosság elválaszthatatlan egységben fungál. Félreérthetetlenül felismerhető azonban a gazdaságossági szemlélet és a tudatos tevékenység, amelynek a vázolt mechanizmus részben terméke, részben pedig életetője.

Ilyen vagy hasonló gazdaságossági tevékenységsorozatot tekintek koncepciózusnak, olyanak, amely mentes az ad hoc, a passzív jellegtől, és amely nemcsak ellentétben nincs a terv- és más mechanizmusokkal, rendszabályokkal, hanem ellenkezőleg: kiegészíti és dinamikával tölti meg azokat.

A tervrendszer és a gazdasági mechanizmus a vállalati gazdasági tevékenységtől elválaszthatatlan. Azt kell a továbbiakban bemutatnom, hogy a gazdaságossági tevékenységsorozat miként illeszkedik bele a terven alapuló vállalati gazdálkodás egész rendjébe, miként tölti ki, hatja át azt.

Tapasztalatom szerint végül — a néhány bevezető összefüggést lezárva — nem azonos a gazdaságossággal kapcsolatos munka területe és a módszer egy horizontális és egy vertikális vállalatnál. Előbbinél a tevékenység szükségszerűen szűkkörű és mély. Utóbbinál szükségszerűen széles és talán nem olyan mély. Különbség van továbbá nagy és kis vállalatok között is.

Kérdés az is, hogy milyen sorrendben, milyen összefüggés-sor sze-

rint helyes a gazdaságossági tevékenység áttekintése. Ugyanis számtalan csoportosítási lehetőség kínálkozik. Felfogásom szerint a legcélravezetőbb témasorrend a következő lesz: 1. tervvariánsok, 2. a tervvégrehajtás közben alkalmazott módszerek és 3. profiloptimalizálás.

Ezt a sorrendet azért találom követendőnek, mert a termelő munka menete ezt akarva nem akarva így diktálja. A vállalati szervezet is lényegileg ehhez alkalmazkodik. Témakörünket így „életfolyamat”-szerűen vizsgálhatjuk.

Tervvariánsok

A tervmunka, a kereskedelmi szerződés, a termelés és forgalmazás egy és „végtelenített” lánc, amelyben az egyes funkciók elég önállóak, bizonyos mértékben egymástól függetlenek, mégis egymást hozzák mozgásba. A naptári időszak elénk állítja feladatként időről időre a specifikációt, ez a tervkészítést, emez a termelési diszpozíciót és a termelést, ez pedig a kiszállítást. Minden megy tehát magától, bizonyos automatizmus szerint. Kérdés azonban, miként javul ilyen körülmények között a gazdaságosság? Hol kell kezdeni a beavatkozást?

A beavatkozó cselekvéssorozatot két irányban kell megkezdeni és két vonalon kell végigvinni. Először az eladási specifikációs munkát kell a kívánatos mederbe terelni, majd a lehető legkedvezőbb szerződéskötések alapján kell egy lehető leggazdaságosabb tervet készíteni. Második „támadási” pontunk a tervvégrehajtás időszaka az elérhető leggazdaságosabb kivitelezés, a terv *ilyen értelmű* túlteljesítésére.

Az ideális terv

A kereskedelmi „üzletkötési” tevékenység kívánatos mederbe terelése úgynevezett *ideális tervváltozat* készítésével történik. Ideális terven elsősorban meghatározott *gyártmányösszetételt* értünk, amelyhez a vállalat kereskedelmi részlegének tartania kell magát a specifikációs és szerződéskötési munkáknál.

Az ideális terv általában a tervfeladatokat, a gazdaságossági, termelékenységi mutatókat foglalja magában, főként a kedvező termékösszetétel alapján. Felvetődhet a kérdés: *minden* feladatunkat a kedvező összetétellel akarjuk megoldani? A vállalat válasza egyszerű: amit lehet, azt igen. Először azért, mert termék kollekciónk korszerű, termékeinket cseréljük, fejlesztjük. Másodsor azért, mert nem vagyunk olyan monopolhelyzetben, amelynek alapján a kereskedelem azt vásárolna, amit mi szeretnénk.

A nyereséges vagy a termelékeny cikkek növekvő termelési részaránya — amelyen az ideális tervváltozat alapszik — sokszor népgazdasági érdek is. Azzal, hogy az adott jövedelmezőségi vagy termelékenységi mutatók egybevágóan fejezik-e ki a népgazdasági és vállalati eredményességet, gazdaságosságot vagy sem, a tervkészítés idején mint problémával nem tudunk foglalkozni, hanem mint adottságokkal számolunk velük.

Felfogásunk szerint tehát a leggazdaságosabb összetétel az adott körülmények között *erkölcsös és ésszerű, mert jövedelmező*. A kedvező összetétel megvalósításához anyagi érdekeltséget is kapcsolunk. Az

anyag- és áruforgalmi dolgozók számára bizonyos pontrendszer alapján prémiumot tűzünk ki, tapasztalat szerint nem eredménytelenül.

Az ideális terv készítésének idején számos kérdés vár megválaszolásra. Az úgynevezett kívánatos összetétel milyen átlagos rentabilitást és nyereségvisszatérítést, termelékenységi színvonalemelést biztosít? Ezeket a kérdéseket — tapasztalat szerint — külön *önköltségi és termelékenységi* tervekben célszerű megválaszolni. Ha az ideális összetétel biztosítja a kívánt eredményt, akkor a terveket *annak igazolására* kell elkészíteni. Ha nem biztosítja, akkor a terveket *további intézkedések* végett kell kidolgozni. Miután az úgynevezett ideális összetétel a specifikációk és a szerződéskötések során teljes egészében sohasem realizálódik, a jelzett terveknek mindig fontos szerep jut a további intézkedések kidolgozásában.

A tervvariánst (variánsokat) kapacitás- és anyagkeresztmetszetben is elkészítjük. A nagy szabad kapacitást hagyó vagy a rendelkezésre álló anyagkeretet meghaladó tervváltozat nem elfogadható. Ugyanez áll a műszaki színvonalat előíró különféle mutatókra is.

Az úgynevezett ideális terv legfőbb célja az, hogy magunk tisztán lássunk. *Az irányító munkában résztvevők akkor képesek a legnagyobb és leghatásosabb erőlkifejtésre, ha ismerik a leggazdaságosabb megoldásokat, amelyeknek elérésére törekedni kell, és a kevésbé gazdaságosakat, amelyeket még szükség esetén elfogadhatunk.*

Időben elég későn, körülbelül egy hónappal a tervnegyedév kezdete előtt zárul le a szerződéskötési periódus. Ekkor lehet a *végleges* és részletes operatív terv készítéséhez hozzáfogni. Mivel a végleges terv célja nem csupán a kereskedelmi munka kívánatos mederbe terelése, hanem az egész vállalat valamennyi fő tevékenységének összefoglalása, tervünk végleges formája sokban eltér az ideális változattól. Az ideális tervnél a legkedvezőbb összetételből indulunk ki. A végleges tervnél ezt már nem tehetjük. Itt már a konkrét üzletkötésekből, az elérni kívánt színvonalból kiindulva kell a konkrét feladatokat kiszámítani és rögzíteni. Legalább annyit kell a gyártmányok előállítási költségén és munkaigényén behozni, mint amennyi romlást a gyártmányok ideálissal szembeni tényleges összetétele okoz. A tervmunkának tehát a gazdaságossági célokat követve szigorúan meghatározott irányban kell folynia. Ugyanilyen szigorú követelményeket kell támasztani az elé a számítási munka elé is, amely e változások és feladatok számszerű meghatározására irányul. Éppen ezzel függ össze a különféle vállalati tervek, ezen belül is az *önköltségi és termelékenységi* tervek megkülönböztetett jelentősége.

Önköltségi tervünk valamennyi költségre kiterjed, házilag, belső használatra készült normatívák (keverékköltség, segédanyag-, félkész- és befejezetlen állomány stb.) és bázisadatok alapján áll. Az alkalmazott táblázatok és az adatok (költségek) csoportosítása szigorúan követi a záró mérlegek belső rendjét. Így nem fordulhat elő, hogy más helyzet és tennivaló mutatkozik a tervek és megint más a mérlegek alapján.

Míg *önköltségtervezési* módszerünk csak néhány dologban, addig *termelékenységtervezési* módszereink alapvetően eltérnek más iparágak módszereitől. A jelenlegi módszert a gyapjúiparban három éve, vállalatunknál pedig öt éve alkalmazzuk, (mert kezdeményezésemre két évig számításokat, kísérleteket folytattunk). Az NDK-ban két éve használnak lényegében ugyanilyen módszereket az ipar minden ágában.

A módszer lényege a változatlan állományú index egy gyapjúiparra és a tervezésre átalakított formája. A Magyar Tudományos Akadémia rendezésében 1959-ben megtartott nemzetközi termelékenységi konferencia ugyanezt „naturális-közvetlen” mérési módszernek nevezte. A szovjet szakirodalom „munkamérési-módszernek” nevezi (a gyakorlatban azonban nem terjedt el), nálunk pedig a „munkahelyi-műhelyszinti mérés” elnevezés honosodott meg.

A konkrét termelési tervhez szükséges időalapot tervezzük meg két különböző irányból történő közelítéssel: 1. a vertikális sorában szereplő megmunkálási műveletekből (műhelyenként) levezetve; 2. a konkrét gyártmányterv alapján, a gyártmányok fajlagos élőmunkaigényéből kiindulva. A két módszerrel számolt időalap közti eltérés minden esetben elemzés és döntés tárgya.

A munkahelyenkénti időösszeg a programozott termelés és a bázis-időszak fajlagos időszükségletének a szorzata. A nem termelő munkák idejét termelés-arányosan, de a bázisidőhöz viszonyítva degresszív kulccsal számoljuk.

A gyártmányokból történő számítást nem normaóra, hanem gyártmányonkénti tényleges teljesített óra alapján végezzük. A normaóra-módszert az elkerülhetetlen becslés miatt nem alkalmazzuk. A tényóra előnye könnyen belátható, hiszen alapja az utókalkulált vertikális bérköltség, amelyet egyszerű és megbízható módszerrel órásítunk.

A munkahelyi módszer jelentőségét a naturális mértékegység és a legfontosabb munkahelyek termelésének számbavétele adja. Előnye ennek, hogy mellőzhető az értékmutatók torzítása és elemezhető a termékstruktúra változásának munkaigényt növelő vagy csökkentő hatása. Az így kiszámolt idő természetesen bázistermelékenységi szintű. Ezért a létszám és munkaerőgazdálkodási feladatot ennél annnyival kisebb időalaptól kell kiszámítani, amennyivel a termelékenységet növelni tervezzük.

Az átlagos színvonalváltozást ugyanígy számoljuk, csak a munkahelyek tényleges produktivitását már nem a tervezett, hanem — magától érthetően — a tényleges termeléssel súlyozzuk.

A végleges terv

A végleges negyedéves terv elkészítéséhez legfeljebb egy hét áll rendelkezésre, mert a következő hét — a hó 15-ig — a gyári és havi felbontás, azaz a gyártási program készítésének időszaka. Minden körülmények között betartandó szabály (és eddigi gyakorlat) nálunk, hogy a gyáregységek a negyedév kezdete előtt legkésőbb két héttel megkapják a gyári programot. Enélkül nem lennének képesek időben a programot áttanulmányozni, felbontani üzembrészekre, a megfelelő intézkedéseket kidolgozni és előkészíteni. A tervosztály a határidőt mindig betartja, viszont megköveteljük ezt a gyáraktól is.

Időt igénylő, de fontos munkát jelent az is, hogy az üzembrészek 5 napos különbséggel előzetes és végleges gyártási programot kapnak. *Előprogram* azért szükséges, hogy a 30—31-i befejezésről az 1-ére való áttérés zavartalan lehessen (ezzel együtt sem mindig az!). A *végleges program* azért szükséges, mert az előprogram a zárási eredmény és a készletek ismerete nélkül készül.

A tervvégrehajtás közben alkalmazott módszerek

A gazdaságossági tevékenység második etapja a terv *végrehajtásának* időszaka.

A jelző rendszer

Sokan az elszámoltatást, az üzemi, napi adminisztrációt kellemetlen és haszontalan tehernek, „felesleges bürokráciának” tartják. Ismernek olyan közgazdászt — nem is beszélve műszakiakról —, aki azt tartja, hogy csupán a mérlegek, a számviteli okmányok szükségesek, mert — mondván — ezek számlákon nyugszanak. Minden egyéb belső feljegyzés és nyilvántartás szerintük felesleges idő- és papírpazarlás.

Ebből a nézetből annyi igaz, hogy a könyvviteli okmányok éppen okmányszerűségük miatt hitelesek. Az is igaz, hogy sok fontos tájékoztatást adnak a vezetés számára. Viszont — természetüknél fogva — *későn jelentkeznek*, ezért nem adhatják meg *időben* mindazt a *tájékoztatást*, amire életbevágóan szükségünk van éppen a gazdasági célok eléréséhez szükséges „támadó” és időbeni beavatkozáshoz. Utóbbihoz jól megszervezett, gyors jelzőrendszerre van szükség. Mivel még nem rendelkezünk kibernetikus, fény- vagy hangjelzésű tájékoztató automatikával (a diszpécser-berendezésekhez hasonlóan), a feljegyzések egész hálózatára vagyunk utalva.

Az ilyen nyilvántartási munkával szemben jelentkező ellenszenvnek egyébként történeti eredetű oka is van: évekig rendkívül formális volt az ilyen nyilvántartási rendszer. Mindenki tudta, hogy a nyomtatványok túlnyomó része felhasználatlanul fiókba kerül; és kevesen tudták, hogy azok közül mit hogyan lehet felhasználni. Ha nem is minden, de a megfontoláshoz és cselekvéshez szükséges *látás* azon múlik, hogy a vezetés számára milyen gyors és megbízható tájékoztatást tudunk nyújtani.

Termelés, kiszállítás

Első figyelmünket a *termelés* napi alakulása köti le. A termelés egyenletessége a gazdaságosság nélkülözhetetlen feltétele. A rentabilitási százalék a vállalati eredmény (nyereség) és a *nettó árbevétel* aránya. A *nettó árbevétel* (az inkasszó) napi ellenőrzése ezért szükséges. Sokan azt mondják, hogy a napi termelés alakulása a rentabilitás szempontjából nem elsőrendű dolog és figyelése nem az üzemgazdász feladata. Ez a felfogás számításon kívül hagyja az úgynevezett üzemi eredményt, amit a termeléshez és nem az árbevételhez hasonlítanak. *Jó vállalati* eredményt *rossz üzemi* eredmény mellett, áru- és pénzforgalmi manőverekkel is el lehet ugyan érni, de csak ideig-óráig. A felborult belső egyensúly helyreállítása azonban hosszadalmas és nehéz munka. *Ugyanazt*, de *más szemmel* kell az üzemgazdásznak figyelni, amikor a termelést ellenőrzi, elemzi.

Mi, a követelmények megvalósítására törekedve, a késztermelést folyó- és négyzetméterben, a vetésszámot, a lefont fonalat tonnában és km-ben naponta vizsgáljuk. Ezután (de azonnal) a tervszerűséget ellenőrizzük az erre rendszeresített kartonokról (készárut és az úgynevezett felvetett hengereket illetően; ez utóbbit azért, mert ez az az indulópont,

ahonnan a termék az azonos fonalak közül cikké önállósul, ahonnan tehát a szerződés szerinti termelés alakulása ellenőrizhető).

Ugyanígy naponta ellenőrizzük a *kiszállítást* mennyiségben (métert, inkasszóra benyújtott forintot) és összetételben (kartonokról megrendelők szerinti teljesítést). Naponta vizsgáljuk a kamatok, illetőleg a nagy kamattal járó hitelek alakulását.

A 18 százalékos kamattal járó hitel igénybevételének minden esetét vizsgáljuk a keletkezési okok megállapítása és gyors megszüntetése végett. Megfontoljuk, hogy adott esetben mi az olcsóbb: a kamat vagy egy késedelmi-meghiusulási kötbér, esetleg más veszteség. Ezt mi üzletszerű megfontolásnak és intézkedésnek tekintjük. Érvényesítése elé azonban — egyebek mellett — akadályokat gördít az is, hogy az irányító szervek a kötbért bűnösebb dolognak tartják a kamatnál. Az utóbbi növekedéséért még senkit nem vontak felelősségre — mondván, hogy elég büntetés a velejáró nyereségcsökkenés —, az előbbiért azonban rendszeresen.

A Gyapjumosó és Szövőgyárban egyébként a magas kamat aktuális téma a rendkívül nagyra duzzadt segédanyag- és készárúkészletek miatt. Eddigi ismereteink szerint ez a legjelentősebb egyensúlyzavar, amely a négy vállalat összevonását kísérte. Nem ismerjük még az összes eredőket, de — mint több ez irányú eredményes részintézkedés mutatja — mindenképp mülékony bajjal van dolgunk. Éppen ezért nem is lenne említésre méltó egy tanulmányban. Az ügynek azonban éppen az itt tárgyaltak szempontjából két fontos tanulsága van: a) a különleges és tartós hitelek magas kamatai elemészthetik az évi eredmény nagy részét; b) nem szabad az *üzemi* eredményt az ideiglenes, de mutatós *vállalati* eredményért feláldozni.

A termelékenység

Naponta ellenőrizzük a *termelékenységnek a tervhez viszonyított* alakulását, főként a létszám-, a szabadság- és a túlóra-gazdálkodás tekintetében. Nem külön nézzük ezeket, hanem gyűjtőmutató formában. A létszám, a túlóra, a szabadság napi penzumának nem teljesítése — felfogásunk szerint — csak akkor hibás, ha azt nem fedezi termelés. Ha viszont ez megvan, fajlagos szintje is megfelelő, akkor eltekintünk a létszám-, a túlóra- és a szabadságtervek napi mechanikus teljesítésétől.

A termelékenység *napi* mérésének módszere lényegesen egyszerűbb a tervekészítés és végelszámolás idején alkalmazott módszernél. Ez egyrészt könnyebbséget jelent, másrészt a pontosság tekintetében elegendő is a tendencia nyomon követéséhez. A mutatót a *termelési program* napi kummulált teljesítési és a napi kummulált *dolgozó létszám* tervteljesítési indexeinek hányadosa adja. Vagyis:

$$\text{napi termelékenységi tervteljesítés (százalék)} = \frac{T}{L} \times 100, \text{ ahol}$$

T = a programozott munkakörök napi tervteljesítésének indexe az órákból kiszámított részaránymutatóval súlyozva,

L = a dolgozó létszám egyszerű tervteljesítési indexe.

Megjegyzendő, hogy a részarányt jelző és súlyszámként használt koefficiensnt negyedévenként felülvizsgáljuk és módosítjuk. Az említett mutató tapasztalat szerint 1 százalékon belül tolerál és mindig pozitív

irányban. Ennek az az oka, hogy menetközben a szabad kapacitás alapján más vállalatok számára a programon *kívül* bér munkát is végzünk, amit a napi mérés — elszámolási nehézségek miatt — mellőz.

Természetesen havonta a statisztikában rögzített hiteles termelési és a bérlistában rögzített hiteles munkaóra-ráfordítási adatok ismeretében teljes elszámolást is végzünk.

Önköltség-gazdálkodásunk alapja az ide vonatkozó részletes terv. Fő dolognak tartjuk a *fajlagos költségek* csökkentését, mert az nemcsak mechanikus takarékosagra, hanem az eszközök és alapok jobb kihasználására is serkent.

A terv végrehajtásának időszakában különösen az anyagköltség tudatos *alakítása* és a rezsiköltségek *szabályozása* irányában fejtünk ki operatív tevékenységet. Mindez állandó reflektorfényben áll és egyéni prémiumfeladat.

Önköltség

Az anyagköltség nagysága egy-egy fonalpartiéhoz (1000—2000 kg-hoz) szükséges keverék összeállításakor dől el. A költség tudatos szabályozása viszont a kötelező előkalkuláción alapul. Minden fonalfajtára kiszámítottuk a normatív keverékköltséget. Ezt a keveréket összeállító személy (a manipuláns) csak a felettes engedélyével lépheti túl. A felettes viszont köteles a magasabb költségek okait eliminálni. Ilyen céltudatos munkával a keverékköltség évről évre csökkenthető.

A csökkentés egyik módja az árvetésben és a technológiában előírtnál olcsóbb anyagok felhasználása, az úgynevezett behelyettesítés (anélkül, hogy ez a minőség romlására vezetne). A behelyettesítési lehetőség gyakorlatilag korlátlan, rendeletileg azonban korlátozott. A korlát 10 százalék, amit miniszteri rendelet ír elő. Gyakorlatilag azonban ennél nagyobb arányú behelyettesítés is elérhető. Ezt azonban — tisztességtelenül szerzett haszon lévén — árkiegyenlítési forgalmi adó formában elvonják. A minőségromlás megtűrhető határát nem lehet egzakt módon kiszámolni. Néhány fő komponensnél — mint amilyen a szakítószilárdság, a kopásállóság — megbízható laboratóriumi vizsgálat lehetséges. Továbbá 1 m²-es darabot (etalon) hivatalos mintának fogadnak el, műszaki jellemzőkkel ellátva. Mégis, az *összhatás* egyértelműen nem mérhető. A behelyettesítési lehetőség indokolatlanul szűk határok között mozog, ami végső soron anyagpazarlást jelent. A mérték helyességét azonban senki sem tudja bizonyítani.

A keverékköltséget utókalkulálva is értékelik. Figyelemmel kísérik az anyagkihozatalt (egyszerű százalékszám), a behelyettesítést (változatlan áron számolt összetétel-index) és az anyagok változatlan állományú árindexét.

A *rezsiköltség* ellenőrzése a negyedév első két hónapjában a kontóegyenlegek (kis mérleg), a negyedév végén pedig a záró mérlegek segítségével történik. Tekintettel a rezsiköltségek ütemtelen előfordulására, a harmadik hónapban minden tervezett tételt külön nyomon követünk, és csak a negyedévi keretbe beillő tételeket engedélyezzük.

A *béreköltséggel* kapcsolatban először a bérstruktúráról kell néhány jellemző vonást megemlíteni.

Az átlagbérek előírt színvonalának tartása mellett a vállalat szaba-

don választhatja meg és alkalmazhatja a bérformákat. Mi széles körben alkalmazunk prémiumos időbért, lépcsős teljesítménybért és darabbért. A fő munkaköröknél (mint például a szövőknél) a darabbért prémiummal kombináljuk.

Csaknem minden munkahelyen rendelkezünk munkanormákkal. Nem vetjük el a statisztikai normákat sem, mert meggyőződésünk, hogy sok — például kézi — munkahelyen egyszerű félrevezetés műszaki vagy más tudományos látszatú normákról beszélni. A normák minden esetben a szükséges létszám és munkaidő, valamint az egységbér *kiszámításának* eszközei akkor is, ha a bérek *elszámolása* nem a közvetlen teljesítményhez igazodik.

Olyan bérstruktúra kelti életre és tartja működésben az optimális ösztönzést, amelyben a mérhető minőségjavulás épp úgy kifizetődő a dolgozónak, mint a mennyiségi teljesítménynövelés. Továbbá: helyesnek bizonyult, hogy az engedélyezett átlagbér által adott keretből ne takarítsunk meg. Aktuális, múltékony feladatok teljesítését külön alkalmi, célprémiumokkal jutalmazzuk. Ezzel nem kötelezzük el magunkat újabb hasonló kifizetésekre. Ilyen és hasonló befektetések évek óta igen gazdaságosnak bizonyultak. Igaz, évek kellettek hozzá, míg az üzemek, műhelyek vezetői az ilyen premizálás gondolatával megbarátkoztak és vele bánni megtanultak. Most azonban az efféle premizálás már az érdekeltségi rendszer szerves és igen hatásos része.

Profiloptimalizálás

A modern termelőerők korszerű fejlesztése megköveteli a kereslet mint igény és a rendelkezésre álló erők mint lehetőség pontos ismeretét, egyeztetését. Optimális cikkprofilnak az itt tárgyaltak szempontjából a termelés olyan cikkösszetételét értem, amely a kereslet kielégítése és a lehetőségek kihasználása mellett a lehető legnagyobb termelékenységet és a lehető legalacsonyabb önköltséget biztosítja.

Az optimális cikkprofil kialakítása rendkívül nagy igényű, de reális követelmény. *Magát a beavatkozást az egész termelőtevékenység állandó változása közben kell elvégezni. Ennek a mozgásnak és a nyomában bekövetkező mennyiségi és minőségi (strukturális) változásnak a szám-bavétele távlatban egyre körülményesebb. Az üzemgazdasági gyakorlat e téren szinte jelentéktelenül kicsi; csaknem új utakat kell kitaposnunk.*

A számításhoz alapul vett mutatók

Nincs egzakt kutatás a mögött az álláspontunk mögött, hogy mely mutató vagy mutatók jelzik kizárólag vagy leginkább a vállalati munka gazdaságosságát. Mégis az az — eléggé általános — vélemény alakult ki, hogy a vállalat termelő tevékenységének gazdaságosságát a nyereség (önköltség) és a termelékenység mutatói fejezik ki leginkább. Az álláspont annak tudatos felismerése, hogy e két mutató a mindennapi gyakorlatban szembetűnően magas ranggal bír, ami viszont az egész terv- és ösztönző mechanizmus, valamint a gazdasági irányítás terméke. Nyilvánvaló, hogy vita és tudományos kutatás tárgya lehet e mutatók rangjának megalapozottsága, jogossága. Az *üzemgazdász* azonban nem teheti túl magát az adott gazdasági rendszabályokon és a vezetés által támasz-

tott követelményeken. Ezért vizsgálataink középpontjába is e két mutató *tartalmi, fejlődésbeli és kölcsönhatásbeli* problémáit kellett állítanunk.

A számítások során figyelmünket a két mutató közti függvényszerű mennyiségi kapcsolat *léte vagy nem léte* kérdésére fordítottuk. Úgy gondoltuk, hogy ezzel a *lényeg* felkutatása irányába haladunk akkor is, ha a kitűzött cél a problémát erősen leszűkíti.

Meghatározott struktúraváltozás milyen hatással van a nyereség növelésére és egyúttal a termelékenységre, az azt mérő mutatószám alakulására?

Az átlagos munkaigény változásának mérése

A számítás elvégzését akadályozta az, hogy nem rendelkezünk olyan mérőszámmal, amely a struktúra (termékösszetétel) változását az átlagos munkaigényesség alakulása oldaláról jelzi. E nélkül pedig a nyereség és a munkaigényesség kapcsolatát, kölcsönhatását nem lehet kvantifikálni, sem pedig a munkaigényesség változásainak a termelékenységi mutatókra gyakorolt hatását kimutatni. Ezekre viszont azért volt nagy szükség, mert évek óta gyanakodtunk arra, hogy a struktúra olyan változása megy végbe, amely a munkaigényesebb szövetek fokozottabb gyártásának a következménye és amelyre *a hagyományos termelékenységi mérőszámok egyáltalán nem, a gyapjúiparban alkalmazott közvetlen mérőszámrendszer pedig csak részben* reagál. Ezért mindennél sürgetőbbnek és fontosabbnak tartottam az összetétel munkaigénnyel összefüggő változásának mérésére megfelelő képlet, számrendszer kidolgozását.

Erre a gyártmányórákkal számolt változatlan állományú index a legalkalmasabb. Ennek kidolgozásával megalapozzuk a cikkek külön, egyedi vizsgálatát; elemezhetjük az alkalmazott és fejlesztett technológia egyedi, azaz gyártmányonkénti eredményét; kiegészítő módszer lesz ez majd a termelékenység tervezéshez és méréshez; és végül: lehetővé válik majd az átlagos munka- és anyagigény, valamint a nyereség kapcsolatainak elemzése is.

A gyártmányórákkal először különféle szempontok (munkaigény, nyereség stb.) szerinti rangsort készítettem, hogy tisztában legyünk az érdekek fontossági sorrendjével. Majd megvizsgáltam az egyes gyártmányok termelésének alakulását. Ekkor tűnt fel számszerűen a struktúraváltozás hatása, amelyet a mindennapi gyakorlatból sejtettünk, de számszerűsíteni eddig nem tudtunk.

Az összehasonlítás egy sajátos szövettípus különféle egyedeinek részarány-növekedésére hívta fel a figyelmet. Ha az átlagos munkaigényesség változása a jelzett szövetek részarány-növekedésének eredménye, akkor a mutatók e miatti alakulása nem a műszaki, hanem a kereskedelmi munka gazdasági következménye. A gyártmányórákkal tehát lehetőséget teremtettünk arra is, hogy *külön* mérlegeljük a termelékenység *gyártmányonkénti* alakulását, ami a *műszaki* irányító munka gazdasági következménye, és *külön* az *összetétel-változásét*, ami viszont a *kereskedelmi* munka gazdasági következménye.

A kereskedelmi munka külön elemzése viszont azt a kérdést vetet-

te fel, hogy mi az oka a kereslet irányváltásának, továbbá: tartós vagy átmeneti-e a változás.

Az öltözködés, vele a divat egyre inkább a változatos, variálható, rövid élettartamú, ezzel együtt egyre olcsóbb, de ugyanakkor derűs és kellemes külső képet mutató kelmék felé tolódik. Nő az olyan szerkezetű szövet iránti igény, amelynek anyaga többségében gyapjú, egy része pedig szintetikus szál. Ez azért olcsó, mert a gyapjú nem élő (azaz nem eredeti), hanem újra feldolgozott. Viszont az ilyen szövetnek nagy a szövödei élőmunka-igénye, mert az újrafeldolgozás a színezett szál szintelenítésével, a fonás-szövés pedig több szakadással, több hibával stb. jár.

A kereslet növekedése ezekben a szövetekben tartós és nem átmeneti konjunktúra csupán. Fokozottabb gyártásukhoz nagy népgazdasági érdek fűződik, például az importanyag csökkentésével devizamegtakarítás, a készáruexport növelése által devizaszerzés stb. Kézenfekvő lenne, hogy ez a folyamat pozitív hatással legyen a vállalati mutatókra is. A helyzet azonban sajnos nem ez, hanem épp az ellenkezője: a munkaigényes gyártmányok fokozott termelése csökkenti a nyereséget és a termelékenységi mutatók értékét. Erről tanúskodik az a számítás is, amelyet az alábbiakban bemutatok.

A kérdés különféle matematikai megválaszolására törekedtem. Első közelítésre az indexekből „felhőgrafikont” készítettem, amely a következő egyértelmű tendenciát mutatta: a növekvő munkaigény csökkenő nyereséggel jár. Ezután előjel-korrelációt számítottam, amely minden vizsgált időszakban mínuszt mutatott.

Egy másfajta számítás során a vizsgálatot a téma szempontjából jellegzetes időszakra, az 1962. évre korlátoztam. Ugyanakkor a számítást kibővítettem — a téma szempontjából ugyancsak mértékadó — nálunk nagyobb, két másik vállalatra is. A számítást kétféleképpen végeztem: a) változatlan állományú indexek összehasonlításával és egyszerűsített indexek kiszámításával, valamint a b) lineáris korreláció megállapításával.

Változatlan állományú index segítségével kiszámítottam a m²-enkénti élőmunka és nyereség változását. Az indexek hányadosa egyenlő:

$$\frac{N_y}{m^2} : \frac{O}{m^2} = \frac{N_y}{O},$$

tehát az óránkénti nyereség változásával, változatlan *termelékenység és árszint* mellett. A képletek alapján számolt számszerű eredményt az alábbi táblázat mutatja:

Vállalatok	1 m ² -re jutó		1 munkaóra jutó nyereség változásának indexe
	munkaóra	nyereség	
	változásának indexe		
Hazai Fésűsfonó és Szövőgyár	107,6	103,6	96,5
Magyar Posztógyár	102,4	99,8	97,1
Gyapjúmosó- és Fínomposztógyár	95,2	101,0	107,4

Ugyanezekkel az adatokkal lineáris korrelációt számítottam, amelynek eredménye: $r = -0,0632$.

A számérték a kapcsolat és a kihatás jelentéktelen *mértékét* mutatja. A *negatív* előjel azonban félreérthetetlenül *fordított érdekeltségi tendenciát* mutat, holott a vázolt folyamat ösztönzéséhez pozitív érdekeltségre lenne szükség. (Itt kell megemlíteni, hogy Seres Tibor iparági szinten anyagmentes termelési értékkel végzett hasonló számítása pozitív előjelű korrelációt mutatott, ami a fent vázolt összefüggés és következtetés más oldalú igazolását adja.)

Végeztünk más vizsgálatokat, számításokat is a beruházások, különösen a hitelből végzett beruházások megtérítésével, gazdaságosságával; a szövetcsaládok alapját képező fonaltípusokkal; optimális keverék-összetétellel és keveréknagysággal stb. kapcsolatban.

Következtetések

Az elmondottakból néhány következtetés adódik.

1. Megkülönböztetve kellene értékelni a termelékenységi mutató által jelzett eredményt. Rendszeressé kellene tenni a munkaigénnyel összefüggő struktúraváltozás mérését. A népgazdaság érdekét szolgáló változást pedig honorálni kell. (Az ez irányú módszereket és részletes javaslatokat külön tanulmányban foglaltam össze.)

2. Módosítani kellene a nyereség és az árképzés mai gyakorlatát. A népgazdaság érdekében álló struktúraváltozásnak nyereségnövelő hatásúnak kell lennie.

E cikk megírásakor már életbelépett a könnyűiparban az export növelését ösztönző nyereségnövelő rendszer, ami kétségkívül a jelzett irányban fog hatni. Eredményeket azonban ma még korai lenne vizsgálni. Az új ösztönző rendszer azonban egyrészt csak export irányú, tehát szűkebb körű annál, mint amelyben hatnia kellene. Másrészt szélesebb körű, mint kellene, mert nem disztingvál az élő- és holtmunka költségei között. Amíg ilyen egyöntetűség fennáll, addig a vállalatok a mechanizmustól ösztökélve az anyagigényes gyártmányok részarányának növelésére törekszenek, mert ezen lehet legtöbbet elérni mind a nyereség, mind pedig a termelékenységi növelésében.

Megoldásként — az árrendszer alapvető változtatása nélkül — az látszik célszerűnek, hogy ha a kalkulálható nyereséget nem az élő és holtmunka együttes költségeire, hanem *csak az élő munkára vetíthetnék*. Nem a kalkulálható nyereség mai *összegének* növelésére gondolok, hanem arra, hogy *a teljes önköltség után kalkulálható mai 2 százalékot változatlan összeg mellett a bérköltséghez viszonyítva átszámolják*, a jövőben pedig nagyobb kulccsal, de a bérköltségre vetítve kalkulálnák.

3. Foglalkozni kellene a *piackutatás* gyakorlati felhasználásának fokozásával. Jelenleg e téren nagyon rossz a helyzet, mert egyik oldalon negyed- és féléves specifikációkat kapunk, a másik oldalon öt- és húszéves tervet kell készítenünk — lehetőleg optimális cikksprofillal.

4. A kereslettel és a gyártmányfejlesztés irányával szorosan összefügg a *beruházások* kérdése. A gyapjúipari géppark nagy része minden tekintetben elavult, ezért nemigen tudnak lépést tartani a divatszabta követelményekkel.

Sokan a „divat” kifejezés hallatára luxusra gondolnak. Pedig nem

az. A szintetikus szálak nem a luxus, hanem főképp az ésszerűbb, célszerűbb és gazdaságosabb öltözködés jegyében jelennek meg és terjednek. Éppen ezért mondhatjuk, hogy a gyapjúiparban is a munka *tárgyaiban* végbemenő forradalom van hatással a divatra és a keresletre, nem pedig a luxus.

A munka tárgyaiban végbemenő forradalom, a szintetikus szálak használata az eddigtől lényegesen eltérő, új gyártási technológiát, ez pedig új munkaeszközöket igényel. Nagyon lassú e folyamat felismerése, és vontatottan halad a géppark ilyen irányú rekonstrukciója. Nemcsak a beruházási összegek nagysága, hanem ezek felhasználása is lassan igazodik az élet szabta követelményekhez.

5. A profi optimalizálással kapcsolatban elmondottak csupán *egy* vállalaton belüli jelenségekre és ezek — bár nagy tömegű, mégsem minden oldalú — elemzésére támaszkodnak. A vállalati keret azonban szűk és bizonyos szempontból egyoldalú az általános érvényű megállapítások kialakításához. Az elmondottaknál sokkal több számítás és vizsgálat szükséges. Éppen ezért szélesíteni kellene a vállalati elemző-számító munka bázisát, növelve ezzel a döntések megalapozottságát. Ez annál is inkább sürgős, mert az iparigazgatóságok megszűnése nyomán a nagyvállalatok sok tekintetben csak magukra támaszkodhatnak.

Theodor Prager:

GAZDASÁGI CSODA, VAGY SEM?

A neves osztrák közgazdász Nyugat-Európa második világháború utáni gazdasági fejlődésével foglalkozik. Érdekes adatok felhasználásával az olvasó elé tárja, mi a politikai háttere a nyugat-európai „gazdasági csodának.” A második világháború új helyzetet teremtett. Nyugat-Európa tőkés köreinek számos engedményt kellett tenniük a munkásosztálynak, el kellett tűrniük jelentős államosított szektor kialakítását, és tudomásul kellett venniük, hogy a nagymértékű foglalkoztatottság olyan követelés, amelyből a nyugat-európai munkásmozgalom nem enged. A több év óta tartó nyugat-európai gazdasági konjunktúra fény- és árnyoldalai villanak fel az érdekesen megírt könyvben, amely méltán számíthat a széles olvasórétegek érdeklődésére.

200 lap

Ára: 25,— Ft

KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ

VÁGÓ JÁNOS:

Az iparvállalatok egyenetlen termelésének okai és munkaügyi hatásai

Az iparvállalatok készáru-kibocsátásának szakaszossága, annak népgazdaságilag is káros hatása általában ismert. Egyenetlen a termelés hónapon belül a dekádok, negyedéven belül a hónapok és éven belül a negyedévek között.

Visszatérő és legnagyobb mértékű a hullámozás az év utolsó és a következő év első (második) hónapja között. Az állami ipar teljes termelésének éveleji visszaesése az utóbbi években mind nagyobb mértékűvé vált. 1961 januárjában az előző év utolsó hónapjához képest 5 százalékkal, 1964 januárjában az előző év decemberéhez képest már 17 százalékkal volt alacsonyabb a teljes termelés színvonala. Még nagyobb — például 1964 januárjában 1963 decemberéhez képest mintegy 30 százalékos — a befejezett termelés csökkenése.

Azokban az iparágakban is, amelyeket számottevő mértékben nem befolyásolnak olyan külső tényezők, mint az időjárás (kohászat, gépipar, vegyipar, könnyűipar), kedvezőtlen az évek közötti átmenet. E négy ágazat januári napi átlagos termelése 1962-ben 10 százalékkal, 1963-ban és 1964-ben már 18 százalékkal, ezen belül a gépiparban 28 százalékkal volt alacsonyabb, mint az előző év decemberében. A befejezett termelés csökkenése még ennél is nagyobb mértékű. 1964 januárjában 1963 decemberéhez képest az említett négy ágazat 37 százalékkal kevesebb készárut bocsátott ki.

Az ipari termelés alakulására általában az a jellemző, hogy az előző évvégi színvonalat az ipar a következő év közepén, esetleg csak a második felében éri el.

Az elmúlt években hozott határozatok — tervszerűségi mutató időszakonkénti előírása és premizálása, ötnegyedéves tervezés bevezetése a gépiparban, egyes rendelkezések teljesítésének időbeni előrehozása stb. — ellenére előrehaladás nem történt.

A megoldás ismételt keresését indokolja, hogy az egyenetlenség növelésével beruházás nélkül számottevő vállalati belső tartalék szabadítható fel. *Intézkedés szükséges*, mert e nélkül az ütemtelenségből adódó veszteségek a következő években még tovább nőhetnek. A munkába újonnan bevonható dolgozók köre évről évre csökken. 1964-ben az egyes iparágakban már évkezdetkor az éves átlag körüli vagy azt meghaladó létszámmal rendelkeztek a vállalatok. A létszámszínvonal ilyen negyedévi megoszlása előreláthatólag a következő években az iparvállalatok nagy részében — főleg a budapesti iparvállalatoknál — általánossá válik. A „bennlevő” létszámok már évkezdetkor megfelelő intenzitással való foglalkoztatása az éves termelékenységi terv teljesítésének kulcskérdése.

Az 1964. évi termelési színvonal eddigi egyenetlensége arra mutat, hogy az éves feladat aránytalanul magas évvégi termékkibocsátással lesz csak teljesíthető. Néhány hónap múlva itt az év vége. Még nem késő, hogy

megfelelő intézkedésekkel a két év közötti átmenet zökkenőmentességét biztosítani lehessen.

Az ütemtelen termelésnek, a szakaszos készáru-kibocsátásnak több oka van. Kíséreljük meg a legfontosabbakat megállapítani.

Az ütemtelen készáru-kibocsátás okai

A vállalatok nagy részében az ütemtelen termelés következtében a készáru-kibocsátásra a szakaszosság a jellemző. Az egyenlőtlen termékkibocsátás elsősorban — a feladat nehézségéből adódóan — főleg a széles választékú és hosszú átfutási időt igénylő gyártmányokat előállító vállalatokra a jellemző. Egyszerűbb a termelés előkészítése, a munka megszervezése, az ütemes gyártás biztosítása a kevésszámú és rövid átfutási időt igénylő termékeket előállító vállalatnál.

Az ütemtelen készáru-kibocsátás egyik jellemzője a teljes és a befejezett termelés változásának különbsége. A negyedévek első hónapjában általában előgyártás folyik. Cél a befejezetlen és félkész állomány feltöltése, növelése. A negyedév és az év végén a sorrend fordított; fokozott készáru-kibocsátás következtében csökken a befejezetlen és félkész állomány. Hasonló a tendencia az év első negyedéve és utolsó negyedéve tekintetében is. Így az említett időszakok elején a befejezett termelési érték általában elmarad, vagy ellentétes irányban változik a teljes termelési értékkel szemben. A tárgyalt időszakok végén a készáru-kibocsátás fokozása következtében a befejezett termelési érték eléri, sőt meghaladja a teljes termelési érték változásának ütemét. Így a befejezetlen termék időszakvégi alacsony állománya eleve lehetetlenné teszi a következő időszak termelésének időben való előkészítését, a termékkibocsátás egyenletességét.

Az ütemtelen termelésnek több oka van, amelyeket — ha kissé erőszakoltan is — célszerű két csoportra osztani:

- vállalattól független,
- vállalattól függő okokra.

Az egyenetlen készáru-kibocsátás vállalaton kívüli okai

A termelési tervek és a vállalat birtokában levő rendelkezések összhangjának gyakori hiánya

Az éves tervek előkészítése a tervévet megelőzően 6—7 hónappal már megkezdődik. A tervkidolgozás „indítása” tehát időben történik. A rendelkezésre álló idő megoszlása a tervjavaslatot kidolgozó és az azt elbíráló, jóváhagyó szervek között azonban nem mindig megfelelő. Aránytalanul kevés idő jut a vállalati javaslatok érdemi, megalapozott elkészítésére. A szükségesnél több időt vesz igénybe az irányító szervek koordináló, a vállalati javaslatokat elbíráló, jóváhagyó vagy azt módosító tevékenysége. Ennek oka az eddigieknél részleteiben is időtállóbb távlati tervek részbeni hiánya is. Az okok közé sorolhatók a külkereskedelmi szervek piackutató tevékenységében fellelhető hiányosságok, a várható igény felmérése tekintetében fennálló bizonytalanságok. Az ipar által gyártani tervezett egyes termékek mennyisége, korszerűsége és választéka nem minden esetben felel meg az igényeknek.

Ebből adódik az a helyzet, hogy a tervezés időszakában az egyéb összefüggésekben indokolt értékbeni termelési volumen rendelkezésekkel csak részben van kitöltve. Esetleg a már megtörtént igénybejelentések is időszakonként változnak. Másrészt olyan termékek gyártását is előírják, amelyekre vonatkozó igények, a gyártandó mennyiség, a határidő, a műszaki paraméterek egyértelműen nem tisztázottak. Nagyrészt ilyen előzmények okozzák a gyakori tervmódosításokat.

Szállítási határidők

A jelenleg érvényes rendelkezések szerint a vállalatok a szállítási szerződéseket — a hosszú átfutási időt igénylő termékek egy részének kivételével — általában az éves (negyedéves) tervekben előírt feladatok alapján kötik. S mivel a szerződés alapja általában a jóváhagyott terv, a szállítási határidők is az egyes tervperiódusokhoz igazodnak.

A tervidőszakokhoz való igazodás azonban nem jelenti a szállítási határidők időben egyenletes megoszlását. Sőt az ütemtelen termelés, szakaszos készáru-kibocsátás gyakori kísérőjelensége, egyik oka a vállalt szállítási határidők tervidőszakon belüli egyenlőtlen eloszlása. A kiszállítások határideje nagyrészt a negyedév (év) vége. Így a készáru határidőre történő átadása mögött a tervidőszak egyes szakaszaiban túlfeszített, minőségileg sokszor nem megfelelő munka áll. A kiszállítások időszakonkénti sűrűsödése és az egyenetlen termelés szoros kölcsönhatásban van egymással. A szállítási határidők megállapításakor a vállalati szervek már eleve számolnak a nagyrészt a tervidőszak végére eső készregyártással, ezért a szállítás határidejét nagyrészt a tervidőszak utolsó napjaiban jelölik meg. Mivel a készáru-kiszállítás határideje zömében a tervidőszak vége, a tervidőszak elején fokozott intenzitással az előgyártás, a végén — nagymértékű túlórafelhasználással — a készregyártás folyik. Időszakonként tehát az előgyártó és szerelő részlegekben dolgozó munkavállalók terhelése nem egyenletes.

A jelenleg érvényes rendelet felülvizsgálata, esetleges módosítása természetesen csak a tervezés és irányítás módszereivel összhangban történhet. A megoldást esetleg a tervidőszakoknál hosszabb, nem szorosan a tervperiódusokhoz igazodó szerződéskötések lehetővé tételében lehetne keresni. Ha a megoldásnak ez a módja esetleg nem lehetséges, a jelenleg érvényes rendelkezések módosításával el kell érni, hogy az olyan kötések száma, amelyek teljesítésének határideje a negyedév vagy az év vége, nagymértékben csökkenjen.

Kooperációs szállítások

Kooperáción általában különféle vállalatok egymás közötti termelési együttműködését értjük. Minél inkább fejlődik a munkamegosztás, a szakosítás (specializálás), annál nagyobb jelentősége van a kooperációnak. A kooperáció tervszerű, szervezett, ütemes munkát kíván a vállalatoktól. Egyetlen szállító késése, egyetlen alkatrész hiánya hetekig visszatarthatja a népgazdaság számára szükséges gyártmányok kibocsátását. A számos, különféle területi elhelyezkedésű kooperátor szállításainak összehangolása rendkívül nehéz. Az egyenetlen kooperációs szállítások különösen a hosszú átfutási idejű, bonyolult gyártmányt előállító vállalatoknál okoznak sok nehézséget. Az irányítás átszervezése, a vállalati összevonások ezen a téren lényeges előrehaladást eredményezhetnek. A vállalatok közötti kooperáció csökkent. Sok olyan kooperáció, amelyik korábban vállalatok közötti volt, vállalaton belüli, gyáregységek közötti lett. A feladatok komplex megoldása és összehangolása a vállalaton belül inkább lehetséges. Az intézkedések gyorsabbak és hatékonyabbak lehetnek.

A kölcsönös szállítások ütemtelensége mellett a termelés egyenetlenségét fokozza a kooperációban gyártott termékek egy részének nem kielégítő minősége.

Anyagi ösztönzés

Példaképpen az ipari minisztériumoknál alkalmazott prémiumrendszerek közül vizsgáljuk meg a kohó- és gépipar prémiumrendszerét. Az éves

prémiumkeret feladattól függő és független keretre oszlik. A prémiumkeret éves célkitűzés alapján kerül kiadásra és elszámolásra. Év közben, negyedévenként — a feladatok teljesítése esetén — legfeljebb az éves keret 20 százalékanak megfelelő előleget folyósítanak.

Alapvető prémiumfeladat a költség szint csökkentése. Ilyen célra van lekötve az összes prémiumkeret mintegy 35—40 százaléka. Emellett az exportterv teljesítéséért kitűzött prémium is jelentős.

Év végén a költség szint csökkentésére és az exportterv teljesítésére — részben a IV. negyedévi prémium, másrészt az előző negyedévek során visszatartott prémium éves elnyerése miatt — igen erős ösztönző hatás érvényesül. S mivel az előző negyedévek ütemtelen termeléséből adódóan a IV. negyedévre az időarányosnál lényegesen nagyobb feladat marad, a vállalatok a fokozott készregyártással a befejezetlen és félkész állományt is felélik. A következmény általában ismert: a termelés I. negyedévi visszaesése, az előgyártás fokozása, az előgyártó és végszerelő részlegek huzamos időn keresztül egyenlőtlen terhelése.

Nem lehet elhallgatni, hogy az egyes negyedévekben történő lemaradás gyors pótlására a minisztérium prémiumutasítása is ösztönöz. Ugyanis lehetővé teszi azt, hogy a lemaradás pótlása esetén — a tárgynegyedév 20 százalékos prémiumösszegén felül — az előző negyedévi prémiumkeret 50 százalékat a következő negyedévben a vállalatok kifizethessék. Ez az egyébként helyes célkitűzés azonban az évvégi ösztönzést méginkább növeli. Ha például egy vállalat a III. negyedévben lemarad, a IV. negyedévre az éves keret 20 százalékos előlegén kívül — a lemaradás pótlását feltételezve — az előző negyedévi prémiumkeret 50 százalékat (az éves keret 10 százalékat) is megkaphatja. Ezenkívül küzd az éves tervteljesítés alapján kifizetésre kerülő további, az éves keret 20 százalékat jelentő prémiumért (visszatartott keretért) is. Tehát a IV. negyedévet lehetőleg úgy kell teljesíteniük, hogy az az éves terv teljesítését is jelentse.

Különösen szembe tűnő a hatványozott ösztönzés, ha egy olyan vállalat éves termelési tervteljesítését vizsgáljuk, ahol a IV. negyedévi termelési terv túlteljesítése olyan mértékű, hogy ez az éves feladat túlteljesítését is jelenti. Az ütemesség elérésére ésszerűnek az tűnne, hogy a készárú kibocsátás fokozása, a befejezetlen és félkész állomány felélése csak az éves termelési terv teljesítéséig történne. De nem ez történik. Az évvégi fokozott ösztönzés alapján joggal feltételezhető, hogy a termelési terv évvégi túlteljesítésének mértéke nagyrészt az éves költség szint-csökkentési előírás (éves exportterv) teljesítésének a függvénye. Tudjuk, hogy a „minőségi mutatók” teljesítésének, túlteljesítésének viszonylag legkönnyebb módja a termelési érték túlteljesítése, tehát a viszonylag fix, közvetett költségek relatív csökkentése.

Az előző fejtegetések után felvetődhet az a gondolat, hogy a kérdést nagyon egyoldalúan tárgyalom. Hiszen nem lehet csak a prémium elnyerése a cél: vannak szállítási szerződések, exportkötelezettségek, kötbér stb. Ez igaz. De az erkölcsi és anyagi konzekvenciák vállalásának sorrendjét eldönti az a vállalati mérlegelés, amikor a IV. negyedévi, illetve éves túlteljesítés és a következő év I. negyedévi lemaradása, illetve a fizetendő kötbér közül az előbbit, a IV. negyedévi túlteljesítést választják. Az I. negyedévben majd csak lesz valahogy. Az I. negyedévi lemaradást még be lehet hozni, de a IV. negyedévit nem.

Anyagellátás

A termelési érték jelentős hányadának a tervek készítése idején való specifikálatlansága, a gyakori tervmódosítás, bizonyos termékek és alkatrészek korai megrendelési határideje is előidéz olyan helyzetet, hogy a vál-

lalatoknak a termelési tervek részletes ismerete nélkül kell jelentős mennyiségű anyagmegrendelést feladni. Bonyolultabb a helyzet az új gyártmányok előállításánál, valamint a hosszú átfutási időt igénylő termékeknél. Részben ez a magyarázata annak, hogy egyes vállalatoknál norma feletti anyagkészletek vannak, ugyanakkor az ütemes termelés egyik akadálya az anyagihiány. Sok bizonytalanságot okoz a műszaki anyagnormák nem elegendő aránya is. Az importanyag- (alkatrész-) ellátás is sokszor az ütemtelenség irányában hat.

Az ütemtelen termelés vállalaton belüli okai

Gyártáselőkészítés, szervezés

Gyártáselőkészítésen olyan műszaki és gazdasági tevékenységeket kell érteni, amelyeket az új gyártmányok előállítására és a már korábban gyártott termékek újbóli gyártására a gyártás megkezdése előtt el kell végezni. A gyártáselőkészítés fogalmába két tevékenység: a gyártás műszaki és szervezési előkészítése tartozik. A gyártás műszaki előkészítésének fogalmába szintén többféle tevékenység sorolható. Ezek közül a tárgyalt témával összefüggésben a vállalati kapacitás ismeretének jelentőségét emeljük ki. A kapacitás ismerete nélkül — mint ahogy általában köztudott — nem határozható meg, hogy a rendelkezésre álló anyagi eszközök és munkaerők segítségével időszakonként az igényelt termékekből mennyit lehet termelni. Márpedig a vállalatok egy része a tervekészítés idején a kapacitást nem méri fel megfelelően. A gyártási program általában helyesen bontja fel üzemekre a rendeléssel fedezett specifikált termelési tervszámokat és tűzi ki a határidőket. Nem mindig veszi azonban kellően figyelembe a szükséges és az adott kapacitást, a vállalaton belüli kooperációs kapcsolatokat. Mindez a feladat halmozódását, ütemtelenséget, kapkodást és gyakran a terv nem teljesítését eredményezi. A gyártási program gyakori hiányossága, hogy csak normaóra-ráfordítást ír elő, naturális volumenadatokat azonban nem tartalmaz.

Új gyártmányok

Az iparvállalatok évről évre újabb, a réginél korszerűbb gyártmányokat állítanak elő, vagy még eddig nem gyártott termékek termelését kezdik meg. Egy-két év alatt a gépipari vállalatok termékeinek mintegy negyed-része kicserélődik. A gyártmányok összetételének változása egyes iparágakban (vállalatoknál) még nagyobb mértékű, főleg azokban a gyártmánycsoportokban, amelyeknél az elavulási idő viszonylag rövid. Például az elektronika területén az elavulás 4—5 év alatt, a műszeripar egyéb termékeinél 7—8 év alatt következik be. A technika fejlődésével párhuzamosan az elavulási idő méginkább gyorsul. Természetesen vannak olyan iparágak is, ahol a gyártmánycserélődés lényegesen lassúbb (tömegcikkipar).

Az új gyártmányok előállításának műszaki-technológiai, munkaszervezési szempontból is megfelelő, időbeli előkészítése, a gyártás ütemességének a biztosítása az egyik legnehezebb feladat. E sokirányú tevékenység időbeli összehangolása csak kisebb részben sikerül. Gyakori jelenség, hogy a gyártás műszaki előkészítése akadozik. A gyártáselőkészítés egyes fázisai ugyanis bizonyos sorrendet, egymásutániséget kívánnak meg. Ezt sok esetben nem sikerül elérni. Gyakran tapasztalható, hogy az alkatrészgyártás a szerelvénygyártással, a felszerszámozás a termék előállításával csaknem egyidőben történik. Előfordul, hogy az új gyártmányok gyártásbavétele előtt csak részben ismert az anyag-, a kapacitás- és a technológiai igény. Nővekszik a gyártás egyenetlensége akkor is, ha a sorozatgyártás megkezd-

dését a prototípus előállítására, a konstrukció iránti igény vizsgálata, a műszaki paraméterek megfelelőségének megállapítása nem előzi meg.

Szűk gyártási keresztmetszetek

Az egyes üzemrészek, technológiai ágak vagy gépek szűk kapacitása gyakran akadály a folyamatos termelésnek. A hiba forrása az, hogy a vállalatok termelési terveinek összeállításakor rendszerint nem eléggé számolnak az előbb említett tényezőkkel. Ennek következtében — a gyártmányok átlagos átfutási idejét figyelembevéve — egyes vállalatok nem tudják biztosítani az előgyártó és forgácsoló részlegek kellő előretartását a szerelő és készregyártó részlegekkel szemben. Részben ez az oka a dolgozók egyenlőtlen intenzitással való foglalkoztatásának, a termelés hullámzásának.

Az ütemtelen termelés és az élőmunka-felhasználás

Az elmúlt években a tervezett munkaerő beállítása különösebb nehézséget nem okozott. A munkaerőforrás természetes növekedése, valamint a háztartásban és a mezőgazdaságban levő munkaerő-tartalékok lehetővé tették, hogy a nem mezőgazdasági ágazatokban foglalkoztatottak száma évről-évre jelentős mértékben, évi 3—5 százalékkal növekedjen.

A munkaerő biztosítása azonban már 1963-ban nehézségekbe ütközött. Nem volt kielégíthető az igény általában a nehéztesti munkához szükséges férfi munkaerők tekintetében. Emellett a fővárosi üzemek egyéb kategóriába tartozó munkaerőigénye is csak részben volt fedezhető.

1964-ben a munkába újonnan bevonható férfi munkaerők száma — a mezőgazdaságból még elvonható férfi munkaerőket is figyelembevéve — mindössze 29 ezer fő. A foglalkoztatott nők létszámának növekedése is eléggé behatárolt. Számottevő női munkaerő-tartalék is elsősorban vidéken áll rendelkezésre. Emellett egy év távlatában a nők aránya sem növelhető korlátlan mértékben. Az előbbieket mellett más tényezőket is mérlegelve, 1964-re azzal lehet számolni, hogy a nem mezőgazdasági ágazatokban foglalkoztatott nők száma összesen mintegy 50—55 ezer fővel nőhet. A munkaerőmérleg alapján végzett elemzések szerint tehát a munkába bevonható új, fiatal munkaerők és a munkaerő-tartalékok együttesen azt teszik lehetővé, hogy — a természetes fogyás következtében kiesők pótlása mellett — a nem mezőgazdasági ágazatokban foglalkoztatottak létszáma mintegy 80—85 ezer fővel növekedjék. Ez a növekedés az előző években elértnek mintegy 65—70 százaléka, és a következő években méginkább csökken.

A vázolt munkaerőhelyzetből is következik, hogy a rendelkezésre álló élőmunkával a lehető leghatékonyabban és legésszerűbben kell gazdálkodni. Az ésszerű gazdálkodás egyik módja a dolgozók egyenletes terheléssel való foglalkoztatása.

Az 1963. évi létszámfelhasználás negyedéves üteme az előző évektől lényegesen eltért. Az éves átlagléttséghez számított évvégi létszám-színvonal az előző évek hasonló időszakában megvalósultnál lényegesen magasabb volt. A magas zárólétszám lényegében azt jelenti, hogy például a gépiparban 0,4 százalékos különbséggel a zárólétszám azonos az 1964. évre előírt átlagléttszámmal. Ilyen helyzetben az 1964. évi termelékenységi célkitűzések teljesítésének egyik alapvető előfeltétele lett, hogy a dolgozók megfelelő intenzitással való foglalkoztatása már a tervév első hónapjaiban is megvalósuljon. Különös jelentőségű ez a követelmény akkor, ha azzal számolunk, hogy a további évek zárólétszáma — elsősorban a fővárosi üzemek nagy részében — megközelítően azonos lesz a következő év átlagléttségével. Nem azért, mert a tervező főhatóságok minden esetben ezt tartják indokoltnak, hanem a már vázolt munkaerőhelyzet, az újonnan munkába

vonható dolgozók mindinkább csökkenő száma csak ezt teszi lehetővé. Tehát nem átmeneti, az 1963. évben részben objektív körülményekből is adódó jelenségekről — a rendkívüli időjárás miatti éveleji lemaradás pótlásáról — van szó, hanem állandósuló tendenciáról.

A munkaügyi szakemberek körében általában ismert, hogy az elmúlt években az iparvállalatok a termelés hullámzására gondolva számottevő munkaerőt tartalékolnak. Ennek a belső tartaléknak intenzív felhasználásával tudtak nagyrészt a lökészerűen jelentkező termelési feladatoknak — egyes időszakokra koncentrálódó készáru-kibocsátásnak — eleget tenni. Az 1964. év az azt követő évek munkaerőhelyzete, az új munkavállalók termelésbe való bekapcsolásának csökkenő lehetősége azonban mind nagyobb mértékben kényszerít bennünket a belső tartalékok fokozottabb felhasználására. A belső létszámtartalék mindinkább a napi termelési feladatok ellátásához lesz szükséges. Tehát a vállalatok gazdasági vezetői egyre kevésbé számolhatnak azzal, hogy az egyes időszakok termelési lemaradását — a meglevő belső létszámtartalék felhasználásával — a tervidőszak második felében vagy annak végén pótolják. A következő években — amennyiben az egyenletes terheléssel történő foglalkoztatást nem sikerül elérni — azzal számolhatunk, hogy a tervidőszak egyes hónapjaiban, negyedéveiben történő lemaradás — az időszakos csúcsok ellenére is — egyben az éves terv teljesítésétől való elmaradást is jelenti.

Egyes iparágak termelésének hullámzása, visszaesése felveti azt a vizsgálatra érdemes kérdést: ha a termelés csökken, miért nem csökken a foglalkoztatottak száma is. Egyszerűen azért, mert a rövid időszakonkénti termelés-csökkenést szinte lehetetlen munkaerő-gazdálkodással követni. Minden különösebb bizonyítás nélkül is belátható, hogy egyik hónapról a másikra a munkaerővel gazdálkodó szervek részére megoldhatatlan feladatot jelent országosan több ezer vagy több tízezer munkavállaló „leépítése” vagy átcsoportosítása. Méginkább lehetetlen a feladat végrehajtása az úgynevezett berendezéstől függő létszámra (kötött létszámra), vagy a közvetlen termelő létszámra vonatkozóan. A karbantartó, generáljavító, szerszámkészítő és anyagmozgató létszámhoz pedig a vállalatok alig mernek hozzányúlni a férfimunkaerő- és a szakmunkáshiány miatt. A termelés hullámzásának létszámcsökkentéssel való követése viszonylag rövid időszakokra ésszerűtlen is volna. A jövőben ez az út még kevésbé járható. A jelenlegi és a jövőben várható munkaerőhelyzetben a meglevő munkavállalók elbocsátására vagy más vállalatoknak való átadására nem vagy csak igen kis mértékben lehet számítani. Lényegében tehát a vállalatok a termelés időszakos csökkenése esetén a már meglevő létszámot állományban tartják. A kiemelt iparcsoportok (iparágak) viszont az átlagon felüli termelési feladataik miatt a létszámot általában növelik. Így adódik az a helyzet, hogy egy-egy tárca termelésének időszakos csökkenése idején is a létszám tovább növekszik.

A munkavállalók egyenletes intenzitással való foglalkoztatása mellett a munka hatékonyságának a növelése is cél. Ennek a feladatnak megfelelően a vállalatok a műszaki fejlesztési és munkaszervezési tervben különféle intézkedéseket irányoznak elő. Az intézkedések jelentős része bér-, élőmunka-megtakarító jellegű. A tervezett intézkedések megvalósításának azonban különféle előfeltételei vannak, egyebek között a dolgozók tervszerű, egyenletes foglalkoztatottsága. Amikor például a vállalat az évközi termelési lemaradások pótlására minden rendelkezésre álló erőt mozgósít, nem lehet normakarbantartást végezni. Igen bizonytalan, esetleg csak feltételezett eredményre lehet számítani egy-egy munkaszervezési intézkedés végrehajtásában, ha az intézkedés gazdaságossági számításai — helyesen — az ütemes munkavégzést feltételezik. Sem az év végén a termelési lemaradások pótlására irányuló rohammunka, sem az év elején a dolgozók lazább terhelése nem jó előfeltétel különböző munkaszervezési, műszaki, munka-

ügyi tevékenység folytatására. Így a tervezett intézkedések időben a szükségesnél sokkal nagyobb mértékben sűrűsödnek, s hatásuk csak a tervidőszak egy részében érvényesül.

Mivel a fejlesztés üteme, a termelés növekedése az úgynevezett kiemelt iparágakban (például a műszer-, a szerszámgép- és híradástechnikai iparban) az átlagosnál gyorsabb, a viszonylag kisebb mértékben munkába vonható munkaerők bevonására is elsősorban ezekben az iparágakban kerül sor. A munkaügyi szervek tehát a termelés egyik lényeges előfeltételét igyekeznek megteremteni a dolgozók felvételével, sok esetben pedig átképzéssel. A vállalat a többlettermelésre, az új gyártmányok előállítására munkaerővel felkészül. A termelés műszaki-technológiai előkészítésének üteme a munkaügyi felkészülés üteménél gyakran lassúbb. A létszám nő; a munkavállalók foglalkoztatásának intenzitása a gyártás vontatott indulása és felfutása következtében alacsony. A termelés színvonala változatlan, esetleg csökken.

A többlettermelésre vagy az új gyártmányok előállítására való felkészülést tehát minden tekintetben össze kell hangolni. Az elmúlt évek munkaerőbősége révén kialakult szemléletet meg kell változtatni. A munkaerő ésszerű, gazdaságos felhasználása nemcsak munkaügyi reszortfeladat, hanem a vállalat valamennyi műszaki és gazdasági szervének egyik elsőrendű kötelessége.

A termelés egyenetlenségének munkaügyi-gazdaságossági következményei

Az ütemtelen termelés egyik kísérő jelensége a *túlórafelhasználás növekedése*. Míg a tervidőszak elején a munkások terhelése alacsony, a tervidőszak végén a napi törvényes munkaidő hossza is nő. Sok esetben úyszólván korlátlan túlóra-felhasználásra kerül sor. A túlóra-felhasználás elsősorban a dolgozók egy részére, a legjobb munkaerőkre összpontosul. Azon túl, hogy ez a gyakorlat egészségileg, a munkaerővel való gazdálkodás szempontjából is káros, a vállalatnak és a népgazdaságnak jelentős többletkiadást okoz. A minisztériumi iparban 1963-ban 1962-höz képest a munkásoknál bekövetkezett túlóra-növekedés mintegy 160—180 millió Ft beralapfelhasználást jelentett.

A termelés nagymértékű ingadozása a túlóratöbbletek miatt kifizetett bérköltségeken túl további, a termeléssel nem arányos *vásárlóerő-kiáramlást* jelent. Ugyanis a munkások átlagkeresete a termelés visszaesésével korántsem csökken arányosan. A már említett négy ágazatban 1964. I. hónapjában 1963. decemberéhez képest a termelés mintegy 20 százalékkal csökkent, a munkások átlagkereseténél bekövetkezett csökkenés pedig mindössze 4 százalék volt. Bár az előző időszakban az átlagkereset a termelésnövekedésnél nem emelkedett gyorsabban, a termelés visszaesése idején az átlagkereset csökkenése aránytalanul csekély volt.

A termelés viszonylag rövid időszakonkénti, nagymértékű hullámzását létszámgazdálkodással követni szinte lehetetlen. A tárgyalt ágazatok évvégi létszáma a következő év elején visszaeső termelési színvonal esetén sem csökken. Így jelentős többletbér- (és egyéb) juttatásokat tartalmaz az alacsonyabb termelési színvonal esetén továbbra is állományban maradó dolgozók részére kifizetett munkabér.

A kifizetett többletmunkabér okozza főképp azt, hogy a termelési érték bérhányada (100 Ft termelési érték előállítására felhasznált munkabér) nem alakult kielégítően. A gépipar bérhányada 1963-ban a tervezettnél kedvezőtlenebb volt és alig alacsonyabb az 1962. évi színvonalnál. Ez csak részben indokolható azzal, hogy az ipar termelési struktúrája a munkaigényesebb (bérigényesebb) termékek részarány-növekedése irányában változik.

A jelenlegi átlagbér-gazdálkodás során az engedélyezett átlagbér-növekedést a vállalatok részben ösztönzőbb bérezési formák bevezetésére, vagy a már meglévők hatékonyságának a növelésére, részben egyszeri juttatások, utólagos jutalmazások során használják fel. Viszont a termelés hullámozása ellenére is a cél még anyagi áldozatok árán is az éves terv teljesítése. A termelésben mutatkozó időszakonkénti lemaradás pótlására a vállalatok minden rendelkezésre álló erőt felhasználnak. Az időleges „mozgósításnak” változatos eszközei közül nem hiányzik az átlagbér-gazdálkodás sem. Az egyes időszakokban kitűzött céljutalmak, utólagos jutalmazások mindinkább az egyenlőtlen termelés következtében elmaradt termékkibocsátás pótlására irányulnak. Ha a termelés egyenletessége nem javul, bekövetkezhet az a gyakorlat, hogy az átlagbérnövelésen belül a tartós ösztönzésre felhasználható rész lényegesen csökken. Az átlagbérnövelési lehetőség ma elsősorban olyan „célfeladatok” teljesítésének konkrét, egyszerű ösztönzésére szolgál, amelyek lényegében a termelésleamaradás pótlására irányulnak.

Számottevő veszteséget okoz a termelés időszakonkénti jelentős csökkenése azért is, mert a termelési költségek egy része — az úgynevezett *állandó (fix) költségek* --- nem követik arányosan a termelési színvonal változását. Általában ismert, hogy ezek a költségek bizonyos határokon belül szinte függetlenek a termelési volumen változásától. Mint ahogy a KSH 1964. I. negyedévi kiadványa közli, a már említett 4 ágazatban 1962. IV. és 1963. I. negyedévében körülbelül azonos nagyságú, állandónak tekinthető költség merült fel. Ugyanakkor ezek az ágazatok 1963. I. negyedévében 16 százalékkal kevesebb készáru- és félkészterméket értékesítettek, mint 1962. IV. negyedévében. Nem állnak rendelkezésre havi adatok, de feltételezhető, hogy az állandó költségek színvonala januárban is lényegében ugyanannyi volt, mint az előző decemberben. Januárban azonban — decemberhez képest — az értékesítés még nagyobb mértékben csökkent, mint az év első és az előző év IV. negyede között.

A rendelkezésre álló *kapacitások* időszakonkénti, csak részbeni *kihasználtsága*, a tervidőszak végén a túlhasznolt munka során nagyobb mértékben képződő selejt, a nem kielégítő minőségű termékek előállítására, illetve azok javítására fordított többletbér a termelés gazdaságosságát rontja.

A lökésszerűen jelentkező készáru-kibocsátás az *iparon kívüli ágazatokban* (például a szállításban) foglalkoztatott munkavállalók egyenletlen foglalkoztatásának is egyik oka. A szakaszos, nagy tömegben elszállításra váró áruk csomagolása, be- és kirakása ezekben az ágazatokban is rontja a gazdaságosságot és az ütemességet. Emellett a szállítóeszközök kihasználása is hullámozó.

Az alapanyagtermelés és -kiszállítás szakaszossága a felhasználó iparágakban is egyenletlen foglalkoztatottságot okoz. Ennek elkerülésére egyes vállalatok a *szükségesnél nagyobb készleteket* halmoznak fel. Ami költség-többletet esetleg megtakarítanak a foglalkoztatottság területén, azt vállalniuk kell a készletgazdálkodásban. Persze az utóbbi rendszerint kisebb, így inkább a készlettel való túlbiztosítás útját választják. A veszteségek egy része — a vállalati költség szerkezet miatt — nem vállalati, hanem népgazdasági szinten mint felesleges eszközlekötés jelentkezik.

A megoldás útjai

A tárgyalt téma igen bonyolult. Úgyszólván a gazdasági tevékenység valamennyi területét érintő, azzal kisebb-nagyobb mértékben összefüggő. Ezért a megoldás (még a rész megoldás is) igen komoly feladat. De halaszt-hatatlan is.

A kibontakozást talán a szemlélet és ebből folyóan a gyakorlat módo-

sításával volna helyes elkezdni. Ugyanis az elmúlt években, amikor a termelékenység-növelés lehetőségéről volt szó, elsősorban az úgynevezett hagyományos — a munkaügyi reszortba tartozó — termelékenység-növelő tényezők (közvetlen-közvetett dolgozók arányának javítása, az egész- és törtnapi veszteségek csökkentése, a munka intenzitásának növelhetősége stb.) kerültek elemzésre. Az utóbbi egy-két évben vált az elsőrendű feladatok egyikévé az *üzem- és munkaszervezés*. Kétségtelen, hogy ezek a tényezők a munka hatékonyságát önmagukban is jelentős mértékben növelhetik. A termelékenység-növelés tartalékainak eddigi, gyakorlati körét ki kell bővíteni. A figyelmet rá kell irányítani olyan tényezőkre is, mint a *termelés műszaki, anyagi előkészítése, a gyártás ütemessége*, általában a gyártás színvonalának átfogó értelemben történő emelése. A termelékenység változását kifejező mutató — az egy munkásra vagy egy munkás és alkalmazottra jutó termelési érték — igen erős társadalmi ellenőrzés alatt áll. A létszám növekedésének indokoltságát az ellenőrző szervek általában szintén fenntartással fogadják. A szükségesnél kevesebb szó esik azonban a termelés gyenge előkészítésére, megszervezésére visszavezethető, általában a termelés során nem munkaügyi intézkedések hiányából adódó kisebb-nagyobb veszteségidőkről, mértékében indokolatlan vagy az egyébként szükségesnél nagyobb élőmunka-ráfordításról.

A termelés ütemesebbé tételét szolgáló intézkedéseknél nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a *gazdasági tevékenység alapja az éves terv*. Részben már tárgyalt külső tényezők, részben a vállalati önállóság és nem utolsósorban az időszakonként el nem hárítható körülmények (időjárás stb.) bizonyos mértékű termelэшullámzást előidéznek. Azzal, hogy például az éves tervek helyett a gazdálkodás és elszámolás ideje ötnegyedév vagy másfél év lesz, az ütemtelenség valószínűleg nem fog megszűnni, legfeljebb csökkenni, és a termelési csúcs december hónap helyett későbbi időpontban fog jelentkezni. A *megoldást* tehát — természetesen a következő tervidőszak tervfeladatainak időbeni közlését nem lebecsülve — nemcsak és talán nem elsősorban az éves tervek helyett ötnegyedéves vagy annál hosszabb tervidőszak bevezetésében, hanem *az éves tervek keretében kell megtalálni*.

Első lépésként a legnagyobb veszteséget okozó évvégi termelési csúcs mérséklését és a következő év első hónapjaiban bekövetkező visszaesés csökkentését volna helyes célul kitűzni. Erre a jelenleg alkalmazott prémiumrendszer is lehetőséget nyújt. Azoknál az ipari minisztériumoknál (vállalatoknál), ahol a prémium egy része az éves eredmények alapján kerül kifizetésre, az évvégi elszámolásig visszatartott prémiumkeretnek vagy egy részének kifizetési feltétele a januári készáru-kibocsátás mértéke (például a decemberi készáru-kibocsátás 80—90 százaléka) lehetne. A javaslattal szemben felhozható olyan érv, hogy az évvégi elszámolásig visszatartott prémiumkeretet az *adott* évben elért gazdálkodási eredménnyel összefüggésben, az éves terv keretében kitűzött feladatok teljesítéséért helyezték kilátásba. Ez igaz. De miért jutalmazandó az a vállalat, amely teljesíti ugyan az éves feladatot, de a következő tervidőszak első hónapjaiban rendkívül gazdaságtalan termelést, az indokoltnál lényegesen nagyobb többletráfordítást mutat fel; az egyébként is korlátozott mértékben rendelkezésre álló élőmunkát megdöglőn pazarolja? A célkitűzések ilyen módon való teljesítésére ma már — néhány kivételtől eltekintve — a népgazdaságnak általában nincs szüksége.

Vállalattól függő és független okok miatt már a termelési terv negyedéves bontása sem egyenletes. Az évközi egyenletlenség csökkentésére megfontolandó az a javaslat is, amely szerint — a munkanapok függvényében — meg kell határozni az egyes negyedévek készáru-kibocsátási volumenének engedélyezett szóródását. Már a tervkészítésnél (tervlebontásnál) irányelvül

kell szolgálni annak, hogy a legkisebb és legnagyobb termelési volumenű negyedév közötti különbség 10 százaléknál nagyobb nem lehet. Ezzel csökkenthető volna az a vállalati törekvés, hogy az egyes negyedévek termelését erősen emelkedő ütemben tervezzék és teljesítsék. Az engedélyezettnél nagyobb eltérés prémiumcsökkentő tényező lehetne. (Például 1 százalék eltérés a „feladattól függő” keretet 0,5 százalékkal csökkentené.)

Természetesen ezek az intézkedések önmagukban nem oldanak meg a kérdést. A havi készáru-kibocsátási tervek prémiumtényezőként való előírása viszont csak a gyártás egyes területein az úgynevezett kiemelt vezetők prémiumfeladataiként időszakonként lehetséges.

A termelésnek a jelenleginél ütemesebbé tétele egyéb *átfogó intézkedéseket* is kíván. Olyan intézkedéseket, amelyek részleteiben is időtálló, a rendelkezésekkel (igényekkel) a jelenleginél jobban összehangolt éves és távlati terveket eredményeznek, amelyek megfelelően egyeztetik az ipar és a külkereskedelem, a gyártás és az értékesítés tevékenységét, befolyásolják a szállítási szerződésekben vállalt kiszállítások tervidőszakon belül a jelenleginél arányosabb megoszlását, javítják az anyaggazdálkodást és a termelőtevékenységek egymás közötti kapcsolódását.

Átfogó intézkedések nélkül is számos szervezési intézkedés már most tehető. Ilyenek a gyártásprogramozás javítása, a rendelkezésre álló kapacitás megállapítása és a tervkidolgozásnál való pontos figyelembevétel, a műszaki-technológiai és a munkaügyi szervek tevékenységének összehangolása stb. A tárgyalt kisebb-nagyobb hiányosságok általában nem elháríthatatlanok. Erre mutat az is, hogy az egyes évek közötti átmenetnél a termelés színvonalának változása más szocialista országokban sem zökkenőmentes, de a tervidőszak utolsó hónapja és a következő tervév első hónapjai közötti termelés-csökkenés mértéke lényegesen kisebb. A termelés színvonalbeli különbsége a 8—10 százalékot általában nem haladja meg. A termelési ütemtelenység csökkentésének feltétele a vállalati és irányító szervek eddiginél szervezettebb, jobb munkája.

A Világ gazdasági Kérdések sorozatban megjelenik:

O'Connor, Harvey:

AZ OLAJKIRÁLYOK BIRODALMA

A neves amerikai szerző műve, amely az Egyesült Államokban rövid idő alatt két kiadást ért el, az olajtermelés történetének áttekintése után bemutatja a „folyékony arany” útját az olajmezőktől a fogyasztókig.

A könyv az elmúlt évek nemzetközi eseményeinek tükrében tárgyalja a világ olajáért vívott harcot és a harc legjelentősebb fejleményeit. Megismeri az olvasó a nemzetközi olajmonopóliumok hatalmi rendszerét, az államhatalomra gyakorolt befolyását és az egyes monopóliumok belső életét.

A könyv befejező részében a szerző felvázolja az olaj jövőjét az emberiség energiaellátásának szolgálatában.

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

BURGER KÁLMÁNNÉ:

Néhány kiegészítés „A fogyasztói szolgáltatások és az árutermelés” című cikkhez

A Közgazdasági Szemle 1963. szeptemberi számában A szolgáltatások és az árutermelés című cikkemre Földes Károly (Érték — nemzeti jövedelem — szolgáltatás. 1964. 1. sz.) és Drechsler László (A szolgáltatások és a nemzeti jövedelem. 1964. 3. sz.) is reflektált. Mindkét cikkben örvendetes, hogy cikkem alapvető irányával és céljával egyetért, mindkét szerző szükségesnek tartja a fogyasztói szolgáltatások megnövekedett társadalmi súlyának és népgazdasági jelentőségének megfelelő elbírálását és számbavételét. A vitatott vagy esetleg félreérthetően fogalmazott megállapításaimhoz — a jobb megértés céljából — kívánok itt kiegészítéseket fűzni.

A szolgáltatások természete, közgazdasági jellege, a nemzeti jövedelemben való számbavehetősége már évtizedek óta vitatott kérdés a marxista közgazdasági irodalomban. A szolgáltatások differenciáltabb kezeléséért, nem egységes megítéléséért és közülük a megfelelőeknek értéktermelőként való elbírálásáért és a nemzeti jövedelemben való számbavételéért már régebben vitába bocsátkoztak. A többi között a Szovjetunióban Sztrumilin, Kronrod, Rjabuskin, Lengyelországban Brus, W* a kétségtelenül többségi ellenvéleménnyel szemben — különösen az utóbbi évtizedben — elismerésre méltó elméleti és gyakorlati eredményeket értek el a szolgáltatások jellegét illető marxista közvélemény megváltoztatásában.

A szocialista közgazdasági irodalomban — hasonlóan a polgári szakirodalomhoz — gyakran kezelik a szolgáltatásokat közgazdaságilag egységes jellegű kategóriaként. Míg a polgári közgazdaságtan többnyire valamennyi szolgáltatást termelőnek, illetőleg értéktermelőnek tekint, addig vele ellentétben, a szocialista közgazdaságtan gyakran a fogyasztói szolgáltatásoknak a nem termelő szférához való sorolásával általánosít.

1963. szeptemberében megjelent cikkemben hely hiányában nem jellemezhettem eléggé a szolgáltatásokat összességükben és differenciális ismérveik szerint. Ennek bővebb kifejtésére most sincs mód, néhány megjegyzés azonban szükséges a továbbiak jobb megértése céljából.

A szolgáltatások általános jellemzőjéül az szolgálhat, hogy azokban a tevékenység (illetőleg a munka), annak eredménye, az eredmény elosztása (fogyasztói szolgáltatások esetében a fogyasztóhoz való eljuttatása) és felhasználása nem válik külön, hanem összefonódik, időben és térben egybeesik.

Ebből a meghatározásból az következik, hogy a szolgáltatások jellegük-nél fogva széles kört ölelnek fel, hogy azok egységes közgazdasági kezelése

* Így például Sztrumilin: Sztatisztiko-ekonomicseszkiye ocserki. Goszpolitizdat. (Moszkva, 1958.); és A népgazdasági mérleg mint a szocialista tervezés eszköze (Közgazdasági Szemle, 1955. 2. sz. 48–68. 1.). Rjabuskin: Problemi Ekonomicseszkoj Sztatisztiki (Moszkva, 1959.), Kronrod: Szocialiszticeszkoje Voszproizvodstvo (Moszkva, 1955.) és Voproszi Szocialiszticeszkoje Voszproizvodstva. (Moszkva, 1958.); Brus, W.: Lengyelország nemzeti jövedelme számításának margójára és Beszámítani, vagy nem? (Zycie Gospodarcze 1959/8. és 1962/22. sz.)

nem vezethet másra, mint hibás, vagy egyes szolgáltatásokra nézve helyes és érvényes, másokra viszont helytelen elméleti és gyakorlati következtetésekre. A szolgáltatások széles fogalomkörében közgazdaságilag elhatárolható, népgazdasági funkciójukban alapvetően különböző szolgáltatási területek vannak.

A szolgáltatások mindenekelőtt szétválnak *gazdasági* és *nem gazdasági* rendeltetésű szolgáltatásokra. Az utóbbiak esetében — honvédelem, jogvédelem, nem gazdasági jellegű igazgatás stb. — a marxista közgazdász gondolatvilágában a termelő vagy nem termelő (értéktermelő) jelleg kérdése fel sem merülhet.

A gazdasági szolgáltatásokon belül vannak termelésben nyújtott, illetőleg azt elősegítő (pl. termelési energiaszolgáltatás, javítások, áruszállítás stb.) és fogyasztási célra szolgáló szolgáltatások (pl. személyszállítás, közlekedés, víz-, gáz-, energiaszolgáltatás, iparcikkek javítása, mosodai, fodrász- stb. szolgáltatás, szellemi-kulturális szolgáltatások). A felsoroltak között vannak az anyagi lét szférájába tartozó szolgáltatások, anyagi termelő szolgáltatások — habár nem is eredményeznek önálló dologi terméket — tehát „az ember és a természet közötti, az ember céltudatos tevékenységével közvetített, irányított és ellenőrzött anyagcsere” körébe tartozó szolgáltatások,* vannak ezt az anyagcserét segítő szellemi szolgáltatások (pl. műszaki tudományok, ipari kutatások stb.) és vannak az anyagi lét szféráján kívül eső szolgáltatások. Elosztási módjuk szerint vannak a fogyasztói szolgáltatások között áru- és juttatott szolgáltatások stb.

Cikkemben a fogyasztói, s ezeken belül az áruszolgáltatásokkal foglalkoztam. Kifejtettem, hogy habár a fogyasztói szolgáltatások között sok az anyagi létfeltételeket biztosító anyagi termelő szolgáltatás, a fogyasztói áruszolgáltatások értéktermelő voltát mégsem ez a körülmény, hanem az határozza meg, hogy azok értékben újratermelik alapjaikat és tiszta jövedelmet eredményeznek. Az áruszolgáltatások a társadalmi munkamegosztásnak olyan rendszeres és állandó tevékenységet végző ágai, amelyek tevékenységüket realizálva pótolják a létrehozásukhoz szükséges termelőeszközök értékét, munkabérialapjukat és elosztható tiszta jövedelmet biztosítanak a népgazdaság számára. Az áruszolgáltatások ilyen szerepét a szocialista gazdaságban analógnak tekintettem a Marx által az Értéktöbblet-elméletekben részletesen tárgyalt olyan szolgáltatások szerepével, amelyek nem egyéni szolgálatok (Marx idejében a szolgáltatások jelentős része ilyen volt, pl. cselédek, házi-szolgák stb. szolgálatai), hanem rendszeresen piaci értékesítésre létrehozott, a tőke értékesülését szolgáló szolgáltatások. Ezek — mint Marx mondja — alapjaik pótlásán kívül értéktöbbletet hoznak létre. A szocialista gazdaságban az üzemileg szervezett, rendszeres társadalmi munkafeladatot betöltő áruszolgáltatások a népgazdaság részére biztosítanak tiszta jövedelmet saját alapjaik pótlásán felül. (Egyébként a gazdaságilag fejlett országokban, tőkés és szocialista országokban egyaránt — eltérően a múlt századbeli és a század eleji helyzettől — a szolgáltatások jelentős része ilyen üzemi módon, piaci értékesítésre szervezett. A gazdasági fejlődés velejárója, hogy a szolgáltatások a társadalmi munkamegosztás és az árutermelő munkamegosztás részeseivé válnak. A fejlett tőkésországokban, a fogyasztói áruforgalom értékének 25—50⁰/₀-át teszi ki a szolgáltatások áruforgalma, de nálunk is 15⁰/₀ körül mozog.)

A *korunkbeli* marxista irodalomban per definitionem az anyagi termelést tekintik értéktermelőnek. Földes Károly cikkében a meglevő definícióhoz való ragaszkodás követelményén túl, a szolgáltatások értéktermelő voltaival

* „Vannak azonban önálló iparágak, amelyekben a termelési folyamat terméke nem új tárgy, áru. Közgazdaságilag közülük csak a közlekedési ipar a fontos, mind az árukat és embereket továbbító tulajdonképpeni szállítóipar, mind a közlések, levelek, táviratok stb. továbbítása.” Marx: A tőke II. Budapest, 1961. 53. 1.

szemben azzal is érvel, hogy Marx szerint csak a munkaerőnek lehet értéke, a munkának nem, így tehát a szolgáltató munkának sem lehet.

Csak félreértés alapján feltételezhető, hogy én — miközben a szolgáltató munka értéktöbbletet, illetve tiszta jövedelmet termelő voltát bizonyítottam — ugyanennek a munkának az értékéről beszéltem. A munkának a munkaerő értékét újratermelő és értéktöbbletet termelő képessége — éppen annak révén, hogy neki magának nincs értéke — a marxi értéktöbblet-elmélet egyik közismert alaptétele. Lehet, hogy a félreértést a szavak azonossága okozta. Valószínűleg differenciáltabb szóhasználatra és fogalmakra lenne szükség a szolgáltatások közgazdasági problémáinak tárgyalásában, mint amilyenekkel még jelenleg rendelkezünk, de ezek kialakulása is csak a vonatkozó irodalom fejlődésével és kiterjedésével várható.

A szolgáltatások fogalmának meghatározásakor említettem, hogy a szolgáltatásokban, jellegüknél fogva, nem válik külön a tevékenység eredménye magától a tevékenységtől. Ez az eredmény, a hasznos hatás, nem a termelőeszközök és a munkaerő értékét realizáló és értéktöbbletet termelő munkával azonos, hanem a mindezen elemeket elkészülten magába foglaló munkaeredménnyel, *a termékkel* analóg. Az értéktermelő szolgáltatásokban, csak úgy mint a termékek termelésében, szintén van olyan jellegű munka, amely a tőke értékesülését szolgálja és amelynek természetesen itt sincs értéke (szocializmusban az alapok újratermelése és tiszta jövedelem termelése), de létezik termék jellegű (közgazdaságilag annak megfelelő) munkaeredmény is. Értékről pedig ez utóbbi, az eredmény vonatkozásában beszélhetünk. Az olyan fajta munkaeredményről, amely nem válik külön a tevékenységtől, Marx így ír: „A hasznos hatást csak a termelési folyamat közben lehet elfogyasztani, ez a hatás nem a szóbanforgó folyamattól különböző használati dolog, amely csak a megtermelése után működik, mint kereskedelmi cikk és forog áruként”*

Ami mármost a fogyasztói szolgáltatások nemzeti jövedelemben való számbavételét illeti, a következőket szükséges megjegyezni. Nemzeti jövedelmet lehet oly módon számítani, hogy abban az évi új értéket vesszük számba és lehet olyan módon, hogy a teljes létrehozott használatiérték-tömeget tüntetjük fel a mérlegben értékmutatók segítségével. Ez utóbbi módszert javasolja cikkében Drechsler László. Mindkét módszernek megvan a maga szükségszerűsége és indokoltsága.

Említett cikkemben az *első* módszerrel foglalkoztam és az *ilyen* számítási módszer teljességének kívánalmát indokoltam. Azt fejtettem ki, hogy jelenlegi nemzeti jövedelem mérlegünk nem csupán a népgazdaság rendelkezésére álló évi használatiérték-tömeg teljességét nem tartalmazza, hanem hiányosan tartalmazza a létrehozott és elosztható *értékösszeget*, illetőleg értékbeli jövedelmet is. Az évi felhasználható értékösszeg abból a termék- és szolgáltatás-árutermelésből, tehát összárutermelésből származik, amely realizálódva, értékben fedezi a népgazdaság értékbeli pótlásialap- és munkabérialap-szükségletét és elosztható tiszta jövedelmét, és amelyből a pótlási alap levonásával kapjuk meg az új értéket. Az értékbeli jövedelmek teljességének számbavételére azért van szükség, hogy ismeretes legyen az értékben elosztható jövedelem nagysága, elsősorban a nem állami vállalatok és szervek (lakosság, termelőszövetkezetek stb.) közötti jövedelemelosztásra való tekintettel. Bár az egyes mérlegek (költségvetési mérleg, lakosság bevételi-kiadási mérlege) stb. figyelemmel kísérik a jövedelmek létrejöttének és elosztásának részfolyamatait, de nincsen olyan mérleg, amely azok teljességét mutatná. Az összes elsődleges jövedelmek feltüntetésére lenne hivatott az értékbeli nemzeti jövedelem mérleg. Ha itt a népgazdasági új érték meghatározásakor nem számolunk az áruértékesítés egy részével (bármilyen jellegű használati

* Marx: A tőke II. 52–53. l.

értéket képviselnek is ezek az áruk), szükségszerűen nem vesszük számba a munkaerő pótlási alapjaként és tiszta jövedelemként elosztható népgazdasági érték egy részét.

Legvilágosabb ez a tiszta jövedelem esetében. Ha az áruszolgáltatások számbavételétől eltekintünk, egyben lemondunk az elosztható tiszta jövedelem egy részének nemzeti jövedelemben való számbavételéről is, mivel az áruszolgáltatások tiszta jövedelmet realizálnak (amelyet a költségvetés felhasználásra, közületi és juttatott fogyasztásra stb. el is oszt). Helyesen támasztja alá ezt a tényt Drechsler László, amikor a szolgáltatások külkereskedelmi értékesítésével foglalkozik. A külkereskedelem esetében teljesen világos, hogy hogyan lesz az értékesített szolgáltatásokból (pl. egy táncsoport külföldi előadásából) felhasználható nemzeti jövedelem. A szolgáltatásért valutában fizetnek és a valutáért élelmiszerek, iparcikkek vagy más szolgáltatások (pl. licencek) is vásárolhatók. Mindez növeli az elosztható évi nemzeti jövedelmet, mind értékben, mind használati értékben ahhoz az értékhez képest, amelyet az illető szolgáltatás értékének számbavétele nélkül kapnánk.

Hasonló a helyzet a szolgáltatások értékének országon belüli felhasználhatóságával, bár nem annyira kézenfekvő, mintha valamely szolgáltatást külföldön értékesítenek. A belföldön értékesített szolgáltatás jövedelme is felhasználható jövedelmet képvisel a társadalom számára. (Pl. a költségvetés mind az anyagi termelésből, mind a szolgáltatásokból eredő pénzjövedelmet, illetőleg tiszta jövedelmet felhasználja a beruházások vagy a juttatások finanszírozására stb., tekintet nélkül azok forrására.) A teljes nemzetijövedelem-érték ily módon a teljes népgazdasági áruértékből áll (levonva a pótlási alapot).

Miért áll csak az áruértékesítésből és nem a felhasználható teljes használatiérték-tömegeből, amelynek jelentős része nem áru? Tehát pl. miért nem számíthatók ide az egészségügyi, az oktatási stb. szolgáltatások? Azért, mert ezek nem eredményeznek értékformájú jövedelmet, hanem csak használati értéket. Azaz nem járulnak hozzá a népgazdaság értékben elosztható jövedelemalapjának megteremtéséhez. A nem áru jellegű — de egyébként hasznos, sőt sok árunál „értékesebb” használati értékű — szolgáltatások és termékek (termékek nemigen vannak, mivel a fogyasztónak ingyen adott termékek is áruként értékesülnek az állami vállalatok és szervek közötti megelőző forgalomban) az áruértékesítés tiszta jövedelméből részesülnek. Tehát míg utóbbiak használati értéket létrehozhatnak, addig értéket nem, azaz értékként nem jelennek meg a népgazdasági alapokban. Nem fedezik eszköz- és anyagszükségletük értékét és munkabéreiket. (Persze találkozunk nem teljesen ingyenes juttatásokkal is, amelyek költségeinek egy részét megtérítik. Itt tiszta formát lételeztünk fel. A nemzeti jövedelem számításában azonban valamilyen módon számításba lehet venni a kedvezményes juttatásokból származó jövedelmet is.) Értékbeli elosztásuk tőlük függetlenül létrejött értékből, az árutermelés realizált tiszta jövedelméből történik.

Ha tehát olyan nemzeti jövedelmet kívánunk számítani, amely a népgazdaság évi új értékét tartalmazza, akkor ebbe nem számíthatunk bele olyan szolgáltatásokat, amelyek nem biztosítanak elosztható értékbeli jövedelmet. Ha beleszámítanánk, akkor értékbeli halmozást követnénk el. A nem áru szolgáltatások jövedelme az értékesített árutermelemből, közvetlenül az áruértékesítés tiszta jövedelméből származik. Tehát ha hozzáadjuk az áruértékhez a nem áruszolgáltatások, illetőleg termékek előzőből származó jövedelmét, akkor a meglévő népgazdasági jövedelmet kétszeresen, halmozottan vesszük számba.

Ez azért halmozás, mert többet mutat az így számított jövedelem, mint amennyi ténylegesen a népgazdaság rendelkezésére álló elosztható értékbeli jövedelem. Az ilyen halmozás kiküszöbölése nemcsak elméletileg, de gyakorlatilag, a népgazdasági nyilvántartás szemszögéből is indokolt. Ha tehát cé-

lunk egy olyan nemzetijövedelem-mérleg összeállítására, amely a népgazdaság évi értékbeli jövedelmének nagyságát mutatja, akkor a teljes népgazdasági áru-értéket kell számbavenni. Nem mellőzhető az áru-érték egy része, mert akkor a jövedelem kevesebbet mutat, mint a valóságosan elosztható, felhasználható értékbeli jövedelem, viszont nem adható hozzá olyan jövedelem sem, amely árutermelés realizált értékéből származik, mert akkor halmozott, a valóságosan felhasználhatónál, eloszthatónál nagyobb értéket kapunk.*

Néhány szót még a halmozás kérdéséről. A szolgáltatások nemzeti jövedelemben való számbavételével szemben ismert érv, hogy a szolgáltatások jövedelme származékos, tehát halmozást követünk el, ha azok értékét is új értéként nyilvántartjuk. Ez az állítás szintén definiált, illetőleg az alapvető definícióval, az anyagi termelés kizárólagos értéktermelő voltaival indokolt. Eszerint, mivel értéket csak az anyagi termelés hozhat létre, a nem anyagi tevékenységek jövedelme is csak az anyagi termelésből származhat. (Nem említünk most olyan primitív érvet, amely a származékoságot azzal indokolja, hogy a szolgáltatásokat az elsődleges jövedelmekből, illetőleg lakossági jövedelemből veszik meg. Ez rendkívül egyszerűen megcáfолható, hiszen a termékeket is az elsődleges és másodlagos lakossági jövedelmekből vásárolják. Illetőleg épp úgy vásárolják a termékeket is elsődleges és származékos jövedelmekből, mint a szolgáltatásokat. A vásárlás, illetőleg árueladás — termék és szolgáltatás egyaránt — a jövedelmek realizálásának és nem újraelosztásának folyamata.) A definícióval szemben a valóság viszont az, hogy a rendelkezésre álló jövedelmek a jövedelmek halmozása nélkül is magasabb értéket mutatnak, mint az anyagi termelés értéke.**

A népgazdasági jövedelmeket számbavéve kimutathatóan több az elsődleges, másodlagos célokra elosztható jövedelem az anyagi termelés jövedelménél a szocialista népgazdaságban. Az elméleti definíció által megszabott kívánalom tehát a valóságban nem érvényesül. Igaz ugyan, hogy a szolgáltatásokhoz anyagi termékeket, illetőleg anyagi termékek értékét kell felhasználni és hogy a szolgáltatások által biztosított bruttó jövedelem a felhasznált anyagok értékét is tartalmazza, de ugyanúgy igaz, hogy az anyagi termelés értéke is tartalmazza az előző termelési fázisok jövedelmét, illetőleg értékét. Hogy a halmozást kiküszöböljük és az új értékhez eljussunk, le kell vonnunk a bruttó jövedelmekből a holt munka értékét. Ezt a szolgáltatások esetében is meg kell tennünk, tehát ez esetben sem kell számolni halmozott értékkel.

Számos termelő ág anyagi terméket is kizárólag a szolgáltatások számára gyárt. A társadalmi munkamegosztás ilyen ágaiban a végső termelési cél nem a kibocsátott termék, hanem a fogyasztói szolgáltatások (pl. fodrászbúra, üzemi mosógép, vasúti kocsik stb.). Ez ágak termékeinek jellege, a teljes társadalmi munkamegosztást tekintve, éppúgy félkész termék — és csak a kibocsátó kooperációs fázis szempontjából végtermék —, mint a fogyasztói késztermékek termeléséhez felhasznált egyes termékek jellege (pl. fonál, liszt stb.). Csak a definícióval indokolható, de nem magyarázható, hogy miért nem számítható azoknak a tevékenységeknek a jövedelme, amelyek ezeket a — szolgáltatáson kívül egyébként sok esetben más célra nem is használható — félkésztermékeket felhasználják. Miért kell lezárni a jövedelmek számbavételét a végső kooperációs fázis jövedelmének számbavétele előtt? Ez a jövedelem a valóságban éppúgy nem halmozott, mint a dologi végtermékek jövedelme.

Visszatérve a népgazdaság évi értékbeli jövedelmének meghatározására, azt mondtuk, hogy az megegyezik az árutermelés értékével. Az árutermelés

* Persze igaz, hogy a valóságos értékbeli nemzetijövedelem-mérleg sohasem lehet olyan „tisztá” összetételű, mint amelyet az elméleti követelmények vele szemben támasztanak. Megállapodásos alapon tartalmazhat nem realizált, hanem csak potenciális áruértéket képviselő értékeket is (pl. mezőgazdasági saját fogyasztás értéke), amelyekkel helyes számolni, mert azok évente különböző mértékben, de valóságosan is áruvá válnak, illetőleg válhatnak.

** Ezt bizonyítja a többi között gyakorlati népgazdasági számítások alapján Baus W.: „Beszámítani vagy sem” c. cikkében és ezt mutatom be az említett cikkem mérlegeiben is.

értéke nem vehető számba másképpen, mint értékesítési árakon (a jelen időszak vagy egy régebbi időszak árain). Ebből következik, hogy az értékesítési árak összessége a pótlási alap levonásával szükségszerűen meg fog egyezni valamely évben a népgazdaság jövedelmének értékbeni összegével. Földes Károly ezzel szemben oly módon érvel, hogy vitába száll Marxnak az összárösszérték egyenlőségéről szóló tételével. Pedig ez a marxi tétel nem bizonyítéka az általam mondottaknak. A nemzeti jövedelemnek az értékesítési árak összességében való kifejeződése egyszerű folyamánya a nemzeti jövedelem teljes árutermelési értékben történő számbavételének.

A nemzeti jövedelem — az adott céltól függően — számbavehető nem csupán az értékek, de az év folyamán újonnan létrehozott (nem pótlást szolgáló) használati értékek mérlegének elkészítésével is. Ez utóbbit javasolja Drechsler László. Az értékbeli jövedelmeket tükröző nemzetijövedelem-mérleg természetesen nem elegendő a népgazdaság rendelkezésére álló, illetőleg elosztható használatiérték-tömeg nagyságának jellemzésére. Feltétlenül szükség van egy olyan mérleg összeállítására is, amely a népgazdaságban létrehozott és elosztott valamennyi használati értéket számbaveszi a népgazdasági új értéken kívül, az árukat azok valóságos értékesítési árán, a nem áru használati értékeket pedig esetleg konstruált, esetleg önköltségi áron összegezve. Ez a mérleg hasznos lenne a többi között azért is, mert — az értékbeli mérleggel szemben, amely csak a fogyasztási alap értékét tünteti fel — a teljes fogyasztási alap volumenét mutatja.

Ilyen mérleg összeállítása esetén is ismerni kell azonban a népgazdasági tisztánlátás végett azt a határt, amely az eredeti jövedelmet létrehozó — a népgazdaság és a központi alapok számára a saját tevékenységük megújításához szükséges alapokat és a felhalmozást, juttatást szolgáló alapokat biztosító — tevékenységek és a tiszta jövedelemből részesülő — tehát származékos jövedelmet élvező — tevékenységek között húzódik. Ez utóbbi tisztánlátást célozza az árutermelés értékén történő nemzetijövedelem-számítási módszer, amely nem egyes javak vagy szolgáltatások társadalmi hasznosságának ilyen vagy olyan elbírálásából, hanem a ténylegesen elosztható népgazdasági értékösszeg — pontosabban értékben rendelkezésre álló összeg — teljes számbavételének szükségességéből indul ki.

Még egyszer az értékről és a szolgáltatásokról

Az életszínvonalat befolyásoló, annak részét képező fogyasztói szolgáltatásokat a maguk teljes terjedelmében fel kell mérni, hogy a népgazdasági tervezés a használati értékek s az azokat létrehozó tevékenységek teljes körét átfogja. Burger Kálmánnának ezt a konkrét javaslatát — bár nem fejtette ki következetesen — fő tendenciájában helyesnek tartottam. Nem helyeseltem viszont azt az elméleti érvelést, amely — Marx egyes, a produktív munkáról szóló megállapításaihoz ragaszkodva — a marxi értékelmélet bizonyos alapelveivel kerül szembe. Ha tehát a fentebb olvasható „Néhány kiegészítés...” szerzője örvendetesnek tartja, hogy a vele vitázók cikke „alapvető irányával és céljával” egyetértenek, akkor nincs más hátra, mint leszögezni, hogy — ami az elméleti megállapításokat illeti — ilyen egyetértés nem fog fenn.

Az elméletével szemben felhozott ellenérveket a szerző lényegében a „meglevő definíciókhoz való ragaszkodásnak” minősíti, annak tudja be. De első cikkében összehasonlíthatatlanul több hivatkozást találunk meglevő meghatározásokra. Ez azonban egyáltalán nem perdöntő mozzanat. Egy elméleti tételt aszerint kell megítélni, helyesen tükrözi-e az objektív valóságot, és nem aszerint, hogy mikor mondták ki.

Az álláspontja ellen felhozott négy érvre a szerző lényegében nem válaszolt. Válaszolt viszont egy ötödikre, amely már nem a szolgáltatások értéktermelő voltáról szóló vitára vonatkozott, nem értéktermelő jellegüket tagadta, hanem azt, hogy van-e értékük a szolgáltatásoknak. Ez pedig két különböző dolog. Vizsgáljuk meg ezt a másik kérdést kissé részletesebben, mint az előző alkalommal, a kapitalizmus vonatkozásában. Ez megkönnyítheti a tisztánlátást, noha a szocializmusban az említett összefüggések gyökeresen eltérő társadalomgazdasági tartalommal érvényesülnek.

A szolgáltatások anyagmentes értéke kifejezés mögött a szolgáltató dolgozók munkaerejének értéke áll. Ez azt jelenti, hogy a tőkés rendszer mint minden munkát, a szolgáltató munkát is „előállítási költségei” szerint értékeli. Vagyis a munkaerő újratermelési költségei szerint. Ennek viszont semmi köze ahhoz, hogy itt a „termék” nem válik külön a munkafolyamattól, itt a hasznosság („használati érték”) magában a munkában és nem dologi eredményében rejlik. A szolgáltató munka használatiérték-oldalához tartozik az általa nyújtott szolgálat. Értékoldalához pedig az tartozik, hogy mi határozza meg előállítási költségeit. Nem a munka értéke, hanem a munkaerő értéke. A használatiérték-oldalt nem lehet összekeverni az értékoldallal. Nem helyes tehát a szerző azon állítása, hogy a szolgáltatásnak mint érték többletet hozó elvont munkának nincs értéke, de mint „termékjellegű munkaeredménynek” van.

Az anyagi javakon kívül a társadalom fogyasztói szolgáltatások formájában is rendelkezik „használati értékekkel”. A szolgáltató dolgozók munkaerejét is meg kell vásárolni. Ennyiben, és csak ennyiben, a fogyasztói szolgáltatások anyagmentes értékének „V” eleme valóban olyan mennyiséget képvisel, amivel a társadalom rendelkezésére álló érték nagyobb az anyagi javak értékénél. De ettől még ez a szolgáltatás nem lesz értéktermelő, és ez a V sem lesz az újonnan termelt érték része.

Az újonnan termelt érték, mint neve is mutatja, az anyagi termelés körében az adott időszakban létrehozott árukban testésül meg. De az áruk köre ennél jóval szélesebb, s a klasszikus esetet feltételezve felöleli a munkaerőt, valamint a forgalomban levő előző időszakokban megtermelt árukat is. Számunkra itt most a munkaerő a fontos. A termelő dolgozók munkaerejének ér-

tékét nem számítjuk hozzá mégegyszer a nemzeti jövedelemként kiszámított újonnan termelt értékhez. A társadalom rendelkezésére álló összérték viszont azért is nagyobb, mint a társadalmi össztermék értéke ($C + V + M$), mert az áruk között munkaerő is szerepel.

A szolgáltató dolgozók munkaerejének értéke nem termelődik újra; nem megy át az „önértékesülési” folyamaton, nem szaporodik meg, nem fiadzik a termelésben értéktöbbletet. Ha nemcsak a termelésben, hanem a forgalom, a fogyasztás, sőt bizonyos felépítményi intézményekben is keletkezne érték és így értéktöbblet, akkor a tőke és a föld, vagy tulajdonosaik áruba bocsátott „szolgálatai” is értékképzők lennének, és csak ami marad, az lenne végül is a munkás „szolgálatának” ellenértéke. Így aztán olyan „csekélység”, mint a munkásosztály tőkés kizsákmányolása, könnyen kimarad a látószögéből. Nem véletlen, hogy a polgári közgazdák J. B. Saytól Samuelsonig az itt vázolt gondolatsort igyekeznek kilovagolni. A filozófusokra vonatkozó ismert mondást kissé átalakítva, nincs olyan képtelenség, amelyet polgári közgazdászok már ki ne mondtak volna.

Ha pedig valaki Marxra hivatkozik, tudnia kell, hogy ő a produktív és az improduktív munka specifikus tőkés értelmű megkülönböztetését nem az értéket termelő és nem termelő (még kevésbé a használati értéket termelő és nem termelő) tevékenységek elhatárolására alkalmazta. Marx szerint a tőkéért vásárolt munka produktív, mert és amennyiben értéktöbbletet (profitot) hoz. Tehát az az értéktermelő munka, amelyet nem tőkéért vásároltak, nem produktív, még ha nemzeti jövedelmet termel is. Továbbá, valamely munkafajtának nem kell értéktermelőnek lennie ahhoz, hogy produktív legyen, elegendő, hogy alkalmazójának lehetővé tegye az összes értéktöbblet egy részének realizálását. Végül, ha valamely munka tőkés alkalmazója értéktöbbletet kap, ez még nem bizonyítja, hogy azt az illető munka termelte. Ha tehát a szerző megismétli tételét, amely szerint a fogyasztói szolgáltatás értéktermelő voltát egyebek között az határozza meg, hogy tiszta jövedelmet eredményez, erre csak egyet mondhatunk: *repetitio non est argumentum*.

A mondottakból következik, hogy a szolgáltatásoknak a szerző által adott csoportosítása sem kellően megalapozott. Hogy miért kell például „gazdaságinak” minősíteni a szellemi kulturális szolgáltatásokat akkor, ha ezeket megfizetik, erre nem is lehet kielégítő választ adni.

Ha marad is elosztatlan nemzeti jövedelem, ez nem érinti a szolgáltatásokat, amelyekből a dolog természeténél fogva nem képződhetnek ennek megfelelő naturális tartalékok. Elméletileg viszont úgy merül fel a kérdés, hogy a fogyasztói szolgáltató munka *termelte-e* azt a tiszta jövedelmet, amit eladásakor realizál. Másszóval, hogy ez — bizonyos többlettel — újra termeli-e saját értékét és „átviszi-e” a termelőeszközök értékét a „termékre”. E kérdésekre tagadó választ kell adnunk.*

Hogv egyes tevékenységeket megfizetnek, bár nem hoznak létre értéket, ezt voltaképpen a szerző is elismeri, amikor azt mondja, hogy a juttatott szolgáltatásokat az egész árutermelés értékéből fizetik meg. És mi a helyzet akkor, ha egyes juttatott szolgáltatások „árúvá válnak”? Akkor ezáltal automatikusan nő az új érték összege? Nem helyesebb-e az a megállapítás, hogy az összes nem termelő szolgáltatást a termelésben létrehozott új értékből fizetik meg? A szerző szerint is a szolgáltatásokat éppen elosztási módjuk szerint csoportosíthatjuk juttatottakra és vásároltakra. Valóban az elosztási mód lenne az érték teremtője? Akkor viszont mi értelme van Marxra hivatkozni, akiről azt beszéljük, hogy következetesen ragaszkodott a munkaérték-elmülethez?

Burgerné helyesnek tartja, hogy megállapodásos alapon a mezőgazdasági „saját fogyasztás értékét” beszámítsák a nemzeti jövedelembe. De a szol-

* Fogyasztói szolgáltatásokon — mint korábbi cikkemben — az egészségügyi, oktatási, kulturális és személyi szolgáltatásoknak azt a részét értem, amely a mai nemzetijövedelem-számítás keretein kívül esik.

gáltatások között is van nemcsak juttatott és ingyenes, hanem saját használatra végzett is. Vajon mi indokolja, hogy a saját termelésű anyagokat beszámítsák, de az ilyen forrásból eredő szolgáltatásokat nem? Az kellően indokolná, hogy értéket az anyagi termelés területén működő munka hoz létre. De a szerző elveti ezt a „definíciót”. Eszerint nemcsak az Operaházban felhangzott ária növeli a nemzeti jövedelmet, hanem a fürdőszobában felcsendülő is; nemcsak a Takarító Vállalat hoz létre új értéket, hanem a porszívóval avagy netán porolóval foglalatatoskodó háziasszony is, amikor a porolót nem nevelési céllal forgatja (ami egyébként szintén új értékek termelése számba menne).

Elméletileg nem követünk el lényeges hibát, amikor a potenciális értékeket is hozzászámítjuk a megtermelt új értékösszeghez. Más a helyzet az anyagi termelésen kívüli területekkel. Gazdaságpolitikai megfontolásokból értéktermelőnek tekinthetünk egyes fogyasztói szolgáltatásokat is. Ez addig nem veszélyes, amíg ez egy józan határon belül marad és amíg nem felejtjük el, hogy itt az értékelméleti kritériumtól való *tudatos eltérésről* van szó. Akkor lesz veszélyes, amikor értékelméleti rangra emelik.

Egy karmester a szocializmusban sem termel értéket a szó közgazdasági értelmében, bár munkáját a társadalom jobban „megfizeti”, mint egy átlagos fizikai dolgozóét. Az értéket nem termelő tevékenység azonban kicserélődik értéktermelő tevékenységre, amit a szolgáltató — jelen esetben a karmester — pénzjövedelme közvetít. Ha mármost a karmester külföldi vendégszereplésen vesz részt, közgazdaságilag ugyanazt teszi, mint itthon: nem értéktermelő tevékenységéért pénzjövedelemre tesz szert, amit részben értéktermelő, részben szintén nem értéktermelő tevékenységre „cserél ki”. Tegyük fel, hogy az ügylet kapcsán az országba beáramló devizát teljes egészében anyagi javak megvásárlására fordíthatjuk. De ez nem azt bizonyítja, hogy művésznünk új értéket termelt, hanem ennek ellenkezőjét. Az ország ugyanis a jelen esetben éppen azért jutott pótlólagos anyagi javakhoz, mert lemondott bizonyos szolgáltatásokról. Végeredményben ugyanaz történt, mintha a társadalmi öszmunka nagyobb hányadát fordította volna anyagi javak termelésére, mint régebben. Csakhogy a dolog durván gazdasági oldalát tekintve is érdekesebb akkor már a művészi munkát exportálni, hiszen azt külföldön is az átlagosnál jóval magasabban fizetik, noha egy fikarcnyi értéket sem termel. (Nyereség mutatkozhat továbbá a cserearányok következtében, végül pedig az ország fizetési mérlegének alakulására hathat ki jótékonyan, ha az effajta cserében pozitív egyenleggel rendelkezünk.) Végül is egyetlen tevékenység sem válik értéktermelővé pusztán azért, mert külföldön vagy devizáért adtuk el. Gyakorlati okokból egy részüket úgy tekinthetjük, mint nemzetijövedelem-termelőket, de ez nem lehet érv a tudományos értékelmélettel szemben.

A vitatott kérdésnek van néhány lényeges elméletitörténeti vonatkozása is. A feltörekvő polgárság egyik legnagyobb fogalomalkotó ideológusa A. Smith a földbirtokosokon, papokon, katonákon és az államigazgatás alkalmazottain kívül nem tekintette termelőnek az orvosok, tanárok munkáját sem. Később, ahogy a tőke uralma kifejlődött, a saját formájában újratermelte azokat az élősdi rétegeket, amelyek ellen korábban harcolt, és az anyagi termelésen kívül egyéb területeket is mindinkább hatalmába vette. A vulgárökonómia feladata az lett, hogy még a merőben élősdi rétegek létét is igazolja. Művelői kötelességüknek tartották, hogy minden tevékenységi területet felmagasztaljanak és igazoljanak azáltal, hogy az anyagi gazdaság termelésének eszközeként ábrázolják. Ezzel kielégítették az úgynevezett „magasabbrendű munkások”, mint Marx írja — az államhivatalnokok, előadóművészek, orvosok, ügyvédek stb. igényeit, akiknek semmiképpen sem volt kellemes, hogy a klasszikus polgári gazdaságtan *gazdaságilag* a bohócokkal és a házi-cselédekkel egy osztályba utalta őket.

„Jellemző -- írja Marx —, hogy az összes »nem termelő« közgazdászok, akik semmit sem nyújtanak saját szakukban, termelő munka és nem termelő munka megkülönböztetése ellen vannak.”* Akkor ez a burzsoázia iránti szerializmusukat, az improduktív munka apologetikáját fejezte ki. Germain Garnier, majd az ő nyomdokain Destutt de Tracy például azt fejtegették, hogy a különféle fogyasztói szolgáltatások munkát takarítanak meg a termelőknek. Ezt a klasszikus elmélet sem tagadta. De joggal jegyezte meg Smith-szel az adott kérdésben teljesen egyetértő Marx, hogy az egyik ember nem termelő munkája nem válik termelővé azáltal, hogy a másikkal termelő munkát megtakarít.

Marx éles szavakkal kelt ki az ellen az „ízetlen szépirodalmárkodás” ellen, amely ilyen zöldségeket hoz fel, amely morális értékítélettel helyettesíti a közgazdaságit. Ha az illatszerkészítő termelő, miért nem az a zenész, kérde Garnier. Mert az egyik anyagi javakat termel, a másik nem, mondja Smith és Marx. (Marx élesen bírálta Smith következetlenségeit és elméletének vulgáris elemeit, de ezen a ponton teljesen szolidáris volt vele.)

Hasonló megközelítési módot tükröz az a megállapítás is, amely a fogyasztói szolgáltatást mintegy végső termelési vertikumként fogja fel. Burger Kálmánné a „Néhány kiegészítés...” című írásában is arra hivatkozik, hogy több termelő ág a szolgáltatások érdekében gyárt egy sor terméket. Mintha csak a másfél évszázada élt Garniert hallanánk, aki ellentmondást lát abban, hogy a hegedűkészítő, az orgonaépítő stb. termelő, azok a foglalkozások pedig, amelyeknek e munkák csak előkészítői, nem termelők. Marx így válaszol erre: „E szerint az okoskodás szerint az, aki a gabonát megeszi, ugyanolyan termelő, mint az, aki termeli. Hisz milyen célból termelték a gabonát? Hogy megegyék. Tehát, ha az evés munkája nem termelő, miért az a gabonatermesztésé, amely csupán eszköz a cél eléréséhez?...” (I. m. 150. l.) Furcsának tűnhetik, hogy az orvos, aki a pirulákat rendeli, nem termelő, de a gyógyszerész, aki azokat készíti, az. „Éppúgy az, hogy termelő a hangszerkészítő, aki a hegedűt csinálja, de nem termelő a zenész, aki játszik rajta. Ez csak azt bizonyítaná, hogy „termelő munkások” olyan termékeket szolgáltatnak, amelyeknek nincs más céljuk, mint hogy nem-termelő munkások számára termelési eszközül szolgáljanak...” (I. m. 150—151. l.)

E kis kitérő is mutatja, hogy az elméleti gondolkodás milyen gazdagsága és merészsége fejeződik ki a társadalmi tevékenység csoportosításának marxi alapelveiben. Nem látunk olyan körülményeket, amelyek miatt más alapelvekkel kellene felváltanunk őket. Mélységesen dialektikus tartalmuk megértése jó ellenszere mindenféle elméleti merevségnek, amely dogmát akar belőlük csinálni. E tartalmat szem előtt tartva vállaljuk a definíciókhoz való ragaszkodás vádját. Kellő bizonyítás nélkül viszont nem fogadhatunk el egyetlen új elméletet sem, amely voltaképpen új definíciókat akar a régiek helyébe állítani.

* Értéktöbblet-elméletek. I. rész. Kossuth. 1958. 255. l.

A Világkereskedelmi Konferencia tanulságai

„Ez a legnagyobb és leghatalmasabb konferencia, amelyet valaha is összehívtak abból a célból, hogy a nemzetközi kereskedelem fő irányait szabja meg a legkülönbébb gazdaságú, ideológiájú és fejlettségű országok részvételével. A konferencia olyan szervezetet hozott létre, amely fordulópontot jelenthet a világ gazdasági és faji megosztottságának megszüntetésében.”

Ez a kissé reklámízű szöveg, amit egy angol folyóiratban olvashattunk, nem jár messze az igazságtól. A konferenciát azonban nem a méretek jellemezték elsősorban, hanem valami más, amit okkal nevezhetünk minőségileg is újnak. Ez az új vonás, amely ezt a konferenciát minden más — tegyük hozzá: sikertelen — elődjétől megkülönbözteti az, hogy itt találkoztak először a mai világgazdaságot mozgató erők: a fejlett tőkés-, a szocialista és a fejlődő országok olyan módon és olyan körülmények között, amikor nem volt többé lehetséges, hogy bármelyik csoportosulás akaratát rákényszeríthette volna a többire, és amikor olyan kompromisszum született, amely a világgazdaság nagy kérdéseinek a megoldását nem kizárólag a tőkés játékszabályok alapján, nem kizárólag a tőkés termelési rend igényeinek figyelembevételével keresi.

Természetesen ez a konferencia sem változtatta meg a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok alapvetően tőkés piaci jellegét, mint ahogy nem hozott semmiféle „drámai fordulatot” a nemzetközi kapcsolatokban sem. Akik valami ilyesmit vártak vagy ettől félték, csalódtak, de nem is ez volt a konferencia célja. A konferencia egy világot átalakító folyamat egyik fordulópontját jelenti, és

a fejlődő országok történetében hátrákőnek tekinthető a tőkés, gyarmati múlt és a nem tőkés jövő között.

Mindenekelőtt a konferencia *politikai jellegét* kell hangsúlyoznunk. Ez azért szükséges, mert a gazdasági problémák hatalmas tömege, komplikált volta, a javaslatok sok helyütt azt a benyomást keltik, mintha itt „tisztán gazdasági” kérdésekkel foglalkoztak volna elfogulatlan szakértők, akik a „beteg világ” ágya felett valamilyen orvosi konzíliumot tartottak volna arról, hogy mi is a legjobb gyógymód. Ez az idealizált politikamentes elképzelés távol áll a valóságtól. A világkereskedelem problémái és a fejlődés kérdései gazdasági gyökerűek, de az a kérdés, amiről ezen a konferencián 120, különféle társadalmi rendszert, fejlődési fokot, ellentétes politikai akaratot kifejező kormány képviselői tanácskoztak, az volt, hogy milyen politikai irányvonalat kell követni a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatokban, pontosabban: kinek az érdekében kell kialakítani a nemzetközi kereskedelempolitika jövő irányát. Az elfogadott határozatok tehát nem egy „ideális célnak” megfelelő, legcélsebébb, legökonomikusabb megoldásokat jelentik, hanem politikai kompromisszumokat, ezek minden hiányosságával és minden előnyével együtt.

Ezek között az előnyök között elsőként említendő meg az, hogy ezek a kompromisszumok a mai helyzetben elért maximális egyetértést jelzik, azt a pontot, ameddig az érdekelt politikai erők, csoportosulások készek és hajlandók voltak elmenni. A politikai jelleg azt is jelenti, hogy az elfogadott határozatok — kevés kivételtől

eltekinve — nem jelentenek olyan anyagi természetű intézkedéseket is, amelyek most azonnal képesek lennének a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat döntő módon befolyásolni.

A konferencia elemzésének tehát mindenekelőtt a politikai konstellációkat, erőviszonyokat kell szemügyre venni. „This is the Conference for the developing countries, by the developing countries.” (Ez a fejlődő országok konferenciája a fejlődő országok érdekében.) Ez volt a mottója a Világkereskedelmi Konferenciának, és ekörül alakult ki az első és legfontosabb politikai vita, mert a konferencia célja és jellege már az előkészítő szakaszban is ütközési pontja volt a különféle céloknak.

A korunkra jellemző mély forradalmi jellegű átalakulás során a gyarmati rendszer felbomlási folyamatának természetes velejárója, hogy a fejlődő országok problémái kerültek az érdeklődés középpontjába. Ez alól a felismerés alól nem zárkozhattak el a fejlett tőkésországok sem, amelyek nemrégén még maguk is gyarmatosítók vagy a gyarmati rendszer hasznélvezői voltak.

Gazdasági kérdések a konferencia előtt

Raoul Prebisch, neves argentin közgazdász, a Konferencia főtitkára, az ENSZ főtitkárához intézett jelentésében így foglalja össze a konferencia alapvető gazdasági problémáját: „Az alapvető probléma, amely megoldásra vár, a külső gazdasági egyensúlyhiány, amely a fejlődő országok fejlődési folyamatának velejárója. Az egyensúlyhiány várható mértéke vitatható, de fennállásának ténye nem. Valójában már nem vonható kétségbe, hogy a fejlődő országok nyersanyagexportja viszonylag lassan nő, ugyanakkor, amikor ezeknek az országoknak arra van szükségük, hogy beruházási javak és más áruk behozatalát erősen növeljék fejlődésük meggyorsítása céljából.”

„Ha a fejlődést meg akarjuk gyorsítani, feltétlenül szükséges áthidalni

az importszükségletek és az exportlehetőségek közötti szakadékot. Enélkül nehéz, sőt lehetetlen egy sor fejlődő ország számára, hogy az ENSZ fejlesztési dekádjának céljait elérje.” [Az ENSZ XVI. közgyűlése határozatot fogadott el egy „Fejlesztési Dekád”-ról, amelynek alapvető céljai közé tartozik az, hogy a fejlődő országok bruttó nemzeti jövedelme a tervezett tízéves periódus (dekád) alatt évi 5 százalékkal növekedjék.]* Ez az úgynevezett trade gap, azaz a kereskedelmi hiány problémája.

Pontosabb és megdöbbentő képet adnak erről a konferencia ténymegállapításai, amelyeket a záróokmány tartalmaz. Ott olvashatjuk egyebek között a következőket: „A világkereskedelem nagyon megnövekedett az utóbbi években: a világelexport értéke több mint megkétszereződött 1950 óta... A világ országai a nemzetközi kereskedelemnek ebből a növekedéséből nem részesedtek arányosan. A fejlődő országokból származó export 19,2 mrd \$-ról 28,9 mrd \$-ra, tehát 50 százalékkal nőtt 1950 és 1962 között. Ez országok exportjának növekedése érezhetően lassúbb volt, mint a fejlett országoké. Ennek következtében a fejlődő országok részesedése a világelexportban állandóan csökkent, az 1950. évi egyharmadról alig többre mint egyötödre 1962-ben.” A záróokmány a továbbiakban rámutat arra, hogy ez a körülmény csökkentette a fejlődő országok importkapacitását, ami viszont kedvezőtlenül hatott a világkereskedelem fejlődési perspektíváira is. Tovább romlottak a cserearányok a fejlődő országok kárára. Ezt a helyzetet még csak súlyosbították azok a protekcionista és diszkriminációs jellegű intézkedések, amelyeket néhány fejlett országban hoztak.

A záróokmány a továbbiakban kiemeli azt is, hogy a fejlődő országok árucserforgalmának több mint kétharmada a „fejlett piaci gazdaságú” országokkal bonyolódik le. 1950 és

* Portée de la Conférence des Nations Unies sur le Commerce et le Développement. Rapport adressé au Secrétaire général. E/CONF. 46/10.

1962 között a fejlett tőkésországok exportja a fejlődő országokba 10,7 mrd \$-ról 21,0 mrd \$-ra, tehát 98 százalékkal emelkedett, ezzel szemben a fejlődő országok exportja a fejlett tőkésországokba 13,2 mrd \$-ról 20,7 mrd \$-ra nőtt, azaz a növekedés itt csupán 56 százalékot tett ki.

Fontos megállapításokat tesz a záróokmány azokról a különleges okokról is, amelyek ezt a kedvezőtlen eltolódást idézték elő a fejlődő országok és a fejlett tőkésországok közötti kereskedelmi forgalomban: „Speciális kereskedelempolitikai intézkedések — beleértve az ártámogatási programokat, a trópusi cikkekre kivetett vámokat, a belső adókat és pénzügyi terheket, olyan cikkek exporttámogatását, amelyekben a fejlődő országok is érdekeltek, magasabb vámok kivételét a feldolgozott termékekre, mint e termékek nyersanyagaira — mind ezek a tényezők hozzájárultak, hogy a fejlődő országok áruai iránt a kereslet gyengült, és néhány cikkből feleslegek keletkeztek, amelyek nyomták a világpiaci árakat.”*

A gazdasági jellegű kérdéskomplexumot három főbizottságban tárgyalták: az I. főbizottság a nyersanyagkereskedelem, a II. főbizottság a kész- és félkészárúk, a III. főbizottság a kereskedelemfejlesztés finanszírozásának problémáival, a IV. a nemzetközi kereskedelem szervezeti kérdéseivel, az V. pedig a nemzetközi kereskedelempolitika alapelveivel foglalkozott.

A dolog természetéből következett, hogy ezek a kérdések erősen összefüggtek a témákban, a javaslatokban sok volt az azonosság. A konferencia egyik eléggé fel nem ismert sikerének és szervezői érdemének tulajdonítható, hogy ezt a hatalmas és bonyolult kérdéskomplexumot viszonylag rövid idő alatt tudták megtárgyalni anélkül, hogy a kérdések komplexitásából adódó, obstrukciókra bőven módot adó buktatók nagyobb mértékben akadályozták volna a munkát.

A nyersanyag-kereskedelemmel fog-

* E/CONF. 46/L. 28. angol szöveg, 10. 1.

lalkozó I. számú főbizottság több fontos ajánlást dolgozott ki. Ki kell ezek közül emelni a nemzetközi áruegyezmények megkötésére vonatkozó ajánlást, amely egyben meghatározza az ilyen egyezményeknek mindazon kritériumait, amelyek ahhoz szükségesek, hogy ezek az egyezmények valóban elősegítsék a fejlődő országok nyersanyagexportját. Fontos része ennek az ajánlásnak az is, hogy a létrehívandó Kereskedelmi és Fejlesztési Tanács keretében egy különleges bizottság felállítását javasolja, amely ellenőrizné és összehangolná a nemzetközi áruegyezmények működését.

További ajánlások javasolják a fejlett tőkésországok számára, hogy ne vezessenek be újabb vám vagy nem vám jellegű akadályokat a fejlődő országok nyersanyagexportjával szemben és csökkentsék, fokozatosan szüntessék meg a még meglévőket, számolják fel a még fennálló mennyiségi importkorlátozásokat is.

A szocialista országoknak lényegében hasonló intézkedéseket javasolnak. Tekintetbe véve azonban a szocialista országokban érvényes tervgazdasági rendszert, különös nyomatékot ad az ajánlás annak a kívánságnak, hogy a fejlett szocialista országok terveik mennyiségi célkitűzéseinél vegyék tekintetbe a fejlődő országok nyersanyagokra és kész-, valamint félkészáru-exportra vonatkozó szükségleteit.

A többi ajánlás általános kereskedelempolitikai irányvonalakat állapít meg, piackutatási és elhelyezési programot javasol, a fejlődő országok egymásközi kereskedelmének fejlesztésével foglalkozik, állást foglal az ENSZ Élelmiszer Világsegélyprogramjával kapcsolatban, vizsgálja a szintetikus anyagok versenyét is. Külön ajánlást fogadtak el a nemzetközi nyersanyag-kereskedelem szervezésével kapcsolatos kérdések tanulmányozására egy ad hoc munkacsoport keretében. Végül az ásványi és fűtőanyagokat exportáló fejlődő országok különleges érdekeire is felhívja a figyelmet egy ajánlás.

A II. főbizottság vitájában (kész- és félkészárúk kereskedelme) minde-

nekelőtt megállapítást nyert, hogy a fejlődő országok iparosítása, ipari termelésük további diverzifikálása lényeges eleme gazdasági felemelkedésüknek. Itt az iparfejlesztés két koncepciója vetődött fel. Az egyik az iparfejlesztést elsősorban importmegtakarítási célokra kívánja irányítani, a másik célul azt tűzi ki, hogy a fejlődő országok rentábilisan termelő, versenyképes exportirányú iparosítási programot tegyenek magukévá. Valóban csak egy ilyen irányú iparosítás törheti szét azt a bűvös kört, amely jelenleg a fejlődő országokat a monokultúrás, nyersanyagtermelő piaci változásoktól legtöbbet szenvedő, lényegében gyarmati struktúra rabságában tartja.

Ebből az alapkövetelményből kiindulva fogadtak el különféle ajánlásokat. Ezek a következő kérdésekkel foglalkoznak: a) Ipari fejlesztés, e célból egy specializált ügynökség létesítése; b) ipari ágazati együttműködési megállapodások, részleges nemzetközi munkamegosztásra vonatkozólag; c) exportpotenciállal rendelkező iparágak létesítése és fejlesztése.

Széles körű és mélyreható vita folyt a fejlődő országokból származó áruk, elsősorban a kész- és félkésztermékek számára adandó preferenciák jellegéről és mértékéről. Ebben a kérdésben — erre egyébként még visszatérünk — nem jött létre meg egyezés, a konferencia azt javasolta végül az ENSZ főtitkárának, hogy az ENSZ állítson fel egy kormányképviselőkből álló bizottságot e kérdés további vizsgálatára.

A *III. főbizottság* (a nemzetközi kereskedelem fejlesztésének finanszírozása) abból indult ki, hogy a fejlődő országoknak minden körülmények között szükségük van arra, hogy a nemzetközi kereskedelemben való előnyösebb feltételek melletti részvételen kívül pénzügyi támogatást is kapjanak. Ezt az igényt a fejlődő országok elsősorban azzal támasztották alá, hogy a cserearányok állandó romlásából, a nyersanyagpiacok átmeneti ingadozásából származó veszteségeket ki kell egyenlíteni. Ebből a célból egy úgynevezett kompenzációs

alap létrehozását javasolták. Sokoldalú és széles vita folyt a fejlődő országokat terhelő olyan úgynevezett láthatatlan importtételről, mint a külföldi hitelek és kölcsönök adósságszolgálatából származó terhek, a tőkés hajózási kartellek, az úgynevezett konferenciák által megszabott díjtételek különlegesen terhes volta (innen a fejlődő országok követelése saját hajóparkjuk fejlesztésének támogatására). Szó volt a fejlődő országok láthatatlan exportjának fejlesztéséről, például az idegenforgalom támogatása útján stb. Nagy nyomattal szerepelt az a követelés is, hogy az ENSZ XV. közgyűlésének azt a határozatát, amely felhívja a fejlett országokat, hogy nemzeti jövedelmüknek körülbelül 1 százalékát fordítsák a fejlődő országok megsegítésére, most már hajtsák végre. A fejlődő országok a kért segélyeket politikai feltételektől mentesen kívánják igénybe venni, és ezért többségük az ENSZ égisze alatt működő új szervezetekre kívánja a segélyek lebonyolítását bízni, nem pedig a meglevő, tőkés befolyás alatt állókra.

E követelések alapján a konferencia ajánlásokat fogadott el, amelyek szerint:

— minden fejlett ország igyekezzék nemzeti jövedelmének megközelítően 1 százalékát a fejlődő országok rendelkezésére bocsátani;

— a kormányhitelek kamatterhei ne haladják meg az évi 3 százalékot;

— a technikai pénzügyi segítség feltételeit javítsák meg;

— foglalkozzanak a külső adósságok konszolidációjával abból a célból, hogy enyhítsék a fejlődő országok terheit;

— tegyék lehetővé a kapott hitelek áruval történő visszafizetését;

— tanulmányozni kell, hogy hogyan lehetne megnövelni a fejlődő országok rendelkezésére bocsátott hitelek összegét, hogyan lehetne elősegíteni az állami és a magántőke beáramlását a fejlődő országokba és milyen szervezetek lennének erre a legalkalmasabbak;

— tanulmányozni kell ezeken kívül a nemzetközi pénzügyi kérdéseket is

a fejlesztés problémájának szemszögéből.

Végül határozatok születtek a hajózás, a turisztika, a nemzetközi biztosítás kérdéseiben is.

Kereskedelempolitikai problémák

Piacszervezés kontra szabadkereskedelem

A piacok megszervezésének gondolatát Franciaország vetette fel és propagálta nagy erővel, közös piaci partnereinek inkább langyos, mint lelkes asszisztálása mellett. A francia piacszervezési gondolat elsősorban az agrártermékekre vonatkozik. Lényege az, hogy a mezőgazdasági cikkek árát az eddigi szintnél magasabban kell megállapítani. Ha a világpiaci árak ez alá az árszínvonal alá esnének, a különbséget le kell fölözni, egy nemzetközi alapba kell befizetni, amelyből a fejlődő országok támogatását finanszíroznák. Mint látható, ez a terv lényegében a Közös Piac mezőgazdasági behozatalát szabályozó úgynevezett lefölözési rendszer világméretben való kiterjesztése. A javaslat nagy figyelmet keltett, de nem volt nehéz fölismerni mögötte azt a kívánságot, hogy a Közös Piacnak elsősorban francia érdekeket szolgáló agrárrendezését fogadtassák el alapul, és így igyekezzenek szabadulni a Közös Piac agrárpolitikájára nehezedő külső, politikai nyomás alól. Ez a javaslat elsősorban angolszász részről talált heves elutasításra. Nagy-Britannia nem indokolatlanul tarthatott attól, hogy lévén a legnagyobb mezőgazdasági és élelmiszerimportőr, neki kell majd e ragyogó terv költségeit fizetnie. A piacok nemzetközi megállapodásokkal való stabilizálásának a gondolatát azonban a konferencia, mint láttuk, elfogadta.

Preferenciák

Ez a kérdés elsősorban a kész- és félkészárukkal foglalkozó II. főbizottság napirendjén szerepelt. A fejlődő országok azt az általános követelést

hangoztatták, hogy az exportjuk elé tornyosuló különféle akadályok elhárításán túlmenően a fejlett országok részesítsék őket minden más országnál kedvezőbb elbánásban, preferenciákban. Ez ellen az általános követelés ellen a legnagyobb eréllyel az Amerikai Egyesült Államok lépett fel, ragaszkodván a semmitől sem zavart, a szabadkereskedelem klaszikus szabályain alapuló multilaterális kereskedelempolitikai koncepciójához. Nem nagy lelkesedést mutattak ez iránt a gondolat iránt a többi tőkésországok sem, s a preferenciákat követelő általános alapelv elfogadása ügyében elrendelt szavazáson a javaslat ellen szavaztak (például Egyesült Államok, Anglia, Svédország, Svájc, Kanada, Ausztrália, Ausztria stb.) vagy tartózkodtak (például Franciaország, az NSZK, Olaszország, Belgium, Luxemburg, Hollandia stb.). A Közös Piac országai csupán „szelektív preferenciákat” tartottak elfogadhatónak. Ez gyakorlatilag azt a szándékukat tükrözi, hogy gazdasági erőfölényükből kiindulva saját belátásuk szerint kívánjanak adni vagy nem adni preferenciákat az általuk erre „érdemesnek tartott” fejlődő ország számára, vagyis azt a politikát kívánják folytatni, amit eddig a volt gyarmati területeik „társulása” címén alkalmaztak.

A dolog lényegét tekintve nem voltak egységesek ebben a kérdésben maguk a fejlődő országok sem. Azok, akik nem élveznek semmiféle preferenciális elbánást egyetlen tőkés csoport részéről sem, a fennálló különleges preferenciák gyors likvidálása mellett törtek lándzsát, és általános, minden fejlődő országra egyformán érvényes preferenciális rendezést követeltek. Azok a fejlődő országok, amelyek valamilyen fennálló preferenciális övezethez tartoznak, nem értettek egyet ezzel a követeléssel. Végül azok az országok, amelyek magukat a fejlődő országok sorában különlegesen gyengén fejletteknek tartják, abból kiindulva vetették el az általános, mindenkire egyforma mértékben érvényesülő preferenciák elvét, hogy ez

őket hátrányosabb helyzetbe hozza, mert nekik különleges, az általánosan több előnyt biztosító preferenciákra van szükségük. Nem lehet csodálkozni azon, hogy éppen ebben a kérdésben volt nehéz a megegyezés, mert a világpiac ma, azt lehet mondani, minden lényeges kereskedelempolitikai vonatkozásban preferenciális övezetekre tagozódik, s ezek nemcsak egyszerű gazdasági csoportosulások, hanem egyben egy-egy vezető tőkés hatalom vagy hatalmi csoport politikai, katonai befolyási övezetét is jelentik.

Regionális csoportosulások

A résztvevők többsége, elsősorban a fejlődő országok, nem fukarkodtak a kritikával a Közös Piacal szemben. Különösen a Közös Piac agrárprotektionista intézkedéseit támadták, és ehhez a kívül álló nagy agrárexportőr országok is csatlakoztak. Éles bírálat érte a Közös Piacot a szocialista országok részéről.

Egészen más megvilágításban tárgyalta a konferencia a fejlődő országok integrációs törekvéseit. Ezeket hasznos eszköznek ítélték arra, hogy az érintett országok gazdasági fejlődésüket meggyorsítsák.

A nemzetközi kereskedelem alapelvei és az új nemzetközi kereskedelmi szervezet

A konferencia legbiztatóbb, a további fejlődés szempontjából legtöbbet ígérő eredménye az, hogy megformulálták és nagy szótöbbséggel elfogadták a nemzetközi kereskedelem új alapelveit és létrehívtak egy új nemzetközi kereskedelmi szervezetet, amely lépés az irányban, hogy megalakuljon egy új univerzális Nemzetközi Kereskedelmi Szervezet úgy, ahogy azt a Szovjetunió és a szocialista országok már évek óta javasolták.

Alapelvek. Ezek kimondják egyebek között, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban tiszteletben

kell tartani az országok szuverén egyenlőségét, tilos a társadalmi és gazdasági különbségek miatti diszkrimináció, minden nemzetnek joga van bárkivel is szabadon kereskedni és szabadon rendelkezni természeti erőforrásaival.

Az általános alapelvek kimondják azt is, hogy a fejlődő országok gazdasági fejlődése a világ minden országának közös ügye, a nemzetközi kereskedelempolitikának pedig a gazdasági fejlődést kell szolgálnia.

Külön alapelv erősíti meg a legnagyobb kedvezmény elvét, amelynek a kölcsönös előnyökkel együtt továbbra is a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok alapjául kell szolgálnia. Ugyanez az alapelv szögezi le azt is, hogy a fejlődő országoknak viszont joguk van különleges előnyök, preferenciák élvezetére a fejlett országok részéről.

A fejlett országok gazdasági csoportosulásai nem szabad hogy károsan hassanak a kívül állók, különösen pedig a fejlődő országok exportérdekeire. Elismerik az elvek viszont a fejlődő országok integrációs törekvéseinek hatását a gazdasági fejlődésre.

Elvként fogadták el, hogy az általános, teljes és hatásos nemzetközi ellenőrzés mellett végrehajtott le szerelés nyomán felszabaduló eszközöket a fejlődő országok megsegítésére kell majd fordítani.

A teljes dekolonizáció, a gyarmatosítás mindenféle maradványának felszámolása szükséges feltétele a gazdasági fejlődésnek és a természeti erőforrások feletti szuverén jogok gyakorlásának.

Ez a rövid ismertetés is mutatja, hogy itt valóban új, fontos fordulat állott be. Ezeknek az alapelveknek az elfogadásával a konferencia elérkezett ahhoz a ponthoz, ahonnan visszalépés nincs többé, jelentette ki a szocialista országok nevében elmondott záróbeszédében Bíró József magyar külkereskedelmi miniszter. Még sok nehézséggel kell ugyan szembenézni addig, amíg ezekből az elvekből valóság lesz, és gyakorlati eredmények is születnek.

Elég itt utalni arra, hogy egyik-másik elv ellen szavazott a tőkésországok jórésze. De azt a folyamatot, amelyet ezeknek az elveknek a proklamálása is jelez, megállítani vagy éppen visszacsinálni nem lehet.

A konferencia emellett olyan nemzetközi gépezet felállítását határozta el, amelynek feladata egyebek között éppen ezeknek az elveknek a gyakorlati életbe való keresztülvitele lesz. A konferencián ugyanis határozat született, amely kimondja, hogy a Nemzetközi Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciát legalább háromévenként rendszeresen össze kell hívni mint az ENSZ közgyűlésének szervét.

Kereskedelmi és Fejlesztési Tanács. Ezt két konferencia között az ügyek vitelére, a konferenciák előkészítésére a konferencia szerveként kell létrehozni. A Tanácsnak 55 tagja lesz. Ebből 22 az afro-ázsiai országok csoportjához tartozik (ide számítják Jugoszláviát is), 9 a latin-amerikai csoporthoz, 18 a fejlett tőkésországok és 6 a szocialista országok csoportjához. Magyarország a konferencia határozata alapján szintén tagja a Kereskedelmi és Fejlesztési Tanácsnak. A Tanács szerveként három állandó bizottságot is létrehozott: egyet a nyersanyag-problémák, egyet a kész- és félkész-árak kereskedelmének kérdései és egyet a láthatatlan export és a nemzetközi kereskedelem finanszírozásának kérdései számára.

Annak ellenére, hogy ez a szervezet nem felel meg teljesen egy univerzális nemzetközi kereskedelmi szervezet követelményének, hiszen tagjai közül hiányzanak olyan országok, mint a Kínai Népköztársaság, a Német Demokratikus Köztársaság, a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság és a Vietnami Demokratikus Köztársaság, megalakulása mégis fontos lépés a nemzetközi kapcsolatokban. Először van dolgunk olyan nemzetközi gazdasági szervezettel, amelyben többé nem a tőkésországok uralkodnak, amelyben szót, sőt döntő szót kaptak a fejlődő és a szocialista országok.

Mi sem természetesebb, hogy éppen ebben a kérdésben éleződtek ki leginkább az ellentétek, itt rajzolódtak ki legélesebben a frontok. A fejlett tőkésországok többsége az Egyesült Államok vezetésével mindent elkövetett és már-már zsarolászámba menő nyomás eszközétől sem riadt vissza, hogy az új szervezet megalakulását megghiúsítsa. A tőkésnek az felelt volna meg leginkább — ha már engedniük kellett a fejlődő országok követelésének —, hogy a GATT-ot, ezt a tőkésék tesztére szabott szervezetet tegyék meg nemzetközi kereskedelmi szervezetté. Bekapcsolódott ebbe a hadjáratba a burzsoá sajtó is, amely a legdöntőbb pillanatban diverziós célzatú hamis híreket bocsátott szárnyra arról, hogy néhány szocialista ország éppen ebben az időben kapcsolatot keres a GATT-tal. Ezeket a híreket azután maga a GATT Titkársága is kénytelen volt megcáfolni. Nagy jelentőségű éppen emiatt az a tény, hogy a szervezet kérdésében volt a legszilárdabb, legegységesebb és legkövetkezetesebb a fejlődő országok és a szocialista országok együttműködése.

A szervezet életrehívása csupán az első lépés. Fontos körülmény, mert teljesen új lehetőséget ad a nemzetközi együttműködés pozitív, haladó továbbfejlesztésére az, hogy ebben a szervezetben, jelesül a Kereskedelmi és Fejlesztési Tanácsban részt vesz gyakorlatilag minden fontosabb tőkésország, a legfontosabb fejlődő országok nagy száma és a szocialista országok jórésze, élükön a Szovjetunióval.

Ennek a szemszögéből kell vizsgálni a szavazási rend még vitatott részletkérdéseit. A konferencián, valamint a Kereskedelmi és Fejlesztési Tanácsban a szavazatok többsége a fejlődő országok csoportjéé. A fejlett tőkésországok ezt úgy akarták ellensúlyozni, hogy maguknak egy bizonyos kollektív vétőjogot szerettek volna biztosítani. Ez a kísérlet határozott visszautasításra talált mind a fejlődő, mind a szocialista országok részéről. Végül is egy

külön, ebből a célból összehívandó bizottságnak kell megfelelő kompromisszumot találnia azon az alapon, hogy az egyes országok anyagi érdekeit komolyan érintő határozatok esetében a szavazást egy békéltető, egyeztető eljárás előzze meg. Ez fontos momentum, ha tekintetbe vesszük a fejlődő országoknak azt a jogos igényét, hogy a Konferencia és a Tanács ne csak vitafórum, jámbor óhajok temetője legyen, hanem konkrét formában tegyen is valamit az alapelvek és a határozatok megvalósításáért, és ha arra is gondolunk, hogy jelenleg a világkereskedelem több mint 80 százaléka a fejlett tőkésországok kezében van. A konferencia főtitkárának, Raoul Prebischnek a véleménye szerint ez a procedúra kedvezően hathat ki a Konferencia és a Kereskedelmi és Fejlesztési Tanács további munkájára.

Az új szervezet új módon veti fel a nemzetközi kereskedelemmel foglalkozó egyéb szervezetek kérdését. Különleges jelentősége van a GATT további szerepének és működési irányának. Összehasonlítva az új Nemzetközi Kereskedelmi és Fejlesztési Tanáccsal, szembetűnik az, hogy a GATT-nak alig valamivel nagyobb a taglétszáma, mint a Tanácsé, és sokkal kevésbé reprezentatív. A két szerv kölcsönös viszonya is nyílt kérdés még.

A *fejlődő országok úgynevezett 75-ös csoportja*. Ez a csoportosulás új jelenség a nemzetközi politikában, jelentőségét nem szabad lebecsülni. Ez a csoport, amely a konferencián és az ENSZ-ben is kezében tartja a szavazatok többségét, nagyfokú egységről, céltudatosságról tett tanúságot. Ez meglepte a tőkésországokat, amelyek régi szokásuk szerint a konferencián is arra számítottak, hogy meg tudják bontani a haladó erők egységét. A konferencia nem is szűkölködött ilyen kísérletekben, és állandóan napirenden voltak az olyan próbálkozások is, amelyek a fejlődő országok csoportját szembe kívánták állítani a szocialista országokkal. A csoport mégis egységes ma-

radt és alapjában sok ellentmondás és következetlenség ellenére is pozitív, haladó szerepet játszott.

A kelet-nyugati kereskedelem kérdései és a szocialista országok szerepe a konferencián

Az a kérdés, hogy az úgynevezett kelet-nyugati kereskedelem szerepeljen-e a konferencia napirendjén és milyen súllyal, hosszú és éles viták tárgyát képezte már az előkészítő szakaszban is. A fejlett tőkésországok jórésze azzal igyekezett elriasztani a fejlődő országokat ennek a kérdésnek a tárgyalásától, hogy ez hidegháborús téma, nem érinti, sőt zavarja a fejlődő országok érdekeit. Ezek a kísérletek végül is kudarcba fulladtak. A Final Act nemcsak azt a pozitív szerepet szögezi le, amelyet a szocialista országok és a fejlődő országok közti kereskedelem játszik ez utóbbiak gazdasági fejlődésében, hanem a következőket is megállapítja: „A központi tervezésű és a fejlett piaci gazdálkodású országok közötti kereskedelem gyorsan nőtt az utóbbi években. Ennek a kereskedelemnek az összes lehetőségeit azonban nem használták ki adminisztratív, gazdasági és kereskedelempolitikai akadályok miatt. Azok az erőfeszítések, hogy a problémák megoldására módot találjanak, a kereskedelmet az összes partnerek kölcsönös előnyére megnöveljék és olyan szintre emeljék, amely a mutatkozó lehetőségeknek megfelelő, az utóbbi időben növekvő előrehaladásról tettek tanúságot.”

„A konferencia ajánlja az ilyen erőfeszítések folytatását bármely rendelkezésre álló fórumon, beleértve a jövőbeli szervezeti kereteket is. Ezeknek a különféle gazdasági és társadalmi berendezkedésű országok közti kereskedelem fokozott növekedését kell eredményezniük. Meg kell állapítani, hogy egy ilyen fejlődés a világkereskedelem fejlődésének érdekében állna.”*

A konferencián ezenkívül elfogad-

* E/CONF. 46/L. 28. angol szöveg, 12. 1.

ták Csehszlovákia határozati javaslatát, amelynek értelmében az úgynevezett kelet-nyugati kereskedelem kérdései az új Kereskedelmi és Fejlesztési Tanács napirendjére kerülnek.

A konferencián a fejlődő országok különféle kívánságokkal léptek fel a szocialista országok iránt is. Ezek közül az egyik azt célozta, hogy a szocialista országok csökkentsék a fejlődő országokból behozott áruk, elsősorban a trópusi cikkek belső árait, és ezzel bátorítsák a belső fogyasztást, valamint növeljék ezeknek az árucikkeknek a behozatalát. A viták során kiderült, hogy ez a koncepció a szocialista országok importmechanizmusának elégtelen ismeretén alapul. A szocialista országok leszögezték, és ezt maga a konferencia főtitkára, R. Prebisch is megállapította, hogy „a szocialista országok árleszállítása önmagában nem hoz magával nagyobb importot”. A szocialista országok rámutattak: importlehetőségeik attól függenek, hogy milyen mértékben tudják akadálytalanul fejleszteni exportjukat.

A fejlődő országok másik kívánsága az volt, hogy a szocialista országok vállaljanak bizonyos mennyiségi kötelezettségeket a fejlődő országokból származó importjuk megnövelésére. Ezt a kívánságot a fejlődő országok két körülményre alapították: az egyik, hogy véleményük szerint a szocialista országok tervgazdálkodási rendszere erre amúgy is módot ad, a másik pedig, hogy míg a fejlett tőkésországokban vámcsökkentésekkel lehet az import növelését elérni, addig a szocialista országokban ezt csak a megfelelő tervelőírásokkal lehet biztosítani. A szocialista országok rámutattak arra, hogy ilyen kötelezettséget nem vállalhatnak, legalábbis nem feltétel nélkül. Ahhoz, hogy terveikben ilyen célkitűzéseket előirányozhassanak, szükséges, hogy a szocialista országok megnövekedett importját a fejlődő országokból a fejlődő országoknak a szocialista országokból megnövekedett importja kísérje és hogy

a világkereskedelem normalizálódjék.

A szocialista országok aktív szerepet játszottak a konferencián. A fejlődő országok nemcsak azt ismerték el, hogy a szocialista országokkal folytatott kereskedelmük előnyös számukra, és bár rövid ideje folyik csak, és ezért abszolút számokban szerény, mégis hatalmas növekedési ütemet mutat (1950 és 1962 között a szocialista országok exportja 405 millió \$-ról 2150 millió \$-ra, tehát 430 százalékkal nőtt, a fejlődő országok exportja a szocialista országokba pedig 610 millió \$-ról 1630 millió \$-ra, tehát 167 százalékkal ugyanezen időszak alatt), hanem azt is, hogy a szocialista országok aktív és hatásos támogatásban részesítették őket céljaik elérésében. A szocialista országok javaslatára került be egyebek között a konferencia határozatai közé a legnagyobb kedvezményről szóló alapelv, az általános és teljes leszerelésből felszabaduló eszközöknek a fejlődő országok rendelkezésére bocsátásáról szóló követelés, a gyarmatosítás végső felszámolására vonatkozó alapelv, az a határozat, hogy az állami hitelek szabad terhei ne legyenek nagyobbak, mint évi 3 százalék, és még sok más. A szocialista országok aktívan támogatták a nyersanyagpiacok stabilizálására, a fejlődő országoknak a preferenciákra vonatkozó javaslatait.

Ugyanakkor a szocialista országok határozottan leszögezték azt az álláspontjukat, hogy a gyarmatosítás következményeiért sem morális, sem anyagi felelősséget nem vállalnak, és éppen ezért határozottan visszautasítottak minden olyan kísérletet, amely a fejlődő országok pénzügyi megsegítésének kérdésében és más hasonló jellegű kérdésben a szocialista országok és a tőkésországok közé egyenlőségjelet kíván tenni. A gyarmatosítás végső felszámolására vonatkozó szocialista javaslat felvette azt a követelést is, hogy a gyarmatosításból származó károkért a volt gyarmatosítók fizessenek kártérítést a fejlődő országoknak.

A szocialista tábor léte, ereje és egysége fontos tényezője tehát a nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak. A szocialista országok teljes mértékben tudatában vannak annak,

hogy ez nagy felelősséget ró rájuk. Nem kétséges, hogy szerepük a jövőben csak növekedni fog.

Nyerges János

A jugoszláv tervgazdálkodási rendszerről*

Jugoszlávia a második világháború előtt Európa egyik legelmaradottabb országa volt. Ipari termelése viszonylag csekély súlyt képviselt a társadalmi össztermékben, az ipart általában alacsony termelékenységi és műszaki színvonal jellemezte. A népgazdaság kulcspozícióit az idegen tőke foglalta el. A második világháború alatt a náci megszállók gyakorlatilag a földig rombolták az amúgy is fejletlen ipari bázist. Az ország egész gazdasága hatalmas károkat szenvedett. A háború óta Jugoszlávia elmaradott agrárországból szocialista ipari-agrár országgá vált. A sokféle akadály ellenére a Jugoszláv Szocialista Szövetségi Köztársaság (JSZSZK) — más szocialista országokhoz hasonlóan — viszonylag gyors növekedést ért el a népgazdaság fejlesztésében. Így 1946 és 1963 között az ipari termelés átlagos évi növekedése mintegy 13 százalékot tett ki. 1963-ban a nemzeti jövedelem volumene több mint háromszorosa, az ipari termelésé majdnem hatszorosa, a mezőgazdasági termelésé pedig másfélszerese volt az 1939. évinek. A nemzeti jövedelemnek mintegy 80 százalékát a szocialista szektor termeli.

A népgazdasági struktúrát ma már olyan vonások jellemzik, amelyek egy fejlett iparral rendelkező ország sajátjai. A nemzeti jövedelemhez való hozzájárulás tekintetében az ipar és a mezőgazdaság helyet cserélt: a mezőgazdaságé az 1939. évi 44,3 százalékról 1961-re 24,6 százalékra csökkent, az ipari termelés aránya pedig ennek megfelelően 26,8 százalékról 46,4 százalékra nőtt.

Nagy változások mentek végbe az ipari termelés szerkezetében is. 1947-ben a gép- és a vegyipar az ipari teljes termelésnek még 14 százalékát sem tette ki, 1961-ben viszont már mintegy 30 százalékát adta. A villamosenergia-iparral és a vaskohászattal együtt ezek az iparágak ma az ország ipari termelésének mintegy 60 százalékát termelik.

Figyelemre méltó sikereket értek el a mezőgazdaság fejlesztésében is. 1962-ben a szocialista szektor a mezőgazdaságban a földterület 12—14 százalékára terjedt ki és a mezőgazdasági termelés 16 százalékát adta, de a mezőgazdasági árutermelésben mintegy 30 százalékos aránnyal vész részt. A szerző azonban rámutat arra is, hogy a mezőgazdaság alapjában még mindig kisárutermelő jellegű, ezért az ország előtt álló fontos feladat a mezőgazdaság szocialista átalakításának a meggyorsítása.

A gazdasági fejlődés eredményeként javult a jugoszláv dolgozók anyagi helyzete. A lakossági fogyasztási alap az elmúlt 6 év alatt 50 százalékkal, egy főre számítva pedig 44 százalékkal nőtt. 1963-ban Jugoszláviában lényegében leküzdötték az 1961—1962-ben felmerült gazdasági nehézségeket. Az ipari termelés tavaly 15, a mezőgazdaságé pedig 6 százalékkal nőtt.

A szerző kifejti, hogy a tervgazdálkodás fejlődésében Jugoszláviában világosan két szakaszt lehet megkülönböztetni. 1950-ig az országban a népgazdaság-irányításnak és -tervezésnek szigorúan központosított rendszere létezett. De mint ezt a jugoszláv közigazdászok hangsúlyozzák, e rendszer sokféle hiányossága rövid idő alatt felszínre jutott. A népgazdaság-irányítás túlzott köz-

* J. Jurjev cikkének ismertetése. Megjelent a Planovoje Hozjajsztvo 1964. 5. számában.

pontosítása, a gazdasági vezetés tisztán adminisztratív módszereinek a túltengése, a tervezési rendszer nehézsége és merevsége akadályozta a népgazdaságban rejlő tartalékok kihasználását.

Abból a célból, hogy a dolgozók kezdeményező készsége szélesebben bontakozzék ki, aktívabban vegyenek részt a vállalatok közvetlen irányításában, a helyi termelési tartalékok kihasználásában, 1950—1954 között a gazdaságirányítás és tervezés új formáit vezették be. Ennek az — ahogyan Jugoszláviában mondják — „új gazdasági rendszernek” a bevezetése azt eredményezte, hogy az irányítási és tervezési funkciók egy részét a központi gazdasági szervektől a köztársasági és helyi szervek, valamint közvetlenül a vállalatok vették át. A központi szövetségi tervezőszervek hatáskörében főként az ország gazdasági fejlődése általános arányainak és ütemének a meghatározása maradt. Az iparági minisztériumokat és hatóságokat felszámolták, hatáskörüket a helyi (köztársasági, körzeti és kommunális) szerveknek adták át.

Ezzel a vállalatok helyzete az ország egész gazdálkodási rendszerében lényegesen megváltozott. Az ipari vállalatokban, kereskedelmi szervezetekben és mezőgazdasági birtokokon irányítószerveként munkástanácsokat alakítottak. A vállalatok rendelkezésére sokkal több eszközt bocsátottak, a munkástanácsok pedig megkapták azt a jogot, hogy önállóan alakítsák ki vállalataik termelési tervét, figyelembe véve az állami tervek fő arányait. A vállalati tevékenység adminisztratív ellenőrzését mindinkább a szabályozás gazdasági (főképp pénzügyi és hitel-) eszközei váltották fel.

A mai jugoszláv népgazdaság-tervezési és -irányítási rendszer két alapvető tényező hatására alakult ki, amelyek 1950 óta az ország gazdasági életében döntő jelentőségre tettek szert. Ezek: az áru- és pénzviszonyok viszonylag széles körű felhasználása és a dolgozók mind

nagyobb fokú bevonása a termelés irányításába.

E tényezők hatására kialakult vállalati formát a JSZSZK 1963. évi alkotmánya emelte törvényerőre. Az alkotmány 9. cikkelye szerint a vállalatok munkástanácsaikon keresztül önállóan szervezik meg termelésüket, hagyják jóvá a termelési terveket és programokat, biztosítják a termékek értékesítését és a vállalatok anyagi-műszaki ellátását, döntenek a rendelkezésükre álló eszközök felhasználásáról, hagyják jóvá a vállalati évi mérlegbeszámolókat, szabályozzák a kollektíván belüli viszonyokat és a dolgozók munkafeltételeit.

Bár a vállalati irányítás szerveit a munkástanács és annak intéző bizottsága képezi, a termelési és pénzügyi tevékenység operatív vezetését a vállalat igazgatója látja el mint az állam képviselője. A munkástanácsok főképp a vállalat pénzügyi politikájával, távlati termelési orientációjával, a dolgozó kollektíván belüli viszonyokkal stb. foglalkoznak.

A tervezés eszközei között a fő helyet a vállalati tevékenység befolyásolásának nem adminisztratív, hanem gazdasági eszközei foglalják el, amelyek a szocializmus objektív gazdasági törvényeinek — egyebek közt az értéktörvénynek, valamint a szocialista árutermelés és -forgalom egyéb törvényeinek — a figyelembevételén és felhasználásán alapulnak.

Az alapelv, amelyre a jugoszláv tervgazdálkodási rendszer épül, a következő: a gazdasági ösztönzők egész rendszerének olyan helyzetet kell teremtenie a vállalatok számára, hogy ők maguktól a minél olcsóbb, minél jobb minőségű és választékú termékek előállítására törekedjenek. Ebben az esetben — a jugoszláv közigazdászok állítása szerint — szükségtelessé válik konkrét tervfeladatok kitűzése az egyes vállalatok számára.

A tervezés központi állami szervei Jugoszláviában a bővített újratermelés összefolyamatát az egész nép-

gazdaság keretei között szabályozzák, megjelölik fő fejlődési arányait, de nem avatkoznak bele az egyes vállalatok konkrét működésébe. Ennek felel meg a tervezőszervek rendszerének felépítése és a népgazdaság-fejlesztési tervek kidolgozása is.

Az össz-szövetségi népgazdasági terveket a JSZSZK Szövetségi Szkupstinája hagyja jóvá, s ilyenkor megfelelő törvényt fogad el. A terveket a pártszervek (a Jugoszláv Kommunisták Szövetségének kongresszusai vagy központi bizottsági plénumai) irányelvei, valamint a Szövetségi Szkupstina és a kormány határozatai alapján állítják össze. Közvetlenül a tervek kidolgozásával a szövetségi népgazdasági terviroda foglalkozik. Ez a szerv valószínűleg meg mind a folyó, mind a távlati tervezést. Hatáskörébe tartozik a szövetségi terveknek és a végrehajtásukhoz szükséges intézkedéseknek a kidolgozása.

Mint már említettük, a szövetségi tervek a legáltalánosabb népgazdasági arányokat határozzák meg: a társadalmi termék és a nemzeti jövedelem növekedési ütemét globálisan, valamint egyes ágazatok és termékfajták szerint, a személyi és a közületi fogyasztás, valamint a beruházások növekedési ütemét; a külkereskedelmi forgalom volumenét; a foglalkoztatottság növekedését; a munkatermelékenység fokozását stb. A tervek általában a következő fő mutatókat tartalmazzák: a társadalmi termék és szerkezete, a nemzeti jövedelem, a fogyasztás és a felhalmozás, a közületek fogyasztása, a népgazdasági ágak növekedési üteme és termelési volumene, a beruházások szerkezete, a személyi fogyasztás, a foglalkoztatottság, a munkatermelékenység, a külkereskedelem, a fizetési mérleg. A szövetségi tervek elkészítésekor a következő mérlegeket dolgozzák ki: anyagmérlegek (mintegy 150 fajta), munkaerőmérleg, ágazati kapcsolatok mérlege, beruházási, kereslet és kínálati mérleg globálisan és árucsoportok szerint, pénzügyi kiadások mérlege, külkereskedelmi és fizetési mérleg.

A köztársaságokban, körzetekben és kommunákban megvannak a népgazdasági tervezés területi irodái. Ezek nincsenek a szövetségi tervirodának közvetlenül alárendelve, terveiket az illető közigazgatási területek számára önállóan dolgozzák ki, a szövetségi terv általános arányaiból és a területek rendelkezésére álló eszközökből kiindulva.

Mivel a tervezőszervek a vállalatoknak konkrét tervmutatókat nem adnak, a tervezett alapvető arányok betartását főképpen gazdasági ösztönzőkkel befolyásolják. A tervezőszervek számára a tervezés legfőbb eszközei a társadalmi termék eredeti elosztásának (a vállalati jövedelem elosztásának) a mechanizmusa, a beruházások finanszírozási és hitellezési rendszere, a vállalatok és helyi gazdasági szervek termelési és más önálló alapjai felhasználásának a szabályozása, a külkereskedelmi szabályozás mechanizmusa, valamint az árképzés rendszere. Ezek közül a legfontosabb a vállalati jövedelem-elosztási rendszer, amelynek feladata a vállalati jövedelmek egy részének elvonása és elosztása a különféle állami alapok között, a vállalatok ösztönzése a maximális termelési eredmények elérésére. Ilyen körülmények között az állam külön gondot fordít a vállalatok működésében érvényesülő mindenfajta nem szocialista jelenség és tendencia megakadályozására, s olyan intézkedéseket hoz, amelyek az áru- és pénzviszonyok szabályozását és az országos tervfeladatok teljesítésére való felhasználását célozzák.

A jugoszláv gazdasági rendszerben a jövedelemképzés szoros kapcsolatban áll a termékek értékesítésével, amely szintén a vállalatok feladatkörébe tartozik. Ez természetesen külön értékesítő apparátus fenntartását követeli meg, viszont biztosítja a termékek időben való eljuttatását a fogyasztóhoz és gyors felhasználásukat, mivel a termelés további menete közvetlenül függ a megtermelt gyártmányok értékesítésétől. Ilyen körülmények között — hangsúlyozza a szerző — előfordulhatnak

ugyan némely nehézségek az értékesítésben, de ez a rendszer elősegíti, hogy a piac árutelítettségének fokát időben állapíthassák meg.

A vállalat árutermelő gazdasági tevékenységének legátfogóbb eredményeit mindenekelőtt a realizált termékek árbevétele tükrözi. Ebből a bevételből először pótolják a termelés folyamán elhasznált nyers- és segédanyagok, energia stb. értékét, valamint megfelelő kulcsok szerint leírásokat végeznek a vállalati amortizációs alapba. A vállalat továbbá bevételéből a termelői ár százalékában megállapított és árufajtánként differenciált kulcs szerint köteles forgalmi adót befizetni. A vállalati bevételekből az egyik — mind jelentőségében, mind összegében — legfontosabb levonást az álló- és forgóeszközök használati díja képezi, ennek fejében a vállalatok évente általában álló- és forgóalapjaik értékének 6 százalékát fizetik be (néhány iparágban és a mezőgazdaságban alacsonyabb kulcsok vannak érvényben). Évi árbevételéből a vállalat továbbá az igénybe vett bankhitelek után kamatot, valamint tagdíjat és hozzájárulást fizet a gazdasági kamarának és más szerveknek, amelyeknek az adott vállalat tagja. A bányavállalatok egy része még meghatározott bányajáradékot is fizet, amely az adott vállalat termelésének különösen kedvező természeti feltételeivel függ össze.

Csak miután az összes említett befizetést teljesíti a vállalat, tekintheti az évi bevétel megmaradó részét évi jövedelmének. Ezzel azonban a vállalatnak az állammal szembeni pénzügyi kötelezettségei még nem merülnek ki. Mindenekelőtt a vállalat évi bruttó jövedelmének 15 százalékát jövedelemadóként fizeti be, a megmaradó 85 százalékot pedig tiszta jövedelemnek tekintik, amely vállalati beralapot és nyereséget tartalmaz (a Jugoszláviában elfogadott szóhasználat szerint: a dolgozók személyi jövedelmeit és a vállalati alapokat).

A társadalmi (állami) alapokba való további levonásokat már a bér-

alapból és más vállalati alapokból, azaz a nyereségből külön-külön eszközlik. A bér- (személyi jövedelmek) alapból levonásra kerül: 15 százalék az állami költségvetésbe, 20 százalék a társadalombiztosítási alapba, 4 százalék a lakásépítési alapba, azaz összesen a beralap 39 százaléka, az úgynevezett ideiglenes levonásokkal együtt pedig majdnem 44 százaléka kerül levonásra. A vállalati dolgozóknak (munkásoknak és alkalmazottaknak) a béreket havonta az adott vállalatban érvényes tarifák szerint fizetik. De a beralap végső nagyságát a munkástanács csak az év végén határozza meg az évi mérlegbeszámoló elkészítésekor.

A tiszta jövedelem megmaradó részét a munkástanács az érvényben levő normák szerint három alap: a gazdasági eszközök, a társadalmi fogyasztási és a tartalékalap között osztja el. Ez alapok mindegyikébe kerülő összegekből a megfelelő állami alapok javára további levonások történnek a következő kulcsok szerint: az előbbi két alapból 20, a tartalékalapból 2 százalék kerül befizetésre.

A vállalati jövedelem elosztásának ismertetett rendszere — hangsúlyozza J. Jurjev — egyrészt arra ösztönzi a munkáskollektívákat, hogy növeljék jövedelmüket az állammal szembeni pénzügyi kötelezettségeik teljesítése, valamint a vállalati alapok képzése és ezen belül a beralap növelése végett. Természetesen nem kis jelentőségűek emellett a személyi érdekeltség és a vállalaton belüli önálló elszámolás ösztönzői, amelyek minden egyes dolgozót, az egyes üzemszerveket és más úgynevezett gazdasági egységeket tesznek anyagilag érdekeltté a vállalat minél jobb termelési, pénzügyi eredményeinek elérésében.

Másrészt a jövedelemelosztás rendszere objektíve meghatározza azoknak az eszközöknek a nagyságát, amelyek a vállalat rendelkezésében maradnak. A vállalat önállóan rendelkezik álló- és forgóalapjaival, jogában áll a felsőbb szervek hozzájárulása nélkül termelési eszközöket

vásárolni és eladni. Forgóeszközei nagy részét rövid lejáratú bankhitelekkel képezi. Ami pedig az amortizációs alapot illeti, a legutóbbi időkig a vállalatok nem rendelkezettek vele belátásuk szerint, jelenleg azonban ezt a jogot is megkapták. Ily módon a vállalatnak Jugoszláviában megvannak az egyszerű és részben a bővített újratermelés önálló megvalósításához szükséges anyagi feltételei. Emellett az állam gondoskodik arról, hogy a gazdasági ösztönzők a vállalatot termelési alapjainak minél hatékonyabb kihasználására készítsék.

A jövedelemelosztás rendszere lehetővé teszi, hogy az egyszerű újratermelés megvalósításához szükséges alapokon kívül a vállalat megtartsa a felhalmozás meghatározott hányadát is. 1961-ben az egész népgazdaságban a vállalatok által létrehozott új értékből 32,5 százalék jutott a dolgozók bérére, 13,6 százalék maradt meg a vállalatok alapjaiban és 53,9 százalékot fizettek be a vállalatok az államnak. Ha pedig csak a nyereséget vesszük, akkor a vállalat és az állam részesedése 1961-ben 18,7, illetve 81,3 százalékot tett ki.

Ezek az adatok azt mutatják, hogy a vállalatnak viszonylag korlátozottak azok a lehetőségei, amelyekkel a bővített újratermelés menetét befolyásolni tudja. Erről az a tény is tanúskodik, hogy az összes beruházások volumenében a vállalatok saját eszközei csak 27,3 százalékot tesznek ki, ezen belül 14,3 százalék jut az amortizációs alapra és 13,0 százalék a felhalmozásra. Az összes többi beruházást a központi alapokból végezték.

Jugoszláviában az állami költségvetés nem összpontosítja az állam rendelkezésére álló összes eszközt. A népgazdasági beruházásra kerülő eszközöket külön beruházási alapok: az általános beruházási alap*, a

köztársasági és a helyi beruházási alapok összpontosítják. A vállalatok befizetéseinek mintegy 60 százaléka a szövetségi költségvetésbe és az általános beruházási alapba kerül, ezeket közvetlenül a szövetségi kormány ellenőrzése alatt használják fel. A befizetett eszközök másik része a köztársaságok, körzetek és kommunák költségvetéseibe, beruházási alapjaiba, a köztársasági és kommunális lakásépítési és társadalombiztosítási alapokba, valamint néhány más speciális alapba kerül.

Ennek eredményeképpen a népgazdaság tervezésében részt vevő szervek mindegyike — a föderáció, a köztársaságok, a helyi szervek és a vállalatok — meghatározott nagyságú eszközökkel rendelkezik a területén levő vállalatok jövedelméből, ezeket önállóan felhasználhatja a megfelelő népgazdasági tervek teljesítésének biztosítására. 1961-ben a különféle szintű szervek az összes beruházások volumenéből a következőképpen részesedtek: a föderáció 43,1; a köztársaságok 6,6; a körzetek és a kommunák 15,3; az egyéb decentralizált alapok 7,7; a vállalatok 27,3 százalékban.

Mivel a beruházási eszközök alapvető része a szövetségi alapokban összpontosul, az ország általános gazdasági fejlődésére a központi irányító és tervező szervek gyakorolják a döntő hatást. A népgazdasági tervek egyik fő fejezete a központi gazdasági szervek beruházási alapjainak a felhasználását tartalmazza. Az össz-szövetségi tervek megszabják a központi beruházások szerkezetét a főbb objektumok, valamint népgazdasági ágazatok és iparágak szerint. Ezzel biztosítani tudják meghatározott ágazatok elsődleges fejlesztését a tervfeladatoknak megfelelően. Ezzel azonban még nem merül ki a központi beruházások jelentősége. Fontos eszközt képeznek továbbá a decentralizált beruházási alapoknak és a vállalatok eszközeinek a bevonására az össz-szövetségi beruházási tervekben megjelölt feladatok teljesítése végett.

* 1964-ben az általános beruházási alap mint a kormány ellenőrzése alatt álló önálló alap megszűnt. eszközeit a Jugoszláv Beruházási Banknak adták át, amely beruházási döntéseiben elsősorban tisztán gazdasági kritériumokból indul ki.

A szerző ismételten hangsúlyozza, hogy Jugoszláviában a tervgazdálkodás egyik legfontosabb eszköze a beruházásoknak a hitelrendszeren keresztül való szabályozása. A bank-hitel-mechanizmus arra hivatott, hogy a beruházásgazdaságosságot ösztönözze. Ezért a beruházások nagy részét hitelformában finanszírozzák. A térítésmentes közvetlen finanszírozást csak a vállalatok saját eszközeiből, a költségvetés és egyes speciális alapok eszközeiből végzik (főképp az improduktív szférában). Így 1962-ben az összes beruházások 52,4 százalékát hitelezték, 47,6 százalékát pedig térítésmentesen finanszírozták.

A beruházási alapokból végzett beruházásokat majdnem teljes mértékben hitel formájában finanszírozzák. Az adott iparágban beruházásra kerülő eszközöket bankpályázatok útján osztják el a megfelelő igényt benyújtott vállalatok között. A hitel elnyerésének egyik legfontosabb feltétele az, hogy a vállalat rendelkezzen a saját beruházási eszközöknek egy meghatározott minimumával is. Ha a vállalat a hitel elnyeréséhez szükséges eszközökkel nem rendelkezik, az adott objektum megépítésében pedig a kommuna, a körzet vagy a köztársaság érdekelt, akkor ezek saját eszközeikkel vesznek részt az építkezésben. Ez a finanszírozási rendszer segíti a decentralizált eszközök bevonását az országos tervfeladatok teljesítésére. 1960-ban és 1961-ben a szövetségi szervek által tervezett beruházások finanszírozására az összes beruházási eszközöknek mintegy 70 százalékát vonták be, és csak 30 százalékát valósították meg decentralizált módon. 1961-ben az iparvállalatoknak a termelés bővítésére és modernizálására fordított eszközei a következő forrásokból kerültek ki: 20,7 százalék az amortizációs alapból, 19,9 százalék az egyéb vállalati alapokból és 59,4 százalék hitelből vagy térítésmentes költségvetési finanszírozásból.

Mind a saját, mind a meghitelezett eszközök beruházásakor a vállalatoknak figyelembe kell venni a

beruházások megtérülését. Mivel a beruházások eredményeként létrejött jövedelemnövekményből fedezni kell nemcsak a hitel visszafizetését, hanem a kamatoknak és a vállalati egyéb befizetéseknek a megnövekedését is, a vállalat érdekeltségét a hitelfeltételek (lejáratási idő, kamatláb) erősen befolyásolják. Ezért ha a népgazdasági tervek által előírányzott beruházásokra kedvezményes feltételek mellett nyújtanak hitelt, akkor a vállalatok saját eszközeiket is igyekeznek mozgósítani, hogy az ilyen hiteleket megkaphassák.

Az elsősorban gazdasági ösztönzésen alapuló tervgazdálkodási rendszerben a szabályozás említett eszközei, valamint a külkereskedelm-szabályozás mechanizmusa és az árrendszer (ez utóbbiakra a szerző nem tér ki részletesen) mellett nem kis szerepet játszanak az operatív szervezési intézkedések is, bár ezeknek alárendelt jelentőségük van. Jugoszláviában a tervek kidolgozásának és teljesítésének folyamatában nagy szervező munkát végeznek a gazdasági kamarák, amelyek az összes vállalatot egyesítik. Nagyon fontos továbbá a népgazdasági terv-előirányzatok széles körű megvitatása és egyeztetése, ami lehetővé teszi, hogy a közigazgatási területek és egyes vállalatok terveit az országos tervfeladatokkal összhangba hozzák.

A jugoszláv tervgazdálkodás mai rendszere természetesen nem egyszerre alakult ki — írja a szerző. Ez a fejlődés 1950 óta sokféle fokozaton ment át. Az első időben a tervgazdálkodás új rendszerének alkalmazása sok hiányossággal járt. Túl nagy hangsúlyt helyeztek a vállalatok és a helyi gazdasági szervek önállóságának biztosítására. Sokkal kisebb figyelmet fordítottak a népgazdaság irányítási mechanizmusának tökéletesítésére. Ennek következtében a népgazdaságirányítás és -tervezés átszervezése után kétségtelenül észlelhető termelésfellendülés mellett nemkívánatos jelenségek is kezdtek felszínre kerülni, amelyek

az ország egységes gazdasági mechanizmusának megbomlásából származtak: a vállalatok nemritkán kikerültek az állam ellenőrzése alól, a gazdasági spontaneitás és anarchia elemeit vitték a gazdasági életbe. Ez olyan veszélyes jelenségek forrása volt, mint az aránytalanságok, a termelés túlzottan univerzális jellege a vállalatokban, az ország közigazgatási területeinek gazdasági elzárkózottsága és a lokálpatriotizmus, a belső piac ingatagsága, az általános fogyasztási tervelőirányzatok túllépése stb. Ezeknek a hiányosságoknak a leküzdése szükségessé tette a gazdaságirányítás és -tervezés rendszerének komoly korrigálását, az állam gazdasági szabályozó szerepének megerősítését.

A tervgazdálkodás rendszerének tökéletesítésére egy sor intézkedést hoztak az 1950 óta eltelt egész időszak folyamán, de különösen az utóbbi időben, amikor ezt elkerülhetetlenül megkövetelte az 1961-ben és 1962-ben akuttá vált gazdasági nehézségek leküzdése. Ebből a szempontból nagy fontosságúak azok az intézkedések — mutat rá Jurjev —, amelyeket a JKSZ Központi Bizottsága IV. plénuma határozatainak megfelelően a párt irányító szerepének fokozására, a gazdaság központi irányításának megszilárdítására, a lokálpatriotizmus jelenségeinek felszámolására és a gazdasági mechanizmus egységének biztosítására hoztak.

A tervezés egy sor problémájára azonban Jugoszláviában még nem találták meg az optimális megoldásokat. Erről tanúskodik — a szerző véleménye szerint — a népgazdasági terveknek nem mindig sikeres teljesítése. Nem egészen leszűrt még a tervezés módszertana sem. További tökéletesítésre szorul a gazdasági ösztönzés mechanizmusa is, amely még nem biztosítja a tervezés kellő hatékonyságát. Ezért az 1964—1970-es időszakra szóló hétéves terv kidolgozásával egyidejűleg a szocialista Jugoszláviában nagy kutató munka folyik a tervgazdálkodási rendszer további tökéletesítésére,

a meglévő — főképp a népgazdasági tervezés egységének a megbomlásával kapcsolatos — hiányosságok megszüntetésére.

Egy érdekes és figyelemre méltó jugoszláv termelészervezési formáról ír egy másik szovjet szerző, L. Tyagunenko „Az agrár-ipari kombinátok tapasztalatai” című cikkében.* E forma lényege a mezőgazdasági szakosított nagyüzemeknek és az élelmiszeripari, valamint egyéb, mezőgazdasági terméket feldolgozó ipari üzemeknek agrár-ipari kombinátokká történő egyesítése. Ez a vertikális kombináció a mezőgazdasági és ipari üzemeknek nemcsak területi, hanem szervezeti és technológiai szempontból való egyesítését is jelenti. A kombinátok többféle, kis és nagy tej-, hús-, cukorrépa-, zöldség-, gyümölcs- és egyéb feldolgozó gyárüzemmel, saját üzletekkel, sőt néhányan közülük önálló külkereskedelmi vállalattal is rendelkeznek. A kombinátok száma egyre nő. Így az országban 1959-ben 27, 1960-ban 47, 1961-ben 57, 1962-ben 77, 1963-ban 85 ilyen kombinát működött.

Gyors elterjedésük az agrár-ipari kombináció előnyeivel magyarázható:

— Ismeretes, hogy a mezőgazdasági eredetű nyersanyag beszerzésének idényjellege, hosszabb ideig való tárolásának korlátozott lehetősége a munkaerő, a termelési és szállítási kapacitások egyenetlen kihasználtságát okozza. A rendszerint eltérő csúcsidényű mezőgazdasági és feldolgozóipari üzemek egyesülése viszont lehetővé teszi a munkaerő és a kapacitások gazdaságos kihasználását.

— A jugoszláv kombinátok ipari és mezőgazdasági üzemei összehangolt terv szerint működnek. Minden egyes gazdasági egység (például állattenyésztő farm, növénytermesztő brigád, gépállomás stb.) szigorúan szakosított tevékenységet folytat, ez erősen fokozza a munka termelékenységét. A kombináton belül maximális módon lehet hasznosítani a különféle

* Megjelent a Mirovaja Ekonomika i Mezsduarodnije Otnosenija c. folyóirat 1964. 4. számában.

mezőgazdasági és ipari üzemek melléktermékeit és hulladékanyagait.

— A mezőgazdasági termékek általában tömegüknél fogva (például szemestermények) vagy gyorsan romló voltak miatt (például hús, tej és tejtermékek) nehezen szállíthatók, gyakran különleges göngyöleget stb. követelnek. A kombináció számottevően csökkentette ezeket a szállítási költségeket.

— A kombináció fő célja az ipari vállalatok zavartalan nyersanyagellátásának biztosítása. Evégett közvetlen láncot teremt, amely a gabona, a zöldség és a gyümölcs termesztésével kezdődik és az üzletbe kerülő konzervdobozzal végződik. Mindez lehetővé teszi az adminisztratív apparátus csökkentését is.

— A kombinátok létrejöttükor a mezőgazdasági és ipari vállalatok termelési alapjait egyesítik. Ezzel az egyesülés előtti rendszerint veszteséges mezőgazdasági és nyereséges élelmiszeripari vállalatokból egyaránt rentábilis mezőgazdasági és ipari egységek jönnek létre, mert a megnövekedett közös alapokból a kombinát sokkal gazdaságosabb beruházásokat tud megvalósítani a szűk keresztmetszetek felszámolása végett.

— A kombinátok a szocialista termelés élüzemeivé válnak, mert a tudomány és technika legújabb vívmányait tudják felhasználni, szakképzett mérnök-, agronómus-, munkásgárdával rendelkeznek, igénybe veszik szerződéses alapon a különféle tudományos kutatóintézetek segítségét is. Az ipari üzemszervezési formák és módszerek elterjesztése hozzájárul

a falu életének megváltozásához, a mezőgazdasági és az ipari termelés színvonalának közelítéséhez.

A szerző ismerteti néhány nagyobb agrár-ipari kombinát adatait. Például a Belgrád melletti Beograd Kombinát lecsapolt mocsárföldeken gazdálkodik, és ma a főváros szükségleteit tejből 40, búzából 25, húsból 20, zöldségből 10 százalékban fedezi. A kombináthoz tejüzem, vágóhid húsfeldolgozó üzem, takarmánykeverék-gyár és más üzemek tartoznak. Belgrádban és környékén saját tej- hús- és egyéb üzletei, szállító eszközei, hűtőházai, nagybani elosztói stb. vannak. Tizenegy gazdasági egységében 2900 munkás, 67 mérnök és technikus, összesen 3200 ember dolgozik. A szlovéniai Lubljana Kombinát 1959-ben alakult meg, 2700 hektáron gazdálkodik, termelésében tejsre és húsrá specializálódott. Állatállománya 15 ezer szarvasmarhából, 30 ezer sertésből, 100 ezer tojó tyúkból áll. Üzemeiben ezer állandó munkás dolgozik. A horvátországi Osijek Kombinát néhány évvel ezelőtt szétaprózott állami gazdaságok és ipari vállalatok egyesüléséből alakult. A kombinát létrehozása már egy év alatt 430 millió dinár megtakarítást eredményezett. A 18 ezer hektár földön gazdálkodó kombináthoz csokoládé-, cukor- és szeszgyár, vágóhid és hűtőház, növényolajgyár, fonóüzem és más üzemek tartoznak. Ezenkívül 65 húst, zöldséget, gyümölcsöt árusító üzlete van a közeli városokban.

Sz. L.

Összehasonlító költségelemzés

(Textilipari példakkal)

Az üzem-összehasonlítás, és azon belül a költség-összehasonlítás célja, hogy összehasonlító elemzés útján felfedje a tartalékokat és veszteségforrásokat. A költségalakulás eltérése következtetési alapul szolgál a vállalatok vagy a gyáregységek termelési tevékenységének megítélésére és

segítséget nyújt a vállalatok vezetőinek.

A pamutiparban az ipari átszervezést megelőzően a Pamutipari Igazgatóság irányításával fejlett üzem-összehasonlítási munka folyt. Az átszervezéssel és az igazgatóság megszűnésével megszakadt ez a tevékeny-

ség. De fél év múlva a legnagyobb pamutiparági nagyvállalat — a Pamutnyomóipari Vállalat — már ismét megkezdte a fonodái közötti összehasonlító elemzést.

Az átszervezés által létrejött új helyzet az előző időszaknál még fokozottabban lehetőségeket nyújt az üzem-összehasonlítás eredményes alkalmazására, mert a nagyvállalatba való tömörülés gyorsabb lebonyolításra és hatékonyabb intézkedésekre nyújt lehetőséget. Az egységes irányítás javítja az összehasonlítás feltételeit, és lehetőséget ad a feltárt hiányosságok operatív felszámolására, a többi gyáregységben történő azonnali hasznosításra.

A tőkésországokban igen kiterjedt elméleti és gyakorlati üzem-összehasonlító munka folyik. Szakirodalmunk — sok esetben gyakorlatunk is — kissé túlhangsúlyozza a költség-összehasonlítás jelentőségét. A szocialista országokban folyó komplex üzem-összehasonlítás szintén elképzelhetetlen költség-összehasonlítás nélkül, de az utóbbi az előbbinek csupán egy része. Az üzem-összehasonlítás nálunk nem azonos az üzemek közötti költség-összehasonlítással. Persze lehet csupán a költség-összehasonlításra korlátozott elemzést is folytatni.

Az üzem-összehasonlító és elemző munka feladata az, hogy a vállalatok vagy gyárak eredményváltozását, illetve eltérését felbontsa műszaki és munkaszervezési adottságokból, valamint az árak felépítéséből eredő tényezőhatásokra, ezen tényezők elemzését elvégezze; összehasonlításukkal felszínre kerüljenek azok a tartalékok, amelyeket a jobb munkaszervezéssel, a technológia fejlesztésével, a gépi adottságok korszerűsítésével, valamint takarékos anyag- és költségfelhasználással a gazdaságos termelés szolgálatába állíthatunk.

A tervteljesítés igen alkalmas összehasonlítást nyújt ahhoz, hogy mérhessük az előirányzathoz és adott bázisidőszakhoz viszonyított fejlődést, de nem jó arra, hogy megismerjük belőle a gyáregység vagy a teljes nagyvállalat tényleges gazdasági helyzetét, az azt befolyásoló okokat,

vagy az ipar többi vállalatához viszonyított színvonalát. A költségek alakulása már sokkal többet jelez. Az összehasonlító költségelemzés rámutat például a rossz gazdálkodásból eredő költségtöbbletekre; az egyes költségtényezők összehasonlítása révén következtetési alapot nyújt a részelemzések számára. Az azonos vagy hasonló termékek más vállalatnál kialakult jobb önköltségi színvonalára ösztönzően hat arra, hogy az összehasonlításba vont többi vállalat átvegye a jobb, korszerűbb módszereket és eljárásokat. Az összehasonlítás rámutat a fejlesztési irányokra, elemzi a műszaki intézkedési tervek gazdasági hatékonyságát, alapot ad a következő időszakok termelési feladatainak jobb kialakításához.

Költséghelyenkénti összehasonlítás

Nem korlátozódik az összehasonlítás a jelenségek szűkkörű regisztrálására, hanem kimutatja az *okozati összefüggéseket* és magyarázza az egyes vizsgálati elemek tényezőinek kölcsönhatása folytán létrejött eltéréseket. A költség-összehasonlító elemzés lényegében abban csúcsosodik ki, hogy a *költséghelyenkénti költségek eltéréseit összefüggésben tárja fel*. Lássunk a közvetlen bérköltség elemzésére egy példát.

„A” vállalatnál a 100 kg fonatra a gépmunkásnak kifizetett közvetlen bér 40 Ft, „B” vállalatnál 48,80 Ft. Mik az eltérés okai?

Az elemzéshez szükségesek az alábbi műszaki és munkaügyi adatok:

	„A” vállalat	„B” vállalat
1. Sodrat/méter	720	760
2. Orsófordulat	9000	8500
3. Szállítási sebesség percenként (m/perc)	12,50	11,17
4. Copsméret, illetve súlya (gramm)	65	80
5. Géphatásfok (százalék)	92,00	93,50
6. G/oóra termelés	20,30	18,40
7. 1 fő által kiszolgált orsók száma	600	550

8. 1 fő terhelése (százalék)	70,00	71,10
9. Teljesítmény-százalék	105,00	106,50
10. Alap órabér (Ft)	5,40	5,32
11. Átlagos órakereset (Ft)	5,67	5,67

A darabbér összetevői e fonalszám-nál hozzávetőlegesen a következő százalékos megoszlásban jelennek meg:

a) Előfonalcséve cseréje	12
b) Szálszakadások kötése	25
c) Géptisztítás, figyelés körüljárás	55
d) Utak	5
e) Egyéb	3
	Összesen 100

E tényezők, amelyek közvetlenül hatnak a darabbérek alakulására, az „A” vállalatnál 100 kg-ra a következő közvetlen bérköltséget teszik ki:

a) Csévecseré	4,80 Ft (500 g-os csé- ve mellett)
b) Szálszakadás	10,00 Ft (110/1000 óóra)
c) Tisztítás	22,00 Ft (normál tisztítás beépített szálelszívóval)
d) Utak	2,00 Ft
e) Egyéb	1,20 Ft
	Összesen 40,00 Ft

„B” vállalatnál ezzel szemben a következő összegek mutatkoznak a közvetlen darabbér összetevőiként:

a) Csévecseré (finom flyercséve 250 g)	9,60 Ft
b) Szálszakadás (132/1000 óóra +20 százalék)	12,00 Ft
c) Tisztítás (szálelszívó nincs, kb. +10 százalék)	24,20 Ft
d) Utak (cca 10 százalékkal kevesebb)	1,80 Ft
e) Egyéb (változatlan)	1,20 Ft
	Összesen 48,80 Ft

A csévesúly-különbözet — a csévecseré bérigényének eltérése — technológiai különbséggel indokolható (közép előfonalcséve „A”-nál, finom cséve „B”-nél). Szálszakadások eltéréseinek magyarázatát a gépállapotban, nyersanyagminőségben, a technológiában kell keresni. Tisztítási többletet a szálszívó hiánya, gépállapot magyarázza.

Sodratot a vállalatok bizonyos előírt határokon belül műszaki adottságaik és minőségi követelmények alapján önmaguk határozzák meg, de tudniuk kell más vállalatokkal szembeni előnytelen helyzetüket konkrét indokokkal magyarázni.

Az orsófordulat ugyancsak elsősorban a gépállapottól függ. Túlzott emelésének határt szab a fonalminőség és a láncszakadás foka.

A szállítási sebesség az orsófordulat és sodrat hányadosa, példánkban

$$\text{„A” vállalatnál } \frac{9000}{720} = 12,5 \text{ m/perc}$$

$$\text{„B” vállalatnál } \frac{8500}{760} = 11,17 \text{ m/perc}$$

A copsméret gépi adottságból folyik (lökethossz, gyűrű átmérő stb.).

A géphatásfok elsősorban a leszedések miatti állásidők gyakoriságának függvénye. A leszedés miatti állásidő „A” vállalatnál 8 százalék (60 g-os copsok esetén), „B” vállalatnál (80 g-os copssúly mellett), a szállítási sebességet is figyelembe véve):

$$8 \times \frac{12,5}{11,17} = 6,4 \text{ százalék.}$$

Ezért a „B” vállalat 92 százalékos hatásfoka — az „A” vállalat 93,5 százalékaival szemben — indokolt.

Az 1 orsóóra jutó termelés (g/óra) a szállítási sebességgel és hatásfokkal számítva (34-es fonálnál):

$$\text{„A” vállalatnál } \frac{12,5 \times 60 \times 0,92}{34} = 20,3 \text{ g}$$

$$\text{„B” vállalatnál } \frac{11,17 \times 60 \times 0,935}{34} = 18,4 \text{ g}$$

Az 1 fő által kiszolgált orsók száma „A” vállalatnál 600. Ez 70 százalékos norma szerinti termelésnek felel meg. Az összefüggések alapján kiszámítható „B” vállalat terhelése a darabbér, kiszolgált orsók, orsófordulat, sodrat és hatásfok arányainak szorzataként. Tehát „B” vállalat terhelése:

$$70 \cdot \frac{48,8}{40} \cdot \frac{550}{600} \cdot \frac{8500}{9000} \cdot \frac{720}{760} \cdot \frac{93,5}{92} = 71,1 \text{ százalék.}$$

Azonos átlagkeresetet alapul véve (a két vállalatnál 5,67 Ft) „A” vállalatnál 70 százalékos terhelés mellett, 105 százalékos normateljesítményt feltételezve az alapbér 5,40 Ft. Így „B” vállalatnál a túteljesítési lehetőséget „A” vállalattal azonosan kihasználva 71,1 százalékos terhelés mellett 106,5 százalékos lesz az átlagos teljesítményszázalék, és ez 5,32 Ft-os alapbérnek felel meg.

Az alapadatokból kiindulva most már az alábbi mutatókat képezhetjük:

„A” vállalat	„B” vállalat	Index („A” : „B”)
-----------------	-----------------	-------------------

Gépi termelékenység

1000 órára jutó termelés (kg)	„A”	„B”	Index
	20,3	18,4	110,1

Munkatermelékenység

1 munkásóra jutó termelés (kg)	„A”	„B”	Index
	12,2	10,13	120,3

100 Ft közvetlen bérre jutó termelés (kg)	„A”	„B”	Index
	250,0	204,0	120,5

A költségelemzés hatékonyságának feltételei

Az összehasonlító költségelemzés hatékonysága függ az elemzésbe vont *költségfajták és költséghelyek számától*. Ezzel a számmal arányosan nő a kauzális elemzés lehetősége. Az összehasonlító költségelemzés hatékonysága függ a költségelemzés *terjedelmétől és mélységétől*. Vállalati vagy gyári elemzés során figyelembe vehetjük például a termékek kiszállítási költségét is. Ha az elemzés terjedelme szűkül — tehát az összehasonlítás nem vállalati szintű, csupán egyes gépcsoportokra korlátozódik —, úgy ilyen költségtényezővel már nem számolunk. Az előző esetben bővebb, az utóbbiban szűkebb a költségelemzés terjedelme. A szükséges terjedelmet az összehasonlításra kerülő egységek nagysága vagy a költség-összehasonlítás szempontjából vett bonyolultsági foka határozza meg.

Az összehasonlító elemzés mélysé-

ge attól függ, hogy a globális vállalati költségmutató alakulását milyen részletességű elemzésnek vetjük alá. Így lehetséges a) az összköltség-alakulás összefüggéseinek elemzése, b) költségnemek összehasonlítása útján történő elemzés, c) költséghely szerinti, d) művelet szerinti költségelemzés, e) gyártmányelemzés, f) cikk-elemzés, ezen belül g) befejezetlen, h) félkész, illetve készgyártmány költségelemzése.

Bármilyen mélységben is végezzük azonban a költségelemzést, az összköltség alakulására jellemző adatokat feltétlenül rögzítenünk kell, mivel azok között lesznek olyanok, amelyeket bizonyos mélységben csak arányosítással tudunk vetíteni, és lesznek olyanok, amelyeket a többivel azonos mélységben nem vehetünk figyelembe és ily módon kényszerűségből kimaradna az összehasonlításból. A textiliparban vagy ahhoz hasonló jellegű folyamatos gyártástechnológiával rendelkező iparokban a vizsgálható költségtényezők közül az alapanyag-felhasználást általában csak gyárrészlepszinten, a feldolgozási költségeket pedig műveleti bontásban szoktuk vizsgálni. Egy fonodában a gyapotfelhasználást fonodagyárrészleg szinten vizsgáljuk, míg műveleti bontásban vizsgálhatjuk a közvetlen és a közvetett béreket, a közterhet és illetményadót, a segéd- és üzemanyagköltséget és az értékcsökkenési leírást. Gyárrészlepszinten vizsgálhatjuk az üzemi (telepi) általános költségek, a gyárrészleghi vagy vállalati általános költségek és az anyagigazgatási költségek alakulását.

Ha a vállalatok közötti összehasonlító költségelemzést csak gyár- vagy üzemrészszinten végezzük, akkor is fel kell mérnünk az összköltség alakulását befolyásoló tényezőket, mert különben hézagossá válna az összehasonlítás.

Meg kell mindig keresnünk a terjedelem és mélység tekintetében az elemzés maximális hatékonyságát eredményező optimumot. A tartalékok és veszteségforrások feltárásának legnagyobb lehetőségét az adja,

ha az összehasonlító költségelemzés műhelyre, gépcsoportra, sőt esetleg gépegységre bontható.

Claus Krömke* szerint ilyen esetekben az összehasonlíthatóságnak a következő alapfeltételei vannak:

1. egységes felépítésű termelési folyamat az üzemekben;

2. egyező szervezeti tagozódás az egyes munkahelyek termelési folyamataiban;

3. egységes séma az egyes költségtényező bontására.

Sok szakíró — például W. Schuster — merevnek tartja ezt a meghatározást, mert korlátozza az összehasonlításba vont egységek számát és rontja ezáltal az összehasonlítás hatékonyságát. A nálunk végzett üzemösszehasonlítások is bizonyítják egyébként, hogy *kevésbé egységes termelési folyamattal rendelkező és eltérő szervezeti tagozódással bíró munkahelyeket is sikeresen lehetett összehasonlítani*, mert éppen ezek az eltérések adhatnak hasznos tapasztalatokra lehetőséget.

A vállalatok közötti költségelemzés szintjének megválasztásánál tehát — a lehetőségek határán belül — meg kell keresnünk azt a mélységet, amely reálissá teszi az összehasonlíthatóságot. Ezt még akkor is meg kell tennünk, ha a mélyebb szintű elemzés nagyobb, esetleg hosszadalmasabb előkészítő munkát követel.

Helytelen például a fajlagos költségek alakulásának összehasonlítását csak annak *összegére* korlátozni. A különbségek *okait* csak az egyes költségtényezők *létrejöttének* elemzésével kaphatjuk meg. Például egy lerövidített technológiai eljárás, amely kedvező módon hatna a bérköltség alakulására, jelentősen növelheti az anyagfelhasználási költségeket.

A gyártmányszintű összehasonlítás azért jelentős, mert — a gyártástechnológia egyes fázisait követve — olyan konkrét következtetések lehetőségét adja, amelyek rámutatnak az összehasonlított egységekben folyó gyártási módszerek gazdasági hatásaira.

* Der Betriebsvergleich in der Sozialistischen Industrie. Verlag die Wirtschaft. Berlin, 1958.

Műszaki jellegű költségelemzés

A költségelemzés önmagában nem elég. Össze kell kapcsolni a technológia adatainak műszaki és munkaügyi vonatkozású elemzésével is. Ezt mutatjuk be egy textilipari példán.

A fonodákban a csévék megtelítődésekor leállítják a gépeket. Leszedőcsoportok szedik le a tele hüvelyeket és cserélik azokat üres hüvelyekkel. Részint a leszedések gyakoriságát, részint a gép kihasználását is befolyásolja, hogy a gépeken a gyűrűátmérő megfelelően kihasznált-e, valamint a hüvely hossza is a telítődés szempontjából ki van-e használva. E két tényező nyilvánvalóan az önköltséget is befolyásolja, mert ha a gyűrűátmérő vagy a csévehossz kihasználatlan, több lesz a leszedés miatti gépállás és fajlagos leszedési bér. A leszedések gyakoriságának csökkentését a csévesúly növelésével érhetjük el. Az optimális csévesúlyt elérhetjük a gyűrűátmérő és a hüvelyhossz maximális kihasználásával. A költségvizsgálat kimutatta, hogy a fajlagos leszedési bér fonodánként eltérő. Keresni kell az eltérés okait.

Az üzemeltetési szabályzat maximális cséve-átmérőnek előírt gyűrűátmérő mínusz 3 mm-t; maximális csévehossznak pedig hüvelyhossz mínusz 20 mm-t. E két értéket 100 százaléknak véve kimutattuk a tényleges cséve-méretnek százalékos viszonyát az optimális cséve-méretnekhez. (1. sz. táblázat.)

A kihasználási százalékból kiszámíthatjuk, hogy a csévesúly milyen méretű növekedése következik be, ha a maximális cséve-méreteket (cséve-átmérő és csévehossz) elérjük. A cséve súlyát a cséve-átmérő növekedése négyzetesen, a csévehossz növekedése pedig lineárisan emeli. A csévesúly-kihasználás vizsgálata nemcsak a leszedési bérek eltérésének magyarázatát adta, hanem egyszersmind a megtakarítás lehetőségére is rámutatott. (2. sz. táblázat.)

További hatásfokjavulás érhető el a szálszakadások csökkentésével együtt járó hulladékcsökkenéssel. A hatásfok javulása arányos a hulladékarány változásával.

1. sz. táblázat

Csévémeretek négy vállalatnál
(mm)

Vállalat	Csévéátmérő		Kihasz- nálási %	Csévehossz		Kihasz- nálás %
	maximá- lis	tény		maximá- lis	tény	
MPI	40,7	37,5	92,4	192,8	177,0	91,7
Goldberger	36,5	33,3	91,3	186,8	172,7	92,5
Kistext	39,8	39,3	98,8	183,9	171,3	93,2
Kőbányai	45,1	42,8	95,0	208,7	190,5	91,2

2. sz. táblázat

Csévesúly-változtatás hatása a vállalati eredményre

Megnevezés	V á l l a l a t			
	A	B	C	D
1. Átlagos csévesúly (g)	51,6	38,7	71,4	84,7
2. A csévesúly kihasználása	0,783	0,771	0,910	0,824
3. Az elérhető csévesúly 3%-os biztonsági tartalékkal számítva $\left(\frac{1 \text{ sor}}{2 \text{ sor}} - 3\%\right)$	64,0	48,7	76,1	99,4
4. Eddigi átlagos telítődési idő percben	180	218	306	295
5. Leszedési idő percben	3	3	3	3
6. Leszedés miatti hatásfokvesztés jelenlegi csévesúly mellett $\left(\frac{5 \text{ sor}}{4 \text{ sor} + 5 \text{ sor}}\right) \%$	1,64	1,35	0,97	1,01
7. Telítődési idő az optimális csévesúly mellett $\frac{4 \text{ sor} \cdot 3 \text{ sor}}{1 \text{ sor}}$	223	274	326	347
8. Leszedési idő (5 sor)	3	3	3	3
9. Leszedés miatti hatásfokvesztés optimális csévesúly mellett $\left(\frac{8 \text{ sor}}{7 \text{ sor} + 8 \text{ sor}}\right) \%$	1,35	1,10	0,92	0,87
10. Csévesúlyemelés miatti hatásfoknövelés (6 sor- 9 sor) %	0,29	0,25	0,05	0,14
11. $\frac{1}{4}$ évi termelés tonnában	1849	800	818	1023
12. Várható többtermelés éves szinten $\left(\frac{11 \text{ sor} \cdot 10 \text{ sor}}{100} \cdot 4\right) t$	21,4	8,0	1,6	5,7
Eredménytöbbletként jelentkező gazdasági kihatás				
13. Napi fixköltség + haszontöbbség Ft-ban	193 500	115 800	97 200	122 700
14. Napi eredménytöbbség Ft-ban 13 sor · 10 sor	562	290	49	172
Eredménytöbbség éves szinten ezer Ft-ban (14 sor · 300)	168	87	15	52

Összesen évi 322 000 Ft

Az összehasonlíthatóság

A vállalatok vagy gyárak közötti költségelemzés szintje nem önkényes elhatározás kérdése. Elsődleges itt az összehasonlíthatóság. A szakírók más és más jelenségeket határoznak meg olyanokként, amelyek zavarják az összehasonlíthatóságot. Ezek a megállapítások gyakran ellentétesek is.

A német szakirodalomban a 30-as években sokat foglalkoztak például a kapacitáskihasználás eltéréseiből származó hatások semlegesítésével. E

problémát végül úgy oldották meg, hogy a tényleges költségeket arra a szintre korrigálták, amely szint megfelel a kapacitás teljes kihasználása esetén várhatóknak.

Konkrét textilipari összehasonlításból véve a példát, kivonatosan ismertetjük egy kapacitásvizsgálat eredményeit, illetve lehetőségeit. Az előszámításokat és a vizsgálati módszer ismertetését mellőzve mint kiinduló adatokat mutatjuk be a 3. sz. táblázatban levő számokat.

3. sz. táblázat

Kapacitáskihasználás géplépcsőnként, százalékosan 4 vállalatnál

Géplépcső	A	B	C	D
Tisztító	70,7	73,1	86,7	72,1
Kártoló %-ban szabad kapacitás gépekben	99,1	99,0 1	100,0	80,2 18
Végnyújtó %-ban szabad kapacitás fejekben	100,0	93,8 4	98,9 1	75,6 42
Finom előfonó %-ban szabad kapacitás orsóban	középpel összevontan			53,8 147
Közép előfonó %-ban szabad kapacitás orsóban	85,7 610	95,8 114	100,0	97,8 55
Durva előfonó %-ban szabad kapacitás orsóban		85,5 45	84,4 36	120
Gyűrűsfonó %-ban ki nem használt kapacitás %	91,8 8,2	93,6 6,4	96,6 3,4	98,3 1,7

A kapacitáskihasználás vizsgálatával párhuzamosan elemeztük az állásidők megoszlását is. Ez utóbbiból csak egy üzemszám ilyen vonatkozású tényezőinek alakulását ismertetjük a 4. sz. táblázatban.

Számítások útján rögzítettük vállalatunként és üzemszámként az optimális termelőképességet, így a gyűrűsfonó üzemszámokban az optimális géptermelekenységi követelményt (optimális g/orsóórát). Ezen optimális gépkapacitás rögzítése nem elméleti számítás, hanem gyakorlatilag már elért eredmények alapján

történt. Tehát olyan értékekről van szó, amelyek elérhetők. A későbbiekben ezeket az értékeket fix mérőszámoknak tekintettük, ami viszonyítási bázist adott. A fix mérőszám alapján nemcsak adott időpont eredményei voltak összehasonlíthatók, hanem a fejlődés dinamikája is. A fix mérőszámokon túlmenően még egy hasonlító bázist is alkalmaztunk: az iparági normatívát, amely tükrözi már a távlati rekonstrukció által várható műszaki fejlődést.

Gyűrűsfonóüzemi számításaink a gépi termelőképességi mutatóknak —

4. sz. táblázat

Gyűrűsfonó állásidők százalékban, 4 vállalatnál

Okok	„A”		„B”	„C”	„D”
	fonó I.	fonó II.			
TMK	1,19	1,56	1,03	0,84	1,32
Javítás	0,54	1,15	0,34	1,02	0,38
Karbantartás	0,79	0,73	1,68		
Tisztítás				0,71	0,08
Szerelés	0,25	0,17	0,06	0,18	0,11
Üzenizavar (áramhiány)	0,33	0,33	0,10	0,16	0,15
Munkáshiány	0,13	0,01		0,01	
Anyaghiány, hüvelyhiány	0,95	0,97	0,33	0,10	0,05
Beszakadás	0,01	0,01	0,06		
Egyéb	0,01	0,27		0,28	0,01
Összesen	4,20	5,20	3,60	3,30	2,10
		4,70			

az optimális g/orsóóránál — a reciprokát alkalmaztuk, tehát az egy kg termeléshez szükséges orsóóra mennyiséget hasonlítottuk össze. Ezen ér-

tékek összehasonlítása a legmélyebb szinten is lehetséges volt és — mint az 5. sz. táblázatból látható — fonalszám, sőt kiserelismélység folyt.

5. sz. táblázat

Gyűrűsfonógépek optimális termelési követelményei (1 kg termelés nettó orsóóra-szükséglete)

Nm	Gyártmány		A	B	C	D	Iparági bttó óó-szükséglet
		Minőség					
70	A	lánc					113,0
	A	vet.		111,5			113,0
	A	lánc		100,6		101,0	90,5
60	A	vet.		93,7			90,0
	Műszál	lánc	90,2				
	Műszál	vet.					
	A	lánc	81,8	77,0	82,4	78,9	69,5
50	A	vet.		69,9	78,5	74,0	68,7
	Műszál	lánc	63,8	62,8	77,8		63,0
	Műszál	vet.	64,9	64,2			

A következő táblázat adatai alapján mód nyílt arra, hogy az összehasonlításba vont fonodák tekintetében mind a bázisokhoz viszonyíthassunk, mind pedig külön-külön és egymáshoz viszonyítva fejlődésbeli összehasonlítást is végezhetünk. (6. sz. táblázat.)

Röviden bemutatjuk végül a tanulságok kauzális elemzését „A” vállalat vonatkozásában. Ez az elemzés — mint az előzőek végkövetkeztetése — abból indul ki, hogy a termelést

befolyásoló okok két fő csoportra oszlanak:

1. A fonoda vezetősége által befolyásolható okok

- nettó g/óó változása,
- állásidő változása,
- vasárnapi munka alkalmazása.

2. A fonoda vezetősége által nem befolyásolható okok

- időalap-változás,
- gyártmányösszetétel-változás.

Az optimális g/oó-tól való eltérések összefoglaló összehasonlítása (százalék)

Megnevezés	A időszak			B időszak			C időszak			D időszak		
	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.	I.	II.	III.
Bruttó orsóóra	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Állásidő	2,7	4,7	3,4	3,2	3,6	5,1	6,2	3,3	3,7	2,0	2,1	3,6
Nettó orsóóra	97,3	95,3	96,6	96,8	96,4	94,9	93,8	96,7	96,3	98,0	97,9	96,4
Váll. opt. orsóóra	87,8	88,8	94,9	89,2	90,6	94,8	88,5	93,6	97,8	96,5	96,2	98,0
Eltérés az optimumtól	9,5	6,5	1,7	7,6	5,8	0,1	5,3	3,1	-1,5	1,5	1,7	-1,6
Állásidő-túllépés		1,7	0,4	0,2	0,6	2,1	3,2	0,3	0,7			0,6
Összes eltérés optimálistól	9,5	8,2	2,1	7,8	6,4	2,2	8,5	3,4	-0,8	1,5	1,7	-1,0
Iparági óraszükséglet		77,7	85,6		86,1	90,0		76,2	80,1		88,8	92,4
Eltérés az iparágitól		22,3	14,4		13,9	10,0		23,8	19,9		11,2	7,6

Az előbbieken közölt táblázatok segítségével a termelés változását módunkban van *súlymennyiségileg* is az említett okokra bontani. Az eljárás a következő:

„A” Vállalat

Termelés II. időszak	1849,1 t
III. időszak	1965,7 t
Változás	+ 116,6 t

Befolyásolható okok:

a) Nettó g'óó emelkedés	
II. időszak az optimálistól való eltérés	6,5 százalék
III. időszak az optimálistól való eltérés	1,7 százalék
Különbözet	4,8 százalék

1849,1 t-nak 4,8 százaléka, tehát a g/oó növekedésből eredő termelés-többlet: 88,8 t.

b) II. időszak állásideje	4,7 százalék
III. időszak állásideje	3,4 százalék
Különbözet	1,3 százalék

1849,1 t-nak 1,3 százaléka, tehát az állásidő csökkenéséből eredő többlet: 24,0 t.

c) A vasárnapi munka a teljes negyed-év termelésének 1,36 százalékát teszi ki. 1965,7 t-nak 1,36 százaléka, tehát a vasárnapi munka beállítása miatti többlet: 26,7 t.

Nem befolyásolható okok:

d) II. időszak	
79 munkanap	110 079 bttó oó
III. időszak	
77 munkanap	107 612 bttó oó
Különbözet	2 467 bttó oó

A munkaidőlap csökkenése 2,24 százalék.

1849,1 t-nak 2,24 százaléka tehát a termelés csökkenése: 41,5 t.

e) Az átlag finomsági szám 37,2-ről 37,9-re emelkedett, de ezzel szemben a termelékenyebb műszálfonal 680-ról 791 t-ra, 111 tonnával emelkedett, tehát az ebből folyó termelés-többlet egyenlegszerűen számítva: 18,6 t.

Az okokat összegezve:

A vállalat által befolyásolható okok miatti termelési többlet:	+ 139,5 t
Nem befolyásolható okok miatti termelés-csökkenés:	- 22,9 t
Egyenleg mint többlettermelés:	+ 116,6 t

A mutatószámok megválasztása

Általában érvényes elvként elfogadhatjuk *Schnettler* meghatározását, amely szerint két üzem akkor összehasonlítható, ha egy mindkét üzemre érvényes olyan mérőrendszer (mutatószám) létezik, hogy segítséggel hasznos felismerésekhez juthatunk.

Nem jelenti ez azonban azt, hogy bizonyos vonatkozásban eltérő cikk-profilú vállalatokat nem lehet összehasonlítani. Érdekes összehasonlítást folytattak már szövessel és hurkoló technológiával készült anyagok előállításában is, amelyek nemcsak különböző profilt, de teljesen eltérő technológiát is képviseltek.

Zavaró jelenségek azonban egy iparágon belül is jelentkezhettek, sőt meg azonos profil mellett is. Ha azonban az összehasonlításnak megvan az alapja, akkor meg kell keresnünk a közös mérőrendszert. E közös mérőrendszer célját szolgálják az olyan egységekre hozó eljárások, mint a munkaigényességi tényezők figyelembevételével történő azonosítások, egyenértékszámok segítségével kialakított vezértípusok alkalmazása, egységes sémakalkulációra való vetítése stb.

A mutatószámoknak alkalmazkodniuk kell az összehasonlítás szintjéhez. Vannak ugyanis a) az összehasonlításra kerülő egységet mint egészet jellemző, b) az egyes üzemek, üzemszervek stb. összehasonlítására alkalmas, valamint c) gyártmány-, vagy cikkmélységű mutatószámok.

Általában helyes, ha a mutatószámok rendszerét a költség-összehasonlítás szempontjából az alábbi fő csoportosításban alakítjuk ki:

- a) állóeszközök színvonalának és kihasználásának mutatói,
- b) termelési folyamatok mutatói,
- c) munkaerő-felhasználás és munkaidő-kihasználás mutatói,
- d) anyag- és energia-felhasználás mutatói,
- e) termelési költségek mutatói,
- f) forgalmi folyamat mutatói,
- g) pénzügyi folyamat mutatói,
- h) egyéb mutatószámok.

Az összehasonlításra kerülő egységek között a profil néha csak a gyártástechnológia bizonyos szakaszában tér el. Ilyenkor megfelelő rugalmassággal kell keresnünk az összehasonlíthatóság lehetőségét. Bár az ilyen eltérések zavaróan hatnak, de sokszor előnyök is. Ha a gyártás fázisait külön-külön is elemezzük önköltségi szempontból, éppen a jó vagy

kevésbé jó technológiai eljárás költséghatásait ismerhetjük fel. Ezek a megismerések gyümölcsöző tapasztalatsere kiinduló bázisává válhatnak.

Ne a termékek költségszint-különbségét okozó eltérő körülményektől tekintünk el, hanem a meglévő különbségek ellenére a költségeket úgy tegyük összehasonlíthatóvá, hogy lehetővé váljék a legmélyebb szintű okkereső elemzés. Szellemes módon határozta meg a problémát Z. Fedek*: „Nem a termelési körülményeket — módszereket — kell összehasonlítani, hanem a különböző körülmények között gyártott azonos termékek önköltségét. A termelési feltételek (technológia, üzemszervezés stb.) megváltoztatása, vagy új gépek és berendezések beállítása csak egyik tényezője a költségek csökkentésének. Hasonlóképpen nem tesz összehasonlíthatatlanná a költségeket az alapanyagváltozások sem, ha végeredményben azonos terméket kapunk.”

A komplex üzem-összehasonlításban két gyakorlati módszer van. Vagy az összehasonlító költségelemzésből kiindulva az eltéréseket a műszaki, munkaügyi, szervezési stb. elemzések magyarázzák, vagy az összehasonlító elemzés a veszteségforrások feltárásával indul és az összehasonlító költségelemzés az, amely a veszteségek nagyságára, illetve a veszteségforrások gazdasági kihatásaira rámutat. Természetesen a két módszer együttesen is alkalmazható.

A vállalatok közötti költségelemzés — nehézségei, problémái mellett is — szép feladatot jelent, mert megtestesül benne a szocialista vállalatok egymást segítésének, a tapasztalatok átadásának elve, és az egész népgazdaság számára jelentős gazdasági eredmények forrása lehet.**

Kápolnai György

* Finanse, 1955. évi 2. szám, „Önköltség-csökkenés számítása” című cikk.

** Felhasznált irodalom: K. Szowowa: Analiza Miedzy-Zakladowa Kosztow s Przemysle; Vas Jenő összeállítása 1959: Az üzem-összehasonlítás módszere (KGM); dr. Kozmutza-Kápolnai-Stanfeld: Üzemösszehasonlítás a textiliparban; Pamutipari Szervező és Elemzőcsoport fonodai üzemösszehasonlítás anyaga.

Nemzetközi konferencia az automatizálás hatásáról

A Nemzetközi Munkatanulmányi Intézet 1964. július 20—29. között Genfben nemzetközi konferenciát hívott össze „Az automatizálás és a technológiai haladás munkaügyi problémái” címmel. Ez az Intézet, amellyel a magyar tudományos életnek eddig nemigen volt kapcsolata, 1960-ban létesült a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (ILO) mellett, s különböző államok és szervezetek hozzájárulásából tartja fenn magát. Az Intézet célja egyfelől általános érdekű munkaügyi kérdések kutatása, az ilyen kutatások ösztönzése, másfelől a munkaügyeket érintő szakképzés és tapasztalatcsere különböző formáinak szervezése. E konferenciát az Intézet az angol és az amerikai Automatizálási Alap támogatásával szervezte meg, s erre a világ különböző országaiból mintegy 70 szakértőt és 30 megfigyelőt hívott meg.

A meghívottak között a tudományos élet, kormányzati szervek, a tőkésországokbeli szakszervezetek és munkáltatói szervezetek képviselői egyaránt szerepeltek. A résztvevőknek ez az összetétele sokoldalú, érdekes vitákat eredményezett.

A konferencia 22 előadást vitatott meg, 6 témakörbe csoportosítva. A témakörök a következők voltak:

- a technológiai haladás üteme és útjai;
- a technológiai haladás hatása a foglalkoztatottságra;
- az oktatás a gyors technológiai haladás korában;
- a technológiai haladás hatása a vezetésre;
- a technológiai haladás hatása az ipari kapcsolatokra;
- a technológiai haladás hatása az emberi kapcsolatokra.

A konferencia résztvevőinek ezenkívül Godber angol munkaügyi miniszter, Eckstein professzor (az Egyesült Államok Elnöki Tanácsadó Testületének tagja) és több más közéleti személyiség is tartott előadást.

A konferencia egészében hűen tükrözte azt a nagy érdeklődést, amellyel valamennyi, de elsősorban az iparilag fejlettebb országok az automatizálás kérdései felé fordulnak. A jelen konferencia az automatizálás és a gyors technológiai fejlődés *társadalmi* hatásai közül elsősorban azokat vizsgálta, amelyek az egyénnel, az *emberrel* függenek össze. E kérdések az iparilag fejlett országokban széles körű tudományos kutatások tárgyát képezik. Eredményeik megismerése számunkra is igen hasznos lehet.

Az első témakör keretében a konferencia egyrészt a technológiai haladás mérésének metodikai kérdéseit, másrészt a technológiai haladás egyes országokban elért eredményeit és tapasztalatait vitatta meg. A második témakör — a technológiai haladás hatása a foglalkoztatottságra — keretében két előadás is tárgyalta az amerikai munkanélküliség problémáit, amelyet az amerikai gazdaság jelenlévő képviselői igen súlyosnak ítéltek. A munkanélküliség átlagos aránya is jóval magasabb annál, mint amit elfogadhatónak tartanak; és különösen erősen sújtja a fiatalokat, a szakképzettség nélkülieket és a négereket. A két vitaindító előadás elsősorban azt elemelte, hogy a munkanélküliség ellen pénzügyi intézkedésekkel, a kereslet fokozásával vagy inkább a munkaerő struktúrájának a tényleges szükségletekhez való rugalmasabb és gyorsabb alakításával kell küzdeni.

E témakörhöz cscportosítva hangzott el, s igen nagy érdeklődést keltett az ismert német szociológus professzor, *O. Neuloh* előadása a *szabadidő* egyre fontosabb problémáiról. Az előadás kapcsán elsősorban két kérdés körül alakult ki vita: 1. mit kell érteni munkaidőn, nem munkaidőn és szabad időn, és 2. kell-e és lehet-e tanítani az embereket a szabadidő felhasználására. A heti munkaidő csökkentése, valamint az otthoni munkát megkönnyítő gépesítés egyre több valóban szabad időt teremt a tömegek számára is. Ennek tartalmas felhasználása — ez általános nézet volt — az automatizálás korának egyik igen fontos társadalmi problémája.

Az oktatási témakörben elsősorban az angol *B. Elton* előadása váltott ki nagy vitát. Ez az előadás az egész angol oktatási rendszert vette bírálat alá. Megállapítása, hogy az oktatás rendszere és tartalma mindig — s különösen a mai korban — rendkívül lassan követi a fejlődést, s ennek folytán gyakran nem felel meg a tényleges szükségleteknek, sok tekintetben nálunk is érvényes, ha nem is olyan mértékben, mint Angliában. Az oktatás témakörében vita tárgyát képezték — többek között — az alábbi kérdések: a tudományok ismeretanyagának rohamos növekedése mellett hogyan lehet helyesen kiválasztani az oktatás — alapjában nem növelhető — anyagát; milyen legyen az arány az oktatás különböző szintjein az általános és a specializált ismeretek tanítása között, figyelembe véve, hogy az utóbbiakat fokozottan fenyegeti az avulás veszélye; mennyiben korlátozzák vagy segítik a különböző oktatási rendszerek a tehetségek felszínre kerülését; hogyan gyorsítható meg a modern technika eszközeinek az oktatásba való bevezetése. Általános vélemény volt, hogy az oktatás fejlesztésében, ésszerűbbé tételében a tudományos kutatásra igen jelentős feladatok várnak; ezt nekünk is meg kell szívlelni. Az utóbbi időben gyakran találkozunk annak kiemelésével, hogy az oktatásnak két oldala van: egyrészt „fogyasztás”, másrészt „beruházás”. Még igen sok a tennivalónk, hogy oktatásunk — mint fogyasztás — élvezetes, — mint beruházás — hatékony legyen.

A következő témakörökben a konferencia a vezetés (management) változó feladataival, majd az automatizálásnak az „ipari kapcsolatokra” (elsősorban a szakszervezetek szerepére) gyakorolt hatásával, végül az „emberi kapcsolatok” (human relations) új problémáival foglalkozott. Figyelemre méltó, hogy a tőkésországok és szervezetek képviselői közül is többen nagyon határozottan vetették fel a munkaerő-tervezés szükségességét, azzal indokolva, hogy a gyors technikai fejlődés egyes negatív hatásait csak ily módon lehet mérsékelni.

A magyar népgazdaságban az automatizálás foka és hatósugara még viszonylag csekély, szerepe mégis egyre fontosabb lesz. A műszaki fejlődés minden fokozatát ugyanis nem kell lépésről lépésre befutnunk. Bár helyenként még a gépesítésben is le vagyunk maradva, sok esetben máris egy magasabb fokú automatizálás mutatkozik célszerűnek. Mint a külföldi tapasztalatok mutatják, az automatizálás s általában a várhatóan nálunk is gyorsuló műszaki fejlődés igen mély és sokrétű hatást gyakorol a gazdaság és a társadalom szerkezetére, fejlődésére. Ezek időben való felmérése, számításbavétele és lehetőség szerinti kedvező befolyásolása tervgazdaságunkban nélkülözhetetlen. Mindez a műszaki fejlődés és az automatizálás problémáinak, közgazdasági és társadalmi kihatásainak az eddiginél intenzívebb kutatását követeli meg. Ehhez e nemzetközi konferencia tapasztalatai is hasznos anyagot és ösztönzést nyújthatnak.

Román Zoltán

Irányítási és Szervezési Tudományos Intézet a Szovjetunióban

A kommunizmus anyagi-műszaki bázisának megteremtéséhez a műszaki feladatokon kívül hozzátartozik a népgazdasági irányítás, szervezés, anyagi érdekelttség és általában a gazdasági mechanizmus leghaladóbb formáinak kialakítása is. Ahogy fejlődik a szocialista népgazdaság, úgy válik mind égetőbbé a gazdaságvezetés hatékony módszereinek tudományos kidolgozása a vállalatvezetéstől a népgazdaság legfelsőbb szintű irányításáig. A tudományos-technikai forradalom a gyártmány- és gyártásfejlesztésen kívül kihat a népgazdasági tervezés és irányítás területeire is. Ezeket éppen olyan ütemben kell továbbfejlesztelnünk, mint a gazdasági élet egyéb területeit. Ha tökéletesedésük, továbbfejlesztésük üteme relatíve lassú marad, előbb-utóbb az általános fejlődés akadályává válnak.

A Szovjetunió Népgazdasági Tanácsa felismerte ezt a törvényszerűséget és 1960-ban Irányítási és Szervezési Kutató Intézetet létesített. Mivel a többi szocialista országban — így hazánkban is — egyre több szó esik ilyen jellegű intézet felállításának szükségességéről vagy a közgazdaságtudományi intézetek kutatási területének ilyen jellegű bővítéséről, nem felesleges megismernednünk az intézet célkitűzéseivel, munkaprogramjával.

Az intézet két irányú tevékenységet végez. Egyrészt távlati kutatómunkát folytat az irányítás és szervezés kérdéseiben, a ráfordítási (vállalati és ágazati) normatívák kialakításában, másrészt beszámoló jelentésekkel, értékelések készítésével, közvetlen szaktanácsadással segíti az SZKP Központi Bizottságát és a Népgazdasági Tanácsot.

Az intézet kutatási területe rendkívül szerteágazó. Foglalkozik az ipari termelési *állóalapot* kihasználásával, az ezzel szervesen összefüggő műszaki, munkaszervezési, anyagi érdekelttségi kérdésekkel, a soron következő konkrét gazdasági feladatok és intézkedések kidolgozásával, az állóalapot hatékony-ságnövelésének módozataival.

Vannak emellett általános *üzemgazdasági* elméleti feladatai is. Ennek keretében elemzik az üzemgazdasági kutatások helyzetét, a további kutatási irányok alakulását, és végzik az ilyen jellegű kutatások koordinálását.

Keresik az ipari termelés *irányítási* rendszerének és *szervezeti* formáinak leghatékonyabb formáit, a *matematika közgazdasági alkalmazásának lehetőségeit* és módozatait. Különös figyelemmel vannak ennek során az ágazatok közötti termelési kapcsolatokra, az anyagi-műszaki ellátás népgazdasági szervezésének kérdéseire.

Termékoptimalizálási, lineáris programozási kérdésekkel éppen úgy foglalkoznak, mint a készletező-értékesítő vállalatok irányítási rendszerével, az ipar területi elhelyezésének gazdaságossági kérdéseivel. Kutatják az adatgyűjtés és feldolgozás gyors és részletes lebonyolításának azokat a lehetőségeit, amelyek az *anyagi-műszaki ellátás* hatékonyabb központi irányításának tárgyi feltételei.

Az intézet egyik legfontosabb munkaterülete az anyagi-műszaki ellátást végző szervezetek és vállalatok irányítási rendszerének, tevékenységének, kereskedelmi munkájának megjavítását szolgáló mechanizmus kialakítására irányuló kutatómunka.

A Szovjetunióban a termelőfogyasztás anyagi-műszaki ellátását bonyolító készletező és értékesítő vállalatok ma már nem a termelő ipari minisztériumok irányítása alá tartoznak. Az átszervezés után a termelőtárcáktól előbb a Goszplan (a Szovjetunió Országos Tervhivatala), majd a Szovjetunió Népgazdasági Tanácsa vette át a készletező és értékesítő vállalatok irányítását. Ennek szükségességét azzal indokolták, hogy a termelő ipari minisztériumot elsősorban a termelési volumen növelése és a termelő kapacitás jobb kihasz-

nálása érdeklő, és ezért is teszik felelőssé. Mind az anyagi, mind az erkölcsi ösztönzési rendszer főképp ezt a célt szolgálja. Amíg a készletező és értékesítő vállalatok irányítása az ipari minisztériumoknak volt a feladata, gyakran vállalataik termékeit úgy „realizálták”, hogy a készletező vállalattal átvették. A termék az egyik raktárból a másikba került. A realizálás formai volt. (Ismeretes ez a módszer hazánkban is!).

Jelenleg már csak néhány, nem ipari minisztérium — a tengerhajózási, légügyi, közoktatási — rendelkezik készletező vállalattal. A közeljövőben e vállalatok is a Szovjetunió Népgazdasági Tanácsának irányítása alá kerülnek.

Az intézetben hozzáfogtak az anyagi ráfordítási normatívák kidolgozásához, amelyek révén az ágazati kapcsolatok, a fejlesztési célkitűzések tökéletesebbé tehetők a népgazdaság fejlődésében keletkező aránytalanságok megelőzésére.

Az intézet felépítése és kutatási munkamódszere biztosíték arra, hogy ne a gyakorlati gazdasági élettől távolálló, csupán alapkutatási tevékenységet végezzen. Lehetőségük van arra — és ezzel élnek is —, hogy egy-egy kutatási eredményt gyakorlatban egy részterületen kipróbáljanak. Így tételeik gyakorlati helytállóságát is bizonyítani tudják, másrészt a tapasztalatok alapján azokat korrigálhatják. Az ily módon elkészített javaslatokat a Népgazdasági Tanács tagjai tanulmányozzák, majd a viták alapján a javaslatok törvényjavaslatokká, gazdaságpolitikai intézkedésekké válnak.

Tevékenyen részt vesz az intézet az időszzerű gazdaságfejlesztési részfeladatok kidolgozásában is. Felmérték például a szükségleteket és a forrásokat a gépgyártás, energiaellátás, könnyűipar, élelmiszeripar és a kohászat területén. Ezen ágazatokra vonatkozóan konkrét javaslatokat tettek a Népgazdasági Tanácsnak a gazdaságosság javítására és a legésszerűbb termelési-ellátási normatívákra. Elkészítették a gépek és berendezések értékbeli mérlegét. Mérlegmódszerüket a Belorusz Köztársaságban gyakorlatban kipróbálták. Mivel javaslatuk bevált, tételeiket — némileg korrigálva — ma már szélesebb területen alkalmazzák.

Hasonlóan behatóan tanulmányozzák a vegyipar fejlesztésének technológiai-ellátási mechanizmusát, az anyagi-műszaki ellátás zökkenőmentes és hatékonyabb kialakításának útjait. Keresik az anyagi-műszaki ellátás programozásának az eddiginél gyorsabb és alaposabb módszereit.

A kohászat alapanyagokkal való ellátásának megjavítása is feladataik közé tartozik. Különös figyelemmel kísérik az anyagnormák alakulását és javaslatokat készítenek a normázás módszereire. Ilyen volt legutóbb a hengerelt áruk felhasználási és készletnormatíváinak a kidolgozása, amely a hengerelt áruk mintegy 47 százalékára terjedt ki; vagy a géptartalékok normázása, amely tízezer fémmegmunkáló gépet érintett. E területeken végzett kutatásokba 101 ágazati kutatóintézet is bekapcsolódott. Ezzel kapcsolatos irányító-szervező és koordináló munkát az intézet végezte. Ugyancsak javaslatokat dolgoznak ki az anyagellátási utak rövidítésére, a készletek csökkentésére, tevékenységük hatékonyságának növelésére.

Külön kutatócsoport foglalkozik a termelőfogyasztás anyagi-műszaki ellátásának bonyolításához szükséges leghatékonyabb szervezeti formák kialakításával, a készletnormákkal, az optimális készletnagyság megállapításának és a készletek népgazdasági felmérésének kérdéseivel. Itt különös tekintettel vannak a termelő és felhasználó vállalatok területi elhelyezkedésére, a szállítási utak rövidítésére, az ellátási körzetek gazdaságos kialakítására. Különös súlyt kap munkájukban a készletező és értékesítő vállalatok szerepe és feladatai, szervezeti felépítési rendszerük és irányításuk kérdése. A készletezést és a termelési eszközök értékesítését a Szovjetunióban ma már az *anyagi termelés fontos ágazatának* tekintik!

Az intézet bekapcsolódik minden, a kutatási területhez tartozó gazdaság-

politikai intézkedés kidolgozásába és a népgazdasági tervek készítésébe. Jelentős részük volt az 1966—1970. évi anyag-tervmérlegek és újszerű népgazdasági gépmérlegek kidolgozásában.

Ami az intézet munkájában különösen megragadott, az a gyakorlati és elméleti problémák elemzésének rendkívül szoros kapcsolata. Az *intézet kutatói szervező-tudós típusúak*, mozgékonyak, és nagy tekintélyük van a gyakorlati szakemberek előtt. A gyakorlattal való szoros kapcsolatukat bizonyítja, hogy nemcsak a Népgazdasági Tanács, hanem alacsonyabb szintű vezető szervek, sőt a nagyobb vállalatok vezetői is gyakran kikérik tanácsaikat. Egyébként a Szovjetunióban általánossá kezd válni az a helyes gyakorlat, hogy a vezetés minden szintjén egy-egy probléma jobb megoldásához igénylik és kéri a kutatók segítségét. Ezt a munkamódszert hazánkban is hasznos volna az eddigénél jobban elterjeszteni.

Növeli az intézet súlyát, hogy tudományos folyóiratuk van, amely *Organizacija Upravlenyija i Normativov* cím alatt jelenik meg. Ebben kutatási részeredményeiket és gazdaságpolitikai javaslataik egy részét teszik közzé.

Az intézetnek talán az a fő problémája, hogy nincs éles kutatási profilja. A sok és bonyolult téma az erők szétforgácsolásával fenyeget. Természetes, hogy e széles kutatási profilnak vannak előnyei is. Kénytelenek a kutatók a vizsgált kérdéseket a maguk szerves összefüggéseiben nagyon alaposan megnézni, vizsgálni. Megállapításaiknál, javaslataik elkészítésénél a tervezett intézkedések szerteágazó hatásaira is nagy figyelmet kell fordítaniuk. Túlságosan fiatal persze az intézet ahhoz, hogy szakterülete már ki lehessen kristályosodva. De az élet igénye hozta létre: a Szovjetunióban az elmúlt hat évben 75 százalékkal nőtt az ipar termelése. Ezzel együtt járt a termelés koncentrációja, de a vállalatok számának növekedése is. Így a tervezési, irányítási és szervezési rendszer tökéletesítésére irányuló kutatómunka jelentősége is nő. A szovjet közgazdászok széleskörűen kutatják azokat a leghatékonyabb módszereket, amelyekkel a centralizált tervszerű vezetés összegyeztethető a helyi kezdeményezések maximális kibontakoztatásával. Ezt a feladatot egyébként a szovjet közgazdászok elé kitűzte az SZKP XXII. kongresszusa is.

Hazánkban is megérett az idő arra, hogy a népgazdasági irányítás, szervezés, mechanizmus problémáival hatékonyabban és intézményes, szervezett formában foglalkozzunk. További gazdasági fejlődésünk egyik fontos feltétele a népgazdasági tervezés módszereinek, a gazdasági mechanizmusoknak a tökéletesítése, a matematikai módszerek széleskörű alkalmazásának gyorsítása, az anyagi-műszaki ellátási kapcsolatoknak irányítási és szervezeti megjavítása. Éppen ezért nagy figyelemmel kell kísérnünk a Szovjetunió Népgazdasági Tanácsa mellett működő Irányítási és Szervezési Tudományos Kutató Intézet munkáját és hasznosítanunk kell e fiatal intézet útkereséséből, e kezdeti nehézségeiből és ma még szerény, de biztató eredményeiből adódó tapasztalatokat.

Szilágyi Pál

Cukor György—Sági Márton: Az energiaszükséglet és távlati tervezése

Közgazdasági értekezések 5. Akadémiai Kiadó, 1964., 166 l.

A könyv célja az energiagazdálkodás közgazdasági problémáinak átfogó jellegű feldolgozása. A szerzők színvonalasan, olvasmányos stílusban tárgyalják az energiagazdálkodás általános kérdéseit, a nemzetközi fejlődés tendenciáit s az energiaszükségletek távlati tervezésének metodikai kérdéseit. A mű ezért nemcsak az energiatervezés területén dolgozók érdeklődésére tarthat számot. Az elemzéseket és számításokat nagy statisztikai feldolgozás támasztja alá mind magában az értekezésben, mind az azt kiegészítő gazdag függelékben.

Az energiagazdálkodás közgazdasági kérdéseinek átfogó elemzését számos tényező indokolja. A szerzők rámutatnak arra, hogy állandóan növekszik az energiaszükséglet, s egyre nagyobb a feszültség a hagyományos energiahordozó-készletek és a folyó felhasználás között. Megváltozóban van az energiaszükségletek struktúrája, egyik oldalról a termelési feltételek megváltozása, másik oldalról a specifikus fogyasztói igények kialakulása következtében. A világ energiaellátottsága nem proporcionális, sem az energiahordozókban való ellátottság, sem az energiahordozók szerkezeti összetételét illetően. Az energiatermelés technikai átalakítása tekintetében új fejezet következett be az atomenergia energetikai felhasználásának megjelenésével. Az energiaellátás a vertikális termelési kapcsolatoknak egyik pillére, és ezért világméretben felmerül az energiaszükségletek és -források mérlegelésének igénye, valamint a távlati tervezés kialakításának szükségessége. Az energetikai problémák egyre inkább meghaladják a nemzeti kereteket és felvetik a nemzetközi szervezett kooperáció szükségességét.

A könyv első fejezete e kérdésekkel foglalkozva megállapítja, hogy az energiahordozók felhasználásának üteme a II. világháború után világszerte meggyorsult. A fejlődés üteme a szocialista országokban gyorsabb volt, mint a tőkésorságokban. A felhasznált energiahordozók struktúrája a szén hátrányára, a szénhidrogének javára gyorsuló ütemben változott. Egyes országokban a szénfelhasználás nemcsak viszonylagosan, hanem abszolúte is csökkent. A lakosság 1 főjére jutó energiafelhasználás abszolút nagysága országonként igen eltérő. A szocialista országokban alacsonyabb, mint a fejlett tőkésállamokban, de a szocialista országokban mutatkozó gyorsabb növekedés ezt a különbséget egyre csökkenti.

Az ipar energiafogyasztásának hányada az elmúlt 10 évben igen lassan változott, határozott növekedési tendencia nem volt megfigyelhető. A fajlagos energiafelhasználás mind a nemzeti jövedelemhez, mind az ipari termeléshez viszonyítva a technikai fejlődés következtében általában folyamatosan csökken. Valószínűnek tartják a szerzők, hogy az energiafelhasználásnak ezek az általános tendenciái a technikai fejlődés következtében a belátható jövőben is érvényesülni fognak.

A szerzők a második fejezetben az *energiaprognózisokkal* foglalkoznak. Itt lényegében a különböző nyugat-európai energiabecsléseket tárgyalják, s az eltelt időszak adatai tükrében kritikailag értékelik azokat. Röviden ismertetik a magyar energiaprognózisra vonatkozó változásokat. Utalnak arra, hogy a várható fejlődés megítélésénél a legnagyobb nehézség abban mutatkozik, vajon a növekedés üteme és a felhasznált energiahordozók szerkezete tekintetében a jövőben milyen eltérés várható.

A harmadik fejezetben az energiaszükségletek távlati felmérésének metodikáját tárgyalják. Elsőként a *trend-extrapoláció* módszerét mutatják be, majd azt kritikai elemzés alá vonják. Megállapítják, hogy a trendszámítás az energiaszükséglet alakulása és a népgazdaság további fejlődésének egyéb adatai között semmiféle összefüggést nem tükröz, ezért a tervezésben sem az arányok számításá-

nál, sem a gazdaságosság megállapításánál nem használható. Ugyanis a trend-extrapoláció azt a feltételezést rejti magában, hogy az energiaszükséglet alakulása az időnek a jövőben ugyanolyan függvénye, mint a múltban. Valószínű, hogy ez a feltevés nem helytálló és a valóságtól annál jobban tér el, minél gyorsabb a gazdasági fejlődés és minél hosszabb időre kell tervezni.

Természetesen — írják — helytelen volna az extrapolációt és a trendszámítást teljesen elvetni. Minél jobb a múltbeli fejlődésre vonatkozó statisztika és minél részletesebb annak elemzése, a tervezésnek annál hasznosabb alátámasztást adhatja.

Ezután a *korrelációs számítás* alapján végzett becsléseket mutatják be és bírálják. Szerintük mindkét matematikai-statisztikai módszer csak durva közelítésekre alkalmas és mélyebb közgazdasági összefüggések feltárására nem. Végül az *energiafajlagosok* (energianormák) módszerét tárgyalják. A fajlagos energiafelhasználás normatíváit csak meghatározott fogyasztói berendezésre lehet megközelítő pontossággal megállapítani, mert az aggregáció növekedésével a pontossági valószínűség nagyban romlik.

A szerzők a fajlagosok fenti tulajdonságának ismeretében, ha nem is intenzíven, de a matematikai módszerekkel szemben a metodika tökéletesítéséhez fűznek reményeket. Ha a pontosság a kiemelt nagy energiafogyasztóknál kielégítő — így érvelnek —, a megmaradó résznél a becslés hibája az összes energiaszükségletre vetítve már kisebb. E reményükkel szemben — ismerve az energiafogyasztók heterogenitását és rugalmasságát — szkeptikus vagyok.

A negyedik fejezetben a szerzők a *távlati energiamérlegek* néhány problémáját tárgyalják. A könyv lényegében az OEGH húszéves tervének mérlegmetodikáját ismerteti. A mérlegtagolódásra vonatkozóan a mű helyesen állapítja meg, hogy általában felesleges törekvés minél több ágazatot, terméket, illetőleg homogén energiafogyasztót a számításban szerepeltetni. A szükségletek felmérésénél csak olyan részletességre kell törekedni, hogy külön szerepeljenek azok az energiafelhasználó szektorok (termékek), amelyek termelési volumenére és energiafajlagosára nézve már eléggé megbízható adatok állnak rendelkezésre. Ennél nagyobb részletesség az energiaszükséglet tervezését nem teszi pontosabbá. Az energiaforrások elosztásánál külön kell szerepeltetni azokat a homogén energiafogyasztókat (általában az energiafelhasználó szektoron belül), amelyekre vonatkozóan helyettesítési lehetőség van.

Az ötödik fejezetben a mű az energiagazdálkodás és a *gazdaságossági számítások* közötti összefüggéseket elemzi. A gazdaságossági megfontolások az energiaellátás tekintetében a múltban Magyarországon jelentőségükhöz képest viszonylag kevés szerepet kaptak. A fő energiabázisnak a hazai szénbányászatot tekintették, és ennek fejlesztését — tulajdonképpen gazdaságossági megfontolásoktól függetlenül is — szükségesnek tartották, azzal érvelve, hogy a hazai energiaigény más módon, mint a széntermelés gyors ütemű fejlesztésével, nem fedezhető. Rámutat a könyv arra, hogy ez az energiaellátás szempontjából kissé autarkiasnak és a széntermelés perspektívái szempontjából némileg öncélúnak tekinthető szemlélet ma már alig jelentkezik. Általános a törekvés az energiatermelés és -felhasználás helyes arányainak gazdaságossági számítások alapján történő megállapítására.

Helyes az energiagazdálkodás gazdaságosságának a fogyasztói oldalról való megközelítése, figyelembe véve a helyettesíthetőségeket is. A szerzők a gazdaságosság megközelítésére matematikai módszert, a lineáris programozást ajánlják. Célfüggvényük adott szükségleti színvonal mellett a költségek minimalizálását tűzi ki célul. A mű nem tér ki részletesen azokra a korlátozó feltételekre, amelyeket a kialakítandó program szempontjából figyelembe vettek. Úgy vélem, hogy *a fogyasztói berendezések heterogenitása* igen nagymértékben befolyásolja a programozást.

A könyv eltekint a szállítási problémáktól. Modelljük egyik jellegzetes tulajdonsága, hogy — összhangban az ország gazdasági problémáival — igen nagy súlyt helyez az energiainport számítására. Az energiatermelés és -felhasználás országon belüli területi elhelyezkedését viszont figyelmen kívül hagyják. Szerintük Magyarország esetében ez helyes, bár az elhanyagolások kihatását még közelebbről meg kell vizsgálni. Sejtésüket számítások is igazolják. Angol közgazdászok például kiszámították, hogy a szállítási probléma a szén esetében csak 200 km-en felüli rádiusznál válik jelentőssé. Hasonló eredményre jutott a Bányászati Kutató Intézet is.

A könyv külön fejezetben foglalkozik az *energiastatisztika* kérdéseivel. A szerzők helyes javaslatokat tesznek az energiastatisztika továbbfejlesztésére vonatkozóan.

Cukor György és Sági Márton munkája hasznos segítséget jelent az energiaszükségletek távlati tervezésének metodikai továbbfejlesztésében. Ha a mű nem is ad választ az összes alapvető energiatervezési problémára, de kritikai és közéleti módszerével előrelendíti a témakörben folyó tudományos kutatást.

Wiesel Iván

Bródy András: Az ágazati kapcsolatok modellje

(A felhasznált absztrakciók, azok korlátai és a számítások pontossága)
Akadémiai Kiadó, 1964. 217 l.

Régi adósságot törlesztett az Akadémiai Kiadó Bródy András: „Az ágazati kapcsolatok modellje” című tanulmányának kiadásával. Az ágazati kapcsolatok modelljének elméleti kérdéseivel foglalkozó átfogó tanulmány a téma iránt mutatkozó nagy érdeklődés ellenére sem jelent meg, csupán az inkább gyakorlati problémákat érintő 1961. évi statisztikai tudományos konferencia anyagát adta ki az Akadémiai Kiadó. A könyv ismerteti az ágazati kapcsolatok mérlegének (input-output modellnek) elméleti felépítését, felhasználási lehetőségeit és a módszer alkalmazásának hibakorlátait nem csupán *tapasztalati*, hanem *elméleti szempontból* is.

A tanulmány 1960-ban készült, és hazánkban első ízben foglalkozott a modell elméleti alapjainak marxista értékelésével, gyakorlati alkalmazása hibahatárainak matematikai meghatározásával. Ma már természetesen a tanulmány néhány megállapítása az ágazati kapcsolatok modelljével foglalkozó szakemberek szűkebb körében ismert, a közgazdászok szélesebb köre számára azonban most is új és hasznos.

A szerző bevezetőjében röviden ismerteti az ágazati kapcsolatok mérlegére vonatkozó hazai kutatásokat és számításokat. E kutatások sok tekintetben rámutattak az ágazati kapcsolatok mérlegével (ÁKM) kapcsolatos számítás hibalehetőségeire, nehezen feloldható absztrakcióira, az adathibákra, felvetették a szükséges pontosság és részletesség kérdését. Bródy András könyve a következő kérdéseket tisztázza:

1. Milyen célra, milyen körülmények között lehet a módszert a gyakorlati gazdasági életben felhasználni. 2. Hogyan rendszerezhetők a hibaforrások közgazdaságilag és matematikailag, mik a hibák következményei. 3. A gyakorlati feladatok szempontjából milyen pontosság, részletesség kívánatos.

A modell matematikai meghatározása után a szerző három különböző elméleti kiindulópontból jut el a matematikailag már meghatározott egyenletrendszer közgazdasági felállításához. Az első kiindulópont a marxi *munkaérték-elmélet*, amelynek alapján kifejthető, illetve matematikailag megfogalmazható az egyszerű újratermelés modellje. A modell tehát közvetlenül alkalmas minden olyan elemzésre, amely a munkaérték-elmélet absztrakcióinak síkján lefolytatható.

A levezetés másik kiindulópontja a *tervezés mérlegmódszere*. Ebben az összefüggésben az egyenletrendszer elvont mása a mérlegmódszerű tervezés gyakorlati mérlegeinek. A modell felállításának alapvető absztrakciója a mérleg-egyensúly létezése. Az ÁKM-módszer fő alkalmazási területei a tervezésben: az ellenőrzés, tervvariánsok számítása és az átfogó gazdasági elemzés. Mindkét levezetés — állapítja meg a szerző — egyértelműen a marxi absztrakciókban gyökerezik.

Levezethető az egyenletrendszer a felszínes jelenségekből, így a piaci „egyensúlyból” is, mint azt elméletileg Walras, gyakorlatilag Leontief tette. Itt azonban a mérlegegyensúly mellett a koefficiensek (fajlagos ráfordítások) változatlanóságát is fel kell tételezni.

A fentiek alapján felállított matematikai egyenletrendszer a legkülönbözőbb közgazdasági feladatok megoldására szolgálhat: értékszámításra, a devizatartalom, a teljes energia-, beruházásigény stb. meghatározására.

Hogyan értékelhetők az egyenletrendszer megoldásával kapott eredmények matematikailag, a számítási módszer szempontjából és közgazdaságilag?

Az absztrakciók pontatlansága nem okoz hibát az értékekre, az árakra vonatkozó számításokban. A volumentervezésnél azonban fel kell tételezni a koeficiensok változatlanlágát vagy a változás tervezhetőségét. Ez az absztrakció viszont hibák forrása lehet, mivel valójában a koeficiensok változnak és a változás pontosan nem tervezhető.

A tanulmány a további fejezetekben azt vizsgálja, mennyiben befolyásolja a számítás pontosságát a koeficiensok ingadozása és bizonytalansága. A tényleges mérlegek kidolgozása során elkövetett mérési, adatgyűjtési és számítási hibák vonatkozásában mintegy ± 5 százalékos bizonytalansággal, vagyis az egyes koeficiensok 1 százalékos pontatlanságával számolhatunk. Ez gyakorlatilag azt jelenti, hogy az első három számjegy tekinthető szignifikánsnak.

A szerző, miután részletes áttekintést nyújt a koeficiensváltásra vonatkozó külföldi és hazai számítások eredményeiről, megállapítja:

1. *A 10—50 szektoros matrixok egy-egy oszlopának koeficiensok évente átlag 5—7 százalékkal ingadoznak. Az évi változás egyetlen koeficiensnál sem haladja meg a 30 százaléket.*

2. *A koeficiensok mozgása bizonyos fokig kiegyenlítő, azaz egyazon oszlop vagy egyazon sor koeficiensok átlagos változása minden esetben nagyobb, mint az oszlopösszeg vagy a sorösszeg változása. Ennek matematikai magyarázata az előjelek változása, közgazdasági oka pedig az, hogy a technikai fejlődés nem az összes koeficiensok egyirányú változásával, hanem az egyes anyagfajták helyettesítő mozgásával jár. A kiegyenlítés viszonylag erősen érvényesül oszlop irányban, és gyengébben a sorösszegek tekintetében.*

3. *A nagy koeficiensok kevésbé ingadoznak, mint a kis koeficiensok. E nagy koeficiensok a termelő fogyasztás túlnyomó részét felelelik, ezért mérésük különös figyelmet érdemel.*

4. *Bizonyos rokonság mutatható ki a modern ipari országok matrixai között.*

5. *A számítási eredmények átlagos hibája kisebb, mint a koeficiensok hibája vagy változása, de még 1 évi időtartamra való számítás esetén sem lehet a hibát 1—2 százalékos nagyságrend alá szorítani.*

A számítások matematikai hibakorlátuival foglalkozó fejezet a tanulmány egyik legértékesebb — a gyakorlati munka számára is igen hasznos — része.

A szerző matematikailag is bebizonyítja, hogy *a számítási módszer pontosabb eredményekhez vezet, mint amilyen pontosságot a kiinduló adatok alapján várhatnánk.* Ennek az a magyarázata, hogy a végeredmények hibái nem az egyes koeficiensok hibáitól, hanem a koeficiensok átlagos hibáitól függenek. mégpedig úgy, hogy *a végeredmény átlagos (súlyozott) hibakorlátja mindig kisebb, mint a matrix elemeinek átlagos hibája.*

A tanulmány tehát megállapítja, hogy *a modell alapján végzett számítások gyakorlatilag alkalmazhatók a tervezésben,* a szerző azonban felhívja a figyelmet arra, hogy célszerű minden számítást a lehetséges hiba megközelítő korlátaira utaló számítással kiegészíteni. Változatlan koeficienssal való számítás esetén évente 1—2 százalékkal növekvő hibára lehet elkészülni. Minél hosszabb időre tervezünk, annál inkább szükségessé válik a „nagy” koeficiensok változásának tervezése. A számításokat azonban még ilyen körülmények között *sem* lehet *tervnek* tekinteni. A módszer tehát nem helyettesíti, csupán kiegészíti a hagyományos tervezést; kiinduló adatokat szolgáltathat a részletes minisztériumi, vállalati tervmunka számára.

A módszernek nagyobb a jelentősége a távlati tervezésben, mint az éves tervek készítésében, mivel itt rendszerint variánsok kidolgozásán van a hangsúly.

A számítási módszer alkalmas továbbá *a mélyebb, hagyományos mutatókban ki nem fejezhető közgazdasági elemzésre, az egész népgazdaságot átfogó gazdaságossági vizsgálatok végzésére.* Végül felhasználható a modell az árrendezési számításokban. A számítás ezen a területen pontosabbnak tekinthető — amennyiben csak általános arányok tervezésére szolgál — mivel csak a mérés pontatlanságával kell számolni, a koeficiensok változatlanlágát nem kell feltételezni.

A szerző ugyan nem említi, de nyilvánvalóan feltételezi, hogy a vizsgált gazdaságban a számítás szempontjából a külkereskedelem szerepétől el lehet tekinteni. Ilyen absztrakció általánosságban és időlegesen megengedhető a konkrét, nevezetesen a magyar népgazdaságra vonatkozó számításokban azonban semmiképpen sem. Ha például a modellnek a tervezésben elfoglalt helyét, a koefici-

enек változásának tervezését és ennek hibakorlátait vizsgáljuk, nem tekintünk el az import elemzésétől. A koefficiensek változását két szempontból kell vizsgálni. Egyrészt a fedezeti forrásra való tekintet nélkül azt kell megállapítani, hogy a tulajdonképpeni ráfordítási struktúra hogyan változik, tehát fajlagosan mennyivel több kőolajat és mennyivel kevesebb szenet használunk fel stb. Másrészt azonban azt is terveznünk kell — és ez is koefficienstervezés —, hogy a felhasznált szén és kőolaj értékén belül hogyan változik a hazai és az import-termékek aránya. Véleményem szerint a tervezésben ez a nehezebb feladat, mivel a hazai és az importfelhasználás aránya kevésbé törvényszerű, a koefficiensek időbeli ingadozására nehezebb következtetni, tehát tervezésük hibakorlátai is nagyobbak.



A könyvnek nem csupán tartalmi mondanivalója, tudományos igényessége figyelemre és elismerésre méltó, hanem a tanulmány stílusa, világos fogalmazása, az anyag rendszerezése is dicsérendő. Az Akadémiai Kiadó a könyvet izléses, szép kiadásban bocsátotta az olvasok rendelkezésére.

Újlaki Lászlóné

Dr. Krekó Béla

MATRIXSZÁMÍTÁS

A könyv egyike azoknak a kiadványoknak, amelyekkel a Kiadó gazdasági szakemberek számára lehetővé kívánja tenni a ma már egyre nélkülözhetetlenebb korszerű matematikai ismeretek elsajátítását.

Felöleli a matrixaritmetikát, a lineáris tér (s speciálisan az euklideszi tér) kiépítését, a lineáris egyenletrendszerek és a lineáris egyenlőtlenségrendszerek teljes tárgyalását, továbbá a bilineáris és kvadratikus formák vizsgálatát, végül pedig a lineáris transzformációk elméletét.

Az elméleti anyaghoz számos közgazdasági alkalmazás kapcsolódik. Így pl. a teljes ráfordítások matrixának meghatározása, az árprobléma és az ágazati kapcsolatok mérlegének néhány alapvető kérdése, a legkisebb négyzetek módszerének felhasználása az ún. kiegyenlítésnél, a Minkowski—Leontief-típusú és a sztochasztikus matrixok vizsgálata stb.

A könyv elsősorban közgazdászok számára készült, de haszonnal tanulmányozhatják más területek szakemberei is.

376 lap

Ára: 51,— Ft

KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYA

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Иожеф Балинт

Актуальные вопросы концентрации капиталовложений

Первая часть статьи посвящается причинам распыления капиталовложений. В статье анализируются отечественные возможности и условия концентрации. В ней доказывается, что принцип концентрации необходимо осуществлять во всех областях и фазах развития хозяйства. Автор отмечает, что завышенные плановые задания в области капиталовложений, планирование, ориентированное на «широкие места» в народном хозяйстве, может внести черты анархии в инвестиционную политику.

Статья останавливается на роли строительства в осуществлении капиталовложений. Автор освещает нынешнее положение венгерской строительной промышленности, его трудности и желательные направления его развития. В статье выдвигается предложение относительно территориальной организации строительства. Автор считает правильным формирование областных строительных баз, совместное осуществление принципа территориальной и организационной концентрации. В статье указывается на роль общегосударственных строительных предприятий, на важность их развития. Строительная промышленность сможет выполнить задачи, стоящие перед ней в последующие годы, лишь при условии быстрого технического развития, роста организованности и концентрации своих производительных сил.

Иштван Сламенички

Главные экономические факторы, влияющие на развитие животноводства

Направление развития животноводства определяется, с одной стороны, на основе потребностей и, с другой стороны, — производственных возможностей.

Если настоящий объем потребления продуктов животноводства отнести к т. н. желательному уровню, то можно ожидать, что потребности в продуктах крупного рогатого скота возрастут на 80—100 процентов, в птице и яйце — на 70—80 процентов, в свинине — на 20 процентов, в то время как свином сале и его продуктах сократятся приблизительно на 35 процентов.

Венгрия имеет ежегодно значительный экспорт. Согласно расчетам экономической эффективности экспорта на первом месте находятся убойный крупный рогатый скот, говядина и гусиные продукты (печень, перо).

С точки зрения производственных возможностей наиболее важным является обеспечение белковых кормов. Согласно исследованиям, недостаток наблюдается в фуражных белках, в отношении массовых кормов снабжение белками удовлетворительно.

Эффективность производства белков в нашей стране относительно низка. Причина этого кроется в первую очередь в общей отсталости разведения крупного рогатого скота и в неблагоприятной реализации кормов. При производстве белков, пригодных для человеческого питания, наименьшее количество фуражных белков требуется при разведении крупного рогатого скота и в овцеводстве.

На основе вышеперечисленных потребностей, сопоставлений в области экономики кормов и возможностей развития отечественной белковой базы автор приходит к следующим выводам:

1) Целесообразно, чтобы внутри всего животноводства развитие было направлено в первую очередь на разведение крупного рогатого скота и в меньшей степени на овцеводство. 2) Ключевым вопросом экономически эффективного производства продуктов животноводства является улучшение реализации кормов, особенно в отраслях, потребляющих фураж. 3) Необходимо увеличить усилия, направленные на расширение отечественных ресурсов белков. 4) От решения вышеперечисленных задач зависит, в какой мере необходимо для дальнейшего развития нашего животноводства увеличить импорт белковых кормов.

Ева Себен

«Уравниловка» в оплате труда инженерно-технических работников

В статье освещаются успехи, достигнутые до сих пор в борьбе против «уравниловки», формы проявления «уравниловки», наблюдаемые в настоящее время, их причины, а также материальное поощрение «эффективности» инженерно-технического труда. В последние годы наблюдается решительное стремление к более значительному материальному поощрению квалификации и опыта по специальности. Это поощряет ИТР к получению соответствующей профессиональной подготовки в тех случаях, когда они еще не имеют желательной квалификации. Автор указывает на то, что при социализме принцип «от каждого по способностям» выражает не само собой разумеющееся отношение отдельных индивидуумов к труду. Принцип «от каждого по способностям, каждому по труду» является одновременно осуществляемым принципом социализма. Если своевольно разделить эти два требования, выражающие специфически социалистическую связь производства и потребления, то будет иметь место ненормальное положение, когда принцип «каждому по его труду», правда, соблюдается, однако приблизительно одинаковая выработка вытекает не из труда отдельных индивидуумов, соответствующего их способностям, а скученные заработные платы влияют в том направлении, что люди разных способностей работают не по своим способностям а соответственно своей основной заработной плате. Чрезвычайно затрудняет борьбу против уравниловки также и то обстоятельство, что лучшие ИТР вот уже долгие годы оплачиваются на верхнем пределе ставки. Однако и средний уровень заработной платы ИТР близок к верхнему пределу их средней ставки.

В конце статьи автор выдвигает несколько предложений, направленных на то, как можно сократить уравниловку без значительного увеличения имеющихся и в настоящее время финансовых средств. В то же время автор указывает и на то, что более последовательно осуществление производственно-трудового принципа «от каждого по способностям» в кругу ИТР в значительной мере является вопросом правильной организации труда и уровня руководства.

Тамаш Кери

Экономическая эффективность на предприятии

В статье на примере крупного предприятия общегосударственного значения рассматривается деятельность предприятия, направленная на повышение экономической эффективности. Мероприятия подразделяются на три группы: 1. решения по выбору плановых вариантов, 2. процесс выполнения плановых заданий и 3. оптимизация профиля.

В статье рассматриваются методы выбора идеального, а также окончательного варианта плана. Автором показываются сигнальная и информационная системы предприятия, связь между оперативными функциями.

Большое внимание уделяется автором изменению состава продукции и связанному с ним изменению средней трудоемкости на предприятии. Им доказывается, что за последние годы номенклатура изделий под влиянием изменения структуры спроса сдвинулась в сторону более трудоемких продуктов. Поэтому уменьшилась как средняя прибыль предприятия, так и показатель производительности труда. Таким образом, то, что в народнохозяйственном отношении представляет собой благоприятное изменение, в системе показателей предприятия отражается как неблагоприятное. А так как материальная заинтересованность предприятия связана с показателями себестоимости (прибыли) и производительности труда, то непосредственные материальные интересы предприятия не совпадают по своему направлению с народнохозяйственными интересами.

В заключительной части статьи автор выдвигает предложения по изменению основных показателей предприятий, по коррекции направления материальной заинтересованности, по новой конструкции цен и по более эффективному использованию средств, выделяемых на капитальные вложения.

Янош Ваго:

Причины неравномерного производства на промышленных предприятиях и его влияние на использование рабочей силы

В статье анализируются зависящие и независящие от промышленных предприятий причины неравномерного, колеблющегося выпуска готовой продукции, наблюдающегося на промышленных предприятиях.

К причинам, «независимым» от предприятия, в статье отнесены частичное отсутствие согласованности между производственными планами и заказами, имеющимися в распоряжении предприятия, неравномерное распределение сроков поставок, зафиксированных в контрактах, в течение всего планового периода, кульминация материального поощрения (премирования) в конце года, неудовлетворительное производственное сотрудничество в области кооперационных поставок, а также недостатки снабжения сырьем и материалами. Среди причин «зависящих» от предприятия, упоминаются недостатки в области подготовки производства и организации труда, проблемы, связанные с освоением новых изделий, а также трудности, вытекающие из узких мест в производстве и недостатков определения мощностей.

Далее в статье указывается на то, что в связи с постоянным сокращением количества новой рабочей силы, которая может быть вовлечена в производство, использование наличной рабочей силы с равномерной интенсивностью является задачей первостепенной важности. Автор указывает на некоторые актуальные задачи в области использования рабочей силы, вытекающие из изменившегося положения с рабочей силой.

В статье указывается на последствия неритмичного производства в отношении экономической эффективности использования рабочей силы, как например, рост сверхурочных, выплата сверхнормативной заработной платы, дополнительные издержки производства и т.д., и затем выдвигаются некоторые предложения, направленные на решение этой проблемы.

SUMMARY OF THE ARTICLES

József Bálint:

Topical questions of the concentration of investments

The first part of the paper treats the reasons for the fragmentation of investments. The possibilities and conditions of concentration in Hungary are analyzed. It is shown that the principle of concentration must be enforced in every sphere and every phase of economic development. The author points out that over-strained investment targets and planning for ample resources of the economy, can introduce anarchistic features into investment policies.

The paper discusses the part played by the building industry in carrying out the investments. The present situation, difficulties and desirable development trends of our building industry are treated. A proposal is made for the regional organization of the building industry. The author is in favour of setting up bases for the building industry in each county, with the simultaneous enforcement of the principles of territorial and organizational concentration. Reference is made to the role of the national building firms and the importance of their development. In the coming years the building industry will only be able to fulfill the tasks facing it, if there is rapid technical development, better organization and a concentration of the forces of production.

István Szlameniczky:

The chief economic factors influencing the development of animal husbandry

The trend of development of animal husbandry must be decided partly by the requirements and partly by the possibilities of production.

If the present consumption of various animal products is defined in relation to a so called wanted level then an increase of 80–100% of bovine products, 70–80% of fish, poultry and eggs and 20% of pork is required, whereas a decrease of about 35% in the demand for hog-fat is to be expected.

Hungary's yearly export is considerable; export-economic calculations show that cattle for slaughter, beef and products of geese (liver and plume) are equally the leading articles.

From the aspect of production it is most important to ensure the protein fodder base. According to investigations there is a shortage in fodder protein but the protein supply for mass feeding meets the requirements.

The efficiency of the protein production in Hungary is relatively low. This is mainly attributable to the general backwardness of cattle breeding and unfavourable conditions in fodder marketing. Sheep-farming and cattle breeding are those two branches which require the least fodder protein for the production of protein suitable for human food.

The author, in view of the requirements outlined above, the considerations relating to fodder economy and the possibilities of an increase of the domestic protein base, comes to the following conclusions:

1. It is to the purpose that within the total animal husbandry the chief trend should be the development of cattle breeding and to a smaller extent that of sheep-farming. 2. The key question of an economic animal product production is the improvement of fodder marketing especially in the forage consuming branches. 3. Enhanced efforts than hitherto are necessary to expand the domestic protein sources. 4. It depends on the fulfillment of the tasks mentioned above to what degree the protein fodder import has to be increased so that Hungary's animal husbandry may be further developed.

Eva Szeben:

"Egalitarianism" in the wages of technical employees

The article deals with the results obtained until now on the struggle against „egalitarianism”, its causes and aspects, further with the material appreciation of the „efficacy” of technical accomplishments. In recent years a distinct trend can be noticed to remunerate qualification and professional practice by higher material rewards. This stimulated even those technicians to acquire the necessary vocational training who, so far, are not in command of the required qualifications. The author points out that under socialism the principle „to each according to his ability” does not express the obvious attitude of the individual to work. The principle „to each according to his ability, to each according to his work” is, under socialism, an inseparable principle to be implemented jointly. If the two requirements—production and distribution—both characteristic expressions of socialist relationship are disconnected in an arbitrary way so the adverse situation arises i. e. that, though the principle „to each according to his work” is observed, however, the approximately identical achievements do not arise from the work performance of the individuals according to their ability but the approaching wages bring about that people of different capacity will not work according to their ability but according to their basic wages. The struggle against egalitarianism is also rendered the more difficult since outstanding technicians are categorized, already since years, on the highest salary level. Even the average classification of all technicians also comes very close to the highest limits of the payable salary brackets.

In finishing her study the author presents suggestions how egalitarianism could be diminished without raising considerably the funds available at present. At the same time author points out that the increased assertion of the basic principle of production and work performance, namely, „to each according to his ability” is also a question of raising considerably the appropriate level of work organization and management on the part of the technical staff.

Tamás Kéri:

Economic efficiency of firms

The study, by taking as example a consolidated big national enterprise, demonstrates the line of activity the firm follows to increase its economic efficacy. The activities are broken down to three groups: 1. Making decisions among plan variants. 2. The process of implementing tasks set by the plan. 3. Optimizing the profile of the firm.

After discussing the ideal plan variant, the methods for shaping the final variant of the plan are dealt with. Then the indicating and information system of the firm and the interconnections of operative functions in the course of progress are expounded.

Great attention is paid to the change of the assortment of goods and the formation of the firm's average labour requirement due to this change. Author proves that over recent years the assortment of goods, under the influence of the pattern change of demand, shifted towards products demanding a high proportion of labour. Thus, both the average income as well as the productivity index of firms decrease. This change, doubtless advantageous from the aspect of people's economy, shows up in the system of indices of a firm as a depreciating and reducing effect. On the other hand, the financial interest of a firm is linked to both the prime cost (income) index as well as the productivity index, hence, the direct financial interest of a firm is not in line with the interest of people's economy.

In the last part of his article the author presents suggestions in order that the main indices should be modified, the trend of financial interestedness amended, and a new price construction and a more effective husbandry of invested assets are advocated.

János Vágó:

The reasons and labour effects of uneven production by industrial firms

The paper analyses the reasons for the uneven, undulating finished goods output and production level of industrial firms, treating both the causes due to the firms and those independent of them.

Classed among the reasons "independent" of the firms are the partial lack of coordination between output plans and the orders placed with the firm, the uneven distribution within the plan period of the delivery dates stipulated in contracts, the unsatisfactory coordination of production in mutual cooperative deliveries, the augmented financial incentives (premia) at the end of the year, moreover supply difficulties. The reasons "dependent" of the firm include deficiencies in the scheduling of manufacture and works organization, problems over the production of new products, moreover difficulties arising from manufacturing bottle-necks and deficiencies in the estimation of capacities.

The paper goes on to state that because of the continuous decrease in the manpower that can be acquired for production, it is of prime importance to employ the present labour force with even intensity. The author points to some of the pressing labour economy problems arising from the changed manpower situation.

The article alludes to the labour and efficiency consequences of uneven production, such as the rise in overtime, surplus wage costs, surplus production costs, etc. Finally some proposals are made for solving the problem.

KÖZGAZDASÁGI SZEMLÉ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

11

XI. ÉVFOLYAM

1964. NOVEMBER

TARTALOM

Varga Jenő (Friss István)	1269
Balassa Ákos: A gépipar szerkezete és a nemzetközi együttműködés	1272
Hoch Róbert: A viszonylag homogén jószágalmazok volume-nének mérése	1289
Vargha Jenő—Szunyogh Zoltán: A beruházáshatékonysági együtttható fogalmának és megállapításának kérdéséhez ...	1299
Forgács Zoltán—Wiesel Iván: A tervszerű ásványvagyon-gazdálkodás népgazdasági jelentősége	1314
Gergely István: A vállalati tevékenységek hatékonyságának komplex megítéléséről	1326
Varga Gyula: Kísérlet a különbözeti földjáraadék összegének megközelítésére	1340
Bertóti László: Az értéktörvény érvényesüléséről a monopol-kapitalizmusban	1353

SZEMLE

A bolgár gazdasági fejlődés egyes kérdései (Kenessey Zoltán)	1364
A lakásszükséglet távlati tervezésének módszere (Hegedűsné Bakai Jolán—Szücs István)	1376

SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ

Sz. G. Sztrumilin: Érték, értéktörvény (Zsukova Irina)	1384
Szabó Kálmán: A szocialista termelés alapvonásai (Pirityi Ottó)	1385
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata	1392

E SZÁM SZERZŐI:

Balassa Ákos, az Országos Tervhivatal osztályvezető-helyettese; Bertóti László, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; dr. Forgács Zoltán kandidátus, a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem docense; Friss István akadémikus, a Közgazdaságtudományi Intézet igazgatója; dr. Gergely István kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; Hegedűsné Bakai Jolán, az EM Kutatási Koordinációs Irodájának munkatársa; dr. Hoch Róbert kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; dr. Kenessey Zoltán kandidátus, a Központi Statisztikai Hivatal főosztályvezetője; dr. Pirityi Ottó, a Közgazdasági Szemle munkatársa; Szücs István, a Budapesti Városépítési Tervező Vállalat osztályvezetője; Szunyogh Zoltán, a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem adjunktusa; dr. Varga Gyula, a Magyar Tudományos Akadémia Agrárgazdasági Kutató Intézetének munkatársa; Vargha Jenő, a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem adjunktusa; dr. Wiesel Iván aspiráns, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem adjunktusa; Zsukova Irina kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Hetényi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Nádor utca 7. III. emelet. — Telefon: 181—644
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
64.6181 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
Előfizetéseket felvesz a Posta Központi Hírlapiroda, Budapest, V., József nádor tér 1
Telefon: 180—850 — Csekk számla 61.094. Előfizetés: negyedévre 21 Ft. egy évre 84 Ft
Terjedelem: 8 iv. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1964. október 13.

VARGA JENŐ

1879—1964

Akár néhány kimagasló műve gondolati eredetiségét és gazdagságát, akár egész életműve súlyát, akár a konkrét részleteket kutató szenvedélyét, akár a lényegyet megragadó és világosan ábrázoló művészetét nézzük, vitathatatlan, hogy Varga Jenőben korunk nagy tudósát veszítettük el. Egyúttal azonban minden munkája és egész pályája a harcokról, a forradalmárról tanúskodik.

Pékinas, aztán kereskedelmi dolgozó, majd kereskedelmi iskolai tanár, de ugyanakkor a munkásmozgalom aktív résztvevője. 1906-tól a magyarországi Szociáldemokrata Part tagja, 1907-től a párt központi lapja, a Népszava közgazdasági rovatának munkatársa, később szerkesztője, a párt balszárnyának kiemelkedő alakja, a magyar munkássajtón kívül a nemzetközi munkásmozgalom akkor vezető elméleti folyóiratának, a németországi Neue Zeit-nek cikkírója. A baloldali Társadalomtudományok Szabad Iskolája előadója. Az 1918-as polgári demokratikus forradalom után egyetemi tanár. Az első magyar proletárdiktatúra népbiztosa és Népgazdasági Tanácsának elnöke, aki nemcsak csatlakozott a kommunistákhoz, de kommunistává vált. Aztán politikai emigráns. 1920-tól a Kommunista Internationálé tevékeny munkatársa. Kongresszusainak és Végrehajtó Bizottsági üléseinek résztvevője, a IV., V. és VI. kongresszus egyik előadója. A moszkvai Kommunista Akadémia tagja. 1927-től a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Világgazdasági és Világpolitikai Intézetének vezetője, egészen annak 1947. évi megszűnéséig. A Világgazdaság és Világpolitika c. folyóirat főszerkesztője. 1939-től a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának tagja. 75 könyv és brosúra, több mint 500 tudományos cikk szerzője, az egész világon ismert és elismert tudós. 1955-ben Akadémiánk tiszteletheli tagjává választotta. Ez Varga Jenő életútja alakulásának rövid vázlata.

Tudományos munkaterülete — mint erről ez a rövid vázlat is árulkodik — a tőkés- és a gyarmati országok gazdasági és politikai fejlődése volt. Olyan terület, amelyen az aktuális kérdésekkel foglalkozó művek gyorsan elavulnak. Márpedig Varga Jenő művei aktuális művek voltak. Szenvedélyesen éber érdeklődéssel kísérte a világ dolgait, jóformán élete utolsó napjáig. Könyveiben és cikkeiben a friss és legfrissebb tények mérhetetlen tömegét dolgozta fel. Sok minden, amit leírt, mégsem avult el. 1956-ban Magyarországon újra kiadták egy először 1912-ben megjelent könyvecskéjét, a magyar kartellekről. 1962-ben Moszkvában, majd idén Budapesten kiadtak egy válogatást 1927-ben, 1928-ban, 1934-ben, 1935-ben, 1938-ban, 1946-ban, 1961-ben kiadott írá-

saiból. Mi magyarázza munkáinak ezt az életképességét? A tudósnak és a harcosnak kiváló tulajdonságai.

Mint tudóst, mindenekelőtt a világ mennél teljesebb megismerésére és megértésére irányuló mohó vágy jellemezte. Sohasem szünt meg tanulmányozni és tanulni Marx és Lenin tanításait, sem alkalmazni módszerüket a világgazdaság fejlődésére. Marx és Lenin szellemében járt el, amikor az elméletet minduntalan a tényekkel szembesítette, a tényeken ellenőrizte. Tudományos lelkiismeretességgel és hangyaszorgalommal gyűjtötte és figyelte a tényeket. Azért figyelte őket, hogy összefüggéseiket megértse, változásait észrevegye, fejlődésük irányát megállapítsa. Megvolt az a tehetsége, hogy az események tömkelegéből kiragadja a legfontosabbakat, felismerje a lényegét. Aztán világosan, egyszerűen, közérthetően ábrázolta a tőkésországok problémáit, a világgazdaság menetét, alig másként, mint pályája kezdetén a Népszava munkásolvasói számára a magyar dolgozók kizsákmányoltságát és kizsákmányolását. Tudományos pontossággal állapította meg az 1929-es világgazdasági válság beérését. Tudományos pontossággal írta le ennek a válságnak a tüneteit, kísérte nyomon a kapitalizmus történetében addig és azóta is példátlan mélységű krízisnek a kibontakozását. Tudományos pontossággal és a legnagyobb határozottsággal az elsők között ismerte fel —, úgyhogy a Szovjetunió Kommunista Pártja 1934 január-februárjában ülésző kongresszusa felismerését már hasznosíthatta —, hogy a nagy válság túljutott mélypontján. Az elsők közt állapította meg az 1938-as újabb válság kibontakozásának tüneteit is. Végig, a második világháború egész ideje alatt nehézségek és megpróbáltatások között gyűjtötte a kapitalizmus újabb fejlődésére utaló tényeket, értelmezte összefüggéseiket. Így már 1946-ban megjelent művében ki tudta fejteni az állami monopolkapitalizmus megerősödésének legfontosabb következményeit, fel tudta vázolni a tőkés gazdaság szerkezeti változásának, a gyarmati rendszer széthullásának és a neokolonializmus kifejlődésének, a fejlett és az elmaradott országok közötti különbség növekedésének irányzatát. Sok lényeges új felismeréssel gazdagította a tudományt.

De mindehhez nemcsak éles ész, világos és messzire látó szem kellett, hanem az újat kimondani merő bátorság is. Varga Jenő bátor ember volt. Harcba nőtt fel, harcba érett meg tudósként is. Harcolt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt tagjaként, aztán a Kommunista Magyarországi Pártja és a Kommunista Internacionálé tagjaként és harcolt írásaiban élete végéig hozzáértéssel, tudással, szenvedéllyel a világ megváltoztatásáért, a világkommunizmus győzelméért. Korunk tőkés gazdaságának elemzésével a nemzetközi munkásmozgalom fegyverét kovácsolta. Harcolt élesen a tőkés gazdaság megfizetett tollnokai, tudósoknak álcázott dicsőítői ellen, de harcolt, ha kellett — és különösen a személyi kultusz éveiben nemegyszer kellett — elvtársai dogmatizmusa ellen is. Állta a támadásokat, néha a támadások özönét az új felismerés kimondásáért, az új igazság védelmében. Nem egy vallás csalhatatlan pápája volt, hanem kereső és harcoló kommunista tudós. Sebeket osztott, de kapott is. Be tudta látni, ha tévedett, de előfordult — ez is a személyi kultusz éveiben —, hogy vissza kellett vonulnia olyankor, amikor neki volt igaza. Ez néha elkerülhetetlen volt. Am igaz kommunistaságát bizonyítja és dicséri, hogy Sztálinhoz intézett levélben is fellépett az önkény és törvénytelen ségek ellen.

Halála előtt néhány hónappal jelent meg utolsó műve: Vázlatok a kapitalizmus politikai gazdaságtana problémáinak köréből. Bámulatos tanúbizonyság írójuk, a már 84 éves szerző szellemi frissesége mellett. Talán legbírálóbbról és legvitázóbbról írása. Milyen gúnnnyal és megvetéssel bánik el azokkal a nyugati „tudósokkal”, akik a tőkés gazdaság hiányosságainak leplezésére bonyolult, a köznép számára hozzáférhetetlen fogalmazásokba és formulákba öltöztetnek semmitmondó vagy magától értetődő általánosságokat és úgy tesznek, mintha ezekkel a formulákkal bebizonyították volna a kapitalizmus életképességét, azt, hogy megoldhatók a tőkés társadalmon belül megoldhatatlan problémák. De kíméletlenül elbánik a magukat marxistáknak nevező dogmatikusokkal is, akik csak egymást kizáró ellentétekben tudnak gondolkodni, pl. úgy, hogy vagy tervgazdálkodás, vagy teljes termelési anarchia, vagy azokkal, akik a tények teljes semmibevevésével hajtogatják a maguk merev elképzeléseit, pl. a munkásosztály abszolút elnyomódásáról és emellett alapalanul és jogtalanul Marxra és Leninre hivatkoznak.

Élete hosszú évtizedeken át összeforrott Magyarország, a Szovjetunió, a világ munkásmozgalmával. Emigrációja alatt írt első könyve a Magyar Tanácsköztársaság tapasztalatainak feldolgozása volt, A proletárdiktatúra gazdaságpolitikai problémái c. könyvében. Lenin rendkívüli figyelemmel olvasta e munkát, bírálta, de el is ismerte. 1919 után Varga Jenő több mint negyedszázadon át nem láthatta hazáját. Mégis tudta, mert a távolból is nyomon követte, mi történik Magyarországon. Emigrációjából először 1946-ban látogatott haza. Ekkor, de későbbi látogatásaikor is igyekezett mennél többfelé eljutni, személyes tapasztalatból meggyőződni róla, mi és hogyan változott. Amikor 1946-ban Budapestre érkezett, már kidolgoztuk a stabilizálás programját. Ezzel teljesen egyetértett. Segített a további munkában és itthon élte meg stabilizációnk augusztus 1-i nagy győzelmét. Figyelmeztetett rá, hogy a következő hónapokban sokfelől nagy nyomás fog érvényesülni avégből, hogy szaporítsuk a forgalomban levő bankjegyek mennyiségét. Mélyen a szívünkbe véste, hogy stabilizációnknak csak akkor lesz tartós sikere, ha semmiféle nyomás alatt sem engedünk a közzgazdaságilag indokoltnál több pénzt a forgalomba. Tanácsát követtük, sikerünk az ő sikere is.

Májusban még fel tudtam keresni Moszkva melletti nyaralójában. Ekkor láttam utoljára. Testileg nagyon leromlott, nem nyomott már 40 kilót sem. Ő, aki annyira benne élt és olyan hosszan és eredményesen tevékenykedett a kommunista világmozgalomban, súlyosan szenvedett a nemzetközi mozgalom egységét ért megpróbáltatásoktól is. De szelleme még mindig friss volt, élénken érdeklődött a hazai dolgok iránt. Küzdött betegségével, szenvedéseivel, ahogy küzdött küzdelemhez szokott egész életén át. Ezúttal a betegség győzött. Október 8-án végleg kiütötte kezéből fegyverét, a tollat.

Friss István

BALASSA ÁKOS:

A gépipar szerkezete és a nemzetközi együttműködés

A gépipari tervezés alapvető feladata, hogy biztosítsa a népgazdaság különböző területein a gépipari termékekben mutatkozó szükségletek teljes mértékű kielégítését korszerű gépipari termékekkel, az adott lehetőségek melletti leggazdaságosabb módon. Ezért a gépipari tervezés során a népgazdaság teljes gépszükségletének — ezen belül annak szerkezetének — számbavételéből kell kiindulni és a szükséglet kielégítésének valamennyi forrását (hazai termelés, import) együttesen, komplexen kell tervezni.

A gépipar szerkezetét elsődlegesen a népgazdaság gépipari termékekben mutatkozó szükségletének szerkezete és annak alakulása befolyásolja. A gépipari termelésben a népgazdaság gépszükséglete szerkezetétől való eltérés csak a nemzetközi együttműködés, a gépipari termékek exportja és importja útján lehetséges.

A gépipari termelés szerkezetének a népgazdaság gépszükséglete szerkezetétől való „eltérítése” során a cél az, hogy a szükségleteket gazdaságosabb módon elégítsük ki. Az ország viszonylag kis népessége és területe ugyanis a hazai szükségletek, azaz a belső piac viszonylagos szűkösségét okozza, és így a hazai szükségletek mennyisége önmagában a gépipar igen sok területén nem teszi lehetővé a világszerte gyors műszaki fejlődés mellett olyan élenjáró, korszerű gépek, berendezések és technológiai eljárások alkalmazását, amelyek a munka nemzetközileg is magas termelékenységét és így a gyártás gazdaságosságát biztosítják.

A nemzetközi együttműködés, az export-, importkapcsolatok már jelenleg is fontos szerepet töltenek be a magyar gépipar fejlődésében. Ez világosan kitűnik abból, hogy a gépipar teljes termelésének körülbelül 27 százaléka, extern termelésének körülbelül 33 százaléka exportra kerül és ugyanakkor a gépipari termékekben fennálló hazai szükséglet mintegy 25 százalékát importból elégítjük ki. Így a gépipari termelés szerkezete jelenleg is eltér a népgazdaság gépszükségletének szerkezetétől.

Az az ellentmondás, amely a hazai piac nagysága és a műszaki fejlődés által megkívánt termelési méretek között fennáll, a gyors műszaki haladás következtében a hazai szükségletek növekedése ellenére nem csökken, hanem a jelenlegi időszakban növekszik. Ebből a szempontból feltétlenül tovább kell fokozni — a nemzetközi együttműködés útján — az eltérést a hazai gépipar szerkezete és a népgazdaság gépszükségletének szerkezete között. Ez az eltérítés csak tervszerű lehet, biztosítani kell, hogy a szükségleteket hazai termelés híján import útján elégítsük ki.

A gépipari szerkezet átalakítására vonatkozó elképzeléseket összefüggően először a távlati (1980-ig terjedő) terv első változatainak kidolgozásakor fektettük le. Arra törekedtünk, hogy a gépipari szerkezet átalakításával biztosítsuk a népgazdasági optimum érvényesülését a gépiparban, azaz a szükségletek teljes kielégítését az eszközök minimális ráfordítása mellett. A terv kidolgozásakor a KGST-országok közötti nemzetközi együttműködés és ennek keretében a gépipari gyártásszakosítás lényeges előrehaladásával számoltunk.

A távlati terv első változatainak összeállítása során a népgazdaság szempontjából optimális gépipari szerkezetet az alábbi tényezők figyelembevételével igyekeztünk kialakítani:

— a fejlesztés koncentrálása a gépipar egyes iparágaira, illetve gyártmánycsoportjaira;

— a gépipar gyártmányválasztékának szűkítése, egyes további területeken a szükségleteknek hazai termelés helyett importból történő kielégítése;

— a fejlesztendő területeken a gazdaságosan előállítható termékmennyiség elérése annak érdekében, hogy biztosítani lehessen az élenjáró technológiai folyamatok alkalmazását és a munkatermelékenység magas színvonalát; e termékekből az export lényeges növelése;

— azon gépipari termékek, termékcsoporthok és gyártási ágak gyorsabb ütemű fejlesztése, amelyeknél az élenjáró nemzetközi színvonalhoz viszonyított elmaradásunk viszonylag kisebb mind a termékek korszerűsége, mind az alkalmazott technológia tekintetében;

— a jellegükönél fogva munkaigényesebb, kevésbé anyagigényes termékek és ágazatok elsődleges fejlesztése egyrészt a gépipar anyagszükségletének csökkentése, másrészt a szállítással kapcsolatos költségek csökkentése érdekében;

— a viszonylag dinamikus, azaz olyan iparágak gyors fejlesztése, amelyek termékei iránt a kereslet nemzetközileg is várhatóan egyenletesen növekszik és a szükségletkielégítés telítődésének veszélye a terv-időszakban nem áll fenn;

— a viszonylag kevésbé állóeszköz-igényes gyártási ágak fejlesztése;

— a rendelkezésre álló és a távlati terv-időszakban kiképezhető szakemberek koncentrálása és optimális kihasználása.

A fenti célkitűzések kétségkívül helyesek voltak. De az említett tényezők alapján kialakított előzetes szerkezeti elképzeléseknek terv szerinti feladatként való rögzítéséhez számításba kellett és kell venni az elgondolásoknak a nemzetközi együttműködés keretében történő érvényesítése lehetőségeit.

Az első távlati tervegyeztető tárgyalások a KGST-országokkal, elsősorban a Szovjetunióval a fenti elképzelések helyességét alátámasztották. A KGST-országok kormányfőinek és kommunista és munkáspártjai első titkárainak 1962. júliusi értekezlete után arra számítottunk, hogy a KGST-országok közötti nemzetközi együttműködés — belső erőforrásainkkal és lehetőségeinkkel összhangban — lehetővé fogja tenni a termelés szerkezetének gyorsabb átalakítását, annak viszonylag gyors ütemű, a népgazdaság érdekeinek megfelelő „eltérítését” a népgazdaság belső gépszükségletének szerkezetétől, ezzel az export- és importfor-

galom gyors növekedését és a népgazdaság gépszükségletének leggazdaságosabb módon történő kielégítését.

A tervező szervek előtt jelenleg az a feladat áll, hogy kidolgozzák a népgazdaság, ezen belül a gépipar 1966—1970. évi fejlesztésére vonatkozó elgondolásokat. Ennek keretében az elmúlt évek tapasztalatai alapján — belső lehetőségeink figyelembevételével — reálisan fel kell mérni, hogy az 1970-ig terjedő időszakban a gépiparban a nemzetközi együttműködés milyen mértékű előrehaladásával lehet számolni és ennek megfelelően milyen következtetések vonhatók le a nemzetközi együttműködés várható fejlődéséből a gépipar szerkezetének átalakítása ütemére vonatkozólag. Választ kell adni többek között arra a kérdésre, hogy 1970-ig lehet-e számítani a nemzetközi együttműködés gyors ütemű fejlődésére, ennek megfelelően lehet-e tervezni a gépipari termelés viszonylag jelentős részét képező termékek és termékcsoportok előállításának megszüntetését, lehet-e a fejlesztést, az anyagi és egyéb eszközöket kizárólag egyes területekre összpontosítani. Eközben figyelembe kell venni, hogy jelentős volument képező termékek és termékcsoportok előállításának megszüntetését csak abban az esetben lehet tervezni, ha a kapacitások más termékekkel történő leterhelése biztosítva van, ha rendelkezünk a kapacitások átállításához szükséges beruházási és egyéb előfeltételekkel, ha a szükségleteknek KGST-országokból való megfelelő kielégítése mennyiségben, minőségben és választékban tartósan és biztonságosan fedezve van, ha az érintett termékek előállításának megszüntetése nem okoz zavart az ország kereskedelmi kapcsolataiban. Egyes termékek előállításának megszüntetése tehát nem lehet valamely ország egyoldalú tevékenysége, hanem csak az összes érdekelt ország kölcsönös megállapodásából és érdekeiből adódhat.

A fentebb felvetett kérdésre tehát csak a nemzetközi együttműködés terén szerzett tapasztalatok értékelése alapján lehet válaszolni. E tapasztalatok a következőkből adódnak:

— a KGST szerveiben és a kétoldalú együttműködési bizottságok szerveiben végzett szakosítási munka, az elfogadott szakosítási ajánlások teljesítése;

— az 1980-ig terjedő és az 1966—1970. évi tervképzések eddigi kétoldalú egyeztetése.

A szakosítás helyzete

A KGST szerveinek alapvető tevékenysége az elmúlt években a szakosítási ajánlások kidolgozásában nyilvánult meg. A szakosítási ajánlások az esetek nagy részében a kölcsönös szállításokra vonatkozó mérlegadatokat is tartalmazták. A szakosítás helyzetét az alábbiak jellemzik.

1. A KGST szerveiben az elmúlt 6 évben körülbelül 1400 termékre, illetve típusméretre dolgoztak ki szakosítási ajánlásokat. E szakosítási ajánlások eddig a gépipar kis részére terjednek ki. Ezt mutatja, hogy 1963-ban a szakosított termékek termelésének aránya a gépipar teljes termelésében körülbelül 3—5 százalékot tett ki. A KGST szerveiben kidolgozott és elfogadott szakosítási ajánlások egyre növekvő, de még nem kielégítő szerepet játszanak a gépipar fejlődésében.

Eddig nem, vagy csak kis mértékben dolgoztak ki és fogadtak el szakosítási ajánlásokat az autóipar, a vasúti vontató járművek, a hajók, a híradástechnikai ipar, műszeripar, erőszámú ipar, energetikai berendezések, öntödei és kohóipari berendezések, cellulóz- és papíripari berendezések, nyomdaipari berendezések, üvegipari berendezések, hűtőberendezések, szivattyúk és kompresszorok, ipari és közfogyasztású tömegcikkék stb. területén.

Egyes termékekre dolgoztak ki szakosítási ajánlásokat a bányaiipari berendezések, kőolajipari berendezések, szerszámgépek, vegyipari berendezések és vasúti személykocsik vonatkozásában.

Viszonylag nagyobb arányú szakosítási ajánlásokat a hengerdei berendezések, mezőgazdasági gépek, traktorok, vasúti teherkocsik, csapágyak, élelmiszeripari berendezések és egyes könnyűipari berendezések területén fogadtak el.

2. A gépipari gyártásszakosítás keretében eddig elfogadott ajánlások tapasztalatai azt mutatják, hogy kevés esetben került sor arra, hogy valamely ország bizonyos termékek gyártását megszüntette volna. Az elfogadott ajánlások döntően a már kialakult gyártási helyzetet tükrözik.

Példaként említhető a traktortermelésben végrehajtott szakosítás. A különböző traktorkategóriák gyártása az egyes KGST-országokban a szakosítás végrehajtása előtt 26 esetben fordult elő. A szakosítás után ez mindössze 23-ra csökkent — az elfogadott ajánlások szerint — úgy, hogy 6 esetben a gyártást meg kellett volna szüntetni, 3 esetben pedig a gyártást újonnan honosították volna meg. Ténylegesen a gyártást eddig csak 2 esetben szüntették meg és mindkét esetben az adott ország mezőgazdasága nem használja fel többé az adott traktorkategóriát.

Úgy tűnik, hogy a KGST-országok számára jelenleg az új termékek bevezetése — bármily nehézséget okoz is — viszonylag könnyebb feladat, mint a már gyártásban levő termékek előállításának megszüntetése. Ez kétségtelenül kapcsolatos a kialakult műszaki tapasztalat és szakembergárda megfelelő kihasználására irányuló törekvéssel, valamint azzal, hogy a meglévő kialakult kapacitások más termékek gyártására való átállítása pótlólagos beruházásokat tesz szükségessé, anélkül, hogy az az ország, amely valamely termék gyártásáról lemond, biztos lehetne abban, hogy a kapacitás átállítása után az újonnan bevezetett termékek értékesítése biztosítva lesz és ezek gyártása és exportja gazdaságosabb lesz, mint a korábban előállított termékeké.

Ehhez hozzá kell tenni, hogy az a minden országban megnyilvánuló — kétségtelenül helyes — törekvés, hogy a gépipari termékeknek a tőkésországokba irányuló exportját lehetőleg minél gyorsabb ütemben növeljék és ugyanakkor az e területen megvalósítando együttműködés hiánya szintén ahhoz vezet, hogy az egyes országok a szakosítás során a termékek széles választékának fenntartását kívánják biztosítani nemcsak adott gyártmánycsoportokon belül, hanem a különféle gyártmánycsoportok között is.

Ezért fokozatosan olyan tendencia alakult ki, hogy az együttműködésben előtérbe került a KGST-országokban eddig nem gyártott, vagy nem kielégítő mennyiségben gyártott gépek és berendezések termelésbe való bevezetésére irányuló munka, amely azonban — kétségtelen hasznossága és előnyei mellett a már gyártott termékek vonatkozásában

nem biztosítja a gyártás koncentrációját. Emellett e munka is a gépipari termelés elenyészően kis hányadát érinti.

3. Sem a KGST-ben, sem a kétoldalú kapcsolatokban nem alakult ki a gépipari gyártásszakosítás optimális módja a gépipar egyes területein. Eddig a szakosítási ajánlásokat döntően az egyes gépek típusméretei szerint fogadták el. Nem vették kellően figyelembe a gépipari gyártásszakosításnak a KGST VB által elfogadott alapelvei azon tételeit, hogy „a szakosítás nem korlátozódhat egyes típusméretekre”, hanem „távlatilag a gépipari gyártásszakosítás alapvető iránya a technológiailag és konstrukciós szempontból egynemű gyártmánycsoportok szerinti, valamint a komplett technológiai vonalak szerinti szakosítás”, ugyanakkor „a gyártásszakosítás egyik perspektivikus irányát jelenti az alkatrészek és részegységek szerinti gyártásszakosítás is”.

Az eddig elfogadott szakosítási ajánlások között gyártmánycsoportonkénti szakosítás csak néhány esetben fordul elő. Ennek okai a már gyártott termékek előállításának megszüntetésével szembeni tartózkodás és különösen a termelőkapacitások más gyártmánycsoportok előállítására történő átállításának különböző problémái. A gyártmánycsoportok szerinti szakosítás elvének be nem tartása következtében egyrészt az elfogadott szakosítási ajánlásokat gyakran megsértik (tekintettel arra, hogy a kapacitások más típusméretek gyártására is lehetőséget adnak), másrészt nincs biztosítva a kutató-fejlesztő és tervező-szerkesztő munkák optimális koncentrációja és a szellemi erők megfelelő kihasználása. Így a termelés jobban ki van szolgáltatva a szükségletek belső eltolódása által okozott különböző ingadozásoknak.

A komplett technológiai vonalak szerinti szakosítás a vegyipari, kőolajfeldogozó- és élelmiszeripari berendezések terén indult meg. Azonban itt sincs tisztázva a technológiai vonalak szerinti szakosítás, valamint az egynemű egyedi berendezések (mint részegységek) szerinti szakosítás közötti összefüggés. A kizárólag komplett technológiai vonalak szerinti szakosítás ahhoz vezethet, hogy a különböző komplett technológiai vonalaknál felhasználható és így közép- vagy nagysorozatban gyártható egyedi berendezések vagy szerelvények gyártása szétforgácsolódik.

Az alkatrészek és részegységek közötti gyártásszakosítás nem helyettesítheti, hanem általában csak kiegészítheti és ki kell, hogy egészítse a gyártmánycsoportok szerinti szakosítást. A KGST-országok közötti sokoldalú és kétoldalú együttműködés során azonban még csak próbálkozások történtek egyes részegységek gyártásszakosítására, megfelelő eredmény még nem született, holott a gépipar több területén a szakosításnak ezen formája különösen jelentős gazdasági eredményeket hozhat. Itt figyelembe kell venni azonban azt is, hogy a részegységek és alkatrészek gyártásszakosítása — a késztermékek szakosítása nélkül — csak akkor lehetséges, ha az egyes országok egyesített konstrukciókat hoznak létre és fogadnak el, amelyekben a szakosított alkatrészek egységesen felhasználhatók. A tapasztalat szerint a közös konstrukciók kialakítása még kétoldalú kapcsolatokon keresztül is igen hosszadalmas folyamat és még csak kevés esetben vezetett eredményre. Azt is figyelembe kell venni, hogy a részegységek szerinti gyártásszakosítás csak a gépipar egyes területein alkalmazható, így elsősorban a közúti és vasúti járműiparban, a traktorgyártásban, a szerszámgépiparban és a hír-

adástechnikai ipar egyes területein. Ezenkívül bizonyos értelemben részegységek szerinti gyártásszakosításnak tekinthető a komplett technológiai vonalak egyes berendezéseinek szakosítása is.

4. A szakosítás eddigi tapasztalatai azt mutatják, hogy azon néhány esetben, amikor egyes országok — így hazánk is — valamelyik termék előállítását beszüntette, a szakosodott ország a többi ország szükségletét mennyiségben, minőségben és választékban nem elégíti ki megfelelően. Hazánk például a szakosítás alapján megszüntette a vasúti tehervagonok gyártását, ugyanakkor az ország tehervagon-szükségletének a szakosodott országokból való kielégítése jelenleg és a közeli években igen nagy nehézségekbe ütközik. Ezért a felhasználó szervek részéről gyakran ellenállás tapasztalható az egyes gyártmányok előállításának megszüntetését célzó javaslatokkal szemben.

5. A szakosítás általában mérlegadatok alapján történik és a szakosítási ajánlások elfogadásával egyidejűleg ajánlásokat fogadnak el a szakosított termékek kölcsönös szállítására vonatkozóan is. A tapasztalat azt mutatja, hogy igen jelentős eltérések mutatkoznak a kölcsönös szállításokra elfogadott ajánlások és a tényleges szállítások között. Ezek az eltérések részben az egyes országok terveinek időközbeni módosulásából származnak, néhány esetben azonban abból, hogy az érintett országok a szakosítási ajánlásokkal ellentétben nem szüntetik meg az adott termékek előállítását. Ennek következtében a szakosodott országok általában nem rendelkeznek kellő biztonsággal a szakosított termék gyártásának lényeges növelésére irányuló ráfordítások elhatározása során.

6. Megfelelő módszerek híján eddig a szakosítási ajánlásokat a szakosítás hatékonyságára vonatkozó számítások nélkül végezték el. Mind ez ideig sem a KGST szerveiben, sem a kétoldalú kapcsolatok keretében, de gyakran még országon belül sem folynak olyan gazdasági-műszaki vizsgálatok, amelyek egy-egy termékcsoporthoz területén meghatároznák a szakosítás megfelelő konkrét módját és a szakosítás hatékonyságát. Ezért a szakosítási ajánlásokkal kapcsolatban nem ismeretes, hogy az adott szakosítás optimális-e mind a KGST-országok összessége, mind az egyes KGST-országok szempontjából.

A fenti hiányosságok egyaránt jellemzőek a KGST szerveiben folyó sokoldalú, valamint a kétoldalú együttműködésre. Ennek alapján az alábbi következtetéseket lehet tenni:

— a szakosítás az elmúlt időszakban még nem segítette elő számottevően egyes kiemelt gyártmányok vagy gyártási ágak termelésének különösen gyors felfutását, a kutató-fejlesztő és termelő erők koncentrációját;

— a szakosítás eddig még nem járult hozzá számottevő mértékben a népgazdaságnak korszerű gépipari termékekben fennálló szükséglete jobb kielégítéséhez;

— a szakosítás eddig még nem segítette elő kellően a gépipar főbb gazdasági mutatóinak kedvező alakulását, így nem járult hozzá kellően a beruházási eszközök gazdaságosabb felhasználásához, az önköltség csökkentéséhez és a munkatermelékenység emelkedéséhez.*

* A fenti megállapítások a KGST szerveiben és a kétoldalú bizottságokban elfogadott szakosítási ajánlások, illetve határozatok eredményeire vonatkoznak. A kétoldalú külkereskedelmi kapcsolatokban több olyan megállapodás történt, amely már eddig is kedvező eredményeket hozott a gépipar fejlődése szempontjából.

Ezeket a hiányosságokat a KGST szerveiben felismerték és előirányozták bizonyos intézkedések végrehajtását ezek kiküszöbölése érdekében. A KGST Gépipari Állandó Bizottságának 1964. évi és 1965. évi terve előirányozza több fontos termékcsoport területén a szakosítás végrehajtását. Ezenkívül bizonyos intézkedéseket terveznek a szakosítási munka egyes hiányosságainak felszámolására és az elfogadott szakosítási ajánlások végrehajtásának megjavítására. Kétségtelen, hogy bizonyos javulás ezen intézkedések következtében várható. Mégis az eddigi tapasztalatok alapján nem lehet reálisan arra számítani, hogy olyan gyökeres fordulat érhető el a gépipari szakosítás terén, amely az 1970-ig terjedő időszakban lényegesen befolyásolhatná a magyar gépipar szerkezetének átalakítását.

A gépipar távlati terveinek egyeztetése

A nemzetközi együttműködés lehetőségeit természetesen elsősorban nem a szakosítási munka során, hanem a távlati tervek egyeztetésekor lehet és kell feltárni. A távlati tervek egyeztetésekor kell meghatározni a szakosítás fő irányait is.

A távlati tervek egyeztetése eddig kétoldalúan történt. Az 1961—1963. években a KGST-országok megkezdték az 1980-ig terjedő tervképzések egyeztetését. A KGST XVIII. ülészakának határozata értelmében 1963-tól a fő figyelmet az 1966—1970. évi tervek egyeztetésére kell fordítani.

1964 első felében lezajlott az 1966—1970. évi időszakra vonatkozó előzetes tervképzések egyeztetésének első szakasza. Meg kell említeni, hogy eltérés volt tapasztalható az 1980-ig terjedő időszakra vonatkozó tervegyeztetés eredményei és az 1966—1970. évi tervek egyeztetésének eredményei között. Több országban megváltoztak a gépipari termékek szakosításának irányaira és e termékek kölcsönös szállítására vonatkozó elképzelések.

A kétoldalú tervegyeztető tárgyalásoknak jelentős szerepük van a gépipari szerkezet átalakítása lehetőségeinek meghatározásában az 1970-ig terjedő időszakban. A tervegyeztető tárgyalások a gépipar egyes területein kétségtelenül igen kedvező eredményeket hoztak és lehetőséget adnak egyes gépipari ágazatok, termékcsoportok és termékek fejlesztésének megalapozott tervezésre. A kétoldalú tervegyeztető tárgyalások során sikerült biztosítani fő célkitűzéseink érvényesítését a gépipari termékek összes exportjának és importjának alakulására vonatkozóan. Ezen eredmények lehetővé teszik a gépipar megfelelő ütemű fejlődését és termékeinek elhelyezését a KGST-országokban az 1966—1970. években. Különösen kedvező eredmények születtek a Szovjetunióval lefolytatott tervegyeztetés alkalmával. Példaképpen említhető meg az a Szovjetunióval elért megállapodás, amely szerint nagy mennyiségben autóbuszokat és más autóiipari termékeket exportálunk a Szovjetunióba, ezenkívül szakosítás és kooperáció jön létre az autóiipari részegységek és alkatrészek gyártásában. A Szovjetunióval kötött megállapodás lehetővé teszi e gyártási ág gyors ütemű fejlődését, világszinten is kiemelkedő termelési volumen elérését az autóbuszgyártásban és ezzel a korszerű technika és technológia alkalmazását ezen iparágban.

Az elért eredmények mellett meg kell említeni, hogy különösen az export szerkezetét illetően eltérések mutatkoznak a tervezett tárgyalások eredményei és a távlati tervben szereplő előzetes elképzelések között. A távlati tervek elképzelései szerint az átlagosnál gyorsabb ütemben növekedett volna az ún. kiemelt gépipari ágazatok (műszeripar, gyengeáramú ipar, szerszámipar) termékeinek exportja. Ezt a tárgyalásokon nem sikerült elérni, értékesítési nehézségek miatt. A távlati tervek elképzelésekhez képest az 1970-ig terjedő időszakban kisebb mértékben növekszik az export volumene műszerekben, gyengeáramú ipari termékekben, szerszámokban, élelmiszeripari gépekben, hűtőberendezésekben, energetikai berendezésekben, erősáramú ipari termékekben stb. Ugyanakkor a távlati tervek elképzelésekhez képest magasabb szinten alakul a KGST-országokba irányuló export autóipari termékekben (elsősorban autóbuszokban), vegyipari berendezésekben, hajóipari termékekben és egyes más gépipari gyártmányokban.

Természetes, hogy az export szerkezetének a tervezettől eltérő alakulása a termelés szerkezetére is kihatással van. Az egyes országok által elvégzett számítások ugyanis azt mutatták, hogy valamennyi KGST-ország belső gazdasági feltételei és körülményei szempontjából valamennyi országban ugyanazon, viszonylag nem beruházásigényes, nem anyagigényes és gazdaságosan exportálható termékcsoportok termelését célszerű kiemelten, gyorsított ütemben fejleszteni. Ez jelentős párhuzamosságokhoz vezetett nemcsak a fejlesztési elképzelések, hanem a létrehozott kapacitások terén is. Így a gépipar egyes termékeiben, illetve termékcsoportjaiban bizonyos „túlfejlesztés”, „túlkínálat” alakult ki, míg más gépipari termékekben — elsősorban az anyagigényes és a különösen szellemifejlesztés-igényes termékekben — pedig hiányok mutatkoztak. Bebizonyosodott, hogy a tervezett gépipari struktúra maradéktalanul nem érvényesíthető a kétirányú tárgyalásokon. Ez arra enged következtetni, hogy a magyar népgazdaság szempontjából optimálisnak tekinthető gépipari szerkezet sem feltétlenül tekinthető optimálisnak a KGST-országok összességének szempontjából. Emellett több esetben egyelőre nem találkoztak az egyes országok elképzelései a KGST-országok gépipari termékekben fennálló összes szükséglete kielégítésének részarányait illetően, azaz a gépipari termékek kölcsönös szállításának arányait illetően sem.

Az 1962 óta a KGST szerveiben és a kétoldalú együttműködés keretében lefolytatott különböző tárgyalások azt is megmutatták, hogy jelenleg még nem értek meg azok az előfeltételek, amelyek biztosítanák a KGST-országok összessége szempontjából optimálisnak tekinthető magyar gépipari szerkezet megtervezését. Ezen feltételek megérése több évre szóló folyamat. Ezért az 1970-ig terjedő időszakban még nem várható, hogy jelentős lépések történhetnek a KGST-országok összessége szempontjából optimálisnak tekinthető arányok kialakítása terén.

A gépipari szerkezet átalakításának lehetőségei 1966—1970-ben

A fentiekből következik, hogy a gépipari szerkezet átalakítása során az eredetileg elképzelthez képest csak kisebb ütemben és más módon tudunk előrehaladni. Az 1966—1970. évi időszakban a gépipari szerke-

zet kialakítása során a nemzetközi együttműködést olyan mértékben kell terveinkben figyelembe venni, hogy ez kellő biztonsággal lehetővé tegye a gépszükségletek kielégítését. Így a nemzetközi együttműködés keretében megvalósuló export—import szerkezet a tervezézetés során elérhető megállapodásoknak megfelelően tervezhető.

Ennek megfelelően a gépipari szerkezet átalakítására vonatkozó elképzelések sem tetszőlegesen, bizonyos „optimális” elgondolás alapján állíthatók össze, hanem a népgazdasági szükségletek kielégítése biztosításának szükségességéből és a nemzetközi együttműködés terén az adott időpontban elérhető megállapodásokból kiindulva.

Az 1966—1970. évi gépipari szerkezet tervezésénél nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a nemzetközi együttműködési és tervezézetett tárgyalások előzetes jellegűek voltak és az egyeztetett előirányzatok a továbbiakban még változhatnak. Itt figyelembe kell venni, hogy a megállapodások biztonsága elsősorban akkor érhető el, ha a felhasználó ország szükségleteinek megfelelő korszerű termékek előállítását és szállítását tudjuk biztosítani.

Mivel az együttműködés fejlődésének irányai még nem alakultak ki megfelelően, a gépipari szerkezet átalakítására vonatkozó lépéseket is óvatosan kell megtenni, nehogy az eszközöket olyan irányban használjuk fel és kössük le, amelyek az együttműködés 1970 utáni fejlődése során nem fognak indokoltnak bizonyulni. Figyelembe kell venni azt is, hogy egy ötéves időszak minden körülmények között viszonylag kevés lehetőséget ad a gépipar szerkezetének lényeges átalakítására, valamint, hogy a gépipari szerkezet jelentősebb átalakítása csak az eszközök — különösen a beruházási eszközök — nagyobb arányú ráfordítása révén érhető el.

Ennek megfelelően az 1966—1970. évi időszakban elsősorban a gépipar belső struktúrájának javítása kerülhet előtérbe. Ebben a tervidőszakban egy sor olyan intézkedést célszerű megtenni, amelyek egyrészt biztosítják a technológia megfelelő fejlesztése révén a gépipari termelés gazdaságosságának fokozását, a munkatermelékenység növekedését, másrészt megalapozzák a gépipar fejlődését az 1970 utáni időszakra is, a jelenleg bizonytalannak tekinthető tényezők különböző változásaitól függetlenül.

Ilyen intézkedések a következők:

— a gépipar félkésztermékgyártó kapacitásainak a késztermékgyártó kapacitásokkal összhangban történő kifejlesztése és e területeken korszerű termelőberendezések üzembeállítása;

— a központosított alkatrész- és gépelem-gyártás gazdaságos irányban történő fejlesztése;

— az egyes vállalatok különböző termelő és kisegítő üzemrészei között a megfelelő arányok (összhang) kialakítása;

— a munkatermelékenység-növelés tartalékainak feltárása (a munkaerő és termelőberendezések kihasználásának javítása, munkaerő- és anyagmegtakarító beruházások stb.);

— a kutató és fejlesztő tevékenység fejlesztése, elsősorban a távlatilag dinamikusnak tekinthető gépipari gyártási ágak területén;

— a termékek minőségének megjavítása, a megfelelő technológiai fegyelem biztosítása.

Az 1966—1970. évi időszakot tehát nem annyira a gépipar szerke-

zete gyökeres átalakítása időszakának, hanem a belső rendbehozás és ezzel a korszerű, gazdaságos termelés belső előfeltételei megjavítása időszakának kell tekinteni.

Ugyanakkor helytelen lenne, ha az 1966—1970. évi időszakban a rendelkezésre álló erőforrásokkal összhangban nem tennénk meg azokat a lépéseket, amelyek a gépipari szerkezet 1970 utáni további átalakítását célozzák. Ezért már az 1966—1970. évi időszakban is a rendelkezésre álló eszközöknek azon részét, amely a koncentrált fejlesztésre felhasználható, olyan gépipari gyártási ágak fejlesztésére használjuk fel, amelyek gyorsabb fejlesztése az 1970-ig terjedő időszakban és azután is indokoltnak és célszerűnek mutatkozik.

Az ebből a szempontból számításba vehető gyártási ágak meghatározásánál abból kell kiindulni, hogy a szerkezet átalakítása szorosan összefügg a nemzetközi együttműködés alakulásával, ezért e gyártási ágakat csak a nemzetközi együttműködés konkrét lehetőségeivel és követelményeivel összhangban lehet megjelölni.

E kérdéssel kapcsolatban feltétlenül tisztázni kell az együttműködés relációival összefüggő néhány problémát. Ennek elősegítésére az alábbiakban feltüntetjük az 1964. évi magyar gépexport és gépimport relációs megoszlását.

Az 1964. évi magyar gépexport és gépimport relációs megoszlása százalékban

Ország	Export	Import
Bulgária	1,8	1,5
Csehszlovákia	6,7	13,5
Lengyelország	8,5	8,9
NDK	8,4	16,9
Románia	4,7	4,7
Szovjetunió	53,3	29,4
KGST-országok összesen	83,4	74,9
Egyéb szocialista országok	3,4	2,0
Tőkésországok	13,2	23,1
Összesen	100,0	100,0

A táblázatból kiderül, hogy a gépipari termékek exportjának fő felvevő piaca jelenleg a Szovjetunió, valamint, hogy ezen felvevő piaccal más piacot jelentőség szempontjából sem most, sem távlatilag összehasonlítani nem lehet. Ez azt jelenti, hogy a gépipar szerkezetének kialakítására vonatkozó elképzeléseket is elsősorban a Szovjetunióval való együttműködésre és áruforgalomra kell alapozni.

Emellett igen fontos a Csehszlovákiával, NDK-val és Lengyelországgal történő együttműködés, amely szintén jelentős mértékben befolyásolja jelenleg is és fogja a jövőben is a gépipar szerkezetének kialakítását. A bolgár és román relációk mindegyike — bár súlyuk kisebb — szintén sajátos követelményeket támaszt gépiparunk szerkezetével szemben. Az e KGST-országok részéről megnyilvánuló követelményeket nemcsak azért nem lehet figyelmen kívül hagyni, mert valamennyi KGST-országgal az együttműködés bővítésére és elmélyítésére törek-

szünk, hanem azért sem, mert ezen országok is a magyar népgazdaság számára fontos termékeket szállítanak az oda irányuló export ellenében.

Jelenleg alacsony a fejlett tőkésországok részaránya a gépipari termékek exportjában, ugyanakkor a viszonylag magas importrészarányuk megköveteli a gépipari termékek ide irányuló exportjának lényeges növelését is. Ugyancsak figyelembe kell venni a gyengén fejlett tőkésországokkal folytatott kereskedelem szükségességét és lehetőségeit.

Mindezen relációk természetesen különböző igényekkel lépnek fel és különböző termékek, illetve termékcsoportok gyártásának és exportjának fejlesztését igénylik. Ezért kétségtelenül helyes az az utóbbi időben hangoztatott vélemény, hogy a gépipar szerkezetének kialakításánál nem lehet az „egyetlen piac” elvéből kiindulni. A gépipari szerkezet kialakítása során elkerülhetetlen a különböző piacok különböző követelményeinek figyelembevétele és azok optimális összeegyeztetése. Ugyanakkor azonban meg kell állapítani, hogy a gépipari szerkezet optimális kialakítása a jövőben sem történhet valamennyi reláció valamennyi követelményének figyelembevétele útján. Ez ugyanis lehetlenné tenné a fejlesztési erőfeszítések szűkítését és koncentrálását.

Egyetértve az „egyetlen piac” elvének helytelenségével, nyomatékosan rá kell mutatnunk arra, hogy a gépipari szerkezet kialakításánál meghatározó jellegű és döntő jelentőségű a Szovjetunió, nemcsak mint a gépipari termékek fő és semmi mással nem helyettesíthető elhelyezési területe, hanem úgy is, mint a gépipar és az egész népgazdaság számára szükséges alapvető nyersanyagok szállítója. Az egyéb demokratikus és tőkés piacok fontossága a fejlesztés során nem vezethet a szovjet piac követelményeinek bármilyen háttérbe szorításához.

A gépipar egyes területein előfordul, hogy a Szovjetunió igényei a műszaki jellemzők és az összetétel tekintetében eltérnek más relációk szükségleteitől (például híradástechnikai nagyberendezések stb.). E szükségletek kielégítése nagyrészt szovjet dokumentáció felhasználásával történhet és ebben az esetben a magyar szellemi kapacitás igénybevétele viszonylag alacsony mértékű. Ez lehetőséget ad arra, hogy a szovjet dokumentáció felhasználásával a szellemi kapacitásokat olyan irányban használjuk fel, hogy a más relációk által megkívánt műszaki követelményeket szintén ki lehessen elégíteni. Azokban az esetekben, amikor a szovjet szükségletekre való fejlesztés ugyan sajátos jellegű, de nem szovjet műszaki dokumentációra támaszkodik, olyan műszaki megoldásokat célszerű keresni, amelyek valamennyi felhasználót kielégíthetik.

A Szovjetunió követelményei a gépipari termékek iránt műszakilag és minőségileg állandóan növekednek. Tudatában kell lenni annak, hogy a gépipar fejlesztése és szerkezetének átalakítása szempontjából a szovjet igények meghatározó jelentőségűek és ezért kielégítésük előfeltételeit elsősorban kell biztosítani.

A Szovjetunió növekvő műszaki és minőségi követelményei ösztönzőleg hatnak a műszaki fejlesztésre a gépipar valamennyi érintett területén. A műszaki fejlesztés irányait úgy kell meghatároznunk, olyan korszerű konstrukciókat kell kidolgoznunk, hogy lehetővé váljék — legalábbis az esetek nagyobb részében — ugyanazon termékek valamennyi relációba való szállítása.

A Szovjetunió szükségleteinek mennyiségileg vagy minőségileg nem megfelelő figyelembevétele közvetve feltétlenül az ország tőkés fizetési

mérlegére is kihat, tekintettel arra, hogy a Szovjetunió részéről történő nyersanyag- és egyéb szállítások megfelelő színvonala csak akkor érhető el, ha azok ellentételét a Szovjetunió számára szükséges gépipari termékekkel, magas műszaki színvonalon biztosítani lehet.

A gépipar szerkezetének alakulását tehát az 1966—1970. évi időszakban nagyrészt a szovjet—magyar kétoldalú kapcsolatok határozzák meg. Ugyanakkor a szerkezet kialakítása során messzemenően figyelembe kell venni a többi reláció követelményeit is.

Egyes iparágak „kiemelésének” kérdése

A gépipar szerkezetének az 1966—1970. évi időszakban megvalósítható átalakításáról a fentiekben elmondottak alapján felmerül az a kérdés, hogy lehet-e, célszerű-e és szükséges-e a gépipar bizonyos gyártási ágait vagy iparágait erre az időszakra „kiemelt” iparágaknak nyilvánítani.

E kérdés eldöntésénél több tényezőt kell mérlegelni. A mérlegelésnél abból kell kiindulni, hogy a gépipar sajátosságainak megfelelően, a gépipar valamennyi területén megnyilvánuló gyors műszaki fejlődés következtében nem lehet szó bizonyos iparágak vagy gyártási ágak változatlan szinten hagyásáról. A gépipar valamennyi területén nemzetközi méretekben fennálló gyors ütemű műszaki haladás következtében a „változatlanul hagyás” feltétlenül elmaradásához, illetve az elmaradás további fokozódásához vezet. A „változatlanul hagyás” mind a termelési volumen nagyságát, mind pedig a termékek műszaki színvonalát illetően lehetetlen. A felhasználók szükségletei növekednek, ezért azokon a területeken, ahol a gyártás fennáll és távlatilag fenn is marad, ezt mennyiségileg növelni kell. Emellett a felhasználók szükségletei minőségileg is változnak, új gépek és berendezések válnak szükségessé, amelyek új követelményeket képesek kielégíteni, vagy a régi követelményeket magasabb műszaki szinten, a felhasználónál jelentkező kisebb munkaráfordítással képesek kielégíteni. Ezért a különböző gyártási ágakat vagy meg kell szüntetni (a szükségletek importból történő kielégítése mellett), vagy — olyan kivételektől eltekintve, amikor a gyártás megszüntetését későbbre tervezzük — biztosítani kell azok megfelelő fejlesztését. Vita csak a fejlesztés mértékéről lehetséges. Eközben figyelembe kell venni azt is, hogy új korszerű gépipari termékek megjelenése sok esetben megkívánja a gyártási technológia megváltoztatását, új jellegű vagy nagyobb pontosságú termelő berendezések üzembeállítását.

A KGST-országok közötti nemzetközi együttműködés helyzetének és közeli perspektíváinak elemzése azonban azt mutatta, hogy a jelenlegi időszakban még nem alakultak ki megfelelő lehetőségek a gyártási választék jelentős szűkítésére.*

Így az 1966—1970. évi időszakban a gépipar valamennyi olyan te-

* A gyártási választék célszerű szűkítésének a fejlesztett és előállított technológiailag, konstrukciós szempontból és a felhasználási terület szempontjából egynemű gyártmánycsoportok, komplett berendezések és alkatrészek számának a nemzetközi együttműködés keretében történő csökkentését tekintem. Emellett a felhasználói szükségletek differenciálódása, sokrétűbbé válása, új szükségletek kialakulása szükségessé teszi a választék bővítését a fejlesztendő gyártási ágakban.

rületén, ahol a már meglevő gyártást fenn kell tartanunk, biztosítani kell:

— mennyiségileg a hazai szükségletek teljes kielégítését és ehhez a megfelelő kapacitásokat;

— a termékek¹ állandó műszaki fejlesztését a felhasználó szervek indokolt szükségleteinek megfelelően, ennek érdekében a megfelelő műszaki fejlesztési szellemi és anyagi bázist;

— az export fenntartását és továbbfejlesztését, ha csak külkereskedelmi érdekek ezt nem teszik feleslegessé és az export nem különösen gazdaságtalan;

— az e téren esetleg megvalósítható nemzetközi együttműködést, beszámítva a fejlesztés teljes vertikálitását, a félkésztermékek és alkatrészek fejlesztését is mind a gyártmányfejlesztés, mind a kapacitások fejlesztése szempontjából;

— a termelőberendezések és a gyártási technológia fejlesztését, ezáltal a munkatermelékenység növekedését és az önköltség csökkentését.

Figyelembe kell venni azt is, hogy az 1966—1970. évi időszakban a gépipar rendelkezésre álló eszközök viszonylag szűkösek. Ez a nemzetközi együttműködés nem kielégítő fejlődési ütemével együtt csökkenti az eszközök koncentrálásának lehetőségét, mivel kisebb a lehetőség egyes meglevő kapacitások átcsoportosítására és mivel a szükségleteknek megfelelően valamennyi gyártott termék kapacitását fejleszteni kell, és így az eszközök bizonyos mennyiségét a gépipar különböző területei között egyes gyártási ágak különleges kiemelt fejlesztésétől függetlenül fel kell osztani. Emellett jelentős eszközöket vesz igénybe a gépipar félkésztermékgyártó kapacitásainak, a központosított alkatrész- és gépelem-gyártásnak szükség szerinti fejlesztése és az egyes vállalatok gazdaságos működéséhez szükséges korábban elhanyagolt előfeltételek biztosítása.

Végül figyelembe kell venni azt is, hogy egyes iparágak „kiemeltté” nyilvánítása annak a veszélyét hordja magában, hogy az egyéb gyártási ágak fejlesztését az eszközök és a műszaki fejlesztés szempontjából elhanyagolják. Ezért célszerűtlennek látszik, hogy az 1966—1970. évi időszakban a gépipar egyes ágazatait kiemelt iparágaknak nyilvánítsák.

Az egyes iparágak kiemeltté nyilvánítása helyett azt kell célul kitűzni, hogy helyesen határozzuk meg a gépipar egyes ágazatai előtt álló feladatokat, tervszerűen biztosítsuk az ezen feladatok végrehajtásához szükséges előfeltételeket, megvalósítsuk a gépipar rendelkezésre álló anyagi és szellemi eszközök megfelelő csoportosítását az egyes iparágak különböző „jelzőkkel” történő ellátása nélkül.

A fejlesztés koncentrálása*

Az a javaslat, hogy az 1966—1970. évi időszakban ne nyilvánítsunk egyetlen iparágat sem kiemeltnek, nem jelenti azt, hogy ne tegyünk meg minden lehetséges és célszerű erőfeszítést a gyártás és fejlesztés koncentrálásáért mind hazai vonatkozásban, mind a nemzetközi kap-

* A fejlesztés koncentrálása alatt nemcsak a fejlesztések számának csökkentése, hanem elsősorban a végrehajtott fejlesztések technikai komplexitása és a megvalósítás időtartamának minimalizálása értendő.

csolatok terén.* Különösen nem jelenti azt, hogy az egyes iparágak gyártmánycsoportok és gyártmányok termelését egyforma mértékben növeljük és ne keressük meg azokat az optimális arányokat, amelyek biztosítják, hogy a gépipar egyes területein, elsősorban a műszaki fejlesztés terén a további fejlődés során kiemelkedő eredményeket érhesünk el.

A probléma az, hogy a jelenlegi körülmények között, amikor nincs lehetőség a gépipari gyártmányválaszték lényeges szűkítésére és ezzel az akarva, nem akarva fejlesztendő területek számának csökkentésére, az eszközök koncentrációjának lehetőségei ebből a szempontból viszonylag kisebbek. De bizonyos lehetőségek mégis vannak, ezeket fel kell tárni és ki kell használni. Melyek ezek a lehetőségek?

1. A korábbiakban kifejtettük, hogy véleményünk szerint az 1966—1970. évi időszakban a gépiparban első helyre kell sorolni azokat a beruházásokat, amelyek a félkésztermékgyártó kapacitás fejlesztésére, gazdaságos központosított gépelem-, alkatrész- és részegység-gyártás fejlesztésére, az egyes vállalatok gazdaságos működéséhez szükséges az elmúlt években elhanyagolt előfeltételek biztosítására, lényeges munkaerőmegtakarításra irányulnak.

A beruházási eszközök másik részét a gépipar különböző területein az új gyártmányok előállítását biztosító technológiai eljárások bevezetésére, a technológiai folyamatok javítására és ezzel a munka termelékenységének növelésére, valamint a termelésnek a szükségletek növekedésével összhangban történő bővítésére kell felhasználni.

A fenti célokra fordítandó beruházások összvolumene természetesen bizonyos mértékig függ a gépipar általános fejlődési ütemétől. A gépipari termelés és beruházások gyorsabb ütemű fejlődése esetén az e célokra fordítandó beruházásoknak is némileg nagyobbaknak kell lenniök, mint lassúbb ütemű fejlődés esetén. Azonban e beruházások részaránya az összes gépipari beruházásban elkerülhetetlenül nagyobb egy olyan tervváltozatban, ahol az általános fejlődés üteme kisebb és fordítva, ez a részarány kisebb, ha a gépipari termelés és beruházások fejlesztése gyorsabb. Ezért az egyes iparágak különösen gyors fejlesztésére fordítható beruházások volumene és aránya a gépipari termelés és beruházás általános fejlődésétől függ. E beruházások nagyságáról és következőképpen felhasználásuk irányairól tehát csak az egész terv összefüggéseinek ismeretében és azok keretében lehet dönteni. A felhasználás irányairól mindenesetre az állapítható meg, hogy itt már egyenes arányosság áll fenn az e célra rendelkezésre álló eszközök nagysága és a fejlesztési célkitűzések száma között: minél kevesebb eszköz fordítható egyes iparágak különösen gyors fejlesztésére, annál kevesebb ilyen jellegű célkitűzés megvalósítására célszerű azt fordítani, éppen a fejlesztés koncentráltságának biztosítása érdekében.

Meg kell jegyezni azt is, hogy koncentrált fejlesztés alatt nem feltétlenül egy egész gépipari ágazat fejlesztését kell érteni. A koncentrációt sok esetben egy-egy iparágon belül egy-egy termékcsoporthoz célszerű vonatkoztatni.

* A cikk nem foglalkozik külön az országon belüli szakosítás lehetőségeivel. Itt is hangsúlyozni kell azonban, hogy az ilyen lehetőségek — elsősorban az alkatrészgyártásban és a fejlesztésben — még igen nagyok. Ezeket a közeli években ki lehet és kell használni, mivel ez egyúttal a nemzetközi szakosítást is elősegíti.

2. Míg a gépiparban felhasználható beruházási eszközök nagysága az 1966—1970. évi népgazdasági terv kidolgozása során alakul és a tervező szervezetek lehetőségük van különböző megoldások közül a népgazdaság szempontjából legoptimálisabbat kiválasztani, az 1966—1970. évi időszakban rendelkezésre álló kutató és fejlesztő apparátus nagysága lényegében már meghatározottnak tekinthető. Kétségtelen, hogy ez az apparátus nem elégséges és nem is lehet elégséges arra, hogy a gépipar széles területén lehetővé tegye felzárkózásunkat a nemzetközi élvonalhoz a műszaki fejlesztésben.

Az a tény, hogy az 1966—1970. évi időszakban előreláthatólag a gépipar jelenlegi gyártási ágainak döntő részét még fenn kell tartani — mint mondtuk — szükségessé teszi valamennyi érintett termék állandó műszaki fejlesztését a felhasználó szervezetek indokolt szükségleteinek megfelelően és ennek érdekében a megfelelő műszaki fejlesztési bázis biztosítását. Bár ez a kutatási és fejlesztési tevékenység terén is lényegesen csökkenti a koncentrált fejlesztés lehetőségeit, itt is szükség van e lehetőségek messzemenő feltárására.

Elengedhetetlenül szükséges, hogy a műszaki fejlesztési tevékenységet az 1966—1970. évi időszakban sem csak saját erőre támaszkodva végezzük. Egyrészt célszerű a KGST-országokban már elért eredmények hasznosítása, a felhasználható műszaki dokumentáció minél nagyobb mértékű igénybevétele, másrészt elő kell irányozni egyes fontosabb gépipari termékek konstrukciója és gyártási eljárása licenciáinak tőkésorságokból történő megvételét. Ezzel el lehet kerülni a népgazdaság érdekeivel ellentétes öncélú kutatási és fejlesztési tevékenységet.

Ezenkívül is jelentős erőfeszítéseket kell tennünk a KGST-országok együttműködésének fokozására a kutatásban és fejlesztésben.

Úgy tűnik, hogy egyes területeken célszerű tudomásul venni, hogy az 1966—1970. évi időszakban gyártásszakosításra még nem kerül sor és a párhuzamos gyártás továbbra is még fenn fog állni.

Ennek alapján olyan javaslatokat kell kidolgozni, amelyek a még párhuzamos gyártás körülményei között is kiküszöbölik a párhuzamos fejlesztést, a szellemi erők szétforgácsolódását. E területeken javaslatokat kell kidolgoznunk mind a tudományos-kutató és tervező-szerkesztő munkák megosztására, mind azok közös végzésére vonatkozóan. Úgy tűnik, hogy e javaslatokat elsősorban a két- vagy háromoldalú együttműködés keretében célszerű megtenni. Véleményem szerint sok területen az ilyen jellegű javaslatok elfogadása a közeli években valószínűbb, mint a párhuzamos gyártás felszámolására irányuló javaslatok elfogadása.

Megjegyzendő, hogy a tudományos-kutató és tervező-szerkesztő munkák országok közötti megosztása és közös végzése semmi esetre sem ellentétes a termelési együttműködéssel, sőt ellenkezőleg, ez kétségtelenül megteremthetné az alapját annak, hogy az adott területeken a továbbiakban gyártásszakosításra és kooperációra is sor kerüljön.

A fentiek megvalósulása esetén a meglévő kutató és fejlesztő apparátust előnyösebben lehetne csoportosítani és felhasználni. Ily módon számítani lehetne arra, hogy az 1966—1970. években a műszaki fejlesztésben a gépipar egyes területein megközelítsük a nemzetközi élvonal színvonalát. Gyökeres fordulat a következő 5 éves tervidőszakban azonban e területen sem várható.

Külön hangsúlyozni kívánom, hogy az erőfeszítések koncentrálására a szóban forgó időszakban elsősorban a tudományos-kutató munkákban van lehetőség és szükség — a tervező-szerkesztő munkák vonatkozásában a nemzetközi együttműködés jelenlegi fejlődési szakaszában ez a lehetőség kisebb.

Egyes iparágak helye a gépiparban az 1966—1970. évi időszakban

A gépiparral kapcsolatos korábbi határozatok a műszeripart, gyengeáramú ipart és szerszámgépipart nyilvánították kiemelt iparágaknak a második öt éves terv időszakában.

Ismeretes, hogy a fő felvevőpiacnak tekinthető Szovjetunió igényei ezen iparágak termékeivel szemben a korábbi elképzelésekhez képest csökkentek és a többi KGST-ország is gyors ütemben fejlesztette és fejleszti ezeket az iparágakat. Emellett ezen ágazatokban eddig nem sikerült biztosítani a műszaki fejlesztés megfelelő ütemét sem, és így az előállított termékek színvonalában bizonyos elmaradás jelentkezik.

Kétségtelen azonban az is, hogy alapvetően továbbra is fennállnak azok a tényezők, amelyek korábban indokoltá tették ezen iparágak viszonylag gyors ütemű fejlődésének tervezését. Ezen iparágak termékeinek nagy része gazdaságosan exportálható, emellett különösen a műszeripar és a gyengeáramú ipar egységnyi élőmunka felhasználásához viszonylag kevés nyersanyagot igényel és ezen ágazatok állóeszköz-igényessége a gépipari átlaghoz viszonyítva is kedvező. Emellett ezen iparágak fejlődése kétségtelenül dinamikus, termékeik iránt — amennyiben ezeket megfelelő színvonalon gyártjuk — a kereslet távlatilag feltétlenül növekedni fog. Az ezekben az iparágakban végbemenő gyors műszaki haladás megköveteli, hogy amennyiben a termelést és exportot fenntartjuk — márpedig ennek célszerűségéhez és szükségességéhez nem férhet kétség — biztosítsuk számukra egyrészt azokat a szellemi erőket (kutató-fejlesztő intézetek és bázisok, megfelelő műszaki létszám stb.), amelyek révén a műszaki fejlesztést meggyorsíthatják, másrészt azokat az anyagi eszközöket (speciális technológiai berendezések, műszerek, gyártáskoncentráció stb.), amelyek nélkül korszerű gyártmányok előállítására nem lehetséges.

E három iparággal kapcsolatban a feladat tehát — az igényeknek a korábban tervezettnél kisebb növekedése ellenére — nem az erők és eszközök elvonása, hanem a fejlődés némi mennyiségi lelassulása mellett a minőségi fejlődés nagymértékű fokozása.

A kétoldalú — elsősorban a Szovjetunióval lefolytatott — tárgyalások során jelentős kereslet nyilvánult meg egyes autóiipari termékek — különösen az autóbuszok — és a vegyipari berendezések iránt. A vegyipari berendezések iránti szükséglet országon belül is jelentősen növekszik. Ennek alapján lehetőség nyílik arra, hogy az 1966—1970. évi időszakban gyors ütemben fejlesszük ezeket a gyártási ágakat.

Az autóiiparban meghatározó jelentőségű a Szovjetunióval létesített azon megállapodás, amely szerint autóbuszokat és más autóiipari termékeket szállítunk a Szovjetunió szükségleteinek kielégítésére és emellett kooperáció létesül a két ország között az autóiipar főbb részegységeinek

gyártásában. Az autóipar egyik sajátossága, hogy bár a fejlesztéshez szükséges szellemi kapacitás jelentős, az elérhető gyártási volumenhez viszonyítva fajlagosan a szellemierő-ráfordítás viszonylag alacsony. Autóiparunk fő műszaki fejlesztési problémája jelenleg a korszerű nagy teljesítményű dieselmotor gyártásának bevezetése. E probléma megoldása esetén az iparág fejlesztése — konstrukciós szempontból — alapvetően biztosítva látszik. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy az iparág fejlesztése jelentős beruházásokat kíván és komoly igényeket támaszt a nyersanyagok biztosítása szempontjából is.

A vegyipari gépgyártás kétségtelenül távlatilag is dinamikus. A vegyipari berendezések iránti szükségletek belátható időn belül gyors ütemben növekednek. Ezen iparág fejlesztése során biztosítani kell az export — elsősorban szovjet — és hazai szükségletek kielégítésének optimális összehangolását. Figyelembe kell venni a komplett berendezések technológiai tervezésének magas fajlagos szellemi munkaerőigényét és azt, hogy ez a szellemi kapacitás jelenleg nem áll rendelkezésre. Ezért a hazai fejlesztés mellett a műszaki fejlesztést itt elsősorban műszaki dokumentációk átvételével, licenciák vételével és meghonosításával lehet biztosítani. Meg kell jegyezni, hogy ez az iparág is viszonylag anyagigényes és állóeszközigényes. A vegyipari gépgyártás nagy jelentőségének elismerése mellett utalunk arra, hogy részaránya a gépipar teljes termelésében gyors ütemű fejlesztés esetén is 1970-re nem haladhatja meg a 2 százalékot.

A fentiekből következik, hogy az 1966—1970. évi időszakban egyes iparágak gyors fejlesztésére felhasználható kapacitásbővítő jellegű beruházások jelentős részét az autóipar és vegyipari gépgyártás fejlesztésére lehet és kell fordítani.

A gépipar többi ágazatának kérdését jelenleg nem kívánjuk érinteni. Meg kell azonban jegyezni, hogy a világszerte végbemenő gyors műszaki haladás különböző új jellegű gépipari termékek felhasználását teszi szükségessé. Ennek alapján szükséges lenne a gépipar gyártási nomenklatúrájának bizonyos felfrissítése, új, dinamikusan fejlődő termékek fejlesztésének programbavétele. A harmadik ötéves terv kidolgozása során e kérdésre az eddigieknél nagyobb figyelmet kell fordítani, és erre vonatkozóan megfelelően átgondolt és megalapozott javaslatokat kell készíteni.

★

A népgazdaság és ezen belül a gépipar 1966—1970. évi fejlesztési tervének kidolgozása részleteiben csak a közeljövőben kezdődik meg. E tervek kidolgozása során a tervező szervek figyelembe veszik a kétoldalú tervegyeztető és egyéb nemzetközi együttműködési tárgyalások eddigi eredményeit. Ezért e cikknek nincs és nem is lehetett olyan célkitűzése, hogy a gépipar harmadik ötévesterv-elképzeléseit ismertesse, hanem csak azokra a problémákra kívánta ráirányítani a figyelmet, amelyek a gépipar szerkezeti átalakításával kapcsolatban a közeljövőben előtérbe kerülnek.

HOCH RÓBERT:

A viszonylag homogén jószágthalmazok volumenének mérése

A különféle szükségleteket kielégítő, vagyis nem helyettes javak együttes volumenének mérésében értelmetlen dolog arról beszélni, hogy a drágább termék több az olcsóbbnál a szükségletkielégítés szempontjából és hogy ennek alapján nagyobb volumennek is tekinthetjük. Nem egészen ez a helyzet a helyettes javak kölcsönös kapcsolataiban, a helyettes javakból álló, viszonylag homogén jószágthalmazok mérésében.

Egy adott, konkrét szükségletfajtát alternatív módon kielégítő javakat nevezzük helyetteseknek. (A komplementer javak is ugyanazt a szükségletet elégítik ki, de éppen nem alternatív módon, hanem együttesen.) Az adott jövedelem-színvonalról és az érvényes árarányoktól nemcsak az függ, hogy egyáltalán milyen szükségletek válnak fizetőképessé (és melyek nem); hanem az is, hogy a *fizetőképessé váló konkrét szükségletet milyen — egymást helyettesítő — javakkal elégítik ki, illetve, hogy a különféle helyettesek milyen arányban szerepelnek a fogyasztásban.*

Az alacsony jövedelmű fogyasztó magatartásában, vásárlásaiban találunk egy bizonyos értelemben vett (s nem is következetesen érvényesülő) racionalitást: jövedelmének túlnyomó részét az alapvető szükségletek kielégítésére fordítja, biztosítja létének fennmaradását; még hozzá olyképpen, hogy az adott szükséglet kielégítésére alkalmas helyettesek közül a legolcsóbbakat veszi meg, tehát a rendelkezésére álló vásárlóerő alapján a létfontosságú szükségletek kielégítésében elérhető legmagasabb színvonalat éri el. (Például az árukhoz képest legmagasabb kalóriaértéket hordozó élelmiszereket vásárolja.) A jövedelem-színvonal növekedésével nemcsak az a változás, hogy újabb és újabb szükségletek válnak fizetőképessé, hanem az is, hogy *a már korábban is fizetőképessé vált szükségleteket drágább helyettesekkel elégítik ki; vagyis egyre inkább gyengül a fenti értelemben vett „racionalitás”.*

Egy adott jószágfajta keresletének a jövedelem függvényében való alakulását elemezve, tehát megkülönböztethetjük az úgynevezett *mennyiségi rugalmasságot* és az úgynevezett *minőségi rugalmasságot*. Ezek alapján beszélhetünk egy adott jószágcsoport vagy jószágfajta „mennyiségi” és „minőségi” volumenéről. Az első eset, ha például azt vizsgáljuk, hogyan alakul a pamutszövet fogyasztása méterben. „Minőségi” volumenről van szó, ha például azt vizsgáljuk, hogyan alakul az adott jószágcsoport vagy egy adott jószágfajta választékainak *átlagára*

annak következtében, hogy az adott jószágcsoporthoz jószágfajtánkénti keresletének (vagy az adott jószágfajta választék szerinti keresletének) összetétele — változatlan egységáron — megváltozik. Az ilyen feltételek között növekvő átlagár azt fejezi ki, hogy — a jövedelem növekedésével — magasabb egységárú helyettesekkel váltják fel az olcsóbbakat.¹ Vagyis ebben a vonatkozásban nemcsak azt konstatáljuk, hogy a jobb — drágább; hanem azt is feltételezzük, hogy a jobb minőségű helyettes — egy bizonyos értelemben — több a rosszabb helyettesnél. Mindjárt le kell szögeznünk: ezt a „többet” általában csak idézőjelek között érthetjük. És mivel a jobb rendszerint drágább is, ezért ezt a többet (idézőjelben vagy anélkül) az egységárak különbségével fejezzük ki.

Szükséges azonban közelebbről szemügyre vennünk, hogy a helyettesek minőségi különbségei ténylegesen visszavezethetők-e mennyiségi különbségekre, és ténylegesen mit fejeznek ki a helyettesek egységár különbségei.

Manapság valóságos divat a szóban forgó összefüggések leegyszerűsítése. Ilyen az az állítás is, hogy a helyettesek minőségi különbségei általánosan visszavezethetők mennyiségi különbségekre,² és annak feltételezése is, hogy egyértelműen megmondható — méghozzá objektív alapon —, hogy a jobb minőségű A helyettes használhatósága, hasznossága, használati értéke hányszorosa a rosszabb minőségű B helyettesének.

Kétségtelen, hogy vannak olyan kivételes esetek, amelyekben két (vagy több) helyettest összehasonlítva a minőségi különbséget mennyiségi különbségre vezethetjük vissza, s objektív alapon megmondhatjuk, hogy a jobb termék, a jobb választék egy egysége hányszorosa a rosszabbénak. Ez az eset akkor fordul elő, amikor az adott jószágfajtának — lényegét tekintve csak egyetlen minőségi ismérve van, s ez a minőségi ismérve objektív és jól kvantifikálható. A borotvapenge, amelyikkel kétszer annyi alkalommal lehet megborotválni, egyenértékű két olyan pengével, amelyiknek használhatósága csak félsannyi; egy tizenkét hónapig hordható gyermekcipő egyenértékű a hat hónapig hordható pár duplájával; a kétszer annyi ideig világító villanykörte kétszerese a félsannyi ideig világítónak; a háromezer kalóriás szén tonnája fele a hat ezer kalóriás szén tonnájának. Rendszerint ezeket a példákat találjuk azokban a tanulmányokban, amelyek azt állítják, hogy a helyettesek minőségi különbségei a fizikai terjedelemben mennyiségi különbségeire vezethetők vissza. A minőségi különbségeknek mennyiségi különbségekre való leegyszerűsítéséből egyenesen következik, hogy e koncepció képvi-

¹ Ha a kínálat szerkezeti változása kényszeríti ki az átlagár növekedését, akkor ezt nem „minőségi” volumenváltozásnak, hanem burkolt áremelésnek kell tekintenünk.

² „A szoros helyettesítési kapcsolatban levő termékek egymáshoz való viszonyában hasznosságuk mennyiségi különbségeit domborodnak ki. Az egyik termék kevésbé hasznos, mint a másik. A hasznosság helyettesítési arányokban jelenik meg: egyrészt mint a helyettesítési kapcsolatban álló termékek mennyiségi viszonya, másrészt — az előbbieket alapjaként — mint a termékek hasznossági arányai. A helyettesítés tehát bizonyos fokig absztrahál; csak azokat a hasznossági vonásokat veszi figyelembe, amelyek a helyettesítési arányokkal számszerűsíthetők.” Pirityi Ottó: Gyártmányfejlesztés és érték. Közgazdasági Szemle, 1964. 3. sz. 282. l.

Bóc Imre „Még egyszer a minőségmutató alkalmazásáról” (Kereskedelmi Szemle, 1964. 1. sz.) című cikkében ugyancsak abból a feltételezésből indul ki, hogy a helyettesek minőségi különbségei mennyiségi különbségekként fejezhetők ki. Bár a szerző jól tudja, hogy csak egyes esetekben vezethetők vissza a minőségi különbségek mennyiségi különbségekre, mégis ezt a kivételes esetet teszi meg elméletének és vizsgálati módszerének általános alapjává.

selői — helytelenül — a helyettesek közötti termelési arányváltozásokat általában a termelési hatékonyság változásaira szimplifikálják.³

Az esetek túlnyomó részében azonban nem állnak fent az előbbi feltételek. Először is *a minőségi ismérvek közül csak egyesek objektívek, mások azonban nem*. Például valamely élelmiszernek tápértéke — objektív tulajdonsága, de már az elfogyasztása okozta élvezet rendszerint nem objektívizálható. A szövet szakítószilárdsága, gyúrhetetlensége, négyzetméter súlya stb. objektív tulajdonsága, de hogy színe, mintája tetszetős-e vagy sem, ezt már a fogyasztók szubjektív megítélése dönti el. Nyilvánvaló, hogy a jószágnak pusztán szubjektív alapon megítélhető minőségi tulajdonságai általában nem kvantifikálhatók.⁴ Márpedig a fogyasztási cikkek esetében a szubjektív megítélés (amely csak tömegessége által objektívizálódik) sokszor fontosabb az objektív hasznosításnál; sőt, az előbbi nemegyszer ellentétes az utóbbival. Például a fehérkenyeret jobb minőségűnek tartjuk a barnánál, holott az utóbbi tápértéke magasabb.

De *a használati érték objektív tulajdonságai sem mind kvantifikálhatók* — holott nemegyszer éppen ezek a legfontosabbak a jószág minőségének meghatározásában. Nem mondható meg, hogy egy friss tojás hányszorosa az ugyanolyan súlyú meszes tojásnak, a szelektívebb vagy szebb hangú rádió a rosszabb minőségűnek, a nagyképernyős televízió hányszorosa a kisképernyősnek stb.

Másodszor: *egy-egy jószág használhatóságát rendszerint nem egyetlen minőségi ismérv determinálja, hanem a minőségi ismérvek konglomerátuma határozza meg*. Tegyük fel egyelőre, hogy valamely jószág minőségét kizárólag objektív tulajdonságai határozzák meg, s ezek mindegyike jól kvantifikálható. *A különféle ismérvek azonban nem hozhatók közös nevezőre*. Ebben az esetben ismét arra a következtetésre jutunk, hogy a minőségi ismérvek nem számszerűsíthetők egy skalárral, hogy a helyettesek minőségi viszonyai nem jellemezhetők skalárok hányadosaival, hanem megint n dimenziós vektorokkal van dolgunk. A tej minőségét jellemzi zsírtartalma is, fehérjetartalma stb. is. Említettük a szövet minőségét meghatározó főbb objektív tényezőket. Az elektromos hűtőszekrény minőségét meghatározza befogadóképessége is, áramfogyasztása is, élettartama is.

Mivel az adott jószágfajta két változatának objektív és kvantifikálható minőségi ismérvei rendszerint nem azonos arányban különböznek (a minőség-vektorok nem azonos irányúak), ezért nem mondható meg egyetlen számmal, hogy az egyik változat hányszor jobb a másikonál. Például ha kétféle minőségű tejet hasonlítunk össze, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy az egyiknek zsírtartalma 50 százalékkal magasabb a másikonál, míg a fehérjetartalma — mondjuk — csak 10 százalékkal. A zsírtartalom és a fehérjetartalom azonban nem adható össze, nem átlagolható, tehát nem mondható meg, hogy az előbbi mutatókkal jellem-

³ „Az egymást helyettesítő termékeknek... csak együtt van társadalmi értékük... Amelyik termékből egy darab a másikhoz viszonyítva két egységnek felel meg, nyilvánvalóan társadalmi értéke is kétszer akkora.” (Pirityi Ottó: I. m. 286. l.)

⁴ „Ha a minőségjavítás kevesebb munkafordítási többletet igényel, mint a felhasználás csökkenése miatt felszabaduló munkamennyiség, úgy ugyanazon szükséglet kielégítésére kevesebb társadalmi össz munkát kell fordítani, a folyamat egyenértékű a társadalmi termelési hatékonyság emelkedésével.” (Bóc Imre: I. m. 24. l.)

⁵ Egyes esetekben szekunder módon mérhetők azok az objektív tulajdonságok, amelyek alapul szolgálnak a szubjektív megítélés számára.

zett tej literje hányszorosa az utóbbiának. Ugyanerre a következtetésre jutunk, ha két szövet minőségét, két gépkocsi minőségét, két rádiótípust stb., stb. hasonlítunk össze, amelyeknek minőségi, műszaki paramétereik nem azonos arányban különböznek.

Itt említjük meg: *ha két választék lényegében csak egyetlen, jól kvantifikálható minőségi ismérvvvel jellemezhető, akkor sem mindig fejezhetjük ki a jobbat a rosszabbnak meghatározott többszöröseként.* Az elektromos melegvítároló alapvető jellemzője: úrtartalma. Egy százliteres boyler mégsem ekvivalens a fogyasztó számára két ötvenliteressel. Nem egyenlő egy ötszáz köbcentiméter hengerúrtartalmú motorkerékpár két kétszázötven köbcentissel, egy 1 : 2 fényerejű objektív két 1 : 2,8 fényerejűvel stb. (Tehát tulajdonképpen ezek a javak sem csak egyetlen minőségi ismérvvvel rendelkeznek.)

Rá kell mutatnunk arra is, hogy *egy adott jószágfajta különféle célokra használható fel, s ennek megfelelően más és más minőségi ismérvei kerülnek előtérbe;* tehát két választék használhatósági viszonyai függenek a felhasználástól is. Például a paradicsomnak mint élelmiszeripari nyersanyagának a minőségi megítélésében elsődleges a szárazanyag-tartalma; de a közvetlen étkezési célokra szolgáló paradicsom esetében az osztályba sorolás döntő ismérve a küllem, a frissesség stb.

Mire van ténylegesen objektív lehetőség a minőségi relációk meghatározásában, ha figyelembe vesszük az elmondottakat — a kvantifikálható minőségi ismérvek csak vektorokként jellemezhetők stb. — és hozzátesszük, hogy az objektív jellemzők sem mind kvantifikálhatók és nem is minden fő minőségi jegy objektívizálható? Rendszerint *csak minőségi rangsort állíthatunk fel;* csak annyit mondhatunk: egy adott szükségletet alternatív módon kielégítő *A* és *B* helyettesek nagyjából azonos minőségűek, a *C* helyettes valamivel jobb, a *D* helyettes lényegesen jobb, az *E* helyettes valamivel rosszabb, az *F* helyettes lényegesen rosszabb.⁵

Még erre a rangsorolásra is csak akkor van lehetőség, ha két összehasonlított választék minőségi komponensei nagyjából azonosak, illetve az eltérések egyirányúak. Például, ha kétfajta tejcokoládét hasonlítunk össze, mindkettőnek azonos a cukor-, a kakaópor- és a kakaóvaj tartalma, de az egyiket tejpórral, a másikat kondenzált tejjel készítik, akkor azt nem mondhatjuk meg, hogy az utóbbi „mennyivel ér többet” az előbbinél, csak azt állapíthatjuk meg, hogy lényegesen jobb minőségű. Ha viszont *ellentétes irányban* térnek el a lényeges minőségi komponensek, akkor még minőségi rangsor felállítására sem nyílik lehetőség. Például a gáz- és a villanyboyler (vízmelegítő) teljesen azonos szükségletet elégít ki. Mégsem mondhatjuk meg, hogy melyik jobb és melyik rosszabb, mert az előbbinek rendszerint költségesebb a felszerelése, veszélyesebb az üzemeltetése, gyakrabban hibásodik meg; az utóbbinak viszont költségesebb az üzemeltetése, nem biztosít folyamatos melegvízellátást stb. Az esetek nagyobb részében azonban lehetőség van a minőségi rangsor fel-

⁵ A helyettes használhatóságának rangsorolásában valóban jogosult lehet az úgynevezett *ordinális* szemlélet szembeállítására az úgynevezett *kardinális* szemlélettel. A minőségi rangsor alapján az egyes helyetteseket megjelölhetjük *sorszámokkal*, de nem jellemezhetjük egymással összeadható, elosztható stb. *tőszámokkal*. Nem helyettesek hasznossága azonban sorszámokkal sem jelölhető, mert minőségileg sem rangsorolhatók; mert két független jószágról nem mondható meg: melyik hasznosabb és melyik kevésbé hasznos.

állítására, mert — legalábbis az alapvető — minőségi komponensek eltérései nem ellentétes irányúak.

★

A tapasztalatok alapján állíthatjuk, hogy szabály szerint az azonos szükséglet kielégítésére alkalmas helyettesek minőségileg rangsorolhatóak, de nincs lehetőség, nincs objektív alap annak megállapítására, hogy egyik helyettes hányszor jobb, használhatóbb a másiknál.

A gyakorlat — a tervezés, a statisztikai mérés, az ármegállapítás — azonban sokszor megköveteli, hogy a minőségi relációkat egy-egy számmal fejezzük ki. Kidolgoznak *pontrendszereket*, *kalkulációs rendszereket* stb., amelyeknek alapján az egyes minőségi jegyeket megállapított értékekkel súlyozzák és összegezik.

Gyakran halljuk, sőt olvassuk, hogy e módszerek segítségével objektív alapon fejezik ki a minőségi különbségeket, hogy például az ármegállapításból ily módon kiküszöbölik az önkényességet, a szubjektivitást. Nos, eléggé nyilvánvaló: mivel a különféle minőségi ismérvek számára nincsen közös mértékegység, objektív alapon nem lehet egyetlen számmal kifejezni két helyettes minőségi különbségét. A pontrendszerek konvención nyugszanak, a súlyok megválasztása szükségszerűen önkényes és szubjektív. A lehetséges féleértékek elkerülésére: az „önkéntes” és a „szubjektív” jelzőket nem pejoratív értelemben használom. Józanul megkonstruált *pontrendszerek*, *kalkulációs sémák stb. nagyon is szükségesek és hasznosak lehetnek a gyakorlatban: éppen a minőségi rangsor felállításához nyújthatnak komoly segítséget. Kárt csak akkor okozhatnak, ha nem vagyunk tisztában természetükkel, ha nem látjuk, hogy a kapott számok a legjobb esetben is a minőségi rangsort mutatják meg, és nem a minőségi arányokat tettük egy számmal mérhetőkké, vagyis ha azt hisszük, hogy segítségükkel négyesítettük a kört. Már az elemi iskolában megtanultuk, hogy nem lehet összeadni négy körtét öt almával. Persze megállapodhatunk abban, hogy egy almát másfél körtének tekintünk, s ennek a konvenciónak alapján a fenti halmazról azt mondjuk, hogy az 11 és $1/2$ körteegységű gyümölcs. Ez a megállapodás hasznos lehet az alma és körte arányának megállapításában, a fogyasztott gyümölcsvolumen mérésében, de persze az alma és a körte ettől nem válik ténylegesen összeadhatóvá.*

A statisztika a különböző minőségű helyettesek volumenét rendszerint érték kategóriák — árak — alapján összegezi; vagyis a drágább választékot annyival tekinti többnek az olcsóbbnál, amennyi az árkülönbségük. Drechsler László⁶ az érték különbségeket általában alkalmasnak tartja a használati érték-különbségek kifejezésére⁷ (még a nem helyettes javak relációjában is!). A statisztika azonban nem az érték különbségeket veszi számba, hanem az árkülönbségeket; az előbbieket csak annyiban, amennyiben az utóbbiakat tükrözik. És ez rendjén is van!

Miért nem az értékarányokat, hanem a tőlük sokszor eltérő arányokat kell a statisztikának figyelembe vennie? Miért nem fejezik ki a ráfordítási arányok a választékok minőségi rangsorát? (A továbbiakban

⁶ Lásd: „A volumenmérés elméleti kérdései” című cikkét és az ehhez kapcsolódó „A heterogén jószághalmazok volumenének mérése” című cikkemet (Közgazdasági Szemle, 1964. 9. sz.).

⁷ Tárgyunk szempontjából közömbös, hogy az árcentrum az érték vagy annak valamilyen módosult formája.

arra is válaszolnunk kell, hogy egyáltalán miért kell a helyettesek fogyasztói arányait eltéríteni a ráfordítási arányoktól.⁸⁾ Azért nem az értékarányokat kell a statisztikának figyelembe vennie, mert *sokszor esetlegesség, hogy a jobb minőségű választék drágább is*. Persze, nem egy esetben éppen attól jobb az egyik választék a másiknál, hogy több élő- és holtmunkát fordítanak rá, vagy több eszközt tartanak lekötve előállításakor. Az élelmiszerek magasabb feldolgozási foka növeli a használati értéket, a jobb minőségű szövetnek magasabb a négyzetméter súlya, bonyolultabb és költségesebb a kikészítése; a jobb minőségű öltönyhöz drágább szövetet használnak, vagy (és) több munkát fordítanak konfekcionálására; a jobb minőségű rádióba több alkatrészt építenek be.

Mindenekelőtt: az értékarányok egyértelműen meghatározottak (még ha nem is tudjuk egyértelműen mérni őket), míg a minőségi relációkat csak rangsorolni tudjuk. Tehát — rendszerint — fel sem tehető a kérdés: megegyeznek-e az értékarányok a minőségi, használhatósági arányokkal; hanem csak arról lehet szó: az értékek mennyiségi rangsora megegyezik-e a használati értékek minőségi rangsorával; a nagyjából azonos minőségű választékok nagyjából azonos értékűek-e, a valamivel jobb minőség előállítása lényegesen költségesebb-e stb.

Még a két rangsor egybeesése is igen gyakran technikai esetlegesség. Ne feledjük, hogy még két teljesen identikus terméknek is eltérő lehet a költsége, függően attól, hogy egymástól különböző technikai felkészültségű gyárak állítják elő, hogy az egyes gyárak milyen — a termelés szempontjából kompetitív — termékekkel kombinálják a gyártását stb. Ebből önként adódik, hogy a jobb minőségnek alacsonyabb lehet az értéke, ha jobb feltételekkel dolgozó üzem tér rá a gyártására. A technikai fejlődés során pedig meglehetősen szabályszerű jelenség, hogy az új választék nemcsak jobb, hanem — az előállítását tekintve — viszonylag olcsóbb is.

Vannak olyan esetek is, amelyekben a jelentősen különböző minőségű helyetteseknek nincs elkülöníthető értékük. Ezzel találkozunk az úgynevezett ikertermékek és ikerszolgáltatások esetében. Például értéke csak a búzának és a belőle készült örleménynek van, de lényegében nincsen külön értéke a lisztnek és a korpának, illetve a kettő különféle arányú kombinációinak. Meghatározott nagyságú ráfordítást igényel a vasúti személyszállítás, de lényegében nincsen elkülöníthető ráfordítása az I. osztályú és a II. osztályú utazásnak.

Drechsler László persze tudja, hogy az értékek rangsora és a minőségi rangsor egybeesése gyakran technikai esetlegesség. Az értékarányok és a használatiérték-„arányok” feltételezett megfelelését abban a folyamatban látja megoldódni, hogy „A gazdasági élet általában nem tűri meg hosszú ideig, hogy olyan termékek létezzenek egymás mellett, amelyeknek a használatiérték-arányai és az értékarányai nagymértékben különbözzenek egymástól. E tendencia alapján lehet tehát azt állítani, hogy az értékben számított mutatószámok alkalmasak a használati értékek tömegének kifejezésére.”⁹⁾

Ilyen tendencia kétségkívül létezik az egymást helyettesítő cikkek

⁸⁾ Az egyszerűség kedvéért tekintsünk el attól, hogy az önköltségarányok korántsem fejezik ki az értékarányokat. Elképzelhető olyan kalkulációs rendszer, amelyben a költség-arányok hozzávetőlegesen a ráfordítási arányokat tükrözik. Törekedni is kell ilyen önköltségrendszer megteremtésére!

⁹⁾ I. m. 1071. l.

esetében. Csakhogy *minden adott pillanatban korlátozottak a társadalom rendelkezésére álló erőforrások*, a termelési és külkereskedelmi kapacitásai. (Abban az értelemben is, hogy nem tudja tetszés szerint átcsoportosítani még az egymást helyettesítő javak termelési arányait sem.) *Tehát minden adott pillanatban tömegesen léteznek egymás mellett olyan helyettesek, amelyeknek minőségi rangsora nem egyezik meg értékeik rangsorával. Alapvetően éppen ez teszi szükségessé, hogy a helyettesek árarányait — a minőségi rangsorok és a kereslet-kínálat viszonyainak mérlegelése alapján — eltérítsék a ráfordítási arányoktól (gyakorlatilag: az önköltségarányoktól).*

Ha a jobb minőségű választék előállítása kevésbé költséges a rosszabb minőségűnél, akkor abba kell hagyni (vagy minimálisra kell csökkenteni) az utóbbi gyártását és a teljes (vagy nem teljes) szükségletet az előbbivel kell kielégíteni. Ha a két választékot tetszés szerinti arányban tudjuk termelni, akkor a követelés általában teljesen jogos. Ebben az esetben az árarányok igazodhatnak a ráfordítási arányokhoz; a jobb és olcsóbb választék kereslete ki fogja szorítani vagy minimálisra fogja zsugorítani a rosszabb és drágább választék keresletét.

A termelési és a külkereskedelmi kapacitások korlátozottsága miatt rendszerint azt eredményeznék a ráfordításokkal arányos fogyasztói árak, hogy a jobb és olcsóbb választék hiánycikké válik, míg a rosszabb és drágább választék nehezen vagy sehogyan sem értékesíthető. De hasonló helyzet áll elő már akkor is, ha az egyik választék minősége csak kicsit jobb a másiknál, de költsége és ára jelentősen magasabb; vagy megfordítva: jelentős a két helyettes minőségi különbsége, de csekély vagy semmi a költség- és árkülönbsége. Ugyanilyen zavarok keletkeznének, ha az ikerjavak árát nagyjából azonosan állapítanák meg. Ha a fehérliszt és a barnaliszt (és a belőlük készült kenyér) ára közel azonos lenne, akkor oly mértékben tolódna el a kereslet a fehérliszt (és származékai) javára és a barnaliszt (meg a belőle készült termékek) rovására, hogy a liszt iránti *összkereslet* ugrásszerűen emelkednék. (A jelenleginél lényegesen több korpa maradna meg.) Ha közel azonos lenne a vasúti I. osztály és a II. osztály viteldíja, akkor természetesen mindenki az előbbin akarna utazni, s adott kocsiparkunkat figyelembe véve: az I. osztályú vagonok zsúfoltak lennének, a II. osztályú vagonok pedig kihasználatlanul maradnának.

A termelési és külkereskedelmi kapacitások korlátozottsága esetén a fogyasztói árak mennyiségi rangsorának nagyjából meg kell egyeznie a használati értékek minőségi rangsorával: a nagyjából azonos minőségű választékok fogyasztói árainak is nagyjából azonosnak kell lenniük, a valamivel jobb minőség árának is valamivel magasabbnak kell lennie, a jelentősen jobb minőségű választék árának lényegesen magasabbnak. Ha a fogyasztói árak mennyiségi rangsora nem felel meg a használati értékek minőségi rangsorának, a forgalomban enyhébb vagy súlyosabb zavarok keletkeznek. *A minőségi rangsorhoz igazodó árlépcső természetesen sok esetben megköveteli, hogy a fogyasztói árarányokat eltérítsék a ráfordítási arányoktól.*

Hogyan állapítják meg a választékok fogyasztói árainak a minőségi rangsorhoz igazodó, tehát a költségarányoktól sok esetben eltérő arányait?

A termékek tekintélyes hányadánál *a szakértők mérlegelése alap-*

ján állapítják meg. Az ár-, a termelési és a forgalmi szakemberek — az önköltségárányokból¹⁰ kiindulva — felállítják a minőségi rangsort, s a kereslet és a kínálat várható viszonyait számításba véve a költségárányokkal megegyező vagy attól eltérő árányokat állapítanak meg. (A feladat rendkívül bonyolult, tehát jelentős a hibalehetőség; illetve a gazdasági feltételek változásával a korábban helyes árányok is helytelené válhatnak.)

Egyes termékcsoportokban azonban a választékok árányainak meghatározására (az „önkényesség”, a „szubjektivitás” kiküszöbölésére) *speciális kalkulációs rendszereket vezettek be*. E rendszerek arra hivatottak, hogy meghatározzák a választékok „használhatósági arányait”. A ruhaiparban bizonyos termékek választékainak árai úgy adódnak, hogy egy *sémában* előírják: mennyi számítható fel a beldolgozott alapanyagtól (szövettől) függően; mennyi számítható fel pótlólagos munkák és kellékek felhasználása esetén. (férfiing zseb nélkül vagy rávarrott zsebbel, zippzár nélkül vagy zippzárral stb.). A sémakalkuláció rendszere hasznos, mert leegyszerűsíti a nagyszámú új választék ár-megállapítását és bizonyos egységet is visz az árak rendszerébe. A rádiók ármegállapításában az úgynevezett *műszaki paraméterek* módszerét alkalmazzák. Meghatározzák, hogy a különféle típusokba (kisszuper, középszuper, csúcpszuper stb.) milyen alkatrészek építhetők be, s a többlet alkatrészek után milyen többletköltség, illetve ártöbblet számítható fel. Ez a rendszer is igen hasznos, mert akadályozza, hogy a termelési érték növelése céljából például egy kisszuperbe olyan alkatrészeket építsenek be — és természetesen ennek megfelelően drágábban értékesítsék —, amelyek ténylegesen nem növelik a készülék teljesítőképességét.

A fenti — és a hozzájuk hasonló — módszerek sok gyakorlati haszonnal járhatnak. Nézzük azonban a dolgot elvi-elméleti oldaláról. A sémakalkulációk, a műszaki paraméterek rendszere vajon a választékok használhatóságának arányait fejezi ki? Erről szó sincs! Ezek a módszerek *diktált önköltségkülönbségek* alapján adják ki az árkülönbségeket. Nyilvánvaló, hogy az az ing, amelyikre zsebet varrtak, nem annyival használhatóbb a zsebnélkülinél, mint amennyi a zsebvarrás diktált önköltsége alapján felszámítható árkülönbség. Vagy: az a rádiótípus, amelyikbe ferrit antennát építettek bele, nem annyival használhatóbb a ferrit antenna nélküli típusnál, mint amennyi a ferrit antenna többletköltsége alapján felszámítható ártöbblet. Úgy tűnhetik tehát az első pillanatban, hogy a fenti rendszerek segítségével a használhatósági arányok alapján határozzák meg a helyettesek fogyasztói árányait, holott *költségárányok*, tehát végső soron ismét csak *arányok* alapján. Ha a felhasznált elemek árányai változnak, akkor a választékoknak a sémakalkulációk, a műszaki paraméterek stb. alapján adódó fogyasztói árányai is módosulnak függetlenül attól, hogy megváltozott-e a helyettesek minőségi rangsora vagy sem.

A tárgyalt rendszerekben *a termelési költségek* különbségei szolgálnak alapul a fogyasztói árányok megállapításához, s ennyiben a „hasz-

¹⁰ A szoros helyettesíthetőségi viszonyban álló javak („adott cikk különféle választékai”) relációjában a gyakorlati ármegállapítás messzemenően figyelembe veszi az önköltségárányokat. Ha azonban két jószág között a helyettesíthetőség már gyengébb (fontos minőségi komponensei eltérnek), akkor az ármegállapítás során más termékfajtának tekintik őket, s önköltségárányuk rendszerint nem kiindulópontja az árányuk meghatározásának.

nálhatósági arányok” kifejezéséhez. Nem egy esetben azonban a helyettesek minőségi relációjának megállapításában az egyik vagy a másik komponens az a *költségkülönbség, amely a fogyasztó kiadásaiban mutatkozik* az egyik vagy a másik jószág választéka esetén. A boltban vásárolt élelmiszerek és a vendéglői étkezés vagy a befőzésre vásárolt gyümölcs és a gyümölcskonzerv minőségi rangsorának kialakításában szerepet játszik az otthoni ebédkészítés vagy az otthoni befőzés költsége is; a méteráru és a konfekció vásárlási arányaiban jelentős tényező, hogy mennyi a mértékutáni varratás költsége; a háztartási elektromos készülékek egyes típusai közötti minőségi relációban meghatározó tényező lehet áramfogyasztásuk különbözősége; a gépkocsi típusok fontos minőségi komponense a benzinfogyasztás. E tényezők súlya és nagyságrendje természetesen függ az említett költségtényezők árviszonyaitól. Például az egyes autótípusok rangsorolásában más szerepet játszik a benzinfogyasztás, ha a benzinár alacsony és ha a benzin ára magas.

A fentiekből kitűnik, hogy közvetlenül az árviszonyok és nem az értékviszonyok szolgálhatnak alapul az egyes választékok súlyozására együttes volumenük mérésében. Mert ha arról nem is lehet szó — a dolog természete miatt —, hogy az arányok egybeesnek a használhatósági arányokkal, ám *arra van tendencia, hogy a használati értékek minőségi rangsorát a fogyasztói árak mennyiségi rangsora tükrözze*. Az értékek mennyiségi rangsorával való egybeesése viszont minden adott időszakban a technikai esetlegesség és a korlátozott gazdasági lehetőségek miatt jelentősen eltérhet, rangkorrelációjuk akár negatív is lehet.

Az a tény, hogy a helyettes javak árainak mennyiségi skálája és használati értékeik minőségi rangsora tendenciaszerűen (ha úgy tetszik sztochasztikusan) megfelelnek egymásnak; valamint az, hogy a fogyasztók — jövedelmük növekedésével — konkrét szükségleteiket egyre inkább a drágább helyettesekkel elégítik ki, lehetőséget ad arra, hogy a viszonylag homogén jószágthalmazok volumenének, fizikai terjedelmének mérésekor az egyes helyetteseket *áraikkal* súlyozzuk és így összegezzük; hogy a „minőségi volumen” változását — az egységárakat konstansnak feltételező — átlagárak módosulásával fejezzük ki.

Sohasem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy az arányok is, a homogén termékcsoportok volumenének változásait (különbségeit) mérő indexek is, szükségszerűen határozott tőszámok (még akkor is, ha a volumenindexeink más bázison más eredményt adnak), tehát a kifejezésmód kardinális, míg a helyettesek minőségi relációi — a legjobb esetben is — csak az úgynevezett ordinális kifejezésmóddal közelíthetők meg. Vagyis az előbbieket (az árlépcsők, a volumenindexek) kedvező esetben helyesen tükrözik az egyes helyettesek minőségi különbségének, illetve az adott, viszonylag homogén jószágcsoport „átlagminősége” változásának *irányát*. Ha mindezt szem előtt tévesztjük, akkor meglepetéssel fogjuk tapasztalni, hogy a minőségi rangsornak tőszámokkal való kifejezéséből, a viszonylag homogén termékcsoportok fizikai terjedelmének a szokásos statisztikai indexekkel való méréséből számos ellentmondás adódik. *Az ellentmondások pedig szükségszerűen következnek abból a paradoxonból, hogy a csak sorrendbe rakható jelenségeket egymás határozott többszöröseiként, illetve hányadosaiként fejezzük ki.*

Összefoglalva: Viszonylag homogén, tehát egy adott konkrét szükséglet kielégítését szolgáló jószághalmazt alkotó helyettesek általában minőségileg rangsorolhatók: konstatálhatjuk a használati értékek alapvető azonosságát vagy jelentéktelenebb és lényegesebb különbségeit. Tekintettel azonban arra, hogy a használati érték rendszerint a minőségi komponensek halmaza, és csak vektorként kvantifikálható, a helyettesek használati értékeinek relációja nem fejezhető ki meghatározott hányadosokként és többszörösökként.

Mivel tendencia van arra, hogy a helyettesek fogyasztói árainak mennyiségi rangsora több-kevesebb pontossággal tükrözi használati értékeik minőségi rangsorát, ezért az előbbit úgy foghatjuk fel, hogy az információt nyújt az utóbbiról, ezért viszonylag homogén jószágcsoportok volumenének mérésében az árak felhasználása a minőségek különbségeinek kifejezésére hozzávetőleges képet adhat a változások mértékéről is.

Természetesen még a viszonylag homogén jószágcsoport volumenének a mérésében is tisztában kell lennünk azzal, hogy sem az árak, sem az árakat felhasználó volumenindexek nem varázsolják egy számmal mérhetővé a használati értékeket — még a helyettesek relációjában sem.

Ami pedig kiváltképpen fontos: azok az összefüggések, amelyek igazak a helyettesek viszonylatában (rangsorolhatók a használati érték nagysága szempontjából, az árak mennyiségi rangsora tendenciaszerűen kifejezi a minőségi rangsort stb.) semmiképpen sem terjeszthetők ki általános igazságokként a független (különböző szükségleteket kielégítő) javak és a komplementer (azonos szükségletet nem alternatív módon kielégítő) javak kölcsönös kapcsolataira. Ebben a relációban nem mondható meg, hogy melyik jószág használati értéke nagyobb és melyiké kisebb, következésképpen az arányok semmiféle információt nem adhatnak a „használatiérték-arányokról”.

Benedecki Jánosné dr.

A RUGALMASSÁGI SZÁMÍTÁSOK NÉHÁNY MÓDSZERTANI KÉRDÉSE

(Egyetemi közlemények)

A tanulmány célja, hogy a „nem hagyományos statisztikai elemzési eszközök” közül a korrelációs számítás egy speciális területének, a rugalmassági számításoknak és a rugalmassági együtthatók alkalmazásának kérdéseit ismertesse. Elsősorban azzal foglalkozik, hogy a korrelációs számítás speciális paraméterei, az úgynevezett rugalmassági együtthatók, mennyiben használhatók fel statisztikai mutatószámokként a gazdasági elemzésekben.

A tanulmány első része tárgyalja a rugalmasság fogalmát, a rugalmassági számítások kialakulását és helyét a statisztikai elemzésekénél; a második rész a rugalmassági vizsgálatok statisztikai és számítási problémáival, a harmadik rész pedig a rugalmassági számítások gyakorlati alkalmazásával foglalkozik.

116 lap

Ára 13,— Ft

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

VARGHA JENŐ—SZUNYOGH ZOLTÁN:

A beruházáshatékonysági együttható fogalmának és megállapításának kérdéséhez*

A beruházásgazdaságossági vizsgálatok módszertanának kidolgozása és vitája, s ennek keretében a beruházáshatékonysági együttható** kérdése már mintegy évtizede napirenden van. Legalaposabban hazánkban eddig *Turánszky Miklós* közismert könyvében került kifejtésre. A jelenleg használatos metodika továbbfejlesztésén évek óta dolgoznak, elsősorban az Országos Tervhivatalban, az OT Beruházási Irodájában és a Közgazdaságtudományi Intézetben. E munkához kíván hozzájárulni ez a tanulmány is.

Cikkünkben nem térhetünk ki a hatékonysági együtthatónak és néhány rokon jellegű tényezőnek (az álló- és forgóeszköz-lekötési járuléknak, a hitelkamatlábnak, a különböző időpontokban felmerülő eredmények és ráfordítások átszámítására szolgáló faktornak) az összefüggésére. Az idevonatkozó irodalomban előfordul e kérdés olyan értelmű tárgyalása, mintha ezek feltétlenül azonosak vagy azonosíthatók lennének; sőt a különböző időpontokban esedékes beruházási költségek azonos időpontra való átszámításához mind a Szovjetunióban, mind nálunk a deltát használják. Itt mi csak mint „eszmei”, a gazdaságossági számításokhoz és a döntésekhez használt tényezőt tárgyaljuk. A hatékonysági együttható és a többi említett tényező között valóban kell kapcsolatnak lennie, de véleményünk szerint ezek nem azonos kategóriák. Összefüggéseik tisztázása további vizsgálatokat kíván.

A hatékonysági együttható szükségessége és funkciói

A hatékonysági együtthatót több alternatíva közötti választásnál és a döntés előkészítésére szolgáló gazdaságossági számításokban alkalmazzák minden olyan esetben, amikor egyszeri és folyamatos ráfordítások merülnek fel.*** Az együttható szükségességének megértéséhez tekintetbe kell venni a következőket:

* A tanulmányban kifejtett álláspontunkat és javasolt módszert részben már tárgyaltuk az alábbi cikkekben: *Mandel Miklós—Szunyogh Zoltán—Vargha Jenő: A termelőberuházások gazdaságossági számításának módszere. Közgazdasági Szemle, 1958. 3. sz.; Vargha Jenő: Felhalmozás és gazdaságosság. Közgazdasági Szemle, 1959. 5. sz.*

** A továbbiakban a rövidség kedvéért csak hatékonysági együtthatónak vagy deltának nevezzük.

*** Legismertebb és legelterjedtebb alkalmazási területe a beruházási döntések, beleértve a műszaki és gazdasági tervezés kapcsán felmerülő mérlegeléseket, melyeknek beruházási kihatása lehet; továbbá optimális készletek számítása stb. Itt a beruházásokkal összefüggésben tárgyaljuk.

Mind az egyszeri, mind a folyamatos ráfordítás területén korlátozottak a népgazdaság erőforrásai. A különféle termelési folyamatoknál, létesítményeknél az egyszeri és a folyamatos ráfordítások aránya eltérő. Az egyszeri és a folyamatos ráfordítások sok esetben helyettesíthetik egymást, „átválthatók”, „kicserélhetők” egymásra. Meglévő üzemekben beruházás útján csökkenthetjük a folyó termelési költségeket. Új üzemek létesítésekor az egyszeri ráfordítás növelése (többletberuházás) révén megtakarítást érhetünk el a folyamatos ráfordításokban.

Az egyszeri és a folyamatos ráfordítások együttesen, egy számadatban való kifejezése, összegezése közvetlenül nem végezhető el az eltérő dimenzió (Ft, illetve Ft/év) miatt: előbb át kell számítani az egyszeri ráfordításokat folyamatosakra vagy fordítva. Az átszámításhoz megfelelő *kulcsszámra* van szükség.

Az egyszeri és a folyamatos ráfordítások közötti átváltások fontos jellemzője az *átváltási arány*: az egységnyi egyszeri ráfordítás „feláldozásával” elérhető folyamatosráfordítás-csökkenés vagy ennek reciproka. Egy adott időszakban a lehetséges átváltásoknak csak egy része realizálható, s nem közömbös, hogy milyen átváltási arányok valósulnak meg. Hogy az egyes konkrét esetek kedvező vagy kedvezőtlen voltáról tájékozódjunk, meg kell állapítanunk az *átváltási arányok általánosan elérhető, megkövetelhető mértékét*, amelyhez mint normához a konkrét átváltási arányokat mérjük.

A hatékonysági együttható ezeknek a számításoknak az elvégzését könnyíti meg. Az együtthatónak első megközelítésben két funkciója van:

1. *Átszámítási kulcs*. Ebben a funkciójában az együttható azt fejezi ki, hogy egységnyi egyszeri ráfordítást mennyi folyamatos ráfordítással tekintünk egyenértékűnek.

2. *Az átváltási arányok normatívája, megkövetelt mértéke*. Az egyszeri ráfordítások folyamatosráfordítás-megtakarításra való átváltásakor az együtthatóhoz mérjük az átváltási arányt; az együtthatónál kedvezőbb átváltási arányú eseteket tekintjük általában gazdaságosnak. Ebben a funkciójában az együttható az egységnyi egyszeri ráfordítással minimálisan elérendő folyamatosráfordítás-megtakarítás összegét fejezi ki.

Hogy az együttható ezeknek a funkcióknak megfelelően, közgazdaságilag reális nagyságúnak kell lennie. Dimenziója $\frac{Ft/év}{Ft}$.

Tekintsük át az együttható e két funkcióbeli működését, s a két funkció összefüggését a jelenlegi gazdaságosságszámítási rendszerekben.

A Szovjetunióban* a műszaki-gazdasági tervváltozatok relatív gazdaságosságát 2 variáns esetén a közismert $\frac{K_1 - K_2}{B_2 - B_1}$ képlettel számítják

ki, ahol B_1 , illetve K_1 az alacsonyabb beruházásigényű, B_2 , illetve K_2 pedig a magasabb beruházásigényű változathoz tartozó beruházási**, illetve is.

* Lásd: „A beruházások és az új technika gazdasági hatékonysága megállapításának típusmódszere a Szovjetunió népgazdaságában” – Ipargazdaság, 1962. 3. sz. – Földesi László: „A beruházások gazdaságossági számításáról.” Közgazdasági Szemle, 1963. 11. sz.

** A B tényezőbe beleértjük a szükséges kapcsolódó beruházások és a forgóalap összegét is.

letve éves termelési költség. Ez a képlet megfelel az említett átváltási aránynak. A kapott eredményt a hatékonyság normatív együtthatójához viszonyítják. (Az előbbi képlet reciprokját is használják, s akkor az együttható reciprokához, a megtérülési idő normatívájához viszonyítják a mutató értékét.) A hatékonysági együttható tehát itt 2. funkciójában szerepel.

Kettőnél több variáns esetén az úgynevezett „közös szintre hozott költségek” formuláját használják: $K_i + \Delta B_i$, ahol B_i és K_i az i -edik változathoz tartozó beruházási, illetve termelési költség, Δ (delta) pedig a hatékonysági együttható. Legkedvezőbb az a változat, amelynél a „közös szintre hozott költségek” összege a legkisebb. Mint látjuk, itt az együtthatót már átszámítási kulcsként, 1. funkciójában alkalmazzák.*

A kétféle számítási eljárás azonos eredményhez vezet. Az első eljárás szerint akkor lesz a magasabb beruházásigényű változat gazdaságosabb, ha

$$\frac{K_1 - K_2}{B_2 - B_1} > \Delta;$$

a „közös szintre hozott költségek” formulájával számolva pedig

$$K_1 + \Delta B_1 > K_2 + \Delta B_2$$

Alakítsuk át az első egyenlőtlenséget:

$$\begin{aligned} K_1 - K_2 &> \Delta (B_2 - B_1), \\ K_1 - K_2 &> \Delta B_2 - \Delta B_1, \end{aligned}$$

és ebből:

$$K_1 + \Delta B_1 > K_2 + \Delta B_2,$$

ami azonos a második számítási módszer útján kapott eredménnyel. Az együttható tehát mindkét funkciójában azonos eredményre vezet.

Nálunk a termelésbővítő beruházások alapvető gazdaságossági mutatója: $g_n = \frac{T}{K + \Delta B}$; ahol T az éves termelés világpiaci áron vett,

de egy speciális szorzóval F_t -ra átszámított értéke.

Ha egy adott kapacitást biztosító beruházás tervváltozatait hasonlítjuk össze, akkor a számlálótól eltekinthetünk; az a változat lesz gazdaságosabb, amelynél a nevező ($K_i + \Delta B_i$) a legkisebb. Ez a módszer tehát ugyanaz, mint a Szovjetunióban a „közös szintre hozott költségek” formulájának a használata, amelynél már láttuk, hogy az együttható átszámítási kulcsként funkcionál, s ugyanakkor a folyamatos és az egy-szeri ráfordítások arányának normatíváját is jelenti.

Ha különböző termékekre vonatkozó beruházásokat hasonlítunk össze, akkor a hatékonysági együttható látszólag csak átszámítási kulcs. De vizsgáljuk meg alaposabban a szerepét:

Mikor lesz két, különböző célú termelésbővítő beruházás gazdaságossága egyenlő? Akkor, ha g_n -mutatóik egyenlők, tehát:

$$\frac{T_1}{K_1 + \Delta B_1} = \frac{T_2}{K_2 + \Delta B_2}$$

* Lényegében ugyanezeket a formulákat használják Csehszlovákiában is; lásd: „A beruházások gazdaságossági vizsgálatának metodikája a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban” Ipargazdaság, 1962. 4. sz.

Osszuk el mindkét tört számlálóját és nevezőjét a számlálóval, majd vegyük mindkét oldal reciprokát:

$$\frac{K_1}{T_1} + \Delta \frac{B_1}{T_1} = \frac{K_2}{T_2} + \Delta \frac{B_2}{T_2}$$

A törtek a fajlagos (egységnyi termelési értékre jutó) folyamatos, illetve egyszeri ráfordítások nagyságát fejezik ki.

$$\text{Jelöljük } \frac{K_i}{T_i} \text{-t } k_i\text{-vel, } \frac{B_i}{T_i} \text{-t pedig } b_i\text{-vel:}$$

$$k_1 + \Delta b_1 = k_2 + \Delta b_2.$$

$$\text{Ebből: } k_1 - k_2 = \Delta (b_2 - b_1),$$

$$\text{és } \frac{k_1 - k_2}{b_2 - b_1} = \Delta.$$

Ezek szerint az, hogy két különböző célú termelésbővítő beruházás közül melyik gazdaságosabb, attól függ, hogy a fajlagos termelési költségek különbözetének és a fajlagos beruházások (eszközlekötések) különbözetének az aránya miként viszonylik a hatékonysági együtthatóhoz. Az együttható két funkciója tehát itt is egybeesik.

Az önköltségcsökkentő beruházások gazdaságosságát a g_δ mutatóval jelölik. Ennek normája — bár nincs előírva — nem lehet más, mint a hatékonysági együttható, hiszen a g_δ éppen az egységnyi beruházásra (eszközlekötésre) jutó folyamatosráfordítás-csökkenést mutatja. Az együttható így a 2. funkciójában szerepel. De használhatjuk a „közös szintre hozott költségek” formuláját is. Ha ugyanis a g_δ normájának a deltát tekintjük, akkor valamely önköltségcsökkentő beruházás gazdaságosságának feltétele az, hogy

$$\frac{K_0 - K_1}{B} > \Delta \text{ legyen}$$

(K_0 a beruházás előtti, K_1 a beruházás utáni éves termelési költség.)
Alakítsuk át az egyenlőtlenséget:

$$K_0 - K_1 > \Delta B;$$

$$\text{és ebből: } K_0 > K_1 + \Delta B;$$

$$\text{vagy: } K_0 + \Delta B_0 > K_1 + \Delta B_1,$$

ahol $B_0 = 0$, a beruházás nélküli változatnak (a beruházás előtti állapot fenntartásának) a „beruházási költsége”.

Ez utóbbi már valóban a „közös szintre hozott költségek” formulája, ahol a delta átszámítási kulcsként szerepel.*

Az előzőek alapján bizonyított: a hatékonysági együttható „átszámítási kulcs” és „átváltási norma” funkciója tartalmilag azonos, csak formájában különbözik. Ebből viszont az következik, hogy 1 Ft-nyi egy-

* Egyébként ez a formula célszerűbb is, mint a g_δ -mutató használata. A g_δ -ben ugyanis negatív kapcsolódó beruházási összeg is szerepelhet, s előfordulhat, hogy a nevező értéke nulla vagy negatív szám lesz; a g_δ ilyenkor nehezen értelmezhető. A közös szintre hozott költségek alapján kapott egyenlőtlenség viszont mindig értelmezhető.

széri ráfordítást annyi folyamatos ráfordítással kell egyenértékűnek venni, mint amennyi folyamatosráfordítás-megtakarítást megkövetelünk egységnyi egyszeri ráfordítástól. Ezt az összefüggést érvényesíteni kell a hatékonysági együttható közgazdasági jelentésének, valamint megállapítási módszerének vizsgálatánál is.

A hatékonysági együtthatónak még egy további funkcióját is látnunk kell. Akár átszámítási kulcsként, akár átváltási arány normatívájaként működik is, ha a képletekben szereplő egyéb tényezők adottak, akkor a hatékonysági együttható nagyságától függ, hogy mely beruházások mutatkoznak gazdaságosabbnak. Amennyiben pedig a gazdaságosságnak jelentős szerepe van a döntésekben, a hatékonysági együttható befolyásolja a döntést, ezen keresztül kisebb vagy nagyobb mértékben szabályozza a beruházási eszközök elosztását. Ezt a funkciót „elosztás-befolyásoló” vagy szabályozó funkciónak nevezhetjük. Vizsgáljuk meg alaposabban ennek a funkciónak az értelmezését.

1. Az elosztási funkció az 1. vagy a 2. funkción keresztül érvényesül. Az 1., illetve a 2. funkcióban az együttható valamely beruházás viszonylagos gazdaságosságának megállapítását, kifejezését segíti. A gazdaságosságot vagy figyelembe veszik a döntésben, vagy sem. Az elosztási funkciót az együttható attól függően tölti be, hogy a gazdaságossági számítások eredményei milyen szerepet játszanak a döntésben.

2. Az együttható csak akkor határozza meg valamely beruházás gazdaságosságát, amikor már a számítás összes többi eleme (termelési érték, önköltség, s az ezeket meghatározó technológia, termelékenység, bel- és világpiacon ár stb.) adott. Ezekre is „múlik” tehát a beruházás sorsa, „elbírálása”, ezek is részt vesznek (habár egyenként kisebb súllyal) az elosztás befolyásolásában.

3. Szocialista társadalomban a gazdasági fejlődést az objektív törvények és összefüggések figyelembevételével, a körülmények adta választási lehetőségek között a központi állami szervek irányítják, s szabályozzák az erőforrások felhasználását, ennek keretében a beruházási eszközök elosztását is. De a szabályozásban felhasználhatnak olyan segédeszközöket, amelyek — a központi szervek által kitűzött célok irányában működve — bizonyos fokig önálló szabályozó funkciót tölthetnek be. Ilyen segédeszköz lehet a hatékonysági együttható.

4. Az „elosztásszabályozó” funkció lényege a következő: A népgazdaság egészét — vagy akár csak az ipart — tekintve, az egyszeri és a folyamatos ráfordítások sok helyen, eltérő arányokban merülhetnek fel, és sok helyen, eltérő arányokban helyettesíthetik egymást. Az egyszeri és a folyamatos ráfordításoknak tehát igen sokféle kombinációja lehetséges; ezek lehetnek kedvezőbbek vagy kedvezőtlenebbek. A hatékonysági együtthatóval megközelíthetjük az egyszeri és a folyamatos ráfordítások optimális eloszlását (az optimális beruházási tervet). Hogy mi tekintendő az optimum kritériumának, a központi szervek döntenek el. Azt pedig, hogy a kitűzött optimumot az egyszeri és a folyamatos ráfordítások mely kombinációi közelítik meg, tulajdonképpen a népgazdaság adottságai, fejlesztésének alapvető feltételei, valamint az egyes beruházási lehetőségek egyedi „tulajdonságai” határozzák meg. Ha a hatékonysági együttható nagyságát mindezeknek a figyelembevételével állapítják meg, akkor megközelítheti az optimális elosztás megközelítését.

A hatékonysági együttható közgazdasági tartalma

A hatékonysági együttható közgazdasági jelentését többféleképpen értelmezik. Leggyakrabban a következő meghatározásaival találkozunk: 1. egységnyi beruházásra (eszközlekötésre) jutó nemzetijövedelem-növekedés; 2. egységnyi beruházásra (eszközlekötésre) jutó társadalmi tisztajövedelem-növekedés; 3. egységnyi beruházásra (eszközlekötésre) jutó folyamatosráfordítás-megtakarítás.

A mennyiségi kritérium tekintetében sincs meg az egyetértés: egyesek szerint az együttható *átlagos* érték, mások szerint pedig *marginális*, határérték. Ez a vita szerintünk különválasztandó a közgazdasági tartalomtól, és a megállapítás módszerénél döntendő el.

Véleményünk szerint elvileg mindegyik értelmezés elfogadható. Mégis célszerű lenne végleges álláspontra jutni, és az együttható funkcióit, valamint a gazdaságossági formulákat eszerint értelmezni.

Ha elfogadjuk a hatékonysági együttható funkcióinak az előző pontban leírt értelmezését, akkor közgazdasági jelentése csak ez lehet: egységnyi egyszeri ráfordításra jutó folyamatosráfordítás-megtakarítás (költségcsökkenés). Az előző pontban végzett vizsgálatok azt is bizonyítják, hogy a Szovjetunióban és a hazánkban jelenleg alkalmazott beruházás-gazdaságosság-számítási rendszerben az együttható csak ezt fejezheti ki.*

Még egyszer hangsúlyozzuk: elfogadhatónak tartjuk az együtthatónak a nemzetijövedelem-növekedéssel összefüggő értelmezését is. De ha emellett döntünk, akkor módosítani kell a gazdaságossági formulákat és az együttható funkcióinak értelmezését is.

Vegyük az első funkciót (pl. a g_n mutatónál). *Ha az együttható jelentése egységnyi eszközlekötésre jutó nemzetijövedelem-növekedés, akkor az együtthatóval szorzott egyszeri ráfordítás = az egyszeri ráfordítás miatt elmaradó nemzetijövedelem-növekedés. De ekkor a folyamatos ráfordításokat is a miattuk elmaradó nemzetijövedelem-növekedésnek kell képviselnie*, mert csak így kapunk valóban, közgazdaságilag egynemű, összegezhető mennyiségeket. Az együttható ekkor nem az egyszeri ráfordítások folyamatos ráfordítássá való átszámítására szolgáló kulcs, hanem az egyszeri ráfordítás miatt elmaradó nemzetijövedelem-növekedés és a folyamatos ráfordítások miatt elmaradó nemzetijövedelem-növekedés összeméréséhez szolgál.

Nézzük a második funkciót. Ha az együttható az egységnyi beruházással elérhető (elérendő) nemzetijövedelem-növekedés normája, akkor nem az önköltségcsökkenést, hanem az önköltségcsökkenés révén elérhető nemzetijövedelem-növekedést kell az önköltségcsökkenést előidéző beruházási költséghez viszonyítani.

Véleményünk szerint az együttható általunk javasolt értelmezése célszerűbb, mint a nemzetijövedelem-növekedéshez kapcsolt jelentés. Ha ugyanis ez utóbbit fogadjuk el, akkor az együttható megállapítá-

* Hazai gyakorlatunkban és egyes elméleti művekben is (így például Turánszkynál) *ellentmondás* van a hatékonysági együtthatónak tulajdonított közgazdasági jelentés és a gazdaságossági számításokban való alkalmazás között. Mint már kimutattuk, a jelenleg előírt gazdaságossági mutatószámokkal összefüggésben az együttható az egységnyi beruházással elérendő önköltségcsökkenést jelenti: ennek ellenére „hivatalos” értelmezése: az 1 Ft beruházással elérhető nemzetijövedelem-növekedés; illetve az együtthatóval szorzott eszközlekötés értelmezése: az eszközlekötés miatt elmaradó nemzetijövedelem-növekedés.

sához a beruházások nemzetijövedelem-növelő hatásából, a beruházások és a nemzetijövedelem-növekedés közötti összefüggések adataiból kellene kiindulni. A nemzetijövedelem-növekedés forrása azonban nemcsak a beruházás; a beruházások hatását nehéz elkülöníteni. Ha viszont a folyamatosráfordítás-csökkenéshez kapcsolt jelentést fogadjuk el, akkor az egyszeri ráfordítások és a folyamatos ráfordítások közötti összefüggésekből kell kiindulni, ami tisztábban vizsgálható, kimutatható. Ez a praktikus megfontolás perdöntő lehet a két, elméletileg egyaránt elfogadható értelmezés közötti választásban.*

A továbbiakban a hatékonysági együttható közgazdasági tartalmán az egységnyi egyszeri ráfordítással elérhető (elérendő) folyamatosráfordítás-megtakarítást értjük.

A hatékonysági együttható megállapításának alapelvei

Az együttható megállapításának módját illetően felmerült az a kérdés, hogy a mikroökonómiai vagy a makroökonómiai megközelítés a helyes. Úgy véljük, hogy a kettő bizonyos kombinációjára van szükség.

A számítás „nyersanyagát” mikroökonómiai adatok kell hogy képezzék. A népgazdaságban tömegesen található átváltási, helyettesítési lehetőségek az egyszeri és a folyamatos ráfordítás között. A potenciális átváltási arányokat fel kell térképezni; csakis ezek szolgálhatnak reális alapul az átváltási arány normatívájának megállapítására.

A mikroökonómiai adatok tömegét makroökonómiai feltételek közé helyezve, makroökonómiai összefüggések tükrében kell feldolgozni. Mindenekelőtt a rendelkezésre álló beruházási eszközök és az új munkaerők volumenét kell figyelembe venni. Az együttható befolyásolja az egyszeri és a folyamatos ráfordítások alakulását az egyes részterületeken. Az együttható nagysága tehát akkor helyes, ha előmozdítja az egyensúly kialakítását a beruházási igények összessége és a rendelkezésre álló volumen, továbbá a munkaerőigények összessége és a források között.

Olyan megállapítási módszert kell tehát kialakítani, amelynél az együttható nagyságában tükröződnek az alapvető népgazdasági feltételek. Az említett egyensúly kialakításához az együtthatónak a következőképpen kell összefüggnie a fontosabb makroökonómiai feltételekkel:

- a rendelkezésre álló beruházási volumennel és a munkaerőigények színvonalával fordítottan legyen arányos;
- a rendelkezésre álló munkaerőforrásokkal és a beruházási igények színvonalával egyenesen arányos legyen.

Az elosztákszabályozó funkció vizsgálatánál láttuk, hogy a hatékonysági együttható előmozdíthatja az optimális beruházási terv kialakítását. Ehhez az együttható *optimális nagyságát kell megállapítani*. Optimális az az együtthatóérték, amely mellett — egyéb tényezőket adottnak véve — a beruházási terv (és ezzel tulajdonképpen a népgazdasági terv) optimális.**

* Mivel, amit az együtthatónak a nemzetijövedelem-növekedéshez kapcsolt közgazdasági jelentéséről mondtunk, érvényes — mutatis mutandis — a tisztajövedelem-növekedéshez kapcsolt jelentésére is.

** Az optimum kritériumának kérdésével itt nem foglalkozunk; de azt mindenesetre el kell dönteni a hatékonysági együttható megállapítási módszerének kidolgozása előtt.

A hatékonysági együttható helyes nagyságának megállapításához hasznos útbaigazítást kaphatunk, ha megvizsgáljuk az együtthatónak a műszaki színvonalra, a műszaki fejlesztésre, a termelékenységre, a munkaerőigényekre és azok fedezésére gyakorolt hatását. A vizsgálat során feltételezzük, hogy: adott a foglalkoztatható munkaerők létszáma és a munkaidő; adott a produktív beruházások volumene; a tárgyalta beruházásgazdaságosság-számítási módszereket használják.

A hatékonysági együttható hatása a műszaki színvonalra, műszaki fejlesztésre

Sokat vitatják a hatékonysági együttható hazánkban jelenleg alkalmazott nagyságának (0,2-nek) helyességét. Leggyakrabban azt az érvet hozzák fel ellene, hogy az együttható jelenlegi nagysága túlzottan magas, „gátolja a műszaki fejlesztést”, „a műszaki megoldások közötti választásnál az alacsonyabb technikai színvonalú alternatívák alkalmazására ösztönöz”.

A beruházások műszaki fejlesztést eredményezhetnek a *megelevő termelőfolyamatokban* (gépesítés, automatizálás, korszerűbb technológia bevezetése, kiselejtezett állóeszköz korszerűbbel való pótlása stb.). Ezek általában önköltségcsökkentő beruházások. Ilyen műszaki fejlesztést szolgáló beruházási lehetőségek minden termelési ágban, szinte minden üzemben fellelhetők: e lehetőségek a tudomány és a technika állandó fejlődése következtében bővülnek és újratermelődnek.

Az új létesítmények esetében az adott kapacitás biztosítására szolgáló beruházásoknak rendszerint több tervvariánsa dolgozható ki. Amennyiben a korszerűbb megoldásoknak nagyobb a beruházási igénye, a magasabb és az alacsonyabb beruházási költség különbsége tulajdonképpen csak műszaki fejlesztést szolgál; ezt a költségkülönbséget a továbbiakban *többletberuházásnak* nevezzük.

A népgazdaságban — újonnan létesülő és megelevő termelési folyamatokban egyaránt — nagyon sok műszaki fejlesztési lehetőség található. Nincs anyagi lehetőség arra, hogy minden műszaki fejlesztési lehetőséget realizáljunk. Gazdaságossági számítások segítségével kell megállapítani, hogy melyik műszaki megoldás a legcélszerűbb. E számításokhoz és döntésekhez szükség van egy normatív értékre, amelyhez a technikai fejlődést szolgáló beruházások gazdaságosságát mérjük; ez a hatékonysági együttható. Nagysága befolyásolhatja a döntést, és így kihat a műszaki színvonalra, műszaki fejlesztésre.

a) A hatékonysági együttható hatása a megelevő termelési folyamatok műszaki színvonalára.*

Amennyiben az önköltségcsökkentő beruházások jóváhagyásakor a döntés a gazdaságossági mutatón (g_0) alapszik, s a mutató normájának a hatékonysági együtthatót tekintik, az együttható 0,2-es nagysága mellett elsősorban az 5 évnél rövidebb megtérülési idejű beruházásokat fogják megvalósítani. A hatékonysági együttható mintegy szűrő szerepet tölt be: „nem engedi át” az 5 évnél hosszabb megtérülésű beruházásokat, s épp ezáltal lehetővé teszi a többi, gazdaságosabb, 5 évnél

* Abból a célból, hogy az együttható hatását tisztán vizsgálhassuk, feltételezzük, hogy a döntést a gazdaságosság szabja meg.

hamarabb megtérülő műszaki fejlesztést szolgáló beruházás megvalósítását. Tehát *gátolja egyes helyeken a műszaki fejlesztést* (ahol az kevésbé volna gazdaságos), *de segíti másutt* (ahol az gazdaságosabb). Ha eltekintünk a döntésben szerepet játszó egyéb szempontoktól (valamint az árakkal kapcsolatos problémáktól), akkor célszerűbb előbb az 1, 2, 3, 4, 5 éven belül megtérülő beruházásokat betervezni. Ha még marad felhasználatlan beruházási eszközünk, akkor (de csak akkor!) juthat a 6, 7 . . . év alatt megtérülőkre is.

Általánosítva következtetéseinket: *bármekkora is nagysága, a hatékonysági együttható mindenképpen szűrő szerepet játszik, és kettős befolyást gyakorol a műszaki fejlesztésre*: egyes (a gazdaságtalanabb) műszaki fejlesztési lehetőségek realizálását akadályozza, másokét (a gazdaságosabbakét) éppen ezáltal segíti. Hozzájárulhat ahhoz, hogy a korlátozott beruházási eszközöket a leghatékonyabb műszaki fejlesztési intézkedésekre fordítsuk.

b) *A hatékonysági együttható hatása az új termelőfolyamatok műszaki színvonalára:*

A tervezett új üzemek és üzem bővítések adott kapacitást biztosító műszaki változatainak összehasonlításakor leggazdaságosabb az a változat, amelynél a hatékonysági együtthatóval szorzott eszközkötés és az évi üzemeltetési költségek összege ($K + \Delta B$) a legkisebb. A hatékonysági együttható *valóban befolyásolja az új létesítmények műszaki színvonalát*. Amennyiben a döntés a gazdaságosságtól függ, nem a műszakilag fejlettebb berendezést, technológiát alkalmazzák, hanem azt, amely mellett a közös nevezőre hozott ráfordítások összege kisebb. (A delta jelenlegi nagysága — 0,2 — mellett valamely műszakilag fejlettebb, korszerűbb változat csak az esetben előzi meg a gazdasági rangsorban az alacsonyabb műszaki színvonalú változatot, ha többletberuházási igénye 5 éven belül megtérül a költségmegtakarításból.)

— Rossz ez?

Ismét gondolnunk kell arra: *bármekkora is nagysága, az együttható mindig „megszűri”, „megrostálja” a műszaki változatokat*; egyeseket átenged, másokat nem. Ha azt akarnánk, hogy egyáltalán ne befolyásolja a különböző műszaki színvonalú változatok közti választást, akkor nullával kellene egyenlővé tenni. Ez viszont azt jelentené, hogy a változatok összehasonlításakor a beruházási költségek nagyságát nem kell figyelembe venni. Vajon ez helyes volna? Vajon azok, akik a hatékonysági együttható szűrő szerepét hibáztatják, úgy gondolják, hogy minden új üzemet minden részletében automatizáltan kellene felépíteni? — mert ez a legkorszerűbb technika! Csak vizierőműveket kellene létesíteni? — mert azokban alacsonyabb a villamos energia önköltsége!

Helyezkedhetünk arra az álláspontra, hogy szükség van az együtthatóra, „szűrő” szerepére, de csökkentsük nagyságát mondjuk 0,1-re, mint sokan javasolják. Gondoljuk végig a deltaérték esetleges csökkenésének következményeit. Kisebb delta mellett gazdaságossá válnak olyan műszakilag fejlettebb megoldások, amelyek a 0,2 miatt „kiestek”; de e változatoknak nagyobb a beruházási igénye, mint a 0,2 mellett leggazdaságosabbnak mutatkozó változatoké. *Vajon van-e annyi beruházási eszközünk, hogy mindenütt azokat a műszaki megoldásokat valósítsuk meg, amelyek a 0,1-es együttható mellett gazdaságosnak mutatkoznak?* — Ha nincs, akkor az alábbiak közül választhatunk:

1. Csökkentjük a megvalósítandó beruházások számát, de milyen hatással lesz ez a népgazdaság fejlődésére?

2. A gazdaságfejlesztési szükségletek kielégítése végett olyan beruházásokat is megvalósítunk, amelyek a 0,1-es együttható mellett nem gazdaságosak. De ez esetben minek alapján döntjük el azt, hogy hol melyik változatot válasszuk?

3. Emeljük az együttható nagyságát.

Nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy az új létesítményekre fordítandó anyagi eszközöket felhasználhatjuk a meglévő üzemek műszaki fejlesztésére is. Ha valamely új üzem tervezésénél nem a legmagasabb műszaki színvonalú megoldást választjuk, s ennek következtében a beruházási költség kisebb lesz, az így felszabaduló összegnek nagyon sok helye lehet, ahol ugyancsak műszaki fejlesztést eredményezhet.

Összefoglalva: amennyiben a műszaki fejlesztési beruházások tervezésénél és a műszaki-gazdasági tervváltozatok közötti választásnál a gazdaságosságnak jelentős szerepe van, *a hatékonysági együttható nagysága befolyásolja mind az új üzemeknek, mind a meglévő üzemeknek a műszaki színvonalát.* Bármekkora is az együttható, mindig vannak olyan műszaki fejlesztési lehetőségek, amelyek gazdaságtalanoknak mutatkoznak. Az együttható gátolja ezek megvalósítását. Az a nézet, hogy a magas hatékonysági együttható általában gátolja a műszaki fejlesztést, helytelen, és a műszaki színvonal kérdésének elszigetelt, egyes beruházásokra, vállalatokra vagy iparágra korlátozott vizsgálatából fakad. Egyes beruházásoknál, vállalatoknál valóban korlátozhatja az együttható a műszaki színvonal emelését. A népgazdaság egészét tekintve azonban a műszaki fejlesztésnek (pontosabban a feltárt, beruházást igénylő műszaki fejlesztési lehetőségek megvalósításának) általában az erre a célra fordítható eszközök nagysága szab korlátot. Minthogy nincs annyi beruházási eszközünk, hogy mindenütt, minden régi és új üzemben a legmagasabb műszaki színvonalat érjük el, meg kell keresni, hogy hol, milyen műszaki színvonal a legcélszerűbb. Itt van szükség a hatékonysági együttható kettős szerepére. Amikor a hatékonysági együttható egy konkrét esetben egy viszonylag alacsonyabb műszaki színvonalú megoldásra orientál, akkor felszabadul bizonyos nagyságú beruházási eszköz, amelyet a népgazdaságnak szinte minden területén műszaki fejlesztésre lehet fordítani.

A hatékonysági együttható tehát a tervezés eszköze lehet annak előmozdítására, hogy a műszaki fejlesztésre fordítható eszközök elosztása a népgazdaság szempontjából a legkedvezőbb legyen.

A hatékonysági együttható hatása a termelékenységre, a munkaerő-szükséglet alakulására és fedezésére

Az együttható — mint láttuk — szabályozhatja a tervezett új létesítmények, valamint az összes meglévő üzemek műszaki színvonalát; ezen keresztül *befolyásolja ezek termelékenységi színvonalát és munkaerőigényét is.* A termelékenységet és a munkaerőigényt népgazdasági szinten értelmezzük: termelékenységen a folyamatos élő- és holtmunka-ráfordítások összegének és a termelési volumennek a viszonyát,

munkaerőigényen pedig a teljes — közvetlen és közvetett — népgazdasági munkaerőszükségletet értjük.

A további vizsgálat előtt tisztázzunk néhány fogalmat. A *munkaerővel való összefüggés szempontjából* a beruházásokat elvileg két nagy csoportba oszthatjuk:

— *Munkaerő-fellevő beruházások.* Ide tartoznak azok a termelésbővítő és az improduktív beruházások, amelyek népgazdasági szinten munkaerőszükségletet támasztanak: ezek munkaerőigényét az újonnan belépő munkaerők és a más területekről átcsoportosított vagy felszabadított munkaerők összegének fedeznie kell.

— *Munkaerő-felszabadító beruházások.*

A munkaerő-fellevő beruházásoknál az egyszeri és a folyamatos ráfordítások aránya alapján vezessük be a *ráfordítások szerves összetétele* fogalmát. Magasabb szerves összetételű az a beruházás, amelynél az egyszeri ráfordításoknak a folyamatos ráfordításokhoz való aránya nagyobb. Amennyiben valamely beruházás 3 változatának adatai a következő arányt mutatják:

$$B_1 < B_2 < B_3,$$

$$K_1 > K_2 > K_3,$$

akkor az 1. változat a legalacsonyabb, a 3. változat a legmagasabb szerves összetételű.

A magasabb szerves összetételű változatoknak kisebb a népgazdasági szinten számított teljes munkaerőigénye.* *Ha tehát adott beruházásoknak a magasabb szerves összetételű változatait valósítják meg, akkor csökken a munkaerő-szükséglet és fordítva.*

Vizsgáljuk meg, hogyan hat az együttható nagyságának változtatása a munkaerőigényre és -fedezetre.

Az együttható nagyságának növelésével:

— a munkaerő-fellevő beruházásoknak az alacsonyabb műszaki színvonalú, alacsonyabb szerves összetételű változatai mutatkoznak gazdaságosabbnak; ha e változatokat valósítják meg, akkor a munkaerőigény növekszik;

— kisebb lesz viszont a beruházási költség-igény, és a fennmaradó beruházási eszközöket munkaerő-felszabadító beruházásokra lehet fordítani; a felszabaduló munkaerők a munkaerő-fellevő beruházások szükségleteinek fedezésére szolgálhatnak.

Az együttható csökkentésével:

— a magasabb műszaki színvonalú, magasabb szerves összetételű változatok kerülnek előtérbe; ezzel nő a munkaerő-fellevő beruházások beruházásigénye, és csökken munkaerőigényük;

— viszont kevesebb beruházási eszköz marad munkaerő-felszabadító beruházások végzésére, s így kevesebb munkaerő szabadítható fel.

* Ez az összefüggés az egyes esetekben külön-külön nem mindig érvényes. A folyamatos ráfordítás mögött álló munkaerőlétszám függ a költségek „m”-tartalmától és a bér-színvonalától; ezek pedig eltérőek. A beruházási változatok nagy tömegére azonban fenti tételünket érvényesnek tekinthetjük.

Elgondolások a hatékonysági együttható megállapításának módszerére

A munkaerő-felvevő beruházások különböző műszaki színvonalú, különböző szerves összetételű változatainál a beruházási költség bizonyos növekedéséhez, illetve csökkenéséhez a folyamatos ráfordítás és a munkaerőigény bizonyos csökkenése, illetve növekedése tartozik; *az egyszeri és a folyamatos ráfordítások átváltódnak egymásra, kicserélődnek egymással*. Ugyanilyen átváltódás, kicserélődés történik a munkaerő-felszabadító beruházásoknál is. A hatékonysági együttható nagysága befolyásolja, hogy milyen többletberuházásokat és milyen munkaerő-felszabadító beruházásokat valósítanak meg. Mivel az átváltódási, kicserélődési arányok a különböző beruházásoknál — és adott beruházás különböző változatainál is — eltérőek, kell lennie egy olyan együtthatónagyságnak, amely mellett a beruházási eszközök optimális eloszlása jön létre. Ez a hatékonysági együttható *optimális nagysága*. Az együttható megállapítására olyan módszert kell alkalmazni, amely a tárgyalt összefüggéseket figyelembe veszi és valamely kitűzött optimumkritériumhoz rendeli a keresett együtthatónagyságot.

Az együttható helyes nagyságának megállapításához kellő számú *információt* kell szerezzünk a népgazdaságban rejlő fejlesztési, beruházási lehetőségekről, az ott fellépő egyszeri és folyamatos ráfordítások alakulásáról, a potenciális átváltási arányokról. Ennek az adatgyűjtésnek a célja természetesen *nem* műszaki dokumentációk, jóváhagyási okmányok készítése, hanem reprezentatív információszerzés alapvető népgazdasági összefüggések megállapítására. Az adatok feldolgozásában a modern matematikai eljárások és eszközök mellett felhasználhatók lennének statisztikai módszerek is.

Az informatív adattömeg birtokában *feltételezett népgazdasági beruházási tervek készítésével* lehetne megállapítani a hatékonysági együttható megközelítően optimális nagyságát, az úgynevezett *próbálgató eljárással*.

A próbálgató abból állna, hogy többször elkészítenék a népgazdaság egészét reprezentáló feltételezett beruházási tervet, más-más együtthatónagyság mellett. Optimális nagyságnak azt tekintenénk, amely mellett a beruházási terv optimális (például adott beruházási volumen és új munkaerőforrás felhasználásával maximális nemzeti jövedelmet eredményez). Az együttható nagysága reálisan körülbelül 0,05—0,30 közé eshet. 3 százalékos ugrásokkal csak 9—10 lépést kellene végezni.

Az adatok statisztikai kezelésének segítségével a próbaszámítások munkaigénye nagymértékben csökkenthető. Megbízható számításhoz néhány ezer beruházási lehetőséget kellene feltérképezni. Ebből az adattömegeből előbb *statisztikai elemzés* (szóródás- és eloszlásvizsgálat) alapján a több ezer beruházási lehetőséget viszonylag homogén csoportokba lehetne összevonni. Véleményünk szerint kielégítően pontos eredményt kaphatnánk már úgy is, ha az előállított csoportok száma százas nagyságrendű. A továbbiakban ezeket a csoportokat egy-egy beruházási lehetőségnek tekintenénk; néhány ezer helyett tehát csak néhány száz (vagy még kevesebb) beruházással számolnánk. Úgy gondoljuk, hogy — jól végzett adatgyűjtés esetén — a hatékonysági együttható így

nyert optimális nagyságrendjének hibája az egyáltalán elképzelhető pontosság határain belül lenne.

A hatékonysági együttható megállapításának módszerére vonatkozó elgondolásaink alkalmazásának bemutatására ismertetünk egy *leegyszerűsített* eljárást. Ezt az eljárást az alábbi feltételek mellett lehetne alkalmazni:

— Az adott, rendelkezésre álló beruházási keretet teljesen felhasználják.

— Az együttható meghatározása előtt, attól függetlenül, már kiválasztották a végrehajtandó munkaerő-felvevő beruházásokat. Egy-egy ilyen beruházás tulajdonképpen az említett statisztikai elemzés alapján létrehozott homogén csoport.

— Az optimum kritériuma: minimális nettó munkaerőigény. Nettó munkaerőigényen a munkaerő-felvevő beruházások teljes (népgazdasági szinten vett) munkaerő-szükségletének és a munkaerő-felszabadító beruházások révén felszabaduló munkaerőlétszámnak a különbözetét értjük.

Ezt a feltételezést csak az egyszerűség kedvéért vettük így; valójában a hatékonysági együttható megállapításakor több és részben más feltételből kellene kiindulni (például más lenne az optimumkritérium stb.).

Előzetes munkák és számítások:

— A munkaerő-felvevő beruházások mindegyikére több változat kidolgozása; mindegyik változatra beruházási költség (B), évi termelési költség (K) és teljes (népgazdasági szintű) munkaerőigény kiszámítása. Csak olyan változatok jönnek szóba, amelyekre érvényes az alábbi összefüggés:

$$B_1 < B_2 < B_3 \dots \dots \dots \text{és} \\ K_1 > K_2 > K_3 \dots \dots \dots$$

— Munkaerő-felszabadító beruházási lehetőségek összegyűjtése; mindegyikre kiszámítandó a beruházási költség (B), éves költségcsökkenés (K_{cs}), teljes munkaerő-megtakarítás.

— Ezen adatok birtokában a gazdaságossági mutatók ($g_m = 1$ Ft beruházásra jutó költségmegtakarítás) kiszámítása; a munkaerő-felvevő beruházásoknál:

$$g_m = \frac{K_1 - K_2}{B_2 - B_1}, \frac{K_2 - K_3}{B_3 - B_2},$$

és így tovább; a munkaerő-felszabadító beruházásoknál:

$$g_m = \frac{K_{cs}}{B}.$$

A hatékonysági együttható megállapítása történhet többmenetes, illetve rövidített eljárással.

a) *Többmenetes eljárás*

Felveszünk különböző, egyre növekvő nagyságú együttthatóértékeket (például 0,04-től 0,30-ig); minden egyes menetben megállapítjuk: a felvett deltaérték mellett az egyes munkaerő-fellevő beruházásoknak melyik variánsa a legkedvezőbb. Összegezzük a legkedvezőbb variánsok szerint felmerülő beruházási költségeket és teljes munkaerőigényt. Megállapítjuk: ha a munkaerő-felszabadító beruházásokra fennmaradó beruházási keretet a gazdaságosság sorrendjében fordítjuk a lehetséges munkaerő-felszabadító beruházásokra, akkor összesen mennyi munkaerő szabadítható fel. A nettó munkaerőigény = a munkaerő-fellevő beruházások kiválasztott variánsainak az összesített teljes munkaerőigénye, mínusz a felszabadítható munkaerők összege.

A delta növelésével egyre inkább az alacsonyabb szerves összetételű változatok mutatkoznak kedvezőbbnek, így egyre csökken a munkaerő-fellevő beruházások összesített beruházási költsége, viszont egyre nő az összesített teljes munkaerőigény. Ugyanakkor egyre több beruházási keret marad munkaerő-felszabadító beruházásokra, s ezek révén egyre több munkaerő szabadítható fel.

Minden deltaértékhez tehát a beruházási eszközök más-más elosztása tartozik. Melyik elosztás az optimális? A kitűzött kritérium szerint az, amelyben legkisebb a nettó munkaerőigény. Miként alakul a nettó munkaerőigény a delta változásával?

Az eljárás kezdetén a delta növelésével az alacsony hatékonyságú többletberuházások gazdaságtalanná válnak, kiesnek (például 6 százalék mellett a $g_m = 0,07$ mutatójú többletberuházás még gazdaságos, ugyanez 8 százalékos esetén már kiesik). Az így felszabaduló összegből a rangsor elején álló, magas g_m -mutatójú munkaerő-felszabadító beruházások realizálhatóvá lesznek. A *nettó munkaerő-szükséglet* ennek következtében *kezdetben csökken*; a kieső, kevésbé gazdaságos többletberuházás felszabaduló összegéből ugyanis gazdaságosabb munkaerő-felszabadító beruházást lehet végezni; a többletberuházás kiesése miatt bekövetkező létszámnövekedést tehát felülmúlja a felszabaduló munkaerőlétszám. *Később* azonban már magas gazdaságosságú többletberuházások is kiesnek; és egyre alacsonyabb gazdaságosságú munkaerő-felszabadító beruházásokra jut beruházási keret; ezért *a nettó munkaerőigény növekedni fog*.

A nettó munkaerőigény tehát U-alakú görbe szerint változik, amelynek valahol minimumpontja van. Könnyen megállapítható az a deltaérték, amely mellett a nettó munkaerőigény a legkisebb.

Az elosztás akkor optimális, amikor *valamennyi megvalósítandó többletberuházás és munkaerő-felszabadító beruházás gazdaságossága* (g_m -mutatója) *felülmúlja valamennyi meg nem valósuló többletberuházás és munkaerő-felszabadító beruházás gazdaságosságát*. Ez esetben ugyanis a teljesen elosztott beruházási keretből csak úgy valósíthatnánk meg újabb többlet- vagy munkaerő-felszabadító beruházást, ha valahonnan elvonnánk beruházási eszközt. Minthogy pedig a megvalósításra betervezett valamennyi munkaerő-felszabadító és többletberuházás gazdaságossága jobb valamennyi be nem tervezettnél, bármely más elosztás a gazdaságosság romlásával járna, tehát a nettó munkaerőigény nőne.

Ezt felismerve, elhagyhatjuk a többmenetes eljárást, s helyette a rövidített eljárást alkalmazhatjuk.

b) Rövidített eljárás

Lényege: azt kell elérni, hogy a megvalósuló többletberuházások és munkaerő-felszabadító beruházások közül a *legrosszabb is* múlja felül vagy legalábbis érje el a meg nem valósulók közül a *legjobb*nak a gazdaságosságát. Ezért a többlet- és a munkaerő-felszabadító beruházásokat a gazdaságosság sorrendjében kell a feltételezett beruházási tervbe bevenni.

A többlet- és a munkaerő-felszabadító beruházásokra fordítható összegből* még megvalósítható utolsó ilyen jellegű beruházás g_m -mutatóját nevezzük a g_m *határértékének*. Ekkora deltaérték mellett teljesül a kitűzött optimumkritérium, a minimális nettó munkaerőigény; tehát ez a *hatékonysági együttható optimális nagysága*. Ha ugyanis e határértéknél magasabb együtthatót vennénk, akkor kiesnénk az optimális tervből egyes többletberuházások, s az így felszabaduló összeget csak rosszabb munkaerő-felszabadító beruházásra lehetne fordítani. (Ha például az optimális tervben szereplő többlet-, és munkaerő-felszabadító beruházások g_m -mutatóinak határértéke 0,15 és a deltát mégis 0,18-ra vennénk, akkor például kiesnének a 0,16—0,17 mutatójú többletberuházások, s a felszabaduló beruházási keretet csak 0,15-nél rosszabb mutatójú munkaerő-felszabadító beruházásokra lehetne fordítani, hiszen a 0,15-nél jobbak már mind benne vannak az optimális tervben. *Ezért az optimális deltanagyság nem átlagos nagyság, hanem határérték.*

Ez a megállapítás, véleményünk szerint, általános érvényű. Ha elismerjük, hogy a hatékonysági együtthatónak elosztásszabályozó szerepe van, akkor az együttható helyes nagyságát úgy közelíthetjük meg, hogy valamilyen módon (akár az általunk javasolt, akár más módon) számításokat végzünk a folyamatosráfordítás-csökkenés és az egyszeri ráfordítás közt valószínűleg megvalósuló átváltási arányok várható értékeire, s azok határértékét vesszük alapul. A határérték fogalmát azonban nem szabad mechanikusan értelmezni. Amennyiben az „utolsó érték” körzetében elég nagy szóródás tapasztalható, akkor határértéknek a „határszéli átlagot” (például a legutolsó 10 százalék átlagát) célszerű tekinteni.

Néhány kiegészítő megjegyzés: Az általunk javasolt módon nerverhető együtthatónagyságot bázisértéknek, centrumnak kellene tekinteni, amittől a végleges nagyság megállapításakor — megfelelő okok esetén — el lehetne térni. Például a tervek feszítése céljából a határérték és az átlag közti nagyságot lehetne előírni.

Az előzőkben leírt elgondolások természetesen közvetlenül nem szolgálhatnak az együttható megállapításának metodikájául. Ha az elvek elfogadhatóknak bizonyulnának, akkor számos további részletkérdést (például az árrendszer hatását, az idő figyelembevételét stb.) kell még tisztázni, amelyekkel itt nem foglalkozhattunk.

* Összegezzük a munkaerő-felvető beruházások legalacsonyabb beruházásigényű változatainak beruházási költségét, és ez összeget levonjuk a beruházási keretből; így megkapjuk a többlet- és a munkaerő-felszabadító beruházásokra fordítható beruházási összeget.

A tervszerű ásványvagyon-gazdálkodás népgazdasági jelentősége

Általánosan ismert, hogy Magyarország ásványvagyona szűkös. Ezért hazánkban fokozott jelentősége van a tervszerű ásványvagyon-gazdálkodásnak. Ezzel összefüggésben három kérdéssel kívánunk foglalkozni:

- a) A bányajáradék a szocializmusban.
- b) Az ásványvagyon kitermelésének költséghatára.
- c) A műreérdemesség műszaki és gazdaságpolitikai problémái.

A bányajáradék a szocializmusban

A bányajáradék kérdése az ásványvagyon kitermelésének egyik kulcsproblémája. Közgazdasági irodalmunkban e kérdésre napjainkig kevés figyelmet fordítottak, sőt egyesek a bányajáradéknak a szocialista társadalomban való keletkezését is tagadták.

A szocializmusban a föld méhének kincsei össznépi tulajdonban vannak. Ebből következően a szocialista bányászatban *abszolút és monopoljáradék, sem tőkés értelemben vett különbözeti bányajáradék nem keletkezhet. Megvannak azonban a szocializmusban is a differenciált jövedelmek keletkezésének feltételei.**

A bányajáradék keletkezésének okai a szocializmusban a következők:

1. a telepviszonyok, a geológiai adottságok, tehát a természeti feltételek különbözősége;
2. a kitermelésre kerülő ásványvagyon minőségi differenciáltsága;
3. a bányauzem földrajzi települése (szállítási távolsága);
4. a gépesítés mértéke, az üzemnagyság, amelyek szintén összefüggnek a természeti feltételekkel.

Az 1—3. pontban foglalt tényezőkhez az I. sz., míg a 4. pontban felsoroltakhoz a II. sz. különbözeti járadék kapcsolódik. Elméletileg a bányajáradék I. és II. változatát külön-külön kellene vizsgálni. Az I. sz. járadék lényegében a természeti adottságok függvénye, a II. sz. járadékot azonban beruházásokkal, szervezéssel és más műszaki-gazdasági módszerekkel jelentősen befolyásolhatjuk. A gyakorlatban a két járadékformát jelenleg még nem tudjuk elhatárolni.

A bányajáradék tényezőinek vizsgálata előmozdítja az ésszerű ás-

* A következőkben bányajáradékon mindig különbözeti bányajáradékot értünk.

ványvagyon-gazdálkodást, különös tekintettel a kitermelési költség minimalizálására és a bányauzem élettartamára; a beruházás, az export és az import kérdéseiben való helyes döntéseket. A mai feltételek között a bányajáradék háromféle módon számítható:

1. a termelésbe vont legrosszabb üzem önköltsége alapján;
2. az átlagos önköltséggel termelő üzem ráfordítása alapján;
3. a közgazdasági megfontolások alapján kialakított költséghatár figyelembevételével.

Ha a bányatermékek árát a hazai szükségletek kielégítése végett a termelésbe még bevont legdrágábban termelő üzem önköltsége alapján határozzuk meg, akkor minden ennél kedvezőbb költséggel termelő üzemben bányajáradék keletkezik. A szocializmus viszonyai között helytelen volna mechanikusan alkalmazni azt az elvet, hogy *a legrosszabb természeti feltételek között a viszonylag leggyengébb minőségű termékek önköltsége alapján kell az árat megszabni*. Ha a hazai feltételek között legdrágábban termelő üzem ráfordítása kedvezőbb volna, mint a nemzetközi átlagos feltételek mellett fölmerülő ráfordítás, akkor az ilyen típusú ármegállapítás fékezne az ásványvagyon ésszerű kihasználását, a termelés bővítését, az exportárualapok kialakulását. Nálunk azonban a legrosszabb feltételekkel termelő üzem önköltsége magasabb, mint a nemzetközi ráfordítás (például a szén-, a vasérc-, a színesfém-bányászatban stb.). Ez esetben az említett ármegállapítás a hazai ásványvagyon mindenáron való igénybevételére, autarkiára ösztönözne, konzerválná a jelenlegi termelési arányokat és lényegében a gazdasági szemlélet elvetését jelentené.

Hazánkban jelenleg az ásványi termékek árát általában (például a szénbányászatban) átlagos önköltség alapján határozzák meg. Ezen belül a termékek árát a hasznossági paraméterek segítségével differenciálják. Ebből következően a kedvező termelési feltételekkel rendelkező, viszonylag jóminőségű terméket termelő üzemekben nyereség, másutt veszteség keletkezhet. A nyereséges üzemek árkiegyenlítési kassza segítségével finanszírozzák a deficit üzemeket. A magyar gyakorlatban (szénbányászatban, kőolajiparban) az iparági vezetés gazdálkodik a járadékkal, tehát a járadék népgazdasági szinten elmosódva, átlagként jelentkezik.

Az átlagos önköltség alapján megállapított és ezen belül a minőség szerint differenciált ár felszínre hozza a bányauzemek gazdasági szempontból való differenciáltságát. Igaz, hogy ezek az árak — a legrosszabb önköltség alapján meghatározott árakhoz hasonlóan — szintén részben konzerválják a meglévő termelési arányokat, ez a konzerváló hatás azonban nem olyan egyértelmű, mert az átlag javítása és a deficit csökkentése végett felmerül a leggazdaságtalanabb üzemek racionalizálásának igénye is.

Problémát okoz, hogy az átlagos önköltség alapján való ármegállapítás nem veszi tekintetbe a bányászat sajátosságait. A bányászatban az igények kielégítése szempontjából sokszor olyan telepeket is szükséges termelésbe vonni, amelyek gazdaságtalanul termelnek s az átlagos önköltséget rontják.

A bányászatnak az átlagár vagy az átlagönköltség alapján való megítélése — a nagy szóródás miatt — teljesen félrevezető lehet, ha az iparág vagy több üzemet magában foglaló termelőegység (tröszt) gazda-

ságosságát vizsgálják. A hazai ráfordítási átlagok nem alkalmasak a nemzetközi szinthez mért gazdaságosság megítélésére sem.

Az átlagelv ösztönöz a viszonylag könnyebben kitermelhető és jobb minőségű telepek erőteljesebb igénybevételére, de nem biztos, hogy ez egybeesik a tervszerű ásványvagyon-gazdálkodással.

Az ásványvagyon kitermelésének határkölsége

A bányászatra jellemző rendkívül változatos feltételek miatt nincs biztosíték arra, hogy akár a legkedvezőtlenebb önköltségszínvonal, akár az átlagos önköltségi színvonal alapján helyesen tudjuk megítélni a bányatermékek gazdaságosságát. Ezért felvetődik, hogy a bányászati termékek kitermelését jellemző költségnormatívákat ne csak bányászati keretek között, hanem az ágazati összefüggések és a nemzetközi munkamegosztás figyelembevételével alakítsuk ki.

A bányászat gazdaságosságának meghatározásához tehát ki kell jelölni a limitet vagy más szóval a népgazdaságilag indokolt költséghatárt. *A limit az a legmagasabb népgazdasági ráfordítás, amelyen túl az adott időszakban a bányatermékek kitermelése gazdaságtalannak minősül.* A limit jellegét tekintve mindig feltételes, tehát függ a szükséglet nagyságától, összetételétől, felmerülési helyétől, idejétől, valamint a kijelölésének alapját képező feltételek változásától. A limitet a távlati tervek figyelembevételével, tehát *dinamikusan* kell meghatározni.

A limit megszabása mindig népgazdasági szintű elhatározást igényel. Ha a limitet irreálisan magasán határozzuk meg, akkor ösztönzünk a drágábban kitermelhető ásványvagyon fokozottabb igénybevételére, a gazdaságtalanabb termelés kiterjesztésére. Ezáltal a limit a gazdaságosság általános csökkenése irányába hat. Ha a limitet túl alacsonyan szabjuk meg, akkor az ásványvagyon igénybevételét korlátozzuk, a termelés gyorsan differenciálódik és a szükségletek kielégítése korlátokba ütközhet. A limit meghatározásakor mindig azt az optimális szintet kell megközelíteni, ahol a szükségletek kielégítése még biztosított, és a társadalmi összes ráfordítások színvonala a legalacsonyabb. A limit kijelölhető az importárszínvonal — esetleg a nemzetközi költségszínvonal vagy más gazdasági megfontolás — alapján. Véleményünk szerint a jelenlegi feltételek mellett a limitet az importköltség-színvonal, illetve az exportár alapján közelíthetjük meg.* (L. 1. sz. ábra.)

A limit nem tőkés terminológia szerint vett határkölség, mert a kapitalizmusban a bányatermékek árát az úgynevezett „határbányák” költségei szabják meg. Az általunk javasolt limitet ezzel szemben a nemzetközileg megokolt társadalmi ráfordítás határozza meg, ami lehet magasabb is, alacsonyabb is a működő határbányák önköltségénél. A javasolt limit kijelölése függ: exporttermelésünk és értékesítésünk gazdaságosságától, továbbá az import- és exportárak változásától, beszerzési feltételeinktől, valamint az import szerkezeti változásától.

A szocialista országok közötti együttműködés távolabbi perspektívában megkívánja, hogy minden ország azonos számítási rendszerben

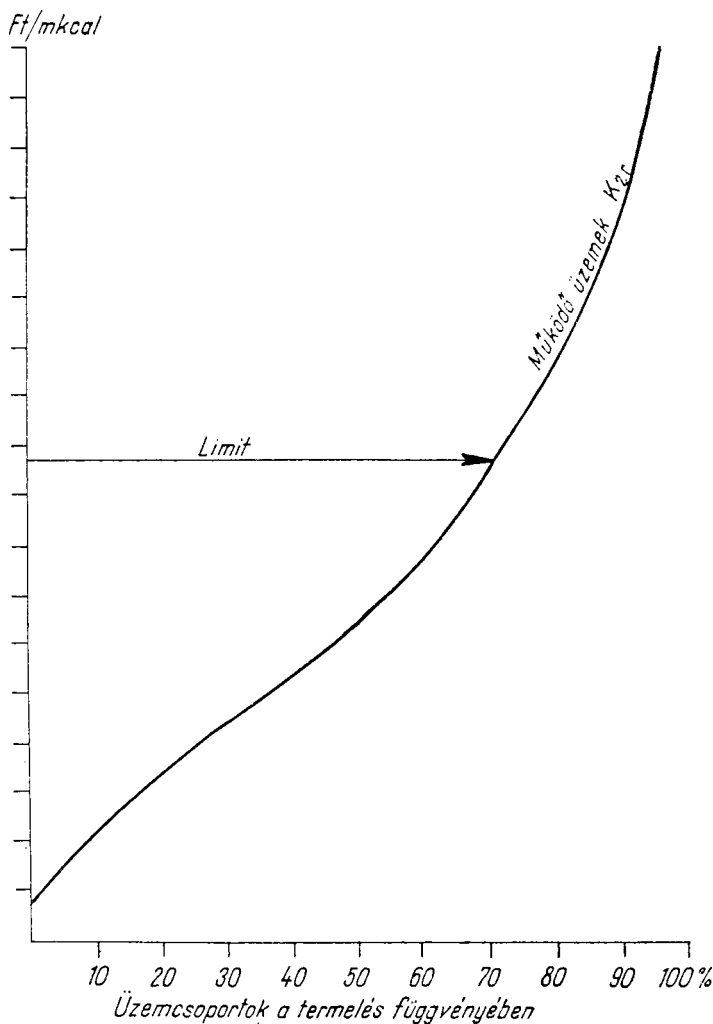
* Részletes számítási módját „Széntermelésünk gazdaságossága a szénimport tükrében” című cikkünkben fejtettük ki. (Közgazdasági Szemle, 1963. 11. sz.)

állapítsa meg a különbözeti ráfordítást s ennek alapján a limitet. A távlati fejlődés egységes limitet igényel, és pedig az együttműködésben részt vevő országok szükségletének kielégítéséhez még igényelt ráfordítások színvonala alapján. *Ez az egységes limit lehetővé tenné, hogy az országok azonos elvek alapján értékeljék ásványvagyonukat, s a műreérendemességről egységesen döntsenek.*

Egységes limittel elkerülhető, hogy egyik ország ésszerűtlenül termelje ki ásványvagyonát, más országokban pedig a közösség szempontjából még előnyösnek tekinthető, de hazai adottságok alapján gazdaságtalannak minősített ásványvagyon kihasználatlanul maradjon. Ha e limithez képest az egyes országok járadékot élveznek, ez fontos ösztönző tényező lehet a KGST alapanyagellátási problémáinak megoldásában.

1. sz. ábra.

A szénbányászat Ft/mkcal reálönköltsége és a nemzetközi devizaárszint alakulása a termelés függvényében (1960)



A limit helyes kijelöléséből világosan kitűnik, hogy mely üzemekben jelentkezik bányajáradék.

Célszerű volna a jelenlegi gyakorlattól eltérően a bányajáradékot állami akkumulációként kezelni, hogy világosan kitűnjék a járadékból származó összbevétel és a limitnél rosszabb üzemeknek kifizetett költségvetési támogatás. Helyes volna tehát, ha a bányatermékek árát nem az átlagos önköltség, hanem a limit alapján határoznánk meg, fenntartva a termékenkénti minőségi paraméterek alapján differenciált árakat.

Itt jegyezzük meg, hogy a járadékot az export- és az import-elhatározásoknál is mérlegelni kell.

Megfontolandó, hogy nem volna-e célszerű a bányajáradék bizonyos hányadát a nyereséghez hasonlóan az üzemeknek visszaadni. Ez talán fokozott érdekeltséget teremtene a limitnél kedvezőbb ásványtelepek kitermelésére. Elképzelhető, hogy ezt az üzemeknek visszajuttatott hányadot kis részben a dolgozók közvetlen érdekeltségére, nagyobb részben pedig műszaki fejlesztésre és gépesítésre használnák fel.

A műreérdemesség műszaki és gazdaságpolitikai problémái

A bányajáradék, és ezzel kapcsolatban a költséghatár, szorosan összefügg azzal a kérdéssel, hogy ásványvagyonunkat milyen mértékben és összetételben lehet igénybevenni. *A műreérdemesség (műrevalóság) olyan közgazdasági kategória, amely gazdasági szempontból a kitermelési döntések mércéjéül szolgál.*

A műreérdemességi vizsgálat komplex műszaki-gazdasági elemzést igényel, amelyen belül a közgazdasági tényezők a meghatározók, mert a tudomány mai állása mellett a kitermelés műszaki problémái általában megoldhatók. E vizsgálatokban az adott műszaki feltételek között fölmerülő ráfordítások és az elérhető eredmény megállapítása a fő feladat.

A gazdasági döntésekhez figyelembe veszik a népgazdaság alapanyag-szükségletét, valamint a szocialista országok nemzetközi munkamegosztásából származó előnyöket is. Mérlegelik továbbá az ásványvagyon igénybevételeinek mértékét, a népgazdasági arányosság követelményeit.

A műreérdemességi vizsgálat alapját képező szintetikus gazdaságossági mutatók komponenseit a mindenkori műszaki-geológiai paraméterek, valamint a fogyasztói igények határozzák meg.

Ilyen műszaki-geológiai jellemzők:

Az ásványvagyonkészlet mennyisége. Nagyobb, zavartalanabb településű, vastagabb telepek jobban gépesíthetők, nagyobb kapacitású bányüzemek létesítését teszik lehetővé. A nagyüzemi bányászat mellett gazdaságosabban művelhetők a kedvezőtlenebb, tagoltabb, nagyobb nyomású és vízhozófolyású helyek is.

A magasfokú koncentráció feltétele az ásványkészlet nagysága. A hazai bányászat koncentrációjának alacsony foka részben ásványvagyonunk állapotával, részben pedig a korábbi telepítéspolitikával függ össze. Bányáink alacsony koncentrációs fokát tükrözik a következő oldalon levő táblázatok.

Az üzemlétesítés feltételei. A bányászatban eltérő módon kell megítélni a működő és az új üzemeket. A működő üzemekben a beruházások már megtörténtek. A bányászat sajátosságaiból következően itt az állóeszköz-konvertálási lehetőségek igen korlátozottak, tehát a bányüzem esetleges bezárása esetén az odatelepített beruházás nagy része elvész. Ha viszont adott bányüzem ásványvagyonát kiterjesztjük, tehát meszszebb fekvő telepeket művelünk vagy viszonylag rosszabb minőségű vagy kedvezőtlenebb településű ásványkészleteket is igénybeveszünk, akkor ezzel a bányüzem élettartamát megnöveljük, fajlagos amortizációs költségét csökkentjük. Ebben az esetben mérlegelni kell, mi elő-

A mélyművelésű szénbányászat koncentrációja

Az aknák nagyságkategóriája (napi termelés alapján)	A mélyművelésű termelés megoszlása 1960-ban, az aknák nagyságkategóriája szerint (százalékban)						
	Magyarország	Bulgária	NDK	Lengyelország	Románia	Szovjetunió	Csehszlovákia
300 t alatt	12,5	9,0	3,1	..	6,2	3,2	0,1
301—500 t	16,9	6,0	.	—	7,6	6,9	—
501—1000 t	40,5	12,6	4,2	0,3	12,4	24,7	—
1001—2000 t	30,1	31,4	16,5	5,3	31,3	33,2	10,4
2001—5000 t	—	41,0	76,2	40,0	42,5	28,0	59,5
5001—7000 t	—	—	—	39,7	—	4,0	6,2
7001—10 000 t	—	—	—	14,7	—	—	—
10 000 t felett	—	—	—	—	—	—	23,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Ebből:							
1000 t napi termelés alatt	69,9	27,6	7,2	0,3	26,2	34,8	0,1

A külfejtésű szénbányászat koncentrációja

A külfejtések nagyságkategóriája (napi termelés alapján)	A külszíni termelés megoszlása 1960-ban a külfejtések nagyságkategóriái szerint						
	Magyarország	Bulgária	NDK	Lengyelország	Románia	Szovjetunió	Csehszlovákia
300 t alatt	0,6	0,8	—	—	100,0	—	—
301—500 t	7,3	—	—	1,1	—	—	—
501—1000 t	58,4	—	—	—	—	0,8	—
1001—2000 t	33,7	7,5	2,6	—	—	4,1	1,7
2001—5000 t	—	—	—	—	—	24,0	13,6
5001—7000 t	—	49,5	—	26,0	—	11,9	15,4
7001—10 000 t	—	42,2	—	—	—	22,7	32,8
10 000 t felett	—	—	97,4	72,9	—	36,5	36,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

nyösebb a népgazdaságnak: új, alacsonyabb önköltséggel termelő üzem létesítése jelentős beruházási költséggel és számolva az ásványvagyon-veszteségekkel, vagy pedig a régi üzem további fenntartása a viszonylag magasabb önköltség mellett. (Például így vetődött fel Petőfibánya bezárásának kérdése, amit egyrészt a beruházási költségekkel, másrészt az állóeszköz- és ásványvagyon-veszteségekkel számolva úgy döntöttek el, hogy a régi üzem termelését az olcsóbban termelő gyöngyösvisontai külfejtéssel helyettesítik.)

A termékek differenciált minősége — energiahordozóknál változó hatások, érceknél változó fémtartalom és kohósítási feltételek.

Az infrastruktúra alakulása, ami a régi üzemek számára bizonyos helyzeti előnyt jelent.

A felsorolt tényezők ismeretében végső soron a felhasználónál jelentkező összes ráfordítások, illetve eredmény alapján lenne célszerű megítélni az adott ásványvagyon kitermelésének gazdaságosságát. A felhasználónál jelentkező gazdaságosság elsősorban a célbányászatnál mér-

hető. Ezért kényszermegoldásként a műreérdemességet termelési oldalról közelítettük meg.

Az ásványvagyon nagyon differenciált költségzínvonal mellett termelhető ki. A vállalati önálló elszámolási elvből következik, hogy az adott termelési egység csak saját feltételei között ismeri a kitermelhető telepek gazdaságossági sorrendjét, s az adott tervelőírások és a hozzájuk fűződő érdekelttség keretei között elszigetelten dönt a kitermelés sorrendjéről, határozza meg a műreérdemességet.

Ha adott üzem elszigetelten gazdálkodik ásványvagyonával, ebből több veszély származhat:

— nem termeli ki azokat a telepeket, mezőket, amelyek népgazdasági szinten gazdaságosak, de az üzem mutatóit lerontják;

— igénybeveszi azt az ásványvagyonot, amely még lehetővé teszi az üzem előírt gazdasági mutatóinak betartását, de országos szempontból kitermelése már gazdaságtalan;

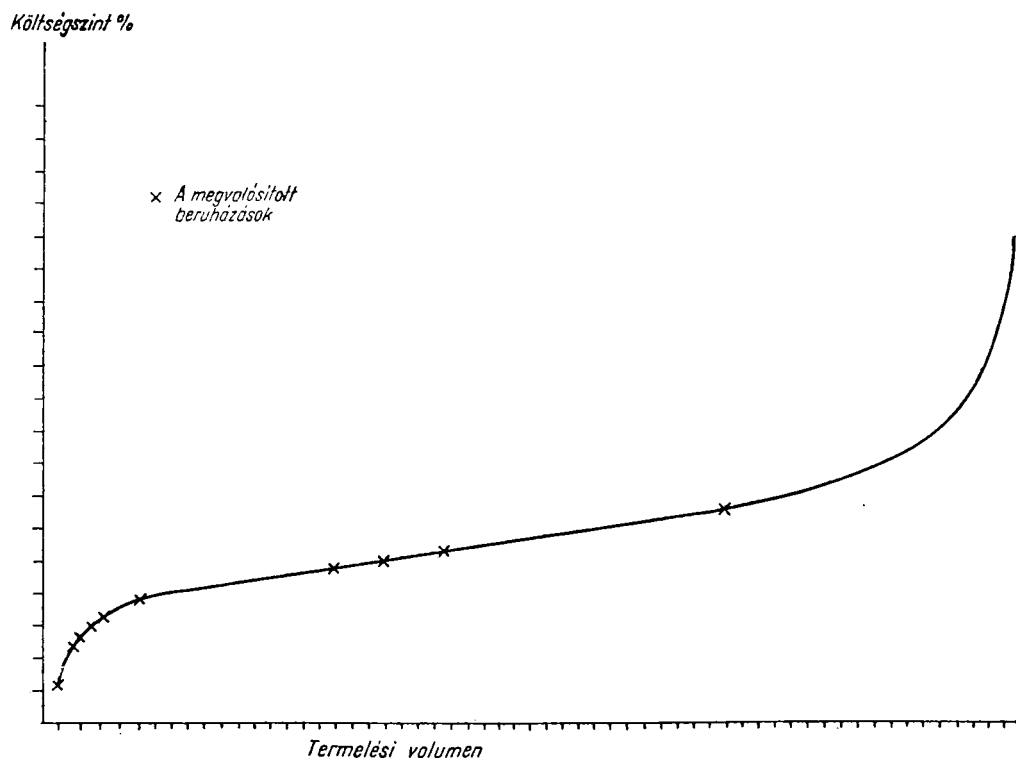
— műszaki-gazdasági mutatóinak javítása végett teljesítik, sokszor túl is teljesítik előírt tervfeladataikat, de a készleteket olyan technológiával termelik ki, amellyel jelentős ásványvagyonot végleg bennhagynak;

— a készletek műszaki-gazdasági szempontból indokolatlan bennhagyása miatt a népgazdaságnak többet kell beruháznia.

A korábbi években a beruházási elhatározásoknál elsősorban adott medence vagy üzem tervmutatóinak javítására törekedtek. Így a különféle bányavidékek termelési arányai csak lassan tolódtak el a gazdaságosság irányába. Számos bányászati beruházásról csak később derült ki, hogy jobb beruházási lehetőségek is voltak.

2. sz. ábra.

A vizsgált beruházási egységek (59 akna) gazdaságosságát jelző költségzínmutató alakulása, összevetve 10 már megvalósult beruházással



Mindez természetesen összefüggött a beruházások gazdasági mérlegelésének metodikai kiforratlanságával is, ami nem csupán bányászati sajátosság volt.

Hazai tapasztalataink szerint a távlati ásványvagyon-gazdálkodás elvi és gyakorlati kérdései még mindig tisztázatlanok, holott ez a probléma a tudományos köröket és a bányászat műszaki-gazdasági vezetőit több éve élénken foglalkoztatja. Korábban a műreérdemességi döntéseket csupán a természetes mértékegységben kifejezett mutatók alapján hozták, ma viszont már mindinkább előtérbe kerül, hogy a gazdasági döntésekben értékmutatókból indulnak ki. A jelenleg folyó igen hasznos viták kulcskérdése, hogy milyen mutatók alapján határozzuk meg a műreérdemességet.

A műreérdemességet meghatározó módszerek mindegyike olyan gazdaságossági határ megközelítésére törekszik, amely egyértelműen mutatja: meddig érdemes kitermelni az adott ásványvagyon.

A szénbányászatban a műreérdemesség megállapítására egyebek között a következő mutatókat ajánlották:

1. A teleptermelékenység alakulása kalóriára vetítve:

$$M_{\bar{u}} = m \cdot \gamma \cdot F,$$

ahol: $M_{\bar{u}}$ = a műreérdemesség, m = a telepvastagság (méterben), γ = a térfogatsúly (kg/dm^3), F = a fűtőérték (kcal/kg).

E mutató használatát rendeletileg is előírták. Kritikus értéke a 3 millió kcal/m^2 volt, az ennél magasabb mutatójú széntelepek műreérdemesnek minősültek.

Korlátozó feltétel: a 40 cm-nél vékonyabb telepek, valamint az 1500 kcal fűtőértéknél gyengébb minőségű széntelepek már nem műreérdemesek, bármilyen jó is a mutatójuk.

A mutató hiányossága, hogy elvonatkoztat az élő- és a holtmunkafelhasználás mértékétől, nem veszi figyelembe a beruházásigényességet, a használhatóságnak csak egy paraméterével számol, a művelési feltételek közül csak a telepvastagságot választja ki, holott ez csak egyik tényezője az önköltségnek.

A mutató alkalmazása bizonyos előrehaladást jelentett, mert először próbálta a műreérdemességet egzakt módon megközelíteni. Kimunkálásakor még nem érvényesült az értékszemlélet, bár a cél a gazdaságosság megközelítése volt.

2. Az egy műszakra jutó eredmény:

$$M_{\bar{u}} = \frac{\Sigma T_{sz} - \Sigma R_{sz}}{\Sigma M} = \frac{\Sigma Nv}{\Sigma M}$$

ahol: T_{sz} = a szénteremelés értéke (Ft), R_{sz} = a széntermelés ráfordítása (Ft), M = a széntermelésre fordított idő (műszakban), Nv = a nyereség.

Ez a mutató már értékalapon, tehát teljesebben közelíti meg a műre-
érdemességet. Problémát jelent, hogy az érvényes árarányok nem fejezik
ki a valóságos értékarányokat. A mutató lényegében bruttó gazdaság-
gosságot mutat, mert számításakor kétszer veszik figyelembe az élő-
munka-ráfordítást, egyszer mint műszakot, egyszer pedig mint bérkölt-
séget.

3. A Ft/t önköltség

Ezt a mutatót azért tekintették a műreérdemesség meghatározása
szempontjából fontosnak, mert ennek alakulásától függ az üzem anyagi
és erkölcsi megbecsülése. A tonnaönköltség még üzemi szinten sem
alkalmas a műreérdemesség meghatározására, mert nem érzékeny a ter-
mékek változó minőségére, s nem mutatja, hogy az önköltség alakulásá-
ban milyen szerepe van a termelésbe vont telepeknek. Továbbfejleszté-
sére olyan költséggörbét alakítottak ki, amely már számol a vékonyabb
telepek termelésbe való bevonásakor jelentkező amortizációs költség-
csökkenéssel, valamint az amortizáció nélküli (üzemi) önköltség egy-
idejű növekedésével. A csökkenést és a növekedést jellemző költség-
görbék eredőjének meghatározott minimumát jelző telepvastagságot
tekintették a műreérdemesség kritériumának.

E módszerben helyes, hogy az amortizációs költségeket nem a nor-
matív leírási kulcs alapján, hanem az üzem ásványvagyonának teljes
élettartamára számolja. Hiányossága viszont, hogy csak az üzemi ará-
nyokat fejezi ki, s a fő figyelmet a telepvastagságra irányítja. Ezt a
mutatót kidolgozták kalorikus önköltség, valamint korrigált kalorikus
önköltség alapján is. Számítható eszközleköttéssel is, s így már az egy-
szeri ráfordítások költségnövelő hatását is kifejezi.

4. A költségszint

Alkalmazásának előnye, hogy a ráfordításokon túlmenően az ered-
ményt is mérlegeli. Ha a szénárak szigorúan követnék a minőséget,
akkor ez a mutató alkalmas lenne a telepek és bányauzemek gazdaságos-
sági rangsorolására. Az árarányok azonban a mai szénárrendszerben nem
fejezik ki következetesen a használhatóságot, ezért már korábban fel-
vetettük olyan árarányok kidolgozásának szükségességét, amelyek job-
ban követik a használhatósági arányokat.* E követelmény tökéletes meg-
valósítása lehetetlen, mert a bányatermékek felhasználási köre rendkívül
változatos, ugyanazt a terméket a különféle fogyasztók eltérő módon
értékelik.

Az a gondolat is felvetődött, hogy a 100 százalékos költségszint, te-
hát a jövedelmezőség legyen a műreérdemesség kritériuma. Nem szüksé-
ges indokolni, hogy a gazdaságosság és a jövedelmezőség a szocialista
gazdaságban nem mindig esik egybe.

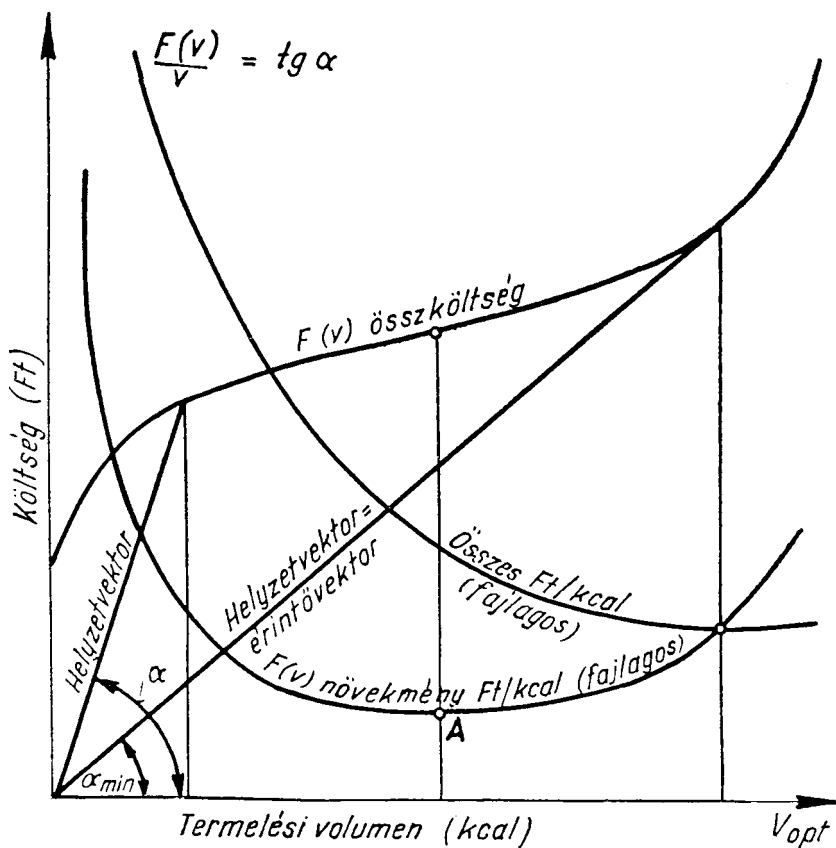
* Esetleg belső, csupán a gazdaságossági számítások alapjául szolgáló árrendszerként
való használatra

5. A relatív használati érték

Ez a mutató a műreérdemességet a bányatermékek felhasználóinak oldaláról közelíti meg. Lényege: csak akkor lehet népgazdasági szinten a műreérdemességre vonatkozóan helyes döntést hozni, ha ismerjük a fogyasztói értékelést. A módszer elméleti helyessége alig vitatható. Gyakorlati alkalmazásának korlátja, hogy lényegében a fogyasztó termelőeszközeitől teszi függővé a műreérdemességet, viszont a termelőeszközök fejlettsége az egyes fogyasztóknál rendkívül heterogén. Ha adott esetben kell dönteni arról, hogy a lehetséges variációk közül meghatározott fogyasztónál például milyen energiahordozók igénybevétele gazdaságosabb, nyilvánvalóan a relatív használati érték számítása segít a helyes döntés meghozatalában.

6. Növekményenköltség

Ez a módszer a 3. sz. ábrán látható költséggörbe segítségével kívánja a műreérdemességet megközelíteni.



3. sz. ábra.

Forrás: dr. Muraközi Ernő „A szénbányászati termelés gazdaságosságának határai” (Bányászati Lapok, 1961. 9. sz.)

A görbéből látható, hogy a termelési volumen függvényében hogyan változnak az abszolút költségek $[F(v)]$, a fajlagos költségek $\left[\frac{F(v)}{v}\right]$ valamint a termelés utolsó növekményének fajlagos költsége, amely nem más, mint az összköltség-függvény első deriváltja $[F'(v)]$. Ez utóbbi a

növekményönköltés, a termelés legutolsó növekményével kapcsolatban fölmerülő abszolút költség összegének és a termelési növekmény volumenének a hányadosa.

A költséggörbe segítségével rangsorolhatjuk az egymást helyettesíthető termékeket előállító üzemeket, telepeket, mégpedig úgy, hogy a gazdaságosan termelő üzemekben a kapacitás teljes kihasználására, a gazdaságtalanabb üzemekben pedig a kapacitásnak csak a szükséglet megkívánta kihasználására törekszünk.

Az így kialakított iparági költséggörbén ki lehet jelölni a limitet, amelynek képzési elveit már az előzőekben ismertettük.

E módszer korlátja, hogy a jelenlegi adottságokból kiindulva a használhatóságot csak általában értékeli, és nincs tekintettel a fogyasztónál jelentkező egyedi relatív használati értékre. Fő előnye gyakorlati alkalmazásának viszonylagos egyszerűsége. A módszer nemcsak a szénbányászatban, hanem más bányászati ágakban is felhasználható.

Az elmondottak kritikai értékelése után mód nyílik olyan átfogó programozás kidolgozására, amely távlatokba tekintve is biztosítja az ásványvagyongazdálkodás tervszerűségét és kitermelésének hatékonyságát.

Az elméleti tisztázás viszonylagos előrehaladottsága ellenére a gyakorlatban még nem következett be fordulat, még nincs egységes limit. A bányászati üzemek még mindig nem tudják, hogy a telepeket milyen mértékben és sorrendben kell igénybevenni, hogy intézkedéseik összhangban legyenek a tervszerű ásványvagyongazdálkodással, a népgazdaság érdekeivel. Vitatott például, hogy a relatív gazdaságos szénmedencékben — például a Dunántúlon — kitermeljük-e a jóminőségű, de vékony telepeket és a vastagabb, de viszonylag gyenge minőségű szént adó telepeket. Ha a kérdést csak a Dunántúl átlagviszonyaihoz képest mérlegeljük, akkor a válasz nemleges. Ha azonban a szóban forgó telepeket az észak-magyarországi telepekhez hasonlítjuk, akkor már nem ilyen egyértelmű a kérdés eldöntése.

Ezek a problémák — különösen perspektívában — a bányászat minden ágát érintik.

Egy ország ásványvagyongazdálkodásában a jelenlegi és a távlati érdekek között ellentétek keletkezhetnek. Ha az üzem csak mai érdekeltségét veszi figyelembe, akkor a népgazdaság szempontjából a jövőt tekintve veszteségek keletkezhetnek. Az ilyen ellentétek áthidalására az üzemek gazdaságosságát teljes élettartamra kell vizsgálni, s így kell meghatározni azt a művelési programot, amely népgazdasági szempontból a legkedvezőbb eredményt adja.

Világosra — különösen a szénbányászatban — használható a negatív racionalizálás* módszere. Tökés tulajdon esetén a negatív racionalizálás szorosan kapcsolódik a közvetlen profitérdekhez, függetlenül a nemzetgazdaság érdekeitől. Kapitalista viszonyok között a műreérdekeséget egyértelműen a profit maximalizálására való törekvés szabja meg.

A szocializmusban a társadalmi tulajdon alapján lehetőség nyílt a tervszerű ásványvagyongazdálkodásra, amelyben összhangban kell lenniük az adott és a távlati, az üzemi és a népgazdasági érdekeknek.

* Negatív racionalizálás az ásványvagyon erőltetett kitermelését értjük, amikor a költségsökkentés végett olyan tömegtermelési technológiát alkalmaznak, amellyel a kívánt eredményt nagy ásványvagyongazdálkodás mellett érik el.

A negatív racionalizálás gazdasági szempontból kétféle lehet: Viszonylag gazdaságtalan üzemek esetében a negatív racionalizálás elfogadható. Úgy vetődik fel a kérdés, hogy ha ilyen — lényegében „erőltetett” termelést adó — technológiát nem alkalmazunk, akkor elvesz az ország adott ásványvagyona és investíciója. A viszonylag gazdaságos üzemeknél a kérdés fordítva vetődik fel. Ha negatív racionalizálást folytatunk, akkor bennmaradhatnak olyan jelentős készletek, amelyek ki-termelése népgazdasági szinten különösen indokolt lenne.

A negatív racionalizálás alkalmazása kérdésében mindig népgazdasági nézőpontból, nagy körültekintéssel kell a döntést meghozni, mert a bennhagyott ásványvagyon későbbi időpontban vagy egyáltalán nem, vagy csak nagy költséggel mobilizálható (lásd a felszabadulás előtti ásványvagyongazdálkodás következményeit).

A műreérdemesség problémája a kitermelő iparágak sajátos kérdése. Ebben az iparágban is célul tűzzük ki a termelés, termelékenység növelését és az önköltség csökkentését, de ezeket alá kell rendelni az ország ásványvagyonával való tervszerű központi gazdálkodásnak. Mint jeleztük, az ásványvagyongazdálkodás kulcskérdése a távlati tervezés. Ha a bázistervezés többé-kevésbé mechanikus módszerét követjük — és erre alapozva határozzuk meg a vállalati anyagi ösztönzőket —, akkor továbbra sincs biztosítva az ásványvagyongazdálkodás tervszerűsége.

A központi ásványvagyongazdálkodás gondolata nem új, szervezési keretei adottak. E szervezetek továbbfejlesztése, a centralizmus megerősítése és a döntésekben a népgazdasági szempontok fokozott érvényesítése elengedhetetlen követelmény. Ehhez kívántunk tanulmányunkkal hozzájárulni.

Felhasznált irodalom:

- Faller Gusztáv:* Elvi megfontolások a műrevalóság kérdéséhez, különös tekintettel a vékonytelepekre. (BKI Közleményei, 1960. 1—2. sz. 104—112. old.)
- Faller Gusztáv:* Módszertani utasítás a tervezett vékony széntelepek műrevalósági vizsgálatához. (Kézirat.)
- Dr. Forgács Zoltán:* Bányászati gazdaságtan. (Tankönyvkiadó, Bp. 1962.)
- Dr. Forgács Zoltán:* Bányászati üzemek összehasonlító gazdasági vizsgálata. (Műszaki Kiadó, 1962.)
- Dr. Forgács Zoltán:* Egyes széntelepek lefejtésének gazdaságossági kérdései. (Bányászati Lapok, 1963. 1. sz.)
- Dr. Forgács—dr. Wiesel I.:* Széntermelésünk gazdaságossága a szénimport tükrében. (Közgazdasági Szemle, 1963. 11. sz.)
- Dr. Murakózi Ernő:* A szénbányászati termelés gazdaságosságának határai. (Bányászati Lapok, 1961. 9. sz.)
- Simon Kálmán:* Fejezetek a Bányászati gazdaságtan I. kötetéből (Tankönyvkiadó, 1961.)
- Székely Lóránd:* A le nem művelhető szénkészletek számbavételének módszere. (Bányászati Lapok, 1958. 238—241. old.)
- Dr. Zámbo János:* Bányaművelés. (Műszaki Kiadó, 1960.)

GERGELY ISTVÁN:

A vállalati tevékenységek hatékonyságának komplex megítéléséről

Az iparvállalatok gazdálkodása három, egymással egyenrangú tevékenységi kört ölel fel: 1. a termelési, 2. az eszközgazdálkodási és 3. a műszaki fejlesztési tevékenységet.¹

A felszínen a termelés, az eszközgazdálkodás és a műszaki fejlesztés mint három, viszonylag különálló, egymástól független vállalati tevékenység jelenik meg. Hatásukat azonban mint egy komplex egység egymást kiegészítő, nélkülözhetetlen részei fejtik ki.

A három vállalati tevékenység komplex együttműködésének hatására jön létre a termék. A termék előállításához a három tevékenység, illetve alkotóelemei részvételének műszakilag és gazdaságilag meghatározott mértékére, arányára van szükség. A társadalmi szükségletre előállított termékek nemcsak különféle méretben, alakban, tehát eltérő anyagi formában készülhetnek, hanem változhat az előállítás módja (technológiája) és az előállításához felhasznált eszközök összetétele, valamint a termelési eljárások, eszközök és a termék korszerűsége is. A termelés, az eszközgazdálkodás és a műszaki színvonal együttesen nyilvánul meg a termékek használhatóságában, ráfordításigényében. A termékben tehát a termelési, eszközgazdálkodási és műszaki fejlesztési tevékenység eredményessége egyaránt lemérhető.

Mindezek alapján kézenfekvő, hogy — a sokféle és bonyolult anyagi mozgást a pénz segítségével azonos kifejezési formára hozva — a termékek pénzbeni ráfordításainak (költségeinek) és pénzben realizált teljesítményének (árának) egybevetésével — különbségükként — legyen kifejezve a vállalat termelési, eszközgazdálkodási és műszaki fejlesztési tevékenységének együttes hatékonysága. A vállalati hatékonyság legátfogóbbnak tekintett mutatója a vállalati jövedelmezőség.

Ha pillanatnyilag elvonatkoztatunk attól, hogy az ár- és az érték-kategóriák nem kielégítő módon tükrözik az anyagi folyamatokat, akkor is az alábbi nehézséggel kell számolni:

A vállalaton belül egymás mellett, *egyidejűleg* folyó három tevékenység *nem ugyanarra a terméktömegre* vonatkozik, mivel a termeléshez előbb eszközöket kell beszerezni, amihez pedig még előbb ki kell alakítani a gyártás- és a gyártmányfejlesztés módszereit. Valamely termékben az előállítás időszakának gyártási tevékenysége, egy korábbi időszak eszközgazdálkodása és egy ezt megelőző időszak műszaki fejlesztés-

¹ E három tevékenység sajátosságaival foglalkozik a szerző „A vállalati tevékenységek kapcsolódásairól” című cikke a Közgazdasági Szemle, 1964. 7–8. számában.

tési tevékenysége jelenik meg. Ezért nem az *adott* terméktömeg, hanem inkább az *egész vállalat* gazdálkodásának jövedelmezősége (nyeresége vagy vesztesége) látszik alkalmasnak a három tevékenység együttes hatékonyságának kifejezésére. A továbbiakban (bizonyos elvonatkoztatásokkal élve, majd ezeket fokozatosan feloldva) azt vizsgáljuk, hogy — tendenciáit tekintve — a jövedelmezőség mutatója mennyiben tükrözi hosszabb és rövidebb időszakokra az egyes gazdasági tevékenységek és az egész vállalati gazdálkodás hatékonyságának alakulását.

Az egyes tevékenységek teljesítményei és ráfordításai közötti összefüggések

Termelés

Minden vállalat termékei minél termelékenyebb előállítására törekszik. A termelékenység növelésének lehetőségei, a gyártási technológia, a termék előállításához szükséges műveletek száma és jellege termékenként különböző. A termék műszaki jellemzői szabják meg, hogy mikor „megy” a termék a megmunkálóhelyhez, s megfordítva, mikor kell a különféle megmunkálóeszközökkel, munkaműveletekkel a terméket felkeresni. Minden gyártási, megmunkálási műveletet bizonyos előkészületek (szállítás, a munkadarab és a megmunkáló eszköz előkészítése, beállítása stb.) előzik meg és a megmunkálást követően különféle műveletek (ellenőrzés, raktározás stb.) követik. A gyártási műveletek összevonásával, az egymást követő műveletek ütemessé tételével, a gyártás folyamatos, szalagszerű megszervezésével és automatizálásával a mellékidők is jelentősen csökkenthetők. Minden megmunkálási műveletnek, gyártási fázisnak megvan a megmunkálógéptől, a feldolgozott anyagtól és más tényezőktől függő legtermelékenyebb módja, ahol a gyártás technológiai-gazdasági fajlagosai a legkedvezőbbek.

A megmunkálás intenzitása a munka technikai felszereltségének fokozásával, célgépek használatával növelhető. Az egymást követő műveletek összevonhatók vagy szorosan egymáshoz kapcsolhatók. Ezzel nemcsak a gyártás hatékonysága növelhető, hanem az egész termelési, átfutási idő is csökken. Az átfutási idő rövidítésének másik módja az időben egymást követő megmunkálási műveleteknek időbeli és térbeli koordinálása. Ahol a termék több elemből, alkatrészből épül fel, ott a gyártás két fázisra bontható: a különféle részegységek egyidejű előállítására és az elkészült elemek összeszerelésére.

Igen kevés az olyan vállalat, ahol kizárólag csak egyetlen terméket állítanak elő. A vállalatok számára a gyártás hatékonyságát nem egyetlen termék, hanem az *összes gyártott termék* előállításának termelékenysége, azaz egy-egy terméknek az összes előállított termék gyártási programjába való beleilleszkedése — *a vállalat egész termelési tevékenységének termelékenysége* — határozza meg. Ez abban fejeződik ki, hogy a vállalat különféle tényezők együttes hatásának optimalizálására törekszik; növeli a termékek és a termelési folyamat tömegszerűségét, igyekszik a rendelkezésre álló termelőerőket optimális pontjukon működtetni, s csökkenti az előállított termékek átfutási idejét. A társadalmi szükséglet jellege, tömegszerűségének foka és jelentkezésének időpontja meghatározza, hogy az egyes termékek előállítása egyedi, soro-

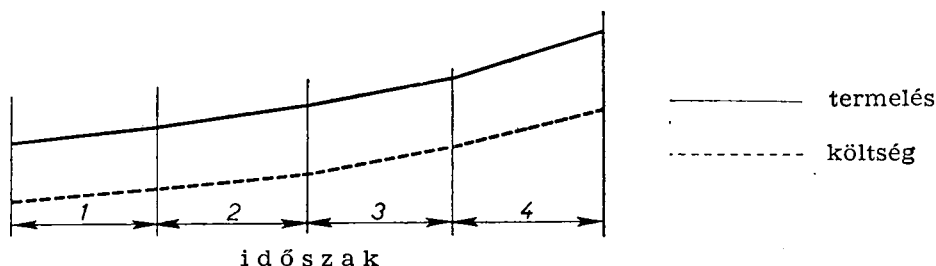
zat- vagy tömeggyártásban történhet. Ha az előállított termékek alkatrészei, a megmunkálás fázisai azonosak vagy legalábbis rokon vonásokat mutatnak, akkor a termelés tömegszerűségét a közös alkotóelemek és gyártási műveletek növelik.

A termelési idő csökkentését, a termelőkapacitások kedvező kihasználását a termelés-szervezés különféle módon segítheti. A műhelyrendszerű gyártásnál egy-egy műhelyben különböző, egymáshoz kapcsolódó munkaműveleteket végző termelőberendezések úgy koncentrálódnak, hogy a termék vagy a termékcsoport előállítása egy műhelyen belül legyen elvégezhető. A folyamatos gyártásnál egy-egy műhelyben csak meghatározott műveleteket végeznek, és a termékek a műhelyek során végighaladva nyerik el felhasználásra alkalmas formájukat. Minél inkább növelhető a gyártás tömegszerűsége, minél kevesebb alkalommal kell a megmunkálási műveleteket változtatni, minél jobban lehet összehangolni a különféle műveletek idejét, annál inkább tehető a gyártás folyamatossá, lehet szalagszerű, sőt automatizált. Minél nagyobb a gyártás tömegszerűsége és minél ritkábban kell a műveleteket változtatni, a gépeket átállítani, annál inkább alkalmazhatók nagyteljesítményű célgépek és gépsorok. Ahol viszont a termelés összetétele és a megmunkálási műveletek gyakran változnak, ott alkalmasabbak a többféle műveletet végző, univerzális megmunkáló berendezések. Az egyedi, illetve az egyedibb jellegű gyártás magasabb követelményeket, nagyobb szakértelmet támaszt a dolgozókkal szemben, mint az ismétlődő, homogén jellegű tömegtermelés.

A *termelési ráfordítások* jellemző sajátossága, hogy azok általában ugyanabban az időszakban jelentkeznek, mint a termelési teljesítmény. Túlnyomó többségük a *termelés* alakulásával *arányos*, kisebb részük pedig a termelés nagyságától bizonyos mértékig független, *viszonylag állandó* költség. (Azok a ráfordítások, amelyek eltérő tendenciát mutatnak — bizonyos leegyszerűsítéssel — a jellegüknek inkább megfelelő csoportba sorolhatók.)

Azonos termelési feltételeknél a termelés nagyságával arányos ráfordítások esetében az előállított *termékek egységére* jutó fajlagos költség (például a nyersanyag-, a hajtóenergia-költség, a közvetlen darab-bér stb.) *nem változik*. A viszonylag állandó termelési költségek (például a művezető bére) a termelési volumen emelkedésével a termékegységre vonatkoztatva *csökkennek*.

Azonos termelési összetételt feltételezve a termelési tevékenység együttes ráfordításai az optimális kapacitáskihasználásig az egyik időszokról a másikra — a termelési tevékenység fix költségei miatt — viszonylag *lassabb ütemben emelkednek, mint a termelés*. Ez a jövedelmezőség alakulása szempontjából azt jelenti, hogy a *folyamatos termelés vitelével kapcsolatos termelési ráfordítások degresszív trendje* bizonyos mértékű termelési volumen eléréséig, azaz a *termelési kapacitás megfelelő kihasználásáig állandóan növekvő jövedelmezőséget nyújt*. Már önmagában a termelés növekedése is az előző időszakhoz képest többletnyereséget jelent. A fix költségek nyereségképző hatása iparáganként, szakmák és vállalatok szerint különböző mértékű. A folyamatos termelés ráfordításai, teljesítménye és jövedelmezősége sematikusan a következőképpen ábrázolható:



Eszközgazdálkodás

A vállalatnak folyamatosan kell arról gondoskodnia, hogy termelőkapacitása állandóan összhangban legyen a termelés követelményeivel. A termeléshez szükséges eszközök és erőforrások felhasználási alkalmaságának folyamatos biztosítása nagyrészt bizonyos ciklikus rendszerességgel visszatérő ráfordításokkal jár. Egyik csoportjuk *egyszeri*,² az eszközök beszerzésével és termelésbe állításával kapcsolatos, a másik *eseti* és az eszközök megfelelő hatékonyságú használatát hivatott előmozdítani, míg a harmadik csoport ráfordításai *folyamatos* jellegűek és az eszközök használatából következnek. Az eszközgazdálkodás akkor hatékony, ha a termelőkapacitás minél korszerűbb és használhatóbb állapotban tartásához szükséges egyszeri, eseti és folyamatos jellegű ráfordításoknak a termelési értékhez viszonyított színvonala minél kisebb. Az eszköz maga pedig akkor hatékony, ha átlagos vagy azt meghaladó korszerűségű és így az általa meghatározott ráfordítások alakulása kedvező.

A termelési feltételekkel való gazdálkodás különféle területein a ráfordítások tartalmi csoportjai a következők:

A *munkaerő-gazdálkodással* kapcsolatos ráfordítások közül egyszeri jellegű a dolgozók munkábaállításával kapcsolatos munkaerő-toborzási, a dolgozók szakoktatásával, speciális kiképzésével, a munkahelyen való begyakorlással és a kiképzéssel, illetve átképzéssel összefüggő különféle vállalati költségek többsége. Utóbbiak részben (például a munkahelyi átképzés és begyakorlás költségei) eseti jellegűek. A munkaerő-gazdálkodás folyamatos ráfordításai a tisztálkodási, a munkaügyi, az egészség- és munkavédelmi, az étkeztetési ráfordítások, a munkásszállás és a lakótelep, a dolgozók szociális, kulturális és sportolási költségeinek többsége.

Az *állóeszközök használatával* kapcsolatos ráfordítások közül elsősorban a beszerzési-beruházási költségek tekinthetők egyszeri jellegűnek. Eseti jellegűek a rendszeresen szükségessé váló kis-, közép- és nagyjavítások, pontossági vizsgálatok ráfordításai vagy az üzemátrendezéssel kapcsolatos újraalapozás költségei. A folyamatos ráfordítások közé tartozik egyebek között a karbantartás.

A *készletgazdálkodással* kapcsolatos ráfordítások közül a készletbeszerzéssel, a raktárak létesítésével, berendezésével kapcsolatos ráfordítások egyszeri jellegűek. Eseti jellegűek a raktárak felújítási költségei,

² Az eszközgazdálkodás egyszeri ráfordításai azóta jelennek meg egy-egy időszak vállalati ráfordításai között, amióta a vállalatok a termelésben lekötött eszközök után eszközhasználati díjat fizetnek (1964. jan. 1.). Az eszközhasználati díj *folyamatos elszámolása* azonban nem változtat azon a tényen, hogy az eszközök beszerzése *egyszeri ráfordítás*, amelynek időpontját a beszerzett eszköz használatbavétele, mértékét az üzembenelyezett beruházás pénzügyi elszámolása határozza meg.

míg a raktárak üzemeltetési és a készletek kezelési költségei folyamatos jellegűek.

A felsorolt ráfordítások egyik jellemző vonása, hogy pillanatnyi alakulásuk és az eszközök által nyújtott teljesítmények színvonala között *lazább* a kapcsolat. A vállalatnak ezért bizonyos határok között *döntési lehetősége* van abban, hogyan *ütemezi* ezeket a ráfordításokat. A szűkös beruházási keret és a nyereségnöveléshez fűződő anyagi érdekelttség miatt megvan az a veszély, hogy a vállalatok csökkentik a pillanatnyi eszközgazdálkodási ráfordításokat egy későbbi időszakban vagy időszakokban várható termelőképesség veszélyeztetése árán.³ Elképzelhető, hogy szűkös beruházási kerettel rendelkező vállalat a célnak kezdetben megfelelő, de kevésbé korszerű gépet szerez be, ami rövidesen tönkremegy, elavul, nem nyújtja a kívánt teljesítményt, s így idő előtt pótolni kell. Vagy, ha a vállalat eseti ráfordításokat (például: felújításokat) elhagy, ez eleinte nem, de később annál inkább érezteti hatását a termelésben.

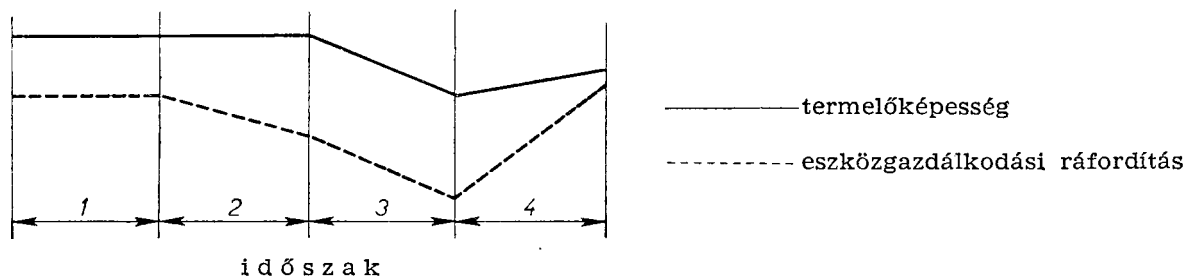
Az adott időszak jövedelmezőségének ilyen módszerekkel való növelése a későbbi időszakok folyamán több irányban is visszahat. Ha a termelési kapacitás használati ideje az előirányozotthoz képest csökken, akkor az egyszeri ráfordítások az előállított termékek árában teljes egészében nem térülnek meg: bizonyos részük elvész. Ezenkívül a folyamatos, illetve az eseti ráfordítások későbbi emelkedésével is kell számolni. A következő időszakokban az elhanyagolt karbantartások miatt az állóeszközök felújítására rövidebb időn belül lesz szükség; a rendezetlen munkakörülmények miatti munkaerő-elvándorlást a munkakörülmények megjavításán kívül gyakran más, igen költséges módon (például munkáslakások építésével) kell később ellensúlyozni; a meg nem felelő készleteket ki kell selejtezni vagy a készletekből csak (például darabolási) veszteséggel lehet a termelést anyaggal ellátni, s a gyors beszerzés többletköltséggel is jár. A többletráfordítások további csoportja nem az eszközgazdálkodás, hanem a termelési folyamat körébe tartozik. Meg nem felelő géppel, munkaerővel, anyagból készülő termék gyakran nem éri el a kívánt minőséget; a termelési kapacitások kihasználása nem kielégítő, tehát az ilyen gazdálkodás mind a termelési ráfordítások abszolút és viszonylagos színvonalában, mind a teljesítmények alakulásában érezteti a hatását.

A folyamat időbeli lefolyása sematikusán a következőképpen jellemezhető.

Ha azt feltételezzük, hogy a vállalat a termelési feltételek alkalmassági színvonalát a szükséges ráfordítások elhagyásával nem kívánja veszélyeztetni, akkor az eszközgazdálkodási ráfordítások és az ezek hatékonyságából adódó nyereség színvonala — minden más tényező változatlanóságát feltételezve — megközelítően állandó. Ez sematikusán két párhuzamos vízszintes egyenessel ábrázolható (I. időszak). Ha a vállalat csökkenti az ilyen ráfordításokat, akkor az eszközök termelőképessége még nem fog azonnal romlani. Ebben az esetben az idő függvényében a ráfordítások színvonala csökkenő egyenessel, a termelőképesség pedig az

³ A vállalatot egy sor külső tényező szorítja az optimális ütemezésre, így a beruházások engedélyezési rendszere, a karbantartások, felújítások évi ellenőrzése, a készletnormák stb. Igazán hatékony módszer azonban az olyan lenne, amely automatikusan és a vállalat távlati érdekeivel azonos irányban hatna.

előző időszak termelőképességének színvonalát jelző egyenessel ábrázolható (2. időszak). A szükséges ráfordítások további elhagyása már csökkenti az eszközök termelőképességét is. Ennek következtében a ráfordítások és a termelőképesség színvonalát jelző egyenesek még inkább elválnak egymástól (3. időszak). A termelőképesség csökkenésének ellensúlyozására váratlan többletráfordítások válnak szükségessé, amelyek miatt az eszközök termelőképessége bár nem romlik már tovább, de még nem éri el az eredeti színvonalat. A ráfordítások színvonala viszont meghaladja az előző időszak színvonalát és sematikus példánkban a termelőképességet jelző egyeneshez közelít. Ez arra utal, hogy az eredeti termelőképesség bizonyos mértékű megközelítése olyan ráfordításokkal járt, hogy az eszközök üzemeltetése a vállalat számára átmenetileg nem kifizetődő (4. időszak).



Műszaki fejlesztés

A műszaki fejlesztési tevékenység hatékonysága annál nagyobb, minél több területen és minél hosszabb ideig alkalmazhatók az eredményei, s alkalmazásával minél több költségcsökkenés érhető el a műszaki fejlesztési ráfordításokhoz viszonyítva.

A műszaki fejlesztési ráfordítások jellegük szerint három csoportba sorolhatók. Az *elsőbe* tartoznak a műszaki fejlesztési előtanulmányok, valamint a fejlesztések megalapozásával összefüggő kutatások és kísérletek *általános* jellegű ráfordításai. Napjainkban egyre ritkább, hogy egy-egy, a gyakorlat számára hasznos meglátás, felvillanó ötlet minden előkészítés nélkül születik vagy további kísérletek nélkül a nagyüzemi termelés számára azonnal használható. A kutatások egyik része alapkutatási eredményekből indul ki és azok alkalmazási lehetőségeit vizsgálja. Másik részük fejlesztési elgondolásokból indul ki.

A ráfordítások *második* csoportjába tartoznak a bevezetett műszaki fejlesztési megoldások *speciális* költségei: a prototípus-készítés, a nullszéria, a gyártásfejlesztés, a felszerszámozás, a szabványosítás, a próbaüzemeltetés költségei. Csak itt nyílik mód arra, hogy a ráfordítások annak a terméknek, termékcsoporthoz, gyártási eljárásnak a nagyüzemi előállításánál térüljenek meg, amelynek kialakításával kapcsolatosak. (Hazánkban a műszaki fejlesztési ráfordítások nem az illető termékben, hanem az egész termelésben térülnek meg az alapszerű kezelés miatt.)

A ráfordítások *harmadik* csoportja a megghiúsult vagy bevezetésre nem került műszaki fejlesztési munkák ráfordításai. Köztudomású, hogy a fejlesztésnél jelentős *kockázatot* kell vállalni. Igen nehéz előre látni a kutatások és a kísérletek során kialakuló gyártmányok, gyártási eljárások megfelelő voltát, a gyakorlati felhasználás lehetőségeit és a szükségletet.

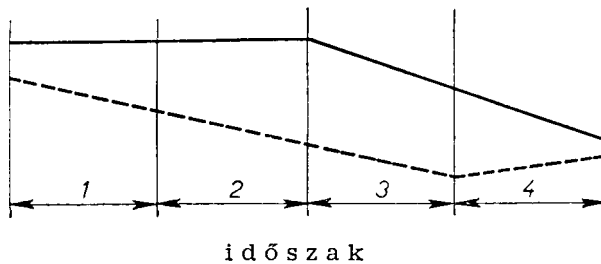
A műszaki fejlesztési ráfordítások pillanatnyi alakulása és a vele egyidőben folyó termelés színvonala között nincsen közvetlen kapcsolat. *A műszaki fejlesztés ráfordítása és teljesítménye időben nem esik egybe.* A műszaki fejlesztés teljesítményeinek a termelésre gyakorolt hatása csak a fejlesztés befejezése után, tehát több-kevesebb időeltolódással jelentkezik. Általában a műszaki fejlesztési teljesítmények hosszabb ideig használhatók, mint amennyi a fejlesztéshez szükséges időtartam. A vállalatok ezért a gazdálkodás pillanatnyi jövedelmezőségének veszélyeztetése nélkül — sőt talán éppen ennek javítására — átmenetileg elhanyagolhatják a műszaki fejlesztést, csökkenthetik az erre szánt ráfordításokat. (Amennyiben a műszaki fejlesztés külön pénzalapból válsul meg, akkor ez a megállapítás csak a pénzalapból nem fedezett ráfordításokra, a létszámra, az anyagkeretre, a fejlesztési eredmények bevezetési költségeire vonatkozik.)

A műszaki fejlesztés pillanatnyi elhanyagolása a későbbi időszakokra káros hatású és a „megtakarítást” jelentősen meghaladó költségeket okoz. Például ilyen veszéllyel jár a fejlesztési tevékenység folyamatosságának megszakítása. A műszaki fejlesztésben való elmaradást rendszerint csak olyan áron lehet pótolni, hogy a korábbi kutatási tapasztalatok hiányát, a kutatók gyakorlatlanságát stb. drágább, sőt esetleg eredménytelen kutatással kell megfizetni, és az átvett tapasztalatok, találmányok, szabadalmak alkalmazása is nehezebb. Az ilyen hatások azonban nem korlátozódnak csak a műszaki fejlesztési tevékenységre. Még jelentősebbek a termelési tevékenység keretében a ráfordítások alakulására, a termékek minőségére s így árára (elsősorban nemzetközi méretekben) gyakorolt hatások.⁴ Korszerű és így az átlagos árszintnél magasabb áron importált gépeket és egyes hiányszanyagok magas árát olyan cikkek exportjával lehet ellensúlyozni, ahol az árban a korszerűség előnyeit magunk is kihasználhatjuk. De ehhez rugalmasságra, gyors gyártmányfejlesztésre van szükség. Ugyanis a még újabb, még korszerűbb termékek megjelenése rohamosan csökkenti a korábban gyártott termékek nemzetközi árszintjét. Ahol idejében térnek rá a korszerű termék gyártására, termelési eljárások alkalmazására, ott az eleinte magasabb nemzetközi árszint mellett a termelés akkor is jövedelmező, ha viselni kell a bevezetés többletköltségeit és az eleinte alacsony kapacitáskihasználás hátrányait.

Lássuk egy sémán a vállalati műszaki fejlesztés elhanyagolásának következményeit. Az 1. időszakban a kedvező árak, a termelés színvonala révén eleinte realizálható a korábbi műszaki fejlesztési tevékenység teljesítményeiből adódó előny. A 2. időszakban az 1. időszakban folyt műszaki fejlesztési tevékenység ráfordításainak alacsonyabb színvonala miatt már csökken a korszerű termékek aránya. Ez azonban még nem érinti a műszaki fejlesztésnek ebben az időszakában realizálható teljesítményeit. A műszaki fejlesztési ráfordítások csökkenő szintje következtében tovább csökken a korszerű termékek részaránya és nemzetközi árszintje is. Ennek következtében a korábbi időszak nyeresége kezd összezsugorodni (3. időszak). Az egyre kedvezőtlenebb hatások láttán a 4. időszakban megélnékül a műszaki fejlesztési tevékenység, de eredmé-

⁴ A belföldi árképzés az első bevezető számára nem biztosít az átlagosnál kedvezőbb árszintet. Az exportra termelő vállalat is csak kis mértékben érzi és élvezzi a kedvező külföldi értékesítés népgazdasági hasznát.

nyei a nagy elmaradás miatt alacsonyak, és kifutásuk későbbi időszakokra esik. A hosszabb idő óta elhanyagolt műszaki fejlesztés ráfordításai az indokoltnál átmenetileg magasabbak lesznek.



————— műszaki fejlesztési ráfordításokból adódó nyereség
 ----- műszaki fejlesztési ráfordítás

A vállalati gazdálkodás hatékonysága

A három tevékenység tendenciáinak *egyenkénti* elemzése után a vállalat *egészére* vonatkozó hatást vizsgáljuk. A gyártásban a ráfordítások és a teljesítmények időben egybeesnek. Az eszközgazdálkodás ráfordításai és a termelőképesség, a műszaki fejlesztés ráfordításai és a belőle fakadó nyereség között időbeli fáziseltolódás van. Ezért a vállalat egészének összevont jövedelmezőségéhez *nem elégséges egy-egy tevékenységet, egy-egy éves időszakot* önmagában vizsgálni, hanem az *egymást követő időszakokat együtt* kell elemezni; nemcsak a *különvett*, hanem a *komplex*, nemcsak a *statikus*, hanem a *dinamikus* hatékonyságot is nézni kell.

Amennyiben mindhárom tevékenységnél együtt, a vállalat egészére, összevont formában és hosszabb időszakra vizsgáljuk a jövedelmezőség alakulását, akkor sokféle bonyolult tényezőt kell figyelembe venni.

A vállalat gazdálkodása keretében az egyes tevékenységek aránya nagyon különböző attól függően, hogy a profil anyag-, munka-, gép- vagy fejlesztésigényes-e, illetve, hogy a termelési tényezőknek a technológiából és a gyártmánykonstrukcióból adódóan milyen a funkcionális részvételi aránya. Az egyes ágakban az eszközök élettartama, a műszaki fejlődés üteme eltérő. A műszaki fejlesztés irányulhat elkülönülten csak a termékekre, az eszközökre (azok egy részére), a termelési eljárásokra és a szervezetre, rendszerint azonban kihat az összes területre. Az eltérő műszaki-technológiai adottságok miatt az egyes tevékenységekre gyakorolt hatások különböző módon és irányban gyűrűznek tovább a többi tevékenységekre, sőt a vállalattal kapcsolatban levő, — kooperáló vállalatok felé is. Mivel az alapvető összefüggések igen különbözők lehetnek, ezért a hatások — a ráfordítások várható alakulása és összetétele, a ráfordítások és a teljesítmények viszonya — is nehezen tekinthetők át.

Milyen szempontok hatására alakul ki tehát a vállalati gazdálkodás hatékonysága. Erre a kérdésre először a teljesítmények, majd a ráfordítások oldaláról keressük a választ.

A vállalat *pillanatnyi teljesítménye* akkor kedvező, ha a vállalat:

— társadalmi szükségletre szolgáló, korszerű, tehát keresett termékeket állít elő;

— a termelés volumenét és összetételét úgy alakítja ki, hogy a ren-

delkezésre álló termelőkapacitások egymással összhangban legyenek működtethetők olyan kihasználási fokon, ahol optimális a műszaki-gazdasági teljesítményük (az eszköz, az anyag, a megmunkálás stb. adottságait figyelembevéve).

A vállalat adott időszakbeli *teljesítménye hosszú távra* annál kedvezőbb, minél inkább *állandósíthatók*, illetve *fejleszthetők* az adott időszak tevékenységével ezek a tendenciák.

Mivel a műszaki fejlesztés a maga egészében, az eszközgazdálkodás pedig jelentős részben későbbi időszakok termelési tevékenységének megalapozására irányul, mindkettő az éppen folyó termelés volumenétől *független költségnek* tekinthető. A folyó termelés alakulásától nemcsak független, hanem *fix* is ez a két ráfordításcsoport, mivel pillanatnyi volumenét eleve pontosan meghatározza egy későbbi időszak termelési kapacitási, illetve műszaki fejlesztési igénye.

Minél rezsziigényesebb a termelés, eszközigényesebb a gazdálkodás és minél nagyobb szerepet játszik a műszaki fejlesztés, általában annál jelentősebb a folyó költségek között ezeknek a fix költségeknek a részaránya.

Az alapvető irányzat keretén belül természetesen eltérő tendenciák is lehetnek annak következtében, hogy az egyes fix költségelemek pillanatnyi alakulását a vállalat fejlesztési terve és a jövőbeli gazdasági feladatok másképp érintik.

Az eszközigényesség tervezett növekedésével megváltozhat az eszközgazdálkodás egyszeri (például beruházási) ráfordításainak az aránya; a kapacitáskihasználás megváltozásával pedig az eseti és a folyamatos ráfordítások mértéke. Ez a fix eszközgazdálkodási költségek színvonalát a folyó termeléshez viszonyítva emelheti vagy csökkentheti.

Hasonló a helyzet a műszaki fejlesztés ráfordításai esetében. Különléte okok — például a műszaki fejlődés ütemének ugrásszerű gyorsulása, egyes fejlesztési megoldásoknak az átlagostól eltérő ráfordítási igénye — átmenetileg megváltoztathatja a fix fejlesztési költségek, illetve egyes elemeik arányát.

A három tevékenységi kör szoros kapcsolódásából adódik, hogy bármelyikük volumene és színvonala a másik kettőnek korlátozó-meghatározó tényezője. A relative elmaradt tevékenység szűk keresztmetszetként fékezi a három tevékenységet magában foglaló gazdálkodási összefolyamatot. Míg a termelési szűk keresztmetszet fékező hatása azonnal érvényesül, addig a többi tevékenység elmaradásából adódó folyamat-szűkítő hatás időben eltolódva, hosszabb távban jelentkezik. A hosszabb távlatú vállalati gazdálkodási folyamatnak adott, rövidebb, operatív időszakra vonatkozó feladatrésze a szűk keresztmetszetek feltárása és felszámolása. *A korlátozó tevékenység mindig meghatározó is: az eszközgazdálkodás rövidebb távra, a műszaki fejlesztés hosszabbra.*

A vállalat akkor nem válik eszközei rabjává, az eszközök — viszonylag hosszú élettartamuk miatt — csak akkor nem hátráltatják a műszaki megoldások bevezetését, ha az eszközellátást a műszaki fejlesztés várható iránya és a várható szükséglet alapján kialakított többéves távlati terv határozza meg. Hosszabb távlatban nézve mindig lesz a termelésnek olyan része, amelynek keretében hagyományos termékeket, és egy olyan, ahol korszerűbb gyártmányokat állítanak elő. Ilyen módon a

vállalat szükségszerűen a termékek, a termelési eljárások és az eszközök korszerűsödése irányába fejlődik. Ez a fejlődés jellemző iránya.

Nem ilyen egyértelmű azonban a fejlődés folytonossága és üteme. A vállalat által használt, még jelentős nettó értékkel rendelkező régi eszközök — amennyiben más termelőnek ezen az értéken át nem adhatók — lassítják az új műszaki megoldások használatbavételét, ha azok a meglevő eszközökre nem vagy csak előnytelenül alkalmazhatók. A vállalat csak olyan ütemben fog törekedni az új megoldásokat használatba venni, amilyen ütem az eszközgazdálkodás és a termelés hatékonyságát nem rontja. Ezért egybeveti a műszaki fejlesztésből származó előnyöket a másik két tevékenységnél az eszközök adott állapotából adódó hátrányos hatásokkal.

A hátrányos hatások kiküszöbölésének vagy legalábbis csökkentésének feltétele, hogy a meglevő eszközök a termékek árában jórészt megtérüljenek arra az időre, amikorra korszerűségük megszűnik. A vállalat új beruházások esetén is mérlegeli, hogy az új eszközökkel való gazdálkodás hatékonyságát nem rontja-e le a régi eszközöknek az árban még el nem számolt nettó értéke. Annál gyorsabban térülnek meg az eszközök az előállított termékek árában, minél inkább teszi az ár- és a költségcsökkentés lehetővé az eszközlekötés és az értékcsökkenés megtérülését.

A relatíve egyre csökkenő színvonalú meglevő eszközállománynak a technikai fejlődést fékező hatását pénzügyi eszközökkel, a költségstruktúra alakításával csökkenthetjük. Az értékcsökkenési leírás növelésével, gyorsított leírással a pénzügyi megtérülési ciklust az elavulási ciklus időtartamára szoríthatjuk. Így azokat a gyártmányokat már viszonylag alacsony amortizációs költség fogja terhelni, amelyeket a pénzügyi megtérülési ciklust túlélő, avultabb s így kisebb hatékonyságú termelési eszközökkel állítanak elő. A vállalat az avultabb, de még használatban levő berendezések költségnövelő, nyereségcsökkentő hatását kevésbé fogja érezni, és avult berendezéseitől — amelyek nettó értéke már alacsony — könnyebben fog tudni megválni.

Mindebből következik, hogy a három tevékenység egyenkénti hatékonysága akkor segíti elő a vállalati gazdálkodás optimális hatékonyságának érvényesülését, ha az összhanghoz számolnak az egyes tevékenységek egymásrahatásával. konkrét példánkban az eszközök optimális használhatóságából fakadó ár- és költségképzési teendőkkel.

Vállalati hatékonyság — pénzügyi szabályozók⁵

Az eddigi tárgyalás alapján nyilvánvaló, hogy a gazdasági hatékonysággal való rendszeres foglalkozást befolyásoló-ösztönző olyan eszközökre van szükség, amelyek révén az egyes tevékenységek részhatékonysága az egész gazdálkodás komplex hatékonyságát segíti, az egy-egy kérdésre irányuló elkülönült hatékonysági döntések a gazdálkodás szerves egészébe optimálisan beilleszkednek.

⁵ A gazdasági összefüggések egyértelműbb felismerése végett az eddigi tárgyalás során konkrét gazdálkodási rendszerünkhöz képest több elvonatkoztatással éltem. A továbbiakban ezek közül felírom azokat, amelyek szükségesek az eddigi következtetéseknek az önálló elszámolás jelenlegi rendszerében, az állami vállalatok gazdálkodásában való értelmezéséhez.

A vállalati gazdálkodás pénzügyi megítélése

A vállalat megítélésének és a gazdasági tevékenység hatékonysága elismerésének középpontjában jelenleg a termelési volumen áll. A vállalatok tervfeladata és anyagi érdekeltisége elsősorban a termelés volumenére, jövedelmezőségére, termelékenységre, valamint bizonyos termékekre és értékesítési relációkra vonatkozik. Emellett egyre több szakmában ösztönöznek néhány kiemelt műszaki fejlesztési feladat teljesítésére.

A beruházások gazdaságosságát a jelentősebb beruházási feladatok jóváhagyása során vizsgálják, de fő céljuk nem annyira a különféle szakmába tartozó beruházási lehetőségek közötti választás, hanem meghatározott beruházási célok különféle megvalósítási alternatívái közötti választás előmozdítása.

A műszaki fejlesztési intézkedések hatékonyságát csak közvetve vizsgálják. Ilyenek a külkereskedelmi (export-, import-) gazdaságossági és az OT által szervezett gazdaságossági számítások is.

A számítások jellemzője, hogy módszerük nem egységes, a számítások nem rendszeresek; céljuk elsősorban a központi intézkedések alátámasztása, nem pedig a hatékonyságra való folyamatos ösztönzés érvényrejuttatása. Erre a feladatra azért sem alkalmasak, mert nincsenek a vállalati gazdálkodás komplex rendszerébe operatív módon beleillesztve, hiányzik a folyamatos gazdálkodással való szoros kapcsolatuk.

Megfelelő finanszírozási, pénzügyi ellenőrzési és befolyásoló rendszer keretében mód nyílna a hatékonyság folyamatos figyelemmel kísérésére és az ehhez kapcsolódó ösztönzési rendszer alkalmazására.

Jelenleg a vállalati gazdálkodás pénzügyi megítélésének különféle módszerei alakultak ki. A legátfogóbbnak tekintett pénzügyi mutató a jövedelmezőség, amely a nyereségrészesedés megítélésének is az alapja. Ez a mutató azonban — mint láttuk — elsősorban a folyó termeléshez kapcsolódik és nem ad képet az *adott* időszak műszaki fejlesztési és eszközgazdálkodási tevékenységéről. A készletek hitelezésénél a Magyar Nemzeti Bank a termelési költségek színvonalát, a készletekkel való gazdálkodást, egyes esetekben a termelékenységet, az exportszállítások devizahozamát tekinti a hatékony gazdálkodás fő mutatóinak. Ezek a mutatók is elsősorban a folyó termelés szempontjából és nem komplex módon ítélik meg a vállalat gazdálkodását. A beruházások megítélésénél a Magyar Beruházási Bank a jóváhagyott és a tényleges beruházási összeget veti össze egymással, utólag ellenőrzi a beruházásgazdaságossági számításokat a tényszámok alapján, a beruházás megvalósítására előírányzott határidő betartására és a beruházás összegének csökkentésére ösztönöz. Nem vizsgálja, hogy a megvalósításra kerülő beruházás révén előállított termékek és az egész vállalat együttes korszerűsége hogyan alakul. Itt tehát éppen a folyó termelés marad ki az elemzésből. A vállalatok műszaki fejlesztési tevékenységének és munkaerő-gazdálkodásának hatékonyságát ma egyáltalában nem vizsgálják.

A hatékonyság kérdéseivel viszonylag legtöbbet és a legrendszeresebben foglalkozó pénzügyi rendszer keretében sem alakult ki minden egyes gazdálkodási tevékenység *együttes* megítélésére szolgáló módszer. Megoldásra vár azoknak a szempontoknak, elveknek a kialakítása, ame-

lyek révén az egyes tevékenységek egyenkénti megítélése a vállalati gazdálkodás átfogó komplex szemlélete irányába fejlődhet.

Az egyes gazdasági tevékenységek önmagában vett hatékonyságát alá kell vetni az egész gazdasági területet (ágazatot, szakmát) átfogó és dinamikus hatékonyság szempontjainak. Az átfogó és dinamikus szemléletű pénzügyi megítélés előfeltétele a gazdálkodás egész szemléletének ilyen irányú megváltozása, a távlati és az éves tervezés megfelelő módosítása. (Erre irányuló javaslatokat tartalmaz a szerző „A vállalati tevékenységek kapcsolódásairól” című idézett cikke.)

Ezt segítheti elő a finanszírozási, pénzügyi ellenőrzési és befolyásolási rendszer 1. a gazdasági összhatékonyság *hosszútávú* alakulásában, 2. az egyes gazdasági tevékenységek különvett hatékonyságának *operatív* pénzügyi megítélésében és 3. az egyes gazdasági tevékenységek pénzellátásában.

A hosszútávú pénzügyi megítélés problémái

Az állami vállalatok feladata összetett. Feladatuk, hogy egyrészt a társadalmi szükségletek kielégítéséhez a terv szerint nélkülözhetetlen termék mennyiségét termelés növelésével biztosítsák, másrészt a tudomány eredményeinek felhasználásával javítsák a termékek minőségét, növeljék gyártmányaik és a termelés technológiájának korszerűségét, valamint őrizzék meg és tartsák megfelelő állapotban a rájuk bízott termelési kapacitást. A tárgyalás során láttuk, hogy a vállalat jövedelmezőségében mindezeknek a tevékenységeknek a hatékonysága bizonyos mértékig kifejeződik. A nyereség a vállalati gazdálkodás egyik, talán legátfogóbb és igen érzékenyen reagáló mutatója.

Ahhoz, hogy a nyereség hívebben tükrözze a gazdálkodás minőségi jellemzőit, az érték kategóriáknak még hívebben kell kifejeznie az anyagi folyamatokat. Fejlesztteni kell az árképzés és a tiszta jövedelem számításbavételének elveit, az áraknak az árcentrumtól való eltérítését, a költség kategóriákat és a kalkulációkat.

A nyereséget már ma is, mint a többéves vállalati gazdálkodás hatékonyságát *fejlődésében* jellemző egyik mutatót használják. A nyereségrészesedési rendszer nem kizárólag a gazdálkodási év, hanem a megelőző két év, tehát összesen három év mérlegelt eredménye alapján ítéli meg a vállalat gazdálkodásának hatékonyságát. Ezzel nemcsak az a hiba csökken, ami egy-egy év elszigetelt megítéléséből ered, hanem némileg ellensúlyozható az a hátrány, amely a folyamatosan jól dolgozó és ezért évenként viszonylag kisebb többlet nyereséget elérő vállalatot éri azzal a vállalattal szemben, amely korábban rosszabbul dolgozott és a kiugró eredményt egyetlen évben éri el.

A vállalati gazdálkodás komplex hatékonysága megítélésének a műszaki fejlesztést, az eszközgazdálkodás és a termelést magában foglaló *teljes vállalati ciklushoz* kell kapcsolódni. A vállalati gazdálkodás teljes ciklusának hossza szakmánként különböző lehet, amiként a beruházások megtérülési ideje is eltérően alakul. Célszerű lenne a teljes szakmai ciklus idejét a nyereségrészesedés számítási alapját képező *többéves* időszaknak kijelölni. Az összehasonlítás bázisa a gazdálkodási évet megelőző évek összehasonlíthatónak tekintett nyeresége; a tényszám a gazdálkodási évet is magában foglaló ugyanilyen hosszú időszak megfelelő

nyeresége lehet. A szakmai és ezen belül a vállalati periódusok nem me-reven vett időszakok, hanem alkalmazkodniok kell a gazdálkodás tény-leges periodicitásához.

Rövid időszak nyeresége nem jellemzi kellően az adott időszak mű-szaki fejlesztése és az eszközgazdálkodás színvonalát. Mindkét tevékeny-ség keretében olyan teljesítmények keletkeznek, amelyek valamilyen irányban és formában érintik a későbbi termelési kapacitást, termelési lehetőségeket, a vállalat vagyont.

A vállalati vagyonnak jelenleg egyik része nem jelenik meg a válla-lati nyilvántartásokban. Ilyen vagyonelemek egyrészt azok az állami jut-tatások, amelyek térítés nélkül kerülnek a vállalat tulajdonába, más-részt a műszaki fejlesztésnek a vállalat által használt teljesítményei, mint a műszaki leírások, a dokumentációk, a szabadalmak, az újítások.

Annak következtében, hogy egyes — társadalmi ráfordításokat tar-talmazó — teljesítményeket nem értékelnek, ezeknél nem érvényesül kellően a gazdasági hatékonyságra, a takarékosagra való ösztönzés szempontja.

Finanszírozás és gazdasági hatékonyság

A finanszírozás meghatározott gazdasági célok megvalósításához bocsátja a vállalatok rendelkezésére a szükséges pénzalapot. A finanszí-rozás operatív jellege, a finanszírozó pénzügyi szerv és a gazdálkodó vál-lalatok között kialakuló állandó gazdasági kapcsolatok révén mód nyílik arra, hogy a pénzügyi szerv folyamatosan figyelemmel kísérje és befo-lyásolja a vállalatok működését. A finanszírozás tehát felhasználható ar-ra, hogy a *konkrét gazdasági tevékenységek* alakulásában juttassa ér-vényre a gazdasági hatékonyság komplex és távlati szempontjait.

Ennek érdekében a finanszírozás jelenlegi szemléletében bizonyos módosításokra van szükség. A finanszírozásnak az *egyes gazdasági fel-adatok teljes pénzellátására* kell irányulnia. Tehát például az új léte-sítmények finanszírozásánál az épületek, a gépek beruházási költségein kívül egyidejűleg kellene biztosítani a készletek beszerzésével, a szak-képzett munkások munkábaállításával összefüggő, a meginduló terme-léssel kapcsolatos műszaki fejlesztési tevékenység megszervezéséhez stb. szükséges pénzalapot is.

A finanszírozás során a konkrét finanszírozási célt összhangba kell hozni az egész vállalat teljes gazdasági feladatával: érvényre kell jutnia a három tevékenység szoros kapcsolatának és egymásra utaltságának. Előnyösebb feltételekkel finanszírozhatók a műszaki fejlesztés eredmé-nyeivel megalapozott, korszerű termékek. A gondosan előkészített, na-gyobb hatékonyságot jelentő beruházások, felújítások, illetve pótlások megvalósítása külön jutalmazható. Mivel a tevékenységek koordinálása, a műszaki fejlesztés, az eszközgazdálkodás és a termelés zárt egymás-utánja, a megvalósítási és a megtérülési idő csökkentése népgazdasági érdek, ezért az *idő* szerepének, a határidők betartásának, illetve lerövi-dítésének fokozott jelentőséget kellene tulajdonítani a finanszírozási rendszerben, a finanszírozási feltételek és a finanszírozáshoz kapcsolódó ösztönzők, szankciók megállapításában.

A gazdálkodás hatékonyságának elemzése nem lehet csak utólagos. Az eszközök igénybevételét meg is kell előznie.

Az eszközök tervszerű elosztása, az eszközfelhasználás hatékonysága és általában a tervszerű gazdálkodás a mérlegelés és az elosztás koncentrálása: *a pénzügyi eszközök szétforgácsoltságának csökkentését igényli.*

A jelenlegi helyzet szerint beruházásra és az állóeszközöknek megfelelő állapotban tartására használható pénzalapok: a beruházási alap (amelyet értékhatár és népgazdasági jelentőség szerint különböző szinten ítélnék oda), a vállalatfejlesztési alap, az igazgatói alap, az exportfejlesztési alap, a felújítási alap, az önköltségcsökkentő beruházási költsön, a műszaki fejlesztési alap, a vállalati költségekből karbantartásra szánt összegek. A műszaki fejlesztésre használható pénzalapok: a műszaki fejlesztési alap, az újítások és a találmányok kikísérletezésének előmozdítására adott állami támogatás, új termékek bevezetésére az állami költségvetésből kiutalt átszervezési költségek, egyes beruházási- és felújítási kiutalások, a vállalatfejlesztési alap és újabban az eredmény-szabályozó árkiegészítések is.

Azonos gazdasági tevékenységek finanszírozása, pénzellátása tehát, ma több pénzügyi forrásból történik. Ez a körülmény rontja az áttekinthetést, megnehezíti a rendelkezésre álló eszközök helyes elosztását és a főfeladatokra való koncentrálását. A finanszírozási források igénybevételi módja, hatásai nincsenek élesen megvonva, a megkülönböztetés nem mindig indokolt, a finanszírozó szervek is különbözők; egyes finanszírozási forrásoknál az igénybevételi feltételek egymástól eltérőek. Így a vállalatok válogatni tudnak és az anyagi érdekeltységük szempontjából számukra legjobb, de a népgazdaságnak nem mindig a legkedvezőbb forrás igénybevételére törekszenek. Mindez megnehezíti *a tervszerűség követelményének fokozott érvényesítését és a szükséglethez képest véges mértékben rendelkezésre álló eszközök optimális elosztását.*

Az egyes gazdasági tevékenységek finanszírozása során olyan feltételek, anyagi érdekelttség érvényesíthető, amelynek révén az egyes gazdasági tevékenységek ne egymástól elszakítva, hanem a népgazdaság és a vállalat egészének gazdasági hatékonyságát, a gazdálkodás helyes arányait és határidő-követelményeit szem előtt tartva valósuljanak meg.

A Közgazdasági Szemle 1964. 1. számában Varga György: A gazdasági vezetés színvonalának emeléséért című cikkének irodalomjegyzékéből kimaradt Dr. Fekete István: Az egyszemélyi és funkcionális vezetés egysége és ellentmondásai című, a Figyelő 1963. IV. 15-iki számában megjelent cikkére mint forrásmunkára való hivatkozás.

VARGA GYULA:

Kísérlet a különbözeti földjáradék összegének megközelítésére

A vizsgálat célja és módszere

A legutóbbi évek szocialista közgazdasági irodalma elég sokat foglalkozott a földjáradék kérdésével. Az e témával kapcsolatos írások főképpen a szocializmusbeli járadék létének és a járadék elvonásának problémáit tárgyalják.

Nagyon kevesen foglalkoznak azonban a földjáradék *kiszámításának* konkrét, gyakorlati kérdéseivel. Az ilyen irányú kísérletek — modellek — inkább elméleti tételek illusztrálására szolgáló próbálkozásoknak tekinthetők.

E tanulmánynak az lenne az elsődleges célja, hogy 100 termelészövetkezet adatainak feldolgozásával bemutassa a termelészövetkezetekben jelentős, a természeti tényezők (jelen esetben a talajminőség) eltérésein alapuló hozamkülönbségek vannak, melyek aztán erősen változó nagyságú jövedelmekben rögződnek. Azt is bizonyítani kívánjuk, hogy sürgősen kidolgozandó és gyakorlati hasznosításra alkalmas eredményeket adó számítási módszerekre van szükség.

Munkánk kísérleti jellegű. Kísérleti egyrészt azért, mert a természeti tényezőknek mindössze egyetlen, de egyik legfontosabb részével, a talajminőséggel foglalkozik. Másrészt kísérleti azért, mert a földminőség jellemzésére a szakmászerte (jogosan!) bírált kataszteri aranykorona-jövedelem nagyságát használjuk fel.

Ha ezen az elég labilis alapon is sikerül a talajminőség (a köztudatban általánosan elfogadott, de lényegében soha meg nem mért) hatását a termelés gazdaságosságára kimutatni, elsőként a földminőség és egyáltalán a természeti tényezők hatását kimutató értékelési mutatót vagy mutatórendszert kell kidolgozni. Csak ez után következhet majd a jövedelmek valóban tervszerű elosztása, illetve elvonása.

A mezőgazdasági vállalatokat, a mezőgazdasági szektorokat és az egész mezőgazdaságot a földjáradéknak az újratermelés és az elosztás viszonyaira gyakorolt hatása szempontjából bizonyos mértékig elvonatkoztatva, megítélhetjük anélkül is, hogy pontosan tudnánk, mennyi a megtermelt és mennyi a realizált különbözeti járadék. Annál is inkább megtehetjük ezt, mert deduktív úton, az önköltség (valamint az egyes termelési ágak termelőeszköz- és földigényessége, illetve termelőeszköz- és földlekötése) ismeretében már meg lehet határozni azt a kívánatos ár- és adórendszert, amely mellett a társadalmilag szükségesnek ítélt

színvonalon alakulhat ki a munkák díjazása, illetve a termelés bővítésének foka.

Ebben a tanulmányban a jövedelemkülönbségek elemzésére törekszünk. A legrosszabb földminőségű gazdaságok átlagos jövedelmét tekintjük alapjövedelemnek, az alapjövedelem feletti jövedelmet pedig a természeti tényezők (konkrétan a földminőség) különbözőségén alapuló különbözőzeti jövedelemnek, különbözőzeti járadéknak.

A különbözőzeti járadéknak ez az értelmezése természetesen sok egyszerűsítést takar. Egyebek közt különbözőzeti járadékként mutatjuk ki azokat az extrajövedelmeket is, amelyeknek alapja nem a föld jobb minősége. A föld fekvéséből, valamint az értékesítési lehetőségek egyes kihasználásából eredő előnyök és hátrányok viszont nem mutatkoznak eredményünkben, mivel minden gazdaságban azonos értékesítési átlagárral számoltunk.

A számításokban az MTA Agrárgazdasági Kutató Intézetének 100 termelőszövetkezetre készített 1961. évi költségszámítási adataira támaszkodunk. A vizsgált szántóföldi ágazatok: a búza- és a kukoricatermelés, illetve a legfontosabb szántóföldi növények együttesen. A földminőség jelzésére szolgáló kh-ankinti aranykorona-érték csak az összes szántóra volt kiszámítható. Ezért a búza- és a kukoricatermelés elemzésekor nem e két növény vetésterületének tényleges, hanem a gazdaságok átlagos szántóföldi aranykorona-értékével számoltunk. Erre a közelítő számítási eljárásra ugyan adathiány miatt kényszerültünk, de mivel a búzatermelés a szántó területének mintegy 25 százalékát, a kukoricatermelés pedig 16 százalékát foglalja el, megengedhetőnek tartottuk ezt a megoldást. Ekkora területi részesedés esetében ugyanis aligha kerülhet a két kultúra csak az átlagosnál rosszabb vagy csak az átlagosnál jobb területre. Ennek egyébként a gyakorlati tapasztalat sem mond ellent, mert a gazdaságok soha sem a legjobb földjükbe vetik a búzájukat és a kukoricájukat, de nem is a legrosszabba.

A termelési érték kiszámításához az Agrárgazdasági Kutató Intézet Költségszámítási Osztályának a jövedelemkalkulációban alkalmazott átlagárait használtuk fel. Az Intézetben alkalmazott módszernek megfelelően, a főtermékegységnek, valamint a főtermék átlagárának szorzatával kaptuk a termelési értéket. A felhasznált önköltségmutató nemcsak a termelési ráfordítások pénzben kifejezett költségeit tartalmazza, hanem magában foglalja az egyes ágazatokra jutó biztosítási díjat és kamatot is. Így az önköltség és a termelési érték különbözete-ként nem a politikai gazdaságtani értelemben vett tiszta jövedelmet kapjuk meg, hanem ennél a biztosítási díjak és a kamatok összegével kevesebbet. Ez az „üzemi” jelzővel megkülönböztethető tiszta jövedelem mutató még egy — csak nagy munkával kiküszöbölhető — pontatlanságot tartalmaz, ami a belső anyagforgalom (a saját termelésű anyagfelhasználás), főként a vetőmagvak önköltségen való értékeléséből ered. Mivel a belső felhasználásra kerülő anyagok önköltsége majdnem minden esetben alacsonyabb az árnál, a kimutatott jövedelem nagyobb-nak mutatkozik a ténylegesnél.

A vizsgálat első lépéseként a búzatermelés, a kukoricatermelés és a szántóföldi növénytermelés 1 kh-ra jutó jövedelme és a földminőség közötti kapcsolatot igyekeztünk feltárni. Az egyszerűség kedvéért a tényezők között lineáris kapcsolatot tételeztünk fel és korrelációs számítást

végeztünk. Emellett grafikusán is ábráztuk ezeket az adatokat. A grafikonon megrajzolt regressziós egyenes a nagy szóródást mutató pontok között határozottan emelkedő tendenciát mutatott. Alaposabb tanulmányozás után — a kukoricatermelés kivételével — kitűnik, hogy a „kilengések” egyre magasabb szinten ismétlődnek meg. Arról az egyébként nyilvánvaló dologról van szó, hogy a földminőség nem közömbösíti a többi tényező — elsősorban a ráfordítások — hatását, hanem alapját képezi a termelést meghatározó és befolyásoló egyéb tényezők érvényesülésének. Hasonló módon vizsgáltuk a földminőség és a területegységre jutó átlaghozam, illetve üzemi költség nagysága közötti összefüggést. Az előbbi nagyjából azonos mértékű és irányú változást mutat mint a jövedelem, míg a földminőség és a területegységre jutó üzemi költség között lényeges és egyértelmű kapcsolatot nem tudtunk feltárni.

Különbözeti földjáradék a búza-, a kukorica- és a szántóföldi növénytermelésben

Részletesebb vizsgálatainkat egyszerűbb módszerrel, csoportosítással végezzük. A vizsgált 100 gazdaságot szántóterületük átlagos aranykorona-értéke alapján hat csoportra osztottuk fel, azzal a megfontolással, hogy hat tagú sor már elegendő bizonyos tendencia megállapítására, s az egyes csoportok — természetesen egyre kevésbé megbízható eredményt adva — más szempontból is bonthatók.

A csoportosítás ismerve és a vizsgált terület a következő:

Földminőségi osztály	A csoportosítás ismerve aranykorona/kh	A vizsgált terület (kh)		
		búza	kukorica	szántó
I.	10 alatt	2 914	2 339	15 219
II.	10—12	7 535	4 667	24 950
III.	12—14	10 134	5 492	38 076
IV.	14—16	11 863	8 181	41 882
V.	16—18	8 099	5 340	28 076
VI.	18 felett	4 499	2 379	14 810
Összesen		45 044	28 398	163 013

Ebben a csoportosításban a *búzatermelés* 1 kh-ra jutó átlagos hozama és költsége a következő:

Földminőségi osztály	Aranykorona	Főtermékegység q	Termelési érték Ft	Üzemi költség Ft
I.	6,99	11,97	2820	1471
II.	11,26	12,49	2940	1448
III.	12,97	14,87	3502	1540
IV.	15,27	15,96	3759	1503
V.	17,04	14,39	3390	1524
VI.	19,45	15,28	3598	1515
Összesen	13,92	14,53	3421	1505

A hozam mutatói egyértelműen — noha nem egyenletesen — növekednek a javuló földminőségnek megfelelően. Ez a javulás azonban aligha tudható be a ráfordítások növekedésének, mivel a ráfordításokat több-kevesebb pontossággal tükröző költségek nem, vagy alig növekszenek a magasabb aranykorona-átlagértékű csoportokban.

Földminőségi osztály	1 q főtermék-egység önköltsége	1 q főtermék-egységre jutó jövedelem	100 Ft költségre jutó jövedelem	1 kh-ra jutó jövedelem
I.	123	113	92	1349
II.	116	119	103	1692
III.	104	132	127	1962
IV.	94	141	150	2256
V.	106	130	122	1866
VI.	99	136	137	2083
Összesen	104	132	127	1916

A javuló földminőséggel fő tendenciaként javuló mutatóértékek járnak együtt.

Az 1 kh-ra jutó jövedelem közötti különbségek — tekintve, hogy az egyes földminőségi osztályok költségei csaknem azonosak, és feltételezésünk szerint a ráfordítások minősége sem különböző* — a földminőség differenciáló hatásaként értékelhetők. Az 1 kh-ra jutó költségkülönbségektől eltekintve, különbözőeti járadéknak tekinthető tehát korábbi feltételezésünk szerint mindaz a jövedelem, amely a legkisebb aranykorona-átlagértékű csoport 1 kh-ra jutó jövedelmét meghaladja. Eszerint a búzatermelésben realizált földjáradék nagysága az egyes földminőségi osztályokban a következő: 1 kh-ra számítva forintban I.: —, II.: 143, III.: 613, IV.: 907, V.: 517, VI.: 734; 1 q főtermékegységre számítva I.: —, II.: 11,5, III.: 41,3, IV.: 57,0, V.: 36,2, VI.: 48,0.

A kukoricatermelés adatai szerint az elég alacsony hozamszint erősen hullámzik, de alapvetően növekvő tendenciájú. A földminőség és a hozam közötti összefüggés sokkal gyengébb, mint a búzatermelésben. A területegységre jutó üzemi költségek számottevően és viszonylag egyenletesen csökkennek. Részben ennek következménye, hogy a termelés gazdaságosságát jelző mutatók és az 1 kh-ra jutó, a legrosszabb földminőségi osztályt meghaladó jövedelem mutatója is szorosabb kapcsolatban van a földminőséggel, mint a termelési érték mutatója.

A szántóföldi növénytermelés együttes eredményében nemcsak az egyes termelési ágazatokban elért hozamok, jövedelem-differenciák és a különbözőeti járadék nagysága közötti különbségek összegeződnek, hanem az eltérő termelési szerkezet, az eltérő jövedelmet és járadékot hozó ágazatok arányai is kifejeződnek.

A búza- és a kukoricatermelés hozamadataihoz képest még következetesebb a földminőség javulása és a hozamnövekedés közötti kapcsolat, mindössze az V. osztály viszonylag gyengébb eredménye töri meg az egyenletes növekedési irányt.

* Az üzemi költségek szerkezetét megvizsgáltuk, és egyik ágazat esetében sem leltünk szignifikáns összefüggést a földminőség és a költségszerkezet között.

(Itt jegyezzük meg, hogy az V. osztálynak ezt az állandó „renitenciáját” az okozza, hogy két gazdaság, amelynek adatai a IV. osztályba tartozó gazdaságokéhoz hasonlóak, csak néhány tized aranykorona miatt került át az V. osztályba, másik két gazdaság viszont, amelynek adatai az V. osztály többi gazdaságának eredményéhez állanak közel, ugyancsak néhány tized miatt a IV. osztályba sorolódott. Az ilyen „hibák” azonban minden csoportosításban szükségszerűek és különösen viszonylag szűk körű megfigyelés esetén elkerülhetetlenek.)

A szántóföldi termelés gazdaságosságát és az 1 kh-ra jutó földminőség-eltérésen alapuló jövedelem nagyságát az alábbi mutatók jelzik (Ft):

Földminőségi osztály	Az 1 kh-ra jutó jövedelem	100 Ft üzemi költségre jutó jövedelem	Az 1 kh-ra jutó jövedelemtöbblet az I. csoporthoz képest	
			összesen	100 Ft üzemi költségre
I.	699	38	—	—
II.	964	57	265	16,5
III.	1311	74	612	34,6
IV.	1708	100	1109	65,1
V.	1246	72	547	31,6
VI.	2109	123	1410	82,0
Összesen	1364	764	—	—

Az eddigi számításokkal egyrészt bemutattuk, hogy a földminőség elég jelentősen befolyásolja a termelőszövetkezetekben a hozamokat és a jövedelmeket. Másrészt számszerűen is érzékeltettük — korlátozott pontossággal — a területegységen átlagosan realizált jövedelemkülönbségeket, azaz a különbözeti járadékot. Tekintve, hogy az osztályátlagok üzemi költségeiben nincsenek számottevő különbségek (a legnagyobb eltérés a kukoricatermelésben található, ahol a II. osztály átlaga 7 százalékkal meghaladja az egész ágazatét!), minden ágazat viszonylatában lényegében változatlan ráfordításszintről beszélhetünk. Így a számított különbözeti járadékot teljes egészében az I. számú járadéknak tekinthetjük. Valójában azonban az átlagon belül nagy eltérések vannak a területegységre jutó ráfordítások szintjében, és a gazdaságok egy része minden bizonnyal több, másik része pedig kevesebb járadékot realizál, mint a megfelelő minőségi osztály átlagosan. A következőkben először azt vizsgáljuk meg, milyen összefüggések találhatóak a költség, a hozam és a jövedelem (jövedelmezőség) vonatkozásában. Ezek után pedig megkíséreljük a különbözeti járadék összegének pontosabb meghatározását, valamint I., illetve II. sz. járadékelemre való bontását.

Az elemzéshez — a gazdaságok 1 kh-ra jutó üzemi költségének szóródását vizsgálva — három költség szintet állapítottunk meg. Átlagon aluli ráfordításcsoportba soroltuk azokat a gazdaságokat, amelyek a búzát 1400 Ft/kh-nál kisebb költséggel termelték, átlagosnak minősítettük az 1401—1700 Ft/kh, átlagon felülinek az 1700 Ft/kh-nál nagyobb üzemi költséggel termelő gazdaságokat. A főbb adatokat e csoportosítási ismérv alapján a következő oldali táblázat tartalmazza (Ft).

Ezekből az adatokból az tűnik ki, hogy az átlagnál nagyobb ráfor-

Az 1 kh-ra jutó üzemi költség	Az 1 kh-ra jutó			1 q főtermékegységre jutó		100 Ft költségre jutó jövedelem
	üzemi költség	termelési érték	jövedelem	üzemi költség	jövedelem	
1400 Ft-nál kevesebb ...	1252	2898	1 646	102	134	132
1400—1700 Ft	1547	3598	2 051	101	134	133
1700 Ft-nál több	1867	3902	2 035	113	123	109
Átlagosan	1505	3421	19 106	104	132	127

dítások növelik ugyan a hozamot, de a gazdaságossági mutatók a legnagyobb költséggel termelő gazdaságok csoportjában a legrosszabbak. Hogy a ráfordítások növekedésével miként függ össze a hozam és a jövedelmezőség, azt sokkal alaposabban elemezhetjük a különböző földminőségi osztályok vizsgálata alapján. Ez esetben ugyanis elkerüljük azt a hibát, hogy a legrosszabb és a legjobb természeti adottságú területek — termelési költségük alapján — egy csoportba kerüljenek. Nézzük tehát a földminőség-kategóriák és a ráfordítás-kategóriák kombinált csoportosításának megfelelően a búzatermelés főbb mutatószámait a következő oldal táblázatában (Ft).

Az összeállítás számsoraiból az alábbi főbb következtetések adódnak:

— Minél nagyobb a föld aranykorona-értéke, általában annál nagyobb az elért hozam, a jövedelem és a jövedelmezőségi ráta, illetve annál alacsonyabb az önköltség. Ez általában minden ráfordítási szinten érvényes, de leginkább a legmagasabb ráfordításcsoportban;

— A hozam alakulásában a magasabb ráfordítás kedvező hatása érvényesül, az 1 kh-ra jutó jövedelem nagyságában azonban a három ráfordítási szint — a ráfordításnagyság sorrendjében — közel kerül egymáshoz;

— A főtermékegységre jutó költség és jövedelem mutatója a legalacsonyabb ráfordításcsoportban a legkedvezőbb.

Ha az egyes földminőség-kategóriákon belül vizsgáljuk a ráfordítások hatását, még nyilvánvalóbban tűnik ki a ráfordítás és a hozam közötti szoros kapcsolat, s hogy a költségek növekedésével együtt emelkedik a területegységre jutó jövedelem. Az önköltség és a földminőségi osztályon belüli ráfordításnagyság között pozitív irányú összefüggés van, tehát adott földminőség mellett a ráfordítások növelésével csökken a termelés jövedelmezősége.

Összefoglalóan annyit mondhatunk, hogy a búzatermelésben a költségek növekedésével nő a területegységre jutó hozam és a jövedelem, de növekszik az önköltség és csökken a termelés jövedelmezőségi rátája. Ez az összefüggés azonban elhomályosul, ha általában és nem meghatározott földminőség mellett elemezzük a termelés és a ráfordítás kapcsolatát.

A kukoricatermelésben a földminőség és a termelés mutatószámai között sokkal lazább a kapcsolat, tehát más tényezőknek nagyobb szerep jut a termelés nagyságának meghatározásában, mint akár a búzatermelésben, akár az összesített szántóföldi termelésben. Elemeztük a búzatermeléshez hasonlóan a kukoricatermelésben is a ráfordítások és

A csoportosítás ismérve	Földminőségi osztály	Az 1 kh-ra jutó			1 q főtermékegységre jutó		100 Ft költségre jutó jövedelem
		üzemi költség	termelési érték	jövedelem	üzemi költség	jövedelem	
1400 Ft/kh költség alatt	I.	1200	2533	1333	112	124	111
	II.	1211	2592	1381	110	125	114
	III.	1293	2947	1654	103	132	128
	IV.	1249	3216	1967	92	144	157
	V.	1268	3000	1732	100	136	137
	VI.	1381	2686	1300	121	114	94
1400—1700 Ft/kh	I.	1571	3152	1581	117	118	101
	II.	1619	3219	1600	118	117	99
	III.	1495	3436	1941	102	133	130
	IV.	1593	4011	2418	94	142	152
	V.	1571	3580	2009	103	132	128
	VI.	1486	3720	2234	94	141	150
1700 Ft/kh költség felett	I.	1794	2890	1096	146	89	61
	II.	1815	3423	1608	125	111	89
	III.	1904	4170	2266	108	128	119
	IV.	1917	4432	2515	102	134	131
	V.	1873	3676	1803	120	116	96
	VI.	1817	4465	2648	96	140	124
Együttesen	I.	1417	2820	1349	123	113	92
	II.	1448	2940	1492	116	119	103
	III.	1540	3502	1962	104	132	127
	IV.	1503	3759	2256	94	141	150
	V.	1524	3390	1866	106	140	122
	VI.	1515	3598	2083	99	136	137
Mindösszesen		1505	3421	1916	104	132	127

a hozamok, a költség és a termelés gazdaságosságának mutatószámai közötti kapcsolatot. Az adatok — melyek a kukoricatermelés költségeit és a termelés eredményének mutatóit vetik egybe — meglepő és feltételeink alapján megmagyarázhatatlan összefüggésekre utaltak. Az összehasonlításból megállapítottuk, hogy a földminőség szerepe az egyes költségszinteken belül nem meghatározó. A földminőségi osztályok egymást követő mutatószámai igen nagy mértékben ingadoztak, s az önköltség csökkenő, illetve a jövedelmezőségi ráta növekvő tendenciája alig-alig érvényesült.

Sokkal nyilvánvalóbb volt az összefüggés a költségek és a hozam, valamint a területegységre jutó jövedelem, illetve az önköltség, a főtermékegységre jutó jövedelem és a jövedelmezőségi ráta között.

Közelebbről is megnéztük a kukoricatermelés költségei és hozama, illetve jövedelme közötti negatív összefüggést. Azok az adatok, melyek szerint a területegységre jutó magasabb költség nem eredményez jövedelemnövekedést, még nem bizonyítják, hogy a természetes mértékegységben kifejezett átlagtermés is csökken. Pedig erről van szó. Az 1 kh-ra jutó szemtermés és főtermékegység a költségek növekedésével csökken, de ennek nem a földminőség különbsége az oka.

Mivel nem a földminőség és nem a költségnagyság határozza meg a kukoricatermés alakulását, azt kell mondanunk, hogy vagy a természeti tényezők földminőségen kívüli faktoraiban kereshetjük a hozamváltozás okozóját, vagy a költség nem fejezi ki megfelelően a ráfordítások nagyságát. Ami az egyéb természeti tényezők hatását illeti, minden bizonnyal nagy szerepük volt a hozamingadozásban, adatok hiányában azonban részletes vizsgálatukról le kell mondanunk. Mindössze annyit mondhatunk ezzel kapcsolatban, hogy közismert a kukorica hő- és csapadékigényessége, s az országban nem esik egybe a kukorica szempontjából optimális talaj-, hőmérséklet- és csapadéköna. 1961-ben egyébként is területenként nagyon ingadozott a kukorica termés-átlaga. A megyei termelőszövetkezeti átlageredmények között is több mint háromszorosa volt a legjobb megyei átlag a legrosszabbnak. A búza esetében az ingadozás mértéke csak alig másfélszeres volt.

Azt a feltételezésünket, hogy a többletköltség hozamnövelő többletráfordítás, igazolni látszik a búzatermelés adatsora. A kifejezetten termésmnövelő költségek az összköltséghez képest fokozott mértékben növekedtek.

Tehát azt mondhatjuk, hogy vizsgálati körünkön kívüleső tényezők befolyásolják alapvetően a kukoricatermelésben a hozamingadozást.

A szántóföldi termelés egészét nézve némiképp a kukoricaterme-

A csoportosítás ismérve	Földminőségi osztály	Az 1 kh-ra jutó			A 100 Ft költségre jutó jövedelem
		üzemi költség	termelési érték	jövedelem	
1650 Ft/kh alatti költség	I.	1573	2416	843	54
	II.	1583	2517	934	59
	III.	1562	2937	1375	74
	IV.	1385	3468	2083	150
	V.	1477	2491	1014	69
	VI.	1486	4460	2974	200
1650—1900 Ft/kh költség	I.	1743	2523	780	45
	II.	1742	2705	963	55
	III.	1730	3050	1320	76
	IV.	1752	3291	1539	88
	V.	1717	3058	1341	78
	VI.	1830	2499	669	37
1900 Ft/kh feletti költség	I.	2070	2584	514	25
	II.	2025	3140	1115	55
	III.	1955	3216	1261	65
	IV.	1998	3514	1566	78
	V.	2062	3495	1433	69
	VI.	1997	3809	1812	91
Együttesen	I.	1824	2523	699	38
	II.	1698	2662	964	57
	III.	1773	3084	1311	74
	IV.	1711	3419	1708	100
	V.	1736	2982	1246	72
	VI.	1719	3828	2109	123

léshez hasonló következtetésre juthatunk a költségek és a hozamok viszonyában. A költségek növekedésével a jövedelem csökken, és a hozam sem emelkedik egyértelműen. Az 1650 Ft-nál kevesebb holdankénti költséggel termelő gazdaságok csoportjában a 100 Ft költségre jutó jövedelem 104 Ft, az 1650—1900 Ft/kh költséggel termelő csoportban 70, az 1900 Ft-nál nagyobb költséggel termelő gazdaságokban pedig 66 Ft. Az 1 kh-ra jutó jövedelem az említett gazdaságcsoportokban: 1553, 1229 és 1330 Ft, az 1 kh-ra jutó termelési érték pedig 3052, 2972 és 3336 Ft. Itt azonban a termelés eltérő szerkezete, az ágazatok termelési értékének és költségeinek eltérő aránya is kifejeződik az adatokban. De tudjuk, hogy árrendszerünk a nagy élőmunka-befektetéssel termelt termények árát értékénél alacsonyabban — az önköltséghez közelebb —, a kevésbé élőmunka-igényes ágazatokét pedig az értékhez közel vagy éppen érték felett állapítja meg. Általában tehát a nagy költséggel termelt termények ára viszonylag alacsonyabb, mint az alacsony költséggel termelté. Következésképpen a területegységre jutó nagyobb költség, ha az csak a szerkezetváltozásból ered, mindenképpen kisebb termelési értékkel párosul. A szántóföldi termelésben a földminőségi osztályokon belül a ráfordításokat és a hozamokat az 1347. oldalon található összeállítás tartalmazza.

Az I. és II. számú különbözeti járadék elkülönítése

Tudjuk, hogy különbözeti járadék minden, még a legrosszabb minőségű földön is létrejöhet, de csak a gazdaságok egyes, az átlagosnál *nagyobb hatékonyságú ráfordításokat* alkalmazó csoportjaiban. Az előző részben a búzatermelésre három ráfordítás-szintet különböztettünk meg:

- átlag alatti ráfordítás — 1400 Ft/kh költségig (A)
- átlagos ráfordítás — 1400—1700 Ft/kh költség (B)
- átlagon felüli ráfordítás 1700 Ft/kh felett (C).

A legrosszabb földminőségű osztály ráfordításszintenként csoportosított főbb adatai a következők:

Megnevezés	Az 1 kh-ra jutó			1 q főtermékegységre jutó		100 Ft költségre jutó jövedelem
	költség	termelési érték	jövedelem	költség	jövedelem	
A	1200	2533	1333	112	124	111
B	1571	3152	1581	117	118	106
C	1794	2890	1096	146	89	61
Összesen	1471	2820	1349	123	123	92

A „B” és a „C” csoport 1 kh-ra vetített terméseredménye 332, illetve 70 Ft-tal haladja meg az alapulvett csoportátlagot. Ez az a különbözet, amely a befektetett 100, illetve 323 Ft többletköltség hozadékának tekinthető. Világos, hogy a 100 Ft többletköltséggel elért 323 Ft terméktöbblet, illetve a 323 Ft-tal elért 70 Ft-nyi terméktöbblet nem mind II. számú különbözeti járadék. De vajon mennyi?

Ebben a földminőség-osztályban 100 Ft költségre 192 Ft termelési érték jut. Eszerint a „B” csoportban 100 Ft költséggel 192 Ft/kh-on felül elért termékérték tekinthető különbözeti járadéknak. Ez az összeg 140 Ft. A „C” csoportban a pótlólagos befektetés magasabb, mint bruttó hozama, tehát járadék nem jött létre.

Ugyanehhez az összeghez jutunk akkor is, ha a jövedelmezőségi rátát választjuk kiindulópontul. Az I. csoportban átlagosan 92 Ft jövedelem jut 100 Ft költségre. Tehát 100 Ft többletköltséghez 92 Ft alapjövedelem tartozik. Az efölött keletkezett 140 Ft-nyi jövedelem különbözeti járadéknak, azaz II. számú különbözeti járadéknak tekinthető?

Ez az összeg — 140 Ft/kh — a „B” csoportban feltétlenül különbözeti járadékként fogható fel. De vajon a 100 Ft többletköltséghez alapjövedelemként sorolt, és a 100 Ft pótlólagos befektetéssel létrejött 232 Ft-ból elkülönített 92 Ft jövedelem nem különbözeti járadék-e? Marxnak A tőke III. kötetében kifejtett álláspontja szerint egyértelmű, hogy nem.

A II. számú különbözeti járadék első esetének ismertetésében (amelyben a termelési ár állandóságát, azaz a legrosszabb föld állandó ármeghatározó szerepét feltételezi) Marx a következőt írja: „Ha a járadékot hozó B, C, D talajfajták bármelyikén befektetett pótlólagos tőke csak annyit termel, mint ugyanakkora tőke az A földön (tudniillik az ármeghatározó legrosszabb földön — V. Gy.), azaz ha a szabályozó termelési ár mellett csak az átlagprofitot hozza, tehát extraprofitot nem ad, akkor nincs semmi hatással a járadéokra. Minden marad a régi-ben. Ugyanaz az eset, mintha az eddig művelt területet megnövelnők a legrosszabb, „A” minőségű föld tetszőleges számú acre-jével.”

Azt mondhatjuk tehát, hogy az alapjövedelemnek tekintett 92 Ft, amely 100 Ft költségre átlagosan jut, közönséges többletermék, olyan többletermék — korábbi kifejezésünk szerint: alapjövedelem —, amely a búzatermelésben a legrosszabb minőségű földön átlagos ráfordítási színvonalon keletkezik.

A legrosszabb föld „B” csoportjában létrejött kh-ankint 140 Ft-os II. számú különbözeti járadék azt jelenti-e, hogy korábbi számításunk helytelen volt, mert az alapjövedelemként kezelt összeg ezt is tartalmazza? Nem volt helytelen, ebből a szempontból legalábbis nem. Az alapul vett összeg ugyanis több termelészövetkezet adatának átlaga. Van tehát olyan gazdaság — a „B” csoportban feltétlenül, a „C” csoportban valószínűleg —, amely bizonyos mennyiségű különbözeti járadékot realizál, ugyanakkor a realizált összegnek megfelelően vannak olyan gazdaságok, amelyek termelésükben az alapjövedelemzés szintjét sem érik el, negatív különbözeti járadékot „élveznek”, különbözeti terhet viselnek.

Pontosabbá tehetjük azonban a korábban (a területegységre jutó jövedelem alapján) meghatározott különbözeti járadék összegét, ha a költségek — a legrosszabb és a többi földminőség közötti, akkor elhanyagolt — különbségeit is figyelembe vesszük.

Az alapjövedelemzési ráta alapján közönséges jövedelemnek tekinthető a 100 Ft költségre jutó jövedelem, s mindaz, ami efölött jelentkezik, az extrajövedelem, illetve különbözeti járadék.

E módszerrel határozhatjuk meg a földminőségi osztályokhoz és

ezekben belül az egyes ráfordításszintekhez tartozó alapjövedelmeket és ennek alapján a realizált járadék nagyságát is.

Ha elfogadjuk, hogy a földminőségi osztályok között a ráfordítások tekintetében nincs minőségi különbség, logikusan azt is állíthatjuk, hogy a kimutatott járadék teljes egésze a földminőség — eltérő nagyságú ráfordításoktól nem differenciált — következménye, s mint ilyen, teljes egészében I. számú különbözeti járadék.

Ez azonban a földminőségi osztályba tartozó termelészövetkezetek adatainak átlaga. Abból tevődik össze, amely összegeket az egyes gazdaságok különbözeti I. és ennek alapján különbözeti II. járadékként realizálnak. Ez lehet pozitív, illetve bizonyos értelemben negatív is. Negatív olyan értelemben, hogy a ráfordítás hatékonysága nem éri el a földminőség csoportjának átlagát, s nem jön létre, vagy nem elég nagy mennyiségű a megtermelt jövedelem. Gondolatmenetünknek megfelelően tehát az egyes földminőségi kategóriáknak is megvan az alapjövedelmezőségi szintje, amelynek a legrosszabb földminőségű osztály alapjövedelmezőségénél magasabbnak kell lennie, hogy különbözeti járadék a földminőségi osztály átlagában egyáltalán létrejöjjön. A földminőségi osztályok alapjövedelmezősége megfelelő földminőségi osztályokhoz tartozó gazdaságokban, illetve gazdaságcsoportokban a különbözeti I. járadék nagyságának a felső határát képezi. Például a II. földminőségcsoport 1000 Ft-nyi költsége átlagosan 127,4 Ft jövedelemmel jár együtt, és a csoportban maximálisan annyi I. számú járadék keletkezik 1 kh-on, amennyi az 1 kh-ra fordított költségek és a legrosszabb minőségű kategória átlagjövedelmi szintje (91,7 Ft jövedelem/100 Ft költség) és a II. osztály szintje közötti különbség (35,7 Ft jövedelem/100 Ft költség) szorzata. Azt a járadékot pedig, amelyet az egyes földminőségi osztályon belüli gazdaságok vagy csoportok, például a három ráfordítási szint, a befektetett költségekre vonatkozóan a 127,4 százalékos jövedelmezőségi ráta felett realizál, a ráfordítás nagyságával kapcsolatos, tehát II. számú különbözeti járadéknak nevezzük.

A búzatermelés és az egyes földminőségi osztályok alapjövedelmezőségi szintjét meghatározva, a kiszámított különbözeti járadék 1 kh-ra jutó összegét, s I. és II. formára való megoszlását mutatja az 1. sz. táblázat (Ft/kh).

Ennek a számítási módszernek megfelelően a kukoricatermelésre is elvégeztük a különbözeti járadék nagyságának meghatározását s I. és II. sz. formájára való szétválasztását. (L. 2. sz. táblázat, Ft/kh).

A szántóföldi termelés egészére vonatkozóan a 3. sz. táblázat szerinti eredményt kapjuk (Ft/kh).

Ismételten hangsúlyozni kívánom, hogy az itt ismertetett munka kísérleti jellegű próbálkozás, egyes vonatkozások kidolgozottsága szükségképpen vázlatos. A kérdés további vizsgálatának fontosságát és vitájának szükségességét a gyakorlat követeli.

1. sz. táblázat

Föld- minőségi	Költség-	Üzemi költség	Jövede- lem	Számított alapjöve- delem	Az összes föld- járadék	A földminő- ségi csoport- nak megfelelő alapjövede- lem	Különbözeti járadék	
							I.	II.
c s o p o r t								
I.	A	1200	1333	1100	233	1100	—	233
	B	1571	1581	1441	140	1441	—	140
	C	1794	1096	1645	—	1645	—	—
	összesen	1471	1349	1349	—	1349	—	—
II.	A	1211	1381	1110	271	1247	137	134
	B	1619	1600	1485	115	1668	115	—
	C	1815	1608	1664	—	1869	—	—
	összesen	1448	1492	1328	164	1492	164	—
III.	A	1293	1654	1186	468	1647	461	7
	B	1495	1941	1371	570	1905	534	36
	C	1905	2266	1746	520	2426	520	—
	összesen	1540	1962	1412	550	1962	550	—
IV.	A	1249	1967	1145	822	1875	730	92
	B	1593	2418	1461	957	2393	932	25
	C	1917	2515	1758	757	2877	757	—
	összesen	1503	2256	1378	878	2256	878	—
V.	A	1268	1732	1163	569	1552	389	180
	B	1571	2009	1441	568	1923	482	86
	C	1873	1803	1718	85	2293	85	—
	összesen	1524	1866	1398	468	1865	468	—
VI.	A	1381	1300	1266	34	1899	34	—
	B	1486	2234	1363	871	2043	680	191
	C	1817	2648	1666	982	2498	832	150
	összesen	1515	2083	1389	694	2083	694	—

2. sz. táblázat

Föld- minőségi	Költség-	Üzemi költség	Jövede- lem	Számított alapjöve- delem	Az összes föld- járadék	A földminő- ségi csoport- nak megfelelő alapjövede- lem	Különbözeti járadék	
							I.	II.
c s o p o r t								
I.	A	1525	895	409	487	409	—	487
	B	1986	496	532	—	532	—	—
	C	2568	6	688	—	688	—	—
	összesen	1959	525	525	—	525	—	—
II.	A	1513	1019	405	614	366	—	614
	B	1771	323	475	—	428	—	—
	C	2411	394	646	—	583	—	—
	összesen	1994	482	534	—	534	—	—
III.	A	1515	1506	406	1100	653	247	853
	B	1925	196	516	—	830	—	—
	C	2499	51	670	—	1077	—	—
	összesen	1850	798	496	302	798	302	—

2. sz. táblázat folytatása

Föld- minőségi	Költség-	Üzemi költség	Jövede- lem	Számított alapjöve- delem	Az összes föld- járadék	A földminő- ségi csoport- nak megfelelő alapjövede- lem	Különbözeti járadék	
							I.	II.
c s o p o r t								
IV.	A	1269	1424	340	1084	681	341	743
	B	1972	1149	528	621	1059	531	90
	C	2360	-254	632	—	1267	—	—
	összesen	1814	974	486	488	974	488	—
V.	A	1357	777	364	413	499	135	278
	B	1993	676	534	142	733	142	—
	C	2366	-120	634	—	871	—	—
	összesen	1794	661	481	180	661	180	—
VI.	A	1501	3208	402	1806	988	586	1220
	B	1880	593	504	89	1237	89	—
	C	2235	484	599	—	1471	—	—
	összesen	1798	1183	482	701	1183	701	—

3. sz. táblázat

Föld- minőségi	Költség-	Üzemi költség	Jövede- lem	Számított alapjöve- delem	Az összes föld- járadék	A földminő- ségi csoport- nak megfelelő alapjövede- lem	Különbözeti járadék	
							I.	II.
c s o p o r t								
I.	A	1573	843	602	241	602	—	241
	B	1743	780	668	112	668	—	112
	C	2070	514	793	—	793	—	—
	összesen	1824	699	699	—	699	—	—
II.	A	1583	934	606	328	899	293	35
	B	1742	963	667	296	989	296	—
	C	2025	1115	776	339	1150	339	—
	összesen	1698	964	650	314	964	314	—
III.	A	1562	1375	598	777	1154	556	221
	B	1730	1320	663	657	1278	625	42
	C	1955	1261	749	512	1445	512	—
	összesen	1773	1311	679	632	1311	632	—
IV.	A	1385	2083	530	1553	1382	852	701
	B	1752	1539	671	868	1748	868	—
	C	1998	1566	765	801	1994	801	—
	összesen	1711	1258	653	1055	1708	1055	—
V.	A	1477	1014	566	448	1060	448	—
	B	1717	1341	658	683	1233	575	108
	C	2062	1433	790	643	1481	643	—
	összesen	1736	1246	665	581	1246	581	—
VI.	A	1486	2974	569	2405	1823	1254	1151
	B	1830	669	701	—	2245	1047	—
	C	1997	1812	765	1041	2450	1947	—
	összesen	1719	2109	658	1451	2109	1451	—

BERTÓTI LÁSZLÓ:

Az értéktörvény érvényesüléséről a monopolkapitalizmusban

Az értéktörvény és a monopolár összefüggéseivel foglalkozó marxista irodalomban több kérdésben nincs egységes álláspont. Nemritkán találkozhatunk még az értéktörvény lényegének félreértésével is.

Nézzük tehát mindenekelőtt ezt a kérdést.

Az egyszerű újratermelés viszonyai között hosszabb idő átlagában az áruk arányai az újratermelésükhöz átlagosan szükséges munkaráfordítások arányainak felelnek meg. Ez a törvény azért jut nagyobb időszakot tekintve érvényre, mert a munkaráfordításoktól eltérő arányok eltérő jövedelmezőséget biztosítanak a különféle termelési ágakban, és ezért a termelőerők állandóan a jövedelmezőbb ágak felé áramlanak, növelve ott a kínálatot, s így csökkentve az árat és a jövedelmezőséget.

A *kapitalizmus szabadverseny* szakaszában az élőmunka-ráfordításokkal (az áruértékekkel) arányos árak — szemben az egyszerű áru-termeléssel — nem azonos, hanem eltérő jövedelmezőséget biztosítanak a különböző területeken működő tőkések számára. Itt ugyanis a jövedelmezőséget a profitráta méri, amely értékarányos árak mellett az alacsonyabb szerves tőkeösszetételű és a gyorsabb tőkemegtérülésű ágazatokban magasabb, mint másutt. Itt tehát az értékarányos árak nem biztosítanak egyensúlyt, hanem kiváltják a termelőerők (a tőkék) megfelelő átcsoportosulását, létrehozva ezzel az árak új mozgási centrumát (az érték módosult formáját), a termelési árat. Ismeretes azonban, hogy a tőkés mezőgazdaságban az árcentrum egyrészt nem az átlagos, hanem ennél magasabb ráfordításokhoz (a földnek mint a gazdálkodás tárgyának monopóliuma miatt), másrészt nem a termelési árhoz, hanem e feletti ponthoz igazodik (a föld magántulajdon monopóliuma miatt).

Az értéktörvény kettős követelménye aranypénzforgalom esetén

Ha az értéktörvény működését aranypénzforgalom feltételezése mellett tárgyaljuk, érvényesülése kettős követelményt foglal magában:

1. Az arányok feleljenek meg az értékek (egyszerű áru-termelésben), illetőleg a termelési árak (kapitalizmusban) arányainak. E tekintetben az ár abszolút nagysága nem számít. Ha *A* áru kétszer annyi munkát tartalmaz (termelési ára kétszer akkora), mint *B* áru, a megfelelő ár éppúgy lehet: $A = 2 \text{ £}$, $B = 1 \text{ £}$, mint $A = 6 \text{ £}$, $B = 3 \text{ £}$ stb.

Ez a követelmény tehát csupán azt mondja ki, hogy *A*-nak kétszer annyiba kell kerülnie, mint *B*-nek, ha egyszer értéke (termelési ára) kétszer akkora.

2. Az áruk *árösszege* feleljen meg az áruk *értékösszegének*.^{*} Ez a követelmény aranypénzforgalom mellett tulajdonképpen visszavezethető az elsőre. Az árarányok ugyanis *cserearányokat* jelentenek. Az első követelmény tehát így is fogalmazható: az áruk *cserearányai* feleljenek meg *értékarányaiknak* (termelési áruk arányainak). Ha mármost aranypénzben gondolkodunk, akkor az összes áruk árösszege egy bizonyos arany mennyiséget jelöl. Az a tétel tehát, hogy ez az árösszeg egyenlő legyen az áruk értékösszegével, azt a követelményt zárja magában, hogy az árukra fordított összes munka egyezzen meg az összárnak megfelelő arany mennyiségben rejlő összes munkaráfordításnak, azaz: *az áruk és az arany cserearánya feleljen meg értékarányaiknak*. A meg nem felelés az arany és a közönséges áruk termelésében eltérő jövedelmezőséget okoz, ezért az utólagos átlagos megfelelésre irányuló tendenciát itt is a termelőerők megfelelő átcsoportosulása kell hogy váltsa.

Am a második követelmény tartalma mégsem ilyen egyszerű. Ismeretes, hogy a tőkés újratermelési ciklusban a felfutás időszakában az árszínvonal emelkedik, majd a válságban esik, és a depresszióban alacsony színvonalon ingadozik. Tévedés lenne az értéktörvény második követelményének az elsőre való egyszerű visszavezetésével azt állítani, hogy ebben az árszínvonal-hullámozásban az arany és az áruk termelésének eltérő jövedelmezősége miatti termelőerő-átcsoportosulás játszik döntő szerepet. Itt konjunkturális árszínvonal-változással van dolgunk, amelynek okát az áruoldalon kell keresnünk. Erre még visszatérünk.

Termelési ár és monopolár

Az első kérdés, amelyet az értéktörvénynek a kapitalizmus monopolista szakaszában való érvényesülésével kapcsolatban felvetünk, az, hogy *mi tekintendő az imperializmusban árcentrumnak*. A kérdés azért merül fel, mert a monopóliumok beleszólnak az árak spontán alakulásába. Olyan árakat diktálnak gazdasági erejükhöz mérten, amelyek számukra monopolista profitot biztosítanak.

Ily módon a monopolizált iparágak monopolista tőkései az összes értéktöbbletből hosszabb idő átlagában sem tőkéjük arányában, hanem ennél nagyobb arányban részesednek. Ez kizárja a termelési áraknak azt a szerepét, hogy hosszabb idő alatt az áringadozások *tényleges középpontjai* legyenek, tehát azt, hogy hosszabb idő átlagárai a termelési árakkal *valóban* egyenlők legyenek. Mégsem mondhatjuk, hogy az *árarányok* tekintetében a monopolkapitalizmusban a termelési árak elvesztették szerepüket. *Ha ezeknek az árarányoknak a mélyebb törvényszerűségét keressük, akkor az árak közvetlen alapjaként az imperializmusban is a termelési árat találjuk*. Az érték az említett okok miatt nem lehet az árak közvetlen, hanem csak *végső* alapja. Az imperializmusbeli áreltéréseket mint az áruk termelési áraitól való eltéréseket

^{*} Itt természetesen csak áruvá vált munkatermékekre gondolunk.

kell tekintenünk. A különbség a szabadversenyos kapitalizmushoz képest annyi, hogy az árak tartósan, sőt állandó jelleggel térnek el a termelési ártól a monopóliumok javára, de természetesen nem bármily mértékben, hanem bizonyos gazdasági korlátokon belül. A monopolár tehát a termelési ártól eltérített ár.

A monopolár magasságának mértékéül az értéktörvény mezőgazdaságban való érvényesülésének analógiájaként nem jelölhető meg az iparban működő legrosszabb felszerelésű üzem termelési költsége (beleértve az átlagprofitot) sem. Ezt a gondolatot veti fel J. M. Gillman „A csökkenő profitráta” című könyvében: „Az árak általában az adott iparágban még működő, legkevésbé gazdaságos berendezés termelési költségei alapján alakulnak ki, míg az eladások zömét a leggazdaságosabban működő berendezések termelése szolgáltatja.”*

Ez azért félrevezető, mert úgy látszik, mintha a monopolárat szükségszerűen a legkevésbé gazdaságos üzem termelési költsége határozná meg. Csupán arról van szó, hogy a monopólium nem működtet olyan üzemet, amelyben a termelési költségek olyan magasak, hogy az adott időszakban elérhető monopolár mellett működése nem hoz elegendő profitot. A monopólium — ha eladó — az elérhető legnagyobb monopolárat diktálja, tehát akár olyan árat, amely messze meghaladja legrosszabb üzemegységeinek termelési költségeit, és fordítva, rákényszerülhet az ilyen üzemegységek működtetésének szüneteltetésére, ha egyéb okok miatt csak szerényebb monopolárat szabhat meg. A mezőgazdaságban viszont a művelés alá vont területen belül a legrosszabb minőségű földön folyó gazdálkodás termelési költségeinek meghatározóknak kell lenniük.

A továbbiakhoz tehát a termelési árat mint az *átlagos* önköltség és a tőke után járó átlagprofit termékegységre eső hányada által meghatározott nagyságot tekintjük az *árak közvetlen alapjának* (a centrumnak módosult értelmet tulajdonítva: árcentrumnak) az imperializmusban.

A monopolár emelésének korlátai aranypénz esetén

Monopolárnak olyan árat nevezünk, amelyet valamely monopólium éppen monopolista pozíciója alapján vagy fölfelé (ez az általános), vagy lefelé tartósan eltérít a termelési ártól. Lefelé eltérített monopolárról akkor beszélünk, ha a monopólium nem monopolista eladóktól vásárol és monopolista pozíciója alapján képes ezt az alacsony árat diktálni.

Ha az értéktörvény működési mechanizmusát aranypénzforgalom vagy törvényes arány szerint aranyra korlátlanul átváltható hitelpénz forgalma alapján vizsgáljuk, akkor azt találjuk, hogy a monopolárnak a termelési ártól való eltérítését az értéktörvény előbb említett mindkét követelménye korlátozza.

Tegyük fel, hogy egyes fogyasztási cikket termelő iparágakban monopóliumok jönnek létre, amelyek megemelik áruik árát. Tegyük fel azt is, hogy olyan termékekről van szó, amelyek keresletének ár rugalmassága kicsi, s ezért a fogyasztók belőlük a szokásos mennyiséget az áremelés után is megvásárolják.

* J. M. Gillman: A csökkenő profitráta. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960. 93. l.

Most három eset lehetséges:

1. A szóban forgó áruk megvásárlása a fogyasztók jövedelmének az eddiginél nagyobb hányadát köti le, kénytelenek ezért más áruk vásárlását csökkenteni. A monopóliumok áremelése miatt tehát bizonyos áruk keresletének csökkennie kell, ami ezeknek az áruknak az árát a termelési ár alá nyomja. A monopolizált és a nem monopolizált területek árárányai ~~nemcsak~~ a monopóliumok áremelésének arányában, hanem a bekövetkezett áresés miatt ennél nagyobb mértékben térnek el az egyenlő profitot biztosító termelésiár-arányoktól.

2. Tisztán elvontan nézve lehetséges az is, hogy egyetlen más áru kereslete sem csökken, hiszen a monopóliumok az áremelés miatt nagyobb pénzjövedelmet realizáltak, mint eddig. Náluk tehát többletként jelentkezik az, ami eddigi vásárlóiknál most mínusz. E többletbevételük az összkeresletben pótolhatja azt a keresletkiesést, amely a monopoláron vásárlók nagyobb kiadásai miatt következett be a megfelelő területeken, vagy a monopolisták közvetlen vásárlásai, vagy különféle áttételeken keresztül. A gyakorlatban persze teljesen lehetetlen, hogy a monopóliumok — vagy a többletbevételükből történő kifizetések révén mások — pontosan ugyanazokra a termékekre támasszanak keresletet, pontosan ugyanolyan mértékben, mint amely termékek iránt a monopolár miatt mások keresletüket megfelelő mértékben csökkenteni kényszerültek. Azt az esetet tehát, amikor a monopóliumok áremelése sehol sem vezet kereslet- és árcsökkenéshez, csak mint elvont elméleti esetet emelem ki annak a hangsúlyozására, hogy a monopóliumok áremelését nem kell hogy szükségképpen kompenzálja másutt megfelelő áresés. Ily módon belátható, hogy a monopolista áremelés nemcsak az árstruktúrárt módosíthatja, hanem az árszínvonal megemelkedéséhez is vezethet.

3. A legvalószínűbb és nagyon bonyolult hatású következmény, hogy a monopóliumok a többletpénzbevétellel más árukra irányuló keresletüket növelik meg, illetőleg hogy a többletpénzbevétel terhére kifizetett béreket és fizetéseket nem azokra a termékekre költik, amelyekkel szemben a monopolárral elvont jövedelem állt. De ha a többletpénzbevételt vagy a monopóliumok, vagy — tegyük fel — a bankrendszer közvetítésével mások elköltik (a monopóliumok növelhetik a többletbevételből betéteiket, amelyeket mások igénybe vehetnek), akkor ez az eset az árstruktúra módosulása mellett megfelel a másodiknak abban, hogy a monopolista áremelést nem egyenlíti ki az egyébként több más területen bekövetkezett áresés, és ezért nemcsak az árárányok módosulnak, hanem az árszínvonal is megemelkedik.

Az első esetben a monopolista áremelésnek az értéktörvénynek az árárányokra vonatkozó követelménye állít korlátot. Ha más tőkés termelők árcsökkentésre kényszerülnek, akkor profitrátájuk esik. Egyrészt tehát más tőkés profitjának a rovására nő meg a monopolisták profitja. Másrészt a nem tőkés vásárlók jövedelmét csapolják meg. Ha a nem tőkés vásárlók bérből és fizetésből élők, és sikerül bér- és fizetésemelést kiharcolniuk, s így korábban elért reáljövedelmüket megtartaniuk, akkor ez megint odavezet, hogy valahol másutt a profit csökkent. A monopolizált területek viszont nem szívhatják el teljesen más területek profitját, mert akkor ezeken a termelés lehetetlenné válik. Továbbá a nagy eltérések a profitrátákban a monopolkapitalizmusban

is előidézik a tőkeáramlást: a kívülálló tőke megtöri a magas monopolista profitot elvező monopóliumok hatalmát. Minél erősebb tehát az árarányok eltérése a termelési árak arányaitól, annál jelentékenyebb a különböző termelési területek profitrátáinak eltérése, és ezért annál nehezebb még tovább fokozni az árarány eltérítését. Ebben mutatkozik meg, hogy a termelési ár továbbra is közvetlen alapja az árnak.

A második és a harmadik esetben, tehát akkor, amikor az árarányok eltérése mellett az árszínvonal is megemelkedik, egyúttal romlik az arany cserearánya a közönséges árukkal szemben. Itt tehát az értéktörvénynek az árarányokra vonatkozó követelménye mellett a monopolár emelését az is korlátozza, hogy az összár érték fölé emelkedése rontja az aranytermelés jövedelmezőségét. Nem lehetséges tehát újabb és újabb monopolár-emeléssel az összárát bármilyen mértékben az összérték fölé emelni.

A monopolár megemelésének vannak emellett *közvetlen* korlátai is. A monopóliumnak számolnia kell azzal, hogy terméke iránt a kereslet nem viselkedhet mereven bármilyen áremelés mellett. Egy bizonyos ponton túl minden áru kereslete rugalmasan viselkedik az árváltozás hatására. Ez a pont annál közelebb esik a termelési árhoz, minél kevésbé nélkülözhetetlen a szükségletkielégítésben az áru, illetőleg minél inkább helyettesíthető más termékekkel. Ha a további áremelés az áru keresletének nagy esését vonja maga után, akkor olyan kapacitáskihasználatlanság és ezért önköltség-emelkedés következhet be, amely a profitnak nem emelkedéséhez, hanem csökkenéséhez vezet. A magas monopolista ár tehát lehetetlenné teszi azt a tömegű termelést, amely a profit maximumát hozná, amellet ez a termelési szint általában alacsonyabb, mint ami az adott technika mellett a legalacsonyabb önköltséget biztosítaná. Így gyakran célszerűnek mutatkozik egy eddig tartott monopolár erős leszállítása és ezen az alapon a termelés megnövelése. Ebben az esetben is az a feltétel, hogy az árleszállításra a kereslet rugalmasan reagáljon.

Így az Egyesült Államokban 1942-ben a fénycső árát az 1939. évi ár $\frac{1}{2}$ -ára szállították le, s ennek következtében a forgalom 13-szorosára emelkedett. A még kellően be nem vezetett cikk árrugalmassága rendszerint kicsi, tehát csak egy bizonyos idő után számíthat a monopólium arra, hogy árleszállítása megfelelő keresletnövekedéshez vezet. Például a General Electric társaság túl korán csökkentette a mosógépek árát 20%-kal, ami csak a forgalom 5%-os emelkedéséhez vezetett.*

Mindebből látható, hogy a monopólium nem diktálhat a gazdasági feltételektől függetlenül bármilyen árat.

A monopolista áremelés vagy árnyomás korlátja tekintetében nem jutunk más elvi következtetéshez akkor sem, ha nem fogyasztási cikk, hanem termelési eszköz áremelését vesszük példaként. Ha a monopolista megemeli az általa szállított termelési eszköz árát, ezzel emeli a felhasználó árujának önköltségét. Ha mármost a termelési eszköz felhasználó tőkés áruja keresleti árrugalmassága nagy, akkor ezt az önköltségemelkedést nem tudja áremelés formájában vevőire továbbhárítani. Profitja tehát közvetlenül csökken. De ha sikerül az ár-emeléssel való továbbhárítás, akkor végül is valamely fogyasztási cikk

* Csikós-Nagy Béla: Arpolitika a mai kapitalizmusban. Kossuth, 1964. 60. 1.

áremelkedése az eredmény, ami megfelel az előbb tárgyalt példának. Ugyancsak a más területek jövedelmezőségi foka szab korlátot a termelési eszközt vásárló monopólium árnyomásának is.

Monopolár és árszínvonal aranyra átválthatatlan hitelpénz esetén

Vizsgáljuk most meg az értéktörvény működését olyan körülmények között, amikor a forgalomban hitelpénz van ugyan, de azt nem lehet a belföldi forgalomban aranyra beváltani, s ezért a hivatalosan deklarált aranytartalmához képest, ha a pénzkibocsátási politika nem megfelelő, bármilyen mértékben elértéktelenedhet. Ezt a pénzt a szerzők egy része már papírpénznek tekinti, mások ezt helytelenítik. Mivel itt ebbe a vitába nem kívánok beleszólni, ezért Erdős Péternek „A pénz értékmérő funkciójáról a mai kapitalizmusban” című cikkében (Közgazdasági Szemle, 1963. 7. sz.) használt *papiros anyagú pénzt* mondog papírpénz helyett, s ebbe beleérttem mind a papírpénzt, mind a bankjegyet.

A probléma helyes tárgyalása megkívánja, hogy világosan megkülönböztessük azokat az árváltozásokat, amelyek a konjunktúra (az újratermelési ciklus) alakulásából, illetőleg az értéktörvény működéséből erednek, azoktól a tartalmukat tekintve egészen más típusú árváltozásoktól, amelyek a papiros anyagú pénz felhígulásának, a pénzromlásnak következményei.

Vegyük mindjárt az árszínvonal változását az áruk összességére vonatkoztatva.

Ha a munka termelékenysége minden áru termelésében, vagy csak a termelés bizonyos területein megnő, akkor az áru értéke megfelelően csökken. Ha az árak az érték csökkenésének megfelelően esnek, akkor esett az árszínvonal, megnőtt a pénz vásárlóereje (több áru vehető a pénz egységéért), bár munkaórán kifejezve ez a vásárlóerő változatlan (a pénz egysége ugyanannyi dologiasult munkaórának felel meg, mint korábban). Felületesen szemlélve az a látszat, hogy az értéktörvény az árak ilyen változását egyértelműen megköveteli. Tévedés azonban azt hinni, hogy az értéktörvény követelményének megsértését jelenti az, ha az árszínvonal változatlan marad vagy esetleg éppen emelkedik, miközben a munka termelékenysége általános vagy egyes területeken fokozódott. Aranypénz esetén egyenesen az értéktörvény érvényrejutásának a folyamánya lehet ez az eredmény, ha a munka termelékenysége az aranytermelésben is növekedett a közönséges áruk értékcsökkenésének pontosan megfelelően (változatlan árszínvonal), illetőleg, ha az aranytermelő munka termelékenysége nagyobb mértékben emelkedett (növekvő árszínvonal). Most azonban az aranyra átválthatatlan hitelpénz forgalma a feltételezésünk. Ebben az esetben az árszínvonal változatlanságát vagy éppen emelkedését a munkatermelékenység fokozódása ellenére kiválthatja a pénzforgalom megfelelő felhígítása. Elméletileg a következő két fő esetet célszerű megkülönböztetni.

1. A munka termelékenysége mindenütt egyforma mértékben emelkedett. Az árszínvonal akkor marad változatlan, ha a pénzforgalom a termelés növekedésének arányában nőtt (ugyanaz a hatás, ha a pénz

forgása arányosan gyorsult); és akkor emelkedik, ha a pénzforgalom nagyobb mértékben növekedett a munka termelékenységénél. Az értéktörvény érvényesül, ha az arányok változatlanok maradnak. (Mindig feltesszük, hogy a tárgyalt változásokat megelőzően az arányok megfeleltek a termelésiár-arányoknak).

2. A munka termelékenysége csak az áruk egy csoportjánál emelkedett. Az árszínvonal változatlansága azt kívánja, hogy a pénzforgalom növekedése az összes árukra számított átlagos munkatermelékenység-emelkedésnek feleljen meg. Az értéktörvény érvényesül, ha az áruk egyik csoportjánál (amelyek termelésében a munka termelékenysége változatlan) az árak emelkedése, az áruk másik csoportjánál (amelyek termelésében a munka termelékenysége emelkedett) az árak esése olyan mérvű, hogy a kialakult új arányok a termelési árak arányaival meg egyezzenek. Ilyen arányok akkor is létrejöhetnek, ha az árszínvonal a pénzforgalom nagyobb arányú növekedése miatt egyenesen emelkedett. Lehetséges, hogy az árak változatlanok maradnak ott, ahol a munka termelékenysége nőtt, másutt viszont (ahol a munka termelékenységében nincs változás) az árak megfelelően emelkednek stb.

Az egyik dolog, amire itt célszerű a figyelmet felhívni, a következő: Ha az áruk értéke esik, de áruk változatlan, akkor használati értékben kifejezve a pénz vásárlóereje ugyanaz marad, bár a pénzegységért kapott áruérték most kisebb. Ha a papiros anyagú pénz vásárlóereje annak arányában fokozódna, amilyen arányban a munka termelékenysége emelkedik, akkor ez jelentősen ösztönözné a jövedelmek meglakarítását, hiszen a félretett pénzért (miközben még kamatoztatható is) az idő múlásával egyre több áru vehető. A kapitalizmusban, ahol általában is, de időnként különösen fokozódnak a realizálási problémák, az ilyen pénz előnytelen hatású, s éppen ezért a polgári közgazdászok inkább a mérsékelt ütemű inflációt tartják előnyösnek. (Pénzromlásról (inflációról) a szó mindennapi értelmében csak akkor beszélhetünk, ha a pénz vásárlóereje használati értékben kifejezve romlik.) A változatlan árszínvonal mellett azonban növekedhet a tárgyasult munkaóra ára, ha egyszer a munkatermelékenység emelkedett.

Erdős Péter a már említett cikkében a fogyasztási cikkek értékegységének árára vonatkozóan a következő összefüggést állapítja meg:

$$p_f = \frac{B}{F - f}, \quad \text{ahol } B \text{ a kifizetett összes munkabér pénzben, } F \text{ az}$$

összes fogyasztási cikk együttes értéke (munkaórában) és f a tőkések által fogyasztott fogyasztási cikkek összes értéke (ugyancsak munkaórában). Ebből jól látható, hogy a termékegységek árának emelkedése, tehát a pénzromlás nem következik be akkor, ha az $F - f$ értékösszeg a munkatermelékenység emelkedése miatt nagyobb árutömegben ölt testet, mint korábban, a B megfelelő növekedése pedig lehetővé teszi ennek a realizálását változatlan termékárak mellett. Ilyenkor pénzromlásról nem lehet szó, bár az értékegység ára (a p_f) emelkedett, hiszen az $F - f$ értékösszeg változatlan a B növekedése mellett. Az árszínvonal kategóriája tehát mást jelent, ha a termékegységek áráról beszélünk, és mást, ha a dologiasult munkaóra pénzkifejezéséről van szó.

A másik leszűrhető következtetésünk, hogy aranyra beválthatatlan papiros anyagú pénz esetén a pénzromlásból következő árváltozások

mellett az értéktörvény mint az *árárányok* törvénye minden korlátozás nélkül érvényesülhet. Hamis útra vezet tehát az a kérdésfelvetés, hogy ha a munka termelékenysége általában emelkedett, vagyis az egyes áruk értéke csökkent és az árszínvonal nem változott vagy éppen emelkedett, akkor mennyiben érvényesült az értéktörvény. Arról van ugyanis szó, hogy az értéktörvénynek az a második követelménye, amely szerint az összes áru árösszege meg kell hogy feleljen az összes áru értékének, aranyra beválthatatlan papiros anyagú pénz esetében nem vezethető vissza az első követelményre, tehát az értékarányos csere követelményére. Ez viszont azt jelenti, hogy ilyen körülmények között *ez a követelmény nem értelmezhető*, tehát az értéktörvény érvényesülése csak a termelési áraknak megfelelő ár-, illetve cserearányokat kívánja meg.

Ha az értékek változatlansága mellett ugyanannak az árutömegnek az összára 100-ról 1000 pénzegységre nő, akkor teljes értelmetlenség azt mondani, hogy az árösszeg 10-szeresen haladja meg az értékösszeget. *Ugyanaz az értéktömeg, csak más pénznevet kapott.*

Am az is helytelen lenne, ha minden ilyen áremelkedést egyszerűen pénzromlásnak tekintenénk. Az áremelkedés kiindulhat *áruoldaltól* is, például a megélcenkülés és a fellendülés idején. Ha a kereslet nem azért növekszik meg, mert a termeléstől függetlenül vásárlóerő jelentkezik, hanem például az történik, hogy a beruházások növekednek és ezen az alapon bért fizetnek ki, akkor ez a bér fogyasztás-cikk-keresletet támaszt, még mielőtt a fogyasztási cikkek termelése megnövekedett volna, vagyis még mielőtt a bővülő termelőkapacitások éreztetnék a hatásukat. Ez kiválthat olyan árszínvonal-emelkedést, amely nem tekinthető egyszerűen pénzromlásnak. Ugyanez zajlik le aranypénz esetén is. Csak aranypénzforgalom mellett egy ciklus átlagában olyan árszínvonal-csökkenésnek kellett bekövetkeznie, amely nagyjából biztosította az arany és az áru értékarányos cseréjét, viszont papiros anyagú beválthatatlan pénz mellett egyáltalán nem biztos, hogy konjunkturális áremelkedést a válságban megfelelő áresés követ, mert lehet, hogy a tőkésállam éppen inflációs politikával védekezik a válság ellen, annak jelentkezésekor. Mint mindjárt ráterünk, a pénzromlás vagy az árak esésének megakadályozása a monopóliumok árpolitikájának is lehet következménye.

Hogy a konjunkturális áremelkedés nem tekinthető egyszerűen pénzromlásnak, azt az is bizonyítja, hogy pénzügyi manipulációik nélkül ezt az áremelkedést áresés követné a válságban. Az áresésnek pénzsaporítás útján való megakadályozása azonban már nem az értéktörvény működését érinti. Az értéktörvény érvényesüléséhez tartozó problémaként bizonyos értelemben csak a konjunkturális árváltozások kezelhetők. Ezzel kapcsolatban sem mondhatjuk azonban, hogy a fellendülésben az árak összege meghaladja az értékek összegét, a válságban pedig (ha van áresés) fordítva, az árak esnek az érték alá — ha egyszer a pénz aranyra átválthatatlan papiros anyagú pénz.

Láttuk, hogy a monopóliumok áremelése aranypénzforgalom esetén is okozhat az árárányok módosítása mellett árszínvonal-emelkedést addig a határig, amíg ezt az aranytermelés jövedelmezősége megengedi. Aranyra átválthatatlan hitelpénz mellett ez a korlát nem létezik. Ha az egyéb áruk árai részben felzárkóztak a monopóliumok által diktált árak-

hoz, akkor a monopóliumok újabb és újabb áremelésekkel érhetnek el olyan árarány-módosítást, amely a monopolista extraprofitjukat biztosítja. A monopóliumok áremelése tehát az állam költségvetési deficitjének pénzsziporítás útján történő kiegyenlítése és esetleg a bankszámlapénznek a forgalom szükségleteit meghaladó növekedése mellett a monopolkapitalizmusban újabb oka lehet az inflációnak. *A monopóliumok áremeléséből eredő árszínvonal-emelkedés tartalmát tekintve azért azonosul a pénzromlással, mert végeredményben olyan pénz forgalomba szivását eredményezi, amely mögött nincs termelésemelkedés.* Ha a monopólium ugyanazt az árut drágábban adja, mint korábban, akkor ennek az árunak a realizálását biztosító *hitelpénztöbbletnek a forgalomba kell áramlania.* Úgy például, hogy a vásárló váltóval fizet, és a bank ezt az áremelés miatt nagyobb címletű váltót számítolja le. A leszámított váltónévérték növekedése tehát nem a termelés emelkedésének, hanem a monopólium áremelésének a következménye.

Természetesen az aranyra átválthatatlan hitelpénz viszonyai között sem vezet szükségképpen árszínvonal-emelkedéshez a monopóliumos áremelés, mert lehetséges, hogy a monopóliumok nem költik el a többletbevételüket, és ezért valahol a keresletcsökkenés és áresés lesz a következmény, vagy a pénztöbblet más árukra jelenthet keresletet, s ezért a termelési struktúra megfelelő módosulásának kell bekövetkeznie stb. Azt azonban le kell szögeznünk, hogy ha nincs aranypénzforgalom, akkor újabb és újabb árszínvonal-emelkedések következhetnek be a monopóliumok újabb és újabb áremelése következtében. Ulyenkor tehát a monopolárok magasságának csak az értéktörvény árarányokra vonatkozó követelménye állít korlátot, mert az összérték és az összár megfelelése mint az áru és pénz értékarányos cserearánya nem jelentkezik az értéktörvény követelményeként.

Az árszínvonal-változás és a bérek alakulásának kapcsolata sem hagyható itt figyelmen kívül. Visszatérve az előbb említett összefüggésre, a $p_f = \frac{B}{F - f}$ képletre, világosan látható, hogy ha a tőkések

fogyasztása használatiérték-volumenben változatlanoknak tekinthető, akkor értékösszegben (f) a munkatermelékenység emelkedésének hatására feltétlen csökkenő. Az f ilyen csökkenése az $F - f$ értékösszeg növekedését eredményezi, miközben még jobban nő az ezt az értékösszeget megtestesítő használatiérték-tömeg. Ebből következik, hogy ennek a termék-tömegnek a realizálása vagy az árak megfelelő esése s így a reálbérek megfelelő emelkedése, vagy pedig a B megfelelő növekedése mellett valósulhat csak meg, ami szintén lehet reálbér-emelkedés, vagy a B az improduktív alkalmazottak számának növekedése miatt nő. *A fogyasztási cikkek árának változatlansága, emelkedése vagy csökkenése tehát szoros kapcsolatban van a bérek alakulásával. Az, hogy a monopóliumok áremelése a munkatermelékenység fokozódása ellenére az árszínvonal (a termékegységek árainak) emelkedését eredményezze, a kifizetett összes bérek növekedése mellett lehetséges csupán.*

Az összefüggés fordítva is fennáll. A munkások által kiharcolt béremelésre a monopolitőkések áremeléssel válaszolhatnak. Mégis teljesen helytelen lenne azt mondani, hogy a béremelés automatikusan

inflációhoz vezet, tehát hogy igazában a munkások csak nominálbér-emelkedést érhetnek el.

Először is: Ha éppen a munkásosztály által fogyasztott áruk termelésében fokozódott a munka termelékenysége, és ezért ezekből az áruból nőtt a kínálat, akkor egy kiharcolt béremelkedés esetleg csak azt teszi lehetővé, hogy a megnövekedett árutömeget a *régi áron* a tőkések realizálni tudják. Ilyenkor a pénz vásárlóerejében nem következik be változás, bár a tárgyiasult munkaóra ára emelkedett, mert az értékcsökkenés nem vezetett áreséshez. A reálbér nyilvánvalóan emelkedett. Előfordulhat persze, hogy egy nagyobb arányú pénzbéremelés azt is lehetővé teszi, hogy a monopolizált tőkések még emeljék is valamelyest az árat. Ilyenkor is van azonban reálbéremelkedés, csak a nominálbér-emelkedésnél kisebb.

Másodszor: Ha a munkásosztály a munkatermelékenység változatlansága mellett vív ki béremelkedést, akkor sem egyértelmű következmény a pénzromlás olyan mértéke, amely semmissé tenné ezt a béremelést, sőt lehet, hogy pénzromlás egyáltalán nem következik be. A munkások ugyanis nemcsak a monopóliumok által termelt árut vásárolják. A nem monopolizált iparágak tőkésai vagy egyéb termelői a nagyobb keresletre termelésnövekedéssel reagálnak előbb-utóbb. Továbbá az sem biztos, hogy a monopóliumok emelik az árakat. Ha ugyanis a termelésük volumene nincs azon a színvonalon, amelyen az adott technika mellett az önköltség jelentősen csökkenthető, akkor profitrátájuk kedvezőbben alakulhat a keresletnek megfelelő termelésemeléssel, mint áremelés mellett.

Nincs tehát olyan automatizmus, amely a nominálbérek emelésének megfelelő mértékű pénzromlást idézne elő, bár kétségtelen, hogy a munkások keresletének növekedését (ha ezt vagy ennek egy részét a monopóliumok termelése elégíti ki) a monopóliumok bizonyos esetekben ár-emelésre használják fel.

Bármely oldalról is vizsgáljuk tehát a monopolizációt, arra a következtetésre jutunk, hogy a monopóliumok nem diktálhatják azt önkényesen, a mindenkori gazdasági feltételek figyelmen kívül hagyásával. Ha a pénzforgalom aranyra beválthatatlan hitelpénz forgalma, akkor az értéktörvény csak mint az árarányok törvénye létezik. Láttuk azonban, hogy szemben a kapitalizmus szabadversenyes szakaszával, a termelési ár nem tekinthető a szó szoros értelmében ármozgási centrumnak a monopolkapitalizmusban, mert a monopóliumok állandó jelleggel eltérítik tőle az árakat. A termelési ár az árak olyan közvetlen alapjának tekinthető, amelytől a piaci árakat nem lehet tetszés szerint elszakítani, s minél nagyobb a termelési ár és a piaci ár eltérése, annál nagyobb nehézségekbe ütközik az eltérítést tovább fokozni. Ez azt is jelenti, hogy a munka termelékenységének eltérő ütemű emelkedése előbb-utóbb hatást kell hogy gyakoroljon az árstruktúrára. Éppen ebben jut érvényre az értéktörvény árszabályozó hatása.

Ha azt az árszínvonal-változást, amely az inflációból — arany és aranyra átváltható hitelpénz esetén a pénznek mint ármércének a megváltoztatásából — következik, nem választjuk el világosan az értéktörvény működésével összefüggő árszínvonal-változástól, akkor könnyen eshetünk tévedésbe az értéktörvény monopolkapitalizmusbeli érvényesülésével kapcsolatban.

Egyik ilyen tévedés azt állítani, hogy ha a munka termelékenysége emelkedik és közben az árszínvonal nem csökken vagy éppen emelkedik, akkor az összérték és az összár azáltal kerül egyensúlyba, hogy a munkaerő ára értéke alá esik. Ez az érvelés gyakran hangzik el marxista oktatók körében. Motiljev „A fináncsőke és szervezeti formái” című művében hangoztatja ezt az érvet, bár nem állítja, hogy a monopolár árszínvonal-emelő hatását a munkaerő árának érték alá esése teljesen kompenzálná. Ez az okoskodás szerintem gyökerében hamis.

Először is az összérték és összár megfelelésének vizsgálatakor a munkaerőt nem helyes a közönséges árukkal egy sorban figyelembe venni. Az összár-összérték megfelelésének tétele a megtermelt anyagi javakra vonatkozik (ha ezek áruk). A munkaerő termelése már nem termelés a szó szoros értelmében, hiszen ez a folyamat a fogyasztás területén megy végbe. A munkaerő áru voltából következik, hogy a munkásosztály a fogyasztási cikkekből a létfenntartási költségeknek megfelelően részesedik. Ily módon, ha a munkaerőt a közönséges árukkal egy sorba állítjuk az összár-összérték megfelelésének vizsgálatakor, akkor azokat a javakat, amelyeknek értéke a munkaerő értékét adja, eleve kétszeresen kell számításba vennünk, egyszer mint megtermelt árukat, egyszer meg mint a munkaerő értékét.

Másodszor: Ha azt állítjuk, hogy minden áremelés arányosan csökkenti a munkásosztály reálbérét, és ezért kerül a munkaerő ára egyre inkább értéke alá, akkor a következő problémák adódnak:

1. A munkabér és a munkaerő értéke között egyre nő a szakadék, tehát a munkaerő értéke tulajdonképpen nem meghatározója a munkabérnek.

2. Az áremelésből adódó reálbércsökkenés mellett a fogyasztási cikkek csak akkor realizálhatók, ha a) arányosan csökken a termelésük (ismeretes, hogy nem ez a helyzet), b) megfelelően nő az összes bérkifizetés a termelők és nem termelők létszámnövekedése miatt, c) megfelelően emelkedik a tőkészek fogyasztási cikk vásárlása. Mivel a tőkészek fogyasztása nagyjából konstansnak vehető, egyetlen érvként a b) pontban említett érv marad. Kétségtelen azonban, hogy a kapitalizmusban nem létezik olyan törvény, amely szerint az árak emelkedésével arányosan csökkenő reálbért a bérből élők létszámának megfelelő növekedése kompenzálná. Ebből következik, hogy a fogyasztási cikkek termelésének azonos színvonal mellett, ha az árak emelkednek, növekedniük kell a kifizetett béreknek oly módon is, hogy a dolgozók nominálbére nő. Ha pedig a fogyasztási cikkek termelésének volumene még növekszik is, a realizálásukhoz hosszabb idő átlagában a reálbérek bizonyos mértékű emelkedése szükséges.

Ugyancsak tarthatatlan az a tétel, amely szerint az összérték és az összár egyensúlya azáltal áll helyre, hogy az áruk közé bevesszük a pénzt is. Ennek alapján azt lehet mondani, hogy amilyen mértékben az árak érték fölé emelkedtek, olyan mértékben esett a pénz csereértéke. Ez azonban csak tautológia. Tízmilliószoros áremelkedés tízmilliószoros csökkenést jelent a pénz vásárlóerejében.

Ily módon az összár és összérték megfelelésére vonatkozó tétel nem menthető meg, de nincs is szükség a megmentésére, ha egyszer az árszínvonal emelkedése a pénzromlás következménye.

A bolgár gazdasági fejlődés egyes kérdései

A bolgár gazdasági fejlődés problémái — mint bármely népgazdaság komplex fejlődési problémái — nem könnyen közelíthetők meg, s a rendelkezésre álló statisztikai adatok (amelyek egyébként Bulgária esetében nem mondhatók szűköseknek), a vizsgálati eljárások korlátai és több más tényező folytán megközelítésük csak szerényebb eredményeket ígér.

Noha e cikkben a fejlődés *problémáinak* vizsgálata lesz előtérben, nem szabad elfeledkeznünk arról, hogy a nehézségeket, a buktatókat a *fő eredmények* tükrében, jelentőségüknek megfelelő arányaikban lehet csak ésszerűen interpretálni. A fejlődési eredmények bemutatása más tanulmány tárgya volt,* itt csupán a két leglényegesebbet említjük meg: 1. a termelési viszonyok forradalmi átalakítását, a kapitalizmusból a szocialista termelési viszonyokra való átmenet sikerét, 2. a termelőerők nagyarányú fejlődését az elmúlt 15 évben, amely a bolgár gazdaságot magasan a háború előtti színvonal fölé emelte.

Az eredmények mellett a tárgyalásra kerülő problémák és nehézségek másodlagos jelentőségűek, ennek ellenére szükséges és számunkra is tanulságos lehet ezek elemzése.

A teljességre való törekvés igénye nélkül a következő kérdések vizsgálatára szorítkozom:

- a) A gazdasági fejlődés általános üteme és hatékonysága;
- b) A mezőgazdasági fejlődés;
- c) A további fejlődés egyes kérdései.

* Kenessey Zoltán: Bulgária népgazdasága. Kossuth Kiadó, Budapest, 1964. 118. l.

A bolgár gazdasági fejlődés üteme és hatékonysága

Bulgária nemzeti jövedelme 1962-ben kerekén háromszorosa volt a háború előtti színvonalnak. Egy lakosra számítva a nemzeti jövedelem körülbelül két és félszeresére emelkedett. Ez a nagyarányú emelkedés lényegében 15 év alatt következett be. A nemzeti jövedelem emelkedése Bulgáriában az elmúlt 10—15 évben gyorsabb ütemű volt, mint általában a többi szocialista országban és lényegesen gyorsabb, mint általában a kapitalista országokban. Az erősen emelkedő irányzat a nemzeti jövedelem alakulásában csak 1954-ben szakadt meg (ekkor 2 ponttal csökkent a nemzeti jövedelem indexe 1953-hoz viszonyítva) majd 1955 és 1956 között az ország nemzeti jövedelme stagnált (egy ponttal növekedett). Viszonylag szerényebb növekedést hozott az 1961-es év is, amikor a nemzeti jövedelem valamivel több mint 3 százalékkal emelkedett. Valószínű, hogy az erősen emelkedő irányzatban belül az említett években (1954, 1956, 1961) elsősorban a mezőgazdaságnak a nemzeti jövedelemhez való hozzájárulása hatott az indexre. Erre enged következtetni az, hogy a bruttó ipari termelés a jelzett években is emelkedést mutat, a bruttó mezőgazdasági termelés viszont 1956-ban és 1961-ben is csökkent az előző évhez viszonyítva (1954-re nem áll rendelkezésre adat).

A bolgár nemzeti jövedelem fejlődési görbéje a legutolsó három évben bizonyos ellaposodást mutat. 1963-ban a nemzeti jövedelem körülbelül 16 százalékkal volt magasabb mint 1960-ban, az évi növekedés 1961-ben 3 százalék fölött, 1962-ben

és 1963-ban körülbelül 6 százalék volt. Hasonló jelenség más szocialista országokban is tapasztalható. Ez részben a mezőgazdasági termelés problémáival kapcsolatos, különösen azokban az országokban, ahol a mezőgazdaság részesezése a nemzeti jövedelem létrehozásában jelentős. A növekedési ütem bizonyos fokú csökkenése azonban nem kizárólag mezőgazdasági hatásokat tükröz. Az utolsó négy évben a bolgár ipar bruttó termelése évenként a következőképpen növekedett (százalékban az előző évhez képest): 1960-ban 13, 1961-ben 12, 1962-ben 11, 1963-ban 10.

Az 1963. évi 10 százalékos emelkedés viszonylag magas (a KGST-országok közül 1963-ban csak Románia mutatója volt kedvezőbb). Megemlíthető az is, hogy a növekedési ütem csökkenése, amely az említett négy évben valamennyi KGST-országra jellemző volt, egyes országokban nagyobb volt. Tekintettel arra, hogy a KGST-országokban az ütem mérséklődése a jelzett négy évben fokozatos volt (évről évre valamennyi országban jelentkezett*), összehasonlítás-ként csupán az 1960. és 1963. évi ütem adatait, tehát a két szélső értéket említjük: Magyarország 12 és 7, Csehszlovákia 11,5 és 0, Lengyelország 11 és 5, Mongólia 28 és 6, NDK 8 és 5, Románia 16 és 12,5, Szovjetunió 10 és 8,5. Természetesen az 1963-as növekedés sem lekicsinylendő mértékű, hiszen a tőkésországokban az ipari termelés 1963-ban körülbelül 4,5—4,7 százalékos emelkedést mutatott, (Angliában 2,5, az NSZK-ban 3,5, Franciaországban 4,5, Olaszországban és az Egyesült Államokban 5 és Japánban 6,5 százalékos növekedéssel).

A bolgár ipari termelés növekedését vizsgálva figyelembe kell venni azt is, hogy az ütem mérséklődése milyen hatást gyakorol a nemzeti jövedelemre. Az ipari termelés 8—10 százalékos évi emelkedése bármely mértékkel mérve kifejezetten magas ütemnek tekinthető. Amennyiben az ütem mérséklése erőforrásokat sza-

badít fel más népgazdasági ágak növekedési ütemének fokozásához, ez az egyenletes fejlődés és a népgazdasági egyensúly szempontjából előnyösnek bizonyulhat.

E kérdés vizsgálata különösen fontos azért, mert az ipar magas növekedési ütemének biztosítása nem erőfeszítésmentes folyamat, jelentős beruházásokat igényel. A népgazdasági tervben szereplő ipari beruházások aránya Bulgáriában, százalékban a következőképpen alakult: 1949 = 43, 1950 = 50, 1952 = 49, 1955 = 54, 1956 = 54, 1957 = 63, 1959 = 59, 1960 = 58, 1961 = 62, 1962 = 65.

Ha a fenti százalékokat a népgazdasági tervben nem szereplő beruházásokkal korigáljuk, az ipar részesezése a teljes beruházási összegben nem éri ugyan el a fenti, csaknem $\frac{2}{3}$ -os arányt, de az ipar részesezése Bulgária beruházásaiban így is magasnak mondható.

1959-ben körülbelül 400 millió, 1960-ban körülbelül 475 millió, 1961-ben körülbelül 520 millió, 1962-ben pedig 600 millió leva fölött volt az ipari beruházások értéke Bulgáriában. Az, hogy az ipari termelés növekedési üteme a beruházások volumenének növekedésével milyen mértékben függött össze, nehezen megközelíthető kérdés, ami a beruházások átfutási idejével, hatékonyságával és sok más tényezővel kapcsolatos.

A bolgár ipari beruházások hatása az iparban létrehozott nemzeti jövedelem alakulására alaposabb vizsgálódásokat érdemelne. Megfelelő adatok híján a beruházások egy százalékos emelkedéséhez viszonyított nemzetijövedelem-növekedés mutatójával kísérleteztünk. Ez a mutató Bulgária esetében viszonylag nem magas. 1950 és 1962 között a beruházások volumene 273 százalékkal, a nemzeti jövedelemé viszont 180 százalékkal emelkedett, tehát a beruházások volumenének 1 százalékos emelkedése a nemzeti jövedelem volumenének 0,75 százalékos emelkedésével jár együtt. Ugyanezen időszakban Anglia és az NSZK hasonló mutatószáma körülbelül 1,5, Franciaországé körülbelül 1,2, és az Egyesült Államoké körülbelül 1,1 volt. A bolgár mutató

* A Szovjetunióban az 1961. és 1962. évi ütem gyakorlatilag azonosnak tekinthető (1962. javára 0,15 pont változással).

egybevetése ezen országokéval nem tekinthető kifogástalan eljárásnak (a fejlettségbeli különbségek és eltérő számbavétel miatt). Magyarország esetében a mutató valamivel 1 fölé van, mivel 1950 és 1962 között a beruházások volumene 90 százalékkal, a nemzeti jövedelemé 108 százalékkal emelkedett.

Bulgáriában 1959-ben a beruházások értéke a nemzeti jövedelem 30, 1960-ban 28, 1961-ben 22 és 1962-ben 25 százalékát tette ki. Még ha nem is tudjuk ezeket az arányszámokat megnyugtatóan egybevetni a más országokra vonatkozó adatokkal s nehéz azt is megbecsülni, hogy a beruházásra kerülő rész értékelése (az árrendszer hatásai folytán) nem becsüli-e alá (kevésbé valószínűen fölé) a felhalmozás részesedését a nemzeti jövedelemből, e mutató magas voltát valószínűleg el kell ismerni. Amennyiben a maximális felhalmozási arányt nem tekintjük feltétlenül az optimális nemzetijövedelem-növekedést kiváltó tényezőnek, akkor vizsgálódást érdemelne az is, hogy a fenti felhalmozási arány nem magasabb-e az optimális növekedéshez szükséges aránynál.

Egyébként Bulgáriában is egyes ágazatokban — például jelenleg a Kremikovci nagy kohászati építkezésnél — hosszú átfutási idejű beruházások kötnek le jelentős eszközöket.

A felhalmozási aránnyal összefüggésben a reálbérek alakulását is érdemes számításba venni. A felhalmozási és a fogyasztási alapok közötti ismert összefüggés szerint a fogyasztási alap nagyságát korlátozza a felhalmozási alap súlya, noha távlatilag a fogyasztás növekedésének az ütemét (s az egész növekedést) fokozhatja a felhalmozás magas mértéke és hatékonysága. Az ipari munkások és alkalmazottak reálbéreinek színvonala a rendelkezésre álló adatok szerint 1952-es bázison 1959-ben 181, 1960-ban 195, 1961-ben 203 és 1962-ben 202 százalék volt (itt most eltekintünk a reálbérszámítás problémáinak elemzésétől, mivel a fenti mutatók a nagyságrendről elégséges tájékoztatást adnak). Négy év alatt —

1959 és 1962 között — az ipari reálbérek színvonala körülbelül 12 százalékkal emelkedett, bár 1962-ben kisebb csökkenés volt tapasztalható. Az 1963. évi tervjelentés szerint a munkások és alkalmazottak havi nominálbére 1963-ban 2 százalékkal emelkedett és a reálbérek nőttek. Ismeretes, hogy a felhalmozás növekedési üteme mellett a nemzeti jövedelem alakulására — könnyen nem mérhető, de általában elismerhetően jelentős mértékben — kihat a reálbérek színvonalának emelkedése is. Bulgáriában a reálbérek körülbelül 12 százalékos emelkedése a beruházások volumenének jóval gyorsabb (körülbelül 40—50 százalékos) növekedése mellett ment végbe. A reálbérek alakulása, a magas beruházási ráta és a nemzeti jövedelem növekedésének fenti jelzett üteme között esetleg összefüggés kereshető. Ennek a vizsgálatnak az is aktualitást kölcsönözhet, hogy Bulgáriában a nemzeti jövedelemnek a jelenleginél gyorsabb emelése a felhalmozási alap részesedésének további növelésével — a már amúgy is magas ráta mellett — feltehetően nem lenne célravezető, illetve hatékony. Lehetséges, hogy a fogyasztási alap részesedésének bizonyos emelése — esetleg a felhalmozási alap elosztásában végrehajtott korrekciókkal — maga után vonná a nemzeti jövedelem beruházásokhoz viszonyított fajlagos mutatójának (esetleg abszolút növekedési ütemének) az emelkedését.

A felhalmozási alap elosztásában korrekciók vázlatosan két irányban képzelhetők el: 1. a beruházások ágazatok közti és 2. ágazaton belüli struktúrájának változtatásával. Az első lehetőséget vizsgálva Bulgáriában talán elsősorban a mezőgazdaság részesedéséről lehet szó (e kérdésre a mezőgazdasági problémák tárgyalásánál még visszatérünk). A második lehetőség inkább az ipari beruházások megoszlásánál kerülhet előtérbe. Annak ellenére, hogy az úgynevezett „A” és „B” csoportra tagolás metodikai problémái igen nagyok, a bolgár statisztikában ezekre vonatkozó tájékoztatás feltétlenül némi támpontul szolgálhat az ilyen elemzésekhez.

A népgazdasági tervben szereplő ipari beruházások megoszlását 1949 és 1962 között a következő számokkal érzékelteti a bolgár statisztika.

A népgazdasági tervben szereplő ipari beruházások százalékos megoszlása

Év	„A” csoport	„B” csoport
1949	79	21
1950	90	10
1951	87	13
1952	88	12
1955	91	9
1956	91	9
1957	86	14
1959	74	26
1960	82	18
1961	93	7
1962	93	7

Az úgynevezett „A” csoporthoz tartozó ágak beruházásainak a magas aránya — és különösen az utolsó négy évben az 1959. évi kivételesen alacsony arány után minden korábbinál magasabb részesedésre való emelkedése — azért is figyelemre méltó, mert a bolgár ipar termelésén belül a „B” csoport részesedése még jelenleg is egyenlő az „A” csoportéval. Az „A” csoport elsődleges fejlesztésére való törekvés eredményeként az „A” és a „B” csoport aránya az 1948. évi 37 : 63 arányról 1962-ben körülbelül 50 : 50-re tolódott el. 1948 és 1962 között az „A” csoport termelése körülbelül 10-szeresre, a „B” csoporté körülbelül 6-szorosra emelkedett. További elemzésre szorúna, hogy a beruházások elosztásában mutatkozó éles különbségek ellenére a két csoport termelésének növekedésében tapasztalható viszonylag kisebb különbség milyen tényezőkre vezethető vissza. Bár minden ilyenfajta számításnál gondolni kell a módszertani és számítástechnikai hibalehetőségekre, az arányokból adódó problémákra, egyéb összehasonlítási nehézségekre, mégis lehetséges, hogy a két csoportban eszközölt beruházások valóban eltérő mértékű hatást gyakoroltak a termelés növekedésére (viszonylag nagyobb a „B” csoportban, mint az

„A” csoportban). Ilyen tendencia kimutathatósága esetén az ipari beruházások elosztásának bizonyos korrigálása az ipari termelés és az iparban létrejövő nemzeti jövedelem gyorsabb emeléséhez vezethet.

A kérdés azonban abból az irányból is megközelíthető, hogy a fő tervezési célkitűzéseknek a nemzeti jövedelem maximalizálására, illetve egyéb szempontok érvényesítésére kell-e irányulniok. Az utóbbi években erőteljesebben jelentkeznek olyan nézetek, amelyek szerint elsősorban is a kisebb európai népi demokráciákban a fő célkitűzések között a nemzeti jövedelem maximalizálása nagy súllyal eshet a latba. Kétségtelen, hogy az iparosítás — s ezen belül különösen a nehézipar elsődleges fejlesztése — ma nem tekinthető olyan követelménynek, amely évről évre kivétel nélkül minden szocializmust építő országban érvényesítendő. Arról elfeledkezni, hogy minden történelmi tapasztalat szerint a gazdasági felemelkedés kulcsa az ipar fejlesztésében keresendő, a legsúlyosabb hiba lenne. Ugyanakkor az ipar fejlesztése és ezen belül a termelőszekők gyártásának a növelése a nemzeti jövedelem általános növekedésének a talaján megy végbe s a nemzeti jövedelem képzéséhez Bulgáriában a mezőgazdaság és az iparon belül az úgynevezett B csoport ágai még igen jelentősen járulnak hozzá. Amennyiben a nemzeti jövedelem általános növeléséhez a beruházások bizonyos korrekciója és egyéb intézkedések révén az említett ágazatokban tartalékok tárhatók fel, ezen ágazatok az ediginél gyorsabb fejlődése mellett esetleg az „A” csoport beruházásainak a volumene is fenntartható (vagy növelhető). Az „A” csoport beruházásai részarányának csökkenése ilyen esetben feltehetően nem lenne hátrányosnak minősíthető.

A mezőgazdasági fejlődés kérdései

A bolgár mezőgazdaság 1959 és 1962 között átlagosan körülbelül 60—70 százalékkal termelt többet, mint az 1932—38. évek átlagában. Ez a nö-

vekedés igen jelentős, több mint például a magyarországi, azonban a felmerülő szükségletekhez (belső piac + exportigények) és a népgazdaság más ágai fejlődéséhez viszonyítva mégsem tekintik kielégítőnek. A kép megvilágításához az is hozzátartozik, hogy a hatvanas évek elején Bulgáriának körülbelül 30 százalékkal több lakosa volt, mint az 1932—38. évek átlagában, s így az egy lakosra jutó mezőgazdasági termelés lassabban nőtt.

Az egy lakosra jutó mezőgazdasági termelés indexe

Év	Összes termelés	Növény-termesztés	Állat-tenyésztés
1939	110	120	94
1948	90	105	91
1952	94	99	86
1953	113	130	87
1955	106	115	92
1959	130	146	106
1960	133	148	112
1961	125	133	119
1962	132	142	115

1963-ban Bulgáriában a gabonatermelés az előző évi színvonalon mozgott, a takarmányféléké körülbelül egynegyedével emelkedett, a szarvasmarhaállomány csökkent, a sertés- és juhállomány némileg emelkedett. A mezőgazdasági termelés összefoglaló indexei még nem állnak rendelkezésre, a fenti adatokból azonban úgy tűnik, hogy az egy lakosra jutó mezőgazdasági termelés az 1962. évi színvonalal azonosnak tekinthető. Az utóbbi öt évben tehát az egy lakosra jutó teljes mezőgazdasági termelés stagnálása figyelhető meg.

Bulgáriában a mezőgazdaság hozzájárulása a nemzeti jövedelemhez közismerten jelentős. A statisztikai közlések tanúsága szerint 1957 és 1962 között ez a részesedés 31—34 százalék között mozgott (az ipar 41—44 százalékos részesedése mellett). Erre az arányszámra is — mint minden összefoglaló aránymutatóra — érvényesek az árányok nemzeti sajátosságaiból következő metodikai problémák, tehát a nemzetközi összehason-

lítások lehetősége erősen korlátozott. Az árányok sajátosságai folytán például Magyarországon a 8—10 évvel ezelőtti végzett számítások a mezőgazdaság részesedését alacsonyabbnak mutatták, mint a más árányok alapján végzett későbbi számítások. Bulgária esetében is lehetséges az, hogy a jelenlegi árányokat alapulvevő számítások az ipar arányának a javára, illetve a mezőgazdaság arányának a terhére bizonyos eltolódást eredményeznek. Azonban még ha a mezőgazdasági részesedés nem is haladja meg az egyharmad részt a nemzeti jövedelemben, a mezőgazdaság jelentősége az ország gazdasági életében akkor is igen nagyra mondható.

Az 1956. évi népszámlálás idején a falusi lakosság száma kerekén 5,1 millió főt, a városi 2,6 milliót tett ki. Ez a megoszlás nem jellemzi megfelelően a mezőgazdaságban foglalkoztatott lakosság arányát, mivel a falvakban lakók egy része a városokban dolgozik, és a falvakban nem kizárólag mezőgazdasági tevékenységgel foglalkoznak, valamint az 1956-os népszámlálás óta is eltolódások következtek be a városi népesség javára, amelyet az 1965-re tervezett új népszámlálás lesz hivatott pontosan felmérni. Mégis annyi leszögezhető, hogy Bulgária népességének körülbelül 55—60 százaléka jelenleg is a falvakban él, s a mezőgazdasági termeléssel a nem mezőgazdaságban foglalkoztatott lakosság is bizonyos kapcsolatban maradt. A termelészövetkezetekben állandóan foglalkoztatottak száma az 1959. évi 1,9 millió főről 1,5 millióra csökkent 1962-ben, akikkel ha hozzászámítjuk a gép- és traktorállományokat, valamint az állami gazdaságok által 1962-ben foglalkoztatott körülbelül 120 000 főt, akkor a mezőgazdasági foglalkoztatottak számát 1,5 millió fő fölé összegezhethetjük. Az ipar 1962-ben kerekén 800 000 főt foglalkoztatott, tehát a mezőgazdasági foglalkoztatottság még jelenleg is körülbelül a kétszerese az iparinak.

Célszerű a mezőgazdaság jelentőségét a bolgár exportban való részesedés szempontjából is bemutatni. 1939-ben a bolgár export kizárólag (99,6 százalékban) mezőgazdasági, illetve

mezőgazdasági eredetű termékekből tevődött össze. 1962-ben a nem mezőgazdasági eredetű ipari termékek exportja elérte a 35 százalékot. A fennmaradó kereken 65 százalék azonban ma is mezőgazdasági, illetve mezőgazdasági eredetű termékekből tevődik össze. Lényeges eltérések figyelhetők meg azonban e 65 százalék összetételén belül a háború előtti időszakhoz viszonyítva: a fel nem dolgozott mezőgazdasági termékek értéke az összexport 37 százalékáról 12—14 százalékra esett vissza, a mezőgazdasági eredetű ipari export részese- dése, mely 1939-ben az összexport 62 százaléka volt, 1962-ben 51—52 százalékot tett ki. Az ipari termékek kivitelének a megnövekedése tehát elsősorban a fel nem dolgozott mezőgazdasági termékek kivitelének a részesedését érintette és kevésbé a feldolgozottakét. Itt nem szabad elfeledkezni arról, hogy az arányszámok a fenti kategóriák *részese- dé- sé- nek* változását mutatják be, az export említett három fő kategóriája volumenének az emelkedése mellett. A bolgár összkivitel volumene 1962-ben több mint hétszerese volt az 1939. évinek. Megközelítő számítások szerint a fel nem dolgozott mezőgazdasági exporttermékek volumene 1962-ben körülbelül egyenlő volt az 1939. évivel, az exportált mezőgazdasági eredetű ipari termékek volumene viszont közel négyszerese volt a teljes 1939. évi kivitelnek.

Figyelembe véve a lakosság számának a háború előtti évekhez viszonyítva bekövetkezett közel $\frac{1}{3}$ -os növekedését, továbbá az életkörülményekben bekövetkezett változásokat — amelyek a mezőgazdasági termékek iránti keresletet megnövelték — a mezőgazdasági termelés jelenlegi színvonalán meglehetősen korlátozottak a mezőgazdasági export növelésének a lehetőségei, a belső igények kielégítő ellátása mellett. Különösen az állattenyésztés termékeire vonatkozik ez, amelyek iránt a belső kereslet nagy mértékben megnőtt, az egy lakosra jutó termelés viszont csak körülbelül 15 százalékkal emelkedett a háború előttihez képest.

A fontosabb mezőgazdasági termé-

kek termelését vizsgálva elsősorban a gabonatermesztés problémája tűnik szembe. Az egy lakosra jutó búzatermelés 1953—1957 között 267 kg, 1958—1960-ban 305 kg és 1961—1962-ben 258 kg volt, az 1934—1939. évek 287 kg-os átlagával szemben. 1963-ban Bulgária gabonatermelése az 1962. évi színvonallal volt egyenlő, az 1960—1962. évek átlagához viszonyítva pedig körülbelül 3 százalékkal csökkent. A nem kielégítő termés miatt — más szocialista országokhoz hasonlóan — 1963-ban Bulgária is nettó gabonabehozatalra szorult, körülbelül az összes gabonatermés 3 százaléka erejéig. Ez az önmagában nem túlságosan jelentős gabonabehozatal — amelynek volumene jóval kisebb a Magyarország, illetve más szocialista országok által importált gabona mennyiségénél — a bolgár fizetési mérleg számára mégis bizonyos megterhelést jelent.

A kukorica körülbelül 1,5 millió tonnás termelése az 1959—1962. években közel félmillió tonnával haladta meg az 1939. évit, a búzatermelés körülbelül 2 millió tonnás szintjével szemben, amely az 1939. évi körül mozgott. Az egyéb növények közül — a bolgár ételmezési szokások miatt jelentős — bab termelése elmaradt a háború előtti szint mögött, a burgonyaé viszont körülbelül háromszorosára emelkedett. A bab és a burgonya bulgáriai fogyasztása nagyon eltérő a magyarországi fogyasztástól, ami a termelés nagyságában is jól kifejezésre jut: a megnövekedett bolgár burgonyatermelés (körülbelül 400 000 tonna) sem éri el a magyarországi termelés (körülbelül 2,5 millió t) $\frac{1}{6}$ részét, a babtermelés viszont Bulgáriában (körülbelül 80 000 tonna) hússzor akkora, mint Magyarországon.

Az ipari növények — főleg a napraforgó, dohány, cukorrépa és gyapot — termelése Bulgáriában a háború előtti időszakhoz viszonyítva jelentősen megnőtt (a napraforgóé, gyapoté és dohányé körülbelül kétszeresre, a cukorrépaé csaknem ötszörösre). A zöldségfélék között kiemelkedő a paradicsomtermelés növekedése (közel hússzoros).

A vetésterületen belül 1939 és 1962

között a gabonafélék részesedése 82 százalékról 64 százalékra, az ipari növényeké 9-ről 14 százalékra, a zöldségféléké 2,3-ról 3,8 százalékra, a takarmánynövényeké 6 százalékról 18 százalékra változott. A takarmánytermelés nem emelkedett a vetésterület növekedésének az arányában, mivel a takarmányfélék termés hozama általában elég lényegesen csökkent.

A bolgár mezőgazdaságban elért

hektáronkénti hozamok lényegében a magyarországi hozamoknak felelnek meg. (Ugyanez volt a helyzet a felszabadulás előtti időben is.) E tény megemlézése azért is szükséges, mert vannak, akik a bolgár hozamokat alacsonyabbnak gondolják a valóságosnál. Néhány növény hektáronkénti hozama 1960 és 1962 között a következőképpen alakult Bulgáriában és Magyarországon (összehasonlításként közöljük az NSZK 1962-es adatait):

Terméshozamok
(q/ha)

Megnevezés	Bulgária			Magyarország			NSZK
	1960	1961	1962	1960	1961	1962	1962
Búza	19	15	17	17	19	18	35
Rozs	10	10	8	12	11	10	27
Kukorica	24	22	24	25	20	25	34
Burgonya	100	95	74	105	68	90	261
Cukorrépa	245	214	166	253	181	212	319
Napraforgó	15	13	13	10	8	11	
Dohány	7	6	8	12	11	10	

A dohányra vonatkozólag meg kell említeni két körülményt, amelyek közül az első az adatok összehasonlíthatóságára vonatkozik. A bolgár dohány minősége közismerten felette áll a magyarénak, a termelt mennyiségek tehát nem hű kifejezői az adott esetben a termelés eredményének. Másrészt a virginia típusú dohány hozama Bulgáriában az említett három évben a táblázatban közölt értéknél lényegesen magasabb volt (10, 10, 13 q/ha). A virginia típusú dohány termelése a felszabadulás óta van terjedőben Bulgáriában és 1962-ben a dohánytermelésnek körülbelül 10 százalékát tette ki.

A dohány termés hozama egyébként Bulgáriában és Magyarországon is 1960—1962 között alacsonyabb volt, mint a felszabadulás előtt. Bulgáriának a dohány fontos exportcikke, ezért a hozamok csökkenését a vetésterület jelentős kiterjesztésével ellensúlyozták. Magyarország dohányvetésterülete a bolgárénak $\frac{1}{5}$ részét sem éri el és nagyjából a felszabadulás előtti szinten áll, Bulgáriában vi-

szont az 1934—1939. évek átlagának a háromszorosát, az 1940—1944. évek átlagának a kétszeresét érte el. A dohány vetésterülete jelenleg Bulgáriában 100 000 hektár fölött van.

Több szocialista országhoz hasonlóan az állattenyésztés helyzete Bulgáriában is kedvezőtlenebb a növénytermesztésénél. A mezőgazdaság két fő ága közti szoros összefüggést figyelembe véve az állattenyésztés problémái mélyebb vizsgálatot igényelnének. Az ilyen vizsgálatnak ki kellene terjednie, a belső piac megnövekedett igényeire, a külkereskedelem fokozott szükségleteire, a takarmányellátás problémáira stb. A takarmánytermelésre rendelkezésre álló adatok önmagukban nem adnak magyarázatot az állattenyésztés bizonyos nehézségeire. A takarmányfélék termés hozamai többnyire ugyan némileg csökkentek, vetésterületük azonban körülbelül háromszorosra emelkedett. (A legelők területe 1939-hez képest csökkent.)

A szarvasmarha-, bivaly-, sertés-, juh- és loállomány 1939., 1957. és 1963. január 1-én a következő volt:

Adatok a bolgár állatállományról
(ezer db, január 1-i állapot szerint)

Év	Szarvasmarha	Bivaly	Sertés	Juh	Ló
1939	1495	327	743	9028	614
1957	1529	243	1468	7596	460
1963	1582	177	2066	10106	277

A szarvasmarha-állomány tehát lényegében stagnál (az 1950-es évek első feléhez viszonyítva valamelyest csökkent), a juhállomány nem nőtt jelentősen, a sertésállomány viszont csaknem háromszorosra növekedett. Az állományok alakulása hasonló a Magyarországon tapasztaltakhoz, eltekintve a sertésállománynak a magyarnál jóval gyorsabb növekedésétől. A sertésállomány részaránya Magyarországon, a juhállomány részaránya pedig Bulgáriában — a felszabadulás előttihez hasonlóan — ma is igen magas. A ló- és bivalyállomány csökkenése elsősorban az állati igaerőnek gépi vonóerővel való felváltásával függ össze.

Az állományra vonatkozó adatok azonban nem adnak megfelelő képet — elsősorban az állati hozamok változásai miatt — az állattenyésztés termékeinek termeléséről. A gyakorlatilag változatlan szarvasmarha-állomány mellett a marhahústermelés 1939 és 1962 között Bulgáriában 89 ezer tonnáról 137 ezer tonnára növekedett, az egy tehénre jutó évi tejtermelés pedig 450 literről 1962 literre nőtt. Az állomány megháromszorozódása mellett a serteshústermelés alig több mint kétszeresre emelkedett, amiben az is szerepet játszott, hogy a sertés export, amely a felszabadulás előtt nem volt jelentős (23 000 db), 1960-ban már 96 000 db volt.

Egészen véve az egy lakosra jutó hústermelés körülbelül 20 százalékkal haladja meg az 1940—1944. évek szintjét. Az életkörülmények javulása és az exportigények növekedése folytán a termelés nem tudja teljesen kielégíteni a szükségleteket.

Amint már említettük, a mezőgazdasági termelés növekedése a mező-

gazdasági foglalkoztatottak számának a csökkenése mellett ment végbe Bulgáriában. Ezt a körülményt az eredmények megítélésénél nem szabad figyelmen kívül hagyni. Megközelítő becslések szerint 1956 és 1962 között az iparban és a mezőgazdaságban a munka termelékenysége egyenlő mértékben emelkedett Bulgáriában (az iparban körülbelül 36 százalékkal, a mezőgazdaságban körülbelül 38 százalékkal). Megjegyzendő, hogy az ipari termelékenységváltozás pontosabban felmérhető, a mezőgazdasági adatok azonban csak nagyságrendi tájékoztatásul szolgálhatnak. A mezőgazdaságban az 1955—1957. évek átlagos termeléséhez képest 1960—1962 átlagában a termelés körülbelül 30 százalékkal nőtt, a foglalkoztatottság körülbelül 6 százalékkal csökkent.

A mezőgazdasági termelékenység emelkedésének egyik fontos tényezője a mezőgazdasági beruházások növekedése volt. 1956 és 1962 között az emelkedés körülbelül 2,5-szeres volt, az összes beruházások körülbelül 2,4-szeres emelkedése mellett. Az 1962. évi beruházásoknak körülbelül a negyed része jutott a mezőgazdaságba. Amennyiben a mezőgazdasági és ipari termelékenység azonos ütemű növekedésére vonatkozó becslések eléggé megközelítik a valóságot, úgy a mezőgazdasági termelékenység növekedése a mezőgazdasági beruházások emelkedéséhez viszonyítva körülbelül azonos értéket mutat, mint az ipar hasonló mutatója.

Kétségtelen azonban, hogy a mezőgazdaság részesedése a beruházásokban lényegesen alacsonyabb a nemzeti jövedelem létrehozásában a mezőgazdaság által elfoglalt részarányánál. Ez az iparosítási politika velejárója. A beruházások csaknem azonos

növekedési üteme mellett az ipar termelése körülbelül 120 százalékkal, a mezőgazdaságé pedig körülbelül 30 százalékkal emelkedett 1956 és 1962 között.

A mezőgazdasági beruházások értékelésénél figyelembe kell azt is venni, hogy a mezőgazdaság szocialista átszervezése az ötvenes években számos szocialista országban olyan pótlólagos beruházási igényeket támasztott (közös épületek, istállók stb.), amelyek részben a magángazdaságokban korábban rendelkezésre álló, de a termelészövetkezetek által nem hasznosítható állóalapok pótlására szolgáltak. Bulgária esetében a mezőgazdasági beruházásoknak ez a hányada az utóbbi években feltehetően lényegesen alacsonyabb, mint például Magyarországon, mivel a kollektivizálást előbb fejezték be, mint hazánkban. Feltehető azonban, hogy Bulgáriában a termelészövetkezetek megnagyobbítása, illetve összevonása (1957-ben a termelészövetkezetek száma 3202, 1962-ben 1023 volt) bizonyos mértékig szintén igényelt ilyen beruházásokat.

Ez a probléma természetesen nem jelentkezik a mezőgazdasági gépek esetében. A gépesítés első szakaszában ugyan a beruházott traktorok egy része a ló- és részben a bivalyállomány csökkentését tette lehetővé, tehát a gépesítési beruházásoknak is volt bizonyos pótlási jellege, a későbbi években azonban a gépek számának nettó növekedése gyakorlatilag a nettó állóalap növekedését jelentette.

A traktorok és az arató-cséplőgépek száma Bulgáriában 1950 és 1962 között a következőképpen alakult:

Traktorok és kombájnok száma
(ezer db)

Év	Traktor	Kombájn
1950	6,6	—
1955	12,4	2,8
1960	25,8	7,0
1961	27,7	7,6
1962	30,7	7,8

A jelentős fejlődés ellenére — a háború előttihez viszonyítva a traktorsűrűség mutatója körülbelül húszszorosára emelkedett — az egy traktorra jutó szántóterület Bulgáriában (mint hazánkban is) még jóval magasabb, mint a gazdaságilag fejlett tőkésországokban. Az elmaradás mértéke azonban sokat csökkent és az elmaradás teljes felszámolásának az időpontja nem tűnik túlságosan távolinak.

Meg kell említeni, hogy Bulgáriában is — a szovjet gyakorlatnak megfelelően — a gépeket a gépállomások fokozatosan átadják a termelészövetkezeteknek. Az összevont termelészövetkezetek pénzügyi ereje általában lehetővé teszi ezt. Azokban a körzetekben, ahol a termelészövetkezetek még nem eléggé erősek, a gépállomások bizonyos ideig — előreláthatólag 1965 végéig — tovább dolgoznak. Az átszervezés mértékéről a géppark megoszlásának változása ad tájékoztatást. (L. a köv. old. első táblázatát.)

A mezőgazdaság fejlesztésében — a gépesítéshez hasonlóan — jelentős tényező a műtrágyaellátás. 1948 és 1962 között a bolgár mezőgazdaság műtrágya-ellátottsága több mint harmincszorosára emelkedett. (L. a köv. old. második táblázatát.)

A mezőgazdasági termelőerők fokozásában az öntözéses gazdálkodás kiterjesztése is jelentős szerepet játszik. 1939-ben az öntözött terület csak 36 ezer hektárt tett ki, 1960-ban pedig már kb. 600 ezer hektárt ért el.

A további fejlődés egyes kérdései

A VIII. bolgár pártkongresszuson, a népgazdaság 20 éves fejlesztési távlatait elemezve egyebek között a következőket állapították meg:

„Az első szakasz folyamán társadalmunk, gazdasági fejlődésünk már említett nagy sikerei ellenére, még mindig nem rendelkezik eléggé fejlett termelőerőkkel.

Vegyük például az egyik alapvetően fontos problémánkat, a villamos energia problémáját. Jelenlegi színvonalunk alapján (6240 millió kilo-

Mezőgazdasági gépek megoszlása 1961 végén és 1963 elején
(ezer db)

Megnevezés	Időpont	Gépállomások	Termelő- szövetkezetek	Állami gazdaságok
Traktor ¹⁾	1961. XII. 31.	22,0	7,4	2,9
	1963. II. 1.	12,7	28,0	3,7
Kombájn	1961. XII. 31.	6,3	0,5	0,5
	1963. II. 1.	2,0	2,3	0,5
Aratógép	1961. XII. 31.	3,9	.	0,2
	1963. II. 1.	1,6	.	0,3
Traktoreke	1961. XII. 31.	22,9	2,8	2,1
	1963. II. 1.	9,2	18,5	2,7
Kultivátor	1961. XII. 31.	16,2	1,2	1,4
	1963. II. 1.	5,9	14,0	1,6

^{1/15} LE-s egységekben

A mezőgazdaságnak szállított műtrágya mennyisége
(hatóanyagban, ezer tonna)

Év	Összesen	Nitrogén (N)	Foszfor (P ₂ O ₅)	Káli (K ₂ O)
1948	4,6	3,4	1,0	0,2
1952	20,0	15,4	3,9	0,6
1957	70,5	56,2	12,3	2,0
1959	202,3	122,7	77,1	2,5
1960	156,5	100,6	50,0	5,9
1961	156,5	73,2	61,9	8,7
1962	143,7	65,0	76,9	8,8

Megjegyzés: Kerekítések következtében a részadatok összege nem feltétlenül egyezik az összesen rovat adataival.

wattóra évi termelés) nehezen tudjuk elképzelni, hogy miképpen létezhetett a burzsoá Bulgária a maga 266 millió kilowattórájával. De e magas színvonal ellenére elég egy aszály vagy egy nagyobb aggregát ideiglenes meghibásodása, és máris be kell vezetnünk a korlátozott üzemeltetéseket. A gyengébben felszerelt üzemek felújítására, a technika tökéletesítésére ebben az ágazatban is még éveken keresztül milliókat kell beruháznunk, amíg kitűzhetünk olyan magasabb feladatokat, amelyeket a kommunista társadalom technikája megkövetel.

Vagy vegyünk egy másik kérdést. Milyen mértékben sikerült ez ideig ipari nyersanyagként feldolgoznunk természeti kincseinket? Ha a múlt

méreteivel mérünk, akkor a vas- és acélkohászat területén csodát művelünk. Vas- és acélkohászatunk termelése a fejlett kohászattal rendelkező országokkal összehasonlítva azonban még nagyon szerény. És noha 1965-ben Kremikociban nagyobb hengermű-kapacitásokat helyezünk üzembe, még az akkori termelés sem fogja teljes mértékben kielégíteni hazánk növekvő szükségleteit. Ugyanez a helyzet a színesfémkohászattal is. A színesfémkohászat műszaki-gazdasági színvonalának emelése érdekében gyorsan fejlesztenünk kell az érc-kitermelés technikáját, bővítenünk kell a gépesítést. Ehhez olyan nagy beruházások szükségesek, hogy néhány esztendő alatt nem tudjuk őket előteremteni. Nemcsak a mostani, de

az elkövetkező ötéves terv idején sem lesz módunkban akkora befektetéseket eszközölni, amekkorák a korszerű tudomány és technika vívmányainak teljes mértékben való alkalmazásához szükségesek.

Gépgyártásunkban ugyanezeket a problémákat látjuk. A gépgyártás területén, miközben folytatjuk a gépipar átszervezését, tulajdonképpen az előttünk álló ötéves tervben foglaljuk el — hogy úgy mondjam — egy széles front kiinduló állásait, készítjük elő a kádereket és a tudományos kutatóbázist, hogy utána támadásba lendülhessünk a korszerű gépipari technika csúcseinak meghódításáért.”*

Az eddig elért jelentős eredmények ellenére a bolgár gazdaság előtt álló feladatok tehát még igen jelentősek az ország örökölt gazdasági fejletlenségének a felszámolásában. A feladatok természetesen nemcsak a nehézipar jelzett ágaiban, de a népgazdaság többi területein is széles körű fejlesztési program megvalósítását igényelik, amelyeket az ország 20 éves távlati fejlesztési tervében is körvonalaztak.

A fejlesztési célkitűzések valóra váltása azonban számos gazdasági probléma megoldását követeli meg. Távolról sem törekedve teljességre, ezek közül kiemelhető: a) a beruházási tevékenység hatékonyságának a növelése; b) a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fokozódása.

Az 1964. évi bolgár népgazdasági terv a beruházások terjedelmét az 1963. évi színvonal 93 százalékában állapította meg, és a beruházások részesedését a nemzeti jövedelem 23,4 százalékára csökkentette. A beruházások volumenének és a felhalmozási alaprésarányának a csökkentése egyrészt a be nem fejezett beruházások állományának a csökkentését kívánja szolgálni, másrészt feltehetőleg a beruházások és a nemzeti jövedelem közötti arányon kíván javítani. Erre utal az, hogy a terv ugyan az ipari termelés növekedési ütemének körülbelül további 1 pontos csökkenésével számol, azonban a beruházá-

sok volumenének körülbelül 7 százalékos csökkenése mellett is az ipari termelés körülbelül 9 és a mezőgazdasági termelés közel 9 százalékos emelkedését irányozta elő. A nemzeti jövedelem növekedési előirányzata 1964-re 6,5 százalék.

A beruházások és a nemzeti jövedelem növekedési üteme közötti kapcsolat vizsgálata az utóbbi időben a szocialista országokban — teljesen indokolt módon — előtérbe került. Világos ugyanis, hogy a rendkívül magas beruházási hányadokhoz viszonyítva relatíve nem eléggé magas nemzeti jövedelem-növekedési ütemek a felhalmozott eszközök nem megfelelő kihasználására utalnak.

Notkin — a Szovjetunió vonatkozásában — e témával kapcsolatban a következőket emeli ki: „A nemzeti jövedelem növekedésének minden százalékára (az 1958—1962. években) a nemzeti jövedelem 1,5, 2,5, 2,5, 3,1, illetve 3,7 százalékát használták fel. Ezeket a nagyságokat a termelő felhalmozás hatékonysága koefficiensnek lehet nevezni. Ha a jövőben ez az arány nem javul, az ipari és mezőgazdasági termelés magas növekedési üteme a termelő felhalmozás arányának a jelentős emelését kívánná meg, ami korlátozná a lakás és szociáliskulturális építkezések és a lakosság fogyasztásának a lehetőségeit. Éppen ezért a termelő felhalmozás és az egész társadalom termelési hatékonyságának az emelése az új ötéves terv legfontosabb feladata.”*

Az 1964. évi bolgár népgazdasági terv beruházási feladatai nyilvánvalóan ilyen megfontolásokat is figyelembe véve kerültek csökkentésre.

A tervezett 1964. évi beruházásokról rendelkezésre álló adatok szerint a beruházások ágazati szerkezete a korábbi előirányzatokhoz hasonló lesz. A felhalmozási arány csökkentése mellett a beruházások népgazda-

* Todor Zsivkov elvtárs beszámolójából. A Bolgár Kommunista Párt VIII. kongresszusa. Kossuth, 1963. 96–97. l.

* Planovoje Hozjajsztvo, 1964. július. A Szovjetunió Tudományos Akadémiája által ez év május 19-én rendezett ülésen T. Sz. Hacsaturov ugyanerről a témáról tartott előadásában rámutatott, hogy „1958 és 1963 között a népgazdaság termelési alapjai 56 százalékkal emelkedtek, a nemzeti jövedelem viszont csak 36 százalékkal”. (Planovoje Hozjajsztvo, 1964. július. 90. l.)

sági ágak, illetve iparágak közötti megoszlásában tehát nem várható lényegesebb eltolódás. Erre utalnak a következő adatok: a) a tervezett összes beruházásokból továbbra is körülbelül 25 százalék jut a mezőgazdaságra; b) az összes tervezett (központi) beruházások 597 millió levás összegéből körülbelül 460 millió leva öt fontos nehézipari ágba irányul.

A mezőgazdasági termelés tervezett növekedését nagyrészt a növénytermesztés fokozásával kívánják Bulgáriában biztosítani. Az össztermelés tervezett 8,6 százalékos növekedésében a növénytermesztés 11,2 és az állattenyésztés 3,9 százalékos emelésével számolnak. A tervezett növekedés igen tekintélyes. A korábbi éves tervek azonban nem egyszer ennél sokkal nagyobb növekedést irányoztak elő. Ezzel kapcsolatban Georgiev, bolgár közgazdász a következőket írta: „Eddig a mezőgazdasági termelés tervezésében lényeges gyengeségek voltak. Évente magas mutatószámokat írtak elő, amelyek megfelelő intézkedésekkel nem voltak teljesen alátámasztva. Ezért a tervet évenként nem teljesítették. Az 1964. évi népgazdasági terv egy realisabb terv összeállítására tett kísérletet, amely megfelel a mezőgazdaság anyagi-műszaki alapjainak és munkaerőhelyzetének.”*

A közölt tervszámokból egyébként arra lehet következtetni, hogy a felhalmozási alap csökkentése révén a fogyasztási alap növekedésében rendelkezésre álló lehetőségeket nagyobb mértékben a mezőgazdasági népesség életkörülményeinek a javítására kívánják felhasználni. Úgy tűnik egyébként, hogy a mezőgazdasági termelés emelkedését 1964-ben inkább az anyagi ösztönzés oldaláról, mint a beruházások oldaláról támasztják alá (a mezőgazdasági beruházások részaránya ugyan nem lesz alacsonyabb, azonban az összes beruházások volumene — amint említettük — 1964-ben némileg csökken).

Közvetlen adatok ugyan a tervszámokban nem szerepelnek a mezőgazdasági népesség jövedelmi viszonyai-

nak a változásairól (e tekintetben egyébként az elmúlt időszakra vonatkozóan sem állnak rendelkezésre statisztikai adatok) azonban a tervelőirányzatok két aspektusa a jelzett következtetéseket mégis alátámasztani látszik. A fogyasztási alap részarányainak a felhalmozási alap terhére történt bizonyos emeléséről már az előzőekben említés történt. Ugyanakkor Georgiev közlése szerint „1964-ben az átlagbérek jelentősen lassúbb mértékben fognak emelkedni, mint a munka termelékenysége”.* (A terv az iparban a termelékenység 4,5 százalékos emelkedésével számol.) A terv szerint 1964-ben egy lakosra számítva a reáljövedelmek 4,9 százalékkal fognak emelkedni. Valószínű, hogy az átlagos emelkedéshez a paraszti jövedelmek az átlagosnál valamivel magasabb, a bérjövedelmek az átlagosnál valamivel alacsonyabb emelkedése fog hozzájárulni.

A bolgár népgazdaság külső kapcsolatát illetően két probléma megemlítésére szorítkozom. Az egyik a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódással függ össze.

Pusztán illusztratív céllal megemlítem, hogy a statisztikai közlések szerint a jelenleg Bulgáriában termelt gépipari termékek közül néhánynak az 1962. évi termelése a következő:

Egyes gépipari termékek gyártása

Megnevezés	Darab
Ipari gőzkazánok	82
Belső égésű motorok	17 070
Elektromos generátorok	356
Esztergapadok	2 281
Mechanikus prések	275
Daruk	626
Stabil kompresszorok	173
Soros vetőgépek	1 122
Motorkerékpárok	6 518

A felsorolt géptípusok műszaki paramétereinek a vizsgálata nélkül természetesen nem állapítható meg az, hogy a termelt gépek korszerűség stb.

* Planovo Sztopansztvo i Sztatisztika, 1964. 1. sz. 12. 1.

* Uo. 15. 1.

tekintetében milyen színvonalon állnak. Az adatok azonban kétségkívül nem nagy sorozatú, tömeges gyártásra utalnak.

Hasonlóan más országokhoz, Bulgária is, gépipari termelésének jelentős részét — a belső piac kis méretei folytán — természetszerűen külső piacokra szánja. Az adott viszonyok között ez elsősorban a szocialista országokba irányuló export fokozását igényeli (1962-ben a bolgár külkereskedelmi forgalom 83 százaléka a szocialista országokkal került lebonyolításra). Az 1964. évi népgazdasági terv a gépipari export 38,5 százalékos fokozását írja elő. Meg kell azonban említeni, hogy a gépek és berendezé-

sek behozatalát ugyanebben az időszakban Bulgária 1 százalékkal csökkenteni kívánja.

Egészében véve az 1964. évi terv — a nemzeti jövedelem 6,5 százalékos emelkedése mellett — a külkereskedelmi forgalom 2,4 százalékos emelkedésével számol. Mind a gépexporttal, illetve importtal kapcsolatban említett éves előirányzat, mind a külkereskedelmi forgalom általános tervezett 1964. évi növekedési üteme átmenetileg indokolt lehet. Tartós tendenciaként azonban a bolgár gazdasági fejlődés valószínűleg a külkereskedelmi forgalom gyorsabb növekedési ütemében érdekelt.

Kenessey Zoltán

A lakásszükséglet távlati tervezésének módszere

A népgazdasági tervezés a nem termelő ágazatok fejlesztési terveinek elkészítésénél is — a termelő ágazatokéhoz hasonlóan — általában a mérlegmódszert alkalmazza. A lakásellátás tervezésében a mérlegmódszer a társadalmi lakásszükséglet és a lakásépítési lehetőség (építőipari kapacitás elosztása stb.) szembeállítását igényelné. A társadalmi lakásszükségletet azonban — a módszerek tisztázatlansága miatt és a szükséges feltételek hiányában — az eddigiek során nem tervezték. Az első — inkább becslés jellegű — számítások csak a lakásszükséglet mennyiségi oldalát tárták fel, de továbbra is nyitott kérdés maradt az építendő lakások nagyság szerinti „minőségi” megosztása.

A távlati — különösen a 20 éves — tervezésnél nagy jelentőségű a szükséglet és fedezet alapos mérlegelése, egyeztetése. A tervidőszak alatt építhető lakások száma valamely nagyváros meglevő lakásállományának 50—60 százalékát is elérheti, és így mód nyílik a lakásállomány összetételének teljes átalakítására. Ezért az építendő lakások szükségleten alapuló „mennyiségi és minőségi” megha-

tározásához a családok és lakások számának és összetételének összhangját megalapozó tervezési módszer szükséges.

A társadalmi lakásszükséglet egy időpontra számított olyan nagyságrendű és összetételű lakásállományt jelent, amely egy-egy település lakosságának igényeit az adott gazdasági-társadalmi viszonyoknak megfelelő szinten, a kialakult általános élet-színvonalal összhangban elégíti ki.

A társadalmi lakásszükségletet tehát egy meghatározott időpontra kell számítani, figyelembe véve azonban, hogy tartalma állandóan változik, fejlődik. A lakások, illetve lakóépületek élettartama viszont a jelenleg elfogadott számítások szerint mintegy 100, az általános fejlődés és lakásépítési lehetőségek növekedése mellett is 40—50 év. Ezért olyan lakásállományt kell kialakítani, amelynek minden típusa nagyobb távlatban is alkalmas valamely más összetételű, vagy kisebb taglétszámú családtípus lakásigényének a későbbi követelmények szintjén álló kielégítésére.

Először az építendő lakások számát és a lakások nagyság szerinti összeté-

telét kell rögzíteni. *A tervezés objektív kiindulási alapja a vizsgált településen lakó*

1. *családok, részcsaládok és egyedülállók — együttesen: családegységek — száma (a szükséges lakások száma — mennyiségi lakásigény — meghatározásához);*

2. *családegységek szerkezete (a lakások nagyság szerinti összetétele — minőségi lakásigény — számításához).*

Az építendő lakások funkcionális-alaprajzi elrendezése, felszereltsége — amely szintén fontos minőségi tényező — típustervezési és ehhez kapcsolódó szociológiai stb. kérdés, jelen vizsgálati körünkön kívül esik.

A tervezés kiinduló bázisául szolgáló 1960. évi helyzet elemzését a népszámlálás végleges adatai felhasználásával végeztük. A távlati tervezéshez azonban szükség volt a tervidőszak tartamára előre számított adatokra is, amelyeket korábbi tanulmányunk tartalmaz.*

Először a társadalmilag szükséges lakások számát terveztük a tervidőszak kezdetére — 1960-ra — vonatkozóan, majd ebből kiindulva ötéves bontásban az 1980-ig terjedő időre.

Ezután a nagyság szerinti összetétel meghatározására a családegységeket a lakásigény nagysága, jellege szerint típusokba soroltuk és kidolgoztuk az egyes családtípusok részére számításba veendő „lakástípusok rendszerét”. Népmozgalmi számításunkból rendelkezésre állott az 1980. évi várható családösszetétel. Ebből számítottuk a társadalmilag szükséges teljes lakásállomány összetételét.

Az 1960. évi lakásállományt is be sorolva ebbe a „lakástípus-rendszerbe” — ebből levonva az 1960—1980 közötti lakásmegszűnést — az 1980-ra megmaradó lakásállományt kaptuk. A szükséges és megmaradó lakásállomány különbözete jelenti az „elméleti lakásépítési feladatot”, azaz a mérleg szükségleti oldalát.

A tervezés részletes módszerét — a szemléletesség és áttekinthetőség

* „A budapesti lakosság számának és összetételének távlati alakulása” BVTV, 1963. — csak hivatalos használatra.

kedvéért — a Budapestre vonatkozó számítások ismertetésén keresztül mutatjuk be. Megjegyezzük azonban, hogy a hangsúly a módszer leírásán van. Az adatok és számítási eredmények csak tanulmányi szinten kerültek rögzítésre, nem tekinthetők tervszámoknak.

A szükséges lakások számának tervezése

A távlatban szükséges lakásszám meghatározásához a tervidőszak kezdetén — 1960-ban — fennálló lakáshelyzet vizsgálata szükséges, ezen belül a lakáshasználati jogcímek előfordulási gyakoriságának megállapítása, majd annak vizsgálata, melyik kategória és milyen arányban tekinthető valóságos társadalmi lakásszükségletnek, vagy pedig a lakáshiány következményének.

A szükséges lakásszám-megállapítás kiindulási alapja a családegységek 1960. évi népszámlálás szerinti száma (689 ezer), amely a családokon és részcsaládokon kívül a statisztikai értelemben vett egyedülállókat is tartalmazza. (Nem szerepelnek viszont ebben a számban külön családegységként a családban élő felnőtt „gyermek” vagy egyéb családtagok.)

A családegységek száma nem vehető mechanikusan azonosnak a szükséges önálló lakások számával. Nem hagyhatók figyelmen kívül az arra növelő, illetve csökkentő hatással bíró tényezők:

— Az *albérletek* nagy része — kizárólag az egyedülállók esetében — nem lakáshiányból eredő kényszerhelyzet, hanem megfelelőnek ítélt átmeneti lakásforma. Budapesten 38 ezer albérlet van, melynek keretében 11 ezer család és 27 ezer egyedülálló él. Ez utóbbit társadalmi lakásszükségletként elismerve, a lakásigény mintegy 30 ezerrel csökken.

— Az együttélő családok egy része — megfelelő nagyságú lakás birtokában — ezt a formát átmenetileg megfelelőnek tartja (a fiatal házaspár gazdasági megerősödése, gyermeknevelés stb. miatt). A budapesti 24 ezer együttélő családpárból (48 ezer család

24 ezer lakásban) megfelelőnek tekinthető fel 10 ezer együttélő család-pár (20 ezer család) lakáshelyzete. Így a lakásigény további 10 ezerrel csökkenthető.

— A népszámlálás az 1960. évi tényleges helyzetet rögzítve kimutatja, hogy a családokban 80 ezer felnőtt családtag él — részben a lakáshiány következtében. Becslésünk szerint legalább 10 ezerre tehető azon családtagok száma, akiknél az önálló la-

kásra irányuló igény társadalmilag elismerendő.

Az 1980-ban szükséges lakásszám megállapítását is hasonló elvek alapján végeztük. *Eszerint Budapest 1980. évi lakossága az 1960. évi 1 804 000 főről 2 150 000 főre, a családegységek száma pedig 689 ezerről 882 ezerre emelkedik* (az átlagos családnagyság csökken). A szükséges lakások számának távlati alakulását az 1. sz. táblázat tartalmazza.

1. sz. táblázat

A szükséges lakások számának alakulása 1960—1980. (1000-ben)*

Megnevezés	1960	1965	1970	1975	1980
Családegységek száma	689	769	812	852	882
Családtagok önálló lakásigénye.....	+ 10	+ 10	+ 10	+ 10	+ 10
Indokolt albérlet	— 30	— 30	— 40	— 40	— 34
Indokolt együttélő családok	— 10	— 20	— 20	— 20	— 15
Szükséges lakások száma	659	729	762	802	843

* A korrigáló tényezők változtatásának indokolása részletes magyarázatot igényelne; ismertetésünk keretében erre nincs lehetőség.

A szükséges lakásállomány nagyság szerinti összetételének tervezése

A lakásállomány nagyság szerinti összetételének tervezése a családegységek számával és szerkezetével kapcsolatos. A tervezés céljára a népmozgalmi statisztikában alkalmazott csoportosítás, valamint az itt felmerülő sajátos szempontok figyelembevételével az életben előforduló számtalan változat összevonásával egy olyan speciális „családtípus-rendszert” kellett kidolgozni — vagyis olyan család kategóriákat definiálni —, amelyek a lakásigény szempontjából viszonylag egyértelműek. Számításaink során e jellemzők kiemelése és általánosítása révén 17 családtípust állapítottunk meg:

1. házaspár gyermek nélkül — öreg;
2. házaspár gyermek nélkül — fiatal;
3. házaspár 1 gyermekkel;
4. házaspár 1 gyermekkel és 1 vagy 2 felnőtt családtaggal;

5. házaspár 2 gyermekkel és így tovább;

10.1 szülő 1 gyermekkel és így tovább;

16. részcsalád;

17. egyedülálló.

A „családtípus-rendszer” kialakításával párhuzamosan olyan differenciáltsági fokú „lakástípus-rendszert” kellett elméletben felépíteni, amelybe egyrészt elfogadható eltérésekkel besorolható a meglévő lakásállomány, másrészt alkalmas a társadalmi lakásszükséglet teljes skálájának reprezentálására. A lakástípusok egyértelmű meghatározására alkalmaztuk:

— a *férőhely* szerinti nomenklatúrát — a II. és III. ötéves tervre érvényes normatívák szerint;

— a *szobaszám* szerinti összetételt — az egyes lakástípusok pontosabb jellemzésére (például „4 F”-es lakás lehet két egész, vagy egy egész és két félszobás);

— az *átlag alapterületet* — mind-

két csoportosítás esetében a II. és III. ötéves tervre érvényes „Tervezési irányelvek” szerint (például „4 F” = = 53 m²).

A következő lépésben a „családtípus — lakástípus pár” kapcsolatának alapelveit és változatait kellett tisztázni; vagyis az egyes típusokba tartozó családok részére a társadalmi igényeknek megfelelő lakástípusokat meghatározni.

A lakástípusok helyes megválasztása a családnagyságon, kor és nem szerinti összetételen kívül függvénye a gazdasági-társadalmi viszonyoknak, az általános élet- és kultúrsvonalnak, foglalkozási rétegződésnek, a szabadidő felhasználási módjának, a közellátás színvonalának, bizonyos hagyományoknak és még számos más tényezőnek. Mindezek egyidejű értékelése, megfelelő súlyozása komplex probléma, egyértelmű megoldása nincsen. Ezen túlmenően bizonyos mértékig elhatározás kérdése, hogy az általános életszínvonal-emelés keretében milyen ütemű legyen a lakásellátás fejlesztése. Bizonytalanul értékelhető továbbá, hogy az életszínvonal-emelkedés milyen változást okoz a lakosság életmódjában mint a lakásigény egyik alapvető determinánsában.

A „családtípus-lakástípus pár” alacsonyabb szintű vagy igényesebb megválasztása jelentős gazdasági következményekkel jár. (Például a később ismerttetendő 3. sz. variáció szerinti „elméleti lakásépítési feladat” helyett a 4. sz. variáció megvalósítása mintegy 15 százalék beruházási költség-többletet jelent). Ezért ennek az összetett problémakörnek a teljesebb feltárására, a gazdasági kihatások közelítő pontosságú megállapítására 7 változatot dolgoztunk ki — az alacsonyabb és mechanikusabb kielégítési szintből kiindulva, a magasabb fokú és összetettebb felé haladva.

1. *variáció.* Valamennyi családtípus lakásigényét a családtaglétszám mechanikus áttételezésével — egy fő részére félszoba, illetve két fő részére egy egész szoba — véve számításba.

2. *variáció.* Az előző variáció alapelvét általánosságban fenntartva a magántulajdonban levő lakások ese-

tében (a család-, illetve lakásszám 30 százalékánál) egy félszoba, társadalmilag elismert jogos szubjektív igényként (a családok 10 százalékánál) pedig egy egész szobátöbblet figyelembevételével.

3. *variáció.* A családtípusok és lakástípusok kapcsolatát egyedi mérlegelés alapján állapítottuk meg. Egyéb szempontok mellett igyekeztünk figyelembe venni — elsősorban a fejlődő családtípusoknál (fiatal házások) — a családösszetétel-változás dinamikájának a lakástípusra irányuló hatását.

4. *variáció.* A 3. sz. variáció alapelveinek érvényesítésével — tekintettel azonban a nagyobb távlatban jelentkező igénynövekedésekre is — csaknem minden családtípus részére arányosan nagyobb lakást tervezve.

5. *variáció.* Az 1. sz. variáció rendszere szerint, de minden egyes családegységként egy félszoba többletet számítva.

6. *variáció.* Az 1. sz. variáció rendszere szerint, de minden családtípuson belül a családegységek 60 százalékánál egy félszoba, 40 százalékánál pedig egy egész szoba többletet számítva.

7. *variáció.* Az 1. sz. variáció szerint — de minden családegység részére egy egész szoba többletet véve figyelembe.

E variációk — alapelveik szerint — három csoportba sorolhatók:

— *Elméleti* jellegű variációk, amelyek elkészítését főként a levonható következtetések, a tervezés gondolatmenetére gyakorolt hatás kimutatása indokolta (1., 5. és 7. számú variációk).

— *Részben elméleti* jellegű variációk, amelyek elsődlegesen a társadalmi rétegződést és a tulajdonjogi viszonyokat veszik számításba (2. és 6. sz. variáció).

— *A gyakorlati* felhasználás céljára készített „funkció”-variációk, amelyek különböző gazdasági lehetőségekből kiindulva az előbbieket mellett a családösszetétel-változás dinamikáját is figyelembe véve készültek; a fiatal házaspárból kialakuló többgyermekes család, majd a nyugdíjas-korú házaspár az életét — legfeljebb

két átköltözés mellett — igényeit minden időpontban elfogadhatóan kielégítő, de társadalmilag még gazdaságtalannak nem tekinthető lakásban tölthesse el (3. és 4. sz. variáció).

Mindezek alapján kidolgoztuk az 1980-ban szükséges teljes lakásállomány nagyság szerinti összetételét. Elvégeztük a népmozgalmi előreszámítás szerinti 882 ezer családegység besorolását a 17 családtípusba (egy-egy családtípusba hány családegység tartozik). Mivel a családegységszám nem azonos a társadalmi lakásszükséglettel (2. sz. táblázat szerint: 843 ezer), a korrigálást itt is el kellett

végezni. A korrigáló tényezők közül azonban csak az indokolt albérletek miatti csökkenés homogén a családstruktúrával (kizárólag az „egyedülálló”-kat érintette), ezért első lépésben csak ezt vezettük át. A társadalmi lakásszükséglet lakástípusonkénti felépítését tehát 848 ezer családegységre ($882 - 34 = 848$) vonatkozóan végeztük el. A másik két korrigálásra a tervezés későbbi fázisában került sor.

Az 1980. évi teljes lakásállomány egyes variációk szerinti szükséges összetételét a 2. sz. táblázat tartalmazza.

2. sz. táblázat

Az 1980. évi lakásállomány összetétele (ezer)

Variációk	Lakások száma összesen	Lakásfajták a szobák és félszobák száma szerint								
		Szál- loda	1	1 1/2	2	1 1/2 1/2	2 1/2	3	2 1/2 1/2	2 1/2 1/2
1.	848	47	494	182	13	71	27	—	9	5
2.	848	47	305	261	63	83	58	9	13	9
3.	848	47	220	366	—	130	52	—	29	4
4.	848	47	227	245	—	192	87	—	30	20
5.	848	47	186	308	144	38	85	4	14	22
6.	848	47	115	288	43	166	120	8	35	26
7.	848	47	104	78	95	213	182	16	69	40

Az egyes variációk értékelésénél és összehasonlításánál alaposan fontolóra veendő a lakásellátás fejlesztésének kettős célja:

1. A hiányzó lakásszám csökkentése, majd teljes felszámolása;

2. a ténylegesen fennálló, illetve a kialakuló, fejlődő társadalmi lakásigénynek megfelelő lakástípusok építése.

A két célkitűzés közül bármelyik maradéktalan érvényesítése csak a másik háttérbe szorításával történhet. A „minél több lakás” elvének megvalósítása a lakásnagyság rovasára megy — végső soron zömében egyszobás lakások építésére vezet. A nagyság, minőség fokozása pedig csökkenti az építhető lakások számát.

Véleményünk szerint mindkét célkitűzés mérlegelt együttes figyelembevétele a követendő út: *minél na-*

gyobb számú lakás építésére kell törekedni, de azzal a feltétellel, hogy a lakások mindegyike jelenleg s a távlatban egy-egy családtípus igényeit elfogadható szinten kielégítse.

Az ismertetett variációk közül az 1. variáció csak a további számítás alapjául szolgál. Nevezhetnénk „0” szintnek. Realizálása olyan lakásgazdálkodási rendszert követelne, amelyet a gyakorlat már messze túlhaladott, s elképzelhetetlen lakásállományt (54 százalék egyszobás és 21 százalék másfélszobás lakást) eredményezne.

A 2. variáció bár kevésbé mecnicaikus, de még mindig nem eléggé differenciált lakásállományt nyújt. Gyakorlati végrehajtása csak a jelenleg lakással rendelkező családok nagy részének kisebb lakásba való kényeszerű átköltöztetése révén lenne lehetséges.

Az 5-ös variáció mechanikus alapelveinek érvényesítése a valóságban merev szemléletet tükrözne, elvetve egyes családok jogos igényét; s ugyanakkor ott is többlet-félszobát juttatna, ahol erre esetleg nincs is igény.

A 6-os, illetve 7-es variáció megvalósítása a tervidőszak anyagi lehetőségeit messze meghaladja.

A kettős célkitűzés együttes érvényesítése a 3-as, illetve 4-es variáció esetében lehetséges. Mindkét variáció — mint már említettük — a családösszetétel és a lakásigény dinamikus voltával számol és figyelembe veszi a rendelkezésre álló erőforrásokat is.

Mindezek alapján további számításainkat és az elméleti lakásépítési feladat meghatározását már csak e két variációra alapozzuk.

Az „elméleti lakásépítési feladat” meghatározása

Az eddigi számítások kiindulása a népszámlálás időpontja: 1960. január 1. volt, mivel az előreszámítások, illetve a tervezés alapjául tényszámokat kívántunk szerepeltetni. A továbbiakban a lakásépítési feladat meghatározásával foglalkoztunk, és így a húszéves terv kezdő időpontját kell figyelembe venni, az 1960. évi lakásadatokat 1961. január 1-i állapotra transzponálni.

Budapesten 1960-ban — a népszámlálás adatai szerint — 535 ezer lakás volt. Az 1960. évi lakásépítést és megszűnést figyelembe véve az 1961. január 1-i lakásállomány 545,7 ezer darab.

Ezután az 1961. évi lakásállomány tervperiódus végére megmaradó részét kiszámítva — azaz levonva az időközi megszűnést — a két adatsor (lakásfajtánkénti bontásban) különbözete a társadalmi igény maradéktalan kielégítését jelentő „elméleti lakásépítési feladattal” azonos.

A lakásmegszűnés — a természetes avulás mellett — túlnyomórészt az új lakásépítés miatti szanálásra vezethető vissza. A 20 év alatti csökkenés megállapításához tehát rögzíteni kellett az építendő lakások számát. Álla-

mi erőből — az akkori elgondolások szerint — 270 ezer lakást vettünk számításba. E szám meghatározása a tervezési módszer alkalmazása szempontjából egyébként közömbös. A magánlakásépítés várható számát — az elmúlt időszak tényadatait is figyelembe véve — 50 ezerre becsültük.

Az előbbieken alapján — a 20 éves vázlatos lakástelepítési javaslat ismeretében — a várható megszűnés 86 ezer (26 százalékos szanálás).

Az 1980-ra szükséges lakásállomány nagyság szerinti összetétele számítását eddig 848 ezer lakásra — csak az első korrekció átvezetésével — végeztük. Elvégzendő most a lakásfajtákkal összefüggésben levő másik két — növelő, illetve csökkentő — korrekció is, amelyek eredményeként az összes lakásszám 343 ezerre módosul. Ebből lakásfajtánként levonva az 1980-ra „megmaradó” lakásállományt, megkaptuk a hiányzó lakások számát és összetételét, azaz a 3. sz. táblázat szerinti „elméleti lakásépítési feladatot”. Ennek keretében határozandó meg a húszéves (állami és magán-erőből történő) lakásépítési tervfeladat.

Egyes hagyományos — 1, 2 és 3 egéyszobás — lakástípusoknál számításaink szerint igény egyáltalán nincs, vagy kevesebb, mint a tényleges állomány. Ezért kiegyenlítést kellett végezni. Ennek során az egyes típusoknál jelentkező „felesleggel” a hasonló típusoknál fennálló hiányt csökkentettük.

A magán-lakásépítés lakásfajtánkénti megoszlását is megtervezve, és ezzel csökkentve a hiányzó lakások számát, az „elméleti lakásépítési feladatot”, az állami lakásépítés keretét kapjuk.

Mind a 3-as, mind a 4-es variáció szerinti lakásépítési szükséglet csaknem kizárólag a közepes nagyságú lakásoknál jelentkezik. *Egyszobás építésére egyáltalán nincs szükség. A meglevő háromszobás, illetve ennél nagyobb lakások száma is megközelítőleg kielégíti az igényt.*

A számítás természetesen az

Az „elméleti lakásépítési feladat” levezetése (ezer)

Lakásfajták szobaszám szerint	Lakásállomány		1961—80 évek kö- zötti la- kásmeg- szűnés	1980-ra megma- radó la- kásallo- mány	A szükséges 1980. évi la- kásállomány 3. sz. 4. sz. variáció szerint		Elméleti lak. ép. feladat 3. sz. 4. sz. variáció szerint	
	1960	1961						
Szálloda	—	—	—	—	47	47	47,0	47,0
1	324,0	327,5	59,0	268,5	230	237	—	—
1+1/2	22,0	24,0	4,0	20,0	347	225	287,5	173,5
2	114,5	117,6	15,5	102,1	—	—	—	—
1+1/2+1/2	13,0	13,8	—	13,8	120	182	4,1	66,1
2+1/2	17,5	18,0	2,0	16,0	57	92	41,0	46,0
3	29,0	29,8	4,5	25,3	—	—	—	—
2+1/2+1/2	10,0	10,0	—	10,0	139	40	3,7	4,7
2+1/2+1/2+1/2	5,0	5,0	1,0	4,0	4	20	—	16,0
Összesen	535,0	545,7	86,0	459,7	843	843	383,3	383,3

a feltételezésen alapul, hogy a családok általában összetételüknek megfelelő lakásban laknak. Jelenleg azonban a nagy lakások zömét társbérletként használják, s a nagylétszámú családok kisebb lakásokban élnek. Az új lakások elosztási rendszerét összekapcsolva a célirányos lakásgazdálkodási tevékenységgel, fokozatosan közelíthető lenne a családtípusok és lakástípusok összhangja, egymásra utalása.

A társadalmi lakásigény számításánál jelentős mennyiségű szállodaszerű elhelyezést is figyelembe vettünk: olyan üzemeltetett vagy részben üzemeltetett (takarítás, étkezési lehetőség stb.) lakóépületet, amely elsősorban az egyedülálló és a nyugdíjasok számára alkalmas.

Tervezésünk során legnagyobb mértékben a mai nézetek szerint korszerűnek tartott félszobával bővített, azaz egy-két egész és egy vagy több félszobából álló lakástípusokat irányoztunk elő, amelyek az alapterület ugyanazon nagysága mellett a családtagok részére az egyéni igények kielégítését — az otthoni zavartalan munka, tanulás stb. — lehetőségét megadják. A jelenlegi lakásállomány ilyen típusokat alig tartalmaz és így az „elméleti feladat”, valamint az 1980-ra megmaradó lakásállomány együttese kellően differenciált összetételt nyújt.

A 3. és 4. sz. variáció szerinti „el-

méleti lakásépítési feladat” között — annak ellenére, hogy hasonló alapelvekre épült — lényeges eltérés van. A húszéves terv periódusában a lakásszükségletet lényegében mindkettő kielégíti, de nagyobb távlatban a 4. sz. variáció alapján kialakult lakásállomány látszik alkalmasnak. A 3. sz. variáció lakásállományában ugyanis 74 százalékot ér el az 1—1½ szobás lakások aránya, míg a 4. sz. variációnál ez 60 százalékra csökken. Ha számításba vesszük, hogy az átlagos családnagyság a húszéves terv időszakában csökken, de nagyobb távlatban ellenkező tendencia érvényesülése várható, valamint feltételezzük, hogy az általános életszínvonal emelkedésével párhuzamosan a lakásnagyságra irányuló igények is növekednek, a tervperióduson túli időszak szempontjából a 3. sz. változat szerinti lakásállomány gyakorlati használhatósága problematikus.

A lakásellátottságot jellemző mutatókat a 4. sz. táblázat tartalmazza. (A mutatók 270 ezer állami lakás építése esetében alakulnának ki.)

A lakásellátás fejlesztésének távlati tervezését — véleményünk szerint — a családtípusok és lakástípusok összhangjának biztosításán keresztül, lényegében az itt leírt módszerekkel egy-egy településre (Budapestre és a regionális tervezés keretében erősen fejlődőnek jelölt váro-

4. sz. táblázat

A lakásellátottság alakulása

Megnevezés	1960	1970	1980	
			3. sz.	4. sz.
			variáció	
Lakásokban lakók száma* (1000-ben)	1750	1986	2087	2087
Lakásállomány összes férőhelye (1000-ben)	1580	1988	2578	2679
100 férőhelyre jutó lakók száma	111	100	81	78
100 lakóra jutó férőhelyek száma	90	100	123,4	128,2
Átlagos családnagyság (fő/család)	2,54	2,44	2,37	2,37
Átlagos lakásnagyság (férőhely/lakás)	2,95	3,12	3,31	3,45

* Budapest összlakosságából levonva az intézeti háztartásokban lakókat.

sokra) lehet elvégezni. Ezután az öt-éves népgazdasági tervezés keretében már csak az így nyert „elméleti lakásépítési feladat” ütemezését kellene vizsgálat tárgyává tenni, tehát azt,

hogy a hiányzó lakásokból mely településen mennyit és milyen típust kívánunk a tervidőszakban felépíteni.

Hegedűsné Bakai Jolán—Szücs István

Wilcsek Jenő és munkaközössége:

IPARGAZDASÁGTAN I. kötet

Ez a munka az ipar gazdaságtanának igényes feldolgozása, egyaránt kielégíti a szakkönyvvel és egyetemi tankönyvvel szemben támasztott követelményeket.

A szocialista ipar központi irányítása a kötet súlyponti kérdése. Tárnyalja a gazdaságvezetés funkcióit, módszereit és az ipar irányításának szervezeti rendszerét. Megismerjük a könyvből a műszaki fejlődés irányát, tervezését és kapcsolatát a tudományos kutatással. Az ipar termelési terve fejezet az ipari terv tartalmáról, mutatóiról, a tervezés alapjául szolgáló normákról, a távlati és éves tervezés menetéről ad részletesen ismertetést. Az utolsó két fejezet a termelési kapacitás és az állólapok újratermelésével kapcsolatos kérdésekkel foglalkozik. Ismerteti a beruházások tervezését és a gazdasági hatékonyság vizsgálatának elvi és módszertani alapjait.

A könyv figyelembe veszi az aktuális rendelkezéseket és szabályozásokat, és felhasználja a tudományos kutatás legújabb vívmányait. Átfogó ismereteket nyújt az iparról és — ezzel összefüggésben — az ipar és a többi népgazdasági ág kapcsolatairól.

404 lap

Ara kötve 71,— Ft

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Sz. G. Sztrumilin: Érték, értéktörvény

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964. 147 l.

A kötet Sztrumilin akadémikusnak „A szocializmus és kommunizmus problémái a Szovjetunióban” című, 1961-ben oroszul megjelent munkájából az értéktörvénnyel kapcsolatos nézeteit gyűjti össze.

A tanulmánynak *Az értéktörvény és a tervezés* címmel összefoglalt fő részében a szerző sokoldalúan közelíti meg az értékkel, illetve az értéktörvénnyel kapcsolatban felvetődő elméleti problémákat. Összefoglalja az értéktörvény követelményeit, szankcióit általában és a szocializmusban különösen. Megvizsgálja az értéktörvény szocializmusbeli módosulásáról vallott nézeteket, a munkaarányok szabályozásának, a csere egyenértékűségének a problematikáját. Külön fejezeteket szentel az érték és az elosztás szocialista és kommunista elvei, az árképzés, a felhalmozás kapcsolatainak. A magyar nyelven megjelent kötet két — a Voproszi Ekonomiki folyóiratban is megjelent — cikket tartalmaz: *Az érték meghatározása és alkalmazása a szocializmusban*, valamint *A különbozeti földjáraadék a szocializmusban* címmel.

Marx szerint az érték meghatározás mint „a munkaidő megtakarításának a törvénye” nemcsak hogy első gazdasági törvénye marad a szocialista társadalomnak, hanem itt még sokkal magasabb fokon válik törvénnyé, mint korábban bármikor. E megállapításokat a szovjet közgazdászok többsége egy teljes negyedszázadon át figyelmen kívül hagyta és az értéktörvényt — mint a termelési arányok és a termelési árak fő szabályozóját — hosszú időn át szembeállították a gazdasági tervvel. A tervnek azonban az a rendeltetése, hogy az új körülmények között céltudatosan biztosítsa az értéktörvény teljes érvényesülését.

Az értéktörvény követelményeivel kapcsolatban a szerző hangsúlyozza, hogy a termékekben tárgyiasult társadalmilag szükséges munkaidőnek, vagyis a termékek értékének a szocializmusban kettős szerepe van. A *termelésben* meghatározza a társadalmi szükségletek kielégítéséhez szükséges munkaarányokat, az *elosztásban* pedig a termelők személyi fogyasztásának hányadát az általa létrehozott értékkel méri. Az értéktörvény követelményeinek szigorú betartása biztosítja, hogy a meglévő termelőerőket a legcélszerűbben használják fel és a legegyszerűbben elégték ki az összes szükségleteket. Bármilyen aránytalanság létrejöttét úgy kell tekinteni, mint olyan eltérést ettől az optimumtól, amely károsítja a termelést is, a fogyasztást is.

A szocializmusnak a kapitalizmuson aratott győzelme — vallja Sztrumilin — a szocializmus tervszerű arányos fejlődésének törvényévé módosítja a kapitalizmus immár elavult értéktörvényét. De ebben a módosult alakban sem nehéz felismerni ugyanannak az „időmegtakarítási törvénynek” már ismert vonásait, amely tartalmában most még közelebb is áll az értéktörvény kezdeti, kapitalizmus előtti funkcióihoz, mint a tőkés termelési árak formájában jelentkező funkcióihoz. E törvény minden alapvető funkciója továbbra is érvényesül mind a termelésben, mind a csereben, bár a törvény érvényesülési módja sajátos megjelenési formát ölt. E sajátosságokat a szerző a többi között a következőkben foglalja össze: a szocialista társadalom közvetlen utasításainak formájában jelenik meg; nem közvetve, a piaci árakon keresztül, hanem *közvetlenül* fejt ki szabályozó hatást a tervekben, s így a *termelési arányok* hivatottak a cserearányok meghatározására; az árak és az érték eltérése nem törvényszerű, s így elvileg az egyenértékűség elve kielégíthető; a technikai haladást, a holt- és eleven munka gazdaságos felhasználását ösztönzi; az aránytalanságok bekövetkezését elhárítja stb.

Miután a szerző egyenlővé tette az értéktörvényt a tervszerű arányos fejlődés törvényével és lényegében megkerülte az eszközkötéssel kapcsolatos problémákat, kijelenti, hogy az értéktörvény előírásai azért kötelezőek a szocializmusban is, mert az ilyen arányosság lehetővé teszi az eleven és holtmunka erőforrásainak

a gazdaságosabb kihasználását. A takarékosági elv szempontjából mindig az a terv lesz a legjobb, amely a legteljesebben tükrözi az értéktörvény minden követelményét. Ez nemcsak a termelési aránytalanságok kiküszöbölését feltételezi, hanem az áraknak az értéktől való minden megalapozatlan eltérését is, mivel ezek az eltérések újabb aránytalanságot szülnek. A tervezési módszerek tökéletesítésével az árak és az érték eltéréseinek egy-egy időszakra jellemző átlagát fokozatosan a legcsekélyebb nagyságra lehet mérsékelni.

Szoros kapcsolatot lát a szerző a munka szerinti elosztás elve és az értéktörvény szocializmusbeli működése között. Abban a megfogalmazásban, hogy „amíg áruforgalom van, a munka szerinti elosztás elve érvényesülésének elsőrendű feltétele marad az értéktörvény működése és az egyenértékű csere”, ez teljesen helyes megállapítás. Komolyan vitatható azonban az, hogy „a szocialista társadalomban — az átlagprofit és termelési ár törvényével szemben — az értéktörvény elsősorban a munka szerinti elosztás szocialista elvében jut elismeréshez és teljesen adekvát kifejezéshez”. Ebből az elosztási elvből szükségképpen következik — hangsúlyozza a szerző — az az értéktörvényre sajátosan jellemző követelmény, hogy a munkaráfordítások arányosak legyenek a társadalmi szükségletekkel és a termelők munkájának vagy munkatermékeinek cseréjében az egyenértékűség érvényesüljön.

A közgazdasági irodalomban Sztrumilin vetette fel elsőnek azt az összefüggést, hogy a munka szerinti elosztás szocialista elvét már a kommunizmus első szakaszában is lényegesen korlátozza a szükségletek szerinti elosztás kommunista elve. A béren felüli juttatásokat — a folyó szükségletek fedezésére folyamatosan kapott egyéni munkabértől eltérően — a munkabér társadalmisított hányadának nevezi, amelyet már nem munka szerint, hanem a dolgozók esetenként jelentkező szükségletei szerint, azokkal arányosan osztják el. Érdekes fejtegetéseket olvashatunk a könyvben arról, hogy milyen belső ellentmondást rejt magában a két elv egyidejű érvényesülése.

Az árképzés problémáihoz kapcsolódva a szerző felállítja az érték megismerésének a követelményét. Azt állítja, hogy a felhalmozási rátának (m:v) nagyságát ismerve minden egyes termelési ág esetében ki lehet számítani nemcsak a termelés önköltségét, hanem teljes értékét is. Ennek alapján nemcsak szükségszerűen, de könnyen megvalósíthatónak is tartja az árrendszer kétszintűségének a felszámolását.

Nemcsak elméleti, hanem a gazdaságpolitika gyakorlata szempontjából is tanulságos — bár nem feltétlenül elfogadható, de többnyire egyértelmű — állásfoglalásokat találhatunk a munka termelőerejének, valamint a felhalmozás alakulásának elemzésében is. A kötetben közölt cikkek polemikus stílusukkal is méltán keltik fel a kérdést tanulmányozó elméleti és gyakorlati közgazdászok érdeklődését.

Zsukova Irina

Szabó Kálmán: A szocialista termelés alapvonásai

Kossuth Könyvkiadó 1964. 409 l.

Az utóbbi évek elméleti közgazdasági irodalmában jelentős helyet foglal el ez a könyv. A szerzőt kiváló spekulatív és absztrakciós készsége, rendszerező ereje alkalmassá teszi, hogy az alapvető marxista közgazdasági kategóriákat mélyrehatóan elemezze, értékelje, modern tartalommal gazdagítsa, sőt: *átértékelje*. A könyv nemcsak tanít, hanem rá is szorítja az olvasót arra, hogy a szokásosan értelmezett kategóriákat, alapösszefüggéseket újra meg újra átgondolja, kritikailag elemezze. Szabó Kálmán szinte valamennyi jelentősebb tétele valószínűleg éles vitát fog kiváltani közgazdászaink körében. Ennek oka nemcsak az, hogy tételei újszerűen hangzanak, hanem az is, hogy számos tétele még kiforratlan állapotban, „első megfogalmazásban” kerül az olvasó elé.

Éppen ezért a könyv kritikai elemzése legalább olyan terjedelmet igényelne, mint maga a könyv. Az alábbiakban nem is vállalkozom ilyen feladatra. Célom az lesz, hogy a fő tételek kissé egyszerűsített vázolásával igyekezzem megkönnyíteni az egyes fejezetek tanulmányozását és ráirányítsam a figyelmet Szabó Kálmán fő gondolatmenetére.

A könyv négy részből áll. Ezek mindegyike lényegében egy-egy önálló tanulmány. Az első rész a közgazdaságtudomány tárgyát képező gazdasági rendszer strukturális elemzésével foglalkozik, a második rész a társadalmi szükségletre való termeléssel, a harmadik az arányossággal, a negyedik pedig az arányosság és az árrendszer összefüggéseivel.

Miután vázolja a szerző a közgazdaságtudománynak a tudományok rendszerében elfoglalt helyét, figyelmét a közgazdaságtan tárgyára fordítja. Helyteleníti, hogy az általános felfogás szerint a tárgykör határai nem a termelés tágabb feltételeihez számító adottságoknál (természetföldrajzi környezetnél), hanem ezekről innen, a termelési folyamatról kezdődnek, s nem a szükségleti színvonal alakulásáig, hanem csupán a szükségletkielégítő fogyasztás „küszöbéig” terjednek. Szerinte a közgazdaságtannak ez az „önkorlátozása” nagyon káros. Igazat kell adnunk ebben a szerzőnek, hiszen a *társadalmi* szükségletek volumene, színvonala és szerkezete olyan *objektív* valóság, amelynek elemzése elől a szocializmus politikai gazdaságtana nem térhet ki.

A könyv az objektív gazdasági viszonyokat több szempontból osztályozza. A gazdasági folyamatok *szférái* szerint megkülönböztet 1. termelőviszonyokat (szűkebb értelemben), 2. forgalmi vagy csereviszonyokat és 3. elosztási vagy jövedelmi viszonyokat. Mindhárom beletartozik a termelési viszonyok tágan értelmezett fogalmába. A másik osztályozás a *tevékenységmegosztás* alapján történik. A gazdasági tevékenységek tagoltsága kétféle keresztmetszetben létezik: hossz- mtszetben (munkamegosztás) és keresztmetszetben (osztálytagolódás).

A *munkamegosztás* a társadalmi munkaszervezet technikai tagoltságának a vetülete. Típusát és differenciáltságát az anyagi-technikai bázis fejlettsége határozza meg. A szerző kiemeli, hogy a munkamegosztásból eredő kapcsolatok (foglalkozás, szakma, ágazat szerinti megoszlás, fizikai-szellemi, valamint munkakör szerinti megoszlás, életmódbeli különbség stb.) nem pusztán technikaiak, hanem *gazdasági jellegűek* is: emberek közötti viszonyok. Így részét alkotják a termelési viszonyoknak. A termelési viszonyoknak ezt az oldalát Szabó Kálmán *technikai-gazdasági* viszonyoknak nevezi.

Keresztmetszetben az *osztálykülönbségek* jelennek meg. Az így feltáruló viszonyok a *társadalmi-gazdasági* viszonyok. A szerző egyik fő tétele, hogy a technikai-gazdasági relációk is termelési viszonyok. Szorosan hozzátartoznak a termelési viszonyok rendszeréhez. Tanulmányozásuk nem esik kívül a szocialista politikai gazdaságtan tárgykörén, sőt nincs is annak határán. Ez a tétel ma már általánosan elfogadott. Nyilvánvaló, hogy például a társadalmi újratermelés különféle népgazdasági, ágazatközi és üzemen belüli arányai közgazdasági jelenségek. A fogyasztás és a felhalmozás aránya nemcsak technikai-gazdasági, hanem társadalmi-gazdasági viszonyok kifejezője is. Szabó Kálmán érdeme, hogy ennek a gondolatnak hazánkban egyik úttörője volt. A közgazdasági kutatásokban — ha azok gazdasági fejlődésünkért való felelősségben részt kívánnak vállalni — méltó helyet kell kapnia olyan kérdések tanulmányozásának, mint az automatizálás, a villamosítás, a kemizálás, a specializáció, kooperáció, az országon belüli és a nemzetközi munkamegosztás, a kapacitások fejlesztése, a gazdaságosság és a termelékenység fokozása, az újratermelés arányai stb.

Az első rész rendkívül érdekes fejezete a *tulajdonról* és a tulajdonformákról szól. A szerző szerint a tulajdon — mint közgazdasági kategória — a termelési viszonyok összessége. Éppen ezért szerinte a tulajdonból kiindulva nem lehet a politikai gazdaságtan kategóriáit logikailag „levezetni”. Helytelennek tartja azt a régebbi meghatározást, hogy a termelési viszonyoknak három eleme van: 1. a termelési eszközök tulajdonformái, 2. a különböző társadalmi csoportoknak ebből következő helyzete a termelésben és e csoportok kölcsönös viszonya (tevékenységek cseréje), 3. a termékek elosztásának az előbbiektől függő formái. Alláspontja az, hogy a tulajdonformát nem nevezhetjük a termelési viszonyok egyik elemének. De nem mondhatjuk ezt a különböző társadalmi csoportok kölcsönös viszonyára sem. Éppen ezek a viszonyok azok, amelyek a gazdasági-termelési viszonyok összességét alkotják. A viszonyokat önmaguk alkotó elemévé tenni: tautológia. Kifogásolja a szerző a régi meghatározásban azt is, hogy nem tesz különbséget *forgalom* (megtérülés, anyagi-műszaki ellátás, felvásárlás, készletalakulás, bel- és külkereskedelem, áru- és pénzkapcsolatok) és *elosztás* (bér, munkaegység, ár, nyereség, prémium, adók stb.) között. A szokásos felfogás nem emeli ki kellően a dolgok elsajátításának viszonyai mellett a funkcionális vonatkozásokat, a tevékenységeket, illetve azok cseréjét.

A tulajdon Szabó Kálmán szerinti meghatározása sok vitára ad majd lehetőséget. Valószínűnek látszik, hogy a fogalmat túlságosan fellazítja, amikor egyenlővé teszi a tágabb értelemben vett termelési viszonyok összességével is. Mivel a technikai-gazdasági viszonyokat — helyesen — besorolja a termelési viszonyok rendszerébe, s így mennyiségi vonatkozásokkal gazdagítja ezt, logikailag következik, hogy számára a tulajdon közgazdasági fogalma is magában rejt mennyiségi vonatkozásokat is. A mennyiségi vonatkozásoknak a tulajdon fogalmába való beillesztése azonban a könyvben meglehetősen kidolgozatlan s nem elég meggyőző, de — el kell azonban ismernünk — Szabó Kálmán gondolatrendszerébe szervesen beleilleszhető.

A könyv második részének témája: a társadalmi szükségletre való termelés. Itt fejti ki a szerző a szocializmus alapvető termelési viszonyára vonatkozó nézeteit. Az antagonisztikus társadalmi alakulatok alapvető termelési viszonya a két alapvető osztály kapcsolata volt. A szocialista-kommunista termelési módban az ilyenfajta viszony — szerinte — nem lehet alapvető termelési viszony, csak másodlagos, történelmileg múlandó. A szocialista termelési mód fő jellegzetessége a szerző szerint a munka- és az elsajátító funkció osztatlansága. Így elméletileg kizárt, hogy itt alapvető lehetne bármely viszony, amely az egyes társadalmi csoportok közötti tevékenységmegosztáson alapul. Az alárendeltség hiánya a szocializmus összes gazdasági viszonyának fő vonása.

Az alapvető termelési viszony: *a társadalmi termelés és a személyes szükséglet közvetlen kapcsolata*. Persze, ha a termelést pusztán mint egyszeri folyamatot — technikai folyamatot — nézzük, akkor a szükséglet a termelés külső kísérőjelensége. Ha azonban a termelést *folyamatként*, újratermelésként fogjuk fel, akkor a szükséglet a tágabb értelemben vett termelés belső mozzanata. Közgazdasági értelemben a termelés *egyszerre* jelenti a javak előállításának és a szükségletek termelésének folyamatát. Éppen ezért nem tekinti a szerző a fogyasztást megvalósító viszonyokat a termelési viszonyok külön szférájának. Nála a szükséglet és annak kielégítése a szűkebb értelemben vett termelési folyamat szerves része.

A termelés és a szükséglet kapcsolata az emberi társadalom fejlődésének kezdetétől fogva létező *univerzális* technikai-gazdasági összefüggése. De ez a kapcsolat a szocializmusban *specifikus* mozzanattá lesz.

A szerző részletesen tárgyalja az alapvető termelési viszony érvényesülésének jellegzetességeit, majd rátér a szocialista termelési mód *alapellentmondásának* kifejtésére. Az alapellentmondás: a javak és a személyes szükségletek társadalmi termelésének ellentmondása. Ez egyúttal az *alapvető hajtóerő* is, és mozgásiránya a szocialista gazdaság belső mozgástörvénye, *alaptörvénye*. Szabó Kálmán szerint tehát egyazon relációra vonatkozik az alapvető termelési viszony, az alapellentmondás és az alaptörvény.

A második rész a továbbiakban tárgyalja a *gazdaságosságot* mint a szocialista gazdálkodás alapelvét, a termelés növekedési ütemére vonatkozó törvényszerűségeket, valamint a szükséges és a többlettermék viszonyának alakulási tendenciáit. A gazdaságosság a szükségletre termelés belső törvényének konkrét megnyilvánulása; a szocializmusban a tervgazdálkodás juttatja érvényre.

Bizonyítja, hogy a termelésnövekmény abszolút bővülése törvényszerű. De olyan törvény nem mondható ki, hogy a szocialista termelésnek állandóan egyre gyorsabban kell növekednie. A relatíve magas növekményráta azonban feltétlen szükségszerűség.

Arányosság a szocialista gazdaságban — ez a harmadik rész címe. A szerzőnek ebben a témában elfoglalt álláspontját már ismerjük előző, *A szocialista tervszerűség elméleti kérdései* című könyvéből. Itt azonban a kifejtés már sokkal érettebb, csiszoltabb. Nem véletlen, hogy ez a rész a könyvben a legkidolgozottabb, legvilágosabb. Pontosabb meghatározásait találjuk már itt az olyan fogalmaknak, mint társadalmi szükséglet, effektív és latens szükséglet, teljes szükséglet, relatív fogyasztóképeség stb.

Legtöbb problémája az olvasónak az effektív és a latens szükségletek fogalmával lesz. Azt még csak megértjük, hogy az effektív szükséglet adott szerkezetű szükséglettömeg, amelyet a termelőerők adott színvonalán a társadalomnak ki lehet, s a technikai-gazdasági relációk követelményei alapján ki kell (kellene) elégítenie, hogy a társadalmi újratermelés zavartalan legyen egy időszakban éppen úgy, mint a következőben. Így az is világos, hogy a latens szükséglet olyan tömeges és aktív szükséglet, amely még nem vált effektívvé, s így nem is szabad

kielégíteni, mert ez megbontaná az arányosságot, hiszen egyes effektív szükségletek maradnának kielégítetlenül. Az már nem lesz eléggé világos az olvasó előtt, hogy az effektív szükségletek volumenét, színvonalát és szerkezetét az összes termelőerő *átlagos* színvonala mellett az egyes szükségletek kielégítésére szolgáló termékek előállításában résztvevő *konkrét* termelőkomplexumok *eltérő* színvonala hogyan határozza meg. Az egyes termékeket eltérő technikai felszereltséggel, termelékenységgel, különféle fokon korlátozott erőforrások igénybevételével hozzák létre. Hogyan hat ez a szükségletek szerkezetére? A szerző feltételezi az erőforrások optimális elosztását a különböző ágazatok, termékek között. De mi szerint optimális ez az elosztás? Nyilván: az objektív szükségletek *rangsora* szerint, amely nem független az arányoktól, illetve az ezek által kifejezett érték-, termelékenységi, szűkösségi stb. arányoktól. Az effektív szükségletek fogalma tehát az erőforrások optimális elosztását logikailag feltételezi és magában foglalja. Az erőforrások optimális elosztása pedig logikailag — és ténylegesen is — feltételezi és magában foglalja az effektív szükségletek színvonalának és szerkezetének adott voltát.

Persze nem vonjuk kétségbe az effektív szükségletek objektivitását. Azt is el kell ismernünk, hogy az ágazatok kapcsolataiban nagyon is kézzelfoghatóan jelentkezik ez az objektivitás. Az, hogy egy tonna nyersvas előállításához mennyi vasérc, elektromos energia, szén, gépipari termék stb. kell, adott időpontban meghatározott mennyiség. A kapcsolódó ágazatok hozzájárulásának ráfordítás-igénye, a szállított termékek ára, értéke, az ezeket előállító munka termelékenysége a technikai arányok — fajlagos effektív szükségletek — kialakulásában másodlagos jelentőségű. De a termelési összefolyamat végcélja nem a termelő fogyasztás szükségleteinek kielégítése, hanem a személyes fogyasztás szükségleteinek kielégítése. Itt már az effektív szükségletek szerkezetének kialakulásában jelentős a fajlagos ráfordításarányok, tehát az érték- és arányok szerepe. A személyes szükségletek szerkezetére — azok fizetőképes szükségletté alakulása szakaszában — rendkívül erősen hat a termelési erőforrások elosztásának már kialakult aránya, az egyes termékek előállításának gazdaságossága, fajlagos ráfordításigénye, s az ezt többé-kevésbé tükröző arányok. Persze nem kívánjuk a szerzőtől, hogy minden kérdést oldjon meg, ha már felvetette. A szükségletek objektív rangsorának, a már kielégíthető szükséglettömeg szerkezetének kérdését még a közgazdaságtudománynak nem sikerült elméletileg kidolgoznia. Legfeljebb azt kívánhatjuk a szerzőtől, hogy ahol lényeges összefüggésektől — a könnyebb elméleti megközelítés kedvéért — eltekint, erre hívja fel az olvasó figyelmét. Akkor lesz majd teljesen egységes és befejezett Szabó Kálmán szükséglet-elmélete, ha az effektív szükségleteket *azok keletkezése oldaláról* is meg tudja közelíteni. Egyelőre ott tartunk, hogy effektív szükséglet az, amit *az arányosság követelményét teljesítve* ki kell elégíteni, az arányosság általános lényege pedig „az összes társadalmi munka olyan megosztása és felhasználása az egyes gazdasági ágak és területek között, hogy az előállított társadalmi termék tömege, valamint használati érték szerinti összetétele nagyjából megfeleljen a fennálló effektív szükségleteknek, vagyis a társadalom normális fogyasztóképességének és szerkezetének”. (208. l.) Az arányosságot tehát Szabó Kálmán alapján meg tudjuk határozni az effektív szükségletek segítségével, az effektív szükségleteket pedig az arányosságból.

Az arányosság általános és specifikus vonásainak tárgyalása után rátér a könyv a kereslet-kínálat megváltozott szerepének elemzésére, az arányosság tendencijellegének szocializmusbeli módosulására, az arányosság és a szocializmus többi sajátos törvénye közötti kapcsolat kifejtésére.

A negyedik rész *az arányosság és az árrendszer kapcsolatával* foglalkozik. Rendkívül bonyolult kérdések megválaszolására vállalkozik itt a szerző. Árelmélete a szakirodalomból általában ismert felfogásoktól teljesen eltérő, újszerű.

A társadalmilag szükséges munka kettős értelméből indul ki. Megkülönbözteti a társadalmilag *átlagos* munkát a szorosabb értelemben vett társadalmilag *szükséges* munkától. Ez utóbbi a mennyiségileg meghatározott társadalmi szükségletek arányában elosztott munka. Az első értelemben *egy* árut vizsgálunk, és eltekintünk a társadalmi szükséglettömeg és az áru termesésére fordított munkamennyiség viszonyától. A másik értelmezésben valamely árufajta *össztömegéről*, az ebbe fektetett munka összmennyiségéről van szó, a mennyiségileg meghatározott társadalmi szükséglethez mérten. Másképpen kifejezve: „a munkamennyiség, amely valamely árufajta átlagpéldányára jut, társadalmilag akkor is szükséges az első értelemben, ha az illető termékre összesen több vagy kevesebb munkaidőt fordítottak a ráirányuló effektív szükséglethez képest, mert az adott fel-

tételek között átlagosan ennyi munkaidő alatt lehetett egy-egy terméket előállítani. Viszont a másik értelemben véve, az a munkatömeg, amelyet az áru fajta össztömegére fordítottak (s amely az egy termékre jutó átlagmunkának és e termékek számának a szorzata), nem lesz társadalmilag szükséges mennyiség, mert az előállított termékhalmoz nagyobb vagy kisebb a ráirányuló effektív szükségletnél, azaz a termékhalmoz használati értéke nagyobb vagy kisebb a társadalmilag szükséges használati érték tömegénél". (293. l.)

Rámutat a szerző arra, hogy a társadalmilag *szükséges* és a társadalmilag *átlagos* munka között magánárutermelés esetén az antagonizmus éppoly nyilvánvaló, mint az áru értéke és használati értéke, vagy mint az áru és a pénz között. Ez az antagonizmus az árutermelés alapellentmondásának megnyilvánulása. Magántulajdon esetén semmi biztosíték nincs arra, hogy a társadalmi munkát a termelési ágak között *elëve* az effektív szükségletek arányában osszák el. Ha a munkaelosztás változtatását semmiféle monopólium nem gátolja, akkor a konkurrenciaharc, s az ezzel járó ár- és jövedelemingadozások ahhoz a végeredményhez vezetnek, hogy *hosszú idő átlagában* az arányok megegyeznek az értékarányokkal. Így teremődik meg végső fokon az összhang *az értéktörvény sajátos követelménye* (egyenlő társadalmilag átlagos munkamennyiségek cseréje) és *az arányosság általános követelménye* (a társadalmi munkaidő effektív szükségleteknek megfelelő elosztása) között. Az érték és az arányosság tendenciális követelményének egybeesése esetén az árucserében objektíve akkora munkamennyiség számít — a szükségletek rangsorán mérve — társadalmilag szükségesnek, mint amekkora a társadalmilag átlagos munkamennyiség.

„De ez a tartalmi egybeesés magában foglalja azt is, hogy a különben eltérő tulajdonságú áruk *egyenértékű cseréje* egyszersmind társadalmilag *egyenlő jelentőségű használati értékek cseréje* (arányos csere). Egyébként nem lehetne a különféle áruk átlagpéldányaiba fektetett munkamennyiségeknek (szükségletekhez viszonyított) egyenlő társadalmi jelentősége.” (296. l.)

Itt Szabó Kálmán gondolatmenetébe olyan fogalmak kerülnek be, amelyek elméletileg nem egészen tisztázottak. Ilyen például a *szükségletek rangsora*. Milyen sorrendet fejez ki ez a rangsor? A sor elején azok a szükségletek állnak, amelyeket adott átlagos életszínvonal mellett mindenki számára ki kell elégíteni, s ezt követik az egyre nagyobb luxustartalmú szükségletek? Vagy talán a rangsor magában rejt bizonyos szükségletarányokat, amelyek társadalmilag objektívek? Van köze ennek a rangsornak a szükségletek kielégítésére alkalmas javak ráfordítási igényéhez, vagy csupán az általános anyagi-műszaki fejlettség függvénye? Nehéz az olvasónak ezekre a könyv alapján választ találnia.

A másik tisztázatlan fogalom a használati értékek *jelentősége*. A jelentőséget a rangsoron mérjük? Az egyes használati értékek jelentősége azonos-e azok szükségletkielégítő képességével? Lehet-e két teljesen eltérő szükséglet kielégítésére szolgáló termék használati értékének jelentőségét összevetni? Mit jelent itt a használati érték kifejezés: terméktömeget vagy valamely termék egységének használhatóságát, hasznos tulajdonságai összességét? Ezeket pontosan tudnunk kellene, hogy megértsük az egyenértékű csere és az egyenlő jelentőségű használati értékek cseréje közötti kapcsolatot, tendenciális egybeesést.

Úgy tűnik, hogy Szabó Kálmánnál a rangsor szükségletszerkezetet is jelent, a jelentőség pedig a termékegység szükségletkielégítési hatékonyságát is. Tehát a rangsor nem egyszerűen sorrend, hanem terméktömegek közötti arány is; a jelentőség nem egyszerűen minőségi jellemző, hanem társadalmi használhatósági viszony. E két vitatott kategória *mennyiségi* jellege válik dominálóvá akkor, amikor *egyenlő* társadalmi jelentőségről olvasunk. Ezt különben a szerző — rejtve, — ki is mondja: „*társadalmi méretekben az értéknagyság felolvad az áruk társadalmi használati értékében*”. (297. l.)

Ebből most már közvetlenül adódik, hogy a használati érték megléte az értéknagyság létének feltétele, a használati érték nagysága pedig az érték nagyságának alakítója. Az így kialakult értéknagyságot a könyv azonosítja a *piaci érték* fogalmával. „A piaci érték az áru társadalmi értékének és társadalmi használati értékének egysége — írja a szerző — „mert nemcsak azt foglalja magában, hogy mennyi átlagmunkát fordítottak termelésére, hanem azt is, hogy ezt arányosan (a szükségletekkel összhangba) tették.” (298. l.)

Részletesen kifejti Szabó Kálmán, hogy ahol valamilyen korlátból adódóan monopolhelyzet van, ott az áruk piaci értéke a társadalmi értéküktől tartósan eltér. Szerinte itt is fennáll az egyenlő munkamennyiségek cseréje, de egyenlőn

egyenlő jelentőségűt ért. Erre félreérthetetlenül utal is: „az egyenlő munkameny-nyiségek cseréje most semmiképpen sem egy-egy ág átlagos termelési feltételein mérve egyenlő; ellenkezőleg, azokon mérve egyenlőtlen.” (304. l.) Csak a társadalmilag *szükséges* munkák egyenlők, a társadalmilag *átlagosak* egyenlőtlenek.

A különféle (földdel, természeti kincsekkel, munkaerő-ellátottsággal kapcsolatos, valamint a helyettesíthetőségi és konvertálhatatlansági) monopóliumok miatt a társadalmi értéktől tartósan eltérő piaci értéket a könyv *deklínált csereértéknek, deklínált árcentrumnak* nevezi, és azonosítja az ún. *hamis társadalmi érték* fogalmával. Az ilyen tartós eltéréseket nem tartja kivételesnek. Bár régebben a monopóliumok csak kivételesen deklínálták a piaci értéket, később — a termelőerők növekedése, a termelés koncentrációjának előrehaladása, a munkamegosztás bonyolultabbá válása, a technikai fejlődés következtében — ez uralkodó szabály lett.

A szerző szerint a szocializmusban is szükségszerű a csereérték deklínációja, vagyis az ún. hamis társadalmi érték létezése. Vannak olyan adottságok ugyanis, amelyek folytán a társadalmilag átlagos munka és a társadalmilag szükséges munka nem feltétlenül azonos egymással. A viszonylag fejletlen termelőerők még magukban foglalnak *korlátokat* is, amelyek miatt nem lehet a termelés arányait „abszolút” gazdaságosan szabályozni. Azaz: „nem lehet elérni, hogy egy-egy időszakban az egyes termékfajták egész tömege nagyjából *ugyanakkora* hányadát szívjá fel előállításánál a társadalom összes munkaidőalapjának, mint amekkora részét kielégíti a társadalom összes effektív szükségleteinek”. (359—360. l.) Figyeljünk csak: itt már Szabó Kálmán szinte úgy kezeli az effektív szükségletek tömegét, mint egy közös mértékegységgel mérhető, mennyiségileg egy számmal kifejezhető jószág-tömeg szükségleti vetületét, amely *osztható*, s így homogén. Olyan feltételezéssel él, mintha meg lehetne állapítani, hogy egy-egy termék a társadalom összes effektív szükségleteinek mekkora részét képes kielégíteni.

A szerző itt az értékelméleti kérdések legkényesebb területeire hatolt be. Kétségtelen, hogy a piaci átlagárak (piaci értékek) tartósan eltérnek a szokásos értelemben vett társadalmi érték nagyságától. Az átlagköltségekkel arányos árak aránytalanságokat eredményeznének. De ezt a tartós eltérést azzal magyarázni, hogy az egyik termék az effektív szükségletek nagyobb részét, a másik kisebb részét elégíti ki, mint amekkorát az előállítása a társadalmi munkaidőalapból igényel — túl merész és túl általánosító. Ha a szükségletek össz-tömege homogén, osztható és így mérhető, ezen keresztül mérhető volna általában a termékek és az általuk kielégített szükségletek objektív társadalmi jelentősége. A szükségletek össz-tömege azonban heterogén, szabadon nem osztható és így nem is mérhető. A társadalmi jelentőségek eltérése sem fejezhető ki arányszámmal.

Szabó Kálmánnal szemben azonban mégsem mondható az, hogy az érték nagyságának alakulásában semmi szerepe sincs a termékek szükségletkielégítő képességének, ezek arányainak. Nagyon jó irányban halad a szerző, amikor a használati értéket nemcsak az érték léte feltételének, hanem nagysága alakítójának is tekint. Csakhogy túlságosan kiterjeszti ennek a tételnek az érvényességét, amikor a „társadalmi jelentőségek” összevetésében minden terméket minden termékkel, minden szükségletet minden szükséglettel összevethetőnek tart.

Igazat adnának a könyv gondolatmenetének, ha ezeket a tételeket csak az egymással helyettesítési viszonyban álló termékekre mondaná ki. A helyettesítési viszony vizsgálatakor ugyanis megengedhető feltételezés a célazonosság, a szükséglet homogenitása, a szükségletek (célok) mérhetősége és ezen keresztül az egymással helyettesítési viszonyban álló termékek használhatósági arányainak mennyiségi felfogása. Itt valóban megmondható, hogy az „előretörő” és a „visszaszoruló” terméknek mekkora az egymáshoz viszonyított társadalmi jelentősége. Itt valóban — a homogén és a mérhető célon keresztül — visszavezethető az egyik termék természetes egysége a másik termék egységére. A két termék együttes termelt mennyisége közös mértékegységben mérve kifejezhető. Megállapítható a közös mértékben mért egységre jutó átlagos ráfordítás, tehát a közös társadalmi érték-szint. Az is megállapítható, hogy a két termék bármelyikének mekkora a társadalmi értéke. Hiszen csak a közös mértékegységben számolt egység társadalmi értékét fel kell szorozni az átszámítási kulccsal. De két — teljesen eltérő szükségletet kielégítő — termék társadalmi jelentőségének objektív összevetése még elvileg is képtelenség, mert nincs minek alapján összevetni: nincs a két termék között mint eszköz között célazonosság.

Az összehasonlíthatóság túlzott kiterjesztése oda vezet, hogy a szerző kisebb

jelentőségű kérdéseket is nyitvahagyni kénytelen. Például csupán rámutat, de nem ad választ arra a problémára, hogy egymást helyettesítő cikkek, cikkelemek valamelyikének az árát előbb meg kell állapítani és csak azután lehet a többit hozzá arányosítani. Ha abból indult volna ki, hogy a célazonosság alapján a helyettesítő termékek közös mértékegységre redukálódnak, együttes társadalmi ráfordításuk erre vetül, akkor ez a gond elesett volna. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a helyettesítő cikkek árát *elvileg* egyszerre kell és lehet megállapítani.

Persze a használhatósági eltéréseket magában foglaló értéknagyság még nem piaci érték! Ez egyszerűen: társadalmi érték. A helyettesítő termékeknél ugyanis csupán arról van szó, hogy a helyettesítési viszonyban álló termékek átlagos ráfordításai a használhatósági arányok szerint újraelosztódnak, éppen úgy, mint ahogyan egy egyfajta termék konkrét ráfordításai átcsoportosulnak, miközben társadalmilag átlagossá, a társadalmi érték nagyságának meghatározóivá válnak. A piaci érték ettől eltér. A piaci értékek arányai a használhatósági arányoktól eltérnek. Nem annyival magasabb egy korszerű gép átlagos piaci ára, mint amennyivel nagyobb a használhatósága. Az ilyen ár ugyanis a felhasználó vonatkozásában közömbös ár lenne. A piaci érték pedig sohasem centruma közömbös áraknak. Halványan utal ilyesfélére a szerző is, amikor kijelenti, hogy „a felhasználót is érdekeltté lehetne tenni abban, hogy műszakilag fejlettebb gyártmányokat alkalmazzon, s elavult gépeit, felszereléseit kicserélje. A korszerű gyártmányok árainak pozitív deklinációját kisebb mértékűvé kell tenni, mint amennyivel az új konstrukció műszaki paraméterei, az új gép egységnyi ráfordításra jutó termelékenysége a régi konstrukcióval szemben növekszik”. (407. l.) Azt azonban nem látjuk tisztán a könyvből, hogy vajon az a piaci érték, amely most már a felhasználót is ösztönzi, vagy az, amelyiktől éppen ebből a célból az árat eltérítjük.

Bizonyára a szerző még sok kutatási munkát fog befektetni ebbe a témába. Ameddig már itt eljutott, az is fontos tudományos eredmény. De számos tételt és gondolatmenetet el kell mélyítenie, esetleg átértékelnie. Hiszen ő szocialista gazdaságban a deklinált árcentrumú árrendszert javasolja. A fejlődés iránya szerinte az, hogy az árak a társadalmilag szükséges munkamennyiségekhez igazodnak. „Egy ilyen módon létrehozott árrendszert — írja a szerző — végeredményben annak kellene jellemezni, hogy a különféle áruk arányai megközelítően a termelési lehetőségek és az effektív szükségletek strukturális viszonyainak sorrendjét tükröznék. Az árak a termékek használati értékének függvényében térnének el az átlagbérköltések arányaitól, mintegy kifejezve az egyes termékek jelentőségének, népgazdasági fekvésének különbségeit, azaz a társadalmilag szükséges munkamennyiségek eltéréseit az átlagráfordításoktól.” (396. l.)

Ahhoz, hogy Szabó Kálmán árkonceptiójával az árszakértők érdemben foglalkozni tudjanak, pontosná kell tenni olyan fogalmakat, mint az effektív és latens szükséglet, a szükségletek rangsora, társadalmi jelentősége, a használati érték mennyiségi vonatkozásai stb. A könyv azonban így is kétségtelenül be fogja tölteni fő rendeltetését: újabb és újabb szempontok bevonását a közgazdasági kutatásba és kiindulópontokat a szocializmus politikai gazdaságtanának továbbfejlesztéséhez.

Pirityi Ottó

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Акош Балашиа

Структура машиностроения и международное сотрудничество (актуальные проблемы)

Необходимое преобразование структуры венгерского машиностроения предполагает развитие экономического сотрудничества между странами-членами СЭВ. При разработке плана развития народного хозяйства на 1966—70 годы плановые органы должны учесть, какие возможности дает ожидаемое развитие международного сотрудничества для преобразования структуры венгерского машиностроения.

Автор анализирует результаты и недостатки специализации машиностроительного производства между странами-членами СЭВ, а также некоторые итоги координации их планов и приходит к выводу, что темпы развития экономического сотрудничества между странами-членами СЭВ в области машиностроения еще неудовлетворительны и в связи с этим коренное преобразование структуры машиностроения в 1966—70 гг. еще не может быть запланировано.

Автор считает необходимым в ближайшие годы осуществить улучшение внутренней структуры машиностроения, а также использовать все возможности экономического сотрудничества со странами-членами СЭВ, в первую очередь, с СССР.

В дальнейшем автор занимается вопросом целесообразных направлений распределения материальных и умственных ресурсов развития машиностроения и возможностями их концентрации при данных условиях.

В конце статьи анализируется место и роль важнейших отраслей в развитии машиностроения в 1966—70 гг.

Роберт Хох

Измерение физического объема относительно однородных совокупностей благ

При измерении совокупного физического объема благ, удовлетворяющих различные потребности, бессмысленно говорить о том, что более дорогой продукт представляет собой большую величину, больший объем, чем более дешевый. (См. в связи с этим статью автора «Измерение физического объема неоднородных совокупностей благ» в журнале «Кэзгаздашаги сэмле» № 9.). Между заменяемыми, составляющими относительно однородную совокупность благ, т. е. совокупность, удовлетворяющую данную, конкретную потребность, как правило, может быть установлен качественный порядок. Ввиду того, однако, что потребительная стоимость, как правило, является совокупностью качественных компонентов и может быть квантифицирована лишь в качестве вектора, соотношение потребительных стоимостей заменителей не может быть выражено в виде дробей или произведений.

Далее автор ищет в статье правильный ответ на такие вопросы, как: почему при статистических измерениях физических объемов приходится учитывать не соотношения стоимостей, а зачастую отклоняющиеся от них соотношения цен; почему соотношения затрат не выражают качественный порядок ассортиментов; и почему вообще приходится соотношения розничных цен заменителей отклонять от соотношений затрат.

Стоимостные отношения являются категорически определенными, в то время как в отношении качественных соотношений может быть установлен лишь их порядок. Речь, следовательно, может идти лишь о том, совпадает ли количественный порядок стоимостей с качественным порядком потребительных стоимостей. В случае ограниченности производственных и внешнеторговых мощностей количественный порядок розничных цен должен в общих чертах совпадать с качественным порядком потребительных стоимостей. Лестница цен, равняющаяся на качественный порядок, во многих случаях требует отклонения соотношений розничных цен от соотношений затрат.

Поскольку имеется тенденция к тому, чтобы количественный порядок розничных цен заменителей с большей или меньшей точностью отражал качественный порядок их потребительных стоимостей, при измерении объемов относительно однородных совокупностей благ использование цен для выражения различий качеств может одновременно дать приблизительную картину величины изменений. Необходимо, однако, сознавать, что ни цены, ни индексы физических объемов, использующие цены, не обладают силой волшебства, позволяющей выразить потребительную стоимость в цифрах, хотя бы в отношении заменителей, и, таким образом, действительные в этом отношении взаимосвязи ни в коем случае не могут быть распространены на взаимные связи независимых и дополнительных благ. В этом отношении невозможно установить, потребительная стоимость какого из продуктов больше или меньше, вследствие чего соотношения цен не могут дать никакой информации относительно «соотношений потребительных стоимостей».

Енэ Варга — Золтан Суньог

К вопросу о понятии и определении коэффициента эффективности капиталовложений

В первой части статьи авторы останавливаются на функциях и экономическом толковании коэффициента эффективности капиталовложений. Они показывают, что использование этого коэффициента в качестве коэффициента пересчета (когда разовые вложения пересчитываются на текущие затраты) лишь формально отличается от той функции, когда коэффициент эффективности фигурирует в качестве нормы пропорции между сбережениями текущих затрат труда и дополнительными инвестициями. Далее рассматривается роль этого коэффициента в распределении инвестиционных

средств и особенности этой роли; указывается на то, что этот коэффициент может быть полезным вспомогательным средством в планировании капитальных вложений и способствовать приближению к оптимальному плану капиталовложений.

Далее в статье освещаются вопросы определения коэффициента эффективности капиталовложений. Для его определения требуется большое количество микроэкономических данных (потенциальные потребности в капиталовложениях, данные об экономии труда, которая может быть достигнута благодаря капиталовложениям), для обладания которыми необходимо проводить обширный сбор данных и большое количество технико-экономических расчетов.

Авторы исследуют влияние величины коэффициента на технический прогресс, на выбор технических решений, на формирование потребностей в рабочей силе и ее источников. На основании этих решений они приходят к выводу, что оптимальная величина коэффициента может и должна быть найдена. Оптимальной является такая величина (порядок) коэффициента, при которой народнохозяйственный план капитальных вложений с точки зрения определенного критерия является оптимальным и в то же время в отношении главных макроэкономических аспектов наблюдается равновесие (потребность в капиталовложениях и их обеспечение, потребности в рабочей силе и ее источники и т. д.). Установление оптимального порядка величины может осуществляться путем разработки предполагаемых народнохозяйственных планов капиталовложений; авторы излагают некоторые соображения относительно методов этой разработки.

Золтан Форгач — Иван Визел

Народнохозяйственное значение планомерного использования полезных ископаемых

В статье рассматривается три вопроса: роль ренты с рудников при социализме, предел затрат на разработку залежей полезных ископаемых, проблемы экономической обоснованности создания нового предприятия.

Рента с рудников образуется и при социализме на основании различия в природных и технических условиях различных горнодобывающих предприятий. Изучение ренты с рудников способствует рациональному использованию полезных ископаемых, экономическим сопоставлениям, определению оптимальной мощности горнодобывающих предприятий, обоснованию решений, связанных с капитальными вложениями и экспортом.

Авторами излагаются основные принципы, на основании которых можно определить ренту с рудников. По их мнению, рента с рудников должна определяться не по так называемому принципу средней величины и не на основании издержек худшего горного предприятия, а на основании предельных затрат.

В статье подробно излагается, на каком основании должен определяться лимит. По мнению авторов, лимит представляет собой не известные из капиталистической терминологии предельные затраты, а точку на кривой издержек, определяемую в зависимости от уровня импортных цен.

В заключительной главе авторами подробно рассматривается народнохозяйственное значение проблемы экономической обоснованности создания нового предприятия и дается критический обзор различных методов расчетов.

Иштван Гергей

О комплексной оценке эффективности различных видов деятельности предприятия

Хозяйственная деятельность промышленного предприятия распространяется на три равноправных между собой области деятельности: производственную, использование средств и технический прогресс. Всякий продукт создается в результате совместного действия этих видов деятельности. Издержки по изготовлению продукта, таким образом, могут быть выражены не только традиционным образом — как затраты труда, материалов и средств обработки —, но и как денежные затраты деятельности в области технического прогресса, формирующей продукт и производственный процесс, деятельности в области использования средств, обосновывающей процесс производства, и производственной деятельности, создающей продукт. Эффективность всей хозяйственной деятельности предприятия находит свое выражение в разнице между издержками производства, связанными с изготовлением продукта, деятельностью в области технического развития, использования средств, и ценой продукта.

В то время как затраты производственной деятельности проявляются одновременно с результатами производства, производимые в данный момент затраты деятельности, связанной с использованием средств и техническим развитием, и полученный благодаря им результат не совпадают во времени: влияние затрат сказывается лишь позднее. Это обстоятельство должно играть важную роль в анализе формирования прибыли.

В статье излагаются особенности формирования издержек и результатов отдельных видов деятельности, рассматриваются тенденции изменения издержек в рамках всей хозяйственной деятельности предприятия. Показывается, какими методами можно сознательно согласовать эти три вида деятельности, вскрыть узкие места, ликвидировать их и способствовать таким образом обеспечению оптимальной эффективности хозяйствования предприятия.

В статье выдвигается предложение, чтобы участие в прибылях являлось в рамках финансовой системы средством перспективной оценки и поощрения всей хозяйственной деятельности предприятия. В отношении трех видов деятельности эффективность внутри предприятия и соблюдение народнохозяйственных интересов целесообразно обеспечивать в связи с финансированием отдельных видов деятельности. Для этого, однако, необходимо изменить существующее в настоящее время многообразное форм и распыленность финансирования предприятий.

Ласло Бертои

О действии закона стоимости в условиях монополистического капитализма

По мнению автора, на монополистической стадии капитализма непосредственной основой рыночных цен также следует считать тенденции, определяемые средней себестоимостью и средней прибылью, приходящейся на единицу продукции, по отношению к которым монополии могут допускать длительных отклонений цен в определенных экономических пределах. Автор доказывает,

что второе требование закона стоимости, согласно которому суммы цен и стоимостей должны совпадать, может толковаться как требование эквивалентного обмена товара и золота исключительно при наличии обращения золота или кредитных денег, конвертируемых на золото внутри страны. Повышение цен монополиями может наряду с изменением соотношений цен привести к росту уровня цен и при наличии такого денежного оборота, однако в этом случае он будет ограничен наряду с другими экономическими факторами также и необходимостью соответствия суммы цен и стоимостей.

В том случае, если во внутреннем обращении находятся бумажки, необратимые в золото, то закон стоимости действует лишь как закон соотношений цен, и может быть истолкован лишь как закон, касающийся этих соотношений. Рост уровня цен, происходящий вследствие повышения цен монополиями по своему содержанию равнозначен порче денег, т. е. инфляции, т. к. в обращение попадают деньги, появление которых не зависит от изменений, происходящих в производстве. Рост цен в таких случаях исходит не со стороны товара, а со стороны денег. Таким образом, при наличии в обращении неконвертируемых бумажных денег постановка вопроса о требовании соответствия сумм цен и стоимостей ведет при изучении действия закона стоимости по ложному пути. Вследствие такого неправильного подхода приходят отдельные авторы-марксисты к выводу, что для восстановления равенства сумм цен и стоимостей необходимо к простым товарам причислить также и рабочую силу, цена которой ниже стоимости. Такая точка зрения неминуемо приводит к тезису о неизбежном падении реальной заработной платы из-за монополистического взвинчивания цен. Рассматривая этот вопрос, автор с разных сторон освещает зависимость между изменением уровня цен на предметы потребления и изменением уровня заработной платы.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Akos Balassa:

The structure of engineering industry and international cooperation (actual problems)

The necessary transformation in the structure of the Hungarian engineering industry presupposes a progress of the economic cooperation between the CMEA countries. Elaborating the third five-year plan the planning organs will have to take into consideration the possibilities of a transformation in structure of the Hungarian engineering industry given by the expected development of the international cooperation.

The paper analyses the results and deficiencies of the specialisation in the engineering industry between the CMEA countries, as well as some experiences of the coordination of their plans and states that the rate of the development of the economic cooperation between the CMEA countries is not satisfactory yet and therefore the radical transformation in the structure of the engineering industry cannot be expected in the 1966-1970 plans.

The author is of the opinion that during the coming years will be necessary to improve the interior structure of the engineering industry and to utilise every possibility of the economic cooperation with the CMEA countries and first of all with the USSR.

Later on the paper studies the expedient trends of the distribution of the material and mental resources in the engineering industry and the possibilities of their concentration under the given circumstances.

Finally the paper studies the place and role of the most important branches in the development of the engineering industry in the 1966-70 plans.

Róbert Hoch:

Volume measurement of relatively homogeneous host of goods

When the common value of goods satisfying various requirements is measured it is nonsensical to declare that the more expensive product has a more and greater volume than the cheaper one. (See article of the author in No. 9. of *Közgazdasági Szemle*: „Volume measurement of heterogeneous host of goods”). Between relatively homogeneous substitutes i.e. host of goods which serve to satisfy concrete needs, generally, an *order of precedence* can be established. Since, however, the use value is usually a host of qualitative components and can be only quantified as a vector the use value ratios of the substitutes cannot be expressed by a definite quotient and multiple.

In the second part of the paper the author searches for the correct answers to some questions as, for instance, why for the determination of the statistical volume, not the value ratios but the price ratios are taken into account though the latter often deviate from the value ratios, further, why is the qualitative order of the assortment of goods not denoted by the cost ratios, and, finally, why have the consumer price ratios of the substitutes to be diverted from the expenditure ratios.

The price ratios are determined unequivocally while the qualitative relations can be only ranked. Hence, the point is whether the quantitative order of the values is in agreement with the qualitative order of the use values etc. In case of limited production and foreign trade capacities the quantitative order of the consumer prices must be, roughly, in agreement with the qualitative order of the use values. The price gradation, following the qualitative order, often requires that the consumer price ratios should be diverted from the cost ratios.

In view of the tendency that the quantitative order of the consumer prices of the substitutes reflects more or less precisely the qualitative order of their use value, hence, for the volume measurement of homogeneous groups of goods the application of prices in order to express differences of quality may also represent approximately the extent of changes. There is, however, no doubt that neither prices nor volume indices applying prices do not conjure the use value into a commensurable factor, not even the relation of substitutes, thus, the correlations valid here can be all the less extended to the mutual relationship of independent and complementary goods. In this relation it cannot be decided whether the use value of which article is greater or smaller, and, as a consequence, the price ratios cannot give any information on the „use value ratios”.

Jenő Vargha–Zoltán Szunyogh:

On the question of the concept and determination of the coefficient of investment efficiency

In the first part of their study the authors deal with the function of the coefficient of investment efficiency and its interpretation from the aspect of economics. They prove that the employment of the coefficient as a key of conversion (when the unique investments are converted into continuous expenditures) differs only formally from that function where the coefficient figures as a norm of the ratio of continuous work expenditure – savings and subsequent investments. The role of the coefficient played in the apportionment of the resources of investments and the characteristic features of this role are discussed; it is pointed out that the coefficient can be a useful expedient in the planning of investments and may promote the approach of drawing up an optimum investment plan.

Further on, the study is concerned with the determination of the coefficient of investment efficiency. This determination requires a host of microeconomic data (e.g. potential investment requirements, data of manpower savings by investments) the detection of which demands a wide-range gathering of data, further, technical and economic calculations.

The authors then examine the influence of the magnitude of the coefficient on the technical development, the choice of technical solutions and on the formation of manpower requirement and labour reserves. The final conclusion reached on the strength of these examinations is that the optimum magnitude of the coefficient can and must be found. The optimum magnitude (order of magnitude) of the coefficient is attained if besides a certain criterion of the investment plan of the people's economy having reached its optimum also the chief macroeconomic relations (investment requirements and funds, manpower requirements and sources etc.) are in equilibrium. The authors then expound some ideas on methods concerning the determination of the optimum order of magnitude by working out hypothetical investment plans of the people's economy.

Zoltán Forgács–Iván Wiesel:

The importance of the economy of mineral resources from the aspect of people's economy

The paper is concerned with three questions: the role of mine annuity under socialism, cost limits of the exploitation of mineral resources and economic policy problems related to minableness.

Mine annuity, due to the discrepancy of natural endowments and technical conditions of different mines, exists also under socialism. Its study facilitates the rational husbandry of mineral resources, economic comparisons, determination of the optimum capacity of mining plants and laying the foundations for decisions of investments and exports.

The authors expound the principles due to which mine annuity can be settled. In their opinion the latter should be established neither according to the so called average principle, nor according to the costs of the most uneconomical plant but on the basis of cost limits.

A detailed account is given on which basis the limit should be settled. In their view the limit is not a marginal cost in the sense of capitalist terminology but a cost point determined as a function of the import price level.

In the last part of the study the problem of minableness from the aspect of people's economy is discussed in detail and a critical survey is given on the different computing methods.

István Gergely:

On the complex evaluation of the efficiency of the activities of firms

The economic activities of industrial firms take place in three spheres of equal rank – those of production, resource husbanding and technical development. All products come about by means of the cooperation of these activities. The production costs of the product may therefore be expressed not only in the traditional way as expenditures of labour, materials and processing instruments, but also as the financial expenditures of the technical development activities that establish the manufacturing procedure, the resource husbanding activities that provided the foundations for the manufacturing process, and the production activity that brought about the product. The efficiency of the economic activity of the firm as a whole, is expressed in the difference between the costs of the technical development, resource husbanding and productive activities involved in making the products, and the prices of the products.

While the expenditures of the productive activities arise contemporaneously with the output, the momentary expenditures of the resource husbanding and technical development activities do not coincide in time with the effect they bring about – the influence of these expenditures is only manifest after a certain lapse of time. This circumstance must play an important part in analysing the development of profits.

The paper treats the features of the cost and effect factors of the various activities. It examines trends in the change of costs as a part of the overall economic activities of the firm. The author shows what methods can be used deliberately to coordinate the three activities, to recognize and eliminate the bottle-necks, and thus to help the firm exert the optimal efficiency in its economic activities.

It is proposed that profit-sharing should, as part of the financial system, be a means for the long-term assessment and remuneration of the firm's activities as a whole. In the case of the three activities it is best to assert efficiency within the firm and the enforcement of the interests of the national economy through the financing of each activity. To do this, however, it is necessary to eliminate the present multiple forms and fragmentation of the financing of firms.

László Bertóti:

The effectiveness of the law of value under monopoly capitalism

In the author's view, also under the monopolist period of capitalism, the tendencies determined by average self cost and average profit per unit of product have to be considered as the direct basis of market prices from which the monopolies may reach, within certain economic limits, permanent price deviations. The paper proves that the second requirement of the law of value according to which the total of prices equals the total of values can be only interpreted as a requirement for the exchange of values in ratio of goods and gold either in the case of a gold exchange standard or in that of a currency exchangeable into gold also on the inland market. The monopolist raising of prices can bring about also in the case of such a money circulation, besides the deviation of price ratios, a rise of the price level this, however, is limited, apart from other economic factors, by the necessity that total prices equal total values.

If on the inland market paper money is in circulation which cannot be exchanged into gold then the law of value functions only as a law of price ratios and can be interpreted only as a law related to price ratios. The rise of the price level resulting from a monopolist price rise amounts, in essence, to a depreciation viz. an inflation because it means that money has come into circulation which is independent from the changes of production. In this case the rise of prices sets out from the line of goods and not from that of money. When the functioning of the law of value is examined it only leads astray to insist on the elucidation of the question whether the requirement that total prices equal total values asserts itself if unexchangeable paper money is in circulation. It is due to the wrong approach of the question that some Marxist authors arrive to the result that the total price – total value equilibrium is re-established if the labour force, the price of which falls short of its value, is included among the common goods. This may, if this standpoint is coherently sustained, lead to the thesis that in accordance with monopolist price rises the real wages necessarily decrease. The discussion of this question gives the author the opportunity to point out at different passages of his article to the interdependence between the price level of consumer goods and the change of wages.

Timár Mátyás:

KÖLTSÉGVETÉS — PÉNZÜGYEK — GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS A SZOCIALIZMUSBAN

A szerző a szocializmus gazdasági törvényeit és a gazdaságpolitika összefüggéseit a közgazdasági irodalom egy kevésbé feltárt területén, a költségvetési, pénzügyi szabályozások területén vizsgálja.

A könyv első fejezetében a szerző feltárja a pénzügyi mérlegek belső összefüggéseit, szerepét és jelentőségét a népgazdasági tervezés és irányítás rendszerében. A második fejezetben azokat a költségvetéssel összefüggő pénzügyi, finanszírozási eszközöket ismerteti, amelyekkel az állam közvetlenül vagy közvetett módon irányítani tudja a vállalatok és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek tevékenységét a népgazdasági tervben kitűzött feladatok megvalósítása végett.

A harmadik fejezetben a közületi fogyasztás költségvetési szabályozásának kérdéseivel foglalkozik. Megállapítja, hogy ezen a területen a gazdaságosságot szolgáló részletesebb szabályozásra van szükség, mert itt nem hatnak a vállalati önálló elszámolás keretében érvényesülő ösztönzők.

192 lap

Ára füzve 27,— Ft

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

KÖZGAZDASÁGI SZEMLÉ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

12

XI. ÉVFOLYAM

1964. DECEMBER

TARTALOM

<i>Román Zoltán</i> : Gazdasági döntések — gazdaságossági számítások	1397
<i>Földes Károly</i> : A gazdasági cselekvések mozgatóerőiről	1411
<i>Bródy András</i> : Három árrendszerrel	1426
<i>Szilágyi Pál</i> : Készletgazdálkodási problémák a készletező és értékesítő vállalatoknál	1437
<i>Balássy Ágnes—Sári József</i> : A vállalati készletvolumen szabályozásának néhány kérdéséről	1449
<i>Bakó József—Lengyel Károly—Sánta Bálint</i> : Rendelésellátottság és vállalati gazdálkodás a műszeriparban	1464
VITA	
<i>Pirityi Ottó</i> : Helyettesítés és piaci érték	1474
SZEMLE	
Tervek a népgazdaság irányításának átalakítására Csehszlovákiában (S. I.)	1488
Új fejlemények a közép-keleti olajtermelésben (<i>Hasab Fadhel</i>)	1494
Az üzemszervezési munka helyzete a magyar textiliparban (<i>Bakos Zsigmond</i>)	1507
SZAKIRODALMI TÁJÉKOZTATÓ	
<i>Varga Jenő</i> : A jelenkori kapitalizmus és a gazdasági válságok (<i>Erdős Tibor</i>)	1515
<i>Timár János</i> : Munkaerőhelyzetünk jelene és távlatai (P. P.) ...	1519
A cikkek rövid orosz és angol nyelvű tartalmi kivonata	1521
A Közgazdasági Szemle 1964. évi számaiban megjelent cikkek jegyzéke	1527

E SZÁM SZERZŐI:

Dr. Bakó József, a Műszeripari Kutató Intézet munkatársa; **dr. Bakos Zsigmond**, az MSZMP XVIII. kerületi Bizottságának első titkára; **Balássy Ágnes**, a Magyar Nemzeti Bank munkatársa; **dr. Bródy András** kandidátus, a Közgazdaságtudományi Intézet főmunkatársa; **dr. Erdős Tibor** kandidátus, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem docense; **Földes Károly** aspiráns, az MSZMP Központi Bizottságának munkatársa; **Hasab Fadhel** aspiráns; **dr. Lengyel Károly**, a Méréstechnikai Központ Kutató Laboratóriumának munkatársa; **dr. Pirityi Ottó**, a Közgazdasági Szemle munkatársa; **dr. Román Zoltán** kandidátus, a Központi Statisztikai Hivatal osztályvezetője; **dr. Sánta Bálint**, a KGM Műszeripari Igazgatóságának főkönyvelője; **Sári József**, a Magyar Nemzeti Bank munkatársa; **dr. Szilágyi Pál**, a Közgazdaságtudományi Intézet munkatársa.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Augustinovics Mária, Bakos Zsigmond, Bognár József, Erdei Ferenc, Erdős Tibor, Friss István, Garamvölgyi Károly, Háy László (a szerkesztő bizottság elnöke), Hetényi István, Huszár István, Keserű János, Lázár György, Molnár Endre, Ripp Géza (főszerkesztő), Vályi Péter

A kiadásért felel: az Akadémiai Kiadó igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, V., Nádor utca 7. III. emelet. — Telefon: 181—644
Kiadóhivatal: Akadémiai Kiadó, Budapest, V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111—010
64.6824 — Kossuth Nyomda, Budapest, V., Alkotmány u. 3.
Előfizetéseket felvesz a Posta Központi Hírlapiroda, Budapest, V., József nádor tér 1
Telefon: 180—850 — Csekk számla 61.094. Előfizetés: negyedévre 21 Ft. egy évre 84 Ft
Terjedelem: 8½ fv. Az utolsó kézirat nyomdába adásának időpontja: 1964. november 12.

ROMÁN ZOLTÁN:

Gazdasági döntések — gazdaságossági számítások*

A gazdaságossági számítások, mint a gazdaságossági döntések eszközei

A gazdasági munka egyik legfontosabb elemét a *gazdasági döntések* alkotják. E döntések általában választást jelentenek különböző alternatívák között. Választhatunk — illetőleg választanunk kell — egyfelől meghatározott cselekvések időpontja tekintetében, másfelől tartalmilag is különböző cselekvések között.

A gazdasági döntéseket sokféle motívum együttesen határozza meg. Megkísérelhető, hogy megkülönböztessük ezek között a gazdasági és nem gazdasági (gazdaságon kívüli) motívumokat — az utóbbiakhoz a politikai, szociológiai és lélektani mozzanatokat sorolva. Valójában azonban e mozzanatok is alapvetően belejátszanak a gazdasági szempontok értékelésébe, az ennek alapjául szolgáló értékskála kialakításába.

Gazdasági szempontból döntéseinket gazdasági kihatásuk alapján hozzuk meg. Döntéseink gazdasági kihatásával valójában mindig számolunk, csak különböző fokon — ösztönösen, tapasztalataink alapján, vagy tudatos mérlegelés, számítások segítségével. Minél bonyolultabb kérdésben kell döntenünk a gazdaság (a technika, a munkamegosztás stb.) fejlődése egyre bonyolultabb kérdések elé állít, annál inkább van szükség tudatos mérlegelésre, sőt számításokra.

A *gazdaságossági számítások* a gazdasági kihatások számításának egyik alapvetően fontos, sajátos csoportját alkotják. E számításokban mindig összehasonlítunk, és pedig vagy az azonos eredmény eléréséhez szükséges ráfordításokat, vagy az azonos ráfordításokkal elérhető eredményt vizsgáljuk. Ehhez mindig legalább két összetartozó számításra van szükség; a kapcsolatot ezek között vagy az eredmény vagy a ráfordítások azonosítása jelenti. (Előfordul, hogy csak egyetlen számítást végzünk, de ez esetben valójában egy összehasonlítási alapul szolgáló *norma* pótolja a másik számítást.) Gyakran azt vizsgáljuk, hogy meghatározott ráfordításokkal milyen eredményeket érhetünk el, illetőleg meghatározott eredmények elérése milyen ráfordításokat követel.

A gazdaságosság mint a gazdálkodás általános elve minden társadalmi-gazdasági rendszerben érvényes, de eltérő fokon, más-más kritériumok alapján, különböző feltételek és formák között valósul meg. A tőkés gazdaságban alapvetően az egyes vállalatok nyereségre való törekvése vezet a gazdaságosság érvényesüléséhez mind az egyes vállalatok

* A cikk az MTA Közgazdaságtudományi Intézetében kidolgozott, hasonló című tanulmány alapján készült.

latokon belül, mind — zökkenőkön, veszteségeken, időszakonként erős megrázkódtatást és károkat előidéző válságokon keresztül — a gazdaság egészét tekintve is. A szocialista gazdaságban a gazdaságosság érvényesülését a központi tervezésnek és gazdaságpolitikának s az önálló vállalati gazdálkodásnak együttesen, egymást kölcsönösen alátámaszva kell segítenie. Ez a gazdaságosság magasabb szintű érvényesülésére teremt lehetőséget.

A gazdaságossági számítások általános tartalmi jellemzője, hogy a *döntés eszközt képezik*. Ebből több sajátos vonás következik. Mindenekelőtt: tartalmilag a gazdaságossági számítást mindig az határozza meg, hogy milyen döntés megalapozását szolgálja, segítségével ki, milyen kérdésben, milyen követelmények alapján kíván dönteni. Továbbá: a döntések sohasem a múltra, hanem a *jövőre* vonatkoznak. Ezért a gazdaságossági számítások mindig jövőbeli értékekre épülnek. Kiindulásul felhasználhatunk (és legtöbbször felhasználunk) előző időszaki ténytámadatokat is, sokszor — elsősorban ha a döntés közeli jövőre vonatkozik — minden változtatás nélkül. Valójában azonban ekkor is a jelenlegivel azonosnak feltételezünk, de jövőbeli értékekkel számolunk. Minél távolabbi jövőre vonatkoznak a felhasználandó adatok, annál nehezebb és feltételesebb lesz helyes megállapításuk. A jövőbeli értékekkel való számolás megkívánja a kockázat és a *bizonytalanság*-valószínűség figyelembevételét is.

A gazdaságosság gazdasági tevékenységünk vezérelve, de amennyiben gazdasági tevékenységünk — egész tevékenységünknek alárendelve — különböző célokat szolgálhat, más-más lehet az a végső cél, eredmény is, amit e tevékenységgel el kívánunk érni. Tevékenységünk a végső célok elérését közbenső célok elérésén keresztül közelíti meg. A végső célok szempontjából a közbenső célok csupán eszközök az előbbieik eléréséhez. Ilyen értelemben *a közbenső célok kitűzése maga is alá van vetve a gazdaságosság követelményeinek*. Közbenső cél leggazdaságosabb elérése is gazdaságtalannak bizonyulhat tehát, ha kitűzése a végső cél szempontjából gazdaságtalan volt. (Legtriviálisabb példája ennek a felesleges termékek „gazdaságos” előállítás.) Az „eredmény” tehát sokszor maga is csak (ráfordításra kerülő) eszköz egy magasabb szintű eredmény eléréséhez. Egész tevékenységünk gazdaságossága ezért nagymértékben függ a közbenső célok helyes kijelölésétől, attól, hogy ezeket milyen előrelátással és körültekintéssel határozzuk meg.

Az előrelátás felveti az *időtávlat* kérdését: a legnagyobb eredményt milyen távlatú időtartamra kívánjuk biztosítani s e teljes időtartamon belül a közelebbi és távolabbi jövőnek milyen súlyt tulajdonítunk. A gazdaságossági számításoknak erre az alapvető kérdésére csak gazdaságon kívüli mozzanatok figyelembevételével, feltételesen tudunk válaszolni.

A körültekintés megkívánja egyrészt cselekvésünk legkülönbözőbb kihatásainak számbavételét, másrészt felveti azt a kérdést is, hogy az eredményt (s a ráfordításokat) egyéni vagy szűkebb-tágabb közösségi-társadalmi szempontokból mérlegeljük-e. Az egyes cselekvésmódok jövőbeli eredményeit és ráfordításait tökéletesen sosem tudjuk számításba venni, térben és időben végig követni. *Mindig — kimondva vagy kimondatlanul — élünk a „ceteris paribus” (az egyéb körülmények, kihatások azonosságának) feltételezésével*. E feltételezések három fő csoportba

sorolhatók. *Először*: az eredményeknek vagy (és) a ráfordításoknak csak egyes elemeit vizsgáljuk. *Másodszor*: a döntés kihatásait csak a közeli jövőre vonatkozóan vizsgáljuk. *Harmadszor*: a döntés kihatását csak a közvetlenül érintett „rendszerre” (termékre, vállalatra, iparágra) vonatkozóan vizsgáljuk. Hogy a gazdaságossági számítás helyesen orientál-e, az elsősorban attól függ, hogy 1. helyesen határoztuk-e meg, milyen eredmény- és ráfordítás-kihatásokkal kell számolnunk (s milyen „ceteris paribus” feltételezésekkel élünk), és 2. helyesen tudjuk-e ezeket a kihatásokat számszerűen is kifejezni.

Az eredmények és a ráfordítások értékelésénél az egyéni, a csoport- és a közösségi szempontok egymással szembekerülhetnek (akkor is, ha az egyén a csoport, illetőleg a közösség tagjaként érdekelt annak céljaiban), s ekkor az egyénnek (csoportnak) döntenie kell, melyik érdeket helyezi előtérbe, melyik szempontnak milyen súlyt ad. A szocialista társadalmat bizonyos közös célok vezetik, s ezekre szuperponálódnak a csoport- és az egyéni célok, erősítve vagy gyengítve ezeket. Minden eszközzel (mindenekelőtt az anyagi és erkölcsi ösztönzéssel) arra törekszünk, hogy a szuperponáló erők *erősítők* legyenek, de ez tökéletesen még elméletileg sem érhető el. Számolni kell azzal, hogy a vállalatok döntéseikben igen sokszor szükségképpen más számításokkal fognak orientálódni, mint az irányító szervek, sőt a „hivatalos” gazdaságossági számítások előterjesztésében és felhasználásában is érvényesítenek „külön” szempontokat.

A gazdaságossági számításokat az utólagos költségszámításoktól jövőbe irányulásuk különbözteti meg, a szokásos tervszámításoktól pedig az a vonásuk, hogy mindig több cselekvésmód eredményeinek és ráfordításainak *párhuzamos összevetését* adják. A matematikai programozási módszerek a gazdaságossági számítások körébe sorolhatók. A „szokásos” gazdaságossági számításoktól elsősorban abban különböznek, hogy míg ezek az előre kidolgozott alternatívák közötti választást segítik (megfelelő összehasonlításokkal), a programozás során a matematikai algoritmus felhasználása *maga* eredményezhet újabb — és kedvezőbb — alternatívákat. A matematikai programozás másik jellemzője, hogy — nagyteljesítményű számológépek felhasználásával — olyan sokféle egymás mellett fennálló és egymásból következő összefüggés számításbavételét, nyomkövetését is lehetővé teszi, amely a szokásos gazdaságossági számításokkal csak sok, egymást követő lépésben, s bár rugalmasabban, gyakran mégis csak tökéletlenebbül valósítható meg.

A gazdasági döntések sokféleségéből a gazdaságossági számítások sokfélesége is következik. A közgazdasági tudományok nem adhatnak valamennyi döntéshez számítási receptet. Feladatuk csupán az lehet, hogy

1. segítsenek helyesen látni gazdasági munkánk végső és közbenső céljait;
2. világos képet adjanak mindazokról az eszközökről és módszerekről, amelyekkel e célok elérhetők;
3. segítsenek felismerni, hogy hol, milyen eszközök és módszerek között választhatunk;
4. adják meg az általános alapelveket az ezek közötti — a gazdaságosság követelményeit figyelembe vevő — választásokhoz;
5. segítsenek olyan eszközök, módszerek (például tényleges kalkula-

tív árrrendszer) kialakításában, amelyek e választásoknál helyesen orientálnak;

6. a legfontosabb és legtömegesebb gazdasági döntésekhez részletes gazdaságossági számítási módszereket adjanak kézbe.

E feladatok közül a gazdaságossági számítások ésszerű kialakításával szorosabban az utóbbi három függ össze.

A gazdasági döntések és a gazdaságossági számítások főbb területei

A gazdaságosság szempontjából a gazdasági döntések között hierarchia áll fenn. A végső célok elérésére bizonyos feladatokat tűzünk ki; ezek közbenső célokat képeznek, amelyek elérésére ismét további feladatokat kell megoldani. Valójában minden döntésünk a „végső célok” elérését szolgálja, de mégsem lehet minden döntést közvetlenül e végső célokhoz igazítva meghozni. Minél közelebb van viszont valamely döntés e piramis csúcsához, annál több távolabbi döntésnek képezi kiindulópontját, annál nagyobb felelősséggel kell a döntést meghozni.

A „végső célok” pontos meghatározása meglehetősen nehéz feladat.* *Gazdasági tevékenységünk végső célja, hogy erőforrásaink ésszerű igénybevételével, meghatározott időtartamot tekintve, meghatározott összetételű, maximális fogyasztást érjünk el.* Természetesen egy ilyen meghatározás minden pontja további magyarázatot igényel, s külön tanulmány tárgyát képezhetné.

Céljainkat konkrétan — egy sor nagyfontosságú döntés nyomán — népgazdasági terveink határozzák meg. E döntéseknél figyelembe vesszünk gazdasági, gazdaságossági szempontokat, de sok vonatkozásban gazdaságon kívüli mozzanatokat is.

Erőforrásaink igénybevételének meghatározásával kapcsolatban például határozott különbséget kell tenni a munkaerő és a többi forrás (a föld, a természeti kincsek, a meglévő termelési eszközök és esetleg külföldi hitelek igénybevételének lehetősége) között. Az ember mint munkaerő ugyanis nemcsak a termelés egyik s alapvető forrása, hanem végső célja is. A munkaerővel kapcsolatban eldöntendő például, hogy a népesség milyen hányadát (mely korcsoportjait és rétegeit) vonjuk be a munkába, milyen heti, illetőleg évi munkaidőt állapítsunk meg, és a foglalkoztatottak milyen hányada dolgozzon az anyagi termelés körén kívül eső munkaterületeken. E kérdések eldöntésének sokféle gazdasági és gazdaságossági kihatása van (például a képzési idő növelésének vagy a munkaidő rövidítésének hatása a munka termelékenységére), mégsem lehet e döntéseket *csak* gazdaságossági számításokra építeni.

Döntéseinket — s gazdaságossági számításainkat is — lényegesen befolyásolják, hogy milyen *időhorizonttal* számolunk. Az időhorizont különböző döntéseknél más-más lehet, főképpen attól függően, hogy a döntésnek milyen időtávlatú kihatása van, és milyen időtávlatra állnak rendelkezésre, illetőleg tervezhetők, becsülhetők a döntéshez szükséges információk. Valamilyen — „általános” — időhorizontot azonban figyelembe kell vennünk gazdasági tevékenységünk végső céljának és az

* A matematikai programozás nyelvén a célfüggvény problémájáról van itt szó. A hazai kutatók közül elsősorban Simon György, Kondor György, Martos Béla és Kornai János foglalkozott ezekkel a kérdésekkel.

ebből következő fő feladatoknak a megfogalmazásánál is. Úgy látszik, hogy e célszerű „általános időhorizont” is csak gazdaságon kívüli szempontok alapján, feltételesen határozható meg.

Gazdasági tevékenységünk végső célját nem a nemzeti jövedelem, hanem a *fogyasztás* növelésében jelöltük meg, abból kiindulva, hogy minden felhalmozás későbbi fogyasztás eszköze. A felhalmozáson belül a nem termelési rendeltetésű (ún. kommunális) beruházások valójában közvetlenül fogyasztási kiadások, amelyek számos, egymást követő időszak fogyasztását fedezik.* A felhalmozás többi részét a fogyasztás *hosszútávlatú* maximalizálásának feladata jelentős részben meghatározza. A nagyobb fogyasztáshoz ugyanis nagyobb termelés, ehhez pedig termelési rendeltetésű felhalmozás szükséges. Nem követeli meg adott időszak fogyasztása az ezen időszakon *túleső* fogyasztás és termelés korábbi színvonalon tartásának, illetőleg növelésének feltételét képező felhalmozást, e részt indokolt tehát külön előírányozni. Minél rövidebb távlatot nézünk, annál nagyobb (3 vagy 5 éves tervperiódusokat nézve például igen nagy) a felhalmozás e fogyasztás által nem determinált részének szerepe. Ezért indokolt rövidebb távra gazdasági tevékenységünk végső célját nem a fogyasztás, hanem a felhalmozást is magában foglaló nemzeti jövedelem növelésében megjelölni.

Olyan teljesen nyitott gazdaság feltételezése mellett, mely más országokkal a termékek bármilyen cseréjét le tudja bonyolítani, a nemzeti jövedelem materiális összetételét illetően semmilyen kikötést nem kell tennünk. E csere azonban különféle okokból, különböző mértékben korlátozott. Egyrészt vannak termékek (és szolgáltatások!), amelyek technológiai okokból sem képezhetik külkereskedelmi forgalom tárgyát (gondoljunk például az építőiparra), másrészt gazdasági tényezők is korlátozzák az export és az import lehetőségét. A nemzeti jövedelem összegének — materiális összetételére vonatkozó megkötések nélküli — maximalizálása feltételezi egyébként, hogy olyan árakon számolunk, amelyek a termékek értékét, illetőleg használhatóságát kifejezik. E feltétel hiányában a tényleges árakkal való számolás a nemzeti jövedelem összegének maximalizálásába torzításokat vihet. Két fontos körülmény is indokolja tehát, hogy a nemzeti jövedelem *materiális összetételére* vonatkozóan megkötésekkel éljünk. Ennek az összetételnek a meghatározásánál mindenekelőtt a nemzeti jövedelem felhasználásából, ezen belül is a fogyasztás szerkezetéből célszerű kiindulni. Gazdaságossági szempontokat itt valójában csak egy tekintetben érvényesíthetünk, nevezetesen annyiban, hogy a fogyasztói árarányok alakításával a fogyasztás szerkezetét sok esetben (a „rugalmas” cikkeknel) eléggé számottevően befolyásolhatjuk. A fogyasztással egyenrangúan végső célként kell kezelnünk — mint előbb utaltunk rá — a nem termelési rendeltetésű beruházásokat is, s meg kell határozni a teljes időszak végén (az ezen túlnyúló fejlődés szempontjából) szükséges álló- és forgóalapokat. Mindebből a termelési rendeltetésű felhalmozás az előbbinek megfelelő nagysága és szerkezete már levezethető.

A felhasználásra kerülő nemzeti jövedelem és a termelés materiális

* A kommunális beruházások azonban nemzetijövedelem-számítási rendszerünkben fogyasztásként egyáltalán nem jelennek meg (pro rata sem). Ha a fogyasztásról mint gazdasági tevékenységünk végső céljáról beszélünk, feltétlenül indokolt a kommunális beruházásokat is ideszámítani!

összetétele egymástól számottevően eltérhet külkereskedelmi csere folytán. A külkereskedelmi csere (forgalom) méreteit és struktúráját azonban már a gazdaságosság követelményei alapján kell meghatároznunk; ez már nem a végső cél, hanem az ehhez vezető út kijelölésének feladata. A nemzetijövedelem-termelés feladataiból adódnak majd további lépésként — ismét a gazdaságosság követelményeinek s a külkereskedelemnek a figyelembevételével — a teljes termelés feladatai is.

A végső célok megfogalmazásán kívül a népgazdasági tervezés azok megvalósításának fő útjait, feladatait is kijelöli. E feladatok helyes előirányzása a szükséges arányok betartása mellett mindenekelőtt a gazdaságosság követelményeinek érvényesítését kívánja. A továbbiakban, ha a tervek végrehajtásáért felelős szervek, így a vállalatok is, népgazdasági nézőponthoz kívánnak igazodni, mindig azt tekintik gazdaságosnak — az adott árakkal, bérekkel, amortizációs normákkal stb., egyszóval: *az adott gazdaságpolitikai paraméterekkel számolva* —, ami e terveknek megfelel, illetőleg a tervek teljesítését előmozdítja. Ezért alapvető kérdés, hogy milyen részletességűek legyenek a tervelőírások, *s igen nagy a felelősség, hogy egyfelől a tervelőírások, másfelől a gazdaságpolitikai paraméterek helyesen* (s egymással összhangban) orientáljanak. A tervet végrehajtó szervek a tervfeladatok gazdaságos teljesítésének útjait mindig már a terv (és a mechanizmus) keretein *belül* keresik.

Valójában a „végső célok” konkretizálása és az ezekhez vezető utak megkeresése és kiválasztása jelenti a népgazdasági terv kialakításának lényegét, a népgazdasági tervezés igazi tartalmát. Sajnos, a gazdaságossági számítások beillesztése a népgazdasági tervezés rendszerébe nem megoldott kérdés. A gazdaságossági számítások jórészt a tervvégrehajtás szakaszára maradnak, de ekkorra már a legfőbb kérdések el vannak döntve. A tervezés jelenleg túlságosan sokat vállal magára a gazdaságosság biztosításából (aminek nem tud teljesen eleget tenni), a gazdasági mechanizmusra pedig a végrehajtás során túlságosan keveset bízunk (mert nem bízunk benne). Túl keveset építünk automatizmusra, „rutindöntésekre”, s így túl sok kérdést kellene esetenként konkrét vizsgálatok, számítások alapján eldönteni. A központi — elsősorban a tervező — apparátust több döntési feladat terheli, mint amennyinek meg tud felelni; éppen ezért gyakran a legfontosabb, valóban központi elhatározást kívánó döntések megalapozására sem jut kellő ereje. A gazdaságosság fokozott érvényre juttatásának jelenleg egyik kulcskérdése gazdaságunkban, hogy helyesen határoljuk el, mit kell központi tervekben előírni, s mit és hogyan lehet a gazdaság „mechanizmusára” bízni.

Népgazdasági nézőpontú gazdaságossági számításokra tehát ott van szükség, ahol központilag, népgazdasági nézőpontból döntenek. A vállalatok a rájuk rótt feladatok teljesítésének útjait keresik, ezért csak olyan gazdaságossági számítások fognak náluk meghonosodni, amelyek ebben segítik őket. A gazdaságirányításra háruló feladat ebből a szempontból az, hogy — miután kitzúzte a *feladatokat* a vállalatok számára és megszabta gazdálkodásuk *kereteit*, szabályait — a vállalatok kezébe helyesen orientáló gazdaságpolitikai *paramétereket* (árakat, normákat stb.) adjon. A népgazdasági érdeket a vállalatok számára mindenekelőtt a tervnek, a gazdaságpolitikai intézkedéseknek és paramétereknek kell kifejeznie. (Emellett a vezetők felé politikai érettségük és szakmai képzettségük is

tolmácsolja ezt, segíteni lehet ezt még információval is, de bonyolult gazdaságossági számításokra nem sokat lehet bízni.)

Az elmondottak alapján mindenekelőtt a tervezés és a végrehajtás szakaszában, valamint a központilag és a vállalatoknál végzendő gazdaságossági számításokat célszerű megkülönböztetni. Megkísérelhető, hogy a gazdaságossági számításokat aszerint is osztályozzuk, hogy *milyen tartalmú döntések* megalapozását szolgálják. Ehhez abból indulhatunk ki, hogy választási lehetőségünk elsősorban négy vonatkozásban van, ezek: a külkereskedelmi csere, a műszaki megoldások, a felhalmozás felhasználása, az allokáció (a feladatok és az erőforrások területek, gyárak stb. közötti elosztása).

A döntési lehetőségek és a gazdaságossági számítások említett négy területe közül a külkereskedelmi cserét érintő döntésekkel alapvetően befolyásoljuk azt, hogy *mit* termeljünk (export) és mit ne *termeljünk* (import). A műszaki megoldások (a technológia és a konstrukciók) azt határozzák meg, hogy *hogyan* gyártsunk; mivel, miből, milyen ráfordításokkal. Ezen keresztül közvetve azt is meghatározzák, hogy milyen termelési eszközökre van szükségünk, s milyen legyen — adott nemzeti jövedelemből kiindulva — a teljes termelés (a társadalmi termék) nagysága és összetétele. A bruttó felhalmozás felhasználásával kapcsolatos döntések meghatározzák a nemzeti jövedelem e részének összetételét (tehát hogy *mit* gyártsunk, az importot is figyelembevéve), alapvetően befolyásolják a ráfordításokat (a „*hogyan*”) és a termelési eszközök pótlásának szükségletét. Az allokációs döntések elsősorban a ráfordításokat, s ezen keresztül a termelési eszköz-szükségletet módosítják. E választási lehetőségek azonban szorosan összefüggnek egymással s ezért a gazdaságossági számítások célszerű osztályozása a különféle számítások szerepének, összefüggéseinek és módszereinek további vizsgálatát követeli meg.

Az említett négyféle döntési feladat mindegyike szorosan összefügg a *kutatási-fejlesztési tevékenységgel*, amely a technika fejlődésének gyorsuló üteme mellett a mai gazdaságban egyre nagyobb szellemi és anyagi ráfordításokat követel. *A gazdaságossági számításokban* a kutatási-fejlesztési tevékenység *ráfordításait is figyelembe kell venni*, s esetenként — bár ezt sok bizonytalanság terheli — magával a kutatási-fejlesztési tevékenységgel kapcsolatosan is indokolt gazdaságossági számításokat végezni.

A népgazdasági tervezés keretében a terv legegyszerűbb változataiban is dönteni kell a külkereskedelmi forgalom és a felhalmozás felhasználásának fő kérdéseiben; s a műszaki megoldások (a technológiák) tekintetében vagy terveznünk kell a változásokat, vagy a technológiák változatlanságát kell feltételeznünk. Az allokációs döntések jó része a tervezés összevont fázisában megkerülhető, annál inkább szükségesek ilyen döntések a tervezés további fázisaiban. A gyakorlatban a legnagyobb teret az exporttal és a beruházásokkal kapcsolatos gazdaságossági számítások foglalják el.

A vállalatoknál elsősorban műszaki megoldásokkal és az allokációval kapcsolatos számítások jutnak szerephez. Az előbbi csoportba mindenekelőtt a konstrukciós és technológiai változatokkal, az utóbbi csoportba a termelési program megállapításával (a gépek terhelésével, a sorozatnagysággal stb.) kapcsolatos számítások tartoznak. Mindkét vonatkozás-

ban meglehetősen kialakult számítási módszerekkel rendelkezünk.* Ezek alkalmazása meglehetősen szűkkörű, mert vállalatunk kevésbé érdekeltek az ezekkel feltárható tartalékok kihasználásában. A külkereskedelmi cserével és a felhalmozások felhasználásával kapcsolatban a vállalatokra jelenleg kevés döntési feladat hárul. Az előbbi csoportba sorolható döntések mindenekelőtt a választékkal, s esetenként a termelés nagyságával, az utóbbi típusúak a beruházásokkal (például a felújítás-gépcseré problémával) és a készletek nagyságával kapcsolatosak. Mindezeknél a döntéseknél és az ezeket megalapozó gazdaságossági számításoknál a vállalatok az eléjük kitűzött — s főképpen az erkölcsileg és anyagilag is ösztönzött — feladatokhoz és mércékhez igazodnak. (Jelenleg elsősorban a jövedelmezőséget, a nyereség hányadát, illetőleg összegének növelését nézik.) E problémakör tehát szintén a „gazdasági mechanizmus” témakörébe torkollik.

A gazdaságossági számítások néhány általános módszertani problémája

A döntési alternatívák valamennyi eredmény- és ráfordítás-hatását csak a legkritikább esetben tudjuk végigkövetni. Alapvető követelmény, hogy az alternatívák mindazon fontosabb hatását, amely a különféle alternatíváknál *nem egyformán jelentkezik*, számszerűsíteni tudjuk, s figyelembe vegyük számításainkban. Ezzel egyben arról is határoztunk, hogy milyen kihatásokat hanyagolunk, milyen „ceteris paribus” feltételezéseket fogadunk el.

A gazdasági számítások számtalan típusa a legkülönbözőbb sajátos módszertani problémákat veti fel. Van azonban e számításoknak néhány közös metodikai problémája is. Az alábbiakban ezek közül kettővel, az árak és az idő problémájával foglalkozunk.

Az árak felhasználásának problémája

A gazdasági számításokban a vizsgálandó eredmények és ráfordítások számos komponensből tevődnek össze, s így szükség van e komponensek pénzbeli összegezésére. A gazdaságossági számításokban ezért az áraknak alapvető szerepük van. Egyfelől az árak színvonala (elsősorban a bérekhez viszonyítva), másfelől az árak egymás közötti aránya a gazdaságossági számítások eredményét döntően befolyásolja.

A gazdaságosság mérése, számítása valójában a tőkegazdaság keretei között, a tőkésvállalkozó magatartásában fejlődött ki. Az egyes tőkésvállalatok szempontjából az árak általában helyesen tükrözik az elérhető eredmények és a ráfordítások nagyságát. Hasonlóan: *önmagában véve* helyesen orientálnak az árak, ha az *egyed-egy szocialista vállalatok* jövedelmezőségük, önköltségük alakulását vizsgálják. A szocialista gazdaságban azonban olyan követelményt is fel kell állítanunk, hogy a vállalatok és egyéb szervezetek döntéseiben a gazdaságosság népgazdasági követelményei érvényesüljenek.

Elégé általános azonban az a nézet, hogy jelenlegi áraink a gaz-

* A lineáris programozás és általánosabban: az operációkutatás néven ismert módszerek terjedése újabban lényegesen kibővítette e módszerek fegyvertárát.

daságossági számításokban nem orientálnak helyesen. Egyre jobban terjednek azok a módszerek, melyek érvényes árainkat ki kívánják kapcsolni a gazdaságossági számításokból. Az érvényes árak kikapcsolására két eljárás alakult ki és kerül mind szélesebb területen alkalmazásra, közel tíz éve már: a világpiaci árakkal és a népgazdasági ráfordításokkal (a „reálönköltséggel”, „bérszintű önköltséggel”) való számolás. Érdekes, de nem véletlen módon a gazdaságossági számítások eredmény és ráfordítás oldalának helyesbítése kettévált: az eredményeket a világpiaci árakkal, a ráfordításokat a népgazdasági „reálönköltséggel” fejezzük ki. Ezeknek az „árpótló” eljárásoknak az alkalmazása azonban nem eléggé következetes. A beruházás gazdaságossági számításokkal kapcsolatban például csak a legutóbbi időben kezdik elfogadni, hogy a ráfordítások belföldi árakon való kifejezése itt is torzíthat, s ezt — legalábbis a legfontosabb számításokban — célszerű lenne kiküszöbölni. (Figyelemre méltó, hogy a nemzetközi összehasonlítások KGST-gyakorlatában is utat tör a reálönköltséggel való számolás.)

Ezeknek az „árpótló” eljárásoknak széles körű alkalmazhatóságához és megbízhatóságához szintén sok probléma fűződik. Mint ismeretes, a termékek jelentékeny hányadának nincs konkrét világpiaci ára. Világpiaci árakkal az esetek nagy részében csak közelítő (-tól -ig) számításokat végezhetünk. A világpiaci árak megállapítása igen alapos, szervezett kutatást igényel. A reálönköltség megállapítása termékenként ugyancsak bonyolult eljárás, amelynél szintén közelítő megoldásokra vagyunk utalva. Alapjában azonban kevésbé indokolható, hogy a reálönköltségmutatókból kiindulva miért nem képzünk kalkulatív árakat. Tulajdonképpen erre lenne szükség, következetes árképzési elvek alapján. Tehát itt is dönteni kellene a többi között a nyereség vetítése (az árcentrum) kérdésében*, az e számításoknál eddig elhanyagolt árképző elemek — például a műszaki fejlesztési alap — és az esetleges áreltérések kérdésében stb.

A belföldi termelői árrendszer ésszerűbb, következetesebb kialakítása feltétlenül követelmény, már csak azért is, mert a vállalatok gazdaságossági számításaikban szükségképpen az érvényben levő, belföldi árakhoz fognak igazodni, hiszen feladataikat is ilyen árakon kérik számon. Ezért, amennyire lehet, a gazdaságossági számítások céljaira alkalmassá kell tenni a hazai, érvényben levő árakat.

Az árviták középpontjában eddig az a kérdés állt, hogy a felhalmozást mire kell vetíteni. A legutóbbi időkben végzett gyakorlati számítások bizonyították, hogy az árarányok szempontjából az árcentrum kérdése korántsem olyan jelentős, mint ahogy ezt az eddigi viták alapján várni lehetett volna.

A hazai ráfordításokra épülő árrendszer kialakításával szemben azt a követelményt kell támasztani, hogy az áruk az alapjukul szolgáló hazai ráfordításokat pontosan tükrözzék.** A nyereség hányada az egyes termékek árában ne halmozódjék (vetítési alapja tehát ne az önköltség, hanem a munkabérek vagy az amortizáció, illetőleg a termelési alapok legyen). Komoly reformra szorul az impertanyagok, gépek árképzése: az

* A reálönköltséggel való számolás értékarányos árak használatának felel meg.

** A jelenlegi árrendszer beható elemzését adja ilyen szempontból a Központi Statisztikai Hivatal „Ipari termelői és fogyasztói árak és árarányok statisztikai vizsgálata” című, 1963. évi kiadványa.

importárak azokhoz a tényleges ráfordításokhoz igazodjanak, amelyeket az importért nyújtott export valóban igényel. Maximális mértékben kellene alkalmazni az árképzésben a *normatív elemeket*, hogy az árakhoz mérve valóban *értékeln*i lehessen. További kutatást igényel, hogy az áraknak a tényleges (átlagos) ráfordításoktól való eltéréseinek milyen elvek szerint célszerű eljárni. Ezeknek az eltéréseknek az alapját a használati jellemzők paraméterei, a világpiaci árak és a marginális elv képezhetik. Különösen e két utóbbi irány kíván részletes, tényanyagokra épülő kutatást.

A belföldi árrendszer ilyen javítása mellett is várható, hogy a népgazdasági nézőpontú gazdaságossági számításokban továbbra is sok esetben indokolt lesz az érvényes hazai árak helyett világpiaci vagy kalkulatív árakat alkalmazni. Világpiaci árak alkalmazása indokolt (ha elfogadható pontossággal megállapíthatók) minden olyan esetben, amikor a gazdasági döntésnél s a gazdaságossági számításban az eredmény vagy a ráfordítás valóban devizában jelentkezik. Kalkulatív árrendszer, illetőleg kalkulatív értékelések felhasználása a gazdaságossági számításokban szükségesnek bizonyulhat, *először* is azért, mert döntéseink a *jövőre* vonatkoznak, s a fontosabb döntéseknél a gazdaságossági számításokat is egy jövőbeli ár- és értékelési rendszerre célszerű építeni — ha ez csak bizonytalanul is rajzolható meg. *Másodszor*, ha a hazai ráfordításokra épülő árak a népgazdasági ráfordításokat megfelelően is fejezik ki, az ilyen árak felhasználása az „eredmény” kifejezésére mégis problematikus, mert minél nagyobbak a hazai ráfordítások, annál magasabbak lesznek az erre épülő árak. Ennek az ellentmondásnak a kiküszöbölését az árrendszer kialakításakor is keressük, a gazdaságossági számításokban azonban minden esetben határozott megoldást kell erre találnunk. Végül *harmadszor*: gyakori, hogy a jövőbeli többletfelhasználás az érintett anyagokból csak az átlagosnál magasabb ráfordítások árán lesz fedezhető. Indokolt lenne, hogy itt ne a jövőbeli *átlagos* ráfordításokkal, hanem a döntéssel létrehívott (marginális, határ-) ráfordításokkal számoljunk.

Mindez amellet szól, hogy a belföldi árrendszer javítása mellett kalkulatív árrendszer, illetőleg értékelések alkalmazására a jövőben is szükség lesz.

Az időhorizont és az időbeli különbségek problémája

Az idő figyelembevételének problémája a gazdaságossági számításokban mindenekelőtt két vonatkozásban jelentkezik:

— milyen időhorizonttal számoljunk és hogyan tudjuk ezt a horizontot kirajzolni, továbbá

— hogyan tegyünk különbséget a különböző időpontokban jelentkező eredmények és ráfordítások között.

Az *időhorizont* megállapításakor három utat követhetünk:

a) a jelen időpontban fennálló állapotot változatlanul érvényesnek vesszük jövőbeli időpontra is;

b) a jelen időpontig érvényes fejlődési tendenciát, trendet vesszük változatlannak és a jövőbeli állapotot extrapolációval határozzuk meg;

c) becslések, feltételezések, számítások segítségével megtervezzük a jövőbeli állapotot.

Leggyakrabban az első megoldást követjük, anélkül, hogy ez tudatos lenne. Minden olyan statikus számításnál ugyanis, amikor egyáltalán nem foglalkozunk azzal, hogy a döntéseinkben figyelembevett változók az időnek is függvényei, e megoldás szerint járunk el. Valójában ez csak az esetben indokolt, ha

— olyan közeli időszakkal számolunk, hogy a változás várható mértéke (figyelembe véve felmérésének pontosságát) nem nagyobb, mint a jelenre érvényes adatokban lehetséges hiba;

— a változás a különböző változatoknál egyformán érinti a döntés szempontjából fontos paramétereit, s így a gazdaságossági számítások eredményét nem befolyásolja;

— a változások egyáltalán vagy gazdaságosan nem mérhetők fel, az időhorizont megbízhatóan nem rajzolható ki.

A jelen állapot változatlan érvényűnek való elfogadásánál többnyire jobb, de szintén csak igen óvatosan alkalmazható eljárás az *extrapoláció*, a fejlődési tendencia változatlanak vétele. Valójában ez a feltételezés csak ott fogadható el, ahol a tendencia folytatódását alapos közgazdasági elemzés is alátámasztja. Ha viszont a korábbi tendenciákat, trendeket módosító tényezőkkel is számolni kívánunk, már nem mechanikusan előrevetítjük, hanem nagyobb szabadsággal megrajzoljuk, tervezzük a jövőbeli állapotot. A jövőbeli állapot megrajzolásához — a nagyobb hatósugarú gazdasági döntésekhez és gazdaságossági számításokhoz — lényegében a gazdaság valamennyi fontosabb területén fel kell mérnünk a várható változásokat, így többek között a rendelkezésre álló források, a külkereskedelmi lehetőségek, a műszaki fejlődés stb. alakulását. Az eredmények és ráfordítások értékelésénél pedig számolnunk kell a hazai ráfordítások, a hazai és a világpiacon árképzés időbeli alakulásával is. A világpiacon árképzés legtöbb esetben adott időpontra vonatkozóan is valójában csak valószínű értékkel vagy *ársávként* határozhatók meg. Ennek a sávnak az előrevetítése meglehetősen bizonytalan, mégis célszerűbb, mintha változatlanak vennénk. A reálönköltségek változásának számításbavételét megnehezíti, hogy ehhez hosszabb ténytámasz-idősorokkal egyáltalán nem rendelkezünk. Mégis hasznos lenne megkísérlni egy ilyen jövőbeli, mondjuk 1970-re vagy 1975-re vonatkozó értékelési rendszer kontúrjait megrajzolni. E munka során kiderülne, hogy ez milyen megalapozottsággal végezhető el, és arányaiban milyen eltéréseket eredményez jelenlegi ár-, illetőleg reálönköltségi értékelési rendszerünkötől.

A gazdasági döntéseinkben, gazdaságossági számításainkban figyelembe veendő eredmények és ráfordítások igen sok esetben különböző időpontokban jelentkeznek. Nyilvánvaló, hogy ez is fontos *minőségi* jellemzőjük, amelynek kívánatos lenne *mennyiségi* kifejezést is adni.

Gazdasági tevékenységünk végső célja, mint láttuk, elsősorban a fogyasztás növelése. A fogyasztás szempontjából alapvető, hogy az mikor kerülhet sorra, például mikor vehetünk meg egy ruhát, autót; e különbségnek közvetlenül számszerű kifejezést mégsem tudunk adni. A kérdés megoldását csak olyan oldalról közelíthetjük meg, mintha az előbb jelentkező eredményt vagy ráfordításmegtakarítást minden esetben *befektetnénk* és ennek hasznát vizsgálhatjuk. Ez a tőkés gazdaságban — ahol a kamat valóságos, élő jelenség — a kamattal adekvát módon kifejezhető.

A szocialista gazdaságban a kamat mint természetes jelenség nem létezik, az eredmények és ráfordítások időbeli különbségei azonban itt sem közömbösek. Ezek kifejezésére más út itt sem kínálkozik, mint annak vizsgálata, hogy a korábban jelentkező eredmények vagy a ráfordítások későbbi szükségessége folytán átmenetileg szabad eszközök befektetése a fogyasztás milyen növelését teszi a jövőben lehetővé. Tehát nem azt nézzük, hogy mi az értéke számunkra annak, hogy valamilyen fogyasztást előbbre hozhatunk, hanem azt, hogy ha ezt az összeget befektetjük erre az időre, ez milyen fogyasztásnövekedést fog eredményezni. Minthogy ennek megtérülése szintén hosszabb idő alatt, különböző időpontokban fog bekövetkezni, az időbeli különbségeket itt is figyelembe kell venni; valójában választani kell valamilyen időpontot és minden fogyasztást erre az időpontra kell vonatkoztatni (azaz: a kamatos kamatszámítás elveinek megfelelően kell számolni).

A kamattal való számolás köre és módja a szocialista gazdaságban még korántsem tisztázott kérdés. A normán felüli forgóeszköz-lekötés utáni „büntető” kamat számítását például már régen elfogadták, amikor a Δ alkalmazása körül (melynek bármilyen értelmezést adhatunk, kétségtelenül a kamatot is tartalmazza) a beruházás-gazdaságossági számítások körében még heves viták folytak. Jelenleg a Δ használatának szükségessége általánosan elfogadottnak tekinthető, és egyre több más vonatkozásban is felmerül a kamat alkalmazásának szükségessége. A kamat általános alkalmazásához — úgy tűnik — közeledünk az árképzés területén is. A kamat fogalma ugyan explicite itt nem jelenik meg, de a nyereségnek (vagy egy részének) a lekötött eszközök értékére való vetítése (a javasolt termelési ár típusú és „többszatornás” árakban), s az eszközhasználati díjnak a közelmúltban történt bevezetése ennek az elvnek az érvényrejutását jelenti. Időszerű tehát, hogy a kamat egész problematikáját újra felvessük és számszerű értékére is megalapozott számításokat végezzünk.

A kamat célszerű nagyságának megállapítása tudományos kutatásunk egyik sürgősen törlesztendő adóssága. A probléma kétféle megközelítésével találkozhatunk: a *makroökonómiai* megközelítéseknél az *összes* befektetés átlagos hatékonyságát kutatják, a *mikroökonómiai* megközelítéseknél pedig *egyedi* befektetések eredményét próbálják általánosítani. A makroökonómiai megközelítések általános nehézsége, hogy a befektetéseknek (a termelő beruházásoknak) sokféle, nem összegezhető eredménye van és a befektetések (a termelő beruházások) legfőbb összegezhető eredményéhez, a nemzeti jövedelem növekedéséhez, a beruházások mellett még több más tényező (mindenekelőtt a termelő létszám és a termelékenység egyébkénti növekedése) is hozzájárul. Biztatóbbnak ígérkezik ezért a mikroökonómiai megközelítések útja. Ebben az irányban meg kellene kísérelni 1. felmérni a legutolsó időszak e szempontból számbajövő beruházásainak *tényleges* átlagos hatékonyságát, és ezt vetíteni előre globális korrekciókkal; 2. megállapítani a tervezett beruházások *várható* átlagos hatékonyságát és végül 3. e tervezett beruházások alapján próbálgatással (perspektívában: programozással) állapítani meg a kamat *célszerű* nagyságát.*

* A próbálgatásos módszer legegyszerűbb változata az, ha különböző kamatlábak mellett hatékonyságuk sorrendjében rendezzük a beruházásokat és megnézzük, hogy milyen összeredményt adnak a beruházási keretből e különböző sorrend szerint még megvalósítható beruházások. A célszerű kamatláb az, amelynél a legnagyobb összeredményt kapjuk.

Mindaddig, míg a hatékonysági együtthatóra, a kamatra nézve nem rendelkezünk megalapozott értékkel, sok esetben (de nem mindig) megnyugtató választ adhat a többféle kamatlábbal való *párhuzamos* számítás is. Megnyugtató választ fogunk kapni minden olyan esetben, amikor a különféle kamatlábak alkalmazása ugyanazt a döntést támasztja alá. (Ha viszont a kamatláb módosítása más alternatívát mutat előnyösebbnek, valamelyik kamatláb mellett mégis döntenünk kell.)

A tudományos kutatás feladatairól

Szocialista gazdaságunkban végzendő gazdaságossági számításokhoz — mindenekelőtt a beruházások és az export gazdaságosságának vizsgálatához s a legutóbbi időben a matematikai programozás alkalmazásához — a tudományos kutatás az elmúlt években jelentős segítséget nyújtott. E kutatások magukon viselték közgazdasági kutatásunk néhány eléggé általános hiányosságának jegyét. E kutatások is többnyire egyéni (nem egyszer kiváló egyéni) teljesítmények voltak, s mint ilyenek természetesen ritkán voltak képesek a vizsgált szétágazó problémakörök alapos feldolgozására, teljes „bekerítésére”, az eredmények gyakorlati alkalmazhatóságának megalapozására. Az idevágó kutatások többsége a gazdaságossági számítások egy-egy részletkérdését ragadta meg, szintézis igényével fellépő tanulmányok szinte teljesen hiányoznak. Igen kevés olyan tanulmány született, amely azt elemezte volna, mi a tényleges helyzet a gazdaságossági számítások területén: hol van ezekre valóban szükség, hol készítenek ilyen számításokat, hasznosítják-e őket, e hasznosításnak mik a feltételei. Közgazdasági kutatásunk e területén is meglehetősen túlteng annak leírása, minek hogyan *kellene* lenni, s nem annak bemutatása és az abból való kiindulás, hogy mi hogyan *van* a valóságban. A szovjet közgazdaságtudomány eredményeinek igen pozitív hatású felhasználása mellett későn és nem eléggé tudatosodott, hogy országunk kis mérete, a külkereskedelem kiemelkedő szerepe, a nemzetközi munkamegosztás új s még a szovjet tudományban sem kellően feldolgozott jelenségei egy sor kérdés más felvetését és új alapokon való kutatását követelik meg.

A gazdaságvezetés a tudományos kutatás eredményeiből a gazdaságossági számításokkal kapcsolatban sok mindent viszonylag gyorsan és hatékonyan ültetett át a gyakorlatba. A tudományos kutatás és a gyakorlat között mégsem eléggé élő és gyümölcsöző e kapcsolat. A gazdaságossági számításokkal foglalkozó tudományos kutatások nem alkotnak szervezett tevékenységet; eleven folyamatot; megragadnak egy-egy fontos problémakört, azután évekre elejtik. A gyakorlat szükségleteiből ihletet kapnak, de ebből ritkán futja a problémának alapos, tudományos igényű „megkutatására”. A gazdaságvezetés, a gyakorlat pedig igen lassan reagál a tudományos kutatás újabb, főképpen kritikai eredményeire, évekig hordoz tovább formálissá vált, megmerevedett, idejétmúlt módszereket, eljárásokat.

Minthogy a gazdaságossági számítások a gazdasági döntések eszközei, helyes és életképes módszereik kialakításához mindenekelőtt maguknak a döntéseknek a természetét kell tisztázni. Ezért az első, alapvető kutatási irány e témakörben: *a gazdasági döntések elemzése*. Döntéseink

egy része a tervek megállapításához és előírásához, másik része a tervek végrehajtásához fűződik. E kutatások ezért szorosan kapcsolódnak a tervezés módszereinek, valamint a „gazdasági mechanizmusnak” a kutatásához, ehhez azonban speciális szempontokat is adnak. A gazdaságossági számítások szempontjából igen fontos lenne például néhány nagyfontosságú gazdasági döntés létrejöttének részletes elemzése s annak megállapítása, hogy milyen szerepet játszottak e döntésekben a gazdasági és nem gazdasági motívumok, valamint a gazdaságossági megfontolások és számítások (vagy: meghatározott időszakban végrehajtott és meghatározott időszakra tervezett beruházások elemzése, osztályozása jellegük, céljuk, kapcsolódásuk, eldöntésük szabadsága és motívumai szerint). Fontos lenne képet kapnunk arról, hogy az éves, ötéves és hosszabb távlatú tervekben valójában milyen fokú szabadságunk van a döntésekben. Végző fokon e szempontból is a tervezés és a gazdasági irányítás jelenlegi rendszerének feltérképezésére, kívánatos rendszerének felvázolására lenne szükség. A gazdaságossági számítások főbb típusai és összefüggései, célszerű módszerei ennek alapján állapíthatók meg.

A gazdaságossági számításokkal kapcsolatos második alapvető kutatási iránynak tekinthető *e számítások néhány fontos, közös metodikai problémájának vizsgálata*. Ilyen problémák főként az árak felhasználásával, az időbeliség és a bizonytalanság figyelembevételével kapcsolatban jelentkeznek.

A harmadik irány *a fejlettebb matematikai módszerek alkalmazási lehetőségeinek kutatása*. E témakörben célszerű lenne behatóan megvizsgálni, mi hasznosítható vállalatunkban (különös tekintettel az új nagyvállalatokra) az operációkutatás eredményeiből, s hogyan segíthető ezeknek az eredményeknek minél gyorsabb, tömeges elterjesztése. A matematikai programozás módszereinek szélesebb körű alkalmazása lenne kívánatos az ágazatok termelési, fejlesztési, beruházási, külkereskedelmi programjainak meghatározására. Ehhez az eddigi ilyen kutatások és alkalmazásuk tapasztalatainak általánosítására, e programozások általános feltételeinek és módszereinek kidolgozására lenne szükség. Végül érdekes eredményeket ígér e témakörben annak vizsgálata, hogyan használhatók fel a matematikai programozás különböző (köztük közelítő) módszerei a gazdaságossági számítások szempontjából is helyesebben orientáló árak (a fő árarányok, a fő árképzési paraméterek) megállapítására.

A negyedik kutatási irányként a *jelenlegi gazdaságossági számítási módszerek fokozatos fejlesztését* jelölhetjük meg, a közeljövőben tömegesen bevezethető megbízhatóbb módszerek kialakítását — maximálisan felhasználva az előbbi három kutatási irány realizálható eredményeit. Ilyen kutatásokra különösen a külkereskedelem- és a beruházás-gazdaságossági számítások területén lenne szükség.

FÖLDES KAROLY:

A gazdasági cselekvések mozgatóerőiről

A legtöbb tudományban vannak olyan időszakok, amikor az alapfogalmakat felül kell vizsgálni, mert az új jelenségekre való kiterjesztésük és alkalmazásuk problémákat okoz. Gondoljunk például az „atom” fogalomváltozásaira, a tér fizikai elméletének fejlődésére stb.

A politikai gazdaságtanban is időről időre át kell tekinteni az alapfogalmakat. Különösen fontos ez ma azért, hogy leküzdjük ezeknek sematikus, metafizikus felfogását és relativizálását. *A marxista politikai gazdaságtan alapvető eredményeit tudományos kategóriái és törvényei sűrítik magukba, amelyek nem tetszés szerint változtatható terminusok, hanem a valóság lényeges vonásainak általánosított kifejezői.* A valóság új jelenségeire való alkalmazásuk folyamatában gazdagodik a marxi alapfogalmak tartalma és jönnek létre a marxizmus új kategóriái is.

Általában szólva, az az „anyag”, amellyel a marxista közgazdász dolgozik: a termelőerők és a termelési viszonyok. A szocializmus társadalmi-gazdasági valósága egyfelől igazolja ezeknek a fogalmaknak általános marxi elméletét, másfelől bizonyos új szempontokat is ad a termelési mód e két oldalának interpretációjához. S ha itt általános módszertani kérdésekbe ütközünk, nem állhatunk meg amiatt, hogy ezeknek filozófiai töltésük van. A közgazdászok nem várhatnak arra, hogy a szocializmus politikai gazdaságtanának módszertani kérdéseit helyettük a filozófusok dolgozzák ki. Egyedül sem jutnának sokra. Itt is csak kollektív tevékenység eredményezhet egészséges fejlődést.

A szocializmus politikai gazdaságtana alapfogalmainak értelmezése nem szorítkozhat rövid meghatározásokra. A fogalmak tartalmának kifejtése az általuk elvontan tükrözött sokrétű valóság lényeges vonásainak feltárását igényli. Egy-egy jelenség több oldalról történő meghatározásai így kiinduló pontok helyett maguk is eredmények lesznek és csak így képezhetnek kiinduló pontokat további elemzésekhez. Eközben néha arra is szükség van, hogy elemi igazságoknak tűnő megállapításokat felelevenítsünk. Lépten-nyomon tapasztalható, hogy éppen az elmélet kiinduló tételeiről éled fel a vita, amit nem lehet egyszerűen azzal elintézni, hogy itt már régen megoldott problémákról van szó. Nemegyszer előfordul, hogy régen egyféle módon eldöntött kérdéseket ma másként kell eldönteni, ezért is kell figyelmesen tanulmányozni minden tudományos álláspontot.

A gazdasági cselekvésekről

A gazdasági cselekvések fogalma még mindig nem illeszkedik bele megfelelően a szocializmus politikai gazdaságtanának rendszerébe. A fogalom tisztázását célzó kísérleteket egyebek között a gazdasági cselekvést befolyásoló hatóerők marxista elemzésének szükségessége indokolja.

A *gazdasági cselekvés* — ha eltekintünk tudatos motiváltságától — mindenekelőtt meglévő termelőerők és történelmileg adott termelési viszonyok működése, újratermelése, továbbá új termelőerők és termelési viszonyok létrehozása. A termelési mód a gazdaságban cselekvő, tevékenykedő emberek termelőerőinek és termelési viszonyainak ellentmondásos egysége. A gazdasági cselekvés végül is nem a termelőerőktől és a termelési viszonyoktól különböző „harmadik” része a gazdasági életnek, hanem azoknak egyedüli létezési módja. Tehát a termelési mód, s a gazdasági törvények nem szakíthatók el az emberi cselekvésektől, a gazdasági tömegmozgástól, mint ahogy általában a társadalom törvényei az emberek tevékenységének s e tevékenységek cseréjének törvényei.

Az a nézet, amely elszakítja a gazdasági törvényeket az emberek cselekedeteitől, tevékenységétől, méltán nevezhető dogmatikusnak. De az igazságot nem az ezzel látszólag ellentétes másik véglet: a törvény és az emberi cselekvés sommás azonosítása, a törvénynek a cselekvésekből való levezetése képviseli.* A törvény és a cselekvés viszonyának különböző síkjait szemügyre véve kitűnik, hogy *az emberi cselekvésekben összefonódik a tudatosság és az objektív társadalmi lét, a gazdasági és az egyéb mozgatóerők*. A marxizmus lényegéből fakad, hogy tudományos pontossággal megkülönbözteti a társadalmi létet a társadalmi tudattól és abból indul ki, hogy az előbbi határozza meg az utóbbit. Természetesen, mint minden általános megállapítás, ez is viszonylagos: az alapvető filozófiai kérdésfeltevés kereteiben érvényes. A társadalmi lét és a társadalmi tudat szféráinak határozott és következetes megkülönböztetése tette lehetővé a marxizmus számára a közöttük fennálló bonyolult kölcsönhatások sokrétű elemzését. Ennek a megkülönböztetésnek mindenféle megkerülése, egyebek között az is, amely az emberi cselekvésekből indul ki, végső soron a Bogdanov-féle empiriomonizmushoz hasonló koncepcióhoz vezet, amely lényegében azonosította a társadalmi létet és a társadalmi tudatot.

A sokféle, gyakorlatilag együttesen, összefonódva, egymásra hatva létező és mozgó társadalmi viszony (emberi kapcsolat) között a gazdasági viszonyok a meghatározóak. (Ez a megállapítás nem egyenlő azzal, hogy a gazdasági cselekvések határozzák meg a cselekvések többi fajtáit. A gazdasági cselekvésben sokféle egyéb, nem gazdasági hatóerő is érvényre jut, politikai, ideológiai, jogi, etikai, pszichológiai serkentők, ösztönzők, mozgatórugók és fékező tényezők. Ezért az alapvető filozófiai kérdésfeltevés a társadalomra nézve nem is egyszerűsíthető le a gazdasági és nem gazdasági cselekvések közötti viszonyra.)

A gazdasági törvények a társadalmi lét belső, viszonylag maradandó

* A gazdasági törvényekről a magyar közgazdasági és filozófiai irodalomban hol felángoló, hol újra lecsendesedő vitának hosszú története van. Az idevonatkozó művek felsorolása helyett itt csak Szabó András György 1964-ben megjelent könyvét említem meg („A törvény és az ember”, Kossuth). A következőkben arra törekszem, hogy pozitív formában fejtssem ki a probléma néhány mozzanatát. A cikk tartalmát tekintve annyiban polemikus is, amennyiben az említett mű bizonyos megállapításaival ellenkező következtetésre jut.

lényeges összefüggései. Mint ilyenek, az emberek tudatától függetlenül léteznek. (Pontosan abban az értelemben, amilyenben maga ez a társadalmi lét független a társadalmi tudattól.) Ha valaki Marxszal és Leninnel elismeri, hogy a társadalmi lét független a társadalmi tudattól, de nem ismeri el ugyanezt a gazdasági törvényekről, akkor kétféle helytelen következtetéshez juthat. Vagy a szóban forgó törvények objektív jellegének, vagy a termelőerők és a termelési viszonyok belső mozgástörvényeinek tagadásához. Logikusan ide vezet az a szemlélet, amely az emberi cselekvésnek főleg, vagy kizárólag egyneműségét látja és nem számol belső mozgatóerőinek minőségi különbségeivel. A nem gazdasági mozgatóerőkkel sokszorosan átszótt gazdasági cselekvésből nem lehet „levezetni” a gazdasági törvényeket anélkül, hogy a materialista történelem- és törvényfelfogás árnyaltabb kidolgozására irányuló igyekezet ne csapna át ellentétébe: a történelmi szubjektivizmus lényeges kiinduló pontjainak elfogadásába.

Arra a kérdésre viszont, hogy mi az elsődleges: a törvény, vagy az objektíve meghatározott emberi tevékenység, egyszerűen nem lehet válaszolni, mivel éppen a törvény az emberi cselekvések fő objektív meghatározottsága. Az objektíve meghatározott tömegcselekvésből levezetni a törvényeket tehát legalábbis tautológiát jelent. De nem lehet megállni annak konstatálásánál sem, hogy a mai valóság törvényszerűen jött létre *a tevékenységek objektív meghatározottságaiból.* (Itt elvágni a gondolatsort annyit tesz, mint eltorzítani az igazságot. Az említett objektív meghatározottságok ugyanis mindenekelőtt a termelőerőket, a termelési viszonyokat, a gazdasági törvényeket jelentik.) A mai valóság tehát törvényszerűen jött létre *a megelőzően létezett valóságból.* Éppen ebben rejlik a történelmi fejlődés anyagi folytonossága.

A termelési viszonyok és törvényeik nem létezhetnek a tudati szféra nélkül, de függetlenek attól. Ezen nem változtat, hogy a társadalmi tudatformák visszahatnak a gazdasági viszonyokra, közvetítik és motiválják azt. A kölcsönös kapcsolat hangsúlyozása nem jelentheti a termelési viszonyok anyagisága kritériumának, a társadalmi tudattól való függetlenségüknek tagadását. *Ez a függetlenség nem olyan jellegű, mint általában az anyag létezésének a tudattól való függetlensége, hiszen tudatos lények nélkül nincs társadalom, tehát nincsenek objektív társadalmi-gazdasági viszonyok sem. Meghatározott gazdasági viszonyok létezése nem a tudatos lények létezésétől független, hanem attól, hogy ezek a lények egyénileg vagy összességükben mit gondolnak magukról e viszonyokról és milyen akarati, érzelmi viszonyban állnak velük szemben.*

A marxista történelemfelfogás az eszmei hatóerők mögött az anyagi mozgatóerőket keresve, éppen az ilyen értelemben objektív társadalmi anyagi létnek és törvényeinek a tudattal való ellentmondásos kölcsönhatását elemzi. Vegyük példaként a termelési mód két oldalának összhangtörvényét. Kétségtelen, hogy ezt a törvényt sem lehet elszakítani az emberek tevékenységétől, akiknek termelőerői és termelési viszonyai között fejez ki objektív összefüggést. Sőt, mi több, ahhoz, hogy ez az összefüggés a társadalmi alakulatok egymástváltásában megvalósuljon, nélkülözhetetlen a dolgozó tömegek millióinak tudatos tevékenysége, öntudatra ébredése, kezdeményezése és készsége, hogy áldozatokat hozzon történelmileg meghatározott forradalmi célokért. Csak a reformisták képzelik, hogy e törvény antagonistá osztálytársadalomban forra-

dalmi osztályharc nélkül érvényesülhet. Másfelől viszont az osztályharc apályai és dagályai nem változtatják e törvény érvényességét.

Természetesen a szocializmus győzelmének törvényszerűsége nem független attól, hogy van tudatos lényekből álló emberi társadalom, hogy ez a társadalom fejlődésének egy meghatározott történelmi szakaszán két alapvető osztályra, tőkésekre és bérmunkásokra polarizálódik, amelyeknek alapvető érdekei kibékíthetetlenek. De a szocializmus győzelmének szükségessége független attól, hogy valamely ország proletariátusa milyen mértékben ismerte fel ezt a szükségességet. A szóban forgó felismerés e szükségszerűség *megvalósulásának* nélkülözhetetlen feltétele. Ha a proletariátus harcában még nem fejeződik ki ez a felismerés, cselekvése még nem az említett törvény megvalósítására irányul.

A térben és időben körülhatárolt, adott cselekvés még kevésbé azonosítható az objektív feltételekkel és törvényekkel. Régi igazság, hogy valamely nemzedék mindig beleszületik bizonyos objektív körülményekbe. Az „örökölt” *termelőerők és termelési viszonyok megelőző cselekvések végtelen láncolatának materializálódott eredményei*. De az adott cselekvéstől függetlenül léteznek, törvényeik pedig végső soron, az ismert közvetítésekkel meghatározzák annak jellegét, irányát. Amilyen hiba általában elválasztani, külön jelenségként kezelni a gazdasági cselekvést és a törvényt, ugyanolyan hiba tagadni a törvény meghatározó szerepét az egyes cselekvésekkel szemben.

E komplexum másik oldala az, hogy egy adott időszak tömegcselekvése visszahat azokra az objektív körülményekre, amelyek meghatározták: alakítja és megváltoztatja azokat. Így lesz az ember saját társadalmi környezetének alkotója. De nem változtatja tetszése szerint a körülményeket, nem alkothatja tetszése szerint környezetét: csak azoknak a törvényeknek és egyéb objektív összefüggéseknek a figyelembe vételével, amelyek a létező társadalmi valóságban rejlenek. Általában a társadalmi lét objektív törvényei „benne vannak” az emberek cselekedeteiben. De ha minden törvény eleve „benne volna” minden emberi cselekvésben, akkor kevés értelme lenne e cselekvések tudatos irányításának és befolyásolásának, hiszen általuk úgymint megvalósulna az, ami törvényszerű. A felfogás, amely a tudatos emberi tevékenység jelentőségét így akarná kiemelni, végül is közel kerülne a fatalizmushoz. Csak a társadalom anyagi létének és e lét törvényeinek prioritása alapján érthető meg a szubjektív elem igazi szerepe és jelentősége a történelem formálásában.

Az emberi tevékenység és a termelési viszonyok közötti összefüggések vizsgálhatók az egyéni, az osztály-, valamint a társadalmi cselekvések síkján. Az egyének mint meghatározott termelési viszonyok képviselői képeznek osztályt és ellentmondásos gazdasági magatartásuk alaptípusát is végső soron osztályismérveik határozzák meg. Továbbá, az osztályok együtt alkotják a társadalmat és az adott társadalmi rendszer elemeiként követik osztályérdekeiket, tehát végül *csak mint egy bizonyos társadalom összetevői jelentenek meghatározott osztályt*. Az „összes cselekvés” típusát a gazdasági szerkezet határozza meg. Az egyes cselekvési típusok csak egymással kapcsolatban azok, amik. (A bérmunkás csak a tőkessel szemben bérmunkás, a tőkés csak a másik tőkessel szemben konkurrens

stb.) A társadalmi összefüggés a cselekvéstípusok alkotó lényege. Az összes tevékenység szintézise az egyéni cselekvéseknek.

A tömegcselekvés eredője csak úgy lehet objektíve meghatározott, ha az egyéni cselekvések, amelyekből áll, szintén determináltak. Ezt nem úgy kell érteni, mintha az embereknek nem lenne nagyon sokfajta választási és döntési lehetősége. De az egyéni cselekvés lehetséges alaptípusai nem valamiféle örök emberi kérdésfeltevésekre adott örök választásból tevődnek össze. Minél inkább közeledünk az egyéni cselekvésekhez, a motívumok annál szélesebb körét kell szemügyre vennünk, hogy megérthessük. Itt már nagy szerepet játszanak a társadalmi-gazdasági tényezők mellett az egyéni adottságok és körülmények, pszichológiai, sőt fiziológiai tényezők.

Az egyéni tettek végtelen sokasága magában foglalja azokat is, amelyek az egyes törvényekkel szemben hatnak. Amennyiben ezek súlya jelentős, akadályozhatják bizonyos törvények érvényesülését. De hogy milyen törvények jutnak érvényre teljes és milyenek korlátozott erővel, ez megint nem független a termelőerők és termelési viszonyok adott állapotától és viszonyától, a törvények teljességétől, a társadalom egészének törvényszerű gazdasági, politikai és szellemi fejlődésétől, az osztályharc objektív erőviszonyaitól.

A gazdasági cselekvés és a gazdasági törvények közötti konkrét különbségeket tárgyalva eddig azt emeltük ki, hogy a gazdasági cselekvésben érvényesül egy sor „felépítményi” mozgatóerő, továbbá, hogy az egyes konkrét történések végső soron az őket megelőző és környező tömegcselekvések szükségszerű láncszemei. De van még egy harmadik ok, amely miatt az emberi cselekvés nem azonosítható a gazdasági törvénnyel. Nevezetesen, hogy a gazdasági törvény nem öleli fel a termelési viszony fogalmát. Ezzel kapcsolatban tesz szert elméleti jelentőségre a törvény és az úgynevezett mechanizmus megkülönböztetése.

Törvény és mechanizmus a termelési viszonyokban

A mechanizmus közgazdasági tartalma

A társadalmi-gazdasági alakulat bizonyos szempontból hasonlít az élő szervezethez, amely sejtekből, szövetekből különféle rendeltetésű szervekből épül fel. Az élő szervezetben is vannak egyszerűbb, „alacsonyabb rendű” tényezők és bonyolultabb, differenciáltabb, magasabb rendű szervek. Az élő szervezetben is vannak nélkülözhetetlen alkat-
elemek, és eltávolítható vagy ki sem fejlett szervek. A különféle egyedek sajátosságai, azonos egyed érettségi vonásai itt is eltérnek.

Ez az analógia nem valami organikus társadalomelméletet akar feleleveníteni. A természet és a társadalom különböző jelenségei minőségileg eltérő elemekből álló rendszerek. De minőségileg elütő rendszerek minőségileg különböző elemei között is fennálhatnak analóg összefüggések. Az emberi agyvelő például egészen más elemekből áll és minőségileg más valami, mint egy elektronikus számológép, amelyben mégis létrehozhatók az emberi idegsejtek kapcsolódási formáihoz hasonlóak. Ilyen objektív analógia alapján alkalmazhatjuk a gazdasági

mozgásra az organizmus, sőt a mechanizmus fogalmát anélkül, hogy ezáltal egyszerűbb mozgásformákkal kevernék össze.

Az említett analógia szempontjából a mechanizmus úgy is fel-fogható, mint az oksági kapcsolat konkrét formája: bizonyos elemek rendszere, amely meghatározott hatás(ok)ra meghatározott mozgást végez. Ha ez a mozgás bizonyos visszacsatolásokon keresztül közvetlenül hat saját kiváltó okaira, erősíti vagy gyengíti hatásukat és befolyásolja irányukat, akkor a mechanizmus önszabályozó rendszert alkot.

A gazdasági életben különösen a lényegi és a felszíni folyamatok között meglévő oki-okozati összefüggések felismerése nagy jelentőségű. A szocialista gazdaságirányítás hatékonyságát nagymértékben megnövelheti, ha a gazdasági cselekvések szabályozását ez összefüggéseket felismerve és felhasználva végzi. Mindez érthetővé teszi, hogy miért esik annyira szó a mindennapi gyakorlatban a mechanizmusról.

Az elmélet fontos feladata feltárni a mindennapi szóhasználatban alkalmazott fogalmak valóságos közgazdasági tartalmát. Ez mindenestre szükségesebb, ha nem is könnyebb dolog, mint új fogalmak előállítására régi igazságok kifejezésére. Bizonyos fokon természetesen új fogalmak alkotására is szükség van.

A mechanizmus kifejezés legalább is háromféle értelemben szerepel a politikai gazdaságtanban. *Először*: az egyes gazdasági törvények működési módját, formáját értik alatta. Ez az a konkrét, *közvetítő termelési viszony*, amely a törvénnyel sajátos egységet képez és amelynek mozgásában fejeződik ki az adott törvénynek a többiétől rendszerint különböző funkcionálási módja. (Például a kapitalizmusban a munkaerő értéktörvényének mechanizmusa a bérmozgás. Vagy: az értéktörvény az ármechanizmusban valósul meg stb.) A törvényeknek ezeket a mechanizmusait nem lehet mereven megkülönböztetni, hiszen mindegyikük a többi törvény érvényesülését is közvetíti. Másrészt egy törvény mozgási módjára nem feltétlenül csak egyetlen mechanizmus lehet a jellemző, sőt egy törvény is lehet a másíknak érvényesülési mechanizmusa (például a kereslet-kínálat törvénye az értéktörvénynek).

A gazdasági törvények a gazdasági szerkezet többé-kevésbé lényegi meghatározottságai, mechanizmusaik pedig ebben az összefüggésben ugyanennek a szerkezetnek a jelenségek felszínéhez többé-kevésbé közelebb eső összefüggései.

A termelési viszony jelensége tehát nem redukálható le a törvényre. A termelési viszonyban benne van a törvény objektív érvényesülési mechanizmusa is. Itt is „gazdagabb” a jelenség, mint a lényeg. Az áruviszony például nemcsak az értéktörvényt foglalja magába, hanem annak mechanizmusát is.

A gazdasági törvények érvényesülési módja, formái — mint a gazdasági mozgás belső alkotó elemei — voltaképpen maguk is *reális termelési viszonyok*, amelyeket bizonyos szempontból „mechanizmusnak” neveznek. A törvény nem létezhet a maga mechanizmusa nélkül, amelynek vannak viszonylag — az adott törvényhez képest — állandó lényegi vonásai, de vannak változó elemei, ismérvei is. Egy sor más törvény, konkrét körülmény is befolyásolja. Az elmélet elvonatkoztatás útján kialakítja a törvény tudományos visszatükröződését, de törvény máshol, mint a maga mechanizmusában, nem létezik.

Ebből az következik, hogy a törvény és a mechanizmus egységet

alkot, továbbá, hogy a mechanizmus nem tekinthető mellékesnek a törvénnyel szemben. Az egyes mechanizmusok a mélyükön ható törvényekhez képest némileg hasonló szerepet játszanak, mint a sajátos formamozgás a lényeggel szemben. De a forma lényeges. A lényeg „formálja meg magát”. A forma a lényeget fejezi ki „önmozgása” által motivált módon.

Másodszor: a gazdasági mechanizmust nemcsak a törvények oldaláról, hanem az emberi tevékenységek tudatos szabályozásának oldaláról is meg lehet közelíteni. Ez különösen a szocializmusban nagy horderejű.

Ebben a második értelemben a mechanizmus a gazdasági élet szereplőinek a gazdasági történésekhez való *reflektórikus viszonyát* jelenti. Meghatározott események, mozgások, történések tipikus reakciókat váltanak ki azokból, akiket érintenek. Ezek a reakciók különbözőnek aszerint, hogy az illetők (természetes vagy jogi személyek) milyen módon kapcsolódnak a társadalmi termelő tevékenységhez. E reagálás rendszerint meghatározott — az anyagi javak termelésének, elosztásának, cseréjének és fogyasztásának volumenére, összetételére, minőségére, térbeli elhelyezésére, ágazati kapcsolatokra stb. vonatkozó — döntéseknek és ezek megvalósításának a formáját veszi fel.

Az ilyen, vagy ehhez hasonló mechanizmus azonban nem szakítható el az előzőkben tárgyalttól. Fő funkciója ugyanis éppen az, hogy *a gazdasági törvények és az egyes cselekvések között összekötő kapcsolóként szolgáljon*, vagyis hogy a gazdasági élet egyes szereplői számára is közvetlen szükségszerűséggé tegye azt, ami általában a termelőerők és a termelési viszonyok adott állapotában, a meghatározott konkrét körülmények között fejlődő társadalom szempontjából szükségszerű. Mindabban, ami a szocialista társadalom egészének érdeke, szükséges, hogy a gazdálkodó egységek és egyes dolgozók is érdekelték legyenek. A mechanizmus közvetíti felénk a törvények konkrét „követelményeit”.

A szocializmusban viszont az ilyen mechanizmusokat nem lehet elszakítani a tervszerűségtől sem. Rendszerint a társadalom központi szerveinek kell beépíteni őket a népgazdaság, a vállalatok, s az egyes dolgozók termelési viszonyainak rendszerébe. A mechanizmusok ilyen módon a bővített újratermelés tervszerű szabályozásának eszközeivé válnak. Előfordulhat, hogy ez a szabályozás a szükségletekhez és a lehetőségekhez képest túlságosan aprólékos, bürokratikus. De ez nem szünteti meg annak a szükségességét, hogy a mechanizmusok a szocializmusban alapvetően a tervszerűség megjelenési formái legyenek és spontán folyamatok csak alárendelt módon juthassanak bennük érvényre.

Az össznépi tulajdonban levő vállalatok tevékenységére a terv mindenképpen nagyon lényeges hatást gyakorol. Ezért — mint arra már többen rámutattak — a tervezést sem lehet kiiktatni a szocializmus gazdasági mechanizmusai közül, bármilyen is legyen a tervmutatók köre és összeállításuk módja. Ezeknek az összefüggéseknek a figyelmen kívül hagyásától kell óvakodni a „mechanizmusok” helyének, szerepének megítélése során. *Nem lehet kizárólag az anyagi ösztönzésre, de még kevésbé lehet a piaci kapcsolatok spontán hatására leszűkíteni őket.*

A szocialista rendszer mozgása nem alakulhat ki egyes gazdálkodó egységeinek ösztönös részmozgásából, fejlődése nem alapozható a piaci automatizmusokra, de vannak olyan részfolyamatok, amelyeket szükségtelen és lehetetlen központilag szabályozni, s így arányosságuk közvetlenül a piac hatására alakul.

Az automatizmus kifejezés, amikor nem ilyen értelemben használják az objektív szükségszerűséget jelöli. (Például növekvő, sőt néha még változatlan munkatermelékenység mellett is bekövetkezik egy bizonyos „automatikus” átlagbér-növekedés.)

Harmadszor: a mechanizmus fogalma a szocialista gazdaságirányítás módszerének összességére is vonatkoztatható. Több közgazdász a tervgazdálkodás modelljének nevezi, amelybe beletartoznak a szervezési formák is, s az irányítási módok is (utasítás, ösztönzés, gazdálkodási csatornák) és általában a gazdaságpolitika megvalósításának eszközei az újratermelés különböző területein.

A termelésre, de még inkább a fogyasztásra nemcsak az irányító apparátus által kiadott jogszabályokkal, továbbá kötelező erejű címzett utasításokkal lehet hatni. *Az alapvető termelési feltételek rendelkezésre bocsátása vagy megvonása, kényszerítő erejük szempontjából direkt módszereknek is minősíthetők.* A termelőeszközök cirkulációjának jellege, a külkereskedelem és a termelés kapcsolatai, a vállalatok közötti szállítási kapcsolatok, a pénz, a hitel és az ármechanizmus, a vállalati anyagi érdekelttség, a munka szerinti elosztás és részben a juttatások formái és módszerei a szocialista újratermelés gazdasági ösztönzőinek egységes rendszerét alkotják.

A népgazdaság egységes fejlődését ez a sokféle — részben ellentétes irányú — mozgatóerő csak úgy szolgálhatja hatékonyan, ha valóban olyan *egységes rendszerként kezelik* és alakítják, amelyben minden változás kihat az egészre, de amelynek változatlansága is eltolódásokat eredményez, hiszen a termelés anyagi feltételei állandóan mozgásban vannak. Hagyományos értelmezésben ide tartozik mindaz, ami arra szolgál, hogy a vállalatok, a dolgozók az adott időszak központilag elhatározott feladatainak rájuk eső részét megismerjék és főleg, hogy e feladatoknak eleget tegyenek.

De egyre jobban terjed az a felismerés, hogy ez nem meríti ki a gazdaságirányítási mechanizmust. Azok a formák és módszerek is beletartoznak, amelyek elősegítik, hogy a központi tervcélokat az adottságok és szükségletek messzemenő figyelembevételével, a leghatékonyabb fejlődést előirányozva tűzzék ki. *A gazdaságirányítási mechanizmus tehát mindenekelőtt a népgazdaság központi szervei és gazdálkodási egységei közötti kapcsolatok rendszere, amelyben nemcsak a központi szervek szabályozzák utasításokkal és közvetett módszerekkel a vállalatok tevékenységét, hanem a vállalati tevékenység alakulása is befolyásolja a népgazdaság fejlődésére vonatkozó központi elhatározásokat.* Továbbá, e mechanizmus a gazdálkodási egységek közötti kapcsolatok rendszere is, amelyben a központi irányítás mellett egy sajátos önvezérlésnek is szerepe lehet. A vállalatok közötti közvetlen, központi mérlegek által nem felölelt kapcsolatok kiterjeszhetőek egészen addig a határig, amíg még beilleszkednek a szükségletek növekvő szintű és hatékony kielégítésének folyamatába. A központositott döntések számának ehhez szükséges józan mértékű csökkentése — helyesen

alkalmazva — kevesebb spontaneitást szül, mint a tervbürokrácia. Az így létrejövő „önvezérlés” azonban csak viszonylagos lehet. Nemcsak a gazdasági növekedés fő tényezőinek elosztását, hanem az anyagi ösztönzők struktúráját, fő hatásai irányait is döntő mértékben központilag kell szabályozni.

Egymáshoz szorosan kapcsolódó, egymást átható tényezőkből áll tehát a tervgazdálkodás valamely országban működő modellje. Ez az, amit a gazdaságirányítás általános mechanizmusának neveznek. Különböző szocialista országokban (az alapvető azonosságon belül) ez különböző lehet. *Más-más kombinációban alkalmazhatják a tervcélok megvalósítását szolgáló említett eszközöket, a központi szabályozás különféle elemeit, továbbá más hatókörben érvényesíthetik magát a központi irányítást.* De nemcsak térben, hanem időben is különböznek a mechanizmusok. A szocialista gazdaságirányítási rendszernek vannak a termelési viszonyok lényegéhez kapcsolódó attribútumai. Másfelől viszont a szocializmusnak nincs örökké érvényes irányítási sémája és bizonyos határok között gazdaságirányítási módszereinek teljessége is minőségi változásokon mehet át a termelőerők s a gazdaságpolitika fejlődésének megfelelően.

A kapitalizmusnak többféle „mechanizmusa” van, közöttük a szabadverseny, a monopolista, az állammonopolista. E mechanizmusok csak részben váltakoznak, mert például a szabadverseny mindvégig fennmarad, sőt bizonyos fokig restaurálódik. A Szovjetunió tervgazdaságának is más volt a mechanizmusa a hadikommunizmusban, a NEP idején, a harmincas években, az ötvenes évek elején és más ma. *Általában szólva a szocialista termelési viszonyok között sokféle gazdaságirányítási mechanizmus lehetséges, amelyek közül egy adott időpontban az ország helyzetének és egy helyes gazdaságpolitika követelményeinek megfelelőt kell optimálisnak tekinteni.* Egy időszakban szükséges és helyes gazdaságirányítási módszerek egy más időszakban a fejlődés bürokratikus kerékkötőivé válhatnak.

A termelés és irányítás szervezeti tagoltságát általában meg szokták különböztetni a mechanizmustól. E felfogás értelmében például: a) nagyobb termelési és irányítási egységek megteremtése lényegében változatlanul hagyta a mechanizmust, b) az átszervezés után, annak következtében, bizonyos eleve szükségszerű változtatásokat kell végrehajtani a vállalatok gazdasági irányításának rendszerében, de még mindig a jelenlegi mechanizmuson belül. c) Végül meg kell vizsgálni, hogy mennyiben változtatandó meg a jelenlegi mechanizmus.

Ez a megkülönböztetés alkalmas a gazdaság szervezeti tagoltságának és működési módjának elhatárolására, elméletileg azonban kimutatható, hogy a szervezeti megoszlásnak is vannak törvényszerű vonásai — amelyek például a termelés koncentrációjával kapcsolatosak — és vannak a törvények mechanizmusához tartozó mozzanatai.

Az egyes cselekvéseket vagy az adott társadalmi összecslekvést közvetlenül befolyásoló mechanizmusokban tehát a szocialista viszonyok között is az objektív gazdasági törvények érvényesülnek. Ez a magángazdaságra és a szocializmusra jellemző mechanizmusok közös vonása. A szocialista tervszerű állami irányítás minőségileg különbözik az újratermelés spontán piaci szabályozásától. Eltérő vonásaikat ugyanakkor nem lehet a központi állami irányítás és a piaci szabályozás

merev szembeállítására leszűkíteni. Bizonyos mechanizmusokat az állammonopolista kapitalizmusban is központilag szabályoznak, s a szocialista államnak sem kell mindent így szabályoznia. De a szocializmusban lehetséges és szükséges, hogy a gazdasági irányítás összes eszköze egységes — az újratermeles színvonalának és feltételeinek leginkább megfelelő — vezérlő rendszerként szolgálja a népgazdaság arányos fejlődését, a lekötött termelőeszközök, a folyamatos holt- és élömunka-ráfordítások leghatékonyabb felhasználását. Ez a lehetőség és szükségesség azonban nem automatikusan realizálódik. A tervszerű szocialista gazdaságirányítás — a történelmi előnyei mellett — nem kisebb, hanem nagyobb, bonyolultabb feladatokat ró a társadalom központi szerveire, mint a magán, vagy akár az állammonopolista gazdaság.

Felmerülhet az a kérdés, hogy a gazdasági mechanizmus a termelési viszonyok összességének, a társadalom gazdasági szerkezetének mozzanata-e, avagy azon kívül áll. Általában a szocialista gazdaságirányítási mechanizmus fejlődése nem a gazdasági szerkezet fejlődésén kívül megy végbe, hanem annak részeként.

A szocializmus termelési viszonyait nem a konkrét gazdasági jelenségeken kívül kell keresni, hanem azokban. A termelési, elosztási és csereviszonyok a tervezésben, az eszköz- és anyaggazdálkodásban, a bér- és juttatási mechanizmusban, általában a központi szervek, a vállalatok és az egyes dolgozók konkrét kapcsolataiban és nem azokon kívül léteznek. Ezekben a konkrét viszonyokban — amelyeknek összessége (nem pusztán halmozékban, hanem egymást átható ellentmondásos kapcsolódásaikban) alkotja a konkrét gazdasági szerkezetet — rejlenek a gazdasági törvények és azok mechanizmusai.

Ezért a szocializmus anatómiájának megismerése megköveteli a tervgazdálkodás általános működési alapelveinek feltárását, utóbbi pedig feltételezi az „anatómia” törvényeinek ismeretét. A politikai gazdaságtan feladata, hogy feltárja az objektív törvényeket és ezáltal adjon elméletet a tervgazdasági gyakorlatnak. A politikai gazdaságtan a szocializmusban sem azonos a gazdálkodási elmélettel. De feltárja a szocialista gazdálkodás módszertani alapjait, irányításának és fejlesztésének általános elméletét. Ehhez az kell, hogy ne csak a gazdasági törvényeket, hanem — más gazdaságtudományokkal karöltve — azok érvényesülési módját és összmechanizmusát is vizsgálja.

Marx, kora valóságos gazdasági jelenségeiben találta meg a történelmileg változó termelési viszonyokat. Ez egyben elegendő volt ahhoz is, hogy megrajzolja a szocializmus elvont képét. A szocializmus politikai gazdaságtana is sokáig megelégedett a társadalom elvont lényegének ismertetésével. Ez alapjában, világtörténelmi összefüggéseiben, helyes, de már nem elégséges ismeret volt. Együtt járt sok konkrét jelenség nem kielégítő vagy helytelen elméleti értelmezésével. A szocialista építés és a tudomány fejlődése azonban megköveteli és egyben lehetővé teszi, hogy a társadalom gazdasági lényegét ne a konkrét jelenségeken kívül, hanem azokban, a jelenségek értelmét pedig a lényegben keressük.

A termelési viszonyok feltárása a konkrét gazdasági jelenségekben csak régi marxista igazság újraalkalmazása a szocializmusban. Hozzásegíthet, hogy leküzdjük az empirizmust az alkalmazott tudományokban, s az elvont spekulációt az elméleti alap kutatásokban. A termelési

viszonyok ilyen értelmezéséből ugyanis a politikai gazdaságtan módszerére is adódnak következtetések. *Ha a termelési viszonyok a gazdasági tömegjelenségekben keresendők, akkor nem lehet helye az empirizmusnak, amely utóbbiakat a termelési viszonyok elméleti elemzése nélkül akarja megérteni, sem pedig az elvont spekulációnak, amely a termelési viszonyokat elszakítja mozgásuk és fejlődésük gyakorlati folyamataitól.*

A termelési viszonyok valóságos összefüggései gyakran ellentmondanak a látszólagosaknak. A politikai gazdaságtan elsősorban azzal segíti a gazdasági fejlődést, ha feltárja a termelőerők fő mozgatójának, a termelési viszonyoknak a felszínen jelentkező formái és belső összefüggései között meglevő kapcsolatokat és így a termelési viszonyok továbbfejlesztésének irányait. A politikai gazdaságtan csak mint az objektív gazdasági folyamatok visszatükrözése lehet a megismerés eszköze. Közvetlen feladata mindenekelőtt az adott termelési viszonyok objektív dialektikájának feltárása.

Gazdasági szerkezet és rendszer

A marxista módszer a termelési viszonyok objektív többszintűségét, elemeik különböző általánossági és bonyolultsági fokát tükrözve, a jelenséget, az elsődleges, azután a mélyebb és még mélyebb lényegre vezeti vissza, és így jut el a termelési viszonyok meghatározott típusának általános mozgástörvényeihez. Eközben nagy figyelmet szentel a lényeg és jelenséget összekötő, különböző hatókörű és tartalmú mechanizmusoknak és azok kölcsönös kapcsolatainak. *A marxista elmélet nem úgy tekinti a lényeg fogalmát, mint amelyből minden konkrétebb meghatározottság pusztán deduktív úton levezethető. Fordítva, minden egyes termelési viszonyt valóságos mivoltában vizsgál és így tárja fel szerves összefüggését a társadalmi-gazdasági alakulat történelmi lényegével. Ezért is szentel nagy figyelmet a gazdasági formáknak és azok önmozgásának.*

A termelési viszonyokon belül kell tehát megkülönböztetni a gazdasági rendszer lényegéhez tartozó „elemeket” a felszíni mechanizmus jelenségeitől, de ebben az összefüggésben fontos ez a különbségtevés. A mechanizmust nem lehet elszakítani a termelési viszonyoktól. Nem szabatos elhatárolásuk viszont annak elméleti alapja, hogy a gazdasági gyakorlat hibáiért a rendszert tegyék felelőssé.

Az itt kifejtett felfogás megindokolásához más álláspontoktól való elhatárolása is hozzátartozik. A társadalmi ismeretek egyetlen ága sem fejlődhet az azonos tárgyra vonatkozó különböző nézetek megfelelő formában történő összevetése nélkül. Ez alól a szocializmus politikai gazdaságtana sem kivétel. Abban a kérdésben, hogy mi a viszony a „mechanizmus” és a szocializmus gazdasági szerkezete között, az itt kifejtettektől eltérő álláspontot foglal el Szabó Kálmán „A szocialista termelés alapvonásai” című, sok helyes gondolatot is tartalmazó könyvében. A termelési viszonyok elemeinek joggal támadható sematikus felfogását bírálva, hibás koncepciót állít annak helyébe. Ez a megállapítás a következőkben remélhetőleg helyesen értelmezett okfejtésével támasztható alá. Szabó Kálmán szerint a gazdasági rendszer szélesebb fogalom a termelési viszonyok összességét felölelő gazdasági szerke-

zetnél. A gazdasági rendszerbe szerinte beletartoznak még legalábbis az úgynevezett gazdálkodási forma objektívizálódott alakjai is.

Gazdasági tevékenységükben — írja a szerző — az emberek bizonyos célokat követnek, elhatározásokat valósítanak meg és részben maguk választják tevékenységük felszíni formáit. „A gazdasági tevékenységnek e felszíni mozzanatai, az őket befolyásoló hajtóerők, érdekviszonyok konkrét formákban érvényesülnek és realizálódnak. Ezek a konkrét formák együttesen alkotják a gazdálkodási formát.” (I. m. 23. l.)

Egy lényegesebb meghatározása szerint (i. m. 76. l.) a gazdálkodási forma a termelési viszonyok létformája, a gazdasági törvények konkrét mechanizmusa. Itt most nem térünk rá ennek tudati mozzanataira, amelyek — a szerző szerint — a felépítmény részei, hanem kizárólag az „objektívizálódott alakokat” vizsgáljuk. Nos, ez utóbbiakat is kizárja az objektív gazdasági szerkezetből.

A gazdálkodási formákat nem mint az objektív gazdasági struktúra elemeit képező felszínibb és így gyakrabban változtatható mechanizmusokat különbözteti meg *ugyanennek a szerkezetnek* a lényegibb meghatározottságaitól, hanem azt írja, hogy az egyes gazdálkodási formák között tágabb a választási lehetőség, mint az objektív gazdaságszerkezet elemei között. (24—25. l.) Bármilyen legyen is ennek értelme a szerzőnél, bizonyos, hogy a szóban forgó felszíni formák, mechanizmusok a termelési viszonyok összességének részét képezik. Nem helyes az az elképzelés, amely úgy különbözteti meg a gazdasági rendszert a szerkezettől, mintha előbbibe a termelési viszonyok összessége *mellett* tartoznának bele a gazdálkodási forma objektívizálódott alakjai.

Bizonyos értelemben meg lehet különböztetni egy rendszert a szerkezetétől, mondván, hogy a szerkezet valamely rendszer elemei közötti meghatározott viszony. *De ez a megkülönböztetés sem e két fogalom terjedelmére vonatkozik*, tehát nem azt jelenti, hogy például a kapitalista rendszer magában foglalhat olyan elemeket is, amelyet a szerkezet nem kapcsolna össze a többi elemmel. Az adott megkülönböztetés értelmében a rendszer „elemei” például a tőkés osztály és a bérmunkás osztály, de a szerkezethez is ugyanezeknek az elemeknek a kapcsolati módja, viszonya tartozik. A „rendszer” és a „szerkezet” bizonyos fajta megkülönböztetése tehát nem igazolja, hanem cáfolja, hogy a gazdasági szerkezet és a rendszer között terjedelmükben lenne a különbség, tehát például, hogy a rendszerbe beletartoznának a gazdálkodási forma objektív mozzanatai, a szerkezetbe pedig nem.

A szóban forgó megkülönböztetés egyébként sem kezelhető mereven. Ha ugyanis valamely elemek rendszert alkotnak, azt éppen „viszonyaiknál” fogva teszik, vagyis a rendszer csak annyiban rendszer, amennyiben struktúrája van. Mindenesetre a rendszernek nem lehet olyan eleme, amelyet a szerkezet nem kapcsol össze a többivel.

A gazdasági rendszer vagy szerkezet fogalmát általában egy meghatározott társadalmi alakulatra vonatkoztatják, azt a közös alapot értve alatta, ami különböző országokban általános. Ezért mondható például az, hogy azonos rendszer uralja Anglia és az Egyesült Államok gazdasági életét. Ilyen értelemben szerkezeten *az adott alakulatra jellemző* termelési viszonyok összességét kell érteni. Ez az alapvető értelmezés.

Egy másik nézőpont: valamely ország termelési viszonyai. Ezeknek

összessége az adott ország gazdasági szerkezetére. Ez azonban nem pontosan esik egybe az adott alakulatra jellemző szerkezettel, ismérvekben gazdagabb annál és bizonyos elemei nem feltétlenül minden körülmények között szükségszerű részei az uralkodó termelési viszonyoknak.

Marx a kizsákmányoláson alapuló társadalmakat vizsgálva kimutatta, hogy a többletmunka kisajtolásának gazdasági formája, a termelési feltételek tulajdonosainak a közvetlen termelőhöz való közvetlen viszonya a „munkamód” meghatározott fejlettségi fokának, ennél fogva a munka társadalmi termelőerejének felel meg. Ezen a formán, viszonyon alapul — rejtett módon — az egész társadalmi szerkezet politikai formája, az államforma stb. „Ez nem zárja ki azt, hogy ugyanaz a gazdasági alap — tudniillik, fő feltételeiben ugyanaz — számtalan különböző tapasztalati körülmény, természeti feltétel, különböző faji viszonyok, kívülről jövő történelmi hatások stb. következtében végtelen sok változatot és fokozatot mutathat megjelenésében, amit csak e tapasztalatilag adott körülmények elemzése útján lehet megérteni.*

Ha a „faji viszonyok” az adott összefüggésben már nem is játszanak szerepet, az idézett megállapítás lényegi igazságán ez nem változtat. A *gazdasági alap* (kizsákmányoláson alapuló társadalomban) *tehát csak „fő feltételeiben”* — mint a többletmunka kisajtolásának történelmi formája, a termelőeszközök és munkaerő egyesítésének meghatározott módja — „*ugyanaz*” (vagyis a társadalmi alakulat gazdasági szerkezeteként), *de nem ugyanaz megjelenési formáinak végtelen sokszínűségében.*

A kétféle megkülönböztetés összekapcsolható. Éppen a fejlődésének meghatározott színvonalán álló, a gazdasági rendszer *lényegéhez* tartozó gazdasági viszonyok azonosak és a felszíni, közvetítő mechanizmusaik jelentkeznek változatos formákban, azon a determináltságon túl, ami őket előbbiekhöz köti.

Valamely alakulat jellemző gazdasági rendszere sohasem azonos valamely ország gazdasági gyakorlatának totalitásával, összes jelenségeivel. Az országra jellemző gazdasági rendszer *fő feltételeiben* — vagyis *lényegében* — azonos más országok hasonló típusú gazdasági rendszerével.

A termelési viszonyok fejlettsége azonos rendszeren belül szembe-tűnően mindenekelőtt a mechanizmusok tekintetében különbözik. A kapitalizmus például megtartva alapvető osztályminőségét, igyekszik idomulni az egyre inkább társadalmivá és nemzetközivé váló termelési folyamathoz. *Fő törvényeitől csak úgy szabadulhatna meg, ha felszámolná önmagát. De e törvények mechanizmusait változathatja. Még a szocializmus bizonyos mechanizmusait is igyekszik kifejleszteni a saját antagonisztikus törvényei adta korlátok között.* Ez a mai kapitalizmus egyik reális ellentmondása, amellyel számolni kell. Az ilyen folyamat tökések tartalommal tölti meg az állami irányítás, a tervezés, a juttatások formáit. Ez egyáltalán nem azt jelenti, mintha a kapitalizmus a szocializmushoz közeledne. Az, hogy a kapitalizmusban a szocializmushoz látzólag hasonló jelenségek is színrelépnek, éppen annak a következménye, hogy a rendszer, amely a termelőerők fejlettségének, a termelés társadalmiasításának ellenére őrizte meg alapvető minőségét, történel-

* Marx: A tőke. III. kötet. Kossuth. 1961. 759. l.

mi lényegét és fő törvényeit, egyes mechanizmusaival mégis kénytelen e fejlődéshez alkalmazkodni. Ennyiben az önmagát túlélő rendszer termelési viszonyai idomulhatnak a termelőerők fejlődéséhez. A forradalmi átalakulás közgazdasági alapja nem az ilyen fejlődés teljes hiánya, hanem ennek korlátozottsága. A monopolista tőkésállam, amely a politikai és gazdasági hatalom egyre fokozottabb koncentrációját testesíti meg, elemi osztályérdekből szorgalmazza a termelés társadalmosítását tőkés formáinak kibontakozását és maga is egyre inkább ennek fő formájává válik. Tehát amennyiben a kapitalista viszonyok látszólag „hasonlókká” válnak a szocialista viszonyokhoz, annyiban éppen elkerülhetetlen pusztulásuk jegyeit hordják magukon.

A jelenleg létező szocialista gazdaság viszont még magán viseli a kapitalizmus, sőt *részben a kapitalizmus előtti alakulatok bizonyos anyajegyeit is*. Termelési viszonyai nem lehetnek függetlenek a termelőerők állapotától. Ezért a termelési viszonyaiban megmaradtak olyan felszíni jelenségek, amelyek a tőkés viszonyokra emlékeztetnek. Ezeket csak fokozatosan lehet felszámolni. A „hasonlóság” itt tehát nem a jövő már fel-felbukkanó formája, hanem a múlt néhol még szükségszerűen megmaradó nyoma. Ennek alapvető oka, hogy a kommunizmus alsó foka, a szocializmus még ugyanolyan jellegű anyagi-műszaki bázissal rendelkezik, mint a fejlett kapitalizmus.

A szocialista rendszer, kifejlesztve termelőerőit, nemzeti és nemzetközi méretekben társadalmosítva a termelési folyamatot, megteremti ezeknek adekvát formáit is. Eközben fejleszteni kell a mechanizmusokat is, amelyek *formai* hasonlóságot mutatnak bizonyos tőkés mechanizmusokkal. Itt, a lényegét tekintve nem kapitalista maradványokról van szó, hanem a szocializmus immanens mozzanatairól, olyanokról, mint az önálló elszámolás, az árrendszer, az anyagi érdekeltség stb. A termelőerők fejlődésének feltételeként és követelményeként ezek a termelési viszonyok kibontakoznak, miközben tartalmuk folyamatosan átalakul. A szóban forgó formai hasonlóságok miatt úgy tűnhet, hogy itt a kapitalista rendszer „elemeinek” növekedéséről van szó. Ez egyeseket a szocializmus gazdasági liberalizálásának helyeslésére indíthat, másokat pedig arra, hogy tagadják a mechanizmusok fejlesztésének szükségességét. Mindez azonban csak fokozza annak jelentőségét, hogy a gazdaságpolitika tudatosan számoljon e szükségességgel.

A szocialista gazdaságpolitika végső soron a termelőerők és a termelési viszonyok fejlődésének egy-egy ország sajátos körülményeit tükröző követelményein alapul. Felöleli azokat az állami elgondolásokat, amelyek hosszabb időszakra meghatározzák a bővített szocialista újratermelés folyamatait. A mindennapi szóhasználat ennél szűkebb értelemben is alkalmazza ezt a fogalmat. Gazdaságpolitikai problémákon gyakorta a termelés, a beruházások, a műszaki fejlesztés, a munkaerőgazdálkodás, az életszínvonal, a nemzetközi munkamegosztás stb. struktúrájának, hatékonyságának, fejlesztési irányai meghatározásának kérdéseit értik, amitől megkülönböztetik a gazdaságirányítási mechanizmus és szervezet problémáit. Ebben a tágabb összefüggésben azonban *a gazdaságirányítási mechanizmus és szervezet fejlesztéséről alkotott elképzelések, stratégiai elgondolások is a gazdaságpolitikához tartoznak*, amely ily módon csak részben nyer kifejezést a tervekben. A termelési viszonyok — és bennük a mechanizmus — fejlesztése gazda-

ságpolitikai koncepció kérdése, hiszen az utóbbinak — a megvalósítandó célokkal dialektikus egységben — tartalmaznia kell a végrehajtásukra szolgáló eszközöket is.

Az újratermelés társadalmi viszonyai az egyes országok történelmi fejlődésének a bélyegét is magukon viselik, bizonyos részletekben ezért is különböznek egymástól. A gazdaságpolitikának tehát ezzel is számolnia kell. E specifikus problémák megoldásához nagyban hozzájárulhatnak a közgazdaságtudományok, mindenképp az alkalmazott gazdaságtanok. E tudományok részleteiben tanulmányozzák a termelőerők és termelési viszonyok szabályozásának technikáját, az egyes országok fejlődésének sajátosságait, az egyes népgazdasági ágak problémáit, s az egyes gazdasági kategóriák szerepét a népgazdaságban. A szocializmusban az alkalmazott gazdaságtanok gyakorlati szerepe megnőtt, de elméleti alapjuk a politikai gazdaságtan marad.

A politikai gazdaságtan azzal is hatékonyan segítheti a gazdasági gyakorlatot, ha feltárja a termelés társadalmi szabályozásának formáit és módszereit, a gazdasági törvények objektív érvényesülési mechanizmusait, amelyeket nem lehet kirekeszteni a társadalom gazdasági szerkezetéből.

Komló László:

Ipari mezőgazdaság felé

(Franciaországi útinapló)

Nem száraz szakmai beszámoló, hanem drámai feszültségű és irodalmilag is kitűnő, lebilincselően olvasmányos ez az útinapló. Gerincét a mezőgazdaság iparrá válásának, ennek az új fejlődési szakasznak sokrétű tőkés gazdasági és társadalmi kérdései alkotják, de bőven elevenednek meg benne egyéb olyan érdekes és tanulságos jelenségek is, amelyekkel a szerző az országot járva találkozott.

Franciaország különböző vidékein tanyákra, paraszti kis- és nagygazdaságokba, sokféle mezőgazdasági szövetkezetbe és tőkés vállalathoz látogathat el az olvasó a szakavatott szerző kalauzolásával, és ott idősebb és fiatalabb parasztokkal, különböző szakemberekkel, tőkésekkel és szövetkezeti vezetőkkel, kutatókkal és professzorokkal beszélgethet el és tudhatja meg véleményüket azokról a kérdésekről, amelyekkel a mezőgazdasági termelés színteréről letűnő parasztság ma ott szembenéz.

Látszólag „kényes” problémák is bőven felvetődnek a látogatások és beszélgetések során, olyanok, amelyek nálunk általában nem ismertek, vagy éppen más beállításban ismertek. Ha azonban a dolgok mélyére nézünk, akkor „kényes” voltak nyomban eltűnik, mivel a szerző minden esetben kritikai gondossággal írja le megfigyeléseit és határozottan juttatja kifejezésre őszinte szocialista meggyőződését.

A francia mezőgazdaság konkrét valóságának megismerése nemcsak hasznos és érdekes, hanem egyben remélhető, hogy saját mezőgazdaságunk továbbfejlesztését is előmozdíthatja.

**MEGJELENT A KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ
KIADÁSÁBAN**

BRODY ANDRÁS:

Három árrendszerről

Tanulmányomban három árrendszertípus — az értékarányos árak, a termelési árak és a „kétcsatornás” árak — néhány jellemző tulajdonságát szeretném bemutatni és bizonyítani. E tulajdonságok részletesebb közgazdasági értelmezése, valamint a belőlük következő további összefüggések feltárása még hátralevő feladat. Magam is tovább vizsgálom e problémát, mégis — elsősorban az árviata aktualitására való tekintettel — úgy gondolom, hogy már ezeket az első eredményeket is helyes vitára bocsátanom.

Maguk a tulajdonságok megérthetőek az ágazati kapcsolatok mérlegének elmélete és a matrixalgebra ismerete nélkül is (bár a „teljes ráfordítás” fogalma jelentős szerepet játszik bennük), bizonyításuk azonban nehéz volna matematikai módszerek és fogalmak nélkül.

Az értékarányos árak

Két fontos tételt kell itt bizonyítanom:

a) Az értékarányos árak az egyszerű újratermelés egy *speciális* esetében — ha nincs terméktöbblet — *helyesen orientálnak*.

b) Az értékarányos árak képzésekor *nem feltétlenül szükséges az értékalkotó munkaráfordításokból kiindulni*. Azonos arányú árrendszerhez vezet, ha bármelyik másik terméket vagy e termékek bármely kombinációját tekintjük az árarányok végső meghatározójának.

E két tételt — a matematikai fogalmak egyszerűbb bevezetése végett — fordított sorrendben bizonyítom. A bizonyítás során a tételekben előforduló fogalmakat pontosabban is definiálni fogom.

Az ágazati kapcsolatok mérlegének elméletéből ismeretes, hogy az értékarányos árakat meghatározó egyenlet alakja:

$$1) \quad \mathbf{p}' = \mathbf{p}'\mathbf{A} + \mathbf{m}'$$

ahol \mathbf{p}' = az értékarányos árak vektora,

\mathbf{m}' = a fajlagosan (termékegységre) felhasznált eleven munkamennyiségek vektora,

\mathbf{A} = az úgynevezett technológiai matrix, amelynek a_{ik} eleme megadja a k -adik termék egységének termeléséhez felhasznált i -edik termék mennyiségét.

Az 1) képlet szerinti számításmód tulajdonképpen összegezi a termékek előállításában közvetlenül felhasznált eleven munkát + az előállí-

tásukhoz felhasznált termékek előállításában felhasznált eleven munkát + és így tovább, a végtelenségig. A kapott összegeket a termékek teljes munkatartalmának is nevezzük. Ezért a \mathbf{p}' árvektor — ha rögzítettük egy munkaóra pénzkifejezését vagy bármely másik termék árát — egyértelműen adott. A továbbiakban a pénzérték e — végeredményben tetszőleges — rögzítését eleve adottnak vesszük, vagyis az egyszerűség kedvéért azt gondoljuk, hogy 1 munkaóra = 1 forint, vagyis maga a munkaóra a pénzegység, s így beszélhetünk a teljes munkaóra-tartalmakat megadó \mathbf{p}' vektorról mint árrendszerről.

Természetesen azzal, hogy a felhasznált eleven munkamennyiséget munkaórával mérjük, korántsem zártuk ki annak lehetőségét, hogy az egyszerű és a bonyolult munka közt különbséget tegyünk, sőt — ez a későbbiekből kiderül — elvileg tetszőlegesen sok munkakategória között tehetünk különbséget magában a számításban is.

Az árrendszert, illetőleg a termékek árát tehát a \mathbf{p}' vektor adja meg, ha azonban a teljes árrendszert akarjuk jellemezni, nyilván meg kell adni a munkaerő árát is. Végeredményben a munkaerő ebből a szempontból épp olyan terméknek tekinthető, mint a többi; árát az előállításához, azaz újratermeléséhez felhasznált munka adja meg. Egyöntetű, homogén munkát feltételezve (az egyszerűség kedvéért tehát feltéve, hogy már redukáltuk a különböző bonyolultságú munkát egyetlen általános munkafajtára) a fentiek értelmében az árrendszer egészét ($\mathbf{p}', 1$) vektor jellemzi. Itt az 1-es szám a munka egységének, a munkaórának az ára. Mivel pedig feltételeztük, hogy olyan speciális egyszerű újratermelés folyik, ahol nincs terméktöbblet (azaz elvileg tőkés kizsákmányolás sem lehetséges), ezért egy munkaóra kétfajta lehetséges ára (értéke) — vagyis az egy munkaóra teljesítéséhez szükséges munkaerő újratermelésének költsége és az egy munkaórával létrehozott új érték — egyenlő nagyságok, azonosak.

Közgazdaságilag teljesen triviális az az állítás, hogy értékarányos árakon összegezve a különféle termékegységek előállítási költségeit, ismét az értékarányos árakat kapjuk eredményül. E triviális tétel *matematikai formája* azonban új — és cseppet sem triviális — *közgazdasági felismeréshez vezet*.

Hogyan fogalmazhatjuk meg ezt az állítást az ágazati kapcsolatok mérlegének matematikai formanyelvén?

Feltettük, hogy egyszerű újratermelés folyik, mégpedig hogy a létrehozott új értéket munkaerejük újratermeléséhez maguk a termelők teljes egészében elfogyasztják. Tegyük fel, hogy e fogyasztás struktúráját jellemző \mathbf{f} vektort ismerjük. Akkor az egyszerű újratermelés kapcsolatait jellemző \mathbf{A}^* matrixot úgy kapjuk meg, hogy az \mathbf{A} technológiai matrixot a fajlagos munkaráfordítás és a fogyasztás vektoraival kibővítjük.

$$2) \quad \mathbf{A}^* = \begin{bmatrix} \mathbf{A} & \mathbf{f} \\ \mathbf{m}' & 0 \end{bmatrix}$$

Az \mathbf{m}' sor és az \mathbf{f} oszlop találkozásánál fekvő cellában a „nettósítást” jelző zérus helyett persze feltüntethetnénk a közvetlenül fogyasztásra fordított munka (pl. a szolgáltatások) megfelelő koefficiensét is.

Allításunk szerint tehát, ha értékarányos árakon összegezzük a felhasználásokat, értékarányos árakat kapunk:

$$3) \quad (\mathbf{p}', 1) \mathbf{A}^* = (\mathbf{p}', 1)$$

Az egyenlőség fennállását matematikailag könnyű bizonyítani, hiszen 2. és 1. figyelembevételével:

$$4) \quad (\mathbf{p}', 1) \mathbf{A}^* = (\mathbf{p}', 1) \begin{bmatrix} \mathbf{A} & \mathbf{f} \\ \mathbf{m}' & 0 \end{bmatrix} = (\mathbf{p}'\mathbf{A} + \mathbf{m}', \mathbf{p}'\mathbf{f}) = (\mathbf{p}', 1)$$

($\mathbf{A}\mathbf{p}'\mathbf{A} + \mathbf{m}' = \mathbf{p}'$ egyenlőség ismert, — lásd 1) —, a $\mathbf{p}'\mathbf{f} = 1$ egyenlőség egyszerűen belátható, hiszen baloldala nem más, mint az 1 teljesített órára eső fogyasztás értékarányos árakon összegezve.)

A 3) egyenlet fennállása azonban matematikailag azt fejezi ki, hogy a $(\mathbf{p}', 1)$ árrendszer az \mathbf{A}^* matrixnak sajátvektora, mégpedig 1-gyel egyenlő sajátértékéhez tartozó sajátvektora.

Egy matrix sajátvektorának nevezzük azt a vektort, amelyet, ha matrixával megszorozzuk, elemeinek *aránya* változatlan marad. Ha a sajátérték 1, akkor az elemeknek nemcsak az aránya marad változatlan, hanem maguk az elemek is. Egy n -edrendű matrixnak általában n sajátvektora (és sajátértéke) van, minket azonban itt csak az ökonómiailag értelmes nem negatív sajátvektorok érdekelnek. Perron és Frobenius tételei értelmében¹ azonban a nem negatív és irreducibilis matrixnak (és e tanulmányban ilyenekről van szó) csak egy pozitív sajátvektora van és ez a legnagyobb abszolút értékű pozitív és valós sajátértékhez tartozik. Ezek tehát esetünkben egyértelműen meghatározottak.

Ha azonban az értékarányos árak vektora valóban az \mathbf{A}^* matrix sajátvektora, akkor *közömbös*, hogy melyik sor (melyik szektor) alapján képezzük. A sajátvektorok ugyanis mindig a kérdéses matrix *egészét* és nem egy kitüntetett sorát (vagy oszlopát) jellemzik.

Ha tehát nem a teljes munkaóra-tartalmat számítjuk, hanem pl. a teljes energiatartalmat vagy a teljes széntartalmat stb., vagyis általában bármelyik szektor termékét tekintjük „végső” forrásnak (de úgy számolunk, hogy a munkaerő-szektoron is átgyűrűztetjük a felhasználásokat), akkor arányaiban ugyanazt a vektort, az \mathbf{A}^ matrix sajátvektorát, az értékarányos árrendszer vektorát kapjuk meg! Ez nem egyszerűen egy más számítási eljárás az értékarányos árrendszer meghatározására, hanem arra mutat rá, hogy az adott \mathbf{A}^* matrixnak megfelelő értékarányos árrendszert egyértelműen és azonosan kapjuk meg, bármit is tekintünk e rendszeren belül értékalkotónak. (Ezen az alapon elindulva bonthatjuk tovább a munka — eddig homogénnek tekintett — szektorát is több részre az \mathbf{A}^* matrixban.)²*

Ezzel *b)* tételünket bizonyítva áttérhetünk az *a)* tétel bizonyítására, tehát a „helyes orientálás” kérdésére. Miért tekinthetjük ezt az árrendszert az egyszerű újratermelés árrendszerének?

Ennek megértéséhez előre kell bocsátani a következőt: Ha a gazdasági kapcsolatokat tükröző \mathbf{A}^* matrix *legnagyobb sajátértéke* — kisebb 1-nél, akkor lehetséges *bővített újratermelés* (a bővítés

¹ Lásd pl. F. Gantmacher: Applications of the Theory of Matrices. Interscience 1959. 64. l. és a 77. l-on a 3. megjegyzést.

² Más kérdés, hogy az ilyen „dezaggregáció” hogyan érinti a sajátvektort. Ez külön megvizsgálendő.

gazdasági feltétele ugyanis, hogy a termelés nagyobb legyen, mint az e termeléshez szükséges termelő felhasználás); azaz

$$5) \quad \mathbf{x} > \mathbf{A}^* \mathbf{x}$$

összefüggésnek kell fennállnia a termelési szinteket jelző $\mathbf{x} \geq 0$ vektorra; (ebben az esetben a fennmaradó $(\mathbf{E} - \mathbf{A}) \mathbf{x} > 0$ mennyiségű terméket a termelés bővítésére fordíthatjuk);

— *egyenlő 1-gyel*, akkor csak *egyszerű* újratermelés lehetséges, mert akkor $\mathbf{x} = \mathbf{A}^* \mathbf{x}$;

— *nagyobb 1-nél*, akkor az újratermelés *összeszűkül*, mert akkor $\mathbf{x} < \mathbf{A}^* \mathbf{x}$.

Bizonyítás: Ismeretes,³ hogy egy \mathbf{A}^* nem negatív irreducibilis matrix α legnagyobb sajátértékére és bármely \mathbf{x} vektorra mindig fennáll az alábbi egyenlőség:

$$6) \quad \min_i \frac{(\mathbf{A}^* \mathbf{x})_i}{x_i} \leq \alpha \leq \max_i \frac{(\mathbf{A}^* \mathbf{x})_i}{x_i}$$

és itt az egyenlőségjel akkor és csak akkor állhat fenn, ha valamennyi hányados egyenlő (és azonos a legnagyobb sajátértékkel). Szavakban kifejezve: a szorzat és a pozitív vektor megfelelő elemeinek hányadosa mindig közrefogja a legnagyobb sajátértéket.

5)-ből azonban következik, hogy bővített újratermelés esetén $\frac{(\mathbf{A}^* \mathbf{x})_i}{x_i} < 1$ minden i -re, ezért a sajátérték is szükségképp kisebb 1-nél. Ha tehát lehetséges a bővített újratermelés (mert 5) fennáll), akkor \mathbf{A}^* legnagyobb sajátértéke szükségképp kisebb 1-nél.

Hasonlóképpen következik (ami egyenként is triviális), hogy ha $\mathbf{A}^* \mathbf{x} = \mathbf{x}$, azaz egyszerű újratermelés esetén a legnagyobb sajátérték 1. Ha ugyanis $\mathbf{A}^* \mathbf{x} = \mathbf{x}$, akkor $\frac{(\mathbf{A}^* \mathbf{x})_i}{x_i} = 1$ minden i -re, s így 6) alapján a legnagyobb sajátérték = 1.

Ha azonban nem találunk olyan pozitív \mathbf{x} vektort, amely mellett $\mathbf{A}^* \mathbf{x} \leq \mathbf{x}$ volna (tehát ha sem bővített, sem egyszerű újratermelés nem lehetséges), akkor a legnagyobb sajátérték is szükségszerűen nagyobb 1-nél. Ilyenkor ugyanis mindig van olyan \mathbf{x} vektor, amelyre $\mathbf{A}^* \mathbf{x} > \mathbf{x}$, tehát $\frac{(\mathbf{A}^* \mathbf{x})_i}{x_i}$ minden i -re > 1 , tehát a legnagyobb sajátérték is > 1 .

Ennek alapján most már rátérhetünk a „helyes orientáció” kérdésére. *Mit értsünk precízebben a „helyes tájékoztatáson”?*

Tegyük fel, hogy adott körülmények közt termelünk, azaz rögzítsük gondolatban a népgazdaság újratermelési folyamatában történő tényleges ráfordításokat. Más szavakkal: tekintsük adottnak és ismertnek a pillanatnyilag ténylegesen használt termelési eljárásokat és kapcsolatokat. Mármost merüljön fel lehetőségként egy új eljárás vagy kapcsolat, s azt kell eldöntenünk az árrendszer segítségével, hogy ez az új lehetőség javítja-e vagy rontja az újratermelés menetét, módot ad-e arra, hogy ezentúl többet termeljünk vagy sem.

„*Helyesen tájékoztatónak*” azt az árrendszert nevezem, amely egy ilyen döntés esetében helyesen mutatja ki az új lehetőség (eljárás, kapcsolat) javító vagy rontó voltát.

E definíció rokonvonásokat mutat a programozási árnyékárrendszerek híveinek „rentabilitási” követelményeivel,⁴ mégis jelentősen eltér attól, mivel a gyakorlatban felmerülő új lehetőséget nem valamely elképzelt optimális újratermelési eljárásokhoz és kapcsolatokhoz viszo-

³ Lásd Gantmacher: Teorija matric. Gosztehnizdat 1953. 337. 1.

⁴ Lásd pl. Simon György-Kondor György tanulmányait.

nyítja, hanem a *tényleges* újratermelés pillanatnyi helyzetéhez. Pozitívnak mutat tehát minden olyan eljárást és megoldást, amely *javít* a *jelenlegi* helyzeten.⁵

Természetesen ez a definíció csak új termelési eljárás (kapcsolat) esetére alkalmazható közvetlenül, és új *termék* esetére nem. Ilyen esetben a definíció csak úgy volna közvetve kiterjeszhető, ha megvizsgáljuk: az új termék milyen régi termékeket helyettesíthet — s így lehetne az új termék termelési eljárását közvetve az általa helyettesíthető régi termékek termelési eljárásával összevetni. Az absztraktságnak e síkján azonban elégnek látszik az árrendszer jól orientáló voltát egyszerűen egyazon termékre vonatkozó két termelési eljárás esetében vizsgálni.

Legyen tehát az új termelési eljárás az i -edik termék termelésére alkalmas, és jellemezze ennek ráfordításait az \mathbf{u} oszlopvektor (ennek utolsó eleme a munkaráfördítés). A régi termelési eljárások mellett kialakult árrendszer legyen $(\mathbf{p}', 1)$, és jelesen az i -edik termék ára \mathbf{p}'_i . Mármost azt állítjuk, hogy a fenti értelemben megszerkesztett értékarányos árrendszer az egyszerű újratermelés e döntési kérdésében helyesen orientál, mert

- ha $(\mathbf{p}', 1) \mathbf{u} < \mathbf{p}'_i$ akkor az eljárás bevezetendő a régi helyett;
- ha $(\mathbf{p}', 1) \mathbf{u} = \mathbf{p}'_i$ akkor az eljárás közömbös (alternatív lehetőség);
- ha $(\mathbf{p}', 1) \mathbf{u} > \mathbf{p}'_i$ akkor az eljárás elvetendő.

Ha ugyanis például $(\mathbf{p}', 1) \mathbf{u} < \mathbf{p}'_i$, akkor az új eljárást bevezetve a régi eljárás helyett, a kapott új \mathbf{A}^* matrix sajátértéke 1-nél kisebbé válik. Ugyanis a $(\mathbf{p}', 1)$ pozitív vektor és a $(\mathbf{p}', 1) \mathbf{A}^*$ szorzat megfelelő elemeinek hányadosai az i -edik termék esetében 1-nél kisebb számot, a többi termék esetében 1-et adnak. Az új sajátérték tehát (mivel ezek a hányadosok közrefogják) kisebb lesz 1-nél, tehát a rendszer az új eljárás bevezetése után bővített reprodukcióra lesz képes az eddigi egyszerű újratermelés helyett.

Hasonlóképpen látható be, hogy $(\mathbf{p}', 1) \mathbf{u} = \mathbf{p}'_i$ esetében az új \mathbf{A}^* matrix sajátértéke nem változik és $(\mathbf{p}', 1) \mathbf{u} > \mathbf{p}'_i$ esetében 1-nél nagyobbá válik. A $(\mathbf{p}', 1)$ sajátvektor mint árrendszer tehát helyesen orientál abban a döntésben, hogy egy felmerülő új lehetőség javít-e, vagy ront az újratermelés menetén.

Az is bizonyítható volna, hogy ez az egyetlen lehetséges árrendszer, amely fenti értelemben helyesen orientál az egyszerű újratermelés fenti körülményei között, a bizonyítás menete azonban nem rejt magában közgazdaságilag új mozzanatot, ezért itt mellőzzük.

A termelési árak

Itt is két tétel bizonyítása fontos:

a) A termelési árak a bővített újratermelés egy speciális esetében (nevezzük ezt extenzív bővítésnek) orientálnak helyesen.

⁵ E gondolatmenet nyomán az itt leírt három árrendszertípus valószínűleg értelmezhető úgy is, mint egy sajátos, igen általános célfüggvényei végzett optimalizálás adott (és gyakorlatilag megvalósított) „iterációs lépésének” árnyékárrendszere. Erre azonban itt nem térhetünk ki.

A termelési árak rendszere tehát hasonló szerepet tölt be az extenzív bővített újratermelés esetében, mint az értékarányos árak rendszere az egyszerű újratermelés előbbieken megadott körülményei közt.

b) A marxi termelési árak rendszere az egyes termékeket a termelésükben lekötött teljes tőkemennyiség arányában értékeli.

Tehát a termékek termelési áaira nemcsak az a jellemző, hogy bennük az értéktöbblet a termelésükben (közvetlenül) felhasznált tőke arányában oszlik meg, hanem az is, hogy maguk ezek az árak a teljes (közvetlen + közvetett) tőkelekötés arányait tükrözik.

Az értékarányos árakra bizonyított tétel — amely szerint nem feltétlenül szükséges a munkaráfordításokból kiindulni —, mint látni fogjuk, a termelési árakra is fennáll. Ez külön nem bizonyítandó, mert következik abból, hogy a termelési árak rendszere is mint egy speciális — a bővített újratermelés kapcsolatait tükröző — matrix sajátvektora határozható meg.

A bizonyítás ismét a második tétellel kezdhető.

Ha az \mathbf{A}^* matrixszal jellemezhető rendszer bővített újratermelésre képes (tehát ha legnagyobb sajátértéke kisebb 1-nél), akkor a termelési árak képzése úgy történik, hogy a többlettermékek megfelelő többletértéket a beruházott tőkével arányosan osztjuk el az egyes termékek árában. Keressük tehát azt az árrendszert, amely fedezi az ugyanezen árrendszerben összegezett termelő fogyasztást, plusz a tőkével arányos profitot. Jelöljük a j -edik termék egységére jutó és a beruházott tőkével arányos profitot s_j -vel, akkor az \mathbf{s}' sorvektor olyan vektor, amelynek elemei rendre arányosak az egyes termékek előállításában foglalkoztatott tőkékkel. (A közös arányossági tényező, jelöljük π -vel, az átlagprofitráta.)

A termelési árak fenti definíciója szerint tehát keressük azt a \mathbf{p}' árrendszert, amelyre

$$7) \quad (\mathbf{p}', 1) = (\mathbf{p}', 1) \mathbf{A}^* + \mathbf{s}'$$

Itt természetesen a munkaerő fogyasztását is tartalmazó \mathbf{A}^* matrixot kell figyelembe venni. De a munkaerő újratermelésében közvetlenül lekötött tőkét nem vesszük figyelembe! (Ha tehát az \mathbf{A}^* matrix n számú oszlopot tartalmaz, és mondjuk az n -edik a munkaerő fogyasztását jellemző \mathbf{f} vektor, akkor az \mathbf{s}' vektor n -edik eleme a fentiek értelmében természetesen zérus!) Azért nevezzük ezt az újratermelést extenzívnek, mivel ez csak akkor lehetséges, ha szabad, sőt fölösleges munkaerő áll rendelkezésre. A bővítés korlátja csak maga a tőke. Tulajdonképpen a tőkések az árukban nem *munkát*, hanem *tőkét* cserélnek; a munkaerő bővített újratermelése semmilyen problémát nem okoz; s ezért a munkaerő bővített újratermelésével kapcsolatos eszközlekötést sem veszik figyelembe. A munkaerő ugyan áru, de nem tőkés módon termelt áru, s így nem is részesül az átlagprofitban; pontosabban: a termelésében lekötött eszközök nem játszanak közre az átlagprofitráta kialakításában.

A fenti egyenlet nyomban az alábbi érdekes alakra hozható:

$$8) \quad (\mathbf{p}', 1) = \mathbf{s}'(\mathbf{E} - \mathbf{A}^*)^{-1} = \mathbf{s}'\mathbf{Q}^*$$

Hogyan interpretálhatjuk mármost a termelési áraknak ezt az egyenletét? A \mathbf{Q}^* matrix a zárt rendszerből készített inverz. Ha ezt az

inverzet valamilyen „közvetlen ráfordításokkal” szorozzuk, akkor megadja a „teljes ráfordításokat” — keresztülgyűrűztetve e ráfordításokat közvetve az összes szektoron (a munkaerő szektorán is).

Ha tehát a \mathbf{Q}^* matrixot az összes közvetlen beruházott tőke vektorával szoroznánk, akkor megadná az egyes szektorok termékeinek teljes (közvetlen és közvetett) eszközkötését. Itt azonban nem a közvetlenül beruházott tőke vektorával szoroztunk, hanem egy ezzel arányos vektorral (amely előbbi vektor π -szerese), s ezért eredményül ugyan nem a teljes tőkekötés vektorát kapjuk, de mégis egy olyan vektort, amelynek elemei rendre arányosak a teljes tőkekötéssel (ennek π -szeresei). Így a b) pontban foglalt tételünket bizonyítottuk.

Az eddigiek azonban még kevés támpontot adnak a π átlagprofitráta kiszámításához. A probléma itt abban rejlik, hogy az árrendszer változásával nyilván változik a beruházott tőke ára is, tehát az ezzel arányos s' profit is. Az s' vektor tehát maga is függvénye \mathbf{p}' -nek. Tételezzük most fel, hogy birtokunkban van az \mathbf{A} matrix mellett a tőkekötési fajlagosok \mathbf{B} matrixa is. Ennek b_{ik} eleme azt mutatja, hogy a k -adik termék egységének termeléséhez mennyi i -edik terméket kell tőkeként lekötni. Természetesen nemcsak az állótőke, de a forgótőke anyagi elemeit is tartalmazza ez a matrix — tehát a készleteket is. Ennek következtében bizonyos, hogyha $a_{ik} > 0$, akkor $b_{ik} > 0$, mivel ha a k -adik termék előállításához egyáltalán felhasználják az i -edik terméket, akkor valamilyen — bármily csekély — készletének le kell kötve lennie a termelési folyamatban. A \mathbf{B} matrix matematikai struktúrája tehát lényegében megegyezik az \mathbf{A} matrix struktúrájával.

Nyilvánvaló, hogy a \mathbf{p}' árvektor és a \mathbf{B} matrix szorzata, $\mathbf{p}'\mathbf{B}$ a termékek egységének termelésében lekötött állandó tőkét adja meg. A teljes tőkekötés számítása végett azonban a változó tőkét is figyelembe kell vennünk. Ezért a \mathbf{B} matrixot az \mathbf{A}^* matrix képzésének mintájára ugyancsak kiegészíthetjük egy, a munkaerőre vonatkozó oszloppal és sorral. Legyen

$$9) \quad \mathbf{B}^* = \begin{bmatrix} \mathbf{B} & , \mathbf{g} \\ \mathbf{v}' & , 0 \end{bmatrix}$$

Itt a \mathbf{v}' sor jelenti az egységnyi termelésben lekötött változó tőkét (az illető szektor termékkészletében lekötött s közvetlenül a szektorban „kikristályosított”, rögzített eleven munkát).

A \mathbf{g} oszlop jelentené a munkaerő újratermelésében közvetlenül lekötött anyagi eszközöket. Ezek helyén azonban egyelőre csupa zérus áll, jeléül annak, hogy a munkaerő újratermelésében lekötött eszközöket nem vesszük figyelembe.

Ennek jelzésére a később még felhasználandó \mathbf{B}^* matrix helyett a \mathbf{B}^0 matrixot szerepeltetjük a számításban, ahol

$$\mathbf{B}^0 = \begin{bmatrix} \mathbf{B} & , 0 \\ \mathbf{v}' & , 0 \end{bmatrix}, \text{ tehát az utolsó oszlopban zérusok állnak.}$$

E matrix és a teljes, $(\mathbf{p}', 1)$ árvektor segítségével könnyen kifejezhető az összes (állandó és változó) tőke lekötött nagysága: $(\mathbf{p}', 1) \mathbf{B}^0$, s így a termelési árak rendszerét megadó képlet a 7) helyett a következő alakot ölti:

$$10) \quad (\mathbf{p}', 1) = (\mathbf{p}', 1) \mathbf{A}^* + \pi(\mathbf{p}', 1) \mathbf{B}^0$$

Ha ezt az egyenletet a $(\mathbf{p}', 1) (\mathbf{A}^* + \pi \mathbf{B}^0) = (\mathbf{p}, 1)$ alakra hozzuk, azonnal kitűnik, hogy a termelési árak rendszere is felfogható sajátvektorként, mégpedig a $\mathbf{C} = (\mathbf{A}^* + \pi \mathbf{B}^0)$ matrix 1 sajátértékéhez tartozó sajátvektorként.

Most az 1 sajátérték nem az egyszerű újratermelésre utal (hiszen nem az \mathbf{A}^* matrix sajátértékéről van szó, ez kisebb 1-nél a bővített újratermelés körülményei közt), hanem a bővítés egy bizonyos stacionárius, egyenletes lehetőségére. E bővítés mértéke éppen az átlagprofitráta nagyságában nyer kifejezést. Közgazdaságilag egyszerűen belátható, hogy π értékének növekedése növeli az átlagprofitot, s így nagyobb felhalmozást, gyorsabb ütemű bővítést tesz lehetővé, s megfordítva.

Nem feladatunk itt a kérdés kvantitatív és számítástechnikai részletezése, csak annyit szükséges megjegyezni, hogy először is π értéke \mathbf{A}^* és \mathbf{B}^0 meghatározásával egyértelműleg adott,⁶ másrészt, hogy π változása \mathbf{A}^* és \mathbf{B}^0 bármelyik elemének változásával fordítottan arányos, növekedésükkel csökken, és megfordítva.

Ugyanígy a kapott termelési árakkal kapcsolatban — mint már említettük — csupán arra kell rámutatni, hogy mivel $(\mathbf{p}', 1)$ a \mathbf{C} matrix sajátvektora, ezért ismét a \mathbf{C} matrix egészét és nem egy kitüntetett sorát jellemzi. Számításánál éppúgy kiindulhatunk a munkaóra-ráfordításokból, mint bármely más termék ráfordításaiból, s az eredmény mindig ugyanaz az arányaiban egyértelműen meghatározott $(\mathbf{p}', 1)$ árrendszer lesz.

Áttérve az a) pontban foglalt tétel igazolására, ide ugyanígy vonatkoztatható értelemszerűen az, amit az egyszerű újratermelés árrendszerének helyesen orientáló voltáról mondtunk. Ha ugyanis egy új termelési eljárás használható voltáról kell döntenünk, akkor az ezt jellemző \mathbf{u} folyóráfordítási vektort és \mathbf{t} tőkelekötési vektort a $(\mathbf{p}', 1)$ termelésiár-rendszerrel megfelelően értékelve, tehát a $(\mathbf{p}', 1)(\mathbf{u} + \pi \mathbf{t})$ szorzatot képezve, hasonlóan tájékozódhatunk arról, hogy a bővítés ütemét az új eljárás bevezetése után gyorsíthatjuk-e, vagy ez az ütem változatlan marad, illetőleg az új eljárás lassító hatást fejt ki. Ha ugyanis a \mathbf{C} matrix sajátértéke az új vektorok bevezetése után 1-nél kisebbé válik, akkor π növelhető (míg ismét 1-gyel egyenlővé válik \mathbf{C} sajátértéke), s ezzel növekszik az átlagprofitráta s gyorsítható a felhalmozás és bővítés üteme. Megfordítva, ha a sajátérték 1-nél nagyobbá válik, akkor π csökkenésén keresztül a bővítés lassulását váltja ki. π értéke tehát — az elvonatkoztatásnak ezen a fokán — egyben az „időtényező”, a „beruházásgazdaságossági Δ ” értékének tekinthető.

A kétsatornás árak

Az eddig bizonyított tételeken kívül — amelyek, mint látni fogjuk, értelemszerűen itt is fennállnak — csak egy fontos további sajátosságot kell kiemelni:

A kétsatornás árak rendszere úgy értelmezhető, mint olyan termelésiár-típusú árrendszer, amely a munkaerő bővített újratermelésében közvetlenül lekötött eszközöket is figyelembe veszi.

⁶ Mégpedig π az $(\mathbf{E} - \mathbf{A}^*)^{-1} \mathbf{B}^0$, azaz a $\mathbf{Q}^* \mathbf{B}$ matrix legnagyobb sajátértékének reciproka.

Ilyen értelemben felfogható a kétcsatornás árak rendszere úgy is, mint teljesen következetes termelési árak rendszere, s ebben az értelmezésben az intenzív bővített újratermelés árrendszerének tekinthető.

Annak felismerése, hogy a munkaerő bővített reprodukciójához szükséges (társadalmi és egyéni) eszközlekötéssel számolni kell, csak akkor történhet meg, ha a — kapitalizmusra általában jellemző — munkanélküliség helyett⁷ valóban a termelés bővítésének konkrét akadályává válik a részleteiben vagy egészében szűk társadalmi munkaerő-mennyiség. Tulajdonképpen ennek az alapvető ténynek ideológiai tükröződése az, amikor a kétcsatornás árrendszer hívei „alacsonynak” találják a munkaerő árát a termelési eszközök árához képest.⁸ Ezért a „kedvezőbb”, a fejlődést jobban elősegítő arány elérése végett javasolják a munkabérnek illetményadóval történő kalkulatív felemelését. Így az értéktöbbletet részben a beruházott tőkével, részben azonban a felhasznált eleven munkával arányosan kívánják szétosztani a termékek árában. Az áraknak tehát a folyó ráfordításokon kívül fedezniük kell a termelési árak rendszeréhez hasonlóan a beruházott eszközök „használati díját”, valamint a munkaóra árához hozzáadott „illetményadót”. Legyen az illetményadó $\beta \cdot 100\%$ és a használati díj $\pi \cdot 100\%$, akkor az árrendszer — eddigi jelöléseinkkel:

$$11) \quad \mathbf{p}' = \mathbf{p}'\mathbf{A} + \pi[\mathbf{p}'\mathbf{B} + (1 + \beta)\mathbf{v}'] + (1 + \beta)\mathbf{m}'$$

Itt a jobboldali kifejezés első tagja a folyó anyagráfördítést, a második, szögletes zárójeles tagja a használati díjjal szorzott összes (állandó és változó) tőkelekötést, míg harmadik tagja az — illetményadóval növelt — berráfördítést adja meg.

Az eddig tárgyalt két árrendszerről kimutatható volt, hogy azok sajátvektorok, mégpedig az \mathbf{A}^* , illetőleg a $\mathbf{C} = \mathbf{A}^* + \pi\mathbf{B}^0$ matrixok sajátvektorai. Bizonyítani kívánom mármost, hogy a kétcsatornás árrendszer, amelyet a 11) képlet határoz meg, ugyancsak ilyen sajátvektor, mégpedig az $\mathbf{A}^* + \pi\mathbf{B}^*$ matrix sajátvektora. E tétel közgazdasági értelmezéséből adódik a kétcsatornás ár fent említett sajátossága: hogy elfogadható olyan általános termelési árak, amelyben a munkaerő újratermelésében lekötött eszközöket is figyelembe vettük.

Mivel e lekötött eszközöket is figyelembe kívánjuk venni,⁹ ezért a 9) képletben megadott — és a \mathbf{g} vektor képében a munkaerő bővített újratermelésében közvetlenül lekötött eszközöket is tartalmazó — \mathbf{B}^* matrix szerepel a számításban.

A számításban szereplő árvektor azonban természetesen nem az eddigi $(\mathbf{p}', 1)$ árvektor, hanem — mivel a munkabért kalkulatív módon $\beta \cdot 100\%$ -kal felemeltük — a $(\mathbf{p}', 1 + \beta)$ árvektor. A régi 1 elem helyén álló $1 + \beta$ jelzi a bér kalkulatív emelését.

Állításunk szerint a kétcsatornás árak e $(\mathbf{p}', 1 + \beta)$ rendszere nem más, mint az $\mathbf{A}^* + \pi\mathbf{B}^*$ matrix 1 sajátértékéhez tartozó saját vektor.

⁷ Ezzel korántsem kívánom azt állítani, hogy a fejlett kapitalista államokban nem mutatkoznak olyan tendenciák, amelyek legalábbis a munkaerő bizonyos kategóriáinak bérét újratermelési költségeik fölé emelik.

* Lásd: Nagy T.-Esze Zs.: A „többszatornás” ipari termelői ártípus. Közgazdasági Szemle, 1963. 1. sz.

⁹ Pontosabb kvalitatív meghatározásuk és számszerűsítésük természetesen további kutatás tárgya. E kutatás a Közgazdaságtudományi Intézet „Közgazdasági modellek” csoportjában nemrég indult meg, és már az első közelítő, durva becslések is meglepően nagy eszközlekötésre mutatnak. Részletesebben lásd: Kovács János készülő tanulmányát.

Jelöljük ki, majd végezzük el a megfelelő műveleteket, amelyek nyomán újabb fontos közgazdasági összefüggések kerülnek felszínre:

$$\begin{aligned}
 12) \quad (\mathbf{p}', 1 + \beta)(\mathbf{A}^* + \pi \mathbf{B}^*) &= (\mathbf{p}', 1 + \beta) \left[\begin{pmatrix} \mathbf{A} & \mathbf{f} \\ \mathbf{m}' & 0 \end{pmatrix} + \pi \begin{pmatrix} \mathbf{B} & \mathbf{g} \\ \mathbf{v}' & 0 \end{pmatrix} \right] = \\
 &= \mathbf{p}'\mathbf{A} + \pi[\mathbf{p}'\mathbf{B} + (1 + \beta)\mathbf{v}'] + (1 + \beta)\mathbf{m}', \quad \mathbf{p}'(\mathbf{f} + \pi\mathbf{g}) = \\
 &= (\mathbf{p}', 1 + \beta).
 \end{aligned}$$

Valóban a szorzat első elemeként visszakapjuk az anyagi termékek kétcsatornás árát, a 11) képlet szerint. A szorzat második eleme első látásra bonyolult: $\mathbf{p}'(\mathbf{f} + \pi\mathbf{g})$. Tudjuk azonban, hogy $\mathbf{p}'\mathbf{f} = 1$, mivel ez nem más, mint a munkaerő újratermelésének folyó társadalmi költsége. Ebből következik viszont, hogy

$$13) \quad \pi\mathbf{p}'\mathbf{g} = \beta,$$

azaz a munkaerő egységének újratermelésében lekötött eszközök ($\mathbf{p}'\mathbf{g}$) és az „átlagprofitráta”, vagy ha úgy tetszik, a „használati díj” szorzata adja meg az illetményadót. Másképpen fogalmazva, az illetményadó fel-fogható úgy, mint a munkaerő újratermelésében lekötött eszközök használati díja.

A fenti összefüggések tehát bizonyították az e fejezet elején adott tételünket, de az eddigiekből további következtetések is levonhatók:

a) A kétcsatornás árrendszer akkor orientál helyesen, ha az újratermelés további bővítésének már a rendelkezésre álló munkaerő is korlátot szab.

b) A kétcsatornás árrendszer képzésekor bármely termékből kiindulhatunk a 10) képlet megadta módon.

c) π értéke (adatván \mathbf{A}^* és \mathbf{B}^*) egyértelműen adott, s így a 13) képlet értelmében β sem választható szabadon.

Természetesen — adatok hiányában — kiindulhatunk becslésekből is, s ilyenkor erre éppen a 13) képlet ad támpontot. Kiolvasható belőle, hogy ha például 5⁰/₀ használati díjat és 30⁰/₀-os illetményadót alkalmazunk a kétcsatornás árrendszer felépítésekor, akkor $\frac{0,3}{0,05} = 6$ évi bér-

nek megfelelő lekötött eszközt tételezünk fel a munkaerő újratermelésében.¹⁰

Érdekes megjegyezni, hogy π és β két szélső értéke — jelenlegi körülményeink közt — nagyságrendileg¹¹ a következő:

	π	β	$\mathbf{p}'\mathbf{g}$
1)	0,2	0	0
2)	0	1	∞

Az első határesetben nyilván az extenzív bővített újratermelés termelési árával van dolgunk, a másodikban az egyszerű újratermelés értékarányos árrendszerével. Megemlítjük, hogy ha a munkaerő újratermelésében lekötött eszközök a többi termék újratermelésében lekötött

¹⁰ Mégpedig társadalmilag, központilag pótlendő eszközt, mivel az egyedileg (családilag) finanszírozott eszközöket nyilván a munkabérnek kell fedeznie.

¹¹ Az adatok nagyságrendje az Országos Archivátal „árpolitikai jelentései” alapján.

tött eszközökhöz képest növekednek, akkor a kétcsatornás árrendszer az értékarányos árrendszer felé tart, az értékarányos árrendszer tehát ennek alapján meghatározható úgy is, mint olyan termelésiár-típusú árrendszer, amelyben minden eszközlekötés a munkaerő bővített újratermelésében történt meg.

Meg kell jegyezni végül, hogy a fenti matematikai modell és gondolatmenet tulajdonképpen egy fontos tekintetben kiegészítésre és további vizsgálódásokra szorul. Ez a kérdés β kalkulatív értékére vonatkozik. A β értéke ugyanis a munkaerő újratermelésében lekötött (és valószínűleg nagyon jelentős) eszközök „használati díjaként” eddig csak mint árképző szerepelt, de — legalábbis a jelen javaslatok szerint — a többletérték egyik elosztási formájává is kellene tenni.

Az itt felmerülő — és részben morális természetű — probléma az, hogy a munkaerő bővített újratermelésére szánt eszközöket jelenleg részben a társadalom és részben az egyén (a család) teremti elő. Vizsgálendő volna tehát, hogy konkrétan milyen a terhek eloszlása e tekintetben a család és a társadalom közt, és ennek megfelelően, hogyan részesedjék (az egyén, illetőleg a család a *munkabér*, az állam mint az ösztársadalom képviselője az *illetményadó* formájában) e „használati díjból”. Ez a kérdés már átvisz a konkrét bérarányok tanulmányozásához, de szilárd kiindulópontot is adhat e kérdések vizsgálatához: vajon egyes foglalkozási ágak, szakmák, „hivatások” meghozzák-e átlagukban a vállalt terhekkal arányos eredményeket a család és a társadalom számára?

Jócsik Lajos:

A világ kenyere ma és 2000-ben

A szerző hatalmas feldolgozott anyagra támaszkodva vezet bennünket végig az összes kontinenseken, és színesen, élénken ecseteli a táplálkozási viszonyokat. Kalauzolása nyomán megismerjük a világ éhségövezeteit Afrikában és a Közel-Keleten, Ázsiában, Közép- és Dél-Amerikában. A „biológiai öngyilkosság”, a „sivatag és kőolaj”, a „dél-amerikai éhségpiramis” országai közelebb visznek bennünket a fejlődő országok problémáinak megértéséhez. De feltárulnak előttünk az erózió baljós méretei az Egyesült Államokban is.

„Gyermekeink kenyérével” is foglalkozik a könyv, hangsúlyozva, hogy az emberhez méltó életszínvonal megteremtése a szocializmus jegyében nem jelszó és vágyalom, hanem a mindennapok realitása lesz. Magyarok kenyere c. fejezetében hazánk táplálkozási viszonyait elemzi, és megállapítja, hogy annak további javítása a realizálható célkitűzésünk közé tartozik: előrelátható népszaporulatot a mainál gazdagabb terített asztallal tudjuk majd el látni.

KÖZGAZDASÁGI ÉS JOGI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYA

SZILÁGYI PÁL:

Készletgazdálkodási problémák a készletező és értékesítő vállalatoknál

A termelő fogyasztás szükségleteinek anyagi-műszaki ellátásában fontos szervező, irányító és közvetítő szerepet töltenek be a készletező és az értékesítő vállalatok. A készletezési és a nagykereskedelmi tevékenység közgazdasági elemzése alig került eddig a közgazdasági kutatás vizsgálati körébe hazánkban. Pedig kiterjedt apparátussal, hatalmas anyagi eszközökkel folyik a készletező tevékenység. E vállalatok működése nagyban befolyásolja az anyagi-műszaki ellátás gazdaságosságát, a népgazdasági készletek alakulását, a termelő tevékenység színvonalát és folyamatosságát.

Ezek a vállalatok 12—14 évvel ezelőtt jöttek létre azzal a céllal, hogy országosan gazdálkodjanak az általuk forgalmazott cikkekkel; megismerjék és kielégítsék a termelő fogyasztás anyagellátási igényeit; megrendeléseikkel szervezeten befolyásolják a gyártóművek, az ipar termelését.

Alakulásuk óta a készletező vállalatok szerepe, az általuk forgalmazott termékek volumene és választéka jelentősen megnőtt. Jelenleg a magyar ipar anyagszükségletének mintegy fele rajtuk keresztül kerül a felhasználókhoz. Közel huszonötezer dolgozóval, immár 14 milliárd Ft készlettel működnek. Eredményes munkájukhoz felbecsülhetetlen népgazdasági érdekek fűződnek.

A készletező és értékesítő vállalatok két fő típusát különböztetjük meg: 1. az országos jellegű, több ágazat anyagi-műszaki ellátását közvetítő és 2. egy iparágat (teljesen vagy részben) ellátó vállalatokat. Ebben a tanulmányban elsősorban az országos jellegű vállalatokkal foglalkozom.

Nem kellene túl sokat ezekkel a vállalatokkal foglalkozni, ha szerepük pusztán kiszolgáló, passzív szerep volna. Köztudomású azonban, hogy a készletező vállalatok a rendelések begyűjtésén, csoportosításán, továbbadásán, valamint a szó szoros értelmében vett készletezésen kívül számos *aktív* műveletet is végeznek. Nem pusztán kiszolgálói az előállító és a felhasználó vállalatoknak, hanem tevékenységüknek befolyásolói is. Munkájuk kihat a készletalakuláson kívül az ország külkereskedelmi tevékenységére, a termelési profilok alakulására, a termelés népgazdasági szintű gazdaságosságának fokozására stb. Sajátos forgalmi kapcsolókat építettek ki, amelyek érhálózatként átszövik a termelés legkülönbélebb területeit.

Alapvető feladatuk, hogy a profiljukba tartozó anyagokkal, alkatréc-

szekkel, műszerekkel stb. ellássák a felhasználókat úgy, hogy az ellátás időbeli ütemezése, a termékek minősége és választéka rugalmasan alkalmazkodjék a bővített szocialista újratermelés igényeihez, változó követelményeihez.

Alapvető feladataik mellett, azok hatékony teljesítésének feltételként számos *kiegészítő funkciót* is ellátnak. Ezek a funkciók az alapvető termelési eszközök társadalmi tulajdonának tényéből és gazdaságunk dinamikus, gyorsan fejlődő jellegéből adódnak. Néhány főbb funkció a következő:

1. *Szervező és koordináló tevékenység*, amelynek révén a rendelkezben kifejezett szükségleteket egyeztetik, csoportosítják, a profil szerint rendezett igényeket az előállító vállalatokhoz továbbítják, így adott termelési kapacitásokat lekötnek, vállalati termelési keretszámokat rendelésállománnyal kitöltenek, konkretizálnak stb.

A szervező és koordináló tevékenység szerves része a *programozási* munka. A vállalati termelési tervek elkészítését megelőző időszakban a készletező vállalatok tájékoztatják a gyártó műveket a várható igényekről, hogy az előállító vállalatok már termelési tervük készítésekor tájékozódva legyenek — legalább nagy vonalakban — a készletező vállalatnak szállítandó termékeik volumenéről, összetételéről, a szállítási ütemezésről stb. Így lehetőségük nyílik arra, hogy időben felkészülhessenek esetleges új termékek gyártására, a termékösszetétel változására anyagi és műszaki vonatkozásban egyaránt. A készletező vállalatoknak ez a programozó, előzetes tájékoztató tevékenysége a termelési koordináló tevékenység fontos része a tervekészítés időszakában. Ez a munka nem állhat pusztán a felhasználók beérkezett igényeinek összesítéséből, mechanikus feldolgozásából, hanem érdemi előrebecslő munkát is jelent, amely nem nélkülözheti az intenzív piackutató tevékenységet sem. A készletező és értékesítő vállalatok e tájékoztató tevékenysége fontos feltétele a tervszerű befolyásolásnak. Maguk is aktív részeseivé válnak a gyártmány- és gyártásfejlesztési tevékenységnek, a műszaki haladásnak.

2. *Hatósági funkciót* is betöltöttek a készletező vállalatok, hiszen az áruforgalmuk alapját képező anyagok és alkatrészek 60—70 százalékát mint gazdálkodás alá vont gyártmányokat forgalmazzák. Ügyelnek a felhasználási keretszámok betartására, a szállítási határidőkre és arra, hogy a központi gazdálkodás alá vont termékek gyártására szolgáló kapacitások valóban ezekre a termékekre legyenek lekötve. Ezzel a tevékenységükkel is részesei tervgazdálkodási mechanizmusunknak.

3. *Külkereskedelemmel* kapcsolódó tevékenységet is végeznek. Egyeztetik a forrásokat a szükségletekkel, és amennyiben egyensúlyhiány várható, lépéseket tesznek, hogy a külkereskedelmi vállalatok egyes anyagfajtaikat, alkatrészeket, műszereket stb. külföldről beszerezzenek, bizonyos szabad kapacitásokat produktumait pedig exportálják. Az importanyagokat — amennyiben azok forgalmazása egyébként profiljukba vág — készletezik, értékesítik.

4. *Műszaki propagandamunkát* is folytat néhány országos jellegű vállalat, s így ők a műszaki fejlesztési tevékenység aktív szervezői is. Bemutató termeikben, vásárokon, kiállításokon mutatják be iparunk termékeit, propagálják egyes korszerű termékek hasznos felhasználási lehetőségeit prospektusok, katalógusok, tanácsadó szolgálat stb. segítségével.

5. *Elfekvő készletek-begyűjtésével* is foglalkoznak, mivel a vállalatok azt a feladatot is kapták, hogy országos méretekben kísérjék figyelemmel az elfekvő készleteket, azokat gyűjtsék be és — amennyiben arra lehetőség van — más területen értékesítsék.

Ipari — tehát megmunkáló jellegű, átalakító — *tevékenységet* is folytat néhány vállalat, például anyagdarabolást, hulladékok tisztítását, bontott gépjárművekből kiszedett alkatrészek felújítását, ipari gyapjú lefőzését, tépését, szárítását stb.

A fentiekben vázolt feladatok ellátásának anyagi, információs és tervezési-ösztönzési feltételei vannak. Az *anyagfeltételek* — amelyekkel itt csak a raktárkapacitással kapcsolatban foglalkozom — elsősorban a forgalom volumenének, választékbőségének, raktárigényességének, forgási sebességének megfelelő épületek, szállítóberendezések, felszerelések, irodagépek stb. Az *információs feltételek* közé sorolható a szükségletre, a termelőkapacitásokra, az igényváltozásokra, a külkereskedelmi lehetőségekre stb. vonatkozó adatszolgáltatások, előzetes felmérések, piackutató tevékenység, tehát általában az, ami által a készletező vállalatok időben tudják, mire és milyen volumenben van szüksége a népgazdaságnak, hogy maguk is és az előállító vállalatok is felkészülhessenek a következő tervidőszak feladataira. A *tervezési-ösztönzési feltételek* közé tartozik elsősorban az előállító, készletező és felhasználó vállalatok gazdasági tervezési rendszere, ezek szerves összefüggései, ellentmondásmentessége, időbeli koordináltsága, a vállalati anyagi érdekelttség irányainak összehangoltsága, a tervezési módszerekkel való kapcsolata stb.

A következőkben vázlatos képet szeretnék nyújtani arról, hogy ezek a feltételek mennyiben vannak meg a készletező vállalatoknál, és milyen hatással vannak a készletek alakulására.

A tárgyalást az információs feltételekkel kezdem, mert ezen alapulnak a tervezési feltételek, s csak ezt követően térek ki a raktározási feltételekre mint az anyagi feltételek legfontosabbikára.

Információs feltételek

A készletező vállalatoknak *cikkelemenként* ismerniük kell az általuk ellátandó terület igényeit. De ez csak a felmérés egyik része. A másik: a kapacitások felmérése és ismerete. Elegendő információval kell rendelkezniük annak megállapítására, hogy a belső források mennyire fedezik a termelő fogyasztás szükségleteit, és mekkora részét kell importtal kielégíteni. A felmérést népgazdasági méretekben kell elvégezniük olyan időpontban, amikor mind az előállító, mind a felhasználó vállalatok termelési és egyéb tervei még kidolgozatlanok, részletes termelési programjuk nincsen, termelési keretszámuk konkrét rendelkezésekkel nincs feltöltve. Információs tevékenységük így igen kis mértékben alapul vállalati, iparági tervjavaslatokon, hiszen ez utóbbiak kialakításának egyik feltétele a készletező vállalatoktól a programozási tevékenység során kapott előzetes információ.

Az adatok begyűjtése, feldolgozása, értékelése rendkívül bonyolult feladat, hiszen az előállító és a felhasználó vállalatok egész sorával van kapcsolatban egy-egy készletező vállalat. A Villért Vállalat például az

általa forgalmazott cikkeket — amelyek száma meghaladja a tízezret — 55 vállalatnál szerzi be és csaknem ötezer gazdasági egységnek értékesíti. Hasonló a helyzet az Autóker Vállalatnál, amelyik a gépjárműalkatrészeket 108 hazai vállalatnál és négy külkereskedelmi vállalatnál kapja és mintegy hétezer állami és szövetkezeti gazdasági egységnek értékesíti.

A szükséges információk megszerzése akkor volna egyszerű és mechanikus feladat, ha az előállító és a felhasználó vállalatok cikkelemekre bontott termelési tervszáma rendelkezésre állna már a felmérés időpontjában. Így is széles körű egyeztető és elemző munka volna szükséges. De a szükségletek és a források felmérésekor az érintett vállalatok részletes adatokat nem tudnak szolgáltatni. Nem képesek erre az egyes tárcák sem. Így a készletező vállalatoknak igen hézagossá ismereteik vannak az egyes népgazdasági ágazatok és az egyes vállalatok termelési kapacitására, a távlati fejlődés irányaira, az anyagi-műszaki ellátási igények változására vonatkozóan. Ilyen körülmények között kell mégis betölteniük termelést és fogyasztást befolyásoló szerepüket.

A készletező vállalatok jogosan kifogásolják a kellő tájékoztatás hiányát. Hogyan tudják — az ellátás folyamatosságának veszélyeztetése nélkül — készleteiket csökkenteni, ha nem ismerik előre az igények volumenének és összetételének még a közeljövőben várható alakulását sem?

A hiányos információk káros hatásai továbbgyűrűznek. Ha nem kapnak megfelelő pontosságú és mélységű adatokat, nem is tudnak ilyeneket adni. A készletező vállalatok rossz informáltsága következtében készletezési és forgalmi terveik is pontatlanok, az előállító vállalatoknak adott előzetes információk nincsenek megalapozva. Így azután rosszak lesznek az előállító vállalatok termelési terve, abból adódóan anyagi-műszaki ellátási terve, s továbbmenve: a készletező vállalatoknak bejelentett igényei is. A pontatlanság így gyűrűzik tovább a termelési előirányzatoktól a kötelező termelési tervszámokon keresztül az anyagi-műszaki ellátásig, a forgalmi tervektől a készlettervekig. Eredmény: a szükségletek szerkezetétől eltérő termelés és az ebből szükségképpen adódó készletnövekedés.

A készletező vállalatok áruforgalmi terve súlyos ellentmondásoktól terhesek. A legélesebb ellentmondás a terv alapjául szolgáló információk nagyvonalúsága, általános jellege és a terv cikkelem mélységű bontása között áll fenn. Ez az ellentmondás az *előállító* vállalatoknál úgy jelentkezik, mint a készletező vállalatoktól kapott információk alapján készített termelési tervnek való megfelelés és az igényektől való eltérés ellentmondása. Tehát miközben a gyártó mű a saját maga által készített, majd kötelező erővel rá kirótt tervet teljesíti, nem feltétlenül az igényeknek megfelelően termel. A *felhasználó* vállalatoknál a fő ellentmondás a tényleges és a kielégíthető anyagigények közötti feszültség időben és választékban, s ebből következően termelési tervének és tényleges termelésének ütembeli és összetételbeli eltérése. Végeredmény: feleslegesen nő a készlet az iparvállalatokban és a készletező vállalatokban.

A növekedés tendenciáját szemlélteti a következő oldalon levő táblázat.

A készletnövekedés bizonyos pozitív vonásokat is tükrözhet a készletező és értékesítő vállalatoknál, mivel a kereskedelmi módszerek foko-

zatosan — bár nem kielégítően — előtérbe kerülnek. Ilyen például a raktárról történő gyors kiszolgálás, amelynek a bevezetése — egyes termékeknél — a 60--120 napos megrendelési határidőt jelentősen leszűkítheti vagy teljesen megszüntetheti. Ha azonban az ellátásban valamilyen

Ipari termékek és anyagok készletalakulása népgazdaságunkban*
(1959=100)

Időpont	Iparban	Készletező és értékesítő vállalatoknál
1960. január 1.	102,1	101,2
1961. január 1.	106,2	109,6
1962. január 1.	125,0	139,8
1963. január 1.	137,5	169,9

*KSH belső számítási anyaga alapján.

oknál fogva a folyamatosság biztosítása nem kielégítő — helytelen választék, minőség stb. miatt —, a készletképződés nemcsak a készletező és értékesítő vállalatoknál növekszik dinamikusan, hanem az iparvállalatoknál is, aminek a helyessége erősen vitatható.

Joggal vetődik fel a kérdés: mi itt a kiút? Megelégedhetünk-e a jövőben a tényszámok elemzésével, a hozzávetőleges igények begyűjtésével, a becsléseken alapuló információkkal, az alapadatokkal kellően alá nem támasztott áruforgalmi részlettervekkel? Ha a jelenlegi módszernél maradunk, a készletek további, *a termelési volumen növekedését meghaladó ütemű* emelkedése lesz az uralkodó tendencia. Növekszik az anyag-, alkatrész-, műszer- stb. készlet és benne az óriási mennyiségű tárgyasult, de hasznot nem hozó munka.

Ha huzamosabb ideig olyan felmérési-tervezési módszereket alkalmazunk, amelyek a vállalati szervek szemében is tökéletlenek és ellentmondásosak, akkor a vállalatok kénytelenek ehhez is valamilyen módon alkalmazkodni, velük megalkudni. Végzik a munkát úgy, ahogy tudják. Erre utal az Autóker Vállalat 1963. III. negyedévi szöveges mérlegbeszámolója, felvetve a kérdést: „... hogyan mérte fel az áruforgalom a szükségletet? Nem tudományos eszközökkel, mert ahhoz nem volt segédlete. Felmérte tehát *tapasztalati alapon*...” Hasonlóan szól erről a kérdésről a Villért Vállalat 1961. évi mérlegbeszámolója: „... a forrás oldal viszonylag biztonságosan felmérhető és tervezhető. Ugyanakkor az igény oldal számos bizonytalanságot rejt magában. A következő tervidőszakok célkitűzései ugyanis még nem ismeretesek, és így a megrendeléseknél döntően *tapasztalatainkra*, a sok éves gyakorlatra vagyunk utalva”.

Mivel a felhasználó vállalatok termelési terve nem szolgálhat alapul a készletező vállalatok áruforgalmi terveinek készítéséhez, valamint a gyártó művek előzetes tájékoztatásához, így más adatokra kell támaszkodni. Ezek az adatok részben az előző időszakok tényszámai, részben piackutatással beszerzett információk. Mindkét adatfajta alkalmazásában hiányosságokat tapasztalunk. A Központi Statisztikai Hivatal számos anyagát fel tudnák használni, erre azonban kevés példát találunk. Hivatkoznak létszámhiányra s egyéb nehézségekre, és éveken keresztül nem veszik elemzés alá a KSH által kidolgozott, számukra fontos információt

nyújtó műszaki-gazdasági mutatókat. Erre jó példa az Autóker Vállalat, amely ezen adatok figyelembevételével megalapozottabban tudott volna rendelni és ellátni. Elemzés és keresletkutatás megszervezése helyett még a vállalati tervosztályt is megszüntették. Pedig nyilvánvaló, hogy már a statisztikai adatok elemzése által feltárt törvényszerűségek ismerete is sokat segítene a készletező vállalatoknak ellátási tevékenységükben.

Ennél azonban sokkal fontosabb a *hatékony és rugalmas piackutatás*. A piackutatásnak ki kell terjednie a keresletkutatáson kívül a „kínálat”-kutatásra — a termelőkapacitások megismerésére és felkutatására — is. Nem elég elemeznie a szükségletek volumenének és összetételének várható alakulását meghatározó tényezőket, hanem pontos információkat kell szereznie a termelőkapacitások változásáról is. Persze piackutatáson nem adatok, tervszámok begyűjtését értjük, hanem közvetlen, élő információk szerzését a változások várható irányára és nagyságára. Ezek az információk nem is alapulhatnak vállalati tervszámokon, hiszen — közvetve — éppen az iparvállalati termelési tervszámok alapulnak rajtuk.

A piackutatás fő oldala a szükségletek várható alakulásának felmérése. A forrás oldalról való vizsgálat egyszerűbb, és így kevesebb erőfeszítést igényel. A keresletkutatásnak ki kell terjednie a (központi vagy tárca-) gazdálkodás alá vont anyagokra éppen úgy mint a szabad forgalmazású cikkekre.

A gazdálkodás alá vont anyagoknál nem is helyes tulajdonképpen — a szó közgazdasági értelmében — keresletkutatásról beszélni. Ezeket a gyártmányokat ugyanis központilag osztják szét, kiutalásos módszerrel, tehát lényegében *naturális elosztást* alkalmaznak. A szocialista tulajdonviszonyok alapján lehetséges a szükségletek rangsorolása. Itt tehát lényegében szükségletkutatásról van szó, amelynek során figyelemmel kell lenni a szocialista népgazdaság belső törvényszerűségeire, sajátos mozgástörvényeire is.

A szabad forgalmazású cikkek körében is nehéz a piackutató tevékenység. Itt igyekezni kell a felhasználók körét pontosan megállapítani, a szükséglet jellegét és a kielégítettség várható fokát pontosan ellenőrizni. A központi gazdálkodás alá nem volt termékeknél a forrás oldalról való felmérés is bonyolult feladat.

Különös súlyt ad a piackutató tevékenységnek az, hogy a közvetlenül készletből — raktárról — történő eladás volumene nő. Ez egészséges fejlődési irány. Kezdeményezője hazánkban a Villért Vállalat volt. A készletből történő eladás zökkenőmentes bonyolítása igen alaposan csoportosított, rugalmasan kialakítható készletet igényel. Hacsak nem választjuk a raktárkészletek felduzzasztásának módszerét, igen alapos keresletkutatást kell végezni.

Az áruforgalmi tervezés módszere

A készletező vállalatok áruforgalmi tervében a beszerzést, az átlagkészletet és az értékesítést egvaránt cikkcsoportonként, illetve cikkekmenként kell megtervezni. Az áruforgalmi terv a többi tervfejezet muta-

tószámait is lényegében meghatározza. Ezért fontos, hogy kidolgozása alapos legyen.

Az áruforgalmi terv elsősorban az elmúlt időszak adatainak elemzésén alapul. Itt nemcsak az adott vállalat statisztikai adataira gondolunk, hanem a KSH különféle adatszolgáltatásaira, a főbb gyártó művek és felhasználók több évre visszamenő tévyszámaira is. Ez utóbbi adatok elemzése sokszor elmarad, és a vizsgálat csupán a készletező vállalat saját bázisadataira irányul. Így persze alapos áruforgalmi tervet nem is lehet készíteni.

Az elmúlt időszakok adatai azonban csak kiindulásul szolgálhatnak. Alapos piackutató tevékenységgel kell megállapítani a fejlődési irányok s így a szükséglet-összetétel változását. Magát a szükségletet is befolyásolni kell olyan termékek vonatkozásában, amelyek a felhasználás során mint helyettesítők egymás helyére léphetnek, s amelyekből a kínálat a szükséglettől jelentősebben eltér. Különösen fontos ez olyan korszerű gyártmányok vonatkozásában, amelyek fejlődő termelési kapacitása a szükségletek várható mértékét felülmúlja, vagy amelyek csak import útján szerezhetőek be. A piackutató tevékenység tehát szorosan kell hogy kapcsolódjék a piacbefolyásoló tevékenységgel mind a forrás, mind a felhasználás oldalán.

Az áruforgalmi tervjavaslat gondos elkészítése azért is fontos, mert rendszerint változtatás nélkül hagyja jóvá az irányítószerv a javaslatot. Az irányítószerv tehát minden különösebb felülvizsgálat nélkül kötelezi a vállalatot saját tervjavaslatának végrehajtására, hiszen az érdeemi felülbírálatra -- adatok hiányában -- nincs lehetősége. Nagy felelősség hárul a készletező vállalat tervkészítőire, hiszen nekik az ellátást nemcsak megtervezni kell, hanem majd a tervévben cikkelemenként ki-elégíteni is. Ha rossz tervezés miatt ellátási nehézségek lépnek fel, az irányítószerv a vállalatot a tervjavaslat megalapozatlanságáért felelősségre vonja (ha azonban az ellátás ugyan jó, de a készletnövekedés rendkívüli mértékben felfut, akkor ma már ezért sajnos nem vonják felelősségre). Nem csoda így, ha a vállalat a készlet jelentős növekedését tervezi, hiszen magas raktárkészlet mellett elvileg kevesebb ellátási zavar mutatkozik, s az áruforgalmi terv pontatlansága nem olyan szembetűnő.

Az áruforgalmi terv éves gazdasági döntés. Kötelező ereje olyan nagy, hogy a vállalat akkor is teljesíteni igyekszik, ha részleteiben így a tényleges igényektől eltér. A terv kötelező jellege tehát szükségképpen csökkenti a készletező vállalatok áruforgalmi tevékenységének rugalmasságát, operativitását, különösen azért, mert az értékesítést és a beszerzést igen részletes bontásban kell tervezni.

Mivel a tervjavaslat készítésének időpontjában rendkívül kevés információ áll rendelkezésre — például a bázisév adatait is becsülni kell és várható teljesítésként számbavenni —, *a tervek ugyan részletesek, de pontatlanok.* Ezt a vállalatok és az irányítószervek nagyon jól tudják.*

A pontatlan beszerzési tervek pontos teljesítése a készletek növekedését eredményezi, ha az értékesítés összetétele eltér az értékesítési terv

* „Áruforgalmi tervünk kialakításával kapcsolatban említést érdemel tervmetodikánk egyenetlensége. Az ötéves terv késői jóváhagyása, a tervcélok bizonytalansága természetesen kihatással volt az egész népgazdaság területét érintő elektromos termékek áruforgalmára is. Tervmetodikánk még nem jutott el olyan fokra, hogy tudományosan megalapozott, szigorúan az igényeken és a forrás alapvető számbavételén alapuljon.” (Villért Vállalat 1962. évi mérleg-beszámolója.)

számaitól. A raktárkészletek duzzadása természetesen együtt jár azok társadalmi értékének csökkenésével, hiszen a népgazdaságnak az előállítottnál kisebb volumenre van szüksége, így a készlet egy része társadalmilag már nem szükséges munkát tartalmaz. Ilyenkor a külkereskedelem sem tud kellő segítséget nyújtani, mert az elfekvő készletekre egyáltalán nem, a hirtelen felduzzadt — előszállításból eredő — készletekre pedig ritkán tud gyorsan piacot találni.

A készletnövekedés okai

Az utóbbi években a népgazdasági készletek jelentősen megnöttek. Az országos készletek 16,04 százaléka a készletező vállalatoknál van. A készletek alakulását szemléltető táblázatból láthatjuk, hogy az emelkedés a termelési volumen emelkedését meghaladó mértékű.

A készletnövekedés alapvető oka a szükségletek felmérésének, a készletező vállalatok áruforgalmi tervezésének tökéletlensége. Ezen felül a tervek teljesítésekor — mint tervtől való eltérések — még további okok hatnak. Sokszor persze a készletnövekedést a vállalatok már tervjavaslatukban beállítják, s így a népgazdaságilag káros készletemelkedés egy része tervszámmal előre szentesítve van.

Az értékesítési terv emelkedését meghaladó készlettervet a vállalatok azzal indokolják, hogy jobban kell felkészülni az ellátásra.

Komoly mértékű készletnövekedést eredményeznek a gyártó művek tervtúlteljesítései, előszállításai, valamint az importanyagok ütemezett-nél korábbi beérkezései.*

A készletező vállalatok az előszállítások átvételét nem tagadhatják meg; ezeket ki kell fizetniük, tehát a formális „realizálás” megtörténik. Az átvett anyagok azonban nem kerülnek teljes mértékben felhasználásra; az avulás veszélyén kívül ki vannak téve a fizikai rongálódásnak, rozsdásodásnak stb. Külföldön például a finomlemezeket legfeljebb három hónapig tárolják, mivel ezen az időn túl — a korrózió mellett is — a lemezekben olyan változások következnek be, amelyek minőségüket ronthatják.

A beszerzési tervtől való eltérés abból is adódhat, hogy a készletező vállalat terven felül rendelést ad a gyártóműnek pusztán azért, hogy a gyártómű termelőkapacitása ki legyen használva. Ilyen veszély különösen akkor áll fenn, ha a készletező vállalat és a gyártómű felügyeleti szerve vagy minisztériuma azonos. Ilyenkor a készletező vállalatot pusztán eszköznek tekintik a termékek formális realizálására és határo-

* „... a beszerzési terv túlteljesítése az alapanyagok mindegyikénél mutatkozik. Legnagyobb összegű az öntődei koksznál és a nyersvasnál jelentkezik, s nagyrészt a mintegy 9000 tonna importkoksz-előszállítás és a Dunai Vasmű tervtúlteljesítésének következménye” — írja a Kohó- és Gépipari Anyagellátó és Értékeztető Vállalat 1963. évi mérlegbeszámolójában. Így ír erről az 1964. I. félévi mérlegbeszámolójában a Metalloglobus Vállalat: „... bel-földi szállítóink mintegy 120 tonna mennyiségben a szállítási szerződésben foglaltakon túlnőően szállítottak”.

A Műszer- és Irodagépértékesítő Vállalat 1963. évi mérlegéből: „... az 1963. évi műszerbeszerzési terv túlteljesítése 4,5 százalékkal főleg a jelentős előszállításoknak tudható be. Az előszállítások az összes beszerzés 13 százalékát tették ki”.

Ferroglobus Vállalatnál: „... az importnál állandóan visszatérő jelenség az előszállítás. A kohászati termékekre érvényes negyedéves szerződésekre a külkereskedelem rendszeresen előszállításokat eszközöl. Már az első negyedévben behozatalra került cca 400 tonna harmadik és 200 tonna negyedik negyedévre megrendelt finomlemez. Ezenkívül beérkezett további 60 tonna transzformátor-lemez, melynek rendeltesére a Metalimpex Külkereskedelmi Vállalat a mai napig (1964. május 30-ig!) sem adott nyilatkozatot”.

zottan érvényesítik a termelés és a készletezés közötti erőviszony-különbséget.*

A készletező vállalatok nem ritkán töltenek be „tároló” funkciót. Egyszerű megoldásnak tűnik, hogy az exportból visszamaradt termékeket átadják a készletező vállalatnak, s így beszerzési tervük túlteljesítésére „kényszerítik” (ma már ezt a „kényszerítést” premizálják, cél: a beszerzési terv túlteljesítése). A készletező vállalatok szerszámgépekből és alkatrészekből exportmeghiúsulás miatt 1962-ben 6, 1963-ban már 17,8 millió forint értékben vettek át termékeket.

A nem tervezett beszerzések nem mindig terven felüliek. Gyakran a vállalat éppen ezekkel teljesíti globális beszerzési tervét, „pótolja” más beszerzések elmaradását. A Műszer- és Irodagépértékesítő Vállalat beszerzése 1963-ban például a következő százalékos megoszlást mutatta: tárgyévi szállítási szerződés alapján: 79,7, előszállítás a következő évre: 13,0, 1962-ről áthúzódó szállítás: 4,9, begyűjtés elfekvőségekből: 1,9 és egyéb: 0,5. Így mintegy 18 százalék a tervszerűtlen beszerzés, ami egyúttal a készletösszetétel tervszerűtlenségét is jelenti.

A készletek tervszerűtlen összetétele és az ellátás igénye közötti feszültséget a készletnövekedéssel lehet valamennyire tompítani. Ilyen irányban hat a tervkészítés fejletlen metodikáján kívül a tervteljesítés számos tényezője is. A felügyeleti szervek a készletterv kialakításában alig tudnak a vállalatoknak segítséget nyújtani, hacsak nem tartjuk ennek a készletek jelentős emelkedését tartalmazó tervjavaslatok jóváhagyását.

Még így is gyakori a készletek terven felüli növekedése. Csak akkor jelent vállalati szinten problémát a készlet terven felüli növekedése, ha a készletterv betartásához vállalati anyagi érdekeltség fűződik. Ilyenkor minden vállalati törekvés arra irányul, hogy a készletmutató néhány százalékkal a tervszám alatt legyen: annyival, amennyi éppen szükséges a maximális prémium elnyeréséhez. Ennek a törekvésnek az eszközeként a vállalatok elsősorban azt a lehetőséget használják fel, hogy a felügyeleti szerv általában az általuk készített tervjavaslatot adja nekik vissza kötelező tervszámként. Olyan készletmutatót terveznek tehát — ha azt anyagi ösztönzés támasztja alá —, amivel „baj nem lehet”. Ekkor igyekeznek magas beszerzési számot „kiharcolni”, amelyből a tárgyidőszakban majd lehetővé válik egy sor sztornírozás, ami automatikusan tervmódosítást jelent. Ezzel megteremtődik a készletterv betartásának, illetve a tervhez viszonyított készletcsökkenésnek a beszerzés oldaláról való lehetősége. Az anyagi érdekeltséggel alátámasztott készletmutatónak engedelmesen kell alakulnia a vállalat kezében. Ehhez az előbbieken kívül segítséget nyújt az úgynevezett leértékelési keret. Minél nagyobb keretet sikerül kicsikarni, annál rugalmasabb a készletalakítás értékbeli mutatójának alakítási lehetősége, annak ellenére, hogy a Pénzügyminisztérium ezt felismerte és a maga módját harcol is ez ellen a tendencia ellen.

E három bűvös eszköz — a magas készlet- és beszerzési terv, valamint a magas leértékelési keretszám — általában a készletező vállalatok

* „...kényszerültünk 200 tonna szalagacélt megrendelni a Salgótarjáni Acélárugyártól a rendelkezésre álló szalagacélok kapacitás kihasználása céljából. Az így legyártott és készletünkre átvett szalagacélok értékesítése a járatos minőségek és méretek ellenére két évet vesz igénybe”... írja a KGM Készletező Vállalata.

rendelkezésre is áll. Megszerzésük lényegében ügyességükön múlik. Az erőfeszítések nem kis része a tényleges gazdasági feladatokról a mutatók teljesítése, kozmetikázása felé tolódik el. A felügyeleti szervek — akaratlanul — segítik is ebben a vállalatokat. A tervjavaslatokat csupán formálisan ellenőrzik, esetleg kissé lefaragják és érdemi felülbírálat nélkül jóváhagyják. *A tervtárgyalások alkudozás jellege dominál.*

Nem csoda tehát, hogy az utóbbi években a készlettervszámok és a készlettényszámok növekedési üteme jóval nagyobb, mint az értékesítésé. Ezt mutatja néhány készletező vállalat főbb terv- és tényszámait tartalmazó két táblázat is.

Az értékesítés és az átlagkészlet tervszámainak alakulása néhány országos jellegű készletező és értékesítő vállalatnál
(1959=100)

Év	Autó- és Alkatrészkereskedelmi Vállalat		VILLÉRT Vállalat		Metalloglobus Vállalat		Műszer- és Irodagépértékesítő Vállalat		Ferroglobus Vállalat	
	Értékesítés	Készlet	Értékesítés	Készlet	Értékesítés	Készlet	Értékesítés	Készlet	Értékesítés	Készlet
1960	—	—	131,0	95,0	117,5	138,7	130	97,0	124,4	113,3
1961	112,4	151,9	155,2	110,6	130,0	171,2	145	86,0	147,3	127,2
1962	123,8	185,6	169,8	192,8	148,4	218,3	158	125,0	155,0	127,5
1963	127,2	178,5	177,1	290,3	150,4	273,0	218	228,0	151,7	155,1

Az Autó- és Alkatrészkereskedelmi Vállalatnál csak az új gépjárműalkatrész adata szerepel, ahol 1960=100.

Az értékesítés és az átlagkészlet tényszámainak alakulása néhány országos jellegű készletező és értékesítő vállalatnál
(1959=100)

Év	Autó- és Alkatrészkereskedelmi Vállalat		VILLÉRT Vállalat		Metalloglobus Vállalat		Műszer- és Irodagépértékesítő Vállalat		Ferroglobus Vállalat	
	Értékesítés	Készlet	Értékesítés	Készlet	Értékesítés	Készlet	Értékesítés	Készlet	Értékesítés	Készlet
1960	—	—	125,3	104,0	116,2	105,3	118,0	98,0	126,7	112,0
1961	106,9	164,6	144,3	154,2	122,0	132,2	128,0	110,0	140,6	145,0
1962	115,5	180,3	147,1	250,8	128,2	182,9	147,0	160,0	146,2	164,0
1963	126,5	153,0	156,4	318,3	140,8	210,6	193,0	256,0	150,8	170,6

Megjegyzés: Autó- és Alkatrészkereskedelmi Vállalatnál csak az új gépjárműalkatrész adata szerepel, ahol 1960=100. 1964-ben a vállalati készletek változatlanul jóval gyorsabb ütemben növekednek, mint ahogyan azt az értékesítés indokolná. Például az Autókernél — új gépjárműalkatrészt vizsgálva — a forgalom mintegy 28—20, míg a készlet 100—102 százalékkal lesz magasabb, mint 1960-ban volt.

A tervhez viszonyított készletcsökkentés anyagi érdekeltséggel való alátámasztása olyan intézkedéseket eredményez, amelyek a gyártóművek termelési biztonságát, stabilitását is veszélyeztetik. Ha a készletező vállalat egy-egy megrendelt tételt sztorníroz vagy csökkent, a gyártó műveknek mással kell feltölteni termelési tervüket, mással kell leterhelni kapacitásukat. Az átállás komoly veszteségekkel jár. Gyakori azonban, hogy a készletező vállalat a sztornírozott tétéleket később újra megrendeli, illetve megrendelné, de rendelését már csak nehezen vagy

egyáltalán nem fogadják el, hiszen a kapacitást időközben más termék termelésével kötötték le.* Ilyenkor a készletező vállalat minden eszközt igénybe vesz — beleértve az esetleg gazdaságtalan importot is —, hogy a szükséges termékeket beszerezze.

1963-tól már nem a tervhez viszonyított készletcsökkentést premizálják, hanem közvetve a készletnövekedést. (!) De ez sem célszerű. Nem az az elsődleges probléma, hogy a készlet nagy vagy kicsi legyen, hanem az, hogy *optimális*.

A készletek és a raktárkapacitás alakulása

Mint említettük, a készletező vállalatok feladatainak ellátásához az információs és a tervezési-ösztönzési feltételeken kívül anyagi feltételek is szükségesek. Ezek közül is a legfontosabb a megfelelő raktárkapacitás. Már az eddigiekből is világos, hogy a gyors készletfelfutás szükségképpen raktározási gondokat teremt. A baj már a tervkészítéskor kezdődik. Ritkán történik meg az áruforgalmi tervjavaslat kidolgozásával egy időben a szükséges raktárkapacitás felmérése, a raktározási megoldások kidolgozása. A szűk raktárkapacitás azt eredményezi, hogy a készletek elhelyezésében sok a kapkodás, az ad hoc megoldás, a tervszerűtlenség. A következő táblázat — amelyik három vállalatnál a raktár m²-re jutó készletet tartalmazza — mutatja, hogy a helyzet egyre nehezebb.

Raktár m²-re jutó készlet alakulása
(1959 = 100)

Vállalat	1960	1961	1962	1963
Műszer- és Irodagépértékesítő Vállalat	92,5	100,9	164,9	297,7
Villért Vállalat	95,4	134,2	213,7	167,4
Autó- és Alkatrészkereskedelmi Vállalat	92,0	123,9	132,8	113,1*

* A vállalatnál miniszterhelyettesi döntés alapján 100 millió Ft értékben készletcsökkentést hajtottak végre úgy, hogy a rendelésekből sztorizáltak, leértékelést hajtottak végre, valamint a MOGÜRT esedékes szállításainak egy része elmaradt. Ezek hatására a készletcsökkentés bekövetkezett. A vállalat azonban ma is, csakúgy mint a többi súlyos raktárgondokkal küzd.

A készlettervek és a raktárkapacitások egyeztetésekor szükséges a hasznok és a károk népgazdasági szinten való, sokoldalú elemzése. „Haszon” ugyan az, ha nem építünk raktárat és így a közvetlen termelés részére beruházási keretet szabadítunk fel, de ezt valószínűleg meghaladja az a kár, amely kellő raktári kapacitás híján a szabálytalan tárolásból adódik. Haszon az, ha a készleteket — közvetlen utasítással — a raktárkapacitás szintjére csökkentjük, de valószínűleg ezt meghaladó kár az, ami ezáltal a gyártóműveknél a kapacitások időleges kihasználatlanságából, a felhasználóknál pedig az ütemtelen és részleges ellátottságból származik.

* „A készletcsökkentést döntően az 1962. évre feladott megrendelések részbeni sztorizálásával értük el. . . . A sztorizáció következtében szabaddá vált kapacitásokat a belföldi gyárak egyéb — nem gépjárműalkatrész — gyártással töltötték fel, így 1963-ban hiába jelentkeztünk magasabb igényekkel, mert időközben mással feltöltött kapacitások nem álltak már rendelkezésünkre”. (Autó- és Alkatrészkereskedelmi Vállalat 1962. évi mérlegbeszámolójából.)

Az áruforgalmi és a raktárfejlesztési tervek egybehangolása persze nem könnyű feladat. Tény azonban az, hogy ezek a tervek ma is ugyanazzal a módszerrel készülnek, mint 10—14 évvel ezelőtt.

A raktárkapacitás ma népgazdaságilag szűk keresztmetszet. Az optimális készlet szakszerű elhelyezése égető feladat. A kedvező raktárhelyzet elősegítené a felhasználó vállalatok ellátását és lehetőséget teremtené a raktárról való közvetlen kiszolgálás bővítésére. Így a felhasználó vállalatoknál sok energia szabadulna fel más tevékenységek ellátására, növekedne a termelés anyagi-műszaki ellátásának biztonsága, ezzel a termelés folyamatossága és a technológiai, valamint a munkafegyelem színvonala. Választéki és minőségi követelmények betartása, az igények pontos vagy megközelítő felmérése alapján kialakított készletösszetétel javíthat a raktározási gondokon, a megfelelő raktárkapacitás viszont kihat a készletezésre. A termelő vállalatoknál a folyamatos ellátás az önköltségcsökkentés legfőbb forrásává válna, mert nemcsak az állásidő, az átállási veszteség csökkenne, hanem az anyagihozatal és a termékek átlagminősége is javulna. A következő években a raktárkapacitás jelentős bővítésének feladata elől nem térhetünk ki.

A felhasználók jobb ellátása olyan eredménnyel is járna, hogy csökkenne a gyártó, a készletező és a felhasználó vállalatok közötti viták száma, az adott és a kapott kötbérek összege. Semmiféle kötbér sem tudja jóvátenni azt az anyagi kárt, amely az ellátási zavarokból származik. Egyébként is: az állami vállalatok egymással szembeni kötbérfizetése semmiféle közvetlen népgazdasági haszonnal nem jár.

Csupán néhány szempontot említettem meg a készletező vállalatok gazdálkodásáról. De ezekből is kitűnik, hogy mind a tervezési-ösztönzési metodikában, mind az információs és anyagi feltételekben mielőbb gyökeres változást kell elérnünk, nehogy a készletezői tevékenység további fejlődésünk fékezője legyen.

A vállalati készletvolumen szabályozásának néhány kérdéséről

A termelő vállalatok zavartalan működéséhez szükséges készletek mennyiségének meghatározása, a készletek terjedelmét befolyásoló tényezők vizsgálata elsősorban a készletnormalizálás szempontjából vetődött fel hazánkban. Ennek következtében zömében azokat a módszereket keresték, amelyek alkalmasnak látszottak e készletnormák meghatározására, s háttérbe szorult a készletgazdálkodás folyamatának közgazdasági vizsgálata.

A készletgazdálkodás folyamatát a felhasználás (igény) alakulása és az utánpótlás (raktárfeltöltés), az igény kielégítésének az adottságai, lehetőségei alkotják. E két tényező és azok a gazdasági célok, amelyeket a raktárkészleten keresztül megvalósítani kívánunk, együttesen kialakítják az úgynevezett *készletgazdálkodási eljárást* (készletgazdálkodási politikát). A gazdasági célok igen változatosak lehetnek; mi a továbbiakban egyetlen célt vizsgálunk, azt, hogy *a mindenkor i raktárkészlet fedezze a folyamatos termeléssel kapcsolatos anyagszükségletet*.

Abban az esetben, ha a készletgazdálkodással kapcsolatos két fő tényező, a felhasználás alakulása (amelyet a raktárból történő *kiáramlás*, output folyamatának is neveznek) és az utánpótlás (a raktárba áramlás, *beáramlás*, input) teljesen ismert, tehát például ha adott a felhasználás napi mennyisége, s ugyancsak napra megadható, hogy egy előre megrendelt mennyiség mikor érkezik a raktárba, akkor a folyamatos termelés anyagellátása nem okoz különösebb nehézséget.

Gyakran azonban mind a beáramlás, mind a kiáramlás folyamatában vannak olyan mozzanatok, amelyek előre nem ismeretesek. Ilyenkor sok esetben alkalmasnak bizonyul e mozzanatok véletlen¹ jelenségeként való kezelése, s ezáltal mód van rá, hogy a valószínűségszámítás és a matematikai statisztika felhasználásával e véletlen jelenségekről információkat szerezzünk, s ezen információkból levont következtetések biztonságát megítéljük. Azokat a készletgazdálkodási modelleket, amelyekben a véletlen is szerepet játszik, *sztochasztikus* modelleknek, azokat pedig, amelyekben véletlentől függő jelenségek nem lépnek fel, *determinisztikus* modelleknek nevezik.

A mi gazdasági viszonyainkra alkalmazható sztochasztikus modellt dolgozott ki az Országos Tervhivatal felkérésére a Matematikai Kutató

¹ A véletlen jelenségekkel kapcsolatos fogalmakat lásd Rényi Alfréd: „Valószínűség-számítás” című könyvében (megjelent a Tankönyvkiadó gondozásában, 1954-ben).

Intézet két munkatársa, Ziermann Margit² és Prékopa András³. Az erre a modellre — amelyet az említett szerzők a „véletlen ütemezésű szállítás” modelljének neveztek el — épülő anyagkészlet-normalizálási módszert ismerteti a cikk.

Az egzakt készletnormák szükségessége

A helyes készletgazdálkodás egyik feladata a termelési eszközök körforgásának gyorsítása, amelynek eredményeként a bővített újratermeléshez lekötött eszközök volumene kisebb mértékben növekszik, mint a termelés és a forgalom. A termelési és forgalmi eszközök átfutási (tárolási) idejének rövidítése csökkenti a társadalmi munkaráfordítást és egyben a vállalati önköltséget; ezzel párhuzamosan növeli a termelékenységét, az akkumulációt; a használati értékek előbb jutnak el a fogyasztóhoz. A gazdaságos készletezésre ösztönző normatívákat kell megállapítani. A készletnormák megtervezése egyik alapját képezi a bank hitelpolitikájának. A hitelnyújtás különböző feltételekhez kötése, differenciált kamatlábak alkalmazása révén a bank befolyásolhatja a vállalatok készletgazdálkodását.

A készletnorma az érték kategóriák tudatos felhasználásának eszköze a vállalati készletgazdálkodás szabályozására és ellenőrzésére. A *norma* lényegében egy *mérce*, amelyet valamilyen számított szinten megszabunk, s azt mondjuk: a mérce által jelzett határig olcsóbb, felette drágább hitelt adunk a vállalati forgóeszközökre.⁴ A módszer hatékonysága tehát jórészt attól függ, hol húzzuk meg a határt, és ehhez milyen differenciált kamatlábak csatlakoznak.

Olyan normalizálási módszert kell tehát alkalmazni, amely a népgazdasági érdek és a vállalati igény rugalmas összehangolására képes. A központi irányító szerveknek és meghatározott pénzügyi kérdésekben a bankvezetésnek joga és lehetősége van rá, hogy konkrétan megszabja az irányítása alá rendelt szervek tevékenységét és anyagi-pénzügyi eszközeinek mértékét. Ezt a lehetőséget a készletnormalizálásnál is biztosítani kell. A feltételek megállapítása (normanap, kamatláb stb.) —, amelyeken belül a norma pontos kialakítása, illetve meghatározása a vállalat és a bankfiók közös megegyezésével történhet — egyben az általános finanszírozási és kamatpolitika érvényesítésének új módszere. A korszerű követelményeknek olyan finanszírozási metodika felel meg, amely képes kielégíteni mind a népgazdasági, mind a vállalati érdekeket. A készletnormákra vonatkoztatva ezen azt értjük, hogy a vállalatok már eleve meghatározott kockázat szerint állapíthatják meg a készletnormát, amely azonban megfelel az általános hitelpolitikának, s végső soron a tervszerű készletgazdálkodás vitelének egyik oldala.

² Ziermann Margit: „A Szmirnov-tétel alkalmazása egy raktározási problémára” (Az MTA Matematikai Kutató Intézetének Közleményei. VIII. évfolyam, B sorozat) 4. füzet, 1962. 509–518. l.

³ Prékopa András: „Reliability equation for an inventory problem and its asymptotic solutions”. Proceedings of the colloquium on the applications of Mathematics in Economics, Budapest, 1963. June 18–22. (Akadémiai Kiadó, megjelenés alatt.)

⁴ A vállalati forgóeszközök (készletek) forrásait képező saját alapok, nyereség stb. természetesen a mindenkori finanszírozási elvek szerint befolyásolja a normán belüli (üzemviteli) hitel nagyságát.

A véletlen ütemezésű szállítás modellje

A vállalatok a termelés folyamatos anyagellátásához szükséges cikkek rendszerint csak olyan szerződéssel köthetik le, amely a szállító vállalatot meghatározott *időszakon belüli* és nem adott időpontban történő szállításra kötelezi. A megrendelt anyagok tehát az időszak (például negyedév, félév stb.) kezdő- és végpontja közötti időtartamon belül, *előre meg nem határozható időpontban és mennyiségben érkeznek be*. Ezekben az esetekben tehát a készletgazdálkodási folyamat egyik tényezője, az utánpótlás, a beáramlás folyamata véletlentől függ — *hacsak a szállító vállalat* (a megrendelést teljesítő fél) meghatározott időpontban és mennyiségben, tehát ütemezetten nem vállalja a teljesítést.

A véletlen ütemezésű szállítási modell ebből a véletlenszerű anyagbeérkezési struktúrából indul ki, s megadja azt a legkisebb készletet, az úgynevezett *indulókészletet*, amelyre a vállalatnak egy termelési időszak $[O, T]$ kezdetén valamely árucikkből szüksége van ahhoz, hogy *előre megadott biztonsággal folyamatosan* fedezni tudja T időn keresztül a napi c egységnyi felhasználást. Természetesen feltételezzük, hogy a T időszakra szükséges cT mennyiséget a vállalat a szakmai előírásoknak megfelelően megrendelte és azt n számú véletlen időpontban és véletlentől függő nagyságú részletekben a T időszakon belül meg is kapja.

Előre megadott valószínűségen 1-hez közel álló (például 0,99; 0,95 stb. értékű) valószínűséget értünk. Az az állítás, hogy a kiinduló készlet például 0,95 valószínűséggel biztosítja az egész negyedévi folyamatos napi c felhasználást, azt jelenti, hogy átlagosan 100 negyedévből 5 negyedévben vagy a vizsgált negyedév alatt 100 egyforma vállalat közül átlag 5-ben keletkezhet hiány a kérdéses anyagból. A 0,95 biztonságot 1-re kiegészítő 0,05 az úgynevezett *kockázat* értéke, amelynek növelése csökkenti ugyan a biztonságot, de a kiinduló készlet nagyságát is; és megfordítva, a biztonság növelése a kiinduló készlet növelésével jár. Közgazdasági mérlegelés feladata megállapítani, hogy esetenként, illetve általában mekkora kockázat engedhető meg.

A véletlen ütemezésű szállítási modellre épülő normánál megadható, hogy az mekkora biztonságot jelent. Az eddig használatos normaszámítási módszerek is kockázattal dolgoztak — enélkül ugyanis véletlentől függő szállítás mellett a vizsgált időtartamra szükséges teljes felhasználást már az időtartam kezdőpontjában biztosítani kellene. Az eddig alkalmazott normaszámítási módszerek azonban nem adnak lehetőséget a biztonság mértékének a megállapítására, s így a tudatos gazdasági irányítás nagyon lényeges támpontot kénytelen nélkülözni.

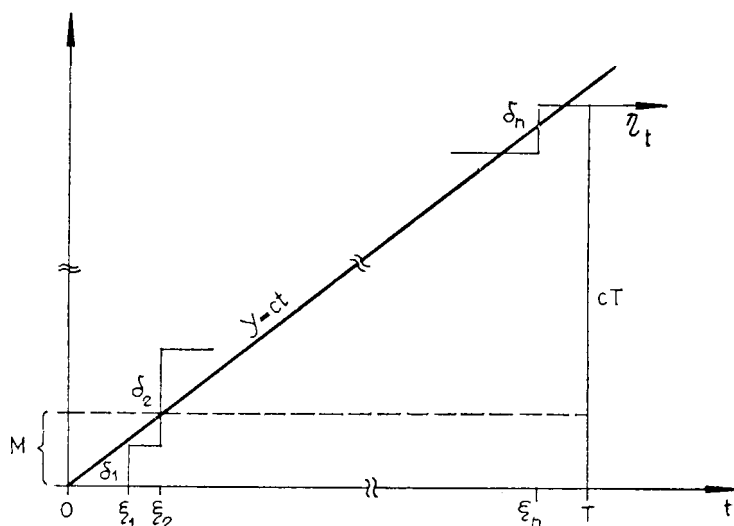
A matematikai modell

Tételezzük fel, hogy a vizsgált $[O, T]$ időintervallumon belül valamely anyagból leszállításra kerül cT mennyiség n számú véletlen időpontban és véletlen nagyságú részletekben. A felhasználás folyamatosan napi c egység. Jelölje η_t a t időpontig leszállított összes mennyiséget és legyen $0 \leq t \leq T$. A következő ábra vízszintes tengelyén a $\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_n$ pontok a véletlen beérkezési időpontokat jelölik ($\xi_1 < \xi_2 < \dots < \xi_n$),

a függőleges tengelyen pedig η_i a t időpontig beérkezett mennyiséget jelenti ($0 \leq \eta_i \leq cT$). Nyilvánvaló, hogy az η_i lépcsős függvény ugráshelyei a ξ_i ($i = 1, 2, \dots, n$) időpontok, amikor is η_i mennyisége egy véletlen δ_i mennyiséggel megnő.

A feltételezésekből világos, hogy

$$\sum_{i=1}^n \delta_i = \eta_{\xi_n} = cT$$



Az ábrán az $y = ct$ egyenes a t időpontig bekövetkezett összfelhasználást reprezentálja. Nyilvánvaló, hogy minden olyan időponttól kezdve, amelytől η_i az egyenes alatt halad, rövidebb-hosszabb ideig kiinduló készletünkben (M -ből) kell fedeznünk a szükségletet. A feladat tehát M „alkalmas” megválasztása.

Tekintettel arra, hogy mind a beérkezési időpontok, mind pedig a beérkezett részmenyiségek nagysága a véletlentől függ, η_i úgynevezett sztohasztikus folyamatot alkot. Az η_i folyamat alakulása, lefutása természetesen döntő mértékben függ attól a törvényszerűségtől, amelyet a két véletlentől függő változó, az időpontok és a mennyiségek követnek. A véletlentől függő mennyiségek (az úgynevezett valószínűségi változók) leírására szolgál az eloszlásfüggvény, amely megadja, hogy e változók értékei mekkora valószínűséggel esnek megadott értékek alá, illetve megadott értékek közé. Az eloszlásfüggvényre vonatkozóan vagy tapasztalati ismereteink vannak, vagy pedig elméleti megfontolásokkal élünk. Prékopa András és Ziermann Margit a következő elméleti feltevésekből indultak ki:

1. A $[0, T]$ időn belül n alkalommal szállítanak és az n szállítási időpont minden lehetséges elhelyezkedése a $[0, T]$ intervallumon egyenlően valószínű; azaz az n szállítási időpont úgy jött létre, mintha n számú pontot egyszerre vagy egymástól függetlenül egymásután találomra rádobnánk $[0, T]$ intervallumra. Ez az n pont a $[0, T]$ intervallumot $n + 1$ véletlen hosszúságú szakaszra bontja. Az első szállítás időpontja a kezdőponttól jobbra haladva az első véletlen szakasz végpontja, a második szállítási időpont a második szakasz végpontja és így tovább.

2. Minden egyes ξ_i időpontban ($i = 1, 2, \dots, n$) legalább α mennyi-

séget szállítanak. Nyilvánvalóan $0 < \alpha \leq \frac{cT}{n}$. Az $n\alpha$ mennyiségen felüli $cT - n\alpha$ mennyiséget pedig az n véletlen időpontban véletlen nagyságú részmennyiségekben szállítják le. A véletlen modellizálására ismét az előző pontban foglaltak szerint járunk el. s feltételezzük, hogy a $cT - n\alpha$ mennyiség bármely n részre történő felosztása egyenlően valószínű. Az összes lehetséges felosztások közül egyet találmra kiválasztunk, legyen ez például: $\delta_1 + \delta_2 + \dots + \delta_n = cT - n\alpha$. Tehát δ_1 jelenti a ξ_1 időpontban, δ_2 a ξ_2 időpontban, és így tovább δ_n a ξ_n időpontban szállított α -n felüli mennyiséget, s $0 \leq \delta_i \leq cT - n\alpha$.

3. A ξ_i időpontok függetlenek a $[cT - n\alpha]$ mennyiség véletlen felosztásától.

Az 1—3. feltételeket úgy foglalhatjuk össze, hogy két kísérletet hajtunk végre egymástól függetlenül. Az első kísérletben $[O, T]$ szakaszra n , a második kísérletben pedig a $[O, cT - n\alpha]$ szakaszra $n-1$ pontot dobunk találmra. Az első kísérlet eredménye a $\xi_1, \xi_2, \dots, \xi_n$ szállítási időpontok egy lehetséges realizációja, a második kísérlet eredménye a biztosan szállított mennyiségeken felülmaradó mennyiség egy lehetséges véletlen felosztása.

Az i -edik alkalommal szállított mennyiség tehát $\alpha + \delta_i$ lesz ($i = 1, 2, \dots, n$).

Az említett három feltétel a vizsgált véletlen beáramlási folyamatnak csupán egyik lehetséges modellizálása, sok más leírás, valószínűségeloszlás is szóba jöhet.

Kérdés, hogy ha adott az $1-\varepsilon$ biztonság, akkor mekkora legyen az a legkisebb készlet (M), amely mellett az η_t sztochasztikus folyamat minden lehetséges 1—3. feltétel szerint végbemenő realizációja esetén a beérkezést reprezentáló lépcsős függvény M -mel növelt pontjai legalább $1-\varepsilon$ valószínűséggel a felhasználást reprezentáló ct egyenes felett, illetve rajta helyezkednek el. Ezt a követelményt, a valószínűség-számítás nyelvén megfogalmazva, az alábbi sztochasztikus összefüggéssel fejezhetjük ki:

$$(1) \quad P \left\{ \inf_{0 \leq t \leq T} (M + \eta_t) \geq cT \right\} \geq 1 - \varepsilon$$

E képlet szerint annak a valószínűsége, hogy az $\eta_t + M$ infinuma minden t értékre, amely a $[O, T]$ intervallumban van, legalább ct legyen, az legalább $1-\varepsilon$ -nal egyenlő. (Az infimum η_t számon az $\{\eta_t\}$ számértékek legnagyobb alsó korlátja értendő.) Más szavakkal: legalább $1-\varepsilon$ legyen a valószínűsége annak, hogy a t időpontig szállított mennyiség és a nyitókészlet nem kevesebb a t időpontig szükséges felhasználásnál.

Az (1) sztochasztikus egyenlőtlenség M -re történő megoldását Ziermann Margit idézett dolgozata tartalmazza⁵, abban a speciális esetben,

⁵ Ha az (1) egyenlőtlenséget megfelelően átalakítjuk, illetve alkalmas helyettesítéseket vezetünk be, akkor M -re a megoldást

$$P \left\{ \inf_{0 < x < 1} (F_n x) - F(x) > -\frac{M}{cT} \right\} = 1 - \frac{M}{cT} \sum_{j=0}^{\left[n \left(-1 \frac{M}{cT} \right) \right]} \binom{n}{j} \left(1 - \frac{M}{cT} - \frac{j}{n} \right)^{n-j} \left(\frac{M}{cT} + \frac{j}{n} \right)^{-1}$$

összefüggésből nyerhetjük. Tekintettel e képlet bonyolultságára, a gyakorlatban helyette közelítő formula segítségével határozzuk meg a szükséges értékeket.

amikor $\alpha = \frac{cT}{n}$, tehát amikor az egy alkalommal biztosan szállított mennyiségek egyenlőek, mégpedig a leszállítandó összmenyiségnek n -edrészei, feltéve természetesen, hogy n szállítás történik. Prékopa András említett munkája tartalmazza az (1) egyenlőtlenség megoldását arra az esetre, amidőn α bármely 0 és $\frac{cT}{n}$ közötti mennyiség lehet.

Bebizonyítja, hogy ha M jelöli az adott n -hez és $1-\varepsilon$ -hoz tartozó kiinduló készletet az *egyenlő* nagyságú részszállítmányok esetében, $M\alpha$ pedig az ugyanazon n -hez és $1-\varepsilon$ -hoz, valamint adott α legkisebb szállítmányhoz tartozó kiinduló készletet a *véletlen* nagyságú részszállítmányok esetében, akkor

$$(2) \quad M_\alpha = \left[1 + \frac{n-1}{n+1} \left(1 - \frac{n\alpha}{cT} \right) \right]^{1/2} \cdot M = k_n(\alpha) \cdot M$$

Könnyen belátható a (2) összefüggés alapján, hogy adott n , $1-\varepsilon$ esetében a legkisebb induló készlet az $\alpha = \frac{cT}{n}$ esethez tartozik — s ez

éppen M —, a legnagyobb pedig az $\alpha = 0$ esethez. Minthogy $\frac{n-1}{n+1}$, ha

n elég nagy, közel 1, ezért nagy n -ekre $M_\alpha \sim \left[1 + \left(1 - \frac{n\alpha}{cT} \right) \right]^{1/2} \cdot M$, azaz,

ha $\alpha = 0$, akkor $M_\alpha \sim \sqrt{2} \cdot M$. A csatolt I. számú táblázat n és $1-\varepsilon$ különböző értékeihez tartozó $U = \frac{M}{cT}$ első közelítő értékeit (U^* -ot)

tartalmazza, amelyet közelítő képlet felhasználásával nyertünk.⁶

A $k_n(\alpha)$ számokat néhány tetszőleges kiválasztott α -ra és n -re a II. számú táblázat tartalmazza.

Az $U = \frac{M}{cT}$ számérték azt mutatja, hogy a vállalatnak valamely

anyag cT mennyiségéből mekkora hányaddal kell rendelkeznie a $[0, T]$ időszak kezdetén ahhoz, hogy az időszak folyamán a napi c folyamatos felhasználást $1-\varepsilon$ valószínűséggel biztosítani tudja. A szükséges — s egyúttal a megrendelt — cT mennyiséget a szállító vállalat a $[0, T]$ időszakon belül véletlen időpontokban, n egyenlő (vagy csaknem egyenlő) részletekben szállítja. Így például, ha a felhasználó vállalathoz negyedéven belül érkezik be véletlenszerűen, nagyjában azonos részletekben, 5 ízben anyagszállítmány, akkor a folyamatos anyagfelhasználás — mondjuk — 0,95 valószínűséggel történő biztosításához a negyedév kezdetén a szükséges anyagmennyiség 0,51001-nyi részének (azaz 51 százalékanak) a raktáron kell lennie. Ha e negyedév során az adott anyagból a napi felhasználási igény például 2 kg, akkor összesen az időszak alatt 180 kg-ra van szükség, a kezdő készlet tehát ennek 51 százaléka, azaz 91,8 kg. Ezt a nyitó állományt (jelen esetben ez a normatívát is jelenti) kifejezhetjük napokban is, ekkor e példa alapján 45,9 *normanapnak* megfelelő készletről beszélünk.

⁶ Az alkalmazott képlet a Miller L. A.: „Table of Percentage of Kolmogorov Statistics” (Journal of the American Statistical Association 51/1956. 111–121) dolgozatában található.

A modell gyakorlati használhatósága

Milyen feltételek és körülmények között beszélhetünk a tárgyalt elméleti-matematikai modell gyakorlati felhasználásáról? Ezt a problémakört a modell három fő jellemzőjével közelítjük meg.

1. A *modell* minden olyan ipari anyagkészlet (alap, segéd-, egyéb stb. anyag) normalizálására alkalmas, amelynél az utánpótlásra az a jellemző, hogy a megrendelt volumen egy adott időintervallumon belül érkezik be, véletlentől függő időpontokban és mennyiségekben, a termeléshez való felhasználás pedig nagyjában-egészében egyenletes.

Eddigi tapasztalataink szerint az iparvállalatok anyagkészlet-gazdálkodására általában jellemzőek azok a feltételek, amelyeket a modell megfogalmazott, matematikailag kifejtett és megoldott. Népgazdaságunkban valóban „törvényszerű” — legalábbis az adott fejlődési szakaszban — a megrendelések ütemezés nélküli (véletlenszerű) teljesítése, aminek okát egyebek között szállítási szerződési rendszerünk fogyatékoságaiban is keresnünk kell.

Az anyagok termelésben való felhasználásának üteme a gyakorlatban többnyire egyenlőtlen, a bemutatott modell mégis egyenletes felhasználással számol. A magunk részéről ezt a feltételt — néhány kivételtől eltekintve (például tartalékalkatrész esetében) — a gyakorlat számára elfogadhatónak, sőt megvalósítását több szempontból kívánatosnak is tartjuk.

Az anyagutánpótlás véletlenszerűségének mint a vállalat számára a legbizonytalanabb tényezőnek a normatív készletbe való beépítése nagyrészt már a *vállalaton belül* megoldható feladattá szűkíti az egyenletes felhasználás, ezen keresztül az ütemes termelés és kibocsátás problémáját. A valóságban lejátszódó szállítási körülmények modell szerinti vizsgálatánál a számítások szerint az egyenletes felhasználás a tényleges szükségletnél nagyobb készletet igényelt. A naponként egyenlő mértékű, folyamatos felhasználáshoz ugyanis olyan normatív állomány szükséges, amely a véletlenszerűen érkező szállítmányok mellett is *mindig* képes fedezni a termelés anyagigényét. Tehát az egyenletes felhasználás feltételezésével a norma gyakran biztonságosabb fedezetet nyújt, mintha azt lökésszerű igény figyelembevételével alakítottuk volna ki. A normatíva (értékben, mennyiségben meghatározott normatív állomány) a jelenlegi előírások szerint az egy napra jutó átlagos felhasználás és a normanap szorzata, vagyis a normatívák megállapításakor is azonos naponkénti felhasználás-intenzitással számolnak, mint ahogyan azt a modell feltételezi.

2. A modell szerint számítandó *napnorma* nagysága függ az adott időszakban (negyedévben, félévben, esetleg évben) bekövetkező *anyagszállítások* tényleges, illetve várható számától (n -től), az *előre megadott kockázat mértékétől* (ε -től), valamint a *legkisebb szállítmánynagyságnak* (a -nak) az alapulvett időszak alatt szállított (illetve felhasznált) összes mennyiséghez (illetve értékéhez) *viszonyított arányától*.

a) A *szállítmányszámnak*, az n -nek a meghatározásához kiválasztunk egy (vagy több) bázisidőszakot, és feltételezzük, hogy abban a tervidőszakban, amelyre a normát számítjuk, ugyanannyi szállítmány érkezik majd be, mint amennyi a bázisidőszakban. Ezzel a feltételezéssel élhetünk, mivel a gazdasági struktúra és a gazdálkodás körülményei

állandó változásuk ellenére lassan módosulnak. Egyébként hasonló feltevézésekre minden tervmunkánál szükség van.

b) A modell második változója, az ε , a kockázat (illetve $1 - \varepsilon$ a biztonság) mértéke, a hitel- és kamatpolitika számszerű megalapozottságának egyik fontos eszközét képezheti.

A népgazdaság különböző szektoraiban, iparágaiban nem azonosak az anyaggazdálkodási feltételek — sőt még cikkenként is eltérőek. Különböznek továbbá a termelési körülmények, a késztermékek értékesítési lehetőségei s a szükségletek kielégítésében elfoglalt sorrendjük. Indokolt lehet tehát — bár nem minden esetben szükséges — a differenciált kockázati mérték alkalmazása az anyagkészlet normalizálásánál. A kockázat differenciáltságával a kamatpolitikán keresztül tudatosan befolyásolható a vállalati anyaggazdálkodás, s bizonyos mértékben a termelés is. A népgazdaság általános érdekeinek megfelelően a kockázat nagyságát központilag helyes előírni, illetve szükség szerint változtatni, amint azt a módosuló gazdasági szempontok megkívánják.

Jelenleg nem adhatunk egyértelmű választ arra, hogy milyen mértékű kockázat megfelelő általában és mennyire szükséges ezt differenciálni az egyes népgazdasági szektorok, esetleg cikkek szerint. Egyes tényadatokból azonban úgy látjuk, hogy a vállalatok jelenlegi anyagkészletnormái meghaladják a modell szerint szükséges — a legkedvezőbb kockázattal számított — szintet.

A mind vállalati, mind népgazdasági szempontból gazdaságos kockázat megállapítása körültekintő közgazdasági előtanulmányokat igényel. Ennek megtörténteig csupán tapasztalati becslésre támaszkodhatunk. Véleményünk szerint 10 százalék körüli kockázattal számított készletnorma mellett már viszonylag zavartalan a termelés anyagellátása. E bizonyos cikksoportoknál tanácsos magasabb kockázatot alkalmazni.

c) Amennyiben a szállítmányoknak nemcsak beérkezési időpontja, hanem nagysága is véletlenszerűen alakul, akkor a normaszámításához egy harmadik adat is szükséges. Ez a legkisebb szállítmánynagyság (α) aránya az időszak alatt szállított összes volumenhez (illetve az összes felhasználáshoz) viszonyítva. Ennek az aránynak a birtokában kikereshető az adott szállítási számhoz, n -hez tartozó $k_n(\alpha)$ tényező, amellyel beszorozva az I. sz. táblázat azonos n -hez tartozó értékeit, kapjuk az időszak napjaival szorzandó normaalszámot. (A $k_n(\alpha)$ szorzószámokat a II. sz. táblázat tartalmazza.)

3. A normaszámítás a két említett táblázat segítségével igen egyszerű. A két táblázati érték szorzatát mindig annak a T időszaknak a napjaival kell tovább szorozni, amelyre vonatkozóan a szállítások számát, az n -et megállapítottuk.

Az, hogy a szállítások számát milyen időszakra vonatkoztatjuk, mindenkor az adott cikk beszerzésére köthető szerződéstől, az ellátó szervvel történt megállapodástól függ. Tapasztalatok szerint a negyedéves teljesítési határidő a leggyakoribb. A modell és a hozzá csatlakozó táblázatok egyébként ugyancsak negyedéves vonatkozásban a legalkalmasabbak.

A modell matematikai tárgyalásakor említettük, hogy az I. sz. táblázat adatai az $U = \frac{M}{cT}$ arányszámok első közelítő értékeit jelentik.

I. sz. táblázat

Normaalapszámok a véletlen időpontban és egyenlő nagyságban beérkező részszállít-
mányok esetére (U*)

Szállítványok száma (n)	Kockázat (ε)				
	0,01	0,05	0,10	0,25	0,40
.
.
2	0,91752	0,76642	0,68039	0,53529	0,43760
3	0,78129	0,64251	0,56667	0,44141	0,35831
4	0,69156	0,56470	0,49660	0,38519	0,31176
5	0,62706	0,51001	0,44776	0,34656	0,28009
6	0,57786	0,46884	0,41125	0,31788	0,25672
7	0,53873	0,43634	0,38251	0,29543	0,23849
.
.
10	0,45677	0,36894	0,32310	0,24929	0,20117
11	0,43680	0,35262	0,30875	0,23819	0,19221
12	0,41926	0,33832	0,29620	0,22848	0,18439
.
.
20	0,32870	0,26481	0,23175	0,17877	0,14435
.
.
25	0,29520	0,23773	0,20805	0,16052	0,12966
26	0,28967	0,23327	0,20414	0,15752	0,12725
27	0,28442	0,22903	0,20043	0,15466	0,12495
29	0,27942	0,22502	0,19693	0,15196	0,12278
29	0,27474	0,22123	0,19360	0,14940	0,12071
30	0,27027	0,21761	0,19045	0,14698	0,11876
.
.
.
40	0,23496	0,18916	0,16555	0,12781	0,10333
.
.
50	0,21070	0,16962	0,14846	0,11465	0,09273
.
.

Ennél pontosabb eredményre a feladat természetéből következően nincs szükségünk. A kapott U* képlet szerinti első közelítő értékek⁷ kis n esetében az első tizedesjegyig egyeznek meg az $U = \frac{M}{cT}$ értékeivel, 10-nél nagyobb n mellett pedig már kettő, illetve három tizedesjegynyi pontosságú a közelítés.⁸

⁷ Az előző lábjegyzetben hivatkozott forrás szerint az $U^*(n, \epsilon) = \frac{1}{\sqrt{2n}} \sqrt{2,30285 \cdot \lg \frac{1}{\epsilon} - \frac{0,16693}{n}} - \frac{1}{(\sqrt{n})^3} \left\{ 0,09037 (-\lg \epsilon)^{3/2} + 0,01515 (\lg \epsilon)^2 - 0,08467 \cdot \epsilon - 0,11143 \right\}$.

⁸ Az U* (n, ε) képlettel számított táblázat adatai annál pontosabbak, minél nagyobb az n. Egyenlő nagyságú részszállítványok esetében n = 2-től véletlen időpontú és nagyságú részszállítványok esetében pedig n = 3 értékektől adnak gyakorlatilag kielégítő eredményt.

A normanapokat többnyire csak egész napokban írják elő. Az U és az U^* értékeknek az alkalmas T időszak napjaival képzett szorzatai mindössze egy-két tizedben térnek el egymástól. Ezért az $U^*(n, \varepsilon)$ képlet alapján számított anyagkészletnorma a gyakorlati munkában kielégítő.

A közölt $U^*(n, \varepsilon)$ formula felhasználásával lyukkártya-rendszerű gépeken kiszámítottuk az I. sz. alaptáblázatot 1-től 50-ig terjedő n ér-

II. sz. táblázat

Normaszorzószámok a véletlen időpontban és nagyságban beérkező részszállítmányok esetére

Szállítmányok száma (n)	A legkisebb szállítmány aránya a T időszakban szállított összes volumenhez $\left(\frac{c}{cT}\right)$								
	0	0,01	0,02 ...	0,10	0,12	0,14 ...	0,30	0,40	0,50
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
2	1,16	1,15	1,14	1,10	1,09	1,08	1,02	1,004	1
3	1,23	1,22	1,20	1,11	1,10	1,07	1	1	1
4	1,27	1,26	1,22	1,10	1,08	1,05	1		
5	1,29	1,28	1,24	1,07	1,05	1,02			
6	1,31	1,30	1,24	1,05	1,02	1,00			
7	1,32	1,31	1,25	1,02	1,00	1,—			
8	1,33	1,32	1,24	1,01	1	1,—			
9	1,34	1,33	1,24	1	1				
10	1,35	1,34	1,23	1					
.	.	.	.						
.	.	.	.						
.	.	.	.						

tékekre és 0,01-től 0,40-ig terjedő ε értékekre, összesen 2000 adatra. Ezt megelőzően a képletet felbontottuk algoritmusokra, s ennek révén a gépek 15 lépésben végezték el a számítást. Ehhez járult 16. lépésként a $T = 90$ nappal történő beszorzás. Ez utóbbiakból, tehát a véletlen időpontú, de nagyjából azonos nagyságú szállításon alapuló normanapokból n -re és ε -ra vonatkozóan néhányat tartalmaz a III. sz. táblázat.

A IV. sz. táblázatban megadott normanapok a véletlen időpontú és nagyságú szállítmányok esetére vonatkoznak. Az ehhez szükséges $k_n(\alpha)$ értékeket gépek nélkül számítottuk ki. A jövőben e táblázatokat három szempontból kívánjuk kutató munkánkhoz felhasználni:

— Összehasonlító számításokat kívánunk végezni több vállalatnál, hogy a jelenleg érvényes anyagkészletnormák milyen kockázatnak felelnek meg.

— A soronkövetkező általános készletnorma-rendezés során igyekszünk megállapítani, hogy többféle kockázat mellett mekkora normatív készlet indokolt, s ezt összevetjük a hagyományos vagy más módszerekkel megállapított készletnormával.

— A végzett összehasonlítások eredményeként támpontot kívánunk szerezni arra vonatkozóan is, hogy milyen kockázati differenciálnak van érdemleges hatása az anyaggazdálkodásban, a vállalati eredményben, tehát a kamatpolitika milyen mértékű kockázati változást vehet majd figyelembe.

III. sz. táblázat

Napnormák a véletlen időpontban és egyenlő nagyságban beérkező részszállítmányok esetére

Szállítmányok száma (n)	Kockázat (ε)				
	0,01	0,05	0,10	0,25	0,40
.
2	82,6	69,0	61,2	48,2	39,4
3	70,3	57,8	51,0	39,7	32,2
4	62,2	50,8	44,7	34,7	28,1
5	56,4	45,9	40,3	31,2	25,2
6	52,0	42,2	37,0	28,6	23,1
7	48,5	39,3	34,4	26,6	21,5
.
.
10	41,1	33,2	29,1	22,4	18,1
11	39,3	31,7	27,8	21,4	17,3
12	37,7	30,4	26,7	20,6	16,6
.
.
20	29,6	23,8	20,9	16,1	13,0
.
.
25	26,6	21,4	18,7	14,4	11,7
26	26,1	21,0	18,4	14,2	11,5
27	25,6	20,6	18,0	13,9	11,2
28	25,2	20,3	17,7	13,7	11,1
29	24,7	19,9	17,4	13,4	10,9
30	24,3	19,6	17,1	13,2	10,7
.
.
40	21,1	17,0	14,9	11,5	9,3
.
.
50	19,0	15,3	13,4	10,3	8,3
.

IV. sz. táblázat

Napnormák a negyedéven belül véletlen időpontban és nagyságban beérkező részszállítmányok esetére (ε = 0,10)

Szállítmányok száma (n)	$\frac{\alpha}{cT}$										
	0	0,01	0,02	0,10	0,12	0,14	0,30	0,40	0,50
.
2	70,7	70,5	69,8	67,3	66,7	66,1	62,7	61,4	61,2
3	62,5	62,3	62,2	56,6	55,9	54,6	51,0	51,0	51,0
4	56,5	56,3	54,5	49,2	48,3	46,9	44,7	44,7	44,7
5	52,0	51,8	50,0	43,1	42,3	41,1	40,3	40,3	40,3
6	48,4	48,2	46,0	38,9	37,7	37,3	37,0	37,0	37,0
7	45,5	45,3	42,8	35,1	34,5	34,4	34,4	34,4	34,4
8	43,1	42,9	40,5	32,6	32,3	32,3	32,3	32,3	32,3
9	41,1	40,9	34,9	30,6	30,6	30,6	30,6	30,6	30,6
10	39,2	39,1	35,9	29,1	29,1	29,1	29,1	29,1	29,1

A modell felhasználásának néhány gyakorlati példája⁹

A táblázatok segítségével végzett számítások alapján módunk volt néhány — véletlenszerűen kiválasztott — cikkekre nézve összehasonlításokat végeznünk. Tapasztalatainkról röviden a következőkben számolunk be:

1. A *Telefongyár hidegen hengerelt pácolt acél* elnevezésű alapanyagára vonatkozóan a legutolsó normarendezéskor 60 napos tárolási időt állapítottak meg. Ebből a cikkből 1962 második negyedévében az átlagos napi felhasználás 4000 Ft volt, tehát 240 000 Ft-ot tett ki a finanszírozás alapját képező normatíva. Az anyagkönyvelési adatok szerint a negyedévben 7 szállítmány érkezett be, s a legkisebb szállítmány aránya, $\frac{\alpha}{cT} = 0,01$, azaz 1 százalék.

A napnormákat tartalmazó táblázat $n = 7$ sora, valamint az $\frac{\alpha}{cT} = 0,01$ -hez tartozó $k_n(\alpha) = 1,31$ szorzószám alapján megállapítottuk, hogy a vállalat érvényes anyagkészletnormája körülbelül $\frac{\alpha}{cT} = 0,01$ -es kockázatot foglal magában.

Rendezzük az említett cikk 1962. II. negyedéves tényleges beérkezési időpontjait és szállítmánynagyságait a modell szerint, s tekintsük induló állománynak az előírt norma szintjét (megállapításunk szerint az 1 százalékos kockázat melletti készletet, 240 ezer Ft-ot). Az a) táblázat tanúsága szerint a jelzett negyedévben anyagihiány miatt nem következhetett volna be fennakadás.

Vegyük továbbá ugyanezeket a szállítási és felhasználási adatokat, de a 10 százalékos kockázatnak megfelelő 176 ezer Ft-os, 44 napos állományt. Ez esetben a IV. hó 6-i és 11-i szállítás között 38 ezer Ft értékben anyagihiány lett volna a ténylegesen felmerülő felhasználási igény nyel szemben.

Feltehetően a 60 napos és a 44 napos készletszintek között található az az állomány, amely még nem túlzott, de nem vezet ilyen fennakadáshoz sem. Természetesen a 10 százalékos kockázati arány nem feltétlenül rossz. Elképzelhető, hogy ez a 38 ezer Ft-os anyagihiány okozta fennakadás kisebb anyagi hátrányt jelent, mint amennyi a kamatmegtakarítás eredménytöbblete, s ezért esetleg érdemes vállalni a kockázatot.

2. Természetesen az előbbtől eltérő, sőt ellentétes példák is előfordulnak. Ugyanennél a vállalatnál az általunk 10 százalékos kockázattal megállapított *zománchuzalkészlet* teljes fedezetet biztosított a *tényleges* felhasználáshoz, az egyenletes felhasználás viszont körülbelül 4,5 napi időtartamra nem fedezte volna a szükségletet.

A b) táblázat adatai alapján — de általánosan is — a következő megállapításokat tehetjük:

⁹ Az itt említett számszerű példák közül a két telefongyári cikk adatait a vállalat bocsátotta a bank rendelkezésére, egyéb jellegű normaszámítási kísérletek céljára. A másik két példában közölt adatokat az érdekelt vállalatok — a Gördülőcsapágy Művek és a Biogal Gyógyszergyár — saját kiválasztásuk alapján külön e normalizálási módszer céljaira adták meg.

a) Az egyenletes (nagyjából egyenletes) felhasználás feltételezése nem gyengéje a modellnek;

b) A kockázat mint mérce, akkor is jól betöltheti szerepét, ha csupán jelzi, hogy bizonyos készletszint mellett az esetek hányad részében várható hiány;

a) sz. táblázat

(Ezer Ft)

Szállítási időpont ξ_i	Szállítmány-nagyság η_t	Készlet a t időpontban $M+\eta_t$	Összfelhasználás a t időpontban		Többlet vagy hiány	
			egyenletes	tényleges	egyenletes	tényleges
			napj intenzitás mellett		felhasználás esetében	

Normatív nyitókészlet: 240

IV. 6.	5	245	24	53	+ 216	+ 187
11.	15	196	44	72	+ 201	+ 173
17.	180	386	68	234	+ 187	+ 26
V. 13.	10	396	142	236	+ 308	+ 214
VI. 17.	72	468	268	249	+ 192	+ 211
VI. 11.	20	488	284	335	+ 248	+ 197
VI. 29.	21	509	356	356	+ 196	+ 196

c) A készletek tényleges állománya egyébként is a normától eltérően alakulhat, de a modell alapján mindenkor megállapítható, hogy az eltérés milyen következményekkel jár.

3. A gondolatmenet folytatásaként bemutatunk egy szintén véletlenül kiválasztott, de találó példát. A *Magyar Gördülő Csapágy Művek*

b) sz. táblázat

(Ezer Ft)

Szállítási időpont ξ_i	Szállítmány-nagyság η_t	Készlet a t időpontban $M+\eta_t$	Összfelhasználás a t időpontban		Többlet vagy hiány	
			egyenletes	tényleges	egyenletes	tényleges
			felhasználás mellett		felhasználás esetében	

Normatív nyitókészlet: 42

IV. 29.	23	65	26	16	+ 16	+ 26
V. 28.	4	69	52	30	+ 13	+ 35
VI. 6.	3	72	59	33	+ 10	+ 36
VI. 25.	25	97	76	58	- 4	+ 14
VI. 26.	6	103	77	77	+ 20	+ 20

GO hengerelt 60-as anyagára 125 napos normát hagytak jóvá 1963-ban. Ebben az évben a cikkből 54-szer érkezett a vállalathoz szállítmány, negyedévi megoszlásban 12, 15, 15, 12 alkalommal.

Táblázatunkban a 125 naphoz (negyedéves szerződést feltételezve) adat nem található, s ez teljes (sőt többszörös) biztonságot jelez. Ezért a szállítmányok számának megfelelően kiemeltük a legkisebb ($\varepsilon = 0,01$) kockázathoz tartozó napokat, s beszoroztuk a $k_n(a)$ szorzószámmal.

Így az alábbi összehasonlításra juthatunk:

c) sz. táblázat

Időszak (negyedév)	Tényleges átlagos készlet	Jóváhagyott norma	Modell szerinti norma (M_a)
	napokban		
I.	14	125	47
II.	53	125	34
III.	73	125	43
IV.	58	125	50

Az érvényes napnorma tehát túlzott volt. A vállalat erre a szintre nem is tudta a készletét feltölteni, termelési zavarok ennek ellenére csak az első negyedévben voltak.¹⁰ Ebben az időszakban a modell szerint számított nagyságot sem érte el az anyagkészlet. A számokból is megállapíthatóan, az általunk meghatározott napnorma helyesebben orientálta volna a vállalatot, hiszen az aránytalanul magas normák megtevesztőek, nem szolgálják sem a szükséges biztonságot, sem a takarékos készletgazdálkodást.

4. Hasonló megállapításra jutunk a *Biogal Gyógyszergyár buthylacetát* nevű anyagának vizsgálatával. Az 1963. évi 34 szállítás negyedéves megoszlása: 9, 9, 10, 6, s a vállalat részére jóváhagyott norma 90 nap. Táblázataink szerint ez az állomány is túlhaladja a matematikailag indokolt biztonságot. Ugyancsak $\varepsilon = 0,01$ kockázattal számolva a következő táblázatot állítjuk össze:

d) sz. táblázat

Időszak (negyedév)	Tényleges átlagos készlet	Jóváhagyott norma	Modell szerinti norma (M_a)
	napokban		
I.	25	90	55
II.	17	90	54
III.	41	90	46
IV.	59	90	52

Ez a példa is azt jelzi, hogy az anyaggazdálkodás és a finanszírozás oldaláról egyaránt érvényesülnek olyan tendenciák, amelyek megteremtik a készletek indokolatlan növelésének feltételeit. Ha a modell csupán az ilyen aránytalanságokra hívja fel a figyelmet, s lehetővé teszi, hogy országosan egy-egy iparágban egységes elvek és feltételek érvényesüljenek az anyagkészletek normalizálásánál, akkor megérte a vele való

¹⁰ A hiányzó cikket ekkor más méretből pótolták. (A vállalat közlése.)

foglalkozást. Ennél azonban többről van szó, mert alkalmazásával tudományosan megalapozható a *tudatos, tervszerű, takarékos anyaggazdálkodást segítő finanszírozás*.

Végezetül csak annyit jegyeznénk meg, hogy a közeljövőben lebonyolításra kerülő általános készletnorma-rende­zés különösen indokolttá teszi az ilyen jellegű, tudományosan is megalapozott modellekkel való foglalkozást, illetve azok felhasználási lehetőségeinek kutatását.

A. KAUFMANN

A GRENObLEI POLITECHNIKAI INTÉZET PROFESSZORA:

Az optimális programozás

(Módszerek és modellek)

446 oldal, ára kötve 63,— Ft

A szerző könyvében nem végez nagyszabású közgazdasági kutatásokat. Amint arra a könyv alcíme is utal, módszereket és modelleket mutat be; felhasználásuk az olvasó gondja.

Mérnököknek, műszaki vezetőknek hasznos Kaufmann professzor könyve. Mérnököknek, akik mindent kiszámítanak, de ha gazdasági döntéshez kérik véleményüket — vagy maguknak kell dönteniök —, latolgatnak. Ha érzik is, hogy az adottságokból az optimális lehetőséget ki kellene tudni számítani, a különféle, sokszor ellentétes érdekekkel nem tudnak mit kezdeni. Hogyan kell a különféle korlátozó feltételeket, a célokat, sorbanállási jelenségeket egyszerűen megoldható modellekbe, összefüggésekbe rendezni — erre tanít meg a sok megoldott példával illusztrált könyv.

Egész gazdasági életünk, gyártóiparunk, mezőgazdaságunk — új munkaerők, gépek beállítása nélkül — meglepően nagy fejlődést érhetne el, ha a programozásban és annak végrehajtásában nem a megérzés érvényesülne, hanem az optimális programozás egyszerű matematikai modelljeit használnák.

A könyv a közgazdászok, matematikusok és mérnökök együttműködését mozdítja elő.

A MŰSZAKI KÖNYVKIADÓ KIADVÁNYA

Rendelésellátottság és vállalat gazdálkodás a műszeriparban

Időszakonként visszatérő jelenség, hogy egyes vállalatok nem rendelkeznek a termelési feladatot kitöltő rendelésállománnyal. Tekinthetjük-e az időszakos ellátatlanságot rendszeresen visszatérő jelenségnek? Véleményünk szerint igen. Olyan gazdasági tényezőcsoporttal állunk szemben, amely a hazai műszergyártás fejlődésének adott szakaszában — a jelenlegi fejlesztési, kereskedelmi és igazgatási viszonyok között — ismétlődő rendszerességgel hat.

A műszergyártás és fejlesztése ma a világ műszaki haladásának az élvonalában jár. Valamennyi ipari kultúrával és fejlett ipari termeléssel rendelkező ország jelentősen növeli műszergyártó kapacitását. Minden műszeripari vállalat fennmaradásának és gazdaságos előrehaladásának feltétele, hogy a vele szemben támasztott igények kielégítésében választék, minőség és a szállítási határidők tekintetében rugalmas legyen. A rendelésállományoknak a globális termelési tervfeladatokhoz viszonyított aránya ezt a rugalmasságot fejezi ki. A csökkenő vagy elégtelen rendelésállomány a rugalmatlan ipari teljesítmények következménye.

Tanulmányunkban azokat a tényezőket vizsgáljuk, amelyek a Műszeripari Igazgatóság irányítása alá tartozó műszergyártó vállalatok gazdálkodási rugalmasságának befolyásolói. Különös jelentőséget ad a kérdés vizsgálatának, hogy a hazai műszergyártó kapacitás nagyobb, mint a belső szükséglet, tehát exportigényű.

A rendelésállomány mértékének meg kell haladnia az ugyanabban az időpontban ismeretes termelési feladatok mértékét. A rendelésállomány értékének a termelési feladatokhoz képest magasabb szintje az elkövetkezendő időszakok mennyiségileg növekvő termelése előkészítésének, valamint a rendszeres és folyamatos műszaki fejlesztési munkának feltétele.

A termelési feladatok és a rendelésállomány arányának szükséges mértékét meghatározza a termékek fejlesztési munkaigénye, átlagos átfutási ideje, az alapanyagok megrendelési ideje, valamint a gépesített-ség és szerszámozottság színvonala és felkészülési ideje is. Fontos tényező az is, hogy a rendelésállományokban szereplő új termékekre és választékra vonatkozó igény mennyire egyezik a vállalat műszaki fejlesztési (terveiben) munkáiban foglalt feladatokkal, tehát azt rendelik-e a vállalatoktól, amit az műszaki fejlesztési munkáiban megvalósít, és a vállalat műszaki fejlesztése azokra a termékekre irányul-e, amelyeket tőle vevői igényelnek.

Rendelésállomány és gazdálkodási rendszer

Az iparban jelenleg használatos gazdálkodási rendszer előkészítése 1947-ben kezdődött, azzal a céllal, hogy a tervgazdálkodás rendszerét olyan kényszerintézkedésekkel valósítsa meg, amelyek képesek átvezetni a tőkés gazdálkodási rendszerben működő vállalatok tevékenységét a tervgazdaság rendszerébe.

Ezek az intézkedések — a termelés operatív számbavételének megszervezése mellett — elsősorban konkrét bér-gazdálkodási előírásokat tartalmaztak. A szigorú bér-gazdálkodás a bérfizetések — úgyszólván — tételes vizsgálatában és az esetleges túllépéseknek bonyolult eljárásokon keresztül történő engedélyezésében jelentkezett.

A háborús események következtében visszaesett ipari teljesítőképesség akkori igényei az anyaggazdálkodásban kevésbé kívánták meg az ilyen konkrét és határozott beavatkozást. Az ipari teljesítőképesség hirtelen és nagyarányú növekedése a gazdálkodás irányítóit később arra kényszerítette, hogy a bér-gazdálkodás mellett az anyaggazdálkodásban is fokozatosan merev intézkedéseket vezessenek be.

A két terület megkötésével egyidejűleg a vállalatok egyéb tevékenységeit is olyan mértékben szabályozzák, hogy az már sok esetben fékezte a vállalati gazdálkodást. Azokra az egységes utasításokra gondolunk, amelyeket a vállalatok nagyságára, profiljára és fejlesztési lehetőségeire való tekintet nélkül hoztak, holott a vállalati sajátosságok nemcsak iparáganként, hanem profilonként is eltérőek.

A fejlődés során differenciálódott ipar (új iparágak, ezen belül új profilok) fejlődése nem járt együtt az országos hatóságok intézkedéseinek azonos módon történő differenciálódásával. Így például a műszeripart ma is — önálló szervezeti fennállásának 15. évében — általános gépipari elvek szerint irányítják, anélkül, hogy az iparágak konkrétan meghatározható műszaki és gazdaságossági sajátosságait a rendelkezésekben figyelembe vennék.

Elemezzük a tervezési módszereknek a műszeripar rendelésellátottságára való hatását az általános tervfejezetek szerint.

1. Termelés. A termelés tervezése a műszeriparágban is — az általános gépipari előírásoknak megfelelően — kétféle módon, cikkenként és összesítve történik. A műszergyártásban — a változatokkal együtt — mintegy 30 ezer kurrens termék állítható elő. A cikkenként való tervezés ezért sok vállalatunknál csaknem lehetetlen. Sorozatban évente csak mintegy 4—5 ezer féle termék készül.

A termelési terv elkészítésénél helyes volna az Országos Tervhivatal által meghatározott keretszámok termékmélységű kitöltése helyett kapacitásra számított tervezési módszer bevezetése, amelynél a kibocsátandó termékek mennyiségét az időszakokra visszaigazolt rendelésállomány alapján erősen összevontan tervezzük. A tervkészítés időpontjában nem állnak a vállalatok rendelkezésére a cikkenkénti termelési terv elkészítéséhez szükséges alapadatok. A túlzott részletesség így egyáltalán nem jelenti a termelési tervek megalapozottságát és pontosságát.

2. Munkaügy. A gépgyártásban általános tervezési gyakorlat, hogy a termelés növekedését kétharmad részben a termelékenység emelésével, egyharmad részben a létszám növelésével kell fedezni. Ez egyes vállalatok számára túl szigorú előírás, mások számára pedig laza. Az egyik

vállalatnak nagyobb, a másoknak kisebb a termelésnövelési és termelékenységemelési lehetősége. Itt — figyelembevéve a munkamegtakarító beruházások belépésének, a gyártmányfejlesztésnek, a választékbővülésnek az ütemét — a vállalatok között disztingválni kellene. Megfontolandó, hogy amennyiben egy vállalat az engedélyezett létszámnövelés egy részét nem veszi igénybe, az így megtakarított beralap bizonyos hányadát átlagbérnövelésre használhassa fel. Ez ösztönözné a vállalatokat a tartalékok erőteljesebb mozgósítására, a munka jobb megszervezésére. Persze itt fennáll az a veszély, hogy a vállalatok között béraránytalanságok keletkeznek. Az egyszer elért átlagbéremelést a következő évben — ha a termelékenység esetleg visszaesne — nem lehet visszavonni. A beralap-megtakarítás egy részének átlagbéremelésre való felhasználása csak akkor helyeselhető, ha a termelékenységet, a létszámszükségletet viszonylag pontosan lehet tervezni. Ennek azonban feltétele, hogy a tervkészítés időpontjában a termelési tervszám rendelkezéssel ki legyen töltve, és a termelés normaóra-szükséglete és létszámszükséglete kimunkálható legyen. Ez a feltétel a legritkábban teljesül.

3. *Anyagellátás.* A rohamosan megnövekedett termelés anyagigényét a népgazdaság nem tudta zavartalanul kielégíteni, ezért keretgazdálkodást kellett bevezetni, amely az anyag vásárlását, felhasználását lényegesen megkötötte.

Az alapanyag-előállító vállalatokra kirótt keretszámok — akár tonnában, akár folyó Ft-ban értékeljük azokat — arra készítették őket, hogy tervüket minden áron és összvolumenben teljesítsék. Nincs azonban felkészülve az alapanyag-ellátó ipar olyan egyedi vagy speciális igények kielégítésére, amelyeket például a műszeripar is megkíván.

Ha felülvizsgálva árrendszerünket, lehetőséget adnánk a gazdaságosnál kisebb sorozatok értékesítése esetén magasabb ár érvényesítésére, kisebb mennyiségek legyártását, eladását is vállalnák ezek a szervek. A vevő szívesen megfizetné a többletköltséget, mert nem kellene anyaghiány miatt rendelést visszautasítania, elfekvő készlete után magas kamatokat fizetnie, raktárkapacitását feleslegesen lefoglalnia vagy később anyagot kiselejteznie stb.

4. *Műszaki fejlesztés.* A műszaki fejlesztést egyoldalúan a fejlesztési alap képzése és felhasználása oldaláról irányítják és ellenőrzik. A fejlesztési tevékenység így viszonylag független a célzott új technikai eredménytől, mivel alapvető, közvetlen céljaként nem a piacon keresett cikk kifejlesztése, vagy a gazdaságos technológia kialakítása jelenik meg, hanem a rendelkezésre bocsátott fejlesztési alap felhasználása.

Helyes termelési tervek készítése és teljesítésük hatékony anyagi ösztönzése esetén külön műszaki fejlesztési tervutasításra nincs is szükség. Különösen nincs akkor, ha a vállalat rentabilitását nem százalékos, hanem abszolút szám szerint állapítják meg, amely progresszíven arányos a termelési feladatok előírásával. Ez a nyereségtervezési rendszer és a hozzá kapcsolódó vállalati érdekeltség szükségszerűen kényszeríti a vállalatot a gyártmányfejlesztésre és a gyártásfejlesztés progresszivitására is. Természetesen — belső használatra — minden vállalatnak el kell készítenie éves és távlati műszaki fejlesztési tervét. Hiszen ez a fejlesztési munka szervezettségének és a többi tervfejezet megalapozottságának feltétele.

A műszaki fejlesztés központi feladatainak meghatározása nincs

mindig kellően megalapozva. Az iparvállalatok sokszor olyan fejlesztési feladatokat kapnak, amelyeket különféle hatóságok rangsorolnak anélkül, hogy annak értékesítési, anyagi ellátási vonatkozásait a tervezés időpontjában már körültekintően felmérték volna. (Dieselesítési program, Edla rendszerű számítógép gyártásának elhúzódása.)

5. *Önköltségcsökkentés.* Az önköltségcsökkentés tervezése is sok bizonytalan tényezőre épül. Amikor még a vállalati termelési tervszám rendelkezéssel nincs is kitöltve — a termékek elő- vagy utókalkulált önköltségének ismeretében — már önköltségcsökkentési feladatot kapnak vállalataink. Ezeket persze vagy nem tudják teljesíteni, vagy esetleg túlteszik, sőt a következő évre még „tartalékuk” is marad.

A termékek igen eltérő nyereséghányada sokszor arra vezet, hogy egyes cikkekből túltömik a piacot, más cikkekből hiány mutatkozik. A vállalati nyereségérdekeltség és az árarányok nem ösztönöznek egyértelműen a szükséges választékban való gyártásra és a korszerű termékek termelési részarányának növelésére.

6. *Beruházás, felújítás.* A termelési tervek és a beruházási tervek között sem elég szoros az összhang. Általában a termelési tervekben megszabott feladatok határideje rövidebb, mint a beruházások üzembehelyezésének — gyakran elhúzódó — határideje. Gyakran a beruházási tervekben lefektetett feladatok megoldása előtt köteles már a vállalat teljesíteni ezzel eredetileg összefüggő termelési feladatát, és olyan átmeneti megoldásokat kénytelen választani, amelyek nagymértékben gazdaságtalanok vagy pedig éppen a teljesítés feltételeként kimutatott beruházási igény túlzott voltát igazolják.

A beruházási terveket általában valamely gyártmány felfutására készítjük, így természetesen az esetleges gyártmányösszetétel- vagy profilváltozás döntő mértékben befolyásolhatja (ronthatja vagy javíthatja) az egész beruházás gazdaságosságát, de magára a beruházások megvalósítására már nincs hatással.

7. *Hitel- és pénzgazdálkodás.* A túlszabályozott tervezési metodikából adódnak a vállalati hitel- és pénzgazdálkodás tervezési hibái is. A bizonytalan termelési tervre kiadott bizonytalan önköltségcsökkentési mutató és a viszonylag hosszú, sokszor bizonytalan anyagutánpótlási idők alapján kényszerhitelezési rendszert alkalmazunk. Azért kényszerjellegű a hitelezés, mert a többi kiadott tervmutatók alapján a vállalatnak jogos igénye van a hitelre.



Csaknem valamennyi tervfejezet gondozására önálló hatóság alakult. Ez csökkenti a vállalatok gazdálkodásának önállóságát és rugalmasságát. A ráhatás elsősorban úgy érvényesül, hogy az egyes tervfejezetek gazdái a saját hatáskörükbe tartozó feladatok elhatárolásánál, végrehajtásánál és ellenőrzésénél nagyrészt mellőzik a kapcsolódó területek érdekeinek figyelembe vételét. Erre jó példa a Magyar Nemzeti Bank hitelezési gyakorlata, amely különösen sújtja a műszeripart a nagy választékú és viszonylag gyorsan változó termelési feladatoknak és azok anyagigényének egymástól független elbírálásával.

A tervfejezetek kapcsolódása gyenge, követelményeik összefüggései lazák, néha ellentmondásosak. Ennek egyik fő oka az, hogy a tervezés időpontjában a rendelésállomány kialakulatlan, s így a tervek megalapo-

zására nem használható. A részletes alapadatokkal alá nem támasztott tervszámok mechnikusan készülnek és a vállalati önállóság korlátozásának eszközeivé válhatnak. Véleményünk az, hogy a valóságos vállalati önállóság kialakítása az egyetlen lehetséges út a vállalati gazdálkodás fejlesztésében. Minden olyan irányító tevékenységet, amely feleslegesen szabályozza vagy gátolja gazdálkodását, meg kell szüntetni. A tervirányítás rendszerének hozzá kell fejlődnie a termelőerők, a vállalatok fejlettségi szintjéhez, a modern termelés és műszaki fejlődés követelményeihez.

A rendelésállomány és a műszaki fejlesztés

A műszergyártásban a nem nagysorozatban gyártható műszerek elavulási időtartama 3—5 év körüli. A világ műszeriparának rohamos fejlődése, a választék gyors szélesedése és a világpiacon a műszerek kínálatának egyre növekvő volumene műszergyártásunktól nagy átállási rugalmasságot követel. Fejlesztési igénye ezért lényegesen meghaladja az általános gépipari arányokat.

A műszeripar azonban — kiemelt jellegével ellentétben — nem rendelkezik a szükséges műszaki fejlesztési kapacitással. Sem kellő létszáma, sem elegendő beralapja nincs erre. A létszám és a beralap tervezése a gépipar általános szabályai szerint folyik, annak ellenére, hogy a műszeripar műszaki fejlesztési létszámgénye az összes létszámhoz viszonyítva lényegesen nagyobb, mint a gépipar átlagáé. A kiemelt műszergyártás bérátlagja is mintegy 4—5 százalékkal alatta marad a gépiparénak.

A műszergyártás fejlesztésének gátló tényezője a szakosítottan műszergyártó területekre kerülő műszaki dolgozók nem eléggé szakosított képzése. A jelenleg műegyetemi és technikumi szinten folyó képzés mértéke alatta marad a műszergyártás országos létszámgényeinek. A végzett hallgatók jelentős része nem a műszeriparban helyezkedik el. A műszaki alkalmazottak bérszintje alatta marad a gépipar, de különösen a kohászat és bányászat bérelhetőségeinek. A végzett műszergyártási képesítésű mérnökök szívesebben vállalnak állást gépipari, kohászati, textilipari stb. területeken, mert ott az általános bérezési lehetőségek jobbak, és az ott speciális képzettségűnek számító munkavállalót hajlandók a műszeripar átlagánál jobban megfizetni.

A műszerek élettartama és helyes működése szakszerű kezelésüktől is függ. A jelentősebb műszerfelhasználók (energiaközpontok, kohászat, vegyipar stb.) ezért gyakran élnek azzal a kényelmes lehetőséggel, hogy a műszergyárak begyakorlott műszaki dolgozóit magasabb bérrel alkalmazzák, s így nagy gyakorlatú, speciális szakembereket vonnak el a műszeripartól.

A műszergyártás fejlesztésének nehézségeit növeli még az a körülmény, hogy a fejlesztés céljaira megfelelő segédberendezések nem állnak rendelkezésre. Véleményünk szerint egy iparági számítóközpont felállításával 2—300 fő kapacitását tudnánk felszabadítani tervező és kivitelezői területre. Az iparág 1959. január 1. óta rendelkezésre álló fejlesztési alapja túlhaladta a félmilliárd forintot, amelyből véleményünk szerint már régen ki kellett volna hasítani mintegy 15—20 millió Ft-ot egy

számítóközpont létrehozatalára. A számítóközpont működtetésével megtakarított személyek munkabérével régen megtérült volna már ez a kiadás.

Ha a zavaró tényezőket kiküszöbölnénk a segédeszközök, hitelesítő berendezések, létszámelosztás stb. tekintetében, véleményünk szerint a jelenleg rendelkezésre álló kapacitás is lényegesen magasabb teljesítményt nyújtana.

A műszaki fejlesztés színvonalát, tartalmát ma csaknem kizárólag az alap felhasználásával mérjük. Éppen ezért makacsul tartja magát a mennyiségi szemlélet, amely például a prototípusok — számszerű — értékelésében nyilvánul meg. Egy ultracentrifuga prototípusának jelentősége a statisztikai értékelés szempontjából csaknem azonos egy szemüvegkeret vagy egy orvosi kézi műszer prototípusával.

Pedig az az ipar, amely a vele szemben támasztott új igényeknek viszonylag rövid idő alatt nem tud eleget tenni, szükségszerűen számolhat a vele szemben támasztott igények — a rendelésállomány — rohamos csökkenésével.

A fejlesztés lassúságának másik oka a rendszeres és intézményes műszaki fejlesztés hiánya. Egyes vállalatoknak a túlzott profilírozás — és a profilgazda-rendelet — folytán olyan mennyiségű fejlesztési feladat jutott, hogy erőit kénytelen elaprózni. Nem tud egy-egy gyártmánycsaládban komplett, széles választékkal jelentkezni. Például az összes elektronikus műszer fejlesztése egy vállalat feladata, és evvel úgy foglalkozik, hogy alkalmasszerűen mindenben fejleszt egy keveset. A túlságosan heterogén rendelésállomány tehát a fejlesztési kapacitások szétforgácsolódására vezet.

A műszergyártás fejlődésének a gépgyártás átlagos fejlődési ütemét meghaladó mértéke fokozott termelési racionalizálást kíván. *A műszerek elemeit* (alkatrészeit, szerelvényeit és szerkezeteit) a legszélesebb körben *azonosítani, tipizálni, szabványosítani kell*, hogy ezek gyártásának tömegszerűvé tételével a viszonylag széles választék szerelése meglevő elemekből gyorsan végrehajtható legyen. Ez a rendelések rugalmas teljesítésének az alapja. A Műszeripari Igazgatóság irányítása alá tartozó vállalatoknál ez a munka nagyon elmaradt azoktól a követelményektől, amelyeket ennek az iparágak mai kibocsátóképessége, kapacitása megkívánna. Nem csoda, hogy műszeriparunk jelenlegi szállítási határidői nem egyszer többszöröse a világpiac átlagainak.

A házi szabványosítás szükségességét az a kényszerhelyzet is indokolja, hogy jelenleg a hazai műszergyártásban nincs lehetőség alkatrészeknek és elemeknek a kereskedelem útján, raktárról való nagymennyiségű beszerzésére. A műszaki fejlesztési kapacitás növelhető továbbá esetenkénti licenc-vásárlással.

A házi szabványok használata nemcsak a termékelemek, hanem a felhasznált anyagfajták területén is lényeges átfutásiidő-csökkentést eredményezhet. A vállalati (később iparági) anyagválaszték kialakítása és állandósítása az anyagellátás folyamatosságának egyik feltétele. A viszonylag állandó anyagválasztékkal dolgozó gyártmányfejlesztés a raktári anyagok beszerzését nagymértékben képes függetleníteni a rendelésállomány választékingadozásaitól azzal, hogy valamennyi terméket megközelítően azonos anyagválasztékból állít elő. Ennek következménye

az, hogy a raktárkészleteket a programoktól függetlenül a termelés szintjének átlagos emelkedése szerint lehet feltölteni.

A *műszaki fejlesztés anyagi ösztönzése* is gyenge. Az elkülönített műszaki fejlesztési prémium csekély. Emellett általános gyakorlat, hogy a vállalatok a műszaki fejlesztésre szánt prémiumkeretből termelési és egyéb feladatokat is premizálnak. Az így megmaradó fejlesztési és prémiumkeret átlagban 1 főre havi 100—200 Ft, aminek nincsen ösztönző ereje. Emellett alapvető hiba, hogy elsősorban embereket és nem célokat, feladatokat premizálunk.

A népi demokratikus országokban a gyártmányfejlesztés ösztönzésére többféle módszer alakult ki és került bevezetésre — részben kísérletként. A varsói Autógyárban például az új típusok kifejlesztésében és üzemszerű gyártása bevezetésében közreműködő dolgozókat a vállalat kedvezményes autóvásárlási lehetőség nyújtásával ösztönzi, amelyben a kedvezmény mértékét a közreműködés mértéke határozza meg. Egyes vállalatoknál kísérleteznek a gyártmányfejlesztésben részt vevő dolgozók jutalékos ösztönzésével, amelynek mértékét a kifejlesztett termék meghatározott időtartam alatt elért árbevétele határozza meg.

Véleményünk szerint csekély módosítással népgazdaságunkban is a legeredményesebben alkalmazható ösztönzési módszer az NDK-ban kialakult eljárás. Itt a termék kifejlesztésében és bevezetésében közreműködőkből fejlesztési munkacsoportot hoznak létre. Ebben képviselve van a szerkesztés, a technológiai, a termelési és a kereskedelmi osztály, sőt a jelentősebb felhasználók is. A termék fejlesztési költségeit előre meghatározzák és előírják az üzemszerű gyártásbavétel határidejét. Amennyiben a munkacsoport a terméket határidő előtt az üzemszerű gyártás rendelkezésére adja, akkor az előre meghatározott fejlesztési költségek még fel nem használt részét a munkacsoport tagjai között megfelelő arányban kiosztják. Ezzel egy általunk meglátogatott vállalatnál a korábban mintegy 6—7 éves gyártmányfejlesztési átfutási időt 3 évre tudták csökkenteni.

A fenti anyagi ösztönzési gyakorlat a műszergyártásban is megvalósítható. Emellett felhasználható a gyártmányfejlesztés ösztönzésére az üzemszerű gyártásbavétel után, meghatározott időtartamon keresztül értékesített termékek mennyisége szerinti többletjuttatás rendszere is.

A rendelésállomány és a termelési határidők

A műszertermelés és a rendelésállomány kapcsolatában fontos tényező a termelési feladatok időbeli teljesítése. A műszerkereskedelem területén a műszerek gyors fejlődése, a választék állandó bővülése rendkívül lezorította a szállítási határidőket. Ezeknek ma hazai műszergyártásunk alig tud eleget tenni. A gyártmányfejlesztés viszonylagos lassúsága, a gyártási programozás bizonytalansága miatt az átfutási idők nagyon hosszúak és rendszerint többszörösen meghaladják a technológiai és a munkarend szerinti átfutás idejét.

Az államosított ipar vállalati szerkezetének kialakításakor a nagy-sorozatgyártó vállalatok általánosan elfogadott szervezeti formáját vették be a KGM irányítása alá tartozó valamennyi vállalatnál. Ezeknek az intézkedéseknek kényszer jellege akkor hatékonyak bizonyult; segí-

tette a több kisebb üzemből létrehozott állami vállalatok egységes szervezetének kialakítását. Az egységes termelési szervezet fenntartását azonban ma már semmi sem indokolja.

Az egységes termelésirányítás alapelvét az úgynevezett *diszpécserrendszer* képezte. A diszpécserrendszer mellett a szovjet és a nyugati szakirodalomban számos olyan termelésirányítási és szervezési tapasztalat publikációja áll rendelkezésünkre, amelyek közül a vállalati sajátosságok csaknem valamennyijére megtalálhatjuk a legkedvezőbb, leghatékonyabb termelésirányítási rendszert.

Termelésirányítási gyakorlatunk a mereven (határ-) időponthoz rögzített termelési mechanizmus következtében elsősorban az *időzített* készterméktömeg előállításához kötődött. Ennek következtében — mivel a készáru-kibocsátás programozása különösebb közvetlen számítási módszerek kialakítását nem kívánta — termelésirányításunk fejlődésében visszamaradt az optimális programok gyakorlati alkalmazása.

Azzal, hogy az alkatrészgyártás programozása egész gépgyártási és ezzel műszergyártási gyakorlatunkból is kimaradt, kialakult az a helytelen termelési és gazdasági gyakorlat, amely az iparvállalati termékek készregyártását a tervidőszakok végére koncentrálja. Létrehozta az úgynevezett rohammunkát, és ez minden iparvállalati termelő funkciót alárendelt a termékátvétel időpontjának. Megbomlott a termékkibocsátás egyenletessége.

Megítélésünk szerint a jelenleg széles körben folytatódott állóeszköz-kihasználási vizsgálódások mellett célszerű és hasznos lenne optimális alkatrészgyártás-programozási rendszerek kialakítása és bevezetése. Hiszen a műszergyártó vállalatokban folyó műszaki felkészülés legjelentősebb hányadát az alkatrészgyártás igényli. Ez a programozás előmozdítaná a jobb kapacitáskihasználást, a termelés folyamatosságának és ütemességének növelését.

A rendelésellátottság és értékesítés

Az ipar fejlődésének lényeges segítője a termékek felhasználóival, fogyasztóival való közvetlen kapcsolat. Ez jelenti egyrészt a termékek használata közben szerzett tapasztalatok hasznosítását, másrészt az igények jelentkezésének közvetlen érzékelését, amely a gyár minőségi és mennyiségi fejlesztési programjának alapja.

Egy iparvállalat stabilitását és fejlődését nemcsak a kihozott új termékek száma és azok minősége fogja meghatározni, hanem a termeléssel szemben jelentkező igények mennyiségi követelményeinek rugalmas kielégítése is. Ha például egy vállalat kellő időben értesül az igények növekedéséről, akkor a korábban esetleg egyedi vagy kissorozatban gyártott termékeket nagysorozatra vagy tömeggyártásra készítheti elő konkrét megrendelések nélkül is (felszerszámozás, technológiai változtatás, anyagbiztosítás stb.).

A nagykereskedelmi és készletező vállalatok jelenlegi szervezete és népgazdasági helyzete nem felel meg ezeknek a követelményeknek.

A kereskedelem túlzottan önálló közvetítő funkciója akadályozza az előállítók és a felhasználók közvetlen érintkezését. Az ipar csupán akkor értesül a vele szemben jelentkező mennyiségi és minőségi igények-

ről, amikor a kereskedelem a rendelését feladja. Ezáltal az ipar csak késve — a kereskedelmi rendelések átvétele után — tud felkészülni feladataira. Így nehéz a racionális sorozatnagyság kialakítása, az átfutási idő csökkentése, a fejlesztési kapacitás helyes kihasználása. A vállalat képtelen a távlati gazdálkodásra, mert csupán az a feladata marad, hogy a rendelésben vele közölt igényt elégítse ki, de gyorsan. Késve kapja az információkat, de mindenki elvárja tőle, hogy a jelzésekre azonnal reagáljon.

Az ipar tehát nem ismeri közvetlenül a piacot. Az igényekről csak másodlagosan értesül. Így meg van fosztva attól a lehetőségtől, hogy több évre előre kialakíthatná gazdálkodását.

A rendelésellátottság kulcskérdése az ipar és a felhasználók kapcsolatának közvetlensége. A helyesen értelmezett ipari gazdálkodás nemcsak várja, hanem megfelelő propagandatevékenységgel fel is kelti, ösztönzi az igényeket. A kettőjük közé iktatott — lényegében mindegyiktől független — kereskedelem ennek érvényesülését gátolja. Különösen nagymértékűek az ipar és kereskedelem ellentétei a külkereskedelemben.

A rendszeres rendelésellátottság céljából fokozni kell az ipar részvételét a termékek elosztásában és értékesítésében. Létre kell hozni az iparban a közvetlen piackutatást. Lehetővé kell tenni szélesebb körben az iparvállalat számára saját termékeinek propagálását és a felhasználókkal való közvetlen, szervezett kapcsolatot.

A rendelésellátottság és az árképzés

A termelés és az értékesítés szoros kapcsolatban áll az árral. Az árak képzése, alakulása formákhoz kötött. Az árrendszer sok esetben kizárólag a vállalati érdekek érvényrejuttatására alkalmas; más esetben kizárólag népgazdasági, külkereskedelmi vagy egyéb szempontot elégít ki, de alig alkalmas arra, hogy összehangolja a vállalat érdekét a népgazdasági érdekekkel.

Az iparban alkalmazott valamennyi ár: hatósági ár. Amíg a vállalat saját érdekét valamilyen formában az árban érvényesíteni nem tudja, még a jelenlegi szigorú tervezési és termelési rendben is fékezni képes a számára kedvezőtlen cikk gyártását.

Véleményünk szerint — bizonyos rendeleti korlátok között és hatékony ellenőrzés mellett — a műszeripari termékek jelentős részének ármegállapítását vállalati hatáskörbe kellene utalni, illetve a vevővel történő megegyezésre kellene bízni. Hatósági jogkört csak azoknál a termékeknél kellene alkalmazni, amelyek termelésének növelése az általános iparfejlődést szolgálja s így kiemelt jelentőségű.

A saját hatáskörű ármegállapítás sokkal intenzívebb gazdálkodásra szorítja az ipari és kereskedelmi vállalatokat, mert létezésük alapját, a termeléshez szükséges pénzeszközöket saját felelősségükre kell biztosítaniuk. Így nem is jelentkezhettek olyan hitel-, korrekciós vagy egyéb igénnyel, amely a jelenlegi hatósági ármegállapítás mellett jellemzője a vállalati gazdálkodásnak.

A saját hatáskörű ármegállapítás bevezetése esetén a népgazdasági bevételek biztosítására abszolút összegben meghatározott nyereségbefizetési rendszert volna szükséges bevezetni, amelyet a vállalat negyed-

évenként *egyenlő* részletekben fizet be. Ha a népgazdaság iránti kötelezettségét előbb teljesíti, meghatározott kedvezményt kellene nyújtani a vállalatnak. A befizetési kötelezettségen túl elért nyereséget a vállalat meghatározott keretek között nyereségrészesedésre, beruházásra, jutalmazásra, bérnövelésre vagy olyan tartalékalapok képzésére fordíthatná, amelynek terhére például a későbbiek folyamán egy-egy gyártmánynak átmeneti veszteségét könyvelhetné stb. A vállalati árképzés rendeleti szabályozásában, hatósági ellenőrzésében különös súlyt kell adni a rejtett és nyílt áremelések megakadályozásának.

Javaslatok

A hazai műszergyártás kapacitása lényegesen meghaladja a hazai szükségleteket. A műszertermelés jelentős hányada exportra kerül, ebből is komoly rész nyugati piacokra. A rendelésállomány mértékét ezek a felvevőpiacok is jelentősen befolyásolják, elsősorban a termékek minősége és a szállítások időbeli rugalmassága tekintetében.

A rendelésállomány színvonalának stabilizálására, illetve növekedési ütemének egyenletességére kell törekednünk. Ehhez számos intézkedés szükséges. Ilyen a műszergyártás sajátosságainak megfelelő tervezési gyakorlat kialakítása, úgy, hogy a tervek konkrét tartalmát a rendelésállomány jelentse.

A műszergyártó vállalatok számára abszolút nyereségelszámolási rendszert kellene bevezetni.

A létszámgazdálkodás kötöttségein lazítani kell, és a bérezési, ösztönzési és bér gazdálkodási gyakorlat hatékonyabb formáit helyes kialakítani.

A termelés rugalmasságának fokozására javasoljuk a túlhaladott diszpécserrendszer felszámolását és az élesen elhatárolható alkatrészgyártás és szerelés igényeinek megfelelő termelés-szervezési, -irányítási rendszer kidolgozását.

Véleményünk szerint biztosítani kell az iparvállalatok számára a termékeik forgalmazásában való konkrét részvételt, a felhasználókkal való közvetlen kapcsolatot, valamint a piackutatási és propagandatevékenységet.

Javasoljuk a jelenleg érvényes merev árrendszer feloldását, hogy ezzel egyrészt a vállalatok termelési kedvét és felelősségét fokozzuk, másrészt ezúton is ösztönzést nyújtjunk a műszerek kellő választékú értékesítésére.

Tanulmányunkban a műszergyártás általunk felismert nehézségeit és azokat az akadályozó tényezőket vázoltuk, amelyek véleményünk szerint elsősorban okoznak problémát az iparág fejlesztésében. Természetesen az általunk felismert kérdésekre nem mindenütt adhattunk olyan választ, amely egyértelmű, végleges megoldást is jelent. Bár csak a műszeriparral foglalkoztunk, tudjuk, hogy hasonló problémák foglalkoztatják sok más iparág közgazdászait is.

PIRITYI OTTÓ:

Helyettesítés és piaci érték

Két előző tanulmányomban* — elsősorban a termelési eszközökre vonatkozóan — kifejtettem, hogy az egymással szoros helyettesítési viszonyban álló termékek társadalmi értéke nem azonos saját egyéni értékeik átlagával. Ez utóbbi csupán különvett értéküket határozza meg. A helyettesítő termékek mint eszközök között célazonosság áll fenn, azonos szükséglet kielégítésére eltérő mértékben alkalmasak. Minőségileg azonos használati értékek, de formájukban eltérőek. Egymással — mint helyettesítők — nem áruként állnak szemben. Első közelítésben csak együtt van értékük.

A célazonosság feltételezése absztrakció eredménye. A célazonosság maga tiszta formájában gyakrabban a termelési eszközök körében, ritkábban a fogyasztási cikkeknel fordul elő. Igaz, hogy alig találunk két olyan termékfajtát, amelyek teljesen és kizárólag azonos célt szolgálnak. De az egymást helyettesítő termékek közötti *alapvető* összefüggés mégis a célazonosság. Hiszen a termékek éppen a felhasználásban, tehát bizonyos cél eszközöként helyettesítik egymást. Az eszközhelyettesítés pedig fogalmilag, logikailag magában rejti a célazonosságot. Minek a vonatkozásában helyettesítik egymást, ha nem éppen a cél vonatkozásában? Első közelítésben tehát el kell tekintenünk a cél jelentéktelenebb módosulásaitól. A cél változása esetén már nem beszélhetünk eszközhelyettesítésről, legfeljebb „célhelyettesítésről”. Ez az eset azonban kívül esik vizsgálatom körén.

A cél azonossága és mérhetősége (oszthatósága) a feltétele a hasznossági, helyettesítési arány mérhetőségének, a két termék együttes mennyisége közös mértékegységben való kifejezhetőségének.** Éppen a mérhető cél az, amin keresztül a használhatósági arány számszerűsíthető. Mivel a cél mérhetősége a helyettesítési arány számszerűsítésének feltétele, a cél csak közvetlen, homogén lehet.

Gyakran a célazonosságot nem is kell feltételezni, tudományos absztrakcióval kiemelni, hiszen a gyakorlat tiszta formában is nyújtja. A termelési eszközök közötti helyettesítésben például gyakori eset, hogy nem változik sem a technológia, sem az előállítandó gyártmány, csupán az egyik művelet elvégzésére szolgáló gép. Itt *a közvetlen cél maga a művelet*. A cél mérhető a műveletek számával. Lehetséges persze az is, hogy a technológia változik, az előállítandó gyártmány pedig változatlan. A változó technológia más gépet kíván. Itt *a közvetlen cél az azonos gyártmány olcsóbb előállítása*, a gyártmány minőségének javítása. Ennek a célnak a homogenitása már viszonylagos, de még általában mérhető.

Végző fokon beszélhetnénk célazonosságról akkor is, ha a gép, a tech-

* Gyártmányfejlesztés és érték. Közgazdasági Szemle 1964. március; A társadalmi érték nagyságának kialakulási folyamata. Közgazdasági Szemle 1964. szeptember.

** Van olyan álláspont, hogy a teljesen heterogén terméktömeg is számszerűen, mégpedig egy számmal jellemezhető, közös mértékegységre hozható, volumene értékkel, illetve értékmutatókkal mérhető, hiszen minden termék általában emberi szükségletet elégít ki, és a használatiérték-arányok, valamint az értékarányok között szoros a kapcsolat. Ezt az álláspontot képviseli Drechsler László A volumenmérés elméleti kérdései című cikkében (Közgazdasági Szemle 1964. szeptember, 1170–1182. l.).

nológia, a gyártmány egyaránt változik, de a gyártmánnyal kielégítendő szükséglet nem. Itt *a cél a szükséglet kielégítése*. Ezt azonban már nem tekinthetjük pusztán termék helyettesítésnek, legfeljebb azt mondhatjuk, hogy egyik tevékenységsort egy másik helyettesíti. E helyettesítésben nem a termelőeszközök közötti, hanem a velük előállított gyártmányok közötti helyettesítés a döntő. Nem is tekintem az ilyen esetet a célazonosság fogalmába tartozónak a helyettesítés értékelméleti kérdéseinek vizsgálatánál.

Ad absurdum vive a cél homogenitásának feltételezését, mondhatnánk, hogy egyetlen cél van: az emberi szükségletek kielégítése általában. Ez azonban már semmiképpen meg nem engedhető feltételezés, hiszen a szükségletek heterogenitása evidens. A szükségletek komplexuma tőszámmal kifejezhetetlen és így kielégített részével semmilyen jószágalmaz mennyiségileg nem jellemezhető.

Az ellenkező végleletet képviseli az az álláspont — és ennek már több reális alapja van —, amely szerint a teljes célazonosság kivétel; a célazonossági absztrakció az esetek többségében erőltetett, és a valóságtól távolító, hamis kiindulás. A minőségi különbségek mennyiségi különbségekkel (vagy arányokkal) való kifejezése — eszerint — csak abban a kivételes esetben lehetséges, „amikor az adott jószágfajtának — lényegét tekintve — *csak egyetlen minőségi ismérve van, s ez a minőségi ismérő objektív és jól kvantifikálható*”.*

Ebben a koncepcióban a használhatósági arányok arányszámmal nem jellemezhetőek; a hasonló célú termékek legfeljebb valamiféle hasznossági sorrendbe állíthatók. Így az egymással helyettesítési viszonyban álló termékek sem vezethetők vissza közös mértékegységre.

Ha a célazonossági absztrakciót elvetjük, akkor arról sem beszélhetünk, hogy egy terméket részben vagy egészben más termékben termelik újra, tehát értékének nagysága nemcsak saját fajlagos ráfordításainak, hanem egy másik termék fajlagos ráfordításainak is a függvénye. Ez a koncepció egyetlen vonást emel ki az egymást helyettesítő termékekből: azt, hogy azok különbözőek. De különbözőségüket nem részleges azonosságuk (célazonosságuk) alapján vizsgálja, hanem attól függetlenül. Így persze a különbözőség sem vizsgálható, legfeljebb konstatálható, de semmiképpen sem számszerűsíthető. El is jut ez a koncepció ahhoz a végkövetkeztetéshez, hogy nincs célazonosság, nincs mérhetőség, nincs közös mértékegységre hozás: lényegében lehetetlen a használhatósági arányok egzakt megismerése.

Az igazság nyilván a két szélső álláspont között van. Az egymást helyettesítő termékeknél a célazonosság feltételezése jogos absztrakció. Nem távolít a valóságtól, hanem közelít hozzá. Eltekint egy sor mellékes körülménytől, és kiemeli a fő összefüggést. A célazonosság feltételezésével fejtettem ki előző cikkeimben, hogy a helyettesítő termékek használhatósági aránya *számszerűsíthető*: van közös mértékegységük, s van közös társadalmi érték-szintjük. Ha az egyik termék egysége a másik termékben kifejezve kétszeres, akkor társadalmi értéke is annak kétszerese. A jobb, korszerűbb termék társadalmi értéke általában saját különvett értékénél — egyéni értékei átlagánál — magasabb, az avultabb, kiszoruló termék társadalmi értéke saját különvett értékénél alacsonyabb. E két termék társadalmi értékének aránya azonos lesz a két termék használhatósági, helyettesítési arányával.

Mivel a termékek árát végső soron társadalmi értékük határozza meg, a társadalmi értékek aránya pedig a használhatósági aránytól függ, mind-ebből az az egyszerű következtetés adódhat, hogy ilyen esetben az árarányoknak is azonosoknak kell lenni a használhatósági arányokkal.

Igaz-e vajon ez a tétel? Mi jelentené ilyen árak mellett az ösztönzést arra, hogy a jobb, korszerűbb terméket a vállalatok nagyobb arányban hasz-

* Hoch Róbert: A viszonylag homogén jószágalmazok volumenének mérése. Közgazdasági Szemle 1964. november, 1290. 1.

nálják? Mi hasznuk volna a régi termelési eszköznek újjal való felcseréléséből akkor, ha az új termelési eszköz egysége a régiben kifejezve kettőnek felel meg, de az ára is kétszer akkora? Inkább maradnának a réginél: kerülnek az új termék alkalmazásával járó gondokat. A társadalmi értékarányoknak, a használhatósági arányoknak megfelelő árak a felhasználó szempontjából *közömbös árak* lennének.* Alkalmazásuk semmi külön vállalati haszonnal nem járna. Az előállítót természetesen ösztönöznék az ilyen árak, hiszen a korszerű termék társadalmi értéke kezdetben jelentősen különvett értéke — fajlagos ráfordításigénye — fölött áll. A termék árában hatalmas gyártmányfejlesztési többletjövédelmet tudna realizálni. De a piacnak két oldala van! Hiába ösztönzi az ár a termelőt — a kínálatot —, ha nem ösztönzi a felhasználót — a keresletet.

Ha igaz az, hogy az értéktörvény nemcsak az árak törvénye, hanem a munkamegtakarítás, a termelési arányok törvénye is,** akkor ösztönöznie kell az árak az új termék részarányának növelésére nemcsak a termék előállításában, hanem annak termelő felhasználásában is. Az értéktörvény érvényesülését közvetítő ár nem lehet közömbös ár sem a kínálat, sem a kereslet vonatkozásában.***

Valóban: az egymással szoros helyettesítési viszonyban álló termelési eszközök közül a jobb, a hasznosabb nem annyival drágább, mint amennyivel a felhasználásban a másiknál többet ér. De az avultabb sem annyival olcsóbb, mint amennyivel kisebb hasznosságú. A két termék árának aránya csak részben tükrözi társadalmi értékeik arányát.

A *társadalmi érték nagyságának kialakulási folyamata* című cikkemben**** az értéknagyság alakulásának négy fázisát említettem. Mindegyik fázisban a munkaráfordítások átcsoportosulása játszódott le, és ennek során váltak a munkaráfordítások mindinkább társadalmilag szükséges, tehát a társadalmi érték nagyságát meghatározó ráfordításokká.

A *különvett érték* abban különbözött a *termelési egyéni értékektől*, hogy az egyéni ráfordításoknak az átlagtól való pozitív és negatív eltérései átcsoportosultak, „újraelosztódtak”, kiegyenlítődték, miközben a termékek elindultak a piac felé. A terméktömeg mindegyik egysége az átlagos munkamennyiséget viszi magával, nem annyit, amennyit ténylegesen tartalmaz.

A *felhasználási egyéni értékek* abban különböztek a különvett értékektől, hogy az előállításához átlagosan szükséges munkamennyiségek átcsoportosultak a felhasználó vállalat szempontjából szükséges munkamennyiségekké: amennyivel többet ér a felhasználónak az egyik termék, annyival több munkát ismer el benne szükségesnek. Az avultabb termékben levő munkamennyiség egy része leválik és átvonul a korszerűbb termék mögé.

A *társadalmi értékek* (átlagos felhasználási értékek) abban különböztek a felhasználási egyéni értékektől, hogy a konkrét helyettesítési arányok átlagolódtak, a vállalatilag szükséges munkamennyiségek újraelosztódtak: társadalmilag szükségessé váltak.

* Mindenütt termelési eszközökről beszélek. A fogyasztási cikkeknel a felhasználás „gazdaságossága” számszerűen alig jellemezhető és sokszor nem is a fő szempont. A jövedelemszínvonal emelkedésével a már korábban kielégíthetővé vált szükségleteket sokszor relatíve is drágább helyettesekkel elégítik ki. Ha egy család jövedelme emelkedik, növeli rendszerint a magasabb luxustartalmú termékek fogyasztását. De — és ez itt a lényeg! — ha egy vállalat gazdagabb lesz vagy haszna emelkedik, *ettől* még nem fog használni ezentúl relatíve drágább anyagot, gépet, hiszen nyereségét nem csökkenteni akarja, hanem tovább növelni. A termelő fogyasztást nem fertőzi meg a végső fogyasztás „pszichológiája”, amely a „gazdaságosságon” nem egyszerűen túleszi magát.

** „Az értéktörvényt nem tekinthetjük pusztán az árak törvényének, bár persze az is.” ... egyúttal törvénye a társadalom rendelkezésére álló élők munkája és termelőeszközök elosztásának is a termelés különböző ágai (termékei) között, vagyis törvénye a gazdasági erőforrások úgynevezett allokációjának.” (Nagy Tamás: Az értéktörvény és az árak centruma a szocializmusban. Közgazdasági Szemle július–augusztus, 791. l.)

*** A piaci érték és a piaci ár kialakulásának folyamatát mint az értéktörvény objektív hatását vizsgálom, függetlenül attól, hogy érvényesülése spontán vagy társadalmilag tudatos, valamint attól, hogy ellenható tényezők hatására mennyiben érvényesül ténylegesen.

**** Közgazdasági Szemle 1964. szeptemberi szám. 1029–1047. l.

Mindegyik fázisra jellemző volt, hogy *csak átcsoportosulás* ment végbe. Az újraelosztás szaldója 0 volt. Ha a folyamat a további „értéklépcsőkben” is ilyen lenne, viszonylag kevés elméleti problémával kellene megbirkózni. Csupán azt kellene kimondani, hogy a következő lépcső a piaci ár, amelyet a kereslet és a kínálat viszonyának változása a társadalmi érték körül ingadoztat; amennyi az árak eltérése lefelé, ugyanannyi felfelé; összár egyenlő összértékkel. Mind a szabad áralakulás, mind a központi árképzés gyakorlata azonban mást mutat. *Az áreltérések nem egyenlítik ki egymást.*

A kereslet és a kínálat alakulása helyettesítő termékeknél

Vizsgáljuk meg, hogy két, egymással szoros helyettesítési viszonyban álló termék kereslete és kínálata hogyan alakul a piacon. Mindkét termék-fajta termelési eszközként kerül felhasználásra. Egyelőre csak olyan tényezőket vizsgálunk, amelyek a piac alakulására *tartósan* hatnak.

Kiindulásnál feltételezzük, hogy a két termékből *összesen* annyit állítanak elő, amennyi e termékek iránti összes kereslet, különvett értékeik szintjén álló árak mellett. Az ilyen árszínvonal melletti fizetőképes kereslethez viszonyított túltermelés esetét kizárjuk, mivel gyors műszaki-gazdasági fejlődés idején egy-egy konkrét szükségletmög kielégítésére szolgáló termékek *tartós* túlkínálata ritka. Attól az esettől is eltekintünk, amikor a két termék együttes termelése — az előállítási korlátok *mindkét termékénél* fennálló merevsége miatt — a különvett értékeik szintjén levő árak mellett kialakuló kereslethez nehezen tud igazodni, s ezért a legrosszabb feltételek mellett előállított terméktömeg egyéni értéke a meghatározó (mint például a mezőgazdasági termékeknél, bányatermékeknél).

Kiindulásunk tehát az, hogy a két termék *együttes* előállítási és felhasználási korlátainak merevsége, illetve rugalmassága nagyjából azonos. De ezen belül a korszerűbb termékek előállítási korlátai merevebbek, szorosabbak, mint felhasználásuk korlátai. Ez azt is jelenti, hogy a korszerűbb termék előállítási korlátai viszonylag merevebbek az avultabb termék előállítási korlátainál is.

Feltételezzük tehát, hogy a két termékre vonatkozóan, együttesen a forrás és az igény tartós egyensúlya áll fenn, mert így a korszerűbb termékeknél fennálló tartós egyensúlytalanság áralakító hatását a maga tiszta formájában vizsgálhatjuk.

A kereslet és a kínálat alakulásának elemzését kétféle induló áraránnyal kezdhetjük: a társadalmi értékek arányának (használhatósági aránynak) megfelelő vagy a különvett értékek arányának megfelelő árarányokkal. Az első megoldás nem látszik helyesnek, mert a használhatósági aránnyal egyező árarány a felhasználó számára az új termék árát „közömbössé” teszi. Ha az árak a különvett értékek arányát tükrözik, akkor az új termék ára az előállító számára válik „közömbössé”, nem hoz neki nyereséghányad-növekedést. Persze ha nem is jutna ilyen árarányok mellett gyártmányfejlesztési többletjövedelemhez az *egységárban*, mégis növelni tudja nyereségének tömegét az *árösszegben*, mert a piacon ilyen árarányok mellett az új termék iránt jelentős kereslet mutatkozna, így ennek termelését rohamosan növelhetné. Már csak azért is a különvett értékek arányának megfelelő árarányból kell kiindulnunk, mert alapfeltételezésünk szerint a két termék együttes kereslete és kínálata a különvett értékek szintjén álló árakon áll egyensúlyban elemzésünk kezdetén.

Hogyan fog alakulni ebben az induló helyzetben a kereslet *külön* a jobb és *külön* az avultabb termék vonatkozásában? A jobb termék iránt tartós túlkereslet fog mutatkozni, mert különvett értékének szintjén levő ára a társadalmi értékénél jóval alacsonyabb. A felhasználó a termékben olyan érték-

részhez jut, amiért nem kell pénzt adnia. Ezt fogja keresni a piacon, mert ennek alkalmazásával gyártmányai önköltségét csökkenteni tudja. A rosszabb terméktől elfordul a kereslet, hiszen különvett értékének szintjén álló ára a termék társadalmi értékénél magasabb. A jobb termék ára a tartós keresleti többlet hatására különvett értéke fölé emelkedik. A rosszabb termék ára vajon ennek az eltérésnek a tükörképeként saját különvett értékének szintje alá süllyed? Valóban elhúzódik a kereslet a rosszabb terméktől?

Az új termék termelését általában nem tudják olyan mértékben fokozni, ahogy növekszik iránta a kereslet. A régi termék termelését nem szorítják vissza az új termék megjelenésekor olyan mértékben, ahogy avulásnak indul, mert a szükséglet kielégítéséhez még erre a termékre is szükség van. Eppen ott különösen erős a gyártmányfejlesztési, termékhelyettesítési tendencia, ahol a hagyományos termék sem áll valami bőven rendelkezésre.

Az avultabb termék áralakulása nem tükörképe a korszerűbb termék áralakulásának. A jobb termék iránti kereslet egy része ugyanis kielégítetlen marad és áthúzódik az avultabb termékek felé. Az avultabb termékénél *önmagában* túlkínálat van, de a korszerűbb termékkel ki nem elégített kereslet az avultabb termékénél mégis egyensúlyi vagy majdnem egyensúlyi helyzetet teremt.

Ha tehát a két termékből együttesen éppen annyit termelnek, mint amennyit a kettőből együtt — különvett értékük szintjén levő árakon — keresnek, akkor a jobb termékénél *tartós egyensúlytalanság*, az avultabb termékénél viszonylag *tartós egyensúly* alakul ki. Ez utóbbi azonban az előbbin alapul. Ebben a helyzetben a korszerűbb termék ára jelentősen különvett értéke fölé emelkedik, az avultabb termék ára pedig nem, vagy alig süllyed különvett értéke alá.* *Az áreltérések tehát nem egyenlítik ki egymást.* A két termék együttes árösszege nem lesz egyenlő társadalmi értékeik összegével. Itt már nem „újraelosztásról”, átcsoportosulásról van szó, hanem túlfizetésről! De nem a jobbat fizetik túl, hanem a rosszabbat. És mivel a rosszabbat *túlfizetik*, a jobbat is általában *megfizetik*. A jobb terméket persze túlfizetik különvett értékéhez — átlagos ráfordításaihoz — viszonyítva, de nem társadalmi értékéhez képest. A rosszabbat túlfizetik társadalmi értékéhez viszonyítva, de nem különvett értékéhez — átlagos ráfordításaihoz képest.

Szemléltessük az elmondottakat egy egyszerűsített számszerű példával.

A (rég) és B (új) termék egymással szoros helyettesítési viszonyban áll. Használhatósági arányuk legyen:

$$1 B = 2 A.$$

— A kereslet: 300 A-nak megfelelő mennyiség, a kínálat: $100 A + 100 B = 300 A$.

— A különvett értéke: 4; B különvett értéke: 5.

— Közös értékszintjük: $\frac{4 \cdot 100 + 5 \cdot 100}{300} = \frac{900}{300} = 3.$

— A társadalmi értéke: 3; B társadalmi értéke: 6. 100 A különvett értéke: 400, társadalmi értéke: 300. 100 B különvett értéke: 500, társadalmi értéke: 600. $100 A + 100 B$ különvett értéke: 900, társadalmi értéke: 900.

I. ütem

Megjelenik mindkét termék 1 : 1 arányban a piacon. Mindegyiket különvett értékén kínálják. A B termék kínálati induló ára 5 lesz. Azonnal tartós túlkereslet támad. Érdemes 6 értékű termékért 5-öt adni! A különbség a fel-

* Hacsak az avultabb termék termelését nem növelik jelentősen. Ilyenkor a túlkínálat letöri az árat. De ez a helyzet rendkívül múló, mert az alacsony ár átlagos jövedelmet nem biztosít.

használásban külön nyereségként fog jelentkezni! Az ár emelkedni kezd. Tegyük fel, hogy 5,5-nél megállapodik. A használhatósági arány még csak potenciális, kis erejű.

Az *A* termék kínálati ára 4. A *B* termékénél levő tartós kereslet-kínálati egyensúlytalanság miatt itt viszonylag tartós egyensúly alakul ki. Az ár nem süllyed különvett értéke alá, hanem nagyjából ezen a szinten marad. A két termék együttes mennyiségének árösszege:

$$4 \cdot 100 + 5,5 \cdot 100 = 400 + 550 = 950.$$

A közös mértékegységre vetített egységár:

$$\frac{950}{300} = 3,17.$$

Ez 0,17-dal magasabb, mint a közös értékszint. Az *együttes egyensúly rész-egyensúlytalanságot* takar. A *B* termékénél egyáltalán nincs egyensúly. Az *A* termékénél is csak azért van, mert a *B*-nél nincs. A belső egyensúlytalanságot a közös egységárnak a közös értékszinttől való eltérése jelzi.

II. ütem

Ezzel az áralakulás még csak éppen elkezdődött. Tovább fog változni a két termék áráránya, még akkor is, ha nem változik egyiknek sem a különvett értéke (saját átlagos ráfordításigénye), részaránya, használhatósági aránya. Az árárány-változás most tisztán annak következménye lesz, hogy *a két terméknek az I. ütemben kialakult árai egymásra hatni kezdenek*. Ha az *A* termék átlagos piaci ára: 4, a *B* terméké: 5,5, akkor a kettő közötti árárány: 1,375. Ez a használhatósági aránynál — a 2-nél — sokkal kisebb. Az *A* termék viszonylag magas ára a *B* termék árát felfelé tolja, mert — mint feltételeztük — ez utóbbi felhasználási lehetőségei az előállítás lehetőségeinél gyorsabban bővülnek. Az *A* termék ára jelentősen nem süllyedhet különvett értékének szintje alá, mert akkor már nem volna érdemes termelni, tehát kínálata csökkenne. Ez pedig azt jelentené, hogy a fizetőképes kereslet *A*-ból és *B*-ből együttesen nem volna kielégíthető. Így az *A* termék ára nagyjából különvett értékének szintjén marad, a *B* terméké pedig eléri, sőt meg is haladja saját társadalmi értékének szintjét, a 6-ot. Tulajdonképpen a *B* termék ára az *A* termék árának kétszerese (8) felé tendál, de ezt csak *szélső esetben* éri el. A szélső eset akkor következik be, ha a két termék együttes mennyisége vonatkozásában is tartós termelési korlátok vannak, tehát ha a *B* termékre irányuló, de ott ki nem elégített kereslet az *A* termékben sem nyer kielégítést. Ilyenkor ugyanis a kereslet egy része az *A* terméktől újra visszaáramlik a *B*-hez és annak árát olyan szintre emeli, hogy az árárányok és a társadalmi értékarányok szinte azonosak lesznek. Hiába közömbös ugyanis ebben az esetben a *B* termék ára (8) az *A* termék árához (4-hez) képest, mégis megfizetik, mert feltétlenül szükség van rá.

Ez volna az az eset, amikor a *legrosszabb* termelési feltételek között előállított terméktömeg egyéni értéke volna a meghatározó. De ezt az esetet — a kereslet és a kínálat mindkét termékre vonatkozó együttes egyensúlytalanságát — számszerű példánk alapfeltételezéseiben eleve kizártuk, hogy a helyettesítés áralakító hatását tiszta formában vizsgálhassuk. Feltételezésünk tehát az, hogy a *B* termék által ki nem elégített szükségletrészt az *A* termék kielégíti, így az *A* terméktől nem áramlik vissza ki nem elégített kereslet a *B* felé. Másrészt a *B* termék felhasználási lehetőségei sem teljesen korlátlanok, illetve tetszés szerint nem bővíthetők. A felhasználók egy része csak olyan hagyományos kapcsolódó feltételekkel rendelkezik, amelyek az *A* termék felhasználására alkalmasak. Van tehát olyan keresletrészt is, amelyik *eleve* az *A* termék felé fordul. Ha még ehhez hozzávesszük, hogy az *új termék relatív használhatósága* azok számára, akik csak most kezdik alkalmaz-

ni, csupán *potenciális*, világos, hogy a *B* termék ára nem fog jelentősen saját társadalmi értékének szintje fölé emelkedni.

Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy a II. ütemben a *B* termék ára lényegében társadalmi értékének szintjén (6-on) rögződik. Így a két termék közös árszintje közös mértékegységre vetítve:

$$\frac{4 \cdot 100 + 6 \cdot 100}{300} = \frac{1000}{300} = 3,33 \text{ lesz.}$$

Még ebben az esetben is a két termék áráránya csak 1,5, szemben a használhatósági aránnyal, a 2-vel. Bár a *B* termék ára társadalmi értékének szintjén áll, „közömbösségét” mégis elvesztette, mert az *A* termék ára nem súlyosított le saját társadalmi értékének szintjére, 3-ra.

III. ütem

Ezen a helyzeten csak az változtat, ha a változatlanok vett feltételek módosulnak. Nő például a *B* részaránya. Csökkenni fog a közös értékszint. Kisebb lesz az *A* termék összára és társadalmi értékösszege közötti különbség, tehát a túlfizetés összege. Csökken az *A* termék ára részéről a „*B*” termék árának felnyomására irányuló erő. A *B* termék ára süllyedni kezd és közeledik különvett értékének szintjéhez. Szűkül közben a *B* termék társadalmi és különvett értéke közötti eltérés is.

IV. ütem

Miközben a *B* termék fokozatosan kiszorítja az *A* terméket, ez utóbbinál a társadalmi érték feletti árrész, tehát a túlfizetés összezsugorodik, majd megszűnik. Az *A* ára a különvett értéke alá süllyed; előállítására már nem eredményezi a szokásos nyereséget, sőt esetleg ráfizetésessé válik. Elavult, termelését beszüntetik. Ezzel egyidejűleg a *B* termék társadalmi értéke is különvett értékének szintjére süllyed és itt egy ideig megállapodik.

Látjuk, hogy a *B* termék árát már az is csökkenti, hogy részaránya nő. Ezért van az, hogy a *korszerű termékek világpiaci ára viszonylag magas szinten indul, majd terjedésével — fajlagos ráfordításainak csökkenését meghaladó ütemben — esik*. A gyors áresés alapja az új termék társadalmi értékének gyors — a fajlagos ráfordítások csökkenési ütemét meghaladó — zuhanása. Csupán a felszínen tűnik ez a kereslet és a kínálat arányváltozása kizárólagos hatásának. Az ilyen áralakulásnak tehát *munkaértékelméleti* alapja van.

V. ütem (I. ütem ismétlődése)

A *B* termék ára különvett értéke körül megállapodik. Megjelenik a nála még korszerűbb *C* termék. A *C* termék iránt jelentkező tartós, ki nem elégitett túlkereslet a *B* termékénél tartós egyensúlyt teremt. A *B* termék műszaki, gazdasági avulásnak indul, társadalmi értéke a különvett értékének szintje alá süllyed, de a tartós egyensúly miatt átlagos piaci ára egy ideig még tartja magát és nem követi a társadalmi érték csökkenését. Akkor kezd majd az ár újra csökkenni, amikor már a *B* termékből relatív felesleg lesz, vagyis amikor a *C* termékénél a kereslet és a kínálat egyensúlya a különvett értékéhez közeli áron kialakul.

Helyettesítő termékek piaci értéke

Azonos vagy majdnem azonos cél kielégítését szolgáló termékek közös érték- és árszintjének ez a csökkenése a termelékenység-növekedés általános törvényének egyik érvényesülési formája áru- és pénzviszonyok között. *Tel-*

jesen egyenrangú érvényesülési forma a *változatlan*, hagyományos termékek társadalmilag szükséges munkamennyiségeinek csökkenésével.

A termelési eszközök állandóan cserélődnek, de csak hosszú távon. Rövidebb időszakban egymás mellett termelik és használják őket. Egy-egy termék adott időszakban változatlan formában is, tökéletesebb formában is újratermelődik. E termékek értékét így nemcsak saját átlagos ráfordításai, hanem a másik termék — közös mértékegységben kifejezett — fajlagos ráfordításai is meghatározzák.

A helyettesítés tehát tömegjelenség: tárgya nemcsak a műszaki tudományoknak, hanem a közgazdaságtudománynak is. A helyettesítő termékek alakulása tartós, objektív összefüggéseknek, gazdasági törvényeknek van alávetve. Nem elégedhetünk meg tehát olyan felszíni ármagyarázattal, amelyik ezt az összefüggést az áraknak az értéktől (tulajdonképpen a különvett értéktől) való eltérésére, a kereslet és a kínálat múltó viszonyváltozásának hatására vezeti vissza.

Ténylegesen a kereslet és a kínálat *tartós* viszonyváltozásai maguk is elsősorban az értékviszonyok változásait tükrözik, ezek meghatározó erejét közvetítik az árak felé. Végső fokon a helyettesítő termékek átlagos piaci árát társadalmi értékük (s ezen belül: különvett értékük) szabályozza, de csak *hosszabb időszak átlagában*. Ez az időszak annál hosszabb, minél merevőbbek a korszerűbb, a térhódító termék termelési korlátai a felhasználási korlátaikhoz képest, tehát minél lassabban tudja az avultabb terméket teljesen kiszorítani. Rövidebb időszakban az átlagos piaci ár és a társadalmi érték eltérése és nem az egybeesése a jellemző.

Vizsgáljuk meg előbb a különvett érték, majd a társadalmi érték hosszabb időszakban, végső soron érvényesülő ármeghatározó szerepét, „árcentrum” jellegét.

Egy áru *különvett értéke* tehát milyen értelemben tekinthető az ár alakulása centrumának? Bár az ár rövidebb időszakot nézve ingadozó mozgást végez, hosszabb időszakot nézve, a rövidtávú ingadozásokat kiszűrve, tehát átlagos piaci árként a különvett érték körül *nem ingadozik*, hanem

a) jelentősen fölötte kialakul (amíg a vele helyettesítési viszonyban álló termékek közül ez a legkorszerűbb);

b) közeledik hozzá (a vele helyettesítési viszonyban álló termékekhez viszonyított részarányának növekedésével);

c) e szint körül megáll (mert a nála még korszerűbb termék még az összes szükségletet nem képes kielégíteni); majd

d) rövid időre alá süllyed (mert az összes szükséglet már a nála korszerűbb termékből kielégíthető, vagyis megszűnik a kiinduló feltétel: a nála korszerűbb termék előállításának korlátja); s végül

e) a termék termelését abbahagyják, kiesik az értékarányok alakításából.

Az átlagos piaci árra tehát nem mondhatjuk, hogy a különvett érték körül mint „centrum” körül ingadozik. Csupán azt mondhatjuk, hogy felülről közeledik hozzá, szintje körül egy időre megállapodik, majd — megszüntetve a termék előállítását és önmagát — alá süllyed.

A *társadalmi érték* szintén nem tekinthető az átlagos piaci árak rövidtávú centrumának. Az átlagos piaci ár a társadalmi érték körül *nem ingadozik*, hanem

a) valamivel fölötte vagy e szinten kialakul (amíg a vele helyettesítési viszonyban álló termékek közül ez a legkorszerűbb);

b) kissé távolodik tőle, mert lassabban csökken, mint a — termelési részarányának növekedésével csökkenő — társadalmi érték;

c) elszakad tőle, amikor a társadalmi érték a különvett érték szintjére süllyed, majd az alá, de az ár a különvett érték szintje körül megáll (mert a nála még korszerűbb termék az összes szükségletet még nem képes kielégíteni); majd

d) rövid időre a társadalmi érték süllyedését követi, a különvett érték alá süllyedve (mert az összes szükséglet a már nála korszerűbb termékből kielégíthető); s végül

e) a termék termelését abbahagyják, kiesik az értékarányok alakításából.

A piaci ár tehát a társadalmi érték körül sem ingadozik. Kisebb vagy nagyobb mértékben távolodik tőle. A d) szakaszban is távolodik, mert a különvett értéktől való elszakadása csekély, szemben a társadalmi értékkel, amelynek a különvett érték alá történő süllyedése időben hosszabb és mértékben jelentős (műszaki-gazdasági avulás).

Az ár tehát rövidebb időszakokban a különvett és a társadalmi érték körül nem végez ingadozó mozgást. Ez a két értékszint tehát nem lehet az árak ingadozásának *piaci centruma*. Piaci centrum csak olyan csomópont lehet, amely körül az ár a *múló* piaci tényezők hatásaira ingadozik, és amely centrum maga is — hosszabb távban és végső soron — a különvett és a társadalmi érték nagysága, változása által meghatározott. Éppen ezen centrum változásán keresztül hat az árakra a piacon a különvett és a társadalmi érték meghatározó ereje. Ez a csomópont: *a piaci érték*, amely a társadalmi értéknek a kereslet és kínálat tartós eltéréseit is már tükröző, rövidebb időszakok átlagában az árat meghatározó, konkrét piaci formája.

A kereslet és a kínálat tartós eltérése *csupán megjelenése*, eredménye az előállítás és a felhasználás (a forrás és a szükséglet) közötti tartós egyensúlytalanságnak. Ez az egyensúlytalanság a helyettesítő termékeknél úgy nyilvánul meg, hogy a korszerűbb, relatíve olcsóbb termék iránt tartós túlkereslet jelentkezik. Hatására a térhódító termék piaci értéke különvett értéke fölé alakul ki, a visszaszoruló termék piaci értéke pedig különvett értéke körül. Így a két termék együttes volumenének piaciérték-összege magasabb lesz, mint társadalmiérték-összege. A közös mértékegységben számolt egységük piaci értéke magasabb lesz egyéni (különvett) értékeik súlyozott átlagánál. Ezen a magasabb piaci *átlagáron* jön létre — a forrásnak és a szükségletnek az új terméknél meglevő tartós eltérése *ellenére* — a két termék összes keresletének és kínálatának viszonylagos egyensúlya a piacon.

A piaci egyensúlyt megteremtő átlagár (piaci érték) a társadalmi érték olyan konkrét, piaci formája, amelyet — az előállítási korlátok viszonylagos merevsége esetén — nem az átlagos, hanem a rosszabb feltételek között előállított terméktömeg egyéni értéke szabályoz. Lefordítva a tételt a helyettesítő termékekre — ahol a korszerűbb termék iránti igény általában a megtermelt mennyiséget tartósan meghaladja —: a helyettesítő termékek együttes piaci értékét nem a két termék közös, társadalmi értékszintje (példánkban: 3) szabályozza, hanem az avultabb termék különvett értéke (példánkban: 4). Ez utóbbi szabályozó ereje azonban csak akkor hat teljesen — tehát a korszerűbb termék piaci értékét csak akkor emeli a példánk szerint 8-ra —, ha:

a) az avultabb termékből sincs — különvett értéken álló ár mellett — telítettség;

b) az új termék *felhasználási* lehetősége viszonylag rugalmasan bővíthető (mert a felhasználási lehetőségek megteremtésének beruházásigénye alacsony, a felhasználási feltételek bővítésének természeti és gazdasági korlátai lazák, a használhatósági arány pedig jelentősen meghaladja a fajlagos ráfordítások arányát);

d) az új terméket már néhány helyen alkalmazzák, s így a felhasználással járó esetleges veszteség valószínűsége csekély.

E feltételek mellett az igény zöme előbb a korszerűbb termék felé fordul, amelynek térhódítási rugalmassága az előállításban csekély, a felhasználásban nagy. A helyettesítő termékek esetében ezek a feltételek nem teljesen érvényesülnek. A termékhelyettesítéseknél — néhány, elsősorban mezőgazdasági, bányászati kivétellel — az avultabb termékből általá-

ban eleget gyártnak; az új termék előállítási korlátai fokozatosan lazulnak, felhasználási lehetőségei nem korlátlanok; az igény egy része eleve a korszerűtlenebb termék felé fordul, s ennek az igénynek a részaránya lassan csökken; az új termék alkalmazásával járó esetleges veszteség valószínűsége sokáig nagy. E tényezők erejétől függően a korszerűbb (B) termék piaci értéke nem emelkedik az avultabb termék piaci értékének a használhatósági arány által meghatározott szorzatára (példánkban kétszeresére), hanem ez alatt marad. Így a piaci értékek aránya a helyettesítési, használhatósági aránynál kisebb lesz.

Ilyen általános feltételek mellett a szoros helyettesítési viszonyban álló termékek piaci értékére tehát a következő jellemző:

1. *A térhódító, helyettesítő termék piaci értéke* különvett értéke fölött alakul ki, majd süllyed: a) különvett értékének csökkenése. b) a visszaszoruló termék különvett értékének csökkenése, c) a térhódító termék termelési és felhasználási részarányának növekedése, továbbá d) még korszerűbb és relatíve olcsóbb termék megjelenése következtében.

2. *A visszavonuló, helyettesítésre váró termék piaci értéke* — avulásával kapcsolatos süllyedése során — különvett értékének szintje körül megáll, és így egy ideig nem követi társadalmi értékének a csökkenését. Majd különvett értéke alá süllyed és kiszorul a termelésből.

3. *A két termék együttes piaci értéke* — közös mértékegységben számolva — magasabb közös átlagos értékszintjüknel. Ez az eltérés elenyésző: ha az avultabb termékből tartós túlkínálat van (például a termelő kapacitások konvertálhatatlansága miatt); ha az új termék előállítási korlátai lazák, felhasználási korlátai pedig viszonylag szorosak; ha a használhatósági és a fajlagos ráfordítási arány közötti eltérés csekély; vagy ha a felhasználási kockázat nagy. Ellenkező esetben viszont az együttes piaci értékszint és a közös átlagos társadalmi értékszint közötti eltérés jelentős.

4. *A két termék piaci értékeinek aránya* (saját mennyiségi egységükre számítva) *kisebb, mint társadalmi értékeik aránya*. A régi termék piaci értéke ugyanis nem (illetve nem jelentősen) süllyed saját különvett értékének szintje alá, de az új termék piaci értéke saját különvett értéke fölött alakul ki. Tehát az előbbi alig közeledik a különvett értéke alá süllyedt társadalmi értékéhez, az utóbbi pedig a különvett értékénél magasabb társadalmi értékéhez közeledik, esetleg nem sokkal fölötte alakul ki. (Példánkban a társadalmi értékek aránya: 6 : 3; a különvett értékek aránya 5 : 4; a piaci értékek aránya pedig: 6 : 4.)

5. *A két termék piaci értékeinek aránya* (saját mennyiségi egységükre számítva) *nagyobb, mint különvett értékeik aránya*. Amelyik terméknel ugyanis a társadalmi érték a különvett értéknél nagyobb (új termék), ott a társadalmi érték vonzása az erősebb; amelyik terméknel a társadalmi érték a különvett értéknél kisebb (avulásnak indult termék), ott a különvett érték vonzása az erősebb. Társadalmilag az a *termékhelyettesítés gazdaságos*, ahol a társadalmi értékek aránya a különvett értékek arányánál nagyobb, tehát ahol a térhódító termék saját ráfordítástartalma önmagánál nagyobb társadalmilag szükséges munkamennyiségnek felel meg. E közgazdasági követelmény mellett az arányok nagyság szerinti sorrendje: 1. társadalmi értékek, 2. piaci értékek, 3. különvett értékek aránya.

Helyettesítő termékek piaci ára

A piaci érték a piaci árak centruma: átlagos piaci ár. A piaci ár a piaci érték körül ingadozik; változásának irányát cserélve közeledik hozzá, majd távolodik tőle. Mi okozza ezt az ingadozást? Nyilván olyan tényezők, amelyek az árra ható összes tényezők közül az előző „lépcsőket” nem szabályozzák.

Láttuk, hogy a piaci érték nagyságának alakulását *tartós tényezők* szabályozzák. Ezek a tartós tényezők alapjában *tartósan meglevő, jelentősen különböző előállítási és felhasználási feltételek*.^{*} Láttuk, hogy a jobb termék — közös mértékegységben számolt — egységének különvett értéke alacsonyabb, mint a rosszabb terméké. A közös mértékegységben számolt különvett értékek a közös értékshinthez képest egyéni értékeként jelennek meg. Úgy fogható fel a két termék együttes termelése, mint *azonos* formájú terméktömeg *különböző* fajlagos ráfordításokkal történő előállítása. A jobb termék mögött tehát jobb feltételek, a rosszabb termék mögött pedig gyengébb feltételek állnak.

A piaci érték fogalmi meghatározásánál és nagyságának tárgyalásánál *a felhasználás* oldalát is figyelembe vettük. Feltételeztük, hogy a felhasználásban a kiegészítő feltételek — az új anyag, gép, energia stb. alkalmazásához szükséges termelési eszközök, technológiai, munkaerő, szervezethez stb. — könnyebben megteremthetők, mint a korszerűbb termék előállításában. Itt is *tartós és az előállítási feltételektől jelentősen eltérő rugalmasságú* felhasználási feltételekről volt szó. Ezek a tartós feltételek kihatnak a termék iránti kínálatra és keresletre, és ezek egymáshoz való viszonyát tartósan alakítják.

A piaci árak a piaci értéktől mint árcentrumtól *múló* tényezőhatások (kereslet-kínálat pillanatnyi ingadozása), *mesterségesen* kialakított gazdaságon *belüli* hatalmon alapuló tényezőhatások (monopóliumok), valamint *mesterséges állami* beavatkozások (hivatalos árszabályozás) miatt térhetnek el. Most eltekintek a monopóliumok és az állam áreltérítő tevékenységétől. A piaci árak ingadozását első közelítésben a *múló* piaci tényezőkre kell visszavezetnünk.

A piaci ár akkor egyezik a piaci értékkel, ha a múltó tényezőhatások közömbösítik egymást, s így a kereslet és a kínálat egyensúlyban van. „Kereslet és kínálat akkor fedik egymást, ha olyan viszonyban vannak, hogy egy meghatározott termelési ág árutömegét piaci értékén lehet eladni, ... ha az árukat piaci értékükön lehet eladni, kereslet és kínálat fedik egymást.”^{**}

A kereslet és a kínálat *tartós* viszonyát, vagyis ami körül ez a viszony *múlóan* változik, éppen a termékek piaci értéke alakítja ki és tükrözi. „Ha a piaci érték csökken, a társadalmi szükséglet (amelyen itt mindig fizetőképes szükségletet értünk) általában kitérül s bizonyos határokon belül nagyobb tömegű árut tud felszívni. Ha a piaci érték emelkedik, az áru iránti társadalmi szükséglet csökken s kisebb árumennyiséget szív fel. Ha tehát a kereslet és kínálat szabályozza a piaci árat, másrészt viszont a piaci érték szabályozza a kereslet és kínálat viszonyát, vagyis azt a középpontot, amely körül a kereslet és kínálat ingadozásai következtében a piaci árak hullámoznak.”^{***}

Az a tény, hogy a piaci árat a piaci érték körül *múló* tényezőhatások vagy *mesterséges* beavatkozás ingadoztatja, téríti el, a piaci ár alsó és felső határát máshol szabja meg, mint ahol a piaci érték határai vannak.

A korszerűbb termékek piaci értékének felső határa az az árszint, amely az avultabb termék piaci értékének és a két termék használhatósági arányának szorzatából adódik. Ezen felüli ár már nemcsak abszolúte, hanem relatíve is magasabb az avultabb termék áránál. *A piaci érték alsó határa a korszerűbb termékénél* annak különvett értéke, mert ennél alacsonyabb ár — a

* Hasonló ehhez Szabó Kálmán álláspontja: „A piaci érték deklinációja az átlagköltségek arányaitól olyan okok törvényszerű eredménye, amelyek a termelési feltételek és az effektív szükségletek strukturális összefüggésében rejlenek, s monopolisztikus körülmények közt állnak elő. Viszont az árak egyszerű eltérései az átlagköltségek (illetve a társadalmilag szükségesnek elismert egyéni költségek) arányaitól olyan *esetleges* okokra vezethetők vissza, amelyek a meglevő termelési feltételek ésszerűtlen kihasználásában, a forgalom és az elosztás zavaraiiban rejlenek.” (A szocialista termelés alapvonásai, Kossuth Könyvkiadó 1964., 320. l.)

** Marx: A tőke. III. kötet, Kossuth. 1961. 201. l.

*** Uo. 194. l.

szokásos egyéb feltételek mellett — az előállítónak még átlagos jövedelmezőséget sem biztosít.

A *korszerűbb termék piaci ára* az említett felső határnál magasabb is lehet a kereslet és a kínálat pillanatnyi egyensúlybomlása, a monopolhelyzet és az állami árszabályozás következtében. Hasonló túllépés lehetséges — bár ritkábban — az alsó határnál is.

Az *avultabb termék piaci értékének* már nincs ilyen kifejezett alsó és felső határa. Különvett értéke fölé nem emelkedhet, hiszen nincs olyan tartós tényező, amelyik felfelé vonzaná. Különvett értéke alá süllyedhet valamenynyire, de jelentősen nem, mert ez a termelés szűkülését vonná maga után. Ez utóbbi akkor következik be, amikor a korszerű termékénél — annak különvett értékén levő árszinten — a kereslet és kínálat tartós egyensúlya létrejön. Ha a piaci érték a különvett érték alá süllyed, ezzel a terméket kiúzi a piacról. Itt tehát a felső és az alsó határ egymáshoz rendkívül közel áll.

Az *avultabb termék piaci ára* múló túlkínálat esetén jelentősen piaci értéke alá süllyedhet, időleges túlkereslet esetén pedig különvett értéke fölé emelkedhet. Ezek a szélsőségek általában mulékonyak.

A piaci érték mint egyensúlyi ár

Az egymással szoros helyettesítési viszonyban álló termékek piaci értéke kialakítja a fizetőképes társadalmi szükséglet nagyságát, a kereslet-kínálat egyensúlyát. Ennek az egyensúlynak a felbomlása téríti el ettől mint árcentrumtól a piaci árakat.

A társadalmi érték arányainak — a helyettesítési arányoknak — megfelelő piaci arányok a felhasználó számára közömbös árakat, az előállító számára pedig rendkívül ösztönző árakat eredményeznek; nem viszik a kereslet és a kínálat viszonyát az egyensúlyi helyzet felé, tehát szükségképpen labilis árak. A piaci érték arányainak megfelelő árak *egyensúlyi árak*. A különvett értékek arányainak megfelelő piaci árak nem közömbösek és nem egyensúlyiak. A kereslet és a kínálat olyan nagyfokú egyensúlytalanságát eredményezik, ami azonnal felszámolja az ilyen árarányt. A számszerű példával illusztráltuk, hogy a különvett értékek arányát tükröző árak semmiféle stabilitással nem bírnak. Miközben az árak aránya változni kezdett és elmozdult a közömbös árarányok felé, úgy vezetett a tartós egyensúlytalanságtól a tartós egyensúly felé. A közömbös áraránynak szintén taszító ereje van az átlagos piaci árakra. Így ez utóbbiak aránya nem közömbös és nem egyensúlytalan.

A piaci értékek arányának megfelelő árarány egyensúlyi árarány, de *dinamikus* egyensúlyt teremt. Arra ösztönzi az előállítót, hogy a korszerű termék termelésére álljon rá, illetve ennek termelési részarányát fokozza. A korszerűbb termék átlagos piaci ára (piaci értéke) a különvett értékénél magasabb, tehát gyártmányfejlesztési többletjövedelmet is tartalmaz. A piaci értékek arányainak megfelelő árarányok a felhasználót is a korszerűbb gyártmány termelő fogyasztására ösztönzi, mert a termék átlagos piaci ára (piaci értéke) nem annyival magasabb a régi termékénél, mint amennyivel használhatóbb. A viszonylag olcsó termelési eszköz az önköltségcsökkenés tárgyi lehetőségét adja meg, tehát alkalmazása kifizetődő.

„Differenciális hozadék”

A korszerű termék piaci értéke általában annak társadalmi értéke körül alakul ki. Tehát *ezt* a terméket *megfizetik*, az *avultabbat túlfizetik*. Ebből az következik, hogy a felhasználónak az *avultabb* termelési eszköz többbe kerül, mint annak a társadalmi értéke, a *korszerű* termelési eszköz pedig körülbelül annyiba kerül, mint amennyit „ér”. Miért érdemes neki a *korszerű* terméket vásárolnia? Azért, mert annál legalább „*túlfizetés*” nincs.

Most viszonyítsuk a két termék piaci értékét ne társadalmi értékükhöz, hanem egymáshoz. A korszerű termék átlagos piaci ára (piaci értéke) nem annyival magasabb az avultabb termék átlagos piaci áránál, mint amennyivel társadalmi értéke magasabb az avultabb termék társadalmi értékénél.

Példánkban az *A* termék társadalmi értéke 3, a *B* terméké 6. A társadalmi értékek aránya (a használhatósági, helyettesítési arány): 2. A *B* termékénél mutatkozó tartós egyensúlytalanság miatt az *A* termékénél tartós egyensúly alakul ki,* és piaci értéke különvett értékének szintje körül (4) alakul ki, a *B* terméké pedig társadalmi értékének szintje (6) körül. Ha a felhasználó a *B* terméket — amelyik két *A*-nak felel meg — az *A* árának másfélszereséért kapja, önköltségét csökkenteni tudja, annak ellenére, hogy a *B* terméket társadalmi értékén megfizeti. Ha két *A*-t vásárolna, az neki $4 \cdot 2 = 8$ -ba kerülne. Ha 2 *A* helyett egy *B*-t vesz, az csak 6-ba kerül, 2-t nyer. Érdemes a *B* terméket alkalmaznia. (A 8 : 4 arány tulajdonképpen a társadalmi értékek aránya, amelyben azonban az arány tagjai nem társadalmiérték-szinten, hanem annál magasabban állnak.)

Olyan helyzet áll elő, mintha az *A* termék társadalmi értéke a mostani különvett (és piaci) értéke lenne, a *B* termék társadalmi értéke pedig — a helyettesítési arány alapján — ennek kétszerese, tehát 8. Ebben az esetben az *A* termék lenne — társadalmi értéke szerint — megfizetve, a *B* termék pedig *nem* lenne megfizetve. A felhasználónak a *B* termék alkalmazásából tehát azért származna haszna, mert azt társadalmi értéke alatti áron (8 helyett 6-ért) tudja megvenni.

Mit tükröz ez a feltételezett 8 : 4 társadalmiérték-arány és -szint? Nyilván egy *korábbi* helyzetet, amikor az *A* termék mértékegységében kifejezett egységnyi mennyiség átlagos ráfordításigénye még a mostaninál magasabb volt. Magasabbak voltak a különvett értékek, így a közös értékszint is. A jelenlegi közös értékszinthez képest a két termék együttes volumenét *túlfizetik*, de egy korábbi együttes értékszinthez képest *alulfizetik*.

Valóban: az árak változása az értékektől időben elmarad. Az *árak átlagos színvonala egy korábbi értékszínvonalon áll*. A termelésben bekövetkezett változások nem azonnal válnak piaci hatássá. Az értéktörvény *időben* érvényesül, és — mint minden gazdasági törvény — sok áttételen keresztül. Az áttételek a törvény érvényesülési útját és időtartamát viszonylag hosszúvá teszik.

Közrehat ebben a gazdasági törvények *tendenciaként* való érvényesülése is. Amíg a termékekben levő munkamennyiségek az értéklépcsőkön végighaladva újra meg újra átcsoportosulnak és mindinkább társadalmilag szükséges munkamennyiségekké, majd a piaci árban tükröződő munkamennyiségekké válnak, szintén nem az időtől független folyamat játszódik le. A termelésben bekövetkezett változások sem egyszerre „indítják útnak” hatóerejüket az árak felé. A termelési tevékenység fázisokra bomlik. A gyártmányhoz szükséges termelési eszközök előállítása, alkalmazáshoz való felkészítése, a gyártás maga, majd az elosztás, a szállítás stb. időben egymás után következő folyamatok egy adott terméktömeg vonatkozásában. Mindegyik fázisnak megvan a maga időigénye, sőt: fázisok között megszakítások is lehetnek.

Adott, korábbi értékszintet véve alapul, a felhasználó vállalatok *az újonnan beszerzett, korszerűbb* termelési eszközökben „ingyen” kapják az új eszközök — anyagok, gépek stb. — értékének egy részét, hiszen ezek átlagos piaci ára korábbi társadalmi értékükénél alacsonyabb. Ez az érték rész a társa-

* Előfordul persze — főképp a szükségletek összetételének gyors változása esetén —, hogy egy-egy termék ára értékének szintje alá csökken, mert a kereslet visszaesik. Ilyenkor a kereslet és a kínálat múló aránytalansága a piaci árat a piaci érték szintje alá viszi, és ez kényszeríti ki a kínálat csökkentését vagy a fajlagos ráfordítások csökkentését célzó műszaki fejlesztést.

dalmi tiszta jövedelem értékösszegének részeként, „m”-ként, a társadalmi és a különvett érték különbözetének — a gyártmányfejlesztési többletjövedelemnek — a vételárban nem realizált részeként jelenik meg. Ezeknek az — árban nem realizált — „m”-részeknek az összege a népgazdaság felhalmozásainak egyik fő forrása.

A termelésben lekötött eszközök úgynevezett „hozadéka” közgazdaságilag tehát nem más, mint a termelési eszközökből a velük előállított gyártmányokra az élők munkája által átvitt társadalmi értéknek az a része, ami a termelési eszközök beszerzési árában nem realizálódott, tehát amit a gyártmányok önköltségében anyag-, energia-, fogyóeszköz- és amortizációs költségként nem számolnak el, s így a felhasználásban megtakarításként jelentkeznek. A munka hozza létre, de nem az, amelyik a termelési eszközt alkalmazza, hanem amelyik előállítja. Az alkalmazó élők munkájának is fontos szerepe van, mert az árban nem realizált „m”-részt neki kell mozgósítania, gyártmányokba átvinnie, miközben természetesen újabb „m”-tömeget létre is hoz e termelési eszközök segítségével.

Ha valamely gyártmány előállítását korszerűsítik, a gépi felszereltséget növelik, korszerű, relatíve olcsó anyagokat, energiát kezdenek hozzá használni, a gyártmány vállalati önköltsége nagy mértékben csökkenni fog. Társadalmi értéke azonban ezt a csökkenést csak lassan követi. A korszerű termelési eszközök átvitt társadalmi értékének ugyanis egy része nem jelenik meg költségként. A hirtelen korszerűsített termelési folyamattal előállított gyártmányok ára már csak ezért sem követheti rugalmasan a vállalati önköltség csökkenését. Amikor a korszerű termelési eszköz alkalmazása általánossá válik és társadalmi értéke különvett értéke szintjére száll, akkor már a holtmunka-jellegű vállalati költségek ki fogják fejezni az átvitt holtmunka mögött álló társadalmi értéket, s ekkor az ár követheti végre a vállalati önköltség csökkenését.

Ha egy-egy iparágban ugrásszerű műszaki fejlődés van és rohamosan csökken az itt előállított gyártmányok önköltsége, úgy közgazdaságilag egyáltalán nem indokolt az árak ugyanilyen mértékű és azonnali csökkentése, valamint a kereslet-kínálatnak a termelés oldaláról való, ilyen árszinten történő egyensúlyba hozása (hacsak valamilyen egyéb társadalmi megfontolás ezt nem indokolja). A beruházások koncentrációja gyakran egyenlőtlen önköltségváltozáshoz vezet. De ez az egyenlőtlenség egyáltalán nem indokolja az árarányok azonnali megváltoztatását.

Tervek a népgazdaság irányításának átalakítására Csehszlovákiában*

Az új csehszlovák gazdaságirányítási rendszer alapelveinek a kidolgozása nagyarányú munka. Nem az irányítási rendszer részleges módosításáról van szó, hanem a tervszerű irányítás *alapvető* átalakításáról a népgazdaság minden területén, a gazdaságkodás minden szintjén. A tervszerű népgazdaságirányítás nyilvánosságra hozott tervezete az átfogó változások szükségességét, időszerűségét két fő tényezővel indokolja: a gazdasági fejlődés objektív feltételeinek megváltozásával, valamint a szocialista gazdaságirányítás kérdéseinek megismerésében elért magasabb fejlettségi fokkal.

Az alapelvek tervezete hangsúlyozza, hogy a jelenlegi gazdaságirányítási rendszer — amely a fejlődés egy bizonyos szakaszán a növekedés jelentős forrásait tárta fel — a mai fejlettségi fokon már elavult, nem nyit további utakat a növekedés újabb forrásaihoz.

A jelenleg is érvényben levő irányítási rendszer abban az időszakban volt megfelelő, amikor a termelőerők új létesítményekkel való bővítése, az új munkaerő bevonása alapján a népgazdaság *extenzív* fejlődése volt a növekedés fő útja. A további gazdasági fejlődés alapvető iránya azonban ma már az *intenzív* fejlődés: a munka termelékenységének gyors növelése, a műszaki fejlesztés; a népgazdaság szerkezetének átalakítása; a termékek korszerűségének, minőségének fokozása. A termelés mennyiségi kiterjesztésével szemben a

termelés hatékonyságának növelése lett a továbbhaladás döntő láncszeme. Az eddigi irányítási rendszer nem ösztönöz kellően e célok elérésére, nem segít abban, hogy a fenti célkitűzésekben kifejeződő társadalmi érdek és a vállalatok érdekei összhangba kerüljenek.

A jelenlegi irányítási rendszer a vállalatokat arra szorította, hogy egyrészt fokozzák beruházási és munkaerőigényeiket, másrészt küzdjenek feladataik csökkentéséért. A gazdaságirányítási rendszer elavultsága megnyilvánul bizonyos gazdasági problémákban is, így a külkereskedelmi nehézségekben, a műszaki, korszerűségi színvonal növekedésének nem megfelelő ütemében, egyes ágazatok aránytalan fejlődésében, az anyagi-műszaki ellátásban felmerült nehézségekben.

A gazdaságirányítási rendszer átalakítása — hangsúlyozza a tervezet — egymagában nem oldja és nem is oldhatja meg az összes problémát, de a kitűzött célok elérése, a feladatok megoldása semmi esetre sem választható el az irányítási rendszer tökéletesítésétől.

A gazdaságirányítás átalakításának lehetőségét a szerzett tapasztalatok és az elmélet fejlődése teremtette meg. A korábbi fejlődési szakasz objektív feltételei mellett a gazdaságirányítási rendszer kialakulása az ismeretek akkori fokának felelt meg. Ma már a gazdaságirányítás problémáinak megismerése új fejlődési fokra jutott. Különleges jelentőséget tulajdonít ezzel kapcsolatban az alapelvek tervezete a személyi kultusz időszakából eredő egyes leegyszerűsítő, dogmatikus elképzelések és elő-

* E cikk A tervszerű népgazdaságirányítás tökéletesítése alapelveinek tervezetét ismerteti az Új Szó 1964. október 20-i száma alapján.

ítéletek leküzdésének. Az új tapasztalatok és a közgazdaságtudomány újabb eredményei alapján fontos kérdések egész sorában át kell értékelni a szocialista gazdaságirányítási rendszer jellegének és lényegének eddigi értelmezését. Ennek a folyamatnak egyik lényeges eredménye az a megállapítás, hogy *a tervező gazdaságirányítási rendszernek a szocialista áru- és pénzviszonyok érvényesítésére kell épülnie.*

A tervezet szerint az áru- és pénzviszonyok következetesebb alkalmazása adja meg az új irányítási rendszerben azt az objektív mércét, amely a központi gazdasági döntésekben a hatékonyság érvényesítését elsősorban segíti. Jelenleg a tervezés fő szempontja a terv mérlegének kiegyensúlyozottsága, a források és szükségletek összhangjának megteremtése. Ez a szemlélet nem biztosítja a leghatékonyabb döntések kiválasztását és érvényesítését. A népgazdasági tervvel szemben a mai fejlődési szakaszban már alapvető követelmény a társadalmi munka minél nagyobb megtakarítása. El kell érni, hogy a gazdasági döntések objektív számításokon, elemzéseken alapuljanak. Az érték kategóriáknak kell mércéül szolgálniuk a társadalmi munka gazdaságos felhasználásához.

Az áru- és pénzviszonyok következetesebb alkalmazásával a vállalatokat közvetlenül érdekeltté kell tenni a társadalmi érdeknek megfelelő döntésekben — ugyanakkor teret is kell engedni a vállalati kollektívák kezdeményezésének, annak, hogy a társadalmi érdekek összhangba hozott vállalati érdekek megfelelő önálló döntéseket hozhassanak, különféle utakat választhassanak. Ezt csak úgy lehet elérni, ha az érdekeltség egész rendszere ennek a célnak megfelelően épül ki, ha a személyi érdekeltség a vállalati munka eredményességére épül.

Ma az erkölcsi-politikai ösztönzés gyakran ellentétes az anyagi érdekeltséggel — jegyzi meg a tervezet. A minőség javítása, a műszaki fejlődés, az új gyártmányok bevezetése nem érhető el akkor, ha a — bármilyen nyomatékos — erkölcsi-politi-

kai ösztönzést nem támasztja alá az anyagi érdekeltség megfelelő rendszere. Az érdekeltségi rendszer átalakítása arra irányul, hogy ami előnyös a társadalomnak, az előnyös legyen a vállalatnak és az egyénnek is. A társadalmi érdek érvényesítése emellett minden vállalat, minden vezető és minden dolgozó kötelessége is, amiért felelőséggel tartozik.

Ezek a célkitűzések teszik szükségessé, hogy ne csupán egy-egy ponton módosítsák a gazdaságirányítás jelenlegi rendszerét. Az alapelvetervezet teljes szélességében foglalkozik a népgazdaságirányítás valamennyi láncszemével a tervezéstől a dolgozók bérezéséig.

★

A gazdaságirányítás új rendszerében a *távlati tervezés* lesz a központi gazdaságirányítás fő eszköze. A távlati népgazdasági terv a gazdaságpolitika kötelező irányelve lesz. Formája a megoldandó gazdaságpolitikai kérdésekkel összhangban alakul ki.

A tervező szervezeteknek országos viszonylatban megfelelő időelőnyvel kell kidolgozniuk az ötéves tervet. A távlati gazdaságpolitikai célok érvényesítése — a beruházásoknak, a szakképzettség megszerzésének és egy sor más tényezőnek szükségszerűen hosszabb átfutási ideje miatt — csak akkor lehetséges, ha a terv jóváhagyásakor a tervező szervek vállalják egy öt évnél *hosszabb* időszak gazdasági és műszaki fejlődésének irányát is.

A távlati tervnek a központi tervező szervek és a vállalatok közti rendszeres alkotó együttműködés folyamatában kell kialakulnia. Csak így módon lehetséges a rendelkezésre álló eszközök hatékony felhasználásának megtervezése, a szükségleteknek megfelelő termelési arányok kialakítása. A távlati tervezés szerepének megváltozása, jelentőségének megnövekedése megnyilvánul abban is, hogy az ágazatoknak és az egyes vállalatoknak is ki kell alakítaniuk távlati elképzeléseiket. A távlati terv kidolgozása magában foglalja a

műszaki fejlődésnek, a minőségnek, a gyártmányok áralakulásának, az értékesítésnek, az export alakulásának távlati felmérését is. A vállalatok termelési programjának, szilárd távlati célkitűzéseik megszabásának döntő tényezője a termelés műszaki-gazdasági színvonala lesz. Ha az egyes vállalatok gyártmányaik magas műszaki-gazdasági színvonalát tudják biztosítani, távlati programjuk szilárd lesz.

A rövidebb időre szóló tervezés súlypontja a középírányító szervekben, illetve a vállalatoknál lesz. A népgazdasági éves terv csupán a vállalati tervek szükséges társadalmi irányát szabja meg. Ez azon az elven alapul, hogy *a vállalat csak saját maga képes felelősségteljesen kitűzni feladatait*. A vállalatoknak egy-két évre kidolgozott távlati tervvel kiegészített éves tervek szerint kell célkitűzéseiket megvalósítaniuk.

Változások következnek be a *beruházásokkal* való gazdálkodásban is. A javasolt alapelvek a beruházásokat három csoportba osztják:

— az állami költségvetésből fedezett, központilag tervezett *fejlesztési beruházások*;

— a vállalatok saját eszközeiből, illetve bankhiteleiből fedezett *korszerűsítő beruházások*;

— a vállalatok által saját eszközökből, saját elképzelések szerint létrehozott, *felújítási jellegű beruházások*.

Valamennyi beruházási tervet — tekintet nélkül a beruházás méreteire — a hatékonyságra és megtérülésre vonatkozó számításokkal kell alátámasztani. Nem szabad egyidőben sok eszközt lekötni hosszú megtérülési idejű beruházásokkal, mert ez elvonja az eszközöket a népgazdaságban állandóan szükséges korszerűsítő beruházásoktól, felújításoktól. Ez azt jelenti, hogy a felhalmozási alap felhasználási irányainak kialakításában is fokozottan kell ügyelni a helyes arányok érvényesülésére.

A központi irányítás feladata a döntés az országos iparfejlesztést érintő korlátozott számú nagy fontosságú beruházásokról. Ezenkívül objektív elemzés alapján meg kell szab-

nia az egész népgazdaságra vonatkozóan a beruházási eszközök ráfordítási normáit. A beruházásokra vonatkozó minden döntésnek e normákban kifejeződő *azonos* mércén kell alapulnia. A normák megállapításán túlmenően azonban szükség van olyan gazdasági eszközökre is, amelyek a beruházások iránti vállalati igényeket megfelelő korlátok között tartják és egyúttal érdekeltséget teremtenek a vállalatoknál a beruházások hatékonyságának növelésére, a megtérülési idő csökkentésére. A beruházások ésszerű szinten tartására és az állóalapokkal való hatékony gazdálkodásra ösztönöz *az állóalapok kamatának* mint költségtényezőnek a bevezetése. A vállalati beruházásokhoz — az új rendszerben — a saját eszközökön kívül a vállalat bankhitelt is igénybe vehet. A hitelnyújtás esetről esetre megkülönböztetett feltételei is fontos eszközzé válnak a beruházásokkal való ésszerű gazdálkodás szabályozásában.

A vállalati kollektív érdekeltség komplex rendszere is ösztönözni fog a beruházások hatékonyságának növelésére a vállalati bevételekhez fűződő érdekeltségen keresztül.

A *vállalatok anyagi érdekeltségi rendszere* a tervezet szerint a következő alapelvekre épül:

— a vállalatok dolgozóik minden javadalmazását a termékek értékesítéséből fedezik;

— a vállalatok *előre meghatározott összeggel* járulnak hozzá az állami költségvetés forrásainak létrehozásához.

A vállalatok a termékeik értékesítéséből eredő pénzjövödelmekből fedezik az anyagköltségeket és egyéb dologi jellegű költségeiket. A vállalat *nyersbevétele* az értékesítési eredmény és a holtmunka-felhasználás költségeinek különbsége. A nyersbevételeből fizetik a vállalatok az állóalapok utáni kamatot, a hitelek kamatait és részleteit, fedezik saját beruházásaikat. A nyersbevételelt terheli az előre meghatározott összegű költségvetési befizetési kötelezettség is. A nyersbevételeből ezek után fennmaradó összeg teljes egészében a vállalatok dolgozóinak díjazására szol-

gál. Míg tehát eddig a vállalat tevékenységének eredménye — többkevesebb megalapozottsággal — a nyereségben jutott kifejezésre, az új rendszerben az állami költségvetéshez a vállalatok korábban rögzített összeggel járulnak hozzá. A befizetés a vállalatok szempontjából fixköltség-jelleget ölt, és a vállalat munkájának eredményessége közvetlenül a dolgozók díjazására szolgáló alap összegében fejeződik ki.

A költségvetési befizetési kötelezettséget az egyes ágazatokban egységesen fogják meghatározni. Bizonyosodott ugyanis, hogy az elmaradó vállalatok megkülönböztetett megítélése az elmaradás konzerválására vezet. Ezeket a vállalatokat átmenetileg, előre meghatározott időre szubvencionálni kell, hogy a vállalatok időt nyerjenek a technikai-szervezési színvonal radikális megváltoztatására, esetleg más termelés bevezetésére. Amennyiben azonban ez eredménytelen lenne, sor kerülhet egyes vállalatok felszámolására is.

A dolgozók díjazására szolgáló alap két úton kerül kifizetésre: az *alaplábér* az egyéni munka szerinti díjazás eszköze, amelyben a munka mennyisége, minősége és társadalmi fontossága jut kifejezésre; a *prémiumok és jutalmak* a vállalati munka hatékonyságához való hozzájárulásnak megfelelően lesznek felosztva.

Az állami bérléspolitikai feladata az alapbér helyes arányainak biztosítása. A vállalatok jó vagy rossz munkájától függően változik azonban a beralap mozgó része.

A nyersbevétel és ezen keresztül a vállalatok dolgozóinak keresete az érdekeltég ilyen rendszerében elsősorban a realizált termelés nagyságától függ. A vállalatokat tehát közvetlen érdekeik vezetik arra, hogy a termelés összetételét a piaci szükségleteknek megfelelően alakítsák ki, hogy kelendő termékeket gyártsanak. Az érdekeltég ily módon a termelés egyre kedvezőbb összetételének kialakítása irányában fog hatni.

A díjazásra szolgáló alap az anyagköltségek csökkenésének mértékében is növekszik. A vállalatok tehát érdekeltég lesznek az anyaggal való

takarékosságban, abban, hogy az anyagfelhasználás minél kedvezőbb összetételét alakítsák ki és minél olcsóbb anyagok felhasználásával törekedjenek eredményes gazdálkodásra.

A dolgozók díjazására szolgáló alapot a vállalat *teljes egészében* feloszthatja. Növekedhetnek az egyéni keresetek akkor is, ha a vállalatok az eredményesség károsodása nélkül csökkentik dolgozóik számát. A vállalati kollektíva tehát a beralapok adminisztratív szabályozása nélkül is közvetlenül érdekelt lesz a létszám-gazdálkodásban, a termelésre fordított munkaidő tényleges csökkentésében. A munkaerő-felszabadítás enyhítheti a csehszlovák népgazdaság jelenlegi munkaerőhiányát.

A vállalati anyagi érdekeltég fent vázolt rendszere első ízben teszi lehetővé a vállalati önálló elszámolás kiteljesedését — olvasható a tervezetben.

Az alapelvek tervezete nagy súlyt helyez az *árpolitika* merevségének feloldására, az ár aktív gazdasági szerepének fokozására. A cél az árviszonyok olyan átalakítása, amelyben az árak kifejezik a társadalmilag szükséges termelési költségeket — a keresleti-kínálati arányokat feltételezve — és korszerű új árucikkek bevezetésére ösztönöznek.

Az árak megállapításának, kialakításának rendszere lényegesen változni fog. A legfontosabb anyagok, energiahordozók, valamint az alapvető közszükségleti cikkek árait továbbra is a központi szervek határozzák meg. Ezek *szilárd árak* lesznek.

A termékek jelentős részének *limitált árai* lesznek. A központi szerv a felső, esetleg az alsó árhatárt határozza meg. Az árhatáron belül az árak szabadon alakulnak.

Az árképzés új rendszerében lehetőség nyílik arra is, hogy bizonyos termékek árai *a szállítók és megrendelők megegyezésének megfelelően* szabadon alakuljanak ki, illetve a fogyasztási cikkeknel a kereskedelmi szervezet szabadon határozza meg az árat a kereslet és kínálat figyelembevételével.

Ez a rugalmas árrendszer — a vállalati bevételekhez fűződő közvetlen érdekkel párosulva — magában hordja annak a veszélyét, hogy a vállalatok az árak emelésére irányuló spekulatív nyomással is törekedni fognak bevételeik növelésére. Ezt egyrészt központilag irányított árpolitikával és árellenőrzéssel lehet megakadályozni, másrészt olyan piaci helyzet kialakításával, amelyben a fogyasztók hatékonyan védekezni tudnak az árak emelkedése ellen. Az árpolitika alapja a hatékony árellenőrzés lesz — megbízott intézmények és társadalmi szervek útján —, amelynek feladata, hogy elhárítsa azt a — termelés monopolizáltságából fakadó — veszélyt is, hogy a termelők a fogyasztók fölé kerekedve kisebb gondot fordítsanak a gyártmányok minőségére és műszaki színvonalára.

Az árviszonyok megváltoztatása, az árkialakítás új rendszerének bevezetése a piaci helyzet lehetőségeinek figyelembevételével *fokozatosan* fog végbemenni.

Az árrendszer átalakításában szerepet fognak játszani a világpiaci árviszonyok is. Részben ezzel függnek össze a külkereskedelem és a termelés kapcsolatának átalakításával foglalkozó alapelvek.

A *külkereskedelemmel* szemben alapvető követelmény, hogy a népgazdasági hatékonyság fokozásának forrása legyen. E cél megvalósítása akkor lehetséges, ha a külkereskedelem hatékonysága közvetlenül érezheti hatását a vállalati munka eredményében. Jelenleg a termelést a külföldi piactól gazdaságilag elszigeteli az, hogy *a külföldi és a bel-földi árak szinte függetlenek egymástól*. A termelő és a külkereskedelmi vállalatok munkájának eredményessége nem ítéhető meg helyesen, szinte semmi sem serkent a termékek piaci versenyképességének fokozására. A világpiaci árak — hangsúlyozza a tervezet — a technikai fejlődés irányzatát, a munka termelékenységének növekedését is kifejezik, és mindennek bizonyos formában a bel-földi termelésre is hatással kell lennie. Ennek útja, hogy a termelő vál-

latok eredményeire hasson az export árszínvonalára és tényleges önköltségen vegyék figyelembe az importanyagok felhasználását.

A külkereskedelem hatékonyságának fokozása *a külkereskedelmi tevékenység új, rugalmas szervezeti formáját* is megköveteli. Közelebb kell hozni egymáshoz szervezetileg a külkereskedelmet és a termelést. Ezzel kapcsolatban két szervezeti forma megvizsgálására kerül sor a közeljövőben:

— létre kell hozni a termelés és külkereskedelem közös szerveit ágazatok szerint, amelyeket kereskedelempolitikai kérdésekben a külkereskedelem, termelési-technikai kérdésekben pedig a szakágazati vállalat igazgatója irányít;

— egyes esetekben meg kell kísérelni a külkereskedelmi tevékenység teljes beolvastását a termelő vállalatok tevékenységei közé, a külkereskedelmi monopólium érvényesítése mellett.

A *belkereskedelem* irányítási és érdekeltségi rendszerének átalakításában a fő cél a fogyasztó helyzetének megerősítése a kereskedelemmel és ezen keresztül a termeléssel szemben.

Jelenleg a kereskedelmi szervek csak az értékesítés bizonyos mennyiségének elérésében vannak érdekelve. Az anyagi érdekeltséget úgy kell átalakítani — fejti ki a tervezet —, hogy a kereskedelmi szerveket a lakosság szükségletének lehető legjobb kielégítésére, az igényekhez való rugalmas alkalmazkodásra ösztönözzék. Az alapelveknek megfelelő érdekeltségi rendszer kidolgozás alatt áll. A belkereskedelem szervezeti formájának fokozatos tökéletesítésével kapcsolatban egyebek közt felmerült a termelő vállalatok és szövetkezetek szaküzlethálózatának kiépítésének gondolata.

★

A gazdaságirányítás új rendszerének alapgondolata, hogy a további előrehaladás alapfeltétele a növekedés új forrásainak kihasználása, a technikai fejlődés, a termelékenységnek a tudományos-műszaki forra-

dalmon alapuló gyors növelése. Az irányítás egész rendszerének abban az irányban kell hatnia, hogy meggyorsítsa a tudomány és technika legújabb eredményeinek alkalmazását. Ezt kell szolgálnia a tervezés, az árképzés, a vállalati érdekeltég rendszerének egyaránt.

A tudományos-műszaki fejlesztés természeténél fogva mindig távlati jellegű, irányításának súlypontja ezért szükségszerűen a távlati tervek helyezésére kerül át. A meghatározott keretek közötti viszonylag szabadabb áralakulás előnyben részesíti az új, fejlettebb technikát, a műszaki-minőségi követelményeknek magasabb szinten megfelelő gyártmányokat. Az áru- és pénzviszonyokon alapuló érdekeltég fokozására javasolják, hogy a vállalatok és kutatófejlesztő intézetek között szerződéses adás-vétel alapján folyjon a kutató-fejlesztő tevékenység. Az eszközgazdálkodásra ható hitelpolitika, az állóalapok után fizetendő kamat az elavult berendezések kicserélésére, magas műszaki színvonalú eszközökkel való felváltására ösztönzi a vállalatokat.

Az alapelvek tervezete kiemeli, hogy a tudományos és műszaki fejlődés eredményeinek gyors és hatásos alkalmazását a legjelentősebb érdemnek kell tekinteni a népgazdaság valamennyi területén.

A jelenlegi korlátozott kutatóbázis nem biztosíthatja a ma gyártott termék választék teljes szélességében a magas műszaki színvonalat. Ezért azokra az irányokra kell koncentrálni a kutatási-fejlesztési tevékenységet, ahol a legkedvezőbbek a feltételek a világszínvonal elérésére.

A tudomány és technika legújabb eredményeinek rugalmas alkalmazása céljából a gazdálkodás valamennyi szintjén létre kell hozni a szükséges tartalékokat — fejti ki a tervezet.

★

A termelés fejlesztése, a koncentráció, a szakosítás és kooperáció előmozdítása a termelési-műszaki bázis szervezeti rendjének bizonyos átalakítását is megköveteli. E folyamat

lényege: nagyobb, hatékonyabban irányítható gazdasági egységekre való átmenet. A javasolt alapelvek szerint világosan el kell határolni a központi irányítás és az önálló elszámolásban gazdálkodó szervezeti egységek által megoldandó kérdések körét.

Az önálló elszámolás alapján gazdálkodó ágazati irányítószervek számos funkciót átvesznek a jelenlegi minisztériumoktól. Az önálló elszámolás rendszere érvényesülni fog az üzemek legkisebb egységétől kezdve az ágazati irányítószervekig.

A gazdasági egységek irányítása két szervezeti formában fog összpontosulni. Az egyes ágazatok üzemeiből vagy néhány egymással közvetlen kapcsolatban álló, egymásra utalt ágazat üzemeiből kialakuló *szakágazati vállalatok* jelentik az egyik formát. A legtöbb ágazatban azonban *trösztöt* hoznak létre, amely önálló egységként fog működni.

A szakágazati vállalatok, illetve trösztök élén szakágazati igazgatóságok fognak állni. Az ágazaton mint gazdasági egységen belül a hatáskörök konkrét felosztása a szakágazati igazgatóságok feladata lesz. A termelés irányításának valamennyi kérdésében ezek a szervek döntenek. Felelősek a rájuk bízott ágazat fejlődéséért a népgazdaság szükségleteinek kielégítéséért, az eszközökkel való hatékony gazdálkodásért. A központi állami szervek döntéseikben és javaslataikban az igazgatóságokra fognak támaszkodni.

Az irányítás új rendszerével megnő a gazdasági vezetők felelőssége. Sokkal nagyobbak lesznek a vezetés színvonalával szemben támasztott követelmények. A vezetőknek a tudományos irányítás objektív alapján kell állniuk, emellett kezdeményező-készséggel és szocialista vállalkozószellemmel, a kockázatvállalás biztonságával is rendelkezniük kell. A vezetők kiválasztásában és nevelésében meg kell szüntetni az alkalmasságukat. A kiválasztásban bizonyos nélkülözhetetlen nagyvonalúságnak kell megnyilvánulni — olvasható a tervezetben —, ugyanakkor a politikai és eszmei követelményekből

a legcsekélyebb engedményt sem lehet tenni.

★

A tervszerű irányítás alapelveinek végleges formáját az év végén hagyja jóvá a CSKP Központi Bizottsága. A gazdasági irányítás átalakításában fokozatosan kell eljárni, a fokozatosság azonban nem jelentheti az intézkedések halogatását. A tervezet kiemeli a csehszlovák népgazdaság problémái megoldásának és az irányítási rendszer tökéletesítésének egységét. A célkitűzések megvalósításában az egyik legfontosabb köve-

telmény, hogy az 1966—1970. évi tervet már új módon, az új szempontok figyelembevételével állítsák össze.

A gazdaságirányítás új rendszere utat nyit a kezdeményezésnek, anyagi érdekeltséggel támasztja azt alá, de végső soron az eredmény az emberek és kollektívák munkájától függ.

A csehszlovák népgazdaság irányításában — hangsúlyozza a tervezet — az államosítás óta nem merült fel a mostanihoz hasonló alapvető és mélyreható változás végrehajtásának feladata.

S. I.

Új fejlemények a közép-keleti olajtermelésben

Annak ellenére, hogy a világ energiaellátásában a legutóbbi évtized folyamán jelent meg az atomenergia, és rendkívüli mértékben előretört a földgáz, a szakértők véleménye meggyezik abban, hogy — legalábbis a következő évtizedekben — az olaj jelentősége nem fog csökkenni.¹ A kőolaj világtermelése 1950 és 1960 között megkétszereződött, 1963-ban 1, milliárd 300 millió tonna fölé emelkedett. Ezen belül a Közép-Kelet olajtermelése 1950-hez képest több mint 3 és félszeresére növekedett. A közép-keleti olajtermelés növekedési üteme az 1960-as években meghaladta a 10 százalékot, szemben a nyugati félteke átlagban körülbelül 4,5 százalékos növekedési ütemével. A tőkésvilág legnagyobb nyersolaj-exportőriei továbbra is a világtermelés több mint egyharmadát ki-

tevő Közép-Kelet és a világtermelés 13 százalékát adó Venezuela, illetve a legutóbbi években bekapcsolódó észak-afrikai olajövezet. Mindez önmagában is indokolja a Közép-Kelet kivételes szerepét a mai olajvilágpiacon. De ehhez hozzátehetjük, hogy a Közép-Kelet rejti magában a nem szocialista világ felbecsült olajkészleteinek több mint kétharmadát is.

Nemrég múlt 60 esztendeje, hogy William Knox d'Arcy kanadai mérnök a Perzsa-öböl közelében olajmezőre bukkant, s engedélyt kapott a perzsa olaj kitermelésére. A modern kapitalizmus történetének egyik legérdekesebb, de emellett mélységesen leleplező fejezete vette kezdetét: az úgynevezett olajháború, amely változatlan hevességgel folyik tovább napjainkban is. A Közép-Kelet olajáért folytatott versengés éleségét mindvégig fokozta a világ legnagyobb olajtermelőjének, korábban legnagyobb olajexportőrjének, az Egyesült Államoknak különleges érdekeltsége. Az olcsó közép-keleti olaj konkurrenciája ugyanis fenyegetést rejt magában a magas önköltséggel termelő kaliforniai és texasi olajtársaságok számára.

¹ Az OPEC (Organization of Petroleum Exporting Countries — az Olajexportáló Országok Szervezete) szakértői véleménye szerint 1970-ben a Közös Piac országainak energiaellátásában az atomenergia csak 1 százalékkal fog részesedni. A földgáz az energiaellátásban az olaj versenytársa lehet mint energiahordozó, de szállítása tengerentúlra csak folyékony formában történhet, és ez magas költségekkel jár, gazdaságosság tekintetében tehát nem tud versenyezni az olajjal.

A nyersolaj kitermelési költségei 1963-ban (Egyesült Államok = 100)

NSZK	115
Venezuela	60
Algéria	45
Szovjetunió	17
Irak	12
Irán	10
Kuwait	7

Forrás: Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung, Wochenbericht, 1964. február 7.

Az események arról tanúskodnak, hogy a Közép-Kelet feletti hegemóniáért, különösen pedig az olaj birtoklásáért folytatott küzdelemben az ellentétek Anglia, Franciaország, az Egyesült Államok, a Nemzetközi Olajkartell és a kartellen kívüli olajvállalatok között nem jutottak nyugvópontra, sőt élesebbé váltak; a versengésbe a legutóbbi évtizedben intenzíven bekapcsolódtak olyan korábban kívülálló hatalmak, mint Nyugat-Németország, Olaszország és Japán.

Az algériai olaj, amelynek kiaknázása révén Franciaország függetleníteni kívánja magát a közép-keleti olajimporttól — sőt néhány éven belül mint exportőr akar fellépni — egyre inkább szembeállítja a francia kormányzatot angol és amerikai szövetségeseivel. A másik két nagy nyugat-európai olajimportőr — Olaszország és Nyugat-Németország — oly módon igyekszik az amerikai vezetés alatt álló nemzetközi olajkartellt megkerülni, hogy saját maga szerez koncessziókat a Közép-Keleten, másrészt a Szovjetuniótól vásárol jelentős mennyiségű kőolajat. Olaszországot az ENI-cég és a Szovjetunió közti olajegyezmény miatt egyenesen a „szabad világ árulója”-nak titulálták.

A nemzetközi monopóliumok helyzete

A közép-keleti olaj birtoklásáért folytatott vetélkedésben a 30-as évek elejétől kezdve fő szerepet játszott a Nemzetközi Olajkartell, amely öt nagy amerikai monopólium (a Rockefeller csoporthoz tartozó Standard Oil Co. of New Jersey, Stan-

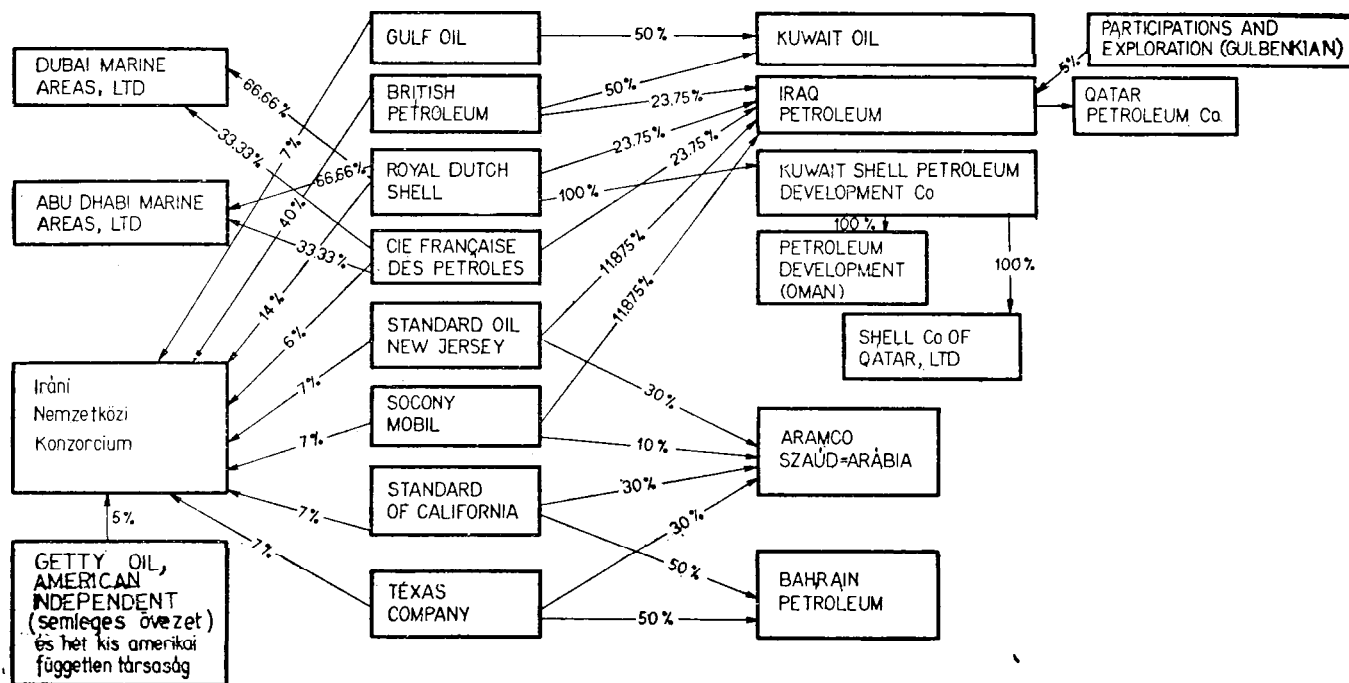
dard Oil Co. of California, Socony Vacuum Oil Co., továbbá a Gulf Oil Corporation és a Texas Co.) az angol British Petroleum Co., az angol—holland Royal Dutch Shell és a francia érdekeltségű Compagnie Française des Pétroles szövetségeként jött létre.

Az olajkitermelés nagyméretű kibővülése és az egyes monopóliumok közti erőviszonyok változása következtében anélkül, hogy a Nemzetközi Olajkartell összetétele megváltozott volna, a kartell felépítésében, tevékenységében a legutóbbi évtizedekben, különösképpen a második világháború után jelentős módosulások álltak elő.

A pozíciók újrafelosztása a második világháború után elsősorban az angol és az amerikai tőke közt ment végbe. Az új erőviszonyokat jól tükrözi az a tény, hogy a második világháború előtt az amerikai részesedés Közép-Kelet olajtermelésében 17 százalék, az angol pedig 76 százalék volt, viszont az iráni konzorcium kialakulása után az amerikai tőke részesedése 60 százalék, az angoloké pedig csak 26 százalék lett, 12,5 százalék a francia tőke részesedése, s a fennmaradó néhány százalékon az olasz és a japán tőke osztozik.

Az újrafelosztás tipikus példája az iráni konzorcium létrejötte. A második világháború után létrejött hazafias érzelmű Moszadik kormány 1951-ben államosította a külföldi olajtársaságokat. Ebben az időben az iráni olaj csaknem teljesen angol kézen volt. Az amerikai monopóliumok eleinte támogatták Moszadikot, hiszen a támogatás fejében a korábbi angol érdekeltségek egy részét remélték megkapni. Anglia a súlyos helyzet és a reális nemzetközi erőviszonyok mérlegelésének hatására megegyezett az amerikaiakkal: államcsíny útján megbuktatták Moszadikot, az iráni olajterületeket pedig felosztották maguk között olyan formában, hogy az angol társaságok (és a francia Cie Française des Pétroles), valamint az amerikai monopóliumok konzorciumot hoztak létre 1954-ben The Iranian Consortium néven az iráni kőolaj kiaknázására.

A Közép-Keleten működő olajmonopóliumok felépítése



Forrás: Financial Times 1957. évi gazdasági melléklete és az iráni nemzetközi konzorcium szerződése

Az iraki olaj jelenleg tulajdonképpen 3 nagy társaság — az Iraq Petroleum Co, a Basrah Petroleum Co és a Mosul Petroleum Co — kezében van. Irak az a terület, ahol az amerikai tőke az olajlelőhelyek újrafelosztásáért folyó harcban nem ért el jelentősebb sikert. Az olajtermelésnek csupán 23 százalékát tartja a kezében. Ennek oka az, hogy az angol tőke (a British Petroleum és a Royal Dutch Shell) a francia tőkére (Cie Française des Pétroles) támaszkodva, az akkori erősen angolbarát iraki kormánytól támogatva sikeresen védte meg iraki pozícióját.

A három iraki olajtársasággal kapcsolatban érdekességként megjegyzendő, hogy ugyanazok a monopóliumok vesznek részt valamennyiben, ugyanolyan részesedéssel, a közös társaságok csupán nevükben különböznek egymástól. (Ezért tüntettem fel táblázatomban — mint tipikust — csupán az Iraq Petroleum Co-t.) A társaságok összetétele: British Petroleum (23,75 százalék), Royal Dutch Shell (23,75), Cie Française des Pétroles (23,75), Standard Oil of New Jersey (11,87), Socony Mobil (11,87), A fennmaradó 5 százalék Gulbenkian örmény származású család ke-

zén van, viszonzásképpen, amiért elősegítette a koncesszió létrejöttét.

A Qatar Petroleum az Iraq Petroleum Co leányvállalata, s így összetételük is megegyezik.

Kuwaitban — annak ellenére, hogy Kuwait brit protektorátus — az amerikai behatolási kísérlet nagyobb sikerrel járt: szemben a második világháború előtti elenyésző részesedéssel, az amerikai tőke jelenleg a Kuwait Oil Co-ban már 50 százalékkal részesedik a Gulf Oil-on keresztül. A második 50 százalék még mindig tisztán angol érdekelt-ség (British Petroleum).

A bahreini és a szaud-arábiai olajkincseket, mint az ábrából is látható, már teljes egészében az amerikai tőke aknázza ki. A Semleges Övezet termelése szintén teljesen amerikai kézben van. (Getty Oil és American Independent Oil.) Ez a „semleges terület” az első világháború után szakadt el Kuwait brit protektorátustól, mivel az erősen amerikabarát Szaud-kormány amerikai biztatásra területi követelésekkel lépett fel Kuwaittal szemben. Anglia és Amerika közötti harcból Amerika került ki győztesen. A vitás területet nem csatolták ugyan Szaud-Arábiához, de

miután semleges terület lett, nem volt tovább jogi akadálya a maradéktalan amerikai uralomnak.

Az olaj világpiaca és ármechanizmusa

A kőolaj piacának szerkezete és ármechanizmusa különbözik a többi árukétól. Ez annak velejárója, hogy a vertikális felépítésű olajipar a legmonopolizáltabb iparág a világon. A nemzetközi kartell, amelyhez a 8 legnagyobb nemzetközi monopólium tartozik, leányvállalatain és holding-társaságain keresztül kezében tartja az olaj kitermelésének, szállításának, feldolgozásának és értékesítésének több mint 60 százalékát a világon. Az olajpiac sajátosságaiban szerepe van továbbá annak, hogy a nemzetközi kartellban érdekelt államok a legfőbb olajfogyasztók, a termelő országok viszont elmaradott gazdasági szerkezetüknél fogva a fogyasztásban nem játszanak szerepet. Az említett tények hatására az olajnak a termelőtől a fogyasztóig való forgalma két fázisra oszlik, illetve két külön forgalmi köre különböztethető meg:

1. A kitermelt kőolaj először tartályhajókon és csővezetéseken a monopóliumok tulajdonában levő finomítóba kerül, ezek általában az Egyesült Államok keleti partján és Nyugat-Európában vannak. Ennek a ciklusnak a monopolista gazdálkodás dolgozott ki külön árrendszert.

2. A különféle feldolgozott termékek a finomítókból az ugyancsak monopolizált nagykereskedelmi vállalatokhoz kerülnek. Ezek szintén Amerikában és Nyugat-Európában vannak. Ennek a forgalomnak is megvan a sajátos árrendszere, amelyre hatnak az illető országok vámtarifái, a piac különféle tényezői és az illető országok kormányai által időnként hozott rendelkezések.

A kőolaj és termékeinek piacán a kereslet és kínálat működése a monopolárak és szervezeti korlátozók fennállása miatt egy sor sajátossággal bír.

A szállítók közül a legfontosabbak: Venezuela és a Közép-Kelet, a Távol-

Kelet és Észak-Afrika jelenleg másodrangú kínálati tényező, bár az utóbbi terület jelentősége rohamosan nő. A világpiacra kerülő kőolaj 90 százalékát az OPEC-hez tartozó országok adják.

Az Egyesült Államok a nagy amerikai kőolajmonopóliumok és a nagy belső termelés miatt a kínálatnak ma is fontos tényezője, jóllehet 1948 óta exportáló országból importáló lett. Az ár alakulásában és az ármechanizmus működésében is fő szerepet játszik. 1960-ban például az Egyesült Államok a világtermelés 42 százalékát adta és a világon kitermelt kőolaj 53 százalékát fogyasztotta. A Standard Oil csoport, a Gulf Oil Co. és a Texas Oil Co., a leghatalmasabb olajmonopóliumok egyeduralmat élveznek nemcsak az Egyesült Államok olajtermelésében, hanem a Nemzetközi Olajkartell többi tagjával együtt uralják a tőkés-világ olajtermelését is. Így a Nemzetközi Olajkartell — mint láttuk — a Közép-Kelet olajtársaságainak 4/5-ét ellenőrzi.

Az Egyesült Államok keleti partja az importált olaj második legnagyobb feldolgozó központja Nyugat-Európa után. Itt 23 finomító működik, kapacitásuk napi 1275 ezer barrel*. A Nemzetközi Olajkartellhez tartozik az itteni finomító kapacitás 55 százaléka. A független társaságok részesedése pedig ezekből a kapacitásokból 45 százalék. Megjegyzendő azonban, hogy a Nemzetközi Kartell tulajdonában levő 14 üzem kizárólagosan a közép-keleti és a venezuelai kőolajat dolgozza fel. Az a 9 üzem pedig, amely a független társaságoké, vagy a saját tengerentúli kitermelő üzemeiből importálja a kőolajat, vagy aszfaltgyártással foglalkozik. Nem helvtálló tehát a Nemzetközi Olajkartell védelmezőinek az az állítása, hogy itt a kartell és a független társaságok között szabad verseny folyik a kőolaj megszerzéséért, illetve a Közép-Kelet és Venezuela kőolajáért. Az ármechanizmus „szabad” működésével magya-

* 1 barrel = 154,6 liter, a fajsúlytól függetlenül körülbelül 7 barrel olaj tesz ki egy tonnát. MEMO 57/a OPEC.

rázták például az amúgy is alacsony meghirdetett árak (posted prices) 3—4 százalékkal való egyoldalú csökkentését 1959-ben.

A második fő fogyasztó terület Nyugat-Európa. A nyugat-európai országok gazdasága nagymértékben függ a közép-keleti kőolajtól. Anglia például olajszükségletének 68 százalékát a közép-keleti országokból fedezi. Nyugat-Európában ugyanúgy, mint az Egyesült Államok keleti partján, a finomító iparágban a Nemzetközi Olajkartell uralkodik. A Financial Times közlése szerint a

Nemzetközi Kartell 1961-ben az itteni finomítók kapacitásának 65 százalékát tartotta kézben.

E monopolista helyzetnek és az olajvilágpiacon ennek alapján kialakult szerkezetnek tudható be az, hogy a nemzetközi kartell olyan árrendszert dolgozhatott ki mindkét forgalmi körre, amely érdekeinek megfelel. A fő kitermelő területekre egymástól különböző kitermelési költségek alapján különböző meghirdetett elszámolási árat vezetett be a nyersolajra.

A nyersolajkitermelés költségei barellenként a fő kitermelő területeken

Közép-Kelet	0,21 \$
Venezuela	0,85 \$
Egyesült Államok	2,00 \$

Forrás: OPEC Pricing Problems Further Consideration, Geneva, 1963. és OPFC 57. sz. memorandum (arabul) Genf, 1963. Delsad Rahman: A fifty-fifty és a kurdok. Figyelő 1963. július 3.

A meghirdetett árak a három fő olajkitermelő területen (barellenként US-dollárban, API 31° fajsúly*)

Egyesült Államok (Nyugat-Texas)	Venezuela	Közép-Kelet (Kuwait)	Megjegyzés
2,91 0,25	2,80 0,25	1,87 1,19	Meghirdetett FOB-ár Fuvardíjak New Yorkig U. S. M. C.-tarifa szerint (35 százalékos engedménynyel) Adók
—	0,11	0,11	
3,16	3,16	3,17	CIF New York

Forrás: OPEC. Memorandum, 58. sz. arabul. Ezek az adatok megegyeznek a Petroleum Press Service 1964. szeptember 9. számban (358. t.) közötti adatokkal.

* A nyersolajnak az Amerikai Olajkutató Intézet (American Petroleum Institute) számítási egységeiben kifejezett fajsúlya. Átszámítása metrikus egységre (t/m³) a következő képlet szerint történik: $\frac{141,5}{131,5 + \text{API}^\circ} \text{ t/m}^3$

A monopóliumok a következő érveléssel igazolták a meghirdetett árakat: A világpiaci árak az Egyesült Államokban — a legnagyobb olajtermelő és -fogyasztó országban — kitermelt kőolaj költségei képezik az alapját. Ehhez hozzáadják az Egyesült Államokban fizetendő adót. Tehát a Közép-Kelet és Venezuela kőolajárának ehhez kell igazodnia úgy, hogy a végeredmény New York CIF*-ára legyen.

A meghirdetett árak kiszámításában alapul a FOB** Mexikói-öböl árat veszik. Ez az ár, amint az a fenti adatokból kitűnik, nem Venezuela, hanem az USA kitermelési költségeihez igazodik, és jelenleg 2,91 dollár. Ehhez hozzáadják a Mexikói-öböl és New York közti

* CIF = Cost, insurance, freight (költség, biztosítás, fuvardíj), az eladót terheli.

** FOB = free on board (költségmentesen hajóba rakva).

szállítási költséget: 0,25 dollárt. E két tényező együtt adja a kőolaj nemzetközi árát, azaz a barrelenkénti CIF New York 3,17 dollárt.

Ebből az árból indulnak ki a venezuelai, közép-keleti és távol-keleti stb. meghirdetett árak kiszámításában. Ez Kuwait esetében például úgy történik, hogy a CIF New York árból levonják a Perzsa-öböl és New York közti szállítás költségét — 1,19 dollárt —, valamint az Egyesült Államok kormánya által a kőolaj barreljére kivetett 0,11 dollár forgalmi adót. Így alakul ki az olaj barrelenként 1,87 dollár kuwaiti meghirdetett ára. Ennek a meghirdetett árnak az alapján számolnak el a monopóliumok az illető országokkal 50—50 százalék részesedést, természetesen az ezekre a területekre kimutatott kitermelési költségek levonása után.

A dolog logikusnak és igazságosnak tűnik, ha elfogadjuk a Nemzetközi Kartell ama állítását, hogy itt tisztességes adásvételről van szó, amelyre a kereslet-kínálat törvényének megfelelően a konkurrencia hat. A valóság azonban ennek az ellenkezője a következő okok miatt:

A kapitalista olajipar vertikális felépítésű, s ennek az iparnak minden ágában a monopóliumok, a Nemzetközi Olajkartell leányvállalatai és holdingtársaságai uralkodnak. A Nemzetközi Kartell számára tehát közömbös, hogy az extraprofit a feldolgozó és a kitermelésben működő leányvállalatok könyvelésében szerepel. Ily módon a Perzsa-öbölben az adásvétel, amelyre nagy súlyt helyeznek a tisztességes kereskedelmi művelet hirdetői, nem egyéb, mint látszólagos aktus és olyan manipuláció, amelyet a monopóliumok közismerten ügyesen végeznek.

A kőolaj árrendszerét kutatva két problémával találjuk szemben magunkat. Ezek az egy termék világpiaci ára kialakulásának és a kitermelő iparnak a sajátosságai. Egy termék fő piacának ott kell lennie, ahol a legtöbbet importálnak az adott termékből. Az itt kialakuló kereslet-kínálati viszonyoknak kell meghatá-

rozni az árat. Ezek szerint a kőolaj világpiacának Nyugat-Európában kellene lennie, nem pedig az Egyesült Államokban, amely például a közép-keleti olajnak nem több mint 5—6 százalékát importálja csupán. Az olaj nemzetközi árát itt a Nemzetközi Olajkartell szabja meg, amelyben 5 nagy USA-monopólium van. Ez a kartell olyan árat szab meg, amely mellett a legrosszabb feltételekkel termelő amerikai olajkitermelő vállalat is folytathatja működését. Igaz, a kitermelő iparban az értéket a legrosszabb feltételekkel dolgozó vállalat ráfordításai határozzák meg, de ennek feltétele a konkurrencia szabad érvényesülése. A monopóliumok protekcionizmusa azonban a venezuelai és a közép-keleti olajat gyakorlatilag kizárja az amerikai belső piacról a magas monopóliár fenntartása végett. Az Egyesült Államok kormánya 1959-től kezdve hivatalos kvótával szabályozza a külföldről behozható nyersolaj mennyiségét. Ilyen körülmények között a kitermelésre még érdemes olajkutak határköltségeinek megállapítása fölöttébb labilissá válik. Az olaj nemzetközi árát tehát ma a monopolista helyzet és a kitermelő ipar kapitalista törvényei határozzák meg.

Így az olajárak kialakításában is megtalálható az úgynevezett hamis társadalmi érték, amely a következő okokra vezethető vissza: a) A „legrosszabb” feltételekkel kitermelő USA-vállalatok gazdálkodási és tulajdonmonopóliumára, b) Az USA-olajmonopóliumok különleges monopolizált helyzetére a termelésben és a forgalomban egyaránt.

Eszerint a Közép-Keleten kitermelt kőolajat az ismert módon kapott meghirdetett árakra épülő — és szállítási költségektől, valamint egyéb terhektől függően területenként változó — nemzetközi áron adják el. A szállításban elfoglalt monopolista helyzet azonban lehetővé teszi a nemzetközi kartell számára, hogy még több extraprofitot szerezzen, és nem 50—50 százalékos alapon, hanem ennél nagyobb arányban részesedjék az olajüzlet profitjaiból,

vagyis hogy lefölözze a meghirdetett ár (1,72 \$)* és a nemzetközi ár közötti különbséget is.

Abdullah Fariki, volt szaud-arábiai olajipari miniszter számításai szerint a meghirdetett és a nemzetközi ár közti különbséget révén az amerikai társaságok 300 millió dollár helyett 880 millió dollár profitot realizáltak 1962-ben.**

De ez még nem minden. Egy barrel nyersolaj ára (CIF New York) 3,17 dollár. Ehhez képest szembetűnően magas — átlagban körülbelül 11 dollár — a feldolgozott olajtermékek (benzin, gázolaj stb.) fogyasztói ára. Az OPEC adatai szerint ez az átlagban körülbelül 11 dolláros fogyasztói ár a következő komponensekből áll:***

Közvetett olajadók a fogyasztó országban	45,5%
Forgalmi és közvetlen adók	6,8%
A kitermelő vállalat profitja	6,9%
Raktározási, eladási költségek és az elosztó árre	21,8%
Hajófuvar	5,5%
Finomítási költségek	4,5%
Kitermelő országok részesedése	6,7%
Kitermelési költségek	2,3%

Az adatokból kiderül, hogy a kitermelési és feldolgozási költségek az eladási árnak viszonylag csekély hányadát teszik ki, s ezáltal a viszonylag alacsony önköltség szokatlanul magas fogyasztási adó kivételét teszi lehetővé. Az olcsó kőolaj ennél fogva nemcsak a monopóliumok üzlete, hanem valóságos állami ügy az imperialista országok számára, s egyik fő oka a hivatalos politika és az olajmonopóliumok politikája közti szoros érdekazonosságának az állammonopolista kapitalizmus feltételei közt.

Az olajpiac új fejleményei és az olajtermelő országok

a) A kőolaj világpiaci árának csökkenése

A háború utáni időszak legáltalánosabb jellemzője a nyersolaj világpiacán az árak csökkenése. Az áresés egyik tényezője a kitermelés kibővülése, a háborút követő évek viszonylag alacsonyabb keresleti szintje, amelyek következtében az összkínálat huzamosan túlhaladta az összkeresletet.

A második világháború óta az olajpiacon új vevők jelentek meg, így Nyugat-Németország és a gyarmati sorból teljesen felszabadult, vagy nemzeti függetlenségüket részben elnyerő, a gazdasági fejlődés útjára lépett országok. Új eladók is feltűntek: az újonnan alakult, zömében amerikai, olasz és japán olajvállalatok, amelyek 1950 után szállítottak az amerikai piacra is. Az Eisenhower-kormány viszont az olajbehozatal növelését meggátolta, s így ezek az új amerikai vállalatok is kénytelenek voltak harcolni a piacokért a régi monopóliumokkal és az újonnan alakult többi társasággal.

Ez az árcsökkenés két év óta a nyugvópont felé közeledik. Ennek jele, hogy a meghirdetett árak nem csökkentek, bár ismeretes az is, hogy az olajszállító cégek továbbra is jelentős, nyilvánosságra nem hozott árengedményekre kényszerülnek. Mi az oka ennek a tendenciának?

1. A piacok felosztása a régi és az új érdekeltségek között lényegében megtörtént. Az eladóknak sikerült nagyjából állandó vevőkört kialakítani, tehát nem szükséges lényeges árleszállításhoz folyamodniuk az olaj eladása végett. Például az új amerikai társaságok piacra találtak Nyugat-Európában, továbbá a Líbiában működő három független olajtársaság (Continental, Marathon, Amerada) közül a Continental Co több államban tekintélyes vevőkört épített ki, míg az Amerada a Shellnek, az egyik legnagyobb nemzetközi olajmonopóliumnak ad el hatalmas tételeket.

* FOB Basra, Irak. API 35°. Petroleum Press Service. 1964. szept. 9.

** At Thaura al Arabijja. 1964. aug. 30.

*** OPEC Pricing Problems Further Consideration, Genéva. 1963.

2. Az 1950-es évektől kezdődően nagy fejlődésnek indult a petrokémiai ipar, ennek következtében az olaj kereslete növekedni kezdett, az 1960-as években pedig a feldolgozóiparban nagy ugrás történt. Csak 1963 első felében, a Financial Times 1963. IX. 11. száma közlése szerint Nyugat-Európában 17 olajfinomító épült, ezek kapacitása évi 53 millió tonna.

3. Végül egész sor ország — nagyobb részt a volt gyarmati országok — erős iparfejlesztési politikát folytat, ami az olaj iránti kereslet növekedését vonja maga után.

b) Az új konkurrensok megjelenése

Az 50-es évek óta az olajiparban a konkurrencia szempontjából változás történt. A Nemzetközi Olajkartell aranykora, egyeduralkodó kezd vészélybe kerülni. Az olajipar szférájában mintegy száz független társaság* jelent meg. Ennek a száz társaságnak fele amerikai, viszont a többi ötven — nemzetiség szempontjából — új tőkésországok konkurrenciáit jelenti az Egyesült Államokkal, Angliával, Franciaországgal és Hollandiával szemben. Annál is inkább, mivel ezek közül nagy vállalataik állami tulajdonban vannak, például az olasz ENI (Ente Nazionale Idrocarburi). Mivel az olajipar minden ágában a nemzetközi kartell uralkodik, a független társaságok behatolása ebbe az iparba sajátos módon megy végbe. Ott, ahol a nemzetközi kartellhez tartozó monopóliumok és a mögöttük álló érdekelt kormányok politikai és gazdasági pozíciója még mindig erős — a félgyarmati és a volt gyarmati országokban, például Dél-Arábiában —, a független társaságok még mindig nem tudtak a kitermelőiparban tekintélyes teret nyerni. Az Iránban működő négy független társaság és az Iráni Nemzeti Olajtársaság termelése együtt még mindig nem tudta

meghaladni az ország olajtermelésének 1 százalékát.

A függetlenné vált kitermelő országok (például Irak) számára meglenne a lehetőség arra, hogy a független társaságokat felhasználhassák a monopóliumok elleni harcban, a nemzeti olajszektor kiépítésében és az olaj értékesítésében is. Annál is inkább, mivel az új koncessziók feltételei jóval kedvezőbbek, mint a hagyományos monopóliumoké, amelyek a Nemzetközi Olajkartell tagjai. Ha megvizsgáljuk a Perzsa-öbölben működő japán Arabian Petroleum Co. Kuwaittal és Szaud-Arábiával kötött egyezményeit, Iránban az IPAC — az American International Oil Corporation és az Iráni Olajtársaság vegyes vállalata — vagy akár az EAK-ban működő amerikai és olasz független társaságok szerződéseit, a következő különbségek állapíthatók meg:

— A profitrészesedés elszámolása több esetben már nem szorítkozik a kitermelésre, hanem a szállításra és az értékesítésre is kiterjed.

— Sok esetben a külföldi társaság beleegyezett abba, hogy a termelő ország az alaptökében is részt vegyen. Az egyiptomi kormány például amerikai és olasz társaságokkal kötött ebben a szellemben szerződéseket, és így nemcsak a profit 50 százalékát, hanem az alaptőke 50 százalékát kitevő részvényei utáni részesedést is megkapja.

— Az új koncessziók gyakran előírják a helyi munkaerő részvételét, nemcsak a termelés egyes szakaszaiban, hanem az irányításban is. Ennek nagy jelentősége van mind az elszámolások ellenőrzése, mind a káderképzés szempontjából.

— E koncessziók időtartama általában rövidebb, mint a régiéké, s ez az ország kincseivel való gazdálkodás szempontjából előnyös.

— Az adófizetés magas, egyes esetekben a külföldi társaság jövedelmének 50 százalékát teszi ki.

— A boon-rendszer (pénzajándékozás a szerződés aláírásakor) bevezetése — például az IPAC létrehozásakor az ajándék 25 millió dollár

* Független társaságnak nevezzük azt a társaságot, amely nem tartozik a Nemzetközi Olajkartellhez.

volt — anyagi lehetőséget ad a nemzeti társaságok finanszírozásához.

Összefoglalva tehát: ezek a koncessziók nemcsak több profitot biztosítanak a termelő országnak, hanem lehetőséget adnak a nemzeti tőke behatolására is az olajiparba. Ez a tényező, valamint a nemzeti olajtársaságok kifejlesztése alapul szolgálhat a majdan létrehozandó nemzeti olajipar számára.

Ami a független társaságok és a nemzetközi kartell közötti konkurenciát illeti az olajipar egyéb ágai-ban, a helyzet más képet mutat. Mivel zömük nyugati, tehát az olajfogyasztó országokban jöttek létre, és egyesek nem a Nemzetközi Olajkartell keretébe tartozó országokban vannak, a feldolgozóiparba hatolnak be a legkönnyebben. A Standard Oil of New Jersey által megbízott kutató bizottság szerint a független társaságok hányada a feldolgozó és finomító kapacitásokban a következőképpen alakul (százalék):

	1961-ben	1965-ben
Állami tulajdonban lévők	14	17
Magántőkével működik	21	26

Forrás: Financial Times, 1963. IX. 11.

c) A nemzeti társaságok létrehozása

A közép-keleti olajexportáló országokban még csupán két nemzeti társaság működik; az iráni és az iraki. Az Iráni Nemzeti Olajtársaság 1951-ben a Moszadik-kormány alatt jött létre, az iráni hazafias erők harcának eredményeként. Tevékenysége eredetileg a termelés egész folyamata kiterjedt; 1954-ben, a nemzetközi olajkonzorciummal kötött egyezménye alapján csak egyes területekre szorítkozik. Alapító tőkéje 10 millió rial (1 dollár = 75—76,5 rial), 10 ezer részvényre oszlik, az összes részvények az állam kezében vannak; befizetett tőkéje pedig 5 millió rial. Az iráni olajtörvény értelmében a társaság egyedül vagy más külföldi társaságokkal szerződ-

ve működhet. Az iráni kormánnyal együtt aláírta a nemzetközi konzorciumra vonatkozó szerződést és több szerződést kötött más külföldi független olajtársaságokkal is. A Nemzeti Olajtársaság tevékenységi területe először is tehát, a konzorciumos terület. Ezen a szerződéses területen a Nemzeti Olajtársaság úgynevezett nem ipari jellegű tevékenységet fejt ki, a jóléti és az infrastrukturális tevékenység dominál. E szolgáltatásokért a Konzorcium különféle vállalatai fizetnek. Másodsor 3 külföldi független társasággal áll kapcsolatban: ezekkel vegyes társaságokat alakított az 1957. július 31-i olajtörvény szellemében. A vegyes társaságok a következők:

a) SIRIP (Société Irano—Italienne des Pétroles). Alapító tőkéje 10 millió rial. Részvények: 50 százaléka a NIOC (Iráni Nemzeti Olajtársaság), 50 százalék az ENI (az olasz állami vállalat) tulajdonát képező nemzetközi társaságot illeti.

b) IPAC (Iran—Panamerican Oil Co.) Alapítótőkéje 7,5 millió dollár. Részvények: 50 százalék NIOC, 50 százalék American International Oil Corporation.

Ez utóbbi a Standard Oil of Indiana leányvállalata, amely 1953 óta a Standard-csoportból formailag kiszakítva működik mint független társaság.

c) IRCAN (Iranian—Canadian Olajvállalat). Alapítótőkéje: 750 ezer rial. Részvények: 50 százalék NIOC, 50 százalék Sapphire Petroleum Ltd. of Canada.

Az iraki nemzeti olajtársaságot 1962 elején hozta létre a Kasszem-kormány — miután gyenge politikai helyzete miatt eredménytelen tárgyalásokat folytatott a monopóliumokkal — oly módon, hogy a monopóliumok által kihasználatlan területeket (ez körülbelül a koncessziós terület 99 százalékának felel meg) átadta az iraki nemzeti olajtársaságnak. Ezt a lépést rövid időn belül a Kasszem-kormány bukása követte. Az imperialista segítséggel végrehajtott 1962. február 8-i államcsíny után megalakult új kormány első intézkedéseinek egyike volt az államo-

sítási törvény hatályon kívül helyezése. A baathista kormány megdöntése után az Aref-kormány — antiimperialista irányban haladva — 1964 februárjában olyan intézkedést hozott, amely nagyjából megfelel a Kasszem által hozott törvény visszaállításának. Meg kell jegyezni, hogy ez az intézkedés a mostani kormány helyzeténél fogva a stabilizáció hiánya miatt — a nyugati körök véleménye szerint is — egyelőre nem jelent komoly veszélyt a monopóliumokra.

Irakban jelenleg 3 állami olajvállalat működik: a Kőolajfinomító Állami Vállalat, az Olajtermékeket Elosztó Állami Vállalat és a Nemzeti Olajtársaság. A Nemzeti Olajtársaság az öt létrehozó törvény szerint kitermeléssel és exporttal foglalkozik. (A törvény II. cikkelye szerint a kitermelésnek — ez a külföldi monopóliumoktól visszavett kihasználatlan területen folytatandó — el kell érnie a külföldi társaságok termelésének 1/8-át.)

Ahhoz, hogy ezek a vállalatok eleget telessenek rendeltetésüknek, vé-

leményem szerint két dolog szükséges. Egyrészt egyesíteni kellene a 3 vállalatot, elősegítve ezzel a tőke koncentrációját, valamint a káderkérdés jobb megoldását is. Továbbá a Nemzeti Olajtársaság növekvő termelésére alapozva erős petrokémiai ipart kellene kiépíteni, amelynek reális lehetőségei adóttak. Arthur D. Tell Inc. angol cég az iraki kormány részére készített jelentésében kifejtette a műanyaggyártás egyik alapanyagának és a műtrágya előállításának lehetőségeit.* A petrokémiai ipar fejlesztése nagyban előmozdítaná a torz gazdasági szerkezet megváltoztatását, s bázisul szolgálhatna egy esetleges államosításhoz, nem beszélve a nemzeti jövedelem növelésében betöltött szerepéről. A petrokémiai ipar exportlehetőségei is kedvezőbbek, főleg az arab és a többi fejlődő országok piacain.

A nemzeti olajszektor megteremtésének elsőrendű fontossága világos lesz, ha példaként felvázoljuk Irán olajiparának képét, amely tipikusnak tekinthető a közép-keleti országokra nézve.

Összefoglaló adatok az iráni olajtermelésről (millió tonnában)

Év	Termelés	Belső fogyasztás millió tonnában	E x p o r t		Irán bevétele millió font- sterling
			kőolaj	feldolgozva	
1954	3,5				3,1
1955	15,8				32,1
1956	25,9	3,2	14,0	8,7	54,8
1957	34,8		19,0		76,0
1958	39,8	3,4	23,8	12,6	88,3
1959	44,7	3,0	27,0	14,5	93,7
1960	51,0	3,1	32,9	14,6	101,9
1961	57,1	3,6	40,9	12,4	103,9
1962	63,5	3,4	45,3	14,7	115,5
1963	73,0				

Forrás: National Iranian Oil Company. Az olajipar fejlesztésével foglalkozó teheráni 2. sz. szimpózium kiadványa, 1962. szept.; 1959—1963. évi Évkönyvek. Europa Publication. Economic Development in the Middle East. United Nations, 1957—1958; Deutsch Institut für Wissenschaftsforschung Wochenbericht. 1964. jul. 7.

A táblázatból látható: A kitermelés gyors ütemben nő, a belső fogyasztás viszont stagnál. Ez azt a tényt tükrözi, hogy az ország ipara

* Lásd Al Arab. 1964. április 2. számát.

nem fejlődik kellő ütemben, holott a nyersanyag-kitermelés fejlődése következtében megvolna rá a lehetőség. Az export adataiból kiderül, hogy a nyersolaj exportjának részaránya magasabb a feldolgozott olaj-

termékekéhez képest, sőt: az utóbbiak aránya relatíve csökken. Ennek oka a nemzetközi kartell ama gazdaságpolitikájában keresendő, hogy a feldolgozó iparágat állandóan a fogyasztó országban fejlessze. Ezt sok tényező magyarázza: az olajtermékek nagyobb szállítási költségei a nyersolajjal szemben (különleges hajóflotta), az olajfeldolgozás magas beruházás-, szakember-igényessége stb. Ez a törekvése az exportáló országok rovására megy, pedig a kőolaj kitermelése óriási lehetőséget ad nemcsak az olajfeldolgozó, hanem a petrokémiai iparág megteremtéséhez is. Az iráni kormány, ha szándékában áll a nemzeti feldolgozó ipar fejlesztése és a belső akkumuláció előmozdítása, még mindig felhasználhatja a feldolgozó ipar kiépítésében a Nemzetközi Olajkartell és az újonnan fellépő független külföldi társaságok közti konkurrenciát.

Irán bevétele a kitermelés növekedése miatt szintén növekvő tendenciát mutat, bár 1960 óta a növekedés relatíve lassult, mivel 1959-ben a monopóliumok egyoldalúan csökkentették az általuk szabályozott meghirdetett árat.

E tendenciák megváltoztatása tehát szükségszerű lenne, nemcsak a külföldi monopóliumoktól való gazdasági függés felszámolása, hanem a kitermelő országok iparosításának megoldása szempontjából is.

d) OPEC

Ezeknek a folyamatoknak a reakciójaként, védekezésképpen jött létre 1960-ban az Olajexportáló Országok Szervezete. A szervezkedés közvetlen oka az 1959. évi olajárcsökkenés volt. A szervezet létrehozását Irak, Kuwait és Szaud-Arábia kezdeményezte, jelenleg tagjai közé tartozik még rajtuk kívül Irán, Indonézia, Qatar, Venezuela és Líbia, és szó van Algéria belépéséről is kilencedik tagként.

Az OPEC legfőbb szerve a Kongresszus, amely legalább 6 havonként

ülésezik. A Kongresszus dolgozza ki az általános politikai irányvonalat, dönt a Kormányzótanács által benyújtott javaslatok ügyében, határozatokat hoz, valamint kinevezi a Kormányzótanács tagjait és elnökét, aki egyben a szervezet főtitkára. A Kormányzótanács — The Board of Governors — a Kongresszus helyettesítője a Kongresszus szüneteiben.

Az OPEC-nek nagy jelentősége van, mert ez az olajexportáló országok első szervezett ellenállása az idegen monopóliumok uralmával szemben. Bár 1959-ben már tartottak arab petróleum-kongresszust az Arab Liga szervezésében, ez azonban nem volt megfelelő szervezeti forma a monopóliumok elleni harcban, mivel az Arab Liga csupán arab országokat tömörít és általános politikai és általános gazdasági kérdésekkel foglalkozik.

Az OPEC nagyobb erőt jelent, mivel tagjai nemcsak az arab olajtermelő országok, s így szélesebb bázisra támaszkodhat; csupán az olajproblémával foglalkozik, így munkáját nem befolyásolja olyan erősen az arab országok eltérő jellege. Bár az OPEC már jobban megfelel erre a célra, jelenlegi és várható eredményei nagyban függenek a tagországokban uralmon levő kormányok jellegétől. Eredményes harcot a nyugati monopóliumok ellen csak következetesen antiimperialista, a nép erejére támaszkodó kormányok vezethetnek.

A legtöbb közép-keleti olajexportáló ország kormánya vagy a nemzeti burzsoázia különféle szárnyai-ból tevődik össze, vagy félfeudális elemeket képvisel és erős szálak fűzik az imperialista hatalmakhoz. Közös vonásuk, hogy antidemokratikusak és kommunistellenesek. Saját érdekükben és a tömegek nyomására harcolniuk kell a monopóliumok ellen, viszont antidemokratikus jellegüknél fogva ebben a harcban nem támaszkodhatnak a tömegekre, ennek következtében ellentmondásos helyzetbe sodródhatnak. A következetes harc megkövetelné ezeknek az országoknak a demokratizálódását, amely

más gazdasági és politikai kérdések megoldásának is elengedhetetlen feltétele.*

Az OPEC feladata igen felelősségteljes, hiszen a közép-keleti országok életében az olaj létkérdés. Ezt tükrözik azok a számok, amelyek az olajtermelésnek a nemzeti jövedelemből való részesedését mutatják. Ez Kuwaitban 100, Szaud-Arábiában 96, Irakban több mint 50 és Iránban 25 százalék. Ezek a bevételek itt fő beruházási forrásként szerepelnek. A torz gazdasági szerkezet következménye az is, hogy Irak kereskedelmi mérlege 1962-ben 60 millió £ deficitet tartalmazott, Iráné pedig 14 millió £-ot, amit olajbevételekből fedeztek. Ezekből a számokból világosan látszik, mennyire ki vannak szolgáltatva ezek az országok az olajtermelésnek, s ezen keresztül az amerikai, az angol, a francia olajtőkének. Az OPEC feladata tehát az lenne, hogy szervezett harccal megszüntesse vagy legalább csökkentse a monopóliumoktól való nagyfokú függést, elsősorban a nemzeti tőke támogatásával állami olajtársaságok létrehozását szorgalmazza, másrészt általános gazdasági intézkedésekkel, az olajszektor gazdasági egyeduralmának megszüntetésével, a mezőgazdaság és az ipar más ágai fejlődésének támogatásával.

Az OPEC számára nagy lehetőségek rejlenek az egységes, közös fellépésben. Ha az olajtermelő országokat sikerül megfelelően tömöríteni, ez fontos kérdésekben meghátrálásra kényszerítheti a monopóliumokat. Például szolgálhatnak az 1956. évi események, amikor is a szuezi válság idején az olajtermelés szabotálásában, az olajszállítás akadályozásá-

ban (olajvezetékek rongálása) megnyilvánuló szolidaritás meghátrálásra kényszerítette az imperialista hatalmakat. Nagy lehetőséget jelent az OPEC számára a mai nemzetközi helyzet is: a nyugati hatalmak gazdasági és politikai pozícióinak gyengülése, a szocialista tábor erősödése és segítőkészsége.

Az OPEC kihasználhatja a monopóliumok közti viszályt is. Ez lehetővé teszi az olajbevételekből való egyre nagyobb részesedés követelését. Például az újonnan megalakult japán társaság — az Arabian Petroleum Co. — a Perzsa-öbölben, Szaud-Arábiában a nettó bevétel 56 százalékát fizeti, Kuwaitnak pedig 57 százalékát a hagyományos 50—50 százalék helyett.

Az OPEC tevékenységének legnagyobb hibája a következetlenség, amely a már említett eltérő politikai beállítottságú rezsimek szövetségéből fakad.

Az említett lehetőségeinél és korlátainál fogva az OPEC eddig főképp azzal a követeléssel lépett fel, hogy állítsák vissza a meghirdetett árak 1959 előtti szintjét. Az árproblémáról kiadott jelentésében az OPEC tiltakozott az ellen, hogy a társaságok kizárólagos jogokat igényelnek a meghirdetett árak megváltoztatására az érdekelt közép-keleti országokkal való előzetes tárgyalások nélkül.

A jelentés hangsúlyozza, hogy a meghirdetett árak leszállítása a társaságoknak a Közép-Keletről származó nettó jövedelmét emeli. Ez komolyan veszélyezteti az érintett kormányok bevételeit. Az OPEC eme jelentése tulajdonképpen viszontválasz a Shell-társaság tanulmányára, amely a szabad ármechanizmust dicsőíti. A Shell-tanulmány ugyanis válasz volt az OPEC korábbi határozatára, amely a meghirdetett árak 1959. évi szintjének visszaállítását követelte. A Shell-tanulmány a meghirdetett árak révén szerzett többletnyereséget azzal próbálta igazolni, hogy ez szükséges más területeken folyó ráfizetéses termelés költségeinek fedezésére. Ez a magyarázat ért-

* A félreértések elkerülése végett meg kell jegyezni, hogy itt sem Egyiptomról, sem Algériáról nem esik szó. Egyiptom nem olajexportáló ország, és ezért nem tagja az OPEC-nek. Algéria nem közép-keleti ország, és még mindig nem tagja az OPEC szervezetének. Irak az OPEC szervezetén belül erősebben küzd a monopóliumok ellen, sok jele mutatkozik annak, hogy az egyiptomi és algériai példát követi, de a demokratizálási folyamat — a napjainkig lejátszódott politikai események bonyolultsága miatt — még mindig lassú.

hető a vállalat szempontjából, de a közép-keleti országok nem fogadják el. A Közép-Kelet saját gazdasága rovására nem fedezheti más területek nem gazdaságos termelésének költségeit.

Követeli az OPEC — az olajtermelő országok profitrészesedésének növelése mellett — a külföldi társaságok alaptőkéiben való részvételt is.

A monopóliumok hamar felismerték az OPEC-ben rejlő veszélyt, és tiltakoztak megalakítása ellen. Memorandumokat intéztek a tagállamok kormányaihoz és kétoldalú tárgyalásra szólították fel őket. Az OPEC azonban megvédte álláspontját, s a monopóliumok támadása eseteire kollektív akciót helyezett kilátásba. A kollektív akcióról közelebbit nem mondott.

Véleményem szerint a mai bonyolult gazdasági és politikai helyzetben államosításra aligha gondolt. Mint már szó volt róla, a közép-keleti országokban az olaj a nemzeti jövedelem igen nagy hányadát adja. Egy esetleges államosításnak ezért komoly gazdasági következményei lehetnének. Jó példa erre a már tárgyalt, Moszadik által végrehajtott iráni államosítás. Az imperialista hatalmak gazdasági blokáddal olyan értékesítési nehézségbe sodorhatnak az államosító kormányokat, hogy az ország gazdasági élete könnyen zsákutcába kerülhetne. A helyzet súlyosságát szállítási nehézségek is fokozzák, hiszen az olajtermelő országok nem rendelkeznek saját olajszállító flottával, annak ellenére, hogy egy arab olajszállító flotta szükségességének kérdése már 1957-ben felvetődött. A szocialista országok nyersolajvásárlásai sem jelenthetnek végleges megoldást, hiszen olajszükségletüket a Szovjetunió segítségével is fedezni tudják. Ettől függetlenül nem lebecsülendő a szocialista országok közép-keleti olajimportjának gazdasági és politikai jelentősége. Annál is inkább, mert ez az olajimport már a közeljövőben — várhatóan — fokozódni fog, különös te-

kintettel arra, hogy egyes szocialista országok — például Kína, Jugoszlávia, Magyarország, az NDK és Lengyelország — Közép-Kelettel folytatott külkereskedelme egyre bővül. Az államosítás aktualitása tehát, a torz gazdasági szerkezettől (az olajszektor kizárólagos vagy uralkodó szerepe csökkenésétől), a nemzetközi gazdasági és politikai erőviszonyok megváltozásától, valamint természetesen az uralmon levő kormányok jellegétől függ.

Valószínű tehát, hogy kollektív akción egyrészt a nemzeti társaságok erőteljesebb támogatását értették. Másrészt kollektív akcióként vehető számításba egy új adó- és árszabályozó törvény megalkotása. Hatásos fegyverek lehetnek még olyan rendelkezések, amelyek infrastrukturális és jóléti beruházások (iskolák, kórházak, országutak, hidak stb.) létesítésére köteleznék a monopóliumokat. Ezzel részlegesen tehermentesítenék az ország költségvetését, csökkentenék a profit kiáramlását az ország területéről, s ez élenkítőleg hatna a gazdasági életre, elősegítené az iparosodást. Mindez véghezvihető, ha az illető országok kihasználják a monopóliumok közti ellentéteket és támaszkodnak a tömegek demokratikus mozgalmaira.

Az arab országokban egyre erősebb a tendencia egy külön szervezet létrehozására, amelynek tagjai az arab országok lennének. Ennek a szervezetnek a létrehozása pozitív hatású lenne, mert benne például Egyiptom is résztvehet, ami egyúttal az antiimperialista irány megerősítését is jelentené. E létrehozandó szervezet előnye lenne még az is, hogy koncentrálná az olajiparban működő arab nemzeti tőkét, előmozdítaná az olajfeldolgozó szektorok létrehozását. Lehetővé válna például a külföldi bankokban felgyülemlett hatalmas arab, elsősorban kuwaiti tőkének e szervezeten keresztül való felhasználása. Az arab országok sorában egyre erősebb a gazdasági integrációkra való törekvés, ami tükröződött az Arab Liga Gazdasági Bizottságának 1964. augusztusi ülés-

szakán is. A fokozódó együttműködés magában rejti egy hatékony arab olajszervezet létrehozásának lehetőségét is, amely az OPEC-cel együttműködve világviszonylatban

nagy hozzájárulás lenne az „olajtermelők”-nek az imperializmus elleni harcához.

Hasab Fadhel

Az üzemszervezési munka helyzete a magyar textiliparban

A magyar iparon belül a textilipar a legszervezettebb iparágak egyike. Népgazdaságunk gyors fejlődése mellett textiliparunkra is fokozódó feladatok hárulnak. Ezeket csak úgy tudja megoldani, ha a vezetői munkát közvetlenül segítő egyik legfontosabb eszközt, az üzemszervezési tevékenységet állandóan fejleszti.

Elérkezett az ideje, hogy az üzemszervezéssel kapcsolatos *alapvető* kérdések vitáit lezárjuk. Ma már értelmetlen dolog azon vitázni, tudomány-e a szervezés, hogy egy nagy vállalatnál vagy egy gyárban szükséges-e külön szervezési részleg; előbb képezzünk szervezőket és azután fogjunk neki a munkának, vagy fordítva cselekedjünk. Ezeket a kérdéseket az élet eldöntötte.

Az MSZMP Központi Bizottságának különböző határozatai egyértelműen állást foglaltak ezekben a kérdésekben. A minisztériumok mellett létrejött különböző szervezési intézetek legtöbb helyen az elméleti bázist és a munka bizonyos fokú koncentrációját is lehetővé teszik. Létrejött a Könnyűipari Szervezési Intézet is.

Az üzemszervező munka fejlődése a felszabadulás óta

Az államosítást követő népgazdasági szervezési intézkedések következtében a vezetés legkülönbözőbb szintjén a tartalékok feltárása előtt szabadabbá nyílt az út. A termelőerők koncentrációja parancsolólag megkövetelte a szervező és vezető munka régítől eltérő felfogását, a szocialista gazda-

ság központi irányítását. Régi módon ezt megoldani nem lehetett.

Az üzemszervezés múltban működő intézetei megszűntek. A szervezéssel való foglalkozás tudományos igényvel nem vetődött fel még. 1946-ban ugyan létrejött az *Ipari Termelési Tanács*, ez azonban kizárólag az új módszerek, teljesítménynormák és a bérrendszerek kidolgozását segítette, és csak 1948-ig működött különböző iparágankénti termelési bizottságok útján. Szerepét az *Országos Munkabérmegállapító Bizottság* vette át. 1947-ben megalakult a *Munkatudományi és Racionalizálási Intézet*. Ez a későbbiek során átalakult *Országos Munkanorma Intézetté*. Mint nevéből kitűnik, alapvető feladata a különböző iparok normáinak és mutatószámainak készítése volt.

1950 elején a Népgazdasági Tanács keretében *Iparszervezési Bizottság* kezdte meg működését. Ez volt az első hivatalos intézmény, amely azzal az alapvető céllal jött létre, hogy az ipari minisztériumok szervezési osztályait segítse. E bizottság működése 1953-ban megszűnt. Ezt követően az üzemszervezés tudományos kérdéseivel az *Üzemszervezési Tudományos Egyesület*, majd a *METESZ Központi Tervgazdasági Bizottsága* foglalkozott. Ez utóbbi *Ipargazdasági Bizottság* elnevezéssel 1958-ban újra kezdte működését.

A gazdasági vezetésünkben kialakult hibás koncepció az állami irányító tevékenységből társadalmi szervek felé toltá át az üzemszervezési munkával való foglalkozást. Kialakult

olyan nézet, hogy külön szervezésre nincs szükség, minden vezető szervező.

A textiliparban a helyzet hasonló volt. Lépésről lépésre megszűntek a különböző szervezési osztályok, általában átalakultak ellenőrzési osztályokká. A szervező tevékenység általános folyamata természetesen nem szűnt meg. Tudományos elvek érvényesüléséről azonban kizárólag az új létesítmények kialakításánál beszélhettünk. A textiliparban ebben az időszakban gyárak sora jött létre, amelyek kialakításánál természetesen nem nélkülözheték az alapvető szervezéseméleti ismeretek alkalmazását, bár a legkorszerűbb tapasztalatok megvalósítása nem mindenütt sikerült. Elég ha példaként rámutatunk a belső anyagmozgatás, az ügyvitelszervezés és a munkaügyi tevékenység sok területén még ma is tapasztalható, lényegében erre az időszakra visszavezethető elmaradottságra. Nem egy helyen korszerű gépi berendezések üzembeállítása keveredett korszerűtlen szervezeti sémák, gyártási rendszerek bevezetésével. Különösen a termelés úgynevezett perifériális területei (regie-műhelyek, TMK, anyaggyártás stb.) tükrözték az elmaradottságot. Ennek nyomait ma is érezhetjük.

Súlyosbodott a helyzet, amikor átmeneti időre anyagi eszközök hiányában leszűkült a textilipar általános fejlesztése. Ugyanakkor a túlfeszített termelési előirányzatok hatására a negatív jelenségek elemi erővel törtek felszínre. Ez félreérthetetlen jelzés volt arra, hogy közel az idő, amikor az investálás meglévő rendszere és mértéke önmagában már a mennyiségi feladatok megvalósítását sem biztosíthatja. A felső vezetésben, de a vállalatoknál is érlelődött a mechanizmus megváltoztatásának gondolata. A Magyar Selyemipari Vállalatnál végrehajtott átszervezés a textiliparban ennek első konkrét megnyilvánulása volt.

Az egészséges irányban megindult fejlődést az ellenforradalmi események megállították. A konszolidálás után újult erővel és minden előzőnél

nagyobb mértékben vetődtek fel az igazgatás, vezetés és szervezés elvi problémái. A párt ösztönzésére és alulról jövő kezdeményezések eredményeképpen megindult a mechanizmus átalakítása, a korszerű igazgatási, vezetési és szervezési elvek érvényrejuttatása. A mechanizmus megváltoztatása, a jogkörök decentralizálása, a tervezési, irányítási rendszerünk átalakítása rövid idő alatt konkrét eredményeket hozott. Egyesek ismételten vitatni kezdték a szervezés szükségességét, éppen arra hivatkozva, hogy különböző szervezési intézkedések nélkül is igen jó eredmények születtek.

Ismét évek kellettek ahhoz, hogy világossá váljon: a *felszínen* levő tartalékok fogyóban vannak, és elérkezett az az idő, amikor jelentősebb eredményeket csak a korszerű vezetés- és szervezéstudomány hazai megteremtésével és az ezen alapuló alapos szervező munka segítségével lehet elérni.

Ebben az időben üzemszervezési csoport jött létre a Könnyűipari Tervező Iroda (KTI) keretében, amely — a régebbi tőkés vállalkozások mintájára — *díjazásért* szervező tevékenységet vállalt. A csoport tevékenységéről a textilipar szakemberei és közvéleménye közel fél évtizeden át rendkívül keveset tudtak meg, és így tapasztalatainak általános felhasználására lehetőség nem nyílt. Éveken keresztül elszigetelten működtek a vállalatok szervezési részlegei is. Az eredmények publikálására legfeljebb a vállalati mérlegekben kerülhetett sor mindaddig, amíg a Textilipari Műszaki és Tudományos Egyesület (TMTE) az 50-es évek végén komolyabban nem foglalkozott a kérdéssel. A textiliparban belül a pamutiparág vezetőit dicséri az első iparági üzemösszehasonlítási csoport létrehozása, amely négy nagyvállalat legfontosabb műszaki és gazdasági mutatóinak összehasonlításával valóssággal találta a különböző szervezési feladatokat.

A közgazdaságtudomány általános fejlődése mellett a vezetés- és szer-

vezéstudomány fejlődése nem hozott megnyugtató eredményeket. Ennek okát elsősorban abban láthatjuk, hogy bár a gyakorlati szervező tevékenység során az élet által felvetett problémákat többségükben megoldották, sem az idő, sem a körülmények nem érlelték meg és nem is érlelheték meg a szervezéstudomány hazai művelésének előfeltételeit. A tudományág művelése megmaradt néhány ember személyes ambíciójának, illetve az utolsó néhány évben — a tudományos egyesületek munkájának eredményeképpen — szűkebb kollektívák vitafórumainak keretében.

Mindez nem azt jelenti, hogy az egész népgazdaságot tekintve nem találhatnánk — különösen ma már — szervezési intézeteket és sok száz, szervezéssel foglalkozó egységet. Mindeztáig azonban e széles körben folyó munka *tudományos megalapozottsága hiányzik*. A szocialista országokban és a nyugaton elért eredmények publikálása is alacsony színvonalon áll. A szervezést nem tanítjuk, nincsenek ennek következtében képzett, a szervezéstudomány ismereteivel rendelkező kádereink. Vannak azonban komoly felkészültségű, sokéves szervezési gyakorlattal rendelkező, e munkáért lelkesedő szakemberek, akik az első lépéseket már megtették. Nem lebecsülendő eredmény, hogy a Magyar Tudományos Akadémia rendelkezik már Szervezéstudományi Bizottsággal.

A textilipari üzemszervezési munka jelenlegi helyzete

Nagy számmal jelentek meg az utóbbi években a szervezés elvi és gyakorlati kérdéseivel foglalkozó cikkek, tanulmányok és egy-egy könyv is. A Központi Bizottság 1960. szeptemberi határozatát követő kollégiumi határozatok és az egyes iparigazgatóságok döntései nyomán szinte minden gyárban létrehozzák a szervező egységeket.

A szervező munkával kapcsolatos legjelentősebb negatívum ma is a *koncentrálttság* teljes hiánya. Üzem-

szervezési tevékenységet végeztetni pusztán az egyes vezetők egyéni megítélése alapján nem lehet. Szükséges volna, hogy a textilipar vezetése, a centrális jogok felhasználásával erőteljesebb hatást gyakoroljon a szervező tevékenység fejlesztésére, a szervezési tapasztalatok megfelelő elterjesztésére, a szervezők oktatására, a szervezési irodalom hatékony ismertetésére. Mindez azonban nagyrészt mai napig a TMTE tevékenységének körében maradt.

Érdemes megemlíteni a Pamutipari Igazgatóság ez irányú kísérleteinek egyikét. A 60-as évek elején Zéman Gyula és Balassa Pál újítása alapján elrendelték, hogy a különböző szervezési utasításokból, leírásokból, tanulmányokból minden pamutipari vállalat egy példányt köteles a Kíspesti Textilgyár szervezési részlegéhez eljuttatni. Ez a részleg negyedévenként egyszer rövid leírás kíséretében összegyűjtve közreadta ezeket a tanulmányokat. A kísérlet hozott is bizonyos eredményeket. Néhány vállalat azonban megtagadta anyagainak közlését, különösen olyankor, ha az újító személyes érdeke fűződött ehhez. A pamutipari üzemösszehasonlítási csoport javaslataiból mindössze néhányat sikerült a közvetlenül érintett vállalatokkal is elfogadtatni, illetve megvalósíttatni. Ezzel szemben eredményt hozott a Pamutipari Igazgatóságnak az üzemösszehasonlító vállalati tevékenységre irányuló *utasítása*. Az utólagos felmérés egyéves eredményként tízmilliós megtakarítást mutatott ki. A selyemiparban 1961-től a gyárak szövőelőkészítői és szövőüzemi összehasonlító munkák hoztak figyelemre méltó eredményeket és alapozták meg a szervezés tekintélyét az egész nagyvállalatnál. 1961—1962-ben a gyapjúipari könyvtári és dokumentációs munka megszervezése az egész iparnak példát mutatott.

1960-tól már elkezdődött a szervező munka technikai, gépi eszközeinek felhasználása. Ezzel lehetővé vált a korszerű matematika felhasználása a szervező tevékenységben. Az ügyvitelgépesítés mint szervező tevékeny-

ség textiliparunkban is valamelyest előbbrelépett a korszerű kis- és közgépek lassú, de fokozatos elterjedésével, a lyukkártya-rendszerű számviteli bázisok kialakításával. A technikai eszközök szűkösségén túl a hozzáértő káderek hiánya is akadályozza a gyorsabb előrehaladást. Az üzemszervezők közül meglehetősen kevesen rendelkeznek még ma a korszerű eszközök felhasználásához szükséges magasabb matematikai ismeretekkel. (Gyakran a gépek kezelésének megismertetése is gondot okoz.)

Az elmúlt négy évben a textilipari üzemszervezési munka fejlődése a megelőző időszakhoz képest jelentősnek tekinthető, eredményei azonban szerények.

Az iparátszervezést megelőző időszakban a Könnyűipari Minisztérium Iparfejlesztési Főosztályának elvi irányítása mellett központi ipari üzemszervezési részleg a Könnyűipari Tervező Intézetnél volt. A textiliparág vállalati szervező részlegei központi irányítást, útmutatást nem kaptak. Kapcsolat kizárólag a vállalatok egyszemélyi vezetőin keresztül volt. Az iparátszervezés után az iparfejlesztési főosztály elvi irányítása alatt, a főosztály szervezetébe tartozó Általános és Szervezési Osztály feladatkörébe építették be a szervezést, konkrétabban a *Könnyűipari Szervezési Intézet* irányítását. A központi szervezési elgondolások döntő részben a távlati fejlesztési tervhez kapcsolódnak. Itt ugyanis a várható szervezések eredményeit mint forrást számításba veszik. Az iparigazgatóságok néhány évvel ezelőtt — szervezeti megerősítés nélkül — kísérletet tettek iparági szinten bizonyos koordinálásra. Folmérték, elemezték a szervezési tevékenységet, azonban utasítások helyett általában csak ajánlásokat tettek.

A vállalatok szervezeti felépítéseiben a szervező részlegek — néhány nagyobb gyárat leszámítva — általában a főmérnök, a terv- és üzemgazdasági főosztályvezető, helyenként a munkaügyi osztályvezető irányítása alá voltak rendelve. Miután több nagyobb gyár tapasztalatai bebizonyi-

tották, hogy jobb, ha a szervezési osztályokat, illetve részlegeket közvetlenül a vállalat egyszemélyi felelős vezetője, az igazgató irányítja, helyenként változtattak a helyzeten. Ha ugyanis a szervezési részlegek irányítása kikerül az első vezető közvetlen hatásköre alól, a szervezési intézkedések kidolgozása lelassul, de különösen a kiadandó utasítások megszületése és érvényrejuttatása szenved halasztást. Nemritkán már a felmérés időszakában a területek vezetői beavatkozásnak tekintik munkakörükbe a szervező tevékenységet. Helyenként kedvezőtlen irányban befolyásolják, kifejezetten fékezik a meglévő hibák, fogyatékokosságok feltárását. Amennyiben azonban a vállalat *legfelsőbb* vezetésétől indul el a kezdeményezés, kevesebb lehetőség nyílik arra, hogy mindezek a negatív jelenségek megjelenjenek; gyorsabban végrehajthatók a meghatározott szervezési célkitűzések. A különböző szintű vezetők lassan megszokják, tudomásul veszik — kedvező vállalati légkör esetén — saját munkájuk segítésének tekintik a szervezők tevékenységét.

Az üzemszervezési káderállomány helyzete, képzése és továbbképzése

Az 1962-ben végzett első felmérés szerint a könnyűiparban mindössze 150 fő, magát szervezőnek valló szakember volt. Ezek között nagy számban voltak a szervező munkát alig néhány hónap óta ismerő, lényegében semmiféle szervezési gyakorlattal nem rendelkezők.

Ez év júniusában a Könnyűipari Minisztérium személyzeti főosztálya részleges felmérést végzett. Kiderült, hogy a textilipari vállalatok 36 százalékánál nincs szervező. Körülbelül 1500 dolgozóra jut egy szervező. (Élenjáró nyugati üzemekben — a legnagyobbakat leszámítva — 200 és 500 között van ez a szám.) A szervezők nagy része 30—40 év közötti, 54 százalékuk műszaki végzettségű. Ebből azonban csak mindössze 15 százalék rendelkezik egyetemi végzett-

séggel, és 75 százalékban öt évnél kisebb szervező gyakorlattal rendelkeznek.

A képzés jelenleg döntően az üzemgazdasági ismeretekre irányul. Ez azonban nem ad megfelelő alapot ahhoz, hogy konkrét szervező munka végzésére alkalmassá váljanak. A szervezési tevékenység elméleti alapjaival, más tudományokkal való kapcsolatával, alkalmazható gyakorlati módszerekkel, korszerű szervezési eszközök felhasználási lehetőségeivel és egy sor egyéb idevágó problémával a képzés egyáltalán nem foglalkozik. Egyes iparágakban — például a gépiparban — a felsőfokú technikai oktatás keretében már bevezették az üzemszervezést, mint tantárgyat. A könnyűiparban még ilyen rendszer sincsen. Intézményesített hivatalos továbbképzési rendszerről még kevésbé beszélhetünk. A TMTE kezdeményezésére a textilipari vállalatok részére 1961-ben indult üzemszervező tanfolyam.

A textilipari vállalatok igazgatóinak jelölései alapján, technikai végzettség követelményével vehettek részt ezen a szervezők, illetve a szervezési munka iránti érdeklődők. E továbbképző tanfolyamokat Budapesten, Szegeden és Debrecenben tartották meg. A tanfolyam egyes előadásainak jegyzete iránt igen nagy volt az érdeklődés; a tanfolyamon résztvevőkön kívül más textilipari vállalatok is megvásárolták ezeket. (Iparágon kívülről is igényeltek.) 1962 őszén megindult a második tanfolyam a TMTE rendezésében. E tanfolyamra nagyjából azok jelentkeztek, akik az elsőt is elvégezték, de többen itt kapcsolódtak be először. A tanfolyamokon átlag 60—70 fő vett részt. Egyes előadások látogatottsága a 100 főt is meghaladta. Az üzemszervezési téma iránti érdeklődés megnőtt. A TMTE részéről az üzemszervezési továbbképzés keretében a textilipari szakszervezetek dolgozóival közösen másik tanfolyam is indult. Ezen a szakszervezet belső aktívái, textilipari vállalatok SZB-vezetői, tagjai vettek részt. Itt is készült jegyzet, amelynek kiadása után

a textilipari szakszervezeti bizottságok a vállalatoknál ismeretterjesztő előadássorozatot indítottak. A cél az volt, hogy az érdeklődést az üzemszervezésre irányítsák. A tanfolyamokon túl a TMTE 1962-ben kilenc, 1963-ban négy szervezési tárgyú előadást tartott. Ezenkívül a szervezéssel összefüggő témakörökben három egésznapos ankét is megrendezésre került.

Társadalmi egyesületi eszközökkel a szervezőképzés és továbbképzés nem oldható meg. Véleményünk szerint egyetemeken, főiskolákon külön üzemszervezői szak beindítása még nem látszik célszerűnek. Figyelembe kell venni, hogy a szervezést, mint minden más tudományt, csak részben lehet elméletileg megtanulni; itt különösen jelentős a gyakorlat. Továbbá tudomásul kell vennünk, hogy nem minden ember alkalmas szervezőnek. Sok mindent meg lehet tanulni, de meghatározott érzék kell ahhoz, hogy valaki jó szervező legyen.

Célszerűnek látszana, ha például a közgazdász-mérnök-képzés keretén belül olyan speciális szervezési ismereteket nyújtjanának, amelyeknek megszerzésével a mérnökök esetleg okleveles üzemszervezői mérnöki címet kaphatnának. Ezt a lehetőséget közgazdászok számára is meg kellene teremteni.

A Könnyűipari Minisztérium Kollégiuma határozatot hozott, hogy a Könnyűipari Szervezési Intézet a jövőben tekintse feladatának az ipar területén dolgozó szervezők elméleti és gyakorlati oktatását. 1964 ősztől kezdődően megrendezésre kerül az intézetben az első szervezőképző tanfolyam, részben levelezőoktatás-szerűen (havonta két oktatási nappal), nagyobb részt azonban gyakorlati oktatás keretében. A szakvizsgát tett hallgató számára a Könnyűipari Minisztérium oklevelet ad. Ezen a tanfolyamon a termelési folyamat szervezésével foglalkozó, főleg műszaki alapképzettségű szervezői munkakörben dolgozók részére kívánunk megfelelő továbbképzést nyújtani. A későbbi időpontban ügyvitel-gépesítési

tanfolyamokat is indítanak. Ezen túlmenően az intézet az üzemszervezők továbbképzésének egyéb lehetőségeit is igyekszik megteremteni. Javaslatot tettek arra, hogy gyakorlati oktatás céljából fél évre vagy egy évre az Intézetbe küldjenek üzemi szervezőket. Kísérlet történik a szervezők szakmai irányítására is. Bizonyos időközönként az intézet összehívna a vállalati szervezőket, ekkor megbeszelnék a szervezéssel kapcsolatos konkrét kérdéseket. A szervezők részére rendszeres szakmai konzultációt tartanak. Megkísérelik az intézetbe összegyűjteni a szervezési leírásokat, tanulmányokat. Hasznos segítséget nyújt az intézet által negyedévenként megjelentetett Szervezési Tájékoztató is. Szükségesnek látszik a különböző típusszervezések konkrét tapasztalatainak ismertetése. Az Intézet külön kiadványok megjelentetésével gondolja ezt megoldani. Mindezek együttesen is *csak rész megoldást* jelenthetnek. Intézményes központi elrendezés szükséges a szervezőképzés és a továbbképzés területén.

Központi intézkedéssel, a szervezési tevékenység határozott elrendelésével kellene megerősíteni a szervező munka tekintélyét is, valamint növelni a szervezők erkölcsi és anyagi megbecsülését. Rendeleti úton ki kellene egészíteni az alkalmazotti nomenklatúrát a szervező funkcióval. Egyértelműen rendezni kellene ennek alapján a szervezők bérezését. A műszaki dolgozókkal azonos módon — néhány éven belül — *képesítéshez kellene kötni a szervezői munkakör betöltését*. A vállalati premizálásnál jelentőségének megfelelően kellene a szervezők munkáját figyelembe venni.

Ezek a megjegyzések, bármennyire kategorikusnak is látszanak, végeredményben a szervezők jelenlegi helyzetében meglévő fogyatékok elemzésén alapulnak. A körvonalazott javaslatok megvalósítása nélkül szervezőink nem kerülhetnek abba a helyzetbe, hogy munkájuk hatékonyságát növelve eleget tegyenek az eléjük állított feladatoknak.

A Könnyűipari Szervezési Intézet

A Könnyűipari Minisztérium Kollégiumának határozata alapján sokéves huzavona után, végeredményben az iparászervezés egyik járulaként létrejött a Könnyűipari Szervezési Intézet. Az alapítólevél szerint az intézet feladatköre könnyűipari üzem- (munka- és ügyvitel-) szervezési tevékenység folytatása, az ezzel kapcsolatos módszertani előkészítés, *megbízások alapján*. Az intézet első lépésként átvett az ipar különböző területein működő néhány kisebb szervezési csoportot, elsősorban a KTI üzemszervező részlegét.

Az a körülmény, hogy az intézet megbízások alapján dolgozik — ez tevékenységének döntő részét képezi —, lényegében azt jelenti, hogy a könnyűiparban a KTI-ben meglévő szervezési elvek továbbvitele történik. Az intézet megalakítása természetesen több vonatkozásban növelte a szervező munka fejlesztésének lehetőségeit, azonban az alapvető kérdésekben — abban, hogy az egész könnyűipar szervezésének központi, elméleti és irányító gazdája legyen — a régi, sokat bírált álláspont, illetve gyakorlat maradt fenn.

Az intézet tevékenysége három fő ágra oszlik: 1. üzemszervezési tevékenység, 2. ügyvitelszervezési tevékenység, 3. módszertani munkagazdasági tevékenység.

Az *első csoportba* technológiai, programozási, programellenőrzési, gyártásirányítási, gyártás- és termelés-szervezési, munkafolyamat-összehangolási, gépápolási tevékenységgel összefüggő szervezési munkák tartoznak. A *második csoportba* a költségelszámolások, ügyrend és tevékenységi jegyzék készítése, ügyviteli munka gépesítése, illetve az ehhez kapcsolódó szervezési munkák sorolhatók. És végül a *harmadik csoportba* az első két csoporttal is részben összefüggő sokirányú szervezési módszertani tevékenységek tartoznak.

Sajátosnak tekinthető az intézet működését illetően a megbízások teljesítésének dotálási formái. Egyes esetekben „fix-költséges” megbízások-

kal, máskor az úgynevezett „nyereségrészesedéses” megbízásokkal dolgoznak. Az elsónél előzetes felmérés alapján a ráfordítandó munkaórából kiindulva határozzák meg a megrendelő által fizetendő összeget. A második esetről a ténylegesen kimutatott nyereségtöbblet meghatározott részét kötik le a munka díjául. Ennél a módszernél az intézet egy éven keresztül figyelemmel kíséri a megszerzett tevékenységet és annak gazdasági eredményét. Szükség esetén menetközben újabb intézkedéseket is tesz.

Az intézet létrejöttét igen jelentős eredménynek tekinthetjük. Mindazonáltal a szervező munka egésze — legalábbis a textilipar tekintetében — valamivel mást, valamivel többet várt. *Az volt az elképzelés, hogy egy létrehozandó szervezési intézmény a textilipar szervező szakemberei és általában vezetői számára a speciális szakterület szervezéstudományi központja lesz, amely az alapvető elvi kérdésektől a szervezéstechnikai rész kérdésekig megfelelő útmutatást és segítséget ad. Intézményesen gondoskodik a legjobb szervezési tapasztalatok elterjesztéséről.* A jelenlegi konstrukció azonban — bizonyos előnyei ellenére — *konzerválja* a régebbi rendszer gyengeségeit és helyenként a vállalati szervező egységek ellenlábasaként jelenik meg. Néhány év szükséges ahhoz, hogy ezekben a kérdésekben a tapasztalatok alapján egyértelműen állást lehessen foglalni.

Az üzemszervezés feladatai napjainkban

Az átszervezés után szinte megoldhatatlannak látszó terhek hárultak a szervezési részlegekre. A nélkülük és csak nagy vonalakban előkészített vállalati szervezeti felépítések legtöbb helyen átdolgozásra kerültek. Ezt követően előzetes ügyrendek készültek, majd megkezdték — de csak néhány helyen tudták elkészíteni — a tevékenységi leírásokat. Ezek mellett a legtöbb szervező részleg foglalkozott a gépi kapacitások felmérésé-

vel. A követelmények nyomására az áruforgalom és szállítás problémáival majd mindenütt foglalkoztak. Az 1964. évi munkaügyi tervekben az alkalmazotti létszám erőteljes csökkentését írták elő, amely sürgette ezeknek a munkáknak a befejezését. (Átmenetileg legtöbb nagyvállalat gyáraiban olyan helyzet alakult ki, hogy az elvitt vagy leadott létszám munkakörének feladatát elvinni, illetve megszüntetni nem tudták. Ez jelentős feszültséget okozott.)

Zavarta a szervezési részlegek munkáját az is, hogy nem egy helyen szétválasztották a műszaki, az ügyviteli és a munkaszervezést, az egyes szakmai vezetők közvetlen irányítása alá csatolva azokat. Másutt az újonnan összekerülő vezetők a hozzájuk tartozó komplett szervezési részleg működését nem vették kellően igénybe, nehogy más vezetőkkel emiatt az együttműködés romoljon. Egyes helyeken e tapasztalatok hatására a nagyvállalat vezérigazgatója közvetlen hatáskörbe vette a szervezési részleget (Pamutfonóipari Vállalat). Így a vita megszűnt, a szervezési részleg a vállalat előtt álló legfontosabb feladatokkal foglalkozhatott.

A nagyvállalati szervezet nyújtotta lehetőségek kihasználására természetesen az eddig eltelt idő kevés volt. Néhány helyen azonban máris jelentős eredményeket mutathatnak fel. Meggyőződésünk, hogy a jó módszerek közismertté válása után a többi nagyvállalat is felülvizsgálja szervezési részlege helyzetét és megteremti azok hatékony munkájának feltételeit.

Iparáganként, az elért fejlődési szinttől függően továbbra is változó feladatok várnak megoldásra. Központban általában a termelésirányítás, az anyaggazdálkodás, a számviteli munka szervezése áll. Ezek megoldására szolgál az új nagyvállalatok szervező részlegeinek tevékenysége. A legfőbb feladatcsoportok a következők:

1. A textilipar területén dolgozó szervezők és vezetők összefogásával *elméleti centrumot* kell képezni a

tisztázatlan elvi kérdések állandó kutatására, tanulmányozására.

2. A textilipari szakemberek, műszakiak és közgazdászok, általában a szakmai közvélemény felhasználásával el kell érni, hogy a szervező munkával kapcsolatos *szemléletben* olyan változást érjünk el, amely vitathatlanná teszi e munka szükségességét. Meg kell szüntetni azt a helyzetet, hogy a rosszul értelmezett vállalati önállóság tiszteletbentartásának indokával kiforrott szervezési rendszereket, munkamódszereket a vezetés továbbra is *csak* javasoljon. Szükséges, hogy ezekben az esetekben határozott, centrális *utasítások* szülessenek.

3. További javaslatokat kell kidolgozni a textilipari szervezők *oktatá-*

sára, bérezésére, premizálására vonatkozóan.

4. A Könnyűipari Szervezési Intézet és a TMTE között tovább kell erősíteni a kapcsolatokat. Az intézet tevékenységét rendszeresen és széles körben publikálni kell, a TMTE eszközeinek felhasználásával is. Az intézet által megjelentetett Tájékoztató továbbfejlesztésére javaslatokat kell tenni. Törekedni kell arra, hogy ez az intézeten kívüli szervező munka fórumává is válhasson.

5. Lépéseket kell tenni, hogy a szocialista és a tőkésországokban bevált üzemszervezési módszerek és konkrét üzemszervezések anyagai minél nagyobb számban rendelkezésünkre álljanak.

Bakos Zsigmond

Wilcsek Jenő és munkaközössége:

IPARGAZDASÁGTAN I. kötet

Ez a munka az ipar gazdaságtanának igényes feldolgozása, egyaránt kielégíti a szakkönyvvel és egyetemi tankönyvvel szemben támasztott követelményeket.

A szocialista ipar központi irányítása a kötet súlyponti kérdése. Tártyalja a gazdaságvezetés funkcióit, módszereit és az ipar irányításának szervezeti rendszerét. Megismerjük a könyvből a műszaki fejlődés irányát, tervezését és kapcsolatát a tudományos kutatással. Az ipar termelési terve fejezet az ipari terv tartalmáról, mutatóiról, a tervezés alapjául szolgáló normákról, a távlati és éves tervezés menetéről ad részletesen ismertetést. Az utolsó két fejezet a termelési kapacitás és az állóalapok újatermelésével kapcsolatos kérdésekkel foglalkozik. Ismerteti a beruházások tervezését és a gazdasági hatékonyság vizsgálatának elvi és módszertani alapjait.

A könyv figyelembe veszi az aktuális rendelkezéseket és szabályozásokat, és felhasználja a tudományos kutatás legújabb vívmányait. Átfogó ismereteket nyújt az iparról és — ezzel összefüggésben — az ipar és a többi népgazdasági ág kapcsolatairól.

404 lap

Ara kötve 71,— Ft

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Varga Jenő: A jelenkori kapitalizmus és a gazdasági válságok

Kossuth Könyvkiadó, 1964. 367 l.

A közelmúltban elhunyt Varga Jenőnek a Kossuth Könyvkiadó gondozásában megjelent könyve gyűjteményes kötet, főképpen a szerzőnek azokat a gazdasági válságokkal, a tőkés újratermelés alakulásával foglalkozó tanulmányait, cikkeit tartalmazza, amelyek eddig nem jelentek meg magyar fordításban. Ez a könyv a Szovjet Akadémiai Kiadó gondozásában 1962-ben megjelent orosz nyelvű gyűjteményes kötetnek rövidített magyar kiadása.

A kötetben szereplő tanulmányok nagyrészt a tőkés világgazdaság II. világháború előtti helyzetével, a tőkés újratermelés II. világháború előtti problémáival, ezen belül nagyon jelentős terjedelemben az 1929—33-as túltermelési válság lefolyásával, jellemzőivel foglalkoznak. Az a részletes és konkrét elemzés, amelyet annak idején Varga Jenő elvégzett, most is érdekfeszítő, és ma is tudományos értékkel bír. A kötet értéke *napjainkban* természetesen nem elsősorban az 1929—33-as válság részletes és konkrét elemzésében, leírásában, a gazdag és rendszerezett tényanyagban van, hanem azokban az elméleti tételekben, elemzési módszerekben, amelyekkel a szerző gazdagította, továbbfejlesztette a tőkés újratermeléssel foglalkozó marxista közgazdaságtudományt.

Nagyon figyelemre méltóak mindenekelőtt Varga Jenőnek a marxista újratermelési és válságelmélettel kapcsolatos fejtegetései. Ezen belül elsősorban azok az elemzések értékesek, amelyek a tőkés újratermelésben spontán érvényesülő gazdasági folyamatokra vonatkoznak.

A spontán érvényesülő gazdasági folyamatok elemzése során jutott Varga Jenő arra a következtetésre, hogy a tőkés társadalom fejlődésével a kapitalizmus piachelyzetének romlania kell. Rámutatott arra, hogy a XIX. században a kapitalizmus piacát még jelentékenyen bővítették a gyarmati hódítások és vasútépítkezések. Közülük az utóbbiak „az áruk szállítására, nem pedig azok termelésére szolgálnak. Ez azt jelenti, hogy nem növelik a termelt áruk tömegét, mint a szűk értelemben vett termelési eszközök. És nem növelve a közvetlen termelést, elősegítik a tőkés piac bővülését, mert megkönnyítik a tőkés úton termelt ipari áruk elhelyezését olyan helyeken, amelyekre régebben nem juthattak el, vagy ahova túlságosan sokba került a szállításuk.” (19. l.) Lenin nyomán Varga Jenő fontos piacbővítő tényezőnek tekintette a parasztság differenciálódását, mert ezzel a parasztság nagy része önellátóból árut vásárló proletárrá válik. A XX. században azonban ezek a piacbővítő tényezők sokat vesztenek jelentőségükből. Ekkor befejeződnek a gyarmati hódítások, a vasútépítés lendülete alábbhagy, ezenfelül „a vezető tőkésországokban — Angliában, az Egyesült Államokban — már befejeződött a parasztságnak a tőkés társadalom elemévé való válása. Az amerikai farmer tőkés kisárutermelő: egy-két fajta árut termel piacra, és piacra termelt áruinak a fogyasztása saját gazdaságában elenyésző szerepet játszik. Az említett országokban tehát már elesik a tőkés piac bővítésének ez az igen fontos tényezője” (266. l.) A szerző a piachelyzetet rontó tényezők közt említi a monopóliumokat is, amelyek a monopolárrakkal korlátozhatják a fizetőképes kereslet emelkedését. Módszertani szempontból is nagyon érdekes, hogy Varga Jenő a tőkésországok piachelyzetének beható vizsgálatában nem feltételezi a tiszta kapitalizmust, hanem bevonja a vizsgálatokba a nem kapitalista környezetet, valamint a tőkésországok nemzetközi gazdasági kapcsolatait is.

Varga Jenő a piachelyzet romlásával hozza összefüggésbe a termelőberendezések krónikus kapacitáskihasználatlanságát, amely a monopolkapitalizmus sajátos jelensége. A termelőberendezések tartós kihasználatlanságának pedig nála nagy jelentősége van, mert azt a válságok súlyosbodását kiváltó egyik tényezőnek tekinti. A „krónikus állótöke-felesleg szükségszerűen elmélyíti a válságokat, elnyújtja a depressziós szakaszokat, mivel a termelőapparátus kihasználatlansága megnehezíti az állótöke felújítását és bővítését, amely a megélénkülés és fellen-

dülés anyagi alapja.” (31. l.) A gyakorlati tapasztalat azóta azt bizonyítja, hogy jelentős állótoke-felesleg mellett is lehet enyhe lefolyású a válság, pl. az állam gazdasági beavatkozása következtében. Kétségtelen azonban, hogy a krónikus állótoke-feleslegnek *önmagának* van válságmélyítő, a válság időtartamát meghosszabbító, s a ciklus időtartamát rövidítő hatása, más kérdés az, hogy ellentétes hatású tényezők, pl. technikai forradalom, állami monopolkapitalizmus stb. ezt a tendenciát mennyiben engedik érvényre jutni.

Nagyon értékes, amit Varga Jenő az ismertetett könyvben közölt több tanulmányban ír a tőkés újratermelés ciklikusságának anyagi alapjáról, a válságok periodicitásának okáról. Ebből a szempontból éles különbséget tesz az állótokek megújítása és kibővítése között. Míg az állótokek tömeges *megújítását* a ciklus *anyagi alapjának* tekinti, az állótokek *kibővítését* mint a válságok periodicitásának, illetve a ciklikus mozgásnak az okát tárgyalja. Az értéktöbblet felhalmozása tehát Varga Jenőnél lényegesen más szerepet tölt be, mint a tömeges megújítás, a felhalmozás mint az értéktöbblet termelő felhasználása átmeneti ideig áthidalja a termelés és fogyasztás ellentmondását, ezért nem lehet a válság permanens, hanem csak periódikus. Ezzel a szerző az újratermelési ciklus vizsgálatával foglalkozó közgazdászok figyelmét az értéktöbblet felhasználási módjaira irányítja, ami nélkül valóban nem érthető meg a tőkés újratermelés folyamata, sőt — hozzátehetjük — annak a II. világháború utáni sajátos alakulása sem. „Az állótokének ez a sajátos mozgása (tömeges megújítása — E. T.) a tőkés termelés ciklikus menetének anyagi alapja, de nem oka... A ciklikus menet oka a felhalmozás, amelynek egyik formája az állótoke kibővítése”. (112—113. l.) A szerző azzal együtt, hogy rámutatott a felhalmozásnak a ciklusban betöltött szerepére, több helyütt komolyan foglalkozott a kumulatív folyamatok érvényesülésével is, amelyeknek nagyobb figyelmet nálunk a marxista közgazdászok csak az utóbbi években szenteltek.

A marxista közgazdászok körében az utóbbi években sok szó esett az újratermelési ciklus deszinkronizációjáról. Varga Jenő könyvének alapos tanulmányozása során rögtön szembetűnik, hogy a szerző már a II. világháború előtt komolyan számolt a deszinkronizáció lehetőségével. Ha „a válság kirobbanásának belső feltételei” — írja Varga Jenő — „az adott országban nincsenek meg. a gazdasági világválság (más országokban lezajló válság — E. T.) legfeljebb a gazdasági helyzet romlásához, egyes termelési ágak részleges válságaihoz vezet, de nem idéz elő általános túltermelési válságot”. (22. l.) Itt a szerző hivatkozik arra, hogy pl. Franciaországban az 1929-es világválság esetében két évvel később robbant ki a válság, és a könyv más fejezeteiben is beszámol a különböző országokban kirobbanó válságok némelykor jelentős időbeli eltéréséről.

Az elmúlt években sok vitára adott alkalmat a világháborúnak a tőkés újratermelési ciklusra gyakorolt hatása. Ezzel a kérdéssel Varga Jenő már a II. világháború előtt foglalkozott, és mondhatjuk, helyesen foglalt állást. Egy 1937-ben kiadott tanulmányában, amelynek címe: „A gazdasági világválságok”, azt írta, hogy „a világháború félbeszakította a ciklus menetét. A küszbönálló válság helyett *hadikonjunktúra* következett be. A háború óriási pótlólagos árupiacot teremtett az állam által fizetett nem termelő fogyasztás termékei* számára.” (33. l.) „A tőkés világ újabb válság küszbén áll” című könyvében — amelyből a jelen kötet ugyan csak részleteket közöl — a következő megállapítások szerepelnek: „1914-ben már érződött a válság közeledte. Am ekkor nem tört ki. Mivel a világháború óriási pótlólagos szükségletet teremtett különféle árukra, s ugyanakkor a munkások millióinak katonai behívása folytán csökkent a termelés, a túltermelési válság nem bontakozhatott ki, sőt bizonyos áruhiány mutatkozott.” (253. l.)

Megkülönböztetett figyelmet érdemelnek Varga Jenő megjegyzései az *állami monopolkapitalizmusról* már csak azért is, mert ezeket egy eredetileg 1928-ban kiadott tanulmányában — címe: „A tőkés gazdaság az első világháború után” — olvashatjuk. Ebben Varga Jenő az állami monopolkapitalizmus rendeltetését, nagyon helyesen, nem közvetlenül a monopolista profit szolgáltatásban, annak növelésében látja — bár az állam tevékenységét ugyancsak helyesen nem szakítja el a tőkések, főként a monopolisták profitérdekeitől —, hanem elsősorban a kapitalista társadalmi rend megmentésére irányuló erőfeszítésekben, a tőkésosztálynak abban a törekvésében, hogy megpróbálja leküzdeni a termelőerők és tőkés termelési viszonyok közötti ellentmondást. „Az államkapitalizmusnak az a lényege,

* Az orosz eredetiben a nem termelő fogyasztás *tárgyai*.

hogy tőkés alapokon próbálja leküzdeni a termelőerők és termelési viszonyok közötti ellentmondást.” (99. l.) Leírja, hogy az állam gazdasági tevékenysége mindig akkor a legerőteljesebb, amikor legjobban jelentkezik a kapitalizmus ellentmondásai. „A világháború éveiben — írja —, amikor az uralkodó osztályok léte fegyelem kockán, az állam gazdasági tevékenysége mindenre kiterjedt. A háború befejeztével ismét szűkült az államkapitalizmus. Az utóbbi években pedig újra erősödik annak arányában, ahogy a technika fejlődése fokozza a termelés társadalmiasítására irányuló tendenciákat...” (100. l.)

Varga Jenő foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy az állami monopolkapitalizmus milyen hatást gyakorol az osztályviszonyokra. Amellett, hogy leszögezte: az állam alapjában a monopolisták érdekeit szolgálja, nem kerülte el a figyelmét az sem, hogy az állami monopolkapitalizmus bizonyos mértékű *kompromisszumot* is jelent a burzsoázia számára. Ez rendkívül fontos felismerés, enélkül pl. a jelenkori kapitalizmusban az állami monopolkapitalizmus társadalmi, történelmi szerepe meg sem érthető. „Az állami beavatkozás külön területe a szociálpolitika. A tőkés szemponjtából ez két feladatot teljesít: egyrészt megóvja az ország munkásosztályát — amelynek kizsákmányolása az egész tőkés termelési mód alapja — attól, hogy egyes tőkés, túlzottan kizsákmányolva a munkásokat, fizikai pusztulásba kergessék; másrészt a munkásosztály egészének, vagy privilegizált részeinek tett engedményekkel erősíti a tőke osztályuralmát.” (100. l.)

Az állami monopolkapitalizmus kollektív tőkés-, főként monopolista érdekek kifejezője, és mint ilyen, jelentős változást okoz a kapitalista termelési viszonyokban. Az egyes tőkés érdekei azonban sokszor ellentétesek egymással, ezért soha sem lehet olyan állami intézkedést hozni, amely *egyformán* szolgálja az összes kapitalista érdekeit. Mindezt már 1928-ban látta Varga Jenő, és olyan pontosan leírta, hogy az szóról szóra ma is elmondható volna az erősen kifejlett állami monopolkapitalizmusról. Szerinte a hadigazdaságban, amelyet az állami monopolkapitalizmus legfelsőbb fokának nevez, a nyersanyagellátás, a termelés stb. állami szabályozására azért volt szükség, hogy „az egyes tőkés ne használhassák ki a maguk egyéni érdekeire az áruínséget, és hogy az összes erőket akadálytalanul a burzsoázia egészének érdekeit szolgáló háború folytatására lehessen összpontosítani.” (100. l.) „Az állam a maga gazdasági tevékenységével szembekerülhet ugyan egyes tőkés csoportok érdekeivel, de sohasem kerülhet szembe a burzsoázia egészének az érdekeivel vagy a döntő szerepet játszó monopolizált tőke érdekeivel. Ha tehát azt tapasztaljuk, hogy különféle tőkés csoportok támadják az állami beavatkozást, ez csak abban leli magyarázatát, hogy e csoportok véleménye szerint érdekeiket bizonyos esetekben nem vették kellőképpen figyelembe. A kapitalizmus anarchikus jellege folytán egyetlen gazdaságpolitikai intézkedés sem elégítheti ki egyformán a tőkés összes rétegeit vagy csoportjait. Éppen ezért mindig akadnak bizonyos csoportok, amelyek ellenzik az állami beavatkozást.” (102. l.)

A most megjelent gyűjteményes kötet részleteket közöl a szerző magyarul már 1947-ben megjelent „A tőkés gazdaság a második világháború után” című művéből is. Ebből elsősorban a hadi-állammonopolista kapitalizmusról szóló fejtegetései emelhetők ki, amelyekből kiderül, hogy a tőkésállam a gazdaság tényleges átfogó és kielégítő irányítására ilyenkor sem képes. A tőkés közös érdeke ilyenkor, hogy országuk győztesen kerüljön ki a háborúból, „egyéni érdekük azonban arra készíti őket, hogy igyekezzenek a háborúból minél nagyobb profitot kisajtolni a saját vállalatuknak. Ilyen körülmények között lehetetlen a gazdaság egészét ténylegesen irányítani.” (293—294. l.) E tétel legfontosabb mondánivalója, vagyis az, hogy a kapitalizmusban *mindig* nagyon fontos szerepet játszanak a tőkés egyéni profitérdekei, teljes egészében alkalmazható a mai, a békeidőben kifejlődött állami monopolkapitalizmusra is; a tőkés közös érdeke az újratermelés állami szabályozása, az egyéni profitérdekek azonban mindig lehetlenné teszik a kielégítő, tényleges átfogó szabályozást.

Nagyon érdekes, amit Varga Jenő a polgári *konjunktúrákutató intézetek* tevékenységéről ír. Elismeréssel szól a hatalmas munkáról, amelyet a tőkésországok statisztikusai és matematikusai, közgazdászai a tények, adatok összegyűjtése, rendszerezése területén végeztek. E munkák eredményeként nagymértékben sikerült tisztázni a tőkés gazdaság egyes részei közti mennyiségi viszonyt. Elmarasztalólag szól azonban a szerző annak a tudományos elméleti alapnak a hiányáról, amely a polgári kutatóknál megfigyelhető, és amely elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy jó, helytálló következtetéseket lehessen levonni a megismert tények alapján. „A konjunktúrákutálásban a legtöbb munkát a gazdasági jelen-

ségek statisztikai meghatározását célzó kísérletekre fordították. Ehhez rendkívül bonyolult matematikai-statisztikai módszereket dolgoztak ki. Itt nem térhetünk ki részletesebben ezekre a módszerekre. Csak annyit szeretnénk megjegyezni, hogy elmélet hiányában e módszerek alkalmazásával a gazdasági élet egyes oldalai között bármilyen kapcsolatot ki lehet mutatni, s ez nagy veszéllyel jár.” (64. l.)

A könyvben levő gazdag elméleti anyag ismertetésére még nagyon sok példát lehetne felhozni. Itt említjük meg az agrárválságok sajátosságainak beható elemzését, ezen belül pl. a fix költségek szerepét az agrárválságok lefolyásában, azoknak a közgazdasági problémáknak a vizsgálatát, amelyek a tőkés világgazdaságnak a nagy válságot követő szétesésével kapcsolatosak, a munkanélküliségnek, az ármechanizmusnak, a technikai fejlődés sajátosságainak, a monopóliumoknak, a valutáris problémáknak a vizsgálatát stb. E problémák részletesebb ismertetését egy szűkre szabott recenzió keretében nem végezhetjük el. Megemlíthető még, hogy Varga Jenő a két világháború közti időszakban a tőkés újratermelés várható alakulásáról meglehetősen helytálló prognózisokat adott, így az 1929—33-as válság mélypontjának idején kijelentette, hogy hamarosan újabb termelésemelkedésnek kell létrejönni, 1937-ben pedig előre látta az újabb válság — az 1938-as — elkerülhetetlen bekövetkezését.

Vannak a könyvnek vitatható megállapításai, elméleti fejtegetései is. Ezek közé tartozik az a mód is, ahogy Varga Jenő a túltermelési válságok elkerülhetetlenségét tárgyalja. A termelés és fogyasztás közti ellentmondás éleződési folyamatát ugyanis úgy ábrázolja, hogy a társadalmi termék ($c + v + m$) értékén belül csökken a személyes fogyasztásra kerülő hányad a $v + (m - a)$, vagyis a nemzeti jövedelemnek az akkumulációval kisebbitett hányada. A valóságban azonban az a helyzet, hogy a $v + (m - a)$ viszonylagos csökkenését meghatározott körülmények között éppen az újratermelés arányossági követelményei írhatják elő, vagyis részaránya tartósan csökkenhet anélkül, hogy az válság kirobbanására vezetne. Másfelől, kialakulhat olyan helyzet is, hogy ámbár a $v + (m - a)$ részaránya a társadalmi termék értékén belül nem csökken, mégis létrejönnek a periodikus túltermelési válság feltételei.

Erősen vitatható, sőt minden valószínűség szerint helytelen Varga Jenőnek az a megállapítása, hogy az állam a piac mesterséges bővítésére legfeljebb csak az államkölcsönök növelése útján képes, az adópolitika útján már nem. „Bizonyos körülmények között a fegyverkezés a tőkés árupiacnak a „normális” keretein túlmenő, ideiglenes bővülését jelenti. Ez a tétel abban az esetben érvényes, ha a fegyverkezés költségeit nem adókból, hanem kölcsönökből fedezik. Ha a fegyverkezést teljesen adókból finanszírozzák, a piac csak a régi árumennyiséget szívja fel. Csupán az ipari termékek naturális formája változik: a polgári lakosság szükségleteit kielégítő fogyasztási cikkek és termelési eszközök helyett fegyvereket gyártanak.” (50. l.) Varga Jenőnek ez a megállapítása nyilvánvalóan annak a nagyon fontos összefüggésnek a fel nem ismerésén alapszik, hogy a költségvetésen átfutó jövedelmeknek, köztük profitoknak a mozgása nagyon lényegesen eltér a privátkapitalisták tulajdonában maradó profitok mozgásától. S minthogy az államadóságok nem mindig növekednek, vagy növekedésük egy-egy évben rendkívüli időszakoktól eltekintve nem nagy, a szerző az állami monopolkapitalizmusnak az összkereslet mesterséges bővítésében, a válságok mélységének alakulásában nem tulajdonított különösebben nagy jelentőséget.

Ezzel függ össze az a tétele, hogy a II. világháború után is, amikor már végbement a monopolkapitalizmus átalakulása állami monopolkapitalizmussá, lehetséges, sőt valószínű az 1929—33-as válsághoz hasonló túltermelési válságok kibontakozása. Úgy gondolta, hogy amikor már a II. világháború utóhatásai teljesen kimerülnek, ismét nagyon súlyos világgazdasági válságnak kell kibontakoznia. Ez kiderül az elmúlt évtizedben született közismert, de korántsem olyan helytálló prognózisából is, mint amilyeneket tett a II. világháborút megelőző évtizedben. És kiderül ebből a könyvből, amint az egyik itt közölt cikkében nagyon mereven utasítja el a válságok mesterséges mérséklésének, illetve a mérséklés lehetőségének a gondolatát. „Az ipari termelésnek a második világháború után bekövetkezett jelentős emelkedésére hivatkozva a kapitalizmus apologétái azt állítják, hogy az olyan típusú mély túltermelési válságok, mint amilyen az 1929—1933. évi volt, már nem fognak megisméltódni. Ám ennek az állításnak nincsen semmiféle tudományos alapja.” (364. l.)

Varga Jenő gyűjteményes könyvének túlnyomó részét azonban nem a vitatható vagy hibás tételek, megállapítások jellemzik. Az olvasóban e kötet alapos

tanulmányozása ismét azt a meggyőződést erősíti meg, hogy a marxista közgazdászok kollektívája Varga Jenőben a marxista közgazdaságtudomány nagy és példaképpül szolgáló művelőjét veszítette el.

Nem hagyható szó nélkül, hogy a könyv címe egyáltalán nem fedi a könyv tartalmát. A jelenkori kapitalizmuson ugyanis tulajdonképpen a II. világháború utáni kapitalizmus értendő. A könyv címe azt ígéri, hogy a II. világháborút követő évek újratermelési problémáiról lesz szó. De nem így van, a könyv a szerzőnek csak egyetlen II. világháború után írt, 1961-ből származó cikkét tartalmazza, címe: »Marx „Tőké”-je és a modern kapitalizmus«, de ez sem kifejezetten a tőkés újratermelési ciklus, illetve a válság problémáival foglalkozik.

Erdős Tibor

Timár János: Munkaerőhelyzetünk jelene és távlatai

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1964. 197 l.

A könyv témája időszerű, egyrészt mert a munkaerő-szükségleti terv távlati népgazdasági tervünk fontos része, másrészt mert napjainkban hazánk munkaerőhelyzetében gyökeres változások következtek be. A „munkaerőbőség” korszaka lezárult, a munkaerőforrás szűkül. Az ország gazdasági fejlődésének „extenzív” korszaka befejeződött; az „intenzív” időszak kezdetén állunk.

Ebben a bonyolult és újszerű helyzetben ad számunkra eligazítást Timár János könyve. A szerző ebben a műben nem a távlati népgazdasági terv munkaerő-fejezetét tárgyalja, hanem a jövőre vonatkozó egyéni elképzeléseit írja le. Témáját szigorúan a munkaerőhelyzet elemzésére korlátozza és nem foglalkozik ennek a távlati termelési, termelékenységi, műszaki fejlesztési előirányzatokkal való kapcsolataival.

A téma sajátos jellege abban van, hogy a munkaerővel nem lehet úgy „gazdálkodni”, mint az állóeszközökkel, anyagokkal stb. A gazdálkodás „tárgya” nem holt anyag, hanem maga az élő ember, vágyaival, szándékaival és cselekedeteivel. Éppen ezért a munkaerő-gazdálkodás — általában — nem építheti feladatai megoldását adminisztratív és kényszerintézkedések rendszerére. Az intézkedések nem kizárólag gazdasági jellegűek. Sokszor nem közvetlenül, hanem a körülmények tudatos alakításával kell odahatni, hogy az egyes emberek önkéntes elhatározásán alapuló cselekedetei eredményeként tervszerűen megvalósuljon a munkaerőnek a társadalom igényeit kielégítő újratermelése és elosztása. Ezt a sajátos jelleget erősíti az, hogy a munkaerő társadalmi „termelési ciklusának” időtartama tizenöt-húsz év. Így a munkaerő-gazdálkodás tervezése szükségképpen hosszútávú. Már most kell gondoskodni arról, hogy munkaerőhelyzetünk másfél évtized múlva a népgazdaság akkorra elvárt színvonalának és szerkezetének megfelelő legyen. Az új munkahelyek telepítése, a szakképzés fejlesztése, a nőknek a munkába való bevonását segítő szociális ellátás megszervezése mind olyan feladat, amelynek egy-egy rövidebb időszakban való megoldása is csak a távlati célok ismeretében történhet.

A könyv sorra tárgyalja a munkaerőhelyzet alakító tényezőit. Először a népesség *munkaképességének korhatáraival* foglalkozik. Részletes elemzés alapján megállapítja, hogy — hosszabb történelmi időszakot nézve — emelkedik a munkaképesség alsó korhatára, de ennél még jobban a felső korhatár. Ennek következtében fokozatosan nő a népesség munkaképességének időtartama.

Vizsgálja a szerző *a nők foglalkoztatásának* bővítési lehetőségeit. Kimutatja, hogy a társadalmi-gazdasági fejlődéssel emelkedik azoknak az ágazatoknak a részaránya, amelyekben a kereső nők részvétele az átlagosnál magasabb. Ilyenek elsősorban a kereskedelem, a személyi és társadalmi szolgáltatások, az oktatás és a népművelés, az egészségügyi és a szociális ellátás. Az egyes ágazatokon belül nő az alkalmazotti — szellemi — munkahelyek száma, és csökken a nehéz, egészségre ártalmas munkák részaránya. Ez persze még nem elégséges feltétel a nők foglalkoztatásának növeléséhez. Fontos feladataink vannak a nők iskoláztatása, szakmai képzése területén, de főképp bizonyos társadalmi feltételek megteremtésében. Timár János rámutat arra, hogy a szolgáltató intézmények egész rendszerét kell kiépíteni a közétkeztetéstől kezdve a mosodáig. Mindenekelőtt azonban a

gyermekintézmények széles hálózatát kell létrehozni. Bizonyítja, hogy — bár e társadalmi feltételek megteremtése nagy anyagi áldozatot jelent — a nők fokozottabb foglalkoztatása népgazdaságilag kifizetődő és el nem kerülhető.

Ezután az *oktatás* és a *szakképzés* kérdéseire, majd az öregek foglalkoztatásának témájára tér át a szerző. Ez utóbbi tárgyalásakor rámutat arra, hogy 1960 és 1980 között az ország népessége előreláthatólag 800 ezer fővel nő, és ezen belül a 60 évesek és az ennél idősebbek száma 700 ezerrel. Az öregek foglalkoztatását alakító tényezők elemzése után röviden utal arra a jövőben erősödő tendenciára, hogy nyugdíjas, de tevékeny öregek egyre nagyobb számban fognak ellátni önként és javadalmazás nélkül olyan feladatokat, amelyeket egyébként aktív keresők látnak el. Ilyen munkára lehetőségek kínálkoznak a fiatalok szakmai-gyakorlati oktatásában, a gyermekekről való társadalmi gondoskodás megszervezésében, az állami és társadalmi vezetés, igazgatás, ellenőrzés számos olyan szervezetében, amelyekben ma fizetett apparátus végzi el a munkát. Az ilyen jellegű foglalkoztatás visszahat a munkaerő-politikára, az adott területen csökkenti a munkaerő-szükségletet, illetve annak az aktív keresőkkel ellátandó részét.

Az öreg keresők számának várható csökkenése igen nagymértékű. A 65 éves és annál idősebb férfiak foglalkoztatási részaránya a Német Szövetségi Köztársaságban, Olaszországban, Belgiumban, Új-Zélandban 20 és 25 százalék közötti. Az előirányzatok szerint 1980-ra nálunk ez a szám 9,6 százalék lesz, ami valószínűleg egyedülálló a világon.

A következőkben elemzi a könyv a *mezőgazdaság munkaerőhelyzetét* alakító tényezőket, így a munkamegosztás fejlődését, a termelékenységemelkedés hatásait, a keresők kor és nem szerinti összetételének várható változását. Utal az elöregedés nagyon is reális veszélyére. Javasolja, hogy a parasztcsaládok fiataljainak színvonalas és széles körű mezőgazdasági szakképzésével, a falusi munka- és életkörülmények javításával, a jövedelemszerzési lehetőségek növelésével állítsuk meg ezt az elöregedési folyamatot.

Nem kerüli el a szerző figyelmét a mezőgazdasági — elsősorban a növénytermelési — *munkacsúcsok* munkaerő-problémája sem. Vázolja ezek tompításának technikai és strukturális feltételeit.

Kimutatja, hogy csupán időleges tendencia az iparban foglalkoztatottak részarányának növekedése. A fejlődés magasabb fokán meggyorsul a szolgáltató ágazatokban dolgozók arányának növekedése, és az iparban foglalkoztatottak részaránya csökkenni kezd. A viszonylag magas életszínvonal az olyan tevékenységek iránti igényeket növeli, amelyek magas munkaigényűek, és a hatékonyságuk viszonylag lassan emelkedik. Ilyen például az oktatás, az egészségügy, a vendéglátó- és szórakoztatóipar, a szociális és a kulturális ellátás.

A könyv utolsó fejezete összefoglaló képet ad a foglalkoztatottság távlati alakulásáról. Itt érinti a szerző a *munkaidő-csökkentéssel* kapcsolatos gondokat. Mivel a munkaerőforrás szűkül, egyre kevésbé lehet megvalósítani olyan munkaidő-csökkentéseket, amelyek létszámnövekedéssel járnak. Olyan módszer alkalmazását javasolja Timár János — szovjet tapasztalatok alapján —, hogy a munkaidő meghatározott mértékű csökkentését a felső gazdasági vezetés termelési és termelékenységi feltételekhez kötötten engedélyezze. Amikor a vállalat ezeket a feltételeket teljesítette — vagyis a munkaidő-csökkentés után is tartani tud egy megadott szintet —, a munkaidőt rövidítheti. Így a vállalatok dolgozói az egy munkaóra jutó termelési érték növelése útján elért eredményt — a csökkentett munkaidő formájában — teljes egészében megkapják.

Részletesen elemzi végül a könyv a területi fejlesztés és a foglalkoztatottság összefüggéseit. Figyelemre méltó javaslatokat tesz a mezőgazdasági területek női munkaerő-tartalékainak mozgósítására.

Timár János könyve értékes forrásmunka számos kutatási terület számára és segítség távlati munkaerőterveink összeállításában. A szerző óriási adattömeget dolgoz fel, rendszerez és értékeli. Táblázatai, grafikonjai szervesen kiegészítik az elemző fejtegetéseket. Arra törekszik, hogy csak az időszerű kérdésekkel, az újabb jelenségekkel foglalkozzék, de azokkal nagyon alaposan.

P. P.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ СТАТЕЙ

Золтан Роман

Хозяйственные решения, расчеты экономической эффективности

В первой части статьи рассматриваются роль и общие характерные черты расчетов экономической эффективности, исходя из того, что такие расчеты представляют собой средство принятия хозяйственных решений. В частности, автором подчеркивается, что эти расчеты как средство принятия решений всегда направлены на будущий период и, таким образом, осложняются неопределенными факторами; в этих расчетах всегда приходится пренебрегать некоторыми условиями, прибегать к предположению «аналогичных условий» и контролировать их правильность.

Во второй части статьи рассматривается несколько областей хозяйственных решений и расчетов экономической эффективности. Автором анализируются конечные и промежуточные цели нашей хозяйственной деятельности, присущая этим целям иерархическая взаимосвязь: взаимосвязь расчетов экономической эффективности с планированием и экономическими механизмами.

В третьей части излагаются некоторые общие методологические проблемы расчетов экономической эффективности: вопросы использования или исключения (замены) цен, определения и начертания горизонта времени, проблемы учета различия во времени (процента).

В четвертой части статьи дается краткий обзор достигнутых до сих пор результатов научных исследований, связанных с расчетами экономической эффективности, и дальнейших задач в этой области. Автором намечается четыре основных направлений дальнейших исследований: анализ хозяйственных решений, исследование важнейших общих методологических проблем расчетов экономической эффективности (цен, процентов, неопределенности), исследование возможностей применения наиболее развитых математических методов и, наконец, постепенное усовершенствование настоящих методов расчетов экономической эффективности.

Корой Фэлдеш

О движущих силах экономических действий

В статье экономические действия характеризуются как функционирование и воспроизводство производительных сил и производственных отношений и как создание новых производительных сил и производственных отношений. Экономическое действие неразрывно связано с экономическим законом, но не тождественно ему. В названных действиях переплетаются общественное бытие и общественное сознание, материальные и идеальные движущие силы. Данное действие определяется существующими производительными силами и производственными отношениями. Последние включают в себя не только экономические законы, но и их объективный механизм.

Механизм в таком понимании является прежде всего производственным отношением, опосредствующим осуществление закона. Это движущая сила, непосредственно регулирующая отдельные экономические действия. При социализме систему этих движущих сил надо сообразовать с положением данного народного хозяйства и потребностями его эффективного развития. Для этого нужно добиться соответствия между обязательными и адресованными директивами и экономическими стимулами. Социалистические производственные отношения должны быть раскрыты в конкретных массовых экономических явлениях. Последние, в свою очередь, не могут быть поняты без анализа производственных отношений.

Социалистическая экономическая система тождественна в существенных чертах, но ее конкретные формы (и методы ее осуществления) отличаются в отдельных странах в зависимости от их природно-географических и общественно-исторических особенностей.

Анбраш Броди

О трех системах цен

В статье освещаются системы цен, пропорциональных стоимости, цен производства и т. н. двухканальных цен, распределяющих прибавочную стоимость пропорционально отчасти вложенным средствам и отчасти заработной плате.

Автор доказывает, что в любом из трех случаев нет необходимости обязательно исходить из затрат труда, создающего стоимость, ибо, если взять за конечный определитель цены любой другой товар или комбинацию товаров, это приведет к системе цен, характеризующейся аналогичными пропорциями.

Автор доказывает далее, что система цен, пропорциональных стоимости, дает правильную ориентацию в случае простого воспроизводства, система цен производства — в случае экстенсивного расширения, в то время как система двухканальных цен — в случае интенсивного расширения производства.

В статье показывается, что система цен производства характеризуется не только распределением прибавочной стоимости пропорционально непосредственно отвлеченному капиталу, но и тем обстоятельством, что сами эти цены отражают соотношения полного (непосредственного и косвенного) отвлечения капитала.

И, наконец, в статье показывается, что систему двухканальных цен следует понимать как последовательную систему цен типа цен производства, в которой учитываются также и средства, отвлекаемые в расширенном воспроизводстве рабочей силы.

Пал Силади

**Проблемы образования и использования запасов
в организациях снабжения и сбыта**

В материально-техническом снабжении производства в нашей стране важная роль в области организации, управления и посредничества принадлежит организациям снабжения и сбыта. Однако анализ их деятельности до сих пор едва попадал в круг экономических исследований.

Автором эти организации изучаются, в первую очередь, с точки зрения образования запасов. Им рассматриваются их основные и дополнительные функции, информационные условия их деятельности, метод планирования товарооборота. Автором выявляются основные причины роста запасов, анализируется соотношение запасов и емкости складов.

В статье указывается на то, что планирование товарооборота имеет ряд информационных условий, в числе которых решающая роль должна принадлежать исследованию рынка. План товарооборота организаций снабжения не может быть результатом механического суммирования планов по производству и материальному снабжению производящих и потребляющих предприятий. Тем более, что эти планы еще не известны в момент составления планов товарооборота организаций снабжения. Именно эти предусматриваемые в планах товарооборота цифры должны в определенной мере служить в качестве обоснования производственных планов производящих предприятий и планов материального снабжения потребляющих предприятий. В статье указывается, что оптимальный план товарооборота представляет собой одно из важнейших условий сокращения запасов.

Агнеш Балаши — Йозеф Шари

**Некоторые вопросы регулирования запасов
материалов на предприятиях**

В статье, исходя из общего изложения процесса образования и использования запасов, дается математическое и экономическое описание «модели поставок, производимых в случайные интервалы».

Эта модель исходит из того, что необходимые для производства и заказанные виды материалов в большинстве случаев поставляются в интервалах и количествах, определение которых заранее невозможно. Моделью наряду с математической формулировкой характеризуемых таким образом условий поставок определяются также те необходимые начальные запасы, при наличии которых можно удовлетворять с предписываемой точностью текущие потребности производства в расходе материалов. Такая величина запасов, если действительно лежащие в основе модели предположения, исполняет также роль нормы переходящих запасов при финансировании. Благодаря табличному решению сформулированной в модели математической задачи расчет начальных запасов материалов производится относительно просто. Если известны число поставок рассматриваемых видов материалов за определенный период, соотношение наименьшего поставляемого количества и общего расхода, а также величина обеспеченности (или иначе говоря — риска), достигаемой образуемыми запасами, тогда при их наличии произведение величин, найденных из рассчитанных заранее двух таблиц, и числа дней интервала, принятого за основу при определении числа поставок, представляет собой нормативный уровень искомого запаса материала, выраженный в днях. Умножив полученные таким образом так называемые нормативные дни на однодневную величину расхода, можно рассчитать величину нормативного запаса.

При помощи данных некоторых предприятий по образованию и использованию запасов авторами в последней части статьи показывается возможность практического применения описанного метода, а также — для наглядности — прилагаются необходимые для расчета норм таблицы.

Йозеф Бако — Карой Лендел — Балинт Шанта

**Обеспеченность заказами и хозяйственная деятельность
предприятий в приборостроении**

В статье на примере приборостроения показывается, какие трудности причиняет в планировании и хозяйствовании предприятий, в осуществлении технического прогресса и организации сбыта тот факт, что общий показатель плана предприятия по выпуску продукции не увязывается с заказами. Авторами поочередно рассматриваются отдельные разделы плана и выявляется, в какой степени угрожает обоснованности планов недостаточная обеспеченность заказами.

Технический прогресс исключительно важен в приборостроении. Освоение новых видов продукции и их производство лишь в том случае может эластично приспосабливаться к потребностям, если последние известны во-время. Однако в настоящее время приборостроение располагает небольшим количеством информации в отношении ожидаемых направлений развития. Заказы организаций снабжения и торговли представляют собой слишком поздние информации для того, чтобы можно было заблаговременно начать совершенствование и освоение новых видов продукции. Авторы вносят предложения по усовершенствованию системы планирования, материальной заинтересованности, организации производства, финансового хозяйства. Им представляется необходимым, чтобы сами предприятия в приборостроении вступали в непосредственную связь с потребителями, могли осуществлять самостоятельную рекламную деятельность и исследование рынка. Авторы предлагают передать функцию установления цен — с определенными ограничениями — самим предприятиям. По их мнению, объем заказов предприятию должен относиться на период свыше года так, чтобы этот объем превосходил годовые производственные задания. Только таким образом можно достичь того, чтобы деятельность по осуществлению технического прогресса в необходимой мере опережала текущую производственную деятельность, и приборостроение могло во-время подготовиться к изменению, росту потребностей.

Отто Пирити

Взаимозаменяемость и рыночная стоимость

В статье автор занимается вопросом формирования рыночных стоимостей продуктов, находящихся друг с другом в тесной взаимозаменяемости. В качестве продолжения хода мыслей, изложенных автором в марте 1964 года в статье «Освоение новых видов продукции и стоимость», а также в сентябре 1964 года в статье «Процесс формирования величины общественной стоимости» на страницах этого журнала, им выявляется, что рыночная стоимость совокупности взаимозаменяемых продуктов в течение длительного времени отклоняется от общей суммы их общественной стоимости.

Заменяемость продуктов и в этом случае рассматривается автором в связи с усовершенствованием изделий, то есть им предполагается случай, когда для удовлетворения той же потребности на рынок попадают устаревшие и современные виды продукции. Им доказывается, что лишь вследствие заменяемости, связанной с освоением новых изделий, сумма рыночной стоимости совокупности двух продуктов больше, чем сумма их общественных стоимостей. Однако соотношение величины их рыночных стоимостей меньше соотношения полезностей этих двух продуктов. Средняя рыночная цена двух продуктов, таким образом, искаженно отражает соотношение полезностей средств производства. Так как более современный продукт не настолько дороже устаревшего, насколько больше эффект его использования, в отношении современного продукта в течение длительного периода наблюдается избыток спроса. Спрос, неудовлетворенный более современным продуктом, направляется на более устаревший продукт, создавая в этом отношении относительное равновесие между спросом и предложением. В отношении двух продуктов складывается такой — превышающий уровень общественной стоимости — уровень рыночной стоимости, при котором — вопреки неуравновешенности спроса и предложения в отношении более современного продукта — в целом по совокупности двух продуктов устанавливается рыночное равновесие.

SUMMARY OF THE ARTICLES

Zoltán Román:

Economic decisions—economic efficiency calculations

In the first part of his article the author discusses the role and general characteristics of economic efficiency calculations starting from the fact that the latter is a means for economic decisions. The author emphasizes, that these calculations as a means of economic decisions always consider the future, hence, contain uncertainties; when such calculations are performed certain negligibles and "ceteris paribus" assumptions are always applied the validity of which has to be checked. In the second part of the article the main fields of economic decisions and economic efficiency calculations are examined. The final and the intermediate aims of our economic activity as well as the hierarchy between these aims, further the relations between economic calculations, planning and the economic machinery are analysed. The third part of the paper discusses some general methodological problems of economic calculations as, for instance, the problem of utilizing or eliminating (substituting) the prices, tracing and drawing up the time perspective and of taking into account the time differences (viz. interest). The fourth part of the article gives a short survey on the hitherto results and further tasks of scientific research of economic calculations. The four chief trends of further research are: the analysis of economic decisions, the research of the most important common methodological problems of economic efficiency calculations (prices, interest, uncertainty), the investigation of a possibility to employ developed mathematical methods and, finally, the development of the present economic efficiency calculations.

Földes Károly:

On the impulses of economic activity

Economic activity is characterized in the article as the functioning and reproduction of forces and relations of production, as creating of new forces and relations of production. Economic activity is undetachable from economic law, not however identical with it. The social existence and social consciousness, material and ideal impulses are interwoven in activities. Particular ones are influenced by really existing forces and relations of production, which include not only the economic laws but their objective mechanism of realization.

Mechanism in this view is first of all a relation of production mediating the effect of economic law. Those are the impulses directly regulating individual activities. Under socialism the system of these impulses must be formed in accordance with situation of given national economy and in order to fill the requirements of its effective development. There is a necessity to make for this reason the compulsory addressed directions consistent with economic stimuli.

The socialist relations of production must be revealed in concrete mass phenomena. The latter may not be understood without analysis of the former Socialist economic system is identical in essential features, but the forms and methods of its realization are different in connection with natural-geographical and social-historical peculiarities of countries.

András Bródy:

Three price systems

The study is concerned with the value ratio prices, the production prices and the so called two-channel prices, that is, with prices which apportion the surplus value partly in the ratio of invested resources and partly in that of wages.

The paper proves that it is not absolutely necessary to set out from the value-forming work expenditure because it leads to price systems of similar proportion if any other product or any other combination of these products is regarded as the final determinant of the prices.

The study proves, furthermore, that in the case of simple reproduction the value ratio price system, in the case of extensive expansion the production price system while in the case of intensive expansion the two-channel price system renders sound information.

The paper points out that the production price system is not only characterized by the surplus value being divided in the ratio of the directly engaged capital but also by the fact that these prices themselves reflect the proportion of the entire (direct + indirect) capital engagement.

Finally it is shown that the two-channel price system can be considered as a coherent price system of the production price type which also takes into account the resources engaged in the expanded reproduction of the labour force.

Pál Szilágyi:

Stock management problems of wholesale stocking agencies and sales agencies

Though the stocking and sales agencies play an important organizing, directing and intermediary role in the material and technical supply of the production, economic research has hitherto scarcely dealt with the analysis of their activity.

The author surveys these firms, mainly, from the aspect of stock formation. The fundamental and complimentary functions of these firms, their information activity and the methods of planning their turnover are discussed. The chief causes of the stock increase are revealed and the relationship between stock and storage-capacity analysed.

The study points out that the drafting of the turnover plans requires a manysided information activity, first of all, a reliable market research. The turnover plans of the wholesale stocking agencies cannot be merely a mechanical adding up of the production or material consumption plans of manufacturer or user firms because the latter plans are not even available when the stocking agencies prepare their own turnover plans. Precisely these turnover plan-forecasts should serve to a certain degree as a basis for the drawing up of the production plans of manufacturing enterprises and the material consumption plans of user firms. The paper emphasizes that optimum turnover plans are an important precondition for the decrease of stock.

Ágnes Balássy-József Sári:

Some questions on the stock management of firms

The article gives a general survey on the process of stock economy and renders a mathematical and economic description on the so called "transport model based on random schedule".

This model starts from the supposition that the materials required and ordered for the production will arrive at dates and in quantities which cannot be foreseen beforehand. Thus, the model besides a mathematical description based on the characteristic transport circumstances as mentioned above determines, at the same time, the needed starting stock which enables to supply the material requirement for a continuous production with the stipulated sueness. This stock, if the assumptions on which the model is based are valid, fulfils the role of the financing norm of the stock of materials. The computing of the starting stock is relatively simple owing to the chart-like solution of the mathematical problem drawn up in the model. If the number of transports of some kind of material within a certain period of time, further, the ratio of the smallest transport in proportion to the total consumption as well as the desired degree of sureness for stockpiling (viz. the risk) are known and multiplied with the value read from the beforehand computed two charts, further, with the number of days of the period taken as basis of the transport number, the norm level of the required stock expressed in days will be obtained. If the thus resulted, so called norm-day is multiplied with the value of consumption per day, the value of the normative stock can be calculated.

In the last part of their article the authors make acquainted with the practical application of the method discussed above by introducing some data of the stock management of firms. For the sake of clearness the charts needed for the calculation of the norms are shown.

József Bakó-Károly Lengyel-Bálint Sánta:

The supply of orders and the management of firms in the instrument industry

The study, by taking as an example the instrument industry, shows the difficulties in the field of planning and management, technical development and selling if the plan target numbers of the global production plan are not covered by orders. The authors examine the plan chapter by chapter and point out how the reality of the plan becomes uncertain owing to the lack of orders.

The technical development of the instrument production is highly important. Development and production, however, can adapt themselves to the demand in a flexible way only if the requirements are known in due time. At present, however, the instrument industry has not sufficient informations regarding the probable trends of development. The orders placed with trading firms and wholesale stocking agencies are too belated informations for the starting of a product developing activity. The authors make suggestions for the modernization of the planning methods, financial interestedness, money economy and the organization of the production. According to the authors it is necessary that the instrument producing firms enter themselves into direct relations with the consumers and that they may be allowed to advertise and make market research of their own. The authors, further, propound that the price determination should fall within the competence of the firms, though with some restrictions. In the view of the authors the orders of the firms should be extended to a time-limit of over a year so that the volume of the orders should surpass the annual plan target. This is the only way by which the technical development activity can precede the actual production enabling the instrument industry to get ready for the increase and change of requirements.

Ottó Pirityi:

Substitution and market value

The study is concerned with the formation of the market value of products which are in close substitutive relation to each other. Continuing the train of thoughts of his articles: "Product development and value" (*Közgazdasági Szemle*, March 1964) and "The formation process of the magnitude of the social value" (*Közgazdasági Szemle*, September 1964), the author points out that the market value of the joint quantity of the substitutive products permanently deviates from the total amount of their social value.

The substitution of products is examined, also in this case, in connection with the product development, i.e. assuming the case that for the satisfaction of identical requirements both out-of-date and up-to-date products are put on the market. The paper proves that in the case of such substitution which is merely due to product development the amount of the market value of the joint quantity of the two products is greater than the amount of their social value. However, the ratio of magnitude of the market values is lesser than the utility ratio of the two products. Thus, the utility ratios of the instruments of production are reflected only in a toned down manner by the average market unit prices of the two products. Since the modern product is not so much more expensive than is its higher usefulness compared to the out-of-date product, there will always be a permanent surplus demand for the up-to-date product. The unsatisfied demand for the modern product spreads towards the out-of-date product, thus establishing a relative equilibrium between demand and supply. Hence, a market value level evolves which is higher than the social value level of the two products; at this level, for the joint quantity of the two products, a market equilibrium is established despite the demand and supply disequilibrium of the more modern product.

Timár Mátyás:

KÖLTSÉGVETÉS — PÉNZÜGYEK — GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS A SZOCIALIZMUSBAN

A szerző a szocializmus gazdasági törvényeit és a gazdaságpolitika összefüggéseit a közgazdasági irodalom egy kevésbé feltárt területén, a költségvetési, pénzügyi szabályozások területén vizsgálja.

A könyv első fejezetében a szerző feltárja a pénzügyi mérlegek belső összefüggéseit, szerepét és jelentőségét a népgazdasági tervezés és irányítás rendszerében. A második fejezetben azokat a költségvetéssel összefüggő pénzügyi, finanszírozási eszközöket ismerteti, amelyekkel az állam közvetlenül vagy közvetett módon irányítani tudja a vállalatok és a mezőgazdasági termelősövetkezetek tevékenységét a népgazdasági tervben kitűzött feladatok megvalósítása végett.

A harmadik fejezetben a közületi fogyasztás költségvetési szabályozásának kérdéseivel foglalkozik. Megállapítja, hogy ezen a területen a gazdaságosságot szolgáló részletesebb szabályozásra van szükség, mert itt nem hatnak a vállalati önálló elszámolás keretében érvényesülő ösztönzők.

192 lap

Ara füzve 27,— Ft

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó kiadványa

Pályázati eredmény

Az építőipari és a műszaki tervezés tervirányítási módszerei továbbfejlesztésének előmozdítására az Építésügyi Minisztérium, a Magyar Közgazdasági Társaság és az Építőipari Tudományos Egyesület 1964. április hónapban pályázatot írt ki.

A pályázati felhívásra 32 jeligés pályamunka érkezett be. Ebből 14 pályamű az építőipari kivitelező vállalatok, 18 pályamű pedig a műszaki tervező vállalatok tervmetodikájának fejlesztésére adott javaslatot.

A Bíráló Bizottság az építőipari kivitelező vállalatok metodikájáról készült pályamunkákról a következő döntést hozta:

Az I. díjat nem adta ki:

A II. díjat két pályamunkának ítélte:

Dr. Barna Imre—Dr. Kozma Károly—Dr. Szabados Pál:

„Lépésről lépésre előre — 333” című pályázatának, amelyet 5000 Ft-tal jutalmazott és

Szabó Mihály „Termelési program” című pályázatának, amelyet 4000 Ft-tal jutalmazott.

A III. díjat *Krepsz János, Pethő Vilmos és Szabó Sándor* közös dolgozata nyerte el. A jutalom összege 3000 Ft.

A Bizottság dicséretre és jutalomra érdemesítette:

Kiss Zoltán „Komplett új tervmetodika” című írását (jutalma 1500 Ft) és *Lonti György* dolgozatát (jutalma 1000 Ft).

A tervező vállalatok tervmetodikájával foglalkozó pályamunkákat a Bizottság a következőképpen bírálta el:

Az I. díjat nem adta ki.

II. díjra:

Dr. Lövey Endre és Tóth Istvánné „Folyamatelemzés” című közös dolgozatát minősítette 4000 Ft jutalommal.

A III. díjat:

Dr. Sas Géza „Hol a fecske” című tanulmánya kapta 3000 Ft jutalommal.

Dicséretre és díjazásra minősítette:

Gedeon Miklós és Tóth Imre „Tervszerű tervezésért” című közös dolgozatát (2000 Ft jutalom.)

Borsos Tibor „Figyelő” című írását (1500 Ft jutalom) és

Jancsi Gyula „Közgazdász” című tanulmányát (1500 Ft jutalom).

A nem díjazott pályamunkák jeligés borítékai nem kerültek felbontásra, azok az ÉM. Tervgazdasági Főosztályán folyó év december 15-ig vehetők át.

Budapest, 1964. október 10.

Építésügyi Minisztérium

Magyar Közgazdasági Társaság

Építőipari Tudományos Egyesület

A Közgazdasági Szemle 1964. évi számaiban megjelent cikkek jegyzéke

1. Cikkek

		Folyó- irat- szám	Lap
Ádám György:	A „különös” amerikai munkanélküliség	4	460
Azarov, Tyimofej:	A KGST-országokban folyó tudományos és műszaki kutatások összehangolása	5	574
Bakó József— Lengyel Károly— Sánta Bálint:	Rendelésellátottság és vállalati gazdálkodás a műszeriparban	12	1464
Balassa Ákos:	A gépipar szerkezete és a nemzetközi együtt- működés	11	1272
Balássy Ágnes— Sári József:	A vállalati készletvolumen szabályozásának néhány kérdéséről	12	1449
Balázsy Sándor:	Termelői árak — devizaárak — árkigyenlítés	9	1059
Bálint József:	A beruházások koncentrálásának időszerű kérdéseire	10	1141
Bertóti László:	Az értéktörvény érvényesüléséről a mo- nopolkapitalizmusban	11	1353
Bogomolov, Oleg:	A KGST-országok gazdasági együttműkö- désének tapasztalatairól	5	517
Bródy András:	Az importtermékek belföldi árának meg- állapításához	4	431
Bródy András:	Az importszorzóról és alkalmazásáról	7—8	808
Bródy András:	Három árrendszerrel	12	1426
Ceven, S.:	A Mongol Népköztársaság gazdaságának fejlődése a feudalizmusból a szocializmusba és a KGST-országokkal való együttműködés	5	569
Csete László— Enyedi Györgyné:	A szakosítás elmélyítése és az üzemi mére- tek növelése a termelészövetkezetekben	9	1048
Csikós-Nagy Béla— Ganczer Sándor— Rác László:	Az első termékrendszerű ármodell	1	17
Döme János— Hoós János— Katócs Albert:	A szintetikus anyagmérleg	7—8	899
Enyedi Györgyné— Csete László:	A szakosítás elmélyítése és az üzemi mére- tek növelése a termelészövetkezetekben	9	1048
Erdős Péter:	Egy periodikus válság elemzése marxi tí- pusú újratermelési sémák alapján	9	1120
Erdős Tibor:	Az állami monopolkapitalizmus néhány problémája	1	48
Erdős Tibor:	A gazdasági növekedés néhány tényezője a II. világháború után gyorsan fejlődő tő- késországokban	6	674
Fekete György— Hegedüs Gyula— Timár János:	A mezőgazdaság munkaerőhelyzete a má- sodik és a harmadik ötéves terv időszakában	5	592
Forgács Zoltán:	A kapacitáskihasználás és az önköltség vál- tozásának összefüggése, különös tekintettel a bányászatra	7—8	864

Forgács Zoltán— Wiesel Iván:	A tervszerű ásványvagyon-gazdálkodás népgazdasági jelentősége	11	1314
Földes Antal— Galla László:	Iparági beruházási szükséglet távlati tervezése	2	178
Földes Károly:	Érték — nemzeti jövedelem — szolgáltatás	1	36
Földes Károly:	A gazdasági cselekvések mozgatóerőiről	12	1411
Friss István:	Varga Jenő (1879—1964)	11	1269
Galla László— Földes Antal:	Iparági beruházási szükséglet távlati tervezése	2	178
Ganczer Sándor— Csikós-Nagy Béla— Rácz László:	Az első termékrendszerű ármodell	1	17
Gergely István:	A vállalati tevékenységek kapcsolódásairól	7—8	885
Gergely István:	A vállalati tevékenységek hatékonyságának komplex megítéléséről	11	1326
Gwiażdźiński, Jerzy:	Specializáció a vaskohászatban	5	546
Hacsaturov, T. Sz.:	A beruházásgazdaságosság meghatározásáról	3	309
Háy László:	Közgazdaságtudományunk helyzete és feladatai	2	137
Háy László:	Megjegyzések a gazdasági kiegyenlítődés kérdéséhez	7—8	781
Havas Gábor:	Eszközlekötési járulék és vállalati gazdálkodás	3	395
Hegedüs Gyula— Fekete György— Timár János:	A mezőgazdaság munkaerőhelyzete a második és a harmadik ötéves terv időszakában	5	592
Hevesi Gyula:	Állóeszköz-kihasználás, munkaidő, életszínvonal	2	151
Hoch Róbert:	A marxista közgazdasági kutatások néhány fontos kérdéséhez	6	662
Hoch Róbert:	A viszonylag homogén jószághalmazok volumenének mérése	11	1289
Hoós János— Döme János— Katócs Albert:	A szintetikus anyagmérleg	7—8	899
Kacsenyák Ferenc:	Az állóeszköz-kihasználás mutatószámai	7—8	952
Kádár Béla:	A gyengén fejlett országokba irányuló tőke-kivitel újabb jelenségei	3	338
Kálnai István:	A beruházási folyamat és az építőipar	6	693
Katócs Albert— Döme János— Hoós János:	A szintetikus anyagmérleg	7—8	899
Kéri Tamás:	Vállalati gazdaságosság	10	1195
Királyi Ernő:	Az állami támogatás néhány kérdése a termelőszövetkezetekben	5	582
Kiss Tibor:	A szocialista országok népgazdasági szerkezetéről	4	397
Kornai János— Wellisch Péter:	A kalkulatív kamatláb és bértarifa a hosszú lejáratú gazdaságossági számításokban. Statisztikai vizsgálat és elszámolási elvek	1	76
Kotis, Jaroslav:	Szocialista nemzetközi munkamegosztás a textiliparban	5	564
Kovács Géza:	A tervtől való eltérések tanulságai a mezőgazdaságban	3	331
Lengyel Károly— Bakó József— Sánta Bálint:	Rendelésellátottság és vállalati gazdálkodás a műszeriparban	12	—

Lewinski, Piotr:	A KGST Közlekedési Állandó Bizottsága munkájának néhány eredménye	5	552
Makaruk Ludwik:	A gabonakérdés a KGST-hez tartozó európai országokban	4	413
Mátyás Antal:	A Cobb—Douglas-féle termelési függvény és Solow növekedési elmélete	7—8	821
Molnár Ferenc:	Kísérlet a tőkés újratermelés háromszektoros modelljének kidolgozására	2	204
Nagy Tamás:	Az értéktörvény és az árak centruma a szocializmusban	7—8	790
Nyemcsinov, V. Sz.:	A szocialista gazdálkodás és a termelés tervezése	10	1155
Páldi András:	A termésátlagok tervezéséről	1	48
Pécsi Kálmán:	A beruházási együttműködés néhány nemzetközi pénzügyi vonatkozása a KGST-országokban	4	423
Pirityi Ottó:	Gyártmányfejlesztés és érték	3	281
Pirityi Ottó:	A társadalmi érték nagyságának kialakulási folyamata	9	1029
Pogány Károly:	Termelékenységtervezés és -mérés a termelési érték mutatója nélkül	5	607
Rachmuth, Ion:	A szocialista országok gazdasági színvonalának kiegyenlítődése kérdésének néhány vonatkozása	5	527
Rác László— Csikós-Nagy Béla— Ganczer Sándor:	Az első termékrendszerű ármodell	1	17
Ripp Géza:	Az empirizmus és a marxi politikai gazdaságtan	3	265
Román Zoltán:	Gazdasági döntések és gazdaságossági számítások	12	1397
Sánta Bálint— Bakó József— Lengyel Károly:	Rendelésellátottság és vállalati gazdálkodás a műszeriparban	12	—
Sári József— Balássy Ágnes:	A vállalati készletvolumen szabályozásának néhány kérdéséről	12	—
Schirmer, W.:	A KGST-országok vegyipari együttműködése	5	560
Simon György:	Kvantifikációs módszerek szerepe az optimális gazdasági döntésekben	6	716
Szeben Éva:	„Egyenlődsdi” a műszaki alkalmazottak bérezésében	10	1183
Szentes Tamás:	Államkapitalizmus a gazdaságilag elmaradott országokban	7—8	838
Szilágyi Pál:	Készletgazdálkodási problémák a készletező és értékesítő vállalatoknál	12	1437
Szlameniczky István:	Az állattenyésztés fejlesztését befolyásoló főbb közgazdasági tényezők	10	1168
Sztankóczy Zoltán:	A népgazdaság fejlődése és a közlekedés áruforgalma	7—8	876
Szunyogh Zoltán— Vargha Jenő:	A beruházáshatékonysági együttható fogalmának és megállapításának kérdéséhez	11	1299
Takács József:	A hazai állattenyésztés helyzete	4	444
Tálas Barna:	A szocialista világgazdasági kapcsolatok néhány elméleti kérdéséhez	9	997
Timár János— Fekete György— Hegedüs Gyula:	A mezőgazdaság munkaerőhelyzete a második és a harmadik ötéves terv időszakában	5	592
Tóth Tibor:	Az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek önelszámolásának sajátosságai	6	704

Ujhelyi Gyula:	A külkereskedelmi árak és az ipari termelői árképzés	2	193
Vágó János:	Az iparvállalatok egyenetlen termelésének okai és munkaügyi hatásai	10	1209
Varga György:	A gazdasági vezetés színvonalának emeléséről	1	1
Varga György:	A népgazdaság szerkezetének alakulásáról	6	645
Varga Gyula:	Kísérlet a különbözőzeti földjáraadék összegének megközelítésére	11	1340
Vargha Jenő— Szunyogh Zoltán:	A beruházáshatékonyági együttható fogalmának és megállapításának kérdéséhez	11	1299
Wellisch Péter— Kornai János:	A kalkulatív kamatláb és bértarifa a hosszú lejáratú gazdaságossági számításokban. Statisztikai vizsgálat és elszámolási elvek	1	76
Wiesel Iván:	KGST-együtműködés az energiagazdálkodásban	2	160
Wiesel Iván— Forgács Zoltán:	A tervszerű ásványvagyon-gazdálkodás népgazdasági jelentősége	11	1314
Zala Ferenc:	A lakosság élelmiszer-ellátásának időszerű kérdései	3	318
Zarev, Kirill:	A szocialista országok termelésének nemzetközi szakosítása és a gazdaság komplex fejlesztése	5	539

2. Vita

Burger Kálmánné:	Néhány kiegészítés „A fogyasztói szolgáltatások és az árutermelés” című cikkhez	10	1220
Csikós-Nagy Béla:	A szocialista gazdaság „két modell” elmélete	9	1095
Drechsler László:	A szolgáltatások és a nemzeti jövedelem	3	353
Drechsler László:	A volumenmérés elméleti kérdései	9	1070
Földes Károly:	Még egyszer az értékről és a szolgáltatásokról	10	1226
Hoch Róbert:	A heterogén jószágalmazok volumenének mérése	9	1083
Kövér Károly:	A valutaárfolyam néhány elméleti problémája a szocializmusban	7—8	919
Pirityi Ottó:	Helyettesítés és piaci érték	12	1474
Ripp Géza:	A szocialista gazdasági rendszer modelljeiről	7—8	912
Ripp Géza:	A vitatott problémák pontos megfogalmazásáért	9	1102

3. Szemle

Adám Kálmán:	A sörpiair összevonásának néhány tanulsága	7—8	943
Bakos Zsigmond:	A felújítások helyzete a pamutiparban	6	732
Bakos Zsigmond:	Az üzemszervezési munka helyzete a magyar textiliparban	12	1507
Bors László:	Tanulmányok a politikai gazdaságtan módszertani problémáiról	5	621
Deák István:	A fontosabb növénytermelési és agrotechnikai tényezők alakulása hazánkban	4	475
Farkas Józsefné:	Kereseti arányok vizsgálata a termelőszövetkezetekben	3	358
Forgács Tibor:	Életszínvonal, fogyasztás és áruforgalom	3	369
Füsti Pál:	A ruházati iparok fejlesztési problémái	9	1119
Gelei Anna:	Beruházás gazdaságossági számítási módszerek a polgári közgazdasági irodalomban	3	373
Groó István:	A biztosítók szerepéről a mai kapitalizmus rendszerében	9	1126

Hasab, Fadhel:	Új fejlemények a közép-keleti olajtermelésben	12	1494
Hedri Gabriella:	A Közös Piac agrárpolitikája és a nemzetközi mezőgazdasági kereskedelem	4	486
Hegedüsné Bakai Jolán— Szücs István:	A lakásszükséglet távlati tervezésének módszere	11	1376
Kápolnai György:	Összehasonlító költségelemzés	10	1246
Kelemen Anna:	Ártermelés és pénzgazdálkodás a termelőszövetkezetekben	6	739
Kenessey Zoltán:	A bolgár gazdasági fejlődés egyes kérdései	11	1364
Kovács Kálmán:	A háztáji gazdaságok problémájához	7—8	925
Kozmutza Pál:	A műszaki fejlesztés irányítása az ipar átszervezése után	1	102
Kubik István:	Földreform és mezőgazdasági fejlődés az Egyesült Arab Köztársaságban	7—8	931
Markovics Lászlóné:	A Magyar Nemzeti Bank tapasztalatai az átszervezésről	2	217
Miklós Ágnes:	Társadalmi termék — végtermék — nemzeti jövedelem	7—8	956
Nagy Imre:	A hazai tej- és tejtermékfogyasztás és -ellátás	2	221
Nyerges János:	A Világkereskedelmi Konferencia tanulságai	10	1230
Pataki János:	Az Egyesült Államok „segélypolitikája” a viták keretében	2	229
S. I.:	Tervek a népgazdaság irányításának átalakítására Csehszlovákiában	12	1488
Sz. L.:	A jugoszláv tervgazdálkodási rendszerről	10	1239
Voit Imre:	A vonóerő-gazdálkodás gazdaságos fejlesztésének kérdései	1	92
Wiesel Iván:	A Közös Piac energiagazdálkodásának fejlődése az elmúlt években	1	108
Wiesel Iván:	Az atomenergia szerepe a tőkésországok energiagazdálkodásában	7—8	966

4. Tudományos tájékoztató

Garamvölgyi István:	Vita a vállalati vezetésről és szervezésről	9	1109
Kovács János:	A matematikai módszerek terjedéséért	6	755
Pirityi Ottó:	Vita a technikai-gazdasági viszonyok jellegéről	4	498
Pirityi Ottó:	Vita a szocialista nemzetközi együttműködés kérdéséről	6	750
Pirityi Ottó:	Vita a szocialista árrendszerről	7—8	973
P. P.:	Vita a kvantifikációs módszerek szerepéről	6	748
Rácz László:	Vita a belföldi és a külkereskedelmi ár kapcsolatairól	9	1104
Román Zoltán:	Nemzetközi konferencia az automatizálás hatásáról	10	1256
Szederkényi Henrik:	A munkatermelékenység mérésének és összehasonlításának problémái a szocialista országok mezőgazdaságában	6	760
Szilágyi Pál:	Irányítási és Szervezési Tudományos Intézet a Szovjetunióban	10	1258
Sz. L.:	A kommunista közgazdász aktív tanácskozása	2	238

5. Szakirodalmi tájékoztató

A Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének Évkönyve (Pirityi Ottó)	1	126
A népgazdaság és a vállalat (P. P.)	3	388

	A pénzbeni munkadíjazás a kolhozokban és a magyar termelőszövetkezetekben (Csizmadia Ernőné)	2	253
	A politikai gazdaságtan kétkötetes szovjet tankönyve (Szamuely László, Földes Károly)	1	116
	A Szovjetunió mezőgazdaságáról (Csizmadia Ernő)	3	386
Benedecki Jánosné, Ferge Sándorné, Láng Györgyné, Schnell Lászlóné:	A keresletvizsgálat néhány módszertani kérdése (Radnóti Éva)	2	255
Bródy András:	Az ágazati kapcsolatok modellje (Ujlaki Lászlóné)	10	1263
Cukor György— Sági Márton:	Az energiaszükséglet és távlati tervezése (Wiesel Iván)	10	1261
Csáki—Szitó:	Magyarország mezőgazdasági kivitele (Páldi András)	4	509
Csikós-Nagy Béla:	Árpolitika a mai kapitalizmusban (Bertóti László)	9	1135
Erdei—Csete—Márton: Dr. Fall Levente:	A mezőgazdaság belterjessége (Nagy Gyula) A kiskereskedelmi munka gazdasági hatékonysága (P. P.)	5 7—8	634 984
Háy László:	A hidegháború gazdasági formái (Simai Mihály)	7—8	979
Jánossy Ferenc:	A gazdasági fejlettség mérhetősége és új mérési módszere (B. A.)	2	257
Longo, Luigi és Gino: Marx, Karl:	Az olasz gazdasági csoda (Kozma Ferenc) Értéktöbblet-elméletek. Harmadik rész (Radnóti Éva)	4 5	504 630
Molnár Ferenc:	Gazdasági növekedés és válságok az Egyesült Államokban (D. Szabó József)	6	768
Myrdal, Gunnar: Dr. Neményi István:	Tervezés a fejlődésért (P. J.) A beruházási politika főbb kérdései (Pirityi Ottó)	2 2	258 251
Pavlenda, V.:	Csehszlovákia időszerű közgazdasági kérdései (Boldoczky János)	7—8	987
Petrovszki, Bonyu: Ripp Géza:	Az olajmonopóliumok (Palánkai Tibor) „Demokratikus szocializmus” és marxizmus (Neményi Norbert)	4 6	507 765
Sipos Aladár:	Az új agrárválság sajátosságai az Egyesült Államokban (Nagy Lajos)	6	772
Szabó Kálmán:	A szocialista termelés alapvonásai (Pirityi Ottó)	11	1385
Sztrumilin, Sz. G.: Timár János: Varga Jenő:	Érték, értéktörvény (Zsukova Irina) Munkaerőhelyzetünk jelene és távlatai (P. P.) A jelenkori kapitalizmus és a gazdasági válságok (Erdős Tibor)	11 12 12	1384 1519 1515
Vilmos József:	Áruviszonyok a szocialista gazdaságban (Pirityi Ottó)	5	639
Vincze Imre:	A szocialista árszabályozás alapkérdései (Schweitzer Iván)	7—8	930
Zotov, G.:	Az USA kiskereskedelme (Hoch Róbert)	1	129

